

МАЪНАВИЯТ
асосий тушунчалар лугати

ТОШКЕНТ - 2009

Хурматли китобхон, эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу лугат одамзот учун бебаҳо бойлик бўлмиш маънавиятнинг маъно-мазмуни, унинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти билан боғлиқ энг асосий тушунча ва атамаларнинг қисқа изоҳларидан иборат.

Истиқлол йилларида мамлакатимизда миллий маънавиятимизни тиклаш, юрtdошларимизнинг маънавий оламини юксалтириш йўлида амалга оширилаётган кенг кўламли ишларнинг яна бир амалий натижаси бўлган бу китоб, айтиш жоизки, миллий лугатишунослигимизда ўзига хос янгиликдир. Айни пайтда бу лугат зоят серқирра ва мураккаб маънавият ҳодисасини она тилимизда ифода этадиган тушунчалар, атама ва ибораларни илмий йўсинда, аниқ тизим асосида акс эттириш йўлидаги дастлабки тажрибадир.

Лугат гуманитар соҳага оид масалалар билан шуғулланадиган олим ва мутахассислар, ўқитувчилар, тадқиқотчи ва талабалар, маънавият мавзусига қизиқадиган кенг китобхонлар учун мўлжалланган.

Китоб ҳақидаги фикр-мулоҳазаларингизни қуйидаги манзилга юборишингизни сўраймиз:

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академияси. Тошкент ш., Ўзбекистон шоҳ кўчаси – 45 уй. Тел. 239-89-00; 232-62-92.

Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти, Матбуотчилар кўчаси, 32-уй. Тел. 239-88-61; 236-55-79.

СЎЗ БОШИ

Ҳаёт ҳақиқати шундан далолат берадики, дунёдаги барча билим ва тажрибалар, сўз, тушунча, тасаввур ҳамда хулосалар бевосита ё билвосита инсон фаолияти билан боғлиқ ҳолда вужудга келади, ривожланади, бойиб, такомиллашиб боради ёхуд аксинча – эскириб, умрини ўтаб, заволга юз тутади. Айни пайтда жаҳонда шундай бир буюк ҳодиса борки, у токи одамзотнинг онгли ҳаёти мавжуд экан, ҳеч қачон завол билмайди. Ш.у. ҳам уни ўта ноёб – феноменал ҳодиса деб атаймиз. Бу – соғлом фикрлайдиган, эзгу орзу-умидлар билан яшайдиган инсон ва жамият томонидан ҳамма замонларда ҳам қадрланиб келган маънавиятдир.

Дарҳақиқат, башарият ўз ақлини таниганидан, руҳ ва вужуднинг фарқини, ҳаёт маъносини, эзгуликнинг моҳиятини англаганидан буён маънавият унга доимий ҳамроҳ бўлиб келмоқда. Бамисоли буюк мутафаккир шоиримиз Алишер Навоийнинг қаҳрамони Фарҳод афсонавий кўзгуга қараб, ўз тақдирини олдиндан кўра олганидек, инсон ҳам маънавият орқали тарихни, бугунги куни ва келажagini тасаввур қилиш, баҳолаш ва шу тариқа зарур сабоқ ва хулосалар чиқариш имконига эга бўлади.

Маълумки, собиқ Иттифоқ даврида тоталитар тузум манфаатлари устун қўйилиб, инсон, унинг ҳуқуқ ва манфаатлари, рухий-маънавий даражали нарсаларга айланиб қолган эди. Жумладан, миллий маънавият тушунчаси ҳам асл маъно-мазмунини ва аҳамиятини йўқотиб, унутилишга маҳкум қилинган эди. Охир-оқибатда маънавият деганда, инсонни – инсон, миллатни – миллат қиладиган, уларнинг кадр-қиммати ва ўзлигини белгилайдиган, асрлар давомида бир бутун тизим сифатида шаклланиб, ривожланиб келган ҳодисани эмас, балки инсонга хос айрим ахлоқий фазилатлар, туйғу ва кечинмалар тушунилар эди, холос. Яъни маънавият ўта тор тушунчага айланилиб, унинг ўрнини шўро мафқурасининг сохта ғоя ва шиорлари эгаллаб олган эди. Кўпчилик ижтимоий фан намояндалари ҳам маънавиятни алоҳида ва серқирра ҳодиса сифатида эмас, балки оддий ахлоқий тушунчалар тарзида тадқиқ ва тарғиб қилишга кўникиб, одатланиб қолган эди. Ҳолбуки, бундай юзаки ёндашув билан чуқур тарихий, назарий ва амалий асосларга эга бўлган маънавият ҳодисасини бутун мазмун-моҳияти ва кўлами билан англаб, яхлит ва тизимли асосда ўрганиб бўлмаслиги тарихий ҳақиқатдир.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг юртимизда инсон, унинг манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият деб эълон қилинди. Ўзбекистонда янги ҳаёт, янги жамият барпо этиш масаласи қанчалик долзарб ва муҳим вазифага айланган бўлса, маънавият ҳақидаги қарашларни ҳам бутунлай ўзгартириш, бу борада замон талаб қиладиган азалий мезонларни, бу ноёб ҳодисанинг асл маъно-мазмунини, ижтимоий аҳамиятини тиклаш ҳам ўткир заруратга айланди. Бундай кенг қамровли масалалар Президент Ислам Каримовнинг асарларида назарий ва амалий жиҳатдан ҳар томонлама чуқур асослаб берилди. Шу боис истиқлол йиллари биз учун ҳаётнинг барча соҳаларидаги янгилашни ва ўзгаришлар билан бирга, том маънодаги маънавий тиклашни ва юксалиш даври бўлди.

Айниқса, маънавият ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларимизнинг илмий-назарий асосларини мустаҳкамлаш, бу борадаги қараш ва хулосаларни янгилаш, янада юксак босқичга кўтаришда Юртбошимизнинг 2008 йили нашр этилган “Юксак маънавият – енгилмас куч” китоби ғоят муҳим аҳамият касб этади. Чунки бу китобда маънавият ҳодисаси аввало тарих ва бугунги кун, инсон, халқ ва миллат категориялари, миллий ҳамда умумбашарий қадриятлар, анъаналар, ижтимоий институтлар билан узвий боғлиқ ҳолда чуқур таҳлил қилиниб, унинг тўлақонли таърифи, тушунчалар тизими, асосий тамойиллари концептуал асосда ёритиб берилди. Бу асардаги теран фикр-мулоҳазалар, методологик қарашлар, назарий ва амалий хулосалар туфайли биз бугун маънавиятни башарият ҳаётида беқиёс ўрин тутадиган, замоннинг талаб ва мезонларига қараб янги-янги имкониятлари очилиб, енгилмас кучга айланиб борадиган ноёб ҳодиса, яхлит бир тизим сифатида тасаввур қилмоқдамиз.

Табиийки, буларнинг барчаси ана шу бой назарий-методологик манба асосида маънавиятни тарихий, фалсафий, культурологик нуқтаи назардан атрофлича ўрганиш бўйича илмий-тадқиқот ишларини янги босқичга кўтаришни тақозо этади. Аввало бу соҳадаги мавжуд билим ва тушунчалар базасини системалаштириш маънавият соҳасидаги илмий-амалий ишларимиз самандорлигини оширишнинг асосий шarti ва гарови бўлиши шубҳасиз. Жумладан, илм-фан тажрибаси ва амалиётдан келиб чиққан ҳолда, бундай муҳим вазифани амалга оширишда зарур сўз, атама, ибора ва тушунчаларни тўплаб, уларнинг маъносини шарҳлаш, яъни махсус луғат яратиш катта аҳамиятга эга. Чунки илм-фанда бирон-бир соҳани ўрганиш, унинг ўзига хос хусусиятларини тушуниш ва англаш биринчи навбатда ҳар қандай тушунчанинг калити бўлган сўз ва атамаларни ўзлаштиришдан бошланади. Бинобарин, сизнинг ҳукмингизга ҳавола этилаётган ушбу “Маънавият” асосий тушунчалар луғати ҳам ана шундай талабларни инобатга олган ҳолда тайёрланди.

Такрор айтиш жоизки, маънавият – серқирра, ғоят кенг ва мураккаб ҳодиса. Унга дахлдор сўз ва тушунчаларнинг барчасини бир луғат доирасида изоҳлашнинг имкони йўқ, албатта. Шунинг учун ҳам мазкур луғатни тузиш ва тартиб беришда, тегишли сўз, атама ва ибораларни шарҳлашда Президент Ислом Каримов асарларида, хусусан, “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида баён қилинган концептуал фикрлар, таъриф ва хулосалар асос қилиб олиниб, муаллиф томонидан тилга олинган, таҳлил этилган асосий тушунча ва тамойиллар изоҳига алоҳида эътибор қаратилди.

Маълумки, ўзбек луғатшунослик мактаби ўзининг қадимий анъаналари, бой тажриба мактабига эга. Айниқса, мустақиллик йилларида, она тилимиз том маънода давлат тили мақомига эга бўлганидан сўнг, бу соҳа ривожига ҳам туб бурилишлар юз берди. Жумладан, 12 жилдлик “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 5 жилддан иборат “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” сингари йирик ҳажмли илмий тадқиқотлар яратилди. Шу билан бирга, “Фалсафа” қомусий луғати, “Ислом” энциклопедияси, “Ўзбекистон юридик энциклопедияси”, “Мустақиллик” изоҳли луғати, “Миллий истиқлол ғояси” изоҳли луғати каби илмий асарлар нашр қилинди. Эътиборингизга ҳавола

этилатган ушбу луғатни тайёрлашда мазкур манбалардан ва бу борадаги ижобий тажрибалардан фойдаланилди.

Мазкур китоб маънавий соҳасидаги дастлабки луғат сифатида тайёрлангани учун унда келгусида янада такомиллаштириш талаб этиладиган жиҳатлар, баҳсли ўринлар, айрим камчиликлар ҳам бўлиши табиий, албатта. Халқимизнинг маънавий савиясини янада юксалтириш йўлида жонкуярлик кўрсатаётган зиёлиларимиз, ушбу соҳада билим ва тажрибага эга бўлган олим ва мутахассислар, кенг жамоатчилик луғат тўғрисида холис фикр-мулоҳазаларини билдирадилар, деб умид қиламиз.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

а.	-	аср
араб.	-	арабча
билан	-	билан
ва б.	-	ва бошқа(лар)
ва ҳ.к.	-	ва ҳоказо(лар)
ва ш.к.	-	ва шу каби(лар)
жамият	-	жамият
ижтимоий	-	ижтимоий
икт-й	-	иктисодий
илм. тад.	-	илмий тадқиқот
инг.	-	инглиз, инглизча
ин-т	-	институт
лот.	-	лотинча
М.О.	-	Марказий Осиё
мад-й	-	маданий
мад-т	-	маданият
мам-т	-	мамлакат
мас.	-	масалан
маънавий	-	маънавий
маър-й	-	маърифий
маъ-ят	-	маънавият
мил.ав.	-	милоддан аввалги
муносабат	-	муносабат
н.назар	-	нуқтаи назар
наз-й	-	назарий
наз-я	-	назария
рив-ш	-	ривожланиш
рус.	-	русча
т.	-	тушунча
таракқиёт	-	таракқиёт
тахм.	-	тахминан, тахминий
ТВ	-	телевидение
урф-о.	-	урф-одат
ФА	-	Фанлар академияси
фал.	-	фалсафа
фал-й	-	фалсафий
форс-т.	-	форс-тожикча
франц.	-	француз, французча
хус-н	-	хусусан
хус-ят	-	хусусият
ш.саб.	-	шу сабабли
ш.у.	-	шунинг учун
ш-дек	-	шунингдек
юн.	-	юнонча
Ў.О.	-	Ўрта Осиё
ўзбек	-	ўзбек, ўзбекча
Ўз-н	-	Ўзбекистон
ЎзР	-	Ўзбекистон Республикаси
қад.	-	қадимги
хиж.	-	хижрий
хозирги	-	ҳозирги

А

АБАД (араб.) – боқий, мангу, охири, ниҳояси йўқ, макон ва замон таъсиридан холи, доимий барқарор, ҳеч қачон йўқ бўлмайдиган деган маъноларни англатадиган, азалнинг давомийлигини ифода этадиган т. Айрим таълимотларга кўра, азал ва абадда устувор бўлиш фақат худога хос, бошқа ҳамма нарса ўткинчи, яъни улар азалу абад ўртасида мавжуд бўлади. Она тилимизда А. сўзи негизида шаклланган бир қанча т.лар мавжуд. Чунончи, тоабад, обида сўзлари шулар жумласидандир. Мас., халқимизнинг ўлмас салоҳияти билан яратилган ноёб моддий ва маънавий ёдгорликларга нисбатан айнан обида сўзи қўлланади. Мас., **“Ота-боболаримизнинг асрлар давомида тўплаган ҳаётий тажрибаси, диний, ахлоқий, илмий, адабий қарашларини ифода этадиган бу каби тарихий ёдгорликлар орасида бундан қарийб уч минг йил муқаддам Хоразм воҳаси ҳудудида яратилган, “Авесто” деб аталган бебаҳо маънавий обида алоҳида ўрин тутади”**. (И.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч”. Т.: “Маънавият”, 2008 й., 31-бет).

АБАДИЙ ҚАДРИЯТЛАР – инсон, миллат, жамият ҳаёти ва фаолияти учун доимий равишда зарур бўладиган қадрият шакллари ифодаладиган т.. Оила, маҳалла, давлат ва жамият инс-тлари, она тили, дин, авлодлар ўртасидаги ворисийлик, тарих ва тарихий хотира, тинчлик, барқарорлик, озодлик ва фаровонлик каби инсон учун ҳамма вақт зарур бўладиган, ҳеч қачон ўз қадрини йўқотмайдиган энг юксак т. ва тамойиллар А. қ. сифатида намоён бўлади. Бу қадриятлар а.лар давомида дунёдаги буюк маърифатпарвар аллома ва мутафаккирларнинг эътибор марказида бўлиб келган. Хус-н, халқимизнинг бебаҳо маънавий мероси бўлмиш “Авесто” китобидаги “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал” тамойили, Имом Бухорий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Алишер Навоий сингари улуғ аждодларимизнинг асарларида ифода этилган адолатли жамият, комил инсон, тинчлик ва фаровонлик ғоялари бугунги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмасдан келмоқда. Ҳамма замонларда ҳам А.қ.ларни асраб-авайлаб, келгуси авлодларга безавол етказиш учун тинимсиз кураш олиб борадиган фидойи инсонлар билан бирга, бу йўлда тўсиқ бўладиган, А. қ.ларни сохталаштириб, одамзотни асл инсоний қиёфасидан маҳрум этишга уринадиган вайронкор кучлар ҳам албатта бўлади. Президент Ислон Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида ҳозирги мураккаб глобаллашув замонида А.қ.ни сохталаштиришга қаратилган ана шундай таҳдид ва хатарларнинг моҳиятини, ғаразли мақсадларини ҳар

томонлама очиб, уларга қарши курашиш йўллари кўрсатиб беради.
Қиёмиддин Назаров

АБСУРД (лот. *absurdus* – сохталик, қалбакилик) – муайян нарса, ҳодиса, фикр ёки ҳулосанинг бемаъни, нотўғри ва ясама эканини ифода қиладиган т. Мантиқда ҳулоса ва ҳукмларнинг ҳақиқатга мос келмаслигини, санъат ва адабиётда эса, сохта руҳ ҳамда хус-ятларни акс эттиради. Фан ва фал.да муайян ғоялар, қараш ҳамда таълимотларнинг ғайриилмийлиги, ҳаётга мос келмаслиги, одамларни ҳақиқатдан йироқ мақсадлар томон бошлаши билан боғлиқ ҳолатларни ифодалаш учун қўлланади. Абсурдизм XX а. жаҳон адабиётида ҳаётнинг айрим томонлари бемаъни ва мантиқсиз эканини тасвирлайдиган оқим сифатида шаклланган. Инглиз драматурги С.Беккет, франц. адиби Альбер Камю унинг энг йирик вакилидир.

АВАНГАРДИЗМ (франц. *avantgardiste*) – XX а. мад-тидаги бир қатор йўналишларни ифода этадиган т. сифатида шаклланган. У бадиий ижод соҳасидаги мавжуд меъёр ва анъаналарни рад этиб, янгича тасвир ва ифода воситаларини янгилик деб талқин этади. Бадиий образ яратишда мумтоз анъаналарни тан олмасдан, асосан шаклга урғу бериш а.нинг асосий хус-ятидир. Модернизм билан узвий боғлиқ бўлган а. тамойиллари экспрессионизм, кубизм, футуризм, дадаизм, сюрреализм каби оқимларда айниқса яққол намоён бўлади.

“АВЕСТО” – мил. ав. VII–VI а.ларда М.О. ҳудудида, Хоразм воҳасида яратилган ва “Авесто”, яъни “Ҳаёт йўриқномаси” деб номланган китоб; зардуштийлик динини шакллантиришга асос бўлган наз-й манбаларнинг умумий номи ва бу диннинг асосий китоби. М.О. халқларининг қад. даврлардаги моддий ва маънавий ҳаёти, диний қарашлари, олам ва одам тўғрисидаги тасаввур, урф-о. ва қадриятлари ҳақида маълумот беради. Мил. ав. XIII а.дан то милоднинг IV а.игача бўлган даврдаги тарихий воқеаларни акс эттирган. Унда маънавий юксакликка даъват этиш, одамлар ўртасида меҳр-оқибат туйғуларини мустаҳкамлашга оид фикрлар, эзгу ғоялар, маъбудлар шаънига айтилган мадҳиялар, дуолар ҳам ўз ифодасини топган. Дуализм, руҳ ва моддий ҳаётнинг ўзаро уйғунлигини тан олишга асосланган зардуштийлик динига кўра, бутун олам ёруғлик ва зулмат, ҳаёт ва ўлим, тана ва жон, яхшилик ва ёмонлик, эркинлик ва тобелик сингари қарама-қарши ҳодисалар ўртасидаги азалий ва абадий кураш асосига қурилган. Бу кураш яхшилик худоси Ахура Мазда билан ёмонлик тангриси Ахриман орасидиги доимий олишув тимсолида ҳеч қачон тўхтамайди. Тарихчи Масъудийнинг ёзишича, подшо Доро ибн Доро хазинасида “А.”нинг 12 минг олтин тахтага, Балхийнинг “Форснома” китоби ва Абу Райҳон Беруний асарларида келтирилган маълумотларга кўра эса, 12 мингта мол терисига тилло сувида ёзилган 32 та китобдан иборат нусхаси бўлган. Македониялик Александр мил.ав. 334–329 й.ларда М.О.ни забт этган даврда “А.”нинг кўпгина саҳифалари ёқиб юборилган. Унинг тиббиёт, фалакиёт, фал. ва адабиётга доир бўлимлари эса юн. тилига таржима қилинган. Сосонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган милодий I а.да зардуштийлик динига бўлган

қизиқиш кучайган ҳамда Парфиядаги аршакийлар ҳукмдори Вологес томонидан “А.”нинг турли манбаларда сақланиб қолган ёзма ва оғзаки намуналари қайта тўпланган. Подшо Ардашер (226–242) ва унинг ўғли Шопур (242–272) ҳукмронлик қилган даврда зардуштийлик яна давлат динига айланган ва “А.” алоҳида китоб ҳолида тикланган. Шоҳ Хусрав Ануширвон (531–579) ҳатто руҳонийлар ҳам тушуниши қийин бўлган “А.”ни, авестойи тилдан замонасининг адабий тили ҳисобланган паҳлавий тилига таржима қилдирган. Шу даврда китобнинг асосий матнга шарҳлар ёзилиб, изоҳлар берилган. Сосонийлар ҳукмдорлари томонидан қайта тикланган бу китоб “Занд Авесто” деб аталган. “Занд” баён қилиш ва изоҳлаш дегани. “Занд А.” зардуштийлик дини таълимотини тўлиқ акс эттиролмайди. Чунки, бу тўпламга “А.”нинг фақат кишиларнинг ёдида қолган 12 насхи оғзаки қўшимчалар асосида киритилган бўлиб, китобнинг бешдан уч қисми – 18 насхининг матни маълум бўлмагани учун киритилмай қолган. Иккинчидан, китобни қайта тиклаш жараёнида астрономия, тиббиёт, жуғрофия, этика каби фанларга оид асарлар ҳам унинг матнига қўшиб юборилгани ҳақида тахминлар бор. Айни пайтда “А” асл нусхасининг ҳажми катта бўлгани боис, диндорларнинг ҳар куни фойдаланиши учун айрим қийинчиликлар туғдирган. Бу ҳолатга барҳам бериш учун китоб қисқартирилиб, унинг “Кичик А.” шакли яратилган. Унга асосан танлаб олинган дуо ва мадҳиялар киритилган. VII-VIII а.ларда Ў.О.нинг араблар томонидан истило қилиниши ва исломнинг кенг тарқалиши билан зардуштийлик ва унинг асосий китоби бўлмиш “А.”ни ўрганиш тақиқланган. Шу сабабли унинг аксарият саҳифалари йўқолиб кетган ва тўлиқ матни ҳозирга қадар топилмаган.

“А.” битиклари қад. юнонлар, римликлар, яҳудийлар, сурияликлар ва б. халқлар томонидан чуқур ўрганилиб, ундаги энг қимматли билимлар, фикр ва ғоялар, амалий тажрибалар ўзлаштириб олинган. Айниқса, “А.” юн. фал.сига хал қилувчи таъсир ўтказган. “А.” бўйича а.лар давомида дунёнинг кўпгина мам-тларида чуқур илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган ва бу ишлар бугунги кунга қадар давом этмоқда. 1777 йилда немис олими Кленкер “Занд А.”ни немис тилига ўгириб, Рига шаҳрида чоп эттирган бўлса, Даниялик тадқиқотчи Р. Раск XIX а.нинг биринчи чорагида “А.”дан немис тилига бир қатор таржималарни амалга ошириб, 1826 йилда Копенгаген шаҳрида нашр қилдиради. Европалик олим Э. Бюрнуфнинг 1833 йилда “А.”нинг “Ясна” қисмига ёзган шарҳлари ушбу китобни “А.”да янгитдан тушуниш ва кашф этишда муҳим қадам бўлди. XIX а.нинг иккинчи ярмига келиб, Россияда ҳам “А.”га эътибор кучаяди. Рус шарқшуноси К. Коссович 1861 йили биринчилардан бўлиб, “Занд А.”дан 4 бобини таржима қилади. Яна бир рус тадқиқотчиси К. Залеман эса қад. форс адабиёти ҳақидаги очеркларида (1881 й.) “А.” ҳақида маълумот беради. С. Каменский “А.” яшларидан еттитасини рус тилига таржима қилиб, 1900 йили изоҳли луғати билан чоп эттиради. “А.”нинг кейинги даврдаги тадқиқотчилари ҳақида фикр юритганда, эронлик Иброҳим Пури Довуднинг номи алоҳида тилга олинади. У 1925-1936 йилларда Ҳиндистондаги порс қавми орасида истиқомат қилиб, “А.”нинг тилини мукаммал ўрганди, китоб ҳақидаги барча материалларни жамлаб, тўққиз жилддан иборат “А.” китобини чоп эттирди. Шу

тариқа уч минг йиллар олдин йўқотилган “А.” саҳифаларини тиклаб, уни ҳозирги замон форс тилига ўгирди.

Собиқ совет даврида “А.”нинг илк ватани бўлмиш Ўзбекистонда бу китобни системали равишда ўрганишнинг имкони бўлмади. Қад. аждодларимизнинг эзгу ғоялари, миллий давлатчилик анъаналари, турмуш тарзи ва менталитетини акс эттирган бу китоб фақат мустақиллик йилларида ўзининг ҳақиқий кадр-қимматини топди. Президент Ислом Каримов раҳбарлигида амалга оширилган маънавий меросимизни тиклаш, ҳар томонлама кенг ўрганиш ва тарғиб этиш борасидаги кенг кўламли ишлар доирасида “А.” китоби ҳам янгидан халқимизнинг маън-ий мулкига айлантирилди. Китобнинг халқимиз ва миллий давлатчилигимиз тарихи, умумбашарий цивилизация ривожига улкан аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда, 2001 йили “А.” яратилганининг 2700 йиллиги юртимизда халқаро миқёсда кенг нишонланди. Шу муносабат билан китобнинг тўлиқ матни ўзбек тилига таржима қилиниб, чоп этилди. *Қиёмиддин Назаров, Муртазо Қаршибоев*

АВЛИЁ (араб. валий – дўст) – валий, валоят сўзларидан олинган. Валоят – адоватнинг тескарисидир. Ислом динида мўминлар Аллоҳнинг А.си, Аллоҳ эса уларнинг валийси, яъни дўсти деган ақида мавжуд. Кундалик ҳаётда донишманд, узоқни кўра оладиган, келажакни башорат қила оладиган, маънавий баркамол кишиларга нисбатан қўлланади. Бирон-бир халқнинг маънавий тимсоли даражасига етган инсонлар ҳам шу сўз билан улуғланади. Мас.: Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида миллий маъ-ятимизнинг буюк намояндаларидан бири – Алишер Навоий сиймоси қуйидагича таърифланади: **“Агар бу улуғ зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султонидир”**. (И.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч”. Т.: “Маънавият”, 2008 й., 47-бет).

АВЛЮД (араб. - болалар) – тор маънода алоҳида бир шахс, оила ёки сулоланинг давомчиси бўлган фарзандлар ва уларнинг зурриёдлари, кенг маънода эса миллат, халқ, цивилизация ривожининг муайян босқичида ягона ғоя, мақсад ва вазифалар билан майдонга чиқадиган, тарақ-т жараёнида узвийлик ва давомийликни таъминлаб, ўз даври қиёфасини белгилаб берадиган, ижтимоий ходиса даражасига кўтариладиган кишилар гуруҳи. А.нинг камолотида аждодлар тажрибаси, урф-о. ва анъаналари муҳим роль ўйнайди. А. тарихий даврлар, муҳим ижтимоий -сиёсий воқеалар, ижтимоий тоифалар, касб-кор ва фаолият соҳасига мансублигига, ёш хус-ятлари, ижтимоий хус-ятларига қараб фарқланади. Мас., истиклол даврида вояга етган баркамол А., Иккинчи жаҳон урушида қатнашган А., ёш А., кекса А., эркин А., ёзувчилар А.и, космонавтлар А.и ва ҳ.к. А. т.си наботот ва ҳайвонот дунёси, инсон меҳнати, ақл-заковати билан яратилган нарса ҳамда воситаларга нисбатан ҳам кенг қўлланади. Мас., ғўза навларининг кейинги А.и, сут эмизувчилар А.и, янги А. дарсликлари ва ҳ.к.

АВЛОДЛАРАРО ВОРИСИЙЛИК – аждодлар билан авлодлар ўртасидаги қондошлик алоқалари, муносабат, анъана ва қадриятларнинг давом этишини, наслий, маън-й-ахлоқий яқинликни англатадиган т. Шарқ халқлари ҳаёти жамоавийлик тамойилларига асосланган. Бу муносабатлар ҳар қайси халқ яшаётган заминнинг ўзига хос хус-ятлари билан бевосита боғлиқ ҳолда шаклланиб, алар давомида аждодлардан авлодларга ўтиб келмоқда. Бу ҳақда сўз юритганда, қуйидаги фикрларга эътибор қаратиш лозим: **“Ўрта Осиё худудида аҳоли азалдан водийларда, катта сув манбалари – дарё ва анҳорлар бўйида яшаб келади. Атрофи чўл ва сахролар билан ўралган, табиати, иқлими ғоят мураккаб бўлган минтақа шароитининг ўзи ана шу элат ва миллатларнинг минг йиллар давомида бир-бирига мослашиб, яқин елкадош бўлиб, бир-бирининг оғирини енгил қилиб яшашини тақозо этиб келади. Чиндан ҳам, бу заминда истиқомат қиладиган одамларнинг тарқоқ бўлиб яшашга имкони йўқ, табиатнинг ўзи, ҳаётнинг ўзи уларни шу руҳда тарбиялаган** (И.Каримов. “Юксак маънавият – енгилмас куч”. Т.: “Маънавият”, 2008 й., 9-бет). А.в.ни маънавий жиҳатдан таъминлашда анъана ва қадриятларнинг давомийлиги муҳим роль ўйнайди. Ҳар қайси даврнинг талаби, ундаги ижтимоий -иқт-й ва ғоявий-сиёсий омилларнинг таъсири остида анъана ва қадриятлар шакли ривожланиб, ўзгариб боради. Мас., тил, дин, илм-фан, ёзув ва матнларда тарих, халқ ва миллат ҳақидаги маълумотлар сақланиб, сайқалланиб алар мобайнида аждодлардан авлодларга ўтади. Бу эса А.в.ни таъминлашга хизмат қиладди. Ижтимоий мулоқот ҳам А.в.ни таъминлашнинг муҳим омилдир. Айниқса, оиланинг бу борадаги аҳамияти беқиёс. Бугунги кунда авлодлараро ворисийликни таъминлашда замонавий ахборот воситалари, жумладан, радио, ТВ, матбуот, адабиёт ва санъат асарлари маънавий меросни авлодларга етказиш вазифасини бажаради.

АВЛОНИЙ, Абдулла (1878-1934) — XIX а. охири XX а. бошидаги ўзбек миллий мад-тининг машҳур вакиллари билан бири, маърифатпарвар шоир, драматург, журналист, олим, давлат ва жамоат арбоби. XX а. бошларида А. жадиличлик ҳаракатига қўшилиб, Тошкентдаги жадиждарнинг фаол иштирокчиларидан бири бўлиб танилди. У янги усулда, янгича мактаб очиб, дарс берди ва дарсликлар ёзди. Мактаб-маориф ишларига ёрдам берувчи “Жамияти хайрия” очиб, етим ва боқувчиси йўқ болаларни ўқитди. А. таниқли маърифатпарварлар билан биргаликда “Нашриёт” (1914), “Мактаб” (1916) ширкатларини тузди. “Хуршид”, “Тужжор”, “Осиё” газеталарининг майдонга келишида бевосита иштирок этди. Ўз муҳаррирлиги остида “Шухрат” (1907), кейинчалик “Турон” (1917) газеталарини чиқарди. А. асос солган янги усул мактаби гуманистик ва эркин тарбия асосига қурилган, дунёвий илм-фанни болаларга ўргатишни ўз олдига асосий вазифа қилиб қўйган, ёшларни мам-тининг ижтимоий -сиёсий ҳаётига аралаша олиш қобилиятига эга бўлишни таъминлайдиган ҳақиқий халқ мактаби бўлди. Адиб жадиждар мактаблари учун “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим” дарсликларини тузди. Ахлоқий-дидактик мазмундаги “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” дарслиги (1913) 20-а. бошларидаги ўзбек жадиждар маърифатчилигининг ноёб ҳодисаларидан эди. Унда

тарбия ва ахлоқ масалалари биринчи маротаба 20-а.нинг талаб ва эҳтиёжлари н. назаридан таҳлил қилинган. А. хулқларни анъанавий яхши ва ёмонга ажратар экан, мулоҳазаларини Гиппократ, Платон, Аристотел, Саъдий Шерозий, Бедил фикрлари билан асосланган тарзда замонавийликни асосий мезон қилиб олади. Мутафаккирнинг фикрича, ахлоқ, бу – хулқлар мажмуи. Хулқ эса эзгулик ёхуд разилликнинг муайян бир инсонда намоён бўлиш шакли. Бинобарин, ҳар бир хулқ эзгулик ва олижанобликнинг ёки разиллик ва бадбинликнинг тимсоли. Шу жиҳатдан улар яхши ва ёмонга бўлинадилар. Лекин, булар кишида ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Уларнинг шаклланиши учун маълум бир шароит, тарбия керак. Кишилар туғилишдан ёмон бўлиб туғилмайдилар. Уларни муайян шароит ёмон ёки яхши қилади. Демак, ҳамма нарса тарбияга боғлиқ. Тарбия “ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё садоқат, ё фалокат масаласидур”. Тарбия туғилган кундан бошланади ва умрнинг охирига қадар давом этади каби ғояни илгари суради. А. тарбия доирасини кенг тушунади. Уни биргина ахлоқ билан чегаралаб қўймайди. А. масаланинг фал.ий асосига кўчади. Жисм билан руҳнинг узвий бирлиги ҳақида гап очади: “Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопоннинг устун қўюб, астарини ювуб, овора бўлмоқ кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур”. Яна бир ўринда эса “бадан элак каби кўзлукдур” деган ибора учрайди. А. жисм билан руҳ, шакл билан мазмуннинг узвий бирлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, Ақл жисмнинг пири комили, муршиди яғонасидир. А. фазилатларни шунчаки қайд этмайди, уларнинг конкрет ҳаётий, амалий аҳамияти устида ҳам тўхтаб ўтади. А.нинг виждон ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам диққатга сазовор. Унингча, виждон-ақл ва тафаккур мезони. Инсон одобини ҳаё ва иффатсиз тасаввур қилиш қийин. А. ҳаё деганда “ишда, сўзда адабни риоя қилмоқ”ни тушунади, уни инсонийликнинг муҳим белгиси деб билади. А.нинг таъкидлашича, Ватан туйғуси энг инсоний, энг мўътабар туйғулардан бири. Ватанни шунчаки севиш мумкин эмас. Унинг дарди билан яшамок, унинг бахтидан қувонмоқ, у билан фахрланмоқ керак. Ватан Онадек муқаддас. Уни қадрлаш, эъзозлаш, унинг шодлик ва қувончига шерик бўлиш, ғам-ҳасратини баҳам кўриш фарзанднинг бурчи. А.нинг фикрича, тилга, мад-тга муҳаббат эса ҳар бир кишининг халқига бўлган муҳаббатдир: “Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурғон ойинаси ҳаёти - тил ва адабиётидир”, - деган эди мутафаккир. А. ростлик ва тўғри сўзликни инсоннинг энг инсоний сифатларидан деб ўқтиради. Адолатни, ҳар бир миллатнинг озод ва бахтли бўлиш ҳуқуқини дунёнинг асоси деб билади, бировга “жабр қилувчининг ёқаси ҳеч қачон жазо қўлидан қутула олмас”лигини айтади. Адибнинг қарашларида Навоийнинг инсон ҳақидаги машҳур “инсон –хилқат тожи” н. назари (концепцияси)нинг таъсири яққол сезилиб туради. Унинг фикрича, ҳам ақл фақат инсонгагина насиб этган сифатдир, жаҳоннинг зийнати оқил инсонлардир. Инсон ақли эса илм ва тажриба орқали бойиб боради. Дарҳақиқат, илм инсон учун ғоят олий ва муқаддас фазилат эканлиги адиб томонидан атрофлича асослаб берилган. “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”да инсонликни белгиловчи дўстлик, садоқат, меҳнатсеварлик, мунислик ва б. фазилатлар ҳам улуғланиб, бу

сифатларнинг зиди бўлган жаҳолат, ялқовлик, ғийбат, ҳасад, ҳасислик, иккиюзламачилик каби иллатлар одамийликнинг душмани сифатида талқин этилган. Ушбу асарнинг аҳамияти фақат мактаб доираси билан чекланмади. У адабиёт ва ахлоқ ҳаваскори учун ҳам қўлланма бўлиб хизмат қилди, ўз даври ижтимоий -педагогик фикр тараққиётида алоҳида ўрин эгаллади. Адибнинг бу асарда юз кўрсатган маъ-ятга дахлдор қарашлари унинг шеърлятида, драма ва публицистик мақолаларида давом этди. А.нинг ижтимоий -сиёсий, ахлоқий, эстетик қарашлари бугунги кунда ҳам ўз қийматини йўқотмаган. *М.Қаршибоев, Т.Тоғаев, Ш.Ризаев*

АВТАРКИЯ (юн. *autarkeia* – мустақиллик, ўз-ўзидан қаноатланиш; *autos* – ўзим ва *arkeo* – мўл-кўлчиликда яшамокдаман) – иқт-й, ижтимоий, сиёсий ва маънавий маъноларда қўлланадиган, бирон-бир шахс, гуруҳ, миллат, давлат ва жамиятнинг ўз ҳолича, бошқалардан ажралган ҳолда яшаши учун қаратилган ҳаракат ёки ҳолатни ифодалайдиган т. Сиёсий соҳада А. фақат давлат доирасида, миллий маҳдудлик муҳитида хўжалик ташкил этиш мақсадида мам-тни бошқа мам-тлардан айириб қўйиш сиёсатини англатади. Ҳозирги даврда ҳам А. дунёнинг турли ҳудудларида тенденциялари мавжуд, уларнинг маънавий оқибатлари ҳам кўзга ташланиб туради. Глобаллашув даврида а. жамиятда маънавий биқикликнинг кучайишига, унинг ташқи дунёдан ажралиб қолишига олиб келиши мумкин.

АВТОРИТАР ОНГ – янгилик ва ижодийликдан маҳрум бўлган бир қолипдаги тафаккур тарзи. А.о. ижодий онгга зид бўлиб, фикр-мулоҳаза юритиш ва уни исботлашда фақат бир тамойилга таянади.

АВТОРИТАРИЗМ (лот. обрў, нуфуз, эътибор) – маънавий соҳадаги кўпгина масалаларда яқка шахснинг обрўси, фикр ва қарашларининг устувор бўлишини англатадиган т. Одатда, жамият ўз тарақ-тининг мураккаб, қалтис ва масъулиятли даврларини бошидан кечираётган пайтларда майдонга чиқади. XX а.нинг биринчи ярмида авторитаризм асосан салбий ҳолат сифатида намоён бўлди. Чунки миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритган Биринчи жаҳон уруши, 1929 й.да бошланган жаҳон иқт-й инқирози ва шунинг оқибатида халқаро миқёсда зиддият ҳамда қарама-қаршилиқларнинг кескинлашуви каби қатор омиллар бир қанча мам-тларда айрим авторитар шахсларнинг давлатни ҳарбийлаштириш, зўравонлик йўли билан ҳокимият тепасига келиши ва мустабид тузумларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Ҳозирги даврда А.дан фарқли тарзда, атоқли давлат арбоблари мураккаб тарихий вазиятларда жамиятни тез ўзгартириш, долзарб масалаларни зудлик билан ҳал этишда муҳим ўрин тутди, деган қарашлар ҳам йўқ эмас. Бу борада Франция ва Германияни Иккинчи жаҳон урушидан кейинги инқироз ҳолатидан олиб чиқишда генерал де Голл ва Конрад Аденауэр сингари сиёсатчилар фаолияти мисол қилиб кўрсатилади.

Албатта, ҳар қандай янги мустақил давлат тарақ-тида шу мам-т раҳбарининг обрўси, мавқеи, нуфузи муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон

тарихидаги қатор давлат арбобларининг ўз юртини ижтимоий -сиёсий, иқт-й, мад-й-маънавий тиклашдаги хизматлари бунга ёрқин мисол бўлиши мумкин. Маънавий соҳада эса А. турғунлик устувор бўлган бирёқлама тафаккур ҳамда турмуш тарзини шакллантиргани боис салбий ҳолат сифатида баҳоланади. Бунда кўпроқ муайян авторитет ёки субъектнинг мутлақлаштирилиши назарда тутилади. *Қиёмиддин Назаров*

АВТОРИТЕТ (лот. *autoritas* – ҳокимият) – яқка шахс ёки бир гуруҳ шахсларни куч ишлатмай, зўравонликсиз ўз иродасига мос фикрлаш ёки ишлашга йўналтиришни англатадиган т. Кенг маънода бир шахс ёки ташкилотнинг ҳаётда ёки жамиятдаги норасмий таъсири (мас., тарбия, илм-фан, санъат, мад-т соҳаларида); тор маънода эса, муайян қонун ва қарорларни амалга оширишнинг бир турини билдиради. Кўп ҳолларда А. қонун-қоида ёки ижтимоий меъёрларнинг кўпчилик тарафидан тан олинганини англатади. А.нинг мавжудлиги ҳаётда учрайдиган муаммоларни ҳал қилишнинг мураккаблиги билан боғлиқ. Бу борада А.эгасининг фикр-мулоҳазалари, ноёб истеъдоди ва салоҳиятига бўлган ишонч муҳим аҳамият касб этади. А. ишлаб чиқаришда, сиёсат ва б. Ижтимоий жабҳаларда алоҳида индивидлар ҳамда мансабдор шахсларнинг обрў-эътибори, уларнинг раҳбарлигида эришилган ютуқлар билан белгиланади. А.га эга бўлган шахс ўзи қарор қабул қилиб, унинг ижросини ўзи назорат қилади, бу жараённинг қандай ва қайси жабҳада амалга ошиши жамиятнинг тарихий ривожига ҳам боғлиқ бўлади. Инг. файласуфи Т.Гоббс “Суверен А.” асарида “...жамиятни анархиядан сақлаш, ҳаммани ҳаммага қарши курашишдан қутқаришнинг ягона чораси А.дир” деган эди. XIX а. анархистлари эса, ҳар қандай индивиднинг эркинлиги ва шахс эгоизмини А. кўриниши сифатида эътироф этган. Немис социологи М.Вебер томонидан яратилган “А.нинг формал типологияси” ғоясига кўра, А. ҳокимиятга эришишда аниқ бир қоидаларга риоя қилиш ва уларни қўллаш чегарасини белгилайди. Шу билан бирга, унинг фикрича, А. т.си бирон-бир даҳо инсон шахсияти билан боғлиқ. Шу маънода, А. фақат авлиёлар, атоқли шахслар, мутафаккирлар ва сиёсий доҳийларга хос фазилатдир. Ҳозирги замон фал.сида а. тўғрисида хилма-хил қарашлар мавжуд бўлиб, уларда асосан инсон, унинг обрў-эътибори, гоҳида эса баъзи шахсларга хос бўлган, бошқаларда учрамайдиган хус-ятларини улуғлаш ёки мутлақлаштириш(суперинсон ғояси) каби масалаларга алоҳида эътибор қаратилади.

АВФ ЭТИШ (кечириш) – бағрикенглик, мардлик ва олижаноблик, юксак гуманизм ифодаси бўлган, муҳим тарихий сана ёки умуммиллий воқеалар муносабат и билан суд ҳукмига кўра жазо тайинланган шахс (махкум) ёки шахслар гуруҳининг гуноҳидан кечишга қаратилган сиёсий акт. Ўз-нда А.э. ЎЗР Президенти томонидан амалга оширилади. ЎЗР Президентининг 1992 й. 17 июлдаги фармонида биноан қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасида авф этишни амалга ошириш тўғрисида» низомнинг 1-моддасига кўра, А. э. ҳақидаги ЎЗР суд идоралари жазога ҳукм қилган шахсларга нисбатан уларнинг ўзлари томонидан авф сўраб берилган илтимосномага биноан қабул қилинади. А.э.

акти маҳкумларни асосий ёки қўшимча жазодан бутунлай ёки қисман озод қилиш; жазонинг ўталмай қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштириш; судланганликни олиб ташлаш кўринишларида амалга оширилади. А.э. масаласи кўрилатганида содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси, маҳкумнинг шахси, унинг хулқи, меҳнатга муносабат и, жазони ўташ жойларидаги ташаббускор ташкилотлар фаолиятидаги иштироки, қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлиши, етказилган зарарни ўз ихтиёри билан қоплагани каби ҳолатлар эътиборга олинади. Амалдаги қонунчиликка биноан, авф сўраб берилган илтимоснома рад этилган тақдирда, олти ойдан кейин яна шундай ариза билан мурожаат қилиш мумкин. Маҳкум авф этилса, бу ҳақда Президент фармони чиқарилади ва ижро этиш учун юборилади.

АГНОСТИЦИЗМ (юн. *agnostos*: *a* – инкор, *gnostos* – билиш, билишни инкор этиш) – табиат ва жамият қонуниятлари моҳиятини билиш имкониятларини рад этиб, билимнинг воқеликка мувофиқ эканини исботлаш мумкин эмас, деб ҳисоблайдиган фал-й таълимот. Антик скептицизм ва ўрта а. лардаги номинализм негизида пайдо бўлган. XIX–XX а.лар ижтимоий тафаккурида, айниқса, марксистик фал.да мазкур таълимот сунъий тарзда соддалаштирилиб, унга тўлиқ билишни инкор этувчи таълимот сифатида баҳо берилган. Ваҳоланки, бу таълимот вакиллари объектив борлиқни билиш мумкинлигини бутунлай рад этмайди, билим ва тафаккурининг чекланганини таъкидлайди, холос. Ҳақиқатан ҳам, дунёни мукамал билиш мумкин эмас, инсон дунёнинг сиру синоатини қанчалик чуқур ўрганмасин, унинг тубига етиб боролмайди, бу оламнинг ҳадди ҳудуди бўлмагани каби, у ҳақдаги билимлар ҳам чексиздир. Қад. юн. фал.сида скептицизм шаклида, пайдо бўлган (Протагор, Пиррон каби файласуфларнинг қарашлар асосида). А. кейинчалик инглиз донишманди Давид Юм ва немис файласуфи Иммануэл Кант ва б. ғарб олимлари томонидан ривожлантирилган. Агностиklarнинг фикрича, дунёни яхлит ва бир бутун ҳолда билиб бўлмайди. Инсон унинг бир қисминигина билишга қодир, холос. Улар ўз фикрини оқибатнинг сабабдан фарқ қилиши билан асослаб беришга уринади. Улар оқибат сабабдан фарқ қилади, ш.у. нарса ҳодисаларнинг моҳиятини англаш мумкин эмас, деб ҳисоблайди. Бу оқим намояндалари объектив равишда мавжуд бўлган сабаб ва оқибат ўртасидаги боғлиқликни исботлаш мумкин эмаслигига асосланиб, апостериор, яъни тажрибадан олдинги билим воситасида, ш-дек, мантиқ йўли билан ҳам оқибат ва сабаб ўртасидаги боғлиқликни аниқлаш мумкин эмас, деган ғояни илгари суради. Д.Юмнинг фикрига кўра, табиат мўъжизалар китобини тўлиқ очмайди, бизга объектларнинг айрим ташқи сифатларини ўрганиш имконини беради, холос. XIX А.да А. ғояси турли йўналишларда ривожлантирилди. Мас., И.Мюллернинг А.и (физиологик идеализм), Г.Гельмгольцнинг иероглифлар А.и, вульгар материалистлар (Л.Бюхнер, Я.Молешотт)нинг А.и А.Пуанкареннинг конвенциализми, XX а.да эса П.Юшкевичнинг “праксеологик” А.и бунга яққол мисол бўла олади.

АГРЕССИВ ХУЛҚ – шахснинг маънавий бузуқликка асосланган, бошқаришнинг ички дунёсига очикдан-очик салбий таъсир ўтказиб, тажовуз қилиб, уни издан чиқаришга қаратилган ғайриинсоний хус-ят. А. х.нинг шаклланиш, кучайиши ва намоён бўлиши кўпинча ижтимоий муҳит билан боғлиқ ҳолда юз беради. Шахснинг ўзига қаратилган тажовузкорлик "аутоагрессия" (бундай ҳолат шахсдаги патологик ўзгаришларнинг кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади) деб аталади. Ўз жонига қасд қилиш, ўзига тан жароҳати етказиш аутоагрессиянинг кўринишларидир. Жаҳолатга ботган, жоҳиллик ва зўравонликни мақсадга эришишнинг асосий ва устувор воситаси деб биладиган шахсларда А. х. кучли бўлади. А. х. нафақат алоҳида шахслар, балки бутун-бутун давлатларга ҳам хос бўлиши мумкин. Бинобарин агрессор — агрессияни содир этган куч якка шахс ёки шахслар гуруҳи, сиёсий-мафкуравий марказлар, давлат ёки бир неча давлатлар бўлиши мумкин. XX а.нинг 30-йилларида фашистлар ҳукмронлик қилган Германия ана шундай тажовузкорлик хус-ятлари билан инсониятга катта талофатлар келтирди. Бугунги кунда эса дунёдаги террористик ва экстремистик марказлар агрессия ҳаракатлари билан одамзот бошига янги-янги фожеалар келтирмоқда. Ғарбдаги айрим мафкуравий марказлар эса жаҳондаги ёш, рив-ш йўлига кирган мам-тларга информацион усулларда тазйиқ ўтказиш орқали ўзининг агрессив хулқини намоён этмоқда.

АГРЕССИЯ (лот. *aggressio* – ҳужум) – 1) бирон-бир бузғунчи ғоя, вайронкор мафкурага таяниб амалга ошириладиган информацион-психологик ҳужум, ахборот хуружи, ғоявий террор ёки маън-й-мафкуравий бузғунчилик; 2) сиёсий маънода, бир давлат томонидан ўзга давлатга уни мустақиллигидан, ҳудудий яхлитлигидан ва тараққиётдан маҳрум қилиш, халқини қарам этиб, бойликларини эгаллаш мақсадида ҳарбий куч ёрдамида амалга ошириладиган босқинчилик. Халқаро ҳуқуқда БМТ Низомини очикчасига бузган ҳолда, бошқа давлатга нисбатан ҳарбий куч ишлатиш А. дейилади. Жиноят ҳуқуқига кўра, ён-атрофдаги одамларга жисмоний зарар ёки руҳий шикаст етказишга қаратилган ҳаракат А. деб баҳоланади. Бу ҳаракатлар ғаразли мақсадлар – бошқаларнинг бойлигига кўз олайтириш, уларни қарам қилиш ниятида содир этилади. А. геноцид, террор, этник ва ғоявий асосдаги қонли можаролар шаклида ҳам намоён бўлади. Бугунги кунда иқтисод соҳасидаги А.га, иқт-й, маъ-ят соҳасидаги А.га эса маънавий А. дейилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам бошқаларга нисбатан биринчи бўлиб ҳарбий куч ишлатиш, тажовузкорликни амалга ошириш А. деб баҳоланади. Турли шаклдаги ташқи ва ички А.га йўқ кўймаслик учун аҳоли, айниқса, ёшларни юксак маънавий тамойиллар асосида, ҳушёр ва огоҳ этиб тарбиялаш муҳим аҳамият касб этади.

АДАБ (араб.) – шахснинг тарбиявий даражаси, ахлоқий қиёфаси, маънавий баркамоллигининг асосий шарти ва мезони ўзбек тилидаги одоб ва ахлоқ сўзларининг ўзгарган шакли, маънодоши. Киши А. орқали эл-юрт ўртасида обрў-эътибор, иззат-ҳурмат топади. Халқимиз ҳаётида қадим-қадимдан муҳим роль ўйнаб келгани учун муносабат ларнинг деярли барча шакл ва кўринишларига шу н. назардан ёндашилган. Уларга ном ва баҳо беришда А. асосий мезон бўлган. Шу асосда а.нинг турли даража ва кўринишлари шаклланган: бола А.и, қизбола А.и, келинлик А.и, куёвлик А.и,

шогирдлик А.и, касб-хунар А.и, мезбон ва меҳмон А.и, тижорат А.и, санъаткор А.и, спортчи А.и, юриш-туриш А.и., муомала А.и, сиёсат А.и, баҳс А.и ва ҳ.к.. Дунёдаги халқларнинг ахлоқ-одоб меъёрлари, уларнинг дунёқараши, анъана ва кадриятларига қараб, бир-бириникидан тубдан фарқ қилади. Мас., Африкада яшайдиган каннибал қабилалари (одам гўштини ейдиган ёввойи қабилалар) орасида тушиб қолган одамлар улар ейдиган овқатни емай қўйса, А.сизлик қилган бўлади. Натижада унга “илтифот” кўрсатган жамоа аъзоларининг норозилигига сабаб бўлади, ҳатто жазога тортилиши ҳам мумкин. Ш. у. ҳам тақдир тақозоси билан бирон-бир халқ ичида яшаб қоладиган одам унинг урф-о. ва А. меъёрларига бўйсунушга мажбур. Бу – унинг тарбиявий даражасини кўрсатувчи белгилардан бири. Мустақиллик йилларида халқимиз мустабид тузум даврида топталган асл кадриятлари қатори ота-боболаримиз минг йиллар давомида амал қилиб келган одоб-ахлоқ меъёрларига қайтиш имконига эга бўлди. Она тилимизда А. билан боғлиқ ҳикматли сўзлар, мақолларнинг жуда кўплиги А. миллий маъ-ятимизнинг устунларидан бири эканини тасдиқлайди. Мас., “Адабни адабсиздан ўрган”, “Адабли бола элга манзур” ва ҳ.к.. А.нинг зидди А.сизлик, ҳаёсизлик, маънавий жиҳатдан тубанликка юз тутишдир. Инсон А.и икки йўл билан шакллантирилади: 1) наслдан наслга ўтади; 2) таълим-тарбия, маъ-й таъсир, ибрат ва намуна, билим ва кўникма орқали шаклланади. Мавлоно Жалолиддин Румий “Ичиндаги ичиндадир” асарида “Барча билимлар ва фанларни ўзлаштириш аслида адабни ўрганишдир” деб таъкидлайди. А. одобнинг эквиваленти сифатида қўлланса-да, айрим ўринларда маъно нозикликлари билан ундан фарқ қилади. Мас., “Адабини беришади”, “Адабингни ейсан” каби иборалардаги А. сўзи ўрнида одоб сўзини қўллаб бўлмайди. А. этика, эстетика, психология, жамиятшунослик, адабиёт сингари фанларнинг асосий мавзуларидан биридир. Адабиёт атамасининг негизини А. сўзи ташкил этиши, бадий адабиётимизда А. масаласи бош мавзу бўлиб келгани миллий маъ-ят ва тафаккуримиз тарихи, бугунги ва эртанги ривожини белгилайди. *Муртазо Қаршибоев, Музаффар Аҳмедов*

АДАБИЁТ (араб. одоблар йиғиндиси) – умуминсоний маъ-ятнинг таркибий қисми, адабий фаолият натижаси, жамият ҳаёти ва унинг такомиллашувида муҳим аҳамият касб этадиган ижод соҳаси. А. икки маънода қўлланади: 1) кенг маънода – барча китоб турлари, газета ва журналларга нисбатан; 2) тор маънода – бадий А., турли жанрдаги бадий асарлар мажмуи. Бадий А. кишилик тараққиётининг маълум бир босқичида юзага келган бўлиб, дастлаб оғзаки ижод намунаси сифатида яратилиб, тилдан тилга ўтиб, бойиб, сайқалланиб борган. Ёзув пайдо бўлиб, одамларда ёзма нутқ, ёзув мад-ти ривши билан ёзма бадий А. ҳам шакллана бошлади. Бадий адабиёт ҳар қайси халқ маънавиятини алардан аларга олиб ўтадиган асосий воситалардан биридир. Оғзаки ва ёзма А. қайси халққа мансублигига қараб, ўша халқ номи билан қўшиб юритилади. Мас., ўзбек А.и, грек А.и, немис А.и ва ҳ.к.

АДАБИЙ-МАДАНИЙ МЕРОС – халқимизнинг авлодлардан авлодларга ўтиб келаётган ниҳоятда қадимий, бой А.-м.м.и бор. У халқимизнинг урф-о.и, расм-русмлари, байрамлари, қадимий битиклар ва археологик топилмалар, халқ оғзаки ижоди намуналари, ёзма бадий адабиёт ва фан соҳасида яратилган ноёб

асарлар, тасвирий ва амалий санъат ҳамда мусиқа дурдоналари, бетакрор меъморий обидалардан иборат. Собиқ иттифоқ даврида юртимиздаги бой А.-м.м.га бутунлай нотўғри, мафкуравий муносабат ҳукмрон бўлди. Истиқлол туфайли бу борадаги муносабат тубдан ўзгарди, А.-м.м.ни тиклаш, асраб-авайлаш, тарғиб ва ташвиқ этиш бўйича кенг кўламли ишлар ҳозирги кунда ҳам изчил давом эттирилмоқда.

АДАБИЙ ТИЛ – ҳар қайси халқ ва миллат маъ-ятида улкан аҳамият касб этадиган, унинг руҳий оламини моддий шаклда юзага чиқариш ва умумбашарий тараққиёт учун хизмат қилдириш, эл-юртни бирлаштириш, ўзликни англашда муҳим восита бўладиган буюк ижтимоий ҳодиса. А. т. умумхалқ тилининг сайқалланган, лексик, фонетик ва грамматик жиҳатдан шу халқ шеваларидаги энг яхши хус-ятларни ўзида мужассам этиб, сайқалланган, ҳамма учун тушунарли ва маъқул меъёрга солинган умуммиллий мулоқот воситасидир. Тарих ва тараққиёт жараёнида А. т. ўзгариб, такомиллашиб боради. Мас., Алишер Навоий давридаги ўзбек адабий тили ҳозирги замон ўзбек адабий тилидан фарқ қилади. Истиқлол даврида а. т.нинг маънавий ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Айниқса, 1989 йилда ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши А. т.имиз ривожига мутлақо янги саҳифа бўлди. Ҳозирги даврда ўзбек адабий тили миллий маъ-ятимизнинг ҳақиқий кўзгусига айланиб бормоқда.

АДАПТАЦИЯ (лот. *adaptatio* – мосланмоқ, созланмоқ) – табиат ёки жамият ҳаётида, инсоннинг маън-й-руҳий оламида кечадиган ўзига хос жараён бўлиб, бирон-бир муҳит ёки шароитга, янгиликка мослашувни англатади. Инсон ҳаётидаги а.нинг самарали кечиши кўп жиҳатдан унинг руҳий, маънавий ҳолатига боғлиқ. Илм-фанда А.нинг қуйидаги турлари мавжуд: сенсор А. (лот. *sensus* – ҳис-туйғу, сезги) – организмнинг турли хил субъектив ўзгаришларга мослашуви; ижтимоий А. (лот. *adapto* – мослашаман ва *socialis* – ижтимоий) – инсоннинг ижтимоий муҳит шароитларига узлуксиз тарзда фаол мослашуви, айти пайтда унинг ушбу жараён натижаси сифатида камолга етиши. Ижтимоий А.нинг муҳим жиҳати одамнинг ижтимоий талаб ва тартибларни қабул қилишини англатишдир. Ғарбда ижтимоий А. муаммоси илм-фаннинг необихевиоризм ва психоанализ йўналишлари асосида ўрганилади.

АДИБ (араб.) – 1) одоб илмидан сабоқ берувчи муаллим, ибратга муносиб инсон, устоз; 2) адабиётчи, ёзувчи, адабий илмлар бўйича олим. Сўз санъаткорлари, адабий-бадиий соҳа ижодкорларига нисбатан кенг маънода ишлатилади. Аҳмад Югнакий “Ҳиббатул-ҳақойик” (“Ҳақиқатлар армуғони”) асарида А. ва адаб сўзларини қуйидагича қўллади: “Адиб Аҳмад айттим адаб-панд сўзим, // Сўзим бунда колур, борур бу ўзим”. А. т.си тор маънода асосан насрда ижод қилувчи ёзувчиларга нисбатан қўлланади.

АДЛ – адолат, одиллик, ҳаққонийликни ифодаладиган т. Бу т.ни қуйидагича ҳам изоҳлаш мумкин: 1) Судда инсоф ва адолат юзасидан ҳукм чиқариш. 2) Тўғрини нотўғридан, ростни ёлғондан ажрата билиш, бирон томонга ён босмаслик. 3) Зулмни бартараф этиш, инсоф юзасидан иш кўриш, мазлумни ҳимоя қилиш. Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Кимки ҳақиқатни ёлғондан, тўғрини нотўғридан ажрата билса, у ўз адли билан Ғарбу Шарқни

ёритган бўлади” деган сатрларида мазкур иборанинг маън-й-маър-й моҳияти мужассамлашган. Тилимизда А. билан боғлиқ бир талай сўз бирикмалари ҳосил қилинган. Мас., А. мезони деганда адолат торозуси, яъни қонун асосида ҳақиқатни тиклаган киши, А. қонуни, А. тариқи деганда, шариат низомлари, Д.у дод посбони деганда, адолат ҳимоячиси, одил подшо, ҳақгўй қози, Адлу инсоф деганда, ўртада туриб, ҳақиқатни аниқлаш, тўғрилиқ, тўғри қарор қабул қилиш назарда тутилади. (Яна қаранг: **Адолат**)

АДОВАТ (араб. душманлик) – ўзаро ёвлашиш, узоқ вақт давомидаги кек сақлаш, нафрат ва гина-кудурат асосидаги душманлик. А.нинг асосида аксарият ҳолларда бир хил эҳтиёж ва манфаатга эга бўлган, иш асосида рақибга айланган одамларнинг тўқнашуви ётади. Рақиблардан бирининг эҳтиёжи қондирилиши иккинчисининг манфаатига зид келиши ва душманликка сабаб бўлиши мумкин. Бунда томонлардан бирининг ичи қоралиги, ғаразли нияти, бадбин ва кўролмаслиги ҳам адоватга сабаб бўлиши мумкин. А. инсоният тарихида А.лар давомида кузатилаётган ҳодиса бўлиб, баъзида даҳшатли уруш ва қирғинларга сабаб бўлган. Турли давлатлар ўртасидаги а.лар одатда бирон ҳудудни эгаллаш, табиий бойликларга эгалик қилиш мақсадида амалга оширилган. Кундалик ҳаётда турли шаклларда намоён бўлади. Улар маълум маънода психологик асосга ҳам эга. Яъни, одамларнинг истеъдод ва қобилияти, моддий, маънавий имкониятлари ҳар хил бўлиши, шу асосда уларнинг баъзилари ҳаётда кўпроқ, баъзилари эса камроқ муваффақиятга эришиши ҳам уларда бир-бирига нисбатан ҳасад ва адоватнинг уйғонишига сабаб бўлади. Бунда шахснинг қандай тарбия кўргани, ижтимоий омил ҳам муҳим роль ўйнайди. Агарда инсон бошқаларнинг ютуғига ҳасад эмас, ҳавас билан қараб яшашга ўрганган бўлса, табиийки, жамиятдаги кўпгина адоватларнинг олди олинган бўлади. Айниқса, “Ҳасад эмас, ҳавас енгади”, “Ҳасаднинг умри қисқа”, “Ҳавас бор жойда ҳасадга ўрин йўқ”, “Бир кун жанжал бўлган жойда қирқ кун фойз-барака бўлмайди” каби ҳикмат ва мақоллар руҳида тарбия топган халқимиз ҳасад ва адоватни қоралаб, меҳр ҳамда ҳавасга асосланган интилишларни қўллаб-қувватлаб келади. Бу эса жамиятимиздаги меҳр-оқибат муҳитини мустаҳкамлашнинг муҳим омилларидан биридир. *И.Маҳмудов, М.Қаршибоев, М.Усмонов*

АДОЛАТ (араб. одиллик, тўғрилиқ ҳамма учун баробар бўлган ҳақиқатнинг талаб ва тамойилларига амал қилиниши) – инсониятнинг азалий орзуси, эзгу ғояси, маъ-ят, ахлоқ ва ҳуқуқнинг меъёрий категорияларидан бири. Жамият ҳаётидаги ҳодисалар, тартиб-қоидаларнинг асл инсоний идеалларга, ҳақиқат мезонларига қанчалик мос эканини аниқлашда ҳамма замонларда ҳам асосий маънавий мезон бўлиб хизмат қилади. Жамиятнинг шахсга, шахснинг жамиятга ва бир шахснинг иккинчи шахсга муносабат ида намоён бўладиган А. тамойили ана шу муносабат ларни баҳолашнинг ўзгармас мезонидир. А. юксак маънавий қадрият бўлиб, бахт, озодлик, тенглик, дўстлик, тинчлик т.лари каби инсоннинг азалий эзгу интилишларининг тимсолидир. А. ҳақидаги илк тасаввурлар жуда олис замонларга бориб боғланади. Қад. давр мутафаккирлари уни универсал қонун сифатида талқин этган. Мас., Зардушт а.ни “арта” т.си ёрдамида ифода этар экан, уни оламдаги икки қутбдан бири деб ҳисоблайди. Юнон файласуфи Афлотун А. муаммосини тизимли тарзда ўрганиб чиқишга

ҳаракат қилган. Унинг ижтимоий -сиёсий концепциясида А. ҳукмронлик ва имтиёз т.ларига яқин категория сифатида шарҳланган. Файласуфнинг фикрича, ҳар бир табақа ичида тенглик бўлмоғи, табақалар ўртасида тенглик ҳукм сурмоғи А.дандир. Арасту бу ғояларни ривожлантириб, “тенглаштириш” ва “тақсимлаш А.и” деган т.ларни қўллаган. Форобий А.ни ижтимоий иерархия ва тартибнинг мавжуд бўлиши учун пойдевор яратувчи ҳуқуқий категория деб таърифлаган. XVIII а.га келиб А. ижтимоий тенглик билан боғлиқ ҳолда кун тартибига қўйила бошланди. Ҳозирги замон фал-й адабиётларида А. жамиятдаги барча ижтимоий муносабат ларни ифода этувчи категория сифатида таърифланмоқда. А. жамиятда олти асосий вазифани бажаради. Биринчидан, жамиятдаги ижтимоий муносабат ларни мақсадга мувофиқ ташкил этади. Иккинчидан, турли ижтимоий гуруҳ ва синфлар манфаатларининг ҳимоя қилинишини таъминлайди, улар орасидаги мувозанатни сақлаб туради. Учинчидан, жамиятдаги мулкчилик муносабат ларини, ишлаб чиқариш фаоллигини оширади. Тўртинчидан, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимояловчи восита сифатида хизмат қилади. Бешинчидан, воқеликда кенг илдиз отган, лекин ижтимоий тараққиётга тўсик бўлаётган муносабат ларни бартараф этишга даъват қилади. Олтинчидан, одамларда келажакка ишонч туйғусини уйғотади ва кучайтиради. А. инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабат ларнинг асосий мезони бўлгани учун доимо ижтимоий аҳамият касб этади. У жамият (социум) ҳаётида муҳим аҳамият касб этадиган социал кадриятдир, ш.саб. “ижтимоий А.” т.сидан фойдаланилади. Ижтимоий А. жамиятда демократиянинг мавжудлиги, инсоннинг ижтимоий ҳимоялангани, барчанинг қонун олдидаги тенглиги, ш-дек, фуқароларнинг иш билан таъминлангани, тиббий хизмат, уй-жой, таълим, мад-й неъматларга дахлдорлигини англатувчи ижтимоий тизимдир. Ижтимоий А. реал кадрият бўлиб, бугунги кунда у фуқаролик жамиятининг узвий бир қисми ҳисобланади. Демократия жамиятда кўпчилик учун ўз қобилият ва салоҳиятини рўёбга чиқариш шароитини яратади. Бу эса ижтимоий А. тамойиллари учун катта имкониятларни юзага чиқаради. Ш-дек, *инсоннинг ижтимоий ҳимоялангани* ҳам фуқаролик жамиятининг барқарор ривожини таъминлайдиган А. омилидир. Барчанинг қонун олдидаги тенглиги ҳам фуқаролик жамияти ҳаётида муҳим омил сифатида амал қилади. Замонавий фуқаролик жамиятида инсонни инсон қиладиган ижтимоий А. асоси – *таълим, тиббий хизмат, уй-жой, меҳнат каби неъматлардан ҳамма учун эркин фойдаланиш имкониятининг мавжудлигидир*. Инсон доимо жамият ҳаётида муҳим ўринга эга бўлишга интилиб яшайди, бу –унинг асосий эҳтиёжларидан бири. Фуқаронинг *ҳуқуқ ва бурчларининг мослиги* ҳам фуқаролик жамиятидаги а.ли муносабат ларни аниқ изга солувчи омилдир. Бундан нафақат жамият, балки шахснинг ўзи ҳам катта манфаат кўради. Ана шу мослик туфайлигина инсон бошқалардан ҳурмат ва эътироф кутишга ҳақли. *Жинойтга яраша жазо тизими* бўлмаган шароитда ҳар қандай жамият тараққиёт борасида қийинчиликларга дуч келиши табиий. Агар жиноятни жазосиз қолдирмайдиган тизим ижтимоий муносабат ларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш кучига эга бўлса, *меҳнат ва унинг баҳоланиши ўртасидаги мослик* – иқт-й муносабат ларни тартибга солади.

Бугунги замонавий жамиятни ана шундай мослик қондасисиз тасаввур этиш мушкул. Бу мослик бутун иқт-й тизимнинг пойдеворини ташкил этади.

А.нинг ўзи бирор-бир қадриятни англамайди, лекин қадриятлар ўртасидаги нисбатни белгилайди, уларни баҳолаш хус-ятига эга. Шу боис адолат ҳодисасида жамиятни тартибга солувчилик хус-яти бор. А. да икки маънавий жиҳат – ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий талаблар мужассамлашган. Уни маълум маънода ахлоқ соҳасидаги миқдор ўлчовчи ҳам дейиш мумкин: у талаб билан тақдирлашни ўлчаб турадиган тарозидир. А. бор жойда ижтимоий зулм, бебошликка йўл йўқ. Арасту А. хусусида бундай дейди: “Икки хил адолатлилик бор. Бири – қонунга мувофиқлилик. Қонун буюрганини қилиш адолатли иш ҳисобланади. Қонун одамлардан мард, оқил ва фозил бўлишни талаб қилади. Ш.у. ҳам одиллик – энг мукамал фазилат саналади. Модомики, А.лилик қонунга мувофиқ яшаш экан, қонун эса барчадан адлу инсоф билан яшашни талаб қилар экан, қонун асосида иш тутадиган одам – энг фозил одамдир. А.лилик энг яхши фазилатдир.” 1991 й. 31 августдан буён мустақил тарақ-т йўлидан қатъият билан бораётган жамиятимиз тобора демократлашиб, давлат, жамият ва шахс муносабатларида А. ва гуманизм ғояларига асосланмоқда. Халқимизнинг ўз ери, мулки, шаъну шарафига, ўз юрти, ўз қадриятларига ўзи эга бўлиб, ўз келажагини ўз қўли билан барпо этаётгани, бу йўлда қўлга киритилаётган буюк марралар юртимизда А. тамойиллари барча соҳаларда амалий тасдиғини топаётганининг яққол ифодасидир. Президентимиз Ислон Каримов таъкидлаганидек, «Биз шунчаки демократик давлат эмас, балки адолатпарвар демократик давлат қуришга интиляпмиз. Адолатга интилиш халқимиз руҳий дунёсига хос энг муҳим хус-ятдир. Адолатпарварлик ғояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимида сингиб кетиши, ижтимоий кўмаклашув механизмида ўз аксини топиши лозим».

Соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг бир умр «Куч – адолатдадир» деган ҳикматга амал қилиб яшагани халқимизнинг бу борада етарли билим ва тажриба, анъана ҳамда қадриятларга эга эканини кўрсатади. Ана шундай бой меросга суянган ҳамда юртимизда ҳуқуқий-демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш халқимизнинг асосий мақсадидир. Бу мақсадни амалга оширишда: а) демократиянинг умуминсоний тамойилларига риоя қилинади; б) инсон ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади; в) демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ҳамда қонунлар билан ҳимоя қилинади; г) барчанинг қонун олдида тенглиги таъминланади. Бугунги кунда А. барчанинг қонун олдида тенглиги ва қонуннинг барчага тенг тегишлилиги эканини англайди. Яъни “Адолат – қонун устуворлигида” деган тамойил асосида юртимизда ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий негизда ривожлантириш мам-тимизда Ислон Каримов томонидан амалга оширилаётган, адолатли жамият барпо этишга қаратилган барча ўзгариш ва ислохотларнинг маъно-мазмунини ташкил этади. *А.Холбеков, М.Қаршибоев, А.Шеров*

АДОЛАТ ТАМОЙИЛИ – адолат, одиллик, холислик асосида масалага фақат ва фақат инсоф ва диёнат н. назаридан беғараз ёндашиш, ҳақиқатни бош мезон деб билиш, шу йўлда беминнат хизмат қилиш. А. т.га амал қилиб, мам-тимизда инсон, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини энг олий қадрият сифатида

рўёбга чиқариш борасида кенг кўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Табиийки, бу ўзгаришлар юртимизда ижтимоий адолат ва демократия тамойилларини чуқур қарор топтириш билан узвий ва чамбарчас ҳам боғлиқ. А. т. алоҳида инсон хатти-харакатидан тортиб мам-тдаги ижтимоий -сиёсий ин-тларгача бўлган ўта кенг миқёсдаги муносабат лар тизимига бир хилда ёндашишни тақозо этадиган ноёб ҳодиса – ижтимоий ҳодисадир. У баъзан қарама-қарши ва зиддиятли ҳолатларга сабаб бўлади, лекин охир-оқибатда ҳақиқатни юзага чиқаради. А. т. реал ижтимоий механизмга эга. Аввало, барқарорлик ва ижтимоий ҳамжиҳатликни таъминлашнинг энг муҳим омилидир. А. т. жамиятнинг ўзига хос «асаб толаси» бўлиб, одамларнинг ижтимоий кайфиятини яққол ифода этади. Айни пайтда у жамиятдаги эзгу ниятли кучларни ягона мақсад йўлида бирлаштирадиган таъсирчан ва самарали кадриядир. Бугунги кундаги жамиятимиз ўзининг ижтимоий адолат концепциясига эга бўлиб, бунда халқимизга азалдан хос бўлиб келган адолатга ишонч ва эҳтиром туйғуси муҳим аҳамият касб этмоқда. Иқтисодиётда А. т.нинг асосий қоидаси – *ҳисса ва улуш мутаносиблиги, манфаатлар уйғунлигини* таъминлаш масаласи бўлиб, бунда демократик тамойиллар мувозанатга солувчи восита ролини бажаради.

А. т.нинг рационал аҳамиятини ошириш учун аниқ меъёрлар, ўлчовлар талаб этилади. Ҳисса ва улуш бирлиги демократик меъёрларга ҳам мос келадики, бу *иқтисодиётда* – меҳнат ва иш ҳақи; *сиёсатда* – бошқарувдаги иштирок ва бурч; *ҳуқуқда* – эркинлик ва зарурат, ҳуқуқ ва бурч, жиноят ва жазо, *социал соҳада* – инсоннинг жамият ҳаётидаги ўрни ва нуфузи, ижтимоий мақомининг реал меҳнат натижалари, қобилият ва салоҳиятига қанчалик мос эканида намоён бўлади. Адолатнинг бошқа тамойиллари ҳам демократик мазмунга эга. Улар жамиятнинг барча аъзолари учун умумий ва бир хилда татбиқ қилиниши мумкин. Қуйида а.т.ни умумий тарзда таснифлаб ўтамиз: 1) талаб ва таклиф қоидаси; 2) тенг имкониятлар қоидаси; 3) эҳтиёж қоидаси; 4) ижтимоий кафолат қоидаси; 5) хизмат кўрсатиш қоидаси; 6) мутаносиблик қоидаси; 7) эквивалентлик қоидаси; 8) рағбатлантириш қоидаси; 9) касбий лаёқатлилиқ қоидаси; 10) ижтимоий фойдалилик қоидаси. Мазкур қоидалар бозор иқтисодиётига асосланган барча демократик жамиятларда кенг қарор топган. Бу қоидалар ҳаётга қанчалик кенг жорий этилса, фуқаролик жамияти пойдевори шунчалик мустаҳкам бўлади. Айни пайтда мутахассислар бу қоидаларни тўлдирувчи бошқа принциплар ҳақида ҳам фикр юритади. Америкалик социологлар Р.Хьюсман ва Д.Хэтфилд “адолат омили” т.сини асослаб, уни амалга оширишдаги қўл келадиган қоидаларни келтиради. Булар қуйидагилар: 1) инсон ўзгалар билан муносабат ини ўзининг жамият ишига қўшган ҳиссаси ва шунинг эвазига оладиган улушини таққослаш орқали баҳолайди; 2) ҳисса ва улушнинг ўзаро мос келмаслиги норозиликка сабаб бўлади; 3) инсон ўзига тегаётган улушдан қониқмаса, ўзича адолатни тиклашга ҳаракат қилади. Хуллас, ижтимоий А.нинг мазкур қоидалари жамиятнинг барча аъзолари учун умумийлиги ва бир хилда татбиқ қилиниши билан аҳамиятлидир. Ш-дек, бу қоидалар ижтимоий уйғунликнинг зарурий асоси ҳисобланади.

Гарчи А. нисбий т. бўлиб, барча учун бир хилда мавжуд бўлмаса-да, демократик жамиятда уни амалга оширишнинг қатъий қоидалари, меъёрлари таъминланади. Мам-тимизда тараққиёт тадрижий ва босқичма-босқич тарзда амалга оширилаётгани юртдошларимиз манфаатларини ўзаро уйғунлаштиришга, фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Бундай шароитда А. т.нинг ўзи жамият ҳаёти учун муҳим маън-й-ҳуқуқий меъёрга айланади. Президент Ислон Каримовнинг “Одамлар ҳамма нарсани кечирishi мумкин, аммо адолатсизликни кечирмайди” деган фикрлари асосида юртимизда ҳар қайси инсоннинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашга алоҳида эътибор берилмоқда. *М.Қаршибоев, А.Холбеков, М.Ғаффорова*

АДОЛАТПАРВАРЛИК – одиллик, адолат билан иш кўриш, қонун асосида, жамиятда шаклланган устувор инсоний муносабат лар доирасида барчага тенг ва холис муносабат да бўлиш. А. этика, эстетика, ҳуқуқшунослик, адабиёт ва жамиятшунослик фанларининг асосий категориясидир. Мам-тимизда фуқаролик жамияти барпо этиш йўлида амалга оширилаётган ислохотлар ижтимоий адолат, демократия, барқарор тараққиёт ва фаровонлик тамойилларини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Президентимиз ўз асарларида **тарихимизнинг турли саҳифаларини кўздан кечирганда, халқимиз маънавияти билан боғлиқ шундай маълумотларга дуч келишимиз, улар ҳалоллик, ҳаромдан ҳазар, таъмагирликдан нафратланиш, камтарлик, адолатпарварлик сингари туйғулар миллатимизга хос энг олижаноб фазилатлар эканидан далолат бериши, она тилимиздаги "биронинг ҳақи", "қиёмат қарз", "пешона тери", "молимардумхўр" деган сўзлар бунинг яққол ифода этишини таъкидлаган эди.** Замонавий жамиятда бошқа эзгу мақсадлар каби адолатпарварлик муҳитини таъминлаш учун ҳам кескин инқилобий сакрашлар орқали эмас, балки изчил ислохотлар воситасида эришиш мумкин эканини ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда. Халқимизнинг тарихан шаклланган қадриятларига кўра, А. жамият ҳаётида моддий фаровонлик ва маънавий бойлик ўзаро уйғун бўлишини талаб этади. Бугунги кунда жамият ҳаётида инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг тўлиқ рўёбга чиқарилиши, мулкка эгалик ҳиссининг, тадбиркорлик ва ишбилармонлик каби фаолият шакллариининг мустаҳкам қарор топиши, барча фуқароларнинг ўз имконият ва қобилиятларини намоён қилиши учун етарли имкониятлар яратилаётгани, ҳеч шубҳасиз, ана шундай уйғунликни таъминлаш учун муҳим асос бўлиб хизмат қилади. Албатта, фуқаролик жамияти ҳаётимизда баъзан учраб турадиган айрим адолатсизлик кўринишлари билан келиша олмайди. Бундай камчиликларга барҳам беришда давлат органлари, нодавлат ноижорат ташкилотлар, сиёсий партиялар, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқарув идораларининг А. ва қонун устуворлиги муҳитини жорий этиш борасида яқин ҳамкорликда иш олиб бориши катта аҳамият касб этади. Президентимиз томонидан илгари сурилган ва изчил амалга оширилаётган “Ислохот – ислохот учун эмас, балки инсон учун, унинг манфаатлари учун” деган принципал қоида адолатпарварлик тамойилини барча соҳадаги фаолиятимизнинг бош мезонига айлантиришни тақозо этади. Шу боис жамият

ҳаётида ижтимоий адолат қоидаларини ҳаётга реал жорий қилиш механизмларини ишлаб чиқишга қаратилган илм. тад.ни кучайтириш; аҳолини аниқ йўналтирилган ҳимоялаш қоидаларига изчил риоя этилиши устидан жамоатчилик назоратининг замонавий услубларини янада кенгроқ жорий этиш; сиёсий партиялар, нодавлат ташкилотлар ва ОАВнинг турли соҳаларидаги ислоҳотларни янада изчил ва қатъият билан амалга оширишда фаол бўлиши айниқса муҳимдир. *Абдузани Холбеков, Тошнўлат Матибоев*

АДОЛАТСИЗЛИК – адолатга зид бўлган ижтимоий -маънавий ҳолатни ифодалайдиган т. Адолат меъёрлари, қонун ва жамият тамойилларининг бузилиши, маънавий тамойилларга амал қилмаслик А.ни келтириб чиқаради. А. ижтимоий , иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий ва б. шаклларда намоён бўлади. У гоҳида бутун жамиятга, баъзан шахслар ёки ижтимоий субъектларга (синф, гуруҳ, партия, миллат, давлат ва б.) нисбатан бўлиши мумкин. Тарихда а.нинг хилма-хил кўринишлари учрайди, чунончи, босқинчилик урушлари, колониализм сиёсати, халқларни она юртидан зўрлик билан кўчириш, муайян халқ ёки миллатга нисбатан геноцид уюштириш, миллий мад-тидан жудо қилишга интилиш, унинг бошига бўҳтонлар ёғдириб, ёмонотлик қилиш ва таҳқирлаш ва ш.к.. А. нисбий т. бўлиб, унинг бошқа шакллари ҳам учраб туради. А.нинг баъзи шакллари қуйидагилар: 1. *Протекционизм.* (лот. *protectio* – ҳимоялаш) ижтимоий ҳаёт учун хавфли бўлган иллат. Махсус адабиётларда протекционизм юқори мансаб ва мавқега эга бўлган шахс томонидан ўзга шахснинг муаммоларини ҳал қилиш учун ноқонуний ҳомийлик кўрсатиш сифатида талқин этилади. Ш-дек, у ҳокимиятни ғаразли мақсад йўлида ноқонуний қўллаш билан боғлиқ ҳолат тарзида ҳам изоҳланади. 2. *Бюрократизм.* юнон. *byro* – девонхона, *kratos* – куч-қудрат, ҳокимият – ҳокимиятни суистеъмол қилиш, тўрачилик, расмиятчилик йўли билан муаммонинг ечимини атайлаб мураккаблаштиришни англатади. У жамиятнинг демократлашувига нисбатан жиддий тўсиқ ҳисобланади. Бюрократия ҳал этилмаган ижтимоий муаммоларнинг янада мураккаблашувига, баъзан ҳатто кескинлашувига олиб келади. Кўпинча, у ўзи учун муайян имтиёзларни ноқонуний равишда жорий этишга уринади. Иш жараёнидаги зўравонлик, ишни яхши билмаслик, мансабдорларга кўр-кўрона итоат этиш, расмиятчилик, сансалорлик, буйруқбозлик, кўзбўямачилик каби иллатлар сохта обрўга интилиш, фиску фасод, такаббурлик, одамларга беписандлик, ёлғон гапириш, шароитга мослашиш орқали пардаланади, натижада протекционизм, маҳаллийчилик, буйруқбозлик каби салбий ҳолатлар юзага келади. 3. *Маҳаллийчилик.* Президент Ислом Каримов жамиятимиз ҳаётида учрайдиган А. кўринишларидан бири – маҳаллийчилик эканини ўз чиқишларида алоҳида таъкидлаб келади. Маҳаллийчилик бирон-бир худудга мансубликка асосланган салбий ҳолатдир. У жамият ҳаётининг муҳим соҳаларини ўргимчак тўридек ўраб олиб, соғлом фикр, юксак тараққиёт, умумиллий бирлик ва ҳамжмхатлик йўлида ғов бўлиши туфайли ўта зарарлидир. 4. *Боқимандалик.* Эски тузумнинг оғир асоратларидан бири бўлиб, бозор механизмларининг тараққий топиши билан тобора заифлашиб боради. Боқимандалик ўзини ўзи муносиб баҳолай олмаслик, ўз қобилияти ва

жамиятдаги ўрнини нотўғри тушуниш оқибатидир. Жамиятда боқимандаликнинг кучайиши икки хил салбий ҳолатга олиб келади. Биринчи ҳолатда шахс ўз хизматларини ортиқча баҳолаб юборади. Натижада у «одамлар менинг олдимда қарздор» қабилдаги сохта тасаввурлар билан ўзига кўпроқ имтиёзлар талаб қила бошлайди. Иккинчи ҳолатда эса шахс ўз имкониятларини етарли баҳолай олмайди ва шу тариқа ношуд, ташаббусдан йироқ, иродасиз одамга айланиб, “Берсанг – ейман, урсанг – ўламан” деган нақлдаги аянчли ҳолатга тушиб қолади. Боқимандаликнинг илдизлари аввало тарбиядаги нотўғри ёндашув билан боғлиқ. Иккинчидан, шахснинг ижтимоий лашув жараёнида узилиш юз бериши, унинг ижтимоий муносабат ларга тўла жалб этилмаслиги оқибатида келиб чиқади. Бундай кимсалар умрбод «давлат ёки бошқалар мени боқиши керак» деган кайфиятда кун кечиради. Боқимандаликка йўл қўймаслик учун ҳар бир ота-она ўз фарзандини, таълим-тарбия муассасалари (боғча, мактаб, лицей ёки коллеж, ин-т ёки университет) эса ҳар бир ўқувчини, талабани мустақил фикрлайдиган, масъулиятни ўз зиммасига олишга қодир, ҳуқуқ ва бурчини яхши англайдиган, ёшлигидан замонавий касб-ҳунарларни эгаллаган, меҳнаткаш ва фаол, бунёдкор инсон этиб тарбиялаши лозим. Бугунги давр одамлардан доимо ҳаётга фаол муносабат да бўлиб яшашни талаб этмоқда. Негаки, соғлом рақобат муҳитига асосланган бозор муносабат лари ўз заиф, куч-қуввати бўлатуриб, “олма пиш – оғзимга туш” деб кимнингдир ёрдамига кўз тикиб яшайдиган кимсаларни ҳаётнинг ўзи четга суриб ташлайди. Шундай экан, яратилган имкониятлардан фойдаланиб, ҳар бир фуқаронинг ўзи учун, ўз оиласи учун самарали меҳнат қилиши, ўз имкониятларига таянган ҳолда изланиб, интилиб яшаши бугунги ҳаёт мезонидир. *Муртазо Қаршибоев, Абдуғани Холбеков*

АЁЛ – эркакка қарама-қарши жинсдаги шахс, хотин киши; 2) никоҳ муносабат ларида турувчи, фарзанд кўрувчи; 3) қизалоқ ёки қиз боладан фарқ қилувчи, балоғатга етган катта ёшдаги шахс. Президент Ислон Каримов аёл зотини яратганнинг буюк мўъжизаси, деб таърифлайди. А.га кўп ҳолларда эркакнинг жуфти, умр йўлдоши, она сифатида қаралади. А.ларни, жамиятдаги ўрни ва аҳамиятига кўра, алоҳида ижтимоий гуруҳ сифатида тавсифлаш ҳам мумкин. Бунда а.лар билан боғлиқ ижтимоий масалалар, уларнинг билим олиши, касб эгаллаши, бандлиги, мавқеи, эркаклар билан ҳуқуқий тенглиги, болалар тарбияси, оилани мустаҳкамлашдаги ўрни каби масалаларга алоҳида аҳамият қаратилади. Бугунги кунда жамият ривожидида жисмоний куч ишлатиладиган соҳаларнинг қисқариши аёллар меҳнатидан фойдаланиш имкониятини кенгайтириб юборди. А.лар анъанавий ишлаб чиқариш соҳаларидан – тўқимачилик, озиқ-овқат, тикувчилик билан бир қаторда, соғлиқни сақлаш, таълим, мад-т, спорт, савдо-сотик соҳаларида ишлай бошлади. А.ларга хос зукколик ва саранжомлик, тиришқоқлик бўлмаганида, саноатнинг замонавий тармоқлари – радио электроника, приборсозлик, электротехникани ривожлантириш қийин кечар эди. А.ларнинг ижтимоий меҳнатда бандлик даражаси уларнинг иккита муҳим вазифаси – оналик мақоми ва муайян касбга эга ходима сифатидаги куч ва қобилиятини баҳолаш билан

белгиланади. Ҳозирги кунда бу икки вазифани уйғунлаштириш «А.лар масаласи»нинг моҳиятини ташкил этади.

АЁЛЛАР ҲУҚУҚИ – аёл жинсига мансуб шахсларнинг ижтимоий, иқт-й, маън-й, сиёсий ва б. ҳуқуқлари мажмуи; аёлларнинг умумий инсон ҳуқуқларига мос ҳамда уларнинг ижтимоий ва оиладаги мақомини назарда тутадиган ўзига хос ҳуқуқ ва эркинликларини англатувчи т.. 1945 йилдан бошлаб аёллар ҳуқуқи халқаро ҳуқуқ томонидан тартибга солинувчи муҳим объектлардан бирига айланди. БМТ Низоми эркаклар ва аёллар тенглигини умумий шаклда мустаҳкамлади. Бу ҳуқуқлар 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 16-моддасида эркак ва аёлнинг никоҳ масаласидаги тенглиги ҳақидаги қоида ўз аксини топди. ЎЗР ушбу декларацияни ратификация қилган ва Конституциямизнинг 18-моддасига биноан мам-тимиз фуқаролари, жинсидан қатъи назар, қонун олдида тенгдир. Мам-тимизда бу борада кўплаб ишлар амалга оширилмоқда, аёлларнинг қонуний ҳақ-ҳуқуқларини тўла-тўқис рўёбга чиқариш, уларнинг эркинликларини таъминлаш давлат ва жамиятнинг устувор вазифасига айланган.

АЗАМАТ (халқ) – араб тилидан ўзлашган буюклик, катталик маъноларини англатувчи, фахр, ғурур туйғусини ифодаловчи сўз. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида азамат сўзининг бир неча маъноси келтирилади. Яъни, ҳайбатли, улкан маъносидан ташқари, куч-қувватга эга, қудратли; ғайрат-шижоатли, ботир, мард; жисмонан етук, забардаст қабилар. Бундан ташқари, бу сўз бирор шахснинг шундай белги хус-ятини аниқловчи бўлиб ҳам келади. Шу билан бирга эркак кишининг исми сифатида ҳам туркий тилларда сўзлашувчи халқлар тилида учрайди. Айниқса, қозоқ халқида А. сўзи киши исмидан ташқари бевосита эр йигит, навқирон эркак маъносида ҳам қўлланиб, жуда оммалашиб кетган фаол т.дир. Мазкур т.нинг белги-хус-ят жиҳати ва бевосита нисбат бериб қўлланилиши сўзлашув нутқи билан бирга поэтик нутқда ҳам кўп қўлланилади. Мас., буюк ўзбек шоири Ғафур Ғуломнинг ватан ҳақидаги шеърида Сен минглаб азамат, ботирга доя, // Арслон йигитларинг бари сеники. деб, шоир А. сўзини бевосита йигит маъносида ишлатади.

Айнан шу т.ни халқ билан боғлаш, хус-н, ўзбек халқига нисбат бериш кейинги йилларда ОАВда, шоир ва адибларнинг асарларида кўп учрамоқда. Айниқса, мам-тимиз Президентининг жуда кўп чиқишларида азамат ва халқ сўзлари қўшилиб, яхлит иборага айланиб кетдики, бунда а(замат) халқимизнинг азалий буюклиги, ботиру мардлиги ва бугунги кунга келиб улкан мам-т ҳудудларини яшнатиб, ғайрату шижоат билан бунёдкорлик ишларини олиб бораётган улуғ халқ экани назарда тутилади.

АЙМОҚ – мўғул ва туркий халқларда қад. йирик уруғлардан ажралиб чиққан, турли-туман ҳудудларда яшаса-да, ўзаро қон-қариндошлик асосида боғланган инсонларнинг ижтимоий бирлигини англатувчи т.. А. атамаси бугунги кунда Бурятия ва Олтой ўлкаларида кичик маъмурий ҳудудлар – туман маъносида ишлатилади. Бу сўз мўғул тилида ҳам бўлиб, нисбатан каттароқ маъмурий-ҳудудий бирликни билдиради. XV–XVI а.ларда Фарғона водийси ва Қашқадарё воҳасида яшаган туркий қабилалардан бири А.лар деб аталган.

А.лар ўтиши билан улар миллатимиз таркибига сингиб кетган. Фақат кичик бир бўлаги асримиз бошларигача ўз номини сақлаб келган. 1924 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, ўша вақтда ҳозирги Қашқадарё вилояти ҳудудида яшаган кишилардан 4 мингга яқини ўзини А. уруғининг вакили деб кўрсатган. А. атамаси бир қанча қабила ва уруғлар иттифоқи маъносида ҳозирги Афғонистоннинг шимолида яшовчи баъзи кишиларга нисбатан ҳам ишлатилади. Бу ердаги А.лар таркибига форс тилида сўзлашувчи аҳоли ҳам киради. 1959 йилги аҳоли рўйхатига кўра, Афғонистонда 50 минг, Эронда 30 минг А. уруғига мансуб аҳоли яшаган. Таркибида аймақ сўзи иштирок этадиган уруғ-аймоқ атамаси оддий мулоқот жараёнида барча қариндош-уруғлар мажмуасини ифода этади. Аммо расмий нутқ ва раҳбарлик фаолиятида кадрларни қариндошлик, оилавий яқинлик асосида танлаш ва мансабга кўтаришдек салбий ҳолатни билдиради.

АКСИОЛОГИЯ (юн. *axio* – қадрият ва *logos* – фан, таълимот) – қадриятшунослик, маънавий ҳодисалардан бири бўлган қадриятлар соҳасини ўрганадиган, унинг қонун ва категорияларини тадқиқ қиладиган илм йўналиши, қадриятлар ҳақидаги фан. У XIX а.нинг иккинчи ярмида немис қадриятшуноси Э.Гартман ва француз олими П.Лапи томонидан илмий истеъмолга киритилган. А. аксиологик онг, кадрлаш туйғуси, аксиологик билиш, кадрлаш тамойилига таяниб тўпланган қадриятлар тўғрисидаги билимлар системасидир. Замонавий А.да объектив, субъектив ва плюралистик оқим ҳамда йўналишлар мавжуд. А. “кадр”, “кадрлаш”, “қадриятлар”, “қадриятлар тизими” каби аксиологик категорияларни, уларнинг турли шакллариини ўрганади. Қадриятлар тизимининг ижтимоий тараққиётга боғлиқлик қонуни, қадриятлар тизимининг ўзгариши ва такомиллашуви билан боғлиқ аксиологик қонунлар ҳам А. шуғулланадиган масалалар доирасига киради. Инсоният тарихининг бир босқичидан бошқасига ўтишда, даврлар алмашиб, янги давлатлар вужудга келганида шаклланадиган янги қадриятлар ва қадрият тизимларининг амалиёти масалалари ҳам а. фани ўрганадиган мавзулар ҳисобланади. А. собиқ иттифоқ даврида аниқ фан даражасига етган илмий система сифатида шаклланмаган эди. XX а.нинг 60-йилларигача юртимизда бу соҳада тадқиқотлар олиб борилмади, 90-йилларгача фал-ий кўлланма ва дарсликларда ҳам у алоҳида мавзу сифатида ўз аксини топмади. Ҳатто университетларнинг ижтимоий соҳада мутахассислар тайёрлайдиган бўлимларида ҳам а. бўйича махсус курслар ўқитилмас эди. Мавзуга алоқадор тадқиқот, диссертация, рисола ва китобларда ҳам А. иборасига урғу берилмас, бу масала кичик илмий йўналишга тааллуқли, деб қаралар эди. Ўша даврдаги қадриятлар мавзусига бевосита тегишли бўлган асарларда ҳам А.нинг жуда кўп муҳим масалалари, жумладан, аксиологик қонунлар, аксиологик жараёнлар диалектикаси, аксиологик профилактика, аксиологик прогноз, аксиологик экспертиза, аксиологик баҳолаш, аксиологик зиддият қонуни каби илмий муаммоларнинг таҳлили йўқ. Мустақиллик йилларида фал-ий билимлар системасига нафақат миллий, айни вақтда умуминсоний қадриятлар н. назаридан қараш имконияти пайдо бўлгани сабабли А.га нисбатан ижобий муносабат қарор топмоқда, қадриятлар мавзусига катта эътибор берилмоқда. Айниқса, мам-тимизда изчил давом

этирилаётган янги демократик жамият куриш жараёни қадриятлар мавзусини ғоят долзарб қилиб қўймоқда. Бугунги кунда қадриятларни қайта баҳолаш, азалий миллий қадриятларимизни тиклаш, асраб-авайлаш ва келажак авлодларга безавол етказиш, ислохот ва ўзгаришларнинг халқимиз онгида янгича қадриятга айланиб бораётган жиҳатларини аниқлаш, мавжуд муаммоларни ҳал қилишда ана шу қадриятларга мос усулларни қўллаш каби масалалар пайдо бўлди. Уларни ечиш аксиологик мавзуларни кун тартибига муҳим масала қилиб қўя бошлади. Ҳозирги даврга келиб мам-тимизда қадриятшунослик масалалари кенг ўрганилмоқда, қатор олий ўқув юртларида “Қадриятлар фал.си” (Аксиология) фани ўқитилмоқда. *Қиёмиддин Назаров*

АЛИФБЕ (араб алифбосининг дастлабки икки ҳарфи – *алиф* ва *бе* дан олинган) – бирор-бир тилнинг ҳарфлар системаси маълум бир тартибда жойлаштирилган ёзув белгилари (мас., араб А.си, лотин А.си) ёки бўғин белгилар (мас., ҳинд А.си – деванагари) мажмуи. А. илк бор мил. ав. 2000 йил охирида қад. угарит ва финикий ёзувининг товуш тизими асосида шаклланган. Фанда бундан илгари Миср иероглифлари санок тизими мавжуд бўлган, деган тахминлар мавжуд. Туркий халқларнинг руний (урхун-энасой) ва уйғур ёзувлари бўлган. Уларни акс эттирган ҳарфлар жадвали товуш белгилари ҳақидаги бошқа манбалардаги маълумотлар ҳамда ана шу ёзув воситасида битиб қолдирилган қадимий ёдгорликлар асосида тузилган. Ҳозирги ҳарфий ва айрим бўғин А.лари финикий А.сидан, оромий (араб, яҳудий), юнон (лотин ва х.к.) ва б. А.лардан келиб чиққан. Араб А.сига – барча араб мам-тлари, ш-дек, Эрон, Афғонистон, Покистон, Хитойнинг Шинжон уйғур автоном райони ҳудудида яшайдиган халқлар, ш-дек, туркий халқларнинг XIII–XX а. бошларигача бўлган ёзув тизимида; лотин А.сига – Америка ва, Австралия қитъасидаги барча халқлар, Европанинг кўпчилик халқлари, Осиё ва Африкадаги баъзи халқлар (Индонезия, Туркия ва б.) ёзув тизимида; кирилл А.сига – Европа, Осиёдаги баъзи халқлар ёзув тизимида; ҳинд бўғин А.сига – Ҳиндистондаги кўпгина элатлар ёзув тизимида амал қилинган ва амал қилинади.

АЛКОГОЛИЗМ – ашаддий ичкиликбозлик, спиртли ичимликларни саломатликка ва меҳнат қобилиятига зарар етказадиган даражада, мунтазам равишда меъеридан ортиқ истеъмол қилиш туфайли юзага келадиган ва инсоннинг маънавий қиёфасини издан чиқарадиган касаллик шаклларида бири. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти томонидан А. шундай тавсифланади: спиртли ичимликларни истеъмол қилишга мажбурлик, бу ҳолат уларни сурункали ёки вақти-вақти билан истеъмол қилишда ҳамда алкогольга чидамликнинг ўзгаришида (дастлаб организмнинг қаршилиги ошади, сўнг сусаяди) намоён бўлади. Спиртли ичимликларни ичиш тўхтатилганидан сўнг инсон организмида соматик, вегетатив, неврологик бузилишлар юзага келади, чуқур ва барқарор рухий ҳамда соматик-нврологик бузилишлар, ш-дек, турли даражадаги ижтимоий номутаносибликлар пайдо бўлади. А. инсон организминини ишдан чиқаради, унинг маън-й-рухий дунёсини бузади. А.га дучор бўлган кишилар ўз ижтимоий вазифасини тўлақонли бажара олмай

қолади, одамлар ўртасида обрў-эътиборини йўқотиб, кўпчилик назаридан қолади. А. ҳодиса сифатида социал касалликлар қаторига киради, чунки у жамият аъзолари онгидаги ижтимоий , иқт-й бузилишлар билан боғлиқ. А.нинг келиб чиқишига ичимлик таркибидаги алкогольнинг сархушлантирувчи, кайф берувчи кучи таъсир кўрсатади, яъни алкоголь инсонга гўё яхши кайфият бахш этади, уни дилкаш суҳбатдошга айлантиради, одамшинаванда, сахий, танти қилади. Лекин буларнинг барчаси ўткинчи ҳолат. А.нинг айрим шахслар ҳаётида касаллик даражасига етишида оилавий, индивидуал-биологик, индивидуал-руҳий омиллар ва микроижтимоий муҳит сабаб бўлиши мумкин. А.нинг биринчи, иккинчи ва учинчи босқичлари мавжуд. Касалланиш ҳолатини ҳис этиш киши аъзосининг ҳимояланиш имконияти тугаганда бошланади. Биринчи босқичда организмнинг қаршилиқ кўрсатиш қобилияти 3-5 марта ошади, ичиш мунтазам бўлиб қолади, қатор кунлар тўхтовсиз ичишга лаёқат пайдо бўлади. Натижада одамда мунтазам ичиб туриш – алкогольга руҳан боғланиб қолиш (хумор қилиб туриш) ҳисси пайдо бўлади, гарчи бунга қаршилиқ қилиш туйғуси тамоман йўқолмаган бўлса-да, уни рад этиш истаги ўқтин-ўқтин уйғонса-да, лекин барибир алкоголь ғолиб чиқади. Кишида алкогольга ўрганиб қолиш оқибатида ичкилик билан боғлиқ вазиятлар, ҳолатлар – толиқиш, иш қобилиятининг пасайиши, асабийлик, турли касалликларнинг кучайиши пайдо бўлади. Иккинчи босқич алкоголь амнизияси – бир кеча олдин берган воқеаларни тўлиқ эслай олмаслик аломати пайдо бўлганда бошланади. Ичкиликка ружу қўйиш бамисоли чанқоқлик, очлик ҳолатлари каби кўриниш касб этади. Ичиш вақти-вақти билан ёки мунтазам, амалда ҳар куни («бош кўтармай» ичиш) ичиш тусини олади, одамнинг фикру зикри фақат ичишга қаратилади. А.нинг бу босқичида алкоголь таъсирида кучли руҳий нохушлиқ юз беради. Одамда лоқайдлик, бефарқлик кайфияти авж олади. Учинчи босқичнинг бошланишини алкогольга нисбатан организм қаршилигининг пасайганидан, ичкилик миқдорининг камайганидан билиш мумкин. Унинг бошланишида сурункали ичиш даври қисқаради, буни ичувчилар ижобий ҳол сифатида баҳолайди, аслида, бу спиртли ичимликка нисбатан инсон организмда чидамлилиқнинг пасайгани аломатидир. Бундай ҳолатда кўпинча анча кучсизроқ ичкиликка ўтилади, соматик касалликлар (юрак, жигар, асабларнинг алкогольдан зарарланиши) ортади. Руҳий хасталиқ белгилари аниқ намоён бўлади. Сурункали алкоголь етказган руҳий нохушлиқ тез-тез хуруж қилади: галлюцинация, хотиранинг йўқолиши, ақлнинг пасайиши ва ҳ. шулар жумласидандир. Аёллар, болалар ва ўсмирларда А. ғайриодатий ва оғир ўтади. Қайси жойда А.нинг тарқалиши юқори бўлса, ундаги ижтимоий вазият шунчалик нохуш бўлиши кузатилади. А.нинг олдини олиш – А.нинг барча турларининг тарқалишига тўсқинлик қилиш, тўю тантаналар, тадбир ва маросимларда алкоголь ичимликларни имкон қадар камайтириш, инсонларни алкогольнинг зарари ҳақида болалигиданоқ огоҳлантириш, уларни соғлом турмуш тарзи тамойиллари ҳақида тарбиялаш билан боғлиқ. Бу борада спиртли ичимликлар сотиш устидан қатъий назорат ўрнатиш, уларни сотишни лицензиялаш, тарқатишни чеклаш тизимини яратиш муҳим аҳамият касб этади.

И.Насриев

АЛЛА – 1) инсонни маънавий юксакликка ундайдиган, болани ухлатиш жараёнида яккахонлик усулида айтиладиган кўшиқ. У ўзбек, уйғур ва тожик халқлари орасида А. номи билан юритилади. Одатда оддий куйлар б-н, кўп ҳолларда куй ва чолғусиз, бешик ёки беланчакни тебратиш маромига мос равишда ижро этилади. Матни, асосан, тўртлик шаклида, ижро услуби эркин, бадихагўйлик йўлида бўлади. А. онанинг болага бўлган меҳр-мухаббати, умид ва орзулари, яхши ният ва тилаклари билан бирга, унинг руҳий кечинмаларини ҳам ифода этади; 2) бешик тўйида бешикни олиб кираётган аёллар томонидан айтиладиган кўшиқ. Ижро хус-ятлари байрамона маросим кайфиятига мос; тантанавор доира усули жўрлигида куйланиши мумкин; 3) Ўз-нинг баъзи ҳудудларида А. номи билан айтиладиган маросим кўшиқлари. Мас., Бухоро вилоятининг Олот ва Қоракўл туманлари ҳамда Хоразмда дафн маросими жараёнида навбат билан аёллар (ёки махсус чақирилган А.чи-гўянда, халфа) томонидан бадиха усулида айтиладиган кўшиқ ва б. Бугунги кунда А. атамаси деганда кўпроқ юқорида баён этилган биринчи талқин тушунилади. Бунда А.нинг болани ухлатишга қаратилган шакли қўлланади. А.халқимиз маъ-ятининг ноёб ва қадимий ҳодисаси сифатида ғоят қадрлидир.

АЛЛОҲ ТАОЛО (араб. олий даражадаги илоҳ – илоҳий куч, худо) – ислом динида олий илоҳий куч, худонинг исми. Аллоҳ, Худо, Тангри сўзларига одатда юксак сифат кўшилиб, Аллоҳ таоло, Худойи таоло, Тангри таоло шаклида жуфт қилиб айтилади. Таоло – улуғ, олий деган маънони билдиради. Худонинг қайси сифати тилга олинаётганига қараб, бошқа сифатлар ҳам кўшилади: Ҳақ таоло, Аллоҳи карим, Парвардигори олам... Аллоҳ таолонинг Қуръони карим ва Ҳадиси шарифда қайд этилган номлари 99 тадир. Тилимизда энг кўп қўлланилувчилари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: Ар-Раҳмон – ўта меҳрибон; Ар-Раҳим – жуда раҳмли; Ал-Малик – подшоҳ; Ал-Қуддус – нуқсонлардан холи; Ас-Салом – офат ва балолардан саломат; Ал-Мўъмин – омон ва омонлик берувчи; Ал-Азиз – иззат ва қудрат соҳиби; Ал-Холиқ – яратувчи, халқ этувчи; Ал-Ғаффор – кечиргувчи; Ар-Раззоқ – ризқ берувчи; Ал-Фаттоҳ – ҳукм этувчи; Ал-Қаҳҳор – ғолиб; Ал-Алийм – билувчи, доно, илм соҳиби; Ал-Азийм – улуғ, буюк, катта; Ал-Карим – карамли, саховатли, кечиримли; Ал-Ғаний – бой, эҳтиёжсиз; Ал-Ҳақ – ҳақиқатдан мавжуд зот; Ал-Ҳай – тирик; Ал-Воҳид – ягона; Ас-Самад – ҳожатбарор; Ал-Қодир – қудратли; Ал-Ҳодий – йўл кўрсатувчи; Ар-Рашид – барча иш ва тадбирлари тўғри чиқувчи; Ал-Ҳофиз – сақлагувчи... Аллоҳнинг мазкур ва б. исмларига абд, яъни кул сўзи кўшилиб, киши отлари ясалади: Абдураҳмон – ўта меҳрибон Аллоҳнинг кули; Абдураҳим – жуда раҳмли Аллоҳнинг кули; Абдулқуддус – нуқсонлардан холи Аллоҳнинг кули; Абдулкарим – карамли, саховатли, кечиримли Аллоҳнинг кули; Абдулғани – бой, эҳтиёжсиз Аллоҳнинг кули; Абдулалим – билувчи, доно, илм соҳиби бўлган Аллоҳнинг кули ва ҳ.к. Фарзандларга бундай исмлар қўйилар экан, уларда шундай улуғ фазилатлар бўлсин, деб ният қилинади. Аллоҳнинг сифатлари инсон сифатларидан тубдан фарқ қилади. Дейлик, Аллоҳни кўрувчи, эшитувчи, билувчи деб таърифлаганимизда, унинг мазкур сифатлари биз таъкидлаганимиздек чегарали эмас. Одам яқинни кўради, яқиндаги товушни эшитади, маълум миқдордаги

билимга эга бўлади. Аллоҳ таолога эса узоқ-яқин масофаларнинг барчаси баробар. У биз ҳали айтиб улгурмаган дилимиздаги гапларни ҳам билади ва эштади. Одатда кўпгина маълумотлар одамнинг ёдидан кўтарилиб кетади. Аллоҳ эса бирорта катта ёки кичик воқеани унутмайди. Унинг учун бир сония ҳам, миллион йил ҳам баробар. Унинг илми ўзгариб ёки камайиб қолмайди. Аллоҳ таолонинг зоти ва сифатлари тўғрисида чуқур баҳс юритиш шаръан ман этилади. Чунки унинг ҳамма сифатлари ўзига хос хус-ятга эга. Уларни билиб, моҳиятига етишга инсон ақли ожизлик қилади. Ш.у. унинг биру борлигига чин иймон келтириб, ожиз ақлни унинг ҳақиқати тўғрисида кўп ўйлаб чарчатишга ҳожат йўқ. Сўфи Оллаёр айтганларидек: “Фаришталар, набийлар етмадилар, // Бўйин сундилар-у, фикр етмадилар”. Аллоҳ таоло бирор инсонни иймонли бўлишга ёки кофир бўлишга мажбур қилмайди, балки унга ақл, идрок, ихтиёр бериб қўйганки, хоҳласа, ўз ихтиёри билан саводли ишлар қилиб шарият тақлифларини қабул этади, хоҳласа, иймонли бўлган ҳолда ҳаёт кечиради ёки иймонсиз гуноҳ ишларга қўл уради. Аллоҳ таоло бирор нарсага ўхшатишмайди ва бирор нарса ҳам Аллоҳга ўхшатишмайди. Аллоҳ ҳамма жойда ҳозирдир, аммо ўзи бемакондир, яъни коинотнинг бирор жойида маскан тутиб истиқомат қилмайди. Маскан, манзил, макон ва жой махлуқларга, яъни яратилган нарсаларга, жумладан, одамларга хосдир. Тангри таолога вақт, замон ҳам дахлсиздир. Аллоҳ фалон вақтдан бери бор ва фалон вақтгача мавжуд, дейилмайди. У ибтидосиз ва интиҳосиздир. Туғилиш они, яшаш муддати ва ўлим махлуқлар, жум-н, одамларга хосдир. Киши кўзига кўринмагани учун Уни инкор этиш ва Биру борлигига шак келтириш ақлсизлик ва шаккокликдир. Чунки биз дунёда кўп нарсаларни кўрмаймиз, лекин борлигига шак ҳам келтирмаймиз. Мас., руҳ, ҳаво, электр токи ва ш.к.ни кўрмасак-да, белги ва аломатларидан борлигига ишонч ҳосил қиламиз. Тангри таолони ҳам кўз билан кўролмасак-да, беҳисоб аломатларидан билиб, унга иймон келтирамиз. Еру осмон, ою қуёш, тун ва кун, қиш ва ёз, наботот, ҳайвонот ва инсоният олами – буларнинг барчасини Аллоҳ таоло яратганини уларнинг ўзи исботлаб турибди. Фақат уларни идрок этиш учун ибрат кўзи ва иймон нури керак. *Нажмиддин Комилов*

АЛОГИЗМ (юн. *a* – инкор қўшимчаси, *logos* – мантиқ, идрок) – инсонга хос ақл ва мантиқнинг ўрни ва аҳамиятини инкор этадиган оқим. А. тарафдорлари табиат ва жамият таракқиёти ҳеч қандай қонуният, тартиб ва заруратга боғлиқ эмас, балки уларнинг негизида тартибсизлик ҳукмрон, деган қарашга таянади. А. интуиция, ишонч, ақидаларни мантиққа қарама-қарши қўяди ва инсоннинг маънавий камолотига бир томонлама ёндашувга асосланади.

АЛП - ўзбек халқ дostonларида ғайритабиий куч-қудратга эга, мардлиги, жасорати, бунёдкорлиги билан ажралиб турувчи, тақдири халқ тақдири билан уйғун оловқалб(пассионар) авлод дарғасининг сифати ва унвони. Айнан ушбу сифатларга эга эпик қаҳрамонни ифодаловчи т. Манбаларда икки кўшин ўртасидаги жанг бошланиши олдидан яккама-якка олишувда иштирок этувчи

пахлавонлар ҳам А. деб юритилган. Ўзбек халқ қаҳрамонлик дostonларида А. бош қаҳрамон ҳисобланади. “Алпомиш”, “Гўрўғли” дostonларида халқнинг қадимий А.лик ҳақидаги тасаввурлар мукамал бадиий ифодасини топган. Ушбу тизимга кўра, қаҳрамон туғилмасданок “танланган”, яъни ҳомий эранлар назарида туради - назаркарда бўлади. Одатда А. халқнинг қуввати сўниб, омма заифлашган бир даврда, уни кучга эндирувчи ўзига хос даъваткор сифатида пайдо бўлади. Заиф авлод ичидан пассионар авлод ва унинг дарғаси – А. етишиб чиқади. Оловқалб авлод омманинг ҳаловатини бузади. Бу жараёнсиз этнос қувватга кирмайди, янги сифат босқичига кўтарила олди. “А.лик дарди” “танланган” - қаҳрамон ва “танловчи” - ҳомий эранлар ўртасида бевосита мулоқот бошланганлигини ҳам билдиради. “А.лик дарди” қаҳрамоннинг ерда туғилиб, маълум маънода “ёввойилашган” руҳи ва танининг эранлар иқлимига мослашолмай қаршилик қилишида ўзига хос жиловлаш давридир. Эранлар ўз маконида қаҳрамон жисми - руҳини илоҳий нур ва (сув) шароб билан тоблаб, эмлаб, дарддан халос этишади. Унга А.лик сиру синоатларини ўргатишади. Қаҳрамон ҳомий-эранлар маконида А. сифатида қайта яранади. Шундан сўнг қаҳрамон чинаккам А.лик куч-қудратига, жангчилик санъатига, билимларга, мўъжизакор хус-ятлар ва белгиларга эга бўлади. А.омиш “ўтда куймас, қилич ўтмас, милтиқ ўқи ботмас...”, Гўрўғли тимсолида эса ер юзи, ер ости, кўкда ҳам бемалол юра оладиган шахс намоён бўлади. Кўнглига барча илмлар, тиллар жо бўлади, назари тошни ёриб, эранлар берган оқ-қора патлар билан турли сувратларга кира олади. Эранлар қаҳрамонга А.лик қурол-аслаҳаларини тортиқ этишади, А. сифатида бажарадиган вазифаси, ер юзидаги бурчи ва тақдири, ҳаётининг ибтидо-интиҳосини баён этишади. Эранларнинг қаҳрамонга ҳамкор қилиб ўз шериклардан бирини тайинлашлари ҳам “А.лик тизимининг” таянч ҳалқаларидандир. Қаҳрамоннинг ўз А.лигини амалда намоёиш этиши ва халқ (қавми) томонидан А. (соҳибқирон) сифатида тан олиниши тизимнинг асосида туради. А.омишнинг А. сифатида тан олиниши дoston аввалида “ёй отиш” мусобақаси орқали тасвирланса, унинг янги салтанат тузиши эса дoston воқелигини ташкил этади. А.нинг ўз юртида янги салтанатга асос солиши, унинг камолини кўриши, умрининг сўнгида эран мақомига эришиб, улар маконига кетиши “А.лик тизими”нинг якуний ҳалқаларидир. Айни мотивлар “Гўрўғли” дostonида мукамал тасвирланган. Қаҳрамонга ҳамкор жанговор от ҳам А. босиб ўтган синов ва тобланиш жараёнидан бирма-бир ўтади. Даврлар ўтиши, эпоснинг кейинги сайқал топиши жараёнида “Алпомиш” ва “Гўрўғли” дostonдаги А.лик тизимига тегишли бир қатор тамойиллар янгича бадиий талқин этилди. Халқнинг А. ҳақидаги яхлит т.лар негизида идеал қаҳрамон ҳақидаги тасаввурлар мужассам этилган. Эпос талқинига кўра, ер юзида издан чиққан тартибни ўзанига қайтариш оддий хом сут эмган банданинг кўлидан келмайди. Ердаги тартибнинг бузилиши эса ўз навбатида коинот ва ер ости дунёси тартибини ҳам издан чиқаради. Шу сабабли коинот вакиллари – ҳомий эранлар бу жараёнга аралашади ва айни вазифани бажарувчи хос вакил танлашади. Ушбу вакил бутун борлиқ (космос, хаос, ер) кучларининг қуввати пайванд бўлган жойдан униб чиқади. Чунки унинг космос, хаосҳамза, ерда тобланган руҳи ва тани бутун олам тартибига ҳалал берувчи кучларнинг ҳар

бирини ўз жойида (кўкдагисини кўкда, ердагисини ерда, сувдагисини сувда) ўрнига қўйиш имконини беради. Ш.у. ҳам А. оддий одамлар орасида туғилган хос – танланган киши ҳисобланади. Лекин у чинакам А. сифатида камолга етиш жараёнида лозим бўлган товланиш, синовлар босқичидан ўтади. А.омиш ва Гўрўғли каби афсонавий қаҳрамонлар ана шундай хус-ятларга, сифатларга эга шахс, ўзида чинакам комиллик қувватини мужассам этган А. тимсоллардир.

Шомирза Турдимов

АЛПОМИШ - ўзбек халқининг минг йиллар давомида яратилган қаҳрамонлик достони. У халқимиз орасида жуда кенг тарқалган ва алар давомида бахшилар томонидан куйлаб келинган. Президент Ислон Каримов ибораси билан айтганда: "Алпомиш" достони - бутун ўзбек халқининг маънавий мулкидир". Мустақиллик имкониятларидан бири сифатида миллий ифтихоримиз бўлган «А.» достонининг тўла равишда халқимизга етказилиши мад-й тараққиётимиздаги улкан воқеадир. Бу достоннинг катта тўйини кенг нишонлаш тўғрисидаги Республика Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, Президент эътибори – кадриятларимиз борасидаги буюк ишларидан биридир. «А.» достони қон-қардош туркий халқлар, шу жумладан, унинг катта бир бўлаги — ўзбеклар орасида қадим-қадим замонларда халқ донолиги-ю, бахши-шоирлар зукколиги, катта талант-истеъдодлари туфайли яратилган. Достон алар давомида авлод-аждодлар, ёшларнинг маъ-яти, мад-ти, ахлоқ-одоби, улардаги Ватан, миллат туйғуларини ўстириш, ш-дек, дўст-биродарлик, орият, мардлик, баҳодирлик, паҳлавонлик, қатъиятлилик каби фазилатларни шакллантириш ва камолга етказишда муҳим эҳсон, муҳим тарбия воситаси бўлиб келган. «А.» — Вазирлар Маҳкамаси Қарорида ҳам алоҳида таъкидлаб ўтилганидек, ота-боболаримиз ижодий даҳосининг бебаҳо бадиий ёдгорлиги, жаҳон халқлари эпик ижодиёти намуналари ичида алоҳида ўрин тутувчи, мустақил рив-шимиз даврида миллат бирлиги ва маънавий уйғониш, миллий ғурур ва ўз-ўзини англаш рамзидир. Бу достон яратилганлигининг катта тўйини халқаро нуфузли ташкилот ЮНЕСКОнинг 1999 йилдаги тадбирлари режасига киритилган. «А.» достони ёш авлодни мардлик, жасурлик, орият, юксак ахлоқ, пок муҳаббат, муҳаббатга садоқат, диёнат, имон-эътиқод, меҳнатга иштиёқ, юртсеварлик, халқпарварлик, оилага, Ватанга фидойилик руҳида тарбиялайди. Президент Ислон Каримов 1999 йил 6 ноябрь куни "А." достонининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзланган нутқида таъкидлагандек: **“Хар қайси миллатнинг ўз афсонавий баҳодири, севган паҳлавони бор. Алпомиш номи ҳам бизнинг шууримизга мунис оналаримиз айтган аллалар билан кирган. Аждодлар ёди, фахру ғурури бизнинг хотирамизга Алпомиш тимсолида жо бўлган. "Алпомиш" - ўзбекнинг ўзлигини намоён этадиган, мард ва танти халқимизнинг юрак-юрагидан чиққан, ота-боболаримиз авлодлардан авлодларга ўтказиб келаётган қаҳрамонлик қўшиғидир. Халқимиз азалдан ўз вужуди, ўз томирида мавжуд илоҳий қудратга муносиб бўлмоққа интилиб яшади. Ўз ўғлонларини мардлик ва ҳалоллик, жасурлик руҳида, эл-юрт учун жонини**

хам аямайдиган асл пахлавонлар этиб тарбиялаб келди. "Алпомиш" достони бизга инсонпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳақгўй бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз кўрғонини кўриқлашга, дўсту ёримизни, ор-номусимизни, ота-боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатади".

АЛТРУИЗМ (лот. *alter* – ўзга) – маънавий хокисорлик, фидолик ва инсонпарварликни ифодалайдиган т.. Уни биринчи бўлиб XIX а.да француз файласуфи О. Конт муомалага киритган. Лекин бу маънавий тамойил Шарқда жўмардлик номи билан анча аввал вужудга келган. Ўрта а.ларда мусулмон Шарқида жўмардлик инсонпарварлик ва ватанпарварликни тарғиб этувчи тасаввуф тариқатларидан бири сифатида ўз фал-й асосига эга бўлган. Хусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарида бу т.га таъриф берилган. А. (ж.) кишидаги ўз қавмдошига ачиниш ҳиссидан, унга бахт ва фаровонлик тилаш туйғусидан келиб чиқади, моҳиятан беминнат ҳомийлик, хайрия ёки кўмакка асосланади. Ўз манфаатидан ўзга манфаатини устун қўйиб яшаш жўмард инсоннинг ҳаёт тарзига айланади. Бу – оддий хайрия ёки ёрдам эмас, балки муҳтожликнинг ҳар қандай кўринишига қарши ўзига хос курашдир. А. (ж.) худбинликнинг зидди сифатида ашаддий прагматизм ғоясига қарши курашда, маънавий муҳитни соғломлаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Пахлавон Маҳмуд миллий тарихимизда А. (ж.) нинг ҳақиқий тимсоли деб эътироф этилган. *Яна қаранг: Жўмардлик.*

АМИР ТЕМУР (1336-1405) — Амир Тарағай Баҳодир ўғли, Мовароуннаҳрни мўғуллар истибдоди ва таназулдан олиб чиқиб, ташқи ва ички хавф-хатарларга қарши халқни бирлаштира олган, халқаро муносабатларда энг оқил йўлларни топа билган буюк давлат арбоби, енгилмас саркарда, ўрта а.лардаги энг катта ва қудратли давлатлардан бирининг бунёдкори, жанг санъати ва қонунларини ишлаб чиққан жаҳонгир лашкарбоши. А.Т. Соҳибқирон, Кўрагон сифатлари билан ҳам машҳур. Темурийлар сулоласи унга асосланади. У Кеш вилоятининг Хўжаилғор қишлоғида туғилган. А.Т. XIV а.нинг 1370 йилида Мовароуннаҳрнинг барча вилоятларини бирлаштирган мустақил давлатчиликка асос солди. 1370-1405 йиллар давомида мазкур давлат асосида Осиёнинг 27 мам-тини ўзида бирлаштирган улкан салтанат тузиб, бу давлатнинг ҳар томонлама тараққиёти ва тинчлиги, ш-дек, маънавий мад-тининг юксалиши, гуллаб-яшнаши, ўтмиш даврлар ажойиб анъаналарининг янги тарихий вазиятда қайта тикланиши учун шароит яратди. А.Т. тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, меъморчилик ва тарих фанларини ўзлаштирган, турк, араб ва форс халқлари тарихини, диний, дунёвий ва фал-ий билимлардан яхши хабардор бўлган, бутун умр олиму фузалолар, хунарманду бунёдкорларга ҳомийлик қилган. Президентимиз алоҳида таъкидлагани каби, **Амир Темур давлати қурилиши, ҳарбий санъати кўп асрлар давомида Шарқу Ғарб давлатларига ўрнак ва андоза бўлди. Унинг замонида маданият, илму фан, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа, шеърят беқиёс ривож топди, халқимизнинг кўп анъаналари такомилга етди. Амир Темурнинг**

маданият ва дин аҳлларига кўргазган чексиз меҳр-муруввати, айниқса, ибратлидир. А.Т. Самарқандни жаҳоннинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айлантирди, атрофидаги қишлоқларга Бағдод, Қоҳира, Дамашқ, Фориш (Париж) каби номларни бериш билан пойтахтнинг улуғворлик мавқеини оширишга ҳаракат қилди. Амир Темурнинг башарият олдидаги ўлмас хизматларини маърифатли жаҳон муносиб баҳолаб келмоқда. Соҳибқирон юбилейининг ЮНЕСКО томонидан халқаро миқёсда кенг нишонлангани ана шу эътирофнинг ёрқин далилидир. М.О. Уйғониш даври А.Т. ва унинг авлодлари ҳукмронлиги йилларида мустаҳкам негизга эга бўлди. А.Т.нинг юртимиз, қолаверса, инсоният равнақига қўшган мад-й ва маънавий ҳиссасини ихчам тарзда қуйидагича ифодалаш мумкин: Амир Темур ўз давлатини ақл-заковат ва ҳуқуқий асос билан идора этган... Унинг “Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини қилич билан амалга оширдим”, деган сўзлари бунинг ёрқин далилидир; иккинчидан, Амир Темур бундан 600 йил аввалоқ ҳеч қандай давлатнинг қўшнилари билан ўзаро алоқа тузмасдан, яъни бугунги тил билан айтганда, ҳамкорликсиз истиқболи бўлмаслигини теран ва яхши англаган... А.Т. қатор хорижий мам-тлар билан шу жумладан, Франция, Испания, Генуя, Англия, Хитой билан дипломатик алоқаларни йўлга қўйди. Амир Темур ташқи сиёсатида халқаро иқтисодий-савдо алоқаларини кенг миқёсда йўлга қўйиш, ундан барчани, авваламбор, ўзининг халқини баҳраманд этиш бош ғоя бўлиб хизмат қилган. XXI асрда сиз билан биз халқаро миқёсда адолатли тарзда яратмоқчи бўлган интеграция макони ҳақида Амир Темур бундан 600 йил бурун бош қотирган ва шу йўлда сиёсат юритган. У барпо этган ягона иқтисодий-савдо майдонида бугунги кун учун ҳам, бугунги замон учун ҳам ибратли бўлган вазият мавжуд эди. Амир Темурнинг мана бу сўзлари бунга далилдир: “...Салтанатимнинг у четидан бу четигача бирор болакай бошида бир лаган тилла кўтариб ўтадиган бўлса, бир донасига ҳам зарар етмайдиган тартиб-интизом ўрнатдим”; учинчидан, Соҳибқироннинг бунёдкорлик соҳасидаги тарихий хизматлари ундан ҳам беқиёс. Амир Темур ва унинг авлодлари саъй-ҳаракатлари билан қурилган мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, саройлар, бозорлар, кўприклар, йўллар, бекатлар, ҳаммомлар, каналлар, қалъалар ва бошқа қатор иморату иншоотларнинг сон-саноқи йўқ. Амир Темурнинг бевосита раҳнамолигида бунёд этилган Бибихоним жоме масжиди, Гўри Амир ва Аҳмад Яссавий, Занги ота мақбаралари, Оқсарой ва Шоҳи Зиндадаги меъморий мўъжизалар, Боғи Чинор, Боғи Дилкушо, Боғи Беҳишт, Боғи Баланд сингари ўнлаб гўзал сарой-боғлар ва бошқа иншоотлар шулар жумласига киради... Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур “Ободончиликка ярайдиган бирон қарич ернинг ҳам зое бўлишини раво кўрмасди”. Тарих бу кўҳна дунёда ўтган кўп жаҳонгирларни билади. Уларнинг аксарияти фақат бузган. Амир Темурнинг улардан фарқи шундаки, у умр бўйи бунёдкорлик билан машғул бўлган. Унинг “Қай бир жойдан бир ғишт олсам, ўрнига ўн ғишт қўйдирдим, бир дарахт кестирсам, ўрнига ўнта кўчат эктирдим”,

деган сўзлари фикримизнинг далилидир. Амир Темур бир ҳақиқатни яхши англаган - жамият эътиқодсиз яшай олмайди. Одамларга дин керак, иймон керак, ишонч керак. У ўз “Тузуқлари”да шундай дейди: “ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим”. Амир Темурнинг Қуръони Каримни ёд билгани, диний баҳсларда йирик уламолар билан баробар сўз юритгани унинг маънавияти, иймону диёнати қанчалар пок ва мукамал эканини билдиради. Маълумки, диний таълимот ва тарбиятнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва хизмати ниҳоятда катта. Амир Темурнинг ислом динига бўлган муносабат идаги энг муҳим қирра, бу - мусулмончилик ақидаларининг жамият осойишталиги, равнақи, ижтимоий адолат, иймон бутунлиги, маънавий поклик учун хизмат қилдиришга сафарбар этилишидир. Бугун дунёнинг қарийб 50 мамлакатада темуршунос олимлар фаолият кўрсатмоқда. Темур ва темурийлар даври ҳақида кўплаб китоблар нашр этилмоқда... Ўтган олти юз йил мобайнида Амир Темурга бағишлаб яратилган жиддий асарлар сони Европа тилларида 500 дан зиёд, Шарқ тилларида эса 900 га яқинни ташкил этади. Буюк жаҳонгир Амир Темур соҳибқирон ўлими олдидан авлодларига шундай васият қилган: “...Мен шундан таскин топаманким, подшоҳлик давримда кучлиларнинг ожизларга озор беришларига йўл қўймадим. Халқлар осойишталиги борасида қарам фуқаролардан хабардор бўлиб туринглар, қатъиятли ва мардонавор бўлинглар. Улкан давлатни мендай узоқ йиллар давомида бошқариш учун қўлларингдаги шамширни шараф ва номус билан маҳкам тутинглар... Агар, сизлар менинг васиятларимга амал қилсаларингиз ва бошқа ишларингизда адолатга, шафқатга кўра иш тутсаларингиз, тинчлик-осудалик Турон заминида узоқ вақт сақланади. Агарда ўзаро низоларга йўл қўйсаларингиз, душманлар тўполон ва тартибсизликларни бошлайдиларки, уларни жиловлашнинг иложи қолмайди. Сизлар бир жон, бир тан бўлсаларингиз, ҳеч ким менинг сўнгги васиятларимни бажаришларингизга монелик қила олмайди”. Бу доно васиятлар асрлар оша бизнинг давримизга қадар етиб келди. Ундан худди ҳозирги даврнинг нафаси сезилиб тургандай. Улуғ бобокалонимиз бизни адолатга, содиқликка, бирликка чорламоқда. Ўзаро низо, адоватлардан холи бўлинглар, деб, инсоф, шафқат ва ҳалолликка ундамоқда. Мамлакатимиз истиқлолга эришгач, Амир Темур шахси яна Ватан ва миллат тимсолига айланди.

АМОРАЛИЗМ (лот. *a* – йўқ, *moralis* – ахлоқ) – маънавий ҳаёт ва шахслараро муносабат да ахлоқ меъёрларининг бузилиши ҳамда уларни инкор этиш, умумэътироф этилган хулқ-атвор мезонларига эътиборсизлик ва уларга енгил-елпи муносабат да бўлиш. Амалиётда А. алоҳида бир шахснинг маънавий етук эмаслиги ёки жамиятдаги муайян кишиларни маънавий тубанликка олиб келувчи ижтимоий ҳолатлар билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. А.нинг тарихи қадимдан бошланган, унинг индивидуал, гуруҳларга хос ва ижтимоий шакллари маълум. Якка шахсга мансуб А. бир кишининг ахлоқий бузилиши, унинг хулқ-атворидаги жиддий камчиликлар мажмуи тарзида намоён бўлади.

Гуруҳларга хос А. эса жамиятнинг бирон-бир қатлами, ижтимоий ҳаракат аъзолари орасида кенг тарқалган иллат (бойликка ружу кўйиш, жамоавий бузғунчилик, наркомания, алкоголизм, фоҳишаллик ва фоҳишабозлик ҳамда б.) тарзида кўзга ташланади. Ижтимоий А. у ёки бу тарздаги маънавий бузилишнинг бутун жамиятни қамраб олиши ёки уни мажбурлаш тамойилларининг зўрлик билан амалга оширилиши (мас., атеизм, фашизм, экстремизм, терроризм ғояларининг зўрлик билан ёйилиши, одамларни шу йўлларга ўтишга оммавий мажбурлаш ёки қад. Помпейдаги оммавий маънавий бузилиш ҳолати) тарзида содир бўлади. А.нинг сиёсий, иқт-й, мад-й, маънавий шакллари ҳам мавжуд. XIX а. ўрталарида Ғарбда анъанавий мад-тнинг инқирози даврида А.нинг бошқача шакли – имморализм ғоялари ривожлана бошлаган. Бу ғояларнинг мазмуни шуки, уларда маън-йликнинг тўла сиёсий мақсадларга бўйсундирилиши лозимлиги уқтирилади. А.нинг ўта шафқатсиз, инсонийликка зид, ёвуз шакли фашизм ғояси ва амалиётида ўз ифодасини топди. Бунинг энг асосий кўриниши шахсга (фюрер)га сифинишдир.

Бу сифинишда ҳар қандай виждоний мезонлар рад этилади. Тарихий жараёнлар шундан далолат берадики, жамиятда инсонга муҳаббат, ҳурмат, виждон, ахлоқийлик мезонлари бузилиши А.га олиб келади. Ш.саб. унга ва унинг турли кўринишларига қарши кураш таълим-тарбияда муҳим аҳамиятга эга. А. кишиларнинг маънавий бузилиш оқибатида шаклланадиган, расман тан олинган ёки амалда мавжуд бўлган ахлоқ меъёрлари, баҳолар, анъаналар, хулқ-атвор намуналари тизимига мос келмайдиган хатти-ҳаракати, хулқидир. А.ни белгилаш мезонлари мутлақ ёки нисбий бўлиши мумкин. Айрим шахс ёки гуруҳларнинг умуминсоний маъ-ят меъёрларига мос келмайдиган хатти-ҳаракати ва хулқи том маънода ғайриахлоқий деб баҳоланади. «Ёлғон сўзлама», «ота-онангни хўрлама», «зўравонлик қилма», «биронинг жонига қасд этма», «ўғрилиқ қилма», «бошқаларга ёмонликни соғинма» каби оддий ахлоқий мезонлар инсоният томонидан а.лар мобайнида асраб-авайлаб келинган, вақт синовидан ўтган ва умумэътироф этилган.

Маънавий мезонларнинг нисбийлиги яхшилик ва ёмонликнинг турли жамиятларда турлича тушунилиши билан боғлиқ. Маълумки, XX а.нинг иккинчи ярми ва XXI а. бошларида кўпгина Ғарб мам-тларида маънавий бузғунчилик (пала-партиш жинсий муносабат лар, гиёҳвандлик, никоҳсиз оила, оммавий беҳаё клиплар, ахлоқсизлик, зулм ва зўравонликни тарғиб этувчи фильмлар ва б.) жамият ҳаётининг барча жабҳаларида яққол намоён бўла бошлади. Америкалик япон миллатига мансуб олим Ф.Фукуяма «Буюк узилиш» (2003) асарида Ғарб оғир касалликка йўлиққан, унинг илк аломатлари 1960 йилларда пайдо бўлган, деган хулосага келади. Ф.Фукуяманинг назарида, унинг асосий аломатлари қуйидагиларда намоён бўлади: 1. Жиноятчиликнинг ўсиши. «Жиноятчиликнинг урушдан кейинги тўлқинининг кўтарилиши тахм. 1963 йилларга тўғри келади, ўша вақтдан бери у янада шиддат билан тезлашди». 2. Оила инқирози. «Никоҳ ва болалар туғилиши камайиб кетди; ажралишлар сони кўпайди; АҚШдаги ҳар учта боладан биттаси никоҳсиз туғилмоқда, бутун Скандинавияда эса туғилаётган болаларнинг ярмидан кўпини никоҳсиз туғилганлар ташкил этади». 3. Аҳоли сонининг камайиши

(депопуляция). Демографик портлаш муаммоси фақат «Учинчи дунё» мам-тларига хосдир, айти пайтда «барча ривожланган мам-тларда умуман қарама-қарши муаммо – улар аҳолисининг қисқариши масаласи кун тартибда турибди», узок умр кўриш жамиятнинг нафақахўрлардан иборат бўлиб қолиши ва уларни таъминлаш масаласини келтириб чиқаради. 4. Ижтимоий тарқоқлик – шахснинг ҳаётдан ажралиб қолгани, муносабат ларнинг кескинлашуви, кишилар ўртасида ёлғиз яшашга мойиллик кучайиши. Ф.Фукуяма Ғарб жамияти дуч келган касалликнинг сабаблари ҳақида тўхталиб, улар оиланинг инқирозга учрагани билан боғлиқ, деган хулосага келади. Ш-дек, Д.Вилкерсоннинг «Ҳис этиш» китобида Ғарб жамиятида «ахлоқий бузуқликнинг кучайиши», кабель ТВси орқали беҳаё фильмларнинг намоиш этилиши, гомосексуализм, садизм ва мазохизмнинг тарғиб қилиниши тобора кенг ўрин олаётгани таъкидланади. Буларнинг барчаси, аввало, ёшларнинг дунёқараши, ахлоқ-одоби, маъ-ятига салбий таъсир этиши шубҳасиз. Ғарб оммавий мад-ти, ғарбона қараш, ғайриахлоқий хатти-ҳаракатларни тарғиб этишда йирик кинокорпорациялар, хус-н, Голливуднинг ҳам “хизматлари” йўқ эмас, албатта. Президентимиз Ислам Каримов “оммавий мад-т” ниқоби остида бизнинг юртимизга ҳам кириб келаётган бундай хавф-хатарлардан доимо огоҳлантириб келади. **“Ҳозирги вақтда ахлоқсизликни маданият деб билиш ва аксинча, асл маънавий қадриятларни менсимасдан, эскилик сарқити деб қараш билан боғлиқ ҳолатлар бугунги тараққиётга, инсон ҳаёти, оила муқаддаслиги ва ёшлар тарбиясига катта хавф солмоқда ва кўпчилик бутун жаҳонда бамисоли бало-қазодек тарқалиб бораётган бундай хуружларга қарши курашиш нақадар муҳим эканини англаб олмоқда”, – дейди Юртбошимиз, – “Бу ҳақда фикр юритганда, бизнинг улў аждодларимиз ўз даврида комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий мезонлар мажмуини, замонавий тилда айтганда, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанликларини эслаш ўринли, деб биламан. Ота-боболаримизнинг онгу тафаккурида асрлар, минг йиллар давомида шаклланиб, сайқал топган ор-номус, уят ва андиша, шарму ҳаё, ибo ва иффат каби юксак ахлоқий туйғу ва тушунчалар бу кодекснинг асосий маъно-мазмунини ташкил этади, десак, ўйлайманки, хато қилмаган бўламиз” (“Юксак маънавият - енгилмас куч”, Т.: “Маънавият”, 2008 й., 117-118-б.). Қиёмиддин Назаров**

АМРИ МАЪРУФ (араб. яхшиликка буюриш) – кишиларни яхшилик қилишга, эзгу интилиш ва мақсадларга чорлашни англатувчи т. Ҳозирги пайитда кишилар ўртасида меҳр-оқибат, ўзарo ижтимоий ҳамкорлик, яқин кўни-қўшничилик муносабат ларни кучайтириш, ёшлар онгида “оммавий мад-т”, ғарбона ҳаёт тарзи, миллийликдан чекиниш каби салбий ҳолатларнинг олдини олишда А.м. доирасидаги ваъз-насихатларнинг фойдаси катта. Шу боис, расмий равишда жомеъ масжидларда жума намози олдида, ТВнинг махсус «Зиё», «Ҳидоят сари» каби кўрсатув ва эшиттиришлари, газета ва журналлардаги айрим рубрикаларда А.м. доирасидаги насихатлар бериб борилаётгани диққатга сазовордир. Турли эзгу мақсадлар билан ўтказиладиган маъракалар, хайру-эҳсон шаклидаги диний маросимларда қилинадиган А.м.да руҳонийлар томонидан

ислом дини қоида-амалларига, шариат эҳкомларига риоя этишга, савоб-эзгу ишларни бажаришга даъват этиш, чорлаш мақсадида қилинадиган маъруза ва ваъзлар А.м. нинг мазмун-моҳиятини ташкил этади.

АНАРХИЗМ (юн. *anarchia* – бебошлик, ҳокимиятсизлик) – ҳар қандай давлат ҳокимиятини инкор этувчи таълимот бўлиб, XVIII а.нинг охири ва XIX а.да ғоявий оқим сифатида шаклланган. А.нинг асосчиларидан бири инглиз олими Уильям Годвиндир (1756–1836). У “Сиёсий адолат ҳақида илмий иш” асарида жамиятдаги тенгсизлик ва адолатсизликнинг сабаби хусусий мулк эмас, балки давлат ҳокимиятидир, деб ёзади. А. таълимотининг кенг тарқалишида француз файласуфи П.Прудон ва рус олими М.Бакуниннинг таъсири катта бўлган. М.Бакуниннинг фикрича, давлат кишини киши томонидан эксплуатация қилинишини вужудга келтиради. У, давлатни йўқ қилиш орқали эксплуатацияга сабаб бўлувчи ҳуқуқий асослар ҳам барҳам топади, деган фикрни илгари сурган ҳолда, давлатга қарши курашиш сиёсатини ишлаб чиққан. XX а.да А. ғояларининг ижтимоий тараққиётга зид экани аён бўлди. XIX а. охирида А. таъсирида Францияда анархо-синдикализм инқилобий ҳаракати пайдо бўлиб, Италия, Испания ва Лотин Америкаси мам-тларига тарқалади. Унинг доктринаси сиёсий партиялар, ҳокимият ва режалаштиришни бутунлай инкор этишга асосланган бўлиб, ишчилар инқилоби воситасида капитализм тузумини ағдариш ғоясига таянади. Бугунги кунда дунёда бу ғоя тарафдорлари кўп эмас.

АНАРХИЯ (юн. *anarchia* – бошбошдоқлик) – давлатда ёки жамиятни бошқаришда ягона раҳбарнинг, ҳамма учун мажбурий қонун-қоидалар, одоб-ахлоқ меъёрларининг йўқлиги, ҳокимиятга даъвогар турли сиёсий кучларнинг ўзаро кураши кучайиши оқибатида юзага келадиган ҳолат. Бундай ҳолда жамият аъзолари, халқ ва миллатнинг умумий бирлиги ва якдиллигини таъминлайдиган маънавий мезонлар ҳам бузилиб кетади, маъ-ят қоидалари ҳамда талаблари қадрсизланади. А., юзаки қараганда, демократиянинг бир кўринишига ўхшайди, аммо у бутунлай бошқа ҳодисадир. А. шароитида сиёсий лидерлар кўпаяди. А. индивидуализм сифатида XIX а.да Франция ва Испанияда кенг тарқалди. М.Штирнер, П.Прудон, М.Бакунин А. лидерларидир. XX а. бошларида А. тарафдорларини ҳар қандай ҳокимиятга қарши, ҳокимиятсизликни ёқловчилар деб тушунар эдилар. А.нинг фал-й асоси индивидуализм – шахсиятпарастлик, субъективизм – ўз қарашларини устун қўйиш, волонтаризм – ўзбошимчалиқдир. А. тарафдорлари инқилоб, тўнтариш йўли билан давлатни эгаллашни ҳам қоралайди. А. гоҳида ҳар қандай мустаҳкам давлат тузумига қарши ғоя сифатида ҳам намоён бўлади.

АНДИША (форс. ўй, мулоҳаза, фикр, ор-номус, иффат, шарм-хаё, уят, ибо, истиҳола, босиқлик) – юксак маъ-ятга хос, тарбия натижасида шаклландиган маън-й-ахлоқий т. бўлиб, кишидаги хулқ-одоб, тарбия ва маъ-ят билан боғлиқ сифатларни ифода этади. А. инсон табиатида чуқур илдиз отган, тарихи узоқ ўтмишга бориб тақаладиган, илм ва ҳикматга бой халқнинг

тафаккур булоғидан сув ичган маънавий ҳодиса. А. алар мобайнида ардоқланиб, аждодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтмоқда. А. иффат, шарм-ҳаё, уят, истиҳола, ор-номус каби одоб-ахлоқ т.лари билан узвий боғлиқ. А.ли инсон ҳамиша ақл-идрок ва ҳокисорлик билан иш юритади, бетгачопарлик қилмайди, ўз хатти-ҳаракатининг оқибатини ўйлайди. А.ли киши ҳеч қачон ўзгаларнинг иззат-нафсига тегмайди, ёши улуғларнинг, аёлларнинг ҳурматини жойига қўяди. Қилаётган ҳар бир ишига босиқлик билан ёндашади, шошма-шошарлик, ўзибўларчиликка йўл қўймайди. А.ли одамларда ўз халқи ва миллати тақдирига нисбатан масъулият ҳисси юқори бўлади. Улар нафақат ўз халқи, миллати, балки бошқа халқ, миллат ва элатларга ҳам ҳурмат билан қарайди. Бағрикенглик а.ли одамларга хос хус-ятлардан бири. А.ли одамлар ножўя ҳаракатлардан ўзини тия олади, ўзгаларга ҳам ножўя ишларни раво кўрмайди. Ҳадисларда айтилганидек, а.ли инсон «Одам, энг аввало, ўзидан уялиши керак» деган ақидага амал қилади. Ҳазрат Алишер Навоий бежиз А., вафо ва ҳаёни ахлоқий фазилатлар ичида биринчи ўринга қўймаганлар. А.ли одамлар ўз кадр-қимматини ҳамиша юқори тутди ва б.га ҳам шуни раво кўради. А.ли, ор-номусли, шарм-ҳаёли одамлар элим-юртим деб яшайди, ўзгаларга мурувват қилишни, ёрдамга муҳтож кишиларга кўмак бериш ва тўғри йўл кўрсатишни ўзи учун виждоний бурч ва масъулият деб билади. А.ли кишиларда миллий ғурур, миллий ифтихор, орият кучли бўлади. Улар ўз миллати, эл-улуси манфаати ва шарафини ҳимоя қилишни катта бахт деб билади. А.ли одамлар таъмадан ҳазар қилади, ундан нафратланади, бировларга қилган яхшилигини миннат қилмайди, юзига солмайди. Юртимизда А., одоб-ахлоқ, одамийлик каби хислатларнинг қарор топишида Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Усурулмаолий Кайковус, Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Кошғарий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Аваз Ўтар, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Чўлпон сингари сиймоларнинг хизматлари беқиёс. Мустақиллик йилларида халқимизга хос бошқа фазилатлар каби а. ҳам миллий маъ-ятимизнинг ажралмас қисмига айланиб, ҳақиқий кадр-қиммат касб этиб бормоқда. *Мавлуда Фаффорова*

АНЖУМАН (араб. йиғин, жам бўлиш) – кенг доирада ўтказиладиган мажлис, йиғилиш, тадбир, кеча, кенгаш; 2) бир даврда яшаб, бир соҳада фаолият кўрсатган атоқли шахслар гуруҳи, жамияти; 3) бир хил касбдаги ҳунармандларнинг бирор маслаҳатли иш юзасидан вақти-вақти билан ўтказиладиган мажлиси, шогирдларни ишга ўтказиш маросими, зиёфати. А. ҳаётнинг барча соҳасидаги маън-й, мад-й, сиёсий, моддий-иқт-й масалаларни ва илмий муаммоларни ҳал қилиш жараёни, усули ва воситаси ҳамдир.

АНИМИЗМ (лот. *anima* – рух, жон) – тирик мавжудотлар, предмет ва ҳодисаларнинг гўё рух ҳамда жонга асосланиши ҳақидаги тасаввурларни англатади. А. барча ибтидоий диний тасаввурларнинг негизини ташкил этади. А.да моддий объектлар руҳий мавжудотлар дунёси билан тўлдирилган бўлади. А. атамаси илк бор немис олими Шталь (1708) томонидан илмий муомалага

киритилган. 1871 йилда А. атамаси инглиз олими И.Тэйлор томонидан этнография фанида қўлланади. Г.Шталь А.ни ҳаётнинг бошланиши ҳақидаги таълимот деб тушунган, Тэйлор эса уни нафақат жон ва руҳларга ишониш, балки диннинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимот, танадан жоннинг ажралиб чиқиши, диннинг асоси деб ҳисоблаган. Р.Маретт, Фрезер, Л.Штернберг каби файласуфлар анимистик дунёқарашни жодугарлик, афсунгарлик ҳамда бутун табиатни жонлантириш (аниматизм) ҳақидаги тасаввурлар деб талқин этган. Ибтидоий одамлар инсон вафот этганидан кейин унинг руҳи чақалоққа ўтади, руҳи ўзи яшаган жойда бўлади, деб билган. Абдий рух ҳақидаги тасаввур шу даврда пайдо бўлган. А. дин ҳақидаги мифологик ривоятлар негизида вужудга келди. XIX а.нинг 70-80-йилларидан а. кенг ўрганила бошланди. Ўтган а.нинг 90-йилларидан бошлаб айрим католик черкови вакиллари (Шмидт ва б.), Маретт ва Вундт сингари олимларда А.ни чекланганликда бир томонлама ҳукм чиқаришда айбловчиларга қарши кураш олиб борди. А. ўз ривожда барча динларга таъсир қилиб, турли мам-тларга тарқалди. А.нинг таъсири М.О. мусулмонлари ҳаётида учраб турадиган айрим маросимларда, жумладан, марҳумлар шаънига турли ҳудойилар, хатми Қуръон, ис чиқариш каби удумларда сақланиб қолган.

АНТАГОНИЗМ (юн. *antagonistos* – қарама-қарши, рақиб, душман) – ижтимоий тараққиёт, жамият ҳаётидаги фарқ, тафовут ва зиддиятни мутлақлаштириш ғояси. А. атамаси фал-й тафаккур тараққиётида қарама-қарши кучларнинг курашини ифодалаш учун қўлланади. Диний қарашларда А. яхшилик ва ёмонлик, жаҳолат ва маърифат ўртасидаги курашда ўз ифодасини топади. Ўрта а.лар мутафаккирлари табиат, жамият ва инсон турмушининг барча соҳаларида А. мавжудлиги, уни бартараф этиш зарурати ҳақида фикр юритган. Ислом мусулмонлар ҳаётидаги А.ни ҳал этишнинг маънавий воситаси сифатида эътироф этилади. Советча талқиндаги марксизм фал.сида турли синфлар ўртасидаги А. ижтимоий инқилоблар орқалигина ҳал этилиши мумкин, деб таълим берилган. Собиқ совет даврида инқилоблар ижтимоий тузумни ўзгартирувчи, барча синф ва қатламлар манфаатларини уйғунлаштирувчи, улар ўртасидаги А.ни бартараф этувчи омил сифатида нотўғри талқин этиб келинди. Жамиятда мулкдорлар, йирик сармоядорларнинг мавжудлиги А.нинг манбаи, деб нотўғри ташвиқот ишлари олиб борилди. Бугунги кунда А. масалалари *конфликтология* фани доирасида тадқиқ этилмоқда. Бу фан А. ҳақидаги фан сифатида жамият ҳаётининг барча соҳаларида (жум-н, маъ-ят соҳасида) зиддият ва қарама-қаршиликларни аниқлаш ва уларни ҳал қилиш йўлларини ўрганади.

АНТРОПОГЕНЕЗ (юн. *antropos* ва *genesis* – инсон, келиб чиқиш) – инсоннинг келиб чиқиш ва жисмоний ҳамда маънавий рив-ш жараёни. Бу жараён тўғрисида турлича фикрлар, дунёвий ва диний қарашлар мавжуд. Дунёвий қараш тарафдорлари (Дарвин, Гексли ва Гегель) инсон олий даражада тараққий этган, одамсимон маймунлардан келиб чиққан, деган қарашни илгари суради. Замонавий фан А.нинг ижтимоий меҳнат наз-ясини тасдиқламоқда.

Онгли ва маъ-ятли инсоннинг пайдо бўлиш ва рив-ши жараёни бир қанча босқичларга бўлинади. Биринчи босқич австралопитекларнинг (инсоннинг энг яқин аждодлари) ер юзида яшаши, табиий жисмларни қуроллар сифатида ишлатиши, сўнгра бу қуролларни ясай бошлаши билан изоҳланади. Бу ҳол икки оёқли антропоидларнинг, маъ-ятли инсоннинг ҳайвонот олаmidан ажралиб чиқишига шарт-шароит туғдирган. Иккинчи босқич, А.нинг бошланғич поғонасидаги вакилларидан – энг қадимги кишилар – питекантроплар ва синантроплардан иборат ибтидоий одамлар шаклланиши билан боғлиқ. Бу даврдаги энг қадимги одамлар маъ-ятли бўлиб, мунтазам суратда хилма-хил шакллардаги кўпол тош қуроллар ясаган, биргалашиб ҳайвонларни овлаган, оловдан фойдаланган. Уларнинг авлодлари бўлмиш палеантроплар ёки неандерталлар эса анча мураккаб қуролларни ясаб, дастлабки сунъий иншоотларни (шамол тўсиқларни) яратган, оловни ҳосил қилиш йўлини билган. Юзага келган ижтимоий ишлаб чиқариш одамда онг ва нутқнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган, инсон гавдасини шакллантирган. Инсоннинг қарор топиши юз минг йиллар давом этган (Жануби-Шарқий, Жанубий, Олдинги Осиё ва Африка). Учинчи босқич – ибтидоий пода шаклидаги одам зотининг жамиятга, неандерталларнинг эса ҳозирги шаклдаги инсонга айланишидан иборат. Диний дунёқарашга кўра, инсонни Тангри тўрт унсурдан яратган. Дунёдаги жамики динларда дастлабки одамнинг яратилиши ва унинг исми бир хилда талқин қилинади.

Хуллас, А., нафақат табиий жараён, балки ижтимоий, иқт-й ва маънавий ўзгаришлар ҳамда одам зотининг такомиллашув жараёни ҳамдир. Ҳозирга қадар бу жараён маъ-ят ва унинг ривожини назаридан кам ўрганилган ва бу борада тадқиқ этиладиган масалалар кўплигича қолмоқда.

АНТРОПОЛОГИЗМ (юн. *antropos* – инсон, одам; *logos* – таълимот) – инсон табиат ва жамиятнинг энг олий қадриятидир, деган қарашга асосланадиган ғоя. Унга кўра, одамзот энг етук ва олий мавжудот, бутун борлиқ инсон ва унинг эҳтиёжлари учун яратилган. Жамиятнинг етуклиги инсонга муносабат, унинг учун яратилган шарт-шароитлар билан белгиланади. Фал. тарихида А. хилма-хил шаклларда намоён бўлган. Конфуций, Сукрот, Форобий, Беруний ва Навоий сингари мутафаккирлар, XVII–XVIII а. француз маърифатпарварлари, Фейербах ва Ницше каби немис файласуфлари ижодида бу ғоялар ўзининг яққол ифодасини топган. Ҳозирги замонда А. ҳаёт фал.си, социал дарвинизм, фрейдизм каби оқимлар вакиллари қарашларида ривожлантирилмоқда. А.ғоясига таянган замонавий антропология фани доирасида олиб борилаётган учта тадқиқот йўналишини ажратиш мумкин: а) табиий антропология; б) ижтимоий антропология; в) мад-й антропология. Табиий антропология асосан эволюцион биология, демография ва археологияга таянса, ижтимоий ва мад-й антропология одамзот томонидан яратилган мад-т намуналарини тадқиқ этиш билан шуғулланади.

АНТРОПОМОРФИЗМ (юн. *anthropos* – инсон ва *morpheo* – шакл, кўриниш) – инсонга ўхшашлик, тирик бўлмаган табиатнинг ҳодиса ва

предметларига инсоний хус-ятлар бериш, худо ёки худоларни инсоний қиёфада тасаввур этиш. А. жамият рив-шининг илк босқичларида ҳукмронлик қилган мифологик дунёқарашнинг дастлабки шакли сифатида вужудга келди. Антик даврда юнон файласуфи А.Ксенофан томонидан худолар қуйидагича танқид қилинган: “Ҳабашлар худоларини қора танли ва бурунлари пучуқ дейди; фракияликлар эса худоларини кўк кўз ва малла соч деб тасаввур этади”. Таврот, Инжил ва Қуръонда худонинг қиёфаси ҳақида гап бормади. А.нинг антропологизм, психологик А. каби турлари мавжуд. А. образлари шеърятда, халқ оғзаки ижодида кенг қўлланади, у ибтидоий жамоалар даврида яратилган афсоналарда кўп учрайди. А. инсоннинг борлигини, табиат ва жамиятда вужудга келадиган зиддиятларни енгишга қаратилган. Афсонадаги А. илк фикрлаш ҳодисаси бўлиб, инсоннинг ўзини атроф-муҳитдан ажратмаслиги, инсоний сифатларни теваракдаги оламда мавжуд нарса ва ҳодисаларига кўчириши натижасида вужудга келган.

АНЪАНА – тарихий жиҳатдан узвийлик ва ворисийликни англатадиган маънавий ҳаёт ҳодисаси, маъ-ятга хос ижтимоий категория, аждодларнинг тарихан тўплаган маънавий қадриятларини авлодларга узатиш (бериш) воситаси. А. луғавий маънода мавҳум т. бўлса-да, аслида а.га айланган расм-русумлар, урф-о.лар, маросимлар, удумлар, кўникма, малака, турмуш тарзи ва б. ҳақида фикр юритилганда, у аниқ маъно касб этади. Миллатлар, халқлар, элатларнинг тарихий хотирасига зўр ҳурмат билан қараш, аввало, А.га айланган жараёнларда ўз ифодасини топади. А.лар халқларнинг тарихий рив-ши жараёнида шаклланади. Одамларнинг турмуш тарзи, моддий шароитлари турли А.ларнинг шаклланишига таъсир кўрсатади. Муайян ижтимоий тартиб-қоидалар, ахлоқ меъёрлари, урф-о., маросим ва б. А. сифатида намоён бўлади. А.ларни: а) ижтимоий -тарихий ҳодиса; б) жамият ҳаётидаги жараёнларнинг таркибий қисми; в) кишилар ҳаёти ва фаолиятини белгилаш мезони; г) жамият ва одамларни бошқаришнинг маънавий омилларидан бири сифатида ҳам тавсифлаш мумкин. А.лар ёшларни тарбиялаш, уларни кекса авлод тажрибаларига ўргатиш воситаси ҳамдир. Ҳар бир даврнинг ўз а.лари бўлиб, улар вақт ўтиши билан ўзгариб, мазмунан бойиб боради, баъзилари йўқолади, янгилари вужудга келади. III-дек, бир замоннинг А.лари кейинги даврга мос келмаслиги мумкин. Давр талабига жавоб бермайдиган А.лар унутилади, ўтмишга айланади.

А. инсон фаолиятининг ҳамма соҳаларида намоён бўлади. А.ни асосан икки турга бўлиш мумкин: а) А.га айланган хайрли (бунёдкорлик) маросимлар, ишлар, фаолият йўналишлари. Бундай А. ижтимоий тараққиёт, миллий раванқ ва инсон камолоти учун мислсиз аҳамият касб этади; б) А.га айланиб қолган зарарли (вайронкорлик руҳидаги) маросимлар, ишлар, фаолият йўналишлари эса ҳар доим инсон онги ва руҳини қашшоқлаштириб, унинг маънавий тубан мавжудот бўлиб қолишига сабаб бўлиб, ижтимоий тараққиёт ва инсон камолотига заволят етказилади. Тарихий жараёнлар, ижтимоий тараққиётнинг олдинга боришига, инсоннинг баркамол, соғлом раванқ топишига хизмат қиладиган ҳамда муайян халқ оммасининг туб манфаатларига мувофиқ

келадиган маросимлар, расм-русум, урф-о., турмуш ва тафаккур тарзи, меҳнат малакаси ва б. хайрли А.лар таъсирида ривожланади ва қадриятга айланади. Уларнинг А.га айланишининг уч жиҳати бор: 1) А.нинг муайян халқ, миллат ёки инсоният жамоалари асосий қисми томонидан эътироф этилиб, қадрланиши; 2) муайян жамоа ва жамоатчилик томонидан изчил рағбатлантирилиб, назорат этиб борилиши; 3) белгиланган муайян вақт ва шароитда ўз-ўзидан такрорланиб туриши шарт. Муайян тарихий шароит ва ижтимоий муҳитда инсон ҳақ-ҳуқуқлари ҳамда қадрини улуғлайдиган, руҳини поклайдиган, ижтимоий тараққиёт ва шахс баркамоллиги учун хизмат қиладиган, инсонпарварликни қарор топтиришга ёрдам берадиган А.га айланган барча маросимлар, фаолият йўналишлари қадриятларга муносабат ни белгилаш мезони бўла олади. А.га айланган ҳар қандай маросим ёки турмуш тарзининг шакли эмас, балки мазмуни, моҳияти муҳимдир. А.га асосланган барча муносабат лар “анъанавийлик” (традиционализм) дейилади. Мас., А.нинг ролини меъёридан орттириб кўрсатиш одатда анъанавийлик т.си билан ифодаланади. Т.лардаги мазмунни, А.вий турмуш ва тафаккур тарзи асосида замон ва макондан ажратган ҳолда, мавҳум идрок этиш ва баъзи А.ларни асоссиз мутлақлаштириш кўпинча ақидапарастликни вужудга келтиради. А.га партиявий, синфий, мафкуравий талаблар асосида ёндашиш, муносабат да бўлиш, ш-дек, бир ҳудуд ёки халққа хос А.ларга бошқа ҳудуд ёки халқ н.назаридан баҳо бериш, шу асосда хулоса чиқариш мутлақо нотўғри. Дунёда қанча халқ, миллат, элат бўлса, ҳар бирининг ўзига хос ва ўзига мос А.лари мавжуд. Уларда миллатнинг қиёфаси акс этади, уларни қадрламаслик миллатга нисбатан ҳурматсизлик ҳисобланади. Ҳар бир халқ ўз А.ларининг соҳиби ва асровчисидир. А.лар умуминсоний ҳамда миллий бўлади. Кўп миллатли давлатларда барча миллатларнинг А.ларига эътибор берилади. Миллий а.лар умуминсоний а.ларнинг бир миллат даражасида намоён бўлишидир. Унда миллатга хос хус-ятлар ўз ифодасини топади. Мас., меҳмондўстлик фазилатини оладиган бўлсак, бу фазилат турли миллатларнинг ҳар бирида ўзгача шаклда намоён бўлади. Юртимизда миллий А.ларимизни асраш ва ривожлантириш масаласига доимий равишда устувор аҳамият берилмоқда. Бу эса халқимизнинг миллий онгини, сиёсий мад-тини юксалтириш, юртдошларимизда миллий ғурурни ўстириш билан чамбарчас боғлиқ.

Қиёмиддин Назаров

АПАТИЯ (юн. *apatheia* – бепарволик) – инсондаги эмоционал пассивлик, бепарқлик, ҳиссий лоқайдлик каби кайфиятни ифода этади. Бундай ҳолатда инсон ён-атрофдаги воқеа-ҳодисаларга эътиборсиз бўлади, ҳеч нарсага қизиқиш билдирмайди, унинг жисмоний, руҳий ва маънавий фаоллиги пасаяди. А. узоқ вақт давом этган руҳий бузилишлар туфайли юзага келади ва кечиш муддатига кўра, узоқ ёки қисқа муддатли бўлади. А. ҳолатини ақлий заифликда ва ҳатто узоқ давом этган муайян касалликнинг асорати сифатида ҳам кузатиш мумкин. А.нинг илк босқичларида қизиқиш, хоҳиш ва интилишнинг бирмунча сусайиши, иштиёқ ва майлнинг пасайиши кузатилади. Кейинги босқичларда эса теварак-атрофдаги воқеаларга нисбатан бепарқлик пайдо бўлади. Кўп ҳолларда

А. ҳолатидаги кишининг мимикаси камаяди, эмоциялари совуқлашади, у ҳеч қандай кўнгилочар ишларни қилмайди, ҳаттоки оиласи, фарзандлари, яқинларига ҳам лоқайд бўлиб қолади. А.нинг сўнгги босқичларида эса тўлиқ бифарқлик ҳукмрон бўлади, бу ҳолатдаги киши ҳаттоки ўз ташқи кўриниши ва озодалигига ҳам эътибор бермайди.

А. маънавий тушқунлик ва руҳий толиқиш оқибати бўлиши ҳам мумкин.

АРАЗ (аразламоқ) (араб. намоён бўлмоқ, белги бермоқ) – ҳозирги ўзбек адабий тилида бу ибора бирон-бир шахснинг бошқа бир шахс томонидан айтилган ноҳақ сўзидан (ёлғон сўзи, кўпол ҳазили, камситиши ва ҳ.к.), ўринсиз муомаласидан, нолайиқ хатти-ҳаракатидан норозилигини, ранжишини, хафалигини ифодаловчи нисбатан ўткинчи ҳис-туйғу маъносида ишлатилади. Бундай кайфият баъзан ранжиган кишининг юз ифодасида, баъзи хатти-ҳаракатларида ошқора намоён бўлиши ҳам мумкин. А.лаш гина қилмоқ, ўпкаламоқ каби енгил ранжиш ҳолатини ифода этадиган т.ларни ҳам англатади. Халқимизда «Араз, гина – уч кунгача», деган ибора бежиз айтилмаган.

АРБОБ – 1) ижтимоий -сиёсий ва б. фаолияти билан халққа танилган, эл-юрт ўртасида обрў-эътибор қозонган машҳур шахслар – жамоат ва давлат А.лари; 2) фан ва санъатда ўз ижодий меҳнати, истеъдод ва маҳорати билан танилган шахслар – фан ва санъат А.лари; 3) мумтоз тилимизда – бошлиқ, раҳбар, қишлоқ оқсоқоли; 4) XVIII а.нинг ўртаси ва XX а. бошларида Бухоро амирлигида қишлоқ миробларининг бошлиғи.

АРГУМЕНТ (лот. *argumentum* – асос, далил) – асос сифатида фикрнинг исботи учун қўлланадиган мантиқий далил. 1) бирор-бир ақида ёки ақидалар тизими, наз-я, қараш ва н. назарнинг қанчалик тўғри ёки нотўғрилигини исботлаш учун қўлланадиган мантиқий асос; 2) исбот учун зарур бўлган наз-й манба ёки далил. Мантиқда бирон бошқа ҳукмнинг (ёки ҳукмлар тизимининг) ҳақиқатлигини тасдиқлаш учун келтириладиган ҳукм (ёки ҳукмлар тизими); исботнинг асоси ёки далили, баъзан эса бутун исботнинг ўзи А. деб аталади. Математика ва математик логика (мантиқ)да – мустақил ўзгарувчи функция бўлиб, муайян функциянинг ёки предикатнинг аҳамияти мазкур ўзгарувчи функциянинг қимматига боғлиқ. А. ҳозирги замон гносеологияси, мантиқ ҳамда табиий фан соҳаларида кенг қўлланади.

АРИСТОКРАТИЯ (юн. *aristokratia* – яхшилар ҳукмронлиги) – 1) илк давлатнинг вужудга келиши ва рив-ши тизимида энг имтиёзли уруғ бошлиқлари ёки бойлар (дворян ёки ер эгаси бўлган юқори табақа вакиллари); 2) иқт-й ҳукмрон синф, зодагонларнинг сиёсий ҳокимияти, ҳукмронлиги. А. биринчи марта антик даврнинг машҳур мутафаккирлари – *Арасту*, *Афлотун* томонидан илк давлат тузумини идора этиш воситаси сифатида ишлаб чиқилган.

АРИСТОТЕЛЬ (Aristoteles, мил. ав. 384-322) – қад. Юнонистонда ўзига хос фал-й таълимот яратган буюк мутафаккир. Фракиянинг Стагира шаҳрида туғилган. Шарқ халқлари орасида Арасту номи билан машҳур бўлган. А. фан тараққиётининг ўзигача бўлган барча ютуқларини умумлаштириб, фанларнинг ягона тизимини яратиш билан инсоният маъ-ятида ўчмас из қолдирди. Унинг қарашларига кўра, фанлар борлиқни тадқиқ этиш билан машғул бўлар экан, ўз моҳиятига кўра, наз-й жиҳатдан одамлар дунёқарашини ўзгартириб боради, бу ўзгаришлар ҳам фанларнинг ўзида, ҳам инсонларнинг оламга нисбатан муносабатлари, дунёқарашларида, ҳам улар томонидан таъсир кўрсатилган моддий оламдаги ўзгаришларда ўз аксини топади. А. биринчи бўлиб, ахлоқ (этика)ни мустақил фан сифатида илмий-фал-й билимлар тизимига киритган. А.нинг этикаси дунёвий, ҳар бир озод кишини давлат фуқароси руҳида тарбиялаш масалаларига бағишланган. А.нинг фикрича, ахлоқ масаласини кенг ва атрофлича ўрганиш ҳамда унинг тизимини яратишдан аввал бахт-саодат нималигини аниқлаб олиш лозим. Шунга кўра, аллома фаровонлик, эзгулик, ирода эркинлиги масалаларига алоҳида эътибор қаратади. А. ахлоқ масалаларига бағишланган махсус асари – “Никомах этикаси”да озчиликка тааллуқли бўлган маънавий идеал таҳлил қилинади. Тарбиядаги ютуқ турмуш тарзига боғлиқ. Энг яхши ҳаёт тарзи ҳақидаги таълимот бевосита давлат тузилиши ва сиёсатининг мақбул шаклига боғлиқдир. А.га кўра, эзгулик т. аниқ мақсад ва унга доимий интилиш билан боғлиқ. Эзгулик туғма сифат бўлмасдан, балки кишининг ижтимоий лашув жараёнида шаклланадиган хислатдир. Бошқача айтганда, унга таълим-тарбия ва меҳнат орқали эришилади. А. эзгулик ҳақида умумий мулоҳаза юритибгина қолмасдан, балки уни чуқур таҳлил қилишга ҳаракат қилади, наз-й ёндашувни амалий фаолият билан боғлашга интилади. Мас., унингча, жасурлик — бу эзгулик бўлиб, сохта қаҳрамонлик ва кўрқоқлик ўртасида туради. Чинакам - қаҳрамон шундай кишики, у ўз олдидаги тўсиқларни енгиб, кўрқмай олға боради. Жасоратли киши эса азоб-уқубатга чидайдди, меъёрида ва оқилона ҳаракат қилади. А. ахлоқий фазилатлар ва иллатларни қуйидагича тасниф қилади: 1) фазилатлар: жасурлик, довжурлик, мўътадиллик, саҳийлик, савлатлилик, ҳимматлилик, мулойимлик, тўғрилиқ, ҳақгўйлик, дилкашлиқ, меҳрибонлик, одиллик, ҳалоллик, қонунга биноан адолатли бўлишлиқ; 2) иллатлар: кўрқоқлик, ўзини тия билмаслик, эҳтироссизлик, исрофгарчилик, хасислик, такаббурлик, пасткашлиқ, мақтанчоқлик, ҳимматсизлик, қўполлик, камситишлиқ, масхарабозлик, бемаънилик, тошбағирлик, адолатсизлик. А. этикасида ахлоқий фазилатлар орасида биринчи ўринда адолат туради. А. адолатсизлик деганда қонунни бузувчилар, бошқалардан ортиқроқ оладиган ва барчага тенг муносабат да бўлмайдиган кишиларни тушунади. Қонунга яраша иш қиладиган, барчага баробар қарайдиган кишиларни адолатли деб ҳисоблайди. Унингча, барча кишилар, адолат мутаносиблигига амал қилишга розидир. А.нинг буюк хизмати шундаки, у ижтимоий -фал-й тафаккур тарихида илк бор эркинликка интилиш-инсонга хос туғма хус-ят экани ва бу ҳол унинг маъ-яти, ўзлигини англаши, юксак мақсадлар ва эзгу амаллар сари хатти-ҳаракатлари билан узвий боғлиқлигини таъкидлайди. Алломанинг фикрича, инсон ана шу йўлда мутлақ

эркин бўлгани боис ўз саъй-ҳаракатларининг оқилоналиги ва оқибатлари учун масъулдир. А. наздида, кишилар эзгулик ва ҳузур-ҳаловат т.ларини ўз ҳаёт тарзларига кўра белгилайди. Қўпол ва илмсиз омма эзгулик ва ҳузур-ҳаловатни кайф-сафода кўради. А.нинг фикрича, ҳақиқий бахт-саодатни маънавий юксак, оқилона фикрлайдиган кишиларгина англашга қодир бўлади. Маънавий баркамол инсон ақл билан фазилат бирлигига амал қиладиган кишидир. Фақат ақлли ва фазилатли кишигина энг юксак ҳурмат-эътиборга лойиқдир. А.нинг илмий ва маънавий мероси жаҳон мад-ят хазинасида муносиб ўрин эгаллаб, бугунги кунгача илм-фан, тафаккур ривожига, кишиларнинг маън-й-маър-й такомиллашувига хизмат қилиб келмоқда.

АРУЗ (араб. – шеър ўлчови, вазнга солиштириб ўлчаш) - Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари шеърлятидаги асосий вазн тури бўлиб, чўзиқ ва қисқа ҳижоларнинг маълум тартибда келишига, яъни мисралардаги ҳижолар миқдори ва сифатига асосланган. Бинобарин, А. вазни бармоқ вазни сингари мисрадаги бўғинларнинг миқдори ёки гуруҳланиб такрорланиши асосида эмас, балки ҳижоларнинг миқдори ва сифатига, яъни қисқа ва чўзиқ ҳижоларнинг маълум тартибда такрорланишидан ҳосил бўлади. А. вазнида ундош товушлар билан тугаган ҳижолар чўзиқ, унлилар билан тугаган ҳижолар («о» дан ташқари) кўпинча қисқа саналади. Баъзан чўзиқ ҳижо қисқа ҳижо, қисқа ҳижо чўзиқ ҳижо тарзида ўқилиши ҳам мумкин. Бу ҳодиса «имола» деб юритилган. А. вазнида мисранинг ритмик бўлаклари, яъни ҳижоларнинг туроқ типидagi гуруҳлари рукн деб аталади. Рукнлар ҳижоларнинг миқдори ва чўзиқ ёки қисқалигига қараб, саккиз аслга бўлинади ва ҳар бири араб. «фаала» (ҳаракат) сўзидан ясалган махсус ном (қолип) билан юритилади: 1) фаулун; 2) фоилун; 3) мафойилун; 4) фоилотун; 5) мустафъилун; 6) мафъулоту; 7) мафоилатун; 8) мутафоилун. Бу асллар айрим ўзгаришларга учраб, турли ритмик бўлақларни вужудга келтиради ва шу тарзда вазн рукнлари кўпайиб боради. Рукн бир, икки, уч, тўрт ва ундан ортиқ ҳижоли бўлиши мумкин. А. вазнининг «рамал», «ражаз», «мутақориб» каби туркумлари бўлиб, бу туркумлар «бахр» деб аталади («бахр» араб., «денгиз» маъносини ифодалайди. Шеър денгиздан олинадиган дурга ўхшатиладигани учун шундай номланган).

А. вазни Шарқ шеърлятининг асосий турларидан бири сифатида араб поэзиясида вужудга келди, кейинчалик форс-тожик ва туркий халқлар мумтоз поэзиясининг ҳам асосий вазн тури сифатида шаклланди.

АРХАИЗМ (юн. *archaios* – қадимги, кўхна) – эскириб, истеъмолдан чиқиб қолган сўз ёки ибора, қоида, талаб, тамойил ва б.ни англатувчи т.. Адабиёт соҳасида лексик (аркон, мирзо ва ҳ.к.), фонетик (экса, бирлан, эмди ва ҳ.к.), морфологик (билур, турур, бўлғай, бурунғи ва ҳ.к.), ш-дек, фразеологик, семантик А.лар мавжуд. А. бадий адабиёт ва санъатда кўпроқ тарихий каларит ҳамда манзараларини акс эттириш, давр руҳини ифода этишда услубий восита сифатида қўлланади. Маъ-ятда эскилик сарқити, инкор этилган нарса ва ҳодиса сифатида тушунилади.

АТО – Худонинг лутфу марҳамати, инояти, мукофот, саховат, бағишлаш, туҳфа маъносида қўлланадиган т. Ато сўзи билан ясалган жой номлари кўп. Чунончи, Нурато, Олмаато каби. Нурато – Худонинг марҳамати билан нур порлаган макон демакдир. А.ю саховат кўрсатиш улуғ инсоний фазилат ҳисобланган. Алишер Навоий А.ни қуйидагича таърифлайди: Улуққа улукча ато айласа, // Кичикка кичикча сахо айласа.

АСАР (араб. из) – китоб маъносида кенг қўлланадиган сўз (осори атика – қадимги, антик А.лар, ёдгорликлар). Бу сўз из, нишон, белги (ундан А. ҳам қолмаган); таъсир (у бизга А. қилди) маъноларида ҳам ишлатилади. Муайян мазмунни тугал ифодалаган бадиий ижод маҳсулоти адабий А. дейилади. А.лар бир неча турга бўлинади: адабий А., рангасвир А.и, мусиқа А.и, сахна А.и ва б.. Меъморлик, ҳайкалтарошлик, наққошлик, бадиий дизайн ва б. соҳалардаги ижод намуналарига ҳам а. атамаси қўлланиши мумкин.

АСКЕТИЗМ (юн. *aske* – бирор нарса билан машғул бўлиш) – зоҳидлик, қаноат қилиб яшаш, моддий бойликлардан имкон қадар камроқ фойдаланиш туйғусига асосланган ғоя. Унинг наз-й асослари ва дастлабки кўринишлари Шарқда, қад. Хитойда, Юнонистон (Спарта давлатида) ва б. ўлкаларда шаклланган. Тибетда лама динига мансуб руҳонийлар, М.О.да таркидунёчилик ва дарवेशликни тарғиб қилувчи оқимлар ўрта а.ларда ўзига хос А. мактабларига асос солинган. Тасаввуф тариқатида ҳам бу ғоя тарафдорлари учрайди. Христиан динида бу дунё роҳатларидан воз кечиш, фақат тоат-ибодатга берилганлар аскет деб аталади. Бу ғоя баъзи ҳолларда бойлик ва мол-дунёга берилганларга қарши яшаш ва умргузаронлик қилиш тарзи сифатида ҳам намоён бўлади. Протестантизмда “бу дунёда аскетизм” тамойили мавжуд. Унга кўра, бу дунёдаги сабр-қаноат нариги дунёда албатта роҳат-фароғат билан мукофотланади. А.да моддий ва маън-й-руҳий асосларни ажратиш алоҳида кўрсатиш мумкин. Моддий а. одатда мулкдан воз кечиш, оилавий муносабатларни инкор этиш ёхуд унинг жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини чеклаш, эҳтиёжларни табиий ва сунъий турларга ажратган ҳолда, табиий эҳтиёжлар устунлигини таъкидлашда намоён бўлади. Маън-й-руҳий а. эса турли маън-й-мад-й ва интеллектуал эҳтиёжлардан воз кечиш, маънавий қашшоқликни улуғлаш, жамият маън-й-интеллектуал ҳаётида иштирок этишни чеклаш, ҳатто баъзи ҳолларда фуқаролик ҳуқуқи ва сиёсий ҳуқуқларга амал қилишдан бўйин товлаш каби кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Айрим фал-й оқимлар вакиллари илгари сурган таълимотларда А. ижтимоий эмас, балки индивидуал ҳаёт тарзига хос ҳодиса сифатида талқин этилади. Мас., киниклар барча табиий, ҳиссий эҳтиёжларни чеклаш ва олий маънавий мақсадларга интилиш лозимлигини тарғиб этган. Ана шу оқимнинг ёрқин вакили – тиланчилик билан кун кечирган ва бочка ичида яшаган Диоген назарида, олий мақсадга эришиш йўлида давлат ҳам, оилавий муносабатлар ҳам, ахлоқий қадриятлар ҳам тўсқинлик қилмаслиги керак. Ўрта а.ларда А. ердаги ҳаётда ўта камтарликни, барча табиий эҳтиёжларни чеклашни, ҳаёт бойликлари ва уни санъатда акс эттиришда вазминлик ҳамда юксак маънавий тимсолларга интилишни тарғиб

этади. Христианлик дини назариётчиларидан бири Августиннинг фикрича, егулик ва ичкилик, хид ва товушлар, ранг ва шакллардан лаззатланиш ўта хавфлидир. Ш-дек, у диний эътиқодга хизмат қилмайдиган, Яратганга нисбатан ишончга таянмаган воқеликни ўрганишга эҳтирос, борлиқни англаш йўлидаги синчковлик ва қизиқувчанлик қўллаб-қувватланиши мумкин эмас, деб уқтиради. Мазкур т.нинг мазмун-моҳиятини ўрганган италиялик социолог В.Парето А.ни хошиш-истакларнинг патологик шакли, ижтимоий ликни ғайритабiiй тарзда ҳис этишга таянишни таъкидлайди. Унинг фикрича, кишилар барча эҳтиёжларини қондириш имкониятига эга бўлмагани сабабли уларнинг аксариятидан воз кечишга мажбур бўлади. Хошиш-истакларни чеклашга хизмат қиладиган ҳиссиётлар фойдалидир. Аммо уларнинг ҳаддан ташқари ривож, Парето назарида, А.га олиб келади. *Х.Алимов, М.Усмонов*

АСКИЯ (араб.) – зийрак, закий, ҳозиржавоб маъноларини англатувчи т.. У ўзбек халқ оғзаки ижоди жанрларидан бири бўлиб, унда сўз ўйини, қочирқиқларга асосланган ҳолда икки ва ундан ортиқ киши ёки гуруҳ халқ йиғинлари (сайл, тўй ва байрамлар)да сўз орқали бир-бирини мот қилиш бўйича мусобақалашади. Тарафлар ўз жавобларини қисқа-лўнда, сермаъно, латиф, таъсирли, жозибали ва кулгули чиқаришга ҳаракат қилади. Жавоб қайтаришда қайси тараф мавзу, жанр доирасидан четлашса ёки сўз танлашда пала-партишликка йўл қўйса, енгилган ҳисобланади. А.нинг мазмунли, серзавқ, кулгули чиқишида тарафлардан ҳозиржавоблик, бадихагўйлик, ш-дек, мавзуга алоқадор кенг ва чуқур маъноли сўзларни топа билиш, юз, кўз, қўл, тана ҳаракатларидан, товуш ва имо-ишоралардан ўринли фойдалана олиш талаб этилади. А. халқ йиғинлари, оммавий тадбирларда ижро этилгани учун ҳам ўзига хос маънавий таъсир кўрсатиш шаклларидан бўлиб, одамларга эстетик завқ улашиш билан бирга муайян ҳодисаларга муносабат ни ҳам шакллантиради. А. турларини мукамал эгаллаган, катта давраларда тортиша оладиган кишилар А.чи, А.боз деб аталади. Тарихда бундай кишилар бадихагўй номи билан ҳам юритилган. А.чи халқ тилини, зарофат санъатини пухта эгаллаган, ҳажв усулларидан усталик билан фойдалана оладиган бўлиши лозим. А.нинг пайров, қофия, ўхшатдим, баҳри байт, сафсата, лоф, афсона, лақаб каби турлари бор. А. ўзбек халқи орасида машҳур бўлиб, унинг тарихи энг қадимги даврлардан бошланган. Алоҳида жанр сифатида, айниқса, Фарғона водийси ва Тошкентда кенг ёйилган. XX а.да бу санъат тури янада оммалашди. Мустақиллик йилларида А. ривожланди ва оммавий байрамлар, тантаналарда А.чиларнинг чиқишларига кенг ўрин берилмоқда.

АСОС (субстанция) – мантиқий тафаккурнинг муҳим шакли ҳисобланган хулоса чиқаришнинг таркибий қисмларидан бири. Нарса ва ҳодисанинг А.и сабабият қонуни орқали намоён бўлади. Табиат ва жамият ҳодисаларини ўрганиш, билиш, тадқиқ этиш кўп жиҳатдан а. ва асослаш жараёнига боғлиқ. А.лар илм. тад.нинг табиий маҳсули бўлиб, у одатда ихтиролар, кашфиётлар туфайли қарор топади. Моддий оламдаги а.лар ўзгариб туриш характерига эга бўлади. Бу масаланинг бир томони бўлиб, иккинчи томони моддий А.ларнинг

мантиқан яқунланган шаклда намоён бўлиши билан боғлиқ. Умуман илмда, турмушда, ҳар қандай мунозара ва муҳокамада, бирор фикрни исботлаш ёки аниқ хулосага келиш учун фойдаланиладиган фикр А. деб юритилади.

АСОСИЙ ҚОНУН – мазмуни бўйича «Конституция» т.сига мос келади. Маълумки, Конституция нормалари бошқа барча қонунларга нисбатан олий юридик кучга эга ягона ҳужжат шаклида амал қилади. А. қ. – конституциявий тузумнинг қадриятлари, инс-тлари ва нормалари расман мустаҳкамлаб қўйиладиган энг олий ҳуқуқий ҳужжат. У инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ҳамда эркинликлари эълон қилинадиган, кафолатланадиган, ш-дек, ижтимоий тузум асослари, бошқарув шакли ва маъмурий-худудий тузилиши, марказий ва маҳаллий ҳокимият органлари тузилишининг асослари, уларнинг ваколатлари, ўзаро муносабатлари, давлат рамзлари ҳамда пойтахти белгилаб қўйиладиган ёзма ҳуқуқий ҳужжат ҳамдир. Мам-тимизда 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш тўғрисида»ги қонунга мувофиқ тасдиқланган ва ҳаётга жорий этилган Конституция амал қилмоқда. У давлатимизнинг А. қ.и бўлиб, муқаддима, олтига бўлим, йигирма олтига боб ва 128 та моддадан иборат, олий юридик кучга эга, бевосита амал қилади ва Ўзб-ннинг барча худудларида бир хилда қўлланади.

АСОТИР (араб. – афсона) – 1) ибтидоий давр кишилари томонидан коинот, табиат ҳодисаларининг моҳияти, пайдо бўлиш сабабларини ўзларича изоҳлаш мақсадида яратилган оғзаки ҳикоялар; 2) миф, афсона, ривоятларни ўрганувчи фан соҳаси. А. барча халқларнинг ибтидоий даврдаги асосий дунёқараш шакли бўлиб, ўша давр кишиларининг олами, ўзини қуршаб олган ташқи дунёни маънавий жиҳатдан ўзлаштиришга бўлган лаёқати, ўзига хос интилишларидан дарак беради. А. табиат кучларига руҳий тус бериш, уларни жонлантириш, аниқ ҳиссий образларга киритиш, тирик мавжудотлар (инсон, ҳайвонлар) образи, шакл-шамойилида тасаввур этиш орқали ҳам ифодаланади. А.да бир хил нарса-ҳодисаларнинг хус-ятлари бошқа хил нарса-ҳодисаларга бемалол ўтказилар экан, бу ҳаёл парвозига жуда кенг майдон яратиб берадики, унда ҳаёл сураётган одам, истаган нарсасини тасаввур этиши мумкин. А.нинг тарихий шакллари *фетишизм*, *тотемизм* ва *анимизм*дир. А.нинг асосий шакллари: этимологик – табиат ва борлиқнинг алоҳида жисм-ҳодисалари пайдо бўлишига доир; космогоник – оламнинг пайдо бўлишига доир; этногоник – авлодлар ва уларга дахлдор табиий-биологик жараёнларга доир антропологик – одамларнинг пайдо бўлишига доир; эсхатологик – уларнинг келажаги тўғрисидаги қарашларидан иборат. Абстракт тафаккурнинг рив-ши натижасида А. абстракцияси вужудга келадики. Унинг маҳсули – ягона худолар тўғрисидаги тасаввурлар ҳисобланади. М.О. халқларининг қад. аждодлари яратган А.ларда еру осмоннинг ягона ҳукмдори сифатида Ахурамазда образи шаклланган. А.нинг муҳим қонунларидан бири шундаки, унинг образ ва қаҳрамонлари эпосларда акс эта бошлайди ва эпик умумлашмага хос янги хус-ятлар касб этади (мас., Гомернинг “Илиада” ва “Одиссея”си, Фирдавсийнинг “Шохнома”си, “Тўрўғли”,

“Алпомиш” каби халқ дostonлари ва б.). А. образларисиз жаҳон адабиёти тарихи ва санъатини тасаввур қилиш қийин. Дантенинг “Илоҳий комедия”си, Гётенинг “Фауст”и, Ғарб Уйғониш даврининг тасвирий санъати ва ҳ.к. *А.Шеров*

АТЕИЗМ (юн. *a* - инкор қўшимчаси, *theos* – худо; худони, динни инкор этиш) – илоҳий кучларга эътиқод қилишни инкор этиш. Бизда у қадимдан “дахрийлик”, “худосизлик” каби атамалар билан юритиб келинган. Жамиятда худо ва илоҳий кучларга ишонч пайдо бўла бошлаган даврлардаёқ айни пайтда бундай ҳақиқатларга ишончсизлик ҳам шаклланган. Шу маънода атеистик қарашлар ҳам, теистик қарашлар каби, тафаккур ривожидан ўз ўрнига эга. Аммо баъзи ҳолларда улардан бирининг мутлақлаштирилиши иккинчисининг тарафдорларига қарши курашга, давлат ва жамиятлар ҳаётида моддий ва маънавий йўқотишларга олиб келган. А. илк худосизлик тасаввурлари пайдо бўлган қадимги даврлардан ҳозирги кунгача бир неча босқични босиб ўтган. Ҳатто тасаввурлар тўғрисида кейинчалик дунёвийлик ҳам А. деб қараладиган бўлиб, А.нинг ўзи эса мутлақлаштирила бошланди. XX а.да большевиклар марксистик А. асосида диндан холи жамият барпо этишни мақсад қилиб қўйди. Марксистик А. Ўз-нда ҳам қанчадан-қанча фожияларига сабаб бўлди. 30-йилларда республикада “Худосизлар” номи билан ўзбек тилида журнал нашр этилди. Араб алифбоси бекор қилинган, минглаб китоблар ёқиб, кўмиб ташланди, юзлаб масжид ва мадрасалар ёпилди, вайрон қилинди, араб тили ҳамда ислом тарихининг билимдонлари, руҳонийлар, ҳатто оддий мусулмон одамлар ҳам қаттиқ таъқиб ва қувғин остига олинди. Тошкент шаҳрида бутуниттифок Илмий атеизм ин-тининг республикалараро филиали очилди (1981). Тоталитар тузум қулагач, “илмий А.” фан сифатида бутунлай йўқ бўлди. Ҳозирги даврда АҚШ ва Ғарбий Европа мам-тлари аҳолисининг 8-10 фоизи атеист ҳисобланади. Ер юзидан майда диний фирқалар кўпайган ва диний экстремизм авж олган бугунги кунда бундай қарашни ўзига муайян эътиқод сифатида қараш аниқлиги ҳам кўзга ташланмоқда. Кўпгина халқаро ҳужжатларда, мас., Инсон ҳуқуқлари декларациясида: “Ҳар бир инсон фикр, виждон, дин ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эгадир” деб ёзилган. Замонавий демократик жамиятларда, шу жумладан, Ўз-нда ҳам фуқаролар учун ҳақиқий виждон эркинлиги ҳуқуқи, яъни хоҳлаган динига эътиқод қилиши ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик конституциявий асосда қафолатланган. Мам-тимизда “Дунёвийлик – дахрийлик эмас” деган тамойилга изчил амал қилинаётгани ҳуқуқий демократик давлат куриш жараёнида диний ва дунёвий кадриятларни умуммиллий манфаатларимиз асосида уйғун ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. *Анвар Абдусамедов*

АТРИБУТ (лот. бағишламан, хус-ят бераман) – нарса ёки ҳодисанинг туб моҳиятини ифода этадиган, энг муҳим характерли хус-яти, белгиси. Мас., яхшилик, эзгулик, адолат, эркинлик, ҳақиқат каби т.лар юксак маъ-ятнинг доимий А.ларидир. Фал. фанида А. атамаси дастлаб Арасту таълимотида ишлатилган бўлиб, азалий ҳақиқатни, ўткинчи ва тасодифий ҳолатлардан фарқ қилиш учун қўлланган.

АТРОФ МУҲИТНИ АСРАШ – она табиат олдидаги маънавий қарздорлик асосида шаклланадиган туйғу; ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, табиатни сақлаш, қайта тиклаш, атроф-муҳитнинг биологик хилма-хиллигини асрашга қаратилган фаолият. А. м. а. табиий бойликларни сақлаш ва улардан унумли, оқилона фойдаланишни назарда тутиб, табиат ва жамият ўртасидаги муносабат лар уйғунлигини таъминлаш таъминлаш йўлида олиб бориладиган кенг миқёсдаги ижтимоий, иқт-й, маън-й, технологик, ҳуқуқий ва б. тадбирлар тизимини ўз ичига олади. Ўз-нда А. м. а. 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун асосида тартибга солинади.

АФОРИЗМ (юн. *aphorismos* – ҳикматли сўз) – қисқа, лекин чуқур маъноли, муаллифи аниқ гап; ҳикматли сўзлар. А.нинг асосий қонидаси сифатида шаклан ихчам, образ ва фикрга бой, ҳис-туйғу, хулоса ва ҳолатни аниқ, мукамал акс эттириш, кучли эмоционал ва интеллектуал таъсир кучига эга бўлиш А.нинг асосий хус-ятидир. А. мавзу жиҳатдан чекланмаган, барча соҳаларига оид масалаларни акс эттириши мумкин. Энг муҳими, у фикрни халқ тилига яқин, унинг руҳига мос қилиб ифода этади. Ш.у. ҳам халқнинг руҳи ва фикр-қарашларини ифода этадиган А.лар тез оммалашиб, умуммиллий шиорга айланиб кетади. Мас., Президент Ислом Каримов томонидан айтилган “Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак”, “Фарзандларимиз биздан кўра билимли, ақлли, доно ва албатта бахтли бўлишлари шарт”, “Янги уйни қурмай туриб, эскисини бузманг” каби А.лар бугунги кунда юртимизда умуммиллий шиорга айланиб ҳар бир юртдошимизнинг қалби ва онгидан чуқур жой олган.

АФРОСИЁБ – Самарқанднинг қадимги шаҳар харобаси. Шаҳарнинг мазкур қадимги номи мил.авв. VIII-VII а.ларда Турон давлатини бошқарган ҳарбий саркарда ва машҳур давлат арбоби А. номидан келиб чиққан. Туркий манбаларда у А. Эр Тўнға, форсий манбаларда А. номи билан тилга олинади. Кўпчилик мутахассислар А.ни ҳозирга қадар афсонавий тимсол сифатида эътироф этади. Аммо Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарий, Алишер Навоийнинг асарларида ва яна кўплаб бошқа манбаларда у реал тарихий шахс экани қайд қилинади. А. номи тарихий манбаларда қадимги Самарқандга нисбатан XVII а.дан бошлаб қўлланилади. А. ҳозирги Самарқанднинг шимолий чегарасига туташ кенг тепаликлардан иборат бўлиб, унинг майдони 219 га. Тепаликнинг шимоли Сиёб ариғи билан чегараланган. Жанубий томондан “эски шаҳар” деб аталган қисми Самарқандга қўшилиб кетган. Шаҳарнинг дастлабки тарихи ҳақида ёзма манбаларда маълумотлар жуда кам учрайди. Асосий маълумотлар кўҳна шаҳарда ўтказилган археологик қазишмалар натижасида қўлга киритилмоқда. Археологик қазишмалар қалин мад-й қатламларнинг қандай бўлганлигига аниқлик киритиш билан бирга бойлар ва камбағалларнинг уйларини, хунармандларнинг устахоналарини, савдогарларнинг дўконларини, кўча ва майдонларни, шоҳона саройлар ва ибодатхона, масжид ва мадрасаларни, мудофаа иншоотларини, шаҳарнинг сув

билан таъминланиш тизими ва ҳ.к.ни аниқлашга ёрдам беради. 1930 йилларга қадар А.да олиб борилган археологик қазишмалар қадимги Самарқанд тарихига оид жуда кам маълумот берган. II жаҳон урушидан кейин Ўз ФА Тарих ва археология ин-ти олимларидан А.И.Тереножкин томонидан А.да жиддий дала тадқиқотлари ўтказилди. Натижада унинг энг пастки қатлампидан мил.ав VI-V а.ларга тааллуқли буюмлар, уй-жой харобалари топилди. Я.Ғ.Ғуломовлар (1967-70) ва В.А.Шишкин (1958-66) раҳбарлигида олиб борилган кенг кўламли археологик қазишлар натижасида қадимги мад-й қатлам намуналари А.нинг бошқа жойларидан ҳам топилди. 1966 йил 13 июлда А.ни археологик жиҳатдан комплекс ўрганишни ташкил этиш мақсадида Республика ҳукуматининг махсус қарори қабул қилинди. Унга кўра, А. “археологик кўрикхона” деб эълон қилиниб, уни ўрганиш ишига Тошкент ва Самарқанд давлат университетлари ҳамда Маданият вазирлигининг Санъатшунослик ин-ти олимлари сафарбар этилди. Аниқ илмий режа асосида бошланган археологик тадқиқотлар туфайдли нафақат шаҳарнинг кўп а.лик ёши, балки унинг ҳар хил даврлардаги тарихий топографияси, шаҳар таркиби, шаҳар ҳаётининг рив-ш босқичлари, босқинлар туфайли юз берган бухронлар даври аниқланди. Самарқанд ихшидларининг шоҳона саройи очилди. А.да топилган археологик материаллар Самарқанд мил.авв. VIII-V а.ларда Суғдиёнанинг марказий шаҳри сифатида вужудга келганлигини кўрсатади. Мил.авв. 329 йилда шаҳар Александр Македонский кўшинлари томонидан вайрон этилган, унинг излари ҳозиргача шаҳар мудофаа иншоотларида сақланиб қолган. Мил.авв. III-I а.ларда шаҳар ҳаётида яна юксалиш юз берган. Мил.авв. III а.да шаҳар кўшалок мудофаа девори билан ўраб олинган. У даврларга оид қалин мад-й қатлам А.нинг шимолида, унинг арки жойлашган қисмида яхши сақланган. Археологик материалларнинг гувоҳлиги ҳамда ёзма манбаларда таъкидланишича, ўша даврда Самарқанд орқали Буюк ипак йўли ўтган, ички ва ташқи савдо, хунармандчилик ривож топган. Илк ўрта а.ларда Самарқанд Суғдиёнанинг бош шаҳри сифатида нуфузли мавқега эга бўлиб, шаҳарнинг ижтимоий ва иқт-й ҳаётида туб ўзгаришлар юз берган. Бадавлат деҳқон хўжаликлари кучайиб, худди шу кезларда уларнинг қасрлари жойлашган А.нинг шимолий қисми мудофаа девори билан ўраб олинган. Бу ҳолат Мовароуннаҳр ва унга кўшни вилоятларда ҳам юз берган. Бу даврда Самарқанд хукмдорлари “ихшид” деб аталган. 712 йилда араб саркардаси Қутайба ибн Муслим кўшин тортиб келганда, Самарқанднинг мудофаа деворлари мустаҳкам бўлиб, атрофи сув тўла хандак билан ўраб олинган эди. Қутайба Самарқандга Фарғона, Шош ва турклардан ёрдамга келган лашкарларни енгач, кўмаксиз қолган Суғд ҳокими Гурак ноилож у билан сулҳ тузади, шаҳарнинг ички қисмини (шаҳристон) арабларга бўшатиб беришга мажбур бўлади. Археологик топилмалар исломга зид бўлган ҳайкал ва деворий расмларнинг атайлаб қилич билан чопилганини исботлайди. IX а.нинг иккинчи чорагидан Мовароуннаҳрда ҳокимият сомонийлар кўлига ўтди. Бухоро уларнинг марказига айланди. Шу даврда Самарқанд иқт-й ва мад-й жиҳатдан тез ривожланди. А.да сомонийлар даврида ўймакор ганч нақшлар билан безатилган саройлар, бадавлат деҳқон хонадонлари, масжид ва мадрасалар, ҳаммом ва қувурлар, тош кўчалар топилмоқда. Шаҳар аҳолисининг

сувга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида шаҳар ҳаётининг дастлабки йилларидаёқ Дарғом томонидан канал қазиб, сув келтирилган. Ана шу канал излари ҳозирги шаҳар ҳиёбонининг жанубида, Алишер Навоий ҳайкали қад кўтариб турган масканда очиб ўрганилди. Бу канал Регистон майдони орқали Ҳазрати Хизр масжиди томон чўзилиб кетган. Тарихий манбаларга кўра, А.га жанубдан кираверишда шаҳарни ўраб турган хандақ устига пишиқ ғиштлардан равоқли сувайриғич қурилиб, унинг тепасидан катта ариқ ўтказилган. Бу ариқни “Жуйи арзиз” (“Кўрғошин ариқ”) деб атаганлар. Ариқ шу ерда учга бўлинган ва шаҳар оралаб Сиёб ариғига қадар борган. X а.нинг охирида Мовароуннаҳрда ҳокимият қорахонийлар кўлига ўтганда ҳам Самарқандда савдо, хунармандчилик, ободончилик ишлари давом этади. Шаҳарда хунармандчилик ривожланиб, зодагон деҳқон қасрлари энди шаҳар ташқарисида, уларнинг дала ҳовлиларида марказлашади. 1220 йилда Чингизхон кўшинлари “Жуйи арзиз” тўғонини бузиб, шаҳарни сувсиз қолдирди. Шаҳар мудофаачилари тенгсиз жангда таслим бўлдилар. Босқинчилар шаҳарнинг девор ва дарвозаларини вайрон қилиб, сарой, масжид ва мадрасаларга, аҳоли хонадонларига ўт қўйдилар. Аҳолининг катта қисми жангда қирилди, хунармандлар Мўғилистонга ҳайдаб кетилди. Шаҳарнинг сўнгги мудофаачилари Жоме масжидида яшириниб, қаршилиқни давом эттирдилар. Уларнинг оловда ёнган таналари жанг кийимида сақланиб қолган бўлиб, археологик қазилар чоғида топилган. Шундан кейин “Кўрғошин ариқ” қайта тикланмаган. А.да сувсиз қолган аҳоли Сиёбдан чархпалакда сув чиқариб, кун кўрган, кейинчалик аҳоли А.ни бутунлай ташлаб кетган. Кимсасиз харобага айланган қадимги Самарқанд авваллари “Ҳисори кўҳна”, “Қалъаи Ҳисор” деб аталиб, XVII а.дан бошлаб аҳоли орасида “Қалъаи Афросиёб” ёки “Афросиёб” деб атала бошлаган. А.да қазилма ишлари айниқса, Самарқандда Ўз ФА Археология ин-ти ташкил топгандан кейин кенг кўламда йўлга қўйилди. 1989 йилдан бошлаб А.ни археологик жиҳатдан тадқиқ этиш ишига француз археологлари – Поль Бернар, Франц Гренэ ва б. жалб этилган. Француз археологик миссияси Ўзбекистон археологлари билан бирга А.ни ўрганишда қатнашмоқда. Ўзбек ва француз олимларининг ҳамкорликда олиб борган тадқиқот натижалари қадимги Самарқанд тарихига оид қатор масалаларга аниқлик киритди, яъни мил.авв. VI-V а.ларга тааллуқли шаҳар мудофаа деворлари остидан гуваладан қурилган янада қадимги девор қолдиқлари очилиб, Самарқанднинг ёши мил.авв. VIII а.нинг ўрталарига оид эканлигини исботлади; шаҳарнинг арк қисмидан мил.авв. VIII а.га оид мурабба шаклидаги Самарқанд ихшидларининг маҳобатли саройи қолдиқлари очилди. А.да археологик тадқиқот ишлари давом этмоқда. А.да археологик қазилмалар натижасида маҳобатли рангтасвирнинг ноёб дастлабки намуналари археолог В.Вяткин томонидан топилган (1913). Кейинги қазилмалар даврида (1965-1968) ўзбек археологлари 30 га яқин сарой хоналарини очишга муваффақ бўлганлар, бу хоналарнинг кўплари деворий расмлар, нақшлар билан безатилган. Шулардан катта (11x11) ва кичик (7x7) хоналардаги расмларда бир неча эркак ва аёл арк олдида ўтирган ҳолда тасвирланган. Катта хона деворларига ишланган расмлар деталларга бойлиги, суғд ёзувларининг

сақланиб қолганлиги билан аҳамиятга эга. Хона деворларига ишланган расмларда тўй маросими, Суғд ҳукмдорининг хорижий давлатларнинг элчиларини қабул қилиши, бу элчиларнинг йўлдаги саргузаштлари, йиртқич ҳайвонлар билан олишув, ов манзаралари, афсонавий махлуқлар тасвирланган. Сақланиб қолган расмлар таҳлили ўрта а. маҳобатли тасвирий санъатининг ғоявий-бадий йўналиши, мусаввирнинг иш усул ва воситалари ҳақида, тафсилотларга бой маиший сахналар, этник кўринишлар ўша давр ҳақида фикр юритиш имконини беради. А. деворий расмлари ягона мазмунга бўйсундирилган: марказда Суғд ҳукмдори Вархумон туради, анъаналарга кўра рассом уни бошқаларга нисбатан йирик кўринишда (бутун девор баландлигида, 5-6 м) тасвирлаб, ҳукмдорнинг буюклигини эътироф этади, унга абадийлик, қаҳрамонлик бахш этади. А. деворий расмлари Ў.О.да араблар истилосига қадар маҳобатли рангтасвир санъати юксак даражада ривожлангани, Самарқанд эса унинг маркази бўлганидан далолат беради. *Анвар Яхшиев*

АФСОНА — кишиларнинг борлиқ, табиат, жамият ва ундаги муносабатлар тўғрисидаги хаёлий тасаввурларини ифода этадиган т. А. барча халқларнинг ибтидоий даврдаги асосий дунёқараш шакли бўлиб, у ўша давр кишисининг оламни, ўзини қуршаб олган ташқи дунёни маънавий жиҳатдан ўзлаштиришга бўлган лаёқати, ўзига хос интилишидан дарак беради. А. табиат кучларига рухий тус бериш, уларни жонлантириш, аниқ ҳиссий образларга киритиш, тирик мавжудотлар (инсон, ҳайвонлар) тимсоли, шакл-шамойили орқали тасаввур этиш билан ҳам ифодаланади. А.да бир хил нарса-ҳодисаларнинг хус-ятлари бошқа хил нарса-ҳодисаларга бемалол ўтказилар экан, бу хаёл парвозига жуда кенг майдон яратиб берадики, унда хаёл сураётган одам, истаган нарсасини тасаввур этиши мумкин. А.нинг асосий шакллари: этимологик — табиат ва борлиқнинг алоҳида жисм-ҳодисаларининг пайдо бўлиши; космогоник - оламнинг пайдо бўлиши; этногоник — авлодлар ва уларга дахлдор табиий-биологик жараёнлар тўғрисидаги антропологик одамзоднинг пайдо бўлиши ва эсхатологик — унинг келажаги тўғрисидаги қарашлардан иборат.

А.нинг муҳим қонуниятларидан бири шундаки, унинг тимсол ва қаҳрамонлари эпосларда ифодаланади ва эпик умумлашмага хос янги хус-ятлар касб этади (мас., Гомернинг “Илиада” ва “Одиссея”си, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си, халқ оғзаки ижоди маҳсули “Гўрўғли”, “А.омиш” дostonлари ва б.). А.вий образларсиз жаҳон адабиёти тарихи ва санъатини тасаввур қилиш қийин (Дантенинг “Илоҳий комедия”си, Гётенинг “Фауст”и, Уйғониш даврининг тасвирий санъати ва ҳ.к.). Дунёқараш сифатида А. илҳом ва ифода шакли сифатида бадий ижод ва санъатда ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

АФСУС – ўзбек тилида пушаймонлик, қайғу ва изтироб чекиш маъносида ишлатиладиган атама. Кундалик ҳаётда бир неча маъноларда қўлланади: 1) бирон-бир ҳодисанинг кутилган самарани бермасдан, ўта салбий оқибатларга сабаб бўлишидан, уни ўзгартиришнинг иложи йўқлигидан ўқиниш; 2) муайян ҳодисанинг ўта салбий оқибат билан тугаганини тан олиш; 3) бирор

шахснинг бошига оғир мусибат ва қайғу тушганда унга ҳамдардлик билдириш; 4) шахснинг мақсадлари, эзгу орзу-умидлари, хоҳиш-истаклари рўёбга чиқмаганидан қаттиқ изтироб чекиш. Баъзида “А.-надомат” тарзида ҳам ишлатиладиган ушбу т. оғир дарду изтироб, ғам-қайғу ҳолатини, баъзан эса тушкунлик кайфиятини ифода этади.

АФФЕКТ (лот. *affectus* – рухий тўлқинланиш, кучли эҳтирос) – нисбатан тез ва қисқа муддатли, кучли эҳтиросли ва эмоционал ҳолат; шахс учун муҳим ҳаётий вазиятларнинг тез ўзгариши билан боғлиқ ички туғён ва кескин характерли ўзгариш тарзида намоён бўлади; муайян кишининг ўз хатти-ҳаракатларини назорат қила олмай қолишини ифодаладиган т. Ўта кучли А. ҳолатида феъл-атвори, ўзини тутиши муомала-муносабат и, объектив воқеликни акс эттиришнинг характер ва мазмуни ўзгаради. А. тушкун ва танг вазиятларда юзага келади. А ҳолатида кишининг онг доираси тораяди, хулқни назорат қилиш қобилияти йўқолади. Тиббиёт амалиётида физиологик ва патологик А. ҳолати кузатилади. Физиологик А.да киши ўз хатти-ҳаракатини идора эта олиши, кейинчалик барча воқеаларни хотирасида сақлаб қолиши мумкин. “Патологик А.” атамаси илк бор немис психиатри Р. Крафт-Ебинг (1840–1903) қўллаган. Патологик А. онг бузилишининг А.ив ҳолатларини ўзида мужассамлаштиради. Патологик А. кўпроқ рухий касаллик жараёнида, баъзан эса рухий соғлом одамларда ҳам кузатилади. Патологик А.да барча хатти-ҳаракатлар киши хотирасида сақланмайди, шахснинг хатти-ҳаракатлари онгли равишда назорат қилинмайди. Нохос пайдо бўладиган кучли рухий ҳаяжонланиш – физиологик А. (караҳтлик) бўлиб, бундай ҳолатда субъектнинг онги ҳушёрликни тўлиқ йўқотмайди. Онгнинг вақтинчалик неопатологик бузилиши, ўта кучли ҳис-туйғу таъсири остида "торайиши" ўта фаол интенсив ҳаракатлар ва эндокрин тизимидаги функционал ўзгаришлар туфайли юз беради. А.субъектнинг қийин ҳолатларда кескин ва мураккаб вазиятдан чиқиш йўлини топа олмаслиги натижасида вужудга келади. А.ли ҳолат индивиднинг бутун рухий фаолиятида ҳукмрон бўлади, онгу тафаккурдаги барча ижобий жараёнларнинг йўлини тўсади, ақлнинг таъсирини камайтиради, хулқнинг "бузилиши" (тажовузкорлик, тутқаноқ тутиши, ўзини йўқотиб қўйиш)га олиб келади. Жиноий ҳуқуқ амалиётида А. агар айбланувчининг эмоционал ҳаракатлари натижасида юз берган бўлса, жазони енгиллаштирувчи ҳолат деб қаралади ва жазо белгилаш жараёнига ҳам таъсир кўрсатади. Яъни, жиноят А. ҳолатида содир этилгани инобатга олиниб, қонунда белгиланган тартибда жазо тайин қилинади. *М.Фаниев, Х.Алимов, Ғ.Абдумажидов*

АХБОРОТ (араб. ахбор – хабарлар, маълумотлар) – муайян воқеа-ҳодисалар тўғрисидаги хабар ёки маълумот, уларни тушунтириш, тушуниш ва идрок этишда қадим замонлардан буён қўлланиб келинаётган, кибернетика ва информатиканинг тараққиёти туфайли кейинги вақтда янги, кенг маъно касб этаётган т. ОАВ орқали эълон қилинадиган кўрсатув ва эшиттиришларнинг номи, журналистика соҳасидаги махсус жанр ҳам шундай аталади. Бирон воқеа ҳақидаги батафсил маълумот, давлатлар ўртасидаги музокаралар натижасида

тузилган битим ёки шартномалар тўғрисидаги расмий хабар ҳам А. дейилади. Халқаро ҳуқуқда икки ва ундан ортиқ давлат ўртасида олиб бориладиган дипломатик музокаралар натижасида тузилган битимлар, шартномалар ёки қабул қилинган бошқа қарорлар ҳақидаги хабар икки ёки ундан ортиқ давлатлар томонидан эълон қилинади. Икки давлат ўртасида олиб бориладиган музокаралар ҳақидаги А. одатда қўшма А. деб аталади. Кундалик ҳаётда бирор нарса (жараён, иш, ҳодиса) тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун керак бўладиган маълумот ёки янгиликлар ҳам А.дир. Ўтган а.нинг охири ва ҳозирги а. бошида А. воситаларининг жадал рив-ши ХХІ а.нинг “Ахборот а.и” деб аталишига сабаб бўлди. Бугунги кунда замонавий А. технологиялари, А.лашган жамиятнинг интеллектуал салоҳиятини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Бугунги кунда А. асосида таълим-тарбия жараёни олиб боришмоқда, ижтимоий ҳаёт самарали бошқарилмоқда. Ҳозирги кунда ҳаётнинг бирор-бир соҳасини а.сиз тасаввур этиб бўлмайди. А.лар банки (АБ), А. технологиялари кишилик фаолиятининг ажралмас қисмига айланмоқда. А.ларни аниқ мақсадда йиғиш, сақлаш, тизимларга ажратиш ва улардан оммавий тарзда фойдаланишда техник, дастурий, алгоритмик ишлар ва уларнинг ташкилий воситалари беқиёс аҳамиятга эга. А.лаштирилган жамиятнинг ҳар бир бўғинида АБга мурожаат қилинади ва шу асосда замонавий таълим технологиялари яратилади ва таълим-тарбия жараёнларини оптимал бошқариш имконияти вужудга келади. А.ли модуль – таълим мақсадини белгилашга қаратилган, режалаштирилган натижалар билан чегараланган, фанлараро ва фан ичидаги боғлиқликни ҳисобга олиб тузилган ҳамда якуний назорат тизимини қамраб оладиган ўқув фани мазмунининг мунтазам ва тугалланган қисмидир. А. ресурслари маълумотлар базалари ва банклари, турли хил архивлар, кутубхоналар, музейлар фонди ва б.ни ўз ичига олади. Ресурс – бирор нарса ёки ҳодисанинг захирасини белгилайди, айти вақтда у А. тизимидаги алоҳида ҳужжатлар ва уларнинг бутун бир мажмуидир. А. ресурс маркази (АРМ) – ихтисослашган муассасада тўпланган ҳамда марказлаштирилган босма ва аудиовизуал материаллар мажмуасидир. АРМ компьютер ва алоқа воситалари ёрдамида қўшимча алоқа манбалари ва материалларига кириш имконини беради. АРМнинг асосий дастури таълим берувчи ва олувчилар томонидан ўқув дастурига мувофиқ тўпланган аудиовизуал материалларни ўз ичига олади. АРМ дастуридаги индивидуал ва технологик манбалар таълим берувчилар, медиатека мутахассислари ҳамда таълим олувчилар ўртасидаги ўзаро мунтазам алоқани таъминлайди. АРМ таълим муассасасидаги янгиликларни ёйишда ўқув муассасаси билан жамият ўртасидаги асосий алоқа тармоғи бўлиб ҳисобланади ва шу орқали у таълим олувчиларни зарур А.лар билан таъминлайди. Таълим муассасасининг АРМи учун китоблар, даврий нашрлар, микрофильмлар, слайдлар, грампластинкалар, компьютерли тизимлар, аудио ва видео ёзувлар асосий манбадир. А. тармоғи (АТ) – алоқа тизимларида компьютерлар ёрдамида А.лашишга хизмат қилувчи қурилмаларнинг бир-бири билан боғланган ҳолати. А. технологиялари (АТ) – А.ларни йиғиш, қайта ишлаш, сақлаш, ифодалаш, тизимлаш, узатиш, истеъмолчи учун фойдаланишга қулай ҳолга келтириш жараёни компьютер ва

телекоммуникация воситалари ёрдамида амалга ошириладиган, тартибга солинган ва ташкиллаштирилган тизим ва амалий дастурлар мажмуасидир. АТ ва улардан оқилона фойдаланиш туфайли инсоннинг ишлаб чиқариш фаолияти, кундалик мулоқот соҳаси, онгу тафаккури кенгайиб боради. Замонавий ҳисоблаш техникаси ва алоқа воситалари асосида А.ларни тўплаш, сақлаш ва керакли манбаларга узатишнинг замонавий компьютерлаштирилган усуллари бугун тобора ривожланиб бормоқда. А. технологияси фани (АТФ) – а.ларни йиғиш, сақлаш, қайта ишлаш ва режалаштирилган мақсадни амалга ошириш учун техник воситалардан фойдаланишни ўргатадиган фан. АТФ таълим ва кадрлар тайёрлаш жараёнини А.лаштиришнинг оптимал вариантларини топишда асосий интеллектуал манба бўлиб ҳисобланади.

А.ни факсимил узатиш (АФУ) одамлар ўртасидаги А. алмашинуви бўлиб, унинг ёрдамида матн, газета, оддий қўлёзма, графика, фотография каби ҳужжатларни бир объектдан иккинчи объектга асл нусхасидек аниқ етказиб бериш жараёнидир.

А. олиш кафолатлари ва эркинлиги ҳар бир шахснинг ўзи истаган А.ни излаш, олиш ва тарқатишга ҳақли эканини билдиради. Мустақиллик йилларида юртимизда бу борада мустаҳкам ҳуқуқий пойдевор яратилди. ЎЗР Конституциясининг 30-моддасида барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслар фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжат, қарор ва б. хил а.лар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозимлиги белгилаб қўйилган. 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган "А. олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида"ги қонунга кўра, мам-тимиздаги ҳар бир фуқаро ўз манфаатларига дахлдор а.ларни олиш имкониятига эга. Ҳозирги глобллашув жараёнида а. ғоявий таъсир ўтказиш воситасига айланиб бормоқда. Айрим мафкура полигонлари ўзларининг ғаразли мақсадларига эришишда А. хуружларидан фойдаланмоқда.
Н.Шермухамедова, М.Ёқубова, Ф.Равшанов

АХБОРОТ НАЗАРИЯСИ – ахборотларни сақлаш, узатиш, қайта ишлаш ва ўзгартириш усуллариини ўрганувчи наз-я. У алоқа наз-ясининг муҳандислик муаммолари доирасида юзага келган, сўнг кибернет тизимлар ва бошқариш соҳасига ёйилган. А. н.нинг асосий т.си ахборот ҳисобланади. Ғарб олими Росс Эшли ахборотни бундай таърифлайди: “Мавҳумликни бартараф этади ва мавҳумлик миқдори билан белгиланади”. А.н.да ахборотнинг қанчалик фойдали экани ва мақсадга йўналтирилганига урғу берадиган прагматик жиҳат кучли. Фойдалилик меъёри мавҳумлик меъёрига боғлиқ. Агар хабар олиш жараёнида истеъмолчи онгидаги муайян масала бўйича мавҳумлик ўзгарса, ахборотнинг фойдалилиги хабар олингунгача бўлган ва ундан кейинги мавҳумлик ўртасидаги фарққа тенг бўлади.

АХБОРОТ ОЛИШ КАФОЛАТЛАРИ ВА ЭРКИНЛИГИ – ҳар бир шахснинг ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва тарқатишга ҳақли эканини ифода этади. Мустақиллик даврида юртимизда бу борада катта ишлар амалга

оширилди. Аввало, А. о. к. нинг қонуний асослари ишлаб чиқилди ва улар амал қилмоқда.

АХБОРОТЛАШГАН ЖАМИЯТ – ижтимоий -иқт-й рив-ш, энг аввало, ахборотни ишлаб чиқариш, унга “ишлов бериш”, сақлаш ва жамият аъзоларига етказишга боғлиқ эканини англатадиган т. Жамиятни ахборотлаштириш жараёни ҳозирги кунда глобал хус-ятга эга бўлиб, илмий-техникавий ва ижтимоий -иқт-й рив-шнинг ўзагини ташкил этмоқда. А.ж. концепцияси бугунги илм-фанда муҳим аҳамият касб этмоқда. У индустриал (О.Конт, Ж.Милл ва б.) ва постиндустриал (Р.Арон, У.Ростоу ва б.) жамият концепцияси ўрнини эгалламоқда. Жамиятни ахборотлаштириш ўз босқичларига эга. Биринчи босқич – жамиятни электронлаштириш. Бу босқич ярим ўтказгичларни амалга жорий этиш билан боғлиқ соф техник жараёнларни ўз ичига олади. Навбатдаги – жамиятни компьютерлаштириш босқичида энг янги коммуникациялар ёрдамида ахборотлаштиришнинг техник негизи шаклланади. Жамиятни ахборотлаштириш босқичи, ўз моҳиятига кўра, инсон ва жамият манфаатлари йўлида ахборот ишлаб чиқариш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ ижтимоий -техник ва ижтимоий -мад-й жараёндир. Жамиятни ахборотлаштириш жараёни, бундан ташқари, бир-бири билан боғлиқ бўлган уч қисмдан таркиб топади: медиатизация (лот. *mediatus* – воситачи) – ахборот тўплаш, сақлаш ва тарқатиш воситаларини такомиллаштириш жараёни; компьютерлаштириш – ахборот қидириш ва унга ишлов бериш воситаларини такомиллаштириш жараёни; интеллектуализация – ахборот яратиш ва уни идрок этиш қобилиятини ривожлантириш, яъни жамиятнинг интеллектуал салоҳиятини ошириш, жумладан, сунъий интеллектдан фойдаланиш жараёни. Жамиятни ахборотлаштиришни умумий тарзда замонавий ахборот-техника воситалари ёрдамида ижтимоий тузилмалар ва жараёнларни такомиллаштиришдан иборат, деб талқин қилиш мумкин. Ахборотлаштириш ижтимоий интеллектуализация жараёнлари билан узвий боғлиқ бўлади. Бу эса шахс ва у яшаётган ахборот муҳитининг ижодий салоҳиятини ошириш имконини беради. А. ж. олдинги жамиятлардан моддий омиллар эмас, балки маънавий омиллар – билим ва ахборот биринчи ўринда туриши билан тубдан фарқ қилади. Ахборот ва билим олиш, улар қайта ишлаш, сақлаш ва узатиш жараёнида жамият аъзоларининг аксарияти банд бўлади. А. ж.да ахборот ишлаб чиқариш моддий ишлаб чиқаришни сиқиб чиқармайди, балки унинг негизида шаклланиб, бу соҳа ривожига туртки беради. *Ж.Ҳакмиов, М.Ёқубова*

АХБОРОТЛАШТИРИШ – жамиятнинг маънавий ҳаётида рўй бераётган ижтимоий -техник ҳодиса бўлиб, замонавий информацион-технологик воситалар ёрдамида ижтимоий тузилма ва жараёнларни ривожлантириш, такомиллаштириш ва кескин кучайтиришни англатади. А.ни янги жамият (ахборот жамияти)ни барпо этиш йўлидаги интеллектуал-гуманистик жараён сифатида тушунган ҳолда, демократиянинг рив-шига ва умуман сиёсий ҳаётга информатиканинг таъсири тўғрисида сўз юритиш мумкин. А. жараёни зиддиятли хус-ятга эга бўлгани учун уни баҳолашда ҳар хил ёндашувлар

мавжуд. Аксарият ҳолларда унинг ижобий ижтимоий оқибатлари тўғрисида сўз юритилади. Жамиятни сиёсий ва ҳатто жисмоний соғломлаштириш йўлини кўпчилик А.да кўради. Аммо бундай қарашларга “компьютер пессимизми” т.си қарши туради. У А.ни одамларга техник турмуш ва фикрлаш тарзини сингдириш, инсонпарварлик тамойилларига қарши боришда айблайди. Шундай қилиб, бугунги дунёда А. жараёнлари сиёсий мунозаралар объектига ҳам айланмоқда. А. ижтимоий -техник жараён сифатида жамиятнинг сиёсий ҳаёти, энг аввало, уни демократлаштириш билан чамбарчас боғлиқ. А.нинг кўлами, суръати ва йўналиши жамиятда содир бўлаётган ижтимоий -сиёсий ва мад-й жараёнларга, жумладан, фан, таълим, умумий мад-тнинг глобаллашув даражасига ҳам узвий боғлиқ.

АХЛОҚ (араб. хулқнинг кўплиги; лот. *moralis* – хулқ-атвор) – маънавий ҳаёт ҳодисаси, ижтимоий онг шаклларида бири, маъ-ят соҳасига оид т. Кишиларнинг тарихан таркиб топган хулқ-атвори, юриш-туриши, ижтимоий ва шахсий ҳаётдаги ўзаро муносабат, ш-дек, жамиятга бўлган муносабат ларини тартибга солиб турадиган барқарор, муайян меъёр ва қоидалар йиғиндиси. “Ахлоқ, – деб таъкидлайди Президент Ислоҳ Каримов, – бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани. Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши керак. Шундай одамгина лафзини сақлайди, бировнинг ҳақиқага хиёнат қилмайди, садоқатли бўлади, ватани, халқ учун жонини фидо этишга ҳам ўзини аямайди”. А. талаблари кишиларнинг феъл-атвори ва фаолиятида ўз ифодасини топади. Бунда баъзи хатти-ҳаракат ва хулқ-атворлар А.ий, баъзилари А.сизлик деб баҳоланади. А. – ижтимоий онгнинг энг қадимий шаклларида бири. Давр ўзгара боргани сари ҳар қандай ҳодиса каби А. ҳам ўзгаради, ривожланиб, такомиллашиб, маънавий мад-тнинг кўринишларидан бирига айланиб боради. А.ни алоҳида фал-й фан – «Этика» ва «Ахлоқшунослик» ўрганади. Унинг А. билан алоқадор «бурч», «виждон», «ор-номус» каби қатор категориялари мавжуд. А. ҳодиса сифатида ижтимоий фаолиятни тартибга солишнинг бошқа шаклларида ўз талабларининг асосланиши ва амалга оширилиши билан фарқ қилади. А. меъёрлари ҳамма учун баробардир, лекин улар ҳеч кимнинг буйруғи билан жорий этилмаган бурч, мажбурият тарзида намоён бўлади. Ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида А.нинг ўзига хос меъёр ва қоидалари (меҳнат А.и, хизмат кўрсатиш А.и, касбий, тадбиркорлик, дипломатия этикаси, маиший турмуш, оила а.и) мавжуд ва улар а.нинг нисбатан мустақил соҳаларини ташкил этади. А. ижтимоий онг шаклларида бири ҳисобланиб, ҳар бир кишининг жамият ва оиладаги юриш-туриши, тартиб-қоидаларининг йиғиндиси сифатида гавдаланади. Демак, жамиятга, оилага, меҳнатга бўлган муносабат да А. белгилари намоён бўлади. Инсон хатти-ҳаракати ва хулқидаги йўналишлар, энг муҳим белгилар мужассамлашиб, шахс фаолиятида, унинг камол топишида ахлоқнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Халқимиз ахлоқий тафаккур бобида бой меросга эга. А.қа оид фикрлар “Авесто”да, қад. туркий тош битиклар ва б. ёзма

манбаларда ўз ифодасини топган. Бундан ташқари, халқимиз орасида кенг тарқалган панднома ва одобномаларда, халқ педагогикасида, диний-фал-й рисоалар ҳамда алломалар меросида А. масалаларига кенг ўрин берилган.

Жумладан, буюк муҳаддис имом Бухорий “Ахлоқнинг яхши бўлиши, таомнинг покизалиги, ростлик ва омонатга хиёнат қилмаслик – мана шу тўрт хислатни Аллоҳ таоло сенга берган бўлсин, дунёвий ишлардан четда қолган бўлсанг ҳам, зарари йўқдир”, деб ёзади. Аллома Воиз Кошифий эса “Инсоннинг кадр-қиммати, унинг мол-мулки ёки ижтимоий келиб чиқиши билан эмас, балки маънавий қиёфаси, а.ий сифатлари билан ўлчанади”, деб таъкидлайди. Улуғ маърифатпарвар Абдулла Авлоний А.ни бундай таърифлайди: “Инсонларни яхшилика чақиргувчи, ёмонликдан қайтаргувчи бир илмдур. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладурган китобни А. дейилур. А. илмини ўқиб, билуб амал қилган кишилар ўзининг ким эканини, жаноби ҳақ на учун халқ қилганин, ер юзида нима иш қилмоқ учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илми, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг кадрини билмас, ўз айбини билуб, иқроқ қилуб, тузатмакга саъй ва қўшиш қилган киши чин баҳодир ва паҳлавон кишидур”. Абу Наср Форобий “А.” т.сини кенг маънода талқин қилиб, дини, эътиқоди, ирки, тилидан қатъи назар, барча инсонларни ҳамжихатлик ва ҳамкорликка чақиради. Дунёда ягона ва бир бутун инсон жамоасини шакллантиришни, унинг ва барча фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб фаолият кўрсатишини орзу қилади. Бу ғоя кейинчалик жаҳондаги кўплаб мутафаккирлар, жумладан, немис файласуфи И.Кант томонидан ҳам илгари сурилган. Бу ғоялар бугунги кунда ҳам нақадар муҳим аҳамиятга эга. Форобийнинг фикрича, юксак А.ий фазилатларга риоя қилган ҳолда ривожланаётган ҳар қандай давлат ўз фуқароларини, шак-шубҳасиз, бахту саодат йўлига олиб чикувчи кучдир. Инсон билимли ва намунали А. эгаси бўлгандагина ижобий хислатлари билан барчага ўрнак бўла олади.

А.Шеров, А.Холбеков, М.Ғаффорова

АХЛОҚ ТУЗАТИШ ИШЛАРИ – муайян шахсга хос маънавий бузилишга нисбатан қўлланадиган жиноий жазо тури. А. т. и. жазо тайинланган шахсда қонунга итоаткорликни, инсон, жамият ва меҳнатга, турмуш қоидалари ҳамда анъаналарига ҳурмат ҳиссини шакллантиришдан иборат жараёндир. А. т. и. иш ҳақининг 10 фоиздан 30 фоизгача миқдорини давлат фойдасига ушлаб қолган ҳолда, шахсни меҳнатга мажбуран жалб қилишни назарда тутди. А. т. и. фақат асосий жазо сифатида 6 ойдан 3 йилгача, жиноят содир этиш пайтида 18 ёшга тўлмаганларга нисбатан эса – бир ойдан бир йилгача муддатга тайинланади. Қонунда А.т.и.нинг икки тури кўзда тутилган: жазони маҳкумнинг ўз иш жойида ўташ ва жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаган бошқа жойда ўташдан иборат. Жазо муддати узлуксиз бўлгани учун бу муддат давомида маҳкумга меҳнат таътили берилмайди, ишланган муддат умумий ва узлуксиз иш стажига қўшиб ҳисобланмайди.

АХЛОҚ ТУЗАТИШ МУАССАСАЛАРИ – маъ-яти бузилган, ахлоқ талабларига риоя қилмаган кишиларга, жиноят йўлига кирган, амалдаги қонунларга итоат этмаган кимсаларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо турларини амалга оширадиган муассасалар. Улар жиноий-ижроия муассасалари таркибига киради, озодликни чеклаш, озодликдан маҳрум қилиш, қамоқ тарзидаги жазо чораларини амалга оширишни таъминлайди. А. т. м.нинг қуйидаги тизими мавжуд: ахлоқ тузатиш колонияларининг тўрт тури – тарбия колонияси, қамоқхона ва даволаш-ахлоқ тузатиш муассасаси. Ҳукм қилинганларни сақлаш тартиби қуйидагича: маҳкумларни – ҳукм қилинганларга алоҳида жой ва ўрин-кўрпа бериб, умумётоқхоналарга жойлаштириш; саноат ишлаб чиқариши, қишлоқ хўжалигида жамоани меҳнатга жалб этиб, ахлоқ тузатиш; маҳбусларнинг ҳаваскор ташкилотлари фаолият кўрсатиши; жамоавий-тарбиявий тадбирларни амалга ошириш; умумтаълим жараёни, касбга ўргатиш ва б. озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганларнинг тузатишга қаратилган. Ахлоқ тузатиш колониясида жазони ўташ табақалаштирилган. Уларда балоғатга етган шахслар жинсига қараб (умумий, қаттиқ тартибли ва алоҳида тартибли колонияларда) алоҳида сақланади. Бундан ташқари, битта ахлоқ тузатиш колониясининг ўзида турли тоифадаги жиноятчилар, турли шароитларда – оддий, енгиллаштирилган ва кучли тартибда сақланади. Балоғатга етмаган жиноятчиларнинг ҳар икки жинсга мансублари тарбия колонияларида умумий ва кучайтирилган тартибда жазони ўтайди, улар одатдаги, енгиллаштирилган, имтиёзли ва кучли назорат шароитларида сақланади. Умуман, тартибнинг кучлилиги тарбия колонияларида ахлоқ тузатиш колонияларидан фарқ қилади. Қамоқхонада озодликдан маҳрум этилганлик жазосини ўтайдиганлар сони унча кўп бўлмайди. Булар: 1) ахлоқ тузатиш колониясидаги тартибни қасдан бузганлар, жазо тариқасида қамоқ тартибига ўтказилганлар; 2) жуда оғир жиноят содир этгани учун беш йилдан юқори муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм этилганлар; 3) такрор оғир жиноятлар содир этган ва бунинг учун ҳукм қилинган шахслар – алоҳида хавfli жиноятчилар.

Қамоқхона энг хавfli жиноятчиларни сақлаш учун мўлжаллангани туфайли у ерда маҳкумлар алоҳида-алоҳида хоналарга жойлаштирилган ҳолда кучли тартиб остида сақланади. Қамоқхонада ҳам сақлашнинг икки тури мавжуд: умумий ва қаттиқ назоратли. Барча А. т. м.ларида озодликдан маҳрум қилишга ҳукм қилинганларга тарбиявий таъсир ўтказишнинг қуйидаги воситаларидан фойдаланилади: тарбиявий (ахлоқий, ҳуқуқий, меҳнат, жисмоний ва б.) ишлар, тартиб (интизом, бажариш ва жазони ўташ шартлари), ижтимоий фойдали меҳнат, умумий таълим ва касбий тайёргарлик (биринчи, иккинчи гуруҳ ногиронлари нафақа ёшидаги шахслар учун, уларнинг хоҳишига кўра) олиш, жамоатчилик таъсири (жамоатчилик бирлашмаларининг ахлоқ тузатиш жараёнига кўмаклашиши, оталиғи ва ҳ.к.). *И.Насриев*

АХЛОҚИЙ АҚИДАЛАР – маънавий ҳаёт талаблари, инсоннинг юриш-туриши, хулқ-атвори, муомаласини тартибга солиб турадиган, бошқариб борадиган ахлоқий т.лар тизими. Ахлоқ ўзининг меъёр ва қоидалари ёрдамида

инсон одобини бошқариб боради. Мас., яхшилик ва ёмонлик, бахт, адолат, бурч, виждон, ор-номус, меҳр-оқибат, шаън, уят, меҳнатсеварлик, жамоа руҳи билан яшаш, ватанпарварлик, инсонпарварлик, ўзаро ҳурмат, ҳамкорлик, тичликсеварлик, комиллик каби т.лар А.а.нинг таркибий элементиدير.

АХЛОҚИЙ ИДЕАЛ – ахлоқ меъёрларига асосланган хулқнинг юксак даражаси, мукамал ҳолати ҳақидаги тасаввур. У маънавий ҳодиса бўлиб, ахлоқий меъёрларнинг инсон орзу қилган ва юксак даражада шакллангани билан боғлиқ тасаввурлар мажмуидир. А. и. инсоннинг реал ҳаётдаги турли воқеа-ҳодисаларга муносабат ида акс этган ҳолда, унинг ҳаётда ўз ўрнини топишига, ҳаётий позициясини мустаҳкамлашга асос бўлиб хизмат қилади. У инсонни маънавий жиҳатдан юксалишга чорлайди, инсоннинг ўтмиш ҳаётини танқидий таҳлил этишга, ҳозирги кунда амалга ошираётган хатти-ҳаракатларини ибрат бўлишга муносиб инсонларники билан солиштириш, келажакда эса ўз ҳаётини янада мазмунли ташкил этишга хизмат қилади. А. и. инсоннинг амалдаги хулқига нисбатан анча мукамал турмуш тарзидир. Инсон ўз А. и.ини фаол тарғиб қилади. А. и. ахлоқий кадриятлар асосида шаклланади. Бундай ахлоқий кадриятлар эса оила муҳити ёки таълим муассасасида, меҳнат, ўқиш, ўрганиш жараёнида ўзлаштирилади. А. и. шахснинг эътиқоди билан уйғунлашиб кетади ва реал воқеликдаги ҳодисаларни баҳолаш мезони сифатида намоён бўлади. А. и.нинг ўта мавҳумлашиб кетиши инсон учун кўпгина қийинчиликларни келтириб чиқариши мумкин. Чунки, идеалнинг реалликдан йироқлашуви ҳамиша зиддиятларга сабаб бўлиб келган. Шахснинг А. и.идаги айрим жиҳатларнинг ўта кучайиши атрофдаги одамларга бўлган талабнинг ҳаддан зиёд ошиши, айрим кадриятларга нисбатан мутаассиблик даражасидаги муносабат и ҳам намоён бўлиши мумкин. Натижада инсон ён-атрофидаги одамлар билан муроса қилиб яшолмай қолади, ҳаётида низоли вазиятлар кўпроқ юзага кела бошлайди. Шу жиҳатдан А. и. атрофдагиларга бўлган талаб сифатида эмас, балки биринчи навбатда, инсоннинг ўз имкониятлари даражасида ўз олдига қўйган мақсадига айлангани маъқул. Агар инсон ўз А. и.идаги асосий тамойил ва кадриятларга амал қилишда атрофдаги одамларнинг орзу-интилишларини ҳисобга олган ҳолда иш тутса, А. и. унинг учун камолот манбаига айланади. *М.Қаршибоев, И.Маҳмудов*

АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТ – жамиятдаги ахлоқнинг юксаклик даражасини, фуқароларнинг ахлоқий савиясини акс эттирувчи т. У шахснинг жамиятдаги асосий ахлоқ меъёрларини эгаллаши ва ўзгалар билан шу асосда муносабат да бўлиши, ўзини ахлоқий томондан мунтазам такомиллаштириб бориши сингари жиҳатларни ўз ичига олади. А. м.нинг энг муҳим омилларидан бири – муомала одоби. Инсонлар бир-бири билан ҳамкорлик қилмасдан, ўзаро тажриба алмашмасдан, ўзаро таъсир кўрсатмасдан яшаш мумкин эмас. Бинобарин, мулоқот, муомала инсон учун асосий эҳтиёж, зарурат. Муомала одоби ўзгалар кадр-қимматини, ҳурматини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий-меъёрий талабларни бажаришни тақозо этади. Маъноли ва равон сўзлаш, суҳбатдошни

тинглай билиш, нутқ мад-ти муомаланинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Муомала одобида мулоқотнинг асосий воситаси бўлмиш тил катта аҳамиятга эга. Халқимизда “сиз” ҳам, “сен” ҳам бир оғиздан чиқади” деган доно нақл бор. Шу боис мулоқот пайтида суҳбатдошга ҳурмат ифодаси сифатида ҳар бир сўзни суҳбатдошининг кўнглига, қизиқиши ва кайфиятига қараб, ёшини касбу кори, ижтимоий ҳамда оилавий аҳволини эътиборга олиб, ҳурматини жойига қўйиб гапириш, мулоқот жараёнида ўринсиз ҳаракатларга йўл қўймаслик лозим. Муомала одобида кишининг кўз-қараши, нигоҳи, сўзсиз (новербал) ҳаракатлари ҳам муҳим роль ўйнайди. Маълумки, одамнинг қарашида, юз ифодасида, қўл ҳаракатларида унинг сўзга айланмаган ҳиссиёти, талаблари ўз аксини топади. Шу маънода, муомала одобида кишиларнинг насихат қилмасдан, одоб ўргатмасдан бир-бирига таъсир кўрсатиши ҳам диққатга сазовордир. Ахлоқий етуклик муомала одобини эгаллашдан бошланади. А. ўзига хос муносабат лар ифодаси – этикетдир. А.м. муайян ҳолат учун фақат бир хилдаги қоидалаштирилган хатти-ҳаракатларни тақозо этади. А.м.нинг қамрови шу қадар кенги, у оддий инсоний муносабат лардан халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларгача ўз ичига олади. Мас., сиёсий арбоб этикети, меҳмондорчилик А.м.и, мезбон этикети ва ҳ.к. А.м.нинг замонавий кўринишлари билан бирга, миллий-анъанавий шакллари ҳам бор, уларсиз ҳар қайси халқ ҳаётини тасаввур қилиш қийин. Мас., саломлашиш одобини олиб кўрайлик. А.м. қоидасига кўра, кўчадан ўтиб кетаётган одам гузарда ёки дарвозасининг олдида турган кишиларга салом бериши, бу аснода ўнг қўл чап кўкракда, юракнинг устида туриши, бош эса таъзимга енгил эгилиши лозим. Кўришиш мад-тида эса қўлнинг учини бериб саломлашиш кўришаётган одамга нисбатан одобсизлик ва менсимасликни билдиради. А.м.нинг яна бир жиҳати бор: унда одоб билан гўзалликнинг уйғунлигини кўришимиз мумкин. Яъни, А.м. орқали одобнинг қатъий қонун-қоидалари чиройли хатти-ҳаракатлар воситасида амалга оширилади. Касбий одоб А.м.нинг юксак шаклларидан бўлиб, унинг жамият ҳаётидаги ўрни беқиёсдир. Муаллимлик одоби, санъаткор одоби, журналист одоби, раҳбар одоби сингари касбий одоб турлари бунга мисол бўла олади. Касбий одоб амалий ахлоқ тарзида намоён бўладиган маънавий ҳодисадир. *(Бу ҳақда яна қаранг – адаб).*
А.Холбеков, М.Қаршибоев

АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ – жамият маънавий ҳаётидаги муҳим ижтимоий ҳодиса бўлиб, одоб-ахлоқ тизимини, ахлоқий фазилатларни замон талаблари асосида ҳар қайси авлод онгига сингдириш шакли. А. т. адабиёт, психология, этика ва эстетика фанлари ўрганадиган илмий категориядир. А. т. деганда ўсиб келаётган авлодда хулқ-одоб меъёрларига мос келадиган, замон талабларига жавоб берадиган инсоний сифатларни шакллантиришга қаратилган илмий ва амалий ҳаракатлар тизими тушунилади. Инсоннинг ахлоқий ҳаёти унинг ахлоқий тарбияси билан чамбарчас боғлиқ. Ахлоқ тўғрисидаги фанларнинг асосий вазифаси ахлоқий баркамол инсон ва жамиятни тарбиялашнинг йўл-

йўриқларини кўрсатиб беришдан иборат. А. т. шу йўлдаги узлуксиз амалий жараёндин. Инсон А. т. орқали ахлоқий кадриятларни англаб етади, ўзида ахлоқий тажрибалар, кўникма ва фазилатларни шакллантиради, ахлоқий меъёрлар ва тамойиллар асосида яшашга ўрганади. А. т. инсоният тарихи мобайнида иккита муҳим масалага жавоб излайди: бири – қандай яшамоқ керак, иккинчиси – нима қилиш керагу нима қилмаслик лозим. А. т. – инсонни комилликка элтувчи йўл. Унинг воситалари кўп, бири анъанавий тарбия бўлса, иккинчиси замонавий тарбиядир. Одатда, ҳар икки турдаги воситалардан самарали фойдаланилади. Мактабгача А. т.да эртак ва ривоятлар, панд-насихатлар руҳидаги, анъанавий тарбия ўйин ва ўйинчоқлар воситасидаги замонавий тарбия билан ўзаро уйғун ҳолда қўлланади. А. т.нинг энг кучли воситаси – санъат. У аҳолининг барча табақасини – турли ёш ва касбу кордаги инсонларни қамраб олади. А. т.нинг барча замонлар учун долзарб бўлган йўли намунавийлик тамойилидир. А. т.нинг ақлий-маънавий ва жисмоний тарбия билан қўшиб олиб борилиши ҳам мақсадга мувофиқдир. Шахснинг А.т.си унинг муомала одоби, этикет қоидаларига риоя этиши, касбий одоби ҳамда ўзгаларга нисбатан муносабат нинг барча турларида кўриниши мумкин. Ахлоқий муносабат лар – кишилар фаолиятини мувофиқлаштириб, уларнинг эзгу, инсоний муносабат ларини ифода этади. А. т. тузилмаси – уч омил-асосдан иборат: ахлоқий англаш: (ахлоқий онг), ахлоқий ҳис этиш (ахлоқий ҳиссиёт) ва ахлоқий муносабат лар (ахлоқий хатти-ҳаракатлар). А. т. жараёнида бу омиллар доимо бирга иштирок этиб, бир-бирини тақозо этиб келади. А. т. т.ларига эзгулик, бурч, виждон, сахийлик, ҳурмат, ҳалоллик, поклик, ростгўйлик каби категориялар киради. Англаб амалга оширилган ҳар қандай ахлоқий қарор замирида ахлоқий ҳиссиёт этади.

Ж.Ҳасанбоев, А.Шеров, М.Ҳошимова

АХЛОҚИЙ ФАЗИЛАТЛАР – инсонни яхшиликка чорлайдиган, ёмонликдан қайтарадиган ахлоқий қарашларнинг доимий одати, амалий фаолиятга айланганини билдирадиган т. У инсоний ахлоқ намуналарини ўзида мужассам этади ва маъ-ятнинг ўзагини ташкил этади. Маълумки, Шарқ халқларининг мад-ти, фал.си, дунёқарашида инсондаги А. ф.и қадимдан улуғлаб келинган. Шу маънода, Шарқ ижтимоий фикри ва адабиётини А.ф.лар қомуси дейиш мумкин. Шарқ мутафаккирлари – Имом Бухорий, Имом Термизий, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Рудакий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Ҳофиз Шерозий, Фузулий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби мутафаккирлар А.ф.ларни ўз илмий ва ижодий фаолиятларининг етакчи мавзуси деб билганлар. А.ф. орасида адолатлилик, бағрикенглик, босиқлик, вазминлик, вафодорлик, ватанпарварлик, виждонлилик, гўзаллик, диёнатлилик, дилбарлик, донолик, жасурлик, жавонмардлик, зийраклик, зеболик, заковатлилик, зукколик, ибоилик, илмсеварлик, интизомлилик, ишчанлик, илтифотлилик, иффатлилик, камтаринлик, камарбасталик, кечиримлилик, латофатлилик, лафзи ҳалоллик, матонатлилик, мурувватлилик, меҳр-оқибатлилик, меҳрибонлик, меҳнатсеварлик, мўътадиллик,

нафосатлилик, одиллик, орасталилик, олижаноблик, олийҳимматлик, очикқўллик, ростгўйлик, раҳм-шафқатлилик, сабр-бардошлилик, саховатпешалик, садоқатлилик, самимийлик, тавозелик, теран фикрлилик, талабчанлик, тежамкорлик, улуғворлик, фозиллик, фидоийлик, фаросатлилик, хушмуомалалик, хушфеъллик, қаноатлилик, чидамлилик, шижоатлилик, ширинсуханлик, ўктамлик, қаноатлилик, ғайратлилик, ғазабни жиловлаш, ҳаққонийлик, ҳалимлилик, ҳалоллик, ҳаёлилик, ҳожатбарорлик каби хислатлар инсонни улуғлайди, юксалтиради, жамиятдаги муносабат ларни ҳам мукамаллаштиради. Халқимиз ана шундай А. ф.лар асосида ўзининг бетакрор маънавий қиёфасига эга бўлиб келади. Мустақиллик йилларида бу фазилатлар янгича маъно-мазмун билан бойиб, юксак маънавий тараққиётнинг энг муҳим омилларидан бирига айланмоқда. *А.Холбеков, М.Қаршибоев*

АХЛОҚИЙ ҚАРАШ – ахлоқий меъёрлар таснифи, маън-й-ахлоқий ёндашув ва шу асосда шаклланган тафаккур категорияси. Тор маънода фал., социология ва мад-тшунослик фанлари соҳасида умуминсоний ахлоқий тамойилларни ифода этадиган т. Кенг маънода, инсониятга оид барча маънавий ҳодисаларга ахлоқий ёндашувни акс эттиради. А.қ.ларда умуминсоний кадриятлар, кадрлаш мезонлари, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган маънавий қарашлар, руҳий ҳодисалар акс этади. Оила, кўни-кўшничилик одоби, корхона ва жамоа этикаси, фуқаролик бурч-вазифалари ҳамда уларни ўрганувчи мавзу ҳамда масалалар А.қ.га киради. А.қ. жамият ҳаётидаги ғоявий, мафкуравий, маър-й, мад-й ва диний қарашларга таъсир кўрсатувчи тизимдир. А.қ. – оила, жамоа ва жамиятдаги интизомнинг муҳим омилдир, унинг воситасида интизом туйғуси шаклланган киши ўз халқи ва Ватанига садоқат билан хизмат қилади, ҳар бир ишни ўз вақтида сидқидилдан бажаради. Немис ва японларга хос тартиб ва интизомнинг негизида ҳам А.қ.ларнинг мустаҳкамлиги мужассам. Бугунги шиддатли глобаллашув жараёнлари бутун дунёни ўргимчак тўридек қамраб, ер шари яхлит ижтимоий маконга айланиб бораётган экан, ҳеч бир инсон бу ўзгаришлардан четда қолмайди. Ўз моҳиятига кўра, ҳам ноёб, ҳам мураккаб бўлган бу ҳодиса оддий инсон учун ақл бовар қилмас қулайликлар, кўзни камаштирар даражадаги имкониятларни юзага чиқариши билан бирга, талайгина муаммолар, ташвиш ва хавотирлар ҳам туғдирмоқда. Уларнинг қаршисида одамзот ожиз қолмоқда. Энг ёмони, инсоннинг дунёқараши, ҳис-туйғулар олами, маъ-яти жиддий хавф остида қолмоқда, баъзан ахлоқ меъёрлари ҳам унутилмоқда. Шундай қалтис вазиятда одамларни бундай хатарлардан огоҳ этиш, эл-юрт, кенг жамоатчилик эътиборини бу масалаларга қаратиш, ёш авлодни маънавий соғлом ва баркамол этиб тарбиялаш, уларда А. қ.ни шакллантириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Фақат уйғоқ қалб, теран нигоҳ ва эзгу фикрли кишиларгина бундай шароитда ички мувозанатни йўқотмасдан, моддий ва маънавий мезонлар уйғунлиги асосида яшай олади. Бошқача айтганда, жамиятда соғлом муҳитни сақлаб қолиш, уни ҳар томонлама мутаносиб ривожлантириш учун ҳам маъ-ят, унинг амалдаги ифодаси бўлган ахлоқ меъёрлари сув билан ҳаводек зарур. Бу ҳаёт ҳақиқатини ҳам тарихий ва ҳаётий далиллар, фал-й мушоҳадалар, инсоний кечинмалар орқали ёшларга

англатиш талаб этилади. Азалдан халқимиз табиатида жамоавийлик, ҳамжихатлик, юксак ахлоқ ва одоб меъёрлари ҳамда анъаналари асосида яшаш ҳисси устувор бўлиб келади. Бу халқимиз яшаган дарё бўйлари ва водийлардаги табиий шароитдан келиб чиқади. Халқимиз а.лар давомида қадимий цивилизация ва мад-т асосларини яратиш асносида нафақат чексиз моддий неъматлар, балки беқиёс маънавий мўъжизалар, шарқона ахлоқни ҳам бунёд этган. Шу маънода, Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобидаги куйидаги фикрлар алоҳида теран мазмунга эга: **“Ўрта Осиё худудида аҳоли азалдан водийларда, катта сув манбалари – дарё ва анҳорлар бўйида яшаб келади. Атрофи чўл ва сахролар билан ўралган, табиати ва иқлими ғоят мураккаб бўлган минтақа шароитининг ўзи ана шу элат ва миллатларнинг минг йиллар давомида бир-бирига мослашиб, яқин елкадош бўлиб, бир-бирининг оғирини енгил қилиб яшашини тақозо этиб келади”**(9-бет). Таъкидлаш зарурки, ҳар бир инсоннинг а.қ.и ўзига хос тизим бўлиб, улар ўзаро бирикиб, яхлит ва ягона оламга айланса, бутун бир халқ, миллат ва жамиятнинг А.қ.и бунёд бўлади. Бу А.қ. юксалгани сари халқ ва миллатнинг куч-қудрати ҳам ортиб бораверади, енгилмас кучга айланади. *Абдугани Холбеков*

АҚИДА (араб. ишонч) – шак келтирмасдан, муҳокама қилмасдан бажариш, эътиқод қилиш лозим бўлган қоида ва талаблар. А. қандай шаклда бўлмасин, муайян ишонч ва эътиқод асосида шаклланади. Кишилар ҳаёти ва турмушининг барқарор ҳодисаси сифатида уларнинг маънавияти, таълим-тарбияси ва хулқ-атворида таъсир қилади. А.га хос энг муҳим жиҳатлардан бири унинг ижтимоий хус-ятга ҳамда индивидуал зоҳирийликка эга эканидир. А. нафақат диний, балки дунёвий асосга, объектив заминга эга бўлиши ҳам мумкин. Аммо бу унинг объектив ҳақиқат эканини англамайди. Диний ақидаларнинг асослари муайян динларнинг асосий натижаларида, уларга хос қонун-қоидалар ва талабларда ифодаланган. Мас-н., ислом ақидаларининг асоси Қуръон ва ҳадислардаги меъёр ҳамда кўрсатмалар негизида ишлаб чиқилиб, тартибга солинган. Исломнинг суннийлик мазҳабида эътироф этиладиган ақидалар еттита: булар Аллоҳнинг ягоналиги, фаришталар, муқаддас китоблар, пайғамбарлар, охират ва тақдирга, инсоннинг қиёмат куни қайта тирилишига ишонишдан иборат. Ислом VII а.да шаклланган бўлса-да, илоҳиёт илмидаги ақидавий таълимотларнинг шаклланишида IX а. охири, X а.нинг биринчи ярми алоҳида аҳамият касб этди. Чунки бу даврда калом илми тараққиётига улкан ҳисса қўшган мотуридия ва ашъария таълимотлари вужудга келган. Имом Мотуридий ва Имом Ашъарий илмий-маънавий меросида бутун мусулмон оламига хос бўлган умумий қоидалар ўз аксини топган. Бу – аҳли сунна вал-жамоатнинг икки мактаби орасидаги ақидавий масалаларга оид фарқ бўлиб, уларнинг бири *лафзий* (ифодадаги), иккинчиси *маънавий* (мазмуний) тусга эга.

АҚИДАПАРАСТЛИК – кишиларнинг қалби ва онгига мафкуравий тазйиқлар асосида сингдирилиб, эътиқод даражасига кўтарилган дунёқараш шаклларида бири. А. иккита шаклда намоён бўлади: ақиданинг дунёвий шакли

(эгоизм, шовинизм, коммунизм, большевизм, атеизм, миллатчилик ва б.); ақиданинг диний шакли, (вахҳобийлик, “Ҳизб ут-таҳрир”, “Ҳизбуллоҳ”, “Ал-қоида” ва б.). Ақидаларни замон ва макондан ажратган ҳолда англаб, уларни мутлақ ўзгармас ҳақиқат деб биладиган, шундай бошқа қарашларни тан олмайдиган ғоявий-мафкуравий оқим вакиллари ақидапарастлар деб юритилади. Исломнинг суннийлик оқими илоҳиётчилари Қуръони Карим ва ҳадиси шарифга асосланиб ишлаб чиққан еттита иймон талабини *ақида* деб ҳисоблайдилар. Шиалик оқимида бешта ақида имон талаби ҳисобланади. Булар – Аллоҳнинг ягоналигига, пайғамбарларга, имомат (олий ҳокимият имом – пайғамбар авлоди қўлида бўлиши)га, адл (илоҳий тақдирнинг адолатлилиги)га, охиратнинг рўй беришига ишончдан иборат. Бироқ барча динларда, жумладан, исломда иймон талабларидан бошқа қатор т.лар ҳам ақида ҳисобланади. Ҳар бир диний ташкилот (диний конфессия) ва муайян диний жамоа ўзи ҳақиқатнинг охирги нуқтаси сифатида қабул қилган илоҳий т.ларга қатъий равишда ишонч руҳини диндорлар онгига сингдириш учун жуда кўп воситалар, услублардан фойдаланади. Эътиқодларига хилоф бўлган ўзгача қарашлар ва муносабат лар қарор топишига иложи борича қаршилик кўрсатади. Ана шу жараёнда қавмларда муайян андозага тушган яхлит дунёқараш, дунёни ҳис этиш шаклланади. Инсон феъл-атвори, фаолияти маълум бир изга туширилади. Шундан келиб чиқиб, табиий ва ижтимоий ҳодисаларга муносабат белгиланади. А.ни фундаментализм, диний экстремизм т.лари билан ҳам айнанлаштириш уларга ноилмий ёндашувларга сабаб бўлади. Бу т.ларда умумий ўхшаш жиҳатлардан ташқари жиддий тафовутлар борлигини ҳам назарда тутган маъқул. Диний билимларни тарихий даврдан ва реал ижтимоий воқелиқдан ажратиб ўзлаштириб олган, бинобарин, динларнинг асл инсонпарварлик моҳиятини тушунмаган ва тушунишни истамаган шахсларни А.лар дейиш тўғри бўлади. Аммо А. соф диний мазмундан кўра кенгроқ моҳиятга эга эканини эътиборда тутиш зарур. Яъни, А. нафақат динда, балки илм-фанда, жумладан, фал.да ҳам ўзини намоён этиб, ижтимоий тараққиёт, миллий истиқлол ва инсон камолоти йўлига ғоявий тўсиқ бўлиши мумкин. Ҳар қандай соҳада чуқурроқ билимга эга бўлмаган ёки дастлабки билимлари билан чекланиб, ўз устида ишламай қўйган кишилар одатда А.ни рағбатлантирувчи ижтимоий куч сифатида майдонга чиқади. А. ўта саёз билимга эга бўлгани сабабли бахс-мунозарага тиш-тирноғи билан қарши чиқади. У ижтимоий ва миллий маъ-ятни жиловлаб қўйиб, ижтимоий тараққиётни турғунликка, ҳатто орқага кетишига сабаб бўлиши билан ўта хатарлидир. (*Яна қаранг: Эътиқод*).

АҚЛ (лот. *rationalis*, юн. *nus, fronesis*; араб. *ал-ақл* – асосланган, мақсадга мувофиқ) – инсон учун ўйлаш, фикрлаш, англаш ва хотирлаш, хулоса чиқариш имконини берадиган қобилияти, ноёб маънавий ҳодиса. А. ва А.ий фаолият т.лари қад. юнон фал.сига бориб тақалади. А. т.си Афлотун ва Арасту фал.сида кенг ишлатилган. Арасту наз-й ва амалий А.ни нус ва фронтесис, сушт ва фаол шаклларга ажратади. Арасту талқинига кўра, А. аввалига илк моддий негизга ўхшаб шаклсиз бўлган ва воқелиқни идрок қилиш жараёнида доимий фаол А. шаклланиб, тараққий этиб борган ҳамда воқелиқни англашнинг самарали

воситасига айланган. Ўрта а.лардаги Яқин ва ўрта Шарқ фал-ий тафаккуридаги А. тўғрисидаги таълимотлар Афлотун, Арасту ва Плотиннинг фал-ий меросидан таъсирланган ва шаклланган. А. калом, тасаввуф ва перипатетик фал-ий таълимотларда турлича мақомларга эга бўлган. Калом А.нинг чексиз имкониятларини инкор этмайди, чунки унингча, Аллоҳнинг ўзи олий А. ва донишмандликнинг ягона соҳибидир. Унинг А.и олдида оддий инсоннинг А.и ожиздир. Шундай экан, Аллоҳнинг А.и ва Аллоҳ тўғрисидаги билим бири-бирдан тубдан фарқ қилади. Аммо инсон А.ининг мавқеи муҳимдир. А. туфайли инсон ўз ҳис-туйғуларини, олинган хабарларни муайян тартибга келтиради, уларнинг чин ёки ёлғон эканини аниқлайди, Холик томонидан яратилганни (халқни) билиб боради. Лекин киши муаммолар моҳиятига чуқур кириб борар экан, унда А.нинг имкониятларига шубҳа пайдо бўла бошлайди. Бу эса, иймон-эътиқод учун хавфлидир. Тасаввуф тариқатлари А.нинг имкониятларини зоҳирий жараёнларни билиш билан чегаралаб қўяди. Ботинни, Ҳақни англашга фақат қалб, қалбнинг ҳолати даъво қила олади, деб уқтиради тариқат намоёндалари. Мас., Ғаззолий Аллоҳ ва илоҳийлик билан боғлиқ масалаларни тўла-тўқис идрок этишга А. ожиз эканини таъкидлайди. Чунки Аллоҳни, ғайб илмларини фақат нақл ва илоҳий туйғу орқали билиш мумкин. Инсон ўз А.и билан ҳамма нарсанинг мазмун-моҳиятига етишга имкони бўлганида ваҳий орқали зарур илоҳий кўрсатмалар келишига ҳожат қолмаган бўлар эди. Ғаззолий “Ақл ўзининг ожиз ва нотавонлигини тушуниб етиш учунгина керак холос”, деган хулосага келади. Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд фал.сида А. т.и муҳим мақомга эга. Уларга кўра, инсон А.и даставвал суст А. кўринишида намоён бўлади. У ашё ва ҳодисаларни билиш жараёнида орттирилган А. соҳибига айланади. Бундай ҳолатда унинг қаршисида ҳеч қандай ғов бўлиши мумкин эмас. Жонли мулоҳаза оддий нарса ва ҳодисаларнинг муҳим бўлмаган айрим хосса ва хус-ятлари (акциденция-араз)ни кашф этиш билан чегараланса, А. эса, аксинча, уларнинг туб моҳиятини англашни мақсад қилиб қўяди. А.нинг қаршисида ўтмиш, ҳозирги давр ва келажак баб-баробардир. А. макон ва замонда чексиздир. Форобийнинг фикрича, эзгу фикр, донишмандларнинг дурдона ғояларига мангулик муҳри босилганидек А. ҳам абадийдир. Алишер Навоий асарларида А. билан боғлиқ қуйидаги ибораларни учратамиз: А. аҳли – ҳушёр онг эгалари; А. деҳқони – т., ва мулоҳаза эгаси, тажрибали, онгли киши; А. кўйи – А.-идрок йўли; А. мезони – онг, А.нинг ўлчови, тарозиси; А. муҳандислари – донишмандлар, олимлар, билимдонлар; А. олдида – онгли тушуниш бўйича, А.ан; А. пири – тафаккур устози – фаросатли кишилар; А. саррофи – А. заргари, А.нинг баҳоловчиси; А. уйн – мия, фикру хаёл; А. хирмони – А. мужассамлиги; А. чири – А.нинг кучи, А.нинг қуввати; А. эшиги – А.нинг йўли, онгли йўл; А. ўти – зехн ўткирлиги, ҳушёрлик; А. хуши – бунга изоҳ ҳожат эмас; А. ҳисоби – онг доираси, чегараси; А.дан бегона – телба; А.и жавоҳиршунос – етук, комил ва сўзнинг яширин сирларини яхши тушунадиган нозиктаъб кишиларнинг идроклиси; А.и зойил – А.и кетган киши; А.и зулмоний – хира А., ўтмас зехн; А.и куни – энг етук А.; А.и маслаҳатбин – маслаҳат кўрсатувчи, тўғри йўл ва тўғри фикрга йўлловчи А.; А.и мушарраф – соф, шарафли А.; А.и мустақим – иккиланмайдиган, тўғри А. эгаси, қатъий

фикрли одам; а.и мусоҳиб – фаҳм-фаросатли киши; А.и оз – А.дан адашмоқ; А.и салоҳ – тўғри, соғлом фикр; А.и саркаш – итоатсиз, ўжар, кайсар, бўйин товловчи А.; А.и ситамкора – жабр-зулм қилувчи, жафо етказувчи; А.у фаҳми хурдадои – нозик А.-фаҳм; А.и худбин – фақат ўзини ўйлайдиган шахс; А.и хурдабин – ўткир, сезгир, нозик А. ва ҳ.к. Алишер Навоий ўз асарларида А. сўзини 27 ўринда қўллаб, унинг 27 даражаси ва 27 сифатини кўрсатиб берган. Демак, А.нинг ўзи битта, лекин одамларнинг А.ий даражаси кўпдир. Барча одамлар А.га эга эканликлари билан бир хилдир, лекин улар а.ий даражасига кўра бир-биридан фарқ қилади. Ер юзида қанча одам бўлса, ҳаммаси А. даражаси билан озгина бўлсада, бир-биридан фарқ қилади. Дунёда некбин А. эгалари ва худбин А. эгалари бор. Некбин А. эгаларидаги А. инсониятга эзгулик келтиради, худбин А. эгаларидаги А. эса фақат ўз эгасига наф келтиради. А. бобидаги мисолларни бошқа мутафаккир ва алломалар асарларидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Ўрта а.ларда Шарқ мам-тлари фал.сида "А. ал-фаъол" деган т. қўлланган. У ислом дунёсида ҳозир ҳам муомалада Форобий, ибн Сино, ибн Рушднинг фал-й таълимотларида А. ал-фаъол оламнинг вужудга келишида – дунёвий А. шаклида биринчи сабаб – Аллоҳдан келиб чиқади. Бу дунёвий А. инсондаги индивидуал А.нинг юзага келиши ва ривожига таъсир этиб туради. Ҳар бир инсон А.и ўз навбатида дунёвий А. билан бирлашишга интилади. Инсоннинг шахсий А.и оламини борган сари чуқурроқ билиб, бир неча босқичларни босиб ўтади. У мутлақ билимлар, яъни оламнинг ибтидоси ва асоси ҳақидаги билимларни ўзлаштиргандан сўнг дунёвий А. билан бирлашади, уни бойитади. Шахсий А.ий билим билан бойиган дунёвий А. яна инсон А.ининг ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Шарқнинг илғор мутафаккирлари А. ал-фаъол таълимоти асосида А.нинг қудратини, униинг объектив мазмунини, олам тараққиётидаги аҳамиятини исботлашга ҳаракат қилади. Дунёвий А. билан инсон шахсий А.ининг муносабат и ҳақидаги таълимот жамият маънавий мад-тининг узлуксиз бойиб бориши, инсон А.-заковатининг илм-маърифатга қўшган ҳиссаси билан мангуликка эришиши, ҳар ким тириклигида келгуси авлодларга илм-мад-т соҳасида мерос қолдириши учун интилиши зарурлиги ҳақидаги фикрларни ифода этади. Ҳозирги замон фал-ий тафаккурида рационализм (А.га урғу бериш) ва сенсуализм (жонли мушоҳадапарастлик) каби йўналишлар бир-биридан фарқ қилади. А. билан жонли мушоҳадани билиш жараёнининг зарур босқичи ва воситалари сифатида талқин этиш ва улардан самарали фойдаланиш муҳимдир. Бугунги кунда инсон А.ини ўрганиш, у билан боғлиқ сир-синоатларни тадқиқ этишга ниҳоятда катта аҳамият берилмоқда. Дунё глобаллашиб бораётган, ахборот оқими муттасил кучаяётган ҳозирги даврда фақат А.-идрок, эзгу ғояларга эътиқод ва юксак маъ-ят инсоннинг асл табиатини сақлаб қолиши мумкин экани тобора яққол аён бўлмоқда. *М.Шарипов*

АҚЛИЙ ВА ЖИСМОНИЙ МЕҲНАТ – кишилар ўртасида тарихан таркиб топган меҳнатнинг асосий шакллари. Жисмоний меҳнат кўпроқ кишиларнинг қўл кучи, жисмоний фаолияти билан боғлиқ. Жисмоний меҳнатдан фарқ

қиладиган ақлий фаолият ҳам тарихий характерга эга бўлиб, жамиятнинг маънавий тараққиётидан бевосита келиб чиқади. Айни пайтда бундай қараш одамзотни иккита қатга гуруҳга – моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқарувчиларга ҳамда жисмоний меҳнат ва ақлий меҳнат кишиларига ажратишга сабаб бўлади, деган нотўғри қарашга келиб қолмаслик лозим. Собик СССР даврида устувор бўлган бундай ёндашувларнинг барчаси ҳаётини заминдан ажралган бўлиб, масаланинг асл моҳиятини ифода этади. Аслида тараққиёт натижасида кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолиятида ақлий ва жисмоний куч ўзаро уйғун тарзда намоён бўлади, бири иккинчисини тўлдиради ва тақозо қилади. Жамият равнақ эта боргани сари жисмоний меҳнат ходимларининг билим савияси, малакаси, иш унумдорлиги оша боради, шу билан бирга, ақлий меҳнат кишиларининг онги ҳам бойиб боради. Чунки зиёлининг ҳам, малакали ишчининг ҳам, фермер ёки деҳқоннинг ҳам туб манфаатлари бир – Ватан равнақи, халқ фаровонлигидир. Уларнинг барчаси бир халқнинг фарзандлари, бир мам-тнинг фуқароларидир. Масаланинг моҳиятига шундай қараган ҳолда фикр юритмоқ зарур. Қолаверса, кишилик жамияти яралибдики, унда ижтимоий меҳнат тақсимооти сақланиб келмоқда. Биров деҳқончиликка ёки чорвачиликка, биров савдога ёки саноатга, биров муаллимликка ёки олимликка ва ш.к. бошқа ҳунарларга табиатан мойил. Ҳар ким ўз лаёқати, қўлидан келадиган юмушни бажариш, ўзи танлаган соҳа билан шуғулланишга интилади. Ҳозирги кунда юртимизда эркин бозор муносабатлари амалда. Ҳар бир фуқаро қонун имкон берган соҳаларда фаолият кўрсатиб, ҳалол меҳнат қилиб, фаровон яшаши, ақлий ёки жисмоний меҳнат билан шуғулланиши, тадбиркор бўлиши ёки мулкдорлар сафига кўшилиши мумкин. Бу ҳуқуқлардан, тили, дини ва миллатидан қатъий назар, барча фуқароларнинг фойдаланиши учун зарур шароит ва имкониятлар бор.

АҲАД – бир, битта, воҳид, ягона. Аллоҳнинг сифатларидан бири. Худонинг яққа-ягоналиги, ҳеч бир шериги йўқлиги, ёлғиз ва тенгсиз эканини англатувчи т.

АҲИЛЛИК – ягона оила, ягона Ватан туйғуси, умумий мақсад ва манфаатга асосланган, дўстлик, қон-қардошлик, иноқлик ва хайрихоҳлик натижасида ҳосил бўладиган маънавий яқинлик. А. ҳамма жойда – оилада ҳам, жамоада ҳам, маҳаллада ҳам, қўни-қўшничиликда, одамларнинг ўзаро муносабатларида ҳам ҳамиша керак. Ш.у. А. т.сини кенг маънода аҳил дўстлар, аҳил оила, аҳил қўни-қўшнилар, аҳил ҳамкасблар, аҳил маҳалла, аҳил ҳамкор мам-тлар каби маъноларда ишлатиш мумкин. А. байналмилаллик, толерантлик, бағрикенглик, маънавий яқдиллик, муайян вазифани кўпчилик ёрдамида бажариш, бир-бирини қўллаб-қувватлаш каби олижаноб ғояларга яқин туради. А. халқимизнинг қон-қонига, руҳига, менталитетига сингиб кетган муқаддас туйғу ҳисобланади. Ш.у. у халқимизнинг урф-о.ларида, анъаналарида, оғзаки ижод намуналари ва кундалик турмуш тарзида доимо улуғлаб, эъзозлаб келинади. “Аҳил бўлсанг, оламини оласан”, “Жаҳонда дўстликдан қудратли куч йўқ”, “Олтовлон ола бўлса – оғзидагини олдирад, тўртовлон тугал бўлса –

унмаганни ундирар” каби ҳикматли сўз, афоризм ва мақоллар А. қандай буюк фазилат эканини кўрсатади. А. т.сини бир неча шартли атамаларга бўлиб ўрганиш мумкин: кишилар ўртасидаги ўзаро дўстлик ва А., оилавий А., жамоавий А., кўни-кўшнилар А.и, қон-қариндошлар А.и, маҳалла А.и, ҳамкасблар А.и, миллий А., халқаро А., китъалараро А., диний бағрикенглик ва ҳ.к. *Кишилар ўртасидаги А.* – кўпроқ кўча-кўйда, таниш-нотаниш одамлар орасида, тўй-маъракаларда намоён бўладиган инсоний фазилат. *Оилавий А.* – эр-хотин, фарзандлар ўртасидаги, оила аъзоларининг ўзаро муомаласида намоён бўладиган, ота-боболарнинг эътиқоди, ваъз-насиҳатлари, тарбияси, анъана ва урф-о.лари орқали шаклланидиган муносабат лар йиғиндиси. Эр-хотин аҳил яшаса, бир-бирини қанчалик иззат-ҳурмат қилса, ардоқласа, бу албатта, оилада камол топаётган фарзандлар тарбиясига ижобий таъсир қилади. *Жамоавий А.* – битта корхона, ташкилот ёки муассасада ишлайдиган жамоа аъзоларининг ўзаро муносабатларида намоён бўладиган фазилат. Бунда жамоа аъзолари ишда бир-бирига бегараз, холис ёрдам кўрсатади. Жамоада муайян вазифани бажариш ниятида амалга ошириладиган ижобий хатти-ҳаракатлар унинг аъзолари томонидан маъқулланиши мазкур жамоанинг аҳиллигидан дарак беради. Агар жамоа аҳил бўлмаса, белгиланган режани бажара олмайди. Натижада корхона инкирозга учрайди ёки жамоа раҳбари вазифасидан четлатилади. Одам жамиятда яшаб туриб, ундан четда қола олмайди. Жамиятда яшаш энг аввало А.ни талаб қилади. Айниқса, кўни-кўшничиликда аҳил яшашнинг хосияти жуда улуғ. Кўни-кўшни аҳил бўлса, нур устига нур. Бир кўшни мушкул аҳволда қолганида, бошқалари кўмакка келиб, ёрдам қўлини узатса – бу халқ учун ҳам, жамият, давлатимиз, динимиз учун ҳам фойдадир. Халқимизнинг “Ҳовли олма, кўшни ол”, “Ён кўшни – жон кўшни”, “Кўшнинг тинч – сен тинч” каби ҳикматли ибораларида кўшнилар орасидаги А., олижаноблик, меҳр-оқибат улуғланади. *Қон-қариндошлар А.и* инсон ҳаёти мобайнида турли синовлардан ўтади: тўй қилиб, эл олдига дастурхон ёзиши ҳам бир синов; дафн маросими ҳам бир синов; иморат қуриб, уй-жой қилиш ҳам бир синов. Мана шунда қариндош-уруғ, ошна-оғайниларнинг ёрдами, маслаҳати, хизмати керак бўлади. Демак, қариндошлар ўртасидаги А. – инсоннинг бутун ҳаётини, яшаш тарзини, унинг қандай инсон эканини синовдан ўтказишда намоён бўладиган энг муҳим ижтимоий -маънавий ҳодисадир. Қон-қариндошлари билан аҳил бўлмаган одамни яхшилар қаторига қўшиб бўлмайди. Халқ ш.у. ҳам “Бор товоғим, кел товоғим, бормасанг, келмасанг – ўрта ерда син, товоғим”, “Боришмасанг-келишмасанг – ёт бўларсан, ёт бўлдингми, бир кун ўзинг мот бўларсан”, “Узоқлашган қариндошдан яқинлашган ёт яхши”, “Косовинг узун бўлса – кўлинг куймас, оғайнинг кўп бўлса – одам тегмас” каби мақолларни бежиз тўқимаган. *Маҳалла А.и* – бу ҳам ижтимоий -маънавий аҳамияти жиҳатидан кўни-кўшни, қон-қариндошлар А.и каби т.лардан кам эмас. Маҳалладаги А. бола туғилиши, фарзанд тарбияси, ёшларнинг камолга етиши, турмуш қуришидан тортиб, то одамни сўнгги йўлга кузатиш маросимигача – барча катта-кичик маърака, тўй-томоша, кўйди-чикди машмашаларини қамраб оладиган ижтимоий муносабат ларда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Халқимизда “Ватан маҳалладан

бошланади”, “Бир болага етти маҳалла – ота-она” деган юксак маън-й-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ҳикматли иборалар бор. Ш.у. маҳалла аҳиллиги халқимиз турмуш тарзида улуғ ахлоқий мезонлар асосида муқаддаслашган. Мазкур т.нинг аҳамияти мустақиллик йилларида янада ошди. *Ҳамкасблар ўртасидаги А.* – бир касб эгаси бўлган инсонларнинг бир-бирини қўллаб-қувватлаши, дўстона ёрдам бериши, касб сирларини ўртоқлашиши каби муносабат ларда намоён бўладиган яқинлик ва самимийлик. *Миллий А.* – битта халқ, битта миллатга мансуб фуқароларнинг ягона мақсадлар йўлида бир тану бир жон бўлиб яшаши миллий А. ҳар қайси халқ ёки давлатнинг тарих синовларидан муваффақиятли ўтиб, ўзининг буюк салоҳиятини намоён этишда беқиёс аҳамият касб этади. *Халқлараро А.* – халқаро миқёсда намоён бўладиган, тинчликпарварлик акциялари чоғидаги А., бирдамлик хатти-ҳаракатлари мажмуи. Ҳозирги глобаллашув шароитида ер юзида тинчликни сақлаб қолишда халқлар ўртасидаги А. жуда катта аҳамият касб этмоқда. *Миллатлараро А.* ҳам тинчликни сақлаб қолиш, миллатлар ўртасида ҳамкорликни мустаҳкамлашга қаратилган амалий интилишлар ифодасидир. *Динлараро А.* – турли дин ва конфессиялар ўртасида инсоният тақдирига хавф солаётган умумий глобал таҳдидлар – терроризм ва экстремизм, экологик ва технологик фалокатлар, оммавий қирғин куроллари, уруш ва низолар, гиёҳвандлик, СПИД каби офатларга қарши курашиш, инсонларни эзгуликка, инсоф-диёнатга чақиришдек умумий мақсадлар йўлидаги бирдамлиги, тинчликсеварлик фаолияти. *М.Аҳмедов, М.Қаршибоев*

АҲОЛИНИНГ РУҲИ ВА КАЙФИЯТИ – жамиятнинг умумий ирода ва интилишини ифода этадиган т.. Аҳолининг руҳи деганда жамиятнинг умумий орзу-интилишлари қандай мақсадлар сари йўналгани, унинг сафарбарлик даражаси тушунилади. Муайян шахслар ва жамоалар вакиллари ўз халқи руҳининг ифодачиси ҳисобланадилар. Мас., Алишер Навоий – ўзбек халқи руҳининг ифодачиси. Аҳолининг руҳи халқнинг тилида, диний қарашлари, маъ-яти ва мад-ти, анъана ва қадриятларида намоён бўлади. А. р. к. узоқ давом этадиган ва ўзига хос тараққиёт натижаси бўлган ҳодисадир. Унга ижтимоий - сиёсий ва иқт-й рив-ш, тарихий рив-ш, миллатлараро муносабат лар, мад-й рив-ш ва ш. к. бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. А. р. к. ислохотлар ва ўзгаришларни самарали амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади.

АҲУРА МАЗДА — Авесто таълимотида зулм ва қабоҳат эгаллаган дунёга, шу жум-н, умидсизликка учраган кишилар қалбига ёруғлик, эзгулик нурини таратувчи, кишиларни ўз кучига, келажакка ишончини мустаҳкамлашга ва унга йўналтирувчи кудратли куч сифатида мадҳ қилинади. А. – кудратли, дунёвий ақл маъносини ифода этади. Мил. авв. 2 минг йилликнинг охирлари ва I минг й.лик бошларида Амударё этакларига келиб ўрнашган қабилаларда монотеистик (яккахудолик) дунёқарашга катта эҳтиёж юзага келади. Турли тотем, санам ёки тангриларга сиғинган бу қабилаларнинг эътиқодларини бир ғоя атрофида бирлаштириш, ерли халқ ўртасидаги зиддиятларни бартараф

этиш учун воҳадаги барча кишиларнинг дунёқарашларига мос тушадиган, келажак орзу- умидларининг ифодаси сифатида изчил ғоялар тизимининг яратилишига зарурат туғилади. Бундай тизимни бутун оламнинг қудратли ҳукмдори бўлмиш якка худо тимсолини яратиш орқали эришиш мумкин эди. Ана шундай тарихий зарурат туфайли якка худо — А. тўғрисидаги тасаввурлар шаклланди. А.га эътиқод қилишга даъват этиш пайғамбар Зардушт фаолияти орқали амалга оширилди. Зардушт таълимоти кишиларни ягона тангри атрофида уюшишга чорлаш орқали ерда якка қудратли қавийлар-қайлар (подшолар) салтанати атрофида жипслашишга чақирувчи, улуғ мақсадлар сари йўналтирувчи ўз даврининг мафкураси бўлиб шаклланди. А.ни Хоразмда — Хурмуз, Эронда Ормозд, юнонларда эса Армузд деб аташ расм бўлган. А. образи ўрта Ер денгизи бўйларида, Эрон империясига қарам бўлган шаҳарларда ҳам кенг тарқалган. Бу тимсолнинг таъсирини ҳатто юнон фал.сида ҳам кузатиш мумкин.

Б

БАДГУМОНЛИК (форс. *бад* – ёмон; гумон; фараз, фикр, шубҳа; *лик* – от ясовчи кўшимча) – шубҳаланиш, ҳадиксираш, ишонмаслик ҳолатини ифодаловчи т. Б. асосан инсон феъли билан боғлиқ бўлиб, халқимиз тафаккурида одамнинг ёмон феълидан келиб чиқадиган салбий иллат ҳисобланади. Бу ҳолат халқимизнинг “Гумон дўстдан ажратар”, “Гумон имондан ажратар”, “Гумондор кўнгилдан гумон аримас” каби мақолларида қораланган. Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний Б.ни аҳмоқлик белгиси сифатида кўйидагича таърифлайди: “Ҳамоқат ақл ва маърифатнинг камлигиндан ҳосил бўладургон энг ёмон хулқлардан биридур... Аҳмақ кишиларни(нг) бир ишда ақлий ва нақлий далиллар ила кўндириб бўлмас”. Б. фараз, ғайирлик, кўнгил қоралик, ғийбат, чақимчилик кўринишида ҳам намоён бўлади. Б. кишининг нафсонияти, ифратига тегади, кўнглини чилпарчин қилади. Бу борада Бедил шундай дейди: “Ёмон сўзлар илан дилларга захмат бермагил, Бедил, На ерда тошни жинси бўлса, бўлғай шишага душман”. Ўзгаларнинг Б.гига учраган киши руҳий мувозанатини йўқотади, одамларга бўлган ишончи сўнади, ўзини беҳуда ҳақоратланган ҳисоблайди, натижада у жамиятдан ажралиб, одамови бўлиб қолиши, ҳатто атрофдагиларга нисбатан душманлик ҳиссини туя бошлаши мумкин. Ш.у. ҳам беҳуда Б. барча халқларда маъ-ятга зид ёмон иллат сифатида қоралаб келинган.

БАДИИЙ АДАБИЁТ – жамият ва халқ маъ-ятида муҳим ўрин тутадиган оғзаки ёки ёзма шаклдаги бадиий сўз санъати. Б.а. қадим-қадимлардан дастлаб халқ оғзаки ва ёзма ижод намуналари тарзида юзага келган, мусиқа ва драматик санъатга хос хус-ятлар: ҳаракат, сўз ва мусиқа билан алоқада бўлган. Б.а.да инсоннинг меҳнат фаолияти, мифологияси, тарихий, диний қарашларини ифодалаган. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида таъкидлангани каби: **“Инсонни, унинг маънавий оламини кашф этадиган яна бир қудратли восита борки, у ҳам бўлса, сўз санъати, бадиий адабиётдир. Адабиётнинг инсоншунослик деб, шоир ва ёзувчиларнинг инсон руҳининг муҳандислари, деб таърифланиши бежиз эмас”**.

Кўшиқнинг аста-секин маросим томошаларидан ва сўзнинг кўшиқдан ажралиб чиқиши, шеър ёки насрий асарни оғзаки ижро этишдан ёзма ҳолатга ўтилиши ва унинг кейинги мукаммаллашуви жамиятнинг турли миллий-тарихий шаклдаги давомли таракқиёти билан чамбарчас боғлиқ. Ёзувнинг пайдо бўлиши адабиётнинг рив-шида муҳим аҳамият касб этган. Натижада оғзаки ҳикоя ва кўшиқ шаклидаги адабиёт ўқиш, англаш мумкин бўлган ёзма адабиётга айланди. Б.а. киши онгидаги ҳар бир нарсани ифодалашга, уни чексиз масофа ва даврларгача етказа олишга, ҳаётни бир пайтнинг ўзида кўп жиҳатлари билан қамраб олиш имкониятига эгадир. Ҳаётнинг серкирралиги, ижтимоий муносабат ларнинг мураккаб ва чигаллигига қараб Б.а.да уларни тасвирлашнинг эпос, лирика ва драма каби ўзига хос шакллари бўлиб, уларнинг ҳар бири турли жанрларни ўз ичига олади. Б.а. норматив, оғзаки сўзлашув тилини, шева ва касб-ҳунарга оид тил бирликларини қамраб олади. Ш.у. Б.а.

тили адабий тилга қараганда кенг қамровли бўлиб, умумхалқ тилининг рившига катта ҳисса қўшади. Б.а. нафақат ҳаётнинг ҳаққоний инъикосини яратади, балки кишиларнинг эстетик туйғу ва тафаккурини тарбиялаш, баркамол инсон бўлиб шаклланишида фаол иштирок этади. Б.а.нинг бош вазифаси эса инсон қалбида эзгуликка муҳаббат, ёвузликка нафратни уйғотишга қаратилади. Хуллас, Б.а. инсоннинг маънавий юксалишига фаол таъсир кўрсатувчи омилдир.

БАДИЙ ИЖОД – адабиёт ва санъат феномени, илҳом билан боғлиқ маънавий ҳодисалардан бири, эстетик ижод шакли. У тарихий мазмунга эга бўлиб, санъат ва адабиёт турлари йўналишлари билан боғлиқ. Инсоният тараққиётининг турли даврларида классицизм, романтизм, танкидий реализм, натурализм каби йўналишлар ҳамда шундай Б.и. усуллари шаклланган ва ривож топган.

БАДИЙЛИК – адабиёт фанининг асосий категорияси ҳисобланиб, борликни, реалликни акс эттириш, инсоннинг оламга бўлган эстетик муносабатларини ифодалашнинг ўзига хос шакли, воқеликни англаш ва идрок этиш, бадий тимсоллар орқали тасвирлаш усули.

БАДНАФС(ЛИК) - нафсини тия олмаслик, очкўзлик; мол-дунё, бойликка ҳаддан ортиқ ҳирс қўйиш каби маънавий иллатларни англатадиган т. Б. барча замон ва халқларда инсонни тўғри йўлдан оздирадиган ярамас иллат сифатида қораланиб келган. Қад. юнон асотирларидаёқ нафсини тия олмаганларнинг ҳалокатли аҳволи ҳақида ҳикоя қилинади. Мас., мол-дунёга тўймайдиган шоҳ Мидас Б. иллатига дучор бўлади. Очкўз Мидас ўз хизмати учун Дионисдан нимагаки қўл урса олтинга айланишини сўрайди ва Б. туфайли абадий очликка маҳкум этилади. Нафсни тия олган одамгина юксак мартабага эга бўлиши мумкин. “Нафсини тийган киши султон бўлур, Нафсини тиймаган киши ултон бўлур” дейди халқимиз Б. инсонни энг ёмон йўлларга бошлайди. Ўзбек халқида Б.нинг ҳалокатли оқибатлари ифодаланган мақоллар кўп. Мас., “Нафснинг сўзига кирма, у хиёнатга йўл очади”, “Олғирлик офат келтиради, Баднафслик - ҳалокат”, “Нафснинг ёмони - балонинг кони” ва ҳ.к. Имом Бухорий, Форобий, Беруний ва Навоий асарларида бу борада ибратли фикрлар кўп. Машҳур италиялик шоир Данте Алигъери “Илоҳий комедия” достонида Б., еб тўймас мечкайларни дўзахга жойлайди. Рус шоири А.С.Пушкин эса “Олтин балиқча” эртагида Б. қандай оқибатларга олиб келишини тасвирлайди. Унда нафсини тия олмаган очкўз кампир Б. туфайли оҳир-оқибат ёрилган тоғораси билан қолади. Ислом динида ҳам ҳам Б., очкўзлик қораланган. Мас., саҳиҳ ҳадисларда таъкидланганидек, “Ҳеч ким дини Исломни очкўзлик бузганчалик буза олмайди” (717), “Кишидаги сифатларнинг энг ёмони ўта очкўзлик билан қаттиқ кўрқоқликдир” (508), “Подага қўйиб юборилган иккита оч бўрининг зарари кишининг молга ва обрўга бўлган ҳирси унинг динига келтирган зарарига тенг эмасдир” (703). Шарқ мутафаккирларининг фикрича, Б. амалдорлар жамятни издан чиқариб, ўзини ҳам, салтанатни ҳалокатга маҳкум этади. Шайх Саъдий

бу хусусда шундай дейди: “Нафс тизгинини нопокликдан қайтарувчилар, ярамас ишлардан сақланувчилар мардлик, баҳодирликда Наримон ва Рустам Золдан юқори турадилар. Чунки нафс билан курашиш, жанг қилиш – бошқа душманлар билан жанг қилишдан қийинроқдир. Сен илму адабни қўлга ол, адаб гурзиси билан душманинг - нафс бошига ур, чунки инсоннинг нафсидан катта душмани йўқдир. Агар сен ақл ва фикр эгаси бўлсанг, ҳадеб нафсинг орзусига йўл бераверма. Агар нафсингнинг ҳамма орзусини бажо этсанг, уни семиртсанг, у сени бир кун ҳалокат чуқурига ташлайди (Қаранг “Нафс”).
Улугбек Саидов

БАДФЕЪЛЛИК (бадфеъл) – ёмонлик, жаҳолат ва жоҳиллик, ахлоқ-одоб қоидаларига зид феъл, ахлоқсизликни ифодалайдиган т. Инсоннинг юриштириши жамиятда қабул қилинган одоб-ахлоқ меъёрларига риоя этишига қараб инсоний сифатлари ҳақида хулоса чиқарилади. Ўз навбатида, Б. инсонларни бирлаштириб турадиган ижтимоий муносабат ларнинг бузилишига олиб келади. Б. энг ёмон иллат сифатида кишилик жамиятида ҳамиша қоралаб келинган. Буюк мутафаккирлар маънавий қадриятларга зид бўлган Б. иллатидан халос бўлишга даъват этиб келганлар. Мас., Саъдий Шерозий бу ҳақда шундай деганлар: “Бадфеъл одам шундай бир душман кўлига гирифторки, қаерга бормасин, унинг чангалидан халос бўла олмайди, яъни “Бадфеъл одам балодан қочиб, учса осмонга, // Халос бўлмас, ўз феъли чангалида гирён”.

БАЙРАМ(ЛАР) – бирор-бир муҳим ҳодиса, воқеа, санани кўпчилик бўлиб, кўтаринки руҳда, хурсандчилик билан нишонлаш. Б. ҳаётнинг узвий ва муҳим таркибий қисмидир. Б. шахс, оила, жамият, миллат, давлат, халқаро ҳаётдаги энг муҳим ҳодиса, воқеа, саналарни қайд этади, уларни нишонлашга имконият яратади. У кишиларнинг ҳаёти, фаолиятида эришган ютуқларини ифодалайдиган ҳодисадир. Ўзбек халқида йирик ишларнинг бошланиши ва яқунланиши одатда Б.га айланиб кетади. Янги мавсумнинг бошланиши ва илк уруғ қадаш жараёни ҳам деҳқонлар ҳаётида муҳим воқеа бўлганлиги боис байрамона кайфиятда ўтади. Б. инсониятнинг босиб ўтган йўлини теран англашга, ғалабалардан фахрланишга, эртанги кун учун режалар тузишга, келажакка умид боғлашга ёрдам беради. Шу боисдан ҳам, Б. арафасида кишилар бир-бирларини табриклашади, яхши истаклар билдиришади. Б.лар вақтнинг монотонлигини (бир хиллигини) бузиб, унга муайян «шодлик суръати» бахш этади. Шу сабабли, қадимдан Б.лар вақтнинг ўзига хос ўлчови ҳисобланган. Ҳозир ҳам Б. кунида, мас., «Янги йил» нишонланаётганда муайян вақт, яна бир йил ўтганлигини ҳамма сезади, билади. Б.лар вақтнинг қадрига етишга, уни эъзозлашга даъват қилади, ҳар бир халқнинг ўзига хос қадриятларини акс эттирадиган «кўзгу» саналади. Чунончи, кишилар Б. чоғида чиройли кийимлар кийишади, лаззатли таомлар тайёрлашади, ўз қобилиятларини намоиш этишади. Ўша куни ҳамма кўтаринки кайфиятда бўлади. Б.лар эркинлик куни ҳисобланади. Айниқса, умумхалқ Б.и кунида ҳамма дам олади, ташвишлари, дарду аламларини унутади, ўзини шод-хурсанд кўрсатишга ҳаракат қилади. Б. кунида кишилар ўртасида бошқа кунларга

қараганда муайян даражада яқинлик, ҳамкорлик вужудга келади. Қадимда бу кунда ҳамма бир қозондан овқат еган, бир хил томоша кўрган, битта жойдаги сайилгоҳда сайр қилишган. Б. куни азал-азалдан тинчлик куни ҳисобланган. Ўша куни урушлар, низо, можаролар тўхтатилган, кишилар ўртасидаги адоват, гина-кудурат унутилган, ўзаро аразлашганлар ярашган, жамиятда ўзаро ҳамжиҳатлик юзага келган. Б.да вужудга келадиган кўтаринки кайфият кишиларни эртанги кунга умид боғлашга, келажакка ишонч билан қарашга ундайди. Б. ижтимоий -мад-й ҳаёт кўзгуси сифатида ҳар бир халқнинг ижтимоий -иқт-й ютуқларини ҳам кенг намойиш қилади. Б. жамият ҳаётининг таркибий қисми сифатида олдиндан белгиланган, муайян кунда нишонланади. Баъзи Б. кунлари дам олиш куни, деб эълон қилинади. Ш-дек, муайян касб кунлари ҳам айнан дам олиш – якшанба кунларида ўтказилиши белгилаб қўйилган. Айрим меҳнат Б.ларида дам олиш куни деб белгиланганмаслиги ҳам мумкин (мас., «Ҳашар», «Чигит қадаш», «Биринчи ҳосил карвони» каби тадбирлар). Б. халқнинг энг яхши анъаналари, одатлари, ахлоқий қоидаларини мужассамлаштирган ҳолда ёшлар тарбиясида муҳим ўрин тутди. Б.нинг маъно-моҳияти уларнинг мазмуни ва ғоясига боғлиқ. Мазмун ва ғоя ҳар бир Б.нинг негизини ташкил этади. Тарихий жараёнда Б. ғояси халқнинг ўйи, дарди, орзу-умидларини ифода этиб, ўзгариб, ривожланиб келган. Мустабид тузум шароитида миллий қадрият ва анъаналарга асосланган Б.га социалистик ғояларни сингдиришга ҳаракат қилинган. Зўравонлик билан сингдирилган ғоялар Б. моҳияти, шаклига путур етказган, айримларининг унутилиши ёки йўқолиб кетишига сабаб бўлган. Мустақиллик даврида халқнинг табиий эҳтиёжини қондирадиган Б. (Наврўз, Ҳосил Б.и) янгича мазмун, янгича ғоя билан бойиган ҳолда қайта тикланди. Анъаналар, маросимлар, театрлаштирилган концерт ва томошалар, карнаваллар, намойишлар, халқ ўйинлари Б.нинг асосий таркибий қисми саналади. Ўзбек халқининг анъанавий Б.и ғоят ранг-барангдир. Уларни шартли равишда табиат ва меҳнат фаолияти билан боғлиқ мавсумий Б.; кишининг шахсий ҳаёти ҳамда оиласи билан боғлиқ маросим ва тантаналар; маъ-ят билан боғлиқ Б.; сиёсий саналар ёки диний Б.га ажратиш мумкин. ЎзРда МКнинг 131-моддасига биноан улар 1 январь – Янги йил, 8 март – Халқаро хотин-қизлар куни, 21 март – Наврўз, 9 май – Хотира ва қадрлаш куни, 1 сентябр – Мустақиллик куни, 1 октябрь – Ўқитувчилар ва мураббийлар куни, 8 декабрь – Конституция куни, Рўза ҳайити (Ийд ал-фитр) ва Қурбон ҳайити (Ийд Ал-адха) дир. Б. халқ маъ-ятининг таркибий қисми бўлган, инсон ва жамоаларнинг ҳаётида муҳим саналган, кенг нишонланадиган тантанали кунларни ифодалайди. У маънавий кўтаринкилик ва бирдамлик билан бирга, шахсий, миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигининг ифодаси ҳамдир. Ўз-нда нишонланадиган Б.да миллий истиқлол ғоясининг асосий т. ва тамойиллари акс этган. Мустақиллик куни ва Конституция куни ватанпарварлик, юртга садоқат туйғуларини, Ватан ҳимоячилари куни (14 январь) мардлик ва фидоийлик фазилатларини тарбиялашга, Ўқитувчи ва мураббийлар куни, Хотира ва қадрлаш куни авлодлар ўртасидаги боғлиқлик, ўзаро ҳурмат, меҳр-муҳаббат, инсоний эҳтиром ва кадр-қимматни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ

мам-тимизда Рўза ва Қурбон ҳайитлари умумиллий Б. сифатида кенг нишонлаб келинмоқда. Бу Б. кишиларда имон-этикод, шукроналик фазилатларини камол топтиради, келажакка ишонч туйғуларини мустаҳкамлайди. Наврўз Б.и ҳар йили юртимизда алоҳида тантана билан нишонланиб, юртдошларимиз қалбига яшариш, яратувчанлик, кўтаринкилик руҳини олиб киради. Ўз-нда халқаро Б. – Янги йил, Халқаро хотин-қизлар куни ва Халқаро болаларни ҳимоя қилиш кунининг (1 июнь) нишонланиши халқимизнинг умуминсоний қадриятларга садоқати рамзидир. *У.Қорабоев, Ғ. Абдумажидов*

БАЙРОҚ – азалдан ҳар бир давлатнинг мустақиллиги ва суверенитетини ифодалайдиган, унинг ғурур-ифтихорига айланган рамзлардан бири. Унда халқ ва давлатнинг тарихи, қадриятлари, дунёқарashi ўзига хос тарзда мужассам этилган. Ўрта а.ларда туркий халқларда Б. “туғ” деб юритилган. Ўша даврда Ғарбий Европа шаҳарларида табақа, уюшма ва корхоналар ҳам ўз Б.ига эга бўлган. Бугунги кунда “давлат Б.и”, “ҳарбий Б.”, “партия Б.и” каби т.лар кўп ишлатилади. Муайян сиёсий кучлар, армия ва қўшин турлари, баъзи гуруҳлар ва ҳаракатлар ҳам ўз Б.ига эга бўлиши м-н.

БАРАКА – мўллик, фаровонлик, хайр-эҳсон, Худонинг марҳамати туйғули ноз-неъматнинг кўпайиши, тўкинлик. “Дехқонлар ҳар ерда қилсалар ҳаракат элга ҳам қут етқарурлар, ҳам баракат” (Навоий). Б.да хушнудлик, файзу футуҳ, зиёдалиқ маънолари ҳам бор. Ш-дек Б. сўзи дуо, оқ фотиҳа, яхши тилақ, рози-ризолик, осойишталик, қўллаб-қувватлаш маъноларида ҳам қўлланади.

БАРДОШ – маъ-ятли инсоннинг сифатларидан бири, чидам, сабр, қаноат каби сўзлар билан ифодаланадиган т. У кўпроқ матонат т.сига яқинроқ. «Инсон ҳар бир ишни сабр ва матонат ила юрутса, мақсудига тинч ва роҳатга боруб етар. Ҳамиша саодатда яшар» (Абдулла Авлоний). Б. инсоннинг ўз ҳаракатларини мақсадга йўналтира билиш, қийинчиликларни енгиб ўтиш, ҳиссиётларни, жаҳлни назорат қила олиш, қийинчилик ва муаммолар билан тўқнаш келганда қатъият билан Б. бера олиш каби ҳислатларни англатади. Б. кескин, мураккаб вазиятда юксак маъ-ят ифодасининг руҳий-хулқий шарти сифати намоён бўлади. Б.ли бўлиш инсоннинг шахсий ҳаёти, ўз-ўзини англаши, маънавий юксалиши, ахлоқий сифатларининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Б. т.си масъулият, чидамлилиқ, ор-номус, кадр-қиммат, келажак сари интилиш каби фазилатларни ифода этиб, инсоннинг маънавий юксалиб боришига хизмат қилади. Айниқса, бу т. мам-т тараққиётининг бурилиш палласида, янги жамият қуриш, порлоқ истиқбол сари интилиш жараёнида алоҳида аҳамият касб этади. Шу маънода, Президент Ислон Каримов таъкидлаганидек, **“Рухан пок, имони бут, иродаси бақувват, виждони уйғоқ инсонларгина ана шундай келажакни, озод ва обод, эркин ва фаровон ҳаётни барпо этишлари мумкин”**.

БАРКАМОЛЛИК – камолот, балоғатга эришган, бекаму кўст, етук, мукаммал, комил, маърифатли кишиларга нисбатан кўлланадиган т. У инсоннинг ақлий, маън-й, ахлоқий жиҳатдан етуклиги, ўзи танлаган касб-хунарнинг устаси бўлиши, шахс сифатида шаклланиб, Ватан тараққиёти, эл-юрт фаровонлиги учун жон куйдириши, эзгу гоё ва ниятлар билан бунёдкорлик ва яратувчанлик қобилиятига эга бўлишини ҳам англатади. Баркамол инсон бошқаларга ўрнак бўлади, уларни ўз ортидан эргаштиради. Бундай инсонлар қанча кўп бўлса, жамият шунча баркамол бўлади, илм-фан, мад-т ривож топади. Б. ватанпарварлик, жасорат, ҳиммат, қатъият, ирода мустаҳкамлиги каби фазилатларни ўзида мужассамлаштирган т.дир.

БАРҚАРОРЛИК (ижтимоий , маън-й) – жамиятда ҳукм сураётган тинч-тотувлик, бирдамликни асраб-авайлаш ва мустаҳкамлашга асосланган тинч шарт-шароитнинг мавжудлиги; ижтимоий қатламлар, гуруҳ ва сиёсий партиялар ўртасидаги ҳамжиҳатлик; давлат, жамоат ташкилотлари, фуқаролар ўртасидаги мустаҳкам ҳамкорлик қарор топганини англатадиган т. Хитой донишманди Конфуций “Фаровонликка эришиш – орзу, ислоҳотлар – унга етиш воситаси, Б. бу – мақсадга эришишнинг асосий шарт-шароитидир”, дея бежиз таъкидламаган. Фарб олимлари Р.Дарендроф ва А.Козер аслида Б. ҳеч қачон мавжуд бўлмайди, у беқарорлик арафасидан кейинги ҳолат, жамиятнинг янги беқарорлик олдидан тин олиш даври, деган фикрни илгари сурган. Бундан фарқли ўлароқ, Т.Парсонс “ижтимоий тизим Б.ги қоидалари”ни ишлаб чиқишга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, ҳар қандай жамиятнинг Б.ги унинг ижтимоий тузилишини ташкил этадиган элементлар фаолиятининг ўзаро уйғун бўлиши билан белгиланади. Ана шу уйғунлик доимий Б. омилидир. Бунда давлатнинг вазифаси жамиятнинг энг кичик бўғинлари, жамоалар, ташкилотлар, идоралар орасидаги мутаносибликни сақлаш ва мустаҳкамлашдан иборат. Тарихдан маълумки, жамият яхлитлигининг таянчлари бўлмиш иқтисодиёт, сиёсат, ижтимоий муносабат лар ва маънавий соҳаларда Б.нинг издан чиқиши одатдагидан кўра кучлироқ ижтимоий номутаносибликнинг юзага келишига сабаб бўлади. Бундай салбий жараёнлар маъ-ят соҳасида ҳам содир бўлиши мумкин. Уларнинг сабабларини иқт-й ёки сиёсий омиллар таъсири билан изоҳлаб бўлмайди. Гиёҳвандлик, ахлоқсизлик, инсон зотиға ярашмайдиган бошқа хатти-ҳаракатлар ҳам Б.ка салбий таъсир этувчи омиллардир. Б. масаласи 1989 йилда Бразилиянинг Рио де Жанейро шаҳрида бўлиб ўтган Умумжаҳон Конференциясида илк бор сиёсий концепция даражасига кўтарилган эди. Б. концепциясида сиёсий жабҳанинг яққол устуворлиги кўзга ташланса-да, глобал муаммолар ечимини излаб топиш инсон маънавий дунёси, ақлий салоҳияти, улкан бунёдкорлик қудратининг тўлиқ сафарбар этилиши билан узвий боғлиқ. Ўз-н мустақилликка эришганидан кейин Б. жамият тараққиётининг, ислоҳотларни босқичма-босқич амалга оширишнинг асосий шarti, маънавий юксалиш омилига айланди. Юртбошимиз томонидан асослаб берилган миллий тараққиёт модели мам-тни барқарор ва босқима-босқич тараққий эттириш тамойилига асосланган. Б. бу борадаги барча ислоҳотлар ва тадрижий

ўзгаришларни амалга оширишнинг асосий шарти, мам-тимиздаги тинч-тотувликнинг ажралмас ҳамроҳидир. Шу билан бирга, жамиятимиз Б.ги, халқимиз тинч-тотувлигини а.аш ва мустаҳкамлаш, ҳимоялашга тайёр туриш, бу борада хушёр ва огоҳ бўлиш барчамизнинг маънавий бурчимиздир. *Қ.Назаров, Т.Жўраев*

БАТТОЛ(ЛИК) (араб. бекорчи, ишсиз, ёмон) – ёвуз, бераҳм, ваҳший; разил, ярамас; ўзиникини тўғри деб туриб оладиган, тўғри йўл-йўриққа юрмайдиган, ниҳоятда ўжар, қайсар одамга ва хус-ятга нисбатан ишлатиладиган т.лар. Б. жоҳиллик негизида пайдо бўлади. Зеро, жоҳил, илм-маърифатдан йироқ, маъ-ятсиз киши эзгулик ва ёвузлик, одамийлик ва ваҳшийлик, ҳақни ноҳақдан фарқламайди, фақат ўзим ҳақман, деб ҳисоблайди ва ўзгаларнинг фикрига қулоқ тутмайди. Айни шундай кишилар кишилик жамиятида Б.нинг кучайишига сабабчи бўлади. Кайковус одамларни тўрт навга бўлади: “Бири улким, билур ва билғонин ҳам билур. Ул олимдур, унга тобе бўлмоқ керакдур. Бири улдирким, билмас ва билмағонин билур, ул қобилдур, унга ўргатмоқ керак. Бири улдирким, билур ва билғонин билмас, ул уйқудадир, уни бедор қилмоқ керакдур. Бири улдирким, билмас ва билмағонин ҳам билмас, ул жоҳилдур, ундин қочмоқ керак”. Б.ни тўртинчи – “билмас ва билмағонин билмас”ларга тааллуқли дейиш мумкин. Зеро, Б.га хос ўтакетган ўжарлик, қайсарлик, тўғри йўл-йўриққа кўнмаслик каби хус-ятлар жоҳиллик ва уни англамасликдан келиб чиқади. Абдулла Авлоний назарида, бундай кишилар “жаҳли мураккаб” маразига мубтало бўлган, улар бир нарсани билмас, билмаганини ҳам билмасдан биламан, деб даъво қилади. “Бизда мундай кишиларга “ўзбошимча” ва “ўзибилармон” исмини берурлар”. Халқимиз орасида ўтакетган ўжар кишилар “Б.” деб аталган. Мас., “...Ўжар бўлганда ҳам бориб турганисан. Бекорга “Б.” деб лақаб қўйишган эмас” (Б.Раҳмонов. Юрак сирлари). Тарихда не-не жиноятлар, ёвузлик ва ваҳший ишлар айни Б. оқибатида содир этилган. Жумладан, “Мен билан Отабекни қаматиб, дор остига юборувчи, Отабек тилидан сохта талоқ хати ёзиб, бир-биримиздан жудо этувчи... Б. Ҳомид экан” (Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар). Италиялик шоир Данте Алигьери “Илоҳий комедия” достонида дўзахда азоб чекаётган гуноҳкорлар ҳақида ҳикоя қиларкан, зўравон ва б.ни ўзлари тўккан қонлари ичида ботиб ётган ҳолда тасвирлайди.

БАХИЛ(ЛИК) – бирон-бир шахснинг ўсиши, обрў-эътибори ошиши, ютуғи ва истеъдодини ич-ичидан кўра олмасликни ифодаловчи т. Б. шахсиятпараст, худбин ва кўнгли қора кишиларга хос хус-ят бўлиб, одамлар ўртасидаги ижтимоий -ахлоқий муносабат ларга салбий таъсир қилади, уларни бузади, жамиятдаги инсонпарварлик ва адолатга путур еткази, жаҳолатни кучайтиради. Б. кишилар бошқаларнинг бахтсизлиги, нотинчлиги, муваффақиятсизлигидан мамнун бўлади. Б. халқ оғзаки ижоди намуналари – ҳикоя, эртак ва дostonларда ҳам энг ярамас одат сифатида тасвирланган. Қуръони карим ва ҳадисларда Б. ҳаром ишлар ва ярамас хулққа етакловчи иллат сифатида қораланган. Б. маъ-яти кемтик, бировга ҳеч нарсани раво

кўрмайдиган, қизғанчиқ, хасис каби иборалар билан маънодошдир. Ҳадиси шарифда баён этилишича, “Одамларнинг энг ёмони ўз аҳлига Б. ва қизғанчилик қиладиганидир”. Б. киши ўз хулқи билан Ватаннинг гуллаб-яшнашига, жамиятнинг бойишига, унинг маънавий тараққиётига тўғаноқ бўлади. Б.нинг асосида инсоннинг ўзини бошқалар билан таққослаши ётади. Агар бирор кимса ўзини муттасил “Мен ўзгалардан кўра ақллироқман”, “Мен доимо ҳақман” деб ўйласа, у ҳолда ўзидан ақлли, бахтли одамларни кўрганда ҳасади келиб, уларга нисбатан Б.и ошади. Б. ҳасад ҳисси асосида юзага келади ва доимо у билан ёнма-ён юради. Ҳасад бу амалга ошмаган Б.дир. Б. эса кўнгилдаги мавжуд ҳасадни амалга чиқаришдир. Ўзгаларнинг ютуғини кўролмаслик оқибатидаги Б. одамларнинг янги марраларни забт этишига тўғаноқ бўлади, яъни Б. кимса ўзи ҳам янгиликка интилмади, бошқаларнинг ҳам фаол бўлишига йўл қўймади. Агар чинакам эркинлик инсоннинг ўз-ўзини бошқариши билан белгиланса, кўнглида ҳиссиётлар устун турадиган ва хулқи ҳислари орқали бошқариладиган одам ҳеч қачон озод ва эркин бўла олмайди. Фақат ўзи ва ўз хулқини бошқариш қобилияти орқалигина инсон ҳақиқий эркинлик ва фаровон ҳаётга эришиши мумкин. *Ҳ.Алиқулов, И.Сувонқулов*

БАХТ – маъ-ят категорияси, ахлоқий онг т.си; кишининг ўз турмушидан мамнунлик, мурод-мақсадга етганлик ҳолати, ҳаётининг бекаму кўстлиги ва муайян маъно касб этганидан ҳосил қиладиган қаноати. Б. юксак ижтимоий мазмунга, инсонларни муайян мақсадларга (бахтга эришиш) чорлайдиган, ижобий моҳиятга эга бўлган категориядир. Б.нинг зидди Б.сизлик ҳисобланади. Б. кўпинча “Б.-саодат” тарзида ҳам қўлланади ва барча замонлар ҳамда халқларда бир хил маънода қўлланади. Категория сифатида Б.нинг турлари, намоён бўлиш шакллари ва хус-ятлари кўп. Мас., Ватан Б.и, шахс Б.и, меҳнат Б.и, ёр Б.и, оила Б.и, қарилик Б.и ва б. Бу ҳар бир инсон, миллат, жамиятнинг нимага интилаётгани, нимани Б. деб тушунишига, нимадан қаноатланишига боғлиқ. Шу маънода Б. кўпроқ маънавий ва субъектив жиҳатлар устувор бўлган категориядир. Аммо бу унинг объектив асослари йўқ, деган маънони англатмайди. Б. қад. даврда эвдемонизм таълимотининг асосий т.си бўлган. Унинг вакиллари Б.ни ҳаётнинг асосий мақсади, кишилар интиладиган маъмурликка эришилган ҳолат, шод-хуррам бўлишнинг олий кўриниши сифатида талқин этганлар. Антик файласуф Эпикур Б. т.сини ахлоқнинг негизи деб ҳисоблайди. У этикани ҳаётда яшашнинг мақсади тўғрисидаги, азоб-укубатлардан халос бўлиш, кишиларга Б. келтирадиган хузур-ҳаловатга эришиш йўллариини ўргатадиган таълимот, деб қарайди. Мутафаккир инсоннинг жисмоний азобдан ҳамда руҳий ташвишлардан холи бўлишини, яъни инсонни тамомила қониқтирадиган ҳолатни Б. деб тушунади. “Б.га интилиш, – деб таъкидлайди Эпикур, – одам учун табиий нарса, унинг ўзи ҳам роҳатланиш, хузур-ҳаловат истагидан келиб чиқади”. Эпикур барқарор руҳий хузур-ҳаловатни ўткинчи жисмоний роҳатланишдан устун қўяди. Буюк аждодларимиз ижодида ҳам б. т.сини ўзига хос тарзда талқин этилган. Мас., Форобий инсоний хислатларни тўрт турга (наз-й фазилатлар, тафаккур фазилатлари, касб-ҳунар фазилатлари) бўлиб, инсон улар ёрдамида мавжудот оламини ўрганиш, касб-

хунарни, илмларни ўзлаштириш орқали Б.га эриша олади. Инсоннинг Б.ли бўлиши унинг соғлиғи, иродаси, ҳаётининг мазмунли ўтишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Инсон юксак жисмоний камолотга эришув йўлида ҳаракат қилганидек, ақлий комилликка ҳам ҳаракат қилса, шубҳасиз, ўзи интилаётган Б.-саодатга эришади. Б. инсон ҳаётининг мазмун-моҳиятини белгилаб берадиган, унинг фаолияти, турмуши, шароитлари, жамиятдаги ўрнига берилган ахлоқий баҳодир. Б.нинг мазмуни инсоннинг шахсий ҳаёти доираси б-нгина белгиланмайди. Ўз шахсий манфаатини ўйлаган, бошқалар билан иймон, инсоф, адолат асосида муносабат да бўла олмайдиган одамни Б.ли деб бўлмайди. Б. инсонлар ўртасидаги муносабат лар асосида белгиланади. Кимки жамиятда, инсонлар орасида ўзининг ҳалол меҳнати, ахлоқ-одоби, бошқалар билан одилонга, ҳалол муносабат и асосида обрў-эътибор орттирса – ўша Б.ли одамдир. Б. ҳар бир инсоннинг шахсий ҳаётига бевосита дахлдор бўлса ҳам, унинг мезонларини жамият, жамоатчилик белгилайди. Инсон ўзининг қай даражада Б.ли эканини англамоқчи бўлса, ўзининг мол-дунёси, оилавий ҳаётигагина эмас, балки бошқаларнинг унга бўлган муносабат ига ҳам таянмоғи лозим, чунки Б.ни қандай маънода тушуниш шахснинг ижтимоий ўрнига, билими, ёши, дунёқарашига боғлиқ. Б. ҳақидаги кишиларнинг тасаввурлари ижтимоий тузум ва ундаги ижтимоий муносабат лар мажмуаси билан узвий боғлиқ. Чинакам Б.ли бўлиши учун ҳар бир шахс эркин, тенг, ўз истеъдоди ва қатъиятини ҳар томонлама намоён қилиш, моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш имкониятига эга бўлмоғи зарур. Ш-дек, Б.га эришиш учун ҳар бир шахс жамиятда, оилада ўз ўрнини топган, бурч ва маъсулиятини англаб етган бўлиши лозим. Одам ўз онги, тафаккури, дунёқараши, хатти-ҳаракати, хулқи, ақл-заковати билан Б.ли бўлиш учун интилиши ва курашиши керак. Инсон ўз тақдирини халқ, Ватан тақдири билан уйғунлаштиргандагина Б.ли бўлиши мумкин. Б.ли бўлиш орзусида яшаган кишининг қалби пок бўлиши, ўз нафсини тарбиялаши, яхши амалларни бажаришга одат қилиши зарур. Буюк мутафаккир Абу Наср Форобий таъкидлаганидек, “Инсоний вужуддан мақсад – энг олий Б.-саодатга эришувдир; аввало у Б.-саодатнинг нима ва нималардан иборат эканлигини билиши, унга эришувни ўзига ғоя ва энг олий мақсад қилиб олиши, бутун вужуди билан мафтун бўлиши керак. Кейин бу Б.-саодатга олиб борадиган иш-амал ва воситаларнинг нималардан иборат эканлигини билиб олиши зарур. Сўнгра эса Б.-саодатга эриштирадиган ишларни шахсан бажаришга киришмоғи лозим бўлади”. “Ўзидан бошқаларга раҳбарлик қилиш, уларни Б.-саодатга эришув даражасини кўтариш ҳам ҳар кимнинг кўлидан келмайди. Кимда-ким бировни Б.-саодатга эриштириш, зарур бўлган иш-ҳаракатни бажара олишга қудратсиз бўлса, бундай одам сира ҳам раҳбар бўла олмайди”. Қадимда бир донишманддан: “Одамни нима Б.ли қилади, бойликми ёки шон-шуҳратми?” – деб сўрадилар. “Бойлик ҳам, шон-шуҳрат ҳам одамни Б.ли қила олмайди. Тани-жони соғ киши ҳар қандай бой одамдан Б.лироқдир”, деб жавоб берибди донишманд. Дарҳақиқат, соғлиғининг мазаси йўқ одам Б.ли бўлолмайди, бетоб одамга ҳеч қандай бойлик ҳам татимайди. Ҳамма нарсаси бўла туриб, обрўси бўлмаган инсон дунёда энг Б.сиз кишидир. Киши қалбидан жой олиш – энг улуғ Б.дир. Б.ни совға қилиб бўлмайди. “Вақтинг кетди – Б.инг

кетди”, “Б. кулгу бор уйга кирар”, “Б.ли овчига чўлоқ кийик йўлиқар” каби мақоллар бежиз айтилмаган. Б. – бу севган киши билан бирга бўлиш, ҳаётнинг барча ташвишу қувончларини баҳам кўриш, ҳурмат қилиш, ҳар қандай қийинчиликларда ёрдам бериш, керак бўлса жонини фидо қилиш каби олижаноб фазилатлар мажмуи ҳамдир. Б. фақат ўзи учунгина эмас, балки бошқа киши – севгани учун ҳам яшай билиш демакдир. Ҳаётда оиланинг тинч-тотувлиги, фарзандларнинг камоли ҳам катта Б. Шу боис ҳар бир киши учун оила Б.идан улуғ Б. бўлмаса керак. Фаровон турмуш, тинч ва осойишта ҳаёт, ўғил-қизларнинг роҳатини кўриш ҳамманинг орзуси. Агар ота-она оиладаги Б. билан қувонса, фарзандлари ҳам уйдаги ҳар бир нарсага, ҳаётга масъулият билан қарашга одатланади. Бу эса келажакда болаларнинг Б.ли бўлишига асос бўлади. Оилада эркак кишининг хотини ва фарзандларига доимо меҳр-шафқат кўрсатиши оиланинг тинч-тотув яшашига, Б.ли бўлишига олиб келади. Б.ли бўлишни хоҳлаган одам бепарво, илтифотсиз бўлмайди, ҳамиша ўзгаларга яхшилик қилишга интилади. Ҳар бир киши ўзининг келажagini бирон-бир мақсад шаклида олдиндан тасаввур қила олмаса, унинг бунёдкорлик ҳаракати сусаяди, ундай киши бора-бора ўз Б.ини йўқотади. *Хотима Шайхова*

БАЧКАНА(ЛИК) (форс. болаларча, болаларга хос) – катта ёшдаги кишиларга ярашмаган қилиқлар, болаларча мулоҳаза юритадиган, қисқа ўйлайдиган, юзаки ва хом фикрлайдиган кишини англатадиган т. Одамнинг маънавий қиёфаси унинг хатти-ҳаракатларида намоён бўлар экан, киши ёши, мансаби, мавқеига яраша йўл тутмаса, унинг иши ва қилиқлари ўзгаларнинг ғашига тегади. Ш.у. Б. қилган кишиларга “ёшинга қараб иш қилгин”, деб дашном берилади. Б. одамни инсонлик мартабасидан маҳрум этади, бундай кишилар эл ўртасида ҳурматини йўқотади. Абдулла Қахҳор “Тўйда аза” ҳикоясида ёшини унутган кишининг фожеасини очиб берган. Элда ҳурмат ва муҳаббатга сазовор бўлган, ёши анчага борган домла ёш жувонга уйланиш фикрига келади ва буткул ўзгаради, Б. қилиқлар қила бошлайди. Домла ёшига яраша иш қилмагани туфайли ҳатто маҳалланинг ҳам файзи кетгандек бўлади. Ҳурмат туйғуси ғазабга айланади. “Бу ғазаб одамларнинг кўнглидаги домлага бўлган ҳурмат ва муҳаббат туйғусини чирита бошлади. Бора-бора домла деганда одамларнинг кўнглига ғашлик тушадиган бўлиб қолди”. Б.ни мутафаккирларимиз одамийликка зид иллат сифатида қоралаб келганлар. Мас., Носир Хусрав назарида “Қирқ ёшда ҳам ақлу одоб бўлмаса, // Бўлади ундайни одам демаса!”, Кайковуснинг фикрича, “Ўзига оро берғон қаридин қочғил, нединким зоҳирин беағон қари жоҳил йигитдан ёмонроқдир...”. “Барча халойиқнинг умри қуёш янглиғдур: йигитларнинг қуёши машриқдадур, қариларнинг қуёши мағрибдадур ва мағрибда бўлғон қуёш тез ботгусидур. Бу сабабдин қариларга йигитлар феълин қилмоқ номуносибдур”. Алишер Навоий Б. одамни беҳуда овораи саргардонликка мубтало қилишини уқтиради: “Ҳавас бўлса қариға навжувонлик, // Ҳижолат зоҳир айлар саргардонлик”. Хуллас, халқимизда Б. юксак маъ-ятга мос келмайдиган иллат сифатида қораланиб, унга ҳамма замонларда салбий қусур сифатида муносабат да бўлиб келинган. *Улғбек Саидов*

БАҒРИКЕНГЛИК (толерантлик) – ўзгаларга нисбатан меҳр-мурувватли, ғамхўр, сахий, кенгфеълли бўлган, ана шундай маънавий фазилатларга эга кишиларни ифодаловчи т. Б. ўзгаларнинг дунёқараш, диний эътиқоди, миллий ва этник хус-ятлари, анъана-маросимларига ҳурмат-эҳтиромда бўлиш, муомала-муносабат да камситиш ва таҳқирлашларга йўл қўймаслик, инсонийликни ҳамма нарсадан устун ҳисоблаб, жамоада, иш жойларида, маҳалла-кўйда бунга риоя этишни англатади. Мазкур т. турли диндаги, турли миллат ва элатларга мансуб кишиларнинг бир мам-т доирасида, ягона давлат таркибида баҳамжиҳат, тинч-осойишта яшашини ифода этади. Б. айрим шахсларга ёки бутун бир халққа хос хус-ят бўлиши мумкин. Б. – ўзбек халқининг энг олижаноб фазилатларидан биридир. Б. миллий ва диний тусда намоён бўлади. *Миллий Б.* – миллатлараро тотувликни англатса, *диний Б.* – турли диний конфессияларга мансуб кишиларнинг ҳамжиҳатликда яшашини билдиради. Турли динларга эътиқод қилувчилар билан ҳеч бир динга эътиқод қилмайдиганлар ўртасидаги ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик ва ўзаро ҳурмат ҳам Б.ка киради. Б. тор мутаассибликка зид т.дир. Умуминсоний қадриятларни қадрлайдиган, юксак маърифатли инсон ҳеч қачон диний ва миллий айирмачилик йўлидан бормайди, балки барчага баробар эҳтиром ва одобда бўлади. Ўз-нда мустақилликнинг илк кунлариданоқ изчил амалга оширилаётган Б. сиёсати миллий тараққиёт, мам-тда қарор топган осойишталикни янада мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Б. дунёдаги турфа мад-тлар, турли халқлар миллий қадриятлари, анъана ва урф-о.ларини ҳурмат қилишни англатади. Бундай Б. кенг дунёқараш, самимий муносабат, хур фикр, виждон ва эътиқод негизида вужудга келади. Б. фақат маънавий бурчгина эмас, сиёсий ва ҳуқуқий эҳтиёж ҳамдир. Б., энг аввало, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш асосида шаклланган фаол муносабат дир. Бу тамойил асослари Конституциямизнинг алоҳида моддаларида мустаҳкамлаб қўйилган. Президент Ислон Каримов маъ-ятимизнинг таркибий қисми бўлган ислон динининг инсон ҳаётида тутган ўрни хусусида тўхталиб, бутун дунёда унга нисбатан қизиқиш ва интилишнинг кучайишини динимизнинг ҳаққонийлиги ва поклиги, инсонпарварлиги ва Б.и, одамзотни доимо эзгуликка чорлаши, ҳаёт синовларида ўзини оклаган қадрият ва анъаналарни аждодлардан авлодларга етказишдаги беқиёс ўрни ва аҳамияти билан изоҳлайди. *Нажмиддин Комилов*

БАҒРИТОШЛИК – бераҳмлиқ, шафқатсизликни англатувчи т. Кишилар ўртасидаги инсоний муносабат лар моҳияти, аввало, инсонга эътибор, ўзгаларнинг кадр-қиммати, иззат-нафсини ҳурмат қилиш, одамзот ва табиат ҳақида қайғуришда намоён бўлади. Шундай экан, Б. инсондаги барча олижаноб фазилатларнинг кушандаси бўлиб, бундай кишиларга одамгарчилик, юксак ҳис-туйғу, ўзгаларга меҳр-муҳаббат ва шафқат бегонадир. Халқ оғзаки ижоди, бадий адабиётда Б. салбий хус-ят, инсон маъ-ятидаги кемтиклик, комил инсон қиёфасига мос келмайдиган т. сифатида қораланади.

БЕБУРД(ЛИК) – кишининг салбий психологик хус-яти бўлиб, мазкур ибора лафзсизлик, субутсизлик, қатъиятсизлик сўзлари билан маънодош т. Б. ижтимоий ҳодиса сифатида нафақат инсонни, балки бутун бошли жамиятни таназзулга етакловчи иллат сифатида ифодаланади. Б.нинг аломатлари сўзда турмаслик, ваъдага вафо қилмаслик, қатъиятсизлик ва мунофиқлик кабиларда намоён бўлади. Б. инсон учун оғир дард бўлиб, бошқаларда салбий таассурот уйғотади. Атрофдагиларнинг ишончини йўқотган субутсиз ва мунофиқ кимсалар ўзлигидан ҳам маҳрум бўлади. Инсоннинг ички дунёси, ҳаётий тамойиллари, хулқ-атвори, юриш-туришига қараб у мансуб бўлган миллат ва жамият ҳақида хулоса чиқарилади. Мас., юксак маън-й-ахлоқий жиҳатдан етук, умуминсоний фазилатларни ўзида мужассам этган, ўз сўзида собит мард ва жасур инсонлар халқ обрў-эътиборига сазовор бўлса, жамият қонун-қоидаларига риоя қилмайдиган ахлоқсиз, худбин, мунофиқ ва Б. кимсалар эл нафратига дучор бўладилар. Кишининг хулқ-атвори унинг дунёқарашига бевосита боғлиқдир. Ота-онасини эъзозлайдиган, қатъиятли, аҳдига вафодор, жасур ва мард инсонлар буюк ишларга қодир бўлади. Улар ҳеч қачон Ватанга хиёнат қилмайди, миллий равнақи ва юрт фаровонлиги йўлида жонини ҳам аямайди, бор истеъдоди ва салоҳиятини мам-т тараққиётига сафарбар этади. Сўзининг устидан чиқмайдиган, атрофдагиларга бефарқ, қатъиятсиз, бебурд ва мунофиқ кимсалар ўзи туғилиб ўсган Ватанига хиёнат қилишгача бориши мумкин. Мустабид тузум давридаги баъзи Б. амалдорларнинг қатъиятсизлиги ва иродасизлиги, ўз манфаатини халқ манфаатидан, ўз тинчини юрт тақдирдан афзал билгани сабабли мам-тимиз ҳақида турли хил нохуш тасаввурлар уйғонишига сабаб бўлган эди. Юртбошимиз “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида XVII а.дан XX а.нинг бошларигача бўлган даврда Туркистон замини сиёсий парокандалик, жаҳолат ва қоқоқликка юз тутгани ҳақида тўхталиб, ўша замон **“юрт ҳукмдорлари ва амалдорлари халқнинг тақдири ва келажаги ҳақида қайғуриш ўрнига, ўз шахсий манфаатларини ҳамма нарсадан устун қўйиб, жаҳолат ва ғафлатга берилиши оқибатида биз бугун яшаётган минтақа умумбашарий тараққиёт жараёнларидан узилиб, ривожланишдан кескин ортда қолиб кетди”**, дея таъкидлаган эди. Шу боис бугунги кунда одамларимиз, жамиятимиз мафқурасида Ватан, юрт ғояси устувор бўлмоғи, айниқса, ёшларимизни юксак билимга эга бўлган, ўз сўзида собит турадиган, мард, жасур ва қатъиятли инсонлар этиб тарбиялаш – бугунги куннинг муҳим вазифасидир. Бундай авлоднинг вояга етиши давлатимизнинг халқаро майдондаги обрў-эътиборини янада юксалтириш, мам-тимизнинг ривожланган давлатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллашининг мустаҳкам гаровидир.

Муяссар Умирова

БЕЗОРИЛИК — маъ-ят талаблари ва ахлоқ қоидаларини бузиш. У менсимаслик, ўзга кишиларга ҳақоратомуз муомала ва шилқимлик қилиш, сўкиниш, яланғоч ҳолда юриш, жониворларга шафқатсиз муносабат да бўлиш, ўсимликларга зарар етказиш ва ҳ.к.ларда ифодаланади. Хулқ-атвор қоидаларига ҳурматсизлик, уриш-дўппослаш, ўзганинг мулкига жиддий зарар етказиш ёки уни нобуд қилиш билан боғлиқ хатти-ҳаракатлар ҳам Б. ҳисобланади. Бир сўз

билан айтганда, Б. маъ-ятга зид, ғайриахлоқий ҳодиса сифатида намоён бўлади ва жамоатчилик томонидан қораланади.

БЕМЕҲР(ЛИК) — инсоннинг бошқаларга нисбатан салбий ёки нейтрал тус олган ҳиссий муносабат ини ифода этувчи т. Б.ни икки маънода талқин этиш мумкин: биринчидан, у одамларга нисбатан салбий муносабат, тажовуз ва шафқатсизликни англатса, иккинчидан, бефарқлик, тошбағирлик шакли сифатида намоён бўлади. Б. одамда ўзгаларга нисбатан кўпинча лоқайдлик, бефарқлик яққол намоён бўлади. Мас., касал одамга куюнмаслик, муҳтож одамга ёрдам қўлини чўзмаслик ёхуд ҳалокатли ҳодисани индамай кузатиб туриш Б. аломатидир. Б. маълум маънода инсон қалбининг ҳиссий олами, унда ўзгаларга нисбатан шаклланган эмпатияга (ўзгалар ҳолатини ҳис этиш) боғлиқ. Шу маънода, Б. инсоннинг ёшлик давридан оила муҳитида шаклландиган муносабат и шаклидир. Бу даврда бола тарбиясига эътиборсизлик, кўрс ва кўпол муносабат да бўлиш, камситиш, оилада ота-она ва фарзанд муносабатларидаги ҳиссий ғариблик унинг ҳаётида ўзгаларга нисбатан меҳр ҳиссининг етарли даражада шаклланмаслигига сабаб бўлади. Яқинларига меҳр-оқибатли бўлган инсон қалбида маҳалладошлари, касбдошлар ва б. кишиларга нисбатан меҳр ҳисси шаклланиши шубҳасиздир. Шу билан бир қаторда, инсоннинг мақсадга интилиши йўлида ортиқча ҳиссиётларни тизгинлай олиш қобилияти, айрим ҳолларда масалага холис ёндашиш ғоят муҳим аҳамият касб этади. Мас., фарзанд тарбиясида болага ҳаддан ташқари меҳр қўйиш унинг талтайиб кетишига, қатъиятсиз, иродаси заиф бўлиб вояга етишига олиб келиши мумкин.

БЕОДОБЛИК – ахлоқ-одоб қоидаларига зид бўлган хус-ят, инсоннинг ўз фаолиятида бошқалар билан бўлган муносабат ида, иймон, инсоф, андиша, шарму ҳаё, инсонпарварлик каби ахлоқий мезонлар чегарасидан чиқишини англатувчи т. У муайян мақсад йўлида ва мақсадсиз амалга оширилиши мумкин. Бошқа бир тасниф бўйича Б. анланган ва анланмаган кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Анланган Б.ни одам билиб туриб, ёмон ниятда амалга оширади. Анланмаган Б.га одам ахлоқий мажбуриятни нотўғри тушуниши сабабли йўл қўйиши мумкин. Б. меъёри муайян хатти-ҳаракатнинг мазмунига, унинг амалга оширилишидаги шарт-шароитлар, ш-дек, уни шу ишни қилишга мажбур қилган мотив ва ниятларга боғлиқ. Б. туғма хус-ят эмас, балки тарбиясизлик маҳсулидир. Ш.у. халқимизда «Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин» деган нақл бор. Сукут Б., кўполлик ёки ҳасад юзага келтирган ҳар қандай келишмовчиликка қарши энг тўғри жавобдир. Бўлган-бўлмаган нарсани такрор-такрор сўрайвериш ҳам Б.дир.

БЕПАРВОЛИК (бефарқлик, эътиборсизлик, лоқайдлик) — кишидаги ўзгалар ҳаётига, атроф-воқеликка эътиборсизлик, лоқайдликни англатувчи т. Айниқса, давлат ва жамият ҳаётида жиддий ўзгаришлар содир бўлаётган, Ватан тақдири ҳал бўлаётган паллаларда кишилардан юксак фаоллик, масъулият талаб қилинган шароитдаги бефарқлик нафақат иллат, балки жиноят ҳамдир. Бугунги кунда ҳам Ўз-н келажагини ғайрат-шижоатли, иродаси бақувват,

иймон-эътиқоди бут, Ватан тақдирига бефарқ бўлмаган инсонларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ш.у. И.А.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида ҳақли равишда таъкидлаганидек, **“Бировнинг ҳаётига, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бетараф ва бепарво қараб, шунчаки кузатувчи бўлиб яшайдиган одамдан кўрқиб керак. Улардан ҳеч қачон яхшилик чиқмайди. Чунки уларда на иймон, на ирода бўлади. Улар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегона одамдек қарайди. Азалдан маълумки, бепарво одам душмандан ҳам хавфлироқдир. Чунки душманнинг кимлиги, асл қиёфаси сиз учун олдиндан маълум бўлади. Бироқ лоқайд ва бепарво одамнинг қиёфасини бирданига билиб бўлмайди. Шунинг учун у ичингизда юриб, сизга қарши тиш қайрайдиган душманлар учун имконият яратиб беради. Машҳур файласуфлардан бири ана шу ҳаётий ҳақиқатни чуқур таҳлил этиб, қуйидаги ҳаққоний фикрларни баён қилган: “Душманлардан кўрқма – нари борса, улар сени ўлдирishi мумкин. Дўстлардан кўрқма – нари борса, улар сенга хиёнат қилиши мумкин. Бефарқ одамлардан кўрқ – улар сени ўлдирмайди ҳам, сотмайди ҳам, фақат уларнинг жим ва бепарво қараб туриши туфайли ер юзида хиёнат ва қотилликлар содир бўлаверади”.** Демак, Б. – иродаси заиф, қатъиятсиз одамларга хос бўлиб, инсонни маъ-ятдан, умуман инсонлик мартабасидан маҳрум этадиган иллатдир. *И.Сувонқулов*

БЕРУНИЙ, Абу Райҳон (973-1048 йил) - Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний – буюк қомусий олим ва машҳур мутафаккир. Б. илм-фаннинг деярли барча соҳалари билан шуғулланган алломадир. У Яқин ва Ўрта Шарқнинг бой фан-мад-тини пухта ўрганиб, қад. юн. мумтоз илми билан ҳам чуқур танишиб, йирик аллома бўлиб етишди. У шоир, адабиётшунос олим ҳам эди. Она тили бўлмиш Хоразм тилидан ташқари яна араб, сўғдий, форсий, сурёний, юнон, қадимги яхудий ҳамда кейинчалик Ҳиндистонда санскрит тилларини ўрганди. Б. илм-фаннинг ҳамма соҳаларида самарали ижод этиб, 162 китоб ва рисоалар қолдирди. Шулардан атиги 28 таси бизгача етиб келган. Ҳоз-и пайтда алломанинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Маъданшунослик», «Масъуд қонуни», «Мунажжимлик санъатидан бошланғич т.лар», Ибн Сино билан савол-жавоблари нашр этилиб, турли тилларга таржима қилинди. Б.нинг табиий-илмий қарашлари муҳим аҳамиятга эга. У астрономик кузатишлар орқали Ой ва қуёшнинг тутилиши, уларнинг ердаги ҳаётга таъсири, гидрогеология, иқлим, календарь (тақвим), сақланиш каби ўта мураккаб муаммоларни янги илғор услуб ва тамойиллар кўмагида ҳал этишга эътибор қаратди. Аҳоли манзиллари, маъдан ва металллар солиштирма оғирлигини белгилаш, табиий ва сунъий танланиш ғоялари, оламларнинг хилма-хиллиги ҳақидаги башоратлар, тажриба, синов, кузатувга изчил муносабат Б. даҳосининг сержило қирралари бўлиб, унинг буюк қомусий олим ва машҳур мутафаккир эканлигини кўрсатиб турибди. Олим кишиларнинг табиатда учрайдиган ҳар қандай ғаройиб ҳодисаларнинг сабабларини уқтириб беришдан қочишлари, уларни тангри донишмандлиги, кароматига ҳавола қилиш б-нгина чегараланишларидан

кулади. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида шундай ёзади: «ҳисоб илмидан хабарсиз киши водий йўлини бир текисда тўғри ёки озгина нишаб деб ўйласа, албатта, у киши айтиб ўтилган ариқни юқорилаб кетади деб хаёл қилади. Бундай кишилар ернинг баланд-пастлигини ўлчаш, текислаш, анҳор қазилар ва каналлар ўтказиш қуролларини ишлатишни яхши билмаганларича уларнинг дилларидан шак-шубҳани кетказиш мумкин эмас». Б.нинг борлиқ тўғрисидаги ғоялари унинг табиий-илмий қарашлари билан узвий боғланган. Мутафаккирнинг жамият ва инсон тўғрисидаги қарашлари ҳам ўзига хосдир. Инсон Аллоҳнинг яратувчилиқ фаолияти туфайли пайдо бўлган. У Аллоҳ буюклиги ва донишмандлигининг нишонасидир. Унга инъом этилган сезги аъзолари, ақл, яъни барча нафсий ва ақлий қувватлар беҳудага берилмаган. Улар орқали инсон Аллоҳнинг амр-фармонини эшитади, ҳис этади, мўъжизаларни мушоҳада қилиб, булар орқали унинг ягоналигидан, қудратли, доно ва меҳрибон эканлигидан хабардор бўлади. Б.нинг таъкидлашича, жуғрофий омил инсон ҳаётида муҳим аҳамият касб этади. Инсон танасининг ранги, ташқи кўриниши, табиий хоссалари ва хус-ятларидаги фарқ унинг келиб чиқишига алоқадор бўлибгина қолмасдан, балки турар жойлардаги тупроқ, сув, ҳаво, жойнинг фарқи ҳам боғлиқдир. Одамларнинг бир-бирлари билан бирлашиши, жамиятнинг пайдо бўлиши моддий эҳтиёж натижасидир. Инсон ортиқча жисмоний куч ва қудратдан маҳрум эканлиги, унда ўз-ўзини муҳофаза қилиш воситаларининг йўқлиги, б.лар томонидан ташкил этилган хуружларга дуч келиши оқибатида уни ҳимоя қиладиган ва эҳтиёжларини қондиришини таъминлай оладиган нарсага доимий зарурият сезади. Айнан шу зарурият уларни бирлашишга даъват этади. Кишиларнинг эҳтиёжлари кўп ва хилма-хилдир. Бунинг учун улар шаҳарлар қуришга эҳтиёж сезадилар, натижада жамият вужудга келади. Ҳар бир инсоннинг ҳақиқий баҳоси унинг ўзи қодир бўлган ҳунар, ишни виждонан юксак маҳорат билан бажаришидир. Пул муомаласи меҳнатнинг айирбошлаши ривожини билан боғланган. Б.нинг фикрича, пуллар, жумладан, олтин, қумуш ўзича ҳеч қандай қадр-қимматга эга эмас. Улар маҳсулотларни алмаштириш жараёнидагина умумий мезон сифатида аҳамият касб этади, ўз вазифасини бажаради. Пулдан ноўрин фойдаланиш ёмон оқибатга олиб келадиган бойликлар яратди. Натижада пул зўравонликка, мажбурий меҳнатга олиб келди. Б.да ижтимоий утопик қарашлар ҳам ривож топган, дейиш мумкин. Унинг идеалига кўра, жамиятни бошқариш ўз моҳиятига қараганда, амалдорлардан ўз ҳузур-халоватидан маълум муддат маҳрум бўлишни, зўравонлардан жабр кўрганларнинг ҳуқуқларини тиклаш, айбдорларни эса жазолашдан иборат бўлмоғи лозимлигини тақозо қилади. Унинг ҳикоя қилишига қараганда, Мағрибда жамиятни б.риш демократик тарзда олиб борилар экан. Жамиятни идора қилиш «юқори тоифа кишилари ва деҳқонлар» орасида навбатма-навбат амалга ошириллар экан. Идора қилиш муддати тугагач, ҳукмдор масъулиятли вазифани соғ-саломат ўз зиммасидан соқит қилганлигига атаб фуқароларга зиёфат берар, кишиларга совғалар ҳадя қилар экан. Одил ҳукмдорнинг асосий вазифаси юқори ва қуйи табақа вакиллари ўртасида адолат ўрнатиш, кучли ва ожизлар ўртасидаги тенгликни барқарор этишдан иборатдир. Ш.у. у Ҳиндистонда ҳукмрон бўлган табақачилиқ

(кастачилик) тартибини қоралади. «Тенглик ҳукмронлик қилган жойда қайғу-алам ва очофатлик ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетади», деган ғояни илгари сурди. Б.нинг таъкидлашича, жамият ҳаётида деҳқончилик билан банд аҳолининг ўрни алоҳида эътиборлидир. Ш.у. деҳқонлар ҳол-аҳволидан доимо хабардор бўлиб туриш, уларга ғамхўрлик қилиш ҳукмдорнинг бош вазифаси бўлмоғи шартдир. Б.нинг ахлоқ-одобга оид ғоялари ҳам беҳад даражада қизиқарли ва фойдадан ҳоли эмас. Шахснинг ахлоқи жамият олдидаги бурчини сидқидиллик билан бажаришига хизмат қилмоғи лозим. Инсоннинг ташқи қиёфаси табиат инъомидир, уни ўзгартиришнинг имконияти йўқ. Бироқ, ахлоқий қиёфасини ўзгартириш инсоннинг ўз қўлида. Демак, уни ёмон хулқдан яхши фазилатлар томон айлантириш имкониятлари чексиз. Бунинг учун шахс ўз хулқ-атвори, ҳис-туйғулари устидан ҳукмрон бўлмоғи, руҳини тарбиялаб бориши, уни ахлоқий жарроҳлик воситасида даволаши, ахлоқ-одоб борасидаги китобларда таъкидланган усуллар билан камчиликларидан қутулмоғи лозим. Ана шундагина, у ўзининг салбий одатларидан холи бўлиб, юксак ахлоқий фазилатлар соҳибига айланади. *А.Шарипов, Р.Носиров*

БЕФАРҚЛИК — жамиятга, ҳаётга, атрофдаги одамлар ва ходисаларга нисбатан бирор бир қизиқиш ва аниқ маън-й-ҳиссий муносабат нинг намоён бўлмаслигини ифодалайдиган т. Б.ни ўзини кўлда тутиб тура оладиган, вазминлик ҳолатидан фарқлаш лозим. Вазмин одам ўзини идора қила олиш ҳисобига қалбидаги туғёнларни босиб тура олади ва ўзининг мустаҳкам иродасини намоён қилади. Иродаси бақувват киши билан бефарқ одам ўртасидаги тафовутнинг мазмун-моҳияти, Б.нинг оқибатлари И.А. Каримовнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида атрофлича баён этилган: “Бу ҳаётда одам баъзан ўзини йўқотиб қўядиган ғоят мураккаб муаммоларга дуч келади. Кескин вазиятдан чиқишнинг иложи йўқдек туюладиган ҳолатлар бор. Шундай пайтда, ишда ва ҳаётда, жамиятда оғир савдоларга дуч келганда ким ўзининг йўлини йўқотмаслиги мумкин?” – “Ўйлайманки, биринчи навбатда ўз кучига ишонган, руҳий дунёси, маънавий олами бақувват бўлган одамгина бундай вазиятдан ёруғ юз билан чиқа олади. Маънавий бойлик шундай пайтда одамга катта куч ва мадад беради. Шу маънода, инсоннинг маънавияти юксалиши билан унинг иродаси ҳам кучайиб боради, десак, янглишмаган бўламиз. Ирода – бу аслида мустаҳкам ишонч демакдир. Иродаси бақувват одам ўзига ишонади ва ҳар қандай мураккаб вазифани ҳам ўз зиммасига олишдан қўрқмайди. Шунинг учун ҳам юксак иродали инсонга суяниш мумкин. Бундай кишилар бошингизга бирор-бир ташвиш ёки муammo тушгудек бўлса, лоқайд қараб туrolмайди. Ҳеч иккиланмасдан, ёнингизда туриб қўлидан келганча ёрдам беришга, қийинчиликларни сиз билан биргаликда енгилшга ҳаракат қилади. Лекин бировнинг ҳаётига, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-ходисаларга бетараф ва бепарво қараб, шунчаки кузатувчи бўлиб яшайдиган одамдан қўрқиш керак. Улардан ҳеч қачон яхшилик чиқмайди. Чунки уларда на иймон, на ирода бўлади. Улар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегона одамдек қарайди.

Азалдан маълумки, бепарво одам душмандан ҳам хавфлироқдир. Чунки душманнинг кимлиги, асл қиёфаси сиз учун олдиндан маълум бўлади. Бироқ лоқайд ва бепарво одамнинг қиёфасини бирданига билиб бўлмайди. Шунинг учун у ичингизда юриб, сизга қарши тиш қайрайдиган душманлар учун имконият яратиб беради”. Бундай қусурларнинг хатарли жиҳати ҳам шунда. Шу боис б. кўпинча атрофдаги кишиларнинг норозилигига сабаб бўлади, бепарқ одам ўзгаларнинг ғамига, ташвишига шерик бўлолмагани учун аста-секин жамиятдан ажралиб қолиши мумкин. *Улугбек Саидов*

БЕҒАМЛИК — бепарволик, лоқайдлик маъносини англатади. Бундай кишилар турмушда юзага келиши мумкин бўлган муаммоларнинг ечимини излашга интилмайди, ҳамиша беғам, беташвиш яшашни кўзлайди. Аммо юксак ахлоқли ва одобли инсон одамларга ва жамиятга нисбатан бепарво бўлиши, беғам бўлиши мумкин эмас. Б. кайфияти охир-оқибат теварак-атрофдагиларга, жамиятга моддий ва маънавий зарар келтириши, мавжуд муаммоларнинг янада кескинлашувига олиб келиши мумкин.

БЕҒАРАЗ(ЛИК) – 1) шахснинг маънавий қиёфасига хос хус-ят, камтарлик, бошқаларнинг ҳаётига аралашмаслик, ўзгалар мақсадларига халал бермаслик, хус-ятларига, ҳасад, кўра олмаслик, бахиллик, бузгунчилик, ўғирлик, ғийбатчилик, манфаатпарастлик ва б. ш.к. иллатлардан холилик сифати; 2) бир инсон томонидан бошқа бир инсонга эзгу, холис ният билан қилинадиган моддий, маънавий ёки бошқа бирор бир турдаги ёрдам, кўмаги эвазига ҳеч қандай қайтимга умидвор бўлмаслиги, таъма қилмаслигини билдирувчи т. Б. халқимиз тарихида азалдан муҳим аҳамият касб этиб келган. Энг кўҳна бебаҳо ёдгорлигимиз Авестода ифодаланган “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал” тамойилида Б. ғояси тажассум топган. Халқимиз орасида кенг тарқалган Ҳотамтой тимсолида ҳам Б. инсон фазилати намоён бўлади. Юртимизда яшаб, ижод этган кўплаб алломаларнинг ҳаёт тарзи, Б.нинг ёрқин тимсолидир. Ўрта а.ларда жуда машҳур бўлган жавонмардлик тариқатида Б., саховатпешалик ғоят муҳим мазмун касб этган. Б. ш-дек, гуруҳ, ташкилот, корхона, жамият, давлат фаолиятида моддий ёки маънавий ёрдамга муҳтож кишиларга кўмак бериш орқали намоён бўлади. Мас., мустақиллик йилларида мам-тимиз томонидан моддий қийинчиликларни бошидан кечираётган ёки табиий офатдан зарар кўрган кўшни республикаларга моддий ёрдам кўрсатиш, жаҳондаги турли давлатларга БМТ, ЮНЕСКО, АЙСЕСКО, Қизил ярим ой ва б. халқаро ташкилотлар, ш-дек, бошқа давлатлар томонидан моддий ва маънавий кўмак уюштирилиши Б.ка мисол бўла олади. Шу маънода, Б.ни инсонлар ёки жамиятларга хос ижобий сифатларни яхлит ҳолда ифодалайдиган т. сифатида таърифлаш мумкин.

БЕҲБУДИЙ, Маҳмудхўжа (1875-1919) — маърифатпарвар, Туркистон жадидчилиқ ҳаракатининг раҳнамоси. У янги замон ўзбек мад-тининг асосчиси: янги мактаб ғоясининг назариётчиси ва амалиётчиси, ўзбек драмачилигини бошлаб берган биринчи драматург, театрчи, ношир, журналист. Ўз даври

ижтимоий -сиёсий ҳаётининг йирик намояндаси сифатида мустақил республика ғоясининг яловбардорларидан саналади. Б. Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида руҳоний оиласида туғилган. Отаси Бехбудхўжа Солиххўжа ўғли туркистонлик бўлиб, имом-хатиблик билан шуғулланган. 1894 й.да ёш Б. отасидан айрилади ва тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқ тарбия ва қарамоғида вояга етади. Тоғаси Мулла Одилдан араб тили илмини ўрганadi. 18 ёшида қозихонада мирзолик қила бошлайди. Ўз тиришқоқлиги туфайли қози, кейинчалик, муфтий даражасигача кўтарилadi. Ёш Б. дунёқарашининг шаклланишида Россия жадидчилик ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Гаспиринскийнинг таъсири катта бўлган. 1893 й.да дастлабки янги усул мактабини очишга муваффақ бўлди. 1899-1900 й.ларда Б. ҳаж сафарига боради. Унинг ташаббус ва ғайрати билан 1903 й.да Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи, Ражабамин қишлоқларида янги усул мактаблари ташкил топди. Адиб бу мактаблар учун 1904-1909 йилларда “Рисолаи асбоби савод”, “Рисолаи жуғрофияи умроний”, “Рисолаи жуғрофияи Русий”, “Китобат ул-атфол” “Амалиёти ислом”, “Мухтасар тарихи ислом” каби дарслик ва ўқув қўлланмалари ёзади. Б. 1903-1904 й.ларда Москва ва Петербурга боради, 1906 й.да Қозон, Уфа, Нижний Новгородда бўлади. Хус-н, у Нижний Новгородда 1906 й.нинг 23 августида Русия мусулмонларининг турмуш ва мад-ти муаммоларига бағишланган қурултойда туркистонликлар гуруҳини бошқаради ва катта нутқ сўзлайди. Б. маърифатни ўстириш учун мактаб-маориф соҳасидагина хизмат қилиб қолмасдан, драматургия ва матбуотни ҳам йўлга қўйди. Унинг “Падаркуш” (1913) асари ўзбек драмасининг илк намунасидир. Муаллиф “Миллий фожеа” деб атаган 3 парда, 4 манзарали бу драма ҳажман ихчам, мазмунан ниҳоятда содда эди. Бу асар ўқимаган боланинг бузук йўлларга кириб, ўз отасини ўлдиргани, нодонлик ва жаҳолат панд бергани ҳақида ҳикоя қилади. “Падаркуш” дастлаб Самарқандда 1914 йилнинг 15 январида сахнага қўйилди. Авлонийнинг “Турон” театр труппаси томонидан Тошкентда 1914 й.нинг 27 февралда намоиш қилинади. Бой ролини А.Авлоний ижро этади. Ўз майшатига ўралиб, дунёни унутган миллатдошларга спектакль кучли таъсир кўрсатди. Халқнинг дунёқарashi, миллий онгининг юксалтиришда матбуотнинг ўрни ниҳотда муҳим эканини билган Б. 1913 й.дан матбуот ишлари шуғуллана бошлайди. У “Самарқанд” газетаси ва “Ойна” журналини нашр этишда бош-қош бўлади. Шу кезларда “Нашриёти Бехбудия” номи билан ўз хусусий нашриётини очди. 1914 й.нинг 29 майида Б. иккинчи бор араб мам-тлари бўйлаб саёҳат қилади. Саёҳат хотиралари ҳар жихатдан ғоят муҳим бўлиб, “Ойна” журналининг 1914 й. сонларида чоп этилади. “Ойна” журнали маърифат ва мад-т тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқлари, тарихига, тил-адабиёт масалаларига, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилди. Айниқса, тил масласи муаллифнинг ҳамisha диққат марказида турган. Б. Миллатнинг тараққийси учун бир неча тил билишни шарт ҳисоблайди. Б.нинг публицист сифатидаги фаолияти адиб истеъдодини жуда ёрқин бир қиррасини ташкил этади. У ўз умри давомида юзлаб мақолалар ёзди. Ўзининг миллат ва ватан, жамият ва ахлоқ ҳақидаги фикрларини мақола ва чиқишларида теран ифода этди. Ижтимоий -сиёсий мавзудаги бу мақолаларнинг аксарияти ўзбек халқининг янги

йўналишдаги миллий тафаккури шаклланишида, ҳаётга, турмушга янгича қарашлари туғилишида, ҳақ-ҳуқуқларини танишида катта аҳамиятга эга бўлди. “Туркистон идораси”, “Туркистонда мактаб жариди”, “Бухорода усули жаид”, “Ёшларга мурожаат”, “Эҳтиёжи миллат”, “Икки эмас, тўрт тил керак” каби публицистик мақолалари ана шундай хус-ятларга эга. Б.нинг ижтимоий -фал-й қарашларида маърифатпарварлик ғоялари асосий ўрин тутди. Б. илму маърифат халқ оммаси томонидан ўзлаштириб олингандагина ижтимоий тараққиётда халқ қилувчи кучга айланади, деб фикр юритади. У миллат озодлигини маърифатпарварлик даражаси билан боғлаб, маърифатни озодликка эришишнинг ягона омили, деб ишонган. Миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижтимоий адолатни тиклаб бўлмайди деган хулосага келади. Беҳбудий истиқлол ҳақида фикр юритар экан, ҳарқандай зўравонликни рад этади. Унингча, зўравонлик ғайриахлоқий, бинобарин, ғайриинсонийдир. Беҳбудий истиқлол олишни Исмоил Гаспирали сингари мураса йўлини танлаб, руслар ёрдамида маърифатга эришиш, маърифат масаласида ҳақ-ҳуқуқларни қўлга киритиш, миллий хус-ятларни тиклашда деб билади. Ватан, мустақиллик тақдири халқ қилинаётган 1917 йилнинг 16-23 апрелида Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг ўлка қурултойида ҳаяжонли нутқ сўзлайди. Миллатни ўзаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йўлида бирлашишга, иттифоққа чақиради. Б. катта умид боғлаган “Туркистон мухторияти” яқсон этилгач, миллатни, миллий тараққиётни инкор этган шўролар йўли алдов ва зўравонликка асосланганлиги рўй-рост ошкор бўлди. Б. 1919 й.нинг баҳорида Шаҳрисабзда қўлга олиниб, икки ойдан сўнг, Қаршида зиндонга ташланади. Бир неча кундан сўнг, ҳозиргача аниқ бўлмаган маълумотларга кўра Қарши беги Тоғайбеkning буйруғи билан зиндон яқинидаги “подшолик чорбоғи” да ўлдирилган. Шўролар ҳукумати амир қўли билан миллатнинг фидойи фарзандини маҳв этганлиги кейинги тадқиқотларда аён бўлмоқда. [Б.Қосимов], Т.Тогаев

БИДЪАТ (араб. янгилик) – анъанавий диний ақидаларга бирор янгилик киритилишини англатувчи т. Қадимда у динларнинг вужудга келиши ва тараққиёти жараёнида қўшилган урф-о. ва маросимлар, турли ўзгартиришлар киритиш, динни ислоҳ этиш ниқоби остида уни бузишга ҳаракат қилиш, диндорларни чалғитиш, тўғри йўлдан адаштириш тарзида тушунилган. Ҳозирги вақтда эски урф-о., расм-русум сифатида талқин этилади. Маълумки, ислом араб бўлмаган мам-тларга жорий этилганда, маҳаллий халқларнинг урф-о.лари, дунёқарашига муайян даражада мослаштирилган эди. Чунончи, аждодлар мазорларини зиёрат қилиш, дуои фотиҳа ўқиш савоб иш саналади. Аммо XX а.нинг сўнгги чорагида авж олган ақидапараст оқимлар, мас., ваҳҳобийлик бундай амалларни Б. (гуноҳ) деб ҳисоблайди. Улар тасаввуф ва тариқатни, умуман, улар назарида Қуръон ва Суннатга асосланмаган ҳар бир нарсани Б. деб билади. Бироқ диний уламолар исломга қувват берадиган, унинг маъ-й такомиллига хизмат қиладиган янгиликларни маъқуллаганлар. Шу асосда “жоиз

янгилик” ва “ножоиз янгилик” т.лари келиб чиққан. Б. т.си диний фундаментализмнинг таянчларидан биридир.

“БИЗ КЕЛАЖАГИМИЗНИ ЎЗ ҚЎЛИМИЗ БИЛАН ҚУРАМИЗ” – Президент И.А. Каримов асарларининг 7-жилди (Т., «Ўзбекистон», 1999 й.). Ушбу жилдга мам-тимиз раҳбарининг ЎзР Олий Мажлисининг сессиялари, Вазирлар Маҳкамаси йиғилишлари, халқ депутатлари вилоятлар Кенгашлари сессиялари ҳамда халқаро миқёсда ўтказилган учрашувларда сўзлаган нутқлари ўрин олган. Китобдан жой олган нутқларда мам-т ички сиёсатининг ўзига хос тамойиллари, мам-тни ижтимоий, иқт-й ривожлантириш стратегияси, турли соҳаларда амалга оширилаётган ислохотларни чуқурлаштириш ва жамиятни янгилаш, кишилар онги ва тафаккурини тубдан ўзгартириш борасидаги фаолиятнинг устувор йўналишлари, моҳияти ва мазкур йўналишларни муайян шароитларда рўёбга чиқаришнинг долзарб масалалари теран таҳлил қилиб берилган. Ш-дек, мам-тда ўтказилган турли маън-й, маър-й ва мад-й анжуманлар, маросимларда сўзланган нутқлар, мам-т олимлари ва журналистлар билан бўлган суҳбатлар, савол-жавоблар ҳам ушбу китобда жамланган. “Жамиятимиз мафкураси халқни – халқ, миллатни – миллат қилишга хизмат этсин” деб номланган “Тафаккур” журнали Бош муҳаррирининг саволларига жавобларда мафкуранинг мазмун-моҳияти, инсоният тарихи ва жамият ҳаётида тутган ўрни, собиқ Иттифоқ давридаги мафкуравий вазият, миллий мафкурамизнинг ўзига хос хус-ятлари, таълим-тарбия масаласи ҳамда Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг ўзига хос хус-ятлари ва аҳамияти ҳақида батафсил фикр юритилади. Тарихчи олимлар ва журналистлар билан бўлиб ўтган “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” деб номланган суҳбатда мустақилликка эришганимиздан кейин халқимизнинг ўз юрти, тили, мад-ти, кадриятлари, тарихини билишга, ўзлигини англашга қизиқишининг ортиб бориши, ҳар бир инсон қалбида ўз авлод-аждоди кимлигини, насл-насабини, ўзи туғилиб вояга етган қишлоқ, шаҳар, Ватанининг ўтмишини билишга маънавий эҳтиёжи туғилиши, ҳаққоний тарихни англашда нималарга эътибор бериш лозимлиги ва бунда зиёли-олимларимизнинг ўрни ва вазифалари хусусида ҳар томонлама чуқур фикр-мулоҳазалар баён этилган. Жумладан, суҳбатда ўзбек халқининг тарихий ўтмиши, ўзлиги, маъ-яти ҳақида сўз кетганда чуқур илмий асосга таянган таҳлил, ҳар қандай масалада аниқ ёндашувга таяниш, бу борада яхлит концепция яратилиши, ўзликни англаш тарихни билишдан бошланиши таъкидланади. Имом Бухорий ёдгорлик мажмуи ва Аҳмад Фарғоний ҳайкалининг очилишига бағишланган маросимларда сўзланган нутқларда буюк аждодларимиз руҳига, меросига эҳтиром изҳор этилган. Бундай зотлар ёқиб кетган илм машъали янгитдан порлай бошлаши, ўсиб келаётган ёш авлод таълим-тарбияси, уларнинг замонавий илғор билимларга эга бўлган ҳолда улуғ бобокалонларимиз меросига муносиб бўлишларини таъминлаш давлат сиёсатининг устувор йўналиши экани, таълим-тарбия тизими махсус Миллий дастур асосида тубдан ислоҳ қилинаётгани қайд этилади. Китобдаги ЮНЕСКО Ижроия Кенгаши 155-сессиясининг яқунловчи

мажлисида сўзланган нутқда (1998 йил 6 ноябрь), ш-дек, Ўз-н Президентига ЮНЕСКО медалини топшириш маросимида (1998 йил 6 ноябрда) сўзланган нутқда, “Юксак маънавият – жамият тараққиётининг асоси” (Халқ депутатлари Навоий вилоят Кенгашининг навбатдан ташқари сессиясида сўзланган нутқ, 1998 йил 11 ноябрь), “Ўзбек кураши – жаҳон майдонида” (Кураш бўйича биринчи жаҳон чемпионатининг тантанали очилиш маросимидаги табрик сўзи, 1999 йил 1 май), “Хотира чироғи ўчмайди” (Хотира ва кадрлаш кунига бағишланган тантанали маросимдаги сўз, 1999 йил 9 май) каби маърузаларда ҳам миллий-маънавий меросимиз, буюк аجدодларимиз томонидан илгари сурилган ҳаётбахш эзгу ғоялар, уларни ўрганиш ва ҳаётимизга жорий қилиш борасида амалга оширилаётган ва қилиниши лозим бўлган ишлар ҳақида сўз боради.

“БИЗ ТАНЛАГАН ЙЎЛ — ДЕМОКРАТИК ТАРАҚҚИЁТ ВА МАЪРИФИЙ ДУНЁ БИЛАН ҲАМКОРЛИК ЙЎЛИ” – Президент И.А. Каримов асарларининг 11-жилди (Т., “Ўзбекистон”, 2003 й.). Китобда давлатимиз раҳбарининг Олий Мажлис сессиялари, Вазирлар Маҳкамаси йиғилишлари, маҳаллий кенгашлар сессияларидаги нутқлари, қатор учрашувлардаги маъруза ва табриклари ўрин олган. Уларда республикамиз ички ва ташқи сиёсатининг устувор тамойиллари, хавфсизлик ва тинчликни сақлаш, демократик давлат ва фуқаролик жамияти барпо этишда демократик тараққиёт ва маър-й дунё билан ҳамкорлик йўлида дадил олға ҳаракат қилиш ҳамда туб иқт-й, сиёсий ва маънавий ислохотларни амалга ошириш борасидаги долзарб вазифалар атрофлича таҳлил қилинган. Қайд этилган маъруза ва нутқларнинг учта муҳим жиҳатига эътибор қаратиш лозим. Биринчиси, Ўз-н-да фуқаролик жамияти ва демократик давлат қуришнинг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштириш, иккинчиси, ички сиёсатимизнинг устувор жиҳатлари – ижтимоий -иқт-й, маън-й-маър-й ишларни изчиллик билан давом эттириш, учинчиси, маър-й дунё билан ижтимоий , иқт-й, хавфсизлик борасида ҳамкорлик қилишдир. “Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари” номли маърузада мустақилликка қадар ижтимоий -сиёсий, маънавий ҳаётимиздаги аҳвол, истиклолга эришганимиздан кейинги амалий ишлар, уларнинг мазмуни, айниқса, маънавий кадриятларга бўлган эътибор ҳақида сўз боради. Зеро, мустақиллик ўз тақдиримизга эғалик қилиш ҳуқуқи, бой маънавий кадриятлар ва миллий анъаналарга таянган ҳолда яшаш, ана шу бебаҳо меросни асраб-авайлаб, уни келгуси авлодларга янада бойитган ҳолда етказишдир. Асарда давлат ва жамият қурилиши жараёнидаги янгиланишлар, ислохотлар ҳамда уларнинг устувор вазифалари тадқиқ этилган. Ш-дек, Конституция қабул қилинганининг 10 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзланган “Ҳаётимизнинг, тараққиётимизнинг ҳуқуқий асоси” номли маърузада ҳам Асосий қонунимизнинг давлат ва жамият ҳаётидаги ўрни, одамлар онгида қонунга бўлган ҳурмат ҳиссининг ортиб бораётгани, уларда юксак ҳуқуқий тафаккурни шакллантириш, “Қарияларни кадрлаш йили” яқунлари, бу борада амалга оширилган ишлар таҳлили ҳамда “Обод маҳалла

йили”да амалга оширилиши лозим бўлган ишлар ҳақидаги мулоҳазалар ўз ифодасини топган. Юксак маън-й-ахлоқий қадриятлар ва миллий анъаналарни ҳаётга жорий этиш масаласининг Асосий қонунимизда мустаҳкамлаб қўйилиши жамиятимизни янгилаш ҳамда жаҳон ҳамжамияти билан интеграциялашувга интилаётган мам-тимизнинг янги тафаккурини шакллантиришга хизмат қилмоқда. Китобга киритилган “Ислоҳотлар стратегияси – мам-тимиз иқт-й салоҳиятини юксалтиришдир”, “2003 йилнинг биринчи ярмида мам-тимиз иқтисодиёти ҳамда ижтимоий соҳани ривожлантириш яқунлари ва бу соҳаларда энг муҳим устувор йўналишлар бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирлар ҳақида” каби маърузаларда мам-тимизда амалга оширилаётган ижтимоий -иқт-й ислоҳотлар, уларнинг амалий натижаси, кишилар турмуш тарзи ва онгининг ўзгариши, ижтимоий секторни кучайтириш, улар юзасидан чиқарилган фармон ва қарорларнинг ижроси ҳамда бу борада ҳал қилиниши лозим бўлган долзарб масалаларга оид қимматли тавсия ва хулосалар берилган.

“БИЗДАН ОЗОД ВА ОБОД ВАТАН ҚОЛСИН” – Президент И.А.Каримов асарларининг 2-жилди (Т., “Ўбекистон”, 1996 й.). Ушбу китобда республикада туб ислоҳотларни жадаллаштириш, хусусий мулкни ҳамда тадбиркорлар манфаатларини ҳимоя қилиш, янгилашни жараёнига тўсиқ бўлаётган мураккабликларни бартараф этиш йўллари, Ўз-н ташқи сиёсатининг устувор йўналишлари, маън-й-ахлоқий тарбия, бу ўринда зиёлилар олдида турган муҳим вазифалар хусусида қимматли фикр-мулоҳазалар баён этилган. “Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари” мавзуида (ЎЗР Олий Кенгаши XIII сессияси, 1993 йил 2 сентябрь) сўзланган нутқда таълим ва мад-тни ривожлантириш ҳамда ислоҳ қилиш, ақлий ва маънавий салоҳиятни мустаҳкамлаш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш каби масалалар стратегик мақсадлар сифатида эътироф этилади. Яъни чуқур иқт-й ислоҳотларни амалга ошириш, бозор иқтисодиётига ўтиш муваффақияти, аввало, кадрлар салоҳияти, уларнинг касбий тайёргарлиги, ақлий ва мад-й савияси юксаклигини таъминлашга боғлиқ экани уқтирилади. Ушбу жилддан ўрин олган асарлар миллий ғоянинг наз-й манбалари таҳлил этилган талай нутқ ва маърузаларни ўзида мужассам этгани билан ҳам ғоят қимматлидир. “Биздан озод ва обод Ватан қолсин”, “Илму фан мамлакат тараққиётига хизмат қилсин” каби асарлар, ш-дек, Юртбошимизнинг БМТ Бош Ассамблеяси 48-сессиясида сўзлаган маърузалари, айниқса, аҳамиятлидир. “Биздан озод ва обод Ватан қолсин” асарида истиқлол туфайли мам-тимизда мад-т ва фан равнақиға берилаётган эътибор, хус-н, бунёд этилаётган мад-т, санъат, маърифат ўчоқлари, кўплаб маиший бинолар қад кўтараётгани таъкидланиб, халқимизга азалдан хос бўлган бунёдкорлик – авлоддан авлодга ўтиб келаётган гўзал фазилат экани айтилади. Жумладан, Ватанимиз пойтахтида бунёд этилган мухташам “Туркистон” саройи ана шулардан бири бўлиб, бу каби обидалар юрт шаъни ва шуҳрати учун курашувчи, истиқлолни ҳамма нарсадан муқаддас биладиган соғлом авлодни тарбия этувчи масканга айланиши таъкидланади. Боболар меросидан куч олувчи миллий ғоя эзгу ниятларни амалга оширишда халқни руҳлантирадиган куч-қувват манбаи, бу ғоялар тизимининг бош ғояси –

озод ва обод Ватан, фаровон ҳаёт барпо этиш экани уқтирилади. “Илму фан тараққиётга хизмат қилсин” асарида Юртбошимиз Ўз-н ФАнинг 50 йиллиги муносабат и билан бўлиб ўтган учрашувда ана шу миллий ғояни шакллантиришда фан ва илмий муассасалар алоҳида ўрин тутишини эътироф этади. Улар бу борада турли илм. тад.ни амалга ошириши, миллий ғоянинг асосларини ҳар томонлама ўрганиши, мафкуравий таҳдидларга қарши изчил кураш чораларини таклиф этиши лозимлиги баён қилинади. “Улуғбек руҳи барҳаёт” (Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига бағишлаб ўтказилган тантанали маросимда сўзланган нутқ (1994 йил 15 октябрь), Конституциямизнинг 1 ва 2 йиллигига бағишланган “Буюк келажагимиз ҳуқуқий кафолати” 1993 йил 7 декабрь, “Асосий Қонунимиз тантанаси” (1994 йил 7 декабрь) нутқлар) каби маърузаларда миллий меросга муносабат, анъаналарга садоқат, унинг ҳуқуқий кафолатларини яратиш масалалари атрофлича муҳокама этилиб, қимматли мулоҳазалар билдирилган. Ушбу жилдга киритилган БМТ Бош Ассамблеяси 48-сессиясидаги маърузада ҳам ўзбек халқининг жаҳон тамаддунига улкан ҳисса қўшган буюк аждодлар авлоди экани, боболар қолдирган меросдан ифтихор туйғуси таъкидланади. Ушбу маъруза Ўз-н ташқи сиёсатида муҳим таклифларни баён этгани билан ҳам тарихий аҳамият касб этади. Хус-н, унда Афғонистонда давом этаётган сиёсий можаро дунё олдида жиддий муаммо экани, Ўз-н экстремизм, террорчилик, ҳар қандай кўринишдаги диний фанатизм ва ақидапарастликни қатъиян қоралаши, М.О. минтақасида кимёвий ва бактериологик қуролнинг тарқатилиши устидан халқаро назорат ўрнатиш зарурлиги, М.О.да нарқобизнесга қарши БМТнинг минтақавий Комиссиясини тузиш, ш-дек, Орол денгизи фалокати бўйича махсус комиссия ташкил этиш бўйича таклифлар берилган. Асарда истиқлол даврида одамлар руҳиятини ўзгартириш борасидаги ҳаракатлар ижобий самара бераётгани, улар аста-секин боқимандалик кайфиятидан халос бўлаётгани, бу ҳол, айниқса, ёшлар орасида яққол кузатилаётганидан мамнунлик ифода этилади.

БИЗНЕС МАЪНАВИЯТИ – кейинги йилларда маъ-ят соҳасига кириб келган, бизнес билан шуғулланадиган кишиларнинг бутун умри давомида кучига куч қўшишга, ақл, идрок ва заковатини кенгайтириб, мустақамлашга хизмат қиладиган т. Маъ-ят ва маънавий бойликлар давлат, ташкилот, фирма, корхона ва бизнесменнинг бебаҳо хазинаси ҳамда тараққиёт манбаидир. Бизнес соҳасида маън-й-ахлоқий меъёрларни унчалик менсимайдиган баъзи тадбиркорлар кўпроқ муваффақиятга эришаман деб ўйлайди. Уларнинг назарида агар ахлоқий тамойилларга риоя қилинмаса, ютуқ ёки фойдани тезроқ қўлга киритиш мумкин. Мас., мижозларни ёки шерикларни алдаган бизнесмен ҳалол тадбиркорга қараганда кўпроқ фойда кўриши мумкин. Лекин бу фойда қисқа муддатли, бир ёки икки маротабалик бўлиб, ҳар доим ҳам шу йўл билан фойда кўриб бўлмайди. Мижозлар ва шериклар бундай бизнесмен томонидан бир-икки марта алдангандан кейин у билан алоқани узади. Бу эса охир-оқибат унинг банкротликка учрашига сабаб бўлади. Бундан ташқари, бозор муносабатлари ривожланиб борган сари фирибгар ва алдоқчиларнинг имкониятлари

камайиб боради. Чунки ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида истеъмолчиларнинг эҳтиёжлари кучли ҳимоя қилинади, ошкоралик таъминланади. Бу ҳолатлар эса фирибгарлар ва алдоқчилар, сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг имкониятини чеклаб қўяди. Иккинчи томондан, бозор муносабат ларининг юқори даражада рив-ши учун жамиятдаги ахлоқий муносабат лар муайян даражада ривожланган бўлиши керак. Маънавий муносабат лар кўп қиррали ва мураккаб ҳодиса. Ана шу мураккаб тизимнинг иқт-й муносабат лар билан бевосита алоқадор бўлган ҳалоллик, меҳнатсеварлик, ташаббускорлик, адолат, виждонлилик каби жиҳатлари бозор муносабат ларининг рив-ш даражасига бевосита таъсир кўрсатади. Бизнес ахлоқи маъ-яти унинг таркибий қисми бўлиши билан бир вақтда унинг ҳосиласи ҳамдир. Маъ-ят инсон тафаккури, ақл-заковати, бутун фаолиятини тизгинлаб турувчи ҳодисадир. Инсон ақли қанчалик ўткир ва қудратли бўлмасин, унинг маъ-яти тубан бўлса, бу ақл ва заковат вайронкор кучга айланади. Вайронкор куч эса шахснинг атрофидагиларга, жамиятга, оиласи ва ўзига ҳам катта зарар етказди. Соғлом маъ-ят ва унинг таркибидаги умуминсоний қадриятлар инсон ақл-заковати, куч-қудратини бунёдкорлик сари йўналтиради. Юксак маъ-ят ва инсоний ахлоқнинг шу жиҳатлари Б.м. ва хулқида мужассамлашган тақдирдагина у бизнесменнинг ўзига ҳам, фаолият соҳасининг ривожига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. *Дилфуза Раҳимова*

БИЛИМ – ижтимоий -тарихий, амалиётда текширилган ва мантиқан тасдиқланган, воқеликни билиш жараёнида эришилган натижа; шу воқеликни инсон онгида тасаввурлар, т.лар, муҳокама ва наз-ялар орқали ифодаланган инъикоси; кишиларнинг табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида тўплаган маълумотлари; воқеликнинг инсон тафаккурида акс этиши. Воқелик ҳақидаги билган маълумотларимиз Б. даражасига кўтарилиши учун, биринчидан, маълумотларнинг воқеликка мутаносиблиги; иккинчидан, етарли даражада ишонарли бўлиши; учинчидан, далиллар билан асослангани ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Ана шу шартларнинг уйғунлиги мавжуд маълумотларни Б. даражасига олиб чиқади. Инсон ижтимоий тараққиёт жараёнида билмасликдан билишга, мавҳум Б.лардан мукамал ва аниқ Б.лар ҳосил қилиш томон боради. Кишининг моддий дунё тўғрисидаги Б.и нисбийдир, у узлуксиз ривожланиб, бойиб боради. Б. кундалик тажриба, кузатиш орқали тўпланади. Б.ларни тадқиқ этувчи таълимот – эпистемологияда Б.нинг перцептив (ҳиссий), ҳаётий ва илмий Б. шакллари ажратиб кўрсатилади. Илмий адабиётда Б.ларнинг илмий ва илмдан ташқари шакллари ҳам фарқ қилинади. Илм доирасидан ташқари Б.ларга мад-т, адабиёт, санъат, мифология, дин ва ш.к. соҳаларга оид Б.лар киради. Одатдаги фан соҳаларида тадқиқ этиладиган Б.лар экзотерик (кўзга ташланувчан) Б.лар деб аталса, астрология, ва ш.к. соҳаларга оид Б.лар эзотерик (пинҳоний) Б.лар дейилади. Экзотерик Б.лар илм-фан қоидаларига зид келмайдиган бўлса, эзотерик Б.лар бундай қоидаларга зид келиши ҳам мумкин. *Нигинахон Шермухамедова*

БИЛИШ – маън-й-руҳий ҳодиса, инсоннинг оламини англаш қобилияти, сараланган, тартибга солинган, муайян усул (метод) ёрдамида олинган, маълум мезонларга (меъёрларга) мувофиқ тартибга солинган, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган, одамлар ва бутун жамият томонидан айнан Б. сифатида тан олинадиган ахборот. Мазкур мезонларга биноан Б.ни унинг амал қилиш даражасига кўра икки турга ажратиш мумкин: кундалик ёки одатдаги ва махсус (илмий, диний, фал-й ва б.) Б. Ш-дек, турли соҳаларда намоён бўладиган касбий ва амалий Б. ҳам мавжуд. Бундан ташқари, шахсга доир Б., ақлий Б., ҳиссий Б. каби Б. шакллари ажратиш мумкин. Фал. доирасида эпистемология ва гносеология, фанлараро даражада – фаншунослик, муайян фанларга доир Б. доирасида – Б. социологияси кабилар мустақил фан соҳаларига айланган. Шу маънода, ҳозирги даврда Б. усул ва услублари тўғрисидаги соҳа – методология ҳам алоҳида мустақил йўналишга айланмоқда. Бугунги кунда мистик Б., “окулт” Б., “парапсихологик” Б. ва ҳ.к.ларга Б.нинг алоҳида турлари сифатида қарала бошланди. Аслини олганда, буларнинг барчаси инсон маънавий оламининг серқирралиги, унда турли-туман жиҳатлар мавжудлигидан далолат беради.

БИОЭТИКА – маъ-ят соҳасидаги илм-фан йўналишларидан бири; ҳозирги замон ахлоқшунослигининг муҳим соҳаси. Б.да инсон ҳаёти энг олий ахлоқий қадрият сифатида талқин этилади, инсонлар ва шахслараро муносабат ларнинг маън-й-ахлоқий омили, деб қаралади. Инсоннинг табиат билан узлуксиз алоқасини ахлоқий тамойиллар асосида таҳлил этиш асосида, табиатни муҳофаза қилиш масъулияти Б.нинг мад-й негизини ташкил этади. Б., ижтимоий масалалар билан бир қаторда, қадриятлар муаммосини ҳам камраб олади. Б. нинг мақсадларидан бири – инсон хатти-ҳаракати, онги, руҳияти ва ирсиятини ўзгартириш мақсадида ўтказилаётган тадқиқотларни чеклаш мезонларини ишлаб чиқишдан иборат. Б.га таалукли муаммоларнинг турли жиҳатлари файласуфлар, ҳуқуқшунослар, социологлар, тиббиёт ходимлари ва ижтимоий ахлоқшунослар илмий изланишларида ўз ифодасини топмоқда. Б. муаммосининг долзарблашуви илмий-техника тараққиёти, биогенетика, ирсият технологияси ва ген инженериясининг рив-ши билан боғлиқ бўлиб, табиий муҳитни муайян мақсадга мос равишда ўзгартириш имконияти яратилмоқда. Табиий эволюция жараёнлари миллион йиллар мобайнида кечган бўлса, эндиликда инсон учун бу жараёнларни кескин жадаллаштириш имкони туғилди. Мас., ирсият технологияси ва биотехнология усуллари воситасида ирсиятни ўзгартириш, тирик мавжудотлар, янги организмлар, биологик роботлар яратиш масалалари илгари сурилмоқда. Бу ҳол инсоннинг яшаб қолиши ва истикболи билан боғлиқ талай муаммоларни келтириб чиқармоқда. Шу боис ирсиятга қандай ахлоқий мезонлар, мақсад-муддаолар, қайси қадриятларга таянган ҳолда ёндашиш масаласи тобора долзарб аҳамият касб этмоқда.

БИР ЁҚЛАМА ТАФАККУР – тафаккурнинг чеклангани, унинг воқеликни тўлиқ ва холисона ифода эта олмаслигини англатувчи т. Б.ё.т. моҳиятига кўра, инсон, жамият ва ижтимоий воқеликда юз бераётган

Ўзгаришлар, воқеа-ҳодисаларни асл ҳолича акс эттирмаслик, уни бузиб талқин этиш ёки аксинча, бўрттириб кўрсатиш шаклларида намоён бўлади. Б.ё.т. инсон маъ-ятининг чекланган маҳсули ҳамдир. Зеро, инсон тафаккурга эга мавжудот сифатида дунёни нафақат англаши, балки уни тўғри талқин этиши орқалигина фаолият юритиши мумкин. Шу маънода, Б.ё.т.га эга бўлган кишининг маънавий қиёфаси, инсонларга, оилага, жамиятга нисбатан муносабат и адоват, ётсираш ёки бефарқлик касб этиши мумкин. Б.ё.т. жамиятнинг маълум тарихий даври (жамият тараққиётининг аграр, саноатлашган, индустриал, ахборотлашган даврлари), мавжуд ижтимоий тузум (ибтидоий, қулдорлик, феодал, капиталистик, коммунистик), ижтимоий замон ва макон хус-ятлари билан ҳам узвий боғлиқдир. Мас., кишиларнинг собиқ тоталитар тузумдаги тафаккури ва ҳозирги мустақиллик давридаги дунёқарashi ёки XIX а.даги дунёни англаши ва бугунги тобора глобаллашиб бораётган ахборот а.идаги фикрлаш тарзи ўртасида катта фарқ бор. Б.ё.т. ижтимоий воқелик бўлиши билан бирга индивидуал хус-ятга ҳам эга, яъни алоҳида олинган инсоннинг қарашлари ва тафаккур тарзида ҳам у ёрқин намоён бўлади. Бунда инсоннинг ижтимоий келиб чиқиши, жамиятнинг муайян табақасига мансублиги, оилавий шароити, фаолияти, турмуш тарзи, маълумот даражаси, мад-й кадриятларга муносабат и, дўстлари, яшаш даражаси ва сифати каби омиллар муҳим аҳамият касб этади. Азалдан Шарқ мутафаккирлари томонидан инсоннинг Б.ё.т.ини таълим-тарбия, камолот сари интилиш, ўқиш, изланиш орқали бартараф этиш мумкинлиги таъкидланади. Мас., Абу Наср Форобий (“Фозил одамлар шаҳри”), Абу Али ибн Сино (“Тиб кунунлари”), Ғаззолий (“Қимёи саодат”), Алишер Навоий (“Маҳбуб ул-қулуб”) инсон тафаккурини ривожлантиришда нафақат наз-й билим, тажриба ва кўникмаларни шакллантириш, балки машқ қилиш орқали хотирани чархлаш, оғзаки ва ёзма нутқни ўстириш, қироат ва ҳ.к. ҳам беқиёс аҳамият касб этишини уқтирганлар. Мустақиллик даврида баркамол авлодни вояга етказиш мақсадида таълим тизимини ислоҳ қилиш борасида амалга оширилаётган ўзгаришлар эркин фикрга эга бўлган комил инсонларни тарбиялашда катта аҳамиятга эга. Президентимиз таъкидлаганидек, “Фарзандларимизни мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга бўлган, онгли яшайдиган комил инсонлар этиб вояга етказиш – таълим-тарбия соҳасининг асосий мақсади ва вазифаси бўлиши лозим”. Бугунги кун тафаккури даъватларига, ҳар қайси халқнинг тилида ва дилида бўлган кўпдан-кўп саволларга тўлақонли жавоб бериш, замоннинг асосий хус-ятлари, башариятнинг рив-ш тамойилларини ўзида яққол акс эттириши, энг устувор тенденцияларни ҳар томонлама ёритиши, таҳлил қила билиши зарур. Бу эса эски тузум асорати бўлмиш Б.ё.т.ни тўлиқ бартараф этиш, ижтимоий -сиёсий тафаккур ривожини янги босқичга олиб чиқишни талаб этади. *Анвар Қодиров*

БИРДАМЛИК – кишиларнинг муайян ғояда якдиллиги, маълум бир фаолиятни амалга ошириш жараёнида ҳосил бўладиган маънавий яқинликни англаувчи т. Б. бир гуруҳ кишилар маълумоти, меҳнати, малакаси, касбий маҳорати ва фаолият кўникмаларининг ўзаро мутаносиблигидир. Жамият учун, умуман кўпчилик учун фойдали бўлган, яъни унум, рағбат, фаровонлик келтирувчи омилларнинг барчаси ҳам Б. тамойилига мос келавермайди. Бунда

кишилар фаолият жараёнида умумий Б.га келишлари шарт ҳисобланади. Ш-дек, ижтимоий Б.нинг қадри фақатгина моддий неъматлар билан ўлчанмайди, балки маънавий эҳтиёжларнинг қондирилишида ҳам унинг аҳамияти беқиёсдир. Кенг маънода, ижтимоий н.назардан қаралганда ўз вақтида солиқлар тўлаш ёки Ватанни ҳимоя қилиш, касаба уюшмалар фаолияти соҳаларида ҳам тенглик ва ижтимоий меъёрларга риоя этиш талаб этилади. Б. айрим ҳолларда ижтимоий адолатнинг эквиваленти сифатида қонун-қоидаларга риоя қилиш, муайян ғоя ва режалар бошида ўзаро келишув ва илиқ муносабат лар замирига қурилади. Б.нинг жамиятшунослик фанида ўрганиладиган қоидалари бозор иқтисодиётига эга бўлган барча демократик жамиятларда кенг тарқалган. Б. қоидалари ҳаётга қанчалик мустаҳкам жорий этилса, фуқаролик жамиятининг иқт-й пойдевори шунчалик мустаҳкам бўлади. Б. ижтимоий барқарорликнинг зарурий асоси ҳисобланади. Б. шакл, қоида ва меъёрларининг ҳаётга тобора кенгроқ жорий этилиши инсон манфаатларини уйғунлаштириш, фуқаролик жамиятини шакллантиришга кўмаклашади. Зеро, Б. демократик жамиятда мувозанатни таъминловчи муҳим механизм бўлгани сабабли ҳам фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёнлари бу қадриятга тўла-тўқис таяниши табиийдир. Тадрижий ва барқарор рив-ш йўлига кирган жамиятда ижтимоий Б.га тўлароқ эришилади. Гарчи, Б. нисбий т. бўлиб, барча учун бир хил бўлмаса-да, демократик жамиятда уни амалга оширишнинг қатъий қоида ва меъёрлари таъминланади, Б.нинг ўзи жамият ҳаётининг муҳим меъёрига айланади. Ўз-нда Б. умумий яқдилликни қарор топтириш ва жамиятнинг янги сиёсий тизимини шакллантиришдан иборат ислохотларни амалга оширишнинг муҳим шарти сифатида ўрта қатламнинг вужудга келиши, унинг демократик қадриятлар учун муҳим ижтимоий асосга айланиши, шу тариқа жамиятнинг бойлар ва камбағалларга кескин ажралиб қолишининг олдини олишга ҳам хизмат қилади. Халқимизнинг тарихан шаклланган қадриятларига кўра, ижтимоий Б. моддий фаровонлик ва маънавий бойлик уйғунлигини талаб этади. Бу эса, ўз навбатида, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқариш, мулкка эгалик ҳиссини мустаҳкам қарор топтириш, барча фуқароларнинг ўз имкониятлари ва қобилиятларини тўлиқ намоён қилиши, инсонлар манфаатлари уйғунлигини таъминлаш каби муҳим демократик қадриятларга асосланади. Жамиятимизда Б.ни мустаҳкамлашда давлат, нодавлат нотижорат ташкилотлар, сиёсий партиялар, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг демократик тартибот, қонунчилик муҳитини жорий этишдаги яқин ҳамкорлиги муҳим аҳамият касб этади. *Ваҳоб Кўчқоров, Дилмурод Бозаров*

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ (БМТ) – 1945 йилда тинчлик ва хавфсизликни сақлаш учун тузилган, миллатларнинг умумманфаатини ифода этадиган, дунё давлатларининг ўзаро ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлашга хизмат қиладиган энг нуфузли халқаро ташкилот. БМТнинг мақсади – халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, бунинг учун тинчликни бузувчиларга қарши биргаликда чоралар кўриш; халқларнинг тенг ҳуқуқлиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойили асосида барча миллатлар

ўртасида дўстона муносабат ларни шакллантириш ва ривожлантириш; иқт-й, ижтимоий , мад-й ва инсоний характердаги халқаро муаммоларни ҳал этишда ҳамкорликни амалга ошириш. БМТ қароргоҳи – Нью-Йоркда, Женевада эса БМТнинг Европа бўлими жойлашган. БМТнинг инсон ҳуқуқлари бўйича комиссияси БМТ иқт-й-ижтимоий Кенгашининг ёрдамчи органи бўлиб, унинг таркибига 1946 йилнинг 15 феврида тузилган иқт-й-ижтимоий Кенгаш сессиясида 3 йил муддатга сайланадиган вакиллар киради. Комиссия фаолияти БМТ Низоми тамойилларига қатъий амал қилиш асосида инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, бу борадаги саъй-ҳаракатларни қўллаб-қувватлаш мақсадида давлатлараро ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш ва мустаҳкамлашга йўналтирилган. Унинг фаолиятига БМТ иқт-й-ижтимоий Кенгаши ва Бош Ассамблеясига инсон ҳуқуқлари ҳимояси масалалари бўйича тавсиялар ва маърузалар тақдим этиш, ш-дек, шу соҳага оид Халқаро конвенциялар лойиҳаларини тайёрлаш киради.

БИХЕВИОРИЗМ (инг. *behaviour* – хулқ) – 1) психология фани доирасида ривожланаётган илмий йўналишлардан бири. Унинг тадқиқот предмети кузатиш мумкин бўлган хатти-ҳаракат, фаолиятни ўрганишдан иборат; 2) ҳайвонлар хатти-ҳаракатини ўрганиш асосида уларни инсонни тадқиқ этиш ва фаолиятини бошқариш соҳасида қўллашга таянган ёндашув. Б. га XIX а. охири ва XX а. бошида америкалик олим Э. Торндайк томонидан асос солинган. Фал-й асоси – *прагматизм*. Б. вакиллари амалий психология ва унинг интроспектив (ўзини ўзи кузатиш) услубига қарши чиқиб, эмпирикларни субъективизмда айблайди. Бихевиористлар назарида, психология фал.га эмас, балки табиатшунослик фанларига таяниб кузатиш, эксперимент ўтказиши, субъектив услубдан объектив услубга суяниши лозим. Б. тирик мавжудотлар руҳий дунёсини ўрганиш бевосита ҳиссий органлар ёрдами билан акс эттириладиган нарса ва ҳодисаларга йўналтирилиши керак, деган ғояни илгари суради. Б. наз-ясига кўра, психология фанининг предмети психикани эмас, балки инсон ва ҳайвонлар хатти-ҳаракатини ўрганишга йўналтирилмоғи лозим. Б. вакилларининг фикрича, психологиянинг бош вазифаси фақат ташқи таъсир билан унга қайтариладиган реакциялар ўртасидаги боғланишларни аниқлашдан иборатдир. Б.нинг маъ-ятга зид жиҳати шундаки, у онгнинг инсон хулқида тутган ўрни ва уни илмий жиҳатдан ўрганиш мумкинлигини инкор этади. Ўтган а.нинг бошларида Б. тамойил ва усуллари педагогика соҳасида, хус-н, болаларни тарбиялашда кенг қўлланган. Ҳозирги вақтда айрим Ғарб мам-тларда руҳий хаста кишиларни даволашда фойдаланилмоқда.

БОБУР, Заҳириддин Муҳаммад (1483-1530) - ўзбек халқининг йирик мутафаккири, давлат арбоби, ўзбек мумтоз адабиётининг кўзга кўринган вакили, тарихчи олим, шоир ва таржимондир. У темурийлар авлодидан бўлиб, Ҳиндистонда «Буёқ мўғуллар империяси» деб ном олган давлатнинг асосчиси ҳисобланади. Б. Андижонда туғилди. Болалик йиллари шу ерда ўтди. Унинг отаси Умар Шайх темурийлар сулоласига мансуб бўлиб, ўша даврда Фарғона вилоятида ҳокимлик қилар эди. Б. сарой муҳитида тарбияланди, ёшлигиданок,

илм-фанга меҳр қўйди, айниқса, адабиёт ва тарих билан қизиқа бошлади. Отаси Умар Шайх вафотидан кейин Б. 12 ёшда тахтга ўтириб, давлатни бошқариш билан машғул бўлди. Б. яшаган давр мураккаб воқеаларга бой бўлиб, тахт учун кураш авжга чиққан эди. У давлатни марказлаштириш ва кучли империя тузиш мақсадида Самарқандга юриш қилади ва бир неча уринишлардан сўнг 1496 йилда Самарқандни эгаллайди. Орадан 100 кун ўтиб шаҳарни ташлаб, Андижонга — унга қарши кўтарилган ғалаённи бостириш учун кетишга мажбур бўлади. Б. Андижонни қўлга киритиш учун катта куч сарфлаб 2 йилдан кейингина уни эгаллайди. Кейин яна Самарқандга юриш қилади ва иккинчи марта ишғол қилади. Лекин бу вақтда, яъни 1500 йилда Самарқандга Шайбонийхон катта куч билан бостириб киради. Натижада Б. аскарлари билан Самарқандни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Б. Самарқандни эгаллаш учун яна бир неча бор ҳаракат қилиб, Шайбонийхон билан жанг қилади, лекин истаган натижага эриша олмайди. Охири 1504 йилда у 300 дан ортиқ навқари билан Кобулга қараб йўл олади. XVI а. бошларида Афғонистон тарқоқ эди. Б. турк ва афғон қабилаларини ўзига бўйсундириб, Кобул, Ғазни шаҳарларини қўлга киритади, 1508 йилда ўзини шу ернинг ҳокими деб эълон қилади. Умуман, Б. Афғонистонда 1504 йилдан 1526 йилгача подшоҳлик қилди. Шу давр ичида тарқоқ қабилаларни бирлаштирди, мам-тни иқт-й ва сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлади. У доимо кучли, марказлашган давлат тузиш орзусида бўлди. Б. мам-т ободончилиги, илм-фан ривожига катта эътибор берди, ўзи ҳам рубоий ва ғазаллар битди. Афғонистоннинг хўжалиги ва мад-тига катта эътибор берди, ариқ ва каналлар очди, чорбоғлар солди, йўл, кўприклар қурди, мактаб ва мадрасалар бино қилди, Бухоро олуси, найшакар ва б. хил дарахт кўчатларини келтириб эктирди. Б. маҳаллий аҳолининг диний эътиқодларига, урф-о.ларига эркинлик берди, ерли амалдорларни иззат-ҳурмат қилди. Булар Б.нинг шон-шуҳратини ошириб юборди. Б. ўзининг тобора мустаҳкамланиб бораётган давлатини кенгайтириш мақсадида 1526 йилда Деҳли томон юриш қилади. У 1526 йил 21 апрелда Панипат жангида Деҳли султони Иброҳим Лўдий бошчилик қилган армияни енгиб, Деҳлини эгаллайди. Б.нинг Ҳиндистондаги кейинги фаолияти, унинг иқтисодиёт, мад-т, илм-фан, маърифатпарварлик соҳасида қилган ишлари Ҳиндистон тарихида катта роль ўйнади. Б. бу ерда марказлашган кучли давлат барпо қилди. Унинг даврида Ҳиндистоннинг қўшни мам-тлар, хус-н, Россия ва Ў.О. билан алоқаси кучайди. У мам-т ободончилигига катта эътибор берди, шаҳарларни ривожлантирди, ирригация иншоотлари қурдирди, боғлар барпо қилди. Б. илм-фанни ривожлантиришга, олим ва шоирларга ҳомийлик қилишга интилди. У 1530 йилда Аграда вафот қилди. Кейинчалик унинг хоки Кобулга келтирилиб, дафн этилди. Б. ўзбек адабиёти, тарих, география, фал. фанларига улкан ҳисса қўшган мутафаккир. Уни бутун жаҳонга танитган асари «Бобурнома»дир. «Бобурнома» жуда қимматли адабий-тарихий асар бўлиб, у XV а. охири XVI а.нинг 30- йилларигача бўлган мураккаб тарихий даврни ўз ичига олади. Б. ушбу асарда Мовароуннаҳр, Афғонистон, Хуросон ва Ҳиндистонда рўй берган сиёсий воқеаларга батафсил тўхталади. Унда ўзаро урушлар, тахт учун курашлар, халқ аҳолининг ёмонлашуви ва б. воқеалар баён қилинади. Асарда,

ш-дек, Б. Андижон, Самарқанд, Кобул ва Дехлидаги ўз фаолиятига ҳам тўхталади. Бундан ташқари, Б. аруз вазни ва қофияга бағишланган «Муфассал» номли асар ёзган, ҳуқуқшуносликка оид унинг «Мубаййин» рисоласи ҳам маълум, мусиқага бағишланган «Мусиқа илми» номли китоб ҳам битган. Ш-дек, Б. Хўжа Ахрорнинг «Волидия» рисоласини форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Б. ўзининг лирик асарлари билан машҳур бўлиб, у ғазал, рубоий, маснавий ва б. шеърларида ўз ўтмишдошлари Умар Ҳайём, Ҳофиз, Навоийларнинг энг яхши анъаналарини давом эттиради. У гуманист шоир бўлиб, инсонни, унинг эркини, бахтини куйлайди, ишқ-муҳаббат, вафодорлик, меҳру шафқат ҳақида сўз юритади. Б. маърифатни халқ орасига ёйишга, илмни жамият равнақи йўлида хизмат қилдиришга интилди.

БОЗОР – 1) ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар (сотувчилар ва харидорлар) ўртасида пул орқали айирбошлаш жараёнида вужудга келадиган муносабат лар йиғиндиси; ушбу жараён амалга ошадиган жой. Б.да моддий ва маънавий ҳаёт, мад-т ва маъ-ятнинг ўзаро уйғунлиги таъминланади. Б.лар қадимдан кишилар ўртасида турли алоқалар ўрнатиладиган, мад-й тадбирлар ўтказиладиган жой ҳисобланган. Б. муносабат лари кишилардан лафзи ҳалоллик, ўзаро манфаатдорлик ва ҳамкорликни тақозо этади. Б. объекти Б.га, айирбошлаш муносабат ларига жалб қилинган иқт-й фаолият маҳсули, иқт-й захиралар, товар, пул ва унга тенглаштирилган молиявий активлардан ташкил топади. Б. субъектлари Б.нинг, айирбошлаш муносабат ларининг қатнашчилари, яъни ишлаб чиқарувчилар (сотувчилар), истеъмолчилар (харидорлар) ва воситачилар ҳисобланади. Б. мувозанати Б.даги талаб ҳамда таклифнинг миқдорий ва таркибий жиҳатидан бир-бирига мувофиқ келишидир. Агар шундай мувофиқлик бўлмаса, Б. мувозанати издан чиқади. Б.нинг вазифалари қуйидагилардан иборат: а) ишлаб чиқариш билан истеъмолнинг ўзаро боғлиқлигини таъминлаш; б) Б. ишлаб чиқаришининг янгиланиб туриши, яъни бу жараённинг узлуксиз давом этишига шарт-шароит яратиш; в) иқтисодиётни тартибга солувчи восита сифатида хизмат қилиш; г) турли мам-тлар, миллатлар ва элатлар, худудлар ҳамда алоҳида кишилар ўртасида ўзаро манфаатли иқт-й ва ижтимоий , мад-й алоқаларни ўрнатиш. *Ҳасан Абулқосимов*

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ – товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва пул муомаласи қонун-қоидалари асосида ташкил этиладиган ҳамда бошқариладиган иқт-й тизимдир. Б.и. эркин товар-пул муносабат ларига асосланади, унинг негизида товар ва пулнинг турли шакллардаги ҳаракати ётади. Б.и.нинг энг муҳим умумий белгилари қуйидагилардан иборат: мулкчилик шаклларининг хилма-хиллиги; тадбиркорлик ва танлов эркинлиги, рақобат кураши ва муҳитининг мавжудлиги; юқори фойда ва нафга интилиш иқт-й фаолиятнинг ҳаракатлантирувчи кучи экани; эркин бозор нархларининг талаб ва таклиф, рақобат асосида вужудга келиши; давлатнинг иқтисодиётга аралашувининг чеклангани. Б.и.ни тарихан шаклланган икки турга ажратиш мумкин. Биринчиси, классик ёки эркин рақобатга асосланган ҳамда фақат объектив бозор қонунлари ҳамда нарх ва рақобат регуляторлари асосида ўзини-ўзи

тартибловчи, кам таъминланган аҳоли қатламлари, ишсизлар, камбағал ва қашшоқ кишилар ижтимоий ҳимоя қилинмайдиган соф Б.и.дир. Соф Б.и. узоқ вақт давомида шаклланиб, ғарбдаги ривожланган мам-тларда XIX а. охиригача амал қилган. Иккинчиси, ҳозирги замон бозор механизми ва давлат томонидан тартибга солинадиган Б.и. бўлиб, XIX а.нинг охири ва XX а. ўрталаригача бўлган даврда шаклланиб, ҳозирги вақтгача такомиллашиб, ривожланиб келмоқда. Б.и.нинг бу шакли хилма-хил, яъни хусусий, давлат, жамоа ва аралаш мулк шаклларига асосланади, иқтисодиётни тартибга солишда давлат фаол иштирок этади, хўжаликларни юритишда бизнес режаси ва маркетинг, менежмент тизими орқали бошқариш кучаяди, кам таъминланган аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизими амал қилади. *Ҳасан Абулқосимов, Рустам Ҳасанов*

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ – бозор иқтисодиётининг амал қилиши учун зарур бўлган шарт-шароитларни вужудга келтириш, яратиш давридир. Бозор иқтисодиёти умумбашарий тизим бўлгани учун дунё давлатларининг деярли барчаси шу йўлдан бормоқда. Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, бозор иқтисодиётига инқилобий (революцион) ёки тадрижий (эволюцион) йўл билан ўтиш мумкин. Биринчи ҳолда, туб ислохотларни ўтказиш, аввалги тизимни ва таркиб топган иқт-й муносабат ларни бирданига ва батамом синдириш, тугатиш асосида замонавий бозор иқтисодиётига ўтишни тақозо этиб, “фалаж даволаш” усули (“шоковая терапия”) деб аталади. Бундай жадал ўзгаришлар аҳолининг кенг қатламлари турмуш даражасининг кескин пасайиб кетишига, кишиларнинг оғир, тушкун ҳолатга тушиб қолишига, ишсизлик, камбағаллик ва қашшоқликнинг кучайишига олиб келади. Тадрижий йўл эски иқт-й муносабат ларни босқичма-босқич янги бозор муносабат ларига айлантириш орқали замонавий бозор иқтисодиётига ижтимоий ларзаларсиз, аҳоли турмуш даражасининг кескин пасайиб кетишининг олдини олган ҳолда ўтишни таъминлайди. Ўз-н замонавий, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига босқичма-босқич, яъни тадрижий йўл орқали ўтиш моделини танлади. Бу йўл Б.и.ў. борасида тўпланган жаҳон тажрибасига, мам-тнинг табиий-моддий бойликлари, аҳолининг тарихий, миллий мад-й анъаналари, юксак кадриятлари ва маъ-ятига асосланган. Президент И.А. Каримов томонидан асослаб берилган замонавий Б.и.ў. йўли илмий жиҳатдан пухта ишлаб чиқилган ва мустақиллик йилларида ўзининг ижобий натижалари билан дунё жамоатчилиги томонидан “ўзбек модели” деб эътироф этилган туб ислохотларни амалга ошириш йўлидир. *Ҳасан Абулқосимов*

БОЗОР ИСЛОҲОТЛАРИ – бозор иқтисодиёти ва бозор муносабат ларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи. Б.и. ўз мазмунига кўра иқт-й ислохот бўлиб, хўжалик юритиш тизимида, иқтисодиётни бошқаришда, иқт-й сиёсатни амалга ошириш йўллари ва усулларида йирик қайта қуришлар, ўзгартиришлар, иқт-й тизимни такомиллаштириш ёки эски тизимлардан янгисига ўтиш мақсадида амалга оширилади. Ислохотлар иқт-й тизимнинг самарадорлиги қониқарсиз бўлган, иқт-й инқироз ва тангликлар юз берган, кишиларнинг эҳтиёжларини етарли даражада қондирмаган ҳолларда

мам-т ўз тараққиётида бошқа мам-тлардан орқада қолган шароитларда ўтказилади. Иқт-й ислохотлар ларзаларсиз, аниқ мақсадлар кўзланган ҳолда, парламент қабул қилган қонунларга биноан ва давлат раҳбарлигида амалга оширилади. Ўз-нда амалга оширилаётган Б.и. ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтишга қаратилган. Унда Президент Ислам Каримов томонидан ишлаб чиқилган бешта муҳим тамойил асос қилиб олинган: иқтисодиётни мафкурадан холи қилиш, унинг устунлигини таъминлаш; ўтиш даврида давлатнинг бош ислохотчи бўлиши; қонун устуворлиги ёки барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги; кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошириш, давлатнинг ижтимоий ночор қатлам ва гуруҳларини ҳимоялаш, кўллаб-қувватлаш соҳасида кучли чора-тадбирларни амалга ошириш; бозор муносабат ларини босқичма-босқич қарор топтириш. Бозор муносабат ларига ўтишнинг “ўзбек модели” жаҳон тажрибаси, республиканинг ўзига хос шароитлари ва хус-ятлари, халқимиз анъаналари, урф-о.лари ва турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, ўтишдаги иқтисодиётни бир ёқлама ривожлантиришнинг оқибатларига барҳам беришга асосланган. У бошқа соҳалар, жумладан, маънавий соҳадаги ислохотлар билан узвий боғлиқ ҳолда амалга оширилмоқда. Юртбошимиз таъкидлаганидек, мам-тимизда иқт-й ўнгланиш, иқт-й рив-ш жараёнлари маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун равишда ривожлантирилиши давлатимиз ва жамиятимизнинг доимий диққат марказида бўлиб келмоқда. Шу саб. Б.и. бошқа соҳадаги ислохотлар каби пировард натижада ягона мақсадга – инсон манфаатларини таъминлаш, халқимиз учун муносиб турмуш шароитини яратиш, одамларнинг даромади ва фаровонлигини изчил ошириб бориш, ҳар бир инсонга ўзининг интеллектуал, касб ва маънавий салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур имкониятлар яратиб беришга қаратилган. *Ҳасан Абулқосимов, Мавлуда Абдужамилова*

БОРЛИҚ – олам ва ҳар қандай турдаги мавжудликни ифодалайдиган фал-й категория. Мифология, дин ва натурфал.да мавжудликнинг манбаи нима, деган муаммони ҳал этишга уринишлар кўп бўлган. Собиқ иттифоқда устувор бўлган “Б.” т.си моддийлик билан айнийлаштирилиб ва мутлақлаштирилиб, “онг” т.сига қарама-қарши кўйилган эди. Янги замон фал.сида Б.нинг тўрт шакли фарқланади: табиий, ижтимоий, маън-й, инсон Б.и. Ҳозирги замон фал.сида Б.нинг муқобили – “йўқлик” т.си ҳам атрофлича ўрганилмоқда.

БОТИН (араб. яширин) – асосий фал-й т.лардан бири бўлиб, муайян нарса, воқеа-ҳодиса, жараённинг ички мазмун-моҳияти деганидир. Б. зоҳирнинг зидди, ичкининг муқобилидир. Б. зоҳир каби Аллоҳнинг исмларидан бири бўлиб, ушбу маънода у барча сиру асрор ва яширин нарсаларнинг билгувчиси, барчанинг ваҳму тасаввуридан яшириндир, ҳеч бир кўз уни кўришга ва ҳеч қандай ваҳму хаёл уни қамраб олишга қодир эмас. Б. аҳли илоҳий сиру асрордан воқиф бўлган орифлардир. Б. илми (илмул ботин): ботиншунослик, инсон қалбининг аҳволини билиб олиш – “тахлия”дан иборат. Ушбу илмни тариқат, ҳақиқат ва тасаввуф илми деб ҳам атайдилар. Тахлия, яъни бўшатмоқ, тасаввуф ва фал.

атамаси сифатида ботинни (ички дунёни) ёмон ахлоқ ва ёвуз хислатлардан бўшатиб, тангридан бандани узоқлаштирувчи нарсалардан ўзини тийишни англатади. Б. баъзи ҳолларда ақлнинг амалий кучига ишонч, ақл билан нарса-ҳодисаларнинг асл мазмунини англаб олишни англатади. Баъзи кишилар назарида ҳар бир зоҳирнинг Б.и бор, оламнинг зоҳирий (юзаки) маъносини эмас, балки Б.ий, яъни ички маъносини англаб олиш лозим. Инсон ташқи томондан қандай кўринишидан қатъи назар, унинг Б.ий ҳиссиёти, қалби, кўнгли ниҳоятда нозик ва маънавий жиҳатдан бой бўлиши, ва аксинча, сиртдан қараганда, кам-кўстсиз, салобатли кўринган киши ҳиссиётсиз, қалби кўр бўлиши ҳам мумкин. Б. инсонга бахш этилган неъмат, у буюк кишиларнинг зоҳирий фаолиятида ёрқин ифодасини топган.

БОШҚАРУВ МАДАНИЯТИ – бошқарув ва раҳбарлик соҳасида муайян мақсадга эришиш йўлида инсоний салоҳиятни рўёбга чиқаришга қаратилган мад-й-маъ-й тадбирлар мажмуи ва уларни амалга ошириш жараёнининг намоён бўлишини англатувчи т. Б.м. бошқарилаётган ҳар қандай объектга нисбатан ишлатилади. Ш.у. Б.м.ни жамиятни бошқаришда ҳам, ташкилот ва муассасаларни бошқаришда ҳам кузатишимиз мумкин. Ўз моҳиятига кўра, Б.м. ташкилот фаолиятида иштирок этувчи барча бўлимлар фаолиятини ўзаро мувофиқлаштириш ва ташкилот миқёсида тарбиявий ишларни амалга ошириш функциясини бажаради. Б.м. ходимлар фаолияти, мақсад-муддаолари ва уларнинг қадриятларини ҳисобга олган ҳолда бошқарувни амалга оширишдир. Оқилона тарзда ташкил этилган Б.м. ташкилотдаги мавжуд инсон ресурсларини жадаллаштириш ва шу орқали меҳнат самарадорлигини янада ошириш имкониятини яратади. Шу билан бирга, Б.м. қисқа муддатларда кам ҳаражатли ва салмоқли натижаларни қўлга киритиш имконини беради. Б.м.ни такомиллаштириш орқали муайян корхона аъзоларининг ички имкониятлари – билими, тажрибаси, ижодий салоҳияти, ходимларнинг ўзини намоён этишга интилиши каби омилларни рўёбга чиқариб ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имкони туғилади. Шу маънода, Б.м. ташкилот мад-ти, хулқ меъёрлари, ходимлар ўртасидаги ўзаро мулоқот такомиллашуви, меҳнатга бўлган оқилона муносабатнинг шаклланишига хизмат қилади. Жамият тараққиётининг янги рив-ш поғоналарига кўтарилиб бориши билан Б.м. ҳам давр талабига мос равишда мукаммаллашиб боради. Ҳозирги даврда ташкилот ёки корхонанинг самарадорлиги кўпроқ замонавий рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан белгиланади. Бундай шароитда ташкилотнинг Б.м. иложи борича инновацион лойиҳаларни жорий этишга қаратилган бўлиши лозим. Б.м. ташкилот миқёсида маъмурият ва ходимлар, жамият миқёсида эса ҳукумат ва фуқаролар ўртасидаги ўзаро муносабатнинг мазмун-моҳиятини ҳам ташкил этади. Шу боис Б.м. ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзгариб, мукаммаллашиб борадиган т.дир. Хус-н, жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида Б.м. кўпроқ демократик тамойилларни сингдириб бормоқда. Ташкилот миқёсидаги Б.м. раҳбарнинг қуйидагиларга муносабат ида намоён бўлади: ходимлар; мавжуд корхонада амал қиладиган фаолият технологиялари; ишлаб чиқаришга сарфланадиган вақт; корхона фаолиятини режалаштириш; ташкилот мақсадига

эришиш услублари; ходимларга нисбатан қўлланадиган рағбатлантириш ва жазолаш услублари; корхона миқёсида ходимларнинг лавозими бўйича ўсиш кўрсаткичлари ва ҳ.к. Б.м.ни мазкур жамиятдаги мад-тнинг бир кўриниши сифатида ҳам таърифлаш мумкин. Шу жиҳатдан, муайян ташкилот ва муассасадаги Б.м. давлат бошқарувида амал қилаётган мад-тнинг асосий жиҳатларини ўзида акс эттиради. Б.м.нинг асосий тамойилларини ишлаб чиқишда мазкур жамият мад-тини белгиловчи асосий омиллар, айниқса, миллий хус-ятларни ҳисобга олиш лозим. Бундан ташқари, иқт-й, ижтимоий ва сиёсий мақсадларни ўзаро мувофиқлаштириш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бундай зарурат корхона ёки ташкилот рив-шининг асосий шартидир. Б.м. ижтимоий назорат шакли сифатида мавжуд билимларни амалиётга муттасил татбиқ этиб бориш жараёни бўлиб, узлуксиз рив-ш, мукаммаллашиб бориш хус-ятига эга бўлиши ҳамда фаннинг сўнгги янгилик ва кашфиётларини акс эттириши лозим. Б.м.ни амалга оширувчилар раҳбарлардир. Замонавий раҳбарларни тайёрлашда уларнинг илмий ва мад-й салоҳиятини, Б.м.ни янада юксалтириш энг долзарб масаладир. Ҳозирги даврга келиб жамият бошқарувида Б.м.нинг уч асосий тури мавжуд: авторитар, демократик ва либерал. Ўз-н ҳукуқий давлат ва фуқаролик жамияти куриш йўлидан борар экан, жамият бошқарувида демократик бошқарув тамойиллари етакчи ўринга чиқмоқда ва Б.м. шунга мос тарзда намоён бўлмоқда. *Иброҳим Маҳмудов*

БОШҚАРУВ МАЪНАВИЯТИ – маъ-ят тамойилларининг бошқарув соҳасида намоён бўлиши, раҳбарга хос маънавий фазилатлар, жамият ва давлат ҳаёти, барча соҳалардаги бошқарувнинг маъ-ят талабларига мос бўлишини англатувчи т. Маълумки, мустабид тузум давридаги бошқарув жараёнида кишилар онгига бир томонлама маъ-ят ягона мафкура доирасида сингдирилар, у воқеликдан йироқ, мавҳум ва алоҳида мавқега эга бўлган жамият "элитасига хос" Б.м. шаклида намоён бўлар эди. Бу даврга хос бўлган бошқарув тамойилларининг мутлақлаштирилиши оқибатида жамият манфаати охир-оқибатда шахс манфаатига қарама-қарши қўйила бошлади. Бундай мафкуранинг инсон манфаатларини ифода этмаслиги, унинг миллийлиги ва ўзига хослигининг инкор этилиши жамият аъзоларининг тарғиб этилаётган ғоя ва қадриятлардан, эътиқод ва ишончдан бегоналашувига, иккиюзламачиликка олиб келди. Ваҳоланки, ҳар қандай бошқарув фаолияти муайян ҳудудда истиқомат қилаётган халқ ва миллатнинг маънавий фазилатларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши лозим. Б.м. қандай соҳага тегишли бўлмасин, бу борада фаолият юритаётган инсонларни ёруғ келажак сари етакловчи, уларнинг истиқболини ифодаловчи асосий омилдир. Ш.у. шахс маъ-яти жамоа ҳаёти ва бошқарувида қарор топган қадриятларга мос келмаган ҳолларда ходим ва бошқарув тизими ўртасида зиддият юзага келади. Айнан ш.у. ҳам бошқарув бўғини муайян жамиятда эъзозланувчи қадриятларнинг акс этиши унинг бошқарув самарадорлигининг муҳим омили сифатида эътироф этилади. Юртбошимиз "Юксак маънавият – енгилмас куч" асарида маъ-ятнинг бошқарув ходимлари фаолиятида тутган ўрни ҳақида тўхталиб, бундай дейди: **"Масъул раҳбарлик лавозимларига номзодларни танлашда ўтказиладиган суҳбат**

жараёнида уларнинг профессионал малакаси, билими, ташкилотчилиги, ҳаётий тажрибаси билан бир қаторда маънавий савиясига ҳам алоҳида эътибор қаратаман. Ва кўп ҳолларда, маънавият ҳақида берилган саволларга ҳар хил, баъзан эса бир-бирига қарама-қарши, қандайдир ноаниқ, саёз жавобларни ҳам эшитишга тўғри келади” (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 18-б.). Шу боис мам-тда давлат ва жамият бошқарувининг барча бўғинларида маънавий қадриятларимиз ва миллий ғоямизга таянган ҳолда раҳбар ходимларнинг янги авлодини шакллантиришга жиддий эътибор қаратилмоқда. *(Қаранг: Маънавиятнинг бошқарувда намоён бўлиши, Раҳбар маънавияти) Иброҳим Маҳмудов, Муртазо Қаршибоев*

БРУНО, Жордано (1548-1600) – италиялик буюк файласуф ва табиатшунос. У 1566-75 йилларда монастир ҳузуридаги мактабда таълим олган. Диний унвон ва файласуф илмий даражасига эга бўлган. Ўзининг диндорлик фаолиятидан қониқиш ҳосил қилмаган Б. дин ва черковга қарши чиқишлар қилган. Оқибатда католик черкови томонидан таъқиб остига олинган. Ж.Б. 1575 йилда монахликдан воз кечиб, Римга қайтади, сўнгра Швеция, Франция, Англия ва Германияда яшайди. Университетларда астрономия ва фалдан маърузалар ўқийди. Ўрта а. схоластик фал.сига, католик черковига қарши асарлар ёзади. 1582 йилда «Ғояларнинг сояси ҳақида» деб номланган биринчи фал-й асарини яратди. 1584 йилда «Кукун устидаги базм», «Ибтидо ва бирламчи сабаб ҳақида», «Коинот ва олам, чекланмаганлик ҳақида», 1585 йилда «Печаснинг сири, Килен эшагининг иловаси б-н», 1591 йилда «Жуда оз ва уч қиррали ўлчов ҳақида», «Сон-саноксизлик ва ўлчовсизлик ҳақида» каби асарлари нашр этилади. Мутафаккир 1592 йилда Италияга қайтади. Ўша йили ҳукмрон дин қоидаларига хилоф ишлар қилгани учун Венеция инквизициясининг кўрсатмасига мувофиқ қамоққа олинади. Етти йилдан ортиқроқ умрини инквизиция қамоқхоналарида ўтказди. Ундан фал-й, илмий-табиий ғояларидан воз кечишни талаб қиладилар. Б. ўз фал-й эътиқодида собит қолади. Бундан ғазабланган католик черкови Б.ни тириклайин гулханга ташлайди. Б. дин одамлар онгига сингдирилган ва алар мобайнида халқ маъ-ятининг асоси бўлиб келаётган диний анъаналар ва маънавий қарашларга ўз асарлари билан катта таъсир кўрсатгани сабабли кишилар тафаккурида католиклар ўрнатган диний, сиёсий, мад-й, ҳуқуқий ва иқт-й тартибларга нисбатан норозилик юзага кела бошлаган эди. Мантиқан олиб қараганда, жамиятда диний маъ-ят ҳамда қонунларнинг дунёвий маъ-ят ва қонунлар билан алмашилиши орқали юзага келган Европа Ренессанси даври Б. каби олимларнинг асарлари ва уларнинг халқ орасида кенг тарқалиши билан боғланади. Б.нинг фикрига кўра, фал.нинг асосий вазифаси табиат устида турган Худони ёки нариги дунёнинг сирларини эмас, балки табиатнинг ўзини ўрганишдан иборат бўлмоғи зарур. Б. фал.сидаги энг асосий ғоя — илоҳийлик ва табиийлик, моддийлик ва идеаллик, тана ва руҳият, ақлийлик ва ҳиссийлик, коинот ва ердаги ҳаётнинг диалектик алоқадорлиги муаммоларини аниқлаб беришдан иборат. Натурфал. ва космология соҳасида Б. бир қатор ғояларни илгари сурдики, улар тўлалигича ўрта а. илоҳиёти ва схоластикаси тамойилларига зид эди. Худди шу ғоялар уни бидъатчиликда айблаш учун инквизицияга асосли дастак бўлди. Б. коинот ва табиат чексиз-чегарасиз, унинг на

боши, на охири бор, деган фикрни илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилди. Мутафаккир коинотда мавжуд бўлган турли сайёралар ўртасида ўзаро алоқадорлик ва таъсир борлигини исботлашга уринди. Б. Ренессанс даври анъаналарини давом эттириб, билиш жараёнида ҳар қандай обрў-эътиборга сажда қилишга, уни мутлақлаштиришга қарши чиқди. Б. фай-фларнинг турли баҳс-мунозараларига сабаб бўлган ҳақиқатни аниқлаш жараёни секинлик билан амалга ошиши тўғрисидаги фикрни илгари сурди. Ушбу жараёнда инсоннинг ҳис-туйғулари, идроки, фаҳм-фаросати, фикр-мулоҳазалари иштирок этади. Б.нинг таъкидлашича, билиш жараёнида ҳиссий босқичнинг аҳамияти унча катта эмас, чунки ҳис-туйғу инсонга ақлни кўзғатиш, унга ички туртки бериш учун керак. Ақлни кўзғатиш, ҳиссиёт қандай такомиллашган бўлишидан қатъи назар, айрим ноаниқликлардан холи эмас. Б. таълимоти янги дунёқараш сари босилган улкан қадам эди.

БУДДИЗМ (*Будда* номидан олинган) – диний-фал-й таълимот, вужудга келиши жиҳатидан илк жаҳон дини. Б. асосчиси – шахзода Сиддхартха Гаутама (мил. ав. 567–488 йиллар) вафотидан сўнг “ҳақиқат нажоткори” – “Будда” деб атала бошлаган. Ягона таълимот сифатида шаклланган Б. 18та мактабга бўлиниб кетган. Бир неча бор уни бирлаштиришга уринишлар натижасиз яқунланган. Мил. I а.да б. хинаяна (кичик аравача ёки нажот топишнинг тор йўли) ва махаяна (катта аравача ёки нажот топишнинг кенг йўли) оқимларига бўлиниб кетган. Ҳиндистоннинг шимоли-шарқида вужудга келган Б. кейинчалик Хитой, Тибет, Жанубий-Шарқий Осиё, Япония, Мўғулистон ва б. давлатларда кенг тарқалган. Кушонийлар даврида Б. М.О.да ҳам давлат дини мақомига эга бўлган. Ҳозирги даврда Б.га 400 млн.дан зиёд эътиқод қилувчилар ва 1 млн. роҳиблар мавжуд. Б. фал.си ведалар матнлари асосида яратилган. Сиддхартха ўз таълимотининг асосий қоидаларини Банорасдаги тарғиботида “тўрт олий ҳақиқат” шаклида баён этган: 1) азоб-уқубат ҳақидаги таълимот; 2) азоб-уқубат сабаблари ҳақидаги таълимот; 3) азоб-уқубатлардан халос бўлиш ҳақидаги таълимот; 4) азоб-уқубатлардан қутулишнинг нажот йўллари топиш ҳақидаги таълимот. Бу сўнгги таълимотнинг ечими “Нажотнинг олижаноб саккизлик йўли”да ўз ифодасини топган: тақводорлик эътиқоди, қатъияти, сўзи, иши, турмуш тарзи, тақводорликка интилиш, тақводорликни орзу қилиш, тақводорлик фикру хаёли билан яшаш. Бу йўлга амал қилган одам оқибатда юксак камолотга эришади, яъни у архатга (чин ҳақиқатни англаб етган авлиёга) айланади ва нирванага ўтади. Б.да нажот бу дунёдан, яъни, сансарадан нирвана (рўшнолик)га ўтишдир. Б.да олам уч босқичли деб таърифланади. Унинг биринчиси энг юқори (арупалока) нирвана. Нирвана мутлақ осойишталик ҳукм сурадиган олам. У ерда инсон барча турмуш ташвишларидан халос бўлади, унинг ҳаётини истаклари ҳам, туйғулари ҳам, эҳтирослари ҳам бўлмайди. Нирвана – қайта туғилишлар силсиласининг олис қисми, инсоннинг бошқа қиёфаларга киришининг тўхташи (яъни жоннинг кўчиб юриши). Бошқа жаҳон динларидан фарқли ўлароқ, Б. талқинича, жон абадий эмас. Иккинчи олам (рупалока) – бодисатва, руҳий мавжудотлар билан тўлган жаннат. Унда Амиитабха (5 олий Будданинг бири, жаннатнинг

яратувчиси) ҳукмронлик қилади. Бу оламда руҳ гуноҳидан халос бўлган, лекин энг олий оламга кўтарилмаган авлиёлар яшайди. Оламнинг шу қисмидан кишиларга тўғри йўлни кўрсатиш учун Будда таълимоти юборилади, деб ҳисобланади. Учинчи олам (камолака) – бу энг қуйи оламдир. Унда одамлар ва ҳайвонлар яшайди. Оламнинг бу қисмида руҳ қафасда яшайди. У чангалдан қутулиш ва юқори оламга кўтарилишга ҳаракат қилади. Руҳ юқори оламга ўз-ўзидан эмас, балки одамларнинг савобли ишлари орқалигина кўтарилиши мумкин. Агар одамлар Б.га эътиқод қилсалар, уларнинг жони бир неча бор қайта туғилишдан сўнг жаннатга ва ундан сўнг нирванага кўтарилади. Ёмон кишиларнинг руҳлари эса, қуйи дунёда азобланиб, қафас ичида юраверади, юқори оламга кўтарилма олмайди. Агар инсон ҳирсий ҳис-туйғуларга берилиб кетса, ундан қутула олмаса, унинг руҳи бир неча бор қайта туғилишдан сўнг дўзахга тушади. Б. таълимотига кўра, ўлим инсонни ҳаёт азоб-уқубатларидан халос эта олмайди. Сансаранинг оғир азоб-уқубатларидан фақат узоқ қайта туғилишлардан сўнг архат ҳолатига эришган кишиларгина халос бўлиши мумкин. Тирик мавжудот қайта туғилиши натижасида нафақат инсоний, айти пайтда ҳайвон, ўсимлик, ёмон руҳ, худо киёфасида ҳам намоён бўлиши мумкин. Лекин, архат ва нирванага фақат инсонгина кўтарилма олади. Архат ҳолатига эришиш ва ундан нирванага ўтишнинг ягона йўли – бу “Нажотнинг олижаноб саккизлик йўли”дан инсоннинг ўз кучига таянган ҳолда онгли ҳаракат қилмоғидир. Агар инсоннинг ўзи ҳаракат қилмаса, ҳеч ким ва ҳеч нарса унинг бу дунё азоб-уқубатларидан халос бўлиб нирванага ўтишига ёрдам бера олмайди. Инсон ҳатто худоларга ҳам умид қилмаслиги лозим. Худолар инсонларни халос этолмайди. Зеро, уларнинг ўзлари ҳам бундай азоб-уқубатлардан холи эмас. Худоларнинг ўзлари ҳам сансара қонунларига бўйсунди. Фақатгина Будда ҳақиқий йўлни топгани учун худолардан юқори туради. Бироқ у ҳам одамларни нирванага ўтказма олмайди. У фақатгина инсонларни ҳақиқатдан хабардор қилади, азоб-уқубатлардан халос бўлишнинг тўғри йўлини кўрсатади, бу йўлда ҳар бир инсон ўзи мустақил равишда бормоғи лозим. Мил. ав. III-I а.ларда Будданинг халос бўлиши ҳақидаги ғоя дхармаларнинг олам ва инсон шахси ҳақидаги таълимотида фал-й жиҳатдан асослаб берилган эди. Уларнинг фикрига кўра, инсоннинг халос бўлиши худо марҳаматига боғлиқ, бунга муқаддас сураларни такрорлаш билан эришиш мумкин. Бу янги оқим анъанавий мазҳаб хинаянадан фарқли равишда, махаяна, деб ном олган. Махаяна асосчилари Будда таълимотига жаннат тўғрисидаги таълимотни ҳам қўшганлар. Бу таълимот оддий диндорлар учун нирванага қараганда анча тушунарли эди. Гаутама ягона Будда эмас. Бундай Буддалар махаянада 1000 нафарни ташкил этади. Уларнинг энг машҳурлари Гаутама Сиддартха, яъни, Будданинг асосчиси; Майтерия – келажак Буддаси, у келгусида дунёни бошқараётган Будданинг вориси; Манжушри-Будда – донолик тимсоли; Арибудда – дунёнинг яратувчиси; Амитабха (Амитаба) – жаннатнинг яратувчиси ва ҳукмдори. Махаянанинг ҳозирги даврдаги энг муҳим кўриниши – ламаизмдир. У XV а. охири - XVI а. бошларида Тибетда вужудга келган (тибетча лама – энг улуғ, олий Будда роҳиби) Будданинг барча ақидаларини қабул қилган ламаизмда инсон фақат ламалар ёрдамида нажот

топади, гуноҳлардан покланади. V а.да Будданинг алоҳида оқими – важраяна (“олмос аравача”) шаклланган. Важраяна фал.сининг характерли жиҳати йога амалиётини ҳисобга олган ҳолда Будданинг барча ғояларини умумлаштиришга интилишдан иборат. Хитойда Б. Дао Цзи таълимотига мослашган, *даосизм* билан ҳамоҳанг ҳолда ривожланган бўлса, Японияда бундай ҳолат *синтоизм* билан боғлиқ. Ҳозирги даврда Будданинг кўзга кўринган назариётчиси ва файласуфи Сузуки ҳисобланади. Будданинг муқаддас матнлари ва манбалари куйидагилардир: а) “Лалитавистара” (“Будда ҳаёти”), “Трипитака” (“Уч сават донолик”) ва Винойпитака (ахлоқий меъёрлар); б) Суттапитака (дуолар); в) Абхидхаммапитака (диний-фал-й масалалар баёни), “Дхаммапада” (Будда фикрлари, ғоялари). Б.да дхармаларнинг нореаллиги ёки шунёт (бўшлиқ) ҳақидаги таълимот Нагаржуна (2 а.) томонидан асосланган. Нагаржуна рисолалари барча махаяна сураларидан мантиқий исбот қилиниши ва изчиллиги билан фарқ қилади. Нагаржуна рационализи Будда мантиғи ривожда муҳим ўрин тутган. Унинг тафаккурнинг нореаллиги ва мутлақ интуитив билим тўғрисидаги таълимоти кейинроқ пайдо бўлган мактаблар (мадхьямика, вижняванада), айниқса, дзен-Б. таълимотига асос сифатида хизмат қилган. Дзен-Б. таълимоти VI а.да Хитойда пайдо бўлиб, айниқса, Японияда кенг тарқалган. Будданинг ва барча вужудларнинг ягона моҳияти ҳақидаги табиий йўл билан барча наз-й усуллардан юқори турадиган дао (йўл, тариқат) тўғрисидаги тасаввур дзен-Б.нинг асосини ташкил этади. Бошқа мактаблардан фарқли ўлароқ, дзен-Б. “йилт этиб кўриниш” тамойилини тарғиб қилади. Будданинг муҳим таълимотларидан яна бири Калачара (“Вақт ғилдираги”) ҳисобланади. Унинг моҳияти инсон ва коинотнинг ўзаро алоқадорлигида намоён бўлади. Дастлаб диний маросимларни рад этган Б. ўз тарихий тараққиёти мобайнида уларни тан олишига тўғри келган. Оқибатда сангха (роҳибларнинг меҳнат жамоалари) асосида монастырлар, черковлар, руҳонийлар иерархияси шаклланган. Б. оила, турмуш, байрамларни ҳам қамраб олиб, Б. тарқалган мам-тлар халқлари турмуш тарзига ҳозиргача таъсир кўрсатиб келмоқда. Б.нинг жаҳон мад-ти тараққиётига таъсири ҳам беқиёсдир. Б.га асосланган мад-т ўз фал-си, меъморчилиги, тасвирий санъати, адабиёти, тафаккур шакли билан ўзига хос руҳият дунёсини вужудга келтирган. 1950 йилда Умумжаҳон Буддистлар биродарлиги ташкил этилган. [*Саъдулло Йўлдошев*] *Анвар Абдусамедов*

БУНЁДҚОРЛИК – бунёд этиш, яратувчилик, ижодкорликни англатувчи т. Жамият тараққиётининг туб бурилиш даврларида, ўзгариш ва ислохотларни амалга ошириш жараёнида Б.нинг яратувчанлик, халқни бирлаштириш ва эзгу мақсадлар сари сафарбар этиш имкониятларидан самарали фойдаланиш катта аҳамият касб этади. Бугунги истиқлол даври ва мустақилликни мустаҳкамлаш жараёнида Ватанни севиш, юрт тинчлигини асраш, халқ фаровонлиги йўлида курашиш, эзгу амаллар ва савоб ишларни амалга ошириш – мам-тимиздаги Б.нинг маъно-мазмунини белгилайди. Тарих ҳам, бугунги ҳаётимиз ҳам ўз ғаразли мақсадларига эришиш учун юксак ғояларнинг жозиба кучидан

фойдаланишга уринувчи ёвуз кучлар ҳамма замонларда бўлишини кўрсатади. Қабих ниятли кучларнинг асл ниятларини фош этишда бунёдкор ғоялар асосидаги эътиқод ва дунёқарашнинг аҳамияти катта. Б. бунёдкор ғоялар таъсирида вужудга келади. Бунёдкор ғоялар таъсирида инсон эзгуликка етишиш, миллатлар ва давлатлар эса озодлик ва мустақилликка эришиш учун интилади, адолат ва ҳақиқат тантанаси йўлида курашади, буюк тарихий ғалабаларни қўлга киритади. “Бунёдкор ғоялар” т.си Ислоом Каримов томонидан наз-й жиҳатдан асослаб берилган. Бунёдкор ғоялар жамият ва одамлар, турли гуруҳ ва қатламлар, миллат ва давлатларни тараққиёт сари етаклайди, халқни эзгу мақсад йўлида биргаликда ҳаракат қилишга ундайди. Президентимиз таъкидлаганидек, ўзида гуманизм талабларини акс эттирадиган, инсон камолотига, жамият ривожига, миллат тараққиётига, халқнинг ирода ва интилишларига хизмат қиладиган, уни жипслаштириб, олий мақсадларга сафарбар этадиган ғоялар бунёдкор ғоялардир. Улар инсоннинг ички яратувчанлик моҳияти, ижодкорлик табиатидан келиб чиқади, одамларни комиллик ва фозиллик сари ундайди, имон-эътиқодини мустаҳкамлайди, ҳаётига ижобий мазмун бахш этади. Бунёдкор ғоя инсонни улуғлайди, унинг руҳига қанот бағишлайди. Соҳибқирон Амур Темурнинг пароканда юртни бирлаштириш, марказлашган давлат барпо этиш, мам-тни обод қилиш борасидаги ибратли фаолиятига ана шундай эзгу ғоялар асос бўлган. Ўз-н халқининг миллий мафқураси бунёдкор ғоялар тизимидан иборат. Бу ғоялар соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш, жамиятда ғоявий бўшлиққа йўл қўймаслик, янгича эътиқод ва дунёқараш эгаларини тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Эркин ва фаровон ҳаёт – одамларнинг юқори даражадаги моддий ва маънавий неъматларга эркин тарзда, ўзларининг бор қобилиятлари ҳамда имкониятлари эвазига эришишидир. Мустақиллик миллий қадриятлар, мад-т ва анъаналар, маъ-ятни тиклаб, одамларимиз қалбида миллий ғурур ва ифтихор ҳамда ватанпарварлик туйғуларини камол топтиришга замин яратди. Ш-дек, мустақиллигимизнинг ўзига хос мафқурасига айланган миллий ғоя минг йиллар давомида шаклланиб, сайқалланиб келган миллатимиз маъ-яти сарчашмаларидан, бутун инсоният тўплаган тажриба ва қадриятлардан озиқ оладиган Б.ни ўзида ифодалайди. “Бу соҳадаги энг асосий вазифамиз, – деб таъкидлайди Президент Ислоом Каримов, – миллий қадриятларимизни тиклаш, ўзлигимизни англаш, миллий ғоя ва мафқурани шакллантириш, муқаддас динимизнинг маънавий ҳаётимиздаги ўрнини ва ҳурматини тиклаш каби мустақиллик йилларида бошлаган эзгу ишларимизни изчиллик билан давом эттириш, уларни янги босқичга кўтариш ва таъсирчанлигини кучайтириш. Лекин турли қараш ва фикрга эга бўлган ижтимоий қатламлар, сиёсий куч ва ҳаракатларнинг ўзига хос мақсадларини уйғунлаштирувчи ғоя – юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ манфаати – барчамиз учун бирдек муқаддас бўлиши шарт. Том маънода, мана шундай олижаноб туйғулар миллий ғоямизнинг маъно-мазмунига, мана шу юртда яшайдиган ҳар қайси инсоннинг ҳаёт дастурига айланишига эришиш даркор”. Қиёмиддин Назаров, Ибодулло Эргашев

“БУНЁДКОРЛИК ЙЎЛИДАН” – Президент И.А.Каримов асарларининг 4-жилди (Т., «Ўзбекистон», 1996 й.). Ушбу жилдда Юртбошимизнинг Олий Мажлиснинг учинчи ва тўртинчи сессияларида, ш-дек, вилоятлар халқ депутатлари кенгашлари сессияларида, республика Вазирлар Маҳкамаси йиғилишида сўзлаган нутқлари, халқаро миқёсда ўтказилган учрашувларда сўзлаган нутқ ва суҳбатлари жамланган. Унда Ўз-нда миллий давлатчиликнинг маънавий асосларини яратиш, ш-дек, мустақил давлатимизда миллий хавфсизликни таъминлаш, халқаро ташкилотлар ва хорижий давлатлар билан ҳамкорликни йўлга қўйиш, мустақил давлат сифатида Ўз-ннинг халқаро обрў-эътиборини белгиловчи муҳим омиллардан бўлган ташқи сиёсат стратегияси баён этилган. “Биз қуриш, яратиш йўлидан бораверамиз” номли маърузада (1995 йил, 30 август куни ЎзР Олий Мажлиси III сессиясида сўзланган нутқ) юртимиздаги тинчлик-тотувлик, барқарорликни кўз қорачиғидек сақлаш, мулкчилик масаласида кескин ва қатъий ўзгаришлар яшаш зарурати, ҳақиқий мулк эгалари, янги пайдо бўлган мулкдорлар синфи шу давлатни, шу ижтимоий тузумни тиклаш учун, равнақ топтириш ва қўриқлаш учун ўзини аямаслигига эътибор қаратилади. Одамларимиз, аввало, фаолларимиз, жамоатчилигимиз тафаккурини ўзгартириш муҳим масала экани айтилиб, жамиятга янгича фикрловчи, боқимандалик кайфиятидан халос бўлган, ўзининг кучи, ақлу заковати, мулкига ишониб, ёруғ келажак, муносиб, эркин ҳаёт учун курашишга тайёр бўлган кишиларни тарбиялаш зарурати қайд этилади. Жамиятимиз ва унинг аъзолари мафкурасида Ватан, юрт ғояси устувор бўлмоғи кераклиги, миллий ғурур, миллий ифтихор ҳар қандай ишимизнинг пойдевори бўлмоғи лозимлиги таъкидланади. Бу муқаддас ғоялар, миллати ва эътиқодидан қатъи назар, шу юртда, шу заминда яшаётган ҳар бир инсон, ҳар бир фуқаронинг ҳаётига, онгига сингиши, ҳар бир фуқаро учун энг катта таянчга, энг катта ишончга, ҳақиқий иймонга айланиши даркорлиги таъкидланган. **“Истиқлолни ҳимоялаш, уни қадрлаш, улуғлаш ва унга хизмат қилиш миллий онгимизга, ақидамизга айлансагина, бизни танлаган йўлимиздан ҳеч қандай куч қайтаролмайди, қаддимизни буколмайди”**. Тўртинчи жилднинг бош ғоясига айланган ушбу даъват “Ватан мангу қолади” деб номланган Ўз-н мустақиллигининг 4 йиллиги муносабат и билан 1995 йил 31 августда ўтказилган тантаналарда сўзланган нутқда янада ривожлантирилади. Жумладан, бугунги кундаги энг буюк вазифа ва муқаддас бурч – Ўз-н тарихидан муносиб саҳифа очиш ва уни авлодлар учун ибрат бўладиган олижаноб, савобли ишлар билан тўлдириш экани қайд этилади. Ватан шон-шухрати, қудрати ва салоҳиятининг юксалиши учун фидокорона меҳнат орқали ҳисса қўшиш авлодларга мерос сифатида қолдириладиган энг буюк нарсадир, деган ғоя “Халқ ташвиши билан яшайлик”, “Истиқлол имкониятларидан оқилона фойдаланайлик”, “Бунёдкорлик фаровон ҳаёт асоси” каби асарларда ҳам ўз ифодасини топган. И.А.Каримовнинг 1996 йил 24 апрелда Парижда ЮНЕСКО Ижроия Кенгаши сессиясида сўзлаган “Ўтмишсиз келажак, ҳамкорликсиз тараққиёт бўлмайди” маърузасида ўз эрки ва мустақиллигини қўлга киритган Ўз-ннинг асосий вазифаси, аввало, жаҳон ҳамжамиятига фаол ва табиий равишда кириб бориш, ўзининг тинчлик, тенг ҳамкорлик,

демократия, инсон ҳуқуқлари, асл умуминсоний қадриятларга содиқлигини кўрсатишдан иборат экани таъкидланади. Ушбу жилдга киритилган асарлар, маъруза ва нутқларда жамият тараққиётининг муҳим омили бўлган малакали кадрлар, жумладан, раҳбар кадрлар тайёрлаш масаласига ҳам катта эътибор қаратилган. “Юксак малакали мутахассислар – тараққиёт омили” деб номланган 1995 йил 3 октябрда ЎзР Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг очилиш маросимида сўзланган нутқда давлат ва жамиятни биров асло четдан келиб қуриб бермаслиги, уни тақдири Ватан тақдирига пайванд бўлган шу мам-т фарзандлари бунёд этиши кераклигини таъкидланади. Эскича фикрлашдан холи бўлган ходимлар тайёрлашнинг янги ягона тизими вужудга келтирилгани, шунга мувофиқ ҳолда раҳбар кадрларни танлаш, тарбиялаш, жой-жойига қўйиш сиёсатида янги тамойилларга асослангани, яъни етакчиларга синфий, фирқавий эмас, миллий ғоя асосида талаблар қўйилгани қайд этилади. Шу боис ҳам етакчилар миллий қадриятларга асосланган ҳолда иш юритиши ва уларнинг маънавий юксалиши учун барча имкониятларнинг яратилиши устувор вазифа сифатида белгиланади. Нутқда илм ва тафаккур одамлар қалбига нур, онгига зиё, хонадонига файз-барака келтирадиган буюк мўъжиза экани таъкидланиб, маъ-яти юксак комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидоийликни ҳаёт мезонига айлантириш миллий ғоянинг негизини ташкил этиши баён қилинган.

Китобда миллий ғоянинг мад-й-маънавий соҳадаги асосий мақсадларини амалга ошириш воситаси ҳамда омиллари кўрсатиб берилган. Миллий ғоя халқни бирлаштирувчи, миллатни эзгулик сари етакловчи, баркамол авлодни тарбияловчи, буюк мақсадларни белгиловчи, ядро полигонларидан хавфлироқ бўлган мафкура полигонларида ғалабани таъминловчи ғоялар тизими экани ҳар томонлама асослаб берилган.

БУРЧ – маънавий соҳада юксак масъулият, лафзи ҳалоллик, ваъдага вафо қилишни; ҳуқуқий соҳада қонун ҳужжатлари, шартнома, иш бўйича юкланган мажбуриятни англатувчи т. Б. – инсон маъ-ятининг таркибий қисми, маъ-ят фал.сининг фундаментал категорияларидан бири. Бу т. шахс зиммасига қўйилган талабларга нисбатан масъулияти ва мажбуриятини бажариш маънавий заруратга айланишини ифодалайди. Маънавий қадрият – Б.нинг манбаи инсон бўлиб, унинг мазмун-моҳияти жамиятга, ижтимоий тузилмаларга муносабат ида намоён бўлади. Б. категорияси масъулият, ўзликни англаш, виждон, хулқ каби т.лар билан боғлиқ ҳолда юзага чиқади. Чунки Б. инсоннинг маънавий қиёфасини тавсифловчи т.дир. Б. ижтимоий -индивидуал хус-ят ва субъектив жихатларга эга. Аввало, у масъулият, мажбурият каби умуминсоний қадриятларга таянади. Ҳар бир киши учун умумий бўлган оила, ота-она, Ватан, халқ олдидаги умумий Б. билан бир қаторда, Б.нинг индивидуал даражаси ҳам мавжуд. Б. т.си муайян шахсга хос ваъдага вафо, ўз сўзида туриш, обрў-эътибор ва шаънини сақлаш каби хислатларда яққол намоён бўлади. Б.нинг ижтимоий -сиёсий ва ҳуқуқий асослари Конституция ва қонунларда ўз аксини топади. Унинг иқт-й асосларини турли шартномаларда яққол кўриш мумкин. Б. эркин,

англанган ҳолда танлаб олинган тақдирдагина маън-й-ахлоқий категория сифатида амал қилади. Б.нинг негизларидан бири иймон-эътиқод бўлиб, бундай сифатга эга инсон уни теран англайди, унга садоқатли бўлади. Инсон маъ-ятида Б.нинг алоҳида аҳамият касб этиши масаласи маъ-ятшуносликнинг долзарб мавзуларидан биридир. Б. виждон, эътиқод, масъулият каби т.лар билан мустаҳкам боғлиқ. Умуман, ҳаётда инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати замирида Б.га садоқат ёки хиёнат ётади. Б.нинг инсонлик Б.и, фуқаролик Б.и, оталик Б.и, оналик Б.и, фарзандлик Б.и сингари барча даврлар учун умумий бўлган т.лари ҳам, журналистлик Б.и, шифокорлик Б.и, олимлик Б.и каби касблар доирасидаги т.лари ҳам мавжуд. Б. т.сининг муҳим жиҳатларидан яна бири унинг маълум вақт мобайнида ва жамиятда ўзига хос тарзда намоён бўлиш хус-ятига эга эканидир. Чунончи, бир тузум ё жамиятда ижобий ҳисобланган Б. талаблари бошқаси учун салбий маъно касб этиши мумкин. Ҳарбийлашган ва ўта мафкуравийлашган жамиятларда эса Б. омма ҳамда шахс ҳаётида фожиавий тус олиши ҳам мумкин. Усталик билан йўлга қўйилган тарғибот натижасида бундай жамият аъзоларининг кўпчилиги оқни қора, қорани оқ деб қабул қилади. Бу умумбашарий ва миллий кадриятларни оёқости қилган шафқатсиз тоталитар тузумлар мафкураси ва амалиётида яққол намоён бўлди. Тарихда ўз Б.ига садоқатли бўлган кишилар тақдири оғир кечганига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мас., Фурқат мустамлакачилар мафкурасига хизмат қилганида ҳаёти роҳат-фароғатда кечиши мумкин эди. Лекин у Ватан ва халқ олдидаги Б.ига содиқ қолиб муҳожирликнинг оғир қисматида дучор бўлди, Ватанда йироқда вафот этди. Баъзан Б. туфайли кишилар севгисидан, ҳатто ака-укаси, опа-сингиси ёки фарзандидан кечишга ҳам мажбур бўлади. Конституциямизда белгилаб қўйилган Б.ларни бажариш; қонунларга риоя этиш; бошқа кишиларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилиш; халқимизнинг тарихий, мад-й ва маънавий меросини авайлаб-асраш; табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабат да бўлиш; қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш; Ватанни ҳимоя қилиш ҳар бир фуқаронинг Б.и экани қайд этилган. Ўз Б.ига содиқлик ҳар бир кишининг ахлоқ-одоби, маънавий қиёфасини ифодаласа, сўзининг устидан чиқмайдиган, ўз Б.ини бажармаган кишилар халқ орасида ҳурмат топмайди. Б. ўз-ўзидан шаклланмайди, у тарбия жараёнида камол топади. Шу маънода, ўз Б.ини яхши англайдиган, ўзига талабчан, иши, билими ва куч-қувватига ишонадиган, ўз кадр-қимматини сақлай оладиган баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказиш бугунги куннинг энг муҳим вазифасидир. *Ҳ. Алиқулов, А.Шеров, М.Ғаффорова*

БУХОРИЙ, Муҳаммад ибн Исмоил (810-870) - Куръондан кейин турадиган мўътабар манба – ҳадисларни тўплаш ва уларнинг энг ишончлиларини ажратиб бериш орқали шуҳрат қозонган, дунё халқлари орасида энг буюк муҳаддис сифатида эътироф этилган аллома. Асл исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғира ибн Бардазбех ал-Жуъафий ал-Бухорий 810 йил 20 июль (ҳижрий ҳисобда 194 йил шаввол ойининг 13-куни)да Бухоро шаҳрида таваллуд топган. Б. олимлардан фарқли

ўлароқ, Б. туғилган сананинг аниқлигига сабаб шуки, унинг отаси Исмоил ўз даврининг илмли одамларидан бўлиб, ўғлининг туғилган кунини ўз қўли билан ёзиб кетган. Б.нинг отаси ёшлик чоғида вафот этган бўлиб, у асосан онасининг тарбиясида вояга етади. У ёшлигидан ақл-идрокли, ўткир зеҳнли ва маърифатга ҳаваси кучли бўлиб, турли илм-фанларни, айниқса, ҳадис илмини зўр қизиқиш билан эгаллайди. Манбаларда кўрсатилишича, у ўн ёшидан бошлаб ўз юртидаги турли ровийлардан эшитган ҳадисларни, ш-дек, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ва Вакий ибн ал-Жарроҳ каби олимларнинг ҳадис тўпламларини ёдлаган, устози Шайх Доҳилий билан ҳадис ровийлари ҳақидаги қизғин баҳсларда қатнашган. 825 йили ўн олти яшар Б. онаси ва акаси Аҳмад билан Ҳижозга ҳаж ибодатини адо этиш учун йўл олади. Муқаддас шаҳарлар Макка ва Мадинани зиёрат қилгач, олти йил Ҳижозда яшаб қолади, сўнгра ҳадис илми борасидаги билимини янада ошириш мақсадида ўша пайтдаги илм-фан марказлари Дамашқ, Қоҳира, Басра, Куфа, Бағдод каби шаҳарларда яшайди. У жойлардаги машҳур олимлардан ҳадис ва фикҳ илмидан таълим олиб, йирик олимлар даврасида илмий баҳслару мунозараларда қатнашади, илм толибларига дарс беради. Б. ҳаётининг кўп қисми мусофирчиликда ўтади. Бу ҳақда унинг ўзи: «Миср, Шом, Месопотамияга икки марта, Басрага тўрт марта борганман. Ҳижозда олти йил яшаганман. Бағдод ва Куфа шаҳарларига неча марта борганим ҳисобини билмайман», деган экан. У сафар чоғида ҳам, бир шаҳарда муқим турганда ҳам илмини ошириш борасида тинимсиз ишлар, тўплаган ҳадисларини оққа кўчиради эди. Б.нинг ёзишича, Бағдодда истиқомат қилган пайтида кўпинча ой нурида ижод қилиб, қоронғи кечаларда шам ёруғида китоб ёзган. Нишопурлик ал-Ҳокимнинг ёзишича, Б. устозларининг сони тўқсонга атрофида бўлиб, улар орасида Муҳаммад ибн Юсуф ал-Ҳаробий, Убайдуллоҳ ибн Мусо ал-Абасий, Абу Бакр Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр ал-Ҳамидий, ибн Роҳвайҳ номи билан машҳур бўлган Имом Исҳоқ ибн Иброҳим, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Али ибн ал-Мадиний каби ўша замоннинг энг пешқадам алломалари ҳам бор эдилар. Ўз навбатида Б. ҳам кўпгина шогирдларга устозлик қилган. Исҳоқ ибн Муҳаммад ар-Рамодий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Муҳаммад ибн Халаф ибн Қутайб, Иброҳим ал-Ҳарбий, Абу Исо Термизий, Муҳаммад ибн Наср Марвазий, Муслим ибн ал-Ҳажжож каби етук олимлар унинг шогирдларидир. Термизлик машҳур муҳаддис Абу Исо Термизий И.Б.га ҳам шогирд, ҳам сафдош ҳисобланиб, уларнинг ўзаро муносабатлари ниҳоятда яқин бўлган. Узоқ йиллар давомида Шарқнинг турли-туман мам-тларига сафар қилган Б. умрининг охирларида беш йил (863-868 йиллар) Нишопурда яшаб, мадрасаларда ҳадис илмидан дарс беради. Ўша пайтда Нишопур мусулмон шарқидаги энг йирик илмий марказлардан бирига айланганлиги сабабли кўп машҳур олимлар шу шаҳарда тўпланган эдилар. Б.нинг Термизий билан учрашуви ҳам айнан Нишопурда юз бериб, диёримиздан чиққан икки машҳур муҳаддис ўртасида қизғин илмий баҳслар, ижодий учрашувлар бўлиб ўтади. Термизийнинг ёзишича, у ўз асарлари учун кўп маълумотларни Б. бўлган учрашувларидан олган. Шу билан бирга Б. ҳам ат-Термизийнинг билимини юқори баҳолаб: «Менинг сендан кўрган фойдам сенинг мендан кўрган фойдангдан ортиқроқ», деб унга нисбатан чуқур

хурматини билдирган. Араб тарихчиси Шамсуддин аз-Захабий (1274-1347) «Тазкиратул-хуффо» («Ҳофизлар ҳақида тазкира») номли асарида ёзишча, ат-Термизий ўз устозининг вафоти туфайли қаттиқ қайғуга ботиб, кўп йиғлаганидан кўзлари кўр бўлиб қолган экан. Б. нафақат йирик олим, балки ўзининг гўзал хулқ-атвори, одамохунлиги, муруввати, ҳиммати ва беқиёс саховати билан ҳам б.лардан тамомила ажралиб турган. У зеҳни ўткирлиги ва қувваи ҳофизасининг кучлилиги билан ҳам халқ орасида шуҳрат қозонган. Манбаларда Б.нинг 600 000 га яқин ҳадисни ёд билгани қайд этилган. Б. хориждан қайтгач, ватани Бухорода кўплаб шогирдлар ва уламоларга ҳадис илмидан сабоқ бериш билан машғул бўлади. Кўпчилик уни ҳурмат қилган, аммо Бухоро амири Холид ибн Аҳмад аз-Зухлий билан Б.нинг алоқаси бузилиб қолади. Бунга сабаб амир олимдан саройга келиб «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ», «Ат-Тарих» китобларидан унинг фарзандларига сабоқ беришни талаб қилган. Лекин Б. «Мен илмни хор қилиб, уни ҳоқимлар эшиги олдига олиб бормайман, кимга илм керак бўлса, ўзи келсин. Илм бормайди, илмга келинади», деган жавобни айтган эди. Амирга жавоб ёқмай, фитначи, бўҳтончи шахсларнинг гапига кириб, Б.га шаҳарни тарк этишни буюради. Шундан кейин имом Б. Самарқандга қараб йўл олади ва бирмунча муддат шаҳар яқинидаги Хартанг қишлоғида ўз шогирдлари ва қариндош уруғлариникида яшайди, сўнгра оғир касалга чалиниб, 870 йил 31 август (ҳижрий 256 йил)да 60 ёшида вафот этади ва шу ерда дафн қилинади. Б. авлодларга бой қимматли илмий-маънавий мерос қолдирган бўлиб, у ёзган асарларнинг сони йигирмадан ортиқдир. Улардан «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ», «Ал-адаб ал-муфрад», «Ат-тарих ас-сағир», «Ат-тарих ал-авсат», «Ат-Тарих ал-кабир», «Китаб ал-илал». «Бирр ул-волидайн», «Асмо ус-саҳоба», «Китаб ал-куна» ва б.ни кўрсатиш мумкин. Буюк алломанинг муҳим асари шубҳасиз, «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»дир. Бу асар «Саҳиҳ ал-Бухорий» номи билан ҳам машҳур бўлиб, унинг ғоят аҳамиятли томони шундаки, Б.гача ўтган муҳаддислар ўз тўпламларига эшитган барча ҳадисларни танлаб ўтирмай қаторасига киритаверганлар. Б. эса турли ровийлардан эшитган ҳадисларни табақаларга бўлган, уларнинг ишончлиларини ажратиб алоҳида китоб яратган. Аллома ибн Салоҳнинг таъкидлашича, Б.нинг бу асарига киритилган ишончли ҳадисларнинг сони такрорланадиганлари билан бирга 7275 та бўлиб, такрорланмайдиган ҳадислар эса 4000 дан иборат. Б.нинг ушбу йирик асари дунё юзини кўрганига тахминан 1200 йил бўлди, ўша даврдан бошлаб токи шу вақтгача у ислом таълимотида Қуръондан кейин иккинчи ўринда турадиган муҳим манба сифатида юқори баҳоланиб келмоқда. Ушбу асарнинг кўплаб нусхалари дунёнинг турли шаҳарларига тарқалган. Ҳатто ўрта а.ларда яшаган баъзи адиб ва хаттотлар учун бу асар нусхаларини кўчириш тирикчилик манбаи ҳам бўлган. Жумладан, таниқли адиб ва тарихчи ан-Нувайрий (1332 йилда вафот этган) Б.нинг ушбу асаридан саккиз нусха кўчириб, ҳар бирини минг дирҳамдан сотгани ҳақида маълумотлар мавжуд. Асарнинг 1325 йилда кўчирилган саккиз жилддан иборат бир нусхаси ҳозир Истанбулда сақланмоқда. «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»га кўпдан-кўп шарҳлар битилган. 1974 йили Ў.О. ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ташаббуси билан жумҳуриятимизда ислом дунёси вакиллари иштирокида алломанинг 1200

йиллик юбилейи нишонланган эди. Унинг шоҳ асарлари ҳисобланмиш «Ал-Жомеъ ас-сахих» ва «Ал-адаб ал-муфрад» китобларининг Тошкентда қайтадан нашр қилиниши Б. меросини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди. Тошкентдаги диний олий маъҳаднинг Б. номи билан атай бошлангани ҳам буюк алломага чуқур ҳурмат-эътиборнинг рамзидир. Ўз-н ҳукуматининг қарори билан 1998 йилнинг кузида Б. таваллудининг 1225 йиллиги (ҳижрий ҳисобда) дунё миқёсида кенг кўламда нишонланди. Президент И.А.Каримовнинг бевосита раҳнамолигида Б.нинг Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғида жойлашган мақбараси замонавий – шарқона услубда батамом қайта қурилиб, мусулмон оламининг энг табаррук зиёратгоҳларидан бирига айланди. *Убадулла Уватов, Ҳайдар Алиқулов*

БУЮК ДАВЛАТЧИЛИК ШОВИНИЗМИ – бир давлатнинг бошқа давлат ёки давлатлар устидан сиёсий, мафкуравий, иқт-й ва ҳарбий ҳукмронлигини ўрнатишга қаратилган наз-я ва амалиёт. Хус., XVIII-XIX а.ларда Ғарбий Европа ва Россия империясининг ҳукмрон доиралари бошқа давлатларга нисбатан ана шундай сиёсат олиб борганлар. Б.д.ш. Австрия-Венгрия империяси, Туркия султонлиги сиёсатида ҳам кучли бўлган. Иккинчи жаҳон уруши даврида Германия фашизми ана шундай сиёсат юритиб, немислар “олий” ирққа мансуб миллат сифатида жаҳондаги барча халқлар устидан ҳукмронлик ўрнатиши керак, деб даъво қилган. Урушдан кейинги даврларда ҳам бир қанча мам-тлар томонидан Б.д.ш. сиёсати хилма-хил кўринишда олиб борилмоқда. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида Б.д.ш. ва агрессив миллатчилик хавфсизлигимизга таҳдид солаётган жиддий муаммолардан бири эканини алоҳида таъкидлаб, шундай деган: **“Ўтган мустақил ривожланиш йилларида давлатимизнинг суверенитети ва барқарорлигига таҳдид сақланиб қолмоқда. Бу таҳдид буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик руҳидаги шиорларда, билдирилаётган фикрларда, шарҳларда ва муайян хатти-ҳаракатларда намоён бўлмоқда”**. Б.д.ш. ғайриинсоний хус-ятга эга бўлиб, бошқа халқларни қарам қилиш, иқт-й, сиёсий, мад-й ҳаётда уларни камситишнинг ўзига хос шаклидир. Тарихнинг далолат беришича, иқт-й имкониятлари заифлашган, ижтимоий тотувлик мустаҳкам бўлмаган, ички зиддиятлар кучайган, Ватан, миллат тақдиридан ўзининг шахсий ва тор гуруҳий манфаатларини устун қўядиган, ҳокимиятга даъвогарлик қилишда ўзаро келиша олмаётган сиёсий кучларнинг мавжуд муаммоларни ташқи кучлар ёрдамида ҳал қилишга уриниши, ш-дек, маън-й-руҳий парокандалик, эртанги кунга ишончсизлик кучайиши натижасида айрим мам-тлар Б.д.ш. таъсирига тушиб қолади. Б.д.ш. ҳамиша куч ишлатишга, ҳарбий, иқт-й, сиёсий, маън-й, мафкуравий тазйиққа, зўравонликка асослангани учун ҳам миллатлар ва давлатлараро муносабат ларда ишончсизлик ва душманлик кайфиятларининг чуқур илдиз отишига сабаб бўлади. Унинг салбий оқибатлари фақат шу билан чекланмайди. И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“Тарихий тажрибада қайта-қайта тасдиқланганидек, шовинизм авторитар тузумлар ўрнатилиши ва мустаҳкамланишини рағбатлантиради,**

шафқатсиз диктатурага олиб боради. Чунки, бўйсундирилган ва қарам халқларнигина эмас, балки бир қисми муқаррар равишда бундай сиёсий йўлга қарши чиқадиган ўз аҳолисини ҳам бошқача шароитда итоаткорликда сақлаб туриш мумкин бўлмайди". Шу тариқа, давлат ички зиддиятлар бўҳронига дучор бўлиб, ҳалокатга юз тутади. Бир сўз билан айтганда, ўзгаларни қарам қилган халқлар, давлатларнинг ўзлари ҳам ҳеч қачон озод ва эркин бўлолмайди. Бироқ, жаҳоннинг айрим ҳудудларида юз бераётган воқеалар бу тажрибадан дунёдаги айрим сиёсий доиралар ва кучлар ҳали ҳам тегишли хулоса чиқариб олмаганидан далолат беради. Бугунги кунда шовинистик кучлар, биринчидан, мам-т аҳолисига ахборот орқали ва мафкуравий йўл билан тазйиқ ўтказиш, иккинчидан, минтақа давлатлари ичида зиддиятларни юзага келтириш, учинчидан, жаҳон афкор оммасида Ўз-н ҳақида воқеликка зид, нотўғри тасаввурларни шакллантиришга ҳаракат қилмоқда. Бу йўлда улар хилма-хил усул ва воситалардан фойдаланмоқда. Ш.у. Б.д.ш.ни жаҳолатнинг ўзига хос кўриниши сифатида тавсифлаш мумкин. Унга қарши маър-й йўл билан курашиш мумкин. Бунда халқаро ҳамжамият, жумладан, унинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлган ҳар бир давлат билан ўзаро манфаатли алоқалар ўрнатиш муҳим аҳамият касб этади. Ана шундагина минтақамиз ҳеч қачон цивилизациялар тўқнашмайдиган, балки улар бир-бирига ижобий таъсир этиб, бир-бирини бойитадиган маконга айланади. Ўз-нинг тинчликсевар сиёсати ана шу мақсадга хизмат қилади. *Абдувоҳид Очилдиев*

БЮРОКРАТИЯ (франц. бюро – девон, юн. кратос – ҳокимият) – расмиятчиликка асосланган бошқарув ва маъмурият тизими. Б. алоҳида моддий ва маънавий имтиёзларга эга маъмурлар фаолиятида намоён бўлади. Б.нинг муқобили тўрачилик, қоғозбозликдир.

БЎЛИБ ТАШЛАБ, ҲУКМРОНЛИК ҚИЛИШ – ғаразли геосиёсий ва геостратегик мақсадларга эришишда қўлланадиган усул ва тамойиллардан бири. Бу тамойилни амалга оширишнинг асосий йўли бирон-бир минтақа ёки мам-т ичида ижтимоий парокандаликни келтириб чиқаришдир. Бунда, биринчидан, муайян шаклда мавжуд бўлган ижтимоий -иқт-й қийинчиликларни бўрттириб кўрсатиш орқали аҳолининг мавжуд ҳолатдан норозилигини уйғотиш, иккинчидан, ўз ноғорасига ўйнайдиган муҳолифатчи кучларни юзага келтириш йўли билан сиёсий беқарорликни келтириб чиқариш, учинчидан, “мам-тда сўз, матбуот, сиёсий эркинликлар йўқ” кабилидаги туҳматдан иборат мафкуравий тазйиқ ўтказиш усуллари қўлланади. Ўз-н мисолида бундай ҳолат баъзи хорижий ОАВнинг мам-тда амалга оширилаётган ижтимоий , иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ислоҳотлар ҳақида нотўғри ахборот тарқатиши орқали жаҳон жамоатчилигида ҳақиқатга зид тасаввурни шакллантириш йўлидаги хатти-ҳаракатларида яққол кўринади. Муайян минтақага нисбатан олиб қараганда, мазкур тамойил ушбу ҳудудда ҳукмронлик қилишга даъво қилаётган давлат борлигини “асослаш”, таъбир жоиз бўлса, шундай давлат

тимсолини яратиш йўлидаги уринишларда намоён бўлади. Бундай ғаразли интилишлар ер юзининг турли нуқталарида ҳар хил кўринишдаги низоларни, давлатлараро муносабат ларда эса тангликни юзага келтиради. Натижада, мам-тларнинг моддий-молиявий, маън-й-интеллектуал салоҳияти жамият тараққиётига хизмат қилиш ўрнига ана шу “образ” таъсирининг олдини олишга йўналтирилади. Шу тариқа асосий мақсадга, яъни муайян давлатни яқкалаш, уни заифлаштириб, ўз “иттифоқчи”сига айлантиришга эришилади. “Б.т.х.қ.” тамойилини амалга оширишнинг яна бир йўли – халқаро майдонда муайян мам-т ҳақида нотўғри, ноҳолис тасаввурларни шакллантиришдир. Айни пайтда бу йўлда диний омилдан, яъни гўёки эътиқод эркинлиги бузилаётгани тўғрисидаги сохта маълумотларни тарқатиш усулидан фойдаланишга уринишлар ҳам кузатилмоқда. Буларнинг барчаси “мақсад воситани оқлайди” деган ақида ғаразли геостратегик ғоялар ва манфаатларни рўёбга чиқаришнинг асосий қондасига айланаётганини кўрсатади. *Абдувоҳид Очилдиев*

БЎШ ВАҚТ – вақт шаклларида бири бўлиб, кишининг ишдан ташқари вақтининг бир қисми, унинг жисмоний ёки ақлий меҳнат билан шуғулланмайдиган, баъзида эса жисмонан ва руҳан ҳордиқ олиш учун ажратадиган вақтни англатувчи т. Б.в. шахснинг ҳар томонлама такомиллашуви, дам олиши, ўқиши, умуман, ўзининг билим даражасини, ишлаб чиқариш малакасини ошириш учун, жамоат иши, жисмоний тарбия, спорт машғулоти ва б. маънавий эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланадиган ишдан ташқари вақтидир. Б.в. куч-қувватни тиклашга, жисмоний ва маънавий тараққиётга, ш-дек, шахснинг ўз устида ишлашига, мад-й ҳордиқ чиқаришига, ижтимоий - сийсий фаоллик кўрсатишига, ҳаваскорлик фаолиятига сарф қилинади. Б.в. пассив ҳордиқ – “ҳеч нарса қилмасликни” ҳам ўз ичига олади. Б.в.нинг ижтимоий қадрият сифатидаги салмоғи унинг ҳажми, тизими ва мазмуни билан ўлчанади. Кейинги даврларда Б.в. ҳажми ўсиб бормоқда. Бу ўсиш меҳнатда техникадан кенг фойдаланиш, маиший эҳтиёжларга (йўлга, уй ишларига, болалар тарбиясига ва б.) сарфланадиган вақтнинг қисқариб бораётганлиги билан белгиланади. Б.в. масаласи соғлом турмуш тарзини қарор топтириш билан узвий боғлиқ. Мустақиллик йилларида Ўз-нда Б.в.ни самарали ўтказиш учун кенг имкониятлар яратилган. Жумладан, мам-тимизда кўплаб театрлар, музейлар, кутубхоналар, турли мад-й-маиший тўғараклар фаолият юритмоқда. Лекин мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланиш ҳар бир кишининг ўзига, унинг дунёқарашига боғлиқ. Киши Б.в.га бекорчи вақт деб қарамаслиги, уни фақат маишат, беҳуда кўнгилхушлик билан ўтказмаслиги лозим. Оилада, авваламбор, Б.в.ни режали ташкил қила билиш керак. Унда мад-й-маиший муассасаларга бориш, китоб мутолаа қилиш, спорт билан шуғулланишга алоҳида ўрин ажратиш зарур. Ижодий меҳнат қилиш, малака, илмий-мад-й савияни ошириш, адабиёт ва санъат билан шуғулланиш Б.в.ни мазмунли ўтказишнинг асосий омилдир. Айниқса, оилада болаларнинг Б.в.ини тўғри ташкил қилишга алоҳида эътибор бериш зарур. Уларнинг Б.в.ини нотўғри ташкил қилиниши турли ижтимоий хавф-хатарлар: безорилик, ичкиликбозлик, жинойатчиликнинг ўсишига олиб келиши мумкин. Болаларни турли тўғаракларга,

жамоат ишларига жалб қилиш, қизиқарли, мазмунли ўйинлар билан банд этиш, бадий китоблар ўқишларига аҳамият бериш лозим. Умуман, Б.в.дан самарали фойдаланиш турмушнинг мазмунли бўлишига хизмат қилади. *Дўстмурод Норқулов, Мавлуда Абдужамилова*

БЎШЛИҚ (маънавий соҳада) – бир сиёсий тизимдан бошқа бир тизимга ўтиш жараёнида ёки маън-й-маър-й ишларнинг тўғри йўлга қўйилмагани оқибатида юзага келадиган ҳолат. Шахс онгида Б.нинг пайдо бўлиши унинг жамиятдаги ўрни ва ижтимоий лашувининг маромига етмагани, мустақил тафаккурининг шаклланмагани ва фикр қарамлиги, сиёсий эътиқодининг заифлиги, ҳуқуқий мад-й савиясининг пастлигида намоён бўлади. И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“Қаердадир бўшлиқ пайдо бўлдими, ҳеч шубҳасиз, уни албатта кимдир тўлдиришга ҳаракат қилади. Ҳозирги кунда ким кўп – ана шундай маънавий бўшлиқни тўлдиришга уринадиган, шунинг ҳисобидан ўзининг ғаразли мақсадларини амалга оширишни ўйлаб юрганлар кўп. Минг афсуски, бу кучларнинг асл қиёфаси, мақсад-муддаолари ва имкониятларини тўла ва аниқ-равшан тасаввур қилиш осон эмас. Нега деганда, улар кўпинча турли ниқоблар, жозибали шиор ва ғоялар пардаси остида иш кўради. Бундай кучларнинг ихтиёрида жуда катта моддий, молиявий ресурслар ва имкониятлар мавжуд бўлиб, уларнинг пухта ўйланган, узоқ ва давомли ёвуз мақсадларига хизмат қилмоқда. Бугунги кунда дунёнинг айрим ҳудудларида ана шундай ҳаракатлар натижасида катта маънавий йўқотишлар юз бераётгани, миллатнинг асрий қадриятлари, миллий тафаккури ва турмуш тарзи издан чиқаётгани, ахлоқ-одоб, оила ва жамият ҳаёти, онгли яшаш тарзи жиддий хавф остида қолаётганини кузатиш мумкин. Энг ёмони, бундай хуружларнинг пировард оқибати одамни ўзи туғилиб ўсган юрти ва халқидан тонишга, ватанпарварлик туйғуларидан маҳрум этишга ва ҳамма нарсага лоқайд бўлган шахсга айлантиришга қаратилганида намоён бўлмоқда”** (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 12-б.).

БЎХТОН (араб. ёлғон, тухмат) – юксак маъ-ят тамойилларига мос келмайдиган, бировни айблаш ёки қоралаш мақсадида ўйлаб чиқарилган асоссиз даъво ёки тухматни ифодалайдиган т. Б. шахс, гуруҳ, миллат, жамият, давлат обрў-эътиборини тушириш мақсадида шахс ёки гуруҳ томонидан уюштириладиган ёлғон ёки тухмат, асоссиз маълумот тарқатишни англатади. Б. орқали кишилар ўртасидаги муносабат ларга дарз кетади, жанжалли ҳолатларда ўзаро душманлик вужудга келади. Бироқ, Б. қилиш шахснинг феъл-атворида хос бахиллик, ҳасадгўйлик, кўра олмаслик, очкўзлик, худбинлик, манфаатпарастлик каби иллатлар билан боғлиқ ҳолда юзага келиши ҳам мумкин. Ижтимоий муносабат ларда юзага келадиган ҳар қандай низо ва келишмовчиликнинг ўзига хос сабаби бўлгани каби Б.нинг ҳам муайян сабаблари бор. Шу жиҳатдан қараганда, Б.ни бир неча турларга бўлиш мумкин: шахс ёки гуруҳ томонидан амалга ошириладиган ишларни кўра олмаслик, ўзини ўша гуруҳ ёки шахсга қарама-қарши қўйиш оқибатида вужудга келадиган Б. –

бундай Б. кўпинча ғийбат, фисқу фасод тарқатиш шаклида намоён бўлади. Шахснинг ўзини ҳимоя қилишга интилиши замирида вужудга келадиган Б. жанжалли ҳолларда қарама-қарши томон далилларини исботлаш қийин бўлиб қолган вазиятларда ўзини оқлаш мақсадида тўқиб чиқарилган ёлғон маълумотларга асосланади. Б.нинг бу кўриниши амалиётда, айниқса, судлов жараёнида кўп кузатилади; маълум бир шахс ёки гуруҳ томонидан амалга оширилган ишларни йўққа чиқариш мақсадида қилинадиган ҳужумкор Б. Бундай Б. рақиб томоннинг қилган ишларини салбий н.назардан баҳолаш орқали ўзининг муайян манфаатини қондириш мақсадида амалга оширилади. Б., ш-дек, шахс ёки гуруҳни қилинмаган амалий хатти-ҳаракатлар ёки айтилмаган мулоҳазалар учун айблаш тарзида намоён бўлиши мумкин. Мас., ўтган а.нинг 30-йилларида шўро ҳукумати томонидан кўплаб ўзбек зиёлиларининг миллатчилик ва айирмачиликда айбланиши давлатнинг шахсга ёки гуруҳга қарши қаратилган Б.и эди. Ғийбат, тухмат, Б. каби маънавий иллатлар ўз мазмун-моҳиятига кўра бир оз фарқланади. Ғийбат шахс ёки гуруҳнинг ортидан салбий сифатлашни англатса, тухмат гумон асосида қилинган ёки қилинмаган иш-ҳаракат, айтилган ё айтилмаган фикр-мулоҳазанинг бировга қаратилишини билдиради. Б. эса умуман қилинмаган иш-ҳаракат ёки мулоҳазада тўғридан-тўғри, бегумон айблашни билдиради. Саъдий Шерозийнинг “Кўли қисқа ҳасадчи қилур ғийбат, қилу қол, // Чунки келса рўбарў, тили бўлур гунгу лол”, яъни “... ҳунарсизлар истеъдодли одамларни ёмон кўради, ... шунга ўхшаш, разил одамлар ҳам яхшилик қилишда бирор киши билан беллаша олмаганларидан кейин, ғийбат, Б. қилишга киришади. Фисқу фасод ва Б.ни халқимиз азалдан маъ-ятга зид, инсон номига номуносиб энг ярамас иллат сифатида қоралаб келади. *Бекдавлат Алиев*

В

ВАЗМИНЛИК – ҳар қандай шароитда ҳам оқибатини ўйлаб, ҳис-ҳаяжонга берилмасдан, фикр-мулоҳаза асосида иш юритиш, оғир-босиқлик фазилати. В. ўзини тута билиш, сермулоҳазалилик, шошилиб хулоса чиқармаслик, етти ўлчаб бир кесишни англатади. Сабр-тоқат, чидам, мулоҳазакорлик, андишалик, мардлик ва орият вазмин одамга хос хусиятлардир. Вазмин одамнинг асаблари мустаҳкам бўлади, у жиззакилик қилмайди. Ўзига ёқмаган бирор ноҳўя сўз, ёмон муомала, хато қилинган иш, ҳатто ҳақорат ҳам вазмин одамни руҳий мувозанатдан чиқара олмайди. Кўпгина луғатларда “оғир”, “машаққатли”, ва “қийин” сўзлари В. сўзининг маънодоши сифатида келтирилади. “Оғир” сўзи инсонга нисбатан айтилганда салбий маънони ҳам англатиши мумкин. Мас., “феъли оғир” деган иборада салбий маъно мужассам. Оғир-босиқ одам, дейилганида эса ижобий маъно – В. англашилади. Кексаларимиз баъзи бир одамларни: “Фалончи роса оғир карвонда!” деб таърифлайдилар. Бу иборада ҳам В.ка тааллуқли маънолар мавжуд. Вазмин одам аксарият ҳолларда олижаноб, кечиримли бўлади. Енгилтаклик, шошқалоқлик – В.ка зид ҳолат. Халқимизда “Шошилган ишнинг пушаймони кўп” деган мақол бор. Алишер Навоий: “Ҳар кимсаки, айламас ошиқмоқни хаёл, // Ёфроқни ифак қилур, чечак баргини бол”, деб ёзган. В. икки хил, бири – туғма, табиат ато қилган В. бўлса, иккинчиси, таълим-тарбия орқали эришилган В.дир. Туғма В. инсоннинг ёшлигидан, ҳатто гўдаклигидан маълум бўлади. Таълим-тарбия орқали эришилган В. эса кейинроқ намоён бўлиши мумкин. Юнон файласуфи ва адиби Плутарх “Подшоҳлар ва саркардаларнинг ҳикматли сўзлари” номли асарида бундай ёзади: “Файласуф Афинадор қариб қолган пайтида уни (Цезар Августин) уйига келишини илтимос қилган эди, у келди. Хайрлашув чоғида яхши тилаклар билан Афинадор унга: “Агар Цезар, ғазабланадиган бўлсанг, илтимос, ичингда алифбонинг барча йигирма тўрт ҳарфини айтиб чиқмагунча ҳеч нарса гапирма ҳам, ҳеч нарса дема ҳам”, деб таъкидлади. Шунда Цезар унинг қўлларини маҳкам ушлаб: “Сен менга ҳали кераксан!”, деб хитоб қилади ва унинг деярли яна бир йил умр кўришига ёрдам берди. Цезар “Сукутдадир – энг олий мукофот” деган ҳикматни кўп такрорлар эди. Демак, сукут сақлаш, шошма-шошарлик қилмаслик ҳам В.нинг бир кўринишидир. В. барча халқлар, миллатларда ижобий фазилат сифатида қадрланади. *Ш.Ризаев, У.Отажонов*

ВАЙРОНКОР ҒОЯЛАР – бунёдкор ғояларга зид бўлган, ёвузлик ва жаҳолатга хизмат қиладиган ғоялар мажмуини ифода этадиган т. Жамиятни тубанликка етаклаб, одамларни ғаразли ният ва қабиҳ мақсадларга ундайдиган, халқлар ва давлатларни таназзул ва ҳалокатга маҳкум этадиган ғоялар (ўзининг шахсий ёки ижтимоий манфаатларини ўзгалар ҳисобига қондириш, босқинчилик, талончилик ва б.). В.ғ. инсонпарварлик тамойилига зид бўлган, бир миллатни бошқасидан устун қўядиган, олий ирқ даввосида бошқа халқларни қирғин қилишга чақирадиган, жамиятни қарама-қарши қутбларга ажратиб, бўлиб ташлашга сабаб бўладиган ғоялар мажмуидир. Ақидапарастлик

ва жангари ирқчилик (расизм), буюк давлатчилик шовинизми ва ашаддий миллатчилик, фашизм, большевизм, терроризм каби мафкуралар вайронкор ғоялар жумласига киради.

ВАНДАЛИЗМ – замонавий талқинда маънавий бузғунчилик ва вайронкорликни англатувчи т., тарихий жиҳатдан эса мил. 455 йилда Римни забт этиб, кўплаб антик ва насроний мад-т ёдгорликларини вайрон қилган қадимий герман қабиласининг номидан келиб чиққан атама. Бу ибора илмий муомалада мад-й-тарихий ва моддий бойликларни вайрон қилиш тимсоли сифатида қўлланади. Ҳозирги вақтда В. т.си жамоат тартибини бузишнинг айрим турлари, хус-н, жамоат, хусусий ва коммунал мулкка шикаст етказиш, таълим-тарбия масканлари, транспорт воситаларидаги асбоб ва жиҳозларни ишдан чиқариш, деворларга ғайриахлоқий ёзувларни ёзиш, бир сўз билан айтганда, бузғунчиликка қаратилган ҳаракатларни англатади. В.нинг барча шакл ва кўринишлари статистикада тўлиқ акс эттирилмаётган бўлса-да, мавжуд маълумотларнинг ўзиёқ бу иллат баъзи мам-тларда ғоят кенг тарқалганидан далолат беради. Мас., АҚШда бундай хатти-ҳаракатлар оқибатида ҳар йили 200 мингга яқин, жум-н, 15 минг киши атайлаб ёнғин содир этгани учун ҳибсга олинади. Огайо штатидаги 899 оилада ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, улардан 15,5 фоизи бир йилда камида бир марта, 40 фоиздан ортиғи эса икки ва ундан кўпроқ ҳолатларда В. кўринишларига дуч келган. Мутахассисларнинг маълумотларига кўра, бундай хатти-ҳаракатлар жамиятга жуда катта молиявий зарар келтиради. А.Хаубернинг ҳисоб-китобларига биноан, Голландияда В.дан келаётган кундалик зарар 4 млн. долларни, А.Гольштейннинг маълумотларига кўра, бутун дунёда бу кўрсаткич 1 млрд. долларни ташкил этади. Мас., 1990 йилда АҚШнинг умумтаълим мактабларида вандаллар етказаётган зарарни қоплаш учун 600 млн. доллар сарфланган. Ғарб мам-тлари илмий адабиётида В. жиноятлари онгли ва онгсиз равишда содир этилиши таъкидланса-да, амалда уларни бир-биридан ажратиш қийин. Чунки ҳар икки ҳолатда ҳам улар келтириб чиқарадиган оқибатлар бир хил: моддий ва мад-й ёдгорликлар вайрон этилади, атроф муҳитдаги мувозанат ишдан чиқади ва кўпгина ҳолларда кишиларга жиддий маънавий зарар етказилади. В. хатти-ҳаракатларининг мазмун-моҳияти, иқт-й-ижтимоий, психологик ва б. омилларига доир яхлит илмий асосланган концепция ҳозиргача яратилмаган бўлса-да, унга ундовчи сабаблар каторига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) моддий манфаатдорлик (мас., рангли металлларга эга асбоб-ускуналарни ишдан чиқариш, ибодатхона ва зиёратгоҳлардан қимматбаҳо буюмлар — тилла ёки кумуш идишлар, иконалар ва ҳ.к.ларни ўғирлаш); 2) бошқа мақсадларда амалга оширилган В. (мас., нархларнинг пасайишига йўл қўймаслик учун маҳсулотнинг бутун партиясини ишдан чиқариш); 3) мафкуравий В. (бунда вандалнинг маълум ижтимоий - сиёсий мақсадларни кўзлаган бузғунчи ғояси ва унга асосланган хатти-ҳаракатлари муайян ҳокимият шакли, сиёсий ин-т, ижтимоий ва миллий гуруҳга қарши қаратилади); 4) қасос, ўч олиш мақсадида амалга оширилган В. (мас., бошқа кишиларнинг ютуқларига ҳасад ва нафрат билан боқиш, уларга етказилган азоб-уқубат ва зарардан ҳузурланиш); 5) ўзлигини чек-чегарасиз

намоён этиш, ўта шуҳратпарастлик билан боғлиқ В. Мас., қад. Юнонистонда Артемида ибодатхонасига ўт қўйган Герострат, ўз давлати пойтахти Римни ёқиб юборган император Нерон ёки ҳозирги даврда дунёдаги қатор музейларда сақланаётган бебаҳо санъат асарларига катта зарар етказаётган кимсалар В. ғоясининг таъсирига тушган шахслар тимсолидир. Ғарб мутахассисларининг таъкидлашича, мазкур ҳодисанинг ўша ҳудуд ва минтақаларда тобора кенг кўламда намоён бўлиб бораётгани, аввало, маъ-ят ва азалий қадриятларнинг инқирозга юз тутаётганидан далолат беради. Бу ҳодисанинг илмий асосланган концепциясининг яратилиши В.га қарши курашишнинг замонавий усул ҳамда технологияларини ишлаб чиқиш имконини беради. *Баҳодир Умаров*

ВАРВАРЛИК – маъ-ят талабларига зид ҳолат бўлиб, 1) ижтимоий тараққиёт тўғрисидаги баъзи наз-яларда жамиятнинг рив-ш босқичларидан бири; 2) қад. юнонлар томонидан уларга тили нотаниш бўлган қабилаларга берилган ном; 3) замонавий н.назардан қараганда – нодон, жоҳил ва шафқатсиз одамлар фаолияти каби маъноларни англатувчи т. ЮНЕСКО қарорига биноан инсониятнинг ноёб тарихий обидалари қаторига киритилган Афғонистоннинг Бомиён вилоятидаги қад. Будда ҳайкалининг толибонлар томонидан замбараклар билан ўққа тутиб, вайрон этилиши В.нинг энг ачинарли кўринишидир.

Илм-фанда бу атама биринчи бор америкалик антрополог Л. Морган томонидан қўлланган. Унинг фикрича В., тарихий маънода, жамият ривожига ибтидоий жамоа тузумининг ёввойиликдан кейинги ва цивилизациядан олдинги иккинчи даврини ифодалайди. Мазкур т. ҳақида шотландиялик файласуф А. Фергюссон 1767 йили чоп этилган “Фуқаролик жамияти тарихи бўйича эссе” китобида фикр юритиб, жамият тараққиётининг цивилизацияли босқичи ёввойилик ва В. босқичлари негизда вужудга келганини уқтиради. Тажовузкор сиёсат олиб борган давлат ёки уруш тарафдорларига нисбатан ҳам В. атамаси ишлатилади. Мас., Иккинчи жаҳон уруши даврида фашистлар томонидан минглаб шаҳар ва қишлоқларнинг вайрон этилгани, миллионлаб кишиларнинг қириб ташлангани В.нинг шафқатсиз ифодасидир. Бугунги кунда баъзи Ғарб мам-тларида ёшлар томонидан содир этилаётган бузғунчи хатти-ҳаракатлар, турли шаҳарларда уйлар, транспорт воситаларининг ёқиб юборилаётгани, тобора кучайиб бораётган одам савдоси қабилар ҳам бунга мисол бўлиши мумкин.

ВАТАН (араб. туғилиб ўсган жой, она юрт) – кишиларнинг яшаб турган, уларнинг авлод-аждодлари туғилиб ўсган жой, ҳудуд, ижтимоий муҳит, мам-тни англатувчи т. В. т.си кенг ва тор маънода қўлланади. Кенг маънода – бутун бир халқ, уларнинг аждодлари азалдан истиқомат қилиб келган макон. Тор маънода – киши туғилиб ўсган уй, маҳалла, қишлоқ. Инсоннинг уйли-жойли, бошпанали бўлиши, унинг оиласи, бола-чақаси ҳам баъзан В. сўзи орқали ифода этилади. Ш-дек, В. сўзи мумтоз шеърятимизда образ сифатида қўлланиб, кўнгил маъносини ифода этади. В. т.си алар давомида ижтимоий - иқт-й тараққиёт муносабат и билан ўзгариб, кенгайиб, ривожланиб келган.

Қадимда муайян қабила яшаган жой унинг В.и саналган. Жондош ва тилдош қабилаларнинг узвий иттифоқидан элат пайдо бўлган, элат яшаган ҳудуд эл, деб аталган. Мас., ўзбек халқ дostonларида Чамбил эли ибораси кўп тилга олинади.

Муайян ҳудуд доирасида марказий бошқарувнинг пайдо бўлиши билан В. сўзи халқ ва давлат т.ларини ҳам англата бошлаган. Халқнинг тили, мад-ти, иқт-й турмуши, маъ-яти равнақ топиши натижасида кишилар ўртасида муштараклик шаклланади.

ЎзР миллати, тили ва динидан қатъи назар, шу заминда яшаётган барча инсонларнинг В.идир. Бу ўринда давлат ва В. айна бир маънони ифодалайди, яъни ЎзР деганда В.ни тушунамиз, В. деганда Ўз-ни тасаввур этамиз. Президентимиз Ислom Каримов таъкидлаганидек, **«Ватан» тушунчаси биз учун саждагоҳдай муқаддас, саждагоҳдай пок ва улуғ бўлмоғи керак»** (Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1996 й., 35-бет).

Собиқ мустабид тузум даврида ҳукмрон мафкура биз учун асл В. т.сини сохталаштириб, қалбимиз ва онгимизга мавҳум В. т.сини сингдирмоқчи бўлди. Ўзбек учун умрида бориб кўрмаган, минглаб километр узокликдаги гиёҳ унмайдиган, ойлар давомида қуёш юз кўрсатмайдиган жойлар ҳам гўёки Ўз-н билан бир қаторда В. эди. Ҳолбуки, В. – тарихан шаклланган, аниқ т. Мустақиллик халқимиз онгида ҳақиқий В. ҳисси, она-юрт т.сини мустақамламоқда. В.ни севиш, уни улуғлаш, сарҳадларини дахлсиз сақлаш, шаъну шарафини юксалтириш йўлида фидокорона хизмат қилиш, ёш авлодни В.га муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш бугунги кунда том маънода шон-шараф ишига айланмоқда. *Нигинахон Шермуҳамедова*

ВАТАН МАНФААТИ – юксак маънавий тамойиллардан бири; Ватаннинг озодлиги ва мустақиллиги, унинг ҳудудида яшаётган халқнинг тинчлиги ва осойишталиги, бугунги ва келажак ҳаётини, ҳуқуқ ва манфаатларини, барча миллий бойликларни асраб-авайлаш, бойитиш ва ҳимоя қилиш билан боғлиқ барча мақсад-вазифаларни ифода этадиган т. В.м. миллий манфаатларнинг айна ифодасидир. Дунёдаги ҳар қайси мустақил давлатнинг манфаати унинг ҳудудида яшаётган халқ учун В.м.дир. Ватан ва унинг фарзанди бўлган инсонларнинг шахсий манфаатлари ўзаро уйғунлашиб кетади. Чунки Ватан бўлмаган тақдирда инсоннинг шахсий манфаатларини таъминлаш – она тилида мулоқот қилиш, миллий кадриятлари билан фахрланиш, оила қуриш, фарзандлар ўстириш, аждодлар анъанасини муносиб давом эттириш имконсиз бўлиб қолади. Ватанга муҳаббат унинг манфаати йўлида қайғуриш, аждодлар меросига садоқат, миллий маъ-ятдан баҳраманлик, башариятга ҳурмат, келажак олдида масъуллик туйғуларини тарбиялайди. Ҳақиқий ватанпарвар инсонлар ўз манфаатларини Ватаннинг тақдиридан, миллати, халқининг миллий кадриятларидан, орзу-истакларидан айри ҳолда тасаввур қила олмайди. Инсон ўзлигини қандай англаса, Ватанини ҳам шундай англайди. Ўзлигини англамаган одам Ватанни ҳам англамайди, В.м. йўлида бирор эзгу иш қилишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. У нафақат Ватанни, ҳаттоки миллати, ота-

онаси, оиласи, фарзандлари, ёру биродарлари олдидаги бурчини ҳам ҳис этмайди. Инсон ҳақиқий бахтга эришиши учун фақат моддий бойликнинг ўзи етарли эмас. Ҳам моддий, ҳам маънавий бойликни ўзида мужассамлаштирган одамгина чинакам бахтга мушарраф бўлиши мумкин. Ўз манфаатини В.м.дан юқори қўядиган кимсалар бахт-саодатни фақат моддий бойликка эга бўлишда деб билишади. Афсуски, бугунги кунда «Қаерда яшаш яхши бўлса, ўша ер мен учун Ватан» деб юрганлар ҳам топилади. Бундай кимсаларга «Ватан», «В.м.» деган т.лар бегона. Мам-тимизда ўз мустақил фикрига эга бўлган, ҳақ-ҳуқуқларини яхши танийдиган, ўз кучи ва ақлига ишониб яшайдиган, шахсий манфаати билан В.м.ни уйғун қўра оладиган шахс маъ-ятини қарор топтириш масаласига катта эътибор берилмоқда. Бу борада Президентимизнинг қуйидаги фикри биз учун асосий мезондир: **«Шу азиз Ватан барчамизники, унинг қудратини ошириш, ёруғ истиқболини таъминлаш ҳар бир инсоннинг қалбида доимо акс-садо бериб туриши керак».** *Муяссар Умирова*

ВАТАН РАВНАҚИ – миллий истиқлол мафкурасининг Ислом Каримов томонидан асослаб берилган ғояларидан бири. Бу ғоя – ҳар бир кишининг манфаатларини юрт манфаатлари билан уйғунлаштирадиган, уни халқ бахт-саодати йўлида хизмат қилишга даъват этадиган бунёдкор ғоядир. У миллий истиқлолнинг олий мақсадларидан бири бўлмиш барчамиз учун муқаддас саналган Ватанимизнинг равнақини таъминлаш, унинг жаҳон майдонида муносиб ўрин эгаллашига эришишини назарда тутди. **“Ватан равнақи аввало унинг фарзандларига, уларнинг маънавий ва жисмоний камолотига бевосита боғлиқ. Бу ўз навбатида ҳар бир юртдошимизни зиммасидаги юксак фуқаролик масъулиятини ҳис этишга, ўз манфаатларини шу юрт, шу халқ манфаатлари билан уйғунлаштириб яшашга даъват этади”** (“Юксак маънавият - енгилмас куч”, 73-б.). В.р. ғоясини амалга ошириш бевосита жамиятнинг ижтимоий, сиёсий, иқт-й, маън-й-мад-й рив-шига боғлиқ. Бунда биринчидан, ҳозирги ижтимоий барқарорлик, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик, жамиятни бошқаришда оммавий ташкилотларнинг (хус-н, маҳалланинг) мавқеини ошириш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тамойиллари ниҳоятда муҳим. Иккинчидан, ҳаётда демократик тамойилларнинг устуворлиги, муқобил партиялар, жамиятнинг барча жабҳаларини эркинлаштириш, давлатнинг ислоҳотчилик функцияси, аҳоли сиёсий онги ва мад-тини оширишда катта аҳамиятга эга. Учинчидан, бозор муносабат ларига хос мулкчиликнинг шаклланиши, иқтисодиётнинг таркибий тизимидаги ўзгаришлар, хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантириш, иқтисодиётни эркинлаштириш, ташқи иқт-й алоқаларни кучайтириш бунда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Тўртинчидан, тарихий меросимизнинг тикланиши, аҳоли интеллектуал салоҳиятини ошириш, фан ва илмий муассасалар, санъат ва адабиётни ривожлантириш, комил инсонни тарбиялаш бўйича миллий таълим дастурининг изчил амалга оширилиши, халқаро мад-й алоқаларни кучайтириш ҳам В.р.га хизмат қилади. Бешинчидан, мам-тимиз ҳаётининг барча соҳаларида конун устуворлигига эришиш, ҳуқуқий-демократик жамият қуриш соҳасидаги тажрибалар, давлатимизнинг халқаро

ҳуқуқ нормаларига амал қилиши – В.р.ни таъминлайдиган шарт-шароитлардир.
Қиёмиддин Назаров

“ВАТАН РАВНАҚИ УЧУН ҲАР БИРИМИЗ МАСЪУЛМИЗ” – Президент Ислоом Каримов асарларининг 9-жилди (Т., “Ўзбекистон”, 2001 й.). Китобда Ислоом Каримовнинг ЎзР Олий Мажлиси сессиялари, Вазирлар Маҳкамаси йиғилишларидаги нутқлари, қатор учрашувлар, хорижий мухбирларга берган интервьюлари ҳамда табриклари ўз аксини топган. Уларда мустақилликни янада мустаҳкамлаш, мам-тимиз ички ва ташқи сиёсатининг асосий қоидалари, чинакам мустақил демократик давлат барпо этишнинг тамойиллари ҳамда туб иқт-й, сиёсий ва маънавий ислохотларни амалга ошириш борасидаги долзарб вазифалар белгилаб берилган. Айниқса, мазкур жилдда иқтисодиётни эркинлаштириш, тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш, мам-т ижтимоий -иқт-й рив-ши ва иқт-й ислохотларнинг устувор вазифалари ҳар томонлама чуқур таҳлил этилган.

Аждодларимизнинг муқаддас номларини тиклаш, уларнинг хоки пойи ётган табаррук тупроқни обод қилиш, улар қолдирган маънавий меросни асраб-авайлаш борасидаги фикрлар Бурҳониддин Марғинович таваллудининг 910 йиллиги ва Имом Мотуридий таваллудининг 1130 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзланган нутқларда атрофлича ўз ифодасини топган. Ш-дек, мазкур жилддан 2000 йил 7 декабрда Ўз-н Конституциясининг 8 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзланган нутқ, "Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар" рисоласига ёзилган сўз боши, "Баркамол авлод" спорт мусобақаси қатнашчиларига, матбуот ва ОАВ ходимлари, "Умид" жамғармаси грантлари соҳибларига, магистратура, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг биринчи битирувчиларига йўлланган табриklar ҳам ўрин олган. Китобда Ислоом Каримовнинг Россия Федерациясига қилинган давлат ташрифи чоғида, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотига аъзо давлатлар раҳбарларининг саммитида сўзлаган (2001 йил июнь) маърузалари ўз аксини топган.

“ВАТАН САЖДАГОҲ КАБИ МУҚАДДАСДИР” – Президент Ислоом Каримов асарларининг 3-жилди (Т., «Ўзбекистон», 1996 й.). Бу жилддан мам-тимизда бозор муносабат ларини тобора такомиллаштириш, иқт-й ва ижтимоий ислохотларни янада жадаллаштириш масалаларига бағишланган асарлар, ЎзР Олий Мажлиси сессиялари, Вазирлар Маҳкамаси йиғилишларида ҳамда халқаро миқёсдаги анжуманларда баён қилинган, туб ислохотларни амалга ошириш, минтақавий ва жаҳон муаммоларига бўлган муносабат ҳамда ўтиш даврида кўп миллатли диёримизда миллий ва миллатлараро муносабат ларни чуқурлаштириш борасидаги наз-й хулосалар ўрин олган. 1995 йил 23 февралда бўлиб ўтган ЎзР Олий Мажлисининг биринчи мажлисидаги “Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий ва иқт-й истиқболининг асосий тамойиллари” маърузаси ҳам китобдан ўрин олган. Маърузада мам-тни ижтимоий , иқт-й ривожлантиришнинг йўл-йўриқлари ҳамда янги давлатчиликни шакллантиришда амалга оширилиши лозим бўлган долзарб вазифалар белгилаб

берилган. Ш-дек, жамиятни демократлаштириш орқали янгича онг, тафаккур ва турмуш тарзини шакллантиришнинг ўзига хос тамойиллари ҳам ушбу маърузада ўз ифодасини топган. 1995 йил 12 мартда Дания пойтахти Копенгагенда бўлиб ўтган халқаро конференцияда сўзланган “Минтақавий муаммолардан – жаҳоншумул муаммоларга” деб номланган маъруза, ш-дек, «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» китоби ҳам ўрин олган. Бундан ташқари, жилдда жамият ҳаётининг турли соҳаларига оид маъруза, нутқ ва чиқишлар ҳам ўз аксини топган бўлиб, уларда мам-тимизнинг бугунги ва эртанги тараққиёти учун ўта долзарб бўлган фикр-мулоҳазалар, амалий хулосалар келтирилган.

ВАТАНПАРВАРЛИК – Ватанининг озодлиги ва ободлиги, унинг сарҳадлари дахлсизлиги, мустақиллигининг ҳимояси йўлида фидойилик кўрсатиб яшаш, она халқининг ор-номуси, шон-шарафи, бахту саодати учун куч-ғайрати, билим ва тажрибаси, бутун ҳаётини бахш этишдек дунёдаги энг муқаддас ва олижаноб фаолиятни англатадиган т. В. ниҳоятда серқирра т. бўлиб, тарихий, ижтимоий, сиёсий, иқт-й тараққиёт жараёнида доимо такомиллашиб, янгича маъно-мазмун билан бойиб, ривожланиб боради. Ватан манфаати, кадр-қиммати, тақдири, истиқболи, она юртга муҳаббат туйғуси қанча чуқур анланса, В. туйғуси шунча юксак бўлади. Тарихий, ижтимоий - сиёсий, маънавий тараққиётнинг турли босқичларида В.нинг янги-янги қирралари намоён бўлиб боради. Ҳақиқий В. Ватанга, она заминга, ўз халқига муҳаббат билан яшаш, унинг истиқболи, манфаати йўлида тинимсиз меҳнат қилиш ҳамда курашиш зарурати туғилганда жонини фидо қилишни назарда тутати. Ҳар жабҳада Ватанимиз эришаётган муваффақиятлардан қувониш, оғир кунларида унинг учун қайғуриш, ўз юрти билан ғурурланиш, унинг ҳар бир қарич ери, ҳар бир ғишти ва гиёҳига, қадимий ва замонавий обидалари, илм-фан ва санъатдаги ютуқларини, моддий ва маънавий бойликларини кўз қорачиғидек асраб-авайлаш – буларнинг барчаси В. дир. Ҳозирги пайтда ёшларимизда В. туйғусини камол топтириш, уларни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш муҳим аҳамиятга эга. Инсон ўз юртини қандай бўлса шундайлигича севиши, унинг ривожини учун бор имкониятларини ишга солиши лозим. В. кишиларда асосан уч босқичда намоён бўлади: 1) билиш – Ватан т.сига хос қадриятларни эгаллаш; 2) эътиқод – мазкур қадриятлар тўғрисида олган билимларини эътиқодга айлантириш; 3) ҳаракат – бу эътиқодни амалий ишлар орқали намоён этиш. Юртбошимиз таъкидлаганидек, **“Барчамизга маълумки, инсон ўзлигини анлагани, насл-насабини чуқурроқ билгани сари юрагида Ватанга муҳаббат туйғуси илдиз отиб, улғая боради. Бу илдиз қанча теран бўлса, туғилиб ўсган юртга муҳаббат ҳам шу қадар юксак бўлади. Албатта, жаҳон – кенг, дунёда мамлакат кўп, лекин бу оламда бетакрор она юртимиз, Ўзбекистонимиз яккаю ягона. Бу гўзал юрт, бу муқаддас замин фақат бизга аталган... Тарих ҳақиқати шуни кўрсатадики, томирида миллий ғурур, Ватан ишқи жўш урган одамгина буюк ишларга қодир бўлади. Биз шундай маънавий муҳит яратишимиз керакки, юртимизнинг ҳар бир бурчагида, барча шаҳар ва**

қишлоқларимиз қиёфасида Ватандан фахрланиш хисси кўзимизни, қалбимизни яшнатиб турсин. Бу ҳақда гапирар эканмиз, айти вақтда муҳим бир масалага алоҳида эътибор қаратишимиз лозим. Юртимизда яшаётган ҳар қайси инсон ўзини энг аввало Ўзбекистон фуқароси деб, шундан кейингина муайян бир ҳудуд вакили, айтайлик, хоразмлик, самарқандлик ёки Фарғона водийси фарзанди деб ҳис қилиши лозим. Табиийки, бу ҳолат ҳар биримиз мансуб бўлган «мўъжаз Ватан»нинг, туғилиб ўсган шаҳар ёки қишлоқнинг қадри ва аҳамиятини асло камайтирмайди. Бироқ шуни эсда тутиш керакки, ҳаддан ташқари бўрттириб юборилган маҳаллий ватанпарварлик миллатнинг, халқнинг жипслашувига халақит беради. Биз Ватан туйғусини мана шундай яхлит ҳолда, яъни дунёда ягона ўзбек миллати бор, хоразмлик, фарғоналик, сурхондарёлик ўртасида ҳеч қандай миллий фарқ йўқ, уларнинг барчаси ўзбек халқининг фарзанди деб англашимиз, ёш авлодимизни айнан шу руҳда тарбиялашимиз зарур. (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 90-91 б.)

Қиёмиддин Назаров, Муртазо Қаришбоев

ВАТАНФУРУШЛИК – Ватанга хоинлик қилиш, Ватанни сотишни англатувчи т. Бундай ҳаракатлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: мам-т манфаатларига хиёнат қилиш, ўз шахсий манфаатларини кўзлаб иқт-й, сиёсий ва б. жосуслик фаолияти билан шуғулланиш, душман томонига ўтиб ўз халқи, мам-тига қарши кураш олиб бориш, кўпоровчилик ишлари билан машғул бўлиш ва ҳ.к. В.нинг моҳияти ватансизлик, Ватанидан бегоналашиш каби ҳодисалар билан солиштирилганда янада ёрқин намоён бўлади. В. ўз юртининг тинч ва осойишта ҳаётига, унинг озодлиги ҳамда ободлигига путур етказиш, шаъни ва обрўсини нафақат мам-тда, балки жаҳон миқёсида поймол қилиш билан баробардир. В. давлат ва жамиятнинг барқарор тараққиётига таҳдид сифатида ҳам пинҳона, ҳам ошкора тарзда намоён бўлиши мумкин. В.нинг кўпгина сабаблари бўлиб, улардан асосийси бойликка, пулга ружу қўйиб, Ватан манфаатларига хиёнат қилишдир. В. ҳар қандай ҳолатда ҳам оғир жиноят ҳисобланади. ЎзРнинг мудофаа салоҳияти, давлат хавфсизлиги ёки ҳудудий дахлсизлиги, суверенитетига зарар етказиш, душман томонга ўтиш, жосуслик қилиш, давлат ва ҳарбий сирларни ошкор этиш, мам-тимизга қарши душманлик фаолиятини олиб бориш – буларнинг барчаси В.нинг кўринишларидир. ЎзР ЖКда бундай жиноятлар давлатга хоинлик сифатида таърифланади.

ВАФО(ДОРЛИК) – юксак маънавий фазилатлардан бири ҳисобланиб, садоқат, ўз аҳду паймонида, сўзда, ваъдада қатъий туришни англатадиган т. Буюк мутафаккир Юсуф Хос Ҳожибнинг “Турайин, борайин, юрайин, оламни кезайин, оламда В.ли одам бўлса, мен уни қидирайин” деган сўзларида В.нинг инсон учун нақадар буюк қадрият экани ўз аксини топган. В.дор одам тилини ёлғон, ғийбат ва бўҳтон сўзлардан сақлайди. Инсоннинг В.и дилида ва тилида бирдек намоён бўлади. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида В., дўстлик ва садоқат туйғулари юксак даражада улуғланади. Бу фазилатлар, айниқса, Шопур образида яққол ифода этилган. Соҳибқирон Амир Темур В.ни

ғоят қадрлаган. Бу ҳақда ул зотнинг ўзи “Темур тузуклари” асарида бундай ёзади: “Мен ҳар кимгаки ваъда берсам, унга В. қилдим, ҳар бир ваъдага хилоф иш қилмадим. Мен доимо ваъдаларимни аниқ бажарсам, шундагина одил бўлишимни ва кимсага жабр етказмаслигимни англадим”. В.ли киши олижаноб бўлиб, кишиларни эзгуликка чорлайди, инсонпарварлик йўлига даъват этади, бунинг натижасида бахту саодатга эришади. В.ли инсонлар ҳар қандай вазиятда ҳам бир-бирига содиқ қолади, бир-бири учун жон фидо этишга ҳам тайёр бўлади. В. дунё адабиётининг азалий ва абадий мавзуларидан бири. Яна бир улуғ мутафаккир бобомиз Захириддин Муҳаммад Бобур бир рубоийсида В.ни шундай таърифлайди: “Ҳар кимки, В. қилса – В. топқусидир. Ҳар кимки, жафо қилса – жафо топқусидир. Яхши киши кўрмагай ёмонлик ҳаргиз, Ҳар кимки, ёмон бўлса – жазо топқусидир”. Ш-дек, халқ мақолларида ҳам В. улуғланади. Чунончи, “Ваъдага – В., В.сизга – жафо”, “Ваъда – В.си билан гўзал” каби мақоллар шулар жумласидандир. *Ш.Ризаев, У.Отажонов*

ВАФОСИЗ(ЛИК) – вафоси йўқ, аҳд, келишувга амал қилмасликни англатадиган хус-т. В. инсонни дину эътиқодидан, ёру биродарларидан ва охиروقибат ўзлигидан айирувчи ёмон ҳислатдир. “Ишқи борнинг имони бор”, деб бежиз айтмайди доно халқимиз. Инсон учун энг азиз нарса – оила. Айниқса ўзбек халқи учун “оила” муқаддас т.дир. Оиланинг таянчини эса вафо ташкил этади. Зеро, муҳаббат уйнинг пойдевори бўлса, вафо унинг устунидир. В. оилани барбод этади, ҳаёсизлик, риёсизлик, беандишаликни келтириб чиқаради. В. шаҳват, нафс маҳсули. Уларнинг зидди инсоннинг зийнатли либоси бўлган иффат ва ҳаёдир. Абдулла Авлоний бу борада шундай дейди: “Зотингга зийнат ўлан иффатни дилда сақлагин, // Шаҳвату нафсининг сани бўлғусидур ақлингга қул. // Ҳар кишининг дунёда йиртилса иффат пардаси, // Нафси шайтондек ани бир кун солур бўйнига ғул”. В. одамни дўстларидан ҳам маҳрум этади. “Бевафо дўстдан таёқ яхши, Бебахра гулдан – япроқ” дейди халқимиз. Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари назарида, В. аёлларни иффат ва ҳаёдан маҳрум этса, эрларни оила, дўстларидан ажратади, хиёнат йўлига бошлайди. Мас., Афлотуннинг фикрича, “Хотинларнинг вафоси адаб ва номусини сақлашдадир. Эрларнинг вафоси бутун инсоният адабларига шомилдур”. Дарҳақиқат, эр йигит нафақат оиланинг таянчи, балки юрт ҳимоячиси ҳамдир. Ёзувчи Ойбек “Қутлуғ қон” романи қаҳрамонларидан бирининг ибораси билан айтганда: “Эр йигит ер сотмайди, ер сотган эр бўлмайди”. Ушбу ҳикмат замирида теран маънода ифодаланган. (Яна қаранг: *Вафо(дорлик)*)

ВАҚТ – оламнинг асосий атрибутларидан бири бўлиб, маконнинг замонда кечишининг асосий мезони, бу жараённинг даврийлиги ва давомийлиги, чексизлигини ифода этадиган т. Замон маконда чексиз бўлгани каби, макон ҳам замонда чексиздир. В. ана шу чексизликни аниқлаштириш, уни кун ва тун, эра, а. йил, ой, соат, дақиқа ва сонияларга бўлиб тасаввур этишга хизмат қилади. В. фақат бир томонга, илгарига қараб боради. Унинг қайси нуқтада бўлгани ва қайси нуқтада яқун топиши – номаълум. У объектив жараён бўлиб, уни

тўхтатиб ҳам, орқага қайтариб ҳам, тезлаштириб ҳам бўлмайди. В.нинг маъ-ят ҳодисаси учун ҳам узлуксиз ва давомий экани ҳақида Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида бундай дейилган: “... **маънавий юксалишга эришиш – бу бир йиллик ёки беш-ўн йиллик иш эмас. Халқ, миллат ўз миллий маънавиятини йиллар, асрлар давомида юксалтириб, бойитиб боради. Чунки маънавият қотиб қолган ақидалар йиғиндиси эмас, аксинча, доимий ҳаракатдаги узлуксиз жараён бўлиб, тараққиёт давом этар экан, унинг шиддатли юриши туфайли маънавий ҳаёт олдига қўйиладиган талаблар ҳам муттасил пайдо бўлаверади**”. В. инсон умрининг мазмунини ҳам ифода этади. В.нинг объектив хус-ятлари инсон маъ-ятининг шаклланишига, унинг ҳаёт ҳақиқатини англашига кучли таъсир кўрсатади. “В. – одил ҳакам”, “Ҳаммасини В. кўрсатади”, “В.нинг ўзи тарбиялаб қўяди”, “В.дан ўзиб бўлмайди” каби ҳикматли сўзлар ҳам В. мезонини инсон ҳаётида қанчалик катта ўрин тутишини кўрсатади. В. инсон учун энг буюк қадриятдир. Жаҳон тарихидаги буюк шоир ва ёзувчилар, алломалар В. инсонга куч-ғайрат, эзгу ишларга сарфлаш, мазмунли умр кечириш учун берилган беқиёс имконият эканини таъкидлаб, унинг ҳар бир дақиқасини қадрлашга даъват этганлар. *Ж.Раматов, Б.Тўраев*

ВЕДАЛАР ВА УПАНИШАДЛАР – диний мазмундаги адабиётлар. Баъзи тахминларга кўра, деярли тўққиз а. (мил.ав. 1500-600 й.) давомида Ҳиндистон ярим оролида яшаб келган қад. халқ ва элатлар томонидан яратилган. Аммо ана шу даврдан кейин ҳам В. ва У.га монанд руҳдаги асарлар яратилгани маълум. В. асосан диний мазмунда бўлса-да, уларда қад. халқларнинг маънавий ҳаёти, ижтимоий -иқт-й ривожини, турмуш тарзини тўғрисида муҳим маълумотлар мавжуд. Анъанавий В. манбаларини шартли равишда бир қанча гуруҳларга бўлиш мумкин. У дастлаб қад. Ригведа, яъни мадҳиялар тўплами шаклида бўлиб, 10 минг шеърдан иборат, 1028 мадҳияни ўзида жамлаган. Бу мадҳияларда диний тасаввурлар, жумладан, политеистик – кўп худоликка оид қарашлар ўз ифодасини топган. Уларда куйланган Индра – момақалдироқ ва орийларни душманлардан ҳимоя қилувчи худо, Сурья – қуёш худоси, Дьяус – фалаклар худоси сифатида гавдаланади. В.нинг Ригведадан кейин шаклланган манбалари Самоведа, Ахчарведа ва Ячкурведадир. В. оламнинг келиб чиқиши, биринчи жавҳар – субстанция, унинг асосида турли жараёнлар, худолар ва бутун оламнинг вужудга келиши ҳақида содда тасаввурларни ифода этади. Бундай жараёнлар мавҳум ижодий куч-қудрат – Праджапати таъсирида рўёбга чиқади. Бундай тасаввурлар, уларнинг мазмун-моҳияти қандай бўлишидан қатъи назар, кишиларнинг кундалик ҳаётини кузатишлари, тажрибаси ва уларга таянган умумлашмалар натижасидир. У. Веда адабиётининг сўнгги босқичини ташкил қилади. Баъзи ҳинд анъаналарига қараганда, улар сони 108та. Лекин ҳозирги вақтда уларнинг сони 300 га яқин, деган маълумотлар ҳам мавжуд. У. мил.ав. VII-VI а.ларда шаклланди. Уларда Брихадараньяка, Чхандогья, Айтарея, Кена, Кауштаки каби фал-й йўналишларнинг таъсири сезилиб туради. У.да оламнинг бутун бир манзараси тасвирланмаган бўлса-да, қурбонлик, илк асос, руҳий моҳият, ҳаётнинг ўзгариб туриши (самсара), одамларнинг яхши ва ёмон

аъмолларига қараб бериладиган насиба (карма), анимистик қарашлар, руҳнинг кўчиб юриши (таносух), ахлокий меъёр ва мезонлар, инсон тақдири каби қатор масалалар бўйича қарашлар илгари сурилган. У.нинг муаллифлари аксарият ҳолларда жамиятнинг куйи табақаларига мансуб кишилар бўлган. Уларнинг ҳинд жамиятида юқори мақомни эгаллаб турган брахманларнинг мавқеини сусайтиришга қаратилган ҳаракатлари жасорат ифодаси эди. У. Ҳиндистондаги маън-й-руҳий ва фал-й жараёнларга катта таъсир кўрсатган. Айниқса, самсара ва карма ҳақидаги таълимот кўпгина ғоявий йўналишларнинг асосий мавзусига айланган. [*Саъдулло Йўлдошев*]

ВЕСТЕРНИЗАЦИЯ (инг. *вестерн* – Ғарб) – европацентризм ғоясининг замонавий кўриниши бўлиб, инсоният эришган барча ютуқларни ғарблаштириш, Ғарб дунёсининг ўзига хос тафаккури ва турмуш тарзи натижаси деб кўрсатишга уриниш, Ғарб мам-тларини илғор ва етакчи куч, идеал ҳодиса сифатида тарғиб этишга қаратилган наз-я ва амалиёт. В. т.си XIX а.нинг 50-йилларидан эътиборан, ошқора айтила бошлади. Бугунги кунда В. т.си “космополитизм” (“жаҳон фуқаролиги”), «глобаллашув», «оммавий мад-т» категориялари билан бир қаторда ишлатилмоқда. Ғарбда В. сиёсатини кўллаб-қувватловчилар ҳам, унга мутлақо қарши бўлган гуруҳлар ҳам мавжуд.

XIX а.га келиб жаҳонда мустамлакачилик ҳаракатларининг кенгайиб бориши Осиё, Африка, Австралия ва Америкадаги кўплаб янги-янги халқларнинг бўйсундирилишига олиб келди. Забт этилган ҳудудларда «Европа – мад-тлар ўчоғи» деган ақидага асосланган европацентризм ғояси, ирқчилик ва миллатчилик авж олди. Жаҳондаги барча халқлар Ғарбнинг дини, маъ-яти, маърифати, урф-о.лари ва турмуш тарзидан ўрнак олиши лозим, деган ақида мустамлакачиларнинг асосий ғоясига айланди. Европацентризм ғоялари турли ҳудудларда зўравонлик йўли билан татбиқ этилди. Бу ғоя асосида европалаштириш (ғарблаштириш) жараёни авж олди. Ғарбча дунёқараш ва турмуш тарзи кенг тарғиб этила бошлади. XIX а.нинг иккинчи ярмида дунё харитаси иқт-й ва ҳарбий жиҳатдан устун мам-тлар ва уларга қарам бўлган, аҳолиси қашшоқ, мустамлака ўлкаларга бўлиниши таъсирида Ғарб халқларининг бошқа халқларга нисбатан устунлиги ғояси илгари сурилди. Бу каби интилишлар XX а. ва айниқса, XXI а.нинг бошларига келиб янада авж олиб, Ғарбдаги сиёсий куч ва марказлар Шарқ жамиятларига “эркинлик ва демократияни олға силжитиш”, “адолат ва тартиб ўрнатиш”, “цивилизацияга ошно этиш” ва “инсонпарварлик ёрдами кўрсатиш” ниқоби остида амалга оширилаётган сиёсатнинг асл моҳияти ва мақсадлари, аввало, муайян мам-тларни ўзига тобе этиш, уларнинг ер усти ва ер ости бойликларини эгаллаб олиш, миллий кадриятлари, тарихи ва маъ-ятидан жудо этишга қаратилган. *Ваҳоб Кўчқоров*

ВИЖДОН – инсонга хос юксак маънавий фазилат, кишининг ўз хатти-ҳаракати, қилмиши, юриш-туриши учун одамлар, жамоатчилик олдидаги масъулият ҳиссини англатувчи т. В.ли инсон ҳар бир қилган иши, одамлар билан бўлган мулоқоти, фаолияти ва фикрларини сарҳисоб қилади.

Ноҳақликка, адолатсизликка мурасасизлик билан қаршилик кўрсатади. В.нинг шаклланишида ижтимоий муҳит, оила ва жамиятдаги таълим-тарбия, атрофдаги кишиларнинг мад-ти, ахлоқ-одоби, дунёқараши муҳим аҳамият касб этади. Бу юксак маън-й-ахлоқий фазилат шахсни эзгу мақсад ва амалларга ундаб, ўз фаолиятига холисона, тўғри баҳо беришига хизмат қилади. Тажрибада аслида В.сиз кимсанинг вояга етиб, ўқимишли, катта одам бўлиб етишганидан кейин В.ли бўлиб қолганини учратиш қийин. В. инсоннинг билим даражаси, моддий аҳволи, ижтимоий мавқеи билан белгиланмайди, у юксак маън-йлик, комиллик ва тарбия маҳсулидир. В. маъ-ятдаги таъсир доираси ғоят кенг т.лардан бири. Агар уят ҳисси инсоннинг ташқи муҳит, жамиятга боғлиқлигини ифодаласа, В. унинг ботиний оламини, қалб туғёни, ички руҳий изтиробини намоён этади. Баъзан жамият талаблари билан В. ўртасида ихтилофлар пайдо бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда жамият талабларининг ўткинчилик хус-яти, маълум маънода эскиргани яққол намоён бўлади. Зеро, В. кўзга кўринмас, лекин таъсири ва аҳамияти жиҳатидан улкан маън-й-ахлоқий ҳодисадир. Баъзи ҳолларда, В. т.си ўрнида имон ибораси қўлланади. Имон аслида диний т. бўлса-да, ҳаётда В. т.сининг синоними тарзида қўлланади. Мас., «имонли одам» деганда, унинг нафақат диний эътиқоди, балки, аввало, В.ли, ҳалол, ростгўй инсон экани назарда тутилади. Шу маънода, В. ва имонни бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган эгизак т.лар дейиш мумкин. Диний эътиқодга муносабат «В. эркинлиги» деб юритилиши ҳам бу икки т.нинг ўзаро муштараклигидан далолат беради. Баъзи адабиётларда В. т.сининг «субъектив» ҳодиса сифатида талқин этилиши ҳамда адолат, бурч, номус сингари т.ларнинг унга нисбатан устунлигини асослашга уринишларни учратиш мумкин. Ваҳоланки, В.сиз одамнинг адолатпарвар, садоқатли, ор-номусли инсон бўлиши амримаҳол. В. энг аввало, ўзгаларга нисбатан бурч ва масъулиятни теран ҳис этишни тақозо этади. Президентимиз таъкидлаганидек, **«Виждони уйғоқ одам ён-атрофида бўлаётган воқеаларга, ёрдам ва кўмакка муҳтож инсонларнинг муаммоларига, адолатнинг топталишига бефарқ қарай олмайди. Айниқса, эл-юрт манфаатига зарар етказадиган ёвуз хатти-харакатларга ҳеч қачон четдан жим қараб туролмайди, ўз юрти ва халқига нисбатан хиёнат ва сотқинликни асло қабул қилолмайди. Бундай ҳолатларни кўрганда виждони қийналади, доимо ёниб-куйиб яшайди, қандай қилиб бўлмасин, уларни бартараф этишга интилади, керак бўлса, бу йўлда хатто жонини ҳам фидо қилади («Юксак маънавият – енгилмас куч», 27-28 б.).**

М.Қаршибоев, А.Шеров

ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ – фуқароларнинг истаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқи. В.э. ҳуқуқи БМТнинг Бош Ассамблеяси томонидан 1981 йил 25 ноябрда қабул қилинган 36-55-сон Резолюциясида белгиланган инсоннинг асосий ҳуқуқларидан бири ҳисобланади. Ўз-н Конституциясининг 31-моддасида: “Ҳамма учун В.э. кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди”, деб қайд этилган. В.э. демократиянинг

ажралмас таркибий қисмидир; у фуқароларнинг динга муносабат ларидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлиги, барча диний конфессияларнинг қонун олдида тенглиги, динга эътиқод қилиш ёки қилмасликка нисбатан ҳеч қандай мажбурият йўқлиги, диний идора ишларига давлатнинг аралашмаслиги, диндан сиёсий мақсадларда фойдаланиш мумкин эмаслигини ифода этади. В.э. диндорларнинг диний ҳис-туйғуларини ҳақоратламаган ҳолда диний мутаассиблик, жаҳолатпарастлик, даъват ва низога, экстремизмга, қонуний давлатга қарши диний партия, жамоа, уюшма, ҳаракат ва жамғармалар тузилишига қарши ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бориш эркинлигини ҳам кафолатлайди. Мазкур қонуннинг 1- ва 4-моддалари фуқаролар ўзларининг динга бўлган муносабат ини эркин белгилаш, маросим ва удумларни бажариш ҳамда қонун олдида барчанинг динга бўлган муносабат ларидан қатъи назар тенглигига кафолат беради. Ўз-нда дин ва диний ташкилотлар давлатдан ажратилган, ш-дек, куч ишлатишни тарғибот қилиш, миллатлар ва диний ташкилотлар орасига низо солиш учун диндан фойдаланиш ва конституциявий тузум асосларига қаратилган ҳаракатлар ман этилади. Расмий (қонуний) мақомга эга диний ташкилотларнинг динни тарғиб этишда ОАВ ва матбуотдан фойдаланиш эркинлиги ҳам қонун доирасида кафолатланади. Мас., Ўз-н мусулмонлари диний идораси ўз газета ва журналларига, нашриёт ва кутубхонасига эга бўлиб, уларни тарқатишда алоқа муассасаларидан бемалол фойдаланмоқда. Ҳозирги даврда мам-тимизда 16 та диний конфессия – уюшма мавжуд бўлиб, буларнинг энг йириклари ислом, православ ва яҳудийликдир. Улар ихтиёрида масжидлар, мадрасалар, синагогалар, черковлар, журнал ва газеталар бор. Бугун Ўз-н мусулмонларидан минглаб фуқаролар ҳаж зиёратига, умра сафарига бемалол бориб келмоқдалар. Барча фуқаролар учун В.э. талаблари ва тамойилларини амалга ошириш имкони тўла таъминланиб, у жамиятимиз маънавий ҳаётининг таркибий қисмига айланган. В.э. ва диний ташкилотлар масаласи ижтимоий ҳаётда муҳим ва мураккаб масала бўлиб, унинг замирида шахснинг ҳуқуқи, демократия, адолатпарварлик ва инсонпарварлик каби ижтимоий , сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий т.лар туради. И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“Сўзда эмас, амалда ҳар бир кишининг виждон эркинлигини, эътиқод эркинлигини таъминлашимиз керак. Биз одамларнинг маънавий тарбиясини ўйлаб, тинчлик ва хайрли ишларни кўзлаб ҳаракат қилаётган ҳар бир кишини қўллаб-қувватлаймиз, улар билан ҳамкорлик қиламиз”** («Юксак маънавият – енгилмас куч», 79-б.). БМТ Низомидан тортиб, барча халқаро ҳужжат ва шартномаларда, ҳамма мам-тларнинг Конституцияси ва қонунларида В.э. масаласи ўз ифодасини топган. Ўз-н давлатининг дин соҳасидаги сиёсати ана шу декларациянинг асосий тамойилларига мос тушади. Дунёвий давлатимизнинг дин соҳасидаги сиёсати турли дунёқараш, эътиқодда бўлган кишилар ўртасидаги, давлат билан дин, диний ташкилотлар билан давлат ўртасидаги муносабат ларнинг амалда ҳуқуқий таъминланишини назарда тутди. Давлат қонунларида диний эътиқод ҳар кимнинг хусусий иши деб белгиланган. Айни вақтда “Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди” (61-модда). Асосий қонунимиз Ўз-н фуқаросини

миллати, ирқи, жинси ва динидан қатъи назар, тенг ҳуқуқли деб билади, ш-дек ўз эътиқодини эркин намоён этиш, ибодат қилиш, урф-о. ва миллий анъаналарини давом эттириш ва уларни хурмат қилишни кафолатлайди. Конституцияда белгиланган ушбу қоидалар 1998 йилда ЎзР Олий Мажлисининг 11-сессиясида қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги (янги таҳрир) Қонунда янада кенгроқ ифодасини топди. Ушбу қонуний ҳужжатларда белгиланган қоидалар дунёвий демократик давлатнинг динга муносабат ини акс эттиради. Зеро, Ўз-нда мустақиллик қўлга киритилгандан кейин барпо этилган миллий давлат бу – дунёвий характердаги давлатдир. *А.Абдусамедов, М.Абдурахмонов, М.Раҳимова*

ВИТАЛИЗМ (лот. *vitalis* – ҳаётӣ) – тирик табиатнинг нотирик, жонсиз табиатдан сифат жиҳатидан фарқланиши, ҳаётӣ жараёнларни ноорганик олам кучлари ва қонунлари билан алмаштириб бўлмаслиги, ҳаётӣ жараёнларнинг тирик мавжудотларга хос бўлган ўзига хос номоддий асос: «ҳаётӣ куч», «руҳ», «энтелехия» ва ҳ.к. белгиланиши тўғрисидаги таълимот. Бундай қарашлар антик даврдаёқ Пифагор, Афлотун, Арасту асарларида илгари сурилган. Фал.да В.га идеалистик ҳамда табиий-илмий ёндашувлар мавжуд. В. ҳаётӣ фаолиятни табиий-илмий талқин қилиш механизмига қарши бўлиб, тирик мавжудотларнинг тизим сифатида мақсадга мувофиқ бўлмаслиги ва механикага хос бўлмаган тараққиёт ва хулқ-атвор жиҳатларига эга эканини эътироф этади. В. учун тирик мавжудотлар ўзига хослигини мутлақлаштириш, улардаги биологик ва кимёвий қонуниятларни инкор этиш, ҳаётӣ ҳодисаларни табиий-илмий асосда талқин этишга имкон берадиган биологик наз-яларга салбий муносабат да бўлиш хосдир. Чунончи, В.нинг йирик вакилларида бири бўлган Дриш Ч. Дарвиннинг эволюцион наз-яси ҳамда Г. Менделнинг ирсият концепциясига кескин қарши чиққан.

ВОЛЮНТАРИЗМ (лот. *voluntas* – ирода) — фал. ва психологиядаги ироданинг устуворлиги ғоясига таянадиган таълимот. В. атамаси 1883 йилда немис файласуфи Ф.Теннис томонидан илмий муомалага киритилган. В.нинг етук вакили А.Шопенгауэр воқеа-ҳодисалар (тасаввурлар) асосида ётган “нарсалар ўзида”ни бирламчи, ҳеч нимага боғлиқ бўлмаган “оламий ирода”дир, деб даъво қилади. Унинг фикрича, барча тирик мавжудотларнинг ҳаракатлантирувчи кучи – стихияли инстинктив характерга эга бўлган “яшашга интилиш иродаси” билан белгиланади. Онгли ирода кўр-кўрона, инстинктив индивидуал ирода маҳсулидир. В.га хос қарашлар ўрта а.ларда Августин, Дунс Скотт таълимотларида ҳам яққол ифодаланган. XVIII а. охири - XIX а. бошларида Ғарб ижтимоий -фал-й тафаккури, айниқса, немис фал.си доирасида ирода устунлиги таълимоти яратилди. Мас., Фихтенинг фикрича, ирода дунёнинг мутлақ ижодий инъикосидир. Гартман назарида эса, ирода барча нарсада мавжуд, у ҳар ерда ва ҳамма нарсага таъсир қилади. Унинг таъкидлашича, т. ва атамаларда ироданинг бирлиги намоён бўлади. Фал.да ирода борлиқнинг олий тамойили деб талқин этиладиган В. атамаси тарихий жараённинг объектив қонуниятлари билан билан ҳисоблашмаслик, ақл ва тафаккурга таяниб иш

тутишни инкор этиш, ўз шахсий ёки гуруҳий мақсад ва манфаатларини ҳамма нарсадан устун қўйиш ҳолларини ифодалаш учун ҳам қўлланади.

ВОРИСЛИК (араб. ворис – меросхўр, мерос қилиб олувчи) — табиат, жамият ва инсон ҳаёти ҳамда тафаккурининг доимий ўзгариши, рив-шининг узвий боғлиқлигини ифода этувчи фал-й т. Кўчма маънода В. атамаси аждодлар ва авлодлар ўртасидаги узвий боғлиқлик, ота-боболар қолдирган меросга эгалик қилиш, уни асраб-авайлаб, бойитиб, келгуси авлодларга етказиб бериш жараёнининг узлуксизлигини англашиб, ўтмиш, бугунги кун ва келажакдаги воқеа-ҳодисалар ўртасидаги зарурий боғлиқликни ифода этувчи умумфал-й т.дир. В. ўтмиш меросига таянган ҳолда жам-ят тараққиётини юксак босқичга кўтариш ва бу жараённинг узлуксизлигини таъминлашга хизмат қилади. Айнан ана шу боғлиқлик жам-ятнинг иқт-й, ижтимоий ва маън-й-маър-й тараққиёти, унинг мазмунан такомиллашувини таъминлайди. В. жараёнини теран англаш, фан, мад-т, маъ-ятнинг тараққиёт қонуниятларини таҳлил қилиш, ўтмишга тўғри ва холисона муносабат да бўлиш имконини яратади. Дарҳақиқат, инсон билими ва маъ-ятининг юксалиши жамият тараққиётининг илк даврларидан ҳозирги кунгача узлуксиз давом этмоқда. Ана шу жараён мобайнида инсон мукаммаллашиб, коинотни забт этди, ахборотлашган жамиятда ўз имкониятларини намоён этиб, унинг мисли қўрилмаган моддий ва маънавий тараққиётини таъминлади. Бу В.нинг ижобий характерини ифодалайди. Шу боис, жамият ҳаётининг турли соҳаларини ислоҳ этиш жараёнида В.ни таъминлаш, сақлаш ва унга амал қилиш беқиёс аҳамият касб этади. В. ғоят кенг қамровли т. бўлиб, у биринчидан, бир тарихий давр доирасидаги авлодлараро муносабат ларга (горизонтал В.) асосланса, иккинчидан, турли тарихий даврларда яратилган моддий бойликлар, маънавий қадриятлар боғлиқлиги ва узлуксизлигини ифодалайди. Мустақиллик йилларида жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган ислоҳотларнинг дастлабки босқичлариданоқ миллий қадриятларимиз, урф-о. ва анъаналаримиз, аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган бебаҳо илмий, мад-й-маър-й меросни тиклаш, асраб-авайлаш ва бойитиш, авлодлар ва аждодлараро В.ни таъминлаш масаласига алоҳида аҳамият қаратиб келинмоқда. Бу саъй-ҳаракатлар жамият маъ-ятининг юксалиши билан биргаликда замонавий талабларга жавоб берадиган баркамол ёшларни тарбиялаб вояга етказиш, келажак авлодларга озод ва обод Ватан қолдириш, ворисийлик ришталарининг янада мустақамланишини кўзда тутади. *Баҳодир Умаров*

Г

ГАНДИ, Маҳатма (2.10.1869-30.1.1948) – асл исми Маҳатма Карамчанд Ганди, Ҳиндистонда миллий озодлик кураши раҳбарларидан бири, сиёсатчи атоқли мутафаккир. У “Маҳатма” (“Буюк қалб”) тахаллуси билан машҳур. Г. номи билан боғлиқ гандизм таълимоти Ҳиндистон Миллий Конгресси (ҲМК) расмий мафкураси сифатида тан олинган ва у ҳозирга қадар ҳинд халқи тафаккурига ижобий таъсир кўрсатиб келаётган маънавий омил ҳисобланади. Ҳиндистон мустақиллигининг ашаддий рақибларидан бири У.Черчилл Г.га “исёнкор фақир” номини берган эди. Гарчи У.Черчилл мазкур лақаб билан Г.ни халқаро доирада ерга уришни кўзлаган бўлса-да, аслида Г.нинг “фақир”лиги, камтарлиги, сабр матонати бутун ҳинд халқи маъ-ятига таъсир кўрсатган. Мустамлакачиларга қарши курашнинг ўзи асослаган мад-й шаклда бошлаган ва бу йўл бутун дунёда Г.нинг обрў-эътиборини юксак даражага кўтарган. Г. ташкил этган ҳаракат дунёга зулму истибдодга қарши куч ишлатмасдан, маънавий омилларга суянган ҳолда курашиш ва ғалаба қилиш мумкинлигини амалда исботлаб берган эди. Г. чилик Ҳиндистон тарихидаги бутун бир давр мазмунини ташкил этади. Г. “Сатияграха” (“Қатъийлик ҳақиқатда”, яъни “куч ишлатмасдан курашиш”) ғоясини илгари сурган. Сатияграха таълимотида ахлоқий идеализм ва сиёсий прагматизм бир-бири билан ўзаро боғланиб кетган. Зўрликка қарши сабр-тоқат, чидамни тан олмаса-да, унга қарши барча воситаларни ишга солиш Г.нинг ахлоқий принципларига мос келмаган. Г. Ҳиндистонни вайронагарчиликлардан, таназзулдан, халқнинг қирилиб кетиши ва кучга асосланган инқилобий ҳаракатлар натижасида юз бериши мумкин бўлган кўплаб фалокатлардан сақлаб қолган эди. Г. ҲМК етакчиларидан фарқли равишда ўз таълимотини халқ орасида тарғиб этган, кишиларда юксак маънавий тафаккурни шакллантиришга интиланган эди. Унинг тарғиботи оддий, содда, барча бирдай тушунадиган ва биладиган, амал қилиш қийин бўлмаган т. ва ҳаракатлардан иборат эди. У қаршилик кўрсатишнинг икки шаклини талаб қилган – ҳамкорлик қилмаслик (давлат хизматидан, биринчи навбатда, армия, полицияда хизмат қилишдан бош тортиш, мустамлакачиларнинг “вакиллик органлари”га сайлов ва давлат мактабларини бойкот қилиш, расмий суд муассасаларини хусусий ҳакамлик билан алмаштириш, давлат мукофотларидан намоишкорона бош тортиш, чет эл маҳсулотлари ҳамда тижорат фаолиятини бойкот қилиш ва б.) ва фуқаровий бўйсунмаслик, яъни мавжуд қонунларга амал қилишдан бош тортиш. Булар аслида ҳеч бир - на хорижлик золим, на маҳаллий мазлум ҳаётига хавф солмас, айна вақтда истибдодга қарши норозиликни тўла ифодалай олар эди. Ҳиндистон икки давлатга бўлиб юборилгач (1947 йил), Г. умрининг охиригача диний бағрикенглик (толерантлик) учун кураш олиб борди. Чунки Ҳиндистондаги кўп динлилик, аҳолининг турли динларга эътиқод қилиши маънавий бирлашув орқали эришилган ғалабаларга катта хавф туғдирарди. Динлар билан боғлиқ маънавий тафаккурдаги ранг-баранглик, сиёсий-маънавий бирликнинг бузилишининг олдини олиш бу даврда Г. таълимотининг бош йўналишига айланган эди. Г. 1948 йил 30 январида ҳинд шовинистик-террористик ташкилоти “Раштрия сваям севак сингх” аъзоси

Н.Годзе томонидан ўлдирилган. Ҳиндистон тарихида буюк роль ўйнаган Г. ни бекорга “миллат отаси” деб аташмаган. Унинг сатияграҳаси этник, диний каста, тил, минтақавий ва бир халқ орасидаги турлича маънавий қарашлар билан боғлиқ ҳар хил тўсиқларни бузиб ташлаган эди. Ҳиндистон бирлиги, истиқлол масаласи Г.нинг ҳаёти мазмунини ташкил этган. Ер юзида “сарвадойя”, яъни (“умумий фаровонлик жамияти”) қуриш сатияграҳа ғоясининг моҳиятини ташкил этган. Унда демократик ва гуманистик тамойиллар ўз ифодасини топган. Г.нинг “сарвадойя”си мустақиллик учун кураш ғоялари билан боғланган. Айниқса, халқаро муносабат ларда куч ишлатмаслик, бир-бирининг ички ишларига аралашмаслик, барча муаммоларни музокаралар орқали ҳал этиш, қисқаси тинч-тотув яшаш тамойилларини англатади. Г. фал.си муаммоларни ҳал этиш воситаси сифатида ҳар қандай урушларни инкор этади. Г. номи бугунги кунда Ҳиндистонда ва бутун дунёда тинчлик, ижтимоий ҳамкорлик, динлараро бағрикенгликни англатади. Тамаддун келажаги ҳақида фикр билдираётиб, машҳур ингл. тарихчи-социолог А.Тойнби: “Дунёда бир кун келиб урушлар, қирғинлар ҳам барҳам топади, ер юзи халқлари орасидаги кескинликлар бир кун келиб уларни ўз ихтиёрлари билан фақат бир йўлни танлашларига мажбур қилади. Бу йўл Ганди йўли – тинчлик йўлидир”, деган эди.

ГАЛИЛЕЙ, Галилео (1564-1641) – Италиянинг буюк мутафаккир, фал., математика, физика, астрономия ва санъатшунослик каби фан соҳаларида етук асарлар яратган қомусий олим. Г.нинг дунёқараши қуйидаги тамойиллар билан белгиланади: 1) инсон томонидан уни ўраб турган дунёни қандай бўлса, шундайлигича билиш мумкинлиги; 2) ташқи дунёни инсон сезги аъзоларига таъсир ўтказувчи билим манбаи экани; 3) инсоннинг билиш жараёни илоҳий асос ва ўзига хос номоддий жавҳар орқали бошқарилиши тўғрисидаги фикрларнинг ғайримиллийлиги; 4) ҳақиқий билимга фақат ҳис-туйғулар орқали ҳосил қилинган образ — тимсоллар воситасида эришиб бўлмаслиги бу жараён ақлнинг буюк кучи ва мантикий фаолияти билан белгиланиши. Бу тамойиллар ўша давр диний ақидаларига тамоман зид бўлгани, инсоннинг ақлий бунёдкорлик фаолияти улуғлангани учун аллома қаттиқ тазйиққа учраган. Президент И.А.Каримов ибораси билан айтганда, “қанчадан-қанча таъна ва маломатларга гирифтор этилган” эди.

ГАРМОНИЯ (юн. *harmoniya* – алоқа, уйғунлик) – маълум тизим элементлари, таркибий қисмлари рив-шининг муайян даврида ўзаро мувофиқ, мутаносиб, узвий боғлиқлик ва алоқадорлик ҳолатини англатувчи т. Г.нинг намоён бўлиш шакллари кўп. Мас., фал.да мазмун ва шакл, бутун ва бўлак, система ва элементлар ўртасидаги мутаносибликка нисбатан ишлатилади; мусиқа санъатида кўпчилик ижро этадиган кўшиқлар (хор) ёки куйлардаги уйғунликни билдиради; оилада эр ва хотин ўртасидаги бир-бирига мослик, баҳамжиҳатлик ва тотувликни англатади; маъ-ятда ўзаро ҳурмат ва бағрикенглик асосига қуриладиган барқарорлик ва инсоний муносабат лардаги ўзаро уйғунликни ифодалайди.

ГЕГЕМОНИЗМ (юн. гегемония – етакчилик, бошқариш) – турли соҳаларда, жумладан, маънавий соҳада ҳам устунлик ва ўз ҳукмига бўйсундиришни англатувчи т. Г. моҳиятан дунё барқарорлигини таъминлаш ёки уни мустаҳкамлашга қаратилган сиёсатга зид ҳодиса бўлиб, ижтимоий тараққиёт, жамият барқарорлиги ва хавфсизлигини издан чиқаради. Баъзи давлатларнинг барча соҳаларда устунлик қилиш ва дунёни ўз ҳукмига бўйсундиришга интилиши инсоният тарихининг турли босқичларида салбий оқибатларни келтириб чиқарган. Г. бирон-бир қудратли кучнинг манфаатларини устувор даражада, бир томонлама таъминлаш мақсадини кўзлагани сабабли у бошқа томоннинг манфаатларига зид бўлиб, ижтимоий, сиёсий ва маънавий рив-шга путур етказди. Бундай адолатсизлик етарли имкониятга эга бўлмаган давлатлар ва миллатларнинг халқаро жараёнларда тўлақонли иштирок эта олмаслигига сабаб бўлади. Натижада, табиий равишда бундай мам-тлар халқларида гегемонликка интилган давлатлар ва халқларга нисбатан нафрат, норозилик кайфияти пайдо бўлади, дунё ҳамжамиятининг барқарор ривожидан давлатлараро муносабатларга салбий таъсир этади.

ГЕДОНИЗМ (қад. юн. *hedone* – завқланиш, роҳатланиш) – инсоннинг бутун ҳаёт мазмуни роҳатланишдан иборат, деган ғояни ифода этадиган т. Г.га биноан роҳатланишга интилиш инсоннинг табиий эҳтиёжи, ҳаётининг асосий ҳаракатлантирувчи кучидир. Г. таълимотининг асосчиси Сукротнинг замондоши Аристиппдир (э.ав. 435-355 й.й.). Аристипп инсон руҳининг икки ҳолатини – роҳатланиш ва оғриқни фарқлайди. Биринчисига юмшоқлик ва майинлик хос бўлса, иккинчиси кўпол ва руҳиятнинг кучли силкинишларидан иборатдир. Аристипп фикрича, инсон оғриқдан қочиши ва иложи борича роҳатланишга интилиши оқибатида бахтга эришиши мумкин, жисмоний эҳтиёжларни қондириш эса инсон ҳаётининг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Бу таълимотга биноан, ҳузур-ҳаловат, роҳатланиш бахш этмайдиган ҳаракатга эътибор қаратиш ва куч сарфлаш арзимайди. Дарҳақиқат, инсон ҳаётини роҳатланиш ва танага завқ бериш сифатида талқин этиш маълум асосга эга. Роҳатланиш бир қанча омиллар орқали ҳис этилиши ва моҳияти жиҳатдан турлича бўлиши мумкин: а) шахснинг ўз устида ишлаш натижасида бирон-бир нуқсонни бартараф этиши; б) бировнинг тазйиқи ва таъсиридан қутулиш; в) бирон-бир эзгу ишни амалга ошириш орқали инсоннинг юксаклигини намоён қилиш; г) ўз-ўзини ифода этиш. Роҳатланиш инсоннинг жисмоний ёки руҳий зўриқиш ҳолатининг мўътадиллашуви, зарур ҳаётий функцияларининг тикланишида ифодаланади. Г. роҳатланишнинг айнан ана шу талқини негизида кейинчалик юзага келади. Г. нинг моҳияти йиллар давомида ўзгариб ва ривожланиб борган. Натижада Г. ҳақидаги барча маълумотлар психологик ва ахлоқий-этик Г.га ажратилган. Г.нинг психологик талқинида инсонни ҳаракатга ундовчи асосий куч бу – завқланиш ва роҳатланишга интилиш, дея эътироф этилади. Ахлоқий-этик Г. эса, инсон ўзининг ёки ўзга кишиларнинг роҳатланиши учун яшаши керак, деган ғояни тарғиб этувчи турли хил фал-й ёндашувларни ўзида мужассамлаштирган. Мас., Г.ни роҳатланиш сифатида

тарғиб этувчи ёндашувлардан бирининг асосчиси Эпикур инсоннинг ётсирашдан ва жирканишдан халос бўлиши бу – хоҳиш-истакларни қондириш дея талқин этади. Бу ёндашувда инсон эҳтиёжларининг қондирилиши эмас, балки азоб ва бахтсизликдан халос бўлиш мақсади ифода этилган. Инсон ҳаётини гедонистик ёндашув асосида талқин қилиш фал. тарихида марказий масалалардан бири бўлиб келган ва кўплаб файласуф-мутафаккирлар ижодида ўзига хос тарзда ифода этилган. Франц. файласуфи И.Бентамнинг ёзишича, «Табиат инсонни икки асосий борлик: азоб ва роҳат гирдобига туширган. Улар бугун биз нима қилишимиз ва эртага нима билан шуғулланишимизни белгилаб беради. Ҳатто ҳақиқат ва ёлғон, сабаб ва оқибат мезонлари ҳам ана шу икки асосий негизга таянади». Г. таълимотида инсоннинг майл ва эҳтиёжлари жамиятда ўрнатилган ижтимоий меъёрларга қарама-қарши қўйилади, инсон эркинлигини чекловчи ва унинг ўзига хос хус-ятларини намойиш этишга тўсқинлик қилувчи ҳар қандай ижтимоий шарт ва меъёрлар инкор этилади. Г. таълимотининг ижобий жиҳати шундаки, у ўрта а.лар фал.сида диний догматизмга, ахлоқни соф диний талқин этилишига қарши чиққан эди. Ҳозирги даврда ҳам инсоннинг ҳаёт мазмуни шахсий эҳтиёжларни қондиришдангина иборат, деган ғояни ёқлаб чиқадиғанлар оз эмас. Улар фақат шахсий эҳтиёжларни қондириш ҳаётининг мазмуни деб билади ва бу йўлда мавжуд ижтимоий қонун-қоидаларга беписандлик билан қараш, ҳатто уларни инкор этишгача боради. Замонавий гедонистларнинг «Ишлагинг келмаса – ишлама, энг яхши нарсага эга бўлмоқчимисан, уни қўлга кирит» шиори уларнинг ҳаёт мазмунига айланган. Бундай қарашларнинг маънавий қадриятларга зид жиҳати шундаки, гедонистлар ҳар қандай йўл билан роҳатланишга эришади, бу йўлда бошқалар манфаатини суиистеъмол қилади, жамият талабларини назар-писанд қилмайди, умрини айш-ишрат билан ўтказишга интилади. Айниқса, катта шахарларнинг пайдо бўлиши ва уларга хос бўлган турмуш тарзи гедонистик қарашларнинг кенг тарқалишига имкон яратади. Айрим олимлар Г.нинг моҳиятини инсоннинг жинсий майллари билан боғлиқ ҳолда талқин этишга интилади. Уларнинг назарида, жинсий роҳатланиш асосида юзага келадиган ҳиссиётлар жинсий майлни янада кучлироқ қондиришга ундайди ва шу тариқа асосий эътибор фақат роҳатланишга, лаззатланишга қаратилади. Ғарб фал.сида аскетизм ғояси таълимот сифатида намоён бўлади. *Баҳодир Умаров, Иброҳим Маҳмудов*

ГЕЛИОЦЕНТРИЗМ, гелиоцентрик тизим (юн. *helios* – Қуёш ва лот. *centrum* – марказ) – оламнинг марказида Қуёш туриши тўғрисидаги таълимот. Бу ғоя поляк олими Н. Коперникнинг “Осмон сфераларининг айланиши тўғрисида” номли асарида (1543) илгари сурилган эди. Коперник наз-яси дастлаб геоцентризм элементларидан холи бўлмаган. Мас., сайёраларнинг бир хил доиравий ҳаракати, коинотнинг ягона маркази (Қуёш) мавжудлиги тўғрисидаги Коперник тасаввурлари шундан далолат беради. Кейинчалик Ж. Бруно, И. Кеплер, Г. Галилей ва б. томонидан бу камчиликлар бартараф этилган. Исаак Ньютон асарларида бутун олам тортишиш қонуни ва механика қонунларининг изоҳлаб берилиши туфайли сайёралар ҳаракатининг хус-ятлари

тушунтирилиб берилгач, Г. таълимоти ҳар томонлама асослаб берилди, ш-дек, Ернинг ҳаракатига доир ишончли маълумотлар, унинг муайян орбита бўйлаб ҳаракатланиши тўғрисидаги далиллар қўлга киритилди. Г. ва геоцентризм (Ер – коинот маркази, Қуёш ва б. сайёралар унинг атрофида айланади, деб ҳисобловчи таълимот) ўртасидаги баҳс бир неча а. мобайнида фанда дунёқараш ва мафкуравий муаммо бўлиб келди. Хус-н, католик черкови Г.ни христиан дини ақидаларини инкор этишда айблади ва оқибатда Коперникнинг асари икки а.дан кўпроқ давр мобайнида (1616-1822) таъқиб этилди. Г. ҳозирги замон астрономия фани ривожига улкан туртки берган, кишиларнинг дунёқарашини ва тасаввурларида туб бурилиш ясаган эди.

ГЕНДЕР (инг. *gender* – уруғ) – инсон жинсининг ижтимоий -мад-й ва маънавий жиҳатини ифода этувчи т. Г. ибораси ижтимоий фанларда жинс мавзусини ўрганишда янгича ёндашув шаклланган паллада, яъни 1950 йиллардан бошлаб киритилган. Бу давргача “жинс” т.си одамнинг анатомо-физиологик хус-ятини англатган ҳолда инсониятни эркак ва аёл жинсларига ажратишнигина назарда тутарди. Жинс (яъни биологик хус-ятлар) эркак ва аёллар ўртасидаги фарқнинг асоси ва бирламчи сабаби, деб талқин этиларди. Лекин одамлар ўртасида биологик фарқлардан ташқари, уларнинг ижтимоий вазифалари, хулқи, руҳияти ва ҳиссиётида ҳам муайян тафовут мавжуд эди. Г. деганда турли жамиятларда яшовчи эркак ва аёллар хулқини белгиловчи ижтимоий ва мад-й вазифалар меъёрлари мажмуаси тушунилади. Тадқиқотларда турли жинс вакиллари хулқ-атворидаги фарқ (мас., шахснинг психологик сифатлари, хулқ шакллари, фаолият турлари, эркак ва аёллар шуғулланадиган касблар) биологик асосдан кўра кўпроқ ижтимоий -мад-й меъёрлар билан белгиланиши аниқланган. Г. эркак ва аёлларга хос ижтимоий модел сифатида жамиятда шаклланади ва у орқали эркак ва аёлнинг жамият ва унинг турли ин-тларидаги мавқеи белгиланади (оилада, сиёсий тузилмаларда, иқтисодиётда, мад-т, таълим соҳасида ва ҳ.к.). Эркак ва аёл ҳақидаги умумий тасаввурлар негизида вужудга келган Г. тизими турли жамиятларда ўзига хос тарзда намоён бўлади. Г.нинг асосий моҳияти унинг икки кутблилиги ва ички зиддиятга эгалигидир, яъни Г. ёндашуви асосида жамиятда мавжуд бўлган жинс мавзусига оид зиддиятли ҳолатлар ўрганилади. Г. жамиятдаги ижтимоий табақалашув шакли бўлиб, бунда ирк, миллат, синфлар, гуруҳлар сингари жинс вакиллари ўртасида ҳам маълум иерархик муносабат лар ўрнатилади. Туғилганиданок инсон Г. тизими таъсирида бўлади. Анъанавий урф-о.лар таъсири кучли бўлган жамиятларда туғилиш билан боғлиқ бўлган турли удумларга риоя этиш, мас., чақалокқа танланаётган кийимнинг рангидан бошлаб ўйинчоқларгача эътибор қаратиш – инсонни ёшлик чоғиданок Г. тизимига киритади, оилада фарзандларга бўлган муносабат да ҳам Г. фарқлар кўзга ташланади. Г. тадқиқотлари дастлаб аёллар муаммоларини ўрганиш доирасида амалга оширилгани боис ҳозирга қадар айрим одамлар «Г.» сўзини «феминизм» ибораси билан айнан бир хил маънода талқин этади. Бироқ, «феминизм» соҳасидаги тадқиқотлар аёлларнинг жамиятдаги мавқеи, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаш каби мавзулар доирасида амалга оширилган бўлса,

Г. тадқиқотлари, аввало, эркак ва аёл мавқеининг ўзаро нисбати, уларнинг хатти-ҳаракатини белгиловчи хулқ меъёрлари ҳамда уларга асосланган роллар, ана шу ролларнинг шахс шаклланишига таъсир этишини ўрганишга йўналтирилган. Г. мавзусидаги асосий т.лар доирасига қуйидагилар киради: Г. идентификацияси (муайян жинсга мансуб шахсга хос хулқ шакллари); Г. мафкураси (жамиятда Г. фарқларни асослаб берадиган ғоялар); Г. дифференциацияси (табiiй деб топилган жинсий тафовутларнинг ижтимоий мазмун касб этиши), Г. роллари (ижтимоий талабларни бажариш). Асрлар давомида шаклланган ва инсоннинг фаолият йўналишини белгилаб берадиган ижтимоий меъёрлар турли жинс вакиллари ўртасидаги ўзаро муносабат ни изга солган ҳолда жамият аъзолари турмушини енгиллаштиради, Г. муаммоларини тезликда ҳал этиш имкониятини яратади, энг асосийси, ҳар бир жинсга хос вазифаларни англаш жараёни миллий, мад-й кадриятларнинг ўзлаштирилишига хизмат қилади. *И.Маҳмудов, И.Насриев*

ГЕНЕТИКА (юн. *genesis* – келиб чиқишга оид) – организм ирсияти, ўзгарувчанлиги қонуниятлари ҳамда уларни бошқариш усуллари тўғрисидаги таълимот. Г. фан сифатида генлар кашф этилганидан кейин (Мендель, 1866) шакллана бошланган. Ирсиятнинг хромосома наз-ясининг яратилиши (Морган, 1910) ва бу наз-янинг генларнинг хромосомаларда жойлашганлигини кўрсатиб берганлиги биологияда Г.нинг қарор топиши йўлида янги қадам бўлди. Ташқи муҳит омиллари таъсири остида ўзгарувчанлик генларнинг туб хоссасидир. 1944 йилда оксил эмас, балки нуклеин кислоталар генетик информациянинг муҳим манбаи экани асослаб берилди. ДНК молекулаларининг физикавий, кимёвий ва генетик моҳиятининг Уотсон ва Крик томонидан очиб берилиши (1953) туфайли ҳозирги замон молекуляр Г.си ва молекуляр биологияга асос солинди. 1926 йилда янги йўналиш – популяциялар Г.си вужудга келди. Г. наз-яси ва амалиётининг рив-ш истиқболлари хужайралардан ажратилган генларнинг кимёвий синтези борасида олиб бориладиган тадқиқотлар натижаларига боғлиқ. XX а. сўнгги чорагида инсон Г.си соҳасида кенг кўламли изланишлар амалга оширилмоқда. Айниқса, ген муҳандислиги соҳасида олиб борилаётган изланишларда инсон ирсиятини ўзгартириш ҳамда клонлаштиришнинг маън-й-ахлоқий масалаларига эътибор кучайиб бормоқда.

ГЕНОФОНД – генлар захираси; турли ген (ирқ)ларнинг тарқалиши, уларнинг нисбий миқдор ва таркибий сифати; муайян организмларнинг тарқалганлиги. Ирсий белгиларни ўрганиш ва аниқлаш инсон генетикаси, жониворлар ҳамда ўсимликлар генетикаси учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги вақтда Г.ни сақлаш муаммоси дунёнинг кўпгина мам-тлари учун долзарб масалага айланган. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI а. бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида таъкидлаганидек, табиатга кўпол ва такаббурларча муносабат да бўлишга йўл қўйиб бўлмаслиги, бундай муносабат ни табиат асло кечирмаслиги, айниқса, инсон – табиатнинг хўжайини, деган сохта социалистик мафкуравий даъво кўплаб одамлар, бир қанча халқлар ва миллатларнинг ҳаёти

учун фожеага айланди, уларни қирилиб кетиши, Г.нинг йўқ бўлиб кетиши ёқасига келтириб қўйди. Шу н.назардан миллат Г.ини сақлаш, ҳар жиҳатдан баркамол, соғлом авлодни тарбиялаб вояга етказиш, одамларнинг табиат, атроф-муҳитга муносабат ини ўзгартириш, соғлом турмуш тарзини шакллантириш ва тарғиб этиш муҳим аҳамият касб этади.

ГЕНОЦИД (юн. *genos* – насл-насаб ва лот. *caedere* – ўлдириш, йўқ қилиш) – одам зоти ва инсониятга қарши энг оғир жиноятлардан бирини англатувчи т. Аҳолининг айрим гуруҳларини ирқи, миллати, этник ёки диний белгиларига қараб йўқ қилиш, уларни қасддан буткул ёки қисман қириб ташлашни кўзда тутадиган шарт-шароитларни вужудга келтириш, ш-дек, болалар туғилишини чеклашга қаратилган чоралар. Г. атамаси 1943 йилда асли келиб чиқиши яҳудий бўлган польшалик юрист Рафаэль Лемкин томонидан киритилган бўлиб, 1948 йилда халқаро ҳуқуқ мақомини олган. 1948 йилдан эътиборан Г. БМТ томонидан халқаро жиноят сифатида тан олинган. Г.ни содир этиш ва унга жазо қўллаш бўйича Конвенцияда у инсон ҳаётига қарши қаратилган оғир жиноят сифатида баҳоланган. ЎзР ЖКда ҳам тинчлик, инсон ҳавфсизлигига қарши қаратилган жиноят сифатида қайд этилган. Г. XVIII-XIX а.ларда айрим Европа давлатларининг мустамлакачилик сиёсатида яққол намоён бўлди. Мас., европаликлар Тасмания ороли аҳолисини қирғин қилганлар, охириги тасманиялик 1843 йилда отиб ўлдирилган. Г. апартеидга хос бўлган айрим хус-ятларни ўз ичига олади. “Г. жиноятининг олдини олиш ва унинг учун жазолар тўғрисида”ги Халқаро Конвенциясига биноан (1948) Г.ни содир этишга айбдор деб топилган шахслар жинойий жавобгарликка тортилади. XX а.да усмонийлар томонидан арманларни ўлдириш ва қувғин қилиш; II жаҳон уруши даврида нацистлар Германияси томонидан яҳудийларни қириб ташлаш; хорватиялик Павелич режими томонидан сербларни оммавий қирғин қилиш; 1975-1979 йилларда Камбоджада Пол Пот ва Иенг Сари жаллодлари томонидан 3 млн.дан ортиқ камбоджаликларни ўлдириб ташлаш; 1994 йилда Руандада хуту қабилалари томонидан 800 мингга яқин тутси қабилаларининг қирғин-барот қилиниши Г. жиноятига мисол бўла олади. Собиқ мустабид тузум даврида ҳам Г. турли халқлар ва миллатларга қарши амалга оширилган, кўплаб оммавий қатағон, қурбонларга олиб келган. Ш.у. Г. қандай шаклда намоён бўлишидан қатъи назар, дунё жамоатчилиги томонидан инсониятга қарши энг даҳшатли жиноят сифатида қораланади. *Камолиддин Юсупов*

ГЕОСИЁСАТ (юн. *geo* – ер, *politika* – ҳудуд ёки давлатни бошқариш санъати) – сиёсий атама бўлиб, давлатнинг ташқи ва ички сиёсатининг йўналиши, унинг мақсад ва вазифаларига, хус-н, географик жойлашуви, мавжуд захиралар орқали бошқа ҳудудларга муайян даражада таъсир ўтказиши қабилар билан боғлиқ т. Бир қарашда, Г. маъ-ят билан боғлиқ эмасдек туюлади. Аслида эса муайян мам-т Г.ни юқорида тилга олинган омиллардан ташқари ижтимоий, мад-й ва маънавий жиҳатларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Глобаллашув даври Г.ининг барча имкониятлари инсон равақи ва ҳавфсизлигига сафарбар этилиши зарур. Бу, ўз навбатида, кишиларнинг маънавий покланиши,

давлатлараро ва инсонлараро муносабат ларнинг янгича мазмун касб этишига хизмат қилади. Г. атамасини илмий муомалага шведиялик сиёсатшунос олим Р. Челлен олиб кирган. Бу атама I жаҳон уруши арафасида кенг қўлланила бошлади. Ўша даврда яшаган немис олими Ф. Ратцель (1844-1904) давлат сиёсати ва мам-тнинг географик ҳолати ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва алоқадорликка хизмат қиладиган янги геосиёсий концепциянинг наз-й асосларини ишлаб чиқади. Пухта ўйланган мафкуравий асосга таянган ушбу концепцияда "алоҳида маконни ҳис этиш" ғояси илгари сурилиб, ўз чегараларини ўзгартиришни (кенгайтиришни) мақсад қилган давлатлар саъй-ҳаракатини оқлаш борасидаги интилиш кўзга ташланади. К.Хаусхофер (1869-1946) Г. т.сини бундай талқин этиш анъанасини давом эттириб, моҳиятан тажовузкорлик табиатига эга бўлган "немис миллати ҳаётий макони" ғоясини илгари суриб, унинг экспансионистик, империалистик концепциясини ишлаб чиқди. Учинчи рейхнинг ўзига хос мафкуравий қуролига айланган Г. наз-ясининг ана шу кўриниши немис мумтоз геосиёсий мактаблари доирасида амалга оширилган тадқиқотлар натижаларини инкор этиб келди. Америкалик адмирал А.Т. Мэхэн (1840-1914) денгизбўйи ва қуруқликда жойлашган давлатлар ўртасида абадий зиддият мавжудлиги ғоясига таяниб, океан ва денгиз коммуникациялари ҳамда портлари устидан назорат ўрнатилиши муайян мам-тнинг узок вақт давомида дунёда геосиёсий устунлигини таъминлаши мумкинлиги таъкидланади. XX а.нинг 80-йилларида жаҳоннинг "биполяр" геосиёсий тузилишининг инқирозга юз тутиши ҳамда тараққиётнинг "кўп векторлик" тенденциясининг яққол намоён бўлиши тамоман янгича геосиёсий ёндашувларнинг пайдо бўлиши ва шаклланишига сабаб бўлди. Мас., П. Галлуанинг "Г. кудрат манбалари" (1990) асарида давлатнинг имкониятлари, куч-қудрати, унинг ҳудуди, аҳолиси, географик ҳолати, чегаралари ва захираларига (шу жумладан, энг янги оммавий қирғин қуролларига эга экани) боғлиқлиги эътироф этилади. XX а. охирига келиб дунё сиёсий харитаси ўзгариши билан бу соҳада ҳам муайян ўзгаришлар рўй берди. Аммо дунё бу билан хавфсизроқ бўлиб қолгани йўқ. Маълумки, дунёдаги йирик давлатлар, хус-н, жуда катта моддий, молиявий имкониятларга эга бўлган турли марказ ва сиёсий доираларнинг пухта ўйланган геосиёсий режалари замирида ривожланган мам-тлар қаторидан ўрин олишга интилаётган янги мустақил давлатларни ўзига тобе қилиш, бўйсундириш, бойликларини эгаллаб олиш, маъ-ятидан жудо этиш мақсадида намоён бўлади. И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“дунёдаги зўравон ва тажовузкор кучлар қайси бир халқ ёки мамлакатни ўзига тобе қилиб, бўйсундирмоқчи, унинг бойликларини эгалламоқчи бўлса, авваламбор, уни қуролсизлантиришга, яъни энг буюк бойлиги бўлмиш кадриятлари, тарихи ва маънавиятидан жудо қилишга уринади”** (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 11-б.). Ўз-нинг ер усти ва ер ости бойликлари, Ғарб ва Шарқни ўзаро боғлаб турган макон сифатидаги имкониятлари, аҳолиси, ишлаб чиқариш ва илмий салоҳияти ҳамда б. жиҳатлари улкан имкониятларга эга, келажаги буюк мам-т эканини тан олган ривожланган мам-тлар ўзининг геосиёсий стратегиясида ана шу омилларни эътиборга олиб, Ўз-н билан барча соҳаларда ўзаро манфаатли ва тенг ҳуқуқли

алоқаларни янада ривожлантириш заруратини англаб етмоқда. Бу ҳол Ўз-нинг жаҳон геосийосий саҳнасида ўзига хос ўрин эгаллаб бораётганидан далолат беради. *Т.Жўраев, А.Очилдиев, Б.Умаров*

ГЕОЦЕНТРИЗМ (юн. *geo* – Ер ва лот. *centrum* – марказ) – ер куррасини коинот маркази деб ҳисоблайдиган таълимот. Птоломейнинг геоцентрик назарига кўра, Ер бутун чексиз коинотнинг маркази ҳисобланади. Бундан фарқли ўлароқ, Уйғониш даврининг йирик олими, илмий астрономия асосчиси Николай Коперник (1473-1543) яратган гелиоцентрик таълимотига кўра, коинотнинг маркази – Қуёш экани, Ер ва Қуёш ўз ўқи атрофида айланиши илмий жиҳатдан асослаб берилган.

ГЕРОНТОЛОГИЯ – биология ва тиббиётнинг тирик мавжудотлар, шу жумладан, инсоннинг қаришига оид қонуниятларни ўрганувчи соҳаси. Г.нинг вазифаси қаришнинг илк аломатларини аниқлаш, организм ҳаёт фаолияти жараёнида уларнинг бир-бири билан алоқадорлигини белгилаш, тирик мавжудотнинг атроф муҳитга мослашувининг омили билан боғлиқ жиҳатларини тадқиқ этишдан иборат. Г. қарилик жараёнининг моҳияти, ўзига хос хус-ятини ўрганиш унинг ирсий, биологик, ижтимоий, маънавий ва ахлоқий жиҳатларини ҳар томонлама таҳлил қилиш имконини яратади. Геронтологик тадқиқотлар кекса ва қари ёшдаги кишиларга хос бўлган касалликларнинг сабабларини аниқлаш, олдини олишнинг самарали чораларини ишлаб чиқишга йўналтирилган. Г.нинг инсонни ўрганувчи йўналиши – ижтимоий Г. соҳасида кекса ёшдагилар учун тинч, осойишта шароит яратиш, ҳаётини мазмунли қилиш уларнинг ҳаётий тажрибасидан ёш авлодни тарбиялаш жараёнида фойдаланиш, кексаларни жамият ишларига кенг жалб этиш масалалари ўрганилади.

ГИЁҲВАНДЛИК (наркомания) – инсон маъ-ятига зид бўлган, унинг ижтимоий -руҳий ҳолатини буткул издан чиқарадиган ғоят хатарли иллат, бедаво хасталик. Унга чалинган кишилар борган сари ҳолдан тояди, ҳиссийатлари кўполлашади, маънавий қиёфасидан маҳрум бўлади, феъл-атворида ахлоқ-одоб меъёрларига беписандлик, хатти-ҳаракатларида тажовузкорлик намоён бўлади. Одатда гиёҳвандлар а. вабоси – ОИТС хасталигига йўлиқиб, ҳаётдан эрта кўз юмади. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида гиёҳванд модда тайёрловчи дунёдаги етакчи давлат – Афғонистондан бу захри котил тобора кўпроқ миқдорда кириб келаётгани ҳақида тўхталиб, унинг бир қисми минтақамизга сингиб кетаётгани жиноятчиликнинг ўсишига, ёшларнинг бузилишига, ҳатто миллат генофондининг айнишига олиб келиши мумкинлигини уқтиради. Ш.у. ёшларни бу бало-қазодан асраб-авайлаш, уларни санъат, адабиёт, спортга ошно қилиб, баркамол инсонлар этиб тарбиялаш куннинг энг долзарб вазифаларидан биридир.

ГИЛОЗОИЗМ (юн. *hyle* – жисм ва *zoe* – ҳаёт) – борлиқдаги барча нарсаларни жонли деб ҳисоблайдиган таълимот. Биринчи марта 1678 йилда Кедворт томонидан натурфал-й концепцияларда, хус-н, қад. юнон фал.сида, жонли ва жонсиз материя ўртасидаги тафовутни инкор этиш мақсадида қўлланилган. Бу таълимотга кўра, оламдаги барча нарсалар, органик ёки ноорганик бўлишидан қатъи назар, жонлидир. Фал. тарихида Г. асосланган ёндашув Фалес, Анаксимандр, Анаксимен таълимотларида ҳам учрайди. Г. таълимотига кўра, борлиқ бу – ҳаёт, йўқлик эса – ўлим демак. Бу т. кейинчалик Уйғониш даври файласуфлари Б. Телезио ва Ж. Бруно асарларида ривожлантирилган. Голландиялик аллома Б. Спиноза тафаккур материянинг атрибути сифатида табиатдаги барча нарсаларга тааллуқли экани, франц. файласуфлари Дидро, Робинэ жон ҳар қандай материяга хослигини таъкидлаган.

ГИМНАСТИКА – жисмонан ва маънан баркамол инсонларни тарбиялаш воситаси, тўғри қоматни шакллантириш, соғлиқни мустаҳкамлаш, иродавий фазилатларни тарбиялаш, ҳаракатларни моҳирона, енгил ижро этишга ўргатиш жараёни. Г. таълим-тарбиявий ва соғломлаштириш жараёнларининг ажралмас қисмидир. Жисмоний машқларни бажариш – инсон, айниқса, ёшлар саломатлигини мустаҳкамлаш масалаларини ҳал қилиш шартларидан биридир. Зеро, кам ҳаракатлилик организмнинг кўпгина функцияларига салбий таъсир этиб, қатор касалликларнинг пайдо бўлиш ва рив-ш омили ҳисобланади. Шундай қилиб, Г. кенг маънода, инсонларнинг саломатлигини мустаҳкамлаш, меҳнат фаоллигини ошириш, умрини узайтириш, меҳнат, турмуш, дам олиш шароитларини яхшилаш, бир сўз билан айтганда, соғлом турмуш тарзини қарор топтиришга йўналтирилган тарбия усулидир. Бу эса аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш, жисмонан соғлом, маънан баркамол ёш авлодни тарбиялаш, фуқароларни жисмоний тарбия ва спорт билан фаол шуғулланишга кенг жалб этишга хизмат қилади.

ГЛОБАЛЛАШУВ (лот. *globus* – шар, Ер сайёраси) – XX а.нинг иккинчи ярми - XXI а. бошида жаҳон тараққиётида шаклланган янги умумсайёравий тартиботлар, давлатлар ва кишилар ўртасида ўзаро алоқаларнинг кенгайиши ва мураккаблашиши, дунё миқёсида ахборот макони, капитал, товар ҳамда ишчи кучи бозоридаги интеграциялашув, атроф муҳитга техноген таъсирнинг кучайиши, оммавий мад-т намуналарининг кенг тарқалиши, ахборот-мафкуравий ва диний-экстремистик хуружлар хавфининг ортиб боришини ифода этувчи т. “Г.” атамаси дастлаб америкалик олим Т. Левиттнинг 1983 йили “Гарвард бизнесревью” журналида чоп этилган мақоласида тилга олинган эди (у йирик трансмиллий корпорациялар ишлаб чиқарадиган турли-туман маҳсулот бозорларининг бирлашув жараёнини Г. деб атаган). 1985 йилда эса таниқли америкалик олим Р.Робертсон “*Globalization*” иборасини илмий муомалага киритиб, бу т.ни “одамлар онгида сайёраамизнинг торайиши ҳамда дунёнинг яхлит тарзда англаниши”ни акс эттириб, “дунёнинг бирлашуви ва кишилар ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг кучайишини” ифода этадиган жараён

сифатида талқин этади. Мазкур атаманинг мазмун-моҳияти хусусида баҳс-мунозара ҳамон давом этаётган ҳамда бу борада ягона умумий қараш шаклланмаган, яхлит концепция яратилмаган бўлса-да, гуманитар илмнинг турли соҳаларида, чунончи, ижтимоий фанларда ушбу жараёнинг ўзига хос хус-ятлари, намоён бўлиш шакллари ҳар томонлама ўрганилмоқда. Жумладан, иқтисодиёт фанида диққат-эътибор асосан молиявий Г., глобал трансмиллий корпорацияларнинг (ТМК) шаклланиши, иқтисодиётнинг минтақавийлашуви, жаҳон миқёсида савдонинг жадаллашуви каби масалаларга қаратилган. Тарихий асарларда эса Г. жараёни инсониятнинг кўп алик тараққиёт босқичларидан бири сифатида талқин этилади. Сиёсатшуносликда трансмиллийлашув жараёнининг тезлашуви, дунё мам-тлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг кучайиши, БМТ ва б. халқаро ташкилотлар иштирокида янги умумсайёравий тартибнинг шаклланиши тадқиқ этилмоқда. Социология соҳаси мутахассислари мад-тнинг универсаллашуви таъсирида турли мам-т ва минтақа халқлари турмуш тарзининг яқинлашуви ҳамда бир хиллашувини тасдиқлайдиган далилларни изламоқда. Баъзи файласуфлар ХХІ а.да дунёда ягона ахлоқ, умумий маъ-ят, глобал мад-т қарор топишини башорат қилмоқдалар. Бошқалари эса, Кантнинг яхлит абадий дунё ҳамда умумдунёвий ҳукумат ҳақидаги ғоясига таяниб, турли миллат ва халқлар қадриятларининг уйғунлашувини асослашга интиломоқда. Кейинги йилларда илмий адабиётларда турли фан ютуқларини уйғунлаштириш асосида ҳамда инсониятнинг бирлашуви, ижтимоий воқеликнинг универсаллашуви ва кишилар дунёқарашининг кенгайиши тенденцияларига таяниб, Г. жараёнининг умумий наз-ясини яратиш борасида интилишлар (мас., А.Валлерстайннинг тизимли ёндашуви ва ҳ.к.) кўзга ташланмоқда. Шу билан биргаликда, Г. жараёнининг турли давлатлар ва халқ-ларнинг иқт-й, ижтимоий, сиёсий, мад-й ва маънавий тараққиётига салбий таъсирини илмий тадқиқ этишга эътибор кучайиб бормоқда. Президентимизнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида Г. мазмун-моҳияти қуйидагича тавсифланади: **“Глобаллашув феномени ҳақида гапирганда, бу атама бугунги кунда илмий-фалсафий, ҳаётий тушунча сифатида жуда кенг маънони англатишини таъкидлаш лозим. Умумий нуқтаи назардан қараганда, бу жараён мутлақо янгича маъно-мазмундаги хўжалик, ижтимоий-сиёсий, табиий-биологик глобал муҳитнинг шаклланишини ва шу билан бирга, мавжуд миллий ва минтақавий муаммоларнинг жаҳон миқёсидаги муаммоларга айланиб боришини ифода этмоқда. ...Ҳар бир ижтимоий ҳодисанинг ижобий ва салбий томони бўлгани сингари, глобаллашув жараёни ҳам бундан мустасно эмас. Ҳозирги пайтда унинг ғоят ўткир ва кенг қамровли таъсирини деярли барча соҳаларда кўриш, хис этиш мумкин. Айниқса, давлатлар ва халқлар ўртасидаги интеграция ва ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши, хорижий инвестициялар, капитал ва товарлар, ишчи кучининг эркин ҳаракати учун қулайликлар вужудга келиши, кўплаб янги иш ўринларининг яратилиши, замонавий коммуникация ва ахборот технологияларининг, илм-фан ютуқларининг тезлик билан тарқалиши, турли қадриятларнинг умуминсоний негизда уйғунлашуви, цивилизациялараро мулоқотнинг**

янгича сифат касб этиши, экологик офатлар пайтида ўзаро ёрдам кўрсатиш имкониятларининг ортиши – табиийки, буларнинг барчасига глобаллашув туфайли эришилмоқда” («Юксак маънавият – енгилмас куч», 111-112 б.). Мазкур хулосага таянган ҳолда Г. жараёнининг қуйидаги умумий жиҳатларига эътибор қаратиш мумкин: а) Г. – инсоният тамаддуни ривожининг ички эҳтиёжларини ифода этадиган объектив, табиий-тарихий жараён; б) Г. – ижтимоий алоқаларнинг кенгайиши ва мураккаблашуви оқибатида сайёрамиз миқёсида иқтисодиёт, техника ва технология, ахборот-коммуникация, сиёсат, ҳуқуқ, бошқарув ва б. соҳалардаги интеграциялашув жараёнларининг кучайиши оқибатида вужудга келган ҳолда ўзига хос тузилма ва ин-тларга таянган ҳолда фаолият юритадиган мураккаб тизим; в) Г. жараёнининг тобора кенг кўламда намоён бўлиши жамият ҳаёти, кишилар турмуш тарзи ва менталитетига (янги эҳтиёжларнинг, коммуникация шарт-шароитлари ва шакллари, кадриятларнинг пайдо бўлиши, оммавий мад-т намуналарини сингдириш орқали) жиддий таъсир кўрсатади; г) Г.нинг замонавий тамаддун ривожининг юқори босқичи сифатида мад-т билан ўзига хос муносабат лар тизими шаклланиб бормоқда (бир томондан, мад-й фаолиятнинг янги шакл ва усуллари, унинг ботиний моҳиятида туб ўзгаришлар рўй берса, иккинчи томондан, мад-тнинг Г. жараёнига таъсири кучаяди). Ҳозирги даврда Ўз-нда, бир томондан, Г. жараёнининг афзалликларидан (жумладан, иқтисодиётнинг барча соҳаларини замонавий техника ва технологиялар асосида жиҳозлаш, инвестицияларни кенг жалб этиш, жаҳон бозорига интеграциялашув ва ҳ.к.) оқилона фойдаланиш, иккинчи томондан, унинг салбий таъсирини (дунёнинг етакчи давлатлари ва трансмиллий корпорацияларнинг табиий захираларга эгалик қилишга интилиши, демократияни силжитиш стратегиясининг амалга оширилиши, оммавий мад-т намуналарининг кенг тарқалиши, терроризм ва экстремизмнинг глобал тус олиши ва ҳ.к.) бартараф этиш борасида пишиқ-пухта ўйланган изчил сиёсат олиб борилмоқда. И.А.Каримов таъкидлаганидек, **«Ҳозирги шароитда у мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир қуролига айланиб, ҳар хил сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётганини соғлом фикрлайдиган ҳар қандай одам, албатта, кузатиши муқаррар»** («Юксак маънавият – енгилмас куч», 113-б.). Ш.боис Г. жараёнининг ижобий жиҳатларини эътиборга олган ҳолда унинг ғоявий-мафкуравий таъсиридан огоҳ бўлиш, айниқса, ёшларимизни бундай хуружлардан асраб-авайлаш ғояси муҳим аҳамият касб этади. *Б.Умаров, У.Саидов*

ГНОСТИЦИЗМ (юн. *gnosis* – билиш) – фикрлаш қобилиятига эга бўлган инсонгина борлиқдаги нарса-ходисалар ва жараёнларнинг моҳиятини билиши мумкинлигини эътироф этувчи фал-й таълимот. Г. табиат, жамият ҳақидаги билимлар, т.лар, ғоялар борлиқнинг инъикоси эканини, ўз навбатида, улар борлиққа фаол таъсир кўрсатиши мумкинлигини таъкидлайди. Ушбу таълимот ижтимоий борлиқ, инсон ва улар ўртасидаги муносабат ларни ўзгартиришга қаратилган бу таъсир инсоннинг наз-й ва амалий фаолияти жараёнида намоён бўлишини эътироф этади.

ГУМАНИЗМ (лот. *humanus* – инсоний) – инсонни улуғловчи фал-й таълимот, инсонпарварлик тамойилларининг устуворлиги барча тузумлар, давлатлар, жамиятлар учун асосий фаолият мезони бўлиши лозимлигини ифодалайдиган т. Аксарият Ғарб мутахассислари Г.нинг “антропоцентризм” (инсон борлиқ моҳиятининг асосига қўйилиши) ғоясига таянишини эътироф этади. Ўрта а.лардаги Г. ривожини қуйидаги босқичларга ажратиш мумкин: 1) илк Г. – XIV а.нинг 30-90-йиллари; 2) Г.нинг юксалиш даври – XIV а.нинг биринчи ярми; 3) бевосита гуманистик талқиндаги неоплатонизмнинг таркиб топиши – XV а.нинг иккинчи ярмидан XVI а. бошларигача; 4) Г. ғоялари мазмунидан чекинишлар ва Г. ҳаракатининг сўниш даври – XVI а.нинг иккинчи ярми. Илк гуманистлар инсоннинг ҳаётий эҳтиёжларига эътибор қаратиб, уни борлиқ марказига қўйган. Бу даврда инсон ҳақидаги илмларга, айниқса, шеърят ва ахлоқ илмига қизиқиш кучайган. Қад. юнон ва Рим алломалари яратган мерос жиддий ўрганилган. Бу давр мутафаккирлари ердаги моддий ҳаёт фақат инсон учун яратилган, уни эзгулик ва адолатнинг табиий қонунларига мувофиқ равишда тартибга солиш ҳам инсоннинг ўзига боғлиқдир, деган ғояни илгари сурган. XV а. иккинчи ярмидан бошлаб гуманистлар неоплатонизм ғояларини янгича талқин этишга киришган. Неоплатончилар инсоннинг тангрига бўлган муносабат ини талқин этишда ибтидоий тасаввурлардан воз кечиб, борлиқни яхлит тизим сифатида тушуниб, табиат ва илоҳий моҳиятнинг ўзаро ички боғлиқлигига эътибор қаратган. Улар ўрта а.ларга хос таркидунёчилик кайфиятидан юз ўгириб, ёруғ дунё гўзаллигини илоҳийлаштирган. Жамият ижтимоий -сиёсий ҳаётида юз берган ўзгаришлар таъсирида инсон шахси борлиқ асосига қўйилиб, уни улуғлашга йўналтирилган қарашлар мажмуи сифатида талқин этила бошланди. Шу маънода, Г. т.си турли тарихий даврлар ва ҳудудларда тарқалган таълимотлар ва дунёқараш тизимларига татбиқан ҳам қўлланади. Ўзбек тилига кенг маънодаги Г. т.си “инсонпарварлик” деб ўгирилган. Кейинчалик фанга “Антик давр Г.и”, “Шарқ Г.и” “Христиан Г.и”, “Ислом Г.и” каби т.лар кириб келган. Г. бугунги кунда маъ-ят талаблари ва тамойилларини амалга ошириш усули ва воситаси сифатида хизмат қилиб келмоқда. *Мурод Усмонов, Абдуҳолиқ Ташанов*

ГУМАНИЗМ ҒОЯЛАРИ – мазмун-моҳиятига кўра, башариятга хос бўлган, инсонни инсон қиладиган, унинг ҳаётини теран маъно-мазмун билан бойитадиган юксак маън-й-ахлоқий фазилатларни ўзида мужассам этадиган қарашлар ва таълимотларни англатувчи т. Г.ғ.га кўра, ҳар бир инсоннинг асосий фазилати табиий эҳтиёжларини қондириш билан эмас, балки меҳнат қилиш, ақл-идрок ва тафаккурга эга бўлиш, фикрлай олиш, мад-т ва маъ-ят соҳиби бўлиш билан белгиланади. Ҳозирги бозор иқтисодиёти ҳамда глобаллашув жараёни жамият ҳаётининг барча соҳаларига кириб бораётган шароитда инсон кадр-қиммати масаласи долзарб мавзуга айланиб бормоқда. Маълумки, жамиятдаги иқт-й, ижтимоий -сиёсий муносабат лардаги туб ўзгаришлар инсон тафаккури ва фаолиятига таъсир кўрсатиб, уни янада

фаолроқ ҳаракат қилишга ундайди, бу эса, ўз навбатида, жамият тараққиёти механизмларининг такомиллашувига олиб келади. Ана шу жараёнда инсонпарвар ғоялардан самарали фойдаланиш ғоят муҳим аҳамият касб этади. Бундай ёндашувнинг шаклланиши узоқ тарихий тажрибалар билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг мазмун-моҳияти Г.ғ.нинг муайян бир даврда жамият тараққиётига кўрсатадиган таъсирида намоён бўлади. Азалдан Г.ғ. табиий-илмий, фал-й, ахлоқий, эстетик, ижтимоий -сиёсий қарашлар билан мутаносиб равишда ривожлантирилди. Мас., Ғарбда Г.ғ. шаклланишида қад. Шарқ фал-й тафаккури ва ҳурфикрлилик анъаналари, юнон ва рим мад-ти, материя ва руҳнинг абадийлиги, ақлнинг фаоллиги, ирода эркинлиги, детерминизм, аверроизм ғояларининг аҳамияти бекиёс бўлган. XIII-XVII а.лар давомида Италияда гуманистик ғоялар ривожидан Леонардо да Винчи, Жордано Бруно, Галилей, Макиавелли, Францияда XV-XVI а.ларда яшаб ижод этган Монтень, Раме, Шаррон, Леферд Этапль, Доле, Германияда VI-XVII а.ларда Мюнцер, Рейхлин, Гуттен, С.Франк, Кеплер, Англияда XVI-XVII а.ларда Томас Мор, Ф.Бэкон, Голландияда Роттердамлик Эразм, Польшада Коперник ва унинг издошлари, Швейцарияда Парацелс, Чехияда Компенский каби мутафаккирларнинг гуманистик ғоялари муҳим аҳамият касб этган. Шарқ фал-й тафаккурида Г.ғ. улуғ аждодларимизнинг қарашларида ўз аксини топган. Жумладан, Имом Бухорийнинг “Ал-Адаб ал-муфрад” (“Одоб дурдоналари”), Имом Термизийнинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” (“Ишончли тўплам”) асарларида Г.ғ.нинг мазмун-моҳияти илм эгаллаш, ота-она ва фарзандларнинг бир-бирини ҳурмат қилиши, таълим-тарбия, хулқ-одоб қоидалари, ҳалоллик, поклик, саҳийлик, адолат, инсоф ва б. инсоний қадриятларда ифодаланади. И.А.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида Имом Бухорийнинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”, Муҳаммад ибн Исо Термизийнинг “Сунани Термизий” асарлари ўн икки а.дан буён миллионлаб инсонлар қалбини иймон нури билан мунаввар этиб, ҳақ ва диёнат йўлига чорлаб келаётгани ҳақида тўхталиб, бу улуғ зотларнинг **“асрлар давомида олиму фузалоларга дастур бўлиб келган инсон ва адолат, инсонпарварликни тарғиб этувчи ғоялари ҳозирги мураккаб давримизнинг кўплаб ахлоқий-маънавий масалаларини ҳал этишда муҳим аҳамият касб этиши билан эътиборга моликдир”**, дея таъкидлайди. Форобийнинг таъкидлашича, инсонни бахт-саодатга элтувчи жамоа ҳақиқатан фазилатли, етук, хосиятли жамоадир. Инсоннинг келажаги, унинг бахт-саодати ҳақида ғамхўрлик қилиш, қайғу-аламига шерик бўлиш ҳисси ўзгаларда, биринчи навбатда, давлат арбобида шаклланган бўлмоғи лозим. Мутафаккир инсон камолоти муаммосини илм билан боғлайди. Унинг фикрича, воқелик сир-асроридан бохабар бўлмасдан, Аллоҳ инъом этган ақл неъматидан мавжуд имконият даражасида фойдаланмасдан туриб, етук инсон мартабасига эришиб бўлмайди, чунки инсон дунё тараққиётининг энг мукамал ва етук якунидир. Ибн Синонинг инсон тўғрисидаги қарашларида илм ва ахлоқий фазилат муштараклиги, инсоннинг донишманд ва олижаноб шахс даражасига кўтарилиши мумкинлиги таъкидланади. Ахлоқий раванқ имконияти шубҳасиздир, чунки «ғўзалликка ва ахлоқий камолотга интилиш инсонга хос хус-ятдир». Мутафаккирнинг таъкидлашича, кишилар тайёр

сифатлар, кўникмалар, фазилат ва иллатлар билан дунёга келмайди. Улар аслида ҳаётда шахсий ва ўзгалар тажрибаси, аждодлар анъаналари, таълим-тарбия натижасида шаклланади ва муайян ижтимоий мавқега эришади. Маҳмуд Қошғарий эса инсонларга яхшилик қилиш, ўзаро ҳурмат, меҳр-шафқатли бўлиш, ночорларга саховат кўрсатиш каби фазилатлар ҳақида сўз юритади. «Халққа яхшилик қил, – дейди мутафаккир, – уни сув остига ташласанг-да, уни сув устида кўрасан». Юсуф Хос Ҳожибнинг инсонпарварлик руҳи билан суғорилган илғор ғоялари кейинги даврларда тафаккур рив-шида муҳим ўрин тутади. Аҳмад Югнакийнинг ижодий меросида ҳам инсон ва унинг фазилатларига алоҳида эътибор қаратилади. Аллома сахийлик, яхшилик, меҳр-шафқат, дўстлик, камтарлик, тавозеъ каби инсоний хислатларни юксак баҳолайди. «Яхши яроқли ошингни кишига едир, яроқли нарса (кийимлик) топсанг, яланғочларнинг йиртилган кийимини бутла», – дейди мутафаккир. Халқимиз маънавий дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улўғ зот – ҳазрат Алишер Навоийнинг Г.ғ. ривожига қўшган ҳиссаси ҳам беқиёсдир. И.А.Каримов ифтихор билан таъкидлаганидек: **“Агар бу улўғ зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирлар мутафаккири, шоир десак, шоирлар султонидир. Инсон қалбининг қувончу қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам топилади”**. Улўғ бобомизнинг бебаҳо маънавий мероси, унинг оқиллик, одиллик, сахийлик, ифбатлилик, шижоатлилик, поклик каби туйғуларнинг инсон ҳаётида тутган ўрни, ҳаром-ҳариш, риёкорлик, ҳазар қилиш ҳақидаги ғоялари халқимизни, жамики инсониятнинг маънавий юксалиши, жамиятимизда юксак фазилатларни қарор топтиришда хизмат қилиб келмоқда. Кейинги даврларда яшаб ижод этган мутафаккир ва адиблар ижодида ҳам инсонпарварлик ғоялари ўз давридаги ижтимоий -сиёсий ўзгаришлар билан узвий боғлиқ тарзда ифодаланган. Мас., Юсуф Қорабоғий ижтимоий ҳаёт муаммолари, ахлоқ-одоб масалаларига эътибор қаратиб, жамиятдаги адолатсизлик, зўравонлик, ўзбошимчалик, шафқатсизлик, инсонга нисбатан беҳурматлик ва манманликни қоралайди, ақл-заковат раъйига кулоқ тутиш, бахт-саодат, жисмоний ва руҳий-маънавий камолот сари интилишни инсон ҳаётининг мазмуни, деб билади. Бобур, Машраб, Нодира, Анбар Отин асарларида ҳам Г.ғ. билан уйғунлашган қарашлар илгари сурилган; тенглик, адолат, инсоф, одамгарчилик каби фазилатлар тараннум этилган. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ижтимоий -фалъ тафаккур тарихида илгари сурилган инсонпарварлик ғоялари орқали инсон ва жамиятнинг ҳар бир даврга хос мақсад-муддаолари, орзу-умидлари ва дунёқараши ўз ифодасини топган. Мустақиллик йилларида мам-тимизда амалга ошириляётган кенг кўламли ислоҳотларнинг асосий мақсади – инсон, унинг ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатларини таъминлаш, инсонпарварлик ғояларини кенг тарғиб этишга қаратилган. *Муҳаммад Қуронов, Абдуҳолиқ Ташанов*

ГЎЗАЛЛИК – нафосатшунослик категорияси бўлиб, нарсасаларнинг нафислиги ва нафосатини ижтимоий -маънавий жиҳатдан баҳоловчи мезон, ижтимоий ҳаётда бирон бир нарса ёки кишига хос хусиятларнинг шаклан ва мазмунан уйғунлигини англатадиган, турли шаклларда намоён бўладиган ва инсонда ёқимли туйғу, завқ, кучли ҳайрат ҳиссини ҳосил қиладиган т. Манбаларда Г.га берилган тавсифлар бу борада яхлит ёндашув, умумэътироф этилган таъриф йўқлигидан далолат беради. Мас., «Хуварноси Ахура Мазда кўп гўзалдир, гўзалдир жуда» (*Зардушт*), «Г. – бу ғоялардан иборат ғоянинг ғояси» (*Афлотун*), «Г. – бу турли мусиқалар, яхши хулқ-атворга тўғри келадиган, одамлар эришишга ҳавас қиладиган нарсалардир» (*Абу Наср Форобий*), «Ҳар қандай Г., Г.ни англай олган муҳаббат белгисидир» (*Абу Ҳомид Фаззолий*), «Г.ка муҳаббат кўйишнинг асосида ҳам ақл, ҳам ҳиссиёт ётади» (*Ибн Сино*), «Г. барча тилларда васф этилади ва ҳар қандай ақлга хуш келади» (*Умар Ҳайём*), «Г. – манфаатсиз мафтунликнинг, муҳаббатнинг объекти» (*И.Кант*), «Г. – ҳодисага айланган эркинлик» (*Ф. Шиллер*), «Бизга тааллуқли бўлмаган ҳамма нарса гўзал!» (*А. Шопенгауэр*) шулар жумласидандир. Одатда Г. Хушнудлик, завқ бахш этувчи ҳодиса сифатида ҳам талқин этилади. Бу Г.ка нисбатан содда, жўн ва юзаки қарашдир. Аслида Г. ёқимлилиқ туйғуси билан узвий боғлиқ бўлган кишиларда эстетик дид, ижтимоий -ахлоқий фазилатларнинг шаклланиши ҳамда маънавий эҳтиёжларнинг барқарорлашувига хизмат қилади. Г.нинг яратилиши хусусида икки хил қараш мавжуд. Биринчиси – инсон тафаккури ва меҳнатининг маҳсули натижасида яратиладиган Г. бўлиб, бунда ақл, тафаккур, билим, илҳом ва ҳиссиёт устувордир (санъат ва бадиий ижод намуналари, илмий асарлар ва кашфиётлар, моддий неъматлар, маънавий қадриятлар ва ҳ.к.). Иккинчиси – инсон салоҳиятидан ташқарида юзага келадиган, унинг тафаккури ва билимининг маҳсули бўлмаган Г. бўлиб, унда макон ва замон ўзаро уйғун ҳолда намоён бўлади (пурвиқор тоғлар, чексиз уммонлар, осмон жисмлари ва ҳ.к.). Инсоний Г. унинг учинчи шаклидир. Бунда нафақат ташқи кўриниш, қиёфа, балки инсоннинг “ички дунёси”, маън-й-ахлоқий фазилатлари ҳам муҳим ўрин тутди. Инсон табиий Г.ни дастлаб кўриш, сўнг эшитиш, таъм, ҳид билиш ва тана сезгиси орқали ҳис ётади. Бироқ, мазкур бешта сезги ҳам Г.нинг моҳиятини тўлиқ англаш учун етарли эмас. Г. уйғунлик, мақсадга мувофиқлик, мутаносиблик, меъёр, тартиблилик, ҳамоҳанглик, мослик, яхлитлик, бирлик, тенглик каби т. – унсурларнинг мавжудлигини ҳам талаб ётади. Бу т.лар нарсасаларнинг Г.и ва чиройининг турли жиҳатларини ифода ётади. Мас., йилнинг ҳар бир фаслида ўзига хос Г. намоён бўлади. Бироқ, фасл хусиятлари унинг мафтункорлигидаги унсурлар билан мос, мутаносиб ва ҳамоҳанг бўлмоғини талаб ётади (дарахтларнинг уйғониши ва кўклам безаниши – баҳорий Г., қаҳратон совуқ ва борлиқнинг оппоқ қорга бурканиши – қиш чиройи тимсолидир ва ҳ.к.). Мазкур жиҳатлар Г.даги мафтункорлик, фойдалилик, мўъжизавийлик каби сифатларни такомиллаштиради. Бу сифатлар қулайлик, манфаатдорлик, завқланиш, лаззатланиш сингари Г. хусиятларини белгилайди. Ана шу сифатлар ва хусиятлар уйғун бўлган нарсасалар ўзида Г.ни намоён ётади ва у инсонларга хуш ёқади. Ш.у. ҳам эстетика – нафосат

фал.си фанида Г. энг юксак қадрият сифатида эътироф этилади. Шу маънода, Г. ҳам инсон тафаккури ва меҳнатининг маҳсули, ҳам табиий тарзда вужудга келадиган ҳодиса, ҳам билишнинг маҳсули бўлган фал-й-эстетик т.дир. Г. муаммоси фал., адабиётшунослик, санъатшунослик каби соҳаларда ўрганилади. Г.нинг наз-й ва амалий таҳлили, маънавий ва ахлоқий моҳияти, ижтимоий ва сиёсий аҳамиятини очиб беришга қаратилган тадқиқотларни қуйидагича туркумлаш мумкин: 1) Г. т.сининг тамойил, қонуният ва қадрият сифатида эстетик тафаккур тарихида тутган ўрнини ёритиш; 2) Г.ни санъат, адабиёт, мад-т ҳамда бадиий ижод жараёнларига таъсири масалаларини таҳлил этиш; 3) табиат, жамият ва инсон муносабат ларида Г.нинг намоён бўлиш хус-ятларига доир тадқиқотлар; 4) Г.нинг моддий неъматлар яратиш ҳамда техникавий тараққиёт жараёнлари билан боғлиқ бўлган муаммолар; 5) комил инсонни тарбиялашда Г.нинг амалий аҳамияти билан боғлиқ бўлган изланишлар; 6) Г.нинг миллий ва умуминсоний қадриятлар, маънавий жараёнлар билан боғлиқ аксиологик-фал-й жиҳатларини ўрганиш. Мустақиллик қўлга киритилгач, Г. категориясини миллий-маънавий қадриятлар ва янгича қарашлар негизида ил-мий тадқиқ этиш, унинг ижтимоий ҳаётга таъсирини холисона баҳолашга эҳтиёж туғилди. Зотан, инсоннинг жамият, табиат билан ўзаро муносабат ининг ривожланиб бориши пировардида унинг Г.ка бўлган ёндашуви ва қарашларининг янгиланишига сабаб бўлади. Г. эстетиканинг бошқа категориялари орасида кенг қамровли хус-ятга эга эканлиги билан ажралиб турадиган нисбий т. Ҳозирги даврда Г.нинг ижтимоий ҳаёт, саноат, телекоммуникация, санъат, ишлаб чиқариш жараёнларига бевосита ёки билвосита таъсирини кузатиш мумкин. Г. бозор муносабат ларида қиймат касб этувчи механизм, ишлаб чиқаришда шакл ва мазмун, техникавий тараққиётда сифат ва қулайлик воситаси, маиший турмушда эса фаровонлик манбаи сифатида такомиллашмоқда. Бугунги кунга келиб, Г. т.си эстетика фани доирасидан чиқиб, турли соҳаларда кенг қўлланаётганини кузатиш мумкин. У нафақат кўзни қувонтирувчи тимсол, балки ижтимоий тараққиётнинг муҳим омили сифатида мутаносиблик, уйғунлик, мослик, мақсадга мувофиқлик, меъёр мавжуд бўлган жойда яққол намоён бўлади. Ҳозирда дунёнинг тараққий этган мам-тларида кўплаб эстетик марказлар ташкил этилган. Бу марказлар эстетика, хус-н, Г.нинг амалий аҳамиятига доир ишларни амалга ошириш, муайян тадбирлар ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Мазкур марказлар мода, косметология, шейпинг, маникюр, педикюр, макияж эстетикаси б-нгина чекланиб қолмасдан, балки Г.нинг маън-й-тарбиявий аҳамиятини юксалтиришга ҳам эътибор қаратмоғи лозим. Зеро, Г. нарса-ҳодисаларнинг намоён бўлишигина эмас, балки инсоннинг ўша нарса-ҳодисаларга бўлган муносабат и ҳамдир. Уни тадқиқ этиш – инсон ва унинг фаровонлигига оид нарса-ҳодисаларни ўрганиш, Г.нинг янги қирраларини кашф этиш демакдир.

Баҳодир Ҳусанов

Д

ДАВЛАТ – бутун мам-т миқёсидаги ҳокимиятнинг махсус бошқарув аппаратига таянадиган, барча учун қонунлар чиқарадиган ва суверенитетга эга бўлган сиёсий ташкилотни ифодаловчи т. Д. жамиятнинг ҳокимият кучига, ш-дек, ижтимоий неъматлар ҳамда воситаларни тақсимлаш имкониятларига эга бўлган қисми ҳисобланади. Ҳар бир. Д. бетакрор ижтимоий ҳодисадир. У тарихий ва маънавий тараққиётнинг ҳосиласи, муайян бир халқнинг ўзига хос мад-й ривожининг натижасидир. Д. жамият ривожининг муайян босқичида юзага келган. Ибтидоий жамиятда оқсоқоллар, уруғ ва қабила бошлиқлари ҳамда диний ҳокимият соҳибларига тегишли бўлган ижтимоий ҳокимият аста-секин давлат ҳокимиятига айланган. Д. кенг маъноли т.дир. Д. – жамият сиёсий тизимининг одамлар, гуруҳлар, синфлар, ташкилотларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини, ўзаро муносабат ини ташкил этувчи, йўналтирувчи ва назорат қилувчи асосий ин-т. Д. – ҳокимиятнинг бош ин-ти. Ҳокимият Д. орқали ўз сиёсатини амалга оширади. Д.нинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат: 1) Д. ҳокимиятининг (мажбурлаш, бошқариш аппарати) мавжудлиги; 2) аҳолининг ҳудудий жиҳатдан уюшганлиги; 3) суверенитет; 4) ҳуқуқ ижодкорлиги (қонун чиқаришга қодирлик); 5) аҳолининг кам таъминланган қисмига ёрдам бериш учун сарфланадиган солиқларни йиғиш; 6) ҳудудни кўриқлаш, жиноятчиликка қарши кураш, умумий фаровонлик мақсадларини амалга ошириш. Д. қуйидаги асосий вазифаларни адо этади: хўжалик юмушлари, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва мулк дахлсизлигини муҳофаза этиш, назорат қилиш, мам-т хавфсизлигини таъминлаш, ташқи алоқалар, мад-й-тарбиявий ишлар, ислохотларни амалга ошириш ва б. Д. бошқарув шаклига кўра, монархия ва республикага бўлинади. Монархия мутлақ ва чекланган (парламентар) шаклларда бўлади. Республикалар президентлик республикаси ва парламентар республикаларга бўлинади. Д. тузилиш шаклига кўра, унитар, федератив, конфедератив Д.лардан иборат. Д. сиёсий режим шаклига кўра, демократик, антидемократик, фашистик, тоталитар Д.ларга бўлинади. Д. идораларига вакиллик, ижроия, суд, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва конституциявий назорат идоралари ҳамда б. киради. *Қ.Хоназаров, И.Эргашев*

ДАВЛАТ БАЙРОҒИ – ҳар қандай давлатнинг ўтмиши, давлатчилик анъаналари, сиёсий тузуми, иқт-й салоҳиятини ифода этадиган рамзлардан бири. Д.б. махсус қонун билан ёки Конституция асосида расмийлаштирилади. Д.б. – мустақил давлат ва унда яшовчи фуқаролар дахлсизлигининг аниқ ифодасидир. Д.б. айна шу давлатдаги миллий, ҳарбий ва партиявий бирлик ҳамда уюшмаларнинг ҳам рамзий белгисидир. Д.б. одатда бир рангли ёки кўпрангли матодан иборат бўлиб, унинг бир томони дастага маҳкамланади. Матога баъзан турли эмблема ва белгилар туширилади (мас., Швейцария байроғида оқ рангли хоч, Шри-Ланка байроғида – қилич ушлаган шер, Канада байроғида – заранг дарахтининг япроғи тасвирланган). Давлатнинг рамзий белгиларидан бири сифатида Д.б.нинг шаклланиш тарихи узоқ даврларга бориб

тақалади. Давлат бошқариш амалиётида давлат раҳбари (подшоҳ, қирол, император, амир, хон ва б.) атрофидагилардан расмий қабул қилинган ва фақат давлат раҳбари кийиши мумкин бўлган либос билан ажралиб турган. Шу қонидани давом эттириб, давлат раҳбари яшайдиган ёки ишлайдиган иморат ва бинога, дала шароитида – чодирга, ҳарбий юриш вақтида – бош кўмондон ҳаракат воситасига махсус узун таёқ ёки найзага мустаҳкамлаб қўйилган, кўпинча турли суратлар (шер, бургут ва ш.к.) билан безатилган мато давлат рамзи ва белгиси сифатида ўрнатилган. Д.б. давлат мустақиллигининг рамзи сифатида давлат раҳбари ишлайдиган жойда, олий қонун чиқарувчи орган, ҳукумат, давлат ташкилотлари, элчихона ва консуллик биноларида, халқаро катновдаги ҳаво ва денгиз кемаларида ҳамда қонунда белгиланган бошқа вазиятларда кўтарилади. Ўз-н Д.б. ЎЗР Олий Кенгаши сессиясида 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган. Д.б.ни ҳақорат қилган шахс ЖКга биноан жазога тортилади.

ДАВЛАТ – БОШ ИСЛОҲОТЧИ – Президент И.А.Каримов томонидан асослаб берилган миллий тараққиёт модели тамойилларидан бири, Ўз-нда янги жамият қуриш, эски тузумдан бозор муносабат ларига ўтиш усули. Ушбу тамойилга кўра, бозор муносабат ларига ўтиш даврида давлат бош ислоҳотчи сифатида фаолият юритиб, иқтисодиёт ва ижтимоий турмушнинг барча соҳаларини ўзгартириш дастурлари ва режаларини тузади, уларнинг изчиллик билан амалга оширилишига раҳбарлик қилади. Собиқ иттифоқ парчаланиши натижасида юзага келган мустақил давлатларнинг кўпчилиги демократиянинг ниҳоятда кенг талқин қилинишига йўл қўйиб, давлатнинг ташкилотчилиқ ролига етарли эътибор бермагани оқибатида уларда янги даврга ўтиш жараёнида тартибсизлик юз берди. Мустақил Ўз-нда ислоҳотларни амалга оширишда давлатнинг етакчилигини таъминлаш ўтиш даврида энг оқилона йўл экани исботланди. Ҳозирги ўтиш даврида халқ хўжалигининг, айниқса, унинг етакчи тармоқларининг фаолиятини қўллаб-қувватлаш, нарх-навони тартибга солиб туриш, солиқ солиш ва қарз беришда маълум табақаларга имтиёзлар яратиш, ш-дек, бевосита ёрдам кўрсатиш йўли билан муҳим тармоқларга мадад бериш давлатнинг бу борадаги асосий вазифаларидир. Ўтиш даврида ислоҳотлар жараёнида давлатнинг фаол иштироки, унинг ташаббусқори бўлиши, ислоҳотларнинг асосий йўналишларини, бозорга ўтишнинг асосий йўналишлари ва стратегиясини ишлаб чиқиш вазифасини ўз зиммасига олиши, энг муҳими, уларни бевосита амалга оширишга бошчилиқ қилиши Д.б.и. тамойилининг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Унга кўра, давлат ислоҳот жараёнининг марказида бўлиши шарт. Чунки фақат давлатгина умуммиллий манфаатларни мужассам ифодалаш ва ҳимоя қилишга, аҳолининг барча кучларини умумий мақсадлар йўлида жипслаштиришга қодирдир. Давлат ўз фаолиятининг ҳуқуқий асосларини, ўзига хос шарт-шароитни вужудга келтиради ва тасдиқлайди. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлат иқт-й эркинликларнинг кафолатчиси бўлади. Шу туфайли давлат иқтисодиётга ўзининг тартибга солиш таъсирини мақбул равишда ўтказа олади. Бундай шароитда ислоҳотларнинг йўналишларини ишлаб чиқиш, уларни амалга

оширишнинг стратегик йўлини белгилаш ва уни ҳаётга изчил татбиқ этиш юзасидан тактик қарорлар қабул қилиш давлат зиммасига юклатилади. Ижтимоий муаммоларни ҳал этишда, аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг самарали ва аниқ-равшан тизимини вужудга келтиришда давлат катта ўрин тутади. Тадбиркорлик ва ишбилармонлик тузилмаларининг шаклланиши ҳамда рив-шига кўмаклашиш ҳам давлатнинг бурчидир. Ўз-нинг ўн саккиз йиллик мустақил тараққиёт йўли Д.б.и. бўлиши нақадар тўғри эканлигини яққол тасдиқлайди. *Қиёмиддин Назаров*

ДАВЛАТ ГЕРБИ – давлат рамзи; давлатнинг миллий, сиёсий, иқт-й, ижтимоий хус-ятлари ва давлат тузуми, жўғрофий ва б. белгиларини шартли равишда ифодаладиган тамға-белги. Герб давлат муҳрида, расмий бланкаларда, фуқаролик паспортларида, муҳим ҳужжат, пул ва давлат заёмларида акс эттирилади. Гербнинг барча хус-ятлари махсус қонун ёки Конституцияда мустақкамлаб қўйилади. Д.г.нинг пайдо бўлиш тарихи мил. ав. уч мингинчи йилларга бориб тақалади. Мас., Шумер давлатининг гербида шер бошли бургут, қад. Рим давлатиникида бургут расми тасвирланган. Д.г. давлатнинг ўзига бўлган ишончини, ўз мустақиллигини ҳимоя этишга тайёр эканини, бунёдкорлик мақсадларини, давлат ва жамият ҳаётининг турли жиҳатларини шартли расм, белги тарзида ифодалайди. Ана шу сабабдан турли Д.г.ларида қилич ва қалқон, шер ёки бургут, юлдуз, пахта, буғдой бошоқлари, куёш, дарахт, тоғлар ва ҳ.к. тасвирини кўриш мумкин. Д.г. ҳукуматнинг юқори бошқарув органлари, Олий суд, ҳарбий трибунал, прокуратура, дипломатик, савдо ваколатхоналари ва консуллик бинолари, сессия ва йиғинлар ўтказиладиган заллар, суд биноси заллари ва чегара устунларида акс эттирилади. Ўз-н Д.г. ЎзР Олий Кенгаши сессиясида 1992 йил 2 июлда қабул қилинган. Д.г.ни ҳақорат қилган шахс ЖКга биноан жазога тортилади.

ДАВЛАТ ГИМНИ (юн. мадҳия кўшиғи) – ҳар бир давлатнинг мақсад-муддаоларини шеърӣ матн ва мусиқа жўрлигида тантанали маросимларда ижро этиладиган, ўзининг қонуний мақомига эга бўлган давлат рамзларидан бири. Д.г. шакли ва маъно-мазмунда муайян давлатда истиқомат қилаётган миллат ва элатлар, ижтимоий гуруҳ ва табақалар мақсадлари ҳамда қарашлари акс этади. Д.г. ғоявий йўналиши ва акс эттириш воситалари билан бошқа мусиқий асарлардан фарқ қилади. Гимн давлат ҳаётининг барча соҳаларида беқиёс аҳамият касб этиб, сиёсий ташвиқотнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Гимнлар тантанали байрамлар, сиёсий чиқишлар, расмий давлат қабуллари, ҳарбий парадлар, муҳим меъморӣ ёдгорликлар – ҳайкалларнинг очилиши, аҳамиятли митинглар, тарихий саналарга бағишланган йиғинлар, йирик байналмилал ва миллий қадриятларга бағишловлар, турли давлатлар бошлиқларини кутиб олиш ва кузатиш, ҳарбий қасамёд қабул қилиш, халқаро олимпиада мусобақалари, кинофестиваллар ўтказиш чоғида ижро этилади. Д.г.нинг расмий тус олиб, аста-секин халқаро алоқаларнинг таркибий қисми, давлат мустақиллиги ва халқ озодлиги рамзи сифатида эътироф этилиши Буюк

француз инқилоби (1789-1793) даврида яратилган ҳамда Франциянинг Д.г.га айланган «Марсельеза» кўшиғи билан боғлиқ. Ҳозирги вақтда жаҳоннинг деярли барча мам-тлари ўз Д.г.га эга бўлиб, у давлат мустақиллиги ва суверенитети тимсоли ҳисобланади. Ўз-н Д.г. ЎЗР Олий Кенгаши сессиясида 1992 йил 10 декабрда қабул қилинган. Унинг мусиқасини Мутал Бурҳонов, сўзини Абдулла Орипов ёзган.

ДАВЛАТ МУСТАҚИЛЛИГИ РАМЗЛАРИ – давлат тимсоллари, яъни унинг суверенитети, миллий ўзига хослиги, иқт-й кўрсаткичлари, ижтимоий - сиёсий тузуми, миллий мафкурасини ифода этувчи белгилар, энг муҳим ҳужжатлар, ғоялар ва т.лар. Давлат рамзлари мустақил давлат тимсоллари сифатида давлат байроғи, давлат герби, давлат гимни, мам-т Конституцияси, миллий валютаси, муҳим қарор ва анъаналарида ўз ифодасини топади. Д.м.р. давлат мустақиллигини шартли равишда белгиловчи ташқи белги, рамз ёки тимсоллардир. Улар мазкур давлатнинг тузуми, иқт-й асослари, халқ табиати – менталитети ва б. муҳим белгиларини англатади. Давлат рамзлари кўп а.лик тарихга эга бўлиб, миллий давлат қурилиши ва мад-й рив-ш тарихи билан боғлиқ. Мас., Амир Темур яратган марказлашган давлат ўзининг герби – уч халқа шаклидаги тамғаси билан танилган. Сохибқирон юришларида лашкар олдида унинг туғи – байроғи олиб юрилган. Юртимиз мустақилликка эришгач, халқимизнинг азалий орзу-истаклари, эзгу интилишлари Ўз-ннинг янги давлат рамзларида ўзининг ёрқин ифодасини топди. И.А.Каримов «Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура» асарида: **«Давлатимиз рамзлари – байроқ, тамға, мадҳия Ўзбекистон халқларининг шон-шарафи, ғурури, тарихий хотираси ва интилишларини ўзида мужассамлаштиради, мана шу рамзларни эъзозлаш ўзининг кадр-қимматига, ўз мамлакатига ва шахсан ўзига бўлган ишончни мустаҳкамлаш демакдир»**, дея таърифлайди. Республикамизда давлат рамзлари қонун томонидан муҳофаза қилинади. ЎЗР Олий Кенгаши томонидан 1994 йил 22 сентябрда тасдиқланган ва 1995 йилнинг апрелидан кучга кирган ЎЗР ЖКга «Давлат рамзларига ҳурматсизлик қилиш» деб номланган 215-модда киритилган. Унга кўра, ЎЗР ёки Қорақалпоғистон Республикасининг давлат байроғи, давлат герби ёхуд давлат мадҳиясига ҳурматсизлик қилган шахс жиноий жазога тортилиши қайд этилган.

ДАВЛАТ ТИЛИ – ҳар қандай давлатнинг тарихий тараққиёти негизда вужудга келган, ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг инъикоси, авлодлар ўртасидаги руҳий-маънавий боғлиқлик воситаси, мам-тда истиқомат қилаётган турли миллат ва элатлар яқдиллигини ифода этадиган, давлат доирасида ва давлатлараро муносабат ларда ўзаро мулоқот воситаси ҳисобланган, қонуний мақомга эга бўлган ҳамда қонун билан ҳимояланган расмий тил. Д.т. одатда уч йўл билан белгиланади: 1) Тарихий анъана асосида муайян давлат ҳудудида истиқомат қилувчи барча халқлар мавжуд тиллардан бирини умум тил деб тан олади. У, кўпинча, шу давлатдаги энг кўпсонли миллатнинг тили бўлади. 2) Ҳукумат, президент, парламент ёки раҳбар органлар томонидан халқаро ёки жаҳон тилларидан бири давлатнинг расмий

тили деб эълон қилинади. Давлат органлари, ҳукумат идоралари ва расмий ташкилотларда ёзишмалар фақат шу тилда қабул қилинади ёки жўнатилади, ш-дек, барча музокара, муҳокама, мажлис, сессия, конференция, конгресс ва ш.к. йиғинлар ана шу расмий тилда ўтказилади. 3) Давлатнинг қонун чиқарувчи органи ёки мам-т президенти томонидан жамият ҳаётининг барча соҳаларида қўлланилиши шарт деб эълон қилинган тил. Англия, Канада, Япония, Хитой, АҚШ, Швеция, Норвегия давлатларида ҳеч қайси тил давлат тили деб эълон қилинмаган бўлса-да, лекин уларда азалдан мам-т аҳолисининг кўп қисмини ташкил қилган халқнинг тили давлат тили, расмий тил сифатида тан олинган. Гвинея, Гана, Конго каби собиқ мустамлака давлатларда расмий тил сифатида собиқ мустамлакачилар тили, мас., инглиз ёки француз тили қабул қилинган. Ҳар қандай мам-тда бўлгани каби Ўз-нда ҳам ўзбек тилига давлат мақоми берилиши жараёни осон кечмаган. И.А.Каримов таъкидлаганидек, мустақиллик арафасида ўзбек тилига Д.т. мақомини бериш масаласида қизғин, баъзида кескин ва муросасиз баҳс ва тортишувлар бўлиб ўтган эди. Ўшанда айрим сиёсий кучлар ўзининг тор сиёсий манфаатларини кўзлаб илгари сурган бир-бирига бутунлай зид, қарама-қарши фикрлар ғоят хатарли тус олган эди. Президентимизнинг қатъияти ва оқилона саъй-ҳаракатлари туфайли 1989 йил 19 октябрда қарийб бир а.лик қарамликдан сўнг мам-тда ўзбек тили Д.т. деб эълон қилинди. Шу тариқа, халқимизнинг муқаддас қадриятларидан бири бўлмиш она тилимиз ўзининг қонуний мақоми ва ҳимоясига эга бўлди. 1992 йил 7 декабрда қабул қилинган Конституциямизда Д.т.нинг мақоми ҳуқуқий жиҳатдан аниқ белгиланиб, мустаҳкамлаб қўйилди. Шу тариқа ўзбек тили мустақил давлатимизнинг байроғи, герби, мадҳияси, Конституцияси қаторида турадиган, қонун йўли билан ҳимоя қилинадиган муқаддас тимсоллардан бирига айланди. *Б. Умаров, А. Мадвалиев*

ДАВР – замон, воқеалар, ижтимоий , иқт-й, сиёсий, маън-й, мафкуравий жараёнларни ифодаладиган вақт оралиғини англатадиган т. У маъ-ят тарихида – жамиятнинг маънавий тараққиёти босқичларининг турли Д.ларини (мас., мустамлакалик, мутелик, мустақиллик, хурфикрлик ва ҳ.к.) билдиради. Д. бир томондан, вақт билан боғлиқ ижтимоий -тарихий замонни англатса, иккинчи томондан, инсоният ва шахс фаолияти билан боғлиқ ижтимоий жараённи ифодалайди. Тарихда шундай Д.лар бўлганки, уларнинг инсоният маън-й-маър-й, мад-й тараққиётида тутган ўрни ва аҳамияти беқиёс бўлган. Мас., мил. ав. X-III а.лар “Авесто Д.и”, VI-I а.лар “Эллинизм Д.и” деб аталса, X-XII а.лар Шарқда “Уйғониш Д.и”, XIV-XVI а.лар Европада “Ренессанс Д.и”, XV-XVI а.лар М.О.да “Темурийлар Д.и” номи билан аталиб, инсониятнинг иқт-й, ижтимоий -сиёсий, мад-й ва маън-й-маър-й тараққиётида улкан аҳамият касб этган. Мас., М.О.да IX-XII а.ларда улкан мад-й кўтарилиш бўлган, илм-фан, фал., адабиёт ривожланган, инсониятни эзгу мақсадларга етаклаган инсонпарварлик ғоялари илгари сурилган, ақлий ва ижодий тафаккур мислсиз даражада тараққий этган. Бу Д. дунё илмида “Шарқ Ренессанси” ёки “Шарқ Уйғониши” деб юритилади. “Ренессанс” атамаси дастлаб Италияда, кейинчалик бутун Европадаги мад-й-маънавий юксалиш Д.ига (XIV-XVI а.лар) нисбатан

қўлланган. Бу Д.да кўплаб илмий кашфиётлар, бебаҳо санъат асарлари, мад-й ёдгорликлар яратилган. Муҳаммад Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад ал-Фарғоний, Умар Ҳайём, Мирзо Улуғбеклар жаҳоншумул кашфиётлар қилган. Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Ибн Рушд, Муҳаммад Ғаззолий, Азизиддин Насафийларнинг асарлари тафаккур хазинасини бойитган. Шеърятда Абулқосим Фирдавсий, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий, Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби даҳолар ўлмас асарлар яратганлар. Миниатюра санъати соҳасида мактаблар пайдо бўлиб, унинг ёрқин намоёндаси – Камолиддин Бехзод янги ижодий йўналишга асос солган. Ёхуд “Темурийлар Д.и” т.си ўрта а.ларда Соҳибқирон Амир Темури асос солган давлатни идора этган сулолага нисбатан қўлланади. Темурийлар худуди Шимолда Или дарёси ва Орол денгизидан Жанубда Форс қўлтиғигача, Шарқда Хитой ва Ҳиндистондан Ғарбда Қора денгизга қадар улкан майдонни камраб олган. Амир Темури ва темурийлар мам-т мустақиллиги, эл-юрт осойишталиги ва уни обод этишга катта аҳамият берган. Бу Д.да Чингизхон хужуми ва мўғулларнинг бетўхтов босқинлари натижасида вайрон этилган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв, Банокат (Шохрухия) каби қад. шаҳарлар қайта тикланиб, обод этилган. Темурийлар Д.ида илм-фан, адабиёт, санъат таракқий этган. Самарқанд мадрасаларида Шамсуддин Ҳавофий, Қозизода Румий, Ғиёсуддин Жамшид, Али Қушчилар фаолият юритган. “Д.” т.си бошқа фан соҳаларида ҳам қўлланади. Мас., геологияда – геологик чўкинмалар, қатламлар тизими шаклланган вақт оралиғи (мас., Бўр Д.и, Музлик Д.и); математикада – чексиз Д., ўнли касрда такрорланадиган рақамлар гуруҳи; физикада – миқдор ўзгариши тўлиқ циклини тугатиб, ўзининг асл ҳолатига қайтадиган вақт оралиғи; муסיқада – тугалланган ёки қисман тугалланган муסיқа қаторини ифодалаб, муסיқа асарининг бир қисмини ташкил этади. *Н.Қувватов*

ДАДАИЗМ – модернизм йўналишларидан бири. Унга 1916-1921 йиллари Т.Тцар асос солган. Бу оқимда “*дада*” атамаси муҳим ўрин тутди. “Дада” ҳаддан ташқари плюралистик характерга эга бўлгани сабабли аниқ маънога эга эмас. Тцарнинг фикрича, “дада” ҳеч нарсани англамайди. Д.нинг йирик вакилларида бири бўлган Г.Гросснинг таъкидлашича, дадаистлар соф нигилистлар бўлиб, ҳамма нарсани инкор қилади, улар учун ҳеч нарса муқаддас эмас. Уларнинг тимсоли Йўқлик, Бўшлиқ, Туйнук ва ҳ.к. Д. ғоялари негизида онгнинг эркинликка интилиши билан унинг эркисизлиги ўртасидаги зиддият яққол намоён бўлади. Д. вакиллариининг фикрича, онгнинг эркисизлиги рационал мантиқ ва тилнинг тафаккур устидан ҳукмронлиги оқибатида рўй беради. Шу туфайли Д. ақлсиз, мантиқсиз, тилсиз эркин фикрлаш ғоясини илгари сурди. Тцарнинг фикрича, “индивиднинг асл моҳияти ақлсиз ҳолатдан кейин қарор топади”. Д. тарафдорлари ҳар қандай позитив сиёсий дастурни инкор этади. Дадаистлар назарида, бадий ижоддагина тил ва мантиқнинг танҳо ҳукмронлигини баргараф этиш, индивидуал онгсизликдан озод бўлиш мумкин, деб ҳисобланади.

ДАОЦИЗМ – қад. Хитойда вужудга келган, мутафаккир *Лао Цзи* асос солган диний-фал-й таълимот. Лао Цзи “Дао”, “Ци” таълимотини ишлаб чиққан. Кейинчалик бу таълимот Д. деб аталган. “Дао” бу – табиий қонун. Жамиятнинг барча аъзолари табиий қонунга (“дао”) катъий бўйсунуши керак. “Дао” қонунини бузган одам табиат қаҳрига дучор бўлади. “Ци” бу – жисмларнинг илдизи, яъни борлиқни ифода этади. У бешта унсур – ер, сув, олов, ёғоч ва металлдан ташкил топган. Дунёдаги барча жисмлар бешта унсурнинг турлича бирикишидан юзага келган. Лао Цзи таълимоти кейинчалик қад. Хитойдаги Мао Цзи ва Ван Чунлар ижодига таъсир кўрсатган.

ДАРАЖА – турли нарса, воқеа-ҳодисалар ва жараёнлардаги ўзгаришларнинг такомиллик босқичи, рив-ш кўрсаткичи. Моддий оламнинг тузилишига кўра, такомиллик даражалари сифатида жонсиз ва жонли табиатни, моддий ва маънавий ҳодисалар уйғунлиги, жамият ва инсон такомиллигининг тараққиёт даражасини кўрсатиш мумкин. Оламнинг тузилишига кўра, у микро Д., макро Д. ва мега Д.ларга ажратилади.

ДАҲО(ЛИК) – фавқулудда зехн ва заковат, юксак тафаккур, энг юқори ва ҳар тарафлама ривожланган истеъдод соҳибларига нисбатан қўлланадиган т. Д. истеъдоднинг шундай олий чўққиси-ки, у туфайли инсон ҳар қандай шароитда ўзининг хатти-ҳаракатини аниқ ва самарали бошқара олади, энг зарур пайтда энг оқилона фикрни айта билади, энг керакли режани амалга ошира олади. Бу ишларни у ҳеч бир зўриқишсиз, шошилмасдан, босиқлик, илҳом б-н, ички қувонч ва завқ-шавқ билан бажаради. Инсондаги бундай фавқулудда истеъдод одатда муайян давр талабига мос равишда намоён бўлади. Ш. саб. инсоният тарихида улкан аҳамиятга эга даврлар Д.ларга эҳтиёж сезади ва уларни етиштиради. Мас., Уйғониш даврида икт-й зарурат, ижтимоий ва маънавий эҳтиёж туфайли Ф.Петрарка, Леонардо да Винчи, Микеланжело ва б. кўплаб Д.ларнинг дунёга келишига сабаб бўлган. Ёхуд халқимиз маънавий дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган Д., халқимиз онги ва тафаккури, бадиий мад-ти тарихида бутун даврни ташкил этган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намояндаси, миллатимизнинг ғурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткори – ҳазрат Алишер Навоийнинг бунёдкорлик фаолияти, аждодларга қолдирган бебаҳо мероси бутун инсоният манфаатларига хизмат қилиб, адабиятга дахлдордир.

ДАҲРИЙЛИК (араб. замон, даврга эътиқод қилиш) — илоҳий кучларга эътиқод қилишни инкор этиш замон кишиларини пайдо қилади ва чинакам эътиқодни ўлдиради деган эътиқодда бўлишни англатувчи т. Қадимдан Д. т.си “худосизлик”, кейинчалик “атеизм” каби атамалар билан юритилиб келинган. Жамиятда Худо, илоҳий кучларга ишонч пайдо бўла бошлаган даврлардаёқ, улар билан баробар ҳолда бундай ҳақиқатларга ишончсизлик ҳам шаклланган. Аммо Д.нинг мутлақлаштирилиши давлат ва жамиятлар ҳаётида маънавий йўқотиш ва қабоҳатга олиб келган. Д. қадимда илк худосизлик тасаввурлари пайдо бўлган даврдан ҳозирги кунгача бир неча босқични босиб ўтган.

Тарихий тараққиёт жараёнида дунёвийлик Д. деб қараладиган, Д. эса мутлақлаштириладиган даврлар ҳам бўлган. Мас., XX а.да большевиклар марксистик Д. асосида диндан холи жамият барпо этишни мақсад қилиб қўйган эди. Ўтган а. 20-30 йилларида амалга оширилган бу сиёсат барча республикалар, шу жумладан, Ўз-нда жиддий салбий оқибатларга, улкан маънавий йўқотишларга олиб келди. Хус-н, республикада “Худосизлар” номи билан ўзбек тилида журнал нашр этилди. Араб алифбоси бекор қилинган, минглаб ноёб китоб ва қўлёзмалар ёқиб ёки қўмиб ташланди, юзлаб масжид ва мадрасалар ёпилди, араб тили ва ислом тарихининг билимдонлари қувғин остига олинди. Тошкент шаҳрида бутуниттифоқ Илмий атеизм ин-тининг республикалараро филиали очилди (1981). Мустабид тузум қулагач, “илмий атеизм” умуман фан сифатида йўқ бўлди. Айрим манбаларга кўра, ҳозирги даврда АҚШ ва Ғарбий Европа мам-тлари аҳолисининг 8-10 фоизи Д. ҳисобланади. Ер юзида майда диний фирқалар ва диний экстремизм авж олаётган бугунги кунда бундай қарашни ўзига муайян эътиқод сифатида қараш анъанаси ҳам кўзга ташланмоқда. Кўпгина халқаро ҳужжатларда, масс., Инсон ҳуқуқлари декларациясида: “Ҳар бир инсон фикр, виждон, дин ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эгадир” деб ёзилган. Замонавий демократик жамиятларда, шу жумладан, Ўз-нда ҳам фуқаролар учун ҳақиқий виждон эркинлиги ҳуқуқи, яъни ҳар қандай динни эркин танлаб олиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик конституциявий асосда қафолатланган. Бизнинг мам-тимизда бу борада “Дунёвийлик – даҳрийлик эмас” деган тамойилга амал қилинмоқда. *Яна қаранг: АТЕИЗМ. Анвар Абдусамедов*

ДЕЗИНФОРМАЦИЯ (фран. *des* – салбий ва *information* – ахборот) муайян гуруҳ ва доираларнинг ғаразли мақсадларига эришиш йўлида сохта маълумотлардан фойдаланиш асосида ижтимоий фикрни чалғитиш мақсадида матбуот, радио ва ТВда қўлланадиган усул, восита. Мас., Иккинчи жаҳон уруши даврида у ташвиқотда кенг қўлланган. Д. турлари: а) сохта ахборот, овоза ва шов-шувлар тарқатиш; б) конфиденциал маълумотлар “оқиб кетиши”ни ташкил қилиш; в) муайян фактларни бўрттириб ёритиш, зиддиятли хабарларни тарқатиш. Д.нинг тарихи, аввало, ОАВнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши билан узвий боғлиқ, унинг мазмун-моҳияти асосан сиёсий, ғаразли мақсадларни кўзлаган интилишларда намоён бўлади. И.А.Каримов глобаллашув жараёни мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир қуролига айланиб, ҳар хил сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатига хизмат қилаётганини таъкидлаб, **“бугунги кунда инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзимас бўлиб туюлган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, кўзга кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган улкан зиён етказиши”** мумкинлиги ҳақида огоҳлантиради. Биз бундай хатарларга доимо сергак, огоҳ ва хушёр бўлиб яшашимиз, уларга қарши ҳар томонлама чуқур ўйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз равишда олиб бориладиган маънавий тарбия билан жавоб беришимиз зарур. Ана шундагина аҳолимиз, айниқса, ёшларимиз воқеликка очиқ кўз билан қараб, жаҳонда ва ён-атрофимизда мавжуд бўлган, тобора

кучайиб бораётган маънавий таҳдид ва хатарларни, тарқатилаётган турли маълумот ва ахборотларни тўғри баҳолаб, улардан тегишли хулоса ва сабоқ чиқара олади. *Назира Абдуазизова*

ДЕИЗМ (лот. *deus* – худо) – маърифатчилик даврида вужудга келган диний-фал-й таълимот. Асосчиси – лорд Чербер. Унга кўра, Худо оламни яратиб, унда иштирок этмайди ва воқеа-ҳодисаларнинг қонуний жараёнига аралашмайди. Д. инсон ва худо ўртасидаги доимий алоқа мавжудлиги ҳақидаги тасаввурга асосланган теизм, худони табиат билан айнанлаштирувчи пантеизм ва худонинг мавжудлигини инкор қилувчи атеизмга (дахрийлик) карама-қарши туради. Д. табиатни ёки ақлни чеклаш ғоясини илгари суради. Деистлар таълимотига кўра, дин ҳамма одамлар учун умумийдир. Бу ғоя лорд Чербернинг “Ҳақиқат ҳақида трактат” асарида ўз ифодасини топган. Д. таълимотини турли фал-й йўналишлар вакиллари ёқлаб чиққан. XVII а.нинг биринчи ярми Д.нинг энг гуллаб-яшнаган даври ҳисобланади. Хус-н, христианликни фақат ахлоқий таълимот сифатида эътироф этган инглиз олимлари Ж.Толанд, А.Коллиз, М.Тиндал, А.Шефтсбери, Г.Болингброк; америкалик олимлар Т.Жефферсон, Б.Франклин, И.Алленлар деист бўлган. Францияда Д. ғояларини Вольтер, Руссо каби файласуфлар ёқлаб чиққан. Германияда Д. фал-й рационализм негизида ривож топади (Лейбниц, Лессинг). Д. ғоялари Кантнинг “Дин фақат ақл доирасида” асарида илгари сурилган. Ҳозирги замон фал.сида Д. жиддий аҳамиятга эга эмас.

ДЕМАГОГИЯ – кенг жамоатчилик ва халқ оммасига эҳтиросли, жозибадор, бироқ ёлғон ва сохта сиёсий ваъдалар бериш, хушомадгўйлик қилиш ҳамда фактларни бузиб талқин этиш орқали кишиларнинг онги ва қалбига таъсир қилиб, ўз томонига оғдириш йўли, ғоявий ва сиёсий сафсата тизими.

ДЕМОГРАФИЯ (юн. *demos* – халқ ва *grafos* – ёзаман) – ҳар йили турли сабабларга кўра, вафот этган аҳоли ўрнини дунёга келган янги авлод ҳисобига тўлдириб борилиши қонуниятларини ижтимоий -тарихий шароитларга боғлиқ ҳолда ўрганадиган фан. Д.нинг пайдо бўлиши асосан XVII а.нинг иккинчи ярмидан англиялик олим Ж.Граунт (1620-1674) тадқиқотлари билан боғлиқдир. Д. термини 1855 йилда француз олими А. Гийар томонидан илмий муомалага киритилган. 1882 йил Халқаро гигиена ва Д. конгрессининг Женевада бўлиб ўтган сессиясида Д. фан сифатида расман тан олингандан кейин XIX а. охири - XX а.ларга келиб жадал ривожланаётган фанлардан бирига айланди. Ўз-нда бу атама асосан 1960 йиллардан қўлланила бошланган. Д.нинг мақсади муайян ҳудуд, мам-т, дунё аҳолиси ва турли миллатларнинг авлодлар алмашуви, ўлиш ва туғилиш жараёни ва омилларини ўрганиш асосида мавжуд муаммолар ечимини ишлаб чиқиш ва демографик истикболни кўрсатиб беришдан иборат. Д.нинг вазифалари: демографик жараёнларни (туғилиш, ўлиш, никоҳ ва ажралиш, оиланинг демографик хус-ятлари, аҳолининг ёш бўйича жинсий ва оилавий таркиби) ўрганиш; демографик башорат (маълум ҳудуд аҳолисининг сони, ёши, жинсий таркиби ва демографик вазиятини эътиборга олган ҳолда

истикболини илмий жиҳатдан асослаб бериш)ларни ишлаб чиқиш; демографик сиёсатни, аҳолининг миқдорий ўсишини бошқариш, амалга ошириш ва такомиллаштириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш. Демографик жараёнлар ҳолати ижтимоий -иқт-й, биологик ва жўғрофик омиллар билан узвий боғлиқ. Д. социология, иқтисод, тарих, ҳуқуқ, этнология, социал гигиена, аҳоли географияси, тиббиёт, геронтология, генетика, статистика каби фан соҳалари билан ўзаро боғлиқ ҳолда ривожланмоқда. Д.да нуфус тарихи, наз-яси ва амалиётини ўрганишга алоҳида аҳамият қаратилади. Палео даври маълумотларига асосланган ҳолда қадим замонлардан аҳолининг ўсиш динамикаси ҳақидаги билимлар тўплаб келинади. Д. доирасида амалга ошириладиган тадқиқотлар аҳоли ва демографик жараёнларга доир дастлабки маълумотларни тўплаш, аҳолишуносликнинг математик наз-ясини ишлаб чиқиш ва демографик таҳлилдан иборат. Ҳозирги даврда Д. нуфус наз-яси асосида ривожланаётган қатор демографик фанларнинг кенг тармоғи тизимини қамраб олади. Бу ҳолат унинг объекти ва предмети, демографик жараёнлар ва ҳодисалар йўналишини белгиловчи омиллар, шарт-шароитларнинг турли-туманлиги билан боғлиқ. Ҳозирги даврда жаҳоннинг кўпгина минтақаларида демографик вазиятнинг кескинлашуви, нуфус масаласи глобал тус олаётгани Д.нинг жадал ривожига туртки бермоқда. Мас., ривожланаётган мам-тлардаги аҳолининг кескин ошиб бориши билан боғлиқ “демографик портлаш”, иқт-й ривожланган мам-тларда эса, аксинча, демографик таназзул, урбанизация ва халқаро миграция муаммоларининг тобора кескин тус олиб бораётгани демографик тадқиқотлар аҳамиятининг ортиб бораётганидан дарак бермоқда.

ДЕМОКРАТИК ИНСТИТУТЛАР – жамият ҳаётида демократик тамойилларни қарор топтиришга хизмат қиладиган ташкилот ва тузилмалар мажмуи. Тарихий жиҳатдан уларни шартли равишда демократик мазмунга эга бўлган анъанавий ижтимоий -сиёсий ин-тлар (давлат, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари, ОАВ) ҳамда фақат демократик жамият шароитида фаолият юритадиган махсус ин-тларга, мас., инсон ҳуқуқларига амал қилинишини таъминловчи турли нодавлат тузилмаларга ажратиш мумкин. Демократик жамиятда давлат ҳокимияти ўзининг асосий тармоқлари – қонун чиқарувчи, ижроия ва суд органларига ажратилган ҳолда амал қилади. Олий қонун чиқарувчи орган умумдавлат миқёсида қонунлар чиқариш ҳуқуқига эга. Қонун чиқарувчи ҳокимият доирасида ҳокимиятнинг барча тармоқлари мустақил равишда фаолият кўрсатади. Улар бир-бирини қисман тўлдириб ва тенглаштириб туради. Ижроия ҳокимияти қонун чиқарувчи ва суд идоралари томонидан назорат қилинади. Айни вақтда ижроия ҳокимияти қонунларнинг амал қилинишини таъминлайди. Суд зиммасига эса қонунларнинг Конституцияга мос келишини назорат қилиш, жамият аъзолари ва ташкилотлар томонидан унга риоя этилишини таъминлаш юкланади. Бу жараёнда кенг ваколатлар доирасига эга бўлган ўз-ўзини бошқаришнинг маҳаллий идоралари ҳам муҳим ўрин тутади. Жамиятнинг энг фаол ва уюшган қисмини, унинг ижтимоий қатлам ва гуруҳлар манфаатларини ҳимоя қилувчи сиёсий партиялар демократик жамиятнинг муҳим ин-ти ҳисобланади. Сайловлар сиёсий

партиялар рақобатини, уларнинг ҳукумат тизимига таъсири ва ўрнини аниқлаб берувчи бош майдон ҳисобланади. Сиёсий партиялар демократия шароитида жамиятдаги хилма-хил қарашларнинг намоён бўлишига хизмат қилади. Кўп партияли тизим шароитида Д.и.нинг муҳим қисми бўлган сиёсий оппозициянинг мавжудлиги таъминланади. Ижтимоий ҳаракат ва ташкилотлар (ижодий уюшмалар, ёшлар ташкилотлари, хайрия жамғармалари каби) демократик жамиятнинг таркибий қисми ҳисобланади. Бу ташкилот ва бирлашмалар турли ижтимоий гуруҳларнинг хилма-хил манфаатларини ифода этади, уларнинг ижтимоий -сиёсий фаоллигини таъминлайди. Улар ўзларининг реал мавқеидан келиб чиққан ҳолда давлат ва жамоат ишларида, ижтимоий -сиёсий муаммоларни ечишда иштирок этади. Ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш ва тарқатиш билан шуғулланаётган ОАВ ва ташкилотлар борган сари жамиятнинг энг фаол, мустақил демократик ин-тига айланиб бормоқда. ОАВнинг давлат ва жамият ҳаётидаги муҳим ўрнини ҳисобга олган ҳолда улар “тўртинчи ҳокимият” деб аталиши ҳам бежиз эмас. Инсон ҳуқуқлари ва эркинлигига амал қилиниши устидан назоратни таъминлайдиган давлат ва нодавлат ташкилотлари (Омбудсман ин-ти, қонунни ҳимоя қилувчи идоралар) муҳим Д.и. ҳисобланади. Жамиятнинг ижтимоий ва маънавий рив-ши, сиёсий, иқт-й, ижтимоий муаммоларнинг ҳал этилиши Д.и.нинг қай даражада ривожлангани ва фаолиятининг самарадорлигига боғлиқ. *Ҳ.Раҳмонқулов, А.Раҳмонов*

ДЕМОКРАТИК ТАМОЙИЛЛАР – ҳуқуқий демократик жамият асосини белгилайдиган демократик қонун-қоидалар мажмуи. Бугунги кунда уларсиз демократияни тасаввур қилиб бўлмайди. Барча фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги ва халқнинг ҳокимият манбаи бўлиб хизмат қилиши Д.т. асосини, ўзагини ташкил этади. Ҳокимиятни монополлаштиришга йўл қўймайдиган тизимни ташкил этадиган давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларига бўлиниши демократиянинг яна бир муҳим тамойилидир. Қарорларнинг кўпчилик овоз билан қабул қилиниши, озчиликнинг кўпчилик иродасига бўйсунishi ҳам Д.т.дан ҳисобланади. Фуқароларнинг фундаментал ҳуқуқ ва эркинликларини (шахсий, сиёсий, иқт-й, ижтимоий , мад-й) амалга ошириш – демократиянинг яна бир муҳим тамойили бўлиб, у фақат ҳуқуқий давлатдагина тўлиқ намоён бўлади. Ш-дек, фуқароларнинг ижтимоий ва сиёсий фаоллиги ҳамда юксак сиёсий мад-ятини таъминлаш ҳам Д.т. руҳига мос келади. Д.т. сиёсий жараёнларнинг ривожланган шакл ва усулларида қонун доирасида, ҳар хил тазйиқ ва зўравонликларга йўл қўймаган ҳолда фойдаланиш, маҳаллий ўз-ўзини бошқарув идораларининг жамиятни демократик ривожлантириш манфаатлари йўлидаги ваколатларини кучайтиришни назарда тутаяди. Д.т.нинг тўлиқ рўйхати катта. Бундай даражага етиш демократик тараққиёт йўлини танлаган давлатларнинг идеали ҳисобланади. Мустақиллик йилларида демократиянинг асосий тамойилларини изчиллик билан ҳаётга татбиқ этиб келаётган Ўз-н ҳам ривожланган давлатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллашга интилиб, бу борада салмоқли ютуқларни қўлга киритмоқда.

ДЕМОКРАТИЯ (юн. *demos* – халқ ва *kratos* – ҳокимият) – 1) фуқаролар эркинлиги ва тенглиги тамойили асосида Конституция ва қонунларда мустақамланган халқ ҳокимиятининг шакли; 2) амалда ўрнатилган ва юзага чиқарилган эркин, адолатли жамият ва давлатни англатувчи сиёсий т. Тарихий тараққиёт жараёнида “Д.” т.си шаклан ва мазмунан бойиб, такомиллашиб келган. Бу жараён бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Зеро, Д. энг ривожланган давлатларда ҳам юқори такомил нуқтасига, идеал даражасига етгани йўқ. Чунки Д. босқичма-босқич риважланадиган жараён бўлиб, ҳар бир миллат ва жамият, ҳар бир даврда уни тушуниш, талқин этиш ва амалиётда қўллашда ўзига хос хус-ятлар намоён бўлади. Бу ўзига хослик халқнинг босиб ўтган тарихий йўли, миллий менталитети, анъаналари, амалдаги ижтимоий муносабат ларнинг характери каби омиллар билан белгиланади. Президент Ислон Каримов алоҳида таъкидлаганидек, **“Ҳаммани бир қолипга солиб бўлмайди. Худди шунингдек, давлатларни ҳам бир қолипга солиш ва бозор муносабатларига ўтиш, демократияни барпо этиш нуқтаи назаридан уларга бир хил ёндашувларни қўллаш ярамайди”**. Д. характери билан белгиланган умумий мезонлар ҳам бор. Бу Д. тамойилларига риоя қилиниши, демократик қонунларнинг мавжудлиги ва улар асосидаги демократик ин-тлар фаолияти билан боғлиқдир. Д., моҳиятан, инсоннинг ҳар томонлама камол топиши учун берилган имконият, шахс билан жамият манфаатлари ўртасидаги уйғунликни таъминловчи омилдир. Айни пайтда Д. қабул қилинган қонунлар, амалдаги тартиб-қоидалар ёрдамида шахс ҳаёти ва фаолиятини тартибга солувчи механизм ҳамдир. Бугунги кунда кўплаб мам-тларда Д. жамиятнинг яшаш тарзига айланиб қолган. Одатда, вакиллик Д.си ва бевосита Д. бир-биридан фарқланади. Вакиллик Д.сида фуқаролар қонунчилик, ижроия ва б. функцияларни бажарувчи органларни сайлайди ва бу функцияларни амалга оширишда бевосита иштирок этмайди. Бевосита Д. шаклида эса фуқаролар турли масалаларни тўғридан-тўғри ўзлари ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Сайловлар бевосита Д.ни яққол намоён этувчи муҳим сиёсий тадбир саналади. Д. асосида қизиқиш, интилиш ва манфаатларни мувофиқлаштириш, муросага келтириш ва келишиш сиёсати ётади. Шу маънода, Д. жамиятдаги кучларни бирлаштиришга, уни мам-т тараққиёти учун сафарбар қилишга хизмат қилади. И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“Ҳар қандай мунозарали масалаларни тинч йўл билан ҳал этиш, музокаралар йўли билан фикр алмашиш ва энг тўғри, ҳамма учун бирдай манфаатли бўлган ҳулосаларга келиш ва ҳар қандай зўравонликларга, тазйиқ ва куч ишлатишга қарши равишда шарқона муносабатлар илмини эгаллаш – демакки, шарқона демократия тамойиллари асосида иш юритишдир”**. Д. инсоният бугунги кунгача қўллаб келган, ижтимоий муаммоларни ҳал этишнинг энг оқилона йўли сифатида эътироф этилган. Тарихий жиҳатдан Д.нинг бошланиш нуқтаси ҳам, тугаш нуқтаси ҳам йўқ. Кишилиқ жамияти пайдо бўлганиданок, Д. куртаклари пайдо бўлган, ҳатто, энг тараққий этган мам-тларда ҳам у ўзининг идеал даражасига етгани йўқ. Д.ни бўғиш, унга раҳна солиш мумкин, лекин бутунлай йўқ қилиб бўлмайди. Ҳар қандай даврнинг, ҳар қандай жамиятнинг ва ҳар қандай халқнинг ўзига хос Д.си бўлади. Яъни, демократик

тамойилларни белгилашда жамиятнинг объектив ва субъектив шарт-шароитлари асосида шаклланган, халқнинг, миллатнинг ижтимоий онги ва психологияси хал қилувчи аҳамият касб этади. Демак, Д. инсониятнинг мад-ти, маъ-яти, ижтимоий онги, менталитети, идроки, билим доираси, ишбилармонлик қобиляти, унинг жамиятда эркин яшаш ва меҳнат қилиш кўникмаси билан биргаликда шаклланиб, ривожланиб борадиган табиий-тарихий жараён дир. Д.нинг муҳим хус-яти шундаки, унда халқ ҳокимияти, яъни озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуш тамойили расман эълон қилинади ҳамда фуқароларнинг эркинлиги ва тенг ҳуқуқчилиги эътироф этилади. Бу шартлар жамият ҳамда унинг аъзолари ҳаётининг асосий қонуни – муайян давлатнинг Конституциясида акс эттирилади. Д.нинг асосий тамойиллари – тенг ҳуқуқчилик, эркин ва демократик сайловлар, хурфикрлик, сиёсий плюрализм, кўппартиявийлик, ҳокимиятнинг сайлаб қўйилиши ва халқ олдида ҳисобдорлиги, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуши, озчилик фикрининг инобатга олиниши. Д. инсоннинг худди шундай ҳар томонлама баркамол рив-ши учун берилган имкон дир. Шу билан биргаликда, Д. шароитида ҳар бир шахснинг шаклланишига ўзига хос «чегара» ҳам қўйилади, яъни Конституцияга оид қоидалар ва қонунлар орқали шахсларнинг ижтимоий ҳаёти ва хатти-ҳаракатлари тартибга солинади. Бундан ташқари, Д. жамиятнинг ахлоқий-психологик иқлимини вужудга келтирадиган шарт-шароитларни ҳам яратади. Мустақиллик Ўз-нда демократик давлат ва фуқаролик жамиятини куриш имконини яратди. Мам-тимиз Президент Ислон Каримов раҳнамолигида ана шу йўлдан муваффақият билан илгарилаб бормоқда. Бугунги кунда жамият ҳаётининг барча соҳаларини демократлаштириш, мам-тни модернизациялаш ва либераллаштириш билан боғлиқ туб ўзгаришлар ва ислохотлар изчиллик билан амалга оширилмоқда. Ана шу жараённинг фаол иштирокчиси бўлиш барчамизнинг инсоний бурчимиз дир. *Қиёмиддин Назаров, Баҳодир Умаров*

ДЕМОКРАТИЯ ЭКСПОРТИ – 1) жаҳондаги айрим қудратли давлатлар ёки бўлмаса давлатлар гуруҳи томонидан суверен давлатларнинг ўз тараққиёт моделини ўзи танлаш ҳуқуқига, қолаверса, демократиянинг маъно-мазмуни, пировард мақсадларига зид равишда унинг “ҳаммабоп услуби”ни куч ишлатиш йўли билан бошқа жамиятларга тиқиштириш амалиётини англатади; 2) ёш мустақил давлатларда демократия танқислигини рўқач қилиб, бу мам-тлардаги демократлаштириш жараёнларини сунъий равишда жадаллаштиришга уринаётган айрим кучлар ва сиёсий доираларнинг хатти-ҳаракатларини ифода этувчи т. Д.э.нинг туб моҳияти Юртбошимиз томонидан қуйидагича кўрсатиб берилган: **“Маълум бир мамлакатда, айтайлик, “демократия тақчиллиги” мавжуд, ушбу мамлакат халқига ана шу тақчилликдан халос бўлишга ёрдам бериш керак, деб ҳисобланади. Бунинг учун катта маблағлар ажратилиб, тегишли кучлар йўналтирилади. Ва бундан кўзланган мақсад – тўнтариш уюштириш ва ана шундай “тақчиллик”ни вужудга келтирган раҳбариятни йўқотишдан иборат. Мана шундай ҳолатларда “бахмал ўзгариш”лар технологиялари ишга тушади: аввалги ҳокимият нисбатан тинч йўл билан, қурбонларсиз кетиши, унинг ўрнини бошқа, мазкур технологиялар манфаатларига жавоб берадиган кучлар эгаллаши кўзда**

тутилади”. Аслида, демократия бошқа мам-т худудига, унинг миллий манфаатлари ва хус-ятларини инобатга олмасдан туриб, экспорт қилиниши мумкин бўлган оддий бир товар эмас. Агар демократияга ҳам экспорт предмети сифатида ёндашилса, у бир тарафнинг бошқа тараф устидан устунликка эришиш воситасига айланади. Ҳолбуки, ҳеч бир халқаро ташкилот ё ҳеч бир давлатга ўзга мам-тда зўравонлик билан демократия ўрнатиш ваколати ҳеч ким томонидан берилган эмас. Демократияни зўрлик билан бошқа жойга экспорт қилиш демократия тамойилларига ҳеч қачон мос келмайди. Кейинги йилларда яқиндагина мустақилликка эришган мам-тларда демократлаштириш жараёнларини жадаллаштириш зарурлиги ҳақида айюҳаннос солаётганларнинг бундай интилишлари ортида қандай геосиёсий, стратегик ва иқт-й мақсад-муддаолар тургани сир эмас. **И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Айниқса, бугунги кунда халқаро майдонда турли сиёсий кучлар ўзининг миллий ва стратегик режаларига эришиш учун “Эркинлик ва демократияни олға силжитиш” ниқоби остида амалга ошираётган, узоқни кўзлаган сиёсатнинг асл моҳияти ва мақсадларини ўз вақтида сезиш, англаш катта аҳамият касб этади”**. Бугунги кунда мустақил давлатлар суверенитетини писанд қилмай, уларнинг ички ишларига аралашаётган "демократия режиссёрлари" аслида дунёга ҳукмронлик қилишга, ўз мам-тларидаги ер усти ва ер ости бойликларини эгаллаб олиш, муайян минтақалардаги тинч-осуда ҳаётни издан чиқариш, ҳокимият тепасига айнан ўша давлатларнинг манфаатларига хизмат қиладиган кучларнинг келишига ёрдам беришга интилаётгани яққол намоён бўлади. Бир сўз билан айтганда, Д.э. янги кўринишдаги мустамлакачилик, гегемонизм ва буюк давлатчилик шовинизмига хизмат қиладиган ҳаракатдир. Шу боис Д.э.нинг ғаразли таъсиридан мам-тимизни асраш, маънавий қадриятларимиз, давлатчилик анъаналаримиз, демакки, миллий тараққиётимизни издан чиқарувчи бундай таҳдидларга қарши огоҳ ва хушёр бўлиш, уларга қарши қатъий ва изчил кураш олиб бориш бугунги куннинг долзарб вазифаларидандир. *Т.Жўраев, Б.Умаров*

ДЕМОКРАТИЯНИНГ МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖИҲАТЛАРИ – халқнинг ҳокимиятни бошқаришда иштирок этиши учун зарур бўлган ҳуқуқий, ғоявий, маън-й, маър-й, ташкилий ва амалий шарт-шароитлар ва хус-ятларни англатувчи т. Д.м.м.ж. қуйидагиларни ўз ичига олади: юксак сиёсий тафаккур ва сиёсий мад-т ҳар қандай эҳтирослардан холи, ақл-идроққа таянган фуқаролик позициясига эга бўлиши, сиёсий жараёнларда фаол иштирок этиш, амалдаги қонунларга қатъий риоя қилиш ва жамият ривожини ҳамда барқарорлигини таъминлашда масъулиятни англаш ва б. Шу маънода, демократия – юксак маъ-ят, фуқароларнинг ички мад-ти ва интеллектуал имконияти; фуқароларнинг барча учун бирдай зарур бўлган қонунларга тўлиқ риоя этиши, инсон ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликларини, умумхалқ ва умумдавлат манфаатларини ҳимоя қиладиган, барчани қонунларга бўйсуниб яшашга ундайдиган умуминсоний, ҳуқуқий ва маънавий қадрият ҳисобланади. Демократияни маъ-ятсиз ва маърифатсиз англаб бўлмайди. У инсон ақл-заковатининг маҳсули ва айни пайтда унинг эркин ҳолда фаровон ҳаёт

кечиришининг зарурий шартидир. Демократияни ҳаётга жорий қилишда мам-т халқининг миллий эҳтиёжлари, турмуш тарзи, ахлоқий мезонлари эътиборга олиниши ғоят муҳим аҳамият касб этади. Зеро, барча давлатлар ва халқлар учун демократиянинг бир хил қолипи бўлиши мумкин эмас. И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Буни асло назардан қочириб бўлмайди, яъни Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар ясашга уринишлар ғоят нохуш, ҳатто фожиали натижаларга олиб келади”**. Шу билан биргаликда, **“...биз давлатимиз келажагини ўз қобиғимизга ўралиб қолган ҳолда эмас, балки умумбашарий ва демократик кадриятларни чуқур ўзлаштирган ҳолда тасаввур этамиз. Биз истиқболимизни тараққий топган мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиб, давлат ва жамият бошқарувини эркинлаштириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, фикрлар ранг-баранглигини ўз ҳаётимизга янада кенгроқ жорий қилишда кўрамиз. Биз бутун маърифатли дунё, халқаро ҳамжамият билан тинч-тотув, эркин ва фаровон ҳаёт кечириш, ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш тарафдоримиз”** (**“Юксак маънавият – енгилмас куч”**, 114-б.). Жамиятда демократик кадриятларнинг амал қилиши унда маън-й-маър-й тараққиётнинг кўрсаткичи ҳамдир. Уларнинг уйғунлиги жамиятнинг барқарор тараққий этишига хизмат қилади. Тоталитар тузумдан эркин фуқаролик жамиятига ўтилаётган бир шароитда ҳар бир фуқаро демократиянинг моҳияти ва тамойилларини англаб етиши, эркин яшаш ва эркин фикрлаш кўникмасини ҳосил қилиши ҳамда маън-й-руҳий жиҳатдан демократик яшаш шартларига ўзини тайёрлаб бориши, фикрсизлик, қарамлик, танбаллик ва боқимандалик иллатидан халос бўлиши зарур. Демократия аста-секин, босқичма-босқич шаклланиб, ривожланиб борадиган узлуксиз жараён бўлгани сабабли, у ҳар бир инсоннинг маън-й-маър-й салоҳиятининг муттасил юксалиб боришини тақозо этади. *С.Отамуродов*

ДЕПУТАТ (лот. *deputatus* – жўнатилган, юборилган) – ваколатли ҳокимият органларига сайланган шахс. Ўз-нда Д.лар – сиёсий партиялар, ҳокимият органлари, сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари томонидан вакил қилинган ва улар номидан иш юритиш ҳуқуқига эга бўлган шахслардир. Д.ликка номзод кўрсатиш ва сайлаш тартиби турли мам-тларда турлича бўлиб, махсус қонунлар билан белгилаб қўйилади. Мам-тимизда уларнинг мақоми, ваколатлари, Д.лик фаолиятининг кафолатлари «Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида»ги қонунда белгилаб берилган.

ДЕПУТАТ ЭТИКАСИ – қонун чиқарувчи ҳокимият ва б. вакиллик органларида фаолият юритувчи халқнинг ваколатли мухтор вакили, яъни депутатнинг қонунчиликда белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятлари асосидаги фаолияти ҳамда унинг маън-й-ахлоқий қиёфасини ифода этадиган т. Депутатлик мақоми ЎЗР Конституциясининг 88-моддаси билан белгиланган депутатлик иммунитетни қоидаларига асосланади. Ушбу қоидага биноан,

депутатнинг шаъни ва кадр-қиммати, шахси қонун йўли билан муҳофаза қилинади. У жиной жавобгарликка тортилмайди. Д.э. талабларига мувофиқ, у депутатлик даврида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин эмас. Депутат жамиятда ўрнатилган ахлоқ-одоб қоидаларига қатъий риоя қилиши лозим. У ўз мақоми ва лавозимини суистеъмол қилиши, бошқа фуқаролар, жамият ва давлат манфаатларига зарар етказадиган хатти-ҳаракатларга йўл қўймаслиги, маъ-ят талаблари ва ахлоқ-одоб қоидаларига қатъий риоя этиши зарур.

ДИАЛЕКТИКА (юн. *dialektike* – суҳбат, баҳс-мунозара қилиш) – табиат, жамият ва тафаккур рив-шининг энг умумий қонуниятлари тўғрисидаги таълимот, фал-й ёндашув ва илмий билиш усулларидан бири. Қадимда Д. суҳбат, баҳс-мунозара воситасида ҳақиқатни очиш йўли ва усули сифатида талқин қилинган. Кейинчалик фал-й тафаккур ривожланиб бориши билан Д.нинг мазмуни ҳам бойиб борган. Д. борлиқдаги барча нарсалар, ходисалар, жараёнлар мазмун-моҳиятини, уларнинг ўзаро алоқаси, сабаб-оқибат боғланиши, ҳаракати, ўзгариши, таъсирлашуви ва рив-ши билан боғлайдиган таълимот сифатида эътироф этилади. Д. таълимотига кўра, оламдаги барча нарса ва ходисалар, ш-дек, улар ҳақидаги т. ва билимлар доимо ўзгаришда, рив-шда бўлади. Табиий ходисаларни, ижтимоий ҳаёт ва тафаккур жараёнларини диалектик н.назардан таҳлил қилиш уларнинг объектив алоқадорлигини, зарурий боғланишларини, ўзгариш ва рив-ш қонуниятларини очиб бериш, истиқболни аниқлаш, тараққиётга эришишнинг самарали йўллари ва воситаларини ишга солиш имконини яратади.

ДИЁНАТ (араб. диндорлик, тўғрилиқ, инсоф) — маънавий хус-ят, гуноҳ қилмаслик, савоб ишларни амалга ошириш, имон-эътиқодли, софдил ва мард бўлиш, қонун-қоидаларга қаттиқ риоя этиш, такводорлик, виждонлилик, инсофлилик каби фазилатларни ўзида мужассамлаштирган т. Д.ли одам ҳаромдан ҳазар қилади, бировнинг зарарига иш қилмайди, ҳамиятли, номусли, ориятли, тўғри сўз, ҳақгўй бўлади. Ватанпарварлик, халқпарварлик, фидоийлик каби фазилатлар ҳам “Д.” т.сининг асосий жиҳатларини ифода этади.

ДИЛ (жон, қалб, юрак, кўнгил) – маъ-ятнинг ғоят муҳим руҳий-маънавий омили, унсури бўлмиш ушбу т.лар инсон маъ-ятининг туб моҳиятини ифодалаш учун хизмат қилади. «Қалб шундай бир аъзоки, – дейди Форобий, – у баданнинг бошқа ҳеч қандай аъзолари билан идора қилинмайди. Ундан кейин мия келади. У ҳам асосий аъзо саналади. Лекин унинг ҳукмронлиги иккинчи даражалидир. У барча аъзоларни қалб амрига кўра бошқаради, идора қилади. У фақат қалбгагина хизмат қилади”. Демак, кишининг асл моҳиятини ифода этувчи Д. унинг барча бошқа қувватларининг манбаи экани аён бўлади. Ш.у. ҳам тасаввуф фал.сида комилликка эришмоқ йўли қалб йўли, дея талқин этилгани бежиз эмас. Зеро, Д.ни поклаш – маън-й-руҳий жиҳатдан соғлом бўлиш йўли, деб тушунилган. Д.ни поклаш иккинчи даражадаги қувват – қалбга

бўйсундириш орқали амалга оширилади. Бу билан нафс ёки қувватлар уйғунлигига эришилади. Ўзбек тилидаги «қалб» т.си юн. «анима» ва «псюхе» т.ларига мос келади. Д. фаолиятини ўрганиш эса, шунга мувофиқ равишда «психология» деб аталган. Арастунинг «Қалб ҳақида» номли махсус асари бор. Форобий, Ибн Сино қарашлари Арасту ғояларига ҳамоҳангдир. Ҳинд фал.сида «қалб» т.си «живо» т.сига мос келиб, инсон қалби унинг танасига тутқун деб ўқдирилади. Жон ёки қалбнинг танадан қутулиш, озод бўлиш йўли нирвана ҳисобланади. Абу Ҳамид Ғаззолий “Кимёи саодат” асарида “Худони танимоқ подшоҳ Д.нинг сифатидур. Подшоҳ Д.ни ва анинг сифатларини танимоқ Оллоҳни танимоқ калитидур. Д. гавҳари азиздур, фаришталар гавҳари жинсидандур ва Д.нинг мадани асли Даргоҳи Аҳадиятдурким, ул даргоҳдан келгандур, яъни ул даргоҳда қайтгувчидир. Д. бу олам манзилгоҳида ғарибдурким, мусофирлик учун келибдур”, – дея таъкидлайди. Мавлоно Румий “Кўнгилга таъриф бермоқ – бандасига ғоятда мушкул, аммо унинг моҳиятини англаган кишига саодат эшиклари очилади. Шубҳасиз, Ҳақиқатни англашнинг ўзи – Саодатдир”, дея таърифлаган. Алломанинг наздида, Д. қанчалик соф бўлса, унинг илму ҳикмати, жамолининг нури шунчалик тиниқ намоён бўлади. Дарҳақиқат, инсон ҳалигача кам ўрганилган хилқат, унинг Д.и, руҳияти – сир-синоатга тўла мураккаб дунё. Д. ва жон руҳ билан ҳамнафас бўлгани учун халқимизда “Жон – азиз, Д. – мукаррам”, деган ҳикмат урф бўлгани бежиз эмас.

ДИЛОЗОРЛИК – кўнгилга озор етказиш, дилтанглик келтирувчи хатти-ҳаракат, салбий хус-ятни англатувчи т. Д. кўполлик, жаҳлдорлик оқибатида кишини ранжитувчи сўз ёки хатти-ҳаракат орқали жисмонан ва маънан озор берувчи ахлоқсизлик кўринишидир. Д. – бадхулқлик, муайян ахлоқ меъёрларидан четланиш туфайли кишига нохушлик етказиш. Д.нинг одат тусига айланиши инсонни аста-секин ахлоқан тубанлашувига олиб келади. Д.ни ўзига касб қилиб олганларнинг кўнгли зулм етказиш, ўзгаларга салбий муомалада бўлиш орқали ҳузур-ҳаловат топади. Д. сабабли кишиларнинг бир-биридан кўнгли қолади, гина, араз, низо, ҳасад, ғаразгўйлик каби салбий ҳолатлар пайдо бўлади. Оила, жамоат жойлари, умуман, жамиятдаги хатарли муаммолар синчиклаб ўрганилса, кўпинча уларнинг келиб чиқиши оқибатини ўйламасдан, ҳуда-беҳудага ўзгаларни ранжитиш, уларга озор беришга бориб тақалади. Диловарлик, ҳалимлик, хушмуомалалик, инсонпарварлик каби ижобий хус-ятлар Д.нинг зиддидир. Чиройли сўз эса яхши муомала, меҳр-оқибат калитидир. Д. сабабли киши ҳеч нарса ютмайди, аксинча ютқзади, яъни яқин кишилари, кўни-кўшни, маҳалладошлари ва ҳамкасабаларини ўзидан узоқлаштириб, уларнинг бегоналашувига олиб келади. Д. туфайли корхонадан фэйз, хушмуомалалик, оиладан эса барака кўтарилади. Д.нинг муолажаси яхши тарбия, бағрикенглик, вазминлик, кечирувчанлик, меҳр-оқибат ва б. фазилатларни ихтиёр этишдир. Кишида шундай аъзо борки, у туфайли бутун вужуд пок, соф ёки бузуқ бўлади. Ўша аъзо инсоннинг қалбидир. Тил эса дилнинг ойнасидир. Инсоннинг барча фазилатларини биргина Д. барбод қилади. Д. кўринишлари турли шаклда намоён бўлади: кишиларни сўз орқали ранжитиш, жисмонан озор бериш, ҳуқуқларини камситиш, ўзгаларни паст

кўриш, илтифотсизлик, моддий нарсаларга зарар етказиш ва ҳ.к. Д. кўринишларига Низомулмулкнинг “Сиярул мулк” (“Сиёсатнома”) асарида яхши мисол келтирилган. Халифа Маъмун даврида иккита амири харрос (зиндон бошлиғи) мавжуд бўлиб, уларнинг иши жиноят қилган кишиларни жазолаш эди. Маъмун ўз надими (ходими) орқали уларнинг ишини текшириб шунга амин бўладики, улардан бири ўлимга маҳкум бўлганларга ҳам хушмуомалалик ва адолат билан муносабат да бўлиб, айбини тан олаётган инсоннинг айбини енгиллаштириш, уларга гуноҳ юкламаслик, ҳатто қатлга маҳкумларга нариги дунёни ҳам чиройли кўрсатиб, маҳбусни хурсандчиликда ўз ихтиёри билан жон таслим қилишига ёрдамлашади, иккинчиси эса баджаҳл, дилозор, ҳайбатли, кишиларнинг йўқ айбини ҳам бўйнига қўйиб, мажбуран тан олдириб, зиндонбанд қилиб юборадиган кимса бўлади. Унинг дастидан зиндон беайб кишиларга тўлиб кетади. Маъмун уларнинг яхшисини тақдирлаб, мукофотлаб, ёмонини вазифасидан озод этиб ҳайдайди. Низомулмулк ана шу мисол орқали яхши, хушмуомала инсон билан дилозор кимсанинг фарқини кўрсатган. Д. баъзан инсон ўзи хоҳламаган вазиятда ҳам содир бўлади. Бундай ҳолларда Д. келтирган киши пушаймонлик ва виждон азобини ҳис этади. Агар Д.ни ихтиёр қилган киши ўз қилмишидан пушаймон бўлса, бу инсон феълени тўғри йўлга солиш мумкин. Аксинча, Д. феъл-атворида сингиб кетган инсонни ахлоқий меъёрларга солиш, тарбиялаш амримаҳол. Д. кишиларни бир-биридан йироқлаштирибгина қолмай, унинг иш-фаолиятига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Шу маънода, Д.га ҳар қандай вазиятда йўл қўймаслик оқил, фозил, тарбия кўрган кишиларнинг бурчидир. *Д.Қодирова*

ДИМОҒДОРЛИК — ўзини бошқалардан юқори қўйиб, ўзгаларни менсимаслик, калондимоғликни англатувчи т. Бундай кишилар ўзини ақли, доно, билимдон, баобрў деб билади, ўзига ортиқча баҳо беради. Улар нафақат ўзига, балки бошқа кишиларга ҳам наф келтирмайди, аксинча, ўзгаларнинг ғашига тегади. Д. ўзбек халқи маъ-ятидаги шарқона ахлоқ-одоб меъёрларига зиддир.

ДИН (араб. ишонч, ишонмоқ) — 1) ижтимоий -маънавий ҳаёт ҳодисаси, илоҳий кучларга ишонч-эътиқод асосида шаклланган ғоя ва қарашлар тизими; 2) борликни яратувчи ва бошқарувчи олий мавжудот, яъни Худога нисбатан муносабат, тасаввур, урф-о. ва маросимлар мажмуи. Ибодат объектига кўра — жониворлар, руҳлар, жин-алвасти, бутлар, турли илоҳлар ва Аллоҳга сиғинувчи Д.ий таълимотлар бир-биридан фарқланади. Генезиси ва тарқалишига кўра, Д.нинг энг қад., миллий ва жаҳон Д.лари каби шакллари мавжуд. Ҳар бир Д. ўзига хос сиғиниш объекти ва расм-русум, ибодат, урф-о. ва ақидаларга эга. Д. ва Д.ий таълимотлар илоҳиётчилар (уламолар), атеистлар (Д.ни инкор этувчилар) ва Д.шунослар томонидан ўрганилган. Фанда Д.нинг пайдо бўлиши тўғрисида ягона фикр йўқ. Исломи Д.и таълимотига кўра, Д. — Аллоҳ томонидан ўз пайғамбарлари орқали башарият оламига жорий этилиши зарур бўлган илоҳий қонунлардир. Табиат ва инсонни яратган, айни вақтда инсонга тўғри, ҳақиқий ҳаёт йўлини кўрсатадиган ва ўргатадиган илоҳий қудратга ишончни

ифода этадиган таълимот. Фал.да Д. — ижтимоий -тарихий ҳодиса, кишилик жамияти тараққиётининг муайян босқичида пайдо бўлган ижтимоий онг шаклларида бири сифатида талқин этилади. Д.нинг моҳияти турлича изоҳланса-да, унинг асосида ишонч, эътиқод туйғуси ётади. Инсоният тарихида Д. турли шаклларда намоён бўлган. Д.нинг дастлабки кўринишлари *фетишизм, тотемизм, анимизм, сеҳргарлик* ва б.дир. Ш-дек, уруғ-қабила Д.лари, миллий Д.лар (иудаизм, ҳиндуизм, синтоизм, даосизм, конфуцийчилик), жаҳон Д.лари (буддизм, христианлик, ислом) вужудга келган. Ер куррасида энг кўп тарқалган, жаҳон халқларининг асосий қисми эътиқод қилувчи жаҳон Д.ларига буддавийлик, христианлик ва ислом киради. Д. инсон ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган мураккаб ижтимоий , маън-й, руҳий вазифаларни бажаради. Хус-н, у кишиларнинг ахлоқий ва маънавий қадриятлар, тарихий ва мад-й меросдан баҳраманд бўлишига хизмат қилади. Аини пайтда ҳар бир Д. турли урф-о., маросим ва байрамлар орқали ўз қавми турмушини тартибга солиш, назорат қилиш, кишиларнинг маън-й-ахлоқий тарбиясини йўлга қўйишга ҳаракат қилади. Ўз-н мустақилликка эришгач, Д.нинг мад-й-маънавий юксалишининг кудратли омили сифатидаги ўрни ва аҳамияти ортиб бормоқда. И.А.Каримов Д. «кўп асрлардан буён халқимиз қалбидан чуқур жой олиб, ҳаёт маъносини англаш, миллий маданиятимиз ва турмуш тарзимизни, қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримизни безавол сақлаш омили» бўлиб келаётгани, кишилар қалбига инсонийлик, меҳр-оқибат, ҳалоллик, охиратни ўйлаб яшаш, яхшилик, раҳм-шафқат сингари фазилатларнинг илдиз отишига ундаётганини таъкидлайди. *Аҳад Ҳасанов, Анвар Абдусамедов*

ДИН ФАЛСАФАСИ – диннинг мазмун-моҳияти, ижтимоий ҳаётдаги ўрнини тушунтиришга йўналтирилган фал-й билим соҳасидир. Дин ҳамиша фал-й таҳлил объекти бўлиб келган. Дин ҳақидаги фал-й қарашлар дастлаб муайян таълимотларда акс эттирилган бўлса, XVIII-XIX а.ларга келиб, дин фал.си алоҳида фан сифатида шаклланди. Бунда Б.Спиноза, Ф.Шеллинг, Г.Гегель, Л.Фейербах каби файласуфлар ҳамда Ф.Шлейермахер, Т.Тиль, С.Кьеркегор каби теологларнинг хизмати катта бўлган. Ҳозирги давр фал-й таълимотларида ҳам Д.ф. ўзига хос тарзда талқин ва таҳлил этилмоқда. Бундай ёндашувларда замонавий Шарқ фал-й таълимотлари, Ғарб мактаблари (натурализм, материализм, экзистенциализм, прагматизм, позитивизм, аналитик фал. каби) таъсири катта. Ҳозирги вақтда Д.ф. ўз муаммолари, тадқиқот предмети ва объектига эга бўлган, нисбатан мустақил фал-й билим соҳасига айланди.

ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК – турли диний эътиқоддаги кишиларнинг олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшаш, кишилик жамияти раванқи йўлида хизмат қилишини англатадиган т. Ҳозирги вақтда бу эзгу ғоя нафақат диндорлар, балки жамиятнинг барча аъзолари ўртасидаги ҳамкорлик ва баҳамжиҳатликни назарда тутаяди. Д.б. тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш, озод ва обод Ватан куришнинг муҳим шартидир. Қадимдан диёримизда буддавийлик, зардуштийлик, насронийлик, яхудийлик, ислом динлари ёнма-ён яшаб келган, мад-т марказлари ҳисобланган шаҳарларимизда

масжид, черков, синагогалар фаолият кўрсатган. Уларда турли миллат, элат ва динга мансуб бўлган халқлар, қавмлар ўз диний амалларини эмин-эркин адо этган. Ватанимиз тарихининг энг мураккаб, зиддиятли, оғир даврларида ҳам юртимиздаги мавжуд дин вакиллари ўртасида диний асосда можаролар бўлган эмас. Бу – юртимиз халқларининг Д.б. борасида катта тажрибага эга бўлганидан далолат беради. Ҳозирги вақтда мам-тимизда 16 конфессияга мансуб диний ташкилотлар фаолият юритмоқда. Уларга ўз диний маросимларини ўтказиш ва мам-т ҳаётида фаол иштирок этиш учун зарур барча шарт-шароитлар яратилган. Бу борадаги ҳуқуқий асослар Ўз-н Конституциясида, “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонунда мустаҳкамлаб қўйилган. Маълумки, дунёдаги динлар асл моҳиятига кўра эзгулик ғоясига асосланади, кишиларни ҳалоллик, поклик, меҳр-шафқат, биродарлик ва бағрикенгликка даъват этади. Инсон ҳаётининг асл мақсади инсон ва табиатга нисбатан одилона, оқилона муносабат да бўлиш, ҳамиша яхши, савобли ишларни амалга оширишдан иборатдир. Шундай экан, ҳақиқий диний қарашлар ортида Д.б. ётади. ЮНЕСКО Д.б муаммосига алоҳида эътибор бериб, 1995 йилни БМТнинг бағрикенглик йили деб эълон қилди. Ўша йили 16 ноябрда 185 давлат иштирокида Парижда Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси қабул қилинди. Мустақиллик йилларида мам-тимизда ҳам бу соҳада улкан ишлар амалга оширилди. Бугунги кунда республикамизда икки мингдан зиёд диний ташкилот, шу жумладан, Ўз-н Мусулмонлари идораси, Қорақалпоғистон Мусулмонлари қозияти, Тошкент Ислон ин-ти, 10 та мадраса ва 2003 та масжид, Рус православ черкови, Тошкент ва Ў.О. Епархияси, Православ семинарияси, Рим-католик черкови, Евангел христиан баптистлар черковлари иттифоқи, тўлиқ Инжил христианлар маркази, Христиан семинарияси, Ўз-н Библия жамияти, 162 та христиан черкови, 8 та яҳудий ва 8 та баҳрий жамоаси, 1 та Кришнани англаш жамияти, 1 та буддист ибодатхонаси давлат рўйхатидан ўтган. *Аҳад Ҳасанов, Ортиқбек Юнусов*

ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ — экстремизмнинг диний соҳада намоён бўлиш шакли. Д.э. муаммоларни ҳал этишда ўта кескин чора-тадбирларни, фикр-қарашларни ёқловчи наз-я ва амалиётни англатади. У намоён бўлиш кўламига кўра, ҳудудий, минтақавий, халқаро шаклларга бўлинади. Бундай қарашлар жуда қадимий илдизларга эга бўлиб, ҳеч қачон чегара билмаган, дин, миллат, ҳудудни тан олмаган, барча динлар доирасида ривожланган. Д.э. руҳидаги қарашларни буддизм, христианлик, ислом, католиклар, протестантлар, православлар орасида бирдай учратиш мумкин. Диний экстремистлар қаерда фаолият кўрсатмасин, асосий мақсади диний давлатни барпо қилиш бўлиб, бунга ўзаро низолар, ихтилофлар, курулли тўқнашувлар орқали яъни, қон тўкиш ва зўрлик билан эришишни кўзлайди. Бу эса, давлат мустақиллигига ҳам, жамият тараққиётига ҳам катта ғов бўлади. Экстремистик гуруҳларнинг ягона мақсади ҳокимиятни қўлга олиш бўлиб, бу йўлда улар энг жирканч усулларни қўллашдан ҳам тап тортмайди. Бугунги кунга келиб нафақат ислом дунёси, балки бутун жаҳонда Д.э.нинг асл қиёфаси яққол намоён бўлиб бормоқда. Дунёда инсон ҳуқуқлари ва демократик тамойиллар устувор бўлиб

бораётган, қонун ҳамда халқаро ҳуқуқ қоидалари мам-тлар, халқлар, давлатлар ўртасидаги муносабат ларнинг асосий тамойилига айланаётган ҳозирги даврда Д.э.га қарши биргаликда курашиш, уни илдизи билан кўпориб ташлаш, бу борада доимо огоҳ ва ҳушёр бўлиб яшаш бугунги кундаги энг долзарб вазифадир. *Иброҳим Хўжамуродов*

ДИНИЙ ҚАРАШ — илоҳий ва дунёвий т. ва тасаввурлар муштараклигини ифода этувчи маъ-й қараш. Президент И.А.Каримов "Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда" тамойили асосида мам-тимиздаги турли диний эътиқод ва маслақдаги фуқаролар учун Ватан ягоналиги ғоясини илгари суради. Зеро, инсон ва маъ-ят, одам ва олам, макон ва замон ўртасидаги муносабат ларни уйғунлаштириш замирида жамиятни бирлаштириш, барқарорлаштириш имкониятлари мужассамдир. Шу тариқа турли эътиқодлар, хилма-хил қарашлар ва муносабат ларни уйғунлаштириш концепциясини асослашга йўл очилади. Бунда жамиятни барқарорлаштириш масаласи инсоннинг маън-й-руҳий етуқлиги ва комиллиги билан боғлиқ ҳолда тушунилади. Диний-маъ-й қарашлар жамият тараққиётининг муҳим омили даражасига кўтарилади.

ДИНИЙ ҒОЯЛАР — диний даъватлар, ақидалар, илоҳий қадрият ва мақсадлар ифодаланган қарашлар мажмуи. Улар турли динларнинг амал қилиш йўлини, мавжудлигини таъминлаб берувчи омил бўлиб хизмат қилади. Виждон эркинлиги, инсонларнинг ирки, миллати, дини, насл-насаби, жинсидан қатъи назар, ўзаро тенглиги таъминланган, умуминсоний ғоялар кўплаб давлатлар ҳаётига сингиб бораётган ҳозирги даврда Д.ғ. ўзининг туб моҳиятини сақлаган ҳолда, одамзот ҳаёти, бахту саодати, тарбияси, маърифатида бир сўз билан айтганда, руҳий покланиш, яхшилик ва эзгуликка интилиб яшашда ғоят муҳим ўрин тутди. Диний бағрикенглик ғоясига таянган давлатларда хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган турли миллат вакиллари ҳамжиҳат бўлиб, бир заминда яшаб, меҳнат қилиб келмоқда. Бу эса кишиларнинг бир замин, бир Ватан учун, олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшашини англатади. Қуръони каримда келтирилган “Эй инсонлар, дарҳақиқат, Биз сизларни бир эркак ва бир аёлдан яратдик ҳамда бир-бирларингиз билан танишишингиз (дўст-биродар бўлишингиз) учун сизларни турли-туман халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик”, деган калима Д.ғ.даги тотувлик, ўзаро ҳамжиҳатликнинг ёрқин намунасидир. Ҳозирги замонда бу ғоя эзгулик йўлида нафақат диндорлар, балки бутун жамият аъзоларининг ҳамкорлигини назарда тутди, тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

ДИНЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР — дин асосида юзага келган турли таълимотларга эътиқод қилувчи айрим кишилар, кичик ёки катта гуруҳлар ўртасидаги хилма-хил алоқалар. Бу ижтимоий муносабат ларнинг алоҳида тури бўлиб, унда динларнинг ўзига хос жиҳатлари: таълимоти, эътиқоди, ташкилотлари ва б. намоён бўлади. Турли динларга хос хус-ятлар, чунончи, ҳудудийлик (синтоизм) — асосан Япония ҳудудида тарқалган, индуизм —

Ҳиндистонда, ислом, буддавийлик, христианлик барча қитъаларда; шаклланиш даври (иудаизм 3000 йилдан кўпроқ, христианлик 2000 йилга яқин, ислом ўн беш а.дан буён мавжуд) билан боғлиқ жиҳатлар ҳам Д.м.га таъсир кўрсатган. Шахслараро диний муносабат лар кундалик ҳаётининг фаолиятда намоён бўлади. Гуруҳий диний муносабат лар турли конфессия вакиллари ўртасидаги музокаралар, диний низолар ва ихтилофларда юзага келади; тинчлик вақтида ҳам муайян мам-т ҳудудида истиқомат қилаётган халқлар орасида турли эътиқоддаги кишиларнинг, диний раҳбарларнинг тинч-тотув яшаш, ҳар қандай масалани муроса асосида ҳал қилиш борасида ўзаро мулоқот юритиши мумкин. Диний фаолиятнинг турли кўринишлари ўзига хос Д.м.ни юзага келтиради. Мас., ўз диний таълимотини ҳимоя қилиш ва б.ини танқид қилиш, бошқа эътиқоддагиларни ўзига оғдириш учун даъват қилиш жараёнида ҳам Д.м. намоён бўлади.

ДИННИНГ ИЖТИМОЙ ВАЗИФАСИ — диннинг жамият ижтимоий ин-ти сифатидаги таъсири, ўрни, фаолият доирасини ифодаловчи т. Дин жамият, айрим гуруҳ ва шахслар ҳаётида ранг-баранг вазифаларни бажаради. Инсонга Худони ва унинг пайғамбарларини танитиш; оламнинг диний манзарасини яратиш; табиат, жамият ва инсоннинг моҳиятини тушунтириш; ягона эътиқодга эга диний гуруҳлар хатти-ҳаракатларини тартибга солиш; диний биродарликни мустаҳкамлаш ва қўллаб-қувватлаш; турли диний эътиқодга амал қилувчиларнинг бир-биридан фарқларини қиёслаш; диний аҳкомлар, қоидалар, меъёрлар ва қадриятлар асосида онгни бошқариш (бу вазифалар нафақат эътиқод, ибодат соҳасида, балки инсон ҳаётининг бошқа соҳалари – оила, никоҳ, турмуш ва ҳ.к.га ҳам тааллуқлидир); турли диний таъсир этиш воситалари (фатволар, хабарномалар, рағбатлантириш ва жазо тадбирлари) ёрдамида диндошлар онгига фаний дунё ва боқий дунёдаги ҳаётнинг моҳиятини сингдириш; диндор шахс ёки гуруҳларни ўзгарувчан ташқи муҳитга мослаштириш; диний-ахлоқий ва эстетик қадриятларни, меъёрларни шакллантириш, диний гуруҳнинг баҳамжиҳатлигини таъминлаш; диндорларни диний қадриятлар, меъёрлар, кўрсатмалар, ахлоқий намуналар ва муайян динга хос бўлган хислат ва хус-ятларга ўргатиш, уларнинг ўзлаштирилишига эришиш; ёш авлодни аждодлар диний тажрибасидан баҳраманд этиш шулар жумласидандир. Диний ташкилотлар фақат диний вазифаларнигина бажариш билан чекланиб қолмайди, балки дин азалдан маъ-ятимизнинг таркибий қисми сифатида кишиларни, шу жумладан, ёшларни маън-й-ахлоқий жиҳатдан баркамол, фақат эзгуликка интилиб яшайдиган етук инсон қилиб вояга етказишда беқиёс аҳамиятга эгадир.

ДИСКРИМИНАЦИЯ (лот. *diskriminatio* – фарқлаш) – 1) маънавий ёки сиёсий камситишни англатадиган т.; 2) бирон-бир шахс, миллат ёки давлат ҳуқуқларининг бошқа давлат, миллат ёки шахс ҳуқуқларига нисбатан чекланиши. Демократик давлатлар қонунларида ҳамда халқаро ҳуқуқда Д.нинг барча шакллари, жумладан, фуқаролар ҳуқуқларини миллати, ирқи, жинси, дини сабабли амалда ёки юридик жиҳатдан камситишга йўл қўйиш

тақиқланади. Ўз-н Конституцияси ва давлатимиз қонунларида барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги қафолатланган ва мам-тимизда Д.нинг ҳеч қандай кўринишига йўл кўйилмайди. Тарихда дунёнинг турли минтақаларида мавжуд бўлган Д. ҳолларига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мас., АҚШда кулчилик Американинг олтинчи Президенти Авраам Линкольн томонидан бекор қилинганлигига қарамай, қора танли фуқароларнинг ирқига кўра камситиш ҳоллари ХХ а.нинг 60-йилларидагина барҳам топган. Д. ўз моҳиятига кўра, инсон қадр-қимматининг камситилиши, ҳаётий режаларининг барбод қилиниши туфайли унинг маъ-яти емирилади, муносиб ҳаёт кечириши хавф остида қолади. Ш.у. ҳам 1948 йилда БМТ томонидан қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясида инсон ҳуқуқларини унинг миллати, дини, жинси ва ирқига кўра камситиш тақиқланган. Бу ҳужжат инсоният учун улкан ғалаба бўлди, зеро, у тарихнинг кўплаб даврларида юз берган Д.нинг турли шакллари тўла-тўқис бартараф этиш, инсон зоти бу жирканч ижтимоий иллат туфайли чеккан захматларига чек кўйиш эҳтиёжларидан келиб чиққан эди. Ўз-н ҳам жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида ушбу ҳужжатни қабул қилган. Ўз-нда ирқи, жинси, миллати, ёши ва ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги қонун билан қатъий белгилаб кўйилгани мам-тимизда бунёд этилаётган демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг инсонпарварлик тамойилларига тўлиқ мос келишини кўрсатади. *Анвар Қодиров*

ДОГМАТИЗМ, ақидапарастлик (юн. *dogma* – фикр, таълимот) — бирор бир фикр, таълимотга, муайян оқим тарафдорларига, ақидаларга кўр-кўрона ишониш, эскирган, қотиб қолган бир томонлама наз-я ва қонун-қоидаларга, ақидаларга асосланган тафаккур тарзини ифода этади. Муайян ақидани кўр-кўрона қабул қилиш ва унга ишониш Д. тарафдорларининг асосий тамойилидир. Улар амалиёт, илм-фан ютуқлари натижасида ҳақиқат тобора ойдинлашиб, муайянлашиб боришини ҳис қилмайди. Уларнинг назарида, т.лар, наз-ялар, гипотезалар, қонунлар ўзгармасдир. Агар биз билишнинг бирор бир томонини мутлақлаштириб, унга ортиқча баҳо берсак, Д. томон йўл тутган бўламиз. Д.ни ёқловчилар ўз фал-й қарашлари билан билишнинг объективлигини, ҳақиқат билишнинг асоси эканини ҳамда объектив олам тўғрисида билимнинг ривожланиб, кенгайиб боришини инкор этади. Бу билан нисбий ҳақиқатнинг ролини камситиб, мутлақ ҳақиқатни билишнинг бирдан-бир босқичи деб ҳисоблайди. Д.нинг хилма-хил шакллари мавжуд: сиёсий, илмий, диний ва ҳ.к. Улар ижтимоий ҳаётда илм-фан, иқт-й, сиёсий ва маънавий соҳаларда ўзига хос тарзда намоён бўлади, ҳар қандай ҳолатда ҳам муайян ғояни мутлақлаштириб, тараққиётга тўсиқ бўлиб қолаверади. Мас., айрим диний ақидапарастларнинг инсоният тараққиётининг муайян даврида пайдо бўлиб, емирилиб кетган мусулмон халифалигини тиклашга уринишлари Д.нинг энг ашаддий кўринишларидан биридир. Бундай бузғунчи ғояларнинг мазмун-моҳияти ва мақсад-муддаолари ҳақида тўхталиб, Президент И.А.Каримов бундай деган эди: **«Бундай сохта, замирида ҳеч қандай асос бўлмаган сафсаталар ҳақида гапирганда, аввало бугун биз ХХІ асрда**

яшаётганимизни эсдан чиқармаслигимиз керак... Ахир, ҳаммамизга маълум: тарих ғилдирагини орқага қайтариб бўлмайди-ку! Шу нуқтаи назардан қараганда, барча мусулмон давлатларини ягона халифаликка бирлаштириш мақсади ҳам ҳеч қандай ақлга сиғмайдиган афсона, десак, асло муболаға бўлмайди» . А.Ўтамуродов

ДОКТРИНА (лот. *doctrina* – таълимот) – муайян тизимга келтирилган (одатда фал-й, сиёсий ёки мафкуравий характердаги) таълимот, таркибий қисмлари бир-бири билан чамбарчас боғланган концепция, тамойиллар йиғиндиси. Таълимот, концепция ва наз-я т.ларидан фарқли ўлароқ, Д. одатда схоластик ва догматик характерга эга бўлган қарашлар тизимини ифодалашда қўлланилади. Мас., муайян давлатнинг сиёсий мақсад-муддаоларини, режа ҳамда интилишларини ифодалайдиган наз-й-амалий ёндашув, қарашлар йиғиндиси сиёсий Д. деб юритилади.

ДУАЛИЗМ (лот. *duo* — икки ёқлама) — моддий ва маънавий асосларни тенг ҳуқуқли деб ҳисоблайдиган таълимот. Фал. тарихида Д.нинг энг йирик вакилларида бири француз файласуфи Р.Декарт эди. У икки асос: моддийлик ва маън-йликнинг ёнма-ён равишда мавжуд бўлишини таъкидлайди. Унинг фикрича, чексиз ва абадий бўлган табиат инсон тафаккурига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлади ва ривожланади. Немис файласуфи И.Кант ҳам дуалист бўлиб, унинг фикрича, идеал нарса билан (инсон онги б-н) бир қаторда ҳодисаларнинг объектив асоси бўлган “нарсга ўзида” ҳам мавжуддир, лекин “нарсга ўзида”ни билиб бўлмайди. Ҳозирги даврда Д. психофизик параллелизм наз-яси учун манба сифатида хизмат қилмоқда. Ш-дек, Д. гностицизмнинг (билиш наз-яси) асосий йўналиши бўлиб, бу оқим тарафдорлари моддий ва руҳий дунё ўртасида мустаҳкам чегара мавжуд, деб таъкидлайди. Хуллас, Д. қадимий ғоя ва қарашлар мажмуи бўлиб, моддий ва маънавий асослардан бирининг мутлақлаштирилишига қарши таълимот ҳисобланади.

ДУНЁ (араб.) — 1) инсонни қуршаб турган моддий ва маънавий борлиқ; 2) космик фазодаги материянинг барча кўринишлари; 3) коинот, юлдузлар олами, 4) Ер, Ер юзи, Ер шари, Ер шаридаги аҳоли; 5) кишилиқ жамияти (жамоа), ижтимоий муҳит, инсон фаолият кўрсатадиган макон, тузум; 6) ҳаётнинг, нарса ва ҳодисаларнинг айрим соҳалари, борлиқнинг бирор белгиси билан бирлашган бўлаги; 7) бутун олам, бутун жаҳон, Д.даги барча одамлар, халқлар; 8) кишининг ички, руҳий ҳаёти ва у билан боғлиқ ҳодисалар мажмуи; 9) Д.вий, ҳақиқий ҳаёт.

ДУНЁВИЙ ҒОЯ — 1) диний қарашлардан фарқ қиладиган муайян ғояларни ифодалаш учун қўлланадиган т.; 2) жамият ва инсонни эзгу мақсадлар сари етаклайдиган соғлом фикрлар мажмуи. Бу ғояларни мазмун-моҳиятига кўра, умуминсоний, илмий, фал-й каби бир неча турларга бўлиш мумкин. Д.ғ.лар маълум бир миллат, давлат, халқ ва жамият эҳтиёжлари, мақсад-

муддаолари, манфаатларини амалга ошириш тамойилини ҳам ўзида мужассамлаштиради, дунё мам-тларининг рив-ш йўлини белгилаб олишга доир долзарб ғояларни ташкил этади. Ўз-нда бу ғоялар асосан миллий ва умуминсоний қадриятлар, демократия тамойиллари ва б. ҳаётий ҳақиқатлар сифатида намоён бўлмоқда. Д.ғ.лар адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик руҳини, тараққиёт йўлидаги олижаноб мақсад-муддаоларни ифода этиб, Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлиги учун хизмат қилмоқда. Улар хурфикрли, мутелик ва журъатсизликдан холи бўлган, билими ва кучига ишониб яшайдиган, ўзининг мустақил қарашларига эга бўлган кишилар жамиятининг ғояларидир. Ш.у. ҳозирги вақтда демократик, умуминсоний мазмундаги ғоялар, ирқи, миллати ва жинсидан қатъи назар, инсонлар, кўплаб мам-тлар ҳаётига чуқур кириб бориб, уларнинг асосий ғояларига айланиб бормоқда. Демократия асосида шакллантирилган ижтимоий бағрикенглик ва адолат ҳам унинг таркибий қисмларидан ҳисобланади. Бу ғоялар дунёвий давлатдаги турли миллат ва дин вакилларининг эркин фаолияти, ҳамжиҳатлиги ва ҳақ-ҳуқуқларини кафолатлайди. Ҳозирги кунда Д.ғ.лар эзгулик йўлида бутун жамият аъзоларининг ҳамкорлигини назарда тутаяди, тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

ДУНЁВИЙЛИК – инсоннинг маънавий мезонларни дунёга нисбатан ўлчаб яшашини англатадиган т. Ҳадиси шарифдаги “Сизларнинг яхшиларингиз дунёни деб охиратни, охиратни деб дунёни унутмаганларингиз” деган ҳикматнинг мазмун-моҳиятини англаб, ҳаётга татбиқ этиши, дунё ва охират ишини уйғунлаштириши, дунё охират экинзори, охират учун амалиёт манбаи эканини тушуниш тамойили мўътадил йўлдир.

ДУНЁВИЙЛИК – ДАҲРИЙЛИК ЭМАС – Президент Ислам Каримов томонидан илгари сурилган ибора бўлиб, у фоний ва боқий дунёнинг маън-й-руҳий жиҳатдан уйғунлигини ифода этади. Улуғ аждодларимиз азалдан дунё ва охиратнинг ўзаро муштарик ҳолда тасаввур этганлар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадисларида таъкидланганидек, “Охиратни ўйлаб дунёни, дунёни ўйлаб охиратни эсдан чиқарманглар”, зеро дунё охират зироатгоҳидир, дунёни обод қилган кишининг охирати ҳам обод бўлади. Шу н. назардан қараганда, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг “Даст ба кору дил ба Ёр” (Қўлинг ишдаю, қалбинг эса Аллоҳ билан бўлсин) шиорида ҳам айнан шу мазмун, яъни дунё ва охират ишларини баравар, бирга олиб бориш маъноси мужассам. Даҳрийлик – бу Худонинг борлигига шак келтириш, ишонмасликдир, дунёвийлик эса Аллоҳга имон келтирган ҳолда, уни қалбда сақлаб, Яратган инъом этган ақл-заковат, билим ва тажрибани ишга солиш, эл-юртни обод қилишга ҳисса кўшиш, халқнинг ҳурматини қозонишдир. Зеро, “Халқ рози бўлса, Холиқ рози бўлади”, дейди улуғ мутафаккиримиз Алишер Навоий. Шу каби халқимизнинг “Бекордан Худо безор”, “Сендан ҳаракат-Худодан баракат” деган ажойиб иборалари бор. Шу маънода узлатга чекиниш, назру ниёз ҳисобига кун кўриш, тиланчилик билан шуғулланиш Худога ёқмайдиган одат. Бу художўйлик эмас, балки текинхўрликдир, Нақшбанд ҳазратлари ибораси билан айтганда,

“бировларга юк бўлишдир”. Ҳолбуки, ҳақиқий диндор, эътиқодли киши одамлар ҳожатини чиқариши, ҳожатмандларнинг юкини енгил қилиши, саховатли бўлиши лозим.

ДУНЁНИНГ ИЛМИЙ МАНЗАРАСИ — дунёнинг ташкил топиши, ўзгариши ва рив-ши масалаларини ўз ичига оладиган илмий, наз-й, фал-й қарашлар, билимлар тизими. У турли фанларнинг ютуқлари асосида шаклланиб, дунёнинг яхлит тимсоли ҳақида тасаввур берадиган илмий билимлар мажмуидир. Дунёнинг фал-й, мифологик, диний ва мумтоз, илмий манзараси т.лари ҳам мавжуд. Дунёнинг диний манзараси оламнинг Худо томонидан яратилгани, илоҳий кучлар таъсирида рив-ши ҳамда боқий дунё мавжудлигини эътироф этади. Айрим файласуфлар Д.и.м.ни ҳақиқий билимлар тизими, объект ҳақидаги мукамал концепция сифатида идрок этади. Гносеологик н.назардан Д.и.м. объектив реалликнинг фан томонидан ўзлаштирилган умумий тимсолидир. Методологик н.назардан Д.и.м. илмий тафаккур рив-шининг муайян босқичида қўлланадиган т.лар тизими, концептуал аппарат сифатида тушунилади. Д.и.м. системалаштирилган билимнинг олий даражаларидан биридир. У барқарор фундаментал тамойиллар ва тасаввурлар йиғиндисини ифода этиб, фан тараққиёти даражасига мос ягона билим тизимини яратади, айна пайтда илмий билим ривожининг яқуни ва янги билимлар учун наз-й асос бўлиб хизмат қилади. Д.и.м. моддий оламини ифодаловчи илмий билимлар тизими сифатида намоён бўлади. У икки тамойилга — ягоналик ва тараққиёт тамойилига асосланади. Ягоналик тамойилининг ўзига хос хус-ятлари: 1) Д.и.м. билишнинг наз-й даражасида акс этиб, табиатнинг яхлитлигини ифода этишида намоён бўлади; 2) Д.и.м. яхлит манзараси ва наз-й билимларнинг асосини инсон тажрибаси ва оламнинг объектив бир бутунлиги ташкил қилади; 3) инсон томонидан объектив оламнинг бир бутун, яхлит моделининг яратилиши, унинг фикрлаш фаолияти ва психикаси табиати билан боғлиқ. Тараққиёт тамойили бўйича, Д.и.м.ни мукамал ўрганиш бир бутунлик ва тараққиёт тамойилларининг узвий боғлиқлиги маҳсулидир. Д.и.м. ўзига хос билимлар тизими сифатида фаннинг турли соҳаларидаги хусусий, илмий ёндашув ва қарашлар ёрдамида шаклланади ҳамда ривожланади.

ДУНЁНИНГ МАФКУРАВИЙ МАНЗАРАСИ — жаҳонда рўй бераётган ғоявий жараёнлар, мавжуд мафкура шакллари, уларнинг моҳияти, мақсадлари ва ўзаро муносабатлари билан боғлиқ ҳолат, хус-ят ва фаолиятини яхлит тарзда акс эттирувчи т. Бугунги дунё муайян яхлитликни ташкил этса-да, ундаги минтақа ва давлатлар, миллат ва халқлар тарихий шарт-шароит, жўғрофий жойлашуви, геостратегик ҳолатига кўра турли мавқега эга. Ҳозирги давр — дунёда ғоявий қарама-қаршиликлар мураккаб тус олган, мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кучлироқ бўлиб бораётган давр. Шундай экан, уларнинг ўзига хос манфаатларини ифодалайдиган мафкуравий таъсир усуллари бўлиши шубҳасиз. Жаҳон сиёсий харитасида кўплаб давлатлар мавжуд бўлиб, уларда турли сиёсий кучлар, партиялар, дин ва диний оқимлар, мазҳаблар, гуруҳ ва қатламлар фаолият кўрсатмоқда. Улар ўзаро

фарқланадиган, баъзан бир-бирига зид бўлган манфаатларга эга. Айнан мана шу манфаатлар ўзга халқлар, турли минтақалар, давлатларнинг аҳолиси ёки ижтимоий гуруҳлар онгига, турмуш тарзига таъсир ўтказиш, уларни бўйсундириш учун йўналтирилган мақсадларни шакллантиради. Бундан кўзланган асосий муддао эса муайян жойдаги кишиларга иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий ва диний қарашларни сингдириш орқали ўз манфаатларини таъминлашга интилишдир. Бундай таъсир ўтказишнинг тинч йўли кўзланган мақсадга олиб келмаганда бошқа мам-тларнинг ички ишларига аралаштириш, мавжуд вазиятни атайлаб кескинлаштириш, куч ишлатиш йўли билан бўлса ҳам, ижтимоий беқарорликни юзага келтиришга ҳаракат қилинади. Бугунги дунёнинг мафкуравий манзарасига назар ташланса, аксарият илғор давлатларда умуминсоний кадриятлар ва демократик тамойилларга асосланган мафкуралар амал қилмоқда. Уларда тинчлик ва тараққиёт, инсон ва жамият камолотига хизмат қиладиган умуминсоний ғоялар устувордир. Шу билан бирга, инсон онгида янги дунёқараш ва тафаккур тарзи шаклланаётган ҳозирги даврда муайян кучларнинг мафкура майдонида ҳукмронлик қилишга, ўз таъсир доирасини кенгайтиришга қаратилган интилиши кучайиб бормоқда. Тажовузкор миллатчилик ва шовинизм, неофашизм ва терроризм, ирқчилик ва экстремизм мафкуралари шулар жумласидандир. Хус-н, турли шаклларда намоён бўлаётган террорчилик кучли моддий асосга эга бўлиб, мафкуравий хавфи ортиб бормоқда. Бундан ташқари, эътиқод умумийлигига асосланиш (мас., панисломизм), этник бирликка урғу бериш (мас., панславизм, панэронизм, пантуркизм) ва ягона ижтимоий -иқт-й ва сиёсий маконда яшаш натижасида юзага келган боғлиқлик асосида (мас., пансоветизм) яқка мафкуралар ҳукмронлигини таъминлаш ва шу йўл билан жаҳон майдонларини мафкуравий жиҳатдан бўлиб олишга уринишлар ҳам кўзга ташланмоқда. Лекин булар бугунги дунёдаги мафкуравий жараёнларни тўла-тўқис акс эттира олмайди. Чунки глобаллашув шароитида бу жараёнлар янгича тус ва шаклларда намоён бўлиб, ғоявий-мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир курулига айланиб бормоқда. Бундай таҳдидларнинг хатарли жиҳати шундаки, И.А.Каримов таъбири билан айтганда, **“... агар ҳарбий, иқтисодий, сиёсий тазйик бўлса, буни сезиш, кўриш, олдини олиш мумкин, ammo мафкуравий тазйикни, унинг таъсири ва оқибатларини тезда илғаб олиш ниҳоятда қийин”**. Ш.у. Д.м.м.да юз бераётган ўзгаришлар моҳиятини теран англаш, таҳлил этиш ва зарур хулосалар чиқариш муҳим аҳамият касб этади. *Қ.Назаров, А.Очилдиев*

ДУНЁҚАРАШ — 1) инсон маъ-ятининг муҳим таркибий қисми, олам ва одам ҳақида бир бутун қарашлар, ғоялар тизимини англатадиган т.; 2) фал-й категория. Д. инсоннинг моҳияти, оламга муносабат и, дунёдаги ўрни, ҳаёт йўли, ўзлигини англашга хизмат қиладиган қарашлар тизимидир. Маънавий тарбиянинг бош мақсади соғлом ақл, эркин тафаккур ва унинг ривожига мос келадиган Д.ни яратишдир. Барча табиий фанлар дунёнинг илмий манзарасини акс эттирса, ижтимоий фанлар воқеликнинг ижтимоий -тарихий, ғоявий-мафкуравий манзарасини яратади. Д. “дунёни тушунтириш”, “дунёни ҳис

қилиш”, “оламни идрок этиш” каби т.лар билан маънодошдир. У мафкура билан узвий алоқадор. Чунки мафкура ўзлигимизни, муқаддас анъаналаримизни англаш туйғуларини, жамиятимиз олдидаги олий мақсад ва вазифаларни ифода этади, юртимизда истиқомат қилаётган барча миллат ва элат вакилларини бирлаштириб, буюк мақсадлар сари чорлайди, ёш авлодни ватанпарварлик, юртга садоқат руҳида тарбиялайди, уларнинг соғлом Д. ва мустақил иродага эга бўлишига хизмат қилади. Шу маънода, “мафкура”, “маъ-ят” ва “Д.” т.лари бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган, бир-бирини тўлдирадиган т.лардир. Зеро, мустақил фикр, соғлом Д., мустақкам мафкуравий иммунитетга эга, маънавий жиҳатдан баркамол инсонгина мам-тимизда эркин, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти куриш жараёнининг фаол иштирокчисига айланиши, юртимиз тараққиётига тўсқинлик қилаётган ҳар қандай тазйиқ ва таҳдидларга бардош бериши мумкин.

ДУНЁҚАРАШНИНГ ЎЗГАРИШИ – мустақиллик йилларида жамиятимиз маънавий ҳаётида рўй бераётган ўзгаришни ифода этувчи, кишиларни ягона мафкура таъсиридан, унга асосланган қарашлар ва тамойиллардан халос бўлиши, воқеа ва ҳодисаларга муносабат да фикрлар, ғоялар хилма-хиллиги асосида янгича ёндашувнинг қарор топишини англатувчи т. Д.ў. ижтимоий -маънавий ҳаётдаги ўзгаришлардан айри ҳолда шаклланмайди. Жамиятнинг бир босқичдан иккинчисига ўтиши нафақат иқт-й, сиёсий, балки ижтимоий -маънавий ўзгаришларни ҳам тақозо этади. Мас., мустақиллик йилларида тарихан қисқа вақт ичида мустабид тузум давридаги мафкуравий-буйруқбозлик тизимига барҳам берилди, миллий давлатчилик асослари яратилди, ҳокимиятнинг замонавий тизими ташкил этилди, ижтимоий ва фуқаролик ин-тларининг фаолияти йўлга қўйилди, эркин бозор муносабатлари шакллантирилди, энг муҳими, аҳолининг онгу тафаккурида туб ўзгаришлар рўй берди, уларнинг фикрлаш тарзи ва дунёқараши ўзгарди. Истиқлол даврида кишилар дунёқараши ва тафаккурида юз берган ўзгаришлар қуйидагиларда намоён бўлади: Ўз-нинг истиқболи ва истиқлоли ҳақида қайғуриш; ўзи, ўз халқи, Ватанининг кадр-қиммати, ор-номусини англаб, уни ҳимоя қилиш; юксак ғоялар, янги-янги кашфиётлар, эзгу ниятлар оғушида меҳнат қилиб, истеъдоди, бор имконияти, керак бўлса, жонини юрт истиқболи, элига бахшида этиш ва ҳ.к. И.А.Каримов таъбири билан айтганда, бу – ўз нонини ҳалол меҳнат билан топадиган, холис ва эзгу ишлари билан эл-юртга наф етказадиган, тириклик мазмунини теран англаб, нафақат бугунги кун лаззатлари, балки, охират ҳақида, унинг ободлиги ҳақида ўйлаб яшайдиган инсонларга хос қарашлардир. Бошқача айтганда, онгли яшайдиган, мантиқий фикрлашга қодир бўлган, ўз қарашларининг маъно-мазмунини ҳар томонлама асослаб бера оладиган, билим ва дунёқарашини бойитиб борадиган одамгина жамиятимиз олдида турган эзгу мақсадларнинг амалга оширилиши, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этилишига муносиб ҳисса қўша олади. *И.Эргашев, Б.Умаров*

ДЎЗАХ (форс. жаҳаннам) — жаҳонда тарқалган диний таълимотларга кўра, диний талабларни бажармаган, эътиқоди суст, гуноҳкор бандалар охиратда жазоланадиган жойни англатувчи т.; жаннатнинг зидди, унга қарама-қарши мазмунни ифодалайдиган атама. Қад. динларнинг Д. ҳақидаги тасаввурлари ўша давр одамларининг ҳаётда ёмонлик, ёвузлик қилишдан қайтариб, кўпроқ яхшилиққа интилишга чорлаган. Миллий динлар, айниқса, жаҳон динлари: буддавийлик, христианлик ва исломнинг пайдо бўлиши ва кенг тарқалиши билан уларнинг таълимотларида “Д.” ва “жаннат” т.лари кенг ва батафсил ўз ифодасини топган. Бу диний таълимотларга эътиқод қилувчилар тасаввурида “Д.” т.си чуқур мазмунга эга бўлиб, диндорларни гуноҳ ишлардан қайтариш, яхши савобли ишларни кўпроқ бажаришга чорлайди.

ДЎСТЛИК – кишилар ўртасида юксак маъ-ят тамойиллари асосида шаклланадиган, ўзаро аҳиллик ва яқинликни англатувчи т. Д. – умумий манфаатлар, ўзаро ишонч ва чуқур ҳиссий муносабат ларга асосланган туйғу. Д. қадрият сифатида ижтимоий ҳаётда ва шахслараро муносабат ларда намоён бўлади. Д. муносабат лари норасмий, «ёзилмаган» қоидаларга асосланади. Бундай муносабат лар ҳар бир инсондан самимийлик, очиклик, ўзаро ишонч, ҳаққонийлик, хайрихоҳлик фазилатларини намоён этишни талаб қилади. Агар ўзаро муносабат лар бундай фазилатларга асосланмаса, Д. ҳақида эмас, балки юзаки муносабат лар ҳақида сўз боради. Д.да беғаразлик, доимо ёрдамга тайёрлик ва ҳамкорлик асосий муносабат шакллари сифатида намоён бўлади. Д. шахс учун қийин ва мураккаб вазиятларда бошқа инсон манфаатларини ўйлаш, ўзига талаб қилишдан кўра бошқаларга беришга мойил бўлишдир. Д. ўз моҳиятига кўра, инсоннинг ижтимоий мавқеини кўтаради. Турли ёш ва жинсга мансуб кишилар ўртасидаги Д. ҳисси ўзига хос тарзда намоён бўлади. Хус-н, ўсмирлик, йигитлик даврида ўғил болаларда Д. ҳисси ва Д. ка бўлган эҳтиёж кучаяди, аста-секин, ёш ўтиши ва инсоннинг ижтимоий фаолиятга чуқур кириб бориши, оила қуриши ва шахсий ҳаётида бошқа аҳамиятли инсонларнинг пайдо бўлиши оқибатида ундаги Д. ҳисси ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзгариб боради. Инсонда Д. ҳиссининг шаклланиши ва намоён бўлиши асосида атрофдагилар билан мулоқотда бўлиш ва ҳамкорлик қилишга мойиллик ётади. Шахснинг бундай хислатлари эса ёшлик давридан, оилавий муҳит таъсирида шаклланади. Шаклланаётган инсон Д. орқали ўз жинс гуруҳига хос бўлган ижтимоий меъёрларни, янги муносабат турларини ўзлаштиради. Шу билан бирга, Д. инсонга маълум жиҳатдан ўзининг ички, шахсий борлигини намоён қилиш имконини беради. Чунки ўз ички дунёсини очиш орқалигина инсон ўз-ўзини англаши ва бунинг оқибатида шахсий комилликка эришиши мумкин. Бошқа томондан эса, Д. муносабат ларини ўрнатиш ва ўзаро дўстона муносабат лар орқали инсон ўзида мавжуд бўлмаган айрим томонларини ўз дўстларида кўради, унинг шахсида учрамайдиган айрим хислатларни бошқаларда кузата бошлайди. Шу жиҳатдан қараганда, Д. шахс шаклланишида катта тарбиявий аҳамиятга эга. Бошқалар йўл қўйган хатоларни кўра олиш ёки дўстларига хос бўлган ижобий хислатларга таклид қилиш орқали инсон янада рив-шга асос топа олади. Д. халқимиз, миллатимиз дунёқараши, эътиқоидида мустаҳкам ўрин

эгаллаган ижтимоий ҳодисадир. Шарқ мутафаккирлари Д.ни, одамлар ўртасидаги яқинликни, “бир ёқадан бош чиқариб, аҳил яшаш”ни доимо тарғиб этиб келганлар. Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида турли миллат вакиллари ўртасидаги биродарлик ва Д.ни, ўзбек халқининг азалдан халқпарвар ва дўстпарвар бўлиб келганини юксак маҳорат билан тасвирлаган. Бу дostonда Д. инсонийликнинг асосий белгиларидан бири сифатида талқин этилади. Д., садоқат, севги ва вафо жой ва миллат танламаслиги Фарҳод, Шопур ва Ширин тимсолида акс эттирилади. Фарҳод ва Шопур ўртасидаги абадий Д. уларнинг фикрий ва маънавий муштарақлиги, эл-юрт, Ватанига муҳаббати ва садоқати, тенгсиз жасорати ва мардлигига асосланади. Ҳақиқий Д.ни донишмандлар икки вужуддаги битта қалб, дейишган. Ўртадаги эътиқод ва маслак бирлиги одамни одамга яқинлаштиради. Халқимизда “Дўстсиз киши – қўлсиз киши” нақли кенг тарқалган. Бу ҳикматга амал қилган киши доимо дўст орттириш ва уларга садоқатли бўлишга ҳаракат қилади, дўстлари, тенгдош биродарлари билан одоб юзасидан муомалада бўлади, Д. ришталарининг узилишига йўл қўймайди. Д. инсоннинг нафақат шахсий ҳаёти, балки ижтимоий мавқеини мустаҳкамлашда ҳам асосий омиллардан биридир. Инсонлар ўртасидаги Д. хатто ўзаро адоватда бўлган халқларни ҳам яқинлаштиргани тарихдан маълум. Шу жиҳатдан Д. нафақат алоҳида шахслар, балки халқлар, миллатлар, давлатлар ўртасидаги самимий, беғараз муносабат ларнинг ўрнатилиши ва рив-шида бекиёс аҳамият касб этади ва дунёда тинчлик ҳамда ўзаро ҳамкорлик алоқаларининг мустаҳкамланишига хизмат қилади. *Хотима Шайхова, Иброҳим Маҳмудов*

ДЎСТЛИК ВА ҲАМКОРЛИК РУҲИ — ижтимоий муносабат ларнинг инсонлараро, давлатлараро ва тамаддунлараро алоқаларда намоён бўладиган, уларнинг узвийлиги ва барқарорлигини таъминлайдиган маънавий омил. Дунёдаги кўплаб халқларнинг миллати, диний эътиқоди, дунёқараши, турмуш тарзидаги тафовутларга қарамай, ижтимоий тараққиётга эришгани Д.х.р. билан белгиланади. Шу боис бугунги таҳликали ва қарама-қаршиликларга тўла дунёда ижтимоий муносабат ларнинг барча жабҳаларида айнан шу азалий омилнинг қарор топишига жиддий эътибор қаратиш зарур. Илмий н.назаридан дўстлик, инсон қалбидан чуқур жой олган туйғу сифатида шахслараро муносабат ларнинг барча жабҳаларини қамраб олиши қийин бўлса, ҳамкорлик омили ўз хус-ятига кўра, ижтимоий муносабат ларнинг барча жабҳаларида ифодаланади. Шу маънода, бу икки омил бир-бирини тўлдириши, бойитиши, бир-бирининг ўрнини босиши мумкин. Мас., муносабат ларнинг барча турларида (шахслараро, гуруҳлараро, давлатлараро ва б.) дўстлик руҳининг устуворлигига эришиш қийин бўлгани сабабли, кўпинча ўзаро манфаатдорлик маҳсули – ҳамкорлик омили хал қилувчи аҳамият касб этади. Д.х.р.нинг ўзаро уйғунлашувига эришиш учун ижтимоий муносабат лар тизимини такомиллаштириш билан бирга, уларнинг маънавий қадриятлар тизими билан муштарақлигини таъминлаш лозим. Турли даражадаги ижтимоий жараёнлар ва муносабат лар маънавий қадриятлар негизига таянган тақдирдагина Д.х.р.нинг жонланиши, ривож ва такомиллашувига имконият туғилади.

Е

ЕНГИЛТАКЛИК – 1) инсонга хос салбий хус-ят, хислат, хатти-ҳаракат; 2) оқибатини ўйламай иш қилиш; 3) одоб доирасидан чиқиш, одоб-ахлоққа зид қилиқни англатади. Е. ҳар қандай жинс ва ёшдаги кишиларга хос хус-ят бўлиши мумкин. Одатда, бирор киши ножўя иш қилиб қўйганда “Е. қилма”, дея танбеҳ берилади. Киши Е.дан тийилсагина бошқа яхши хислатларни ўзида намоён этади. Бунинг учун эса у яхши тарбия олган бўлиши лозим. Е. ва енгил ўйлаш оқибатида не-не орзу-умидлар билан қурилган оилалар бузилиб кетади, бўлғуси касб-корини танлашда Е. билан ёндашган одамлар умр бўйи азият чекади. Е. оқибатида ака-ука, қариндош-уруғ, дўстлар ва яқинлар ўртасига совуқчилик тушиши, баъзи одамлар бир умрга ёмон отлик, шарманда, бебурд бўлиб қолиши мумкин. Е.ка қарама-қарши бўлган сўз шарм-ҳаёидир. Шарм – ножўя хатти-ҳаракатлардан ўзини тия олиш, уялиш ҳисси. Ҳадислардан бирида айтилишича, одам, энг аввало, ўзидан уялиши керак. Чунки ножўя қилмиши учун ўзидан уялган одамгина бошқаларга ҳам ножўя хатти-ҳаракатни раво кўрмайди. Қад. аждодларимиз азалдан Е. хислатини қоралаб, ҳар ишда оғир-вазмин, мушоҳадали бўлиш, ўйлаб иш тутиш лозимлигини таъкидлаб келган. Айниқса, сиёсий соҳада Е., калта ўйлаш жиддий оқибатларни келтириб чиқариши, кўплаб инсонларни азоб-укубатга дучор этиши мумкинлиги тарихда кўп бор исботланган.

ЕТИМ(ЛИК) — ота-онасиз қолган болалар ҳолатини ифода этадиган иж-й т. Е., яъни ўз оиласидан, яқинларидан вақтинча ёки бутунлай маҳрум бўлган ёхуд муайян сабабларга кўра, ота-онасидан ажралган давлатнинг алоҳида ҳимоясида бўлади. Шарқда азалдан Е.-есирларга ғамхўрлик қилиш, уларнинг бошини силаш, меҳр-оқибат кўрсатиш юксак қадрият сифатида эъзозлаб келинади. Мустақиллик йилларида яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-оқибат, бағрикенглик ва саховат каби муқаддас т.лар қарор топиб бораётган давлатимизнинг, кўплаб ватандошларимизнинг хайрли, савобли ишларида, хус-н, Е. болаларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, хатна тўйларини ўтказиш, ўқиш ва оила қуришига кўмаклашиш, жамиятда ўз ўрнини топишга ёрдам бериш каби амалларда намоён бўлмоқда. Бу ҳол жамиятимизнинг инсонпарварлашуви, мам-тда инсон ҳақ-ҳуқуқ ва манфаатлари олий қадрият эканидан далолатдир.

Ё

ЁВУЗЛИК – маъ-ят тамойиллари ва талабларининг бузилишидан ҳосил бўладиган, адолат ва инсонпарварлик тамойиллари ва талабларига қарши жинойтни, фаолият ва хус-ятни англатувчи т. Ўзининг оқибатига кўра, ижтимоий ёмонлик, мотивига кўра, ижтимоий бузилишни ифодалайдиган жараён ва хатти-ҳаракатдир. Мас., Американинг истило этилиши натижасида туб аҳоли бўлган ҳиндуларнинг қириб юборилиши, кейинроқ африкалик минглаб кишиларнинг қуллик азобига солиниши, Иккинчи жаҳон уруши даврида миллионлаб бегуноҳ кишиларнинг қириб юборилиши, собиқ иттифоқ давридаги катагон қилиш сиёсати Ё.нинг яққол мисолидир. Ё. эзгуликнинг зидди, ахлоқий бузилиш ва маънавий жаҳолат шаклларида биридир. Ё.нинг мазмуни хилма-хил тарзда намоён бўлиши мумкин: тинч аҳолини қирғин қилиш, бегуноҳ одамларни қириб юбориш, одам савдоси, террорчилик, қотиллик, ўғрилик, алдамчилик, иккиюзламачилик, сотқинлик, мунофиқлик ва б. Уни, одатда, иккига ажратадилар – махсус тайёрланган, яъни ўйлаб қилинган ёки ўйланмаган. Ё. эзгуликни инкор этибгина қолмайди, балки ундан бутунлай фарқ қилади. Улар ўртасидаги муносабат яхшилик ва ёмонликнинг кураши каби абадий кураш сифатида намоён бўлади. “Ё.” т.сининг яна бир ўзига хос томони шундаки, унинг ёрдамида инсоннинг тубанлиги, ғайриахлоқий фаолияти аниқ кўринади. Чунончи, Чингизхон, Гитлер ёки Сталинни ёвуз инсонлар дейилиши бежиз эмас. Илм-фанда ҳозирга қадар “Ё.” т.си мезоний т.лар қаторига киритилмаган, у фақат ёмонликка маънодош т. тарзида таҳлил этиб келинган. Ё.нинг кўпгина жиҳатлари ёмонликдан, ёмонликнинг баъзи элементлари Ё.дан жой олишини, “сингиб кетиши”ни инкор этиш қийин. Аммо Ё. ва ёмонлик айнан бир нарса, бир хил т.лар эмас. Улар ўртасида муайян фарқ мавжуд: Ё. ижтимоий хус-ятга эга, ёмонлик эса, асосан, шахснинг одобига, хулқига боғлиқ бўлган салбий ҳодиса. Мас., ёлғончилик ёмонликдир, жаҳолат эса – Ё., чунки ёлғончилик ўткинчи хус-ятга эга. Демак, ёмонликни Ё. билан айниёлаштириш хато. “Ё.” т.сини англаш кишиларни эзгуликни қадрлашга даъват этади, уларни маънавий баркамолликка ундайди. *А.Шеров, Р.Рустамова*

ЁЛҒИЗЛИК – инсоннинг узлатдалигини, бошқалардан ажралиб қолганини, жамоадан четлашганини (ўзини-ўзи четлатганини) ифодаловчи ҳолат, кечинма, шахсий ҳиссиёт. Бундай вақтда шахс ижтимоий алоқа ва муносабат лардан бутунлай ёки қисман четлашади, унинг ички дунёсида бошқалардан узоқлашиш юз беради. “Ё.” т.си кўп маъноли бўлиб, ижтимоий - фал-й, рухий, социологик ифодаларга эга. Психология н.назаридан Ё. турли рухий ҳолатлар (депрессия, иложсиз қолишлик, издан чиққан хулқ-атвор, тўлақонли эмаслик) туфайли юз беради. Фал-й маънода Ё. ижтимоий сабаблар билан ифодаланади: бегоналашиш, ижтимоий адолатсизлик оқибати инсон дунёқараши ва жамият ҳаётининг зиддиятлилиги натижаси сифатида намоён бўлади. Ёлғиз киши муайян «вазият қурбони», ижтимоий ажралганлик натижаси, шахсий эгоизм ва ўзини бошқалардан устун қўйиш сифатида таърифланиши ҳам мумкин. Ё. муаммосининг социологик талқини ҳам ҳар хил. Ёлғиз киши бирор ижтимоий гуруҳ (оила, бошланғич жамоа, у ёки бу гуруҳ)да

ўзаро алоқаларнинг сусайгани, муносабат лар мазмуни ўзгаргани ва ҳ.к. натижаси сифатида талқин этилиши мумкин. Умуман, социологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, Ё. муаммосида алоҳида шахс ва ижтимоий гуруҳлар алоқасининг бирон-бир шаклдаги тавсифи ўз аксини топади. Инсоннинг истеъдоди, қобилияти ва имконияти ҳисобга олинмаган ёки эътироф этилмаган ҳолларда баъзи кишилар атайлаб ёлғиз бўлишни хоҳлайди ва унга бирон-бир тарзда эришишлари ҳам мумкин.

ЁЛҒОН – жамиятда, кишилар ўртасидаги ўзаро муносабат ларда намоён бўладиган салбий иллат. Ё. сўз азалдан барча халқлар томонидан тухмат, бўҳтон, чақимчилик, манманлик, кўрслик, кўрқоқлик, бепарволик сингари ўта жирканч иллатлар сифатда қораланиб келинган. Ё. сўз, Ё. хабар жамиятда ҳам, маҳаллада ҳам, оилада ҳам жиддий оқибатларга олиб келиши, кишилар орасига нифоқ солиши, оилаларнинг бузилишига, мам-тда парокандаликнинг юзага келиши сабаб бўлиши мумкин. Айниқса, ахборот-коммуникация воситалари, техника ва технологиялар тараққий этган ҳозирги даврда Ё. хабарнинг қанчалик машъум, бузғунчи роль ўйнаши, халқаро муносабат ларда алғов-далғовларни келтириб чиқариши мумкинлигини кўрсатмоқда. Дарҳақиқат, Ё. сўз, Ё.чилик, Ё. хабар ўзининг маъно-мазмуни, моҳияти билан кишилар ўртасидаги, жамиятдаги ҳамжиҳатликка раҳна солиб, меҳнат жамоалари, оила ва маҳаллада тинчлик-аҳилликни бузишга йўналтирилган бўлади. Шу маънода, Ё. сўз, Ё.чилик – адолат, ҳақиқат, тинчлик-осойишталик, жамиятдаги бунёдкорлик ва яратувчанлик, ташаббускорлик ва тараққиётга тўсқинлик қиладиган маъ-ятга зид иллатдир.

ЁМОН ХУЛҚ – маън-ят рив-шига тўсқинлик қиладиган, кишиларнинг ахлоқий идеалларига, улар эъозлайдиган қадриятларга зид келадиган, одамлар орасидаги муносабат ларда салбий ҳодиса тарзида намоён бўладиган, инсонийлик талабларига мос келмайдиган хус-ятлар ва хатти-ҳаракатларни ўзида мужассамлаштирган т.лар йиғиндиси. Одатда, Ё.х. кишига одат бўлиб қолган, такрорланиб турадиган салбий ҳаракатлар, яъни одат, қилиқларда намоён бўлади. Ё.х.ли одам деганда ўзининг феъл-атвори, қилган ишлари билан атрофдагиларга зарар етказувчи ахлоқан нопок кишиларни тушунамиз. А.Авлоний «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида яхши ва ёмон хулқларни тавсифлаб берган. Асарда ғазаб, шахват, жаҳолат, сафоҳат (ахлоқсиз ишларга вақт ва маблағ сарфлаш), ҳамоқат (қайсарлик, ўжарлик), атолат (дангасалик, лоқайдлик, ялқовлик), ҳасосат (таъмагирлик, мол-мулкка ружу қўйиш), раҳоват (боқимандалик, ғайратсизлик), аноният (худбинлик, мутакаббирлик, манманлик), адоват, намимат (чақимчилик, фисқу фасод), ғийбат, ҳақорат, жибонат (кўрқоқлик, юраксизлик), ҳасад, нифоқ (иккиюзламачилик), кизб (каззоблик, ёлғончилик), таъма, зулм кабилар Ё.х. белгилари сифатида қайд этилади ва таърифланади.

ЁМОНЛИК – яхшиликнинг зидди бўлиб, шахс, инсон камолига, маъ-ят ривожига ва жамият тараққиётига тўсқинлик қиладиган иллат; ёлғончилик,

пасткашлик, мунофиқлик, беҳаёлик, раҳмсизлик, номардлик, хиёнат кабилар орқали намоён бўладиган т. Ё. инсондаги ихтиёр эркинлигидан нотўғри ва нопок мақсадда фойдаланишнинг оқибатидир. Адабиётларда Ё. инсондаги шайтоний ва ҳайвоний хислатларнинг ифодаси тарзида талқин этилади. Ё. орқали инсон фаолияти баҳоланади. Ё.ни англаш орқали яхшиликнинг қадри билинади. Ё. манфаат ва уни қондириш, ўз мақсадига етишиш йўлидаги ножўя хатти-ҳаракатнинг ифодаси ҳамдир. Ё. зарарли иллат бўлиб, жамият тараққиёти учун тўсқинлик қилади. Инсон ўзи ҳамда оиласи учун раво кўрмайдиган Ё.ни бошқаларга ҳам раво кўрмаслиги лозим. Ё. бор жойда хиёнат, ғазаб, кибр, ҳасад, қасд, мунофиқлик каби иллатлар ёнма-ён юради. Ўзгаларга Ё. истовчилар тубан, кибр-ҳавога берилган, ўзини бошқалардан устун кўйиш туйғуси билан юрадиган мунофиқ кишилардир. Ё. яхшилик билан қарама-қарши бўлган, у билан ёнма-ён юрадиган салбий хислатдир. Бундай хислат ахлоқи, феъл-атвори бузуқ, энг тубан шахсга хос бўлиб, у бошқаларнинг иқболини ўйламайди, лекин ўз манфаати йўлида ҳеч қандай ҳаракат ва тубанликдан тоймайди. Бадхулқ, ўзгаларга Ё. истовчи киши биргина кўнгилсизлик натижасида барча яхшиликларни унутади. Яхшиликка Ё. қайтарадиган кишини чаёнга ўхшатишади. Ҳасад ва иғво бор жойда Ё. бўлади, уни ўзгаларга раво кўрувчи инсоннинг ўзи ҳам обрў-эътибор топмайди. Ё. истовчи киши жамоани бузади, одамлар ўртасига нифоқ солади, таълим-тарбияни издан чиқаради. Ё.нинг ҳар қандай кўриниши келажак авлодни юксак маъ-ят руҳида тарбиялашга тўсиқ бўлади. *Б.Алиев*

ЁШЛАР – жамиятдаги ижтимоий -демографик гуруҳ, инсон умрининг муайян даврида яшаётган, етукликнинг қарор топиши, катталар оламига кириш ва унга мослашиш каби ўзига хос хус-ятлар билан тавсифланадиган т. Ёшлик чегараси беқарор ва аниқ ажратилиши қийин, лекин соҳа мутахассислари кўпинча уни 15-30 йил билан ўлчайдилар. Ё. баъзи умумий хус-ятлар билан тавсифланади: улар, одатда замонавий ва билимли; янги касблар ва янги турмуш тарзига интилувчан; ижтимоий жиҳатдан ҳаракатчан қатлам. Ё.да қадриятларни қайта баҳолаш, катталарга нисбатан ўзгачароқ, яъни уларда эҳтиёжлар ва идеаллар, ахлоқий меъёрларни фаол ўзлашади. Мазкур ижтимоий гуруҳга шу тоифа ичидаги мулоқотга мўлжал қилиш хосдир. Ё. ўзига хос қадриятларга кўра, мулоқот, меҳнат, истеъмол, ҳордиқ чиқариш каби муносабатлар тизими билан фарқланади, бу улар мад-тининг рив-шига олиб келади. Жинси, ёши, маълумот даражаси, касбий бандлик соҳаси, мад-й-сиёсий манфаатлари ва б.га боғлиқ ҳолда Ё. турлари фарқланади. Таълим турини танлаш ва уни эгаллаш, меҳнат жараёнига кириш, оилани шакллантириш, касбий жиҳатдан ўсиш ва хизмат бўйича илгарилаш кабилар Ё.нинг асосий муаммолари бўлиб ҳисобланади. Кейинги йилларда бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида уларнинг касб танлаш, меҳнатига ҳақ тўлаш, иш билан таъминлаш бўйича қатор долзарб вазифалар юзага чиқди. Ўз-нда бу борада жисмонан соғлом, маънан баркамол Ё.ни тарбиялашга катта аҳамият берилмоқда.

Ж

ЖАВОБГАРЛИК — инсоннинг муайян фаолият ва хатти-ҳаракати учун, уларнинг оқибатига қараб жамоа, жамият ёки қонунга кўра давлат олдидаги масъуллигини ифодалайдиган т.. У мазмун-моҳиятига кўра маън-й, ахлоқий ва ҳуқуқий турларга бўлинади. Маън-й-ахлоқий маънода Ж. инсоннинг эл-юрт, жамият, давлат ва б. қаршисидаги масъулияти, маънавий қарзи сифатида намоён бўлади. Ваъдага вафо қилиш, миллий ва умуминсоний қадриятларга садоқат, оила, маҳалла, жамоа олдидаги ижтимоий бурч туйғуси Ж. ҳиссининг асосида ётади. Қонун бўйича Ж. интизомий, маъмурий, моддий ва жиноий турларга бўлинади. Жиноятни содир этган шахс ўз қилмиши учун қонунда белгиланган Ж.ка тортилади. Жиноят учун Ж.ка тортиш ваколоти судга берилган ва бундай Ж. жиноий жазони қўллаш билан амалга оширилади.

ЖАВОНМАРДЛИК (форс. жавонмард – мард йигит) — X-XIII а.ларда Хуросон ва Мовароуннаҳрда кенг тарқалган ижтимоий ҳаракат. Ж. борини йўқлар билан баҳам кўриш, йўғига шукр қилиб, фақат ўз ҳунари эвазига кун кўриш, ўзини дўстлар хизматига бағишлаш, бошқаларга беминнат ёрдам кўрсатиш, хожатбарорликни ҳаётнинг мазмуни деб билиш, дўст-биродарлар номуси, шарафини ҳимоя қилиш, зоҳиран ва ботинан пок юриб, пок яшашни ағлатадиган т.. Унинг уч нишонаси бор: вафода хилоф қилмаслик, манфаат талаб қилмаслик, биров сўрашидан олдин ҳозир қилиш. Бундай одамлар тарихда бизнинг халқимиз орасида кўп бўлган. Уларни “фатийлар”, “ахийлар”, “айёрлар” деб ҳам номлаганлар. Жавонмардлар бир-бирлари билан алоқа боғлаб, биргаликда муайян эзгу мақсадларни амалга оширганлар. Уларнинг ўз устозлари ва низомлари бўлган. Улар ҳақида махсус китоблар ёзилиб, покиза хулқлари намуна қилиб кўрсатилган. Жавонмардлар тасаввуфни ўзлари учун ахлоқ кодекси сифатида қабул қилганлар ва кўплари тариқат пешволарига айланганлар. Нажмиддин Кубро, Паҳлавон Маҳмуд, Баҳовуддин Нақшбанд Ж. удумларини давом эттирган зотлардир. Халқимизга хос бағрикенглик, меҳмондўстлик, саховатпешалик, ҳимматлилик Ж. анъаналарида ўз ифодасини топган.

ЖАДИДЧИЛИК (араб. янги) – XIX а. охири XX а.нинг биринчи чорагида М.О., Қрим, Кавказ, Волга бўйи ҳудудларида шаклланган, янги замонавий мактаб, матбаа ва тараққиётнинг илғор усул ва йўллари ёқлаб чиққан ижтимоий -маър-й ҳаракат. Ж.ни шакллантиришда кўплаб миллат зиёлилари фаол қатнашган. Жамиятни ўртаасрчилик иллатлари, мад-й қолоқлик ва мустамлака зулмидан, хурофотдан озод қилиш, халқни замонавий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, миллий давлатчилик асосларини бунёд этиш Ж. ҳаракатининг асосий мақсади эди. Туркистондаги Ж. ҳаракатига Бехбудий, Мунавварқори, Фитрат, Чўлпон, Паҳлавон Ниёз Ҳожи, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода, Абдулла Қодирий, “Ёш бухороликлар”, “Ёш хиваликлар” ташкилоти раҳбарлари бошчилик қилишган. Бу ҳаракат ўзининг мазмун-

моҳиятига кўра, XIX а. бошларида мавжуд бўлган диний ислоҳотчиликдан фарқ қилади. Огаҳий, Нодира, Аҳмад Дониш, Турди, Махмур, Фурқат, Муқимий каби ижодкорлар мансуб бўлган авлоднинг қарашлари асосан маърифатпарварлик тамойилига таянар эди. Жадидлар эса нафақат маърифат, балки жамият ҳаётининг барча соҳаларини ислоҳ қилиш, мавжуд тартибларни ўзгартириш йўлидан бордилар. Ж. ҳаракати ривожини уч босқичга ажратиш мумкин: 1) XIX а.нинг 80-й. охирида мам-тимизда Ж. ҳаракати пайдо бўлди. Тошкентда – Мунавварқори ва Авлоний; Самарқандда – А.Мунзим, С.Азизий, Мулла қилич; Бухорода – Жўрабой Махсум; Қўқонда – Ҳамза; Наманганда – Сўфизода ва Ибрат каби олиму фузалолар мактаб очиш, ноширлик, саводхонликни ошириш борасида муҳим ишларни амалга оширдилар. Бу жараён I жаҳон урушигача давом этди. Бутун мам-т бўйлаб кўплаб жадид мактаблари фаолият олиб борди. III-дек, матбаачилик, ноширлик, илм-фан, адабиёт, мад-т, маорифни миллий асосга кўчиришга интилиш кучайди. 2) I жаҳон уруши Россия империясидаги аҳволни янада мураккаблаштириб юборди, унинг худудида сиёсий ҳаракатлар кучайиб кетди. Бу даврда Ж. ўта ижтимоий - сиёсий аҳамият касб этиб, унинг ғоялари асосида сиёсий партиялар тузилди. 3) 1917 йил октябрида Россиядаги давлат тўнтаришидан кейин Қўқонда Туркистон Мухторияти тузилди ва орадан бир йил ўтмасдан, большевиклар томонидан зўравонлик билан йўқ қилинди. Мухторият раҳбарлари, уни эълон қилишда иштирок этган ёки унга хайрихоҳ бўлганлар ҳам бадарға ва қувғин қилинди, қатағонга учради. XIX а. охири - XX а. бошларида ижтимоий - тарихий воқелик ва жадид тараққийпарварларининг сиёсий ва мад-й-маър-й маслақлари тақозоси билан жадид адабиёти шаклланди. Бинобарин, ўша даврдаги иқт-й ҳаётда, маориф, матбуот ва турмуш тарзида қарор топаётган ислоҳотчилик кайфияти адабиёт ва санъатни ҳам четлаб ўтмади, анъанавий йўсиндаги адабиёт ўрнига янги, замонавий адабиёт, янги адабий тур ва жанрлар, ҳатто янги адабий тил шакллана бошлади, публицистика, адабий танқид пайдо бўлди, бармоқ вазнидаги ижтимоий , маър-й шеърят, роман, ҳикоя, драматургия майдонга келди. Ж. адабиётининг Бехбудий, Сиддиқий-Ажзий, Абдулла Қодирий, Ҳожи Муъин, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода, Сидқий Хондайлиқий, Фитрат, Садриддин Айний, Тавалло, Нозимахоним, Мирмулла ва Мирмуҳсин Шермухамедовлар, Сўфизода, Иброҳим Даврон, Абдулла Бадрий, Нусратулла Қудратулла-Миллий, Хуршид, Чўлпон каби ўнлаб намояндалари етишиб чиқди. Ҳатто анъанавий адабий шаклларда ижод этган Завқий, Нодим, Ибрат, Саидахмад Васлий, Каримбек Камий, Хислат, Мискин, Аваз Ўтар, Баёнийлар ижодида ҳам давр воқелиги, замонавий ғоялар аруз вазнида ўз ифодасини топди. Булар ҳам, тараққийпарвар ёшлар қатори, маърифатпарварлик қарашларини шеърга солиб ёки мақола шаклида матбуот саҳифаларида фаол қатнашдилар. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш зарурки, жадид адабиёти ушбу ҳаракат ғояларини акс эттирувчи бадиий ҳодиса бўлибгина қолмади. Балки шу ҳаракат замирида туғилди, унинг мақсад ва вазифалари тақозосига кўра майдонга келди, ўша давр маънавий ҳаётига таъсир кўрсатди. Жадид мактаблари — халққа ҳамма нарсдан бурун маърифат тарқатиш, замонавий илм-фанни сингдириш зарурлиги ҳақидаги фикр

жадидларнинг маърифатчилик фаолиятидаги энг асосий мақсад эди. Ж.нинг пойдевори, тамал тоши — усули жадид мактаби эди. Зеро, «янги» маънони берувчи «жадид» истилоҳининг кириб келишининг ўзи айнан янги усулдаги мактаблар билан боғлиқ. 1895-1910 йиллар орасида Туркистоннинг Тошкент, Самарқанд, Кўкон каби барча йирик шаҳарларида, қишлоқларида Бухоро амирлиги ва Хива хонликларида ўнлаб “усули савия” мактаблари очилди. 1903 йиллардан Ж. матбуоти учун махсус дарсликлар тузила бошланди, лекин бу ишлар ғоят қийин кечди. Бироқ мустабид ҳукумат ва маҳаллий мутаассибларнинг қаршилигига қарамай, жадидларнинг саъй-ҳаракатлари билан «усули жадид» мактабларининг тармоғи кенгайиб борди. Чинакам маърифат ўчоғига айланган, мад-й таназзулдан сақланиш ва жамият маъ-ятини мустаҳкамлашда катта аҳамият касб этган янги усул мактабларининг сони 1917 йил бошларига келиб 92 тани ташкил этди. Жадидлар маслагининг амалга ошишида мактаблардан кейинги асосий ўринни матбуот эгаллайди. «Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи» мақоласида Абдулла Авлоний 1905-1917 йиллар давомида ўзбек тилида 23 та газета ва 8 та журнал чоп этилгани ҳақида маълумот беради. «Тараққий» (1906 йил, муҳаррири Исмоил Обидий), «Хуршид» (1906 йил, муҳаррири Мунаввар қори), «Шухрат» (1907 йил, муҳаррири А.Авлоний), «Осиё» (1908 йил, муҳаррири Аҳмаджон Бектемиров), «Самарқанд» (1913 йил, муҳаррири М.Бехбудий), «Садойи Туркистон» (1914 йил, муҳаррири Убайдуллахўжа Асатуллахўжа ўғли), «Садойи Фарғона» (1914 йил, муҳаррири Обиджон Маҳмудов) каби қатор газеталар ҳамда «Ойна» (1913-1915 йиллар, муҳаррири М.Бехбудий), «Ал-ислоҳ» (1915-1918 йиллар) каби журналлар шулар жумласидандир. Афсуски, сал ўтмай бу ҳаракат бўғиб қўйилди. Собиқ иттифоқ даврида Ж. ғоявий-мафкуравий жиҳатдан оқланмади, Ж. адабиёти тақиқланди. Гарчи 60-йиллардан кейин бу ҳаракат намояндаларининг айримлари адабий доираларда тилга олина бошлаган бўлса-да, уларга нисбатан умумий тақиқлар ўзгармай қолаверди. Фақат мустақилликдан кейингина бу борада туб ўзгаришлар учун имконият яратилди. Биринчидан, Ж. ижтимоий -сиёсий ҳаракат сифатида эътироф этилди, унинг хизматлари тан олинди. Иккинчидан, жадид адабиёти миллий мад-тнинг таркибий қисми сифатида баҳоланиб, ўнлаб китоблар, турли асарлар нашр этила бошланди. Учинчидан, мустақиллик туфайли алар давомида орзу қилинган, жадидлар ҳам интилиб келган истиқлол ғоялари амалга ошди, юртимизда озод ва фаровон ҳаёт, эркин фуқаролик жамияти бунёд этиш имкони пайдо бўлди. *Ҳ.Алиқулов, Ш.Ризаев*

ЖАЗО — инсоннинг муайян хатти-ҳаракати ва қилмишига нисбатан қўлланадиган чора ёки тадбирни ифода этадиган т. У нафақат ҳуқуқий соҳада, балки маънавий жабҳада ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлади. Халқимиз орасида “Оқпадар”, “Онаси оқ қилган”, “Қарғиш теккан” деган бир қарашда жўн, аммо маънавий жиҳатдан сермазмун иборалар учрайди. Улар бежиз айтилмаган ва бу т.нинг хилма-хил жиҳатлари борлигини англатади. Бирон-бир ножўя хатти-ҳаракат оқибатида обрў-эътиборини йўқотиш, шармисор бўлиб қолиш, ўз номига доғ тушириш, назардан қолиш деб баҳоланадиган ҳолатлар

ҳам бу борада муайян маъно-мазмунга эга. Қонунга кўра, Ж. жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми билан қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликларидан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурулов чораси. Ж. маҳкумни ахлоқан тузатиш, унинг жинойи фаолиятини давом эттиришига тўсқинлик қилиш ҳамда маҳкум, ш-дек, б. шахслар янги жиноят содир этишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади. Жарима, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш, қамок, интизомий қисмга жўнатиш, озодликдан маҳрум қилиш асосий Ж. сифатида қўлланади.

ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ (1198-1231) – буюк хоразмшоҳлар давлатининг сўнги вакили, хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг тўнғич фарзанди, мустақиллик учун фидокорона кураши, ажойиб саркардалик фаолияти, шахсий жасорати, Ватанга муҳаббати билан тарихдан муносиб ўрин олган давлат арбоби. Унинг мўғуллар истилосига қарши кураши ўша давр тарихчилари – Ибн ал-Асирнинг “Ал-комил фи-т-тарих” (1230 йили ёзилган), Шиҳобуддин Муҳаммад ан-Насавийнинг “Сийрат ас-султон Жалолиддин Мангбурни” ва “Нафсатул масдур” (1234 йили ёзилган), Алоуддин Атомалик Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонгушой” (1260 йили ёзилган), Рашидиддин Фазлуллоҳнинг “Жомеъ-ут таворих” (1302–1311) асарларида ёритилган. Шиҳобуддин Муҳаммад ан-Насавий “Сийрат ас-султон Жалолиддин Мангбурни” номли асарида Ж.М.ни қуйидагича тасвирлайди: “У буғдойранг, ўрта бўйли, туркий қиёфали ва туркийда гапирадиган одам эди. Шу билан бирга форсийда ҳам сўзлаша оларди. Унинг мардлиги, жасурлигига келсак, юқорида ҳикоя қилганим жанглардаги фаолиятини эслаб ўтиш кифоя қилади. У шерлар орасида энг зўр шер эди, кўркмас чавандоз, лашкарлар орасида энг ботир эди. У ювош, мулойим одам эди, жаҳлдор эмасди. У ниҳоятда жиддий эди, кулмасди, фақат жилмайиб кўярди, кам гапирарди. У ҳақгўйликни, адолатни улуғларди, аммо у яшаган даврдаги ғалаёнлар, алғов-далғовлар феъл-атворини ўзгартирди. У кўл остидаги одамларнинг оғир ҳаётини енгиллаштиришни хоҳларди, аммо у яшаган давр қонунлари уни зулм қилишга мажбур этарди”. Ж.М. Алоуддин Муҳаммад ва унинг туркман канизаги Ойчечакдан (1198 йили) туғилган. У 1215 йилда Ғазна, Бомиён, Ғур, Буст, Такинобод, Заминдовар, Шимолий Ҳиндистон ерларига ҳоким ва тахт вориси этиб тайинланган. Момоси Туркон хотун ва қипчоқ амирларининг норозилиги сабабли укаси Қутбиддин Ўзлокшоҳ фойдасига ворисликдан маҳрум этилди. Алоуддин Муҳаммад фарзандларини 1220 йили тўплаб, ўлими олдидан Ж.М. Хоразм ҳукмдори деб эълон қилди. Урганч мудофааси учун етиб келган Ж.М. бу ерда Тукон хотуннинг акаси Хумор тегиннинг султон деб эълон қилинганлигини ва унга суиқасд уюштирилаётганини сезиб, уч юзта суворийси билан Урганчни тарк этиб, Хуросон томонга қараб йўлга чиқади. Нишопур яқинида ўзидан икки баробар кўпроқ бўлган душман қўшинини енгиб, шаҳарга киради. Бу ерда қўшин тўплаб Кандаҳорни қамал қилиб турган мўғуллар устига юриш қилиб, уларни тор-мор этади. 1221 йилда Ғазнага етиб келган Ж.М.га

олдин кўшилган қайнотаси, Ҳирот волийси Аминалмулкдан ташқари ҳалаж қабиласи бошлиғи Сайфиддин Иғроқ, Балх волийси Аъзам малик, афғонлар сардори Музаффар малик, қорлуқлар бошлиғи Ҳасан қорлуқ ўз аскарлари билан кўшилдилар. Ж.М. Валиён қалъасини камал қилаётган кўпсонли мўғуллар устидан биринчи катта ғалабани қўлга киритди. Бу хабарни эшитган Чингизхон Шиқи Хутуху бошлиқ 45 000 кўшинини Ж.М.га қарши жўнатади. Ғазна яқинидаги Парвон даштида бўлган бу жангда Ж.М. ғалабани қўлга киритган. Лекин ўлжа устидаги жанжал сабаб Аминалмулкдан бошқа саркардалар Ж.М.ни тарк этишади. Бу вазиятдан хабар топган Чингизхоннинг шахсан ўзи Ж.М.га қарши отланади. 1221 йил 25 ноябрда Синд дарёси бўйидаги машъум жангда жасорат ва шижоат билан курашган Ж.М. мағлуб бўлса ҳам душмани – Чингизхон эътиборига сазовор бўлди. 1224 йилгача шимолий Ҳиндистон худудида давлатни мустаҳкамлаш учун олиб борган курашлари мўғулларнинг Ҳиндистонга йўлини беркитиб турди. Лекин маҳаллий ҳокимларнинг ўринсиз қаршиликлари Ж.М.нинг Ироққа юз тутишига сабаб бўлди. Бу ерда Кирмон, Исфаҳон ҳокимлари ва укаси Ғиёсиддин Пиршоҳ амирлари Ж.М. ҳокимиятини тан олдилар. 1225–1230-йилларда Ж.М. Озарбайжон, Грузия, Ироқ худудларидаги маҳаллий ҳокимларни бўйсундириб, бу худудга бостириб кирган мўғул кўшинларини бир неча бор (1227–1228-30) тор-мор этди. Кўния султони Алоуддин Кайқубод муҳолиф кучларни Ж.М.га қарши бирлаштирди. Бу ҳолат Ж.М.нинг иккита душман орасида қолишига олиб келди. Аҳиллик ва бирликнинг йўқлиги, алдов ва хоинликлар чет эл босқинчиларига қарши озодлик байроғини юксакка кўтарган Ж.М.нинг тинкасини қуритди ва 1231 йилда у Курдистон тоғларида фожеали равишда ҳалок бўлди. 1999 йил ноябрида юртимизда Ж.М. таваллудининг 800 йиллиги кенг нишонланди ва Хоразмда халқимизнинг бу қаҳрамон фарзандига улуғвор ҳайкал ўрнатилди. *Неъмат Полвонов*

ЖАМИЯТ (араб. умумий) – табиатнинг бир қисми, борлиқнинг алоҳида шаклини ифодалайдиган фал-й т.; одамлар уюшмасининг махсус шакли, кишилар ўртасида амал қиладиган кўплаб муносабат лар мажмуаси, ўзида моддийлик ва маън-йликни, объективлик ва субъективликни, табиийлик ва ижтимоий ликни мужассамлаштирадиган т. Ж. ғоят мураккаб ижтимоий тизим бўлиб, у одамлар ўртасида амал қиладиган ахлоқий, диний, сиёсий, иқт-й, ҳуқуқий, мафкуравий ва ҳ.к. муносабат ларнинг, тарихан таркиб топган оила, жамоа, миллат, дин, давлат, ахлоқ ва ҳ.к.ларнинг мажмуидир. Ж.нинг моддий ва маънавий ҳаётини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳам, улардан бирини муҳим, бошқасини номуҳим деб ҳисоблаш ҳам бирдай хато, унинг маън-й, иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий соҳалари бир-бири билан ўзаро боғлиқдир. Уларни бошқариш ва такомиллаштиришда давлат ташкилотлари ва кишиларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари муҳим роль ўйнайди. Инсониятнинг улуғ мутафаккирлари доимий ўзгариш ва рив-шда бўлган Ж.нинг туб моҳиятини билишга, инсоннинг Ж.даги ўрни ва ролини белгилашга, тараққиёт мантиғини англашга ҳаракат қилганлар. Қад. даврда Ж. моҳияти мифологик, диний таълимотлар орқали изоҳланган. Ж. моҳиятини илмий-фал-й билиш, унинг

яхлит илмий манзарасини яратиш инсоният маънавий тараққиётининг буюк ютуғи бўлди. Илмий билимлар ва фал-й тафаккурнинг рив-ши билан Ж. моҳиятини илмий асосда ўрганиш имконияти вужудга келган. Ватанимиздан етишиб чиққан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий сингари улуғ мутафаккирлар Ж.нинг пайдо бўлиши, моҳияти ва истиқболлари тўғрисида илғор илмий қарашларни илгари сурганлар. Бу борада Форобийнинг фозил Ж.ни барпо этиш тўғрисидаги ғоялари, Ибн Синонинг Ж.нинг пайдо бўлиши кишиларнинг бирдамликка бўлган табиий эҳтиёжидан келиб чиққанини, меҳнатнинг ижтимоий тақсимланиши Ж. тараққиётининг асоси экани ҳақидаги фикрлари муҳим аҳамият касб этади. Беруний биринчи бўлиб цивилизацияларнинг пайдо бўлишида табиий-географик омилнинг ҳал қилувчи роль ўйнаганини асослашга ҳаракат қилиб, Ж. ҳаётида оила, тил ва мад-тнинг аҳамиятини кўрсатган. Осиёлик мутафаккирларнинг таълимотлари кейинчалик европалик олимлар томонидан ижодий ривожлантирилди. XIX а. ўрталарига келиб Ж.ни илмий асосда тадқиқ этиш, етилган ижтимоий муаммоларни оқилона ҳал этишда фан ютуқларидан фойдаланиш, Ж. истиқболини олдиндан кўриш ҳаётий заруратга айланди. Ғарбий Европанинг Гегель, Г.Спенсер, Э.Дюркгейм, М.Вебер, В.Парето сингари назарийчилари Ж.ни табиий-тарихий жараён, мураккаб ижтимоий система сифатида тадқиқ этдилар. Ҳар бир ўзгарган тарихий даврда Ж. моҳиятини янгича идрок этиш, унга янгича ёндашиш зарурияти пайдо бўлади. Турли тарихий даврда яратилган Ж. тўғрисидаги таълимотларда давр руҳи, Ж.нинг маънавий салоҳияти ўз аксини топади. Ҳар бир тарихий даврда Ж.нинг маън-й-интеллектуал салоҳияти, сиёсий ва ҳуқуқий мад-тига мувофиқ равишда сиёсий бошқариш усули шаклланади ва амал қилади. Демократик Ж. бозор муносабатлари воситасида бошқарилади, давлат иқт-й муносабатлари такомиллаштиришга ёрдам беради, бунда ижтимоий рақобат, манфаатдорлик иқт-й рив-шнинг муҳим қонунияти сифатида амал қилади. Демократик давлат Ж. маънавий ҳаётини такомиллаштириш, Ж.нинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш, илм-фанни тараққий эттириш ҳақида кўпроқ ғамхўрлик қилади. Давлат Ж. маъ-ятининг ҳомийси сифатида таълим-тарбия соҳасида туб ислохотларни амалга оширади. Ж. таркибини турли синфлар, социал қатламлар ва гуруҳлар ҳам ташкил этади. Бу таркибнинг хилма-хиллиги меҳнатнинг ижтимоий тақсимланиши, мулкчилик турли шакллари ва мавжудлиги билан боғлиқ. Мустақиллик даврида Ўз-нда амалга оширилган ислохотлар ва демократик Ж. куриш тажрибаси Ж. тараққиётини ҳуқуқий давлатсиз тасаввур этиб бўлмаслигидан далолат беради. Бу борада ижтимоий фаровонлик ва тотувлик комил инсон шахсини шакллантиришга, фуқаролик Ж.и асосларини яратишга, ҳуқуқий билим ва мад-тни ривожлантиришга боғлиқ жараён эканини кўрсатди. Бугунги кунда иқт-й ислохотларни амалга ошириш, ҳаётни эркинлаштириш, фуқаролик Ж.ини барпо этиш, демократик ин-тларни янада ривожлантириш мам-тимиз тараққиётининг устувор йўналишидир. *А.Жалолов, С.Мамшокиров, Х.Ҳайдаров*

“ЖАМИЯТИМИЗ МАФКУРАСИ ХАЛҚНИ — ХАЛҚ, МИЛЛАТНИ — МИЛЛАТ ҚИЛИШГА ХИЗМАТ ЭТСИН” — Президент И.А.Каримовнинг «Тафаккур» журнали Бош муҳаррирининг саволларига жавоблари (Т., «Ўзбекистон», 1998 й.). Асарда жамиятимизнинг маънавий тараққиёти, тарихимиз ва келажагимиз билан боғлиқ долзарб масалалар, бугунги кунда замон ўртага қўяётган янги-янги муаммолар ҳақида давлатимиз раҳбарининг фикр-мулоҳазалари ўз аксини топган. Унда мафкура ҳар қандай жамият ҳаётида зарур экани, мафкура бўлмаса одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррарлиги таъкидланади. Қаердаки мафкуравий бўшлиқ вужудга келса, ўша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши ҳам тайин. Бунинг исботи учун хоҳ тарихдан, хоҳ замонамиздан кўплаб мисоллар келтириш қийин эмас. Президент жавобларидаги асосий мақсад — **«Ғояга қарши ғоя, фикрга қарши фикр, жаҳолатга қарши маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин»**лигига қаратилган. Шу боис, миллий ғоя, миллий мафкура нималарни ўзида мужассамлантириши ва қандай талабларга жавоб бериши керак? — деган саволларга шундай жавоб берилади: **“Миллий мафкура, авваламбор, ўзлигимизни, муқаддас анъаналаримизни англаш туйғуларини, халқимизнинг кўп асрлар давомида шаклланган эзгу орзуларини, жамиятимиз олдига бугун қўйилган олий мақсад ва вазифаларни қамраб олиши шарт. Иккинчидан, жамиятимизда бугун мавжуд бўлган хилма-хил фикрлар ва ғоялар, эркин қарашлардан, ҳар қандай тоифалар ва гуруҳларнинг интилишлари ва умидларидан, ҳар қандай инсоннинг эътиқоди ва дунёқарашидан қатъи назар, уларнинг барчасини ягона миллий байроқ атрофида бирлаштирадиган, халқимиз ва давлатимизнинг дахлсизлигини асрайдиган, эл-юртимизни энг буюк мақсадлар сари чорлайдиган ягона ғоя — мафкура бўлиши керак. Учинчидан, миллий мафкурамиз ҳар қандай миллатчилик ва шунга ўхшаган унсурлардан, бошқа элат ва халқларни менсимаслик, уларни камситиш кайфияти ва қарашларидан мутлақо холи бўлиб, қўшни давлат ва халқлар, умуман жаҳон ҳамжамиятида, халқаро майдонда ўзимизга муносиб ҳурмат ва иззат қозонишда пойдевор ва раҳнамо бўлиши даркор. Тўртинчидан, миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодимизни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат руҳида тарбиялаш, уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилишдек олижаноб ишларимизда мададкор бўлиши зарур. Бешинчидан, у Ватанимизнинг шонли ўтмиши ва буюк келажагини узвий боғлаб туришга, ўзимизни улуғ аждодларимиз боқий меросининг муносиб ворислари деб ҳис қилиш, шу билан бирга, жаҳон ва замоннинг умумбашарий ютуқларига эришмоққа йўл очиб берадиган ва шу мақсадларга муттасил даъват қиладиган ғоя бўлиши керак. Шунингдек, мен Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё халокат, ё саодат — ё фалокат масаласидир” деган фикрини кўп мушоҳада қиламан, — дейди Президент мухбир саволига жавобан. Асарда таъкидланганидек, буюк маърифатпарварнинг бу сўзлари а.имиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги кунда биз учун ҳам шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва**

долзарбдир. Чунки таълим-тарбия – онг махсули, лекин айни вақтда онг даражаси ва унинг ривожини ҳам белгилайдиган омилдир. Бинобарин, таълим-тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб онгни ўзгартириб бўлмайди. Онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб эса биз кўзлаган олий мақсад – озод ва обод жамиятни барпо этиб бўлмайди.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, мазкур асарда миллий истиқлол ғояси ва у асосида шаклланган умуммафкуравий т. ҳамда тамойилларнинг мазмун-моҳияти очиб берилган. Мафкуранинг инсон, жамият ва давлатлар тарихидаги ўрни ҳамда улар тараққиётига таъсири жаҳон ва Ўз-нга оид мисол ҳамда далиллар асосида таҳлил қилинган. Мазкур асар бу борадаги қўлланма ва дарсликлар учун наз-й-методологик манбадир. Асардаги наз-й хулосалар ва амалий кўрсатмалар ҳозирги даврда мам-тимизда амалга оширилаётган ислохотлар, маънавий соҳадаги ўзгаришлар, таълим-тарбия йўналишидаги фаолиятнинг мазмун-моҳиятини белгилайди.

“ЖАМИЯТИМИЗНИ ЭРКИНЛАШТИРИШ, ИСЛОҲОТЛАРНИ ЧУҚУРЛАШТИРИШ, МАЪНАВИЯТИМИЗНИ ЮКСАЛТИРИШ ВА ХАЛҚИМИЗНИНГ ҲАЁТ ДАРАЖАСИНИ ОШИРИШ – БАРЧА ИШЛАРИМИЗНИНГ МЕЗОНИ ВА МАҚСАДИДИР” – Президент И.А. Каримов асарларининг 15-жилди (Т., “Ўзбекистон”, 2007 й.). Жилдан ўрин олган маъруза ва нутқларда мам-тимизнинг мустақил тараққиёт йиллари давомида жамият ҳаётининг турли соҳаларида эришган ютуқлари, ечилиши лозим бўлган муаммо ва вазифаларни яна бир бор эътироф этиш, тегишли хулосалар чиқариш, айниқса, жамият маънавий ҳаётига бўлган эътиборни янада жонлантириш, ички сиёсатимизда кузатилаётган айрим муаммолар борасида сўз юритилган. Миллий ифтихоримиз саналган Қарши, Самарқанд каби шаҳарларимизнинг кўп алик тўйлари, бу маконда яшаб ўтган аждодларимизнинг табаррук номлари ва улар яратган меъморий обидалар, иншоотларни жаҳон аҳлига намойиш қилиш, кишиларимиз қалбида булар билан яна бир бор фахр-ифтихор туйғусини юзага чиқаришга қаратилган фикрлар билдирилган. Айниқса, И.А.Каримовнинг Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида аждодларимиз яратган илм-фан зиёси жаҳон илм-фани равнақига муносиб ҳисса бўлиб қўшилгани, жаҳоннинг минглаб ақл соҳиблари мана шу зиёдан баҳра олиб юзага чиққанлиги эътироф этилади. Мам-тимиз нафақат илм-фан, мад-тнинг, балки муқаддас дини исломнинг ҳам муҳим бешиги эканлиги “Ўзбекистоннинг ислом цивилизациясига қўшган ҳиссаси” мавзудаги халқаро илмий-амалий конференция иштирокчиларига йўллаган табриги ва конференция иштирокчилари билан Оксаройда бўлиб ўтган учрашувда яна бир бор таъкидланади. Ўз-нда ҳуқуқий давлат ва демократик жамият барпо этиш, бунда демократик кадриятларни қарор топтириш, инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя тизимини янада такомиллаштириш, эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш каби масалаларга бағишланган концептуал мулоҳазалар китобнинг муҳим жиҳатини ташкил қилади. Ушбу жилдан ўрин олган “Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя

тизимини такомиллаштириш – устувор вазирамиздир” номли маърузада бугунги фаровон ҳаёт куриш йўли ва унинг қонунчилик негизлари борасида иккита мезонни келтириб ўтади: Биринчиси – юксак даражада тараққий топган демократик давлатларнинг ўзини ҳар томонлама оқлаган тажрибасини танқидий таҳлилдан ўтказиб, ўзимизга қабул қилиш ва жорий этиш, шу асосида ҳаётимизни куриш. Иккинчиси – қадимий ва бой тарихимиз, ота-боболаримиз азалдан асраб-авайлаб келган ва биз ҳам бугун амал қилаётган муқаддас дину диёнатимиз, урф-о., удум ва анъаналаримизга риоя этган ҳолда, ҳар қандай ҳолат ва бошимизга тушган синовда ҳам ўзлигимизни йўқотмасдан, биз кимнинг, қандай буюк зотларнинг авлоди эканимизни унутмасдан яшаш, фарзандларимизни ҳам шу аснода тарбиялаш ва ҳаётга йўлланма бериш. Ушбу жилддан ўрин олган асарларда мам-тимизда мустақиллик даврида амалга оширилаётган ислоҳот ва ўзгаришлар, 2006 йилги ижтимоий -иқт-й рив-ш натижалари, жамиятимиз тараққиётининг ҳозирги даврдаги устувор йўналишлари тўғрисида атрофлича фикр юритилган. Бу борадаги долзарб вазибалар белгилаб берилган, уларни амалга ошириш йўллари ва имкониятлари кўрсатилган.

ЖАМИЯТНИ АХБОРОТЛАШТИРИШ — жамият ҳаётининг барча соҳаларида ахборот ресурсларини фаол шакллантириш ва улардан кенг миқёсда фойдаланиш жараёнини ифодалайдиган т. Ж.а. жараёнида ишлаб чиқаришнинг одатдаги технологик усули ва турмуш тарзи ахборот воситалари ва усулларида фойдаланишга асосланадиган янгича (постиндустриал) шакл-шамойил ва мазмун-моҳият касб этади. Ахборотлашган жамият концепциясига кўра, Ж.а. цивилизация рив-шининг янги тарихий босқичи бўлиб, унда ахборот ва билим ишлаб чиқаришнинг энг асосий маҳсулларида бири ҳисобланади. Ахборотлашган жамиятнинг ўзига хос хус-ятлари: а) жамият ҳаётида ахборот ва билимлар ролининг ортиши; б) ялпи ички маҳсулотда ахборот коммуникациялари, маҳсуллари ва хизматлари улушининг кўпайиши; в) глобал ахборот майдонининг яратилиши. Бу эса, ўз навбатида, одамларнинг самарали информацион ўзаро алоқа қилишини, жаҳон ахборот ресурсларида баҳраманд бўлишини ҳамда уларнинг ахборот маҳсуллари ва хизматларига бўлган эҳтиёжлари қондирилишини тақозо қилади.

ЖАМОА(ВИЙЛИК) – одамларнинг ўзаро яқинлиги ва ҳамкорлиги асосида шаклланган, дунё халқларида, жумладан, ўзбекларда азалдан ижтимоий бирликни англатувчи т. Ж. – одамларнинг ўзаро ҳамкорлик ва ёрдамга асосланган ҳаёт кечириш ва турмуш тарзи бўлиб, индивидуализм, шахсий худбинлик, эгоцентризмнинг зидди ҳисобланади. Зеро, оила, меҳнат Ж.лари моддий ва маънавий ишлаб чиқариш жараёнларида кишилар ўзаро бирлашгандагина кўзланган мақсад-муддаоларга эриша олиши мумкинлиги Ж. руҳи шаклланишининг бош омилини ташкил этади. Ж. ижтимоий бирлик, маҳалла, элат ва халқларнинг тараққиётини, турмуш тарзининг мазмун-моҳиятини белгилаб берадиган энг муҳим омиллардан бири бўлиб, тарихий

шарт-шароитлар асосида шаклланган ва юксак маънавий қадрият сифатида қарор топган. Одамларнинг Ж. бўлиб яшаш тамойилларига “Авесто”да, қад. манбаларда, Сукрот, Афлотун, Арасту, М.О. мутафаккирлари Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби алломалар меросида алоҳида аҳамият берилган. Абу Наср Форобий ўз асарларида Ж. бўлиб яшашга табиий мойиллик инсон турмуш тарзининг мазмунини ташкил этишини уқдиради. Форобий бу ҳақда қуйидаги фикр-мулоҳазаларни баён қилган: “Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга киритолмайди, уларга эга бўлиш учун одамлар Ж.сига эҳтиёж туғилади... Ш.саб. яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин. Бундай Ж. аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Ш.у. инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон Ж.си вужудга келди”. Ж. одамлар мақсад-манфаатларининг умумийлиги, ўзаро ҳамкорлик қилишлари зарурлиги, меҳнат ва маиший ҳаётининг фаолиятлари йўналганлиги заминидан ўзаро биргалликда ҳаракат қилишларини тақозо этишидан вужудга келади. Одамларнинг фаолият турларига мутаносиб тарзда меҳнат, таълим-тарбия, маиший ҳаёт, бадиий ижод, ҳарбий, жисмоний тарбия, спорт, оила каби доираларда Ж.лар вужудга келиши ва самарали амал қилиши мумкин. Ж.лар мўътадил ёки муваққат уюшмалар тарзида фаолият кўрсатиб, мўлжал қилинган мақсад-манфаатлар ва қутилган маън-й-ахлоқий қадриятлар яратиш орқали самара келтиради, инсон фаровонлиги, иқт-й ва сиёсий барқарорлиги, истиқбол бахт-саодати йўлида омилкор хизмат қилади. Ж. тамойили турли тарихий даврларда ва тузумларда ўзига хос тарзда талқин ва тарғиб этилган. Мас., шўролар даврида шахс манфаати кўпчилик манфаатига қарама-қарши қўйилган. Аксарият Ғарб мам-тларида индивидуализм ва шахсий манфаат устувор аҳамият касб этмоқда. Ж. тамойили а.лар мобайнида Шарқ халқларининг шаклланиши ва рив-шида асосий омиллардан бири сифатида хизмат қилиб келган. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида Ж. тамойилининг халқимиз тарихи ва маъ-ят ривожига аҳамияти очиқ берилган. Асарда таъкидлангани каби, Шарқ оламида, жумладан, Ў.О. шароитида Ж. бўлиб яшаш туйғуси ғоят муҳим аҳамият касб этади ва одамларни бир-бирига яқинлаштиришга, бир-бирини қўллаб-қувватлаб ҳаёт кечиришга замин туғдиради. Эзгу одатимизга айланган Ж. туйғуси замирида жуда теран тарихий, миллий, диний илдизларга эга, бу туйғу инсоннинг инсон б-н, қўшнининг қўшни б-н, қариндошнинг қариндош, оиланинг оила б-н, энг муҳими, шахснинг жамият билан уйғун бўлиб яшашини, етим-есир, бева-бечора ва ногиронларга, мусофирларга саховат кўрсатиш, сидқидилдан, беғараз ёрдам беришни англатади. Минтақамизда яшайдиган халқларга хос Ж.нинг тарихий-ижтимоий заминига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Атрофи чўл ва саҳролар билан ўралган, табиат, иқлими ғоят мураккаб бўлган минтақа шароитига мослашиш зарурати

азалдан водийларда, катта сув манбалари – дарё ва анҳорлар бўйида яшаб келган элат ва миллатларнинг минг йиллар давомида бир-бирига мослашиб, яқин елкадош бўлиб, бир-бирининг оғирини енгил қилиб яшашини тақозо этиб келади. Чиндан ҳам, бу заминда истиқомат қиладиган одамларнинг тарқоқ бўлиб яшашга имкони йўқ, табиатнинг ўзи, ҳаётнинг ўзи уларни шу руҳда тарбиялаган. Бир сўз билан айтганда, Ж. яъни жамулжам бўлиб яшаш туйғуси халқимиз учун ўзига хос ҳаёт фал.сига, яна ҳам аниқроғи, ҳаёт қондасига айланиб кетган. Ушбу туйғу бугунги миллий менталитетимизнинг асосини ташкил этади ва бизни бошқалардан ажратиб турадиган хус-ят сифатида намоён бўлади. *Қиёмиддин Назаров*

ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ – омманинг, аҳоли кўпчилиқ қатламининг воқеа-ҳодисаларга, ижтимоий жараёнларга нисбатан муносабат ини ифодаловчи фикрлари, ғоя, қараш ва тасаввурлари мажмуини ифода этадиган т. Ж.ф. ижтимоий ҳаёт таъсирида стихияли шаклланиб бориши ёки сиёсий ташкилотлар ва мафкуравий муассасаларнинг омма онгига таъсир кўрсатиши натижасида мақсадга мувофиқ ўзгариб бориши мумкин. У ижтимоий онгнинг ўзига хос умумлашган ифодаси сифатида, алоҳида фикрларнинг ўзаро алмашинуви, бойиши ва уйғунлашиб бориши натижасида юзага келади. Ж.ф. ақлий, ҳиссий ва иродавий жиҳатларни узвий бирликда ифодалайди ва турли тарзда намоён бўлади. Биринчидан, воқеаларга маънавий муносабат сифатида. Бунда воқеаларни баҳоловчи фикрлар кенг жамоатчилик томонидан бирор-бир тарзда эътироф этилади. Иккинчидан, ғоявий-амалий муносабат сифатида. Унда ҳиссий ва иродавий истаклар, интилиш ва ниятлар оммалашади, жамоатчиликни амалий фаолиятга ундайди. Учинчидан, амалий муносабат сифатида. Бунда кишилар воқеа ва жараёнларга бўлган муносабат ларини ўз ҳаракатлари билан намоён этадилар. Ж.ф.нинг кўпчиликка таяниши унинг таъсир кучини белгилаб беради. Муайян ҳақиқатни турлича изоҳлаш ва талқин этишга асосланувчи плюрализмнинг мавжудлиги жамиятда Ж.ф. ранг-баранглигидан далолат беради. Бунда баъзи кишилар орасида кенг тарқалган ва муайян аҳамиятга эга бўлган фикрлар бошқалар учун эътиборга эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Ҳозирги даврда жамият аъзоларининг барча қатламларини бирлаштирувчи Ж.ф.ни шакллантириш ва муттасил сақлаб қолиш муҳим аҳамият касб этади. Кенг халқ оммасининг ижобий муносабат ини мақсадга мувофиқ равишда шакллантириш, доимий ўрганиш ва ҳисобга олиш тараққиётни таъминлаш ва оқилона қадам қўйишда кучли омил бўлиб хизмат қилади. *Абдугани Холбеков*

ЖАННАТ — диний таълимотларга кўра, дўзах т.сининг зидди, диний эътиқод ва талабларни тўлиқ адо этадиган, эзгулик ишларини қиладиган, меҳр-мурувват кўрсатадиган, бир сўз билан айтганда, тақводорларнинг вафотидан кейин бахтли ва фаровон яшайдиган маконини англатадиган т. Ибтидоий дин шаклларида, уруғ-қабила динларида Ж. ҳақида чуқур мазмунга эга бўлган тасаввурлар шаклланмаган эди. Ж. ҳақидаги тасаввурлар миллий ва жаҳон динлари пайдо бўлиши билан ўзига хос шаклда изоҳланди. Агар ибтидоий

даврдаги одамлар нариги дунё ердаги ҳаётнинг яхшироқ шакли деб тасаввур этган бўлсалар, жаҳон динлари таълимотида Ж. ва дўзахнинг ҳар бирига алоҳида таъриф ва тафсиллар берилган. Диний ақидаларга кўра, диний талаб ва эътиқодларни тўлиқ адо этган, маросим ва урф-о.ларни бекаму кўст бажо келтирган, ёмонликка, хиёнатга қўл урмайдиган, Худони қалби ва юрагида сақлайдиган кишиларгина Ж.га тушиши мумкин. Ж. ҳақидаги тасаввурлар а.лар давомида кишиларни яхшиликка, ёмон ишлардан ўзини сақлашга чорлаб келмоқда.

ЖАРАЁН – воқеа ва ҳодисалар ривождаги узлуксизликни, табиат, жамият ва инсоният ҳаётидаги муттасил ва доимий ҳаракатни ифодаловчи т. Ж. ижтимоий, иқт-й, сиёсий, мад-й, маън-й, илмий ва б. соҳаларда намоён бўлиши мумкин. Миқёсига кўра умумбашарий, минтақавий ва миллий аҳамиятга молик Ж.лар бир-биридан фарқланади. Ижтимоий Ж.лар, одатда, уларни белгиловчи омиллар ва манбаларга нисбатан сабаб ва оқибат сифатида намоён бўлади. Демак, ҳар қандай Ж., шу жумладан, ижтимоий Ж.лар зоҳирий ва ботиний асосларга эга бўлиб, улар айна чоғда сабаб ва оқибат, зарурият ва тасодифият т.ларида ўз ифодасини топадиган муносабат ларни англатади. Ижтимоий тараққиётнинг таркибий қисми бўлган Ж.лар жамият кайфиятига таъсири н.назаридан салбий ва ижобий тарзда намоён бўлиши мумкин. Ж. инсон омилнинг кучи ва қудратига боғлиқ. Уларни бошқариш, мақсад сари йўналтириш муҳим аҳамиятга эгадир.

ЖАРГОН (фр. *jargon* — сафсата) — бирор ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос мулоқотида учрайдиган сўзлар ва атамаларни ифодаладиган т. Ж. муайян ижтимоий муҳитда юзага келади, турли шева ҳамда лаҳжалардан фарқ қилади. Кўп ҳолларда, Ж. инсон маъ-ятидаги салбий қусурлардан бири сифатида намоён бўлади. Уни кучли ривожланган ва аниқ терминларга эга бирор касб тили билан аралаштирмаслик лозим. Ж. барқарор бўлмайди, у ҳам тил, ҳам услубий жиҳатдан турли-туман ва тезда ўзгарувчан хус-ятга эга. Ёшлар орасида «кетдим» ўрнида «сирпандим», «пул» ўрнида «соққа»; санъаткорлар орасида «хизмат учун ҳақ олмаслик» ўрнида «том сувоқ», «пул» ўрнида «якан» ва ш.к. Ж.лар учрайди. Ж. баъзида бадий ижодда асар қаҳрамони хус-яти, табиатини очиб бериш учун хизмат қилади, Ж.лар турли тилларда сўзлашувчи халқлар вакилларининг бир-бирлари билан алоқа қилишида ёки турли халқ вакиллари йиғиладиган жойлар (мас., чегара, портлар)да ҳам пайдо бўлади. Ж.лар қайси ижтимоий гуруҳ орасида юзага келган бўлса, деярли фақат шу гуруҳ вакиллари учун тушунарли бўлади, шу тоифадагиларнинг вазият, шароит тақозосига кўра б.лардан яширин тутиладиган мақсадларига хизмат қилади.

ЖАСОРАТ – инсоннинг юксак камолотга эришганини кўрсатувчи маън-й-ахлоқий ҳодиса; инсоннинг жамият ва унинг аъзолари манфаатларини ҳимоя қилиш, муайян вазифани адо этишда фидойилиги, бутун куч ва имкониятларини тўла сафарбар этишини англатадиган маъ-ят категорияси. Президент Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида

жасоратнинг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш хус-ятлари далил ва мисоллар асосида очиб берилган. Асарда таъкидланганидек: **“Менинг назаримда, авваламбор Яратганимизнинг ўзи ҳар бир мавжудотга жасорат кўрсатиш имконини беради ва онг-тафаккур соҳибни бўлган инсонлар бундан ибрат олиб яшайди... Ҳаётнинг маъноси тинимсиз кураш, қийинчиликларни енгиб ўтиш, доимий жасорат, азму-шижоат билан яшашдан иборат... Табиат ва тарих қонунларини, унинг тараққиёт жараёнларини чуқур тушунадиган одамгина ўз ҳаётини маънавий жасорат асосига қуришга қодир бўлади. Ҳар куни, ҳар соатда фидойи бўлиш, ўзини томчи ва томчи, заррама-зарра буюк мақсадлар сари чарчамай, толиқмай тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу фазилатни доимий, кундалик фаолият мезонига айлантириш – ҳақиқий қаҳрамонлик аслида мана шу”**. Асардан олинган ушбу хулоса ва мулоҳазалар Ж. т.сининг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш хус-ятларини таҳлил қилиш учун асос бўлади. Кундалик турмушда турли хавфли вазиятлар ва таҳдидларда эл-юрт манфаатлари учун ихтиёрий равишда ўз ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса-да, ҳалокат олдини олиш ҳам Ж. т.сининг мазмунини ифодалайди. Ж. нафақат уруш ва фавқулоддаги ҳолатларда, бирон-бир кутилмаган ҳодиса туфайли ижтимоий ҳаёт ёки инсон ҳаётига бўлган таҳдидни бартараф этишда, балки кундалик турмушда ҳам намоён бўлади. Ж. моддий ёки маънавий манфаатдорлик эвазига амалга оширилмайди, балки у инсоннинг ҳаётини, мақсад ва орзу-умидларини халқ ва жамият учун бағишлаб, амалга оширган ҳокисор фаолиятининг натижаси ҳамдир. Ш.у. Ж. фақат айрим шахслар ва алоҳида кишиларнинг салоҳияти эмас, балки ҳар бир инсон учун ҳам имкони бўлган маънавий фазилатдир. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида Ж.нинг ушбу жиҳати Юртбошимиз томонидан қуйидагича асослаб берилган: **“Шу маънода, шахсан мен заҳматкаш ва бунёдкор халқимизнинг ҳаётини, айниқса қиш қаҳратони ва ёз жазирамасида ҳам, баҳор ва кузнинг ёгин-сочинли кунларида ҳам ердан ризқ ундириш мақсадида кунни кунга, тунни тунга улаб меҳнат қиладиган деҳқонларимиз ҳаётини том маънода жасорат намунаси, деб биламан”** (164-165 бетлар.). Ж.нинг мазмуни кўп ҳолатларда оммавий ҳаракатларнинг бошланишида, умуммиллий манфаатларни ҳимоя қилишда биринчи қадам, биринчи қарорларда ва уларни амалга оширишда ҳам ўз ифодасини топиши мумкин. Шу маънода, 1991 йил 31 август санасида миллий истиқлолнинг эълон қилиниши ва мам-тимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида амалга оширилаётган бунёдкорлик ишлари ана шундай Ж. намунасидир. Ватан ва миллат манфаатларини рўёбга чиқаришда улкан воқеа бўлган бу азму-қарор юксак Ж. намунаси сифатида жамиятимиз аъзолари учун маънавий кадриятга айлангани бежиз эмас.

Қиёмиддин Назаров

ЖАҲОЛАТ, жаҳл, жоҳил (араб. билмаслик, нодонлик) – 1) илмсиз, қолоқ, мад-тсиз; 2) жаҳлга эрк берувчи, ўзини идора қилолмайдиган шахсга хос хус-ятларни ифодаловчи салбий ахлоқий сифат. Жоҳил одам – муайян масалани, муаммони ҳал этишда фақат жисмоний кучига таянадиган, жаҳлига эрк берадиган, ўзини идора қилолмайдиган, маънавий тубан шахс. Ж.

фозилликнинг зиддидир. Бундай одамлар ўткинчи, юзаки нарсалар, мол-дунё, жисмоний лаззатлар, хирсу-шаҳват, обрў, амал, шон-шуҳратни ҳақиқий бахт, фаровонлик деб ўйлайди ва буларнинг ҳар бири унинг назарида ҳаётдан мақсад, бахт-саодат бўлиб кўринади. Улар обрўпараст бўлиб, ўзаро бир-бирларини мақташ, кўкка кўтаришни яхши кўрадилар, уларни бошқалар сўзда ҳам, ишда ҳам улуғлашларини истайдилар. Жоҳил одам мансабпараст бўлиб, барча одамлар унга бўйсунганини, ўзи ҳеч кимга бўйсунмасликни хоҳлайди, унинг фикри-зикри ғалабалар нашидасини суришга қаратилгандир. Ж.га қарши маърифат билан курашиш лозимлиги Президент Ислом Каримов томонидан асослаб берилган: **“Ҳозирги вақтда кўз ўнгимизда дунёнинг геополитик, иқтисодий ва ижтимоий, ахборот-коммуникация манзарасида чуқур ўзгаришлар рўй бераётган, турли мафкуралар тортишуви кескин тус олаётган бир вазиятда, барчамизга аёнки, фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш ҳар қачонгидан кўра муҳим аҳамият касб этмоқда. Маълумки, ҳар қандай касалликнинг олдини олиш учун, аввало, киши организмда унга қарши иммунитет ҳосил қилинади. Биз ҳам фарзандларимизни она Ватанга муҳаббат, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига садоқат руҳида тарбиялаш учун, таъбир жоиз бўлса, аввало, уларнинг қалби ва онгида мафкуравий иммунитетни кучайтиришимиз зарур. Токи ёшларимиз миллий ўзлигини, шу билан бирга, дунёни чуқур англайдиган, замон билан баробар қадам ташлайдиган инсонлар бўлиб етишсин. Ана шунда жоҳил ақидапарастларнинг «даъвати» ҳам, ахлоқ-одоб тушунчаларини рад этадиган, биз учун мутлақо бегона ғоялар ҳам уларга ўз таъсирини ўтказа олмайди”** (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 119-120 б.). Ж. – бу ҳиссиётни жиловлай билмаслик оқибатида келиб чиқадиган хатти-ҳаракат, бошқаларга нисбатан бешафқат ва ваҳшиёна муносабат да намоён бўлади. Жаҳл эса инсоннинг ҳис-туйғуга берилиши натижасида юзага келадиган салбий хус-ят сифатида ўзгаларга нисбатан муросаи-мадора қилишга тўсиқ бўлади. Жаҳлга берилиш бошқалар билан келиша олмаслик, зиддиятнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Инсон ҳаётида ақл ва жаҳл ёнма-ён туради. Ақл инсоннинг дўсти бўлса, жаҳл эса унинг ашаддий душмандир. Жаҳл инсон табиатининг енгиллигидан далолат беради. Енгил табиатлилик, иродасизлик инсонда жаҳл учун замин яратади, жаҳл ғолиб келса уни фалокатга элтади. Жаҳл шундай зарарли иллатки, у жоҳилнигина эмас, ҳатто унинг атрофидаги кишиларнинг ҳам умрини эговлайди. Жаҳлнинг энг ёмон томони шундаки, у нозик табиатли, пок инсонга ҳам, бадхулқ инсонга ҳам бир хил тарзда йўналтирилиши мумкин. Жаҳлнинг тилдаги ифодаси инсондаги барча эзгу фазилатларни йўққа чиқаради, уни тия билиш эса, жамоатчилик олдида эзгу фазилатларни сақлаб қолиш демакдир. Жаҳл хатога йўл очиб беради, у яқин кишилар ўртасига нифоқ солади, парокандаликка сабаб бўлади. *Ш.Ризаев, Б.Алиев, Р.Рустамова*

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ – бутун дунё халқлари мад-ти, инсониятнинг тарихий тараққиёт давомида яратган ва яратаётган моддий ва маънавий бойликлари мажмуини ифода этадиган т. “Мад-т” атамаси жаҳон илмий

адабиётларида ранг-баранг маъноларда ифодаланади. Араб.да “мад-й”, “шаҳарлик” маъносини англатади, қад. Римда “ҳаётни маънавий жиҳатдан янада яхшилаш ва тозалашга қаратилган ғамхўрлик” деган мазмунни ифодалаган. Ғарбий Европада мад-т т.си XVIII а.нинг охиридан бошлаб ҳозирги мазмунини касб этган, жаҳон илмий адабиётларида унга ниҳоятда хилма-хил таърифлар берилган. Турли талқинларга қарамай, мад-т т.си қадимдан то бугунги кунгача ўз моҳиятини йўқотмаган умуминсоний ҳодисадир. Ж.м. моддий ва маънавий соҳалар — тасвирий ва амалий санъат, театр, кино, мусиқа, рақс, қўшиқчилик, меъморчилик, адабиёт, илм-фан, ахлоқ, дин, сиёсат, мафкура, фал. ва ҳ.к.дан иборат. Ж.м. фанда ибтидоий, анъанавий, ўрта а. ва техноген каби даврларга бўлиб ўрганилади. 1. Ибтидоий давр (тош а.и)да тош қуроллар, содда рўзғор буюмлари яратилди, оддий турар-жойлар қурилди, олов кашф этилди, овдан олдинги ва кейинги машқлар жараёнида маросим, театр санъати, мусиқа, рақс, қўшиқчилик, тасвирий санъат, мифология пайдо бўлди. Дин шакллари (тотемизм, анимизм, фетишизм, шаманизм ва ҳ.к.) ҳамда олам ҳақидаги дастлабки тасаввурлар шаклланди. Нутқ, ёзув пайдо бўлди. 2. Анъанавий мад-т қад. Шарқ (М.О., Хитой, Ҳиндистон, Миср, Олд Осиё, Эрон), антик давр (Эгей, Юнон ва Рим) мад-тларини ўз ичига олади. Қад. Шарқ мад-ти кашфиётчи ва асосчи сифатида тарихда қолди. Ёзув ишлаб чиқилди, давлатчилик пойдевори қурилди. Ибтидоий давр маҳсули – мифологик тафаккур кенгайди. Қад. Шарқ мад-тида анъаналарга таяниш устун туради. М.О.да 3-2 мингинчи йилларда йирик шаҳарлар юзага кела бошлайди. Мил. ав. 1-мингинчи йилларда Зардуштийлик дини ва унинг муқаддас китоби “Авесто” пайдо бўлади. М.О.нинг илк давлатлари Бактрия, Сўғд ва Хоразм ҳисобланиб, тадқиқотлар бу давлатларда мураккаб ижтимоий тузилма ва мад-тнинг юқори ривожланганидан дарак беради. Мил. ав. VI а.нинг II ярмида Аҳмонийлар подшолиги таркибига киргач, 200 йил мобайнида унинг таъсирида бўлди. Шаҳарсозлик, туризм равнақ топди. Маҳобатли меъморчилик, ҳайкалтарошлик, кулолчилик ривожланди. Мил. ав. IV а.ларда Шарқ эллинистик мад-ти шаклланди. Бўртма тасвирлар билан безатилган танга забт этиш йўлга қўйилди. Театр санъати ва мусиқа ривожланди. Юнон-Бактрия даврида савдо-сотик ишлари, шаҳар қурилиши, тасвирий ва амалий санъат гуллаб-яшнади. Меъморчилик, тасвирий ва амалий санъатда маҳаллий услублар ва юнон санъати намуналари уйғунлашиб кетиши кузатилади. Парфия давлати даврида бу анъаналар янада ривож топади. Юнон-Бактрия даврида Далварзин тепа, Ёркўрғон, Афросиёб, Тахтисангин, Саксанохур ва Ойхонум каби шаҳарлар қурилди. Мил. IV а.и бошларида Кушонлар даврида Буддизм дини кенг тарқалди. Бир қатор шаҳарлар қурилди. Буддизм дини билан боғлиқ бўлган меъморчилик юзага келди. Металл буюмлар яшаш ва уларнинг юзасини бўртма тасвирлар билан безаш санъати ривожланди. Қад. Ҳиндистон мад-ти мил.ав. 3-2 мингинчи йиллардан мил. VII а.игача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда математика, тиббиёт, фал. равнақ топди. Нолдан фойдаланиб ўнлик санок тизими яратилди, “сон”, “туб сон”, “синус” каби атамалар пайдо бўлди. Меъморчилик, ҳайкалтарошлик, рассомчилик ривожланди. Тош ибодатхоналар қурилди. Ёғоч меъморчилик равнақ топди,

йирик шаҳарлар пайдо бўлди. Хунармандчилик гуллаб-яшнади. Мил.ав. 1-минг йилликнинг II ярмида дастлабки давлатлар пайдо бўлди. Браҳманизм – жамоани табақалаштириш юзага келди. Буддизм – биринчи жаҳон дини пайдо бўлди. “Веда” яратилди. Драматургия ривожланди, “Маҳобҳорат”, “Рамаяна” дostonлари дунёга келди. Қад. Хитой мад-ти мил.ав. 4-3- мингинчи йиллардан мил. III а.игача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр мад-ти бизга кўпроқ кулолчилик буюмлари орқали етиб келган. Тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик ривожланган. Мил.ав. 2-мингинчи йилларда Хуанхэ дарёси воҳасида биринчи давлат пайдо бўлади. Бу давлатни Шан династияси бошқаради. Мил.ав. IV-III а.ларда Буюк Хитой девори қурилган. Конфуцийлик, даоизм ва б. фал-й таълимотлар юзага келган. Шаҳарлар ва серҳашам мақбаралар қурилган. Қоғоз, чинни, ипак, порох, компос, сейсмограф ихтиро қилинган. Янги таквим жорий қилинган. Хитой астрономлари Қуёшда доғлар мавжудлигини кузатганлар. Тиббиётда игна уколи, нуктали даволаш кашф этилган. Хитой математиклари биринчи бўлиб ҳисобда манфий сонни қўллаганлар. Қад. Мисрда математика ва геометрия, астрономия, тиббиёт, кимё равнақ топган. Нодир санъат намуналари – Эҳромлар юксак дид ва ақл-заковат билан яратилган. Беқиёс ибодатхоналар қурилган. Тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик гуллаб-яшнаган. Қад. Миср ёзуви кўплаб ёзувлар учун асос бўлди. Дин ва унга эътиқод юксалган. Мисрликлар худоларга, тирик худо – Фиръавнга сиғинишган, жонивор, ўсимлик, тупроқ, сув, Нилни мукаддаслаштиришган. Олд Осиё мад-ти мил.ав. 5-4 мингинчи йиллардан мил. VI а.игача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда Шумер, Аккад, Оссурия, Бобил, Урарту каби давлатлар мавжуд бўлиб, улар Ж.м. ривожига катта ҳисса қўшганлар. Қад. Олд Осиёда маҳобатли меъморчилик ривожланган. Ҳашаматли сарой ва ибодатхоналар қурилган. Деворий сурат ва бўртма тасвирлар яратилган. Мил. ав. XXIV-XXII а.ларда Аккад подшолиги даврида Олд Осиё ерлари ягона давлатга бирлаштирилди. Айни шу даврда Шумер дostonи “Гильгамиш афсонаси” шаклланди. Тасвирий санъатда реализм устунлик қилди. Аккад даври ҳайкал ва рельефлари ҳаётийлиги билан характерланади. Қад. Эрон (Аҳмонийлар) мад-ти мил. ав. VI адан бошланиб, мил.ав. V а.да гуллаб-яшнади. Санъат, мад-т равнақ топади. Нафис деворий суратларга эга ҳашаматли саройлар, мустаҳкам мақбаралар қурилди. Математика ва астрономия ривожланган. 60 бўлаккли вақт ва бурчак ўлчови, ой фазаларини бўлиш тизими яратилди. Антик давр мад-ти мил. ав. 3 мингинчи йиллардан мил. V а.игача бўлган даврни ўз ичига олади. У Эгей ёки Крит-микен мад-ти билан бошланади. Эгей мад-тининг энг гуллаган даври мил. ав. 2-мингинчи йилларга тўғри келади. Маҳобатли меъморчилик, тасвирий ва амалий-декоратив санъат намуналари яратилди. Сарой қурилишида ёғоч устунлардан кенг фойдаланилган. Тоштарошлик, заргарлик санъати ва кулолчилик ривожланган. Тошдан вазалар, бўртма тасвирлар ишланган. Кулолчилик буюмлари махсус бўёқлар билан сирланган. Қад. Юнон мад-ти мил. ав. XI адан то мил. ав. I а.гача давом этади. Қад. Юнон мад-ти мифология ва диний маросимлар билан боғлиқ ҳолда ривожланди. Фал. шаклланиб, Сукрот, Геродот, Демокрит каби буюк тарихчи ва файласуфлар етишиб чикди. Гомернинг “Илиада” ва “Одиссея” дostonлари юзага келди. Меъморчилик,

маҳобатли ҳайкалтарошлик юксалди. Ҳунармандчилик, кулолчилик равнақ топди. Илмий фикрлар, тиббиёт, астрономия, география, математика, тарих, адабиёт, театр ривожланди, юнон ёзуви пайдо бўлди. Мил. ав. V-IV а.ларда Юнон классикасига асос солинди. Эллинизм даври мад-ти ўзининг серҳашамлиги, дабдабалилиги, Шарқ ва Ғарб синтези, санъат мактабларининг бир-биридан фарқ қилиши, йўналишларнинг ранг-баранглиги билан характерланади. Қад. Италия мад-ти мил. ав. 3-2 мингинчи йиллардан мил. V а.игача бўлган даврни ўз ичига олади. Қад. Рим мад-тида меъморчилик етакчи ўрин эгаллайди. Кўпчиликка мўлжалланган биноларнинг қурилиши, бетоннинг ихтиро қилиниши, арк, кубба, эгри равоқнинг кенг қўлланиши Ж.м.да янгилик бўлди. Дастгоҳ санъати, портрет жанри равнақ топди. Савдо-сотик ривожланди. Серҳашам бинолар, мустаҳкам мудофаа деворлари, кўприклар, осма сув қувурлари, фонтан ва ҳовузлар қурилди. Қад. Римнинг энг катта биноларидан бири Колизей амфитеатридир. 3. Ўрта а.лар мад-ти турли мам-тларда турлича бошланган ва давом этган. У Европанинг айрим мам-тларида IV а.да Константин подшолиги даврида бошланиб XIV а.гача, айримларида эса VII-VIII а.ларда бошланиб XVII а.нинг охиригача давом этган. Шарқ мам-тларида ўрта а.чилик бирмунча эрта бошланган ва XIX-XX а.ларгача давом этган. Ў.О.да шаҳарлар атрофи мудофаа девори билан ўралиб, ичкараси бетартиб қурилган уйлар ва тор кўчалардан иборат бўлган. Уйлар хом ғишт ва пахсадан қурилган. Кўшқлар, кўрғон-қасрлар қурилиши йўлга қўйилган. Ҳунармандчилик, санъат, илм-фан ривожланди. Математика, астрономия, фал., тиббиёт, адабиёт тараққий этди. Абу Али ибн Сино, ал-Беруний, ал-Хоразмий, ал-Форобий, ал-Фарғоний, Яссавий, Имом ал-Бухорий, Рудакий, Фирдавсий каби алломалар етишиб чиқди. Амир Темур даврида Ў.О.нинг мустақил бир бутун давлат қилиб бирлаштирилиши мам-тнинг мад-й тараққиётига ижобий таъсир кўрсатди. Илм-фан, санъат ва адабиёт, ҳунармандчилик ва меъморчилик ривожланди. Бу даврда кўплаб йирик ва ҳашаматли иншоотлар қурилди, шаҳар ва қишлоқлар ободонлаштирилди. Амалий-декоратив санъат, рангли безак ўзининг чўққисига чиқди. Амир Темур ва Темурийлар даврида Бибиҳоним жомеъ масжиди, Темурийлар макбараси, Улуғбек мадрасаси, Оқсарой, Аҳмад Яссавий, Занги ота, Шайхонтоҳур, Шоҳи-зинда меъморлик мажмуалари, Улуғбек расадхонаси қурилди. Ангор канали қазилди. Кулолчилик энг сертармоқ соҳа ҳисобланган, нақш, ҳаттотлик йўлга қўйилган, миниатюра санъати юксалган, шишасозлик ривожланган. Савдо-сотик янада кенгайтирилган. Темурийлар даврида Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид, Али Қушчи, Лутфий, Алишер Навоий, Камолиддин Бехзод, Хондамир, Мирхонд, Мирзо Бобур каби буюк тарихий шахслар яшаб, ижод қилдилар. Ҳиндистонда илк ўрта а.ларда катта тошларни йўниб ва ғорларга ибодатхоналар қурганлар. Ибодатхона деворлари бўртма тасвирлар билан ишланган. Меъморчиликда ҳайкалтарошлик муҳим роль ўйнайди. Бобур ва унинг авлодлари ҳукмронлик қилган даврларда Ҳиндистон мад-ти гуллаб-яшнайди. Ислом дини давлат динига айланади. Янги шаҳарлар (Агра) вужудга келади. Шоҳ Жаҳон даврида Аграда оқ мрамрдан нодир дурдона – Тожмаҳал (1632-1650), Деҳлида Жомеъ масжиди қурилади. Миниатюра санъати

ривожланди. Уйғониш даври – Ренессанс мад-ти инсоният тараққиётидаги муҳим босқич саналади. Дунёвий санъат ва мад-т мисли кўрилмаган даражада раванқ топди. Бу даврда гуманистик ғоялар илгари сурилгани боис “гуманизм а.и” деб аталди. Реалликка, гўзалликка интилиш кучайди. Рангшунослик, ёруғ-соя наз-яси, анатомияда катта ютуқларга эришилди. Кўп қаватли уйлар, янгича шаклдаги иншоотлар қурилди. Ўрта а.лар кейинги жаҳон халқлари миллий мад-тининг ривожидида муҳим босқич бўлди. Бу даврда Европада дастлаб Варварлар мад-ти вужудга келди. Бинолар ёғочдан қурилиб, ўймакорлик билан безатилган. Орнаментал-декоратив санъат кенг ёйилган. VIII-IX а.ларда Королдинлар мад-ти вужудга келиб, марказий қуббали черковлар қурилиши йўлга қўйилган. Бронзадан ҳайкаллар ишланган. X-XII а.ларда Роман а.и мад-ти вужудга келган. Меъморчилик кенг ривожланган. Бинолар бирмунча паст, деворлари қалин ва мустаҳкам, кўриниши жиддий, улуғвор қилиб қурилган. Улар тошдан яратилиб, ҳайкалтарошлик санъати билан безатилган. Бино томи гумбаз тарзида ёпилган. Қасрлар қурилиши урф бўлган. Тасвирий санъатда воқелик реал шаклларда, аниқ нисбат ва фазовий кенгликда берилмайди, балки асосий эътибор асар ғоясини томошабинга етказиш ва ритм гўзаллиги қонунига қаратилади. Ўрта а.лар мад-тининг яратувчиси халқ бўлиб, характер жиҳатидан оммавий мад-т ҳисобланади. Мад-т кенг омма ичига синга бошлади. Кўплаб маҳаллий мактаблар пайдо бўлди. Халқ санъати, амалий-декоратив санъат, санъатда синтез масалалари раванқ топди. Меъморчилик композицияларининг табиат билан уйғунликда ишланиши, ёғоч ва тош ўймакорлиги, ранг ёрқинлиги, металлдан шакл ва буюмлар қуйиш, икона санъати шулар жумласидандир. Ўрта Шарқ мам-тларида ўрта а.чилик мад-ти ривожланди, мачитлар қурилди, кейинчалик маҳаллий меъморчилик анъаналари билан бойиди. Амалий-декоратив ва миниатюра санъати ривожланди. Минорасимон, гумбазсимон қилиб ишланган мақбаралар қад ростлади. 4. Техноген (замонавий) мад-т даврида илм-фан, техника тараққиёти юксалди, географик кашфиётлар, янги қитъалар, денгиз йўллариининг кашф этилиши жаҳон халқларининг ўзаро яқинлашиши ва мад-тнинг жадал рив-шига олиб келди. Фанда билиш, яратиш, ихтиро, лойиҳа тузиш йўлга қўйилди. Мад-тда янги йўналишлар, санъатда янги тур ва жанрлар юзага келди. Ички ва ташқи савдо кенгайди, шаҳарлар кўпайди. Рационализм, маърифатпарварлик пайдо бўлди. XX а. ўрталаридан бошлаб фан-техниканинг кучли тараққиёти туфайли ОАВ жадал ривожланди. Ҳозирги даврда ахборот технологиялари, универсал коммуникациялар ва интернет кабилар Ж.м.нинг таркибий қисмига айланди. *Усмон Қорабоев*

ЖИНОЯТ – маъ-ят тамойилларига зид бўлган, ҳуқуқий талаблар, қонун-қоидалар, ахлоқий меъёрларга менсимасдан муносабат да бўлиш оқибатида, ўзгалар ҳақ-ҳуқуқларини бузиш натижасида содир этилган ҳодиса. Маънавий категория сифатида Ж. т.си кишиларнинг нопок мақсадларни амалга ошириш йўлидаги жиноий хатти-ҳаракатларини акс эттиради. Башарият тараққиёти давомида жамият ривожиди ва раванқи учун хизмат қилувчи эзгу муддаоларни мақсад қилиб олганларга зид равишда, баъзан Ж.лар ҳам содир этилади. Бу ҳодисалар инсонлар маъ-яти ва жамият тараққиётига хизмат қилмайди, балки

уни таназзулга етаклайди. Шу боис инсоният тарихининг барча босқичларида Ж. ҳодисаси қораланиб келади ва унга қарши кураш олиб борилади. Ж.ни келтириб чиқарувчи сабаблар ва мотивларни аниқлаш унга қарши курашда ниҳоятда муҳим. Зеро, ҳар қандай Ж., аввало, ижтимоий ҳодиса сифатида тасодифан рўй бермайди. Ҳаттоки, баъзан тасодифан рўй берган, Ж. дея талқин этиладиган ҳодисалар ҳам, аслида муайян ижтимоий илдизларга боғлиқ бўлади. Ш.у. Ж.нинг сабабларини аниқламасдан, унга қарши кураш кўзланган самарани бермайди. Агар Ж.га қарши кураш олиб борилмаса, бир Ж.нинг иккинчисини келтириб чиқариш хавфи ортиб боради. Бу эса, жамият ҳаётида Ж.чилик деб аталмиш ҳодисанинг илдиз отишига олиб келади, бундай ҳолда жамиятнинг маънавий ҳаётига катта путур етади. Ж.чилик туфайли давлат ва жамиятга катта моддий ва маънавий зарар етиши, кишиларнинг тинч-осойишта турмуши издан чиқиши, ҳаётда барқарорлик ўрнига беқарорлик ва тартибсизликлар рўй бериши мумкин. Бинобарин, Ж. амалдаги ахлоқий, маън-й, ҳуқуқий тамойилларга ёт ҳодисадир. Ҳуқуқшуносликда Ж. қонунда кўзда тутилган бўлиб, жамият учун хавфли ҳолат (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик кўринишидаги), ижтимоий тузум, мам-т сиёсий ва иқт-й тизими, фуқаролар мулки, ҳуқуқи ва эркинлиги, ҳуқуқ-тартиботга таҳдид солиш деб таърифланади. Ж. издан чиққан хулқ-атвор, ҳуқуқбузарликнинг энг хавфли тури. Бошқа ҳуқуқбузарликлардан (фуқаровий-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий ва б.дан) жамиятга хавфлилиги (Ватанга хоинлик ёки қотиллик фақат жиноий-ҳуқуқий мақомда бўлиши мумкин) ёки унинг даражаси (маъмурий ва жиноий жазоланадиган безорилик, браконьерлик ва ҳ.к.) билан ажралиб туради. Ҳар қандай Ж.нинг муҳим белгиси (унинг моддий белгиси деб ҳам аталади) унинг хавфлилиги ҳисобланади, яъни жамият, давлат ва айрим фуқаролар манфаатлари учун зарарлилигида кўринади. Ж. тавсифи (сифат жиҳати) ва жамиятга хавфлилики даражаси (миқдорий тавсифи) бўйича бир-биридан фарқланади. Ҳар қандай Ж. белгиси ғайриҳуқуқийлик, яъни олдиндан ман этилганлик тамойилининг қонунда кўзда тутилганлигидир. У ёки бу ҳаракатни Ж. деб тан олиш учун яна битта белги — айбдорлик талаб этилади, яъни шахснинг ўз хатти-ҳаракатига ва унинг эҳтимоли бўлган оқибатларига муносабат ини ҳисобга олиш керак бўлади. Ж., одатда, айбдор шахс учун суд ҳукми бўйича жазоланиш мажбуриятини юклайди. Бироқ Ж. ва жазонинг уйғунлиги мутлақ ҳолат эмас, яъни барча мам-тлардаги мавжуд қонунчиликда жиноий жавобгарликдан ёхуд жазони аниқ ўташдан озод қилиш мумкинлиги кўзда тутилган (ҳукм ижросини кечиктириш, шартли ҳукм қилиш ва б.). Ш.у. хатти-ҳаракатларнинг жазога лойиқлиги барча Ж.лар учун мажбурий жиҳат сифатида эмас, балки жиноий-ҳуқуқий таъқиб хавфи ва жазонинг белгиланиши сифатида баҳоланади. Бу, ўз навбатида, алоҳида оғир, катта ижтимоий хавф туғдирмайдиган, кам аҳамиятли, ўртача оғир Ж.ларни таснифлаш, уларга хос ҳуқуқий оқибатлар рўйхатини белгилаш ва жазо тайинлашда муҳим амалий аҳамиятга эга.

ЖИНСИЙ БУЗУҚЛИКЛАР — инсоннинг жинсий ҳиссиётлари ва хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ маънавий бузилишнинг намоён бўлиш шакллари. Одатда, ҳар қандай жинсий хулқ меъёрининг бузилиши Ж.б. сифатида тушунилади. Афсуски, дунёнинг баъзи мам-тларида Ж.б.нинг айрим шакллари ҳаёт тарзининг таркибий қисмига айланиб бормоқда, ҳаётда уларнинг содир бўлишига одатий ҳол сифатида қараш таомилга кирмоқда. Баъзи ҳолларда бу масаланинг фақат соғлиқ ва тиббиёт билан боғлиқ жиҳатига эътибор қаратилади. Замонавий тиббиёт н.назаридан, тиббий аралашувга муҳтож ва даволаниши зарур Ж.б. дейилганида, инсоннинг жамият аъзоси эканига, унинг меҳнат фаолиятига, одатий ижтимоий фаоллиги ҳамда атрофдагиларга бўлган муносабат ига ҳалақит берадиган ҳолат тушунилади. Одатда, икки хил жинсий оғишлар фарқланади: тиббий жинсий аралашувни зарур деб топувчи парафилиялар ва саломатлик чегарасидан чиқмайдиган ҳолатлар кўринишлари. Жинсий оғишларни касаллик сифатида талқин этишда қуйидаги тамойиллар асос қилиб олинади ва уларни даволаш лозим деб топилади: а) камида олти ой давомида Ж.б. билан боғлиқ кечинмаларнинг шахс руҳиятида такрорланиб туриши; б) жинсий хулқ ёки жинсий фантазиялар беморга азоб келтирса, унинг ижтимоий нуфузига путур етказса (ишдан бўшатиш, ижтимоий нобоп хулқи учун жазо олиш ва ш.к.); в) бузуқликнинг бирламчи сабаби алкоғол ёки гиёҳли модданинг истеъмол қилиниши бўлса; г) ўз хулқини назорат қила олмаслик натижасида Ж.б.га оид ҳаракатлар содир этилса. Агар санаб ўтилган белгилар учрамаса, у ҳолда «парафилия» ташҳиси қўйилмайди. Ижтимоий меъёрдан оғувчи жинсий хулқ шакли субъектнинг ижтимоий нуфузига таъсир этмаса, тиббий аралашув шарт эмас, деб топилади. Бу масаланинг чуқур ижтимоий, маънавий жиҳати ва оқибатлари ҳам бор. Чунки Ж.б. фақат жинсий майл натижаси, беозор табиий ҳодиса эмас, балки инсон маъ-ятига, ахлоқийлик талабларига тўғри келмайдиган ижтимоий бузилишдир. Қолаверса, бу ҳодиса фақат олисдаги мам-тларга хос, деган тасаввурлар билан хотиржамликка берилиш ярамайди. Уларнинг таъсирига қарши курашиш, аҳоли, айниқса, ёшлар қалби ва онгига юксак маъ-ят тамойилларини сингдиришга алоҳида эътибор бериш лозим. Бу эса маънавий тарбия соҳасида барчамизнинг масъул эканимизни, мазкур соҳадаги вазифаларни бажаришда фаол бўлишимиз зарурлигини англатади. *Иброҳим Маҳмудов*

ЖИНСИЙ ТАРБИЯ — инсонда жинс, жинсий ҳаёт масаласига нисбатан маънан баркамоллик хислатларини, соғлом муносабат ларни шакллантиришга йўналтирилган ижтимоий -маън-й, тиббий ва тарбиявий таъсир мажмуасидир. Ж.т.нинг вазифаси — улғаяётган авлодни ҳар томонлама маънавий етук инсон қилиб тарбиялашга, ўз жинсига оид хулқни тўла-тўқис ўзлаштиришга ва кейинчалик инсоний вазифаларни тўлақонли ижро эта олиш малакасини шакллантиришга, бўлажак никоҳ ва оилавий ҳаётнинг физиологик ва маънавий асосларини шакллантиришга кўмаклашишдир. Ж.т. болаларнинг жинсий балоғатга етишидан анча аввал бошланади ва уни жинсий ҳаёт масаласига оид

тарғиботдан фарқлаш лозим. Жинсий ҳаёт масаласи бўйича тарғибот ишлари болаларнинг ўсмирлиги давридан, тахм. 8-синфдан бошланади ва бунда ўсмирлар билан жинсий ҳаёт, жинс физиологияси, санитария-гигиенаси каби масалалар муҳокама қилинади. Ж.т. таълим-тарбия жараёнининг асосий тамойилларига суянади. Ушбу жараён, авваламбор, таълим-тарбия муассасаси олиб бораётган тарбиявий ишлар доирасида ва боланинг жинси, ёши ва унинг тайёргарлиги асосида олиб борилиши лозим. Ж.т. самарадорлигини белгиловчи асосий шартлардан бири — ота-она, педагог-тарбиячилар ва тиббиёт ходимларини яқдиллик билан олиб борадиган фаолиятдир. Жинсий ҳаётга оид масалаларни муҳокама этиш қанчалик мураккаб, нозик бўлмасин, тиббиёт ходимлари, педагоглар, ота-оналар уларни муҳокама қилишдан ўзларини олиб қочмасликлари ва ёшлар қизиққан ҳар бир саволга тўғри ва оқилона жавоб бера олишлари лозим. Ж.т.ни шартли равишда бир нечта босқичларга бўлиш мумкин. Болаларда оддий гигиеник кўникмаларни ва саломатликка оид хулқ кўринишларини шакллантириш лозим. Баданни чиниқтириш, тўғри овқатланиш организм саломатлигини таъминлаган ҳолда боланинг жинсий жиҳатдан соғлом улғайишини таъминлайди. Оилада ўзаро ҳурмат ва муҳаббатга асосланган маънавий муҳитни яратиш ниҳоятда муҳимдир. Кичик ёшдаги болаларнинг Ж.т.сида уларнинг физиологик ва психологик хус-ятларини ҳисобга олиш лозим. Ж.т.ни тўғри йўналтириш ҳамда ўғил ва қиз бола ўртасида ўринли муносабат ларни шакллантириш учун болада уятчанлик, ўзини тийиш, доимо ёрдамга тайёрлик каби маънавий фазилатларни шакллантириш лозим. Жинсий улғайиш давридаги Ж.т. ўта мураккаб бўлиб, бунда болага нисбатан эътиборли муносабат да бўлган ҳолда унинг организмидаги ўзгаришларни, болага хос бўлган шахсий сифатларни назарда тутиш лозим. Шу жиҳатдан, болада ўзга жинс вакилларига нисбатан муносабат мад-тини шакллантириш катталар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Катталар фақатгина гигиеник маслаҳатлар билан чекланиб қолмасдан, балки бола организмида бўлиб ўтаётган ўзгаришлар ҳақида ёшларга кўпроқ маълумот бериб боришлари лозим. Ўсмирлик ёшидаги Ж.т.нинг асосий негизларидан бири ўғил ёки қизда «ҳақиқий эркак» ва «ҳақиқий аёл» ҳақидаги аниқ тасаввурларни шакллантиришдир. Ўсмир бу т.ларнинг нафақат моҳиятини билиши, балки уларни ўз ҳаёт тамойилига айлантириши жуда муҳимдир. Ўсмир Ж.т.сига болани ўраб турган муҳит, китоблар, кино, ТВ ва интернет ҳам таъсир этади. Ушбу омилларни танлашда ҳам ота-оналар турлича йўл тутадилар. Айрим ота-оналар болага ташқи омиллар таъсирини таъқиқлаш йўлидан борса, бошқалари эса болада оқил танлов малакасини шакллантиришга интилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам бола ўзини қизиқтирган маълумотга эга бўлади, бу табиий жараёни тўхтатиб бўлмайди. Лекин, энг асосийси — ота-она ва фарзанд ўртасидаги ишонч муҳитини сақлаб қолиш ва зарур бўлган пайтда фарзанд ота-онасига мурожаат эта оладими ёки йўқми, деган мураккаб савол жавобсиз қолиб кетмаслигидадир. Ўсмирлик ёшида бола қалбида узок вақтгача салбий из қолдирувчи кўнгилсизликларнинг юзага келишига йўл қўймаслик лозим. Бундай кўнгилсизликлар инсоннинг нафақат ёшлиги, балки улғайган давридаги ҳаётида, бўлажак оилавий муносабат ларида ҳам акс этган ҳолда унинг

тақдирига бир умр ўз таъсирини ўтказди. Оиладаги ўғил болалар сингил ва опаларига бўлган муносабат орқали умуман аёлларга нисбатан муносабат меъёрларини ўзлаштирадидлар. Отанинг қиз фарзандларга ва онага бўлган муносабат и ўғил бола учун намуна бўлиб ҳисобланади. Худди ш-дек, онанинг отага ҳурматли муносабат и қизларнинг келажакда ўз турмуш ўртоғига бўлган муносабат и намунаси дир. Айни пайтда, шундай муносабат орқали ўғил фарзанд ҳам оиладаги ўз ўрни ва ролини англаб боради ҳамда шунга мос равишда улғаяди. Айнан шу омил ота-онанинг оилавий ҳаётдаги ва бола Ж.т.сидаги масъулиятлари қанчалик юксаклигини белгилайди. *Васила Каримова*

ЖОН – инсон ва жонзодлар билан боғлиқ маън-й-руҳий хус-ятни ифодалайдиган т., қад. қарашларга кўра, инсон ва ҳайвон вужудида (баъзи ўсимлик ҳам) яшовчи, ўлим ҳолатида танани тарк қилувчи алоҳида куч. Ж.нинг кўчиши ҳақидаги таълимотлар ҳам бор. Космоснинг умумий Ж.лиги ҳақидаги қарашлар (гилосоизм, панпсихизм) дунёвий Ж. ҳақидаги ғояларнинг асосидир (Платон, неоплатонизм). Аристотель Ж.ни тирик тананинг фаол ибтидоси сифатида талқин қилади. Динларда инсон Ж.и Худо томонидан яратилган такрорланмас, абадий маънавий ибтидо ҳисобланса, пантеистик аверроизмда эса Ж. якка маънавий субстанция сифатидаги индивидуалликдир (монопсихизм). Декарт дуалистик метафизикасида Ж. ва танани иккита мустақил субстанция сифатида фарқланади ва уларнинг ўзаро таъсири масаласини психофизик муаммо сифатида муҳокама қилинади. Ислом таълимотига кўра, фаришталарда Ж., рух бор-у, лекин тана, яъни жисм йўқ. Шу боис улар кўзга кўринмайди. Ҳайвонларда тана, Ж. бор-у, бироқ рух йўқ. Ўлимидан кейин, яъни танасидан Ж. чиқиб кетгач, ҳайвонлардан ҳеч нарса қолмайди, йўқликка учрайди. Одамда эса тана ҳам, Ж. ҳам, рух ҳам мавжуд. Кўпчилик Ж. билан руҳни бир нарса деб тушуниб келади. Ш-дек, Ж. билан рух сўзлари луғавий жиҳатдан бир-бирига яқиндир. Рух араб., Ж. форсча сўз бўлса-да, деярли ўн тўрт а.дан буён тилимизда кенг қўлланиб, ўзлашиб, кўп янги-янги маъноларни англашиб келяпти, эндиликда ўз сўзимизга айланиб кетган. Аммо улар айнан бир т.ни билдирмайди. Абу Ҳомид Ғаззолий айтишича, одамда жисмоний Ж. ва қалбий Ж. бўлади, одам вафот этгач, ундаги жисмоний Ж. тугайди, Ж.сиз жасад тупроққа айланиб кетади. Лекин одам шу билан батамом тугаб, йўқликка учрамайди. Одам жисмонан вафот этади, холос. Ундаги қалбий Ж. жасадни тарк этса-да, мангу яшаб қолаверади. Қалбий Ж. бу, юқорида тилга олганимиз, рухдир.

ЖОСУСЛИК — давлат ва жамият хавфсизлигига қарши жиноят; давлат сири ҳисобланадиган маълумотларни бошқа давлат ёки сиёсий доираларга етказиш, шу мақсадда бундай маълумотларни қўлга киритиш ёки тўплаш билан боғлиқ фаолиятни ифода этадиган т. Ж. ўта оғир жиноят ҳисобланиб, кўп мам-тларда бундай хатти-ҳаракат учун жазо белгиланган. Бу қилмишни ЎЗР фуқароси содир этса, республика суверенитети, ҳукуқий дахлсизлиги, хавфсизлиги, мудофаа салоҳияти ёки иқтисодиётига зарар етказган ҳолда

қасддан содир этилган қилмиш ҳисобланиб, у давлатга хоинлик қилиш деб баҳоланади. Бу хилдаги жиноят учун қонунчилигимизда тегишли жазо белгиланган. Чет эл разведкаси билан ҳамкорлик қилишга жалб этилган шахс, башарти, ўзига юклатилган топшириқни бажариш юзасидан ҳеч қандай ҳаракат содир этмасдан, бу ҳақда ўз ихтиёри билан ҳокимият органларига хабар берса, ўзининг жиноий фаолиятини ихтиёрий равишда тўхтатиб ва қилмиши ҳақида ҳокимият органларига маълум қилса, у жиноий жавобгарликдан озод қилинади. Агар у жиноят очилишига фаол ёрдам берса ва башарти, давлат учун келиб чиқиши мумкин бўлган оғир оқибатларнинг олди олинган бўлса, жазодан ҳам озод этилади (ЖК, 160-модда).

ЗАКОТ (араб. поклик, покланиш; садақа) — 1) мол-мулк ва даромаддан бериладиган хайр-эҳсон; 2) исломнинг бешта асосий талабларидан бири. Шариатга мувофиқ, муайян бойликка эга бўлган катта ёшдаги мусулмон киши З. беради. З. берувчининг маблағи ўзи ва қарамоғидагиларининг зарурий эҳтиёжларидан ортиқча бўлиши лозим. Бу маблағга кишининг жамғармаси, дўконда сотиладиган нарсалари, сотаман деб олиб қўйган нарсалари, бировга берган қарзи киради. У йилда бир марта берилиши шарт бўлган хайр-эҳсон (садақа) қаторига киради ва айни вақтда ибодат ҳисобланади. З. миқдори маблағларнинг 1/40 улуши (2,5%)га тенг, уни З. беролмайдиган мусулмонлар олишга ҳақли. З. аввал қариндошлар орасидаги мухтожларга, бундай қариндошлар бўлмаса, камбағал, қарздор, мусофирларга берилади. Дехқонлар ва чорвадорлардан олинадиган З. миқдори бир оз бошқачароқ белгиланган. З.нинг асл ҳикмати фақир ва мухтожларнинг ҳожатини чиқармоқдир.

ЗАМАҲШАРИЙ, Маҳмуд (1075-1143) – тўлиқ номи Абул-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад аз-Замахшарий бўлиб, тилшунослик, луғатшунослик, жуғрофия, ҳадис, фикҳ, тафсир, мантиқ, аруз фал., ахлоқ ва адабиёт соҳасида баракали ижод қилган. З.нинг “Навобиф ул-калим” (“Нозик иборалар”), “Атвоқ уз-заҳаб” (“Олтин шодалар”), “Ал-фоик фи ғариб ил-ҳадис” (“Ғариб ҳадислар ҳақида ажойиб асар”), “Мақомоти аз-Замахшарий” (“Аз-Замахшарий мақомлари”), “Ал-Кашшоф” («Қуръони Каримга ёзилган тафсир») каби рисолаларининг Ўз-н мустақилликка эришгандан сўнг алломанинг ижодий меросини ўрганишга кенг йўл очилди. Ҳозирги вақтда З. асарларидаги айрим афоризмлар М.Оқилов, “Навобиф ул-калим” (“Нозик иборалар”) рисоласи эса У.Уватов томонидан араб.дан ўзбек тилига таржима қилиниб, чоп этилган. З.нинг инсон маъ-яти ва ахлоқий қарашларининг асосини мўътазила мазҳаби ғоялари ташкил қилади. Алломанинг фикрича, «ҳар қандай мушкул иш ақл эгалари туфайли ислоҳ қилинур, чунончи еру кўк фақат ўз теграси қутблари атрофида айланур». Инсоннинг ўз хатти-ҳаракатида ақл амрига қараб иш тутиши, ақл-идрок ва тафаккурнинг ўрни, айниқса, илмни эгаллаш, таълим-тарбияга оид фикрларида яққол кўзга ташланади. «Ёки илмий бўл, ёки илмга таяниб иш тутадиган бўл, лоақал илмни тинглаб эшитадиган бўл, бироқ тўртинчиси бўлма, чунки касодга учраб ҳалок бўласан (жувонмарг бўласан)», дейди олим. З. илмнинг жамиятдаги ўрни, баркамол ва комил инсонларни тарбиялашдаги аҳамиятини очиб берган. З. рисолаларида нодонлик, жоҳиллик ва саводсизликни қаттиқ танқид қилади, уларни инсоннинг энг тубан иллатларидан ҳисоблайди. «Илмли бўлиш бир баланд тоққа чиқиш каби кўп машаққатлидир, лекин ундан тушиш осондир, жоҳиллигу нодонлик булоғи чуқур чашма мисоли бўлса-да, бироқ у кўп қийинчилигу азобларга гирифтор қилади». Донишманд инсоннинг ҳалол меҳнат қилиб, шунинг эвазига кун кўриши лозимлигини уқтиради. Унинг замондоши — машҳур шоир Рашидуддин ал-Ватвот «хатто ўзига зарар бўлса-да, у доимо адолат юзасидан иш тутар эди», деб айтган эди. З. тилшунос сифатида, нутқ мад-ти ва ўзаро

муомала қоидасига катта эътибор беради. Унинг одамларга қўйган биринчи талаби кўп сўзламасликдир, зероки, маҳмадонагарчилик ўзгаларга ёқмайди. 3. тўғрилиқ ва покликни улуғлайди, уларни инсоннинг энг яхши фазилатлари сирасига киритади. У Муҳаммад алайҳиссаломни дунёдаги энг тўғри ва пок инсон деб, кишиларни Аллоҳга ва унга иймон келтиришга ундайди. Ҳалоллик ва поклик инсон хулқини безашини айтиб, улар инсонни камолат сари етаклаши, «ҳалол, покиза киши доимо хотиржам ва тинчликда бўлиши, бировга хиёнат ёмонлик қиладиган киши эса ҳалокатга гирифтор»лигини таъкидлайди. 3. саёхатларда кўп бўлиб, ўзга мам-тларни кезган, яхшию ёмонни кўриб, дўсту душманни ажрата билган. Ш.у. мутафаккир ҳақиқий содиқ дўстни юксак кадрлаган. «Огоҳ бўлингизки, — деб таъкидлайди у, — карим ва ҳурматли, вафодор одамни йўқотиш эр кишига вафотдан ҳам оғирроқдир». Унинг «Навобиғ ул-калим» рисоласида илм ҳунар эгаллаш, гўзал фазилатли хулқ-одобли, баркамол инсонни тарбиялаш тўғрисидаги фикрлар кўп. У инсондаги салбий иллатларни қоралади. Олимнинг фикрича, одамнинг ботинию зоҳири, дилию тили бир бўлиши керак, шундагина у сахий ва салим бўлади. «Одамлар ичидаги энг ярамаси ҳасисидир, уларнинг ичидаги энг ялқови—пасткашидир», «Такаббурлик ҳеч бир кимсанинг кадр-қиммати ва улуғворлигини зиёда қилмайди, у бор-йўғи довул ичидаги шамолдан б. нарса эмас»,—дейди мутафаккир. Айниқса, 3. нопок, гердайган, билимсиз такаббур одамларни танқид остига олади. «Эзгулик, хайрли ишларга астойдил кириш, уларни пайсалга солиб, кейин қиларман, деган ўйлардан воз кеч, шайтон йўлдан урадиган шошма-шошарлик билан эмас, тафаккур ва идрок билан иш тут», — деб уларни савоб ва солиҳ ишларни қилишга ундайди.

ЗАМОНАВИЙЛИК – муайян замон ўзгаришлари ва давр даъватини, тараққиёт талабларининг мазмун-моҳиятини чуқур ҳис этиб яшаш; ҳаётда ҳар томонлама ўткир ва долзарб аҳамият касб этаётган масалалар, даврнинг ўзи кун тартибига кескин қилиб қўяётган янги вазифаларни бажариш борасидаги ҳозиржавобликни англатадиган т. Ушбу т.нинг мазмун-моҳияти Президент Ислом Каримовнинг асарлари, айниқса “Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш” (Т., Ўзбекистон, 2009.) номли рисоласида ҳар томонлама далил ва мисоллар билан очиб берилган. Ушбу асарда таъкидлангани каби, **“Бугун биз янги ҳаёт, ҳуқуқий демократик давлат барпо этаётган эканмиз, замоннинг ўзи жамиятимизда хануз сақланиб келаётган, умрини ўтаб бўлган баъзи қарашларни тубдан ўзгартиришга, давр билан ҳамнафас бўлиб, янгича фикрлашга даъват этаётганини, ўйлайманки, барчамиз яхши англаймиз”** (22-бет.). Ушбу т. бугунги авлоднинг ўзи бошидан кечираётган аниқ тарихий вақт кесими билан ҳамнафас, ҳамфикр эканини, ўзини ўтмиш, бугунги кун ва қолаверса, келажак олдида масъуллигини англаши, замонавий ҳодисаларни аниқ тасаввур қила олиш қобилиятини ифодалайди. Замоннинг барча талабларини чуқур ҳис этиш, яъни тарихни яхши билиш ва ҳис этиш, бугунги кун хус-ятларини теран англаш ва фаол бўлиш, келажакни яхши тасаввур этиш ва аниқ мақсадга эга бўлиш – буларнинг барчаси шахс маъ-ятининг муҳим кўрсаткичларидир. Демак, айнан шундай салоҳиятга эга бўлган кишиларгина

замонавий тафаккурга эга бўлиши ва ўз келажагига чуқур ишонч билан қарай олиши мумкин.

ЗАРАР (араб. ёмон таъсир ёки зиён, шикаст, захмат) – бир шахсга ёки давлатга, жамиятга, жамоага ва б.га иккинчи шахс томонидан етказиладиган зиённи англатувчи т. З. икки хил тарзда етказилиши мумкин: моддий ва маън-й. Моддий З. – мол-мулкка етказилган зиён бўлса, маънавий З. эса – шахснинг ҳаёти ва соғлиғига, обрўсига путур етказишдир. Шахсга етказилган маънавий З. унинг жамиятдаги мавқеи, жамоатчилик ўртасидаги обруйи, хурмат-эътиборига салбий таъсир этади. Кек сақлайдиган, фақат ўч олиш нияти билан яшайдиган дили қора, ҳамиша қалбида бошқаларга З. етказишни ўйлайдиган кишилар охир-оқибат бундай ҳодисаларнинг сабабчисидир. Бошқаларга З. етказадиган кишилар қалби пок, оққўнгил инсоннинг қўйнига кириб олиб, сўнгра уларга З. етказишга ҳаракат қилишади. Эл назарига тушган бообрў одамга ҳасад қилиб, унга З. етказишга интиладиган киши нодонни эслатади. Бунда улар ўзларига ифвогарликни қурол қилиб олишади. Ифвогарлар ҳамма ерда ва ҳар қандай вазиятда ўзгаларга зиён етказишга ҳаракат қилишади. Яхшиликни ёмонликдан ажрата олмайдиган кишиларнинг фойдасидан кўра З.и кўпроқдир. Билимли, тарбияли киши бошқаларга З. етказмайди. Чунки улар яхшилик ва ёмонликни фарқлай билишади. Ҳар қандай З.ли ишни кўра била туриб, унинг олдини олиш ўрнига, уни қўллаб-қувватлаб турадиганлар жамият учун энг З.ли кишилардир. Оқил киши нодон билан вақтини бекорга ўтказмайди, чунки нодоннинг иши ҳам, сўзи ҳам З.ли эканини яхши билади.

ЗАРАРЛИ ОДАТЛАР — шахс ёки бутун бир миллат, жамиятга тегишли маън-й, мад-й, моддий ўзаро муносабат лар, дунёқараш ва ҳ.к. н.назаридан ғайриинсоний ёки ғайриодатий деб билинадиган хус-ятларни ифодаловчи т. З.о. инсоннинг маъ-ят талабларини яхши англамагани, маънавий тамойилларга риоя қилмагани, нотўғри тарбиялангани оқибатида келиб чиқади. Инсон билим олар экан, ўрганган билимларининг бир қисми бутун ҳаёти давомида унинг доимий амалий кўникмаларига айлана боради. Шунга кўра, З.о. инсон ҳаётининг хоҳлаган вақтида шаклланишини кузатиш мумкин. Бироқ инсон умри болалик ва ўсмирлик, ёшлик, ўрта ёшлик ва кексаликдан иборат тўрт қисмга бўлиниб (Фаробий, Юсуф Хос Ҳожиб, Навоий), унинг биринчи икки қисмида кўникмаларнинг ҳосил бўлиши кўпроқ жисмоний ва камроқ ақлий характерга эга бўлади. Учинчи ва тўртинчи қисмида эса кўпроқ ақлий ва камроқ жисмоний моҳият касб этади. Шунга қарамай, инсон онгининг фаоллашуви З.о.нинг йўқолиши ёки аксинча, мукаммаллашувини келтириб чиқаради. Шу жиҳатга кўра, инсон умрининг дастлабки икки қисмида унинг тарбиясига катта аҳамият қаратилади. Муайян шахсга тегишли З.о. индивидуал ёки ижтимоий тарзда намоён бўлиши мумкин. Бунда шахснинг З.о.и унинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни билан боғлиқ бўлади. Мас., шахснинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни паст даражада бўлса, лоқайдлик, дангасалик, ўғирлик каби З.о. индивидуал хус-ятга эга бўлади, аксинча, баланд даражада бўлса, З.о.нинг ижтимоий характер касб этишига олиб келиши мумкин. Ана шу жиҳатларига кўра, З.о. миллий,

ижтимоий , минтақавий ёки умуминсоний кўринишга эга бўлади. 3.о.нинг шаклланишига турли омиллар сабаб бўлади, бироқ унинг ижтимоий даражада илдиз отишида инсоннинг иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий, мад-й, маън-й-руҳий мавқеи муҳим ўрин тутди. Ш-дек, 3.о. жинс, ирқ, табиат, анъаналарга муносабат ларда ҳам намоён бўлиши мумкин. Мас., “Авесто”да сув, тупроқ, ҳавони ифлослантириш, ҳайвонларни қириш, ўсимликларни йўқ қилиш зарарлиги қайд этилган. 3.о. баъзан жамият тараққиётига, инсоний муносабат ларга салбий таъсир кўрсатадиган хатти-ҳаракатлар, кўникмалар мажмуи тарзида ҳам намоён бўлади. Мас., маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик, ҳурматсизлик, лоқайдлик, бепарволик, гиёҳвандлик, мансабпарастлик, манманлик, чекиш, спиртли ичимликлар истеъмол қилиш, қонунларга риоя этмаслик кабилар айнан 3.о.лар ҳисобланади. Ҳасад ва бахиллик, кўролмаслик туфайли олис ва яқин тарихимизда не-не буюк зотлар азоб-уқубатларни бошдан кечиргани, соғлиғи, ҳатто ҳаётидан жудо бўлганини аччиқ мисолларда кўриш мумкин. Одамзод ва жамият ҳаётида оғир асоратлар қолдирадиган ҳасад туйғуси, авваламбор, бошқаларни кўролмаслик, инсоннинг ютуғидан қувониш ўрнига қандайдир куйиниш, ичиқоралик каби 3.о.лар инсонийликка мутлақо зид бўлган жирканч одат сифатида характерланади. Бундай 3.о.ларга қарши курашиш учун ҳар бир фуқаро тафаккурида юксак маънавий фазилатларни шакллантириш лозим. Бугунги мураккаб ва шиддат билан ривожланиб бораётган даврда 3.о.ларни атрофлича таҳлил қилиш ва баҳолаш, уларнинг аҳолига таъсирини ўрганиш миллий манфаатларимиз ва қадриятларимизга, ҳаёт тарзимизга зид бўлган томонларини очиқ бериш, фуқароларимиз қалбида миллий тафаккур ва соғлом дунёқараш асосларини мустаҳкамлаш алоҳида аҳамият касб этади. Фақат ана шундай асосда ёшларни ўз фикрига эга, турли маънавий хуружларга қарши собит тура олишга қодир, мустаҳкам иродали ва ватанпарвар инсонлар этиб тарбиялашга эришиш мумкин. *Ибодулло Эргашев, Фазлиддин Равшанов*

ЗАРАРЛИ ТАЪСИРЛАР – жамият, миллат, давлат тараққиётини, инсонлар фаолияти, онги ва тафаккурини издан чиқаришга қаратилган уринишлар, хатти-ҳаракатлар мажмуини ифодалайдиган т. 3.т.нинг замонавий услублари: маънавий таҳдид, ахборот майдонларини эгаллаб олиш, мафкуравий хуруж, бузғунчилик ҳаракатларини қўллаш орқали келажакка ишончсизлик уйғотишга, давлат сиёсатини обрўсизлантиришга, одамларнинг ўзини Ватан, миллат ҳимоясидан четга тортишга ҳаракат қилиш ва ш.к. 3.т. ўтказишни мақсад қилиб олган ёвуз кучлар бирор хусусий мисолни умумлаштириш, ёлғонни ҳақиқатга ўхшатиб тасвирлаш, кичик хатолардан катта муаммолар мавжудлигини кўрсатиш, ёлғонни такрорлайвериш, шахсий манфаатларни биринчи ўринга қўйиш, ҳокимиятни халққа ёмон кўрсатиш, миллат душманларига раҳмдиллик, ҳамфикрлик туйғуларини уйғотиш, ростни ёлғонга айланттиришга ҳаракат қилади. Муайян давлат, жамият ёки ҳудуд н.назаридан, аввало, икки хил, яъни ички ва ташқи 3.т.ни ажратиш мумкин. Уларнинг объектив ва субъектив, тарихий(анъанавий) ва замонавий, ижтимоий , иқт-й, сиёсий, маън-й, мафкуравий шакллари ҳам бор. Ҳозирги даврда минтақавий, глобал, техноген 3.т. мавжудлиги, уларнинг оқибати тўғрисида хилма-хил фикр

ва қарашлар баён қилинмоқда. З.т.нинг маънавий соҳадаги оқибати ва уларнинг олдини олиш, уларга нисбатан иммунитет ҳосил қилиш масалаларига Президентимизнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида алоҳида аҳамият қаратилган. Зеро, ҳар қандай жамият бундай маккор кучларнинг таъсирини енгиши учун ўзида огоҳлик, мафкуравий хавфсизлик, ватанпарварлик, умуммиллий бирлик каби ижтимоий сифатларга эга бўлиши лозимлиги тарихий заруратдир. *А.Ўтамуродов, Ф.Равшанов*

ЗАРАРЛИ ҒОЯЛАР – ҳар қандай инсон халқ, жамият, давлатнинг туб манфаатларига зид бўлган, уларни тараққиётдан қайтариб, ўз измига солиш мақсадида четдан тазйиқ йўли билан киритиладиган бегона ғоялар йиғиндиси. З.ғ. жамият таназзулига сабаб бўлади, ғайриинсоний мақсадларга хизмат қилади. З.ғ., моҳиятан, ёвуз кучлар фаолияти ҳамда ҳукмронлигини ифодалайди. Бундай ғояларга ирқчилик, фашизм, терроризм, мустамлакачилик мисол бўлади. Бундай ғоялар инсоният тарихида ўта салбий роль ўйнаган, лекин ҳозирги кунда ҳам мавжуд. З.ғ. инсон табиатига зид бўлиб, уни салбий томонга ўзгартиради, унда носоғлом турмуш тарзини шакллантиради, унинг дунёқарашида қарамлик, тобелик, мутелик муҳитини шакллантиради. Миллий тафаккур тарзини ўз негизларидан бегоналаштиради, ёт урф-о. ва анъаналарни тарғиб қилади, уларнинг кириб келишига муҳит яратади, мам-тни, халқни ўз миллий кадриятларидан, охир-оқибат ўз тар-т йўлидан четлаштиради, жамиятда миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенгликка раҳна солиб, парокандаликка олиб келади. Шу маънода, З.ғ.га нисбатан маънавий иммунитетни шакллантириш ва мустаҳкамлаш – маъ-яти бой, эркин фикрловчи, фаол ёш авлод тарбиясининг муҳим йўналишидир. Бугунги кунда инсон маъ-ятига, халқимизнинг турмуш тарзига, руҳиятига нисбатан қилинаётган ғоявий хуружларнинг усуллари тобора фаоллашиб бораётганини айтиб ўтиш жоиз. З.ғ.ни турли кинофильмлар, ТВ кўрсатувлари ва радио эшиттиришлари шаклида, газета-журналлар, интернет тармоғи ва б. йўналишларда узлуксиз равишда тикиштириб, миллий кадриятларни барбод этишга, одамларни сохта ғояларнинг таъсири остига олишга мунтазам ҳаракат қилинаётгани сабабли маънавий тарбия ва ғоявий ишларини тизимли равишда, мунтазам олиб бориш зарур.

ЗАРДУШТИЙЛИК (оташпарастлик, зороастризм) – мил.ав. VIII-VII а. куйи Амударё ҳудудлари ва Марғиёнада вужудга келган яккахудоликни тарғиб этадиган дин. З. Зардушт томонидан ислоҳ қилиниб, такомиллаштирилди. З. таълимоти мил. ав. VII а.да Арйшайона давлатининг инқирозга юз тутган даврида вужудга келди. Бу даврда турли худоларга сажда қилувчи қабилалар ўртасидаги зиддиятлар парчаланиб кетаётган жамият (давлат)нинг ички қарама-қаршилигини янада кучайтиришга олиб келган. Мам-т инқирозининг олдини олиш учун қабилалар ўртасидаги зиддиятларга барҳам бериб, умумий манфаатлар муштараклигини тарғиб қилувчи муайян мақсадга қаратилган изчил ғоялар яратиш зарурати пайдо бўлган. Бундай таълимот, биринчидан,

жамиятнинг ижтимоий барқарорлигини сақлаб қолиш учун хизмат қилиши, иккинчидан, уруғ ва қабила динларидан устун турувчи ҳамда барча уруғ ва қабилалар манфаатларига мос келадиган эътиқод шаклини яратиши, учинчидан, ҳар қандай қонли уруш ва хунрезликларга қарши халқларни осойишталикка чақириши, тўртинчидан, давлат чегараларидан ташқари кўчманчи чорвадор қабилалар ҳужумига қарши мам-т ичкарасидаги кучларни жипшлаштирувчи ғоялар тизимини шакллантириши ва бундай ғоялар тизими ўз даврининг сиёсий мафкурасидан бошқа нарса бўлиши лозим эди. Қабилалар ўртасида муштарак манфаатларни шакллантириш учун қабилаларнинг умумий эътиқодини вужудга келтириш зарур эди. Қабилалар орасидаги зиддиятларнинг туб сабабчиси кўпхудолик эканини тушуниб етган Зардушт одамлар бутун оламнинг қудратли ҳукмдори, жаҳоний ақл (соҳиби) Ахура Маздагагина итоат этиши лозим, деган қарорга келган. Зардушт одамларни Ахура Маздага сажда қилишга чақириб, инсоният маъ-яти тарихида янги босқични бошлаб берди. Биринчидан, у кўпхудоликка (политеизм) қарама-қарши якка худоликка (монотеизм), яъни диний эътиқоднинг юқори босқичига қадам қўйган эди. Иккинчидан, илгари одамлар худоларга уларнинг қаҳри, даҳшатли вайрон қилувчи қудратлари олдида ожиз бўлиб, кўрқув даҳшати остида сиғинишган бўлса, эндиликда эса 3. одамларни қалби меҳр-шафқат билан тўлган, яхшилик томон ундовчи, уларнинг ўлиmidан кейин мангу фаровон ҳаёт билан таъминлай оладиган тангри – Ахура Маздага ибодат қилишга чақирди. 3. диний эътиқодда дуализмни (икки худолик) эмас, яккахудоликни (монотеизм) тарғиб қилган. 3. таълимотига кўра, дунё – ёруғлик ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик, ҳаёт ва ўлим, ёлғончилик ва ростгўйлик, ваҳшийлик ва эзгулик, жоҳиллик ва шафқатлилик, аҳмоқлик ва ақллилик, пастлик ва баландлик, олов ва сув, иссиқлик ва совуқлик каби қарши кучлар ўртасида кечадиган аёвсиз кураш майдони сифатида тасаввур қилинади. Оламдаги барча яхшилик, эзгулик, ёруғлик кучларини Ахура Мазда яратади ва бошқаради. Ёмонлик, тубанлик, ёлғончилик ва ҳ.к. кучларнинг ижодкори ва унинг бошқарувчиси қилиб эса Анхра Манйу тушунилади. Ахура Мазда ўзининг олтита ёрдамчиси билан барча ёруғ оламини бошқаради. Бу “мангу яшашга молик муқаддас руҳлар” Ахура Мазда раҳнамолигида мавжудликнинг турли соҳаларини ўзида мужассам этади. Ҳаёт деб аталувчи барча нарсалар: инсонлар, чорва, олов, ер, осмон, сув ва наботот (ўсимликлар) дунёсига ҳомийлик қиладилар. Муқаддас руҳлар (“Авесто” битикларида Амеша Спента дейилади) жами олтита бўлиб, улар Муқаддас руҳ Спента Манйу ёрдамида вужудга келтирилади: 1) Воху Ману – эзгу фикр; 2) Аша Вахишта – энг олий ҳақиқат; 3) Спента – муқаддас эътиқод, диёнатга содиқлик (иймон); 4) Хишатра-Варйа – ҳукмронлик хоҳиши; 5) Ҳарватат – яхлитлик; 6) Амеретат – мангулик; Ахура Мазда билан жами еттита. “Еттита ҳамфикрлар, Еттита ҳамризолар, Еттита ҳамкор ҳукмдор, Фикр ва сўз эгалари, Ҳаммасининг ташвиши бир. Ҳаммаси ҳам бир уруғдан, Ахура Мазда исмли Яратгувчи сарбондан” (Авеста. 19-яшт. Гимн Хварно. Душанбе, 1990, 129-бет. Тоҳир Карим таржимаси). 3. таълимотида Анхра Манйу – барча ёмонлик, зулмат кучларининг тимсоли сифатида тасвирланади, бу кучлар жин, шайтон, иблис, алвасти, жодугар, дев, аждаҳо, илон ва ҳ.к.ни яратадилар ва улар

ёрдамида одамлар қалбига кўрқув, даҳшат уруғларини сочиб, ўзларига тобе қилишга уринадилар. Бушйаста – одамларда ялқовлик, дангасаликни кучайтирувчи, одамлар эрта билан турмоқчи бўлганида ўзининг узун қўллари билан бошини ёстикқа босиб яна уйқуга элтувчи иблис қиёфасидаги дев. Гандарва – дарёлар, кўллар, денгиз сувларини бошқарувчи, сув тўфонлари ва тошқинлари, кема ҳалокатларини, Амударёда дагишларни келтириб чиқарувчи қудратли, гавдали, кўрқинчли кўринишдаги, қип-қизил кўзи билан одамлар қалбига даҳшат солувчи иблис қиёфали дев. Мозон девлари узок шимол томонда, мангу қаҳратон совуқ ҳукмрон бўлган, олис Урал тоғлари орқасида макон тутган, одамлар ҳаётига аралашиб турадиган, уларнинг тақдирларига таъсир кўрсатувчи девлар ва ҳ.к. Одамлар бу икки қудрат ўртасидаги чегарада ҳаёт кечирадилар. Ахура Мазда ўз ёрдамчилари, маъбуд ва маъбудалари, хур фаришталари билан етти қават осмонни ўзларига маскан тутадилар. Анхра Манийу эса ўз салафлари билан етти қават ер тагини ўзларига маскан тутадилар. Бу икки ҳукмдор салтанатларининг чегаралари ер юзасидан, одамлар қалбидан ўтказилади. Одамларга бу икки қудратдан бирини танлаш имконияти яратилади. Агар киши, кўпроқ шу бугунги кун ташвиши билан қорин ғамидан нарисини ўйлай олмайдиган, шахсий ғаразли манфаат йўлида ёлғончиликдан ҳазар қилмаса, ўлганидан кейин нариги дунёга ишонмаса, бундайлар, албатта, Аҳриман таъсирига учраган одамлар ҳисобланган. Аксинча, бу дунё одамларга синов учун берилганига, ҳақиқий ҳаёт ўлгандан кейин, чинвот(қил кўприк)дан кейин бошланишига ишонса, нариги дунёнинг абадий фароғат умр кечирадиган жаннатига интилса, бу дунёда Ахура Мазданинг йўлидан бориши, унга амал қилиши, фақат эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амалларга риоя қилиб яшаши зарур бўлади. Ахура Мазда одамларга тўғри йўлни кўрсатиш учун одамлар орасидан энг сарасини Зардуштни ўзига элчи қилиб танлайди. Зардуштга эзгу фикр ва эзгу сўз тайёр ҳолда дунёвий қудратли ақл – Ахура Маздadan юборилади. Бу юборилган эзгу фикр ва эзгу сўзга сидқидилдан ёндашиб, уларга амал қилиш одамларга вазифа қилиб юклатилади. Анхра Манийу эса Мазда йўлидан одамларни қайтариш учун инсонлар ичидан бирини танлаб, энг буюк қобилият ато этади. Бу танлаган одами Друғванд (Авестода Друж) бўлиб, у ёлғончиликда, бекбурдликда, муболаға, ваҳимали гапларни қиёмига етказиб одамлар қалбига даҳшат уруғини сочишда устаси фаранг бўлиб, 3. таълимотига қарши ташвиқот ишларини олиб боради. Зардушт ўз таълимотида (Авестонинг готлар қисмида) чорвачиликка асосланган турмуш тарзига нисбатан ўтроқ дехқончилик турмуш тарзини қарама-қарши қўйиб, кўчманчи чорвачиликка асосланган ҳаёт тарзига барча ёвузликларнинг манбаси деб қарайди. Ўз жамиятининг фуқароларини чўл халқлари яшаш тарзида кўпроқ Аҳриман иродаси қонунлаштирилганидан огоҳ бўлишга чақиради. 3.да оловга сиғиниш алоҳида аҳамият касб этади. Олов улар учун муқаддас ҳисобланиб, барча ёруғлик, тозалик, эзгуликнинг манбаси сифатида қаралган. Улар Ахура Мазданинг қалби қуёши нуридан чиқарилган (олинган) оловнигина муқаддас ҳисоблаганлар. Олов манбаларини иккита: биринчиси – Қуёш, иккинчиси –Ер ости (жаҳаннам), деб тушунганлар. Қуёш нуридан олинган оловга яратувчилик, гуноҳлардан тозаловчи, меҳр ёлқини

манбаси сифатида, ер қаъридан чиққан оловга эса вулқон, қора булутдан чиққан момақалдиروق, йилдирим (яшин) кўринишидаги одамлар, ҳайвонлар ва наботот оламига қирғин келтирувчи сифатида қараганлар. Ш.у. ҳам йилнинг ўзини ҳам Ормузд даври (яъни Наврўздан то Меҳржон байрамигача) ва Ахриман даврига Меҳржон байрамидан (21 сентябрдан) Наврўз айёми (21 март) гача вақтларга бўлиб тасаввур қилганлар. З. таълимотида кишилиқ жамияти жами 12 минг йил умр кўриши келтирилган. Бу даврлар: Ахура Мазда (олтин) даври қаюмарс (Говмард, Гоптшоҳ)дан бошланади. Йима Вивахванд ҳукмронлигининг охириги йилларигача давом этган. Ормузд даврида ижтимоий адолат тўла тикланган замонлар бўлиб, бу даврда одамлар туғилади, лекин ўлим бўлмайди, деб ҳисобланади. Мазкур давр Йима Вивахванд (Жамшид) кибр-ҳавога берилиб, ўзини Тангри ўрнига кўйиб, одамлар унга сажда қилишини ва сигир гўштини ейишини буюрганидан кейин Ахриман таъсирига мубтало бўлгунча давом этади. Ахура Мазда Жамшидни абадий умр кўриш ҳуқуқидан маҳрум қилади. Ахриман даври тўла адолатсизликлар авж олган давр бўлиб, у ҳам Ахура Мазда даврига тенг уч минг йил давом этади. З. замонидан бошлаб Ахура Мазда ва Ахриман ўртасида ҳаёт-мамот кураши даври бошланиб, у ҳам уч минг йил давом этади. Зардушт ўлимидан сўнг уч минг йил ўтганидан кейин фаровонлик (Ахура Мазда) даври бошланиб, бу давр яна уч минг йил давом этиши башорат қилинади ва ҳ.к. З.да ер, сув, ҳаво, олов мавжудликнинг тўртта асоси сифатида улуғланади. Бу таълимот юнон содда материалистлари (Фалес, Анаксимен, Анаксимандр, Гераклит)нинг фал-й таълимотларига чуқур таъсир қилганини кўриш мумкин. Ш-дек, Ахура Мазда (дунёвий ақл) рух образида Сукрот ва Афлотун фал.сига, Арасту фал.сидаги борлиқнинг тўрт асоси (ер, сув, ҳаво, олов) тўғрисидаги таълимотнинг шаклланишига ҳам З. ғояларининг катта таъсирини сезиш мумкин. Монийлик, митраизм, маздакийлик таълимотлари З.нинг ғоявий меросхўрлари ҳисобланади. Аршакийлар ва Сосонийлар подшоликлари даврида З. яна давлат дини даражасига кўтарилди. Араблар Эрон ва Ў.О.ни босиб олганларидан сўнг энг фидойи зардуштийлар иккинчи марта (биринчисида Искандар Зулқарнайндан қочиб) Ҳиндистонда паноҳ топдилар. Ҳиндистоннинг Бомбей шаҳри атрофида ва Гужарат штатида ҳозир ҳам 250-300 минг кишидан иборат Зардуштийлар қавми истиқомат қилади. Эроннинг жанубий тоғлари орасидаги дараларда ҳам кўп минг кишилиқ Зардуштийлар қавми бор. З. таълимоти ўзидан кейинги янада ривожланган миллий-минтақавий, жаҳон динлари бўлган яҳудийлик, буддавийлик, христианлик ва ислом эътиқодининг шаклланишида катта аҳамият касб этди. Хус-н, ҳалол, ҳаром, гуноҳ, савоб, жаннат, дўзах, хур, фаришта, иблис, шайтон, дев, етти қават осмон, етти қават ер, етти иқлим, дунёвий ақл, дунёвий рух, қиёмат, охир замон, қил кўприк, (чинвот), охириги ҳукм ва б. бир қатор т. ва образлар дастлаб З. китоби “Авесто”да ишлаб чиқилган эди. *Т.Каримов, М.Сафарбоев*

ЗЕХН (араб. идрок, фаҳм, хотира) – шахснинг нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларни тушуниш қобилияти. З. шахслараро муносабат ларда ўзгаларнинг ҳолати ва муносабат ини тез ва тўғри пайқаб олиш хус-яти ҳам бўлиб, бошқа

шахс томонидан амалга ошириладиган хатти-ҳаракат шаклини олдиндан кўра олиш малакасини англатади. 3. алоҳида шахснинг имкониятлари ва қобилиятларининг яхлит тизимидир. Бундай тизим сифатида 3. инсоннинг кузатувчанлигини, ўзгалар фикри ва ҳиссиётларини мос тарзда акс эттиришни ҳамда шу ҳолатга мувофиқ жавоб бера олиш малакасини назарда тутди. 3. тафаккур фаоллигида, нутқ равонлигида, турли одамлар ҳақида тўпланган бой тажрибада намоён бўлади. Шу маънода, тез тушуна оладиган, ақлли, доно кишилар 3.и ўткир инсонлар ҳисобланади.

ЗИЁЛИ – маънавий баркамол инсон, илмли, ўқимишли, маърифатли шахс маъноларини англатувчи т. Баъзида кундалик ҳаётда 3.га нисбатан “интеллигент” ибораси қўлланади. Бунда кўпроқ ўша шахснинг билим доираси, тафаккури, қолаверса, мад-й даражаси назарда тутилади. Зеро, «интеллигент» атамаси «интеллект», яъни ақл билан боғлиқ ва демакки, аслида ўзбекларнинг «оқил», «ақл эгаси» деган сўзлари билан маънодош. Халқимиз тарихида 3., маърифатли кишилар кўп бўлганини яхши биламиз. Улар ўртасида ўқитувчи ва мураббийлар, устозларнинг ўрни ва аҳамияти катта. Юртбошимиз алоҳида таъкидлагани каби: **“Биз юртимизда янги авлод, янги тафаккур соҳибларини тарбиялашдек масъулиятли вазифани адо этишда биринчи галда ана шу машаққатли касб эгаларига суянамиз ва таянамиз, эртага ўрнимизга келадиган ёшларнинг маънавий дунёсини шакллантиришда уларнинг хизмати нақадар беқиёс эканини ўзимизга яхши тасаввур қиламиз. Бу ёруғ оламда ҳар бир одам ўзининг меҳрибон ота-онасига, устоз ва муаллимларга нисбатан ҳамиша миннатдорлик туйғуси билан яшайди. Инсон ўз умри давомида қандай ютуқ ва натижаларга эришмасин, қаерда, қандай лавозимда ишламасин, мактаб даргоҳида олган таълим-тарбияси унинг етуқ шахс ва малакали мутахассис бўлиб шаклланишида улкан аҳамиятга эга экани шубҳасиз”** (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 130-б.). Чинакам 3. фақат ақл ва билим эмас, қалб ва маъ-ят эгаси ҳам бўлмоғи зарур. Умуман олганда, 3. деганда, инсонга, айниқса, ёшларга ҳар томонлама ижобий таъсир кўрсатувчи шахслар тушунилиб, улар турли соҳаларга мансуб бўлишлари мумкин. Кўпинча, ҳаётда таълим-тарбия, илм-фан, соғлиқни сақлаш, давлат хизмати тизимларида фаолият кўрсатаётган фуқаролар ҳам 3. сифатида тушунилади. Ш-дек, 3. шахсга нисбатан тарихда ўзига хос талаблар мавжуд бўлган. У оқил, доно ва маърифатли бўлсагина, бутун вужуди, хатти-ҳаракати, ижодий фаолияти билан зиё ва эзгулик тарата олсагина, 3. деб аталади. 3. инсонлар, ўқитувчи ва мураббийлар, маър-й ва маънавий масалалар бўйича масъул ходимлар, илм-фан мутахассисларининг ўз вақтида бераётган амалий ёрдамлари, тўғри ва ўринли маслаҳатлари туфайли мам-тимизда тинчлик ва осойишталик, ўзаро меҳр-оқибат туйғулари кучайиб бормоқда. Айниқса, ёшларнинг мустақил ҳаётга кириб бориши ва жамиятдан ўзига муносиб ўрин топишида 3.лар фаолиятининг аҳамияти катта бўлмоқда.

А.Шеров, К.Алиева

ЗИЁЛИ МАСЪУЛИЯТИ – инсоннинг юксак маънавий талабларга мос хус-яти, миллий ва умуминсоний қадриятлар, фазилатлар, билимларни мужассамлаштирган маърифатли одамнинг ўз соҳаси, оиласи, жамоаси, халқи, Ватани, миллати олдидаги бурчини англаши, ўз ҳаёти ва фаолиятини шу бурчни адо этишга оғишмай сафарбар этишини англатувчи т. З.м. инсонда эзгу мақсадларга сафарбарлик ҳиссини пайдо қилади. Барча замонларда З.м.ни сезиш жамиятнинг рив-ши, илм-фан тараққиётига катта таъсир кўрсатгани шубҳасиз. Бугунги кунда ҳам аҳоли, айниқса, ёш авлод қалби ва онгида Юрт тинчлиги, Ватан равнақи, Халқ фаровонлиги ғояларига садоқат уйғотишда З.м.ни ошириш билан боғлиқ масала ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмоқда. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида таъкидлангани каби, “...униб-ўсиб келаётган ёшларни ҳаёт синовларига бардошли этиб тайёрлаш бизнинг ота-она, устоз-мураббий, раҳбар-раҳнамо сифатидаги, шу муқаддас юрт фуқароси сифатидаги муқаддас бурчимиздир. Бу борадаги энг долзарб вазифамиз — юқорида зикр этилган барча жараёнларнинг илмий-назарий асосларини, уларнинг янги қирраларини мукамал очиб бериш, ўқувчиларимиз, талабаларимизга, кенг жамоатчиликка содда, лўнда қилиб тушунтириб бориш ва уларни бугунги замон талабларига жавоб берадиган жамият қурилишининг фаол бунёдкорларига айлантиришдан иборат” (124-бет.). Бугунги кунда янгича қадриятлар ва демократик тамойиллар моҳиятига, ўз турмуш ва тафаккур тарзимизга мос, мам-тимизда барпо этилаётган эркин фуқаролик жамияти талабларига жавоб берадиган муносабат ларнинг асосий мезонларидан бирига айланиши даркор. Айниқса, бугунги мураккаб жараёнларни, турли бегона ғоя ва бузғунчи мафкуралар таҳдидини ҳар жиҳатдан атрофлича таҳлил қилиш ва баҳолаш, уларнинг устувор йўналишларини, кимга ва нимага қарши қаратилганини аниқлаш, аҳоли турли қатламларига таъсирини ўрганиш, миллий манфаатларимиз, ҳаёт тарзимизга зид бўлган хуружларнинг моҳиятини очиб бериш, фуқароларимиз қалбида миллий тафаккур ва соғлом дунёқараш асосларини мустаҳкамлаш билан боғлиқ вазифалар бугунги З.м.ни белгиловчи асосий омиллардир. Бу эса фуқароларимизни ўз мустақил фикрига эга, турли маънавий хуружларга қарши собит тура олишга қодир бўлган, иродали, фидойи ва ватанпарвар инсонлар этиб тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. *К.Алиева, А.Шероф*

ЗИНО (араб. бузуқлик, фаҳш, бевафолик) — эркак ва аёлнинг никоҳсиз жинсий алоқада бўлишини англатадиган т. бўлиб, катта гуноҳ ҳисобланади. З. жамият ва одамлар маъ-ятини бузадиган салбий ҳодиса сифатида қаралади. У халқимиз маън-ятига ёт иллат бўлиб, маънавий меросимиз, анъана ва урф-о.ларимизда қаттиқ қораланади.

ЗОЛИМ – зулм қилувчи киши, жаҳолат йўлида зўрлик ва зулмни одат қилиб олган шахсга нисбатан қўлланадиган атама. Инсоният тарихида З.лар доимо қораланган, адабиёт ва санъатда уларнинг тимсоли сифатида кўплаб образлар яратилган. З.лик нафақат ўзгаларга, балки З.нинг ўзига нисбатан ҳам

муносабат ни англатади. “Билмаганни сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига З.” деган мақол бежиз айтилмаган. “Авесто” китобидаги зулмат ва зулм худоси Ахриман, номини абадий қолдириш илинжида Рим шахрини ёқиб юборган император Нерон ана шундай З. кишилар тимсолидир. Инсоният тарихида рўй берган кўплаб қирғинбарот урушлар, босқинчиликлар, турли халқлар ва мам-тларни истибдодга, азоб-уқубатга солган истилолар З.лик оқибатидир. Бугунги кунда террорчилик, одам савдоси, маън-й-мафкуравий таҳдид ва хуружларга сабаб бўлаётганларни ҳам З.лар дейиш мумкин.

ЗУККО (араб. ақлли, зеҳни ўткир; идрокли, донишманд) – донолик, ақллиликни ифодалайдиган инсоний фазилат соҳибини англатувчи т. Аниқ фикрли, теран тафаккурли, зийрак, “етти ўлчаб, бир кесадиған”, чуқур ўйлаб иш кўрадиган кишини З. одам дейишади. З.лик инсонга хос маънавий фазилатлардан бири бўлиб, ибратга лойиқдир. Чунки З. кишилар ҳар бир ишнинг остида яширинган маъноларни, унинг оқибатларини чуқур ҳис этадилар. З.ликнинг озиғи – илму-маърифат. Аммо ўз билимларини ҳаётда тўғри қўллай билган фаросат эгасигина З. инсон даражасига кўтарила олади. “Донога илм – илм, нодонга эсиз илм”, дейди халқимиз. Ш.у. ҳам Форобий “Фозил одамлар шахри” асарида инсон эга бўлиши лозим бўлган фазилатлар ичида З.ликка алоҳида эътибор қаратган. Ватан ва миллат келажаги ҳақида қайғурган А.Авлоний ҳам келажак З. кишилар кўлида эканини қайта-қайта таъкидлаган: “Хушёр ва зийрак кишилар куч ва қувватлари бор вақтида келадурган замонларни тушуниб, пул ва молларини ўринсиз ерларга, тўй ва маъракаларга ҳаддан ортуқча исроф қилмаслар, ўзларининг роҳати, болачақаларининг саодати учун керак бўладурган ер ва боғларини сотмаслар, замонага мувофиқ киши қилмак тўғрисида оқчаларини асло қизғонмаслар”. З. киши ҳар бир гапини ўрни, вақти, жойини топиб гапиради, сўзларини беҳуда сарфламайди, ёмон сўз билан ўзгаларнинг дилини оғритмайди: “Ҳар кишининг фикр, идрокин сўзи билдирғуси, Пистаи бемағз, агар лаб очса, расво бўлғуси” (А. Авлоний). Халқ доимо З. одамларни кадрлаган, уларни ибрат қилиб кўрсатган, З.ликни доноликнинг бош белгиси деб билган. Бунга ўзбек халқининг кўплаб мақоллари, ҳикматлари мисол бўла олади, жумладан: “Доно ҳикмат келтирар, нодон – кулфат”, “Йигитнинг зеҳнли бўлгани – адашмай йўлидан юргани” ва ҳ.к. Халқ фаровонлиги ва жамият барқарорлиги фуқаро ва раҳбарларнинг ақлу-фаросати, З.лигига кўп жихатдан боғлиқ. Зеро, зеҳнли, З. одам кенг фикрлайди, ҳар бир ишнинг охирини ўйлаб ҳаракат қилади ва ўз зиммасига юклатилган вазифаларни ўз вақтида, ақл билан адо этади. *Улугбек Саидов*

ЗУЛМ (араб. эзиш, қийнаш) — золимларнинг мазлумларга зўравонлик билан қилган ёки қиладиган жабри, шафқатсиз эзиш, истибдодни ёки ўзгаларнинг жони, моли, обрўси, насли, маъ-яти кабиларга зиён етказишни ифодаловчи т. З. инсон табиати ва маънавий бузуқлигининг оқибатидир. Ш.у. инсонни комилликка ундовчи барча динларда ҳам З. қаттиқ қораланади. Жумладан, саҳиҳ ҳадислардан бирида Аллоҳ таоло номидан шундай дейилади:

“Эй, бандаларим! Мен З. қилмоқни ўзимга ҳаром қилганман ва шу З. қилмоқни сизларга ҳам ҳаром қилганман. Бинобарин, сизлар бир-бирларингизга З. қилмангизлар”. Бу борада халқимиз “Кимки бўлар дилозор, ундан элу юрт безор” ёки “Бир кўнгил иморати — Минг Макка зиёрати”, дея сабоқ беради. «Инжил»да ҳам З. дўзахий иллат сифатида қораланган ва нафақат амалда, балки оғизда айтилган ҳақоратли сўзни ҳам З. сифатида талқин этилган: “Қадимгиларга: “Одам ўлдирма; ким одам ўлдирса, жавобгарликка тортилади”, — деб айтилганини эшитгансизлар. Лекин мен сизларга айтаман: кимки биродарига беҳуда ғазабланса, жавобгарликка тортилади. Кимки биродарига аҳмоқ деса, олий маҳкамада жавоб беради. Кимки биродарига телба деса, жаҳаннам оловида жавоб беради”. Айрим эътиқодларда инсонгагина эмас, ҳар қандай жонзотга, ҳатто қурт-қумурсқаларга ҳам озор етказиш З. ҳисобланган. Хус-н, даосизм, ламаизмга эътиқод қилувчи кишилар беҳосдан йўлдаги бирон қумурсқани босиб кетмаслик учун қадам босаётган ерини супуриб юрганлар. Тарихдан маълумки, адолат ва эзуликка суянган ҳукмдорлар ўз салтанатларини мустаҳкамлаган ва аксинча, З.ни қурол қилиб олганлар эса юртни инқирозга олиб келган. Бундайлар тарихда ёвуз ном қолдиради. Хус-н, қирғинбарот II жаҳон урушини бошлаган Гитлер, қатағонлар сиёсатини юргизган Сталин З.кор инсонлар тимсолидир. XX а.нинг биринчи ярмида Италияда Муссолини бошчилигидаги фашистлар Н. Макиавеллининг “ҳокимиятни сақлаб қолишни истовчи одам золимликка таяниши керак”, деган фикрини қурол қилиб олиб, миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритган уруш ғоясини байроқ қилиб олган эдилар. Мутафаккирлар кўпроқ З.нинг киши табиати, маънавий даражаси билан боғлиқ сабабларига эътибор қаратишган. Хус-н, бу борада Алишер Навоий шундай дейди: “Улки, зарар шевасин тавр этар, Элга демаким, ўзига жавр этар”. Абдулла Авлоний З.ни ёмон хулқлар қаторида тилга олиб, шундай сабоқ беради: “Адолат оби ҳаёту, ситам эрур зулумот, Бу зулмат ичра кирганларга йўқ ҳаёт ва нажот”. Ёки “Ҳазон замони келса, гулистон йўқ ўлғондек, На ерда ҳукм сураб З., маҳв бўлур баракот”. Ғарб файласуфи Фрэнсис Бэкон шундай дейди: “Фақат нафрат ва кўркувгина зўравонлик қилишга мажбур этади... Зўравонликка йўғрилган чоралар замирида ёвузлик ётади”. Рожер Бэкон З.нинг асосини жоҳилликда кўради ва “Токи жоҳиллик мавжуд экан, инсон ёвузликка қарши бирон чора топа олмайди”, дея фикр юритади. З. унга қўл урган одамни ўзлигидан маҳрум этади. Зеро, “З. — ўз-ўзига душманлик, тўхтовсиз равишда ўзликдан қочишга ундовчи безовталиқ ибтидоси”дир (Якоб Бёме). *Улғабек Саидов*

ЗЎРЛИК – инсоннинг юксак маъ-ят тамойилларига зид фаолият шакли; давлат ва жамиятни итоатда сақлаб туриш ёки куч билан ўзгартириш ҳаракатини изоҳлайдиган ҳодиса. Ижтимоий фанлар тарихида кўплаб З. наз-ялари яратилган. Уларда одамлар орасида ва ҳаётда учраб турадиган оддий З. кўринишидан тортиб, босқинчилик, террор, уруш ва инқилоблар билан боғлиқ т. ва тамойилларни қамраб олган қарашлар учрайди. З.нинг келиб чиқиши ва асл табиати ҳақидаги илмий-наз-й фикр-мулоҳазалар қадимдан турлича ва улар хилма-хил тарзда талқин этиб келинган. Баъзи бир илоҳиётчилар З.ни илоҳий

куч-қудрат рамзи сифатида таърифлаб, бундай куч одамларнинг иродасини маълум чегаралардан чиқиб кетмаслиги учун хизмат қилади, деб уқтирганлар. XIX а.га келиб, бу борадаги турли наз-яларни яратиш авж олди. Чунки ўша даврда ижтимоий муносабат ларнинг муайян зиддиятли ҳолатини бартараф этиш ёки уни ўзгартириш учун кураш мақсадида З. ишлатиш нисбатан кучайиб кетган эди. З. наз-ясига кўра, ижтимоий тенгсизлик, айримларнинг бошқаларга З. қилиши натижасида пайдо бўлган. Чунончи, жамиятшунос Дюринг турли синфларнинг пайдо бўлиши жамиятнинг бир қисмини бошқа қисмига З. қилиши билан боғлиқ, деган фикрни олға сурган бўлса, австралиялик социолог Л. Гумпилович З.ни ғолибларнинг мағлублар устидан ўрнатилган ҳукмронлиги деб ҳисоблайди. Баъзи ғарб тарихчилари эса кучлироқ қабила бошқа қабилаларни асоратга солишини З.нинг пайдо бўлиши учун ҳал қилувчи сабаб деб тушунтирганлар. Тарихда З. наз-ясини мустамлакачи ва милитаристик давлатлар ўзларининг босқинчилик ва зўравонлик сиёсатларини амалга ошириш мақсадида татбиқ этган. Бугун эса, диний-экстремистик ва террорчи кучлар ўз қабиҳ мақсадларини оқлаб кўрсатиш учун турлича З. наз-яларидан фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар. *Бердиқул Тўйчиев*

И

ИБН СИНО, Абу Али (980-1037) – тиббиёт соҳасида жаҳон халқлари эътирофига сазовор бўлган, астрономия, математика, мантиқ, фал., шеърят ва б. қатор фан соҳаларида етук асарлар яратган қомусий олим. И.С. Бухоро шаҳри яқинидаги Афшона қишлоғида таваллуд топган. 999 йилда Бухоро қорахонийлар томонидан босиб олинган, И.С. ўз ватанини тарк этишга мажбур бўлади. У Хоразм пойтахти Урганчдан бошпана топади. Бу ерда машҳур олимлар, жумладан Беруний, Ибн Ироқ ва б. билан ёнма-ён ижод қилиб, ўз билимини янада ошириш имкониятига эга бўлади. Қорахонийлар ва ғазнавийлар ўртасидаги урушлар ўша даврда Бухородаги илмий-ижодий муҳитни издан чиқарган, нотинчлик аҳолининг кундалик ҳаётига айланиб қолганлиги туфайли И.С. ўз юртига қайта олмайди ва қолган умрини бегона юртларда ўтказди. И.С. 1037 йилда Ҳамадон шаҳрида вафот этади. Ундан фаннинг турли соҳаларига оид 280 дан зиёд асарлар мерос бўлиб қолган. Улардан 50 таси тиббиётга, 40 тадан зиёди табиат ва ижтимоий фанларга, 3 та рисола мусиқага, 185 таси фал., мантиқ, психология, ахлоқ ва ижтимоий - сиёсий муаммоларга тааллуқлидир. Олимнинг асарлари орасида «Шифо китоби», «Инсоф китоби», «Нажот китоби», «Тиб қонуни», «Билимлар китоби» ва б. ғоят даражада эътиборлидир. И.С. таълимотига кўра, барча мавжудотнинг асоси ва ибтидоси «вужуди вожиб»дир, яъни Тангридир. Вужуди вожиб – биринчи моҳият, жавҳар. Унинг мавжудлиги сабабини б. нарсалардан ахтариш ўринсиздир, чунки биринчи сабаб унинг натижаси, оқибати бўлган хилма-хил жараёнларнинг моҳиятига боғлиқ бўла олмайди. Вужуди вожибнинг мавжудлиги унинг ўзига боғлиқ. У — мустақил моҳият. Бу — моҳият ягона. Аллоҳ зотида камчилик ва нуқсонларнинг учраши имкониятдан ташқарида. Доимий фаоллик биринчи сабабнинг муҳим хус-ятини ташкил қилади. Биринчи сабаб баъзан фаол, баъзан эса фаолликдан холи бўлмоғи мумкин эмас. Унинг яратишдан толиқиши, фаолиятни амалга оширишни исташи ёки истамаслиги моҳиятига зиддир. Истамаслик, маъқул кўрмаслик яратувчининг қодир, раҳмдил каби сифатларига путур етказди. Вужуди вожибнинг оқибати вужуди мумкиндир. Вужуди вожиб ва вужуди мумкин бир-биридан вақт н. назаридан фарқланмайди. Улар ўртасидаги фарқ аслида нафислик даражаси билан белгиланади. Бундан ташқари, барча нарса, жараёнлар ифодаси бўлган вужуди мумкиннинг вужуди вожиб томонидан яратилиши ихтиёрий эмас, балки зарурий, мантиққа зид келмайдиган жараёндир. Воқеликни маънавий ўзлаштириш инсонга хослигини И.С. алоҳида таъкидлайди. Инсоннинг аксарият ҳолларда ўзидан кучли бўлган ҳайвонлардан афзаллиги нимадан иборат? И.С.нинг фикрича, Аллоҳ инсонга шундай куч-қувват ато этганки, шу туфайли у эзгулик («хайр»)ни ёмонлик («шарр»)дан, интеллектуал етуклик, камолот («рашад»)ни ёлғон-яшиқ, адашиш («гумроҳи»)дан фарқ қилади. Инсон ақлли мавжудот эканлигидан табиатда муҳим ўрин эгаллайди, б. мавжудотлардан ажралиб туради. Ақл нуридан баҳрамандлиги сабабли табиатнинг кўр-кўрона тасодифий кучлари таъсиридан бирмунча озод шахсга айланади ҳамда ўзининг амалий ва наз-й фаолиятини «донишмандлик

тарозиси» – ақл мезони талабларига мослаштиради. И.С. Арасту ва Форобий анъаналарига таянган ҳолда воқеликни билиш жараёнини инъикос таълимоти билан боғлайди. Кишиларнинг сезги аъзоларига таъсир эта олмайдиган ҳар қандай нарса, ҳодиса билиш чегарасидан ташқаридадир. Айтиш мумкинки, И.С. билиш жараёнида инъикос ролини чуқур англаган ҳолда нарсаларни танлаб акс эттирилишига аҳамият беради. И.С. меросида илм ва ахлоқ бирлиги муаммоси алоҳида аҳамият касб этади. Ахлоқий раванқ инсонга хосдир, чунки у ақлнинг улкан кучи, тафаккурнинг фаоллигига асосланиб, ҳақиқат билан ёлғон-яшиқ ўртасидаги чегарани белгилаб олибгина қолмасдан, балки дўстнинг душмандан фарқини ҳам билиб олади. Агар нарсалар, жараёнларнинг моҳиятини билишда интеллектуал етуклик, олимлик салоҳияти муҳим бўлса, ахлоқий камолотга эришиш учун бу фазилатларнинг ўзи етарли эмас. Илм ва ахлоқий фазилат муштараклиги инсонни донишманд ва олийжаноб шахсга айлантиради. Мутафаккирнинг таъкидлашича, инсон ахлоқли ёки ахлоқсиз бўлиб туғилмайди. Кишилар тайёр сифатлар, кўникмалар, фазилат ва иллатлар билан дунёга келмайди. Улар аслида ҳаётда шахсий ва ўзгалар тажрибаси, аждодлар анъаналари, таълим-тарбия натижасида шаклланади ва муайян ижтимоий мавқега эришади. Таълим-тарбия, б. кишилар таъсири остида инсон ижобий ахлоқий фазилатларни ўзида шакллантиради ёки ёмон сифатлар, хус-ятлар соҳибига айланади. Бунда одатнинг қуввати қонун кучига эгадир. Ҳар бир инсон томонидан ўзида ижобий маън-й-ахлоқий фазилатларни камол топтириш қанчалик қийин бўлса, салбий сифатлардан қутулиш ундан ҳам мураккаброкдир.

ИДЕАЛ (франц. *ideal*; лот. *idealus* – қиёфа, мукамаллик) — инсон, халқ ва миллат тасаввурида барча эзгуликлар тимсолига айланган, улар доимо интилиб яшайдиган муқаддас орзу-аъмол. Кенг маънода муайян нарса ёки ҳодисанинг энг яхши, ғоят қадрли ва мукамал ҳолатини англатади. Мас., “И. инсон”, “И. жамият” ва ҳ.к., тор маънода шахс (инсон) қобилиятларини ифода этадиган мезон. Ҳаётда айрим гуруҳ ва инсонлар учун муайян адабий қаҳрамонлар, кино, санъат ёки спорт юлдузлари, бирон буюк шахс, аниқ киши (ота, она, устоз) ҳам И. бўлиши мумкин. И. алоҳида шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг мукамалликка доир сифати, хус-яти, хатти-ҳаракати ва фаолиятини ифода этади. И. ахлоқий (шахсга хос ахлоқий сифатлар), ижтимоий -сиёсий (ижтимоий тузум, жамият), эстетик (гўзал инсон) ва ҳ.к. шаклларда намоён бўлади. Ҳозирги вақтда жаҳон миқёсида ҳукуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти ижтимоий -сиёсий соҳадаги И. бўлиб қолмоқда. Эстетик И. инсоннинг гўзалликка интилишини ифода этадиган тасаввурлар асосида шаклланади ва табиий гўзаллик, инсонга хос хулқ-атвор, одоб меъёрлари ва намуналарини акс эттиради. И. инсон ёки ижтимоий гуруҳ хатти-ҳаракатини белгилаб берадиган намуна ва меъёрдир. И. қиёслашга асосланган маънавий т. И. муаммоси фал-й фанлар тарихида муҳим ўрин тутди. Ахлоқ, таълим-тарбия, маънавий баркамоллик, нафосатшунослик, адабиёт, санъат ва ш.к. соҳалар билан шуғулланган олим ва мутахассисларнинг кўпчилиги бу масалани четлаб ўтмаган. И.га интилиш шахснинг ўз замонасидаги одатий шарт-

шароитлардан қониқмаслиги, уни тезроқ ўзгартириш учун қилинган хатти-ҳаракати сифатида талқин этилади. И. шахс муайян тарихий прототиплар асосида шаклланиб, замонлар ўтиши билан афсонавий сифатлар касб этиши, яъни идеаллаштирилиши мумкин. Мас., одил подшо Нўширавон – одиллик, саховатли, жўмард инсон Ҳотам Той эса саховатпешалик тимсолига айланган. Инсон И. сари интилади, унинг асосий мезон ва талабларидан келиб чиққан ҳолда ўзи ва ўзгаларнинг хатти-ҳаракатларига, жамиятдаги ҳукмрон қараш ва мезонларга баҳо беради. И. инсон ҳаётидаги энг олий маън-й-ахлоқий талаб бўлиб, унга эришиш йўлидаги саъй-ҳаракатлар шахсни камолотга етказди. Албатта, тўлиқ баркамол бўлиш – имкондан ташқари ҳолат. Лекин И.га эришиш йўлидаги интилишнинг ўзи ҳеч нарсага қизиқмай, интилмай яшашдан кўра аълороқдир. Яъни, шунинг ўзи нисбий комилликдир. Муайян тузум талаблари ёки ҳаёт тақозоси билан ижтимоий -ахлоқий И.лар ўзгариши ҳам мумкин. Лекин башарият учун ҳеч қачон ўзгармайдиган И.лар ҳам мавжуд. Булар – адолатли жамият, тенглик ва дўстлик, дунё миқёсида тинчлик-тотувликнинг ҳукмрон бўлиши, барча халқларнинг ўзаро ҳамкорлик, аҳиллик ва ҳамжихатликда яшаши ва ҳ.к. Бундай И.лар инсоният учун а.лар давомида ёруғ маёқ вазифасини ўтаб, унинг ҳаётига маъно-мазмун бағишлаб келмоқда. Ислом Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида эзгу идеалларнинг барҳаётлиги ҳақида тўхталиб, қуйидагиларни алоҳида таъкидлагани бежиз эмас: **«Авесто»нинг туб маъно-моҳиятини белгилаб берадиган «Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» деган тамойилни оладиган бўлсак, унда ҳозирги замон учун ҳам беҳад ибратли бўлган сабоқлар борлигини кўриш мумкин. Ана шундай фикрлар, яъни, эзгу ният, сўз ва иш бирлигини жамият ҳаётининг устувор ғояси сифатида талқин этиш бизнинг бугунги маънавий идеалларимиз билан нақадар узвий боғлиқ, нечоғлиқ мустаҳкам ҳаётий асосга эга экани айниқса эътиборлидир** (32-бет.) *(Яна қаранг: Маънавий идеал, Ахлоқий идеал, Ижтимоий идеал).*
Б.Умаров, М.Қаршибоев, А.Шеров

ИДЕАЛИЗМ (юн. *idea* – ғоя, фикр) – инсоният тафаккур тарихидаги энг қад. ўзига хос фал-й йўналишлардан бири. У онг ва руҳни борлиқнинг ягона асоси деб эътироф этади. И. олам онг, “мутлақ ғоя”, “дунёвий рух” ифодаси, гўёки кўланкаси, деб ҳисоблайди. И.га кўра, моддий олам эмас, бизнинг онгимиз реал тарзда мавжуддир. Моддий борлиқ, нарса-ҳодисалар дунёси, табиат эса онг, сезги, ҳис-туйғу, тасаввур ва т.лар ҳосиласидир. И., ўз моҳиятига кўра, икки – субъектив ва объектив И.га бўлинади. Субъектив И. борлиқнинг асоси сифатида алоҳида индивидуум, субъектнинг онги ва сезгисини тан олади. Унинг асосчиси инглиз файласуфи ва епископи Ж.Берклидир. Олимнинг фикрича, нарса-ҳодисаларнинг барча сифат ва хоссалари инсон сезгиларининг намоён бўлиши, холос. Яъни, моддий жисмлар бизнинг онгимиздан ташқарида объектив тарзда мавжуд эмас, одамларнинг сезги, ҳис-туйғуларигина реал мавжуддир. Бундай қараш пировард натижада солипсизм деб аталадиган ҳолат – воқеликни акс эттирадиган субъектдан ўзга барча реал нарса-ҳодисалар, инсон ва инсоният рад этиладиган даражага олиб келади.

Объектив И. эса борлиқнинг асоси сифатида индивидуал онг, сезгини эмас, аксинча, мутлақлаштирилган, илоҳийлаштирилган онгни, “универсал ирода”, “мутлақ ғоя” каби категорияларни қабул қилади. Объектив И. тарафдорларининг фикрича, ҳар қандай инсонда мутлақ ғоя мустақил равишда мавжуд бўлади.

И. қад. замонларда вужудга келган. Афлотун қад. юнон объектив И.ининг ёрқин намояндасидир. Унинг фал-й қарашларида доимо ўзгаришда бўлган моддий дунёга ўзгармас, абадий, ҳар қандай ҳаракатдан холи бўлган “ҳақиқий борлиқ”, руҳий моҳиятлар олами, ғоялар салтанати қарши қўйилади. Афлотун ғоялар оламини барча нарсаларнинг ибтидоси, моддий оламни эса, унинг маҳсули деб билади. Унингча, реал жисмлар ғоялар оламининг аксидир. Мас., дарахт, от, сув у дунёдаги мавжуд дарахт, от, сув тўғрисидаги ғояларнинг нишонаси, ҳосиласи, холос. Афлотун қад. юнон фал-й тафаккурида шаклланган сенсуалистик таълимотларни рад этади. Унингча, сезгилар ҳақиқий билим манбаи бўла олмайди, чунки улар нарса-ҳодисалар оламидан бегоналашмаган. Ҳақиқий билим манбаи инсоннинг ўлмас руҳий хотираларидир. Улар ғоялар оламини идрок этиш оқибатида юзага келади. Афлотун фал.сида диалектика баҳс-мунозара жараёнида ишлатиладиган т.ларни қиёслаш ва таҳлил қилиш санъати сифатида талқин этилади.

И. фал-й тафаккур тарихида материализм билан мунтазам баҳсга киришиб, турли дунёқарашлар ривожига асос бўлиб келди. И. фал-й тафаккур тарихида платонизм, пифагоризм, реализм, кабб依лизм, спиритуализм, томизм ва неотомизм, кантчилик, тасаввуф, эмпириомонизм, экзистенциализм, иррационализм каби таълимотларда ўз ифодасини топди.

Дунёнинг каттагина худудида марксизм фал.си ҳукмрон бўлган XX а.да идеалистик таълимотлар ва уларнинг вакиллари эришган илмий ютуқлар кўп ҳолларда камситилиб, сохталаштирилди, И. реакция оқим сифатида баҳоланди ва уни тўлақонли ўрганиш, тарғиб этиш тақиқланди. Бунинг акси ўлароқ, материализм илм-фаннинг чароғон йўли, нурли ғоялар салтанати сифатида талқин қилинар эди. Амалда эса бунинг аксини кўрамиз. Юнон файласуфи Афлотун баҳс-мунозара мад-тида далиллаш – аргументация соҳасида инсон даҳоси қўл урмаган янги жабҳаларни кашф этди; немис файласуфи Гегель инсон тафаккурининг нечоғлиқ мураккаб моҳиятга эга эканини, диалектик тарзда фикр юритиш муҳимлигини таҳлил қилиб берди; веналик психиатр З.Фрейд “либидо” таълимоти (жинсий мойиллик таълимоти) асосида онгдаги онгости қатламида содир бўладиган жараёнларни теран таҳлил этишга муваффақ бўлди.

ИДРОК (араб. ақл воситасида билиш, қабул қилиш) — ақл асосидаги мураккаб билиш жараёни, руҳий-интеллектуал қобилият. Тафаккур – фикрлаш, таҳлил этиш орқали билиш бўлса, И. нарса-ҳодисаларнинг хосса ва хус-ятларини умумлаштириш орқали билишдир. И. этиш жараёни қисқа ёки узок муддатли бўлиши мумкин. Апперцепция ҳодисаси туфайли одамлар ўз И.ининг мазмуни билан бир-биридан муайян даражада фарқ қилади. Яъни улар айнан бир нарсани, ўз билим савияси, маслағи, позицияси, дунёқараши, ижтимоий келиб чиқишига қараб, турлича И. қилади ёки акс эттиради. Мас., “илдиз” т.сини биологлар ўсимликларнинг моддий асоси, математиклар илдиз остидаги

сонлар, шифокорлар эса тишнинг илдизи, социологлар қариндош-уруғчилик, умумий ижтимоий омиллар тарзида И. этади ва қўллайди. Апперцепция барқарор ва беқарор апперцепцияга ажратилади. Барқарор апперцепция шахснинг дунёқараши, қатъий маслағи, идеали, позицияси, мотивацияси, қизиқиши, билим савияси, мад-й даражаси, хулқ-атвори, маъ-яти ва касбий тайёргарлигига боғлиқ ўта мураккаб ҳодисадир. Беқарор апперцепция эса шахснинг И. қилиш жараёнидаги эмоционал ҳолати, яъни унинг кайфияти, ғайрат-шижоати, ҳис-туйғуларида ўз ифодасини топади. И. вақт (замон), ҳаракат, фазо (макон) ёрдамида атроф-муҳит, биосфера ва ижтимоий турмушнинг моҳиятига дахлдор ахборотларни қабул қилиб туради. Нарса ва ҳодисаларнинг яшаш шакли, узлуксиз ҳаракатда бўлиши, муайян объектив вақт бирлигида ҳукм суриши инсон онгида бевосита акс этади. И. этиш жараёнида унинг феноменлари (юн. *phainomenen* — ноёб, ғайриодатий ҳолат) ҳодисаларни акс этиришда иштирок этади, мас.: 1) галлюцинация (лот. *hallycinatio* — алаҳлаш, босинқираш, сароб, яъни йўқ нарсаларнинг кўзга кўриниши, эшитилиши, сезилиши); 2) иллюзия (лот. *illysio* — хато, адашиш, янглишиш); 3) аттракция (франц. *attraction* — ўзига тортиш, маҳлиё этиш, жалб қилиш); 4) яққол кўриниш (рус. *ясновидение* — олдиндан яққол кўриш, ғойибдан аниқ хабар олиш) кабилар шулар жумласидандир. И.нинг предметлиги, яхлитлиги, аниқ таркибий тузилмага эга экани (структуравийлиги), константлиги (ўзгармаслиги), анланганлиги, танловчанлиги унинг энг муҳим хус-ятларидир. И. муайян турларга, босқичларга (перцепция, апперцепция, антиципация — олдиндан пайқаш; рефлексия — тушуниш, англаш; субсенсор, субцептив, сенсомотор ва ҳ.к.), қонуниятларга, механизмларга эга бўлган билиш жараёнидир. *М.Абдуллаева, К.Туленова*

ИЕРАРХИЯ (юн. *hieros* — муқаддас ва *arche* — ҳокимият) — коинотнинг тузилишидан то давлат, жамият, табиат, турли тизим ва ташкилотларнинг қуйидан юқорига, юқоридан қуйига, оддийдан мураккабга, мураккабдан оддий тузилмаларга қараб йўналган поғоналари, босқич ва даражалари, ўсиш, юксалиш тартиблари. Абу Наср Форобий моддий мавжудотларнинг илоҳий руҳга яқинлик ва узоқлик даражалари ҳақида бундай дейди: “Бу (оламдаги) мавжудотнинг тартиб ва даражалари аввало қуйидан — энг номукамалликдан бошланади. Сўнг мукамал бўлгунча ва янада мукамал ҳолатга етгунга қадар боради. Уларнинг энг кадри пасти (барча табиий нарсалар оламига мансуб) илк моддадир. Унсурлар (сув, тупроқ, ҳаво, олов) бу илк моддадан ҳам кадрлироқ саналади”. Табиатда мукамаллик даражасига кўра, энг қуйидаги маъданлар набобат, ҳайвонот, қушлар олами томон камол топиб боради. Табиатда “Тил ва т. (онг) соҳиби бўлган жонзотдан ортиқ мукамал бирорта зот йўқ” (*Форобий. “Мадинатул-фозила”*). Шарқ фал.сига кўра, ақлли мавжудотлар орасида жисмга нисбатан руҳ, ақлга нисбатан қалб азизроқ ҳисобланади. Руҳлар ҳам, комиллик даражасига кўра, бир неча поғоналарни ташкил этади. Энг мукамал руҳ — олий руҳ — Тангри таолодир. Пантеистик таълимотга кўра, олий руҳ аввал биринчи осмонда, сўнг иккинчи, учинчи... ва ниҳоят, тўққизинчи осмонда тажаллий этади (шуъла беради). Бу осмонлардан энг юксаги Тангрига яқин

биринчи осмондир. Ибн Синонинг энг мураккаб фал-й асарларидан бўлмиш “Ҳай ибн Яқзон” (“Уйғоқ ўғли Тирик”) қиссасида инсон ахлоқий, маъ-й, маънавий камолотининг босқичлари мажозий суврат ва тимсолларда тасвирланади. Асарда кимсасиз оролда қаровсиз қолган чақалоқни кийик эмизиб ўстиради. Боланинг ақли кира бошлагач, у атрофдаги табиатни, иқлим шароитини, наботот ва ҳайвонот оламини ўргана бошлайди. У ақлий билимлардан аста-секин руҳий ва метафизик билимларга, кейин эса ладуний, илоҳий илмларни ўрганишга ўтади. Ибн Туфайл ҳам “Ҳай ибн Яқзон” асари ғояларидан илҳомланиб, худди шу номда йирик фал-й асар ёзади. Унда кимсасиз оролда ёлғиз қолган Инсон Худо берган ақл-фаросати ёрдамида оддий билимлардан аста-секин мураккаб, илоҳий илмларни ўрганиш сари бориши ва пировардида азиз-авлиё бўлиб етишиши тасвирланади. Барча замонларда руҳий покланиш ва юксалишни, ҳаққа яқинлашишни истаган одам узлат ва ёлғизликда яшашга интилиши бежиз эмас. Табиат соҳасида И. оддий наботот ва камхужайрали жонзотлар оламидан Инсонга қараб тараққий этишни билдиради. Давлат ва жамият тузилишида И. иқтисод, хўжалик, саноат, мад-т соҳасида, ҳарбий ва ҳуқуқий ташкилотларда тартиб-интизомга амал қилишни билдиради. Давлат ва жамият бошқарувида қишлоқ фуқаролар йиғинлари туман ҳокимларига, туман ҳокимлари вилоят ҳокимларига, улар ўз навбатида мам-тимиз ҳукуматига, ҳукуратимиз эса парламентимиз ва Президентимизга ҳисобот беради. И. ҳарбий ва диний ташкилотларда катта нуфузга эга. Демократия тамойиллари кучайган сари И. тизимидаги барча бошлиқлар, турли даражадаги кенгаш аъзолари билан келишган ҳолда иш юритади, бундай жамоавий бошқарув усулининг ижобий жиҳати шундаки, унда кўп хатоларга йўл қўйилмайди, турли табақа ва тоифаларнинг манфаатлари ҳисобга олинади.

ИЖОД (араб. яратиш, кашф этиш, вужудга келтириш) — бадий, илмий, амалий асар ёки моддий бойликни яратиш, вужудга келтириш. И., моҳиятан, яратувчилик фаолияти бўлиб, инсон маъ-ятининг амалдаги кўринишини ифода этади. И. инсон фаолиятининг шундай ўзига хос турики, бунда ҳис-туйғу, билим ва тафаккур уйғунлиги асосида моддий ёки маънавий бойлик яратилади. Бу жараёнда инсон илм-фан ва ижод оламида шу пайтга қадар маълум бўлмаган қонунларни кашф этиши, янги усул ёки қоида, андоза ёки модель ихтиро қилиши, оригинал илмий, бадий асар яратиши мумкин. И. бадий тафаккур билан боғлиқ бўлса — бадий И., илмий тафаккурга оид бўлса — илмий И., техник фаолият билан боғлиқ бўлса — техник И. деб аталади. Яратувчанлик фаолиятининг самараси, яъни инсоннинг бадий, илмий, техник тафаккури маҳсули бўлган илмий ва бадий асарлар, ишланмалар, рационализаторлик ишлари ҳам И. дейилади. И. мураккаб руҳий жараён бўлиб, унда шахс руҳиятининг барча қатламлари иштирок этади. И. — меҳнатнинг юксак шакли бўлиб, инсонлар эҳтиёжини қондирадиган ва ижтимоий фойда келтирадиган меҳнатдир. И. эркинлиги — инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг ажралмас бир қисмидир. У олим ёки И.корнинг хоҳлаган мавзу ва шаклда ижодий асар яратишини, уни ОАВ, ш-дек, театр, кино санъати асарлари кўринишида оммага етказиш имкониятини назарда туттади. Муайян халқ ёки миллат томонидан

яратилиб, алар давомида авлоддан авлодга ўтиб, сайқалланиб борадиган шеърӣ ва насрий асарлар, мақол ҳамда маталлар, ҳикматли сўзу иборалар, хаттотлик, рақс, мусиқа, кулолчилик, меъморчилик, наққошлик, зардўзлик санъати намуналари халқ И.и деган умумий ном билан юритилади. *Назира Абдуазизова*

ИЖОДИЙ ТАФАККУР – эркин фикрлаш ва ижодкорлик тамойили устувор бўлган тафаккур шакли. “Тафаккур” араб. "*фикр*" сўзидан ясалган бўлиб, ўйлаш, фикр-мулоҳаза юритиш деган маъноларни билдиради. И.т. эса воқеа-ҳодисаларни қийслаш, таққослаш, таҳлил этиш асосида фикрни ривожлантириш, унинг янги-янги қирраларини очиш, шу тариқа билим ва тасаввур дунёсини бойитиб боришни англатади. И.т. – инсонга хос энг муҳим хус-ятлардан биридир. Бу хус-ятдан маҳрум бўлган инсон бамисоли ҳамма ишни кўр-кўрона бажарадиган қулга айланиб қолади. Ш.у. Президент Ислоҳ Каримов “**Энг даҳшатли қуллик – бу фикр қарамлиги, тафаккур қуллиги**” деб таъкидлаган. И.т. соҳиби ўз мустақил фикрига эга бўлади. У ҳаётга, одамларга эркин муносабат да бўлиб, ҳар қандай воқеа-ҳодиса юзасидан ўз фикрини эркин ифода қила олади. И.т. – жамиятни маънавий янгилаш, одамларнинг онгу тафаккурини юксалтириш, эзгу ғоялар тантанасини таъминлашнинг муҳим шартидир. Ш.у. ҳозирги вақтда мам-тимизда ҳуқуқий демократик жамият куриш жараёнида И.т. ривожига алоҳида эътибор берилмоқда. Мутафаккир сўзининг ўзаги ҳам фикрдир. Лекин фикр юритиш қобилиятига эга бўлган одамларнинг ҳаммасини ҳам мутафаккир деб бўлмайди. Юксак, теран ва қудратли тафаккур соҳиби бўлиб, миллий ва умумбашарий қадриятлар ривожига беқиёс ҳисса қўшган буюк ижодкорлар, аллома ва азиз-авлиёлар мутафаккир деб аташга муносибдир. *Муртазо Қаршибоев*

ИЖТИМОЙ ИДЕАЛ – жамият, миллат ва халқ, Ватан ёки айрим ижтимоий гуруҳлар ҳаётини энг юксак мезонлар асосида ўзгартириш ҳақидаги орзу-умидлар ва шундай даражага етиш йўлларини кўрсатиб берадиган фикр ва таълимотларни акс эттирадиган т. Давлат ва жамоат арбоблари, мутафаккирлар, файласуфлар, илм-фан ёки санъат аҳли И.и.ни ифода этадиган куч бўлиши мумкин. И.и. қайси ижтимоий гуруҳ ёки тоифа манфаатларини кўзлаши, ҳаётийлиги ва инсониятга нақадар фойдали эканига қараб, ижобий, тараққийпарвар, миллий ёки умумбашарий аҳамиятга молик бўлиши мумкин. «Авесто»да эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал устувор бўлган жамият, қад. юнон фал.сида халқнинг доно вакиллари, донишмандлар бошқарадиган маърифатли давлат, ахлоқий баркамоллик, юнон санъатида эса – жисмоний гўзаллик ва ҳарбий қудрат, қулларни итоатда сақлаш, Шарқ фал.си ва диний-ижтимоий таълимотларда адолат, комиллик, тасаввуф таълимотида барча иллатлардан покланиб, факр ва фано мақомига эришиш И.и. ҳисобланади. Инсоният тарихида умумбашарий И.и.дан ташқари ҳар бир мутафаккир ёки санъаткорнинг ўзига хос қарашлари бўлиши ҳам мумкин. Мас., Шарқ ва Ғарбда Уйғониш даврларида ижод қилган мутафаккирлар Имом Бухорий,

Имом Термизий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Ибн Рушд, Ибн Туфайл, Рафаэл, Леонардо да Винчи, Сервантес, Лопе де Вега, Микеланжело ва б.нинг илмий ва бадиий асарларидан ўрин олган инсоният бахт-саодати ҳақидаги И.и.лар бутун инсоният учун ҳозирги кунларга қадар долзарб бўлиб келмоқда.

Алишер Навоийнинг адолатли жамият ва комил инсон тўғрисидаги қарашлари ҳам И.и.дир. Бугунги Ўз-нда дунёдаги энг ривожланган давлатлардаги каби тараққиёт ва ҳаёт даражасига эришиш, ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти барпо этиш И.и. бўлиб, халқимиз бу эзгу мақсад сари изчиллик ва қатъият билан илгарилаб бормоқда.

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР — жамият ҳаётида моддий ва маънавий фаолиятлар натижасида турли субъектлар ўртасида қарор топадиган ўзаро муносабат ва ҳаракат мезонлари. И.м. моддий ва маънавий муносабат ларга бўлинади. Моддий неъматлар ишлаб чиқариш жамиятнинг яшаши ва рив-шининг асосини ташкил этади. Ш.саб. И.м.дан энг муҳими ишлаб чиқариш ва иқт-й муносабат лардир. Ишлаб чиқариш муносабат лари бошқа ҳамма И.м. — сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва ҳ.к. муносабат ларнинг характерини белгилайди. Барча И.м.нинг ишлаб чиқариш муносабат ларига боғлиқ эканини тушуниш жамият тарихий тараққиётининг қонуниятларини илмий равишда изоҳлашга имкон берди.

ИЖТИМОЙ МУҲИТ — инсоннинг ижтимоий мавжудот сифатидаги асосий билим, тажриба ва кўникмаларини, хус-ятларини шакллантирадиган моддий ва маънавий шарт-шароитлар мажмуаси. И.м., кенг маънода, ижтимоий -иқт-й тизимни, ишлаб чиқариш муносабат лари, ижтимоий ин-тлар мажмуи, ижтимоий онг шакллари ва жамият мад-тини қамраб олади (макромуҳит). Тор маънода, инсон бевосита яшайдиган, меҳнат қиладиган оила ва жамоа, ўқув даргоҳи, мад-т масканларини ўз ичига олади (микромуҳит). И.м. шахс маъ-ятининг шаклланиши ва рив-шига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Халқимизнинг “Қуш уясида кўрганини қилади”, “Қарисан-қартасан – ўз наслингга тортасан” каби мақолларида ана шундай таъсирнинг моҳияти ўз ифодасини топган.

ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ҒОЯЛАР — ҳар бир халқ, бутун башариятнинг орзу-умидлари, мақсад-муддаоларини ифода этадиган, эркин ҳаёт ва адолатли тузум, давлат ва жамият қурилиши, миллат ва элатлар келажаги ҳақидаги умуминсоний ғоялар. Озодлик ва мустақиллик, адолат, ҳақиқат, дўстлик, тенглик ва ҳамкорлик, тинчликсеварлик ва инсонпарварлик ғоялари шулар жумласидандир. А.лар мобайнида бундай буюк, ўлмас ғоялар халқларга куч-қувват ва илҳом бағишлаб, уларни ўз бахту саодати, фаровонлиги учун курашга сафарбар этиб келган.

ИЖТИМОЙ ТАРБИЯ — тарбиянинг муҳим бир шакли, бутун жамият, халқ, миллат ва табақага кўрсатилган мақсадга мувофиқ маънавий таъсирни ифода этадиган т. И.т. шахс онгу тафаккури, маън-й-маър-й оламини жамиятнинг мақсад ва вазифаларига уйғун ҳамда ҳамоҳанг равишда

шакллантириш ва ривожлантириш жараёни, кишиларни ижтимоий -иқт-й ва мад-й ҳаётда фаол иштирок эттиришга даъват этадиган барча эзгу таъсир ҳамда омиллар мажмуи. И.т. – тарбиявий таъсирнинг аниқ мақсад асосида амалга ошириладиган, оила тарбияси, маҳалла тарбияси, мактаб тарбияси, ўрта махсус ва олий таълим тарбияси, меҳнат жамоаси тарбияси, жамоатчилик тарбияси каби тарбия ин-тларини қамраб оладиган мураккаб маън-й-маър-й жараёндир. И.т. тизими самарадорлигини ошириш ушбу жараён ташкилотчилари ва тарғиботчиларининг унинг мақсад ва вазифалари, устувор йўналишлари, омил ва воситалари, усул-услуглари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиши, замон талаблари асосида иш олиб боришига боғлиқ. Мам-тимизда янги жамият асослари барпо этилаётган ҳозирги шароитда И.т.нинг асосий мақсади фуқароларни инсонпарвар демократик жамият, ҳуқуқий давлат қуриш ишига сафарбар этиш, ягона умумиллий ғоя атрофида бирлаштиришдан иборат. Унинг асосий вазифаси эса жисмоний бақувват, маънавий етук, руҳан тетик, мустақил фикрлаш, ишлаш ва яшаш қобилиятига эга бўлган, замонамизнинг илм-фан, техника-технология ютуқларини, илғор касб-ҳунарларни эгаллаган баркамол инсонни шакллантиришдан иборат. Ҳар бир даврнинг ўзига хос И.т. усуллари ва воситалари бўлади. Қадим замонларда И.т. ёш авлоднинг кекса авлод тажрибаларини ўзлаштириб олишидан иборат бўлган. И.т. асосан меҳнат фаолияти (овчилик, чорвачилик, деҳқончилик каби) жараёнида, турли урф-о. ва маросимларни ўтказиш вақтида амалга оширилган. У асосан жисмоний бақувват бўлишга қаратилган. И.т. жисмоний, ҳарбий, ватанпарварлик, тарихий тарбия, маън-й-маър-й, эстетик тарбия сингари турларга бўлинади. Жисмоний, ҳарбий, ватанпарварлик тарбиялари моҳиятида муштарақлик ҳам, ўзига хослик ҳам борки, улар шахснинг ижтимоий лашувини таъминлайди. Жисмоний тарбияда инсоннинг гавда ва вужуди чиниқтирилади, ҳарбий тарбияда инсонга ҳарбий билим ва малака берилади, ватанпарварлик тарбиясида инсоннинг руҳи тарбияланиб, унда она Ватан тақдири учун масъуллик фазилатлари ривожлантирилади. И.т.лашда ота-она меҳри, Ватан муҳаббати, устоз-шогирдлик анъаналари, миллий кадриятлар, ш-дек, маҳалла ва жамоат назорати ҳам катта таъсир кучига эга бўлиб, ёшлар камолотида муҳим аҳамият касб этади. Глобаллашув даври тарбиянинг бошқа шакллари қатори И.т. тизимини ҳам такомиллаштиришни талаб этмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда юртимизда самарали И.т. тизими шакллантирилди. Бунда, айниқса, Президентимизнинг оила ва маҳалла ин-тини қўллаб-қувватлаш, хотин-қизлар, ёшлар ташкилотлари фаолиятини яхшилаш, маҳалла оқсоқолларининг диний-маър-й ишлар бўйича маслаҳатчилари ин-тини жорий этиш, турли ижтимоий жамғармалар, давлат ва нодавлат ташкилотларни тузиш, ОАВни ривожлантириш борасидаги фармон ва қарорлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. *(Яна қаранг: Тарбия). Насриддин Назаров, Муртазо Қаршибоев*

ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИК — ижтимоий субъектлар (жамият, табақа, гуруҳ ва шахслар)нинг ижтимоий -сиёсий жараёнлардаги иштирокининг, меҳнат ҳамда мад-й-маър-й фаолиятининг кучайиши, қонунда

белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва бурчларини тўлиқ амалга оширишга интилиши. И.ф. шахснинг жамиятда ўз ўрнини топиши ва хулқ-атворини онгли равишда бошқаришининг асосий шартини ҳисобланади. И.ф.нинг уч тури мавжуд: ижтимоий -сиёсий жараёнлар ва мад-т, меҳнат ҳамда турмуш соҳасидаги. Меҳнат фаоллиги меҳнат муносабатлари соҳасида намоён бўлади ва субъектнинг касбий-ижтимоий вазифани бажариши билан боғлиқ ҳолда юзага чиқади. У И.ф.нинг асосий, белгиловчи тури сифатида эътироф этилади. Унинг шакллари қуйидагича: тежамкорлик, саранжомлик учун ҳаракат, илмий-техникавий ижодда иштирок этиш, рационализаторлик, ихтирочилик ва б. ҳаракатлар. Ижтимоий -сиёсий жараёнлар ва мад-т ҳамда турмуш соҳасидаги фаоллик шахснинг ижтимоий -сиёсий, мад-й-маър-й жараёнлардаги, шахсий ҳаётдаги фаолиятида намоён бўлади.

ИЖТИМОЙ ҚАТЛАМ — умумий хус-ятлари, интилиш ва манфаатлари ҳамда ижтимоий қарашларига кўра алоҳида гуруҳни ташкил этадиган кишилар жамоаси. Собиқ шўролар даврида синфлар ўртасидаги фарқлар қатори И.қ.лар орасидаги тафовутларни ҳам йўқотиш ғояси илгари сурилган эди. Лекин бу фарқлар табиий рив-ш натижаси бўлгани учун сақланиб қолаверган. Мустақиллик шароитида янги И.қ.лар пайдо бўлмоқда. Мас., ўрта синф — тадбиркор ва ишбилармон одамлар қатлами бозор муносабатлари шароитида жамият тараққиётида ҳал қилувчи куч сифатида майдонга чиқмоқда.

ИЖТИМОЙ ҚОНУНИЯТ — жамият ҳаётида объектив мавжуд бўлиб, изчил такрорланиб турадиган воқеа-ҳодисалар ёки тарихий жараён босқичлари ўртасидаги тараққиётни акс эттирадиган барқарор алоқадорлик. И.қ. XVIII а.да француз тарихчилари Тьерри, Менье, Гизо асарларида асослаб берилди. И.қ. категориясининг шаклланишида Гегель қарашлари ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Маркс ва Энгельс ижтимоий тараққиётнинг барча босқичларида қайтарилиб турадиган жараёнларни ҳисобга олиб, ижтимоий -иқт-й формация наз-ясини яратди. Бу наз-я капитализм ҳалокатини исботлашга қаратилган эди. Унда, И.қ.га ишчилар синфи манфаатлари н.назаридан ёндашилган эди. Ҳозирги вақтда бу қонуниятлар замон ва тараққиёт талабларига жавоб беролмай қолди.

ИЖТИМОЙ ҲАМКОРЛИК — турли миллат, ирқ ва динга мансуб кишилар ҳамда гуруҳларнинг умумий мақсад йўлида биргаликда, бир ёқадан бош чиқариб фаолият олиб бориши, уларнинг ўзаро ҳамжиҳатлигини ифода этадиган атама. И.ҳ. жамиятда тинчлик ва барқарорлик, юксак тараққиётни таъминлашнинг муҳим омилidir. И.ҳ. бўлмаган жамиятда бошбошдоқлик, турли миллат ва элат вакиллари ўртасида ишончсизлик ортиб, қарама-қаршилик ва зиддиятлар кучайиши, бу эса охир-оқибатда оғир инқирозга олиб келиши мумкин. И.ҳ. ғоясини амалга ошириш йўлида ғов бўладиган энг хатарли тўсиқлар ақидапарастлик, терроризм, экстремизм, айирмачилик, маҳаллийчилик, тажовузкор миллатчилик ва шовинизмдир. Бундай зарарли ғоялар таъсирига тушиб қолган жамият табиий равишда ҳалокатга юз тутди.

Бунга узоқ ва яқин тарихдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мафкуравий курашлар кучайиб бораётган бугунги кунда фуқароларимиз ўртасида И.х.ни кучайтириш долзарб аҳамият касб этади. И.х. масаласи биз учун янги т. бўлмай, ўзининг тарихий илдизларига эга. Маълумки, Ўз-н диёрида қадимдан турли цивилизация вакиллари, мад-й қатламлар, хилма-хил эътиқод ва дунёқарашлар ёнма-ён яшаб, И.х. асосида ривожланиб келган. Юртбошимиз таъкидлаганидек: **“Бу замин Шарқ ва Ғарбнинг, Шимол ва Жанубнинг, қадим ўтмиш ва буюк келажакнинг туташган жойи, Марказий Осиёнинг юраги, инсоният тафаккури, фан ва маданиятининг энг кўхна ўчоқларидан биридир”**. Бу тупроқда жаҳонни ҳайратга солган цивилизациянинг илдизлари вужудга келган, инсоният тарихининг энг қад. даврларига мансуб диний ва фал-й анъаналар шаклланган. Қад. юнон файласуфи Гераклит бу юртни «фал-й тафаккур бешиги», деб бежиз таърифламаган. Шуни таъкидлаш жоизки, бизнинг цивилизациямиз ўзига хос толерант тафаккурга таянган. Она заминимизда узоқ вақт оташпарастилик, буддавийлик, яҳудийлик, христианлик, ислом динлари биргаликда фаолият кўрсатиб, ривожланиб келгани, табиийки, И.х. мевасидир. Бугунги кунда мам-тимизда турли миллат ва дин вакиллари манфаатларини уйғунлаштириш, улар орасида тотувликни таъминлаш асосида И.х.ка эришиш тараққиётнинг ҳал қилувчи омилларидан бири ҳисобланади. ЎзР Конституциясининг 8-моддасида «Ўз-н халқини миллатидан қатъи назар, ЎзРнинг фуқаролари ташкил этади» деб аниқ белгилаб қўйилган. «Ўз-н халқи» т.си мам-тимизда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик, ҳамжиҳатлик асосида жамиятда И.х.нинг таъминланиши учун ҳуқуқий-маънавий пойдевор бўлиб хизмат қилади. Миллий ғоямизнинг асосий тамойилларидан бири ҳам И.х.дир. Бугунги кунда ана шу тамойил асосида юртимизда турли миллат, гуруҳ ва қатламлар ўртасидаги ҳамкорликни янада кучайтириш миллий тараққиётимизда тобора устувор аҳамият касб этиб бормоқда.

ИЖТИМОЙ ҲАРАКАТ – биргаликда, уюшган ҳолда жамият миқёсида амалга ошириладиган ҳаракат шаклини ифода этадиган т. И.х. ижтимоий борлиқнинг атрибутив ва универсал характеристикасидир. И.х. жамиятдаги моддий ва маънавий жараёнларни қамраб олади. Тарихий тараққиётни материализм н.назаридан таҳлил этувчи файласуфлар моддий жараёнларни ифода этадиган И.х.нинг устуворлигини қайд этса, уларнинг муҳолифлари бўлмиш идеалистлар маънавий жараёнларни ифода қиладиган И.х.нинг ҳал қилувчи ролини исботлашга уринади. Бироқ моддий ва маънавий жараённи абстракциядагина бир-бирдан ажратиш мумкин. Реал воқеликда улар ҳаммаша, ҳар қандай ҳолатда ўзаро алоқадорликда бўлади. Жамиятнинг борлиқ шакли сифатида мавжуд бўлишининг асосий шартини ҳам шундан иборат. Бинобарин, И.х. ҳақида гапирганда, нафақат моддий элементлар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ҳамда идеал реал ўзгаришларни, балки улар орасидаги турли муносабатларни ҳам назарда тутмоқ зарур.

ИЖТИМОЙЛАШУВ – бирон-бир воқеа-ҳодиса, шахс ёки ҳаракатнинг ижтимоий моҳият касб этиб, кўпчиликка дахлдор бўлиб, ижтимоий муносабатлар мужассамига айланиб боришини англатадиган т. И. жараёни ва унинг ўзига хос хус-ятлари фал., социология, ижтимоий психология, педагогика, тарих ва этнография фанлари томонидан ўрганилади. И.нинг фал-й талқинига ижтимоий психология асосчиси Г.Тард пойдевор яратган. Ш-дек, И. муаммолари З.Фрейднинг классик психоанализида, интеракционизмда, марксизм вакиллари Л.Виготский ва А.Леонтьев ижодида, Т.Парсонснинг таркибий-функционал таҳлилида тадқиқ этилган. Ҳозирги кунда И. жараёнининг ўзига хос хус-ятлари Чикаго ва Айовадаги символик интеракционизм мактаблари ва “психодрама” йўналиши намояндалари томонидан ўрганилмоқда.

И. кишилиқ мад-ти, хус-н, миллий мад-т анъаналарини ўзлаштириб бориш жараёни сифатида ҳам талқин этилиши мумкин. Мад-й муҳитга мослашиш жараёни сифатида И. инсоннинг бутун умри бўйи давом этади, бироқ бу жараён боланинг 2 ёшдан 6 ёшгача бўлган даврида бошланади. Мазкур даврда бола мад-й қадриятларни ўрганиш жараёнидан узиб қўйилса, И. жараёни тўхтаб қолади. Инсоннинг мад-й анъаналарни ўзлаштириш жараёни унинг индивидуаллигининг шаклланиши билан ҳамоҳангдир. Шу боис, И. жараёнининг интиҳосида шахс тарихий типининг индивидуал вариантлари юзага келади. Ушбу жараён давомида шахс томонидан ижтимоий ролларнинг ўзлаштирилиши “лаззатланиш – азобланиш” (Фрейд таъбири) тамойили ёрдамида мувофиқлаштириб борилади.

И. жараёни мураккаб механизмга эга. Бу механизмнинг руҳий ва ижтимоий -мад-й жиҳатлари мавжуд. И. механизмининг руҳий жиҳати индивид томонидан маълум ижтимоий ролларнинг қабул қилиниши (ёки қабул қилинмаслиги)да намоён бўлади. Унинг ижтимоий -мад-й жиҳати эса инсоннинг тил, санъат, дин, ва ш.к. орқали мад-й қадриятларни ўзлаштириш жараёнини қамраб олади. И. жараёни ўз босқичларига эга. Бу босқичларни аниқлашда турли ёндашувлар асос қилиб олинади. Мас., Ж.Миднинг онтогенетик ёндашуви индивидуал И. босқичларини белгилаб беради. Унинг фикрига кўра, бу босқичлар қуйидагилардан иборат: 1) психогенетик босқичда индивид ўз эҳтиёжларини қондириш йўллариини ўрганади; 2) символик босқичда индивиднинг символлари (образлар, идеаллар ва б.) шаклланади; 3) аклий-концептуал босқичда индивид символлари тизими унинг фаолиятини бошқарувчи механизмга айланади. Онтогенетик ёндашувдан фарқли ўларок, филогенетик ёндашувда (М.Петров) И.нинг тарихий эволюциясига эътибор қаратилади. У қуйидаги босқичларга бўлинади: 1) номинация босқичида исмларнинг аҳамияти катта бўлади; ҳар бир исм ўз мазмунига эга ва маълум фаолият тури билан боғлиқ бўлади; 2) касбий-қабилавий босқичда маълум мазмунга эга бўлган номлар алоҳида индивидларга эмас, балки бирор фаолият тури билан машғул бўлган оила, уруғ ва қабилаларга берилди бошлайди (мас., қад. Юнонистонда табиблик қилувчилар ўзларини асклепидлар, темирчилик қилувчилар эса гефестидлар деб атаганлар); 3) универсал-мантқиқий босқичда ижтимоий фаолиятнинг ҳар хил турлари шаклланиб, ўзлаштирила бошлайди,

махсус таълим ин-глари вужудга келади. И. жараёнини тадқиқ этишда ҳам онтогенетик, ҳам филогенетик ёндашувларни инобатга олиш зарур. И.нинг ижтимоий функциялари қуйидагилардан иборат: 1) ижтимоий -тарихий жараён субъектини шакллантиради; 2) мад-т ва цивилизация тараққиётида ворисийликни таъминлайди; 3) индивидни ижтимоий муҳитга мослаштириш орқали жамиятнинг тўқнашувларсиз тараққий этишига замин яратади. Бугунги кунда И. муаммоларини ўрганишда фал-й, социологик, ижтимоий -психологик ва тарихий-этнографик таҳлил натижасида яратилган услуб ва ёндашувлардан комплекс фойдаланиш тенденцияси юзага келмоқда.

ИЗЗАТ-НАФС (араб. иззати нафс — нафсини улуғловчи, ҳурмат қилувчи) – кишининг ўз кадр-қиммати ва сифатларини кадрлаш ҳисси, мавқеи, обрў-эътиборини сақлаш туйғуси, бошқаларнинг беҳурматлик, менсимаслик каби салбий сифатларидан ҳимояланиш хус-ятини англатувчи т. Бу хислат ёшу қарига хос бўлиб, кишининг маънавий камолоти ва руҳий-иродавий ҳолати ҳамда нафсониятини кадрлаш даражасидан келиб чиқади. Ш-дек, иззат кишининг жамиятдаги даражасини белгиловчи омил сифатида ижтимоий мазмун касб этади. Арасту бундай деган экан: “Иззат тиласанг – ифбатли бўл, улуғлик тиласанг – мулойим бўл, зафар тиласанг – адолат йўлини тут, кадр тиласанг – ростгўй бўл, нажот тиласанг – сабр қил, илм ўрганмоқчи бўлсанг – жидду жаҳд қил”. Арасту таълимоти бўйича ифбатлилик кишида иззатлилик даражасини таъминлаш учун муҳимдир. Ифбатли киши ахлоқан мукамал жиҳатларни ўзида мужассамлантириб, шахсий манфаатни жамият манфаатларидан устун қўймайди. Шу боис у эл орасида иззат топиб, эҳтиромда бўлади. “Айтишларича, иззат ва улуғликнинг сабаблари бештадир, яъни мазкур бешта сифат кимда бўлса, у одам улуғлик ва иззат отига мианади. Улар қуйидагилардир: тўғри сўзлик, сирини яшира билиш, ваъдага вафо, насиҳатни қабул қилиш ва омонатга хиёнат қилмаслик”. Демак, тўғрисўзлик ҳам иззатли кишининг белгисидир. Навоий таъбири билан айтганда: “Инсонни сўз жудо айлади ҳайвондин, Билгилки, гуҳари шарифроқ йўқ ондин”. Демак, шундай экан, сўзнинг улуғлигини идрок этиб, тўғрисўзлик тамойилларига риоя этиш иззатлиликнинг, демакки, инсонийликнинг муҳим белгисидир. Сирини яшира билмаслик, яъни ҳамма жойда ўзлигини намойиш қилавериш ҳам инсон иззатининг пасайишига олиб келади. Ваъдага вафо қилиш ҳам жамиятда шахс иззатининг ошишига хизмат қиладиган омил сифатида эътиборлидир. Миллий менталитетимизда ваъдага вафо қилиш муҳим ҳисобланиб, ваъдабоз кимсалар, яъни ваъдага вафо қилмайдиганлар қаттиқ қораланиб, жамиятда эътиборсиз кимсалар сифатида қаралади. Насиҳатни эшитиб, унга амал қилиш – яхши ахлоқ белгиси. Омонатга хиёнат қилмаслик, уни бус-бутун ҳолида эгасига етказиш ҳам инсонийлик аломатидирки, шахснинг иззатлилик даражаси ана шу омиллар билан белгиланади. *Насриддин Назаров, Умида Худойбердиева*

ИККИЮЗЛАМАЧИ(ЛИК) – маънавий иллат сифатида унга бошқа, бунга бошқача гапни сўзлайдиган, икки одамга икки хил муомала қиладиган кишига

хос мунофиқлик ва риёкорликни ифода этадиган т. И. бир одамга бир хилда, бошқасига бошқа хилда ёлғон сўзлаб, уларни бир-бирига душман қилади, орада низо чиқаради. У қасддан ёмонлик қилмаган ҳолатларда ҳам, муомаласи, тутган йўлининг ўзи бузғунчиликка олиб келади. И., одатда, самимийдек сўзлайди, самимийдек иш юритади, лекин шу тариқа содда одамларни алдаб, тўғри йўлдан адаштиради. И. дўстни дўстдан, қариндошни қариндошдан, биродарни биродардан ажратади, уларни бир-бирига бегона қилади. И. риёкор, маккор, мунофиқ, безбет бўлганидан унда уят ҳисси бўлмайди. Имом Бухорий “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”да И. борасида ушбу ҳадисни келтиради: “Абу Ҳурайра ривоят қиладилар: “Расулуллоҳ (с.а.в.): “Қиёмат куни Оллоҳ таолонинг даргоҳида бир одамга бу юзи бирлан, иккинчи одамга эрса бошқа юзи бирлан юзланувчи энг ёмон одамларни – И.ларни учратасан, дедилар” (“Ҳадис”, Т., 1996, 2-жилд, 112-113-бетлар). Ҳадисда “ёмон одамлар” эмас, “энг ёмон одамлар” – И.лардир, дейилмоқда. Демак, И.ларнинг инсонларга, жамиятга келтирадиган зарари бошқа ёмон одамлар келтирадиган зарарларидан кўра кўпроқдир. Ширин сўзлар сўзлаб, баъзида ўзини жуда бечораҳол кўрсатиб, бир ой, икки ойдан кейин қайтараман, деб катта маблағларни қарзга олиб, кейин ундан тонадиган одамлар ҳам борки, улар айна И.лардир. Бу йўлга кирган одамнинг ундан чиқиб кетиши борган сари қийинлашади. И. йўқ нарсани бордек, борни эса йўқдек қилиб кўрсатишга уста. У бир маккор ишни амалга ошириб, бошқасига киришади. Айниқса, икки-учта И. бирор нарсада шериклик билан иш қилса, бир-бирини алдаш борасида мусобақа ўйнаб, охир-оқибатда ҳаммаси чоҳга тушади, бир-бирининг оёғидан тортиб, жарга қулайди. И.нинг бадиий адабиёт ва сахна санъатидаги кўринишлари Шекспирнинг “Отелло” фожиасидаги Яго ролида жуда маҳорат билан тасвирланган. “Бўхтоннинг эги йўқ, макрнинг – чеки йўқ” деган мақол бор. Мақолдаги “эг” сўзи яхшилик, эзгуликни англатади. Яъни, бўхтоннинг ҳеч яхши жойи йўқ, бўхтон энг жирканч нарсадир, макрнинг эса чеки-чегараси йўқдир. И. ҳам макр, ҳам бўхтондан иборат бир феълдир. Яна бир мақолда “Не хилда яшасанг, шу хилда ўйлайсан” дейилади. Маккорнинг туриш-турмуши макр экан, унинг хаёли ҳам макр билан банддир. И.нинг қилмишлари барибир фош бўлади, шунда ҳамма ҳалол одамлар ундан нари бўлишга интилади. Шеър: Маккорнинг доимо риёдир иши, // Фақат ёлғон сўзлар мунофиқ киши. // Бундай одамлардан бўлмасанг узок, // Бир куни келади унинг ташвиши. У.Саидов, Ш.Пузаев

ИЛЛЮЗИЯ (лот. *illysiо* – хато, адашиш, янглишиш) — тана аъзоларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларни нотўғри (ноадекват) идрок қилишдан иборат билиш жараёни. Баъзан психологияда нотўғри идрок қилишга олиб келадиган кўзгатувчилар конфигурациясининг (лот. *configuratio* — ташқи тузилишда ўхшашлик, ўзаро ўхшаш, ёндош жойлашув) ўзи ҳам И. деб аталади.”Адекват” т.си лот. “*adaeqyatys*”, яъни теппа-тенг, мутлақо мос, айнан тўғри демакдир. Ҳозирги даврда кузатишнинг энг самаралиси тасвирларнинг икки ўлчовда ифодаланишидир. И.ларнинг бир туркуми оптик геометрик И.лар бўлиб, улар асосий тасвир билан уни қуршаб турган фазовий жойлашувида фарқ қилувчи бошқа шакллар ўртасида ўлчов (мезон) муносабат ининг бузилишида

намоён бўлади. Тасвирлар ёруғ фонда қора фонга нисбатан қорароқ туюлади, яъни улар контраст (франц. *contraste* — кескин қарама-қаршилик) ҳолат маҳсулига айланади. Бошқача айтганда, улар ёруғлик билан фон ўртасидаги муносабат ифодасидир. “Фон” т.си франц. “*fond*” сўзидан олинган бўлиб, асос, негиз, таг маъносини билдиради. Аксарият И.лар кўринадиган ҳаракатлар билан боғлиқ, чунончи: 1) қоронғуликда ҳаракатсиз ёруғлик манбаида нурларнинг тартибсиз тарқалиши (ёйилиши); 2) фазовий жиҳатдан яқин жойлашган икки ҳаракатсиз стимулнинг тез суръатлар билан намоён этиб туриши ҳаракат таассуротини вужудга келтиради (стробоскопик ҳаракат); 3) ҳаракатсиз объектни уни қуршаб турган фонга қарама-қарши йўналишга қўйиш ҳаракат туйғусини пайдо қилади (индукцион ҳаракат). И.га мисол тариқасида темир йўл ўртасида туриб уни кузатсак, ҳар иккала чизиқ бора-бора бир-бири билан қўшилиб ёки кесишиб кетгандек туюлади, ваҳоланки, улар ҳеч қачон бир-бири билан кесишмайдиган параллел чизиқлардир. Қуёшнинг ерга нисбатан муносабат и ҳам худди шундай нотўғри идрок қилинади. Сароб ҳодисаси И.нинг яна бир кўринишидир. Идрок ҳодисаси кўрув, эшитув, ҳаракат идроки каби ҳодисаларга хосдир. Мас., осмондаги самолётнинг, узокдаги автомобилнинг ҳаракатлари инсон томонидан нотўғри идрок қилиниши туфайли жойидан қўзғалмаётгандек туюлади. Аллақандай товуш ва шарпаларнинг эшитилиши эшитиш И.си дейилади. Психологияда кўриш билан боғлиқ И.нинг олти тури мавжуд экани таърифлаб берилган. И. шахснинг таъсирларга берилувчанлиги, эътиқоди ва мавқеига, ўзини ўзи баҳолаш тизими ҳамда рухий хасталикка учрашига, юзага келган вазиятга боғлиқ. Ижтимоий жойлашув, ассоциация, эҳтиёж, тажриба, эмоциоген омил, трансформация, толиқиш, ахборот кабилар И. манбаидир.

ИЛТИФОТ (араб. ўгириш, буриш, лутф кўрсатиш) — кишига қилинган марҳамат, ҳиммат, диққат-эътибор, яхши муносабат га асосланган инсоний фазилатни ифода этадиган т. И. гўзал инсоний фазилатлардан бири бўлиб, луғатларда кўрсатиб ўтилганидек, кенг ва чуқур маъноларга эга. И. кишилик жамиятини безаб, зийнатлаб турувчи, инсонлар ўртасида меҳр ва шафқат туйғуларини пайдо қилувчи, ривожлантирувчи лутфдир. И. юксак мад-т белгиси бўлиб, И.ли одам ҳеч қачон бировга нисбатан безътибор бўлмайди, ҳаммага бир хилда чиройли муомала қилади. И. одамлар ўртасидаги муносабат ва муомаланинг ҳиммат, саховат, марҳамат асосида амалга оширилишидир, хушмуомалаликдир. Мас., автобусда кекса одам ўрта яшар, қўлида боласи ёки оғир юки бўлган аёлга раҳмдиллик билан жой берса, бу унинг И.идир. Халқимизда қадимдан хонадонга меҳмон келса, уй эгаси – мезбон уни очиқ чехра билан кутиб олиб кўришганидан кейин ўтирган ва яна ўрнидан туриб бир-бирига қуллуқ қилган. Бу гўзал И. эди. Агар дўсту ёр ва ошналар, қариндош-уруғлар бир-бирига И.ли ва эътиборли бўлса, уларни боғлаб турган ришталар янада кучаяди. “Навоий асарлари луғати”да лутф сўзига қуйидагича изоҳ берилган: “Мулойимлик, раҳмдиллик, яхши муомала, марҳамат; лутфи олий – олий марҳамат, лутф айламак – яхшилик қилмоқ, марҳамат этмоқ”. Алишер Навоийнинг “Ҳайратул-аброр” асарида лутф бобида шундай мисол

келтирилган: “Шоҳ боқиб кўрди чу ношод ани, Лутф этибон ойлади озод ани”. Қадимда лутфнинг қуйидаги турлари бўлган: лутфи таъ – зеҳн ёрқинлиги; лутфи мақол – сўз мулоимлиги; лутфи амийм – зўр марҳамат; лутфи муфрид – юксак марҳамат. Ушбу изоҳлардан маълум бўладики, И.нинг энг юқориси “лутфи олий”дир. Олий лутф деганда ўта раҳмдиллик ва марҳамат билан қилинган яхшиликни тушунмоқ керак. Бундан ташқари, “И.” сўзида хайрихоҳлик маъноси ҳам бор. Хайрихоҳ инсон бировнинг дарду ташвишига бефарқ қараб турмайди, унга ёрдам беришга ошиқади. Шу билан бирга, хайрихоҳ инсон бировнинг шодлиги, қувончидан қувонади. Мулоим сўзлик, чеҳраси очиклик, самимий табассумлик кишилар орасида низою жанжал эмас, дўстлик ва меҳр ришталари мавжуд бўлади. Мумтоз адабиётимизда И. сўзининг муқобилларидан яна бири карамдир. Алишер Навоий таъбирича, “Карам бир жабрланганнинг қаттиқчилик юкини кўтармоқ ва уни ўша қийинчиликдан кутқармоқдир. Карам бировнинг машаққат тикани оғирлигини кўтармоқ ва у тикан ичидан гулдек очилмоқ ва ўша қилинган ишни қайтиб тилга келтирмаслик, оғизга олмаслик, кишига миннат қилмаслик ва унинг юзига солмасликдир”. Демак, И. сўзи ўз фазилатлари билан ўзгаларга ибрат бўладиган инсонга нисбатан қўлланиб, бундай шахсни баркамол инсон, маъ-яти юксак одам дейиш мумкин. *Ш.Ризаев, У.Отажонов*

ИМИЖ (инг. имиж – қиёфа, тасвир) – одамлар онгида муайян шахс, ташкилот ёки бошқа ижтимоий объектга нисбатан юзага келадиган, идрок этилаётган объект ҳақидаги ахборотни ўзида мужассамлаштирган ва ижтимоий хулқ-атворга даъват этадиган муайян синтетик образ. И. турлари: *корпоратив И.* (компания, фирма, корхона, муассаса, сиёсий партия, жамоат ташкилоти ва ҳ.к. И.и) ва *индивидуал И.* (сиёсатчи, бизнесмен, артист, раҳбар, ижтимоий ҳаракат етакчиси каби алоҳида шахсларнинг И.и)ни фарқлаш мақсадга мувофиқдир. Иккала ҳолда ҳам, яъни ташкилотга нисбатан ҳам, индивид (шахс)га нисбатан ҳам *ташқи ва ички И. бўлади.* Ташкилотнинг ташқи И.и – бу уни қуршаган муҳитда, мазкур ташкилотнинг мижозлари, истеъмолчилари, рақиблари, ҳокимият органлари, ОАВ, жамоатчилик онгида у ҳақда шаклландиган образ, тасаввур. Индивиднинг ташқи И.и вербал, визуал, ахлоқий, эстетик ифода усуллари ва хулқ-атворнинг ҳар хил шакллари билан таркиб топади, у билан бевосита ёки билвосита алоқага киришадиган одамлар эса бу И. субъекти ҳисобланади. И. масаласида функционал ёндашув тарафдори бўлган инглиз олими Ф.Жевкинз И.нинг қуйидаги турларини таклиф қилади: 1. *Кўзгусимон И.* – бизнинг ўзимиз ҳақимиздаги тасаввуримизга хос бўлган И. 2. *Жорий И.* – четдан ташланган назарга хос бўлган И. 3. *Мақбул И.* – шахс нимага интилаётганини акс эттирадиган И. 4. *Корпоратив И.* – ташкилотнинг айрим бўлинмалари ёки унинг иш натижалари эмас, балки умуман ташкилот И.и 5. *Кўп сонли И.* – ягона корпорация ўрнида бир қанча мустақил тузилмалар мавжуд бўлган ҳолда юзага келадиган И. И. масаласида контекстли ёндашув ҳам бор. У И.нинг мувофиқлаштирилган ҳолда яхлит хус-ят касб этиши, рўёбга чиқариш шарт-шароитларини ҳисобга олиниши, айрим жиҳатлари эса бир-бирига зид бўлмаслиги лозимлигини англатади. Инглиз олимаси Э.Сэмпсон

шахсий И. тўғрисида сўз юритар экан, ташқи ва ички омиллар уйғунлигига қараб, И.ни уч турга – ўз-ўзининг И.и, идрок этиладиган И. ва талаб қилинадиган И.га ажратади. *Ўз-ўзининг И.и* ўтмиш тажрибасидан келиб чиқади ва ўзига нисбатан ҳурмат, ишончнинг ҳозирги ҳолатини акс эттиради. *Идрок этиладиган И.* – бошқа одамларнинг бизга бўлган муносабат идир. *Талаб қилинадиган И.* айрим касблар (ролллар) муайян И. хус-ятларини талаб қилишини англатади. Айрим ҳолларда бунга кийим тури кўмаклашади. Ҳарбий уст-бош, судья мантияси, подшо тожи – буларнинг барчаси шахснинг муайян ролларни бажарувчи эканига ишора қиладиган И. белгиларидир. Баъзи тадқиқотчилар *харизматик И.ни* мустақил тур сифатида таклиф қилади. Харизма, харизмали раҳбар т.сини илмий муомалага социология асосчиларидан бири М.Вебер киритган. И. турларига *ёпиқ И.ни* ҳам киритиш мумкин. У собиқ иттифоқ даврида аксарият давлат раҳбарларига хос эди. Ҳар бир одам бу И.га ўзи ишонган жиҳатни «юклаши» мумкин эди. Одатда, одамлар муайян шахс ҳақида қанча кам ахборотга эга бўлса, бу шахс уларнинг кўз ўнгида шунча салмоқ касб этади. Инсонга хос фаолият жабҳаларига, И. шаклланадиган турли ижтимоий доирага қараб, *сиёсатдаги И.* (ва *сиёсатчилар И.и*), *бизнес И.и*, *ташкilot И.и*, *мам-т И.и* каби И. кўринишлари мавжуд бўлиши мумкин. Бу И.лар мазмун жиҳатидан, шаклланиш механизмлари намоён бўлиш шакллари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Шундай қилиб, И.ни шакллантириш оқилона ижтимоий бошқарув тизимига киритилиши мумкин ва лозим, чунки бу масалада фойдаланилмаган имкониятлар кўп. Ўзини, ўз фирма ва ташкилотларини контрагентларга, жамоатчиликка таништиришда И.нинг аҳамияти қанчалик муҳим эканини ҳозирги пайтда ҳамма ходим ва раҳбарлар ҳам тўла англаб етгани йўқ, уларнинг аксарияти эскича ишлашда давом этмоқда, шу боис рақобатга асосланган курашда мағлубиятга учрамоқда. Мухтасар айтганда, И. т.си энг муҳим гносеологик муаммо бўлиб, бошқа барча наз-й-амалий ва технологик муаммолар кўпроқ шу муаммонинг ечимига боғлиқ. *Шоҳида Содиқова*

ИМИЖЕОЛОГИЯ (инг. имиж – қиёфа, тасвир, логия – таълимот, фан) – 1) одамларни ёқимли ва жозибали бўлишга, инсонларга нур ва ёруғлик етказишга ундаш; 2) у инсоннинг муносиб шахс бўлишга қаратилган эҳтиёжини ташқи жиҳатдан намоён этишга ёрдам беради; 3) ҳар бир фуқаронинг олижаноб қиёфаси ҳақидаги орзу ва унга эга бўлиш – демократик ва инсоний жамият куришнинг зарур шарт; 4) таъсир этиш технологияси. Инглиз адиби Блез Паскаль инсонларга таъсир ўтказишнинг ишонтириш ва ёқиш усули мавжуд бўлиб, иккинчиси энг самарали деб таъкидлар ва бу усулни яхши ўзлаштирмаганидан афсусланади; 5) таълим тизимида ўқитиладиган фан. И. ўзида психология, менежмент, нотиклик, ахлоқ, ишчан этикет каби бир қатор соҳалардаги билимларни синтез қилган ҳолда мужассам этади. И. фани инсон, ходим, раҳбар, ташкилот, жамоа, фирма, шахар, миллат, давлат каби индивид ва тузилмаларнинг мазмун-моҳияти асосида вужудга келган ташқи кўриниши, қиёфаси, уларнинг шуҳрат ва обрўга эришиши борасидаги тарихий тажрибалари, илмий асослари, шаклларини ўрганади. Имижмейкерлик

фаолияти ёрдамида уларнинг шуҳратини, нуфузини ошириш имкониятларини очиб беради. У, энг аввало, шахс, раҳбар, ижодкор ва ишбилармон одамнинг қиёфаси, нуфузи, обрўи, фикри, сўзи, ҳаракатлари ва иш фаолиятлари ёрдамида обрў орттириш, хурматга сазовор бўлиш, шуҳрат қозониш, инсоннинг энг яхши томонларини очиш ва тарғиб қилиш, ўз даражасига яраша мавқега эга бўлиш каби масалаларни тадқиқ этади. И. инсон, ходим, раҳбардаги ёмон иллатларни йўқотиш, сохта обрў орттираётганларни фойда қилиш, инсондаги энг ажойиб ижобий хислатларни умумлаштирган ҳолда гўзал ва баркамол, жозибали, кўркам, истарали, ёқимтой одам бўлишни ўргатади. И. шахс ёки ижтимоий тизим ҳақидаги визуал таассуротдир. И. миллий мад-тнинг фундаментал анъаналарига асосланади. Ўз имижи сари интилиш, жозибадор, хушмуомала бўлиш инсон ва жамият учун ёқимлидир. Ўзимизга ва бошқаларга ёқмаслик туфайли атрофимизда кўпгина муаммоларга дуч келишимиз мумкин. Ғарбда имиж прагматик характерга эга бўлиб, имижмейкер хизматидан сиёсий арбоблар ҳам, таниқли санъаткорлар, бошқа касб эгалари ҳам фойдаланади. И. педагог ва тарбиячилар учун асосий манба ҳисобланади. И.нинг ўзига хос хус-ят ва технологияси шундан иборатки, бунда этика, психология ва б. фанлар узвий уйғунликда ўқитилади. И. ҳозирги замон кишисини тарбиялашнинг муҳим таркибий қисми; турли соҳа мутахассислари касбий маҳоратининг муҳим элементи; касбий фаолиятнинг пиар бўйича мутахассис, стилист, имижмейкер каби турларини фарқлаш учун наз-й-услубий асосдир. И.нинг шахсий жозибадорлик технологиясининг энг муҳим вазифаси турли ёшдаги одамларга имиж ҳақида билимлар бериш, уларга бу билимларни ўзлаштиришда ҳамда шахслараро ва ишга доир муносабат ларни йўлга қўйишда бу билимлардан моҳирона фойдаланишда кўмаклашишдан иборат. Биз ўз ижобий имижимизни яратишда қанча кўп муваффақиятга эришсак, хулқ-атворимиз кўлами шунча бой бўлади ва одамларнинг таассуротларини шунча самаралироқ бошқарамиз. Одамлар бир-бирига ёқишга ҳаракат қиладиган мулоқот жабҳаларида жанжал-тўполонлар чиқмайди, бинобарин, уларнинг соғлиғи бузилмайди. Ш.саб. одамларнинг ташқи таровати, мафтункорлиги соғлом турмуш тарзининг муҳим омили, дейиш мумкин. Инсоннинг ҳаётдаги муваффақиятлари ҳам унинг ташқи таровати, жозибадорлиги, бошқа одамларга ёқиш маҳорати билан узвий боғлиқ. Бунга эришишда И. улкан роль ўйнайди. Ҳамонки шундай экан, И.нинг қуйидаги шиорига сўзсиз риоя этиш мақсадга мувофиқдир: «Токи тирик экансан, одамларга ёқиш учун мавжуд барча имкониятлардан фойдалан». Буюк мутафаккир Сукрот: «Инсоннинг баркамол ҳаёти – олий санъат», деганида тўла ҳақ эди. «Баркамол ҳаёт» т.си шахснинг муносиб имижини ҳам муҳим элемент сифатида ўз ичига олади. Владимир Даль И.нинг луғавий маъносини образ ва чехра тарзида изоҳлайди. Унинг фикрича, образ — мустаҳкам, турғун ҳолат, чехра эса — бу шахснинг ўзгарувчан ташқи кўринишини ифода этади. Сочни замонавий турмаклаш, қимматбаҳо либослар кийиш, мад-тли инсон қиёфасида бўлиш – бу ҳали имиж дегани эмас. Маълумки, тадбиркор, одамлар билан кўпроқ муомалада бўладиган касб эгалари учун бошқаларда яхши таассурот қолдириш муҳим аҳамиятга эга. Одам физиологик жихатдан кўримсиз бўлса-да, маънавий

фазилатлари кўп бўлса, ўзгаларнинг эътиборини тортади. Ишбилармон киши хушмуомала, кўнгли очик бўлиши, суҳбатдоши билан сўзлашганда ўзининг фикрларини эркин ифода эта олиши лозим. Унинг учун асосий сифатлардан яна бири – эмпатиядир. Бу инсоннинг ички дунёсини ҳис этиш, уни тушуниш, олдиндан бўладиган музокаралар ечимини ҳис этиш ёки ўз ҳамсуҳбатининг кайфиятини билиб, мавзунини ўзгартириш қобилиятидир. *Шоҳида Содиқова*

ИММУНИТЕТ (лот. *immunillare* – бирон нарсадан халос бўлиш, қутулиш) — организмнинг доимий равишда ўз ички барқарорлигини сақлаши, турли хус-ятларга эга ташқи таъсирлардан, хус-н, инфекциялар кириб келишидан ҳимояланишга қодир бўлган реакциялар мажмуаси. Инсон бутун ҳаёти давомида ташқи таъсирга жавобан акс садолар сифатида орттирган билим ва малакалари асосида ўзида И. тизимини шакллантиради. Охириги пайтларда мам-тимизда инсон маъ-ятига нисбатан ҳам И. атамасини ишлатилмоқда. Бунда инсон онгу тафаккури, унинг билим савияси билан боғлиқ ҳолда, И. тизимининг асосий қисмлари сифатида қуйидагилар ажратиб кўрсатилмоқда: 1) воқеликни тўғри ва тўлиқ акс эттирадиган, инсон маъ-ятининг бойиши ва жамият тараққиётига хизмат қиладиган билимлар; 2) шундай билимлар замирида шаклланадиган ва мафкуравий тажовузлар қаршисида мустаҳкам қалқон бўлиб хизмат қиладиган кадриятлар тизими; 3) ижтимоий -икт-й, сиёсий ва мад-й-маър-й соҳалардаги аниқ мўлжал ва мақсадлар. Мафкуравий И. тизими маънавий баркамол, иродаси бақувват, иймони бутун шахсни тарбиялашда, ҳар қандай реакцион ва бузғунчи ғоявий тажовузларга, маънавий таҳдидларга муносиб зарба бера оладиган ёшларни камол топтиришда қўл келади.

ИМОН (араб. ишонч) – 1) худога бўлган ишонч-эътиқод; кўнгилда ишониш ва тилда иқрор қилиш; 2) умуман, ишонч; 3) муайян фикр, олий ғоянинг ҳақиқатлигига комил ишониш, шу ишончнинг эътиқодга айлантириш. Ш.у. ҳам И. сўзи эътиқод сўзи билан ёнма-ён келиб, иймон-эътиқод тарзида ишлатилади. И. инсон онги ва руҳиятига сингган, ундан мустаҳкам ўрин олган дунёқараш сифатида қудратли ҳаракатлантирувчи куч, инсон иродасини мустаҳкамлаш воситасидир. И. туфайли одам руҳи эзгулик сари интилади, ижтимоий -сиёсий ҳаётнинг инсонийлашувида муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, ҳар қандай ғоя ва дунёқараш инсоннинг И.-эътиқодига айлангандагина ҳаракатлантирувчи моддий ҳамда руҳий куч сифатида намоён бўлади. Умуминсоний ахлоқий кадриятлар – сўз билан иш (амал), тил ва дил бирлиги, инсоф, диёнат, ҳалоллик-поклик, виждонлилик, садоқат, муҳаббат, ватанпарварлик, ш-дек, оила, жамият, халқ ва бутун инсоният олдидаги бурчни англаш каби фазилатлар И.лилик шартлари ҳисобланади. Ишонч билан И. т.лари одатий (кундалик) онгда кўпинча бир маънода қўлланади. Наз-й онгда улар ўртасидаги яқинликдан ташқари тафовут ҳам борлиги эътиборга олинади. Ишонч одамлар ва уларнинг уюшмалари ўртасидаги ахлоқий-руҳий ҳолат сифатида ўзаро муносабат лар инсоний тус олишига хизмат қилади. Ишонч муҳити қарор топган жойда кўп муаммолар осонроқ, беозорроқ ҳал бўлади, одамларнинг кўп вақти ва қуввати беҳуда сарфланмайди. Ишончсизлик ва

шубҳа барқарор муҳитда инсон шахс сифатида шаклланиши қийинлашади. И. ишончга нисбатан чуқур фал-й мазмунга эга. У дунёқараш ва эътиқод билан узвий боғлиқ бўлгани сабабли алоҳида нодир руҳий ҳолат сифатида намоён бўлади. Ҳозирги даврда бутун жаҳонда диний дунёқараш билан бирга илмий-фал-й дунёқараш ҳам мавжуд. Айрим одамларда диний онг устувор бўлиб, уларда И. диний ақидалар ҳақлигига ишонч асосида шаклланади, баъзи кишиларда эса илмий ҳақиқатларга ишонч устувор бўлгани сабабли, уларда И. дунёвий билим, фал-й дунёқараш негизида юзага келади. Куръони каримда И.ли инсонларнинг белгилари қуйидагича тавсифланади: улар мўмин, ҳалим, итоаткор, сўзи билан амали бир, поклик ва ҳалолликка интилувчи, ўз ваъдалари, шартномаларига риоя этувчи, ибодатига амал қилувчи ва ш.у. жаннат ворислари бўлган кишилардир. Илмий ва илмий-оммабоп адабиётларда И. т.си билан эътиқод т.сини айнан бир нарса деб талқин қилиш ҳолатлари учрайди, ҳатто эътиқодни И.дан устун қўядиган қарашлар ҳам бор. Аслида эътиқод одамнинг онги, аҳволи, руҳияти билан боғланиб кетадиган, оламдаги нарса-ҳодиса ва жараёнларга алоҳида муносабат ни қарор топтирадиган маън-й-руҳий ҳолатдир. Муайян ғоя ва дунёқарашга ҳис-ҳаяжон асосида ёндашув маъносида эътиқод И.га яқин туради, ш.у. ҳам баъзан эътиқодни И. т.сининг маънодоши ёки уни тўлдирадиган т. сифатида қўллайдилар. Собиқ совет фал.сида И. т.си тадқиқ этилмас эди. Ҳозирча бизнинг замонавий фал.да ҳам у алоҳида тадқиқот объекти бўлгани йўқ, уни ўрганиш, таҳлил этиш ниҳоятда муҳим. Умуман айтганда, уч нарсанинг бутунлигидан И. ҳосил бўлади: эътиқод, иқрор ва амал. Эътиқод — чин дилдан ишониш; иқрор — сўзда буни тан олиш; амал — ишончни яхши ишлар билан исботлаш. Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб" асарида қуйидаги сатрларни ўқиймиз: "Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — иймон йўқ ва ҳар кимда иймон йўқ — андин одамийлик келмак имкони йўқ". Яъни И.сиз кимса — одам эмас. Тилимизда И. сўзи кенг қўлланиб, ўта муҳим т.ларни билдиради. Халқимизда "И.сиз" сўзидан ортиқ ҳақорат бўлмаса керак. Бу ҳақорат замирида ишонч-эътиқоди йўқ, худодан, диндан қайтган маъноларидан ташқари виждонсиз, ярамас, разил, диёнатсиз деган мазмун ҳам ифодаланади. Инсон эътиқодсиз, фикрлашсиз яшолмайди. Шахснинг эътиқоди масаласи муҳим муаммолардан бўлиб, унинг шаклланиши, И.лилик даражаси кўп жиҳатдан ижтимоий омилларга ҳам бевосита боғлиқ. Бугунги кунда бу масалага эътиборнинг ортиб бораётганининг боиси шундаки, инсон, айниқса, ёшлар учун ғоят зарур бўлган мафкуравий иммунитетнинг шаклланишида ундаги И.-эътиқод муҳим аҳамият касб этади. Агар биз ёшларимизда болалиқдан бошлаб соғлом эътиқод ва юксак дунёқараш асосларини шакллантира олсак, улар маъ-яти бой, мустақил фикрли ва олижаноб шахслар бўлиб камолга етади. Бу борада барчамиз учун Президентимизнинг қуйидаги фикрлари дастуруламал бўлиши лозим: **“Мен имони бақувват одам деганда, аввало, виждонли, ҳалол билан ҳаромнинг фарқига борадиган, бировнинг ҳақидан ҳазар қиладиган, бировга ноҳақ озор бермайдиган инсонларни кўз олдимга келтираман”**. *Б.Абдушукуров, О.Юсупов*

ИМПЕРАТИВ АХЛОҚ (лот. *imperativus* — фармон) – ахлоқшунослик тарихида муайян из қолдирган немис файласуфи И.Кант қарашларида ахлоқий қонунни тавсифлаган асосий т. Кант гносеологияда бўлгани каби ўз фал.сида ҳам инсон фаолияти ва хатти-ҳаракатларини асослайдиган умумий ва зарурий қонуниятларни топишга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, И.а. мутлақ, умумий, барча учун аҳамиятли бўлиши шарт, яъни қонун шаклига эга бўлиши керак. Фақат И.а.нинг тамойил ва қоидаларига мос келадиган хулқ-атвор ахлоқийдир. Кант талқинидаги И.а.нинг мазмуни Конфуций ва Гоббснинг “Ўзингга раво кўрмаган нарсаларни бировга ҳам раво кўрма”, Локкнинг “Ўзингга раво кўрган нарсани бошқаларга ҳам раво кўр!” деган ҳикматларига ўхшаб кетади. Аслида бундай фикр ва хулосалар бошқа халқлар, даврлар ва мутафаккирлар таълимотларида, жумладан, ислом динининг асосий манбаларидан бўлмиш ҳадисларда ҳам мавжуд.

ИМПЕРИЯ (лот. *imperium* — ҳокимият, ҳукмронлик) — 1) монархияга асосланган давлат бўлиб, унинг тепасида император туради; 2) мустамлака ва қарам мам-тлар халқлари устидан ўз ҳукмронлигини куч билан ўрнатган ва бу ҳукмронликни қаттиқ зулм ва эксплуатация тизими ёрдамида ушлаб турган мустамлакачи давлат. Айрим йирик монархия давлатлари ўрта а.ларда И. деб аталган. Россияда Пётр Биринчи давридан (1721) большевиклар диктатураси ўрнатилгунига қадар (1917), Францияда Наполеон Биринчи ва Наполеон Иккинчи даврида, Германияда 1871 йилдан то 1818 йилдаги давлат тўнтаришига қадар И. ҳукмронлик қилган. Ш-дек, мустамлакалари бўлган йирик давлатлар, мас., Буюк Британия доминион ва мустамлакалари билан бирга Британия И.сини ташкил этган.

ИМПЕРИЯЧА ТАФАККУР — чор империяси даврида Россиянинг мустамлакасига айлантирилган ўлкалардаги маҳаллий халқларга нисбатан расмий маъмурият ва ҳукмрон доиралар томонидан амалга оширилган, манманлик ва калондимоғликка, қарам миллатларни иккинчи даражали элатлар деб қарашга асосланган муносабат бўлиб, бу муносабат шўро йилларида ва ундан кейин ҳам давом эттирилди. Президент Ислом Каримов Россиянинг “Независимая газета”си мухбирига берган “Бизни империя даврида иккинчи даражали инсонлар ҳисоблар эдилар” номли интервьюсида И.т.нинг маъно-мазмунини таҳлил этиб берган. Мазкур тафаккур шакли жамият онгига сингиб, маълум даражада, худди табиийдек бир нарсага айланишига Россиянинг мустамлака қарам халқлар устидан ҳукмронлиги, уларга нисбатан баъзида шафқатсиз, баъзида эса маккорона олиб борган сиёсати сабаб бўлди. Собиқ СССР даврида Россия империяси худудидаги юздан ортиқ миллат ва элатлар ўрнига янги тарихий бирлик — “совет халқи”ни шакллантириш бўйича сохта наз-я давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бундай сиёсат натижасида миллатлар ва элатларнинг миллий манфаатларига улкан зарар етказилди. 1935-1985 йиллар мобайнида собиқ иттифоқда мактабларда миллий тилларда ўқитиш даражаси 105 тадан 39 тага тушиб қолди, миллий тилларнинг мавқеи қардош

республикалар миқёсида пасайиб борди. Иттифоқ республикалари амалда кўп миллатли улкан давлатнинг оддий маъмурий ҳудудларига айланиб қолди.

ИНДИВИДУАЛИЗМ (лот. *individuum* — бўлинмас) — инсоннинг шахсий ҳаёти жамоага боғлиқ бўлмаган, фақат унинг ўзига тегишли алоҳида бир ҳодиса деб қарайдиган, жамият манфаатларидан инсон ҳуқуқларини мутлақ устун кўядиган фал-й-ахлоқий таълимот. И.нинг наз-й талқини негизида ҳар қайси шахснинг ягона беқиёс эканини, унинг ҳуқуқларини мутлақлаштириш ётади. Аксарият ҳолларда инсон табиатининг ўзида И. мавжуд деб ҳисобланади. И.нинг моҳиятини асослашга қаратилган қарашлар шахсни жамоага қарши кўйиш, шахсий манфаатларни жамият манфаатларидан устун кўриш билан боғлиқ ҳолда қад. замонлардан бошлаб шаклланган. Айрим файласуфлар антик даврлардаёқ шахсий ва жамият манфаатлари ўртасида кескин зиддият вужудга келиши мумкинлигига эътибор қаратган. Бу зиддият турли фал-й оқим ва мактаблар вакиллари томонидан ўзига хос тарзда талқин этилган. Мас., Афлотун ва унинг мактабига мансуб файласуфлар шахс манфаатлари жамият манфаатларига тўлиқ бўйсундирилиши зарурлигини асослашга интилган. Киниклар эса, аксинча, ижтимоий ҳаёт кадриятларини бутунлай инкор этиб, шахс эркинлиги ва манфаатлари устуворлигини ёқлаб келган. Мазкур таълимотга юнон файласуфи Антисфен асос солган бўлса-да, фал-й адабиётда унинг шогирди, кинизм оқимининг ёрқин вакили — ғайриодатий хатти-ҳаракати ва юриш-туриши билан шуҳрат қозонган Диоген бу масалада кўпроқ тилга олинади. У бой-бадавлат оилага мансуб бўлишига қарамай, тиланчилик билан кун кечирган ва бочка ичида яшаган. Унинг қарашлари ўта бирёқламалиги билан ажралиб турган. Диогеннинг фикрича, инсон эркинлиги чексиз бўлиши, давлат ҳам, оила-никоҳ муносабатлари ҳам, ахлоқий кадриятлар ҳам унга тўсқинлик қилмаслиги керак. Бундай ёндашув жамиятнинг маън-й-ахлоқий асосларини емириб, турли бузғунчиликларга сабаб бўлади. (Бугунги кунда айрим Ғарб мам-тларида индивидуал ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш баҳонасида қип-яланғоч бўлиб намоёишга чиқадиган ёшлар, бир жинсдаги одамларнинг никоҳдан ўтишини қонунлаштиришни талаб этаётган баъзи гуруҳлар киниклар таълимоти, уларнинг ғоялари ҳамон бошқача шаклларда яшаб келаётганидан далолат беради.) Ушбу мактаб вакиллари Антисфен, Синоплик Диоген, Кратетнинг фикрича, инсоният тарихи давомида шаклланган барча ижтимоий муносабатлар, мад-й кўникмаларга, жумладан, ахлоқ ва одоб меъёрларига ҳам барҳам бериш зарур экан. Гўёки, улар инсоннинг асл моҳиятини ташкил этадиган табиий майл ва интилишларнинг эркин намоён бўлишига тўсқинлик қилар эмиш. Индивид маънан фақат ўзига, ўз вужудидаги табиий эҳтиёжларга таяниши мумкин эмиш. Ҳатто инсон учун энг муқаддас бўлган туйғу – ватанправарликка зид равишда ўзларини “дунё фуқаролари” — космополитлар деб эълон қилган киниклар ҳар қандай жамиятда инсон ўз билганича, ўз қонунлари асосида яшаши керак, деган ғояни илгари суриб, ҳар қандай ахлоқий чегараларни инкор этган. Уйғониш даврида И. илмий концепция сифатида шаклланди. Гоббс, Гельвеций, Гольбах каби Европа маърифатпарварлари эса, И.ни инсон фаоллиги, айниқса,

тадбиркорлик фаолиятининг универсал мезони сифатида эътироф этади. Уларнинг фикрича, ҳатто инсон томонидан ўз яқинларига яхшилик қилиш замирида ҳам ўз манфаатларини тўғри англаш ёки “оқилона худбинлик” (Гольбах) туйғуси ётади. Кант инсон табиатига хос бўлган худбинликни “ўта кетган бадбахтлик” сифатида баҳолаб, бу тоифадаги одамларни фақат ўз фойдаси ва манфаатини кўзлаб яшайдиган “ахлоқий эгоист” деб атайди. Шопенгауэр ҳар бир инсоннинг ўзига хос яшаши учун йўналтирилган ирода-интилишни И.нинг асоси деб ҳисоблаган. Ш-дек, Штирнер, Ницше, Сартр, Бергсон ва Ясперс сингари Ғарб файласуфларининг қарашларида ҳам И. масалалари ёрқин ифодасини топган. Кишилар дунёқарашини бошқариш, уларнинг қалби ва онгига айрим мафкура полигонларининг манфаатларига жавоб берадиган стандартларни сунъий равишда зўрлаб сингдириш йўлидаги уринишлар тобора авж олаётган ва кенг миқёс касб этаётган ҳозирги глобаллашув даврида Ғарб мам-тларида И. нигилизм, скептицизм, цинизм, волюнтаризм, анархизм, эгоизм, авторитаризм каби кескин кўринишларда намоён бўлмоқда. Юртбошимиз бу ҳақида фикр юритиб, куйидагиларни алоҳида таъкидлаган эди: **“Ғарбча индивидуализм Шарқ кишисига ёт. Жамоа тартибида яшаш бизга мос. Маҳаллаларга алоҳида эътибор қаратилаётганининг боиси ҳам шунда. Чунки маҳаллада кимнинг қандайлиги, ўз кунини ҳалол ёки қинғир йўллар билан кўраётгани кундай аёндр. Мен Ғарб фалсафасида ҳам барча муаммолар ечилган, демокчи эмасман. Биз кўп масалаларда Ғарб файласуфларининг фикрлари билан, айниқса, индивидуализм, эгоизм қарашларини илоҳийлаштириш билан келишмаслигимиз мумкин. Лекин уларни ҳисобга олишимиз, кераклисини эътироф, кераксизини инкор этишимиз зарур.”** (И.А.Каримов. “Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир”.)
Б.Умаров, М.Қаришбоев

ИНКВИЗИЦИЯ (лот. *inquisitio* — текширув, қидирув) — католик черкови томонидан эркин фикрли шахсларга, папа ҳокимиятининг ғоявий душманларига қарши курашиш мақсадида XIII а.да тузилган махсус суд муассасаси. У дастлаб бевосита Рим папаси тасарруфида бўлган, 1231 йилдан эътиборан доминиканлар орденига топширилган. И. христианликнинг софлигини сақлаш ғоясини мутлақлаштирган, шу сабабли ақидапарастликка йўл қўйган. И. инсониятнинг ғоявий эркинлигига қарши қатор жиноятларни содир этган, шу маънода у маънавий тубанлик, жаҳолат ва зўравонлик ифодаси сифатида эътироф этилган. Кўплаб олим, ёзувчи ва зиёлилар мавжуд сиёсий тизим ва черков доктринасининг ғоявий мухолифлари сифатида И. қурбони бўлган. Мас., 1600 йилда Ж. Бруно, 1619 йилда Л. Ванини ўтда куйдирилган. Инквизиторлар сўроқ пайтида оғир жазо ва қийноқларни қўллаган. Бу даврда жосуслик, айғоқчилик, ифвогарлик, сотқинлик ниҳоятда авж олган. Жазога тортилганларнинг мол-мулки черковнинг хусусий мулкига айлантирилгани учун И. черковга катта даромад келтириб турган.

И. Ғарбий Европанинг жуда кўп мам-тларига, кейинчалик Америкага ёйилган. 1480 йили Испанияда алоҳида И. суд маҳкамаси таъсис этилган. Олий

инквизитор Торквемада 18 йиллик хизмати даврида 10 минг 220 кишини оловда ёндиргани ҳақида тарихий маълумотлар бор. Унинг жиноятдан 114 минг оила зарар кўрган. И. ғоявий-сиёсий тизим сифатида XIX а. бошларигача фаолият кўрсатган. И. судлари фаолияти 1835 йилда папанинг буйруғи билан тўхтатилган. И.нинг айрим диний ва сиёсий функциялари муқаддас конгрегация зиммасига ўтказилган. У Ватиканда 1965 йилгача Муқаддас диний канцелярия конгрегацияси номидан иш юритиб, черков фаолиятдан норози ғоявий муҳолифларни католик черковидан чиқариб юборган. 1965 йилда у Диний таълимот конгрегацияси номи билан қайта ташкил қилинган.

ИНСОН (араб. унутмоқ) – оламдаги бошқа биологик мавжудотлардан ажралиб турадиган муҳим хус-ятларга, яъни ақл, маъ-ят, мад-т, ахлоқ, тафаккур, тил ва б. жиҳатларга эга бўлган ижтимоий вужуд, одам зотини англатувчи т. Президент Ислом Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида И.га қуйидагича таръриф беради: **“Инсон ўз тимсолида ҳам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни мужассам этган ноёб хилқат, Яратганнинг буюк ва сирли мўъжизасидир. Шунинг учун ҳам унинг ички дунёси, унга ато этилган фазилат ва хислатларни охиригача англаш, тушунишнинг ўзи ўта мураккаб бир масала. Мана шундай қараш ва фикрларни умумлаштириб, инсонга хос орзу-интилишларни рўёбга чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечирishi учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламни бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсласак, ўйлайманки, ўринли бўлади. Қачонки ана шу икки муҳим омил ўзаро уйғунлашса, том маънодаги қўш қанотга айланса, шундагина инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўсиш-ўзгариш, юксалиш жараёнлари содир бўлади”** (67 - бет) И. наслига хос барча генетик хус-ятлар, ахлоқий нормалар, унинг фаолиятини бошқарувчи хислатлар аждоқлардан авлоқларга узатилади. Бошқа тирик мавжудотлардан И.нинг туб фарқини кўрсатадиган хус-ятлардан яна бири унинг ўз амалий фаолиятини тартибга сола билишидир. Бу ҳолат И.нинг инсонийлигини белгиловчи энг муҳим хус-ят, мад-т белгисидир. Ш-дек, И.нинг ўз турмуши учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқариш малакасига эга экани ҳам унинг устувор хус-ятларидан бири ҳисобланади. И. ҳаётида меҳнат асосий ўрин тутди. Меҳнат туфайли И. ўзи яшаётган табиий муҳитни ўзгартиради, моддий ва маънавий бойликлар яратади, ўзини такомиллаштиради. И. организмнинг соф физиологик функциялари, қўл ва оёқларнинг, бош ва юзнинг, тоғайлар, пайлар, суяк ва мускулларнинг рив-ши ҳам бевосита жисмоний меҳнат ва ақлий фаолият билан боғлиқ. Бундан ташқари, меҳнат И.нинг маън-й, мад-й ривожини учун ҳам асосий шарт-шароит бўлиб хизмат қилади. Меҳнат туфайли И. табиатга таъсир этади, меҳнат қуроллари ясаб, уларни узлуксиз такомиллаштириб боради. Оилавий муносабатлар ва маън-й-ахлоқий нормалар И. учун энг муҳим хус-ятлардан биридир. Оила ва маъ-ят одамнинг ижтимоий -тарихий мавжудот бўлиб шаклланидиган далолат берарди. Бугунги кунда файласуфлар И.ни ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлган учта омил – тана, руҳият ва маъ-ятнинг мажмуи сифатида таърифлашмоқда. И.нинг биологик ҳолати деганда унинг танасида содир

бўладиган морфофизиологик, генетик, миясида рўй берадиган электро-кимёвий ўзгаришлар, унинг ёши, ирки ва жинсини ифода этадиган жиҳатлар тушунилади. И.нинг руҳий ҳолати мисолида унинг ҳис-туйғулари, кайфияти, кечинмалари, иродаси, темпераменти тушунилади. И.нинг маъ-яти жамиятдаги шарт-шароит ва омиллар натижасида шаклланган фазилатлар, ҳислатлар, қобилиятлар, билим, кўникма ва малакалар йиғиндиси бўлиб, И.нинг мураккаб, бир бутун биосоциал жонзот эканидан далолат беради. Антик давр фал-й таълимотларида, мас. “Авесто”да И. коинотдаги олий ақл, яъни Яратган билан уйғун ҳолда яшаши асосланади. Демокрит таълимотида эса И. “кичик олам”, микрокосм, софист Протагор фикрича, “барча нарсаларнинг мезони” сифатида талқин этилади. Афлотун ва Арасту назарида, И. мазмун-моҳияти бир-биридан тубдан фарқ қиладиган икки асос: руҳ ва жисм бирлигида намоён бўлади. Шарк Уйғониш даврига мансуб Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий каби мутафаккирларнинг қарашларида И.нинг мазмун-моҳиятига янгича қараш ва ёндашувлар пайдо бўлади. Бу даврда илгари сурилган инсонпарварлик концепцияларида И.нинг ўзига хос маънавий олами, камолоти ва ижодий имкониятлари чексиз эканига алоҳида урғу берилади. Бундай ҳолат Ғарб Уйғониш даври мутафаккирлари ижоди учун ҳам хосдир. Мас., Пико делла Мирандола «Инсон фазилатлари ҳақидаги нутқлар» асарида И.ни мустақил рив-ш, ўз воқелигини эркин шакллантиришга қодир бўлган яққаю ягона мавжудот сифатида таърифлайди. Р.Декарт тафаккур — И. мавжудлигидан далолат берадиган ягона омил эканини қайд этади. И.Кант назарида, “И. ўзи нима?” деган савол ҳал қилувчи бош масалага айланиши керак. Бу ўринда файласуфнинг И. масаласига ёндашуви Сукротнинг “Табиат нима? ” эмас, “И. нима?” деган саволга жавоб излаш кераклиги ҳақидаги фикрларига ҳамоҳангдек кўринади. Маълум даражада бундай ёндашув XVII-XVIII а. немис фал.сидаги эмпиризм ва романтизм йўналишлари вакиллари (Гёте, Гердер, Шиллер, Фихте) томонидан қайта тикланади ва ривожлантирилади. Гёте ва Гердер И. масаласига пантеизм анъанаси руҳида ёндашиб, уни табиатнинг ажралмас қисми, руҳий хус-ятлари, инстинкт ва ҳаётий кучлари мавжудот сифатида тасаввур этади. И.нинг тарихийлиги масаласи мантикий жиҳатдан пухта ишлаб чиқилган Гегель фал.сида И. фаолиятига «дунёвий онг» объективлашувининг олий босқичи сифатида қаралади. И. масаласига рационалистик концепцияларга қарши бўлган XVIII-XIX а. иррационалистик оқимларида асосий эътибор И.нинг тафаккурдан ташқаридаги хус-ятлари: ҳиссиётлари (Гаман, Якоби), иродаси (Шопенгауэр), интуитив ҳис этиш қобилияти (Баадер), ҳаётий куч, майл ва интилишлари (ҳаёт фал.сининг натуралистик биологик йўналиши), мавжудлик омилига (Кьеркегор) қаратилади. Мас., Ницше И.нинг биологик мавжудот сифатида ҳайвонот олами билан бирлигини таъкидлаб, унинг мазмун-моҳияти онг ва тафаккур билан эмас, ҳаётий куч ва майлларининг ўйини билан белгиланишини уқтиради. XX а.да И. масаласи персонализм, айниқса, экзистенциализм йўналиши вакиллари (Хайдеггер, Кьеркегор, Сартр, Мерло Понти) тадқиқот мавзусига айланади. Экзистенциализм

фал.сида И. эркинлиги юксак қадрият сифатида баҳоланган бўлса-да, маънавий негизга асосланмагани сабабли, Ғарб жамиятида ахлоқсизлик, маишатпарастлик, ғайритабиий шафқатсизлик майлларининг кучайишига тўсқинлик қила олмади. Афсуски, Ғарбдаги замонавий фал-й тадқиқотларда ҳам И. масаласига асосан техник-технологик н.назардан ёндашилаётгани, И.нинг мад-й даражаси, маън-й-ахлоқий такомиллиги хизмат қиладиган омиллар таҳлилига етарлича эътибор қаратилмаётгани инсонпарварлик ғояларига зид оқим ва қарашлар, ахлоқсизлик майлларининг намоён бўлишига олиб келмоқда. Бугунги кунда Ўз-нда И. т.сининг мазмун-моҳиятини англаш учун бу масалага юксак маъ-ят н.назаридан ёндашиш зарурлиги Президент Ислом Каримов асарларида, айниқса, “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилинган. Мам-тимизда И. энг олий қадрият экани давлатимиз Конституцияси ва қонунларида ўз аксини топган. Шу боис юртимизда барча ислохот ва ўзгаришлар И. учун, унинг манфаатлари учун амалга оширилмоқда. *Б.Умаров, М.Қаршибоев*

ИНСОН ГЎЗАЛЛИГИ – инсоннинг ташқи ва ички дунёси, жисмоний ҳамда маънавий хус-ятларининг уйғунлиги асосида намоён бўладиган умумий гўзал қиёфаси. И.г., одатда, унинг муомаласи, хулқи, ахлоқ-одоби, исмининг жисмига мослиги, касбу кори, меҳнаткашлиги, ҳам жисмоний, ҳам маънавий баркамоллиги билан белгиланади. Инсон пайдо бўлганидан буён унинг моҳияти, камолоти, гўзаллиги хусусидаги баҳслар давом этиб келади. Бу борадаги фикрларнинг хилма-хил эканига муайян сабаблар бор. Маълумки, инсон ўзида жисмоний ва маънавий хус-ятларни уйғунлаштирган мавжудот. Қачонки, ана шу хус-ятлар уйғунлашиб, Ислом Каримов таъкидлаб айтгани каби бамисоли парвоздаги куш кўш қанотидек, баравар ҳаракат қилса, шундагина инсон гўзал ва баркамол бўлади. Одатда, инсоннинг ички (ботиний) гўзаллиги билан ташқи (зоҳирий) гўзаллигига муносабат билдирилганда, аксарият ҳолларда ички гўзаллик ташқи гўзалликка нисбатан устувор аҳамият касб этиши эътироф этилади. Абдурауф Фитрат ташқи гўзаллик билан ички гўзалликнинг уйғун бўлиши зарурий шарт эканини таъкидлайди ва “зоҳирий жамол” “ботиний (ички) жамол” б-н, “яъни яхши хулқ билан боғлиқ бўлмаса бир тийинга қиммат. Кимки ўз ихтиёри тизгинини ҳайвоний шаҳват кўлига бермаган экан, доимо ички жамолини ташқи гўзаллиги б-н, яъни ҳусни ахлоқини қора кўзлар ва камон қошлар билан зийнатлайди”, деган эди. Бу борада буюк донишманд Умар Ҳайёмнинг «Наврўзнома» асарида баён этилган мана бу фикрлар диққатга сазовордир: «Гўзаллик барча тилларда васф этилади ва ҳар қандай аклга хуш келади. Дунёда яхши нарсалар кўп, уларни кўриб баҳраманд бўлиш одамларни шод этади ва табиатларини покиза қилади, аммо ҳеч нарса гўзал юз ўрнини боса олмайди, чунки гўзал юз шундай қувонч бахш этадики, бошқа ҳеч қандай қувонч унга тенг келолмайди. Айтадиларки, гўзал юз дунёдаги саодат сабабчисидир. Агар гўзал юз яна яхши хулқ билан уйғунлашса, бахт-саодатнинг энг юқори даражаси шу бўлади. Бордию, одам ҳам ташқи кўринишдан, ҳам маънавий табиати билан яхши бўлса, Худо ва

одамлар учун севимлидир. Гўзал юз тўрт фазилятга эгадир. Улардан бири шуки, гўзал юз уни кўрган одамнинг шу кунини хайрли этади, иккинчиси, ҳаётдан баҳраманд бўлиш онларини ширин қилади, учинчиси, у одамни очик кўнгилли ва олижаноб этади, тўртинчиси, бойликни кўпайтиради ва юқори мансаб ато қилади». Алломанинг мазкур фикри шахс камолоти учун И.г. муҳим омил эканини исботлайди. Маълумки, инсон нарсаларнинг зохирий гўзаллигини ботиний гўзалликка нисбатан биринчи бўлиб пайқайди. У аввало, кўришиб турган гўзалликни ҳис қилади, сўнгра унинг моҳиятига мурожаат этади. Шу маънода, ташқи гўзалликни муайян объект ёки субъект ҳақида дастлабки тасаввур-маълумотни пайдо қиладиган бирламчи асос, дейиш мумкин. Бироқ, чиройли ҳусн инсоннинг баркамол бўлиши учун кифоя қилмайди. Унинг такомиллашувига кўмак берадиган муайян асослар мавжуд. Булар сирасига ораста кийиниш, ўзгаларга латиф сўзлар билан муомала қилиш, покиза, озода юриш каби шартлар ҳам киради. Улар нафақат шахснинг ўзига, айна пайтда бошқаларга ҳам кўтаринки кайфият бағишлайди. И.г. учун фақат чиройли қиёфага эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Чиройли табассум, ярашган кийим, хатти-ҳаракатлар И.г. учун зарурий шарт бўлиб, улар шахсни бошқаларга нисбатан чиройли кўрсатади, у ҳақда ёқимли таассурот уйғотади. Албатта, ташқи кўркамлик И.г.нинг мукамаллашувига ўзига хос аҳамиятга эга. Бироқ, хунукликнинг шундай кўринишлари мавжудки, улар инсон ҳақидаги тасаввурларга салбий таъсир кўрсатади. Уларнинг юзага келишига кўпроқ шахснинг ўзи сабабчи бўлади: бачканалик, калтабинлик, кўрслик, ҳуснни суиистеъмол қилиш, манманлик, риёкорлик сингари иллатлар инсоннинг ташқи гўзаллигига раҳна солувчи хунуклик унсурлари саналади. Яхши сўз, ширин калом, чиройли муомала гўзалликнинг маънавий омиллари ҳисобланади. Аксинча, тили ёмон одам халқ кўнглини жароҳатлайди, ўз бошига ҳам офат етказди. Сўзда ҳар қандай яхшиликнинг имкони бор, ш.у. ҳам айтадиларки: «нафаснинг жони бор». Ўзи хунук, гапи бемаъни, овози ёқимсиз одамдан яхшиликни умид қилиш бефойдадир. Бу хусусда Абдулла Авлоний дейдилар: “Зероки, инсоннинг иззати, дунёнинг лаззати яхши сўзларни эшитуб ва кўруб ҳисса олмак, ёмон ва зарарликларини ўқуб, билуб, ўзини тиймак, кўлдан келганча халқ ва миллат фойдасига тиртишмак ва бу фано дунёдан яхшилик отини олиб кетмакдадур». Шу маънода, И.г.нинг маън-й-ахлоқий моҳиятига икки хил н.назардан ёндашиш мумкин. Биринчиси – мавжудлиги муайян ички ва ташқи таъсирларга, воситаларга боғлиқ бўлмаган гўзаллик. Бунда кўпроқ инсоннинг ташқи қиёфасига дахлдор хус-ятлар назарда тутилади. Иккинчиси – муайян ижобий фаолият, хатти-ҳаракатлар, амаллар, ботиний туйғулар орқали пайдо бўладиган гўзаллик. И.г.ни эзгуликдан ажратиб қўйиш, айниқса, инсоний муносабат ларда бу масалага эътиборсиз бўлиш, унинг моҳиятини бир томонлама талқин қилишга сабаб бўлади ва ҳаётда ижобий натижа бермайди. *Эркин Умаров, Баҳодир Ҳусанов*

ИНСОН МАНФААТЛАРИ – ижтимоий манфаат шаклларида бири, жамиятдаги ўзгаришлар ва тараққиётнинг асосий мақсадини инсонга йўналтириш, инсон ҳақ-ҳуқуқлари устуворлигини таъминлашни англатадиган

т. Президентимиз таъкидлаганидек: **“Биз учун фуқаролик жамияти – ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади”**. И.м. инсон эҳтиёжлари, манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворлиги, унинг энг катта бойлик сифатида жамиятдаги алоҳида ўрни ва аҳамиятини таъминлаш, жамият, давлат ва инсон ўртасидаги ўзаро муносабат ларни оқилона йўлга қўйиш тамойилларига таянади. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида ҳақли равишда қайд этилганидек, **“Биз амалга оширилаётган ислохотларимизда ана шундай натижаларга эришиш учун барча ўзгариш ва янгиланишларнинг марказига инсон ва унинг манфаатларини қўйдик. Шунинг учун ҳам бугунги кунда ана шу жараёнларнинг моҳиятида ислохот — ислохот учун эмас, аввало инсон учун, унинг фаровон ҳаёти учун хизмат қилиши керак, деган мақсад мужассам эканини ва унинг амалий ифодасини барча соҳаларда кўриш, кузатиш қийин эмас”**(105-106-бетлар.). **“...Шу боисдан ҳам, ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, ён-атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил ёндаша оладиган, айнаи замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялаш вазифаси истиқлол йилларида биз учун ҳал қилувчи масалага айланди”** (77-бет). Маълумки, Президентимиз И.А. Каримов томонидан 1997 йил юртимизда И.м. йили деб эълон қилинди. И.м. йилида инсон омилига янада улкан аҳамият берилди. Кейинги йилларга ном бериш ва мам-тимиз учун устувор йўналишни белгилаб олишда ҳам, аввало, И.м. устувор масала сифатида эътиборга олинмоқда.

ИНСОН МАЪНАВИЯТИ – инсонга хос бўлган ички руҳий ҳолат ва унинг ижтимоий лашган шакллари; миллат, давлат ва жамият маъ-ятининг таркибий қисми; инсоннинг руҳий ва ақлий оламини ифода этадиган атама сифатида шахснинг ахлоқий, мад-й, фал-й, ҳуқуқий, илмий, бадий, диний тасаввурларини ўз ичига олади. И.м. жамиятда мавжуд бўлган кўп қиррали муносабат лар, ижтимоий -иқт-й, сиёсий шарт-шароитлар асосида, турли ин-тлар таъсирида шаклланади. У жамият аъзоларининг ўзаро муносабат лари, уларнинг ҳаётий тажрибалари давомида сайқалланиб, ривожланаётган кадриятлар тизими сифатида кундалик ҳаётда муҳим ўрин тутди. Инсон ўз маъ-ятини у ўзини шахс сифатида англаганидан бошлаб, ҳаётининг охиригача шакллантириб, ривожлантириб боради. Инсоннинг ташқи кўринишини қадди-қомати, гавдаси, хатти-ҳаракати ва кийиниши ташкил этса, унинг ички олами фикр юритиши, орзу-истаклари, интилишлари, ҳис-туйғулари, эътиқоди, дунёқараши ва мақсад-муддаоларидан иборат. Маълумки, инсон кўп минг йиллик тараққиёт жараёнида ўзини ўраб турган табиатни, турли воқеа-ҳодисалар, реал ҳаётий жараёнларни кузатиб, уларнинг вужудга келиш сабаблари ва рив-ш қонуниятлари тўғрисида мушоҳада қилиши натижасида турфа тасаввур ва т.ларга эга бўлган. И.м. унинг маърифати ва мад-тлийлик

даражаси билан боғлиқ. Чунки у маъ-ятга муттасил ўқиш, уқиш, ўрганиш, идрок этиш, тажриба орттириш орқалигина эришиши мумкин. И.м. қанчалик мукаммаллашиб борса, у шунча баркамол бўлиб, жамият равнақиға кўпроқ ҳисса қўшади. Маъ-ятли инсон нима мақсадда яшаётганини аниқ тасаввур этиб, умрини мазмунли ўтказиш йўлини ахтаради, жамият аъзолари билан муомала қилиш мад-тини эгаллаб боради. Маъ-ятли инсон ҳар бир масала ва муаммога ақл-идрок, инсоф ва адолат н.назаридан ёндашади, виждон, инсоф, имон, орномус, тўғрилиқ ва ёлғон, ҳалол ва ҳаром т.лари моҳиятини тушунишга интилади. Шу тариқа у яхшилиққа бошловчи амалларни бажариб, ёмон хатти-ҳаракатлардан ўзини тияди. Она Ватани, миллати ва халқини севиш, демакки, ватанпарварлик, миллатпарварлик ва халқпарварлик хислатлари И.м.нинг асосий ижтимоий омилларидир. Маъ-ятли инсонлар кўпайган жамиятда ақл, соғлом фикр, яхши хулқ, инсоф ва адолат тантана қилиб, турли салбий иллатлар барҳам топади. Натижада жамият аъзоларининг келажакка ишончи ортиб, улар ўз фаолиятларини Ватан ва халқ равнақи йўлида сафарбар этади. И.м.ни у мансуб бўлган миллатнинг алар давомида шаклланган илдизлари, ижтимоий -мад-й тараққиёти, миллатнинг тарихий-сиёсий тажрибаларидан олинадиган руҳий куч-қувват, ҳар қайси даврнинг илғор янгилик ва анъаналари бойитиб боради. Юртбошимиз таъбири билан айтганда: **“Маънавият, инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди”**. Ш.саб. мустақил Ўз-нда И.м.ни юксалтириш масаласига катта аҳамият берилмоқда. Истиқлол боис ўзбек халқининг кўп а.лик бой тарихий, илмий, мад-й ва диний мероси тикланиб, улардан И.м.ни юксалтириш йўлида фойдаланилмоқда. И.м.ни юксалтириш, бойитиш, жамият аъзолари орасида юксак маъ-ят тамойилларини тарғиб қилиш мақсадида Республика “Маъ-ят ва маърифат” кенгаши ташкил этилиб, таълим тизимида “Маъ-ят асослари” фани ўқув дастурига киритилди. Ҳокимликлар, ташкилот ва муассасаларда маъ-ят ишлари бўйича масъул лавозимлар жорий этилган. Бу ҳаракатларнинг барчаси И.м.ни юксалтиришга қаратилган. *Насриддин Нзаров, Ваҳоб Қўчқоров*

“ИНСОН, УНИНГ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ – ОЛИЙ ҚАДРИЯТ” – Президент И.А.Каримов асарларининг 14-жилди (Т., “Ўзбекистон”, 2006 й.). Ушбу жилдга Президент Ислом Каримовнинг Олий Мажлис Сенати ва маҳаллий кенгашлар йиғилишлари, халқаро учрашувлар ва тантанали маросимлардаги маъруза ва чиқишлари ҳамда табриклари киритилган. Ш-дек, бу китобда мам-тимиз раҳбарининг хорижий давлатларга расмий ташрифлари муносабат и билан ОАВ учун берган интервьюлари ҳам ўз аксини топган. Тўпламда “Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – олий қадрият” шиорининг ҳаётийлигини таъминлашга қаратилган амалий фикр ва қарашлар илгари сурилган. Китобда иқт-й, маънавий ҳаётимиздаги муҳим ўзгаришларнинг таҳлили, бу борада ҳаётнинг ўзи олдимизга қўяётган муҳим масалалар қатори миллий хавфсизлигимизни янада мустаҳкамлаш, шу йўналишдаги сиёсатимизнинг устувор йўналиш ва мақсадларини амалга оширишда қўшни мам-тлар ва тинчликни қўллаб-қувватловчи ҳар бир давлат билан ҳамкорликни йўлга қўйиш билан боғлиқ

долзарб мулоҳазалар билдирилган. Айни пайтда, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти ва унга аъзо мам-тлар билан алоқаларимизни янада мустаҳкамлаш бўйича концептуал хулосалар ҳам баён қилинган. Шу маънода, турли хавф-хатарларга қарши асосий ҳимоя воситаси сифатида юртимизда яшаётган ҳар бир инсон, аввало, униб-ўсиб келаётган янги авлоднинг ҳар томонлама баркамол, иродаси бақувват, иймони бутун бўлиб вояга етиши учун кенг жамоатчилик ва аҳоли ўртасида маън-й-маър-й фаолиятни юксак даражага кўтаришнинг аҳамияти беқиёс экани китобда алоҳида таъкидланади.

ИНСОН ШАЪНИ – шахснинг қонун асосида ҳимоя қилинадиган, ҳар қандай шароитда ҳам дахлсиз ҳисобланадиган, асл инсоний моҳият ифодаси бўлган ор-номуси, кадр-қиммати ва ғурури, шаъну шарафи бутун маънавий борлиғини мужассам этадиган т. И.ш. ўзликни, муқаддас маънавий асосларга, ота-она, ака-ука, опа-сингил, севиқли ёр, оила, ижтимоий гуруҳ, синф, жамият, Ватан, халқ, миллат ва ҳ.к.га дахлдорликни англаб етиш, ана шу боғлиқлик ришталарини ҳар қандай вазиятда пок сақлаш, уларни мустаҳкамлашга қаратилган юксак ҳис-туйғу, юксак фазилатдир. Ор, орият деганда, ўзи ва ота-боболари, инсон номига, шаънига муносиб деб билган ишларни қилиш, шундай асосда яшаш, шунга тескари бўлган ишдан хижолат тортиш, уялиш, номус қилиш тушунилади. Номус деганда кишининг ҳар қандай шароитда, ҳатто азиз жони эвазига ўз обрўсини сақлаши, орият, диёнат, уят-андиш, шарм-ҳаёни ҳар нарсадан юқори қўйиб яшаш тушунилади. Ориятли одам деб, ўз И.ш.ни кадрлайдиган инсонларга айтилади. Инсоннинг кадр-қимматини ерга уриш, шаънини топташ энг қаттиқ жиноятдир. Чунки инсон шаънини сақлаш, яъни ҳақиқий инсон бўлиб қолишга интилиш – бу бутун инсоният улуғлайдиган фазилатдир. Бинобарин шундай фазилат эгасини камситиш, ҳақорат қилиш – бутун инсониятга қарши жиноят содир этиш билан баробардир. Ш. у. инсон билан муомала-муносабат да – у ким бўлишдан қатъи назар унинг шаънини ҳурмат қилиш умумбашарий кадриятларнинг асосини ташкил этади. Диёнатли, ориятли бўлиш халқимизга хос миллий ахлоқнинг муҳим тамойилларидан бўлиб, И.ш.ни сақлаш бу фазилатлар асосий ўрин тутаяди. Диёнат виждон ва имоннинг асосий шартларидан бири бўлиб, ҳалоллик, поклик, тўғрилиқ каби эзгу тамойилларга амал қилиб, И.ш. ва бурчига садоқат билан яшашни англатади. Диёнатли киши ориятли бўлади. Орият, ор-номуслилик миллий ғурур, миллий ифтихор туйғуси билан узвий боғлиқ бўлиб, маънавий етукликнинг муҳим белгисидир. Халқимиз азалдан ор-номус кучлилиги билан ажралиб келади. Энг оғир ва мураккаб дамларда ҳам ўзлигини сақлаш, ёвларга қарши курашда ота-боболаримизга ор-номус куч-қувват манбаи бўлиб хизмат қилган. Ор-номуссиз кишилар кадр-қимматни билмайди, улар хиёнатга мойил бўладилар. Борди-ю улар элга бош бўлса, иттифоқ ўрнини нифоқ, адолат ўрнини зулм, дўстлик ўрнини адоват, мурувват ўрнини хасислик, саховат ўрнини бахиллик, муҳаббат ўрнини нафрат, тавозе ўрнини кибр, ҳавас ўрнини ҳасад, шафқат ўрнини бераҳмлик, мулойимлик ўрнини кўполлик, ҳурмат ўрнини тухмат, қаноат ўрнини таъна эгаллайди. Натижада, жамият маънавий таназзулга юз ўгириб, И.ш. топталади. Миллий тарбия жараёнида тўлақонли

шахс бўлиб вояга етган индивидлар инсонлик шаъни учун курашга қодир бўлади. Шахс ўзи мансуб бўлган жамоа, миллати ва халқ манфаатларини ҳамма нарсадан, ҳатто ўз жонидан ҳам азиз ва муқаддас деб билади. Ўз қадрини билган одамларгина ўзгаларни қадрлай олади, чунки бундай шахсларда қадриятли онг шаклланган бўлади. Қадриятли онг соҳибларида ўз халқи, миллати шаънини ҳар қандай вазиятда ҳам пок сақлаш, унга доғ туширмаслик фазилатлари устувор бўлади. Тарихга мурожаат қилайлик. Буюк соҳибқирон бобомиз Амир Темур бутун Европани зир титратган Йилдирым Боязидни нима учун жангга жадалда енгиб, тиз чўктирди. Чунки у Соҳибқироннинг шаънига тегадиган гапларни айтган эди. Шунинг учун Амир Темур, гарчи уни буюк ҳукмдор ва саркарда сифатида ҳурмат қилса-да, ўз шаъну шарафи учун у билан жанг қилишга мажбур бўлади. Ёки Президентимиз Ислом Каримов ўтган а.нинг 80-йиллари охирида Марказдан туриб, халқимизнинг шаънига қарши ёғдирилган тухмат ва бўҳтонларга қарши мардона бош кўтариб, “ўзбек иши” деб ном олган бу сиёсий кампаниянинг асл мақсадларини фош этган эди. Жамиятда миллат тақдири учун ана шундай масъуллик, фидойилик ҳисси бўлмаса, миллат шаънини улуғлаб бўлмайди. Маълумки, мустамлака йилларида ўзбек тилининг ижтимоий нуфузи анча тушиб кетди, натижада баъзи миллатдошларимизда ўз она тилига бепарволик майллари кучайди. Бу эса уларнинг миллий ғурур ва миллий ифтихор туйғуларининг сусайишига сабаб бўлди. Президент Ислом Каримов жасорати туфайли тилимиз, шунинг баробарида миллий кадр-қимматимиз ҳам тикланди. Халқимиз қадим-қадим замонлардан буён тарихан камтар, камсухан, табиатан мард, меҳнатсевар, оилапарвар, болажон, саховатпеша, меҳмондўст, бағрикенг, қалби пок бўлиб, унинг бу фазилатлари миллатимиз шаънини улуғлашда, ҳал қилувчи аҳамият касб этиб келган. XIX а.да халқимизнинг феъл-атворини ўрганган венгер тадқиқотчиси Герман Вамбери бундай фазилатларни юксак баҳолайди. У бундай ёзади: "Бу халқнинг ижобий, маънавий жиҳатлари энг аввало уларнинг очик кўнгил, мард, жиддий, ҳақиқий туркий ҳимматга эга эканида яққол кўзга ташланиб турибди... ". Вамбери ўзбеклар бир сўзни ўйлаб, мулоҳаза қилиб айтгунича қўшни халқ вакиллари қанчадан-қанча гапни жавраб ташлашини айтади. Ўзбек ўйлаброқ сўз котади, тўғри гапирадиган, тўғри ҳаракат қиладиган, кўзга тик қарайдиган эркаки мукамаллик намунаси деб билади", деб таъкидлайди у. Далада ўзи билан ўзи бўлиб, индамайгина ибтидоий омочни тортиб юрган оддий, ҳалол деҳқонни кўрган одам уни ўз юртининг халоскори деб тасаввур қилиши қийин эканига эътибор қаратар экан, Вамбери ёзади: “Айнан шу одам бизнинг вақтгача М.О.нинг хўжайини бўлиб келди. Чунки шу оддий омоч тортиб юрган ўзбек керак бўлган пайтда отга ирғиб мина олади ва қўлига қурол олиб, ўзини жанг майдонида кўрсатади" Бу фикрлар миллатимиз вакилларида И.ш. а.лар давомида юксак бўлиб келганининг холис эътирофидир. Ўзбек аёллари ҳақида гап кетганда, Вамбери улар уят, номус, ҳаё ва ибодат, ифбат, назокат, ширинзабонлик, оилага садоқат, болаларга чексиз муҳаббат, кийинишда, юриш-туришда анъанавий меъёрларига қаттиқ риоя қилиш каби сифатлари билан ажралиб туришига эътибор қаратади. Бу ҳам ҳеч

шубҳасиз миллатдошларимизда И.ш. юксаклигидан далолат беради. Бугунги кунда ўзликни англаган ҳолда, миллий ва умумбашарий қадриятлар уйғунлиги асосида яшаш, замонавий билим ҳамда касб-ҳунарларни эгаллаш, меҳнатда, ҳаётнинг турли соҳаларида ўз истеъдод ва қобилиятларини намоён этиб, халқи ва юртига сидқидилдан хизмат этиш И.ш.ни юксалтиради. Дейлик, Ўз-нда тайёрланаётган маҳсулотлар жаҳон бозорида юксак баҳоланишидан ғурур ва ифтихор туядиган кишилар ёмон, сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқаришдан орномус қилади. Шу тариқа миллатимиз ҳамда мам-тимиз шаънини улуғлаган бўлади. Ёки спортчиларимизнинг халқаро мусобақаларда эришаётган муваффақиятларидан фахрланиш ҳислари И.ш.ни юксалтиришга хизмат қиладиган омиллардандир. Миллатлараро ва динлараро муносабат ларни инсонпарварлик руҳида қарор топтириш, бугунги глобаллашув жараёнларида ўз миллий қиёфамиз, динимиз ва маъ-ятимизни сақлаб қолишга интилиш миллатимиз шаъни учун курашнинг бир шакли сифатида намоён бўлмоқдаки, буни ҳар бир юртдошимиз англаб, тушуниб олиши зарур. Истиқлол йиллари мам-тимизда И.ш., унинг кадр-қиммати энг олий қадриятлардан бирига айланди. *М.Қаршибоев, М.Нурматова*

ИНСОН ҚАДРИ – одам зотининг Аллоҳнинг энг буюк мўъжизаси сифатида улуғланиши, ҳар томонлама муносиб кадр-қиммат топишини англатадиган т. Инсон учун қадриятлар мезонини англашда дастлаб оила муҳити, ота-она, қариндош-уруғ, ўқитувчилар муҳим ўрин тутди. Айнан ана шу омиллар негизида инсон камол топиб боради. Инсоннинг бутун умри ўзида шахсий қадриятларни такомиллаштириш, ўз қадрини камолга етказиш, жамият, замонда содир бўлаётган ўзгаришлар қадрини англашга интилишдан иборатдир. Ўзи ва б.нинг қадрини англаб етиш учун инсоннинг маънавий дунёси эзгуликка хизмат қилиши, юксак ижтимоий сифатларга эга бўлиши, унинг ўзи эса ҳаётнинг моҳияти ва мақсадини тўғри англайдиган даражада тарбияланган бўлмоғи лозим. Бу маънода, Сукротнинг «Ўз-ўзингни англаб ет!» – деган даъвати ғоят катта аҳамият касб этади. Ўз қадрини англашнинг объектив, субъектив, ижтимоий ва шахсий жиҳатлари мавжуд бўлиб, доимий равишда ўзаро алоқадорликда яшайди, инсон табиатининг турли жиҳатларини акс эттиради. Ҳар қайси шахснинг қадри у яшаётган замон, ундаги жараёнлар, ижтимоий -тарихий шарт-шароитлар кўзгусида намоён бўлади. Муҳит ва даврнинг талаблари шахснинг қадрини шакллантириб, юксалтириб боради. Унинг ўзи ижтимоий муносабат лар субъекти сифатида, ўз қадрининг шахсий талаблари, эҳтиёж ва мақсадлари билан нақадар боғлиқ эканини тобора кўпроқ англаб боради. Инсон ва унинг қадри муаммоси – фал.нинг азалий мавзуларидан бири. Одам наслининг дунёга келиши, бошқа жонзотлардан фарқи, табиат ва жамиятдаги ўрни, инсоний фазилатлари, шахсий хус-яти тўғрисидаги масалалар ҳамма давр файласуфларининг диққат марказида бўлиб келган. Маълумки, одамнинг жисмоний тузилиши, табиий-биологик хус-ятларини ўрганиш илм-фан оламида ҳамон давом этмоқда. Ижтимоий фанларда эса шахс камолоти, унинг ижтимоий , маънавий қиёфаси билан боғлиқ масалалари тадқиқ қилинмоқда. Хуллас, одамзот учун ўзига ўхшаган бошқа

кишилар, уларнинг хус-ятлари, жамиятдаги ўрни, қадри, ўтмиши ва келажаги билан боғлиқ муаммолар қадимдан энг асосий тадқиқот ва кузатиш объекти бўлиб келган. Инсоннинг ўзини қадрият сифатида талқин қилиш билан унинг қадри ва шахсий даражадаги қадриятлар тизими тўғрисидаги масалалар бири-биридан фарқ қилади. Бу борада уч йўналишда фикр юритиш мумкин. Биринчидан, ҳар бир инсонни қадрият сифатида қараш мумкин. Бунда инсоннинг ўзи, унинг табиий-тарихий жараёндаги мавжудлиги, тирик жонзотлар орасида ягона ижтимоий вужуд экани эътиборга олинади. Бу йўналишдаги таҳлил аниқ инсонга қаратилган бўлиб, уни махсус тадқиқот мавзуси объектига айлантиради. Иккинчидан, инсоннинг қадри, яъни уни ижтимоий жараёнлардаги ўрнини, атроф-муҳит ва б. кишилар учун аҳамияти, жамиятдаги мавқеи каби масалаларни тадқиқ қилиш ҳам мумкин. Бундай таҳлил инсоннинг ижтимоий -тарихий аҳамиятини ўрганишга асосланади. Учинчидан, шахснинг маънавий олами, қиёфаси, қизиқиш дунёси, талаб ва эҳтиёжлари, фаолияти билан боғлиқ қадриятлар тизимини ҳам таҳлил қилиш мумкин. Бунда асосий эътибор қадриятларнинг шахсий (алоҳида, якка) даражада намоён бўлиш шакллари ва хус-ятларига қаратилади. Ҳозирги даврда ҳар қайси одамнинг қадри - аввало, унинг табиатга, ташқи оламда рўй бераётган жараёнларга, бу жараёнлардаги ўрни ва фаолиятига, турли ирқ, миллат, ижтимоий қатламларга мансуб бўлган, ранг-баранг мақсад ва қадриятларга интиладиган кишиларга, ўзига, оила, турмуш, жамоа ва жамиятдаги мавқеига нисбатан муносабат ида яққол кўринади. Ш-дек, меҳнат, ишлаб чиқариш ва иқтисодиёт борасидаги жараёнлардаги иштироки, жамиятдаги ижтимоий эҳтиёжларни қондириш ва моддий бойликларни яратиш жараёнига қўшаётган ҳиссаси ҳам инсон қадрини белгилайди. Қолаверса, сиёсий ўзгаришлар, жамиятни демократлаштиришда қатнашиши, бу жараёнда қандай мақсадларни кўзлаётгани ҳамда қадриятлар тизими тез ўзгариб бораётган бугунги кунда қандай позицияни эгаллаши, ўзини қандай тутиши билан боғлиқ фаолияти ҳам бу борада муайян аҳамият касб этади. Бундан ташқари, кадр-қиммат инсоннинг маънавий баркамоллиги, билими, қобилияти, истеъдоди, иқтидори ва улардан қандай мақсадларда фойдаланаётгани; ўзининг шахсий, миллий, диний, ирқий, синфий ва б. соҳалардаги манфаат ҳамда мақсадлари, талаб-эҳтиёжлари, интилиш ва фаолиятини умуминсоний талабларга мослаштира олгани билан боғлиқ сифатларда ифодаланади. Бу борада унинг турли бузғунчи ғоялар, вайронкор мафкура ва б. бидъатларнинг моҳиятини тўғри англаб олгани, уларга нисбатан муносабат и ҳам муҳимдир. Ана шу жиҳатларнинг барчасини ҳисобга олган ҳолда, инсон қадрини баҳолаш ва шу асосда шахсларнинг типларини аниқлаш мумкин. *Қиёмиддин Нзаров*

ИНСОН ҚАЛБИ ВА ОНГИ УЧУН КУРАШ – ҳозирги замонда турли усул ва шаклларда кўрсатилаётган ғоявий-мафкуравий таъсирнинг асосий объекти ва мақсадини ифода этадиган ибора. Ғоя ва онг муносабат и ҳақида гап кетар экан, қуйидаги ҳолатларга эътибор бериш зарур. Биринчидан, муайян ғоя инсон томонидан қабул қилинмаслиги мумкин. Иккинчидан, муайян ғоя шахс

онгида фақат ахборот сифатида сақланиб қолиши, яъни кераксиз буюм каби инсон онгининг бир четида “чанг босиб” ётавериши мумкин. Биринчи ҳолатда гоё инсон онгида ҳеч қандай из қолдирмайди. Иккинчи ҳолатда эса у шахс учун ҳеч қандай ижтимоий аҳамиятга эга бўлмайди. Бундан чиқадиган хулоса шуки, гоё фақат инсон қалбини эгаллаган, унинг маън-й-руҳий ҳолатининг узвий қисмига айланган тақдирдагина амалдаги кучга айланади. Ш.у. ҳам бугунги кунда мафкуравий курашнинг бош мақсади инсон қалбини забт этиш орқали унинг онгини эгаллаш бўлиб қолмоқда. Юртбошимиз таъкидлагани каби, бугунги кунда инсоният қўлида мавжуд бўлган қуро-л-яроғлар ер куррасини бир неча бор яқсон қилишга етади. Буни ҳаммамиз яхши англаймиз. Лекин ҳозирги замондаги энг катта хавф – инсонларнинг қалби ва онгини эгаллаш учун узлуксиз давом этаётган мафкуравий курашдир. Эндиликда ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар кўп нарсани ҳал қилади. Шу маънода аҳоли, айниқса, ёшларимизнинг маънавий оламида бўшлиқ вужудга келмаслиги учун уларнинг қалби ва онгида соғлом ҳаёт тарзи, миллий ва умуммиллий қадриятларга ҳурмат-эҳтиром туйғусини болалик пайтидан бошлаб шакллантиришимиз зарур. Шунинг учун унутмаслик керакки, бугунги кунда инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзимас бўлиб туюладиган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, кўзга кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган улкан зиён етказиши мумкин. Ҳаммамиз яхши биламизки, ҳар қайси давлатнинг чегараларини дахлсиз сақлашда ҳарбий куч-қудрат, қуроли кучлар сув билан ҳаводек зарур. Аммо халқимиз, авваламбор, ёш авлодимиз маънавий оламининг дахлсизлигини асраш учун биз нималарга таяниб-суяниб иш олиб боришимиз керак, деган савол бугун барчамизни ўйлантириши табиий. Мен, ҳаётда кўп бора ўз тасдиғини топган ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда, бу масалада шундай деган бўлардим: тобора кучайиб бораётган бундай хатарларга қарши доимо сергак, огоҳ ва ҳушёр бўлиб яшашимиз зарур. Бундай таҳдидларга қарши ҳар томонлама чуқур ўйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз равишда олиб бориладиган маънавий тарбия билан жавоб бериш мумкин. Барчамизга аён бўлиши керакки, қаердаки бепарволик ва лоқайдлик ҳукм сурса, энг долзарб масалалар ўзибўларчилиққа ташлаб қўйилса, ўша ерда маънавият энг ожиз ва заиф нуқтага айланади. Ва аксинча — қаерда ҳушёрлик ва жонқуярлик, юксак ақл-идрок ва тафаккур ҳукмрон бўлса, ўша ерда маънавият қудратли кучга айланади. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асаридан олинган бу фикрлар инсон қалби ва онги учун кураш кучайиб бораётган ҳозирги даврда барчамиз учун дастуруламал бўлмоғи лозим.

Қиёмиддин Нзаров

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ — одамларнинг инсонлик шаъну шарафига муносиб тарзда яшаш ва фаолият олиб бориши учун лозим бўладиган ҳақ-ҳуқуқлар мажмуини ифода этадиган т. Бу ҳуқуқлар табиий ҳуқуқлар ва давлат

томонидан қонуний асосда қафолатланган ҳуқуқларга бўлинади. Табиий ҳуқуққа яшаш ҳуқуқини мисол қилиб келтириш мумкин. Давлат томонидан қафолатланган ҳуқуқларга сайлов ҳуқуқи, билим олиш ҳуқуқи, нафақа олиш ҳуқуқи каби инсоний ҳуқуқлар киради. И.х. ҳар бир давлатнинг Конституцияси ҳамда амалдаги қонунларида белгиланиб, улар шахсий, ижтимоий -иқт-й ва сиёсий ҳуқуқларга бўлинади. Шахсий ҳуқуқларга: яшаш ҳуқуқи, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи, турар-жой дахлсизлиги ҳуқуқи, эркин кўчиш ҳуқуқи, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқи, виждон эркинлиги ҳуқуқи; сиёсий ҳуқуқларга: давлат бошқарувида иштирок этиш ҳуқуқи, митинглар, йиғинлар ва намойишлар ўтказиш, уларда қатнашиш ҳуқуқи, касаба уюшмаси, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатларга бирлашиш ҳуқуқи: ижтимоий -иқт-й ҳуқуқларга мулкдор бўлиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи, ижтимоий таъминот хизматлари, тиббий хизматлардан фойдаланиш ҳуқуқи, билим олиш ҳуқуқи киради. И.х. инсоннинг давлат билан муносабат идаги ҳуқуқий мақомини, иқт-й, ижтимоий , сиёсий ва мад-й соҳалардаги имкониятлари ҳамда орзу-интилишларини тавсиф этадиган т. сифатида ҳам намоён бўлади. И. х.ни эркин ва самарали тарзда амалга ошириш фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг асосий вазифаларидан биридир. И.х.ни мутлақ ва нисбий ҳуқуқларга бўлиш мумкин. Яшаш ҳуқуқи, қийноқларга, зўравонликка, инсон шаънини ерга урадиган бошқа муомала ёки жазо турларига дучор этилмаслик ҳуқуқи, шахсий ҳаётнинг дахлсизлиги ҳуқуқи, шахсий ва оилавий сирларни сақлаш ҳуқуқи, ўз шаъни ҳамда обрў-эътиборини ҳимоя этиш ҳуқуқи, виждон эркинлиги ва динга эътиқод қилиш ҳуқуқи, ш-дек, суд томонидан ҳимоя қилиниш ва одил судлов ҳуқуқи ҳамда шулар билан боғлиқ энг муҳим процессуал ҳуқуқлар мутлақ И.х. сирасига киради. Қолган барча И.х. нисбий бўлиб, фавқулодда ёки ҳарбий ҳолат тартиби жорий қилинган вазиятда чеклаб ёки тўхтатиб қўйилиши мумкин. Демократик давлатда мутлақ И.х.ни ҳар қандай вазиятда ҳам чеклаш ёки вақтинча тўхтатишга (бекор қилишга) йўл қўйилмайди. ЎзР Конституциясида инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинлик ва бурчлари, жумладан, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари, сиёсий ҳуқуқлари, иқт-й ҳамда ижтимоий ҳуқуқлари, ш-дек, И.х. ва эркинликларининг қафолатлари белгилаб берилган (18-52-моддалар). ЎзРда барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар (18-модда). Жумладан, яшаш ҳуқуқи - ҳар бир инсоннинг узвий ва ажралмас ҳуқуқи. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш - энг оғир жиноят ҳисобланади (24-модда). Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши; қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон кадр-қимматини камситадиган бошқа таъйиқларга дучор этилиши мумкин эмас (25-26-моддалар). Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашувлар ҳимояланиш ва турар-жойи дахлсизлиги ҳуқуқига; фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга (27-29-моддалар). Ҳамма учун виждон эркинлиги қафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси

динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди (31-модда). Мустақиллик йилларида Ўз-нда И.х. ва эркинликларининг устуворлигидан келиб чиқадиган, халқаро миқёсда қабул қилинган янги юридик тамойил ва талабларга асосланган кенг ҳуқуқий муҳит вужудга келтирилди, мустабид тузумнинг тазйиқ ва зўравонлигидан ҳуқуқий меъёрлар сари кескин бурилиш ясалди. Мам-тимиз қонунларини И.х. соҳасидаги халқаро меъёр ва андозаларга мувофиқлаштириш, мазкур соҳада миллий ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш, И.х.ни ҳимоя қиладиган муассасаларнинг яхлит тизимини барпо этиш, И.х.га оид халқаро шартномалар ва ҳужжатларга қўшилишда давом этиб, бу ҳужжатлар бўйича мажбуриятларни бажаришнинг, барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар шу ҳужжатлар талабларига сўзсиз риоя қилишининг механизми яратилди. Ўз-н жамиятида И.х. инсон эркинликлари, бурч ва мажбуриятлари билан боғлиқ қарашларни акс эттирадиган т. сифатида миллий ғоянинг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Инсоният ўз тараққиёти жараёнида И.х.га оид бўлган махсус қонунчилик тизимини яратган. Бу тизим ўз тараққиётида учта катта босқични босиб ўтган. Биринчи босқич 1789 йилги Франция инқилоби туфайли “Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси” қабул қилинган даврдан бошланиб, Биринчи жаҳон урушигача бўлган (1914) муддатни ўз ичига олади. Бу даврда шахс эркинлиги ва фуқаролар тенглиги, инсон шахсининг дахлсизлиги, хусусий мулкка эгаллик, сайлаш ва сайланиш каби шахсий ҳамда сиёсий ҳуқуқлар билан боғлиқ масалалар тартибга солинди. Иккинчи босқичда (1914-1950) инсоннинг меҳнат қилиш, дам олиш, ижтимоий ёрдам олиш билан боғлиқ ижтимоий -иқт-й ҳуқуқларига оид қонунчилик асослари мустаҳкамланди. Учинчи босқич ХХ а.нинг иккинчи ярмидан бугунги кунгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда тинч яшаш, атроф муҳит тозаллигига эришиш, ахборот олиш ҳуқуқи билан боғлиқ масалалар фаол муҳокама қилиниб, уларни ҳал этиш йўллари қидирилмоқда. Бу даврда И.х. соҳасида халқаро қонунчилик тизими – умумэътироф этилган стандартлар шаклланди. БМТ томонидан 70 га яқин, Европа Кенгаши Бош ассамблеяси томонидан 160дан зиёд, ЮНЕСКО томонидан 70дан ортиқ, Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти томонидан 30дан кўпроқ И.х.га тааллуқли халқаро конвенциялар, декларациялар, пактлар қабул қилинди. Ҳозирги пайтда И.х. бўйича 400га яқин халқаро ҳужжат мавжуд. И.х. Умумжаҳон декларацияси БМТ Низомида эълон қилинган бўлиб, мазкур ҳужжат дунёдаги барча халқлар ўртасида ҳамкорликни ривожлантириш, инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва уларни тўла амалга ошириш, кишилар турмушини яхшилаш, ижтимоий тараққиётни ривожлантиришга кўмаклашиш каби шиорларга асосланади. БМТ Бош ассамблеясида 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган ушбу декларацияга биноан ҳар бир инсон, миллати, жинси, ирқи, табақаси, динидан қатъи назар, декларацияда эълон қилинган ҳуқуқ ва эркинликлардан ҳеч қандай чекланишсиз фойдаланиши керак. Декларация кириш қисми ва 30 та моддадан иборат. БМТнинг И.х. декларациясига кўра, ҳар бир шахс касб танлаш эркинлиги, меҳнат қилиш ва унга яраша ҳақ олиш, меҳнат шароитларини яхшилашни талаб этиш, ишсизликка қарши курашиш, ногиронлик ва қарилик пенсиялари олиш, дам олиш ва вақтинча нафақа олиш

ва б. ҳуқуқларга эга. Декларацияга биноан меҳнаткашлар касаба уюшмалари ташкил этишлари ва улардан ўз манфаатларини ҳимоя қилишда фойдаланишлари мумкин. Ш-дек, БМТ доирасида қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар бўйича халқаро пактга қўшилган давлатларнинг пакт низомини бажаришини назорат қилиш учун шу пактга доир факультатив протоколга мувофиқ, 1976 йил сентябрда И.х. бўйича Қўмита ташкил этилган бўлиб, у 18 аъзодан иборат. Улар мазкур пактга қўшилган давлатларнинг фуқаролари орасидан танлаб олинган бўлиб, эксперт сифатида фаолият кўрсатади. Қўмитанинг барча қарорлари тавсия хус-ятига эга бўлиб, бирон-бир давлат зиммасига расмий мажбурият юкламайди. Ҳар йили қўмита БМТ Бош ассамблеясига ўз фаолияти ҳақида маъруза тақдим этади. И.х. бўйича ЎзР миллий маркази И.х. ва эркинликларини муҳофаза қиладиган халқаро ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш ташкилотлари билан ҳамкорликни кенгайтириш, давлат муассасалари ходимлари ва барча аҳолининг И.х. бўйича мад-тини ошириш бўйича фаолият олиб боради. Бу ташкилот ЎзР Президентининг 1996 йил 31 октябрдаги Фармонида мувофиқ ташкил этилган бўлиб, унинг асосий вазифалари: миллий ҳаракат режаси, ш-дек, Конституция, қонунлар ва И.х. соҳасида умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ меъёрлари қоидаларини амалга ошириш стратегиясини ишлаб чиқиш; И.х. соҳасида ЎзРнинг халқаро ва миллий ташкилотлар билан ҳамкорлигини ривожлантириш; И.х.га риоя этилиши ва бу ҳуқуқларнинг муҳофаза қилиниши юзасидан миллий маърузалар тайёрлаш; давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига, жамоат бирлашмаларига маслаҳатлар бериш фаолиятини амалга ошириш; тарғибот, ўқув-услубий адабиётларни нашр этиш борасидаги фаолиятни мувофиқлаштириш, давлат органларининг И.х.га риоя этиш ва бу ҳуқуқларни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини такомиллаштириш юзасидан уларга тавсиялар тайёрлаш; И.х.ларини рағбатлантириш ва муҳофаза қилишнинг турли жиҳатлари юзасидан тадқиқотларни ташкил этиш ва ўтказиш каби муҳим фаолиятни амалга оширишдан иборат. *М.Раҳимова, Н.Назаров*

ИНСОНИЙЛИК — инсонлик, одамгарчилик чегарасида қилинадиган ишлар, одамга ярашадиган, унга зеб бўладиган, шахсини улуғлайдиган фазилатни, ҳаётга, одамзот тақдирига гуманистик муносабатни англатадиган т. И. ғоялари узоқ тарихга эга бўлиб, унинг ёрқин ифодаси бўлган ижод намуналари, реал далил ва мисоллар халқ оғзаки ижодиётида, бадиий адабиётда, диний ва фал-й таълимотларда, турли халқларнинг тарихи, мад-й меросида а.лар давомида яшаб келмоқда. Шарқнинг буюк мутафаккирларидан Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби мумтоз сиймоларнинг асарларида инсон эркинлиги, унинг кадр-қиммати, И. ғоялари билан бирга бир бутун ҳолда илгари сурилади. Хус-н, Алишер Навоий ижодида дунёдаги энг катта бойлик – ҳазрат инсондир, деган ғоя бадиий сўз орқали асослаб берилган. Ул зотнинг фикрича, бутун мавжудот, борлиқ инсон учун, унинг бахт-саодати учун хизмат қилиши лозим. “Одамий эрсанг демагил одами, Оники йўқ халқ ғамидин ғами”. Алишер Навоийнинг биргина шу байтида унинг ижодида И.

нақадар етакчи ўринга чиққани яққол кўриниб ткрибди. Миллий тафаккуримизнинг бошқа намояндалари ижодида ҳам бу анъана давом эттирилиб, юксак И. маънавий тараққиётнинг муҳим омили сифатида тараннум этилган. Шарқ фал.си ва ижтимоий тафаккурида И. ғоялари азалдан кенг тарқалган бўлиб, унинг кўп минг йиллик тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Европада эса И. яхлит дунёқараш тизими сифатида биринчи бор Ғарб Уйғониш даврида, яъни XV-XVII а.ларда шаклланган. Ўрта а.ларда худо ва дин номидан камситиб, ҳақоратлаб, минглаб инсонларни инквизиция гулханига ташлаган шафқатсиз диндорлар ва уларни қўллаб-қувватлаган черков ҳокимиятига қарши, Европада И. ғоялари ўзига хос кураш дастури сифатида намоён бўла бошлади. У ижтимоий фикрни кенг қамраб олиб, адабиёт, фал., санъат ва б. соҳалар ривожига янгича мазмун ва руҳ касб этди. XIV-XVII а.ларда И. ғоялари дастлаб Италияда, кейинчалик эса Европанинг бошқа мам-тларида тарқала бошлади. Шундан кейинги а.лар давомида И. ғоялари катта тарихий йўлни босиб ўтди. Жаҳон илмий, сиёсий ва ижтимоий фал.сида И., инсонпарварлик «гуманизм» номи билан ривожланди. Бу атама илм-фанда биринчи марта XIX а. бошларида ишлатила бошлади ва XX а.нинг ўрталаригача жамиятдаги адолатсизлик ва тенгсизлик кўринишларини танқид қилиш учун ғоявий асос бўлиб хизмат қилди. Инсониятнинг XV а.дан то XX а.нинг ўрталаригача бўлган тарихи аста-секин И. ғояларини ўзлаштиришга сабаб бўлди ва уларни инкор этиш инсониятни қандай катта фожиаларга ундаши мумкин эканини кўрсатди. Шу асосда Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда дунё тараққиётида туб ўзгаришлар юз бера бошлади ва ҳақиқий И. томон жиддий қадамлар қўйилди. Буни БМТ, ЮНЕСКО каби нуфузли халқаро тузилмалар ташкил этилгани, бошқа соҳалар қатори гуманитар масалалар ҳам сиёсий муҳокама мавзусига айланганида кўриш мумкин. И. ўзбек миллий менталитетининг таркибий қисмидир. У халқимиз ҳаётида доим мавжуд бўлган ва унинг мутафаккир фарзандлари ижодида ўз ифодасини топган. Яъни, И. ғоялари юртимиз ва халқимиз онгига ташқаридан киритилган эмас, балки халқимиз тафаккури, ижодкорлик даҳоси меваси сифатида яшаб, юксалиб келмоқда. Бу жараён мустақиллик йилларида янада кенг давом эттирилмоқда. Мустақил Ўз-н барча соҳаларда биринчи галда И. ва инсонпарварликнинг юксак мезони ва талаблари асосида сиёсат олиб бормоқда. Мам-тимиз Конституцияси ва қонунлари, юртимиздаги туб ислохотлар, аввало, инсонни улуғлаш, унинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилгани, халқимиз маъ-ятига, миллий кадрият ва анъаналаримиз ривожига берилаётган эътибор, бу борадаги кенг кўламли ишлар – И.нинг амалдаги ёрқин ифодасидир.

ИНСОНПАРВАРЛИК — инсоннинг юксак ижтимоий мақомини белгилаб, бу борадаги диний ва дунёвий, ғоявий-мафкуравий, миллий ва умумбашарий қарашлар, мезонлар туйғу ва т.лар, кадриятлар ва анъаналар системаси, фаолият даражасини асослаб берадиган таълимотлар, умуман инсонийликка асосланган фаолият ва хатти-ҳаракатни англатадиган т. Ғарбда И. тамойилини дастлаб Европа Уйғониш даври мутафаккирлари илгари сурган,

деган қараш мавжуд. Аслида, И. даставвал Шарқда пайдо бўлган. Бундан 3-4 минг йиллар аввал амал қилган қад. сомир мих хатларида инсонийлик, И. деган маъноларни билдирадиган «намлулу» сўзининг учраши, “Авесто”даги “Эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал” ғояси бу фикрни тасдиқлайди. Жаҳон динларининг барчасида И. ғоялари устувордир. Айниқса, муқаддас ислом динининг асоси ва моҳияти И.дан иборат. Чунончи, ҳадиси шарифда «Одамларга раҳмли бўлмаган кишига Аллоҳнинг ҳам раҳми келмайди», деган сўзлар орқали И.га даъват этилади. Собиқ Иттифоқ даврида И. синфийлик н.назаридан талқин этилиб, унинг асл маъноси сохталаштирилди. Мустабид тузум мафкурачиларининг бу борадаги саъй-ҳаракатларини халқ қабул қилмади. Истиқлол даврида мам-тимизда И.ни жамият ҳаётининг асосий тамойилларидан бирига айлантириш йўлида улкан ишлар амалга оширилмоқда.

ИНСОНПАРВАРЛИК ЁРДАМИ — инсоннинг инсон олдидаги муқаддас бурчидан келиб чиққан ҳолда беғараз кўмак ва ёрдам кўрсатишини англатувчи т. И.ё. ҳозирги кунда асосан гуманитар ҳалокат юз берган ёки юз бериш хавфи ёқасида турган, тараққиётдан орқада қолиб, қашшоқликка юз тутган ҳудудларнинг аҳолиси, ҳарбий тўқнашувлардан азият чеккан қочоқлар, ногирон ва бемор инсонлар ўртасида текинга тарқатиладиган энг зарур кундалик тирикчилик воситалари ҳисобланади. Қуролли можаролар шароитида И.ё. тинч аҳолига озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, дори-дармонлар етказиб беришни назарда тутаяди, ўқ-дори ёки жиддий тан жароҳати етказиши ёхуд одам ўлдириш учун ишлатилиши мумкин бўлган қурилмалар, автотранспорт воситалари ва материаллар олиб боришни кўзда тутмайди. И.ё. тезкорлик билан амалга оширилиши ва турли офатлардан жабрланганларнинг мушкулини осонлаштириш учун қўлланиши билан бошқа хорижий ёрдамлардан ажралиб туради. Баъзан И.ё. ниқоби остида маҳаллий аҳолини зимдан ўз томонига оғдиришга уринишлар бўлиши ҳам мумкин. Узоқ сақлаш учун мўлжалланган озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармонлар, ичимлик суви, иссиқ кийим-кечак ва шахсий фойдаланиш учун керак бўладиган кундалик буюмлар, чодирлар, ёнилғи И.ё.нинг турлари ҳисобланади.

ИНСОФ (араб. адолат, одиллик, беғаразлик) — адолат ва виждон билан иш тутиш туйғуси, ҳаётда, ишда бошқаларга муносабат да ҳалоллик ва тўғрилиқни англатадиган т. И.лилиқ, очикқўнгиллик, самимийлик халқимизнинг энг қад. маънавий фазилатларидан ҳисобланади. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида И.лилиқ ҳаётнинг асл мазмунини англашга ёрдам беради, бошқалар билан ўзини бир қаторда тутиш, улар тўғрисида ғамхўрлик қилиш комил инсоннинг энг муҳим хус-ятларидан бири экани алоҳида уқтирилгани бежиз эмас. И.лилиқ — мисоли бир завқ. Уни татиб кўриш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Яъни бу завқнинг нашъасини суриш фидокорликни талаб этади. И. “виждон” т.си билан боғлиқ, маълум маънода ҳалолликка ўхшаб кетадиган ахлоқий фазилатдир. Лекин ҳалоллик ўз ҳақи ва ҳаққини, яъни моддий ва маънавий ҳуқуқини ўзгаларнинг ҳақи ва ҳаққига хиёнат қилмаган ҳолда ажратиб яшашни англатади. И.лилиқ эса ижобийликда

ҳалоллик каби юксак фазилатдир: унда киши ўз ҳалол ҳаққидан ўзганинг ҳисобига кечади; «ўзга»нинг шароити ўзиникидан ниҳоятда оғир ва ёмон эканини ҳисобга олиб, ўз қонуний ҳақи ва ҳаққини ёки уларнинг бир қисмини ихтиёрий равишда ўзгага беради, мурувват кўрсатади. И.ли одам олди-бердида ҳам доимо ҳалол, тўғрисўз, тартиб-интизомли, том маънода тўғри ва виждонли бўлади. Иймон, диёнат ва И. туйғулари ўзаро узвий боғлиқ. Иймонли, диёнатли одамда И. кучли бўлади. Аксинча, иймонсиз, диёнатсиз кишида И.дан асар ҳам бўлмайди. И.ли киши эзгулик, яхшилик ва савоб ишга ташна бўлиб яшайди. Бировга яхшилик қилиш, мурувват ва саховат кўрсатиш, ўз ҳаракатидан маънавий баҳра олиш И.ли одамнинг ҳаёт мезони. Шу тариқа мурувват кўрган кишининг кўнгли тоғдек кўтарилади, боши осмонга етади. Инсонлар ўртасида меҳр-оқибат ортади. И.ли киши олижанобдир. Бундай одамларда мудом яхшилик қилиб яшаш, дўстларидан айб қидирмаслик, бошқаларни тўғри йўлга бошлаш, улар учун синов ва машаққатни ўз елкасига олиш, фақат ўз манфаатини кўзламаслик, очиқ юзли, ширин сўзли бўлиш, муҳтожларнинг ҳожатини чиқариш, мулойим бўлиш каби олижаноб фазилатларни кўриш мумкин. Айни пайда И. кўрсатган одамнинг иши ҳам юришади, эл-юрт орасида обрў-эътибори ортади. Ш. у. ҳам халқимиз “Инсоф – сари барака”, яъни бараканинг боши инсофдир, - дейди. И. маънавий т. сифатида адолат т.сига яқин. Агар адолат моҳиятан давлатнинг фуқарога, жамиятнинг шахсга, каттанинг кичикка, раҳбарнинг ходимга, инсоннинг инсонга нисбатан ҳалол ва холис, ҳаққоний муносабат и тарзида намоён бўлса, И. адолат мезонининг амалда сақланиши сифатида кўзга ташланади. У фуқаролар, жамият аъзолари ўртасида инсонийлик, одамгарчилик муносабат ларининг миллий қадрият даражасига кўтарилган ахлоқий меъёридир. И. жамиятда меҳр-оқибат, ўзаро ҳурмат ва аҳиллик муҳитининг мустаҳкамланиши, инсонпарварлик руҳининг кучайиши ва миллий қиёфамизни сақлаб қолишга хизмат қилади. *М.Қаршибоев, Б.Абдушукуров, Л.Муҳаммаджонова*

ИНСОФСИЗ(ЛИК) – маъ-ят тамойилларига зид фаолият, хус-ят ва хатти-ҳаракатни, диёнатсизликни ифода этадиган т. Инсофсиз, виждонсиз, диёнатсиз кимсадир. Ундан ҳар қандай ёмонликни кутиш мумкин. Кишиларнинг инсонфли ёки И. бўлиши аввало, унинг қандай оилада катта бўлгани, қай даражада таълим-тарбия олганига боғлиқ. Одатда етарлича таълим-тарбия кўрмаган, ҳаётда эзгу мақсади йўқ ёки сароб орзу-умидлар билан яшайдиган, маърифатсиз, жоҳил одамлар ўртасида И. кўп учрайди. Улар фақат тор шахсий манфаатни ўйлаб яшайди. И. нафс балосига учиб, ҳаддан ошишдир. У ғайриахлоқий сифат бўлиб, инсофсиз кишилар худбин кимсалардир. Улар ҳар қандай йўл билан бўлсин жамиятда маълум бир мавқе, куч-қудратга эга бўлишга интилади. Агар улар жамиятдаги мавқе ва мансабидан ажралиб қоладиган бўлса, эътиборсиз, жирканч, ярамас ва ҳамма нарсадан норози кимсага айланади. Ҳаётдан нолиб яшайди. И. ҳиммат, олижаноблик ва инсоф т.ларининг зидди ҳисобланиб, бундай феъл ўз эгасини уятли, пушаймонли ҳолатларга солади. И.ни бартараф қилишнинг йўли – дунёнинг ўткинчи эканини ҳис этиш, ҳар бир қилинган амалнинг ҳисоб-китоби борлигини билиш,

ҳимматли кишилар даврасига яқинлашиш, оптимистик дунёқараш соҳиби бўлиш, имон, инсоф йўлини тутишдан иборат.

ИНСТИНКТ (лот. *instinctus* - кўзғатиш; илҳом) — тилак, майл, тирик организмнинг ташқи ва ички муҳит таъсирларига нисбатан онгсиз равишда, аммо туғма, мақсадли ҳаракатлари йиғиндиси; рефлекслар. И. мавзуси зоопсихологияда чуқур ўрганилади ва унинг куйидаги турлари қайд этилади: 1) озуқа топиш ва озикланиш; 2) ҳимояланиш; 3) пода (гала) бўлиб яшаш; 4) насл қолдириш; 5) ўз наслига ғамхўрлик. Дунёдаги ҳар бир жонзот И. асосида яшайди. И.ив хулқда рефлекслар бирин-кетин амалга ошади. Ч.Дарвин «Турларнинг келиб чиқиши» асарида И. мавзусига катта боб бағишлайди. Унга кўра И. «турларнинг танланиш хус-яти асосида вужудга келган, яшаш учун кураш натижасида давом этаётган хатти-ҳаракатлар йиғиндисидир. И. табиий шароитнинг ўзгаришига қараб ўзгариб ва мослашиб бораверади». Ч.Дарвиннинг фикри бўйича, И.лар маълум бир тур учун хулқ-атворнинг стереотип ҳаракатларидир (мас., ариларда уя қуриш). Бундан ташқари, И. ҳайвонни фаолиятга ундовчи импульс, майл вазифасини бажаради. З.Фрейднинг қарашлари ҳам Дарвин концепциясига ўхшайди. Фрейд инсонларни маълум бир мақсадни кўзлаб яшашга улардаги ички майл ва интилишлар мажбур қилади, деган фикрни ёқлаган. Лекин у И. лар фақат эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади, деган қарашга қарши чиққан.

ИНТЕЛЛЕКТ (лот. *intellectus* – ақл, идрок, зехн) — кенг маънода: кишининг воқеа-ҳодиса моҳиятини тўлалигича билишига асосланган ва у орқали намоён бўладиган фаолияти; тор маънода: инсоннинг тафаккур, фикр юритиш салоҳияти. И.кишиларнинг ақл, идрок, заковат, маънавий жиҳатдан етуклик даражасини ҳам билдиради; тасаввур, идрок, синчковлик орқали жамланган материални билиш усуллари (таққослаш, абстракция, т., ҳукм ва.х.к.) орқали асосли билимга эга бўлиш ёки мавжуд билимни танқидий таҳлил этиб чиқиш қобилиятни ҳам англатади. Тафаккур тарихида И. тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар турлича бўлган. Ўрта а.ларда И. иродага бўйсунадими ёки ирода И.гами деган масала бўйича қизғин мунозаралар авжига чиққан. Ўша даврларда И. билишнинг энг юксак – илоҳий усули сифатида инсон тафаккурига қарши қуйилган. Биринчи н. назар тарафдорлари Дунс Скот ва Уильям Оккам бўлса, иккинчи қараш тарафдорларидан бири Фома Аквинский эди. Ҳозирги замон фал.сида И. ҳам, ирода ҳам мавжуд ҳолатга асосланган ҳолда намоён бўлади ёки И. маъ-ятга тааллуқли бўлгани учун руҳий ҳолат маҳсули сифатида иродадан устун туради, деган тасаввурлар мавжуд. Интеллектуал ресурс инсонларда билим, хаётий тажриба ва идрок ҳамда зехн асосида аввало ўз ақлий-омилкорлик салоҳиятини, турмуш тарзини турли йўналиш ва шаклларда янада бойитиш, унинг янги қирраларини очиш, мукаммаллаштириш имкониятидир. Инсон бош мия қобиғида ўн тўрт миллиарддан ошиқ нейронлар мавжуд. Уларнинг вазифаси инсон фаолиятини ҳар томонлама, тўла бошқаришдан иборат. Кишининг қилаётган ҳар бир ҳаракати нейронлар фаолияти маҳсулидир. Бу жаҳон тиббиётида чуқур

ўрганилган ва тўла тан олинган ҳақиқатдир. Ш. у. ҳам, айтиш мумкинки, инсоннинг интеллектуал ўзлигини намоён қилишида унинг имкониятлари - ресурсларнинг ўрни беқиёс. Лекин инсон ана шу интеллектуал имкониятлар, яъни ресурсларнинг бор-йўғи 4-4,5 фоиздан фойдаланади. Шундан 4 фоизини 8-11 ёшгача бўлган даврда олади ва қолган ярим фоизини бутун умри давомида қабул қилади. Табиатан иқтидорли кишилар эса ўша қолган ярим фоиз маълумотни 11 ёшдан кейинги умрига тўғри тақсимлай олиш имкониятига эга бўлади. Инсон бош миясининг физиологик таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, унинг миясидаги интеллектуал куч атом ядросидаги беқиёс кучга тенг бўлар экан. Гап уни қандай ривожлантириш ва қай даражада ишлата билишда. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, бешикдаги ҳар бир гўдакда даҳо бўлиш имкони мавжуд. Ҳамма гап ушбу “даҳо”ни талаб даражасида тарбиялай олишда. Бугунги кундаги илм-фан хулосасига кўра инсоният тарихида атиги 400га яқин киши даҳолик мақомига сазовор бўлган, холос. Бу эса даҳо инсонларни тарбиялаш қанчалик қийин иш эканини кўрсатади. Гап шундаки даҳоларни тарбиялаб вояга етказишда нафақат бир оила ёки бир халқнинг, балки бутун инсониятнинг маънавий ютуқ ва тажрибаларидан фойдаланиш керак бўлади. И. асосидаги билишни биринчи ўрнига қўядиган ва уни ҳиссий билишдан ҳамда амалиётдан ажратиб ўрганадиган фал-й таълимот сифатида интеллектуализм антик фал.нинг бир гуруҳ вакиллари (элеатлар, платончилар) интеллектуализм ҳиссий билишнинг ҳақиқатлигини инкор этиб, фақат интеллектуал билишни бирдан-бир ишончли манба деб ҳисоблаган. Янги давр фал.сида интеллектуализм сенсуализмнинг бирёқламалигига қарши чиқади (Декарт, картизианлик, қисман спинозоизм). Ҳозирги замон фал.сида эса, интеллектуализм агностизм ва мантиқий позитивизм таъсирида ривожлантирилмоқда. Умуман олганда, интеллектуализм таълимотининг аҳамияти шундаки, ҳиссий ва интеллектуал билишнинг ўзаро муштараклиги эътироф этилади.

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ (лот. *intellegere* — билимли бўлиш) — ижтимоий тизимда муайян ўринга эга бўлган, асосан ақлий меҳнат фаолияти билан шуғулланадиган зиёлиларнинг ижтимоий табақаси. Ақлий, ижодий меҳнат соҳасини асосий касб тарзида танлаган одамлар гуруҳи қадимдан ижтимоий меҳнат тақсимоти натижасида алоҳида ижтимоий табақа сифатида шакллана бошлаган ва бу жараён ўрта а.лардан янги даврга ўтиш даврида асосан тугалланган. И.га мансуб одамлар аввал эркин билим олиш орқали ақлий меҳнат фаолиятини бошлаган. Кейинчалик улар ўқув юртларида билим олиш билан бирга, меҳнат соҳасини муайян тизимга туширишга ҳам эришган. И. вакиллари барча ижтимоий гуруҳлардан келиб чиққан бўлиши мумкин. Лекин И. ижтимоий табақасининг ўзини ўзи такрорий вужудга келтириш (қайта ишлаб чиқариш) жараёни ҳозирги даврда ўзига хос ҳолат сифатида амал қилмоқда. “Компьютер а.и”, “янги технологиялар а.и”, “ахборот а.и” деган номлар билан аталаётган бу замонда И.нинг ўрни ва аҳамияти янада ортиб бормоқда. Айниқса, ривожланган мам-тларда ижтимоий тизим тобора И.лашиб (зиёлилашиб), унинг

микдор ва сифат даражалари тобора ошиб бораётгани ҳозирги давр жаҳон цивилизациясига хос умумий қонуниятлари сифатида эътироф этилмоқда.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ, байналмилалчилик (лот. *inter* - аро, *natio* - халқ) — турли миллат, ирқдаги кишиларнинг халқаро бирдамлигини ифода этадиган т.. И. тарихий тараққиётнинг маълум босқичида, миллатларнинг келиб чиқиши ва миллатлараро муносабатлар натижасида муомалага киритилган т.дир. И.нинг туб моҳиятини инсонпарварлик, толерантлик ғоялари, халқаро ҳамдўстлик, бирдамлик, ҳамжиҳатлик каби умуминсоний тамойиллар ташкил қилади. И.ни буржуа давлатларининг келиб чиқиши билан боғлиқ ҳолда изоҳлаш масалага нотўғри ёндашиш демакдир. Тарих сабоқларига кўра, халқаро ҳамдўстлик ва ҳамкорлик тамойиллари жаҳон халқларининг турмуш тарзида ҳамisha мавжуд бўлган. И. ғояси Афлотун, Арасту, Форобий, Ибн Сино, Низомий, Навоий ва б. алломаларнинг асарларида атрофлича баён этилган. И. т.сини синфий, сиёсий ва мафкуравий жиҳатдан таърифлаш унинг умуминсоний моҳиятини сохталаштиришга сабаб бўлади. И. ғоялари ва тамойилларининг узлуксиз ривожланиб бориши умуминсоний демократик қадриятлар таъсирининг кучайиши, жаҳонда халқаро толерантликнинг барқарорлиги билан боғлиқдир. Бугунги кунда юртимизда 130дан зиёд миллат ва элат вакилларининг ўзаро ахил, тинч-тотув яшаб келаётгани, Ватан ва мам-тнинг гуллаб-яшнаши учун бир ёқадан бош чиқариб меҳнат қилаётгани И.нинг амалдаги ҳақиқий ифодасидир.

ИНТЕРНЕТ (лот. *inter* — аро ва *net (work)* - тармоқ) – 1) катта (глобал) ва кичик (локал) компьютер тармоқларини ўзаро боғлайдиган бутун жаҳон компьютер тизими, бутун дунё бўйлаб фаолият кўрсатадиган халқаро ахборот алмашувининг глобал компьютер тармоғи; 2) турли-туман масалалар ва соҳалар бўйича маълумотларни қамраб оладиган, узоқ масофалардан туриб алоқани амалга ошириш, электрон тижорат, масофавий таълим, аудио, видео, теле, тасвир айирбошлаш ва умуман, кўпдан-кўп янгилик ва маълумотларни жамлайдиган электрон ахборот воситаси ва дастурини англатувчи т.. И.да географик жой, замон ва макондан қатъи назар айрим компьютер ва майда тармоқлараро ўзаро ҳамкорлик унинг глобал информация инфратузилмасини ташкил этади. Кенг кўламдаги янгиликларни турли йўналишларда тарқатиш ва телеконференцияларни ташкил этиш каби муаммолар ечимига амалий ёрдам кўрсатади. Қайдномалар тизими билан бошқариладиган барча ҳосила тармоқлари ҳамкорликда истеъмолчиларга информацияни сақлаш, эълон қилиш, жўнатиш, қабул қилиш, излаш ва маълум бўлган барча вариантлар(матн, товуш, видеотасвир, фотосурат, графика, мусиқа тарзида ва б. кўринишлар)да информация алмашинуви учун имкон яратади. Ўзбекистонда глобал И. тармоғига уланиш масалаларини ҳал этишга 1997 йилдан бошлаб киришилган эди. Бу тармоққа уланган истеъмолчи ишхонадаги (уйидаги) компьютер орқали хоҳлаган давлатдаги И. тармоғига уланиши мумкин ва улардан ахборотларни матн, сурат, графика, жадвал ёки видеотасвир кўринишида олиши мумкин. Ахборот ресурсларига оид кўп масалаларни мам-

тимиздаги йирик кутубхоналар шу соҳадаги интернет тармоқларига суянган ҳолда ҳал қилади. И. т.си XX а.нинг 60-йилларидан шакллана бошлаган. 1969 йилда ARPA (Илғор тадқиқот лойиҳалари) агентлиги тўпламлар коммутация қилинадиган экспериментал тармоқ яратиш мақсадида тадқиқот бошлайди. Тармоқ яратилиб, у ғоят оддий ҳамда қисқа ном — ARPANET, яъни агентлик тармоғи номини олади. Тармоқ алоқа тизимида маълумотлар оқимини мустақил узатиш технологияларини ўрганиш учун барпо этилган эди. Тадқиқот лойиҳаси муваффақиятли амалга ошгани боис уни яратишда қатнашган кўпгина ташкилотлар бу тармоқдан ўз кундалик мақсадларида фойдалана бошлайди ва 1975 йилда мазкур эксперимент ишчи тармоққа жорий қилинади. Бунда тармоқ учун жавобгарлик DCA (АҚШ Мудофаа алоқаси агентлиги) зиммасига юкланади. Айтилган мутахассислар TCP/IP (Transmission Control Protocol / Internet Protocol — Узатиш жараёнини бошқариш протоколлари) Интернет-протокол асосларини ишлаб чиқишга киришади. Айтилган ана шу вақтнинг ўзида “Internet” атамаси (Interconnected Networks — бирлаштирилган тармоқлар сўзларининг қисқартмаси) қўллана бошлайди. Ҳолбуки, бу вақтда ARPANET иккита алоҳида тармоққа: MILNET (Ғарбий тармоқ) — Маълумот узатиш мудофаа тармоғининг номахфий қисми (DDN) ва янги (ҳажми кичрайтирилган) ARPANETга бўлинган эди. Ўша вақтда бир йўла ҳар иккала тармоқ, назарда тутилиши керак бўлган ҳолларда эса Internet атамаси қўлланган. Ўтган а.нинг 90-йилларда «Жаҳон ўргимчак тўри» — Worldwide Web гиперматн саҳифалари тизими вужудга келади. CERN (Швейцария) компанияси ходими Тим Бернерс-Ли ҳужжатларни гиперматнли чегаралаш тили — HTML тилини ишлаб чиқади. 1993 йилда NCSA (National Center for Supercomputing Application) ходимлари Марк Андрессен ва Эрик Бина илк браузер — «Mosaic X»ни ишлаб чиқишади. Кейинчалик Mosaic Communications И. саҳифалари браузерининг биринчи версияси — Netscape Navigator 1.0 версиясини тақдим этади. Шунинг айтиб ўтиш жоизки, 90-йилларда Майкрософт компанияси бутун дастурий таъминот бозорини бошқаради, Netscape Navigator дастури эса ўзининг онлайн имкониятлари орқали Windows билан рақобатлашиши мумкин эди. Шунда Билл Гейтс уларнинг рақобатчи эканини англаб, ходимларига бу компанияни дарҳол “ўйин”дан чиқариш тўғрисида буйруқ беради. Шу тарих браузерлар қарама-қаршилиги бошланади. 1995 йил 7 декабрда Майкрософт Internet Explorer (IE) браузерини ишлаб чиқади. 1997 йил сентябрь ойида браузерлар қарама-қаршилиги Майкрософт компаниясининг ғалабаси билан тугайди. Ўша вақтда Луис Монье Alta Vista қидирув тизимини ишлаб чиқади. Шу вақтнинг ўзида эса Сизтлдаги бўлажак «Интернет-дўконлар қироли» — Amazon иш бошлайди. 90-йиллар охирига келиб, Compaq компанияси Alta Vista қидирув тизимини 3 миллион доллар эвазига сотиб олади. Ўшанда дастлабки И. аукционлар, порталлар, ш-дек, И. тармоғида биринчи марта MP3 форматидаги мусиқий файллар пайдо бўлади. Орадан бир йил ўтгач, 1998 йилнинг март ойида Netscape компанияси жаҳон навигаторининг бошланғич кодларини очади ва бутун дунёдаги компьютер ихлосмандлари бирлашиб, Mozilla Organization деб номланган ҳамжамият - кичик лойиҳага асос солади. Кейинчалик у Mozilla Foundation деб қайта номланади. Ҳозирги кунда И. браузерлар жуда кўпайиб

кетган. Улар орасида энг оммалашганлари, албатта — Internet explorer, Flock, Netscape, Mozilla Firefox, Avant browser ва б.дир. Маълумки 90-йилларнинг ўрталарида И. тармоғига тижорат н. назаридан қаралмас эди. Аммо 1995 йилнинг охирларида Yahoo компанияси биринчи бўлиб И.да реклама тарғиботини бошлайди ва И. орқали даромад кўриш мумкинлигини тушуниб етади. Тез орада Yahooнинг рақиблари ҳам пайдо бўлади. Уларнинг орасида энг хавфлиси талабалар томонидан яратилган Excite эди. Аммо Yahooга қараганда Excite такомиллаштирилган тизимдан фойдаланар эди. Ўша кезларда кўпроқ даромад топиш мақсадида Yahoo ва Excitedа рекламалар, фойдали маслаҳатлар, почта сервислари ва чатлар тобора кўпайиб, бу қидирув тизимлари кўнгилочар порталларга айлана борди. Yahoo ва Excite ўртасидаги рақобат шафқатсиз эди, аммо қидирув тизимлари ўзларининг дастлабки йўналишлари бўлган маълумот қидиришни унутиб қўйди. Зарур маълумотни топиш лозим бўлганда Yahoo ва Excite кераксиз нарсаларни чиқариб берарди. Баъзан керакли маълумотларни излаб топиш учун бир кунлаб вақт кетарди. Шу боис кескин тарзда фаркланувчи янгилик зарур эди ва бунинг жавоби Стенфорд университетидеа топилади. Сергей Брин ва Ларри Пейж 1998 йилнинг биринчи ярмида янги, истиқболли технологияни ривожлантириб, бу янги қидирув тизимига Google деб ном беришди. Ўша пайтда Стенфорд университетининг ётоқхонасидаги Пейжнинг хонаси маълумотларни қайта ишлаш марказини, Брин хонаси эса ишчан офис вазифасини бажарар эди. Оғайнилар ўз ғояларини сотмоқчи бўлишганида муваффақиятсизликка учрайди. Шунда улар бизнес-режа тайёрлаб, ўз компанияларини ташкил этиш учун маблағ излашга тушади. Натижада дастлабки инвестициялар ҳажми 1 миллион АҚШ долларини ташкил этади. Бу пуллар қариндош ва дўстлардан, ш-дек, инвесторлардан тўпланади. Жумладан, Sun Microsystems компанияси ташкилотчиларидан бири Энди Бехтольсхайм ғоя муаллифларига 100 минг АҚШ долларига чек беради. Google қидирув тизими кунига 10 мингта сўровга жавоб беради ва PC Magazine журнали томонидан 1998 йилнинг энг яхши 100 та И. сайти қаторига киритилади. Бугунги кунда Google энг машхур ва муваффақиятли қидирув тизимларидан бири ҳисобланади, унинг асосчилари Брин ва Пейжнинг даромади эса бир неча миллиард АҚШ долларини ташкил этади. Бугун компьютер технологиялари ҳаётимизда мустаҳкам ўринга эга, компьютер саводхонлиги кўрсаткичи эса кўп ҳолларда инсоннинг юқори савиясини белгилаб берадиган омилга айланиб бормоқда. Эндиликда компьютерда ишлашни билмайдиган ходимни яхши мутахассис дейиш қийин. Агар ўтган а.нинг 90-йиллари ўрталарида ёшларнинг энг севимли машғулотлари муסיқа тинглаш ва телекўрсатувлар кўриш бўлган бўлса, ҳозирги кунда эса компьютер ва И. аввалги қизиқишларни ёш авлод ҳаётидан сиқиб чиқарди. Замонамиз ёшларининг 70 фоизи ўз қизиқиш ва севимли машғулотлари ҳақида сўз юритганда спорт, дўстлар билан суҳбатлашиш, маънавий ва мад-й ҳордиқ чиқариш билан бир қаторда компьютер технологиялари, И.га бўлган қизиқишини биринчи ўринда тилга олади. Nielsen/Net Ratings компанияси ўтказган сўнгги илмий текширув натижаларига кўра, бутун дунё тармоғига уланаётган ёш болаларнинг сони кун эмас, соат сайин ошмоқда: биргина 2007 йили Европада ёш авлод вакилларининг учдан бир қисми онлайн тизимдан фойдалангани кузатилган.

2008 йили дунё ахборот тармоғида 10 миллион ёш “сайр” қилган бўлса, ҳозирда уларнинг сони аллақачон 13 миллиондан ошиб кетди. Бу кўрсаткич кундан-кунга кўпаймоқда. Бундай онлайн ҳаётда яшайдиган ёшларнинг катта қисми - 4,5 миллиони Буюк Британияга тўғри келади. Улар ҳар куни электрон манзилларини текширади, турли хил сайтлардан маълумот излайди ва чат (глобал тармоқдаги суҳбатхона)лар орқали мулоқотда бўлишади. Германияда ҳозирча 3 миллион ва Францияда эса 1,5 миллион ёш вақтини асосан онлайн тизимида ўтказади. Бир йилдан сўнг бу кўрсаткич икки баробарга ошиши кутилмоқда. Ёш авлоднинг компьютер саводхонлиги баланд, бугун ҳатто олти яшар болалар ҳам блутус (bluetooth) ва спам нималигини катталарга нисбатан яхши билади. Дунёнинг ривожланган мам-тларидан бири Канадада ўн етти ёшгача бўлган 6 минг бола ўртасида ўтказилган тадқиқот натижасига кўра, И.дан фақат ахборот олиш мақсадида фойдаланмас экан. Сўровда иштирок этганларнинг 99 фоизи И.дан фойдаланишини, уларнинг ҳар ўнтасидан саккиз нафари уйда уланиш имкониятига эга эканини билдирган. Канада ёшларининг ярмидан кўпи И. ва компьютер технологияларини ота-оналаридан яхшироқ билишини айтган. Уларнинг 80 фоизи мустақил равишда И.га уланишини, ота-оналари компьютерга ҳимоя воситаси бўлган филтрлаш дастурини ўрнатиб қўймагани ва фарзандлари қандай сайтларга киришини назорат қилмаслигини тан олишди. Умуман олганда, аксарият ота-оналар, аниқроғи, уларнинг 65 фоизи фарзандлари И.дан фақат уй вазифасини тайёрлаш учун фойдаланади, деган фикрда, ёшлар эса илм олишни энг охириги ўринга қўяр экан. Улар асосан интернет орқали муסיқа тинглайди, электрон манзилни текширади, хуллас, вақтичоғлик қилади. Ёшларнинг учдан икки қисми И.га янги дўстлар орттириш ва ким б-ндир суҳбатлашиш мақсадида уланади, уларнинг 15 фоизи бу муносабат ларни кейинчалик реал ҳаётда давом эттирар экан. Мулоқотнинг бу каби шакллари яхши, албатта. Бироқ масаланинг иккинчи томони ҳам борки, унга чуқурроқ назар ташлаш лозим. Алоҳида эътибор талаб этадиган жиҳат - И. орқали таъқиб деб номланади. Бугунги кунда вертуал тақиб ниҳоятда оммалашиб бормоқда. Ўтказилган тадқиқотлар натижаларидан маълум бўлдики, ҳозирда мактаб ёшидаги болалар И.дан тобора эрта фойдаланишга киришмоқда. Мас., бошланғич синф ўқувчилари бемалол мактаб ён-атрофидаги кафе ёки клубга кириб, И.дан фойдаланиши мумкин. Шу боис улар уйда ҳам И.га уланиш имкони бўлишини хоҳлаши табиий. Лекин, мутахассисларнинг фикрича, ёши ўнга етмаган бола одатда мустақил равишда И.дан фойдаланиш учун зарур бўлган танқидий фикрлаш ва шу асосда маълумотларни фарқлаш, уларни ажрата билиш, бошқача айтганда, «филтрлай» олиш қобилиятига эга эмас. Шу сабабли И.дан ёлғиз қолганда ҳам фойдаланиш эҳтимоли бўлган болани қаттиқ назорат остига олиш керак, унга ўзи ҳақидаги шахсий маълумотларни И. орқали танишган одамларга айтмасликни ўргатиш зарур. Сўнгги пайтларда И. орқали таъқиб этиш ёки илмий тилда айтадиган бўлсак, *грифинг* ҳолатлари кўп кузатилмоқда. Бу каби тармоқ безорилигининг энг биринчи қурбонлари айнан ёшлар қатлами, хус-н, ўсмирлар ҳисобланади. Бир қарашда беозор туюлган чат хоналар ёки махсус мулоқот дастурлари орқали кечадиган

сухбатлар тафаккури энди шаклланаётган болаларни баъзан жиноятгача етаклаб бораётгани ҳаётий ҳақиқат. Грифинг билан шуғулланадиганлар ёки *грифёрлар* замонавий ёшларнинг қизиқишларидан жуда яхши хабардор бўлиб, онлайн конференция, форум хоналарида исталган мавзуда сухбат юритиши, ўзларини уларнинг муаммоларини тушунадиган одамлар сифатида кўрсатиши мумкин, бунинг устига, веб тармоқда анонимликни сақлаш хус-яти қисқа фурсат ичида ишончга кириб олишга имкон яратади. Грифинг билан курашишнинг энг оддий усули — компьютерга махсус тақиқлов дастурлари (энг машҳурлари Киберпатруль ёки Кидсконтрол)ни ўрнатиш. Шунда зарарли манбалардан келадиган барча хабарлар автоматик тарзда филтрланади ёки дастурга ота-оналар томонидан киритилган чеклов туфайли боланинг ўзи қизиқиб ножўя ахборотни олмоқчи бўлганда, автоматик тақиқ ишга тушади. Айни пайтда мазкур дастурлар ҳам тўлиқ хавфсизликни кафолатлай олмайди, чунки баъзида улар фойдали ахборотни чеклаб қўйиши ёки кераксизини ўтказиб юбориши мумкин. Ҳозирги кунда кўплаб мам-тларда И.дан фойдаланиш кўникмалари факультатив дарс сифатида мактаб дастурига киритила бошлади. Буни ҳам грифингга қарши курашишнинг ўзига хос усули сифатида кўрсатиш мумкин. Негаки, факультатив дарслар орқали болалар И.дан олинадиган маълумотларнинг қанчалик ҳаққоний ва тўғри эканини текширишга ўргатилади. Бундай дарслар, айниқса, ўсмирлар учун зарур. И.да грифингдан ташқари ўсмир ёшлар учун яна бир қанча хавфлар ҳам бор. Яъни болалар ва И. муаммоси тобора чуқурлашиб бораётган бир пайтда, экстремистик характердаги секта ва уюшмалар сайтларининг фойдаланишга очиқлиги, виртуал фирибгарликка кенг йўл қўйилганини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Болаларнинг қизиқувчан табиати уларни юқорида тилга олинган турдаги сайтларга етаклаши, бу веб-саҳифаларда уларнинг руҳий ёки жисмоний соғлиғига хавф солувчи маълумотларни кўришига олиб келиши табиий. Электрон почта манзиллари орқали олинган хабарлар кучли руҳий таъсир ўтказиб, болаларни И. доирасида ва ундан ташқарида ҳам жиноятга ундаши ҳеч гап эмас. Банк ёки кредит карточкасидаги ҳисоб рақамларни билган болакайлар онлайн савдоларда қатнашиш имкони билан бирга кичик ўйинчоқдан тортиб то энг сўнгги русумдаги машина сотиб олиш ҳуқуқига ҳам эга бўлади. Бу эса уларни виртуал фирибгарларнинг нишонига айлантиради. Шу сабаб глобал тармоқдан фойдаланувчилар кўп бўлган Белорусда бу каби муаммолар қатор янги касбларнинг вужудга келишига ҳам туртки бўлган. Янги турдаги мазкур мутахассисларнинг вазифаси оилада И.дан фойдаланиш маданиятини жорий этадиган ҳамда болаларга психологик, маънавий ҳамда жисмоний зарар етказмайдиган очиқ ва хавфсиз ахборот маконини яратишдан иборат. Ш-дек, кўплаб жамоат ташкилотлари, нодавлат ташкилотлар ва хусусий компаниялар ўз фаолиятини И.нинг болаларга таъсири ва ундан бўладиган зарарнинг олдини олиш усулларини ўрганишга қаратган. Жум-н, И. мазмунини баҳолаш ассоциацияси (ICRA) мустақил халқаро ташкилот бўлиб, асосий вазифаси ота-оналарни уларнинг фарзандларини тармоқда кутаётган кўнгилсизлик ва хавфли муносабатлар ҳақида огоҳлантириш, кибермаконда болаларни нотўғри ахборотлардан ҳимоялаш ва

сўз эркинлигини таъминлашдан иборат. Ота-оналарга мавжуд муаммолар юзасидан маслаҳат, кўмак берадиган киберфаришталар (Cyberangels) - интернетда болалар ҳуқуқини ҳимоя қилишга йўналтирилган Европадаги илк ташкилотга 1995 йили асос солинди ва айни пайтда унга АҚШ ва Канада каби давлатлар ҳам аъзодир. Муаммолар чуқурлашгани сайин бу каби ташкилотлар ҳам кенг кўламда тадқиқотлар ўтказиш ва мавжуд хавф-хатарларга қарши кураш чораларини ишлаб чиқишни кучайтирмоқда. Хус-н, Болаларни асрайлик (Save the Children) халқаро ҳуқуқий ташкилоти ўтказган сўровномалар натижасида маълум бўлдики, АҚШдаги 15-17 яшар ўсмирларнинг 85 фоизи, Канада ёшларининг 93 фоизи мунтазам равишда И.дан фойдаланади. Коммуникация воситалари тадқиқоти ассоциацияси (Association for the Research of Communication Media) олган натижаларга кўра эса, ўсмирлар катта ёшлиларни 2004 йилдаёқ И.дан фойдаланиш бўйича ортда қолдирган. Испаниянинг Болаларни ҳимоя қилиш агентлиги (Child Protection Agency) тадқиқотлари натижалари шуни кўрсатдики, И.дан доимий равишда фойдаланувчи болаларнинг 44 фоизи виртуал мулоқот пайтида ҳеч бўлмаганда бир марта, 11 фоизи эса бир неча бор таъқиб остига олинган. Эътиборли томони шундаки, сўровларда иштирок этган ёшларнинг 14,5 фоизи И. орқали нотаниш одамлар билан учрашув белгилаган, 10 фоизи бундай учрашувларга ёлғиз борган, 7 %и бу ҳақда ҳеч кимга ҳеч нарса айтмаган. Дунё миқёсида эса 38 % болалар зўравонлик руҳидаги сайтларни, 26 фоиз бола миллатчилик характеридаги веб-саҳифаларни мунтазам кузатиб бориши маълум бўлди. 2008 йилнинг охири ойларида дунёнинг энг машҳур компанияларидан бири бўлмиш «Майкрософт» (Microsoft) 28 давлатда ўзининг чат хоналарини ёпишини эълон қилди. Бу ҳаракат болалар муаммолари билан шуғулланувчи ҳуқуқ-тартибот ҳамда хайрия ташкилотлари томонидан тўлиқ қўллаб-қувватланди, чунки эркин ва назоратсиз форум хоналар спам, вирус ва ахлоқсиз ахборотни тарқатиш манбаига айланиб қолган эди. Шу тариқа MSNнинг текин чатлари Европа, Яқин Шарқ, Африка, Осиё ва Лотин Америкасининг кўплаб мам-тларида ўз фаолиятини тўхтатди. Уларнинг ўрнига Microsoft Messenger тезкор хабар алмашиниш тизими жорий қилиндики, эндиликда бу хизматдан фойдаланиш учун шахсий маълумотларни киритиш асосида рўйхатдан ўтиш талаб этилади. Чунки ўтган йили Буюк Британияда шов-шувга сабаб бўлган зўравонлар устидан ўтказилган суд жараёнларининг камида 26 тасида қурбонга айланган болалар тақибчилар билан вертуал мулоқот орқали танишгани аниқланди. Замонавий технологияларнинг тез суръатларда ўсишига карамай, баъзан одамлар улардан қандай оқилона фойдаланиш кераклигини тўлиқ англаб етмайди. Компьютер ва И.гача бўлган даврда ўсиб-улғайган аксарият ота-оналар ва муаллимлар агар бола И.дан фойдалана бошласа, албатта, фойдасидан зарари кўпроқ, деб ўйлайди. Болани компьютер ёқи И.дан чалғитиш ҳаракати замирида аслида бошқа бир муаммо, яъни катталарнинг бу масалада нисбатан саводсиз экани аниқланди. Бироқ агар улар ўзлари аввал технологиялар саводсизлиги масаласига жиддийроқ ёндашиб, уни бартараф этишса, мақсадга мувофиқ бўларди. Негаки, саводсизлик масаласидан қочиш орқали болани технологиялардан ажратиб қўйиш тўғри

эмас. Бунинг устига яна бир жиҳат эътиборга лойиқ: болаларда кибернетик дўстга нисбатан муносабат айнан катталарнинг тутган йўлидан келиб чиққан ҳолда шаклланади. Шубҳасиз, И. билим ва керакли ахборотни олиш учун улкан имкониятлар яратади, бироқ тармоққа жойлаштирилаётган катта ҳажмдаги ахборотнинг барчасини ҳам ишончли ва фойдали деб бўлмайди. Фойдаланувчилар маълумотларнинг тўғрилигини аниқ ажрата билиши учун танқидий фикрлаш қобилиятига эга бўлиши талаб этиларди. Бунинг учун болаларга И.да хоҳлаган одам ўз саҳифасини очиши, унга ҳар қандай маълумотни жойлаштириши, бу борада унга ҳеч ким тўсқинлик қила олмаслигини вақтида тушунтириш зарур. Болаларни кенг доирадаги манбалардан фойдаланишга йўналтириш жараёнида фактларни фикрлардан фарқлашга, тўғрилиги тасдиқланмаган ахборотдан ҳимояланишга уларни ўргатиш айниқса муҳим аҳамиятга эга. *Т.Нишонбоев, Н.Иброҳимова, Ж.Ҳасанбоев, Ф.Равшанов*

ИНТИЗОМ – қатъий тартиб ва қоидалар асосида изчил ҳаракатни англатадиган т. И.лилик – И.ни маҳкам тутувчи, унга амал қилувчи, бўйсунувчи, тартибли шахсга хос хус-ят. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “И.” сўзига бундай изоҳ берилган: “тартиб, тартибли тузилиш, изчиллик. Жамиятнинг ёки маълум жамоа аъзоларининг амал қилиши, бўйсунуши лозим бўлган қатъий тартиб, қоида. (Мас., ҳарбий И.. меҳнат И.и.) “Интизомли лашкар енгилмас» деган мақолда ҳарбий И.нинг қанчалик муҳимлиги қисқа ва оддий баён этилган. И. бўлмаса яхши қуролланган, кўпсонли қўшин ҳам И.ли, озроқ сонли лашкардан енгилуши мумкин, тарихда бунга мисоллар кўп. Луғатда И.га берилган таърифлардан бири “изчиллик”дир. Унга кўра И. изчил, узлуксиз, мунтазам бўлмоғи керак, шундагина у яхши самара беради. Қатъий И.га ёшлиқдан ўргатилса, бола катта бўлганида ҳам И.ли бўлади. И. инсон фаолиятининг барча турларида албатта бўлмоғи зарур. И. бўлмаган оила, жамоа ва корхона, муассасада иш унумдорлиги ва сифати паст бўлади. И. бўлмаган жойда парокандалик вужудга келади, усиз ҳеч қандай тадбирни амалга ошириб бўлмайди. И. турлича бўлиши мумкин. Катта корхоналарда ички И. қоидалари ишлаб чиқилиб, жамоа томонидан тасдиқланганидан кейин унга риоя қилиш ҳамма учун мажбурийдир. Айниқса, технологик жараёнда И.ли бўлиш ғоят зарур. Мас., автомобиллар ишлаб чиқарадиган саноат корхонасида технологик И.га риоя қилинмаса, автомобиль сифатини таъминлаб бўлмайди, корхона тўла қувват билан ишлашга ожизлик қилиб қолади. Инсон ҳуқуқларининг таъминланишига тўсқинлик қилмайдиган, инсоннинг инсонлик шарафига зид талаблар қўймайдиган И. қоидалари бажарилганида ишчи ёлловчига ҳам, ишга ёлланувчига ҳам қулай шароит вужудга келади. И.ли одам вақтдан тўғри фойдаланади, ўз вақтини тўғри тақсимлайди ва мақсадига эришади. И.ли одам сабр-қаноатли бўлади, у нафақат ўзининг, балки бошқаларнинг ҳам вақтини тежайди. И.ли одам аҳдига вафо қилади. И.нинг ўзи ҳам қайсидир маънода одамни тарбиялайди. Мас., аксарият ҳолларда И.ли ўқувчи ёки талаба дарсларни яхши ўзлаштиради, чунки у ўзини назорат қилишни, диққат-эътиборини жамлашни билади. Ҳозирги илмий-техникавий тараққиёт И.

масаласига ниҳоятда катта эътибор қаратишни тақозо этади. И. бўлмаса, транспортдан фойдаланиш қандай ҳалокатларни келтириб чиқарган бўлар эди. И. тилимиздаги тартиб, қоида каби сўзлар билан муайян ҳолатларда маънодош бўлиб келади. Мумтоз адабиётимизда низом сўзи ҳам И. маъносида қўлланганини кузатиш мумкин. Мас.: “Дунёга келган пайғамбарларнинг ҳар бирлари дин ва шариатларини тартиб ва низом ила юритмишлар. Хус-н, ислом дини мукамал равишда тартиб ва низомни риоя қилишдир”. Абдулла Авлоний айтганидек, Давлатнинг кони манбаи, тартиб-интизом, // Сарватни пойдори эрур иқтисоди том.// Муҳтожлиғ юзини кўрар деб гумон қилманг, // Тартиб бирла юрса, кишининг иши мудом. *Ш.Ризаев, У.Отажонов*

ИНТУИТИВИЗМ (лот. *intuitio* — диққат билан кузатмок) — моддий ва маънавий борлиқни, тажриба ва тафаккурга таянмаган ҳолда, фақат интуиция ёрдамида билиш мумкин, деб даъво қилувчи фал-й оқим. И. онгни ижтимоий амалиёт ва тафаккурга алоқаси бўлмаган алоҳида бир хус-ят, деб ҳисоблайди. И. асосчилари Афлотун, Демокрит, XIX а.дан бошлаб Гегель, Фейербах, З.Фрейд, Ф.Шеллинг, Э.Гартман, XX а.да эса А.Бергсон, Э.Гуссерль ва б.дир. И. тарафдорлари уни мутлақ қимматга, ўзгармас моҳиятга эга, деб талқин этади. Уларнинг назарида, умумий ахлоқий т.лар ўз-ўзидан, исботсиз қабул қилинадиган, интуиция орқали англанадиган ҳолатдир. XX а.да И. иррационализмнинг бир тури сифатида юзага келди. И. асосан икки шаклда намоён бўлган: 1) интеллектуалликка қарши шаклда, яъни интуиция ва интеллектни қарама-қарши қўйиш; 2) интуиция ва интеллектни бирлаштириш (Н.О.Лосский, С.Л.Франк, Е.Н.Трубецкой, француз неотомистлари Э.Жильсон, Маритен, маълум даражада Э.Гуссерль ва феноменология мактаби вакиллари: М.Шиллер, Н.Гартман ва б.). А.Бергсон таълимотига кўра, интуиция ва мантиқий тафаккур бир-бирига зид, чунки интуиция субъект билан объектнинг қўшилиши натижасида уларнинг ўртасидаги зиддиятнинг ечилиши, бартараф этилишидан келиб чиқади. Экзистенциализм (Марсель) тарафдорларининг фикрига кўра, интуиция ҳиссиёт дунёсини тарк этиб, маънавий соҳанинг (диний, мистик) “тажриба”сига асосланади. И. ғоялари дастлаб XVII-XVIII а.ларда неоплатончиларнинг (Р.Прайс, Р.Кэдворт, С.Кларк) Кембридж мактаби томонидан системалаштирилди. Сўнгра ушбу таълимот Европа ва АҚШда кенг тарқалади. И. бир гуруҳ ахлоқшунослар томонидан ривожлантирилган. Уларнинг фикрича, энг умумий ахлоқий т.лар (мас., яхшилик ва ёмонлик) “нодир” характерга эга бўлиб, уларга ҳеч қандай б. сифатни нисбат бериб бўлмайди, ҳаттоки улар тўғрисида шубҳаланиш ҳам мумкин эмас, чунки улар “ўз-ўзидан маълум” т.лар деб ҳисобланади. Ушбу таълимотга кўра, ахлоқий т.лар мутлақ характерга эга бўлиб, фан ва ижтимоий ҳаёт томонидан исбот қилиниши талаб этилмайди.

ИНТУИЦИЯ (лот. *intuitus* – синчиклаб қарайман) – ҳақиқатни мантиқий далиллар ёрдамисиз, бевосита англаб олиш, савқи табиий йўли билан билиш қобилятини англатадиган т. Фал. тарихида И. т.си турлича ифодаланган. Қад. фал-ий қарашларда И. билишнинг алоҳида шакли деб ҳисобланган. Мас.,

Афлотун таълимотига кўра, билишнинг объекти – ғоялар дунёсидир, моддий дунё, нарсалар тўғрисидаги тасаввурларимиз эса ҳиссий билиш орқали ҳосил бўлади. Ҳиссий билиш, Афлотуннинг фикрича, ҳақиқат эмас, чунки у орқали кишилар ғояни эмас, балки моддий нарсаларни сезади, улар тўғрисидаги тасаввурга эга бўлади. Ҳақиқатни билиш, унингча, фақат соф тафаккур орқали амалга ошади. Қад. Шарқ фал.сида И. пайғамбарларга, авлиё зотларга хос бўлган махсус билиш усули сифатида талқин этилган. Декарт таълимотида билишнинг бирдан-бир тўғри йўли рационализмга асосланган дедуктив усулдир. У дин ва схоластик фал. ўрнига киши ақлини, илмий билимни юқори кўяди. Декартнинг фикрича, исботнинг дедуктив шакли аксиомаларга асосланади, аксиомалар эса, ҳеч қандай исботсиз соф интуитив тарзда англанади. Спиноза И.ни билишнинг “учинчи хили”, нарсаларнинг моҳиятини қамраб олувчи энг ишончли билиш деб ҳисоблаган. XX а. фал.сининг айрим вакиллари (Бергсон, Фрейд) И.ни бутун ижодий фаолиятни белгиловчи яширин, қоронғу, онгсиз, бошланғич ижод, деб қарайди. Бу билан улар И.ни интеллектга қарама-қарши кўйиб, нарсалар моҳиятига кириб бориш асло мумкин эмас, деган ғояни илгари суради. Ҳозирги замон фал.сининг айрим вакиллари И. ни бевосита билим, воситаланган билим билан диалектик тарзда боғланган жонли мушоҳада сифатида талқин этади ва И.ни ақлдан устун турадиган, мистик билиш қобилияти, деган қарашни рад қилади. И. ҳақиқатни пайқашнинг оддий йўлларидадан принципал оғиш эмас, у мазкур оддий йўлларнинг юз беришининг мантиқий шакли ва амалиёти билан боғлиқ қонуний шаклидир. Ҳақиқатни гўёки “тўсатдан” пайқаш замирида тўпланган тажриба, илгари ҳосил қилинган билим ётади. И.нинг психологик механизми кам ўрганилган, лекин мавжуд тажрибавий маълумотлар унинг замирида индивиднинг атрофидаги муҳит билан информация, сигналли ўзаро таъсир жараёнида бевосита англанган натижа билан бир қаторда ёрдамчи (англанмаган) натижани акс эттириш қобилияти бор, деб ҳисоблашга имкон беради. Бироқ, муайян шароитда амалиёт натижасининг мазкур (илгари англанмаган) қисмини индивид томонидан англаш имконияти туғилади ва бундай интуитив билиш натижалари вақти келиб амалиётда текшириб кўрилади ҳамда мантиқий равишда исбот қилинади.

ИНЪИКОС — нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро таъсирлашуви асосида ҳосил бўладиган ҳодиса, ҳолат, жараён ва ўзгаришни ифода этадиган т. Бу категория фал.да муҳим ўринга эга бўлиб, онг, тафаккур ва билиш жараёнини тушунтиришга хизмат қилади. И. борлиқнинг барча ҳодисаларига хос умумий хус-ятдир. Зеро, уларнинг барчаси таъсирлашувда ва ўзгаришда. Нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро таъсири ва уларнинг бир-бирида акс этиши ҳар-хил экани, И.нинг турли даражаларини фарқлаш имконини беради. Авваламбор, тирик жонзот билан жонсиз табиат ҳодисаларидаги И.ни фарқлаш мумкин. Жонсиз нарсаларда б. ҳодисалар таъсирида қолган излар, таъсирга мос ўзгаришлар И.дир. жонсиз табиатдаги И. ўз навбатида турли кўринишларда намоён бўлади. Мисол сифатида механик таъсир излари (қушга кўйилган қадам изи), физик ўзгаришлар (жисмларнинг иссиқдан кенгайиши ёки совуқдан торайиши), кимёвий реакциялар (занглаш, ёниш, емирилиш каби)ни кўрсатиш мумкин.

Булар И. таъсирининг оддий акс этишидир. Тирик табиатдаги И. оддий акс этишдан кескин фарқ қилади. Энг содда организм ва ўсимликлардаги оддий таъсирланишдан тортиб, асаб тизимига эга бўлган организмлардаги сезиш ва идрок этишгача бўлган руҳий И. тирик табиатдаги акс таъсир кўрсатиш, ўзини ҳимоя қилиш ва мослашув каби ҳолатларда намоён бўлади. Тирик табиатдаги олий – ижтимоий ҳаёт И.дир. Бундай И. юқори даражада ташкиллашган тизимлар фаоллиги билан ажралиб туради ҳамда уни биологик модда алмашинувидан тортиб, онгли, иждодий, ўзгартирувчан фаолиятгача кўриш мумкин. Руҳий И. организмларда асаб тизими ҳамда бош миянинг эволюцияси билан бирга келиб чиққан ва ривожланган. Руҳий И. яъни сезиш ва идрок этиш ёрдамида организм фаолиятини тартибга солиш таъминланади. Руҳий И. (тасаввур, билим) мазмуни қуйидагилар билан белгиланади: акс этишнинг нисбийлиги, яъни ниманинг ва қандай И. этилишига мос даражада фарқланиши; акс этилаётган нарса ёки хус-ятларнинг миқдори жиҳати; И. объектининг тузилиши; И. этилаётган ҳодиса билан унинг акси ўртасидаги мувофиқлик, ўхшашлик тури; ҳиссий образнинг предметлиги, фикрлар предмет маъносининг акс этиши; И.нинг қадрлилиги; акснинг ҳодисага айнанлиги. Руҳий И.нинг шакли муайён нарсага хос мазмунининг мавжудлиги, ифодаланиши ҳамда ўзгариш усули билан боғлиқ. Руҳий И.объектив ва субъектив жиҳатларга эга. И. мазмунининг моддий белгилари (электр токи, электромагнит тўлқинлари ва ш.к.), хоссалари (узлуксиз сигналлар тебраниши каби), ахборот узатиш услуги (табиий ёки сунъий тиллар ёрдамида) унинг объектив жиҳатларидир. Ғоявий образлар эса И.нинг субъектив жиҳатидир. Инсон билими ана шу образлар, тасаввур, т. ва фикрлардан иборат. Бироқ, инсон билимини психик И.дан сифат жиҳатидан фарқлантирадиган томони ҳам бор. Бу - унинг ижтимоий лиги. Айнан ижтимоий -мад-й муҳитдаги индивиднинг руҳий инъикоси — ҳис қилиш ва идрок этиши — рационал оқлай билишга, тафаккур қилдиш ва англашга айланишини таъминлайди. Ақл И.нинг энг олий шакли бўлиб, унда бевосита ва билвосита, илгари ва айнан шу муддатда акс этган билим намоён бўлади.

Б.Тўйчиев, М.Шарипов

ИНҚИЛОБ (араб. ағдарилмоқ, тўнтарилмоқ) — табиат, жамият ёки тафаккур ривожидан рўй берадиган туб сифат ўзгариши, бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтиш жараёни. И. ижтимоий, сиёсий, геологик, илмий-техникавий, мад-й соҳалар моҳиятини англатувчи таянч сифат ўзгаришларини белгилайдиган атама тарзида қўлланади. И. миқдор ўзгаришларининг фал-ий категорияси бўлиб, табиат ва жамият тараққиётининг босқичма-босқичлиги, тадрижий (эволюцион) рив-шидаги ҳолатидан кескин сифат ўзгаришларига ўтиш жараёнларини англатади. И. билан тадрижийлик ўртасидаги ўзаро нисбатлар масаласи ижтимоий тафаккурнинг энг долзарб ва мураккаб муаммоси бўлиб, жуда узоқ муддат давомида шиддатли содир бўлаётган баҳс-мунозаралар мавзусини ташкил этади. И. ий тараққиёт ўрнига тадрижий рив-шни қўллаб-қувватлаш ҳозирги кунда инсоният тараққиётида амал қилаётган умуминсоний манфаат ва қадриятлар устуворлиги қонунияти моҳиятидан келиб чиқаётган зарурат бўлиб, улар дунёдан ўзаро қарама-қарши туриш(барбод

қилиш)дан кўра ҳар томонлама ҳамкорлик (яратувчанлик)ка асосланган тараққиётнинг нақадар самарли эканини ифода этади. Президент Ислон Каримов томонидан ишлаб чиқилган тараққиётнинг ўзбек модели айнан тадрижий тараққиёт тамойилларига асослангани учун бутун дунёда тан олинди ва бугунги кунда мам-тимизни ҳуқуқий демократик давлат қуриш йўлидан изчил ривожлантиришда беқиёс натижалар бермоқда.

ИНҚИРОЗ (араб. орқага кетиш, пасайиш, тугаш, охир бўлиш, битиш) — маълум бир воқеликнинг табиат ва жамият тараққиётининг объектив қонуниятларига зид келиб қолиши, муайян жараёнларнинг вақт ўтиши билан янгича талабларга жавоб бера олмаслиги туфайли юз берадиган танглик ҳолатини англатадиган т. У жамият ҳаёти, турмуш тарзининг барча соҳаларини қамраб олиши мумкин. И.ни келтириб чиқарувчи сабаблар турлича бўлади. Айтайлик, маълум бир тузумлар, ижтимоий -иқт-й муносабат лар аввал-бошданок тараққиётнинг объектив қонуниятларини инкор қилган ҳолда амал қилгани туфайди адилар таназул ҳолати юз беради. Шу билан бирга, ўз вақтида илғон саналган тузум ва муносабат лар вақти келиб тараққиётга ғов бўлиб қолиши, янгича талабларга жавоб бера олмаслиги мумкин. Бу ҳол ҳам табиий тарзда И. ҳолатларини келтириб чиқаради. Иқт-й И. жамият объектив қонуниятларига зид бўлган иқт-й фаолият туфайли юз берадиган бўлса, маънавий ва руҳий И.га инсон камолотининг маънавий ва руҳий жиҳатларига номутаносиб бўлган жараёнлар, воқеа ва ҳодисалар сабаб бўлади. Жамиятдаги И. ҳолатларининг олди олинмаса, у б. соҳаларга ҳам ўз таъсирини ўтказиши мумкин.

ИРОДА - одамнинг ички ва ташқи интилишлари, имконият ва салоҳиятини мақсад йўлида сафарбар этиш, қатъият билан ҳаракат қилиш, синов ва машаққатларни енгиб ўтишга, ҳар қандай шароитда ҳам руҳий мувозанатни сақлашга асос бўладиган маънавий фазилат. Одам И. туфайли турли ҳавойи, кераксиз ҳою-ҳаваслардан воз кечади, ўз ҳаёт йўлини белгилаб олади. И. инсон маънавий фаолиятининг юксак босқичи бўлиб, унинг ҳар қандай мураккаб вазиятда ҳам ўз шаънига муносиб ҳолда ақл-идрок, ақл-заковат билан иш тутишга ундайди. И. орқали инсон ўз хоҳиш-истаклари, хатти-ҳаракатларини қатъий назорат қилиб туради, турли маънавий ва моддий қийинчиликларга бардош беради. Президент Ислон Каримов “Юксак маънавият – энгилмас куч” асарида И. ҳақида тўхталиб, қуйидагиларни таъкидлайди: “Бу ҳаётда одам баъзан ўзини йўқотиб қўядиган ғоят мураккаб муаммоларга дуч келади. Кескин вазиятдан чиқишнинг иложи йўқдек туюладиган ҳолатлар бор. Шундай пайтда, ишда ва ҳаётда, жамиятда оғир савдоларга дуч келганда ким ўзининг йўлини йўқотмаслиги мумкин? Ўйлайманки, биринчи навбатда ўз кучига ишонган, руҳий дунёси, маънавий олами бақувват бўлган одамгина бундай вазиятдан ёруғ юз билан чиқа олади. Маънавий бойлик шундай пайтда одамга катта куч ва мадад беради. Шу маънода, инсоннинг маънавияти юксалиши билан унинг иродаси ҳам кучайиб боради, десак, янглишмаган

бўламиз. Ирода — бу аслида мустаҳкам ишонч демакдир. Иродаси бақувват одам ўзига ишонади ва ҳар қандай мураккаб вазифани ҳам ўз зиммасига олишдан қўрқмайди. Шунинг учун ҳам юксак иродали инсонга суяниш мумкин. Бундай кишилар бошингизга бирор-бир ташвиш ёки муаммо тушгудек бўлса, лоқайд қараб туролмайди. Ҳеч иккиланмасдан, ёнингизда туриб, қўлидан келганча ёрдам беришга, қийинчиликларни сиз билан биргаликда енгишга ҳаракат қилади. Лекин бировнинг ҳаётига, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бетараф ва бепарво қараб, шунчаки кузатувчи бўлиб яшайдиган одамдан қўрқиш керак. Улардан ҳеч қачон яхшилик чиқмайди. Чунки уларда на иймон, на ирода бўлади. Улар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегона одамдек қарайди” (“Юксак маънавият - енгилмас куч”, 123-б.). Дарҳақиқат бу мураккаб ва қалтис замонда йўлимизда оғир синов ва тўсиқлар дуч келганда, улар қаршисида чорасиз қолганда, мислсиз машаққатлар ҳолдан тойдирганда биз куч-қудратни қаердан оламиз? Энг аввало Аллоҳ таолонинг бизга кўрсатаётган марҳаматидан оламиз. Мана шундай вазиятларда бизга метин ирода, сабот-матонат бахш этадиган буюк ва чексиз яна бир манба бор. Бу манба — улуғ аждодларимизнинг қонимизда жўш ураётган азму шижоатидир. Бу манба — Имом Бухорийдек мумтоз боболаримиз даҳосининг ҳаётбахш қудратидир. Бу манба — уларнинг бизга ҳамиша мадаккор бўладиган ўлмас руҳи покларидир, деб уқтиради Юртбошимиз. Психологик н.назардан инсоннинг турли қийин ва мураккаб вазиятларда мардлик кўрсатиши ҳам бевосита унинг И.сига боғлиқ. Ш.у. ҳам И.ни тадқиқ этишда психология фанида автогенетик (В.Вундт, Н.Ах, И.Линдворский) ва гетерогенетик наз-я алоҳида ўрин тутади. Баъзи хорижий олимларнинг (И.Ф.Гербарт, К.Эренфельс, Э.Мёйман) тадқиқотларида И.нинг тафаккур ва ҳиссиёт билан чамбарчас боғлиқ экани алоҳида қайд этилади. Ғарб илм-фанида немис файласуфи Артур Шопэнгауэр «И. фал.сининг» асосчиси сифатида эътироф қилинади. Ваҳоланки, И. масаласи Шарқда, хус-н, Ў.О.даги мавжуд тарихий манбалар ва буюк алломалар меросида юксак даражада таъриф ва тасниф этилган. Жумладан, «Авесто»да И. тангрининг инсон қалбидаги тажассуми сифатида талқин қилинган. Ш-дек, исломда илоҳий адолат инсоннинг И. эркинлигини тақозо этиши уқтирилиб, Аллоҳнинг одиллиги унинг фақат "энг яхши" (ал-аслах) нарсаларни қилиш, дунёнинг тартибини ҳеч қачон бузилмаслик ҳамда барча учун баробар эканида намоён бўлиши таъкидланади. Деярли бир ярим а. мобайнида адолатсизлик, ўзгалар хоҳиш-И.сининг зўрлаб қабул қилдирилиши билан боғлиқ хўрлик ва зулм азобларни бошдан кечирган халқимиз мустақилликка эришиб, ўз хоҳиш-И.си билан яшаш, қонунлар қабул қилиш, ўз парламенти, ҳкумати ва президентини сайлаш бахтига муяссар бўлди. Босиқлик, камтаринлик, камсуқумлик, меҳнаткашлик, бағрикенглик каби халқимизга хос бўлган кўплаб эзгу фазилатлар кўпроқ И. кучи натижасида юзага келади. Эл-юртимиз бирон бир қарор қабул қилишдан олдин атрофлича ўйлаб, кўпчилик билан маслаҳатлашиб, халқимиз таъбири билан айтганда “етти ўлчаб, бир кесиб”, кейин аниқ бир хулосага келади. Бу эса ҳаётда енгил-елпи гапларга учмасдан, аниқ мақсадларни кўзлаб, қатъият билан

яшашга асос бўлади. Инсон И.сининг юксак маънавий кўриниши мардлик ҳисобланади. Мард киши бошқаларни алдамайди. Унда ўрият ва ғурур кучли бўлади. Чунончи, маърифатпарвар аждодимиз Абдурауф Фитрат “Оила” рисоласида И. масаласига алоҳида тўхталиб, ота-оналарни фарзандини И.ли қилиб тарбиялашга даъват этади. У И. тарбиясининг тўрт банддан иборат босқичини таклиф этади. Болани И.ли қилиб тарбиялашда ота-онанинг назорати ва чеклови эмас, балки болага бериладиган муайян эркинлик муҳим эканини таъкидлайди. Маъ-ят, унинг узвий қисми бўлган И. инсон қалбида камол топиши учун киши қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак. Чунки меҳнат – энг буюк тарбиячи. У И.ни мустаҳкамлайди. Халқимизнинг хотираси Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Ибн Сино, Имом Бухорий, Имом Термизий, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари фарзандлари И.си бақувват бўлгани учун ўз фаолият соҳаларида мислсиз ютуқларга эришганлар. И.ли одамда мақсад ва фаолият изчиллиги кузатилади. Олдинга қўйилган мақсадга эришишга бўлган ишонч И.нинг муҳим кучи, бош мезонидир. Қатъий ишонч мақсад йўлидаги қийинчиликларни енгиш учун маънавий асос яратади. Ҳар бир жамият тараққиёти, унинг илғор ғояларини амалга ошириши мазкур жамият аъзоларининг И.сига боғлиқ. Ш. у. ҳам халқ ва миллат И.сини шакллантиришга, И. тарбиясига аждодларимиз азалдан катта эътибор қаратган. И.ли бўлиш эътиқодли бўлиш билан чамбарчас боғлиқ. Чунки ҳаётда маълум бир қараш ва таълимотлар, эътиқодларнинг ғоявий асосини яратиб беради. Эътиқоднинг заиф ёки мустаҳкамлиги, умуминсоний ва миллий манфаатларга мос келиши ёки келмаслиги ҳам И.нинг мустаҳкам бўлиб шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Тарихдан маълумки, даҳо зотлар, умуман ўзини шахс сифатида намоён эта олган барча инсонлар кучли И. эгаси бўлган. Улар ўзида хатти-ҳаракатини онгли равишда тартибга солиш ва кўзланган мақсади йўлидаги ҳар қандай тўсиқларни бартараф этиш лаёқатини шакллантирган. Негаки, бу ҳаётда мен шуни хоҳлайман, деган билан иш битмайди. И.ли одам шу ишни бажаришим шарт, деб ўз олдига қатъий вазифа қўяди ва уни амалга ошириш учун дадиллик билан киришади. Ҳозирги кунда одамларимиз, авваламбор, ёшларимизнинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлаш, И.сини бақувват қилиб тарбиялаш устувор вазифа ҳисобланади. Бунинг учун эса уларда ўзлигини унутмаслик, ота-боболарнинг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш каби фазилатларини қарор топтириш лозим. Улар кучли И. эгаси бўлиши лозим. Шундагина уларни ҳеч қандай зарарли оқимлар, вайронкор кучлар йўлдан ура олмайди. Шу маънода, И. баркамол авлод ва комил инсоннинг шаклланишида муҳим ўрин тутади. *М.Қаршибоев, М.Усмонов, Д.Бозаров*

ИРОДА БАҚУВВАТЛИГИ – инсон иродасига хос маънавий хус-ятлардан бири: 1) муайян мақсадни юзага чиқариш учун кишида бўлган матонат ва қатъият; 2) инсоннинг маълум мақсад йўлидаги ўз хатти-ҳаракатини, ихтиёр ва хоҳишини онгли равишда йўналтириб туриши, шу йўлдаги қатъияти, мавжуд тўсиқларни енга олишга қодир бўлган руҳий-

маънавий салоҳиятини ифода этадиган т. Инсон ички дунёси ва И.б. унинг маъ-ятлилигидан дарак беради. Мас., халқимиз ўз бошидан кечирган мустамлака даврини кўз олдимизга келтирайлик. Қарийб 150 йил давом этган, тарихимизнинг том маънодаги қора кунлари бўлмиш ўша замонда бир пайтлар ўзининг қудратли давлатчилиги, буюк фарзандлари, юксак илму мад-ти, обод шаҳар ва қишлоқлари билан дунёни ҳайратда қолдирган юртимиз ва халқимиз қандай оғир қийинчиликларга дучор бўлганини яхши биламиз. Бироқ ана шундай дахшатли даврларда ҳам, зулм ва истибдодга қарамасдан, халқимиздаги И.б. боис ўзлигини йўқотмади. Тили ва имон-эътиқодини сақлаб қолди. Ноҳақлик ва зўравонлик ҳукмрон бўлган шундай замонларда ҳам юртимиздан миллат ва халқ қайғуси билан яшаган ватанпарвар инсонлар етишиб чиқди. Шу тариқа, эл-юртимизнинг а.лар синовида янада кучайиб, тобланиб борган мустаҳкам иродаси нафақат қадимий маъ-ятимиз, балки миллий ўзлигимизни сақлаб қолишга замин бўлди. Япон ва корейс халқи а.лар давомида шаклланиб, катта бунёдкор кучга айланган ўзига хос миллий маъ-яти орқали ривожлангани бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас. Шу боис, «япон мўъжизаси» ёки «корейс мўъжизаси» ҳақида гап кетганда, мутахассислар биринчи галда «япон характери», «корейс табиати» деган ибораларни тилга олади. Табиийки, улар бу ўринда, аввало мазкур халқларга мансуб маънавий фазилатларни назарда тутаяди. Яъни, бу халқларнинг ички дунёси, иродаси маъ-ят негизда янада тобланган, камолга етган. Глобаллашув жараёнининг ўзига хос хус-ятларидан бири шундан иборатки, ҳозирги шароитда у мафкуравий таъсир кўрсатишнинг ўткир қуролига айланиб, ҳар хил сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётганини соғлом фикрлайдиган ҳар қандай одам яхши англайди. Мана шундай вазиятда инсон ўз мустақил фикрига, замонлар синовидан ўтган миллий қадриятларга, соғлом негизда шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, турли маънавий таҳдидларга, уларнинг хилма-хил кўринишдаги таъсирига бардош бериши амримаҳол. Инсон ўз ҳаёти давомида турли муаммоларга, ҳатто кескин вазиятларга дуч келади. Бунда, биринчи навбатда, ўз кучига ишонган, руҳий дунёси, маънавий олами бақувват бўлган инсонгина қийин ҳолатдан чиқиб кета олади. Маънавий бойлик ана шундай пайтда кишига куч ва мадад беради. Шу маънода, инсоннинг маъ-яти юксалиши билан унинг иродаси ҳам мустаҳкамланиб, тобланиб боради дейиш мумкин. И.б. боис инсон ўзига ишонади, ҳар қандай мураккаб вазифани зиммасига олишдан кўрқмайди. Ш.у. ҳам юксак иродали инсонга суяниш мумкин. Бундай инсонлар бошингизга бирор-бир ташвиш ёки муammo тушса, лоқайд қараб туролмайди. Лекин бировнинг ҳаётига, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бетараф ва бепарво қараб, шунчаки кузатувчи бўлиб яшайдиган кишилардан кўрқиб керак. Чунки уларда на имон, на ирода бўлади. Улар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегонадек қарайди. Машҳур файласуфлардан бири бу ҳақда шундай дейди: «Душманлардан кўрқма, нари борса, сени ўлдириши мумкин. Дўстлардан кўрқма, улар нари борса, хиёнат қилиши мумкин. Бефарқ одамлардан кўрқ, улар сени ўлдирмайди, сотмайди ҳам. Лекин уларнинг лоқайдлиги туфайли ер юзида хиёнат ва қотилликлар содир бўлаверади». Президент Исло

Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобидан олинган бу фикрларидан келиб чиқадиган хулоса ҳаётда муҳим аҳамиятга эга бўлган ана шундай ҳақиқатларни ўсиб келаётган ёш авлод онгига сингдириш, уларни ҳаёт синовларига бардошли, иродали қилиб тарбиялаш ҳар биримизнинг шу муқаддас юрт фуқароси сифатидаги бурчимиздир. *Бахтиёр Абдушукуров*

ИРОДА ЭРКИНЛИГИ – ҳар бир шахснинг индивидуал эрки, иродавий майли, хоҳиш-истаги ва улар орқали намоён бўладиган эркин фаолиятини ифода этадиган т. Бу т. фал-й категория сифатида умумий маънода инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларини ўз дунёқарашига кўра, мустақил белгилаб олиши, ўз қарорига асосан иш юритишини билдиради. Инсон бирор ишга азму қарор этар экан, яхшилик ва ёмонлик, ахлоқийлик ва ахлоқсизлик ўртасидан ўзига йўл танлайди. Бу танлов кишининг ўзига боғлиқ бўлгани учун инсон ахлоқий масъулиятга эгадир, шунга кўра унинг фаолияти қораланади ёки олқишланади. Этика тарихида И.э. муаммоси кўпинча идеалистик талқин этилган. Антик давр мутафаккирларидан бири, Эпикур яхшилик ва ёмонлик фақат инсон ақлидагина мавжуд, ш. у. бизни танлаш эркинлигидан маҳрум қила оладиган куч йўқ деган хулосага келган. И.э. муаммосига тарихда турли ёндашувлар мавжуд бўлиб, мутафаккирлар бу муаммони нотўғри ҳал этишдаги кескин қарашлар волюнтаризм ёки фатализмга олиб келиши мумкин деб ҳисоблаганлар. Инсоннинг ўзи танлаб олган мақсад асосида амалга оширадиган фаолияти охир-оқибатда табиат ва жамиятнинг рив-ш қонуниятларини, яъни объектив заруратни ифодалайди. Ушбу заруратга кўра, инсонга фақат ташқи ҳодиса деб қарамаслик лозим, чунки фақат инсон фаолияти табиат ва жамият қонуниятлари асосланади. Ўз навбатида инсон ҳам атроф-муҳитга таъсир ўтказиш, уни ўзгартиришга ва шу тариқа эркин бўлиш ва танлаш имкониятига эришади. И.э. давлат ва жамият қурилишида, сиёсий жараёнларда баркамол авлод тарбиясида, айниқса, фуқароларнинг бурч ва масъулиятини чуқур ҳис қилишида муҳим аҳамият касб этади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, маърифатли, маъ-ятли кишилар ўз фаолиятида эркин бўлиб, олдида қўйган мақсадга эриша олади. И.э.га эга бўлган шахс ҳар қандай вазиятда эҳтиросларини жиловлайди, собитқадамлик ва қатъият кўрсатиб ақл ва идрокка, қонунга, виждон амрига таянган ҳолда иш кўради. И.э. ҳамиша шахс маъ-яти ва тафаккур тарзининг узвий қисми сифатида қисми сифатида намоён бўлади. Шарқда диний илм, хус-н, калом фал.си ривожланган даврда И.э. мутафаккирлар – Имом Мотуридий ҳамда Имом Ашъарий томонидан қайта таснифлаб ўрганилган ва кўпчилик томонидан маъқулланган. Бу зотлар И.э. борасида турли бузғунчи ғоя ва қарашларга қаттиқ зарба бериб, дин ва унинг ақидавий масалаларини тўғри ҳал этиш йўлларини асослаганлар. Бугунги глобаллашув ва модернизация даврида давлатлараро, қитъалараро ахборот кўламининг мисли кўрилмаган даражада кенгайиши инсоният олдида ҳаёт ва мамот, яшаш учун кураш ва танлов масаласини қўймоқда. Интеллектуал а. ҳисобланган XXI а. мавжуд муаммоларни бартараф этишда барча халқлар, миллат ва шахсларнинг И.э. кучига таянган ҳолда башариятнинг умумий тақдири учун масъулиятни

чуқур ҳис қилиб яшашни тақозо этмоқда. Жум-н бизнинг мам-тимизда ҳам кўзланган эзгу мақсадларга эришишда И. э. тамойили беқиёс аҳамият касб этади. Юртимиз фуқароларининг И.э. дахлсиз бўлиб, қонун муҳофазаси остидадир. Ваҳоб Қўчқоров

ИРОДАСИЗ(ЛИК) – кишининг ўзини ўзи идора қила билмаслиги, ўз хулқи ва фаолиятини тартибга сола олмаслиги ва ўзини ўзи бошқариш, зарур пайтда ўзини тутишга, жасорат, мардлик, матонат кўрсатишга қурби етмаслиги билан боғлиқ ҳолатларини ифода этадиган т. Иродасиз инсон озгина муваффақиятсизлик ёки тўсиқдан кўркиб мақсадидан воз кечади, олдинга юриш ўрнига орқага тисарилади. Вазиятга қараб ўзгараверади. Ўзига, ўзининг куч-имкониятларига ишонмайди. Ш. у. ҳам вазият мураккаблашиши билан ўзига ҳам, б.ларга ҳам хиёнат қилади. Лекин вазият ижобий томонга ўзгара бошлаши билан уят ва ҳамиятни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, яна майдонга чиқмоқчи, ўзини фидойи қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Ш. у. ҳам бундай одамлар жуда хавфлидир. Чунки уларнинг дўст ёки душманлигини тезда билиб бўлмайди. Улар ҳар қандай қабихликлар – соткинлик, фирибгарлик, тухмат ва бўҳтондан ҳам қайтмайди. Халқимиз бундай одамларни “Оғирнинг устидан, енгилнинг остидан юради”, деб таърифлайди. Дарҳақиқат И. одам ҳеч қачон масъулиятни зиммасига олмайди, ташаббус кўрсатмайди, берсанг ейман, урсанг ўламан, деган ақида асосида яшайди. Иродасиз инсоннинг хатти-ҳаракати, хулқи унинг ўзидан кўра б.ларга кўпроқ зарар келтиради. И. кишида тушқунлик кайфияти устун бўлади. У дунёга ва ҳаётга умидсизлик билан қарайди, барчанинг фақат салбий, ёмон тарафини кўради. Ўзидаги камчилик ва муваффақиятсизликларнинг сабабчиси ўзгалар деб билади. Замонавий психология фанида И. ҳодисаси кенг ўрганилган. Жумладан, унинг бир тармоғи бўлган патопсихологияда ироданинг ҳар хил даражадаги сусайиш ҳолатлари кузатилади. Мас., абулия – иродага хос ҳар қандай ҳаракатнинг тўхташи ва барча хоҳиш-истакларнинг йўқолиши билан боғлиқ ҳолда кечадиган касаллик ҳисобланади. Бунда инсон фақат стереотипга айланган бир хилдаги ҳаракатларни амалга оширади. Пировард натижада, у энг оддий физиологик эҳтиёжларни амалга оширишга қаратилган ишларни ҳам бажара олмай қолади. Гипербулия – иродавий хатти-ҳаракатларнинг камроқ даражада сусайиши бўлиб, унда фаолиятнинг гўё кучайиб кетгандек бўлиб туюлиши кўзга ташланади. Гипербулия ҳаддан ташқари кайфи чоғлик ҳолати бўлиб, маниакал ҳолатга тушган беморлардагина кузатилади. Буюк аждодларимиз мустақил ирода соҳиблари бўлгани учун И.ни қаттиқ қоралаганлар. Хус-н, улуғ мутафаккир ва давлат арбоби Захириддин Муҳаммад Бобур бундай деб ёзади: Кўнгли тилаган муродига етса киши, Ё барча муродларни тарк этса киши. Бу икки иш насиб ўлмаса оламда, бошин олиб бир сориға кетса киши. И.га чек қўйиш учун инсонларни ёшлигидан тарбиялаш талаб қилинади. И.га чек қўйишда оиладаги, атрофдаги, жамиятдаги муҳит ва инсонларга бўлган муносабат муҳим ўрин тутади, чунки атрофдагиларнинг бир-бирларига бўлган муносабатларини кўрган бола шунга қараб шаклланиб боради. Улар аввал катталарга тақлид қилади, сўнг секин-аста қилаётган ишларининг моҳиятини

англайди. Ёшлар иродасини тўғри тарбиялашда ота-онанинг онги, маъ-яти, билими, тарбия кўргани муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, спорт, ҳарбий машқлар билан шуғулланиш, ибратли бадиий китоблар ўқиш, кино ва санъат асарларини томоша қилиш, ҳалол меҳнат иродани тоблайти, инсонни маънан чиниқтиради.

Муртазо Қаршибоев

ИРРАЦИОНАЛИЗМ (лот. *irrationalis* — онгсиз, ақлга асосланмаган) - XIX а.нинг биринчи ярмида Европадаги тараққиёт фаннинг турли соҳаларида эришилган ютуқ ва кашфиётлар натижаси бўлиб, бу жараён ўз навбатида фал-й тафаккурдаги ноанъанавий ёндашувларнинг шаклланишига ҳам катта таъсир кўрсатган. Шундай ёндашувлар асосида фал-й муаммолар доираси кенгайиб, турли оқим ва йўналишлар пайдо бўлишига олиб келган. III-дек, бу даврда ижтимоий -сиёсий ҳаётда кечган мураккаб жараёнлар таъсирида маърифатпарварлик ғоялари ва қарашлар инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, ҳаётнинг мазмуни, кўрқув, масъулият, яшашдан мақсад, демократия, плюрализм каби масалаларга ўрнини бўшатиб бера бошлайди. Файласуфларнинг баъзилари бундай ўзгаришларни таҳлил қилар экан, анъанавий фал-й ёндашувлардан четга чиқиш кераклигини ва асосий эътиборни инсоннинг иррационал моҳиятига қаратиш лозимлигини исботлаш ва асослашга ҳаракат қилган. Чунки анъанавий фал-й ёндашувларда ақл инсон моҳиятини белгилаб берувчи асос сифатида эътироф этилган бўлса, ноанъанавий ёндашувларда ақл эмас, балки инсоннинг мавжудлиги, иродаси, руҳияти, онгсизлиги унинг моҳиятини билишда муҳим аҳамият касб этади. Бундай қарашларни ўз ичига олган фал-й йўналиш эса И. номи билан ривожлантирилди. И. йўналиши ўз навбатида волюнтаризм (А. Шопенгаур) ва экзистенциализм диалектикасида (С. Кьеркегор) ўз ифодасини топди. XX а.даги И.нинг ривожига эса фал.даги янги йўналишларнинг шаклланишига олиб келди. Улар жумласига фал-й антропология (М Шеллер, К.Юнг), феноменология (Э.Гуссерль), руҳий таҳлил (З. Фрейд, К.Юнг), структурализм ва постструктурализм (К.Леви Стросс, Ф.Лаунсбери, Ж.Мердок, М.Фуко, Л.Альтюссер, Ж.Деррида, У.Эко), экзистенциализм (М.Хайдеггер, А.Камю, Ж.Сартр, К.Ясперс, Г.Марсель, Н.Бердяев) каби оқимларни киритиш мумкин. И. ғоялари XX а.нинг бошларидан мафкуравий қарашларга ҳам таъсир кўрсатиб, либерализм таълимотида ҳам маълум даражада намоён бўлган. Лекин И.нинг мафкуравий асослари бир томонлама ёндашув ва қарашлардан иборат бўлган ортодоксал ғоялар мажмуи сифатида неорационализм вакиллари томонидан кескин танқид қилинган. Чунки И. жамият тараққиётига оид дастурларнинг фан, техника, технология билан боғлиқ жиҳатларини танқид қилиши истиқболдаги стратегик мафкуравий ислохотларни белгилаб олишда турли муаммоларни юзага келтириши мумкин. Фан, техника, технологиянинг ўрнини тўғри баҳоламаслик, инсонларнинг жамиятдан бегоналашуви, келажак тўғрисида қайғурмаслик, ақлнинг одамзот ҳаётидаги ўрнини камситиш, ҳиссиётга берилиш ва б. шулар сирасидандир. И. билишнинг ноақлий (ёки ақлдан қуйи ёки юқори) босқичлари ҳам мавжудлигини тан олади ва шу босқичлар мазмунининг таҳлилига алоҳида эътибор беради. И. инсон руҳий

фаолиятининг рационаллик доирасидан ташқарига чиқувчи хилма-хил жихатларини биринчи ўринга сурадиган турли хилдаги фал-й тизим ва йўналишларни бирлаштиради. Мас., иродани (волонтаризм), интуицияни (интуизм), онгсизликни (психоанализ) ва ҳ.к. Барча динларнинг мистик йўналишлари И. (норационал) табиатга эга: ислом динида бу тасаввуф бўлса, Ҳиндистонда шаклланган динларда йога, Хитойда эса дзен-буддизмдир. Диний ақида ва унинг расмий жихатлари (шакллари) эса рационал табиатга эга. Шу маънода, И. ўз табиатига кўра жуда қадимийдир. Фақат XVII-XVIII а.ларга келиб унинг рационалистик жихатлари етакчи ўринга чиқиб, XIX а. охирларига қадар ҳукмронлик қилиб келди. Ҳозирги давр фани рационалликка асослангандир. Билишнинг рационалликдан (интеллектуалликдан) бошқа юқори шакллари мавжудлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалар энг қад. манбалардан бири бўлган ҳинд фал-й меросида батафсил баён этилган. Унда энг олий ҳақиқатга ривож топган ақл ёрдамида ҳам эришиб бўлмаслиги, унга эришиш учун олий реалликка сингиб, у билан уйғунлашиб кетиш кераклиги каби ғоялар олға сурилган. Бундай сингиб кетиш натижасида инсон онги ёришади, дейилади. Тасаввуфда буни “ишроқ”, яъни Ҳаққа (Аллоҳ висолига) етишиш дейилади. XX а.нинг йирик мистик ҳинд фай.и А.Гхош ақл инсон табиатини тубдан ўзгартира олмайди, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, ақл турли тизим ва таълимотларни яратишдан нарига ўта олмайди, чунки, бу тизимларда ифода этилган ғояларнинг ўзи тўлиқ эмас, нисбий ҳақиқатдир. Ҳаёт эса ҳеч қандай формула ва тизим доирасига сиғмайди, у инсон интеллектининг иродасига бўйсунмайдиган мураккаб ва чексиз яширин имкониятларга тўлиқдир. А.Гхош онг эволюциясининг ақлдан юқори ва ақлдан қуйи кўп поғоналари мавжудлигини ва ҳозирги давр Европа иррационалистик фал-й оқимлари, хус-н, психоанализ онгнинг ақлдан б. шаклларини ўрганиш учун эндигина илк қадамлар кўяётганини таъкидлайди. Унинг фикрига кўра, инсон билиш мумкин бўлган ҳақиқатнинг “қора ярим сферик қисми” ҳам бор. Психоанализ “онгсизлик соҳаси” деб ўрганаётган, одамнинг жинсий қувватларини ифода этадиган, бу соҳадан бошқа ақлдан юқори (супраментал) онг соҳаси мавжудлиги ҳамда унинг ўзи ҳам турли даражаларга бўлиниши ғоясини илгари суради. *Б.Каримов, Н.Шермуҳамедова*

ИРФОН (араб. билиш, англаш) – билиш, билиб олиш, таниш, қайтадан таниш, тушуниш ва билим маъноларида қўлланади. Бу сўзнинг муодили юнонча бўлиб сирли ва ғайбли деган маъноларни англатади. И. сўзи умумий маънода, юзаки илмга қарши ўлароқ, бир нарсани аниқ ва ҳар томонлама билиб олишни ифода этади. Мас., “фалон киши ориф шоирдир” деганда, таърифланаётган одам юзаки билимларга қаноат қилмай, тасаввуф, адабиёт, шеър ва бошқа фанларга оид кўплаб масалаларни пухта ўргангани англашилади. И. илоҳий илмлардан бири сифатида Ҳақнинг зоти, унинг исмлари ва сифатларини ишроқ (кўнгил ёруғлиги) орқали билиб олишга қаратилган илм ҳисобланади. Бошқача айтганда аҳлуллоҳ (худони қидирувчилар) Ҳақни таниб олиш учун танлаган йўл И. деб аталади. Табарий И.ни қуйидагича таърифлайди: И. инсон ўз нафсини поклаш, риёзат чекиш, сиғиниш, зикр қилиш, хилватда ўтириш ва жазавага берилиш

орқали сайру сулук босқичларидан ўтиб, Худо ва табиат ортидаги кучлар билан алоқа ўрнатиш ва шу йўсинда унинг қалби илҳом ва ишроқ манбаига айлангандан кейин қатъий ва шубҳасиз ҳақиқатга эришишидан иборатдир. Айрим олимларнинг фикрига кўра, тасаввуф И.нинг бир бўлаги, унинг кўринишларидан бири, яъни тасаввуфдан илова бўлиб, бошқача йўл-йўриқ ва мазҳабларни ҳам қамраб олади. Унга биноан бир киши сўфий бўлиб ориф бўлмаслиги ҳам мумкин ёки бир киши юзаки суратда тасаввуф тариқатида туриб, И.дан ҳеч қандай баҳра олмаслиги мумкин. Баъзан эса ориф сўзи дарвеш ва сўфийга нисбатан юксакроқ маънода ҳам ишлатилган. Баъзилар И.ни тасаввуфнинг илмий ва зехний томони, тасаввуфни эса, И.нинг амалий томони деб билганлар. Сўфий ақидасининг асоси “бир” бўлиши керак: “бир” дейиш, “бир”ни қидириш ва кузатиш асосида, ягона ва мутлақ зотдан бошқа бирон нарса борасида ўйламаслиги зарур. Тасаввуф ва И. қоидаларига биноан, сўфий, ҳақиқий ориф ва ҳақиқий инсон ўрнида туриши лозим. Инсонларни севиш, уларнинг хизматида бўлиш, айна ҳолда худонинг борлиги ва бирлигини унутмаслик, сўфийларнинг асосий ақидасидир. *Нажмиддин Комилов*

ИРҚ (араб. илдиз) — кишиларнинг ташқи қиёфаси, гавдаси, насли, келиб чиқишидаги ўхшашликларга қараб ажратилган гуруҳлар. Ер юзида яшаётган барча одамлар келиб чиқиши, тадрижий рив-ши, анатомик тузилиши ва физиологик имкониятлари жиҳатидан ягона биологик тур - ақлли одамга мансубдир. Лекин улар Ер юзида жойлашган минтақалари, иқлим шароитлари, жуғрофий омиллар, озиқ-овқат истеъмоли хус-ятларига кўра илм-фанда учта йирик И.га – негроид, европоид ва монголоидга ажратилади. Бу гуруҳлар тана кўзларининг ранги, тузилиши, калла суяклари шакли ва бўлақларининг узун-қисқалигига қараб ажратилади. Учта йирик И.нинг номлари улар тана рангларига қараб, негроидларни - қора танлилар, европоидларни - оқ танлилар, монголоидларни эса сариқ танлилар деб аташ одат бўлиб қолган. Лекин мана шу табиий фарқларни важ қилиб, танасининг ранги бошқача бўлган кишиларни касмситиш, жисмоний ва руҳий заифликда айблаш, ҳақоратлаш ирқчилик сифатида қораланади. Аслида И.лар ўртасидаги фарқ ҳар қайси халқнинг Аллоҳ томонидан яратилган бетакрор мўъжиза эканининг далилларидан бири бўлиб, уларнинг юксак тараққиёт даражасига кўтарилиш имкониятлари, инсоний кадри ва ҳақ-ҳуқуқлари бир хил эканини кўрсатади.

ИРҚЧИЛИК — одамлар ўртасидаги ижтимоий тенгсизлик, босқинчилик, зўравонлик ва урушларни кишиларнинг турли ирқларга мансублиги билан оқлашни тарғиб этадиган ғайриинсоний таълимот. Ирқчилар инсонларнинг ижтимоий моҳиятини уларнинг биологик – ирқий белгилари билан боғлаб, уларни олий ва қуйи, бекаму-кўст ва норасо ирқларга ажратади. Унга кўра, олий ирқлар хўжайинлик қилиши, қолганлар эса уларга хизмат қилиши, бўйсунуши шарт. И. таълимоти б. халқларга нисбатан босқинчилик, талончилик, мустамлакачилик сиёсатини асослашга ҳаракат қилади. Фашистлар Германияси айнан мана шундай мафкурага таяниб “олий герман ирқи” ҳукмронлигини ўрнатиш мақсадида Иккинчи жаҳон урушини бошлагани бунга яққол мисолдир.

Ҳозирги ҳам реакцион мафкурага асосланган кайфиятдаги гуруҳлар, уларнинг назариётчилари И. ғояларини тарғиб этиб, гўё “қолоқ” халқларнинг мустақил рив-шга руҳий тайёр эмаслиги ҳақидаги пуч даъволар билан чиқмоқда. Бундай қарашлар халқларнинг озодлигини бўғиш, уларнинг устидан ҳукмронлик ўрнатишга бўлган интилиш натижасида юзага келган. Собиқ Иттифоқ парчаланиб кетганидан сўнг империяча фикрлайдиган баъзи назариётчилар қарашларида ҳам И. кайфиятлари пайдо бўлганини кузатиш мумкин. Бундай қарашларнинг қанчалик асоссиз эканини ҳаёт кўрсатмоқда. Тарихий тараққиёт давомида турли ирқ вакилларининг аралашуви, ирқий белгиларнинг ўзгариши каби ҳолатлар ҳам юз бермоқда. Бу ерда барча ирқ вакилларининг мад-й тараққиётга бирдек қобилиятли бўлиб, бирор-бир миллат ёки элатни ирқий жиҳатдан камситиш ҳар томонлама ўринсиз эканини исботламоқда.

И. инсониятга қарши жиноятдир. ЎЗР Конституциясида барча ирқлар ва миллатларнинг тенг ҳуқуқлилиги белгилаб қўйилган. Бу қоида жаҳон ҳамжамиятининг халқаро ҳуқуқ меъёрларига жавоб беради.

ИСБОТ – далил, асос, бирон-бир даъвонинг чинлиги ёки ёлғонлигини асослаб бериш. И. таянадиган ҳукмлар И.нинг далиллари (асослари) деб аталади. Далиллар чин деб қабул қилинади, аммо уларнинг И.и тезисга таянмаслиги лозим, йўқса, И.да мужмаллик деб аталадиган хато келиб чиқади. Тезиснинг чинлигини аниқлаб берадиган И. оддийгина И. деб аталади. Тезиснинг ёлғонлигини аниқлаб берадиган И. эса раддия деб аталади. И. бир қатор хулосалардан иборат, бўлиши ҳам мумкин. Бу хулосаларнинг асослари далиллар ёки улардан келиб чиқадиган қоидалар ёки кўшимча фаразлар ёрдамида амалга ошириладиган И.дир. Бу – сўнгги И. куйидагича тузилади: фаразлар ёрдамида, айрим қоидалар И. этилади, сўнг, бу қоидаларнинг И.и махсус қоидалар ёрдамида ўзгартирилиб (фаразларсиз), дастлабки И.шаклига солинади. И.да хатолар бўлиши мумкин, бу хатолар тезисни сохталаштиришдан, асоссиз, ёхуд хато далилларни қабул қилишдан, И.нинг нотўғри усулидан келиб чиқади. Хатоси бўлган И. асоссиз ҳисобланади. Бироқ, И.нинг асоссизлиги ҳали тезис ёлғонлигининг И.и дегани эмас. Тезиснинг чинлигини ишончли далиллар билан эмас, балки талқин ва эҳтимоллар билан аниқлаб берадиган И.лар ҳам бўлиши мумкин. И. фаннинг тараққиёт даражасига ҳам боғлиқ. Маълумки, XIX а.нинг охирларигача атом борлиқнинг энг кичик бўлинмас заррачаси экани И. қилиб келинган эди. Лекин илм-фаннинг кейинги тараққиёти бундай хулосани рад этди. Борлиқ каби атом ҳам чексиз майда заррачалардан иборат экани, атом ичидаги ҳар қандай майда заррача ҳам янада чексиз майда заррачаларга бўлиниши мумкинлиги И. қилинди. Ш.у. ҳам И. қилишда ўрганилаётган масаланинг моҳиятига янада чуқурроқ кириб бориш талаб этилади.

ИСЛОМ (араб. бўйсунуш, итоат этиш, ўзини Аллоҳ иродасига топшириш) — дунёда энг кенг тарқалган динлардан бири. И. динига жаҳонда қарийб 1,5 миллиард киши эътиқод қилади. Муқаддас И. манбалари Қуръони карим ва ҳадиси шарифларда айтилишича, инсонларни тўғри йўлга солиш учун Аллоҳ томонидан юборилган охирги илоҳий диндир. Қуръони каримга кўра, араблар

ва яҳудийларнинг умумий бобокалони Иброҳим алайҳиссалом Аллоҳга биринчи бўлиб иймон келтирган. Демак, И. батамом янги эътиқод эмас, балки Муҳаммад алайҳиссалом даврида қайта тикланган диндир. И. динининг келиб чиқиш, қайта тикланиш тарихи (генезиси)ни ўрганишда унинг ижтимоий, иқт-й, диний ва мад-й ҳаётда муҳим роль ўйнаганини ҳисобга олиш керак. И. дини қайта тикланган VI а. охири ва VII а. бошида Арабистонни бирлаштириб, шу асосда халқаро савдони барқарор қиладиган, фуқаролар хавфсизлигини таъминлашга қодир ҳарбий кучга эга бўлган ягона марказлашган давлат тузиш тарихий заруратга айланган эди. Айти пайтда, Арабистон ярим оролидаги қабилаларнинг этник ва мад-й жиҳатдан бирлашуви, ягона араб тили, оғзаки ва ёзма адабиёти, умумий тафаккури шаклланиб, диний қарашларида ўзгариш жараёнлари кечаётган эди. Бошқача айтганда, Арабистонда ўзига хос уйғониш даври бошланди. И. умматининг пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломга 610 й., яъни 40 ёшида ваҳий келгани илоҳий манбаларда қайд этилган. Аммо бир неча нуфузли кишилар ва Муҳаммад алайҳиссаломнинг яқин қариндошларини ҳисобга олмаганда, Макканинг кўпчилик аҳолиси, айниқса, қурайш қабиласи зодагонлари дастлабки пайтларда исломий тарғиботларга очикдан-очик қарши чиқади. Муҳаммад алайҳиссалом ўзга ерларда тарафдорлар излашга мажбур бўлади. Аввалига бир гуруҳ мусулмонлар Ҳабашистонга кўчади, сўнг Макка зодгонлари билан маълум даврдан буён рақобатлашиб келаётган Ясрибдаги Авс ва Ҳазраж қабилаларининг вакиллари 622 й. мусулмон жамоасини ўзига қабул қилиш, Муҳаммад алайҳиссаломни пайғамбар сифатида тан олишга рози бўлади. Мадина ва Макка ўртасида бошланган кураш 8 йил давом этади. 630 йили мусулмонлар Маккани эгаллайди. Макка аҳолиси ёппасига И. динини қабул қилади ва Муҳаммад (с.а.в.)ни Аллоҳнинг элчиси (расули) деб эътироф этади. Ана шундан бошлаб Макка И. динининг марказига, қадимги Каъба ибодатхонаси эса мусулмонларнинг муқаддас зиёратгоҳига айланади. Муҳаммад (с.а.в.) вафотидан сўнг Абу Бакр, Умар ибн Хаттоб, Усмон ибн Аффон, Али ибн Абу Толиб пайғамбарнинг ўринбосари (халифа) сифатида ҳукмронлик қиладилар ва И. динини ёядилар. И.нинг асосий ақидаси – “Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ ва Муҳаммад унинг расули”. И. дини 5 асос ёки устун (аркон ад-дин ал-исломий)га эга: 1) иймон келтириш; 2) намоз ўқиш; 3) рўза тутиш; 4) закот бериш; 5) имконият топилса ҳаж қилиш. Шулардан биринчиси имон ва қолганлари ибодат деб эътироф этилган. Имон 7 ақидани – Аллоҳга, унинг фаришталарига, муқаддас китобларига, пайғамбарларига, охират кунига, тақдир (яхшилик ва ёмонлик Аллоҳнинг иродаси билан бўлиши)га ва ўлгандан кейин тирилишига ишонишни ўз ичига олди. И.да ўзига хос диний маросимлар мавжуд. Бундан ташқари, кўпгина ҳолларда маҳаллий халқларда И.гача бўлган урф-о.лар ҳам И. маросимларига уйғунлашиб кетган. Илк И.да динийлик ва дунёвийлик бир-биридан айри бўлмагани боис ғоявий баҳслар диний-сиёсий тус олади. Дастлаб суннийлик ва шиалик йўналишлари вужудга келади. Икки тараф (“сунна” ва “шиа”) ўртасидаги кураш асносида “хорижийлар” деб аталган учинчи йўналиш ҳам пайдо бўлади. Аммо И. тарихи узра “сунна” асосий йўналиш бўлиб келган. Ҳозирги кунда ҳам суннийлар мусулмонларнинг мутлақ кўпчилигини (90 фоиздан ортиғини) ташкил этади.

И. тарихини илмий-фал-й англаш учун Арабистон ярим оролидаги VII а. бошларигача ҳукм сурган ижтимоий -сиёсий, иқт-й ва маънавий ҳаёт тўғрисида муайян тасаввурга эга бўлган маъқул. Арабистонда уч минг йил муқаддам бой ва мад-й давлатлар бўлган. Минай ва Сабай подшоликларида мил.ав. 800-йилларда Минай ва Сабай ёзувлари бўлгани ҳам ўша давр мад-й ҳаёти ривожланганидан далолатдир. Арабистон ярим оролининг шимоли-ғарбий қирғоғида, Фаластин чегарасида мил.ав. VI-V а.ларда Сурияни ҳам ўз ичига олган Набитай подшолиги бўлган. Мил. III а.ида эса Кимёр давлати шаклланиши маълум. Жан. Арабистонда яшаган Лахм, Ғассан, Кинда қабилалари шимолга кўчиб, янги цивилизацияга асос солади ва улар тез ривожлана бошлайди. Лахмидларнинг Эрон зардуштийлари билан иттифоқи уларнинг насронийлик (христианликнинг бир йўналиши)ни қабул қилишларига монелик қилмайди. Ғассонийлар эса Византия таъсирида монофизит христианлиги (христианликнинг яна бир йўналиши)ни қабул қиладилар. Марказий Арабистонда Кинда қабиласи ўз подшолигини ўрнатиб, бирлашишга ҳаракат қилади. 25 уруғдан иборат ва анча тарқоқ, муросасиз яшаётган қурайш қабилаларининг бир қисми Маккада бирлашиб, республикага ўхшаш давлат ташкил этишида Қусай алоҳида роль ўйнади. У V а. бошларида Макка шаҳрининг маркази Доруннадвада Қурайш қабилалари оксоқолларининг маслаҳат кенгашини ташкил этади. Ҳар гал уруш эълон қилинганда бу ерга қурайш қабиласининг байроғи тикилар эди. Мавсумий қарвонлар Доруннадвадан йўлга тушар, қайтишда эса келтирилган молларини Қусайнинг ҳовлисига жойлаштиришар эди. Ўғил болалар балоғатга етгач, шу ерда хатна қилинар, қизлар улғайганда эса шу ерда махсус вакил унинг кўйлагини йиртиб қайтарар, шундан сўнг у бегона кўздан ўзини асрамоғи лозим эди. Қусай Маккада маълум тартиб-интизомга асосланган сиғиниш маросимларини тиклайди, ҳукуматининг доимий қароргоҳи этиб Доруннадвани белгилади. Қурайшлар бойлигининг манбаи — Каъбага ибодатга келувчилар эди. Қусай уларни овқатлантириш, ҳарбий байроқни сақлаш, экспедицияга қўмондонлик қилиш вазифаларини бажарди. Ҳижратгача арабларда, айниқса, бадавийларда қонли қасос олиш одати кенг ёйилган эди. Қад. сомиелардан қолган бу одат араб қабилалари бирлигининг асоси бўлган оилалар муқаддаслиги, шону шавкатини сақлаш анъанаси ҳисобланган. Шу тариқа И.гача бадавий (кўчманчи) арабларда уруғ руҳи ёки оила дини етакчи бўлган. Бадавийлар араб халқ оғзаки ва ёзма адабиётининг асосчилари эди. III. у. жанубий арабларнинг лаҳжа (диалект)лари йўқ бўлиб кетди, аммо шимол арабларининг лаҳжалари сақланиб, у Қуръон тили сифатида ҳамон яшаб келмоқда. VII а. бошигача кўчманчилар яшайдиган саҳроларда кўпхудолик сақланган бўлса, ўтроқ аҳоли яшайдиган жойлар ҳар томонлама ташқи таъсирга учраган эди. Макка шаҳрида бўладиган катта бозорларга савдо-сотик учун нафақат кўп худоликка ишонувчилар, шу билан бирга христиан ва яҳудий динларидаги яккахудога сиғинувчилар ҳам келишар эди. Бозор пайтларида 4 ой бадалида босқинчилик ва душманлик вақтинча тўхтатилади. Бу ерга бадавийлар ҳам келишар, бозорларда қизгин шеърий тортишувлар, мусохабалар бўлиб, бунда одоб-ахлоқ, яшайдан мақсад-муддао, иймон-этикод масалаларига кенг ўрин бериларди.

Макка ва Тоиф бозорларидаги баҳс-мунозаралар Байтуллоҳга сиғинишнинг аҳамияти билан боғланиб кетарди. Баҳслашувчилар орасида албатта ҳанифлар (ҳақиқат изловчи тақводорлар) ҳам бўларди. Ислом дини шакллангунга қадар улар араблар орасида яккахудога сиғинишнинг (вахдоният) афзаллигини тарғиб қилишарди. Ўша пайтда араблар орасида кенг тарқалган ичкиликбозлик, қиморбозлик ва б. шу каби қусурлар ҳам ҳанифлар танқидига учрар эди. Ханифлик ғояси араб қабилаларини ягона динга бирлаштириш истагидан иборат бўлса-да, аммо Муҳаммад ибн Абдуллоҳ (с.а.в.) нинг диний ислоҳотига қадар улар муваффақият қозона олмади. Муҳаммад (с.а.в.) га Мусайлима таълимотининг таъсири кучли бўлганига исломшунослар эътиборни қаратади. Ҳанифлар ғоялари маълум даражада Қуръони каримда ҳам ўз ифодасини топган. Савдогарчилик Макка қурайшийларининг асосий касби эди. Айни чоғда христиан ва яҳудий жамоалари ҳам савдо-сотик билан жиддий шуғулланар эди. Христиан жамоаларига нисбатан яҳудий жамоалари анча уюшқоқ, бирлашган эди. Яҳудийлар Макка четида яшар, Ясрибда кўп маблағлари бўларди. Савдо-сотик, пул ва бойлик талвасаси арабларнинг ноаниқ хаёлий диний ишончига путур етказа олмади. Ҳошимнинг ўғли Абдулмуталлибдан Абдуллоҳ дунёга келади. И.нинг пайдо бўлиши, араблар орасида вахдониятга асосланган диннинг қарор топиши, араб қабилаларининг яккахудо – Аллоҳ ғояси атрофида бирлашиши Абдуллоҳнинг ўғли Муҳаммад (с.а.в.) номи билан чамбарчас боғлиқ. Юқоридаги фикрлардан маълум бўладикки, VI а.нинг охири ва VII а.нинг бошларида, айниқса, Ҳижоз араблари яккахудоликка ўтишга маълум маънода руҳан тайёр эди. Бироқ, бир қадриятнинг қадрсизланиши, ҳали одамлар онгига тўлиқ сингмаган ғоянинг қадриятга айланиб, уларнинг қалбида ўрин олиши учун ҳаётини шундай эзгу ишга бағишлаган жасоратли ва ташкилотчи бир шахс керак эди. Муҳаммад алайҳиссалом (670-632) ана шундай шахс сифатида нафақат араблар дунёсида, балки бутун мусулмон оламида янги цивилизацияга асос солдикки, миннатдор башарият бу олижаноб, фидойи инсоннинг номини ҳар доим зўр ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олади. Ул зотнинг жасорати, инсониятни олий бир ғоя атрофида бирлаштириб, чинакам маънавий гўзал, ахлоқий пок ҳаёт кечиришга қилган даъвати, мушрикларнинг таъқибларидан қўрқмай, буюк диний ислоҳотни амалга ошира олгани авлодлар учун улкан жасорат мактаби бўлиб қолади. Ота-онасидан жуда эрта жудо бўлган Муҳаммад ибн Абдуллоҳ аввал бобоси Абдулмуталлиб, сўнг амакиси Абу Толибнинг қарамоғида тарбия кўради. 12 ёшида амакиси билан Сурияга қилган сафари беиз қолмайди. 21 ёшга етганда бадавлат аёл Хадичанинг савдо карвонини бошқариб Дамашқ ва Ҳалаб шаҳарларида бўлади. Ҳалол-поқдомон, халқ орасида Ал-амин (ишончли) лақабини олган Муҳаммад (с.а.в.) Ҳадичанинг эътиборини жалб этади. Шу билан бирга 25 ёшли йигит Муҳаммад Ҳадичага нисбатан улуғ бир муҳаббат ҳисларини сезади ва 595 й.да қариндошларининг розилиги асосида 40 ёшли Хадичайи киборога уйланади. Ундан Қосим, Абдуллоҳ исмли ўғиллар, Зайнаб, Фуқайя, Умм-Кулсум ва Фотима исмли фарзандлар кўради. Кунлардан бирида Муҳаммад алайҳиссаломнинг қулоғига қандайдир овоз келади. Бундан қўрқиб кетади ва хотини Хадичани бу сирдан воқиф этади. Ҳорга борганида овоз яна

такрорланади. Ривоятларда айтилишича, Малоика Жаброил алайҳисалом Аллоҳдан ваҳий келтиради. Бу эса Расулulloҳ (с.а.в.)нинг ваҳданиятни тарғиб қилиш фаолиятининг бошланиши эди. 40 ёшдан бошлаб у Аллоҳдан келган ваҳийларни ўз қабиладошларига етказди. Биринчи бўлиб Биби Ҳадича, кейин амакиваччасининг ўғли Али, Зайд ибн Хориса И.га киради. Абу Бакр, Зубайр, Талха, Саъд ибн Абу Ваққос, Абдурахмон ибн Авф, Усмон ибн Аффон каби Макка зодагонларининг исломга ўтиб, Аллоҳга иймон келтириши катта аҳамиятга молик бўлади. Бироқ, Маккадаги бошқа қабиладошлари исломий тарғиботларга тиш-тирноғи билан қарши чиқади. Муҳаммад (с.а.в.) даставвал мадиналикларни бирлаштириш чораларини излайди ва топади. Мадинадаги иккита асосий қабила – Авс ва Ҳазраж доимо ўзаро олишиб келар эди. Бундай зиддиятнинг давом этиши асло мумкин эмас эди. Муҳаммад (с.а.в.) нинг худди диний руҳи каби тиниқ бўлган сиёсий онги натижасида мусулмон жамоасининг низоми юзага келди. Унга кўра, ансор (мадиналиклар) ва муҳожир (маккалик) лар ягона бир жамоа (уммат) бўлиб, унга ўз эътиқоидида қолган ҳолда яҳудий ва мушриклар ҳам кирар эди. Муҳаммад (с.а.в.) ислом умматининг ҳам диний, ҳам дунёвий раҳбари бўлади. Натижада қарама-қаршилик барҳам топиб, барча зиддиятли масалаларни ҳал этиш Аллоҳ ва унинг расули (элчиси) Муҳаммад (с.а.в.) ихтиёрига ўтди. Этник зиддиятларни ҳал этиш йўли топилгач, Муҳаммад (с.а.в.) Аллоҳнинг ваҳийлари орқали янги диннинг расм-русумларини шакллантира бошлади. Аввало, Каъбага ҳаж қилиш, таҳорат олиш, намоз ўқиш, рўза тутиш расм-русумлари ишлаб чиқилади. Биринчи масжид қурилиб, унда мусулмонлар намозни Қуддуси шарифга қараб ўқий бошлайди. Орадан бир ярим й. ўтгач, мусулмонлар қибласи илоҳий ваҳий орқали Маккага ўзгартирилади. Ваҳдониятга ўтиш араб қабилалари ўртасидаги низоларни бартараф этиш ва уларнинг Аллоҳ ва унинг қудратли ғояси атрофида бирлашиши, жамиятда маъ-ятни қарор топтириш, қудратли ислом давлатини барпо этиш мумкинлигини Муҳаммад (с.а.в.) ва унинг тарафдорлари равшан тасаввур этсалар-да, аммо араб жамоатчилигини бунга ишонтириш учун кенг ташвиқот-тарғибот ишларини йўлга қўйиш билан бирга, айна чоғда моддий ва ҳарбий қудрат ҳам керак эди. Мадиналиклар ҳам мусулмончиликни аста-секин қабул этади. Маккаликлар учун куч ишлатмасдан бунга эришиш амримаҳол эди. 624 йилда Бадрда, 625 йилда Ухуд тоғи этагида бўлган жанглар маккаликларни бўйсундириш у ёқда турсин, аксинча, уларнинг ғазабларини ошириб юборади. 626 йилда маккаликлар мадиналикларга қарши катта куч билан ҳарбий юриш бошлаб, Мадинани қамал қилади. Бироқ, маккаликлар ўз ниятларига эриша олмай, орқага қайтади. Шундай сўнг диний таълимотнинг обрўйи ошиб, бадавийлар ҳам исломга кира бошлайди. Макка мушриклари эса Муҳаммад (с.а.в.) бошлиқ мусулмонлар билан тенглик асосида музокара олиб боришга мажбур бўлдилар. Худайбия битимига кўра, маккаликлар мадиналикларнинг Каъба зиёратига келишларига тўсқинлик қилмасликка рози бўлади. Мадиналиклар эса Макка савдо қарвонларига хужум қилмайдиган бўлади. Тез орада Ҳижоздаги арабларнинг асосий қисми исломни қабул қилиб, Аллоҳ ва унинг расули Муҳаммад (с.а.в.)га имон келтирдилар. 632 йил Муҳаммад (с.а.в.) оила аъзолари билан бирга Каъбага биринчи марта ҳаж

зиёратига келди ва бу ҳол Макканинг мусулмон оламининг диний маркази сифатидаги мавқеини узил-кесил мустаҳкамлайди. Муҳаммад (с.а.в.)нинг бу зиёрати ўзига хос хайрлашув маросимига ўхшайди. Тарихий манбаларда бу зиёрат “Ҳажжул вадоъ”, яъни видолашув ҳажи деб номланади. Ҳаждан қайтгач, орадан уч ой ўтиб Муҳаммад (с.а.в.) 632 йил 8 июнда вафот этади. Расуллуллоҳ (с.а.в.) қазо қилгач, Макка ва Мадина уламолари ижмоъ (келишув) йўли билан мам-т бошлиғи - халифа (Расуллуллоҳнинг ўринбосари)ни белгилаш тамойилига амал қилиб, Муҳаммад алайҳиссаломнинг энг яқин сафдоши, дўсти ва қайнотаси Абу Бакр (р.а.) га ҳокимиятни топширадилар. Ундан сўнг ҳазрати Умар (р.а.), ҳазрати Усмон (р.а.) ва ниҳоят пайғамбарнинг қариндоши, куёви Али (р.а.) дастлабки И. давлатини бошқарадилар. Тўрт чориёрнинг фақат биттаси – Абу Бакр (р.а.) ўз ажали билан ўлди, қолганлари ўлдирилади. Муҳаммад (с.а.в.) даврида бошланган халқларни мусулмончиликка киритиш жараёни халифалар даврида, кейинчалик уммавийлар, аббосийлар ҳукмронлиги замонида бошқа халқларга ҳам И.ни ёйиш шиорлари остида давом этади. Ғарбдаги айрим илмий адабиётларда “ислом экспансияси” деб нотўғри номланган исломлаштириш жараёнига тўғри, ҳаққоний, илмий-фал-ий асосда холис баҳо бериш муҳим. Ҳақиқат шуки, ислом ғоялари у тарқалган мам-тлар халқларининг тарихий тажрибаси, турмуш-тарзи, дунёни ҳис этишлари, қад. қадрият ва анъаналарига мос келгани туфайли тез қабул қилиниб, уларнинг олий қадриятига айланган. Мас., М. О. халқлари а.лар давомида асосан зардуштийлик динига сиғиниб келишган. Ибодатлари, расм-русум ва маросимларида И.га яқин жиҳатлар бор бўлган. Ш.у. бу ерда араб ҳукмронлигидан кейин ҳам И. равнақ топаверди. Бу шуни кўрсатадики, зўравонлик билан бирон дин ёки олий ғояни маслакка айлантириш амримаҳол. Испанияни араблар босиб олгач, маҳаллий аҳолини ҳам ислом динига киритиш учун уринишлар бўлади. Аммо испан халқининг тарихий тажрибаси ва анъаналари кўп жиҳатдан бошқача бўлгани учун улар И.дан йироқлигича қолишди. Президент Ислоҳ Каримов асарларида, жумладан, “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...”, “Оллоҳ - қалбимизда, юрагимизда”, “Юксак маънавият – енгилмас куч” каби китобларида И. дини – миллий маъ-ятимизнинг ажралмас қисмига айланиб кетгани, унинг бугунги замонавий тараққиётдаги ўрни ва аҳамитяи атрофлича кўрсатиб берилган. *Нажмиддин Комилов, Абдуҳолиқ Ташанов*

ИСЛОҲОТ (араб. тўғрилаш, ўзгартириш) — 1) мавжуд ижтимоий тузум асосларига путур етказмасдан ижтимоий ҳаётнинг бирон-бир соҳасини ёки барча жабҳаларини замона талаблари асосида ўзгартириш, қайта қуриш; 2) илғор янгиликни жорий этиш. И. ижтимоий муносабат ларни такомиллаштириш, етилган ижтимоий -сиёсий, иқт-й муаммоларни ҳал этиш воситасидир.

ИСРОФГАРЧИЛИК (араб. сарф қилиш) – ўринсиз ёки ортикча сарф-ҳаражат қилиш, нобудгарчиликка йўл қўйишни ифода этадиган т. И. моддий ва маънавий кўринишда бўлиши мумкин. Моддий И., яъни беҳудага пул сарфлаш, бефойда ишга вақт сарфлаш ёки маънавий И. – илмнинг қадрини билмайдиган

кишига ўргатиш – соғлом фикр юритувчи одамнинг иши эмас. Исроф қилувчи одам ҳар қанча бой бўлмасин, охир-оқибат қашшоққа айланади. И. ҳақида сўз кетганда, ҳамиша унинг зидди бўлган тежамкорлик борасида сўз юритилади. Ҳар қандай мам-тда миллий бойлигини беҳуда сарф бўлишига йўл қўймаслик жуда муҳим ҳаётий масаладир. Халқ оғзаки ижодида бу хусусда шундай ҳикматлар бор: “Озни бежа, кўпни тежа”, “Йиғсанг - етасан, совурсанг - кетасан”, “Тежоғлик иш – бежоғлик иш”, “Ҳисобини билмаган ҳамёнидан айрилар”. Машҳур Шарқ алломаси Муҳаммад Зеҳний “Ўйлаб ҳозирланган оз нарса исроф бўладиган кўп нарсадан афзал” деган. Ҳазрат Алишер Навоий эса “Исроф сахо эмас ва илтифотни маъно аҳли саховат демас”, яъни, исроф қилиш - сахийликдан эмас, ақлли, доно одамлар ноўрин сарф-харажатни саховат демас, деганлар. Яна бир маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний эса иқтисод, тежамкорлик борасида сўз юритиб, унинг акси сифатида исрофни таърифлайди. “Иқтисод деб, пул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмакни айтилуру. Мол қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда сўмни аямас. Саховатнинг зидди бахиллик ўлдиғи каби иқтисоднинг зидди исрофдур. Аллоҳ таоло исроф қилгувчиларни суймас”.

ИСТЕЪДОД (араб. ҳозирламоқ, тайёрламоқ) – қобилиятнинг юқори даражада ривожланганини ифода этадиган маънавий фазилат. И., одатда, барча қобилиятларнинг эмас, бир ёки бир неча қобилиятнинг юқори даражада ривожланганини англатади. И.нинг борлиги ёки йўқлиги тўғрисида инсон фаолиятининг натижаларига қараб хулоса чиқарилади. И.ли кишиларнинг фаолияти ўзининг мутлақо янгича ёндашуви, оригиналлиги ва самарадорлиги билан ажралиб туради. И. доимо ижод билан ошно бўлади ва муайян ижтимоий эҳтиёжларни ўзида акс эттиради. И.ли одамлар нафақат адабиёт, санъат, балки илм-фан ва б. соҳаларда ҳам ижодий қобилиятини намойиш этади. Мас., косиб, деҳқон, темирчи ёки кўнчи И.ли шахс бўлса, ўз касбига ижодий ёндашади ва юқори самарага эришади. И. меҳнат ва тиришқоқлик билан эгизак ҳодиса. Туғма қобилиятли шахс янгиликларни эгаллашга киришмаса, кўп меҳнат қилмаса, ўз И. куртакларини рўёбга чиқара олмайди. И. ўзига хос кўринишда намоён бўлади. Чунончи, И.: илмий, бадий, техник ижодкорликда, спорт ва касб-кор маҳоратида яққол кўринади. Ш-дек, И. инсон амалий фаолиятининг барча соҳаларида ўзига хос тарзда акс этади. И. ҳар бир соҳа мутахассисида ўзига хос тарзда ривожланган ёки ривожлантирилмаган ҳолатда ҳам акс этиши мумкин. Ш.у. ҳам инсон ўз ҳаётий фаолияти давомида билим ва тажрибасини янада ривожлантириши лозим. И.ли шахсни тарбиялашнинг иқт-й, сиёсий, маънавий омиллари бўлиб, жамиятда бундай кишилар учун шарт-шароит яратилиши муҳим аҳамиятга эга. Президент И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида бу ҳақда қуйидагилар алоҳида таъкидланган: **“Агар биз мамлакатимизнинг қайси шаҳар ёки қишлоғида бўлмасин, йилт этган истеъдод учқунини кўрганда, ҳаммамиз уни ўз вақтида пайқаб, ардоқлаб, парвона бўлиб, унга йўл очиб берсак, барча саъй-ҳаракат ва интилишларимизни ана шундай олижаноб мақсадга қаратсак, мухтасар айтганда, ҳасад қилиб эмас, ҳавас қилиб яшашни**

ҳаётимиз қондасига айлантурсак, ҳеч шубҳасиз, биз миллий тараққиёт бобида янада юксак марраларни эгаллашга эриша оламиз. Бугунги кунда ўз ҳаётини ана шундай масъулиятли соҳага бағишлаган кўплаб истеъдод соҳиблари юртимизда янги ҳаёт, янги жамиятнинг маънавий асосларини мустаҳкамлаш, комил инсонни тарбиялаш йўлида муносиб ҳисса кўшиб келмоқда. Айниқса, ҳозирги вақтда дунёда кучайиб бораётган турли маънавий таҳдидларнинг олдини олиш, «оммавий маданият»нинг зарарли таъсиридан фарзандларимизнинг онгу тафаккурини ҳимоя қилишда илму фан ва маданият жамоатчилиги, ижод аҳлининг ўрни ва роли тобора ортиб бормоқда. Бу аҳволни тубдан ўзгартириш учун юксак бадиий маҳорат билан бир қаторда, миллий тафаккур салоҳиятига эга бўлган истеъдодли ёшларни тарбиялаш ва уларни қўллаб-қувватлаш масаласига алоҳида эътибор қаратишимиз лозим”(121-122-бетлар). *Абдулла Бегматов*

ИСТИБДОД — босиб олинган халқ ёки юртни турли йўл ва воситалар билан тутқунликда сақлаб қолишга қаратилган хатти-ҳаракат ҳамда фаолиятлар тизимини англатадиган т. И. бирон-бир давлат, ўзининг иқт-й, сиёсий, мад-й, геостратегик манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, б. халқ ёки давлатни босиб олишга интилган, босиб олгач, унинг мад-ти, тили, урф-о.ларини йўқ қилишга, барча соҳаларда ўз ҳаётий стандартларини, қарашларини зўрлик билан жорий этишга ҳаракат қилган тақдирда юзага келади. И. мафқураси босқинчи кучларнинг тафаккур тарзи ва амалиётининг тўғри эканини ҳар томонлама асослашга, тушунтиришга, адолатли деб баҳолашга, кенг халқ оммаси онгига сингдиришга қаратилган бўлади. Инсоният тарихига назар ташлар эканмиз, И. ирқчилик, фашизм, шовинизм каби кўринишларда намоён бўлганини кўрамиз. Улар айрим жиҳатларига кўра, бир-биридан фарқ қилса-да, моҳиятан бир хил – босқинчилик, зулм ва зўравонликдан иборат. Афсуски, инсонийликка хилоф бўлган, башариятнинг келажагига, унинг ҳамжиҳат яшашига хавф соладиган бундай мафкура шакллари дунёнинг турли бурчакларида ҳозир ҳам мудҳиш қиёфасини намоён қилмоқда.

“ИСТИҚЛОЛ ВА МАЪНАВИЯТ” - Президент Ислом Каримовнинг 1991-1994 йилларда эълон қилинган маъруза ва нутқлари жамланган китоб (Т., «Ўзбекистон», 1994 й.). Бу тўпламда маъ-ятнинг миллат, халқ ва инсоният ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилган. Маъ-ят - ўзига хос тараққиёт йўлидан бораётган мам-тимизда давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири экани илмий-наз-й жиҳатдан асослаб берилган. Маърифат ва маъ-ятнинг рив-ш негизлари, қудрати ва аҳамияти, маънавий камолот йўллари асосли фикрлар билан кўрсатилган. Ш-дек, бу соҳада амалга оширилиши лозим бўлган вазифалар ва тадбирлар ҳам белгилаб берилган. Китобда таъкидлангани каби, мам-т ижтимоий -иқт-й ҳаётини яхшилаш борасида олиб борилаётган ислохотлар билан биргаликда халқимизда, айниқса, ёшларда миллий ғурур туйғусини, Ватанга муҳаббат ҳиссини камол топтириш ва уларда мафкуравий иммунитетни қарор топтириш ҳозирги кунда муҳим аҳамиятга эга. Муаллиф юртимизда амалга оширилаётган туб ислохотларни

чуқур таҳлил қилар экан, жамият ҳаётини янгилашда демократия бош стратегик мақсад экани, иқт-й муносабат ларни демократлаштириш ва бозор ислохотларининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришнинг амалий жиҳатлари, маънавий юксакликни таъминлашнинг устувор йўналишлари, миллий хавфсизликни таъминлашнинг янги, кенг қамровли концепциясини ишлаб чиқиш ва давлатимизни келажакда барқарор тараққий эттиришга қаратилган аниқ наз-й ғоя ва амалий таклифларни илгари сурди. Бу жараёнда жамиятнинг бошқа соҳалари қатори маъ-ят масаласи ҳам алоҳида эътиборга молик эканини таъкидлаб, **«Маънавият жуда нозик тарбиявий соҳа. Бунини ўзи бўларчиликка ташлаб қўйиб бўлмайди»**, деб уқтиради. Маълумки, маъ-ят жамиятдаги ижтимоий -иқт-й жараёнларни тўғри йўналтирувчи, уларни янада ривожлантирувчи муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Агар иқт-й ислохотлар маъ-ят билан ўзаро уйғун ҳолда ривожлантирилмаса, кутилган натижани бермайди. Ш.у. ҳам китобда **«Биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланишни маънавий ўнгланиш, маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун бўлишини истаймиз»**, деб таъкидланади.

ИТОАТ(КОРЛИК) (араб. бўсуниш) – итоатгўй сўзининг белги оти. Итоатгўй (И.) – бировга бўйсунувчи, итоат қилувчи, итоатли. Итоатгўй киши бир тарафдан иродаси сушт, ҳар қандай шароитда ҳам сўзсиз бўйсунувчи, тобе одамни билдирадиган маъноли сўз одам сифатида изоҳланса, бошқа тарафдан ўз имкониятлари ўта чекланган бўлганидан бошқалар раҳбарлигидагина бирор ишни қилишга қодир, тўғри, софдил шахсни ҳам назарда тутди. Бу маъноларни нисбат беришда инсоннинг туғма табиати ва феъли, ёшлиқда олган тарбияси ҳисобга олинади. Бундай одамларда шижаот, журъат туйғулари сушт бўлади, улар хато қилиб қўйишдан кўрқади, масъулиятли ишларни бажариш ҳам улар учун қийин кечади. Улар ижрочиликни яхши кўради, шу боис, улар учун буйруқни бажариш буйруқ беришдан кўра афзал ва осонроқ. Ҳар қандай жамиятда И.нинг қонуний меъёрлари мавжуд. Ҳар қандай муассаса, ташкилот, корхона, жамият ва жамоаларда умумий қонунчилик ёки ички низом асосида белгиланган И. мезонлари бор. Қонун, низом, тузукларда ёзилган ёки одат бўйича шаклланган бўлиб, бундай мезонларга риоя қилиниши шарт. Лекин бошлиқ қонунга хилоф тарзда талаб қўядиган бўлса, унга И. қилиш нотўғри бўлади. Баъзида бундай И. жиноий ишларга ҳам олиб келиши мумкин. Мас., бошлиқ корхона мулки бўлган бирон-бир ашё ёки дастгоҳни ёки пул сифатидаги маблағни ноқонуний тарзда ўзлаштиришни буюрса ва ишчи-ходим бу буйруқни И. билан бажарса, улар билиб билмай жиноятга шерик бўлиб қолади. Қонун бўйича И. қилиш умумий И.ни таъминлашда муҳим бўлиб, ишни тўғри бошқариш ва белгиланган мақсадга эришишда зурур омилдир. Мас., муҳандислар гуруҳи бирон-бир иншоот лойиҳасини тайёрлаш билан машғул бўлса, турли мутахассислар бош лойиҳачи раҳбарлигида иш олиб боради. Агар гуруҳ аъзолари раҳбарнинг кўрсатмасига И. қилмаса, лойиҳа амалга ошмай қолиши мумкин. Ёки оиладаги муносабат ларда И. ва И.сизлик фарзандлар тарбиясига ижобий ёки салбий таъсир этиши мумкин. Сирасини айтганда, И.

ўта мураккаб ва нозик масала бўлиб, уларни шарҳлаш, изоҳлаш ҳамда моҳиятини кўрсатиб беришда ҳар бир ҳодиса ва жараённинг хус-ятидан келиб чиқиш лозим. *Ш.Ризаев, У.Отажонов*

ИТОАТСИЗЛИК (бўйсунмаслик) – ижтимоий -маънавий ҳодиса, муайян шахс, ш-дек, гуруҳ, миллат, халқ, жамият, давлат каби ижтимоий бирликларга нисбатан бир хилда қўлланадиган, мақсад ёки манфаатларга боғлиқлиги жиҳатидан турлича мазмун-моҳиятга эга бўлган хатти-ҳаракат, хус-ят ва айни вақтда, дунёқарашни ифода этадиган т. И. итоаткорликнинг зидди бўлиб, ундан тубдан фарқ қилади. Баъзи ҳолларда эса И. ниҳоятда тор маънода ишлатилади. Мас., бирор бир динни билмаган ёки уни била туриб амалларини бажармаган шахсларнинг хатти-ҳаракатларига нисбатан қўлланади. И.нинг моҳияти, бир томондан, унинг юзага келишига сабаб бўлган воқеа-ҳодиса, нарса ёки жараёнларнинг И. кўрсатаётган томоннинг маънавий қарашларига зидлиги билан аниқланса, иккинчи тарафдан, И. кўрсатаётган томоннинг салбий дунёқарашига уни тўғри йўлга ундаётган томоннинг таъсир кўрсатишга уриниши билан аниқланади. Лекин мантиқан ҳар икки ҳолат ҳам И.ни ифода этади. Қуллик, қарамлик, мутелик, босқинчилик каби инсоннинг қадри, ҳақ-ҳуқуқларини поймол этадиган хатти-ҳаракатларга қарши йўналтирилган И. ижобий мазмун касб этади. Кўпчилик томонидан эътироф этилган қонун-қоидалар, тартиб-интизом, кадрият ва анъаналарга бўйсунмаслик эса И.нинг салбий кўриниши ҳисобланади. Одатда ҳар бир кишида ўз эътиқоди, шахсий қарашларига зид келадиган қарор ёки ёндашувга бўйсунмаслик, қўшилмаслик, қаршилиқ кўрсатиш, қандай бўлмасин ўз манфаатини ҳимоя қилиш ҳуқуқи бўлади. Шу ҳуқуқни англаш туйғуси ва шу асосда ўзини қадрлаш, ўз қарашларини ҳимоя қилиш ҳуқуқи ҳам бўлади. Бу ўз навбатида, инсоннинг танлаш ҳуқуқи билан боғлиқ. Борди-ю ҳимоя қилинаётган манфаатлар бутун бир гуруҳ, миллат, жамият ёки давлатга тегишли бўлса, бу ҳол ижтимоий ёки жамоавий И.ни келтириб чиқариши мумкин. Бундан ташқари, И. жамият ҳаётига оид айрим соҳалар ривожига билан уйғун ҳолда, ш-дек, алоҳида кўриниш ёки йўналишда вужудга келиши ҳам мумкин. Мас., сиёсий, ҳуқуқий, иқт-й, мад-й, маън-й, миллий, ирқий, ҳудудий ва ҳ.к. И., ш-дек, жамоавий ёки ижтимоий лик характериға кўра ички ва ташқи И.ка ҳам бўлинади. Жаҳон тажрибасида бирон-бир мам-тга кўрсатилган ташқи тазйиққа ёки маълум бир мам-т ичида ўз давлат ҳукумати ёки бошқа давлат, нодавлат ташкилотлари қарорлари, қонунлари, фаолияти, тартиб ва талабларига нисбатан юзага келган И. жараёнларини кўплаб кузатиш мумкин. Ташқи таъсир билан боғлиқ И., айниқса, ҳарбий ва иқт-й келишмовчиликлар борасида яққол намоён бўлади. *Бахтиёр Шералиев*

ИФЛОСЛИК – 1) ифлос сўзининг белги оти; 2) нопок ва И. хус-ятига эга бўлган иш, хатти-ҳаракат. Ифлос сўзи нопок нарсалар билан булғанган, булғанч маъносида қўлланади. Бу сўзнинг кўчма маъноси: ёмон ишга юрадиган, нопок, разил, қабих, ярамас, одобдан ташқари. И. ҳар қандай кадриятга зид бўлгани учун унинг жамиятдаги барча кўринишлари илдизи билан йўқ қилиш талаб

этилади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да (Т., 2007 й.) бу сўзнинг қашшоқлик, нотавонлик, ҳеч нарсаси қолмаган, омадсизлик каби маънолари ҳам кўрсатиб ўтилган. Одатда, ифлос нарсадан, пасткаш одамдан ҳамма жирканади. Ифлос нарсани ювса тоза бўлади, лекин ифлос, пасткаш одамни тозалаш мушкул. Пасткаш одамнинг қилар иши, тутган йўли ҳам жирканчдир. Бир мақолда “Ножўя ишдан ёш бола ҳам уялади”, дейилади. Чунки разил ва қабих ишнинг ёмонлиги ёш болага ҳам аён. И. қандай кўринишда бўлмасин, барибир ёмон оқибатларга олиб келади. Тозаликнинг акси бўлган нопоклик, кирлик, ахлат тўпланиши турли касалликларга дучор қилиши мумкинлиги ҳаммага маълум. Халқимизда “Ёмоннинг яраси битмас”, “Ёмоннинг бир қилиги ортик” деган мақоллар борки, улар ёмонлик, И. аслида бедаво дард эканини билдиради. Пасткашликнинг турли-туман кўринишлари эса И.дир. Бировнинг моли ва жонига хиёнат қилиш, ҳасислик, сотқинлик, омонатга хиёнат – буларнинг барчаси пасткашликдандир. Пасткаш, ифлос одамлар меҳр ва шафқатдан йироқ, улар на дўст, на ота-она, на қариндош-уруғ, на кўни-қўшнининг қадрига етади. Улар учун одамийлик бегона. Улар шахсий манфаат йўлида ҳатто жинойий ишларга ҳам қўл уради. И. соғлом одамнинг асабини бузади, уни мувозанатдан чиқаради. Пасткашлик - нокасликдир. Паҳлавон Маҳмуднинг бир рубоийсида нокас қуйидагича таърифланади: “Ўт ичра тушиб, юз йил гар қоврилсанг, // Айлансангу кулга ҳар тараф соврилсанг. // Нокас ила бир дам ўтиришдан афзал, //Нокас сўзи баттардир ўлимдан билсанг”. Зимдан қилинган ифлос ишни пайқаш, англаш қийин. Бундай пасткашлик кўпроқ разил, қабих одамларга хос бўлади. Аниқ кўриниб турган ифлос ишлар, асосан, бу ҳаддан ортиқ кўп ичиш, муттасил маст-аласт юриш, гиёҳвандлик, ахлоқсизлик билан боғлиқдир. Ўз эркини бундай балоларга бериб қўйган одам ўзини бошқара олмайди, ким қандай қабихлик, нопоклик ва жиноятга бошласа, ўшанга бораверади. Бундай одамлар нафақат ифлос, пасткаш, балки ҳайвоний хиссиётларга берилган махлуқдир. Ўзини пок тутаман деган инсонлар бундай одамлардан нари юриши, уларнинг таъсирига тушиб қолишдан сақланиши лозим. Бундай одамларни даволаш, албатта мураккаб иш, лекин бунга ҳаракат қилиш, уриниб кўриш савобдир. *У.Отажонов, Ш.Ризаев*

ИФТИХОР (араб. фахрланиш, қувониш) – улуғ бир нарсага дахлдорликдан фахрланиш, қувониш, ғурурланиш туйғулари билан боғлиқ т. Миллий И. ўз миллати, унинг тарихи, миллий қадрият ва анъаналари билан фахрланиб яшаш туйғусидир. У туфайли тарихий бирлик, қон-қардошлик, тил, мад-т, маъ-ят, иқт-й ҳаёт, тақдир ва келажакнинг муштраклиги бирлиги миллат вакиллариининг қалбидан чуқур ўрин олади. Миллий бирдамлик туйғуси — миллий онгнинг негизидир. Мустақил тараққиёт йўлидаги ютуқларимиз кўпайгани сари юртдошларимизда Ватанимиз билан фахрланиш ҳисси — миллий И. туйғуси ҳам кучайиб бораверади. Бинобарин, миллий И. туйғусининг юксалиши учун барча фуқароларимиз бирдек масъулдир. *Муҳаммад Абдураҳмонов*

ИФФАТ(ЛИЛИК) (араб. соф, покиза, беғубор) – халқимизга хос азалий фазилат бўлиб, маънавий поклик, ор-номус ва ҳаё каби маъноларни англатади. Иффат ва И. кўпроқ аёлларга хос фазилат бўлиб, бокиралик, шарму ҳаё тимсолидир. Иффат соҳибаси бировнинг кўзига тик қарашга ҳеч қачон ботинмайди. Иффат, И. туғма фазилат бўлиб, таълим-тарбия, соғлом муҳит таъсирида кучайиши мумкин. Иффатли аёлнинг юзидан иймон, инсоф, диёнат, оқкўнгиллик, номус, ҳаё ва беғуборлик нури ёғилиб туради. Иффат сўзининг луғавий маъноларидан бири тийилишдир. Яъни, иффатли инсон ўзини барча нопок, одоб доирасидан ташқарида бўлган хатти-ҳаракатлардан тийишга қодир бўлади. Бундай одамнинг муомаласи ўта андишали бўлиб, у ҳамма вақт беҳуда баҳсларга киришавермайди. Бундай одамлар бошқаларга чиройли ва гўзал муносабат да бўлади, бировнинг нафсониятига тегишдан ўзини сақлайди, ҳаммага бир хилда ҳурмат ва эҳтиром кўрсатади. Бундай хусни хулқ соҳибаси бўлган аёлларнинг малоҳати ва латофати, ибоси ва ҳаёси уларга ўзгача гўзаллик бахш этади, чиройига чирой кўшади. Алишер Навоий асарлари луғатида иффат сўзига бундай изоҳ ёзилган: поклик, покизалик, номус, ёмонликдан сақланиш. Иффатли одамга ёмонлик яқинлашмайди, ҳаё, иффат мисоли бир қалқон бўлиб ёмонликдан асрайди. Дил Ақлдан сўрабди: “Нимадир иффат?”// Ақл жавоб берибди: “Илоҳий неъмат”. // Дил дебди Ақлга: “Яна не дерсан, айт”, // Ақл дебди: “Пок сурату пок сийрат!”. Абдулла Авлоний иффат ҳақида шуларни ёзади: “Иффатли киши ҳар вақт назари ибрат ила ҳаракат қилур. Кеча ва кундуз фикри, зикри ватандошларига, қариндошларига яхшилик, хайрихоҳликдан иборат бўлур. Сўзида, феълида содиқ бўлуб, виждонга терс, инсониятга келишмаган муомаладан ҳазар қилур”. Иффатли, номусли одам билан мулоқот қилиш кишига ҳузур бағишлайди. Сухбатдошни мулойим сўзлашишга ундайди. Агар иффатли, ҳаёли инсон оқил бўлса, яна олиму ориф бўлса, унинг ички мад-ти ҳам шунга қараб ошаверади. Бундай одамнинг жамиятда тутган ўрни юксак ва қадрли бўлади.

ИШОНЧ — бирор-бир шахсга унинг сўзи, иши ва хатти-ҳаракатларига хайрихоҳлик ва симпатия билан қараш, у билан ҳамкорлик қилиш, яқин мун-ат ўрнатишга асос бўладиган маънавий омил. И. ўзаро тўғрилиқ, адолатлилик, инсофу диёнат, ҳалоллик, самимийлик ва имонига асосланади. Кишилар ўртасидаги муносабат лар аниқ маъно-мазмун касб этиб бориши билан И. мустаҳкамланади ёки аксинча бузилади. Инсонга асоссиз равишда ишонмаслик маънавий савиянинг етарли эмаслиги билан боғлиқ. И. — нимагадир, қандайдир ғоя ёки мафкурани тўлиқ билиш, уларга меҳр-муҳаббат қўйишга қаратилган қатъий н. назар, маънавий интилиш, эътиқод асоси; 2) маън-й, мад-й, ахлоқий, ижтимоий, сиёсий ва б. тамойиллар, меъёрлар, анъаналар, кадриятларни онгли равишда ўзлаштириш йўли билан тарбияланишнинг асосий усуллари, шахсда эътиқодни шакллантириш омили. И. баъзида инсон ҳаракатини олдиндан белгилаб, сабабга айланади. И.нинг шаклланиши турмуш тарзи, ташқи муҳитнинг инсонга таъсири, ижтимоий лашув жараёнининг қанчалик самарали эканига, ҳар қайси одамнинг ижтимоий ва амалий фаолиятига боғлиқ. И. ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалардаги фаолиятнинг,

инсон ҳаётининг асосий шарти ва мезони ҳисобланади. У бўлмаса яшашнинг маъноси бўлмайди.

ИҚТИДОР (араб. кодир бўлмоқ, қила олмоқ) — шахснинг ижодий хус-яти ва ақлий фаолиятини англатадиган т. И. шахс фаолиятида турли кўринишларда намоён бўлади. Чунончи, илмий, бадиий, техник ижодкорликда, спорт ва касб маҳоратида яққол кўринади. Ш-дек, И. инсон амалий фаолиятидаги барча соҳаларда ўзига хос тарзда акс этади. И. ҳар бир соҳа мутахассисида ўзига хос тарзда ривожланган ёки ривожланмаган бўлиши ҳам мумкин. Ш.у. инсон фаолияти давомида билим ва тажрибасини муттасил ошириб бориши лозим. И. ахлоқий меъёрлар билан уйғунлашгани сари мукаммаллашиб бораверади. Бундай И. соҳиби жамият учун, айниқса, зарур бўлади. Чунки И.ли киши ўзига бино қўйиб, калондимоғ ва ўзбошимча бўлса охир-оқибатда И.ини ҳам увол қилади. И. кўпроқ ақл билан боғлиқ ҳодиса ҳисобланади. Қобилият эса айрим кишилар тоифаси фаолиятида акс этади. И. ва қобилият бир-биридан фарқ қилувчи жиҳатларга эга бўлса-да, лекин улар бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди. Шу маънода, И. ва қобилиятнинг уйғун бўлиши маънавий баркамолликнинг асосий шартларидан биридир. И. ва қобилиятни шакллантиришда биофизиологик омиллар (жисмоний соғломлик, мия фаолиятидаги бир маромдаги ўзгаришлар, ҳатто экологик муҳит ва б.) табиий жараёнлар), ижтимоий муҳит (зиёлилар, ҳаётий тажрибага эга бўлган инсонлар, мутахассислар, оила ва б. ш.к. ижтимоий муносабат лар), интуитив фаолият ва маън-й-руҳий поклик ўзига хос ўрин тутуди. И., биринчи навбатда, гнесеологик вазифани бажаради. Яъни, инсон И. орқали ўзи яшаётган дунёни билишга, воқеликни яхлит ҳолда идрок қилишга, уни ижобий ўзгартиришга интилади. Бугунги кунда юртимизда ёзувчилар, шоирлар, илм-фан, мад-т ва санъат аҳли, барча ижодкорларни, И.ли ёшларни қўллаб-қувватлаш масаласига катта аҳамият берилмоқда Президентимиз бу ҳақда **“Биз жамиятимизда инсоннинг ўз қобилиятини, табиат ато этган иқтидори ва истеъдодини тўла намоён этиши учун адабиёт, санъат ва умуман эркин ижодий фаолият ривожини учун зарур шароитларни яратишимиз лозим»**, деб алоҳида таъкидлагани бежиз эмас. Бу эса аҳоли, айниқса ёшлар ўртасида И.ли йигит-қизларни топиш, тарбиялаш ва камолга етказишда муҳим аҳамият касб этади.
Ш.Жабборов, Д.Бозаров, Д.Қодиров

ИҚТИСОДИЁТ — 1) кишилар меҳнати воситасида инсон учун зарурий бўлган моддий неъматлар, ҳаёт шароитлари ва воситаларини яратиш орқали тирикчиликни таъминлаш, ш-дек, ҳаётий эҳтиёжларни қондиришда фойдаланиладиган воситалар, объектлар, жараёнлар мажмуи. И. умумий тарзда ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимот, истеъмол соҳасидаги муносабат ларни қамраб олади; 2) муайян мам-тнинг миллий халқ хўжалиги ёки унинг маълум тармоғи (транспорт И.и, қишлоқ хўжалиги И.и ва б.); 3) хўжаликнинг муайян тармоғини, ш-дек минтақа хўжалигини, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг усул ва шакллари, уни бошқаришни ўрганадиган фанлар йўналишлари (саноат И.и, савдо И.и ва б.). Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, И. моҳиятан

инсонларнинг моддий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлса-да, жамият маънавий ҳаётини И.дан ажратиб бўлмайди.

ИҚТИСОДНИНГ МАЪНАВИЙ ҚИРРАЛАРИ - иқт-й муносабат лар жараёнида шахслар ўртасидаги ўзаро манфаатларни ҳисобга олиш, ҳалоллик, поклик, бағрикенглик, ишончлилиқ каби фазилатларнинг амал қилишини англатадиган т.. Маълумки, иқтисодиётнинг ўзига хос объектив қонун-қоидалари, сир-асрорлари борки, улар билан ҳисоблашмаслик мумкин эмас. Уларни менсимаслик нафақат иқт-й салоҳиятнинг етишмаслиги, балки маънавий қашшоқлик белгиси ҳисобланади. Иқт-й муносабат ларда маъ-ят масалалари, хус-н, инсонийлик талаблари ва меъёрлари етарлича ҳисобга олинмаса, технократик қарашлар устунлик қилса, ишлаб чиқаришнинг ўсиши, иқт-й рив-ш бўлишига қарамай, жамиятда ахлоқий муносабат лар таназзулга учрайди, ўзаро ишончсизлик кучаяди. Бу охир-оқибатда ижтимоий -иқт-й таназзулга олиб келиши мумкин. Айрим кишилар, эркин бозор иқтисодиёти шароитида маън-й-маър-й ва ахлоқий кадриятларнинг қиммати тушиб кетади, мад-т ва маъ-ят иккинчи даражали нарсага айланиб қолади, маънавий қашшоқлик авж олади, деб даъво қилишади. Эркин бозор иқтисодиёти билан маъ-ятни бундай қарама-қарши қўйиш мутлақо ўринсиздир. Аслида, юқорида айтганимиздек, улар бир-бирларини тўлдиради, чунки фақат маънавий соғлом, кучли жамиятгина ислохотларни амалга ошириши мумкин. Мустақиллик йиллари мам-тимизда иқтисодиёт ва маъ-ятнинг ўзаро диалектик боғлиқлиги ҳамда бир-бирига таъсири қонуниятидан келиб чиққан ҳолда, иқт-й ва маънавий ҳаётнинг уйғун ҳолда ривожланиб боришига алоҳида аҳамият берилмоқда. **“Ана шу ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда, - деб таъкидлайди Ислом Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида, - биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланиш жараёнларининг маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун равишда ривожланиб боришини доимо давлатимиз ва жамиятимизнинг эътибор марказига қўйиб келмоқдамиз.”** Истиклол йилларида иқт-й ва маънавий жараёнларнинг ўзаро мутаносиб уйғун тарзда ривожланиб келаётгани мам-тимизда сиёсий-ижтимоий барқарорлик ва тараққиётнинг мустаҳкам гарови бўлиб хизмат қилмоқда. Демак, маъ-ят ва иқтисод бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб, ривожланиб боради. Ҳозирги кунда юртимизда иқт-й ислохотларнинг янги, юқори босқичига ўтаётган эканмиз, бу фан, мад-т ва маъ-ят тараққиётига ижобий таъсир кўрсатади. “Таълим тўғрисида”ги қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва уларни амалга ошириш борасидаги ишлар бунга яққол мисол бўла олади. Иқтисод, маъ-ят ва маърифатнинг ўзаро чамбарчас боғлиқ эканини ота-боболаримиз тўғри тушуниб етганлар. Шунга таянган ҳолда улар маъ-яти юксак комил инсон ҳақида бутун бир маънавий талаблар мажмуасини, бошқача айтганда, шарқона ахлоқ Кодексини ишлаб чиққанлар. Маъ-яти юксак киши бировнинг ҳақиқа, давлат, жамоа мулкига хиёнат қилмайди, садоқатли бўлади, Ватани, элу юрти, халқи учун жонини фидо этишга тайёр туради. Бунинг акси ўлароқ, маъ-яти қашшоқ кишилар

нопок, фирибгар, порахўр, ўғри, қаллоб бўлиб, Ватан ва миллат манфаатларига бефарқ қарайди. Ўз-н келгусида юксак даражада ривожланган иқтисодиёти б-нгина эмас, балки билимдон, маъ-яти етук фарзандлари билан ҳам жаҳонни ҳайратга солиши мам-тимиздаги ислохотларнинг асосий мақсадидир. Бунга эса иқтисод ва маъ-ят, маърифатни бирга, ўзаро мутаносиб, муштарак рив-шига аҳамият берилгандагина тўла эришиш мумкин. Цивилизациялашган бозор муносабат лари фақат юксак маъ-ят ва маърифат, ахлоқийлик ва ватанпарварлик негизида бунёд этилиши мумкин. Бу борада ҳаммамиз масъул эканимизни чуқур англашимиз лозим. Негаки, маъ-ятли ва маърифатли, иймонли кишиларгина ҳалол меҳнати билан бойлик яратади, изланувчи, инсофли, меҳнатсевар, тadbиркор, эл-юрт дардига малҳам бўладиган ҳақиқий ватанпарварга айланади. Шундай фуқароларга эга бўлган мам-т ва жамият иқт-й тараққиёт поғоналаридан юқорига узлуксиз кўтарилиб бораверади.

С.Отамуродов

К

КАЙФИЯТ — инсон руҳий дунёсининг ижобий ёки салбий эмоциялар, ҳис-туйғулар кўринишида юзага чиқадиган, нисбатан узоқ давом этадиган турғун психик ҳолатни ифода этадиган т. К. қуйидаги ўзига хос хус-ятларга эга: Биринчиси - заиф интенсив К. бўлиб, у мамнун К.да ҳам, ғамгин К. ҳам аниқ кўринишга эга бўлмайди. Бундай ҳолатда К. интенсив асаб хуружларига сабаб бўлмайди. Иккинчиси - узоқ муддатли бўлиб, унда К. секин ривожланади ва узоқ вақт давомида ҳис қилинади. Учинчиси – ноаниқ К. бўлиб, маълум К.ни ҳис қилган киши одатда шу К. сабабларини англамайди. Тўртинчиси ўзига хос дифуз характери бўлиб, унда К. одамнинг фикрлари, хатти-ҳаракат ва муносабат ларига таъсир кўрсатади. К. ситуатив эмоция ва аффектлардан ҳам фарқ қилади. У маълум ҳодисаларнинг бевосита натижаси ўлароқ юзага чиқадиган эмоционал реакция бўлмасдан, балки инсоннинг ўз олдига қўйган режалари, кизиқиш ва кутган ишларининг аҳамиятига бўлган эмоционал реакциядир. К. ўз навбатида содир бўлаётган воқеаларга таъсир кўрсатади. Бунда у одамдаги фикрларнинг йўналишини ўзгартириб юбориши мумкин. К. келтириб чиқарувчи сабабларнинг англаниш даражасига боғлиқ ҳолда муайян ноаниқ эмоционал фон кўринишида (кўтаринки К., тушкун К. ва ҳ.) ёки аниқ фарқланган ҳолат (зерикиш, қайғу, соғиниш, кўрқув ёки аксинча - мамнунлик, қувонч, хайрат ва ҳ.) кўринишида юзага чиқади. Ўз К.ини назорат қилиш, уни онгли равишда ўзгартира билиш ўзини ўзи тарбиялашнинг муҳим шартларидан биридир. К.нинг сабабсиз ўзгариб туриши патологик ҳолат ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳолат ўта асабийлик, беқарорлик, ўта таъсирчанлик ва ҳ. кўринишларда намоён бўлади. К.га таъсир этувчи омиллар ОАВ, газета ва журналлардаги янгилик-хабарлар, турли фикрлар, маън-й-маър-й билимлардир. Маън-й-маър-й материаллар, улардаги ўзига хослик икки хил мазмунга эга. У, биринчидан, К.га таъсир этиб, ўзига хос таскинлик бўлса, иккинчи томондан, К.нинг ўзи, унинг кўтаринкилиги янги-янги ишларга ундайди. *Х.Алимов*

КАЛОМ (араб. нутқ, жумла, гап, сўз) — исломда муайян мантиқий далилларга таяниб, диний таълимотни асослашга ҳаракат қиладиган назарий илоҳиёт. К. турли диний-сиёсий гуруҳлар (хорижийлар, қадарийлар, жабрийлар ва ҳ.к.) пайдо бўлиши билан боғлиқ баҳслар жараёнида вужудга келган ва тараққий этган. “Ҳақ” ислом йўли тизими Х а.га келиб ишлаб чиқилади ва буни Имом Ашъарий (873-935) ва Имом Мотуридий (870-944) амалга оширадilar. Шундан сўнг К. ана шу буюк зот асос солган икки мактабни англатадиган атамага айланади. Ашъария К.и асосан шофеъийлар орасида тарқалган бўлса, мотуридия К.и ханафия мазҳаби кенг қўллаб-қувватлади, хус-н, Мовароуннахр мусулмонларининг асосий ақидасига айланади.

КАМОЛОТ (араб. камол, комил, мукаммал — тўқислик, бекамукўстлик, юксак натижа, етуклик) — инсонлар ўртасида жисмоний ва руҳий етукликнинг юксак даражасини ифода этиш билан бирга ҳаётдаги ҳар қандай мукаммал ҳодиса, иш ва ҳаракатга нисбатан ҳам қўлланадиган т. Шунга кўра,

К.ни инсоннинг бир ёки бир неча соҳаларда ёхуд муносабат ларда яққол кўзга ташланадиган, бошқаларникидан ижобий жиҳатлари билан кескин фарқ қиладиган, ўзгалар томонидан юксак эътироф этиладиган маънавий ёки жисмоний етуклик даражаси деб таърифлаш мумкин. Тарихда турли соҳаларда инсоннинг К.га етгани ёки К.га етишини белгилаб берадиган турли мезонлар бўлган. К. шунчаки комилликка эришиш, камол топиш эмас, балки узоқ давом этадиган таълим-тарбия, умр давомида олинадиган билим ва тажриба, шаклландиган ақл-идрок, ахлоқий фазилатларнинг бир-бирини тўлдириб борадиган бир неча босқичдан иборат тизимидир. Комил инсонни вояга етказишда маънавий тарбия ҳал қилувчи ўрин тутаети. Замонавий комил инсон концепциясига асосан, баркамол шахс юксак маъ-ят соҳибидир. К. йўли зиддиятларга, синов ва машаққатларга, ютуқларга, қувончу изтиробларга тўла йўлдир. Инсон ҳеч қачон ўзининг К. даражасига ўзи баҳо беролмайди. Чунки комиллик шахснинг ўзидан кўра ўзгаларга яхшироқ кўринади. Комил инсон ўзининг комиллигини ҳеч қачон пайқай олмайди. Чунки комиллик ахлоқий етуклик мезони сифатида ҳар бир шахснинг ўзгалар билан бўлган муносабат ида кўзга ташланади. Комил инсон бошқалар билан муносабат жараёнида шаклланади. Инсон К.ида жисмоний гўзаллик, мукамаллик муҳим аҳамият касб этади. Жисмонан бақувват, соғлом бўлиш нафақат шахсий, балки ижтимоий қадриятдир. К.нинг яна бир муҳим шарти Ватанга, миллатга, эл-юртга садоқат билан хизмат қилишдир. Ватанни севмаган, миллати тарихи ва тақдирига лоқайд қарайдиган инсоннинг комиллиги ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. К. инсоний фазилатларнинг уйғунлигини ифода этади. Кишининг ички ва ташқи дунёси, соғлом фикри, оқилона сўзи билан амалий фаолияти, тили билан дили бир бўлиши К.нинг асосий мезонларидир. К. инсоннинг онгли, ижодий фаол мавжудот сифатидаги туб эҳтиёж ва лаёқатларидан бири, ўз салоҳиятини намоён этиш шакли ҳамдир. К. жараёни инсоннинг жамият ва мад-т билан алоқасининг моҳиятини акс эттиради, маънавий рив-шни таъминлайдиган омил ҳисобланади. “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида таъкидлангани каби, **“Ватан равнақи, аввало, унинг фарзандларига, уларнинг маънавий ва жисмоний камолотига бевосита боғлиқ. Бу, ўз навбатида, ҳар бир юртдошимизни зиммасидаги юксак фуқаролик масъулиятини ҳис этишга, ўз манфаатларини шу юрт, шу халқ манфаатлари билан уйғунлаштириб яшашга даъват этади. Ва ҳар қайси фуқаро ўз мамлакатининг халқаро ҳамжамият сафидан муносиб ўрин олиши, бугунги кунда тараққий топган тинч ва бадавлат яшаётган давлатлар қаторига кўтарилишидан манфаатдор бўлиши шубҳасиз”**. Маън-й-маър-й ишлар, таълим-тарбия, тарғибот ва ташвиқот К.ни шакллантиришга катта таъсир кўрсатади. Таълим муассасалари, тарбия масканлари, маъ-ят ва мад-т ходимлари ҳам комил инсон тарбиясида муҳим аҳамиятга эгадир. *Ф.Равшанов, М.Нурматова*

КАМТАРЛИК – инсоннинг маънавий қиёфасига хос хислат, мақтанишни истамайдиган, ютуқларидан мағрурланиб кетмайдиган кишининг хус-яти, шахснинг ўзига ва атрофдагиларга самимий муносабат ини ифода этадиган

ахлоқий сифат. У манманликнинг зидди бўлиб, кишининг алоҳида юксак сифатларга, модий ёки маънавий бойликка эга эканини кўз-кўз қилмаслигида намоён бўлади. Бу хислат сўзда ҳам, амалда ҳам кўзга ташланиб туради. К. шахснинг маънавий оламида сабр-тоқат билан ёнма-ён туради. Сабр-тоқатсиз одам камтар бўла олмайди. Камтар одам ўзгалардан камчилик ахтармайди, балки ўзининг хатоларига танқидий ёндашади. Камтар инсон шуҳрат топиш учун эмас, одамлар, оила, жамият, халқ ва Ватан олдидаги инсоний бурчини бажариш учун ҳаракат қилади. Эл-юрт учун, халқ учун беминнат хизмат қиладиган инсонларни халқ қадрлайди. «Камтарга - камол, манманга - завола» деган мақол бежиз айтилмаган. Халқимиз ва жаҳон тарихида К.нинг буюк тимсолига айланган шахслар кўп бўлган. Имом Бухорий, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Алишер Навоий, Абдуҳолик Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Али Қушчи, Бобораҳим Машраб сингари азиз-авлиё ва алломаларимиз шулар жумласидандир. Ҳазрат Алишер Навоий зикр этганларидек: “Одам бўлган зеби зоҳирдин демас, // Кимки андин фахр этар, одам эмас”. К. зоҳирий ва ботиний бўлиб, уларни фарқлаш зарур. К.га бир неча маън-й-ахлоқий сифатлар асос бўлади. Маъ-ятсиз, кибрга берилган одамлар камтар бўла олмайди. Маъ-яти бойиган сари одам камтарлашиб бораверади. Ш.у. халқимизда “Бошоқ тўлган сари ерга эгилади”, деб нақл қилади. К. таълим-тарбия, бадиий адабиёт ва санъат таъсирида шаклланиши ҳам мумкин. Камтар одам андишали ҳам бўлади. Бироқ бу ҳолат К. билан андишалилик айнан бир нарса, деган фикрни туғдирмаслиги керак.

КАСБ ОДОБИ - жамият томонидан қабул қилинган ахлоқ қоидаларини кишиларнинг ихтисосликларига нисбатан татбиқ қиладиган касбий бурч, шаън, ор-номус, кадр-қиммат каби хатти-ҳаракатларнинг мажмуи, умумий ахлоқнинг кишилар касб-коридаги ўзига хос кўриниши. Одоб (араб. адаб сўзининг кўплиги) – жамиятда эътироф этилган хулқ нормаси. Шахс маънавий ҳаётининг ташқи жиҳатини ифодалайди ва ўзгалар билан муносабат (оила, меҳнат жамоаси, турли маросимлар)да намоён бўлади. Одоб негизида ахлоқнинг баъзи тамойил ва меъёрлари, ш-дек, мақсадга мувофиқлик ва гўзаллик (эстетика) талаблари мужассам бўлади. Одоб кишининг жамоат орасида ўзини қандай тутиши, одамлар билан қай йўсинда муомала қилиши, ўз турмуши, бўш вақтини қандай ташкил этиши, унинг ташқи қиёфаси қандай бўлиши лозимлигига тегишли қоидалар (мас., шарм-ҳаё, камтарлик, хушмуомалалик каби фазилатларни ўз ичига олади. Одоб таълим-тарбия, амалий тажриба жараёнида шаклланади. (ЎзМЭ. Т., 2003, 6-жилд, 461-бет). Баъзи луғатларда “К.о.” атамаси “кишилар ўртасидаги касбий фаолият билан боғлиқ муносабатларга маъ-й тус берадиган хулқ-атвор кодексидир” дея таърифланган. К.о. т.си барча учун бирдек тааллуқли бўлмаган, балки муайян касб-кор эгаларигагина тегишли ижтимоий хулқ-атвор қоидалари, меъёрларидир. 1. Педагогнинг касбий одоби. Педагог, аввало, нима учун бу касбни танлаганини теран англамоғи, инсонларни қандай тарбиялаш кераклигини тушуниб етмоғи керак. Бу эса педагогик фаолият ва этикетнинг асосий омилидир. Боланинг ички дунёсига кира билиш, ишонган дўсти бўлиш, уни эзгуликка йўналтириш,

жамиятга фойдали инсон этиб вояга етказиш, унда масъулият хиссини шакллантириш – педагогиканинг бош тамойилидир. К.о. қонун-қоидалари меҳнат фаолияти жараёнида шаклланади, такомиллашиб боради. Касбий омилкорлик, ўз ишини яхши билиш, қайси касб бўлишидан қатъи назар, ахлоқий меъёрларнинг бошланишидир. К.о. меъёрлари айнан воқелик, амалиёт билан узвий боғлиқлиги боис соҳада, шу жумладан, педагогикада юзага келадиган мураккаб масалалар ечимини топишда ёрдам беради. Илғор педагогларнинг ижодий фаолияти бунга мисолдир. Ўқув-тарбия жараёнидаги асосий тамойиллардан бири – болани ўз кучига ишонадиган, эркин ва мустақил фикрлайдиган инсон этиб тарбиялашдир.

2. Журналист одоби. Журналист одоби ахлоқий-психологик ўзига хослиги жиҳатидан юксак масъулиятни ва маънавий жавобгарликни талаб этади. Чунки, журналист фаолияти ахборот олиш, уни ўрганиш ва етказиб бериш билан машғул бўлгани боис, у етказилаётган ахборотнинг ҳаққонийлиги, тўғрилиги ва холислиги учун жавобгардир. Бу эса унинг маънавий қиёфаси, ахлоқий сифатлари билан узвий боғлиқ. Журналист одоби ундан нафақат ижодий изланиш, ўз устида тинимсиз ишлашни, балки жавобгарликни теран ҳис қилиш, иродаси мустаҳкам бўлишини талаб қилади. Шу маънода, журналист одоби ўзини назорат қилиш мезонидир.

3. Шифокор одоби. Шифокор одоби қонун-қоидаларида риоя қилиш зарур бўлган қатор муҳим қоидалар ифодаланган. Энг асосий қоидалардан бири — беморга зиён етказмаслик. Яна бир қоида — беморнинг касаллигига оид тафсилотларнинг сир сақлашнишини таъминлашдир. Шифокор қасамёди ҳар қандай вазиятда, ҳатто ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса ҳам, беморга ёрдам беришга ундайди.

4. Раҳбар одоби. Раҳбар ўз хулқ-атвори билан атрофидагиларга ўрнак бўлиши шарт. Турли даражадаги раҳбарлар одоби хушмуомала бўлишни, ўзгаларнинг фикр-мулоҳазаларига бефарқ бўлмаслик, сабр-тоқат ва адолат тамойилларига риоя этиш, айниқса, ўз ходимларига нисбатан эътиборли бўлишни талаб этади. *Э.Искандеров*

КАСБ МАЛАКАСИ (араб. касб — бирор нарсани ўрганиш, эгаллаш, фойда, ҳунар, машғулот). Касб — махсус тайёргарлик ва иш тажрибаси натижасида маълум бир соҳада касбий фаолиятни амалга ошириш учун наз-й билимлар мажмуасини, амалий кўникма ва малакаларни эгаллаган, шу борада жисмоний имконият, ақлий қобилият ва юридик ҳуқуқларни таъминлайдиган инсоний меҳнат фаолиятининг тури. Касб — кишининг меҳнат фаолияти, доимий машғулот, иш турини малакали бажаришга имкон берадиган билим, маҳорат ва тажрибани талаб этади. Касблар ичида меҳнат фаолиятининг энг тор соҳаси билан ажралиб турадиган ихтисосликлар бор. Масалан, шифокорлик касбига тааллуқли бўлган жарроҳ, офтальмолог, невролог, дерматолог ва б. ихтисосликлар. Касб, одатда, шахснинг асосий тирикчилик манбаи ҳисобланади. К.м. эса касбни, ишни яхши ўзлаштириш натижасида орттирилган тажриба, кўникма ва маҳоратни англатади. К. м. бирон-бир касб-ҳунарни эгаллашда тажриба орттириш ҳамда тарбия, таълим, сиёсий ва касбий тайёргарлик масалаларини ҳал этишга ҳар томонлама ёндашишни тақозо қилади. Шахс касбий шаклланишининг икки томони мавжуд: а) шахснинг ўз

индивидуал хус-ятларга боғлиқ бўлган ички томони; б) жамиятнинг ижтимоий - иқт-й ва тарихий шароитлари ҳамда мақсадлари билан аниқланадиган ташқи томонлари. Бўлажак мутахассисни касбий меҳнат фаолиятига тайёрлаш, унинг меҳнат бозорида рақобат қила олиш қобилиятини шакллантириш мақсадида ижтимоий етук шахсни вояга етказиш ва тарбиялаш муҳим аҳамият касб этади. Бу вазифа инсоннинг талаб ва эҳтиёжи, қобилияти, руҳий-жисмоний имкониятлари ҳамда ижтимоий ва этник омиллар таъсирини ҳисобга олган ҳолда ўқув жараёни ҳамда ўқув ишлаб чиқариш фаолияти доирасида дастурлаштирилади ва амалга оширилади. К. м. т.си касбий маҳорат билан боғлиқ бўлиб, бунда бирор-бир ўқув юртини битирувчининг юқори даражада касбий кўникма ва малакаларни эгаллагани тушунилади. У шахснинг меҳнат бозорида эгаллаётган касби бўйича рақобатдошлиги қай даражада эканида намоён бўлади. Касбий маҳорат ишчи кучларининг юқори даражадаги мослашувчанлиги, янгиликларни тез ўзлаштириши, янги ишлаб чиқариш шароитига қисқа муддатда ўта олиши ва фаолият соҳасини мустақил танлаши каби сифатлар билан белгиланади. Касбий маҳорат ва лаёқат шахснинг шундай сифатларидирки, улар бўлажак мутахассиснинг ҳаётий ҳамда меҳнат муваффақиятларини белгилаб беради. Мустақил ЎзРда таълимни ривожлантиришнинг янги босқичида касбий педагогика фанининг асосий вазифаси - жаҳон талаблари даражасида янгиланиб бораётган ишлаб чиқариш шароитларига мослаша оладиган, иқтисодиётимизни, маъ-ятимизни юксак даражага кўтарадиган мутахассисларни тайёрлашдан иборат. Шу сабабли бугунги кунда барча фан соҳалари, жумладан, касб таълими бўйича янги ўқув дарсликлари, қўлланма ва тавсияларни яратиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Э.Искандеров, А.Ғаниев

КАСБИЙ МАДАНИЯТ – инсоннинг олган билим ва тажрибасига асосланган малакали ҳаракатлар ёки меҳнат фаолиятининг маҳсулидан бунёд бўлган нарсалар, ўзгаларда завқ уйғота оладиган ижтимоий ҳодиса. Шахснинг К.м.и билим, малака, кўникма, қобилият, ахлоқий ва эстетик рив-ш, дунёқараш, одамлар билан ўзаро мулоқотининг усул ва шакллари, истеъдодининг рив-ш даражаси каби фаолиятда амалга ошириладиган инсоний куч ва салоҳиятни ўз ичига олади. К.м. инсоннинг меҳнат фаолиятида намоён бўлади.

КИЙИНИШ МАДАНИЯТИ – инсоннинг ташқи қиёфаси, ш-дек, маънавий дунёси, эстетик диди, ахлоқий сифатлари ва ақлий салоҳиятини ифода этадиган т. Кўхна битикларда кийим билим, дид, фаросат, уят каби инсоний фазилатлар билан боғлиқ ҳолда талқин этилган. Кийим – инсон мад-й даражасининг асосий белгиларидан бири. К.м. инсоннинг гўзаллик, нафосат, назокат, одоб борасидаги қарашларини акс эттиради. Ш.у. баъзи халқларда “Кийимига қараб кутиб оладилар”, деган нақл бор. Кишининг кийинишига қараб, унинг нафақат маън-й-мад-й даражаси, балки моддий аҳволи, касби, мавқеи, ҳатто эътиқодини ҳам аниқлаш мумкин. Ўтмишда кўпгина мам-тларда турли тоифа ва табақа вакилларининг ўзига хос кийиниш усули белгилаб қўйилган. Ҳаёт суръати тезлашган, ўзаро мулоқотга жуда оз вақт сарфланаётган ҳозирги

замонда киши ўзини, ўз ақлий салоҳиятини тўлиқ намоён этишга имконияти чеклангани туфайли баъзан фақат К.м. орқали жамоатчиликда яхши таассурот қолдириш имкониятига эга бўлиши мумкин. Ш.у. К.м. бугунги кунда алоҳида илмга айланган. Амалий кийимшуносликда имижни яратиш билан боғлиқ муаммолар ўрганилади. Кийимга нафақат қулай, фойдали жиҳатлари, балки ўзгалар билан мулоқотда шахснинг ўзлигини намоён этиш н.назаридан ҳам ёндашилади. Имиж бўйича мутахассислар атрофдагиларда яхши таассурот уйғотишнинг асосий воситаси каторида К.м.ни тилга олишлари бежиз эмас. Киши учун энг яхши визит карточкаси – унинг ташқи қиёфаси, яъни кийимидир. Кийим-бошнинг ҳар бир унсури атрофдагиларда ижобий ёки салбий таассурот уйғотиши мумкин. Мад-тли, маъ-ятли инсон мулоқот чоғида кийиниш одобига ҳам риоя этади. Кишининг қиёфаси, кийим-боши у ҳақда фақат яхши таассурот қолдириши керак. Кийим одамнинг кайфияти ва руҳий ҳолатига таъсир этиб, унинг хатти-ҳаракати, феъл-атворини ҳам ўзгартиришга қодир. К.м.га эътиборсизлик, нотўғри танланган, ташқи кўринишга мос келмаган уст-бош кишини ноқулай аҳволга солиш билан бирга, ўзига нисбатан ишончсизликни ҳам келтириб чиқариши мумкин. К.м.га риоя этган киши ўзлигини англаган одамдир. К.м. “мода” т.си билан боғлиқ. Ҳар бир даврнинг ўз модаси бўлади. Киши модага биноан кийинар экан, замон ва маконга, яъни ўз даври ва жамиятда эътироф этилган урф-о. ҳамда қоидаларга мослигини намойиш этади. Мода талабларига қараб кийинишни асло унинг кетидан қувиш, модапарастликка берилиш сифатида тушунмаслик керак. Акс ҳолда киши ёши, гавдаси, характери ёки иқлим, йил фасли ва борган жойига (театр, тўй, аза, мажлис, хизмат жойи ва ҳ.к.) мос бўлмаган уст-боши билан кулгили аҳволга тушиши мумкин. К.м. кишининг дидини билдиради. Дид кишининг ўзига ярашадиган ҳамда ўзи ва ўзгаларга ёқадиган кийим танлашда яққол кўринади. Чунки инсон мода учун яшамайди, аксинча, мода инсон учун яратилади. Кишининг диди кийим-бош услубини танлаш қоидаларини қай даражада билишига боғлиқ. Биринчи қоида кимлар билан мулоқот қилиши ва ўзи ҳақида қандай таассурот уйғотмоқчи экани билан боғлиқ. К.м. ҳам санъат, маълумки, ҳар қандай одам ўзини, ўзлигини намойиш этишга, одамлар қалбига йўл топишга ҳаракат қилади. Мас., расмий учрашув ёки музокара пайтида умумэътироф этилган қоидаларга риоя этиш лозим. Тантанабоп кийимни ишчан мулоқот пайтида кийиш кишининг мад-ти ҳақида салбий фикр уйғотиши мумкин. Худди шундай, “кўча кийими”да театрда бориш ҳам нотўғри. Иккинчи қоида: кийимнинг мақсадга мувофиқлиги. Киши кўзланган мақсадга яраша кийинган бўлиши лозим. Учинчи қоида: танланган кийим-бош одамнинг ҳақиқий қиёфасига, маънавий дунёсига мос бўлиши керак. Бунинг учун инсон ўзига тўғри, холисона баҳо бера олиши керак. Франц. ёзувчиси Оноре де Бальзак бу борада қуйидагиларни ёзган: “Зикна бой бўлиб ҳам, исрофгар камбағал бўлиб кўриниш ҳам бир хилда ёмон... Ўта шуҳратпараст бўласизми ёки ўта камтар, сиз бирлик қонунини бузасиз, бунинг оқибатида эса, сизнинг имкониятларингиз билан ташқи қиёфангиз ўртасидаги мувозанат бузилади”. Хуллас, К.м. инсоннинг маънавий дунёси ва ҳақиқий қадр-қиммати унинг модага мос ва қимматбаҳо кийинишида эмас, аввало, ораста, тоза, тартибли, ўзига ярашадиган кийинишида намоён бўлади. *Улугбек Саидов*

КИТОБ — 1) билим, маъ-ят ва маърифат манбаи; 2) инсонни улуғлайдиган, унда маъ-ят ва маърифат асосларини шакллантирадиган, уни комил қилиб тарбиялайдиган куч, у дунё ва бу дунёни танитиш манбаи. Биз ўзлигимизни, дунёни, олам ва одам муносабат ини К. орқали билиб оламиз. Босмаҳоналар вужудга келгунга қадар қадимий Турон заминидан К.лар котиблар томонидан кўчирилган. Юксак маҳоратли халқ мусаввирлари уларни мўъжаз рангасвир асарлари миниатюралар билан безатишган. Уларнинг авлоддан-авлодга ўтиб келаётган санъати беқиёс эди. Аммо йиллаб кўчирилиши сабабли бундай К.лар нархи баланд бўлиб, уларни асосан тор доирадаги сармоядор кишилар сотиб олишар эди. Ўрта а.ларда, К. босиш техникаси ҳали ихтиро этилмаган вақтда ҳар қандай асар қўлда кўчирилиб, К. қилинган. Бу ҳунар эгалари тарихда хаттот ёки К.атчи номи билан машҳур бўлган. Бу касб энг шарафли ва муқаддас ҳисобланган. Котибнинг саводли экани унинг қадрини юқори даражага кўтарган. Хаттот К.ни кўчириш жараёнида унинг мазмунини ўзлаштира борган. Натижада котиб ўз замонасининг ўқимишли, илм-маърифат эгалари қаторидан жой олган. Араб ёзувида китобат қилинган қўлёзмалар туфайли биз ота-боболаримиз яратиб қолдирган мад-й меросдан баҳраманд бўлмоқдамиз. Шу бебаҳо манбалар туфайли М.О. халқлари жаҳон мад-ти тараққиётига муносиб ҳисса қўшган. Маълумки, Бухоро, Хива, Фарғона, Самарқанд ва Тошкент хаттотлик мактаблари қадимда машҳур бўлган. Фақат XIX а. охири ва XX а. бошларида Бухорода 75, Самарқандда 22, Хивада 47, Тошкентда 25, Фарғонада 38 машҳур ва таниқли хаттот бўлиб, улар халқимиз яратган асл илмий ва маъ-й дурдоналарни бизга китоб ҳолида қолдиришган. Туркистонда нашр ишлари Ў.О. чор Россияси томонидан босиб олинганидан сўнг бошланган. Бу давргача ўлкада босмаҳона ҳам, литография (тошбосма) ҳам бўлмаган. Адабиётга бўлган эҳтиёж эса Туркистонга ташқаридан кириб қолган айрим шарқий тошбосма қўлёзмалар билан қондирилган, холос. Россияда араб, форс ва туркий тиллардаги К.ларни босиш XVIII а.нинг 20-йилларидан бошланди. Мусулмон (араб) ёзувидаги биринчи рус босмаҳонаси 1723 йили Астраҳанда пайдо бўлади, сўнгра Петербург, Москва, Қозон, Қрим, Кавказ минтақаларида ишга туширилади. Шарқда К. нашри Европадагига қараганда, ўзига хос хус-ятга эга бўлиб, асосан тошбосма усулида чоп этилар эди. Босмаҳона усули билан нашр қилиш эса ҳарф териш, турли шрифтларни, босма машина ва б. техник воситалар сингари ривожланган полиграфик база яратишни талаб қилар эди. Шу билан бирга, нашр ишлари бўйича мутахассис ходимларни тайёрлаш муаммоси юзага келар, ҳарфларнинг мураккаблиги анчагина қийинчиликларни келтириб чиқарар эди. Ўлкани чор Россияси босиб олганидан кейин босқинчи ҳукуматнинг эҳтиёжидан келиб чиқиб, К. нашри учун зарур моддий-техник база яратилди. Нашр ишларининг бир қадар йўлга қўйилиши К.нинг аҳоли орасига чуқур кириб бориши учун йўл очди, юртимизда матбуот иши рив-шига туртки бўлди, фан ва мад-тдаги илғор ғояларнинг тарқалишига ёрдам берди. Ўлканинг босқинчи маъмурияти нашр, матбуот ишларидан шовинистик мафкура таъсирини кучайтириш, империяни мустаҳкамлаш аҳолининг турли қатламларига ҳокимият учун мақбул бўлган йўл билан ғоявий “ишлов бериш” каби мақсадларда фойдаланишга интилди. Ватанпарварлик кайфиятидаги миллий адабиёт ва санъат арбоблари,

маърифатчилар, озодлик учун курашчилар ҳокимиятнинг бу мақсадларига қаршилик кўрсатишди. Туркистоннинг табиати, иқтисоди, ишлаб чиқариш кучлари, маҳаллий аҳоли турмуш тарзини тадқиқ этган рус олимларининг К.лари юртимиздаги дастлабки босма нашрлар ҳисобланади. 1868 йили “Заметки о горной стране у вершин Чу и Нарына и о путях следования через нее в Китайский Туркестан” номли К.ча нашр этилади. XIX а.нинг 70-йилларидан бошлаб ўзбек тилида ҳам К.лар чоп қилина бошлайди. Шохимардон Иброҳимовнинг 1872 йили нашр этилган “Календарь” номли К.и улардан дастлабкиси эди. У 500 нусхада, 17x13,5 см ўлчамда, муқовасиз чиқарилади. Нашр ишларининг авж олиши босмаҳона ва литография тармоқларининг кенгайишига олиб келади. Хус-н, 1872 йили Туркистон генерал-губернаторлиги девонхонасида босмаҳона очилади. У ҳарбий халқ бошқармаси босмаҳонаси деб номланади. 1877 йили Тошкентда С.И.Лахтиннинг биринчи хусусий босмаҳонаси вужудга келади. Сўнгра О.А.Порцев, И.И.Гейер, П.Д.Немжинов, М.В.Канцельсон, Э.П.Эдельман, Вилиер, Ш.Граевскийнинг босмаҳоналари очилади. Аста-секин ўлканинг бошқа шаҳарларида ҳам босмаҳоналар пайдо бўлади. 1880 йили Янги Марғилон, 1905 йили Андижон шаҳарларида ҳам босмаҳоналар иш бошлайди. Асосан ўзбек ва тожик тилларида чиқарилган К.лар тошбосма усулида чоп этилади. Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи — Феруз (1844-1910) хонлик қилган даврда Хива давлатининг бироз марказлашуви натижасида бу ерда илм-фан, мад-т ва адабиёт ривожланади. Феруз ташаббуси билан Хива шаҳрида тошбосма ташкил этилади. Унда Ферузнинг фармони билан Алишер Навоийнинг “Чор девон”, “Хамса” сингари асарлари илк бор чоп этилади. Бундан ташқари, Мунис, Огаҳий, Комил, Баёний, Мирзо, Аваз Ўтар, Девоний, Ниёзий, Чокар сингари шоирларнинг асарлари кўплаб нусхада босилиб чиқди. Хоразм шоирларининг асарларидан ташкил топган баёз, тазкира ва б. халқлар адабиётидан қилинган таржима асарлар ҳам шу матбаада нашр қилинади. Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи ташаббуси билан сарой кутубхонасида сақланаётган нодир кўлёма асарларни К. шаклида нашр қилиш мақсадида Эрондан тошбосма (литография) анжомлари Хивага келтирилиши катта аҳамиятга эга бўлади. Эронлик махсус матбаачи — мутахассис Иброҳим Султон тошбосма ускуналарини хон саройига ўрнатгач, унга шогирдлик қилган Отажон Абдалов бу касбни моҳирлик билан эгаллади. Кейинчалик у ҳамюртлари орасида Отажон босма номи билан машҳур бўлиб кетади. Бу зехни ўткир, ғайратли матбаачи рус, араб ва форс тилларининг билимдони эди. “1876 йилда Отажон Муҳаммад Раҳимхон Иккинчига ноширлик меҳнатининг илк меваси — “Нисобус-сибён” К.ини тақдим этишга мушарраф бўлади. Абдуносир Фарроҳий қаламига мансуб бу асар К. шаклида Хива литографиясида Отажон Абдалов томонидан илк бор нашр қилинган. “Нисобус-сибён” Хивадагина эмас, балки Ў.О. миқёсида биринчи босма К. ҳисобланади”. Шундан сўнг, 1876 йили Абдуносир Фарроҳийнинг “Бола тақдири” К.и нашр этилади. 1880 йили Хоразмда Алишер Навоийнинг “Хамса”, Муниснинг “Девони Мунис”, “Девони рожа” асарлари чоп қилинади. 1883 йили Тошкентда Сўфи Оллоёрнинг “К.и сабот ул-оғизин” асари босиб чиқарилади. 1904-1905 йиллари О.Порцев томонидан Алишер Навоийнинг “Хамса” асари нашр этилади. Табиийки, ўзбек халқининг она тилида дастлабки К.лар чиқарилиши миллий зиёлиларнинг қизиқишини уйғотади. XX а. бошларида улардан кўпчилиги К.

чиқаришда иштирок этибгина қолмай, ўз тошбосмаларини ҳам очишади. Ғулом Ҳасан Орифжонов обрўли миллий ноширлардан бири эди. XX а. бошларида у саххоф — муковачи бўлиб ишлайди. Шу даврда Орифжонов рус ноширлари билан алоқа боғлади ва тошбосма техникаси билан танишади. Бироқ хусусий литография очиш учун чор ҳукумати цензурасидан рухсат олиш керак бўлар, маҳаллий аҳоли вакили учун эса бу айниқса мушкул муаммо эди. Аммо Орифжонов рухсат олишга эришади ва Москвадан Тошкентга тўртта литографик дастгоҳ олиб келади. Орифжоновнинг “Ғуломия” литографияси 1902 йили очилди. Шу билан бирга Ҳусайн Манаев, Ҳожи Муҳаммад Азимжон Марғилоний ва б. ҳам хусусий литография эгалари бўлишади. Умуман, октябрь тўнтаришигача Туркистонда нашр корхоналарининг кенг тармоғи ишлар эди. Турли пайтларда бу ерда 50 та босмахона, 13 та лито-типография ва 8 та литография фаолият юритган. Босмахоналарда асосан рус тилидаги К.лар чиқарилар ва улар бадиий адабиёт, илм. тад., маълумотномалар, йўлномалар, ўқув қўлланмаларидан иборат эди. Нашрларнинг кўпчилиги турган гапки, ўлкада босқинчи ҳукуматнинг мавқеини янада мустақкамлашга қаратилган эди. Рус тилида нашр этилаётган адабиётларга нисбатан маҳаллий миллий тиллардаги К.лар денгиз олдида қатрадек эди. Миллий адабиётнинг моддий нашр базаси анчагина қашшоқ бўлиб, асосан типо-литография ва литографиядан иборат эди. Шунга қарамай, ўзбек тилидаги К.лар салмоғи ортиб борди. Литография усули билан ўзбек мумтоз адабиёти асарлари қаторида эски қўлёзма матнлардан олинган назм ва диний асарлар, ўша давр шоирларининг шеърлари, халқ оғзаки ижоди намуналари, таржима асарлари ва турли хилдаги ўқув қўлланмалари ҳам нашр этилди. Мас., Марғилоннинг эски шаҳар қисмида жойлашган Ҳожи Муҳаммад Азимжон Марғилоний босмахонасида 1889-1890 йилларда Фаридиддин Атторнинг “Мантикут-тайр”, “Таъбирномаи Хорун ар-рашид”, “Фикҳ Кайдони” асарлари нашр этилди. Ғ.Орифжонов литографиясида 1908-1913 йиллари Алишер Навоийнинг К.лари 10 мартадан ортиқ чоп қилинди. Наманган уезди Тўрақўрғон қишлоғида Исҳоқхон Ибрат томонидан 1909 йилда очилган “Матбааи Исҳоқия” литографияси “Ибрат лирикаси шеърлар тўплами” (1909) ва “Ёзув тарихи тўплами” (1911) каби асарларни нашр қилди. Туркистонда ўша пайтда 80 дан ортиқ ноширлар мавжуд бўлган. Юқорида номлари келтирилган ноширлар қаторида Мирзааҳмад бинни Мирза Каримнинг номи ҳам машҳур эди. У 50 номда 30 дан ортиқ К. чоп этади. Ношир ва К.фуруш Сиддиқ Хўжандийнинг номи ҳам таниқли эди. Кўриб турганимиздек, миллий К.ларнинг М.О.да кенг тарқалишида тошбосманинг ўрни беқиёс бўлди. Аммо К. нашри давр талабига жавоб беролмас эди. Статистик маълумотларга қараганда, 1913 йили К. нашри бор-йўғи 56 нусхани, ш-дек, ўзбек тилида 33 нусхани ташкил этган, холос. Уларнинг умумий тиражи 100 минг нусхани, ўзбек тилидагиси атиги 8 минг нусхани ташкил этган. Туркистон шароитида маҳаллий миллат вакилларининг умумий аҳолининг 98 фоизини ташкил этганини ҳисобга оладиган бўлсак, бу жуда кам эди. Шундай қилиб, чор ҳукумати, бошқа соҳалардаги каби, нашр ишлари бўйича ҳам ўлкани маънавий тобе қилиш сиёсатини амалга оширишга интилди. Аммо босқинчи ҳукуматнинг мафкуравий ва маъмурий тадбирларига қарамай, кенг халқ оммаси, миллий зиёлилар а.ий анъаналарни асраб қолишга, кўхна маънавий меросни бойитишга интилишди.

Нашр ишларида миллий тараққиёт учун шафқатсиз кураш кетди. Бу эса ўз навбатида Туркистондаги миллий озодлик курашининг кучайишига туртки берди. Хуллас, К.лар Туркистон халқларининг мад-й ҳаётида сезиларли роль ўйнади. Аммо К. нашр этиш йил сайин ошиб боргани билан тезкор замон талабларига жавоб беролмас эди. Долзарб сиёсий вазифаларни ҳал этиш ва муҳим замонавий масалаларни муҳокама қилиш учун эса кундалик адабиёт газета ва журналлар чиқариш зарурати туғилди. Шу тариқа Туркистонда вақтли матбуот вужудга келди. Ўтган а.нинг иккинчи ярмига қадар бутун Ў.О.да биронта ҳам миллий матбаа корхонаси бўлмаган бўлса, ҳозирги кунда бу минтақада 120дан зиёд босмахона фаолият кўрсатмоқда. К., унинг аҳамияти бугунги кунда ҳам асло пасайгани йўқ. Интернет, уяли телефон, мобий Т.В. каби алоқа воситалари кўпайганига қарамаздан К. ўзига хос жозибаси, кучини сақлаб қолмоқда. Миллий ўзликни англаш, ёшларимизда юксак маъ-ятни шакллантириш, уларни эзгу фазилатлар соҳиби этиб тарбиялашда К.нинг ўрни ва аҳамияти бекиёсдир.
Н.Абдуазизова, А.Умаров

КОМИЛ ИНСОН – миллий ғоянинг асосий тамойилларидан бири. К.и. ғояси ва уни амалга оширишга бўлган интилиш инсоният цивилизациясининг маъно-мазмунини ташкил қилади. К.и. ҳақидаги таълимот инсоннинг маън-й, ахлоқий, интеллектуал ва жисмоний н.назаридан етуклик даражасига кўтарилишини кўзда тутди. Юртимизда К.и.ни вояга етказиш масаласига азалдан катта эътибор билан қаралган. Шунинг натижаси ўлароқ тарихимизда ўзининг маънавий фазилатлари, жисмоний имкониятлари билан жаҳон аҳлини ҳайратга солган буюк баркамол инсонлар кўплаб етишиб чиққан. Улар қолдирган бой илмий, ижтимоий -фал-й, маънавий мерос халқимизнинг бебаҳо мулкига айланган. Мас., Абу Али ибн Сино буюк қомусий олим сифатида тиббиёт, математика, астрономия, физика, кимё, биология, доришунослик, руҳшунослик (психология), физиология, филология, фал., ахлоқ, эстетика ва жисмоний тарбия каби кўплаб фанларнинг етук билимдони бўлган. Унинг асарлари нафақат Ў.О.да, балки бутун Шарқ ҳамда Ғарб мам-тларида ҳам ҳурмат билан тилга олинган ва мутолаа қилинган. Кўплаб тарихий асарларда қайд этилишича, Ибн Сино 20-25 ёшидаёқ қомусий олим сифатида шуҳрат қозонган. Шу жиҳатдан ёндашиб, бу улуғ аждодларимиз том маънода К.и. бўлган дейиш мумкин. Яна бир буюк аждодимиз Алишер Навоий бир қитъасида “Камол эт касбким” дея даъват қилганида К.и. учун зарур бўлган кўп хус-ятларни эгаллашни назарда тутган. Аллома боболаримиз қайд этганларидек, инсон ўзини ҳирс, таъма, нафс, ғафлат, нодонлик, ёвузлик каби иллатлардан покламаса, у ҳеч қачон К.и. бўла олмайди. Алишер Навоий К.и.ни аҳли маъни кишилар деб билган. Аҳли маъни - фикрли одамлар, деган маънони англатади. Фикрсиз халойиқнинг онгида маъни чуқурлиги бўлмайди. Фикрлаш ҳақиқатни англашга интилишни ифодалайди. Ҳамма ҳам чуқур ва мантиқли фикрлаш, мустақил мушоҳада юритиш қобилиятига эга эмас, ш.у. барча ҳам К.и. бўла олмайди. К.и.да, аввало ахлоқий онг ривожланади, одам ва олам тақдирига виждон билан қараш қобилияти шаклланади. К.и.лар гуруҳига оқил ва доно, камтар ва олижаноб, ҳақиқатпарвар ва фидойи зотларни киритиш

мумкин. Бундай фазилатларга эга бўлган кишилар юксак даражада мушоҳада юритиш қобилиятига эга бўлади. Уларда ақл оддий сўз ва т.лардан эмас, балки диёнат, адолат, имон, ишқ, дард каби фазилатлар мужассамидан ташкил топади. Алишер Навоий К.и. ғоясига ўз асарларида қайта-қайта мурожаат қилган. Унинг “Ҳайратул-аброр” достонида етук шахснинг маъ-ятидаги эзгулик, саховат, софлик, ҳаё, мурувват, андиша, адаб, камтарлик, садоқат, қаноат, ростгўйлик, инсоф, адолат, бағрикенглик сингари фазилатлар таърифланиб, руҳий камолот йўллари таҳлил этилган. Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, ҳар қандай жамиятда комилликнинг энг асосий белгиси инсоннинг эзгуликка, ижтимоий бахт-саодатга, инсонпарварлик ғояларига муносабат ида ҳамда уларга асосланган амалий фаолиятида намоён бўлади, яъни жамиятнинг умумий ривожига, инсоният цивилизациясига ижобий таъсир кўрсатадиган комиллик мезони шахснинг баркамоллиги орқали жамиятни фаровон қилишдан иборат бўлган. Инсондаги комиллик, энг аввало унинг фикр, тафаккур ва амалий фаолият эркинлигини англашидадир. Шу маънода, буюк юнон файласуфи Суқротнинг “Ўз-ўзингни англа”, деган даъвати ҳам инсоннинг насл-насабини, ҳаёт мазмунини, кишининг келажак авлодлар олдидаги масъулият ва мажбуриятини англашга қаратилган чақириқдир. К.и.нинг моҳияти, аввало, жамиятни баркамол қилиш йўлидаги саъй-ҳаракатларда намоён бўлади. К.и. ва жамият муносабатларида ўзаро боғлиқ бўлган икки жараённи кўриш мумкин. Биринчиси, К.и.нинг жамият тараққиётига ижобий таъсир қилиши. К.и. ғоясининг мавжудлиги ва у билан боғлиқ амалиёт жамият рив-ш даражасини белгилайдиган мезон сифатида намоён бўлади. Чунки, биз ҳар қандай жамиятни унда яшаётган кишиларнинг хатти-ҳаракатига қараб баҳолаймиз. Иккинчиси, жамиятнинг характери, унинг К.и.ни тарбиялаш борасидаги имкониятларида, унга бўлган муносабат ида намоён бўлади. Яъни, эркинлик, мустақиллик К.и. ғоясини амалга ошириш учун тегишли шарт-шароит яратади. Ш.у. ҳам Ўз-нда К.и.ни тарбиялаш учун ижтимоий , сиёсий, иқт-й, маън-й, ташкилий вазифалар давлат сиёсатининг энг муҳим устувор йўналиши этиб белгиланган. Президентимиз Ислом Каримов К.и.ни тарбиялашга юрт тинчлиги, Ватан тараққиёти ва халқ фаровонлигининг энг муҳим омилларидан бири сифатида алоҳида эътибор қаратмоқда. Юртбошимиз “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида К.и.тарбиясига кенг тўхталар экан, куйидагиларни таъкидлайди: **“Ҳар қайси ота-она, устоз ва мураббий ҳар бир бола тимсолида, аввало, шахсни кўриши зарур. Ана шу оддий талабдан келиб чиққан ҳолда, фарзандларимизни мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга бўлган, онгли яшайдиган комил инсонлар этиб вояга етказиш — таълим-тарбия соҳасининг асосий мақсади ва вазифаси бўлиши лозим, деб қабул қилишимиз керак. Бу эса таълим ва тарбия ишини уйғун ҳолда олиб боришни талаб этади. Таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмайди — бу шарқона қараш, шарқона ҳаёт фалсафаси. Ҳозирги вақтда ахлоқсизликни маданият деб билиш ва аксинча, асл маънавий кадриятларни менсимасдан, эскилик сарқити деб қараш билан боғлиқ ҳолатлар бугунги тараққиётга, инсон ҳаёти, оила муқаддаслиги ва ёшлар тарбиясига катта хавф солмоқда ва кўпчилик бутун жаҳонда**

бамисоли бало-қазодек тарқалиб бораётган бундай хуружларга қарши курашиш нақадар муҳим эканини англаб олмақда. Бу ҳақда фикр юритганда, бизнинг улуғ аждодларимиз ўз даврида комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий мезонлар мажмуини, замонавий тилда айтганда, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанларини эслаш ўринли, деб биламан. Ота-боболаримизнинг онгу тафаккурида асрлар, минг йиллар давомида шаклланиб, сайқал топган ор-номус, уят ва андиша, шарму ҳаё, ибo ва иффат каби юксак ахлоқий туйғу ва тушунчалар бу кодекснинг асосий маъно-мазмунини ташкил этади, десак, ўйлайманки, хато қилмаган бўламиз. Лекин, мухтасар қилиб айтганда, Оллоҳнинг ўзи бизга буюрган комил инсон бўлиш, ҳалоллик ва адолат билан ҳаёт кечириш каби олижаноб фазилатларнинг маъно-мазмунини нафақат чуқур англаш, балки ана шундай хусусиятларга эга бўлиш, уларга амал қилиб яшаш — одамзотнинг маънавий бойлигини белгилаб берадиган асосий мезон, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди. Ўйлайманки, бундай хулосани инсоният ўз онгли ҳаёти давомида доимо орзу қилиб, интилиб келган юксак маънавий идеалнинг фалсафий ифодаси, мантиқий натижаси сифатида қабул қилиш ўринлидир” (61-62-бетлар). *Х.Шайхова, Ф.Равшанов, М.Абдуҷамлова*

КОМПЕТЕНТЛИК – маълум ҳолат хусусида тўғри мулоҳаза юритишга имкон берадиган билимга эга бўлиш, далил-исботли фикр, кишининг муайян соҳада савиясини ифода этадиган атама. К. шахс хус-ятлари ва ҳолатининг мураккаб мажмуи бўлиб, маълум соҳадаги билим, кўникма ва тажрибани мужассамлаштиради. К. инсонга муайян масалаларда фикр билдириш, маълум қарорларни ишлаб чиқишда иштирок этиш ёки ўзи қарор қабул қилиш имконини беради. Ҳозирги замон фанида касбий К., илмий, бошқарув, педагогик, дидактик, методик, ижтимоий -психологик К.ка оид т.лар кенг қўлланади. Бошқарувга оид К. ана шу соҳага тааллуқли билим ва кўникмаларнинг, раҳбарлик фаолиятида амалий тажрибанинг мавжудлиги билан белгиланади.

КОМПЬЮТЕР МАДАНИЯТИ — одамнинг ўз фаолиятида ахборот технологиялари мажмуидан тегишли тарзда фойдалана олиши демакдир. *Компьютер* (инг. *to compute, computer* — ҳисоблаш, ҳисоблагич) — ҳисобларни бажариш, шу жумладан электрон шаклдаги ахборотни олдиндан белгиланган алгоритм бўйича қабул қилиш, қайта ишлаш, сақлаш ва ишлов бериш учун мўлжалланган техник қурилма. Дастлаб инглиз тилида бу сўз механик қурилмани жалб қилиб ёки унинг кўмагисиз арифметик ҳисобларни бажарадиган инсонни англатган. Кейинчалик унинг маъноси ҳисоблаш машиналарига кўчирилди. Бугунги кундаги замонавий компьютерлар математика билан бевосита боғлиқ бўлмаган кўплаб масалаларни ҳам бажаради. XX а.нинг 90-йилларидан бошлаб, компьютер атамаси электрон ҳисоблаш машиналари (ЭҲМ) атамасини амалда сиқиб чиқарди. Ахборотлашган жамиятда одамлар ноаниқлик шароитида, инқирозли вазиятларда муҳим қарорлар қабул қилишига тўғри келади. Бу масала аждодлар

тажрибаси камлик қилади. Одамлар вазиятни мустақил таҳлил қилиш, қабул қилинаётган қарорларнинг оқибатини олдиндан кўриш қобилиятига эга бўлиши талаб этилади. Юксак ижтимоий ва ишлаб чиқариш мад-тисиз компьютер технологияларининг рив-ши мумкин эмас, компьютерлардан кундалик фаолиятда самарали ва оқилона фойдаланиш эса компьютер соҳасида муайян билим ва кўникмаларга эга бўлишни тақозо этади.

КОНВЕНЦИОНАЛИЗМ (лот. *conventio* - битим, шартнома, келишув) - XIX а. охири ва XX а. бошларида шаклланган фал-й-илмий йўналишлардан бири. Илмий соҳада фаолият олиб бораётган олимларнинг ўзаро келишуви ва ҳамкорлигини ташкил этишга асосланган концептуал ёндашувларни ишлаб чиққани билан бошқа фал-й оқимлардан ажралиб туради. Бу йўналишнинг асосчиси А. Пуанкаре ҳисобланса-да, унинг асосий тамойилларини файласуф олимлар Р.Карнап ва К.Айдукевич ишлаб чиққан. К.нинг айрим ғоялари неопозитивизм, операционализм, прагматизм каби оқимларда ўз аксини топган. К.нинг асосий мақсади - илмий наз-я ва т.лар объектив дунёнинг акси эмас, балки олимлар ўртасидаги ўзаро келишув маҳсули, деган фикрни асослашга қаратилган эди. К. ғояларининг фаол тарғиботчиси Э. Леруа «Фан ва фал.», «Позитив фан ва фал-й тўплам», «Янги позитивизм», «Ақида ва танқид» каби асарларида бу йўналишнинг наз-й асослари ва категорияларини аниқлаштиришга ҳаракат қилган. Ўз навбатида Пуанкаре ҳам “Фан ва гипотезалар”, “Фанлар баҳоси” асарларида К.нинг асосий т. ва тамойилларини илмий жиҳатдан таҳлил қилишга уринган. Олимнинг фикрича, нарсаларнинг табиатини билиб бўлмайди. Умуман олганда, К. илмий-фал-й йўналиш илмий тамойиллар тизими сифатида XX а.нинг иккинчи ярмида Гарб фал.си, ш-дек, мантиқ ва фан методологиясидан кенг ўрин олди. Жумладан, илмий-фал-й методология йўналишида тадқиқот олиб борган К.Поппер, И.Лакотос, П.Фейерабенд каби олимларнинг асарларида конвенционалистик қарашлар ўз ифодасини топган. К. маъно-мазмунига кўра, чуқур ва ҳикматга бой фан фал.си сифатида ҳам эътироф этилади. К.да илмий билиш динамикаси чуқур таҳлил қилиниб, илмий фаолиятда тараққиётга нисбатан аниқ мўлжал, мақсадлар бўлиши лозимлиги алоҳида таъкидланади. Мас., К. йўналишининг вакили Динглер шундай хулосага келган.

КОНСЕРВАТИЗМ (лот. *conservatisme* –ҳимоя қилмоқ) - луғавий маънода: а) тараққиётга, янгиликка, илғор ғояларга душманлик; б) эскиликни, эски тартиб-қоида ва тамойилларни сақлаб қолиш, тиклашга интилиш; в) мавжуд тартибот муассасалари ва ижтимоий -маънавий кадриятларни ҳимоя қилувчи ижтимоий -сиёсий таълимот ва сиёсий қарашлар тизимини англатади. Шу маънода, К. радикализмнинг зидди ҳисобланади. Консерватив ғоялар Местр ва Бональд каби мутафаккирларнинг илмий ишларида ўз ифодасини топган. Одатда, анъана ва янгиликлар ҳақида гап кетганда, консерватор албатта анъаналар тарафдори бўлади. Тадқиқотчилар орасида «консерваторлик» т.си бўйича умумий қараш йўқ. Анъанавий қарашларга мувофиқ, буюк француз инқилоби даврида жамиятда бўладиган нотинчликдан азият чеккан кишилар

қатлами консерватор сифатида баҳоланган. Берк ва Мэл томонидан ривожлантирилган К. ғоялари ҳозирги кунгача ўз таъсирини йўқотмаган. XX а.да К. ғояси Германияда Мюллер Вандер Бург томонидан ривожлантирилди. У собиқ совет жамиятини сақлаб қолиш учун уринган коммунистларни ҳам консерваторлар қаторига кўшади. Бу К.нинг асосий мазмунига бирмунча тўғри келмайди. Негаки, коммунистлар консерватив эмас, балки кўпроқ реакционерлардир. Консерваторлар жамиятда ўзгариш қилишга қарши эмас. Лекин уларни бу ўзгаришлар қай усул билан амалга оширилиши ташвишлантиради. Э.Берк бу ҳақда бундай дейди: “Ўзгаришга тайёр бўлмаган жамият ўзини сақлаб қолишга қодир эмас”. К. ғоялари ривожини ҳеч қачон бир текис ва силлиқ кечмаган. Бу ҳақда Э.Берк “Франция инқилоби ҳақида ўйлар” асарида бундай деб ёзади: 1) дин фуқаролик жамиятининг асоси ҳисобланади ва сиёсий-ижтимоий фаолиятдан юқори туради; 2) жамият — тарихий рив-ш маҳсули. Агар жамият ўзгаришга муҳтож бўлса, бу ўзгаришлар аста-секинлик билан амалга оширилиши керак; 3) ижтимоий ҳаётда одамларнинг ҳис-туйғулари катта аҳамиятга эга; 4) жамият шахсдан юқори туриши керак. Ш.у. шахснинг ҳуқуқлари унинг бурчлари билан боғлиқ; 5) ҳар қандай жамият, энг аввало, ҳар хил қатламлар, гуруҳ ва шахслар иерархиясидан иборат; 6) жамият ва давлатнинг мавжуд бошқарув усуллари янги, амалда ишлатилмаган усуллардан афзалдир. К. негизида вужудга келган неоконсерватизм ғоялари XX а.нинг 70-йилларида пайдо бўлади. Аммо неоконсерватизмнинг шу кунгача аниқ таърифи йўқ. Немис файласуфи В.Баринднинг фикрича, “Неоконсерватизм турли, баъзан бир-бирини инкор қилувчи ғоялар мажмуасидир”. НеоК. уч йўналишдан иборат. Биринчи йўналиш — либертаризм бўлиб, унинг асосини шахснинг ҳар қандай мажбурлашдан озодлиги ғояси ташкил қилади. Иккинчи йўналиш — этноцентризм асосида мад-т ва этнос ўрин олган. Учинчи йўналиш ортодоксал йўналиш ҳисобланади. Унга мувофиқ, ҳар қандай келажак авлод ўзининг консерватив ғояларини ўзи белгилайди. Немис олими Колтенбрунер “Мушкул К.” асарида янги консерватизмнинг моҳияти: ворисийлик; барқарорлик; тартибот; давлатнинг обрў-эътибори, нуфузи; озодлик; тушкунлик каби т.лар билан белгиланишини таъкидлайди. Ворисийлик — анъана ва маънавий меросни сақлашга хизмат қиладиган моддий-маънавий шарт-шароитлар яратиш заруратини билдиради. Анъаналарни сақлаш неоконсерватор учун восита эмас, балки мақсаддир. Чунки анъаналар жамият мавжудлигининг муҳим шартидир. Барқарорлик инқилобий ўзгаришлар шароитида миллий қадрият ва анъаналарни сақлашга қаратилган. Тартибот — барқарорлик ва ворисийлик кафолатидир. Чунки, давлатни бошқариш ин-тларининг заифлашуви тартибсизлик ва зўравонликка олиб келади. Давлатнинг обрў-эътибори ва нуфузи — жамиятни бошқариш ва тартиб ўрнатишни таъминлайди. Фақат давлат ҳар хил гуруҳларнинг бузғунчилик ғояларига қарши турадиган куч ҳисобланади. Давлат ҳокимиятини кучайтириш ташқи ва ички ижтимоий -иқт-й масалалар билан боғлиқ. Неоконсерваторларнинг фикрича, одам эркин туғилмайди. У фақат ўз имконияти чегарасини билиб олганидан сўнг эрксизликдан озод бўлади. Ўз эркини англаш объектив ижтимоий муносабат ларга аралаштириш имконини

туғдиради. Неоконсерваторлар назарида, оқилона эркинлик маълум даражада обрў-эътибор ва тартибни талаб қилади. Тушкунлик асосида эса дунёда адолатли жамият қуриш мумкинлигига ишончсизлик ётади. Жамиятда мутлақ уйғунлик ва адолат бўлиши мумкин эмас. Ш-дек, ёмонликни бутунлай бартараф этиш ҳам мумкин эмас. Ш.у. икки ёмонликдан зарари камроқ бўлганини танлашга тўғри келади.

КОНСТИТУЦИЯ (лот. *constitutio* — ўрнатиш, тузилиш) — давлатга, жамиятга ва инсонга оид энг асосий ҳуқуқий муносабат ларни комплекс тартибга соладиган шу борада бошқа қонунлар учун ҳуқуқий пойдевор вазифасини ўтайдиган, олий юридик кучга эга бўлган, қатъий тизимлаштирилган мам-т мустақиллигининг кафолати бўлган асосий қонун. К. қабул қилиш давлат қурилишининг асосий хус-ятларини аниқ белгилаш имконини яратади, ҳуқуқий ислохотларни содалаштиради. К. ҳуқуқий тартибга солишнинг энг асосий ва мақбул юридик шаклидир. Мустақил Ўзб-нинг К.и 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган. У 128 моддадан иборат. (*Яна қаранг: Асосий қонун, Ўзбекистон Конституцияси*)

КОНСТИТУЦИЯВИЙ БУРЧ — ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш ҳамда уларнинг ривожини таъминлаш учун адо этилиши, бажарилиши мажбурий бўлган вазифа ва мажбуриятлар. Барча ривожланган давлатлар конституциясида фуқароларнинг бурчларига алоҳида ўрин ажратилган. Мустақил Ўзбекистон Конституциясида фуқаролар ва давлатнинг бурчларини белгилашда миллий тарихий хус-ятлар, ривожланган мам-тлар тажрибаси инобатга олинган. К.б. Ўз-н давлати ва фуқароларининг Конституцияда белгилаб қўйилган, бажарилиши шарт бўлган мажбуриятларидир. Фуқароларнинг К.б.лари қуйидагилардир: барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларини бажариши шарт; ЎзРнинг ҳар бир фуқароси Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдир; фуқаролар Ўз-н халқининг тарихий, маънавий ва мад-й меросини асраб-авайлашга мажбурдир; мад-т ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир; фуқаролар атроф-табiiй муҳитга эҳтиёткорона муносабат да бўлишга мажбурдир; фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдир; ЎзРни ҳимоя қилиш — мам-т ҳар бир фуқаросининг муқаддас бурчидир; фуқаролар, қонунда белгиланган тартибда, ҳарбий ва муқобил хизматни ўташга мажбурдир. ЎзР Конституциясида давлатнинг бурчлари ҳам аниқ-равшан белгиланган. Улар қуйидагилардан иборат: давлатнинг халқ иродасини ифода этиши, унинг манфаатларига хизмат қилиши, республика ҳудудида истиқомат қиладиган барча миллат ва элат вакилларининг тили, урф-о. ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлаши ва б. К.б.лардан ташқари, Конституцияда акс этмаган, лекин амалдаги қонун ва меъёрий ҳужжатларда ўз ифодасини топган бурчлар ҳам бор (мас., ота-онага ҳурмат, фарзандларга ғамхўрлик, меҳнат ва ишлаб чиқариш интизомига риоя қилиш ва ҳ.к.).

КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ (лот. *constituo* – ўрнатиш) – жамият ҳаётини қабул қилинган қоида ва қонунларга қатъий риоя этган ҳолда ташкил этиш ва бошқариш жараёнини ифода этувчи тамойил. К. ғояси фақат жамиятнинг қонуний-ҳуқуқий асосларига таяниб қолмасдан, балки ижтимоий, сиёсий, иқт-й, маън-й, ахлоқий тамойилларнинг уйғунлигини ҳам ифода этади. Бошқача айтганда, давлат тузуми, унинг таркибий тузилиши, жамиятдаги умумий қонун-қоида ва талабларнинг иқт-й рив-ш жараёнлари, инсонларнинг маънавий камолоти, юксак ахлоқийлиги билан уйғунлашган қолда мам-тнинг Асосий қонуни – Конституциясида акс этиши К. ғоясининг моҳиятини акс эттиради. Бунда жамият аъзоларининг К.ни, демократик ўзгартиришларни амалга оширишнинг тарихий заруратини англабгина қолмай, балки уни чинакам эркинлик, мустақиллик ва фаровонлик асоси, деб билишига эришиш муҳим аҳамиятга эга. Бу ғояни амалга ошириш ва унинг самарадорлиги жамият аъзоларининг ҳуқуқий мад-т даражасига боғлиқ. Чунки, қабул қилинган қонунлар сони эмас, балки уларнинг ҳеч бир истисносиз ижро этилиши муҳимдир. Ш.у. ҳам, бир томондан, К. ҳуқуқий мад-тнинг намоён бўлиши, иккинчи томондан, ҳуқуқий мад-т ривожига сифатида намоён бўлади. Ҳақиқий К. қонунлар устуворлиги, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари даражаси, ижтимоий - сиёсий кафолатлар характери, уларнинг умуминсоний тамойилларга мослиги билан белгиланади. Чинакам демократияга интилаётган жамият ўз халқи манфаатларини, уларнинг ор-номуси, кадр-қиммати ва эркинликларини К. ғояларига асосан муҳофаза қилишга қодир бўлган тақдирдагина кучли, қудратли бўлган давлатчиликнинг ҳуқуқий асосларини ўрнатади. Мустақиллик йилларида Ўз-нда К. ғоясига асосланган давлат тузумининг демократик тамойиллари шаклланди. 1992 йил 8 декабрда ЎзР Конституцияси қабул қилинди. Бозор муносабат ларига ўтиш, эркин демократик жамият қуришнинг ҳозирги босқичида ҳаёт талабларига жавоб берадиган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш механизмлари вужудга келди.

КОНФОРМИЗМ (лот. *conformis* – ўхшашлик, мос келишлик, мослашувчанлик) – шахснинг хулқ-атвори ва фикр-мулоҳазасини бошқа одамларнинг талабларига, хулқига мувофиқ бўлиши учун уларга мослаштиришга қаратилган мойиллик, унинг мавжуд ҳолатга, ҳукмрон қараш ва фикр-мулоҳазаларга мослашувчанлиги, уларга нисбатан суст муносабатни англатади. Умумий қарорларни қабул қилишда шахснинг фаол иштирок этишини тақозо этадиган, жамоавий қадриятларни сингдириб олиш ва шу туфайли ўз хатти-ҳаракатлари ҳамда манфаатларини жамоа манфаатлари билан уйғунлаштиришни талаб қиладиган жамоавийликдан фарқли ўлароқ, К. деганда, ўз н.назарига эга бўлмаслик, зўр таъсир кучига эга андозаларга (мас., кўпчиликнинг фикр-мулоҳазаси, тан олинган эътиборли кишининг н.назари, тарихий анъана ва ҳ.к.) кўр-кўрона эргашиш, теварак-атрофдаги воқеа-ҳодисаларга танқидий муносабат да бўлмаслик тушунилади. Ахлоқий-сиёсий К.ни психологик мослашувчанлик билан аралаштириб юбормаслик керак. Чунки, муайян меъёрлар, урф-о. ва қадриятларни ўзлаштириш шахс ижтимоий

лашувининг зарурий жиҳати ҳамда ҳар қандай ижтимоий тизим самарали фаолиятининг кафолатларидан биридир. Кундалик ҳаётда К. “мослашувчанлик” маъносида қўлланади. Бунда К.нинг мезони атроф-муҳит талабларига шахснинг мослашувчанлиги билан айнан бир хил экани тушунилади. Натижада, шахс гуруҳ тазйиқи остида ўзаро муносабат ларини амалга оширувчи, ташқи кучларга ҳамиша тобе инсон сифатида тасаввур қилинади. Шахслараро муносабат ларда унинг мустақил фикрлаши, қарор қабул қилиши, онгли хатти-ҳаракати, дунёқараши, маслаги инобатга олинмайди. Шу боис ҳозирги замон олимлари ташқи тазйиққа нисбатан шахс томонидан уч хил муносабат билдирилиши мумкинлигини таъкидлашмоқда. Улар қаторига шахснинг таъсирланувчанлиги, яъни ҳеч қандай можаросиз (низоларсиз) гуруҳ фикрини қабул қилиш; ичдан норози бўлган ҳолда онгли равишда ташқи кўринишдаги яқдиллик аломати, ифодаси; жамоавий ўзини ўзи аниқлаш (шахснинг жамоа билан бирдамлиги, унинг кадриятлари, меъёрлари, маслаклари ва идеалларининг шахс томонидан онгли равишда қабул қилиниши) ҳамда фаол ҳимоя қилишни киритиш мумкин.

КОРРУПЦИЯ — уюшган жиной гуруҳнинг шахсий бойлик орттириш, давлат мулкани тақсимлаш жараёнида унинг бир қисмига, мам-т иқт-й ресурсларига эга бўлиш мақсадида уруғ-аймоқчилик манфаатларини давлат манфаатларидан устун қўядиган давлат хизмати амалдорлар жинойт содир этилишини англатадиган т. К. лотинча сўз бўлиб айниш, порага сотилиш маъносини англатади ва мансабдор шахснинг шахсий бойиш мақсадида ўз мансаби бўйича берилган ҳуқуқларни бевосита суиистеъмол қилишидан иборат жинойт ҳисобланади. Мансабдор шахсларни сотиб олиш, уларнинг порага сотилиши ҳам К. дейилади. К. масаласи билан БМТ ҳам алоҳида шуғулланиб, махсус қарорлар қабул қилган ҳамда бу т.га қуйидагича таърифлар берилган: 1) мансабдор шахслар томонидан давлат мулкани ўғирлаш, талон-тарож қилиш ва ўзлаштириш; 2) ноқонуний фойда олиш учун ўз хизмат лавозимини суиистеъмол қилиш; 3) ижтимоий бурч ва шахсий таъмагирлик, манфаатлар ўртасидаги зиддият. К. Жамият тараққиётига хавф солувчи таҳдид ҳисобланади ва мам-тда ижтимоий ларза, иқт-й тангликнинг вужудга келишига сабаб бўлиб, аҳолининг маънавий кайфиятига салбий таъсир кўрсатади. Шу боисдан Ўзбилан мустақилликка эришган дастлабки кунларданок К.га қарши курашга фаол киришиб, тегишли чора-тадбирлар кўрмоқда. Президентимиз Фармонига биноан, ички ишлар ва прокуратура органлари тизимида К.га қарши кураш бўлимлари тузилди. К.га қарши курашнинг энг муҳим йўлларида бири давлат бошқаруви органлари раҳбар ходимлари маъ-ятини ошириш, уларни ватанпарварлик, масъулиятлилик руҳида тарбиялаш бўйича маъ-й ишларни кучайтириш ҳисобланади. III-дек, К.га қарши курашда жаҳон ҳамжамияти билан биргаликда ҳаракат қилиш лозим бўлади. Шу боисдан ҳам 2008 йил июль ойида ЎзР БМТнинг К.га қарши кураш конвенциясига қўшилди.

КОПЕРНИК, Николай (1473-1543) — буюк поляк мутафаккири ва астрономи. 1491-1595 йилларда Краков университетида таҳсил олди.

Университетда астрономия ва математика мактаблари шаклланган эди. Н.К. ушбу мактаблар таъсирида ўз илмий интилиш ва қизиқишлари доирасини аниқлаб олади. Н.К. 1495-1504 йилларда Италиянинг Болонья, Падуан, Феррара университетларида астрономия ва фал., табиёт ва ҳуқуқ фанларини пухта эгаллайди, қад. юнон тилини ўрганади. 1504 йилда Н.К. Польшага қайтди. “Самовий сфераларнинг айланиши” номли асарида оламнинг гелиоцентрик тизимини асослади. Унинг таъкидлашича, Ер оламнинг ўзгармас маркази эмас, негаки, у ўз ўқи атрофида айланиб туради. Иккинчидан, Ер оламнинг марказида турган Қуёш атрофида айланиб тургани боис кун ва тун алмашинади. Ш-дек, осмондаги биз кўриб турган юлдузларнинг ҳолати ўзгармасдек туюлади (аслида биз уларни нуқталардан кузатаётган бўламиз, холос). Ер Қуёш атрофида айланиб тургани учун Қуёш б. юлдузларга нисбатан ўз ўрнини ўзгартиргандек (яъни ҳаракатлангандек), сайёралар эса ҳалқасимон ҳаракатланаётгандек кўринади. Биз сайёралар ҳаракатини оламнинг марказида турган Қуёшдан эмас, унинг атрофида айланиб турган Ердан кузатаётганимиз учун ҳам бу ҳаракат ҳалқасимон шаклда юз бераётгандек туюлади. Ер атрофида эса фақат унинг йўлдоши Ой айланади, деб хулоса қилади мутафаккир. Н.К. ўз мулоҳазаларини фал-й таълимот деб атади. Афтидан, бунга мутафаккирнинг қад. юнон пифагорчилари ғоялари билан танишгани сабаб бўлса керак. Антик дунё фай-фларининг илғор ғоялари ҳам Н.К. эътиборидан четда қолмади. Н.К. асослаб берган гелиоцентризм таълимоти ўрта а. дунёқарашида кенг илдиз отган геоцентризмга барҳам берди. Н.К. таълимотининг немис астрономи Иоганн Кеплер ва итальян фай-и Жордано Бруно томонидан ривожлантирилиши унинг христиан дунёқарашига нақадар зид эканини намоён этди. Натижада 1616 йилда мутафаккирнинг шоҳ асари тақиқланган китоблар қаторига киритилди ва икки а.дан кўпроқ вақт (1822 йилга қадар) эътибордан четда қолиб келди. Шунга қарамай, Н.К. ғоялари олам ҳақидаги янги қарашларнинг шаклланишида наз-й методологик асос вазифасини ўтади.

КОСМОПОЛИТИЗМ (юнон. *kosmopolites* — дунё фуқароси) — дунё фуқаролигини даъво қилиш, ш-дек, миллий ва давлат суверенитетини рад этиш, турли миллий анъана, мад-т ҳамда ватанпарварлик туйғусидан воз кечиш ғоясини илгари сурадиган қараш. К.нинг негизлари антик давр фал.сида вужудга келган. Қад. юнон файласуфи Лаэртийнинг таъкидлашича, “космополит” сўзи илк бор киниклар таълимоти вакили синоптик Диоген томонидан қўлланган. Бошқа бир юнон мутаффакири Плутархнинг фикрига кўра, ушбу т.ни китионалик Зенон киритган. Эпиктет назарида эса К. атамасининг муаллифи Сукрот бўлган. Унинг айтишича, «Агарда файласуфларнинг одам ва Худонинг ўртасида яқинлик бор, деган фикрлари тўғри бўлса, унда инсоннинг ватани қаер деган саволга Сукротнинг мен афиналик ҳам, карфагенлик ҳам эмасман, мен - космополитман, деган сўзлари билан жавоб бериш лозим» бўлган. Бундай маълумотлар Цицерон асарларида ҳам учрайди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, К. ғоялари софистлар таълимотининг тарафдорлари асарларида ҳам ифодаланган. Антик полисни

инкирозига сабаб бўлган Пелопонесс урушлари македониялик Искандар империясининг пайдо бўлиши, кейинчалик эса Рим ҳукмронлигининг кучайиши турли мазмундаги космополитик қарашларни келтириб чиқарган. Македониялик Искандар, Марк Аврелий бу ғояларни янги ҳудудларни қўлга киритиш ҳаракатларида кўрган бўлса, стоиклар — Зенон ва Китиона космополитизм идеалини кишиларнинг ҳаётини умумжаҳон қонунлари орқали амалга ошириш имконини берадиган ягона ижтимоий шаклни излашда деб билган. Хус-н, киринаикларнинг космополитик ғояси уларнинг «қаерда яшаш яхши бўлса, ўша жой Ватан» деган иборасида ўз аксини топган. Ўрта а.ларда католик черкови кескин космополитик тенденциялар тарафдори бўлган. Уйғониш даврида дунё фуқаролиги ғоялари феодал тарқоқликка қарши йўналтирилган эди. Бу ғоялар Данте Алигьери, Томазо Кампанелла, Петрарка, Пико дела Миранделло, Роттердамлик Эразм, Вивес, Рабле, Монтен каби мутафаккирларнинг асарларида ўз аксини топган. Германияда бундай ғояларни Лессинг, Гёте, Шиллер, немис мумтоз фал.си вакиллари Кант ва Фихте илгари сурган. Уларнинг К.и ватанпарварлик туйғулари билан муштарак бўлиб, миллий бирликка эришиш мақсадида юзага чиққан. Кейинчалик К. кескин характерга эга бўлиб, капиталнинг даромад орқасидан қувиш манфаатларини акс эттира бошлайди. Жон Кеннеди «Тинчлик корпуси»ни ташкил этиб, дунёнинг турли жойларига ушбу ташкилотнинг ёш ходимларини юбора бошлайди, уларнинг мақсади — ҳаммага инглиз тилини ўргатиш эди. Аслида, ҳар қандай миллат, катта-кичиклигидан қатъи назар, инсониятнинг бойлигидир ва шу боис уларнинг тили, мад-й ва б. хус-ятларининг йўқ бўлиб кетиши Ер юзидаги миллий ва генетик фонднинг, шахс имкониятларининг қашшоқлашувига олиб келади. Бу ҳақиқатни асло инкор этиб бўлмайди. Лекин шунга қарамай, АҚШ Сербияни айнан ушбу мам-т аҳли эътиқод қиладиган православ диний мазҳабида муқаддас ҳайит айёми ҳисобланган кунда бомбардимон қилгани унинг миллий-маънавий анъаналарини назар-писанд қилмаганидан далолат беради. Жаҳон миқёсида юз бераётган ҳозирги жараёнлар миллий давлатларнинг бир-бирига яқинлашуви, иқт-й, сиёсий, ижтимоий, мафкуравий ҳамда мад-й жиҳатдан интеграциялашувини тақозо этмоқда. Ушбу тенденциялар, маълум даражада, К. кўринишида бўлиб, глобаллашув жараёнлари таъсирида янада яққол тус олмоқда. Бугунги кунда кишилиқ жамиятининг глобал яқинлашуви, аввало, техник тараққиёт, транспорт воситалари, алоқа ва коммуникация тармоқлари, микроэлектрониканинг рив-ши билан боғлиқ. Посткоммунистик маконда мустақил давлатларнинг вужудга келиши, уларнинг бозор иқтисодиётига ўтиши ва жаҳон хўжалиқ алоқалари тизимига фаол киришиши глобаллашувнинг яна бир кучли омилига айланди. Ҳозирги даврда глобаллашув жараёнининг кенгайишига аҳолининг ижтимоий -иқт-й фаоллиги, айниқса, ишчи кучининг миграцияси сезиларли таъсир қилмоқда. Дунёнинг бирорта ҳам давлати миграция жараёнларидан четда қолаётгани йўқ. Бунинг ҳам ўзига хос сабаблари бор. Аввало, донор давлатлар, яъни мигрантларни етказиб берадиган мам-тларда аҳолининг тез ўсиши, меҳнатга лаёқатли бўлган аҳоли орасида ишсизлик даражасининг юқорилиги, маошнинг пастлиги, етарли

даражада ҳаёт кечириниш учун зарур бўлган юқори иш ҳақи тўланадиган иш топиш ва ўз касбий маҳоратини ошириш имкониятининг чеклангани шулар жумласидандир. Реципиент, яъни қабул қилувчи давлатлар учун эса, қўшимча арзон иш кучига, юқори малакали мутахассисларга эҳтиёж, ҳаёт шароитлари ва маошнинг юқори даражаси хос бўлиб, бу эса меҳнат миграцияси учун қулай шароит яратмоқда. Аҳолининг силжиши, ўз навбатида, объектив ҳодиса бўлиб, маълум маънода халқаро алоқалар ва иқт-й ҳамкорликка кўмаклашадиган жараёнларнинг рив-шига, халқаро транспорт ва коммуникация воситаларининг такомиллашувига, ш-дек, аҳолининг халқаро молиявий тузилмалардан кенг фойдаланишига, ахборот тарқатиш суръатига ижобий таъсир этади. Шу билан бирга, ҳозирги пайтда аҳоли миграцияси билан боғлиқ салбий жиҳатлар ҳам намоён бўлмоқда. Бу эса ноқонуний миграция тўлқинларининг давлат томонидан доимий равишда назорат қилинишини талаб этмоқда. Муҳожирлар орасида уюшган жиноятчилик, низолар ва б. қонунбузарликларнинг вужудга келиши ҳамда ўсиши кўпгина давлатларнинг барқарорлигига салбий таъсир этаётганини мутахассислар таъкидламоқда. 2005 йил ноябрь ойида Франция, Бельгия ва Германия шаҳарларида бўлиб ўтган тартибсизликлар бунга мисол бўла олади. Президентимиз Ислам Каримов Россиянинг “Независимая газета”сига берган интервьюсида глобаллашув жараёнининг ғоявий-мафкуравий таъсири, нодавлат ноҳукумат ташкилотларнинг бу жараёндаги ўрни ҳақида тўхталиб, қуйидаги ташвишли ҳолатга эътибор қаратган эди: **“Сир эмас, бизда фаолият кўрсатаётган халқаро ташкилотлар ҳар доим олижаноб мақсадларни кўзлайвермайди. Айтайлик, “XXI аср лидерлари” каби мавзуларда ўтказиладиган семинарларда улар иқтидорли ёшларни “танлашда ҳокимиятга ёрдам” беради, бироқ бунда улар энг аввало, ўз манфаатларини кўзлашади. Сўнгра чет элга мунтазам сафарлар уюштирилади, уларда турли симпозиум ва семинарлар давомида бу одамларнинг онгига ғоят усталик билан таъсир ўтказилади. Шу тариқа ўзларини “дунё фуқаролари” деб атайдиган кишилар тоифаси тайёрланади...”** (Каримов И.А. Биз танлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд, Т.: “Ўзбекистон”, 2003, 34-б.)

Қ.Назаров, В.Қўчқоров

КРИТИЦИЗМ (лот. *kritike* - фикр, мулоҳаза юритиш маҳорати ёки санъати) — инсоннинг билиш жараёнидаги фаолияти тўғри ёки нотўғри ташкил этилганини эътироф этадиган таълимот ҳисобланади. Ш-дек, бу йўналиш инсоннинг билиш фаолиятини ўзини ўзи танқид қилиш орқали такомиллаштириш лозимлигини ҳам кўрсатиб ўтадиган мезонларни ишлаб чиққани билан ҳам алоҳида ажралиб туради. К.нинг илк фундаментал асослари ва методологияси немис файласуфи И. Кантнинг “Соф ақл танқиди” асарида баён этилган. И.Кант ўз даврида инсоннинг билиш қобилятини илмий-фал-й н.назардан таҳлил қилар экан, унинг билими қамрай оладиган чегараларни танқидий тадқиқ этиш лозимлигини эътироф этади. Кант фаолиятида билиш жараёнини тадқиқ этиш билан боғлиқ икки давр мавжуд. Яъни, Кант дастлабки пайтда инсон ақли ёрдамида билиш мумкин бўлмаган нарсаларга ҳам эришиш

мумкинлигига ишонган ва ўз фикрини қатъий асослашга ҳаракат қилган. У ўз асарларида билиш борасида барча қийинчиликларни аниқ тасаввур қилиб, тушкунликка тушмасдан, мақсадга етиш мумкин эканини бир неча бор таъкидлаган. Лекин Кант фаолиятининг танқидий даври деб аталадиган иккинчи даврида унинг қалбида ишонч ўрнини ишончсизлик эгаллайди. Натижада, унинг билиш наз-ясида агностицизм — бизни ўраб олган дунёни тўла-тўқис билиш мумкинлигини инкор этадиган танқидий фикр-мулоҳазалар ҳукмронлик қила бошлайди. К.нинг кейинги ривожчи К.Поппер, Ж. Уоткинс, И.Лакатос, Ж.Агасси, Х.Альберт ва П.Фейерабенд, У.Бартли қарашларида давом эттирилган. Ш-дек, К. ғояларини асос қилиб олган оқимлар танқидий рационализм, франкфурт мактаби, танқидий реализм каби йўналишларга оид турли концептуал ёндашувларни ишлаб чиққан. Лекин бу таълимотлар кейинчалик кескин танқидга учраган. Жумладан, Кант қарашларида кўпгина т.лар метафизик маънода акс эттирилган бўлса, Франкфурт мактаби вакиллари таълимоти буржуа жамиятини марксистик ғоялар асосида танқид қилишга асосланган эди. Ш-дек, танқидий рационализм илмий билиш жараёни ва фал-й тафаккурнинг рационал мағзини танқид қилишга асослангани билан алоҳида ажралиб турган. 1930 йилдан бошлаб К. неопозитивизмни танқид қилиш ва фан тарихининг тадрижий рив-ш босқичларини ўрганиш асосида янги босқичга олиб чиқилган. Бунда М. Полани, Т. Кун, С. Тулмин каби файласуфларнинг концепциялари муҳим ўрин тутди. К.нинг асосий тамойиллари фал. ва фан тараққиётига фақат ижобий таъсир кўрсатиб қолмасдан, кўпгина янги илмий ғоялар, гипотезалар, парадигмаларнинг шаклланишига салбий таъсир кўрсатган. Натижада бундай ёндашувларнинг амалиётда акс эттирилишига чек қўйилган ёки кечроқ ўз тасдиғини топишига олиб келган. Мас., ҳозирги вақтда янги парадигма сифатида эътироф этилаётган синергетика йўналиши доирасида олиб борилаётган илмий баҳс-мунозараларда бу таълимот, яъни синергетикага “сохта фан” ёки “сохта ғоя” деган ёндашувлар ҳам илгари сурилмоқда. Бу эса К.нинг догмалашиб бораётгани натижасидир. К.ни жамиятдаги мафкуравий ўзгаришларга бўлган муносабат ларда ҳам кўриш мумкин. Жум-н, мустамлакачилик сиёсатидан қутулган ёш мустақил давлатларда янги муносабат нинг шаклланиши мураккаб кечиши туфайли жамиятнинг баъзи қатламлари орасида эски тузумни кўмсайдиганлар амалга оширилаётган ислохотларни асоссиз танқид қилишга уринади. Бундай ҳолат, ўз навбатида, маънавий ислохотларни олиб боришда турли мураккабликларни келтириб чиқариши мумкин. Ш.у. ҳам тафаккурдаги бундай қолипларга қарши курашда миллий ғоянинг улкан бунёдкорлик салоҳияти ва имкониятларига таяниш ғоят муҳим аҳамият касб этади. *Дилмурод Бозаров*

КСЕНОФОБИЯ (юн. *Xenos* — бегона, четдан келган, қўрқув) — иррационал қўрқув ва бегоналарга нафрат маъносини англатадиган т. К.нинг объекти алоҳида гуруҳ, яъни бошқа дин, ирқ, қабила ёки миллат вакиллари, чет элликлар ҳамда барча “бегоналар”дир. Замонавий социология ва социал психологияда таъкидлаб ўтилган ҳолатлар янада аниқроқ атамалар билан

ифодаланади, мас., гуруҳлараро низо, этноцентризм, этник стереотиплар ва социал сабрсизлик ва ш.к.. Бошқа социал-психологик кўринишлар каби К.нинг ўзаги ҳам умумий ҳамда индивидуал онгга бориб тақалади. Одамлар доимо ҳаётий ҳодисаларни урф-о.лар ва умуман, ижтимоий воқеликни ўз гуруҳларининг кадр-қимматига кўра ўлчашга мойил бўлишади. Бундай тавсифда эталон, намуна иборалари етакчи ўринга чиқади ва баҳоланаётган ҳодисалар “бизларники” ва “бегоналарники” деган икки катта туркумга ажратилади. Бундай баҳоланиш оқибатида асосан, ўзимизники “уларники”га (бегоналарникига) қараганда яхшироқ, деган хулосага борилади. Ибтидоий жамоа даврида бегоналарга шубҳа, нафрат кўзи билан қараш ўз қабиласининг бирлигини шакллантириш, уни кўллаб-қувватлашда зарур шароит бўлиб хизмат қилган. Ҳаётимиз ва мад-тимиз глобаллашиб, миллатлараро муносабат лар ривожланиб бораётганига қарамай К. ҳозирги замонда салбий куч сифатида сақланиб қолмоқда. Бундай салбий ҳолатлар кўп сонли конфессионал, ирқий ва этномад-й муаммоларда, турли куч ишлатиш ҳаракатларида намоён бўлади. К., бир томондан трайболизм, яъни ўзининг ўзакларини ҳар қандай йўл билан сақлаб қолиш хус-яти бўлса, иккинчи томондан эса специфик идеология ёрдамида кучлилар синфи томонидан, “бегона”лар, яъни, социал жиҳатдан кучсизларни эзиш вазифасини бажаради. К. расизм ёки антисемитизм, фашизм ва миллий экстримизмнинг бир кўринишидир. К. хавфли социал-психологик кўриниш бўлиб, у жабрланувчиларга ҳам, К.ни намоён этувчиларга ҳам жиддий зарар етказиши ва жам-даги мўтадил инсоний муносабат ларни бузади. К.ни бартараф этишда ОАВларининг роли беқиёсдир. К.ни енгиш учун, ёшлик чоғиданоқ болани толерантлик руҳида тарбиялаш талаб этилади. Толерантлик эса, ўз навбатида, ўзига нисбатан танқидий ва б.га нисбатан сабрли бўлишни англатади. *Д.Рустамова*

КУТУБХОНА — 1) китоб, журнал ва газеталарни тўплаш, сақлаш ва улардан фойдаланишни таъминловчи мад-й-маър-й ва илмий-ёрдамчи муассаса; 2) маълум бир гуруҳга оид китобхонларга мўлжалланган китоблар туркумининг номи. Ижтимоий тараққиётни белгиловчи омиллар орасида китоблар муҳим ўрин эгаллаб, китоб мутолааси жамият аъзоларининг маънавий юксалишига, тафаккур доирасининг кенгайишига ёрдам берувчи асосий восита ҳисобланади. Машҳур файласуф Дени Дидро “Ким китоб ўқишдан тўхтаса, билингки, у фикрлашдан ҳам тўхтаган бўлади”, деб ёзгани бежиз эмас. Чунки инсониятнинг а.лар давомида тўплаган билим ва тажрибаси, тафаккур олами, маъ-яти, аввало, китобларда акс этади. Ш.у. китоблар азалдан муқаддас ҳисобланиб, улар асраб-авайлаб келинади. Мам-тимизда К.лар кад. даврлардан бошлаб фаолият кўрсатган, жамият тараққиётига таъсир кўрсатадиган алоҳида мавқега эга бўлган омил сифатида қадрланиб келган. К.ларнинг жамиятдаги ўрни, мақсад ва вазифалари, унинг ижтимоий тузилма сифатидаги аҳамияти беқиёсдир. Мустақиллик йилларида маън-й-маър-й муассаса ҳисобланган К.ларнинг мавқеини ошириш, моддий-техник таъминотини мустаҳкамлаш, К.лар фондиди мунтазам равишда янги адабиётлар билан тўлдириш, электрон асарлар базаларини яратиш, К.ларга кенг китобхонлар оммасини жалб этиш масалаларига

алоҳида эътибор қаратилди. Чунки К.лар ижтимоий онгни шакллантиришга, айниқса, миллий ғояни ёшлар онгига сингдиришга хизмат қиладиган асосий мад-й маъ-р-й масканлардан бири ҳисобланади. Ш-дек, жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллашда, замонавий илм-фан ютуқларини ўзлаштиришда, илғор ахборот технологияларидан самарали фойдаланишда, ёш авлод маъ-ятини юксалтиришда ҳам К.ларнинг роли катта. Бугунги кунда Ўз-нда 17 мингдан зиёд турли тизим ва кўламдаги К.лар аҳолига зиё ва маърифат тарқатиш йўлида хизмат кўрсатиб келмоқда. *Мавлуда Абдужамилова*

“КУЧЛИ ДАВЛАТДАН - КУЧЛИ ЖАМИЯТ САРИ” – Ўз-нда эркин фуқаролик жамияти барпо этишнинг Ислом Каримов томонидан асослаб берилган концепцияси. У давлатчилик борасидаги тараққиёт йўлимизни ҳам акс эттиради. Ўз-н ўз мустақил давлатчилигини қўлга киритганидан сўнг жаҳон цивилизациясининг тарихий тажрибаларига асосланган ва мам-тимизнинг ўзига хос хус-ятларини ҳисобга олган ҳолда, демократик давлат ва эркин фуқаролик жамияти барпо этишни стратегик вазифа сифатида белгилаб олди. Бу вазифани амалга оширишда кучли давлатдан кучли жамият сари бориш концепцияси амалий ҳаракат дастури бўлиб хизмат қилмоқда. Одамларнинг сиёсий онги ва мад-ти, фаоллиги юксалиб борган сари давлат вазифаларининг нодавлат тузилмалар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтиши, маҳаллаларнинг нуфузи ва мавқеининг ортиши, уларга кўпроқ ҳуқуқлар берилиши кучли жамият асосларини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади. Сиёсий ҳаётни эркинлаштириш жараёнида жамиятни бошқариш борасидаги вазифа (функция)лар икки йўналишда қайта тақсимлаб борилади. Биринчиси – давлат марказий идораларининг айрим ҳуқуқ ва вазифалари маҳаллий ҳокимиятларга ўтказилади. Маҳаллий ҳокимият идоралари ҳуқуқ ва вазифаларининг бир қисми фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари зиммасига ўтказилади. Иккинчиси – жамоат ташкилотларининг ҳуқуқ ва масъулияти оширилиб, давлат ваколатларининг бир қисми улар зиммасига ўтказилади. Мам-тимизда бошқарув, жамоатчилик билан алоқадор вазифаларни ўз зиммасига оладиган бир қатор нодавлат-нотижорат ташкилотлар, турли фондлар вужудга келди ҳамда улар жамият ҳаётида муҳим ўрин тутмоқда. Айниқса, маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг миллий модели бўлган маҳалланинг фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришдаги аҳамияти беқиёсдир. Мам-тимизда жамоат ташкилотларининг кўпайиши, уларнинг кундалик ҳаётимиздаги аҳамияти ортиб бораётгани фуқаролик жамияти асослари тобора мустаҳкамланаётганидан далолат беради. *Қиёмиддин Назаров*

КЎНГИЛЧАНЛИК – инсон табиатидаги мулойимлик, юмшоқ феъллик, раҳм ва шафқатлилик сифатларини ифода этадиган атама. Кўнгли юмшоқ одам жаҳлга, зўрлик ва зўравонликка берилмайди. Кўнгилчан инсон раҳмдил, хушмуомала, бағрикенг, марҳаматли бўлади. Улар “ҳалим кишилар” деб аталади. К. ахлоқий фазилатларнинг энг муҳимларидан саналади. Ҳилм ҳақида мумтоз асарларда таърифу сифатлар кўп учрайди. Ҳадисларда “Ҳилм хулқларнинг саййидидур”, “Ҳар бир иш мулойимлик билан қилинса, рўёбга

чиқиши аниқ ва равшандир”, дейилади. Ҳазрат Алишер Навоий “Маҳбуб-ул кулуб” асарида ҳилм, яъни кўнгли юмшоқлик ҳақида махсус тўхталади. “Ҳилм зикрида” деб номланган бобда “Ҳилм инсон вужудининг фавоқиҳлиғ боғидир; одамийлик оламининг жавоҳирлиғ тоғи. Ҳилмни ҳаводис дарёсида кишилиқ кемасининг лангари деса бўлур ва инсоният мезони тошиға нисбат қилса бўлур” (яъни, кўнгли юмшоқлик инсон вужудининг мевали боғи, одамгарчиликнинг асл жавоҳирларга бой тоғи. Кўнгли юмшоқликни ҳодисалар дунёсида кишилиқ кемасини бошқарувчи лангар чўпи дейиш мумкин ва инсонийликни ўлчовчи, белгилловчи тошга қиёсласа бўлади), дейилади мазкур асарда. Бундай таърифларни ахлоқ-одоб мавзусида яратилган барча мумтоз асарларда учратиш мумкин. Мас., Абдулла Авлоний К.ни инсоннинг энг муҳим фазилати сифатида таъкидлайди: “Ҳилм илми ахлоқ юзасидан инсонга энг керакли нарсадур. Нафсининг роҳати, қалбнинг матонати, фикрнинг саломати, виждоннинг ҳаловати ҳалим табиат бўлмоқ ила ҳосил бўлур. Чунки ҳалим кишилар ҳар қанча қувват ва қудрат соҳиби бўлса ҳам ўзидан ожиз кишиларга шиддат ила муомала қилмас. Фикри саломат кишиларнинг қалби ҳалим, таъби карим ўлур”. Айни пайтда К., мулойимлик меъёрида бўлмоғи лозим. У ёмонлик, адолатсизликка нисбатан эътиборсизлик ёки лоқайдликка сабаб бўлмаслиғи керак. Акс ҳолда бундай К., анқовлик, журъатсизликка йўйилиб, ножоиз ишларнинг кучайишига, жамиятда маънавий муҳитининг бузилишига олиб келиши мумкин. *Шухрат Ризаев*

КЎШПАРТИЯВИЙЛИК – 1) жамиятда бир неча сиёсий партияларнинг мавжудлиғи; 2) жамиятнинг эркинлиғи демократлашув ва сиёсий хилма-хиллик даражасининг муҳим кўрсаткичи. Мазкур тамойил жамиятда турли партияларнинг эркин фаолияти учун ижтимоий -ҳуқуқий шароит яратишни кўзда тутди. Бундай шароитда партиялар ўз дастур ва сиёсатларини Конституция асосида амалга ошириш имкониятига эга бўлади. К. демократик жамият ҳаёт тарзининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Муайян мам-тдаги сиёсий эркинлик ва инсон ҳуқуқларининг таъминланганлик даражаси ҳам ана шу тамойилга нисбатан аниқланади. Ўз-н мустақилликка эришганидан кейин К. тамойилини амалга ошириш учун юртимизда кенг имкониятлар яратилди. Ўзбекистон Конституциясида, “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги қонунда К.нинг ҳуқуқий асослари ўз аксини топган. Мам-тимизда мавжуд бўлган Ўзбекистон халқ демократик партияси, Адолат социал-демократик партияси, Ўзбекистон либерал-демократик партияси ва Миллий тикланиш партияси ана шу асосда фаолият юритади.

КЎРГАЗМА — моддий ва маънавий соҳадаги фаолият ютуқларини намоиш этиш воситаси. К. орқали инсон ўз меҳнати самарасини кенг оммага кўрсатиш, намоиш қилиш, таништириш ва тарғиб этишга ҳаракат қилади. К.лар асосида катта меҳнат, тажриба ва изланиш ётади. Унга анча олдиндан тайёргарлик кўрилади. Энг сара ишлар (буюм, санъат асарлари ва ҳ.) тайёрланади. К. ўтказиш вақти олдиндан белгиланиб, экспонатлар тартиб ва дид билан жойлаштириб чиқилади. К.лар мақсадига кўра қуйидаги турларга

бўлинади: 1) санъат К.лари: уларда тасвирий ва амалий санъат намуналари намоиш қилинади. Улар асосан муаллифларнинг халққа ижодий ҳисоботи тарзида ўтказилади. Санъат К.лари муаллиф ҳамда томошабинларга катта маънавий озиқ бериб, эстетик завқ бағишлайди. 2) савдо К.лари: ўзига хос реклама вазифасини бажаради ва тижорат мақсадида уюштирилади. Савдо К.ларида исталган буюм ва ашёлар (транспорт, саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш моллари ва ҳ.) намоиш қилиниши мумкин. 3) маър-й-тарғибий (информацион) К.лар: бу турдаги К.ларда илм-фан ва ишлаб чиқаришдаги ютуқлар намоиш қилинади. Улар халқни фан-техника соҳасидаги энг сўнгги янгиликлар билан таништиради. Бундан ташқари, К.лар: даврий-мунтазам (ҳар йили, икки, уч йилда бир марта ва ҳ.) ва номунтазам (юбилейлар, конгресслар ва ҳ.); универсал (фан, техника ва мад-т соҳаларидаги ютуқлар ва маҳсулотлар намоиши) ва ихтисослашган (бир ёки бир неча ёндаш тармоқларни қамраб олувчи); миллий, минтақавий, халқаро ва ҳ.ларга бўлинади. К. маълум бир мақсадга қаратилган, хус-н, оламни воқеа-ҳодисаларни чуқур ва ҳар томонлама идрок этишга, англашга қаратилган бўлиши лозим.

КЎРОЛМАСЛИК – ўзгаларнинг муваффақияти, яхши яшашидан куйиниш, уларга ҳасад ва ғараз билан қарашни ифода этадиган т. Халқимизда бундай инсонлар ҳақида “Бор бўлсанг – кўролмайди, йўқ бўлсанг – беролмайди”, “Кўрганнинг кўзи тўқ, кўролмаснинг ороми йўқ” каби мақоллар бор. К. сўзининг жонли тилда ҳамда бадиий асарларда кўп қўлланидиган маънодоши ҳасаддир. Ҳасад ва ҳасадгўйлик диний дидактик асарларда энг ёмон хулқлардан бири сифатида таърифланади. Ҳадисларда “Ҳасад қилувчилар, сўз юритувчилар, ғайбдан хабар бергувчилар мендан, мен ҳам улардан эмасман”, “Мўмин ҳавас қилур, мунофиқ эса ҳасад қилур”, дейилади. Ҳасад, кўролмаслик - мунофиқ одамларга хос бўлиб, инсон табиатида чуқур илдиз отадиган бадбин ҳодиса. Шунинг назарда тутиб Ҳусайн Воиз Кошифий “Ҳасад балоси улкан фасодлар пайдо қилур. Чунки ҳасад бағоят жирканч хислатдир”, дейди. Қад. юнон файласуфи Арасту “Дунёда ҳаммадан кўра ҳасадгўйнинг юки оғирдир, чунки у бечора атрофидаги барча одамларнинг қайғусини ўз устига юклаб юради”, деб айтади. Алишер Навоий ҳасадни касаллик, ҳасадгўйни эса дарди бедаво бемор деб билади: “Ҳасуд бемор, балки муҳлик маразга гирифтор”.

Ҳасадгўй одам ҳамкасбларининг муваффақияти ортгани сари, уларга ҳавасланиб изланиш, интилиш ўрнига кўролмаганидан ёмонлик қилишни, зарар етказишни ўйлайди. Нима қилиб бўлса ҳам уларнинг номини булғашга, ғийбат, бўҳтон, фитна-фасод билан бадном этишга ҳаракат қилади. Абдулла Авлоний “Ҳасад ахлоқи замималарнинг (ярамас хулқларнинг) энг зарарлигидур” деб, унга қуйидагича таъриф беради: “Ҳасад деб бир одамга жаноби Ҳақ тарафидан берилган неъмат ва давлатнинг заволини тиламакни айтилуру. Ғийбат, бўҳтон, суизан (ҳақорат) каби ёмон хулқлар ҳасаддан туғилур”. Демак, ҳасад, кўролмаслик инсон маъ-ятини тубанлаштирувчи, уни жамиятдан ажратувчи, руҳий ва жисмоний хасталикка бошловчи иллатдир.

КЎЧИРМАЧИЛИК (плагиат) — а) маънавий соҳадаги бузилишнинг бир кўриниши; б) бировнинг асари, кашфиёти ва б.ини кўчириб, ўзиники қилиб олиш. Бундай ўғрилик муаллиф ижозатисиз илмий, адабий, мусиқий ёки бадиий асарни, китоб, диссертация, рисола ва б.ни ўз номидан тўла ёки қисман бостириб чиқаришдан, кашфиёт ёки ихтирочилик натижаларини ўзиники қилиб олишдан иборат. К. бирон-бир кишидан касб ўрганиш, унга тақлид қилиш, турли ҳунармандчилик, рассомлик, деҳқончилик, чорвачилик ва б.нинг сир-а.орини билиб олиш ҳамда ўз фаолиятида қўллашдан фарқ қилади. У устозлар тажрибасидан фойдаланиш, бирон-бир халқ, давлат ёки жамиятда самара берган тараққиёт йўли ёки тамойилларини ўзида қўллаш ва ҳаётга татбиқ қилишдан ҳам фарқланади. Шу маънода, К. шахс маъ-ятининг бузилиши, унинг қинғир йўлларга киришини англатади. Адабиётда бу ҳодиса “адабий ўғрилик” деб ном олган. К. ҳолати аниқланганида кўчирмачини судга бериш, етказилган маънавий зарарни қоплашга мажбур қилиш қонунчиликда ўз ифодасини топган. Жумладан, «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида» ги Қонунда «ҳуқуқ эгаси билан шартнома тузмаган ҳолда асардан фойдаланилган тақдирда қоидабузар ҳуқуқ эгасига етказилган зарарнинг ўрнини, шу жумладан, бой берилган фойдани қоплаши шарт» экани кўрсатилган (46-модда). К. илм-фанда ҳам олимлик одоби ва шаънига тўғри келмайдиган фаолият тарзида ниҳоятда қораланади.

Л

ЛАГАНБАРДОР – ўз манфаати учун бирор-бир шахс, асосан, мансабдор олдида ўзини жуда тубан тутиб, унга хушомад қиладиган пасткаш одам; хушомадгўй. Л.лик шундай кишига хос хислат, хатти-ҳаракат, хушомадгўйлик. Л.лик инсон шахсиятини ўлдирадиган, ўзлигидан маҳрум этадиган иллат. Л. ўз манфаати йўлида ҳар қандай тубанликка тайёр бўлади. У мансабдорларга яхши кўриниш ва ундан ўзи истаган неъматларни қўлга киритиш учун ҳар қандай жирканч ишдан қайтмайди. Л. учун муқаддас нарсанинг ўзи йўқ. Дўстлик, муҳаббат, вафо, садоқат туйғулари унга бегона.

Л. ҳамма нарсани пул билан ўлчайди, атрофидаги одамларга ўз манфаатига хизмат қилиши н.назаридан ёндашади. Мансабдорнинг соясига салом бериб, садоқатини турли йўллар билан намойиш этишга уринади, аммо фойдаси тегмай қолган одамдан шу заҳоти юз ўгиради.

ЛАЁҚАТ — инсоннинг анатомик-физиологик хус-яти бўлиб, қобилиятлар ривожининг асосидир. Л. - қобилиятнинг наслий мустаҳкамланган омили, қобилият рив-шининг табиий замини. Муайян шароит мавжуд бўлганда Л. қобилиятнинг шаклланиши ва рив-шини таъминлайди. Асаб анализаторларининг айрим туғма хус-ятлари Л.ни ташкил этади. Асаб тизимининг типологик хус-ятлари ҳам Л. сифатида намоён бўлиши мумкин. Муваққат нерв боғланишларининг таркиб топиш тезлиги, мустаҳкамлиги, диққатни тўплаш кучи, асаб тизимининг чидамлилиги, ақлий иш қобилияти ҳам Л.га боғлиқ. Ш-дек, биринчи ва иккинчи сигналлар тизимининг муносабат и ҳамда тар-т даражаси ҳам Л. сифатида қаралиши мумкин. Сигналлар тизими ўртасидаги муносабат хус-ятларига қараб, рус олими И.Павлов олий нерв фаолиятининг учта махсус инсоний типини ажратиб кўрсатган. Булар: 1) бадий тип — биринчи сигнал тизимининг нисбатан устунлиги; 2) фикрловчи тип — иккинчи сигнал тизимининг нисбатан устун бўлиши; 3) аралаш тип — иккала сигналлар тизимининг мувозанати. Бадий тип кишилари учун бевосита таассуротларнинг ёрқинлиги, идрок ва хотиранинг образлилиги, хаёлнинг бойлиги ва жонлилиги, эмоционаллик характерлидир. Фикрловчи типга мансуб кишилар анализ ва системалаштиришга, умумлашган, мавҳум тафаккурга мойил бўлади. Муайян Л. мавжуд бўлганда болада мусиқий, адабий, бадий-тасвирий, математик қобилият жуда эрта шаклланиши ва тез рив-ши мумкин. Мас., машҳур композитор Моцартда мусиқа қобилияти жуда эрта намоён бўлган. Бундай маълумотлар баъзида қобилиятнинг туғмалиги ҳақида нотўғри хулоса чиқаришга ҳам сабаб бўлади. Лекин шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Л. қобилиятнинг рив-шига кафолат бўлолмайди, у қобилиятнинг шаклланиши учун шароитлардан биридир. Инсонда қанчалик кучли Л. бўлмасин, агарда у муайян фаолият билан қатъий ва мунтазам шуғулланмаса, ундан таниқли мусиқачи, рассом ёки шоир чиқмайди. Қобилиятга нисбатан Л. поливалентлилиги билан ажралиб туради, яъни айнан бир хил Л. асосида турли хил қобилиятлар шаклланиши ва рив-ши мумкин. Л. кўп қирралидир, ш.у. ҳар бир қобилиятга муайян Л.и мос келади, деб айтиш мумкин эмас. Демак, айни

бир Л. асосида турли қобилиятлар юзага келиши мумкин. Мас., бадий тип асосида актёрлик, ёзувчилик, рассомлик, муסיқачилик қобилиятлари таркиб топиши мумкин бўлса, фикрловчи тип заминида эса математика, фал., лингвистикага бўлган қобилият шаклланади. Агар бола ёшлигида ўзини кўрсатмаса, яъни муайян ютуқларга эришмаса, буни Л.сизлик деб қараш керак эмас. Л. инсон рив-шининг турли даврларида ҳам намоён бўлиши мумкин. Демак, Л. шахсининг махсус қобилиятлари таркиб топиши ва рив-ши учун асос бўладиган анатомик-физиологик имкониятдир. Л. инсоннинг, шахсининг маъ-ят ва маърифатга, табиатдаги бетакрорликни ҳис этишга мойиллик ҳамдир. Л. қанча кучли бўлса, инсондаги бурч ва масъулият туйғуси ҳам шунчалик қатъий бўлади. Шу асосда унда юксак маъ-ят ҳамда маърифат шаклланади.

С.Жалилова

ЛАТИФА (араб. гўзал, ёқимли; кўплиги *латойиф* — латифлар, гўзал сўз ва ҳикоялар) — халқнинг нозик фаҳм билан айтилган кулгули кичик ҳикояси. Л. баъзан нодира, зарифа ва ажиба деб ҳам юритилган. Л. - халқ оғзаки ижодининг энг оммабоп жанрларидан бири. Халқ Л.ларининг қаҳрамони Афанди (Насриддин Афанди) бўлиб, у ўз донолиги, ҳозиржавоблиги, тадбиркорлиги, сўзамоллиги билан салбий характердаги кишиларни мот қилади. Л. кўпинча Афанди деб ҳам юритилади. Афанди турли миллатларда, мас., тожикларда Мушфиқий, туркманларда, қирғиз ва қозоқларда Алдарқўса деб номланади. Замонавий Л.лар юмористик характерда бўлиб, уларда бюрократлар, амалпарастлар, боқибеғам кишилар энгил кулгу билан танқид қилинади, эскича ақидалар фош этилади.

ЛАТОФАТ (араб. – жозибаторлик, ёқимлилик, мулойимлик) - маънавий фазилат бўлиб, унинг соҳиби ҳар қандай давра ё жамоанинг кўрки, одоби, кийиниш мад-ти, озодалиги, мулойим табиати, ҳар бир суҳбатдошига илтифот билан мурожаат этиши каби қатор хислатлари ўзида мужассам этади. Л. қизлар исми сифатида ҳам кенг тарқалган бўлиб, асосан аёлларга нисбатан қўлланади. Л.ли аёл бу, аввало, гўзал, ёқимли ва жозибатор бўлади. Унинг ўзига жалб этувчанлиги, ўзгаларнинг эътиборли назари, аввало, қиёфасидан, хатти-ҳаракати, ўзини тутишидан сезилади. Ана шу ташқи жозибаторликка нутқи, лафзининг чиройлилиги, мулойимлиги ва маънодорлиги ҳам қўшилса, ижобий таассурот янада кучаяди. Айни чоғда қиёфаси ёқимли, нозик кўринган айрим шахслар, хус-н, аёлларнинг ички қиёфаси ғариб, лафзи ва фикри тутуруксиз, бетайин бўлиши ҳам мумкин. Бундай одамларни одатда халқимиз “усти ялтироқ, ичи қалтироқ”, “ўзини кўру, сўзини кўр” каби ҳикматли иборалар билан баҳосини беради. Л. сўзи латиф сўзи билан ўзакдош ва айни пайтда маънодош ҳамдир. Китобий тилда, бадий адабиётда ёқимлилик, майинлик, илтифот ва жозибаторликни латиф шаклида ишлатиш кўпроқ учрайди. Айниқса ўта нозик, жуда ёқимли давра ё ҳодисаларни латиф давра, латиф кеча, латиф суҳбат ё латиф манзара дея қўллаш инсоннинг ўша давра ё ҳодисадан бениҳоя қаттиқ таъсирланганини англатади. Тарихий ва бадий адабиётларда шахар ва манзилларга, хус-н, Қўкон шахрига шундай сифат бериб, Ҳўқанди латиф деб

аталган. Бу Қўқон шахрининг азалдан хушманзара, нозик хунарларга бой, диди, таъби баланд кишилар манзили бўлганини англатувчи шаҳар эканига ишорадир. Дарҳақиқат, Қўқонда ўнлаб хунармандлик соҳаларининг тараққий этгани, халқнинг санъатсеварлиги, кўплаб олиму фузало, шоиру адибларнинг етишгани ва узоқ даврла ўз адабий муҳити, санъати, гўзаллиги билан Ў.О. худудида шуҳрат топгани учун у шундай сифатга сазовор бўлган. Демак, “латофат”, “латифлик” т.лари, аввало инсонга, давра-жамоага, шаҳар-манзилга нисбатан ижобий таассурот, яхши муносабат ифодаси сифатида қўлланса, иккинчидан аёл гўзаллиги, унинг ташқи ва ички чиройи жозибадорлиги белгиси ҳисобланади. *Улугбек Саидов*

ЛАҚМАЛИК – ҳар нарсага дарров ишониш, осон алданиш, калтафаҳмлиқ, гўллик. Л. – нодон одамга хос қусур, хатти-харакат, у ўзида ёмон феъл-атворни жамламаса-да, лекин салбий маънога эга. Чунки, Л. туфайли феъл эгасига ишониб топширилган иш барбод бўлади. Л. дўстлар орасида ишончсизликни, рақиб томонга ғалаба келтиргани учун ҳам салбий хус-ят касб этади. Мутафаккирлардан бири «инсонга хос камчиликлар ичида кечиримлиги соддаликдир», деган эди. Соддалик иллат эмас. Аммо соддалик билан Л.ни фарқлаш лозим. Л.ни донишмандлар аҳмоқлик билан тенглаштиришган. Абулқосим Фирдавсий бу борада шундай дейди: “Ақл қалб посбонидир. Ақл яна уч кўриқчи: тил, кўз, қулоқнинг устидан ҳам посбонлик қилгувчидир. Зеро, эзгулик ва ёвузлик айнан ана шу уч аъзо орқали қалбга кириб боради”. Л.нинг зарари жуда катта. У нафақат шахс маъ-яти, балки жамият учун ҳам зарарли иллат. Л.нинг зидди зийраклик, огоҳлик, оқилликдир. Л.ни ҳушёрлик, ўзини меъёрда тутиш бартараф қила олади. Лақма одам бўлар-бўлмас гапларни ўйламасдан гапираверади, ўзини тутишни билмайди, натижада хатоларга йўл қўяди. Ш.у. одамлар бундай кимсалардан ўзини олиб қочади. Машҳур рус масалнависи И.Крилов “Тулки билан қарға” масалида Л.ни танқид қилади. Унда лақма қарға тулкининг мақтовларига ишониб, пишлокдан маҳрум бўлиб қолади. Абдулла Авлоний бу борада дейди: “Ақл эгаси ҳийлага алданмагай, // Ҳийлагарнинг ҳийласи бошин егай. // Дўст ила душман сўзининг фарқи бор, // Фаҳм этар ҳар кимки, ўлса хушёр”.

ЛИБЕРАЛИЗМ (лот. *liberal* - озод, эркин) — ижтимоий -сиёсий таълимот ва ижтимоий ҳаракат бўлиб, шахс ва жамият эркинлиги етарли даражада бўлишини кўзда тутадиган ғоя. Л. Испания Конституциясини (1812) тузиш даврида пайдо бўлган. Европада Л. инглиз сиёсий иқтисодчилари наз-ялари билан боғлиқ ҳолда давлатнинг иқт-й масалаларга ноқонуний аралашмаслигини эътироф этади. Либераллар шахснинг ташаббусини, савдо эркинлиги ва ҳақиқий рақобатни ривожлантиришга ҳаракат қилади. Дастлабки либерал ғоялар Сукрот даврида пайдо бўлиб, адолатли давлат тузишга қаратилган. Кейинчалик Л. Рим кўмондонлари томонидан ривожлантирилган. Диний дунёқараш ва буржуа инқилоблари (XVII-XVIII а.лар) феодал муносабат ларнинг емирилиши ва Л.нинг рив-шига олиб келган. Лекин Л. давлат ва инсон озодлигига зарар етказиши мумкинлиги ҳам назарда тутилган. Л.нинг асосий

принципи мутлақ озодлик эмас, балки шахснинг максимал эркинлиги, фикрлаши, фикрни баён қилиш ва ҳар қандай динни эътироф этиш эркинлигидир. Европа Л.и намояндалари Локк ва Руссоларнинг фикрича, Л. асосан давлат ва шахс эркинлигини ҳимоя қилган. Бу фикрларни Кюи, Кант, Жефферсон, Франклин, Монтескье, Кондори сингари файласуфлар қўллаб-қувватлаган. Табиий ҳуқуқ ғоялари Америка мустақиллик декларациясида (1776), француз шахс ва фуқаролиги декларациясида (1784) ва инсон ҳуқуқлари декларациясида баён қилинган. Эркинлик ғояси асосан одамларнинг мулкка бўлган муносабат и билан боғлиқ бўлиб, унинг ижтимоий ўрни ва оладиган неъмат миқдорини кўрсатади. Мазкур муаммолар Адам Смит томонидан такомиллаштирилиб, “Халқлар бойлиги” асарида баён қилинган. Унинг фикрича, шахснинг табиий эркинлиги, бозор эркинлиги ва рақобат жамият ҳаётини барқарорлаштиради. Индивидуаллик тартибсизликка, тартибга ва ўсишга олиб келади. Давид Рикардо ҳам Л.ни таърифлаб, иқт-й эркинлик максимал фойданинг манбаи, деб ҳисоблаган. Ж.Бате Сейнинг “Сиёсий иқтисод трактати” (1803) асарида бозор қонуниятлари ифода этилган. Бу қонунга асосан иқтисодиётда тақчиллик ва мўлчилик бўлиши мумкин эмас. Давлат ва иқтисодиётни бошқариб, талаб ва таклифни тенглаштириб туради. Л.нинг янги йўналиши — утилитар фал.ни Бентам, Милл ва б. файласуфлар ривожлантирган. Агар мумтоз Л. давлатнинг иқтисодиётга аралашшига мутлақо қарши бўлса, утилитар фал. баъзан давлат иқтисодиётга таъсир этиши мумкинлигини кўрсатади. Лекин давлат иқт-й эркинликни тақиқ этмасдан, фақат ёрдамлашиши мумкин. Сиёсий Л. шахсларнинг давлат ҳаётида иштирок этиш ҳуқуқини тан олиб, сайловларда қатнашишини шарт деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, сиёсий Л. фуқароларга виждон эркинлиги, сўз ва матбуот эркинлигини, яшаш жойини танлаш ҳуқуқини кафолатлайди. Неоклассик Л. XIX а.да пайдо бўлиб, унинг мазмун-моҳияти Л.Вайлераснинг (1834-1910) соф капиталистик иқтисодиёт концепциясида баён этилган. Вайлерас ижтимоий ва сиёсий муаммолардан юқори бўлиб, фақат ишлаб чиқариш ва ресурсларни тақсимлаш муаммоларини кўриб чиқади. Вайлераснинг наз-й концепцияси Иккинчи жаҳон уруши орасидаги иқт-й инқироз сабабларини тушунтириб бера олмайди. Буни йирик инглиз иқтисодчиси, сиёсий нотик Ж.М. Кейнс (1883-1946) таърифлаб беради. Кейнс фикрига кўра, иқтисодиёт капитализм даврида ўсиш ва пасайиш хоссасига эга бўлиб, буни бартараф этиш учун давлат иқтисодиёт ривожини мувофиқлаштириб туриши керак. Давлат эса, Кейнс наз-ясига асосан, молия соҳасида, солиқлар тизимида, давлат қарзи ва уларни сарфлаш борасида фаол иштирок этиши шарт. Кейнс издошлари (Фридманн, Хайек) нолиберал иқт-й концепцияларни яратиб, давлатнинг иқтисодиётни бошқариш борасидаги ролини тан олди. Уларнинг фикрича, капитализм ўз имкониятларини тўлиқ йўқотмаган ва давлат сўнгги ўн йилликларда иқтисодиётнинг нормал рив-шини таъминлаган. Неолибералчиларнинг фикрича, ҳақиқий капитализм ҳали йўқ, у Л. тўлиқ шаклланган даврда пайдо бўлади. Шундай қилиб, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви иқт-й қонунларга асосланган бўлиши керак. Л. давлат масаласига авторитар марксистик қарашларга қарши бўлиб, жамият ва иқтисодиётда давлатнинг ролини белгилаб

беради. Л. таълимотининг мазмун-моҳияти, асосий ғоя ва тамойиллари унинг ғоявий муҳолифлари бўлган концепциялар – консерватизм ва социализм билан қиёслаганда, айниқса яққол намоён бўлади. Маълумки, инсоният тараққиёти ва ижтимоий -фал-й фикр тарихида Л. таълимоти асосан икки ғоявий оқим — консерватизм ва социализм билан кескин курашда тобланиди, ҳам ижтимоий фал., ҳам сиёсий таълимот, ҳам мафкуравий тизим сифатида афзаллигини намоён этди. У шахс, индивид ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда манфаатларининг устуворлиги ғоясига таяниб, инқилобий ларзаларсиз, қонун ва ижтимоий шартнома замирида жамият ҳаётининг барча соҳаларини ислоҳ этиш концепциясини илгари суради. Консерватизм оқими намояндалари Л.ни ўта радикалликда, яъни кескин чораларни қўллашда айбласа, социалистлар, аксинча, унинг мўътадиллигини, инқилобий услубларни инкор этишини қоралаб келади. Консерватизм таълимотининг асосчиси Э.Берк “Француз инқилоби ҳақида ўйлар” асарида (1790) мавжуд тузум ва кадриятларни ҳимоя қилиб, давлат, жамият, озодлик, ҳуқуқ, шахс эркинлиги масалаларига доир қарашларини баён этади. Эътиборли жиҳати шундаки, унинг ёндашувида консерватив қарашларнинг либерал ғоялар билан қоришиб кетганини кузатиш мумкин. Жумладан, давлатнинг мазмун-моҳияти ҳақида тўхталиб, унинг энг мақбул шакли — инглиз либерал анъаналарининг мумтоз табиий ҳуқуқ наз-яси билан уйғунлашган, авторитар бошқарув тизими томонидан инсон ҳуқуқлари таъминлаган тузум, дея таъкидлайди. Шу боис Берк қандайдир мавҳум ижтимоий тузум лойиҳалари ҳақида эмас, бутун диққат-эътиборни мавжуд давлат ва жамият шакллариининг таҳлилига қаратади. Аслида консерватизм эркинлик ғоясига қарши бўлмаса-да, мазкур таълимот доирасида у ўзгача маъно-мазмун касб этади. Агар Л. таълимоти инсон ҳақ-ҳуқуқлари, шахс эркинлиги ғоясини ёқлаб келган бўлса, Берк “умумий эркинлик” т.си инсон табиатида зид экани ва турли халқлар тарихий тараққиёти мобайнида шаклланган муайян эркинликларгина чинакам аҳамият ва қиммат касб этишини таъкидлайди. Л. фал.сида индивидуал эркинликлар ижтимоий муносабат лар асосини ташкил этувчи муқаддас кадрият сифатида талқин этилса, консерваторлар назарида, шахс манфаатлари ижтимоий муносабат лар тизимига бўйсундирилиши даркор. Зеро, ҳар бир инсон муайян ижтимоий кадрият ва манфаатлар тизими доирасида яшайди. Бунда унинг нафақат ижтимоий муносабат лари тизимида тутган ўрни, балки шахсиятининг моҳияти ҳам намоён бўлади. Шу маънода, шахс эркинлиги устуворлигининг ёқлаб чиқилиши ёки мутлақлаштирилиши, охир-оқибат инсоннинг ижтимоий алоқалар тизимидан узилиб қолишига сабаб бўлади. Консерватив таълимот вакиллари назарида, бу ҳол шахснинг яққалашуви, унинг табиий ҳуқуқ ва эркинликларининг чекланишига олиб келиши мумкин. Дарҳақиқат, XX а.нинг сўнгги ўн йилликларида аксарият ривожланган мам-тларда инсон табиати ва фаолиятида жузъий ўзгаришлар содир бўлаётгани, хус-н, худпарастлик аломатлари, ёлғиз яшашга интилаётган одамларнинг тобора кўпайиб бораётгани инобатга олинса, консерватив оқим вакиллариининг бу борадаги қарашлари ҳақиқатга яқин эканини тан олиш лозим. Таъкидлаш жоизки, Л. таълимотининг айрим таниқли намояндалари, мас., Алексис де Токвиль

консерватизм замиридаги соғлом фикрларни инкор этмаган, аксинча, ривожлантиришга интилган. Унинг қадриятлар ва манфаатлар, ижтимоий тараққиётда адолат тамойили ва аристократиянинг ўрнига доир қарашлари консерватив ёндашувлардан кескин фарқ қилмайди. Табиийки, консерватизм таълимотининг замонавий талқинларида ҳам либерал ғоя ва қарашлар таъсирини кўриш мумкин. Қарийб икки юз йил мобайнида ижтимоий -иқт-й тенглик ғоясини инкор этиб келган мазкур оқим вакиллари Л. замирида шаклланган умумий сайлов ҳуқуқи, фуқароларнинг ижтимоий муҳофазаси, шахс ҳуқуқ ва эркинликлари тамойилларини бугун тан олишга мажбур. Чунончи, XX а.нинг иккинчи ярмида консерватизм таълимоти замирида пайдо бўлган “янги ўнглар” оқими ҳам эркин бозор иқтисодиёти, ижтимоий ва сиёсий эркинликларни ёқлаб чиқмоқда. Ҳатто ўта консерватив қарашлари туфайли “Темир хоним” дея эътироф этилган Буюк Британиянинг собиқ Бош вазири Маргарет Тэтчер Кейнс сиёсий иқтисодиёти, “келишув” анъаналари ҳамда корпоратив ёндашувлардан воз кечиб, давлатни идора этиш, иқтисодиётни ривожлантиришда монетаризм тамойиллари, либерал ғоя ва қарашларга таяниб фаолият юритгани маълум. Умуман олганда, Л. ва консерватизм таълимотлари ғоявий-мафкуравий, иқт-й ҳамда сиёсий қарашлар н.назаридан фарқланса-да, аммо а.лар мобайнида бири-биридан озикланиб, бири-бирини бойитиб келган. Л.нинг яна бир асосий муҳолифи — социализм (бу ижтимоий -сиёсий таълимот негизида социал-демократик, коммунистик, национал-социалистик йўналишдаги ўнлаб сўл оқимлар вужудга келган) ўртасидаги фундаментал фарқ давлат ва жамият ҳамда инсон фаолиятининг барча соҳаларига доир масалаларнинг бир-бирига мутлақо қарама-қарши ёндашувлар асосида талқин этилиши ва ҳал этилишида намоён бўлади. Биринчидан, Л. таълимотининг бир неча а.лик тадрижий тараққиёти натижаси ўлароқ, дунёнинг кўпгина мам-тларида инсон ҳақ-ҳуқуқлари, эркинликлари, манфаат ва эҳтиёжларини таъминлаган давлат, шахс маънавий камолоти, унинг ботиний ва зоҳирий имкониятларини рўёбга чиқарадиган ривожланган фуқаролик жамияти вужудга келган бўлса, социалистик ғоя ва қарашлар асосига қурилган тоталитар тузумларда (социалистик тизим мам-тлари, нацистлар Германияси, Муссолини Италияси, Франко Испанияси ва ҳ.к.) давлат олий қадрият, инсон эса унга сўзсиз хизмат қиладиган кул, оддий мурват сифатида қараб келинган. Албатта, бундай ғайриинсоний ғояларга таянган тузумларда инсон ҳақ-ҳуқуқи ва манфаатлари, ҳатто ҳаётининг ҳам бир чақалик қиммати бўлмаган. Миллионлаб одамларнинг хуни дарё бўлиб оққан, аҳолининг айрим тоифа ва табақалари қириб юборилган, бир қанча миллатлар ватанидан қувғин этилиб, қатағон қилинган XX а.нинг фожиали тарихи шундан далолатдир. Бинобарин, тоталитар тузум ва диктаторлар ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун курол кучигагина таянмаган, улар ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини назорат қилишга, инсон руҳиятига, умуман оммавий онгга хос муайян хус-ятлардан фойдаланишга интилган. Иккинчидан, Л. таълимоти асосчилари инсон ҳақ-ҳуқуқи ва эркинликлари олий қадрият эканини асослаб берган бўлса, унинг ҳаётини қатъий назорат қилишга уриниш қанчалик даҳшатли оқибатларни келтириб чиқариши мумкинлигини социалистик ғоя ва мафкура асосига

қурилган давлатлар мисолида кўриш мумкин. Учинчидан, Л. хусусий мулк, хусусий манфаатнинг дахлсизлигини ёқлаб чиқади ва мукамал қонунлар воситасида унинг ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкам ҳимоя этилишини таъминлайди. Л. наз-ясига кўра, мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи — эркин бозор иқтисодиётининг пойдеворигина бўлиб қолмасдан, шахс ва жамият фаровонлигининг асоси ҳамдир. Социалистик маъмурий-буйруқбозлик тизимида эса мулк тўлиқ давлат томонидан тасарруф этилади, хусусий мулкчилик эса таг-томири билан суғуриб ташланади. Иқтисодиётни бошқаришда марказлашган режа-тақсимот тамойиллари ҳукмронлик қилади. Тўртинчидан, Л. таълимоти замирида жамият иқт-й, ижтимоий, сиёсий ва маънавий ҳаётини такомиллашувига хизмат қиладиган турли-туман илмий наз-я ва концепцияларнинг пайдо бўлишига имкон яратилса, социалистик ғояларга асосланган тузумларда яккаю ягона “ҳаққоний” (аслида ўта мавҳум, утопик ва афсонавий қарашлар мажмуасидан иборат бўлган) таълимотга таянилади. Бешинчидан, Л. давлатни идора этиш демократик тамойиллари, хус-н, ҳокимият турли бўғинлари ваколатларининг бўлиниши, ш-дек, фуқаролик жамиятини бошқариш мукамал ин-тларининг шаклланиши ва рив-шига кенг имконият яратса, “социалистик демократия” — давлат, партия ёки номенклатуранинг яккахукмронлиги, шахсга сиғиниш, миллатлараро ва гуруҳлараро зиддиятларнинг кучайиши, ахлоқ ҳамда маънавий қадриятлар таназзулининг тимсоли бўлиб қолди. Олтинчидан, Л. қарийб уч алик ривожини мобайнида инсониятни тараққиётнинг юксак чўққисига етакловчи, ўзгарувчан, такомиллашиб борадиган таълимот эканини намоён этди. Социализм наз-яси эса ғоявий-мафкуравий ва ижтимоий -сиёсий таълимот сифатида давр талабларига дош бера олмай, инқирозга юз тутди. Бир сўз билан айтганда, Л. ва социализм ўртасидаги тарихий муҳораба эркинлик таълимоти фойдасига ҳал бўлди. Шу боис социалистик мафкура, тоталитар тузум исқанжасидан қутулиб, ижтимоий -иқт-й тараққиёт сари интилаётган барча давлатларда, шу жумладан, Ўз-нда, либерализм фал.си ва сиёсий таълимотига таяниб, жамият ҳаётининг жамики соҳаларини эркинлаштириш, фуқаролик жамияти ин-тларини шакллантириш, демократик қадриятларни амалиётга татбиқ этиш сиёсати изчил амалга оширилмоқда.

ЛИРИКА (юн. *lyra* – қадимги юнонларда рубобга ўхшаш мусиқа асбоби бўлиб, улар шу асбобни чалиб кўшиқ-шеър айтганлар; ана шу кўшиқ ва шеърлар Л. дейилган) — бадий адабиётнинг эпос, Л., драма деб номланган уч асосий туридан бири. Л. Бирор-бир ҳаётий воқеа-ҳодиса таъсирида туғилган руҳий кечинма, фикр ва туйғулар орқали турмушни акс эттиради. Л.да инсоннинг ички дунёси шу инсоннинг ўзи ҳам, ундаги кайфиятни туғдирган ҳаёт шароитларини ҳам тасаввур қилишга имкон беради. Лирик асар, одатда, кичик ҳажмли бўлади. Лекин, шунга қарамай, у ҳам турмушни бадий, образли акс эттиришнинг барча хус-ят ва белгиларига эга бўлади. Л. асарда конкрет индивидуал кечинмалар орқали типик кечинмалар ифодаланади, бу ҳолат лирик асарда бадий умумлаштиришни вужудга келтиради; шоир Л.да муаян шахснинг бевосита ҳаётий кечинмасини беради, бу билан асарда характер ва

кечинмани индивидуаллаштиради; шоир Л да ёлғиз ўз фикри, хис-туйғусинигина эмас, балки типик кечинмаларни ифодалайди, бу эса ўз навбатида бадий фантазияни талаб этади (бусиз лирик асар шоирнинг фақат шахсий кундалик дафтарига айланар, санъат бўла олмас эди). Демак, бадий фантазия Л. учун ҳам хос хус-ятдир; шоир воқеликни илғор ижтимоий идеаллар нури билан ёритадиган кечинмалар, фикр ва туйғуларни тараннум этади, натижада Л. асар катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади. Бинобарин, Л.нинг композицион тузилишида уч таркибий қисм мавжуд: биринчи қисмда асосий фикр ифодаланади, иккинчи қисмда ёрдамчи, янги мотивлар билан мавзу очилади, учинчи қисмда фикр ва туйғулар доираси тугалланади, якунланади. Буни хотима қисм дейдилар. Хотимада фикрлар, туйғулар мужассам тус олади. Мас., Ҳамид Олимжоннинг “Ўрик гуллаганда” шеъридаги бош фикр, асосий мотив қуйидаги гўзал мисраларда ёрқин ифодаланган: Мана сенга олам-олам гул, // Этагингга сиққанича ол. // Бунда толе ҳар нарсадан мўл, // То ўлгунча шу ўлкада қол. Шеърий шакл Л.нинг характерли хус-яти бўлиб, у кишининг хис-туйғуга тўла ҳаяжонли нутқини таъсирли ифодалашда қўл келади. Шеърий шакл Л.да оҳангдорлик ва мусиқийликни вужудга келтиради. Бинобарин, Л. асар, гўё ўқиш учун эмас, балки фақат куйлаш учун яратилгандай туюлади. Л.нинг энг қадимги турларидан бири — халқ кўшиғи, ашула ва лапарлардир. Шарқ мумтоз Л.си, жумладан, ўзбек мумтоз Л.си ғазал, қасида, мурабба, мухаммас, мусаддас, рубоий, қитъа каби жанрлардан иборат бўлган. Ҳозир Л.ни шеърнинг асосий мазмунига қараб, сиёсий ёки фуқаролик Л.си, фал-й Л., интим (шахсий) Л., табиат ё пейзаж Л.си каби жанрларга ажратадилар. Лекин, уларнинг ҳаммасида ҳам инсон ҳаёти, муҳаббати ва нафрати, севинч ва изтироб и ўз лирик ифодасини топади. Чунки ҳар қандай бадий асарнинг марказида инсон ва унинг ҳаётий кураши, жамият ва табиат ҳодисаларига маън-й, маър-й муносабат и асосий объект бўлиб туради. Инсонинг хилма-хил ҳаёт ҳодисаларига ва табиатга муносабат идан ранг-баранг Л. лавҳалар, ҳаёт поэзиясининг қаламга олинган турли-туман лирик кўриниши намоён бўлади. Чунончи, инсоннинг ижтимоий ҳодисаларга муносабат и фуқаролик Л.сида, табиатга қараши пейзаж Л.сида акс этади в.ҳ. *Ш.Ризаев, У.Саидов*

ЛОТИН АЛИФБОСИ — инсон, шахс дунёқараши, билим ва кўникмалари, тажрибаларини ёзма баён қилиш усули сифатида қад. Римнинг Лаций вилоятининг (“лотин” сўзи ҳам шундан), хус-н, унинг марказий шахрининг ёзуви, ҳарфий ёзув; ғарбий юнон ёзуви асосида пайдо бўлган. Мил. ав. IX-VIII а.ларда ҳозирги Италия худудига кириб келган алифболи юнон ёзуви аста-секин ривожланиб, фақат мил. ав. III-IV а.лардагина мустақил Л.а. юзага келган. Ушбу ёзувдаги энг қад. ёдгорликларда (мил. ав. VI-IV а.лар) ёзув йўналиши ҳам ўнгдан чапга, ҳам чапдан ўнгга йўналган бўлган, мил. ав. IV а.дан кейингина чапдан ўнгга қараб ёзиш барқарорлашган. Бу даврдаги ёзувда тиниш белгилари бўлмаган, ҳарфлар бош (катта) ва кичик ҳарфларга ажратилмаган. Л.а.да дастлаб 20 та ҳарф бўлган, мил. ав. I а.дан бошлаб юнон тилидан кирган сўзларни ёзиш учун V, Z ҳарфлари қўллана бошлаган. Бу алифбо ўрта а.ларда кўплаб шакл ўзгаришларига учраган ҳолда рив-шда давом этади. XI а.да W

ҳарфи, XVI а.да X ва V ҳарфлари алифбога киритилади. Кейинги рив-ш даврида, китоб босиш ишлари йўлга қўйилганидан кейин тиниш белгилари, диакритик белгилар пайдо бўлди, бош ва кичик ҳарфлар фарқлана бошланди. Ҳозирги Л.а. икки хил типографик шаклга эга: асл лотин ҳарфлари (иккинчи номи — «антиква») ва гот ёзуви («фрактура» деб ҳам аталади). Уларнинг биринчиси, яъни лотин ҳарфлари энг қад. алифбога яқин бўлиб, ҳозирги амалиётда, асосан, ана шу ҳарфлардан фойдаланилади. Рим империяси қулагач, хус-н, VIII а.дан эътиборан Л.а. Ғарбий Европадаги кўплаб халқларнинг ёзув тизимлари учун асос бўлди. Ҳозирги даврда дунё тилларининг 30-35 фоизи Л.а.дан фойдаланади. Ўзбекистонда ҳам 1929-40 йилларда шу алифбо асосидаги ўзбек ёзуви амалда бўлган. Мустақилликка эришганимиздан сўнг она тилимизга яна Л.а. жорий этилди. Ҳозирги ёзувимизда лотин ва крилл алифболари баробар ишлатилмоқда. Бу эса миллий тилимиз ривожини учун катта қулайликлар яратиш билан бирга, юртимизда турли миллат ва элат вакилларининг ёзма мад-тини ривожлантиришда ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Миллий ёзув тизимлари Л.а.га асосланган халқларнинг алифболаридаги ҳарфлар таркиби, албатта, қад. Л.а.дан фарқ қилади. Л.а.нинг тегишли фонетик тизимларга мослашуви диакритик белгиларни киритиш орқали амалга оширилади. *Тўлқин Тоғаев*

ЛОҚАЙДЛИК – инсон, жамият, миллат ишига бепарво ва совуққонлик билан ёндашиш, муносабат да бўлишни ифодаловчи маънавий иллат. Муайян кишининг гоҳида ўз ҳаёти, ўзгалар фаолияти, атрофда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга бефарқлиги ва лоқайдлигини англатувчи т. Ҳаётининг позициянинг аниқ эмаслиги, долзарб вазифалардан ўзини олиб қочиш, эл-юрт, жамият ва миллат ташвишларидан четда туриш Л. белгиларидир. Президент И.А.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида бу ҳақда қуйидагиларни таъкидлайди: “Темур тузуклари”даги “Тажрибамда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор, ҳушёр, мард ва шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир», деган сўзлар бугунги кунда ҳам маънавий жиҳатдан нақадар долзарб аҳамиятга эга экани барчамизга аён...

Барчамизга аён бўлиши керакки, қаердаки бепарволик ва лоқайдлик ҳукм сурса, энг долзарб масалалар ўзибўларчиликка ташлаб қўйилса, ўша ерда маънавият энг ожиз ва заиф нуқтага айланади. Ва аксинча — қаерда ҳушёрлик ва жонкуярлик, юксак ақл-идрок ва тафаккур ҳукмрон бўлса, ўша ерда маънавият қудратли кучга айланади. Шу маънода, инсоннинг маънавияти юксалиши билан унинг иродаси ҳам кучайиб боради, десак, янглишмаган бўламиз. Ирода бу аслида мустаҳкам ишонч демакдир. Иродаси бақувват одам ўзига ишонади ва ҳар қандай мураккаб вазифани ҳам ўз зиммасига олишдан қўрқмайди. Шунинг учун ҳам юксак иродали инсонга суяниш мумкин. Бундай кишилар бошингизга бирор-бир ташвиш ёки муаммо тушгудек бўлса, лоқайд қараб туролмайди. Ҳеч иккиланмасдан, ёнингизда туриб, қўлидан келганча ёрдам беришга, қийинчиликларни сиз билан биргаликда енгишга ҳаракат қилади. Лекин бировнинг ҳаётига, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бетараф ва бепарво қараб, шунчаки кузатувчи бўлиб яшайдиган одамдан

қўрқиш керак. Улардан ҳеч қачон яхшилик чиқмайди. Чунки уларда на иймон, на ирода бўлади. Улар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегона одамдек қарайди.

Азалдан маълумки, бепарво одам душмандан ҳам хавфлироқдир. Чунки душманнинг кимлиги, асл қиёфаси сиз учун олдиндан маълум бўлади. Бироқ лоқайд ва бепарво одамнинг қиёфасини бирданга билиб бўлмайди. Шунинг учун у ичингизда юриб, сизга қарши тиш қайрайдиган душманлар учун имконият яратиб беради. Л.ка қарши кураш, замон даъватларига ҳозиржавоб ва давр билан ҳамнафас, маънан баркамол кишиларни тарбиялаш бу соҳадаги долзарб вазифадир.

ЛЎТТИБОЗЛИК – 1) Қуръонда зикр этилган пайғамбар Лут (а.с.) қавмининг қилиқларига тегишли одатлар, бола ўйнатувчи, баччабоз; 2) ҳозирги маънода бачканалик, шум, айёрлик, маҳмаданалик; 3) кўчма маънода - фирибгар, хийлагар, алдоқчи, найрангбоз маъноларини англатадиган т.. Л. аслида “лутийбозлик” сўздан ўзлашган. Л. бадий адабиётда салбий маънода қўлланади. Л. адабиёт, психология, этика ва эстетика фанларининг предметиدير. Мазкур категориянинг зидди ростгўйлик, соддалик, одоблилик, ахлоқий комиллик ва ҳ.к. Л.ни ўзига касб қилиб олган одамлар ишончсиз, зарур вақтда ёрдамга келмайдиган, ижтимоий ҳаётда қалб амри билан яшамасдан, аксинча нафс майлларига қулоқ тутадиган кишилар тоифасидир. Л. иллатини йўқотиш фақат инсоннинг ўзига боғлиқ. Л. қиладиган кишилар жамиятда мустақил фикри йўқ, маҳмадана, хатти-ҳаракати бачкана қилиқлардан иборат кимсалардир. Қаерда қалб ва ақл муштарақлиги, иймон-ишонч йўқолиб борса, ўша ерда Л. бошланади. Л.нинг давоси тартиб-интизом, таълим-тарбиядир. Абдураҳмон Жомий таъкидлагани каби, “Кўм-кўк бу найрангбоз осмон остида, // Бўлсанг ҳар кимсани синаш қасдида, // Ғарқ бўлма сўзларинг ҳусн, жамолига. // Нечукдир, назар сол ишин ҳолига...”

М

МАДАНИЙ АНТРОПОЛОГИЯ — кенг маънода, инсон мад-тининг шаклланиш қонуниятларини унинг антропологияси билан қиёсий равишда ўрганувчи фанни, тор маънода эса, турли гуманитар фанлар ютуқлари ва маълумотларига таянган ҳолда инсоният мад-й рив-шининг умумий муаммоларини ўрганиш билан шуғулланадиган илм. тад.ни англатади. М.а.нинг асосий объекти инсондир. У инсоннинг абстракт моҳиятини, уни қуршаб турган мад-й муҳит орқали ёритишга ҳаракат қилади. Бу тадқиқот йўналиши XIX а.да В.Дильтейнинг тимсоллар наз-яси таъсирида вужудга келган. 20-а.да Э.Гуссерль томонидан ривожлантирилган ушбу таълимотга мувофиқ, ҳар бир мад-т ўзига хос хус-ятга эга бўлиб, бу ўзига хослик унинг барча таркибий қисмлари ва элементларида акс этади. М.а. шаклланиши ва рив-шига М.Вебер социологияси, Э.Кассирернинг рамзлар ҳақидаги таълимоти, К.Лоренц ва б.нинг жониворлар ва инсон хулқ-атворини ўрганишга бағишланган тадқиқотлари ҳам туртки берган. М.а. асосий жиҳатларига кўра, АҚШда кенг тарқалган бихевиоризмга ўхшашдир. У шахснинг хулқ-атвори уни қуршаб турган мад-й муҳит таъсирида шаклланади, деган хулосага таянади. Бироқ бихевиоризм вакиллари ҳар бир мад-тни тавсифловчи хус-ятларни аниқлашга эътибор қаратган бўлса, М.а. мад-тга хос бўлган хус-ятлар масаласини кун тартибига қўйди ва асосий диққат-эътибор хулқ-атворни ўрганиш масаласига қаратилди.

Ҳар бир мад-тни унинг ташувчилари томонидан стихияли, бетартиб қарорлар маҳсули сифатида талқин этадиган мад-й релятивизм М.а.нинг асосий хус-яти бўлиб қолмоқда. М.а. тарафдорларининг фикрига кўра, одамлар муайян хулқ-атвор, тафаккур усулини танлар экан, бу билан бошқа барча хулқ-атвор, маънавий англаш усулларини рад этади. Ш.у. улар мад-т ва маъ-ятни, бир томондан ютуқ сифатида эътироф этса, бошқа томондан, уларни аллақандай “мавҳум бўшлиқ” тарзида талқин қилади. *Б.Умаров*

МАДАНИЙ БОЙЛИКЛАР — аждодлардан авлодларга ворисийлик асосида етиб келган, инсониятнинг бугуни ва келажаги учун катта аҳамиятга эга бўлган моддий ва маънавий бойликлар, бутун инсоният мулкини ташкил этувчи буюк мад-й ва табиий ёдгорликларни ифода этувчи т. М.б. халқнинг, миллатнинг а.лар мобайнида ёзма манбалар ва халқ оғзаки ижодида ифодаланган, объективлашган ва субъективлашган нарса ва буюмларда акс эттирилган моддий, маънавий фаолият маҳсулидир. Унда билим, тажриба, дунёқараш, маъ-ят ва маърифат уйғун тарзда муҳрланган. ЮНЕСКО ташкилоти 1972 йилда жаҳон мад-й ва табиий ёдгорликларини сақлаш тўғрисидаги конвенцияни қабул қилган (1975 йилдан кучга кирган). Жаҳон М.б.и рўйхатига жами 721 та мад-й ва табиий ёдгорликлар киритилган. Улар орасида Ўз-ндаги Хива (Ичан қалъа), Бухоро, Шаҳрисабз ва Самарқанднинг тарихий марказлари ҳам бор.

МАДАНИЙ ИСЛОҲОТ — мад-й янгилашиш, жамиятнинг бир сифат ҳолатидан юксакроқ янги сифат ҳолатига ўтиш жараёнида иқт-й, ижтимоий, сиёсий жабҳалар билан бир қаторда мад-т ва маъ-ят соҳасида ҳам туб ўзгаришлар ва ислоҳотларни амалга ошириш жараёнини ифода этувчи т. Бунда жамият ҳаётининг барча жабҳаларида амалга ошириладиган туб ислоҳотлар мад-й ҳаёт ва маъ-ят билан уйғун ҳолда олиб борилиши объектив тараққиёт қонунияти сифатида намоён бўлади. Чунки, жамият иқт-й-ижтимоий асосларини ислоҳ этиш объектив равишда мад-т соҳасини ҳам тубдан ўзгартириш ва қайта қуришни тақозо этади. Тарихий тараққиёт жараёни, цивилизация ривожининг муайян босқичида маърифатпарварлик ҳаракатини (Франция, Англия, АҚШ, Голландия, Белгия, Германия ва б.), М.и., илм-фан, санъат ва адабиётни ривожлантириш орқали миллий озодликка, мустақилликка эриши йўлидаги саъй-ҳаракатлар (гандизм, жаҳидчилик) М.и. амалиётини жорий этиш босқичлари сифатида баҳолаш мумкин.

Собиқ мустабид тузум даврида “маданий инқилоб” деб аталган, аслида маданият соҳасида зўрвонлик ва босқинчиликдан иборат бўлган бузғунчи жараёнлар оқибатида азалий урф-о., анъана ва қадриятларимиз, миллий ғуруримиз топталди, халқимизнинг минглаб асл фарзандлари: давлат арбоблари, олиму уламолар, зиёлийлари қатағон қилинди, бебаҳо илмий, мад-й-маър-й меросимиз, неча минг йиллик тарихимиз ва мад-тимизга асосланган маънавий ҳаётимизга таъқиб ва тазйиқлар кучайди.

Мустақиллик туфайли мам-тимиз ҳаётининг барча соҳалари қатори мад-т, маъ-ят соҳасида ҳам амалга оширилган кенг кўламли ислоҳотлар миллий ўзлигимизни англаш, кўхна урф-о. ва анъаналаримизни тиклаш, улуғ аждодларимиз қолдирган бой меросни ўрганиш ва кенг тарғиб қилиш, уларнинг қадамжоларини обод этиш, илм-фан, санъат ва адабиётни ҳар томонлама ривожлантириш борасида беқиёс имкониятларни юзага чиқармоқда. *Б. Умаров*

МАДАНИЙ МЕРОС – авлодлар томонидан яратилган амалий тажриба, маън-й-ахлоқий, илмий, диний ва маданий қарашлар, халқ мад-ти ва ижодида ифодаланган моддий ҳамда маънавий бойликларни англатувчи т.. Ҳар бир давр М.м. ривожига ўзига хос ҳисса қўшади. Мас., Қад.юнон мад-ти доирасида фан, адабиёт ва санъати соҳасида яратилган нодир асарлар ва ёдгорликлар ҳозиргача инсониятни ҳайратга солиб келмоқда. Ёхуд Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек: **“Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минерология, кимё, астраномия, меъморчилик, дехқончилик ва бошқа соҳаларга оид қиммабаҳо асарлар, ўлмас осори атиқалар бу кўхна ўлкада, бугун биз яшаб турган тупроқдақадимдан буюк маданият мавжуд бўлганидан гувоҳлик беради”**. Мам-тимиз худудида мавжуд бўлган тўрт минг йилдан зиёд моддий-

маънавий обида умумжаҳон меросининг намнаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Мустақиллик йилларида ана шу бебаҳо М.м.ни тиклаш, уни асраб-авайлаш ва бойитган ҳолда келгуси авлодларга етказиб бериш йўлида улкан бунёдкорлик ишлари амалга оширилиб, изчиллик билан давом эттирилмоқда. Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Тошкент, Қарши, Термиз, Хива, Марғилон, Шаҳрисабз каби кўҳна шаҳарларимиздаги тарихий ёдгорликлар, масжиду-мадрасалар, мақбаралар, қадамжолар ҳам М.м.нинг ажралмас қисмидир. Мам-тимиз мустақиллика эришгач, мустабид тузум даврида тақиқлаб қўйилган урф-о., маросим ва анъаналар, ислоний қадриятлар, миллий байрамлар қайта тикланди, ўзбек тили давлат тили мақомига эга бўлди, жаҳон ва миллий мад-тимиз ривожига улкан ҳисса қўшган буюк сиймоларнинг номлари тикланиб, асарлари ҳар томонлама ўрганилмоқда, қадамжолари обод этилмоқда. Бундай эзгу саъй-ҳаракатлар бой М.м.имизни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш, бойитиш, келгуси авлодларга безавол етказиб беришда беқиёс аҳамият касб этмоқда. *Қ.Назаров*

МАДАНИЯТ (араб. шаҳарга оид, фаровон маскан, тараққиёт ўчоғи) — табиат ва ўзаро муносабат ларда акс этадиган инсон фаолиятининг ўзига хос шаклини ифодаладиган т. М. алоҳида индивиднинг ҳаётий фаолияти (шахсий М.), ижтимоий гуруҳ ёки жамиятнинг фаолият усулини акс эттиради. Дастлаб М. т.си инсоннинг табиатга мақсадга мувофиқ тарзда таъсири (ерга ишлов бериш, табиий бойликлардан фойдаланиш ва ҳ.к.) ҳамда инсоннинг ўзини тарбиялаши ва билим олиш маъносида қўлланган бўлса, кейинчалик турли халқлар М.нинг ўзаро яқинлашуви, муносабат ларининг ифодаси ўлароқ жаҳон М.и, тамаддунлар М.и т.лари пайдо бўлди. М. атамаси кенг маънода қўлланиб, жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий -маънавий ҳаётида қўлга киритилган ютуқларни, муайян халқ ёки ижтимоий гуруҳнинг маълум даврда эришган натижалари, ўқимишлилик, таълим-тарбия кўрганлик, зиёилик ва маърифатлилик ҳамда турмушнинг инсон эҳтиёжларига мос келадиган шароитлари мажмуини ифодалайди. Инсон фаолиятининг икки асосий тури – моддий ва маънавий яратувчанликка кўра, М. моддий ва маънавий М.ларга бўлинади. Моддий М. моддий фаолиятнинг барча соҳалари ҳамда уларнинг ҳар бирида эришилган натижалар – меҳнат куруллари, турар-жой, кундалик турмуш буюмлари, кийим-кечак, транспорт, алоқа воситалари ва ш.к.ни ўз ичига олади. Маънавий М.га ақлий ва маънавий яратувчанлик соҳалари – билим, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия, ҳуқуқ, фал., дин, нафосат, фан, санъат, адабиёт, фольклор, асотирлар ва ш.к. киради. Уйғониш ва маърифатпарварлик даврларида М. етуқлиги деганда инсон ва жамият ҳаётида инсонпарварлик, маърифатпарварлик ғоялари устувор ўрин тутиши лозимлиги тушунилан. Жамиятдан ташқарида М. мавжуд эмас. Ижтимоий муносабат лардаги ҳар қандай ўзгариш М.га таъсир этади ва унда бу муносабат лар қандай натижаларга олиб келиши ўзига хос тарзда намоён бўлади. Шу боис М. нафақат ўтмиш ёки бугунги кун, балки келажакка нисбатан муносабат нинг ифодаси ҳамдир. М. инсон фаолиятининг ҳам маҳсули, ҳам сифат кўрсаткичи. Инсоният ўзи ҳам пировард натижада М. маҳсулидир. Мад-й муҳит қандай бўлса, инсон

ҳам шундай шаклланади. М.нинг ижодкори, энг аввало, халқ. Халқ М.ида аждодлар яратган моддий ва маънавий бойликлар жамланган. Уларни ўзлаштирмай, билмай туриб, М.ли киши бўлиш мумкин эмас. М. ривожда ноёб истеъдод соҳиблари: фан, адабиёт, санъат аҳли ҳам катта ўрин тутади. Улар туфайли М.да янги ёндашув, ижод турлари, бадиий-эстетик қарашлар юзага келади. Бугунги кунда жаҳон миқёсида кенг тарқалган айрим касб турлари М.нинг алоҳида шакли сифатида эътироф этилади. Мас., китобат М.и, кулолчилик М.и, бинокорлик, машинасозлик, темирчилик, ипакчилик М.лари ва ҳ.к. Бундан ташқари, фанда М.нинг барча халқлар ҳаётида алоҳида ўрин тутадиган турлари ҳам қайд этилади. Мас., қишлоқ хўжалиги М.и, технологик М., минтақавий М. ва ҳ.к. Бу ҳол М. турларини алоҳида-алоҳида ҳамда қиёсий ўрганиш ёндашувининг шаклланиши, фаннинг алоҳида тармоғи сифатида ажралиб чиқишига олиб келди. Ҳозирги вақтда М. ва мад-й ҳодисалар “Маданиятшунослик”, (“Культурология”) фанининг асосий объекти сифатида олий ўқув юртлари доирасида кенг миқёсда ўрганилади. М.нинг мам-тимизнинг ижтимоий -маънавий тарақ-тида тутган ўрни беқиёсдир. И.А.Каримов таъкидланганидек, **Ҳеч қачон, ҳеч қаерда фақат битта миллатга мансуб маданият бўлмайди. Ҳар қандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир. ...Маданият бизнинг умумий тафаккуримизнинг, миллий кадриятларимизнинг асосидир. ... Биз ҳамма вақт кенг аҳоли қатламларининг ҳам мумтоз, ҳам замонавий миллий маданиятнинг энг яхши намуналаридан баҳра олишига имкон бериб келган маданият сарчашмаларига авайлаб муносабатда бўлишни ўрганиб олишимиз лозим. Ўзбекистонда мусиқа, тасвирий, монументал ва амалий санъат соҳаларида катта муваффақиятларга эришилганлиги тасодифий эмас. Бу санъат турлари чет элда кенг эътироф этилган. Миллий ва жаҳон маданиятининг энг яхши намуналарини кенг тарғиб қилиш ва оммалаштириш ёш авлодни, ҳозирги ёшларимизни маънавий тарбиялашнинг асоси бўлмоғи керак.** *С.Шермухамедов, Ф.Равшанов*

МАДАНИЯТ ВА МАЪНАВИЯТ ЎЧОҚЛАРИ - мад-й масканлар, театр, кино, музей, кутубхона, санъат саройи, мад-т ва истироҳат боғлари, маъ-ят ва маърифат маркази, болалар ва ўсмирлар ижод марказлари, ОАВ, нашриётлар, таълим масканлари мажмуини англатадиган т. Кейинги пайтда улар сафига халқаро ва миллий-мад-й марказлар, халқ амалий санъати билан шуғулланадиган кичик корхоналар, фирмалар ва хусусий устахоналар, оила, маҳалланинг қўшилиши халқ оммасининг ижтимоий -мад-й ҳаётда фаол иштирокини таъминлайди. И.А.Каримов таъкидлаганидек, “...истиклолгача маданият ва маънавият ўчоқларини, санъат масканларини қуриш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмас, бунга худдики даромад бермайдиган бефойда бир иш, иккинчи даражали масала, деб қаралар эди. Бирон бир маданият биниси қурилишини амалга ошириш учун эса бир қанча давлат идораларидан ўтишга, агар унга сарфланадиган маблағ маълум бир миқдордан ошадиган бўлса, Москвадаги қанча-қанча кабинетларда овора

бўлишга тўғри келарди. Театр, санъат уйлари каби масканлар халққа маънавий озиқ бериши, маданий савиясини ошириши, унинг юрагига малҳам бўлиши — бу масалалар уларни қизиқтирмасди. Чунки халқнинг маданияти, онгу тафаккури қанчалик паст бўлса, уни бўйсундириш, бамисоли бўйнига калта арқон боғлаб етаклаш шунча осон бўлишини эски мафкура дохийлари яхши биларди”. Мустақиллик йилларида юртимизда мад-т ва санъат иншоотларини барпо этиш билан бир қаторда аждодларимиз қолдириб кетган улкан мад-й мерос ва тарихий ёдгорликлар қайтадан тикланмоқда, таъмирланмоқда. Шу мақсадда кўплаб қонунлар, фармон ва қарорлар қабул қилиниб, ўз ижросини топмоқда. Ушбу ҳужжатлар миллатимиз мад-ти, санъати, қолаверса, миллий маъ-ятимиз тараққиётида ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилмоқда. Истиқлол йилларида биргина Тошкент шаҳрида «Туркистон» саройи, Алишер Навоий номидаги Миллий боғ, Темурийлар тарихи Давлат музейи, Миллий академик театр биноси ва ғоят гўзал, маҳобатли кошона — Ўз-н Давлат консерваториясининг янги биноси, Қатагон қурбонлари хотираси музейи ва б. кўплаб иншоотлар барпо этилди. Ҳозирги кунда мам-тимизда аҳоли ўртасида тарғибот ва ташвиқот ишлари билан бевосита шуғулланадиган ЎзР Мад-т ва спорт ишлари вазирлиги тизимида 5748 та кутубхона, 2143 та клуб муассасаси, 87 та музей, жумладан, 18 та тарихий, 25 та ўлкашунослик, 10 та бадий, 16 та мемориал ва 18 та бошқа йўналишдаги музей ва 60 дан ортиқ мад-т ва истироҳат боғи ҳамда 37 та профессионал театр жамоаси фаолият кўрсатиб келмоқда. *Б.Исоқов, Б.Абдушукуров*

МАДАНИЯТ ФАЛСАФАСИ – мад-тнинг моҳияти, рив-ш қонуниятлари, тараққиёт босқичлари ва истиқболларини яхлит, бир бутун ходиса сифатида ўрганувчи фал-й фан. М. ф. фан сифатида ажралиб чиққани учун ҳам улар ўртасида узвий боғлиқлик бор. Хус-н, фал-й қонун ва категорияларни билиш мад-т ва унинг рив-ш муаммоларини наз-й-методологик жиҳатдан тўғри ечиш учун замин яратади. Айни пайтда М.ф. мад-тнинг хилма-хил кўринишларини таҳлил қилиш асосида фал-ий қонунлар, ва т.ларнинг мазмунан бойиши, фал.нинг ижтимоий амалиёт билан алоқасининг кенгайиши ва чуқурлашуви, у илгари сураётган хулоса ва қоидаларнинг бойиши ва такомиллашувига хизмат қилади. М.ф. ижтимоий тараққиётнинг субъектив, яъни кишилар фаолияти билан боғлиқ жиҳатларига алоҳида эътибор беради. М.ф.нинг предмети доираси мад-т масалалари билан чекланган. Шу боис мад-т т.си кенг талқин қилинган тақдирда ҳам бутун жамиятни қамраб ололмайди. М.ф. бошқа фанлар маълумотларидан фойдаланиш билан бирга ўзининг эмпирик материалларини йиғади ва таҳлил қилади. М.ф. ижтимоий -гуманитар фанлар билан ўзаро таъсирда бўлиб, уларнинг категорияларидан фаол фойдаланади. Мас., фал. фанидан “фаолият”, “тараққиёт”, “ворислик”, “бошқарув” каби т.ларни ўзлаштириб “мад-й фаолият”, “мад-й тараққиёт”, “мад-й ворислик”, “мад-тни бошқарув” каби категорияларни ишлаб чиқади. М.ф. наз-й таҳлил объекти сифатида жуда қадимий илдизга эга. Шарқда Будда, Конфуций, Зардушт, Ғарбда антик фал. намояндалари қарашлари бунга мисол бўла олади. Аммо узоқ вақт мад-тшуносликка оид тадқиқотлар фал., тарих, антропология каби

фанларнинг таркибий қисми сифатида ривожланиб келди. XIX-XX а.лар оралиғини М.ф.нинг фан сифатида шаклланишида муҳим босқич дейиш мумкин, чунки бу даврда М.ф.га муҳим ижтимоий ҳодиса сифатида жиддий эътибор қаратилди. Жум-н, И.Кант учун М.ф. тараққиёти аввало ахлоқ тараққиёти бўлса, Гегель учун фал. тараққиёти асосий ҳисобланади. Умуман олганда, немис мумтоз фал.си доирасида М.ф.си жамият ва индивиднинг маънавий ва сиёсий рив-шининг умумий шакли сифатида талқин этилади ва мад-тнинг турли шакллари инсон мад-й эволюциясининг тарихий босқичлари сифатида таҳлил этилади. Бугунги кунда мад-тнинг моҳиятини таҳлил қилишга йўналтирилган бир қатор ёндашувларни ажратиш мумкин. Натуралистик ёндашувда мад-т инсон табиати рив-шининг табиий маҳсули, инсон табиати эволюциясининг якуний босқичи деб ҳисобланса, мумтоз ёндашувда мад-т инсон ва жамият маънавий ҳаёти билан айнанлаштирилади, у табиатдан ташқаридаги, ғайритабиий ҳодиса сифатида талқин қилинади. Аксиологик ёндашувда мад-т т.си фақат кадриятларга нисбатан қўлланиши мумкинлиги таъкидланса, фаолиятли ёндашув доирасида мад-т инсон ҳаётининг фаолиятининг ўзига хос усули, фаолият, унинг манба ва натижаларининг диалектик бирлиги сифатида эътироф этилади. Бундан ташқари, М.ф.си семиотик, структуравий, постмодерн, антропологик ёндашувлар н. назаридан ўрганилиши мумкин. Шундай қилиб, М.ф. нинг талқин этилиши борасида турли-туман ёндашувлар мавжуд бўлса-да, бу т. ва ҳодисанинг яхлит умумэътироф этилган концепциясини ишлаб чиқишга эҳтиёж сақланиб қолмоқда. *С.Шермухамедов, Б.Валиев*

МАДАНИЯТСИЗЛИК – инсониятнинг моддий ва маънавий бойликлари, кашфиёт, янгилик, ижод намуналари, маиший ва маънавий соҳаларда эришилган ютуқлар, кадриятлар, мад-т ва маъ-ятдан бебахралик ёки мад-й бойликларга беписандлик, тарбиясизликни ифода этадиган т. М. ни таълим-тарбия, маън-й-мад-й, маъ-й тадбирлар воситасида бартараф этиш, кишиларнинг мад-й савиясини ошириш, юксалтириш мумкин. Юртимизда мад-т янгиликларини оммалаштириш ва кенг тарғиб этиш мақсадида театр, клуб, музей, кутубхона, марказ ва саройлар, турли хил мад-т ўчоқлари, тарбия ва таълим муассасаларини барпо этиш ва фаолият самарадорлигини ошириш борасида амалга оширилаётган саъй-ҳаракатлар ана шу мақсадни кўзлайди.

МАДҲИЯ (араб. мақтов, таъриф) — бирор шахс, воқеа ёки нарсанинг мақтовига бағишланган бадий асар. М. муайян халқ, миллат, давлат ва жамиятнинг орзу-интилишлари, маъ-яти, тарихи, бугуни ва истиқболини ўзига хос тарзда ифода этадиган т. Баъзан асарнинг бир қисми ҳам М.дан иборат бўлиши мумкин. Араб, форс ва ўзбек мумтоз адабиёти анъаналарига кўра, ҳар бир йирик эпик асарнинг бош қисмида (асосан, шеърий) М.лар ўрин олган. Одатда бу М.лар аввало Худога, пайғамбар ва ҳукмдор ва б.га бағишланган. Ш-дек, шоирлар орасида ўзларидан аввал яшаб ижод этган буюк шахсларга М.лар бағишлаш ҳам урф бўлган (мас., Навоий “Хамса” сидаги дostonлар муқаддимасида Низомий, Хисрав Дехлавий, Жомий мадҳи). М. характеридаги

асар турли жанрларда(маснавий, ғазал, мухаммас ва б.) ёзилиши мумкин. Муайян давлатга бағишланган шеър-мусиқий асар ҳам М. ҳисобланади. (*Яна қаранг: Давлат гимни*)

МАЖБУРИЯТ — инсон зиммасига юкланган вазифа, масъулият, ижтимоий ҳаёт иштирокчиларининг ўзаро муносабат ларини ифодалайдиган жиҳатларидан бири. Шахс, жамият, давлат ва индивидларнинг ўзаро алоқаларини тавсифлайди. Ана шу муносабат ларни белгиловчи меъёр талаблари доирасида субъект томонидан ўз хулқ-атвори ва унинг оқибатлари, ҳаракат қилиш М.ининг ижтимоий аҳамиятини англаш, идрок этишини билдиради. М.нинг ижтимоий меъёрлар мазмунига боғлиқ ҳолда маън-й-ахлоқий (ахлоқ меъёрлари), сиёсий (сиёсий меъёрлар), юридик (хуқуқий меъёрлар) ва б. турларини келтириш мумкин. Маън-й-ахлоқий М. бурч т.си билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳар бир инсон томонидан жамият, ўз оиласи, яқинларига нисбатан маънавий бурчини теран ҳис этиш, ахлоқ талабларига қатъий риоя этган ҳолда фаолият юритиш, юрт, Ватан тақдири учун масъулиятни чуқур англаган ҳолда ҳаракат қилишни англатади. Юртбошимиз инсоннинг қалби ва тафаккурига бевосита таъсир ўтказадиган соҳаларда фаолият юритаётган кишилар ҳақида тўхталиб, "... ўқитувчи ва мураббийлар, ёзувчи ва журналистлар, кино ва театр аҳли, муסיқачилар ва рассомлар, умуман зиёлиларимиз халқимиз учун янгича воқелик бўлмиш бозор иқтисодиётига ўтиш даврида жамият олдидаги маънавий бурчини чуқур ҳис этган ҳолда, ўз истеъдоди ва маҳоратини аямасдан астойдил меҳант қилмоқда" деб таъкидлайди. Барча юртдошларимизга тааллуқли бўлган ушбу мулоҳазаларда М. т.сининг мазмун-моҳияти, унинг ижтимоий аҳамияти мужассамдир.

МАЖБУРЛАШ – муайян фаолият ёки хатти-ҳаракатни мажбурий тарзда, зўрлаб амалга оширишни ифодаловчи т. М. сўзи шахснинг ихтиёридан ташқарида, унинг хоҳиш-иродаси, интилишларига мос келмайдиган тарзда бирор ишни, юмушни, хатти-ҳаракатни бажаришга йўналтиришни англатади. М. сўзи ҳам ижобий, ҳам салбий маънода қўлланиши мумкин. Ижобий маънода у шахсдаги салбий хислатларни М. йўли билан бартараф этишни англатса, (мас., чекишни ташлашга М.), салбий маънода инсоннинг ўзи ва жамият учун номуносиб ишларни бажаришга ундаш маъносида ишлатилади (М., ўғирлик қилишга М.).

МАЗОХИЗМ — австриялик романист Леопольд фон Захер Мазох исмидан олинган бўлиб, кенг маънода, шахснинг ўзига нисбатан деструктив, оғриқли ёки ҳақоратли хатти-ҳаракатларга мойиллигини билдиради. М. — маъятсизлик шаклларида биридир. М.нинг турли кўринишлари мавжуд бўлиб, жинсий М. ахлоқсиз ҳаракатдан лаззатланишни билдиради. Ахлоқий М. эса характер кўринишида бўлади. Психик М. т.си эса шахснинг ўзига нисбатан ҳар қандай кўринишдаги адоват ва деструктив импульсни назарда тутуди ҳамда М.нинг энг кўп тарқалган кўриниши ҳисобланади. Оммавий М. катта гуруҳ ёки популяцияларга хос оммавий тарзда ўз-ўзига зиён етказиш шаклидир. З.Фрейд

М.ни садизм (ўлим инстинкти) дан келиб чиққан айбдорлик ҳисси таъсиридаги ўз «Мен»ига қарши қаратилган иккиламчи ҳолат деб таърифлайди. Жинсий М. шериги қаршисида ўзини қулдек итоаткор ва унинг ҳукмронлиги қаршисида ўзини ҳимоясиз сезишдан қониқишдир. М. кўпинча ўсмирлик даврида шахснинг қаршилиқ кўрсатишга қурби етмаган вақтдаги сексуал ёки жисмоний зўравонликнинг оқибати сифатида талқин қилинади. Маънавий жиҳатдан инсон тафаккурига ўта ёмон таъсир кўрсатувчи салбий феъл-атвор сифатида қайд этилади.

МАИШИЙ ТУРМУШ — инсоннинг ўз жисмоний қуввати ва меҳнатга қобилиятини тиклаши учун зарур бўлган дам олиш, ҳордиқ чиқариш ва ҳаётдан завқ олиши билан боғлиқ ҳаёт тарзини англаувчи т. М.т. даражаси инсон учун қулай шароитни таъминлашга хизмат қиладиган ижтимоий инфратузилма ривож. Кишиларнинг моддий ва маънавий турмушини яхшилаш кўп жиҳатдан маиший-коммунал, жисмоний тарбия ва спорт, мад-т, савдо, жамоат транспорти, алоқа муассасаларининг фаолиятига боғлиқ бўлиб, улар кишиларнинг мад-й савияси ва маънавий қиёфасининг юксалишига таъсир кўрсатади. Мас., жойларда таълим уй-жой, коммунал, тиббий хизматларининг сифати, электр энергияси, ичимлик суви, табиий газ билан таъминланиш ҳолати, маиший хизмат, мад-т муассасаларининг мавжудлиги ва улардан фойдаланиш имкониятлари, жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш шароитлари (болалар спорт майдончалари, спорт клублари ва б.), турар-жойларнинг ободлиги — буларнинг барчаси М.т. такомиллашувига хизмат қиладиган омиллардир. Мустақиллик йилларида бу борада амалга оширилаётган ҳамда изчил давом эттирилаётган улкан бунёдкорлик ишлари халқимизнинг М.т. шароитини тубдан яхшилаш, мад-т ва маъ-ятини юксалтиришга қаратилган.

МАИШАТБОЗЛИК — юксак маъ-ят тамойилларига зид т. бўлиб, маишат, айш-ишратга берилишни ифодаловчи иллат. М. атамаси барча замонларда салбий маънода кўллаб келинган. М. фақат ўз манфаатини кўзлаган, бировларнинг ҳисобига айш-ишрат қилишга интилаётган кишилар учун хос хус-ят ҳисобланади. М. покиза оиланинг, фарзандлар тарбиясининг кушандаси ҳисобланади. Чунки М.га ружу қўйган одам оиласи, фарзандлари, ота-онасини унутади, М.ни деб у ҳамма нарсадан кечишга тайёр бўлади. Бу эса жамият учун хавфлидир. Бундан ташқари, айрим ривожланган мам-тлар ижтимоий ҳаётига тобора чуқурроқ сингиб бораётган истеъмолчилик фал.си, улкан “лаззатланиш, айш-ишрат” индустриясининг яратилгани шарқона маъ-ятга тамоман зид бўлган ғайрихлоқий хатти-ҳаракатларнинг қонунийлаштирилиши ва энг хатарлиси, бу каби маънавий иллатларни бошқа мам-тларга тиқиштиришга уринишлар М. авж олишига хизмат қилади, айниқса, ёшларимизнинг ахлоқ-одоби, маъ-ятини издан чиқариши мумкин бўлган ғоят жиддий таҳдиддир. Ш.у. бундай хавф-хатарларга қарши изчил кураш олиб бориш, уларнинг моҳияти, мақсадлари ва оқибатларини ёшларимизга тушунтириш М.нинг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

“МАМЛАКАТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯ ҚИЛИШ ВА ИҚТИСОДИЁТИМИЗНИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДА” –

Президент И.А.Каримов асарларининг 16-жилди (Т., “Ўзбекистон”, 2008 й.). Ушбу жилддан давлатимиз раҳбарининг 2007-2008 йилларда Ўзбекистон Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси, Халқ депутатлари вилоятлар кенгашлари йиғилишлари, турли халқаро анжуманлар, тантанали маросимларда сўзлаган нутқлари ва маърузалари ҳамда табриклари ўрин олган. “Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли” маърузасида мам-тимизнинг мустақиллик йилларида ижтимоий, иқт-й, маънавий ва ҳаётнинг бошқа соҳаларида қўлга киритилган ютуқлар, келажакда ҳал қилиниши кўзда тутилган масалалар ҳақида атрофлича сўз юритилади. Мазкур маърузада мустақилликнинг 16 йили шартли равишда 2 та босқичга ажратилади: 1991-2000 йиллар ўтиш даври ва миллий давлатчилик асосларини шакллантириш билан боғлиқ биринчи галдаги ислохот ва ўзгаришларни ўз ичига олади. 2001-2007 йиллар фаол демократик янгиланишлар ва мам-тни модернизация қилиш давридир. Маърузада собиқ иттифоқ даврида амалга оширилган пала-партиш сиёсат, пахта яккаҳоқимлиги ва барча соҳада вужудга келган қолоқлик ва инқирозларнинг сабаб ва оқибатлари, ана шундай вазиятда мам-т иқтисодиётини кўтариш, ижтимоий соҳаларни ислох қилиш, одамлар онгини ўзгартириш ҳамда б. соҳаларда амалга оширилган туб ислохотлар, қўлга киритилган ютуқ ва келгуси вазифалар баён қилинган. Мазкур жилдга киритилган “Ватанимиз ва халқимизга садоқат билан хизмат қилиш - олий саодатдир” деб номланган маърузада мустақиллик йилларида мам-тимизда жамият ҳаётининг турли соҳалардаги қўлга киритилган натижалар, эришилган марралар аниқ рақамлар, дилиллар орқали баён этилади. Маърузада келгусида амалга оширилиши лозим бўлган вазифалар, ислохотларни жадаллик билан давом эттириш, иқтисодиётни барқарорлаштириш, фермерлик ва хусусий мулкчиликни ривожлантириш, давлат ва жамият қурилишидаги ислохотларни чуқурлаштириш, жамиятдаги ҳар бир соҳани эркинлаштириш, инсон манфаатларини ҳар нарсадан устун қўйиш, суд-ҳуқуқ тизимини ислох қилиш, ташқи сиёсат, кадрлар сиёсати, юксак маъ-ятни енгилмас куч ва ҳаётий ҳақиқатга айлантириш ва б. муҳим масалалар ҳақида фикр юритилган. “Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш - барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир” деб номланган маърузада мамлакатимизнинг 2007 йил ижтимоий -иқт-й рив-ш яқунлари баҳолашиб, иқтисодиётда рўй берган таркибий ўзгаришлар, киритилган инвестициялар, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш, давлат мулкани хусусийлаштириш, даромадларни ошириш, банк-молия соҳасидаги ислохотлар, аҳоли бандлиги ва саломатлиги, иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизациялаш, солиқ юқини енгиллаштириш каби соҳаларда қўлга киритилган ютуқлар батафсил баён этилган. Ш-дек, маърузада 2008 йилдаги устувор вазифалар, “Ёшлар йили” давлат дастурининг бажарилиши, таълим тизимини янада такомиллаштириш борасидаги вазифалар, Хоразм, Фарғона, Сурхондарё, Самарқанд вилоятлари кенгашларининг сессияларида сўзланган нутқларда ушбу вилоятлардаги

мавжуд аҳвол, йўл қўйилган хато ва камчиликлар таҳлил этилиб, уларни ҳал қилиш йўл-йўриқлари белгилаб берилган.

МАНИПУЛЯЦИЯ (лот.*manipulus* — қўл ҳаракати) — 1) қўл машки, қўл ҳаракати, шу жум-н, қўл маҳоратига таянган фокус намоиш қилиш; 2) махинация, алдов, товламачилик, қаллоблик орқали ғаразли мақсадга эришиш; 3) одамда маълум мотивацион ҳолатларнинг (хиссиётлар, аттитюдлар, стереотиплар) фаоллашувига олиб келадиган коммуникацион таъсир. Бу таъсир одамни ҳар қандай хатти-ҳаракатга ундаши мумкин. Айрим мутахассисларнинг таъкидлашича, М. — психологик таъсир турларидан бири ҳисобланиб, кишини маълум хатти-ҳаракатларни амалга оширишга билвосита ундаш орқали бир томонлама ютуққа эришиш мақсадида фойдаланилади. М.нинг хатарли жиҳати шундаки, у ички парокандалик, шахс яхлитлигининг бузилиши, унинг ташқи таъсирга берилиб кетишига сабаб бўлади. Америкалик психолог Р.Чалдини М.нинг бир неча турларини ажратиб кўрсатади: мас., ёрдам сўраш; сотувчининг, рекламанинг харидорга таъсири; сиёсий тарғибот; болаларни тарбиялаш ва ҳ. Унинг фикрича. турли хил фондлар учун маблағ йиғувчилар; кўчада савдо қилувчилар; ишбилармонлар; бизнесменлар; савдо агентлари; реклама ходимлари ҳам М.дан кенг фойдаланади. М.нинг таъсири ва оқибатлари айниқса, сохта диний ташкилотлар, ақидапараст гуруҳлар фаолиятида яққол кўзга ташланади. Бунда аввало одамларнинг онгига таъсир этиб, уларнинг хатти-ҳаракати (индивидуал жисмоний ҳаётни бошқариш, тобелик ва бўйсунувчанликни шакллантириш), олаётган маълумотлар ҳақиқий ҳолатни яшириш ёки бузиб кўрсатиш, танқидий маълумотларни тақиқлаш, тафаккурни (ташкилот ғоясини мажбуран сингдириш, воқеликдаги ҳодиса-воқеаларни ана шу ғоя н.назаридан “яхши” ва “ёмон”га ажратиш, хиссиётларини (шахс хиссиётларини заифлаштириш, айбдорлик туйғусини сингдириш, гуноҳ, камчилик ва хатоларни расман тан олишга ундаш, кўрқув ҳиссидан фойдаланиш) назорат этиш орқали ҳар қандай вазифа ёки топшириқни бажарадиган, муайян ғоя ва мафкурага тобе этилган, ўзлигидан маҳрум бўлган кимсалар шакллантирилади. *Х.Алимов*

МАНМАНЛИК – ижтимоий муносабат ларда ўзини ўзгалардан юқори қўйиш, уларга паст назар билан қараш, бошқаларнинг фикр-мулоҳазаларини эътиборга олмайдиган, фақат ўзини ҳақ деб, ўзгаларни тан олмайдиган кишиларга хос салбий хус-ятни ифодалайдиган атама. Бундай маънавий тубан, дунёқарашни тор ва мад-тсиз одамлар таълим-тарбиядаги хато ва камчиликлар маҳсулидир. Ўзига ҳаддан ташқари бино қўйган, ўзларини ижтимоий ҳаётда ҳамма нарсанинг эгаси, таянчи деб ҳисоблайдиган бундай кишилар вақтида ўзини ўзи тарбия қилиб олмаса, охир-оқибатда ахлоқий таназулга юз тутади. М.нинг иккинчи ижтимоий илдизи - моддий аҳволи ёмон одамнинг бирданига катта мол-мулкка эга бўлиши ва ўзини ахлоқий жиҳатдан идора этолмай қолишида намоён бўлади. Шу маънода ҳалқимиз орасида “Кўрмагanning кўргани курсин”, деган ибора бежиз пайдо бўлмаган. Чунки, ҳар бир инсоннинг ижтимоий -иқт-й, маън-й-демографик, сиёсий-мад-й жиҳатдан жамиятда тутган

мавқеи бўлиб, унинг маънавий қонун-қоидалари белгилаб берилган. Жум-н, қандай сиёсий-иқт-й мавқега эга бўлмасин, фарзандлар нафақат ота-оналарига, балки маҳалладошларига, ҳамкасбларига ва ҳ.к.га ҳурмат ва эътиборда бўлишлари шарт. М.нинг олдини олишда оила, таълим масканлари, маҳаллалар, меҳнат жамоаларида маънавий тарбияни ткомиллаштириш, ҳар бир инсонда камтарлик туйғусини камол топтириш, теварак-атрофдаги кишиларнинг фикр ва қарашларига сабр-тоқатлилик, феъл-атворидаги камчиликларга танқидий ёндашиш кўникмасини шакллантириш ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

МАНСАБПАРАСТЛИК – мансабни яхши кўриш, мансабга интилишни ифода этувчи т. М. деганда ҳокимият тармоғининг бирор жабҳасида, давлат органларида, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларида, давлат муниципал муассасаларида, ҳарбий тузилмаларда ташкилий, тақсимот, маъмурий, хўжалик функцияларини доимий ёки вақтинча бажараётган мансабдор шахснинг ўз шахсий манфаати йўлида давлат ёки жамиятнинг қонун билан кўриқланадиган манфаатларига зиён етказиб ёки унга чап бериб, мансаб пиллапоясидан кўтарилишга ҳаракат қилиши тушунилади. Мансабга интиладиган, мансабни яхши кўрадиган, давлат ва жамият олдидаги масъулиятини ҳис этмайдиган, уни мақсадга эришиш воситаси деб ҳисоблайдиган кишилар мам-т, юрт ва миллат тақдирини ҳақида қайғурмайди, пировардида оёғи ердан узилади. Президент Ислом Каримовраҳбар шахс фаолиятининг ижтимоий -маънавий аҳамияти ҳақида тўхталиб, “Энг ёмон нарса – бу одамнинг оёғи ердан узилишидир. Агарда ким қаерда туғилгани, кимнинг фарзанди эканини, қайси замин, қайси тупроқнинг сувини ичиб, тузини тотганини эсидан чиқарса, билингки, у ўзини бутунлай йўқотган бўлади. Бундай одамнинг келажаги бўлмайди”, - деб таъкидлайди. М. айниқса, собиқ мустабид тузум даврида авж олган эди. Мустақиллик йилларида мам-тимизда юксак маъ-ятли кадрларни тайёрлаш масаласига берилаётган эътибор ва замонавий раҳбар кадрлар тайёрлашнинг мутлақо янги механизми яратилгани ва амалиётга изчил татбиқ этилаётгани туфайли бундай иллатлар аста-секин барҳам топмоқда.

МАНТИҚИЙ ФИКРЛАШ — инсон томонидан кўриб, эшитиб, билиб, ҳис қилиб ва англаниб турган борлиқ, воқелик ёки таассуротларнинг бошқалар учун ҳам тушунарли тарзда тафаккур этилишини англаувчи т.. Мантиқий фикр юритиш қобилияти барча соғлом инсонларга хосдир. Инсоннинг билиш фаолияти учун М.ф. универсал характерга эга. Тафаккур кўп қиррали, мураккаб, шу билан бирга, бир бутунни ташкил этадиган ақлий жараёндир. Мантиқ деганда инсонларнинг кундалик фаолиятида, муносабат ларида, тартибли, аниқ, асосли, яъни мантиқий ўйлай олиши тушунилади. Барча инсонларнинг фикрлаш қонуниятлари бир хил бўлганидан турли тиллардаги сўзларнинг маъносини тушуна оламиз. М.ф. инсоннинг илмий ва амалий фаолияти соҳасида муҳим аҳамият касб этади. М.ф.нинг олам ва ундаги воқеа-ҳодисалар, инсон ва табиат ўртасидаги муносабат ларнинг моҳиятини теран англаш ва шу асосда ҳаётни тўғри ташкил этиш борасидаги ўрни бекиёсдир. Мантиқийлик —тафаккурнинг, ёзма ва оғзаки нутқда фикрлаш қонунларига

амал қилиш жараёнидир. Бу жараёнда айният, зиддият, инкорни инкор қонунлари ўзаро уйғун ҳолда намоён бўлади. Айният қонуни ҳар бир нарса-ҳодисанинг айнан ўзига тенглигини, фикрда, сўзлашув ва матнларда такрор сўзларни тўғри қўллашни билдиради. Зиддият қонуни бир вақтнинг ўзида ҳар бир воқеа-ҳодисани зидди бўлмаслигини тақозо этади. Инкорни инкор қонуни эса муайян шароитда воқеа-ҳодисалар айнан ўша ҳолатда бўлиши ёки бўлмаслигини билдиради. Инсоннинг нутқи, илмий-педагогик, раҳбарлик фаолияти М. ф. билан уйғун бўлиши зарур. Шундагина фаолиятнинг барча соҳаларида мантикий кетма-кетлик, изчиллик ва муайян самарага эришиш мумкин. Мантиқсизлик — М.ф.нинг аксидир. М.ф. маън-й-маър-й соҳада ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу борадаги фаолиятни мантиқ қонуниятлари асосида ташкил этиш маън-й-маър-й тадбирларнинг изчиллиги, таъсирчанлиги ва самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади. *М.Ҳожиева, Б.Умаров*

МАНФААТ (араб. фойда кўрмоқ) — 1) наф, фойда, самара, натижа; 2) индивид ёки ижтимоий гуруҳ фаолиятини, ҳуқуқини белгилайдиган асосий омил; 3) зарурат, эҳтиёж. Индивид ёки ижтимоий гуруҳ М.и, аввало, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги, ишлаб чиқаришдаги ўрни ва мавқеи билан белгиланади. М. жуда мураккаб, кенг қамровли т. бўлиб, турли давр ва вазиятларда унинг ўзига хос кўринишлари намоён бўлади. М. субъектига кўра, шахс, гуруҳ ва жамият М.лари, эҳтиёж шаклига биноан моддий ва маънавий М.ларга бўлинади. Маънавий М.лар эса ўз навбатида, мад-й, рухий, ахлоқий ва б. турларга бўлинади. М.лар муайян эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ ҳолда вужудга келади. Субъект ўз М.ларини қанчалик чуқур англаса, уларни рўёбга чиқариш учун шунчалик қулай имконият туғилади. М.ларни чуқур англаб етмаслик шахс ёки гуруҳнинг ўз М.ларига зид фаолият юритишига сабаб бўлиши мумкин. М.ларни англаш даражаси эса шахс ва ижтимоий гуруҳнинг маънавий тараққиёт даражасига боғлиқ. М. билан яқин ва турдош ҳодиса эҳтиёждир. Эҳтиёжсиз М. бўлиши мумкин эмас. Улар ўртасида умумий жиҳатлар билан бир қаторда, тафовутлар ҳам мавжуд. Эҳтиёжлар бевосита объектга йўналтирилган бўлса, М.лар шу эҳтиёжларни қондириш воситалари, жамиятда амал қилаётган тақсимот тамойилларини ҳам ўз ичига олади. Эҳтиёж ва М. ўртасида зиддият ҳам вужудга келиши мумкин. Мас., гиёҳванд кишининг эҳтиёжини наркотик модда қондиради, аммо бу ҳол унинг М.ларига зиддир. Индивид ва ижтимоий гуруҳ фаолиятининг негизида М. ётгани учун ана шу фаолиятни ўрганувчи ахлоқшунослик, ижтимоий фал., сиёсатшунослик, иқт-й наз-я каби фанлар М. категориясига мурожаат қилади. М.нинг умумий жиҳатлари, шаклланиш, рив-ш ва қондирилиш қонуниятлари ижтимоий фал. фанида ўрганилади. Фал. тарихида М. моҳиятини талқин қилишда турлича ёндашувлар бўлган. XX а.нинг иккинчи ярмида М.нинг онтологик жиҳатларини тушунтиришда икки хил н. назар пайдо бўлди. Улардан бири М.ни объектив ҳодиса, иккинчиси эса субъектив ҳодиса сифатида талқин этади. Биринчи ёндашув вакиллари иккинчисини субъективизмда айбласа, иккинчиси

биринчисини вулгарлик ва метафизикада айблайди. Узоқ давом этган бу тортишув айтарли самара бермайди. 90-йилларнинг бошларида М. ҳам объектив, ҳам субъектив воқелик билан боғлиқ бўлган ҳодиса, деб талқин этила бошланди. Шу маънода индивид ва гуруҳлар фаолияти негизида уларнинг М.лари ётади, деган фал-й қоидани бундай фаолият асосида оддий М. эмас, англанган М.лар ётади, М.нинг фаолиятга таъсири унинг англаниш даражасига боғлиқ, деб тўлдириш мақсадга мувофиқ. Шу билан бирга, субъектлар баъзи ҳолларда ўз М.ларига зид ҳаракат қилишлари ҳам мумкин. Мас., оч юрган она зўрға топган овқатини ўзи емай боласига бериши унинг М.ларига зид бўлса-да, аммо олий инсоний М.ларга мувофиқдир. *Ф.Абдурахмонов*

МАНҚУРТ(ЛИК) — ўзлигини англашдан маҳрум бўлган жамиятнинг хус-яти; кундалик турмушда ўз тарихини билмайдиган, онги паст, инсонийликдан йироқ одамларга нисбатан қўлланадиган т. Мустақил фикрлашдан маҳрум, итоаткор, жисмоний эҳтиёжнинг қулига айланган одамлар М. деб аталади. Маълумки, маъ-ят шахс, жамият ва миллат равнақининг бош омили ва пойдеворидир. Ш.у. ҳам муайян миллатни ўзлигидан маҳрум этиб, қарам қилмоқчи бўлган фотиҳлар аввало, уни тилидан, тарихидан, маънавий қадриятларидан маҳрум этишга уринган. Босқинчилар миллатга ёт бўлган анъаналарни тикиштириш орқали унинг турмуш тарзини, миллий ўзлигини ўзгартириб юборишни мақсад қилиб қўйган. Ҳозирги даврнинг долзарб муаммоларидан бири – ўзлигини яхши англайдиган, маънавий баркамол авлодни, М.дан холи бўлган замонавий инсонларни тарбиялашдир.

МАРГИНАЛ ВАЗИЯТ (лот. - чегаравий ҳолат) — индивиднинг жамият, ижтимоий гуруҳ ва табақалардан, уларнинг манфаатлари ва мақсад-муддаоларидан йироқлашуви, бегоналашувини ифодалайдиган ҳолат. М.в. ижтимоий, этник, касбий ва ҳ.к. кўринишда намоён бўлиши мумкин. Кўпинча М.в. муҳожирлик шароитида юзага келади. М.в.га эътиборсизлик, бир томондан, ижтимоий низоларга сабаб бўлса, иккинчи томондан индивидни ижтимоий фаоллашувидан ва М.в.дан чиқиб кетишга ундаши ҳам мумкин.

МАРГИНАЛ ШАХС (лот. *marginalis* — аросатдаги шахс) — муайян ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги оралик вазиятни эгаллаган индивид ёки бирор табақа, қатламга мансуб бўлмаган индивидни ифодаловчи атама. М.ш. атамаси америкалик социолог Р.Парк томонидан XX а.нинг 20 йилларининг иккинчи ярмида мулатларга нисбатан илк бор қўлланган. Унинг фикрича, жамиятда эгаллаб турган мавқеига кўра ўзига хос хус-ятларга, яъни безовталик, тажовузкорлик, шуҳратпараслик, қизиққонлик, тортинчоқлик ва эгоистик жиҳатларга эга бўлган кишилар М.ш.дир. Маргиналлик ҳолати индивид ёки гуруҳнинг руҳияти, мақоми, жамиятда тутган ўрнига муайян таъсир ўтказиб, уларнинг ижтимоий -сиёсий хулқ-атворида яққол намоён бўлади. М.ш. ва маргиналлик кўпроқ қолоқ мам-тлар ижтимоий ҳаётига хос ҳодиса бўлиб, айрим ҳолларда жамият тараққиётига, унинг иқт-й ва сиёсий барқарорлигига хавф туғдиради. Мас., Бангладеш, Бирма, Шри-Ланка сингари Осиё ва бир

қатор Африка давлатларида маргинал қатламлар таъсир кучига эга бўлиб, давлат тўнтаришлари, миллий-этник тўқнашув-можаролар, уюшган жиноятчиликнинг авж олиши, яъни ижтимоий барқарорликнинг издан чиқишига сабаб бўлади. Шундай қилиб, М.ш. деганда мам-т аҳолиси маълум бир қисмининг “аросатда қолган”, ўз ижтимоий гуруҳидан бегоналашган, бошқа ижтимоий гуруҳга қўшилиб, унинг таркибида ўз ижтимоий мақомига эга бўлмаган, ҳуқуқий ҳолати ноаниқ ёки ҳақ-ҳуқуқлари аниқ белгиланмаган гуруҳ ёки шахс тушунилади.

МАРДЛИК – 1) инсоннинг маънавий хислати, номардликнинг зидди, ор-номус, виждон ва садоқатни, шахснинг олижаноблигини ифодалайдиган; 2) мард кишиларга хос иш, хатти-ҳаракатни англатувчи т.. М. сўзи халқимиз ўртасида кенг истеъмол этиладиган ва миллатимиз учун хос бўлган фазилатни ифода этадиган сўз ҳисобланади. Мард — эр киши, у бир сўзли ва ҳар қандай ишни беғараз бажарувчи ор-номусли одам. М. сўзи жасорат, кўркмаслик, ботирлик каби сўзлар билан маънодошдир. М. сўзи халқимиз онгида инсоф т.си билан ҳам уйғунлашиб кетган. Негаки, мард кишидагина инсоф бўлади. Инсоф – бу адолат ва виждон амри билан иш тутиш туйғуси, кишиларга муносабат да ҳалоллик, тўғрилик, тенглик, софдиллик ва ҳақиқатгўйликдир. М. фазилатига эга бўлган кишигина бу т. замиридаги маъно-мазмунни теран англаб этади, уни қадрлайди. М. нима эканини англаган инсон ожизларни ҳимоя қилади, камбағалларга ёрдам беради, забунларнинг кўнглини кўтаради. Азалдан аждодларимиз М.ни юксак қадрлаб, эъзозлаб келганлар. «Ваъдага вафо – марднинг иши», «Мардни меҳнат енголмас», «Марднинг иши – меҳнат» каби мақолларда М.нинг мазмун-моҳияти мужассамлашган. Негаки, жангларда фақат ботир, фидокор инсонгина М. кўрсата олган, ўз ватанини босқинчилардан ҳимоя қила олган. Мустақиллик йилларида юртдошларимиздаги М. туйғуси айниқса муҳим аҳамият касб этади. Чунки ёш мустақил давлатимиз суверенитети ва ҳудудий яхлитлигини таъминлаш, конституциявий тузумни ишончли ҳимоя қилиш, халқаро террорчилик, экстремизм, диний фундаментализм каби хавф-хатарларга қарши муросасиз кураш олиб бориш, И.А.Каримов таъбири билан айтганда, “ҳар куни ҳар соатда фидоий бўлиш, ўзини томчи ва томчи, заррама зарра буюк мақсадлар сари чарчамай, толиқмай тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу фазилатни доимий кундалик фаолият мезонига айлантириш” зарурати юрт, Ватан тақдири учун қайғурадиган ҳар бир инсондан доимий жасорат, азму шижоат ҳамда М. билан яшашни талаб этади. *У.Қорабоев, Б.Умаров*

МАРОСИМ — расм-русум, анъанага айланган намоёиш; шахс, гуруҳ ва жамият ҳаётидаги муҳим ҳодисаларни нишонлаш шакли. Дастлаб М. диний тизимлар доирасида вужудга келиб, индивиднинг ижтимоий тизим билан алоқалари ифодаланган. Ҳозирги даврда М. асосан, маиший турмуш, сиёсий ва ижтимоий тизимлар ҳаётида намоён бўлади. М. таркиби одатда тимсолий ҳаракатларнинг қатъий белгиланган циклик тартибидан иборат бўлиб, рақслар, кўшиқлар, расмлар, предметлар, матнлардан ташкил топади. М.нинг қуйидаги

асосий турлари фаркланади: диний М. фуқаролик М.лари, этник М., сиёсий М., дипломатик М. ва ҳ.к. М. турлари кўпинча бир-бири билан кўшилиб, аралашиб кетади. Улар орасида диний М.лар қадимий бўлиб, М.нинг бошқа турлари аста-секин улардан ажралиб чиққан. М.ни ўтказиш индивид ва гуруҳ ҳаётидаги муҳим воқеаларни нишонлашдан ташқари, унинг миқёси, унга сарф қилинган харажатлар ҳажми М. субъектининг ижтимоий мавқеи, бойлиги, даромади тўғрисида ҳам гувоҳлик беради. Натижада одамлар қадим замонлардан бошлаб М.ни фақат этикод ёки зарурат туфайли эмас, ўз мавқеи, бойликларини кўз-кўз қилиш, сохта обрў орттириш мақсадида ҳам бажара бошлаган. Бу ҳол айниқса ўрта а.ларда авж олган. Мас., “Бобурнома”да Султон Маҳмуд Мирзонинг қизи Оқбегимнинг никоҳ тўйи маросимида олтиндан писталар ва кумушдан бодомлар ясалиб, меҳмонларга тортиқ қилингани баён қилинади. М.ларни ўтказишда ҳаддан ортиқ дабдабозлик, расмиятчилик ва ш.к. уларнинг кадр-қимматини туширади.

МАРҒИНОНИЙ, Бурҳониддин (1123 йил туғилган) – Шарқ Уйғониш даври қомусий алломаларидан бири, жаҳон мад-ти ва илм-фанига қўшган ҳиссаси бутун дунёда эътироф этилган буюк сиймо – Абул-Ҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдул Жалил ал-Фарғоний ар-Ришдоний Марғиноний. Уни “Бурҳон уд-дин ва-л-милла” деган ном билан ҳам аташган. “Милла” олимни улуғлаб, уни мусулмон дунёсидаги халқлар ҳамда ислом динининг далили, исботи деб мадҳ этишдан келиб чиққан. М.нинг туғилган Ватани бугунги Ўзб-ннинг Фарғона водийсидаги Риштон қишлоғи бўлиб, Марғилоннинг Пирсиддик маҳалласида ҳам 13 йил яшаган ва шу ерда ўзининг машҳур «Ҳидоя» китобининг биринчи қисмини ёзиб тугатган. Умрининг сўнгги йилларини Самарқандда ўтказиб, ушбу китобни 1178 (ҳижрий 573) йилда ёзиб битирган. Шомий «Радул мухтор»да ёзишича, Б.М. 400 га яқин Муҳаммад номли фақиҳлар дафн этилган Самарқанд шаҳрининг Муҳаммадийлар қабристони (“Турбатул-Муҳаммадийин”) ёнида дафн этилган. М. ёшлик чоғларидаёқ Қуръони каримни ёд олиб, ҳадисларни чуқур ўрганади ва 1149 (ҳижрий 544) йилда муқаддас ҳаж сафарига боради. Илмга қизиқиш М.ни узоқ сафарларга бориб, ўша даврнинг асосий фанлари бўйича етук алломалардан таълим олишга ундаган эди. Ана шу интилиш уни ислом оламининг ҳанафий мазҳаби бўйича буюк фақиҳи ва ҳуқуқшунос алломаси даржасига кўтарган эди. Президент Ислом Каримов таъбири билан ифода этганда, М. яшаган замон - Шарқ Уйғониш даврининг биринчи босқичи бўлмиш X-XII асрларда Мовароуннахр заминида илму фан гуркираб ривожланган, жамият тараққиёти учун ислом ҳуқуқини тўғри англаш ва амал қилиш муҳим ижтимоий заруратга айланган эди. Бурҳониддин Марғиноний эса ўз асарларида ўша замонларда мўмин-мусулмонлар дуч келадиган долзарб ҳаётий масалалар, жумладан, оилавий ва ижтимоий муносабатлар, мулкчилик, савдо-сотик, жиноят ва жазо, инсоннинг бурч ва масъулиятларига тааллуқли кўп-кўп мураккаб муаммоларни исломий ҳуқуқ нуқтаи назаридан ҳал этиб берган эди. Фикҳ илми бўйича, у ёзган асарлар, айниқса, «Ҳидоя» китоби, ўша даврда мавжуд ҳамда катта амалий аҳамиятга молик бўлган кўплаб ҳуқуқий муаммоларни ечиб беришга

қаратилган ва бу йўналишдаги ўзига хос қулайликлари билан барчанинг эътирофига сазовор бўлган эди. Котиб Чалабий, Муҳаммад Абдулхай Лакнавий, «Ҳидоя»нинг айрим шарҳловчилари, ш-дек «Ислом Қомуси» муаллифлари томонидан берилган маълумотларга кўра, М. фикҳ масалаларига оид яна ўндан зиёд мукамал асарлар яратган. Унинг бизга қадар қуйидаги асарлари етиб келганлиги манбаларда қайд этилади: «Нашрул мазҳаб» (Мазҳабнинг тарқалиши); «Китоб ал-маносакул-ҳаж» (Ҳаж маросимлари ҳақида китоб); «Китобун-фил-фароиз» (Мерос ҳуқуқи бўйича китоб); «Китоб-аттажнийсу вал-мазийд» (Илмни зиёда қилувчи китоб); «Мухторотун навозил» (Мажмуъ ун-навозил) - (Нозил бўлган нарсалар мажмуаси); «Китоб ул-машойих» (Шайхлар ҳақидаги китоб); «Мазийдун фи фуруъил-ҳанафия» (Ҳанафий мазҳабига қўшимчалар); «Шарҳ ал-Жомий-ал-Кабир Муҳаммад аш-Шайбоний» (аш-Шайбонийнинг «Жомиъул-кабийр» асарига шарҳ); «Бидоят ул-мубтадиъ» (Бошловчилар учун дастлабки таълим); «Кифоятул-мунтаҳий» («Яқунловчилар учун тугал таълим»). «Бидоят ул-мубтадиъ» асари учун ёзилган 8 жилдлик шарҳ; «Ҳидоя» («Кифоятул - мунтаҳий» асари учун ёзилган 4-жилдлик шарҳ). Лекин ўрта а. фақиҳларининг кўпгина асарлари каби, Б.М.нинг ҳам асарларининг ҳаммаси бизгача тўлиқ етиб келмаган. Ўз.Р.ФА Шарқшунослик ин-ти Қўлёзмалар хазинасида алломанинг бир қатор асарлари қўлёзма нусхалари бор: «Бидоятул-мубтадиъ» - тартиб рақами 3895, «Мажмаъ мухторот ан-навозил» 4624, «Ҳидоя фи ал-фикҳ» 11497 (4 нусха), «ал-Кифоя фий шарҳ Ҳидоя» 3618, «Ҳидоя фи ал-фуруъ» 11046 (33 нусха). Шарҳда «Ҳидоя» номи остида асарлар яратиш анъанаси мавжуд бўлган. «Ал-ҳидоя» араб. сўз бўлиб, «тўғри йўлдан олиб бориш», «ишончли қўлланма» маъносидадир. М. назарда тутган ҳуқуқий масалаларни ёритиш учун фикҳнинг асосий манбалари, ундан кейин Имоми Аъзам Абу Ҳанифа, имом Молик, имом Шофеъий, имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг асарлари, Шайбонийнинг «Зоҳирур-ривоя» деб аталган китоблари («Мабсут», «Зиёдат», «Жомиъус-сағийр», «Жомиъул-кабийр», «Сияр ус-сағийр», «Сияр ул-кабийр»), Абу Юсуфнинг «Китоб ул-хироҷ», «Адаб ул-қозий», Абу Ҳанифа ва ибн Лайло орасидаги ихтилофлар, Авзоъий, Анас ибн Моликнинг айрим ҳуқуқий масалалар бўйича билдирган фикрларга ёзилган рад китоблари, имом Зуфар, Шайхул-ислом ибн Таймия ибнул-Жавзий асарлари, ш-дек улардан кейин ислом ҳуқуқининг асосий соҳаларида, турли мазҳаблар бўйича жуда кўп асарлар ёзган йирик фикҳ илми мутахассис олимлари қолдирган сон-саноксиз китоблар ва тўпламларни варақлаб чиқиб, уларда билдирилган фикру мулоҳазаларни бир-бири билан солиштириб, энг тўғри, маъқул ҳамда ҳаётга мос келадиган хулосаларни чиқариш талаб этилар эди. «Ҳидоя» тўрт жилддан иборат бўлиб, унинг ҳар бир жилди турли муаммоларнинг ҳуқуқий ечимига бағишланган.

“Кўп асрлик тарихимиз шундан далолат берадики, - дея таъкидлайди Президент Ислом Каримов, энг мураккаб даврларда ҳам халқимизнинг мушкул синовлардан ўтиши, ҳаётнинг турли тўфон ва бўронларига мардона бардош бериб, қадди-қоматини тик тутиб яшашига катта мадад бахш этадиган куч - юксак маънавият ва адолатга интилиш туйғуси бўлган. Бурҳониддин Марғиноний асарларининг моҳияти бўлмиш адолат

туйғуси, ўз даврининг ҳуқуқий мезонлари асосида яшаш, ўзганинг мол-мулкига кўз олайтирмаслик, ҳаромдан ҳазар қилиш, инсоф ва диёнат, меҳр-оқибат каби халқимизга хос бўлган эзгу тушунчалар бугунги кунда ҳам маънавий ҳаётимиз асосларини ташкил этади”. М.нинг “Ҳидоя” асари эса ана шу туйғуларнинг тўғри парвози учун йўл очиб, ўз даврига оид ҳуқуқий масалаларни ихчам, тушунарли, содда ва энг муҳими ҳар қандай табақадаги одамнинг англаши осон бўлган услубда ҳамда жуда кенг миқёсда тадқиқ этиши билан ажралиб турган. Ҳуқуқий масалалардаги айрим муаммолар бўйича ечимлар бўлмаган ёки уларни ечишнинг мураккаб услублари амал қилган ва бу мураккаблик нафақат оддий аҳоли балки илмдан яхши хабардор одамлар учун ҳам қийинчилик туғдирган бир замонда М.нинг “Ҳидоя” асари барчанинг айна муддаоси сифатида майдонга келган ва жуда тез тарқалган эди. Шу жиҳатдан ҳам унинг нафақат М.О. балки бутун мусулмон олами маъ-ятининг рив-шига таъсири катта бўлган.

МАСЪУЛИЯТ - маън-й, ижтимоий ва маъмурий-ҳуқуқий соҳаларда кенг қўлланиладиган т.; маъ-ят н.назаридан ёндашилганида бурч; ижтимоий маънода жамият ва б. олдидаги маънавий қарздорлик; маъмурий жиҳатдан, ижтимоий тартибга солишнинг турли меъёрларини амалга оширишни назарда тутувчи жамоатчилик назоратининг намоён бўлиши; ҳуқуқий ёндашувда эса асосан юридик жавобгарликни англатадиган серқирра ва кенг маъноли категория. М. муаммосига фанда азалдан эркинлик ва зарурат категорияларининг ўзаро нисбати, шахс хулқ-атвори ва фаолиятининг маън-й-ахлоқий жиҳати н.назаридан ёндашиб келинади. Шу маънода М. т.си фал-й, ахлоқий, психологик, юридик, ижтимоий -иқт-й соҳаларга хос кўплаб масалаларнинг мураккаб мажмуини қамраб олади. Бу ҳол инсон ва ижтимоий борлиқ моҳиятининг мураккаблиги ва ранг-баранглиги билан белгиланади. Ҳар қандай одам ўзи учун муҳим бирон бир мақсадга эришиш йўлида ҳаракат қилиш усулини танлашда ўз табиатига кўра эркин эканига қарамай, унинг шахсий ҳаёти бутун жамият ҳаёти, бошқалар олдидаги М.и билан узвий боғлиқдир. Жамият эса ўз-ўзини асраш ва рив-ш учун муайян ички тартибни шакллантириб, ўз аъзоларининг номақбул қилмишларини амалда чеклашга мажбур. Шундай қилиб, одамларнинг хулқ-атвор меъёрлари билан М.и узвий алоқададир. Бу ҳолат жамиятнинг барча аъзолари бир-бири ва жамият олдида маълум мажбуриятларни онгли ёки онгсиз равишда қабул қилиши, ш-дек, зарур ҳолларда уларни рўёбга чиқаришга тайёрлигида намоён бўлади. Тарихдан маълумки, ҳокимиятнинг барча бўғинлари барқарор ва М.ли бўлмаса, жамият изчил рив-ши ва тараққий этиши мумкин эмас. Бу масала ҳозирги дунёда янада муҳим аҳамият касб этмоқда. М.га ахлоқ ва ҳуқуқ категорияси сифатида таъриф берилганида у шахснинг жамиятга нисбатан ўз маънавий бурчи ва ҳуқуқий меъёрларни бажариши билан тавсифланувчи алоҳида ижтимоий ва ахлоқий-ҳуқуқий муносабат ни акс эттиради. Шу н.назардан М. бошқарув қарорларини қабул қилишда давлат ҳамда жамият манфаатларининг англаниш даражасидир. Баъзи бир асарларда М. шахс хулқ-атвори устидан ижтимоий назоратни

амалга ошириш шакли, пировард натижанинг кўзланган мақсадга, бошқарув субъектининг сиёсий, юридик, ижтимоий ва б. муносабат ларининг объект билан мувофиқлиги мезонлари, бажарилган иш учун ташкилот, давлат ва жамият олдида жавоб бериш қобилияти, раҳбарнинг касбий, шахсий ва ишбилармонлик фазилатлари омили, унинг фаолият услуги, бошқарувни рағбатлантириш ва унинг самарадорлиги омили сифатида таърифланади. Технологик тусга эга талқинда бошқарув жабҳасидаги М. – бу ҳокимият органи, унинг раҳбари ва ходимлари қонуний қабул қилинган хизмат фаолияти, хулқ-атвор меъёрлари, қоидалари ва тартиб-таомилларини тан олиши, уларга риоя қилиши, ўз ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги натижаси учун жавоб беришини ифодаловчи т.дир. М.нинг асосий функцияларини ёритишда унинг рив-ш жараёни инсоннинг ҳам ички дунёси, ҳам ташқи муҳит билан боғлиқ эканига эътиборни қаратиш лозим. Инсоннинг ички рив-ши жамиятга ва унинг мўлжалларига муносабат ини белгилайди. Ташқи муҳит эса мавжуд одатлар, анъаналар, ахлоқ қоидалари ва давлат мажбурлови ёрдамида унинг хулқ-атворини тартибга солади. Бундай талқинда ижтимоий М. судланиш, маъмурий ёки жиноий жазони қўллаш таҳдиди остида ўз хулқ-атворини мавжуд ижтимоий меъёрлар, ижтимоий мақсадлар ва қонунларга мувофиқлаштириш зарурлигини ихтиёрий (баъзан мажбурий) қабул қилиш тарзида амал қилади. Бу, аввало, инсон жамият ва унинг қонунларидан ташқарида мавжуд бўла олмаслиги билан белгиланади. Шахс умумэтироф этилган нормаларни қабул қилмаган ёки бузган тақдирда М. мазкур жамиятнинг яхлитлигини сақлаш мақсадини кўзловчи тартибга солиш омили сифатида хизмат қилади. М.нинг мазкур тартибга солиш функцияси нафақат шахсга, балки ҳар қандай – расмий ва норасмий ижтимоий тузилмаларга нисбатан ҳам амал қилади. Бундай ташкилотларга нисбатан М. даражаси давлат ва маҳаллий бошқарувнинг амалдаги нормалари, қонун ва қоидаларига риоя этилиши билан белгиланади. Зотан, жамоатчилик ҳозирги ташкилотлардан нафақат юксак моддий натижаларни намойиш этишни, балки жамиятнинг ижтимоий мақсадлари н.назаридан ҳам катта ютуқларга эришишни талаб қилади. М.нинг яна бир муҳим функцияси – гносеологик ёки билиш-тадқиқ этишдан иборат. У ишончли билимни ҳамда янги технологиялар, фан ютуқларини амалиётга татбиқ этишнинг жамият учун ижтимоий муҳим натижаларини таъминлайди. Ижтимоий М.нинг бу функцияси роли келгусида, айниқса, дунё миқёсида давом этаётган жамиятнинг ижтимоий лашув жараёнлари муносабат и билан изчил ортиб боради. М.нинг асосан умумдавлат аҳамиятига молик қарорлар қабул қилиш фаолиятига дахлдор ихтиёрий-бошқарув функцияси гносеологик функция билан узвий боғлиқ. Бу функция ноаниқ ёки фавқулодда вазиятда, ш-дек, вақт танқис бўлган шароитда қарор қабул қилиш лозим бўлган ҳолларда алоҳида аҳамият касб этади. М. мураккаб ва кўп даражали ҳодиса бўлиб, у шахс хулқ-атвори устидан ижтимоий назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш шакли сифатида таърифланиши ҳам мумкин. Шу жиҳатдан М. чораси пировард натижанинг кўзланган мақсад билан ўзаро нисбати, ш-дек, бошқарув субъектининг объект олдидаги мажбурияти билан боғлиқ. Айни вақтда, М. – бу ҳар бир кишининг касбий, шахсий ва ишчанлик фазилатлари, унинг фаолият услуги хус-яти,

меҳнатининг рағбатлантирувчи ва самарадорлик омилидир. М. шахс мақомининг муҳим кўрсаткичи бўлиб, у, ўз навбатида, инсоннинг давлат ва жамиятдаги ўрни ва ролини тавсифлайди, унинг давлат ва жамият билан ўзаро муносабат ларини белгилайди. Бунда шахс фаолиятининг самарадорлиги ҳуқуқлар, мажбуриятлар ва М.нинг аниқ ва тўлиқ белгиланганига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Айни вақтда, бу фаолият натижалари учун М. шахснинг мажбуриятлари, ҳуқуқлари, унинг ҳаракатлари самарадорлигига баҳо бериш мезонларининг белгиланишига сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Буларнинг барчаси М. инсоннинг бурч ва ҳуқуқлари билан бевосита боғлиқлигидан далолат беради. Улар бир-бирини тақозо этади ва жамулжам ҳолда ҳар бир инсоннинг жамиятдаги ўрни ва мақомини белгилаб беради. Жамиятнинг турли ин-тлари, уларнинг ижтимоий тартиб ва жамиятнинг яшовчанлигини қонун кучи билан таъминлашга бурчли бўлган хизматчилари зиммасига юклатилган М. алоҳида ижтимоий аҳамият касб этади. Чунки айнан бошқарув ходимлари жамиятга қараб мўлжал олувчи шахслар сифатида шаклланади. Бунда жамият ва давлат таъсирида хизматчиларнинг муайян ижтимоий интизоми ва жавобгарлиги (сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий масъулият) шаклланади. Бошқариш тизимида М. муаммоси давлат ва фуқаролик жамиятининг ички жараёнлари билан узвий боғлиқ. Миллий давлатчиликни мустаҳкамлаш, ислоҳотларни изчил давом эттириш, жамиятда барқарорликни таъминлаш лозим бўлган ҳозирги шароитда турли жабҳалардаги жараёнларда М.ни оширишнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Бу жараёнда М., аввало, самарали давлат ва маҳаллий бошқарув ҳамда кадрлар билан ишлаш сиёсатини олиб боришнинг муҳим омили намоён бўлади. *Қ.Назаров*

МАТБУОТ — турли давлат ва нодавлат ташкилотлар, идоралар, ҳаракатлар, бирлашма ва марказлар, ш-дек, ихтисослашган ва ўз лицензиясига эга бўлган хусусий ва юридик шахслар томонидан чоп этиш воситасида обуна ва эркин савдога чиқариш орқали аҳоли ўртасида тарқатиладиган, турли-туман мавзуларни қамраб оладиган ОАВ. Газеталар, журналлар, ахборотномалар, бюллетенлар, ахборот агентликлари, ТВ (кабелли, эфир-кабелли ТВ) ва радиоэшиттиришлар, ҳужжатли кино, электрон ахборот тизими, ш-дек, доимий номга эга бўлган, давлат тасарруфидаги, мустақил ва б. оммавий даврий нашрлар шулар жумласидандир. ОАВ қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда иловалар нашр этиши мумкин. М. кенг маънода, барча босма маҳсулотлар мажмуини, тор маънода, даврий нашрлар, асосан, газета ва журналларни ифодалайди. М. ижтимоий онгнинг ўткир ва таъсирчан воситаси сифатида кишилик жамиятига доимий ва фаол таъсир кўрсатади, жамоатчилик фикри ва маъ-ятини шакллантиради, омма онгига муайян қарашларни сингдиришнинг қудратли ғоявий омили ҳисобланади. М. жамият ҳаётини турли (ижтимоий -сиёсий, иқт-й-и. ч., илмий-техникавий ва б.) йўналишларда ёритади. М. XV а.нинг ўрталарида Европада таркиб топган. Қарийб 5 а. мобайнида (ОАВнинг бошқа турлари — радиоэшиттириш ва ТВ пайдо бўлгунига қадар) кишилар билан оммавий мулоқотнинг, билим ва ғоялар тарқатишнинг асосий воситаси саналган. Дастлабки босма нашрлар китоб, рисола ва варақалардан

иборат бўлган, XVII а.нинг бошларида газ.лар, кейинроқ эса жур.лар ташкил топган; XIX а.нинг ўрталарида М. агентликлари вужудга кела бошлаган. XX а.да оммавий ахборотнинг радиоэшиттириш ва ТВ сингари турларининг пайдо бўлиши ва тараққий этишига қарамай, М. ҳамон жамиятдаги ўз ўрни ва мавқеини кенгайтириб, ижтимоий -сиёсий ҳаёт ва фаолиятнинг барча соҳаларига доимий ва самарали таъсир кўрсатиб келмоқда. Тарихий рив-ш жараёнида М.нинг хусусий шахслар, ижтимоий гуруҳлар (сиёсий оқимлар, партиялар, касаба уюшмалари, мад-й-маъмурий ташкилотлар ва б.), ҳиссадорлик жамиятлари, ҳукумат муассасалари ва б. томонидан таъсис этилган ва уларнинг мақсадларига хизмат қилган қатор турлари вужудга келди. М. қарор топган дастлабки пайтларда Европада черков диний мафқурани тарғиб қилишда босма китоблардан, варақалардан кенг фойдаланди. Жамият маънавий ҳаётига черков таъсирининг тобора чекланиши заминиди дунёвий М. таркиб топди ва кенг ривожлана бошлади. Илғор ижтимоий тузум, демократик тартиблар ўрнатиш учун курашда тараққийпарвар М.нинг хизмати катта бўлди. Ўз-нда М. XIX а.нинг 2-ярмида таркиб топди. Тошкентда 1870 йилда ўлкадаги мустамлакачи ҳукмронлар ташкил этган “Туркестанские ведомости” ва “Туркистон вилоятининг газети” М.О.даги М.нинг илк намуналари ҳисобланади. Туркистонда дастлабки тараққийпарвар миллий газ.лар 1905-07 йиллардан фаолият кўрсата бошлади (“Тараққий”, “Хуршид”, “Шухрат” ва б.). Уларнинг йўлини XX а.нинг 2-ўн йиллигида чоп этилган “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Нажот” газ.лари, “Ойина” жур. давом эттирди. Миллий нашрлар Туркистонни саводли, маърифатли, тараққиётга эришган, обод, мустақил диёрга айлантириш ғояларини тарғиб қилдилар, 1917 йилдан сўнг, собиқ иттифоқ таркибидаги барча иттифоқдош республикаларда бўлганидек, Ўз-нда ҳам янги сиёсий йўналишдаги партия-совет М.ининг кўп тармоқли тизими қарор топди. Умумдемократик қоидаларга зид равишда М.нинг шаклланиши ва рив-ш жараёни яккапартиявийлик — коммунистик партиянинг мутлақ яккаҳоқимлиги шароитида кечди. Газ., жур.лар, китоблар қиёфаси, йўналиши шу ҳукмрон партия раҳбарияти кўрсатмалари асосида белгиланди. Истиқлол туфайли Ўз-н М.и тараққиётида ҳам сифат жиҳатидан бутунлай янги — демократик рив-ш босқичи бошланди. Эндиликда ташкилотлар, партиялар, уюшмалар, айрим жамоалар, фуқаролар ҳам М. нашрларини таъсис этиш ҳуқуқига эга бўлди. Мустақиллик йилларида мам-тда М. эркинлигини таъминлаш борасида кенг имкониятлар яратилди. ОАВнинг самарали фаолият кўрсатиши учун шарт-шароит яратиш, уларни нашр этиш ва тарқатиш билан боғлиқ молиявий ва техник масалаларни ечишда, ижодкорларнинг демократик жараёнда фаол иштирок этиши учун амалий ёрдам кўрсатиш мақсадида ЎзР ОАВни демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш ижтимоий -сиёсий жамғармаси ташкил қилинди (1996 йил 30 август). Бу жамғарма ОАВ вакилларининг мустақил, ўз-ўзини бошқарувчи, ҳукуматга қаршли бўлмаган ташкилоти ҳисобланади. ЎзРнинг “Ноширлик фаолияти тўғрисида” (1996 йил 30 август), “ОАВ тўғрисида” (1997 йил 26 декабрь), “Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида” (1997 йил 24 апрель), “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида” (1997 йил 24 апрель) қонунларининг қабул қилиниши Ўз-н М.и

тараққиётида муҳим роль ўйнади. Ўз-н М.и ишига умумий раҳбарлик қилиб келган ЎзР Давлат Матбуот қўмитаси ЎзР Президентининг “Матбуот ва ахборот соҳасида бошқарувни такомиллаштириш тўғрисида” фармониغا (2002 йил 3 июль) биноан ЎзР Матбуот ва ахборот агентлиги этиб қайта ташкил этилди. Шунга мувофиқ, Қорақалпоғистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлиги, вилоят ҳокимликлари ҳузурида М. ва ахборот ҳудудий бошқармалари тузилди. Мазкур ислоҳот мам-т ижтимоий ҳаётини демократлаштириш ва эркинлаштириш шароитида республика аҳолисининг ахборотга бўлган талаб-эҳтиёжларини янада тўлиқроқ қондириш, ОАВ, ноширлик ишлари ва матбаачиликни кенг кўламда ривожлантиришга кўмаклашиш, ахборот хизматларининг замонавий бозорини шакллантириш йўлида олдинга ташланган катта қадам бўлди. Ўз-н М. маҳсулотлари (босма нашрлар) даврий ва даврий бўлмаган нашрларга бўлинади. Даврий нашрларга газ., жур., журнал типидаги нашрлар (бюллетенлар, илмий ахборотномалар ва б.); даврий бўлмаган нашрларга китоб, рисола, босма график маҳсулотлар ва ш.к. киради. Булар ҳам, ўз навбатида, бир қанча турларга — умумсиёсий ва ихтисослашган; муассислигига кўра — ҳукумат идоралари, халқ ҳаракатлари, партиялар, уюшмалар, жамғармалар, тижорат, диний ташкилотлар ва б.нинг газеталари; ҳудудий йўналишга қараб — марказий (мам-т миқёсида), вилоят, шаҳар, туман, қуйи М. органларига бўлинади. Бозор иқтисодиёти шароитида реклама-тижорат, хусусий газ.лар юзага келди. Жур.лар моҳиятига кўра — ижтимоий -сиёсий ва ижтимоий -иқт-й, адабий-бадиий, табиий-илмий, ва ҳ.к.; йўналишига қараб — болалар, ёшлар, хотин-қизлар ва б. нашрларга бўлинади. Муассислигига кўра — ҳукумат идоралари, нодавлат ташкилотлар, хусусий жур.лар ҳам чиқмоқда. Китоб маҳсулотлари мақсадига кўра — оммавий-сиёсий, бадиий, илмий, илмий-оммавий адабиётлар, дарслик, маълумотномалар ва ш.к.га бўлинади. Мам-тда бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб, кенг оммага зарур бўлган, харидоргир китоблар нашр этадиган нашриётлар тизими вужудга келди. «Тараққий» газетасининг 1-сони чиққан 27 июнь (1906) санаси Ўз-нда М. ва ОАВ ходимлари куни сифатида нишонланиб келади (1993 йилдан). Ўз-н М.ига доир масалалар асосан «Ўзбекистон Матбуоти» журналида ёритилади.

Н.Абдуазизова

МАТБУОТ ЭРКИНЛИГИ — сўз, шахс, виждон эркинлиги сингари сиёсий ҳуқуқлардан бири бўлиб, матбуотнинг эркин фаолият кўрсатишини, кишиларнинг матбуотда ўз фикр-мулоҳазаларини тўсиқларсиз ифода эта олишини ифодалайди. М.э. матбуотнинг моҳиятини, унинг жамият ҳаётидаги ўрнини белгилайди. Сиёсий жиҳатдан М.э. демократия кўринишларидан бири сифатида қаралади. «Эркинлик» сўзи ҳар қандай тўсиқ, монелик ва ш. к.дан холи бўлиш, мустақиллик, озодлик маъносини англатади. Шу билан бирга, эркинлик — англаган заруратдир: инсон ўз олдида турган тарихий, иқт-й, сиёсий заруратни англаб етгандагина том маънода эркин бўлади, эркин фикрлай олади. М.э. ҳам ана шундай хус-ятга эга, яъни жамият тараққиётига, унинг қонуниятларига жавоб берадиган матбуотгина эркин матбуотдир. Жамият тараққиётининг бош масалаларини теран англаб етган ҳолда фаолият

юритадиган журналистгина эркиндир. М.э. уч асосга: ижтимоий -сиёсий, иқт-й, маънавий негизларга таянади. М.э.нинг ижтимоий -сиёсий асоси матбуотнинг қандай ижтимоий борлиқ ва тузумда фаолият кўрсатиши, ижтимоий онгинг қандай кўриниши экани, қандай мафкура ва ғояларга хизмат қилишида намоён бўлади. М.э.нинг иқт-й асоси эса матбуот нашрлари ва ОАВнинг ким томонидан, қандай маблағ эвазига чиқарилиши билан боғлиқ. М.э.нинг маънавий асоси эса уни чиқараётган шахс, гуруҳ, унда хизмат қилаётган журналистларнинг руҳияти, дунёқараши, эътиқоди билан боғлиқ. Юксак маъ-ятли, эътиқодли, инсоният, жамият олдидаги масъулиятини чуқур англаб олган, умуминсоний ва миллий қадриятларга хизмат қилувчи, эзгуликка интилувчи журналист доимо эркин бўлади. Аксинча, қолоқ, қотиб қолган т.лар, ақидалар асосида ва б. мақсадлар йўлида хизмат қилувчи журналист ҳеч қачон руҳан эркин бўла олмайди. М.э. муаммоси матбуот пайдо бўлганидан буён мавжуд бўлиб, турли жамиятда турлича ҳал этиб келинган. Матбуот вужудга келган илк даврлардаёқ унинг эркинлигини таъминлашга эҳтиёж пайдо бўлган. Тараққийпарвар кучлар ўз фикр ва қарашларини эркин баён этиш учун М. э.ни талаб қила бошлайди. 17-18-а.ларда Франция, Англия каби мам-тларда юз берган инқилобий воқеалар давридаги М.э. учун кураш бунга яққол мисол бўла олади. Англияда яшаб ижод этган Жозеф Аддисон, Ричард Стил, Францияда Камиль Демулен, Жан Поль Марат ва б. тараққийпарвар журналистлар ўз асарларида халқ оммасининг фикр ва туйғуларини ифода этиб, М.э. учун курашган. XX а. бошида Туркистонда вужудга келган жаҳид матбуоти намояндалари ҳам мустамлакачи чор ҳукуматининг М.э. борасидаги қаттиқ зулмига қарши чиққан эди. Бу даврда матбуотда ишлаб, публицистика соҳасида ижод қилган Бехбудий, Мунавварқори, Авлоний каби маърифатпарварлар чор Россиясининг сиёсатига қарши чиқиб, эркин миллий матбуотни шакллантириш ва ривожлантириш ғоясини илгари суриб, уни амалиётга жорий этишга ҳаракат қилганлар. Ўз-нда мустабид тузум даврида М.э. «таъмин этилган» бўлса-да, амалда бутун Иттифокда бўлгани каби, юртимизда ҳам журналистлар фаолияти партиявий назоратнинг қаттиқ исканжасига олинган ва унинг мафкурасига хизмат қилишга мажбур эди. Мустақилликни қўлга киритиб, демократик ва ҳуқуқий давлат, адолатли фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлидан бораётган мам-тда М.э. сиёсий, ҳуқуқий, иқт-й, ижтимоий асослари кафолатланган. ЎзР Конституциясининг 67-моддасида «ОАВ эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Цензурага йўл қўйилмайди», дея қайд этилган. М.э.нинг ижтимоий -сиёсий ва ҳуқуқий асослари мам-т Парламенти томонидан қабул қилинган қонунларда ўз ифодасини топган. *Н.Абдуазизова*

МАТОНАТ – белгиланган мақсадга эришиш йўлида учрайдиган қийинчилик ва тўсиқларни енгиб ўтишда сабр-тоқат, сабот ва бардош билан қилинган хатти-ҳаракат ва шахс хулқ-атвориға хос бўлган кучли иродани ифода этувчи хислат. М.ли инсон ҳар қандай мураккаб вазиятда чексиз сабот ва чидам, қатъият билан муваффақиятсизликдан чўчимасдан, таъна-маломатлар, бошқаларнинг қаршилигига қарамай, қўзлаган эзгу мақсадига эришиш учун ўзида руҳий ва жисмоний кучни тўлиқ сафарбар эта олади. Жаҳон ва

Ватанимиз тарихида қалбида ана шундай жасорат, улкан М. ҳисси ниҳоятда кучли бўлган инсонлар ҳар қандай мураккаб вазиятда ҳам адолат ва ҳақиқат йўлида ўзини аямай, эл-юрт учун қандай ибратли ишларни амалга оширганини кўриш мумкин. Президент И.А.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида қалби ўз халқи ва Ватанига меҳр-мҳаббат билан тўлиб тошган, дунёдан эзгулик ва гўзаллик излаб яшаган ана шундай М.ли инсон – Зулфияхоним ҳақида тўхталиб, айрилиқ ва ҳижрон азобини бошидан кечирган, аммо “ғам-андух ва ҳасратларни матонат билан енгиб, тоғдек бардоши билан вафо ва садоқат рамзига айланган Зулфия опа сингари аёллар ҳар қандай юксак ҳурмат ва эҳтиромга муносибдир” дея таъкидлайди. Минглаб ана шундай инсонлар ҳамма замонларда ҳам барчамиз, бутун инсоният учун фидойилик, жасорат ва М. тимсоли бўлиб келган.

МАТРИАРХАТ (лот. mater-она ва юн. arche-ҳокимият) – оила-уруғчилик муносабатлари ривожининг иккинчи босқичида аёл ҳукмрон мавқега эга бўлиб, мулк ва мансаблар она уруғи тамойили асосида мерос бўлиб ўтган даврни ифодаловчи атама. Никоҳдан сўнг эр хотин жамоасига ўтиб яшаган ва унга тобе ҳисобланган. М. даврида аёл жамоавий ишлаб чиқариш, фарзанд тарбияси, хўжалик ва оилани юритиш ва ҳ.к. ҳамда жамоанинг ижтимоий ҳаёти (унинг ишларини бошқариш, жамоа аъзолари ўзаро муносабатларини тартибга солиш, диний маросимларни ўтказиш ва ш. к.) устувор мавқега эга бўлган. Жануби-Шарқий Осиёдаги минангқабау ва микронезларнинг айрим гуруҳларида ҳозир ҳам М. таъсири сақланиб қолган. М.нинг зидди патриархат, яъни ота уруғининг ҳукмронлигидир.

МАФКУРА (араб. фикрлар мажмуи) – муайян ижтимоий гуруҳ, қатлам, миллат, жамият, давлат манфаатлари, орзу-истак ва мақсад-муддаолари ифодаланган ғоявий-наз-й қарашлар ҳамда уларни амалга ошириш тизими. Унда манфаатлар ифодаланаётган куч ва қатламларнинг ўтмиши, бугунги куни ва истиқболи ўз ифодасини топади. Инсоният тарихида турли-туман М.лар бўлган. Турли халқлар ва ижтимоий кучларнинг ғоявий раҳнамолари, мутафаккир ва арбоблари, ўзларининг манфаат ва мақсадларидан келиб чиқиб, мафкуравий таълимот ва дастурлар ишлаб чиққанлар. М. муайян диний, фал-ий таълимот асосида яратилади, маълум илмий қараш ва ахлоқий тамойилларга таянади. М.лар ўз моҳияти ва таъсир кучига кўра, жамиятни бирлаштириши ёки уни бир-бирига қарама-қарши тарафларга бўлиб юбориши, давлатнинг жаҳондаги обрў ва мавқеини ошириши ёки тушириши, халқларни юксакликка кўтариши ёки таназзулга дучор этиши мумкин. Юксак мақсадлар, бунёдкор ғояларга асосланган М. ижтимоий -иқт-й тар-тга туртки бўлади, маъ-ятни юксалтиради, инсонларни улуғвор ишларга сафарбар этади. Озодлик, эркинлик, мустақиллик, тинчлик, ҳамкорлик ғоялари асосида шаклланган, эзгу мақсадларга хизмат қиладиган М. бунёдкорлик хус-ятига эга бўлади. Вайронкор ғоялар асосида шаклланган М.лар эса жамият тараққиётига ғов бўлади, миллат ва халқларни асоратга солади. Бундай М. ўз мазмун–моҳиятига

кўра, ҳукмрон, мустабид, тажовузкор, босқинчилик, экстремистик, ақидапарастлик шаклларида намоён бўлади. Собиқ Иттифоқ даврида М.га умуминсоний қараш шаклланмаган, бунга йўл қўйилмаган эди. Унга тўғри ва холисона баҳо бериш имкони мустақиллик туфайли очилди. Президент И.А.Каримовнинг асарлари, жумладан, “Тафаккур” журнали бош муҳаррири ва “Фидокор” газетаси муҳбири саволларига берган жавобларида М.га чуқур илмий таъриф берилган. Мустақиллик йилларида Юртбошимиз томонидан халқимизнинг миллий кадриятлари, дунёқараши ва тафаккури ҳамда умуминсоний ютуқларига таянган ҳолда ишлаб чиқилган миллий М. таълимоти мам-тимизда истиқомат қилаётган барча халқ ва элатларни жипслаштирувчи ҳамда Ватан равнақи, Юрт тинчлиги, Халқ фаровонлиги йўлида хизмат қилиб келмоқда.

МАФКУРА ЭВОЛЮЦИЯСИ — муайян мақсад ва манфаатларни ифода этувчи ғоявий-наз-й қарашлар тизимининг вужудга келиши, рив-ши ва интиҳога етиши жараёнини ифодаловчи т.. Ҳар қандай мафкура жамиятда янги пайдо бўлган ижтимоий -сиёсий кучларнинг талаб-эҳтиёжлари ва мақсад-муддаоларини ифода этувчи янги ғоявий тизим сифатида вужудга келади. М.э. даврида миллат ёки ҳаракатнинг етакчи кучлари, сиёсий арбоблари, мафкурачилари ижтимоий онгда орзу-интилиш ва руҳиятда ҳис-туйғуларни бир тизимга соладиган таълимот ва дастурлар яратадилар. Ғоявий тарбия воситалари ва фаоллари орқали бу ғоялар онгга ва руҳиятга сингдирилади. Бу ғоялар кўпчилик онгини эгаллагач, уларни ҳаракатга келтириб, мақсад сари етаклайдиган кучга айланади. Мафкура, вақти келиб, ўз соҳиблари тарих майдонидан тушсалар ҳам, *мафкуравий мерос* сифатида янги даврда ҳам ўз таъсирини сақлаб қолиши мумкин. Бу нафақат эзгуликка хизмат қиладиган, балки ўз моҳиятига кўра ғайриинсоний бўлган мафкура шаклларига ҳам тегишлидир.

МАФКУРА ЯККАҲОКИМЛИГИ — муайян давлат, жамият ёки бир гуруҳ давлатларда ягона мафкуранинг тўла ҳукмронлигини унга хос тамойилларнинг ўзгармас ақидалар тарзида жамият ҳаётида қатъий ва мутлақ тартибда ўрнатилишини ифодаладиган т.. М. я.нинг моҳияти шундаки, бунда бирон-бир мафкуравий тизим ягона илмий, энг адолатли, жамиятдаги барча қатламлар манфаатларини ифода этувчи мафкура деб эълон қилинади. М.я. шундаки, ўзининг моҳияти ёки бирон-бир жихати билан ундан фарқ қилувчи ғоялар, қарашлар, мафкуралар ёт ва душман мафкуралари сифатида қаралади. Оқибатда миллионлаб кишиларда мутелик, лоқайдлик, боқимандалик, махдудлик, ўзга ғояларга ҳадиксираб қараш руҳияти шаклланади, жамиятнинг маънавий ривожига, илм-фан равнақига жиддий зарар етказилади. Тарихий тажриба шундан далолат берадики, “яккаҳокимликка интилган, мутлақ ҳақиқатни даъво қиладиган мафкуранинг истиқболи йўқ. Чунки у яккаҳукмронлик ўрнатиш баробарида, ўзини бойитиб борадиган манба – фикрлар ранг-баранглиги ва қарашлар хилма-хиллигидан узилиб қолади. Собиқ Иттифоқ даврида етмиш йилдан зиёд яккаҳукмронлик қилган коммунистик

мафкуранинг таназзули бунинг яққол исботидир”. (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т.: Ўзбекистон, 2000. 19-бет). Тарихда М.я.нинг энг кўп тарқалган шакли ақидапарастликдир. Бундай мафкуралар Осиё ва Европа давлатлари тарихида муайян даврларда ҳукмронлик қилган. Ўрта асрларда Ғарбдаги ақидапарастлик мафкураси (инквизиция) ҳурфикрлилик ривожига, жамият тараққиётига тўсқинлик қилиб келди. Юзлаб алломалар, ақл-заковат соҳиблари унинг қурбонига айланди. Бундай салбий анъана коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида ҳам давом эттирилди, кўплаб моддий ва маънавий йўқотишларга сабаб бўлди. Ғарбда юзага келган фан ва техниканинг янги ютуқлари кўр-кўрона инкор этилди, генетика ва кибернетика, политология, конфликтология, аксиология каби фанлар “реакцион” ва “сохта” деб эълон қилинди. Психология, социология, культурология, семиотика, бионика, информатика наз-яси, эргономика каби фан соҳалари етарли даражада ривожлана олмади. Аксарият миллий қадриятлар, урф-о., анъаналар эскилик сарқити деб эълон қилинди. Натижада кўплаб мад-т дурдоналари иссиқ йўқолиб кетди. XX а.нинг 30-йилларида Италия ва Германияда фашизм ҳам ана шундай ҳукмрон мафкура даражасини эгаллаган эди. Унинг оқибатида дунёдаги миллионлаб инсонларнинг бошига чексиз кулфатлар ёғилди. Мам-тимиз мустақилликка эришгач, миллий ғоямизнинг асосий т. ва тамойиллари, унинг мазмунини ифода этадиган йўналишларни ўз ичига олган ҳар томонлама асосланган таълимот яратилди. Миллий ғоямиз мам-тимизда бирон-бир мафкуранинг мутлақлашуви, яккаҳоқим ақидага айланишига йўл қўймайди. У фикрлар ранг-баранглигига асосланади, ижтимоий ҳаёт, сиёсий ташкилот, мафкураларнинг хилма-хиллигига таянган ҳолда, жамият ривожига, Ватан равнақи ва халқ фаровонлигини таъминлаш йўлида хизмат қилиб келмоқда.

А.Очилдиев

МАФКУРАВИЙ БЕҚАРОРЛИК – кишилиқ жамиятига хос муайян хус-ятлардан бири; мафкуравий соҳадаги тамойилларнинг қарор топмагани, доимий бўлмагани, муқим бўлмагани каби маъноларни англатади. Бу гоҳида ижтимоий ҳаётда мафкураларнинг алмашиб туриши жараёнини изоҳлаш учун ҳам қўлланилади. М.б. асосан, муайян бир ҳудудда давлат тизими бир ижтимоий - иқт-й тузумдан бошқасига ўтиш даврида юзага келади. Шу н. назардан олганда, М.б.ни — муайян тарихий шароитда юзага келадиган ғоявий ўзгарувчан ҳолат, деб ҳам таърифлаш мумкин. Жамиятнинг янгиланиш босқичларида одатда эски тузум, эски турмуш тарзи билан биргаликда ўша тузум мафкураси ҳам юз тубан бўлади, бундай ҳол маълум даражада М.б.ни юзага келтиради. Мафкуравий бўшлиқ ва М.б. ҳамоҳангдир, чунки бундай пайтда вазиятдан фойдаланиш илинжида турли ғаразли мақсадларни кўзлаган мафкуралар ҳам бош кўтаради. Агарда ана шундай ҳолатда эҳтиётсизликка йўл қўйилса, жамият ҳалокат ёқасига келиб қолиши мумкин. Том маънодаги М.б. ана шунда пайдо бўлади. Юзага чиққан турли бегона, ёт мафкуралар билан янгидан шаклланаётган миллий мафкура ўртасида муросасиз кураш боради. Бу кураш томонларнинг ўзаро вақтинчалиқ муваффақиятлари тарзида кечиши мумкин. Бундай беқарорлик ижтимоий ҳаётга катта салбий таъсир кўрсатади.

МАФКУРАВИЙ БЎШЛИҚ — жамият, давлат ва меҳнат жамоаларида вужудга келган вазият, ижтимоий муҳит, тарбиявий-мафкуравий ишларнинг заифлашиб қолиши. Бундай шароитда фуқаролар онги ва фаолиятида турли миш-мишлар, сафсаталар устуворлик қила бошлайди. Кишилар хатти-ҳаракати ва руҳиятини бўшанглик, лоқайдлик, бепарқлик эгаллаб олади. Қаерда шундай ҳолат юз берса, ўша ерда М.б. ҳукмрон бўлади. Президент И.А.Каримов огоҳлантирганидек, “...шундай ҳолат юз берган тақдирда бўш қолган мафкура майдонидан бизга бегона, орзу-интилишларимизга мутлақо ёт ғоялар ўрин эгаллашга уриниши шубҳасиз” (И.А. Каримов. Миллий истиқлол мафкуриси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Тошкент, 2000, 7-бет). Бугун ҳеч кимга сир эмас, фуқаролар ҳулқ-атворида, хатти-ҳаракатида “рўй бераётган айрим салбий ҳолатлар, ножўя хатти-ҳаракатлар, ёвуз ишлар аввало мафкуравий бўшлиқ туфайли содир бўлмоқда” (И.А.Каримов. Миллий истиқлол мафкуриси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Тошкент, 2000, 8-бет). Ш.у. ёшларимизнинг маънавий оламида бўшлиқ вудудга келмаслиги учун уларнинг қалби ва онгида соғлом ҳаёт тарзи, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат-эҳтиром туёғусини болалик чоғиданок шакллантириб бориш ғоят муҳим аҳамият касб этади.

МАФКУРАВИЙ ВАЗИЯТ – муайян минтақа ёхуд мам-т ҳаётида мафкураларнинг ўрни ва мавқеи, улар ўртасидаги муносабат лар билан боғлиқ жараён ва шарт-шароитлар мажмуи. XX а.нинг 90-йилларига келиб, жаҳонда социализм лагери барҳам топди. Дунё сиёсий харитасида ўзларининг мустақил тараққиёт йўлини белгилаб олган ўнлаб суверен давлатлар пайдо бўлди. Айни пайтда социалистик ғоялар ҳукмрон бўлиб келган худудни мафкуравий жиҳатдан бўлиб олиш билан боғлиқ вазият юзага келди. Бу вазият буюк давлатчилик шовинизми, диний экстремизм, тажовузкор миллатчилик каби мафкуравий таҳдидларда намоён бўлмоқда. Бундай вазиятда фақатгина кучли, халқ иродасини ўзида акс эттирган ғояларгина мам-тни, жамиятни ёт ғоялар таъсиридан, мафкуравий тазйиқлардан муҳофаза қила олади. М.в. ўз характери, ҳаракатлантирувчи кучлари ва юзага келиш сабабларига кўра қулай ёки ижобий, ноқулай ёки салбий тусга эга бўлади. Агар мам-тда миллийлик руҳи билан суғорилган, халқнинг эзгу-мақсадларини ўзида акс эттирадиган, жамиятнинг турли қатламларини бир мақсад томон йўналтирадиган ғоялар ҳукмронлик қилса, у ҳолда бундай мам-тда қулай ёки ижобий М.в. вужудга келган ҳисобланади. Турли хил мафкуралар мавжуд бўлса-да, улар жамиятни ягона умуммиллий мақсадга йўналтирмаса, халқ бегона ғоя ва мафкуралар тазйиқидан холи бўлмаса, бу мафкуралар кишиларнинг орзу-истакларини юзаки акс эттирса, у ҳолда мам-тда ноқулай, салбий, таъбир жоиз бўлса, хатарли М.в. вужудга келади. Бундай ҳолларда мам-т парокандаликка учраб, жамият ўз тараққиёт йўлини йўқотиши ва боши берк кўчага кириб қолиши мумкин. Ёш мустақил давлатлар учун М.в. масаласи жуда катта аҳамиятга эга. Чунки бундай давлатларнинг келажаги, тараққиёт йўли ана шундай М.в.нинг қандайлигига кўп жиҳатдан боғлиқ.Ш-дек, М.в. жамиятда янги мафкуранинг

шаклланиши, рив-ши ва халқ онгига сингдирилиши борасида амалга оширилаётган ишларни, муайян ҳудуд ёки минтақадаги хилма-хил мафкураларнинг ҳукмронлик учун бўлган ўзаро курашларини ҳам англатишини унутмаслик зарур. Айтиш пайтда М.в. янги, шаклланаётган мафкура билан ўз “вазифа”сини бажариб бўлган ёки адо эта олмаган мафкура ёхуд унинг қолдиқлари ўртасида муросасиз кураш боришини ҳам ифодалайди. *Қ.Назаров*

МАФКУРАВИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ ГЛОБАЛЛАШУВИ — ғоявий таъсир ўтказиш имкониятларининг кенгайиши оқибатида Ер юзининг барча минтақаларида мафкуравий кураш умумбашарий миқёс касб этганини ифодаловчи т. Инсоният тарихининг ҳозирги босқичи ижтимоий, сиёсий, иқт-й, маън-й, мад-й ҳаётнинг барча соҳаларида халқаро муносабат ларнинг интеграциялашуви ва жадаллашуви билан характерланади. Хус-н, алоқа воситаларининг рив-ши, уларнинг компьютерлаштирилиши, электрон почта, интернет, космик телерадио алоқа тизимларининг техник-технологик воситалари кучайиб кетиши, ахборот алмашув сабабли ғоявий таъсир ўтказиш имкониятлари ҳам тобора кенгаймоқда. М.ж.г.да бир-биридан тубдан фарқ қиладиган икки йўналиш, тенденция намоён бўлмоқда. Биринчидан, инсоният цивилизацияси тарихида эришган ҳар қандай моддий ва маънавий кадриятларнинг умуминсоний жиҳатлари тарихий макон доирасидан чиқиб байналмилаллашиб, универсаллашиб бормоқда. Бошқача айтганда, миллийлик ва умуминсонийлик тамойилларининг интеграциялашув жараёни кечмоқда. Иккинчидан миллатлар ва давлатларнинг ижтимоий, иқт-й, сиёсий, маън-й-мад-й рив-шидаги беқарорлик, улар манфаатларидаги ўзига хосликни мутлақлаштириш инсониятга, шу жумладан, ўз миллатининг келажагига хавф туғдирадиган салбий ҳодисаларнинг мафкуралашган ҳолда глобаллашувига олиб келмоқда. Бу халқаро терроризм, экстремизм, фундаментализм ва наркобизнес ҳодисаларида намоён бўлмоқда. Бирон бир ҳудуд ёки мам-тда пайдо бўлаётган ғоялар тез фурсатда бутун жаҳонга ёйилмоқда. Натижада одамзод маълум бир давлатлар ва сиёсий кучларнинг манфаатларига хизмат қиладиган, олис – яқин манбалардан тарқаладиган, турли мафкуравий марказларнинг босимини доимий равишда сезиб яшамоқда. Бу жараённинг энг муҳим хус-ятларидан бири – турли мам-тларни мафкуравий забт этиш ғоят катта иқт-й манфаатлар билан чирмашиб кетганидир. И.А.Каримов масаланинг ана шу жиҳатига эътибор қаратиб, глобаллашув ҳозирги шароитда мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир қуролига айланиб, ҳар хил сиёсий куч ва марказларнинг манфаатларига хизмат қиладигани, бир қарашда арзимас бўлиб туюлган кичкина хабар ҳам улкан зиён етказиши мумкинлигини уқтиради. М.ж.г. савияси паст аудио ва видеокассеталар, ахлоқсизлик, тубанлик ва ёвузликни тарғиб қиладиган “санъат асарлари”нинг ҳам кенг тарқалишига сабаб бўлмоқда. Ғоявий-мафкуравий тазйиқ ва тажовузларнинг олдини олиш учун ҳар бир миллат, давлат ўзининг ғоявий-мафкуравий дахлсизлигини таъминлайдиган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амлиётга жорий этиши зарур. Ана шундай тадбирлар изчил амалга оширилганда М.ж.г. ғоявий қарашлардаги муайян фарқлардан қатъи назар, умуминсоний кадриятлар,

тинчлик ғояларига содиқликнинг камол топишига шароит яратади, умуминсоний цивилизация тараққиётининг муҳим омилига айланади.
А.Очилдиев

МАФКУРАВИЙ ИММУНИТЕТ — шахс, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамиятни турли зарарли ғоявий таъсирлардан ҳимоя қилишга хизмат қиладиган ғоявий-наз-й қарашлар ва қадриятлар тизими. Иммуниетет (лот. *immunitas* - озод бўлиш, қутилиш) тиббий т. бўлиб, организмнинг доимий ички муайянлигини сақлаши, ўзини турли таъсирлардан, ташқи инфекциялар кириб келишидан ҳимоя қилишга қодир бўлган реакциялар мажмуи тушунилади. Содда қилиб айтганда, иммуниетет - киши организмнинг турли касалликлардан ҳимоя қила олиш қобилиятидир. Инсонда М.и.ни шакллантириб бориш зарур. Иккинчидан, у ҳар бир авлод учун ўзига хос хус-ятга эга. Учинчидан, иммуниетет тизими шакллангандагина жамиятда мафкуравий дахлсизликни таъминлаш мумкин. М.и. тизимининг асосий ва биринчи элементи бу - билим. Аммо, билимларнинг тури кўп. Буюк давлатчилик шовинизми ёки агрессив миллатчилик мафкураси тарафдорлари ҳам муайян “билим”ларга таянади, албатта. Шундай экан, М.и. тизимидаги билимлар объектив бўлиши, воқеликни тўғри ва тўлиқ акс эттириши, инсон маъ-ятини бойитиши ва жамият тар-тига хизмат қилиши лозим. Улар ўз моҳият эътиборига кўра, Ватан ва миллат манфаатлари билан узвий боғлиқ бўлмоғи керак. М.и. тизимининг иккинчи асосий элементи ана шундай илғор билимлар замирида шаклланадиган баҳолар, қадриятлар тизимидир. Зеро, билимлар қанчалик объектив ва чуқур бўлса, унинг замирида юзага келган қадриятлар ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади. Бир сўз билан айтганда, қадриятлар тизими М.и.нинг имкониятларини белгилаб беради ва зарарли ғоялар йўлида мустаҳкам қалқон бўлиб хизмат қилади. Аммо билимлар ва қадриятлар тизими мавжудлигининг ўзи М.и.нинг моҳиятини тўлиқ ифода эта олмайди. Зеро, бу икки элемент М.и.нинг учинчи муҳим элементи, яъни ижтимоий -иқт-й, сиёсий ва мад-й-маър-й соҳалардаги мақсадлар тизими билан боғлиқ. Ана шундай аниқ мақсадлар тизими бўлмас экан, инсон, миллат ёки жамият гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона мафкуравий тазйиқларга дучор бўлаверади. *Қ.Назаров*

МАФКУРАВИЙ МАРКАЗЛАР - муайян ғояни илгари сурувчи, тарғибот ва ташвиқотнинг турли усул, воситалари орқали одамлар онги, руҳиятига таъсир этувчи кишилар уюшмаси, ташкилот ёки муассасалардир. Ўзининг характери, мақсадига қараб маълум партия, гуруҳ, кишилар уюшмаси ёки давлат М.м. ядросини ташкил этиши мумкин. М.м. ўз ҳаракат дастури, мафкурани тарғиб қилиш воситалари, усулларига эга бўлиб, унда муайян ғояга ишонтириш, уюштириш, сафарбар этиш, маън-й-руҳий рағбатлантириш, ғоявий тарбиялаш, мафкуравий иммуниететни сақлаш кабилар муҳим ўрин тутди. М.м. ўз фаолиятларини яширин ва ошкора йўл билан амалга оширадидлар. Жаҳон тажрибасидан маълумки, айрим М.м., мас., фашизм ўз мақсадларини ошкора эълон қилиб, уларни зўравонлик йўли билан сингдирган. Мафкурани яширин йўл билан тарғиб қилишда вайрон қилувчи ғоя ўзининг сохта жозибаси, алдов

ва макр билан омма онгини захарлаб, жамиятда ҳукмрон мавқени эгаллаб олишига алоҳида эътибор берилган. Бугунги кунда уларга қарши соғлом мафкурани тарғиб қилишда таълим-тарбия даргоҳлари, илмий, мад-й-маър-й муассасалар, маҳалла, оила, турли жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари фаолияти муҳим ўрин тутди. Бу соҳада фан ва илмий муассасаларнинг аҳамияти катта бўлиб, улар аҳолининг ижтимоий -руҳий хус-ятларини ҳисобга олган ҳолда, мафкуравий тарбиянинг самарали йўллари тадқиқ этиш, турли мафкуравий таҳдидлар хавфнинг олдини олишнинг илмий наз-й асосларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Ш-дек, жамоатчилик фикри, аҳоли турли қатламларининг руҳияти, интилишлари, қизиқишлари, қарашларини турли социологик тадқиқотлар, анкета-сўров усуллари орқали ўрганиш ва таҳлил қилиб бориш ҳам турли зарарли ғояларни тарқатадиган М.м.га қарши курашдаги муҳим воситалардан биридир. *А.Холбеков*

МАФКУРАВИЙ МАҚСАД – ижтимоий қатлам, сиёсий гуруҳ, миллат, жамият манфаатлари, орзу-интилишлари ва хоҳиш иродасини ифода этувчи т. Мазмун-моҳиятига кўра, эзгу ниятларни ўзида акс эттирадиган, халқ томонидан эътироф этиладиган, қўллаб-қувватладиган ижобий ва ғаразли ниятларни ифодаладиган салбий, шаклига кўра ички ҳамда ташқи ёки геосиёсий М.м.ларни фарқлаш лозим. Ўзбекистон халқи миллий мафкурасининг асосий мақсади озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Халқ оммасини миллий ғоя атрофида бирлаштириш, кишиларни маън-й-руҳий жиҳатдан улуғвор ишларга тайёрлаш ва сафарбар этишдан иборат. Пировард натижага эришишнинг йўллари, воситалари ва усуллари ҳам ушбу мақсаддан келиб чиқади. Ташқи ёки геосиёсий М.м.лар ўз мазмун -моҳиятига кўра, давлатнинг халқаро майдондаги мавқеини мустаҳкамлашга йўналтирилган бўлиб, бундай мақсадлар ўзаро манфаатли ҳамкорликка асосланган бўлса – ижобий, бошқа халқлар ва давлатларга мафкуравий тазйиқ ўтказишга қаратилган бўлса – салбий характер касб этади.

МАФКУРАВИЙ МУАММОЛАР — ғоявий беқарорликка чек қўйиш, мафкуравий бўшлиқни тўлдириш, мафкуравий таҳдиднинг олдини олиш, мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш билан боғлиқ масалалар мажмуи. Бундай муаммолар жамият ҳаётининг бир тарихий босқичидан иккинчисига ўтиш даврида жиддий аҳамият касб этади. Дунёда ранг-баранг дунёқарашлар, турли миллий, диний, сиёсий оқимларнинг ўзига хос ғоялари мавжуд. Уларнинг баъзилари ўзаро уйғун ҳолда бир-бирларини тақозо этса, айримлари бир-бирига мутлақо зиддир. Ғоялар, мафкуралар кураши натижасида дунёнинг айрим минтақаларида оммавий қирғинлар, фожеалар юз бераётган бўлса, бошқа ҳудудларда баъзи давлатларнинг юксак даражада ривожланаётганини кузатиш мумкин. Демак, ҳар қандай давлат ёки мам-тнинг тақдири кўп жиҳатдан М.м.нинг қандай ҳал қилинишига ҳам боғлиқ. М.м.лар ичида мафкуравий хавф, таҳдидни бартараф этиш муҳим наз-й ва амалий аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда жиддий мафкуравий хавф сифатида диний экстремизм, миллатчилик, шовинизм, маънавий қашшоқлик, ахлоқсизликни тарғиб қилишга асосланган

ғоявий қарашлар тизими ва амалиётини кўрсатиш мумкин. Бу хавф ва таҳдидларни бартараф этиш масаласи ҳам мафкуравий муаммолар доирасига киради. Жумладан, Ўзбекистон ҳам бугун муайян М.м.ни ҳал қилиш йўлида самарали ишларни олиб бормоқда. Бу, аввало, мустабид мафкура асоратларини бартараф этиш, миллий тараққиётга хизмат қиладиган, халқнинг дунёқарашига мос бўлган соғлом мафкурани шакллантириш билан боғлиқдир. Зеро, И.А. Каримов уқдиргани каби, **"Мафкура ҳар қандай жамият ҳаётида зарур. Мафкура бўлмаса одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Иккинчидан, қаердаки мафкуравий бўшлиқ бўлса, ўша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши ҳам тайин. Бунинг исботи учун хоҳ тарихдан, хоҳ замонамиздан кўплаб мисоллар келтириш қийин эмас"**.

МАФКУРАВИЙ ПЛЮРАЛИЗМ (лот. *pluralis* – хилма-хиллик, ранг-баранглик) – ижтимоий -сиёсий ҳаётда турли қатлам, партия, гуруҳлар манфаатларини ифода этувчи ғоявий ранг-барангликни, қарашлар ва фикрлар хилма-хиллигини ифодалайдиган т. Мам-тда илғор ғоялар, мафкуралар қанча кўп бўлса, яъни М.п. ҳукмрон бўлса, тараққиётнинг самарали йўлини танлаб олиш учун имконият шунчалик кенг бўлади. Фикрий кураш мафкураларнинг маъно ва мазмун жиҳатидан бойишига, бир-бирини тўлдиришига хизмат қилади. М.п. ижтимоий тар-тга хизмат қиладиган янгидан-янги ғояларнинг пайдо бўлишига, турли халқлар, элатлар, миллатлар ва сиёсий гуруҳларнинг манфаатларини умумий тарзда рўёбга чиқишига шароит яратади. У муқаррар суратда кўппартиявийлик тизимини тақозо этади. Сиёсий партиялар эса ўзлари мансуб бўлган қатламлар, сиёсий гуруҳларнинг манфаатлари, интилишлари, орзу-умидларини умумлаштирган ҳолда ўз ҳаракат дастурлари орқали намоён қилади.

МАФКУРАВИЙ ПОЛИГОН – одамлар ва халқларнинг қалби ва онгини эгаллашга қаратилган турли ғояларнинг ўзига хос синов майдони. Одатда, "полигон" деганда қурол-аслаҳа ва техникани синаш, кўшинларни ҳарбий тайёргарликдан ўтказиш ёки ҳарбий соҳада тадқиқотлар олиб бориш учун мўлжалланган махсус майдон тушунилади. Тарих ўзга ҳудудларни забт этиш мақсадида ишлатиладиган уруш қуролларининг узлуксиз такомиллашиб борганини кўрсатади. У найзалардан тортиб автоматик қуролларгача, замбараклардан Ер юзининг ҳар қандай нуқтасига беҳато етиб борадиган қитъалараро баллистик ракеталаргача бўлган узоқ такомил йўлини босиб ўтди. Бу қуроллар босиб олиниши керак бўлган ҳудудлар аҳолисини жисмонан йўқ қилишга қаратилган эди. Бугунги кунда эса, ўзга ҳудудларни забт этиш учун уларнинг аҳолисини жисман маҳв этиш шарт эмас. Зеро, турли мафкуравий таъсирлар оқибатида онги ва шуури забт этилган, қараш ва кайфиятлари "маъқул" йўналишга ўзгартирилган ерлик аҳоли кўмагида ҳар қандай бойлик, табиий ресурсларга эгалик қилиш мумкин. Бу эса шу жой аҳолисининг онги ва қалби ёт ва бегона ғоялар синаб кўриладиган майдонга айланганини билдиради. Президент И.А. Каримов таъкидлагани каби, ҳозирги давр ғоявий қарама-қаршиликлар мураккаб тус олган, мафкура полигонлари ядро

полигонларидан ҳам хавфлироқ бўлиб бораётган даврдир. Хус-н, мам-тимиз ичида ўзларининг зарарли ғояларини тарқатишга ҳаракат қилган, ёшларни чалғитиш, онгини захарлаш, улар ёрдамида мам-тни ўз тар-т йўлидан четлатиб юборишни кўзда тутган ваҳхобийлар, “ҳизбут таҳрир”чиларнинг ҳаракатларини айнан шундай баҳолаш мумкин. Бугунги кунда М.п.ларда муайян гуруҳлар ва давлатлар ўзларининг ғаразли манфаатларини ифода этаётган турли тажовузкор ғояларни синовдан ўтказмоқдалар. Уларнинг ортида кишиларни, энг аввало, маън-й-мафкуравий жихатдан тобе қилиш, пировард натижада эса буткул қарам қилиб олиш мақсади ётади. Бу катта-катта ҳудудларни, айниқса бой табиий ресурсларга эга бўлган минтақаларни эгаллаб олишнинг энг қулай ва камхарж усулидир. *Қ.Назаров*

МАФКУРАВИЙ ПРОФИЛАКТИКА – ижтимоий ин-тлар томонидан амалга ошириладиган турли шакллардаги ғоявий–тарбиявий, маън-й–мафкуравий ишлар мажмуи бўлиб, у бутун ғоявий тарбия тизимини қамраб олади. М.п. ғоявий бўшлиқни бартараф этиш, мафкуравий парокандаликни олдини олиш ёки бирор-бир ҳудуд, қатлам, гуруҳни ёт ва зарарли ғоялар таъсиридан халос қилиш мақсадида амалга оширилади. Бунда ғоявий таъсирнинг хилма-хил усул ва йўлларида фойдаланилади, турли воситалар қўлланилади. М.п. тезкор ва қисқа суръатларда ёки аста-секин, босқичма-босқич амалга оширилиши мумкин. Биринчи ҳолатда зудлик билан чора-тадбирлар қўллаш лозим бўлса, иккинчисида, доимий ва собит қадамлик билан иш олиб бориш кўпроқ натижа беради. Мафкуравий иммунитет тизимини шакллантиришда маънавий таълим-тарбия тизимига таянган М.п.нинг ўрни катта. Зеро, у моҳиятан, ёт ғояларнинг кириб келишининг олдини олиш ва уларни йўқотишга қаратилган чора-тадбирларга таянади. Таълим-тарбия ва тарғибот-ташвиқот тизими М.п.ни амалга оширишга ёрдам беради. Соғлом мафкурани халқ қалби ва онгига сингдиришга хизмат қиладиган ижтимоий тузилмалар, оила, мактаб, маҳалла, давлат ва жамоат ташкилотлари ҳам унда ўз ўрнига эга. Ш-дек, Ватан, халқ манфаатларини, дўстлик ва биродарликни, ўзаро ҳурмат ва бағрикенгликни тарғиб-ташвиқ этувчи эртақлару дostonлар, кўшиқлару рақслар, турли кўриниш ва мазмундаги маън-й-маър-й тадбирлар М.п.ни амалга ошириш шакллари дир. Президент И.А.Каримов тобора кучайиб бораётган турли хавф-хатарларга қарши доимо сергак, огоҳ ва ҳушёр бўлиб яшашимиз зарурлигини уқдириб, **“Бундай таҳдидларга қарши ҳар томонлама чуқур ўйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз олиб бориладиган маънавий тарбия”** ҳал этувчи аҳамият касб этишини таъкидлайди. *А.Очилдиев*

МАФКУРАВИЙ СИЁСАТ – муайян ғоявий қарашлар тизимини одамлар онгига сингдириш, зарарли маън-й-мафкуравий таъсирлар, турли кўринишдаги тазйиқларнинг олдини олишга қаратилган услуб ва воситалар ҳамда уларни ишлаб чиқиш, тартибга солиш ва бошқариш билан боғлиқ фаолият мажмуи. М.с.ни мафкуравий вазифаларни амалга ошириш учун бўлган ҳаракат тарзида ҳам тушуниш мумкин. Бу вазифалар муайян мам-т ёки халқнинг дунё

ҳамжамиятида тутган ўрни, нуфузи, халқаро иқт-й, сиёсий, дипломатик алоқалардаги мавқеи, тараққиёт даражаси каби бир қатор кўрсаткичлардан келиб чиқади. Мас., ҳозирги даврда миллий мафкурамиз мустақилликни мустаҳкамлаш, мам-тни ҳар томонлама ривожлантириш, эркин ва ёруғ ҳаёт сари олға юришга йўналтириши зарур. Одатда ички ҳамда ташқи М.с. бир-биридан фарқланади. Ички М. с. мам-т, халқнинг ўз олдига қўйган стратегик мақсадларидан келиб чиқиб, тараққиётнинг янги бир босқичга кўтарилиши учун фуқароларни сафарбар қилиш вазифасини ўтайди. Ташқи М.с., ўз халқи ва мам-тининг халқаро майдондаги нуфузини мустаҳкамлаш, мустақил тар-тнинг халқаро муносабат лар билан боғлиқ жиҳатларини таъминлаш ҳамда бегона мафкураларнинг таъсиридан ҳимоя қилишга қаратилган бўлади. М.с.нинг самарадорлиги унинг қандай воситалар, усуллар ва шаклларда юритилишига боғлиқ. Бу ўринда ижтимоий тараққиётдаги турли гуруҳлар, синфлар ва қатламлар манфаатларининг ҳисобга олиниши муҳим аҳамиятга эгадир. Мафкуравий таъсир ўтказиш йўллари омма учун қанчалик яқин, тушунарли ва табиий бўлса, ижтимоий -гуманитар фанлар ютуқларига таянган ҳолда ташкил этилса, М.с. шунчалик самарали бўлади. *А.Очилдиев, А.Мўминов*

МАФКУРАВИЙ ТАЖОВУЗ – муайян миллат, жамият, давлатнинг тинчлиги ва барқарорлигига қарши қаратилган, сиёсий ва конституцион тузумни заифлаштириш ва бузишга йўналтирилган, фуқаро ва жамият хавфсизлигига таҳдид солувчи ғоявий-наз-й қарашлар ва унга асосланган амалиёт мажмуи. М.т. ёвуз кучлар ва ҳар хил марказлар томонидан бирон бир мам-тга нисбатан ичкаридан ёки ташқаридан туриб бевосита амалга ошириладиган ғоявий бузғунчиликнинг бир шаклидир. Улар ўз жирканч мақсадларига эришиш учун ҳар қандай усуллардан, одамларнинг диний, миллий ҳиссиётлари, ҳаётда мавжуд бўлган ижтимоий -иқт-й қийинчиликлардан, ш-дек, замонавий техника, телекоммуникация воситаларидан усталик билан фойдаланишга ҳаракат қилади. Бугунги кунда М.т. деганда, аҳолининг маълум бир қатламлари, айниқса, ёшларнинг қарашларини ўзларига маъқул бўлган йўналишда ўзгартириш, бузғунчи ғоялар, диний экстремизм, ахлоқсизлик ғояларини сингдириш каби ғаразли мақсадлар тушунилади. Миллий ғоя ўзининг мазмун-моҳияти билан ана шу каби мафкуравий тажовузларга қарши тура оладиган кишиларни тарбиялашга хизмат қилади. Бу борада барча фуқароларнинг огоҳлиги, фаоллиги, эзгу ғояларга хизмат қилишга тайёрлиги катта аҳамият касб этади.

МАФКУРАВИЙ ТАМОЙИЛЛАР — ҳар қандай мафкуранинг тарбиявий кудрати, унинг таъсирчанлиги миллий ва умуминсоний кадриятларнинг муштараклигига асосланиши билан белгиланади. Миллий мафкура эса жамият аъзоларининг миллат манфаатлари, орзу-умидлари, истак-хоҳишларини ўзида мужассамлаштиради. Миллий мафкура, Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, куйидаги тамойилларга асосланади. Биринчидан, мам-тимизнинг бугунги ҳаёти, ўтмиши, келажаги бутун тақдири учун қайғурадиган, Ватан қисматини ўз қисмати деб биладиган кенг жамоатчиликнинг илғор

дунёқараши ва тафаккурига асосланади. Иккинчидан, миллий тарихимиз ва умумбашарий тараққиёт ривожига унутилмас ҳисса қўшган олиму фозилларнинг илмий меросига асосланади. Учинчидан, жамият мафкураси шу жамиятнинг фуқароси бўлмиш оддий инсон ва унинг манфаатларини ифода этиши, фуқароларнинг бежавотир, тинч-омон, фаровон яшашини таъминлаш учун куч-ғайрат манбаи бўлмоғи лозим. (И.А.Каримов. Адолатли жамият сари. Тошкент, 1998, 11-13-бетлар). Миллий мафкурамиз юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлигини таъминлаш, жисмонан бақувват, руҳан-тетик, маънавий етук, замонасининг фан ва техника ютуқларини мукамал ўзлаштирган илғор касб-кор маҳоратига эга бўлган баркамол инсон шахсини шакллантириш, ижтимоий ҳамкорлик ва миллатлараро тотувликка эришиш, диний бағрикенглик каби тамойилларга асосланади (И.А.Каримов. Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Тошкент, 2000, 19-бет). *Қ.Назаров*

МАФКУРАВИЙ ТАРБИЯ – инсон, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамият дунёқарашини шакллантиришга, уларни муайян мақсадларни ифода этадиган ғоявий билимлар билан қуроллантиришга йўналтирилган жараён. Жамиятдаги ҳар бир ижтимоий куч ёки аҳоли қатламлари ўз манфаат ва мақсад-интилишларини ифода этувчи ғоялар тизимини яратгач, бошқа гуруҳларни ҳам шу ғоялар таъсирига тортишга, ўз тарафдорлари сафини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Ғоялар адолатли ва ҳаққоний бўлиб, қўпчиликнинг талаб-эҳтиёжларига мос келса, бу соҳадаги тарбия воситалари таъсирчан, тарбиячилар эса фаол ва фидойи бўлса, кўзланган мақсадга эришилади. Жамият, халқ ҳали ўз манфаатларини англаб етмаган, ўз мафкурасини шакллантириб, мақсадлари сари сафарбар бўлмаган ҳолларда бегона ва зарарли ғоялар таъсирига тушиш эҳтимоли ортиб боради. Бу эса М.т.ни йўлга қўйиш, соғлом мафкура тамойилларини аҳоли қалби ва онгига муттасил сингдиришни долзарб вазифага айлантиради. Ўз-н шароитида М.т.нинг асосий вазифаси – халқимизнинг озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлидаги асрий орзу-истаклари, мақсадларини, миллий мафкурамизнинг моҳиятини кенг жамоатчиликка тушунтириш, айниқса, ёшлар онгига сингдиришдан иборатдир. М.т. жамиятда, авваламбор, оила, мактабгача ёшдаги болалар муассасалари, мактаблар, лицей, коллежлар, олий ўқув юртлари, оммавий ахборот воситалари, жамоат ташкилотларининг биргаликдаги фаолиятини тақозо қилади. Узлуксиз таълим тизими М.т.ни олиб борувчи асосий бўғиндир, зеро мафкуравий мақсадларни кишилар, айниқса, ёшлар онгига сингдириш вазифаси, асосан, ана шу тизим орқали амалга оширилади.

МАФКУРАВИЙ ТАСАВВУР — мафкуравий таъсирнинг инсон онгидаги инъикоси. Бундай инъикос турли шаклларда ўз ифодасини топади ва инсон хотирасида узоқ вақт сақланиб қолади. Ушбу мафкуравий образлар инсоннинг кундалик амалий фаолиятида ўз ифодасини топади. М.т. ижтимоий онгнинг муҳим элементи бўлиб, мафкуравий фаолиятнинг маъноси ва мазмунини ижтимоий воқеаликнинг ҳаёлий образи билан боғлайди. Айни пайтда

мафкуравий фаолият, хаёлий образлар билан яқиндан иш кўриш, ўзаро алоқадорлик механизмини яратиш имконини беради. М.т. ижтимоий муҳитнинг таъсири остида одамлар кўрсатган турли-туман фаолият туфайли ҳосил бўлади. Бундай ҳолат жамиятда ҳамиша маълум бир мақсад томон йўналтирилган мафкуравий тизим мавжуд эканлигидан далолат беради. Ўз навбатида, худди шу ҳолат М.т. жамиятда мавжуд бўлган мафкуравий тизим: мафкуравий интлар, мафкуравий муассасалар маҳсули эканлигини инкор этмайди. М.т. ҳосил бўлишида жамиятда мавжуд бўлган турли синфлар, табакалар, гуруҳларнинг ижтимоий тажрибаси ҳам катта аҳамиятга эга. Айти пайтда М.т. бошқа мафкуравий муассасаларнинг зарарли тарғибот ва ташвиқотларидан ҳимоя қилувчи “буфер” вазифасини ҳам бажаради.

МАФКУРАВИЙ ТАЪСИР – мафкуравий жараённинг энг муҳим структуравий компонентларидан биридир. М.т. икки асосий – тўғри, бевосита ва ўзаро алоқадорликка асосланган билвосита шакллар ёрдамида амалга оширилади. М.т. самарадорлиги унинг объекти ва субъектига боғлиқ бўлади. Чунончи, М.т. самарадорлиги М.т. ўтказилиши лозим бўлган кишиларнинг (объект) маълумот даражаси, мад-й савиясига боғлиқ бўлса, ўз навбатида М.т. ўтказётган идоралар, тарбиявий муассасалар, тарғибот ва ташвиқотчилар (субъект) амалга ошираётган мафкуравий тадбирлар мазмуни ва шаклига, мафкура ходимларининг профессионал маҳоратига, уларнинг инсоний фазилатлари, хислатларига боғлиқ бўлади. М.т. ўтказилиши лозим бўлган кишиларнинг маълумот даражаси, мад-й, ахлоқий, ҳуқуқий, сиёсий савияси қанча баланд бўлса, мафкуравий таъсир самарадорлиги шунча юқори бўлади. Ўз навбатида, М.т. самарадорлиги унинг объекти билан унинг субъекти орасидаги ўзаро алоқадорлик механизмининг мустаҳкамлигига боғлиқ. Бундай ўзаро алоқадорлик механизмининг мазмунида бир-бирига ўргатиш, бир-биридан ўрганиш, бир-бирига устоз, бир-бирига шогирд тамойили ётмоғи даркор. Бундай ҳолатда ҳар бир киши М.т. доирасига тушади ва ўша таъсир асосида фаолият кўрсата бошлайди.

МАФКУРАВИЙ ТАҲДИД — ижтимоий -сиёсий ҳаракат, оқим ёки сиёсий куч ўз манфаатини ифодаловчи мафкурасини кўрқитув, зўрлик йўли билан бошқаларга тиқиштириш. М.т. жамият, давлат ёки халқ, миллат ёки элат тақдирига хавф солиб турган, фожеали оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган мафкуравий хавф-хатарлар мажмуаси. И.А.Каримов таъкидлаганидек, дунёнинг айрим ҳудудларида ана шундай ҳаракатлар натижасида маънавий йўқотишлар юз бераётгани, миллатнинг асрий қадриятлари, миллий тафаккури ва турмуш тарзи издан чиқаётгани, ахлоқ-одоб, оила ва жамият ҳаёти онгли яшаш тарзи жиддий хавф остида қолаётганини кузатиш мумкин. Ўз-н ҳам бундай таҳдидлардан четда қолаётгани йўқ. Мам-тда инсонпарвар, демократик жамият қурилаётган ҳозирги шароитда фуқаролар онги ва фаолиятига сиёсий экстремизм, диний ва фундаментализм, этник ва миллатлараро зиддиятлар, коррупция ва жинойтчилик, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик, экологик муаммолар “оммавий мад-т” тажовузи ва ҳ.к. М.т. шаклида намоён бўлаётир.

Айниқса, ўрта а. халифалигини қайта ўрнатиш ғояси ҳамда халқаро террорчилик ва диний экстремизм марказлари орқали моддий-ғоявий таъминланаётган ақидапарастлар мафкураси бугун минтақамиздаги тинчлик ва барқарорлик учун катта хавф бўлиб турибди.

МАФКУРАВИЙ ТИЗИМ — мафкуравий ишларни бошқариш, жамиятнинг турли ижтимоий ин-тлари: оила, мактабгача тарбия муассасалари, умумий таълим мактаблари, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари, меҳнат жамоалари, маҳалла кенгашлари, жамоат ташкилотлари, мад-й-маър-й уюшмалар тарбиявий имкониятларини мувофиқлаштириш, тартибга солиш, уларни ягона мақсад томон йўналтириш омиллари (иш вақти ва ишдан кейинги бўш вақт) ва воситалари (фан, адабиёт, санъат, матбуот, радио, ТВ, кино, музей ва ҳ.к.), услублари (тушунтириш, ишонтириш, мажбур қилиш) ва усулларининг (алоҳида, жамоавий, оммавий) яхлит бир бутун уюшмаси. Ш-дек, М.т. мафкуравий таъсир йўналишлари (ақлий, маън-й-ахлоқий, ҳуқуқий) ва унинг асосий соҳаларини (меҳнат, жисмоний, эстетик, экологик, жинсий ва ҳ.к.) ҳам ўзига қамраб олади. М.т. бир бутун яхлит уюшма бўлиб, доимо ўзгариб туради. Ушбу тизим самарадорлиги мафкуравий таъсир жараёнининг узлуксизлигига, табақалашганлигига, комплекс ёндашувга боғлиқ. Ушбу тизим доирасидаги мафкуравий ишлар таъсирчанлиги, ҳозиржавоблигини оширишда аҳоли турли табақаларининг ўзига хос миллий-психологик, минтақавий, касб-кор, ёш, жинс билан боғлиқ хус-ятларини инобатга олиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

МАФКУРАВИЙ ТОЛЕРАНТЛИК (БАҒРИКЕНГЛИК) – хилма-хил қараш, интилиш, ёндашувга эга бўлган ва турли мафкуравий позицияда турувчи кучларнинг жамият ва миллат манфаатлари йўлида ҳамкорлик қилишини, эзгу мақсадларни кўзлаб, ҳамжихат фаолият юритишини ифодаловчи т. 1995 йил 16 ноябрда Парижда ЮНЕСКОнинг йигирма саккизинчи сессиясида қабул қилинган “Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси” Ер юзидаги барча мам-тларда мафкуравий бағрикенгликни шакллантиришнинг умумназ-й асосидир. М.т. ғояси жамиятда алар давомида шаклланиб келган бунёдкор ғоялар, эзгу ниятлар ва мақсадларнинг руёбга чиқиши учун замин тайёрлаб беради. Ҳозирги даврда М.т. ғояси жамиятдаги барча қатлам, ижтимоий гуруҳ ва миллатларнинг эзгулик йўлидаги ҳамкорлигини назарда тутди ва мам-тда тинчлик, барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шarti ҳисобланади. Президент Ислom Каримов таъбири билан айтганда, “Ота-бобларимиз неча арслар мобайнида шу бепаён минтақада қандай ҳамжихат бўлиб, қандай кадриятлар асосида яшаб келган бўлса, бугун ҳам, тарих ва ҳаёт гардиши, табиатнинг ўзи бизни – бутун Ў.О. халқларини айнан ана шундай дўстлик ва ҳамкорлик руҳида ҳаёт кечиришга даъват этмоқда”. Ўзбекистон халқи дунёвий давлат, эркин фуқаролик жамияти қурмоқда. Барпо этилаётган жамиятимизнинг сиёсий-ҳуқуқий асослари ишлаб чиқилган ва кўпчилик томонидан қўллаб-қувватланаётган бугунги кунда, эзгу мақсадларга йўналтирилган мафкура фаолияти учун бир хил шароит ҳамда имкониятлар яратиб берилмоқда.

МАФКУРАВИЙ ХАВФСИЗЛИК – шахс, миллат, жамият, давлатнинг хилма-хил шаклларда намоён бўладиган мафкуравий тажовузлар турли мафкуравий марказларнинг бузгунчилик таъсиридан ҳимояланганлик даражасини тавсифловчи т.. М.х.ни таъминлаш деганда, жамият маънавий ҳаётида бўшлиқ пайдо бўлишининг олдини олиш, ўзининг пировард мақсадларига мос ва унга хизмат қиладиган ғоялар тизимини шакллантириш, уни муттасил мустаҳкамлаб бориш, фуқароларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришдек жараёнлар назарда тутилади. М.х.га ташқи ва ички омиллар ўз таъсирини ўтказиб туради. Бугунги кунда, турли хил мафкура марказлари ва полигонларининг Ўз-нда янги жамият қуришга тўсқинлик қилиш учун ғаразли ниятларига эришишда мам-тимиз фуқароларидан “қурол” сифатида фойдаланишга интилишларида М.х. учун реал ташқи таҳдидлар мавжудлигини кўрамиз. Ш-дек, кўшни давлатлардаги терроризм, диний экстремизм ва мавжуд сиёсий беқарорлик ҳам мам-тимиз мафкуравий хавфсизлигига ўз таъсирини ўтказди. ЎзРда миллий хавфсизликни таъминловчи ички омил – жамиятнинг сиёсий-ижтимоий , ахлоқий ва маънавий салоҳиятидир. Бундан ташқари, М.х. халқимизнинг а.ий анъаналари, тили, дини, маънавияти ва миллий рив-шига хизмат қилувчи умуминсоний кадриятларга асосланади. Ш-дек, давлат идоралари, жамоат ташкилотлари ва уюшмалари, мад-й-маър-й муассасалар томонидан амалга оширилаётган тарбиявий ишлар, маън-й-маър-й тадбирлар тизими М.х.ни таъминлашнинг зарурий шартидир. Мам-тимиз М.х.ги илмий асосланган ижтимоий сиёсатга, ҳуқуқий мад-ятга, жамиятнинг маънавий етуклиги ва демократиялашувига узвий равишда амалга ошириладиган ғоявий тарбияга таянади. Жамият, давлат ва шахс М.х.ни таъминлаш – давлат сиёсатининг таркибий қисми ҳисобланади.

МАФКУРАВИЙ ҚУРОЛЛАР — фуқаролар онгига сингдириш омиллари (иш вақти, бўш вақт) ва воситалари (фан, адабиёт, санъат матбуот, радио, ТВ, кино, музей, тарғибот ва ташвиқот муассасалари ва ҳ.к.), услублари (тушунтириш, ишонтириш, мажбур қилиш) ва усуллари (алоҳида, жамоавий, оммавий) мажмуаси. М.қ. геосиёсий мақсадлар, геосиёсатнинг ҳам таъсирчан воситаси эканлигини унутмаслик даркор. Дунёнинг мафкуравий манзараси тубдан ўзгарган, жаҳонда ғоявий-мафкуравий зиддиятлар кескинлашиб бораётган, мафкуравий полигонлар ядро полигонларидан кучлироқ бўлиб бораётган бир пайтда “жаҳон ҳамжамяти халқаро муносабат лар соҳасида демократик, ўзаро ҳурмат ва ҳамкорлик тамойилларини қарор топтириш учун курашмоқда. Бундай шароитда зўравонлик қилиш, ҳарбий куч ишлатиш ва ҳатто иқт-й исканжага олиш қатъий қораланиши аниқ. Лекин ўз ғаразли мақсадларига етишни кўзлаётган турли кучлар геосиёсатнинг энг таъсирчан воситаси сифатида М.қ.дан кенг фойдаланмоқда, одамлар онгига таъсир ўтказишнинг тубан ва маккор усулларини қўлламоқда” (Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., 2000, 24-бет). Ш.у. ҳам мафкуравий жараёнларнинг ҳар бир ташкилотчиси, ҳар бир тарғиботчиси М.қ. ёрдамида

амалга оширилаётган ижтимоий тарбия механизмининг моҳияти, мазмуни ва шакллари аниқ-тиниқ тасаввур қилиши лозим.

МАФКУРАНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ — миллатлар ва давлатлар, турли ижтимоий -сиёсий кучларнинг ўз ғоявий тизимларини яратиш ва тарғиб қилишдан кўзлаган мақсад-муддаолари ҳамда ўз мафкуралари орқали ҳал қилиши лозим бўлган вазифалар мажмуи. Ҳар қандай мафкура: а) муайян ғояни одамларнинг онгига ва руҳиятига сингдириш; б) аҳолининг турли гуруҳларини бирлаштириш; в) кўзланган мақсад ва ниятларга эришиш учун одамларни сафарбар этиш; г) уларни маън-й-руҳий рағбатлантириш; д) аҳолини, айниқса, ҳаётга кириб келаётган ёш авлодни ғоявий тарбиялаш ва мафкуравий иммунитетни шакллантириш; е) бошқа мафкуравий ва ғоявий таъсирлардан ҳимоя қилишдек бир қатор вазифаларни бажаради. Юксак ғояларга асосланган, манфаатлар ва фикрлар хилма-хиллигини эътироф этадиган мафкуравий тизимлар ўз соҳибларини тараққиётга элтади. Тор миллий ё синфий талаб-эҳтиёжларни бошқа халқлар ёки гуруҳлар ҳисобига қондиришини ният қилган мафкуралар охир-оқибат барбод бўлади, ўз тарафдорларини таназзул ва ҳалокатга дучор этади.

МАШВАРАТ (араб. кенгаш, кўрсатма, йўл-йўриқ) – кенгашиш, маслаҳатлашиш асосида амалга ошириладиган иш жараёнини англатувчи т. М. билан қилинган иш демократиянинг асосини ташкил этади, уни олий қадрият даражасига кўтаради. Унга бўлган муносабат ҳар бир фуқаронинг ички мад-ти, маън-й-ахлоқий қиёфаси, демакки, бутун миллатнинг умуммад-й савиясидан далолат беради. М. асосида жамият аъзоларининг сиёсий ва ижтимоий фаоллиги намоён бўлади. Ҳозирги пайтда М. сўзининг ўрнига кўпроқ кенгаш, маслаҳат сўзлари қўлланади. М. сўзи қадимда, айниқса, буюк саркарда Амир Темур замонида кенг истеъмолда бўлган. Ш.у. ҳам буюк бобомизнинг асарларида мазкур иборани кўп бор қўллаганини кўриш мумкин. Айниқса, Соҳибқирон ҳарбий масалаларни доимий равишда М. б-н, атрофдагиларга маълум қилиб, уларнинг маслаҳати билан ҳал этганини, давлат ишларининг тўқсон тўққиз фоизини М. б-н, фақатгина бир фоизини қилич билан ҳал қилганини таъкидлайди. Халқимизнинг “Кенгашли (машваратли) тўй тарқамас” деган доно нақлида М. т.сининг мазмун-моҳияти, унинг миллатимиз сўз бойлиги, маъ-яти билан узвий боғлиқлиги ифодаланган. Дарҳақиқат, М. билан амалга оширилган ишнинг пойдевори мустаҳкам бўлади, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган ёши улуғ донишманд кишилар маслаҳати билан амалга оширилган ҳар қандай юмуш муваффақият келтириши шубҳасиздир. Шу боис таълим-тарбия жараёнида ёшларимиз онгига ана шу ноёб ибораларни сингдириш, ижтимоий , маънавий ва ахлоқий аҳамиятини тушунтириб бориш муҳим аҳамият касб этади.

МАЪНАВИЙ БОЙЛИКЛАР — кишилиқ жамият тараққиёти жараёнида кўплаб авлодлар тафаккури ва ақл-заковати билан яратилган маънавий мерос, М.б., кўхна тарихий ёдгорликларни ифода этувчи т.. Президент И.А.Каримов

“Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида М.б. т.сига қуйидагича таъриф беради: “Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қад. тошёзув ва бтитиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазиначариди сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астраномия, меъморлик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир”. (30-31-б.) Мас., қарийиб уч минг йиллик тарихга эга бебаҳо маънавий обида, “Авесто”, халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлган “Алпомиш” достони, энг азиз ва мўътабар байрам – Наврўз айёми, маъ-ятимизнинг ажралмас қисми муқаддас динимиз, буюк аждодларимиз Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Муҳаммад Мусо Хоарзмий, Ал-Фарғоний, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, жаид бобларимизнинг улкан маън-й-маър-й, илмий, ижтимоий -фал-й мероси, давлатчилик тажрибаси бугунги кунда ҳам мам-тимизнинг ҳар томонлама тараққиёти, ёруғ истиқболига хизмат қилиб келмоқда.

МАЪНАВИЙ БУЗҒУНЧИЛИК — умуминсоний ва миллий ахлоқ, қадрият, мад-т, дин ва тарбия асосларига зид бўлган, инсон шахсининг тубанлашуви, ижтимоий , маън-й-ахлоқий меъёрларга риоя этмаслик, инкор этиш ёхуд уларнинг илдизларини емиришга қаратилган ёвуз хатти-ҳаракатларни англатувчи т. М.б. муайян кучлар, марказлар, шахслар томонидан ўз манфаатларини ғоявий-мафкуравий жиҳатдан таъминлаш, ғаразли мақсадларни кўзлаб, мам-ти ва ўзга давлат халқи, айниқса, ёшларини чалғитиш, уларнинг онгига ғайриинсоний ва ғайриахлоқий ғоя ва қарашларни сингдиришга хизмат қиладиган усул ва технологиялардир. Маълумки, XX а.нинг иккинчи ярми ва XXI а. бошларида кўпгина Ғарб мам-тларида М.б. (палапартиш жинсий муносабат лар, гиёҳвандлик, никоҳсиз оила, оммавий беҳаё клиппар, ахлоқсизлик, куч ва зўравонликни тарғиб этувчи фильмлар ва б.) жамият ҳаётининг барча жабҳаларида яққол нимоён бўлди. Бу жараённинг чуқурлашуви, даҳшатли тус олаётгани Ғарб олимлари, махсус марказ ҳамда ОАВ томонидан амалга оширилган кўплаб тадқиқот натижаларида акс эттирилган. Мас., бир гуруҳ америкалик олимлар амалга оширган тадқиқот натижасига кўра, тартибсиз жинсий ҳаёт кечираётган ўсмирларнинг 30 фоизи бахтсизлиги, умидсизлиги, ҳаётдан қониқмаслигини тан олган. Уларнинг маълум қисми жинсий хасталикка учраган, бошқалари эса чуқур рухий тушкунлик ҳолатига тушиб қолган. Ш-дек, тадқиқотда америкалик ўсмирлар ўртасида жинсий-ахлоқий бузғунчилик, автомашиналарни олиб қочиш, ўғирлик, зўравонлик, вандализм каби ҳолатлар кўпайиб бораётгани аниқланган. Америкалик социолог Ф.Фукуяма Ғарб жамияти дуч келаётган жиддий муаммоларнинг сабаблари ҳақида тўхталиб, улар, аввало, оила ин-тининг инқирозга учрагани билан боғлиқ, деган хулосага келади. Фукуяма назарида, «оила — ижтимоий капиталнинг муҳим манбаи», яъни айнан оилада фуқаролик ахлоқининг асослари яратилади, унинг ўрнини ҳеч қандай қонунчилик актлари

билан тўлдириб бўлмайди”. Д.Вилкерсон эса Ғарб жамиятида ахлоқий бузуклик авж олиб бораётганига сабаб кабель телевиденияси орқали намойиш этилаётган беҳаё сахналар, гомосексуализм, садизм ва мазохизм каби ғайриинсоний иллатлар кенг тарғиб этилаётгани деб таъкидлайди. Энг хатарлиси шундаки, Ғарб мам-тлари ўз дунёқараши, андозалари ва ҳаёт тарзини турли-туман воситалар, хус-н, ғоявий-мафкуравий таъсир этиш ўзга миллат ва халқлар турмушига тикиштиришга уринмоқда. Президент И.А. Каримов масаланинг ана шу жиҳатига эътибор қаратиб, **“жамиятда пайдо бўлган ғоявий бўшлиқдан фойдаланиб, четдан биз учун мутлақо ёт бўлган, маънавий ва ахлоқий тубанлик иллатларини ўз ичига олган “оммавий маданият” ёпирилиб келиши мумкинлигини унутмаслик керак”**, дея огоҳлантиради. Шу боис ғоявий-мафкуравий таҳдидларга нисбатан сергак, огоҳ ва хушёр бўлиб яшаш мам-тимиз манфаатлари, миллий анъна ва қадриятларимизга ёт ғоя ва қарашларнинг мақсад-муддаоларини теран англаш, айниқса, ёшларимизни бу каби хавф-хатарлардан ҳимоя қилиш, маънавий тарбия тизимини янада такомиллаштириш М.б. га қарши курашда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. *Қ.Назаров*

МАЪНАВИЙ БУРЧ — инсонга хос бўлган юксак маънавий фазилат, унинг ахлоқий майл-истакларининг ҳис-туйғуларда акс этишини ифодаловчи т. М.б. шахсни баъзан ҳузур-ҳаловатдан, турмуш лаззатларидан маҳрум этиши мумкин бўлиб, у таълим-тарбия жараёнида инсон тафаккурига сингдирилади ёки оилавий, миллий анъаналар тарзида қабул қилинади. Инсоннинг М.б.и унинг маъ-яти, руҳияти, тафаккурига ижобий таъсир кўрсатган, тарбиясида муҳим роль ўйнаган нарса, ҳодиса ва шахсларга нисбатан маънавий қарздорлик туйғусидир. Бурч кишининг жамият, давлат ва б. одамларга нисбатан муносабат и, улар олдидаги мажбуриятини ифодалайди. М.б. атамаси виждон, эътиқод, масъулият каби т.лар билан узвий боғлиқдир. Мас., И.А.Каримов «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таниқли ўзбек олими академик Яҳё Ғуломовнинг маънавий жасорати ҳақида тўхталиб, «адолатни ҳамма нарсадан устун деб биладиган, тарих ва келажак олдидаги масъулиятни ҳис этадиган, ҳақиқий ватанпарвар одамгина шундай мардликка қодир бўлади», деб таъкидлайди. Умуман, М.б. инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида, ҳар бир хатти-ҳаракатида намоён бўлади. Улуғ мутафаккир Ибн Сино «Бурч тўғрисида рисола»сида бурчни Тангри олдидаги қарздорлик туйғусини бажариш, илоҳий масъулият деб талқин этади. М.б. нафақат масъулиятни, балки ҳар қандай ишга виждонан ёндашишни, эътиқодда собитликни тақозо этади. Бунинг учун инсон, аввало, бурчини чуқур ҳис этиши, ҳар бир хатти-ҳаракатида ана шу мезонга таяниши лозим. М.б. туйғуси халқимизнинг бир неча минг йиллик тарихи, буюк аждодларимиз, ота-боболаримизнинг амалий тажрибаси негизида шаклланиб сайқал топиб келган. Шу боис бу туйғуни ҳар бир ватандошимиз онги ва қалбига сингдириш орқали мам-тимиз ҳаётида юз бераётган туб ўзгаришларга дахлдорлик ҳиссини шакллантириш, Ватанимизнинг тараққий этиши ва гуллаб-яшнашига эришиш мумкин. *И.Сувонқулов, Д.Бозаров, Б.Умаров*

МАЪНАВИЙ ВОРИСЛИК – миллий-маънавий қадриятлар, урф-о., анъана, ғоялар, тажриба, билимларнинг авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтиши, маъ-ятнинг узлуксиз жараён сифатидаги ўзгарувчанлиги ва авлодлар ўртасида маънавий ришталарнинг узвий боғлиқлигини ифода этадиган т. Бу жараён инсониятнинг тараққиёти давомида тўпланган маънавий бойликларни яхлит ҳолда авлодларга узатиш, кишиларнинг дунёқараши, мад-й савияси, билими ва маън-нинг бойишига хизмат қилади. Турли соҳаларда ворислик механизми ўзига хос тарзда кечади: санъатдаги мезонлар фандагидан, табиий фанлардаги ҳолат гуманитар фанлардагидан фарқланади. Ворислик (мерос) маҳаллий ёки умумдунёвий шаклларда намоён бўлиши мумкин. Ворисликнинг маҳаллий шаклида мад-тнинг касбий, миллий, этник ва б. жиҳатлари ифодаланса, жамики инсониятнинг маънавий мулкига айланган маънавий бойликларда М.в.нинг умуминсоний шакли намоён бўлади. Мас., қад. Миср эҳромлари, юнон обидалари, Темур ва Темурийлар ёдгорликлари каби моддий ва маънавий мерос намуналари бутун башариятнинг маънавий бойлиги ҳисобланиб, авлоддан авлодга ўтиб келмоқда. Аждодларимиз кейинги авлодларга мерос қолдириш учун халқ оғзаки ижоди, санъатнинг барча усулларида кенг фойдаланганлар. Техника ва технологияларнинг тараққий этиши билан М.в.нинг янги самарали усуллари: кино тасвири, магнит лента ёзуви, расмда муҳрлаш, компьютер хотирасига жойлаш ва ҳ.к. вужудга келди. Ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларида маънавий меросни ворисийлик анъаналари асосида авлоддан-авлодга узатиш имкониятлари ижтимоий -иқт-й, сиёсий, ғоявий омиллар билан белгиланган. Мас., собиқ шўролар ҳукмронлиги даврида турли халқлар, хус-н, халқимиз ҳам ҳақиқий тарихи, миллий ва маънавий меросини ўрганиш, унинг бебаҳо хазинасидан баҳраманд бўлиш, бу маънавий бойликни авлоддан-авлодга безавол ўтказиш, ворисийлик анъаналари асосида авлоддан-авлодга узатиш ҳуқуқ ва имкониятидан маҳрум этилган эди. Бироқ ҳар қандай оғир ва мураккаб шароитда ҳам аждодларимиз ўзлигини, маънавий меросни йўқотмаган, уларни асраб-авайлаб, келгуси авлодларга беками-кўст етказиб беришга ҳаракат қилган, авлодлараро ришталарнинг сақланиб қолишига эришган. Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ миллий қадриятларимиз, тарихимиз, маъ-ятимиз, улуғ аждодларимиз даҳоси билан яратилган бебаҳо моддий ва маънавий бойликларни бойитиш ва кенг тарғиб этиш масаласига доимий аҳамият қаратиб келинмоқда. Президент И.А.Каримов таъбири билан айтганда, «шу юртда яшаётган ҳар қайси инсон ўзлигини англаши, қадимий тарихимиз ва бой мад-тимиз, улуғ аждодларимизнинг меросини чуқурроқ ўзлаштириши зарур...». Бу, ўз навбатида, ворисийлик анъаналарининг узлуксизлиги ва бардавомлигини таъминлайди. *Қ.Назаров, М.Сафарбоев, Б.Умаров*

МАЪНАВИЙ ЖАСОРАТ — мазмун-моҳияти, фал-й ифодаси И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида инсоният тарихидаги ёрқин мисоллар орқали очиб берилган т. Мазкур т. ер юзидаги

барча ўлмас обидаларни, инсоният ҳаётини тубдан ўзгартириб юборган жамики улуғ кашфиёт ва ихтироларни, мумтоз санъат ва адабиёт дурдоналари ҳамда мардлик ва қахрамонлик намуналарини кўрсатган инсонларнинг мислсиз ақл-заковати ва юксак маънавий салоҳиятини ифодалайди. Унда инсоннинг ўз ҳаётини маъ-ятни ўстириш ва юксалтиришга бағишлаши, кишиларни тўғри йўлга бошлаш мақсадида ҳар қандай фаолият билан маънавий жиҳатдан алоҳида намуна кўрсатиши каби хислатлар ўз ифодасини топади. Китобда таъкидланишича, **“Буюк цивилизация ва маданият бешиги бўлган, кўхна ва хайратомуз тарихни ўзида мужассам этган Ватанимиздаги бебаҳо ёдгорликлар, осори атиқалар ҳақида сўз юритилар экан, шу заминда яшаётган барча инсонлар уларни аввало халқимиз даҳосининг ёрқин намунаси, таъбир жоиз бўлса, унинг юксак маънавиятига қўйилган муаззам ҳайкаллар, деб қабул қилади. Шунинг учун ҳам бу ёруғ оламда энг буюк жасорат нима, деган саволга, ҳеч иккиланмасдан, энг буюк жасорат — бу маънавий жасорат, деб жавоб берсак, ўйлайманки янглишмаган бўламиз.**

Жаҳон тарихига назар ташлайдиган бўлсак, қалбида, юрагида ана шундай жасорат ҳисси ниҳоятда кучли бўлган инсонлар ҳар қандай мураккаб вазиятда ҳам адолат ва ҳақиқат йўлида ўзини аямай, эл-юрт учун, Ватан учун қандай ибратли ишларни амалга оширганини кўриш мумкин. Айнан ана шундай одамларнинг маънавий фазилатлари туфайли эзгу ҳис-туйғулар, муқаддас ва улуғ тушунчалар дунёда хануз барқарор бўлиб келмоқда. Бундай беназир зотларнинг барча халқлар ва миллатлар орасида кўплаб топилиши — маънавий жасорат туйғуси бутун башариятга хос хусусият эканидан далолат беради.

Мас., неча алардан буён юксак тафаккур ва ақл-заковат тимсоли бўлиб келаётган юнон файласуфлари Сократ ва Платон, улуғ боболаримиз Абу Райҳон Беруний ва Аҳмад ибн Муҳаммад Хоразмий, Нажмиддин Кубро, Амир Темур, Улуғбек, Навоий **“...ўрта асрларда астрономия соҳасидаги илмий кашфиётлари учун тазйиқ ва таъқибларга учраган Николай Коперник ҳамда кейинчалик унинг изидан бориб, жоҳил ва ақидапараст руҳонийлар томонидан ўтга ташланган Жордано Бруно, қанчадан-қанча таъна ва маломатларга гирифтор этилган Галилео Галилей каби алломаларнинг жасоратида ҳам ҳақиқатга садоқат, эътиқод учун курашнинг ёрқин намунаси яққол намоён бўлганини кўрамиз.**

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, халқимиз тарихнинг ҳар қандай тўфон ва суронларига қарамасдан, миллий ўзлиги ва азалий қадриятларини сақлаб қолиб, бугунги дориломон замонларга безавол етиб келишида унинг қон-қони, суяк-суягида бўлган маънавий жасорат туйғуси, ҳеч шубҳасиз, хал қилувчи таъсир ўтказиб келмоқда.

Мухтасар қилиб айтганда, олис ва яқин тарихимиз шуни кўрсатадики, халқимиз доимо маънавий жасорат ҳисси билан яшаган ва бу улуғ туйғу унинг ҳаётида йиллар, асрлар ўтгани сайин тобора кучайиб, юксалиб бормоқда. Чунки халқ маънавияти шундай бир буюк уммонки, ҳар қайси авлод ундан куч-қудрат, ғайрат ва илҳом олиб, ўзининг нақадар улкан

ишларга қодир эканини намоён этади. Шу маънода, 1991 йил 31 август санасида қўлга киритилган миллий мустақиллик — XX асрда халқимиз томонидан амалга оширилган буюк маънавий жасорат намунасидир”. Чунки мустақиллик халқимизга кимдир томонидан инъом қилинмаган, унга осонгина эришилмаган. Балки у Президент Ислон Каримов раҳбарлигида оғир курашлар натижасида, юксак маънавий жасорат туфайли қўлга киритилган. Мустақиллик барча ислохот ва ўзгаришлар, халқимиз ҳаётида рўй бераётган буюк бурилиш ва улкан натижаларни бошлаб берган тараққиётимизнинг тамал тошидир. Уни асраш, мустақамлаш барчамизнинг муқаддас бурчимиздир.

Қ.Назаров

МАЪНАВИЙ ЗАИФЛИК – маънавий ҳаёт ҳодисаси, жамият, давлат ёки халқнинг маънавий масалаларда уюлмагани, маъ-ятга етарли эътибор бермагани, тарбия соҳасида ўзибўларчиликка йўл қўйгани натижасида содир бўладиган ижтимоий -ғоявий ожизлик ҳолати. М.з. халқ оммасининг туб манфаатлари ва кўнглидаги орзу-интилишларини ифода этадиган, уни тараққиёт сари, улкан мақсадлар йўлида жипслаштирадиган миллий ғоянинг, илмий асосда ташкил этилган, пухта ўйланган ва мунтазам олиб бориладиган маънавий тарбия тизимининг яратилмагани ёки ижтимоий ҳаётда амалий ифода топмагани натижасида ҳосил бўлади. Моддий ва маънавий заифлик ўзаро алоқадор т.лар бўлиб, бири иккинчисини тақозо этади. М.з. кўп ҳолларда маънавий беқарорлик ва парокандаликка олиб келиб, ҳатто жамият ёки давлатнинг инқирозига сабаб бўлади. М.з. миллатнинг бирдамлиги, давлатнинг кудратига путур етказди, унинг тараққиётини орқага суриб юборади. Мас., Чингизхон босқини, чор Россияси истилоси, большевиклар босқини даврларида айрим ҳукмдорларнинг халқни бирлаштириб, курашга сафарбар этолмагани ўлкамизнинг қарамлик чангалига тушиб қолишига сабаб бўлди. Бундай қарамлик нисбатан маънавий жиҳатдан эзилган ўлкамиз халқини янада заифлаштиришга хизмат қилди. Айниқса, ўлкамизнинг уч хонликка бўлиниб, яхлит давлатчилик анъаналарининг парчаланиши натижасида халқимиз моддий парокандаликка юз тутдики, ушбу салбий омил жамиятнинг маънавий заифлигини вужудга келтиришда туртки бўлди. Тўғри, чор Россияси истилоси шароитида жамият маъ-ятидаги заифликларни маърифат ва зиё тарқатиш орқали бартараф этишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган жадид-маърифатпарварларимиз мактаб ва мадрасалар очишга интилдилар. Лекин, бир неча а.лик бўлинишлар, сиёсий-ҳарбий истилолар натижасида умумжамият миқёсида ҳукм сураётган М.з.ни бирданига таг-томири билан қўпориб ташлашга мавжуд маънавий муҳит ҳам имкон бермасди. Собик мустабид тузум шароитида ҳам миллий маъ-ят ва кадриятлар четга суриб қўйилиб, коммунистик мафкура ривожига хизмат қилувчи умумий маъ-ят концепцияси ишлаб чиқилиб, ижтимоий ҳаётда тарғиб этила бошланди. Ушбу жиҳат кишиларда эътиқодсизлик, миллий кадриятлардан воз кечиш, миллий тил, урф-о. ва маросимларни менсимаслик каби иллатларни авж олдириб, М.з.нинг ўзига хос кўринишлари сифатида намоён бўлди. Собик тоталитар тузум шароитида жамиятда маънавий заиф ҳалқаларни кенгайтириш мақсадида миллий тиллар

имкониятлари чекланди, улар «коммунистик андозаларга номувофиқ тил» сифатида камситилди. Ушбу салбий жиҳатлар миллий маъ-ят ва тафаккурни заифлаштириш учун сунъий равишда қилинаётган ҳақаратлар эди. Демократия шабадалари насими эса бошлаган 80-йиллар охирида ўзбек тилига ҳам давлат тили (1989 йил 21 октябрь) мақоми берилдики, бундан мақсад миллий тилимизнинг софлигини сақлаган ҳолда халқимизнинг маъ-ятини кўтариш эди. Шу боис, мустақилликнинг илк йилларидан бошлаб, мам-тимизда халқ маъ-ятини юксалтириш борасида қатор ишлар қилинаётгани, бир томондан, собиқ тоталитар тузум шароитида жамият тафаккурида шаклланган М.з. жиҳатларини миллий менталитетга хос бўлган маън-й-ахлоқий жиҳатлар билан тўлдириш бўлса, иккинчи томондан, онги ва дунёқараши эндигина шаклланаётган ёшларда М.з.ка йўл бермасдан ҳар томонлама баркамол авлодни шакллантириш масаласига давлат сиёсати даражасида эътибор берилаётганлиги қувонарлидир. Ўз-н халқининг ҳаётбахш ва адолатли ғояларга таянган юксак маъ-яти тушунтириш ва ишонтириш, таълим-тарбия ва маърифат йўли б-н, фикрлар ранг-баранглигини сақлаб қолган ҳолда М.з.ка барҳам берадиган қудратли куч сифатида намоён бўлади. *Н.Назаров*

МАЪНАВИЙ ЗАРАР - инсоннинг ор-номуси, кадр-қиммати ва фаолияти, обрў-эътибори, жамиятдаги урф-о., қадриятлар, турмуш тарзи, умуман эзгу дунёқарашга зид бўлган фаолият, хатти-ҳаракат ва муносабат ни ифодаловчи т. М.з инсон онгида шаклланган сифат жиҳатидан ижобий характердаги ақлий-руҳий муносабат ларга тескари таъсир кўрсатилганда юзага келадиган натижани ифодалайди. Ўз моҳиятига кўра, бу натижа – М.з. инсон дунёқарашини ўзгартириб, маъ-ятсизликка алоқадор хус-ятларнинг намоён бўлишига, руҳий оламига салбий таъсир кўрсатишга ёки маъ-ят асосларига бефарқ бўлиб қолишига олиб келиши мумкин. М.з. шахс томонидан шахсга ёки жамиятга, жамият томонидан шахсга ёки жамиятга етказилиши мумкин бўлган ҳодисадир. М.з.нинг шахс томонидан жамиятга етказилиши маълум бир шахс томонидан тарғиб қилинган, аслида маҳаллий мад-т унсурларига қарши турувчи ва охир-оқибатда уларнинг йўқотиб юборилишига олиб келувчи мафкуравий ғояларнинг бошқалар томонидан ҳақиқат, тўғри йўл деб қабул қилиниши ёки шунга мажбур қилинишига асосланади. Бундай М.з.нинг шахс томонидан жамиятга етказилиши айниқса оғир ва ўрнини қоплаб бўлмас йўқотишларни келтириб чиқаради. Президентимиз таъкидлагани каби, «Бугунги кунда олдимизда турган энг муҳим вазифаларни кўз ўнгимиздан ўтказар эканмиз, аҳолининг кундалик эҳтиёжларига бевосита дахлдор долзарб масалаларни ҳал қилиш билан бир қаторда биз эски тузум даврида инсон ҳаётининг негизи ва мураккаб томонлари, миллий қадриятлар, тарихий анъаналар, умуминсоний маънавий бойликлар билан ҳисоблашмаслик жамиятимизга қанчадан-қанча зарар келтирганини унутмаслигимиз керак (“Юксак маънавият - енгилмас куч”, 78-б.). Муайян жамиятнинг бошқасига кўрсатадиган М.з.и таъсирнинг энг фалокатли кўринишларидан бўлиб, бунинг натижасида бир жамиятда мавжуд ўзига хос маънавий қадриятлар бутунлай барҳам топиши ва унинг ўрнига ўзга жамият

маънавий қадриятлари ҳукмрон мавқега кўтарилиши мумкин. Мас., Европа халқларининг Америка қитъасига кириб бориши нафақат маҳаллий америкалик ҳинду халқларининг, балки уларнинг моддий мад-ти билан бирга маънавий мад-тининг ҳам йўқолиб кетишига олиб келди. Яшаш учун кураш ҳиндуларни ўз мад-тларидан воз кечишга мажбур қилди ва азалий маън-ятини тубдан ўзгартириб юборди. Жамиятнинг жамиятга, инсоннинг жамиятга ёки жамиятнинг инсонга М.з.и икки хил йўл билан етказилиши мумкин: жамият ёки инсон маън-ятига зид М.з. инсон ёки жамият томонидан ихтиёрий қабул қилиниши ва у натижа бергандагина зарарли эканлиги англаниши мумкин; жамият ёки инсонга М.з. тазйиқ, тажовуз, умуман куч ишлатиш воситасида етказилиши мумкин ва унинг М.з. эканлиги бошидаёқ маълум бўлади. Ш-дек, етказилган маълум бир М.з.ларга қарши курашиш ва уларни бартараф этиш мумкин, лекин баъзи М.з.ларни бартараф қилиш имкониятлари бўлмайди. Шу каби бутун инсониятнинг тараққиёти натижасида ёки инсон эркинликларини кенг татбиқ этиш ҳаракати воситасида амалга оширилаётган ишларнинг натижалари билан бирга юзага чиқарадиган М.з.лар тузатиб бўлмас зарарлар сирасига кириб, тузатишга уриниш тараққиётни ортга суриш билан тенг бўлиши мумкин, бундай вазиятда воз кечилаётган маънавий қадриятларни тиклашга ҳеч қандай имконият қолмайди. Айни вақтда моддий ва М.з.лар ўртасида ажралмас боғлиқлик мавжудки, ш.у. қаерда моддий зарар мавжуд бўлса, ўша ерда М.з. ҳам мавжуд бўлади. Мас., чоризм ва шўро истибдоди даврида юртимиздан жуда кўп моддий ва маънавий бойликлар ташиб кетилди, кўп қисми йўқ қилинди, яна кўплари эса йўқотишга маҳкум қилинди. Халқимизга хос кўплаб маънавий қадриятлар оёқости қилинди, таъқиб остига олинди, миллатимизни тарихий тафаккуридан бегоналаштиришга ҳаракат қилинди ва ҳ.к. Бугунги кунда М.з. бўйича жавобгарлик фуқаролик Кодексига киритилган янгиликлардан ҳисобланади. Бундан асосий мақсад – мас., ЎзР Конституциясига мувофиқ (VII-боб), фуқароларга берилган шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга оширилиши ва ҳимоя қилинишини таъминлашдан иборат. Бу қоидага биноан маънавий зарар учун жавобгарлик айбли бўлиш тамойилига асосланади. Зарар етказишда айбланувчи шахс бундай зарарни етказишда ўзининг айби йўқлигини исботлаши керак, агар исботлай олмаса, айбдор деб ҳисобланади ва маънавий зарарни қоплашга мажбур бўлади. *Ф. Равшанов, И.Сувонқулов*

МАЪНАВИЙ ИДЕАЛ – шахс ва жамият маъ-ятини шакллантирувчи, йўналтирувчи ва ҳаракатлантирувчи, уни савоб ишлар, бунёдкорликка сафарбар қилувчи эзгу ғоя, орзу-мақсад ва ижобий намуналар мажмуини ифодаловчи т. “Идеал” т.си франц. “*ideal*”, лот. “*idealus*” сўзларидан келиб чиқиб, “қиёфа”, “мезон”, “мукаммаллик” маъноларини англатади. М.и. атама сифатида орзу-интилишларнинг олий мақсадини ифодалайди. У ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муҳим ахлоқий категория ҳисобланади. Бугунги жамиятимиз ривожини М.и.ни шакллантириш ва уни жамият маънавий муҳитининг асосий негизи сифатида қабул қилишни тақозо этмоқда. Чунки халқнинг ҳаёти унинг маъ-яти билан узвий боғлиқ бўлиб, жамият ахлоқининг

илдизи миллат тарихи билан узвий алоқадор ҳодиса. Инсон ёшлиқдан азалий анъаналар, урф-о.лар оғушида камолга етади. Бу борада оила, маҳалла ва таълим-тарбия даргоҳларидаги маънавий муҳитдаги уйғунлик ва барқарорлик муҳим ўрин тутди. Ҳеч шубҳа йўқки, М.и. орзуси аجدодларимиздан бизга ўтиб келаётган, қон-қонимизга сингиб кетган муқаддас туйғудир. Агар ота-боболаримизнинг турмуш тарзига, тафаккурига назар солсак, улар ақлий етуклик, руҳий поклик, жисмоний баққуватлик ва албатта, ахлоқий камолотга жуда катта эътибор қаратиб, бундай шахсларни идеаллар тимсолида кўрганлар. Олимларнинг тадқиқотларига қараганда, инсоният ўз ахлоқий тараққиёти давомида учта идеалга интилиб келган. Булар эркинлик, тенглик ва қардошлиқдир. Ҳақиқатан ҳам, инсоннинг маънавий тараққиётида эркинлик, тенглик ва қардошлиқ принциплари муҳим ўрин тутди, улар идеалнинг категориал т.лари бўла олади. Чунки, фикрда, ахлоқда ва фаолиятда эркин бўлган инсонгина ўзлигини англаб етади. Ўзлигини англаган инсон барча кишиларнинг ўзаро тенглигини ҳис эта олади. Бу тенглик принципнинг қарор топишидир. Одамларнинг бир-бирларини ўзаро тенг деб билишлари уларнинг ягона мақсад сари бирлашиб, фаол ҳаракатга ундайди бу қардошлиқ тамойилининг намоён бўлишидир. Бошқача айтганда, ўзлигини англаган киши бошқалар ҳам унга тенг, қардош эканини идрок этади ва ўзгалар ҳаётига дахл қилиш ўзига ҳам катта зарар келтиришини тушунади. Демак, М.и. эзгулик ғоясидан озикланади. Бу ғоя эса инсоннинг ўзлигини англаб етишига туртки берувчи асос сифатида М.и.нинг негизини ташкил этади. Ўзликни англаш билан эса инсоннинг моҳияти кашф қилинади. Ҳозирги кунда М.и.нинг категориялари аниқ-тиниқ белгилаб олинган эмас. Аксарият мутахассисларнинг фикрича, М.и.нинг ахлоқий категориялари қаторига эзгулик, эътиқодлилик, эркинлик т.ларини киритиш мумкин. Уларнинг зидди ёвузлик, эътиқодсизлик ва мутелиқдир. М.и. жамиятда соғлом ахлоқий муҳитни вужудга келтириш ва кишилар дунёқарашини бойитиш тафаккурни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Мустақилликнинг илк кунлариданоқ Президент Ислам Каримов янги жамиятни барпо этишда идеал мақсадларнинг жамият тараққиёти, унинг маънавий таком依лидаги аҳамияти ҳақида тўхталиб ана шундай И. шакллантиришда миллий-тарихий турмуш тарзимиз, халқимиз урф-о.лари ва кишиларнинг фикрлаш тарзини ҳисобга олиш зарурлигини таъкидлаган эди. Ҳақиқатан ҳам ана шу уч омилда М.и. нинг муҳим илдизлари ифодаланган. Истиклол йилларида юртимизда М.и. маънавий ва ахлоқий тарбияни кучайтириш, тарихий илдизларимизга, миллий ўзлигимизга қайтиш, улуғ аجدодларимиз яратган меросни асраб-авайлаш, уни замонавий илм-фан, мад-т ютуқлари асосида бойитган ҳолда келгуси авлодларга етказиб бериш аҳолининг сиёсий онги ва ҳуқуқий мад-тини ошириш, озод ва обод Ватан ҳамда фаровон ҳаёт барпо этиш каби эзгу мақсадларимизни рўёбга чиқаришга хизмат қилиб келмоқда. *М.Қаҳҳорова, Б.Умаров*

МАЪНАВИЙ ИЛЛАТЛАР – жамиятда ўрнатилган ижтимоий , маън-й, ахлоқий, ҳуқуқий, мад-й меъёр ва қоидаларга зид бўлган хатти-ҳаракатларни ифодаловчи т. М.и. маънавий соғломликнинг акси бўлиб, маъ-ятсизлик, яъни

инсон ижтимоий лашувининг заифлашиши, таълим-тарбия жараёнида йўл қўйилган камчиликлар оқибатида вужудга келадиган маънавий бузилиш ҳодисасидир. М.и. сирасига ёлғончилик, адолатсизлик, хурматсизлик, лоқайдлик, бепарқлик, дангасалик, бюрократизм, тухмат, бўхтон, ҳасад, хоинлик, ўғирлик, иккиюзламачилик, қатъиятсизлик, виждонсизлик, ҳаёсизлик, уятсизлик, орсизлик, номуссизлик ва ҳ.к. иллатларни киритиш мумкин. М.и. жамият маъ-яти каби тарихий тараққиёт давомида шаклланади, янги-янги кўринишларда намоён бўлади. XXI а.да Ғарб мам-тларида гиёҳвандлик, бир жинсли никоҳ, бесоқолбозлик, лесбиянлик (яъни аёлнинг аёл билан турмуш қуриши) ва ҳ.к. М.и. якқол кўзга ташланмоқда. М.и. иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий, мад-й, маънавий ва руҳий омиллар, шарт-шароит таъсирида вужудга келади. Мас., иқт-й сабаблар туфайли ўғирлик, ёлғончилик, ҳаромхўрлик, порахўрлик, тажовузкорлик, ҳақоратгўйлик, лаганбардорлик, қонунларни менсимаслик, уларни ўз манфаатига бўйсундиришга уриниш, ўзгалар ҳуқуқларини поймол қилиш, фахшга берилиш, зўравонлик, манманлик, талончилик каби М.и. пайдо бўлди. Давлат ва жамият бошқарувидаги бошбошдоқлик ҳам аҳоли турли тоифалари, шу жум-н, раҳбар ходимлар фаолияти, қиёфаси ва феъл-атворида айрим М.и.нинг юзага чиқиши сабаб бўлиши мумкин. Президент И.А.Каримов истиқлолнинг илк даврида чоп этилган “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура” номли китобидан ўрин олган асарлар ва нутқларида раҳбар кадрлар фаолиятида кўзга ташланаётган ва собиқ Иттифоқдан мерос бўлиб қолган қуйидаги М.и.га эътибор қаратган эди: ижтимоий -сиёсий заифлик, бепарволик, масъулиятсизлик, лавозимни суиистеъмол қилиш, гуруҳбозлик, ҳасад ва тирноқ остидан кир қидириш, қатъиятсизлик, халқ, давлат мулки ва имкониятларидан хусусий манфаатлар йўлида фойдаланиш, ташаббус кўрсатмаслик, ваъдабозлик ва мутелик, тўрачилик, ошна-оғайнигарчилик, уруғ-аймоқчилик ва б.. Юртбошимиз “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида халқимиз ва давлатимиз тараққиётига тўғаноқ бўлаётган М.и.лар ҳақида тўхталиб, «Биринчи навбатда худбинлик ва лоқайдлик, коррупция ва манфаатпарастлик, бошқаларни менсимаслик каби иллатлардан жамиятимизни бутунлай халос этиш тўғрисида ўйлашимиз керак» дея бу ўта муҳим вазифа кенг жамоатчилигимиз, айниқса, зиёлиларимизнинг доимий диққат марказида туриши лозимлигини таъкидлайди. Ғарб жамиятида якқол намоён бўлаётган инсоннинг иқт-й манфаатлари ва истеъмолчилик майилларининг устуворлиги маънавий кадриятларнинг сақланиши ва келгуси авлодларга мерос тарзида узатилишига тўсқинлик қилиб, уларнинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатида маъ-ятга зид иллатларнинг авж олишига олиб келмоқда. Бу ўз навбатида моддий жиҳатдан тараққий этган айрим давлатларни маънавий жиҳатдан таназзулга етакламоқда. Тарихдан маълумки, буюк империялар нафақат иқт-й ёки сиёс-й, балки аввало маън-й-ахлоқий емирилиш оқибатида таназзулга учраган ва парчаланиб кетган. Айниқса, бугунги глобаллашув шароитида маънавий емирилиш, маънавий бузгунчилик жараёнлари ғоят хатарли тус олиб, турли давлатлар ва халқлар маъ-ятига салбий таъсир этмоқда, азалий урф-о. ва анъаналарнинг қадрсизланиши ва оммавий мад-тнинг ёпирилиб кириш хавфини туғдирмоқда. Ш.у. бундай хавф-хатар ва маънавий

тахдидларнинг асл мақсад-муддаолари, оқибатларини теран англаш, бу борада ҳушёр ва огоҳ бўлиш, замон билан ҳамнафас яшаш, айниқса, ёшларимиз қалби ва онгига юксак маънавий қадриятларни сингдириш, уларни баркамол инсонлар этиб вояга етказиш давр талабидир. *Б.Алиев, Ф.Равшанов, Б.Умаров*

МАЪНАВИЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ – жамият ва инсон фаолиятининг асосий йўналишларидан бири, маънавий бойликлар яратиш, бойликларни ўзлаштириш ва истеъмол қилиш, маънавий қадриятларни ривожлантириш жараёнини англаувчи т. М.и.ч.нинг муҳим белгиларидан бири – унинг борликни англаш, идрок этиш, билиш ва айна пайтда янги маънавий қадриятларни яратишга қаратилгандир. Бу жараёнда, бир томондан, инсон онги ривожланиб, бойиб боради, иккинчи томондан эса, кишиларнинг маънавий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи ғоялар, билимлар, наз-ялар, бадий асарлар ва б. маънавий қадриятлар яратилади. М.и.ч. кўлами, ҳаётда тутган ўрни жиҳатидан моддий ишлаб чиқаришдан қолишмайди. Собиқ Иттифоқ даврида М.и.ч.ни асосан моддий ишлаб чиқаришнинг ҳосиласи, инъикоси, деб қараб келинган, унинг аҳамияти эътиборга олинмаган. Ҳолбуки, моддий ишлаб чиқаришни маънавий билимлар, малака ва кўникмаларсиз амалга ошириш мумкин эмас. Ш.у. моддий ва М.и.ч. жараёнларини бир-биридан ажратиш, бир-бирига қарши қўйиш мутлақо нотўғри, ғайриилмий ёндашувдир. Аслида улар бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, айна бир жараённинг икки томонини ифода этади. И.А.Каримов «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида бу масалага бирёқлама қарши, хус-н «одамнинг руҳий дунёсини менсимаслик, уни иккиламчи ўринга қўйиш охир-оқибатда жамият ҳаётида инқирозга олиб келиши муқаррар экани ҳақида огоҳлантиради». Аммо улар ўртасидаги узвий боғлиқлик улар ҳар бири ўзига хос хус-ятларга эга эканини инкор қилмайди. М.и.ч., аввало, инсоннинг руҳияти, ижодий тафаккури илмий, бадий, ахлоқий ва б. қадриятларга асосланади. Халқ оғзаки ижоди намуналари деб юритиладиган бадий ва мусиқий асарлар халқимиз орасидан етишиб чиққан улкан истеъдод соҳиблари томонидан яратилган бўлиб, М.и.ч.нинг ёрқин тимсолидир. Мас., “Алпомиш” достони эл-юртимизнинг бағрикенглик, матонат, олижаноблик, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатлари ифода этиб, барчамизни ҳақгўйликка, Ватанимиз, юртимиз, оиламиз, дўсту ёримиз, орномусимиз, ота-боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовузлардан ҳимоя қилишга ўргатади. Жамият ривожланиб, меҳнат таксимоти кучайган сари М.и.ч. соҳасида ҳам ихтисослашув жараёни кучайиб, санъат, фал., ахлоқ, фан, дин, ҳуқуқ каби онг шакллари пайдо бўлади, айна пайтда уларнинг ҳар бири турли жанр, оқим, йўналишларга бўлина бошлайди. М.и.ч. маҳсулининг яна бир хус-яти шундаки, моддий ишлаб чиқариш натижалари истеъмол жараёнида ўз қийматини йўқотса, М.и.ч. маҳсули истеъмол жараёнида ўз қийматини йўқотмайди, аксинча, ундан қанча кўп одам баҳраманд бўлса унинг қиймати шу даражада ортиб бораверади. М.и.ч. жараёнида ворисийлик тамойили яққол намоён бўлади. Чунки янги билим ва ғоялар, бадий асарлар аждодлар қолдирган маънавий мерос ва унинг бевосита давоми сифатида майдонга келади. М.и.ч.да ижодий ёндашув устуворлиги

муҳим аҳамият касб этади. Моддий ишлаб чиқаришда ҳам ижод элементи мавжуд, аммо бу жараён эски андозалар, технологиялар, ёндашувлар асосида ҳам амалга оширилиши мумкин. М.и.ч.ни эса ижодсиз тасаввур қилиб бўлмайди. *Б.Умаров*

МАЪНАВИЙ ЙЎҚОТИШЛАР - халқнинг, миллатнинг ўз эрки ва ҳуқуқини қўлдан чиқариши, тили, дини, эътиқоди, урф-о.лари, миллий ғуруридан маҳрум бўлиш, миллий ўзлигини англашга тўсқинлик қилаётган жараёнлар ва хатти-ҳаракатлар мажмуи. М.й. туфайли инсон ўзлигидан айрилади, ким ва қандай шахс, кимларнинг авлоди эканини унутади, ғурурини йўқотади. Пировард натижада М.й. сабабли миллат ўз мустақил тараққиёт йўлидан адашади, жамият ўзининг барқарор рив-ш тамойилларини йўқотиб, таназзулга юз тутаяди. М.й. шундай салбий ҳодисаки, у туфайли тарихий хотира заифлашади, миллий тил ва урф-о.лар камситилади, миллий тафаккур ўз аҳамиятини йўқотади. Натижада муайян давлат, миллат ҳаётида ижтимоий тараққиётдан четда қолиб кетади. М.й. моддий йўқотишдан фарқ қилади, уни аниқ рақамларда ўлчаб бўлмайди. Аммо унинг оқибатлари аянчли бўлиши муқаррардир. Бугун дунёнинг айрим мам-тларида айнан моддий тамойиллар устуворлиги (моддий фетишизм истеъмолчилик майилларининг кучайиши), маъ-ятга эътиборсизлик кўплаб М.й.га сабаб бўлмоқда. Тарихда М.й. босқинчилик ва урушлар оқибатида кўп бор содир бўлгани маълум. Аксарият ҳолларда босқинчилар муайян халқни тобе этиш, унинг бойликларини эгаллаш учун аввало, маън-ятидан маҳрум этишга интилган. Маънавий олаmidан ажралган, қадрият ва урф-о.ларидан жудо бўлган миллат аста-секин ўзлигини, тарихий-этник бирлигини йўқотган. Бу ҳол унинг парчаланиб кетиши, ўз миллий давлатчилик анъаналари, ҳатто тили, турмуш тарзи ва тафаккур услубидан ажралиб қолишига сабаб бўлган. Турли ички ва ташқи хуружлар, миллатнинг бўлинишига олиб келадиган низолар ҳам М.й.га олиб келади. Бундай ҳолларда муайян халқни бирлаштириб турадиган маъ-ят тизимида бузилиш рўй беради, у аста-секин емирилиб, миллатни жипслаштирувчи беқиёс куч ва омил сифатидаги аҳамиятини йўқотади. Миллатнинг ўз мустақиллигидан жудо бўлиши, миллий давлатини бой бериши М.й.нинг энг аянчли оқибатларга олиб келадиган шаклидир. Шу маънода Президентимизнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидлангани каби, **“фақат мустақилликкина ҳақиқий маънавий тараққиёт учун йўл очади, бу соҳадаги барча қадриятларни безавол сақлаш, асраб қолиш ва келажак авлодларга етказиш имконини беради”**. *Қ.Назаров*

МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТ – инсоннинг маънавий хус-ят ва хислатлари, жамиятнинг мад-й даражасини акс эттирувчи т. Жамият ва ўз-ўзини тарбиялаш жараёни, шахснинг хатти-ҳаракатлари ва қиёфасида маъ-ят тамойиллари қанчалик чуқур сингиб кетганлигини намоён этувчи атама. М.м. «моддий мад-т» т.сидан фарқ қилади, аммо у билан боғлиқ ва ўзаро алоқада намоён бўлади. Агар маъ-ят т.си барча маънавий нарсалар ва хус-ятларни – инсониятнинг ижодий, илмий, фал-й, ҳуқуқий, бадий, диний, ахлоқий ва ш.к. тасаввурлари,

т.лари мажмуини англатса, М.м. ана шу т., билим ва тажрибаларнинг кундалик ҳаётда қўлланишини англатади. Турли омиллар: ҳаётий тажриба, тарбия, ахлоқий маърифат, санъат, адабиёт ва ҳ.к.нинг таъсири натижасида шахс муайян даражада ўз онги, хулқ-атворида жамиятдаги М.м.ни мужассамлаштиради. Бинобарин, шахс хатти-ҳаракатларида намоён бўладиган М.м.ни ўта мураккаб тузилган дастурга ўхшатиш мумкин, яъни инсон турли вазиятларда ўзини маънавий жиҳатдан қандай тутиши кераклиги борасида кўмаклашувчи тажрибаларни сингдиради. Ш-дек, М.м. инсон онгининг бетиним ижод қилиб турувчи жиҳатлари – ечими мураккаб бўлган қийин вазиятларда муайян бир қарор қабул қилишга ёрдам берадиган маънавий тафаккур, ҳис-туйғу каби омилларга ҳам суянади. М.м. кишининг ҳаракатлари, воқеликни баҳолай олиш салоҳияти, ахлоқий билим ва тажрибалари, улардан фойдалана билиш қобилияти, яхши-ёмон, ижобий-салбий вазиятларни фарқлаш ва ҳ.к. омиллар билан ҳам боғлиқ. Ҳар қандай шароитда маън-й-ахлоқий меъёрларга содиқ қолиш ўзгалар ташвишига шерик бўлиш, ахлоққа доир тажрибаларни амалда қўллай олиш, шахслараро мулоқотда ижобий фазилатларни намоён эта олиш ҳам М.м. даражасини кўрсатиши мумкин. Зеро, ҳар қандай мураккаб вазиятда инсон номига гард юқтирмайдиган хатти-ҳаракатлар қилган шахснигина ахлоқан етук, маъ-яти бой инсон дея оламиз. Масаланинг бошқа томони — моддий ва М.м.нинг ўзаро алоқаси, бир-бирини тақозо қилиши билан боғлиқдир. Инсоннинг тўлақонли ҳаёти учун ниҳоятда зарур бўлган мактаблар, кутубхоналар, театр ва б. мад-т ўчоқлари тармоғини кенгайтириш, уларнинг моддий шарт-шароитини яхшилаш ҳамда фаолиятини такомиллаштириш ҳам бу борада ижобий натижалар беради. Афсуски, собиқ иттифоқда мад-тга нотўғри муносабат да бўлинди, унга сарфланаётган маблағлар доим бошқа соҳалардан кам бўлди, натижада халқимиз бу масалада орқада қолиб кетди. Истиклол давридаги ислохотлар ва барча режаларда мад-т, маърифат, тарбия ва спортни ривожлантириш, бу соҳаларда хизмат қилаётган кадрлар, яъни ўқитувчилар ва шифокорлар, мад-ий-маън-ий муассасалар ва б. соҳаларда меҳнат қилаётган кўплаб мутахассисларни чинакам зиёлилар сифатида тарбиялаш, бир сўз билан айтганда, маънавий бойликларни яратадиган кишиларга ғамхўрлик қилиш, уларнинг самарали фаолияти учун барча зарур моддий-маънавий шароитларни яратиб бериш энг устувор йўналишлардан бирига айланди. Ўсиб келаётган авлодга, унинг мад-ий-маънавий тарбиясига катта жавобгарлик ҳисси билан ёндашиш масаласига эътибор кучайиб бормоқда. *М.Аҳмедов*

МАЪНАВИЙ МЕРОС – маънавий тараққиёт маҳсули, инсон ақл-заковати билан яратилган, келажак авлодни эзгу тараққиёт сари етаклаш хус-ятига эга бўлган, кишиларнинг онги ва дунёқарашининг ўсиши, оламни билиш ва ўзлаштириш борасидаги саъй-ҳаракатларига куч-қувват берадиган аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган азалий кадриятлар мажмуини ифодаладиган т. М.м. аждодлар тажрибаси, қолдирган маънавий бойликларининг келгуси авлодларнинг амалий фаолияти, тафаккур тарзида қандай аҳамият касб этишига кўра, яқка шахс, алоҳида гуруҳ ёки муайян миллат вакилларига тегишли

бўлиши мумкин. Улар маълум миллий тилда яратилгани, миллий мад-й-маънавий анъаналар, қарашларни акс эттиришига кўра миллатга, маълум бир ҳудудда истиқомат қилувчи турли миллатларни қамраб олиши хус-ятига кўра жамиятга, маълум бир давлат ҳокимияти амал қилиб турган даврда яратилганига кўра давлатга, инсоният тарихида тутган юксак ўрнига кўра цивилизацияга хос бўлиши ҳам мумкин. Президентимизнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидланганидек, **“Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўхна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бўлиб хизмат қилади”**. Ш-дек, М.м. бир вақтнинг ўзида миллат, давлат, минтақа ва бутун имкониятга тегишли бўлиши ҳам мумкин. Мас., Имом Бухорий ва Имом Термизийнинг диний-маърий мероси, Абу Али ибн Синонинг тиббиётга оид ёки Мирзо Улуғбекнинг астрономияга доир кашфиётлари, нафақат миллатимиз ва минтақамизда истиқомат қилаётган халқлар, балки жаҳон цивилизацияси, мад-тидан ўрин олган бебаҳо М.м ҳисобланади. М.м. моддий меросдан фарқли равишда оламда ва инсоннинг ички дунёсида рўй берган, бераётган ёки бериши мумкин бўлган интеллектуал ва психологик ҳолатлар, хатти-ҳаракатлар, амалий фаолият ва унинг натижаларини англашга кенг имкониятлар яратиши билан қадрлидир. Шу билан биргаликда, М.м.ни моддий меросга қарама-қарши қўйиб бўлмайди. Чунки бизгача етиб келган моддий мерос инсоннинг онгига таъсири н. назаридан айни вақтда М.м.га айланиши ҳам мумкин. Мас., бизга қадар етиб келган узок ўтмишда яратилган тарихий обидалар моддий меросга мансуб бўлса-да, улардаги муҳандислик, безак ишлари, қурилиш тарихи ва унга оид ашёларининг тайёрланиши, бунёдкорлари ва б. жиҳатларига кўра М.м.га айланади. Худди ш-дек, моддий неъматлар ишлаб чиқариш технологиялари ва ускуналари моддий меросга мансуб бўлса-да, бу борадаги анъаналарнинг ажодлардан авлодларга ўтиши М.м. тарзида амалга ошади. Шу жиҳатдан олиб қараганда, инсониятнинг ёзма манбаларда акс этмаган кўплаб табиий кўникмалари М.м. тарзида ажодлардан авлодларга ўтиб келади. Ёзувнинг пайдо бўлиши М.м.ни сақлаш ва бойитиш йўлидаги инсоният эришган энг катта ютуқ ҳисобланади. Ёзув туфайли ҳозирги илм-фанда инсон тараққиёти, жумладан, М.м.ининг беш минг йилдан ортиқ тарихи, ер ва коинот жисмларининг бир неча миллион йиллик даври ҳақидаги маълумотлар жамланган. Кишилар онги, ички дунёси, тафаккур тарзи, ҳис-туйғуларига таъсир этиб, уларни бойитиш, ривожлантириш, янги ғоявий йўналишларга бошқариш М.м.нинг асл моҳиятини ифодалайди. Ш-дек, бугунги кунда М.м.нинг одамлар ҳаёт тарзига чуқур таъсир этадиган қадрият сифатида аҳамияти тобора яққол намоён бўлмоқда. И.А.Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидланганидек, **«Шарқ оламида, жумладан, Ўрта Осиё шароитида жамоа бўлиб яшаш туйғуси ғоят муҳим аҳамият касб этади ва одамларни бир-бирига яқинлаштиришга, бир-бирини қўллаб-қувватлаб ҳаёт кечиришга замин туғдиради. Шу маънода, халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзига назар ташлайдиган бўлсак, бошқаларга ҳеч**

ўхшамайдиган, минг йиллар давомида шаклланган, нафақат ўзаро муомала, балки ҳаётимизнинг узвий бир қисми сифатида намоён бўладиган бир қатор ўзига хос хусусиятларни кўрамиз. Мисол учун, тилимиздаги меҳр-оқибат, меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, кадр-қиммат деган, бир-бирини чуқур мазмун билан бойитадиган ва тўлдирадиган хусусиятларни олайлик. Бундай тушунчалар асрлар мобайнида эл-юртимизнинг дунёқараш, маънавий ҳаётининг негизи сифатида вужудга келган, онгу шууримиздан чуқур жой олган буюк кадриятларнинг, маънавий мероснинг амалий ифодасидир. Масалан, эзгу одатимизга айланиб кетган меҳр-оқибат тушунчасини оладиган бўлсак, унинг жуда теран тарихий, миллий, диний илдизлари борлигини кўриш мумкин. Бу аввало, инсоннинг инсон билан, қўшнининг қўшни билан, қариндошнинг қариндош, оиланинг оила билан, энг муҳими, шахснинг жамият билан уйғун бўлиб яшашини, етим-есир, бева-бечора ва ногиронларга, мусофирларга саховат кўрсатиш, сидқидилдан, беғараз ёрдам беришни англатади ва бундай хусусият халқимизнинг маънавий оламига сингиб кетганини ҳеч ким инкор эта олмайди». Демак, бундай кадриятлар алардан-аларга М.м. сифатида ўтиб келаётгани рад этиб бўлмас ҳақиқатдир. Шу жиҳатдан олиб қараганда, жамият тафаккуридаги ғоявий, мафкуравий, маъ-й, мад-й, диний ва ахлоқий кадриятлар, дунёқараш, урф-о., анъаналар ва муносабат лар келажак авлоднинг М.м.ини белгилайди. Ма-д-й кадриятлар ва М.м. минг йиллар мобайнида халқимиз учун қудратли маъ-ят манбаи сифатида хизмат қилиб келган. Узоқ вақт давом этган кучли мафкуравий тазйиққа қарамай, Ўз-н халқи авлоддан авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва ма-д-й кадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аждоқларимиз томонидан кўп алар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва ма-д-й меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа айланди. Ўз-ни янгилаш ва ривожлантиришнинг ўз йўли М.м. н.назаридан тўртта асосий негизга асосланади. Бу негизлар: умуминсоний кадриятларга содиқлик; халқимиз М.м.ини қайта тиклаш, мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши; ватанпарварлик. Ҳозир Ўз-н деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешиқларидан бири бўлганини бутун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олиму уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган. Милодгача ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, шу кунгача кўрку файзини, маҳобатини йўқотмаган осори атиқаларимиз қадим-қадимдан юртимизда деҳқончилик, ҳунармандчилик ма-д-ти, меъморчилик ва шаҳарсозлик санъати юксак бўлганидан далолат беради. Бешафқат давр синовларидан омон қолган, энг қад. тошёзувлар, битиклардан тортиб, бугун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ кўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фал., тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ўн

минглаб асарлар бизнинг беқиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир. Бу қадар катта меросга эга бўлган халқ дунёда кам топилади. Халқимизнинг ҳақиқий М.м.и бўлмиш имон, инсоф, меҳр-оқибат, андиша, ор-номус, каттага ҳурмат, кичикка иззат, меҳмондўстлик, юртга ва халққа садоқат каби фазилатларини асраб-авайлаб, келажак авлоднинг қон-қонига сингдириш, жамият кундалик ҳаётида доимо устуворлик касб этиши тўғрисида сўз кетар экан, авваламбор, диндорлар, дин пешволари билан яқиндан ҳамкорликда, ҳамжихатликда иш олиб бориш зарурияти ҳисобга олиниши керак бўлади. Инсоннинг руҳий покланиши, ахлоқий тарбияси, эл-юрти тинчлигини ўйлаши, осойишта фаолият юритиши ва миллатлар тотувлигини сақлаши билан боғлиқ кадриятларни ифодаловчи М.м.ни ўзлаштиришда дин билимдонларининг ўрни яққол кўриниб туради. Бундан ташқари, диёримиз халқи қадим замонлардан ўзларига маълум бўлган инсоният билан ҳамфикр бўлиб келдилар, яқиндан алоқа боғлаб яшадилар. Бунга кўпдан-кўп мисоллар бор. Осиёнинг қаъридан Яқин Шарққа, Европа ва Африкага олиб борадиган Буюк Ипак йўли, бутун мад-й оламга таниқли олимлар ва мутафаккирлар, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Хива сингари давлатлар ва шаҳарлар яратувчилари бўлмиш улуғ аждодларимизнинг ижодиёти ўзининг улуғворлиги ва гўзаллиги билан ҳозиргача ҳаммани лол қолдирган М.м.ни етказиб берди. Президент Ислом Каримов аждодларимизнинг руҳи поклари ва урф-о.лари, бизнинг энг яхши анъаналаримиз, М.м.нинг қайта тикланиши ислохотларнинг муваффақиятга эришиши, мам-тимиз тараққиётининг муҳим омиллари эканини алоҳида таъкидлаган. Маълумки, алар мобайнида халқимизнинг юксак маъ-ят, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фал.си ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди. Ўз навбатида, бу фал-й-ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди. Бугун яратилаётган М.м.имиз ана шу фал.га уйғун ҳолда, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Термизий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари мутафаккир аждодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим. Ўз-н халқи минглаб йиллар давомида барпо этилган улкан М.м. билан фахрланади. Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Термизнинг ноёб тарихий ёдгорликлари, Буюк Шарқ мутафаккирлари ал-Бухорий, ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, ал-Беруний, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Бобур асарлари бутун башариятнинг бебаҳо мулки бўлиб қолди. Халқнинг тарихий руҳи уйғонмоқда, маъ-ятнинг кўзи очилмоқда, шу туйғайли одамлар қалбида миллий ғурур, она заминга меҳр-муҳаббат туйғулари камол топмоқда. Халқимизнинг Беруний, Ибн Сино, Хоразмий, Фарғоний, Имом Бухорий, Имом Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Бобур, Паҳлавон Маҳмуд, Султон Вайс, Носириддин Рабғузий, Сулаймон Боқирғоний, Баҳоуддин Валад ва унинг буюк фарзанди Жалолоддин Румий, Абулқосим Али Хоразмий, Исмоил Журжоний, Сирожиддин Саккокий, Мунис, Огаҳий, Баёний, Сафо Муғанний, Чокар, Шерозий, Ҳожихон, Бола бахши, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Усмон Носир сингари ўнлаб ва юзлаб буюк фарзандлари

М.м.ининг — абадиятининг халққа қайтарилиши мустақил Ўз-ннинг энг ёрқин ютуқлари қаторидан жой олди. Шунга кўра айтиш мумкинки, бирон-бир жамият маънавий имкониятлари, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий кадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустақамламай туриб, ўз истиқболини тасаввур эта олмайди. Урф-о.лар, анъаналар, халқ оғзаки ижоди, фан, адабиёт, санъат ва б. ҳам М.м. таркибида муҳим аҳамият касб этади. Истиқлол йилларида М.м.нинг ушбу соҳалардаги таркибий қисмларига нисбатан ҳам муносабат тубдан ўзгарди. Уларнинг ҳар томонлама тараққиёти учун кенг имкониятлар яратиш устувор вазифалардан бирига айланди. *(Яна қаранг: Маданий мерос, Миллий мерос) Қ.Назаров, С.Отамуродов, Ф.Равшанов*

МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ИШЛАР – кенг оммани маънавий ва маърий жихатдан тарбиялаш, уларнинг умумий маънавий савиясини юксалтириш, ижодий қобилиятларини ривожлантириш, бўш вақтларини самарали ўтказишга кўмак берувчи тадбирлар тизимини ифодаловчи т. М.м.и. мазмуни, мақсад-муддаолари ҳар бир замон ва маконнинг ижтимоий, сиёсий, иқт-й, мад-й-маърий, ғоявий, мафкуравий хус-ятларига чамбарчас боғлиқ ҳолда шаклланади. М.м.и. т.си кенг маънода ўқув муассасалари таълим-тарбия масканлари, клублар, ахборот-ресурс марказлари, мад-т ва истироҳат боғлар фаолиятини қамраб олади. Бунда музей, кинотеатр, театр ва б. мад-й-маърий муассасалар, ш-дек, ОАВ (газета, журналлар, Интернет, радио, ТВ) муҳим ўрин тутди. А.лар ўтиши билан М.м.и. муассасаларининг кенг тармоғининг ташкил этилиши, уларнинг ўсиши ва такомиллашуви билан унга раҳбарлик қилиш жараёни ҳам мукаммаллашиб борган. Инсон дунёқарашини шакллантириш, маън-й-ахлоқий тарбия, ғоялар тарғиботи, иқт-й билимларнинг илмий-техникавий тарғибот-ташвиқоти, эстетик ва жисмоний тарбия, бадий ҳаваскорлик, мад-й дам олишни ташкил этиш, ёш истеъдодларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш М.м.ининг турли йўналишларидир. Эзгулик ва меҳр-оқибат, улуғворлик ва гўзаллик, виждонийлик ва меҳр-шафқат, бошқаларга ҳурмат ҳамда табиат билан уйғунликни сақлаш каби маънавий хислатлар ҳар бир кишига аста-секин, тадрижий равишда М.м.и. орқали сингдириб борилади. М.м.и. жараёнида ўқув ва клуб муассасаларида анъанавий шакллар (суҳбат, мулоқот, маъруза, спектакль, концертлар, шеърхонлик) билан бирга мавзули кечалар, китобхонлар конференциялари ва б. тадбирлар уюштирилади. М.м.и. бўйича мутахассислар университетлар, педагогика ва мад-т ин-тлари, мад-т ва санъат коллежларида тайёрланади. Собиқ Иттифоқ даврида маън-й-маърий ишлар тоталитар-мафкуравий фаолиятнинг мустақил соҳаси сифатида шаклланган бўлса-да, маъят-маърифат масалаларига нотўғри муносабат юритилган, унга сарфланадиган маблағ доимо бошқа соҳалардан кам бўлган. Инсоннинг тўлақонли ҳаёти учун зарур бўлган мактаблар, кутубхоналар, театр ва б. маъят ўчоқларини кўпайтириш, улар шароитини яхшилаш масаласига жиддий эътибор берилмаган. Истиқлол даврида миллий ғояни шакллантириш, анъаналарни кадрлаш, урф-о.лар, миллий кадриятларни тиклаш борасида улкан ишлар амалга оширилди. Маъят ва маърифат соҳаларида фаолият юритаётган ўқитувчилар ва шифокорлар, олимлар ва зиёлилар, мад-й оқартув муассасалари

ва б. соҳалардаги мутахассисларнинг ижодий фаолияти учун кенг имкониятлар яратилди. Шу билан бирга, Президент И.А.Каримов таъкидланганидек, **“Маънавий-маърифий соҳада истиқболни фақат бу соҳа одамлари яратмайди, балки бу ишни тизим бажаради. Тизим яратилса, иқтидорли ижрочилар энг муҳим жойларга қўйилса – иш юришиб кетаверади. ...Бу тизим марказида маънавият, ахлоқ-одоб, маърифат каби ўлмас қадриятлар турмоғи керак”**. Истиқлол йилларида замон, ҳаёт талабига биноан маън-й-маър-й ишларни янги, давр талаби ва манфаатларига мос такомиллашган тизими шакллантирилди. Бунда таълим тизими, музейлар, мад-т уйлари ва саройлари, ахборот ресурс марказлари, мад-т ва истироҳат боғлари оммавий муассасалар сифатида миллионлаб аҳолига маън-й-маър-й хизмат кўрсатмоқдалар. Республика «Маънавият ва маърифат маркази» (1994) ташкил этилди ва унинг вилоятлар, туманлар ва шаҳарлардаги бўлимлари ишга туширилди. Марказга Республика Маъ-ят ва маърифат кенгаши раҳбарлик қила бошлади. ЎзР Президентининг 2006 йил 25 августдаги «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маър-й ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги қарорига биноан Республика Маънавият ва маърифат кенгаши фаолияти ҳамда таркибий тузилиши қайта кўриб чиқилди. Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг илмий-амалий йўналишида фаолият олиб борадиган ва давлат бюджети ҳисобидан молиялаштириладиган “Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази” ташкил этилди. Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг амалий тарғибот йўналишида фаолият олиб борадиган Республика Маънавият тарғибот маркази шакллантирилди. Барча вилоятларда ҳокимларнинг маън-й-маър-й ишлар бўйича ёрдамчилари фаолияти йўлга қўйилди. Республикамиздаги маҳалла оқсоқоллари ва фуқаролар йиғинлари раисларининг маън-й-маър-й ишлар бўйича маслаҳатчилари тизими шакллантирилди. М.м.и.ни ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш борасида бир қатор ижобий чора-тадбирлар амалга оширилди. Республиканинг барча вилоятлари, йирик шаҳар ва туманларида фаолият юритаётган маън-й-маър-й муассасалар иштирокида катта халқ сайиллари, ҳосил байрамлари, «Мустақиллик», «Наврўз», «Меҳржон» байрамлари, «Шарқ тароналари» халқаро фестивали, хонандалар, раққосалар, энг яхши касб усталарининг кўрик танловлари, «Ўз-н Ватаним маним», «Энг улуғ, энг азиз», «Келажак овози» ва б. кўрик-танловлари ўтказилмоқда. Юртимизда маън-й-маър-й муҳитни янада яхшилаш, минг йиллар мобайнида унинг бағрида сайқалланиб келаётган ибратли анъана ва қадриятларни тарғиб-ташвиқ этиш борасида кўплаб тадбирлар ташкил этилмоқда. Шу мавзуда илмий-оммабоп, публицистик асарлар, ҳужжатли фильмлар ва телекўрсатувлар яратилиб, турли кўргазмалар ташкил қилинмоқда. Бу соҳадаги М.м.и.нинг йўналиши ҳар бир киши онги ва қалбига миллий ғояни сингдириш, баркамол авлодни вояга етказиш, эзгулик, бағрикенглик, инсонпарварлик, меҳр-оқибат, имон-эътиқодни тарбиялашга, маъ-ятнинг миллий-этник асослари ва замонавийликни уйғунлаштиришга қаратилган. *Б.Ислоқов*

МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ТАДБИРЛАР САМАРАДОРЛИГИ –

жойларда амалга ошириладиган М.м.т. ва тарбиявий ишлардан кутилган натижага эришилганини ифодалайдиган т. Шу соҳа ходимларининг фаолияти ва тарбиявий салоҳиятидан унумли фойдаланиш даражасининг кўрсаткичи. Бу мақсадга эришиш учун маън-й-маър-й тадбирларни таълим жараёни билан уйғунлаштириш ва улардан самарали фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Таълим-тарбия жараёнида М.м.т.с.га таъсир ўтказувчи омилларнинг ҳаракат қилиш механизмлари ва хус-ятларини аниқлаш, улардан унумли фойдаланиш, маън-й-маър-й тадбирлар орқали ёшларни миллий ва умумбашарий қадриятларга садоқат руҳида тарбиялаш ғоят муҳим аҳамият касб этади. М.м.т.с. юқори бўлиши учун уларни тайёрлаш ва ўтказиш жараёнида ёшларда тарбия ва ўзини ўзи тарбиялаш ҳиссини шакллантириш ва ривожлантириш ташкилотчининг диққат марказида бўлиши лозим. Таълим тизимидаги маъруза, амалий машғулоти маън-й-маър-й тадбирлар билан уйғунлаштириш, бир томондан, таълим самарадорлигини оширса, иккинчи томондан, таълим ва тарбиянинг узвийлигини таъминлашга хизмат қилади. Маън-й-маър-й тадбирларни тайёрлаш ҳамда ўтказишга ёшларни кенг жалб қилиш уларда туйғудошлик ҳиссини уйғотади ва бу ҳолат ўтказилган тадбирнинг тарбиявий самарадорлигини янада оширади. Маън-й-маър-й тадбирлардан маън-й-ахлоқий тарбияда самарали фойдаланишнинг муҳим шarti шуки, бунда ҳар бир кишининг хус-ятлари, муайян воқеа-ҳодисага нисбатан фикри қай даражада шаклланиганини ҳисобга олиш лозим. Таълим муассасаларида маън-й-маър-й тадбирларни режалаштириш, ташкил қилиш, тайёрлаш ва ўтказишга талаба-ёшларни кенг жалб қилиш, аниқса, мавзу танлаш, режа тузиш, сценарий тайёрлаш, тадбир ўтказиладиган хоналарни жиҳозлаш каби юмушларни талабаларнинг ўзларига топшириш лозим. М.м.т.с.нинг ошиши ўқув юртлирида ўтказиладиган маън-й-маър-й тадбирларнинг режа ва сценарийлари профессор-ўқитувчилар ёки ўқув юрти ходимлари томонидан тузилган тақдирда уларни талабалар муҳокамасидан ўтказиш ва муҳокама жараёнида билдирилган фикрларнинг инобатга олинишга ҳам боғлиқ. М.м.т.с.ни ошириш мақсадида ўқув юртлирининг маън-й-маър-й муассасалар билан ҳамкорлигини мустаҳкамлашнинг аҳамияти катта. Бундай ҳамкорлик, бир томондан, мад-й-маър-й муассасаларни аудитория, томошабин билан таъминлашга, иккинчи томондан, маън-й-маър-й тадбирларнинг таъсирчанлиги ва самарадорлигини оширишга кўмаклашади. Қолаверса, М.м.т.с. тадбирларнинг мазмунан миллий маън-й-ахлоқий қадриятларимиз, миллий ғоя ва мад-тимиз, маънавий меросимиз билан уйғун ҳолда ҳамда замонавий шакллар ва интерактив услублар асосида ташкил этилишига боғлиқ. *Р.Рустамова*

МАЪНАВИЙ ПОКЛИК – инсон маъ-ятининг гўзаллиги, бойлиги, теранлиги, покизалигини тақозо этувчи, эзгу маънавий фазилатлар мажмуини ифодалайдиган т. М.п. инсон дунёга келганидан то сўнгги нафасигача маънавий жиҳатдан қандай яшаб ўтиши кераклиги билан боғлиқ бўлган билимлар, тажрибалар, тасаввурлардан таркиб топади. Халқимиз минг йиллар мобайнида юксак маъ-ят ва эзгу ахлоқ шарт-шароитлари негизида тарбияланиб

келгани боис, бизнинг бу борадаги т., тасаввур, билим ва тажрибаларимиз покиза турмуш тарзини белгилаб келган. Зеро, М.п. энг аввало, эзгулик ва маънавий покликдан таълим беради. Кундалик турмуш тарзидаги оддий тозаликка риоя этиш (ҳовли-жой, яшайдиган, овқатланадиган, ўтириб-турадиган хоналаримиз озодалиги), ҳар қандай юмушнинг мукамал адо қилинишигача ўтадиган вақт мобайнида бизга поклик-покизалик, озодалик, саранжом-сарихталик т.си асос бўлади. Шундай экан, бизнинг ташқи озодалигимиз ўз-ўзидан ички (маън-й) озодаликни, покликни тақозо этади. Бинобарин, халқимизнинг пок ниятли бўлиши, ниятни эзгуликдан бошлаб то якунигача, (мукамал адо қилгунича) покизаликка риоя қилиб келганлиги замирида ҳам тоза, пок ҳаёт нафаси мавжудлиги, ҳар қандай ишда адолат, ҳақиқат, ҳалоллик, ишонч-эътиқод каби т.ларга таяниши бошқалардан ҳам шуни талаб қилиши бежиз эмас. Минг афсуски, сўнгги юз-юз эллик йиллар мобайнида юртимиз мустамлака ҳолатига тушиб қолгани, ҳаёт тарзимизда социализм, коммунизм, даҳрийлик каби бузғунчи ғоялар ўрин олгани сабабли, маъ-ятимиздаги минг йиллик тарбиявий омилларга ҳам дарз кетди. Хус-н, покизалик, ҳалоллик, ишонч-эътиқод туйғулари ўз ўрнини ўғрилиқ, ҳаром-ҳариш ишлар, фахш ва разолат, ўзаро ишончсизлик, таъмагирлик, порахўрлик каби ғайриинсоний иллатларга бўшатиб бера бошлади. Мам-тимиз мустақилликка эришганидан сўнггина халқимиз, миллатимиз ўзлигини англаш, аждодларимиз амал қилиб келган маънавий пок, озода ва гўзал турмуш шароитларини қайта тиклаш имкониятига эга бўлди. Мам-тимизда маънавий қадриятларимизни қайта тиклаш, халқни — халқ, миллатни — миллат қиладиган инсоний фазилатларга қайтиш, ота-боболаримиздан мерос бўлиб келаётган асл урф-о.лар, фазилатлар, эзгу ғояларга таяниб яшашимиз лозимлиги ҳаётимизнинг асосий тамойилига айланди. Эндиликда ёшлар тарбияси, таълим соҳаси, турмуш тарзимизда эзгулик ва покликка эътибор кучайди. Президент И.А.Каримовнинг “Фарзандларимиз биздан кўра доно, ақлли, билимдон ва албатта бахтли бўлишлари шарт!” деган даъватида ана шундай эзгу ғоялар мужассамлашган. Дарҳақиқат, мустақил Ўз-н жаҳон ҳамжамиятидан ўз ўрнини эгаллаган ҳозирги даврда М.п. билан боғлиқ азалий қадриятларимиз, миллатимиз ғурури ва шаънини тиклаш, халқаро муносабат ларда мам-т обрўини янада баланд кўтариш муҳим аҳамиятга эга. Бунда халқимиз менталитетига хос бўлган эзгу қадрият – М.п. сингари ноёб фазилатларга, – бағрикенглик, тенглик, тинч-тотувлик, биродарлик, ҳалоллик, тўғрилиқ, покизалик, адолатпарварлик ва ишонч-эътиқод каби асл миллий хислатларга суяниб иш тутиш турмуш тарзимизнинг бош мезонига айланиб бормоқда. *М.Аҳмедов, Н.Комилов*

МАЪНАВИЙ ТАЖОВУЗ – муайян миллат, жамият, давлатнинг тинчлиги ва барқарорлигига қарши қаратилган, сиёсий ва конституцион тузумни заифлаштириш ва бузишга йўналтирилган, шахс ва жамият хавфсизлиги, маън-й, руҳий дунёсига таҳдид солувчи ғоявий-наз-й қарашлар ва шунга асосланган амалиёт мажмуини ифодаладиган т. Унинг мазмун-моҳияти, зарарли оқибатлари ва М.м.га қарши курашиши зарурлиги Президент Исло

Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида ҳар томонлама ва ишончли далиллар асосида кўрсатиб берилган. Ушбу асарда таъкидланганидек, тили, дини, эътиқодидан қатъи назар, ҳар қайси одамнинг том маънодаги эркин бўлиб яшашига қарши қаратилган, унинг айнан руҳий дунёсини издан чиқариш мақсадини кўзда тутадиган мафкуравий, ғоявий ва информацион хуружлар М.т. ҳисобланади. М.т. вайронкор кучларнинг ўз моддий, сиёсий манфаатларини кўзлаган ҳолда ҳар хил марказлар томонидан бирон-бир мам-тга нисбатан ичкаридан ёки ташқаридан туриб бевосита амалга ошириладиган маънавий бузғунчиликнинг муайян шаклидир. Улар ўз мақсадларига эришиш учун ҳар қандай усуллардан, одамларнинг маън-й-руҳий ҳиссиётлари, миллий туйғулари, ҳар қандай жамиятда мавжуд ижтимоий -икт-й, маънавий муаммолардан, ш-дек, замонавий технология, телекоммуникация, ОАВ, Интернетдан усталик, фирромлик, ноҳолислик билан фойдаланишга ҳаракат қилади. Ҳозирги даврда М.т. деганда, аҳолининг айрим қатламлари, айниқса, ёшлар онги ва қалбига таъсир қилиб, уларнинг қарашларини ўзларига маъқул йўналишда ўзгартириш, диний экстремизм, вайронкорлик, бузғунчилик, ахлоқсизлик ғояларини зимдан тарғиб-ташвиқ этиб сингдириш каби ғаразли мақсадлар англанади. Маъ-ятга қарши қаратилган ҳар қандай тажовуз, таҳдид ўз-ўзидан мам-т хавфсизлиги, унинг миллий манфаатлари, жисмонан ва маънан соғлом авлод келажагини таъминлаш йўлидаги жиддий хатарлардан бирига айланиши ва охир-оқибатда жамиятни инқирозга олиб келиши мумкин. Маънавий тажовузкорлар кўпинча турли ниқоблар, жозибали шиор ва ғоялар ниқоби ортида иш кўради. Бундай кучлар ихтиёрида жуда катта моддий, молиявий ресурслар ва имкониятлар мавжуд бўлиб, улар пухта ўйланган ҳамда давомли мақсадларига хизмат қилмоқда. Ҳозирги даврда дунёнинг айрим ҳудудларида ана шундай ҳаракатлар натижасида катта маънавий йўқотишлар юз бермоқда, миллатларнинг а.ий кадриятлари, миллий тафаккури ва турмуш тарзи издан чиқмоқда, ахлоқ-одоб, оила ва жамият ҳаёти, онгли яшаш тарзи жиддий хавф остида қолмоқда. Энг ёмони, бундай маънавий хуружларнинг пировард мақсади одамни ўзи туғилиб ўсган юрти ва халқидан тонишга, ватанпарварлик туйғуларидан маҳрум этишга ва ҳамма нарсага лоқайд бўлган шахсга айлантиришга қаратилган. Худбинлик ва лоқайдлик, маҳаллийчилик, коррупция ва манфаатпарастлик, бошқаларни менсимаслик, ҳасад, сотқинлик сингари иллатлар ҳам М.т.лар таркибига киради. Президентимиз огоҳлантиргани каби, ҳозирги даврда турли эски ва янги ғоялар кураши ҳар қачонгидан ҳам кўра шиддатли тус олмоқда. Ранг-баранг, баъзан бир-бирига мутлақо зид дунёқарашлар сиёсий, миллий, диний оқимлар, мазҳаб ва секталар ўртасидаги фикр талашувлари гоҳо баҳс-мунозара доирасидан чиқиб, қонли тўқнашувлар, оммавий қирғинларга сабаб бўлмоқда, одамлар бошига беҳисоб қайғу-кулфатлар солмоқда. Бу тортишувлардан кўзланган асосий мақсад – инсон, авваламбор, ёшлар қалбини эгаллаш, муайян мам-т ёки минтақадаги бирор мам-т ёки халқнинг онгига, унинг сезги-туйғуларига таъсир ўтказиш, уни ўз дунёқарашига бўйсундириш, маънавий жиҳатдан заиф ва тобе қилишдан иборатдир. Уч минг йилликдан зиёд ўзбек давлатчилиги тарихи шундан далолат берадики, ҳар қандай зўравон босқинчилар ва юртимизда ҳукмронлик

қилмоқчи бўлган кучлар ёвуз ниятларига эришиш учун, аввало, миллий манфаатларимизга тажовуз қилиб, мад-т ва анъаналаримизни йўқ қилиш, шу йўл билан бизни маънавий жиҳатдан заифлаштиришга, куч-қудратимизни йўқотишга ҳаракат қилганлар. Бугунги ҳаёт олдимизга қўяётган аччиқ ҳақиқат шундан иборатки, агар кимда-ким бизнинг мустақил тараққиёт йўлимизни, орзу-мақсадларимизга эришиш йўлини, янги ҳуқуқий демократик давлат ва жамият барпо этиш йўлини тўсмоқчи бўлса, аввало, ҳали суяги қотмаган, мустақил дунёқараши шаклланиб улгурмаган ёшларнинг онги ва қалбининг мўртлигидан фойдаланиб, уларнинг маъ-ятини бузиб, ўзбек халқининг азалий табиати ва муқаддас одатларига мутлақо зид бўлган вайронкор ғоялар жозибаси билан чалғитиб, ўзининг ғаразли ва жирканч ниятларини амалга ошириш йўлида қурол қилиб олишга уринади. Бугун дунёда глобаллашув жараёни ҳаддан зиёд кучайган ҳозирги даврда бундай марказлар ва кучлар ўз ғаразли мақсадларини амалга ошириш учун ҳар қандай усулларни ишга солмоқда. Улар бу борада катта куч ва маблағ сарфлаб, одамларнинг миллий, диний ҳиссийларидан, бизнинг моддий ҳаётимизда мавжуд бўлган ўткинчи иқт-й-ижтимоий қийинчиликлардан фойдаланишга уринмоқда. Бугун тобора такомиллашиб, ҳаётга чуқур кириб бораётган телекоммуникация ва Интернет каби замонавий воситалардан ҳам ўзларининг разил ниятлари йўлида маккорлик билан фойдаланишга ҳаракат қилмоқда. Шу сабабдан ҳам тарбиявий-ахлоқий масалалар, маънавий ҳаётда, керак бўлса, миллий манфаатларимизга мос келадиган сиёсатни изчил олиб боришда ўз йўлимизни йўқотмаслигимиз учун ҳеч қандай маънавий бўшлиққа йўл қўймаслигимиз даркор. Чунки, бугунги кунда дунёда бораётган курашлар орасида энг катта, энг таъсирчан кураш, аввало, маъ-ят, мафкура майдонларида юз бермоқда. М.т. ва хатарларга қарши ўз вақтида қатъият ва изчиллик билан кураш олиб борилмаса, турли зарарли оқимлар Ўз-нга ҳам шиддат билан ёпирилиб кириши, ёшларни ўз гирдобига тортиб кетиши, оқибатда улар ота-она, эл-юрт олдидаги бурчи ва масъулиятини ўйламайдиган, фақат бир кунлик ҳаёт билан яшайдиган эгоист-худбинларга айланиб қолиши мумкин. Бизга маън-й-мафкуравий таҳдид солиши мумкин бўлган айрим ташкилотлар ўрта а.ларда мавжуд бўлган мусулмон халифалигини тиклаш йўлида фаолият кўрсатмоқда. Албатта, бундан ўн тўрт а. бурунги воқеликни бугун амалда қайта тиклаб бўлмаслиги аён. Лекин уларнинг нияти – ягона маън-й-мафкуравий макон барпо этиб, ислом динини сиёсийлаштириш ва шу асосда ҳукмронлик қилиш, ҳокимиятни қўлга киритишдан иборат. Ҳозирги даврда халифалик каби, “эркин демократия” ва турли “очиқ жамият моделлари”ни экспорт қилиш, жамият ва давлат қурилишининг «универсал лойиҳа»ларини ташқаридан импорт қилиш ёки тикиштириш йўлидаги уринишлар ҳам М.т. сифатида баҳоланмоғи лозим. Аслида, инсоният тарихида барчага бирдек маъқул бўладиган бошқарув модели ҳеч қачон бўлмаган. М.т.нинг “оммавий мад-т” никоби остида ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш ва шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни қўпоришга қаратилган шакллари ҳам мавжуд. Ҳозирги вақтда

ахлоқсизликни мад-т деб билиш ва аксинча, асл маънавий кадриятларни менсимасдан, эскилик сарқити деб қараш билан боғлиқ ҳолатлар тараққиёт ва ёшлар тарбиясига тажовуз қилмоқда. М.т. шаклларининг аксарияти информацион хуруж ва уйдирмаларни тарқатиш орқали юз бермоқда. Бугунги кунда тобора кучайиб бораётган бундай хатарларга қарши доимо сергак, огоҳ ва ҳушёр бўлиб яшашимиз зарур. Бундай таҳдидларга қарши ҳар томонлама чуқур ўйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз равишда олиб бориладиган маънавий тарбия билан жавоб бериш мумкин. Ҳозирги даврда ҳар биримиз М.т.ларга нисбатан лоқайдлик, бепарволик ва беғамлик иллатидан халос бўлишимиз, ҳар бир фуқаро юртимизда, жаҳонда содир бўлаётган ҳар қандай воқеа, ҳодиса, жараёнлар менга, менинг тақдиримга бевосита дахлдор деб ҳисобламоғи даркор. **“Шу боис ҳозирги ўта мураккаб бир замонда халқаро майдонда содир бўлаётган жараёнларнинг туб моҳиятига етиб бориш, улар ҳақида холис ва мустақил фикрга эга бўлиш бугунги куннинг энг долзарб вазифаси, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди”** (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 116-117-б.). *Б.Исоқов, Қ.Назаров*

МАЪНАВИЙ ТАРБИЯ – юксак маъ-ятни тарбиялаш воситаси, муайян шахс, жамоа, муайян гуруҳ, жамият, миллатда жисмоний баркамоллик, рухий, ахлоқий, маънавий етуклик каби сифатларни шакллантиришга қаратилган амалий таълим-тарбия жараёнини ифодаловчи т. Инсоннинг жамиятда яшаши учун зарур бўлган маънавий хус-ятларни тарбиялаш унинг энг асосий кадрият сифатидаги моҳиятини таъминлайдиган қад. ва абадий кадриятдир. Юртбошимиз таъкидланганидек, М.т. масаласида ҳушёрлик ва сезгирлик, қатъият ва масъулият йўқотилса, бу ўта муҳим иш ўз ҳолига, ўзибўларчиликка ташлаб қўйилса, муқаддас кадриятларга йўғрилган ва улардан озикланган минглаб йиллик миллий-этник асосларга эга миллат маъ-яти ва тарихий хотирасидан айрилиб, охир-оқибатда умумбашарий тараққиёт йўлидан четга чиқиб қолиши мумкин. Ўз-нинг тараққиёт дастури, узоқ ва давомли мақсадларни белгилашда халқнинг моддий ва маънавий оламини юксалтириш, ёш авлодни ажодлар қолдирган ўлмас меросни чуқур ўрганиш, англаш, кадрлаш билан бирга, умумбашарий кадриятлар, замонавий илм-фан чўққиларини эгаллаш руҳида тарбиялаш масаласи устувор вазифа қилиб олинган. Чунки, эртага катталар ўрнини босадиган ёшлар айнан шундай озикланган заминда вояга етган тақдирдагина комил инсонлар бўлиб, ҳақиқий таянч ва суянчга, енгилмас маънавий кучга айланиб, жаҳон майдонларида ҳар қандай беллашув ва синовларга тайёр тура оладилар. Инсон ва жамиятнинг мавжудлигини таъминлайдиган кадриятлар М.т. туфайли ажодлардан аста-секин тадрижий равишда авлодларга ўтади. М.т. атамаси кенг маънода инсон шахсини шакллантиришга, унинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий , мад-й, маъ-р-й ҳаётда фаол иштирокини таъминлашга қаратилган барча маънавий таъсирлар, тадбирлар, ҳаракатлар, интилишлар йиғиндисини англатади. Бундай тушунишда М.т. фақат оила, мактаб, болалар ва ёшлар ташкилотларида олиб бориладиган тарбиявий ишларни эмас, балки бутун ижтимоий тузум, унинг етакчи ғоялари, адабиёт, санъат, кино, радио, ТВ, ОАВ ва б. фаолиятини ҳам ўз

ичига олади. Ш-дек, кенг маънодаги М.т. т.си таркибига бу соҳада таълим ва маълумот олиш ҳам киради. Тор маънода, М.т. муайян шахснинг маънавий ривожини, дунёқараши, ахлоқий қиёфаси, эстетик дидини ўстиришга йўналтирилган педагогик фаолиятни англатади. Бундай М.т. оила ва тарбиявий муассасалар ҳамда жамоат ташкилотлари доирасида амалга оширилади. Ҳар қандай М.т. таълим билан чамбарчас боғлиқ ҳолдагина мавжуд бўлади. Чунки, таълим ва маълумот олиш жараёнида шахснинг билими кўпайибгина қолмай, балки маън-й-ахлоқий сифатларининг қарор топиши ҳам тезлашади. Шу боис ота-боболаримиз қадимдан бебаҳо бойлик бўлмиш илму маърифат, таълим-тарбияни инсон камолоти ва миллат равнақининг энг асосий шартини ҳамда гаровини деб билганлар. Президентимиз таъкидлагани каби, **“Таълим-тарбия — онг маҳсули, лекин айни вақтда онг даражаси ва унинг ривожини ҳам белгилайдиган, яъни, халқ маънавиятини шакллантирадиган ва бойитадиган энг муҳим омилдир. Бинобарин, таълим-тарбия тизимини ва шу асосда онгни ўзгартирмасдан туриб, маънавиятни ривожлантириб бўлмайди. Шу боис бу соҳада юзаки, расмий ёндашувларга, пухта ўйланмаган ишларга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди. Мактаб, таълим-тарбия масаласи давлат ва жамият назоратида бўлиши Асосий қонунимизда белгилаб қўйилган. Шу билан бирга, бу кенг жамоатчилик, бутун халқимизнинг иштироки ва қўллаб-қувватлашини талаб қиладиган умуммиллий масаладир... Бу ҳақда фикр юритганда, мен Абдулла Авлонийнинг «Тарбия биз учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидир» деган чуқур маъноли сўзларини эслайман. Буюк маърифатпарвар бобомизнинг бу сўзлари асримиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги вақтда ҳам биз учун шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарб аҳамият касб этади. Истиқлол йилларида мам-тимизда М.т.ни амалга оширадиган ўқув муассасалари ва умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга эътиборни кучайтириш энг муҳим ва жиддий масалага айланди. Шу мақсадда юртимизда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури амалга оширилмоқда, унинг узвий ва мантиқий давоми бўлмиш 2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш умуммиллий давлат дастури қабул қилинди. Унга мувофиқ, юртимизда мавжуд бўлган ўн мингга яқин умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, таълим жараёнининг мазмунини тубдан такомиллаштириш, ўқитувчиларнинг меҳнатини моддий ва маънавий рағбатлантириш бўйича катта ишлар қилинмоқда. Мухтасар қилиб айтганда, охириги йилларда таълим-тарбия соҳасида амалга оширган, кўлами ва моҳиятига кўра улкан ишларимиз биз кўзлаган эзгу ниятларимизга эришиш, ҳеч кимдан кам бўлмайдиган ҳаёт барпо этиш, ёшларимиз, бутун халқимизнинг маънавий юксалиши йўлида мустаҳкам замин яратди, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди. (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 60-64 б.). Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, М.т. ҳар қандай жамият ва мам-т ҳаётида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Чунки унинг ўсиши ва таракқиёти учун моддий ва маънавий бойликлар ишлаб чиқариш**

тўхтовсиз равишда юксалиб бориши лозим. Бунинг учун ёш авлод ушбу бойликларни яратишда ўз аждодларидан юқори даражага кўтарилмоғи даркор. Жамият тараққиётининг турли даврларида М.т. турлича изоҳлаб келинган. Собик Иттифоқ даврида хукмрон мафкура М.т.га синфий ва партиявий ҳодиса сифатида ёндашишни талаб этган, бу жараёнда миллий хус-ятлар деярли ҳисобга олинмаган эди. Ўз-н истиқлолга эришгач, М.т.га боғлиқ жараёнларга янги ҳамда соғлом тафаккурга таянган ҳолда ёндашув қарор топа бошлади. Уни изоҳлашда ғайриилмий синфий-партиявий ёндашувдан воз кечилди. М.т.нинг миллий ва умуминсоний асосларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Маънавий ва жисмоний баркамол авлодни тарбиялаш масаласи бугунги Ўз-н учун умуммиллий, умумдавлат миқёсидаги вазифа бўлиб, бу эзгу мақсад йўлида амалга оширилаётган ишларни изчиллик ва қатъийлик билан давом эттириш мазкур соҳадаги асосий мезонга айланди. Бу борада жамиятни доимий ҳаракатга келтириб турадиган куч – миллий ғоя, миллий манфаатга хизмат қиладиган кадриятларни, илғор демократик қоида ва т.ларни аниқ-равшан тасаввур этиш, уларни ўрганиш, борини асраб-авайлаш, бойитиш, ривожлантириш, халқни, аввало, ўсиб келаётган ёш авлодни ана шу билим ва кўникмалар билан тарбиялаш – М.т. соҳасидаги энг устувор вазифа ҳисобланади. Масаланинг бу тарзда қўйилишининг асосий сабаби шундаки, бугунги ёшлар нафақат ўқув даргоҳларида, балки радио, ТВ, матбуот, Интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмоқдалар. Жаҳон ахборот майдони кенгайиб бораётган шароитда, болалар, ёшлар онгини фақат ўраб-чирмаб, уни ўқима, буни кўрма деб бир томонлама тарбия бериш, улар атрофини ахборот даврида темир девор билан ўраб олиш, замон талабига, жамият мақсад-муддаоларига ҳам тўғри келмайди. Интернетдан олинаётган хабарлар ёшлар маънавий тарбияси, онгига фақат салбий таъсир кўрсатиши мумкин, деган фикрларга нисбатан «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидлаган кўйидаги хулосага таяниш лозим: **“...содда қилиб айтганда, Интернет бу катта бир дўкон. Дўконга борганда, одам хоҳлаган молини сотиб олади. Масалан, биз бозорга ўзимиз истаган, манфаатимизга хизмат қилувчи буюмни сотиб олгани борамиз. Интернетни ҳам кишилар эҳтиёжи ва манфаати учун хизмат қилувчи ахборот бозори деб англаш керак”**. Демак, ёшларни маънавий жиҳатдан шундай тарбиялаш лозимки, улар Интернет – ахборот бозорига кирганда фақат ўзи, эл-юрти учун зарур, фойдали, маънавий асосларга дахл қилмайдиган нарсани олсин. Ёшларга Интернетдан, ахборотдан фойдаланиш, ахборот истеъмоли мад-тини ўргатишда дунёнинг қайси бурчагидан қандай маълумот келмасин, қандай маънавий тажовуз таҳдид солмасин, ҳар қандай ҳолатда ҳам маън-й-руҳий жиҳатдан огоҳ ва хушёр, турли ахборий хуружлардан ўзларини йўқотиб қўймайдиган баркамол шахсларни шакллантириш бу соҳадаги М.т.нинг асосий мезони бўлмоғи лозим. Шу боисдан ҳам ўсиб келаётган авлоднинг М.т.сига жавобгарлик ҳисси билан ёндашиш масаласи доимо оила, маҳалла, мактаб ва таълим муассасалари, умуман, барчанинг диққат-марказида турмоғи лозим. Ёшларни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан тўғри тарбиялашда замонавий медицина, педагогика, психология фанлари тавсияларини ҳар бир оилада жорий қилиш айниқса зарур.

Ҳар бир оила, ота-она, энг аввало, бола тимсолида шахсни кўриши, унинг учун шахсга тегишли барча ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаши борасида ўзининг масъул эканлигини доимо ҳис этиб туриши ниҳоятда муҳим. Истиқлол йилларида камдан-кам мам-тда мавжуд бўлган ноёб идора – маҳалла ҳам миллий-маънавий қадриятларни асраб-авайлашда, эл-юрт тинчлиги ва осойишталигини мустаҳкамлашда, ёшларнинг М.т.си ва уларни комил инсон этиб тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Дунёнинг пасту баландини кўрган маҳалла оқсоқоллари, кайвони онахонлар ўзларининг ҳаёт тажрибаси билан ёшларга М.т. ва сабоқ бериб, халқ анъаналари давомийлигини асраб-авайлаб келаётгани ибратлидир. Бунда маҳаллага хос ҳаёт тарзи ва турмуш мад-ти, кўни-кўшни ва маҳалла-кўй ўртасидаги муносабат ларнинг таъсири катта. Хуллас, М.т.нинг қирралари жуда кўп. М.т.да миллий ғоя, миллий ғурурни юксалтиришга хизмат қиладиган тимсоллар, рамзларнинг ҳар бири – катта бир дарслик, кучли тарбия воситаси ҳисобланади. Бундан ташқари, буюк аждодлар таваллуд саналарини нишонлаш ҳам маънавий ва тарихий аҳамиятга эга. Бундай маросимларни ўтказиш орқали ёшлар янги қадриятлар асосида тарбияланади, улар қалбига тарихни англаш ва қадрлаш, ўтмишга ҳурмат билан ёндашиш, уларни асраб-авайлаш, шу халққа мансублиги билан ғурурланиш туйғулари сингдирилади. Умуман олганда, маънавий жиҳатдан яхши тарбия олган шахс ўз ақли, ўз тафаккури, ўз меҳнати, ўз масъулияти билан онгли равишда, озод ва хур фикрли инсон бўлиб яшайди. Бундай одамлар уюшган жамиятни, улар барпо этган маън-й-руҳий муҳитни, сохта ақидалар, вайронкор ғоялар ва маънавий тажовузлар билан бузиш қийин. Уларни ўзлари ақл-идрок ва қалб амри билан танлаб олган ҳаётий мақсадларидан чалғитиб ҳам бўлмайди. Ҳозирги даврда М.т. йўналишида мам-т олдида турган муҳим вазифаларни бажариш, эл-юртга фидойи ва садоқатли, ҳақиқий ватанпарвар, чуқур билимли ва маънан баркамол шахсларни тарбиялаш бу борада хизмат қиладиган зиёли ва хизматчилар, ўқитувчилар ва мутахассислар, умуман, барча маъ-ят ва маърифат соҳаси ходимларининг муқаддас бурчига айланди.

Б.Исоқов, Қ.Назаров

МАЪНАВИЙ ТАРҒИБОТ-ТАШВИҚОТ – 1) муайян гуруҳ, миллат, жамият, ирк, этник гуруҳ, ҳудуд халқларига маънавий т. ва тамойилларни сингдиришга қаратилган тизимли ва мақсадли маър-й фаолиятни ифодалайдиган жараён; 2) юртимиздаги турли миллат, ижтимоий тоифа, касбу корга мансуб бўлган кишиларни маънавий тажовузлардан огоҳликка чорлаш, мавжуд хавф ва таҳдидларнинг моҳиятини англаб етиш, улар ҳақида жамоатчилик фикрини шакллантириш, энг муҳими, миллий ғоя асосида халқни бирлаштириш, жипслаштириш, ёш авлод онги ва қалбида эзгу ғояларга садоқат туйғуларини тарбиялашга қаратилган усул ва амалий ҳаракатлар мажмуини англатадиган т. Одамлар қалби ва онгида ана шундай инсоний туйғулар қарор топиши, жамиятда олижаноб фазилатлар устувор бўлишида М.т.т. муҳим аҳамиятга эга. М.т.т. аслида таълим-тарбиянинг муҳим кўринишидир. “Тарғибот” атамасининг ўзагини “рағбат” сўзи ташкил этгани боис, у инсонни бирор ҳаракатга рағбатлантиришни назарда тутди. “Ташвиқот” т.сининг ўзаги

эса “шавк” сўзидан олинган бўлиб, у кишида бирор нарсага шавк, ишонч туйғуларини уйғотишга йўналтирилган. Демак, тарғибот-ташвиқотдан кўзланган асосий мақсад – нафақат билим орттириш, балки кишини бирор-бир хатти-ҳаракатга ундашдан иборат. Кишилар онгини эски тузум асоратларидан халос этиш, улар қалбига янгича тафаккур, янги ғояларни сингдириш узоқ давом этадиган жараёндир. М.т.т.нинг икки анъанавий йўли мавжуд. Биринчиси – инсоний фазилатларни улуғлаш, юксак маъ-ятли кишилар ҳаёти ва фаолиятини таърифлаш, уларни ибрат, намуна қилиб кўрсатиш орқали кечади. Иккинчи йўл эса иллатларни қоралаш, улардан халос бўлишга даъват, тарғиб-ташвиқ орқали амалга ошади. Бу восита биринчисига нисбатан самаралироқ.

Ш. саб. ҳам эришилган ютуқларни холисона эътироф этиб, йўл қўйилган камчиликлар танқидий н.назардан баҳоланиши лозим. Жамиятни маънавий янгилашдан кўзланган бош мақсад – юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ эркинлиги ва фаровонлигига эришиш, комил инсонни тарбиялаш, ижтимоий ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик каби қатор муҳим масалалардан иборат. Ушбу бунёдкор ғоялар онги ва қалбига сингдирилган жисмоний ва маънавий соғлом авлодни вояга етказиш эса бир йиллик ёки ўн йиллик иш эмас, бунга ҳатто бир авлод умри ҳам камлик қилади. Буни англаб етмаслик, қандайдир хомхаёллар билан енгил-елпи тарғибот-ташвиқот юритиш кўзда тутилган катта мақсадларни обрўсизлантириб қўяди. Баркамол фарзанд соғлом оилавий муҳитда вояга етади. Бунга эришиш учун – биринчи навбатда, маънавий тарғибот-ташвиқот ишларини ота-оналар онги, уларнинг фарзандларига бўлган муносабат ини ўзгартиришга йўналтирмоқ лозим. М.т.т.да улуғ аждодларимизнинг ҳаёт йўли, қолдирган меросини бир ёқламаликка берилмай, тўғри ва ҳаққоний акс эттирмоғимиз даркор. Лекин, бунда фақат ўтмишдаги сиймолар билан чекланиб қолмай, бугунги кун қаҳрамонлари, илғор замондошларимиздан ўрнак олиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Токи, улар ёшлар учун том маънода ибрат намунаси бўлсин. Чунки, тарғибот-ташвиқотда фақат ўтмишдан мисол келтириш билан чекланиб қолинса, бу – кечаги кун билан яшаш бўлади. Маънавий тарғибот-ташвиқот борасида эски даврдан қолган қуруқ, сийқаси чиққан ваъзхонликдан воз кечиб, юрт бугун бошидан кечираётган мураккаб ва машаққатли ҳаёт ҳақиқатига таяниб, жамоатчилик фикрини шакллантиришнинг энг замонавий, таъсирчан усул-услугларидан фойдаланган ҳолда иш олиб боришни ҳаётнинг ўзи талаб қилмоқда.

Ш.саб. ҳам маъ-ят тарғиботчилари, ижтимоий соҳа олимлари, мутахассислар, илғор фикрли зиёлилар миллий ғоянинг асосий мақсадларини халққа содда, ҳаққоний, тушунарли тарзда ифодалаб беришлари муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун нима, қандай тарғиб қилишни аниқ ва пухта тасаввур этмоқ маънавий озиқ нимадан иборат бўлишини, уни одамлар онгига қай тариха етказиш усулларини ишлаб чиқмоқ даркор. Маънавий озиқнинг мезони ҳақиқат ва фақат ҳақиқат бўлиши зарур. Яъни, халққа бор ҳақиқатни очиқ айтиб, шунга кўндириш, ишончини қозониш ва шу асосда уни янги марраларга интилишга рағбатлантирилади. Ҳар қандай тарбияда, ҳатто юксак ривожланган демократик тарбия тизимида ҳам озми-кўпми бажарилиши шарт бўлган белгилар мавжуд. Мас., бола гўдаклигидан бирор эзгу фазилатга

ўргатилмаса, керак бўлса, мажбур қилинмаса, юз-қўлини ювмаслик, катталар гапини бўлиш сингари қусурлар унга одат бўлиб қолади. Халқимизга азалдан хос бўлиб келган андиша, ота-онага хурмат, илм-маърифатга интилиш каби олижаноб фазилатлар ҳам ўз-ўзидан шаклланиб қолмайди. М.т.т. ишларида ҳар бир ихтисос, ҳар бир йўналиш бўйича мутахассислардан фойдаланиш керак. Шундагина ҳар бир кўрсатув, эшиттириш, маъруза, маън-й-маър-й тадбирлар мазмун-моҳияти билан одамлар қалбига ва онгига етиб боради. Маъ-ят тарғиботи ўткинчи, мавсумий ҳолга айланиб қолмаслиги ҳам лозим. Бугунги мураккаб маънавий жараёнларни илмий-амалий жиҳатдан атрофлича таҳлил қилиш ва баҳолаш, уларнинг устувор йўналишларини, кимга ва нимага қарши қаратилганлигини аниқлаш, аҳоли турли қатламларига таъсирини ўрганиш, маънавий тажовузлар моҳиятини очиб бериш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Фақат ана шундай асосда аҳоли, айниқса, ёшларни ўз фикрига эга, маънавий тажовузларга қарши собит тура олишга қодир, иродали, фидойи, ватанпарвар инсонлар этиб тарбиялашга эришиш мумкин. Маън-й-маър-й тарғибот ишларининг таъсирчанлигини таъминлайдиган замонавий информацион ва компьютер технологияларини кенг жорий этиш, жамият маънавий иммунитетини кучайтиришга қаратилган самарали усул-услугларни ишлаб чиқиш, давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамда тарғиботчи-ташвиқотчилар учун тегишли тавсия ва қўлланмаларни тайёрлаш бу борадаги муҳим вазифалар таркибига киради. М.т.т.да кенг қамровлилик, узлуксизлик, босқичма-босқичлик, меъёрийлик, шахсий ибрат сингари ташкилий тамойилларга амал қилинган тақдирдагина қўзланган самарага эришиш мумкин. *Қ.Назаров, Б.Исоқов*

МАЪНАВИЙ ТАЪСИР — муайян киши ёки миллатнинг бошқасига, бир ёки бир неча ҳодисаларнинг бошқаларига таъсирининг турли кўринишларини ифода этувчи т. М.т. кенг қўламли мураккаб т. бўлиб, у ўз ичига маъ-ятнинг кўплаб турлари (ахлоқ, ҳуқуқ, нафосат ва б.) орасидаги ўзаро таъсир масалаларини қамраб олади. М.т. т.сини икки хил талқин этиш мумкин: 1) ҳар қандай инсон, унинг камолоти М.т. маҳсулидир; 2) инсон, халқнинг ўзи ҳам бошқалар учун М.т. манбаидир. Чунки ҳар бир киши ўзидан олдин ўтган замондошлардан таъсирланади. Бу таъсир гоҳ муайян меросни қабул қилиш орқали амалга ошса, гоҳ ундан чекиниш ёки инкор этиш орқали юз беради. Ш.у. ҳам М.т. оддий, доимо ҳам тезда намоён бўладиган, аниқ кўриниб турувчи ҳодиса эмас, балки жуда мураккаб жараён бўлиб, турли одамлар, халқлар, маънавий муҳитлар орасида ҳам, бирор миллат ҳамда қардош халқлар доирасида ҳам ўзаро таъсир тарзида амал қилади. Бироқ М.т.нинг юқоридаги кўринишлари асосида индивидуал таъсир ётади. Мас., шундай одамлар, алломалар, ижодкорлар бўладики, улар бошқалар учун М.т. манбаига айланган. Бунда бирон-бир инсон ёки давр билан кейингиси ўртасида индивидуал таъсир юз беради. М.т.нинг маълум бир халқ доирасидаги кўринишига бирор-бир аллома ёки мутафаккир изидан борган шу халқнинг кейинги авлоди ҳаёти ва ижодини кўрсатса бўлади. Мас., Алишер Навоийнинг ўлмас анъаналари таъсири ундан кейин яшаган Огаҳий, Мунис, Муқимий, Фурқат, Завқий каби

шоирлар ижодида намоён бўлди. Кейинроқ Чўлпон, Авлоний, Ҳ. Олимжон, Ғ. Ғулом, Ойбек, М. Шайхзода каби ижодкорлар ҳам бу барҳаёт анъаналарни давом эттирганлар ва ривожлантирганлар. М.т.нинг яна бир бошқа кўриниши шундан иборатки, унда бирон-бир олим, ёзувчи ёки ижодкор мавжуд анъанани бус-бутун қабул қилиб олади, уни янги шароитда ривожлантиради, ўз даври талабларига мослайди. Мас., Алишер Навоий ўзидан олдин ўтган Низомий Ганжавий, Хисрав Дехлавий анъаналарини давом эттириб, ўзининг бебаҳо «Хамса»сини яратган, хамсачиликнинг М.т.ини қайта тиклаган ва ўзидан кейингиларга мерос сифатида қолдирган. *Қ.Назаров*

МАЪНАВИЙ ТУБАНЛИК – шахснинг тарбиясидаги нуқсон ва иллатларни, маънавий жиҳатдан тарбияланмаганини намоён этувчи салбий хус-ятлар мажмуи. М.т. т.си – инсонларнинг ахлоқий фазилатига қарама-қарши, тескари бўлган хус-ятларни ифодалайди, умуминсоний хулқ-атвор меъёрларидан оғиш натижасида келиб чиқадиган нохуш жиҳатларни билдиради. Ўз манфаати, жони ва танининг роҳатини кўзлаб, “ўзим бўлай”чилик кайфияти билан ошкора ва махфий равишда йўл қўйиладиган ғайриинсоний хатти-ҳаракат, қилиқ, бадкирдорлик – ҳаром-ҳариш ишлар, фахш, нафсхўрлик, бахиллик, қитмирлик, таъмагирлик ва порахўрлик, манманлик ва шуҳратпарастлик, хиёнат ва олчоқлик – М.т. иллатларининг турли хил кўринишларидир. Энг ёмони, бутун инсоният нафрат билан қарайдиган Ватанга хиёнат қилишдек бадбин иш ҳам маънавий жиҳатдан тубан шахсларга хосдир. Ўз қадрини билмаган шахс учун, Ватани, халқи, она юрти ва ҳаётнинг қадри бўлмайди. Бундай нусхалар ҳар қандай разиллик, ҳаром-ҳариш ишдан қайтмайди. И.А.Каримов М.т. инсонларга хос хусусиятлардан бири – сотқинлик ҳақида тўхталиб, **«Мен ҳар қандай ёвузликни сотқинликдек кўраман... Эзгулик ва ҳақиқатга садоқатли бўлмаган, уларга ишонмаган одам кўрқинчлидир. Табиатида сотқинлик хусусияти бўлган одам раҳбарлик курсисига ўтириб қолса борми, у ерда осойишталик йўқолади деяверинг. Икки одамнинг, иккита малакатнинг ўртасидаги урушни ҳам айнан мана шундай одамлар бошлаб беради. Шу боис бундай одамлардан огоҳ бўлишимиз уларга ёнимизда ўрин бўлмаслиги лозим, дея унинг мазмун-моҳияти ва қанчалик жиддий хавф-хатар эканига эътибор қаратади. Азалдан муқаддас китобларимизда ҳам, халқимиз орасида ҳам бундай инсонийликка мутлақо зид бўлган жирканч одат ва иллат каттиқ қоралаб келинади.**

МАЪНАВИЙ ФАЗИЛАТЛАР – инсоннинг маънавий қиёфаси, ижтимоий ҳаёт, онг ва муносабат лар билан боғлиқ бўлган, жамият тараққиёти ва турмуши таъсирида шаклланган маънавий хус-ят ва хислатларининг умуминсоний ҳамда миллий феъл-атвор кўринишларини ифодаловчи т. Шахснинг М.ф.и унинг имон-эътиқоди асосида ҳалол-поклик, меҳр-шафқат, адолат ва ҳақиқатгўйлик, ватанпарварлик, катталарга ҳурмат ва кичикларга иззатда бўлиш, камтарлик ва ш. к.да намоён бўлади. Шу маънода, М.ф. эркак ва аёл, ота-она ва фарзандларга мос ўзига хослик жиҳатларига ёки касбий хус-

ятларга эга бўлиши ҳам мумкин. Шарқ халқларида М.ф.ни тарбиялашнинг муҳим мезони “Ўзингга нима тиласанг, ўзгаларга шуни тилагин” деган ҳикматда мужассамлашган. Улуғ аждодларимиз Имом Бухорий ва Имом Термизий ҳикматларида юксак М.ф. тавсифлаб берилган. Абу Наср Форобий жамият ҳаётида раҳбарларнинг энг муҳим ўн икки М.ф.и, аҳолининг ҳар бир табақасига хос М.ф.ни таҳлил этилган этган бўлса, Юсуф Хос Ҳожиб ва Маҳмуд Қошғарий фуқаронинг одобини, Кайковус эса фарзандларда М.ф.ни шакллантириш йўллари батафсил баён этган. Муқаддас китобларимизда ҳам М.ф.нинг комил инсонни вояга етказиш ҳамда уларнинг жамият тараққиётида тутган ўрни таъкидланади. Маънавий кадриятлар ижтимоий -тарихий, мад-й тараққиёт натижасида шаклланади, такомиллашиб бойиб боради. Шу тариқа миллий мад-т ривожланади. Бу жараёнда маъ-ят аҳли: алломалар, адиб ва зиёлиларнинг миллий онг, миллий руҳ, миллий ўзига хосликни таъминлаш ва ривожлантиришда тутган ўрни беқиёсдир. Улуғ аждодларимиз Имом Бухорий, Ат-Термизий, Ғиждувоний, Нақшбанд, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби зотларнинг бизга қолдирган бебаҳо маън-й-маър-й, илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон мад-ти хазинасидан муносиб ўрин олиб, инсониятни эзгулик сари етаклаб, ҳар томонлама баркамол инсонларни тарбиялаб вояга етказишга хизмат қилиб келмоқда. Бинобарин, юксак М.ф.ни ўзида мужассамлаштирган бу улуғ зотларнинг ўзи ҳам биз учун абадул-абад маънавий етуклик тимсоли бўлиб қолади. Юртбошимиз таъкидлаганидек, **“Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз”**. (Юксак маънавият – енгилмас куч, 48-бет) Халқимиз маънавий тараққиёти жараёнида шаклланиб, сайқал топиб келаётган шарм-ҳаё, ор-номус, андиша, виждон, инсоф каби хислатлар М.ф.нинг энг ноёб кўринишлари сирасига киради. Мас., шарм – бу ножўя хатти-ҳаракатлардан ўзини тия олиш, уялиш ҳиссидир. Жамиятда қабул қилинган маънавий мезонларга мос бўлмаган қилмиши учун ўзидан уялган одам ўзгаларга ҳам ана шундай ножўя хатти-ҳаракатни раво кўрмайди. Ўзида ҳаё туйғуси бўлмаган одам ўзгалардан ҳаёли бўлишни талаб қила олмайди. М.ф. т.лар доирасида ор-номус ҳам муҳим ўрин тутди.. Ор-номус бу ўзига номуносиб ёки эп кўрилмаган ишдан, нарсадан хижолат тортиш, уялиш, номус қилиш туйғусидир. Орият бу – ор-номус т.лардан ташқари иззат-нафс, кадр-қиммат туйғуларини ҳам ифодалайди. Чунки, ориятли одам ўзи, оиласи, маҳалласи ҳамда Ватанининг манфаатлари ва кадр-қимматини юксак тутди. Номус эса иффат, бокиралик маъноларини мужассам этган ҳолда инсоннинг жамиятда ўз мавқеини сақлаши, кўпчилик манфаатларини ҳурмат қилиш ва ардоқлаш, ноўрин хатти-ҳаракатлардан хижолат тортиш туйғуларини, оила, жамоа ва аждодлар шаънига доғ туширмаслик маъноларини ҳам англатади. Андиша ҳам М.ф.дан бири сифатида ижтимоий ҳаётда муҳим ўрин эгаллаб, ўзбек миллати вакилларига хос хус-ят сифатида оқибатни ўйлаб иш тутиш, мулоҳаза юритиш ҳиссидир. Андишали киши фаросат билан иш тутиб, М.ф.

соҳиби эканини намоён этади. М.ф.дан яна бири - виждон кишининг кундалик фаолияти, қилмиши, феъл-атворида мужассамлашган оила, маҳалла, жамоа, жамият, миллат ва Ватан олдида маънавий масъулиятни ҳис этиш туйғусидир. Инсоф эса адолат ва виждон амри билан фаолият юритиш туйғуси бўлиб, ўзаро муносабат ларда ҳалоллик, тўғрилиқ, тенглик, софдиллик ва тўғрисўзликни ифода этади. Инсоф категорияси Шарқ фал.сида инсоннинг жамиятнинг маън-й-ахлоқий меъёрлари н.назаридан ўз хулқ-одобини назорат қилиши ва уни баҳолай олиши сифатида талқин қилинади. Шу билан биргаликда инсоф виждонли кишининг ёки маълум жамоанинг жамиятга ёки бошқа шахсларга нисбатан ўз хулқ-атвори учун маънавий жавобгарлигини ҳам англатади. М.ф. инсоннинг шахс сифатидаги фаолиятида ҳам, унинг Ватан ва халқ олдидаги масъулиятини ҳис этишида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, жамият маънавий тараққиётининг ўзига хос мезони сифатида хизмат қилади. *Б.Исоқов, Қ.Назаров, Б.Умаров*

МАЪНАВИЙ ХАВФСИЗЛИК – инсон, халқ ва жамият аъзоларини маънавий хуружлар, ғоявий таҳдидлардан ҳимояланиш тизимини ифодаловчи т. М.х. миллий хавфсизликнинг таркибий қисми сифатида умуммиллий манфаатларнинг ҳимоя қилинишга йўналтирилган фаолиятдир. М.х.ка деганда, миллий манфаатларни таъминлаш эҳтиёжи боис вужудга келадиган ва жамият аъзолари маън-й, ғоявий-руҳий ҳаётининг барқарорлиги ва хавфсизлигини таъминлашга қаратилган фаолият ва узлуксиз жараён тушунилади. М.х. маънавий кадриятлар ривожини таъминлаш, уларни ташқи таҳдидлардан ҳимоя қилишга йўналтирилиб, маъ-ятдаги руҳий, психологик, ахлоқий жиҳатларнинг уйғунлигини таъминлайди. Маълумки, инсон маъ-ятига қарши қилинган таҳдид қуролли хуружларга нисбатан кўпроқ таъсир кучига эга бўлиб бормоқда. Шу боис, бундай таҳдидларнинг олдини олиш учун миллий тараққиётнинг барқарорлигини таъминлашни ўз олдида мақсад қилиб қўйган ҳар қандай мам-тда жамият аъзолари манфаатларини ҳимоя қилишда М.х. масалалари устувор аҳамият касб этади. Ижтимоий -тарихий тажрибадан маълумки, муайян мам-тни забт этмоқчи бўлган истилочилар, аввало халқнинг руҳияти, маъ-яти ва кадриятларига болта уришга ҳаракат қилади. Миллий маъ-яти ва кадрияти пароканда этилган миллат ва элатлар ўзлигини йўқотади, ҳукмрон мафкура таъсирига тушиб, унинг манфаатларига хизмат қилишга мажбур бўлади. **"Узоқ тарихимиздан маълумки, — деб ёзади И.А.Каримов, — ҳар қандай зўравон босқинчилар ва юртимизда ҳукмронлик қилмоқчи бўлган кучлар ёвуз ниятларига эришиш учун аввало, миллий маданият ва анъаналаримизни йўқ қилиш, шу йўл билан бизни маънавий жиҳатдан заифлаштиришга, куч-қудратимизни йўқотишга ҳаракат қилганлар"**. Бугунги кунга келиб бир давлатни бошқа давлат томонидан қурол ёрдамида босиб олиш хавфи камайиб, глобал ахборотлашув таъсирида маънавий омиллар воситасида бошқа халқлар онги, қалби ва руҳиятига таъсир ўтказиш имкониятлари беқиёс даражада ошди. Эндиликда ахборот тарқатиш имкониятлари, турли халқлар маъ-ятига кучли таъсир ўтказиш, М.х.и заиф мам-тларни қарам қилиш хавфининг кўлами

кенгаймоқда. Ш.у. жамиятдаги сиёсий, иқт-й, ижтимоий хавфсизлик тизимининг маъ-ят билан узвий боғлиқлиги таъминлангандагина миллий хавфсизликнинг яхлит тизимини шакллантириш мумкин. М.х. барқарорлигини таъминлашда эса маънавий омил етакчи ўрин тутди. М.х.ка ички ва ташқи таҳдидлар таъсир этиши мумкин. Ички таҳдидга маъ-ятимизни заифлаштиришга интилган собиқ тоталитар тузум асоратлари, хус-н айрим шахслар онгидаги эскича фикрлаш андозаларини, зарарли ва ёт таъсирларга берилган баъзи кишиларнинг ғаразли ташвиқотлари, ўтиш даври қийинчиликларидан фойдаланиб қолишга интилаётган нияти бузуқ кимсаларнинг ёшларни йўлдан уришга ҳаракат қилаётганларини киритиш мумкин. Миллий, диний қадриятларимиз, анъана ва менталитетимизга ҳамда мам-тдаги миллий бирлик, фуқаровий тотувликка раҳна солаётган, аҳоли онги ва қалбига салбий таъсир этувчи наркотик моддаларнинг кириб келиши “демократияни олға силжитиш” ниқоби остидаги саъй-ҳаракатлар ташқи таҳдидлар сифатида кўзга ташланмоқда. Президентимиз “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида таъкидлангандек, **“Ҳозирги вақтда кўз ўнгимизда дунёнинг геополитик, иқтисодий ва ижтимоий, ахборот-коммуникация манзарасида чуқур ўзгаришлар рўй бераётган, турли мафкуралар тортишуви кескин тус олаётган бир вазиятда, барчамизга аёнки, фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш ҳар қачонгидан кўра муҳим аҳамият касб этмоқда.”** Мам-тимизга турли воситалар орқали мафкуравий таҳдидлар кучаяётган ҳозирги мураккаб даврда М.х.ни таъминлаш мақсадида аҳоли кенг қатламлари ва ёшлар онгида юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлиги ғояларига садоқат туйғусини шакллантириш муҳим аҳамиятга эга. Бу эса, ўз навбатида, аҳоли М.х.ини таъминлаш, ёшларда турли таҳдидларга қарши маънавий иммунитетни шакллантириш имконини беради. *Қ.Назаров, Т.Жўраев*

МАЪНАВИЙ ЭҲТИЁЖЛАР – давлат, жамият ва шахснинг барқарор турмушида моддий эҳтиёжлардан бошқа маънавий талаблар, манфаатлар ва эҳтиёжларини қондиришга бўлган интилишини ифодаловчи т. М.э. ижтимоий , сиёсий, фал-й, илмий, ахлоқий диний, ҳуқуқий ва б. йўналишларда аниқ намоён бўлади. Шу боисдан, М.э. ижтимоий онг шаклларига таянадиган фаол ҳаракат асосида таъминланади. М.э.нинг қондирилмаслиги жамият барқарор ҳаётида турли бузғунчи ғояларнинг пайдо бўлишига олиб келиши айрим ҳолларда давлат ва жамият ҳаётига жиддий хавф туғдириши мумкин. Бундай вазиятда М.э. тарзида намоён бўлган талаблар ва манфаатларни босқичма-босқич қондирилиши билан ижтимоий муаммоларни бартараф этиш мумкин. Халқимиз турмуш тарзида М.э. кадр ва кадрлаш мезонлари орқали анмоён бўлади. Жамият ва инсоннинг ижтимоий алоқаларида кадр-қиммати, ор-номусига нисбатан қилинган нотўғри муносабат ёки ҳаракат маъ-ят мезонларига зиддир. Шу маънода, “Қорнимга эмас, қадримга йиғлайман”, деган халқ мақоли унинг маънавий эҳтиёжларини ифодалайди. М.э.нинг моддий эҳтиёжлар билан ўзаро уйғунлиги ҳар бир даврнинг мазмун-моҳиятини белгилайдиган тарихий зарурат ҳисобланади. Бу борада “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида

таъкидлангани каби, “... турмушда ҳамма нарсанинг ўрнини ҳаётий зарурат белгилайди. Ҳаётий зарурат бўлмаса, маънавий эҳтиёж бўлмаса, бошланган ишлардан бирон-бир самарали натижалар кутиш амримаҳол”. Истиклол йилларида ана шу зарурат ва эҳтиёждан келиб чиқиб, халқимизнинг азалий орзуларини рўёбга чиқариш, мустақил давлатчилик асосларини бунёд этиш учун кенг имкониятлар яратилди, мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланган ҳолда, халқимизнинг бой тарихий мероси, анъаналари, ижтимоий қадриятлари, давлат қурилиши борасида ривожланган мам-тлар эришган тажрибага таяниб, миллий давлатчилигимиз пойдевори қўйилди. Бугунги кунда мам-тимиз аҳолининг барча моддий ва М.э.ини таъминлашга қаратилган туб ўзгаришлар, инсон манфаатига хизмат қиладиган ислоҳотлар, бозор иқтисодиётига асосланган адолатли жамият, кучли демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан босқичма-босқич илгарилаб бормоқда. *Б.Исоқов, А.Бегматов*

“МАЪНАВИЙ ЮКСАЛИШ ЙЎЛИДА” – Президент И.А.Каримовнинг истиқлол даврида маънавий камолотга эришиш йўллари, халқнинг бу борадаги орзу-умидлари ва ниятлари, ушбу йўналишдаги долзарб вазифалар, жум-н, маъ-й, таълим-тарбиянинг куч-қудрати ва аҳамиятига оид маърузалари, нутқлари, асарларидан иборат тўплам. (Т., «Ўзбекистон», 1998 й.). Асарда мустақил жамиятгина юксак маъ-ятга эришиши мумкинлиги, халқнинг маъ-й, сиёсий, иқт-й билим савияси ушбу йўналишларнинг барчаси билан чамбарчас боғлиқлиги қайд этилган. Ш-дек, асарда маъ-ят ва тарихий қадриятларни тиклаш масалаларига доимий диққат-эътибор натижасида мам-тда ўз тарихи, маъ-яти, руҳий-мад-й қадриятларни англашга янгича ёндашиш жараёни бошлангани яққол кўрсатиб берилган. Ана шу жараёнларнинг қай даражада кечаётгани ҳам китобнинг асосий мазмунини белгилайди. Унда таъкидланганидек, маъ-ят мустақилликнинг энг муҳим шартларидан биридир. Маъ-ят бўлмаса мустақиллик ҳам, тараққиёт ҳам, бахт-саодат ҳам, иймон-эътиқод ҳам, элда диёнат адолат ҳам, хуллас, одамларда Ватан ва эрк туйғуси ҳам бўлмайди. Дарахт ўз илдизлари билан заминдан сув, озуқа олиб вояга етганидек, инсон ҳам авлод-аждодларидан қолган бебаҳо меросдан руҳий озик, куч-қувват олади, уларга таянади. Ҳар бир миллат ва элат аждодларининг билимларидан, тажриба ва тарихий сабоқларидан, одоб-ахлоқ, таълим-тарбияга оид ўғитлари ва йўл-йўриқларидан фойдаланади, буларсиз яшай олмайди. Маъ-ят жамиятнинг юксалиши ёки инқирозга юз тутишига кучли таъсир кўрсатади. Маъ-ят бойиб борса, жамият раванқ топади ва аксинча, маъ-ят қашшоқлашса, жамият бора-бора таназзулга юз тутди. Мустақиллик йилларида юртимизда маъ-ят масалаларига муносабат тубдан ўзгариб, унинг юксалиши ва бойиб боришига доимий эътибор берилаётганининг боиси ҳам шунда.

МАЪНАВИЙ ЯНГИЛАНИШ – маъ-ятнинг ўзгариши, рив-ши ва бойиб бориши жараёнини ифодаловчи т. Кишилар ҳаётида, умуман жамиятда юз бераётган воқеа-ҳодисалар шахс онги ва маъ-ятида муайян ўзгаришларни келтириб чиқаради. Иккинчи томондан, маъ-ят воқеликдаги ўзгаришларнинг келиб чиқиши ва содир бўлишига катта таъсир кўрсатади. Янгилашиш маъ-

ятнинг туб моҳияти билан боғлиқ ҳодиса. Агар маъ-ят янгилашиб, бойиб турмаса, жуда тез орада эскириб, тараққиётга ёрдам бериш у ёқда турсин, унга халақит берадиган, тўсиқ бўладиган ҳодисага айланиб қолар эди. Жамият тараққиётидаги бурилиш, туб ислохотлар даврида маъ-ятда ҳам жиддий ўзгаришлар юз беради ва айна пайтда маъ-ятнинг жамиятда юз бераётган жараёнларга таъсири кучаяди. Бундай паллаларда М.я. суръатлари ҳам тезлашади. Мас., Ўз-н мустақилликни қўлга киритгандан кейин унутилиб кетаётган миллий маънавий қадриятларни тиклаш, уларни ёшлар, аҳоли онгига сингдиришга катта эътибор берилди бошланди. М.я.га катта эътибор берилиши халқнинг онги, турмуш тарзи, жамиятдаги воқеа-ҳодисаларга муносабат ининг ўзгаришига кучли таъсир ўтказди. Маъ-ятни янгилаш соҳасида олиб борилган ва борилаётган ҳар томонлама чуқур ўйланган сиёсат мам-тда ижтимоий - сиёсий барқарорликни таъминлашнинг муҳим омилларидан бири бўлди. Инсоният тарихидан маълумки, М.я. силлиқ ўтадиган жараён эмас. Эски тузум сарқитлари маъ-ятда муайян давргача сақланиб қолади ва кишиларнинг хулқ-атворида, турмушига ўз таъсирини ўтказди. Бундай ҳолат фанда маъ-ят амбивалентлиги, деб аталади. Бу т. маъ-ят таркибида бир пайтнинг ўзида бир-бирига мос келмайдиган, ўзаро зид т. ва тасаввурларнинг маълум бир вақт мобайнида ёнма-ён мавжуд бўлиб туришини англатади. Маъ-ятдаги бундай зиддият оғриқли кечади. Мам-т осойишта тараққиёт даврини бошдан кечираётган пайтда маънавий амбивалентлик деярли бўлмайди ёки жуда паст даражада бўлади. Тараққиётдаги бурилиш паллаларида эса амбивалентлик кўпроқ намоён бўлади. Бу ҳолатни одамлар маъ-яти ва хулқ-атворида янгиликларга ҳозиржавобликни тарбиялаш асосида бартараф қилиш мумкин. Президентимиз таъкидлагани каби, **“Ҳаётимизнинг барча соҳаларида амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотларимизнинг самарадорлиги аввало халқ маънавиятининг тикланиши, бой тарихий меросимизнинг чуқур ўрганилиши, анъана ва урф-одатларимизнинг сақланиши, маданият ва санъат, фан ва таълим ривожини энг муҳими, жамият тафаккурининг ўзгариши ва юксалиши билан узвий боғлиқдир. Шу боисдан ҳам, ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, ён-атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил ёндаша оладиган, айна замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган, ҳар жихатдан баркамол инсонларни тарбиялаш вазифаси истиқлол йилларида биз учун хал қилувчи масалага айланди. Таъкидлаш жоизки, бу жараён юртимизда ўта мураккаб шароитда — мустабид шўро тузуми барбод бўлган ва янгича ижтимоий муносабатлар қарор топаётган кескин бир вазиятда юз берди (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 76-77 б.).** Ҳозирги кунда М.я., аввало, қадриятларнинг янгилалиши шаклида намоён бўлади. Бу борада миллий ўзликни англаш, авлодлар меросини тиклаш, асраб-авайлаш, янги замон қадриятларини кўпчилик онгига етказиш ва сингдириш учун ҳаракат қилиш муҳим аҳамиятга эга. Шу билан бирга, мазкур йўналишда жаҳон халқлари ютуқларидан фойдаланиш, мам-т ҳаётини эркинлаштириш ва модернизациялаш, маъ-ятни юксалтириш ушбу жараённинг таркибий

қисмидир. М.я. суръатлари турмушдаги ижобий ўзгаришлар, жамиятдаги инсонлараро муносабат ларнинг такомиллашуви ва маъ-ят соҳасида олиб борилаётган тарғибот ишларининг самараси билан белгиланади. Бу жараёнда ОАВ, таълим-тарбия тизими, театр, кино, бадий адабиёт, санъат, фал., ахлоқшунослик ва б. алоҳида ўрин тутади. Улар айна пайтда маъ-ятнинг таркибий қисмлари ҳам ҳисобланади. Жамият ва халқ маъ-ятида янги ижобий кадриятлар, янги тузум ва янги турмуш ғоялари қанчалик тез қарор топса, улар қанчалик самарали ва таъсирчан усуллар билан тарғиб этилса, М.я. шунчалик самарали амалга ошади. М.я. суръатлари кўп жиҳатдан давлат ва жамоат ташкилотлари, шу соҳа ходимларининг иродаси ва амалий ҳаракатларига ҳам боғлиқ бўлиб, бу соҳадаги ўзгаришлар Ўз-нда жамият тараққиётининг устувор йўналишига айланган. *А.Бегматов*

МАЪНАВИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ - Президент Ислон Каримовнинг «Юксак маънавият - енгилмас куч» асарида таърифлаб берилган, ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришга бел боғлаган халқимиз, айниқса, ёшларда юксак маъ-ятни шакллантириш жараёнининг таркибий қисми, тарихий хотирани тиклаш, ўтмиш авлодларга муносиб бўлиш, улар қолдирган маънавий меросни асраб-авайлаш ва такомиллаштириш омили. М.ў.а. жамият ижтимоий -сиёсий ҳаётини демократлаштириш ва янгилаш, янги тафаккурни шакллантиришнинг асосий воситаларидан биридир. Маълумки, шахсда кўплаб ижтимоий -инсоний фазилатлар билан бирга М.ў.а. хус-яти ҳам мужассамдир. Бу ғоят кўп қиррали, мураккаб, айна пайтда, зиддиятли ҳаёт ижтимоий ҳодиса бўлгани учун унга комплекс ёндашиш талаб этилади. Аввало, М.ў.а. кенг маънодаги миллий ўзликни англашнинг таркибий қисмидир. Ш.у. маънавий ўзликни англаш миллий тараққиётнинг нафақат белгиси, худди ш-дек, мақсади ҳамдир. Демак, М.ў.а. ижтимоий феномен сифатида миллий тараққиёт мақсади билан уйғунликда талқин этилиши зарур. М.ў.а. субъект (шахс, миллат, халқ)нинг экзистенционал борлиқда ўзининг тарихий-мад-й, ижтимоий -ахлоқий диний-руҳий, бадий-эстетик кадриятларига, борлиқни билишда гносеологик тажрибаларига эга эканини идрок этишидир. М.ў.а.да «халқ руҳи», «халқ қалби» деган т.лар муҳим ўрин тутади. Ш.у. ҳам маъ-ят муаммоларини тадқиқ этган мутахассислар «руҳ», «қалб» категорияларига мурожаат қиладилар. М.ў.а., аввало, кишининг ўз руҳи ва қалбини идрок этиши бўлиб, ижтимоий даражада у халқнинг ўзига хос руҳий-маънавий бирлигини ифода этади. Миллий ўзликни англашга тааллуқли ҳодиса сифатида эса М.ў.а. маълум бир миллат вакилларининг қалбига, руҳига яқин умумий бойликлар, кадриятлар, тасаввурлар, анъаналар, руҳий-маънавий ҳолатлар асосида кишиларни халқ, миллат сифатида бирлаштиради, уларга хос умумий белгилар бахш этади. Шу ўринда Президент Ислон Каримов томонидан илгари сурилган «Шу азиз Ватан барчамизники» ғояси нафақат мам-тимизда яшовчи ҳар бир кишини, балки бутун миллат, элатларни биргаликда озод ва обод Ватан барпо этиш йўлида ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликка ундайди. Одамлар ҳар доим маълум бир ғоялар атрофида бирлашиб, йирик ижтимоий кучга, ҳаракатга айланган. Инсон ўзини маън-й-ижтимоий куч эканлигини маълум бир қарашлар, ғоялар

атрофида бирлашиб намоён қилиши мумкинлигини қадимдаёқ англаб етган. М.ў.а. қанчалик кенг, серқирра, инсон ва жамият ҳаётининг барча соҳалари билан боғлиқ бўлмасин, у миллий ғояга асосланади. Демак, миллий ғоя М.ў.а.нинг ўзагидир. М.ў.а. халққа, миллатга оид белгилар орқали ҳам ўз хус-ятини намоён қилади. Дунёда ўзининг маълум бир белгиларига эга бўлмаган халқ, миллат йўқ. Айнан шу белгилар кишиларни бир-бирига яқинлаштиради, улардаги муштаракликни ёрқин намоён этади. М.ў.а.ни ахлоқ, одоб, инсонпарварлик, эзгулик, меҳр-мурувват каби инсоний фазилатларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу маънода М.ў.а. т.си маъ-ят билан узвий боғлиқдир. Маъ-ятнинг бош хус-яти ва вазифаси шахсда ахлоқийликни, инсонпарварликни шакллантиришдир. М.ў.а. шахснинг маънавий дунёси ва шаклланиши каби мураккаб, гоҳо зиддиятли кечадиган, ҳар доим ҳам бир мезон, меъёрлар билан ўлчанавермайдиган ҳодисадир. Унинг намоён бўлиши ва шаклланиши ҳар доим ҳам шахснинг, ҳатто муҳитнинг ҳам ихтиёрида бўлавермайди. Уларга кўзга кўринмас ижтимоий муносабат лар, умумий-ахлоқий нормалар, тарихан шаклланган анъаналар, урф-о.лар, халқаро вазият, ахборотлар оқими каби омиллар ҳам таъсир этади. М.ў.а. маъ-ятнинг шаклланиш жараёни каби шахснинг бутун умри давомида кечиши мумкин. Аммо бу маъ-ятда ҳам, М.ў.а.да ҳам, шахснинг маълум бир халққа, миллатга тааллуқли эканини англатувчи муқим, хус-ят, белгилар йўқ эканини англамайди. Халқни халқ, миллатни миллат қилиб турган белгилар унинг а.лар давомида шаклланган муқим, барқарор тарихий-мад-й қадриятлари (тили, турмуш тарзи, анъаналари ва б.) билан муштаракликда намоён бўлади. М.ў.а.нинг ўзгариши ана шу барқарор миллий-мад-й асоснинг нисбий ўзгариши ифодасидир. Миллий-мад-й асослар маъ-ятда, миллий ўзликни англашда муқим сақланиб қолади, акс ҳолда шахс ҳам, миллат ҳам ўзлигини, ўз хус-ятларини йўқотади. Халқ, миллатнинг шаклланиши билан бирга М.ў.а. ҳам шаклланиб боради. Миллатсиз М.ў.а. йўқ, М.ў.а.сиз эса миллатнинг бўлиши даргумондир. Улар ўртасидаги диалектик боғлиқликни очиб бериш махсус социал-психологик ёки этнопсихологик тадқиқотлар ўтказишни тақозо қилади. Бу ўринда биз шуни айтишимиз мумкинки, халқнинг, миллатнинг барқарор ижтимоий этник бирлик сифатида тарих саҳнасидан жой олиши уларнинг М.ў.а.ига ва тарихий-мад-й жараёнларда уни намоён этишига боғлиқдир. М.ў.а. узоқ тарихий рив-ш жараёнида, кўп авлодларнинг маън-й, илмий, ижодий изланишлари маҳсули сифатида пайдо бўлади. Миллат шаклланган сайин, у аниқ кўринишга, маълум бир тамойиллар, меъёрлар, моделлар, қадриятлар тарзига ўтиб, миллий мад-тнинг ўзак қисмига айланади. Мас., ўзбек халқи М.ў.а.ни «Авесто»дан бошлаб, буюк аждодларимиз меросидаги умуминсоний қадриятлардан излаши бежиз эмас. Чунки ушбу бебаҳо меросда халқимизнинг орзу-умидлари, ахлоқ, одоб, эзгулик, адолат, порлоқ ҳаёт ҳақидаги ғоялари мужассамлашган. Айнан ушбу қадриятлар бугун ўзбек халқининг тарихий-мад-й мероси, маънавий мад-тининг ўзаги сифатида ўрганилмоқда. М.ў.а. негизида маънавий камолотга етишга интилиш ётади. Маънавий камолотни назарда тутган киши тинмай ўз устида ишлайди, мукамалликка интилади, маълум бир идеалга етишни мақсад қилиб кўяди.

В.Кўчқоров

МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР – “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида ҳар томонлама ва чуқур таърифлаб берилган, инсон маъ-яти ва ахлоқий қиёфасига дахлдор бўлиб, жамият аъзоларини тарбиялашга, уларнинг маънавий баркамоллигини таъминлашга хизмат қиладиган қадриятлар тизимини ифодаловчи т. М.қ. деганда, инсон тарбияси ва камолотида муҳим аҳамиятга эга, жамият ва шахс маъ-ятини юксалтирувчи, тафаккур ривожиди беқиёс аҳамият касб этадиган қадрият шакллари тушунилади. (Мас., урф-о.лар, анъаналар, Ватанни севиш, ўз халқи ва миллатини ҳурмат қилиш, ота-онасини эъзозлаш, тинчлик ва тотувликни сақлаш ва ҳ.к.). М.қ. муайян шароитларда шаклланади ва шу маънода миллий муҳит уларни яратиш ҳамда саралашнинг асосий манбаидир. М.қ.ни англаш кишининг ўз миллати, юрти, элига тегишли қадриятларни асраб-авайлашга хизмат қилади, ўзига ишонч ва ҳурматни мустаҳкамлайди, Ватан истикболига катта умид билан қарашга ундайди. Муайян миллат М.қ.ни қанчалик асраб-авайласа, унинг тараққиётида маънавий ва моддий омиллар уйғунлиги шунчалик мустаҳкам ва барқарор бўлади. Фанда М.қ.нинг қатор функциялари ўрганилади. Улар аввало, жамият аъзоларини ўзини ўзи тарбиялашга, аждодлардан мерос қолган қадриятлар ва идеалларга муносиб бўлишга ундайди. Бу жараёнда икки хил ҳолат кузатилади. Биринчисида М.қ. жамият аъзолари томонидан онгли тарзда яратилади, яъни одамлар ўзларида мавжуд бўлган маънавий меъёрлар ва мезонлар ҳақидаги т.лар асосида уларга мос келадиган қадрият ва идеалларни яратади. Бундай саъй-ҳаракатлар жамият аъзоларининг маънавий фаоллигини оширади, излаш, изланиш ва яратувчанликка чорлайди. Иккинчи ҳолатда эса, жамият аъзолари томонидан ўзлаштирилган билим, турли урф-о.лар ёки бошқа мад-й-маър-й тадбирлар жараёнида олган таассуротлари ҳам маънавий қадриятларнинг такомиллашувига хизмат қилади. М.қ.нинг шаклланишида ҳар икки ҳолатнинг ҳам таъсири кузатилади. М.қ. ижтимоий онг шаклларига мос келадиган мад-й, маър-й, ахлоқий, диний, ҳуқуқий, илмий ва ҳ.к. турларга бўлинади. Улар инсоннинг ақли, камолоти, дунёни билиш мақсади, билимларининг ҳақиқатга мос келиш даражасини аниқлаш мезони ёки бирор идеал тарзида ҳам намоён бўлади. М.қ.нинг инсон тарбияси ва жамиятдаги ўрнига доир асосий функцияси ҳам ана шулар билан боғлиқ. М.қ.нинг яна бир муҳим жиҳати шуки, уларнинг баъзилари инсоният тарихи давомида аста-секин шаклланади ва такомиллашиб боради. Уларнинг миқдори ва сифатининг ортиши жамият аъзоларининг тафаккур даражасининг юксалиши ҳамда инсоният тараққиёти қанчалик илгарилаб кетганининг кўрсаткичи ҳамдир. Дейлик узоқ ўтмишда баъзи қадриятлар, газета, радио, ТВ тўғрисида умуман тасаввур бўлган эмас. Бундай янги М.қ.лар а.лар давомида шаклланиб, такомиллашиб, бойиб борган. М.қ. ва қадрият мезонлари миллат маъ-яти ва унга мансуб кишиларнинг хулқ-атворини тартибга солиш ва тўғри йўналтириш функциясини ҳам бажаради. Бундай ўзига хос маънавий бошқаришнинг самарадорлигига эришиш ниҳоятда муҳим. Зеро, М.қ.и бўлмаган миллат йўқ, миллат М.қ.нинг соҳиби, яратувчиси ва асраб-авайлаб сақлаб турувчидир. Агар ҳар бир миллат ўз М.қ.ини асрамаса, бу қадриятларнинг сақланиб қолиши қийин. Миллатнинг таназзули М.қ.нинг

таназзулидир. М.қ. миллатнинг тарихи, яшаш тарзи, бугуни, келажаги, урф-о. ва анъаналари, уни ташкил этган авлодлар тафаккури, ижтимоий қатламлар, миллий онг, тил ҳамда миллий мад-т билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Ўз-нинг мустақилликка эришиши туфайли М.қ.га эътибор кучайди. Зеро, М.қ. мам-тимиз мустақиллиги, халқимизнинг иродасини мустаҳкам қиладиган, унга куч бағишлайдиган асосий омиллардан биридир. Халқимизнинг а.лардан-а.ларга мерос қолиб келаётган М.қ.и узоқ тарихий жараёнда шаклланиб, ривожланиб келган. Уларни уч минг йилдан ортиқ даврни мужассамлаштирган халқимиз цивилизацияси яратган. Бизнинг М.қ.имиз ана шу цивилизацияга узвий боғлиқ бўлиб, улар миллатимиз шаклланиган макон ва она юртга эътиром, авлодлар хотирасига садоқат, катталарга ҳурмат, муомалада мулозамат, ҳаё, андиша каби кўплаб т.ларда ифодаланади. М.қ.имизда жаҳоннинг бошқа халқларига ўхшамайдиган урф-о.лар, расм-русумлар, маросимлар ва анъаналар кўплаб учрайди. Собик тизим шароитида М.қ. масаласи кўп ҳолларда эътибордан четда қолиб кетган эди. Мустақиллик туфайли ҳақиқий М.қ.имизни, уларнинг жамият ижтимоий, маън-й-маър-й ҳаётидаги ўрни ва аҳмиятини англаш, улуғ аждодларимизнинг маън-й, илмий меросини ўзлаштириш, фарзандларимизни М.қ. асосида тарбиялаб вояга етказиш, ана шу бебаҳо бойликни асраб-авайлаш ва бойитган ҳолда келгуси авлодларга бекаму-кўст узатиш имконияти яратилди. Бу эса М.қ. бойқийлиги ва бардавомлигини таъминлашга хизмат қилади. *Қ.Назаров*

МАЪНАВИЙ ҚАРАМЛИК – инсон ва жамият онгу тафаккурининг бўйсундирилиши, қарам этилиши, маънавий тамойилларнинг заифлашуви, мустақил рив-ш имкониятларининг чеклангани, тараққиётдан ортда қолиш, ўзгаларнинг ғоявий-мафкуравий тазйиқи оқибатида содир бўладиган салбий ҳолат ва жараённи ифодаловчи т. М.қ. т.сини инсон, шахс, фуқаро, оила, миллат, халқ ва мам-тга нисбатан қўллаш мумкин. Ундан кўзланган асосий мақсад устунликка эришиш, ўзгалардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишдир. Ана шундай хатарли жараённинг юзага келиши оқибатида шахс ўзлигидан, фуқаро мустақил фикр юритиш, ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши, ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиш имкониятидан маҳрум бўлиши натижасида, оила, миллат, халқ ва мам-т барбод бўлиши мумкин. М.қ.нинг энг «нозик» жиҳати шундаки, у дунёқараш ва руҳият билан боғлиқ жараёндир. Ўзга давлатларга маънавий қарамлик ҳолатига тушиб қолган миллат сиёсий мустақилликни қўлга киритганидан кейин ҳам узоқ вақт давомида бу қарамлик асоратларидан қутулиши мураккаб кечади. Бу вазифани амалга ошириш эса жуда машаққатли бўлиб, вақт ва катта фидоийликни талаб этади. Зеро, қарамлик — бу ўзгалар хоҳиш-иродасига бўйсунуш, уларнинг кўрсатмалари билан ҳаёт кечириш демакдир. Шу маънода, М.қ. ўзгаларга маънан бўйсунуш, итоат қилиш, фикран ва қалбан мутеликка мубтало бўлишдир. Шахснинг маънавий қарамлиги ботиний салоҳият ва имон-эътиқоднинг заифлиги, ироданинг мажруҳлигида намоён бўлади. Миллатнинг М.қ.и эса унинг ўзлигини намоён этиш туйғусидан маҳрум бўлишига, охир-оқибатда ўзга миллатларга тобе бўлишига олиб келади.

М.қ. миллатни ҳалокатга маҳкум этадиган даҳшатли омил ҳисобланади. Мустабит тузум даврида халқимизнинг қадр-қиммати, шаъни ва номуси поймол этилгани, кўхна тарихимиз ва муқаддас қадриятларимиз топталгани, тақдиримиз жар ёқасида турганини асло унутиш мумкин эмас. Юртбошимиз таъкидлаганидек: **“Қарийб 150 йил давом этган, тарихимизнинг том маънода қора кунлари бўлмиш ўша замонда бир пайтлар ўзининг қудратли давлатчилиги, буюк фарзандлари, юксак илму маданияти, обод шаҳар ва қишлоқлари билан дунёни ҳайратда қолдирган эл-юртимиз қандай оғир машаққатларга дучор бўлганлигини яхши биламиз”**. Босқинчилар ўзга мам-тлар халқларини ўзига сингдириб юбориш учун ўз мафкураси ва ғояларини мажбуран жорий этиш, мад-тига шикаст етказиш, миллий тили, урф-о.лари ва қадриятларини оёқости қилишни ўз сиёсатининг асосий мақсади деб билган. Мад-т ва маъ-ят, азалий қадриятларга зарба бериш халқларни жиловда ушлаб туришнинг энг самарали воситаси эканини истилочи ва босқинчилар яхши билган. Мад-т, маъ-ят ва маърифати емирилган халқлар имон-эътиқодидан маҳрум бўлиб, оломонлашув, сиёсий манқуртлик, бепарволик, лоқайдлик каби иллатлар авж ола бошлайди ва охир-оқибатда миллий ғурур, ифтихор, миллий қадриятлар аста-секин заифлашади. Ана шу омиллар туфайли муайян мам-т ва унинг халқини мустамлакачилик кишанларида ушлаб туриш, итоаткор қулга айлантириш осон кечади. Мас., Чингизхон ўлкамизга бостириб келганида ўз саркардаларига “Шаҳарларга нодон, иродасиз, аҳмоқ кишиларни бошлиқ этиб тайинланглар, уларни қўллаб-қувватланглар ва кўкларга кўтариб мақтанглар, маҳаллий халқларнинг ақлли, билимли, обрў-эътиборли кишиларини йўқ қилинглар” деб фармон берган экан. Тарих шундай гувоҳлик берадики, ҳамма давр, ҳамма ерларда истилочилар босиб олинган мам-тлар ҳудудларида ана шундай сиёсат юритган. Мас., юртимизни тобе этишга уринган босқинчилар, хус-н, чор босқинчилари сиёсати ҳам халқимизни бир неча минг йиллик тарихи, мад-ти, урф-о.ларидан маҳрум қилиш, руҳан, маънан майиб-мажруҳ қилиш кўзланган эди. Бу чуқур ўйлаб, узокни кўзлаб ва режалаштириб қўйилган машъум сиёсат эди. Бу сиёсатнинг замирида чор ҳукуматининг манфаатини ҳар томонлама ҳимоя қилиш, мустамлака халқларни, жум-н, ўзбек халқини миллий ўзлигини англашдан буткул маҳрум қилиб, ўтмишини унутган, ватанпарварлик туйғусидан жудо бўлган, истиқболни кўролмайдиган авомга айлантириш муддаоси турган. Президентимиз таъкидлаганидек, **“Инсон учун тарихдан жудо бўлиш – ҳаётдан жудо бўлиш демакдир. Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ. Бу ҳақиқат кишилик тарихида кўп бора ўз исботини топган.”** Тарих, маъ-ят ва маърифат халқнинг ўз ўтмишини билиши ва истиқболни тушуниб етишига ёрдам беради, Ватанни севиш ва у билан фахрланишга даъват этади, душманларга, босқинчи ва мустамлакачиларга қарши мурасасиз кураш олиб боришга, эрк ва адолат учун жасорат кўрсатишга ундайди. Тарихдан маҳрум халқ миллий жиҳатдан ўзини англаб ололмайди, тақдирга тан бериб яшашни ўзига эп кўради. Мустамлакачилар буни яхши англаганлар. Зеро, тарих – халқ маъ-ятининг асосидир. Халқимиз ўтмишда сиёсий, иқт-й жиҳатдан ўзгаларга қарам бўлди,

аммо, қанчалик зўравонлик қилинмасин, маънавий қарам бўлмади. Худди мана шу омил миллатимизнинг мустақилликни қўлга киритишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзининг чуқур маънавий заминларига эга бўлган миллат руҳан, қалбан сергак бўлиши ва албатта, М.қ.дан ўзини ҳимоя қилишга қодир экани тарихий тажрибада яна бир бор исботланди. *С.Отамуродов, Б.Умаров*

МАЪНАВИЙ ҲАЁТ — шахс, миллат ва жамиятнинг маънавий муносабат лар, жараёнлар, алоқа ва мулоқотлари мажмуи, ижтимоий ҳаётнинг муҳим кўринишини ифодаловчи т. Унинг мазмун-моҳияти Президент Ислон Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида чуқур ва ҳар томонлама очиб берилган. М.қ.га бўлган жиддий эътибор ва уни ўрганиш фақат мам-тимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейингина бошланди. Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг тафаккури, турмуш тарзи, маънавий қарашлари ўз-ўзидан, бўш жойда шаклланиб қолмайди. Уларнинг вужудга келиши ва рив-шида аниқ тарихий табиий ва ижтимоий омиллар асос бўлиб, М.қ. мезонлари, ахлоқ-одоб қоидалари инсонларга куч-қувват бағишлайди. Аниқроғи, М.қ. орқали инсон ва миллат қилинаётган ишларнинг мазмун-моҳиятини аниқ тушуниб етади, ўз меҳнатини фаровонлик ҳамда тараққиёт омилига айлантиришга ҳаракат қилади. Мад-й тараққиётга хос бўлган умумий қонуниятлардан бири – инсоннинг тўхтовсиз равишда маънавий жиҳатдан юксалиб бориши билан белгиланади. М.қ. жамиятда амал қилувчи ижтимоий меъёрларга асосланади. Лекин бу меъёрлар ўз-ўзидан вужудга келиб ривожланмайди, балки шу жамият фуқаролари, фаол шахслар иштирокида амалга ошади. Демак, маънавий ҳаётнинг шаклланиб бориши ва яшовчанлиги, авваламбор, шу жамият фуқаролари зиммасига юклатадиган асосий масъулиятдир. Шахснинг маънавий юксалиши ва жамиятнинг маънавий бойлигини сақлаш бир хил қийматга эга ҳолатлардир. Инсон жамият олдидаги бурчини тўлақонли равишда ижро этиб борар экан, шу билан бирга ижтимоий меъёрларга риоя қилиш мавжуд анъаналарнинг яшовчанлигини таъминлайди, ўз фаолиятига ижодий ёндашуви орқали эса кадриятларнинг замон талабига биноан янада мукаммаллашишига кўмак беради. Маънавий юксалиш инсон ҳаёт мазмунининг янада бойишига, унинг шахс сифатида янада комилликка эришишига асос бўлади. Шахснинг маънавий дунёси унинг кадриятлари тизими, эътиқоди ва дунёқарашининг мазкур жамиятда амал қилувчи кадриятлар ва анъаналарга қанчалик мос келиши билан белгиланади. Кадриятларнинг бундай ўзаро мутаносиблиги М.қ.нинг янада мукаммаллашиб бориши учун асос бўлиб хизмат қилади. Шахс М.қ.ининг етакчи ўринга чиқиши, авваламбор, жамият ва давлат бошқарувини инсонлар манфаатига кўпроқ қаратишда, жамият ижтимоий ҳаётининг янгича мазмун касб этишида ўз аксини топади. *А.Норбеков, И.Маҳмудов*

МАЪНАВИЙЛИК ВА МОДДИЙЛИКНИНГ УЙҒУНЛИГИ – инсон ва жамият ҳаёти ва фаолиятида моддий ҳамда маънавий асосларнинг бир-бирига нисбатан мослиги, ўзаро алоқадорлиги ва боғлиқлигини ифодалайди. Унинг мазмун-моҳияти «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида чуқур ва

атрофлича очиб берилган. Унда таъкидланганидек, “маънавиятнинг инсон ва жамият ҳаётидаги моҳияти ва аҳамияти ҳақида фикр юритганда, бу борада асрлар давомида қизғин баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келаётган бир масалага алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Яъни, одамнинг кундалик ҳаёти ва фаолиятида моддий ва маънавий асослар бир-бирига нисбатан қандай ўрин тутиши, уларнинг қайси бири устуворлик касб этиши ҳақида турлитуман, баъзан эса зиддиятли фикр ва қарашлар мавжуд бўлганини ва бундай тортишувлар ҳозиргача давом этаётганини кузатиш қийин эмас. Ижтимоий тараққиётнинг турли даврларида бундай баҳслар соф назарий масала доирасидан чиқиб, маълум бир тузум ёки давлатнинг расмий мафкураси мақомини ҳам олган. Бунинг тасдиғини узоққа бормасдан яқин тарихимизда — шўро замонида материалистик қарашни устун қўйиш натижасида материя бирламчи, онг эса иккиламчи, деган тамойилнинг ҳукмрон дунёқараш даражасига кўтарилгани, бунинг оқибатида инсоннинг маънавий қадриятлари, айниқса, унинг миллий ва диний туйғуларига беписанд қараб келингани мисолида ҳам кўриш мумкин. Ушбу масалага чуқурроқ ва атрофлича назар ташлайдиган бўлсак, аввало шуни айтиш керакки, бу кўхна дунё, биз яшаётган ҳаёт ягона, яхлит бир воқеликдир. Шундай экан, моддий эҳтиёжларни инсоннинг руҳий оламига қарама-қарши қўйиш, уларнинг бирини устун деб билган ҳолда, тирикликнинг асосий мақсади сифатида қабул қилиш қандайдир бирёқлама қараш ифодаси, деб айтсак, хато бўлмайди. Қолаверса, бу масалага бундай кескин ёндашув, хусусан, одамнинг руҳий дунёсини менсимаслик, уни иккиламчи ўринга қўйиш охир-оқибатда жамият ҳаётида инқирозга олиб келиши муқаррар эканини тарих кўп мартаба исботлаган. Бир сўз билан айтганда, инсон ўз тимсолида ҳам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни мужассам этган ноёб хилқат, Яратганнинг буюк ва сирли мўъжизасидир. Шунинг учун ҳам унинг ички дунёси, унга ато этилган фазилат ва хислатларни охиригача англаш, тушунишнинг ўзи ўта мураккаб бир масала. Мана шундай қараш ва фикрларни умумлаштириб, инсонга хос орзу-интилишларни рўёбга чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечирishi учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламини бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсласак, ўринли бўлади. Қачонки ана шу икки муҳим омил ўзаро уйғунлашса, том маънодаги қўш қанотга айланса, шундагина инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўсиш-ўзгариш, юксалиш жараёнлари содир бўлади. Мамлакатимизда истиқлолнинг дастлабки йилларидан бошлаб халқимизнинг асрлар давомида интилиб келган орзу-мақсадлари ва замон талабларини, дунёвий тараққиёт мезонларини ҳисобга олган ҳолда, жамиятимиз ҳаётида ана шу икки омилнинг уйғун тарзда ривожланишига алоҳида эътибор қаратилди. Мустақиллик нафақат иқтисодий, балки беқиёс маънавий имкониятлар манбаи эканини англаб, мамлакатимизнинг ички ва ташқи сиёсатини, иқтисодий-ижтимоий янгилашиш жараёнларини айнан шу асосда ташкил этишга устувор аҳамият берилди. Истиқлол йилларидаги тажрибадан кўриниб турибдики,

моддий ва маънавий ҳаёт тамойиллари бир-бирини инкор этмайди, аксинча, ўзаро боғланиб, бир-бирини тўлдиради. Зеро, юксак тараққиётга эришишни орзу қиладиган ҳар бир инсон ва жамият ўз ҳаётини айнан ана шундай диалектик ва узвий боғлиқлик асосида ривожлантирган тақдирдагина ижобий натижаларга эриша олади. Буларнинг барчаси маънавий қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримиздан озиқланган иқтисодий тараққиёт йўлимиз жамиятимиз ҳаётига қандай ижобий таъсир кўрсатаётганининг ёрқин ифодасидир. Энг муҳими, юртимизда моддий ва маънавий жараёнларнинг ўзаро мутаносиб тарзда ривожлантирилаётгани сиёсий-ижтимоий барқарорлик ва тараққиётнинг мустахкам гарови бўлиб хизмат қилмоқда”.

МАЪНАВИЯТ (араб. маъно, маънолар мажмуаси) – моддий ҳаёт билан доимо ёнма-ён юрадиган, инсон, халқ ва жамият ҳаётининг ажралмас қисми бўлган ижтимоий ҳодиса; замонавий ижтимоий тафаккур ривожидан биринчи бор Президент Ислоҳ Каримов томонидан илмий-фал-й таърифланиб, наз-й жиҳатдан асослаб берилган т. Юртбошимиз берган таърифга кўра, М. инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган бекиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир. Ҳозирги илм-фанда М. “Маънавиятшунослик”, “Маънавият асослари”, “Маънавият тарихи ва наз-яси”, “Ахлоқшунослик”, “Нафосатшунослик” каби фанларнинг асосий категорияси ҳисобланади.

“М.” т.сининг илмий, фал-й, адабий тафаккурда ёки оддий халқ тилида қўлланиб келаётган кўплаб таърифларини келтириш мумкин. Улар мазмун-моҳияти жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Айни ҳол бу т.нинг ўзига хос рив-ш эволюциясини акс эттиради ва унинг кенг маънога эга эканидан далолат беради. Шу билан бирга, ўзида жуда чуқур ва кенг қамровли маъно-мазмунни мужассам этган бу т.га ҳар қайси маърифатли инсон ўзининг ҳаётий қарашлари, шахсий эътиқоди, онгу тафаккури ва дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда турлича таъриф бериши мумкин. Чунки “... ер юзида қанча инсон, қанча тақдир бўлса, ҳар бирининг ўз маънавий олами бор” (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 29-бет). Ш.у. ҳам бу масала бўйича илмий адабиётларда, кундалик матбуотда бир-биридан фарқ қиладиган фикр-мулоҳазаларни учратганда, уларни ҳар қайси муаллифнинг ўзига хос дунёқараши, мушоҳада тарзи ифодаси сифатида қабул қилиш ўринлидир. М. т.сининг мазмуни бугунги кунда фақат «маъни», «маъно» деган сўзлар доирасида чегараланиб қолмайди. Нега деганда, инсонни инсон қиладиган, унинг онги ва руҳияти билан чамбарчас боғланган бу т. ҳар қайси одам, жамият, миллат ва халқ ҳаётида ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган даражада алоҳида аҳамият касб этади.

Собиқ иттифоқ даврида маънавият масаласи эътибордан четда қолган эди. Ўша даврда уни яхлит ҳодиса сифатида талқин эта олмаслик бу тўғрида умумий тасаввур ҳосил қилиш имконини бермас эди. Мустақилликка эришганимиздан сўнг М.га эътибор кучайди, маънавий қадриятларимизни

тиклаш ва асраб-авайлаш устувор вазифага айланди. Бу борада кенг кўламли ҳам амалий, ҳам наз-й ишлар амалга оширилди. Мам-тимизда М. соҳасида собиқ иттифоқ давридаги ўта мафкуралашган фанлар ўрнига халқаро андозалар, умуминсоний кадриятлар ва миллий манфаатларимизга мос янги тизим шаклланди. «Фалсафа», «Маданиятшунослик», «Мантик», «Ахлоқшунослик», «Нафосатшунослик» билан бирга «Одобнома», «Ватан туйғуси», «Маънавият асослари», «Миллий истиқлол ғояси» каби фанлар бу тизимнинг таркибий қисмига айланди.

Айниқса, Президент Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида М. ҳодисасини ўрганишнинг илмий-методологик асослари атрофлича кўрсатиб берилгани бу борадаги вазифаларни ҳар томонлама ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эгадир. Айнан ана шу асар туфайли М.нинг асл мазмун-моҳиятини теран англаш, унинг ўзига хос хус-ятларини янгича концептуал ёндашувлар асосида ўрганиш имкони пайдо бўлди. Мазкур асарда таъкидлангани каби, бизнинг мамлакатимизда “М.” т.си жамият ҳаётидаги ғоявий, мафкуравий, маър-й, мад-й, диний ва ахлоқий қарашларни ўзида тўла мужассам этади. Ш.у. ҳам бу мавзуда фикр юритганда, мазкур қарашларнинг барчасини умумлаштириб, кенг маънодаги “М.” т.си орқали ифода этиш мумкин”.

Ғарб мам-тлари, жумладан собиқ иттифоқ ўрнида шаклланган баъзи давлатларда М. алоҳида ҳодиса сифатида қаралмайди. У кўпроқ дин ёки ахлоққа алоқадор т. тарзида тушунилади. Гоҳида бу атамалар бир-бири билан тенглаштирилади, баъзи ҳолларда эса уларнинг иккаласи ҳам М.нинг ўрнини боса олади, деган қарашлари илгари сурилади. Бундан ташқари, М. ахлоқ ёки диннинг таркибига киради, бинобарин, уни ана шу икки кадриятда мавжуд бўлган хус-ятлар мажмуи сифатида тушуниш мумкин, деган фикрлар ҳам учрайди. Айнан ана шундай ёндашувлар бу мам-тларда М.шуносликни алоҳида фанга айланмаганининг энг асосий сабабларидан биридир.

Бизда эса бу борада бутунлай бошқача ҳолат кузатилмоқда, яъни тилимизда фақат М.га доир дунёвий сўзлар, т. ва атамалар ниҳоятда кўп. Халқимизга хос маънавий кадриятлар таркибига кирадиган кўплаб т. ва атамаларни тўғридан-тўғри ўзга тилларга таржима қилиш қийин ва мушкул бир муаммо. Бу миллатимиз маънавий ҳаётининг нақадар бойлигини, халқимизнинг бошқаларга асло ўхшамайдиган бир қатор ўзига хос миллий-этник хус-ятлари мавжудлигини, тилимизда эса шу соҳага доир ўхшаши йўқ сўзлар борлигини англатади. “Шуни айтиш лозимки, бу т.лар кимдир шунчаки ўйлаб топган ширин калом, қулоққа хуш ёқадиган сўзлар эмас. Бундай т.лар асрлар мобайнида эл-юртимизнинг дунёқараши, маънавий ҳаётининг негизи сифатида вужудга келган, онгу шууримиздан чуқур жой олган буюк кадриятларнинг амалий ифодасидир”.

«М.» т.сига турли н. назарлардан ёндашиш мумкин. Лекин шу нарса аниқки, у М. соҳасининг қонун ва талаблари, т. ва тамойиллари, унинг ўзига хос хус-ятлари ва намоён бўлиш шакллариининг мазмун-моҳиятини ифодалайдиган кенг маъноли т. сифатидаги доимо ўз аҳамиятини сақлаб қолаверади. «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидланганидек, “...

биз маъ-ят ҳақида фикр юритар эканмиз, бу масалани атрофлича ва чуқур таҳлил этишимиз, унинг фақат ўзимизга маъқул, ижобий томонлари билан чекланиб қолмасдан, ана шундай мураккаб жиҳатларини ҳам назардан четда қолдирмаслигимиз лозим”. Бу борада маъ-ятнинг қуйидаги жиҳатларига алоҳида эътибор бериш зарур:

- жамиятдаги ижтимоий муносабат лар ва инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқаларни тартибга солувчи талаб ва қоидалар мажмуи;

- маънавий қадриятлар, урф-о. ва анъаналар, идеаллар, эзгу ғоя ва мақсадлар тизими;

- ахлоқ, мад-т, маърифат, дин ва таълим-тарбия тизимидан иборат яхлит маънавий ҳодисалар мажмуи;

- маънавий жараёнлар, инсоннинг ўзини ва ўзи яшаётган дунёни такомиллаштирувчи ижодий фаолияти ва унинг натижалари;

- инсон камолоти, унинг маънавий қиёфасининг такомиллашув даражаси, шахсий – ахлоқий хус-ятлар ва маъ-й фазилатлар мажмуи;

- жамиятнинг барча соҳалари билан ўзаро алоқадор маънавий талаблар ва тамойиллар ҳамда инсон ҳаёти ва фаолиятини белгиловчи мезонлар тизими.

М. инсоний хус-ят ва фазилатлар мажмуи тарзида яна қуйидаги асосий жиҳатларнинг ўзаро алоқасига асосланади. Аввало М. — тақдирнинг эҳсони эмас, у алар давомида узлуксиз тараққиёт натижасида камол топган, халқимизнинг онгу тафаккурида озодлик, мустақиллик, она Ватан, меҳр-оқибат, ор-номус каби эзгу т.лар асосида шаклланган. М. инсонга она сути, ота намунаси, аجدодлар ўғити билан бирга сингади. Табиатга яқинлик, жонажон ўлканинг бениҳоя гўзаллигидан баҳраманд бўлиш м.га озик беради, уни кучайтиради. Айни пайтда, М. одамзотнинг ота-онадан табиий тарзда, тўла-тўқис ва тўғридан-тўғри ўтмайдиган, балки унинг етук шахс сифатида шаклланиши ва таълим-тарбия жараёнида юзага келадиган ижтимоий фазилатлари мажмуи сифатида амал қилади. Бу фазилатлар инсоннинг моддий ва маънавий фаолиятида ҳам, бошқалар билан мулоқотида ҳам, жамият ва ўзгаларга муносабат ида ҳам намоён бўлади. Яна бир жиҳати – М. инсоннинг яшаш ва фаолият усули, моддий ва мад-й эҳтиёжлари, унинг тафаккури, дунёқараши, ахлоқий қиёфаси, ижодининг бутун ранг-баранглигини қамраб оладиган ўзига хос ижтимоий ҳодиса сифатида амал қилади.

М.га тааллуқли нарса ва ҳодисалар барқарор табиатга ва чуқур тарихий илдизларга эга, кундалик воқеа ва ҳодисалар эса ўзгарувчандир. Шу сабабли маъ-ят бу ҳодисаларга нисбатан муайян асос сифатида намоён бўлиб, уларнинг мазмун-моҳиятини, йўналиш ва хус-ятларини белгилайди. У кенг маънода турли ижтимоий ўзгаришларни боғловчи бўғин, инсон ва жамият ҳаётидаги янгилианишларнинг мақбул ёки мақсадга мувофиқ эмаслигини аниқлайдиган умумий мезон вазифасини ҳам бажаради. Бу эса муайян давр ва жамиятдаги ҳолатни, воқеа-ҳодисалар моҳиятини тўла-тўқис аниқлаш учун М. соҳасидаги ўзгаришларни диққат билан ўрганиш зарурлигини англайди.

“М.” т.сини таснифлашда умумий мезон бўладиган асосларга қараб, унга хос сифатлар мажмуини янада кенгайтириш мумкин. Бу борадаги ёндашувлар орасида илмий-наз-й, фал-й, аксиологик, этнологик, психологик,

культурологик, теологик, эстетик, плюралистик қарашлар алоҳида ўрин эгаллайди. *Қ.Назаров*

“МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ” – истиқлол йилларида Ўз-нинг таълим тизимида жорий этилган ўқув фани. У Ўз-н Президентининг 1994 йил 23 апрелдаги “Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ марказини тузиш тўғрисида”, 1996 йил 9 сентябрдаги “Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида”, 1999 йил 3 сентябрдаги “Республика маънавият ва маърифат кенгашини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги фармонлари ва 1998 йил 24 июндаги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг “Маънавий ва маърифий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш чора тadbирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ Ўз-нинг барча олий ўқув юртлирида ўқитила бошлаган. “М.а.”ни ўқитишдан кўзланган асосий мақсад юксак маъ-ятга эга бўлган ёш авлодни тарбиялашдан иборат. Бу ўз навбатида мам-тимизда кадрлар тайёрлаш борасида қўйилаётган асосий вазифалардан биридир. Ана шу вазифаларни бажариш жараёнида М.а.га бўлган талаб ортиб бормоқда. Бу эса ушбу соҳага эътиборни янада кучайтирди. Мам-тимизда 2002 йилдан бевосита шу соҳа билан шуғулланадиган мутахассислар тайёрлаш бошланди, 15дан ортиқ олий ўқув юртида “Миллий ғоя, маънавият ва ҳуқуқ” асослари йўналиши бўйича мутахассислар етиштириб берадиган бўлимлар очилди. Мактабларнинг 7-8-9-синфларида “Миллий ғоя ва маънавият асослари” фани жорий этилди. “М.а.” фани доирасида маъ-ятнинг мазмун-моҳияти, категория ва т.лари, уларнинг ўзаро муносабатлари ва хус-ятлари, маъ-ятнинг таркибий қисмлари, уларнинг рив-ш хус-ятлари, маъ-ят ва иқтисоднинг ўзаро боғлиқлиги, маъ-ятда миллийлик ва умуминсонийликнинг намоён бўлиши каби масалалар ўрганилади. Шу билан бирга, Ў.О. фал-й тафаккурида маъ-ят ва маърифат масалалари, Ислом Каримов асарларида маънавий баркамол инсонни тарбиялаш ғоялари, ватанпарварлик, инсонпарварлик ва ўз миллатига садоқат мезонлари, имон, диёнат, адолат, меҳр-шафқат, эътиқод, поклик, ҳалоллик ва вафодорлик каби фазилатлар, миллий ўзликни англаш, уни мустаҳкамлаш ва миллатлараро тотувликни таъминлаш кабилар ҳам “М.а.”нинг асосий мавзулари ҳисобланади. “М.а.” фани доирасида маънавий саводхонлик, қонунга итоаткорлик, давлат тизимида ҳурмат, фуқаролик бурчига садоқат каби мавзулар, шахс маъ-ятини ривожлантириш омиллари ва воситаларига ҳам алоҳида аҳамият қаратилади. Бугунги кунда “М.а.”ни ўргатишда Президент Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асари алоҳида аҳамият касб этади. Бу асарда мазкур ўқув фанига доир барча мавзуларнинг мазмун-моҳияти ва наз-й асослари кўплаб далиллар ва мисолларга таяниб чуқур ва ҳар томонлама кўрсатиб берилган. Асардаги хулоса ва мулоҳазалар, ғоя ва қарашларни маънавий йўналишдаги адабиётлар, жумладан, “М.а.” бўйича дарслик ва қўлланмаларга сингдириш, таълим-тарбия жараёнига қўллаш бу соҳадаги барча ходимлар ва мутахассислар учун устувор вазифага айланди. *Қ.Назаров*

МАЪНАВИЯТ ВА ДИН – маъ-ят мезонларидан бири бўлган, инсоннинг имон ва тафаккурини камол топтириш, мустаҳкам эътиқод ва дунёқарашини шакллантиришига хизмат қиладиган диний қадриятлар кишиларнинг юксак маънавий идеаллари, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзу-армонлари билан узвий боғлиқ тарзда ривожланади. Дин маъ-ят такомилида, миллий мад-т ва турмуш тарзи, урф-о. ва қадриятлар, анъаналарнинг безавол сақланиши ҳамда а.лар мобайнида халқ қалбига чуқур ўрнашишида маънавий омил бўлиб келган. Инсонийлик, меҳр-оқибат, ҳалоллик, охиратни ўйлаб яшаш, яхшилик, қаноат, саховат, меҳр-шафқат каби фазилятлар кўплаб бошқа омиллар қатори диний қадриятлар таъсирида ҳам ривожланади. Шу боис ҳам И.А.Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» китобида дин маъ-ят мезонларининг бири сифатида олиб қаралган. Асарда таъкидлангани каби, **“Барчамизга яхши маълумки, дин азалдан инсон маънавиятининг таркибий қисми сифатида одамзоднинг юксак идеаллари, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзу-армонларини ўзида мужассам этган, уларни барқарор қоидалар шаклида мустаҳкамлаб келаётган ғоя ва қарашларнинг яхлит бир тизимидир. Айниқса, кўп асрлар мобайнида халқимиз қалбидан чуқур жой олиб, ҳаёт маъносини англаш, миллий маданиятимиз ва турмуш тарзимизни, қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримизни безавол сақлашда муқаддас динимиз қудратли омил бўлиб келаётганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Нега деганда, инсонийлик, меҳр-оқибат, ҳалоллик, охиратни ўйлаб яшаш, яхшилик, меҳр-шафқат сингари халқимизга мансуб бўлган фазилятлар айнан ана шу заминда илдиз отади ва ривожланади”**. Ислом динининг илмий асосларини ўрганиш, унинг маъ-й-маънавий ғояларини ривожлантириш, мўътадил эътиқод негизларини ишлаб чиқишда Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Мансур Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд каби улуғ аждодларимизнинг хизмати сингган. Уларнинг мероси бебаҳо маънавий бойлигимиздир. Муқаддас динимизни пок сақлаш, унга қарши қаратилган ҳар хил хуружларга зарба бериш, диндан нопок, ғаразли мақсадларда фойдаланишга уринаётган мутаассиб шахсларга қарши курашиш ҳам бизнинг маънавий бурчимиздир. Бу борада “Юксак маънавият – енгилмас куч” асаридаги куйидаги хулоса барчамизнинг фаолиятимиз учун асосий мезондир: **“Бугунги кунда ислом динига нисбатан бутун дунёда қизиқиш ва интилиш кучайиб, унинг хайрихоҳ ва тарафдорлари кўпайиб бораётгани ҳеч кимга сир эмас. Бунинг асосий сабаби муқаддас динимизнинг ҳаққонийлиги ва поклиги, инсонпарварлиги ва бағрикенглиги, одамзодни доимо эзгуликка чорлаши, ҳаёт синовларида ўзини оқлаган қадрият ва анъаналарни аждодлардан авлодларга етказишдаги беқиёс ўрни ва аҳамияти билан боғлиқ. Ва халқимизнинг маънавиятини шакллантиришга, ҳар қайси инсоннинг Оллоҳ марҳамат қилган бу ҳаётда тўғри йўл танлаши, умрнинг мазмунини англаши, авваламбор, рухий покланиш, яхшилик ва эзгуликка интилиб яшашида унинг таъсирини бошқа ҳеч қандай куч билан қиёслаб бўлмайди, деб ўйлайман. Шу нуқтаи назардан қараганда, муқаддас ислом динимизни пок сақлаш, уни турли**

хил ғаразли хуруж ва ҳамлалардан, тухмат ва бўҳтонлардан химоя қилиш, унинг асл моҳиятини униб-ўсиб келаётган ёш авлодимизга тўғри тушунтириш, ислом маданиятининг эзгу ғояларини кенг тарғиб этиш вазифаси ҳамон долзарб бўлиб қолмоқда.” *Н.Комилов*

МАЪНАВИЯТ ВА ИҚТИСОД – жамиятнинг иқт-й тараққиёти билан боғлиқ муносабат ларда маъ-ят масалалари, хус-н, инсонпарварлик талаблари ва меъёрлари ҳисобга олиниши лозимлиги тарихий ҳақиқатдир. Бу маъ-ятнинг ишлаб чиқариш, иқт-й рив-ш билан узвий боғлиқлигини кўрсатади. Акс ҳолда, жамиятда инсоний ахлоқий муносабат лар таназзулга учрайди, инсонлар ўртасида бегоналашиш кучаяди. Бу эса охир-оқибатда ижтимоий -иқт-й таназзулга олиб келиши мумкин. Айрим кишилар эркин бозор иқтисодиёти шароитида маън-й-маър-й ва ахлоқий қадриятлар қадрсизланади, мад-т ва маъ-ят иккинчи даражали нарсага айланади, маънавий қашшоқлик авж олади, деб даъво қилади. Эркин бозор иқтисодиёти билан маъ-ятни бундай қарама-қарши қўйиш мутлақо ўринсиз, аксинча, юқорида айтганимиздек, улар бир-бирларини тўлдиради, чунки фақат маънавий соғлом, кучли жамиятгина иқт-й ислохотларга тайёр бўлиши мумкин. Мустақиллик йилларида мам-тимизда иқтисодиёт ва маъ-ятнинг ўзаро диалектик боғлиқлиги ва бир-бирига таъсири қонуниятидан келиб чиққан ҳолда иқт-й ва маънавий ҳаётнинг уйғун ҳолда ривожланиб боришига алоҳида аҳамият бериб келинмоқда. **“Ана шу ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда, – деб таъкидлайди Президент И.А.Каримов, – биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланиш жараёнларининг маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун равишда ривожланиб боришини доимо давлатимиз ва жамиятимизнинг эътибор марказига қўйиб келмоқдамиз.”** Истиклол даврида иқт-й ва маънавий жараёнларнинг ўзаро мутаносиб уйғун тарзда рив-шига эришилаётгани мам-тимизда сиёсий-ижтимоий барқарорлик ва тараққиётнинг мустаҳкам гарови бўлиб хизмат қилмоқда. Демак, маъ-ят ва иқтисод бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб, ривожланиб боради. Ҳозирда иқт-й ислохотларнинг янги, юқори босқичига ўтиш жараёнида юртимизда ишлаб чиқариш тармоқлари жадал ривожланиб, иқт-й юксалишига хизмат қилади. Бу эса фан, мад-т ва маъ-ят тараққиётига ижобий таъсир қилади. Иқтисод, маъ-ят ва маърифатнинг ўзаро чамбарчас боғлиқ эканини ота-боболаримиз теран тушуниб етган. Шунга таянган ҳолда улар маъ-яти юксак, комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини ишлаб чиққанлар. Ундаги асосий ўзак, жиҳат киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасизлик, бозор муносабат ларида инсоф ва диёнат, харидорга муносабат да самимийлик, юмшоқ муомала каби хус-ятлар бўлиши зарурлиги асос қилиб олинган. Маъ-яти юксак киши бировнинг ҳақиға, давлат, жамоа мулкига хиёнат қилмайди, эл-юртига, оиласига садоқатли бўлади, Ватани, халқи учун ҳатто жонини ҳам аямайди. Бунинг акси ўлароқ, маъ-яти қашшоқ кишилар нопок, фирибгар, порахўр, ўғри, қаллоб, Ватан ва миллат манфаатларига бефарқ қарайди. Келажакда Ўз-н юксак даражада ривожланган иқтисодиёти б-нгина эмас, балки

билимдон, маъ-яти етук фарзандлари билан ҳам жаҳонни ҳайратга солиши учун ҳаракат қилинаётган экан, бунга эса иқтисод ва маъ-ят, маърифатни бирга, ўзаро мутаносиб, муштарак рив-шига аҳамият берилганидагина эришиш мумкин. Маъ-ятли ва маъ-р-тли, иймонли кишиларгина ўзининг ҳалол-пок меҳнати билан бойлик яратадиган, изланувчан, инсофли, меҳнатсевар, тадбиркор, эл-юрт дардига малҳам бўладиган ҳақиқий ватанпарвар бўлади. Шундай фуқароларга эга бўлган мам-т, жамият иқт-й тараққиёт поғоналарида узлуксиз юқорига кўтарилиб боради. Юртимиз мақсад қилиб олган цивилизациялашган бозор муносабатлари фақат юксак маъ-ят ва маърифат, юксак ахлоқийлик ва ватанпарварлик негизларида бунёд этилиши мумкин. Буни ҳаммамиз теран англаб олишимиз лозим. *Р.Ҳасанов, М.Абдужамилова*

МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ УЙҒУНЛИГИ – 1) маъ-ятнинг маъ-р-й жараёнлари билан узвий алоқадорлигини, инсон маъ-ятининг у томонидан ўзлаштириладиган билимлар, амалий тажриба ва кўникмалар ҳосил қилиниши, шахсининг илмий-ижодий камолоти билан боғлиқлигини ифодаловчи т.; 2) муйаян шахс, ижтимоий гуруҳ, жамият ва давлат ҳаётига хос фаолиятда, урф-о. ва анъаналарида, таълим-тарбия тизимида маънавий омилларнинг билим ва тафаккур ривожини билан муштараклигини ифодаловчи т. М.м.у. ўзбек халқининг кўп минг йиллик тарихи даврида доимо унинг энг кучли ўзига хос хус-яти бўлиб келган. Чунки, қадим-қадимдан Ўз-н цивилизациясининг асоси, пойдеворини маъ-ят, маърифат ва ахлоқ қадриятлари ташкил этган ва бу т.ларни бир-биридан ажралган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. М.м.у. жамият, халқ камолотининг бош омилларидан бири ҳисобланади. Маърифат ҳам ўз навбатида мад-т, маъ-ят т.лари билан чамбарчас боғлиқ, улар уйғун равишда қўлланади. Чунки, маърифат – маъ-ятга олиб келадиган йўл, уни шакллантирувчи воситадир. М.м.у. тарихи жамият тарихининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Шу боис Президент И.А. Каримов ҳақли равишда таъкидлаганидек, “Илм-маърифатга қизиқиши султ миллатнинг келажаги ҳам бўлмайди”. М.м.у. маънавий қарамликни бартараф этувчи куч, у инсонга ақлий, руҳий қувват бахш этадиган омил сифатида намоён бўлади. У кишиларни жаҳолат чангалидан қутқаради, бузуқ, ёмон, гуноҳ ишлардан қайтаради, эзгу хулқ ва одоб эгаси бўлишга кўмаклашади. Фақатгина чинакам М.м.у.га эришган одам инсон қадри, миллат қадриятлари, бир сўз билан айтганда, ўзлигини англаш, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустакил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамятида ўзига муносиб, обрўли ўрин эгаллаши учун фидойилик билан курашиши мумкин. Шу сабабга кўра, маърифатли кишилардан ташкил топган жамият равнақ топади, келажаги порлоқ бўлади. Мас., соҳибқирон Амир Темур замонида халқимиз маъ-ят-маърифат борасида жаҳонда донг таратгани бежиз эмас. Маъ-ят сермазмун т. бўлиб, маориф уни ёйиш, кишилар онги ва қалбига сингдириш воситасидир. Маъ-ятни ҳаётга сингдириш фақат маориф орқалигина эмас, маърифат ўчоқлари, турли иждоий уюшмалар, ташкилот, муассасалар, ОАВ ва б. тизимлар орқали амалга оширилади. Бу эса М.м.у.ни таъминлайди, халқ маъ-яти ва маърифатининг юксалишига имкон беради. М.м.у. йўлида ҳар ким ўз иқтидори, истеъдоди,

қобилияти, интилишига яраша маълум бир даражага эришади. Аммо, маънавий камолот жамиятда фақат тор доирада қолиб кетса, маън-й-маър-й даража умумижтимоий ижобий, илғор ҳаракатларга чорловчи ўзгаришларга олиб келмаса, ҳаёт уйғунлиги, мувозанати бузилади. Шу сабабга кўра маърифат тарқатиш йўли билан сиёсат ва иқтисод соҳаларида умумижтимоий ўзгаришлар содир бўлишига эришиш маъ-ят аҳлининг масъулияти, маъ-ят, маърифатни тарғиб-ташвиқ этиш ҳар бир зиёлининг виждон ишидир. Чунки чинакам маърифатли инсонларгина ўз юртини тараққий топтиришга, уни кўз қорачиғидек асраб-авайлашга, дунёда ўзига муносиб ўрин эгаллашга қодир бўлади. Бу эса устоз ва мураббийлар, ота-оналар, бутун жамият зиммасига катта масъулият юклайди. Ёшларга таълим-тарбия берадиган, уларни маъ-ят-маърифатга чорлайдиган устозлар ҳурматини жойига қўйиш, уларга муносиб шароит яратиб бериш – энг долзарб вазифалардан бирига айланди. Шу билан бирга, бу соҳада муаммолар ҳам йўқ эмас. Шўро замони асоратлари, ўша давр тарбияси ҳамон мияси, онгу шуурида сақланиб келаётган айрим амалдорлар фаолияти ижтимоий, сиёсий, иқт-й соҳалардаги ислоҳотларга тўсиқ бўлмоқда. Президент Ислон Каримов таъкидлаганидек: “Маърифатдан йироқ амалдор ҳеч қачон халқ дилидагини англашга қодир бўлолмайди. Қолаверса, у бунга интилмайди ҳам. Маърифатсиз раҳбар ҳамиша ўз теварагига маърифатсиз раҳбарларни йиғиш билан машғул бўлади. Чунки, унинг ягона мақсади ўз амалини мустаҳкамлашдан иборат бўлиб қолади. Шу сабабдан ҳам у ғайратли, фидойи, маърифатли кишиларни ҳокимиятга яқинлаштирмасликка тиришади, уларни бадном қилади, уларнинг ютуғидан азобланади”. Буюк маърифатпарвар Абдулла Авлоний: “... Маърифатли халқ шижоатли бўлур. Шижоат қалбнинг матонатидан, руҳнинг саломатлигидан иборатдир. Маорифдан, фунундан ва мад-тдан маҳрум бўлган халқ жаҳолат панжаларининг орасида ҳамир каби эзилгандек, аъфоли замирида ҳам ўз нафсининг ёқасини бўшата олмас... Зероки, жаҳолат ва кўрқинч, фақир ва муҳтожликдан зиёда даҳшатли бир мусибатдир”, деган эди. Афсуски, собиқ Иттифоқ замонида халқимиз ана шундай гирдобга тушиб қолган эди. Мустамлака тузуми қолдирган оғир асоратларни бартараф этишнинг асосий шартларидан бири жамиятда М.м.у.га эришишдир. Чунки, М.м.у. – қуллик тафаккурининг кушандаси, у маънавий қарамлик, кўрқув ва ҳадикни бартараф қилади, инсонга беқиёс илоҳий қудрат, мислсиз салоҳият ато этади. “Иқтисодий ислоҳотларни ҳал этиш мумкин. Халқнинг таъминотини ҳам амаллаб туриш мумкин. Аммо маънавий ислоҳотлар, қуллик ва мутелик исканжасидан озод бўлиш, қадни баланд тутиш, ота-боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлиш – бу дунёда бундан ортиқроқ ва бундан шарафлироқ вазифа йўқ”. Юртбошимиз томонидан истиқлолнинг дастлабки йилларидаёқ илгари сурилган бу фикр халқимизни маъ-й уйғоқликка чорлаш йўлидаги даъват сифатида янграган эди. Юртимизда амалга оширилаётган ислоҳотлар натижасида жамиятимиз озод ва эркин истиқбол сари юз тутди, маъ-ят ва маърифатни ривожлантириш давлат сиёсатининг энг устувор йўналишига айланди. Чунки, инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг ва давлатнинг куч-қудрати фуқароларнинг маън-й-маър-й даражаси билан баҳоланади. Президентимиз ўзбек халқининг уч минг йиллик

шонли, маън-й-маър-й тарихи, маъ-ятнинг миллий-этник асослари, миллий кадриятлар, халқнинг салоҳиятига таянган ҳолда **“Мен XXI аср маънавият асри, маърифат асри, илм-фан, маданият ва ахборот асри бўлишига қатъиян аминман”**, дея ишонч билдирган эди. Бу ишончни оқлаш, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш ҳар бир Ўз-н фуқаросининг зиммасидаги юксак масъулият ҳисобланади. *Б.Исоқов, Қ.Назаров*

МАЪНАВИЯТ ВА СИЁСАТ – жамият ҳаётининг икки таркибий қисми бўлган маъ-ят ва сиёсатнинг ўзаро муносабатлари, боғлиқлиги, узвий алоқадорлиги, бир-бирига нисбатан аҳамиятини ифодаловчи т. Сиёсатнинг маъ-ят билан боғлиқлиги шунда намоён бўладики, юксак маъ-ят асосига қурилган сиёсат жамият рив-ши ва унда барқарорлик таъминланишига олиб келади. Бирон-бир мам-тда фақат муайян гуруҳ ва кучлар ҳукмронлигини таъминлашга, халқ оммаси манфаатларига зид ва шу асосда тор доирадаги манфаатларни ҳимоя қилувчи тузумни сақлаб қолишга қаратилган сиёсат - адолатсиз, маъ-ятдан холи бўлган бошқарув усули ва воситасидир. Бу сиёсатнинг жамият ва мам-т миқёсидаги ҳукмронлиги инсон ҳуқуқларининг поймол этилишига, моддий ва маънавий бойликларнинг талон-тарож қилинишига, зўравонлик, жоҳиллик, текинхўрлик, ўз мансабидан ғаразли ниятда фойдаланиш, порахўрлик каби маънавий қашшоқлашув шакллари вужудга келишига сабаб бўлади. Юксак маънавий кадриятлар асосига қурилган сиёсат эса, энг аввало, инсон зотини улуғлаш, унинг моддий ва маънавий манфаатларини ҳимоя қилиш, мам-тда тинчлик, барқарорликни таъминлашга қаратилгандир. Илм, маърифат, мад-т, техника, технологияни ривожлантириш, фуқароларнинг замонавий билим эгаллашларига кенг йўл очиш ва улар ҳақида ғамхўрлик қилишга қаратилган сиёсат юксак маънавий кадриятларга асосланган бошқарув ҳисобланади. Бундай сиёсатнинг маъ-ят билан боғлиқ жиҳати шундаки, у мавжуд муаммоларни ҳал қилишда ҳар қандай ғайриқонуний тўполон ва бебошликнинг олдини олишга, энг мураккаб мунозарали муаммоларни ҳам музокаралар, томонларнинг консенсуси орқали ҳал қилишга ёрдам беради. Сиёсатдаги маънавий қашшоқлик жоҳиллик, адолатсизлик ва зўравонликда ўз ифодасини топади, юксак маъ-ят эса тараққиёт ва барқарорликка эришишга ўзининг ижобий таъсирини ўтказди. Ҳар қандай сиёсатнинг мазмун-моҳиятида жамият, халқ ва инсоннинг мад-й, маънавий фаолияти, интилиши акс этсагина, у халқ томонидан қўллаб-қувватланади. Чунки унда умумхалқ эҳтиёж ва манфаатлари мужассамлашган бўлади. Давлатимизнинг бу борада амалга ошираётган оқилона сиёсати шундан далолат беради. Демак, қайси мам-тда маъ-ятни юксак даражага кўтариш, у ҳақида ғамхўрлик қилиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган бўлса, ўша мам-тда тинчлик, барқарорлик вужудга келади, илм-фан, маърифат ва мад-т ривожланади. Бу ўз навбатида, мам-т олдида турган турли энг мураккаб муаммоларни маън-й-маър-й йўллар билан ҳал этиш имконини яратади. Мустақиллик йилларида мам-тимизда инсонга энг олий кадрият сифатида қараб, ички ва ташқи сиёсатда унинг тинч ва фаровон яшаш ҳуқуқини таъминлашга катта аҳамият бериб келинмоқда. Сиёсатнинг маънавий ҳаётга реал таъсири маърифатни, илм-фан, адабиёт ва санъатни

ривожлантириш борасидаги амалий ишларда намоён бўлади. Ўз навбатида, фуқароларнинг юксак маъ-ятга ва маърифатга эга бўлиши мам-тнинг ҳар томонлама рив-шига ижобий таъсир кўрсатади. Тарихнинг бу ҳақиқати, яъни маъ-ят ва сиёсатнинг уйғунлиги, ўзаро алоқаси ва боғлиқлиги инсон, миллат, жамият ва давлат ривожига энг муҳим омиллардан бири экани жамиятимиз тараққиётининг бугунги босқичида ўз ифодасини топмоқда. *Қ.Назаров*

МАЪНАВИЯТ КАТЕГОРИЯЛАРИ – инсон камолоти ва жамият тараққиётининг асосини ташкил этадиган маънавий мезонлар ва тамойилларни, шу соҳага хос нарса ва ҳодисалар, воқеа ва жараёнларни акс эттирадиган энг муҳим ва умумий т.лар тизими. Бу т.лар маъ-ятнинг мазмун-моҳиятини, унинг бошқа соҳалардан фарқини, ўзига хос хус-ятлари ва намоён бўлиш шакллари яққол ифодалайди. Улар шу соҳадаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим, алоҳида жиҳатларини эмас, балки умуман инсоннинг маънавий ва руҳий оламига, ғоя, ахлоқ, маърифат, мад-т, дин ва б.га хос умумий белгилар, алоқалар ва муносабат ларни ҳам акс эттиради. М.к. маън-ий ҳаётни чуқур ва мукамал ифодалаши, унинг барча соҳаларида амал қилиши билан бу борадаги оддий т.лардан фарқ қилади. Шу туфайли ушбу соҳага алоқадор ҳар бир аниқ т.нинг хус-яти ва белгиларини англашда М.к.га асос ва мезон сифатида мурожаат этилади. Категорияларнинг мазмун-моҳиятини тўғри тушуниш ва уларни таснифлаш, ҳар бир фан, қолаверса, инсоният ҳаёти ва ижтимоий тафаккур ривожига учун ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, категорияларни тарихда биринчи бўлиб, Аристотель таърифлаб берган ва бу ижтимоий фикр тараққиётида муҳим рол ўйнаган. Ўша даврдан бошлаб фал. ўз қонунлари, тамойиллари, категория ва т.ларига эга бўлган фанга айланган. Бу масалага кўплаб мутафаккирлар ва атоқли файласуфлар ҳам катта аҳамият берганлар. Мас-н, Абдулла Авлоний “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” китобида инсонга хос хислат ва ва фазилатларни “Яхши хулқлар” ва “Ёмон хулқлар”га ажратган, уларни миллий педогогика н. назаридан тавсифлаган.

Аммо маъ-ятшунослик ҳозиргача алоҳида фанга айланмагани учун унга хос қонун ва категориялар, т. ва тамойиллар умумий тизимга келтирилмаган эди. Ҳозирги замон илм-фанида бу масала Президент Ислам Каримов томонидан «Юксак маънавият – енгилмас куч» асари ёзилиши натижасида ҳал қилинди. Ушбу асар туфайли М.к.нинг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш хус-ятлари ва шакллари муайян тизим сифатида тавсифлаш учун наз-й-методологик асослар яратилди. Мазкур китобдаги фикр-мулоҳазаларни умумлаштириб айтганда, М.к.нинг ҳар бири узоқ тарихий жараёнлар натижасида шаклланган ва инсоният ҳаёти ҳамда жамият тараққиёти учун муҳим аҳамият касб этган кенг маъноли т.лардир. Маъ-ят, ғоя, мафкура, мад-т, маърифат, дин, ахлоқ, нафосат бу соҳадаги асосий категориялар тизимини ташкил қилади. Ш-дек, инсонга хос руҳият, унинг қалби ва онги, маънавий қиёфаси, хис-туйғулари ва кечинмалари мажмуи ҳам ана шу тизим доирасига киради. Ушбу категориялар инсоният тарихи ва жамият тараққиёти жараёнида бирданига ва бир йўла шаклланиб қолмаган. Шубҳасиз, инсоният узоқ давом этган тарихий жараёнда маънавий ҳодиса ва нарсаларга хос хус-ятлар ва

белгиларни чуқурроқ англаб, улардаги жузъий ва умумий томонларини муттасил ўрганганиб борган. Ана шу асосда эзгулик, яхшилик, адолат, дўстлик, бағрикенглик, меҳр-оқибат, садоқат, вафо, эътиқод, имон каби кўплаб т.лар шаклланган. Улар инсон камолоти, жамиятнинг маънавий ҳаётида муҳим аҳамият касб этиб бораверган. Шу маънода М.к. инсоннинг ҳаёт ҳодисалари ва улар билан боғлиқ воқеликнинг моҳиятини, умрнинг мазмуни ва маъносини, ўзининг жамиятдаги ўрни ва кадр-қимматини муттасил англаб бориши натижасида шаклланган т.лардир.

Тарихий рив-ш жараёнида (объектив тарзда), жамият ва кишиларнинг талаб-эҳтиёжлари натижасида (субъектив тарзда) М.к. шаклларида гоҳ бири, гоҳ бошқаси умумий тизимнинг марказига, ҳаётнинг олдинги поғонасига чиқади: юртда душманлар ҳукмронлик қилганида – озодлик, мустақиллик, диктатура даврида – эркинлик, Ватан мустақиллигига хавф туғилганида – ватанпарварлик, миллий ўзликни англаш ва миллий уйғониш даврида – тарихий ва мад-й меросни ўрганишга интилиш, уруш шароитида тинчлик ва барқарорликка эҳтиёж кучайиб боради. Шу тариқа ижтимоий жараёнлар ривожига М.к. маълум бир шаклининг долзарблиги, бошқасининг зарурлигини бир қадар хиралаштиргандай, уларнинг айримлари юксак маъ-ятга яқинлашгандай, бошқалари эса ундан узоқлашгандай бўлиб туюлади.

М.к.нинг намоён бўлиш шакллари орасида ўз аҳамиятини, ижобийлик ҳамда фойдалилик хус-ятларини доимо сақлаб қоладиганлари ҳам бор: инсон вужудининг тириклиги, унинг умри ва ҳаёти, сиҳат-саломатлиги, соғлом насл ва авлодлар ворислиги, ижтимоий фаолияти ва муносабатлари, меҳнати, билими, муомаласи ва б.. Булар инсон ва жамият бор экан ўзининг ижтимоий аҳамиятини сақлаб қолаверади, уларнинг қарама-қаршиси бўлган ўлим, касаллик, маъносиз ҳаёт кечириш, билимсизлик ва б. ҳам тарихий жараёнларнинг доимий ҳамроҳидир. Тараққиётга интилиш бор экан – таназзул ва б. иллатлар инсониятни доимо таъқиб қилади. Юқоридаги ижобий категорияларнинг аҳамияти ҳам уларга тескари бўлган жиҳатларга нисбатан солиштириб аниқланади. М.к.нинг энг олий шакллари идеал-категориялар сифатида қаралади. Жамият тарихининг ҳамма даврларида одамлар эзгу идеалларга интилиб, уларга эришишни орзу қилиб яшайди. Кундалик ҳаётда ва илмий адабиётларда энг олий идеал-категорияларга нисбатан бир қатор ибора ва т.лар кенг қўлланади: маънавий ва ахлоқий покликнинг умумий белгиси – яхшилик; нафосат белгиси – гўзаллик; билимларимиз ва фан ютуқларининг амалиётга мослиги – ҳақиқат, инсон ҳуқуқларининг олий ифодалари – эркинлик ва тенглик; сиёсатнинг тўғрилиги – адолат, одамлар ўртасидаги ижобий муносабатлар – дўстлик; энг ҳокисор ва беғараз туйғулар асосидаги қалбларнинг боғланганлиги – муҳаббат, орзу-умидларга эришганлик – бахт-саодат, ўз юртини севмоқ ва ардоқлаш – ватанпарварлик ва ҳ.к. Ушбу идеал-категориялар ва уларга нисбатан тескари маънони англатадиган ёмонлик, жаҳолат, ёлғон, эркисизлик, тенгсизлик, адолатсизлик, душманлик, нафрат, хиёнат ва б. ҳаётда муайян тарзда намоён бўлади.

М.к. тизимини тавсифлашда ахлоқ, мад-т, ғоя, мафкура, маърифат ва дин билан боғлиқ бошқа кўплаб хусусий т.ларни ҳам назардан қочирмаслик лозим. Улар М.к. тизимининг таркибий қисми бўлиб, М.к. ушбу т.лар учун умумий мезон вазифасини бажаради. М.к. бир томондан, инсон тафаккури муҳсули, иккинчи томондан, маънавий воқеа ва ҳодисаларнинг инсон миясида акс этиш натижаси, учинчидан эса инсон онгини воқеликка яқинлашиши ва дунёни билиш воситасидир. М.к. маънавий ҳаёт ҳодисаларини англашда наз-й ва методологик аҳамият касб этади. Бунда М.к.лар биринчидан, инсоннинг жамиятдаги ҳодисалар моҳияти ва мазмунини, уларга хос қонуниятларни англаш жараёнида эришган билимларининг натижаси, иккинчидан, ҳаётни яна ҳам чуқурроқ билиш ва унинг сирлари ҳамда қонуниятларини очишда қўлланиладиган муҳим илмий воситалар ҳисобланади. Уларни бир-биридан ажратиб ёки мутлақлаштириб юбориш нотўғри. Чунки, маъ-ятнинг ўзи бир бутун, яхлит ва кўп қиррали ижтимоий ҳодиса бўлганидек, М.к. ҳам ўзаро алоқадорликда намоён бўлади. Илм-фаннинг вазифаси уларни бир-биридан фарқлай олиш ҳамда умумий алоқадорлик ва бир бутунликда тадқиқ этиб, маън-ятнинг хус-ят ва белгиларини очиш, амалиётда унинг имкониятларидан ижодий фойдаланишга кўмаклашишдан иборатдир. Илмий-наз-й ва методологик н. назардан олганда, М.к. объектив мазмунга эга бўлиб, маън-ий ҳодисалар ва жараёнлар туфайли рўёбга чиқади, намоён бўлади, ҳаётнинг ўзига хос хус-ятлари, томонлари, белгиларини ифодаловчи воқелик сифатида инсон тафаккурида акс этади. Уларнинг ҳар бири маъ-ят йўналишидаги барча фанлар учун илмий-методологик аҳамиятга эга бўлган умумий категориялар ҳисобланади.

Хуллас, М.к. моддий оламдан, унинг т.ларидан тубдан фарқ қилади. Кўп ҳолларда уларнинг баҳоси ва қийматини аниқ рақамларда ифодалаш қийин, уларга хос хус-ят ва кадрли жиҳатларни муайян фоизлар ва кўрсаткичлар билан ўлчаб бўлмайди. Бу борада ушбу т.ларнинг кадри, инсон ва жамиятга таъсири муҳим аҳамият касб этади. Аслини олганда М.к.нинг аниқ формуласи, конкрет тимсолини топиш қийин, уларнинг мазмун-моҳияти, кадри ва аҳамиятини кўпроқ қиёслаш ва таққослаш орқали билиб олиш мумкин. Шу маънода М.к. инсон ҳаётининг ажралмас қисми, жамиятда амалга ошаётган ўзгаришлар ва жараёнларнинг ҳақиқий мезони, башарият доимо интилиб яшайдиган мақсад ва идеаллар мажмуи, ҳамма замонлар учун уларнинг мазмун-моҳиятини белгилайдиган энг муҳим умуминсоний қадриятларнинг ифодаси бўлиб қолаверади. *Қ.Назаров*

МАЪНАВИЯТ ТАРҒИБОТЧИСИ – маъ-ят соҳасидаги янгиликлар ва ахборотларни тарқатувчи, кишиларни эзгуликка даъват этувчи, маънавий ҳаётнинг барча соҳаларидаги илғор жараён ва воқеаларни мунтазам равишда таҳлил этиб, бу борадаги долзарб муаммолар ечимини топиш бўйича хабар, маълумот, таклифларни оммага тарқатувчи шахсни ифодалайдиган т.. М.т. кенг маънода, ижтимоий фаолиятнинг алоҳида тури, яъни маъ-ят билан шуғулланади ва ижтимоий-сиёсий, ғоявий, ахлоқий қадриятларни тарғиб қилади. Тор маънода эса у фаолияти маъ-ят, мафкура ва сиёсатни тарғиб этишга

қаратилган шахсни англатади. М.т. илмийлик, конкретлик, объективлик, ижтимоий ҳаёт билан чамбарчас боғлиқлик тамойилларга асосланиши, илмий, наз-й, амалий-ташкилий жиҳатдан етук киши бўлиши лозим. У шахс, жамият ва давлат эҳтиёжларидан келиб чиқиб, улар манфаатларини ифода этиб, адолатли жамият қуриш ҳақидаги бунёдкор ғояларни омма орасида ёйиш, кишиларга маън-й, ғоявий-сиёсий таъсир кўрсатиш субъектидир. М.т. ўзи англаган, ўрганган, юрагидан ўтказган, тўғрилигига ишонган маълумотларнинг серқирралиги, янгилиги билан аҳолини маън-й, сиёсий, иқт-й, ижтимоий жараёнларда фаолликка чорлайди. Учинчи минг йиллик ибтидосида дунё миқёсидаги глобаллашув жараёни тезлашгани, маън-й-мафкуравий курашнинг авж олиши, тажовуз ва таҳдидларнинг янги шакллари пайдо бўлиши тарғиботни ўзига хос маън-й-сиёсий таъсир куралига айлантормоқда. Ҳозирги даврда мустақил Ўз-нда ҳуқуқий демократик давлат, адолатли фуқаролик жамияти барпо этишдек улуғвор ва мураккаб вазифаларни ҳал этиш, энг аввало, таълим-тарбия, маъ-ят-маърифат, тарғибот-ташвиқот масаласига бориб тақалади. Истиқлол йилларида ушбу ўта муҳим масалага кенг жамоатчилик диққат-эътибори жалб қилинмоқда. Матбуот, ТВ, радио, халқ таълими, олий ва касб-ҳунар таълим тизимлари орқали одамларда маърифатпарварлик ғояларини тарбиялаш, мактаб-маориф тармоқларига ҳомийлик, саховатпешалик каби эзгу хус-ятлар кучайтирилмоқда. Ш.у. ҳам маън-й-маър-й ишларни амалга ошириш чоғида барча бир ёқадан бош чиқариб, кўпроқ эришилган ютуқларни фақатгина макташ, уларга маҳлиё бўлиш ва шу маррада, шу босқичда депсиниб туриш эмас, балки юрт тараққиётига ғов бўлаётган, унга зарар етказаётган муаммоларни очиб ташлаш ва уларни бартараф этишга М.т.нинг бутун куч-ғайрати, билими, иқтидори, истеъдоди, қобилиятини жалб этиш даркор. М.т.ларини тарбиячи-устоз деб ҳисоблаш мумкин. Тарбиячи-устоз бўлиш учун бошқаларнинг ақл-идрокини ўстириш, маъ-ят зиёсидан баҳраманд қилиш, ҳақиқий ватанпарвар, ҳақиқий фуқаро этиб тайёрлаш учун, энг аввало, тарғиботчининг ўзи ана шу юксак талабларга жавоб бериши, ана шундай буюк фазилатларга эга бўлиши керак. Шарқ маъ-яти тарғибот-ташвиқотида азалдан илм-фанга, соғлом фикр, мантиққа таяниб келинган. Халқни рўшноликка чиқаришнинг асосий йўли – уни саводли қилиш, ортиқча сарф-харажатлар талаб қиладиган маросимларга қарши курашда деган қарашлар устувор бўлган. Ҳозирги даврда ҳам ҳар бир маърифатли, виждонли инсон ақидапарастлик балосига қарши курашиши, халқнинг кўзини очиб, уларга бор ҳақиқатни тушунтириб бериши, одамлар руҳини, онгу тафаккурини, умуман, маъ-ятини ҳимоя қилиши зарур. Элга маънавий т.ларни тарғиб қиладиган, аҳолига тарбия берадиган, тинчлик-осойишталикни сақлаш, маърифатни тарқатиш каби савобли ва хайрли ишларни амалга оширишга даъват этадиган мўътабар жой – мактаблар ва уларда ишлайдиганлар ҳам маъ-ят тарғиботчиларидир. Юксак маъ-ят ёшлар онги ва қалбига сингиши, давлат ва жамият мақсад-муддаоларини жамоатчилик қўллаб-қувватлашига эришмоқ учун тарғибот-ташвиқот узлуксиз бўлмоғи лозим. Шу маънода, М.т. янгиликларни англашга қодир, ҳақиқат ва халқ манфаати йўлида курашларга ҳамиша тайёр, мард, фидойи бўлиши лозим. Бундай хус-ятлар эса, тарихдан, аждодлар тажрибасидан маълумки, жамоа,

жумладан, маҳалла шароитида шаклланади. Маҳалла – ўзбек жамиятида алоҳида маънавий тарбиявий аҳамиятга молик бўлган ўзига хос демократия мактабидир. Бу ноёб тажриба – аҳолининг маҳалла бўлиб яшаш тарзи жаҳоннинг бошқа мам-тларида кам учрайди. Ш.у. ҳам инсонни жамият билан бирга яшашга ўргатадиган, унинг маъ-ятини тарбиялайдиган бирламчи макон – бу маҳалладир. Миллий урф-о.лар, маросимлар тарғиботи чоғида ҳам, бутун инсоният манфаатлари н.назарини, шахс эркинлиги, Ватан ва миллат манфаатларини, миллий кадриятлар мажмуини яхлит уйғунлигини ёдда тутмоқ лозим. Маъ-ят ҳар бир инсон, жумладан, тарғиботчининг ҳар бир хатти-ҳаракатида ўз ифодасини топади. Унинг яшаш тарзи, қилган ишлари, яратган асарлари, меҳнатининг натижалари, атроф воқеликка муносабат и – барча-барчаси маъ-ятнинг кўзгусидир. Олимнинг кашфиёти, мусаввирнинг картинаси, ёзувчининг романи, шоирнинг шеъри, ўқитувчининг, воизнинг маърузаси, бастакорнинг мусикаси маънавий дунё даракчиларидир, ўзига хос маънавий тарғиботдир. Эзгулик даракчиси, яхшилик тарғиботчиси, энг аввало, ёвузликнинг моҳияти, унинг оқибатларини аудиторияга аниқ-равшан, содда ҳолда изоҳлаб, ундан қайтмоқликка даъват этмоғи даркор. Ўзбек давлатчилиги илк даври маъ-яти, мафкурасини ўзида ифода этган “Авесто” замонидан бошлаб эл-юрт ғамини еган минглаб аждодларимиз, гарчи махсус маош олмасалар-да, миллат, жамият тараққиётини кўзлаган ҳолда ёвузликка қарши курашиб келгани бежиз эмас. Бугунги кунда ҳам жаҳолатга қарши маърифат қуролини ишга солиш М.т. зиммасига катта масъулият юклайди. Оилада ва мактабда таълим-тарбияни тегишли даражада ташкил этишга, маънавий тарбия, тарғиботнинг самарали бўлишини таъминлашга, ота-она, белгиланган ўқитувчилар, амалда, бутун жамият масъул. Маъ-ят ва маърифатни тарғиб-ташвиқ этиш эса ҳар бир ўзини зиёли деб билган, жамият аъзоси деб ҳисоблаган шахсларнинг виждон иши ҳисобланади. Маъ-ят тарғиботида кўп китоб ўқийдиган, маълумотли зиёлиларга мўлжалланган бироз мураккаброқ ахборотлар билан тадбиркорлар кайфиятига таъсир этиб, бўлмайди. Ш-дек, ватанпарварлик туйғуларини сингдиришда талабаларга ҳам, фермерларга ҳам бир хил муносабат да бўлиш, бир хил усуллардан фойдаланиш кутилган самарани бермайди. Чунки, турли ижтимоий гуруҳ вакилларининг дунёкараши, манфаатлари, ва кадриятлари бир-биридан фарқ қилади. М.т. томонидан ҳар бир гуруҳ, табақа, тоифа хус-ятларини ҳисобга олиш кўпроқ самара бериши мумкин. М.т.ларининг ўзлари ҳам эл-юрт орасида обрў-эътибор қозонган, юксак савияли, кўпни кўрган, жонкуяр, оташин, энг муҳими, одамларнинг юрагига ҳаққоний сўзи, ёрқин фикри билан йўл топадиган ҳалол инсонлар, яъни бунга маънавий ҳуқуқи бор киши бўлиши лозим. Демак, М.т. “Авесто”даги “эзгу ният, эзгу сўз, эзгу амал” тамойилига мос шахс бўлмоғи зарур. Маъ-ят тарғиботида ҳиссиётларга кучли таъсир қилиш, жозибалилик, ноанъанавий усулларни қўллаш, ошкоралик, миллий кадриятлар доирасидан чиқмаслик, оммабоп ва тушунарли ифодалаш кўпроқ самара беради. Бугунги ғоят мураккаб, таҳликали дунёда ёшлар маъ-ятини янада юксалтириш, уларни миллий анъана ва кадриятларга ёт бўлган бузғунчи ғоялар, зарарли оқимлар таъсиридан асраш вазифаси М.т. бу соҳада фаолият юритадиган турлим

ташкilot ва муассаса зиммасига улкан масъулият юклайди. Бу вазифани амалга ошириш мақсадида ташкilotлар, ижодий уюшмалар, таълим-тарбия муассасалари ва б. жамоат бирлашмаларининг ўзаро уйғун ҳолда фаолият юритишига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Жум-н, Республика Маънавият ва маърифат кенгаши, Маънавият тарғибот маркази, Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази, Ўз-н хотин-қизлари кўмитаси, республика “Маҳалла” хайрия жамғармаси, “Тасвирий ойина” ижодий уюшмаси, Ўз-н ёшларининг “Камолот” ижтимоий ҳаракати марказий кенгаши ҳамкорлигида ташкил этилган “Энг фаол маънавият тарғиботчиси” республика кўрик-танлови ҳам шу мақсадга йўналтирилган. Бу каби тадбирлар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида М.т.лари орасидан энг моҳир ва тажрибали М.т.ларини аниқлаш, бу ишни мам-т миқёсида янги сифат босқичига кўтаришга хизмат қилади. *Б.Исоқов*

МАЪНАВИЯТ ҚОНУНЛАРИ – маънавий соҳага хос нарса ва ҳодисалар, воқеа ва жараёнлар ўртасидаги доимий ва такрорланиб турувчи узвий алоқадорликни, инсоннинг жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини, ҳаётнинг маъно-мазмунини белгилаб берувчи йўл-йўриқлар, қонун ва қоидалар мажмуини англатувчи т. Президент Ислом Каримов томонидан “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида ҳар томонлама асослаб берилган мазкур қонунлар хилма-хил тарзда, турли шаклларда намоён бўлса-да, жамиятдаги талаблар, яшашнинг қонун-қоидалари, инсон умрининг мазмуни ва ҳаёт мезони сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолаверади. Бу борада маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги, маъ-ятнинг инсон ва жамият билан узвий алоқадорлиги, маънавий ҳаётнинг ижтимоий тараққиётга боғлиқлиги қонунлари муҳим аҳамиятга эга.

Маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги қонунининг мазмун-моҳияти ва намоён бўлиш хус-ятларига “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида алоҳида эътибор берилган. Китобда моддий ва маънавий оламнинг уйғунлиги бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсланиб, жамиятдаги ҳар қандай тараққиёт, ўсиш ва ўзгаришларнинг заминида ана шу икки омилнинг узвий алоқадорлиги ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга эканлиги мисол ва далиллар асосида кўрсатиб берилган. Маълумки, инсон ва жамият ҳаётида моддий ва маънавий асослар бир-бирига нисбатан қандай ўрин тутиши, уларнинг қайси бири устиворлиги тўғрисида хилма-хил қарашлар ва ёндашувлар мавжуд. Ҳозиргача баъзилар руҳий оламини, маъ-ятни бирламчи деб билсалар, бошқалар эса моддийликни асосий ўринга қўядилар ва шу асосда материализм ва идеализм каби оқимлар ҳам шаклланган. Аслида моддий эҳтиёжларни инсоннинг руҳий оламига қарама-қарши қўйиш, уларнинг бирини устун деб билиш, бошқасини эътиборга олмаслик масалага бир ёқлама қарашнинг яққол ифодасидир. Бундай бир ёқлама ёндашув ҳаёт талабига жавоб бермайди, албатта. Маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги қонуни эса бундан фарқ қилади, у биз яшаётган ҳаётни ягона ва яхлит воқелик сифатида тушуниш имконини яратади.

Маъ-ятнинг инсон ва жамият билан узвий алоқадорлиги қонуни ҳам юқорида қайд қилинган асарда асослаб берилган. Ушбу қонун муайян миллат, жамият ва давлат ҳар бир тараққиёт босқичида шу даврга хос иқт-й, ижтимоий, сиёсий рив-ш тамойилларига эга бўлгани сингари, ўзига мос келадиган маън-й, маъ-й ва ахлоқий тартиблар ҳамда тамойиллар тизимига эга бўлишининг тарихий зарурат эканини ифодалайди. Ҳақиқатан ҳам, инсон ва жамият ҳаётини маъ-ятсиз тасаввур этиб бўлмагани каби, маъ-ятни ҳам инсон ва жамиятдан ажратиб бўлмайди. Жамиятдаги ўзгаришлар муқаррар равишда маъ-ятга, маъ-ятдаги ўзгаришлар эса жамиятга ўз таъсирини ўтказиши шубҳасиз. Инсоният тарихи ва тараққиётига мазкур қонун н. назаридан қараш ҳар бир даврнинг тузилишига муайян маънавий қадриятлар тизими мос келишини ва бу тизим ижтимоий воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ тарзда намоён бўлишини кўрсатади. Ғоявий, ахлоқий, мад-й, маъ-й ва б. соҳаларга алоқадор т. ва тамойиллар ҳам ушбу тизимда ўзига хос ўринни эгаллайди, улар орасидаги фарқ, тафовут ва муносабат лар эса тизимдаги умумий ўзгаришларга боғлиқ бўлади.

Маънавий ҳаётнинг ижтимоий тараққиётга боғлиқлиги қонуни ҳодисанинг ўтмишдан келажакка томон рив-ш жараёнидаги тарихийлик ва замонавийлик, инкор, ворислик ва янгилашнининг узлуксизлиги ва давомийлиги билан боғлиқ тамойилларининг мазмун-моҳиятини ифодалайди. Мазкур қонуният Президент Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида қуйидагича асослаб берилган: “...маънавият қотиб қолган ақидалар йиғиндиси эмас, аксинча, доимий ҳаракатдаги узлуксиз жараён бўлиб, тараққиёт давом этар экан, унинг шиддатли юриши туфайли маънавий ҳаёт олдига қўйиладиган талаблар ҳам муттасил пайдо бўлаверади”. Ушбу қонуниятга кўра, тараққиёт жараёнида бир рив-ш босқичидан бошқасига ўтилганида иқт-й, сиёсий ва мад-й соҳаларда ўзгариш бўлгани сингари, маъ-ят соҳасида ҳам янгилашиш рўй беради. Бунда барча маънавий мезонлар бутунлай йўқолиб кетмайди, балки янги даврнинг ижтимоий тузилишига ва замон талабларига мос келадиган, эскидан фарқ қиладиган янги маъ-ят тизими шаклланиши заруратга айланади. Бундай ҳолатларнинг узлуксиз такрорланиши эса маъ-ятнинг ижтимоий воқелик ва тараққиёт билан боғлиқлигини ифодалайдиган қуйидаги муҳим хулосага келиш имконини беради: муайян ижтимоий воқеликка (яъни, инсоният тараққиётининг бирон бир даврига, жамиятнинг рив-ш босқичига ёки давлат шаклига) муайян маънавий т. ва тамойиллар тизими мос келганидек, ўзгарган ижтимоий воқеликка ҳам ўзгача маъ-ят тизими мос келади. Ижтимоий воқелик ёки маънавий ҳаётдаги ўзгаришлар бир-биридан қисман илгарилаб кетиши ёки орқада қолиши ҳам мумкин, аммо бу мазкур қонуннинг бутунлай бузилиши, дегани эмас. Ана шу қоида маънавий ҳаётнинг ижтимоий тараққиёт билан боғлиқлик қонунининг асосий мазмун-моҳиятини ифодалайди.

Ш-дек, маънавий ҳаётнинг ғоя, мафкура, ахлоқ, мад-т, маърифат ва б. билан боғлиқ хусусий соҳаларга доир бир қатор қонун ва тамойиллари ҳам бор. Улар юқорида кўрсатилган қонунлар билан бирга маъ-ятга хос қонун-қоидалар тизимини ташкил қилади ҳамда шу соҳадаги нарса ва ҳодисалар, воқеа ва

жараёнлар орқали намоён бўлади. Мазкур тизимни ҳозирги замондаги ўзгаришлар билан боғлаб ўрганиш нафақат наз-й, балки амалий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу айниқса ҳозирги даврда жаҳонда ва Ўз-нда рўй бераётган ўзгаришларнинг маъ-ят соҳасидаги хус-ятларини билиб олиш, қўлга киритилган илмий далилларни тажрибада қўллаш, мазкур йўналишдаги вазифаларни аниқлаш, зарур чора-тадбирларни белгилаш имконини беради.

Қ.Назаров

МАЪНАВИЯТНИ ШАКЛЛАНТИРАДИГАН МЕЗОНЛАР – инсон онгига таъсир кўрсатадиган, унинг дунёқараши, тафаккур тарзини муайян йўналишга соладиган, ўзгартирадиган, жамият, миллатга хос маън-й, мад-й ва моддий асослар, анъаналар, қадриятлар, мерос, турмуш тарзи, ғоялар ва қарашларни умумлаштирувчи т. Ушбу т.нинг мазмун-моҳияти Президентимиз И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида чуқур ва ҳар томонлама асослаб берилган. Мазкур асарга таянган ҳолда М.ш.м.ни шартли равишда бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: биринчи гуруҳ миллат, халқ, давлатчилик, мад-т, меъморий ёдгорликлар ва б. ш.к.ни қамраб олувчи тарихни, минг йиллар давомида ривожланиб келаётган қишлоқ ва сув хўжалиги билан боғлиқ аграр мад-й анъаналарни, географик шарт-шароитга алоқадор тарихий муносабат ни ва б.ни ифодаловчи моддий мерос; иккинчи гуруҳ халқимизга хос бир неча минг йиллик диний эътиқод, таълим-тарбия, ш-дек, барча илм-фан соҳалари ва улар ривожиди муҳим ўрин тутган мутафаккирлар ва уларнинг асарлари, халқ ижодини қамраб олувчи мад-й мерос; учинчи гуруҳ халқимизга хос анъаналар, урф-о.лар, маросимлар, байрамлар, турмуш тарзи билан боғлиқ бошқа мад-й омиллар; тўртинчи гуруҳ халқ қадриятлари, тафаккур тарзи, мафкураси, халққа хос маънавий хус-ятлар, ғоялар, руҳият ва ўзаро ижтимоий муносабат лар; бешинчи гуруҳ ҳозирги жамиятимизда бевосита амалий фаолият юритаётган, инсон тарбиясида катта таъсирга эга, умуман, маънавий дунёқараш шаклланишида бош рол ўйнайдиган таълим-тарбия масканлари, ОАВ, кутубхона, театр, санъат саройлари ва ш.к. бошқа маънавий таълим воситаларини ўз ичига олади. Маъ-ятни юксалтириш масаласи ҳар бир давр ва жамиятга хос бўлиб, бунда давлат ва жамият олдида маъ-ятни шакллантирадиган ва унга таъсир ўтказадиган барча омил ва мезонларни чуқур таҳлил қилиб, уларнинг бу борада қандай ўрин тутишини яхши англаб олиш мақсади ҳам этади. Ҳар қайси халқ ёки миллатни унинг тарихи, ўзига хос урф-о. ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, мад-й бойликлар, кўхна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллар сифатида хизмат қилади. Мас., шу заминдан етишиб чиққан буюк зотлар, олиму уламолар, сиёсатчи ва саркардалар, умумбашарий цивилизация ва мад-тнинг узвий қисмига айланиб кетган дунёвий ва диний илмларнинг, айниқса, ислом дини билан боғлиқ билимларнинг тарихан энг юқори босқичга кўтарилишида она юртимизда туғилиб камолга етган улуғ алломаларнинг хизматлари катта. Бу кўхна тупроқда милодгача бўлган даврда ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, ҳали-ҳануз ўзининг кўрку тароватини сақлаб келаётган осори

атиқаларимиз қадим-қадимдан ўлкамизда деҳқончилик ва ҳунармандчилик мад-ти, меъморлик ва шаҳарсозлик санъати юксак даражада ривожланганидан далолат беради ва мам-тимиз ҳудудида мавжуд бўлган тўрт мингдан зиёд моддий-маънавий обида умумжаҳон меросининг ноёб намунаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Бундай ўлмас осори атиқалар бу кўҳна ўлкада, бугун биз яшаб турган тупроқда қадимдан буюк мад-т мавжуд бўлганидан гувоҳлик беради ва табиийки, инсоннинг маънавий дунёсини шакллантиришда қандай кучли таъсирга эга бўлганига эътиборимизни жалб қилади. Миллий маъ-ятимизда халқ оғзаки ижоди муҳим ўрин тутиб, у миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, уни авлодлардан авлодларга ўтказиб, тарих тўфонларидан, ҳаёт-мамонт синовларидан омон чиқариб, ўзлигини доимо сақлаб келаётган эл-юртимизнинг бағрикенглик, матонат, олижаноблик, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатларини ўзида ифода этади. Шу ўринда М.ш.м.дан бири бўлган муқаддас динимизнинг аҳамияти бекиёсдир. Дин азалдан инсон маъ-ятининг таркибий қисми сифатида одамзоднинг юксак идеаллари, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзу-армонларини ўзида мужассам этган, уларни барқарор қоидалар шаклида мустаҳкамлаб келаётган ғоя ва қарашларнинг яхлит бир тизимидир. Ҳар бир илмий янгилик, яратилган кашфиёт - бу янгича фикр ва дунёқарашга туртки беради, маъ-ят мезонлари шаклланишига ўзига хос таъсир ўтказади. Шу н.назардан қараганда, заминимизда яшаб ўтган буюк алломаларимиз, мутафаккир боболаримизнинг ибратли ҳаёти ва фаолияти, бемисл илмий-ижодий кашфиётлари бугун ҳам жаҳон аҳлини хайратга солаётганини ғурур билан таъкидлаш лозим. Жамият эса ўз заминининг мутафаккирлари, дини ва кашфиётлари, маърифат, илму фан, мад-т каби соҳаларидан буларнинг барчасини ўзида уйғунлаштирган халқимизнинг маънавий олами нақадар бой ва ранг-баранг эканини исботлаб беришда, уни намуна қилиб кўрсатишда фойдаланади. Бундай ноёб ва бебаҳо бойликни ҳар томонлама чуқур ўрганиш, унинг маъно-мазмунини авлодларга етказиш масаласи барча, биринчи галда, зиёлилар, бутун жамоатчилик учун ҳам қарз, ҳам фарз ҳисобланади. Ҳар қайси миллатнинг ўзига хос маъ-ятини шакллантириш ва юксалтиришда, ҳеч шубҳасиз, оиланинг ўрни ва таъсири бекиёсдир. Чунки инсоннинг энг соф ва покиза туйғулари, илк ҳаётий т. ва тасаввурлари биринчи галда оила бағрида шаклланади. Боланинг характери, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган маънавий мезон ва қарашлар — яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-оқибат, ор-номус ва андиша каби муқаддас т.ларнинг пойдевори оила шароитида қарор топиши табиийдир. Ш.у. ҳам айнан оила муҳитида пайдо бўладиган ота-онага ҳурмат, уларнинг олдидаги умрбод қарздорлик бурчини чуқур англаш ҳар қайси инсонга хос бўлган одамийлик фазилатлари ва оилавий муносабат ларнинг негизини, оиланинг маънавий оламини ташкил этади. М.ш.м. ҳақида сўз кетганда, маҳалланинг ўрни ва таъсири хусусида тўхталиш зарур. Маълумки, ўзбек маҳаллалари азалдан чинакам миллий қадриятлар маскани бўлиб келади. Ўзаро меҳр-оқибат, аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кимсалар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, тўй-томоша, ҳашар ва маъракаларни кўпчилик билан бамаслаҳат

ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш каби халқимизга хос урф-о. ва анъаналар, авваламбор, маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган. Халқимизга хос ўзини ўзи бошқарув тизимининг бу ноёб усули қадим-қадимдан одамларнинг нафақат тилида, балки дилида, бутун ҳаётида чуқур жой эгаллагани бежиз эмас. «Маҳалла — ҳам ота, ҳам она» деган ҳикматли нақл ана шу ҳаётий ҳақиқатнинг ифодаси сифатида қабул қилинади. Ҳар қайси хонадон, бутун эл-юртдаги маънавий иқлим ва вазиятни англамоқчи бўлган киши, бу борадаги ҳақиқий манзаранинг ёрқин ифодасини аввало маҳалла ҳаётида худди ойнадек яққол кўриш имконига эга бўлади. М.ш.м.дан яна бири илму маърифат, таълим-тарбия бўлиб, уларга инсон камолоти ва миллат равнақининг энг асосий шарти ва гарови сифатида қаралган. Келажак пойдевори билим даргоҳларида яратилади, бошқача айтганда, халқнинг эртанги куни қандай бўлиши фарзандларнинг бугун қандай таълим ва тарбия олишига боғлиқ. Бунинг учун ҳар қайси ота-она, устоз ва мураббий ҳар бир бола тимсолида, аввало, шахсни кўриши зарур. Ана шу оддий талабдан келиб чиққан ҳолда, фарзандларни мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга бўлган, онгли яшайдиган комил инсонлар этиб вояга етказиш иши таълим-тарбия соҳасининг асосий мақсади ва вазифаси бўлиб қолади. Бу эса таълим ва тарбия ишини уйғун ҳолда олиб боришни талаб этади. Таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиш бўлмайди. Ш.у. ҳам мустақиллик йилларида бутун мам-т миқёсида таълим ва тарбия, илм-фан, касб-ҳунар ўргатиш тизимларини тубдан ислоҳ қилишга ниҳоятда катта эътибор қаратилди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ишлаб чиқилди. Уни амалга ошириш жараёнида мактаб таълими, айниқса, умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга эътиборни кучайтириш кун тартибидаги энг муҳим ва жиддий масалага айланган эди. Ҳозирги кунда истиқлол даврида барпо этилган, барча шарт-шароитларга эга бўлган академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари, олий ўқув юртларида таҳсил олаётган, замонавий касб-ҳунар ва илм-маърифат сирларини ўрганаётган, ҳозирда икки-уч тилда бемалол гаплаша оладиган минг-минглаб ўқувчилар, катта ҳаётга кириб келаётган, ўз истеъдоди ва салоҳиятини ёрқин намоен этаётган ёш кадрлар мисолида маъ-ятнинг юксалишини кузатиш мумкин ва табиийки, бундай шароитда М.ш.м. ҳам даврга мувофиқлашиб боради. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида М.ш.м.нинг юқорида зикр этилган мезонларидан ташқари, маъ-ятнинг тарихийлиги ва замонавийлиги, моддий ва мад-й мерос, миллий маънавий обидалар, мам-тимиздан етишиб чиққан донишмандлару мутафаккирлар, халқ қаҳрамонлари, илмий-ижодий кашфиётлар, давлат ва жамият арбоблари, маънавий тарбиянинг тарихий ва замонавий ўчоқлари, уларнинг маъ-ятга таъсири билан боғлиқ теран фикр-мулоҳазалари илгари сурилади. (Қаранг: “Юксак маънавият – енгилмас куч”, 31-55-бетлар). *Қ.Назаров, Ф.Равшанов*

МАЪНАВИЯТНИНГ АНЪАНАВИЙЛИГИ ВА ТАДРИЖИЙЛИГИ - аждодларнинг а.лар мобайнида тўплаган маънавий қадриятларини ворисийлик асосида авлодларга узатиш, маънавий меросда тарихий мезонлар ва ижтимоий ҳаёт талабларига мувофиқ тадрижий равишда мунтазам бойиб ёки янгилашиб

борадиган жараёнларнинг намоён бўлишини ифодаловчи т. Президент И.А. Каримов ҳақли равишда таъкидлаганидек: **“Маънавият – узлуксиз ҳаракатдаги жараёндир. Фикр, тафаккур, ҳис-туйғу тиним билмаганидек, уларнинг маҳсули ўлароқ маънавият ҳам доим ўзгариш ва янгиланишда бўлади”**. М.а.т. маънавий тафаккурнинг босқичма-босқич, даражама-даража ўсиши, анъанавийлик, яъни ворисийлик касб этиши сифатида вужудга келади. Халқнинг тарихий хотираси, маъ-ятига ҳурмат билан қараш, аввало, маъ-ятга айланган анъана ва маросимларда ўз ифодасини топади. Одамлар турмуш тарзи, моддий ва маънавий ҳаёти рив-ш жараёнида муайян ижтимоий тартиб-қоидалар, ахлоқ меъёрлари, урф-о., маросим ва б. анъана сифатида ўзини намоён этади. М.а.т.ни: а) ижтимоий -тарихий ҳодиса; б) жамият ҳаётидаги жараёнларнинг таркибий қисми; в) кишиларнинг моддий, маънавий ҳаёти ва фаолиятини белгилаш мезони; г) жамият ва одамларни бошқаришнинг омилларидан бири сифатида тавсифлаш мумкин. Шу маънода М.а.т. ёшларни тарбиялаш, уларга кекса авлод ҳаётини тажрибаларини ўргатиш воситаси ҳамдир. Ҳар бир даврнинг ўз маъ-ят тизими бўлиб, у вақт ўтиши билан ўзгариб, мазмунан бойиб боради, баъзи шакллари трансформацияга учрайди, айримлари йўқолади, янгилари шаклланади. Бу жараёнлар бирданига эмас, аста-секин, тадрижий равишда юз беради. Ш-дек, бир замоннинг маъ-яти иккинчисига мос келмаслиги ҳам мумкин. Улуғ аждодларимизнинг зардуштийлик ёки буддавийлик негизда шаклланган маъ-ятидан ислом негизда шаклланган маъ-яти муайян даражада фарқ қилади. Халқимизнинг бугунги кундаги маъ-яти эса шўро тузуми давридаги маъ-ятдан ажралиб туради. Истиқлол туфайли маънавий меросни чуқурроқ ва кенгроқ ўрганиш, маънавий кадриятларга янги мазмун бағишлаб, қайта тиклашдан кўзланган мақсад ўтмишга сиғиниш эмас, балки маъ-ятнинг миллий-этник асосларига суяниб, ундан фойдаланиб олға силжиш, тараққиётнинг янги босқичига чиқишдир. Бугун халқимиз мад-й меросига умуминсоний ва миллий кадриятларни ўзлаштириш, маъ-ятни юксалтиришга фойдаси тегувчи маънавий бойлик сифатида, халқнинг а.ий маънавий тажрибаси, анъаналарини билиш, тадрижий давом эттириш, ривожлантириш н.назаридан ёндашилмоқда. М.а.т.га илмий ёндашувнинг мезонлари – ўтмиш кадриятларига ҳурмат, инсонпарварлик, ватанпарварлик, халқчиллик, тараққийпарварликдан иборат бўлиб, улар умуминсоний характерга эга. Одатда, давр талабига жавоб бера олмай қолган удум, расм-русум ва анъаналар унутилиб, ўтмишга айланади. М.а.т инсон фаолиятининг ҳамма соҳаларида намоён бўлади. Бу борада маънавий ҳодисаларни асосан икки турга бўлиш мумкин: а) анъанага айланган хайрли (бунёдкор) маросимлар, ишлар, фаолият йўналишлари. Бундай маън-ят шакллари ижтимоий тараққиёт, миллий раванқ ва инсон камолоти учун муҳим аҳамиятга моликдир; б) ўтмишдан мерос қолган зарарли маросимлар, ишлар, фаолият йўналишлари. Булар ҳар доим инсон онги ва руҳини қашшоқлаштириб, унинг маънавий такомиллашувига, ижтимоий тараққиёт ва инсон камолотига тўсқинлик қилади. Тарихий жараёнлар, ижтимоий тараққиётнинг олға боришига, соғлом авлод равнақига хизмат қиладиган ҳамда муайян халқ оммасининг туб манфаатларига мувофиқ келадиган маросимлар, урф-о.,

турмуш ва тафаккур тарзи хайрли, эзгу анъанавийлик воситасида ривожланади ва қадриятга айланади. Шу тариқа маънавий тараққиёт тадрижийлик қонунига мувофиқ содир бўлади. Ҳеч бир давр маънавий мероси бутунича, тақлид тарзида бошқа даврга кўчмайди. Уни ҳар бир авлод ўз ҳаёти тажрибаси билан бойитади ёки янгилайди. Аммо, халқ руҳи, маъ-яти, турмуш тарзида шундай маънавий асослар борки, уларни турли ижтимоий тўнтаришлар ҳам йўқ қилолмайди. Мас., ўзбек халқида оилага садоқат, кексаларни иззат-ҳурмат қилиш, меҳмондўстлик, андишалилик, бағрикенглик фазилатлари шулар жумласидандир. Қадимдан юртимизда зардуштийлик, буддавийлик, насронийлик, яҳудийлик, ислом динлари ёнма-ён яшаб келган, маъ-ят марказлари ҳисобланган шаҳарларимизда ибодатхона, масжид, черков, синагогалар ҳамжихатликда фаолият кўрсатган. Уларда турли миллат, элат ва динга мансуб бўлган халқлар, қавмлар ўз диний амалларини эмин-эркин адо этганлар, турли байрамларни биргаликда нишонлаганлар. Ўз-н тарихининг энг мураккаб, зиддиятли, оғир даврларида ҳам юртимиздаги мавжуд дин вакиллари орасида диний асосда можаролар бўлмаган. Бу – халқимизнинг бағрикенглик борасида катта тажрибага эга бўлганидан далолат беради. Бу улкан маънавий анъана тадрижий равишда ривожланиб, истиқлол даврида ҳам тараққиёт ва барқарорликка хизмат қилмоқда. Демак, маънавий меросда минг йиллар қаърига бориб тақаладиган миллий-этник асос, тарихий-маънавий ўзак ва ижтимоий ҳаёт талабларига мувофиқ тадрижий равишда доим бойиб ёки янгиланиб борадиган устки қатламлар мавжуд. Худди ш-дек, мад-й меросда ўз даври учун фойдали, қолган давр талабларига тўғри келмайдиган жиҳатлар ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Аслида тарихийлик билан замонавийлик, эскилик билан янгилик, инкор билан ворислик ўртасидаги очиқ ёки яширин жараёнлар ижтимоий тараққиётнинг асосини ташкил этади. Зиддиятни инкор этиш, тараққиётни ҳам инкор этишдир. Бу зиддиятни батамом бартараф этиш мумкин эмас, аммо уни тадрижий равишда маънавий тараққиётга йўналтириш мумкин. Собиқ Иттифоқ даврида маънавий меросга нисбатан бир томонлама ёндашилди, унга синфий ва партиявий н.назардан баҳо бериб, маънавий мероснинг минглаб дурдоналари ҳақида сўзлаш, ёзиш, тарғиб-ташвиқ қилиш тақиқланди, юзлаб маъ-ят дарғалари миллатчилик, миллий биқиқликда, диндорликда айбланиб, қатағон қилинди. И.А. Каримов фикрича, **“Бу тузум ўз халқининг тарихини, унинг руҳи ва одатларини, ўз авлод-аждодини билмайдиган манқуртларга таянар эди”**. Эндиликда халқимиз маъ-ятининг асл илдизлари, миллий-этник асосларига ва умуминсоний қадриятларга таянган ҳолда тадрижий тараққиёт жараёни давом этмоқда. М.а.т. ўзини шахс, ижтимоий гуруҳ, элат, миллатнинг кундалик ҳаёти, яъни турмуш тарзида ҳам ифода этади. Турмуш тарзининг моҳияти, мазмуни ва намоён бўлиш шакллари кишиларнинг моддий ва маънавий ҳаёти, меҳнати, соғлиги, хулқ-атвори билан белгиланади. Муайян элат ва миллатнинг моддий ва маънавий ҳаёти уларнинг яшаш жойлари билан боғлиқ ҳолда шаклланади ва даврлар мобайнида янгиланиб, тадрижий равишда ўзгариб боради. Халқимиз қадим-қадимдан ўз ҳаёти ва фаолиятида катталарга ҳурмат, камтарлик, меҳнатсеварлик, меҳмондўстлик, бағрикенглик, софдиллик сингари фазилатлар тарбиясига

алоҳида эътибор бериб келган. Бундай фазилатлар миллий урф-о. ва анъаналарда, кундалик ҳаёт тарзи, миллатлараро, динлараро муносабат ларда, умуман олганда маъ-ятда акс этади. Халқимиз ҳаётида одоб-ахлоқ меъёрлари асосидаги расм-р.лар, одатлар ва анъаналарнинг ўрни ва роли бекиёсдир. Ўзбек халқи азалдан жамоа бўлиб яшаб, маҳалла, қўшничилик удумига қатъий риоя қилиб келмоқда. Оилада туғилган ҳар бир чақалоққа эзгу ният билан исм қўйилган, саводини чиқариш, маъ-ятини ўстириш учун устоз-муаллим қўлига топширилган. Фарзандларини юксак маъ-ятли, ҳунарли ва уй-жойли қилиш ота-оналар фаолиятининг энг муҳим вазифасига айланган. Одамлар, хус-н, ёшлар юриш-туриши, улар амал қиладиган тамойиллар ҳамиша жамоа диққат-эътибори, назарида бўлган. Азалдан келаётган мана шу тамойиллар М.а.т.нинг асосий мезонлари сифатида бугунги кунда ҳам жамиятимизнинг маънавий юксалиши, юртимизда истиқомат қиладиган барча миллат ва элат вакиллари баҳамжиҳат яшаши ва меҳнат қилиши, фарзандларимизни баркамол инсонлар қилиб тарбиялашга хизмат қилиб келмоқда. *Б.Исоқов*

МАЪНАВИЯТНИНГ ИНДИВИДУАЛ ШАКЛЛАРИ - ҳар бир инсоннинг қадри, ҳақ-ҳуқуқлари, эркинлиги, бурчи, масъулияти, ижтимоий, иқт-й ва сиёсий жараёнлардаги ўрнини, унинг жамият, атроф-муҳит ва б. кишиларга таъсири, ҳаётдаги мавқеи, ахлоқий қиёфаси, қизиқишлари, талаб ва эҳтиёжлари билан боғлиқ маъ-ят шакллариининг шахсий (алоҳида, якка) даражада намоён бўлиш хусусияларини ифодалайдиган т. Муайян кишининг М.и.ш қатор кўринишларда ва хилма-хил тарзда намоён бўлади. Бу аввало, унинг табиатга, ташқи оламда рўй бераётган жараёнларга нисбатан муносабат и, ушбу жараёнлардаги ўрни ва фаолиятида, турли ирқ, миллат, ижтимоий қатламларга мансуб бўлган, ранг-баранг мақсадлар ва маъ-ятга интиладиган кишиларга муносабат ида яққол намоён бўлади. М.и.ш. ҳар бир шахснинг ўзига, оила, турмуш, жамоа ва жамиятдаги ўрнига нисбатан муносабат ида, жамиятда моддий ва маънавий бойликларни яратиш жараёнига қўшаётган ҳиссасида ҳам кўзга ташланади. Шу билан бирга шахснинг сиёсий ўзгаришлар, жамиятни демократиялаштиришда қатнашиши, қандай эзгу мақсадларни кўзлаётганлиги билан боғлиқ фаолияти ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги даврдаги юксак технологиялар, ишлаб чиқариш ва бошқариш воситаларининг замонавий талабларга ҳозиржавоблиги, бу борадаги шахс малакаси, қобилияти ва кўникмаларини такомиллаштиришга интилиши ҳам М.и.ш.нинг асосий кўрсаткичларидир. Инсонга хос табиий баркамоллик, жисмонан соғломлик, иқт-й талаб ва эҳтиёжларни ахлоқий камолоти ва амалий фаолияти билан уйғунлаштира олиши, нафосати, билими, қобилияти, истеъдоди, иқтидори ва улардан қандай мақсадларда фойдаланаётгани ҳам М.и.ш.нинг даражасини белгилайди. М.и.ш. тизимида қуйидагиларни ажратиш мумкин: а) ҳар бир инсоннинг табиий-тарихий қадриятлари; б) ахлоқий қиёфаси, нафосати ва гўзаллиги; в) меҳнати ва иқт-й мад-ти; г) индивидуал камолоти ва ижтимоий мавқеи; д) қобилияти ва истеъдоди; е) дини, эътиқоди, ҳис-туйғулари. Инсон маъ-ятининг табиий-тарихий жиҳати унинг биологик жонзот, тирик вужуд сифатидаги яшаши, сиҳат-саломатлиги, ҳаёт кечириниш давлари, болалик,

Ўсмирлик, етуклик, қариллик онлари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Бундай табиийлик ҳар бир тирик вужуд каби одам зотининг ҳар қандай авлоди, қавми, миллат ва элатига тегишлидир. Инсоннинг ахлоқий қиёфаси, нафосати ва гўзаллиги билан боғлиқ маъ-ят шакллари ўзаро уйғунликда намоён бўлади, улар умуминсонийликнинг шахс қиёфаси билан боғлиқ индивидуал даражасини ифодалайди. Ахлоқий қиёфа, нафосат ва гўзаллик билан боғлиқ шахсий маъ-ятнинг ҳар бир шакли, кишиларнинг жамиятдаги бирор типини ажратиб кўрсатиш учун асос бўлиши мумкин. Бу шакллар эса ниҳоятда хилма-хил бўлиб, улар қуйидагиларда кўринади: шахс умри ва ҳаётининг маъноси, яъни яшашдан мақсад, хотира, мерос, ворислик, орзу-умид, бахт-саодат ва б.; шахснинг атроф-муҳит, ватан, давр, оила ва турмуши, севги-муҳаббати, ота-она ва фарзандлари, турмуш гўзаллиги ва б. билан боғлиқ маъ-ят шакллари; шахснинг эркинлиги, озодлик, тенглик, эътиқод, ахборот олиш, мулкка эгалик қилиш, яшаш, дахлсизлиги билан боғлиқ маъ-ят; шахсий масъулият, яъни ижтимоий заруриятни англаши, унга амал қилиши, тартиб-интизоми, орномуси, бурчи, виждони, кадр-қиммати ва б.; шахснинг нафосати, маънавий гўзаллиги, эстетик туйғуси, диди, мад-ти, ўзига, ўзгаларга, табиат ва ташқи муҳитга нисбатан муносабат ига алоқадор маъ-ят шакллари. Маъ-ятнинг шахсий даражада намоён бўлиши нисбий хус-ятга эга бўлса-да, аммо у алоҳида кишилар, уларнинг ҳаёти, фаолияти, жамиятдаги мавқеи ва ўрнини белгилашда катта аҳамият касб этади.

Қ.Назаров

МАЪНАВИЯТНИНГ МИЛЛИЙ АСОСЛАРИ – муайян миллат, элатнинг ўзига хос хус-ятлари, анъана ва урф-о.лари, кадриятлари, дунёқараши, тафаккур тарзини шакллантирадиган маънавий асосларини ифодаловчи т. М.м.а. миллатнинг тарихи, тараққиёти ва бугунги рив-ш даражасининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Ўз-н халқи ўз маъ-ятининг миллий-этник асосларини, тарихий ва мад-й кадриятлари ва ўзига хос ижобий анъаналарини минг йиллар мобайнида асраб-авайлаб, бойитиб келмоқда. Кўп минг йиллик тарихимиз шундан далолат берадики, энг мураккаб даврларда ҳам халқимизнинг мураккаб синовлардан ўтиши, ҳаётнинг турли тўфон ва бўронларига мардона дош бериб, қадди-қоматини тик тутиб яшашига катта мадад бахш этадиган куч – юксак маъ-ят ва адолатга интилиш туйғуси бўлган. Халқимиз ҳаёт йўлини, меросини ўрганар эканмиз, ана шу икки ҳақиқат бу жараённинг бош мезони бўлиб келганига ишонч ҳосил қиламиз. Адолат туйғуси, ўз даврининг ҳуқуқий мезонлари асосида яшаш, ўзганинг мол-мулкига кўз олайтирмаслик, ҳаромдан ҳазар қилиш, инсоф ва диёнат, меҳр-оқибат каби халқимизга хос бўлган эзгу т.лар бугунги кунда ҳам маънавий ҳаёт асосларини ташкил этади. Турли этнос вакилларига ҳурмат, улар билан баҳамжиҳат яшаш, динлараро бағрикенглик, дунёвий билимларга интилиш, ўзга халқлар илғор тажрибалари ва мад-тини ўрганиш каби хус-ятлар ҳам халқимизда азалдан мужассам. Шу билан бирга, миллий характерга хос бўлган мурувват, андиша, ор-номус, шарму ҳаё, ибодат каби фазилатлар, халқимизни кўп жиҳатдан

ажратиб турадиган меҳмондўстлик, бағрикенглик, оққўнгиллик хус-ятлари ўзбекона М.м.а.ни ташкил этади. Қадимдан Ўз-н ҳудудида а.лар давомида турли мад-т ва цивилизациялар ёнма-ён яшаб келган, бу эса тинчликсеварлик, саховат, меҳр-оқибатлилик фазилатлари билан ажралиб турадиган ўзига хос менталитетнинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган. Бу нафақат ноёб ўзига хослик, балки аҳамияти ва моҳияти жиҳатидан бебаҳо бўлган ғоят катта бойликдир. Бир томондан, халқнинг ўзига хослиги ва бетакрорлигини сақлаш учун, бошқа тарафдан, тарихан шаклланган қадимий миллий мад-тлар, санъат ва халқ ижодиёти, минг йиллар мобайнида таркиб топган миллий анъана ва урф-о.ларнинг ўзаро яқинлашуви ҳамда бир-бирини бойитишида Ўз-нда яшаётган турли миллат, элат вакиллари ўртасида ўзаро ҳамжиҳатлик ва ҳурмат муҳитини қарор топтириш учун очилаётган имкониятлар юксак аҳамиятга эга. Инсонлар ўртасидаги ана шу ўзаро ҳурмат муҳити, улар қайси тилда сўзлашишидан қатъи назар, Ўз-н деб аталган ягона Ватанда ҳукм сураётган тинчлик, барқарорлик ва осойишталикнинг энг муҳим асоси ва гарови бўлиб хизмат қилмоқда. Ўз-н тарихининг турли саҳифалари кўздан кечирилганда, ўзбек халқи маъ-яти билан боғлиқ шундай маълумотларга дуч келиш мумкинки, улар ҳалоллик, ҳаромдан ҳазар, таъмагирликдан нафратланиш, камтарлик сингари туйғулар этносга хос энг олижаноб фазилатлар эканидан далолат беради. “Бировнинг ҳақи”, “Қиёмат қарз”, “Пешона тери”, деган т.лар бунинг яққол ифодасидир. Мас., “Бобурнома”да теурий ҳукмдор Умаршайх Мирзонинг нақадар адолатли ва ҳалол инсон бўлганлигини кўрсатувчи бир маълумот келтирилган. Бир йили Хитойдан Фарғонага келаётган минг кишилиқ карвон Ўш тоғларида қор кўчкиси остида қолиб ҳалок бўлган. Умаршайх Мирзо дарҳол одамларини юбориб, карвоннинг юкларини назорат остига олдирган. Эгалари ҳалок бўлган шу молларни икки йилдан зиёд эҳтиётлаб сақлатган. Хуросон ва Самарқандга махсус одам юбориб, карвон эгаларининг меросхўрларини дараклатиб топтирган ва уларни ўз мам-тига чақиртириб, молларини тўлалигича қўлларига топширган. Ҳозирги даврда ҳам ҳаётимизда шундай эзгу т.лар барқарор ва устувор. Бундай мисоллар М.м.а. мустаҳкам эканидан далолат беради. Ҳар қандай этнос маъ-ятини унинг тарихи, ўзига хос урф-о. ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Бу борада маънавий мерос, мад-й бойликлар, кўхна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омил ва манба сифатида хизмат қилади. Шундай манбалардан бири - халқимизнинг милоддан олдинги даврдаги ҳаёти, дунёқараши, олам ва одам тўғрисидаги тасаввур, урф-о. ва маънавий қадриятлари, ғоялари, диний қарашлари ҳақида маълумот берувчи “Авесто” ҳисобланади. Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек: **“Ушбу нодир китоб айни замонда бу қадим ўлкада, бугун биз яшаб турган тупроқда буюк давлат, буюк маданият, буюк маънавият бўлганидан гувоҳлик берувчи бебаҳо тарихий ҳужжат бўлиб, минг йиллар, асрлар давомида авлод-аждодларимиз учун маънавий-руҳий таянч, чексиз куч-қувват манбаи бўлиб келган”**. “Авесто” бўйича олам нур ва зулмат, ҳаёт ва ўлим, тана ва жон, яхшилик ва ёмонлик, эркинлик ва тобелик сингари ҳодисаларнинг азалий ва абадий курашидан иборат. Бу таълимотда эзгулик учун қадам қўйган

одам уч асосий тамойил, яъни ниятнинг эзгулиги, сўз ва шартларнинг бутунлиги, амалларнинг инсонийлигига таянсагина мақсадга етиши таъкидланган. Булар инсон ва жамият ҳаётида ўта муҳим кадриятлар ҳисобланган. М.м.а. инсонни ерга ва унинг бойликларига бўлган муносабат ини ҳам ўз ичига олади. Одамларни дарёларнинг мусаффолиги ва тупроқ унумдорлиги ҳақида ғамхўрлик қилишга даъват этган зардуштийлик айнан бизнинг заминимизда вужудга келгани тасодифий эмас. Бошқа таълимотлар – буддавийлик ва монийлик ҳам табиатни асраб-авайлаш идеал жамиятга олиб борадиган энг муҳим йўллардан бири эканини тарғиб қилган. М.м.а. шаклланишига ижтимоий -икт-й, географик-худудий, иқлимий омиллар ҳам таъсир кўрсатган. Мам-тимизнинг асосан текислик ва чўллардан иборат кескин континентал иқлими географик худудда жойлашгани, қаҳратон қишнинг жазирама иссиқ ёз билан алмашиниши, баҳор билан кузининг шиддат билан келиши ва кетиши ўзбек халқи феъл-атворида аниқлик ва ҳалимлик, қайноқ меҳр, меҳмондўстлик ва андишага ўхшайди. М.м.а.нинг ўзига хос жиҳатларидан яна бири жамият ҳаётининг, одамлар турмуш тарзининг кўпроқ анъана, урф-о.лар орқали бошқарилишидир. Қадимдан, Шарқда, жумладан халқимиз турмуш тарзида кўпгина анъаналар қонунлар даражасига кўтарилган. Барча маросимларда маҳалла аҳли иштирок этган. Минг йиллар мобайнида маҳаллалар чинакам миллий кадриятлар маскани, маъ-ят мактаби вазифасини адо этиб келмоқда. Ўзаро аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кишилар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, тўй-томоша, ҳашар ва маъракаларни кўпчилик билан бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш сингари анъаналар маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган. Шу билан бирга, ҳаётда шундай одат ва эскидан қолган баъзи удумлар борки, уларни маъ-ятнинг миллий-этник асослари, халқимизга хос азалий кадриятлар қаторига киритиб бўлмайди. М.м.а.ни сохталаштиришга олиб келаётган, урф-о.лар ниқоби остида тўй-ҳашам ва маърака-маросимларни катта дабдаба, базми жамшидларга айлантириш ҳолатлари ҳам учраб туради. Бунинг негизида баъзи бир кимсаларга хос бўлган шуҳратпарастлик, дабдабозлик, ўзини кўз-кўз қилиш, нопок йўллар билан топган пули ва бойлигини сиғдира олмаслик каби иллатлар ва эски асоратлар намоён бўлади. Халқимиз учун жамоа, маҳалла-кўй билан бирга ҳамоҳанг бўлиб яшаш, улар қаторидан чиқмаслик деган т. ниҳоятда қадрли. Сохта урф-о.лар одамлар елкасига машаққатли бир юк, аниқроғи, оғир мажбурият бўлиб тушади. Шу боисдан ҳам ҳозирги даврда улардан воз кечиш зарурати туғилмоқда. Бундан ташқари ҳозирги мураккаб дунёда Ўз-ни ўз таъсир доирасига тортишга уринувчи кучлар амалда бизни қадимий илдизларимиздан узиб ташлашга йўналтирилган маънавий тажовузларни кучайтирмоқдалар. Бундай кучлар бизнинг маҳаллий шароитимиз, анъана ва кадриятларимиз, минг йиллик тарихимизни, маъ-ятимизнинг миллий-этник асосларини билмасдан туриб, ўз фикрини ўтказишга ҳаракат қиладилар. Бундай интилишлар негизида, албатта кимларнингдир манфаати туради. Жаҳон тарихи шундан далолат берадики, ўз миллий анъаналари, кадриятлари, томирлари ва асосларидан узилмаган, ўз кадр-қиммати ва ғурурини сақлай оладиган давлат ва миллат ўз мурод-

мақсадига етади. Шу сабабдан ҳам истиқлол йилларида маънавий тикланишнинг ижобий, бунёдкорлик моҳиятини кучайтиришга қаратилган режа ва дастурлар ишлаб чиқилди. Ушбу дастурлар қайта тикланаётган маънавий меросга холис ёндашишга, энг муҳим, умуминсоний кадриятларни бойтадиган ҳамда жамиятни янгилаш талабларига жавоб берадиган, маънавий жиҳатдан ижобий аҳамиятга эга урф-о., маросим, анъаналарни танлаб олиш заруратига асосланган. *Қ.Назаров, Б.Исоқов*

МАЪНАВИЯТНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ — халқимизнинг маънавий тараққиёти, миллий тафаккур пойдевори, халқимиз маъ-ятининг шаклланиши ва такомиллашуви жараёнини ифодаловчи т. Мазкур мавзунинг мазмун-моҳияти Президент Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида қуйидагича асослаб берилган: **“Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий кадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди”**. Халқимиз маъ-ятининг тарихий илдизлари заминимизда яратилган қад. тош битиклар, ривоятлар, афсоналар, ҳикоятлар ва дostonларга, яъни халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Спитамен, Алпомиш, Гўрўғли, Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги ривоят ва дostonларда ватанпарварлик, мардлик, дўстлик, садоқат, вафо, халқ ва юрт озодлиги учун фидоийлик руҳи бадиий тасвирланган. М.т.и. мавзуси диний дунёқарашлар ва уларнинг энг қад. шаклларида ҳам ўз аксини топган, ҳар бир дин ўзига хос маъ-ят тизимини яратган. Ана шу динларининг асосий китобларида муайян маънавий тизимлар ўз ифодасини топган. М.т.и. такомиллашиб боргани сари, улардаги маънавий т.лар тизими ҳам янги қирраларини намоён қилиб бораверган. **“Ота-боболаримизнинг асрлар давомида тўплаган ҳаётий тажрибаси, диний, ахлоқий, илмий, адабий қарашларини ифода этадиган бу каби тарихий ёдгорликлар орасида бундан қарийб уч минг йил муқаддам Хоразм воҳаси ҳудудида яратилган, «Авесто» деб аталган бебаҳо маънавий обида алоҳида ўрин тутади”** (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 31-б.). Аждодларимизнинг қад. китоби «Авесто»да халқимизнинг ўша даврдаги маъ-яти, мад-ти, урф-о.лари ва кадриятлари ёритиб берилган. «Авесто» зардуштийликнинг асосий китоби бўлгани сабабли унда бу диннинг маънавий т.лар тизими ҳам ўз ифодасини топган. Асарда эзгулик, яхшилик, маънавий баркамоллик, ҳурфикрлик, инсонпарварлик каби хислатлар Ахурамазда қиёфаси орқали кўрсатилган. **«Авесто»нинг туб маъно-моҳиятини белгилаб берадиган «Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» деган тамойилни оладиган бўлсак, унда ҳозирги замон учун ҳам беҳад ибратли бўлган сабоқлар борлигини кўриш мумкин. Ана шундай фикрлар, яъни эзгу ният, сўз ва иш бирлигини жамият ҳаётининг устувор ғояси сифатида талқин этиш бизнинг бугунги маънавий идеалларимиз билан нақадар узвий боғлиқ, нечоғлиқ мустаҳкам ҳаётий асосга эга экани айниқса эътиборлидир** (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 32-б.). «Авесто»да юртимиз заминида яшаган халқларнинг исломгача бўлган

даврдаги табиий-илмий қарашлари, айниқса, ахлоқи ва маъ-ятининг рив-ши тарихига оид ғоят муҳим манбалар бор.

"Маълумки, бу дунёда ҳар қайси миллатнинг ўз афсонавий қахрамонлари, ўзи севиб ардоқлайдиган атоқли инсонлари бўлади. Халқимиз азалдан ўз вужуди, ўз томирида мавжуд маънавий қудратга муносиб бўлмоққа интилиб, ўз ўғлонларини мардлик ва ҳалоллик, жасурлик руҳида, эл-юрт учун жонини ҳам аямайдиган асл инсонлар этиб тарбиялаб келган. Шу маънода, халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлмиш «Алпомиш» достони миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, авлодлардан-авлодларга ўтиб келаётган қахрамонлик кўшиғидир. Агарки халқимизнинг қадимий ва шонли тарихи туганмас бир дoston бўлса, «Алпомиш» ана шу дostonнинг шоҳ байти, десак, тўғри бўлади. Бу мумтоз асарда тарих тўфонларидан, ҳаёт-мамот синовларидан омон чиқиб, ўзлигини доимо сақлаган эл-юртимизнинг бағрикенглик, матонат, олижаноблик, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатлари ўз ифодасини топган. Шу боис «Алпомиш» достони бизга ватанпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳақгўй бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз кўрғонини қўриқлашга, дўсту ёримизни, ор-номусимизни, ота-боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатади. Бир сўз билан айтганда, халқимизнинг енгилмас баҳодири — Алпомиш тимсолида биз Ватанимизни ёмон кўзлардан, бало-қазолардан асрашга қодир, керак бўлса, бу йўлда жонини ҳам фидо қилишга тайёр бўлган азамат ўғлонларимиз — бугунги алпомишларнинг маънавий қиёфасини кўрамиз ("Юксак маънавият – енгилмас куч", 33-34-б.). Кўхна тарихимизни шу маънода кўз ўнгимиздан ўтказиб, таҳлил қиладиган бўлсак, муҳим ва ибратли бир фикрни такроран айтишга тўғри келади. Яъни, ота-боболаримиз рухий оламининг томир-илдизлари айнан юқорида зикр этилган маънавий заминда, тарихда ҳам, бугун ҳам барчанинг ҳавасини тортиб келаётган олижаноб фазилатлар асосида шаклланган ("Юксак маънавият – енгилмас куч", 35-б.).

М.О.да маъ-ят тўғрисидаги қарашлар ривожидида VIII-XII а.лар катта аҳамиятга эга. Бу даврда ижтимоий -сиёсий ҳаётда муайян тинчлик ҳукм сураётган, ислом дини кўпгина шарқ халқларининг умумий динига айланган эди. Қуръонда таърифлаб берилган маъ-ят тизими халқларимиз тарихи ва мад-тига ниҳоятда катта таъсир кўрсатган. Айниқса, кўп асрлар мобайнида халқимиз қалбидан чуқур жой олиб, ҳаёт маъносини англаш, миллий маданиятимиз ва турмуш тарзимизни, қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримизни безавол сақлашда муқаддас динимиз қудратли омил бўлиб келаётганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Нега деганда, инсонийлик, меҳр-оқибат, ҳалоллик, охиратни ўйлаб яшаш, яхшилик, меҳр-шафқат сингари халқимизга мансуб бўлган фазилатлар айнан ана шу заминда илдиз отади ва ривожланади ("Юксак маънавият – енгилмас куч", 36-б.). Юртимизда яшаб ўтган ҳар бир мутафаккир, аллома ижодида ислом дини таъсири яққол сезилиб туради. Шу билан бирга, исломнинг юртимизда тарқалиши даврдаги истило оқибатида миллий маъ-ятимизнинг кўп

қадриятлари мусулмон маъ-ятига ўрин бўшатгани тўғрисида Абу Райҳон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида ёзиб қолдирган.

Халқимиз маъ-яти ислом тарқалган халқлар мад-тининг ривожига ҳам катта таъсир кўрсатган. Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек каби мутафаккирлар, ал-Бухорий, ат-Термизий, Марғиноний, Замахшарий, Насафий, Нажмиддин Кубро, Нақшбанд каби илоҳиёт илмининг забардаст алломалари, Лутфий, Навоий, Бобур, Бедил каби зотларнинг бой меросининг жаҳон цивилизациясига таъсири катта бўлган. Замонавий ислом илоҳиётчиларининг Имом Бухорий асарларини Қуръондан кейинги муқаддас китоблар сифатида тан олаётгани, Имом Термизий ва Нақшбанд қабрлари муқаддас қадамжоларга айлангани бежиз эмас. **Ватандошимиз — Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизийнинг маънавий мероси, жумладан, «Сунани Термизий» асари ҳам мусулмон оламида ана шундай юксак кадрланади. Алломанинг асрлар давомида олиму фузалоларга дастур бўлиб келган инсоф ва адолат, инсонпарварликни тарғиб этувчи ғоялари ҳозирги мураккаб давримизнинг кўплаб ахлоқий-маънавий масалаларини ҳал этишда ҳам муҳим аҳамият касб этиши билан эътиборга моликдир («Юксак маънавият — енгилмас куч», 39-б.).**

Милоднинг VIII – IX а.ларига келиб ички урушлар нисбатан барҳам топган, ижтимоий ҳаётда нисбатан барқарорлик ҳукм сураётган эди. Бу даврда мад-й рив-ш, илм-фан ҳамда адабиётнинг тараққиёти учун имконият пайдо бўлди. **Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Имом Бухорий вафот этган йили, яъни милодий 870 йили тарихимиздаги яна бир мумтоз сиймо — Имом Мотуридий таваллуд топган экан. Имом Мотуридий бобомизнинг ўрта асрлардаги ғоят хатарли ва таҳликали бир вазиятда ўз ҳаётини хавф остига қўйиб, авлодларга ибрат бўладиган маънавий жасорат намунасини кўрсатиб, ислом оламида «Мусулмонларнинг эътиқодини тузатувчи» деган юксак шарафга сазовор бўлгани бу нодир шахснинг улкан ақл-заковати ва матонатидан далолат беради («Юксак маънавият — енгилмас куч», 39-б.).** Ўша даврнинг буюк мутафаккирларидан бири Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий (783-850) халифа Маъмун ташкил қилган «Байтул ҳикма»да катта мавқега эга бўлган. У илгари сурган ғояларда маъ-ятнинг умуминсоний жиҳатлари ифодаланган. Хоразмий олимнинг маъ-ятини таърифлар экан, қуйидагича ёзади: «Ўтмиш даврларда ўтган олимлар фаннинг турли тармоқларида асарлар ёзиш билан ўзларидан кейинги келадиганларни назарда тутардилар. Улардан бири ўзидан аввалгилардан қолган ишларни амалга оширишда бошқалардан ўзиб кетади, уни ўзидан кейин келувчиларга мерос қолдиради, бошқаси ўзидан аввалгиларнинг асарларини шарҳлайди, бу билан қийинчиликларни осонлаштиради... ўзидан аввалгилар ҳақида яхши фикрда бўлади, такаббурлик қилмайди ва ўзи қилган ишидан мағрурланмайди». Бу сўзлар бутун шарқ олимлари учун умумий талаб, камолот мезони, ҳозирги интеллектуал мулк эгалари маънавий қиёфасининг асосий хус-яти сифатида намоён бўлади. Шарқ мад-ти тарихида муҳим ўрин тутган аллома Абу Наср Форобий (873-959) ҳам маъ-ятга катта эътибор берган. Форобийнинг маъ-ятга оид қарашлари «Мадинатул фозила» таълимотида ўз ифодасини топган.

Аллома фозил жамият тўғрисидаги таълимотида юксак ғоялар, адолатли ижтимоий муносабат лар қарор топган даврда вужудга келадиган маън-й-ахлоқий хус-ятларнинг умумий тизимини изоҳлаб берган. Форобий бундай жамиятда диний маъ-ят ҳам муайян аҳамиятга эга бўлишини, аммо унда калом (теология) ва фикҳ (ҳуқуқшунослик) вакиллари кишиларнинг маън-й-ахлоқий камолоти учун жавоб берадиган соҳаларни бошқаришлари, ижтимоий муносабат ларнинг асосий соҳалари эса файласуф-ҳукмдорлар томонидан бошқариб борилишини таъкидлайди. Мутафаккир диний қарашлар ғоявий соҳада энг асосий аҳамият касб этган ўша даврда, нафақат Аллоҳ ғоясини, балки инсон, жамият ва илм-фан маъ-ятини фал-й билимларнинг асосий мавзуларидан бири сифатида талқин этган дастлабки Шарқ файласуфларидандир. Маъ-ят мавзусини Абу Райҳон Беруний (973-1048) ҳам четлаб ўтмаган. Унинг фикрича, маъ-ятнинг вужудга келиши ижтимоий муносабат лар, кишиларнинг яшаш тарзи, моддий эҳтиёжлари, қизиқишлари, манфаатлари, талаблари ва мақсадлари билан узвий боғланган. Мас., кишилар ўртасидаги ҳамкорлик одамларнинг бирлашиш эҳтиёжлари кўплиги, ҳимоя қилиш қуроллари камлиги ва душманлардан ўзини ҳимоя қилиш зарурати туфайли вужудга келган. Беруний ҳунар, савдо-сотик, мам-тлараро мад-й-илмий алоқаларни кучайтириш, ижтимоий ҳаётда илм-фанни ривожлантириш, унинг ролини оширишнинг тарафдори эди. Шу билан бирга, у босқинчиларнинг юртимиз мад-й ёдгорликларини йўқотиш соҳасидаги сиёсатини қоралайди, мад-й тараққиётда ворисликнинг аҳамиятини таъкидлайди. **Бутун дунёга маълум ва машҳур бўлган буюк аллома ва азиз-авлиёларимиз орасида Абдулҳолиқ Гиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанднинг муборак сиймоси алоҳида ажралиб туради. Ота-боболаримиз улуғ авлиё Баҳоуддин Нақшбандга чин дилдан ихлос қўйиб, уни «Баҳоуддини Балогардон» деб таърифлаб келишида теран маъно бор. Унинг «Дилинг Оллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин» деган ҳаётбахш ҳикмати динимизнинг олижаноб маъно-моҳиятини ёрқин ифодалаб, худдики шу бугун айтилгандек жаранглайди.** Маъ-ят масаласи Абу Али Ибн Синонинг (980-1037) ҳам диққат марказида турган. Алломанинг маъ-ятга оид қарашлари «Донишнома», «Соломон ва Ибсол» каби асарларида ўз ифодасини топган. Унинг назарида, ўз ибтидосини Аллоҳдан олган борлиқ ва табиат инсонни ўраб турувчи абадий макондир. Шу жиҳатдан унинг қадри беқиёс, инсон эса ҳамма бойликларни табиатдан олади, ундан ўзига даво топади. Ибн Сино инсон, уни ўз-ўзини идора қилиши ҳақидаги фанларнинг аҳамиятини юксак баҳолайди. Ибн Синонинг фикрича, одамнинг қадри бошқалар билан ҳамкорлиги, яхши ахлоқий фазилатларга эга бўлишга интилиши, донолиги, бошқаларга яхшилик қила олиши билан белгиланади. **Агарки мана шу муқаддас заминимизда таваллуд топиб, вояга етган, ўз ҳаёти ва фаолияти билан нафақат тарихда, айтилиши вақтда башариятнинг бугунги тараққиёт саҳифаларида ҳам ўчмас из қолдирган буюк мутафаккир ва алломаларимиз, азиз-авлиёларимизни таърифлашда давом этадиган бўлсак, ўйлайманки, бу борада узоқ гапириш мумкин.**

Бизнинг ўз олдимизга қўйган мақсадимиз эса, бундай улуғ зотларнинг ҳаёт йўли ва қолдирган меросини тўлиқ тасвирлаш эмас,

балки уларнинг энг буюк намояндалари тимсолида маърифат, илму фан, маданият, дин каби соҳаларнинг барчасини ўзида уйғунлаштирган халқимизнинг маънавий олами нақадар бой ва ранг-баранг эканини исботлаб беришдан иборатдир («Юксак маънавият – енгилмас куч», 43-б.). М.т.и.нинг юртимизга тегишли фал-й-тарихий таҳлили Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Синолар мероси б-нгина чегараланиб қолмайди. Унинг ал-Бухорий, ат-Термизий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Нақшбандий каби забардаст намояндалари бўлган тасаввуф таълимотига ҳам тўғридан-тўғри алоқаси бор. Шу билан бирга, жаҳон мад-тига бебаҳо ҳисса қўшган Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Навоий каби зотларнинг бу борадаги қарашлари ҳам ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг бутун жаҳонга машҳур бўлган «Саодатнома», «Гулистон» ва «Бўстон», «Баҳористон», «Хамса» каби бебаҳо асарлари жаҳон мад-ти хазинасидан муносиб ўрин эгаллаган. Дунёда уларга қиёслайдиган, маън-й-ахлоқий маъ-ятнинг умумий тизимлари изоҳланган китоблар бармоқ билан санарли. Ушбу анъана юртимиз мад-ти тарихида асло тўхтаб қолгани йўқ ва бу борада А. Донишнинг «Ўғилларга насиҳат» (XIX а. охири), А. Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» (XIX а. бошлари) асарларини эслаш кифоя. Алломалардан бири Аҳмад Яссавий (1105-1166) диний, маън-й-ахлоқий маъ-ятнинг ўша замонга мос келадиган тизимининг намоён бўлиши ва амал қилиш шартларини ислом дини н.назаридан таърифлаб берган. «Девони ҳикмат» мажмуасида Яссавий маъ-ятнинг асосий шакллари – имон, ҳалоллик, поклик, ҳаё, бардош ва сабр-қаноат, чидам, беозорлик, ҳокисорлик каби хислатларга таъриф берган. Собиқ шўро даврида Яссавий қарашлари танқид қилинар эди. Аслида, Яссавий тариқати Шарқ халқлари орасида кенг тарқалган, мад-й меросимизга жуда катта таъсир кўрсатган. Маънавий меросимизда нақшбандия тариқати асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд (1388 йилда вафот этган), Хўжа Аҳрор (1409-1492) ва Ҳусайн Воиз Кошифий каби илоҳиёт илми алломалари илгари сурган ғоя ҳамда қарашларнинг ҳам ўз ўрни бор. Нақшбандия тариқати мусулмон Шарқида кенг ёйилган, Жомий, Навоий ва б. мутафаккирларнинг ҳурмат-эъзозига сазовор бўлган. Ҳазрат Навоий «Хожа Баҳоуддин Нақшбанд» номли асар ҳам ёзган. Нақшбандийликнинг вужудга келишида Яссавий таълимотининг таъсири сезилиб туради. Аммо нақшбандлик тариқати ўзининг кўпгина жиҳатлари билан бошқа оқимлардан фарқ қилади. Нақшбандияда Аллоҳ висолига етиш учун дунёдан воз кечиш ёки таркидунё қилиш эмас, балки «қўл ишда, кўнгил Аллоҳда» бўлмоғи, поклик, ҳаё, камтаринлик комил инсонга хос асосий фазилатлар экани уқтирилади. Ўрта а.лар маъ-ятида Амир Темур ва темурийлар даврининг, умумбашарий маъ-ятнинг илмий таҳлилида Улуғбек ва у раҳбарлик қилган олимлар мероси катта ўрин тутди. Подшоҳлар, ҳукмдор ва сиёсий арбобларнинг маъ-яти, хулқи, ахлоқ-одоб талаблари, давлат ва сиёсат юритиш санъати баён қилинган «Темур тузуклари»да ижтимоий -сиёсий масалалар билан бирга маъ-ят масаласига ҳам катта аҳамият берилган. Ушбу асар Шарқ ва Ғарбда машҳур бўлган, кўп марта чоп этилган. Унда сиёсатдоннинг юриш-туриши, сиёсат бобидаги фаолияти, халқ, қўшин, уламолар, аркони давлат ва б.га муносабат и учун асосий мезон бўладиган маъ-ят тамойиллари ўша замон н.назаридан баён қилинган. Амир

Темурнинг тарихимиздаги ўрни ва мам-тни озод қилишдаги хизмати катта. Унинг моҳир давлат арбоби, тажрибали сиёсатдон сифатидаги ўғит ва насиҳатлари кейинги даврнинг сиёсий арбоблари учун ҳам қўлланма бўлиб хизмат қилгани шубҳасиз. **“Амир Темур бобомизнинг бундай чуқур маъноли ҳикматлари халқимизда қадимдан мавжуд бўлган «Билаги зўр бирни, билими зўр мингни йиқар» деган мақолга ҳамоҳанг бўлиб, инсонни доимо ақл-идрок, адолат ва юксак маънавият асосида яшашга даъват этиши билан эътиборлидир («Юксак маънавият – енгилмас куч», 45-б.).** Умумбашарий маъ-ят таҳлилида Мирзо Улуғбек (1394-1449)нинг фикрлари ҳам ўзига хос ўрин тутди. У ўз атрофига Қозизода Румий, Али Қушчи каби мутафаккирларни тўплади, улар билан бирга умумбашарий маъ-ят, коинот сирлари, унда рўй бераётган жараёнларнинг аҳамиятини ўрганиш борасида ўз замонасидан илгарилаб кетди. **Улуғбекнинг ҳаёти ва илмий фаолияти халқимиз маъ-ятининг асосларидан бири бўлиб, юртимизда бундан неча замонлар олдин фундаментал фанларни ривожлантиришга қанчалик катта аҳамият берилганини кўрсатади. «Зижи жадиди Кўрагоний» деб номланган Улуғбекнинг астрономик жадвали ўрта асрларда лотин тилига таржима қилиниб, Европа олимлари орасида кенг тарқалгани фикримизнинг яққол исботидир («Юксак маънавият – енгилмас куч», 46-б.).** Сирасини айтганда, улар нафақат умумбашарий маъ-ятни тадқиқ этдилар, балки илм-маърифат, ҳақиқат, зиёлилик, фозиллик каби умуминсоний маънавий тамойилларнинг хус-ятларини ҳам изоҳлаб берганлар. **Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуғ зотлардан яна бири — бу Алишер Навоий бобомиздир. Биз унинг мўътабар номи, ижодий меросининг боқийлиги, бадиий даҳоси замон ва макон чегараларини билмаслиги ҳақида доимо фахрланиб сўз юритамиз («Юксак маънавият – енгилмас куч», 47-б.).** Алишер Навоийнинг одил жамият тўғрисидаги қарашларида умумижтимоий маъ-ят тизими, комил инсон таълимотида эса энг етук инсон қиёфасига хос шахсий маъ-ят тизими таърифланиб, улар ўзаро уйғун ҳолда намоён бўлади. Мутафаккирнинг бу борадаги ғоялари бугунги мустақиллик шароитида жамият маъ-ятини юксалтириш, фарзандларимизни баркамол инсонлар қилиб вояга етказишда беқиёс аҳамият касб этмоқда. Аммо Алишер Навоий вафотидан беш-олти йил ўтар-ўтмас, мам-тда ҳукмронлик қилган темурийлар давлати таназзулга учраб, парчаланиб кетди. Аввал Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги, сўнгра Қўқон хонлиги вужудга келди. Уч юз йилдан ошиқроқ даврни ўз ичига олган бу жараён хонлик, амирлик, турли сулолалар, уруғлар ўртасидаги урушлар, тинимсиз зиддиятлар орқали кечди. Яхлит цивилизациямизнинг ҳамжихатлигини таъминлайдиган умумий маъ-ят тизими дарз кетди. XIX а.нинг ўрталарига келиб, амирлик ва хонликларга бўлинганлигига қарамасдан, мустақил яшаган Туркистон Чор Россияси томонидан босиб олинди, юртимиз империянинг мустамлакаси бўлиб қолди. Бу даврга келиб Аҳмад Дониш (1827-1900), Сатторхон (1843-1906), Фурқат (1858-1909), Муқимий (1859-1903) каби адиблар маърифатпарварлик ғояларини кенг тарғиб қилдилар. Мас., А.Донишнинг «Ўғилларга насиҳат» асарида маънавий мад-т, ахлоқ талаблари

ва зиёлиликнинг инсон камолоти учун аҳамияти баён қилинган. Хуллас, “**тарихимизнинг қайси даврини олмайлик, юртимизда илму маърифат ва юксак маънавиятга интилиш ҳеч қачон тўхтамаганини, халқимиз даҳосининг ўлмас тимсоли сифатида энг оғир ва мураккаб даврларда ҳам яққол намоён бўлиб келганини кўришимиз мумкин**” («Юксак маънавият – енгилмас куч», 49-б.). Хус-н, XIX а.нинг охирлари ва XX а. бошларида юртимизда «жадидлар» оқими вужудга келди. Ҳаётда рўй бераётган турли ўзгаришларни ўрганиш, умуммиллий маъ-ятимизни жаҳон тараққиёти талаблари н.назаридан таҳлил қилиш борасида М.Бехбудий, Сўфизода, Саидрасул Азизий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Фитрат каби маърифатпарварларнинг хизматлари беқиёсидир. Чунончи, А.Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» китобида ўзига хос маъ-ят тизими таърифлаб берилган. Асарда фатонат, назофат, ғайрат, риёзат, шижоат, қаноат, илм, сабр, интизом, миқёси нафс, виждон, ватанни севмоқ, ҳаққоният, назари ибрат, иффат, ҳаё, идрок, зако, лафз, иқтисод, виқор, итоат, садоқат, адолат, муҳаббат, авф каби – «яхши хулқлар», ғзаб, жаҳолат, разолат, адоват, ҳасосат, ғийбат, ҳақорат, ҳасад, зулм сингари «Ёмон хулқлар» теран таҳлил этилган. Афсуски, қатоғон йилларида халқимиз маъ-яти хазинасидан муносиб ўрин олган бу каби асарлар тақиқланди. Буюк маърифатпарвар бобларимизнинг бой меросини ўрганиш, уларни тарғиб-ташвиқ этиш чеклаб қўйилди. Фақат республикамиз мустақил бўлганидан кейингина ана шундай асарларни чоп этиш, халқимизни маърифатпарвар аждодларимизнинг эзгу ғояларидан баҳраманд этиш имкони туғилди. *Қ.Назаров*

МАЪНАВИЯТНИНГ ТАРИХИЙЛИГИ ВА ЗАМОНАВИЙЛИГИ – 1)

маъ-ятнинг шаклланиши, тарихий тараққиёт жараёнида тадрижий тарзда такомиллашуви, инсоният ҳаёти ва ижтимоий муносабатларида қарор топиб бориши ва намоён бўлиши; 2) маъ-ятнинг ҳар бир давр ва шароитда ижтимоий турмуш талаб-эҳтиёжларини ўзида ифода этган ғоявий куч сифатида янгилашиб, ижтимоий тараққиётнинг кундалик талабларига мослашган ҳолда намоён бўлишини ифодаловчи т. Кишилиқ жамияти тарихида маъ-ятнинг замонавийлашуви “modern” дейилади. Жамият ижтимоий тараққиётида юз берувчи узлуксиз ўзгаришлар М.т.з.нинг асосий манбаи ва гаровидир. Шу маънода, маъ-ят инсоннинг ўзлигини англаши билан бошланган ва доимо содир бўладиган маънавий комиллик сари интилишидир. Бу ҳол ҳар бир тарихий даврда халқ ва миллатнинг ўзига хос маъ-ятининг шаклланишига олиб келади. Маъ-ятнинг тадрижий тараққиётини мутахассислар томонидан даврлаштиришнинг қуйидаги умумий тамойили қабул қилинган: 1. Қад. маънавий тараққиёт. 2. Ўрта а.лар даври маъ-яти. 3. Янги давр маъ-яти. 4. Бугунги истиқлол давридаги маънавий жараёнлар ва ўзгаришлар бу соҳадаги замонавийликни ифодалайди. Маъ-ятнинг такомил босқичлари шартли бўлса-да, улар орасида ўзаро алоқадорлик ва ворисийлик мавжудки, ҳар бир даврда маъ-ят кишилиқ жамияти тараққиётини таъминлашга хизмат қилган ва

авлоддан авлодга энг илғор ғоя ва одат, маросимларни мерос қолдирган “Авесто” ва зардуштийлик даври қад. одамлар маъ-ятида анимизм, фетишизм, тотемизм, магия каби қабилавий динларга хос жиҳатларни ўзида мужассам этади. Ўша замон қадриятлари халқ оғзаки ижоди, афсона ва ривоятларда, деҳқончилик ва чорвачилик анъаналарида, урф-о. ва расм-русумларида ўз аксини топган маъ-ят шакллари тарзида намоён бўлади. Бу давр маъ-яти кейинроқ миллий ва жаҳон динлари, илм-фан, адабиёт ва санъат ривожини учун асос бўлган. Бу эса кейинроқ янги давр жаҳон маъ-ятининг юксак тараққиётини таъминлади. Шу тариқа М.т.з. жараёнлари вужудга келдики, ушбу жиҳат бугунги миллий маъ-ятимизнинг шаклланишида ҳамда унинг такомил босқичида аجدодларимиз меросининг ўрни беқиёс эканлигини кўрсатади. М.т.з. билан боғлиқ қонуният шундан иборатки, ижтимоий -тарихий тараққиёт натижасида маъ-ятнинг шакллари муайян халқ томонидан яратилиб, тарихнинг ҳар бир босқичида аجدодлар қўлга киритган муваффақиятларнинг ижобий қирралари билан бойитилиб, авлоддан авлодга узатилувчи қадриятлар тизимини ташкил қилади. Мас., ўрта а.ларда Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий сингари буюк даҳолар томонидан яратилган маъ-ят намуналари, ш-дек, Имом Бухорий, Имом Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд каби алломаларнинг исломий қадриятлар мағзи билан йўғрилган маънавий мерослари минтақа халқлари тафаккурининг шаклланиши ва рив-шида тараққиётимиз пойдеворига муҳим манба бўлди. Халқимиз кўп минг йиллик тарихий тараққиёт жараёнида бугун биз яшаётган заминда аста-секин тақдирнинг залворли синовларига дош бериб, ўз маънавий борлигини намоён эта олган. Унинг шаклланиш жараёни инсониятнинг энг қадимий даврига бориб тақалади. Бу борадаги М.т.з. шундаки, унинг ўзига хос тарихий илдизлари бўлиб, Амударё ва Сирдарё оралиғида маън-й-мад-й омилларнинг устуворлиги халқимизнинг ушбу худудда маънавий мад-тини ривожлантиришга, шу билан бир қаторда, тарихнинг муайян босқичида қудратли давлатчиликни шакллантириб, минтақада ижтимоий сиёсий ин-тларни қарор топтиришга олиб келди. Миллий маъ-ятдаги тақдорланмас хус-ятлар ҳам халқимизнинг ушбу заминда қадимий илдизларга эга эканлигидан далолатдир. Дарҳақиқат, тарихий тажриба асосида мушоҳада этадиган бўлсак, ушбу заминда миллатимизнинг илдизлари чуқур ва бақувват бўлмаса эди, тарихнинг сиёсий саҳнасида йирик давлатлар тузиб, аҳолини маънавий юксалиш сари йўналтира олмас эди. Машҳур немис файласуфи Гегель ибораси билан айтганда, “Ҳар бир давлат қурилиши маълум халқ миллий-маънавий меҳнатининг маҳсули, унинг ўзлигини намоён этиш ва маънавий онглилик даражаси ривожининг пиллапоясидир”. Миллий давлатчилик билан боғлиқ ана шу тамойил маъ-ятнинг тадрижий характерга эга эканлигини белгиловчи омиллардан биридир. Мас., Соҳибқирон Амир Темур томонидан асос солинган буюк империя – бир томондан, миллий давлатчиликнинг реал ҳаётдаги ифодаси бўлса, иккинчи томондан, у юксак маъ-ят ривожини таъминлади. Бундай бунёдкорлик тамойили маъ-ятнинг тарихийлигини таъминлаб, авлодлардан авлодларга ўтиб келаётганлиги қувонарлидир. Маълумки, эзгу ғояларга, маънавий меросга, анъаналар ва

замонавий талабларга асосланмаган ҳар қандай давлат тизими узоққа боролмайди. Шу билан бирга, у муайян вақт талаб этадиган, аста-секинлик билан шаклланиб борадиган мураккаб тарихий жараёндир. Йиллар мобайнида тарихчилар халқимизнинг миллий давлатчилик билан боғлиқ анъаналарини турлича баҳолашди. Собиқ тизим мафкурачилари ушбу тарихни деярли инкор этар эдилар. Ҳақиқий илмга алоқаси бўлмаган, ғаразли сиёсий мақсадга бўйсундирилган бундай н.назар бутун бир минтақа тараққиётига асос бўлган, унга замин яратган, шарт-шароит туғдириб берган давлатчилик тажрибаларини, миллий маъ-ятимизнинг тарихий илдизларини атайлаб тан олмас эди. Аслида эса қадимдан Шарқ миллий давлатчилигида ахлоқ, маъ-ят, комиллик ва адолат асосий мезон қилиб олинган. Инсонпарварлик, эзгуликни ҳимоя қилиш, мад-тни ривожлантириш ҳамма вақт, ҳар қандай шароитда ҳам муҳим соҳа сифатида қаралган. Ш.у. ҳам айнан ана шу заминда инсоният тарихида бурилиш ясаган ва катта аҳамиятга эга бўлган улкан маъ-ят яратилиб, авлоддан авлодга узатилиб, бойитиб ва такомиллаштириб келинган. Ўзбек давлатчилиги ва қонунчилиги тарихи жуда бой ва қадимий бўлиб, у мил. ав. 3-4 мингинчи йиллардаёқ шаклланган. Табиийки, давлатчилик қарор топган жойда унинг ўзига хос эҳтиёжларидан келиб чиққан қонунчилиги, тартиб ва тамойиллари ҳам вужудга келади. Бу жараён ижтимоий тараққиётнинг турли даврларида халқ дунёқараши, маън-й-руҳий эҳтиёжи билан бирга мавжуд ахлоқий қоидалар, демакки, маънавий тамойиллар билан уйғунлашиб кетган. Мас., Имом Бурхониддин Марғинонийнинг 53 китобдан иборат "Ҳидоя" асари маъ-ятимизнинг тарихий асослари орасида алоҳида ўрин тутди. Мазкур асардан ўрин олган фикр илми — ҳуқуқшуносликка доир қатор кўрсатмалар, қонунлар, хулосалар ва фикрлар бу фикрни яққол исботлайди. Кейинроқ бутун Шарқ давлатчилиги айна шу қонуниятларга таяниб, бошқарув усулларини жорий қилганлиги ҳам халқимиз маъ-ятининг тарихийлигини кўрсатувчи омилдир. Соҳибқирон Амир Темур ҳам ана шундай анъанавийлик асосида ўз давлатида ниҳоятда аниқ ва ҳаётий қонунчиликни жорий этиб, маънавий масалаларга асосий эътибор қаратгани бежиз эмас. Амир Темурнинг марказлашган давлат ва миллат қудратини юксалтириш учун маъ-ят ва адолатга асосланган салтанатга асос солиши, Мирзо Улуғбекнинг фан ва мад-т равнақи, Алишер Навоийнинг адабиёт ва санъат, илм ва ҳунар аҳлига раҳнамолиги, Заҳриддин Муҳаммад Бобур ва б. темурийзодаларнинг турли дин ва мазҳабдаги халқларни бирлаштириб, инсонпарвар жамиятни вужудга келтириш йўлидаги тажрибалари бугунги кунда фахр хиссини уйғотади. Буюк аждодларимиз яшаган бу кўҳна заминда қадим-қадимдан буён хур фикр қадрланганлиги, фан ва мад-т, адабиёт ва санъатнинг нақадар равнақ топганида М.т.з.ни яққол кўриш мумкин. Фикр эркинлиги туфайли буюк аждодларимиз жаҳоншумул асарлар яратганлар. Улар қолдирган мерос, жамият аъзолари маъ-ятини юксалтириш билан боғлиқ интилиш ва ҳаракатлар тарихий тараққиёт жараёнида авлоддан авлодга ўтиб келган. Булар албатта, маъ-ятнинг тарихий характерга эга эканлигини кўрсатади. Ана шу тарихий асосларни назарда тутиб Президент Ислам Каримов: **“Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб,**

миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қуришга татбиқ этмоғимиз керак”, - деган ғояни илгари сурган эди. Табиийки, ушбу ғоя бугунги тараққиётимизнинг бош мазмунини белгилайдики, бунда маънавий омилларнинг устуворлиги ҳамда унинг тарихийлиги ва замонавийлиги тамойиллари етакчи ўрин эгаллайди. XX а.нинг сўнгги ўн йилликларида жаҳон ҳамжамияти рив-шнинг янги босқичига қадам қўйди. Техник тараққиётнинг янада юксалиши бошқа соҳалар қатори маънавий соҳага ҳам ўзининг чуқур таъсирини кўрсатди. Ахборот олиш ва узатиш воситаларининг замонавийлашиб бориши маъ-ят соҳасида ҳам бугун XX а. анъаналари билан яшаб бўлмаслигига шароит ҳозирламоқда. Ўтган а. бошларида шахс дунёқарашига ҳар бир халққа хос умумий маънавий қадриятлардан ташқари китоблар, газета ва журналлар катта таъсир кўрсатган бўлса, а. ўрталарига келиб маъ-ятга таъсир кўрсатишда ТВ ва радио муҳим рол ўйнай бошлади. А. сўнгида эса компьютер, Интернет ва б. электрон ахборот узатиш воситалари бу таъсирни янги босқичга олиб чиқди. Инсон манфаатларини ҳимоя қилиш, инсон эркини таъминлаш ғоялари замирида кенг тарқалган демократлаштириш жараёнлари қатор маънавий унсурларнинг ўз тарихий шаклларини ўзгартиришига, замонга мувофиқлашишига ва интеграциялашувига сабаб бўлмоқда. Бутун дунё аҳлини қамраб олган глобал иқт-й жараёнлар ҳам тарихий маънавий муносабат ларнинг унга мувофиқ ҳолда янгилашиб боришига асос бўлмоқда. Маъ-ятга таъсир этувчи ушбу омилларнинг кучайиб бориши, инсон тараққиёти билан бирга унинг тарихий асосларига таҳдид ва тажовузларни ҳам вужудга келтирмоқдаки, бу таҳдид ва тажовузлар охир-оқибатда алоҳида миллий бирликларга хос мад-т, маъ-ят, ҳар бир миллатнинг ўзига хос маънавий кўринишига барҳам бериш йўлидан ривожланмоқда. Президентимиз И.А.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида маъ-ятнинг тарихи, бугунги куни, келажакка алоҳида эътибор қаратиши бежиз эмас. Чунки тарихий маъ-ятни сақлаб қолган ҳолда уни замонавийлаштиришни қандай ташкил этиш, маъ-ятимизга таҳдид солаётган бугунги хавф-хатарларга қандай қарши курашиш, маънавий таълим-тарбияни замонавий н.назардан қандай йўлга қўйиш, бу маънавий меросни қандай қилиб келажак авлодга етказиб бериш бугунги маъ-ят соҳасидаги долзарб масалалар бўлиб, улар нафақат бизнинг, балки бутун дунё ҳамжамиятига дахлдор муҳим муаммо экани таъкидланади. Ш-дек, асарда тарихий маъ-ятимизнинг баъзи мумтоз анъаналари таҳлил қилинар экан, маъ-ятни замонавийлаштиришга ёндашишнинг энг мақбул йўллари кўрсатилади. Дарҳақиқат, миллатга хос маъ-ят унинг а.лар давомида орттирган тажрибаларининг маҳсули экан, ундан воз кечиш ўзлигини йўқотиш билан баробардир ва аксинча, уни замонга мувофиқ тарзда ривожлантириш тарихий эволюцион тараққиёт тамойилларига мос келади. Шундагина маъ-ят ҳар бир даврда ўзининг тарихийлиги ва навқиронлигини сақлай олади. Янги а.га ўтиш арафасида дунё халқлари маъ-ятидаги кўплаб тарихий анъаналар, урф-о.лар, умуман, мад-й унсурлар ўрнини техник тараққиёт билан боғлиқ равишда вужудга келган замонавий анъаналар эгаллади. Ҳатто, баъзи ривожланган мам-тларда тарихий асослардан узилиб

қолган бундай анъаналарни экспорт қилиш даражасига бориб етилди ва бу маънавий жараёнларнинг глобаллашуви билан боғлиқ салбий кўринишлардаги ҳодисаларни вужудга келтирмоқда. Қ.Назаров, И.Исоқов, Н.Назаров, Ф.Равшанов

МАЪНАВИЯТШУНОСЛИК - Президент Ислом Каримов томонидан асослаб берилган фан соҳаси, Ўзбекистон таълим тизимида ХХ а.нинг 90-йилларида шаклланган янги йўналишлардан бири. М.нинг махсус билим соҳасига айланиши мам-тимиз ҳаётида амалга оширилаётган туб ислохотлар, кишиларнинг онги ва тафаккурида рўй бераётган ўзгаришлар, дунёқарашнинг янгиланиши билан боғлиқ жараённинг таркибий қисмидир. «Одобнома», «Ватан туйғуси», «Миллий истиқлол ғояси», «Маданиятшунослик, «Этика» ва «Эстетика» каби йўналишлар учун умумий асос бўлган бу фан камраб оладиган билимларнинг шаклланиш жараёни инсониятнинг ўзи каби қадимий эканлиги шубҳасиз.

Маъ-ятни ташкил этувчи ахлоқ, нафосат, руҳият, ғоя, мафкура, мад-т ва маър-т каби соҳалар билан боғлиқ масалалар таҳлили қадим замонлардан бошланган. Лекин, кўпчилик шу пайтга қадар ана шу жузъий соҳаларнинг ўзи ҳам маъ-ятни тўла-тўқис акс эттиради, унинг нима эканини улар тимсолида билиб олиш мумкин, бинобарин бу кенг миқёсли т.ни махсус фан доирасида тадқиқ этиш шарт эмас, деган бир ёқлама қараш билан кифояланиб юрар эди. М.нинг алоҳида ва махсус ўқув фанлари тизимига айланиши мумкин эмаслиги тўғрисидаги тасаввур ва т. ҳам ана шундай қарашларнинг натижаси эди. Бу эса собиқ иттифок даврида юқорида санаб ўтилган йўналишларнинг бир-бири билан узвий алоқадорлигига етарли эътибор берилмаслиги, уларнинг ҳар бири бўйича алоҳида фанлар ўқитилишига сабаб бўлди.

Маъ-ятни яхлит ҳодиса сифатида талқин эта олмаслик, у тўғрисида умумий тасаввур ҳосил қилиш, умумий дунёқараш ва тафаккурни шакллантириш имконини бермас эди. Бугунги кунга келиб аҳвол тубдан ўзгарди, истиқлол йилларида бу соҳа жадал ривожланди, алоҳида илмий-маър-й йўналишга айланди. Мазкур йўналишнинг мустақил илм. тад. соҳаси ва ўқув фани сифатида ўз ўрнини топаётгани унинг тадқиқот объекти, мавзулари ва т.ларининг умумий тизими тобора яққолроқ аниқлашаётганидан далолат беради. Айни ҳолда М.нинг «Маъ-ят» т.сидан бошқа «Ахлоқ», «Маданият», «Қадрият», «Маърифат», «Ғоя», «Мафкура» каби асосий универсал категорияларини мазкур йўналиш н. назаридан илмий тавсифлаш йўлидаги изланишлар давом этаётганини қайд этиш мумкин.

Президентимизнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида ушбу масалани ечишнинг илмий-методологик асослари кўрсатиб берилгани бу борадаги вазибаларни ҳал қилиш учун асос бўлди. Зеро, М.нинг баҳс мавзулари ва асосий категориялари тизимини аниқлаш учун «Маъ-ят» т.сининг мазмуни ҳақида яхлит илмий-наз-й тасаввурга эга бўлиш лозим эдики, бунга ана шу асар яратилганидан кейингина эришилди.

Ҳозирги даврда кўпчилик аксарият фанларнинг номлари четдан кириб келишига ўрганиб қолган. Аммо «М.» билан боғлиқ бугунги амалиёт бундан

кескин фарқ қилади. Бизнинг мам-тимизда бу соҳада мустақил фаннинг шаклланиши учун барча наз-й ва методологик асослар яратилган. Юртбошимизнинг асарлари, айниқса “Юксак маънавият – енгилмас куч” китоби бу борадаги асосий манба ҳисобланади.

Мам-тимизда ушбу йўналишдаги фанларни таълим тизимига жорий этиш бўйича муайян тажриба тўпланди. Юқорида таъкидлангани каби, ўтган а.нинг 90 йилларидан бошлаб “Одобнома”, “Ватан туйғуси”, “Маънавият асослари” каби фанлар таълим тизимига жорий этилди, “Миллий истиқлол ғояси” фани яратилди. Бу соҳада бакалаврлар ва магистрлар тайёрланмоқда, қатор олий ўқув юртларида кафедралар ташкил қилинган. Бугунги кунда ушбу фанлар бўйича ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмалар нашр қилинмоқда. Мазкур соҳа илм. тад.нинг махсус йўналишга айланмоқда.

М. фанлари тизимининг таркибий қисмлари сифатида ғояшунослик (идеология), кадриятшунослик (аксиология), ахлоқшунослик (этика), нафосатшунослик (эстетика), мад-й ва ижтимоий руҳшунослик, диншунослик ва мад-тшунослик (культурология) кабиларни кўрсатиш мумкин. Аммо бундан М. ана шу соҳаларни ўрганувчи хилма хил фанлар йиғиндисидан иборат деган хулосага келиш масалани оддий ва жўн тушунишдир.

Аввало, М. – бу маъ-ят тарихи, наз-яси, амалиёти, фал.си ва социологиясининг умумий мажмуидир. Унинг негизини ташкил этувчи соҳа ва йўналишлардан қатъи назар, бу ерда гап М.нинг интегратив, яъни умумлаштирувчи фан сифатидаги мураккаб тизими ҳақида бормоқда. Шу билан бирга, жамиятдаги ахлоқ талаблари, урф-о.лар ва анъаналар, уларнинг амалиёти, одамларнинг ҳаёт кечириши ва турмуш тарзини белгилайдиган маънавий тамойиллар ва мезонлар ҳам М.нинг асосий мавзулари қаторига киради. М.га доир билимларнинг инсонни англаш билан боғлиқ ана шу жиҳати айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у таълим ва маориф тизимида бу фанга нисбатан талаб ва эҳтиёжни белгилайди.

Мам-тимиз таълим муассасаларида ўқитиладиган М. бўйича ўқув фанлари кўплаб муҳим вазифаларни бажаради. Улар жамият ва инсоният ҳаётида юз бераётган ўзгаришларни маъ-ят н. назаридан баҳолаш, шу соҳадаги қонун-қоидалар, т. ва тамойилларнинг мазмун-моҳиятини чуқур ўрганиш имконини яратади.

Мазкур фанларнинг муҳим хус-ятларидан бири ҳозирги замондаги ижтимоий жараёнлар, даврнинг ўзи кун тартибига қўяётган янги вазифалар ва маънавий муаммоларнинг мазмун-моҳиятини англаб етиш, бу соҳадаги билимларни ҳосил қилишга қаратилган. Ушбу фаннинг муҳим муаммоларини, маъ-ятнинг ўзига хос хус-ятлари ва рив-ш босқичларини, намоён бўлиш шакллари чукур билиб олиш бу соҳада илмий дунёқарашнинг вужудга келишига, ёшларнинг бугунги амалиёт учун зарур бўлган қобилиятларини рўёбга чиқаришга ёрдам беради. М.га доир турли ёндашувларни ранг-баранг ҳодисалар ва ижтимоий жараёнларни билишнинг самарали воситаларидан бири сифатида ўзлаштириш жамиятни демократлаштириш ва янгилашга хизмат қиладиган маъ-й тадбирлар ва маънавий тарбия билан боғлиқ устивор вазифаларни амалга оширишга кўмаклашади.

Хуллас, «М.» т.сига турли н. назарлардан ёндашиш мумкин. Лекин шу нарса аниқки, у доимо инсон ва жамиятга дахлдор бўлган умумижтимоий ҳодиса – маъ-ят соҳасининг қонун ва талаблари, т. ва тамойиллари, унинг ўзига хос хус-ятлари ва намоён бўлиш шакллариининг мазмун-моҳиятини ифодалайдиган фан ва илмий йўналиш сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолаверади. *Қ.Назаров*

МАЪРИФАТ (араб. – билиш, билим, маълумот, таниш, танишиш) – табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги билимлар, маълумотлар, таълим-тарбия ва маориф тизими мажмуини ифодаловчи т. Тор маънода М. билимли, маълумотли, маъ-ятли инсонга нисбатан қўлланади. Кенг маънода, кишиларнинг билими, мад-тини оширишга қаратилган маориф ва таълим-тарбияга ҳам М. деб қаралади. Бу сўз илму-ирфон маъносида ҳам ишлатилади. М. т.си билим ва мад-тни ёйиш ҳамда юксалтиришнинг ҳамма турлари ва соҳаларини қамраб олади. “Авесто”да М. эзгуликнинг намоён бўлиши, эзгу фикр ва эзгу сўзнинг амалга ошиши тарзида талқин қилинган. Қад. Юнон-рим фал.сида М. сўзи тафаккур ва соф билим дея ифодаланган. Аристотель билимни инсоннинг энг лаззатли ва эзгу фаолияти деб таърифлаган. Платоннинг: “Мукаммал билимнинг, яъни мен эгаллаган билимнинг бирдан-бир тури мен ўзим билмаган нарсаларни билишимдир”, деган қарашлари замирида ўрганишнинг, билимларнинг чексизлигини англатувчи ҳақиқат ётади. Буюк аждодларимиз Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Ҳаким Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд каби алломалар ўзларининг беқиёс М.лари билан умуминсоний мад-тларнинг рив-шига улкан ҳисса қўшганлар. Ҳаким Термизий “Китоб байан-ал-илм” номли рисоласида М.ни нур, ёруғликка қиёслаган. Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Улуғбек, Навоий ва Бобур боболаримиз М.ни илм, амал, одоб т.лари ўзаро боғлиқ хислатлар деб ҳисоблаганлар. Уларнинг н.назарларига кўра кишининг одоби, хулқи унинг М.и, билимдонлиги билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, инсон қанчалик М.ли бўлса, унинг хулқи шунчалик яхши ва мукаммал ҳисобланган. Мас., Роғиб Исфажонийнинг фикрича, илм, амал, адаб юксак унвонга, олижаноб насабга ва бойликка тенгдир. Бу учта унсурга Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам катта эътибор қаратилганини ҳисобга олсак, М.нинг салоҳияти, унинг моҳиятини янада чуқурроқ ҳис қилиш мумкин. Ғарбда М. деганда ижтимоий тафаккурнинг XVII-XVIII а.ларга келиб капитал устувор бўлган муносабат лар даври билан боғлиқ мад-й-мафкуравий ва фал-й ҳаракатлар тушуниланган. Бунда саноатлашув йўлига қираётган ҳар қандай давлатнинг мад-й рив-шида М. қонуний босқич саналади. М.нинг муайян мам-тда намоён бўлиши, унинг миллий хус-ятларидан қатъи назар, бир қанча умумий хус-ятлар билан ажралиб туради. Бу хус-ятлар сирасига жамиятнинг кенг қатламларини мад-т ва билимга ошно этиш зарурияти билан боғлиқ бўлган демократизмни; инсон ақлининг чексиз имкониятларига бўлган ишончни англатадиган рационализмни; тарихий оптимизмни; фан ва жамият тараққиётига, тарихий рив-шнинг ягона мақсадларига бўлган ишончни киритиш мумкин. Ана шу маънодаги М. илк бор Францияда вужудга келган. XVIII а.нинг бошларида вужудга келган М. 1789

йилги Француз инқилоби бошланиб, абсолютизм кучли инқирозга учраган шароитда ривожланди. Франциядаги М. даврининг етакчи намояндалари орасида Вольтер, Монтескье, Ж.Мелье бор. XVIII а.нинг 40-йилларидан Ламетри, Дидро, Кондильяк, Руссо, Тюрго, Гельвеций ва Гольбах каби мутафаккирлар М.ни ривожлантирдилар. Франц. М.чи файласуфларининг илғор қарашлари умуман М.чилик тафаккурининг мазмунини кўп жиҳатдан белгилади ва фал.нинг кейинги рив-шига сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Нисбатан кечроқ – XVIII а. ўрталаридан бошлаб М. йўлига Германия кирди. Бу даврда Германияда Виланд, Лессинг, Гердер, Клопшток, Гёте, Шиллер каби атоқли мутафаккирлар яшаб ижод қилди. Улар Кант, Фихте, Шеллинг ва Гегелнинг фал-й қарашларига кучли таъсир кўрсатди ва моҳият эътибори билан уларга замин ҳозирлади. М. т.си билан боғлиқ М.чилик Фарбда XVIII а.да яхлит оқим сифатида шаклланган бўлса, М. атамаси машҳур немис файласуфи Иммануэл Кантнинг “Маърифат нима?” номли мақоласидан (1784) сўнг илм-фанда узил-кесил қарор топган. Фарб тарихий ва фал-й фанида М. деганда инсон ақл-идрокининг куч ва билимлари тантанасига чексиз ишонч англашилган. Янги даврда Туркистонда маърифатпарварлик ғояларининг тарқалиши Гулханий, Аҳмад Дониш, Огаҳий, Нодира, Увайсий, Анбар отин, Муқимий, Фурқат каби ижодкорлар номи билан боғлиқ. Миллий уйғониш даври бўлиб тарихга кирган XX а. бошларида жадидчилик ҳаракати кенг қулоч ёйди. Бу ҳаракатнинг илғор вакиллари саналган Бехбудий, Авлоний, Тавалло, Сидқий Хондайлиқий, Сўфизода, Фитрат, Ҳамза, Абдулла Қодирий Чўлпон сингари ёзувчи ва шоирлар халқнинг ижтимоий онгини М. асосида тарбиялаш учун фидойилик кўрсатдилар. Жадиждларнинг олиб борган барча ишлари – матбуотнинг йўлга қўйилиши, “усули жадид” мактаби наз-яси ва амалиёти, театрчилик – ҳамма-ҳаммаси М.чиликка хизмат қилди. Мам-тимиз истиқлолга эришгандан сўнг ҳақиқий М.ни тиклаш ва тараққий эттириш учун кенг имкониятлар яратилди. Бугунги кунда халқимиз М.ини янада ошириш, юксак маъ-ят тамойиллари асосида М.ли ёш авлодни тарбиялаш бу соҳадаги энг устувор вазифага айланди. Илм-фан, маориф, таълим-тарбия тизимини янада такомиллаштириш, уларнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга қаратилган қонунлар, қарорлар ва фармонлар ижросини таъминлаш мам-тимизни мазкур йўналишда жаҳоннинг илғор мам-тлари сафига қўшилишига хизмат қилмоқда. *Ё.Тоиров, Т.Тоғоев*

МАЪРИФАТЛИ ИНСОН – ўқимишли киши, зиёли, илмли, ориф, фозил, олим, муаллим, устоз, мураббий, ахлоқан комил инсон. М.и. кўпроқ маориф соҳасида қўлланади. Бироқ, М.и. сўзи ўзагида ориф сўзи ҳам борлиги учун бу бирикмани нафақат таълимда, балки барча соҳалардаги илмларни эгаллаган ва барча ахлоқ меъёрларини ўзлаштирган одоб-ахлоқли кишиларга нисбатан қўлласа бўлади. М.и.нинг зидди жоҳил, саводсиз, беадаб инсондир. М.и. комил инсон билан тенглаштирилади. Маъ-ят таянчи — М.и.лардир. Жамиятни М.и.ларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Жамият элитасини, афкор оммасини М.и.лар белгилайди.

МАЪРИФАТПАРВАРЛИК — жамият ҳаёти, унинг маън-й-маър-й соҳаларида намоён бўладиган жаҳолатга, ижтимоий -сиёсий жоҳилликка зид бўлган ижтимоий -фал-ий ва оммавий – демократик ҳаракатларни ифодаловчи т. Унинг мақсади муайян жамият ҳаётини ғоявий жоҳиллик ва мафкуравий зўравонликдан, жаҳолатпарастликдан озод этиб, эркин тафаккур, илғор маър-й фаолият орқали тараққиётнинг барча зарур моддий ва маънавий ютуқларига эришишдир. Ғарбда XVIII а.га келиб М. ҳаракатининг Францияда бошланиши жамиятнинг туб ўзгаришлар учун етилганидан далолат берар эди. Ғарбда “М.” атамаси биринчи бор XVIII а.да инг. шоири Ж.Милтоннинг “Йўқотилган жаннат” достонида қўлланган бўлса ҳам, у мутлақ қироллик тартиботлари мутлақлашган Франция заминидан амалиётга киритилди. Ш.у. ҳам М. ҳаракатининг тарихий чегаралари “Давлат бу — мен” дейишгача бориб етган Людовик XIV давридан бошлаб, франц. буржуа инқилобигача (1789) бўлган тарихий даврни қамраб олади. Демак, “М.” атамаси худди шу даврга нисбатан қўлланади. М. ғоясининг фал-й асоси ҳис-туйғу (сенсуализм) ва иккиаслик (дуализм) қарашларидан иборат бўлиб, биринчиси М. ҳаракатининг бошланиш даврида, иккинчиси кейинги йиллардаги рив-ш жараёнларида кўпроқ аҳамият касб этган. М. ҳаракатига Де Сент-Эвремонт, А.Буленвиле, Бейл, Мелье каби таниқли алломалар асос солган бўлиб, кейинчалик Вольтер, Монтескье, Кондильяк, Ламетри, Гольбах, Дидро, Гелвеций, Руссо, Бюффон каби забардаст тафаккур эгалари томонидан ривожлантирилган. Улар М. тамойилларини бутун Европа бўйлаб кенг тарқалишига ва оммалашувига муваффақ бўлди. М. ғоялари “маърифат а.и”дан кейин ҳам кенг тарқалиб, ижтимоий -сиёсий, миллий-озодлик ҳаракатларининг муҳим омили бўлиб хизмат қилди. XIX а. охири ва XX а. бошларида М.О. халқларининг миллий ҳаракатларини ғоявий-маър-й тайёрлаб берган ва уларни руҳлантириб турган маърифатпарварлар орасида Завкий, Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтар ўғли, Аҳмад Дониш, М.Бехбудий, Мунаввар қори, А.Фитрат, А.Чўлпон, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Тавалло каби сиймоларни эътироф этиш лозим. Ўз-нда миллат озодлиги ва юрт фаровонлиги йўлида мардона курашган, бу йўлда кўп қурбонлар берган жадидлар ҳаракати М.нинг ёрқин ифодаси эди. III-дек, М. инсониятнинг бир жамиятдан иккинчи жамиятга, бир тарихий даврдан бошқа тарихий даврга ўтиши муҳим аҳамият касб этади. Замонанинг энг етук, онгли, оқ-қорани таниган, фидойи, элим деб, юртим деб яшовчи, узоқни кўзловчи маъ-ятли сиймолари М. билан шуғулланади. Маърифатпарварлар одатда давр учун, жамиятнинг бугуни ва келажаги учун муҳим бўлган ғояларни кўтариб чиқади ва шу ғояни амалга ошириш учун изчил кураш олиб боради. Ҳар бир даврнинг ўз маърифатпарварлари бўлади. Мас., Аҳмад Дониш 1869 йилда, яъни юрти вассалга айлантилган даврда "Биз — ўзбеклар қачонгача ғафлат уйқусида ётамиз, қачон қоқоқликдан қутуламиз", дея фикр юритган. Бу қоқоқликдан қутулиш йўлини у маърифатда кўради, халқни маърифатли бўлишга чорлайди. Кейинроқ бошқа маърифатпарварлар ҳам шу ғояни ўз асарларида илгари сурганлар. XIX а.нинг охири ва XX а.нинг бошида вужудга келган жадидчилик ҳаракати вакиллари бу борада ибратли ишларни амалга оширганлар. Улар 1906

йилдан бошлаб, Туркистонда "Тараққий", "Хуршид", "Тужжор", "Самарқанд", "Ойна", "Бухоройи Шариф", "Умид" каби газета ва журналлар чиқарганлар, босмахона ва нашриётлар, кутубхоналар, театрлар, янгича мактаблар очганлар, хайрия жамиятларини тузганлар, ўтмиш мад-тимизни, тарихимизни тарғиб қилиш билан бирга оламшумул янгиликларни ҳам оммага етказишга ҳаракат қилиб, дунёвий билимларни ҳам чуқур эгаллашга даъват этганлар. Маърифатчилар халқни миллий уйғонишга даъват этиб, "Нажот — илму ирфонда" деб билганлар, халқни маъ-ят йўлига бошлашга ҳаракат қилганлар. Аммо чор истилочилари ва собиқ иттифоқ даври бунга имкон бермади. Мам-тимизда М.нинг кенг қулоч ёйиши учун фақат истиқлол йилларида кенг имконият яратилди. Мустақилликка эришиш муносабат и билан Ўз-нда М.нинг янги даври бошланди. Халқимиз тарихидаги М.ка йўналган ҳаракатлар истиқлол даврида Президентимиз ташаббуси билан бу борадаги сиёсатнинг бош ғоясига айланди. Энг аввало, тарихий-мад-й меросимиз, унинг асосини ташкил этган юрт ва миллат равнақи, ифтихори учун хизмат қилган, мустабид тузум даврида номи қораланган анъаналаримиз, моддий, мад-й ва маънавий ёдгорликларимиз, юртимиздан етишиб чиққан ва нафақат Ўз-н, балки бутун дунёга довуғ таратган илм-фан, давлат ва дин намояндalари, уларнинг Ватанимизга кўрсатган хизматларини халқ онгига сингдиришга эътибор берилди. Шу кабиларни тарғиб қилиш воситасида ватанпарварлик, халқпарварлик, истиқлолга садоқат, қийинчиликларга сабр-тоқатлилик, тараққиётга интилиш, замон талабларига мувофиқлик, турли-туман таҳдидларга бардошлилик туйғуларини жонлантириш, халқни мустабид тузумнинг қуллик тафаккуридан халос қилишга катта аҳамият қаратилди. XX а. бошларидаги М.ка йўналтирилган индивидуал ҳаракатлар а. сўнггида Президентимиз ташаббуси билан давлат ва ҳукумат фаолиятининг бош ғоясига айланди. Мустақиллик даври М.ининг иккинчи босқичи XX а.нинг 90-йиллари ўрталарида маърифат воситалари ва ўчоқларини ҳар томонлама замонавийлаштиришга қаратилган қонунлар ва дастурларнинг ишлаб чиқилиши ва амалга татбиқ этилиши билан бошланди. Мазкур қонунлар ва дастурлар асосида жамиятнинг мад-й кўринишида катта ўзгаришлар амалга оширилди. Биргина таълим тизимини ислоҳ қилиш ва барча соҳаларда билимли, илғор замонавий мутахассисларни тайёрлаш борасида салмоқли ютуқлар қўлга киритилди. М.ни юксалтиришнинг учинчи, энг оғир ва давомли босқичи янги а. бошларига тўғри келади. Бу даврда давлат ва ҳукумат томонидан мустақил мам-тга мос тарзда шаклланиб бўлган маъ-й дунёқараш, унинг ҳуқуқий асослари ва амалий воситаларини давомли равишда модернизациялашга кенг эътибор қаратилди. Буни бугунги кунда таълим тизимини илғор технологиялар билан бойитиш, замонавий иншоотлар билан таъминлаш, илм-фан манбаларини доимий янгиланиб бориши, ижодий, илмий салоҳиятни намоён қилишга кенг имкониятлар яратилиши, тадбиркорлик ва ташаббускорликнинг ривожлантирилишига ҳар томонлама шароитларнинг кенгайтирилиши кабиларда яққол кўриш мумкин. М.ни истиқлол даври, миллий ғоя унинг асосий т. ва тамойиллари орқали шакллантириш борасида маън-й-мад-й ҳаётнинг барча соҳаларида а.ларга татиғулик ишлар амалга

оширилди. Илм-фан, мад-т ва санъат соҳасида илм. тад. ишлари билан бир қаторда истиқлол даври, унинг кенг имкониятларини, моҳиятини акс эттирадиган, давр ва миллат қахрамони, унинг хус-ятларини кўрсатувчи асарлар яратилди. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши зиёлиларга - илм-фан, адабиёт ва санъат намояндаларига эркин ижод қилиш, халқ руҳини чуқур ҳис этиш орқали юксак савияда асарлар ёзиш имконини берди. Мустақиллик даври М.нинг муҳим хус-яти шундаки, унда бунёдкорлик, эзгу ишлар, Ватан равнақи юрт тинчлиги, диний бағрикенглик т.лари нафақат наз-й, айни пайтда, амалий жиҳатдан яхлит тарзда ўз ифодасини топмоқда. М. турли поғона ва даражаларда, тамойиллар асосида юксалиб бормоқда. *Ё.Тоиров, Б.Умаров, В.Кўчқоров, Ф.Равшанов*

МАҚСАД – инсон амалий фаолиятининг аввалдан ўйлаб тайёрланган режаси ва натижаси. М. инсонлар маъ-ятида энг муҳим ўрин тутувчи ақлий-тафаккурий ҳодиса бўлиб, уни келажакнинг лойиҳаси, деб таърифлаш мумкин. Эҳтиёж, манфаат, мотив индивид ёки ижтимоий гуруҳ хулқ-атвори, фаолиятининг муҳим таркибий қисмлари бўлса, М. фаолият йўналишини белгиловчи омилдир. М.нинг шаклланишига субъектнинг эҳтиёж ва манфаатлари кучли таъсир кўрсатади. М.нинг реал ва нореал, қисқа муддатли ва узоқ муддатга мўлжалланган, асосий ва иккинчи даражали ва б. турлари бор. Реал М.лар субъектнинг имкониятлари, атроф-муҳитнинг ҳолати, мад-ти ва маъ-яти ва объектив қонуниятларини ҳисобга олса, нореал М.лар фақатгина субъектнинг орзу-истакларини ифодалайди, атрофдаги вазиятни ҳисобга олмайди. М.сизлик — бу мўлжалсиз, шунчаки бесамар хатти-ҳаракатдир. М.сиз яшаш — маъносиз, моҳиятсиз мавжудликдир. М.сизлик инсонни орзу ҳавасини, қаерга кетаётганини истиқболда нималар кутаётганига бефарқликдир. М.сиз одам билан мўлжалланган манзилга бориб бўлмаганидек, ундай кишининг хатти-ҳаракатлари “бўйсунувчан, тобелиқдан”, лоқайдликдан ёки маъносиз «саркашлик»дан иборат бўлади. М.сиз, ғоясиз, ҳар қандай одам турли-туман ғоявий-мафқуравий тажовузларга чалинувчан бўлади. Бундай кишилар маънавий қиёфасининг чеклангани билан ажралиб туради. Жамият ҳаётида жуда кўп жинойтлар ҳаётда аниқ М.га эга бўлмаслик оқибатида содир этилади. М.сизлик кўп ҳолларда ўсмирлик ва балоғат ёшидаги ёшлар орасида кўзга ташланади.

МАҚОЛ — қисқа, чуқур маъноли, нутқда кенг қўлланадиган, барқарор шаклга эга халқ оғзаки ижоди жанрларидан бири. М.лар халқнинг, миллатнинг интеллектуал, мад-й, маъ-й, маънавий савиясини қисқа ва лўнда фикрларда ифода этиш даражасидир. М.лар халқнинг кўп алик ҳаётий тажрибалари асосида юзага келади. М.лар хилма-хил мавзуларда бўлиб, турмушнинг турли масалаларини қамраб олади. М. нутқ жараёнида муайян вазиятда фикрни лўнда, таъсирчан, образли тарзда ифодалашда жуда ҳам қўл келади. Кўпинча ўғит, насиҳат мазмунида бўлади. М. ўз табиатига кўра, нутқда кўчма ёки ўз маъносида қўлланади, яъни айрим М.лар фақат кўчма (“Қуш уясида кўрганини қилади”), баъзан ўз маъносида (“Дехқон бўлсанг, шудгор қил”) ишлатилади.

МАҲАЛЛА (араб. жой, ўрин, макон) – 1) шаҳарнинг маълум бир ҳудудини ўз ичига олган ва аҳолиси бир жамоага бирлашган, ўзини-ўзи бошқаришга асосланган ижтимоий -ҳудудий бўлаги; 2) айна бир ҳудудда яшовчилар, М. аъзолари; 3) М. кенгаши ва у ўрнашган бино, М. гузари. М. тарихи қадим замонларга бориб тақалади. Тарихий манбаларда қайд этилишича, жез даврининг ёдгорлиги бўлган Сополлитепада 8 та оила яшаган. Кейинчалик, уларнинг сафига патриархал тизим асосида 100 дан ортиқ оилалар келиб қўшилган. Катта оилалар жамоасини оқсоқоллар бошқарган, улар эса ўз навбатида, оқсоқоллар кенгашига бирлашган. Демак, М. қадимда маҳаллий ҳокимиятнинг ўзига хос шакли, кўриниши тарзида фаолият кўрсатган. М.ларда тарихан шаклланган миллий ва маънавий қадриятларни ҳар томонлама ўрганиш, эъзозлаш ва изчил тарғиб қилиш имкониятлари кенгдир. Шу боис, Ўз-нда мустақилликнинг илк даврларидан бошлаб, М. ин-тига катта аҳамият берилди. Президентимиз томонидан 1992 йил 12 сентябрда республика “Маҳалла” жамғармасини ташкил этиш тўғрисида” Фармон ва 1993 йил сентябрь ойида “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида” қонун қабул қилинди. М. ўз аҳлининг маън-й, руҳий дунёси, мафкуравий онги ва тафаккури, инсонларнинг ўзаро алоқалари, оилавий муносабат ларини шакллантирувчи, кўни-қўшничилик, куда-андачилик каби муаммо ва масалаларни ҳал этувчи нодавлат ташкилотдир. У жамият ҳаётида тинчлик ва осойишталикни, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликни сақлашда меҳр-оқибатлилик, шафқат ва мурувват каби усуллар билан ҳар қандай мавжуд муаммоларнинг ечимини топа оладиган ижтимоий ҳодисадир. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида таъкидланганидек, **Ўзаро меҳр-оқибат, аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кимсалар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, тўй-томоша, хашар ва маъракаларни кўпчилик билан бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш** каби халқимизга хос урф-одат ва анъаналар авваламбор маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган. Халқимизга хос ўзини ўзи бошқарув тизимининг бу ноёб усули қадим-қадимдан одамларнинг нафақат тилида, балки дилида, бутун ҳаётида чуқур жой эгаллагани бежиз эмас. Биз «Маҳалла — ҳам ота, ҳам она» деган ҳикматли нақлни ана шу ҳаётий ҳақиқатнинг ифодаси сифатида қабул қиламиз. Мустақиллик йилларида маҳалла ҳаёти билан боғлиқ кўплаб қадриятлар, удум ва анъаналаримиз қайта тикланиб, замон талаблари асосида бойиб бормоқда. Шу билан бирга, маҳалланинг ҳуқуқ ва ваколатлари кенгайтирилмоқда, улар бугун ўзини ўзи бошқариш идораси, ҳақиқий демократия дарсхонаси сифатида кенг кўламли фаолият олиб бормоқда. Давлатчилигимиз тарихида биринчи марта «маҳалла» тушунчаси Конституциямизга киритилиб, унинг жамият бошқарувидаги ўрни ва мақоми қатъий белгилаб қўйилди. Маҳалла бошқарувига бундай катта эътибор бугун мамлакатимизда олиб борилаётган сиёсатнинг халқчиллигидан далолат беради. Айна пайтда у юртимизда амалга оширилаётган «Кучли давлатдан — кучли жамият сари» деган тамойилнинг амалий ифодаси бўлиб,

маънавий ҳаётимизни янада мустаҳкамлаш, ёш авлодимизнинг онгу тафаккурини замонавий асосда шакллантириш борасида муҳим аҳамият касб этмоқда. (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 58-60 б.). М., аввало, соғлом ижтимоий муҳитдир. Бу ерда кучли таъсирга эга бўлган жамоатчилик фикри М. аҳлининг хулқ-атвори, ўзаро муносабат ларини адолат ва маънавий мезонлар асосида тартибга солиб туради. М.да кенг жамоатчилик ўртасида маънавий ишларни самарали йўлга қўйиш учун катта имкониятлар мавжуд. Айниқса, миллий қадриятлар, меҳр-оқибат, эл-юрт шаъни учун кураш каби фазилатлар камол топишида М.нинг ўрни бекиёс. М. доирасида амалга ошириладиган таълим ва саводхонлик курсларини ташкил этиш, анъанавий байрам ва тадбирлар пайтида муҳтож оилаларга ёрдам кўрсатиш, иқтидорли ёшларни рағбатлантириш, аёллар нуфузини ошириш, турли адолатсизликларнинг олдини олиш, ОАВ имкониятларидан фойдаланиш, бошқа муассасалар билан ўзаро алоқани яхшилаш, ҳамкорликда тадбирлар уюштириш, турли авлод вакиллари ўртасидаги муносабат ларни такомиллаштириш орқали тарғибот ўзига хос тарзда амалга оширилади. Яъни бунда ҳам таъсир воситалари сифатида ижтимоий реклама, турли курслар ташкил этиш, оилаларга психологик хизматни йўлга қўйиш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, оталар насихатлари асосида ёшларни тарбиялаш ишида кенг фойдаланиш, ОАВ орқали берилаётган маълумотларнинг психолингвистик таҳлилини амалга ошириш, ижтимоий фикрнинг М.лар бўйича мониторингини олиб бориш муҳим аҳамиятга эга. Шунда М. фуқаролар, биринчи навбатда, ёшларни миллий ғоя руҳида тарбиялашнинг чинакам таъсирчан ўчоғига айланади. *А.Холбеков, Б.Абдушукуров*

МАҲАЛЛИЙЧИЛИК – маҳаллий манфаатларни кўзлаб иш тутиш; миллий ва умумдавлат манфаатларини ҳисобга олмай, уларга зарар келтирувчи, тор маҳаллий манфаатлар доирасида фаолият юритиш. М. аслида қад. ва ўрта а.даги миллий тарқоқлик даврига хос бўлса-да, муайян шаклларда ҳозирги замон жамиятларида, айниқса, миллий манфаатларининг устунлигини тўлиқ англаб етмаган, бирликка эришмаган халқларда кўпроқ сақланиб қолган. Собик иттифокдаги ҳукмрон мафкура М. илдиз отиши учун қулай шароит яратди. Мустабид тузум парчаланиб, асоратга тушган халқлар эндиликда ўз миллий давлатларини тузиб, янги жамият куришга киришдилар. Мулк ўзининг ҳақиқий эгасини топмоқда, давлат манфаатларини ҳимоя қилиш устувор ва долзарб бўлиб қолди. Ана шундай шароитда М. ўзининг бутун салбий хус-ятлари билан яққол намоён бўлади. М. этник-минтақавий фикр юритишнинг кўриниши бўлиб, миллий ўзликни англашдан минтақавий ўзликни англаш устунлик қилган шароитларда илдиз отади. М. тамойилининг кучайиши минтақаларнинг ўзини ўзи чегаралаб қўйишга, таркиб топган хўжалик алоқаларининг кучсизланиши ва парчаланишига, бинобарин, минтақанинг иқт-й жиҳатдан таназзулига олиб келиши мумкин. М. давлатнинг яхлитлигига реал хавф туғдиради. Мустақил Ўз-нда ҳукуқий, демократик жамият асослари мустаҳкамланиб, турли соҳа, тармоқдаги субъектларнинг эркинлиги ошиб борган сари М. ҳам барҳам топиб боради. Тарихий тараққиёт янги жамиятни

қуриш учун, аввало, одамлар тафаккурини ўзгартириш, мустақил фикрлайдиган авлодни тарбиялаш зарурлигини яққол кўрсатди. Президентимиз таъкидлаганидек, **“Авваламбор, сохта обрў топишга уриниш, уруғчилик, гуруҳчилик, маҳаллийчилик, ошна-оғайнигарчилик, нафс балосидан халос бўлиб, барча куч-қувватимизни, саъй-харакатимизни, худо ато этган ақл-заковатимизни юртимизда тинчлик, осойишталик, барқарорликни сақлашга жалб қилайлик”**. Айни вақтда келажаги буюк давлат қуришга тўсик бўлаётган М. иллатидан халос бўлиш ва ягона мақсад атрофида, яъни адолатли, демократик жамият барпо этиш йўлида бирлашиш долзарб вазифа ҳисобланади. Маълумки, халқимизда оила ва қариндошлик муносабат лари маънавий кадриятларнинг муҳим манбаи саналади. Катталарни ҳурмат қилиш, ўзаро ёрдамлашиш, келажак авлод ҳақида ғамхўрлик қилиш ҳамиша унинг асосий қоидалари бўлиб келган. Афсуски, бу кадриятларга ҳам совет даврида жиддий путур етди. Мазкур тузум хусусий тадбиркорликни тақиқлаб, «яқинларини қўллаш»га қарши кураш баҳонасида оилалардаги ва қариндош-уруғ ичидаги касбий кўникмаларнинг мерос бўлиб ўтишини йўққа чиқарди. Натижада бу кўникмалар ва ахлоқий меъёрлар тўсикқа учради. Уруғ-аймоқчилик ва ошна-оғайнигарчиликнинг ижтимоий бузуқ шакллари юзага кела бошлади. Шу билан бирга, қариндошларнинг ўзаро ёрдами баъзи ҳолларда жамият тараққиётини секинлаштирадиган таниш-билишчилик, М.ка айланиб кетди. Истиклол йилларида бу каби салбий иллатларнинг янги жамият қуришнинг демократик мезонларига зид экани англаб етилди. Бугунги кунда халқимизнинг мақсад-муддаоларига тўғри келмайдиган салбий қусурлардан халос бўлиш чоралари кўрилмоқда. Айниқса, бу борада соғлом демократик жараёнлар муҳим ўрин тутмоқда. Демак, ёш авлодни турли маънавий тажовузлардан ҳимоя қилиш ҳақида гапирганда, нафақат халқимизни улуғлайдиган юксак фазилатлар, ш-дек, унинг рив-шига салбий таъсир кўрсатаётган, эски замонлардан қолиб келаётган номаъқул одатларни бартараф этиш зарурлигини ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Бу борада, биринчи навбатда, қариндош-уруғчилик, М. ва манфаатпарастлик каби иллатлардан жамиятимизни тозалаш ўта муҳим масала бўлиб, у кенг жамоатчилигимиз, айниқса, зиёлилар, олим ва адиблар, санъат ва мад-т аҳли, ўз фаолиятини маъ-ят соҳасига бағишлаган барча инсонларнинг диққат марказида туриши ва масъулиятига айланиши зарур. *А.Чориев, Б.Абдушукуров*

МЕДИТАЦИЯ (лот. *meditatio* – фикрлаш)— ақлий фаолиятни муайян бир нарсада тўлиқ жамлаш ҳолати. Бу жараён муроқаба деб ҳам аталади. Ақл инсоннинг барча ҳис-туйғулари фаолиятини бошқариб турувчи субстанция ҳисобланади. Агар инсоннинг ақли муайян нарса (объект) ҳақидаги ўйлар билан машғул бўлса, ақл бошқараётган ҳис-туйғулар ҳам, ўзларининг бошқа ҳаракатларини тарк этиб, шу жараён билан банд бўлади. Муроқаба жараёнида инсон ўзининг ҳиссиётлари орқали тасаввур қилиш мумкин бўлган объект (қиёфа) бўлиши шарт. Муқорабага тасаввуфда, суфийлар таълимотида муршид ва мурид киришади. М. билан асосан йоғлар шуғулланади. Муроқаба қилиш

объектлари, яъни йог олдига қўйган мақсадларига мувофиқ жараён ҳар хил бўлади: дхян-йога, карма-йога бхакти йога ва ҳ.к.

МЕНТАЛИТЕТ (лот. *mens* – ақл, идрок) — жамият, миллат, жамоа ёки алоҳида шахснинг тарихий таркиб топган тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян, ижтимоий шароитларда шаклланган ақлий қобилияти, руҳий қувватини ифода этувчи т. Жамият, миллат ёки шахснинг М.и уларнинг ўзига хос миллий анъаналари, расм-русумлари, урф-о.лари, диний эътиқод ва қарашларини ҳам қамраб олади. Жамиятнинг, миллатнинг, маълум бир жамиятнинг ёки шахснинг М.ини ўрганиш унга жиддий ёндашишни талаб қилади. Бунинг учун жуда кўп омиллар: ушбу миллат яшаб турган шарт-шароит, тарихий давр, унинг ўтмиши, миллатнинг руҳияти ва б. бир қатор жиҳатлар инобатга олиниши, бошқа миллатлар билан қиёсий таҳлил этилиши лозим. Ўзбек миллати М.тининг шаклланиш жараёни деярли уч ярим минг йиллик тарихга эга. А.лар давомида ўзбек халқи муҳим савдо-сотик, илм-фан, меъморчилик, ҳунармандчилик марказлари, халқлар ва мам-тларни бир-бири билан боғлаб турган йўллар чорраҳасида яшагани сабабли, унинг М.и тараққий этиб борган. Оламни идрок этишнинг ижтимоий -мад-й ва этник жиҳатлари М.ни шакллантиради ва унда сайқал топади. Дунёнинг турли чеккасида истиқомат қилувчи кишилар учун турлича М. хосдир. Уни фикрлаш, ҳис этиш ва ишонишнинг чуқур манбаи сифатида тушуниш мумкин. М. тилда, анъаналарда, одатларда, онгнинг ўз-ўзини бошқаришида намоён бўлади ва шу маънода у ижтимоий онгнинг индивидуал онгдан юқори даражаси ҳисобланиб, кўпинча муайян индивид томонидан идрок этилмайди ва таҳлил қилинмайди, лекин унинг иродасидан холи тарзда хулқ-атворида ва иборалари-да ўз аксини топади. М. даражасида ўтмиш мад-ти ўз сирларини гўё «ошкор этади». Тил М.и оламни тил орқали тасаввур этиш усули. Оддий кишилар ва олий зотлар М.и шўролар тизими давридаги ва ундан олдинги М. авторитар, қишлоқ хўжалик ходими ва бюрократ М.и ҳақида гапириш мумкин. Ҳар бир миллатнинг М. турфа хил ва ўзига хосдир. Бу ҳол ўз этник мансублигини идрок этишга ёрдам беради, ижтимоий ҳамда ахлоқий тажриба миллий шакллариининг авлоддан авлодга ўтишида восита вазифасини ўтайди. М. маълум даражада муайян мам-т, сиёсий ҳаёт, этник ва мад-й анъаналар, ижтимоий алоқаларга боғлиқдир. М. нисбатан муқим, барқарор ҳодиса бўлса-да, оммавий онгда иқтисодиёт ва руҳиятдаги мулоқот, силжишлар ва ҳокимият шаклига боғлиқ ҳолда М.да ўзгаришлар юз бериши мумкин. М. илдизлари қанчалик чуқур экани айниқса фольклор мад-тида намоён бўлади. М. ижтимоий тарихнинг ажралмас жиҳати сифатида кишиларнинг т. ва тасаввурлари орқали ифодаланadi. Бу т. ва тасаввурлар эса тил, ижтимоий муносабат , дин, мад-т орқали кишилар онгига сингдирилади.
М.Бекмуродов

МЕРОС – ижтимоий , иқт-й, маънавий ва ҳуқуқий жиҳатдан хилма-хил мазмунга эга бўлган сермаъно т. 1) Ижтимоий маънода, аجدодлардан авлодларга ворисийлик асосида ўтиб келаётган, инсоният томонидан ўтмишда яратилган

барча моддий ва маънавий бойликларни ифодалайди. Улар оғзаки ва ёзма шаклларда ҳамда ўтмишда яратилган ва бугунги кунда ҳам ўз мавқеини, қадрини сақлаб қолган ҳамда сақланиб келаётган осори-атиқалар, барча моддий ва маънавий ҳаётда эришилган ютуқлар; билим ва кўникмалар, тажрибаларни билдиради. М. мансублилигига кўра алоҳида шахс, оила, гуруҳ, жамоа, ҳудуд, миллат, давлат, умуминсоний даражаларга бўлиниши мумкин. М. мад-й, тарихий, моддий ва маънавий турларга ҳам ажратилади. Бу турлар ҳам ўз навбатида алоҳида қисмларга эга бўлиб, мас., мад-й мерос объектив ва индивидуал, анъанавий ва замонавий кўринишларда намоён бўлади. 2) Ҳуқуқий маънода, фуқаронинг вафот этиши ёки унинг вафоти суд-ҳуқуқ органлари томонидан қайд қилиниши билан унинг ворисларига бериладиган мол-мулкни англатади.

МЕХАНИЦИЗМ — объектив воқеликдаги барча нарсалар, ходисалар ва жараёнларнинг ўзгариши ва рив-шини механика қонунлари билан изоҳловчи дунёқараш. XVIII а.ларда мумтоз механика шаклланиши, рив-ши ҳамда механика қонунларининг мутлақлаштирилиши таъсирида оламнинг механик манзараси вужудга келади. М. таълимотига кўра, табиатдаги барча нарсалар, атомлардан тортиб сайёраларгача ўзгармас унсурлардан таркиб топган механик тизимдан иборат ва бу унсурларнинг ҳаракати механика қонунлари билан белгиланади.

МЕЪЁР – объектнинг сифат ва миқдорий жиҳатдан ўзаро боғлиқлигини англатадиган, мазмун ва шакл, имконият ва воқелик ўртасидаги зарурий уйғунлик таъминланишини ифодалайдиган фал-й т. М. т.си дастлаб Қад. Ҳиндистон, Хитой ва Юнонистондаги фал-ий қарашларда ўз ифодасини топган. М.О. мутафаккирлари (Ибн Сино, Беруний ва ш.к) асарларида ҳам М. т.си таҳлил этилган. Улар ўз асарларида табиий ва маън-й-руҳий М.га оид фикр-мулоҳазаларни билдирганлар. М. фал-ий категория сифатида Гегель фал.сида атрофлича таҳлил этилган. Ҳар қандай объектнинг сифати муайян миқдор (моддий тизимларнинг хус-ятлари, унсурлари, сони ва ҳ.к.) билан узвий боғлиқлиги билан белгиланади. Уларнинг талабларига риоя қилиш кундалик турмушимизда ҳамда билиш жараёнида кўзланган мақсадга эришишимизга имкон беради. Мас., “Таъриф тенг ҳажмли бўлиши керак”, деган қоидага риоя этиш т.га бериладиган таърифнинг мантиқан тўғри бўлишини таъминлайдиган шартлардан биридир. Агар бу қоида талаби бузилса, таъриф ҳаддан ташқари кенг (мас., “Фан — билимлар тизими”) ёки ҳаддан ташқари тор (мас., “Фан - ғояларда ифода этилган билимлар тизими”) бўлиб қолади. Гапда ифодаланган М.лар ҳукми (мулоҳазани) ифода қилиши ҳам, қилмаслиги ҳам мумкин. Мас., “Урушни тарғиб қилиш қатъиян ман қилинади”, деган гап М.ий фикр, ҳукми (мулоҳазани) ифода этмайди. “Саидов Ўзбекистон Республикаси фуқароси сифатида меҳнат қилиш ҳуқуқига эга”, деган фикр эса М. (М.ий қоида) ҳақидаги ҳукм (мулоҳаза) ҳисобланади; бунда М. “Ўзбекистон Республикаси фуқаролари меҳнат қилиш ҳуқуқига эга”, деган фикрдан иборат”; ш.у. ҳам у мантиқий қийматга эга, яъни чин фикрни ифода этади. Демак, М. ҳақидаги

ҳукмлар (М.ий ҳукмлар) бошқа ҳукмлар сингари мантиқий қийматга эга, яъни тўғри ёки хато фикрни ифода этади. М.лар илмий билишда қоидаларни, услубларни, ҳуқуқий соҳада – ҳуқуқий М.ий ҳужжатларни (мас., қонунлар, кодекслар, буйруқлар ва ш. к.ни), ахлоқ-одоб М.ларини ва б. соҳалардаги норматив фикрларни ифодалайди. Уларнинг билишдаги ва амалиётдаги аҳамияти ана шу билан белгиланади. М. доирасида миқдор ўзгаришларининг чегараси мавжуд. Ушбу чегарадан (миқдор ўзгаришлари, унсурларининг катта-кичиклиги, дискретлиги, даврийлиги, боғланиш тартиби, тузилиши, ҳаракати ва ҳ.к) ҳатлаб ўтилганда, объект бошқа шаклда намоён бўлиши мумкин. М. объектнинг сифат ўзгаришлари, ўз навбатида, миқдорий ўзгаришларга олиб келади. М. мусиқада ритм, гармония, архитектурада ансамбль ва ҳ.к. асосини ташкил этади. Жамиятда М. категорияси муҳим илмий-наз-й ва амалий аҳамиятга эга.

МЕҲМОН – ўзга хонадон, маҳалла, юртга самимий ришталарни боғлаш, эзгу ният ва ишларни амалга ошириш мақсадида ташриф буюрувчи киши ёки кишиларни ифодаловчи т. М. келишини халқимиз эзгулик, яхшилик рамзи деб ҳисоблайди. Маълумки, ҳар қандай жамиятда яшаётган кишилар бир-бирлари билан моддий ва маънавий муносабат ларга киришади. Маънавий алоқаларнинг бир қиррасини меҳмон-меzbонлик муносабат лари ташкил этади. Одамларнинг бир-бири билан борди-келди қилиши, мулоқотда бўлиши, бир-бирига меҳроқибат, мурувват кўрсатиши, М.лик ва меzbонлик алоқаларини боғлашлари инсоний фазилат ҳисобланади. Меҳмондўстлик ўзбек халқининг минг йиллар мобайнида таркиб топиб, тажрибасидан ўтиб барчага манзур бўлган прогрессив ва демократик характердаги анъанасидир. М. кутиш юксак одоб, ахлоқ, нафосат, умуман олганда, маъ-ят мактаби ҳисобланади. Меҳмондўстлик орқали дўстлик, ўртоқлик, одамгарчилик, инсонпарварлик туйғулари шакллантирилади.

МЕҲМОНДОРЧИЛИК ОДОБИ (қоидалари) – инсонларнинг юксак инсоний ва самимий фазилатлари асосига қурилган меҳмонга бориш ва меҳмон кутиш борасидаги ўзаро мулоқоти ва муносабат ларида амал қилинадиган одоб-ахлоқ талаблари, муайян тартиб-қоида ва удумларни ифодаладиган т. М.о.халқ турмуш тарзининг ғоятда нозик, юксак мад-ти ва маънавий қадрияти ҳисобланади. М.о.ни билиш, унга амал қилиш маъ-ятлилик белгисидир. Халқимизга хос меҳмондорчиликда қайси уйга меҳмон келса, дарҳол дастурхон ёзилиб, нон ушатилади. М.о. борасида ҳар бир минтақанинг ўзига хос хус-ятлари ҳам мавжуд. Фарғона водийси ва Самарқандда меҳмонга даставвал иссиқ кўк чой берилади. Тошкентда эса хушбўй фамилчой дамлаш одат тусига кирган. Келган меҳмонга дарҳол қатиқ таклиф этиш ёки нонуштасига албатта қатиқ бериш Наманганда яхши одат тусини олган. Сурхондарёликларга меҳмонга борилса, хушбўй кўк чой билан бирга арча ўтинида пиширилган тандир кабоб келтирилиб, меҳмон ҳурмати жойига қўйилади. Хоразмликлар меҳмонни махсус тайёрланган палов билан сийлайдилар. Қорақалпоқларнинг балиқ кабоби билан кулчатойини еган меҳмон у ёқдан яхши таассуротлар билан

қайтади. Фарғона ва Андижонда меҳмон келган хонадонга қўшнилар ҳурмат юзасидан дастурхон чиқарадилар... Меҳмоннинг муҳими ва номуҳими, каттаси ёки кичиги бўлмайди. Меҳмонга сарпо кийдириш одатининг икки маъноси бор. Бири – ўзининг яқин кишисига, қариндошига сарпо кийдирганда узоклашмаслик, бегоналашмаслик, ҳамжиҳатлик истаги билдирилади. Иккинчиси – бегонага сарпо кийдириш у билан дўстлашганлик, қариндошга айланганлик ёки кадрдон бўлиб қолганликнинг рамзий ифодаси ҳисобланади. Ш.саб. хориждан келиб, эл-юрт меҳмони бўлган кишиларга ҳам миллий уст-бош кийдириш анъанага айланиб кетган. Меҳмондорчилик қоидаларидан бири шуки, меҳмон келган уйда бақириб гаплашиш, шовкин солиш, унинг ҳузурида ади-бади айтишиш, уришиб қолиш у ёқда турсин, ҳатто кесатиб гапириб ҳам бўлмайди. Меҳмонга озор бермасликка интилиш эса одамларни қовуштириб, меҳр-оқибатли қилади, дўстлик ва биродарликни келтириб чиқаради, оилада бир-бирига меҳр-муҳаббат, ҳамжиҳатлик, хотиржамликни янада кучайтиради. М.о. аввало, одамларни меҳмонга таклиф этишдан бошланади. Таклиф этиладиган кишининг вақти бор-йўқлиги билиб олинганидан кейингина уни меҳмонга чақириш мумкин. Меҳмонлар келадиган пайтда дарвоза очик туриши керак. Уларни эшик олдида самимият ва очикқўнгиллик билан кутиб олиш лозим. Совға олиб келганларга ҳам, самимий саломи билан келганларга ҳам баб-баравар миннатдорлик билдирилади. Сўнг меҳмоннинг ечинишига ёрдамлашиш ва қўл ювганда сочиқ тутиш зарур. Меҳмон келиши олдидан болаларни ювинтириб, яхши кийинтириб қўйиш жуда муҳим. Бу нарса болаларда ҳам меҳмондорчилик аҳамиятини англаш ҳиссини уйғотади. Меҳмон ҳузурида болалар шўхлик қилса, уларга танбеҳ бермаслик керак, чунки бу ҳолат меҳмоннинг иззат-нафсига тегиши мумкин. Меҳмондорчиликни уюштиришда ҳисобга олинадиган жиҳатлар кўп. Қишлоқдан шаҳарга келган меҳмон шаҳар айлангиси, дўконларга киргиси, театрга боргиси келади. Шаҳардан қишлоққа борган меҳмон эса табиатдан баҳра олишни хоҳлайди. Мезбон ана шу ҳолатларни ҳисобга олиши ва диққатга сазовор жойларни азиз меҳмонга таништириши лозим бўлади. М.о.га кўра, дастурхонни чиройли безатиш ва меҳмонни рисоладагидай кутиб олиш ҳам бир санъатдир. Меҳмон учун тузаладиган дастурхон оила аъзолари учун ясатиладиган дастурхондан фарқ қилади. Тўйларда дастурхон бошқача безалади, байрам дастурхони ўзгача бўлади. Дастурхон тузашда икки қоида бор: бири – моддий шароитларни, иккинчиси эса маънавий шароитларни таъминлашдир. Дастурхонга қўйиладиган таомлар хилма-хиллиги, миқдори ва сифати, овқатланиш асбобларининг етарли миқдорда мавжудлиги, дастурхон тузаладиган жой покиза, қишда иссиқ, ёзда салқин бўлиши – буларнинг ҳаммаси моддий шароитларга киради. Маънавий шароитга меҳмонларни эъзозлаб кутиб олиш, дўстлик ва самимийлик кўрсатиб, уларга сидқидилдан хизмат қилиш киради. М.о.қоидаларидан яна бири шундаки, бу санъатга оилада ўғил ва қизлар ёшлигиданок ўргатиб борилади, токи улар вояга етганларида турли таомларни тайёрлай билсин, уйига келадиган кишиларни кўнгилдагидек кутиб оладиган меҳмондўст бўлиб етишсин. Қоидага кўра, мезбон учун барча меҳмон бирдек кадрли, бироқ у кексаларга, жамоат орасида обрў қозонган, меҳнати ва билими,

истеъдоди ва санъати билан машхур кишиларга, умуман, эл-юртга хизмат кўрсатган инсонларга алоҳида эътибор бериши зарур. Уларга яхши илтифот, ширин тақаллуф кўрсатиш орқали барча меҳмонлар ҳурмат қилинган бўлади. Бундай инсонлар ўз юриш-туриши, билими, инсонпарварлиги, юксак маъ-яти билан мезбон ва барча меҳмонларга ибрат бўлади. Бу эса меҳмондорчиликнинг оддий борди-келди воситасига эмас, балки ўзига хос одоб-ахлоқ, маъ-ят-маърифат мактабига айланишига сабаб бўлади. *Б.Исоқов*

МЕҲМОНДЎСТЛИК – маънавий фазилат сифатида меҳмоннавозлик, меҳмон кутишни одатга айлантиришни ифодалайдиган т. М. барча миллатларга ва элатларга хос. Бироқ, бу хус-ят турли миллатларда турли даражада намоён бўлади. М. хус-ятининг муайян халқда рив-ши ўша халқнинг ўтмиши, тарихи билан боғлиқ. Савдо билан кўпроқ шуғулланган халқларда бу хус-ят юқорида даражада ривожланган. Мас., Буюк Ипак йўлида жойлашган халқларда, жум-н ўзбекларда бу хус-ят азалдан юксак даражада ривожланиб, сайқал топиб келмоқда. Бунинг сабабларидан бири шундаки, меҳмонхоналар ривожланмаган қад. даврда савдогарлар йўл-йўлакай турли хонадонларда, хусусий уйларда тўхташига тўғри келган. Меҳмондўст бўлмаган қишлоқлар, овулларни савдогарлар четлаб ўтган. Оқибатда савдогарларга М. кўрсатмаган қишлоқ ва овуллар тараққиётдан ортда қолган. М.нинг рив-шига адабиёт ва санъатнинг таъсири ҳам беқиёс. М. онгида, менталитетида жамоавийлик тамойили устун бўлган миллатлар учун кўпроқ хос. Индивидуализм устувор бўлган мам-тларда М. иккинчи, учинчи даражали аҳамият касб этади. Чунки индивидуализм жамоавийликнинг ва айни пайтда М.нинг зидди бўлиб, шахснинг ички, индивидуал сифатларини олдинги ўринга, унинг ташқи муҳит билан боғлиқ сифатларини кейинги ўринга кўядиган таълимот ва қарашдир. М.нинг туб моҳияти инсонни улуғлаш, унга ҳурмат кўрсатиш билан боғлиқ. Ш.у. ҳам Шарқ фал.си ва адабиётида М. ва меҳмоннавозликка алоҳида эътибор қаратилган. “Уйларига меҳмон кўнмайдиган кишилар ёмон одамлардирлар”, дейилади ҳадислардан бирида. М.ка алоҳида ҳурмат билан қаралиши меҳмон кутиш одоби, расм-русумларига катта эътибор берилишида ҳам намоён бўлади. Бунда меҳмонни кутиб олишдан кузатгунга қадар, мезбон ўзини қандай тутиши кераклиги ва қоидалари батафсил ишлаб чиқилган. М.да меҳмонни очиқ юз билан кутиб олиш ва кузатиш жуда муҳим экани кўп мақоллар, ҳикматлар ва бадий асарларда алоҳида таъкидланади. *А.Бегматов*

МЕҲНАТ ИНТИЗОМИ — шахснинг меҳнат жараёнида амал қилиши шарт қилиб белгиланган, давлат қонунлари, ташкилот меъёрий ҳужжатлари ва қонунларда акс этмаган, лекин шахс маън-й, ахлоқий муносабат ларидан келиб чиқадиган тартиб-қоидалар, меҳнат ваколати, бурч ва эркинликларни қамраб олувчи т. М.и.ни йўлга қўйишда ҳар бир жамиятдаги кадриятлар, урф-о.лар, маъ-ят, мад-т, меҳнатга муносабат, мафкура каби омиллар эътиборга олинади. Ўз-н мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ М.и. мам-тимизда фуқаролик жамияти

ва ҳуқуқий давлат қуриш борасидаги стратегик мақсадларнинг таркибий қисмларидан бирига айланди. Ш.у. бевосита демократик тараққиётнинг барча тамойилларига риоя қилган ҳолда М.и. масаласида давлат томонидан қабул қилинадиган қарорларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва бажаришда жамоатчилик фикридан самарали фойдаланишга эътибор берилмоқда. Бу борада жамиятнинг барча тизимида, аввало ҳокимият муассасаларида самарали иш олиб боровчи меҳнат жамоаларининг роли ғоят муҳимдир. М.и. билан боғлиқ ташаббускорлик, ташкилотчилик ишлари раҳбар ходимларнинг эътиборида туриши М.и.нинг таъминланишида муҳим ўрин тутди. Бу эса раҳбар бошқараётган жамоанинг маънавий иқлимига боғлиқ бўлиб, одамлардаги меҳнатга бўлган муносабат ва сайъ-ҳаракатларнинг фаоллашувига катта ёрдам беради. М.и.ни мустаҳкамлашда ҳар бир ходимнинг маънавий жиҳатдан юксаклиги, ишга ҳалол муносабат да бўлиши, ишлаб чиқаришни рив-ши ва соғлом муҳитни вужудга келтиришида муҳим роль ўйнайди. Президент Ислон Каримовнинг қатор маъруза ва чиқишларида интизом ва мустаҳкам жамоат тартиби бўлмаса, демократик тамойилларни амалга ошириб бўлмайди, деб таъкидланади. Қонунчилик ички тартиб қоидаларининг талаби шундан иборатки, ташкилот учун ўзининг бор имконияти ва билими билан виждонан ишловчи ходимларни тақдирлаш ва интизомини бузувчиларни жазолаш вазифаси ҳам юклатилади. Меҳнат қонунчилигида турли касбда фаолият юритувчи жамоаларнинг ходимлари меҳнат бурчларини намунали бажаргани, меҳнат унумдорлигини оширгани, узоқ вақт ва бенуқсон ишлагани, хизматда ташаббускорлиги учун уларни моддий ва маънавий тақдирлаб бориш назарда тутилади. Мас., ижтимоий соҳада меҳнат жамоа маъмурияти касба уюшмаси меҳнат фаоллари билан келишилган ҳолда раҳматнома эълон қилиш, бир йўла мукофотлар ва қимматбаҳо совғалар бериш, ходимларни Фахрий ёрлик билан мукофотлаш, меҳнат дафтарига ва ҳурмат тахтасига ёзиш ҳуқуқига эга. Социал-мад-й ва уй-жой маиший хизмат кўрсатиш соҳасидаги имтиёзлар, Мас., уй-жой шароитини яхшилаш, соғломлаштириш оромгоҳларига йўлланмалар бериш ва ҳ.к.лар ҳам ходимларни рағбатлантиришнинг энг самарали усуллариандир. Бу тадбирлардан тўғри фойдаланиш муассаса раҳбарлари ва мутахассисларига бевосита боғлиқ. Қолаверса, М.и.нинг бундай рағбатлантириб борилиши шахснинг маъ-ятини шакллантириш ва М.и.нинг табиий эҳтиёжга айланишига хизмат қилади. Бироқ, ижтимоий муассасалар раҳбарлари фаолиятда фақат яхши ходимларни тақдирлашга эътиборни қаратиб келмоқда. Меҳнат интизомини бузувчи кишиларни принципал ва қатъий жазолаш, уларга нисбатан ижтимоий таъсир ва интизомий жазо чораларини қўллаш ҳам муҳимдир. М.и.нинг ҳуқуқий асосларини бузувчиларга нисбатан маъмурият Ички меҳнат тартиб қоидаларига ва амалдаги меҳнат қонунчилигига мувофиқ интизомий жазо чораларини қўллаши, ш-дек, ижтимоий таъсир чораларини кўриши мумкин. Бундай жазоларга танбех, ҳайфсан, қатъий ҳайфсан, уч ойгача кам иш ҳақи тўланадиган ишга ўтказиб қўйиш ёки шу муддат давомида қуйи вазифага тушириш, М.и.ни мунтазам бузиб келгани ёки узрсиз сабаблар билан ишга келмагани учун ишдан бўшатиш чораларини кўриши мумкин. Шу билан бирга, маъмурият интизом жазосини қўллаш ўрнига М.и.ни бузганлик тўғрисидаги масалани жамоатчилик муҳокамасига қўйиши ёки жамоат ташкилотларининг муҳокамасига беришга ҳам ҳақлидир. Интизомий ёки

ижтимоий жазо чораларининг қўлланишидан қатъи назар, интизомни жиддий равишда бузган ходимлар кўшимча имтиёзлардан, мукофот пулидан ёки соғломлаштириш оромгоҳлари учун йўлланмалардан тўлиқ ёки қисман маҳрум этилиши мумкин. Интизомий жазо чоралари тўғри қўлланилган ва суиистеъмол қилинмаган ҳамда меҳнат қонунларига ва белгиланган қоидаларга риоя қилинган жойда бу чораларнинг самарадорлиги, одатда, юқори бўлади. Фақат шундай ҳоллардагина интизомий жазо чораларининг нафақат жазоловчи таъсири, балки тарбиявий роли ҳам таъминланади. М.и. билан боғлиқ жазо чораларини асосан раҳбар қўллар экан, у бунга ҳаддан ортиқ берилиб кетмаслиги керак. Зеро, бундай ёндашув ижтимоий -маънавий муҳитнинг бузилишига, жамоада раҳбарнинг обрў-эътиборининг пасайишига олиб келиши мумкин. Дарҳақиқат, жазо чоралари пухта ўйлаб кўрилмаб бўлар-бўлмасга қўлланаверса, жазонинг таъсирчанлиги, меҳнатга оқилона муносабат бўлишига путур етади. Кўп ҳолларда айрим ходимлар интизомий жазо чораларига маънан мослашади ёки кўникиб қолади ва ҳатто М.и.ни ашаддий бузувчилар ҳам жазо чораларини ўзларининг ножўя ҳаракатларининг натижаси деб эмас, балки раҳбар феъл-атвори билан боғлиқ деб ҳисоблайдилар. Ш.у. баъзан интизомий жазога тортиш ўрнига М.и.ни бузганлик тўғрисидаги масалани жамоат ташкилотларининг, бутун жамоанинг ёки ўртоқлик судини муҳокамасига ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Хуллас, ҳар бир жамоада фаолият кўрсатаётган раҳбарнинг шахсий, ўзига хос индивидуал сифатлари, маънавий фазилатлари янги замон шароитида шаклланаётган экан, ўзгараётган ижтимоий маънавий муҳит М.и.ни янги ҳуқуқий талаблар асосида таъминлаш, умуман бошқарув тизимини ҳам янги технологиялар талабига биноан ислоҳ қилиш, янги дунёқарашга эга бўлган раҳбар кадрларни тарбиялашни тақозо этмоқда.

Қ.Нишонбоева, А.Норбеков

МЕҲНАТ ЭСТЕТИКАСИ - эстетик категория сифатида инсоннинг ижтимоий ва индивидуал ишлаб чиқариш жараёнида гўзалликка нисбатан муносабат ини ифодалайди. Инсон меҳнатининг эстетик хус-ятлари илк бор Сукрот суҳбатларида, Аристотельнинг “Поэтика”си, Витрувининг “Меъморилик ҳақида ўн китоб” асарларида тадқиқ этилган. Европанинг индустриал тараққиёт даврига хос М. э. муаммолари И.Кант томонидан фал-ий таҳлил этилган. Шу билан бирга, мумтоз эстетикада ишлаб чиқариш эстетикаси амалиёт билан узвий боғлиқ алоҳида йўнаиш сифатида қарор топган. М. э. жамият моддий неъматларини ишлаб чиқариш шароитлари ва унинг натижаларини эстетик ўзлаштириш жараёнини англатади. Илмий-техника тараққиёти ишлаб чиқариш жараёнларини эстетик таъминлаш заруратни вужудга келтирди. Натижада М. э.да янги тармоқ — дизайн (безак санъати) ажралиб чиқди. М.э. моддий-бадий мад-тнинг конкрет шакли, меҳнатни нафосат қонунлари асосида ташкил этишдир. М.э. ишлаб чиқариш жараёнларида ходимларнинг иш муҳитини эстетик безаш, меҳнат маҳсулотларини бадий жиҳозлаш, гўзаллик тамойиллари асосида меҳнат унумдорлигини оширишга қаратилган фаолиятни ўз ичига олади. М.э. санъат наз-яси билан диалектик боғлиқ ҳолда ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида гўзаллик қонуниятларини қарор топишига, эстетик дид ва туйғуни

шакллантиришга хизмат қилади. М.э. жамият маъ-ятининг ажралмас қисми сифатида инсонни ҳар томонлама баркамол бўлиб вояга етишида зарур тарбиявий восита ҳамдир.

МЕХНАТСЕВАРЛИК – маънавий фазилат сифатида шахснинг ишчанлиги, меҳнатни, ишни хуш кўриши ва умуман, инсоннинг меҳнатга муносабат ини ифодаловчи т. Унинг натижалари эришилган ютуқ, қўлга киритилган ҳосил ёки маҳсулотнинг миқдори ва сифати билан ўлчанади. М.нинг зидди ялқовлик, дангасалик, танбаллик, боқиманадалиқдир. Ҳар қандай жамиятда ёшларни М. руҳида тарбиялашга ҳаракат қилинади. Чунки меҳнат қилмайдиган одам бошқалар ҳисобига кун кечиради, у оила, жамоа ва жамият тараққиётига ҳалақит беради. М. меҳнатнинг ҳар қандай турига нисбатан намоён бўлмаслиги ҳам мумкин. Мас., айрим кишилар ақлий меҳнатни ёқтирмаслиги, жисмоний меҳнат билан эса жон-дили билан шуғулланиши, бошқалар эса жисмоний меҳнатни ёқтирмаслиги мумкин. М.нинг шаклланиши фақат шахснинг ички сифатларига эмас, жамиятда мавжуд ижтимоий муносабат лар, меҳнат ва маҳсулот тақсимооти тамойилларига ҳам боғлиқ. Мас., шахс ўз ерида унумли ва чин кўнгилдан меҳнат қилиши, бошқаларнинг ерида эса мажбуран, номигагина меҳнат қилиши мумкин. Меҳнат натижаларидан баҳраманд бўлиш имконияти М.нинг кенгроқ ва чуқурроқ ёйилишига хизмат қилади. Меҳнат натижаларидан баҳраманд бўлиш имконияти пасайиб кетса, М. миқёси ва даражаси ҳам камаяди. М.нинг қай даражада ёйилиши, унинг ижтимоий қадриятга айланиши кўп жиҳатдан меҳнатнинг хус-ятларига боғлиқ. Мустамлака мам-тларда меҳнат кўпинча мажбурий бўлган. Унинг меваларидан асосан мустабид давлат кўпроқ баҳраманд бўлган. Бундай муҳитда М.нинг кенг ёйилиши мантиққа зид бўлади. Бундай шароитда меҳнат ихтиёрий ва яхши кайфият билан бажарилган фаолият тури эмас, мажбуран бажарилган кўнгилсиз фаолиятга айланади. М.нинг жамиятда ёйилиш миқёси ижтимоий тараққиётга бевосита таъсир ўтказади, боқиманадалиқнинг авж олиши эса мам-тни инқирозга олиб келади. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-кулуб» асарида деҳқончиликни тавсифлар экан, меҳнатнинг ижтимоий ҳаётдаги ролини шундай таърифлайди: «Оламнинг ободлиги деҳқонлардан, меҳнат аҳли шодонлиги улардан. Деҳқон ҳар қандай экин экишга қилса ҳаракат – элга ҳам озиқ-овқат етказур, ҳам барокат». М. шахс ва жамият маъ-ят таркибидаги муҳим сифатлардан бири ҳисобланади. Маъ-ятнинг шаклланиши ва ривожига ҳам кўп жиҳатдан М.нинг мавжудлигига боғлиқ. М. бўлмаганда маъ-ят ҳам бўлмас эди. М.нинг бир қатор хус-ятлари фақат эркин, ижтимоий меҳнат жараёнида шаклланади ва намоён бўлади. Улар жумласига шижоат, ғайрат кабиларни киритиш мумкин. М. шунчаки ишда эмас, шижоат ва ғайрат билан қилинаётган меҳнат жараёнида яққолроқ намоён бўлади. Бундай меҳнат жамият аъзоларида М.ни шакллантириш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. *Бегматов А., Шеров А.*

МЕХР — холис ва таъмасиз яхши кўриш, севги-муҳаббатнинг теранлашган шаклини ифодаловчи т. М. кишилик жамиятининг маън-й

тараққиётида шаклланган ахлоқий фазилат бўлиб, индивидуаллик хус-ятига эгадир. М. кишилар шахсий, оилавий ҳамда этник бирлигини, мақсад ва манфаатларни амалга оширишда эзгулик йўлидаги ижтимоий муносабат идир. Баъзи олимлар М. қад. даврда табиат кучларига қарши туриш, инсоннинг ижтимоий ҳамкорлиги зарурияти натижасида вужудга келган ижобий ҳис-туйғудир, дейдилар. Бироқ М. туйғусини даврийлаштириш унчалик ҳам тўғри эмас, чунки, у инсон яратилганидан буён унинг табиатига хос хислатдир. Абу Наср Форобий М. деганда фозил одамларга хосликни тушунса, Абу Райҳон Беруний назарида инсоннинг олий фазилати ўзгалар ҳақида ғамхўрлик, айниқса, камбағалларга меҳр-мурувват кўрсатишида намоён бўлади. Ўрта а. Европасида эса одамларнинг ижтимоий ҳаётда ўзаро бир-бирига ёрдам бериши, ўзгаларнинг моддий ва маън-й аҳволига эътибор билан қарашнинг ижтимоий меъёри сифатида қарор топган. Жамият тараққиётида М. шахснинг ўзгалар билан биргаликда турмуш кечиришидаги ижтимоий ҳамкорлик, етим-есир, бева-бечораларга беғараз моддий ва маън-й ёрдам кўрсатишга қобиллик, аниқроғи, сахийлик мад-ти сифатида шаклланган. Ўз-нда жамиятни янада демократлаштиришда М. комил инсоннинг фазилати, миллий ғоянинг тарихий-фал-й, ахлоқий-ғоявий манбаидир. Жамиятни модернизациялаш жараёнида М. миллатни озод ва обод Ватан, фаровон ҳаёт қуришда ўзаро бирлашувида ўзгалар ороми учун ўз оромидан кечишдир. М. инсоннинг давлат ва жамият муносабат ларида турли миллат ва динга мансуб кишилар билан бунёдкорлик ишида ўзгаларга фойда келтириш қобилятидир. М. инсонга хос барқарор туйғу бўлиб, шахснинг келажак авлодлар бахт-саодати йўлидаги беғараз фаол хатти-ҳаракати ҳисобланади. М. ўз моҳиятига кўра, ахлоқий т. бўлиб, муҳаббатга нисбатан жамоавий бирликни таъминлашдаги ўзаро алоқаларнинг мураккаб қисмини англатади. Чунки, М. шахснинг ўзгаларга беғараз ёрдамини, ўзгалар ғам-ташвишига ҳамдардлигини англатади. М. ижтимоий бирдамлик ифодаси сифатида кишилик жамияти учун жуда зарурдир. Азалдан одамлар икки тоифа “қон-қариндош” ва “бегона”га бўлиниб яшаб келади. Бунда М. баъзан маънавий мезон бўлади. М. ижтимоий яқинликнинг муҳим ахлоқий жиҳатидир. Жамият тараққиётида қон-қариндошлик бир оила, маҳалла, қишлоқ, туман, вилоят ва миллат доирасида намоён бўлади. М.О. халқлари турмуш тарзида деҳқончилик табиат билан бевосита боғлиқ бўлиб, жамоавий меҳнатни тақозо этган. Бу ҳол одамлар орасида ўзаро ички қалб бирлиги туйғусини ўстирган. Шу боисдан М.-оқибат икки жиҳатни, яъни шахснинг ўз қавми аъзоларига моддий ёрдам кўрсатиш билан бирга, уларнинг маънавий ғам-ташвишларига ҳамдардлик қилишга тайёр туриш фазилатини мужассам этган. Диний таълимотларда М. ғояси асосий тамойиллардан бири ҳисобланади. М. турли мад-т ва динларга эга бўлган миллатни бир-бирига яқинлаштиради, миллий манфаатларни ҳимоя қилишда янада мустаҳкамланади. Унинг ижтимоий илдизи оила бўлиб, М. ота-она ва фарзандларнинг маънавий алоқаларида мужассамлашади. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, фарзандлар феъл-атвори, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган мезон ва қарашлар – яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-оқибат, ор-номус ва

андиша каби муқаддас т.ларнинг пойдевори оила шароитида қарор топади.
Б.Исоқов, К.Алиева

МЕҲРИБОНЛИК – кишиларнинг ўзаро муносабатларида меҳр-оқибат кўрсатиш, бир-бирига қайишиш, ёрдамлашиш, хушфезллик, ёрдамга муҳтож бўлган одамларга кўмак кўрсатиш билан боғлиқ эзгу хатти-ҳаракатларни қамраб оладиган фазилат. Маъно-мазмунига кўра, М. – шафқат, эзгулик, олижаноблик, саховат, инсонийлик каби ҳис-туйғуларга яқин туради. М. – халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган эзгу фазилатлардан бири. Чунки ўзбек халқи азалдан меҳрибон, болажон, ҳеч кимдан ёрдамини, кўмак-далдасини аямайдиган халқ сифатида танилган. Халқимиз орасида меҳр-оқибатлилик, бир-бирига далда бўлиш, оғир дамларда муҳтож кишиларга ёрдам қўлини чўзиш, ҳатто етти ёт бегонадан ҳам меҳр-шафқатни дариғ тутмаслик каби ҳислатлар ниҳоятда улуғланиб, менталитетимизда бош фазилатлардан ҳисобланади. Мустақиллик даврига келиб, М. фазилатининг ўзбек халқи тимсолида обрўи янада ошди, кадр-қиммати теранлашди, янги-янги жиҳатлари кашф этила бошлади. Чунончи, байрам кунларида кўпчилик бўлиб қариялар, бева-бечоралар, етим-есирлар, ёрдамга муҳтож кишилар ҳолидан хабар олиш, кам таъминланган оилалар фарзандларининг тўйларини ўтказиб бериш, мактаб-интернатларда етим болаларнинг хатна маросимларини ўтказиш, ёлғиз қолган ва кўмакка муҳтож кишиларга байрам муносабат и билан совға-салом улашиш каби олижаноб хатти-ҳаракатлар халқимизнинг оқкўнгил, саховатпеша, мард, инсоний туйғуларга бой халқ эканидан дарак беради. Мустақиллик йилларида қариялар уйи қайта номланиб, “Меҳрибонлик уйи” деб аталаётгани ҳам, бу ерда яшайдиган сўққабош, ёлғиз кишиларга меҳр-шафқат кўрсатилаётгани ҳам, бу муассасаларнинг иш фаолиятида халқимиз кўнглидаги М., ширинсўзлик, хушфезллик каби фазилатлар тобора чуқур ўрин эгаллаётгани ҳам диққатга сазовордир. Чунки, ўзбеклар минг йиллар мобайнида ислом дини анъаналари руҳида тарбия топиб келаётган халқ. Ўзбек халқи ўзининг узоқ йиллик тарихида бахтли-саодатли, шод-хуррам чоғларни ҳам, ташвишли-тахликали йилларни ҳам, мустамлака даврининг азоб-уқубатлари-ю, табиий офатлар келтирган кулфатларни ҳам кўп кўрди. Ш.у. халқимиз меҳр-оқибат, М. нима эканини жуда яхши билади, бу каби олий инсоний туйғуларни эъзозлаб-ардоқлайди, қўлидан келган ёрдамини бошқалардан асло аямайди. Ўзбек халқининг бу каби олий фазилатлари бошқа мам-тларда турли табиий офатлар рўй берганида, биринчилар қаторида етиб борганида кўрсатган беғараз ва инсонпарварлик ёрдами, М. саъй-ҳаракатлари ўзбек халқининг миллий хус-ятига айланиб кетгани – халқимизнинг халқаро обрў-эътибори ошишида ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

МИЛЛАТ — тил, маъ-ят, миллий ўзликнинг ангаш руҳияти, урф-о.лар, анъаналар ва кадриятлар ягоналиги асосида муайян ҳудудда яшовчи иқт-й алоқалар билан боғланган мустақил субъект сифатида ўзига хос моддий ва маънавий бойликларни яратувчи кишиларнинг этник бирлиги. М. маълум ҳудудда барқарор яшаб, тарихий тараққиёт давомида ривожланиб,

кишиларнинг маън-й-руҳий салоҳият ягоналиги асосида шаклланади. У фақатгина “капиталистик жамиятнинг муқаррар маҳсули” эмас, балки инсониятнинг дунёга келиши ва тараққиётнинг маҳсулидир. М.нинг шаклланиши ва рив-шида моддий омиллар муҳим аҳамиятга эга бўлади, аммо улар М. абадийлигини таъминлашнинг охириги имконияти эмас. Улар М. тараққиёти учун зарурий шарт ҳисобланади. М.нинг абадийлиги, унинг барқарорлигини таъминлашнинг асосий омили унинг ички маън-й-руҳий салоҳиятидир. М.ларнинг ички-руҳий салоҳияти, яратувчилик қобилияти, матонати, тинимсиз меҳнати, тадбиркорлиги ва ўзига хослигини ривожлантириш асосида ҳозирги замон цивилизацияси юзага келган. Мутахассисларнинг фикрича, Ер юзида уч минга яқин миллат бўлиб, инсониятнинг ўрта ҳисоб билан 96 фоизини бирлаштиради. Қолган 4 фоиз элат ва қабилалардир. Ҳар бир М. аҳолиси бир неча ўн мингдан бир неча юз миллионгача боради. М.лар беш йирик гуруҳга бўлинади: 1. (Буюк М.лар) хитойликлар, аҳоли сони 1 млрд. икки юз эллик млн.дан ортиқ, ҳиндлар, америкаликлар, руслар, японлар — ҳар бири юз млн.дан икки юз, уч юз млн.гача аҳолига эга. 2. Катта миллатлар — 50 млн.дан 100 млн.гача — инглизлар, французлар, испанлар, олмонлар, турклар ва б. 3. Йирик миллатлар — 10 млн.дан 50 млн.гача — ўзбеклар, португаллар, поляклар, эфиоплар ва б. 4. Ўрта миллатлар — бир млн.дан ўн млн.гача. 5. Кичик М. бир неча ўн мингдан бир млн.гача. Жаҳондаги 27 М. ер юзи аҳолисининг қарийб 75 фоизини ташкил қилади. Аввало, “М.” т.сига масъулият билан ёндашиш зарур. Ўринли-ўринсиз ишлатиб, ўқувчи ёки тингловчини чалғитиб қўйиши ҳам мумкин. Мас., “Миллат” атамасини диний маънода ишлатиб, мусулмон М.и, ислом М.и дегувчилар ҳам бўлган ва ҳозир ҳам бор. Бутун Ер юзидаги бир ярим миллиардга яқин ислом динига эътиқод қилувчилар бир М. вакиллари билан иборат эмас, улар орасида араблар, туркий ва форсий халқлар билан бирга Ғарбда инглиз, фаранг, олмонлардан тортиб, Шарқда япон, индонезиялик, малайзияликларгача, африкалик негрлар ҳам бор. Ислом дунё динларидан бири, унга эътиқод қилувчилар ирқий жиҳатдан ҳам турличадир. Мусулмонларни ягона ислом М.и деб эмас, балки Биру Бор Аллоҳ таолониинг бандалари, ҳазрат Муҳаммад алайҳиссаломнинг умматлари, деб тушунмоқ жоиз. Мусулмончилик — умматлар бирлиги. Айни пайтда нуфуси 200 миллиондан ошиб кетган барча туркий халқларни ягона турк М.и деб ҳисоблаш ҳам ғайриилмийдир. Буларнинг барини ўқ томири бир қардош ва тилдош халқлар дейиш ҳақиқатга яқинроқдир. Ягона ўқилдиздан тарқалган халқларнинг бир-бирларидан йироқлашиш жараёнлари қанчалик узоқ давом этган бўлса, уларнинг бирлашиш жараёни ҳам шунча давом этиши мумкин. Бу жараённи сунъий йўл билан тезлаштириб бўлмайди. Лекин кишилик жамиятининг ҳозирги тараққиёт босқичида масофалар “қисқарди”, сайёрамиз “кичрайиб” қолди, ўрта а.ларда 6 ой юриладиган манзилга ҳозир 6 соатда етиш мумкин. Барча соҳаларда узлуксиз борди-келди қилиш имкониятлари беқиёс даражада кенгайди. Туркий халқлар мад-т, санъат, адабиёт, илм-фан, савдо-сотик ва б. соҳаларда ўзаро алоқаларни кучайиши улар ўртасида қардошлик алоқаларининг мустаҳкамланишига хизмат қилади. М. масаласига янада ойдинлик киритиш мақсадида турли қитъа ва мам-

тларда яшовчи М.лар ва халқларга оид мисолларга мурожаат этиш мумкин. Мас., корейс халқининг икки мустақил давлати — Корея Халқ Демократик Республикаси ва Корея Республикаси мавжуд. Ваҳоланки, иккала давлатда ҳам корейс М.и яшайди. Австрияда олмон миллати яшаса ҳам, ўзларини австрияликлар деб ҳисоблашади. Швейцарияда асосан уч М. вакиллари — олмон, фаранг ва италянлар яшайди, шу сабабли бу давлат конфедерация деб аталади. Яқин-яқингача икки Олмония — ГДР ва ГФР мавжуд бўлиб, сиёсий тузумига кўра икки хил давлат эди. Шўро сиёсатчилари шарқий олмонларни социалистик М., ғарбий олмонларни капиталистик М., деб тушунтирилар эди. Ҳолбуки, иккала давлатда ҳам ягона бир М. — олмон М.и яшарди. Кейинги воқеалар ривожини — икки олмон давлатининг бирлашуви ўша синфийликка асосланган сохта наз-янинг пучлигини исботлаб берди. Демак, М. т.си, синфий т. эмас. Чунки, бой ҳам, ўртаҳол ҳам, йўқсил ҳам бир М.га мансуб бўлиш ҳуқуқига эга. Шу маънода собиқ мустабит тузум мафкурачилари ҳар бир М.да икки М., ҳар бир мад-тда икки хил мад-т бор, деган наз-ялари фақат уйдирмадан иборат экани шубҳасиздир. М. кишиларнинг тарихий яхлитлиги, умумиқт-й турмуш, тил, ҳудуд бирлиги, мад-т, онг, руҳият уйғунлиги ва муштарақлиги демакдир. Ўз давлатисиз ўз қиёфасига эга М. йўқ. М.нинг метиндек жипслиги давлатнинг қудратига боғлиқ. Ва аксинча, миллатнинг жипслиги давлатнинг куч-қудрати даражасини белгилайди. Давлатни тузишда, демакки, М.ни шакллантиришда тарихий шахснинг — йўлбошчининг ўрни ва роли бекиёсдир. Қачонки халқ метиндек бирлашиб ва жипслашган бўлса, ўшанда у ўзининг буюк давлатини барпо этган. Тарихда бунга мисоллар кўп. Мас., Амир Темур XIV а.да тарих саҳнасига чиқиб, ана шундай бирлаштирувчилик вазифасини адо этиб, буюк Темурийлар давлатини тузди. Аждодларимиз, ўша давр ибораси билан айтганда, туркий қавм тарқоқликка барҳам бериб, яхлит М. бўлиб шаклланди. М.нинг жипслик даражаси ўзгариб туради. Турли омиллар таъсирида у гоҳ мустаҳкамланади, гоҳ заифлашади. Темурийлардан кейин миллатимиз жипслиги анча заифлашди, ягона Туркистон парчаланиб кетди. Шимолий, Шарқий ва Жанубий Туркистон ҳудудлари ўзгалар томонидан истило қилинди. Марказий Туркистон ҳудудида бир-бири билан иттифоқ учта давлат пайдо бўлди. Натижада улар таназзул ёқасига келиб қолиб, охир-оқибатда чоризм истилосига дучор бўлди. Демак, миллат тақдирида давлат, давлат қисматида М. ҳал қилувчи омил ҳисобланади. М. фақат бир халқ вакиллари билан иборат тарзда шаклланмайди. Ҳозирги ўзбек М.ининг таркиб топишида барча туркий қабила ва уруғлар, олис ўтмишдан Туронзаминда яшаб келаётган аждодларимиз, ш-дек, қадим Суғд эли, Хоразм эли ва б. ҳам иштирок этганлар. Бу ҳол тилимиз, дилимиз, қиёфамиз, урф-о.ларимиз, турмуш тарзимиз, мад-тимиз, санъатимиз, адабиётимиз ва меъморчилигимизда, ҳатто, меҳнат қуролиримизда мужассамлашган. Маълумки, ўзбек халқи келиб чиқиш жиҳатидан туркийдир. Илк ёзма манбаларимиз Урхон ҳоқон Онасой бўйларида давлат қургани ҳақида битилган бўлса, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиблар ёзма адабий тилимизнинг тамал тошини қўйганлар. Ягона миллий адабий тилимиз XII а.даёқ шаклланиб бўлган эди. Бунга Туркистон пири Аҳмад Яссавийнинг

"Ҳикмат"лари яққол исбот бўла олади. "Ҳикмат" тили XVI а. фарзанди Бобур тилига ҳам, XX а. адиблари Абдулла Қодирий ва Чўлпон тилига ҳам ўхшашдир. Ягона миллий тилимизни Хоразмда Қутб Хоразмий, Сулаймон Боқирғоний, Рабғузий, Мовароуннаҳрда Саккокий, Ҳиндистонда Ҳофиз Хоразмий, Рум элида Жалолоддин Румий, Насимий, Озарбайжонда Хоқоний қўллаган ва бойитган. Алишер Навоий ягона адабий тилимизнинг шуҳратини шу қадар баланд кўтардики, бу тил кўеши ёғдуларидан Чиндан Румоғача, Ҳиндистондан то Сибир, Олтой ва Итил бўйларигача нафақат туркий, балки, барча элу элатлар баҳраманд бўлди, М.имиз доврўғи оламга ёйилди.

МИЛЛАТЛАРАРО МУЛОҚОТ МАДАНИЯТИ – шахсинг бошқа халқларга уларнинг вакиллари билан билвосита ёки бевосита мулоқот тарзида намоён бўладиган одоб-ахлоқ мажмуи. М.м.м. инсоннинг умумий мад-тининг таркибий қисмидир. М.м.м. миллатлараро муносабат жараёнида намоён бўлади. Бу жараёнда ўз миллатининг вакили сифатида у муайян ижтимоий вазифани бажаради. Натижада шахс ижтимоий лашув жараёнида ўз халқи узоқ тарихий рив-ш жараёнида тўплаган маънавий қадриятлар, одоб-ахлоқ, муомала мад-ти, мезонларини ўзлаштиради. Икки миллат икки мад-т, икки тилга мансуб кишилар ўртасидаги мулоқотда ана шу фарқлар намоён бўлади. Бу – объектив ҳолат. Агарда суҳбатдошлар бир-бирига яқин, фаол борди-келди қилиб келаётган халқлар вакиллари билан иборат (мас., ўзбек тожик, қозоқ, қирғиз, туркман ва ҳ.к.) бўлса, фарқ асосан тилда намоён бўлади. Бир-бирининг туғроғий жиҳатдан узоқ масофада яшаётган миллатлар вакиллари ўртасидаги мулоқотда бир-бирини англаш мураккаброқ кечади. Улар нафақат бир-бирининг тилига тушунмайди, балки имо-ишораларнинг ўзига хослиги туфайли бир-бирининг хатти-ҳаракатларини ҳам тўғри талқин эта олмайди. Бу эса баъзан ноўрин кудуратларга, тушунмовчиликларга олиб келиши мумкин. Мас., Лотин америкаликлар ва Европа халқлари вакиллари мулоқот пайтида суҳбатдошининг кўзларига тик қараб туради, Осиёда эса суҳбатдошнинг кўзига тик қараб туриш беадаблик ҳисобланади. Шу боис турли миллатларга хос мансуб кишиларнинг бир-бирининг урф-о., анъана ва қадриятларини билиши, уларга нисбатан юксак ҳурмат-эҳтиром М.м.м.нинг ривожига ва такомиллашувида ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК – миллатлараро аҳиллик, халқаро дўстлик; миллий истиқлол мафқурасининг асосий ғояларидан бири; муайян ҳудуд, давлатда турли миллат вакиллари билан баҳамжиҳат яшаши, ҳамкорликда фаолият юритишини ифодаловчи т. Ер юзидаги 1600дан ортиқ миллатдан бор-йўғи 200га яқини ўз давлатчилигига эга, холос. Бундай шароитда бутун дунёда М.т.ни таъминлаш учун уларнинг манфаатлари, руҳияти, интилишларини мунтазам ўрганиб бориш, сиёсий-ижтимоий ҳаётда буни доимо эътиборга олиш зарур. Жаҳон тажрибаси М.т.ни таъминлашга бир ёқлама, юзаки ёндашув жиддий муаммолар келтириб чиқариши мумкинлигини кўрсатади. Хус-н, давлатга ўз номини берган миллат билан ўша жойда яшайдиган бошқа миллат ва элат вакиллари орасидаги муносабатлар жиддий эътиборни талаб қилади.

Акс ҳолда, жамият ҳаётидаги тинчлик ва барқарорлик издан чиқиши мумкин. Бу масала бизнинг мам-тимиз учун ҳам жуда муҳим. Ўз-н ҳудудида қадимдан кўплаб миллат ва элат вакиллари баҳамжиҳат истиқомат қилиб келган. Улар ўртасида а.лар давомида миллий низолар бўлмагани халқимизнинг азалдан бағрикенглигини кўрсатади. Миллатлараро муносабат ларда уйғунлик вужудга келган мам-тларда кўп миллатлилик жамиятнинг сиёсий-иқт-й рив-шига самарали таъсир этади. М.т. ғояси умумбашарий қадрият бўлиб, турли халқлар биргаликда истиқомат қиладиган минтақа ва давлатлар миллий тараққиётини белгилайди, шу жойдаги тинчлик ҳамда барқарорликнинг кафолати бўлиб хизмат қилади. Бугунги кунда Ер юзида 6 млрд.дан зиёд аҳоли мавжуд. Ўз-н ҳудудида эса 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари яшамоқда. Ҳар бир миллат Яратганнинг мўъжизаси бўлиб, ўз тили, дини, маслаги, қадриятлари, анъналарига эгадир. Шу боис мазкур маънавий омилларнинг амал қилиши М.т.нинг муҳим шартларидан саналади. Давлатлар бу борада кўпмиллатли (полиэтник) ва бирмиллатли (моноэтник) таркибга эга бўлиб, ҳар бири ўзига хослиги билан бир-биридан фарқ қилади. Ҳар бир мам-тда турли миллат вакиллари мавжудлиги азал-азалдан унга ўзига хос табиий ранг-баранглик бахш этиб келган. Ҳар бир миллатнинг умумий манфаатлари билан бирга ўзига хос қадриятлари ҳам бор. Умумий қадрият ва хусусий манфаатлар бир-бирига зид келиб қолиши ёки уйғун бўлиши мумкин. Бунда муайян мам-тдаги миллий сиёсат муҳим аҳамият касб этади. Ўз-н каби полиэтник мам-тда турли миллатлар манфаатларини уйғунлаштириш, улар орасида тотувликни таъминлаш тараққиётнинг ҳал қилувчи омилларидан бири ҳисобланади. Зеро, миллатнинг истиқболи бошқа халқлар ва мам-тларнинг тараққиёти, бутун жаҳондаги вазият ва имкониятлар билан ҳам боғлиқдир. Бутун дунёда, биринчи навбатда, қўшни мам-тларда ёнма-ён яшаётган этнослар ўртасида тинчлик, осойишталик, барқарорлик, ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, тенг ҳуқуқли муносабат бўлмаса, улардан ҳеч бири ўзининг порлоқ истиқболини таъминлай олмайди. Шу билан бирга, бир мам-т доирасида миллий манфаатларни тенг қондириш, улар ривожини таъминлаш жуда мураккаб масала эканини ҳам англамоғимиз даркор. М.т. ғояси ана шу масалани тўғри ҳал қилишга ёрдам беради. Бу ғоя — бир жамиятда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қиладиган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг маънавий асосидир. Бу ғоя — ҳар бир миллат вакилининг истеъдоди ва салоҳиятини тўла рўёбга чиқариш учун шароит яратади ва уни Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби эзгу мақсадлар сари сафарбар этади. Мам-тимизда ушбу ғояни амалга оширишга катта эътибор берилмоқда. Президент И.А.Каримов Ўз-ннинг бу борадаги ўзига хос сиёсатини баён этиб, таъкидлаганидек: **«Республика аҳолиси ўртасида кўпчиликни ташкил қиладиган ўзбек миллатининг муқаддас бурчи она тилини, ўз миллий маданияти ва тарихини тиклашдангина иборат эмас, балки биргаликда ҳаёт кечирувчи кам сонли халқларнинг тақдири учун, уларнинг ўзига хос маданий-маънавий хусусиятларини сақлаб қолиш учун, камол топиши ва ўзлигини намоён этиши учун уларга тенг шароит ва имкониятлар яратиб бериш борасида масъул бўлишдан ҳам иборатдир».**

Бундай муҳит миллатлараро муносабат ларда турли муаммолар туғилишига асло йўл қўймайди ва Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби умуммиллий ғояларни ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади. Неча минг йиллик тарихимиз шундан гувоҳлик бермоқдаки, олижаноблик ва инсонпарварлик, миллатлараро тотувликка интилиш халқимизнинг энг юксак фазилатларидан ҳисобланади. Бу борадаги анъаналар авлоддан авлодга ўтиб келмоқда. ЎзР Конституциясининг 8-моддасида «Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, ЎзРнинг фуқаролари ташкил этади», деб аниқ белгилаб қўйилган. «Ўзбекистон халқи» т.си мамтимизда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжиҳатлик учун маънавий асос бўлиб хизмат қилади. Юртимизда бугунги кунда 130 дан ортиқ миллий-мад-й марказлар ишлар турибди. Уларнинг турли йўналишлардаги фаолияти, биринчидан, ўз вакилларини миллий тарих, урф-о. ва анъаналардан хабардор қилишга, иккинчидан, халқнинг ўз-ўзини англашига таъсир этиб, М.т.нинг мустақамланишига хизмат қилмоқда. *А.Мўминов, Б.Абдушукуров*

МИЛЛАТНИНГ ҚАДР-ҚИММАТИ — муайян ҳудудда истиқомат қиладиган этноижтимоий бирликнинг тарихи, қадриятлари, анъаналари, мад-ти, маъ-яти, яшаш тарзи, расм-русумлари, урф-о.лари, диний эътиқодларини ўз ичига олувчи т. Миллат ёки мам-т аҳолисининг ижтимоий аҳволини акс эттирар экан, у миллий тараққиёт кучларини ҳаракатга ундовчи муҳим омил ҳисобланади. М.қ.қ. инсоннинг ўз миллатига бўлган муносабатини ҳам англатади. Ш-дек, М.қ.қ.ни қандай тушуниш, унга қандай муносабат да бўлиш ҳар бир инсоннинг маъ-яти даражасига боғлиқ. М.қ.қ., миллий эҳтиёжларни қондиришда, бутун дунёдаги миллатлар тараққиёти йўлидаги бевосита алоқаларни мустақамлашга ҳам ёрдам беради. М.қ.қ.ни ўрганиш, унга муносабат ниҳоятда эҳтиёткорлик ҳамда жиддий ёндашувни талаб қилади. М.қ.қ., яъни миллат тарихи, урф-о.и, анъаналари, маъ-яти ва мад-тининг бузиб кўрсатилиши жиддий хатоларга олиб келиши, мудҳиш ихтилофларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Мустақиллик миллий қадр-қимматни ошириб, маъ-ятини юксалишига, аждодлар хотираси олдидаги масъулиятни чуқур ҳис этишга хизмат қилади. М.қ.қ. миллат тарихининг азалий ҳамроҳи, ўтмишдан ҳозирга қадар ўз аҳамиятини сақлаб келаётган жамият ҳаётининг асоси ҳисобланади.

МИЛЛАТПАРВАРЛИК — инсоннинг ҳаёти ва фаолияти давомида ўз миллатининг ўзига хос жиҳатларига ҳурмат ва садоқат руҳида қараши, миллий менталитет, урф-о., тафаккур тарзини чуқур ҳис этган ҳолда, миллатнинг ҳар томонлама тараққий топишига хизмат қилиши ва у билан боғлиқ дунёқарашнинг намоён бўлишини ифодаловчи т. М., маълум маънода, ватанпарварлик тамойилининг янада муайянлашган шакли. Зеро, миллатни севиш, кенг маънода, Ватанни севиш дегани. Ватансиз миллатнинг бўлиши,

унинг расмана эркин ва бахтли яшаши мумкин эмас. Бироқ М.ни миллатчилик билан қориштириб юбормаслик лозим. Миллатчилик ўз миллатини ажратиб олиб, унга “буюк”лик мақомини беришга интилиш бўлса, М. бошқаларни камситмаган ҳолда, ўз миллати равнақи учун курашиш, бу йўлда, лозим бўлса, ўз ҳаётини ҳам фидо қилиш демакдир. Чунки ўз миллатини чин дилдан севмаган одам ҳеч қачон бошқа миллатларни сева олмайди. Асл М. – миллий ўзлигини англаб етган инсондир, у ўз миллати билан фахрланади, у билан бутун жаҳонда фахрланишни истайди. М. тамойили асосида миллий ғоя ётади, у миллатни севиш амалиётининг илмий-наз-й асоси сифатида майдонга чиқади. М. инсоният тараққиётида миллатларнинг ўрни ва аҳамиятини тўғри тушуниш, Ер юзининг ҳар бир бурчагида мавжуд миллатларни тили, турмуш тарзи, ирки, ташқи қиёфаси, урф-о.лари, дини, мад-тининг ўзига хос томонларидан қатъи назар, ҳурмат қилиш, уларнинг озодлиги, тенглиги, гуллаб-яшнаши учун шарт-шароитлар яратиш бериш тарафдори бўлишдир. М. ҳар бир кишидан миллатлар ва миллий муносабат лар соҳасида чуқур билимли бўлишни, улар инсоният тарихида, унинг моддий ва маънавий мад-тининг шаклланишида, ҳозирги замон цивилизациясининг рив-шида жиддий мавқега эга эканлигини билишни тақозо этади. М. барча миллатларга баробар ҳурмат билан қараш демакдир. Ўз миллатини бошқалардан афзал кўриб, унга имтиёзлар беришни талаб қилиш ёки аксинча, ўзиникини улуғлаб, ўзганинг тили ва мад-тига бефарқ қараш М. қоидаларига зиддир. Шу билан бирга, М. барча миллатларни, уларнинг фарқ ва тафовутларини ҳисобга олмай туриб тенглаштиришни инкор этади. Ҳар бир миллатга бўлган муносабат уларнинг истиқомат қилиб турган муайян шароитлари, тарихи ва шу асосда бошқа миллатлар билан ўзаро муносабат ларига боғлиқ. Миллатлар ҳам инсонлардек хилма-хил ва турли-туман бўлганлиги боис, ҳар бир миллатга нисбатан муносабат ларда ниҳоятда эҳтиёткорлик, муомала мад-ти ва эътибор талаб қилинади. Ҳар бир инсоннинг М.и, авваламбор, унинг ўз миллатига, тилига, мад-тига, анъаналари, урф-о.лари ва расм-русумларига бўлган муносабат ида намоён бўлади. Лекин, миллатпарвар бу доирада чекланиб қолмайди, бошқа миллатларни ўз миллати билан тенг кўради. Мустақил Ўз-нинг юксалиши ҳар бир инсоннинг М.лик тамойилига содиқ бўлишига ҳам боғлиқ. Чунки, давлатимизнинг келажаги, биринчи навбатда, халқимизнинг уюшқоқлиги, ғурури, тадбиркорлиги ҳамда худудимизда истиқомат қилиб турган ҳар бир кишининг миллати, дини, тили ва эътиқодидан қатъи назар, умуммиллий ғоя атрофида жипслашувига боғлиқдир. Ўз-нда истиқомат қилаётган 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари ана шундай йўлдан бормоқдалар. Шу маънода, мустақиллик йилларида миллатлараро ҳамкорликнинг мустаҳкамланиб бориши мам-тимизда демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти куриш билан бир қаторда М.лик туйғусини янада такомиллашувига хизмат қилади. *И.Эргашев, В.Кўчқоров, А.Шеров*

МИЛЛАТЧИЛИК — миллат айириш, бир миллатни ҳар томонлама улуғлаб, бошқаларининг ҳуқуқ, эҳтиёж ва манфаатларини назар-писанд қилмаслик, уларни ерга уришни англаувчи т. М. миллий маҳдудлик ва мумтозликни тарғиб ва ташвиқ қилишга асосланган, ўз миллатига чуқур ишонч

ва ўзга миллатларга ишончсизлик руҳи билан йўғрилган наз-я ва амалиёт. М. т.сига юқоридаги каби тус бериш кенг тарқалган бўлса-да, унинг камров доирасини турлича талқин қилиш ҳоллари мавжудлигини таъкидлаш зарур. Мас., собиқ иттифоқ даврида М. т.си атайин сохталаштирилган ва миллийликнинг ҳар қандай кўриниши М. сифатида баҳоланган эди. Ҳозирги даврда айрим тадқиқотларда “миллатпарастлик”, “миллатпарварлик” ва “М.” т.ларини мазмунан фарқлаш тўғрисида фикрлар билдирилмоқда. Хус-н, М. миллатларнинг тенглигини инкор этиш, ўз миллатини бошқа миллатлардан устун қўйиш, унга имтиёзлар яратишга интилиш, ўз миллатига сажда қилиш, унга холис баҳо бермаслик, камчилик ва нуқсонларини сезмаслик, миллатпарварлик эса миллатларнинг тенглигини тан олиш, барча ирқ ва миллатларга нисбатан тенг муносабат да бўлиш, ўз миллатига, унинг тили, мад-тига бефарқ бўлмаслик тарзида талқин қилинади. М. хилма-хил мазмун ва шаклда намоён бўлиши мумкин. Хус-н, катта ёки кичик миллатларнинг М.ини бошқа миллатларни ассимиляция қилишга қаратилган ёки миллий маҳдудликка йўналтирилган М.дан фарқлаш лозим. Ш-дек, миллий келишмовчиликлар ва низолар келиб чиқишига сабаб бўлувчи тажовузкор М. билан бир қаторда ундан ҳам хавфлироқ бўлган яширин, нозиклашган М. ҳам мавжуд. Орий қавмига мансуб бўлмаган халқларни жисмонан йўқ қилиб ташлаш мақсадини кўзлаган национал-социализмда (фашизм) ўзининг энг мудҳиш киёфасини намоён этган ҳолда М. ирқчилик билан қўшилиб кетганини кўрамыз. М.нинг турли ижтимоий қатламларга тортилиши мумкин бўлган энг содда кўриниши маиший М.дир. Ўзига хос этноижтимоий бирлик бўлган миллат ва улар ўртасидаги муносабат лар мавжуд бўлар экан, маиший М. муайян даражада сақланиб қолаверади. Қандай шаклда бўлмасин, М. ортида моҳият эътибори жиҳатдан ўзга халқлар ва мад-тларни камситиш, уларга менсимаслик билан муносабат да бўлиш туйғулари ётади. Бундай қарашлар, аксарият ҳолларда, миллатнинг тарихий рив-ши давомида рўй берган (баъзан рўй бермаган) адолатсизликларда ҳам муайян халқларни айбдор қилишга уринишлар билан омухта ҳолда юзага чиқади. Умуман олганда, М. бир томондан, бошқа миллатлар билан турли соҳалардаги ўзаро фойдали муносабат лардан маҳрум қилиб, миллатнинг маънавий қашшоқлашувига сабаб бўлса, иккинчи томондан, жиддий келишмовчиликларга замин яратади. М. туйғулари бутун миллатни қамраб олган ва давлат тузилмалари томонидан қўллаб-қувватланган ҳолларда эса у миллатлараро муносабат ларнинг таранг ҳолатда сақланишига, ўзаро ишончсизлик туйғуларининг илдиз отишига, мавжуд муаммоларни ҳал этишнинг чўзилиб кетишига ва доимий беқарорлик ҳолатининг сақланиб қолишига сабаб бўлади. М. — шахс ёки этнос онгининг ўзига хос ҳолати ва ижтимоий -руҳий жиҳатдан йўналтирилган оқим. Ана шу омиллар заминида М. наз-яси, мафкураси ва амалиёти вужудга келади. Ш.у. ҳар бир муайян ҳолатда М. тўғрисида сўз юритилар экан, гап маиший турмушдаги М. ёки М. мафкураси тўғрисида бораётганини фарқлаш лозим. Маиший турмушдаги М. миллат пайдо бўлганидан буён Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам мавжуд. М. мафкурасининг моҳиятини ўз миллатининг бошқа миллатлардан устунлигини эътироф этиш ва тарғиб қилиш ташкил этади. Ш.у. босқинчилар М.и билан мазлумлар М.ини

фарқлаш лозим. Мустамлакачилар ва босқинчилар М.и бошқа халқларни асоратга солиш учун хизмат қилса, мазлум халқлар М.и уларни озодликка олиб чиқиш учун йўналтирилади. М. экспансионизм, изоляционизм, шовинизм, нацизм кўринишларида намоён бўлиши мумкин. М. бир мам-т доирасида турли қарама-қаршилиқни келтириб чиқаради, халқаро миқёсда эса, турли мам-тлар халқлари ўртасига нифоқ солади. Халқаро қонунчиликка кўра, М. инсон ҳуқуқларини чеклаш ва сиёсий жиноят сифатида баҳоланади. *А. Очилдиев, Б. Абдушукуров*

МИЛЛИЙ АНЪАНАЛАР — миллат ҳаётининг турли соҳаларида намоён бўладиган т.лар, белгилар, хус-ятлар, кадриятлар, фаолият турлари, одатлар ва хислатларнинг авлоддан авлодга ўтиши ҳамда мерос бўлиб қолишини ифодаловчи т.. М.а. умуминсоний анъаналарнинг бир миллат даражасида намоён бўлишидир. Улар орқали ҳар бир миллатнинг муайян даврдаги ўзига хос хус-ят, ҳаёт тарзи, мад-ти, фани, адабиёти ва б. соҳалардаги эришилган натижалар ва ютуқлари бошқа даврда яшаётган авлодларга етказилади. М.а. ранг-барангдир. Уларда ҳар бир миллатга хос хус-ятлар намоён бўлади. Мас., бутун дунё халқларига хос меҳмондўстлик анъанаси ўзбекларда русларникидан, грузинларники инглизларникидан фарқ қилади. М.а. миллатни бирлаштириш авлодлараро ворисликни таъминлаш воситасидир. Муайян М.а.ни бажаришда кишилар ижтимоий келиб чиқишиданидан қатъи назар, бир хилда ҳаракат қилади. М.а.да миллатнинг бетакрорлиги, миллат ҳаётининг ўзига хослиги, ворисликнинг муҳим миллий жиҳатлари намоён бўлади. Ҳар бир халқ ўз М.а.ининг соҳиби, уларнинг сақловчисидир. Миллатнинг ҳар бир авлоди М.а.ни ўтмишдан келажакка етказиб берувчи инсонлар руҳида тарбияланиши керак. Миллатнинг таназзули М.а.нинг ҳам таназзулидир. Собиқ иттифоқдаги мафкуравий тазйиқлар миллатлар ва М.а.га ҳам салбий таъсир кўрсатган эди. М.а.нинг айримлари «ўтмиш қолдиқлари» сифатида баҳоланар, уларнинг барҳам топиши тўғрисидаги ғайримиллий ва ғайриилмий ақидалар тарғиб қилинар эди. Ўз-н мустақилликка эришгандан сўнг М.а.га эътибор кучайди. Улар мустақилликни мустаҳкамлашнинг муҳим воситаси, кишиларни маънавий камолотга етказишнинг омили сифатида катта аҳамият касб этмоқда. М.а.нинг жамиятдаги аҳамияти ва миллат истиқболига таъсири, айниқса, мустақиллик шароитида билинади. Мустақилликнинг вазифаларидан бири — тегишли давлатга ном берган миллатни юксалтириш, дунёга танитиш, миллатнинг кучини, салоҳиятини, қобилиятини, шижоатини ва унинг мустақилликка молик эканини намоён қилишдир. Бундай олижаноб фаолият эса М.а.ни тиклаш, такомиллаштириш ва бойитишсиз мумкин эмас. Чунки, бу — айни миллатнинг авлоддан авлодга ўтиб борадиган ва жамоатчилик фикри билан муҳофаза қилинадиган ижтимоий ахлоқ, ижтимоий муносабат ларнинг меъёри ҳамда қоидаларидир. Шу маънода, М.а. миллатнинг тарихини, ақл-заковатини, дидини, ижтимоий воқеалар ва ҳодисаларга бўлган муносабат ини, турмуш тарзини ҳам ифода этади. М.а. барча миллатларда мавжуд, аммо, улар ҳар бир миллатда ўзига хос ва бетакрордир. Ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилишда М.а.ни инobatга олиш бу соҳадаги муваффақият гаровдир. Мас.,

Япония, Германия ва б. бир қанча мам-тлар шу омилдан самарали фойдаланиб, юксак натижаларни қўлга киритмоқдалар. Шундай экан, М.а. масаласида жаҳоннинг илғор тажрибасини ўрганиш ўта муҳимдир. Бугунги кунда а.лар мобайнида шаклланган, авлоддан авлодга бебаҳо мерос сифатида ўтиб келаётган М.а. билан бирга Мустақиллик, Наврўз, Ўқитувчилар ва мураббийлар, Хотира ва қадрлаш куни каби байрам ва маросимларимиздан жамият ҳаётига замонавий маъно-мазмун бахш этиш йўлида оқилона фойдаланиш зарур. М.а.имизни ўрганиш, тарғиб этиш билан бир қаторда, тўймаъракаларни, уларнинг таркибий қисми бўлган одат ва удумларни ихчамлаштириш, бу борада исрофгарчилик ва дабдабозликка йўл қўймасликка алоҳида эътибор қаратиш даркор. Кишилар қалбига ишонч руҳини бахш этишга хизмат қиладиган М.а. аждодларимизнинг бебаҳо мероси ва умумбашарий кадрятларга таяниши, ёшларни комил инсон қилиб тарбиялашга ундаши, мам-тимизнинг дунё ҳамжамиятига интеграциялашувини таъминлашга ёрдам берадиган маънавий омилга айланишига ҳаракат қилиш лозим. Ана шундагина М.а. сабр-тоқат, меҳр-оқибат, андиша, урф-о.ларга ҳурмат, яхшиларга эргашиш, ёмондан қочиш каби халқимиз фазилатларининг янада сайқал топишига хизмат қилади. Шу тариқа, а.лар мобайнида шаклланган, авлоддан авлодга ўтиб келаётган М.а.имиз мам-тимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг муҳим омилига айланди ва миллий ғоя билан уйғунлашиб, бунёдкорлик ва яратувчанлик ишларига хизмат қилмоқда. *Б.Абдушукуров*

МИЛЛИЙ БИҚИҚЛИК, миллий маҳдудлик — ўз миллатини ўзга миллатлардан узоқлаштириш, унинг ўзига хослигини ҳимоя этишни тор тушуниб, миллий худбинликни жорий қилиш, ўз миллатининг ўзга миллатлар билан эркин алоқада бўлишига путур етказиш. М.б. ҳозирги замондаги иқт-й, сиёсий ва мад-й-маънавий алоқаларнинг моҳиятини тушунмаслик ва уни юзаки талқин этиш маҳсулидир. Ҳозирги замон тараққиёти шундайки, миллатлар, минтақалар, қитъалар, мам-тлар ва халқлар ўзаро муносабат ларга киришиб, ҳар томонлама яқинлашмасдан ривожлана олмайди. Ана шундай яқинлашиш ва б. мам-тлар ҳамда халқларнинг энг яхши ютуқларини ўзлаштириш ҳар бир миллат гуллаб-яшнашининг зарурий шартидир. Барча ривожланган давлатлар ва миллатлар шу йўлдан бормоқдалар. Аммо бундай ўзлаштириб олиш ижодий равишда амалга оширилмоғи ва ўзлаштираётган миллатнинг ўзига хослиги, унинг тили, мад-ти ва анъаналарига путур етказмаслиги керак. Ш-дек, М.б. миллатларнинг ўзаро тенглигини, миллий мад-тларнинг бир-бирини тўлдириб келишини инкор этиб, ўз миллатини бошқа миллатлардан устун кўриб, бошқа миллатларнинг ҳақ-ҳуқуқларини, мад-ти ва маъ-ятини ўзлаштириш ҳисобига ўзининг миллатига улкан имтиёзлар яратишга интилиш, унинг манфаатларини бошқа миллатлар манфаатларидан афзал кўриш, ўз миллатига сажда қилиб, унга ҳамду санолар ўқиш, кўкларга кўтариб, унга холисона баҳо беролмаслик, мавжуд камчиликлар ва нуқсонларини сезмаслик ва кўрмасликдир. М.б. ҳам миллатпарастлик сингари миллатнинг ўсиши, гуллаб-яшнаши учун энг кўп қийинчиликлар туғдирувчи, унинг ривожига тўсиқ бўлувчи омиллардан биридир. М.б. руҳи билан суғорилган киши гўёки ўзича ўз миллатига жон-

жахди билан хизмат қилаётгандек кўринади, лекин у миллат таназзули учун хизмат қилаётганлигини ўзи ҳам гоҳида сезмайди. Чунки, у ўзининг қарама-қарши фикрлари ҳамда ножоиз хатти-ҳаракатлари билан ўз миллатини бошқа миллатлардан, жаҳон ҳамжамиятидан узоқлаштиради, миллатнинг ривожини сустлаштиради. Ҳозирги замон фани, техника ва технологияси шундай суръатлар билан ривожланмоқдаки, бундай шароитда ўз миллати учун самарали хизмат қилмоқ учун М.б. қобиғидан чиқиб, барча миллатлар билан яқиндан муносабат да бўлиш, улардаги фан-техника, ижтимоий ҳаётни ташкил қилишнинг самарали янгиликларини қабул қилиб олиш зарур. Ўз миллати учун жон куйдирувчи киши миллатининг ютуқ ва тарихий хизматларидан фахрланади, аммо ҳар қадамда унга танқидий кўз билан боқиб, доғларни тозалашга, нуқсонларни бартараф қилишга интилади, бу жараёнда фаол қатнашиб, шу орқали ўз миллатининг рив-шини тезлаштиради. М.б.га интилиш ўтган а.ларда жаҳоннинг мустамлакалар ва метрополиялар, қолоқ ўлкалар ва илғор давлатлар, озод халқлар ва мустабидлик исканжасидаги халқларга бўлиниб кетиши шароитида ғоя ва амалиёт сифатида ривожланиб, умумижтимоий тараққиётнинг регрессив ҳолатини таъминлади. М.б. иллатига дучор бўлганлар демократик, маърифатпарвар ҳамда инсонпарвар кучлардан фарқли ўлароқ, ўз миллатининг манфаатларини бошқа миллатлар ҳақ-ҳуқуқларидан юқори қўйиб ҳал этишга интилувчилардир. Истибдод даврида ҳукмрон бўлган мафкура М.б. ҳамда миллатчиликка қарши кураш ниқоби остида гегемонликка даъво қилувчи миллат вакилларининг айримларида М.б. хус-ятларини ривожлантирди, ушбу жиҳат ижтимоий -мад-й ҳаётимизга ёт бўлган маън-й-мад-й таъсирлар хуружини кучайтирди. Ушбу жиҳатларни миллий тил ва мад-тимизнинг камситилганини, урф-о. ва анъаналар эскилик сарқити сифатида четга суриб қўйилгани, динга афъюн сифатида қаралиб, жамият аъзолари қалбидан юлиб ташлаш учун қилинган ҳаракатларда намоён бўлди. М.б.ка интилиш жамиятда ўз миллати ҳамда унинг имкониятларини юқори қўйиш ўтиш даври қарама-қаршиликлари шароитида кўзга ташланади. Умуммиллий тараққиётдаги ушбу масъулиятли паллада ўзаро тинчлик, тотувлик, миллий ва диний бағрикенгликни тарғиб этиш кўзланган мақсадга етиш йўлидаги энг самарали усулдир. Мустақил Ўз-ннинг гуллаб-яшнашини истайдиган ҳар бир фуқаро мам-тимизнинг барча ривожланган давлатлар билан муносабат ларининг ҳар томонлама кенгайиши ва чуқурлашиши юртимизда миллатлараро ҳамжиҳатликни янада мустаҳкамлашга хизмат қилмоғи лозим. Миллатларнинг ўзаро ҳамжиҳат фаолияти кенгайиб бораётгани, миллатпарварлик ғоялари ўз ўрнини топаётгани жамиятимизда ижтимоий ҳамкорлик янада кучайиб бораётганини англатади. *Н.Назаров*

МИЛЛИЙ БОЙЛИК — мавжуд ёки муайян давр мобайнида мам-тда тўпланган ёхуд яратилган моддий, мад-й-маънавий мерос, неъматлар ва табиий бойликларнинг мажмуасини ифодаловчи т.. М.б. булардан ташқари тўпланган билимлар, касбий малака ва тажрибани қамраб олади. М.б. бу айрим миллат ёки эллат бойлиги эмас, балки муайян мам-тнинг умумий бойлигидир. У ўзининг шаклига кўра меҳнат орқали яратилган бойлик ва табиат инъом этган бойликдан иборат. Меҳнат орқали яратилган бойлик деганда ишлаб чиқариш

жараёнида узлуксиз жамғарилиб келинган хом ашё, ёқилғи, мавжуд машина-ускуна, бино-иншоотлар, аҳолига узоқ муддат хизмат қиладиган буюмлар назарда тутилади. М.б. моддий кўринишга эга бўлса-да, у моддий ва номоддий соҳада фойдаланилади. Моддий соҳадаги бойлик капитал шаклига эга бўлиб, маҳсулот ишлаб чиқаришга хизмат қилади. Ишлаб чиқариш бинолари, иншоотлари, машина ва механизмлар, транспорт воситалари, йўллар, каналлар, сув омборлари шулар жумласидандир. Номоддий ёки маънавий соҳадаги бойликка ижтимоий хизмат кўрсатиш соҳаларидаги таълим, мад-т, санъат, соғлиқни сақлаш, қадриятлар, урф-о.лар ва б. шу кабилар киради. М.б.нинг алоҳида тури бу — интеллектуал бойлик бўлиб, улар адабиёт ва санъат асарлари, мад-й анъаналар воситасида тўпланган билимлардан иборат. Бойлик аввал яратилади, сўнгра ишлатилади ва ниҳоят ишлаб чиқариш ҳисобидан тўлдирилиб борилади. Маълумки, яратилган маҳсулотнинг бир қисми жорий истеъмол натижасида йўқ бўлиб кетса, бошқа қисми жамғарилади. Жамғарилган маҳсулотлар, биринчидан, ишлатилган бойликнинг ўрнини тўлдирса, иккинчидан, унинг миқдоран ўсиб боришини таъминлайди. Демак, М.б.нинг айланиб туриши унинг сарфланиши, тикланиши ва ўсишидан иборат. М.б. ҳаракати эса йиллар, ҳатто а.лар оша давом этади. Табиий бойликларнинг бир қисми (Мас., тупроқ ҳосилдорлиги, сув, ўрмон бойлиги ва ҳ.к.) инсон иштирокида тикланиб туради, бошқа қисми эса (Мас., нефть, газ, кўмир, руда захираси ва ҳ.к.) тикланмайди, улар ишлатилиб бўлгач йўқ бўлиб кетади ёки бошқача бойлик шаклига киради (Мас., руда тугагач, у темир-терсак шаклига киради ва қайтадан ишлатилади). *Д.Рахимова*

МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИК - муайян миллатнинг ижтимоий -иқт-й, сиёсий, маънавий қадриятларига, манфаатларига асосланган, жамият ижтимоий -тарихий тараққиёти натижасида шаклланган давлатнинг шакли. Бирор ҳудудда мутлақ кўпчилиқни ташкил қилган миллий этник гуруҳлар ижтимоий ҳаётни ташкил қилиш учун бирлашиб, ўзларининг манфаатларини ҳимоя қилувчи давлатни вужудга келтиради. Миллий давлат уни ташкил қилган миллатнинг дунёқарашига, анъаналарига, руҳиятига мос келади. Давлатчилик тарихан таркиб топган ҳодиса бўлиб, халқнинг ижтимоий ҳаёти, тақдири билан узвий боғлиқ ҳолда шаклланади ва ривожланади. Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, давлатчилигидан марҳум бўлган миллат ривожидида миллий емирилиш, парокандалик жараёнлари авж олади. У ўзининг миллий давлатини тиклашга эришсагина ижтимоий ва миллий тараққиётнинг истиқболини аниқ белгилаш имконига эга бўлади. Миллат ўз қадриятларини сақлаб қолишни хоҳлар экан, М.д. учун курашади. Чор Россиясининг босқинчилик сиёсати натижасида М.О. халқлари миллий давлатларидан маҳрум бўлдилар. Уларнинг миллий манфаатларига зид бўлган босқинчи давлат минтақа халқларининг М.д. анаъналарини оёқости қилгани, шўро даврида эса миллатларни аралаштириб йўқ қилиб юбориш сиёсати юритилгани оқибатида маҳаллий халқлар ўзларининг миллий қадриятларидан узоқлашди, бегоналашди. Ўзбекистон халқи мустақиллик шарофати билан М.д.ни шакллантириш ва ривожлантириш имкониятини қўлга киритди. Бу миллатимиз тақдирида ҳал қилувчи тарихий

ходиса бўлди. Минг йиллар давомида шаклланган, халқимиз менталитетига мос бўлган М.д. анъаналарига асосланиб, мустақил миллий давлат пойдевори барпо этилди. Истиқлол йилларида мам-тмиз ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган туб ислохотлар жараёнида давлатимиз бош ислохотчи сифатида олдимизда турган буюк мақсадларга эришиш йўлида етакчилик қилиб келмоқда. Бу бир томондан М.д. анъаналаримизнинг такомиллашувига, иккинчи томондан, юртимизда озод ва обод Ватан ҳамда фаровон ҳаёт барпо этишга хизмат қилиши шубҳасиздир. *А.Сагдуллаев, Б.Умаров*

МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАФКУРАСИ - миллат ва давлатнинг мустақил рив-шини таъминлашга қаратилган ғоявий-наз-й қарашлар тизими. Миллий ғоя Ўзбекистонда яшовчи барча миллат ва элат вакилларининг туб манфаатларини, халқимизнинг а.лар мобайнида интилиб келган орзу идеалларини, олижаноб мақсад-муддаоларини ўзида мужассам этади. Халқимиз а.лар мобайнида эзгу ният қилиб келган мустақилликни сақлаш ва мустаҳкамлаш Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқаросининг муқаддас бурчидир. Бунинг учун барча бир ёқадан бош чиқариб, муқаддас она-Ватаннинг ҳаётий манфаатларини юракдан ҳис этган ҳолда уларни рўёбга чиқариш учун фаол ҳаракат қилиши, курашиши зарур. Бу жараён халқимизнинг манфаатларини, уларни ўзида мужассам этадиган миллий ғояни англаш билан боғлиқ ҳолда кечади. Ватан манфаати ҳар бир фуқаро манфаатлари билан узвий боғланган. Чунки, Ватаннинг ободлиги халқнинг фаровонлигига боғлиқ. Фуқароси бадавлат мам-тгина моддий ва маънавий тўқис бўлади. Шундай экан, миллий ғоянинг муҳим тамойилларидан бири инсон кадр-қимматини ҳар томонлама юксалтириш, халқ фаровонлигини оширишдан иборат. Бунга эришиш учун халқимиз, юртимиз фуқароларининг ҳамжиҳатлиги ва бирдамлигини мустаҳкамлаш талаб этилади. Бу вазифа миллий М.и.м.нинг моҳиятини ташкил этади. М.и.м. ҳар бир кишининг жамият ҳаётидаги фаолияти, юрти, миллати, ўзи ва оиласи олдидаги бурчи ва масъулиятини қай даражада ҳис этаётгани ва бажараётганини белгилайдиган маънавий мезон ҳамдир. М.и.м. қуйидаги умумбашарий қадриятларни эътироф этади ва улардан озиқланади: қонун устуворлиги; инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва ҳурфикрлик; турли миллат вакилларига ҳурмат ва улар билан баҳамжиҳат яшаш; диний бағрикенглик; дунёвий билимларга интилиш, маърифатпарварлик; ўзга халқларнинг илғор тажрибаси ва мад-тни ўрганиш. М.и.м.нинг наз-й асослари Президент И.А.Каримовнинг асарларида атрофлича ёритиб берилган. М.и.м. Ўз-ннинг мустақилликка эришиши ҳақидаги сиёсий, илмий, наз-й, фал-й, тарихий, қарашлар мажмуи, халқни келажакка ишонч, эътиқод руҳида тарбияловчи ғоявий қурол, барча тоифа кишиларни шу мақсад йўлида бирлаштирувчи ғоят қудратли маънавий омил ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб, Ўз-ннинг мустақилликка эришишини тарихий муқаррар жараёнлигини кўрсатиш; янги Конституцияда қонунан мақсад қилиб қўйилган адолатли демократик, фуқаролик жамияти ҳақида илмий-наз-й қоидаларни ишлаб чиқиш зарур. Шўролар замонида мафкура фақат синфий бўлади, у миллий бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобланар эди. Миллий мафкура хусусида ҳатто сўз ҳам юритилмас

эди. Бунинг натижасида ўзбек миллатининг миллий онги, дунёқараш, миллий ғурури, ифтихори анчагина сушлаштириб юборилган эди. Миллий мустақилликка эришилгач, Ўз-н ҳукумати томонидан М.и.м.нинг наз-й жиҳатдан ишлаб чиқилиши, уни халқ орасида кенг тарғибу ташвиқ қилиш, ҳар бир фуқаро онгига мустақиллик мафқурасининг мазмун-моҳиятини сингдириш, истиқлол йўлига мос ва хос ўзбек миллий мафқурасини илмий асосда яратиш каби ўта муҳим ва шарафли масалалар пайдо бўлди. Миллий М.и.м. юртимизда яшовчи ҳар бир фуқаро халқимизнинг юксак маъ-яти, анъана ва удумлари, улуғ бобокалонларимизнинг ўлмас меросидан озикланади. Адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик ғоялари ҳамда халқимизнинг ишонч-эътиқодини акс эттиради. Юрт тинчлиги, Ватан равнақи ва халқ фаровонлигини таъминлашга хизмат қилади. Жамият аъзоларини, аҳолининг барча қатламларини Ўз-ннинг буюк келажагини яратишга сафарбар этади. Миллати ва динидан қатъи назар, фуқароларимизнинг қалбида она Ватанга муҳаббат, мустақиллик ғояларига садоқат ва ўзаро ҳурмат туйғусини қарор топтиради. Жамоатчилик қалби ва онгига фикрлар хилма-хиллиги, виждон эркинлиги тамойилларига риоя қилган ҳолда маъ-й йўл билан сингдирилади. Миллий М.и.м.нинг асосий тамойиллари қуйидагиларда намоён бўлади: мам-тнинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг ҳудудий яхлитлиги ва сарҳадлар дахлсизлигини таъминлашга ёрдам бериш; қонуннинг устуворлиги, демократия ва ўз-ўзини бошқаришнинг ҳаётда мустаҳкам ўрин эгаллаётганига асосланганлик; миллий ва умуминсоний қадриятларнинг уйғунлигига таяниш; халқаро ҳуқуқ қоидаларига мос келиш. М.и.м.нинг асосий сифатлари – унинг мазмун-моҳияти, мақсад ва вазифалари ҳамда намоён бўлиш хус-ятларида ўз аксини топади. Ўзаро узвий алоқадорликда намоён бўладиган бу талаблар қуйидагилардан иборат: тарихий хотирани уйғотиш, ўтмишдан сабоқ чиқариш ва ўзликни англаш мезони бўлиш; халқимизни туб мақсадлари ифодаси ва жамият аъзоларини бирлаштирувчи ғоявий байроқ вазифасини ўташ; инсон қалби ва онгига ижобий таъсир этадиган т. ва туйғулар, гўзал ва ҳаётий ғоялар тизимини ўзида мужассам этиш; ҳар бир фуқаронинг эзгу ниятларини рўёбга чиқаришига имкон берадиган энг мақбул йўлни кўрсата олиш; миллат, халқ ва жам-ни бирлаштирувчи куч, юксак ишонч-эътиқодни манбаи бўлиш; Ўз-нда яшовчи барча халқ, миллат, элат, ижтимоий қатлам ва дин вакилларига бирдай тааллуқли бўлиш; мам-тимиз аҳолиси онги ва қалбида “Ўзбекистон – ягона Ватан” деган туйғуни юксак даражада шакллантиришга хизмат қилиш; турли миллат, қатлам, дин вакиллари, сиёсий партия ва ижтимоий гуруҳлар мафқурасидан устун турадиган социал феномен – ижтимоий ҳодиса мазмунига эга бўлиш; бирон-бир дунёқарашни мутлақлаштирмаслик ёки бирон-бир куч, партия ёки гуруҳ қўлида сиёсий қуролга айланмаслик; ҳар қандай илғор ғояни ўзига сингдириши ва ҳар қандай ёвуз ғояга қарши жавоб бера олиш; субъективизм, волюнтаризм каби иллатлардан ҳоли ва жамоатчиликнинг холис фикрига таянувчи объектив мафкура бўлиш; сўз билан ишни, наз-я билан ҳаётни бирлаштира олиш; давр ўзгаришларига қараб, ўзи ифодаладиган ғоя, манфаат, мақсад-муддаоларни амалга оширишнинг янги-

янги воситаларини тавсия эта олиш, яъни янгича вазиятга тез мослашадиган ҳозиржавоб ва ижодий бўлиш. М.и.м. ана шу қайд этилган сифатларга эга бўлган такдирдагина жамият ҳаётида етакчи маън-й-маър-й омилга айланиши ва кутилаётган муҳим вазифаларни бажара олиши мумкин. М.и.м.нинг асосий тамойиллари – унинг амал қилиши жараёнида ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бунда унинг мафкура сифатидаги умумий ва хусусий тамойилларини кўрсатиш мумкин. М.и.м.нинг умуман мафкура т.сига хос хус-ятлари, мақсад ва вазифалари, амал қилиш тамойиллари бўлиши табиий. Бу борада унга ижтимоий воқеликнинг инъкоси экани, жамият тараққиётининг муайян босқичига мос келиш, ҳаёт ходисаларини акс эттириш, амалга ошириладиган тарғибот ва ташвиқот тизими сифатида намоён бўлиш каби умумий тамойиллар хосдир. Шу билан бирга, М.и.м. Ўз-нда озод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт яратишга қаратилган умуммиллий ҳодиса сифатида қуйидаги бир қатор ўзига хос амал қилиш тамойилларига ҳам эга: мам-тнинг мустақиллигини мустаҳкамлашга хизмат қилиш; давлатимизнинг ҳудудий яхлитлиги ва сарҳадлари дахлсизлигини таъминлашда ёрдам бериш; қонун устуворлигини таъминлаш; демократия ва ўзини ўзи бошқаришнинг ҳаётда мустаҳкам ўрин эгаллашига асосланиш; миллий ва умуминсоний қадриятларнинг уйғунлигига таяниш; халқаро ҳуқуқ қоидаларига мос келиши; иқт-й плюрализм ва хилма-хил мулкчиликнинг эркин шаклланишини таъминлаш; давлатнинг бош ислохотчи экани ва мам-тда ижтимоий барқарорликнинг таъминланганига таяниш; виждон эркинлиги ва фикрлар ранг-баранглиги муҳитини шакллантириш; ўтиш даврида аҳолининг ижтимоий ҳимояланганлиги, жамият ҳаёти барча соҳаларининг эркинлашуви, ислохотларнинг тадрижийлиги жараёнларига хизмат қилиши. Мазкур тамойилларнинг барчаси бир-бири билан чамбарчас алоқада ва боғлиқликда намоён бўлади. Бу, ўз навбатида, уларнинг республикамизда яшовчи барча миллат ва элат вакилларининг умумий манфаатларини, халқимизнинг а.лар мобайнида интилиб келган орзу-идеалларини, олижаноб мақсад-муддаоларини ўзида мужассам этиши билан белгиланади. М.и.м.нинг асосий хус-ятлари – Президент Ислом Каримов томонидан кўрсатиб берилган бўлиб, “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” рисоласида қисқа ва мухтасар тарзда баён қилинган. Уларнинг энг асосий жихати – бу хус-ятларнинг умуминсоний мазмун-моҳиятида тўла-тўқис ўз аксини топгани билан белгиланади. Шу маънода М.и.м.: ЎзР Конституцияси, миллий ва умуминсоний қадриятлар, демократия тамойилларига асосланади. Бинобарин, у қонунийликка, умумэтироф этилган талабларга, умумбашарий тамойилларга ва миллий манфаатларга мос келади; халқимизнинг а.лар давомида шаклланган юксак маъ-яти, анъана ва удумлари, улуғ бобокалонларимизнинг ўлмас меросидан озиқланади. Бу миллий мафкурамизнинг чуқур тарихий ва бой маънавий асосга эга эканидан далолат беради; адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик ғоялари ҳамда халқимизнинг ишонч ва эътиқодини акс эттиради. Биламизки, бу улуғ ғоялар истиқлол сари интилган ҳар бир халқнинг эзгу мақсади, ишонч ва эътиқоди бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади; Юрт тинчлиги, Ватан равнақи ва Халқ

фаровонлигини таъминлашга хизмат қилади. Бу тамойил унинг жамият аъзоларини аниқ мақсад сари сафарбар қилувчи, уларни бу йўлда уюштирувчи маънавий омил сифатида моҳиятга эга эканини ифодалайди; жамият аъзоларини, аҳолининг барча қатламларини Ўз-нинг буюк келажагини яратишга сафарбар этади. Бу олижаноб мақсадларга эришиш фуқароларнинг ҳамжиҳатлигига, ўзимизнинг бурчимизни қай даражада англашимиз, эртанги кунга бўлган ишончимизга кўп жиҳатдан боғлиқдир; миллати ва динидан қатъи назар, мам-тимизнинг ҳар бир фуқароси қалбида она-Ватанга муҳаббат, мустақиллик ғояларига садоқат ва ўзаро ҳурмат туйғусини қарор топтиради. Бу коида ҳар бир фуқаро онгига Ватаннинг муқаддаслигини сингдиришга хизмат қилади; жамоатчилик қалби ва онгига фикрлар хилма-хиллиги, виждон эркинлиги каби демократик тамойилларга риоя қилган ҳолда маъ-й йўл билан сингдирилади. М.и.м. яхлит тизим бўлганидан унинг барча хус-ятлари ўзро алоқадорликда ва узвий боғлиқликда намоён бўлади. М.и.м.нинг асосий ғоялари – халқимизнинг мустақил тараққиёт йўлидаги бош ғоясидан келиб чиқадиган ва ўзининг маъно-моҳияти, фал.си, жозибаси билан уни тўлдириб, фуқароларимизнинг қалби ва онгига янада чуқурроқ сингдиришга хизмат қиладиган бунёдкор ғоялардир. Ушбу ғояларнинг мазмун-моҳияти ва асосий хус-ятлари Президент Ислон Каримов асарларида ўз ифодасини топган. Булар қуйидагилардир: Ватан равнақи; юрт тинчлиги; халқ фаровонлиги; комил инсон; ижтимоий ҳамкорлик; миллатлараро ҳамжиҳатлик: диний бағрикенглик М.и.м.нинг асосий ғоялари маърифатли дунёда эътироф этилган умумий қонун-қоидалар ва халқаро андозалар, умуминсоний тамойиллар ва кадриятларнинг устуворлиги, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига оғишмай амал қилиш, демократия ва гуманизм каби тамойилларнинг талабларига тўла-тўқис мос келади. М.и.м.нинг бош ва асосий ғоялари — турли сиёсий партия ва ижтимоий гуруҳлар мафқурасидан устун турадиган социал феномен, ижтимоий ҳодисадир. Бу мафқурада бирон-бир ғоя мутлақлаштирилмайди ёки мавжуд ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида сиёсий қуролга айлантирилмайди. М.и.м.нинг бош ғояси ўз мазмун-моҳиятига кўра, Ўз-нинг ижтимоий -сиёсий тар-тига хизмат қилади, барча сиёсий партиялар, гуруҳ ва қатламларнинг - бутун халқнинг умумий манфаатларини ифодалайди. Ўзбекистон халқининг миллий тараққиёт йўлидаги бош ғояси – озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Бу ғоя халқнинг азалий эзгу интилишлари, бунёдкорлик фаолиятининг маъно-мазмунини белгилайди, ҳар бир инсон учун муқаддас бўлган юксак гуманистик кадриятларни ўзида мужассам этади. М.и.м.нинг бош ғоясида озодлик т.си устувор ва етакчи ўринда, Ватан мустақиллиги барча орзу-интилишлар, амалий фаолият ва ёруғ келажак асоси эканлигидан далолат беради. Ватан равнақига хизмат қилмайдиган ғоя ҳеч қачон миллий ғоя бўлолмайди. Жамиятида тадбиркорлик, эркин иқт-й фаолият кенг ривожланаётгани, давлат иқт-й қудрати ортаётгани, халқ маъ-яти бойиб, илм-зиё салоҳияти юксалаётгани Ватан равнақининг асоси бўлади. Ватан равнақи, аввало унинг фарзандлари камолига боғлиқ. Бу эса ҳар бир шахсни ўзининг маънавий камолоти учун юксак масъулиятни ҳис этишга, ўз манфаатларини шу юрт, шу халқ манфаатлари билан

уйғунлаштириб яшашга даъват этади: юрт тинчлиги — бебаҳо неъмат, улуғ саодатдир, у барқарор тараққиёт гарови. Тинчликка қарши кучлар ўзларининг ғаразли мақсадлари, нафс балоси йўлида башариятни ҳамиша низо-адоват, уруш ва қирғинлар домига тортиб келган. М.и.м.нинг бош ва асосий ғоясининг асосий мақсади — ҳар томонлама комил инсонни тарбиялашдир. Комил инсон эса чуқур билимли, озод, эркин фикр қилувчи маълумотга эга киши; ижтимоий ҳамкорлик хилма-хил фикр ва қарашларга эга бўлган, турли миллат, ирқ ва динга мансуб шахс ва гуруҳларнинг умумий мақсад йўлидаги ҳамжиҳатлигини таъминлайди. Натижада жамият тинчлик ва тотувликнинг, барқарор тар-тинг мустаҳкам кафолати вужудга келади. Жамиятни сунъий равишда бўлиб, турли қарама-қаршиликларни келтириб чиқарадиган таълимотлардан фарқли ўларок, ижтимоий ҳамкорлик ғояси бу табиий ранг-барангликни миллий тараққиёт манфаатларига бўйсиндиради; миллатлараро тотувлик ғояси – умумбашарий қадрият бўлиб, турли халқлар биргаликда истиқомат қиладиган минтақа ва давлатлар миллий тараққиётини белгилайди, шу жойдаги тинчлик ва барқарорликнинг кафолати бўлиб хизмат қилади. Бу ғоя бир жамиятда яшаб ягона мақсад йўлида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг маънавий асосидир; динлараро бағрикенглик (толерантлик) ғояси — хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган кишиларнинг бир замин, бир Ватанда, олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшашини англатади. Қадим-қадимдан дин аксарият маънавий қадриятларни ўзида мужассам этиб келади. Дунёдаги динларнинг барчаси эзгулик ғояларига асосланади, яхшилик, тинчлик, дўстлик каби фазилатларга таянади. Одамларни ҳалоллик, поклик, меҳр-шафқат, ўзаро бир-бирини англаш, бағрикенгликка даъват этади. Ҳозирги замонда бу ғоя эзгулик йўлида нафақат диндорлар, балки бутун жамият аъзоларининг ҳамкорлигини назарда тутаяди. М.и.м.нинг бош ғояси – Президент Ислом Каримовнинг асарларида асослаб берилган бўлиб, мам-тимиз тараққиётининг асосий мақсад-муддаоларини ифодалайди. Улар “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” рисолида қуйидагича таърифланган: “Ўзбекистон халқининг миллий тараққиёт йўлидаги бош ғояси – озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Бу ғоя халқимизнинг азалий эзгу интилишлари, бунёдкорлик фаолиятининг маъно-мазмунини белгилайди. Ҳар бир инсон учун муқаддас бўлган Мустақиллик, Озодлик, Ватан ободлиги, шахснинг эркинлиги ва фаровон ҳаёт т.лари, юксак қадриятларни ўзида мужассам этади. Миллий истиқлол мафкураси бош ғоясида озодлик сўзининг устувор ва етакчи ўринда туриши мустақиллик барча орзу-интилишларимиз, амалий фаолиятимиз ва ёруғ келажагимизнинг асоси эканидан далолат беради.

Миллий истиқлол мафкураси бош ғояси узвий равишда унинг маъно-моҳиятини тўлдирадиган, халқимиз, жамиятимиз ҳаётида ҳақиқий байроқ бўлишига хизмат қиладиган, жамиятимизнинг бугунги тақдири ва келажагига боғлиқ бўлган туб манфаатларимизни акс эттирадиган бир қанча ғояларни тақозо қилади”. М.и.м.нинг ижтимоий -иқт-й асослари – мам-тимизда рўй бераётган туб ўзгаришлар, ҳаётнинг барча соҳаларидаги ислохотлар билан

узвий боғлиқдир. М.и.м. ижтимоий -иқт-й асослари “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” рисоласида қисқа ва мухтасар тарзда баён этилган: бу мафкура оила ва фуқарони муносиб турмуш даражасини таъминлайдиган фаровон ҳаётга эришишга чорлайди; ҳар бир инсонни, у қайси шаклдаги мулкчилик асосида меҳнат фаолияти билан шуғулланмасин, ўз манфаатини халқ ва Ватан манфаатлари билан уйғун ҳолда кўришга даъват этади; “мулкдор одамлар жамият ичида, халқ орасида фақат бойлиги билан эмас, балки юксак маънавий фазилатлари билан ҳам ажралиб туриши зарурлиги, шахсий ва оилавий фаровонликка эришиш имконияти ҳар кимнинг ўз кўлида”, деган ҳаёт ҳақиқатини замонавий дунёқараш сифатида шакллантиради; “ҳар бир фуқаронинг фаровонлиги – бутун жамиятнинг фаровонлиги” ғоясини илгари суради.

Булардан ташқари, мулкнинг хилма-хиллиги, иқт-й ҳаётни эркинлаштириш, бу соҳадаги плюрализмни ва соғлом рақобатни янада юксак даражада ривожлантириш ҳам М.и.м. ижтимоий иқт-й асослари қаторига киради. Шу билан бирга, миллий истиқлол мафкураси бу соҳаларда ана шу тамойилларнинг қадрланиши ва мустаҳкамланиши, ҳамда фуқароларимиз ҳаётининг таркибий қисмига айланиши учун хизмат қилади. М.и.м.нинг мақсад ва вазифалари - ҳар қандай мафкура муайян мақсадларга хизмат қилади, бу йўлда хилма-хил вазифаларни бажаради. Бу мақсад ва вазифалар пировард натижага эришишнинг йўллари, восита ва усулларини белгилайди. Маълумки, мафкуранинг асосий мақсад ва вазифалари қуйидагиларда намоён бўлади: одамларни муайян ғояга ишонтириш; шу ғоя атрофида уюштириш; ғояни амалга ошириш учун сафарбар этиш; кишиларни маън-й-руҳий жиҳатдан рағбатлантириш; ғоявий тарбиялаш; ғоявий иммунитетни шакллантириш; ҳаракат дастури бўлиш. Ана шу умумий жиҳатлардан ташқари, М.и.м.нинг мазмун-моҳиятидан келиб чиқадиган ўзига хос мақсад ва вазифалари ҳам бор. Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, **“Халқни буюк келажак ва улуғвор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшаётган, миллати, тили ва динидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати учун доимо масъулият сезиб яшашга чорлаш, аجدодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишга эришиш, юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидойиликни ҳаёт мезонига айлантириш – миллий истиқлол мафкурасининг бош мақсадидир”**. Ушбу мақсад бир-бири билан ўзаро боғлиқликда намоён бўладиган бир қатор вазифаларни амалга оширишни тақозо қилади. Бу вазифаларнинг энг асосийларидан бири мустақил ва эркин тафаккурни шакллантиришдир. **“Чунки, тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйиқлардан, қулликдан қутилмаса, инсон тўла озод бўлмайди”**. М.и.м.нинг яна бир вазифаси жамиятда соғлом маънавий муҳит яратишдан иборат. Бу эса, ўз навбатида, ҳурфикрли, мутелик ва жураъатсизликдан холи инсонни тарбиялаш вазифаси билан боғлиқ. Фақат ҳурфикрли, ўз билими ва кучига ишониб яшайдиган инсонгина мутелик ва жураъатсизликдан холи бўлади. Ана шундай инсонгина

озод ва обод Ватанни барпо этади, эркин ва фаровон ҳаётни ярата олади. М.и.м.нинг умумбашарий тамойиллари – унинг умуминсоний мазмунидан келиб чиқади. Президент Ислон Каримов асарлари асосида тайёрланган “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” рисоласида мафкурамиз таянадиган куйидаги умумбашарий тамойил ва қоидалар кўрсатилган: қонун устуворлиги; инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва ҳурфикрлик; турли миллат вакилларига ҳурмат ва улар билан баҳамжихат яшаш; диний бағрикенглик; дунёвий билимларга интилиш, маърифатпарварлик; ўзга халқларнинг илғор тажрибалари ва мад-тини ўрганиш ва ҳ.к. Ушбу қадриятлар асосида шаклланган истиқлол мафкураси, ўз моҳиятига кўра, халқаро талабларга, умуминсоний қадриятларнинг устуворлиги тамойилларига мос келади, уларни миллий даражада намоён бўлиши учун имкон яратади. Шу билан бирга, у мам-тимизда яшаётган барча миллат ва элат, дин ва қатлам вакилларининг умумий мақсад-муддаоларини ифодалайди, халқимиз ўтмиши ва келажagini бир-бири билан боғлайди, унинг а.ий орзу-истакларини амалга оширишга хизмат қилади. Бу эса мазкур мафкуранинг жаҳондаги демократик жараёнлар, тинчлик ва барқарорлик, инсон ҳуқуқлари ва виждон эркинлиги каби умумбашарий қадриятлар мазмунига мослигини кўрсатади. *Қ.Назаров, А.Очилдиев, И.Эргашев*

“МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАФКУРАСИ — ХАЛҚ ЭЪТИҚОДИ ВА БУЮК КЕЛАЖАККА ИШОНЧДИР” — Президент И.А.Каримовнинг «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавоблари (Т., «Ўзбекистон», 2000 й.). Китобда миллий ғоянинг мазмун-моҳияти, мақсад ва вазифалари билан боғлиқ масалалар баён этилган. Унда таъкидланганидек, бугунги дунё инсонлар ва халқларнинг онги ҳамда қалбини эгаллашга қаратилган турли ғояларнинг синов майдонига айланиб қолди. Дарҳақиқат, ҳозирги даврда ғоявий қарама-қаршилиқлар мураккаб тус олиб, мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам хавфлироқ бўлиб бормоқда. Хус-н, ёшларни чалғитиш, йўлдан уриш, онгини заҳарлаш каби зарарли ғояларни тарқатишга ҳаракат қилиб, уларнинг таъсирчан қалби ва шуурини эгаллаш орқали мам-тни ўз тараққиёт йўлидан четлатиб юборишни кўзда тутаётган кучларнинг ёвуз фаолиятини айнан шундай баҳолаш мумкин. Асарда бугунги кунда мафкура полигонларида муайян давлатлар ва гуруҳлар ўзларининг ғаразли манфаатларини ифода этувчи турли тажовузкор ғояларни синовдан ўтказмоқдалар, дея таъкидланади. Бу борада уларнинг ниятлари битта, энг аввало, кишиларни маън-й-мафкуравий жиҳатдан тобе қилиш, пировард натижада эса буткул қарам қилиб олиб, улар устидан ҳукмронлик қилиш мақсади ётади. Бу усул катта-катта ҳудудларни, айниқса, бой табиий ресурсларга эга бўлган минтақаларни эгаллаб олишда энг қулай ва камҳарж ҳисобланади. Бундай хавф-хатарлардан миллатни, айниқса, ёшларимизни асраш учун уларни ушбу ғояларнинг асл мақсадларини тўғри англайдиган ва уларга муносиб жавоб берадиган қилиб тарбиялаш учун бой тарихий мерос ва анъаналаримиз асосида, илмий асосланган ғоявий билимлар билан озиқлантириб, қуроллантириб туриш лозим.

Китобда илгари сурилган фикрлардан яна бири шуки, миллий ғояни халқимиз, айниқса, ёшларимиз онги ва қалбига сингдириш оилада, боғчада, мактабда, коллежда, олий ўқув юртида, меҳнат жамоаларида, маҳаллада изчил тарзда бир-бирини тўлдириб, босқичма-босқич юксалиб боришини таъминлаб борадиган тизим асосида ишлаш керак. Ш-дек, китобда жамики ззгу фазилятлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингиши, шу боис, бой ва гўзал она тилимиз билан узвий боғлиқ ҳолда ўлмас миллий қадриятларимиз ҳам мафкуравий тарбиямизнинг муҳим бир қисми бўлиши лозимлиги алоҳида таъкидланади. Маълумки, ота-боболаримиз тилида ўринли ишлатилиб келинган сўзлар, иборалар фарзандларини меҳроқибатли, элпарвар, ватанпарвар этиб тарбиялашда муҳим омил бўлган. Ҳозирда эса айрим хонадонларда халқимиз учун меҳроқибатни ифодаловчи “лаббай”, “раҳмат”, “ташаккур”, “марҳамат”, “мархабо”, “биродар”, “меҳрибон”, “устоз”, “тасаддук”, “қуллуқ” каби сўзлар умуман муомаладан тушиб қолмоқда. Ўзбекона лутф-карам, инсоннинг инсонга алоҳида эътиборини ифодаладиган ибораларни ўрнида ишлатиш орқали бир-биримизга, ёшларимизнинг катта ва улуғларимизга ҳурматини изҳор этишга ўрганиб боришни йўлга қўйиш даври келди. Президентимиз таъкидлагани каби, она тилимизнинг ҳаётимизда асл ўрнини эгаллашига ташқи мафкуравий таъсирлар билан бирга ўзимизнинг эътиборсизлигимиз, тилимиз софлиги учун куйинмаслигимиз ҳам сабаб бўлаётганлигини тан олишимиз лозим. Она тилимизни пухта эгаллаш учун тарих ва адабиётимизни кўпроқ ўқишни одат қилишимиз шарт. Айрим ёшларимиз ва катталаримиз ҳам бир-икки хорижий тилни эгаллаб, ўз она тилига эътиборни сусайтириб қўйиши миллатга, халқига ҳурматсизликдан бошқа нарса эмас, деб қараш лозим. Буюк боболаримиз Фарғоний, Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино 5-8 тилни билса-да, ўз она тилини унутмаганлар. Биз она тилимизни мумтоз, бой адабий меросимиз ҳисобига яна тиклашимиз ва дунё халқларини бир-бири билан боғловчи илмфан, мад-т, ахлоқдаги муносабатларини акс эттирувчи умумжаҳон тилларининг сайқал топган иборалари ҳисобига бойитишимиз зарур. Президентимизнинг мазкур асарини ўрганиш орқали Ўз-н мустақиллигининг шарт-шароитлари, тарихий аҳамияти, миллий ғоянинг жамият ва шахснинг маънавий юксалиш манбаи эканини, унинг илмий-наз-й, амалий аҳамиятига молик масалаларни мукамал билиб олиш мумкин. Бу эса миллий ғоя тўғрисидаги билимларни иқт-й, сиёсий, маънавий асослар билан янада мустаҳкамлашга ёрдам беради.

МИЛЛИЙ ИФТИХОР – миллатга хос моддий ёки маънавий ютуқ, муваффақият билан фахрланиш туйғусини ифодаладиган т. У инсон маънавий камолотининг қирраларидан бирини намоён этади. М.и. ўз халқининг алар давомида яратиб келган барча моддий ва маънавий бойликлари, тарихий мероси, урф-о.лари, анъаналари, одоб-ахлоқи, турмуш тарзи, юксак маъ-яти, барча тарихий ютуқлари ва сабоқларига чексиз ҳурмат ва эъзоз билан муносабат да бўлиш, авайлаб-асрашни ифодаловчи т.дир. Миллатининг истикболи учун қайғурмайдиган, ўз халқининг тарихини,

миллий қадриятларини, тилини, манфаатларини билмаган, кадрламаган, миллий мансублигини унутган кишиларда миллий ғурур ҳам, миллат билан фахрланиш ҳам, миллатпарварлик ҳам бўлмайди. Бундай инсонларни маънавий жиҳатдан камол топган баркамол инсонлар дея олмаймиз. М.и.ни тиклаш ва ўстириш маънавий ҳаётимиздаги устувор вазифалардан биридир. Инсон табиатига ўзини муайян ижтимоий гуруҳ, қатлам, тоифа, миллат, давлат, минтақа, давр ёки сулола билан боғлаш хосдир. Шу боис шахс ўз қавми, миллати ва давлатининг эришган ютуқларидан қувониш, уни янада бойитиш ва келажак авлодларга қолдиришга интилиши табиий маънавий ҳодисадир. Халқлар, миллатлар тарихий тараққиётининг туб бурилиш даврларида жамиятнинг янгиланиши туфайли М.и.ни тиклаш ва ўстириш миллий давлатчилик қурилиши билан бевосита боғлиқ бўлиб қолади. Миллий маън-й-мад-й қадриятларни атрофлича ва батафсил ёшлар онги, қалбига етказиш, уларни аجدодлар яратган маънавий бойликлар билан озиқлантириш М.и.ни тиклаш ва ўстириш омилидир. Бу миллат тарихини ўрганиш, англаш, кадрлаш орқали амалга оширилади. Ўзбек халқи ҳаётида М.и. ўз миллатининг буюк шахслари ҳаёти ва тақдирини ўрганиш билан янада юксалади. Президент Ислон Каримов “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарида таъкидлагани каби: **“Бешафқат давр синовларидан омон қолган, энг қадимги тошёзувлар, битиклардан тортиб, бугун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ўн минглаб асарлар бизнинг беқиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир”**. М.и.нинг яна бир вазифаси халқни, миллатни бирлаштиради, юксак мақсадлар сари олға бошлайди. Бу ҳақда Президентимиз мисол келтиради: **“Мана, Германияни, Японияни олинг. Бундан 50-60 йил олдин улар бугун эришган тараққиётни фараз қилиши ҳам қийин эди. Нима ҳисобидан улар жаҳон майдонига чиқди, бутун дунё ҳурмат қиладиган етакчи давлатлар қаторидан ўрин олди? Бу давлатларда, авваламбор, халқ бирлашди. Миллий ғурур, миллий ифтихор, эртанги кунга мустаҳкам ишонч пайдо бўлди. Ўз олдига қўйган марраларга эришиш учун зарур дастурлар ишлаб чиқилди, одамлар, бутун миллат бир тану бир жон бўлиб, майли, беш йил, ўн йил бўлсаям, йигирма йил бўлсаям қаттиқ ишлаймиз, лекин шу даражага етамиз, деган ятона мақсад билан яшади (И.А.Каримов. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. 12-жилд, 258-бет.)**. Эзгу мақсадларимизга эришиш, жаҳон миқёсида ўзимизга муносиб ўрин эгаллаш, Ватанимизнинг истиқлолини ҳимоялаш, авваламбор, ўзимизга, ўзимизнинг имконият ва салоҳиятимизга, азму шижоатимизга боғлиқ эканини шу юртда яшаётган ҳар қайси инсон чуқур тушуниб олишини тақозо қиладди. Шу борада сиёсий, ҳарбий, иқт-й омилар қаторида М.и. туйғуси ҳам ўта муҳим мезон ҳисобланади. М.и. шундай буюк қудратки, тарихда бу кучга таяниб-суяниб, кўплаб халқлар энг мураккаб синовлардан, давр суронларидан омон чиққан ва б.нинг хавасини уйғотадиган эркин ва фаровон ҳаёт қуришга эришган. **“Шу маънода, –**

дейди Президент, – соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг «Биз киммиз, қандай буюк зотларнинг авлодимиз, қандай буюк куч-қудрат соҳибимиз» деган даъваткор сўзлари барчамизни ўз қадр-қимматимизни англашга, дунёда яккаю ягона бўлмиш Ватанимизни, бетакрор Ўзбекистонимизни севиш ва унга садоқат билан яшашга чорлайди. Биз миллий ғурур ва ифтихор деганда, бу туйғуни нафақат бугунги муаммо ва қийинчиликларни енгишда, эзгу мақсадларга етиш йўлида суянч сифатида англаймиз, айна пайтда халқаро майдонда эл-юртимизнинг номи, обрў-эътиборини юксалтиришга, унинг шаънига доғ у ёқда турсин, ҳатто соя туширмасликка хизмат қиладиган ҳаётбахш бир куч сифатида тушунамиз. Ва биз бу вазифани бугунги кунда энг муҳим, энг зарур бурчимиз, деб билишимиз даркор. Одамларимиз онги ва жамиятимиз мафқурасида юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлиги ғоялари етакчи ўрин тутишига ҳаракат қилинаётгани бежиз эмас. Миллий ғурур, М.и. барча ишларимизнинг пойдевори бўлмоғи керак. Бу муқаддас ғоялар, миллати ва эътиқодидан қатъи назар, шу юртда, шу заминда яшаётган ҳар бир инсон, ҳар бир фуқаронинг ҳаётига, онгига сингмоғи, ҳар биримиз учун энг катта таянч ва ишончга, ҳақиқий маслакка айланиши лозим.

МИЛЛИЙ-МАДАНИЙ МАРКАЗЛАР - Ўз-нда яшовчи муайян бир миллат вакилларининг миллий-мад-й эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи жамоат ташкилотлари. Мам-тимизда истиқомат қилаётган турли миллат вакилларини республика ижтимоий , маън-й-маър-й ҳаётида фаол иштирок этишини таъминлаш М.м.м. фаолиятининг муҳим йўналишларидан биридир. Конституциямизда «ЎЗР ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-о.лари ва анъаналарини ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг рив-ши учун шароит яратади», деб таъкидланган. Бу борада ҳаётимизда кўплаб тадбирлар амалга оширилмоқда. Хус-н, 1992 йилдаёқ миллий-мад-й марказлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва уларга кўмаклашиш мақсадида ЎЗР «Байналминал маданият маркази» ташкил этилгани бунга мисол бўлади. Ўшанда 12 та миллий-мад-й марказ фаолиятини бирлаштирган бу жамоат ташкилоти бугун 130дан ортиқ марказлар ишини мувофиқлаштириб турибди. Мам-тимизда истиқомат қилаётган барча миллат ва элатларнинг ўз она тилида ўқиши учун кенг имкониятлар яратилгани, мактаблар ва олий ўқув юртлари бунга амал қилаётгани, кўплаб тилларда газета ва журналлар чоп этилиб, телекўрсатув ва радиоэшиттиришлар олиб борилаётгани ҳам бу борадаги самарали фаолиятнинг яққол далилидир. М.м.м. турли жамият, халқ, миллатлар ўртасида ҳар томонлама ҳамкорлик маъ-ятини шакллантириш, халқларнинг ўзаро ишонч ва ҳурматини ошириш мақсадларига хизмат қилади. Шу жиҳатдан улар томонидан олиб бориладиган ишлар кўпроқ мад-й ва маънавий йўналишда бўлиб, бу жаҳон халқлари, турли мад-тлар интеграциясида муҳим омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

МИЛЛИЙ МАНФААТЛАР – миллат, халқ ҳаётини белгилайдиган, унинг фаолиятини маълум мақсадларга йўналтирадиган ижтимоий , иқт-й, сиёсий ва мад-й муносабат лар, миллий эҳтиёжлар, миллий онг ва тафаккур, анъана ва қадриятларини асраш билан боғлиқ интилишлар тизимини ифодалайдиган т. М.м. эҳтиёжларни қондирувчи шароит ва қадриятлар билан бирга, уларни яратиш, таъминлашни белгиловчи ижтимоий тизимга, муносабат лар ва тамойилларга асосланади. Улар муайян миллат ва халққа мансуб алоҳида кишилар ёки бирор бир давлат фуқароси бўлган одамларнинг шахсий манфаатлари билан узвий боғлиқ бўлиб, ушбу манфаатларнинг уйғунлашувини ифодалайди. Шу маънода у умуммиллий манфаатлар мажмуидир. М.м.нинг қатор шакллари бор. Моддий ва маънавий манфаатлар ҳар қандай М.м. тизимида асосий ўрин эгаллайди. Бундан ташқари, жамиятнинг тузилиши ва унинг ҳаётидаги устувор йқналишлар билан боғлиқ иқт-й, ижтимоий , сиёсий, миллий, синфий, партиявий ва б. манфаат шакллари ҳам мавжуд. Ички ва ташқи сиёсат, жамиятдаги туб ўзгаришлар, ислохотлар самарасини таъминлаш, мам-т ҳаётини демократлаштириш, модернизация қилиш жараёнида ҳам М.м. ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бугунги кунда инсон манфаатларини таъминлаш М.м.ни қарор топтиришнинг асосий йўналишларидан бирига айланди. Манфаатлар халқлар ўртасидаги ҳар қандай фаолият ва муносабат лар, кураш, рақобат ёки ҳамкорликнинг асосидир. Унинг таъсирчанлик қудрати ҳам шунда. Миллат ёки мам-т аҳолисининг ижтимоий аҳволини инъикос этар экан, у миллий тараққиёт кучларини ҳаракатга ундовчи муҳим омил вазифасини бажаради. М.м.нинг намоён бўлишида унинг умуминсоний манфаатлар билан уйғунлигига эришишга ёрдам берувчи ижтимоий механизмда умумбашарий қадриятлар муҳим ўринни эгаллайди. У миллий эҳтиёжларни қондиришдан манфаатдорлик билан бутун дунёдаги инсон тараққиёти йўлидаги мақсадлар орасидаги бевосита алоқани мустаҳкамлашга ёрдам беради. Моддий дунё одамларда ўз эҳтиёжларини қондириш қобилиятига кўра мавжуд моддий манфаатлар бирлигини ва улар меҳнат фаолиятини ҳамжиҳатликда амалга ошириш учун жамоаларга бирлашувини таъминловчи асосий ташқи омил ҳисобланади. Инсон ўз манфаатларини рўёбга чиқариш жараёнида нафақат моддий неъматлар, балки маънавий бойликлар, ташкилий-бошқарув тузилмалари, жамиятда мавжуд турли муносабат ларни, яъни бутун ижтимоий ҳаётни ҳам яратади. Ҳамонки бу ҳаёт инсон фаолиятининг маҳсули экан, унга инсон борлигининг моддий ифодаси сифатида қараш мумкин. Шундай қилиб, моддий омил катта аҳамиятга эга, у ижтимоий ва шахсий манфаатларнинг бирлашуви учун замин яратади. Маълумки, инсон нафақат ўз эҳтиёжлари, балки манфаатларини ҳам яхши англайди. У ёки жамият ва давлатнинг ташқи сиёсати кўп сонли омилар, шу жумладан, мам-тнинг ижтимоий -иқт-й ва ижтимоий -сиёсий рив-ш даражаси, унинг жуғрофий ўрни, миллий-тарихий анъаналари, ўз суверенитети ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадлари ва эҳтиёжлари билан белгиланади. Уларнинг барчаси ташқи сиёсат соҳасида М.м.ни таъминлаш билан боғлиқ фаолиятда мужассамлашади. Шу нарса диққатга сазоворки, ҳозирги замон халқаро-сиёсий тафаккурининг етакчи йўналишларидан бири – сиёсий реализм вакиллари М.м.га ҳар қандай давлат

ташқи сиёсатининг бош омили сифатида қарайдилар. Уларнинг фикрича, М.м. халқаро сиёсат соҳасида тўғри йўлни топишга ёрдам беради. М.м.га асосланган ташқи сиёсат қандайдир универсал маънавий тамойиллардан руҳланган ташқи сиёсатдан кўп жиҳатдан устун туради, деб таъкидлайди. М.м. муаммосига қизиқиш Иккинчи жаҳон урушидан кейин айниқса ошди. Унинг атрафида авж олган мунозараларни Г.Моргентау «янги буюк баҳслар» деб номлади. Бу концепцияни у 1948 йилда нашр этилган «Миллий манфаат ҳимоясига» деб номланган китобида таърифлаб берди. М.м. концепциясини ривожлантиришга Америка томонидан Ж.Кеннан, У.Липпман, К.Уолтц, Э.Фернисс, Ж.Розенау каби олимлар катта ҳисса қўшдилар. М.м. муаммоси франц. тадқиқотчилари Р.Арон, П.Ренвун, Ж.Б.Дюрозел, Ф.Брайар, Р.Дебре ва б. томонидан ўзига хос тарзда талқин қилинди. М.м. – бир қарашда мавҳум т., чунки унинг мезонлари муайян жамият ва давлатда ҳукм сурувчи дунёнинг манзараси ва қадриятлар тизими билан белгиланади. М.м.нинг моҳияти уни амалга ошириш жараёнида аниқланади. Бу эса ирода ва фаолият омиллари, ш-дек, давлат томонидан қўйилган мақсадларни рўёбга чиқариш воситаларининг мавжудлигини назарда тутади. Кўпинча, давлат манфаатлари миллий ва ижтимоий манфаатлар (фуқаролик жамияти манфаатлари)га қарама-қарши қўйилади. Баъзан уларнинг ўзаро алоқаси тан олиниб, уларни «миллий манфаат – давлат манфаати», «давлат манфаати – жамият манфаати» дихотомияси доирасида белгилаш мақсадга мувофиқ, деб топилади. Бироқ, масаланинг бундай қўйилишини унчалик тўғри деб бўлмайди. Бунда халқаро муносабат ларнинг ҳақиқий омили сифатидаги миллий давлат ёки миллат-давлат тўғрисида сўз юритиш мумкин. Бу ҳолда М.м. ва давлат манфаатлари синонимлар сифатида эмас, балки ўзаро боғланган ва бир-бирини тўлдирувчи т.лар сифатида намоён бўлади. Зотан, М.м. суверен ҳудудий давлат ва фуқаролик жамиятининг бирлиги сифатидаги миллат манфаатидир. Давлат манфаати ва фуқаролик жамияти манфаатларига келсак, улар миллий манфаат т.си билан нафақат мазмунан боғланган, балки унинг таркибини кўп жиҳатдан белгилайди. Халқаро майдонда миллат номидан давлат иш кўради. Ш.у. ҳам халқаро сиёсат лексиконида миллий манфаат тўғрисида сўз юритганда, одатда, давлат манфаати назарда тугилади ва аксинча, давлат манфаати деганда М.м. тушунилади. Суверенитет, ҳудудий яхлитлик, ички ишларга аралашмаслик принципи ва ҳ.к.га дахлдор ҳақиқий, объектив миллий ёки давлат манфаатлари давлатларнинг ташқи сиёсий фаолияти ҳамда халқаро муносабат ларни амалга оширишнинг бош омили ҳисобланади. М.м.нинг шаклланиши аста-секин ва узоқ давом этадиган тарихий жараён бўлиб, у жамулжам ҳолда мазкур халқ ёки мам-тнинг миллий-тарихий тажрибаси мазмуни ва хус-ятини белгиловчи иқт-й, ижтимоий, миллий-психологик ва б. омилларнинг мураккаб алоқалари воситасида амалга оширилади. Бундай сифатда М.м. ижтимоий -тарихий ҳодиса ҳисобланади ва уларнинг ифодачилари онгидан мустақил мавжуд бўлиши мумкин эмас. Улар муайян миллатнинг ўзига хос хус-ятлари билан узвий боғлиқдир. М.м.нинг замирида муҳим меъёрлар ва ғоялар ётади. Бу сохта тушуниланган ва таърифланган миллий манфаатларда айниқса ёрқин намоён бўлади. М.м. ва давлат манфаатларини таърифлаш ҳамда уларни амалга

оширишга қаратилган ташқи сиёсий стратегияни шакллантиришда давлат арбобларининг кадриятлар ва мўлжаллар тизими, уларнинг принциплари ва эътиқодлари – ўзини қуршаган дунёга муносабат и ва жаҳон ҳамжамиятини ташкил этувчи бошқа давлатлар орасида ўз мам-тининг ўрнини қандай тушуниши муҳим роль ўйнайди. Сиёсатнинг глобаллашуви шароитида кўпгина саволлар туғилади. Универсаллашув жараёнлари фаоллашаётган ва халқаро ташкилотларнинг роли кучайиб бораётган шароитда М.м. ўз аҳамиятини сақлаб қоладими? Минтақавий ва гуруҳий манфаатлар биринчи ўринга чиққанида М.м. қандай кўриниш касб этади? Айрим мутахассислар ҳозирги дунёда М.м. муаммосининг муҳимлигига шубҳа билдираётганини ҳисобга олсак, бу ва б. саволлар туғилиши табиий бир ҳолдир. Ҳар қандай давлатнинг ташқи сиёсати халқаро муносабат лар тизимида иштирок этувчи бошқа томонларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда тузилган тақдирдагина оқилона бўлади. Бу ҳар қандай давлатнинг М.м.ини белгилаш бошқа давлатларнинг, баъзи бир масалаларда эса – бутун жаҳон ҳамжамиятининг манфаатларини ҳисобга олишни назарда тутадиган ҳозирги дунёда алоҳида аҳамият касб этади. Табиийки, ташқи дунёга татбиқ этилган М.м. ўз аҳамиятига ва халқаро майдондаги нуфузига кўра фарқ қилади. Бу белгига кўра, ҳаётини муҳим ёки бош манфаатлар ва иккинчи даражали, доимий ва ўзгарувчан, узоқ муддатли ва конъюнктуравий манфаатлар фарқланади. Бош ва доимий М.м. муҳим геосиёсий мезонлар: мазкур давлатнинг давлатлараро муносабат лар тизимидаги ўрни ва роли, унинг обрўси ва ҳарбий қудрати, ўз суверенитетини ҳимоя қилиш ва ўз иттифоқчиларининг хавфсизлигини кафолатлаш қобилияти ва ҳ.к.лар билан белгиланади. Ҳар бир давлат ўзи кўзлаётган мақсадларнинг муҳимлигини ўзича баҳолайди. Давлатнинг ўз мақсадларини рўёбга чиқариш қобилияти жуда кўп омиллар, чунончи: унинг геосиёсий ўрни, тарихи, мад-ти, сиёсий тизими, раҳбарияти, бошқа давлатлар билан ўзаро муносабат лари ва ҳ.га боғлиқ бўлади. Давлат ўз манфаатларини ўз ихтиёрида мавжуд барча воситалар: сиёсий, мафкуравий, иқт-й, дипломатик, ҳарбий воситалар билан таъминлайди. Ҳарбий куч ишлатиш билан таҳдид қилиш ёки бу кучни амалда ишлатиш энг сўнгги чора ҳисобланади. Иккинчи даражали ва ўзгарувчи манфаатлар юқорида зикр этилган энг муҳим ва доимий манфаатлардан келиб чиқади. Улар ташқи сиёсий омилларга қараб ўзгариб, давлатнинг бош ва доимий манфаатларини амалга оширишда муайян омил бўлиши мумкин. Бироқ, кўпинча, давлатнинг хавфсизлиги ва ўз-ўзини сақлаши билан боғлиқ энг муҳим М.м.ни ёлғиз, бошқа давлатлар билан иттифоқ тузмасдан амалга ошириш қийин. Бу мақсадга нафақат амалий ҳаракатларни биргаликда амалга оширишнинг оқилона стратегияси ишлаб чиқилиши, балки уни амалга ошириш учун қудратли моддий-маънавий асос яратилиши натижасида эришилади. Давлат ташқи сиёсатининг муваффақияти М.м.нинг қай даражада аниқлиги, бу манфаатларни амалга ошириш йўллари ва воситалари қай даражада аниқ тушунилиши билан белгиланади. М.м. халқаро майдондаги устувор мақсадлари орасида мам-т хавфсизлиги ёки миллий хавфсизликни таъминлаш биринчи ўринда туради. Миллий хавфсизлик муаммоси халқаро-сиёсий адабиётларда М.м. муаммоси каби кўп баҳс ва мунозараларга сабаб бўлади, аммо ҳар қандай

ҳолда ҳам ўз устуворлигини сақлаб қолаверади. *Т.Жўраев, Ш.Пахрутдинов, Ф.Равшанов*

МИЛЛИЙ МАСАЛА — миллий зулм ва зўравончиликнинг тугатилиши, миллатлар ўртасида тенг ҳуқуқли муносабат ларнинг ўрнатилиши, уларнинг эркин, ҳар томонлама рив-ши учун шароитнинг яратилиши билан боғлиқ муаммолар йиғиндиси. М.м. миллатларнинг шаклланиши билан пайдо бўлган ҳамда турли давр ва шароитлар таъсирида ўзгариб борган. Ҳар қандай миллат қанчалик кичик бўлмасин у инсониятнинг бойлигидир ва ҳар қандай этник бирликнинг ўзига хос хус-ятларининг йўқ бўлиб кетиши ер юзидаги мад-й ва генетик фондга салбий таъсир этади. Шу боис ҳар бир этник бирликни сақлаб қолиш унга мансуб кишиларнинг ва ҳар бир алоҳида давлатнинг энг муҳим вазифасидир. Айни маҳалда бир миллат ўз эҳтиёж ва манфаатлари бошқа миллат ва халқлар вакилларининг худди шундай интилишларини камситиш ҳисобига рўёбга чиқармаслиги лозим. М.м. миллатлараро тизимда ҳам, давлат ичидаги миллий муносабат ларда ҳам намоён бўлиши мумкин. Ҳар иккала кўринишда ҳам ижтимоий тараққиёт жараёнида вужудга келадиган иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий, мад-й, мафкуравий ва б. соҳалардаги барча мураккаб масалаларни ҳал қилиш кўзда тутилади. Миллий давлатнинг қарор топиши М.м.нинг ҳал қилиниши билан бир қаторда ички (полиэтик давлатларда) ва ташқи муносабат ларда янги вазифаларни келтириб чиқарган. Ўрта а.ларда ва янги даврда М.м. миллатларни миллий зулмдан қутқариш масаласи билан боғлиқ бўлган бўлса, кейинроқ миллий мустақилликка эришиш муаммосига айланди. Маълумки, 20-а. бошларида бутун дунё Буюк Британия, АҚШ, Франция, Италия, Испания, Германия, Португалия, Россия ва б. йирик колониал давлатлар ўртасида бўлиб олинган эди. Мустамлакачилик тизимининг емирилиши билан М.м.нинг мазмуни муайян даражада ўзгариди, миллатлар ўртасида тенг ҳуқуқли муносабат лар ўрнатиш учун сиёсий асос яратилди. М.м.нинг мазмун-моҳиятини тўлиқ тушуниш миллатнинг моҳиятини тушунишни тақозо қилади. Миллат маълум руҳий бирликка эга, ўз ўзини англаган гуруҳнинг тарихан шаклланган ижтимоий -иқт-й ва маънавий бирлиги бўлиб, дунёни ўзига хос қабул қилиш асосида миллий қадриятлар яратган, уларни ўзига хос шаклда ифодаланган. Бу миллий қадриятлар ижтимоий ҳаётнинг серқирралигини, сермазмунлигини акс эттириб, инсониятнинг бойлиги сифатида ривожланиб бориши керак. Бу жараёнга тўсиқ бўлувчи барча нарса М.м. вужудга келтиради. М.м. ҳал қилиш борасидаги уринишларнинг бир қанча йўллари инсоният тажрибасида синаб кўрилган. Мас., XVI-XIX а.ларда колониализмга қарши миллий-озодлик ҳаракати авж олган даврда миллийлик тамойили масалани ҳал қилишнинг асоси деб ҳисобланган. Бу ёндашув ҳар қандай шароитда ҳар бир миллат ўз мустақил давлатига эга бўлиши билан М.м. ҳал бўлади деган қарашга таянган. Миллийлик тамойили тарқоқлик ва миллий зулмга қарши курашда ижобий рол ўйнади. Кейинчалик М.м. халқаро масалага айланди. Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи М.м. ни ҳал қилишнинг умумэтироф этилган тамойили дея эътироф этилди. Бу бошқа миллатлар билан муносабат шаклининг танланишини (ягона давлат таркибига

ихтиёрий қўшилиш, автономия, федерация ва суверен давлат ташкил қилиш), ш-дек сиёсий тузум, бошқариш шакллари билан боғлиқ барча масалаларни мустақил тарзда ҳал қилишни англатади. Ўз-тон 1991 й. мустақилликка эришди. Унга тоталитар тузумдан М.м.да ҳам оғир мерос қолди. Кўп миллатли Ўз-нинг ички ҳаётида ҳам маъ-ят ва б. муаммолар билан боғлиқ ҳал қилиниши зарур М.м. йиғилиб қолган эди. Ўз-н давлати бу масалани жаҳон тан олган демократия тамойилларининг устуворлигига таянган ҳолда ҳал этмоқда ва бу тамойилларга оғишмай амал қилиб келмоқда. Юртимизда тинчлик ва хотиржамлик, миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатлик ҳукм сураётгани шундан далолатдир.

МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТ (лот. *mens* – ақл, тафаккур, фикрлаш тарзи) – миллий онг ва фаолият характери ифодоловчи т. М.м. миллатнинг анъаналари, мад-ти, ижтимоий тузилмаси ва турмуш тарзи асосида шаклланади ва ўз навбатида миллий анъаналар, мад-т ҳамда турмуш тарзига акс таъсир кўрсатади. М.м.ни ташкил этувчи компонентлар онгсиз равишда шаклланади ҳамда аждодлардан авлодларга ўтиб боради. Унинг икки томони мавжуд: М.м.нинг консерватив томони аждодлардан авлодларга ўзгаришсиз ўтиб боради ва миллий анъаналарнинг мустаҳкамлигини таъминлайди; М.м.нинг ўзгарувчан томони эса миллий тар-тнинг асосини ташкил этади. М.м. ижтимоий ин-тлар ва ижтимоий -икт-й муҳитга қараганда нисбатан секинроқ ўзгаради. Шу боис айрим ҳолларда ижтимоий -сиёсий янгиланиш жараёнига тўсиқ сифатида намоён бўлиши ҳам мумкин. М.м.нинг ўзгартирилиши миллат ривожини учун замин яратади, бу борадаги янгиликларни миллий онг ва тафаккурга киритади.

МИЛЛИЙ МЕРОС — тарихий тараққиётнинг ўтмишга айланган босқичида муайян миллатнинг аждодлари ақл-заковати, қобилияти ва меҳнати билан яратилган барча моддий ва маънавий бойликлар мажмуини ифодоловчи т. Ҳар бир миллатнинг М.м.и ўша миллат томонидан яратилган моддий, маънавий ва б. барча турдаги меросни қамраб олади. Уларнинг айримлари умумжаҳон характериға эга бўлса, баъзилари шу миллат эътиборидаги мерос саналади. М.м. миллатнинг тафаккури, даҳоси, дунёқараши, яратувчанлик салоҳиятининг маҳсулидир. Уларсиз яратилган ҳар қандай турдаги мавжудлик М.м. даражасига кўтарила олмайди ва тарихий давр давомида йўқ бўлиб кетади. М.м. миллат тараққиётининг турли тарихий босқичларида вужудга келиб, миллатнинг бевосита ўзи билан боғлиқ бўлган бойлик ҳисобланади. Ш.у. ҳам у миллатнинг ўз келажагини яратишда таянч ва тажриба манбаи бўлиб хизмат қилади. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек: **“Биз ... аждодларимиздан қолган кадриятлар ва урф-одатларга, насл-насабимиз ва қонимизга сингиб кетган буюк ҳаётбахш кучга эгамиз. Бу борадаги устунлигимиз бутун маърифий дунёда эътироф этилган. Ана шу қутлуғ меросга муносиб бўлиб яшаш, бу беқиёс бойликни янада бойитиб-ривожлантириб, миллий ўзлигимиз ва умуминсоний кадриятлар асосида келажагимиз биносини барпо этиш муқаддас бурчимиздир”**. М.м. куйидагиларда ўз ифодасини топади: 1) миллий урф-о., анъана, маросим,

қадриятлар; 2) дунёқараш; 3) турли расм-русумлар; 4) дунё аҳамиятига эга бўлган кашфиётлар; 5) миллатдан етишиб чиққан алломалар ва улар яратган асарлар; 6) давлатчилик; 7) миллий-мад-й бойликлар, тарихий ёдгорликлар ва ҳ.к.. Уларнинг ҳар бири миллат вакиллари саъй-ҳаракатлари билан алар давомида шакллантирилади ва кейинги авлодга мерос сифатида қолдирилади. Миллий урф-о., анъана ва қадриятлар миллат ҳаётининг муайян даврида унинг кундалик турмушида юзага келади. Улар авлоддан авлодга ўтиб, кундалик ҳаётда такрорланиб, миллат вакилларининг хатти-ҳаракатлари, хулқ-атвори ва кўникмаларида ўз ифодасини топади. Миллий анъаналар миллатнинг кўп а.лик ҳаётида юз берадиган турли табиий ва ижтимоий жараёнлар, этносларнинг ижтимоий -маънавий эҳтиёжлари асосида вужудга келиб, уларнинг ақлий-ижодий фаолияти негизида атроф-муҳит, табиат, меҳнат жараёнига боғлиқ ҳолда авлоддан авлодга ўтиб тараққий этган ва а.лараро ажодлар тафаккури, орзу-ўйлари, тажрибалари, ютуқлари ва б. қадриятларини мужассамлаштирган бебаҳо ижтимоий -мад-й меросга айланган. Миллий урф-о. ва анъаналарнинг узоқ муддат давомида нисбатан сақланувчанлиги ва айни пайтда, кундалик турмуш ҳаётида такрорланувчанлиги М.м.нинг таркибий қисми бўлишини таъминлайди. Уларнинг нисбатан узоқ вақт амал қилиши, кундалик турмуш ва ҳаётда кўп иштирок қилиши миллат бирлигини мустаҳкамлашга ижобий таъсир кўрсатади. Улар орқали миллат вакиллари ўзаро маънавий яқинлашиб боради ҳамда бошқа миллатларга хос бўлмаган, фақат ўзларига хос бўлган, ўз замонида мос келадиган янги-янги урф-о. ва анъаналарни шакллантириб боради. Миллий қадриятлар миллат эҳтиёжи, манфаатлари, мақсадларига хизмат қиладиган моддий ва маънавий неъматлар мажмуасини ташкил қилади ва М.м.нинг таркибий қисми ҳисобланади. М.м.да миллатга хос бўлган расм-русумлар ҳам муҳим ўрин эгаллаб, улар миллат тарбиясининг маълум тизимида аниқ урф-о., анъана ва қадриятларни шакллантиришга қаратилган муайян, рамзий, масъулиятли ҳаракат ҳисобланади. Расм-русумлар – миллат феъл-атворининг аниқ мақсадини кўзловчи нормаларни шакллантиришнинг энг муҳим воситасидир. Уларнинг характерли хус-яти шундаки, у аниқ мақсадни амалга ошириш томон қилинадиган ҳаракат бўлиб, урф-о., анъана ва қадриятлар каби шаклланган эмас, балки шакллантиришга қаратилган амалий ҳаракатлар мажмуасини ташкил қилади. М.м.нинг дунё аҳамиятига эга муҳим қисми, фан, мад-т, фал., техника, технология ва б. соҳаларда амалга оширилган кашфиётлар, ғоялар, асарлар, юксак интеллектуал маънавий салоҳият соҳиблари бўлган Муҳаммад Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Мирзо Улуғбек каби ажодларимиз томонидан яратилган. Бу кашфиётлар, энг аввало, ўзбек миллатининг М.м.идир. Дунёга машҳур Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз каби шаҳарлар, уларда мужассам бўлган тарихий обидалар, ёдгорликлар, миллий ҳунармандчилик, шаҳарсозлик, кийим-кечак намуналари ва ҳ.к.лар шулар жумласидандир. Шунга қўра, М.м. миллат тарихи салоҳияти, куч-қудрати ва айниқса, келажакнинг ўзга миллатлар ва жаҳон халқлари кўзгусида акс эттирувчи асосий воситалардан бири бўлиб хизмат қилади.

С.Отамуродов

МИЛЛИЙ МУНОСАБАТЛАР — миллатлараро муносабат ларни англатувчи т. Маълумки, бугун жаҳонда мавжуд 200дан зиёд мам-тда икки мингга яқин миллат, элат ва қабила яшайди. Улар 5 ярим мингдан ортиқ тилда сўзлашади. Бу тилларнинг 2000 тасидан кўпроғи ўз ёзувига эга эмас. Миллий жараёнларнинг энг характерли томони шундаки, инсоният ақл-заковати юксалгани сайин миллатлар ўзаро ассимиляциялашиш томон эмас, балки ўзларининг “мен”ини намойиш қилиш, тасдиқлаш сари жадал суръатлар билан ҳаракат қилмоқда. Ҳали жаҳонда мавжуд бирорта миллат, ёки элат ихтиёрий равишда бошқа миллатлар балан қўшилиб кетган эмас, аксинча айрим миллатлар кашшоқликнинг оғир кулфатларини бошидан кечиришга мажбур бўлсалар-да озодлик, эркинлик каби қадриятлардан воз кечмаганлар. Улар озод, мустақил яшаб, ўз урф-о., анъана ва қадриятларини муқаддас билиб, фидойилик кўрсатиб келганлар. М.м. деганда турли миллат ва элатларнинг иқт-й-сиёсий ва мад-й-маър-й соҳаларда содир бўладиган ўзаро алоқалар мажмуини тушунмоқ керак. Бундай алоқалар, кўп миллатлар яшайдиган айрим бир мам-т ички ҳаётида ёхуд турли мам-тларда яшайдиган миллатлар ўртасида амалга ошади. Бугунги кунда жаҳонда аҳолисининг таркиби фақат биргина миллатдан таркиб топган мам-тни ёки давлатни топиш қийин. Худди ш.у. ҳам мам-тлар, давлатлар ўртасида амалга ошириладиган турли соҳалардаги алоқаларда уларда яшаётган миллатларнинг дўстона муносабат лари ҳар қандай давлат тараққиётининг муҳим омили ҳисобланади. Ана шу омил қанчалик мустаҳкам бўлса, давлатлар ўртасида олиб бориладиган турли соҳалардаги алоқалар ҳам шу даражада мустаҳкам бўлади ва ҳар икки томон кутаётган натижаларни беради. Кўп миллатли давлатларда М.м.ни уйғунлаштириш шу мам-тда барқарорлик ва тараққиётнинг кафолати, унинг истиқболини таъминловчи асосий омилдир. Чунки ҳар қандай давлатда миллий низолар ва зиддиятлар ўша давлатда барқарорликнинг барбод бўлишига ва охир-оқибатда унинг емирилишига олиб келади. Ш.у. ҳам, ҳар қандай мам-тда М.м.ни уйғунлаштириб бориш давлат сиёсатининг энг устувор йўналишларидан бири сифатида қаралади. Собиқ шўролар тузумининг фожиаси шунда эдики, у ўз манфаатларини миллий манфаатлар ҳисобига амалга ошириб келди. Яъни, миллий омилнинг кучи-қудратини назар-писанд қилмади ва синфий манфаатларни қондириш орқали ўз ҳукмронлигини абадийлаштирамоқчи бўлди. Улар зўравонлик билан турли миллатларни “яқинлаштириш” орқали “ягона совет халқи”ни вужудга келтириш ва кейинги босқичда бутун ер юзида “юксак” миллатларни шакллантириш ҳамда уларнинг ҳукмронлигини таъминлашни мақсад қилган эди. Уларнинг сохта ғоя ва пуч мафкурага асосланган бундай хатти-ҳаракатлари собиқ шўро давлатини емирди ва бутун бир тузумнинг барбод бўлишини тезлаштирди. Ўз-н мустақилликни кўлга киритгач, миллий муносабат ларни, юртимизда истиқомат қилаётган барча миллат ва элат вакилларининг ўзаро тотувлиги ва ҳамжихатлигини таъминлаш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири бўлиб келмоқда.

МИЛЛИЙ МАФКУРА — ижтимоий мафкура шаклларида бири, муайян миллатнинг этносоциал бирлик сифатида мавжудлиги ва рив-ши, эркин ва озод

тараққиётини асослаш, таъминлашга қаратилган ғоявий-наз-й қарашлар тизими. М.м.ни фақат бир миллат ёки халқнинг мафкураси деб тушуниш тўғри эмас. У муайян давлат ёки жамиятнинг умумий мафкураси ҳам бўлиши мумкин. Миллий т.си нафақат муайян этник бирлик, балки “давлат” маъносини ҳам ифодалаш учун хизмат қилади. Мас., “миллий даромад”, “миллий қуроли кучлар” бирикмаларида у “давлат” сўзининг маънодоши сифатида қўлланилади. Миллат худудий, иқт-й, сиёсий ва этник алоқалар (мад-т, тил, ўз-ўзини англаш) умумийлиги замирида юзага келадиган этносоциал бирликдир. Ш.у. ҳам М.м.нинг таърифида ана шу хус-ят ўз ифодасини топган. М.м.нинг мазмун-моҳияти, хус-ят ва асосий тамойиллари Президент И.А. Каримов асарларида ҳар томонлама таҳлил этиб берилган. Айниқса, Юртбошимизнинг мафкуравий таҳдидлар моҳияти ва оқибатлари юзасидан билдирган мулоҳазалари ғоят муҳим аҳамият касб этади. Чунки, зўравон тузумни ёки янги бир кўринишдаги собиқ иттифоқни тиклаш, тарихимизни сохталаштириш, турли ғайриилмий талқинлар ёрдамида алоҳида ўзбек миллати йўқ деган қарашни сингдиришга ҳаракат қилаётган мафкуралар айнан бизнинг миллат сифатида мавжудлигимиз, рив-шимиз, жаҳон халқлари ўртасида ўзимизнинг муносиб ўрнимизга эга бўлишимизга қарши қаратилгандир. **“Лекин, биз ўзимизни ҳамиша мустақил миллат – ўзбек халқи сифатида ҳис этиб келганмиз ва бу билан фахрланамиз. Бунга тарихий, илмий, маданий асосларимиз бор”**, — деб ёзади И.А. Каримов. (И.А. Каримов. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. Т., Ўзбекистон, 1999, 15-бет). Президентимиз томонидан яратилган миллий истиқлол ғояси таълимоти мам-тимиз М.м.сининг асосини ташкил қилади.

МИЛЛИЙ-МАЪНАВИЙ ТИКЛАНИШ — Президент И.А.Каримов томонидан яратилган муайян миллат ҳаётида тарихий тараққиётнинг маълум босқичига келиб мустақилликни қўлга киритиш асосида маъ-ят соҳасида бой берилган имкониятлардан қайта фойдаланиш, маънавий мерос, урф-о.лар, анъаналар, кадриятларнинг тикланиши, миллий ўзликни англаш, ўтмишда яратилган барча моддий ва маънавий бойликларни миллат рив-шига йўналтирилган умуммиллий ҳаракат, фаолият ва жараёнларни наз-й ва амалий жиҳатдан асослаб берадиган концепцияни англаш т. Юртбошимиз “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” асарида мустақил Ўз-ни ривожлантиришнинг маън-й-ахлоқий негизларини белгилаб берар экан, «Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантиришнинг ўз йўли тўртта асосий негизга асосланади» — деб кўрсатади: умуминсоний кадриятларга содиқлик; халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши; ватанпарварлик. Асарда ана шу негизларнинг моҳияти ҳам очиб берилган. Жумладан, Ислом Каримов шундай ёзади: **«Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи – халқимизнинг умуминсоний кадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, тинчлик, аҳил-қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга**

янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтириш учун зарур шарт-шароитлар яратишдир». Кўриниб турибдики, юқорида зикр этилган асарда маъ-ятимизни ривожлантириш вазифалари белгилаб берилган. Муаллиф халқимизнинг маънавий илдизлари чуқур эканлигини алоҳида таъкидлайди, уларни қайта тиклаш ва янги мазмун билан бойитиш зарурлигини стратегик вазифа сифатида белгилайди. Бу масалага алоҳида эътибор бериш зарурлигини таъкидлаётганимизга асосий сабаб шуки, давлатимиз раҳбарининг кейинги асарларида ҳам М.м.т. ғояси ижодий ривожлантирилган ва унинг миллатимиз маънавий тараққиётига хизмат қиладиган асосий йўналишлари белгилаб берилган. М.м.т. миллатнинг қарамлик ҳолатига тушиб қолиши оқибатида ўзининг мавжуд миллий маънавий салоҳиятидан фойдалана олмаслиги ва ўз мустақиллигини қўлга киритиши натижасида улардан фойдаланишга қаратилган фаолият билан боғлиқ эҳтиёж сифатида юзага келадиган жараён ҳисобланади. Худди ана шу жараён ўзбек миллати ҳаётида юз берди. Мустақилликни қўлга киритишимиз шарофати билан мустабит тузум даврида топталиб келинган миллий урф, одат, анъана, қадриятларимиз яна қайта тикланиб, бугунги М.м.т.га хизмат қилмоқда. «Юксак маънавият - енгилмас куч» асарида таъкидланганидек, «**Айни пайтда юртимизда миллий тикланиш жараёни қарийб бир ярим аср давом этган ижтимоий-сиёсий қарамликдан кейин дастлабки пайтларда мутлақо табиий равишда ўзига хос «инкорни инкор» қонунияти асосида кечганини айтиш лозим. Лекин биз собиқ тузумнинг мафкуравий қарашларини умуман инкор этишнинг ўзи ҳеч қандай бунёдкорлик дастурига эга бўлмаган сиёсий ва маданий экстремизм хавфини туғдириши эҳтимолини яхши англр эдик. Шу билан бирга, тарихий қадриятлар, урф-одат ва анъаналар, турмуш тарзига орқа-олдини ўйламасдан, ёппасига бетартиб қайтиш бошқа бир кескинлик, дейлик, бугунги давр ҳаётини қабул қилмаслик, жамиятни янгилаш заруратини инкор этиш каби номақбул ҳолатларга олиб келиши мумкинлигини ҳам унутмаслик зарур эди. Барчамизга маълумки, миллат ва халқнинг руҳи, дунёқараши ва турмуш тарзини ифода этадиган миллий маънавиятга муносабат, уни замон талаблари асосида ривожлантириш, одамларнинг дунёқараши ва тафаккурини ўзгартириш масаласи ҳар томонлама чуқур ва пухта ўйлаб иш юритишни талаб қилади.** (81-б.) Президентимиз маъ-ятнинг миллий тараққиётдаги ўрни ва аҳамияти, уни ўзлаштириш зарурлиги ҳақида тўхталиб, таъкидлаганидек: «**Маънавият ўз халқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади**». Бу концептуал ғоя бугунги кунда миллий маъ-ятни ривожлантириш давлат сиёсатининг устувор тамойилларидан бири сифатида хизмат қилиб келмоқда. Мам-тимизда М.м.т. ва ривожлантириш давлат сиёсатида устувор вазифа экани қуйидаги концептуал ғояда ҳам яққол ифодаланган: «**Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сўнгра маънавият тўғрисида ўйлаш керак, дейдиганлар ҳақ бўлмаса керак. Маънавият – инсоннинг, халқнинг, жамият, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда**

ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди...». Бу ғоянинг наз-й ва амалий аҳамияти шундаки биринчидан, бу билан муаллиф собиқ шўролар даврида маъ-ятни ривожлантиришга учинчи даражали омил сифатида қаралишининг ижтимоий - сиёсий, иқт-й ва б. сабабларини кўрсатиб берган. Иккинчидан, маъ-ятни ривожлантирмасдан, шахснинг маънавий руҳиятини ўзгартирмасдан туриб жамиятда кўзланган мақсадни амалга ошириш мумкин эмаслиги илмий жиҳатдан асослаб берилган. М.м.т. ғояси маъ-ят шахс баркамоллигининг энг муҳим мезони ва шунинг билан бирга уни камолотга элтувчи, ўз-ўзини англатувчи ва ўз имкониятларини юзага чиқарувчи улкан омилдир. М.м.т. концепциясида ватанпарварлик шахс маъ-ятининг ажралмас қисми экани асосланган. Ҳақиқатан ҳам, ўз Ватанини севмаган, унинг тараққиёти учун жой куйдирмайдиган, бепарво ва лоқайд инсон маънавий жиҳатдан баркамол бўлиши мумкин эмас. Шу ўринда «миллий тараққиёт» ва «миллий тикланиш» т.ларининг мазмун-моҳияти ва ўзига хос жиҳатларига эътибор қаратиш лозим. Аслида улар бир-бирини инкор қилувчи т.лар эмас. Аксинча, мероси, тарихий хотираси ва замини мустаҳкам миллатлар учун бу т.ларнинг ўзаро уйғунлиги миллат камолотини таъминлайди. Миллий тараққиёт – эволюцион характерга эга жараён дир. У миллатнинг шаклланиши, такомиллашуви ва юксалиши каби узлуксиз жараён сифатида намоён бўлади. Миллий тикланиш эса, миллат тараққиёти тарихининг муайян босқичида маълум объектив ва субъектив сабаблар туфайли бой берилган салоҳиятни қайтадан миллат тараққиётига йўналтириш билан боғлиқ бўлган жараён дир. Бу борадаги вазифалар Юртбошимизнинг «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқт-й истиқболининг асосий тамойиллари», «Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», «Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори», «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Жамиятимиз мафқураси халқни - халқ, миллатни - миллат қилишга хизмат этсин», «Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз», «Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда», «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда», «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз», «Миллий мафкура – келажак пойдевори», «Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман», «Юксак маънавият - енгилмас куч» каби асарларида ўз ифодасини топган. Ушбу асарларда илгари сурилган миллий давлатчиликни тиклаш ва мустақилликни мустаҳкамлаш, маънавий мерос ва кадриятларни чуқур ўзлаштириш, миллатимизнинг ўз-ўзини англашига эришиш, миллий урф-о.лар ва анъаналарни тиклаш ва такомиллаштириш, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини изчиллик билан мустаҳкамлаш ғоялари М.м.т.да муҳим аҳамият касб этади. Мустақиллик шароитида миллий ғоя ва миллий мафқурани шакллантириш ҳамда уни халқимиз дунёқарашига айланишига эришиш, миллий ғояни аҳоли онги ва қалбига сингдириш, таълим тизимини ислоҳ қилиш, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш асосида баркамол авлодни тарбиялаш бу жараённинг таркибий қисмидир. Шу билан бирга, миллий-маънавий салоҳиятимизнинг жаҳон цивилизациясидаги ўрнини тиклаш ва бугунги кунда маъ-ят, маърифат, фан, техника, технология ютуқларини чуқур ўзлаштириш

асосида ҳозирги замон умумжаҳон маъ-яти тизими ривожига ҳисса қўшиш, аҳоли, айниқса, ёшлар онгида мафкуравий иммунитетни кучайтириш, инсониятнинг алар давомида яратган ва умумжаҳон мулкига айланган бой меросидан ижодий фойдаланиш ҳам бугунги М.м.т.нинг асосий йўналишларидан биридир. Аждодларимиздан қолган мерос М.м.т. ва мам-т истиқболи учун фидойлик ва илҳом манбаи ҳисобланади. “Юксак маънавият - энгилмас куч” асарида таъкидланганидек, **«Бизнинг қадимий ва гўзал диёримиз нафақат Шарқ, балки жаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганини халқаро жамоатчилик тан олмоқда ва эътироф этмоқда. Бу табаррук заминдан не-не буюк зотлар, олиму уламолар, сиёсатчи ва саркардалар етишиб чиққани, умумбашарий цивилизация ва маданиятнинг узвий қисмига айланиб кетган дунёвий ва диний илмларнинг, айниқса, ислом дини билан боғлиқ билимларнинг тарихан юқори босқичга кўтарилишида она юртимизда туғилиб камолга етган улўғ алломаларнинг хизматлари беқиёс экани бизга улкан ғурур ва ифтихор бағишлайди»**. Мам-тимиз бугунги кунда мустабид тузум асоратларидан халос бўлиб, демократик жамиятни қуриш сари дадил қадам ташламоқда. Табиийки, бир босқичдан иккинчисига ўтиш, айниқса, зўравонлик асосида қурилган жамиятдан маърифатли, инсон манфаатлари, шахс эркинлиги ва камолотига хизмат қилувчи демократик жамиятга ўтиш осон кечмайди. Балки маълум вақтни, унда яшаётган барча инсонларнинг фидойлик билан меҳнат қилишини талаб этади. Худди мана шу жараёнда юзага келган муаммоларни ҳал қилиш учун юксак маънавий эътиқод ва сабр-тоқат билан одамларни уюштириш, улар дунёқарашида янги жамият таффаққурини шакллантириш, эртанги кунимиз давомчилари бўлган ёш авлодни вояга етказиш, унинг жисмонан ва маънан бақувват, юксак маъ-ят, билим ва замонавий тафаккур эгаси бўлишига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон тажрибадан маълумки, қайси мам-т ёшлари замонавий фан, техника ва технология ютуқларини қанчалик мукамал эгалласа, мам-т тараққиётига қўшадиган ҳиссаси шунчалик самарали бўлади, маъ-ят юксалади ва мам-тнинг М.м.т.и ҳозирги замон жаҳон цивилизацияси тизимига уйғунлашуви тезлашади. Мам-тимизда ушбу жараённинг самарадорлигини таъминлаш учун ҳар биримизнинг фаол ва фидойи бўлишимиз бугунги тез суръатлар билан ўзгараётган таҳликали дунёда ўзлимизни англаш, кимлимизни, қандай буюк аждодларнинг меросига, неча минг йиллик тарих, бетакрор мад-т ва қадриятларга эга эканимизни ҳис этиб яшаш, бу бойликларни асраб-авайлаб, демократик қадриятлар, бутун жаҳон тараққиёти ютуқлари билан озиқлантириб, янги ўсиб келаётган авлодга етказишга хизмат қилади. *С.Отамуродов, В.Қўчқоров*

МИЛЛИЙ-МАЪНАВИЙ ҚИЁФА - жамиятдаги турли этнос, халқ, миллатга хос умумий миллий хус-ятлар (негизлар) асосида тарихан шаклланган, уларнинг турмуш тарзи, тили, урф-о. ва анъаналари, қадриятларига хос ва мос бўлган умумий миллий-маънавий хус-ятлар, фазилятлар мажмуасидир. М.м.қ. ҳар бир жамиятга хос бўлган муҳим тарихий,

фал-й, ижтимоий -сиёсий хус-ят саналади. М.м.қ. тарихан таркиб топган миллий анъана, урф-о., расм-русум, таомилларни ўзида мужассам этади. М.м.қ. айнан бир халққа тегишлилиги боис ҳам унинг турмуш тарзи, тарихи, фал.си, ижтимоий ҳаётини ифодалаш билан биргаликда жамиятнинг ўзига хос интеллектуал салоҳиятини белгилайди. Ўзининг М.м.қ.сини йўқотмаган, асл ҳолича сақлаган халқ ўзлигини, ўз миллийлигини қадрлаган ҳисобланади. М.м.қ. халқларни бир-биридан ажратиб турувчи ўзига хос муҳим хус-ят ҳамдир. Дунёда қанча халқ бўлса, уларнинг ҳар бири ўзига хос, бетакрор М.м.қ.га эга. Ўзбек халқининг М.м.қ.си бағрикенглик, тантилик, меҳмондўстлик, болажонлилик, кечиримлилик, соддалик, меҳнаткашлик, андишалилик, қаноатлилик, одоблилик, саховатпешалик, ориятлилик, некбинлик, эътиқодлилик, оқибатлилик сингари фазилатларда мужассамлашган. Мазкур фазилатлар авлоддан авлодга мерос сифатида ўтиб халқимизнинг М.м.қ.сининг мазмун-моҳиятини ифодалайди. *И.Эргашев*

МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ – муайян миллатнинг табиий, тарихий ва ижтимоий рив-ш жараёнида яратган моддий ва маънавий бойликлари, у яшаётган ҳудуд, мад-й мерос, миллий мад-т, тил, миллий онг, миллат тарихи, ўтмиши, турмуши ва яшаш тарзи, ҳаётининг тартиб-қоидалари ҳамда бу билан боғлиқ миллий хус-ятлар мажмуини ифодаладиган т. У умуминсоний қадриятлар тизимида миллатга хос энг умумий жиҳатларни акс эттиради. Бу масаланинг мазмун-моҳияти “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида батафсил таҳлил этилган. Ушбу китобга таянган ҳолда, М.м. тизимининг куйида таркибий қисмларини ажратиб кўрсатиш мумкин: 1. Миллатнинг генофонди, табиий бетакрорлиги, ўзига хослиги, тарихий ўзгарувчанлиги ва ижтимоий ранг-баранглиги. 2. Миллат тарихи, ўтмиши, келажаги ва маънавий мероси. 3. Миллий ҳудуд, жамият ва ундаги жараёнлар, моддий ва мад-й яшаш шароитлари, иқт-й асос ва ижтимоий устқурма билан боғлиқ жиҳатлар. 4. Урф-о., анъана, маросимлар, турмуш тарзи ва б.даги миллийлик, улар билан боғлиқ ўзига хос хус-ятлар. 5. Миллий тил, миллий мад-т ва маъ-ят, миллий онг ва миллий рух, миллий туйғулар ва ғоялар. Бу қадриятлар муайян миллат кишилари учун умумий бўлиб ҳисобланади. М.м. муайян миллатга мансуб қадриятларни умуминсоний қадриятлар билан боғловчи халқалардан биридир. Муайян киши ёки шахс умуминсоний қадриятларни англашда ўз фаолиятини ушбу қадриятлар мезонига мослаштиришда М.м. билан боғлиқ жиҳатларни назарда тутаяди. Миллат – ҳар қандай М.м.нинг эгаси, М.м. тизими таянадиган ижтимоий асосдир. Миллатнинг таназзули – М.м.нинг таназзулидир! Инсоният тарихида Бобил, Византия, Майя империяларини вужудга келтирган халқлар бўлгани маълум, «буюк цивилизациялар» деб юритиладиган бу этнослар кейинчалик турли халқлар, миллатлар, элатлар билан қоришиб, ўзларининг умумий-тарихий бирлигини йўқотган ёки тарихий таназзул жараёнлари, уруш ва низолар оқибатида қирилиб кетган. Амазонка бўйлари ва Мексика ўрмонларида ҳозиргача вайроналари сақланиб қолган майя халқи тўғрисида шундай хулоса қилиш мумкин. Қад. даврнинг энг буюк мад-

тларидан бирини яратган бу халқ таназзулга учраган, унинг ёзуви унутилган, 100га яқин шаҳарлари вайронага айланган ва шу тариқа буюк тамаддун бешикларидан бирининг чироғи сўнган. Ҳар бир миллат ўз кадриятларининг яратувчисигина эмас, балки уни асраб-авайловчи ва келажакка етказувчиси ҳамдир. Миллий кадриятларнинг сақланиши учун ҳар бир миллатнинг ўзи масъулдир. Ҳатто бирор империя ёки давлатга қарам бўлган миллатнинг М.м.ни сақлаш туйғуси йўқолиб кетмайди. Миллатни М.м.нинг объекти ва субъекти сифатида тушуниш, у билан боғлиқ М.м. тизимини илмий таҳлил қилишга ижтимоий кадрият сифатида қараш имконини беради. Бу эса М.м.нинг намоён бўлиши, унинг тарихий рив-ш жараёнида ўтмишдан келажакка томон ҳаракатини таҳлил қилишга имкон яратади. М.м. кишиларнинг табиий, тарихий ва ижтимоий бирлигини таъминлайдиган этник маконда шаклланади, ранг-баранг тарзда, турли шаклларда намоён бўлади, кишининг онгига, ҳаёт тарзига ўзига хос тарзда таъсир қилади. М.м. кишиларнинг ўзаро муносабатларида, ижтимоий фаолиятида кўзга ташланади ҳамда ана шу муносабат, фаолият, мақсад, эҳтиёж ва интилишлар учун маънавий асос бўлади. М.м. ва уларнинг алоқадорлиги ифодаси бўлган кадриятлар тизими, миллатнинг ўзи билан бирга тарих силсиласи, замона зайли, ижтимоий ва сиёсий жараёнлар таъсирида шаклланади ва ривожланади. Бу кадриятлар кўпроқ миллатнинг этник хус-ятлари ва этник макони билан боғлиқ. Халқларнинг ижтимоий тараққиёти эса уларнинг миллий-этник кадриятлари равнақи билан узвий алоқадорликда давом этади. М.м., ўз табиатига кўра, тор доирада сақланиб қолмайди, балки турмуш жараёнида муттасил янгиланиб, бошқа халқлар кадриятлари ютуқлари билан бойиб боради. Умуминсонийлик туйғуси фақат ўз халқи кадриятини ардоқлаш, тарғиб-ташвиқ этиш билан чекланмайди, балки у ҳар бир халқ, элат, уруғ кадриятларини қандай ҳолатда бўлса, шундайлигича қабул қилиб, уларни ҳурмат қилишни тақозо этади. Ҳар бир миллатнинг ўзи кадрлайдиган мад-ти, тили, аъаналари, урф-о.лари, маросимлари ва одоб меъёрлари бор. Дунёда аҳолиси сон жиҳатидан кўп ёки камроқ халқ бўлиши мумкин, аммо мад-й ва маънавий соҳада бир-биридан кам ёки ортиқ миллат йўқ. Ҳар бир миллатнинг ўзига хос ўтмиши, мад-й ва маънавий кадриятлари, миллий қаҳрамонлари бор. Бошқа миллатнинг ўзга миллат фаолиятини баҳоловчи ҳакам бўлишга ҳаққи йўқ. Бирор бир таълимот давлат шакли ёки яшаш усулини қабул қила олмагани учун муайян миллатни айблаб бўлмайди. Шу маънода, умуминсонийлик туйғуси фақат бир миллат кадриятларини бутун оламга ёйиш йўли билан эмас, балки барча миллат ва элатлар кадриятларини асраб-авайлаш, ҳурмат қилиш ва оламдаги миллий ранг-барангликнинг табиий ранг-баранглик билан узвий алоқада эканлигини англаш йўли орқали бойиб боради. М.м. миллатнинг табиий-тарихий ривожини, ижтимоий турмуши, яшаш тарзи, ўтмиши, келажакни, мад-ти, маъ-яти, урф-о.лари, аъаналари, тили, у вужудга келган ҳудуд ва б. билан узвий боғланган. Улар хилма-хил шаклларда, бир-бири билан узвий алоқада намоён бўлади, ўзига хос миллий кадриятлар тизимини ташкил қилади. Бу тизимда табиий-тарихий бирликни таъминловчи кадриятлар – қон-қардошлик, мад-й-маънавий яқинлик, ўтмиш ва маънавий

мерос, она юрт туйғуси ва б. нисбатан барқарор бўлиб ҳисобланади. Миллатнинг ўзига хослиги, бетакрорлиги, ранг-баранглиги ва ижтимоий жараёнда ўзгариб бориши билан боғлиқ энг асосий қадрияти унинг генофондидир. Генофонд – фақат ирсият орқали ўтадиган табиий ўзига хослик эмас, балки тарихий белгилар, хус-ятлар, ранг-баранглик ва ўзгарувчанликни ҳам ўзида ифодалайди. Ш.у. бирор халқ, миллат, элатни йўқотиш учун қилинган тажовузнинг «геноцид» деб аталиши бежиз эмас. Миллатнинг генофонди унинг энг асосий тарихий, М.м.идан биридир. Бу т. муайян табиий-тарихий ёки биологик бирликнинг маълум бир ҳудудда узоқ яшаши натижасида шаклланган ва авлодлардан авлодларга ўтадиган табиий, биологик хус-ятлари ҳамда жиҳатларининг йиғиндисини ифодалайди. Генофонд т.си айниқса, қон-қариндош миллатлардан таркиб топган халқларнинг тарихий бирлик сифатида ижтимоий тараққиётнинг нисбатан узоқ даврида мавжуд бўлиши мумкинлигини акс эттиради. Миллат тарихий ўзгаришлар, уруш ва қирғинлар натижасида аста-секин ўзгариши, камайиб кетиши мумкин. Аммо унинг генофонди ўзгариши миллатнинг ниҳоятда тез ўзгаришига, авлодларидан мерос қолган табиий-тарихий хислатларининг тез йўқолиб кетишига олиб келади. Собик иттифоқ даврида миллатларнинг генофондини сақлаш муаммолари тўғрисидаги масала билан боғлиқ тадқиқотлар олиб борилмади. Бу даврда «социалистик эксперимент»лар жараёнида одамлар бошига тушган турли хил қатағонлар, урушлар, бутун-бутун миллатларнинг ўз тарихий ватанидан кўчирилиб юборилиши, сохта шиорлар билан «юз мингчилар», «саксон мингчилар» ва б. ҳаракатлар натижасида аҳоли катта қисмининг кўчиб юриши, экологик тангликлар ва б. мам-тдаги халқлар, миллат ва элатларнинг генофондига салбий таъсир қилмай қолмади. Ўз-нда ҳозирги даврга келиб бу масалага алоҳида жиддий эътибор берилаётгани, соғлом авлодни тарбиялаш, миллат генофондини соғломлаштириш умумдавлат миқёсидаги вазифага айлангани бежиз эмас. Чунки миллатнинг генофонди унинг бетакрорлигини англатади, бу бетакрорлик эса ушбу миллат тарихий рив-шнинг муайян даврлари билан боғланганлигини кўрсатади. Бу бетакрорликни умуминсонийлик жиҳатидан баҳолаш – ўз миллати қадриятларини холисона тарғиб қилиш, ўзга миллатнинг қадриятларига путур етказмасликка асосланади. **Миллий макон ва маъ-ят.** М.м. кишиларнинг яшаш жойлари, турмуш шароитлари билан боғлиқликда шаклланади. Ана шундай маънавий қадриятларнинг энг асосийси туғилган Ватан ва она юртини севиш туйғусидир. Ватанни севиш туйғуси – инсон туғилиб вояга етган, у мансуб бўлган тарихий бирликнинг ўтмиши билан боғланган ижтимоий, иқт-й, мад-й муҳитга ва ҳудудга нисбатан бўлган муҳаббатдир. Бу бутун инсониятга хос умумий туйғудир. Ватан туйғусида кишиларнинг ўзи мансуб бўлган тарихий бирлик шаклланишига муайян даражада таъсир кўрсатган ҳудудга нисбатан маънавий қарздорлиги, бурч ва масъулияти билан боғлиқ ижтимоий туйғулари намоён бўлади. **Миллий тил ва маъ-ят.** М.м. энг асосий белгиларидан бири – миллат учун умумий муомала воситаси бўлган миллий тилдир. Мутахассислар жаҳонда 5000 га яқин тил борлигини қайд этади, уларни 15 та катта оилага бўлиб ўрганади, тилларнинг такомиллашуви билан

бирга, улар тарқалган худуднинг майдони ҳам ўзгариб боришини таъкидлайди. Мас., VII а.гача Арабистон ярим оролининг бир қисмида тарқалган араб тили, ундан кейинги бир неча а. мобайнида Африка ва Осиёнинг бошқа худудларига ҳам тарқалади. Худди шундай туркий тиллар ҳам Кичик Осиёдан Шарқий Сибиргача бўлган кенг худудда тарқалган. Шу билан бирга, қадимда Осиёда кенг тарқалган хеттлар тили эса бутунлай йўқолиб кетган. Туркий халқларнинг тили биз учун умуммиллий қадриятдир. Истиклол йилларида Юртбошимиз таъкидлаганидек, “халқимизнинг муқаддас қадриятларидан бири бўлмиш она тилимиз ўзининг қонуний мақоми ва ҳимоясига эга бўлди, ... давлат тилининг ҳаётимиздаги ўрни ва таъсирини кучайтириш, уни том маънода миллий қадриятга айлантириш йўлида илгари тасаввур ҳам қилиб бўлмайдиган улкан ишлар амалга оширилди”. **Миллий маъ-ят ва қадриятлар.** Миллатларнинг маънавий мероси, анъаналари, урф-о.лари, миллий адабиёти, санъати ва б. билан умуминсоний қадриятларнинг миллий даражадаги намоён бўлиш шакллари боғлангандир. Уларнинг асосида ҳар бир миллат, халқ ёки элатнинг тарихий рив-ш жараёнида авлодлардан авлодларга ўтиб келаётган мад-й хус-ятлари ва жиҳатлари ётади. Миллат фақат муайян худудда яшайдиган ва бир хил тилда сўзлашадиган кишилардангина иборат эмас, балки умумий мад-й-маънавий жиҳат ва хус-ятлар асосида мавжуд бўлиб турган тарихий-ижтимоий бирлик ҳамдир. Мад-т инсоният тарихининг илк даврларидан буён унинг ажралмас ҳамроҳи, инсоннинг ўзи каби қадимийдир. Ҳар бир халқнинг мад-ти ўзига хос ва бетакрор бўлиб, у ривожланиб, такомиллашиб боради. Бу айниқса қон-қардош халқлар билан боғлиқ мад-й қадриятлар ривожидида катта аҳамият касб этади. Мад-й-маънавий соҳа билан боғлиқ М.м.ларнинг амал қилишида учта жиҳатни ажратиб кўрсатиш мумкин: а) кишиларнинг ижтимоий онги билан боғлиқлик; б) кишиларнинг муносабат и ва фаолияти орқали амалга ошиш; в) моддий ва маънавий соҳадаги бирор натижа, ютуқ, бойлик ва б. тарзида намоён бўлиш. М.м. макон ва замонда мад-й соҳадаги бирор кашфиёт, ютуқ, натижа ёки маънавий бойлик тарзида намоён бўлиши мумкин. Халқнинг даҳоси, маън-й-ақлий етуқлиги, билимлари, илм-фанда эришган ютуқлари ана шу натижаларда намоён бўлади. (Мас., Миср эҳромлари, Буюк Хитой девори, Рим ва Афина, Самарқанд ва Бухородаги ёдгорликлар, аллома ва мутафаккирларнинг кашфиётлари ва ш.к.) Ҳар қандай миллат каби халқимиз ҳам ўзига хос, бетакрор М.м.ни яратади. М.м.нинг эгаси сифатида халқимиз ўз қадриятларини асраб-авайлаб, ривожлантириб ва такомиллаштириб келмоқда. Бу борада республикамызда амалга оширилаётган улкан бунёдкорлик фаолияти Президент И.А. Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида кўплаб далил ва мисоллар орқали яққол кўрсатиб берилган.

Қ.Назаров

МИЛЛИЙ ОНГ – ҳар бир миллат ёки элатнинг узоқ тарихий тараққиёти, турмуш тарзи, маън-й-диний эътиқоди, мад-й ривожиди жараёнида шаклланган дунёқараши, тафаккури, эътиқод ва ишонч туйғуларини ифодаловчи т. Миллат

кишиларнинг барқарор тарихий бирлиги бўлиб, умумий турмуш, тил, мад-т, онг ва руҳиятнинг бирлиги, ўзига хослиги негизида қарор топган. М.о. ижтимоий ишлаб чиқариш фаолияти, бошқа миллатлар билан мулоқоти жараёнида пайдо бўлади. У тил билан узвий боғлиқдир. Тилда ифода этилган буюм, ҳодиса ва рақамлар М.о.да ўз ифодасини топади ва субъектив образлар тарикасида билимга айланади. Ш.у. миллат шаклланиш жараёнининг дастлабки босқичлариданок, аждодлар яратган мерос, ғоя ва т.ларни тил орқали ўзлаштириб, онгига сингдириб боради. М.о. алоҳида миллий муҳитда содир бўлади. Унинг шаклланишига тўпланган билимлар, сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар, санъат ва мад-т ютуқлари, ахлоқ, дин ва ижтимоий руҳият, умуман, жамият онги таъсир кўрсатади. М.о. тарихий тажрибани, аждодлар қолдирган билимлар ва тафаккур-мантик усуллари ўзига сингдириб олгач, воқеликни ўзлаштиради, вазифаларни ўртага қўяди, келажак лойиҳаларини тузади, миллатнинг бутун амалий фаолиятини белгилайди. М.о. ижтимоий фаолият жараёнида шакллантирилади, М.о. ҳам ўз навбатида унга бевосита таъсир ўтказади, уни белгилайди ва тартибга солади. Миллат, ўз орзу-мақсадларини рўёбга чиқариш жараёнида табиатни, жамиятни ва ўзини ўзгартиради. Собиқ тузум даврида М.о. ғайримиллий сиёсат туфайли чекланган эди. Миллатларнинг онгини, руҳини мустақамлаш ва раванқ топтириш ғоясини ишлаб чиққан шахслар миллатчи сифатида қораланган. Мустақиллик даврида М.о. аждодларимиз қолдирган маън-й-мад-й меросга ва қадриятларимизга таяниб, миллий ғурур ва ифтихорни барчанинг қалбига сингдириш омилига айланди. М.о. миллий маъ-ятнинг таркибий қисми сифатида муайян ахлоқий, ҳуқуқий, илмий, мафкуравий қадриятларга асосланган эътиқоддир. М.о. мазмун-моҳияти миллатнинг ўз-ўзини англаш даражаси билан белгиланади. Бошқа миллатларнинг тарихи, мад-ти, миллий хус-ятлари ва манфаатларига ҳолисона баҳо бера олиши учун миллат, авваламбор, ўз-ўзини англамоғи, тарихи, келажаги, манфаатларини чуқур тушуниб етмоғи лозим. Чунки ўзлигини англаган, М.о.и камол топаётган миллатгина бошқа миллат манфаатларига тўғри муносабат да бўлиб, уларга ҳолисона баҳо бера олади. М.о. — миллий бирлик ва бирдамлик туйғуси шаклланишининг асосидир. М.о.нинг бу хус-яти мустақиллик шароитида ёшларни тарбиялашда ғоят муҳим аҳамият касб этади. Миллий бирлик, бирдамлик — М.о.нинг белгиси сифатида миллатпарварликни англатади. М.о.нинг ана шу хус-яти туфайли инсонда масъулият туйғуси шаклланади. У ўзининг маълум миллат вакили эканини ҳис этган ҳолда, унинг манфаатларини онгли равишда ҳимоя қилади ва шу йўлда фидойилик намуналарини кўрсатади. Миллатпарварлик ва масъулият туйғуси кучли бўлган инсонгина миллатнинг раванқи ва истиқболи йўлидаги эзгу мақсадларига эришади. Ана шундай хус-ятларга эга инсонларга эҳтиёж кучайган ҳозирги даврда М.о. аҳоли, айниқса, ёшларда миллатпарварлик ва масъулият туйғусини янада камол топтиришга имкон берадиган асосий омиллардан бирига айланмоқда.

Ф.Равшанов, Н.Агзамова

МИЛЛИЙ РУҲ — миллатнинг ички руҳий ҳолати, кечинмалари, ҳис-туйғулари, маънавий дунёси, ўй-фикрлари, мақсад ва маслага ҳамда

кайфиятини ифодаловчи т. Ер юзидаги ҳар бир миллат ўзига хос иродаси, ҳис-туйғу, дид, хулқ, феъл-атвордан иборат маънавий оламига эга. М.р. узоқ тарихий давр мобайнида шаклланадиган жараён бўлиб, у миллат тараққиётида ҳаётбахш манба бўлиб хизмат қилади. Миллат тараққиётида маънавий ва моддий омиллар қанчалик зарур ва шарт бўлса, М.р. шунчалик ҳам муҳим аҳамиятга эга. М.р.нинг ўзига хос хус-ятларини билиш айти вақтда жамиятда мавжуд бўлган қатор муаммоларни ҳал қилишга, миллат ижтимоий -сиёсий ҳаёти жараёнларини ўзига хослигини аниқлаш ва уларга тўғри муносабат да бўлишга имкон яратади. М.р. тарихан, объектив ва субъектив омиллар таъсирида секин-аста шаклланади. Объектив омиллар жумласига миллат яшаётган ҳудуднинг майдони ва ҳаёт кечиришга қулайлиги, табиий шарт-шароитлар, ер ости ва ер усти бойликларининг мавжудлиги, аҳолининг сони, ҳайвонот ва ўсимлик оламининг хилма-хиллиги, сув манбаларининг кўплиги, қуёшли кунларнинг миқдори ва ҳ.к.ни киритиш мумкин. Субъектив омиллар эса аҳолининг саводхонлик даражаси, одамларнинг бир-бири билан ўзаро манфаатли муносабат лар ўрната олиши, мам-т ичида барча миллатлар, динлар, ижтимоий гуруҳлар ва б. табақалар вакилларининг ҳамжиҳатлиги, иноқлиги, ҳамкорлиги ва б.ни қамраб олади. Объектив омиллар мавжуд бўлса-да, лекин халқ тарқоқ, уюшмаган бўлса, мам-т ва давлат қоқоқ ва қашшоқ бўлиб қолаверади. Ҳозирги замон ривожланган давлатлар ва миллатларнинг тараққиётга эришгани объектив ва субъектив омилларнинг уйғунлашгани ҳамда ишчанлик, ташаббускорлик, тадбиркорлик топқирлик билан ишга солингани, ҳаёт суръати ва М.р. юқори даражада бўлгани билан изоҳланади. Айти вақтда, жамият тараққий этган сари субъектив омилларнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Ривожланган давлатлар замонавий илм-фан, техника ютуқлари таянган ҳолда Ер куррасининг табиий жиҳатдан ноқулай ҳудудларида ҳам мўъжизакор ишларни амалга оширмоқдалар. Мас., шимолий кутбга яқин жойлашган Исландияда, ер остидан чиқадиган қайноқ гейзер сувларидан фойдаланиш натижасида субтропик мевалар етиштирилмоқда. Ёки ўз ер ости бойликларига эга бўлмаган Япония энг илғор саноат, техника, технология ва амалий фанни юзага келтирди ва жаҳонда энг рақобатдош маҳсулот ишлаб чиқармоқда. Бу натижалар бошқа омиллар қаторида тараққиётга йўналтирилган миллий дунёқарашнинг асоси бўлган М.р.нинг кучлилигидан далолат беради. XVII-XIX а.лар давомидаги миллий бошбошдоқлик, 1865-1917 йиллардаги мустамлакачилик сиёсати ва, айниқса, 1917-1990 йиллардаги истибдод тузуми ўзбек халқи М.р.ининг ўсишини сустрлаштирди, ўлканинг кўп жиҳатдан орқада қолиб кетишига сабабчи бўлди, кишиларимизда ўз миллати ва М.о.га нисбатан бефарқлик ҳис-туйғуларига эга шахсларни шакллантирди. Мустақиллик давридаги юртимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислоҳот ва ўзгаришлар туфайли халқимизга хос М.р. инсон ва жамият тараққиётида ҳал қилувчи кучга айланди. Мам-тимиз ҳаётини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқишга М.р.ни янги поғонага кўтариш — мустақилликнинг энг муҳим ва долзарб вазифаларидан биридир.

МИЛЛИЙ УРФ-ОДАТЛАР - миллатнинг турмуш-тарзига сингиб кетган, унинг шаклланиши ва ривожига хизмат қиладиган ижтимоий маданий ҳаётида ўз аксини топган, доим такрорланиб турадиган ҳатти-ҳаракат, кўпчилик томонидан қабул қилинган хулқ-атвор қоидалари ва кўникмалар кўринишидир. М.у.-о.лар бизнинг халқимизда ўзига хос ўзбекона тарихий хус-ятларга эга бўлиб, анъанавий ва замонавий кўринишларда намоён бўлади. М.у.-о. алоҳида олинган шахс ва миллат доирасида шаклланиб боради. Мас., ўзбекларда кичикларнинг катталарга салом бериши, эрта туриб уй ҳовлини супуриб-сидириб, меҳмонларга алоҳида иззат-икром кўрсатиш, байрам арафасида бетоб ва қийналганлар, ёрдамга муҳтожлар, қариялар холидан хабар олиш шулар жумласидандир. Мустабид тузум даврида кўплаб урф-о.ларимиз эскилик сарқити деб поймол қилинди, бу эса ёшлар таълим-тарбиясига миллий ўзликни асраб-авайлашга ва шу орқали ўзбек миллатининг маънавий ривожига салбий таъсир кўрсатди. М.у.-о. миллат ва элатнинг тарихи, анъаналари, халқ оғзаки ижоди, санъат ва адабиёти, турмуш тарзи ва б. омиллар таъсирида шаклланиб, такомиллашиб боради. М.у.-о. миллатнинг, элат ва этник гуруҳларнинг ўзига хос қиёфасини белгиловчи хус-ят. Мас., миллатимизга хос бўлган қудачилик урф-о.лари муҳим аҳамият касб этади. Мас., шўролар даврида “Бешик тўйи” эскилик сарқити, деб таъхқирланган эди. Ваҳоланки, бешик у билан боғлиқ урф-о.лар миллий мад-тимизнинг таркибий қисми бўлиб келган. М.у.-о. ва анъаналар ҳар бир миллатда ўзига хос тизимни ташкил этади, халқ томонидан турмуш тарзининг зарурий шarti деб қабул қилинади. М.у.-о.га бефарқлик кишини, миллатни ўзлигидан узоқлаштиради. М.у.о.ларда ватанга, миллатга бўлган ҳурмат-эътибор ва садоқат тажассум топади. Мам-тимизда истиқлол туфайли 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари урф-о. ва анъаналарини асраб авайлаш, такомиллаштириш учун барча имкониятлар яратилган. Бу ҳол миллатлараро муносабат ларнинг ривожига, ўзаро дўстлик ва тотувлик ришталарининг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

МИЛЛИЙ ЎЗЛИК - шахс фаолиятида муҳим ўрин тутиб, шахс ва жамиятнинг маънавий камолотида, фуқаролик жамиятининг моддий-маънавий асосларини мустаҳкамлашда улкан аҳамиятга эга. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов жамиятдаги руҳий-маънавий жараёнларга баҳо бериб: **“Ўзбекистон аҳолисининг кўп миллатлилиги ўзбек халқининг миллий ўзлигини англаши ва маънавий қайта тикланишининг ўсиши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда жамиятни янгилаш, уни демократлаштиришга ундовчи зўр куч бўлиб хизмат қилмоқда”**, - деган эди. Дарҳақиқат, жамиятдаги маънавий тикланиш миллий ўзликнинг сифатий жиҳатлари билан чамбарчас боғлиқ. Зеро, ўзликни англаш туфайли инсон ўтмишини хотирлайди, бугуни билан таққослайди, хулоса чиқаради ва шу асосда келажакка нигоҳ ташлайди. Яъни ўзликни англаш инсонни шахс даражасига кўтариб, маънавий камолот сари етаклайдиган руҳий кучдир. Ана шу жиҳатлар бевосита жамиятнинг маънавий ривожига ўзига хос аҳамиятга эга бўлади. “Шахс миллий ўзлигини англаши” т.сининг таркибий қисмлари қуйидагилардир: миллатга (этносга) мансубликни, унинг инсоният таракқиётидаги тарихий ўрнини

англаш; миллий ғоя ва қадриятларга садоқат; миллатнинг эҳтиёжлари ва манфаатларини англаш, унинг рив-ш йўлларини билиш; миллий тараққиётга хизмат қилиб, жамиятда фуқаровий бирликни таъминлашга ҳисса қўшиш. Миллий ўзликни - муайян этносга хослик, ўз аجدодларининг ижобий фаолиятдан фахрланиш, ўтмишга, миллий қадрият ва урф-о.ларга ҳурмат-эҳтиром, ўз миллати ва юртдошларининг ютуқларидан рухланиш, ўз фаолиятини миллат ва инсоният тамаддуни ривожига қаратиш, ушбу жиҳатларни ҳар томонлама тарғиб этишдир. Демак, миллий ўзликни англаш ижтимоий -тарихий шаклланиш жараёнига ижобий муносабат да бўлиш, ўз этник гуруҳининг ўзга этник гуруҳлар билан умумий жиҳатлари ва ўзига хос этноспецифик хус-ятларини чуқур идрок этиш билан бир қаторда, ўз этник гуруҳининг ўзга этнослар доирасидаги ўрни, мавқеи, манфаат ва ғоялари ҳамда миллий-тарихий қадриятларига ижобий муносабат да бўлиш; ҳар бир этнос миллий менталитетининг шаклланиши ва рив-шида тарихий-мад-й омиллар таъсирини идрок этиш, ўзликни англаб, ўзга этник гуруҳ вакиллари тарихи, мад-ти, урф-о. ва анъаналарига ҳурмат билан қараш; ўз миллий-худудий бирлигида истиқомат қилувчи миллатдошлари тақдири, уларнинг ўтмиши ва келажагига, юртнинг равнақига масъулиятни чуқур ҳис этиш билан бир қаторда, бошқа мам-тларда яшовчи миллатдошларининг ҳам тақдирига бефарқ бўлмаслик каби жиҳатларда ўз ифодасини топади. Миллий ўзликни англаш халқнинг рив-ш йўналишини унинг халқаро миқёсда ўзаро ҳамкорлик ва бирдамлиги ҳамда умумий фуқаролик менталитетининг шаклланишида Ўзбекистон жамиятини янги сифатий босқичдаги ҳамжиҳатликка йўналтиради. Ушбу мақсадни туб миллат манфаати билан бир қаторда жамиятдаги барча гуруҳлар манфаатларини ҳам ҳисобга олган ҳолда изчиллик билан амалга ошириб бориш миллий тараққиётни таъминловчи асосий омилдир. *Н.Назаров, В.Қўчқоров*

МИЛЛИЙ ҚАҲРАМОН – муайян миллатга, халққа мансуб бўлган шахснинг ўша миллат манфаатлари учун фидойилик намуналарини кўрсатиши маъносини англатади. Агар “қаҳрамон”, “қаҳрамонлик” т.лари мардлик, довюраклик билан бирор юмушни бажариб, ҳамма одамлар ҳам қила олмайдиган ишни уддасидан чиқа олиш, бошқаларга нисбатан алоҳида иқтидор ва имкониятларни намоён эта билиш бўлса, м.қ. сўзи миллат манфаати учун амалга оширилган улкан иш маъносини ифодалайди. Демак, М.қ. т.си бу бир миллатга мансуб бўлган ҳолда ана шу миллатнинг ободлиги, хурлиги, равнақи, шон-шуҳрати, фаровонлиги ва истиқболи йўлида алоҳида ва фавқулодда катта хизматлар кўрсатган, ҳатто ўз халқи учун жонини фидо қила олган шахсларга нисбатан қўлланадиган иборадир. Тарихий жиҳатдан олиб қаралса, кўпгина халқларнинг ўтмишида ўз юрти учун фидойилик намуналарини кўрсатган кўплаб сиймолар учрайди. Хус-н, мам-тни, халқни ташқи тажовузлардан сақлаган довюрак лашкарбоши, жасур жангчилар, буюк илмий кашфиётлари ёки беқиёс бадиий санъат, адабиёт намуналарини яратиб, ўзи мансуб бўлган халқ ё мам-т шуҳратини оламга ёйган, унинг сиёсий, иқт-й ва маън-й-мад-й салоҳиятининг мустаҳкамланишига ва ривожига жуда муҳим ҳисса қўшган

улуғ саркардалар, алломалар, адибу санъаткорлар бор. Улар ҳам ўз юрти, халқи ва инсоният тараққиётига алоҳида хизмат кўрсатган фидойилар, қахрамонлардир. Бироқ буларнинг аксарияти тарихга халқ қахрамонлари, буюк олимлар, улуғ ёзувчи, шоир, санъаткорлар сифатида кирган сиймолардир.

М.қ.лик эса халқлар, миллатлар тарихида камдан-кам учрайдиган фавкуллода ноёб маънавий ҳодиса бўлиб, бунда таърифланадиган нисбатлар ниҳоятда катта масъулият ва ҳар томонлама идрок этилган муносабат ни тақозо этади.

Халқлар, уруғ ва элатлар ҳали этник бирлик даражасига кўтарилмаган паллада, уларнинг ҳарбий, иқт-й ва маън-й-мад-й имкониятлари етарли даражада шаклланмаган ёки ривож топмаган бир пайтда халқни бирлаштириб, маълум ғоя ва олий мақсадлар йўлида жипслаштириб, ҳар томонлама салоҳият, қудрат касб этишга сафарбар эта оладиган етакчи шахс – М.қ.дир. Мас., улкан ҳудудларни бирлаштириб, буюк давлат қурган ва унинг моддий ва мад-й қудратини беқиёс даражада кучайтирган Александр Македонский, Франция бирлиги ва равнақи, шону шавкати учун буюк хизмат қилган Наполеон Бонапарт, Шарль де Голь, русларда Россия мисолида худди шундай ишларни амалга оширган Петр биринчи ёки рус миллий адабий тили ва бадий тафаккури ривожига улкан ҳисса қўшган А.С. Пушкинни ўз халқининг М.қ.и деб англаш анъанга айланган. Ҳиндистон озодлиги ва бирлиги учун умрини фидо этган Махатма Ганди, ҳинд халқи ўртасида М.қ. ҳисоланади. Ўзбек миллати тарихида уч буюк шахс миллий қахрамон сифатида халқимизнинг яқдил эътирофига сазовор бўлган. Булар ягона ва буюк давлат барпо этган улуғ аждодимиз Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари, миллий адабий тилимиз ва юксак миллий бадий тафаккур асосчиси ҳазрат Алишер Навоий ҳамда мустамлака асоратида қарийб 130 йил яшаб келган ўзбек халқининг миллий мустақиллигини эълон қилиб, уни йиллар оша ижтимоий -сиёсий, моддий ва маънавий тараққиёт сари олға бошлаётган улкан давлат арбоби Ислом Каримовдир. Айнан И.Каримов Амир Темурдан сўнг объектив ва субъектив сабабларга кўра парчаланиб кетган миллий давлатчилик асосларини тиклади ва тарихан янги, мустақкам сиёсий, ҳуқуқий, моддий ва маънавий негизга қурилган Ўзбекистон Республикасини барпо этди. Айни чоғда Юртбошимиз давлатимиз мустақиллигига тажовуз қилган қора кучларни бартараф этишда, рўй бериши мумкин бўлган турли хатарларнинг олдини олишда, мам-т ва миллат бирлигини сақлаб қолишда қатъий ирода ва собитлик кўрсатмоқда. Халқнинг миллат сифатида ўзлигини англаши, миллий-маънавий қадриятларини тиклаши, умумжаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнини топиши ва “ўзбек модели” деган ҳам миллий, ҳам умуминсоний ижтимоий -иқт-й тараққиёт моделини ишлаб чиқиб, изчил амалга оширишда Президентимизнинг шахси ва улкан бунёдкорлик фаолияти ҳал қилувчи аҳамият касб этмоқда.

Ш.Ризаев

МИЛЛИЙ ҒОЯ — 1) миллатнинг ўтмиши, бугуни ва истиқболини ўзида мужассамлаштирган, унинг туб манфаатлари ва мақсадларини ифодалаб, тараққиётга хизмат қиладиган ижтимоий ғоя шакли. 2) Мустақиллик йилларида

шаклланган, ўзига хос фал-й асоси, илмий-наз-й ва тарихий илдизларга эга яхлит таълимот. Президент И.А.Каримов томонидан яратилган ушбу таълимот мам-т тараққиётининг объектив зарурати, миллий рив-шнинг қонуний ҳосиласи сифатида озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этаётган халқимизнинг мақсад-муддаолари ва орзу-интилишларини ифодалайди. Мустақилликнинг илк кунлариданоқ Юртбошимиз томонидан М.ғ.нинг асосий т. ва тамойиллари, мезон ва хус-ятлари белгилаб олинди. Хус-н, М.ғ. т.сига Президентимиз қуйидагича таъриф беради: **“Миллий ғоя деганда, ажодлардан авлодларга ўтиб, асрлар давомида эъзозлаб келинаётган, шу юртда яшаётган ҳар бир инсон ва бутун халқнинг қалбида чуқур илдиз отиб, унинг маънавий эҳтиёжи ва ҳаёт талабига айланиб кетган, таъбир жоиз бўлса, ҳар қайси миллатнинг энг эзгу орзу-интилиш ва умид-мақсадларини ўзимизга тасаввур қиладиган бўлсак, ўйлайманки, бундай кенг маъноли тушунчанинг мазмун-моҳиятини ифода қилган бўламиз.”** Инсоният тараққиёти бирон-бир жамиятнинг эзгу ғоялар ва мафкурасиз ривожлана олмаслигини тасдиқлаб келмоқда. М.ғ. ҳар бир жамият ижтимоий - сиёсий тараққиётини таъминловчи миллий омил сифатида намоён бўлади. Аждодларимиз жамиятнинг барча босқичларида жамият аъзолари тафаккурига эзгуликка ва бунёдкорликка чорловчи ғояларни сингдириб келганлар. Мас., зардуштийлик динининг «Авесто» китобидаги ғоявий концепция – «Эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал» тамойили бунинг ёрқин далилидир. М.ғ. ўз моҳиятига кўра, халқ, миллат тақдирига дахлдор, қисқа ёки узок муддатда ҳал этилиши керак бўлган вазифалар ва мўлжалларни ҳам акс эттиради. Ўз даврида (1941-1945 йилларда) фашистлар босиб олган Францияда “қаршилиқ кўрсатиш” ғоясининг М.ғ. даражасига кўтарилгани ва бу мам-т озод этилиши билан ўз аҳамиятини йўқотгани фикримизга далил бўла олади. Муайян ғоянинг М.ғ. сифатида майдонга чиқиши миллатнинг мавжуд ҳолати билан бевосита боғлиқдир. Чунки, ана шу негизга таянган ҳолдагина у миллатнинг қисқа ёки узок вақтда эришиши лозим бўлган мақсад-муддаолари ва мўлжалларини тўғри ифодалай олиши мумкин. Ҳар бир халқ ўз тарихининг бурилиш нуқталарида, аввало мафкура масаласини, унинг ўзагини ташкил этадиган, ўзига хос бирлаштирувчи ядро вазифасини ўтайдиган ижтимоий ғояни шакллантириш муаммосини ҳал қилади. Мам-тимиз учун М.ғ. ҳақидаги масаланинг бугунги амалий аҳамияти шундаки, биз янги жамият қуриш даврини бошдан кечирмоқдамиз. Айнан шундай пайтда аҳолининг турли қатламлари манфаатларини ҳимоя қилувчи хилма-хил қарашлар шаклланиши мумкин. Бундай шароитда миллат ва жамиятнинг пароканда бўлиб кетишига асло йўл қўйиб бўлмайди. Акс ҳолда сиёсий, ҳуқуқий, иқт-й ислохотлар ўз аҳамиятини йўқотади, мустақиллик йўлида ғовлар пайдо бўлади. Баъзи собиқ иттифоқ давлатларида жамиятнинг бир-бирига қарама-қарши турувчи кучларга бўлиниб кетгани ёки айрим қўшни мам-тларда маҳаллийчилик заминида жамиятни бўлиб юборишга уринишлар бўлаётгани ҳам ана шунинг оқибатидир. Президент И.А. Каримов таъкидлаганидек: **«Олдимизга қўйган олижаноб мақсад-муддаоларимизга етиш, эски мафкуравий асоратлардан батамом халос бўлиш, ғоявий бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик, бегона ва ёт**

ғоялар хуружидан ҳимояланиш, бундай тажовузларга қарши тура оладиган ҳар томонлама баркамол инсонларни вояга етказиш зарурати халқимиз ва жамиятимиз манфаатларига мос янги мафқурани шакллантиришни тақозо этмоқда». Мам-тимизда эркин, ҳуқуқий-демократик, фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамлаш, М.ғ.ни жамиятимиз аъзолари онгига сингдиришда мад-й-маър-й муассасаларнинг ўрни бекиёсдир. Ушбу ташкилотлар орқали М.ғ.да устувор йўналишлари сифатида белгилаб берилган қадриятлар тарғиботига эътибор қаратиш, ушбу жиҳат халқимизнинг миллий ўзлигини англаб, мустақилликни мустаҳкамлаш ишига камарбаста бўлишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, ғоя, яъни мақсад кўп ҳолларда амалиётдан илгари юради. Аввал муайян ғоя жамият аъзоларининг умумий мақсади сифатида илгари сурилиб, сўнг ушбу мақсадни бажариш учун амалий фаолият бошланади. Шу жиҳатдан ҳам М.ғ. ўзлигимизни англаб ижтимоий тараққиёт ва барқарорликни таъминлашимиз йўлида муҳим омил бўлиб хизмат қиладик, ушбу ишларни амалга оширишда маъ-ят соҳаси ходимларининг фаолияти муҳим ўрин тутаяди. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида таъкидланган қуйидаги фикр мазкур йўналишдаги фаолият учун асосий мезондир: “Эндиликда олдимизда турган энг муҳим вазифа — ана шу юксак тушунчалар билан бирга миллий ғоямизнинг узвий таркибий қисмларини ташкил қиладиган комил инсон, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик каби тамойилларнинг маъно-моҳиятини бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган маънавий-маърифий, таълим-тарбия ишларининг марказига қўйиш, уларни янги босқичга кўтариш, ёш авлодимизни ҳар томонлама мустақил фикрлайдиган етук дунёқараш эгалари қилиб тарбиялашдан иборат.”

Қ.Назаров

МИЛЛИЙ ҒУРУР – 1) шахс, ижтимоий гуруҳнинг муайян миллатга мансублигидан фахрланиш ҳисси. Бу туйғу ўзини-ўзи англаш шаклларида бири бўлиб, аждодлар қолдирган моддий, маънавий мерос, ўз халқининг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси, кадр-қиммати, обрў-эътиборидан фахрланиш ҳиссини ифодалайди. У шахс ва ижтимоий гуруҳ хулқ-атворини муайян тарзда йўналтиради, тартибга солади. М.ғ. қуйидаги шаклларда намоён бўлади: миллатнинг ютуқлари, обрў-эътибори билан фахрланиш, унинг муаммоларига бефарқ қараб турмаслик; ўз элига, миллатига жонкуяр бўлиш; ўз миллатининг моддий, маънавий меросини асраб-авайлаш; халқ одатлари, анъаналари, қадриятларини ҳурмат қилиш, уларни бойитиш ва такомиллаштириш; ўз миллатига меҳр-муҳаббатини амалий фаолиятда намоён этиш. М.ғ. маъ-ят таркибида муҳим ўрин тутаяди. М.ғ. миллатнинг ўтмишда фан, адабиёт, санъат ривожига қўшган ҳиссаси, буюк алломалари, атоқли саркардалари фаолияти билан боғлиқ бўлади. М.ғ.и бўлмаган кимса бошқа миллатларга бош эгувчи космополитга, манкуртга айланади. М.ғ.нинг предмети ва мазмуни, яъни қандай шахслар, қандай воқеа-ҳодисалар билан фахрланаётгани шу миллатнинг мазкур даврдаги маънавий қиёфасини кўрсатади. Халқлар тарихида шундай даврлар бўлиши мумкинки, унда

миллатчилик, шовинистик, ҳатто фашизм ғоялари устуворлик қила бошлайди. Бундай даврларда М.ғ. предмети салбий ҳодисалар: мактанчоқлик, бошқа миллатларни пастга уриш, ўз миллатининг бошқа миллатларга нисбатан устунлигини тарғиб этиш каби иллатларда намоён бўлади. Бундай ҳоллар миллат ўзига-ўзи танқидий кўз билан қарай олмай қолган вазиятларда юз беради. М.ғ. адабиёт ва санъатда ўз ифодасини топади. Алишер Навоийнинг куйидаги ҳикмати М.ғ.нинг гўзал ифодасидир: “Менга қилса минг жафо, бир марта фарёд айлабон, // Элга қилса бир жафо, минг марта фарёд айларам”. Соғлом М.ғ. ўзга миллатга мансуб кишиларга ҳам ҳурмат-эҳтиром кўрсатишни тақозо этади. Бундай туйғуга эга маънавий етук киши миллийликни миллатчиликдан, ҳақиқий М.ғ.ни миллатпарастликдан фарқлай олади, бошқа миллат вакиллариининг иззат-нафси ва ғурурини камситмайди. Мустабид тузум даврида М.ғ.ни ифодалаш миллатчилик билан тенглаштириллар, муайян миллатга мансублик билан эмас, балки иттифоқ фуқаролиги билан фахрланиш талаб этилар, кўпгина миллатларнинг М.ғ.и топталар ва камситилар эди. Мустақиллик кишилар М.ғ.ини ошириб, уни халқ, Ватан, аجدодлар хотираси олдидаги масъулиятни ҳис қилишдек мазмун билан бойитмоқда. Бундай шароитда миллий мустақиллигимиздан фахрланиш, мам-тимизда озод ва обод Ватан, фаровон ва эркин ҳаёт куриш йўлида фаол меҳнат қилиш, жаҳон ҳамжамияти ютуқлари, замонавий технологиялардан фойдаланиш М.ғ.ни оширадиган омиллардир. Бу эса, ўз навбатида, юртдошларимизнинг кучи, салоҳияти, бунёдкорлик фаолиятини кўп жихатдан белгилайди, уларда соғлом М.ғ. туйғусини шакллантириш учун тинмай изланишга сафарбар этади.

И.Эргашев, А.Бегматов

МИЛЛИЙ ҲИС-ТУЙҒУ – муайян мамлакат фуқароларининг ижтимоий воқеликда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни ҳис этиш, унга бўлган муносабат билан боғлиқ руҳий-психологик кечинмалар кўриниш ва шакллари мажмуини ифода этувчи т. У миллий руҳият, мад-й-маънавий мерос, урф-о. ва анъаналар, тарихий тажриба билан боғлиқ ҳолда миллат менталитетида яққол намоён бўлади. Турли халқлар ва миллатларда бундай ҳис-туйғуларнинг намоён бўлиш шакллари ўзига хосдир. Бу талай объектив ва субъектив омиллар билан белгиланади. Жамиятдаги турли қатламларда ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлади. Мас., ёшлар миллий ҳис-туйғусида рационаллик билан бирга ҳиссий ўзгарувчанлик, максимализм, онгсиз-руҳий ҳаракатларга мойиллик сезилса, ҳар қандай масалага холислик, вазминлик ва мушоҳада билан оқилона ёндашиш ҳисси ёши улуғларга ҳос сифатлардир. Мавжуд шарт-шароит, ҳар бир кишига ҳос темперамент хус-ятлари, миллий-мад-й мерос, кадриятларга бўлган муносабат ҳам М.х.т.га таъсир кўрсатади. Ортиқча эҳтиросларга берилмаслик, босиқлик, ақлга таяниб иш кўриш М.х.т.ни ифодаловчи муҳим жихатларидир. М.х.т.га мавжуд шарт-шароит билан ҳисоблашмасдан ҳаддан ташқари эрк бериш воқеа-ҳодисаларнинг ноҳолис баҳоланишига сабаб бўлиши мумкин. Умуман олганда, М.х.т. муайян миллатнинг узок давр мобайнида давомида шаклланадиган ва ўзгариб борадиган ўзига хос хус-яти бўлиб, уни эътиборга

олиш воқеа-ҳодисаларни баҳолашда, уларга муносабат билдиришда ўзига хосликни яққол намоён этади.

МИЛЛИЙЛИК — муайян халққа, миллатга хос бўлган, уни бошқалардан фарқини кўрсатувчи хус-ятлар мажмуи. М. миллатнинг тарихи, кадриятлари, анъаналари, мад-ти, яшаш тарзида яққол намоён бўлади. М.ни билиш ва англаш учун миллатлар ўртасидаги фарқ ва тафовутларни ўрганиш билан биргаликда, уларни яқинлаштирувчи жиҳатларга жиддий эътибор бериш зарур. Чунки бошқа миллатларнинг ютуқ ва ижобий тажрибасини ўрганиш, уларни ўзлаштириш М.ни бойитади ва ривожлантиради. Инсоният тарихида ХХ а. М.нинг ўсиши, миллий давлатчилик тамойили устуворлик касб этгани билан характерланади. Бу а.да мустамлакачилик тизими барбод бўлди, ўнлаб янги мустақил давлатлар шаклланди. Ана шу а. сўнгида Ўз-н ҳам мустақилликни қўлга киритиб, ўз миллий давлатчилик анъаналарини, урф-о.ларини тиклади. Мам-тимизда маънавий тараққиёт умуминсонийликнинг устуворлиги ва миллий кадриятларга садоқат тамойилларининг уйғунлигига асосланади. Бунда Президент И.А. Каримов томонидан асослаб берилган миллий рив-шнинг ўзимизга хос ва мос йўли — тараққиётнинг ўзбек моделини амалга ошириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Халқнинг маънавий руҳини мустакамлаш ва ривожлантириш Ўз-нда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир. Жамиятимизнинг маънавий қиёфасини белгилаб берадиган барча меҳнат соҳалари қонун ҳимоясида бўлиши керак. Халқнинг маън-й-руҳий тикланиши — иқт-й ислохотларнинг ижтимоий негизидир. Биз фарзандларимизнинг баркамол руҳий дунёси учун, уларнинг маън-й-ахлоқий жиҳатдан етук, жисмонан соғлом бўлиши учун доимо қайғуришимиз, курашмоғимиз даркор. Ана шу жараёнда халқимизнинг М. қиёфаси, руҳияти, дунёқараши, кадриятлари, бир сўз билан айтганда М.лиги яққол намоён бўлади.

МИСТИЦИЗМ (юн. *mystika* – сирли маросимлар, сирли) — одамларнинг ғайритабiiй кучлар ва ҳодисалар билан руҳий алоқада бўлиш, турли хил воситалар орқали борлиқнинг яширин сир-асроридан воқиф бўлиш ғоясини ифода этувчи т. У оламни осонликча билиб олиш, табиий ҳодисалар ва руҳий жараёнларнинг инсон томонидан бошқарилиши мушкул экани ҳақидаги ёндашувга асосланади. Натижада моддий ва руҳий ҳодисалар яширин моҳиятнинг рамзи, тимсоли, деб талқин этилади. Ҳатто муайян тарихий шароитларда яратилган ҳарфларга, табиатда учрайдиган зоҳирий ўхшашликка, мас., салибнинг баъзи ашёларда учрашишига, бутларнинг “йиғлаши” кабиларга ғайритабiiй тус бериш, уларни илоҳийлаштириш шулар жумласидандир. М. О. илк ўрта асрлар даврининг мутафаккирлари Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино фолбинлик, азайимхонлик, сеҳргарлик, астрология, алхимияни фирибгарликнинг ёрқин намунаси деб баҳолаганлар, уларни қўллаб-қувватлаганларини танқид қилиб, табиат сир-асрорини тажриба ва кузатувнинг қудратли воситаси орқалигина очиб бериш мумкинлини таъкидлаганлар. Астрономия, математика, мусиқа ривожига ўз даврида самарали таъсир этган қад. юнон файласуфи Пифагор (мил.ав.тахм. 580-500 йиллар) ва пифагорчилар

таълимоти ҳам М.дан холи эмас эди. Унда барча нарсалар сонларга қиёсланиб, уларнинг хосса ва хус-ятларидан гармоник нисбатлар келтириб чиқарилади, сонлар унсурлари нарса-ашёлар асоси, деб уқтирилади. Сонлар мистификацияси, уларга ғайритабиий мақом ато этиш Пифагор фал.сига хос хус-ятдир. Илм-фан юксак тараққий этган бугунги кунда ҳам М. нинг айрим кўринишларига (мас., руҳлар билан “сухбат”, айрим буюм ва нарсалар ғайритабиий кучга эга эканини тарғиб этиш ва ш.к.) дуч келиш мумкин.

МИФ (юн. *mifhos* – афсона, ривоят, асотир) — ибтидоий давр кишилари онги ва т.сида инсон, табиат, жамият ва коинотнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ воқеалар, ш-дек, табиат ва жамият ҳодисаларининг акс этиши. Ибтидоий инсонлар табиат ва жамиятда содир бўладиган воқеа ва ҳодисаларнинг асл сабабларини тўғри англаб етмаган ва уларга қандайдир ташқи кудрат ифодаси деб қараган. Мас., яшин ва момақалдиروق, ёнғин, тўфон, довул, зилзилалар, қуёш ва ойнинг тутилиши, думли юлдузнинг учиши ва ш. к. ибтидоий одамлар тасавурида ғайритабиий таассурот қолдирган. Ибтидоий кишиларнинг табиат кучлари олдидаги бундай ожизлиги, уларнинг сир-асрорларини билмасликлари оқибатида Ой, қуёш ва юлдузларга, айрим ҳолларда олов, сув, қушлар ва ҳайвонларга, тоғ-тош ва ҳ.га жонли, муқаддас нарсалар деб қараш, уларга сиғиниш, топиниш ҳоллари урфга айланган, Бундай ҳодисаларни ибтидоий кишилар, одатда икки тоифага, яъни дўст ва душман кучларга, яхши-ёмонга, оқ ва қорага бўлиб тасаввур этганлар. Ана шундай тасаввурлар маҳсули бўлган М.да табиат ва жамият ҳодисалари, ш-дек, ғайритабиий ҳодисалар афсонавий қаҳрамонлар, девлар, аждаҳо, қушлар, баҳайбат ҳайвонлар, жин, пари ва ҳ.нинг тимсолида умумлаштирилиб тасвирланган. Бундан ташқари, уларда ибтидоий инсоннинг ўзига хос ожиз томонлари билан бирга улкан жасорати ва қаҳрамонлиги, айниқса, яхшилик ва эзгуликнинг ёмонлик ва ёвузлик устидан, ёруғликнинг зулмат устидан ғалабасига бўлган чуқур ишонч туйғуси, олижаноб мақсад ва интилишлари ўз ифодасини топган. Ўзининг ғоявий-бадиий мукамаллиги ва чуқур инсонпарварлик йўналишлари билан муҳим ва қимматли мад-й-маър-й қадриятлар қаторидан мустаҳкам ўрин эгаллаган М. намуналари мавжуд. Улар қадимги шумер-аккадларнинг “Гилгамиш” ҳақидаги эпоси, Гомернинг “Илиада” ва “Одиссея”, ҳиндларнинг “Маҳабҳорот”, “Рамаяна” “Панча-тантра” (“Калила ва Димна”), тибет-мўғулларнинг “Гэсэр”, М.О. халқларининг “Тўрўғли”, “Алпомиш”, “Манас”, “Қирқ қиз” ҳамда Гершасп Элибек, Каюмарс, Жамшид, Эрхубби, Тўмарис, Широқ, Сиёвуш, Рустам ва б. ҳақидаги афсоналари, қалмиқларнинг “Жангар”, қадимги исландларнинг “Эдда”, грузинларнинг “Амираниани” ва б. кўплаб фольклор асарларидир. Мифология – мифларни ўрганувчи фан сифатида ижтимоий онг шаклларида бири ва кишиларнинг табиий ва ижтимоий ҳодисаларнинг моҳиятини англашда илк босқич ҳисобланади. Ибтидоий жамоа даврида дунё асосан мифологик образлар орқали тасаввур қилинган. Бу жараён дунёнинг ибтидоси ва интиҳоси тўғрисидаги тасаввурларни қамраб олишни мақсад қилиб қўймайди. Бундай тасаввурларнинг туб асосида кишиларнинг теварак-атрофдаги нарса ва

ходисалар тўғрисидаги билимларининг ўта саёзлиги ва табиий муҳитдан ажратган ҳолда тасаввур этмагани ётади. Мифологик тасаввурлар дунёни мифологик образлар орқали англаш жараёни сифатида объект билан субъект ўртасида, ижтимоий лик билан табиийлик ўртасидаги муносабат ларнинг ўта содда ифодаси бўлиб, ўз навбатида тотемизм, фетимизм, анимизм, шомонизм, афсунгарлик ва б. қатор шаклларда намоён бўлади. Мифлар ва маросимлар ибтидоий мад-тнинг ажралмас таркибий қисмлари ҳисобланиб, улар ўз навбатида наз-й қарашлар билан амалий тажрибаларнинг яхлитлигини ўзида мужассамлаштиради. Мифлар дунёни ғайритабиий образлар орқали тасаввур этадиган диний дунёқарашнинг ҳам дастлабки кўриниши бўлиб, у кишиларда абстракт тафаккурнинг, фантазиянинг шаклланаётганидан дарак беради. Дунёни М. образлари орқали англаш жараёнига иккита ёндашувни учратиш мумкин. Мас, XVIII а. франц. маърифатпарварлари Б.Фонтенел, Вольтер, Дидро, Монтескье ва б. М.ни кишиларнинг ваҳшийлик, ёввойилик даври билан боғлиқ ҳолда тушунтиришга интиланган. Улар мифларнинг инсоният маъ-яти ривожига муҳим ролини инкор этишга уринган. Мифларга халқларнинг маънавий тараққиёти учун асос сифатида баҳо берувчи романтизм руҳидаги қарашлар Гердер томонидан асос солинган илмий концепцияда ўз ифодасини топган. М.нинг мазмун-моҳиятини тўлиқ очиб бера олмаган. XX а. бадиий адабиётида мифологик образлардан унумли фойдаланиш орқали халқларнинг муайян даврдаги ҳолати, ички дунёси, маънавий такомил босқичларини тўлароқ баён қилишга интилиш кучайди. Ўзбек халқи ҳам ўзининг қадимий мифологик образлари орқали дунёни англаш жараёнидаги ўзига хослик миллий тафаккуримизнинг шаклланишида муҳим асос бўлиб хизмат қилаётганини инкор этиб бўлмайди. Энг қадимги мифологик образлар Пархат, Ардахива, Франхрасйон (Афросиёб) образлари билан боғлиқ асотирлар бугунги кунда ҳам миллий ўзлигимизни англашда муҳим аҳамият касб этаётгани шубҳасиздир. (Яна қаранг: *АСОТИР*; *АФСОНА*.)

МОНОТЕИЗМ (юн. *monas* – якка, *theos* – худо) – якка худолик. Дастлаб руҳлар, фетишлар, тотемлар ва ҳ.к.ларга эътиқод ва сиғиниш кўринишида намоён бўлган бу динлар кишилиқ жамияти тарихида миллатлар шаклланаётган даврда илоҳларга сиғиниш кўринишини ола бошлаган. Дастлаб табиат ва жамиятда содир бўладиган ҳодисаларнинг ҳар бири ўз илоҳлари томонидан бошқарилишига ишонч-эътиқод вужудга келган (мас., қад. юнонларда, ҳиндларда ва ҳ.к.). Кейинчалик барча худоларга хос бўлган хус-ятлар якка худога нисбат берилган бошлаган ва натижада ягона худо ёки илоҳга эътиқод шаклланган. Кишилиқ жамияти ривожининг энг қадимги даврида политеистик, яъни кўп худоликка эътиқод пайдо бўлган эди. Инсоният, жамият ривожлангани сайин кишиларнинг диний тасаввурлари ҳам ўзгариб, якка худолик таълимотига асосланган монотеистик динлар вужудга келган. Милоддан олдинги VII а.да шаклланган буддизм, VI-V а.ларда М.О.да шаклланган зардўштийлик, эрамизнинг I а.ида шаклланган христианлик ҳамда VII а.да пайдо бўлган ислом дини яккахудолик динларига мисол бўлади. Бу диний таълимотларда олам ва одам ибтидоси, борлиқдаги барча нарсаларнинг,

яъни, табиат, жамият, инсон, уларнинг мавжудлиги ва ўзгариши, инсон онги ва тақдири бизни ўраб турган моддий оламдан ташқарида бўлган ягона қудратли куч – Худога боғлаб талқин этилади.

МОТАМСАРО ОНА ҲАЙКАЛИ – иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган Ўзбекистонлик жангчилар хотирасига бағишлаб Тошкент шаҳрида 1999 йилда бунёд этилган, “Хотира ва кадрлаш” майдонида ўрнатилган ҳайкал. Унда фарзанд(лар)и урушдан қайтмаган мотамсаро она қиёфаси акс эттирилган. Онанинг юзларини ажин босган, қадди букилган, ғамга тўла нигоҳлари ерга қадалган. У икки кўлини ўнг тиззаси устига қўйганча чуқур ўйга ботган. Онанинг бошини қуйи солганча, ўйчан ўтириши халқимиз менталитетидан келиб чиқиб ишланган. Ўзбек Аёлига хос сабр-тоқат, эртанги кунга ишонч, ҳар қандай ғам ғуссада ҳам ўзини йўқотмаслик, кучли ирода она сиймосида моҳирлик билан акс эттирилган. Ваҳоланки, она учун фарзанд доғидан ҳам ортиқ аламли азоб йўқ. Айниқса, фарзандининг хоки бегона жойларда қолиб кетган ёки тақдири номаълум бўлса. М.о.х. оғир жудоликка чидай олмай дод-фарёд қилаётган онанинг эмас, балки ана шу ғамни ичига ютган, ички изтиробларини юзага чиқармай, чуқур қайғуда ўтирган ҳақиқий ўзбек онасининг тимсолидир. М.о.х.нинг либослари ҳам моҳирона ишланган. Она енглари кенг ва узун шарқона кўйлақда, бошига катта рўмол ташлаб қўйилган ҳолда акс эттирилган. Либослар онага ўзига хос улуғворлик бахш этиб турибди. Шу билан бирга, мазкур либосда она образи муқаддас, беғуборлик ва фариштасифатлик касб этган. Юртбошимиз ташаббуси билан бунёд этилган М.о.х. фарзанди Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган ёки бедарак йўқолган минглаб ўз-нлик оналарнинг тимсолидир. Хотира ва кадрлаш майдонида айвонлар ҳам қурилган бўлиб, мазкур айвонлар токчаларида Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган барча ўз-нлик жангчиларнинг исм-шарифи билан битилган варақланадиган бронза китоблар ўрнатилган. Бугунги кунда янги турмуш қураётган ёшларнинг М.о.х. пойига гулдасталар қўйиши анъанага айланган. Хотира ва кадрлаш куни, турли байрам ва маросимларда ҳам ушбу майдонда турли тадбирлар уюштирилади. Хотира ва кадрлаш майдони ҳамisha одамлар билан гавжум. *У.Саидов*

МОТУРИДИЙ, Абу Мансур (870-944) – Самарқанднинг Мотурид қишлоғида туғилган, ўрта а.ларда кенг тарқалган калом илмининг мусулмон оламидаги машҳур назариётчиларидан бири, йирик фақиҳ (мусулмон қонуншуноси) ва муфассир (Қуръони Карим тафсирчиси), ислом оламида кенг танилган илоҳиётчи мутафаккир. Тарихий асарларда алломанинг исми тўлиқ тарзда лақаби ва нисбаси билан биргаликда Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад Абу Мансур Мотуридий тарзида қайд этилади. М. Абу Ҳанифанинг содиқ издоши сифатида унинг қарашларини ривожлантирган. Абу Ҳанифа амал мазҳабини, М. эса эътиқод мазҳабини ишлаб чиққан. М. фақатгина мутакаллим (калом, яъни Қуръони Карим маъноларини талқин қилувчи) бўлиб қолмади, балки йирик фақиҳ ва муфассир сифатида ҳам танилди. М.нинг тафсир (Қуръон шарҳи) ва таъвил (Қуръондаги яширин

маъноларни ёритиш)га оид (Мас., “Таъвилоту Аби Мансур Мотуридий фиттафсир” ёки “Таъвилотул Куръон”), «Мо аҳаз аш-шароиъа» («Шариат асослари манбаси»), «Китаб ал-жадал» («Диалектика ҳақида китоб») каби асарлари машҳур. Булардан ташқари, «Китаб ал-усул» («Диний таълимот усули китоби») асари борлиги ҳам маълум.

М. «Таъвилот ал-Қуръон» асарида Абу Ҳанифанинг қарашларига суяниб, ўша вақтларда ислом оламида кенг тарқалган турли бузғунчи ғоялар, таълимотлар ва ҳаракатларнинг моҳиятини илмий асосда рад қилиш билан бутун мусулмон дунёси эътирофига сазовор бўлди. М. замонасининг машҳур алломаларидан таълим олган. Тарихчилар улардан қуйидаги тўрт нафар алломани алоҳида ажратиб кўрсатганлар: Абу Наср ал-Иёзий ас-Самарқандий, Абу Бакр Аҳмад Жузжоний, Муҳаммад ибн Муқотил ар-Розий, Нусайр ибн Яҳё ал-Балхийил М.нинг барча устозлари фикҳда Абу Ҳанифага таяндилар, бу охир-оқибатда ҳанафий мазҳабига оид турли фикҳий мактаблар вужудга келишига сабаб бўлди. М.нинг шогирдлари йирик олимлар, ўз даврининг етук шайхлари ҳамда мотуридийа Самарқанд калом илми мактабининг вакиллари бўлишган ва ислом оламининг илмий, мад-й, маънавий тараққиёти учун хизмат қилган эди. Исҳоқ ибн Муҳаммад Исмоил ибн Иброҳим ибн Зайд, Абу Қосим қози, Ҳаким ас-Самарқандий, Абдуллоҳ ибн Саҳл аз-Зоҳид Амр ибн Осим ал-Марвазийлар М.дан фикҳ ўрганганлар. Исҳоқ ибн Муҳаммад узоқ вақт Самарқанд қозилигидан бош тортган, “ал-Ҳаким” унвонини олган; Абдул Карим ибн Мусо ибн Ийсо Абу Муҳаммад ал-Фақиҳ ал-Паздавий, ан-Насафий; Абу Абдурахмон ибн Абуллайс ал-Бухорий, Абулқосим Исҳоқ ибн Муҳаммад ал-Маъруф М.дан калом ва фикҳ илмларидан сабоқ олишган. М.нинг тенгдошлари ҳам аллома илмий салоҳияти ва меросини ўрганишда муҳим ўрин тутди. Али ибн Саъид, Абул Ҳасан ар-Рустуғфаний, Муҳаммад ибн Аслам ибн Муслима ибн Абдуллоҳ ибн Муғйра Амр ибн ал-Аздийларнинг М. ҳақидаги хотира ва мулоҳазалари сақланиб қолган.

2000 йилда буюк мутафаккирнинг 1130 йиллик юбилеи кенг нишонланди. Мазкур юбилейда Президент И.А.Каримов нутқ сўзлаб, аллома юртдошимизнинг инсоният маъ-ятига қўшган ҳиссаси тўғрисида жумладан, қуйидагича мулоҳазаларни баён қилган эди: **“Аллома бугунги кунда ҳам ўз аҳамияти ва таъсирини йўқотмаган ҳаётбахш куч, яъни ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат йўлини танлади ва умрининг охирига қадар шу йўлда собит қолди. У жоҳил кучларнинг таҳдид ва тажовузларидан кўркмай, ҳидоят йўлини йўқотган фирқаларга қарши кескин раддиялар битди. Ҳазрат Мотуридийнинг асарларидаги илмий асос ва мантиқ қудрати шу қадар кучли эдики, уни ҳатто алломанинг муҳолифлари ҳам охир-оқибатда тан олишга мажбур бўлдилар. Ш.у. ҳам Мотуридий бобомиз ислом оламида “Мусулмонларнинг эътиқодини тузатувчи” деган юксак шарафга сазовор бўлди. Мана шу маънода, бу мўътабар зот ўзининг теран илми, пок эътиқоди, сабот ва матонати билан ислом динининг софлиги учун курашар экан, келажак авлодлар манфаатини, ...химоя қилган, деб ишонч билан айтишга ҳақлимиз. Буюк бобомизнинг бутун ислом олами, ўз халқи, ўз Ватани олдидаги яна бир улкан хизмати шундан иборатки, улуг**

ватандошимиз эътиқод илми - муқаддас динимизни қандай тушуниш ва унга қандай амал қилиш таълимотини янада ривожлантирди. Ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини халқнинг миллий урф-одатлари, асрий анъаналари билан уйғунлаштирди. Ҳазрати Мотуридийнинг ўнинчи асрдаёқ диний ғояларни ғаразли мақсадлар йўлида қуролга айлантириш, мутаассиблик ва жоҳиллик ботқоғига ботиб қолиш қанчалик хатарли эканини асослаб бергани биз учун, айниқса муҳимдир. Аллома бобомиз: “Дин йўлидаги барча адашувларнинг бош сабаби - риёкор кимсаларга кўркўрона эргашишдадир”, деган эди. Бу сўзларнинг нақадар ҳаққоний эканини, хануз ўз аҳамиятини йўқотмаганини бугун дунёда рўй бераётган юзлаб воқеалар мисолида яққол кўриб турибмиз” (2000 йил 17 ноябрь).
А.Ташанов

МУАЛЛИМ (араб. таълим берувчи) — турли йўналиш ва даражадаги таълим тизимида ўқувчига амалий таълим-тарбия бериш ишларини амалга оширадиган мутахассис. Ш-дек, М.ларга нисбатан “домла”, “устоз”, “ўқитувчи” ёки “педагог” атамалари ҳам қўлланилади. М.лик энг қадимий касблардан бири ҳисобланади. Бунинг боиси шундаки, инсон фақат таълим-тарбия туфайли ижтимоий меъёр ва одоб-ахлоқ қоидаларини ўзлаштиради, маън-й-маър-й жиҳатдан ривожланади ва такомиллашади. Тамаддуннинг Оссурия, Бобил, Миср, Туркистон, Ҳиндистон, Хитой сингари қадимий ўчоқларида топилган тарихий-мад-й обидалар гувоҳлик беришича, бу ўлкаларда М.лик бошқа соҳаларга қараганда катта имтиёзларга эга касб ҳисобланган. Қад. Юнонистонда фақат озод кишиларгина М.лик қилишга ҳақли бўлган. Мас., Рим империясидаги ўқув даргоҳларида М.лар император номидан тайинланадиган давлат амалдорлари саналган. Ўрта а.ларга келиб, Ғарб мам-тларида М.лик билан асосан черков ходимлари шуғулланган, шаҳарларда дунёвий мактаблар ташкил топгач, ҳунармандчилик цехлари ва савдогарлар гилдиялари томонидан таклиф этилган ёлланма М.лар пайдо бўлган. Техника тараққий этиб, илм-фан кўлами кенгайиши билан М.лик энг оммавий касблардан бирига айланди. Чунки таълим олмаган одам техника воситаларидан фойдалана олмас эди. Шу боис кўплаб мактабларни ташкил этиш ва М.ларни тайёрлаш эҳтиёжи пайдо бўлди. Айни пайтда XVIII-XIX а.ларда бой-бадавлат оилаларда мураббий, гувернер сингари уй М.ларидан фойдаланиш урф бўлди. Шарқ мам-тлари, жум-н, Туркистон ўлкасида ҳам М.лик энг қадрли ва обрўли касб ҳисобланиб, бу соҳа эгалари “устоз” дея эъзозланган. Ўлкага ислом дини кириб келиши билан ҳар бир маҳаллада масжид ва деярли ҳар бир масжид қошида мактаб ташкил этилган. XIX а.нинг охиридан, яъни ўлкада маърифатчилик ҳаракати пайдо бўлиши билан М.ликнинг савиясига эътибор кучайди. Туркистонда анъанавий М.лар билан бирга, Европа мам-тларидан ўзлаштирилган усулларда дарс берадиган янги М.лар ҳам фаолият кўрсата бошлади. Бу ҳол, айниқса, жаҳидчилик ҳаракати авж олган кезларда анча кенг ёйилди. М.лар савиясининг ошганлиги миллат руҳиятида уйғониш юзага келишига, тар-тнинг бир қадар тезлашувига олиб келди. Ўз-н мустақилликка эришгач, мам-тда М.лар тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Ўз-нда М.

университетлар, педогогика ўқув юртларида тайёрланади. Мам-тда ўқитувчилар малакасини ошириш тизими жорий этилган, ҳар бир М.га ўқитувчилар малакасини ошириш ин-тларида бепул педагогик ва методик ёрдам олиш имконияти яратилган. Мам-тда ҳар йили 1 октябрь “Ўқитувчилар ва мураббийлар” куни умумхалқ байрами сифатида нишонланиши. Республикада “Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси”, “Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси” сингари фахрий унвонларининг жорий этилиши М.-устозларга нисбатан юксак-эҳтиромдан далолат беради. *В.Кўчқоров*

МУАЛЛИФ(ЛИК) (араб. тузувчи, ёзувчи) — 1) муайян бадиий, илмий ёки публицистик асар, лойиҳа, ихтиро соҳиби ва б. ижодкорлар; 2) ижодий фаолият билан шуғулланувчи шахснинг ўз фаолияти маҳсулига нисбатан М.лигини ҳамма томонидан тан олиншини талаб қилиш ҳуқуқи. 3) фан, адабиёт ва санъат асарларини яратиш, улардан фойдаланиш ва уларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш бўйича ҳуқуқий меъёрлар мажмуи. Мам-тимизда М.лик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида қатор қонунлар қабул қилинган; М. ЎЗР қонунчилиги бўйича, асар ёки кашфиёт кимнинг ижодий меҳнати билан яратилган бўлса, ана шу фуқаро асар М.и, деб эътироф этилади. Асардан даромад (фойда) олиш мақсадида фойдаланганлиги ёки ундан фойдаланиш бундай мақсадга қаратилмаганлигидан қатъи назар, асар фойдаланилган деб ҳисобланади. Асарнинг мазмунини ташкил этувчи қоидаларни (кашфиётларни, бошқа техникавий, иқт-й, ташкилий ва ш.к. ечимларини) амалий қўлланиш асардан М.лик ҳуқуқи маъносидан фойдаланганликни англатмайди. М. ёки ҳуқуққа эга бўлган бошқа шахс шартномага, шу жумладан, очиқ савдода тузилган шартномага биноан асардан фойдаланиш борасидаги барча ҳуқуқларни ўзга шахсга бериши (фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказиши) мумкин. Асардан фойдаланиш ҳуқуқи бир шахсдан бошқа шахсга универсал ҳуқуқий ворислик тартибида ўтади. Ҳуқуқ эгаси бошқа шахсга асардан муайян доирада фойдаланиш учун рухсатнома бериши мумкин. Ундай рухсатнома асардан уни дастлабки шаклида фойдаланиш учун ҳам, қайта ишланган шаклида, хус-н таржима, нусха кўчириш, аранжировка тарзида ва ш.к. усулларда фойдаланиш учун ҳам талаб қилинади. Асардан фойдаланишнинг ҳар бир усули учун ҳуқуқ эгасининг махсус рухсатномаси талаб қилинади. М.лик ҳуқуқи ижодий фаолият натижасига нисбатан, унинг мақсади, қадр-қиммати, ифодаланиш усулидан қатъи назар татбиқ этилади. Асар оғзаки, ёзма шаклда ёки уни идрок этиш имконини берадиган бошқа объектив шаклда ифодаланган бўлиши лозим. М.лик ҳуқуқи эълон қилинган (ошкор қилинган, чоп этилган) асарларга нисбатан ҳам, эълон қилилмаган асарларга нисбатан ҳам татбиқ этилади. М.лик ҳуқуқи ғоялар, концепциялар, тамойиллар, тизимлар, таклиф қилинаётган ечимлар, объектив мавжуд кашфиётларга нисбатан татбиқ этилмайди. *В.Кўчқоров, М.Раҳимова*

МУАММО –мавжуд билимда ўз ечимини топмаган ва ҳал этиш усули номаълум бўлган масала. Ш. у. ҳам М.ни қўйиш ва ҳал қилиш мавжуд

билимлар доирасидан четга чиқишни, ечимининг янгича усули ва услубларини қидиришни тақозо этади. Қандай М.ларни илгари суриш, уни муҳокама қилиш характерини амалий фаолият ва билишга бўлган эҳтиёжлар белгилаб беради. М.ни муваффақиятли ҳал қилишнинг зарур шартларидан бири уни тўғри қўйиш ва аниқ баён қилишдан иборат. Машҳур немис олими В.Гейзенберг айтганидек, тўғри қўйилган савол М.ни ечишнинг ярмидан кўпроғини ташкил этади. М.ни тўғри қўйиш учун М.ли вазиятни аниқ тасаввур қилишнинг ўзи етарли эмас. Бунинг учун М.ни ҳал қилишнинг турли хил усул ва воситаларини ҳам олдиндан кўра билиш керак. М.ларни қўйишда кишиларнинг ҳаётий тажрибаси, билимлари ва иқтидори муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ш.у. ҳам одатда кўп ҳолларда янги М.лар илмий билиш муайян соҳасининг йирик мутахассислари, бой тажрибага эга ва чуқур билимли олимлар томонидан илгари сурилади ҳамда кўпгина ҳолларда узоқ йиллар давомида тадқиқ қилинади. М.ни танлаш маълум бир даражада тадқиқотнинг умумий йўналиши ва хус-ятларини белгилаб беради. Албатта М.нинг илгари сурилиши аввало амалий фаолиятимиз эҳтиёжларига боғлиқ. Чунки фақат амалий фаолиятда кишиларнинг эҳтиёжлари ва мақсадлари билан уларни ҳал қилиш воситалари ўртасидаги зиддият яққол намоён бўлади, илмий изланиш предмети аниқланади. Шу асосда билиш олдига аниқ вазифалар қўйилади. Илмий М. одатда, маълум бир наз-я доирасида вужудга келади. Наз-я кейинчалик илгари сурилиши мумкин бўлган М.ни умумий ҳолда белгилаш ва уни тўғри танлашга ёрдам беради. Ш-дек, ҳар бир М. маълум бир наз-я ёрдамида ҳал қилинади. Баъзи ҳолларда, М. мавжуд наз-яни янгилаш, М.ни ечишга мослаштиришни талаб қилади. М.ни ечиш учун дастлабки тайёргарлик ишлари амалга оширилади. Улар қуйидагилардан иборат: а) мавжуд наз-ялар доирасида тушунтириб бўлмайдиган факт ва ҳодисаларни аниқлаш; б) М.ни ҳал қилиш ғоя ва методологиясини таҳлил қилиш ва уларга баҳо бериш; в) М.ни ҳал қилиш шакли, мақсади ва олинган натижани текшириш йўллари белгилаш; г) М.нинг негизи билан уни ечиш учун илгари сурилган ғоялар ўртасидаги алоқанинг хус-ятларини кўрсатиш. Бу дастлабки ишлар амалга оширилиб бўлгандан кейин М.ни ечишга бевосита киришилади. М.нинг ечилиши нисбий характерга эга. Бошқача айтганда, ўрганилаётган ҳодисанинг барча томонларини қамраб олиб бўлмаслиги боис М.нинг мутлақ тўлиқ ечимини топиш қийин. Ш.у. ҳам илмий изланиш давомида янги М.лар вужудга келиши ва у мавжуд М.ни бошқача талқин қилишни тақозо этиши мумкин. Мас., И.Ньютон бутун олам тортишиш қонунини кашф қилиб, фақат ўзаро тортишувчи жисмлар ўртасидаги миқдорий алоқаларни аниқлаганини уқдирган эди. А.Эйнштейннинг нисбийлик наз-яси жисмларнинг ўзаро тортишиши муаммосини бошқача талқин қилади ва бу муаммо ҳақидаги тасаввурларимизни маълум бир даражада кенгайтиради. Жисмларнинг ўзаро тортишишининг табиати, амалга ошиш механизми ҳозиргача тўла очиб берилмаган. Баъзи ҳолларда М.ларнинг ечимини узоқ вақтгача топиб бўлмайди. Мас., саратон хасталининг сабабини ўрганиш билан боғлиқ М. ҳозиргача ўз ечимини топмаган. Бу ҳол бу каби М.лар ечиб бўлмаслигини эмас, балки уларни мавжуд услуб ва воситалар ёрдамида ҳал этиб бўлмаслигини

англатади ва шу тариқа М. ечимининг янги воситаларини излашга ундайди. Демак, М. ҳал қилинмагунча илмий изланишлар давом этади. *В.Қўчқоров*

МУЗЕЙ — тарихий моддий ва маънавий ёдгорликларни тўплаш, сақлаш, ўрганиш ва тарғиб қилиш ишларини амалга оширувчи илм.-тад., мад-й-маър-й муассаса. Унинг асосий вазифаси инсонларни маън-й, эстетик, мад-й, илмий, сиёсий, иқт-й ва ҳ. эҳтиёжларини қондиришдан иборат. М.лар соҳалар бўйича адабиёт, тарих, мад-т, санъатшунослик, табиатшунослик, қишлоқ хўжалиги, техникага оид ва б.га бўлинади. Ижтимоий вазифасига кўра эса маън-й-мад-й, илм.-тад. ва ўқув М.ларига бўлинади. М.лар ўз экспонатлари (санъат дурдоналари, моддий ва маънавий ёдгорликлар) орқали инсонларни маън-й-мад-й эҳтиёжини қондиради, уларга эстетик завқ бағишлайди, тарихий ҳақиқатни ошкор этади, дунёқараш ва дидни ўстиради. М.да илмий-тадқиқот ишлари ҳам олиб борилади: қад. моддий ва маънавий ёдгорликларни, айниқса, қўлёзмаларни, тўпламларни бутлаш ва ўрганиш; илмий ҳужжатларни тайёрлаш, М. ашёларини сақлаш ва таъмирлаш тартибини яратиш, адабиётлар нашр этиш шулар жумласидандир. М.лар кишиларни тарихдан бохабар этиб, ўзига хос сабоқ беради. Ўқув масканлари ва б. муассасаларда ташкил этилган М.лар уларнинг тарихи ва фаолиятини ўзида акс эттиради. Замоनावий М.лар тадқиқот, таълим-тарбия ва маън-й-маър-й тарғибот ишларини ўзаро уйғун ҳолда амалга оширадиган мад-т ўчоғидир.

МУНОФИҚ(ЛИК) (араб. иккиюзламачи; муғомбир, ўртага низо солувчи) – юксак маънавий фазилатларга зид, тили бошқа, дили бошқа, сўзи ва иши бир-бирига тўғри келмайдиган шахсга хос салбий хислатни ифодаловчи т. Халқимизда ана шундай иккиюзламачи шахс, оила, жамоа, миллат, халқ олдида ўзини дўст кўрсатиб, орқасидан ёмонлик қиладиган ёки ёмонлик тилайдиган кишилар М. деб аталади. М.нинг хавфли жиҳати шундаки, бундай иллатга чалинган кишилар дўст никобига кириб, барча сир-асрорлардан хабар топади ва вақти келганда бундан ўз фойдаси ва ғаразли ниятда фойдаланади. Улар душмандан ҳам ёмонроқдир. Чунки, киши ўз душманини яхши билади ва у билан алоқада эҳтиёткорлик билан иш тутади, масофада туриб муомала қилади, унга ўз сирлари ва режалаштираётган ишларини ошкор қилмайди. М.ни эса ўзига дўст деб билгани боис, унга ўз сир-асрорларини ишониб айтади ва кутилмаганда унинг хиёнатига дуч келади. Бундай ҳолларда кўрилган моддий зарар эмас, балки маънавий зарар кишини кўпроқ изтиробга солади. М. ислом таълимотида қораланиб, динни юзаки қабул қилиб, ўзи эса аввалги қабилавий эътиқодига сифинишни давом эттирган одамларга нисбатан қўлланган. Шу маънода, дилида иймони йўқ, аммо бирор мақсади йўлида мусулмонлар орасида ўзини иймонли, диндор кўрсатиб юрадиган киши М. ҳисобланади. Ҳадисларда таъкидланганидек: «Мунофиқнинг намоз ўқиб, рўза тутгани, «мусулмонман» деб даъво қилгани билан уч илллати бўлади: ёлғон гапиради, ваъдасига вафо қилмайди, омонатга хиёнат қилади». Тарихдан маълумки, М.лар, иккиюзламачиларнинг қилмишлари охир-оқибат фош бўлади ва халқ улардан юз ўгиради. М.лик маън-й-ахлоқий категория, муайян инсон

фаолиятида қатъий ахлоқий тамойилларнинг шаклланмагани, унинг маън-й-руҳий жиҳатдан беқарорлиги, феъл-атворида ижобий ахлоқий меъёрлар камол топмагани ва амалий фаолиятида ўзига хос номутаносиблик мавжудлигидан далолат беради. М.ликни келтириб чиқарадиган асосий сабаблардан бири таълим-тарбиядаги нуқсонлар, ёшлар тарбиясига бўлган эътиборсизликдир. Халқимиз М.га нисбатан “Дили бошқа-ю, тили бошқа” деган нақлни бежиз қўлламайди. Тарихнинг гувоҳлик беришича, мустақилликни қўлга киритиб, эндигина оёққа тура бошлаган мам-тларга нисбатан баъзи давлатлар ёрдам қўлини чўзса, бошқалари эса ўзини гўё дўст қилиб кўрсатса-да, турли ёлғон ва бўҳтонлар тарқатиб, унинг тикланишига қаршилик қилиш, оёғидан чалиш пайига тушади. Кейинги пайтларда бизнинг мам-тимиз аҳолисига нисбатан ҳам ана шундай “дўст”лар пайдо бўлиб қолди. Ўзбек халқининг манфаатлари тўғрисида “бош қотираётган” ва “ғамхўрлик қилаётган” турли радиостанция ва телеканаллар, газета ва журналлар, интернетдаги баъзи сайтлар ўзларини қўй оғзидан чўп олмагандай қилиб кўрсатишга, ҳаётда гўё ўзбек халқи манфаатларини ҳимоя қилишдан бошқа ҳеч қандай мақсади йўқдай қилиб кўрсатишга уринмоқда. Аслида эса улар турли найранглар билан одамлар ишончига кириб олгандан кейин асосий мақсадга, яъни конституцион тузумга қарши фаолият олиб бормоқчи, халқ билан ҳокимият орасига нифоқ солмоқчи бўлади. Бундай қабих ҳаракатлар остида халқимиз орасига ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам раҳна солишга интилиш ётади. Демак, ёлғончилик, М.лик нафақат инсонлар, балки мам-тлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик муносабат ларига ҳам нифоқ солувчи салбий иллат сифатида намоён бўлади.

Б.Абдушукуров, Ш.Ризаев

МУЛОҲАЗА – кишининг нарса, воқеа, ходиса ва ҳолатлар ҳақидаги фикри ёки ҳукми. Фикр ёки ҳукм – ақлий фаолият тури, одам мияси ва онгининг маҳсули. Бироқ, М., онгининг ён-атрофга, борлиққа муносабат и натижасида вужудга келади. Ш. у. М.нинг тўғри ёки нотўғрилиги унинг мавжудликни, борлиқни қандай акс эттириши орқали аниқланади. М. интуиция билан ҳам боғлиқ. Интуицияда инсон нарса, воқеа-ходиса ва ҳолатларнинг қандай кечишини олдиндан билиши, фаҳмлаши мумкин. Бироқ, унинг тагида ижтимоий амалиёт, катта ҳаётий тажриба ётади. Ш. у. интуиция ҳам, худди онг каби, кишининг узоқ йиллик изланишлари ва амалий тажрибаси маҳсули сифатида, М.ни юзага келтиради. Мантиқшуносликда М. қуйидагича тасниф қилинади: 1) тасдиқловчи ёки инкор этувчи М. 2) якка, жузъий ва умумий М.; 3) шартли, фарқловчи ва қатъий М.; 4) эҳтимолий, мавжудий ва зарурий М. Агар фикр ҳолатнинг, нарсанинг маълум бир сифатларини тан олишга қаратилган бўлса, у тасдиқловчи М., агар фикр бу сифатларни рад этишга йўналтирилган бўлса, инкор қилувчи М. дейилади. Нарса, воқеа ва ҳолатлар ўзларининг якка, жузъий ва умумий хус-ятларига эга. Якка хус-ят айнан шу нарсага тааллуқли, айнан шу ҳолатда намоён бўлади. Агар бу хус-ят бошқа нарсаларга воқеа-ходиса ва ҳолатларга ҳам тааллуқли бўлса, у гуруҳга, тоифага, туркумга хос бўлган жузъий хус-ятларни юзага келтиради. Агар бу хус-ят бир гуруҳ, тоифа, туркум доирасидан чиқиб, бошқа гуруҳ, тоифа ва

туркумларга ҳам тааллуқли бўлса, у ҳар хил доираларга оид умумий хус-ятга айланади. Бу хус-ятлар ўз кўринишларига мос М.ни уйғотади. Шартли М. фикрни бирор нарса, воқеа, ҳодиса ва ҳолатлар билан шартли тарзда боғланиб келишидан ҳосил бўлади. Мас., “у истаган ин-тга кириши мумкин эди, деган М. воқеа-ҳодисаларни бўлақларга ажратиш натижасида ҳосил бўлади, у зўр билими ёки яхши хотираси туфайли аъло баҳо олган қабилидаги қатъий М. нарса, воқеа-ҳодиса ва ҳолатлар ҳақида чиқариладиган якуний фикр, ҳукм ҳисобланади. Эҳтимолий М. нарса, воқеа, ҳодиса ва ҳолатларнинг ёки улардаги маълум бир хус-ятларнинг бўлиш ёки бўлмаслик эҳтимолидан келиб чиқиб билдириладиган фикр бўлса, мавжудий М. эса ана шу нарса ва ҳолатларнинг ёки улардаги маълум бир хус-ятларнинг борлиги тан олинган фикрдир. Зарурий М. улардаги маълум бир хус-ятларнинг ҳар қандай ҳолатда сақланишини эътироф этадиган фикр ҳисобланади. М., субъектив н. назардан, шахсий, гуруҳий, кўриниши жиҳатдан субъектив ва объектив, мавзулари бўйича илмий, бадий, диний, фал-й ва б. турларга бўлинади. М. фал.нинг билиш наз-яси ва матншунослик соҳаларида кенг тадқиқ этилади.

МУОМАЛА – кишилар билан муносабат, сўзлашув ва ш-дек, иш, хизмат ва б. барча соҳалар билан боғлиқ алоқаларни ифода этувчи т. Энг гўзал М. лутф-карамдир. Навоий бобомиз бундай М.ни “муомала-пардоз” деб атаган. Халқимизда одамлар билан тўғри, оқилна М. қила билиш мад-т, олижаноблик аломати, деб ҳисобланади. М. мад-тида халқимизга хос кўплаб гўзал фазилятлар намоён бўлади.

МУОМАЛА ОДОБИ – инсонлараро мулоқотда намоён бўладиган одоб-ахлоқ белгиси бўлиб, сўзлашув мад-тини тартибга соладиган ҳамда шахс хулқи гўзаллигини акс эттирадиган маън-й-ахлоқий хус-ятни ифодаловчи т. М.о.да хушфезллик, хушмуомалалик, ҳаё-иболилик, беозорлик, ширинсўзлик, очиқкўнгиллик сингари ахлоқий меъёрлар муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, ўзида юксак мад-тни мужассам этган кишилар муомаласида ҳаё, андиша ва иболилик яққол кўзга ташланади. Маърифатли, комил инсонлар ҳаёли ва вафодор кишилардир. Вафосизнинг жабри қанча бўлса, ҳаёсизнинг шаллақилиги, бетгачопарлиги, беандишалиги ҳам шунча озор келтиради. Бундан ташқари, мулойимлик ҳам М.о.нинг муҳим сифатларидан саналади. Муомаланинг асосий манбаини сўз ташкил этади. М.о.га кўра, яхши-ёмон сўз инсоннинг руҳиятига бевосита таъсир кўрсатади: яхши сўз билан муомала қилинса – яхшилик топилади, ёмон сўз билан муомала қилинса – ёмонлик. Мад-йликнинг энг муҳим унсурларидан бири М.о.дир. У моҳиятан, ўзаро ҳамкорликнинг шакллари билан бири. Инсон зоти бир-бири билан ҳамкорлик қилмасдан, ўзаро тажриба алмашмасдан, бир-бирига таъсир кўрсатмасдан яшаши қийин. Муомала – одам учун эҳтиёж, заруратдир. М.о. бошқа кишилар кадр-қимматини, иззатини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий-меъёрий талабларни бажаришни тақозо этади. Унинг энг ёрқин, сермазмун ва ифодали тарзда намоён бўлиши сўз, нутқ воситасида рўй беради. Сўзлаш ва тинглай билиш, суҳбатлашиш мад-ти М.о.нинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Шу боис

М.о. энг аввало, ширинсуханлик, камсукумлик, босиқлик, хушфеъллик сингари ахлоқий меъёрларда намоён бўлади. Ахлоқий комилликка эришиш М.о.ни эгаллашдан бошланади. М.о.нинг яна бир “кўзгуси”, бу – инсоний қараш, нигоҳ, сўзсиз ҳаракатлар. Маълумки, одамнинг қарашида, юз ифодасида, қўл ҳаракатларида унинг тил орқали ифодаланмаган, сўзга айланмаган ҳиссиёти ўз аксини топади. Чунончи, суҳбатдошининг гапини охиригача эшитмай, қўл силтаб кетиш – муомаладаги мад-тсизликни англатади. Баъзан қараб қўйишнинг ўзи сўздан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади. Умуман олганда, М.о. кишиларнинг бир-бирига таъсири, тарбия ва ўз-ўзини тарбия этиш воситаси сифатида шахслараро муносабат ларда муҳим аҳамият касб этади. Ш.саб. ёшларимизда М.о.ни шакллантириш ҳозирги кунда жамиятимиз олдида турган муҳим вазифалардан ҳисобланади. Бунда ота-она, маҳалла-қўй, таълим-тарбия соҳаси ходимларининг таъсири катта. *Б.Хусанов, Т.Тоғоев*

МУРОЖААТ — мулоқот бошланиши билан боғлиқ нутқий одоб унсури. Суҳбатдошга номини, фамилиясини, отасининг исмини, лавозимини ёки касбий белгисини тилга олиб, юзланишда намоён бўлади. М. 1) самимийликнинг одатдаги ифодаси ва суҳбатдошга билдирилган ҳурмат; 2) муайян хабар кимга аталганини, мазкур мурожаат кимга йўналтирилганини кўрсатиш; 3) муайян кишига ошкора эътибор, мурожаат этувчининг шахсга иш юзасидан ёки бошқа мақсадда субъект сифатида қизиққани; 4) суҳбатдошда ижобий ҳиссиёт ва ундан қаноатланиш туйғусини уйғотиш; 5) ўзаро ҳурмат ҳиссини ифодалайди. Шунга кўра, М. нутқ одоби, самимийлик бурчига амал қилишгина эмас, балки мулоқотни бошқаришнинг психологик йўсини ҳамдир. Исми, отасининг исмини айтиб қилинган М. (Д.Карнеги таъкидлашича, ўз исмини эшитиш инсон кулоғи учун энг ёқимли мусиқани тинглаш билан баробардир) ишга алоқадор ишончли муҳитни вужудга келтиради.

МУРОСА (араб. бир-биридан розилик, ўзаро келишиш) – сулҳ, масалани қулай, тинч йўл билан ҳал этиш, шахснинг низоли ва зиддиятли вазиятда келишувга бора олиш қобилиятини ифодаловчи т. М., одатда, инсоннинг беш хил ҳаракат услубидан бири ҳисобланади. Низоли вазиятда у ана шу услублардан бирини танлашга мойиллик билдиради. Бу ҳаракат услублари қуйидагилар: 1) *рақобат* – масала айнан бир томон айтганидай ҳал бўлиши керак; 2) *ён бериш* – бир томон иккинчи томон таъкидлаётган ечимни қабул қилади; 3) *компромисс ёки муроса* – масала иккала томонни ҳам қисман қониқтирадиган ечим орқали ҳал этилади, лекин асосий манфаатлар қондирилмайди; 4) масалани муҳокама этишдан *қочиш*, яъни турли баҳона билан масалани ҳал этувчи узил-кесил ечим қабул қилинмайди; 5) *ҳамкорлик* – иккала томонни қониқтирувчи ечим изланади ва бу изланиш давомида бир томон иккинчи томоннинг манфаати ҳақида қайғуради, иккинчи томон ҳам жамоа ва ташкилот манфаатини назарда тутган ҳолда ўз муаммоси ечимини излайди. Рақобатда биринчи навбатда шахснинг ўз хоҳишини қониқтириш, ўз манфаатини кўзлаб иш тутиш, бир томонлама ютукқа интилиш асосий мақсад этиб олинади. М.да эса иккала томон ҳам бирор нарсадан воз кечиб, ўзаро келишув

битимини тузадилар ва иккала томон учун маъқул бўлмаса ҳам бир тўхтамга келадилар. Ҳаётда, одатда, низоли вазиятдаги горизонтал низолар асоратсиз кечади. Чунки горизонтал низоларда бирор бир хус-ятига қараб, ўзаро тенг бўлган инсонлар, мас., бир корхонадаги ходимлар, бир оила фарзандлари, ёши тенг кишилар, бир синф ўқувчилари ўртасидаги низолар кўринади. Бу тоифа низоларни ҳал этишда М.га келиш осонроқ кечади. Лекин вертикал низоларда М.га келиш анча мушкул, чунки бу низоларда икки киши орасидаги ижтимоий мавқе даражаси турлича бўлади. Мас., корхонада раҳбар ва ходим, оилада ота-она ва фарзанд, мактабда ўқитувчи ва ўқувчи муносабат ларида бир томондаги мавқе ва тажрибанинг, ёш кўрсаткичининг юқорилиги туфайли М.га келишдан кўра, бир томоннинг бошқасига ён бериши, низодан қочиш каби ҳаракат услублари самаралироқ амалга ошади. Ш-дек низоларнинг моҳияти ва ҳал қилиш йўлига кўра, конструктив низоларда инсонлар орасидаги муносабат ларнинг тўғри ва рационал ҳал этилишида М.га келиш кузатилади. Чунки бу низоларнинг оқибатида муаммо ижобий ҳал бўлади. Лекин деструктив низоларда ўзаро муносабат ларнинг таранглашуви, катта жанжалларга айланиши М.га келиш имконини йўққа чиқаради. Низоларнинг юзага келишининг дастлабки босқичида М.га келиш вазияти кўпинча амалга ошса, низонинг низоли хатти-ҳаракатлар босқичида М.га келиш қийин бўлади. Кўп миллатли мам-тда миллатлараро М. муҳитини яратиш катта ижтимоий -сиёсий аҳамиятга эга. Айниқса, Ўз-н каби 130 дан ортиқ миллат ва элатга мансуб турли дунёқараш ва турмуш тарзига эга бўлган аҳоли яшайдиган, 15 дан ортиқ диний конфессиялар фаолият кўрсатаётган мам-тда ижтимоий М. муҳитини яратиш фавқулодда муҳим аҳамият касб этади. Мазкур муаммо мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ давлат сиёсати даражасига кўтарилгани бежис эмас. Президент И.А.Каримов мам-тда юрт тинчлигини таъминлаш ва барқарор муҳитни яратишда миллатлараро муносабат ларни мувофиқлаштириш эҳтиёжларидан келиб чиқиб, унинг наз-й асосларини ишлаб чиқди ва амалиётга фаоллик билан жорий этди. Юртимизда инсон ҳуқуқ ва манфаатлари олий қадрият сифатида белгиланиб, бу борада улкан ишлар амалга оширилмоқда. Жум-н, Ўз-н "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси", "Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция", "Хотин-қизларга нисбатан камситишларнинг барча шакллари тугатиш тўғрисидаги конвенция", «Халқларнинг тинчликка доир ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция», "Дин ва эътиқод асосидаги муросасизлик ва камситишларнинг барча шакллари тугатиш тўғрисидаги декларация", "Ирқий камситишларнинг барча шакллари тугатиш тўғрисидаги халқаро конвенция" ва б. халқаро ҳужжатларга қўшилди. Бу эса жамиятдаги тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш, ижтимоий М. тамойилларини амалга оширишда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда. М. мад-ти одамларнинг турмуш тарзи, дунёқараш, онги, фикрлаш тарзи билан боғлиқ бўлган мураккаб ҳодисадир. Ўтиш даврида ижтимоий -сиёсий ҳодисалар моҳиятини тўғри ва теран англаш, ундаги ўзгаришлар жараёнини холисона баҳолаш, мантиқий ёндашувларни амалга ошириб бориш М. мад-тини шакллантиришда муҳим ўрин тутди. Тарихдан маълумки, жамият аъзолари умумий мақсад йўлидаги ғояларни бевосита ўз тақдири билан боғлиқ ҳолда англаса, ҳар бир фуқаро ўз тақдирини мам-т тақдири билан боғлиқ ҳолда

тушунса аҳолиси ўртасида яхлит М. мад-ти вужудга келади. Ана шундай маънавий-руҳий яқдиллик ва М. тамойиллари жамиятда умумий ижтимоий -сиёсий барқарорликни таъминлашнинг асоси бўлиб хизмат қилади. *Д.Эргашева, Б.Абдушукуров*

МУРУВВАТ – инсонпарварлик, бирор кишига қилинган холисона инсоний ёрдам, яхшилик, саховат, лутф. М. саховат билан уйғун сифат, инсоний фазилат бўлиб, халқимизга хос маънавий хус-ят, миллий қадриятдир. М.ли – М. кўрсатувчи, яхшилик қилувчи, саховатпеша. киши. М. саховатли, меҳр-муҳаббатли, оқибатли инсонларнинг нафақат ўз ташвиши б-н, балки ўзгалар ташвиши билан ҳам яшашида, уларнинг кимгадир моддий ва маънавий кўмаклиши, хайру эҳсон қилиш, кўнглини кўтариш сингари инсоний хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Бундай инсонлар кам таъминланган, боқувчисини йўқотган муҳтожларга, ногиронларга, етимларга моддий ёрдам бериш билан бирга, бу каби эзгу амалларни бажаришни ўз инсоний бурчи, деб билади. Меҳр-мурувват, саховат кўрсатувчи инсонлар ҳамиша эл ўртасида ҳурмат-эътиборга сазовор бўлиб, халқимизнинг дуосини олиб келган. Алишер Навоий бир шеърда М. ҳақида куйидагича ёзади: “Мурувват — барча бермақдур, емак йўқ, // Футувват — барча қилмоқдур, демак йўқ”. Шоир наздида М. одамгарчилик юзасидан қилинган яхшилик, саховат, ҳимматдир, ўзида бор нарсаларни муҳтожларга бериш, емай едириш, киймай кийдириш М. саналади. Футувват эса барчага яхшилик кўрсатиш, аммо эвазига ҳеч нарса талаб, таъма қилмасликдир. Шарқ донишмандлари ҳикматларида ифодаланишича, тўрт нарса кишининг М.идан саналади: тилининг ростгўйлиги, биродарларининг хато-камчиликларини кечириши, аҳли замонининг таниқли кишиларига саховат қилиши, таниш ва қўшниларга озор беришдан тийилиши (*Ҳасан Басрий*); Кимнинг ҳимматию М.и қанчалик кўп бўлса, шунга яраша одамлар унинг қайғусига шерик бўлади, ҳамдардлик билдиради (*Абулқосим Замаҳшарий*). Юртимизда истиқлолнинг илк йилларидан халқимизнинг азалий анъана ва қадриятларига асосланганидан, кўпчилик манфаатлари инобатга олинадиган эзгу тадбир – ҳар йилни муайян ном билан аташ анъанага айланган. Чунончи, 2004 йилнинг “Меҳр-мурувват йили” деб эълон қилиниши юртимизда бундай умуминсоний қадриятлар ҳамиша устувор бўлиб қолишини яна бир бор тасдиқлайди. Меҳр ва мурувват бирикмаси таркибидаги “М.” сўзи саҳийлик, одамгарчилик ва саховат маъноларини билдиради. Аслида, бу маънолар ўзаро жуда яқин ва муштарак. Мас., инсонда саҳийлик бўлмаса, одамгарчилик, саховат ҳам бўлмайди. Фақат мард инсонгина ожиз ва муҳтожларга ёрдам бериши, пешона тери билан топган бойлигини бошқалар билан баҳам кўриши мумкин. Бинобарин, М. – инсондаги энг яхши фазилатлар ифодаси, жўмардлик белгиси. Таъкидлаш лозимки, М. турли шаклларда намоён бўлади. Мас., ғариб ва ожиз кимсанинг кўнглини кўтариш ҳам М. белгиси. Етим-есирлар, кекса ва ногиронларнинг бошини силаш, топган бойлигидан бир қисмини ногиронларга улашиш – бу ҳам М. Демак, М. моддий ёрдамдангина иборат эмас. Аслида мардлик ва олижанобликнинг ҳар қандай кўриниши – М.дир. Билмасдан нотўғри иш қилган одамни кечириш, ёшларнинг

хато-камчилигини билиб-билмасликка олиш, аммо мавриди келганда, буни нозик ишоралар билан тушунтириб кўйиш – бу ҳам М.нинг бир кўринишидир. *Р.Рустамова, Т.Тогаев, А.Шеров*

МУСТАМЛАКАЧИЛИК — кучли давлатлар томонидан зўрлик билан эгалланган мам-т ёки худудни сиёсий ва иқт-й мустақилликдан маҳрум этиб, ўзига бўйсундириш, қарам қилиш ғояси асосидаги ўзга халқ ёки мам-тларни босиб олиш, талаш сиёсати. Тарихдан М. империяларнинг шаклланиши ва ўзга давлатларни босиб олиши билан боғлиқ экани маълум. 20-а. бошига келиб, деярли бутун дунё йирик мустамлакачи давлатлар (Буюк Британия, Франция, Германия, Италия, Испания, Нидерландия, Португалия, АҚШ, Япония, Россия) томонидан босиб олинган эди. Мустамлака мам-тлар билан бир қаторда, иқт-й ва сиёсий жиҳатдан заиф ва қарам бўлган ярим мустамлакалар ҳам мавжуд эди. Ҳукмрон кучлар ва уларнинг монополистик бирлашмалари мустамлака ва қарам мам-тлардан хомашё манбаи, даромад олиш бозори, сармоя кўйиш соҳаси, ш-дек, ҳарбий ҳаракатлар ҳамда янги жойларни эгаллаб олиш учун таянч майдони сифатида фойдаланиб келди. Мустамлака ва қарам ўлкаларнинг халқларини эксплуатация қилиш ва эзиш ҳисобига мустамлакачилар катта даромадга эга бўлди. Қарам ўлкалар эса аграр хомашё етиштириладиган бир томонлама ишлаб чиқаришга асосланган қолоқ иқтисодиёт билан қолаверди. Мустамлакачи давлатларнинг дунёни қайтадан бўлиб олишга бўлган интилиши 1914-1918 йиллардаги Биринчи жаҳон урушига олиб келди. Уруш оғриқларидан азият чекаётган халқларнинг миллий-озодлик ҳаракатлари кучайиб борди. Иккинчи жаҳон уруши (1939-1945)дан сўнг эса, жаҳон мустамлакачилик тизимининг тез емирилиши ва қулаши бошланди. Мас., “Африка йили” деб ном олган 1961 йилда Африканинг 21 та давлати мустақилликка эришди. Ўтган даврда мустамлакачиларнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, кўплаб мустамлака ва қарам давлатлар озодликни қўлга киритиб, ўзларининг сиёсий ҳамда иқт-й мустақиллигини мустаҳкамлаб бормоқда. М. барҳам топган ҳозирги шароитда, реакцион мустамлакачи кучлар ҳали ҳам турли усуллар ва шаклларда ўзларининг иқт-й ва сиёсий мавқеларини сақлаб қолишга интилмоқда. Ўзбек халқи ҳам ўз бошидан М.нинг аянчли даврини ўтказди. Аввал Россия империяси, сўнг собиқ совет империясининг М. сиёсати мам-тимиз тараққиёти учун тўсиқ бўлиб келди. Ўз-н давлат мустақиллигига эришган бўлса-да, қўлга киритилган истиқлолни ҳар томонлама мустаҳкамлаш бугунги куннинг асосий вазифаси бўлиб қолмоқда. Зеро, ўз таъсир доирасини сақлаб қолмоқчи ёки қарам қилишни орзу қилаётган мустамлакачи кайфиятдаги сиёсий кучлар ватанимиз бойликларига, халқимиз озодлигига кўз олайтиришни кўймаптилар. Ўз манфаатларига эришиш йўлида ҳар қандай усул ва найранглардан фойдаланувчи, М. ғоялари билан қуролланган кучларнинг асл қиёфасини очиб ташлаш, уларга қарши мафкуравий иммунитетни шакллантиришда миллий ғоянинг имкониятларидан тўла фойдаланиш давр талабидир.

МУСТАҚИЛ ФИКР – бошқаларнинг фикридан мустақил ва ўзга таъсирлардан холи хулоса, ҳукм ва мулоҳазалар, инсоннинг дунёқараши ва ақлий салоҳиятини ифодалайдиган т. М.ф. инсонда дастлаб оилада шакллана бошлайди. Шахснинг улғая бориши натижасида у ижтимоий ин-тлар томонидан мавжуд барқарор восита ва усуллар орқали тўлиқ шакллантирилади. М.ф. миллий онг, миллий ўзликни англаш, миллий ғурур, миллий маъ-ят т.лари таъсирида шаклланади. Ҳар бир жамият ўз аъзолари онгида М.ф.ни шакллантиришдан манфаатдор бўлади. М.ф.ли кишилар ўзи яшаётган жамият билан фаол ижтимоий -сиёсий муносабат га кириша олади, ўзининг жамият олдидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларини теран англаб, уни амалга оширишга лаёқатли бўлади. М.ф. индивидлар, гуруҳлар ва жамиятнинг барча аъзоларига хос хус-ят саналади. Жамиятда бундай шахсларнинг кўпайиши унинг тараққиётига хизмат қилади. М.ф.га эга одам ўз дунёқараши, ақлий салоҳияти орқали жамиятнинг асосий мақсадини чуқур англаб, ўз фаолиятини шу асосда йўналтиради. Бундай шахс теварак-атрофидаги ҳар қандай воқеа-ҳодисаларга нисбатан онгли муносабат да бўлади. У ҳар бир ҳаракатини мулоҳаза билан амалга оширишга ўрганади. М.ф.га эга шахсни турли мақсадларда ўз измига бўйсундириш мумкин бўлмайди. Чунки, у ўзининг қатъий ҳаётий позицияси ва мушоҳадасига эга. Фикр қарамлиги унинг учун ёт нарса. М.ф.ли баркамол шахсни тарбиялаш, энг аввало, оиладан бошланади. Бу ҳар бир ота ва онанинг шахсий ибрати, таълим-тарбия жараёнида мустақил фикрлашга ўргатиб бориши жуда муҳим. Бу ҳар бир ота-онадан юксак маъ-ят ва мад-т, кенг дунёқарашга эга бўлишни тақозо этади. Кейинчалик бу жараён ўқув юртда ўқитувчи-мураббийлар фаолияти орқали такомиллашиб боради. Инсонда соғлом фикрни ва ақлий мувофиқликни шакллантириш ва ривожлантиришнинг энг самарали йўли теран ақл-идроқка эрк беришдир. М.ф. ёшларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Чунки М.ф.га эга бўлган шахснинг иродаси кучли, эътиқоди собит бўлади, у ҳар қандай алдов ва иғволарга кўнмайди, пуч ва ҳавойи фикрларга берилмайди. М.ф.ли шахсда юксак маъ-ят ва маърифат уйғунлашган бўлади. М.ф. шаклланишида билим ва кўникмалар муҳим аҳамият касб этади. Бугунги Ўз-н таълим тизимининг устувор йўналишларидан бири ҳам М.ф.ли шахсларни тарбиялашдир. *И.Эргашев, В.Кўчқоров, М.Аҳмедов*

МУСТАҚИЛЛИК (араб. тобе эмаслик, ихтиёри ўзидалиқ, қарам эмаслик) – инсоннинг эркин ва озод равишда, ўз ихтиёри билан бошқаларга бўйсунмасдан иш юрита олиши, миллат, давлат ва жамият ҳаёти, уларнинг тараққиётини, устувор мақсад ва вазифаларини мустақил тарзда амалга оширишилини англатадиган т. М. барча жабҳалардаги ҳар қандай камситиш, тобеликни инкор этади, ўзаро ҳурмат, бир-бирини қадрлаш, миллий ва умумбашарий кадриятларга таяниб иш кўриш, кенг дунёқараш ва эркин тафаккур асосида яшаш, фикрлаш, ўз ҳаётини эмин-эркин ўзи ташкил этиш имконияти ва амалиётини билдиради. М. ҳар бир халқнинг, миллатнинг, ҳар бир фуқаронинг ўз истеъдоди ва имкониятларини эркин тарзда намоён этиши учун зарур шарт-шароитларни яратишга йўл очади. М. шахс, оила, гуруҳ,

жамоа, миллат, ҳудуд, давлат, умуминсониятга мансуб даражаларга бўлинади. XVIII-XX а.лар инсоният тарихида мустамлакачилар асоратига тушиб қолган халқларнинг мустақил давлатлар тузиш учун курашлари даври бўлди. Шимолий Америка аҳолисининг мустақиллик учун кураши 1776 йилнинг июлида “Мустақиллик декларацияси”ни қабул қилиш билан якунланди. XVIII а.нинг 90-йилларидан бошлаб XIX а.нинг биринчи чорагигача бўлган даврда Лотин Америкаси халқлари испан, португал, француз мустамлакачиларига қарши курашиб, бирин-кетин ўзларининг мустақил давлатларини барпо этди. 1830 йилда Юнонистон усмонли турклар империясидан ажралиб, ўз М.лигига эришди. XVIII-XIX а.ларда дунёнинг қарийб ярмини ўз мустамлакаларига айлантирган Буюк Британия истибдодига қарши олиб борилган курашлар натижасида 1876 йилда Канада, 1901 йилда Австралия, 1910 йилда Жанубий Африка, 1921 йилда Ирландия, 1947 йилда Ҳиндистон ва Покистон халқлари ўз М.ини қўлга киритди. Жаҳон тарихида 1917 йилда пайдо бўлиб, зўравонлик тизимини юзага келтирган собиқ иттифоқ 1991 йилгача сақланиб келди. Шу йили халқимизнинг азалий орзуси ушалди: 1991 йилда Ўз-н ўз мустақиллигини қўлга киритди ва миллий давлатчилигини тиклади. М. халқимизнинг иродаси, ўзбек миллати ҳақ-ҳуқуқи, унинг цивилизацияга қўшган ва қўшаётган бетакрор ҳиссасини жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилиши ҳамдир. У бизни жаҳоннинг эркин мам-тлари қаторидан муносиб ўрин эгаллашга, бозор иқтисодиётига асосланган, ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти барпо этишга, халқимизнинг моддий, мад-й ва маънавий салоҳиятини мустаҳкамлашга, юртимиз шон-шухратини дунёга ёйишга имкониятлар яратувчи энг асосий омил бўлиб хизмат қилади. М. мам-т сиёсий тизимида салмоқли ва жиддий ўзгаришларга олиб келди. Халқимиз тарихида биринчи бор ҳақиқий мустақил давлатга хос юксак демократик талабларига монанд Асосий қонун – Конституция ва шу асосда кўплаб қонунлар қабул қилинди ва амалиётга татбиқ этилди. Кўппартиявийлик асосида Ўз-н парламенти шакллантирилди, давлат ва жамият ҳаётининг муҳим ҳуқуқий пойдевори яратилди. М. ижтимоий, иқт-й, сиёсий, мад-й соҳаларда туб ислохотларни амалга ошириш имконини яратди. Иқт-й, сиёсий, мад-й ва маънавий соҳаларнинг эркинлаштирилиши туфайли мам-тимизда бозор муносабатлари босқичма-босқич амалга оширила бошлади. М. туфайли мулкка эгаллик ва унинг ҳуқуқий асослари шакллантирилди ва чуқур ислох қилинди. М. халқимизни мам-тимиз ҳудудидаги табиий ресурс ва бойликларининг ҳақиқий эгасига айлантирди. Халқимизнинг азалий ҳаёт тарзидан чуқур ўрин олган урф-о.лари, анъаналари, байрамлари М. туфайли қайта жонланди. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди. Маънавий меросимизнинг дурдоналари она тилимизда нашр этила бошланди. Халқимизнинг тарихи қайта тикланиб, улуғ аждодларимиз қолдирган бой ва бебаҳо мерос нафақат халқимиз, балки ўзга халқлар томонидан ҳам кенг ўрганила бошланди, ўзлигимизни англаш ва жаҳон афкор оммасига танитиш йўлида улкан қадамлар қўйилди. М. йилларида юртимизда миллий ва диний қадриятларни тиклаш ва ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиб келинди. 1 сентябрь юртимиз, халқимизнинг М. куни байрами деб эълон қилинмоқда. Ш-дек “Наврўз”, “Рамазон ҳайити”, “Ийд

хайити” каби миллий ва диний байрамларимиз анъанавий тарзда нишонланиб келинмоқда. М. туфайли Ўз-ни дунё таниди ва ўз навбатида мам-тимиз дунё мам-глари томонидан мустақил давлат сифатида тан олинди. Ҳар бир миллат ва элат, этник гуруҳлар, уларнинг урф-о. ва анъаналари ҳурмат қилиниши сабабли юртимизда 130 дан ортиқ миллат ва элатлар тенг ҳуқуқлик асосда умргузаронлик қилмоқда. М. шарофати билан Юртбошимиз раҳбарлигида Ўз-нинг истиқлол ва тараққиёт йўли танланди, бозор муносабат ларига босқичма-босқич ўтилмоқда; истиқлол маъ-ятини шакллантириш ва соғлом авлодни вояга етказиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. М. даврида Ўз-н БМТга (1992 йил 2 март), Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти каби ўнлаб халқаро ташкилотларга аъзо бўлди, деярли барча нуфузли минтақавий уюшмаларга қабул қилинди, дунёдаги кўплаб давлатлар (130 дан ортиқ) билан дипломатик алоқалар ўрнатилди, ўзаро ҳамкорлик муносабат лари йўлга қўйилди. М. даврида мам-тда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш, дунё ва минтақа давлатлари ўртасида тинчликпарвар ташқи сиёсат юритилмоқда. М. йиллари улкан қурилишлар ва бунёдкорлик ишлари учун кенг ва катта имкониятлар даври бўлди. М. даврида шаҳар ва қишлоқларимизнинг қиёфаси, аҳолининг онги ва тафаккури, турмуш тарзи тубдан ўзгармоқда.

Қ.Назаров, В.Қўчқоров

МУСТАҚИЛЛИК БАЙРАМИ — мустақиллик кунини нишонлаш. М. ҳар бир халқнинг азалий ва муқаддас орзуси. Ш.у. М. кунини барча озод, эркин, тенглар ичида тенг бўлиб, жаҳон ҳамжамиятида ўз қонуний ўрнига эга бўлган халқлар томонидан энг улуғ миллий байрам сифатида нишонланади. ЎзР 1991 йил 31 августда ўз давлат мустақиллигини қўлга киритди. 1 сентябрь Мустақиллик кунини — М.б. деб эълон қилинди. Бугун у Ўз-тонда энг муқаддас, энг улуғ миллий байрам. М.б. ЎзРнинг 1992 й. 3 июлда қабул қилинган “Байрам кунлари ҳақида”ги қонунига ва ЎзР Олий Мажлисининг 1995 йил 21 декабрда қабул қилган ЎзР Меҳнат кодексининг 131-моддасига мувофиқ мам-тимиз ҳудудида нишонланадиган байрам (дам олиш) кунлари қаторидан ўрин олди. М.б. бутун халқимиз томонидан катта хурсандчилик ва кўтаринки руҳ билан кенг нишонланади. Айни шу кунини эришилган ютуқлар сарҳисоб қилинади, келажак сари дадил одимлар белгиланади, давлатимизнинг олий мукофотлари топширилади.

МУСТАҚИЛЛИК ВА ЭЗГУЛИК МОНУМЕНТИ — халқимизнинг узоқ йиллар кутган орзу-армонлари ва эзгу мақсадларини ифодаладиган рамз, истиқлолнинг дастлабки йилларида Мустақиллик майдонида бунёд этилган Мустақиллик тимсоли. Унда ЎзР харитасининг тасвири акс эттирилган. 2005 йилнинг декабрь ойида Мустақиллик монументи мажмуасига туташ ҳолда қўлида фарзандини ушлаб ўтирган бахтиёр она ҳайкали — Эзгулик монументи ўрнатилди. Юртбошимиз ташаббуси билан дунёга келган бу икки меъморий-бадий мажмуага М.э.м. деб ном берилди. М.э.м. халқимизга хос бўлган эзгу фазилатлар — тинчликсеварлик, бағрикенглик, болажонлилик, меҳр-оқибат, самимийлик ва одамийлик хус-ятларини намоён қилади. Мустақиллик

майдонига кираверишда М.э.м. билан яхлит ансамблни ташкил этувчи Эзгулик аркаси бунёд этилди. М.э.м. ҳамда Эзгулик аркаси оқ рангдаги узун ва кенг йўлак билан туташган бўлиб, бу рамзий маънода оқ поёндозни билдиради. Эзгулик аркасининг узунлиги 150 м., асосий пештоқларининг баландлиги 12 м., ён томондаги устунларининг баландлиги 10 м. бўлиб, жами 16 та оқ мрамрдан ишланган устунлардан иборат. Мазкур баланд ва бақувват устунлар мустақиллигимизнинг мустаҳкам пойдеворидан дарак беради. Марказий устунда Ер шари тасвири ўрнатилган, ер шари устида эса кўкка интилаётган турналар ишланган. Ер шари узра парвоз қилаётган турналар тинчлик ва эзгулик, бахт-саодат рамзини ифода этади. Бугунги кунда давлат миқёсидаги байрам ва тантаналарда, умумхалқ сайлларида ва янги ҳаётга қадам қўйиш олдидан (келин-куёвлар) монумент пойига гул қўйиш анъанага айланган.

МУТАФАККИР (араб. фикрловчи) — илм эгаси, бир ёки бир нечта фан соҳасини эгаллаган, янги йўналишлар, кашфиётлар яратган олим, фавқулодда зеҳн ва заковат, энг юқори ва ҳар тарафлама ривожланган, чуқур фикрлайдиган истеъдод соҳибини англатувчи атама. Унинг иш қобилияти ва фаолияти бениҳоя юқори даражада бўлади, ўлмас ва улкан мерос қолдиради. М. кўп соҳаларда янги даврни бошлаб беради, улар яратган маънавий бойликлар тарихда бурилиш нуктаси бўлиб хизмат қилади. М.ларнинг бутун фаолияти ва яратган асарларидан дунёдаги барча халқлар манфаат кўради. Уларнинг номлари боқийдир, токи инсоният бор экан, улар халқлар хотирасида яшайверади. Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Марғиноний, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва б. шулар жумласидандир.

МУТЛАҚ (АБСОЛЮТ) РУҲ ВА МУТЛАҚ ҒОЯ – инсоннинг руҳий олами ва маъ-ятини мутлақлаштириш асосида Гегель томонидан таърифланган асосий т.лар. Гегельнинг фикрича, маънавий жараёнларни тўла қамраб олган бу т.лар ўз тарақ-ти давомида объектив руҳ, субъектив руҳ, мутлақ билим каби босқичлардан ўтиб, такомилга етади. М.р.м.ғ. ҳозирги даврда Ғарбда янги гегелчилар (неогегелизм) қарашларида муҳим т.лар сифатида эътироф этилади.

МУТТАҲАМ(ЛИК) (араб. айбланувчи; шубҳага олинган, айбланган) — ўзаро муносабат лар ва олди-берди масалаларида нопок; фирибгар, қаллоб, муттаҳам одамни англатадиган т. М.сўзи айрим кишилар характериға ўрнашиб қолган салбий сифатни англатади ва ушбу ибора азалдан қўллаб келинади. Бу сўз билан ифодаланган шахслар халқнинг назаридан қолган, барчанинг иззат-нафсига теккан киши ҳисобланади. Ш.у. ҳам бу сўзга нисбатан халқда салбий муносабат шаклланган, инсоф ва иффат сўзлари унга антоним ҳисобланади. Негаки, бу сўзлар бокиралик маъноларидан ташқари кишининг ўз мавқеини сақлаш, улуғлаш ва ардоқлаш, хижолат тортиш туйғуларини, оила ва аждодлар шаъниға доғ туширмаслик маъносини ҳам ифодалайди. Одатда номусли одам маънавий қадриятини баланд тутайди. «Қонун тақиқлай олмаган нарсаларни

гоҳо номус тақиқлай олади», деган нақл ҳам бор халқимизда. М.лик хус-ятига эга бўлган киши эса на қонунни назар-писанд қилади ва на номусни билади, унинг учун фақат шахсий манфаат устун туради. Ўзига ортиқча бино қўймоқ, гердаймоқ, кеккаймоқ, димоғдорлик –такаббурликни англади ва М.ликка яқин т. ҳисобланади. “Манманлик заволга, камтарлик камолга етаклайди”, деган нақл шунга ишора бўлса керак. Барча жамиятларда жум-н халқимизда ҳам инсофли, диёнатли ҳалол инсонлар улуғлаб келинган, М.лар эса қораланган. М. сўзи фақат миллатимиз орасида эмас, балки барча халқларда қадимдан қўллаб келинганини қад. юнон файласуфи Арастуниг қуйидаги сўзлари тасдиқлайди: «Муттаҳамнинг виждонини кўзғатмоқ учун унга тарсаки тушириш керак». Арастуниг фикридан М. бўлган кишига шафқат қилмаслик керак, уни фақат мажбурий йўл б-нгина тарбиялаш мумкин, деган маъно уқилади.

МУҚАДДАСЛИК (араб. қуддус — илоҳий пок, тоза, азиз, муборак, табаррук) — кишилар тасавурида илоҳият билан боғлиқ бўлган, мумтоз, шарафли, олижаноб, айб ва нуқсонлардан холиликни ифодалайдиган т. М., асосан, шаҳар, илоҳий китоблар, маълум авлиё-ю анбиё, пиру валийларга бағишлаб тикланган мақбаралар, умуман олганда, халқ маъ-ятида катта из қолдирган ва улуғ обрў-эътиборга сазовор бўлган жой ва шахс номларига нисбатан қўлланади. Ш-дек мазкур т. алоҳида халқларга хос айрим қадриятлар, анъанавий, маънавий тамойиллар, тафаккур тарзи, урф-о.лар, касб-кор кабиларга нисбатан ҳам қўлланиб, уларнинг маънавий жиҳатдан инсон учун катта аҳамиятга эгалигини таъкидлашга хизмат қилади. Мас., муқаддас Ватан, муқаддас она (аёл), муқаддас иш, муқаддас орзу ва б. худди ана шу маънода ишлатилади.

МУҲАББАТ – одамлар ўртасидаги ишқ, севги, суйиш, ёқтириш, яхши кўриш, меҳр қўйиш кабилар билан боғлиқ маънавий неъматни ифодаловчи т. М. маъ-ят, фал., этика, эстетика каби фанларнинг муҳим категориясидир. Инсондаги энг олий фазилатлар М. билан боғлиқдир. Инсонга М., Ватанга М., онага М., ёрга М., фарзандга М., касбга М., санъатга М. — буларнинг бари М.нинг кўринишларидир. М. ва маъ-ят узвий алоқадор, чунки, маъ-ятнинг таркибига кирувчи қадриятлар, ахлоқ, санъат, дин ва б. М.га таянади. Айтайлик, ахлоқ яхшилик пойдеворига қурилади, яхшилик одамларга, халққа М. туфайли вужудга келади, санъат атрофдаги воқеликка, табиатга, жамиятга М. туфайли шаклланади. Дин эса илоҳга М.ни тақозо этади. “М.” т.си кенг ва тор маъноларда ишлатилади. Тор маънода бу сўз халққа М., Ватанга М., ёрга М., касбга М. кабиларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида ифодалайди. Кенг маънода у ана шу муносабат ларнинг барчасида мавжуд бўлган хус-ятларни ўзида жамлайди. Инсон ўзини М. орқали намоён қилади. М. бўлмаса, инсон ҳақиқий актёр ёки шоир, ўқитувчи ёки ишчи, наққош ёки ёзувчи бўла олмайди, касбига меҳр қўймаган киши том маънодаги мутахассис бўлиши қийин. М. одамларни ўзаро ҳамкорликка, дўстликка чорлайди. М.нинг зидди эса нафрат бўлиб, у одамлар орасига нифоқ солади, жанжаллар, душманлик ва урушларни келтириб чиқаради. Жамиятда М. устувор бўлганда барқарорлик, осойишталик,

тинчлик ҳукм суради. Нафрат кучайганда, аксинча одамлар ўртасида ихтилоф пайдо бўлади, халқлар ўртасида қуролини низо ва урушларга сабаб бўлади. XX а.да юз берган икки жаҳон уруши, ўнлаб, фуқаролик урушлари, минтақавий низолар шундан далолат беради. Бу хунрезликлар фақат ўз манфаатларини ўйлайдиган, бошқаларга М. билан эмас, нафрат билан қарайдиган кимсалар, ёвуз кучлар ҳокимият тепасига келиб қолгани натижасидир. Иккинчи жаҳон урушига Гитлер ва унинг ваҳший тўдаси томонидан Германияда ҳокимиятнинг қўлга олиниши сабаб бўлди. Улар тарғиб этган ғоя — фашизм фақат ўз иркини севиб, бошқа барча инсониятга нафрат билан қарашдан иборат эди. М. ўрнини нафрат эгаллай бошлаганда ва бу туйғу М.дан устун бўлганида инсон ўзининг инсонийлигини йўқотади, унда ғайриинсоний, ҳайвонларга хос тажовузкорлик кучаяди. Адабиёт, мусиқа, санъат, дин ёки фал. каби тафаккур шакллари М. туйғули ва инсонларда М. туйғусини уйғотиш ва қарор топтиришга хизмат қилади. Маъ-ятнинг негизини Ватанга, халққа, инсониятга, табиатга муносабатлар ташкил этар экан, бу муносабатларни шакллантиришда адабиёт ва санъатнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Чунки, адабиёт ва санъатнинг асосий мақсади М.ни бадиий бўёқларда ифодалашдир. Адабиёт ва санъат инсонлар ўртасидаги М. туйғули ва шу М.ни куйлаш учун дунёга келган. М. адабиёт ва санъатнинг абадий мавзуси бўлиб қолди. Адабиёт ва санъатнинг М.ни ифодалашдаги ўзига хослик шундаки, уларда муайян инсоннинг, шахснинг М.и ифодаланади. Лекин М.нинг шундай қирралари ҳам борки, уни алоҳида бир шахснинг туйғуси орқали ифодалаб бўлмайди. Ҳар бир тарихий даврда М. ўзига хос хус-ятларга ҳам эга бўлган. Бу хус-ятларни бир ёки бир неча образлар орқали ифодалаш мумкин эмас. Бундай хус-ятларни англаш учун тарих, мад-тшунослик, фал., ахлоқшунослик каби фанларнинг ёрдами керак бўлади. М. фақат инсонга хос хус-ятдир. Ҳайвонлар ўртасида ҳам М.га ўхшаган туйғу бор. Мас., оққушлар ва б. бир қатор парранда ва даррандалар ўз жуфтлари билан умрбод оила қуради. Лекин, бу туйғуни М. деб бўлмайди. Бу муайян шароитда яшаётган турнинг атроф-муҳит тақозоси билан вужудга келган инстинктидир. Ҳайвонларда онг йўқ. Уларда хатти-ҳаракат рефлекслар ва инстинктлар орқали бошқарилади. М. энг юксак инсоний туйғудир. М. ватанпарварлик, халқпарварлик, инсонпарварлик, мардлик, жасорат сингари кўплаб ижобий ва шу маънода, у маъ-ятнинг энг асосий устунларидан бири, инсонни эзгу мақсадларга етаклайдиган қудратли куч сифатида хизмат қилади. *А.Бегматов, А.Шеров*

МУЪТАДИЛЛИК (араб. қадди-қомати келишганлик, расолик; мутаносиблик; ўртачалик, ўртамиёналик) – ўртача, ҳаммага маъқул вазият, ҳолатни англатади. М. ибораси ижтимоий маънода қўлланганда инсоф, диёнат т.сига мос келади. Хус-н у Шарқ фал.сида шундай талқин этилади. Бу маънода М. - кишининг муайян жамиятнинг ахлоқ меъёри н.назаридан ўз хулқ-одобини назорат қилиши ва холисона баҳолашидир. М. – виждонли одамнинг, жамоанинг жамиятга ёки бошқа кишиларга нисбатан ўз хулқ-атвори учун маънавий жавобгарлик ҳисси ҳамдир. Агар киши бирор ишни тўғри бажарса, унда ички қониқиш пайдо бўлади, виждони пок бўлади, атайин нотўғри

бажарса, М.дан чиққан бўлади. М. кишини бирор ишни қилишга ундаса ёки қилишдан тортса, бунда у қалб амри тарзида бўлади. Юқоридаги хислатларга эга бўлган киши албатта мўътадил ҳаёт кечиради ва М.ка эга бўлади. М. атамаси таббий-ижтимоий воқеа-ҳодисалар, мас., об-ҳавога нисбатан ҳам М. атамаси қўлланади. Об-ҳавоси М. минтақа деганда иссиғи ҳам, совуғи ҳам кишини қийнамайдиган, унинг танасига хуш ёқадиган жой, ҳудуд тушунилади.

Н

НАВОИЙ, Алишер (1441.09.02.–1501.03.01. Ҳирот) – улуғ ўзбек шоири, мутафаккири, давлат арбоби. Асл исми Алишер Ғиёсиддин ўғли, замондошлари Низомиддин, Мир, Мир Алишер каби номлар билан атаганлар. Н.нинг ота томондан бобоси Амир Темурнинг Умар Шайх исмли ўғли билан кўкалдош (эмикдош) бўлиб, кейинчалик Умар Шайх ва Шохрухнинг хизматида бўлган. Отаси Ғиёсиддин Баҳодир эса Абулқосим Бобурнинг яқинларидан; мам-тни идора этишда иштирок этган. Онаси Салимабиби – Кобул амирзодаларидан Шайх Абусаид Чангнинг қизи. Н.нинг болалиги Шохрух хукмронлигининг сўнгги йилларига тўғри келган. У темурийзодалар, хус-н, бўлажак подшоҳ Ҳусайн Бойқаро билан бирга тарбияланган. 4 ёшидан мактабда савод чиқариб, туркий ва форсий тилдаги шеърларни ўқиб, ёд ола бошлаган. Ўзбек тили билан бир қаторда форсий тилни ҳам мукамал эгаллаган. Тоғалари Мирсаид – Қобулий, Муҳаммад Али – Ғарибий етук шоир бўлиб, Н.лар уйида тез-тез мушоира қилишар, адабиёт ва санъат ҳақида суҳбатлашар эдилар. Н. 10–12 ёшларидан шеър ёза бошлаган, 15 ёшида шоир сифатида кенг танилган. Шеърларини Навоий тахаллуси билан туркий ва Фоний тахаллуси билан форсий тилларида ёзган. Н. Бойқаро саройида муҳрдор (1469-1472), бош вазир (1472-1476) лавозимларида хизмат қилди, Астрободга ҳокимлик қилди (1487-1488). Н. бу лавозимларда экан, аввало, бутун кучини мам-тда тинчлик ва осойишталик ўрнатишга қаратди. Вақф ишларини тартибга солишга киришди. Шаҳарларда савдо-сотикни, ҳунармандчиликни ривожлантиришга катта аҳамият беради. Н. саъй-ҳаракати билан кишлоқларда деҳқончилик мад-яти ўсди. Шаҳарлар, хус-н, Ҳирот янада обод бўлди. Н. ўз давридаги ноҳақликка, адолатсизликка қарши курашди, амалдорларнинг ўз вазифаларини суиистеъмол қилишларини ва таъмагирликларини фош этди, ожиз, муҳтож кишиларни ўз ҳимоясига олди. Н. мад-т ва санъатнинг чинакам ҳомийси сифатида танилади. Унинг фаолиятида жамиятдаги барча ижтимоий қатламларга, барча қавмларга бир хил муносабат да бўлиш, ҳеч қайси бирини камситмаслик, ҳамманинг манфаатига баробар хизмат қиладиган жамоат биноларини қуришга алоҳида эътибор берди. Хондамирнинг қайд қилишича, 80-йиллар давомида Н. ўз маблағлари ҳисобидан Ҳиротда ва мам-тнинг б. шаҳарларида бир неча мадраса, 40 та работ, 17 масжид, 10 хонақоҳ, 9 ҳаммом, 9 кўприк, 20 га яқин ҳовуз қурдирган ёки таъмирлатган. Улар орасида Ҳиротдаги «Ихлосия», «Низомия» мадрасалари, «Халосия» хонақоҳи, «Шифоия» шифохонаси, Куръон тиловатхонаси бўлган «Дорулхуффоз» биноси, “Жомеъ масжиди”, Марвдаги «Хусравия» мадрасаси, Машҳаддаги «Дорулхуффоз» хайрия биноси ва б. ноёб меъморлик ёдгорликлари бор. Бобур қайд этганидек, Навоийдан бўлак ҳеч ким бу қадар хайрли бинолар яратишга мушарраф бўлмаган эди. Н.нинг ўзбек тилидаги дастлабки йирик асарларидан «Ҳилолия» қасидаси Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган бўлса, форсий тилдаги биринчи йирик асари «Тухфат ул-афкор» (1476) қасидаси Жомийга бағишланган эди. 1472-1476 йилларда Н. ўзининг ўзбек тилида ёзган шеърларидан иборат илк девони –

«Бадоеъ ул-бидоя» («Бадиийлик ибтидоси»)ни тузди. Мазкур девонда 777 ғазал, 85 рубойи, 52 муаммо, 46 қитъа, 53 фард, 10 туюқ, 10 луғз, 3 мустазод, 5 мухаммас, 3 таржеъбанд, 2 мусаддас мавжуд. «Бадоеъ ул-бидоя»дан кейин ўзбекча шеърлари асосида 1476-1483 йилларда «Наводир ун-нихоя» («Беҳад нодирликлар») девонини тузди. 1481-82 йилларда Н. «Чихл ҳадис» («Қирқ ҳадис ёки «Арбаин») асарини ёзади. Бунда Муҳаммад (с.а.в.)нинг қирқ ҳадиси тўртликлар шаклида шеърӣ тарзда ифодалаб берилган. Н. 1485 йил муаммо ёзиш қоидалари ҳақида махсус «Муфрадот» асарини яратди. Н. ўзбек тилида «Хамса» — беш дoston яратиш мақсадини 1483—85 йилларда амалга оширди. Асар ўзбек адабиёти шухратини оламга ёйиб, жаҳон адабиётининг дурдоналаридан бирига айланди. 1485 йил ўзининг машҳур «Назм ул-жавоҳир» асарини ёзди. Н. доим Хусайн Бойқарони адолатли ва маърифатли ҳукмдор қиёфасида кўриш орзуси билан яшади. Мас., Астрободдан Хусайн Бойқарога, шахзодаларга ва б. амалдорларга ёзган мактубларида уларни инсоф ва адолатга чақирар, давлат идора усулида мустаҳкам тартиб ўрнатиш ва айрим ислохотлар ўтказишга ундар эди. Астрободда Навоӣ билан Хусайн Бойқаро муносабат ларига путур етказувчи гаплар юзага келгач, ҳукмдор Н.нинг Ҳиротга қайтишига рухсат беради. Хусайн Бойқаро Навоӣга бир нечта юксак лавозимларни таклиф қилади. Н. рози бўлмагач, унга «Муқарраби ҳазрати султонӣ» («Султон ҳазратларининг энг яқин кишиси») деган расмий унвон берилади. 1488 йил Сайӣид Ҳасан Ардашер, 1492 йил Жомӣй, 1493 йил олим ва шоир Паҳлавон Муҳаммад ҳаётдан кўз юмдилар. Навоӣ ўзи учун кадрдон бўлган бу инсонлар хотирасини абадийлаштириш, уларга ўз ҳурматини изҳор этиш учун «Ҳолоти Сайӣид Ҳасан Ардашер», «Хамсат ул-мутаҳаййирин» («Беш ҳайрат»), «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» номли рисолаларини ёзди. Астрободда ёза бошлаган «Тарихи мулуки Ажам» («Ажам подшоҳлари тарихи») асарини тугаллади (1489). 1490 йил «Мажолис ун-нафоис» («Нафислар мажмуаси») тазкирасини тузишга киришиб, 1492 йилда тугаллади. Шу вақтнинг ўзида Н. ўзбек тилида шеърӣят наз-яси, аниқроғи, аруз вазни қоидалари ҳақида «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») илмӣй қўлланмасини яратди. 1494 йилда туркий тилдаги мактубларини тўплаб «Муншаот» («Мактублар») мажмуасини тузди. 1495 йил Жомӣйнинг «Нафаҳот ул-унс» асарини «Насоӣим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадалари») номи билан таржима қилиб, уни қайта ишлаб, туркий машоӣихлар ҳақидаги янги маълумотлар билан бойитди. Шу боис «Насоӣим ул-муҳаббат»ни мустақил асар сифатида қараш мумкин. Н. 1492 йиллардан бошлаб туркий тилда ёзилган ҳамма шеърларидан янги, йиғма девон тузишга киришди ва бу иш 1498 йилда ниҳоясига етди. Девоннинг умумӣй номи «Ҳазоӣин ул-маонӣй» («Маънолар хазинаси») бўлиб, 4 қисмдан иборат бўлганлиги учун «Чор девон» деб ҳам аталган. Тахм. шу йилларда шоир «Девони Фонӣй» («Фонӣй девони»)ни тузди. Н.нинг шеърӣй даҳоси 15-а. охирларига келиб яна жўш урди. У 2 йил мобайнида 2 та йирик асар — «Лисон ут-тайр» («Қушлар тили») достони (1498) ва «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси») номли илмӣй асарини (1499) яратди. Н.нинг сўнгги буюк асарларидан яна бири 1500 йилда насрӣй панднома йўсинида ёзилган «Маҳбубул-қулуб» («Қалблар севгани») асаридир. Н. адабӣй ва илмӣй меросини

4 фаслга бўлиш мумкин: 1. Девонлари. 2. Достонлари. 3. Форсий тилдаги шеърӣй мероси. 4. Илмий-филологик, насрий ва тарихий асарлари. Н.нинг ўзбек тилида яратган шеърӣй мероси, асосан, 1492-1498 йилларда тартиб қилинган «Хазойин ул-маоний» девонига жамланган. Асар 4 қисмдан иборат. Девоннинг биринчи қисмига «Ғаройиб ус-сиғар» («Болалик ғаройиботлари»), иккинчи қисмига «Наводир уш-шабоб» («Йигитлик нодирликлари»), учинчи қисмига «Бадоеъ ул-васат» («Ўрта ёш бадиалари») ва ниҳоят, тўртинчи қисмига «Фавойид ул-кибор» («Кексалик фойдалари») деган номлар берилди. «Хазойин ул-маоний» мингларча шеър ва ўнларча шеър турларини ўз ичига олган мажмуа бўлиб, Шарқ адабиёти тарихида ноёб ҳодисадир. Н. «Хазойин ул-маоний»га қадар «Илк девон» (1465), «Бадоеъ ул-бидоя» (1472-1476 йиллар орасида) ва «Наводир ун-ниҳоя» (1476-1483 йилларда) девонлари тузилган. «Хазойин ул-маоний» ана шу 3 девон ва кейин ёзилган шеърлар асосида юзага келган. «Хазойин ул-маоний»даги 4 девоннинг ҳар бирида 650 тадан 2600 ғазал, умуман, 4 девонда 210 қитъа, 133 рубоӣй, 86 фард, 52 муаммо, 13 туюқ, 10 мухаммас, 10 чистон, 5 мусаддас, 4 таржеъбанд, 4 мустазод, 1 мусамман, 1 таркиббанд, 1 қасида, 1 маснавий, 1 соқийнома мавжуд бўлиб, Шарқ шеърӣятининг 16 тури намоёнدير. Н.нинг ишқӣй образлар талқинида рамзийликка кўп ўрин беради. «Ёр» – бу дунё гўзалигина эмас, унингча, бу – бутун борлиқни яратган ва ҳамма нарсани ҳаракатга келтириб турган Аллоҳ ҳамдир. Шоир ўзининг тасаввуфӣй шеърларида ёрнинг қоши, кўзи, зулфи, сочи (ва ш.к.) деганда Аллоҳнинг куч-қудрати, меҳри, олий даражадаги гўзалликларини кўзда тутди. Улуғ шоир ижодининг шоҳ асари «Хамса» (1483-1485) 5 достондан иборат. Булар «Ҳайрат ул-аброр» («Яхшилар ҳайрати»), «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъайи сайёр» («Етти сайёра»), «Садди Искандарий» («Искандар девори») достонларидир. Форс адабиётидаги хамсачиликка жавоб сифатида ўзбек тилида биринчи мартаба яратилган Н. «Хамса»си бу тилнинг чексиз имкониятларини амалда исбот этди. 52 минг мисрадан иборат бу бешлик 15-а. ислом тафаккурининг борлиқ ва табиат, инсон ва жамият, ахлоқ ва камолот ҳақидаги ўзига хос қомуси эди. Шоир воқеаларни қадим Шарқ тарихининг Хусрав, Баҳром, Искандар каби номлари афсоналар билан чулғанган шахслар, Лайли ва Мажнун каби ошиқлар ҳаётидан олди. Уларга янги мазмун берди, туркона руҳ киритди. Даврнинг дардли масалаларини, авлодларнинг орзу ва армонларини кўтариб чиқди. «Хамса» замондошларига ниҳоятда зўр таъсир кўрсатди. Абдурахмон Жомий уни ҳаяжон билан олқишлади. Султон Ҳусайн эса шоирни ўзининг оқ отига миндириб, жиловдорлик қилди. Н.нинг сўнгги достони «Лисон ут-тайр» яратилган. Бу асарини шоир «Фоний» тахаллуси билан ёзган. Мазкур асар болалигида севиб ўқигани – Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» («Қушлар тили») достонига жавоб тарзида, шоирнинг ўз таъбири билан айтганда, «таржима расми била» юзага келтирган шеърӣй мўъжизаси эди. Достондаги бош ғоя, бош муаммо тасаввуфдаги имон, эътиқод ва маъ-ят масалаларидир. Н.нинг нияти оддий инсонларга инсонийликнинг илоҳӣй моҳиятини тушунтириб бериш, уларни оғир синовлардан ўтказиб, комил инсон даражасида кўриш. Шоир асарда

қушлар тимсолида тасаввуф йўлига кирган ва Аллоҳни кўришга, унга етишишга астойдил киришган солиқ инсонларни тасвирлайди. Асардаги тимсоллар орқали Н. ўзининг тасаввуф таълимоти билан боғлиқ ғояларини, Аллоҳнинг ҳамма нарсанинг ташқарисида эмас, балки ичида, ўзида эканини кўрсатиш ва исботлашга ҳаракат қилади. Инсоннинг улуғворлигини мажозий услуб б-н, таъсирли қилиб, реал ижтимоий, ахлоқий ҳодисалар билан боғлаб тасвирлаган. Тасаввуфнинг ваҳдат ул-вужуд наз-яси ҳам шу тарзда ўзининг бадий инъикосини топган. Н. илм. тад.и ва изланишларининг катта қисми, табиийки, тил ва адабиёт масалалари билан боғланган. «Мажолисун-нафоис» тазкирасида ўзбек ва форсий тилларда ижод қилган 359 шоирнинг ҳаёти ва ёзган асарлари ҳақида ноёб маълумотлар берилган. «Муншаот» асари катта адабий ва тарихий аамиятга эга. Унда Н. туркий тилда ўз замондошлари – подшоҳлар ва шахзодалар, илм ва адабиёт аҳиллари билан олиб борган ёзишмалари жамланган бўлиб, асар мактуб жанрининг мукамал намунасидир. Н.нинг энг муҳим асарларидан бири «Вақфия» бўлиб, бир қарашда, шоир ва буюк давлат арбобининг ўзи қурган иморатларига вақфи, яъни расмий ҳужжатидек кўринса ҳам, аслида унда Султон Ҳусайн Бойқаро даври давлат тизими, Н.нинг бу давлатни бошқаришдаги ўрни, унинг таржимаи ҳоли, ижтимоий -сиёсий ва ахлоқий қарашлари катта билимдонлик ва аниқлик билан ёритилган. Асарда муаллифнинг айрим фикрлари шеърий шаклда учраса-да, бу асар навоийшуносликда Н. насрининг ажойиб намунаси ҳисобланади. Н.нинг адабиёт наз-ясига оид «Муфрадот» («Рисолаи муаммо») асари форсий тилда ёзилган, муаммо ёзиш ва ечиш қоидаларини илмий изоҳлашга бағишланган. Н.нинг «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») ва «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси») асарлари умумтуркий аҳамиятга эга ва б. туркий халқларнинг шеърияти ва тилларини ўрганишга ҳам хизмат қилиб келмоқда. «Мезон ул-авзон» аруз вазни бўйича ўзбек тилидаги биринчи илмий асар бўлиб, унда арузнинг асосий рукнлари ва б. унсурлари, 19 баҳрининг тузилиши, рубоий вазнлари таърифланган, туркий шеърий мисоллар орқали асослаб, изоҳлаб берилган. Ш-дек, аруз вазнига тушмайдиган шеърий вазнлар – туюқ, чинга, мустазод, арузворий, буди-будой каби туркий шеърий вазнларга ҳам изоҳ ва талқинлар берилган. «Муҳокамат ул-луғатайн»да туркий (ўзбек) тилининг ижтимоий -сиёсий ва мад-й ҳаётдаги ўрни, унинг грамматик мукамаллиги, сўзларга бойлиги форсий тил қоидаларига қиёсланган ҳолда чуқур ва аниқ мисоллар орқали таҳлил этилган. Унинг б. тиллардан қолишмаслиги, ҳатто устун жиҳатларга эга эканлиги исботлаб берилган. «Маҳбуб ул-қулуб» насрий асарида муаллиф ўзи яшаган даврдаги ҳар бир табақа вакилларининг яхши ишлари ҳақида ҳам, айб ва нуқсонлари ҳақида ҳам мулоҳаза юритиб, одамийликни тарғиб қилади, инсонларни яхшиликка чорлайди. Асарда Н.нинг инсон ахлоқига ва тарбиясига доир қарашларини, энг ноёб панд ва насиҳатларини халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлари, ш-дек, байт, қитъа, маснавий, рубоий каби шеърий шакллар билан беаган. «Тарихи мулуки Ажам» ва «Тарихи анбиё ва ҳукамо» Н. Султон Ҳусайн Бойқаро даври ижтимоий -сиёсий тарихига бағишлаб ёзмоқчи бўлган асарининг бошланғич бўлақларидир. Улуғ шоир “Тилинг бирла кўнглингни бир тут” дер экан, ўзи

ҳамиша бунга риоя қилди. Тил ва дил, сўз ва амал бирлиги Н. даҳосининг мумтоз хислатларидандир. Ўлмас асарлари билан “сўз мулкининг султони” сифатида шуҳрат топган шоир ўз бунёдкорлик ишлари, эзгу амаллари билан ҳам авлодлар учун маън-ятнинг буюк сиймоси, инсонийлик намунаси бўлиб қолди. Н. вафот этганидан кейин ўтган давр мобайнида унинг асарлари форсий, туркий ва б. халқлар орасида кенг ёйилди. Кейинроқ Европа халқларида Н. даҳоси ва ижодига қизиқиш, уни ўрганиш кучайди. Асарлари немис, француз ва голланд ва б. ўнлаб хорижий тилларга таржима қилинди. Ўзбек адабиётшунослик фанининг навоийшунослик соҳаси юзага келди. Бу соҳада олимлар ва адиблардан Фитрат, Ойбек, О.Шарафиддинов, С. Айний, В.Зоҳидов, Иззат Султон, А.Қаюмов, П.Шамсиев, Ҳ.Сулаймонов, Н.Маллаев, С.Ғаниева, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, А.Рустамов, Ё.Исҳоқов, Н.Комилов, И.Ҳаққулов, С.Олимов ва б. салмоқли ишлар қилдилар. Мустақиллик бизга барча қадриятларимиз қатори Н. меросини ўрганишнинг кенг уфқларини очди. Эндиликда унинг ижодини аслича, туб моҳиятини тушуниб ўрганиш имконияти юзага келди. 1991 йилда Н. таваллудининг 550 йиллиги тантанали нишонланди. Н. номи Давлат мукофоти таъсис этилди. Президент Ислом Каримовнинг ташаббуси ва раҳбарлигида Тошкентда Н. номидаги Ўз-н Миллий боғи барпо этилди ва бу боғ ўртасида шоирнинг салобатли ҳайкали қад кўтарди. Алломанинг 20 жилдли мукамал асарлар тўплами нашр этилди. Мам-тимизда Н. хотираси юксак даражада эъзозланади. Бир вилоят, шаҳар, олий ўқув юрти (Самарқанд давлат университети), Тошкентдаги Давлат кутубхонаси, ЎЗР ФА Тил ва адабиёт ин-ти, Адабиёт музейи, Тошкентдаги Катта академик опера ва балет театри, Санъат саройи, Тошкентдаги метро бекати, ўнлаб кўчалар ва жой номлари унинг номи билан аталган. Н. ҳаёти ва ижодига бағишлаб адиблар, ҳайкалтарошлар, рассомлар ва бастакорлар, кино ижодкорлари кўплаб асарлар яратишган. Ҳар йили Н. туғилган кун – 9 феврал мам-т миқёсида кенг нишонланади, турли адабий-бадиий кечалар, соҳа ижодкорлари билан учрашувлар, кўрсатув ва эшиттиришлар ташкил қилинади. Илмий-анъанавий анжуман ўтказилиб, Н. меросини ўрганиш бўйича қилинган йиллик ишларга якун ясалади. *Тўлқин Тоғаев*

НАВРЎЗ (форс. янги кун) — Ў.О. ва Шарқ мам-тлари халқларининг қадимий анъанавий байрами. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида таъкидлангани каби: **“Миллий маънавиятимиз азалдан қандай омил ва мезонлар негизида шаклланиб келаётгани халқимиз учун энг азиз ва энг миллий байрам — шарқона янги йил бўлмиш Наврўз айёми мисолида, айниқса, ёрқин намоён бўлади. Барчамиз доимо орзиқиб кутадиган ва катта хурсандчилик, шодиёна билан ўтказадиган Наврўз байрами биз учун ҳаёт абадийлиги, табиатнинг устувор қудрати ва чексиз саховатининг, кўп минг йиллик миллий қиёфамиз, олижаноб урф-одатларимизнинг бетакрор ифодаси бўлиб келмоқда. Мухтасар қилиб айтганда, янгиланиш ва эзгулик тимсоли бўлган Наврўз фалсафаси халқимизга мансуб одамийлик, меҳроқибат, мурувват ва ҳиммат каби юксак хусусиятлардан озиқланиб**

келгани, аждодларимиз асрлар давомида қандай буюк умуминсоний ғоялардан баҳраманд бўлиб, маънавий камол топганининг яна бир тасдиғидир, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди. Кўхна тарихимизни шу маънода кўз ўнгимиздан ўтказиб, таҳлил қиладиган бўлсак, муҳим ва ибратли бир фикрни такроран айтишга тўғри келади. Яъни, ота-боболаримиз руҳий оламининг томир-илдизлари айнан юқорида зикр этилган маънавий заминда, тарихда ҳам, бугун ҳам барчанинг ҳавасини тортиб келаётган олижаноб фазилатлар асосида шаклланган.” Н. байрамининг сарчашмалари қад. аждодларимизнинг коинот, Қуёш, Ерга бўлган эътиқодлари асосида вужудга келган. Бундан 4-5 минг йил илгари аждодларимиз Қуёшни энг буюк куч, ҳаёт чашмаси, ёруғлик ва иссиқлик манбаи деб билишган, унга атаб махсус маросимлар ўтказишган. Шу йўсинда митраизм — қуёшпарастлик, унинг заминида эса оташпарастлик шаклланган. Зардуштийлар оловни қуёшнинг ердаги зарраси — фарзанди деб билиб, қиш ва эрта баҳордаги маросимларда катта гулханлар ёқиб, қиш совуғини “ҳайдашган” ва кўкламни “чақиришган”. Айтиш мумкинки, бундай маросимлар қад. халқларда бўлган, кейинчалик улар дунёнинг барча ҳудудларига ёйилиб, турли анъаналар билан бойитилган. Маросимлар катта байрамга айланиб, “йил боши” вазифасини ҳам ўтаган. Н. коинот ва табиат қонунлари, қуёшнинг ҳамал буржигига кириши, кеча ва кундузнинг тенглашиши, кундузнинг узая бориши, табиатнинг жонланиши, баҳорнинг келиши билан боғлиқ. Ў.О., жумладан, Ўз-н ҳудудида Н. алар давомида мазмунан чуқурлашиб, шаклан бойиб борган. Н. байрамида оммавий халқ сайиллари уюштирилган, янги унган кўкатлардан тансиқ таомлар пиширилган, баъзи экинларни экиш бошланган. Дастлаб, Н. байрамини ўтказиш ўтроқ деҳқонларда расм бўлган, кейинчалик улар орқали ярим ўтроқ ва кўчманчи туркий халқларнинг ҳам урф-оига айланган. Алар ўтиши билан турли халқларда Н. байрамини ўтказиш маросимлари уларнинг турмуш тарзига, мафқурасига мослашган. Тарихий манбаларга кўра, Н.ни байрам қилиш Аҳмонийлар давридан бошланган ва Ў.О., Эрон, Афғонистон халқларида энг катта байрамлардан бири ҳисобланган. Н. байрамига тайёргарлик ишлари анча олдиндан бошланган, уй-жой, кўча ва ариқлар тозаланган, кўчатлар экилган, беморлар, кексалар ва бева-бечоралар ҳолидан хабар олинган. Н. халқ ҳаётидаги энг муҳим кун ҳисобланган, чунончи: 1) Н. шундай руҳий кайфиятни вужудга келтирадигани, унда (йилнинг бошқа кунларига нисбатан) ҳамма хурсанд, шод ва бахтиёр бўлади; 2) қадимдан байрамлар (маълум вақтда такрорланиб тургани учун) ўзига хос вақт ўлчови ҳисобланган. Шу жумладан, Н. ҳам вақт ўлчови сифатида хизмат қилган, яъни йил бошини нишонлаш вақти келганда, одамлар яна бир йил ўтганини ҳис қилишган. Демак, Н. вақтни чуқур ҳис қилиш, эъзозлаш, қадрига етиш учун шароит яратган; 3) Н. ҳаётнинг энг яхши томонларини акс эттирадиган кўзгу бўлиб келган. Ушбу кун кишилар энг яхши одатларни намойиш қилиб, чиройли либос ва кийимлар кийишган, лаззатли таомлар тайёрлашган, ўз қобилиятларини намойиш этишган, кўтаринки кайфиятда бўлишган. Нақл қилишларича, Н. кунни ёмонлар — яхши, хасислар — сахий, хунуқлар — гўзал, гўзаллар янада гўзал бўлиб кетар экан; 4) Н. жисмоний ва ақлий меҳнатдан

озодлик ҳамда турли мажбуриятлардан эркинлик куни ҳисобланиб, одамлар кундалик иш, вазифа, бурч, ташвишлардан озод бўлган. Байрам кунлари барча қийинчиликлар, дарду аламлар унутилган, кишилар шоду хурсандликда бўлишган. Бу куни одобсизлик, ўғирлик, зўравонлик, фиску фасод каби ярамас одатлар унутилган; 5) Н. кунида тенглик ҳукм сурган. Ҳамма бир қозондан овқат еб, бир хил томоша кўрган, биргаликда сайилгоҳларга чиқиб, сайр қилишган; 6) Н. куни — тинчлик куни ҳисобланган, урушлар тўхтатилган. Халқ одатларига кўра, бу куни хафачиликлар унутилиб, ўзаро аразлашганлар ярашган, танишлар дўстлашган, ҳамжиҳатлик, дўстлик руҳи барқарор бўлган; 7) Н. кунида вужудга келган руҳий кўтаринкилик кишиларни эртанги кунга умид боғлашга, келажакка ишонч билан қарашга, ҳаётни янада гўзал қилишга ундаган. Тарихий тараққиёт жараёнида босқинчилар халқнинг энг сеvimли Н. байрами орқали ўз ғояларини сингдиришга кўп ҳаракат қилишган. Ўлкага ислом дини киритилганидан кейин Н. байрами ман қилинса-да, аммо халқ сеvimли байрамини нишонлашда давом этган. Ў.О. ва Эрон халқлари араб халифалиги ҳукмронлигидан қутулган даврдан (IX-X а.лар) бошлаб, Н. байрамини ўтказиш яна расмий тус олган. Айниқса, собиқ иттифоқ даврида Н.нинг аҳволи аянчли бўлди. Халқнинг миллий анъаналари шўролар мақсадига хизмат қилмагани учун, унга қарши расмий ва норасмий кураш олиб борилди. Бироқ Н.ни нишонлаш тўхтамади. Анъаналар учун кураш миллат равнақи учун, миллат равнақи учун кураш эса мустақилликка эришиш учун курашга айланди. 1989 йил 28 февралда Президент И.А.Каримовнинг Фармони билан Ўз-нда Н.ни умумхалқ байрами сифатида нишонлаш тўғрисида қарор қабул қилинди. 1990 йилдан эса 21 март «Н.» миллий халқ байрами куни деб эълон қилинди. Мустақиллик шароитида қайта тикланиб, истиқлол ғоялари билан суғорилиб, мазмунан ва шаклан бойиган Н. билан бирга янгиланиш, руҳий покланиш, табиий ва мад-й бойликларни сақлашга чорлаш, атроф муҳитни (махалла, қишлоқ, шаҳар кўчалари, маъмурий бинолар, боғлар) тартибга солиш, ободонлаштириш, аҳоли ўртасида меҳр-мурувват, дўстлик, аҳиллик, биродарликни мустаҳкамлаш, миллатлараро ҳамжиҳатлик, тотувликни ривожлантириш омиллари ҳам кучайди. Н. халқимиз учун покланиш, руҳланиш, янгиланиш ва маънавий камол топиш байрами бўлиб қолмоқда. Қад. Н. ўзининг асл моҳиятини сақлаб, янги ғоялар билан бойиб, аҳиллик, тотувлик, халқлар бирдамлиги ва дўстлиги байрамига ҳам айланган. *У.Қорабоев, Н.Комилов*

НАЗМ (араб. назм(ун) — дурни ипга териш, тартибга солиш; юн. *poiesis* — ижодиёт) — кенг маънода: сўз санъати, шеърят, насрий асарлардан фарқли ўлароқ, шеърый шаклдаги асарлар (мас., поэма, ғазал, рубоий, кўшиқ ва б.). Гарчи Н. лирик шаклда табиатни ифодаласа-да, Н.нинг объекти инсон, унинг ижтимоий ҳаёти ва курашидир. “Бутун олам, — деган эди В.Г.Белинский, — барча ранглар, бўёқлар ва садолар, бутун табиат ва ҳаёт формалари Н. ҳодисалари бўла олади”. Н. кўчма маънода бирор ҳаётий ҳодисанинг нашъаси, мафтун этишини ифодалайди. Ўзбек мумтоз адабиётида Н. етакчи бўлган, наср

нисбатан кам ривожланган эди. Н. шакли насрдан устун қўйилган. Чунки, Н. иррационал ҳодиса (илҳом орқали ёзиладиган) бўлиб, жуда кам инсонларда учрайдиган нодир воқелиқдир, насрни эса меҳнат, изланиш орқали ёзиш мумкин.

НАФРАТ – маън-й-руҳий хус-ят бўлиб, эҳтиёж, хоҳиш, кадриятларга нисбатан салбий муносабат ни ифода этувчи туйғу. Н.нинг шаклланишига воқеаларнинг ноқулай кечиши туфайли юзага келган норозилик ёки салбий кечинмалар асос бўлади. Тарбия амалиётида Н.нинг шаклланишини назорат қилиш учун маъқул бўлмаган воқеа-ҳодисаларнинг мазмун-моҳияти ва сабабларини очиш зарур. Н. шахсга, фаолиятга, вазиятга қаратилган ҳамда шахсий, гуруҳий, миллий ва б. турларга бўлинади. Н.нинг шахсга қаратилган тури бирор инсоннинг барча ҳаракатлари, фазилатларини инкор этишда, уни доимий равишда танқид қилиш, шахсий хислатларидаги ижобий жиҳатларини кўра билмасликда намоён бўлади. Н.нинг фаолиятга қаратилган турида шахснинг муайян фаолият туридан завқланмаслиги, бирор фаолият билан банд бўлишни истамаслиги, умуман, ушбу фаолиятни тан олмаслиги кузатилади. Ҳатто муайян фаолиятни амалга ошириш билан боғлиқ ютуқлар ҳам, Н. мавжуд бўлса, кўзга ташланмайди ва уларни тан олмаслик хоҳиши устун бўлади. Вазиятга қаратилган Н. инсон шаъни, ҳаётига таҳдид солувчи ҳолатларга нисбатан салбий муносабат да намоён бўлади. Н. шахснинг эҳтиёжлари, кадриятларига мос келмаган тақдирда унинг феъл-атворида акс этади. Муайян гуруҳдаги ўзгарувчан жараён ва қонуниятларга мос келмаган хоҳиш-истак таъсирида гуруҳий Н. юзага чиқади. Н.нинг шахсга боғлиқ турида темпераментнинг таъсири кузатилади. Холерик тоифадаги шахсда у кескин, шиддатли, ўзини бошқара билмаслик, жанжалкашлик тарзида очиқ-ошқора намоён бўлади. Флегматик тоифадаги шахснинг Н.ида ички мулоҳаза кучли бўлгани учун ташқи аломатлари яққол ифодаланмайди, унда аклий мулоҳазага таянган Н. кузатилади. Агар холерик ва сангвиник тоифадаги шахсларнинг бирор вазият, шароитда Н.ини ошқора билдириши одатий ҳол бўлса, флегматик ва меланхолик тоифадаги шахсларда Н. ичидан пухта ўйланган, режалаштирилган ҳаракатларнинг маҳсули сифатида намоён бўлади. Ш.у. Н.нинг шахс темпераменти тоифасига мос таъсирини билиш керак. Н. инсон шаъни, мақсади, бахти учун курашда ҳам яққол ифодаланади. Агар инсоннинг муҳим ҳаётий кадриятларига тажовуз, ҳужум амалга оширилса, унинг Н.и ошқор бўлиши мумкин. Бундай Н. орқали у ўз шаъни, бахтини онгли равишда ҳимоя қилишга интилади. Ҳар бир инсон Н.нинг руҳий таъсирини билиши керак. Мунтазам равишда Н.ланиш киши асаб тизимининг заифлашувига, унинг серзарда бўлишига, меҳнат самарадорлигининг пасайишига, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолишига олиб келади. Ш.у. руҳий машқлар орқали Н.ни ўйламаслик, уни йўқотишнинг хилма-хил усуллари билиш ҳар бир одам учун муҳим ҳисобланади. *Иброҳим Маҳмудов*

НАФС (араб. қалб, кўнгил; инсон; мақсад, интилиш; ғурур, мағрурлик) – 1) ейиш-ичиш ва мол-дунёга бўлган эҳтирос; 2) шахвоний ҳирс. Н. инсоннинг

моддий ўзлиги, “мен”идир. Тилимизда унинг муқобили мавжуд эмас. Н. изидан эргашадиган инсон унинг қулига айланади. Инсон Н.ни вақтида жиловлай олмаса, моддий ва маънавий хатоларга йўл қўяди, охир-оқибат аянчли аҳволга тушиб қолади. Н.ни тийишнинг асосий омили маънавий тарбиядир. И.А.Каримов таъкидлаганидек, «... маънавият ҳақида фикр юритар эканмиз, бу масалани атрофлича ва чуқур таҳлил этишимиз, унинг фақат ўзимизга маъқул, ижобий томонлари билан чекланиб қолмасдан, ана шундай мураккаб жиҳатларини ҳам назардан четда қолдирмаслигимиз лозим, лўнда қилиб айтганда, бу ўринда гап бир-бирига қарама-қарши бўлган икки хил қараш ҳақида бормоқда. Биринчиси – ўз нонини ҳалол меҳнат билан топадиган, ҳолис ва эзгу ишлар билан эл-юртга наф етказадиган, тириклик мазмунини теран англаб, нафақат бугунги ҳаёт лаззатлари, балки охират ҳақида, унинг обод бўлиши ҳақида ўйлаб яшайдиган инсонларга хос ҳаётий қарашлар. Иккинчиси – бунга мутлақо қарама-қарши бўлган ёндашув, яъни ҳаётнинг маъно-мазмуни ҳақида бошқотирмасдан, бундай саволлар билан ўзини қийнамасдан, фақат нафс қайғуси ва ўтқинчи ҳою ҳавасга, ҳузур-ҳаловатга берилиб, енгил-елпи умр кечирадиган, ўзининг ота-она ва фарзанд, эл-юрт олдидаги бурчига умуман бефарқ бўлиб яшайдиган одамларнинг фикр-қарашлари. Мана шундай икки хил дунёқараш асосида пайдо бўладиган оғир саволлар одамзот онгли яшай бошлаган замонлардан буён уни ўйлантириб, қийнаб келади». (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 23-б.). Дарҳақиқат, Н. инсоннинг ўзи ёки ўзига яқин инсонларнинг манфаатини деб кўпчилик манфаатини эътиборга олмаслиги, бу йўлда ўз Н.и ортидан кетиши ёки бошқа бир манфаатдор томон билан тил бириктириши, кўпчилик зарари ҳисобига моддий бойлик ёхуд мавқе орттирадиган қарор қабул қилиши каби ҳолларда намоён бўлади. Шарқ мутафаккирларининг эътирофича, шахсий манфаат билан жамият манфаати уйғунлигига эриша олмаган инсон халқ ва давлат хизматида узоқ вақт қола олмайди. Фуқаролар назари, жамоат фикри уни бу шарафли, айни пайтда, ғоят масъулиятли фаолиятга нолойиқ эканини ошкор этмай қўймайди. Ш.у. масъул шахслар, етакчилар, энг аввало, Н. тарбияси мактабини ўтаган бўлиши керак. Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзган: “Чун менга лутф этти шаҳ девонда муҳр, Бу эди элдин қуйи муҳр урмоғим. // Ким ғурури нафси саркаш маъниға, Барчадин бўлғай қуйи ўлтурмоғим. // Чун шикасти нафс ҳосил ўлмади, // Мундин ўлди муҳрни синдурмоғим.” Шоир назарида инсон Н.ини жиловлай олмас экан, таъма уни ёлғон ва очкўзликка ундайверади. Ш.у. ҳар бир инсон, энг авваламбор, таъмадан узоқ бўлиши керак. Шоҳ девонида муҳр уришни топширган инсон давраларнинг тўрини эмас, пойгагини кўзлаб, Н.ини ўша пойгақда туришга ўргатиши керак. Агар Н.идан ғолиб бўлолмас экан, “муҳрни синдурмоғи” афзалдир. Н. инсоннинг моҳиятига ярашмайдиган қилиқдир. Зеро, таъма учун тубанлашиш, ўзини сувга-ўтга уриш ярамайди. Доно халқимиз Н. қулига айланган, ўз манфаатига бошқалар ҳисобидан эришишни маъқул кўрадиган, фақат ўзини ўйлайдиган кимсадан Худонинг ўзи асрасин, дейди. Бағрикенг, ҳалол, виждонли, меҳр-оқибатли, эл-юртнинг ғаму

ташвиши билан яшайдиган кишиларни бошига кўтаради. *Б.Абдушукуров, М.Сафарбоев*

НАЦИЗМ — I Жаҳон урушидан кейин Германияда ташкил топган национал-социалистик ишчи партияси билан боғлиқ бўлган доктрина ва сиёсий ҳаракат, кейинчалик Адольф Гитлер ва унинг тарафдорлари томонидан тарғиб қилинган таълимот. Шарқий Европа мам-тларида марксизм билан боғлиқ таълимотнинг кенг ёйилиши ва шу асосда коммунистик партияларнинг ташкил топиши, хус-н, Россия империяси ва унинг мустамлакалари, атрофидаги мам-тларда коммунистик ҳаракатнинг ғалаба қозониши, оқибатда давлат бошқаруви тизими, жамият қатламларига муносабатнинг кескин ўзгариши ва бу воқеалар таъсири Фарбий Европа мам-тларида ҳам сезила бошлаши жамиятлар, халқлар, улар тепасида турган сиёсий тизимлар ўртасидаги келишмовчиликларни борган сари кескинлаштирди. Айти вақтда I Жаҳон уруши оқибатида юзага келган иқт-й инқироз Фарбий Европа халқларининг қуйи табақаларига оғир таъсир кўрсатиши бу мам-тларда “коммунистик хавф”нинг янада авж олишига сабаб бўлди. Ишчи-деҳқонлар томонидан билдирила бошланган очик норозиликлар давлат ҳукуматларини ларзага келтириб, ташкил этилган намоийшлар инқилобий тус ола бошлади. I Жаҳон урушидан оғир йўқотишлар билан чиққан Германия бундай ҳаракатларнинг марказига айланиб қолган эди. Мана шундай ҳолат ва жараёнлардан унумли фойдалана олган Гитлер ҳамда унинг партияси ўнглари ва сўллар, Шарқ билан Фарб ўртасида ўзига хос учинчи позицияни эгаллашга ҳаракат қилди. Партия етакчилари томонидан олиб борилган айёрона ҳаракат натижасида ўнглари ва сўллар, антикоммунистлар ва социалистлар томонидан илгари сурилган ғоялар национал-социалистлар партияси ғоялари сифатида кенг тарғиб қилиниши тез орада бу партиянинг ҳам буржуазия, ҳам ҳарбий табақа, ҳам ишчи-деҳқон синфининг бир қисмини ўзига оғдириб олишига имкон берди. Партия ғоялари ва ҳаракатларининг ушбу табақалар томонидан қўллаб-қувватланиши тез орада унинг мам-т бошқарув тизимини қўлга олишига имконият яратди. Н. етакчилари томонидан коммунистик ғоялар немис халқининг бўлиниб кетиши ва охир-оқибатда миллатни барбод қилиши мумкинлиги, бу хавфларга қарши немис миллати жипслиги ва қудратини намоён этиши лозимлиги ғоялари Н.нинг асосий ғоялари сифатида тарғиб қилинди. Гитлер ҳукумати вужудга келган қулай имкониятдан фойдаланиб, кенг тарғибот-ташвиқот ишларини олиб борган ва бунда немис миллатини энг улуғ, танланган, орий миллат экани, барча миллатлар ундан паст туриши ва унга хизмат қилиши лозимлиги ғоясини илгари сурган эди. Бу ғоя Н.нинг асосини ташкил этиб, нацистлар уни илмий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилган эди. Мас., Арастунинг юнонлар олий халқ ва барча қолган халқлар варварлардир, улар юнонларга бўйсуниб яшашлари керак, Ницшенинг ҳаётда энг кучлиларгина яшашга ҳақли ва улар ўзга халқлар устидан ҳукмрон бўлиши лозимлиги ёхуд Г.Карл Юнгнинг христианликнинг обрў-эътиборини кучайтириш ва ундаги бўшлиқни ғоявий маънавий ва мафкуравий жиҳатдан тўлдириш зарурлиги ҳақидаги қарашларига таяниб, А.Гитлер кенг миқёсда тарғибот-ташвиқот ишларини йўлга қўйиб, ўта кескин ва тажовузкорона Н.ни

ишлаб чиқди ва амалиётга жорий эта бошлайди. Н.нинг агрессив сиёсати XX а. ўрталарида юз берган ва жаҳон халқларига оғир талофатлар етказган II Жаҳон урушини келтириб чиқарди. Н. ғояларининг амалда намоён бўлиши ушбу уруш оқибатларида кенг даражада кўзга ташланади ва шунга кўра, Н. жаҳон халқлари томонидан инсон эркинлигини бўғиш, уни хўрлаш, унга нисбатан ёвузларча муносабат да бўлиш, халқларни менсимаслик, инсон ор-номусини топташ, миллатлараро ихтилофларни келтириб чиқарувчи, тажовузкор характерга эга таълимот сифатида эътироф этилади. Шу жихатдан, Н. ғайриинсоний таълимот ҳисобланади. Нацистларнинг ўзларини миллат учун курашувчилар, миллат фидойилари деб кўрсатишлари улар томонидан илгари суриладиган ғоялар, амалга ошириладиган хатти-ҳаракатлар ўзга халқларни камситиш ёки айблаш ҳисобидан амалга оширилиши билан кўзга ташланиб туради. III-дек, ўзга барча халқларга, уларнинг кадриятларига нафрат билан қарашни бутун миллат маъ-ятига сингдириш, миллат тафаккурига айлантиришга уриниш Н.нинг ғайриинсоний моҳиятини яққол намоён этади. Н.нинг давлат даражасидаги тизимларда асосий ақидага айланиши инсоният учун ўта хавфли экани тарихда ўз исботини топганига қарамай, баъзи сиёсий доираларда ҳозирги вақтда ҳам нацистик қарашларнинг пайдо бўлиши ва авж олишини кузатиш мумкин. XXI а.да Н. ва фашизм жабр-ситамларини тортган бир қанча мам-тларда, шу жумладан, Германиянинг ўзида ҳам, неофашизм ёшлар ўртасида яна қайта бош кўтара бошлади. Европанинг қатор мам-тлари ва собиқ совет ҳудудининг Россия, Украина ва Болтиқбўйи давлатларида содир бўлаётган воқеалар бунга мисол бўла олади. Фашизм ва Н.нинг инсоният бошига солган кулфатлари Нюрнберг суд жараёнида ҳар томонлама ўз баҳосини олган эди. Жаҳонда уларнинг қайта бош кўтармаслиги учун барча давлатлар биргаликда ҳаракат қилишга келишиб олди. Аммо тарихдан сабоқ ва хулоса чиқара олмаган кучлар улардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга уринмоқда. Дунё халқлари II Жаҳон уруши иштирокчилари ва фахрийлари билан биргаликда ҳар йили 9 май куни фашистлар қўлида ҳалок бўлган, концлагерлар азоб-уқубатларини тортган кишилар руҳини ёдлаб ва хотирлаб, ёшларни Н. ва фашизм балосидан огоҳлантиради. *Фазлиддин Равшанов*

НАҚШБАНД, Баҳоуддин (1318-1389) – ислом тасаввуф илми ва амалиётида юксак мавқега эришган буюк мутафаккир. Асл исми Муҳаммад ибн Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд Бухорий бўлиб, халқ орасида Баҳоуддин, Хожа Баҳоуддин, Баҳоуддин Балогардон ёки Шох Нақшбанд номлари ҳам кенг тарқалган машҳур авлиё, нақшбандия тариқатининг асосчиси. У туғилган қишлоқ Қасри Хиндувон (кейинчалик Н. шарафига Қасри Орифон) деб аталган. Унинг оиласи ва фарзандлари тўғрисида маълумотлар йўқ. Отаси тўқувчи ҳамда ўйма нақш солувчи (нақшбанд) бўлган. Нақшбанд лақаби унинг отамерос касбидан олинган. Н.нинг биринчи пири (устози) Хожа Муҳаммад Самосий бўлиб, тасаввуф тариқатини ўрганишида Самосийнинг шогирди Амир Сайид Кулолнинг ҳам ўрни катта бўлган. Манбаларда Н. яссавия тариқатининг машҳур вакили Қусам Шайхдан ҳам таълим олгани қайд этилади. Лекин Н.тўғрисида яратилган кўплаб манбаларда унинг асосий устози машҳур

тасаввуф алломаси Абдуҳолиқ Ғиждувоний бўлганлиги айтиб ўтилган. Икки марта ҳаж қилган. Иккинчи бор ҳажга отланганда шогирдлари Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Аттор билан бирга Хуросон, Эрон, Ироқ йўналишида сафарга чиқиб, Балх, Марв, Хирот, Нишопур, Бағдод, Дамашқ каби ўнлаб шаҳарларда бўлади ва ўтмишдаги машҳур сўфий алломалар қадамжоларини зиёрат қилади, ўнлаб тариқатлар шайхлари ва уламолари билан учрашиб суҳбатлар уюштиради. Мазкур сафар унинг ҳаётида 10 йиллик саёхат сифатида тилга олинади. Сўнг Бухорога қайтган Н. умри охиригача шу ерда яшаб қолади. Н. ҳаёти давомида умуман бойликка интирмай яшаган, оддий ҳаёт кечирган, фақат ўз меҳнати – кимҳобга нақш солиш билан кун кўрган эди. Ўз таълимотини яратишда Юсуф Ҳамадоний ва Абдуҳолиқ Ғиждувоний наз-яларига асосланган. Таълимотининг асосида “Дил ба ёр-у, дасбақор” (Кўнгил Худода, кўл ишда) деган шиор ётади. Н. тасаввуфдаги илгарилари амалда бўлган қаттиқ талабларни бир қадар юмшатди, мўътадиллаштирди, кундалик турмушга мослади. Унингча, Аллоҳга интилиш кўнгил билан амалга ошиши керак. Кўл эса иш билан банд бўлаверсин. Н.нинг таркидунёчилик қилмай ҳам Аллоҳга етишиш мумкинлиги ҳақидаги ғояси мусулмон оламида тасаввуфнинг кенг аҳоли қатламлари ичига кириб боришини таъминлади. Н. вафотидан кейин нақшбандия тариқати кенг ёйилди. XV а.да Хожа Аҳрор Убайдуллоҳ Валий бу тариқатнинг энг йирик раҳнамоси сифатида майдонга чиқди. Жомий, Навоий, Бобур, Машраб каби шоирлар ҳам нақшбандия тариқатида эдилар. Улар ижодида нақшбандия ғоялари кенг ва атрофлича тарғиб этилди. Н., унинг таълимоти хусусида, нақшбандий шайхлар ҳақида талай асарлар яратилган. Биргина, ЎЗР ФА ШИ кўлёмалар хазинасининг ўзида 195 китоб мавжуд. Жумладан, Н.нинг суюкли халифаси Хожа Муҳаммад Порсо ёзиб қолдирган бир неча асар орқали валийликнинг таърифи, Н.нинг тариқатдаги илк даври, унинг суҳбат ва ҳикматли сўзлари билан танишиш, ислом ақидаси, ибодат, шариат ва тариқат аҳкомларидан баҳраманд бўлиш мумкин. Нақшбандия тариқати “Хожагон” тасаввуфий-фал-й таълимоти номи билан ҳам машҳур бўлиб, бу ном Абдуҳолиқ Ғиждувоний (1220 йилда вафот этган) таълимоти билан чамбарчас боғлиқдир. Нақшбандия тариқати чуқур бунёдкорлик руҳи билан суғорилган, бу таълимот “Дил ба ёр-у даст ба қор” шиорини ўзига қоида қилиб олган. Унда нафақат имон-этиқод, илоҳий қоидалар, балки дунёвий ғоялар, инсонпарварлик, ахлоқ-одоб қоидалари мужассамлашган. Мустақиллик йилларида Н. шахсияти ва унинг бой маънавий меросини ўрганишга алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Ўз-нда 1993 йилда аллома таваллудининг 675 йиллиги кенг нишонланди, шу муносабат билан Бухоро Давлат университети ҳузурида “Нақшбандия” илмий маркази иш бошлади. Бу ерда тасаввуфий-ирфоний меросни тадқиқ этиш йўлга кўйилди. Бухоро давлат музей-кўриқхонасида ҳам “Нақшбандия” маркази тузилди. Маъ-ятимизни юксалтиришда нақшбандийликда илгари сурилган ҳалоллик, меҳнатсеварлик, тўғрилиқ, софдиллик, ўзгаларга ёрдам бериш, сахийлик, имон эътиқодли бўлиш, меҳр-шафқат каби хулқ-одоб қоидалари, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга.

Г.Наврўзова, Ф.Равшанов

НОДАВЛАТ ВА ЖАМОАТ ТАШКИЛОТЛАРИ — давлатга қарашли бўлмаган, аммо маълум қонунлар ёки меъёрий ҳужжатларга бўйсунган ҳолда фаолият кўрсатадиган тузилмалар. Улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади: 1. Аҳолининг айрим ёки муайян йирик тоифаларининг ижтимоий манфаатларини кўзлаб ишлашга ихтисослашган, ҳукуматга қарашли бўлмаган умуммиллий ташкилотлар. Бундай ташкилотлар жумласига "Маҳалла", "Нуроний" жамғармалари, Хотин-қизлар кўмитаси, Ногиронлар уюшмаси, "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракати киради. 2. Ихтисослашган миллий ва халқаро жамғармалар. Уларга "Экосан", "Соғлом авлод учун", "Амир Темур", "Матбуотни демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш", "Оролни қутқариш" жамғармалари, "М.О. мам-глари мад-т ва фан арбоблари анжумани" каби ташкилотлар киради. 3. Ҳукуматга қарашли бўлмаган ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ташкилотлар. Шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кўмитаси, Инсон ҳуқуқлари ва гуманитар ҳуқуқни ўрганиш маркази, Ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш жамияти кабилар ушбу гуруҳни ташкил этади. 4. Ижодкор зиёлиларнинг миллий жамоат ташкилотлари, мас., ёзувчилар, рассомлар, бастакорлар, архитекторлар, кинематографчилар, ш-дек, судьялар ва адвокатларнинг жамоат ташкилотлари. 5. Миллий мад-т марказлари. Улар Ўз-нда яшовчи миллий жамоалар вакилларининг мад-ти, маъ-яти, урф-о.ларини сақлаб қолиш мақсадида тузилган ташкилотлар ҳисобланади. 6. Умуммиллий жамиятлар ва жамғармалар. Болалар, Мехрибонлик уйлари тарбияланувчиларини ижтимоий ҳимоя қилиш, Талабалар жамғармалари шулар жумласидандир. 7. Ижтимоий аҳамият касб этадиган ва ижодий қизиқишлар билан боғлиқ, асосан, экология масалалари бўйича маҳаллий бирлашмалар. Уларга сайёҳлик ва бадий ҳаваскорлик клублари, ногирон болалар ота-оналарининг бирлашмалари киради. 8. Жамоат муассасалари. Бу гуруҳга "Ижтимоий фикр" жамоатчилик маркази, Журналистларни тайёрлаш халқаро жамоатчилик маркази каби ташкилотлар, ш-дек, Самарқанддаги мушкул вазиятларда аёллар ва ўсмирларга руҳий ёрдам кўрсатиш билан шуғулланувчи "Сабр" ишонч маркази каби ҳукуматга қарашли бўлмаган маҳаллий ижтимоий муассасалар киради. Қисман ҳукуматга қарашли ҳолда (давлатнинг ташкилий ва моддий-молиявий қўллаб-қувватлаши ёрдамида) тузилган қатор жамғарма, марказ ва жамиятларнинг ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилотларга айланишини тенденция сифатида эътироф этиш мумкин. Бу Ўз-нда Н.ж.т. ҳаракатининг шаклланишига хос хус-ятдир. *Муаттара Раҳимова*

НОМУС — бурч ва қадр-қиммат т.лари билан боғлиқ бўлган ҳиссиёт, шахснинг ўз қадр-қимматини англаб етиши, шу қадр-қимматнинг жамият томонидан тан олинishi ёки олинмаслигига бўладиган муносабат и билан белгиланадиган туйғу. Бироқ, бу улар бир хил маънога эга, дегани эмас. Чунки, Н. ўз қадр-қимматини билишдан ташқари, ҳар бир шахснинг жамиятда эгаллаган ўзига хос мавқеи ва унга доғ туширмай сақлаш-сақламаслиги билан боғлиқ. Мавқе эса, шахснинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, касби, ёши ва унга нисбатан бериладиган ахлоқий даража билан муайянлашади. Мас., мардикор билан машҳур бинокор-устанинг, вазир билан котибанинг, бобо билан

набиранинг Н.ни тушуниши бир хил эмас. Шу маънода, кадр-қимматни Н. т.сининг дастлабки босқичи, ибтидоси деб айтиш мумкин. Гоҳида Н.ни “ор” т.си билан чалкаштириш ҳоллари ҳам учраб туради. Лекин, аслида, Н.га нисбатан ор анча тор қамровли, нисбатан залворсиз т. Чунончи, ориятли одам деганда, ўз сўзининг устидан чиқадиган, садақа тарзида қилинган мурувватлардан баланд турадиган шахс тушунилади. Беор одам – ўз шаънига айтилган гапларга парво қилмай, ишини бажариб кетаверадиган, айтилган-айтилмаган жойларга суқилиб кираверадиган сурбет киши. Н.нинг эса “тоши оғир” – у ижтимоий лик хус-ятига эга, кенг қамровли. Н. йўлида инсон ҳатто ўз ҳаётидан кечиши мумкин, одамлар ўз Н.и, оила Н.и, миллат Н.и деб курашади. Бу ҳақда кўплаб бадий асарлар, панд-ўғитлар яратилган. Меҳнат, спорт сингари соҳаларда жамоа Н.и ҳам алоҳида аҳамиятга эга, бунда Н. “обрў” т.си билан боғланиб кетади. Буларнинг ҳаммаси ўзини ҳурмат қилиш, ўзига нисбатан атрофдагиларнинг ҳурмат-иззатини йўқотмаслик учун ўз-ўзини назорат қилиш ҳиссидан келиб чиқади. Н.сизлик инсонни пасткаш, тубан, алдамчи кимсага айлантириб қўяди, ундай одамдан қариндош-уруғлар ҳам, жамоа ҳам нафратланади. Ш.саб. ўзини англаб етган ҳар бир шахс ҳеч қачон Н.сизликка йўл қўймайди. Н. иффат, бокиралик маъноларидан ташқари кишининг ўз мавқеини сақлаш, улуғлаш ва ардоқлаш, хижолат тортиш туйғуларини, оила ва аждодлар шаънига доғ туширмаслик маъносини ҳам ифодалайди. Одатда, Н.ли одам маънавий кадриятни моддий бойликка алишишни ўзига эп кўрмайди. “Қонун тақиқлай олмаган нарсаларни гоҳо Н. тақиқлай олади”, деган нақлга амал қилади. Аксарият ҳолларда “ор-Н.” атамаси ҳам Н. маъносида қўлланади. Н. кенг ва теран маъноли ахлоқий ижтимоий т. бўлиб, индивиднинг тўғрилиқ, адолат, ҳаққонийлик, олижаноблик, кадр-қиммат каби хислатларига бериладиган баҳо билан боғлиқ. Ҳозирги маънодаги Н. т.си бу борада илгари шаклланган қарашлардан тубдан фарқ қилади. Мас., қад. Римда Н. т.си фуқаро тенг ҳуқуқлилиги ғояси билан аралашиб кетган. Инсон фуқаролик ҳуқуқларидан фойдалангани учунгина Н. унга дахлдор (тегишли) бўлар эди. Рим фуқароси бўлмаганлар Н.дан фойдалана олмаган. Н. борасидаги бу ёндашув немисларда буткул қарама-қарши урф бўлган субъектив ёндашув моҳиятан ҳозирги қарашларига яқин келади. Н. инсоннинг давлатда тутган мавқеидан қатъи назар, ҳар бир шахсга хос ахлоқий кадрият эканини, аммо унинг жамиятда муайян синфга мансублигига кўра, турли даражада бўлишини эътироф этади. Мас., рицар учун уят саналган бир ҳолат шаҳарлик учун ҳар доим ҳам уят ҳисобланавермаган. Н. кадрияти ҳамма халқларда бор. Ўзбек халқида бу т. “ор”, “орият”, “хаё”, “ибо”, “иффат”, “уят”, “поклик”, “покдомонлик” каби сўзлар билан маънодош бўлиб, юксак инсоний кадриятлардан бири саналади. Шу боис “беномус”, “уятсиз”, “беҳаё”, “нопок” деган сўзлар жуда оғир ҳақорат ҳисобланади. “Етти номус – бир ўлим”, “Йигитнинг хуни – юз танга, ор-номуси – минг танга” каби кескин, аммо инсоннинг энг мардона фазилатларини улуғловчи нақллар бежиз айтилмаган.

Т.Тогаев, А.Шероа

НОПИСАНДЛИК (форс. маъқулламаслик, маъқул кўрмаслик) – кишининг атрофдагиларга нисбатан менсимаслик, назар қилмаслик иллоти. Н. ўзини бошқалардан устун қўйиш, худбинлик, атрофдагиларни менсимаслик сабабларидан келиб чиқади. Н. оқибатида киши ўз устида ишламай қўяди, малака ва тажрибасини оширмайди, манманликка берилиб кетади. Алишер Навоий Н.ни “Маҳбуб-ул қулуб” асарида “Такаббур шайтон иши ва бийиклик нодон иши. Мутакаббир тенгри дўстлари олида матъун ва тенгри қошида мардуд ва малъун”, дея таърифлайди. Н. халқимиз орасида салбий хус-ят сифатида қоралаб келинади.

НОТИҚЛИК (араб. — “тапирувчи”, “нутқ қилувчи”) — риториканинг асосий категорияси ҳисобланиб, нутқ сўзловчининг ўз фикрини лўнда, чиройли, аниқ ва жарангли ифодалаш санъати. Узоқ даврлардан буён кишиларнинг ўзаро муносабат ида, бир-бирини тушунишида, фикр алмашишида нутқ, нутқий муносабат лар ҳамиша муҳим аҳамият касб этиб келган. Н.нинг нодир намуналарини яратишда ёзувчи, шоир, санъаткор ва б. мад-й-маър-й соҳа вакилларининг хизматлари катта. Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Шайхзода каби алломаларнинг айрим нутқлари теран мазмуни, ижтимоий салмоғи, эмоционал кўтаринкилиги билан маъ-ятимиз тарихида чуқур из қолдирган. Н. нафақат чиройли сўзларни қўллаш олиш, балки фикр орқали мақсадни англаштириш, таъсирли сўз топиш ва унинг ижтимоий аҳамиятига эътибор беришни ҳам ўз ичига олади. Зеро, сўзланган нутқнинг нечоғлик аҳамиятга эга экани нотиқнинг савияси, иқтидори, салоҳияти билан белгиланади. Айрим нутқлар бадиий тафаккур ривожига таъсир кўрсатибгина қолмай, балки ижтимоий тараққиётнинг муҳим омилига айланиши ҳам мумкин. Бу баъзан қисқагина бир нутқ, минбардан айтилган сўз юракдан отилиб чиқса, бошқа одамлар қалбида ҳам унутилмас из қолдириши мумкинлигини исботлайди. Н.нинг муқобили бу маъвиза, ваъзхонлик, суҳандонлик, сўзга чечанлик ва ҳ.к.дир. Нутқнинг моҳияти унинг мад-йлиги, оммавийлиги ва ижтимоий қиммати билан белгиланади. «Мад-й нутқ», «нутқ мад-ти», «Н.» каби риторик т.лар нутқ этикасида келиб чиқади. Нутқнинг характери ана шуларнинг моҳиятини билиш билан изоҳланади. Н.нинг лингвистик бирлик сифатида ўз хус-ятлари мавжуд бўлиб, уларни инсонларнинг ўзаро фикр алмашишдаги нутқий жараён шакллари дейиш мумкин. Мазкур шакллар тўғри нутқ, нутқ мад-ти ва Н.дан иборат. *Б.Ҳусанов, Ҳ.Назирова*

НУТҚ — инсон томонидан ижтимоий -тарихий тажрибани ўзлаштириш, авлодларга узатиш ёки алоқа ўрнатиш, ўз шахсий ҳаракатларини режалаштириш ва амалга ошириш мақсадида тилдан фойдаланиш жараёни. Н. ахборот, хабар, маълумот ва янги билим бериш, ақлий топшириқларни ечиш фаолиятидан иборат. Агар тил алоқа воситаси бўлса, Н. айнан шу алоқа жараёнларининг амалга оширилишидир. Н. рив-ши даврлари қуйидагича: 1) 2 ойдан 11 ойгача; 2) 11 ойдан 19 ойгача; 3) 19 ойдан 3 ёшгача. Н. вербал ва новербал туркумдан иборат. Новербал Н. турли имо-ишора, мимика,

пантомимика, эхологик, сигнификация, дактилогик (бармоқ Н.и) кўринишларга эга. Вербал Н. оғзаки, ёзма, монологик, диалогик, полилогик, ташқи, ички, экспрессив, импрессив, лаконик (йиғик), эпик (ёйик), аффектив турларга бўлинади. Тилнинг (орфографик, фонетик, морфологик, синтаксистик, орфоэпик, лингвистик, флексив ва б.) қонуниятларига асосланган ҳолда мазмун-моҳиятни узлуксиз, тадрижий равишда ахборотга айлантирувчи Н. тури ёзма Н. дейилади. Пауза, мантиқий урғу, темп, тембр, частота, ритмика ва б. ташкилий қисмлар ҳамда механизмларни ўзида мужассамлаштирган, тилнинг барча қоидалари, қонунлари шартли белгилар сифатида хизмат қилишга асосланувчи Н. тури оғзаки Н. деб аталади. Оғзаки Н. жарангдорлиги, таъсирчанлиги, ахборотларни қабул қилишдаги қулайлиги, узатишдаги ихчамлиги, толиқишнинг олдини олиш имконияти мавжудлиги каби хус-ятлари билан ажралиб туради. Миллат мад-ти, маъ-яти, фан ва техникаси ютуқлари, санъати ва адабий меросини авлодларга етказиб беришда, миллатлараро алоқа ўрнатишда ёзма Н.нинг аҳамияти беқиёсдир.

НУТҚ МАДАНИЯТИ — нутқнинг адабий тил меъёр-мезонларига асосланган, мантиқ илми талабларига бўйсунган ҳолда намоён бўлиши. Нутқ тафаккур ва фикрлашда ўзаро мулоқот ёрдамида фикр алмашиш воситасининг ҳар бир кишига хос шакли, кўринишидир. Н.м.нинг асосий хус-яти уни илмий, сермазмун, аниқ-равшан, равон, тўғри, таъсирли, бадий, мантиқий, жарангдор, жозибали баён этишдан иборат. Бунинг учун нутқ, аввало, адабий тил қонун-қоидаларига тўлиқ жавоб бериши лозим. Н.м. якка шахслар, чунончи, маърузачи, педагог, сухандон, давлат ва жамоат арбоби, журналист, мухбир ва ш.к.нинг нутқлари орқали намоён бўладиган ижтимоий ҳодисадир. Инсоннинг интеллектуал савияси, миллатнинг менталитети, маънавий бойлиги ортиб боргани сайин Н.м. ҳам юксалиб боради. Н.м. нутқ сўзлаш, маъруза қилиш, ўзаро мулоқот, савол-жавоб, давра суҳбатларида ўзбек адабий тили бойлигидан самарали фойдаланиш; ғоявий, мафкуравий, маън-й, тарбиявий жиҳатларни сингдириш; халқ оғзаки ижоди, ҳикматли сўзлар, мақоллар, катталар ўғитларидан ўз ўрнида, меъёрида фойдаланиш; нутқнинг қисқа, аниқ-равшан, теран мазмунли, кенг қамровли бўлишига эътибор бериш; нутқ, маъруза, суҳбат охирида қисқа хулосалар чиқариш; зарурат туғилганда тингловчилар, суҳбатдошлар билан одоб доирасида, вазминлик асосида баҳслашиш, мунозара юритиш каби хус-ятларни ўзида мужассам этмоғи лозим. Н.м. нотикнинг олдига ҳам муайян талаблар қўяди: нотик нутқ сўзлашга ўз ёши, иши, лавозими, мавқеи кабиларни ҳисобга олган ҳолда, камтарона кийиниб чиқиши; нутқни бошлашдан олдин тингловчилар билан самимий саломлашиши; нутқ мавзуига оид саволларга лўнда, аниқ-равшан, қисқа жавоб бериши, билмаганларига узр сўраши; нутқ мавзуига доир бўлмаган саволларга жавоб бермаслиги; тингловчилар нафсониятига тегмаслиги, турли ноўрин хатти-ҳаракатларга йўл қўймаслиги лозим. Юксак Н.м. кишининг умумий мад-ти, фикрлаш мад-ти, тилга нисбатан онгли меҳр-муҳаббатини намоён қилади. Н.м. наз-ясининг асосий т.си тил меъёридир. Н.м.нинг асосий вазифаси ижтимоий тил амалиётига фаол таъсир кўрсатиш мақсадида объектив тил меъёрларини

уларнинг барқарорлашган шаклларида, зиддиятларида, тамойиллари ва б.да ўрганишдир. Замонавий Н.м. наз-й ва амалий фан бўлиб, у тил амалиётига таъсир этиш мақсадида адабий тил тарихи, грамматика, услубшунослик ва тилшунослик бўлимларининг ютуқлари ҳамда хулосаларини умумлаштиради. Н.м. наз-ясида адабий тил миллий тилнинг олий шакли сифатида эътироф этилади ва ўзининг энг яхши намуналари билан халқнинг мад-т соҳасидаги ютуқлари ва анъаналарини мустаҳкамлайди ҳамда бойитади. Н.м. ижтимоий ҳодиса бўлиб, у жамият, фан-техника, мад-й ва адабий ҳаёт ривожини билан узвий боғлиқ ҳолда тараққий этади. Жамият аъзоларининг мад-й савиясини ортган сари нутқи ҳам жилоланиб, сайқаллашиб, Н.м. қоидалари ва меъёрларига мувофиқ ҳолда такомиллашиб боради. Н.м.нинг шаклланиши ва рив-шида адабиёт, санъат, радио, ТВ ва даврий матбуотнинг алоҳида ўрни бор. Айниқса, адабий тилни меъёрлаштириш ва Н.м. наз-ясини ривожлантиришда лексикография, хус-н, изоҳли, имло, талаффуз, ўқув ва б. махсус луғатлар муҳим аҳамиятга эга. XV а.даёқ ўзбек адабий тилининг Н.м. ва унинг ўзига хос меъёрлари бўлган. Алишер Навоий ҳаётий ва ижодий фаолияти билан ўз даври Н.м.га, нутқ одобига улкан ҳисса қўшган бўлса, кейинчалик Бобур, Гулханий, Нодира, Огахий, Фурқат, Муқимий каби шоирларнинг асарлари тилида ҳам ўша давр Н.м. ўз ифодасини топган. «Яхши сўз — жон озиғи», «Буғдой нонинг бўлмаса ҳам буғдой сўзинг бўлсин», «Ўйнаб гапирсанг ҳам ўйлаб гапир», «Олдига келганни емак — ҳайвоннинг иши, оғзига келганни демак — нодоннинг иши» каби мақол ва ҳикматли сўзларнинг пайдо бўлиши ҳам ўзбек халқида Н.м. га азалдан эътибор кучли бўлганидан дарак беради. *А.Шеров, Т.Тоғоев*

НУТҚ ОДОБИ — нутқий мулоқот қоидалари, тамойиллари ва шакллариининг йиғиндиси, муомала мад-ти синоними, ижтимоий фаолият соҳалари билан боғлиқ мад-й меъёрлар мажмуи. Н.о. қатор талабларга жавоб бериши керак. Ижобий натижага йўналганлик, низо ва баҳсли ҳолатларни ечишга интилиш, келишиш, битимга эришишга ҳаракат қилиш Н.о.нинг ижобий услубидир. Н.о.га риоя қилмаслик салбий жиҳат бўлиб, бундай мулоқот низога, тарафкашликка, шахслараро зиддиятга олиб келиши мумкин. Ишга алоқадор мулоқотда объектив мезонлар асосида масалани баҳолаш, вазиятни холис экспертиза қилиш, хулосани аниқ ифодалаш, тенглик, муросасозлик тамойилларидан келиб чиқиш, ўз шахсий фикрига қарши томоннинг ҳуқуқини тан олиш муҳим аҳамият касб этади. Ш-дек, бу жараён холислик, суҳбатдошига ҳурмат билан муносабат да бўлиш, мурожаат қилишда, мулоҳаза юритиш ва фикрни ифодалашда мулоқотнинг умуммад-й меъёрларидан фойдаланишни тақозо этади. Н.о.да суҳбат, музокара, мулоқотнинг муайян технологияси (йўриғи) мавжуд. У танишиш, мурожаат қилиш, саломлашиш, хайрлашишнинг муайян шакли билан боғлиқ. Н.о.нинг мад-й меъёрлари миннатдорчилик, тилак билдириш, кечирим сўраш, илтимос қилиш, таклиф қилиш, маслаҳат беришнинг тартибланган бўлишини назарда тутаяди. Ишга алоқадор суҳбатнинг мазмуни, аниқ амалий масалаларни муҳокама қилишдан ташқари, юпатиш, ҳамдардлик билдириш, ш-дек, мулозамат, қўллаб-қувватлаш, қўшилмаслик усулларини ҳам одоб доирасида

ифода этиш ва баён қилиш муҳим ўрин тутди. Ёш авлодда Н.о.ни тарбиялаш бугунги кундаги маън-й-маър-й, таълим-тарбия соҳасидаги долзарб вазифалардан биридир.

О

ОБРЎ — маънавий т., инсоннинг маънавий сифатлари, меҳнат фаолияти, насл-насаби, билими ёки касбий маҳоратига ўзгалар томонидан берилган юксак баҳо. Бошқача айтганда, О. инсоннинг рухий-психологик, интеллектуал ва амалий хатти-ҳаракатларининг кўпчилик томонидан эътироф этилиши. О. маъятга бевосита тааллуқли бўлишига қарамай, унинг пасайиши ёки ошиши кўп омиллар билан белгиланади. Эзгу мақсадларни кўзлаб амалга оширилган ишлар инсон О.сининг ўсишига, бузғунчи, ёвуз мақсадлар эса унинг О.си пасайишига замин ҳозирлайди. Катта-кичиклигига кўра, О. ўзига хос даражаларга бўлинади ва унинг шаклланиши шахснинг ўз олдига қўйган мақсадларига бориб тақалади. Шахс мақсадлари ва амалга оширадиган ишлари гуруҳ билан боғлиқ бўлса, олинадиган О. ҳам шу гуруҳ даражасида, жамиятга тегишли бўлса жамият, давлатга тегишли бўлса давлат, тамаддунга тегишли бўлса тамаддун даражасида бўлиши мумкин. Ш-дек, О. алоҳида ёки бир неча соҳаларга тегишли бўлиши ҳам мумкин. Мас., тиббиётда орттирилган О., асосан, шу ва шунга яқин соҳа вакиллари ўртасида намоён бўлади. Мас., Нобель мукофотини олганлар орасида кўплаб соҳа вакиллари бор. Лекин уларни ҳамма ҳам билмайди, улар маълум соҳа мутахассислари ўртасидагина юксак О.га эга. Бироқ, айрим машҳур шахслар муайян соҳада жаҳон илм-фани ва мад-тига қўшган улкан ҳиссаси туфайли бутун инсониятнинг О.-эътиборига сазовор бўлади, уларни барча яхши билади ва ҳурмат қилади. Мас., Мирзо Улуғбекнинг астрономия соҳасидаги кашфиётлари, Алишер Навоийнинг адабиёт, хус-н, шеърятдаги ижоди уларнинг жаҳон миқёсида улкан О. қозонишига сабаб бўлди. Бундан ташқари, О. гуруҳ, жамият, давлат, минтақа, шаҳар даражасида ҳам намоён бўлиши мумкин. Мас., тарихда Бухоро “Қувватул дин вал ислом”, Самарқанд “Сайқали руйи замин”, Шахрисабз “Қуббатул илм вал адаб” дея эъзозланган бўлса, Хоразм меъморчилик ва санъат, Тошкент куролсозлик, Фарғона дехқончилик мад-ти билан О. қозонган. Ў.О. эса мад-тлар туташган минтақа сифатида маълум ва машҳур бўлган. О. “ном қозонди”, “оти чиқди”, “довруғ таратди”, “ҳурмат-эътибор топди”, “шон-шарафга эришди”, “тилларда дoston бўлди” каби атамалар орқали ҳам ифодаланади. О. – инсон хизмати тан олинганини ифодаловчи ўзига хос мезон. Ҳозирги Фарбда, оdatда, зоҳирий О. кўрсаткичлари сифатида шахснинг моддий фаровонлиги, турар-жойи, автомобиль маркаси, матбуотда тилга олиниши, оилавий шифокори ва руҳшуносининг мавжудлиги, касбий муваффақияти ва б.га эгаллиги эътиборга олинади. Шарқда эса бундан фарқли ўлароқ, шахснинг эл-юрт олдидagi хизмати, маънавий ютуқлари ёки халқи орасида топган эътибори, одамларга кўрсатадиган тарбиявий таъсири кабилар О.нинг асоси бўлиб хизмат қилади.

И.Насриев, М.Абдуҷамилова

ОБЪЕКТИВИЗМ — ташқи оламдаги мавжуд нарса ва ҳодисаларни фал-й таҳлил қилиш, билиш жараёнида субъект хоҳиши ва иродасига боғлиқ бўлмаган тарзда баён этиш. О. ташқи олам нарса ва ҳодисалари қандай бўлса, шундай баён қилишни англатади. Фанда холисликни ёқлаб чиқувчи қарашлар

билиш жараёнининг мураккаблигидан келиб чиқадиган, ҳар қандай чекланиш ёки бир ёқламаликни инкор этишга қаратилган. Айниқса, ижтимоий воқеликни билишнинг ўзига хослиги бу масалани фал-й муаммо даражасига кўтарди. Ижтимоий воқеликни билишда субъектнинг ижтимоий -иқт-й манфаатлар билан боғланиб қолиши билишнинг объективлигига путур етказди. Марксча дунёқарашда О. даражасини синфий манфаатларга мослик даражаси билан айнийлаштириб, бу масалага ҳам синфий ёндашиш талаб этилган эди. Ижтимоий воқеликни билишда объективлик масаласини неопозитивизм намояндалари, хус-н, Б.Рассел умуминсоний манфаатларга мос келиш даражаси билан ўлчаб, уни мезон қилиб олди. Бундай қарашлар XX а.нинг ўрталарида ижтимоий воқеликка янгича ёндашиш кераклигини ижтимоий заруратга айлантирди ва “янгича фал-й тафаккур” ҳамда “янгича сиёсий тафаккур” услубининг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилди. Табиий ва ижтимоий воқеликни билиш жараёнида субъектнинг билим, қобилият ва имкониятлари, хоҳиш-иродаси ҳамда у ҳимоя қилинаётган муайян ижтимоий қатлам ва гуруҳлар манфаатлари бевосита намоён бўлади. Уларсиз билиш жараёни амалга ошмайди. Объективлик даражаси тадқиқотчи субъектнинг воқеликни акс эттириш жараёнида кимлар номидан қатнашиши ҳамда у ҳимоя қилаётган манфаатлар доирасининг кўламига қараб белгиланади.

ОГОҲЛИК – инсон ва миллат манфаатларининг асраб-авайланиши, жамиятдаги ижтимоий -сиёсий қоидаларга риоя қилиниши, мам-тдаги тинчлик ва барқарорликни таъминлашда ҳушёрликни англатадиган т. Ушбу т.нинг мазмун-моҳияти, ижтимоий , сиёсий аҳамияти ва ҳозирги даврда намоён бўлиш хус-ятлари Президент И.А.Каримов асарларида ҳар томонлама асослаб берилган. Жамиятда мавжуд ижтимоий -сиёсий барқарорликнинг таъминланиши ва асралиши бевосита инсон онги, тафаккури билан чамбарчас боғлиқ. Ҳар бир шахс халқ, жамият, ўз жамоаси, оиласи олдидаги бурч ва масъулияти ҳамда моддий-маънавий неъматларга эгалик ҳуқуқи мавжудлигини англаб, идрок этиши унда О. туйғусини шакллантиради. О. жамият ҳар бир аъзосидан унинг тинч ва осойишта ҳаётдан ҳар томонлама манфаатдорлик туйғуси шаклланишида намоён бўлади. Ушбу манфаатдорликни англаган инсон жамиятда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга бефарқ қараб тура олмайди, лоқайдлик қандай оқибатларга олиб келишини тушунади. О. лоқайдликнинг аксидир. Мазкур т.лар мазмун-моҳиятига кўра, муҳим аҳамият касб этади. О. тинчлик ва осойишталик, барқарорликни таъминлашнинг шарти сифатида намоён бўлса, лоқайдлик эса жамият таназулига замин яратади. Кенг қамровли сиёсий-ижтимоий ислохотларни бошдан кечираётган, сиёсий барқарорликни таъминлаш йўлида фаолият юритаётган мам-тларда О.га амал қилиш ғоят муҳим аҳамият касб этади. Чунки лоқайдлик туфайли бой берилган О. давлат, жамият ва миллат учун қимматга тушиши мумкин. О. туйғуси миллий ўзликни чуқур англаш ва уни эъзозлашга интилишдир. Маълумки, ҳар бир халқ, миллат ўзига хос руҳий ва маънавий феъл-атворга эга. Ш.у. ҳам турли минтақаларда яшаётган халқларнинг яшаш тарзи, қадрият ва урф-о.лари ўзаро фарқланган. Жумладан, ўзбеклар, умуман, Шарқ халқларида О. ҳам ор-номус, шарм-хаё

т.лари каби ҳаётнинг барча жабҳаларида муҳим аҳамият касб этиб келган. Жамиятдаги мавжуд қонунларга бўйсуниб яшашни турмуш тарзига айлантирган, ўз хатти-ҳаракатини маълум қонун-қоидаларга таянган ҳолда амалга оширадиган, юксак ақл-идроқ, одоб-ахлоқ ҳамда О.ни ҳаётнинг ҳар бир дақиқасида намоён қиладиган халқ равнақ топади, жамият маъ-яти юксалади, фуқароларнинг эркин ва фаровон ҳаёти таъминланади. Шу маънода, ҳозирги таҳликали дунёда “Ўз уйингни ўзинг асра”, “Огоҳ бўлинг, одамлар!” деган даъватлар кишиларни теварак атрофга очик кўз билан қарашга, ҳамиша огоҳ ва хушёр бўлиб яшашга чорлайди. Бугунги кунда О. бебаҳо кадриятларимиз, мустақиллигимиз, тинчлигимиз, ижтимоий барқарорлик, тадрижий тараққиёт, жамиятда миллатлар ва фуқаролар хавфсизлиги учун хизмат қилмоқда.

ОДАМГАРЧИЛИК – юксак маънавий фазилатлардан бири бўлиб, беғараз ёрдам кўрсатиш, беминнат хизмат қилиш, инсоний бурчни адо этиш билан боғлиқ хус-ятни ифодаладиган т. Ш-дек, О. ўзаро муносабат ларда меҳр-оқибат, шафқат, инсонпарварлик тамойилларининг намоён бўлишини англатадиган ахлоқий сифат ҳамдир. О. қадимий маънавий кадриятлардан бири, у азалдан ўзаро меҳр-шафқат, беғараз ёрдам, хайрия ишлари, саховат каби туйғуларда ёрқин намоён бўлиб келган. Бироқ О. жамият ва давлат манфаатларига зид, ноқонуний хатти-ҳаракатларга олиб келмаслиги керак. О. шахслар хатти-ҳаракатида, турмуш тарзида, кундалик воқеа-ҳодисалар асносида кўринадиган фазилатлар – хайрихоҳлик, ҳурмат-эҳтиром, ҳамдардлик, ишонч билдириш, олижаноблик ва саховат кўрсатиш, ҳиммат, ўзгалар учун ҳаловатдан кеча олиш каби хус-ятларнинг мужассам ҳолатда намоён бўлишидан ташкил топади. Кишиларда О. хус-яти аста-секин, босқичма-босқич шаклланади. Одамийликни, О.ни ҳар қандай шахс, ҳар бир одам ўз хатти-ҳаракати, қилаётган иши, бажараётган вазифаси орқали ҳар куни, ҳар дақиқа намоён этиши мумкин. Бундай ибратомуз хатти-ҳаракатлар, ижтимоий муносабат лар О. деб аталмиш улуғ туйғуга уланади ва Ватан, эл-юрт, халқ манфаати, башариятнинг эзгулиги йўлида қилинаётган олижаноб ҳамда беминнат хизматлар қаторидан жой олади. Ш.у. ҳазрат Алишер Навоий бобомиз: “Одамий эрсанг, демагил одами, Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами”, деб О. туйғусининг кадр-қимматини юксак эҳтирос билан куйлаган. О. фазилати жаҳолат, бағритошлик, шафқатсизлик, лоқайдлик каби иллатларга зид т. сифатида талқин қилинади. Инсонийлик қиёфасини йўқотган, ножўя юриш-туриши, ахлоқсизлиги туфайли назардан қолган кимсалар ш.у. «одамгарчиликдан чиқди» деб баҳоланади, уятга қолади.

ОДАТ — маънавий ҳаёт ҳодисаси, инсонга хос хус-ят, кишилар фаолияти ва хулқ-атворини ижтимоий тартибга солишнинг тарихан қарор топган шакли. Кўпинча жамиятдаги ижтимоий ҳаётда ўхшаш вазиятларнинг такрорланиши О.лар шакли, хулқ-атвор стереотипларининг (бир қолипдаги меъёрлар) юзага чиқишига олиб келади. Булар О. тарзида кейинги авлодга мерос бўлиб ўтади. Жамиятнинг саноатлашувига қадар О. индивиднинг ижтимоий лашув воситаси бўлган. О. технологик, ижтимоий ва мад-й тажрибанинг авлоддан-авлодга

Ўтишида муҳим аҳамият касб этади. О. ижтимоий назорат, гуруҳий жипсликнинг муайян шаклини мустаҳкамлайди, диний, этник ва умумий барқарорликни таъминлайди. Технологик ва ишлаб чиқариш малакалари (тегишли йўриқномада қайд этилмаганлари), ижтимоий -сиёсий фаолият шакллари, оила-никоҳ, турмуш тарзи, одамларнинг ўзаро муносабатлари, диний удум, маросимлар ҳам О. ҳисобланади. Жамият рив-ши жараёнида янгича О.лар шаклланиб, айрим эски О.ларни четга суриши ёки уларга зид тарзда мавжуд бўлиши мумкин. Ҳозирги шароитда О.нинг таъсир доираси торайган, чунки ижтимоий муносабатларни тартибга солиш омиллари сифатида ижтимоий ин-тлар (давлат, ҳуқуқ, фан, ОАВ, таълим ва ҳ.к.) асосий ўрин эгалламоқда. О. эса ахлоқ, турмуш, фуқаровий удумлар, этник мад-т соҳасида муҳим аҳамият касб этиб келмоқда. Психологияда О. индивид учун ўрганиш бўлиб қолган ва муайян вазиятда бажариш эҳтиёжига айланган хатти-ҳаракатдир. О. стихияли тарзда шаклланиши, муайян тарбия маҳсули, феъл-атворнинг барқарор хус-ятига айланиши мумкин. О.нинг физиологик асоси динамик стереотип, яъни бош мия катта ярим шари пўстлоғидаги асаб тизимидир. О. фаолиятнинг турли соҳаларида (меҳнат, ўқув, спорт ва б.) вужудга келиб, инсон хатти-ҳаракатининг барча томонларини (ахлоқ, билиш жараёни, мад-й-маиший турмуш ва б.)ни камраб олади. О. фойдали (мас., эрталабки бадан тарбия) ва зарарли (мас., чекиш) бўлиши мумкин. Фойдали О.лар шахс ижобий хислатларининг шаклланишига хизмат қилади. Мас., меҳнат қилиш О.и меҳнатсеварликни ривожлантиради. Аксинча, зарарли О.лар салбий хус-ятларни, мас., вақтни беҳуда ўтказиш О.и дангасаликни, ишни охирига етказмаслик О.и иродасизликни келтириб чиқаради. О. тусини олган хатти-ҳаракатлар кишига мустаҳкам сингиб, табиатининг фазилати ёки иллатига айланади. Ёшлиқдан ижобий О.ларни таркиб топтириб, салбий О.ларга қарши курашиш таълим-тарбиянинг муҳим вазифасидир.

Л.Муҳаммадҷонова, Т.Тоғоев

ОДДИЙЛИК (араб. одатдагидек, одатга айланганлик; кундалик, меъёрийлик; соддалик) – 1) одатийлик, ҳар куни рўй берадиган, ўрганиш бўлиб қолганлик; 2) осонлик, унча мураккаб бўлмаганлик; жўнлик; 3) кўп қаторидан, бошқалардан алоҳида ажралиб турмаслик; 4) камтарлик, камсуқумлик белгиси. Халқимиз О.ни ҳамиша қадрлаб келган. У жамиятнинг барча табақа вакилларига хос хус-ят. Кишининг О.ига қараб, унга баҳо берилган. Баъзан О.ни тўпорилик билан аралаштириб юбориш ҳоллари учрайди. Тўпорилик ҳам О. каби баъзан ижобий хус-ят касб этади, лекин у айрим ҳолларда гўллик деб ҳам тушунилади. О. кишининг энг яхши хус-яти сифатида улуғланади. Баъзан О. “ҳамият” т.си билан муштарак ибора сифатида талқин этилади. Оддий одамда ҳамият бутун бўлиши табиий. Ҳамият – ўзининг ва ўзига қарашли кишиларнинг ор-номусини бошқаларнинг тажовузидан ҳимоя қилишга бўлган интилиш, ор-номусни пок сақлаш туйғуси. Бундай интилиш ва туйғуга эга бўлган киши ҳамиятли, оддий одам дейилади. Улар нопокликка бефарқ қараб туролмайди. Аждодларимиз ҳам О.ни юксак хус-ят сифатида улуғлашганлар. Улар бошқалардан ажралиб турмаслик мақсадида оддий турмуш тарзини

танлашган. Айниқса, суфийлар ва суфий шоирлар О.ни маъқул кўришган. Ш.у. халқимиз орасида “Буюклик — О.дадир” деган ҳикматли сўз пайдо бўлгани бежиз эмас. О. камтарлик ибораси билан ҳам ўзаро муштарак. Камтар одам ўзининг оддий юриш-туриши, муомаласи, кийиниши, ўзини тутиши билан бирга, бошқаларни ҳам О.га чорлайди.

ОДОБ (араб. “адаб” сўзининг кўплиги) – жамиятда эътироф этилган хулқ меъёри. У шахс маънавий ҳаётининг ташқи жиҳатини ифодалаб, ўзаро муносабат да, оила, меҳнат жамоасида намоён бўлади. О. асосини ахлоқий тамойиллар, меъёрлар, тарбияланганлик даражаси ва эстетик идеал талаблари ташкил этади. О. кишининг жамоада ўзини тутиши, одамлар билан муомала қилиши, турмуш тарзи, бўш вақтини ташкил этиши, ички ва ташқи олами қандай бўлиши лозимлигига оид қоидаларни (мас., ор-номус, шарм-хаё, ифбат, камтарлик, хушмуомалалик,) ўз ичига олади. Инсоннинг диний эътиқоди унинг О.ли бўлиб камол топишида муҳим ўрин тутади. О., биринчи навбатда, оила муҳитида, қолаверса, таълим-тарбия, ижтимоий -фойдали меҳнат, амалий тажриба жараёнида шаклланади. О. – инсонни маънавий камолотга етказувчи жараён, у болаликдан шаклланади. Ёши улғайган сайин инсоннинг О. даражаси кенгайиб боради. У киши фаолиятини, маънавий етуклиги, маъ-ятини белгилайдиган мезон. О. “тарбияли” маъносини ҳам англатади. У таълим-тарбия маҳсули, ақл суянчиғи, барча фазилатлар ибтидоси ҳисобланади. Доно халқимизда “Адаб бозорда сотилмас”, “О. ақлли киши учун улўғлик ва фазилатдир”, “О.и йўқнинг ақли йўқ”, “О.сиз ақл, ақлсиз О. йўқ”, “О.нинг миллати йўқ”, “О.лига имон ҳамроҳ” каби нақлларнинг кенг тарқалиши бежиз эмас. Шундай экан, ақл ва О. бир-бирига боғлиқ, муштарак т.лардир. Инсонда ҳар иккови мавжуд бўлсагина, у камол топади. “Ҳикматнома”да “Адаб икки хилдир: ҳикмат адаби ва хизмат адаби. Ҳикмат адаби поклик ва тўғри йўлга етаклайди, хизмат адаби эса бадавлатлик ва обрўга етказди”, дейилади. Эндиликда ота-боболаримизнинг О.-ахлоқ ҳақидаги ўғитлари, нақл ва ривоятлари ёшлар қалбига маънавий қадриятларни сингдиришга хизмат қилмоқда. Айниқса, О.лилик ва ахлоқийлик, эзгулик, инсонийлик каби маънавий қадриятлар шахс камолотида дастуруламал вазифасини ўтайди. Ота-онанинг яхши О.и фарзандларга ижобий таъсир қилади. Уларда ватанпарварлик, фидокорлик, садоқат, мардлик, жасурлик, чидамлилик, вазминлик, кадр-қиммат, ташаббускорлик каби хислатларни шакллантиради. О.ли бўлиш эл ўртасида О. сақлаш, насиҳатларга амал қилиш, инсоф, имонли бўлишнинг асосий омилдир. О. илм эгаллаш, бадий, ахлоқий, шеърий асарларни мутолаа қилиш асосида шаклланади. О.ли киши яхши амалларни одат қилади, кўни-кўшни, дўст-биродарлар, ота-оналар ҳурматини жойига қўяди, соф виждонли бўлади. Демак, тилини О. билан қуроллантирган, кўлини тўғрилиқка одатлантирган кишигина камолотга етиши мумкин.
Л.Муҳаммадҷонова, Т.Тоғаев

ОЗОД ВА ОБОД ВАТАН, ЭРКИН ВА ФАРОВОН ҲАЁТ БАРПО ЭТИШ — миллий истиқлол мафқурасининг бош ғояси. Инсоннинг ижтимоий -

сиёсий моҳияти фақат озодлик ва эркинлик шароитидагина тўла-тўқис намоён бўлади. Ш.у. ҳам Ўз-н халқининг миллий тараққиёт йўлидаги асосий мақсади — озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш бўлиб, бу ғоя миллатимизнинг азалий орзу-умидларини, интилишларини, бунёдкорлик фаолиятининг маъно-мазмунини ифодалайди. Тарихга назар ташласак, сиёсий жиҳатдан озод ва эркин бўлган даврларда юртимизнинг ижтимоий, иқт-й, мад-й ҳаёти гуллаб-яшнаганини, мустамлакачилик шароитида эса у чуқур инқирозга юз тута бошлаганини кўрамиз. Мустақиллик миллий қадриятлар, мад-т ва анъаналарни, маъ-ятни тиклаб, одамларимиз қалбида миллий ғурур ва ифтихорни, озод ва обод Ватан туйғуларини камол топтиришга замин яратди. Миллий истиқлол мафкурасининг бош ғоясида “мустақиллик”, “озодлик”, “эркинлик” т.ларининг устувор ва етакчи ўринда туриши, Ватан озодлиги барча орзу-интилиш, истиқлолни мустаҳкамлашга доир амалий фаолият кўлами ва йўналишлари учун асос эканидан далолат беради. Зеро, биз учун мустақиллик — ўз эркинлигимизни англашгина эмас, балки ҳаётимизни ўз иродамиз билан миллий манфаатларимизни кўзлаган ҳолда ташкил этиш, ўз келажагимизни ўз кўлимиз билан қуриш ҳуқуқидир. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт ғояси: биринчидан, ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган, киндик қонимиз тўкилган муқаддас заминнинг дахлсизлигини, хавфсизлигини таъминлаш; иккинчидан, маън-й-руҳий жиҳатдан миллий ўзлигимизни англаш ва унинг ифодаси бўлган қадриятларни сақлаш, бойитиш ва авлодларга мерос қолдириш; учинчидан, эркесвар халқимизнинг асрий орзу-умиди бўлган мустақилликни мустаҳкамлашга барчани сафарбар этиш; тўртинчидан, ҳар бир кишининг фаровонлиги давлат, миллат фаровонлигининг пойдевори эканини англаган ҳолда ташаббускорлик, тadbиркорлик билан фидокорона меҳнат қилишга асосланади; бешинчидан, бу ғоя келажакка қаратилган бўлиб, халқни жипслаштириш вазифасини бажаради; олтинчидан, ушбу ғояда мам-тимизда яшаётган барча миллат вакилларининг пировард мақсадлари ифодаланган бўлиб, у кишиларни келажакка чорловчи улуғвор ва жозибали шиор тарзида намоён бўлади. Бу ғояни халқимиз онги ва қалбига чуқур сингдириш мустақилликни мустаҳкамлаш, буюк келажак қуриш, Ўз-ннинг илғор давлатлар қаторидан муносиб ўрин олишининг муҳим омилдир. Биз она деганда Ватанни, Ватан деганда онани тушунамиз. Аёлни, онани улуғлаш эса Ватанни, юртни улуғлашдир. Ҳақиқатан ҳам Ватан ягонадир, Ватан биттадир. Унинг буюк келажаги ва фаровонлиги учун, халқимизнинг тотувлиги, миллатлараро жипслиги ва ҳамжиҳатлиги учун курашиш ҳар биримиз учун ҳам қарз, ҳам фарздир. Ҳозирги энг муҳим вазифамиз — жамиятимиз аъзоларини, авваламбор, вояга етиб келётган ёш авлодни камол топтириш, уларнинг қалбида миллий ғоя, миллий мафкура, ўз Ватанига меҳр-садоқат туйғусини уйғотиш, ўзлигини англаш, миллий ва умумбашарий қадриятлар руҳида тарбиялашдан ташқари, халқимиз эркин ва фаровон турмуш кечириши учун барча шарт-шароитларни яратиш, соғлом турмуш тарзини шакллантиришдан иборат.

“ОЗОД ВА ОБОД ВАТАН, ЭРКИН ВА ФАРОВОН ҲАЁТ — ПИРОВАРД МАҚСАДИМИЗ” – Президент И.А. Каримов асарларининг 8-жилди. (Т., «Ўзбекистон», 2000 й.). Китобда И.А.Каримовнинг Олий Мажлис сессиялари, Вазирлар Маҳкамаси йиғилишлари ҳамда халқ депутатлари вилоятлар Кенгашларининг сессияларида қилган маърузалари ўрин олган. Ушбу маърузаларда Ватанимизнинг озод ва обод бўлишини таъминлаш ва фаровон ҳаёт қуришга дадил интилаётган халқимиз ҳаётида рўй бераётган улкан ўзгаришлар, ислохотларни амалга оширишни янада чуқурлаштириш, иқтисодиётни эркинлаштириш масалалари ҳамда адолатли ва маърифатли демократик жамият барпо этиш борасидаги фаолиятнинг устувор йўналишлари, моҳияти ва мазкур йўналишларни рўёбга чиқаришнинг долзарб масалалари теран таҳлил қилиб берилган. Ш-дек, китобда халқаро миқёсда ўтказилган сиёсий анжуманлар, яъни Афғонистон муаммоларига доир «6+2» гуруҳининг Тошкент учрашуви (1999 йил 19 июль) ҳамда Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг Истамбул саммитида (1999 йил 18 ноябрь) сўзланган нутқлар ҳам ўрин олган. Ушбу нутқларда минтақада тинчлик ва барқарорликни таъминлаш масаласи ҳамда сўнгги пайтларда Яқин Шарқ мам-тларида кучайиб бораётган халқаро терроризм ва диний экстремизмнинг олдини олиш ва уларга қарши курашда Ўз-нинг муносабат и ўз ифодасини топган.

Маълумки, жамиятнинг маънавий қиёфаси миллатнинг аждодларига муносабат и, уларнинг маънавий меросига ҳурмат-эътибори ва миллий кадриятларни қай даражада эъзозлаши билан белгиланади. Ўз-нда бу борада амалга оширилаётган саъй-ҳаракатлар ушбу китобга киритилган мам-тнинг турли ҳудудларида ўтказилган тантанали маросимлар, анжуманлар ва барча вилоятлар аҳолиси, сайловчилар вакиллари ҳамда миллий истиқлол мафкураси концепциясининг асосий тамойилларига бағишлаб илмий ва ижодий жамоатчилик вакиллари билан учрашувларда сўзланган нутқларда ҳамда журналистлар билан суҳбатларда ўз ифодасини топган. Мас., «Алпомиш» достонининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзланган нутқда (1999 йил 6 ноябрь) давлатимиз раҳбари "Алпомиш" достони ўзбек халқининг маънавий мулки экани, достон тўйининг нега бу заминда ўтаётгани ҳақида тўхталар экан, Сурхон воҳаси, аввало, "Алпомиш" достони туғилган қутлуғ маскан бўлганига, Алпомиш мана шу бепоён яйловларда, баланд тоғ дараларида гумбурлатиб от чопгани, шу юртнинг зилол кўлларидан сув ичгани, шу мағрур элга муносиб паҳлавон бўлиб етишгани учун ҳам Барчиной душманларга қарата ғурур б-н: "Менинг ёрим билсанг Бойсун султони", деб айтганига эътибор қаратади. Дарҳақиқат, Сурхон жаҳон цивилизациясининг қадимий бешиклари — мил. ав. Кушон ва Бактрия давлатларига замин бўлгани билан оламга машҳур. Воҳадаги Далварзинтепа, Холчаён, Тиллатепа, Зараутсой, Тешиктош, Фаёзтепа сингари кўҳна маконлар, у ерларда топилган археологик ашёлар кўп минг йиллик тарихимизнинг ноёб ёдгорликларидир. Бу тупроқ азалдан илму ҳунар, ҳикмат ва санъат руҳи билан йўғрилган. Имом ат-Термизий, авлиё Ҳаким ота каби улуғ зотларнинг ўлмас руҳи, ҳаётбахш ўғитлари баркамол авлодларни вояга етказди.

Ушбу жилдга кирган нутқ ва маърузалар орасида И.А.Каримовнинг Оқсарой қароргоҳида бир гуруҳ зиёлилар, олим ва мутахассислар билан бўлган йиғилишдаги маърузаси алоҳида ўрин тутди. Бу маърузанинг аҳамияти шундаки, унда миллий ғоянинг наз-й асослари белгилаб берилган. Ўз давлатчилигига эга бўлишини кўзлаган ҳар бир халқ мақсад-муддаоларига олиб борадиган ғоя ва мафқурани белгилаб олишга ҳаракат қилиши, зеро, бусиз бирор жамият, давлат тараққиётга эриша олмаслиги қайд этилган. Бу ўринда И.А.Каримов олимлар, илмий ва ижодий жамоатчилик эътиборини миллий ғоя масаласига қаратади. Тарбиявий-ахлоқий масалаларда, маънавий ҳаётда, миллий манфаатларга мос келадиган сиёсатни изчил олиб боришда ўз йўлимизни йўқотмаслик учун ҳеч қандай бўшлиққа йўл қўймаслигимиз даркорлиги, ғояга қарши — ғоя, фикрга қарши — фикр, жаҳолатга қарши — фақат маърифат билан баҳсга киришиш мумкин, деган машҳур ибора ҳам ана шу учрашув чоғида янграган эди. И.А.Каримов миллий ғоянинг мақсадларини ҳам шу учрашувда баён этган. Миллий ғоя халқимизнинг азалий анъаналари, удумлари, тили, дини, руҳияти, миллий қадриятлари, дунёқараши ва тафаккурига асосланиши, шу билан бирга, замонавий, умумбашарий, умуминсоний ютуқлардан озикланган, уларни ўзида қамраб олган ҳолда, юрт тинчлиги, халқ манфаати, унинг фаровонлиги йўлида хизмат қилмоғи даркорлиги таъкидланган. И.А. Каримов озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш борасидаги интилишларимизда биз учун руҳий-маънавий кучкуват манбаи, илмий асос — миллий ғоя, миллий мафкура эканини асослаб, мустақил тараққиёт йўлидаги аниқ марраларни белгилаб берди. Келгусида миллий истиқлол мафқураси концепцияси устида ишлаш ва уни тайёрлаш жараёнидаги амалий масалаларга алоҳида эътибор бериш зарурлиги, миллий ғоя, миллий мафкура борасидаги пухта ўйламай босилган қадам мутлақо тескари натижа бериши мумкинлиги таъкидланади.

ОЗОДЛИК — инсониятнинг азалдан эркин, хур ва мустақил яшаш орзумидлари, армон ва изтиробларини ўзида мужассам этадиган т. Дарҳақиқат, инсон табиатнинг гултожи сифатида ҳамиша О. ва хурриятга интилиб яшайди. У доимо ўзини эркин ҳис қилишга, таҳликасиз турмуш кечиришга эҳтиёж сезади. Ш.у. ҳам инсоният тарихининг турли даврларида жаҳоннинг барча минтақаларида О. учун курашнинг шаклан турлича, моҳиятан ўхшаш бўлган хурриятга интилиш ҳодисалари мавжуд бўлган. Мустақиллик тенглик сари қўйилган биринчи қадамдир. Чунки, тенглик бўлмаган жойда кимдир кимгадир тобе бўлади. Мутелик бор жойда ҳукмронлик, ўзгалар ҳисобига яшаш каби иллатлар пайдо бўлади. Натижада биз сўнгги бир ярим а. мобайнида бошимиздан ўтказган мустамлакачилик дунёга келади. Жамият ҳаётида шундай ҳодисалар юз бериши мумкинки, улар аста-секинлик билан кундалик турмуш мавжларидан қудратли тўлқинларга, майин шабадалардан бўронлару шиддатли довулларга айланади. Бир юз ўттиз йиллик мустамлакачилик даврида ўзлигини йўқотиб, ўтмишини унутган бошлаган халқимиз руҳиятида бора-бора кучли пўртана рўй берди. Маъ-ятнинг беқиёс мўъжизаси шундаки, у макон этган ҳар қандай юрак фақат эзгуликка интилиб яшайди. Мустақилликнинг маънавий

қадрияти, тарихий қиймати айнан шу мезон билан ўлчанса, унинг кадри янада ошади. Унинг халқимиз ҳаётида тутган ўрни яна ҳам қимматлироқ бўлади. Зотан, истиқлол даврида одамлар т.си, тафаккури тубдан ўзгарди. “Юрт”, “Ватан”, “Миллат”, “Мустақиллик” т.лари тобора улкан мазмун касб этди. XX а. интиҳосида дунёнинг қарийб учдан бир қисмида мисли кўрилмаган ҳодисалар содир бўлди. Социализм деб аталган тоталитар тузум, коммунистик мафкура таназзулга учради. Жаҳонга, Ер юзига ҳокими мутлақликни даъво этган собиқ иттифоқ жамият сифатида ҳам, давлат сифатида ҳам қулади. Унинг таркибига кирган иттифоқдош республикалар том маънодаги О. мақомига эришди. О. ғоясининг қудрати шундаки, у одамларнинг ўзаро муносабат лари, мам-тлар ва давлатлараро муносабат ларни меъёр-мезонга солади, турли камситишлар ёки ортиқча таъзим-тавозега чек қўяди. О. ўзаро ҳурмат, бир-бирини тан олиш, бир-бирини кадрлаш асосида мам-т фуқароларининг ўзаро муносабат ида ҳам, жаҳон давлатлари ўртасидаги алоқаларда ҳам ана шу умуминсоний қадриятларга таяниш, умумий мезонлар асосида яшаш демакдир. О. – жамиятдан ажралмаган ҳолда дунё муаммолари ва ўз тақдири билан боғлиқ бўлган истиқбол ҳақида ўйлаш. О. – эркин дунёқараш, эркин тафаккурга суяниб яшаш салоҳияти. Озод яшашга, мустақил фикрлашга, ўз тақдирини белгилашга, ўз ҳаётини ўзи изга солишга қодир одам зиддиятларни осонлик билан енгади, бу дунёнинг шиддатли муаммолар бўҳрони қаршисида довдираб қолмайди. Ана шу оддий ҳаётий ҳақиқатни давлат мустақиллигига ҳам қиёслаш мумкин. О. мустамлакачиликнинг ҳар қандай шаклини, у тақозо этадиган тўсиқ ва зўравонликларни инкор этади. Айни пайтда О. жаҳон тараққиётининг илғор тажрибалари асосида ўз равнақининг ўзига хос тамойилларини ишлаб чиқиш билан бирга, ягона замин, ягона макон тақдирини белгилашда ўзаро ҳамкорликнинг янги, сифат жиҳатидан юқори бўлган, умуминсоний манфаатларга мос келадиган андозаси асосида яшаш демакдир. О. ғояси — мазлумларни ўз эрки учун курашга чорлайдиган, қуллик ва қарамликнинг ҳар қандай кўринишини инкор этадиган умуминсоний ғоя. Бу ғоя инсоният тарихининг азалий йўлдоши, ўтмишдан ҳозирга қадар ўз аҳамиятини сақлаб келаётган эзгу қадриятни ифодалайди. Унинг мазмун-моҳиятини бир неча йўналишда талқин ва таҳлил қилиш мумкин. У ижтимоий маънода – жамият ҳаётининг қандайлиги ва қай тарзда ташкил этилганини, сиёсий маънода – мустақил ва эмин-эркин яшашни, иқт-й маънода – мулк ва моддий бойликларга барчанинг тенг эга бўлиш имкониятини, маънавий маънода — инсон ва жамиятнинг турли тазйиқлардан холислиги, фикр, эътиқод ва сўз эркинлигини англатади. О. ғояси инсоният тарихида ўчмас ном қолдирган кўпгина алломалар, мутафаккирлар ҳаёти ва ижодининг мазмунини ташкил этади. Алишер Навоийнинг қуйидаги рубойиси бу ғоянинг асл моҳиятини акс эттиради: «Ғурбатда ғариб шодумон бўлмас эмиш, Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш. // Олтин қафас ичра гар қизил гул битса, Булбулға тикандек ошиён бўлмас эмиш». О. ғоясини умуминсоний, миллий ва шахсий н.назарлардан ҳам талқин қилиш мумкин. Умуминсоний жиҳатдан, бу ғоя бутун ер юзида тараққиёт ва эркинлик учун курашаётган кишиларнинг музаффар байроғи, демократик жамият ва давлатлар ҳаётининг устувор

тамоийлларидан бирини ифодалайди. Миллий жиҳатдан, у ҳар бир миллат ва халқнинг ўз мустақил тараққиёт йўли, ўз тақдирини ўзи белгилай олиши, миллий давлатчилигига эга бўлишини англатади. Шахсий даражада О. — инсон ҳақ-ҳуқуқларининг рўёбга чиқиши, унинг ижтимоий -маънавий жиҳатдан эркинлигини билдиради. Бу ғоя миллий истиқлол мафкурасининг асосий т.ларидан бири «Озод ва обод Ватан» иборасида ўз ифодасини топган.

Ибодулло Эргашев

ОИЛА — эр-хотинлик иттифоқи, қариндошлик алоқаларига, умумий хўжалик юритадиган эр ва хотин, ота-она ва болалар, ака-ука ва опа-сингиллар, бобо-бувилар ва б. қариндошлар ўртасидаги муносабат ларга асосланадиган кичик ижтимоий гуруҳ, жамиятнинг асоси, давлат қудратининг манбаи. О.нинг ҳаёти моддий (биологик, хўжалик) ва маънавий (ахлоқий, ҳуқуқий, психологик) жараёнлар билан характерланади. О.нинг маънавий олами серқирра ҳодиса бўлиб, наинки О.нинг жамиятдаги сиёсий-ижтимоий мавқеини, балки тарихий тараққиётга хос хус-ятлари, ш-дек, иқт-й имкониятлари, демографик ва этнографик, этнопедагогик ва этнопсихологик анъаналарни ҳам қамраб олади. О.нинг инсон маънавий камолотида тутган ўрни ҳам бекиёсдир. Шу маънода, И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“Халқимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, энг қимматли анъаналар: ҳалоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму ҳаё, меҳру оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар, энг аввало, оилада шаклланади”**. О. — тарихий категория. Унинг шакл ва функциялари мавжуд ижтимоий муносабат лар характери, ш-дек, жамиятнинг мад-й тараққиёти даражасига боғлиқ. Айни вақтда, О. жамият ҳаётига ҳам кучли таъсир этиб, қатор функцияларни (бола туғиш, уй-рўзғорда меҳнат қилиш, хўжалик юритиш, ўз аъзоларининг жисмоний эҳтиёжларини қондириш, ёш авлодни тарбиялаш, маънавий ва ахлоқий-эстетик камолотига таъсир кўрсатиш) бажаради. Тадқиқотчилар энг қад. даврда тартибсиз жинсий муносабат лар ҳукм сурган, О. ҳали шаклланмаган, бу алоқалар ўрнини гуруҳий никоҳ эгаллаган, кўп жуфтли О. пайдо бўлган, деб ҳисоблайди. Моногамиянинг (бир никоҳли оила) қарор топиши билан аёллар эркаклар томонидан назоратга олиниб, патриархал давр бошланган. Аёл аста-секин ўз эри — хўжайинининг мулкига, қулига айланган. Бойлик орттириш ва уни қонуний ворисларга бериш О.нинг асосий мақсади бўлиб қолган. М.О.да кенг тарқалган қадимий зардуштийликда О. ва никоҳ масаласига муҳим аҳамият берилган. О. ва никоҳ Яратувчининг талабига мос келгани боис уни бузиш тақиқланган. Агар О.да эр ёки хотин ахлоқсизлик, яъни бузуқчилик содир этса, ундай кишилар жазоланган. Шу орқали О. мустаҳкамлиги учун курашилган. Шарқда О. қадимдан муқаддас ватан ҳисобланган. Унинг мустаҳкамлиги дарз кетишига йўл қўйилмаган. Мас., “Авесто”да наслнинг поклиги, тозалигига ҳам алоҳида эътибор берилган, қариндош-уруғ, ака-уканинг қуда-анда бўлиши қораланган. ЎзР мустақилликка эришгач, О.га бўлган эътибор янада ошди. О. жамият, давлатнинг энг муҳим ҳужайраси, зарраси, бўғини. О. уч жиҳатни: никоҳни, О.вий мулк ва анжомлар ҳамда улар ҳақидаги ғамхўрликни ҳамда болалар тарбиясини ўз ичига олади. Қонунга биноан, никоҳ тузиш шартларида энг муҳими — никоҳга

кирувчиларнинг ўзаро розилиги ва уларнинг никоҳ ёшига етганлиги ҳисобланади. О. поклик ва софлик, икки томонлама муҳаббат, садоқат ва вафодорликка асосланиши керак. О. мустаҳкам, тинч, фаровон, соғлом бўлсагина, жамиятда барқарорлик вужудга келади. Унинг мустаҳкамлиги О.даги тинчлик-хотиржамлик, бир-бирига бўлган самимий муносабат, О. аъзоларининг ахлоқий тарбиясига боғлиқ. Маълумки, хулқ-одоб инсон маънавий қиёфасини ифода этади. О. хулқ-одоб кадриятларини шакллантиришдаги асосий мезон бўлиб, бу жараёнда О., мактаб, маҳалла ва жамоатчилик ташкилотлари фаолиятларининг уйғунликда иш олиб боришлари мақсадга мувофиқдир. О. инсоният узлуксизлиги ҳамда кадриятлар, урф-о. ва анъаналарни, қолаверса, бутун бир халқ мад-й, маънавий меросини авлоддан авлодга ўтишини таъминловчи омилдир. Айнан О.да инсонларга хос маън-й, ахлоқий кадриятлар: ўзаро ҳурмат, иззат, ишонч, мулозамат, муҳаббат, ҳамкорлик, ҳамдардлик туйғулари яққол намоён бўлади. О.даги энг асосий мезон – икки томоннинг бир-бирини тушуниб, қўллаб-қувватлаши, оғир ва қувончли дамларда бир-бирига ҳамдард-ҳамнафас бўлишини таъминловчи ҳаракат уйғунлигидир. О.нинг муқаддас бурчи ва вазифаси нафақат фарзандни дунёга келтириш, балки уларни юксак маъ-ятли ва маърифатли қилиб тарбиялаш, жамиятда ўз ўрнини мустақил топишига шарт-шароит яратиб беришдан иборатдир. Фарзанд тарбиясида О.даги маънавий муҳитнинг тўғри йўлга қўйилиши, ота-онанинг ибрати ва масъулияти ҳар қачонгидан муҳимдир. О. муносабатлари, асосан, ота-она ва фарзандлар ўртасида кечгани боис ота О.нинг сарбони ҳисобланади. Турли муаммоларни ҳал қилишда отанинг фикри ҳамда маслаҳати муҳим аҳамият касб этади. Бироқ, фарзанд тарбиясида матонатли, фидойи, сабр-тоқатли, баъзан қаттиққўл, тежамкор отанинг ҳам, меҳридарё, бағрикенг юмшоққўнгил онанинг ҳам ўз ўрни бор. О.даги соғлом муҳит, ота-она тарбияси орқали нафақат жамиятнинг бугунги куни, балки унинг истиқболи, авлодлар ворисийлиги ҳам белгиланади. Президентимиз таъкидлаганидек, **“Оила соғлом экан — жамият мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан — мамлакат барқарордир”**. *В.Каримова, В.Қўчқоров, Л.Муҳаммадҷонова*

ОИЛА АХЛОҚИ – оила мад-ти ва маъ-ятини ифода этувчи ибора. О.а. миллий ахлоқий кадриятларнинг муҳим жиҳатларидан бири. Халқимиз жуда қадим замонлардан оилани муқаддас ҳисоблаб келган. Оилавий муносабатларга асос бўлган одоб-ахлоқ меъёрлари диний меъёрлардан аввал шаклланган. О.а. ҳозир мавжуд бўлган ахлоқ меъёрларининг энг қадимийси ва энг муҳими. О.а. фақат эр ва хотин ўртасидаги муносабатни ифодалаб қолмай, балки фарзандларнинг етук инсон сифатида шаклланишининг дастлабки ва асосий мезонидир. Бинобарин, маънавий бой, ахлоқан пок ва жисмонан соғлом фарзандларни тарбиялаб вояга етказиш дастлаб оилада амалга оширилади. Инсонга бир умр ҳамроҳ бўладиган инсоний фазилятлар – эзгулик, яхшилик, яратувчанлик, фидойилик, садоқат, мардлик оиладан бошланади. Ўзбекона оила ўз анъана ва тарихига биноан фарзандларини миллий фаросат ва нафосат сарчашмаларидан баҳраманд қилиб тарбиялаб келади. Мас., Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романидаги асосий қаҳрамонларнинг хатти-

ҳаракатлари, гап-сўзлари, муомала мад-тидаги назокат, меҳр-оқибатлилик, меҳмондўстлик, иймонлилик, эътиқодлилик, меҳнатсеварлик каби инсоний фазилатлар ўзбекона миллий оилада шаклланади. Оила ёшларни ахлоқ-одобли, ростгўй, меҳнатсевар, ҳалол бўлиб вояга етиши учун замин тайёрлайди. Оила тарбияси фарзанднинг келажакда ким бўлиб етишишида муҳим ўрин тутди. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида таъкидланганидек, **“Маълумки, ўзбек халқи азалдан ўзининг болажонлиги, оилапарварлиги билан ажралиб туради. Албатта, фарзандга меҳр қўйиш, уларнинг қорнини тўқ, устини бут қилиш ўз йўли билан, лекин болаларимизни ёшлик чоғидан бошлаб миллий тарбия, ахлоқ-одоб, юксак маънавият асосида вояга етказиш биз учун доимо долзарб аҳамият касб этиб келган. Бу масалага эътибор бермаслик нафақат айрим ота-оналар, балки бутун жамият учун жуда қимматга тушишини ҳам кўпгина ҳаётий мисолларда кўриш мумкин.**

Ўз-ўзидан равшанки, юқорида зикр этилганидек, бола тарбиясида соғлом насл масаласи ҳам муҳим роль ўйнашини инкор этиб бўлмайди. Ақли расо ҳар қайси инсон яхши англайдики, бу ёруғ дунёда ҳаёт бор экан, оила бор. Оила бор экан, фарзанд деб аталмиш бебаҳо неъмат бор. Фарзанд бор экан, одамзот ҳамиша эзгу орзу ва интилишлар билан яшайди... Бугунги кунда бизнинг қилаётган барча ишларимиз фарзандларимизнинг бахту саодати, уларнинг ёруғ келажаги учун амалга оширилмоқда. Лекин бахту саодат фақат бойлик, молу мулк билан белгиланмайди. Одобли, билимдон ва ақлли, меҳнатсевар, иймон-эътиқодли фарзанд нафақат ота-онанинг, балки бугун жамиятнинг энг катта бойлигидир” (55-56-бетлар.). Демак, бола оилада жамиятнинг, миллатнинг қиёфасини кўради, шу муҳитда унинг табиати, дунёқараши ва миллий ахлоқий қиёфаси шаклланади ҳамда камол топади. Бола учун оиладаги соғлом ижтимоий -руҳий муҳит умуминсоний ва миллий ахлоқий кадриятлар манбаидир. Мустақиллик йилларида оилада ахлоқий фазилатларни камол топтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. 1998 йилнинг “Оила йили” деб эълон қилиниши ҳамда ҳозирги даврда ёш оилаларга ғамхўрлик қилиш тўғрисидаги ҳукуматимизнинг қарор ва тадбирлари шундан далолат беради. О.а. ҳар бир оила аъзосининг маънавий қиёфаси орқали бир-бирини тушунишидир. О.а. оиланинг шону шарафи, ғурури, бурч ва вазифаларини кўрсатиб берувчи мезондир. Оилада покиза насл-насаб туйғуси ва у билан фахрланиш – пировард оқибатида ватанпарварлик, халқпарварлик ифтихорини юзага келтиради. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“...“насл” ва “насиба” деган сўзлар ўртасида қандайдир илоҳий боғлиқлик бордек туюлади. Албатта, ҳар бир бандага ризқ-насибани Оллоҳ таоло беради. Лекин бу ҳаётда насибаси бутун ва тўла бўлиши учун инсоннинг ўзи ҳам чин дилдан интилиши, зурриёдини соғлом муҳитда тарбиялаши катта аҳамиятга эга эканини унутмаслик зарур.”** Шарқона кадриятлар, ахлоққа асосланган ўзбек оилаларида ўз шахсий фаровонлигидан кўра оила шаънининг баланд тутилиши, қариндош-уруғ ва яқин одамларга, кўни-қўшниларга ғамхўрлик қилишни биринчи ўринга қўйилиши – олий даражадаги кадрият бўлиб, оилани ташқи муҳит билан боғлашга ва мустақамлигини таъминлашга хизмат қилади. О.а. ва маъ-яти

қанчалик бой ва теран бўлса, жамият ҳам шу қадар бой бўлади, оила маъ-ятида жамият маънавий олами тажаллий топади. Муайян халқнинг миллат сифатидаги ўзига хослиги ҳам унинг маъ-ятида жилоланиб туради. О.а. – миллийликнинг барча аломатларини ифодаловчи кўзгу, турмушнинг миллий асоси. О.а.нинг юксак маънавий жиҳатдан шаклланиши мам-тимизда озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон жамият қуриш гаровидир. *В.Қўчқоров, М.Нурматова*

ОИЛАВИЙ АНЪАНАЛАР - оилада бола-чақа, хонадон, уруғ, авлодлар, эр-хотин, уларнинг наслдан наслга ўтувчи, ҳаётда қарор топган (топаётган) удум, урф-о. ва б. амаллар мажмуасини ифодаловчи т. Инсониятнинг қадимий мад-й-маънавий қадриятларини ўрганишда О.а. алоҳида аҳамият касб этади. Оиладаги турмуш тарзи, урф-о. ва маросимлар маҳалла билан боғланган бўлиб, улар ҳар бир оила аъзосининг жамоа билан муносабат ларида, жамоанинг ижтимоий вазифалари, ахлоқий қонун-қоидаларида намоён бўлиб келган. Оилавий маросим ва тадбирлар муайян этник бирлик ҳамда қариндошлар гуруҳидан ташкил топган, маҳалла аъзолари ўртасида ўзаро ҳамкорлик ришталарини мустаҳкамлаш, шахсий ва жамоа манфаатига молик муаммоларни ҳал қилишда алоҳида ўрин тутди. Бундай анъаналар жамоа орқали баркамол шахсларни вояга етказиш, уларнинг онгига миллий ва умуминсоний қадриятларни сингдириш, эзгу ишларга даъват этишда қудратли восита вазифасини бажариб, жамоанинг ижтимоий барқарорлигини таъминлайди. Ислом Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида таъкидлаганидек, **«Ўзаро меҳр-оқибат, ахиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кимсалар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, тўй-тамоша, ҳашар ва маъракаларни кўпчилик билан бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш каби халқимизга хос урф-одат ва анъаналар авваламбор маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган. Халқимизга хос ўзини ўзи бошқариш тизимининг бу ноёб усули қадим-қадимдан одамларнинг нафақат тилида, балки дилида, бутун ҳаётида чуқур жой эгаллагани бежиз эмас. Биз «Маҳалла – ҳам ота, ҳам она» деган ҳикматли нақлни ана шу ҳаётий ҳақиқатнинг ифодаси сифатида қабул қиламиз”**. Этнографик кузатишларга қараганда, Ўзбекистоннинг деярли барча минтақаларида оилавий маросимларни бошқаришда жамоавий муносабат лар – оила, қариндошчилик, никоҳ, жамоага уюшиб меҳнат қилиш кабиларни тартибга солишда эркаклар, айниқса, оқсоқоллар алоҳида ўрин тутган. Ана шундай бошқарув шаклларида бири турли кўринишдаги оила-жамоавий йиғинлар – маслаҳат кенгаши ҳисобланган. Бу ўлкамизнинг айрим туманларида “Қорақозон” деб аталган. Қорақозон оилавий маслаҳатдан каттароқ йиғин бўлиб, унда маълум уруғ-жамоага мансуб қариндошлар ҳам қатнашиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Оила, уруғ бошлиқлари, оқсоқоллар оила, маҳалла, қишлоқ миқёсидаги йиғинларда ҳал қилувчи имкониятга эга бўлган. Маҳалладаги тўй-маъракалар, байрам тадбирлари, сайллар, дафн ва таъзия маросимларига эркаклар орасидан сайлаб қўйилган оқсоқоллар бошчилик қилган. Оиланинг бошқарилиши аввало ёши улуг

кишилар, бобо ёки ота-оналар томонидан амалга оширилган. Улар оилада вазифаларни тақсимлаш, молиявий масалалар, тартиб ва ахлоқий муҳитни йўлга қўйиш кабилар билан шуғулланганлар. Оилада белгиланган тартиб-қоидалар, урф-о.ларга барча оила аъзолари бўйсунган. Оиласига эътибор бермаган ва бундай талабни бурч сифатида қабул қилмаган шахс – эркак маҳалла йиғинларида муҳокама қилиниб, тартибга чақирилган. Оила бошқаруви ва ижтимоий -маиший турмушда, хус-н оилавий маросим ва маъракаларни ташкил қилишда аёлларнинг ҳам ўзига хос ўрни бўлган. Улар нафақат фарзанд тарбияси ёки уй-рўзғор юмушлари, балки маросим ва тадбирларда бош-қош бўлиб оила ва жамоанинг шаъни, нуфузини кўтаришга хизмат қилганлар. О.а.дан бири бўлган никоҳ маросимлари – насл қолдирилиши учун тузилган иттифоқ ҳисобланиб, у Шариат ҳукми бўйича соф, тоза бўлиши талаб этилган. Ўзбек оиласида азалдан фарзанд тарбиясига, фарзандларнинг саводли, имон-эътиқодли бўлишига, илм ва ҳунар ўрганишига алоҳида эътибор қаратилган. “Авесто”да келтирилган маълумотларга қараганда, қадимги аجدодларимиз болаларни бенуқсон туғилишига ва чақалоқлигиданок нафақат жисмоний тарбиясига, балки унинг ақлан етук бўлишига, ҳикмат ўрганишига, ахлоқий фазилатларни эгаллашларига ҳам алоҳида ғамхўрлик қилишган. Аждодларимизнинг ўша даврдаёқ ўз авлодини етук, жамиятга, Ватанга фидокор, меҳнатсевар инсон қилиб тарбиялаш чоратадбирларини амалга оширилганлигининг усулларини ўрганиш бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Азалий туркий удумга кўра, ота-онага қараганда, бобо ва момолар бола тарбиясида муҳим ўрин тутган. Бундай О.а. буюк шахслар ва алломалар ҳаётида янада ёрқинроқ кўзга ташланади. Жум-н, Темурий шаҳзодаларнинг тарбияси асосан уларнинг момолари зиммасида бўлган. Сароймулкхоним Шохруҳ Мирзо, суюкли набиралари Муҳаммадсултон Мирзо, Ҳалилсултон Мирзо ва Улуғбек Мирзолар тарбияси билан шуғулланган. Оила жамиятнинг алоҳида, шу билан бирга, узвий қисмидир. Ш.у. ҳам ундаги ўзгаришлар айнан жамиятдаги ўзгаришларнинг акси бўлиб ҳисобланади. Оила манфаатлари эзгулик сари интилаётган мам-т, халқ, миллат манфаатларидан таркиб топади. **“Мухтасар айтганда, ҳаммамизга аён бўлиши табиийки, оила соғлом экан - жамият мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан - мамлакат барқарордир”.** (Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч.) Аждодларимиздан бизга мерос қилиб қолдирилган муқаддас анъаналаримиз, гўзал урф-о.ларимиз юртимиздаги ҳар бир оила учун дастуриламал сифатида эъзозланиши, янгиланиши ва келгуси авлодларга бекаму кўст етказилиши мавжуд қадриятларимиз жилосини Ватанга, аждодларимизга бўлган ҳурмат-эътиборини янада ошириши шубҳасиздир. *Муяссар Умирова*

ОИЛАВИЙ МУҲИТ – оилавий муносабат лар, тарбиявий жараёнлар кечадиган ижтимоий -маън-й, ахлоқий муҳитни ифодаловчи т. Ҳар қайси миллатнинг ўзига хос маъ-яти, дунёқараши, тасаввур ва эътиқодини шакллантириш ҳамда юксалтиришда оиланинг ўрни ва таъсири беқиёсдир. Инсон қалби ва онгидаги энг соф, покиза туйғулар, илк ҳаётий т. ва тасаввурлар, энг аввало, оила бағрида шаклланади. Оила – ҳақиқий маъ-ят

ўчоғи, мафкуравий тарбия омили ва муҳити. Президент И.А. Каримов таъкидлаганидек, “... айнан оила муҳотида пайдо бўладиган ота-онага ҳурмат, уларнинг олдидаги умрбод қарздорлик бурчини чуқур англаш ҳар қайси инсонга хос бўлган одамийлик фазилатлари ва оилавий муносабатларнинг негизини, оиланинг маънавий оламини ташкил этади.

Кўп йиллик илмий қузатиш ва тадқиқотлар шуни кўрсатадики, инсон ўз умри давомида оладиган барча информациянинг 70 фоизини 5 ёшгача бўлган даврида олар экан.

Боланинг онги асосан 5-7 ёшда шаклланишини инобатга оладиган бўлсак, айнан ана шу даврда унинг қалбида оиладаги муҳит таъсирида маънавиятнинг илк куртаклари намоён бўла бошлайди. “Халқимизнинг қуш уясида кўрганини қилади”, деган доно мақоли, ўйлайманки, мана шу азалий ҳақиқатни яққол акс эттиради.

Одамзот учун бир умр зарур бўладиган табиий кўникма ва хусусиятлар, масалан, ҳар қайси боланинг ўзига хос ва ўзига мос қобилияти, атрофидаги одамлар билан муомаласи, тенгдошлари орасида ўзини қандай ҳис қилиши, етакчилик хислатларига эга бўлиши ёки бўлмаслиги, керак бўлса дунёқарашини – буларнинг барчаси аввало унинг туғма табиати, шу билан бирга, оилада оладиган тарбиясига узвий боғлиқ эканини ҳаёт тажрибаси кўп мисолларда тасдиқлаб беради” (Юксак маънавият – енгилмас куч, 52-53-бетлар). Айнан мана шу даврда бола яхши билан ёмон ўртасидаги фарқни англай бошлайди, оиладаги, ён-атрофдаги воқеа-ҳодисалар хусусидаги таассуротлар унинг онгига сингиб боради. О.м.нинг соғломлиги – ота-она ва б. яқинлари ўртасидаги муносабатларнинг мақсадга мувофиқлиги болада соғлом фикр, ижобий фазилат ва интеллектуал сифатларнинг намоён бўлишига замин яратади. Халқимизга хос устувор фазилатлар асосан О.м.да, ота-она, яқин қариндошларнинг бевосита аралашувида шаклланиб боради. Бу ҳол катталарни ҳурмат қилиш, кичикларни эъзозлаш, меҳнатга тўғри муносабат да бўлиш, урф-о. ва қадриятларни муқаддас билиш қабиларда ўз аксини топади. Бундай сифатларни ўзлаштириб борган ҳар бир ўғил-қизда оилапарварлик, юртпарварлик каби олижаноб фазилатлар камол топади. О.м.нинг носоғломлиги, оила аъзолари ўртасидаги келишмовчиликлар, ўзаро тил топиша олмаслик каби ҳолатлар бола маънавий оламининг шаклланишига салбий таъсир кўрсатади. Унинг феъл-атворида ёлғончилик, хиёнаткорлик, бевафолик каби салбий иллатлар намоён бўлади. Бундай ҳолат жамиятда ўз ўрнини топа олмаган, эътиқодсиз, диёнатсиз, мақсад-маслаксиз инсонларнинг пайдо бўлишига олиб келади. «**Оилавий тарбия масаласида хатога йўл қўймаслик учун аввало ҳар қайси хонадондаги маънавий иқлимни ўзаро ҳурмат, ахлоқ-одоб, инсоний муносабатлар асосига қуриш аини муддао бўлур эди**» (Юксак маънавият – енгилмас куч, 55-бет). О.м. шахс ғоявий барқарорлигини шакллантирувчи омилдир. Соғлом О.м. нафақат эр-хотиннинг характерли хус-яти, балки шу оилага бевосита таъсир кўрсатувчи қариялар, катта авлодлар томонидан сақланиб келган анъаналар асосида ҳам шаклланади. Ҳар бир оила жамият талаблари асосида яшайди ва замон талабига мос фарзандни тарбиялашда фаол иштирок этади.

Эр-хотин томонидан ўзидан олдин ўтган авлод вакиллари элаш, болалик даври ўтган оилага хос анъаналарни янги ҳаётга олиб кириш О.м.да ва вояга етаётган фарзанд хулқида ўз аксини топади. Ана шундай муҳитда шаклланган шахс индивидуал тажриба билан бирга ижтимоий муҳит талабларини ҳам ўзлаштириб боради. Бундай мақбул тизимни шакллантиришда ота-онадан билим, укув, ақлий салоҳият ва зукколик талаб қилинади. О.м.да уччала таркибий қисмни уйғунлаштириш ва ўзаро мувофиқлаштириш катта маҳоратни талаб қилади. О.м.даги яна бир жиҳат фарзандлар сони ва улар орасидаги муносабат мазмунидир. Ўзбек оилалари аксарият ҳолларда кўп фарзандли бўлиб, бундай шароит бола улғайиши, унинг дунёкараши шаклланишида ўз изини қолдиради. Тарбия жараёнида қадриятларнинг шаклланиши, эътиқод ривожини учун мақбул шароит яратиш ҳамма оилаларда турлича бўлиши мумкин. Бу жараёнга таъсир этувчи асосий омиллар оиладаги болалар сони, улар ёши ўртасидаги фарқ, ўғил ёки қиз фарзандлар нисбати ва б. кўрсаткичлардир. Бола руҳиятида ғоявий барқарорликни шакллантиришда шахснинг ўзига хослиги, унинг ички интилиши ва фаоллиги муҳим ўрин тутди. Ҳар бир инсон ўз тараққиёт йўлига, ҳаёт йўналишига эга. Бола улғайиб, турли жамоаларга аъзо бўлар экан, нафақат расмий қоидалар, балки очик-ойдин эътироф этилмайдиган хулқ меъёрларини ҳам ўзлаштириб боради. Салбий хулқ меъёрларини ўзлаштириш О.м.даги нохушликлар ҳамда организмдаги физиологик жараёнлар таъсирида амалга ошади. Тенгқурлари гуруҳига кўшилиш, турли жамоаларга аъзолик муқаррар жараён бўлиб, хулқдан оғдирувчи ҳар қандай таъсирга берилиш ёки берилмаслик О.м.даги тарбияга боғлиқ. *Муяссар Умирова*

ОИЛАВИЙ НИЗО — оила ҳаётида намоён бўладиган психологик ва ижтимоий кескин вазият. Турли оилавий гуруҳлар (биринчи навбатда эр-хотин, ота-она ва болалар, эр-хотин ва уларнинг ота-оналари, баъзи ҳолларда қариндошлар) ўртасида юзага келади. Оила турли ёш ва жинсдаги кишилардан таркиб топгани сабабли улар ўртасида низо чиқиши эҳтимоли мавжуд бўлади. Бундай низо ва зиддиятлар ўзаро муносабат ларда бир-бирини тушунмаслик ёки тушунишга ҳаракат қилмаслик туфайли юзага чиқиши мумкин. Болалар ва ота-оналар ўртасидаги низо фарзандларнинг катталар таъсиридан қутулишга интилиши ёки ўзини ёлғиз ҳис этиши ва б. сабаблар таъсирида пайдо бўлади. О.н. кескинлашувига йўл қўймаслик, уларнинг бир-бирини тушуниш, муросаю мадора воситасида оқилона ҳал этишга интилиш оила мустаҳкамлиги ва барқарорлигини таъминлашнинг асосий шартидир. Шаҳарларда ўта кескин О.н. маҳаллалар қошида тузилган яраштирув комиссиялари, ҳуқуқшунос ва руҳшунослар маслаҳатига таянган ҳолда ҳал этиш урф бўлмоқда.

ОИЛАВИЙ ТАРБИЯ — бола рив-ши учун энг қулай шарт-шароитларни яратишга йўналтирилган, уни ижтимоий ҳаётга тайёрлашга, ҳар томонлама камол топган шахсни шакллантиришга қаратилган оила фаолияти. О.т. боланинг туғилган куниданок бошланади, унинг тўлиқ мустақил шахс сифатида вояга етгунга қадар ўзгалар назоратида давом этади. О.т.да муваффақиятга эришиш кўп жиҳатдан оилада ҳам ота, ҳам онанинг бўлиши, уларнинг тарбия

бобида ўзаро бирдамлиги ва тенглиги, баҳамжиҳатлик билан ҳаракат қилишига боғлиқ. О.т. ҳис-туйғулар асосига қурилади, чунки тарбиячилар боланинг энг яқин кишиларидир. О.т. асосий йўналишларидан бири — болани хушхулқ бўлишга ўргатиш. О.т.ни мажбурлаш асосига қуриб бўлмайди, муҳими, бола ундан сўралаётганини ўз хоҳиши билан бажариши лозим. Ҳақиқий тарбиячи болани «тизгинламайди», балки эркин қўяди; камситмайди, аксинча, рағбатлантиради; уни «ясамайди», балки шакллантиради; амр этмайди, балки ўргатади; талаб қилмайди, балки сўрайди. О.т. жараёнида болани шахс сифатида шакллантириш асосан икки йўл билан амалга оширилади: оила турмуш тарзининг таъсири остида ва ота-оналарнинг махсус тарбиявий таъсир ўтказиши натижасида. О.т.да ота-оналарнинг обрўйи катта аҳамиятга эга. Бунга эришиш учун улар, аввало, ўзлари тарбияланган бўлиши, комиллик сари интилиши, ўзгаларга меҳрибонлик кўрсатишлари талаб этилади. Болаларда тақлид қилишга рағбатни уйғотувчи катта ёшдаги оила аъзоларининг намунаси О.т.даги энг таъсирчан омиллардан биридир. О.т.дан кўзланган мақсад — боланинг одам ва олам ҳақидаги билимларини кенгайтириш, ш-дек, унда ўзига хос феъл-атворни шакллантириш, иродасини чиниқтириш, қобилиятини юзага чиқариш ва ривожлантириш, маънавий комилликка эриштиришдан иборат. О.т.нинг тугал мақсади комил инсонни вояга етказишдан иборат. Бу эса жисмоний, ахлоқий-маън-й, меҳнат ва эстетик тарбиянинг ўзаро уйғун тарзда амалга оширилишини тақозо этади. *Ваҳоб Қўчқоров*

ОККУЛЬТИЗМ (лот. *occultus* — сирли, яширин, ботиний) — махсус руҳий машқлар, алоҳида маросимлар натижасида айрим инсонларгина била оладиган коинотдаги сирли кучлар мавжудлигини эътироф этадиган таълимот. О. *гилозоизм* ва *пантеизмга* яқин туради. О.нинг мустақил соҳа сифатида ажралиб чиқиши сўнгги антик даврдаги эллинлар дини — синкретизм билан боғлиқ. I-IV а.ларда Александрияда О.нинг афсонавий асосчиси Регмас Трисмегиста номи билан боғлиқ адабиётлар тўплами вужудга келади. Шу даврда герметик фанлар ҳисобланмиш алхимия, астрология пайдо бўлади. О.да инсоннинг иродавий хатти-ҳаракатларига оламга тўғридан-тўғри таъсир эта олиши мумкин бўлган ўзига хос табиат кучлари сифатида қаралади. Христианликнинг ҳукмрон динга айланиши билан О. таъқиб остига олинган ва яширин фаолиятга ўтган. Европадаги Уйғониш даврида О. дунёнинг ўрта а.лар манзарасининг емирилишига, схоластиканинг заифлашуви ва табиатшуносликнинг ривожига таъсир кўрсатди. XVII а.ларда табиий фанларнинг ривожига эса О.га бўлган ишончни маълум маънода йўққа чиқарди. Дунёвий О. жамиятлари шакллана бошлади. Мас., Т. Компанелланинг “Қуёш шаҳри”, Ф. Бэконнинг “Янги Атлантида” каби асарларида социал утопия О. анъаналари билан боғлиқ. XIX а. охирларидан турли даврлар ва халқлар оккультив ва диний-фал-й таълимотларни бирлаштириш асосида янги “универсал” динни яратишга уринишлар бўлган. Ҳозирги ҳам О. замонавий мунажжимлар, фолбинлар ва ҳ.к. фаолиятида намоён бўлади.

ОЛАМ — инсонни ўраб турган дунё ҳақидаги кенг қамровли т., маълум маънода воқеликнинг ифодаси. Мас., “элементар заррачалар олами” т.си одамга маълум бўлган ва ҳали маълум бўлмаган барча элементар заррачаларни қамраб олади. Агар биз яшаётган бутун коинотни элементар заррачалардан ташкил топган деб ҳисобласак, бу т. бутун коинотни ҳам акс эттириши мумкин. Мас., ўсимликлар О.ига фақатгина ўсимликлар киради, бошқа тирик мавжудотлар: ҳайвонлар ва одамлар бу О.дан четда қолади. Шу н.назардан О. т.си нисбийдир. Баъзида О. деганда барча нарсалар, жисмлар, воқеа-ҳодисаларни қамраб олувчи умумий тизим тушунилади. Бу маънода О. космологик О. т.сига мос келади. Айримлар уни чексиз ва чегарасиз, бошқалар эса коинот маъносидаги О.ни чекланган объект сифатида талқин этади. “Чексизлик” ва “чегарасизлик” т.лари нисбий маънога эга, бир тизимда чексиз ҳисобланган объект бошқа тизимда чекланган бўлиши мумкин ва аксинча. О.нинг намоён бўлиш шакллари хилма-хил. Фақат моддий жисмларни ўзига қамраб олган О. *моддий О.* дейилади. Айримлар уни жисмоний, яъни *физик О.* деб атайди. Одамнинг маън-й, руҳий дунёсини қамраб олувчи дунё *маънавий О.* деб юритилади. О.нинг мавжудлиги шубҳасиз бўлган ва барча эътироф этадиган қисми *реал О.*дир. Келажакда мавжуд бўлиши эҳтимоли бўлган О. *виртуал О.* (лот. *virtualis* — эҳтимолдаги), аниқ маълумотга эга бўлган О. *конкрет О.*, хаёлдаги, тасаввурдаги, идеалдаги О. *абстракт О.* дейилади. Одамнинг кундалик ҳаётидаги ҳаммага маълум, тан олинган ҳаёти реал О.га мансуб бўлса, унинг хаёлий режалари виртуал О.га, унинг ўзи ва атрофидагилар конкрет О.га, келажакка йўналган орзу-умидлари эса абстракт О.га мансубдир. Одам ўз режаларини реал О.га асосланиб тузса, потенциал О.ининг конкрет реалликка айланиш эҳтимоллиги ошади. Одам О.да бошқалардан ажралиб, якка бўлиб эмас, балки ижтимоий ҳаёт кечиради ва жамоа бўлиб яшайди. Одамлар жамоаси жамиятни, уларнинг ўзаро муносабат и, фаолияти, ўй-хаёллари, идеаллари, мақсад ва маслақлари билан биргаликда *ижтимоий О.*ни ташкил этади. Одамнинг жамиятдаги бошқа одамлар билан биргаликда ижтимоий фаолият олиб бориши уларнинг ҳар бирига хос бўлган такрорланмас *индивидуал О.*ларига боғлиқ. Индивидуал О., айти пайтда, ташқи О.ни ҳам, ижтимоий О.ни ҳам ўзида акс эттиради, ифодалайди.

ОЛИФТА(ЛИК), олифтагарчилик – амалиётда ҳам ижобий, ҳам салбий маънода қўлланадиган ибора. Ижобий маънода О. замонавий модага мос равишда кийинган озода, ораста кишига, салбий маънода эса яхши кийинган, лекин ўзини тута олмайдиган, қилиғи хунук шахсга нисбатан қўлланади. Салбий маънодаги О. ижобий хус-ятларнинг акси ҳисобланади. О.га “ор” ва “орият” т.лари антоним сифатида қўлланади. Ор ўзига муносиб ёки эп кўрилмаган ишдан, нарсдан ҳижолат тортиш, уялиш, номус қилиш туйғусидир. Орият ор-номусдан ташқари, иззат-нафс, қадр туйғусидир. Одатда, ориятли одамлар ўзи ва оиласининг қадрини юксак тутуди, ўзгаларни ҳам қадрлайди. Салбий маънодаги О. эса юқоридаги хус-ятлардан бутунлай мосуво бўлган шахслар ҳисобланади. О. миллат доирасида чекланиб қолган хус-ят эмас.

“ОЛЛОҲ ҚАЛБИМИЗДА, ЮРАГИМИЗДА” – Президент И.А.Каримовнинг “Туркистон-пресс» ахборот агентлиги мухбирининг саволларига жавоблари (Т., «Ўзбекистон», 1999 й.). Ушбу асарда 1999 йил 16 февраль куни Тошкентда содир этилган портлашларнинг жаҳон ОАВда турлича шарҳланиб, ҳар хил фикр ва фаразларнинг пайдо бўлгани таҳлил қилинган. Юртбошимиз муқаддас динимиз мазмун-моҳияти ҳақида тўхталар экан, нафақат бизнинг матбуотимиз, балки хорижий матбуотнинг турли ноаниқ, мужмал ахборотларига ўз муносабат ини билдиради: **“Бу эътиқод юртимиздаги миллионлаб ватандошларим қатори менинг ҳам дунёқарашимга асос бўлиб, бутун борлигим, маънавий оламим мазмунини ташкил этади”**. И.А.Каримов диний қадриятлар, исломий т.ларнинг ҳаётимизга сингиб кетгани, уни ҳеч қандай куч, ҳеч қандай ташвиқот билан чиқариб бўлмаслигини таъкидлаб, **Оллоҳ бизнинг қалбимизда, юрагимизда**, деган ғояни илгари суради. Тошкентдаги мудҳиш воқеаларнинг ташкилотчилари ислом ниқоби остида иш олиб бораётган экстремист террорчилар экани маълум бўлди. Ўз-н матбуотида ушбу воқеалар таҳлил этилган қатор мақолалар эълон қилинди, оддий деҳқонлар, ҳунармандлар, тижорат аҳли, зиёлилар чиқишларида муқаддас ислом динини ниқоб қилган бузғунчи тўдаларнинг ёвуз ниятлари қораланди. Шу билан бирга, бу воқеалар дунё ОАВ эътиборини тортди. Турлича фикрлар билдирилди, тахминлар қилинди. “Ўз-н ҳукуматининг динга бўлган сиёсати ўзгаради”, “Диндорлар таъкиб остига олинади”, “Диний ташкилотлар сиқувга учрайди” қабилдаги гаплар тарқала бошлади. Бу ўринда И.А. Каримов муқаддас ислом дини халқимизнинг руҳияти, юрагига сингиб кетгани, у миллий ўзлигимиз, фитратимиз, хислатимизнинг белгисига айлангани, бунинг моҳиятини тўлиқ англамасдан, тушуниб етмасдан сўзлайдиганлар адашишини уқдиради. Дарҳақиқат, кишилар қалбидан чуқур жой олган диний туйғуларни салкам бир а.лик атеистик тарғибот сиқиб чиқара олмади. Одамларимиз ўз аждодлари руҳи, миллий анъаналари, тарихий хотирасига қандай эҳтиром билан қараган бўлса, дину диёнатимизга ҳам шундай муносабат да бўлиб келди. Истиклолнинг дастлабки йилидан бошлаб, ислом дини ва исломий қадриятлар қайтадан тикланди. Мазкур интервьюда ислом динининг инсонпарварлик ғоялари ёш авлод юрагидан жой олиши, дунёвий билимлар билан бир қаторда, диний ҳикматлар асосида тарбия топиши тўғрисидаги самимий ва асосли фикрлар ҳам ўз ифодасини топган. И.А.Каримов таъкидлаганидек: **«Биз ўз муқаддас динимиз ва эътиқодимиздан ҳеч қачон воз кечмаймиз. Шу билан бирга, муқаддас динимиз шаънига доғ туширмоқчи бўлган кимсалар билан ҳеч қачон муроса қилолмаймиз”**. Истиклол йилларида улуғ шоиру аллома мутафаккирларимизнинг мероси халқимизга қайтарилди. Имом Бухорий, Имом Исо Термизий, Маҳмуд Замаҳшарий, Имом Абу Мансур Мотурудий, Шайх Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Азизиддин Насафий, Абдуҳолик Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Маҳдуми Аъзам каби улуғ олимлар, тариқат пешволари, азизу авлиёларнинг номлари тикланди, асарлари ўрганилди, таржима қилинди. Шу орқали ислом фал.си, жумладан, тасаввуф таълимоти тадқиқ этилиб, катта маънавий хазина кашф

этилди. Қуръони карим, Имом Бухорий ва Имом Термизийларнинг ҳадис китоблари, Имом Ғаззолий асарлари таржима қилинди. Самарқанд, Бухоро ҳадисшунослик ва фикҳ мактаблари, М.О.да шаклланган тариқатлар ҳақида қатор тадқиқотлар дунёга келди. Буларнинг барчаси халқимизнинг билими, маърифатини ошириш билан бирга, жонажон Ватанимизнинг улуғвор, шарафли ўтмиши, дунёга маърифат, илм нурини таратган аждодларимиз хизматини чуқурроқ англашга ёрдам бермоқда. *Абдухолиқ Ташанов*

ОММАВИЙ ЖАМИЯТ — ҳозирги замон жамиятининг ўзига хос қатор томонларини ифодаловчи т. Жамият барча соҳаларининг кенг оммавийлашув жараёни тубдан янги меҳнат қуроли – машиналарнинг пайдо бўлишидан бошланган эди. Оммавийлашув иқтисодиёт соҳасида бошланиб, аста-секин жамиятнинг бошқа соҳаларини ҳам қамраб олди. О.ж. наз-яси илдизлари ўрта а.лардаги анъанавий ижтимоий муносабат ларга зид равишда шаклланган янги муносабат ларга қарши консерватив ғоялар билан боғлиқ (Э.Берк, Ж. Де Местр, А.Бональд). Янги тартибларнинг муқаррарлигини англаган француз мутафаккири А.Токвиль (1805-1859) янги жамиятни ундаги эркинлик ва тенглик муносабат лари н.назаридан тавсифлайди. У “Демократия — Америкада” асарида: “Менинг диққатимни жалб қилган янгиликлар ичида ҳеч қайсиси шароитларнинг умумий тенглиги каби ҳайратлантирган эмас”, деб ёзади. У демократияни гоҳ жамият барча томонларини тенглаштиришга интилиш, гоҳ “халқ”, гоҳ бевосита бошқариш шакли сифатида талқин қилди, тенгликни амалга ошириш учун марказлаштириш ва бюрократлаштириш ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари устидан буржуа назоратини ўрнатишга олиб келишини кўрсатди. II Жаҳон урушидан сўнг О.ж. концепцияларининг асосий йўналиши авторитар тенденцияларни танқид қилишга қаратилди. О.ж.ни янгича талқин қилиш ҳозирги замон жамиятидаги муҳим жараёнларни тўғри тушуниш имконини беради. Оммавийлашув жараёни жамиятнинг барча соҳаларида катта имкониятлар очиб бериши билан бир қаторда маъ-ят соҳасида муайян муаммоларни келтириб чиқаргани туфайли О.ж концепциялари ҳам кўпдир. Жамият ҳаётининг турли соҳаларида кечаётган оммавийлашув жараёнлари мазмун-моҳияти, миқёси ва намоён бўлиш шаклига кўра, бир-биридан фарқ қилади. Номоддий ишлаб чиқаришнинг турли кўринишларида маълум даражада оммавий фаолиятнинг технологик, ташкилий ва б. таркибий қисмини яратади. Мас., ҳозирги замон фани минглаб одамларни бирлаштирган йирик ташкилотларни қамраб олади. Бу ҳақиқатан ҳам ахборотни (билимни) оммавий, индустриал шаклда ишлаб чиқаришдир. Истеъмол, инсоний муносабат лар, маиший соҳаларда эса оммавийлашув кишилар фаолиятини қатъий расмий ташкил этишни талаб қилмайди. Лекин бунда ҳам ўзига хос кўринишда оммавий фаолият мавжуддир: иштирок этадиган индивидларнинг кўплиги, улар фаолиятининг ўхшашлиги, фаолиятни танлаш имконияти н.назаридан эркинлиги ва б. Оммавийлашув жараёнининг ҳар жиҳатдан чуқурлашиб бориши жамият тараққиётида қонуний, зарурий ҳодиса бўлиб, келгуси жамият ва инсон қиёфасини белгилашда турли имкониятлар яратади.

ОММАВИЙ МАДАНИЯТ — мад-тнинг мураккаб, ҳамма вақт бир хил талқин қилинмайдиган ўзига хос шакли. О.м.ни Ғарб мад-ти билан боғлиқ ҳодиса деб тушуниш, ш-дек, уни ғоясизлик, сифатсизлик ва дидсизлик намунаси сифатида баҳолаш кенг тарқалган. Айни пайтда, фольклор, халқ мад-ти ҳам О.м. кўринишлари сифатида талқин қилинади. О.м. чуқур ижтимоий ва мад-й илдизларга эга. О.м. пайдо бўлишининг ижтимоий -иқт-й илдизлари йирик саноат ишлаб чиқаришининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Йирик саноат ривожига ёлланма ишчиларга заруратни туғдирган бўлса, феодал жамиятнинг анъанавий ижтимоий тузилмасининг емирилиши одатий меҳнатдан айрилган кишилар оммасини вужудга келтириб, ана шу эҳтиёжни қондиришга хизмат қилди. О.м.нинг шаклланиши ана шу жараённинг инъикоси эди. Зеро, у янги ижтимоий қатламларнинг (ёлланма ишчилар ва хизматчиларнинг) ўзларигагина хос бўлган мад-т кўринишини яратишга бўлган интилишнинг натижаси ўлароқ шаклланди. О.м.нинг юзага келиши ва рив-ши айни пайтда ижтимоий кадриятларни содда, барча учун тушунарли бўлган тилга кўчириш, оммавий саводхонликнинг ўсиши, нашр маҳсулотларининг пайдо бўлиши ҳамдир. Узоқ вақт давомида дунёқараш ва хулқ меъёрлари устоздан шогирдларга яқка тартибда ўтиб келган. Тарихий тараққиёт, ижтимоий тажриба ва дастурлар узатиш механизмининг универсаллашуви уларни янада кенгроқ доирага олиб чиқди. Бунга ҳам О.м. шаклланишининг муҳим кўриниши сифатида қараш лозим. Бу жараённинг бугунги кундаги ўзига хос натижасини боғчалар, мактаблар, олий ўқув юртиларида таълим-тарбия жараёнининг универсаллаштирилган — ягона андоза ва дастурлар асосида ташкил этилганида кўришимиз мумкин. Бундай универсаллаштириш ҳозирда глобал миқёс касб этмоқда. XX а.да радио, кино, ТВ, видео, компьютерлар тизимининг пайдо бўлиши натижасида О.м. ривожининг янги босқичига қадам қўйилди. Бу босқич кўпчилик учун мақбул бўлган қарашлар ва кадриятларни шакллантириш имкониятлари кескин даражада ўсгани билан характерланади. Таъсир этишининг нозик ва қудратли қуролига айланган реклама, мода каби воситалар ёрдамида оммавий истеъмол мад-тини, интеллектуал фаолият жисмоний меҳнатни ҳар соҳадан сиқиб чиқариш кучайган бир пайтда жисмоний соғлом бўлишга хизмат қиладиган ҳар хил спорт турларини фаол тарғиб қилиш йўли билан жисмоний баркамол шахсни шакллантиришга уриниш ҳам ана шу жараённинг натижасидир. О.м. халқ мад-тидан фарқли ўлароқ, нафақат миллий, балки миллатлараро, байналмилал хус-ят касб этиши, айни пайтда, умуман, миллийликдан узоқ бўлиши ҳам мумкин. Кўпгина ҳолларда О.м.нинг муайян намунасининг миллий мансублигини фақат унинг тили ёки ижрочисига қараб ажратиш мумкин. Элитар мад-т кўпчиликка мўлжалланмагани, тушунарсиз бўлгани билан ажралиб турар экан, бу унинг ташувчиларини жамиятда алоҳида мавқега эга бўлишларига хизмат қилган. О.м. эса кенг халқ ўртасида машҳур бўлган ўзининг аниқ муаллифлари билан ажралиб туради. Халқ мад-ти ҳамма вақт муайян макон билан боғланган. О.м.да эса бундай локаллик кузатилмайди. У аввал бошданок кенг аудиторияга мўлжалланган бўлади. Унда инсонга хос бўлган ҳиссиётлар — муҳаббат, кўрқув, муваффақиятга эришишга бўлган интилиш, ғаройиботга ишонч ва ш.к.га асосланиш устуворлик қилади.

Шу йўл билан О.м. реал ҳаётга қайсидир жиҳатлари билан ўхшаш, аммо айна пайтда ундан бирмунча узоқ бўлган ҳаёт манзарасини яратади, қарашлар ва қадриятлар тизимини, хулқ моделини шакллантиришга хизмат қилади. О.м. ўзининг мана шу хус-ятлари билан инсоннинг идеалга бўлган табиий эҳтиёжини қондиришга интилади. О.м олим ва мутахассислар томонидан турлича талқин этилмоқда. Уларни умумлаштирган ҳолда қуйидагича ифодалаш мумкин: 1. О.м. – халқ мад-ти, урф-о.лари, маросимлари, санъати ва ш.к.ни ифодаловчи т. 2. О.м. ОАВ ривожини билан боғлиқ ҳодиса. 3. Оммавий ишлаб чиқариш, “кўнгилочар индустрия” томонидан яратилган, омма истеъмолига мўлжалланган мад-тнинг сийқалаштирилган намуналари кўринишидаги салбий ҳодиса. Бугунги кунда О.м. мад-й-мафкуравий таълиқнинг энг хавфли қуролларидан бирига айланган. Истеъмолчилик кайфияти ўзагини ташкил этган О.м. асл кишилик мад-тига зид, уни поймол этадиган, моҳиятини бузадиган ва охир-оқибат инсонни жон сақлашдан ўзга мақсади бўлмаган жонзот, ҳайвон даражасига туширадиган, халқни эса оломонга айлантирадиган ҳодисадир. Бугунги кунда ОАВ, ТВ мад-тни оммалаштиришнинг асосий воситаси ва манбаи бўлиб хизмат қилмоқда. Бу, аввало, одамларнинг қайғу ва хурсандчилигини ифодалаган, уларни қизиқтирган ҳар қандай муаммони товарга, бир қолипга солинган кўнгилхушликка айлантирилишида намоён бўлади. Глобаллашув жараёнлари ва унинг йўналишларидан бири бўлган О.м. экспансияси таъсирида қадриятлар тизимида содир бўладиган туб ўзгаришлар “ижтимоий мавжудот” ҳисобланган инсонда муайян ўзгаришларни келтириб чиқаради, инсон ва жамият маън-й-ахлоқий таянчларидан маҳрум этилади, жамият инқирозга учрайди. Шу маънода, И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“...коммунистик мафкура ва ахлоқ нормаларидан воз кечилганидан сўнг жамиятда пайдо бўлган ғоявий бўшлиқдан фойдаланиб, четдан биз учун мутлақо ёт бўлган, маънавий ва ахлоқий тубанлик иллатларини ўз ичига олган “Оммавий маданият” ёпирилиб кириб келиши мумкинлиги барчамизга аён бўлиши керак... Айниқса, ҳозирги вақтда дунёда кучайиб бораётган турли маънавий таҳдидларнинг олдини олиш, «оммавий маданият»нинг зарарли таъсиридан фарзандларимизнинг онгу тафаккурини химоя қилишда илму фан ва маданият жамоатчилиги, ижод аҳлининг ўрни ва роли тобора ортиб бормоқда. Нега деганда, бизнинг миллий руҳимиз ва табиатимизга ёт ва бегона бўлган ана шундай «маданият» намуналарини фақат танқид ва инкор қилиш ёки уларни тақиқлаш билан бирон натижага эришиб бўлмайди. Бундай хатарлардан ҳаётимизни асраш, маънавий бўшлиққа йўл қўймаслик учун, авваламбор, эзгу инсоний ғоялар ва юксак маҳорат билан яратилган асарлар орқали халқимизнинг маданий савиясини юксалтириш, бошқача айтганда, бугун жаҳон майдонида юз бераётган кескин ақл-заковат ва истеъдод мусобақасида беллашувга қодир бўлишимиз шарт”. Давлатимиз раҳбарининг ушбу фикр-мулоҳазаларида О.м.нинг мазмун-моҳияти, оқибатлари ҳамда унга қарши курашишнинг изчил восита ва омиллари аниқ баён этилган. *Улугбек Саидов***

ОНА – 1) фарзандни дунёга келтирган шахсга нисбатан қўлланадиган т.; 2) фарзандни дунёга келтирмаган бўлса-да, уни тарбиялаган ёки тарбиялашда муҳим ҳисса қўшган аёлга нисбатан қўлланадиган т.; 3) ўзбек халқи мад-тида кекса аёлга ҳурмат-эҳтиром рамзи сифатида қўлланадиган атама; 4) инсон маъ-ятининг илк шаклланиш даврларида катта таъсир кўрсатувчи ва авлод дунёқарашининг маълум йўналиш олишида муҳим ўрин тутувчи оила аъзоси. Фарзанд туғилгач, у парваришга муҳтож бўлади, биринчи навбатда, О.нинг меҳр-муруввати билан тарбияланади, вояга етгач меҳнат қилади, ўзи ҳам фарзандли бўлиб, уларни улғайтириш жараёнида кексаяди. Бу ҳодиса инсоният тарихида узлуксиз жараён бўлиб, О.ларга фарзандини тарбиялаш, билим бериш ҳамда уларга ўз моддий ва маънавий бойликларини етказиш имкониятини берган. О.лар оила, кўшнилари давраси, маҳалла ва ижтимоий ҳаётнинг барча шаклларида авлодга бебаҳо тажриба етказишади. Улар ёш авлодга ўз ҳаётлари мисолида ибрат кўрсатади. О.ларга ҳурмат ва уларга ғамхўрлик ҳамма ерда ва ҳамма вақт инсоният тараққиётининг энг муҳим омилларидан бири бўлиб келган. У инсониятнинг яшаб қолиши ва тараққиёти учун шарт-шароит яратган, ўзини сақлаб қолишга интилиш ва жамиятни сақлаш ўртасидаги асосий ўзаро боғлиқлик ҳамда уйғунликни акс эттирган. О.лар учун ўз оиласи, фарзандлари ва яқинларига, жамиятга кераклиги, улар учун суюкли эканини ҳис этиб яшаш энг юксак бахт ҳисобланади. О.лар фарзандлари оила ва халқ олдидаги бурч ва масъулиятини англаб, уларнинг ҳаётий режаларига камарбаста бўлиб яшаши ва бунинг ортидан эътибор топишини орзу қилиб яшайди. О.ларнинг беминнат хизматига бир умр содиқ бўлиш, уларнинг дуоларини олиш, насиҳатларига кулоқ тутиш ҳам фарз, ҳам қарз ҳисобланади. Шарқда О.ларни қадрлаш миллий менталитет даражасига кўтарилган, жумладан, уларни ҳурмат қилиш, эъзозлаш ўзбекона миллий қадрият бўлиб, бу ахлоқий фазилат ҳар бир болага ёшлигидан оила даврасида сингдириб борилади. Ўз навбатида, кўчани кўрган, ҳаёт мураккабликларини енгган, қийинчиликда чиниққан, ақли расо О.лар ўтмишдан мерос бўлиб келаётган ва кундалик ҳаёт учун зарур бўлган барча таомил, урф-о.ларни ёшларга ўргатади. Шу тарзда, бир томондан, О. ва фарзанд ўзаро муносабат ларининг узвийлиги таъминланса, иккинчи томондан, фарзандларда юксак ахлоқий ва маънавий фазилатлар шаклланиб боришига эришилади. Фарзанд О.дан намуна олиб, ҳаётда ўзидан бирор из, яхши ном қолдиришга интилади. Уларда О. туфайли ҳаётга муҳаббат, ҳаётга ташналик, бунёдкорлик ҳисси шаклланади. О.лар фарзандига сирдош, суянчиқ, устоз, ҳамдард бўлиши маъ-ятимиздаги асосий воқелиқдир. Уларнинг ҳаёт тажрибаси, меҳр-муҳаббати, ақл-заковати ёшлардаги куч-ғайратни, жўшқинликни, ташаббускорликни тўғри йўлга солишга, ғоявий бўшлиққа йўл қўймасликка даъват этади. О. умр бўйи ахлоқ-одоб, тарбия, насиҳат билан камол топиб, энди бошқаларга, авваламбор, фарзандларига маслаҳат бера оладиган, уларга ибрат бўла оладиган ҳаёт донишманди, мураббий, устоз ҳисобланади. О.лар ҳаёт тарзи кўпинча фарзандларнинг “мустақиллик”, “озодлик”, “эркинлик” т.ларини чин қалбдан ҳис этишига олиб келади. О.лар ҳаётнинг пасту баландини, оғир-енгилини, кам-кўстини бошдан кечириб, окни қорадан, яхшини ёмондан, гуноҳни савобдан, дўстни душмандан, адолатни разолатдан, шукроналикни

кўрнамакликдан ажрата олади. Ўзбекларда О.лар фарзандларини оилали, уй-жойли ва албатта, баркамол, бахтли қилиш ташвиши билан яшайди. Бу улар ҳаётининг мазмунига айланган. Халқимизда азал-азалдан катталарни ҳурмат қилиш, эъзозлаш, уларнинг сўзларини икки қилмаслик каби фазилатлар мавжуд. Чунки, ёшлар О.ларнинг ўғитидан, доно насиҳатларидан, ибратли ҳаётидан хулоса чиқаради. Ҳар бир ўзбек оиласида фарзанд ота-О.нинг ҳолидан хабар олиш, уларга зарур шароит яратиб беришни ўз бурчи деб ҳисоблайди. Ҳадисларда О.га яхшилик қилишнинг қайта-қайта таъкидланиши бежиз эмас. Чунки, О. том маънода фарзандни комиллик даражасига етказди. Шу боис, О.ларни иззат-ҳурмат қилиш, улар учун зарур шароит яратиб бериш фарзандларнинг инсоний бурчидир. Шу боис ЎзР Конституциясида ҳам миллий менталитетимиздан келиб чиққан ҳолда “Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-О.лари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар” (66-модда), деб қайд этилган. Ўз навбатида, катта ҳаётий тажрибага эга, турмуш синовларида чиниққан О. ўтмиш мероси, урф-о.лар ва анъаналарни фарзандлар қалбига жо этиб, бир томондан, авлодлараро муносабат ларнинг узвийлигини таъминласа, иккинчи томондан, ёш авлодни баркамол инсонлар қилиб тарбиялашга ҳаракат қилади. *Шоҳида Содиқова*

ОНАЛИК БАХТИ – аёлнинг фарзанд кўриш, уни тарбиялаш ва камолга етказиш билан боғлиқ қувонч ҳисси, табиий туйғу; ҳар бир нозик хилқат вакилининг бир умрлик орзуси. О.б. ўзига яраша масъулият ҳамдир. Чунки инсоният тарихининг ҳамма босқичларида оналар табиий тарбиячи вазифасини бажариб келган. Илк тарбия, ахлоқ меъёрлари, миллий менталитетимизга хос анъана ва қадриятлар она орқали фарзандларга сингдириб борилади. Онадаги камтарлик, андиша, ҳаё-ибо, тартиб-интизом, сабр-қаноат каби ахлоқий фазилатлар наслдан-наслга ўтади. Бу Шарқ хотин-қизларига хос юксак ахлоқий фазилатларда яққол намоён бўлади. Серфарзанд миллат аёли ўзининг кўп сонли болаларини оиласидаги катта ёшли кишилар кўмагида тарбиялайди. Тажрибадан маълумки, оталар тарбия жараёнида бевосита иштирок этмайди. Лекин аёлларимизнинг оқилалиги ва уддабуронлиги сабабли оталар кўпинча тарбия жараёнининг марказида бўлади. Чунончи, хонадонларимизда боланинг ҳар бир хатти-ҳаракати мумкин ёки мумкин эмаслиги билан эмас, балки шу иш отасига ёқиш ёки ёқмаслиги билан ўлчанади. Ш.у. ҳам ёмон иш қилган болани оналар деярли жазоламайди. Улар бундай чоғда: “Отанг ишдан келсин, айтиб бераман”, деган пўписа билан болаларга таъсир ўтказди. “Отанг билиб қолмасин”, “Отанг билиб қолса, уялиб қоласан”, “Ундай қилма, даданг хафа бўлади” каби огоҳлантирувчи танбеҳлар аёлларимизнинг тарбия жараёнида кунда такрор ишлатадиган ибораларидир. Она соғлом ва бақувват фарзандлар дунёга келтириши билан бирга, уларни ота кўмагида одоб-ахлоқли, юксак маъ-ят соҳиби этиб тарбиялашга ҳам масъулдир. Демак О.б.га муяссар бўлган аёлнинг масъулияти ҳам Ватани, ҳам оиласи олдида бениҳоя каттадир. Ана шу вазифани бекаму кўст бажариши учун у ҳам жисмонан, ҳам маънан баркамол бўлиши керак. Зеро, она қандай хислат ва фазилатларга эга бўлса, фарзанд ҳам

шундай руҳда тарбия топади. Шу маънода, ҳар қандай давлат ва жамиятнинг бугунги куни ҳам, келажаги ҳам айнан онага бўлган муносабат билан ўлчанади. Ислом дини ҳар бир аёл зиммасига турмуш ўртоғи, ота-онаси, жамиятга нисбатан бурчлар юклаган. Аллоҳ имонда, солиҳлик ва тақвода олий даражадаги аёлларни инсониятга ўрнак қилиб қўйди. Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) завжаи муттоҳаралари Ойша (р.а.) ҳамда қизлари Фотима (р.а.), Исо (а.с.) оналари Биби Марям шулар жумласидандир. Ислом аёлни беҳурмат қилиш, обрўйини тўқиш, уни фисқ учун йўлдан уриш каби салбий ҳолатларни ҳамиша қоралаб келади. О.б.га муяссар бўлган хотин-қизлар янада кўпроқ ўқиб-ўрганишлари, бутун меҳри, қалб кўрини фарзанд тарбиясига қаратишлари даркор. *Саёҳатхон Қосимова*

ОНГ – ақл-тафаккурни ифода этадиган асосий фал-й категориялардан бири. О. кўп қиррали ва мураккаб бўлгани туфайли фал., психология, психиатрия, физиология, кибернетика, информатика сингари турли фанларнинг ўрганиш объекти ҳисобланади. О. диний талқинда илоҳий ҳодиса, Худо яратган мўъжиза тарзида талқин қилинади. Кўпгина динларда инсон О.и буюк илоҳий ақлнинг митти акси, унинг намоён бўлиши шакли тарзида таърифланади. Инсон танасидаги руҳ бизнинг истак ва фикрларимиз ташувчисидир. Жон ўлиши билан О. ҳам ўлади. Бундай қарашларнинг илдизи жуда қадимий бўлса-да, улар ҳамон ўзининг кўплаб тарафдорларига эга. Зеро, О. одам ва унинг яратилиши масаласи билан бевосита боғлиқ. Кимда-ким олам ва одам яратилганини тан олар экан, О. ҳам Яратганнинг қудрати эканини тан олиши табиий. О. моддийликнинг мияда инсон танаси фаолияти билан боғлиқ ҳолда талқин қилинади. XVIII а.га келиб, О.ни бевосита инсон мияси фаолияти билан боғлашга ҳаракат қилган қарашлар ҳам шаклланди. Айни пайтда, материалистик йўналишдаги бундай ёндашувлар доирасида О.нинг моҳиятини бузиб талқин қилиш ҳоллари ҳам учраган. Фал. тарихида “Вульгар материализм” деб ном олган оқим намояндаларининг қарашлари бунга мисол бўла олади. Уларнинг фикрича, худди жигар сафро ишлаб чиқарганидек, мия ҳам О.ни ишлаб чиқаради. Бундай ёндашув натижасида О. идеал эмас, балки моддий ҳодиса, деган хулоса келиб чиқади. Ваҳоланки, сафрони кўриш мумкин, аммо О.ни кўриб ҳам, ушлаб ҳам, ўлчаб ҳам бўлмайди. О. тарихи инсоннинг инсон сифатида шакллана бошлаши тарихи билан боғлиқ. Узоқ вақт давомида инсон О.и планетар, яъни Ер шари даражасидаги ҳодиса сифатида қараб келинди. Ҳозирги замон фани мазкур масалага кенгроқ ёндашиш зарурлигини кўрсатмоқда. Чунки, фан далиллари инсон пайдо бўлишини фақат Ерда кечган жараёнлар билан чеклаб қўйиш тўғри эмаслиги, у коинот эволюциясининг табиий ҳосиласи эканини тобора чуқурроқ исботламоқда. Инсон биологик ва ижтимоий ҳаракатнинг ташувчиси экан, унинг шакллари ўртасидаги узвий алоқадорликни, юқори шакллари қўйи шаклларга боғлиқлигини, таянишини, улардан пайдо бўлишини унутмаслик лозим. Бошқача айтганда, улар ўртасида узвий алоқадорлик мавжуд. О. тарихи куёш тизими ва унда миллионлаб йиллар давомида содир бўлган ўзгаришлардан айрича олиб қаралиши мумкин эмас. Шу жиҳатдан олганда, О.нинг

шаклланишини космик ҳодиса сифатида талқин этиш мумкин. О. инъикоснинг олий шакли бўлиб, инъикос муайян таъсир натижасида пайдо бўлади. Бунинг учун эса, ҳеч бўлмаса, иккита объект ва улар ўртасида ўзаро таъсир мавжуд бўлиши лозим. Бунда функционал фаолият кўрсатувчи мия соҳиби ижтимоий муносабат ларга тортилган бўлиши шарт. О. руҳияти инъикосининг ўзига хос, юксак шаклидир. Аммо, бу ҳол руҳият ва О. т.ларини айнанлаштириш учун асос бўла олмайди. Негаки, руҳият ҳайвонларга ҳам хосдир. Гап инсон руҳияти ҳақида кетганда ҳам, у О. т.сига нисбатан кенг қамровли экани эътиборга олиниши лозим. З.Фрейднинг фикрича, руҳият О.сизлик, О.ости ҳодисалари ва О.нинг ўзидан иборат уч қатламдан ташкил топган. Инсон ҳаёти ва фаолиятида О. билан бир қаторда О.сизлик ва О.ости ҳодисалари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Психологлар фикрича, инсон рив-ш жараёнида кўплаб функциялар О. назорати остидан чиқиб, автоматик характер касб этиши кузатилади. Айтайлик, биринчи марта машинага ўтирганимизда ёки суратга олаётганимизда деярли барча ҳаракатларимиз О.нинг қаттиқ назоратида бўлади. Вақт ўтиши билан эса кўпгина ҳаракатларни О.сиз тарзда, англамаган ҳолда бажара бошлаймиз. Бундай ҳолат инсон фаолиятининг хилма-хил соҳалари, йўналишларига О.нинг фаол тарзда аралашини, ҳолатни яна қайта ўз назоратига олиши мумкинлигини инкор этмайди. Хатти-ҳаракатларнинг О.сизлик соҳасига кўчиши, бир томондан, О. “юки”нинг енгиллашишига хизмат қилса, бошқа томондан, О.нинг асосий куч-қувватини, “диққати”ни инсон ҳаёти учун муҳим бўлган ҳаракат, жараёнларга қаратилишига имконият яратади. О.сизлик доирасига О. назоратидан ташқарида қолган сезги, тасаввур, инстинкт ва интуиция каби ҳодисалар ҳам киради. Ана шу хус-ятларни инобатга олинса, О.сизлик О. мавжудлиги ва рив-шининг табиий шarti, дейиш мумкин. О.ости ҳодисалари ҳам психик жараёнларнинг муҳим бўғинидир. З.Фрейд фикрича, улар О.сизлик билан О. ўртасидаги чегаравий соҳадир. “Гап тагида гап бор, коса тагида — ним коса” нақлида О.остига хос бўлган хус-ятлар ифодаланган, дейиш мумкин. Негаки, ҳар қандай фаолиятимизда айна вақтда биз учун аҳамияти бўлмаган ҳолатлар содир бўлади. Аммо, бу улар кузатишдан, назоратдан четда қолади, дегани эмас. Биз учун аҳамиятли характер касб этганда, улар О.остидан О. доирасига кўчиши мумкин. Мас., бирор жойга бораётганда асосан мақсад томон ҳаракат қилинади, аммо йўлда учраган бошқа нарса ва ҳодисалар ҳам кузатилади, эсда қолади. Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, О.ости инсон О.ли фаолиятининг ўзига хос кузатувчиси сифатида намоён бўлади. О., онтологик маънода, юқори даражада уюшган (ривожланган) материянинг хоссаси, субъектив борлиқ сифатида, гносеологик маънода — идеал шакл сифатида тушунилади. Агар объектив реаллик моддий тизимларнинг турли иерархик, яъни оддий, майда бўлақлардан тортиб, то биосфера ва метagalactica даражалардаги воқелик саналса, унда субъектив реаллик идеал тизимларнинг турли иерархик даражалари, яъни сезги, идрок, тасаввур, т., ҳукм, хулоса, гипотеза, концепция, наз-я, фан, санъат, фал., дин, мифология кабилардан иборат реалликдир. О. таркиби қуйидаги унсурлардан ташкил топади: сезги, идрок, тасаввур, фикр, ҳис-ҳаяжон, ирода. Улар бир бутунликни ташкил этиб, бундан ташқарида, бирга мавжуд

бўлмайди. О. ўзаро алоқада бўлган турли унсурлардан (элемент) ташкил топган мураккаб маънавий ахборотга эга. О. инъикоснинг ўзига хос шакли экан, аввало, унда акс эттириладиган объект ҳақидаги муайян билимлар ҳиссий ва рационал шаклда ўз ифодасини топади. Демак, билим О. тузилишининг асосий унсуридир. Ш.у. ҳам билимларнинг бойиб, чуқурлашиб бориши О. рив-шини характерлайдиган муҳим белги сифатида юзага чиқади. О. тузилишининг яна бир унсури хилма-хил кўринишларда намоён бўладиган кечинмалардир. Уларда инъикос объектига муносабат гавдаланади. Билимларимизнинг чуқурлиги ва кўлами, ҳиссиётларимизнинг намоён бўлиши ёки бўлмаслиги интилишимиз – иродамизга боғлиқ. Ирода кучи оламни англаш жараёнида юзага келадиган ҳар қандай тўсиқларни енгиб ўтишга, кўзлаган мақсад йўлида тинмай ҳаракат қилишга йўл очади. Ирода табиат инъоми эмас, уни тарбиялаш, камол топтириш шахс ҳаётида, унинг жамиятдаги ўз ўрнини топишида муҳим аҳамиятга эга. Зеро, иродасизлик энг улуғ ният ва мақсадларни барбод қилибгина қолмай, инсоннинг тўғри йўлдан тойишига ва жиддий салбий оқибатларнинг келиб чиқишига ҳам сабаб бўлиши мумкин. О. туфайли билиш ва ҳодисаларни баҳолаш муносабатлари амалга оширилади ва бундан О.нинг асосий билиш ва ҳис-ҳаяжон уйғотувчилик вазифалари келиб чиқади. О. мазмунини, аввало, инсон тажрибаси давомида ҳамиша тасдиқланиб ва ривожланиб боровчи билимлар тизими ташкил этади. Лекин О. билан билим бир нарса эмас. Агар билим инсон тажрибаси тасдиғидан ўтган воқелик инъикоси бўлса, О., албатта, воқеликнинг сўзсиз исботланган, ҳақиқий инъикоси бўлмайди. Чунки О. таркибида тахмин, адашиш, алданиш ҳоллари ҳам учрайди. О. таркибида ҳиссиёт ҳам алоҳида ўрин тутади. Билиш жараёнида ҳақиқатни билиш ҳиссиёт билан боғлиқ, ш.у. ҳам фанда фақат ақлий тафаккур билан қаноатланиб бўлмайди. О.нинг ҳиссий компонентларини қуйидаги даражаларда тасаввур этиш мумкин: а) турли таъсирларга акс таъсир билан боғлиқ оддий ҳиссиётлар — очлик, чанқаш ва ҳ.к; б) инстинктив-аффектив ҳолатлар – олдиндан сезиш, кайфият, руҳий зўриқиш, галлюцинация ва ҳ.к; в) ҳиссиёт – севги, ёқтириш, ёқтирмаслик, нафрат. Инсонда ҳайвонлар билан умумий бўлган ҳиссиётдан ташқари, ижтимоий сабабият билан боғлиқ ҳиссиёт ҳам мавжуд. Агар О.нинг воқеликни билиш фаолиятдан мақсад — объектни тўғри англаш бўлса, ҳиссиёт орқали инсоннинг объектга, ўз фаолияти ва ўзга инсонларга муносабат и турли ҳиссий шаклларда намоён бўлади. Инсоннинг нафақат нарса ва ҳодисалар, уларнинг хус-ятларини англаб етиши, балки уларнинг қимматини ҳам баҳолаши О.нинг аксиологик жиҳатни ўз ичига олганидан далолатдир. О.нинг субъектив дунёсида объектив реаллик нафақат қайта ишланади, балки унда инсоннинг фаол амалий фаолиятига тайёргарлик: режалаштириш, танлаш, мақсадга интилиш каби ҳаракатлар ҳам бўлади. Бундан ташқари, О. субъектнинг ўз фикри, ҳиссиёти, фаолиятини назорат қилиб, маънавий дунёсида ва уни ўраб турган объектив реалликда нималар юз бераётгани ҳақида ўзига ҳисобот беришни тақозо этади. Шундай қилиб, инсон О. нафақат воқелик объектларига, балки жамият қадриятларига, ўз-ўзига муносабатни ҳам, ўз-ўзини англашни ҳам ўз ичига олади. О. инсонда алоқалар, муносабатлар, объектив дунё қонуниятлари тўғрисида умумий билимлар

шаклланишига асос бўлади. О. инсонга мақсад ва режалар тузиш, унинг табиат ва ижтимоий муҳитдаги фаолиятини бошқариш, ундаги борлиққа нисбатан эмоционал (ҳиссий), рационал (ақлий) ва амалий муносабат ларни бошқариш ва назорат қилишда ёрдам беради. О. сўзи тилимизда ақл сўзига нисбатан камроқ ишлатилади, лекин ўз ўрнида ва ўз маъносида қўлланади. Одамнинг фикрлаш қобилияти назарда тутилганда, О. ва ақл атамалари маъноси бир-бирига мос келади: О. ҳам, ақл ҳам одам миясининг маҳсулидир. Одам англайди, яъни, ақл юритади, фикрлайди. Одамнинг ижтимоий ҳаётни тушуниши, сезиши, унга муносабат и унинг О.ида юз беради. Сиёсий О., ижтимоий О. иборалари ана шундан келиб чиққан. Воқеликнинг киши миясида унинг бутун руҳий фаолиятини ўз ичига олган ва маълум мақсадга йўналтирилган ҳолда акс этиши О.нинг зуҳуридир. О., ш-дек, кишининг руҳий, сиёсий, фал-й н.назари, диний, бадиий карашларининг ҳам мажмуи ҳисобланади. Ижтимоий онг деганда ана шулар назарда тугилади. О.ли киши деганда О.га эга, ақл-идрокли одам тушунилса, О.ли ҳаёт иборасида эса бир мақсадга йўналтирилган турмуш ифодаланади. Воқеликни, ижтимоий ҳаётни, ўзининг мавқеи ҳамда тарихий ва фуқаролик бурчини тушунадиган, О.и юксак одамга нисбатан О.ли ибораси жуда тўғри келади. Муайян т.га эга, билимли, мад-тли кишига нисбатан ҳам О.ли ибораси ишлатилади. О.ли равишда фикр юритиш — бу О., ақл-идрок билан иш тутишдир. Одам атайин, кўра-била туриб ҳам, яъни О.ли равишда бирор ёмон ишга қўл уриши мумкин. Бу унинг қилмиши дейилади. Одамнинг заковат даражаси — фаҳми, идроки, зехни, донолиги, етуклиги унинг ақлига боғлиқ. Ақли расо деганда, мияси бутун киши тушунилади. Ақли қисқа ёки калта деганда, фаҳм-фаросати йўқ одам назарда тугилади. Бу сўз эс-ҳуш маъносини ҳам билдиради, мулоҳаза, маслаҳат маъноларини ҳам ифодалаши мумкин. Мас., ақл билан иш тутди, десак, мулоҳаза б-н, ўйлаб иш қилингани маълум бўлади. Хуллас, О. воқеликни, яъни борлиқдаги барча нарса ва ҳодисаларни акс эттиришнинг юксак, фақат одамга хос шакли. О. тил билан боғлиқ. Тилда у ўзининг моддий ифодаларидан бирини топади. О. тилда моддийлашгач, унинг фаолияти самараси авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтади.

ОНГСИЗЛИК — онгнинг ирсият н.назаридан талқини; онглилик хус-ятининг зидди. Маълумки, инсон онгининг юксак шакллари узоқ ижтимоий - тарихий тараққиётнинг кейинги даврида вужудга келган. Шу боис онгнинг пайдо бўлиши тўғрисида мулоҳаза юритганда ижтимоий борлиқ, ижтимоий тараққиёт, уларга нисбатан муносабат асосий услубий мезон вазифасини бажариб келган ва ҳозир ҳам шундай. Психологик талқинга кўра, О.: 1) воқеликдаги ҳодисалар билан шартланган руҳий жараёнлар, актлар ва ҳолатлар мажмуаси; 2) ташқи ва ички таъсирларга нисбатан субъектнинг ўзига ҳеч қандай ҳисобот бермаслиги; 3) психик акс эттиришнинг шакли, яъни воқеликнинг образи, тасвири, тимсоли ва унга нисбатан субъектнинг муносабат и, мушоҳаданинг махсус предмети сифатида вужудга келмаслиги; 4) қисмларга ажралмайдиган яхлит тузилишга эга экани ва ҳ.к. О.нинг онгликдан фарқи шуки, у акс эттирадиган воқелик субъектнинг кечинмалари, унинг борлиққа

муносабат и билан уйғунлашиб кетади. Ш.у. О.да субъект томонидан амалга оширилувчи хатти-ҳаракатлар натижасини ихтиёрий равишда назорат қилиш ва баҳолаш имконияти мавжуд эмас. О. воқелик субъект томонидан ўхшашлик, айният сингари мантикий шаклларга асосланиб акс эттирилади. Бу ҳолда бевосита эмоционал ҳис қилиш, эмоционал юқиш ва идентификациялашга дахлдорлик туйғуси орқали турлича ҳодисалар ўзининг тузилиши, моҳияти жиҳатидан ўзига хосликдан қатъи назар, бир тизимга бирлаштирилади, психологик объектлар ўртасидаги муайян хус-ятлар ўртасидаги тафовутлар, мантикий қарама-қаршиликлар яққол намоён бўлади. О.да ўтмиш билан келажак кўпинча бир даврда ҳукм сураётгандек, гўёки улар бирон-бир психик актга бевосита бирлашган тарзда акс эттирилади. О. борлиқни инсон томонидан билишнинг илк шаклларида, ибтидоий тафаккурда, интуицияда, аффектив ҳолатларда, саросимага тушишда, гипноз ҳолатида, туш кўришда, одатий ҳаракатларда, ш-дек, интилишлар, ҳиссиёт, хулқ-атворда ўз ифодасини топади. Бунинг сабаблари ва оқибатлари шахс томонидан англанмайди. З.Фрейд О. деб, ижтимоий меъёрлар талаби билан низоли ҳолат, қарама-қаршилик туфайли онгга кира олмаган, амалга ошмай қолган майллар қисилиш механизми ёрдами билан бегоналашиб, индивид янглиш айтган сўзида, туш кўришида ва б.да акс этишини тушунади. Фрейднинг психоанализида ва унинг издошлари қарашларида О.нинг юзага келиши тор, чекланган маънода тушунилади ва унинг ўзгарувчан хоссаларининг шаклланиши бир ёқлама таҳлил этилади.

Г.Тўлаганова

ОПТИМИЗМ (лот. *optimus* — энг яхши) — кечаётган воқеа-ҳодисалар жараёнига нисбатан билдирилган икки хил қарама-қарши фикрлар ёки муносабат ларни яхшиликка йўйиш. О. кечаётган воқеа ёки ҳодисанинг порлоқ истиқболга, эзгуликнинг қабоҳат, яхшиликнинг ёмонлик, адолатнинг адолатсизлик, ёруғликнинг қоронғулик, ҳурликнинг зулм устидан албатта ғалаба қилишига кучли ишонишдир. Фал. тарихида оптимистик қарашларни билим соҳиблари турлича ифодалаб, тарғиб қилиб келганлар. Бунга ўрта а. Шарқ ва Европа Уйғониш даври инсонпарварлик ғоялари вакиллари, XVIII а. франц. маърифатпарварлари илгари сурган таълимотлар, XIX а. охири - XX а. бошларида яшаб ижод этган Фуркат, Аҳмад Дониш, Муқимий, Аваз Ўтар каби маърифатпарвар ватандошларимиз фаолиятини мисол тариқасида келтириш мумкин. Уларнинг қарашлари оптимистик руҳ билан йўғрилган бўлиб, истиқболли келажакка фақат инсон ақлининг эзгу ишларга қодир ишончи орқалигина эришиш мумкин, деган ғоя ифодаланган. Шу н.назардан келиб чиқиб, улар халқ оммасини ҳаётни севишга, инсон ақл-идроқини кадрлашга, илм-маърифатни эгаллашга чорлаган. Тарихий тараққиёт жараёнида оптимистик қарашлар ва уларнинг йўналишлари давр тақозоси ҳамда талабига кўра турлича кўринишларга эга бўлган. Жумладан, диний О., хаёлий О., абстракт О., жамият тараққиётининг эҳтиёжига кўра сиёсий О., бугунги кунда Ўз-нга хос бўлган мустақиллик О.и шулар жумласидан бўлиб, уларни умумлаштирган ҳолда ижтимоий О. деб ифодалаш мумкин. *Ижтимоий О.* кишиларнинг мавжуд тарихий жараённинг айни вазиятида зарурий рив-ш

қонуниятлари талабларига мос келадиган, жамиятнинг ижтимоий онгини ифодаловчи хоҳиш-иродага эга бўлган аксарият аъзоларнинг маърифатрпарвар, инсонпарвар қарашларини намоён этувчи қисмининг ёрқин келажакка умидишончини, умумий мақсадлари, қарашларини рўёбга чиқариш йўлида ижобий-яратувчилик ҳаракатига чорловчи, етакловчи ҳис-туйғулардир. Ҳар қандай тарихий жараённинг асосий белгиларидан бири, ш-дек, унинг минтақавий ва миллий рив-шида жуда катта аҳамиятга эга бўлган О. ижтимоий онг мулки сифатида, ҳар бир шахсга ўзининг шу жамиятга, шу миллий муҳитга, мавжуд ижтимоий сиёсат ва иқтисодиётга мансублигини англаб етишга бевосита таъсир этади. Ш.у. у фақат табиий-биологик асосга эга бўлган инстинкт сифатида эмас, балки ижтимоий воқелик сифатида шаклланади ва фаолият кўрсатади. Шу боис, оммавий кундалик онг илгари сурилган янги реалистик, оптимистик ғоя ва мафкуравий ҳиссиётлар билан бойиб боради. *Хаёлий О.* — амалга ошиши мумкин бўлмаган бесамар орзу, ўй-хаёл, интилишдир (мас., алхимиклар фаолияти, ширакайф кўкнори хаёллари). *Диний О.* эса бу дунёнинг бевафолиги тўғрисида пессимистик фикрлаш билан бирга, фақат нариги дунё боқий эканига кишиларни ишонтиради ва у дунё роҳати, жаннати умиди билан фоний дунёда ҳаёт кечирришга ундайди. *Реал О.* муайян ижтимоий тараққиётнинг кишилар фаровонлиги йўлида олдига қўйган мақсад-муродининг амалий ижобати. Мас., Ўз-нинг мустақил тараққиёт йўлида олиб борилаётган ижтимоий ислохотларнинг бугунги кундаги ижобий натижалари бунинг ёрқин ифодасидир. Бугунги кунда Ўз-н халқларининг ҳаётбахш кайфиятининг асосида мустақиллик О.и ётади ва бу туйғу инсон ҳаёти фаровонлиги учун зарур бўлган барча жабҳаларда юз бераётган ислохотларнинг ижобий натижаларида, улар амалиётининг қўлами ва фуқароларнинг миллий ўзлигини эркин намоён этиш имкониятларининг мавжудлигида кўринмоқда, ифода этилмоқда. *Ў.Абилов, Д.Тўлаганова*

ОРИЯТ — инсон маънавий қиёфасига хос иззат-нафс, кадр туйғуларини ифодаловчи т. О. инсоний хус-ят бўлиб, О.ли инсон ўзи ва оиласи, миллати ва Ватанининг иззат-нафсини, қадрини юксак тутди. У ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам кадрлай билади. О. инсоннинг хатти-ҳаракати, ўзини тутиши ва муомаласида ифодаланади. Инсон О.и оиласи ва бутун миллатнинг О.ини ифода этади. Ўзгалар кадр-қиммати, шаънини ўз кадр-қиммати, шаъни даражасида кўрадиган О.ли инсон юқори обрўга эга бўлади. У ҳамиша адолат учун курашади, бунда унинг энг асосий кўмакчиси пок виждонидир. О. шахсни — шахс, миллатни — миллат, давлатни — давлат сифатида сақлаб қолишга хизмат қилади. О. инсонни нотўғри, ножўя хатти-ҳаракатлардан асрайди. Чунки бунга унинг виждони, О.и йўл қўймайди. О.ли инсон муваффақиятсизликка учраса ҳам, ҳеч қачон тушкунликка тушмайди, мақсадига эришиш учун барча қийинчиликларни енгиб ўтишга интилади. Чунки унда О., виждон устун туради.

ОРФЕИЗМ – қад. Юнонистоннинг мистик шоири Орфейга тегишли деб ҳисобланадиган ақидалар, тамойилларни ифода этувчи т. Орфей қалб, руҳнинг

илоҳийлигини, тананинг нопоклигини таъкидлаган. О.да ўлим озод бўлиш сифатида талкин этилади. Унда келажакдаги ҳаёт масаласи марказий ўрин эгаллайди. Бу мистик таълимот кўплаб адабий асарларда, хус-н, орфеик лирикада из қолдирган. Унинг таъсирини *пифагоризм*да ҳам кўриш мумкин. Антик даврнинг сўнгги давригача унинг ахлоқий таъсири сақланиб қолди, ҳатто Афлотунда биз О.га хос бўлган ҳаётдаги бегоналашувни, келажак ҳаётни орзу қилишни кўришимиз мумкин. Суқрот ҳам ҳозирги ҳаёт бу ўлим, ўлим эса ҳаётнинг бошланиши бўлиши мумкин, деган тарзда фикр юритгани О.нинг таъсиридан дарак беради.

ОСТОНА – уйга, ҳовлига кириш жойи, дарвозанинг тагига ўрнатилган ёғоч; муайян чегара, белгиланган масканни англатувчи т. Халқимизда уй О.си, ҳовли О.си, эшик О.си, дарвоза О.си, қўшнининг О.си каби иборалар ишлатилади. Баъзан О. сўзи ўрнида яшаш мажмуаси назарда тутилади. Совчиликка борган киши “О.нгизга бош уриб келдик”, “О.нгизни йўқлаб келдик”, “О.нгизга куллик учун келдик”, “О.нгизни супуриш учун келдик” каби ибораларни қўллайди. Буларнинг барчаси О. уй, хонадон маъносида қўлланган. О. – одамнинг шакл-шамойили, бўй-басти, кўриниши, жуссаси, юриш-туриши, овози, таровати, хуллас, ички ва ташқи дунёси, у таваллуд топган, униб-ўсган ва камолотга етган жойга монанд бўлади. Маълумки, етти иқлим кишилари етти хилдир. Олис шимолий ўлкаларнинг аҳолиси сайёрамизнинг белбоғи бўлмиш ер экватори минтақаларида яшовчилардан фарқланади. Демак, одам ўз Ватанининг бир зарраси. Ҳар бир халқнинг О.си ўзига хос ва ҳар бир халқ ўз О.сини ўзича қадрлайди. Бу билан мазкур сўзнинг миллийлик хус-яти намоён бўлса, ҳар бир халқнинг О.си бўлиши унинг умуммиллий хус-ятини кўрсатади. Шаҳар, қишлоқ ёки мам-т миқёсида О. ана шу ижтимоий birlikларнинг пойи, бўсағаси, кириш жойини англатади.

ОТА – 1) оила бошлиғи, алоҳида бир оилага мансуб фарзандларни дунёга келтирган шахслардан бири; 2) ўзбек халқи мад-тида ўзаро муносабат ларда бегона бўлса-да, ўзидан бир неча ўн ёш катта эркак шахсга ҳурмат-эҳтиром рамзи сифатида ёшлар томонидан қўлланадиган атама; 3) инсон маъ-ятининг илк шаклланиш даврларида катта таъсир кўрсатувчи ва авлод дунёқарашининг маълум йўналиш олишида муҳим ўрин тутувчи алоҳида оила аъзоси; 4) тарихда кўплаб инсонларга маънавий таъсир ўтказиб, ҳурматини қозонган шахслар, улуғ инсонлар, азиз-авлиёлар, маънавий пирларга нисбатан қўлланган атама. (Мас., ҳозирги Занги Ота, Ўғлонжон Ота, Шайхонтохур Ота, Чўпон Ота, Ҳаким Ота кабилар шулар жумласидандир.) О. ўзбек оиласида асосий ҳолларда бошқарувчи, ҳимоячи, ўз оиласи ва фарзандлари учун барча нарсага тайёр шахс ҳисобланади. Одатда, маънавий жиҳатдан етук О.лар бутун куч-қувватини фарзандларини комил инсон қилиб тарбиялашга, оила турмуши, ижтимоий, иқт-й-маиший ҳолатини фаровонлаштиришга сарфлайди. Миллий маъ-ятимизда фарзанд О.сига қандай муносабат да бўлса, ўзига ҳам фарзандларидан шундай муносабат қайтади, деган ақида мавжуд. Ҳадисларда “Кимки О.-онасини рози қилса, Аллоҳ унинг умрини зиёда қилади”, дея одамларни бир-

бирига яхшилик қилишга буюрилади. Ибратли маън-й-ахлоқий меросдан ўз ижодида унумли фойдаланган Алишер Навоий “Ҳайрат-ул-аброр”, “Садди Искандарий” ва б. қатор асарлари ҳамда мактубларида О. билан ўғил муносабат ини фал-й таҳлил қилади. Улуғ мутафаккир Султон Бадиуззамон номига йўллаган мактубида: “Аллоҳнинг ризоси — О.нинг ризосига, Тангри таоло ғазаби — О. ғазабига вобастадир, О. фарзанд учун парвардигордир. Чунки Аллоҳ йўқликдан борликка фарзандини келтирар экан, сабабчиси қилиб О.ни танлади”, деб ёзади. О.нинг ёши улғайиб, кексайган сари билим, ақл доираси, ҳаётий дунёқараши кенгайиб боради, ҳаёт тажрибаси ортади. Маълумки, Шарқ халқлари ҳаёти оилавий турмуш тарзига асосланган. Фарзанд билан О. ўртасидаги муносабат лар турли вазиятда турлича кечади. Оиладаги ўзаро муносабат ларнинг барча учун мақбул бўлиши О.ларнинг вазмин, мулоҳазали, одилона қарорига боғлиқ. Буюк маърифатпарвар Маҳмудхўжа Бехбудий “Падаркуш” драмасида ўз қадриятини, ўзлигини унутган фарзанд, ҳатто О.сининг қотилига айланиши ҳам мумкинлигини таъкидлаган. Ислом динига биноан, фарзанд дунёга келгач, О. қуйидаги бурч ва вазифаларни бажариши лозим: 1) фарзандини ҳалол ризқ билан боқиши; 2) болага чиройли ва маъноли исм қўйиши; 3) имкони бўлса, ақиқа қилиши (зиёфат бериш); 4) ўғил бола бўлса, суннат қилиши; 5) ҳамма фарзандларини бир хилда кўриши; 6) фарзандларини яхши кишилар билан дўст бўлишига эътибор бериши; 7) болани одобли қилиб тарбиялаши; 8) яхши ва ёмонни ажратишга ўргатиши; 9) касб-ҳунар ва билим эгаллашга ўргатиши; 10) уйланиш ёки турмушга чиқиш ёшига етганида, фарзандларини оилали қилиши.

Халқимизда азал-азалдан катталарни хурмат қилиш, эъзозлаш, уларнинг маслаҳатларига амал қилиш каби фазилатлар мавжуд. Ёшлар О.лар ўғити, доно насиҳатлари, ибратли ҳаётдан хулоса чиқаради. Зеро, «Қарияли уй мактабдир», деб бежиз айтилмаган. Халқда “Қария қариндошлар мойтуғидир”, дейилади. Мойтуғ «туғ» сўздан олинган бўлиб, «байроқ ўрнатиладиган жой», яъни қариндош-уруғлар тўпланадиган маскан, деган маънони англатади. Дарҳақиқат, ҳар бир ўзбек оиласида фарзандлар кўпинча О.-оналар яшайдиган уйда тўпланади, уларнинг дуоларини олишга интилади. Мам-тимизда эл-улус орасидаги оқил, зукко, хушмуомала ҳамда тадбиркор, барчанинг эътибори ва ишончини қозонган О. кўпинча ўз маҳалласи тадбирларини бошқаради. Оқсоқол О. маҳалла ҳаётининг барча жабҳаларига фаол аралашади. Хус-н, маҳалла ёшларининг оилавий ва ўзаро муносабат лари, дўконлар, ошхона, чойхона ва бозорларда савдо қоидаларига риоя этилиши, атроф муҳитнинг тоза-озодалиги, ободлиги, фуқароларга мад-й хизмат кўрсатиш устидан жамоатчилик назоратини ташкил этишда О.лар, кексаларнинг ўрни катта. Ўзбек маҳаллаларида оқсоқол О. учун “бегона” хонадон ёки “нотаниш” одам бўлмайди. Ш.у. ҳам у исталган хонадонга бемалол эшик қоқиб кираверади, маҳалладошлар билан сирдош, ҳамфикр бўла олади. Оқсоқоллар жамоатчилик орасида О.-бола, қайнона-келин муносабат ларини, бирор хонадондаги носоғлом муҳитни, хуллас, оиланинг оддий икир-чикирларигача ўрганиб, ўз муносабат ини билдиради, мавжуд келишмовчиликларни бартараф этишга уринади. Қадимдан маҳалла оқсоқолининг ҳақ-ҳуқуқлари шу тарзда шаклланиб

келган. Оилада О.нинг ўрни ва роли қай даражада бўлса, маҳалла О.си — оқсоқолнинг ҳам мазкур маскандаги нуфузи, мартабаси шундай юқори туради.
Шоҳида Содиқова

ОЧИҚҚЎЛЛИК – инсон маънавий қиёфасига хос хус-ят, сахийлик, қўли очиқлик, ҳотамтойлик маъноларини англатадиган т. О. ҳар кимга ҳам насиб қилаверади хус-ят эмас. Бундай хус-ят айрим одамлардагина учрайди, ш-дек, у бойларга ҳам, камбағал одамларга ҳам хос бўлиши мумкин. О. хус-ятига эга бой-бадавлат кишилар кам таъминланган, кўп болали, иқт-й жиҳатдан қийналиб қолган оилаларга савоб учун доимий равишда ёрдам кўрсатиб келади. Баъзан ўртаҳол кишиларда ҳам О. хус-яти бўлади. Бу уларга аждодларидан ўтган бўлиши мумкин. Кўринадики, О. сўзи маъ-ятга бевосита тегишли, негаки, маънавий етук кишигина О. бўлиши мумкин. Ўзбек халқига О. хус-яти азалдан хос, унинг бу хус-яти, айниқса, II Жаҳон уруши давридаги оғир дамларда синалган ва б. халқлар томонидан тан олинган. Ш.у. О. халқимиз маъ-ятидан чуқур ўрин олган, миллий менталитетимизга хос хус-ят сифатида қадрланади. Ўзбек халқининг О. хус-яти ёзувчи Раҳмат Файзийнинг “Ҳазрати инсон” романи ва шу роман асосида ишланган “Сен етим эмассан” фильмида ёрқин ифода этилган.

ОҚҚЎНГИЛ(ЛИК) – юмшоқ кўнгилчилик, раҳмдиллик, кўнгилчанлик мазмунини англатадиган т. О. кишилардаги энг яхши ижобий хислатларни ифодалайди. О. “раҳмдиллик” сўзи билан маънодош. Раҳмдил инсон ўзгалар ташвишини ўз ташвиши, хурсандчилигини ўз хурсандчилигидек қабул қилади. Ҳар бир инсонга қўлидан келганича ёрдам беради, ҳеч кимга ёмонликни раво кўрмайди. Ш-дек, О. “кўнгилчанлик” иборасининг синоними ҳисобланади. Кўнгилчанлик кишига баъзан яхшилик келтирса, баъзан салбий оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин. Яхши инсонга қилинган кўнгилчанлик одамга обрў келтиради. Ёмон одамга кўнгилчанлик қилинса, баъзан яхшилик эвазига ёмонлик қайтиши ҳам мумкин. О. — ўзбек халқига хос ижобий фазилат.

ОҚПАДАР – жуда катта гуноҳи, ножўя хатти-ҳаракати учун ота-она томонидан оқ қилинган, лаънатланган, ота-онадан юз ўгирган фарзандга нисбатан қўлланадиган т. О. салбий маъно касб этиб, маълум гуноҳлари туфайли оиладан ажратиб юборилган шахсни англатади. О.лик – фарзанд учун фожиа. Ота-онанинг қарғишига учраган О. фарзанд Ватанига ҳам вафо қилмайди. Баъзан фарзандга О. тамғаси тушишига оилавий тарбия ҳам сабаб бўлади. Оилада эрнинг хотини, хотиннинг эри олдидаги, улар икковининг фарзандлари, фарзандларнинг ота-оналари олдидаги масъулияти ва бурчининг тўғри бажарилмаслиги ана шундай салбий ҳолатларга олиб келади. Оилавий, маънавий муносабат ларда эр-хотин, ота-она ва фарзанд ўртасидаги меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, меҳр-оқибат каби инсоний туйғуларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёс. Оила аъзолари бир-бирлари билан умумий турмуш, ўзаро иқт-й, мулкӣ, ҳуқуқӣ, ахлоқӣ, руҳӣ алоқалар билан боғланади. Оиланинг биринчи вазифаси ўз насл-насабини давом эттириш, жисмонан ва маънан

баркамол фарзандларни тарбиялаш, оилавий муҳитни қарор топдириш, ҳалол меҳнат қилиб, жамиятга фойда келтиришдан иборат. Мазкур тизимнинг бирор мурватига путур етганда, ота-она ва фарзандлар ўртасидаги ижтимоий муносабат бузилади ва фарзанднинг О. бўлишига асос пайдо бўлади. Халқимизда Олар қадимдан қоралаб келинган. Негаки, ўзбек халқига хос муҳим фазилатлардан бири – ота-она ва катталарни ҳурмат қилиш, эъзозлаш. Ушбу т. маъ-ятга бевосита алоқадор бўлиб, у ёшларни ота-она, катталар ва Ватанга нисбатан ҳурмат-эҳтиромда бўлиб, бундай тамғадан холи бўлишга ундайди.

II

ПАДАРКУШ – ўз отасини ўлдирган қотилга нисбатан қўлланадиган т. П. “онгсиз”, “калтабин”, “манқурт” сўзларига синоним ҳисобланади. Негаки, П. ўз қилмишини онгсизлик, калтабинлик, манқуртлик асосида бажаради. Тарихдан буюк аллома Мирзо Улуғбекнинг ўғли Абдулатифнинг отасига нисбатан П.лик қилгани маълум. Бундай жирканч ишга қўл урган кимсалар абадул-абад тавқи лаънатга дучор бўлган. Жамият тараққиётининг маълум бир даврида унда кучли ижтимоий -сиёсий ўзгаришлар бўлиши табиий. Бундай шароитда муайян ғояга кучли эҳтиёж сезилади. Хус-н, XX а. бошларида ўзбек халқининг маърифатга бўлган интилиши кучайиб, бу ҳол айниқса, маърифатпарвар-жадидларнинг саъй-ҳаракатларида яққол намоён бўлди. Маърифати юксак одамнинг маъ-яти ҳам юксак бўлади, деган гап ўша пайтларда ўзини оқлади. Маърифатсиз одам маънавий жиҳатдан қашшоқ бўлиб, ҳатто ўз отасини ўлдириш даражасигача боришини маърифатпарвар адиб Маҳмудхўжа Бехбудий “Падаркуш” драмасида ҳаққоний тасвирлаб берди.

ПАЙҒАМБАР (форс. хабар берувчи, мужда келтирувчи; араб. набий, расул) — Аллоҳнинг хоҳиш-иродасини, динини бандаларига етказувчи, Аллоҳнинг ўзи танлаган вакили. П. Аллоҳ билан бандалари ўртасидаги элчи. П.ларнинг биринчиси Одам (а.с.) бўлса, охиргиси Муҳаммад (с.а.в.)дир . П. билан бир қаторда кўпинча “расул” атамасидан ҳам фойдаланилади. Аммо “расул” сўзи ўзига хос маънога эга. Расул (араб. элчи) — ислом анъанасига кўра, Аллоҳ томонидан танлаб олиниб, вакил қилинган, тарғибот, даъват қилиш вазифаси топширилган, илоҳий китоб нозил қилинган тўрт П.га (Мусо а.с., Довуд а.с., Исо а.с., Муҳаммад с.а.в.)га нисбатан қўлланадиган т. Набий китоб нозил қилинмаган П., шу боис ҳамма набий П.дирлар, аммо набийларни расул деб бўлмайди. Ақидага кўра, 124 минг П. яшаб ўтган. Қуръони каримда 25 нафар П.нинг исми зикр этилган.

ПАНТЕИЗМ (юн. *pan* — ҳамма, *theos* — Худо) — худо билан оламни айнийлаштирувчи фал-й таълимот. “П.” атамасини биринчи бўлиб инглиз файласуфи Ж.Толанд (1705), сўнгра нидерланд илоҳиётчиси Й.Фай (1709) қўллаган. П. турли тарихий даврларда моҳиятан бир-биридан фарқ қиладиган фал-й тизимлар ва хилма-хил қарашларни ўзида акс эттириб келди. П.ни Шарқ ва Ғарб П.ига бўлиш анъанаси мавжуд. Абу Наср Форобийнинг борлиқ ва унинг вужудга келиши ҳақидаги таълимоти пантеистик характерга эга. Унинг қарашларида моддий ибтидо ўзини тангри орқали намоён қилади. Тангрида моддий ибтидо гўёки очиқ-ойдин ифода этилмаган муайян шаклда мавжуд бўлади. Кейинчалик у ноаниқлик шаклидан ўзини озод қилади, куч-қувватига яраша намоён бўлиб боради. Мутафаккир бу жараёни жўжанинг тухумдан чиқишига қиёслайди. Унинг таъкидлашича, “яратилиш жараёни нарса мавжудлигини сақлашдан иборатдир”. Машхур араб файласуфи Ибн Рушд (1126-1198) Абу Наср Форобийнинг пантеистик қарашларини ривожлантириб, Яратганни шаҳар ҳокимига қиёслайди. У “Раддиянинг раддияси” асарида “Коинотни бошқариш шаҳарни бошқаришга ўхшайди. Унда ҳар қандай

бошқарув марказдан туриб амалга оширилади. Лекин ҳамма нарса ҳам бевосита ҳукмдор томонидан бажарилавермайди”, деб ёзади. Э.Ренаннинг таъкидлашича, Форобий талқинидаги худо “ғилдиракнинг марказига ўхшаб, унинг сиртқи қисмларини ўз ҳолича айланишига монелик қилмайди”. Ибн Сино Форобийнинг анъаналарини давом эттириб, “вужуди вожиб” ва “вужуди мумкин”нинг ўзаро муносабат ида неоплатоник эманация (нурланиш) таълимотига алоҳида эътибор беради. Мутафаккир нурланиш таълимотига мурожаат қилар экан, уни Яқин Шарқ анъаналарига хос диний-натуралистик тасаввурлар билан биргаликда ўрганишга ҳаракат қилади. Бунда коинот, фалакнинг табиат ва инсон ҳаётини таъминлашдаги роли алломанинг диққат марказида туради. Аллома назарида, ёруғлик манбаи моҳиятан барча мавжуд ва билиниши зарур ашёларнинг бевосита идрок этилиши мумкин бўлмаган ботиний, яширин, сирли сабабини ташкил этади. Бундай қарашлар тизими пантеистик кайфиятларнинг янада кучайишига олиб келди. Пантеистик анъаналар Ғарбда Иоанн Скот Эриугена (тахм. 810-877), Давид Динанский, лотин аверроизми вакили Сигер Брабантский (тахм. 1240-1281), кейинроқ эса Мейстер Экхарт ва б. томонидан ривожлантирилди. Эриугена схоластик христиан фал.сида биринчилардан бўлиб Худо ва оламнинг ўзаро муносабат и муаммосига мурожаат қилди. Унинг таъкидлашича, воқеликни билишга жазм қилган инсон ақли рўпарасида турган энг муҳим муаммо борлиқ масаласидир. Борлиқ юнонлар томонидан “фидис” (табиат) деб номланган бўлса, лот. “натура” деб аталган. Борлиқ натура экан, демак, Худо ҳам у билан айнандир. Оламдаги барча ўзгаришлар жараёнида у нарсаларнинг “ибтидоси, оралиғи ва интиҳоси” вазифасини адо этади. Эриугена “Худо ҳамма нарсалардадир... у барча нарсалар моҳияти сифатида барҳаётдир”, деган хулосага келади. Мейстер Экхартнинг (1260-1327) фикрича, Худо ўзга нарсаларга нисбатан ўзига хос универсал ижодий фаоллик сифатида намоён бўлади. Унинг таълимотида Худо ва борлиқ, Яратувчи ва табиат айнанлаштирилади, оламнинг яратилиши аниқ муддатдан ноаниқ абадийликка кўчирилади. Худо барча нарсалар билан бирга бўлса-да, лекин бирон-бир нарса унинг ўзида мавжуд эканини англаб бўлмайди. Бундай хус-ят инсон зотига берилган, холос. “Менинг руҳимда шундай куч борки, у Худони идрок эта олади. Худодан бошқа ҳеч қандай нарса менга бунчалик даражада яқин эмас. Худо менинг ўзимга яқинлигимдан кўра яқинроқдир”, дейди Экхарт. Худо билан инсон руҳи ўртасидаги теран ва ички алоқа ҳар қандай инсоннинг Худо билан боғланишига имкон яратиб беради. Бунинг учун эса образ-тимсол ва т.ларга таяниб иш кўрадиган оддий билишнинг ўзи етарли эмас. Лекин уни мутлақ илоҳийлик сифатида уқиб, бунга мистик интуиция кўмагида эришилади. П.нинг хилма-хил кўринишлари фал-й тафаккур ривожига ўз таъсирини кўрсатиб келмоқда. Айниқса, ҳозирги вақтда унинг персонализм фал.сидаги мавқеи сезиларлидир.

ПАТЕРНАЛИЗМ (лот. *paternus* — отага тааллуқли) — 1) дастлаб Италияда пайдо бўлган, каттанинг кичикка, қариндошнинг қариндошга, устознинг шогирдга, яқинларга нисбатан ғамхўрлиги асосида фаолият юритишни ифодалаган атама; 2) ижтимоий муносабат ларга киришаётган

томонлар ўртасидаги мавжуд ишлаб чиқариш муносабатларини уйғунлаштириш ва барқарорлаштиришга маънавий омил таъсирини ифодалайдиган т. Илк италянча П. т.си асосида иш берувчи билан иш бажарувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларда иш берувчилар меҳнат тақсимоли, меҳнат муҳофазаси ва меҳнатга ҳақ тўлашда маҳаллий иш бажарувчиларга нисбатан ўз ҳамюртларига имтиёз бераётгани туфайли иш бажарувчилар ҳам меҳнатга эл-юрт манфаатларини кўзлаб муносабат да бўлишлари лозим, деган қараш ётади. Демак, иш берувчиларнинг ўз ҳамюртларига хилма-хил моддий ва маънавий рағбатлантириш воситаларини қўллаётгани учун иш бажарувчилар ҳам мурасага келиб, ижтимоий тенгсизлик ва ижтимоий адолатсизликка қарши бош кўтармасликлари ватан равнақини таъминлайди. П. ғоясига кўра, жамиятда ўрнатилган ва ҳукм сураётган меҳнат тақсимоли доирасида иш бажарувчилар кўп, улар арзон ва сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан жаҳон бозорига тез кириб бориб, ватан шон-шарафини оширишга қаратилган “патерналистик” муносабатлар талабларига жавоб берадиган тартиб-қоидаларга бўйсунушлари лозим. П. ғояси кейинчалик Италия доирасидан чиқиб, бошқа ривожланган мам-тлар ижтимоий ҳаётига ҳам татбиқ этилди. Ҳозирги цивилизациялашган бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида П. ғояси ривожланаётган мам-тларнинг ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларида ҳам намоён бўлмоқда.

ПАРОКАНДАЛИК – тарқоқлик, тартибсизликни ифодаловчи т. П. ибораси тартиб, интизом сўзларининг антоними ҳисобланади. П. қад. саркарда аждодларимиз томонидан ҳам қораланган. Чунки лашкарлар сафидаги П. бутун давлатнинг йўқ бўлишига, кўплаб одамларнинг қирилиб кетишига сабаб бўлган. Душман кўшинига П. солиш йўли билан ғалабага эришилган. П. яроқли бўла туриб ишсиз юриш, зинокорлик, ота-онага оқ бўлиш, фолчилар сўзига ишониш, сеҳр-жоду билан шуғулланиш, ирим қилиш, савдо-содиқда фирромлик қилиш, бировнинг ҳақиға, омонатиға хиёнат қилиш, қасамхўрлик, судхўрлик, ўғирлик, қароқчилик, майхўрлик, бировни масҳара қилиш, ғийбат, тухмат, бўҳтон, бадгумонлик, жосуслик, чақимчилик, ёлғончилик, обрўни тўкиш, қотиллик, порахўрлик, бевафолик каби кўпгина салбий хус-ятларнинг пайдо бўлишиға олиб келади. П. кенг ёки тор миқёсда рўй бериши мумкин. Кенг миқёсда П. дейилганда, жамият, давлат миқёсидаги П. тушунилади. Бунда бутун бир халқ, давлат азият чекиши мумкин. Тор миқёсда П. эса бир оила, жамоа ёки муайян гуруҳ доирасида рўй беради. Лекин оила жамиятнинг таркибий қисми ҳисоблангани учун бундай П.дан жамият ҳам албатта азият чекади. Кўринадики, ҳар қандай тор доирадаги П. ҳам кенг миқёсда салбий оқибатларға олиб келиши мумкин.

ПАЦИФИЗМ (лот. *pacificum* — яраштирмоқ, битиштирмоқ) — ҳар қандай урушларға, уларнинг характери ва мақсадларидан қатъи назар, жумладан, адолатли, озодлик урушларига ҳам қарши курашувчи кишилар ҳаракати. Улар кишиларни қурбон қилишға олиб келадиган ҳар қандай қуролли

ҳаракатларни, уларнинг моҳияти, келиб чиқиш сабаблари, мақсадлари инсон ахлоқиға зид деб қарайди ва қоралайди.

ПЕДАГОГИКА (юн. *país* – бола, *agogos* – раҳбар) — тарбия ҳақидаги таълимот, фан; тарбиялаш санъати. П. тарбия ва таълим соҳасига тегишли билимлар йиғиндисидир. У тарбиянинг моҳияти, мақсади, вазифалари ва қонуниятларини, унинг жамият ҳаёти ва шахс тараққиётидаги ролини, таълим жараёнини ўрганайди. У тарбия наз-яси, дидактикани ўз ичига олади. П. фал., психология, одам анатомияси ва физиологияси сингари соҳалар билан боғланган. Бугунги кунда П. кўплаб тармоқларга бўлинган илм-фан соҳасига айланган. Болалар П.си, профессионал таълим П.си, оилавий тарбия П.си, олий ўқув юртлари П.си, ҳарбий П., мад-й-оқартув ишлар П.си, дефектология, П. тарихи ва б. шулар жумласидандир.

ПЛАТОН (мил.ав. 427—347, Афина) — Юнонистонлик буюк фал. Аттика қироли сулоласи вакили Кодра оиласида туғилган. Онаси Периктиона ҳам ўз даврининг таниқли одамлари—машҳур қонуншунос Солон ва ҳукмдор Критийлар сулоласидан. Маълумотларга кўра, Критий П.нинг Сукротдан таълим олишига сабабчи бўлган. Устози Сукротнинг фожиали ўлимидан (399) сўнг П. Афинани тарк этади. Авваламбор, у Мисрнинг Гелиопол шаҳрида математика, жамиятшунослик, иқт-ёт ва б. фанларда эришилган ютуқлар билан яқиндан танишади, сўнгра Жанубий Италияга ва Сицилия оролига боради ва илмий фаолиятини давом эттиради. Унинг фал-ий қарашлари “Тимей”, “Катта Гиппий”, “Федон”, “Базм”, “Филеб”, “Федр”, мантиқий таълимоти – “Софист”, “Театет”, “Менон”, сиёсий қарашлари эса—“Сиёсат”, “Қонунлар”, “Критий”, “Давлат” ва б. асарларида баён этилган. П. фал.сида “Ғоялар дунёси ва соялар дунёси” асосий ўринни эгаллайди. Унинг таълимотига кўра, “Ғоялар дунёси” бирламчи, “соялар дунёси” эса, иккиламчидир. Унингча, ғоя ҳақиқий борликни ифодалайди, соялар – яъни оламда мавжуд нарса, ҳодисалар – ўзгарувчан бўлгани боис ҳақиқий бўла олмайди. Чунки ҳақиқий тараққиёт ғоялар дунёсига хос. Ҳақиқий ўзгариш ва тараққиётни ҳамма ҳам билмайди, чунки уларни билиш учун инсон катта ақл, соф тафаккур эгаси бўлиши керак, ўзгарувчан соялар дунёсини билиш учун эса инсонга ҳиссиёт ва идрок етарлидир. “Ғоялар дунёси” замон ва маконга боғлиқ бўлмай, мангу, абадий ва ўзгармасдир, ш.у. ҳам у ҳақиқий дунёдир. П. таълимотида ижтимоий фал., жамият ва давлат масалалари муҳим аҳамиятга эга. Унинг сиёсий, педагогик ва ахлоқий қарашлари ҳам “Ғоя” таълимоти билан узвий боғлиқ. Унингча, давлат аристократия қўлида бўлиши ва халқни итоат этишга мажбур қилиши лозим. П. ўзининг “идеал давлат” наз-ясида жамиятни уч табақага: давлат арбоблари – фал.лар; соқчилар (ҳарбийлар); деҳқонлар ва ҳунармандларга бўлади. Бундай давлатда донолик, жасорат, меъёр ва адолат каби тўрт тамойил устувордир. Давлатни бошқарувчи шахслар, авваламбор, ана шундай сифатларга эга бўлишлари керак. Унинг ахлоқий қарашлари ҳам ушбу принципларни атрофлича исботлашга қаратилган. П.нинг ахлоқий қарашларига кўра, маън-йликнинг манбаи инсон ва жамиятдан ташқарида туради. Маънавий сифатлар

(эзгуликлар) аввалдан индивидга азалдан берилган, эзгулик туғмадир. Олий фазилат оқиллик – жоннинг оқил қисмининг намоён бўлишидир. Бу донишманд файласуфларга хос фазилатдир. Мардлик (қахрамонлик ёки руҳнинг кучи) соқчи-ҳарбийлар учун туғма бўлиб, давлатни ҳимоя қилишга қаратилган. П. таълимотича, оқиллик ва мардлик ижобий, фаол фазилатлар. Жоннинг ҳирсий қисмининг мўътадиллик билан боғлиқлиги хунармандларга, деҳқонларга, яъни халққа хос бўлиб, улар давлатдаги икки юқори табақага бўйсунилари лозим. Фазилатлар пиллапоясининг куйи қисмида қуллар туради. Улар умуман ахлоқдан ташқарида турадилар ва бирон-бир фазилатга эга эмас, чунки уларда жоннинг мавжудлиги мавҳумдир, дейди файласуф. П.нинг фикрича, одиллик шахсий фазилат бўлмасдан, балки давлат фазилатидир. Идеал давлат мажбурий идорадир. Барча ижтимоий ҳаёт олий тамойилга, яъни давлат ердаги ҳаётнинг олий шакли сифатида тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, кишиларни янги фазилатларга, фазовий ҳаётга тайёрлайди. У ўз вазифасини адо этгач, Худонинг ердаги маконига айланади. Файласуф ўзининг сўнги асари «Қонунлар»да давлат тўғрисида фикр юритиб, маънавий тарбияга катта эътибор қаратади ва қонунчиликни ахлоқий жиҳатдан мустаҳкамлаш тўғрисида гапиради. Файласуф бу асарида маънавий сифатларни (фази-латларни) туғма деб таъкидлайди. Тарбия фақат азалдан инсонга берилган фазилатларни шакллантиради, юзага чиқаради, холос. Бордию, тарбия нотўғри берилса, у ҳолда инсондаги азалий фазилатлар ўзгариши ёки йўқ бўлиши мумкин. Унингча, ахлоқнинг асосини, маън-йликнинг намунасини илоҳият ташкил этади. П. фикрича, маънавий тарбиянинг асосий масаласи бу қонунларга ихтиёрий равишда бўйсунилга эришишдир. Унинг таълимоти ўзининг аҳамиятини йўқотмаган ва бугунги кунда ҳам ижтимоий -маън-й, илмий-маър-й ҳаётнинг турли соҳаларида инсоният тафаккурининг мумтоз намуналари сифатида амал қилиб келмоқда.

ПЛЮРАЛИЗМ (лот. *pluralus* – кўплик, кўп хиллик, кўп сонлик) — монизмга бутунлай зид бўлган фал-й таълимот. П. атамаси биринчи бўлиб немис файласуфи Х.Вольф томонидан 1712 йили илмий муомалага киритилган. П. ижтимоий -сиёсий ҳаётда турли ижтимоий гуруҳлар ва улар манфаатларини ҳимоя этувчи сиёсий партиялар, касаба уюшмалар, диний ва б. ташкилотлар эркинлигини, ўзаро рақобатни ифодалайди; ҳозирги замон реформизмининг асосий ғояларидан бири. П. бутун борлиқ асосига ёлғиз материяни (материалистик монизм) ёки фақат рух, ғояни кўядиган (идеалистик монизм) фикрга қарши т.дир. П. намояндалари XVIII-XIX а.ларнинг бошқа анъанавий фал-й таълимотларидан фарқли равишда ўз таълимотларига кенгроқ дунёқараш тусини берадилар. Онтологик П. ижтимоий ҳаётда хилма-хил — иқт-й, жўғрофий, сиёсий, маънавий ва б. омиллар бир хил аҳамиятга эга экани тўғрисидаги ғояни илгари суради. Шу боис, П. мантиқ ва билиш наз-яси (гносеология) соҳасига ҳам ўтди. Бу эса бир-бирига зид бўлган барча тадқиқот услубларининг тенг эканини эътироф этишга, яъни релятивизм ва конвенционализмга олиб келди. Ахлоқий-ҳуқуқий соҳада П. барча ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларга тенг қимматга эга экани эътироф этилди, айримларининг устунроқ қўйилиши эркин танлаш оқибати деб ҳисобланди. Ижтимоий -сиёсий

соҳада П. кўппартиялилик, барча сиёсий-ижтимоий гуруҳлар манфаат ва қарашларининг ўзига хослигини билдиради. Сиёсий П. ҳозирги замон демократик жамиятининг муҳим хус-ятларидан бири саналади. Сиёсий П.нинг асосий белгилари: а) ижтимоий қадриятларнинг ҳар хиллиги; б) рақобатчилик ва муҳолифатга йўл бериш орқали ҳаёт ранг-баранглигини таъминлаш; в) жамият таркибий қисмларининг ўзаро тенглиги ва мустақиллиги; г) диктатура ва зўравонликдан воз кечиш, қарама-қаршилик ва можароларни қонун йўли б-н, тинч ҳал қилиш кабиларда намоён бўлади. П. тамойиллари ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида намоён бўлиши мумкин, шу боис “иқт-й П.”, “ижтимоий П.”, “сиёсий П.” т.лари мавжуд. Сиёсий П.сиз иқт-й ва ижтимоий ҳаётда П. бўлмаслиги табиий. Ўз навбатида, сиёсий П. маънавий П.сиз — эски қолип ва ўлчовлардан воз кечишсиз ривожланмайди. Сиёсий П.нинг муҳим кўриниши кўппартиявийликдир. П. ҳозирги замон цивилизациясининг муҳим ютуқларидан биридир.

ПОЗИТИВИЗМ — Ғарб мам-тларида кенг тарқалган фал-й тафаккурнинг бир кўриниши бўлиб, унинг диққат марказида фал. ва фаннинг ўзаро муносабат и муаммоси туради. XIX а.нинг 30-40 йилларида марксизм фал.си ўзини ягона илмий дунёқараш деб даъво қилиб чиққанидан бир оз олдинроқ Францияда О.Конт эски фал-й анъаналардан узил-кесил воз кечиш ва янги илмий фал. яратиш зарурлигини таъкидлаб, П. фал.сига асос солди. О.Контнинг фикрича, фал.нинг фан билан ўзаро “даъвогарлик” тарихи шундан далолат берадики, “метафизик”, яъни фал-й муаммоларни илмийлик руҳига мослаштиришга бўлган барча уринишлар беҳуда. Ҳар қандай фан унга ўз ҳукмини ўтказишга жазм қиладиган фал.га муҳтож эмас. У ҳар қандай таянчни фақат ўзида топиши мумкин. Анъанавий фал. муаммоларини илмий н.назардан, яъни тажриба ва ақлий муҳокама кўмагида ҳал қилиб бўлмайди. Метафизика сарқитларини фандан сиқиб чиқариш зарур. Бундай сарқитлардан бири — фаннинг ҳодисаларни сабаб-оқибат тамойили асосида таҳлил қилиши ва уларнинг моҳиятига кириб боришга даъвосидир. Фаннинг вазифаси ҳодисаларнинг “нима учун” эканини уқтириш эмас, балки уларнинг “қандай экан”ини ёритиб беришдан иборат. П. рив-ши жараёнида фандан дунёқарашга бевосита тааллуқли муаммолар бирин-кетин олиб ташланади. Буни XIX а. П.ининг йирик вакиллари Ж.С. Милл ва Г. Спенсер қарашларида яққол кўрамыз. П. вакилларининг таъкидлашича, билиш, тажриба, субъект-объект муносабат и, нарса, субстанция, воқеликнинг унсурлари, физиологик ва психологик жараёнларнинг ўзаро алоқадорлиги масалалари соф метафизик муаммолар бўлиб, улардан воз кечиш мақсадга мувофиқ. П. негизида мантикий П., неоП. ва постП. оқимлари вужудга келган.

ПОКЛИК – маън-й-эстетик категория сифатида энг муҳим маън-й-ахлоқий талаблардан бири бўлиб, самимийлик, садоқат, ишонч ва табиийликни ўз ичига олган. Инсон қалбининг П.и унинг садоқати, ишончи, табиийлиги, самимийлигида билинади. Пок – а) ифлосликдан холи; тоза (*пок жой, пок кийим*); б) (кўчма) ҳалол, тўғри (*пок инсон*). Нопок – а) тоза, озода эмас, ифлос

(*нопок кийим*); б) ҳеч нарсадан ҳазар қилмайдиган, қабих, ярамас (*нопок одам*); в) ёмон, жирканч (*нопок иш*). П. инсон маъ-ятини шакллантиришда муҳим ўрин тутди. Чунки П. мазмунида оқиллик ва эътиқодлилиқ, шарм-ҳаё ва ор-номус, зийраклик ва фаросатлилиқ, ўз ёрига муҳаббатли бўлиш, ҳалоллик, меҳрибонлик каби ижобий хислатлар мужассамлашган. П. – улуғлик. П. турмушда, меҳнатда ва кишилар билан ўзаро муносабат да намоён бўлиб, у зеҳн ва идрок тиниқлигидир. Маънавий П. – ахлоқ зиёсидир. Унда рух шаффофлиги, сезги туйғулари юксак. Маънавий П. инсонни айб ва камчиликлардан тозалайди, руҳан ҳаётга рағбатлантиради. Инсоннинг пок, озода бўлиши, озодалиқни сақлаши ва унга ҳамиша амал қилиши соғлом турмушнинг асосий омилдир. Пок одам уст-боши, юз-қўллари, уй-жойларини тоза тутди, фарзандларини ҳам шунга ўргатади. Киши ҳаётида ахлоқий П. биринчи даражали вазифадир. Ахлоқий П. таъма ва молпарастликка мутлақо зид. Ишларнинг поки – чиройли ва ҳалол бажарилганида, эътиқодларнинг поки – қатъийликда, таомларнинг поки – ҳалолликда. Демак, пок нарса фақат П.ни келтиради. Пок инсон ширин гапиради, фақат эзгу ишларни бажаради. Алишер Навоий маърифатга эришган ҳар бир киши ахлоқ жихатдан пок, кўнгли оқ, лафзи ҳалол бўлиши шартдир, деб таъкидлаган. У Фарҳодни шундай таърифлайди: “Демакки, кўнгли поку ҳам сўзи пок, Тили поку, ўзи пок”. Инсон ўз феълени яхшилаши, хулқини поклаши, қалбини мусаффо қила олиши унинг ўзига, интилишига боғлиқ. Агар бунга амал қилмаса, ёмон ишларга ўрганиб, разолат ботқоғига ботиши мумкин. П. виждонлилиқ кўринишларидан бўлиб, унинг зидди ёлғончилиқ, ўғрилиқ, хоинлик ва мунофиқликдир. П. – инсоннинг маънавий гўзаллигини белгилайдиган мезон. Инсоннинг П.и, аввало, виждони П.и билан белгиланади. Пок виждонли инсон инсоф ва фаҳм-фаросат каби маънавий фазилатларга эга бўлади. Инсоннинг бошқалар ҳақ-ҳуқуқини ҳурмат қилиши, аҳдига вафодор бўлиши, садоқатли, шарм-ҳаёли ва ор-номусли бўлиши, уятли ишларга дуч келганда ҳижолат тортиши, жамиятда қабул қилинган турмуш тарзи мад-тига риоя қилиши, ҳар бир иш учун масъулиятни ҳис қилиши — булар унинг пок ва беғубор инсон эканини кўрсатади. Пок инсон ҳар доим яхшилиқка, яхшилиқ қилишга интилади, бошқалар билан самимий, илтифотли муомалада бўлади. П. ҳар бир давр, ҳар бир замоннинг талаби бўлган. Покланиш – тозаланиш, руҳий ҳаловат топиш демакдир. П. категорияси жисмоний ва маънавий (руҳий), ички (ботиний) ва ташқи (зохирий) каби ўзак т.ларга негиз бўлиб келади. *Р.Рустамова*

ПОРАХЎР(ЛИК) — шахсий манфаат, ғаразли мақсад йўлида ҳар қанча товламачилиқ қилишга ҳозир у нозир маънавий қашшоқ кимсага хос иллат. П. учун бошқалар, халқ ва жамият манфаатлари ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. П. учун, энг аввало, ахлоқий нопоклик, хушомадгўйлик, таъмагирлик, товламачилиқ характерлидир. П.да виждон, инсоф туйғулари бўлмади, у ўзгалар ҳақи — порани олиш учун виждонини сотади. Таъмагирлик, фирибгарлик, алдамчилиқ билан олинган пора ҳаромдир. Қуръони каримда бошқаларнинг ҳақини ейиш, пора олиш – ҳаром амал ва гуноҳ экани

уктирилиб, бундай гуноҳ ишларни қилмаслик буюрилган: “Молдунёларингизни ораларингизда ноҳақ – ҳаром йўллар билан емангиз! (Яъни, бир-бирингизнинг ҳақингизни еманг!). Ва (гуноҳ қилаётганингизни) билиб туриб, одамларнинг молларидан бир қисмини ҳаром йўл билан ейиш учун (молларингизни пора қилиб) ҳокимларга узатманг!”. П.нинг моддий танг аҳволда яшаётган кишиларга нисбатан таъмагирлиги қабихликдир. П. пора олиш, ўз ғаразли мақсадини амалга ошириш учун турли йўллар қидиради, у мавжуд қонунларни, тартиб-қоидаларни бузади, ҳақиқатни поймол қилади, эгрини тўғри дейди, қалбаки ҳужжатлардан фойдаланади ва ҳ.к. П. – ижтимоий ҳодиса бўлиб, энг ёвуз иллатлардан саналади. Ш-дек, у – жиноят, ҳуқуқбузарликнинг бир кўриниши. П.нинг ижтимоий зарари жамият рив-шига, мам-т мустақиллигини мустаҳкамлаш ишига тажовуз сифатида баҳоланиши лозим. П.нинг энг хавфли кўриниши — давлат муассасаларида ишлаётган, вазифаси инсонлар тақдири билан боғлиқ, юқори мансабда ўтирган раҳбар шахс томонидан содир этилганидир. П. раҳбар хизмат лавозимини шахсий бойлик орттириш манбаига айлантиради, у нима яхши-ю нима ёмонлигини яхши била туриб, онгли равишда пора олади. Ҳақиқий инсонпарвар, адолатпарвар, иймонли, ҳалол раҳбар ҳеч қачон П. билан шуғулланмайди. Пора – бир кимсанинг бошқа кимсадан унинг ёки ўзининг муайян ишини битириб бериши эвазига, халқ ва давлат манфаатларига зарар келтирган ва мансабини суиистеъмол қилган ҳолда пул ёки бошқа мол-мулк тарзида оладиган улуши. Пора талаб қилиш товламачилик ҳисобланади. П.га назоратсизлик, интизомсизлик, буйруқбозлик, ўта расмиятчилик, одамлардаги лоқайдлик каби тартибсизликлар йўл очиб беради. Бундай одамлар ва иллатларнинг кучайишига меҳнат жамоалари, ташкилот ва муассасаларда ҳуқуқий тартиб-интизомнинг сусайиб кетгани, айрим шахсларнинг шахсий бойлик орттириш йўлида ўз нафсини тия олмаслиги, кишилардаги ижтимоий фаоллик, шахсий жасоратнинг етишмаслиги сабаб бўлади. Бу зарарли иллатга қарши курашилмаса, П. текин бойлик ҳисобига гаштини сураверади. П. билан маълумотли ҳам, маълумотсиз ҳам, хуллас, турли лавозим ва мансабда ишлаётган кимсалар шуғулланади. П. қинғир ишларини пинҳона тарзда амалга оширишга ҳаракат қилади. Жамиятда П. иллатини тугатиш, ундан халос бўлишнинг мақбул йўллари билан бири – ижтимоий ҳаётда ошкораликни ошириш, меҳнат жамоаларида назоратни кучайтириш, бу борадаги қонун устуворлигига қатъий риоя қилиш талабини оширишдир. П.нинг авж олиши жамиятни маънавий инқирозга олиб келувчи сабаблардан биридир. *А.Раҳманов, Р.Рустамова*

ПОСТИНДУСТРИАЛ ЖАМИЯТ — ижтимоий фал. ва социология фанлари доирасида тарихий жараёнга цивилизацияон ёндашувни ҳамда цивилизация тараққиётининг ҳозирги босқичини ифодалаш учун қўлланадиган т. П.ж. атамаси биринчи бўлиб америкалик социолог, футуролог Даниел Белл (1919 й. туғилган) томонидан илмий муомалага киритилган. Белл дастлаб бу т. орқали таълимоти номини (“П.ж.нинг вужудга келиши. Ижтимоий башоратчиликдаги авантюра”, 1973), кейинчалик эса цивилизация реал

ривождаги конкрет босқични ифодалаган. Унинг фикрича, тарих цивилизация ташкилотларнинг бири ўрнини бошқаси изчил равишда эгаллайдиган уч босқичли жараён (анъанавий жамият, индустриал жамият ва П.ж.) сифатида намоён бўлади. П.ж.га хос хус-ятлар қуйидагилардан иборат: иқтисодиётнинг товар ишлаб чиқаришдан хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга қараб йўналтирилиши ҳамда саноатда илм-фанга асосланган соҳаларнинг устуворлигида; назорат қилинадиган технологик тараққиёт истиқболларини режалаштирувчи метатехнологияларни яратиш имкониятини берадиган янгича технологик соҳанинг ташкил этилишида; жамиятнинг ижтимоий структурасидаги муносабат ларнинг тубдан ўзгаришида, индустриализм давридаги синфий бўлиниш ўрнига касб-ҳунарга қараб бўлинишнинг устунлиги, мулкчилик муносабат лари аҳамиятининг ўзгариши оқибатида аввал асосий бўлган меҳнат ва капитал ўртасидаги зиддият ўрнини ишни билмаслик ва касбий маҳорат ўртасидаги зиддият (конфликт) эгаллайди; жамиятнинг муассаса ва ташкилотлари таркибида туб сифатий ўзгаришларнинг юз беришида, илмнинг янги технологик жараёнларнинг асоси, ш-дек, ижтимоий ихтилофларнинг бош сабаби сифатида намоён бўлиши; ижтимоий ташкилотлар доирасида семантик ва аксиологик урғунинг ўзгариши — анъанавий жамиятда “армия ва черков”, индустриал жамиятда — “фирма ва корпорация” устунлик қилган бўлса, П.ж.га келиб, бу жамиятнинг асосий ҳодисаси бўлган илмни вужудга келтирувчи муассаса — университетлар устунлик қилади; мад-т соҳасининг қайта ташкил этилишида унинг ташқи шаклий томонини компьютерлаштириш ташкил этса, ички мазмунини, биринчи навбатда, интеллектуализм ҳамда шу аснода ҳар бир киши томонидан ўзини илм индустрияси сифатида ташкил этиши белгилайди. Д.Белл томонидан яратилган П.ж.нинг асосий концепцияси кейинчалик бошқа социолог ва футурологлар томонидан икки йуналишда ривожлантирилди: П.ж. концепциясини европача моделини ишлаб чиқишга асосланган радикал йўналиш (Ж. Фурастье, Турен); П.ж.нинг америкача моделини яратишга йўналтирилган либерал йўналиш (Гэлбрейт, К.Э.Боулдинг, Г.Кан, О.Тоффлер). Радикал йўналиши юқори ғоявийлиги ва ижтимоий -мад-й муаммоларга махсус қизиқиши билан характерланса, либерал йўналиш асосий эътиборни амалий тадқиқотларга ҳамда ҳокимият, уруш, бошқарув муассасалари, оила, оммавий коммуникация каби П.ж. доирасида ривожланадиган ижтимоий -сиёсий структуравий ташкилий характердаги ҳодисаларнинг сценар моделларини яратишга қаратади.

ПОСТПОЗИТИВИЗМ – XX а.нинг 50-70-йилларида неопозитивизм ғояларини танқид қилиш жараёнида юзага келган Ғарб фал.сининг қатор концепцияларини ифодаловчи истилоҳ. Ушбу концепциялар моҳиятан мантиқий эмпиризм билан ҳамоҳанг. П.нинг асосий йўналишларига К.Поппернинг танқидий рационализи, У.Куайн ва М.Уайтларнинг прагматик таҳлили, Д.Армстронг ва Ж.Ж.Смартларнинг илмий материализми, П.Фейерабенд ва Р.Рорти концепциялари, ҳозирги замон фал-й реализмининг турли кўринишлари киради. Айти пайтда, П. атамаси аниқ таърифга эга эмас.

Баъзи файласуфлар уни тахлилий фал. билан боғласа, бошқалари унга тор доирада таъриф беради. Неопозитивизм ривожлангани сайин унинг фал.ни тубдан ўзгартиришга қаратилган саъй-ҳаракатлари ижобий натижа бермаслиги маълум бўлади. Шунга асосланиб, П. намояндалари метафизика билан фан т.лари орасига қатъий чегара қўйиб бўлмайди, деган хулосага келади. П.нинг таъкидлашича, позитивизмнинг асосий камчилиги шундан иборатки, у эмпиризм тамойилининг аҳамиятига, ҳиссийликнинг ролига ортиқча баҳо беради. Билишнинг дастлабки нуқтаси бевосита қабул қилинган элементлар ёки кузатиш билан эмас, балки наз-я билан боғлиқ, чунки наз-ядан илгари ва ундан ташқарида билишнинг бўлиши мумкин эмас. Ушбу тамойиллар К.Поппернинг танқидий рационализмида ўз ифодасини топди. П. тарафдорлари мантиқий позитивизмнинг қатъий талабларидан (мас., эмпирик верификация наз-ясидан, фал.ни фаннинг мантиқий методологик тахлилига айлантириш ғоясидан) воз кечиб, физикализм ғоялари, илмий реализм концепцияси, редукционистик методология ва ягона фан наз-ясини ривожлантиришга интилади. Бунинг учун неопозитивизмнинг тахлил қилиш усули ва муаммоларга лингвистик ёндашувидан фойдаланилади. Бу борада Куайн ижоди алоҳида аҳамият касб этади. У онтологияни фанларнинг ўзига хос проекцияси сифатида таърифлайди. Илмий материализм эса руҳийлик ва жисмонийликнинг айнан мослиги ҳақидаги тезисни ёқлайди. Онтологияни фан б-н, реалликни эса тил билан тенглаштириш тенденцияси бутун П. га хос хус-ятдир.

ПОСТСТРУКТУРАЛИЗМ (неоструктурализм) — структурализм негизда вужудга келган ва уни қайта кўриб чиқишга қаратилган фал-й таълимот. Лингвистик структурализм асосчиси Ф.Соссюр ва структурализмнинг йирик вакили Клод Леви-Строслар фикрича, анъанавий фал-й усул ва лингвистик қоидалар ва б. ижтимоий наз-ялар билан дунёни изоҳлаб бўлмайди. Уларни тубдан қайта кўриб чиқиш керак. П. структурализм намояндалари Ж.Деррида, Фуко ва Лакон таълимотларига суяниб, илгариги лингвистик наз-яни “қайта конструкция қилиш асосида феноменология соҳасини, Соссюрнинг лингвистик қарашлари, структурализм ва Лаканнинг руҳий тахлилини танқидий тахлил қилган. Соссюр лингвистик белгиларни термин ва товушда ифодалашнинг бир-биридан фарқини кўрсатган бўлса, П. вакиллари бу терминларнинг бир бутунлиги, бир хиллиги мақсадга мувофиқ эмас, деб ҳисоблайди. Бу т.лар турли маънога эга бўлгани учун уларга мукамал таъриф бериш мумкин эмас, деб таъкидлайди. Умуман олганда, П. структурани бутунлай рад этмайди, балки унга янгича муносабат да бўлишни талаб этади.

ПРАГМАТИЗМ (юн. *pragma* — иш, амал, ҳаракат) — XIX а.да АҚШда вужудга келган фал-й оқим. П.нинг асосий ғоялари Ч.Пирс томонидан ишлаб чиқилди. Бу таълимот XX а.да Ғарб мам-тларида кенг ёйилиб, ижтимоий - маънавий ҳаётга кучли таъсир кўрсатди. П. асосида И.Кантнинг “Софокл танқиди” асарида илгари сурилган “прагматик ишонч” ғояси ётади. Ч.Пирс П.ни “ҳақиқат қадрини манфаатдорлик билан белгиловчи таълимот” деб

таърифлайди. П.нинг асосий ғоялари Ч.Пирснинг “Ишончни мустаҳкамлаш” (1877) ва “Ғояларимизни қандай қилиб равшанлантириш мумкин” (1878) мақолаларида баён этилган. XIX а. охиригача “прагматик тамойил” файласуфлар ва жамоатчиликнинг эътиборини ўзига жалб эта олмади, чунки Пирс таълимотнинг гносеологик масалаларини ёритиб, унинг амалий-услубий жиҳатларини таҳлил этмаган эди. Бу вазифани У.Жеймс амалга оширди ва П.ни америкаликларнинг миллий фал.си даражасига кўтарди. У. Жеймс ибораси билан айтганда, П. АҚШнинг жаҳон миқёсида иқт-й, сиёсий ва мад-й соҳаларда устунликка эришиши учун наз-й асос яратган эди. П. ҳақиқатни наз-й (гносеологик) масала сифатида тан олмайди. Унингча, ҳақиқат ва амалиёт яхлит ҳолда намоён бўлсагина, бирор маънога эга бўлади. Дьюи таъкидлаганидек, ҳақиқат ва амалиёт бирлиги индивид манфаатида акс этади. “Манфаат” т.си эса, ўз навбатида, индивиднинг субъектив қизиқишларини қондирувчи нарсани англатади. П. социологияси “буюк шахслар”га сиғиниш (Джеймс), буржуа демократиясини мақтаб, илоҳийлаштириш (Дьюи), ирқчилик, миллатчилик, ҳатто фашистик ижтимоий муносабат ларни ҳимоя қилиш(Шиллер)гача ўзгариб борди. П.нинг динга нисбатан муносабат ида ҳам манфаат “тажрибаси” асосий ўринни эгаллайди. Мас., Дьюининг “инструментализм”ида анъанавий диний т.лар рад этилади, улар “натуралистик” т.ларга қарама-қарши қўйилади, натижада инсон назоратидан ташқаридаги кучлар таъсирида пайдо бўладиган тобелик тажрибаси уни “художўйлик”ка олиб келади. Демак, “назоратдан ташқаридаги кучлар” — бу Худонинг инсонга кўрсатадиган доимий таъсирининг ўзгинаси. Этикада П. мелиоризмга (ҳаётдаги устувор қоидалар, қонунларнинг такомиллашиб боришига ишониш) таянади. II Жаҳон урушидан сўнг Ғарб мам-тларида П. таълимотининг таъсири сусая бошлади.

ПРАГМАТИЗМ ЭСТЕТИКАСИ — Ғарб эстетикасида XX а.нинг биринчи ярмида юзага келган ва прагматизм фал.сига асосланган йўналиш. Прагматизм асосчиси Ч.Пирс (1839-1914) т.лар мазмунини унинг амалиётдаги қўлланиши билан айнийлаштириб кўрсатишга уринган. Ч.Пирс ғоялари эстетик белгиларни тасвирий санъатга киритишга, санъатни қадриятлар тизими сифатида тушунишга, семиотик эстетиканинг кейинги рив-шига таъсир кўрсатган. Прагматизм фал.сининг йирик намояндаси У.Джеймс (1842-1919) томонидан илгари сурилган “онг оқими” тўғрисидаги таълимот модернизм санъатида кенг қўлланилди. У П.э.нинг асосий тамойилини шундай ифодалайди: инсоннинг ҳар қандай фаолиятининг мақсади “ижобий тажриба”га, яъни ёруғ ва кучли ҳаётий кечинмаларга эришишдан иборат. Шундай экан, ижобий тажриба ахлоқий, диний ва эстетик қадриятларни қамраб олиши керак. П.э.нинг кейинги босқичида Ж.Дьюи (1859-1952) ва унинг издошлари қадриятлар тўғрисидаги таълимотга аниқ ифодаланган эстетик асосни татбиқ этишга ҳаракат қилишди. Улар эстетикани диний, илмий, ахлоқий қадриятларни мужассамлаштирган энг олий қадрият, гўзалликни эса ички боғлиқлик ва бир бутунликка эришган тажрибанинг сифат кўриниши тарзида талқин этади. Эстетик тажрибада табиийлик ва ижтимоий лик

ўртасидаги алоқани аниқлашга интилган прагматизм тарафдорлари санъатнинг ижтимоий вазифаларини мад-й-интегротив воқеа, ижтимоий ахборот воситаси сифатида талқин қилади. Европа позитивизмидан фарқли ўлароқ, П.э.да субъектнинг фаоллигига алоҳида эътибор берилади. Жумладан, уларнинг фикрича, эстетик билиш жараёнида субъект (томошабин, ўқувчи, тингловчи) ҳар сафар муаллиф ёки ижрочи томонидан ҳавола этилаётган асарни ўз тажрибаси билан солиштириш, бирлаштириш йўли билан уни англайди ва ўзлаштиради. Шу маънода, у субъект мад-й савиясининг юксалиши ва маънавий камолотига хизмат қилади.

ПСИХОАНАЛИЗ — руҳий хасталикни даволаш усули ва психологик таълимот. У XX а. бошларида таниқли немис олими Зигмунд Фрейд (1856-1939) томонидан ишлаб чиқилган. П. асосини инсон хулқининг негизини лаззат олишга интилиш (либидо), айниқса, илк болаликда пайдо бўлган жинсий майл ташкил этади, одам хулқини онглилик эмас, балки онгсизлик бошқаради, деган ғоя ташкил этади. З.Фрейд даставвал онглилик, ёлғончилик ва онгсизликдан иборат психиканинг уч босқичини тадқиқ этди. Олдинги икки босқичдан фарқ қилувчи психик даражани (лот. *instantia* — бевосита яқинлик) *цензура* деб атади. Одатда, цензура иккита функцияни бажаради: 1) инсон томонидан ўзининг шахсий ҳис-туйғулари, мулоҳазалари ва хоҳишларини муҳокама қилади, уларни онгсизлик ҳолатидан сиқиб чиқаради; 2) онгга ёриб киришга интилувчи фаол онгсизликка қаршилиқ кўрсатади. З.Фрейд шахс тузилишининг янги наз-ясини таклиф этди. Бу наз-я уч хил психик инстанциянинг ҳукм суриши тўғрисидаги фаразни асослашга қаратилди: “У” — лаззатланиш, роҳатланиш тамойилига боғлиқ бўлган инстинктив майлларни қамраб олади; “Мен” (*Ego*) — ташқи олам билан билвосита алоқага киритувчи психологик инстанция; “Мендан юқори” (*super-Ego*) ўз ичига ижтимоий тақиқлар, қонун тусига кирган мажбурий тартиб-қоида ва идеалларни қамраб олади. Унинг фикрича, “Мен” (Эго) реаллик тамойилига асосланган ҳолда инсон психикасида ҳаракатланувчи қарама-қарши кучларни мувофиқлаштириш функциясини бажаради. Фрейднинг кўрсатишича, инсон фаоллиги қад. авлод-аждодларидан наслий йўл орқали ўтган инстинктив майллар таъсири билан белгиланади. Инстинктив майллар, даставвал, жинсий инстинкт ва ўзини ҳимоя қилишга интилиш инстинкти тарзида юзага келади. Лекин жамият шахсни кўп жиҳатдан чеклаб қўяди, унинг инстинкт ва майлларини “цензура”дан ўтказиши. Натижада шахс аксарият инстинкт ва майлларини жиловлашга, тақиқлашга мажбур бўлади. Инстинктив майллар унинг шахсиятига зид бўлган руҳий ҳолат сифатида онгли ҳаётдан сиқиб чиқарилса-да, йўқолиб кетмайди, балки онгсизлик соҳасига ўтказиб юборилади. П. таълимотининг вазифаларидан бири — онгсизлик соҳасидаги “комплекс”ларни аниқлаш ва уларни англашга ёрдамлашишдан иборат. П. намояндалари шахсдаги ички зиддиятларни очиқ бериш ва тушунтириш учун “Эдип комплекси” т.сини яратди. Унга кўра, ўғил боланинг ўз онасига нисбатан жинсий майли ва отасининг ўлимини исташи (“Эдип комплекси”), яқин қариндоши билан жинсий алоқа қилишга майллиги жазоланишдан қўрқиш ҳисси билан тўқнашади. П. вакиллари шахснинг бундан

кейинги тараққиётини онгсизлик ҳолатига сиқиб чиқарилган инстинктив майлларнинг турлича комплекслар билан тўқнашуви ташкил этади; инстинктив майллар ўз қуввати ва фаоллигини сақлаган ҳолда инсоният мад-ти ва инсон фаолияти маҳсулининг ҳар хил шаклларига ўтиб (“сублимациялашиб”), онгсизлик ҳолатида шахснинг хулқ-атворини бошқаришда давом этади, деган хулосага келади. П.да онгсизлик билан онглилик ўртасидаги қарама-қарши муносабат ни мутлақлаштириш ҳолатлари учрайди, бунинг натижасида уларнинг ўзаро бир-бирини тўлдириш имконияти рад этилади. *Э.Ғозиев, Э.Сатторов*

ПСИХОЛОГИЗМ — XX а. охирида Ғарб социологиясида вужудга келган оқим. Эмпириокритицизм тарафдорларининг таъкидлашича, психологиянинг, ш-дек, бошқа барча фанларнинг ҳам объекти маълум усуллар орқали билиб олинган сезгилар ва сезгилар мажмуаларидан иборат. П.нинг таниқли вакиллари: Г.Тард, Ч.Кули, Ж.Мид, У.Мак-Дугаллар неофрейдизм, структуравий функционал мактаб каби оқим вакиллари ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий тузилма моҳиятини психик фактлар асосида тушунтиришга ҳаракат қилади. П.нинг дастлабки ибтидоий шаклларида ирсий омилларнинг роли ҳаддан ташқари бўрттирилади, ижтимоий хулқ-атворнинг гўё инсон психикасига азалдан хос бўлган жинсий мойиллик, ваҳшийлик, эффективлик, ўлимга мойиллик ва ҳ.к. билан боғлиқлиги таъкидланади. П. вакиллари шахс хус-ятлари ёки миллий характери урушлар, ирқий ва синфий конфликтлар сингари ижтимоий ҳодисалар билан боғлашга интилади. Кейинчалик улар ирсий ғоялардан воз кечиб, жамият, ижтимоий тизим ва ташкилот сингари ижтимоий ҳодисаларнинг реал мавжудлигини инкор этиш йўлидан боради. П. тарафдорлари кишиларнинг бевосита ўзаро таъсирини таҳлил қилиш доирасидан ташқарига чиқмайди, кўпроқ “бевосита кузатиладиган хулқ-атвор” т.си билан чекланади. П. таҳлил услублари кичик ижтимоий гуруҳ ва жамоаларни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги замон Ғарб социологиясида П.нинг бирёклама тамойилларини бартараф этишга уринишлар кўзга ташланмоқда. Т. Парсонснинг тузилмавий функционал таҳлил наз-яси бунга мисол бўлиши мумкин. П. Дюркгеймнинг “социологизм”и, М. Вебернинг “институционализм”и таъсирида жиддий ўзгаришларга учраб, ҳозирги вақтга келиб П. социологиядаги методологик принцип сифатида намоён бўлмоқда. Бинобарин, мазкур ёндашув шахс маъ-яти, ахлоқий хатти-ҳаракатларига ички руҳий омиллар таъсирини ўрганишда қўлланиши мумкин.

ПСИХОЛОГИЯ (юн. *psyche* — жон, *logos* — таълимот) — “жон”, “руҳ” ҳақидаги фан, таълимот. Бироқ ҳозирги даврда “жон” т.си ўрнига “психика”, “руҳият” ибораси қўлланмоқда. Ушбу маънода “жон” ва “психика” т.лари айнан бир хил мазмунни билдиради. П. фанининг кейинги даврдаги тараққиёти улар ўртасида талай тафовутларни келтириб чиқарди. Психика тўғрисида дастлабки тасаввурга эга бўлиш учун, даставвал, психик ҳодисалар моҳияти билан танишиш керак. Одатда, психик ҳодисалар деганда, ички, субъектив тажриба далилларининг (воқеликнинг) намоён бўлиши тушунилади. Психика

ҳаётнинг сезги, идрок, хаёл, тафаккур каби ҳар бири алоҳида олинган яққол шаклларидан иборат. Ички субъектив тажрибанинг ўзи, инсондаги қувонч ёки зеркиш туйғулари нималарнидир унинг эсига тушириши, бирон бир хоҳиш ёки интилиш кечинмалари, хотиржамлик ёки ҳаяжонланиш ҳисларининг барчаси шахснинг ички дунёси таркибий қисмлари, яъни буларнинг ҳаммаси субъектив психик ҳодисалар ҳисобланади. Субъектив ҳодисаларнинг асосий хус-яти уларнинг бевосита субъектга тааллуқли эканлигидир. Агар инсон идрок қилса, сезса, фикрласа, эсласа, хоҳиш билдирса, албатта, ана шу ҳодисаларни бир даврнинг ўзида тушуниб (кузатиб) ҳам туради. Инсон интилса, иккиланса, қарорга келса, биз уларнинг барчасини содир бўлаётганлигини англаб тураемиз. Ш.у. психик ҳодисалар бизнинг руҳиятимизда содир бўлишидан ташқари, улар бевосита кўз ўнгимизда намоён бўлиб туради. Образли қилиб айтганда, одамнинг ички дунёсида турли ҳодисалар вужудга келади, кечади, одатда, шахс бундай ҳодисаларни ҳаракатлантирувчи кучи ҳамда уларнинг томошабини ҳисобланади. Психиканинг турли шаклларда кўриниши, жумладан, психик жараёнлар, англашилмаган ҳолатлар, хулқ-атвор, психосоматик ҳодисалар, инсон ақл-заковатининг мўъжизакорлиги моддий ва маънавий мад-т маҳсулини яратади. Ҳар қандай воқеликда, ҳодисаларда, маҳсулларда психика намоён бўлади, ўз хус-ятларини ажратади, фақат улар орқалигина психикани ўрганиш мумкин. Психологик воқелик – субъектнинг ички кечинмаларининг таркибий қисмлари билан бир қаторда, уларни объектив шакллари (хулқ-атвор, фаолият маҳсули, ижтимоий -мад-й ҳодисалар) орқали психиканинг хус-ятлари, ҳолатлари, қонуниятларини ўрганиш тушунилади. Яъни, инсон онгидан ташқари унга боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳукм сурувчи объектив борлиқ (атрофимиздаги нарса ва ҳодисалар, муҳит, шароит) ва б.нинг психикада акс этиши психологик воқелик деб аталади. Бугунги кунда нафақат П., балки унинг алоҳида соҳалари бўйича ҳам бой илмий материаллар тўпланган. Жаҳон П. фани тажрибасида қатор соҳалар, жумладан, меҳнат П.си (муҳандис П.си , авиация П.си, космик П.си), педагогик П., тиббиёт П.си, саломатлик П.си, маҳсус П., юридик П., ҳарбий П.си, савдо П.си, спорт П.си, умр даврлари П.си, қиёсий П., социал П., психофизиология, экспериментал ва амалий П. кабилар П.нинг мустақил тадқиқот предметиға айланган. *Ғ.Шоумаров, А.Ғозиев, Г.Тўлаганова*

Р

РАДИКАЛИЗМ (лот. *radix* — илдиз) — сиёсий тузум ва ижтимоий ин-тларни тубдан ўзгартиришга қаратилган ғоя ва ҳаракатларни ифодаловчи сиёсий, диний оқим. Р. умумэйтироф этилган анъаналарга бутунлай зид муносабат да бўлиб, кескин ҳаракатларни ёқлаб чиқади. Тарихда бу атама мўътадил ислохотлар тарафдорларига нисбатан ҳам қўлланган. Мас., Буюк Британияда (1832) “Ислохотлар тўғрисидаги Билл”нинг мухолифларига нисбатан Р. атамаси қўлланган. Кейинроқ эса утилитаризм асосчиларидан И.Бентам ва унинг издошлари “фал-й радикаллар” деб аталди. Ҳозир қатор сўл сиёсий партияларга нисбатан ҳам Р. т.си қўлланади. Ўрта а.лар сўнги ва Янги давр бошида Р. демократия шиорлари билан чиқди. Унинг тарафдорлари (Локк, Руссо ва б.) нотабий ижтимоий муносабат лар ва шароитларни радикал тарзда оқилона тартиблар билан алмаштириш ғоясини илгари сурди. Анархистлар эса жамиятдаги ҳуқуқни ҳимоя қилувчи идораларнинг ортиқчалиги, инсон эркини тубдан кенгайтириш лозимлигини ёқлаб чиқди. Уларнинг ғоявий раҳнамоси У.Годвин инсон ақл-заковат ва эркинлик рамзидир, ш.у. унинг эркини чеклаш керак эмас, деган ғояни илгари сурди. Ҳозирги давр Р.га хос бўлган хус-ятлардан бири ижтимоий ҳаётнинг ҳам наз-й, ҳам амалий муаммоларини ҳал қилишда зўрлик усулидан фойдаланишга мойилликдир. Тинч йўл билан ҳал қилиш мумкин бўлган оддий муаммоларни ечишда улар куч, зўравонликдан фойдаланишга интилади. Тарихнинг бурилиш нуқталарида, танглик юз берган ҳолатларда Р. авж олади. Ҳозирги Р. экстремизмнинг наз-й манбаи бўлиб, ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда зўрлик усуллари ва воситаларидан фойдаланмоқда. Ҳозирги пайтда радикал кайфиятлар ва қарашлар ақлий меҳнат билан шуғулланувчилар орасида, люмпенлашув кучайган мам-тларда кўпроқ кузатилмоқда. XX а.да юз берган илмий-техник тараққиёт туфайли ақлий меҳнат вакиллари миқдорининг кескин ошиши ҳар доим ҳам уларнинг моддий турмуш даражасининг кўтарилиши ва ижтимоий мавқеининг ортиши билан бирга кечмайди. Айниқса, ижтимоий инқироз ва танглик даврларида зиёлиларнинг люмпенлашуви кучаяди. Бу эса улар орасида радикал кайфиятнинг авж олишига сабаб бўлади. Тарихий тараққиёт шундан гувоҳлик берадики, радикаллар ҳокимият тепасига келган тақдирда ҳам уларнинг ҳукмронлиги узоқ давом этмайди. Етмиш йилдан ортиқроқ ҳукмронликдан кейин большевиклар тарих саҳнасидан улоқтириб ташланди. Собиқ шўролар тузуми ўрнида ташкил топган мустақил давлатлар ҳудудида рив-шнинг дастлабки босқичида радикал оқимлар пайдо бўла бошлади. Бу оқимлар баъзи мам-тларда фуқаролар урушини келтириб чиқарди. Унинг кўпчилигида сиёсий Р. диний никоб остида намоён бўлди. Улар ислом давлати қуриш, халифаликни қайта тиклаш шиорлари билан чиқиб, жамиятнинг сиёсий, ижтимоий -иқт-й ва маън-й-маър-й ривожини тўхтатишга, бу жараёни ортга – ўрта а.ларга қайтаришга интилаётгани ўта хатарлидир. Диний ақидапарастлик ҳам Р.нинг бир кўриниши ҳисобланади. Диний Р.нинг мазмун-моҳияти Р.нинг бошқа кўринишлари каби ўзига мос келмайдиган бошқа ҳар қандай оқим ва

қарашларга нисбатан мурасасизликда, жамият тараққиётига зид, ғайриинсоний ғоя ва қарашларни илгари суришда намоён бўлади. *Темур Жўраев*

РАМАЗОН (араб. рамиз(д)а — қийинчиликни енгиш) — 1) ҳиж. йил ҳисобининг тўққизинчи ойи, Аллоҳ Муҳаммадга (с.а.в.) Қуръонни ваҳий қилиб, Жаброил (а.с.) орқали нозил этган; 2) Р. ойида болалар шу номда шеърлар тўқиб, эшикма-эшик, уйма-уй юриб айтадилар; 3) Р. ойида туғилган эркаклар исми. Ш.у. бу ой муқаддас ой ҳисобланиб, бир ой давомида рўза тутиш буюрилган. Р. ойида мусулмон халқлари маъ-ятига кўра, халқ, миллат, шахслар орасидаги ҳар қандай низо, келишмовчиликлар, уруш-жанжаллар тўхтатилган. Кишилар орасида аввалдан мавжуд қарама-қаршиликлар Р. ойида ярашув билан барҳам топиши савобли иш экани исломда кенг талқин этилади. Бундан ташқари, Р. ойида тутиладиган рўза инсонга ҳам жисмоний, ҳам маънавий фойдалилиги масаласига динда катта аҳамият қаратилади. Рўза (форс. кундузги иш, савм, бирор нарсадан ўзини тийиш) — ислом динида фарз бўлган учинчи рукн бўлиб, ҳар йили Р. ойида бир ой давомида эрта саҳардан шомгача ҳеч қандай овқат емаслик, ичмаслик, чўмилмаслик, чекмаслик, жинсий алоқа қилмаслик талаб этилади. Ш-дек, рўза тутмаслик беморларга, ҳомиладор ва эмизикли фарзанди бор аёлларга, сафарда юрганларга кейин қазосини адо этиш эвазига рухсат берилган. Рўза давомида инсон жисмоний иллатлардан тозаланиш билан бирга, маънавий жиҳатдан покланишга эришиши, ахлоқсиз муносабат лардан тийилиши лозимлиги илоҳий талаблар сифатида талқин қилинади. Ш.к. жиҳатларига кўра, рўза маъ-ятга ўз ҳиссасини кўшувчи диний урф-о.лардан ҳисобланади. Рўзанинг фарз, вожиб, нафл, макруҳ турлари мавжуд. Ўз-нда Р. ойининг сўнгги куни – Р. ҳайити байрам сифатида нишонланади. *Нажмиддин Комилов*

РАЦИОНАЛИЗМ (лот. *rationalis, ratio* – ақл) – ақл инсоннинг билиши ва хулқининг асоси, деб қарайдиган фал-й йўналиш. Р. атамаси XIX а. ўрталарида фал.га кириб келди. Р. анъаналари қад. юнон файласуфларига бориб тақалади. Мас., Парменид билимни ақл воситасида олинган “ҳақиқий” билимга ва сезгилар орқали олинган билимларга ажратди; ақлни ҳақиқатнинг мезони сифатида талқин этди. Янги давр табиатшунослигининг тараққиёти натижасида Р. гносеологик қарашлар таркибига кирди. XVII-XVIII а. мумтоз Р. ўрта а. схоластикаси ва диний догматизмга зид равишда (Декарт, Спиноза, Лейбниц) бутун оламнинг сабабий боғланганлиги ғоясини илгари суради. XVII-XVIII а.да Р. инсон фаолияти ва билишда ақлнинг бирламчилиги ғоясини илгари суриб, жамиятнинг мафкурасига айланди. Ақлни улуғлаш, мадҳ этиш тенденцияси XVIII а. француз материалистларига (Ламетри, Гельвеций, Дидро, Гольбах) ҳам хос эди. Р. сенсуализмга қарама-қарши ҳолда ҳақиқий илмий билимни ҳақиқатнинг асоси ва мезони сифатида намоён бўладиган ақл орқали ҳосил қилиш мумкин, деб ҳисоблайди. Р. илмий билишнинг ягона асосини ақлда деб билади ва бунда ҳиссиётлардан холи (Лейбниц) фикрлаш қобилияти ёки туғма ғоялар (Декарт) мавжудлигини таъкидлайди. Дунёни билишда ҳиссий идрок ролининг инкор этилиши объектив реалликни билишда фикрлар тарқоқлигига

олиб келди. Мас., XVIII а.да яшаб ижод этган кўплаб рационалистлар оламнинг моҳияти ёки ибтидосини билиш мумкин эмаслигини (Кантнинг “нарсა ўзида”сини) тан олган. Билиш жараёни (Гегелдаги каби) ақлнинг ўз-ўзини билишга қаратилиши, объектив оламнинг рив-ши эса соф мантиқий, рационалистик жараён сифатида талқин этилади. XIX-XX а. Ғарб фал.сида ақлнинг чексиз кучига бўлган ишонч сусайиб (позитивизм, неопозитивизм ва б.), инсоннинг ҳеч нарсa билан чекланмаган ақлий фаолияти ва ақлнинг куч-қудрати каби идеалларни ҳимоя қилувчи мумтоз Р. кескин танқид қилинди. Бу танқид иррационализм (фрейдизм, интуитивизм, прагматизм ва экзистенциализм) томонидан ҳамда “чекланган” Р. руҳида олиб борилди. Кейинги вақтларда объектив оламни билишда ақлий ва ҳиссий билишни яхлит диалектик жараён сифатида тан олиш, бу жараённи таҳлил қилишда Р. ва сенсуализм ўртасидаги зиддиятларни ҳал этишга уринишлар кўзга ташланмоқда. *Дилмурод Бозаров*

РАҲБАР(ЛИК) (форс. Йўлбошчи(лик)) – ўз фаолияти соҳасида юксак кўрсаткичларга (натижаларга) эришган (В.Парето); харизматик (М.Вебер); бошқалардан интеллектуал ва ахлоқий жиҳатдан устун бўлган (Дюверже); сиёсий муносабат ларда энг фаол, ҳокимият учун интилаётган (Миллс); жамиятнинг ташкиллашган озчилиги (Г.Моска); биологик ва ирсий келиб чиқиши сабабли жамиятда юқори даражага эришган (Ницше); жамиятда юксак даражани эгаллагани боис ижтимоий тараққиётга таъсир этувчи (Дюпре); жамиятда юқори мақом ва обрў-эътиборга эга бўлган кишилар. Мутахассисларнинг фикрича, раҳбарлик ташкилот расман мавжуд жойда қарор топади, лидерлик эса психологик муносабат лар асосида вужудга келади. Р. лидерликдан қонуний ўлчовларга эгалиги, расмий ташкилот билан юзага келиши, ҳуқуқ асосида функцияга киришуви билан фарқ қилади. Р. ижтимоий назорат ва ҳокимият воситачиси бўлса, лидер гуруҳга бирлашган субъектлар меъёр ва мақсадларининг фавқулодда юзага чиқиши билан боғлиқ психологик муносабат лар ҳосиласидир. Р.нинг фаолияти ҳуқуқий меъёрлар билан таъминланади, лидернинг фаолияти эса ҳамкорликдаги алоқалар ва муносабат ларнинг маън-й-руҳий меъёрлари билан кафолатланади. Икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг муайян мақсад йўлида бирлашуви ёки бирлаштирилиши гуруҳни ташкил этади. Гуруҳ мавжуд жойда эса Р. фаолият кўрсатади. Жамият ичида энг кичик гуруҳ сифатида оилани олсак, унинг таркибида, албатта, раҳнамо ва эргашувчилар мавжуд. Оила Р.и унинг тараққиёт йўналиши, мақсад ва режаларини белгиловчи ҳамда мувофиқлаштирувчи асосий шахсдир. III-дек, оилани бошқариш, тартибга солиш, таъминлаш чораларини кўриш каби турли-туман муаммолар унинг зиммасида бўлади. Булар Р.нинг қандай шахс экани, оила муаммоларини қай даражада англай олиши, дунёқараши, тафаккури, қобилияти, тадбиркорлиги каби қатор хус-ятларига боғлиқки, Р. шахсиятини таҳлил қилиш, уни танлаш ва баҳолашни алоҳида тадқиқ этиш Р.шуносликнинг муҳим тадқиқот объекти сифатида майдонга чиқади. III-дек, таълим-тарбия берувчи, йўл-йўриқ кўрсатувчи, устоз ёки илмий фаолиятда мураббий, дин-илоҳиёт билан боғлиқ фаолиятда муршид шахсларга нисбатан

ҳам Р. атамасидан фойдаланилади. Р. ҳар қандай гуруҳ ёки ташкилотда умумий ва чекланган мақсад, вазифалар олдидаги масъулиятдир. Р. деганда, Р. томонидан амалга оширилган ва оширилаётган ҳамда амалга оширилиши кўзда тутилган фаолият, хатти-ҳаракатлар назарда тутилади. Шунга кўра, Р. бошқарувнинг асосий мазмунини ташкил этади. Бошқарувнинг инсониятга маълум учта асосий тури мавжуд: инсон ақл-заковати ёрдамида а.лар давомида тартиблаштирилиб, мад-й анъаналарга сингдирилган, яъни, табиийлаштирилган, ёзилмаган қонун-қоидалар ёрдамидаги бошқарув; бевосита тайинланган масъул шахслар ёрдамидаги бошқарув; қонунлар, қўлланмалар, қоидалар каби ёзма, ҳужжатлар ёрдамидаги бошқарув. Ҳозирги вақтда Р.ка фақат касбий фаолият сифатида қараш анъанаси кучайган ва у мансабдор ҳамда мансабдорликни ўрганиш соҳаси сифатида ихтисослашган. Сўнгги йилларда мазкур соҳа мутахассислари узоқ тортитувлардан сўнг ушбу т.ларни “мансабдор шахс ва бошқарув функциясини бажарувчи шахс” тарзида талқин қилмоқда. Раҳбарият – бошқарув тизими асосида фаолият кўрсатувчи, энг кичик, кўп тармоқли ташкилот ва уюшмалардан тартиб, давлат ва жамият доирасида йирик тузилмаларгача барча идораларга хос Р.лардан иборат яхлит гуруҳни ифодалайди. Унда Р. ва раҳбариятдан фарқли равишда бир-бирига бўйсунувчи ёки параллел иш олиб борувчи тармоқлар ва уларни бирлаштирувчи тузилмалар фаолияти асосий масала бўлиб, кўпчилик шахслардан ташкил топган бундай тизимда бир кишининг эмас, балки бутун бир тузилманинг хус-ятлари ҳамда фаолияти бош масала ҳисобланади. Раҳбарият гуруҳлашган идоранинг ташкилий тузилиши билан бирга, мақсадга кўра тармоқланиш хус-ятлари, ишлаш жараёни, принциплари ва қонуниятлари соҳалар бўйича алоқадорлиги ҳамда мувофиқлиги, шарт-шароитлари ҳамда ш.к. бошқа масалаларни қамраб олади. Раҳбарият масалаларини тадқиқ этиш бугунги кунда, асосан, давлат бошқаруви, персонал бошқаруви, давлат хизмати ва унинг тармоғи бўлган хизмат ҳуқуқи фанлари доирасида амалга оширилади. Лекин раҳбарият қандай ва қанча тармоққа бўлинмасин, ягона тизим бўлганлиги туфайли унинг маълум қонуниятлар, методлар ҳамда принципларга асосланган мақсад ва вазифалари ҳам мавжуд. Уларни ўрганиш, таҳлил этиш, баҳолаш, тадқиқ этишнинг ўзи яхлит йўналишдир. Шуларга кўра, раҳбариятнинг моҳиятини ҳар томонлама ўрганиш Р.шунослик доирасида амалга ошириладиган иш ҳисобланади. Р.шунослик Р., раҳбарият, Р.лик билан боғлиқ масалаларни тадқиқ этувчи фаннинг ўзига хос йўналишидир. Унинг диққат марказида: 1) бевосита ёки билвосита Р.шуносликка доир тарихий, замонавий ёзма манбалар, уларнинг ижодкорлари, Р.шунослик билан боғлиқ тарихий ва замонавий воқеа-ҳодисалар, амалий жараёнлар, Р.шунослик объектларининг ўзига хос хус-ятларини ўрганиш; 2) фан ва амалий жараёндаги масалаларни бир бутунликда олиб, уларнинг рив-ш шарт-шароитлари, асослари, йўналишлари, татбиқ этиш объекти, вазифалари ва б.ни илмий текшириш, мувофиқлаштириш ва қиёсий таҳлил қилиш; 3) соҳага оид қонуниятларни кашф қилиш ва тараққий эттириш, шу мақсадда муайян давр ҳамда келажак учун муҳим хулосалар тақдим этишни тизимлаштириш каби масалалар туради. Р.шунослик фанининг бош вазифаси ўз объектларига доир

барча масалаларни илмий, амалий ва наз-й жиҳатдан теран ўрганиш воситасида: жамият тараққиёти учун хизмат қиладиган муҳим хулосалар тақдим этиш; эришилган натижаларнинг аҳамияти, татбиқ этиш даври, ўрни ва мақсадларини аниқлаган ҳолда қўллаш учун тавсиялар, дастурлар, тизимлар, функционал механизмларни тақдим этиш, жамиятга хизмат кўрсатиш самарадорлигини асослаш; амалий жараёнларда бошқарувни замонавий билимлар билан қуроллантириб бориш; Р. ходимлар учун вужудга келиши мумкин бўлган янги шарт-шароит ҳамда вазиятда зарур хус-ятлар, тартиблар, қоидалар ва б. талабларни башорат қилиш, энг илғор сифатлар, самарали фаолият шакллари, ташкилий механизмлар ҳамда услубларни ишлаб чиқиш ва жорий этишдан иборат. Р. шунослик фанининг ижтимоий аҳамияти шундан иборатки, унинг объектлари жамият ва унинг фаолияти, халқ турмуш тарзи ва тараққиёт ўртасида боғловчи бўғин ҳисобланади. Р. ҳар қандай ижтимоий гуруҳда тараққиётга интилишнинг сиёсий жиҳатдан стратегик, тактик йўналишларини, ҳуқуқий жиҳатдан фаолият имкониятлари ва чегараларини, иқт-й жиҳатдан шарт-шароитлари, моддий асослари ва маҳсулотларини, маънавий жиҳатдан эса тарбиявий, маъ-й ва мад-й даражасини шакллантиришда етакчи ўрин тутаяди. Бу эса Р.дан юксак ақл-заковат, кенг дунёқараш, Р.шунослик фани доирасида эришилган барча ютуқлардан, замонавий маълумотлардан хабардор бўлишни талаб этади. Акс ҳолда гуруҳ, ташкилот, жамият, давлат фаолиятида жуда чалқаш, ечимини топиш қийин, салбий вазиятларни келтириб чиқарувчи мураккабликлар авж олиб кетиши мумкин. Чунки бошқарувда Р.нинг ҳуқуқий меъёрларга таянган, теран социологик ва психологик таҳлиллар асосида ишлаб чиқилган, яқин ва узоқ даврларга мўлжалланган аниқ стратегик йўналишга эга бўлмаслиги жамиятнинг тартибсиз бошқарилиши оқибатида ечимини топмаган муаммоларнинг кескин кўпайишига ва жамиятдаги турли тоифаларнинг норозилигига олиб келади. Шу маънода, Р. Р.шуносликнинг алоҳида фан сифатида ўрганилиши ташкилот, жамиятнинг тараққиёт сари тез ва илғор ғоялар асосида илгариласига катта таъсир кўрсатади ҳамда юқорида зикр этилган муаммоларни англаш ва ўз вақтида ҳал этишга, демакки, Р. фаолиятининг изчиллиги, сифат ва самарадорлигини оширишга хизмат қиладди.

Фазлиддин Равшанов

РАҲБАР МАДАНИЯТИ – раҳбар ходимлар, етакчилар, йўлбошчиларга хос маънавий қиёфа, ахлоқ-одоб, муомала ва бошқарув мад-тини ифодаловчи сўз бирикмаси. Мад-т, аввало, маънавий бойлик ҳосиласи. Сиёсий мад-ти юксак раҳбар миллат, давлат, халқ манфаати н.назаридан иш тутаяди, умумманфаатни ўз шахсий эҳтиёж ва манфаатларидан устун қўяди. Раҳбар ва раҳбарликка даъвогар шахс алоҳида хулқ-атворга, маъ-ят ва мад-тга эга бўлиши, уни доимий равишда такомиллаштириб бориши лозим. Бунинг учун сиёсий ҳаётдан хабардор бўлиш ёки иқт-й ва касбий билимларни ўзлаштиришнинг ўзигина кифоя қилмайди. Улар жаҳон тажрибалари асосида шаклланган илғор бошқарув малакаларини ҳам ўзлаштирган бўлишлари керак. Бугунги раҳбар бунга зиммасидаги вазифаларга юксак масъулият билан ёндашиш, ўзига

нисбатан талабчанлик орқали эришади. Мас., у ҳар куни газета-журналлар ўқиши, радио ва ойнаи жаҳон янгиликларидан хабардор бўлиш орқали ҳам маълум даражада билим олиши мумкин. Сиёсат, иқтисод ва маъ-ятга дахлдор китоблар, мумтоз адабиёт, тарихий жараёнларни чуқур мушоҳада қилиш ҳам унинг дунёқарашини кенгайтиради. Агар ақл-заковати, тафаккури, маънавий камолоти, мад-ти билан раҳбар мустақил фикрлашдан, мушоҳада қилишдан, кундалик воқеа-ҳодисаларни теран таҳлил этиб боришдан узоқлашса, раҳбарлик талаб этган маъ-ятдан узоқлашиб боради. Раҳбар ўзининг маънавий фаолиятини фикрлаш орқали шакллантириб боради. Мушоҳада эса мушоҳададан қувват олади. Америкалик машҳур олим ва ихтирочи Томас Эдисон «Тараққиётнинг буюк вазифаси одамни фикрлашга ўргатишдир», деган эди. Вужуд ялқовлиги фикрлаш ялқовлигидан бошланади, фикрлаш тўхтаган жойда раҳбарнинг маъ-яти ҳам, мад-ти ҳам заифлашиб боради. Раҳбар маъ-ят ва мад-тининг куч-қудратидан эзгу мақсадлар йўлида самарали фойдаланиши, бошқарув тизимидаги ижтимоий муносабат ларни инсонпарварлик ғоялари асосида ривожлантириб бориши даркор. Раҳбарнинг танқиди одамларга катта ва асосий таъсир кўрсатувчи воситадир. Ш.у. ҳам уни керакли вазиятда ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ишлатиш керак. Зеро, раҳбарлик услуби бошқариш мад-тининг маълум элементларига эга бўлишни тақозо этади. Бошқариш мад-тининг кўринишлари тегишли меъёрлар билан белгиланадиган мад-т қоидаларини ўз ичига олади. Раҳбарлар билан оддий одамлар ўртасидаги муносабат лар мад-тглилик қоидаларига асосланмоғи керак. Бу қоидалар ижтимоий бурчни юксак даражада англаш, кишилар ўртасида инсонпарварлик муносабат лари, ўзаро ҳурмат, ҳамжихатлик ва биродарлик кабилардан иборат. Раҳбарлик мад-тини такомиллаштириш унинг барча элементларига эътиборни кучайтириш демақдир. Буларнинг барчаси раҳбар мад-й савиясининг ўсиб боришига ва сиёсий мад-тининг такомиллашувига катта ёрдам беради. Чунки чекланган тафаккур, чала билим, паст мад-т билан дунёда рўй бераётган мураккаб жараёнларни теран англаш, масъулиятли вазифа ва мансабни эгаллаб бўлмайди. Бинобарин, демократик асосда шаклланиб бораётган жамиятимиз талаби шуки, сиёсий етук, ақлан ва маънан баркамол, пухта билимга эга бўлган теран тафаккурли кишиларгина раҳбар бўлишга ҳақлидир. *Кўнайсин Алиева*

РАҲБАР МАСЪУЛИЯТИ – раҳбар мад-тининг асосий белгиларидан бири бўлиб, унинг маълум соҳага жавобгарлигини ифода этади. У алоҳида шахс, ходим масъулиятдан фарқ қилиб, кўлами кенглиги билан ажралиб туради. Шу боис, Р.м. ҳамиша муҳим саналган. Масъулият, аввало, ҳар бир кишининг виждони, иймони, қолаверса, жамоа, жамият, Ватан, миллат олдидаги бурчини теран англашдир. Умуман, масъулият раҳбарнинг зиммасидаги вазифасига нисбатан жавобгарлик туйғусидир. Масъулиятли раҳбар, энг аввало, ўзига, ўзгаларга нисбатан талабчан бўлади. Раҳбар фаолиятидаги барча салбий ҳодисалар масъулият ҳиссининг сустигидан келиб чиқади. Масъулиятсизликнинг энг салбий кўриниши сиёсий масъулиятсизликдир. Сиёсий масъулиятсизлик – сиёсий калтабинлик, сафсатабозлик, найрангбозлик, қаллоблик каби салбий иллатларнинг пайдо

бўлишига сабаб бўлади. Бинобарин, раҳбарлик лавозимидаги кишидан юксак онг ва тафаккур, ҳушёр идрок талаб этилади. Тарихий тафаккур ва сиёсий онгнинг қай даражада шаклланиши эса, аввало, жамият тараққиёти, ундаги ички ва ташқи шарт-шароитларга боғлиқ ҳолда кечади. Бугунги кунда раҳбар кадрлар олдида қўйилаётган, қолаверса, ҳаёт тақозо этаётган асосий вазифалар қуйидагилардан иборат: 1. Раҳбар кўнгли очик, қалби ва кўнгли тоза, ақл-заковат соҳиби, маънавий шаклланган бўлиши керак. 2. Раҳбар ўзини тарбия қилган, ишонч билдириб, юксак мартабага муносиб кўрган эл-юртига ҳалол хизмат қилиши, зиммасидаги масъулиятни ҳис этиб яшамоғи лозим. 3. Раҳбар ақлли, тажрибали, ўз ишининг билимдони бўлган мутахассисларга таянмоғи, уларнинг фикрига қулоқ солмоғи, шунга асосланиб хулоса чиқармоғи керак. Унинг қуйи поғонадаги раҳбар кадрларни тўғри танлаш ва тарбиялаши жуда муҳим. 4. Раҳбарнинг барча ишлари халқ ҳаётига ижобий таъсир кўрсатмоғи шарт. Кимларгадир яхши кўриниш, мақтаниш учун қилинган иш раҳбарнинг келгусидаги фаолиятида салбий из қолдириши мумкин. 5. Раҳбарда халқи ва Ватанига фидойилик, ташаббускорлик, қатъият ва талабчанлик бўлмоғи шарт. Талабчанликни зўравонликка, қатъиятни манманликка айлантириш ўта калтабинликдир. Манманлик, зўравонлик, ўзгалар фикрига қулоқ солмаслик раҳбар кадрларни яхши мутахассислар, меҳнаткаш, содда ва самимий одамлардан узоқлаштириб қўяди. Раҳбарнинг қўл остидаги ходим ва мутахассисларни кўпчилик олдида шахсига тегиб, ҳақоратлаши унинг ожизлиги, ўз вазифасига нолайиклиги аломатидир. 6. Раҳбар ҳеч қачон майда гаплар, фисқу фасод, маишатбозликка берилмаслиги керак. 7. Катта раҳбарларнинг кичик раҳбарларни маҳаллийчилик, ошна-оғайниччилик, шахсий садоқатига қараб танлаши ўта калтабинлик. Айниқса, янги раҳбар ўзидан олдин фаолият кўрсатган раҳбар даврида ишлаган яхши мутахассисларни ишдан бўшатиши, ўзига рақиб билиши ачинарли ҳол бўлиб, бу умумдавлат манфаатига жиддий зарар етказди. 8. Раҳбар мақтовдан боши айланиб, «доҳий»лик касалига чалиниб қолмаслиги керак. Бундай раҳбарлар атрофида фақат ўз манфаатини ўйловчи «маслаҳатгўйлар», амалпараст, лаганбардор, порахўр, оддий одамларга зуғум ўтказувчи кимсалар тўпланиб қолади. Бунинг оқибатида эса халқ ва давлат манфаатларига жиддий зиён етади. 9. Раҳбар нафс балосига қарши турмоғи, ўзидан кичик раҳбарларни ҳам бу балодан асрамоғи керак. 10. Раҳбар адолатсизликка асло йўл қўймадлиги лозим. 11. Раҳбар ўз шахсий ҳаёти, турмуш кечиришида ҳам бошқаларга ўрнак бўлмоғи керак. 12. Раҳбарнинг барча ишлари очик ва ошқора бўлиши лозим. Вақти-вақти билан халқ олдида ҳисобот бериб туриши уларга обрў келтиради. 13. Раҳбар ўз ғояси, фикри, ҳаракат дастурига эга бўлиши билан бирга, барчани юрт тараққиёти, халқ тинч-тотувлиги, фаровонлиги йўлида ягона ғоя атрофида жипслаштириши шарт. Раҳбарлик ақл-фаросат, куч-ғайрат, изланиш ва топқирликни, ўз устида тинмай ишлашни, тадбиркорликни талаб қилади. “Раҳбар” т.сининг қуйидаги жиҳатлари аҳамиятлидир: 1) раҳбар ижтимоий шахс сифатида ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш ресурсларини бирлаштириб, унинг асосий ҳаракатлантирувчи кучини бошқарувчи сифатида омилкорлик билан иш юритувчи шахс; 2) раҳбар ҳар қандай ишни амалга ошириш учун, аввало,

мустақил қарор қабул қилади. Бу қарор раҳбарнинг тадбиркорлик, ишбилармонлик фаолияти мақсадларини белгилайди; 3) раҳбар ўз соҳасига янги ғоя, янги ташаббус, янги технологияларни жорий этувчи тадбиркор шахс ҳисобланади; 4) раҳбар меҳнати, айни вақтда, тадбиркорликка асосланган машаққатли фаолиятдир. Унга сарфланган куч, маблағ баъзан вақтинча фойда эмас, зарар келтириши, бунда жамоа фойда ўрнига зарар ҳам кўриши мумкин. У бундай ҳолатларни олдиндан кўра олиши ва бунга тайёр туриши, зарур бўлганда, фаолиятини қайта бошлаши, ўзида бунга куч-ғайрат топа билиши лозим. Ушбу жиҳатлар раҳбарлик фаолиятининг маълум жиҳатларини намоён этади. Масаланинг иккинчи томони раҳбарлик фаолияти билан шуғулланувчи кишининг шахси билан боғлиқ юксак инсоний фазилатлардан иборат. Раҳбар ҳалол-пок, виждонли, иймонли, қаттиққўл, диёнатли, меҳр-шафқатли бўлиши керак. Раҳбарликка эгри йўл, эгри қўл, эгри мақсад билан эришиб бўлмайди. Фейл-атворида эгрилик бор киши раҳбарлик лавозимида узоқ фаолият юритолмайди. Раҳбар мустақил бўлиши, ижтимоий фаолиятнинг қонуний тақиқланмаган ҳамма соҳаси билан шуғуллана олиши лозим. Шу билан бирга, у ўзи бошқараётган жамоа орасида обрў-эътиборга эга бўлиши зарур. Раҳбар фаол бўлмаса, жамиятда ижтимоий фаоллик шаклланмайди. Каттами, кичикми, қандай мансабда бўлишидан қатъи назар, ҳар бир раҳбар олдида «ўз ишимга талаб даражасида ёндашишим учун нималарни билишим, қандай фазилатларга эга бўлишим керак?» деган савол ҳамиша кўндаланг туради. Бошқарувда тажриба, кўникма, маҳорат, билим, ақл ва идрокнинг роли катта. Аммо, энг аввало, бошқарув – санъат, аниқроқ айтганда, ижоддир. Раҳбарликка ҳам, санъаткор учун зарур бўлганидек, иқтидор ва истеъдод лозим. Кўринадикки, ҳар кимдан санъаткор чиқмаганидек, истаган одамдан ҳам яхши раҳбар чиқавермайди. Раҳбар ўз қобилияти, истеъдодини ишга солиб изланади, шу мақсадда ҳаётни, одамларни чуқур ўрганади. Натижада тўплаган билимлари, тажрибаларини бошқарувнинг умумий қонуниятлари асосида шакллантириб, ўзининг раҳбарлик усулини яратади. У ўз бошқарув усулларини шакллантиришда мутлақо эркин шахсдир, аммо унинг раҳбарлик усули ижобий натижа бериши керак. Раҳбарлик фаолиятининг самарадорлиги раҳбар шахснинг тафаккури, ақл-идрокига ҳам бевосита боғлиқ. Тафаккур раҳбарга кенг ва чуқур фикрлай олиш, яхшини ёмондан, фойдани зарардан, муҳимни номуҳимдан бехато ажрата олиш имконини беради. Бу – ҳаммага ҳам насиб қилавермайдиган юксак фазилат. Агар раҳбарда мазкур хислатлар шаклланган бўлса, бундай раҳбар бошқарувнинг сир-асрорларини мукамал эгаллаб олади, ўз жамоаси ўртасида обрў ва ишонч қозонади. Демак, ҳар қандай раҳбар кенг ва чуқур фикрлай олиши билан бирга, чакқон ва удабурон, ҳаракатчан ва шижоатли бўлиши ҳам керак. Ш.у. раҳбарлик фаолиятини тафаккур ва ҳаракат бирлиги дейиш мумкин. Раҳбардаги ўзига хос талабчанлик, меҳрибонлик ҳамда масъулият жамоа аъзоларида ҳам жавобгарлик ҳиссининг шаклланишига сабаб бўлади. Малакали раҳбар кадрлар тизимини муваффақиятли шакллантириш учун ижтимоий психология, раҳбар психологияси, бошқарув психологияси каби фанларни яхши ўзлаштириши керак. Раҳбарлик лавозимини эгаллайдиган ҳар бир раҳбар маънавий баркамол бўлмоғи, ўз юрти ва миллати билан

ғурурланмоғи, юксак ахлоқийлик, маънавий етуклик билан уйғунлашмоғи даркор. Ана шундай раҳбар жамият, Ватан олдидаги масъулиятини, бурчини теран ҳис қилади, ижтимоий ҳаётда инсон манфаатларининг устуворлигини ҳаётий эҳтиёж сифатида қабул қилади. *Ҳамида Жўрақобилова, Кўнайсин Алиева*

РАҲБАР МАЪНАВИЯТИ – раҳбарнинг шаклланган (ички) руҳий қуввати. Унинг маън-й-психологик мад-ти ажодлар ибратига асосланиб, қадрият даражасида қадрланадиган, шахс маънавий оламини тартибга соладиган, кўникма даражасига етган ҳиссий билимлар мажмуидир. Раҳбар ўз раҳбарлик салоҳиятини такомиллаштириши учун маънавий оламини бойитувчи билимларни эгаллаши, ташаббускорлик қобилиятини ошириши зарур. Раҳбарнинг маънавий мулкига айланган билим унга хоҳиш-истакларини чегаралай билиш, ўзини ташқи тазйиқ ва таъсирлардан ҳимоя қилишга восита бўлади. Яъни, маънавий жиҳатдан баркамол раҳбар бўлиш ҳар қандай ижтимоий -психологик муҳитда ўзини тута билиб, ўзи раҳбарлик қилаётган жамоада ҳамда кенг жамоатчилик орасида соғлом муҳит яратиш ва инсонларга самимий муносабат да бўлишдан қониқиб яшайди. Маъ-яти юксак раҳбар жамиятдаги ёмонлик, адолатсизлик, қонунбузарлик, Ватан манфаатларига зид ҳаракатларга қарши курашда ирода, шижоат ва фаоллик кўрсата олади. Раҳбарларни маън-й-психологик мад-ти даражаси н.назаридан бир неча тоифага бўлиши мумкин: 1. Маънавий савияси нисбатан паст шаклланган раҳбарлар. Бундай раҳбарлар оддий ахлоқий-руҳий фазилатлардан маҳрум, жамият маънавий меъёрларини тушуниб етмайдиган ва уларни менсимайдиган шахслардир. 2. Маънавий мад-ти, ахлоқий даражаси паст бўлиши билан бирга, жамоат фикри, оила, халқ анъаналари ва б. қадриятлар билан боғлиқ психологик муҳитни бузувчи раҳбарлар. 3. Ахлоқий меъёрларни ҳаётий зарурат сифатида ички ишонч ва туйғу билан ўзлаштирмай, уларни кўр-кўрона қабул қилувчи раҳбарлар. Бундай раҳбарлар наз-й жиҳатдан юқори билимга эга бўлади, амалда эса бу билимларни қўллай олмайди ёки уларда ташкилотчилик қобилияти етишмайди. 4. Руҳан заиф, маънавий мад-яти анча юқори бўлса-да, адолатсизликни ўткир ҳиссиёт билан қабул қиладиган раҳбарлар. Уларда ахлоқий билимлар етарли, аммо уларни намоён қилиш учун ташаббускорлик, мустақиллик ва шижоат етишмайди. 5. Маънавий мад-т ва сиёсий-психологик билимларни етарли даражада эгаллаган, ташаббускор, шижоатли раҳбарлар. Улар чуқур билим, теран тафаккур ва ўткир мушоҳада, маънавий ҳиссиётларга бой бўлади. Психологик билимларни атрофлича ўзлаштирган раҳбар ўзида юқори даражадаги мад-т, хулқ, ахлоқ меъёрларини мужассамлаштиради. Бу эса раҳбар ўзида индивидуал ва интеллектуал савияни ҳар томонлама такомиллаштириб боришини тақозо қилади. Раҳбарларнинг шахсий эътиқоди ва маънавий қиёфасини тубдан ўзгартиришга мустақил тараққиёт йўлида тўпланган тажриба, дунё жамоатчилиги ўзбек модели дея эътироф этган ўзимизга хос ва мос тараққиёт йўли, келажаги буюк давлат барпо этиш борасида амалга оширилаётган барча тарихий ўзгаришлар ва янгиланишлар катта ёрдам берди. Ўзининг раҳбарлик фаолиятини, олдига қўйган мақсадларини аниқ тасаввур қила оладиган, келажак учун қайғурадиган раҳбар

ҳеч бир даврда миллий ғоя ва маънавий мафкурасиз камол топиши мумкин эмас. Маънавий қиёфаси, маънавий мафкураси бўлмаган ҳар қандай раҳбар ўз йўлидан адашади. Қайси жамият маънавий баркамол раҳбарга кўпроқ эга бўлса, ана шу жамиятдаги тарихий тараққиёт, тикланиш кескин сиёсий «ларзалар»сиз, ижтимоий «оғриклар»сиз ва иқт-й «ўпирилишлар»сиз кечади. Маънавий н.назардан юксак, онги тийрак раҳбар учун кадрлар билан катта йўлга чиқиш, халқ, миллат олдида турган барча муаммоларни ижобий ҳал этиш осон кечади. Раҳбар маъ-ятининг шаклланиши ва ривож, одатда, уч таркибий бўғинда намоён бўлади. Мафкура кўринишидаги биринчи бўғин – маълумот, ахборот тўплаш, асосан сўз, мулоҳаза, ибрат, ғоя ва наз-ялар даражасида ифодаланади. Раҳбар маънавий мерос, кадриятлар билан танишади, уларни ўзлаштиради, янгиликни дунёқарашига сингдиради. Бу ишонч бўғинидир. Иккинчи бўғин – инсонга ёшлигидан сингдирилган мад-й-маънавий қарашлар, ахлоқий кадриятлар, анъаналар, диний-руҳий туйғулар. Бу бўғинда у оиласи, қариндош-уруғлари, маҳалласи, миллати билан бирлигини ҳис этади. Натижада, унинг онги ва қалбида миллий ғурур, ватанпарварлик туйғуси шаклланади. Бу бўғин – имон бўғини. Шу боисдан ҳам аجدодларимиз «Ватанни севмоқ имондандир» ғоясини илгари сурганлар. Учинчи бўғин билим, ижодий изланиш, фаҳм-фаросат билан ифодаланади. У тафаккуримизда маърифат, дунёвий маъ-ят тимсолида намоён бўлади. Буюк алломаларимиз ана шу дунёвий маъ-ятни илоҳий маъ-ят билан узвийликда камолга етказганлар. Агар биринчи бўғин янгиликларни қабул қилиш, иккинчиси кадриятларга, аждодлар руҳига таяниш бўлса, учинчи бўғин янгиликларнинг ижодий равнақидир. У аждодлар меросига ҳақиқий ворис бўлиб, уларнинг кадриятга айланган қисмини ижодий ривожлантиришни назарда тутди. И.А.Каримовнинг **миллий кадриятларни тиклаш, боболар қолдирган маънавиятни улуғлаш, ундан ибрат олиш, ўзликни англаш лозимлиги** ҳақидаги фикрлари муҳимдир. Зеро, маъ-яти қашшоқ, ўзининг мустақил дунёқараши, фикрига эга бўлмаган одамга ҳар қандай вайронкор ғоя ўз таъсирини ўтказа олади. Чунки, Президентимиз таъкидлаганидек, **«Ўзбекистонимизнинг эртанги куни маънавий-маданий баркамол, руҳан тетик, мустақил фикрлаш ва ишлаш қобилиятига эга бўлган, замонасининг илмий-техника тараққиёти талабларига мос касб-хунар маҳоратини ўзида мужассам этган, ғурури баланд, иймони бутун, иродаси бақувват, чинакам ватанпарвар, инсофли ва ориятли инсонлар қўлида...»**. Абдулла Бегматов, Кўпайсин Алиева

РАҲБАР МАҲОРАТИ – раҳбарнинг бошқарув санъати сирларини билиши, ходимларни танлашдан тортиб, улар билан боғлиқ зиддиятли вазиятларда оқилона ечим топа олиши, ўзи масъул жабҳада юксак меҳнат самарадорлигига эришиш учун жамоанинг бунёдкорлик кучларини сафарбар эта олиши, ташкилотчилик қобилиятининг намоён бўлишини англатувчи т. Р. м.нинг муҳим жиҳати унинг муомала мад-тида акс этади. Самимият, адолат, муомала, ишбилармонлик, асосий муаммо билан иккинчи даражали вазифаларни ўз вақтида фарқлай билиш, ташаббускорлик, оптимизм Р.м.ни ташкил этувчи омиллардир. Раҳбарнинг узоқни кўра билиши, пировард мақсад

ва вазифаларни теран англаши, ҳаёт ва ишлаб чиқариш жараёнида вужудга келадиган мураккаб вазиятларда ўзини йўқотмасдан ноанъанавий, кутилмаган ечимлар ўйлаб топиши, жамоадаги ҳар бир ходим, ишчи кўнглига йўл топа билиши Р.м.нинг намоён бўлиши ҳисобланади. Яъни, жамоада ҳақиқий раҳбар руҳий кўтаринки кайфият билан иш олиб бормоғи ва яшамоғи лозим. Раҳбар ҳамиша жамоа аъзоларининг қувонч ва ташвишлари билан яшаши керак, чунки ҳаётининг кўпгина унутилмас лаҳзалари жамоа муҳотида шаклланади, тарбияланади. Шу тарзда раҳбарнинг энг яхши ташкилотчилик, тадбиркорлик фазилатлари шаклланиб, мукаммаллашиб боради. Бошқариш, энг аввало, кишилар билан ишлашдир. Раҳбар нотиклик маҳоратига эга бўлиши, тушунарли, ифодали ва таъсирчан, ишонарли ва даъваткор руҳда гапиришга ўрганиши керак. Раҳбарнинг тинглаш маҳорати бугунги кунда долзарб вазифага айланган. Немис файласуфи А. Шопенгауэр «Одамларнинг ўзингиз тўғрингизда яхши фикрга эга бўлишларини хоҳласангиз, уларни тингланг» деган эди. Чунки тинглаш қобилияти гапирувчини илҳомлантиради, руҳлантиради. Шу тариқа янги фикрлар, ғояларнинг шаклланишига шароит туғилади. Раҳбар қалби тоза, шижоатли, ишбилармон, ўз мустақил фикрига эга, руҳан тетик, давр талабини онгли ҳис этадиган, раҳбарлик фаолиятида дуч келган ҳар бир салбий ёки ижобий хатти-ҳаракатларга ўзида шаклланган салоҳият кучи билан жавоб бера олиш қобилиятига эга бўлиши керак. *Кўпайсин Алиева*

РАҲМАТ (араб. шафқат, марҳамат, меҳрибонлик; ачиниш) – 1) ташаккур ва миннатдорлик, шукроналикни ифодаловчи т.; 2) марҳамат, лутф, эҳсон; 3) эркаклар исми: Р. (Раҳматулла). Р. кўп маъноли сўз. Яхши бажарилган эзгу ишлар учун кишилар Р. орқали ўз миннатдорчилигини билдиради. Р. олган киши катта савобга эга бўлади. Бу сўз билан бажарилган меҳнатга баҳо берилади. Кимдир кимгадир яхшилик, савоб иш қилган чоғида ўз хурсандчилигини ифодалаш учун Р. айтилади. Баъзан бу сўз кесатик маъносини ҳам англаштириши мумкин. Р. инсоний муносабат лар орқали рўёбга чиқадиган сўз бўлиб, яхши муомалани ҳам англатади. Энг гўзал муомала лутф-карамдир. Алишер Навоий буни муомала-пардоз, деб атаган. Халқимиз инсоний муомала қила билишни мад-т, олижаноблик аломати, деб тушунади. Ота-оналар учун фарзандлари ҳақида мақтов, эл-юртдан “Отанга Р.!” деган олқиш эшитиш энг катта саодатдир. Эзгу ишлар қилиш Р.га лойиқдир. Киши яхши иш қилса фақат ўзига эмас, балки ота-онасига ҳам Р. келтиради, одамлар Р. эшитиш учун фақат эзгу ишлар қилишга интилади. Р. сўзи билан кўрсатилган марҳамат, иноят ҳам ифодаланади. Мас. ёмғир, қор Яратганнинг Р.и дейилади.

РАҲМДИЛЛИК – ўзгаларга нисбатан меҳр-шафқат, меҳрибонлик, инсопарварлик туйғусини ифодаловчи т. Р.нинг туб моҳияти инсонни ҳурмат қилиш, кадр-қимматини билиш ҳамда уларга меҳрибонлик кўрсатишдан иборатдир. Р. ўзгаларга меҳр-шафқат кўрсатиш, амалий кўмак бериш каби инсоний фазилатларда намоён бўлади. Инсондаги Р. ва меҳрибонлик унинг маънавий гўзаллигидан, нозик табиат эгаси эканидан далолат беради. Ш-дек, Р.

ижобий фазилатлар билан бойитиб борилади. Раҳмдил киши эзгу ишлар қилишга мойил, қалби дарё инсондир. Улар ўзгаларга нисбатан меҳр-шафқатли бўлади. Раҳмдил инсон яхшиликдан куч олиб, эл манфаатини кўзлайди, ўзгалар манфаатини ўз манфаатидан устун қўяди. Инсонда ачиниш ҳиссининг мавжудлиги унинг Р.идан далолат беради. Раҳмдил инсоннинг нияти холис, ёрдами беғараз бўлади, ўзгаларга маънавий озиқа беради. Олийҳиммат, раҳмдил, сахий инсон тўлиб-тошиб оқаётган дарёга ўхшайди, у ўзидаги илм-маърифатдан, эзгу ишлардан ҳаммани баҳраманд қилгиси келади. Ҳадиси шарифда келтирилишича, “Аллоҳ таоло ўз раҳматини юз бўлак қилди. Тўқсон тўққиз бўлагини Ўзида олиб қолди ва қолган бир бўлагини ер юзига туширди. (Мана шу бир бўлак раҳм бутун мавжудотларга тақсимланди). Урғочи отнинг ўз боласини босиб олмаслик учун оёғини тортиши ҳам мана шундандир”.

Бекдавлат Алиев

РЕАЛИЗМ (лот. *realis* — воқеий нарсалар) — санъат ва адабиётдаги асосий ижодий услублардан бири. Санъат ва адабиётнинг икки асосий ижодий услуби бор: Р. ва романтизм. В.Г. Белинский “Рус повестлари ва Гоголь повестлари ҳақида” мақоласида романтизм ва Р. ижодий услубларини кўзда тутиб, поэзияни “идеал ва реалистик поэзия”га ажратган эди. Р.нинг бош принципи турмушни ростгўйлик билан тасвирлаш, ҳаёт ҳақиқатини тўғри ёритишдир. Типиклик реалистик санъат ва адабиётнинг негизидир. Типик характерларни типик шароитда тасвирлаш ҳаёт ҳақиқати ва унинг қонуниятини тўлароқ ҳамда ёрқинроқ ёритишга, мужассамлаштиришга хизмат қилади. Образлар типиклаштирилмаса, мукамал реалистик асар даражасига кўтарила олмайди. Реалист санъаткор ҳаётнинг энг муҳим ва характерли воқеа-ҳодисаларини тасвир объекти қилиб олади, ҳаёт воқелиklarини саралаб тўплайди, уларни бадиий умумлаштиради ва индивидуаллаштирилган типик образларда мужассамлаштиради. Р. элементлари, воқеликни реалистик тасвирлаш тенденциялари, кўпинча, романтизм билан ёнма-ён ёки аралаш ҳолда намоён бўлади. Шарт-шароит, мавзу ва ёзувчи кўзлаган ижтимоий - эстетик мақсаднинг моҳиятига қараб, алоҳида олинган бадиий асарларда романтика ёки романтик тамойиллар етакчи бўлади. Шу билан бирга, таъкидлаш лозимки, реалистик асарда романтизм элементларининг, романтик асарда Р. элементларининг бўлиши ҳам табиий ҳолдир. Р. ижодий услуби конкрет, тарихийдир. У бир нуқтада туриб қолмади, унинг моҳияти ва ижтимоий -эстетик вазифаси ўсиб, ўзгариб борди. Бинобарин, адабиётшуносликда баъзан Р.ни тасниф этиб, “антик Р.”, “илк Р.” каби иборалар ҳам қўлланилади. Ўзбек мумтоз адабиётидаги Р. тенденцияларининг рив-шида мумтоз йўналиш (айниқса, Навоий ижоди), демократик тенденциядаги адабиёт (Турди, Махмур, Гулханий ва б. ижоди) муҳим роль ўйнайди. Муқимий, Фурқат, Завқий ва Аваз Ўтар каби демократ, маърифатпарвар шоирлар ижоди билан ўзбек адабиётидаги Р. ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилди. *Улуғбек Саидов*

РЕДУКЦИОНАЛИЗМ (лот. *reductio* – орқага силжиш, олдинги ҳолатга қайтиш, тўхтаб қолиш) – фал.ги методологик тамойил. Унга кўра, материянинг юқори шакллари қуйи шаклларига хос бўлган қонуниятлар асосида тўлиқ тушунтириб берилиши ёки қуйи шаклларга келтирилиши мумкин. Мас., физик ва кимёвий қонунлар ёрдамида биологик ҳодисалар, биологик қонунлар ёрдамида эса ижтимоий ҳодисаларни тушуниш мумкин. Р. психологияда бихевиоризм кўринишида, физикада физикани “математикалаштириш”, лингвистикада товуш редукцияси ва б. кўринишларда намоён бўлади. Р. ижтимоий психология, биология ва б. фанларда ҳам учрайди. Р.нинг социологик концепцияларининг хатарли жиҳати шундаки, улар инсон турмуш тарзидан ижодий фаолиятнинг барча шакллари чикариб ташлашга олиб келади ва унинг ижодий фаолияти ҳамда имкониятларини рўёбга чикарилишига тўсқинлик қилади. Психологик Р. ёндашуви психологиянинг мустақил фан сифатидаги мавқеини пасайтиради, унинг қонуниятлари ва категорияларини инкор этади. Шу билан бирга, Р. редукционалистик ёндашув илмий билимларнинг бирлиги масаласига ойдинлик киритмаган бўлса-да, у илмда янги белгили воситаларни яратишга, сунъий расмий тилларни лойихалаштиришга қизиқиш уйғотиб, компьютер мантиғи, кибернетика ва б. соҳаларнинг пайдо бўлиши ҳамда рив-шига замин яратди. Мас., муҳандислик йўналишида билимларнинг рив-ши ва компьютерлаштиришнинг кенг ёйилиши натижасида Р. асосида янги фан соҳаси – синергетика вужудга келди.

РЕНЕССАНС (франц. *renaissance* — уйғониш) — инсоният маънавий тараққиётидаги уйғониш даври. XIII а.дан эътиборан Европада Р. даври бошланди. Табиийки, ушбу ижтимоий -тарихий жараён Европанинг турли мам-тларида турлича кечди. Р. даври Европада уч асосий босқични: илк босқич (XIV а.), етуклик босқичи (XV а.) ва охирлаб қолган сўнгги босқич (XVI а.)ни босиб ўтди. Р. ўзининг илк босқичида бутун Европани эмас, балки унинг энг ривожланган мам-тларини қамраб олди. Р. даврининг илк босқичи излари қад. Италияга бориб тақалади. Р. ғоялари қад. Италияда XII а.даёқ вужудга келган эди. Худди ш.у. ҳам Р. ўзининг илк босқичида соф “итальянча воқеа” эди. Ўз тараққиётининг етук босқичида у бутун Европага хос хус-ят касб этди. Бу пайтда Европанинг қатор ривожланган мам-тларида ҳунармандчилик ва савдо-сотикнинг тез рив-ши бошланди. Кишиларнинг шаҳар томон интилишлари ошиб кетди. Жамият ҳаётида шаҳарларнинг ўрни ва аҳамияти узлуксиз кучайди. Янги иқт-й муносабат лар қарор топа бошлади. Кишиларнинг турмуш тарзида муҳим ижобий ўзгаришлар содир бўла бошлади. Р. даври ўзига хос янги мад-тни яратди. Ушбу мад-т нафақат динга, балки илм ва фаннинг илғор ютуқларига таяна бошлади. Илк Р. даврида фаннинг буюк қудратли кадриятлари улуғланди ва янада бойиди. Оқибатда Р. даврида Европанинг ривожланган мам-тларида инқилобий ўзгаришлар рўй берди. Чунончи, бу даврга келиб биринчи китоб нашр этилди, Колумб томонидан Америка кашф этилди, Васко да Гама Африкани айланиб ўтиб, Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлини очди, Магеллан ўзининг узоқ давом этган саёҳатига асосланиб, Ер кurrasининг шарсимон эканлигини исботлади, география ва геодезия фан

сифатида эътироф этилди. Математикада символик белгилар қабул қилинди, илмий анатомия ва физиология асосларини фан сифатида ўрганиш бошланди, кимё ва астрономияда катта ютуқларга эришилди, Р. даврига келиб христиан дини ўзининг мафкуравий ҳукмронлик мавқеини йўқота бошлади, ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида дин ва черковнинг зўравонлик таъсири барҳам топди. Бундай кескин бурилиш фақат фан, фал. санъат ва адабиётдагина эмас, балки христиан динининг ўз қобиғида ҳам рўй берди. Яъни Европанинг бир қатор мам-тларида секуляризация жараёни бошланди. Секуляризация (дин, черков таъсиридан холи бўлиш) жараёни кишилар дунёқарашида диннинг таъсирини камайтириб юборди. Ш-дек, бу жараён ижтимоий турмушнинг бошқа соҳаларига ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Оқибатда кишиларнинг фикрлаш мад-тида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй берди. Табиийки, фикрлаш мад-тидаги бундай кескин ўзгариш ўрта а. теократизмига қарши кураш заминидан вужудга келди ва ривожлана бошлади. Эндиликда кишиларнинг фикрлаш мад-тида гуманистик қарашлар устуворлик қила бошлади. Табиий ижтимоий муҳитда содир бўлаётган ўзгаришларга инсоннинг интеллектуал ақлий имкониятлари н.назаридан қараш қарор топа бошлади. Кишиларнинг фикрлаш мад-тида гуманистик тамойилларнинг устуворлиги уларнинг антик мад-й меросга бўлган қизиқишларини кучайтирди. Қад. юнон файласуфлари Афлотун ва Арасту фал.си қайта таҳлил қилина бошланди. Неоплатонизм, стоиклар фал.си Эпикур ва Цицерон қарашларига қизиқиш кучайди. Р., энг аввало, антик замоннинг мад-й ва фал-й мероси ҳақида эркин фикр юритиш, ҳар қандай қоидаларни ўзгармас, мутлақ ҳақиқат деб қарашдан воз кечиш, инсон бисотида мавжуд бўлган қобилият ва исътедодни эркин намойиш қилиш учун вужудга келган имконият эди. Худди ш.у. барча ижод аҳли “ёпиқ мактаблар” намояндалари эмас, балки мустақил тадқиқотчи сифатида ҳаракат қила бошлади. Ҳар бир тадқиқотчининг ўзига хос баён қилиш, илмий-фал-й асарларни ўзига хос талқин қилиш, воқеликни реал тасвирлаш услублари вужудга келди. Р. мад-тининг асосий тарғиботчилари ва ташвиқотчилари шаҳар аҳолисининг юқори табақалари – йирик ишбилармонлар, мешчанлар, юқори маълумотга эга бўлган зиёлилар эди. Р. даври мад-ти инсонпарварлик ғоялари билан йўғрилган ва фал.си инсонни энг олий кадрият эканини ҳар томонлама исботлашга уринди. Худди шу даврга келиб, ижтимоий муносабат ларни баҳолашнинг янги инсонийлик мезони вужудга келди. Инсонийлик аجدодлар яратган мад-й-маънавий меросни ўзлаштириш қобилияти билан белгиланди, оламни теоцентриқ тушунишдан антропоцентриқ тушунишга ўтилди. Бундай инқилобий ўзгариш, шубҳасиз, ўта мураккаб жараён бўлиб, турли зиддиятларга тўла эди. Р. даври инсоният босиб ўтган тарихий тараққиёт йўлининг энг муҳим даврларидан биридир. Бу давр жаҳон цивилизацияси тараққиётига улкан ҳисса қўшди. Р. даврида гуманистик ғояларни улуғлаган Данте Алигъери (1265-1321), Падунлик Марсилиий (1278-1348), Франческо Петрарка (1304-1374), Джованни Бокаччо (1313-1375), Марсилио Фичино (1422-1495), Пико Делло Мирандола (1463-1495) каби буюк зотларнинг катта бир сулоласи етишиб чиқди. Илм-фанга эътибор кучайди, амалиёт билан фан орасидаги чегара ҳам ўзгара бошлади. Муҳандис ва рассом

нафақат ўрта а. замонасидагидек “санъаткор”, “техник”, балки чинакам ижодкор, яратувчи даражасига кўтарилди. Кеплер, Галилей, Ковальери сингари ижодкорлар Худо томонидан содир этилган табиий ҳодисаларни ички тузилишидаги ўзаро алоқадорлик қонуниятларини билишга интилдилар. Инсон тўғрисидаги қарашлар Р. даврида янада юксакликка кўтарилди бошлади. Эндиликда инсоннинг қадр-қиммати ҳар томонлама оша бошлади. Ўрта а.ларда мавжуд бўлган инсон — Худо орасидаги иттифоққа ва у ҳақдаги қарашларга дарз кетди. Инсон Худодан ажралиб, мустақил фикрлаш имкониятига эга бўлди. Энди у фалакиётдан эмас, балки ўзидан, ўзининг теранлашиб бораётган ақл-фаросатидан, гўзаллашиб бораётган танасининг имкониятларидан нажот излай бошлади. Худди шу боис Р. даври антропоцентризмада гўзалликни улуғлаш тамойили устувор мавқега кўтарилди. Тасвирларда инсон гўзаллигини, айниқса, унинг қиёфасидаги латофатни тасвирлаш ўша давр санъатининг бош мавзусига айланди. Бундай ҳолатни Р. даврининг машҳур мусаввирлари — Боттичелли, Леонардо да Винчи, Рафаэл асарларида кўриш мумкин.

РИВОЖЛАНИШ — тараққиёт, такомиллашув, оламдаги илгариланма ҳаракатни, объектлардаги сифатий ўзгаришларни, борлиқдаги янги шаклларнинг вужудга келишини ифодаловчи фал-й категория. Р., энг аввало, ўзгариш билан боғлиқ, бироқ ҳар қандай ўзгаришни ҳам Р. деб бўлмайди. Фақат эскидан кейин янги сифатнинг юзага келиши билан боғлиқ ўзгаришгина Р. бўлиши мумкин. Р. оламнинг умумий тавсифи эмас, балки оламдаги моддий ва маънавий системаларнинг хус-ятидир. Конкрет системалардан ташқарида Р. йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Шу боис олам ҳақида гап борганида ундаги конкрет системаларнинг чексиз тараққиёти назарда тутилади. Антик фал.да Р. ғоялари учрамайди. Чунки Р.нинг муҳим томони шундаки, у замон билан боғлиқ. Зеро, ҳар қандай Р. маълум вақт давомида содир бўлади. Антик фал. эса замонни циклли жараён сифатида тасаввур этарди. Ушбу тасаввурга мувофиқ, барча ҳодисалар такрорланиб туради, борлиқ ўзининг маълум бир ҳолатига қайтаверади. Албатта, бундай тасаввур Р. ғояларига ўрин қолдирмасди. Христиан динининг вужудга келиши вақтнинг келажакка қараб йўналганлиги ҳақидаги тасаввурларни вужудга келтирди. Фаннинг тараққий этиши эса ушбу тасаввурларни табиат ва жамиятдаги ўзгаришларнинг йўналганлиги ва қайтмаслиги ҳақидаги мулоҳазалар билан бойитди. Бунинг натижасида Р.га доир қатор концепциялар юзага келди. Г.Спенсер Р.ни бутун табиатнинг тадрижий эволюцияси билан боғлади. Унинг фикрича, Р. бир хилликдан кўп хилликка, оддийликдан мураккабга қараб борувчи жараёндир. XIX а.нинг иккинчи ярмидан Р.нинг натуралистик концепцияси шакллана бошлади. Ч.Дарвин Р.ни универсал методологик принцип сифатида эмас, жузбий илмий т. сифатида талқин этди. Р.нинг антропологик концепциясига кўра, Р.ни “инсон – табиат” ва “инсон – инсон” муносабат ларидан изламоқ лозим. Р.нинг яна бир концепцияси — ижодий эволюционизмда (эмергентизм) Р. янги сифатнинг вужудга келиши тарзида тасаввур этилади. Бу концепция тарафдорларидан бири бўлган Л.Морган ўзининг 1922 йилда чоп этилган “Эмергент эволюция” номли асарида янги сифат системанинг ички ижодий қудрати шарофати билан

вужудга келишини асослаб берди. XX а.да эса Р.нинг янги концепциялари ривожланди. Улардан бири — мувозанат наз-ясида Р. қуйидаги принциплар асосида содир бўлиши баён этилади: 1) Р. “мувозанат – бузилиш – мувозанат” тарзида содир бўлади; 2) мувозанатнинг энг асосий хус-яти унда зиддиятларнинг йўқлигидир; 3) мувозанат ташқи таъсир остида бузилади; 4) мувозанат ташқи таъсирга мослашиш орқали тикланади; 5) мувозанат мутлақ, бузилиш эса нисбийдир. Бу концепция, асосан, Л.Ф.Уорд ва Ле Дантектлар томонидан ривожлантирилди. Конфликт наз-ясида Р.нинг асосий манбаи кишилар, авлодлар, ижтимоий гуруҳлар ва миллатлар ўртасида содир бўладиган конфликт билан боғланади. Ушбу конфликтнинг бартараф этилиши Р.га олиб келади, деб ҳисобланади. Р.нинг энг муҳим концепцияси диалектикадир. Унга кўра, Р.сифатий ўзгариш билан боғлиқ бўлиб, унинг уч асосий хус-яти мавжуд: 1) Р. орқага қайтмайди; 2) Р. фақат келажакка йўналгандир; 3) Р. зарурийлик билан боғлиқ. Ушбу уч хус-ят мавжуд бўлганидагина ўзгариш Р. даражасига кўтарилади. Биринчи хус-ят бўлмаса, ўзгариш ҳар қандай фаолият кўрсатиш жараёни б-н, иккинчи хус-ят бўлмаса, ворисийлик ва алоқадорликка эга бўлмаган жараён б-н, учинчи хус-ят бўлмаса — тасодифий жараён билан чекланиб қолади. Р. системаларда мавжуд бўлган қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши жараёнида, микдор ўзгаришларнинг сифат ўзгаришига айланиши, янги сифат томонидан эски сифатнинг инкор этилиши орқали юз беради. Ушбу жараённинг биринчи хус-яти диалектик зиддият қонунида, иккинчи хус-яти микдорнинг сифатга ўтиши қонунида, учинчи хус-яти диалектик инкор қонунида ўз ифодасини топади. Р. давомида янги сифатнинг вужудга келиши аста-секинлик билан тадрижий равишда ёки бирдан, қисқа муддатда юз бериши мумкин. Р.нинг биринчи типи эволюцион Р., иккинчи типи революцион Р. дейилади. Р.нинг ҳар қандай типидида ижобий, прогрессив сифатлар жамланиб боради. Бироқ айрим ҳолларда янги вужудга келган сифат регрессив характерда бўлиши ҳам мумкин, шунга қарамасдан Р.да умумий прогрессив йўналиш сақланиб қолади.

РИЁЗАТ (араб. қийналиш, азоб чекиш) — 1) тасаввуфда тариқат шартларидан бири, дарвеш, мурид, суфийнинг нафс истагидан воз кечиб, бу йўлда қийналиши, азоб-уқубатларга чидаши, суфийнинг бутун вужудини Р. супургиси билан супуриб, кўнгил эгаси ўтирадиган пок манзилга айлантиришдаги машаққатларини англатувчи т.; 2) Математика, алгебра ва астрономия каби фанларнинг ўрта а.да номланиши. Р. инсоннинг маънавий юксалиш мақсади йўлида дуч келадиган ҳар қандай қийинчиликларни бардош билан енгиб ўтишига қаратилган ҳаракатини англаган. Р. жисмоний ва маън-й, моддий ва ижтимоий қийинчиликларга чидашни ҳам қамраб олган. Р. тариқатда инсон босиб ўтиши керак бўлган бир қанча мақом-даражаларда муҳим роль ўйнаган. Унда энг муҳими инсон маъ-яти синовдан ўтказилган. Маънавий жиҳатдан кучсиз бўлганлар Р. талабларига бардош бера олмаган ва ўз-ўзидан маънавий юксалиш даражасига кўтарилишдан маҳрум бўлганлар. Р. ҳар қандай турдаги бойликдан воз кечишни тарғиб қилса-да, бу таркидунёчилик ҳисобланмаган. Бу маънони Баҳоуддин Нақшбанд «Дил ба ёру даст ба кор»

деган шиорида ифодалайдики, бу инсон Ҳаққа, маънавий юксакликка эришиши учун тўғри, пок яшаб, ҳалол меҳнат қилиши, айна вақтда Худони, унинг бу ишларни кўриб турганини мудом ёдида тутиши лозимлигини аниқлаган. Шу жиҳатдан олганда, Р. маънавий моҳиятига кўра, дунёдан воз кечишни эмас, балки унга интилиши оқибатида юзага келиши мумкин бўлган салбий хус-ят ва ҳаракатлардан тийилишга ундаган дейиш мумкин.

РОМАНТИЗМ — бадий адабиёт ва санъатдаги ижодий ёндашув ва услублардан бири. Р., реализм, танқидий реализмнинг ҳар бири адабий тараққиёт жараёнининг маълум босқичида тарихий зарурат сифатида юзага келган, бири иккинчисининг туғилишига замин ҳозирлаган. Ш.у. бу ижодий услубларнинг бир-биридан фарқли белгиларини, ҳар бирига хос хус-ятларни билиб олиш муайян тарихий даврда яратилган асарларнинг қандай йўналишда яратилганини аниқлашга ёрдам беради. Ёзувчи ўз даври учун характерли ҳодиса ва ҳаётий воқеликларни ажратиб олиб, уларни ўз асарида умумлаштириб тасвирлар экан, уларга нисбатан ўз муносабат ини билдиради, эстетик жиҳатдан баҳолайди. Ёзувчининг худди ана шу муносабат и ва баҳосида унинг тасвирлаш принципи, ижодий ёндашуви ўз ифодасини топади. Р. ҳаётнинг ўзидан кўра кўпроқ турмуш ҳақидаги орзу-умидларни тасвирлаш тамойилига асосланади. Ш.у. Р. услуби асосида яратилган асарларда воқеликка нисбатан ижодкорнинг эркин ёндашуви яққол намоён бўлади, яъни тасвирда ҳаётий фактга қараганда бадий тўқима устунлик қилади, фантазия, рамзийлик ва бадий муболағага кенг ўрин берилади, юксак тимсолларни тасвирлаш устувор аҳамият касб этади. Романтик асарларда ёзувчи орзу қилган нарсаларни бўрттириб тасвирлайди, ўзи яшаб турган ҳаётдан норозилигини ифода этади. Ш.у. бундай асарларда ёзувчи яшаган давр, ижтимоий муносабат лар ифодаланиши билан бирга, асар қаҳрамони ҳукмрон гуруҳларга қарши қўйилади. Романтик ёзувчилар яратган образлар ҳаёт ҳақиқатидан йироқ, ундан бутунлай ажралиб қолмаган бўлса-да, бу тимсоллар бевосита ҳаётий ҳақиқатнинг бадий ҳақиқатга айланган образи бўлмай, балки улар орзу қилган ҳаётнинг инъикосидан иборат. Р. услуби асосида яратилган асарлардаги образлар романтик образлар дейилади. Мас., Алишер Навоий асарларидаги Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун ва б. тимсоллар Р.га йўғрилган бўлиб, буюк мутафаккир шоир улар орқали ўзининг илғор қарашлари, жумладан, эзгулик ва ёвузлик, муҳаббат ва нафрат, яхши ва ёмон амаллар ҳақидаги ғояларини ғоят таъсирчан романтик тасвирлар воситасида ифода этган ҳамда инсонларни юксак маънавий амаллар сари етаклаган.

РОСТГҶЙ(ЛИК) — тўғрисўзлик ёки инсоннинг ҳақиқатга интилиши билан боғлиқ хатти-ҳаракатини ифодаловчи маънавий фазилатни аниқловчи т. Ҳақиқат доимо синфийлик, партиявийлик, мафкуравийлик, тарихийлик ва даврийликдан юқори туради. Р. ҳақиқатни ифода этиш шаклларида биридир. Р. – инсоннинг сўзи, онги, руҳига сингдирган, ижтимоий -ҳаётий, даврий-тажрибавий хус-ят эмас, балки унинг моҳиятини ифодаловчи фазилат. Мас., тили чиққан ёш гўдакка нима десангиз ишонади, ўзи нимаики деса – рост

гапиради. Гўдакнинг соддалиги, ишонувчанлиги, тўғриси айтишидан биз – катталар куламиз, лекин ҳақиқат устидан, Р. устидан кулаётганимизни ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Гўдак улғайиб, «акли кириб» боргани сари атроф муҳитда ёлғон мавжудлигини, баъзи бир ўринда рост гапирса ё кулги бўлиши, ё жазо олиши мумкинлигини англаб етади ва аста-секин ёлғонга ўргана бошлайди, дастлабки маиший ёлғон ижтимоий босқичга кўтарилади. Лекин бу ижтимоий ҳаёт ёлғонга тўла, деган тасаввур бермайди. Рост ёки ёлғонни ишлатиш тарбия олишига ҳам боғлиқ. Энди у тарбияси, идеали ва характерига кўра, хусусий ёки гуруҳий манфаатдорликни таъминловчи ёлғон атрофдаги воқеликнинг ҳамроҳига айланади. Инсонни бу йўлдан фақат юксак маъ-ят, биринчи галда, ахлоқий тарбия кутқаради. Эзгулик, номус, қадр-қиммат, инсонпарварлик, ҳалоллик, инсоф нима эканини тушуниб етган кишигина Р. бўла олади. Р. инсондан сабр-тоқат, матонат ва жасоратни талаб қилади. Р. инсон кўркувдан фориғ бўлади, ҳар қандай ҳолатда ҳам виждонига қарши бормади, кимларнингдир кўзига қараб иш тутмайди, яқинлари ёки ҳамкасабаларини хафа қилишдан, ўз моддий манфаатдорлигига зарар етказишдан чўчимади. Р. инсон азият чекиши, таъна-дашномларга қолиши мумкин. Лекин буларнинг ҳаммаси бир одамга ёки муайян гуруҳга воқеликни асл ҳолида етгазганидан, уларни нотўғри йўлга солиб юбормаганидан қалбда пайдо бўлган маънавий қониқиш ҳисси, хотиржамлик ва ором туфайли ювилиб кетади, ички қувонч унга баланд руҳ бағишлайди. “Тўғри сўзли киши барчанинг эътиборини қозонади. Яхши ишидан янада улуғроқ мартабаларга тавсия этилади. Қадр-қиммати ортади, ҳар ерда сўзи мақбул бўлади. Ёлғончи эса бу фазилатларнинг барчасидан маҳрум бўлиб, унинг орқасидан одамлар нафрат билан қарашади. Ёлғончи ёлғон сўзи билан ўзгаларнинг обрўсини тўкмоқчи, ҳуқуқидан маҳрум қилмоқчи бўлади. Ваҳоланки, унинг ёлғон сўзлари ўзи учун зиён бўлиб чиқади” (Хаёлиддин ал-Ҳасаний). Донишмандлар ёлғончиликни энг катта ёвузлик, ёлғончиларни энг разил кишилар сирасига киритишган. Чунки ёлғончи киши ёлғон нарсаларни нақл қилиб, одамлар орасига нифоқ солади. Ўзгалар ҳақида бўлмағур гапларни тарқатади. Бўлган ёки бўлаётган воқеа-ҳодисалар ҳақида нотўғри ахборот бериб, одамларни адаштиради. Кимнингдир ёлғони туфайли одамлар ишончга лойиқ нарсаларга ишониш, ишончсизликка сазовор нарсаларга ишонмаслик имконидан маҳрум бўлади ва нотўғри қарорлар қабул қилади. Умуман, Р. инсондаги виждон, адолатпарварлик каби хислатлар билан боғлиқ. Дин-диёнатда ҳам, инсонийлик мартабасида ҳам Р. юксак шарафланади. “Оқил чиндан ўзга демас, аммо барча чинни ҳам демак оқил иши эмас” дея ибрат беради ҳазрат Навоий. Зотан, турмушда эзгуликка хизмат қиладиган ёлғон ишлатиладики, бу айб, гуноҳ саналмайди. Хаста кишини кўргани борилганда, тузуксиз, деб кўнгил олинади. Табиатан хунук ёки ногирон кишиларнинг нуқсони ҳақидаги рост сўзлар зарурат чоғида ҳам улар ҳузурида айтилмайди. Саъдий Шерозийнинг “Гулистон” асарида шундай ибратли ҳикоят бор: “Бир султон бир асирни ўлдирмоққа буюрди. Шундай нақл бор: “Ҳар ким жонидан қўл ювса, кўнглида борини тилига келтирар”. У бечора тирикликдан умидини узиб, султонни сўқди. Султон: “У ўлимли киши нима деяпти?” – деб сўради. Вазирлар ичида бир оқили бор эди. У айтдики:

“Султонимизнинг умри узоқ бўлсин! Бу бечора “Вал-козиминал-ғайза вал-офина анинноси валлоху йухибб-ул-муҳсинина” (Маъноси: “Жаннат ғазабни ютқувчиларникидир ва одамлар гуноҳин кечирувчиларникидир”) демоқда”. Султон буни эшитиб, асирнинг гуноҳидан кечиб, озод қилди. Аммо оқил вазирнинг душмани – бошқа бир вазир: “Султон хизматида ёлғон сўзламоқ бизнинг мартабамизга лойиқ иш эмас. У гуноҳкор султонни ярамас сўзлар билан сўқди” деб, сирни очади. Султон у вазирдан ранжиб: “Унинг ёлғон сўзи сенинг тўғри сўзингдан яхшироқдир. Негаки, унинг сўзининг биноси маслаҳатга, сеники эса ғийбат устига қурилган”, деди. “Одамлар билан муомала қилаётганда эҳтиёт бўлмоқ, рост билан ёлғон сўзни фарқлай билмоқ керак. Ёлғонга суянган хушомад сўзни кўп айтадиганлар кўп бўлганидек, рост сўзни чин дилдан эшитадиганлар ҳам камдир. Бу борада ибрат кўзини очиб, фаросат билан иш тутмоқ лозим.” (Абулбарокот Қодирий.) *А.Шеров, Т.Тогаев, Б.Каримов*

РУХ – объектив дунёнинг фаол инъикосини англатувчи т. Борлиқни акс эттириш фақат инсонга эмас, жониворлар, ўсимликлар, ҳатто ноорганик дунёга ҳам хос. Модда тараққиётининг турли босқичларида инъикос ҳам турлича бўлади. Мас., сув ёки кўзгуда атроф борлиқнинг акс этиши физик инъикос бўлиб, унда фаоллик йўқ. Ўсимликлар рив-шида атроф муҳитнинг акс этиши (ёруғлик, ҳарорат ва ҳ.к.) биологик инъикос бўлиб, унда қуйи даражадаги фаоллик намоён бўлади. Ҳайвон ва жониворларнинг рив-шида, хулқ-атворида атрофдаги воқеа-ҳодисаларнинг акс этиши физиологик ва маълум даражада руҳий инъикос бўлиб (инстинктлар, рефлекслар), улардаги фаоллик ўсимлик дунёсидаги инъикосга нисбатан жуда юқори даражада. Лекин, том маънодаги фаол инъикос инсонга хос бўлиб, бу инъикос Р. деб аталади. Р.нинг фаоллиги шунда кўринадики, у воқеликни қандай бўлса, шундайлигича эмас, балки тартибга солган ҳолда акс эттиради. Ҳозирги воқеалар, ўтмишда бўлган ва келажакда бўладиган воқеалар инсон Р.ида муайян тартиб ҳамда кетма-кетликда ифодаланади. Ҳолбуки, ўтмишда бўлган ва келажакда юз берадиган воқеа-ҳодисалар ҳозирги кунда мавжуд эмас, бироқ у Р.да акс этади. Инсон Р.ининг Ҳайвонлар Р.идан асосий фарқи шундаки, инсон ўз хатти-ҳаракатларини англайди ва режалаштиради. Инсон ва Ҳайвонлар Р.ида воқеликнинг акс этиши улар томонидан ўз хулқ-атворини назорат қилиш имконини беради. Воқелик Ҳайвонлар Р.ида тўғри акс этмаса, улар ўлимга маҳкум бўлади. Ҳайвонлар ўз хулқ-атворларини индивидуал тажриба ёрдамида назорат қилишади. Инсон эса ўз хатти-ҳаракатларининг тўғри ёки нотўғрилигини фақат ўз тажрибаларига эмас, ижтимоий амалиётга қиёслаб ҳам назорат қила олади. Р. ҳақидаги дастлабки тасаввурлар ибтидоий тузумда вужудга келган. Улар уйқу, туш, ўлим сингари ҳодисаларни ўзларича талқин қилган. Бу тасаввурларга кўра, Р. танада мустақил ҳодиса бўлиб, одам ухлаганда ҳамда вафот этганда, у танадан чиқиб кетади, уйғонганда эса танага яна қайтиб киради. Антик даврда Р. ҳақида содда илмий тасаввур вужудга келган. Лукмони ҳаким (Алкмеон) талқинича, Р. инсоннинг бош миясида жойлашган. Лекин бу даврдаги тасаввурларга кўра, Р. модданинг бир

кўринишидир. Мас., Гераклит ва Демокрит Р.ни олов, Анаксимен ҳаво, Эмпедокл эса тўрт унсурнинг қоришмаси сифатида талқин қилган. Ўрта а.ларга келиб, Р. тўғрисидаги таълимот анча ривожланди. Абу Али ибн Сино таълимотига кўра, Р.ни танадан ажратиб бўлмайди. Мана шу қоидадан келиб чиқиб, у танадаги касалликни даволаш учун руҳиятдан фойдаланиш услубларини ишлаб чиқди. Янги даврга келиб, Декарт томонидан рефлекслар наз-яси яратилди. Бу Р. тўғрисидаги таълимотлар тарихида олға томон яна бир сезиларли силжиш эди. Иккинчи сигнал системаси тўғрисидаги наз-янинг яратилиши Р. ҳақидаги тасаввурларнинг илмий асосга кўчиши учун катта туртки берди. Р.га энг яқин бўлган т.лардан бири “онг” т.сидир. Онг ва Р. ўзаро боғлиқ т.лар бўлиб, бир-бирини тўлдириб туради. Р.га алоқадор бўлган тафаккур, хотира, тасаввур сингари ҳодисалар айна пайтда онгга ҳам тегишлидир. Р. ҳақидаги фан – психологиянинг “рефлекс”, “инстинкт” сингари категориялари онгости деб аталиши ҳам Р. билан онгнинг қанчалик боғлиқ эканини кўрсатади. *Абдулла Бегматов*

РУҲИЙ ОЛАМ — шахс ички дунёсига алоқадор ҳодисалар ва жараёнлар. Улар ўзаро боғлиқ, хилма-хил ва мураккаб бўлиб, таркибига ташқи оламни билиш ва мад-т, санъат ҳамда бошқа фаолият воситалари орқали ўзини намоён этиш каби руҳий ва маънавий эҳтиёжлари, қизиқишлари; табиат, жамият, инсон ва ўзи ҳақидаги тасаввурлари ҳамда билимлари; ҳис-туйғулари; қобилияти, мақсадлари, қизиқишлари, дунёқараши, эътиқоди ва қадриятлари киради. Инсоннинг Р.о.даги асосий таркибий қисмларидан бири шахсда шаклланадиган мақсадлар ва идеаллардир. Улар шахсни келажакни башорат қилиш, эртанги кунини тасаввур қилиш, узоқ ва яқинга мўлжалланган режаларни амалга оширишга тайёрлигини таъминлайди. Мақсад ва режасиз инсон — ўз келажакига ишонмайдиган, маъ-ятсиз пессимистдир. Бу мақсадлар доимо ўзининг анланганлиги ва шахс реал имкониятларига боғлиқлиги билан характерланади. Уларнинг шаклланиши ва онгда ўрнашишида маълум маънода идеаллар ҳам роль ўйнайди. Идеаллар — шахснинг ҳозирги реал имкониятлари чегарасидан ташқаридаги орзу-умидлари, улар онгда бор, лекин ҳар доим ҳам амалга ошмайди. Чунки уларнинг пайдо бўлишига сабаб бевосита ташқи муҳит бўлиб, ўша идеаллар объекти билан шахс имкониятлари ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Бу орзуга яқин келажакда эришиб бўлмаса-да, айнан ана шундай идеаллар одамга мақсадлар қўйиб, унга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгиш учун иродани сафарбар қилишга ёрдам беради. Инсон Р.о.нинг белгиловчи жиҳатлари сифатида унинг қизиқишлари ва дунёқарашини алоҳида ажратиш мумкин. Қизиқишлар ҳам анланган мотивлардан бўлиб, улар шахснинг атрофида рўй бераётган барча ҳодисалар, оламлар, уларнинг ўзаро муносабатлари, янгиликлар борасида фактлар тўплаш, уларни ўрганишга имкон берувчи омилдир. Қизиқишлар мазмунан кенг ёки тор, мақсад жиҳатидан профессионал, бевосита ёки билвосита бўлиши, вақт жиҳатдан барқарор, доимий ёки вақтинчалик бўлиши мумкин. Қизиқишларнинг энг муҳим томони шундаки, улар шахс дунёқараши ва эътиқодини шакллантиришга асос бўлади. Чунки эътиқод шахснинг шундай онгли

йўналишики, унга ўз қарашлари, принциплари ва дунёқарашига мос тарзда яшашга имкон беради. Халқ доимо эътиқодли инсонларни хурмат қилади. Эътиқоднинг предмети турлича бўлиши мумкин: Ватан, дин, фан, касб, ахлоқий меъёрлар, оила, гўзаллик ва ш.к.га эътиқод. Эътиқод ва қизиқишлар ҳар биримиз Р.о.имизнинг муҳим жиҳати бўлган дунёқарашни шакллантиради. Дунёқараш — одамнинг теварак-атрофдаги оламга ва унда ўзининг тутган ўрнига қарашларидан келиб чиққан тизим, унинг фал-й, сиёсий, илмий, диний, ақлий ва эстетик қарашлари йиғиндиси. Дунёқараш — тартибга солинган, яхлит онгли тизимга айлантирилган билим, тасаввурлар ва ғоялар мажмуи бўлиб, у шахсни маълум бир қолипда, ўз шахсий қиёфасига эга тарзда жамиятда муносиб ўрин эгаллашга чорлайди. Мустақиллик даврида шаклланаётган янгича дунёқараш ёшларда Ватанга садоқатни, миллий қадриятлар, анъаналарни эъзозлашни, ўз яқинларига меҳрибон ва танлаган йўлига — касби, маслаги ва эътиқодига содиқликни назарда тутди. Янгича фикрлаш ва янгича тафаккур айнан мустақиллик мафқураси руҳида тарбия топиб, сайқал топган миллий онг, дунёқараш ва эътиқоддир. Р.о. шахс ва жамият ўртасидаги узвий боғланишни ҳосил қилади. Инсон ҳаётга қадам ташлар экан, унинг шахс сифатидаги камолоти, Р.о.и шаклланиши ва рив-ши айнан жамиятда содир бўлади. *Э.Искандеров*

РЎШНОЛИК (форс. ёритиш, ёруғлик, равшанлик) – бахтли, фаровон ҳаёт, ёруғликни ифодаловчи т. Халқимиз қадимдан бахтли, фаровон турмуш кечиришни орзу қилиб келган, лекин ҳақиқий Р.га Мустақиллик давридагина эришди. Р., ш-дек, “эзгулик”, “равшанлик” сўзларига синоним тарзда қўлланади. Ш.у. ҳам илмий ва бадий адабиётларда ҳамда кундалик муомалада “Р.га чиқди”, “Р. кўрди” сўз бирикмалари кўп учрайди. Р. “ҳалоллик” ва “ҳаром” т.лари билан узвий боғлиқ. Ҳалоллик б-нгина Р.га эришиш мумкин. Шариатда ижозат этилган ҳамма нарсалар, ейиладиган озиқ-овқатлар ва қилинадиган ишлар ҳалол, ижозат этилмаган нарсалар ва ишлар эса ҳаромдир. Аллоҳ таоло ҳаром этилган ишларни қилувчиларга бу дунёда ёки қиёматда, албатта, жазо беради. Ҳеч ким қилмиши учун жазодан қочиб қутула олмайди. Инсон ҳамиша Р.га интилади. Кенг маънода Р. сўзи мустақиллик сўзи билан ҳам уйғунлашиб кетади. Демак, Р. сўзи ҳам “мустақиллик” т.сидек кишилар интиладиган маррадир. Тор маънода Р. одамлар бир-биридан кутадиган яхшиликдир. Хус-н, Р. ўзаро яқин қавм- қариндош, ҳамкасабалар билан корхонадаги муносабат лар орасида юзага келади.

С

САБР (араб. аччиқ, чидам, бардош) – инсон маъ-ятининг таркибий қисми бўлиб, ошиқмасдан кутиш ёки ўзини тия олиш, тоқат, чидам-бардош, ирода ва қаноат қилиш маъносини англатади. С. кишиларнинг турли-туман зиддиятли воқеа-ҳодисаларга бардош қила олишини ҳам ифодалайди. С. — юксак маъ-ят т.си, ақл ва мад-т белгиси, бошқаларнинг фикри ва эътиқодига ҳурмат ифодаси ҳисобланади. Мураккаб ижтимоий , иқт-й, маънавий муаммоларга нисбатан бағрикенглик билан муносабат билдириш ва хатти-ҳаракатдаги холислик шахснинг С.и, маъ-яти юксаклигидан далолат беради. У узоқ йиллар мобайнида оила, жамоа, ижтимоий шароит, мавжуд анъаналар таъсирида шаклланади. С. исталган даражадаги раҳбар учун фавқулодда муҳим аҳамият касб этади. Зеро, инсоннинг турли вазиятдаги ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатларни фарқлаш уқуви, адолатли баҳо бериш лаёқати жамоада соғлом ижтимоий -руҳий муҳитни таъминлайди. С. фақат айрим шахсга хос хус-ят сифатида эмас, балки айрим кишилар, ғоялар, вазиятларга муносабат да намоён бўладиган жамоага хос хус-ят сифатида ҳам қаралади. “С. таги – сариқ олтин”, “С.лига ош, С.сизга тош”, “С. қилсанг, ғўрадан ҳалво битар”, “С. дори каби аччиқ, оқибати шириндир” каби соф ўзбекона мақоллар замирида не-не улуғ донишмандларнинг, неча-неча а.ларнинг хулосалари мужассамлашган. Ота-боболаримиз бундай ҳикматларга ишониб, уларга амал қилиб яшаган. Яъни, С. чидамли бўлиш, оғир ҳолатлар юз берганда, инсон уларга бардош қилиб, ўзини йўқотмаслиги, ножўя сўзлардан, ўринсиз ҳаракатлардан ўзини тийишидир. Зеро, бу дунё имтиҳонлар оламидир. Инсон ҳаётда турли ҳолатларга дуч келади. Баъзи ҳодисалар кишини шодлантирса, бошқалари ғамга солади. С.сизлик ҳаётда хунук оқибатларга олиб келиши мумкин. Ишнинг баракаси ҳам С. билан боғлиқ. Кўпинча тилимизда таҳлил этилаётган т. “С.-қаноат” тарзида биргаликда ишлатилади. Бу бежиз эмас. Чунки С. учун қаноат, қаноат учун С. керак. Бироқ С. билан қаноатни бир нарса деб тушунмаслик лозим. Қаноат асосан, борлик-йўқликка кўниш, оз нарса билан тирикчилик ўтказишни англатса, С. бошга тушган кулфат, ғам-ғусса, азоб-уқубатга чидашни, ҳар қандай ҳодисанинг натижасини кута олишни билдиради. *Тўлқин Тоғаев*

САВОБ (араб. яхшилик, эзгулик, ажр) – инсон ва жамият манфаатига йўналтирилган эзгу ҳаракат; хайрихоҳлик, сахийлик, бошқа кишиларни тушуниш, унинг тақдирига ачиниш, оғирини енгил қилиш, яхшилик келтириш, ўзгаларга беғараз кўмаклашиш, уларнинг бахтини ўйлаш ва унга эришишда кўмаклашишни англатадиган т. Бинобарин, С. сўзи барча яхши ва эзгу ишларга нисбатан ишлатилади. Юртбошимиз таъкидлаганидек: **“Савоб ишни ҳар ким қилиши керак, савоб ишни ҳар кун қилиш керак”**. С. ҳам ахлоқий, ҳам диний т. Халқимиз маъ-ятида ахлоқ ва диний эътиқод масалаларининг кўпчилиги а.лар оша намоён бўлиб келмоқда. Исломда С.га катта эътибор қаратилади. Диний эътиқодга кўра, С. Яратганга ёқадиган барча эзгу ва яхши ниятли ишлардир. Инсоннинг яхшилик ва ёмонликдан иборат хатти-ҳаракати, фаолияти исломда С. ёки гуноҳ деб аталади. Диний кўрсатмаларни бажариш,

инсон манфаати йўлида фаолият кўрсатиш С. ҳисобланиб, диний тасаввурга кўра, инсоннинг иш китоби (номаи аъмоли) фаришта воситаси билан ёзиб борилади. Охирида инсонларнинг С. ва гуноҳлари тарзида тортилиб, натижалар Аллоҳнинг ҳукмига ҳавола этилади. Ҳадиси шарифда таъкидланишича, инсоннинг барча С. ишлари жаннатга киргандан кейин эришиладиган даражалар учун керак бўлади. С. иш қилганда хурсанд, гуноҳ иш қилганда хафа бўлган инсон ҳақиқий мўмин саналади.

САВОДСИЗЛИК – муайян билим, саводга эга эмаслик, саводи йўқликни ифодаловчи т. “Саводлилик” сўзи унга антоним сифатида қўлланади. “Омилик”, “билимсизлик”, “ўқимаганлик” каби сўзлар С. сўзига маънодошдир. Инсон бошқа мавжудотлардан фарқ қилиб, онгга, ўз-ўзини англаш қобилиятига эгадир. Шу туфайли илмга интилиш, ўз ҳаётининг мақсад ва мазмунини билишга тиришиш, гўзаллик яратишга, ҳар томонлама баркамол бўлишга уриниш барча давр ва миллат кишиларига хос бўлган умуминсоний, боқий фазилатлардир. Бу умуман инсон моҳиятига хос нарса бўлиб, у бу ёруғ оламда нима учун яшаётганини англашга, келажагига замин ҳозирлашга интилади. Ҳар бир соғлом фикрли одам, инсониятнинг умрбоқийлигини идрок этади ва ўзидан оиласига, фарзандларига, инсониятга нимадир қолдириб кетишни истайди. Шундан келиб чиқиб, умрининг мақсади ва мазмунини белгилайди. Худди шу нарса унинг эътиқодини ифодалайди, саводлилик даражасини белгилайди. Агар инсонда ёшлиқдан китобга, билимга меҳр шаклланмаган, билими саёз, т.лари тор бўлса, у дунёвийликни даҳрийликдан, зиёни жаҳолатдан фарқлай олмайди. Демак, уни ҳар томонлама С. сўзи билан англатиладиган маънода ифодалаш мумкин. Чўлпон “Кеча ва кундуз” романида С.ни оми эшакка қиёслайди: “У нима, бир оми эшак-да... – дедим мен. Тараққий қилган эмас... газет ўқимайди.” Бу ерда эшак сўзига боғланиб келган “оми” ибораси ўринли ишлатилган. У кўчма маънода “ўта саводсиз”, “дунёдан хабарсиз” каби маъноларни англатади.

САДОҚАТ (араб. дўстлик, бирдамлик; самимийлик) – инсонга хос энг эзгу маън-й-ахлоқий хислатни ифодаловчи т. С. “самимийлик”, “вафодорлик”, “содиқлик”, “дўстлик” сўзларига маънодош ҳисобланади. Мас., машҳур француз сайёҳи Кусто бутун умрини уммон ва денгизлар ҳаёти ва ундаги сир-синоатлар, сув остидаги наботот ва ҳайвонот дунёсини кашф этишга бағишлади. Унинг ўз ишига бўлган С.ини бутун дунёдаги соғлом фикрловчи ҳар бир инсон юксак қадрлайди. Навоийнинг “Ҳайратул-аброр” достонида икки вафодор ёрнинг бир-бирига С.и улуғланади: Ҳиндистонда олиб борилган қаттиқ жангда Темур Кўрогон душманларнинг барчаси динсиз бўлгани учун уларни қиличдан ўтказишни буюради. Шу пайт икки севишган ногоҳ қотилларга дуч келади. Шоҳнинг жазосидан омон қолиш учун аскарлардан бири севишганларнинг бирини чопмоқчи бўлиб отидан тушади. Уни ўлдириш учун аскар ёнидан тифини чиқарган ҳам эдики, иккинчиси ўз шеригини тиф остида кўриб, уни ҳимоя қилиш учун қотилга бошини тутди. “Агар сенинг мақсадинг бош олиш бўлса, уни қўй, унинг ўрнига бу бошни ола қол!” – дейди у. Аскар унинг бошини олмоқчи бўлган ҳам эдики, униси ҳам худди шу сўзни

айтади. У қайси бирини ўлдиришга ошиқса, иккинчиси тоқатсизлик билан дер эди: “Тез бўл, олдин мени ўлдира қол, то мен ўлгунча лоақал у тирик турсин!” Шу тариқа улар бир-бирига нисбатан чексиз С.и туфайли жонини беришга ҳам тайёр туради. Бир-бири учун жонидан кечишга тайёр икки ёрни кўрган шоҳ ҳам халқнинг гуноҳидан ўтади. Улар чинаккам С. туйғуларини намойиш қилиб, элни ҳам, ўзларини ҳам халос қилади. Маълумки, мустақиллик йилларида шаклланаётган янгича дунёқараш ёшларда Ватанга С.ни, миллий кадрият ва анъаналарга муҳаббатни, ўз яқинларига меҳрибонлик, танлаган касби, маслаги ва эътиқодига содиқликни назарда тутади.

САЛОМ, саломлашиш (араб. тинчлик, саломатлик; кўриниш) — кишиларнинг ўзаро учрашган пайтларида урф-о.га кўра бир-бирига нисбатан илиқ муносабат ини англатадиган т. С.нинг келинчакни тўйдан кейинги кун эрта билан олиб чиқиб, куёвнинг ота-оналарига, қариндош-уруғларига таъзим қилдириш маросими ва умуман келинчаклар таъзими, яъни келинсалом ва сахнада ўйин-томоша майдонларида актёрларнинг томошабинларга таъзими каби шакллари ҳам бор. Нутқий одобда суҳбатдошлар бир-бири билан таниш ёки нотанишлигидан қатъи назар, нутқий мурожаатнинг ҳар қандай тури С.дан бошланади. “Ассалому алайкум” араб. сўз бўлиб, “Сизга саломатлик, омонлик тилайман”, деган маънони билдиради. С.га жавобан “Ваалайкум ассалом”, яъни “Сизга ҳам соғлик, омонлик тилайман”, деб алик олинади. С. бериш тартиби қуйидагича: ёши кичик – ёши каттага; отлик – пиёдага; пиёда – ўтирган кишига; ташқаридан кирган киши – хона ичидагиларга; озчилик – кўпчиликка С. беради. Шеригини ким биринчи бўлиб пайқаган бўлса, унинг С. бериши С.нинг «олтин қоидаси» ҳисобланади. Тарбия кўрганлик ва ахлоқий одоб С.даги олдинма-кетинликка бошқанинг қадрини пасайтириш ё кўтариш сифатида қарамайди. Лекин халқ орасида юзага келган тартибга кўра, таниш, ёши катта ёки мақоми юқори бўлган шахсни учратганда биринчи бўлиб кичик ёшдагиси каттага С. бериши мақсадга мувофиқдир. Сўз шаклидаги «Ассалому алайкум», «яхшимисиз» бир оз таъзим ёки ўнг қўлни чап кўкрак устига қўйиш билан тўлдирилиши мумкин. Бунда ёши ёки мақоми бўйича кичик бўлган киши биринчи бўлиб қўл узатишга ҳаракат қилмаслиги керак. Бундай ҳолатда қўл узатиш каттанинг ихтиёрида. Хонага кирганда С. берувчи бир киши билан қўл бериб сўрашдими, қолганлар билан ҳам шундай қилиши зарур (чунки жамоа орасидан биттани ажратиб қўйиш нотўғри). Агар хонада ёки гуруҳда нотаниш одам бўлса, албатта, С. қисқа танишув билан кифояланиши жоиз. Қўл бериб кўришганда, албатта, қўл узатганининг кўзига қараб С. бериш керак. Бундай вақтда чап қўлни узатиш одобдан эмас, агар ўнг қўл банд бўлса, албатта, уни бўшатиш лозим. Келувчи хонага кирганда у ердагиларга биринчи бўлиб С. беради. Бу қоида унинг ёши ёки лавозимидан қатъи назар, барчага бирдек таалуқли. Агар киши бирон-бир муҳим иш билан банд бўлса, келувчининг умумий С.ига бош қимирлатиб қўйиш билан кифояланиши мумкин. Бу унинг келувчини пайқагани ва С.ини қабул қилганига ишора бўлади. С.га нисбатан эътиборсизлик қилиш одоб доирасига кирмайди, С. берувчига нисбатан ҳурматсизлик, унинг қадрини пастга уриш, нутқ одоби талабини бажармаслик

иш билан боғлиқ муомаладаги ёмон кўрсаткич ҳисобланади. Қўл бериб сўрашиш одоб доирасидаги, жамият аъзолари орасидаги С. шаклидир. С.нинг яна ўпишиб кўришиш шакли ҳам мавжуд бўлиб, бу айниқса эркаклар ва ўғил болалар ўртасидаги кўпчилик томонидан маъқулланмайдиган С. шаклидир. Ислом одобида С.нинг энг мақбул ҳамда одоб доирасидаги шакли С. берувчининг ўнг қўлини чап кўксига қўйиб, бошини бир оз эгган ҳолда «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу ва барокотуху» дейиш ҳисобланади. Бу С.нинг сўздаги тўлиқ ифодаси. Бундан қисқароғи «Ассалому алайкум» ҳисобланади. «С.» ёки «Саломалай-кум» ёхуд «Сомалайкум» тарзида С. одобсизлик ёки фаросатсизлик ҳисобланади. Қуръони каримнинг «Ан-Нисо» сураси 86-оятида С. одоби ҳақида шундай дейилади: «Сизга С. берилса, сиз ундан яхшироқ ёки ўшандай алик олинг». С.нинг инсон ва жамият ҳаётидаги аҳамияти жуда катта. Икки инсон учрашганда мулоқот бир-бирига яхшилик тилашдан бошланса, бу уларнинг ҳар иккисининг кайфиятига ижобий таъсир кўрсатади. Яхши кайфият эса иш унумининг ошишига, яхшиланишига олиб келади, кишининг ижодий қобилиятининг ўсишига туртки бўлади. С. кишиларни бир-бирига яқинлаштиради. Мас., катта корхонанинг ҳамма ишчи ва ходимлари ҳам бир-бирини танимаса-да, аммо корхона ичида С.-алик қилиб юришади. Йиллар мобайнида бирор марта мулоқотда бўлмаган бўлсалар ҳам, ўзларини бир-бирлари билан қадрдонлардек ҳис қилади ва бирор тасодиф туфайли кўча-куйда учрашиб қолишса, эски танишлардек суҳбатлашади. С.нинг яна бир жиҳати – хафалашиб қолганларни яраштириш, аразларни аритишдир. Бир-бири билан уришиб, хафалашиб қолган инсонлар С. орқали тезда ярашиб кетиши ҳеч кимга сир эмас. *Б.Абдушукуров, У.Қорабоев, И.Сувонқулов*

САЛОҲИЯТ – истеъдоднинг бир тури бўлиб, инсоннинг муайян тарзда ўз илҳомини қабул қилишга тайёрлангандан сўнг юз берадиган сифат. Юксак ақл, истеъдод эгалари С.ли кишилар дейилади. С. сўзи киши ёки миллатнинг ички имкониятлари, тўла намоён бўлмаган куч-қуввати маъносида ҳам ишлатилади. Мас., миллий С. – миллат, халқ, мам-т, жамият куч-қуввати, унинг мавжуд ички, ботиний, вақти соати келганда намоён бўладиган иқт-й, илмий, мад-й, маънавий ва б. имкониятларидир. Миллий С. объектив ва субъектив омилларга боғлиқ бўлади. Объектив омиллар: миллат яшаётган ҳудуднинг кўлами ва ҳаёт кечиришга қулайлиги, табиий шарт-шароитлар, ер усти ва ер ости бойликларининг мавжудлиги, аҳолининг сони, ҳайвонот ва ўсимлик оламининг хилма-хиллиги, сув манбаларининг сероблиги, қуёшли кунларнинг кўплиги ва ҳ.к. Субъектив омиллар: аҳолининг саводхонлик даражаси, халқнинг қўшни давлатлар билан манфаатли муносабатлар ўрната олиши, мам-т ичидаги барча миллатлар, динлар, ижтимоий синфлар ва б. табақа вакилларининг ҳамжиҳатлиги. Объектив омиллар мавжуд бўлса-да, лекин халқ тарқоқ, уюлмаган бўлса, мам-т, давлат қолоқлигича қолаверади. Аксинча, субъектив омиллар табиий шароит ноқулай бўлса, натижа бермайди. Ҳозирги замон ривожланган давлатлари ва миллатлари ш.у. юксак натижаларга эришганларки, уларда объектив ва субъектив омиллар уйғунлашган ҳамда

ишчанлик, ташаббускорлик, тадбиркорлик, топқирлик билан ишга солинган, ҳаёт суръати доим юқори. Айни вақтда, жамият тараққий этган сари субъектив омилларнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Ривожланган давлатлар замонавий техника ютуқлари ва фан ихтироларига суянган ҳолда Ер куррасининг табиий жиҳатдан ноқулай қисмларида ҳам мўъжизакор ишларни амалга оширмоқдалар. Мас., Шимолий қутбда жойлашган Исландияда ер остидан чиқадиган қайноқ гейзер сувлардан фойдаланиш натижасида субтропик мевалар етиштирилмоқда. Ёки ўз ер ости бойликларига эга бўлмаган Япония энг илғор саноат, техника-технология ва амалий фанни юзага келтириб, жаҳонда энг рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқармоқда. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Мустақилликка эришгач, Ўз-нда табиий, иқт-й, ижтимоий -сиёсий, маън-й-мад-й ҳамда интеллектуал С.га таянган ҳолда жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳаларини тубдан ислоҳ қилиш, юртимизда озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш борасида улкан ютуқлар кўлга киритилмоқда.

Тўлқин Тоғоев

САМИМИЙЛИК – бошқаларнинг гапини тинглаш, ҳамфикр бўла олиш, хабардор бўлиш деган маънони англатувчи т. С. – тўғрилигига ишонган, бу ҳақда ўзига ва б. иқдор бўла оладиган нарсаларни қиладиган одамнинг маънавий ижобий сифати. *Самимий* – самимият билан иш тутувчи, муомала қилувчи шахс, сидқидиллик билан чин қалбдан билдирилган муносабат . *Самимият* кишиларга қалбан хайрихоҳлик билдириш, покдиллик, сидқидилликдир. С. инсондаги энг яхши хислат, олий инсоний фазилатлардан бири бўлиб, ахлоқнинг муҳим меъёрларидан ҳисобланади. С. олдиндан тайёргарликсиз, очик кўнгиллик билан беғараз, чин қалбдан қилинган табиий муомаладир. Сўз билан ишнинг бирлиги С.нинг мукамал кўриниши ҳисобланади. Йўл қўйилган нуқсон учун эмас, уни тузатиш ва қайта такрорламаслик учун қойиш, камчиликни холисона кўрсатиш, тўғри йўлга солиш С.нинг муҳим жиҳатидир. С. тўғрилик, поклик, оккўнгиллик, бағрикенглик, билимлилик, яхшилик сингари инсоний фазилатлар асосида шаклланади ва ривожланади. С. инсонларнинг ўзаро муносабат и ва мулоқотида, тўғри сўзи ва шунинг амалдаги исботида намоён бўлади. Самимий муомаланинг тескараси такаллуф – сунъий муомаладир. Бу ҳазрат Навоийнинг қуйидаги мисраларида ифодасини топган: “Такаллуф эрур анга фарсудалик, // Анинг таркидур жонга осудалик”. (Маъноси: Такаллуф – сунъий муомала танга нотинчлик, чарчоқ келтиради. Уни тарк этиш эса осудалик, осойишталик бағишлайди). Самимий муносабат соф муносабат маъносини англатади. С.ка тескари т. – носамимийлик салбий хислат ҳисобланади. Кишининг бетамизлиги, ноҳақлиги, лаганбардорлиги, ўзини катта олиши, кимларнидир писанда қилиш, кўполлиги, менсимаслиги, кеккайиши, худбинлиги, бойлик ҳирси ва мансабпарастлигида С. кўринмайди. Бир кишининг носамимийлиги давра тотувлигини бузади, инсонларнинг кўнгли хира бўлишига, дили озор чекишига олиб келади. Бу, аввало, ўша кишининг ўзига самимий бўла олмаслиги оқибатидир. Носамимийликка жамиятдаги турли ташкилот, корхона,

муассасаларда, меҳнат жамоалари, тўй-маросимлар, катта-ю кичик йиғилишларда ҳам дуч келиш мумкин. Бу нотўғри тарбиянинг натижасидир, унинг кўриниши сўз билан ишнинг бир бўлмаслиги билан белгиланади. Кишининг сўзи билан ишнинг бир ердан чиқмаслиги шубҳа ва ишончсизликка, жамоада носоғлом муҳит пайдо бўлишига сабаб бўлади. *М.Очилов, Р.Рустамова, Ф.Абиджанова*

САНЪАТ — ижтимоий онг ва инсон фаолиятининг ўзига хос шакли. С. инсон меҳнати, ақл-идроки, шуури билан яратилган ижод маҳсулидир. С. асарида шахснинг ўзига хос истеъдоди намоён бўлади. С. инсоният маънавий мад-тининг таркибий қисми, дунёни маънавий англашнинг махсус туридир. “С.” т.си кенг маънода, бадиий қадриятлар, уларни яратиш (бадиий ижод қилиш) ва истеъмол (бадиий идрок этиш) жараёнларини қамраб олади. С. ҳозирги даврга қадар инсоният тараққиёти билан боғлиқ ҳолда ривожланиб келган. “С.” сўзи жонли тилимизда нечоғли кенг маънода қўлланмасин, табиийки, бизни унинг луғавий эмас, балки истилоҳий маъноси қизиқтиради. Истилоҳий маънода “С.” деганда инсоннинг гўзаллик қонуниятлари асосида борлиқни бадиий ўзлаштириш (ва ўзгартириш)га қаратилган яратувчилик фаолияти ҳамда унинг натижаси ўлароқ вужудга келган жами нарсалар тушунилади. Яъни, гўзаллик қонунлари асосида маҳорат ва дид билан яратилган нарсаларнинг ҳаммаси С.га алоқадордир. С. нинг қуйидаги икки тури фарқланади: амалий ва бадиий (нафис). Амалий С. турларига кулолчилик, наққошлик, каштачилик, зардўзлик, либос яратиш каби соҳалар кирса, бадиий С. турларига рассомлик, мусиқа, ҳайкалтарошлик, кино, театр, бадиий адабиёт кабилар мансуб. Ш-дек, ифодали ва тасвирий С. турлари фарқланади. Баъзи С. турлари тасвирласа, бошқалари ифодалайди. Айтайлик, мусиқа – ифода С.и, композитор оҳанглар орқали кечинмаларни ифодалайди ва шу оҳанглар руҳиятимизда муайян бир кайфият ҳосил қилади. Рассомлик билан ҳайкалтарошлик тасвирий С. турлари бўлиб, унда бирор манзара, ҳолат мусаввир қалбини жунбушга келтириб, қалбида муайян кечинмаларни қўзғатади ва мусаввир ўша манзарани ранг-тасвирга муҳрлайди. Шу тариқа С. асарлари руҳиятимизга озиқ беради. С.нинг турли кўринишлари воқеликни, ундаги ходиса, нарса ва ҳолатларни ўзига хос усуллар ёрдамида акс эттиради Мас., мусиқада товушлар, уларнинг ўзаро боғланиши, уйғунлиги орқали; бадиий адабиётда сўз, образлар орқали; тасвирий С.да бўёқлар ёрдамида муайян ҳиссий образ гавдалантирилади; театрда пьеса қаҳрамонларининг сиймоси актёрлар орқали намоён бўлади. Мавжуд С. турлари орасида бадиий адабиёт етакчи ўрин тутаяди. Чунки бадиий адабиёт универсал билиш ва ифода воситаси бўлмиш сўз билан иш кўради. С. ижтимоий ҳаётнинг мустақил бир соҳаси бўлиб, жамиятнинг барча томонларига таъсир ўтказаяди, ижтимоий онгнинг ҳамма шакллари билан алоқага киришади. С. воқеликни бадиий воситалар орқали янада тўлақонли, жозибали англашга ёрдам беради. С. учун инсон бош мавзу бўлиб хизмат қилади. С.да инсон ҳамма вақт ҳам бевосита ифодаланмайди. С. нарсалардан, табиат ходисаларидан инсон учун аҳамиятли бўлган маънони излайди, инсон қалбини поклайди, унинг ҳар томонлама камол

топишида муҳим восита бўлиб хизмат қилади. С. қадимий тарихга эга бўлиб, у жамият тараққиётининг илк босқичларида меҳнат жараёни, ш-дек, кишилар ижтимоий фаолиятининг рив-ши билан боғлиқ ҳолда вужудга кела бошлаган. Ибтидоий С.нинг дастлабки илдизлари сўнгги полеолит даврига, тахм. мил. ав. 40-20 минг йилликка бориб тақалади. С.га доир маълумотлар дастлаб Юнонистонда қадимдан ўрганила бошлангани маълум. Арасту, Афлотун каби ўша даврнинг йирик файласуфлари Юнонистонда С. тарихи билан ҳам шуғуллангани тўғрисида маълумотлар сақланган. Қад. Римда юнон С.ига катта эътибор билан қаралган. Мил. дастлабки а.ларда Ў.О. мам-тларида меъморчилик ва С.га оид рисоалар яратилган. Ўрта а.ларда Европада С. илоҳиётнинг (теология) бир қисми бўлиб қолди. Ўрта а. С.шунослари С.ни нариги дунёнинг бу дунёдаги моддий образи деб баҳолаган. Уйғониш даври С. ривожда муҳим давр бўлиб тарихга кирди. XIV-XVI а.ларда инсонпарварлик ва реализм ғоялари билан бир қаторда С.ни черков таъсиридан ажратишга интилиш кучайди ва уни илмий тавсифлаш йўлида муҳим қадам қўйилди. Бу даврда С., унинг наз-яси ва тарихи бўйича қимматли асарлар вужудга келди. Леонардо да Винчининг рассомликнинг илмий асослари ва имкониятлари, тасвирий С.да инсон маънавий ҳаётининг акс эттирилиши каби муҳим аҳамиятга эга бўлган фикрлари, XVI а.да Германияда А.Дюрернинг пропорциялар ҳақидаги илмий фикрлари, Венецияда П.Аретинонинг борлиқни тўғри акс эттириш бўйича рассомлар олдига қўйган талаблари С.га муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. XVII а.дан бошлаб Германияда Г.Е.Лессинг реализм назариётчиси сифатида “тасвирий С.” атамасини фанга киритди. XIX а.да С.нинг илмий-тарихий асослари мустаҳкамланди, С. фан сифатида шаклланиб такомилга етди, ўз услубиётига эга бўлди. Францияда Стендаль, Г.Курбе, Германияда И.Гёте ва Г.Гейненинг асарлари С.шунослик фанида катта роль ўйнади. Айнан шу даврда археологик тадқиқотлар кўлами кенгайди, бадий музейлар очилди. Айниқса, Буюк француз инқилоби ғоялари, И.Кант, А.Шопенгауэр, Г.Ф.Гегель эстетик қарашлари, Россияда эса В.В.Стасов, И.Н.Крамской, И.Е.Репин ва б.нинг С.нинг ҳаётий бўлиши ва ижод эркинлиги хусусидаги қимматли фикрлари, В.Г.Белинский, А.И.Герцен ғоялари С.нинг реалистик йўналиши ривожда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ш-дек, бу даврда С. дин билан ҳам мустаҳкам алоқада ривожланди. Жаҳон С.и дурдоналари – буюк архитектура иншоотлари, Вергилий, Данте, Милтон, Леонардо да Винчи, Рафаел, Микеланжело тасвирлари, И.С.Бах, И.Гайдн, В.А.Моцарт мусикалари, Шарқда эса Ф.Аттор, Ж.Румий, А.Жомий, А.Навоий асарлари диний манбалардан илҳом олиб яралган эди. С. одамларнинг эстетик талабларини қондириш билан бирга, ўз тараққиётининг турли даврларида жамият аъзоларини маълум руҳда тарбиялаш, уларни ақлий ва ҳиссий жиҳатдан ривожлантириш воситаси сифатида хизмат қилиб келган, уларнинг турли мақсад, ҳис-туйғу, манфаат, идеалларини ифода этган. С. ижтимоий онгнинг бошқа шакллари билан ўзининг предмети, мазмуни, воқелиқни ифода этиш усули ва услуби, ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ҳамда вазибалари жиҳатидан фарқ қилади. С. инсоннинг моддий ва маънавий фаолиятидаги билими, тажрибаси, маҳорати ва қобилиятларини намоён этувчи бадий ижодиёт маҳсулидир.

Эстетик тафаккур тарихида С. нарса ва ҳодисаларни қандай бўлса шундайлигича акс эттириш ва ҳаётни гўзаллик қонунлари асосида бадиий ифодалаш ғоялари сари юксалиб борди. Табиат, жамият ва инсоннинг ижтимоий , маън-й, миллий дунёси С. предмети ҳисобланади. Воқелик қайси шаклда бадиий ифода этилмасин, ижодкор унга маълум ижтимоий -эстетик идеал н.назардан муносабат билдиради ва ўз эстетик баҳосини беради. С. инсон учун эстетик завқ-шавқ манбаи; инсон ҳаётига гўзаллик бахш этади; одамларда воқеликка нисбатан ҳиссий муносабат ни шакллантиради; ҳаётни кузатиш, ўрганиш ва билиш воситаси; ҳаётни инсон орзу қилган томонга ўзгартиришда ёрдам беради; тарбия воситаси сифатида хизмат қилади; ҳаётдаги гўзалликдан илҳомланишга, хунуқликдан нафратланишга чорлайди; одамлар орасидаги маънавий кўприк, мулоқот воситаси; одамларнинг бадиий-эстетик дидини тарбиялайди, уларда маълум дунёқарашни шакллантиради ва ҳ.к. С. жамият маънавий ҳаётининг бошқа ҳодисалари (фан, мафкура, ахлоқ) билан маълум даражада боғлиқдир. С.нинг мақсади дунёни бадиий ўзлаштириш, одамга лаззат бахш эта оладиган, уни маънавий бойита оладиган асарлар яратиш йўли билан кишиларнинг эстетик эҳтиёжларини қондиришдан иборат. С. асарларининг диққат марказида инсонлар, уларнинг ижтимоий алоқаси ва ўзаро муносабат лари, муайян тарихий шароитлардаги ҳаёти, фаолияти туради. Ш.у. ҳам С. асарлари берадиган маън-й билим муайян мам-т, миллат ёки маълум бир тарихий давр ва шахслар ҳақидаги илмий асарлардан олинган маълумотлардан фарқ қилади. С.нинг тарбиявий кучи унда ифода этилган кечинма ва образларнинг ҳар бир ўқувчи, томошабиннинг қалбига кириб бориши, уларда эстетик завқ уйғотишидадир. С. барча ижтимоий онг шакллари сингари ўз тараққиёт қонуниятларига эга. Бу қонуниятлар С.нинг ўз ички хус-ятларидан келиб чиқса-да, ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ бўлган халқ, миллат, элат, мам-т ва жаҳон цивилизацияси даражаси бу қонуниятларда ўз ифодасини топади. С. қонуниятларини эстетика, С.шунослик фани ўрганади. С.ни тушуниш, унинг кишилар ҳаётидаги ролини аниқлаш масаласи бутун мад-т тарихи давомида кескин баҳс, тортишувларга сабаб бўлиб келган. Мас., баъзи С.кор ва С.шунослар уни “табиатнинг тақлиди” ёки “воқеликнинг акс эттирилиши” деб ҳисобласа, бошқалари “С.корнинг соф шахсий ижодий маҳсули”, “ўз-ўзини изҳор этиш” сифатида талқин этади. Бу С. предметининг мураккаблиги, унинг хус-ятлари ва шакллари, мужассамлаштириш усулларининг хилма-хиллиги ҳамда турли даврларда С. назариётчиларининг синфий ва ғоявий фикрлари ўртасидаги тафовутлар билан изоҳланади. С.да гўзаллик категорияси муҳим аҳамият касб этади. Эстетика фани – гўзаллик С.нинг зарур шарти эканлигини, гўзалликсиз С.нинг йўқлиги ва бўлиши мумкин ҳам эмаслигини уқтиради. С.да мазмун ва шаклни бир-биридан ажратиш бўлмайди. С.нинг ўзига хос хус-яти унинг воқеликни илғор ғоявий н.назардан туриб бадиий образлар орқали акс эттиришдир. Миллий истиқлол мафкурасини ёшлар онгига сингдириш жараёнида С. алоҳида ўрин тутаяди. Чунки С. юксак ижтимоий ғояларни тарғиб этувчи, инсон маънавий дунёқарашини кенгайтирувчи, уни шахс сифатида тарбияловчи воситалардан биридир. С. инсониятнинг эзгулик томон ҳаракати учун зарур бўлган ўзаро

мулоқотлар воситаси сифатида турли қитъалар ва давлатларни ўзаро боғлайди. Зотан, инсон С.дан эстетик завқ, битмас-туганмас ижодий куч-қудрат олади ва шу маънода С. маънавий юксалишнинг энг таъсирчан қуролига айланади. *Т.Тоғоев, Б.Ҳусанов, Ҳ.Назирова*

САНЪАТШУНОСЛИК — санъатни ўрганадиган ижтимоий фанлар мажмуи бўлиб, санъатнинг алоҳида турлари, уларнинг вужудга келиши ва тараққиёт қонуниятлари, ўзига хослиги ва воқеликка муносабат ини ўрганади. С. рақс, мусиқа, кўшиқ, театр, кино, тасвирий ва амалий санъат кабиларни ўз ичига олади. Пластик санъатлар доирасида С.нинг санъат наз-яси, санъат тарихи ва бадиий танқид каби турлари мавжуд. Улар ўзаро узвий алоқада бўлиб, ҳар бири ўзининг махсус вазифасига эга. Санъат наз-яси нафис санъатга нисбатан ғоявий мазмун, бадиий шакл, услуб, ифода воситалари, санъатнинг тур ва жанрларига хос махсус хус-ятлари ва б. масалаларни уларнинг ўзаро алоқасида ўрганади; ш-дек, умумий қонуниятларни, санъат тараққиётининг объектив мантиқи, унинг жамият билан муносабат и, жамоа ва шахсга нисбатан таъсирини кўриб чиқади. Санъат тарихи эса санъатнинг умумий тараққиёти («умумсанъат тарихи»)ни бирор мам-т ёки алоҳида даврда ўрганади ва тадқиқ қилади, санъатнинг бирор тур ёки жанри, оқими, йўналиши ривожини, айрим рассомларнинг ижодий услубини таҳлил қилади. Бадиий танқид замонавий бадиий ҳаётни таҳлил қилади, унинг йўналиши, тур ва жанрлари, айрим санъат усталарининг ижоди ва уларнинг алоҳида бадиий асарларини текширади ва баҳолайди; санъат ҳодисаларини ҳаёт ва ижтимоий давр идеали билан қиёслади. С.нинг илмий фаолияти кенг ва хилма-хил: ўрганилаётган соҳа бўйича аниқ далилларни тўплаш, уларни атрофлича ўрганиш ва умумлаштириш; санъат ёдгорликларини экспедициялар ёрдамида очиш, таъмирлаш турлари; ёдгорликларни аниқлаш, рўйхатга олиш ва тартибга солиш; рассом ва унинг асарлари ҳақида маълумот тўплаш, илмий музейлар каталогини тузиш, биографик ва б. маълумотномалар яратиш кабилар қиради. С.нинг ижтимоий аҳамияти унинг хулоса ва яқунларининг илмий аҳамияти билан бирга санъатни оммалаштириш ва ташвиқ қилиш ҳамда уни тушунтириши билан белгиланади. *Усмон Қорабоев*

САХИЙЛИК – ҳеч кимдан нарсасини, яхшилигини аямаслик; ҳотамлик хислатини англатувчи т. Унинг маъно-мазмунини “Очкўзда бўлса ҳам – йўқ, сахийда йўқ бўлса ҳам – тўқ”, “Сахий билан бахил бир қудукдан сув ичмас”, “Сахий топса, барча ер, бахил топса, босиб ер” каби ўзбек халқ мақолларида ўз ифодасини топган. С. кўлидан келганча инсонларга яхшилик, мурувват кўрсатиш хус-ятини ўзида мужассам этадиган фазилатдир. Навоий “Ҳайратул-аброр” достонида С.ни улуғлайди: “Эй хушёр одам, сен шундай одамни сахий деб билки, бахт-давлат унинг бошини юқори кўтариб, аҳволи яхши бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам бировдан молу амал таъма қилмаса”. Сахий одам қандай мулоҳаза юритмасин, кўлида бор нарса билан кўли қисқа одамни хурсанд қилади. Денгизнинг олдида турса ҳам, ундан бир томчи сув сўрамайди; бировнинг ярасини кўрса, малҳамни аямайди. Муҳтож одам бир нарса сўраса,

қўлидан келганча унга хайр беради. У сўрамаса ҳам, унинг аҳволини тушуниб, эҳтиёжи ва камбағаллигини эътиборга олади. Эҳсон ва саховат кўрсатиш вақтида бахил бўлмай, танти бўлиш лозим. Чунки бахиллик инсонга хос тубан иллат, лекин С. эса энг нафис жавоҳирдир. Кимки С. қилишга қодир экан, пул улашишга муносиб экан, ном чиқариш учун гавҳарни ҳовучлаб сочиш, мақтаниш учун этаклаб пул бериш ақлли иш, деб ҳисоблашдан йироқдир. Бундай саховатдан бахиллик яхшироқдир. Қуръонда “Енглар, ичинглар! Лекин исроф қилманглар.” дейилади. Демак, эҳсон беришда ҳам исрофгарчиликка йўл қўймасдан, меъёрни эътиборга олган ҳолда одамнинг эҳсонга қанчалик муҳтож эканлигини ҳисобга олиш лозим. Хайру эҳсон йўлида сарф-ҳаражат қилиш ҳақиқий ҳадядир. Бериш учун олиш ишидан йироқ бўлиш, бераман деб олмай қўя қолиш яхшироқдир. С. қилиб, ночорларга ёрдам қўлини узатган одам, яхшилик йўлида қадр топади. С. кишининг кўрки, унинг зийнатидир.

САХОВАТ (араб. қўли очиклик, олий ҳимматлилик, сахийлик) – 1) баландҳимматлилик, сахийлик; ҳиммат қилиш; ёрдам қўлини узатиш; ҳиммат билан эҳсону инъомлар улашиш; 2) кўчма маънода табиий бойлик; мўл ҳосил; тўкинлик, мўл-қўллик. С. сўзи қўли очиклик, мурувватлиликни англатади. С.лилик инсонга хос бўлган хус-ятларнинг энг олижанобидир. Чунки ҳамма инсонлар ҳам С.ли бўлиш шарафига муяссар бўла олмайди. Ҳазрат Навоий таъкидлашича, “Қандай инъом бўлмасин уни очик юз билан бериш, аччиқ бодани ширин сўз билан тутиш керак. С. кўрсатган киши муомалада ҳам хато қилмаса, у бир йўла иккита инъом берган бўлади. Кишилар қўлидан сўз билан наф етказиш келмаса, лоақал кўнглидаги андишаси яхши бўлиши керак. Кўнгли одамларнинг хурсандлигидан шод бўлиши лозим. Лекин биров сенга яхшилик қилмоқчи бўлса, сўз билан сенга жон бағишламоқчи бўлса-ю, аммо гап билан буни ифодалай олмаса, яхшиликни тилга олганининг ўзи киши таъбига осойиш бағишлайди. Худо сени шундай нодир қилиб, дунёдаги одамларга наф келтирувчи қилиб яратди. Кимки унинг шу амрига мансуб бўлса, барча кишилар кўнглига ҳам ёққан бўлади. Бу сифатдан яхши сифатни таниш қийин. Лекин бундан ҳам яхши бир иш бор. Бу – бировга бир нарса бериб, ундан олишни одат қилмаслик; наф келтиришу, лекин бировдан наф қидирмаслик; бериш ишини доим хотирда саклаб, бериб, бир нарса олишни ўйламасликдир. Бундай одамни инсонларнинг инсони деб, ҳақиқий одамларнинг энг яхшиси деб бил. Уни одамгарчиликни тўла эгаллаган, юз кишининг одамгарчилиги қўлидан келадиган деб тушун!” Кўринадики, С.лилик сидқидилдан қилинган яхшилик бўлиб, у беминнатликнинг нишонасидир. Шарқда ҳимматли ва С.ли кишиларнинг пешвоси сифатида Ҳотамтой маълум ва машҳурдир. Ҳар бир шахснинг воқеликни идрок этиши, уни қабул қилиши, маълум билимлар тизимига эга бўлиши ижтимоий тараққиёт билан изоҳланса-да, унинг ўзига хос томонлари мавжуд. Буни кишиларнинг билими, хулқи, одоби, С.и ва б. хус-ят ҳамда фазилатларининг турфа хиллигида намоён бўлади. Ўз навбатида, индивидуал онг ижтимоий ҳаётни таҳлил қилишда, тарихда шахснинг роли ва ўрнини аниқлашда, таълим-тарбия масалаларини тўғри ҳал қилишда катта аҳамиятга моликдир. С. очик ва самимий кўнгил мевасидир. Аксинча,

бахиллик, хасислик, тор кўнгиллик, кўролмасликнинг оқибатидан бошқа нарса эмас. *Усмон Қорабоев*

САҲИҲ (араб. соғлом, тўғри, хатосиз, дуруст) — энг ишончли деб ҳисобланган ҳадис сифати, ривоят қилувчилар силсиласи то охириги муҳаддисга қадар узилиб қолмаган, санаднинг бирор табақасидаги ровийнинг маънавий нуқсони бўлмаган, санаднинг бирор табақасида ровий ёлғизланиб қолмаган ва барча санаддаги ровийларнинг ишончлилиги элга машҳур бўлган кишиларнинг ривояти. С. ҳадислар жамланган китобларнинг олтитаси машҳур. Мана шулар ичида Имом Бухорийнинг “Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ” асари энг мукаммал ва ишончли ҳисобланади.

СЕВГИ – маънавий жиҳатдан ижобий муносабат нинг юксак даражадаги кўриниши бўлиб, бир инсоннинг бошқа бировга кўнгил қўйиши, кучли ҳиссиётини англатадиган т. С.да бир шахс бошқа инсоннинг ҳаётида ўзлигини бутунлай намоён қилиш ва бу орқали унда ўзига нисбатан худди шундай ҳисларни уйғотиш ниятида бўлади. Бу ҳислар ҳам ўзиники сингари турғун, кучли бўлишини хоҳлайди. С. ҳисси ўта интим мазмунга эга. У баъзида зарурий ёки тасодифан вужудга келадиган ва ўзгарувчан ҳиссиётларда ўзини намоён этади: мулойимлик, ҳайрат, рашк ва ҳ.к. С. эҳтиросли ҳиссиёт сифатида ўзининг намоён бўлишига кўра шахснинг шахсий сифати ва хус-ятларига ҳам боғлиқ. Худди ш-дек, С.ни юзага келтирувчи илк ҳиссиётлар ҳам турлича бўлади. Бу оддийгина ижобий муносабат дан (симпатия) бошлаб, то кучли эҳтирос сифатида намоён бўлувчи турли-туман ҳиссиётларда ўз аксини топади. С. ўз табиатига кўра, табиий майл ва юксак инсоний ҳисларда ўзини намоён этади. Мутахассислар С.нинг асл моҳиятини гоҳида физиологик майл сифатида, гоҳида маънавий юксак туйғу сифатида таърифлайди. Шу муносабат б-н, С. таърифида шахс жинсий майлларининг ижтимоий шаклланиган сифатга эгаллиги етакчи ўринга чиқади. Бу эса С. туйғусини илмий жиҳатдан тадқиқ этувчи ижтимоий фанлар олдига янги талабларни қўядики, ушбу ҳиссиётни турли хус-ятлардан келиб чиқиб ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Шахснинг шаклланишида С.нинг аҳамияти беқиёсдир. Инсон ўз С.си йўлида дуч келган фрустрация (иккиланиш) ҳолатлари унинг ёдида бир умрга қолади, узоқ вақтгача уни тўлқинлантиради, турли жараёнларнинг юзага келишига сабаб бўлиши ҳам мумкин. С. инсон ҳиссиётларининг энг кучли ва сирлиси, сержило ва сеҳрлиси сифатида “муҳаббат” т.сига яқин туради. Инсоният бор эканки, С.-муҳаббат одамни сирли туйғулар оламига етаклаган, уни енгиб бўлмас ғовлардан ўтишга ва чўққиларни забт этишга ундаган, уни рағбатлантирган, унга бахтиёр онларни ҳадя этган. Ҳатто ўлим тўшагида ётган кишига ҳам умид бағишлаб ҳаёт нашъасини суришга, унинг атроф муҳитни ҳамда ўзлигини идрок этишга туртки бўлган. С. туйғули инсон руҳиятида ҳатто ўзига ҳам номаълум бўлган қудрат кашф этилган. Кўхна ва ҳамиша навқирон ҳисобланган бу туйғу азиз ва муқаддасдир. Шуниси таассуфлики, шу кунга қадар “муҳаббат” т.сига ягона илмий таъриф-тавсиф берилмаган, бевосита унга бағишланган илмий асарлар ниҳоятда танқис. Кишилар онгида бўлгани сингари

бадий асарларда ҳам муҳаббат ҳақидаги турлича, кўпинча бир-бирига зид фикр ва таърифларни учратиш мумкин. Баъзи муаллифлар муҳаббат ҳисларини соф руҳият ҳодисаси сифатида баён этиб, ундаги табиий-физиологик жиҳатни инкор этади. Физиологик компонент ҳайвонларга хос бўлган органик эҳтиёжларни қондиришдан иборат инстинктнинг ифодаланиши сифатида идрок этилади. Ш.саб. ҳам одам ҳайвоний ҳирсдан, жинсий интилишлардан озод бўлиши керак, деб ҳисоблашади ва муҳаббат ҳисларига бир ёклама ёндашишади. Мумтоз асарларда, жумладан, қад. ҳинд трактатида муҳаббатга бирмунча тўлиқ таъриф берилади: “Ақл майли ҳурматни туғдирса, қалб майли дўстликни, тана майли хоҳишни туғдиради. Ақл, қалб ва тана бир бўлиб, С.-муҳаббатни яратади”. Вольтер “С.-муҳаббат – бу ҳам қалб, ҳам ақл ва танага бир вақтнинг ўзида ҳужум қиладиган энг кучли, завқли ҳис-туйғулардан биридир”, деб таъриф беради. Бу таърифларни ўзаро таққослаш ва таҳлил қилиш С.-муҳаббатда зарурий руҳий жиҳат билан бирга физиологик хус-ят ҳам мавжудлигини кўрсатади. С. – инсон маънавий ва жисмоний интилиши эҳтиёжлари ўзаро узвий бирикиб кетган юксак ахлоқий эстетик туйғудир. У инсон ҳаётида энг катта ва қувончли воқеа бўлиб, кишига олам-олам қувонч бағишлайди, унинг меҳнат ва ижтимоий фаолиятига ижобий таъсир қилади. С. инсонга бахт ато қилади, бахт эса инсонда мавжуд бўлган ҳиссиётларнинг бутун бойлигини уйғотади; сахийлик, садоқат, фидойилик, жасорат пайдо бўлади. Ҳақиқий С.да худбинлик бўлмайди. Кимнидир севган ва унинг С.сига сазовор бўлган инсон бой маънавий ҳаёт билан яшайди, у ўзидаги нуқсон ва камчиликлардан халос бўлишга интилади, ўз-ўзига талабчан бўлади, унда олижаноб, яхши хус-ятлар намоён бўлади, ижодий куч-қуввати ортади. С. инсонни юксак даражадаги маънавий камолотга ундайди, ўз хатти-ҳаракатлари ва хулқ-атвори учун масъулиятини оширади. Инсон бор экан, у ҳар доим С.-муҳаббатни улуғлайди, энг мўътабар туйғу сифатида юксакларга кўтаради.

Тўлқин Тоғаев, Иброҳим Маҳмудов

СЕНСУАЛИЗМ (лот. *sensus* – ҳис, сезги) — оламни англаш ва идрок этишда ҳиссий билишнинг аҳамиятини мутлақлаштирадиган таълимот. Инсоннинг сезгилар (кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билиш, бадан сезгиси) воситасида билиши нарса ва ҳодисаларга хос бўлган ташқи хус-ят, белгиларни фарқлаш, табиий муҳитга мослашиш ва ҳимояланиш учун ёрдам беради. Ҳиссий билиш маълум даражада бошқа мавжудотларга ҳам хос хус-ят. Лекин, инсоннинг ҳиссий билишини улардаги ҳиссий билиш билан тенглаштириб бўлмайди. Инсоннинг ҳиссий билиши деганда биз ундаги сезгиларни, идрокни, тасаввурни тушунамиз. Инсон билишининг қуйи даражаси бўлган ҳиссий билишнинг бу шакллари нарса ва ҳодисалар, уларнинг маъно-мазмун ҳақида тўлиқ маълумот бермайди. С.нинг айрим элементлари қад. дунё фал.сида, хус-н, чарвако, моизм, софистика, эпикуреизм, стоицизм, Протагор таълимотларидаёқ яққол ифода этилган. Бу таълимотларда ҳиссий билим негизида олинган маълумотлар нафақат ташқи объектлар, балки субъект ҳолати ҳақида ҳам тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Кейинчалик софистлар, Сукрот, Афлотун ва Арасту таълимотларида С. т.си рационал (ақл орқали)

билишнинг зидди тарзида талқин этилади. Уйғониш ва Янги давр фал.сида С. ибораси эмпиризм билан узвий боғлиқ ҳолда, баъзан бутунлай айнанлаштирилган тарзда таҳлил қилинади. Бундай ёндашув Ф. Бэкон, Т. Гоббс, П. Гассенди, П. Гольбах, Д. Дидро қарашларида яққол ифодаланган. Мас., Гоббс «Даставвал инсон ҳиссиётида тўлиқ ёки қисман акс этмаган бирорта ҳам т. унинг онгида мавжуд эмас», Гельвеций эса «инсон ҳиссиётлари орқали идрок этиб бўлмайдиган нарсани унинг онги билан англаб бўлмайди» дея ана шу ёндашувнинг мазмун-моҳиятини ифода этган. Кант, Гегель ва айниқса, трансцендентализм фал.сида С. буткул инкор этмаган ҳолда, асосий урғу рационал билишга қаратилади. Аммо позитивизмда (айниқса, физикализм, мантикий позитивизм ва эмпиризмда) ва неореализмда (мас., «ҳиссий маълумотлар», «бевосита реализм» концепцияларида) С.нинг қатор ғоялари, шу жумладан, маън-й-ахлоқий ҳамда ижтимоий -педагогик жиҳатлари ривожлантирилади. Постмодернизм фал.сида С. анъанавий метафизикага хос ҳодиса сифатида кескин танқид қилинади. Аммо уларнинг қарашларида ҳам сенсуалистик ёндашув таъсирини кўриш мумкин. Мас., бу ҳол постмодернистлар томонидан ўз қарашлар тизимини «постмодернистик ҳиссийлик»ка асосланганини тан олишида кўринади. Демак, С. билиш ҳақидаги чекланган таълимотдир.

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ (франц. *sentimental* — сезувчан сўзидан) — ўрта а.ларда Ғарбда зодагонларнинг бузуқ ахлоқига қарши норозилик кайфияти ифодаланган оқим. Мазкур оқим намояндаларининг қарашларида хунармандлар, савдогарлар ва деҳқонлар ҳаёти зодагонлар хулқ-атворида қарама-қарши қилиб кўйилди ҳамда оддий кишиларга нисбатан ачиниш ҳислари ифодаланди. С. адабий оқим сифатида классицизмга ва мазкур йўналишдаги асарларга хос мавҳум қоидаларга қарши кураш олиб борган. С. учун шахснинг руҳиятини тасвирлаш асосий мезондир. С. устувор бўлган асарлар инсон ҳиссиёти юксак даражада бўрттириб тасвирланиши билан ажралиб туради.

СИЁСАТ (юн. *politik* – давлатни бошқариш санъати) — давлат ва жамиятни идора этиш воситаси. С. ўз табиати, мақсади ва амалга ошириш услублари, манфаатларни ифода этиш даражаси билан фарқланади. “Миллий С.”, “демократик С.”, “тоталитар С.”, “ҳолис С.” ёки “ноҳолис С.” каби қатор кўринишларда намоён бўлади. Улар халқлар тараққиётига ҳар хил таъсир кўрсатади. Ш-дек, С.нинг ижобий ёки салбий рол ўйнаши мумкинлигини собиқ мустабид тузум тажрибасидан ва айрим давлатлар ҳаётидан билиб олиш мумкин. С. турли ижтимоий гуруҳлар, кучлар манфаатини ўзаро уйғунлаштириш билан боғлиқ ҳолда кечади. Акс ҳолда, сиёсий ҳаётда бошбошдоқлик, парокандалик, сиёсий таназзул ҳолати юзага келиши ҳам мумкин.

СИЁСАТШУНОСЛИК — сиёсий ҳокимият ва унинг амал қилиш қонуниятлари, категориялари, т.лари, сиёсий ҳаёт оқими, бошқарувчилар билан

бошқариладиганлар ўртасидаги сиёсий муносабатлар, бетўхтов содир бўладиган сиёсий жараёнлар моҳияти, мазмуни, асосий йўналишлари, жамиятни сиёсий бошқариш маҳорати, ички ва ташқи сиёсат юритишнинг наз-й-амалий асослари ҳақидаги фан ва билим соҳаси. Сиёсат билан шуғулланиш жараёнлари давлат ҳокимияти механизмининг шаклланиши билан бошланган бўлиб, ибтидоий даврлардан бошлаб амал қила бошлаган. Кейинчалик Шарқ давлатчилиги (Миср, Бобил, Шумер, Аккад, Мидия, Форслар давлати, Ассирия, Урарту), Юнон полислари, Рим республикаси, Бактрия, Хунлар давлати, Парфия, Кушон давлатларида амал қилган ҳокимиятлар сиёсатини ўрганиш, улар ечимини топишга интилиш, сиёсий билимларнинг наз-й-методологик асосларини яратиш зарурияти вужудга келди. Жамиятни сиёсий бошқариш маҳорати ҳамда санъати тўғрисидаги дастлабки сиёсий ғоялар ва таълимотлар, қонун-қоидалар мажмуи яратилиб, амалиётга киритила бошланди. “Авесто”да ифода этилган жамият сиёсий ҳаётининг тартиб-қоидалари, Хамураппи қонунлари, Ману қонунлари, Ликург, Драконт, Солон қонунлари, Конфуций, Сукрот, Афлотун, Арасту сиёсий таълимотлари, Юстиниан кодекслари, Темур тузуклари, сиёсий арбобларнинг қарашлари ва Ер куррасининг турли худудларида вужудга келган сиёсий фикр-мулоҳазалар, ғоялар, таълимотлар мажмуи ҳозирда шаклланиб, кенг қўламда амал қилаётган С. соҳасига манба бўлиб хизмат қилди. С. даставвал сиёсий фал. бағрида, кейин эса сиёсий социология таркибида, қисман, сиёсий тарих, сиёсий таълимотлар тарихи, юриспруденция таркибий қисмлари сифатида тадқиқ ҳамда таҳлил этилиб, ўрганилди ва ўқитилди. Лекин ер юзида ижтимоий ишлаб чиқаришнинг умумлашуви, ижтимоий -сиёсий муносабатларнинг уйғунлашуви натижасида ривожланган мам-тлар шароитида С.ни алоҳида билим соҳаси сифатида ажратиб ўрганиш ва ўқитишга эҳтиёж сезилди. Ш.у. ҳам XIX а.нинг охирларидан АҚШда, кейинчалик Франция, Италия, Германия, Белгия, Голландия каби мам-тларда бу фан ва билим соҳасига алоҳида эътибор берилиб, унинг илмий мактаблари ва илм. тад. марказлари вужудга кела бошлади. БМТ қошида 1949 йилда Сиёсий фанлар халқаро уюшмаси таъсис этилди. Мазкур уюшманинг дастур ва низомини имзолаган ҳар бир БМТ аъзоси бўлган давлат ўзида С. фанини ўқув юртларида ёшларга ўқитиш, журнал ва ўқув қўлланмалар нашр қилиш, илм. тад. марказларини ташкил этиш мажбуриятини олган эди. Ҳозирги кунда БМТга аъзо бўлган барча ривожланган мам-тлар ўқув юртларида С. энг нуфузли ва обрўли ижтимоий фанлардан бири сифатида кенг ўқитилади ва тарғиб этилади. С. бўйича журналлар, рисоалар, монографиялар нашр қилинади, илм. тад. марказлари ишлаб турибди. С.нинг категориялари, т.лари, қонуниятлари мазмуни, моҳияти, сиёсий таълим тизими, илм. тад. услублари кенг, ранг-баранг кўриниш ва шаклларда турли мам-тларнинг олимлари томонидан тадқиқ этилмоқда. С. фани Ўз-нда мустақилликка эришилгандан сўнг олий таълим тизимига киритилди. Шу туфайли, мам-тимизнинг барча олий ўқув юртларида С. фани кенг ўқитилиб, янгидан нашр этилаётган ўқув қўлланмалар ва дарсликлар воситасида ёш авлод сиёсий билимларини ошириш, сиёсий онг даражаси ва

сифатини замон талаблари даражасига кўтаришга алоҳида эътибор берилляпти.
Р.Жумаев, И.Эргашев

СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ — сиёсий ҳамда маънавий жихатдан мутлақо салбий ҳодиса бўлиб, асосий мақсади сиёсат ҳамда маъ-ят бағрида мавжуд беқиёс кенг имкониятлардан ўз вайронкор ғоя ва режаларини амалга ошириш учун интилишда намоён бўлади. Ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига экстремизмнинг ўз тарафдорлари орқали кириб бориш эҳтимоли кучли. Бу, бир томондан, дунё аҳлининг ҳанузгача экстремизм ҳақида аниқ т.га эга эмаслиги, иккинчи томондан, ақл-заковатга зид йўл билан ҳокимиятга интилувчи унсурлар мавжудлигига бориб тақалади. Ҳозирги мураккаб даврда экстремизмнинг инсон барҳаётлиги таянчлари бўлмиш сиёсат ва маъ-ятга кириб бориши салбий оқибатларни келтириб чиқариши, ҳаттоки, афғор омма кўз ўнгида сиёсат ва маъ-ятга путур етказиши мумкин. У сиёсатда ақидапарастлик, сиёсий радикализм, ирқчилик, шовинизм, милитаризм, глобал ҳукмронликка даъво қилиш ва айниқса, “демократия экспорти” ва б. кўринишларда намоён бўлса, маъ-ятда унинг моҳиятига ёт ақидапарастлик, “оммавий мад-т”, ватангадолик каби турли маънавий бузукликларда намоён бўлиши мумкин. Дунёнинг бугунги ҳолатига сиёсат ва маъ-ят номидан иш юритувчиларнинг таъсири ҳақида сўз юритилар экан, бир пайтлар сиёсий экстремизмнинг тарихий кўринишларидан бўлган нацизм, фашизм ва тоталитар коммунизмнинг инсониятни қай ҳолатга туширганлигини эслаш кифоя. Бугунги кунда эса С.м.э. маънавий юксалишнинг улкан марраларидан ҳисобланган жаҳон динларидан (буддизм, христианлик ва ислом) экстремистларнинг маккорона фойдаланишга интилишида ҳам яққол кўзга ташланмоқда. Сиёсий ва маънавий жабҳада содир бўлаётган экстремистик хуружлардан ҳар бир давлат ва дунё ҳамжамияти жиддий талофат кўрмоқда. С.м.э. бугунги қалтис вазиятда инсонлар, гуруҳлар, элатлар, давлатлар ва ниҳоят мад-тлар ўртасига кескин душманлик уруғини сочиб, ҳеч қандай мулоқот, муросага ўрин қолдирмайди, уларни ўзаро қирғинбаротга ундайди. Бугунги кунда унинг олдини олиш, унга қарши курашиш вазифаси долзарблашиб бормоқда. *Темур Жўраев*

СИМВОЛ (юн. *symbolon* — рамз, шартли белги, тамға ёки нишон) — ўз табиатига кўра, моддий ёки маънавий ҳодиса бўлиб, муайян ғоя ёки т.ни образли — тимсол тарзида ифода этади. С. оддий ёзма ёки товушли тил белгиларидан фарқли ўлароқ, оламнинг муайян ҳодисаси эмас, балки билвосита — ҳиссий ёки мантиқий образ воситасида инсон учун бирор мавҳум т. шаклида акс эттиради. С.ларнинг номи у ифода этувчи т. ёки мазмунга нисбатан барқарор бўлиб, фақат муайян ғоя ёки маънони англатиш учунгина фойдаланилади. С.лар, гоҳида, бутун бир сўз, гапни ҳам ифода этиши мумкин. Бу С.ларнинг такомиллашган кўриниши — иероглифларда ифодаланган. Мас., Хитой иероглифлари шулар жумласига киради. Инсоният тарихида пиктография ёки расмли хат ҳам муҳим ўрин тутди. С.ларнинг нарса-ҳодисаларни қулай ва тежамли ифодалаш хус-яти қад. Рим ва Юнонистонда илк

бор илмий тадқиқ этилган бўлиб, бунда стоицизм оқимининг намояндалари — Луций Анней Сенека, Зенон, Хриссипп ва айниқса, Аристотелнинг ҳиссаси беқиёс бўлган. Шарқ илм-фанида Насириддин Тусий, Абу Али Ибн Сино ва б., С. ва белгиларнинг гносеологик имкониятлари хусусида қимматли фикрлар билдиришган. С., белги масаласи, XIX а.нинг иккинчи ярмига келиб, яна кун тартибига қўйила бошланди. Бу жараён, айниқса, математик ёки С.ик логика фанининг шаклланиши билан бирмунча тезлашди. Математика С.ларининг имкониятлари илмий тафаккур, фан ва техникани тараққий эттириш, инсон билиши чегараларини кенгайтириш вазифаларини ҳал қилиш учун бениҳоя қўл келади. Прагматизмнинг асосчиларидан бири — Чарльз Сандерс Пирс ва бихевиоризм фал.сининг намояндалари Чарльз Моррис, Ричердс ва Огденларнинг С.лар ва белгиларнинг умумий наз-яси — семиотикага асос солганликлари фан тарихида муҳим ўрин тутди. С.ларнинг чексиз имкониятларидан компьютерлаштириш, роботлаштириш, автоматик бошқарув тизимларини вужудга келтириш, оммавий ахборот тизимлари фаолиятини такомиллаштиришда кенг фойдаланилади.

СИМВОЛИЗМ (юн. *symbolisme* – белги, рамз, тимсол ёки уларнинг мажмуи) — XIX а. охири - XX а. бошларида вужудга келган адабий-фал-й оқим. С. дастлаб Францияда, ижтимоий ҳаракатлардаги тушкунлик оқибатида вужудга келди (П.Верман, А.Рембо, П.Фор ва б.) ва кейинчалик Европанинг б. мам-тларига ёйилди (К.Бельмонт, Д.Мережковский, З.Гиппус, Ф.Сологуб, А.Белий, қисман А.Блок, В. Брюсов, М.Врубель, В.Митерхольд ва б. ижодида кўзга ташланади). Символистлар бирор т.ни, ҳодисани ифодаловчи ёки эслатувчи шартли белгини бадиий ижод асоси ҳисоблаб, у мавжуд оламни билиш, тушунишнинг асосий воситаси сифатида хизмат қилади, деб ҳисоблайди. С. оқими объектив ҳақиқатни билиш мумкин эмас, деб ҳисобловчи А.Шопенгауэр, Э.Мах ва неокантчилар фал.сига асосланади. С. индивидуализмни, мистицизмни ташвиқ қилади, ҳаёт кўринишларини “нариги дунё”нинг символлари сифатида талқин этади, бу олам “ҳақиқий дунё”нинг ёлғон акси, деб ҳисоблайди. Кўпчилик символист адибларнинг асарлари киноя ва имо-ишораларга тўлиб-тошган, символист шоирлар шаклбозликка берилиб, чуқур мазмунга эга бўлмаган, тушуниш қийин бўлган асарлар, шартли ва умумлаштирилган образларни, шеърятнинг махсус тилини яратишга уринган. С. т.сини дастлаб француз шоири Жон Мереас (1856-1910) кўллаган ва наз-й жиҳатдан асослаб берган. С. доктринасига кўра, ҳар бир нарсада ғоя яширинган, уни санъат, аввало, мусиқа, мусиқали шеърятгина тушунтира олади. Шеърят билимнинг энг олий шакли бўлиб, динга яқин, унинг ижодкори эса илоҳий қудратга эга, оламда ҳамма нарсанинг мазмуни символ орқали англанади, шоир бунда таржимонлик вазифасини ўтайди. С. тасвирий санъатда модерн услуби билан узвий боғлиқ бўлиб, символист рассом, ҳайкалтарошлар асарларида билиб бўлмайдиган, ақл бовар қилмайдиган дунёнинг ғайритабиийлигини ифодалайди. XX а.да турли-туман бадиий оқимларда (эмпрессионизм, сюрреализм, футуризм ва б.) С.нинг таъсири бўлди. Символист театр арбоблари шаклбозликка берилиб, мавҳум, схематик образлар

орқали инсонни тақдир ва ўлим олдида ожиз қилиб кўрсатишга ҳаракат қилади. Умуман, символистлар санъатни ҳаётдан узоқлаштиришга, ҳаётий ҳақиқатдан кўз юмишга интилади, бадий асарларни реал борлиққа қарама-қарши кўяди.

СИНТОИЗМ (япон. *синто* — худолар йўли) — Японияда кенг тарқалган миллий дин. XVIII а.да С.ни буддизмдан фарқлаш учун “Синто” атамаси қўлланилган. У буддизмдан кўплаб маросим ва тасаввурларни мерос қилиб олган. С. 1868 йилда расман давлат дини деб эълон қилинади ва у 1945 йилгача шундай мақомга эга бўлади. С. асосини жуда кўп руҳларга сиғиниш ташкил этади. С.га кўра, илоҳиёт билан одамлар ўртасидаги муносабат лар Аматаэрасунинг (Қуёш маъбудаси) авлоди ва унинг Ердаги вакили – император (Микадо) орқали амалга ошади. Микадо барча японларнинг яратувчиси – отаси ҳисобланади ва у илоҳийлаштирилади. Япония II жаҳон урушида мағлубиятга учраганидан сўнг Микадонинг илоҳийлиги инкор қилина бошлади. XIX-XX а.да бир қанча синтоицизмга зид секталар пайдо бўлиб, улар буддизмни рад этади. С. бир неча қатламлардан иборат: Қуёш маъбудаси Аматаэрасудан тарқалган император оиласи аъзолари ўз саройида амал қиладиган сулолавий императорларни илоҳийлаштирувчи С., турли маҳаллий ва умумяпон худоларига топинувчи ибодатхона С.и, маъбуда Аматаэрасуга топинувчи уй-рўзғор С.и, давлат тизимига кирмаган табиат объектлари тимсолида гавдаланувчи маҳаллий худолар ва руҳларга топинувчи халқ С.и ва б. Синтоистларнинг муқаддас китоби бўлмаган, аммо диний афсоналар учраб туради. VIII а.да оғзаки диний афсоналар асосида “Кодзики” (“Қад. ишлар тўғрисида ёзувлар”) номли диний китоб пайдо бўлди. С. дини 1964 йилда давлатдан ажратилди. Ибодатхона С.и ташкилий жиҳатдан айрим ибодатхоналар ва уларнинг уюшмаларига бўлиниб кетди.

СКЕПТИЦИЗМ (юн. *skeptikos* — қайта кўриб чиқиш, шубҳаланиш) — IV а.да Юнонистонда юзага келган, Пиррон асос солган фал-й оқим. У ўз таълимотини Сукрот сингари оғзаки баён қилган: бирон-бир асар ёзиб қолдирмаган. У ҳақда шогирди Томмоннинг асарларида маълумот берилган. Скептиклар антик диалектикадек қудратли қуролга эга эдилар. Улар ўз ўтмишдошлари бўлмиш Гераклит, элейликлар, софистлар, Сукрот, Афлотун, Арастулар диалектикасини ўзларича талқин этганлар. Скептиклар фикрича, ҳақиқат субъективдир. Ш.у. улар ҳақиқатни эҳтимол деб атайдилар. Фал-й йўналишларнинг ҳар бири ўз йўли билан эзгуликка эришишга олиб боради. Гарчанд С. таълимоти кўп жиҳатдан билиш жараёнининг мураккаб муаммоларини аниқлашга ҳаракат қилган бўлса-да, лекин объектив билишга нисбатан умидсизлик билан қараш ва рад этиши агностицизмга олиб борди.

СОЛИПСИЗМ (лот. *solus* – якка, ягона, *ipse* — ўзим, ўзи) — субъектив-идеалистик наз-я. Унга кўра, фақат инсон ва унинг онги мавжуддир; объектив олам, шу жумладан, одамлар ҳам фақат инсоннинг (субъектнинг) онгидагина мавжуд. Умуман олганда, ҳар қандай субъектив – идеалистик таълимот муқаррар равишда С.га келади. Беркли, Фихте, Брюне, айникса, Шупне,

Р.Шупнерт-Золдерн каби файласуфлар бу наз-яга анча яқинлашган эди. С. инсон фаолияти ва илм-фанни ҳар қандай маъно-мазмундан маҳрум этади. Ш.саб. субъектив-идеалист файласуфлар ўта С.дан қочишга уришиб, бунинг учун улар ғайрисубъектив, илоҳий онгининг мавжудлигини асосий қоида қилиб олмоқдалар. С. хиссий билишни мутлақлаштиришнинг гносеологик асоси бўлиб хизмат қилмоқда.

СОТҚИНЛИК – инсон учун умумий бўлган тамойилларга, миллий манфаатларга садоқатни бузиб, душман томонга ўтиш, унга сирни ошкор этиш. С. хиёнатнинг бир кўринишидир. С. азалдан маънавий жиноят ҳисобланган. Кўчма маънода “сотмоқ” т.си пул эвазига бермоқ, пулга айирбошламоқ маъносини ҳам англатади. Бундан ташқари, сотмоқ – Ватани, давлати сирларини, халқи бойлигини душманга ошкор қилиш, бериш эвазига ўз жонини, ҳаётини сақлаб қолишни ҳам ифодалайди. Сотқин ўз виждони, Ватани, оиласини даромад эвазига пуллаган, душман томонга ўтган, сотилган хоин, хиёнаткор. С.да ор-номус, имон ва виждон туйғулари бўлмайди. Унинг салбий хус-ятлари “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида қаттиқ танқид қилинган ва жамият ҳамда инсонга хос маън-йлик тамойилларига зид т. сифатида кўрсатилган. Китобда таъкидланганидек, “Эзгулик ва ҳақиқатга садоқати бўлмаган, уларга ишонмаган одам қўрқинчлидир. Табиатида сотқинлик хусусияти бўлган одам раҳбарлик курсисига ўтириб қолса борми, у ерда осойишталик йўқолди, деяверинг. Иккита одамнинг, иккита мамлакатнинг ўртасидаги урушни ҳам айнан шундай одамлар бошлаб беради. Шу боис бундай одамлардан огоҳ бўлишимиз, уларга ёнимизда ўрин бўлмаслиги лозим. Агар теварак-атрофимиздаги бирорта кишида шундай аломатлар сезилаётган бўлса, уларни дарҳол тарбиямизга олиб, тўғри йўлга бошлашимиз керак. Шу муносабат билан тарихда кўп марта ўз тасдиғини топган, мен ҳам ўз тажрибамда синаган ҳаётий бир ҳақиқатни яна бир бор такрорлашни зарур деб ҳисоблайман: агар биз аҳил бўлсак, эл-юрт манфаати йўлида бир тану бир жон бўлиб яшасак, ўзимиздан сотқин чиқмаса, ўзбек халқини ҳеч ким ҳеч қачон енга олмайди (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 122-б.). Сотқин ўз фарзандининг келажагини ҳам кўра олмайди, у сотқинлиги билан оиласи шаънини оёқ-ости қилиб, эл-юрт ўртасида шарманда бўлади. Ҳар бир инсон эл бошига кулфат тушганда, душманга нисбатан муносабат лар жараёнида синалади. Бундай ҳолларда турли салбий қусурлар, иллатларга эга, жоҳил, ёвуз, нопок, фирибгар, кўрқоқ, маънавий қашшоқ ва тубан шахслар томонидан С., Ватанига, халқига хиёнат содир этиш ҳолатлари ҳаётда учрайди. Бундай шахслар халқнинг ғзаби ва нафратига дучор бўлади. Сотқин ўз Ватани душманлари билан тил бириктиради, давлат хазинасини душманга талатади, халқини душман ўқиға тутиб беради, эл бошиға фалокат устиға фалокат келтиради. Диёнатли, ҳалол яшайдиган, маънавий баркамол одам ҳеч қачон С. йўлини тутмайди. (*Яна қаранг: Хиёнат*). *Р.Рустамова*

СОХТА ҒОЯ – ёвузлик ва жаҳолатга хизмат қиладиган, давлат, жамият, миллат манфаатларига зид бўлган, тараққиётга таҳдид соладиган ғоялар мажмуини ифодалайди. У жамиятни тубанликка етаклаб, одамларини ғаразли ният ва қабих мақсадларга ундайди, халқлар ва давлатларни таназзулга, ҳалокатга маҳкум этади. Бундай ғоялар турлича бўлса-да, аслида уларнинг мақсад ва интилишлари битта – ҳокимиятни қўлга киритиш, тинч-осойишта халқ орасида нифоқ ва ихтилофлар чиқариш. Энг ачинарли томони – бундай ёвузликни амалга оширишни мақсад қилиб олган кучлар ҳали онги шаклланиб улгурмаган, тажрибасиз ёшларни ўз тузоғига илинтириб, С.ғ.ларига ишонтирган ҳолда, улардан ўзларининг ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланишидир. Ш-дек, С.ғ.лар инсонпарварлик тамойилига зид бўлган, бир миллатни бошқасидан устун қўядиган, олий ирқ даъвосида бошқа халқларни қирғин қилишга чақирадиган, жамиятни тарафкашларга ажратиб, бўлиб ташлашга хизмат қиладиган ғоялар мажмуидан ҳам иборатдир. Бундай ғояга мисол сифатида “Бўлиб ташлаб, ҳукмронлик қил” деган ғаразли ғояни келтириш мумкин. Бу ғоя, асосан, геосиёсий ва геостратегик мақсадларга эришишда қўлланади. Уни амалга оширишнинг асосий йўли бирон бир минтақа ёки мам-т ичида ижтимоий парокандаликни келтириб чиқариш билан белгиланади. Бунда, биринчидан, муайян шаклда мавжуд бўлган ижтимоий - иқт-й қийинчиликларни бўрттириб кўрсатиш орқали аҳолининг мавжуд ҳолатдан норозилигини уйғотиш, иккинчидан, ўз ноғорасига ўйнайдиган мухолифатчи кучларни юзага келтириш йўли билан сиёсий беқарорликни келтириб чиқариш, учинчидан, “мам-тда сўз, матбуот, сиёсий эркинликлар йўқ”, қабалидаги тухматдан иборат мафкуравий тазйиқ ўтказиш усуллари қўлланади. Ўз-н мисолида оладиган бўлсак, бундай ҳолат баъзи хорижий ОАВнинг мам-тимизда амалга оширилаётган ижтимоий , иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий ислоҳотлар ҳақида нотўғри ахборот тарқатиш орқали жаҳон жамоатчилигида ҳақиқатга зид тасаввурни шакллантириш йўлидаги хатти-ҳаракатларида яққол кўринади. С.ғ.ни амалга оширишнинг бу йўли – халқаро майдонда муайян мам-т ҳақида нотўғри, ноҳолис тасаввурларни шакллантиришдир. Айни пайтда бу йўлда диний, миллий ва б. омиллардан, яъни гўёки инсон ҳуқуқлари ва эркинлиги бузилаётгани тўғрисидаги сохта маълумотларни тарқатиш усулидан, фойдаланишга уринишлар ҳам кузатилаётир. Буларнинг барчаси “Мақсад воситани оқлайди” деган ақида ғаразли ғоялар ва манфаатларни рўёбга чиқаришнинг асосий қондасига айланаётганидан далолат беради. Бу эса С.ғ.ларга нисбатан доимо ҳушёр ва огоҳ бўлиш лозимлигини англатади.

СОХТАЛИК – қалбакилик, юзакилик, ясамалик, сохта иш, хатти-ҳаракат ва қаллоблик каби маънавий иллатларни ифодаловчи т. Халқимизда “Одамнинг олasi ичида, нарсанинг олasi сиртида” деган ҳикматли сўз бор. Ҳазрат Навоий С.ни шундай таърифлайди: “Меванинг мағзи бўлгандан кейин унинг пўсти ҳам бўлади; одамнинг душмани ҳам бўлади, дўсти ҳам. Жаҳон яхши ва ёмондан холи эмас, лекин ёмон юзада бўлади, яхши яширин. Кимки тўғрилиқ йўлини билмоқчи бўлса, билсинки, бу икки хил бўлади. Бири шуки,

кишининг сўзи тўғри бўлса, унинг сўзи билан бирга ўзи ҳам тўғри бўлиши керак. Яна бири шуки, ёлгон гапни баъзилар таассуф б-н, уялганидан “Тўғри!” дейди. Олдингиси ҳеч шубҳасиз, яхши, лекин иккинчиси ҳам ёмон эмас. Киши ёлгонни гапирса ҳам кам гапирса! Ёлгон эгриликдан, тўғрилиқ ҳақиқатдан иборатдир. Шам ўз тўғрилиги билан хурсанд, бошдан-оёқ куйса ҳам, у нурга айланади. Яшин эгриликни одат қилган бўлиб, ҳамма ёқни ёритса-да, ернинг остига киради”. Юқоридаги фикрлардан кўринадики, “ширин ёлгондан аччиқ ҳақиқат афзалдир”. “Дилинг Оллоҳда, кўлинг ишда бўлса”, яъни инсоннинг суврати ва сийрати муштарак бўлган одам С., юзакилик, ясамалилик каби разил иллатлардан мутлақо йироқ бўлади. Муайян шахснинг шахсий ёки ижтимоий хулқ-атворида учрайдиган ҳар қандай С., ҳар қандай мунофиқлик жамоа томонидан қаттиқ қораланади.

СОҒЛОМ АВЛОД – жисмонан соғ, маънан баркамол, зарарли таъсирлардан, салбий хислат, иллат ва ш.к.дан холи, тоза, пок, соғлом фикрли авлод. С.а. – соғлом насли, жисмоний бақувват, руҳи тетик, фикри тиниқ, иймон-эътиқодли, маъ-ятли, мард ва жасур, ватанпарвар шахс. Соғлом боланинг туғилиши, энг аввало, ота-онанинг соғлигига боғлиқ. Соғлом оила бўлмаса, баркамол авлод ҳам, истиқболи порлоқ миллат ҳам бўлмайди. Мам-тимизда бу масалага ниҳоятда катта эътибор бериб келинмоқда. 1993 йил 4 мартда Ўз-н Президенти Ислоҳ Каримовнинг махсус Фармонида асосан Ўз-нда биринчи олий давлат нишони — "Соғлом авлод учун" ордени таъсис этилди. 1993 йил 3 июнда “Соғлом авлод учун” Халқаро хайрия жамғармаси ташкил этилди. Жамғарманинг асосий вазифаларидан бири, мам-тимизда ёш авлодни соғломлаштириш миллий дастурининг она саломатлигини муҳофаза қилиш қисмини амалга ошириш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш ишида халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ва чуқурлаштиришдан иборат. Президентимиз томонидан 1998 йил – “Оила йили”, 1999 йил – “Аёллар йили”, 2000 йил – “Соғлом авлод йили”, 2001 йил – “Оналар ва болалар йили”, деб эълон қилинди. 1998 йил 30 апрелда эса Олий Мажлис "Оила кодекси"ни қабул қилди. ЎзР Хотин-қизлар кўмитаси хузурида Республика "Оила" илмий-амалий маркази тузилди. 2000 йил 15 февралда Вазирлар Маҳкамасининг "Соғлом авлод давлат дастури тўғрисида" Қарори қабул қилинди. 2001 йил "Оналар ва болалар йили" деб эълон қилиниши муносабат и билан ва ЎзР Президентининг 2000 йил 19 декабрдаги 1306-сонли фармойишига мувофиқ, 2001 йил 5 февралда Вазирлар Маҳкамаси "Она ва бола" давлат дастури тўғрисида Қарор қабул қилди. Асосий мақсад – соғлом, баркамол авлодни тарбиялаш, ҳар томонлама комил инсонни вояга етказишдан иборат. Ҳозирги кунда ҳам мам-тимизда С.а.ни вояга етказишга катта эътибор берилмоқда. 2008 йилнинг “Ёшлар йили” деб номланиши ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Бу борада қабул қилинган давлат дастури нафақат бугун, балки келажакда ҳам С.а.ни тарбиялаш борасидаги устувор йўналишлар ва долзарб вазифаларни амалга оширишга хизмат қилади. *Ваҳоб Қўчқоров*

СОҒЛОМ МАФКУРА – умуминсонийликнинг устуворлиги тамойилига таянадиган, ижтимоий тараққиётни таъминловчи эзгу ва бунёдкор ғоялар тизимига асосланадиган мафкура шакли. Жамият тараққиётига салбий таъсир кўрсатадиган, одатда унинг таназзули, ҳалокатига сабаб бўладиган фашизм, коммунизм, диний экстремизм каби носоғлом мафкура шаклларидан фарқли ўлароқ, С.м. инсоният тараққиётини тезлаштиради. Юрт тинчлиги, Халқ фаровонлиги, Ватан равнақига имкон яратади. Президент И.А. Каримов таъкидлаганидек, С.м. жамиятимизда бугун мавжуд бўлган хилма-хил фикрлар ва ғоялар, эркин қарашлардан, тоифа ва гуруҳларнинг интилиш ва умидларидан, ҳар қандай инсоннинг эътиқоди ва дунёқарашидан қатъи назар, уларнинг барчасини ягона миллий байроқ атрофида бирлаштирадиган, халқимиз ва давлатимизнинг дахлсизлигини асрайдиган, эл-юртимизни энг буюк мақсадлар сари чорлайдиган ягона ғоядир. С.м. жамиятдаги мулкий плюрализм, фикрлар ранг-баранглиги, кўппартиявийлик шароитига мос келади. У давлат доктринаси эмас, балки муайян жамиятнинг ҳаёти ва тараққиётини таъминлайдиган умумий тамойилларни ифодалайди. Бундай шароитда давлат ана шу тамойилларга барча фуқароларнинг амал қилишини ҳуқуқий кафолатлайди. С.м.га эҳтиёж бугунги кунда тарихий заруратга айланди. Зеро, бундай мафкурасиз жамият самарали тараққий эта олмайди. Маълумки, кишилар онгига ўрнашиб қолган эскича мафкуравий қарашлар қолипидан чиқиш мураккаб руҳий жараёндир. Ўтиш даврига хос бўлган қийинчиликлардан бири ҳам одамлар тафаккури, руҳиятида туб ўзгаришларга эришишдир. Зеро, эски мустабид тузум даврида кишилар онгига фақатгина бир мафкура “абдий”, “ўзгармас”, “мутлак” деб сингдирилган эди. Бугунги кунга келиб ана шундай мафкуравий яккаҳоқимликка барҳам берадиган, умумхалқ манфаатларига мос келадиган, аҳолининг барча табақалари, қатламларининг талаб-эҳтиёжлари, мақсад ва интилишлари, орзу-истакларини қондирадиган С.м. пайдо бўлди. Миллий истиқлол ғояси ана шу заруратнинг натижаси сифатида вужудга келди. Шунга кўра, эндиги вазифа мустақил Ўз-н ёшларини С.м., миллий тарбия асосида вояга етказиш ҳисобланади. Бунда фарзандларимизнинг ғоявий-сиёсий, меҳнат ва эстетик тарбиясига истиқлол ғоялари н.назаридан ёндашиш талаб этилади. Ёш авлод вакиллари мустақиллик, миллатпарварлик, байналмилаллик ғояларига асосланган С.м. билан қуроллансагина, улар Ватан ва халқ, инсон, она юрт қадрига етадиган фуқаролар бўлиб улғаяди. Мустақил Ўз-н ёшларининг С.м. асосида ватанпарвар, халққа қайишадиган, фидойи, ота-боболар ишига, истиқлол ғояларига садоқатли қилиб тарбиялашда миллий-адабий қаҳрамонларимиз, Ватан озодлиги, юрт ободлиги, фаровон ҳаёт йўлида жон фидо этган ботирларимиз сиймолари, уларнинг жасорати ибрат, намуна ролини ўйнамоғи мақсадга мувофиқдир. Ботир Широқ, ватанпарвар Тўмарис, мард ва ёвқур Жалолиддин Мангуберди, фидойи Нажмиддин Кубро, мустақил ва марказлашган давлат қуриш йўлида ақл-идроқини, қудратини сарфлаган Соҳибқирон Амир Темур каби жасур боболаримизнинг ҳаёти ва фаолиятини чуқур ўрганмоғимиз даркор. *Музаффар Аҳмедов, Ҳусниддин Аҳмедов*

СОҲИБҚИРОН (араб. саодатли, зафарли, ғолиб) — илми нужум (астрология) ва афсоналарда куёш тизимидаги катта сайёралардан иккитаси — Зухро ва Муштарий сайёраларининг маълум бир даражада уйғун келиши вақтида (қирон буржи) туғилган буюк давлат арбобларига нисбатан қўлланадиган т. Одатда, С.нинг бахтли, улуғ мартабали бўлиши олдиндан башорат қилинган. С. сўзининг асл маъноси “қудратли подшоҳ” демакдир. Ривоятларга караганда, Амир Темур икки шарофатли юлдуз — Зухро ва Муштарий сайёралари бир-бирига яқинлашган пайтда туғилган экан. Астрономия фани мазкур сайёраларнинг ҳар 800 йилда тўқнаш келишини исботлаган.

СУБЪЕКТИВИЗМ — оламдаги барча нарса-ҳодисаларнинг мавжудлиги ва ўзгариб боришини фақат инсоннинг руҳиятига боғлаб тушунтирувчи таълимот. С. инсоннинг наз-й ва амалий фаолиятини мутлақлаштириб, табиат ва жамиятдаги нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларнинг ўзига хос хус-ятлари ва рив-ш қонуниятлари объектив тарзда мавжуд эканини тан олмайди.

СУВЕРЕНИТЕТ (франц. *souverainite* – олий ҳокимият) – давлатнинг ички ва ташқи сиёсатдаги тўла мустақиллиги. Давлат суверенитети ҳақидаги ғоя XVI а.да франц. олими Жан Боден томонидан илгари сурилган. У суверен бўлмаган давлатни давлат деб ҳисобламаган. Ж.Боден бунда давлатнинг олий ҳокимиятини назарда тутган. С. халқнинг тўла ҳукмронлиги ёки халқ бошқаруви тўла-тўқис таъминланган ҳолатдир. Давлат С.и мустақил ички ва ташқи сиёсат олиб бориш, ўз ҳудудининг дахлсизлигини таъминлаш; қонунларни қабул қилиш; уруш ва тинчлик масаласини ҳал қилиш; суд ҳокимиятини амалга ошириш; мансабдор шахсларни тайинлаш; мустақил валютага эга бўлиш кабиларни тақозо қилади. Халқаро ҳуқуқнинг ривожига жараёнида давлат С.и ҳақидаги ғоя муттасил такомиллашиб, мазмунан бойиб борди. Кўплаб халқаро ташкилотлар, айниқса, БМТ ҳужжатлари, давлатлар конституцияларида бу ғоя ўз ифодасини топган. Республикамизнинг мустақиллиги давлат С.ининг асосидир. ЎзР Конституцияси 1-моддасида “Ўз-н – суверен демократик республика” эканлиги белгилаб қўйилган. Халқ С.и ғояси XVI а.да яшаган европалик олим Мирсилий Падуанский томонидан илгари сурилган. Кейинчалик бу ғояни ҳуқуқшунос олим Иоганн Алтузи (1557-1638) “Сиёсат”, француз мутафаккири Жан Жак Руссо “Ижтимоий шартнома ёки сиёсий ҳуқуқ тамойиллари” асарларида ривожлантирган. Бу ғоя XVIII а.даги Буюк француз инқилобидан сўнг, “Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси” (1889 йил) қабул қилиниши билан янада катта аҳамият касб этди. Бу таъсир натижасида қабул қилинган Франция Республикаси Конституциясининг 3-моддасида “Миллий С. халқники бўлиб, халқ уни ўз вакиллари ва референдум орқали амалга оширади”, дея эътироф этилган. Бу тамойил жаҳондаги аксарият мам-тлар Конституцияларида ҳам ўз ифодасини топган. Хус-н, ЎзР Конституцияси 7-моддасида “Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. ЎзРда давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва ЎзР Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган

идоралар томонидангина амалга оширилади”, дейилган. Халқ С.и ғояси тамойиллари куйидагилардир: а) ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи халқдир; б) барча қонунлар халқ томонидан қабул қилиниши лозим; в) ҳукумат халқ томонидан сайланиши ва халқ назорати остида ўз фаолиятини амалга ошириши зарур. Шарқда С.нинг мазмун-моҳияти мустақиллик т.си орқали ифодаланади. Истиқлол даврида республикамиз ўз суверен ҳуқуқларига тўла-тўқис эга бўлган мустақил мам-тга айланди. *Рустам Жумаев*

СУДХЎРЛИК (араб. рибо) — фойда кўришга ружу қўйиш, берилган қарз эвазига устама фоиз олишга асосланган маънавий иллатни ифодаловчи т. “Суд” — фойда, “С.” — пул қарз бериб, фойда кўриш маъносини англатади. Бу маънавий иллат аслида қатъиян тақиқланган бўлиб, тижоратда бунинг авж олгани ва кўп одамлар қарзларини тўлай олмай, хонавайрон бўлгани учун ислом динида ҳаром, деб эълон қилинган. Аммо ҳозирда банклар тизимида муайян фойда олиш кўзда тутилган. Кредиторларга қарз берганда уларнинг имкониятига қараб олинадиган фойда мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

СУННИЙЛИК (араб. аҳли сунна вал-жамоат) — ислом динидаги тўғри йўлда юрувчи оқимни ифодаловчи атама. Муҳаммад (С.А.В.) мусулмонларнинг келажакда бир неча фирқаларга бўлиниб кетишидан ташвишланиб, улардан биттасини — “фирқаи ножиъа” (нажотга эришувчи фирқа) деб атаган. Имом Абу Исо ат-Термизий Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос (Р.А.)дан ривоят қилган ҳадисда Пайғамбар (С.А.В.) шундай дейди: “Аниқки, Бани Исроил қавмига келган ҳодисанинг айни ўзи менинг умматимга ҳам келади. Бани Исроил қавми етмиш икки фирқага бўлиниб кетган эди, менинг умматим яқин келажакда етмиш уч фирқага бўлиниб кетади. Барчаси залолатга боради, илло биттаси нажотга. Саҳобалар: “Жаннатга борадиган битта фирқа қайси?”, — деб сўрадилар. Расулulloҳ (С.А.В.): “Мен ва саҳобаларим тутган йўлдагиси”, — деб жавоб берди. Юқорида келтирилган ҳадисларнинг мазмуни шундан далолат қиладики, пайғамбар (С.А.В.) баён этган ва нажотига башорат берган ягона фирқа — бу “аҳли сунна вал — жамоа” яъни С. фирқаси. Бу фирқа аҳли ислом динининг ихлосли, эътиқодли бўйсунувчилари бўлиб, ўзларини Иброҳим (А.С.) қавмидан деб ҳисоблайдилар, Пайғамбар (С.А.В.)нинг шариатида итоат қиладилар. Абдулқоҳир ибн Тоҳир ал-Бағдодий ат-Тамимийнинг “Ал-фарқ байнал-фирақ” китобида “аҳли сунна вал-жамоа” фирқасидан ҳисобланувчи турли тоифа илм аҳллари ҳақида тўлиқ маълумот берилган. “Аҳли сунна вал-жамоа” мазҳаби бўйича шаръий далиллар тўртта: Қуръон, суннат, ижмоъ ва қиёс. Ўз-н мусулмонлари ҳам С. эътиқодига амал қиладилар ва фуқаролик бурчларини бажарадилар.

СУҚРОТ (мил.ав. 469—Афина—399) — қад. юнон мумтоз фал.сининг асосчиси, афиналик биринчи файласуф. С. ҳайкалтарош ҳам бўлган. Афинанинг ижтимоий ҳаётида фаол иштирок этган. У ўз даврида ҳукмронлик қилиб келатган Афина демократик тузумига қарши чиқиб, янги худо ҳақидаги ўз фикрини баён қилгани учун Афина руҳонийлари уни дахрийликда ҳамда

ёшларни ахлоқан бузишда айблаб, уни судга тортилишини талаб қилиб чиққанлар. С.га қўйилган айб сиёсий бўлса-да, лекин уни динга қарши чиққанликда айблашган. Айтишларича, С.нинг шогирдлари уни зиндондан озод қилиш ва қочириб юбориш чорасини топганлар. Аммо С. “Афина қонунларини танқид қилсам-да, уларни етук эмас деб билсам-да, аммо бу қонунларни афиналиклар қабул қилган экан, уларга бўйсунмасликка ҳаққим йўқ. Ёшим бир жойга борганида уларни бузиб, авлодларнинг тавқи-лаънатига қолмай”, –деган фикр билан зиндондан қочиб кетмаган. С. ўз устидан чиқарилган ҳукмга эътироз билдирмасдан, ўлимни ихтиёрий равишда танлаб, қадахга қўшилган заҳардан ҳалок бўлади. Файласуф Ксенофонтнинг ёзишича, С. Афина демократиясининг “буюк ютуғи” дея таърифланган – раҳбарларни қуръа ташлаш йўли билан сайлаш тамойилини кескин қоралаб, давлат мансабдорларини ловия (оқ ва қора ловияларни қопдан олиб ташлаш йўли билан муайян лавозимга сайлов ўтказиш) воситасида сайлашнинг беъманилиги ҳақида сўзлаб, шогирдлари кўнглида мавжуд қонун-қоидаларга нисбатан нафрат уйғотган. Унинг бу қарашлари давлатга эмас, балки тартиботга қарши бўлган. С. ўз таълимотини оғзаки равишда кўча-кўйда, майдонларда, хиёбонларда ўз шогирдлари ва издошлари билан суҳбатларда баён қилган, лекин биронта ҳам асар ёзмаган. Унинг фал-й, ахлоқий таълимотини шогирдлари Ксенофонт, Аристофан ва Платонларнинг асарлари орқали билиб олишимиз мумкин. Ксенофонт “Сукрот ҳақида эсдаликлар” асарида ўз устози ҳақида илиқ сўзлар айтиб, уни олийжаноб устоз, ахлоқ-одоб борасида ҳаққоний фикр юритган, инсоний фазилатларни қадрлашга даъват этган киши сифатида тасвирлайди. Ёшларнинг ахлоқини бузганлиги тўғрисидаги фикрлар сохта ва бўҳтон эканлигини таъкидлайди. Платон ўз устозини чуқур мулоҳазали, инсонни улуғловчи донишманд сифатида гавдалантириб, ўз фал-й қарашларини “Сукрот” номидаги асарларида баён этган. С. ўзига қадар ўтган ва ўз давридаги файл.ларнинг табиат борлиқнинг асоси, унинг қонуниятларини ўрганиш керак, деган фикрларига қарши чиқиб, инсон муаммосига, унинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, маънавий фазилатлари, ахлоқ-одобга, илмнинг моҳияти масалаларига эътибор қаратиш лозимлигини уқтиради. С. таълимотича, ахлоқ масалалари фал.нинг марказида турмоғи лозим. Жамият равнақи, тинч ва осойишталикка, фаровон ҳаёт эса ахлоқ-одоб юксак бўлишига боғлиқ. С. инсон билимининг чексизлиги, ҳақиқатнинг нисбийлиги, оламнинг бепоёнлигини теран англаган. Унинг “Куч–билимда”, ”Қанча кўп билсам, шунча кўп билмаслигимни билдим”, “Ўз-ўзингни англа” каби фикрлари жаҳон халқларининг ҳикматли сўзлари хазинасидан жой олган. С. қарашлари инсониятнинг маънавий тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатди. С. Перикл хонадони тўғарагида (табиатшунос Архелай, файл. Анаксагор, софизм таъминоти асосчиси Протагор, апориялар муаллифи, парадоксал фикрловчи Зенон, меъмор Фидий ва б. файл.лар иштирок этадиган тўғарак) “Жамият жаҳолатдан ҳалос бўлиб, маън-й-маър-й такомиллик сари бориши, инсон эркинлик неъматидан оқилона фойдалана олиши мумкинми?” деган саволни ўртага ташлаган ва умрининг охиригача жавоб излаган. Бу саволга эса ҳозирга қадар жавоб изланади.

СХОЛАСТИКА (юн. мактаб) – Европада христианлик эътиқодини ёйиш, унинг мазмунини тушунтириш ва ақидаларини асослашни мақсад қилган диний-фал-й оқим. Схоластик фикрлаш баъзан кишиларни маълум ақидалар асосида яшашга ундайдиган, ҳатто бузғунчи ғояларга ишонтириш ва вайронкор хатти-ҳаракатларга даъват этадиган тарғибот шакли сифатида ҳам намоён бўлиб келган. IX а.да яшаб ижод қилган Иоан Скотт Эриугена схоластик фал.нинг мустақил ғоявий-наз-й тизими ва ўз муаммолари доирасига эга бўлган илм соҳаси сифатида шаклланишига асос солган. Иқтисодиёти мустаҳкамланиб, ижтимоий -сиёсий ҳуқуқи кенгайиб бораётган шаҳарларда ҳуқуқ, тиббиёт, меъморчилик, риёзиёт, механика, бошқарувчиликка оид илмларга, шу соҳалар бўйича мутахассисларга талаб ва эҳтиёж ортган. Фал.да эса ҳурфикрликка интилиш кучайган. С. фал.си IX а.дан бери муҳокама қилиб келаётган мавзулар (“Инжил”да келтирилган сўзлар маъносини тушуниш ва тушунтириш, эътиқод ва илм ўртасидаги муносабат, инсон билимининг табиати ва б.) яна баҳс доирасига тортилган. Айниқса, эътиқоднинг илмга, яратилганнинг Яратувчига, яққалиқнинг умумийликка муносабат и муаммосига доир баҳс икки ўзаро қарама-қарши фал-й йўналиш — реализм ва номинализмни келтириб чиқарган. Реализм ва номинализм кўп а.лар давомида Ғарб тафаккури тарихида гоҳ мустақил, гоҳ бошқа таълимотлар доирасида ривожланган С. фал.си йўналишларидир. Бу йўналишлар ўрта а.лар маъ-яти ва фан тараққиётига жуда катта таъсир кўрсатган.

СЦИЕНТИЗМ (лот. *scientia* – билим, фан) – илмий билим инсоннинг энг олий кадрияти, деган тасаввур берувчи йўналиш. С. учун илм-фанни мутлақлаштириш, уни ҳаётнинг бошқа шаклларига қарама-қарши қилиб қўйиш ва унга барча муаммоларни ҳал қилиш воситаси сифатида ёндашишдир. С. икки хил кўринишга эга: 1) аксиологик кўринишда илм-фан мад-тнинг энг юксак кадрияти деб тушунилади, инсон ўз фаолиятида мад-тнинг фақат шу шаклига таяниши лозим, деган ғоя илгари сурилади. Бу ёндашувга кўра, ижтимоий ва мад-й тараққиёт илм-фан рив-ши маҳсулидир; 2) методологик С. бўлиб, аниқ ва табиий фанларни мутлақлаштириб, уларнинг услубларини универсал, деб ҳисоблайди ва улар бошқа соҳалар, жумладан, гуманитар фанлар учун ҳам асос сифатида хизмат қилиши лозим, деган фикрни илгари суради. Ҳозирги даврда илм-фаннинг жадал рив-ши, ишлаб чиқаришга янги технологиялар, компьютер техникаларининг кириб келиши сциентистик дунёқарашнинг кучайишига сабаб бўлди.

СЎЗ ЭРКИНЛИГИ — шахснинг ўз фикрини билдириш, айтиш эркинлиги. ЎзР Конституциясида С.э. ва виждон эркинлиги мустаҳкам қафолатланган. С.э. ахборот маконининг очиқлиги йўлидан бориб, айнан мана шу йўл демократиянинг рив-ши, давлатнинг иқт-й салоҳиятининг мустаҳкамланиши, мавжуд ижтимоий иллатларнинг бартараф этилишига олиб боради, деган қарашлар ҳам бор. Жамиятда турли фикр ва муносабат ларни ифода этишга талаб катта. ОАВ эса аҳолининг кайфиятини акс эттиради. Бугунги дунёда С.э.нинг иккинчи томони ҳам мавжуд. У нафақат ишонтириш, балки йўлдан уриши, нафақат маърифат

улашиб, балки адаштириши ҳам мумкин. Аммо буларнинг барчаси том маънодаги С.э.ни ифода этмайди. Зеро, сўз ва фактларни манипуляция қилиш бошқаларнинг эркин бўла олмаслигига сабаб бўлади. Баъзи мам-тларда истисно ҳолатлар ҳам мавжуд ва бунда матбуот манфаатлари унданда муҳимроқ, мас., ифводан ҳимояланиш, миллий манфаатларни ҳимоя қилиш, инсонларнинг хусусий ҳаётини репортёрларнинг аралашувидан холи қилиш манфаатларига бўйсунishi лозим бўлади. ОАВга нисбатан уларнинг қанча ҳуқуқлари бўлса, яна шунча мажбуриятлари ҳам мавжуд. Бу эса матбуот, радио ва ТВнинг С.э. билан боғлиқ имкониятлари кенглигидан далолат беради. ЎзРнинг ОАВ тўғрисидаги қонунларида бу борадаги барча тамойиллар ўз ифодасини топган.

Назира Абдуазизова

Т

ТАБИАТ — ғоят хилма-хил шакллари, таркибий қисмлари билан инсониятни куршаб турган органик ва анорганик олам, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси. Инсоният унинг бир қисми бўлгани боис, унинг моҳияти бир томондан, табиий (биологик), иккинчи томондан, ижтимоий дир. Т. т.си кўпроқ кенг ва қисман тор маъноларда ишлатилади. Кенг маънода Т. бутун объектив борлиқ, реал воқелик, турли-туман кўринишлардаги олам. Тор маънода Т. фан, асосан, табиий фанлар, табиатшунослик ўрганадиган объектдир. Т. даражалари 2 хил: бирламчи Т., иккиламчи Т.дир. Буларнинг биринчиси, инсониятдан холи, мустасно тарзда, соф табиий ҳолда мавжуд бўлган Т.дир; иккинчиси, инсоният иштирокида ҳосил этилган табиий неъматлар — тупроқ, сув ҳавзалари ва каналлар, дарахтзорлар, экинзору мевазорлар, аҳоли масканлари — шаҳар, қишлоқ ва б. Т. т.си инсоният жамиятининг ҳаёт фаолияти юз берадиган табиий шароитлар мажмуи сифатида ҳам ишлатилади, ўрганилади. Чунки бу маънодаги Т. т.си шунчаки (оддий) фан объекти (предмети) сифатида эмас, инсон ва жамиятнинг тарихан ижтимоий муносабат лар тизимида тутган ўрни ва бажарадиган функцияси билан тавсифланади. Демак, Т. т.си биринчи табиий шароитларни эмас, балки ижтимоий -фойдали меҳнат жараёнида бунёд этиладиган моддий неъматларни ҳам ифодалайди. Бу жиҳатдан у шартли равишда иккиламчи ёки аксарият ҳолларда иккинчи Т. деб аталади. Бинобарин, инсоннинг ҳаёт фаолияти Т.га нисбатан ўрнатиладиган фаолиятининг реал пойдевори (негизи)ни ташкил қилади. Шу боисдан жамият тараққиёти жараёнида Т.га бўлган муносабат нинг ўзгариб бориши инсоният ҳаёт фаолиятининг хус-яти, миқёси (кўлами) ва йўналишларини белгилайди. Булар оқилона йўлдан борса, Т. билан инсоният ораси бузилмайди ва аксинча. Инсоният фаолияти турларининг такомиллашуви Т.га бўлган фал-й, яъни наз-й, маън-й, мад-й муносабат ни белгилайди. Инсониятнинг Т.га нисбатан муносабат и доим ўзгариб, ривожланиб, гоҳ яхшиланиб, гоҳ ёмонлашиб келмоқда. Мас., ибтидоий жамоа тузумида одамлар Т.ни танти деб ҳисоблашган. Бу ҳол анимизм деб ном олган динда ўз ифодасини топган. У даврда инсон билан Т. бир-бирига қарама-қарши қўйилмаган, ибтидоий динларда Т. руҳий ибтидонинг оддий гавдаланиши, ундаги ҳамма нарса ўткинчи деб исботланган. Европада XV-XVI а.лардаги Уйғониш (Ренессанс) даврида Т. табиийлик, уйғунлик ва мукамалликнинг намоён бўлиши сифатида талқин этилган. Бу мавқе кейинчалик табиий ҳуқуқ наз-ясида ўз ифодасини топган. Аслини олганда, Т.даги уйғунлик ва мукамаллик мутлақ эмас, нисбийдир. Т.нинг ўз қонунлари бор. Булар ўзининг таъсири, умумийлик даражаси, хус-ятлари жиҳатидан бир-биридан фарқланади. Мас., яшаш учун кураш қонуни ҳайвонлардан бир-бирининг кушандаси сифатида юз беради; Т.даги қонунлар уч категорияга бўлинади. Қонунларнинг биринчи тури хусусий тор доирадаги қонунлардир; буларга доимий атмосферада босим билан газ ҳажмининг ўзаро алоқадорлиги, элементларнинг эркин, муайян турдаги тирик организмлар популяциясининг миқдори ва б. киради. Популяциянинг иккинчи тури умумий қонунлардир. Буларга механиканинг ҳаммага маълум 3

қонуни: электромагнитизм, табиий танланиш қонунлари киради. Бу қонунларнинг учинчи тури энг умумий қонунлар бўлиб, булар қаторига энергиянинг сақланиш қонуни, бутун оламнинг тортилиш қонуни, информацияни ўртача ва ўзгартириш қонуни ва б. киради. Т.дан самарали фойдаланиш учун юқоридаги қонунларни яхши билиш ва уларга амал қилиш тақозо этилади. *Ибодулла Эргашев*

ТАБИЙ БОРЛИҚ — инсонни ўраб турган бутун оламнинг намоён бўлиши, хилма-хил шакл ва кўринишдаги борлиқни англатувчи фал-й т. Т.б. тузилиши миқёсий ва ташкилий тузилиш даражаларига ажратилади. Т.б. объектлар миқёси билан фарқ қилувчи 3 та миқёсий тузилиш даражаларига бўлинади. Улар: микродунё, макродунё ва мегадунё. Т.б.нинг тузилмавий шаклини унинг сифат жиҳатдан рив-ши н.назаридан олиб қаралса, моддий олам бу ҳолда ҳам 3та даражага ажратилади: аорганик дунё (нотирик табиат), органик дунё (тирик табиат) ва ижтимоий дунё (жамият). Улар бир-биридан хилма-хиллиги, нисбий мустақиллиги ва фаоллиги билан фарқ қилади. Умуман олганда, Т.б.ни даражаларга ажратиш нисбий бўлиб, гносеологик аҳамият касб этади.

ТАБУ (полинезча *tapu* — тақиқлаш) — диний эътиқод, ирим, кўрқиш ва ш.к. таъсирида маълум сўз, хатти-ҳаракатлардан тийилиш, уларни чекланган, ман этилган сўз, нарса, ҳаракат деб қарашни англатувчи т. Бу сўз аслида Полинезияда пайдо бўлиб, дастлаб машхур инглиз денгиз сайёҳи Ж.Кук (1828-1879) томонидан Европага маълум қилинган. Полинезия халқлари диний эътиқодига кўра, ҳар бир инсон туғилиши билан қудратли ғайритабиий ёвуз куч — “мана”га эга бўлади. У табақага мансубликка кўра, ҳар хил даражада намоён бўлади, деб ҳисобланади. Мас., кулларда “мана” йўқ, аксинча, буюк сардорлар қудратли “мана” эгаси деб қаралади. “Мана” т.си “Т.” сўзи билан бевосита боғлиқ. Нимаики “мана” эгаси бўлса, ўша нарса хавфли, яъни унга тегиш ман қилинган — Т. кўйилган. Полинезия халқларида жуда кенг тарқалган Т. тизимини ким бузса, риоя қилмаса, қабила бошлиқлари, зодагонлар томонидан қаттиқ жазоланган. Ш-дек, ўша давр тасаввурларига кўра, Т.ни бузган одамнинг ғайритабиий кучлар, руҳлар, худолар касаллик ёки ўлим билан жазолайди, деб тушунилган. Оролликларда худо ва руҳга, коҳин ва қабила бошлиқларига алоқадор бўлган ҳамма нарса Т.лаштирилган. Т. одамларнинг дунёқараши ва айниқса, маъ-ятини бошқаришда катта роль ўйнаган. Айни вақтда Т. тизими жамиятда табақаланишни ифодалаган. Т. объектлари — буюмлар, сўзлар, ҳайвонлар ва б. бўлиши мумкин. Аксарият Т.лар моддий буюмлар ва маънавий т.ларга тааллуқли бўлади. Т. инсоният жамияти шаклланаётган даврда индивид хатти-ҳаракати, дунёқарашини жамоа манфаатларига бўйсундириш эҳтиёжи билан боғлиқ равишда келиб чиққан бўлиши мумкин. Т. уруғчилик жамиятида инсон ҳаётининг муҳим томонларини, аввало, экзогамия никоҳи меъёрларига риоя қилиниши (мас., уруғ ичида жинсий алоқаларнинг тарқалиши)ни тартибга солган. Жамият маънавий жиҳатдан тараққий этгани сари Т.нинг баъзи қисмлари одатий

ҳуқуқий меъёрга айланган, кўпчилиги эса диний ва дунёвий маъ-ятга тақик сифатида киритилиб, уни бузиш гуноҳ ҳисобланган. Т.нинг бугунги кунда ҳам барча халқларда учрайдиган ўзига хос турлари мавжуд. Унинг, мас., оилавий, наслий, миллий, худудий, минтақавий ва б. турларини санаш мумкин. Эътиборлиси шундаки, бугунги Т. на давлат қонунларида, на диний қонунларда акс этган, одамлар ўз ихтиёрларига кўра амал қиладиган маънавий дунёқарашга айланган. *Улугбек Саидов*

ТАВҲИД (араб. яккахудолик) — яккахудолик ҳақидаги таълимот. Аллоҳнинг бирлигига ишониш, Уни ягона деб билиш, Аллоҳнинг зотида ҳам, сифатларида ҳам, ишларида ҳам, феълида ҳам, исмларида ҳам, ҳукмларида ҳам шериги йўқ, деб эътиқод қилиш. Т. уч қисмдан иборат: сифатлар Т.и, роббилик Т.и, илоҳийлик Т.и. Олимлар назарида Т. эътиқодга тааллуқли бўлса, сўфийлар учун у мақсад, мушоҳада, маърифат ҳисобланади. Биринчиси — билиш ва тасдиқ этишга асосланса, иккинчиси — идрокдан завқ олишга суянади. Диний адабиётда Т. — Т.и имоний, Т.и илмий, Т.и ҳолий, Т.и илоҳий каби турларга ажратилади. Ислом динида Т. алоҳида илм сифатида кенг ўрганилган. Ўрта а.ларда ушбу масалага бағишланган кўплаб диний-фал-й асарлар яратилган бўлиб, уларнинг мазмуни асосан инсон эътиқодини мустаҳкамлаш, дунёқарашда мавжуд шубҳа-гумонларни бартараф этиш, одамларнинг маънавий жиҳатдан қудратли бўлишига қаратилган.

ТАЖРИБА — 1) синов, эксперимент; 2) малака, маҳорат, бирор хислатни, иш-ҳаракатни синаб кўриш ёки олинган натижа, хулосани ифодаловчи т. Муайян мақсадда амалга ошириладиган ёки оширилган, билиш, аниқлаш ва синаш кабиларга асосланган иш, фаолият. Т. кўришқ ёки орттириш деганда, амалий ишда, ҳаётда билим, малака, уқув орттириш, ўрганиш, билиш тушунилади. Ш-дек, Т. объектив дунёни, воқеликни амалий жиҳатдан ҳиссий эмпирик билиш жараёни; объектив дунё ва ижтимоий амалиёт қонунларининг киши онгидаги инъикоси ҳисобланади. Т. бир йўналишда дастлабки тарздаги иш, ҳаракат ва унинг маҳсули сифатида ҳам қадрланади. Т. инсон манфаати ва мақсадини белгилашда муҳим роль ўйнайдиган маънавий омиллардан ҳисобланади. Инсон Т.дан, аввало, маънавий т. ҳосил қилади ва шундай т.лар воситасида унинг дунёқарашини шаклланади. Ўз навбатида, дунёқараш инсон маъ-ятининг сифатини белгилаб беради. Шу жиҳатдан олиб қараганда, тафаккур тарзи, иш-фаолият, хатти-ҳаракат, воқеа-ҳодиса ва б. нарсаларга асосланса-да, инсон маъ-ятини шакллантириш асосларидан бири бўлиб қолади.

ТАЖРИБАСИЗЛИК – тажрибага эга эмаслик, тажриба кўрмаганлик, ғўрлик, хомликни англатувчи т. Кишини доимий равишда тарбиялаш орқали Т. қусуридан халос этиш, салоҳиятини кучайтириш мумкин. Салоҳият эса инсон ўзини муайян тарзда унга келадиган илҳомни қабул қилишга тайёрлангандан сўнг пайдо бўладиган сифатдир. Салоҳият сўзи Т. сўзининг антоними бўлиб, киши ёки жамиятнинг ички имкониятлари, ҳали тўла намоён бўлмаган куч-қуввати маъносида ҳам ишлатилади. Мазкур сўз асосан ёшлиқда қилинган хато,

адашиш, тўғри йўл топа олмаслик маъноларини англатади. Халқимизда “Устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар” мақоли бежиз келтирилмайди. Одатда, ҳар бир киши, яъни ёшлар бирор касб ёки ҳунар эгаси бўлиши учун албатта тажрибали инсонларнинг маслаҳатларига, йўл-йўриқларига муҳтож бўлади. Навоий “Ҳайратул-аброр” достонида худонинг умр кунларини белгилаб қўйгани, унинг ҳар бир фурсати бир ишга мўлжалланганини қуйидагича тасвирлайди: “Ўн ёшгача одам оёғи бойлоқ, ғафлатда бўлади; йигирмагача умр билимсизлик, мастлик билан ўтади. Ўттиз билан қирқнинг ораси хурсандчилик давридир. Элликка кирганда киши тараққий топмаса, олтмишга етганда унинг иши таназулдан иборат. Етмишгача киши оёқ устида тура билиши керак. Саксонда унинг ўлтириши фарздир. Тўқсонга киргандан кейин йиқилиши, юзга тўлгандан сўнг жонни тарк этиши керак. Кишининг мақсади табиий яшаш бўлса, истак билдириб, ҳамма ёққа бориши, кўриши лозим”. Демак, инсон ўзига берилган ҳар бир фурсатдан унумли ва ўринли фойдаланиши лозим. Яъни инсонда ёшлигидан бирор бир касб эгаси бўлиш ёки илм олиш истаги шаклланиб боради. Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонидаги “Ҳунарни асрабон неткумдир ахир, олиб туфроққами кетгумдир охир” мисраларидан аён бўладики, инсон эгаллаган ҳунари, билими ва тажрибасини ўзидан кейинги авлодга ўргатиб кетиши ҳам қарз, ҳам фарздир. *Усмон Қорабоев*

ТАКАББУРЛИК (араб. *кибр* – бошқаларни менсимаслик, ўзини катта олиш) – 1) кибрли бўлиш; 2) кибрли одамларга хос хатти-ҳаракат. Т. салбий ахлоқий сифат бўлиб, бошқаларга кибр-ҳаво билан муносабат да бўлиш, уларни менсимаслик, ўз шахси билан мағрурланишни англатувчи т. Т. манманликнинг бир кўриниши бўлиб, кишининг ўз имкониятларига ортиқча ишониши асосида бошқаларга нисбатан беҳурматликни ифодаловчи салбий ахлоқий сифат. Т. кибр, манманлик, мағрурлик, мақтанчоқлик, кеккайиш, калтабинлик, жамоадан ўзини юқори қўйиш, бошқалардан устунлигини намоён этиш каби иллатлар йиғиндисидан иборат. Ахлоқ ҳақидаги таълимотлар тарихида кибр-ҳавони кўкларга кўтариб мақтайдиган қарашлар ҳам мавжуд бўлган. Мас., А. Бергсон таълимотида барча одамлар икки гуруҳга: оломон ва элитага бўлинади. Бу таълимотга кўра, оломон юксак ахлоқий сифатларга эга эмас. Қаҳрамонлик, олижаноблик каби сифатлар фақат сараланган элитага хос. Тарих муайян давр ва ҳолатларда катта-катта гуруҳлар, кенг халқ оммаси қаҳрамонликлар кўрсатганидан гувоҳлик беради. Шарқ донишмандлари, мутафаккирлари асарларида ҳаётда камтар, ҳокисор одамлар иззат-эҳтиромга сазовор бўлиб келгани, кибр, манманлик, дилозорлик ботқоғига ботганлар эса хору зорликка, фалокатга, ўзгалар нафратига, эл орасида бекадру безътибор бўлишга, беҳаловат ҳаёт кечиришга, халокатга дучор бўлгани ҳақида ёзиб қолдиришган. Мас.: Агар бахт-саодат истасанг, ғурур, манманликдан йироқ бўл, ҳикматли сўзларни сокинлик билан тингла, такаббурлик, адоват, гиначиликдан ҳазар қил. Қайғу-аламлар устингга ҳужум этсалар, бу ҳужумларга ўз адабсизлигинг сабабчидир (*Жалолiddин Румий*); тўрт нарса – яъни, бадфеъллик, бадқовоқлик, Т. ва дилозорлик кишига хору зорлик келтиради (*Жаъфар Содиқ*); Ўлим қанчадан-қанча такаббур одамларнинг бошларини чуқурга, яъни қабрга

улоқтирган; Т.ни қанчалик хурсандлигу шодликка томон айлантиришга уринсанг ҳам, асли лой бўлганидан кейин кулол сингари, яъни тупрокқа (лой ишларига) қайтиши муқаррар (*Абулқосим аз-Замахшарий*); Т. калтабинлар ва инсонийлик тариқидан чиққанларнинг хислатидир; такаббурга салом берма, саломга жавоб қайтариш унга оғирлик қилади, жавоб бермагани эса сенга оғир туюлади (*Хусайн Воиз Кошифий*); инсоннинг қалбига кирган кибр қанча бўлса, ақли ҳам шунча камчиликка эга бўлади. Кибр ва ғурудан узоқ бўл. Кибр кишини эл орасида хор, беқадру безътибор қилади. (*Муҳаммад ибн Хусайн*); яхшилик уйининг калити – камтарликдир, ёмонлик уйининг калити – Т.дир (*Юсуф ар-Розий*). Т.лик инсоннинг тарбиясизлиги, маънавий қашшоқлиги, мад-тсизлигининг белгидир. Қуръони каримнинг “Луқмон” сураси 18-оятда одамларга кибр-ҳаво қилмаслик лозимлиги уқтирилади: “Одамлардан (мутакаббирлик б-н) юзингни ўгирмагин ва ерда кибру-ҳаво билан юрмагин. Чунки Оллоҳ барча кибр-ҳаволи, мақтанчоқ кимсаларни суймас.” Т. фақат алоҳида шахсларга эмас, катта ижтимоий гуруҳлар, этнос ва миллатга хос бўлиши ҳам мумкин. Мас., мустамлака сиёсати юритган давлатларнинг фуқаролари мазлум халқларни менсимай, уларни пастга уриш муносабат ида бўлган, уларни одам ўрнида ҳам кўрмаган. Америка ерлик аҳолисининг кўпчилиги мустабид давлатлар томонидан қириб ташланган. Инсоннинг Т.лиги, бошқа иллатлар қаторида, унинг маънавий қашшоқ ва мад-тсизлигини билдирувчи белгидир. Бундан ташқари, Т. юксак маъ-ятга мутлақо зид бўлиб, инсонни юксакликка эмас, тубанликка етаклайди. Маъ-ят ва мад-т эса, аксинча, инсонни эзгуликка чорлайдиган, уни барқарорлик ва тинчликни асрашга ундайдиган муҳим омилдир. *Р.Рустамова*

ТАКАЛЛУФ – маънавий қадрият, инсонга хос ахлоқий мад-тнинг кўриниши, бошқаларга нисбатан ҳурмат-эҳтиром, мулозамат шакли. Т. асосида бир шахснинг иккинчи шахсга нисбатан мақтовли муомаласи ва ёқимли муносабат и ётади. Инсонларнинг бир-бирига Т. қилиши ўзига хос маън-йлик белгисидир. Т. шаклан миллий, мазмунан ахлоқий бўлгандагина инсон учун ёқимли ҳисобланади. Гарчанд, Т.да баъзан самимийлик устувор бўлмаса-да, бироқ унда ёвузлик, ғараз, хоинлик каби иллатлар бўлмайди. Зеро, ўрнида билдирилган ва топиб айтилган Т. кишига доимо ҳузур бағишлайди. Т.да меъёрнинг бузилиши бачканаликка олиб келади. Т. муносабат нинг энг маъқул жиҳатларини топишга шароит яратиб, ўзаро муносабат га киришиш, яъни суҳбатдошларнинг ўзаро муомаласига тегишли муҳитни вужудга келтиради. Т. кишининг бир томондан, муайян масофани сақлашини англатса, иккинчи томондан, қизиқиши ва самимийлигини кўрсатади. Т. ҳақида маънавий меросимизда кўплаб фикр-мулоҳазалар мавжуд бўлиб, асосан, одоб-ахлоқ қоидалари сифатида баён қилинган. Мас., Кайковуснинг ёзишича, “Халойиқнинг орасида бир кишининг қулоғига сўз айтиш яхши эмасдур. Агар бу сўз гарчанд яхши сўз бўлса ҳам, ташқарисиндан уни ёмон сўз деб гумон қиладилар ва кўп одамлар бир-бирларидан даргумон бўладилар”. Т. ва яхши муомала қоидаларига оид қўлланмалар ўрта а.ларда пайдо бўлган. “Испан каби такаллуфли”, деган ибора ўша даврлардан қолган. Чунки араблар томонидан

Андалусиянинг забт этилиши оқибатида кириб келган ислом мад-ти испанлар ҳаёти ва турмуш тарзига ижобий таъсир этгани боис, улар бу борада бошқа Ғарб халқларидан илгарилаб кетган. Мас., хулқ-атвор ҳақидаги дастлабки трактат 1204 йилда испан руҳонийси Педро Альфонсо томонидан нашр қилингани ҳам шундан далолат беради. Ушбу асар асосида этикет бўйича талай китоблар ёзилиб, уларда хорижий меҳмонларни кутиб олиш, ш-дек, дастурхон атрофида ўзини тутиш қоидалари, суҳбатлашиш одоби, меҳмон кутиш сир-синоатлари баён қилинган. Замонавий этикетга оид китобларда Т.нинг қатор элемент ва қоидалари кўрсатиб берилган. Чунончи, иш юзасидан суҳбатдошига Т. қилиш учун инсон руҳий жиҳатдан хотиржам бўлсагина яхши таассурот қолдиради. Т. қилишда масофа сақлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Суҳбат жараёнида ҳар бир одам ўз шахсий ҳис-туйғуларига боғлиқ ҳолда муайян ҳолатга мос масофани танлайди. Мас., ҳиссиётга берилувчан кишилар ҳамфикрга ўхшайди ва уларнинг ўзаро Т.и кўпинча ижобий самара беради. Камтар, вазмин кишилар эса, одатда, суҳбатдошини ўзидан «узоклаштиради», унга Т. қила олмайди. Қошларнинг ҳаракати, кўзларнинг қисилиши, табассум, табиий оҳанг ва эркин ҳолат масофанинг қисқараётганидан дарак беради. Масофани узоклаштириш учун суҳбатдошнинг исми-шарифи айтиб мурожаат қилинади. Т. қилиш мулойимлик ва хушмуомалаликни талаб этади. Ш-дек, суҳбатдошнинг ёши, жинси, хизмат ёки ижтимоий мавқеини назарга олиш, ўз «мен»ига урғу бермаслик, ўз-ўзини баҳолашда камтарлик зарур. Т.нинг яна бир қоидаси – уни тўғри қабул қилиш, суҳбатдошини тинглай олишдир. Мулоқот чоғида унинг гапини бўлиш, бошқа ишлар билан шуғулланиш, мас., қоғозларни заруратсиз кидириш, бандлигини кўрсатиш, соатга қарайвериш, учинчи киши билан суҳбатлашиш, хужжатларни имзолаш, телефонда суҳбатлашиш ножоиздир. Мулоқот жараёнида самимийлик, табиийлик, овознинг паст-баландлиги, нутқ суръати, оҳанги, талаффузнинг аниқлиги ҳам суҳбатдошга руҳий таъсир этувчи омиллар бўлиб, Т. қилаётган кимсага нисбатан унинг ҳурматини ошириши ёки аксинча, салбий ҳиссиётларини кучайтириши мумкин. Баланд овоз ҳам, ҳаддан ташқари паст овоз ҳам кишининг ғашига тегади, чарчатади ҳамда унга салбий таъсир этади. Кишининг бир меъёрдаги нутқ оҳанги, шошмасдан, талаффуз билан сўзлаши эшитган гапларини ўйлаб мушоҳада юритаётганидан далолат беради. Т.га Т. билан жавоб бериш лозим.

Феруза Абиджанова, Бахтиёр Каримов

ТАЛОНЧИЛИК – бирон-бир кишига тегишли мол-мулк, миллат ёки давлат ҳудудини талон-тарож қилишни ифодаловчи, салбий маънога эга бўлган т. Маъ-ят тамойилларидан маҳрум бўлган кишигина Т.ни ўзига касб қилиб олиши мумкин. Алишер Навоий “Ҳайратул-аброр” достонида: “Қилган хатоларинг ҳисоблаб чиқилганидан кейин ҳар биттасига юз азоб тортасан. Агар бировдан тортиб олганинг синиқ игна бўлса ҳам, у ерда олмос ханжар бўлиб бағрингга қадалади”, деб Т., ўғрилиқ билан инсонларга жабр-зулм кўрсатувчи кимсаларни яхшиликка, инсоф ва диёнатга чорлайди. Т. “ўғирлик” сўзи билан маънодош ҳисобланади. Талончи, яъни ўғрида ҳеч қандай меҳнат қилмасдан бировнинг шахсий мулкига кўз олайтириш, “тайёрга айёр” кабилида, мулкка

бир зумда, дарров эгалик қилиш иштиёқи юқори бўлади. Ш.у. ҳам бундай хус-ятга эга бўлган инсонлардан мумкин қадар узоқроқ юришади. Чунки улар ўғрилик қилиб, кишилар “юрагига ваҳима солиб” туришади. Т. кишидан пухта, пишиқ бўлишни талаб қилади. Ш.у. ҳам халқимизда “Ўзингга пухта бўл, кўшнингни ўғри тутма” деган нақл бежиз айтилмаган. Инсон пишиқ-пухта, доимо огоҳ ва ҳушёр бўлиши лозим. Шу тариқа Т. ва ўғриликка барҳам бериш мумкин.

ТАЛҚИН – жаҳон адабиётшунослигида мавжуд матнни тушуниш ва тушунтириш жараёнини ифодаловчи т. Рус тилида “*толкование*”, лот. “*интерпретация*” сўзлари мазмунига мос келади. Файласуфлар Т.ни герменевтиканинг энг муҳим фал-й т.ларидан бири ҳисоблайдилар. Герменевтика Фарбда дастлаб қад. юнон шоирларининг асарларини, кейинчалик “Инжил”ни Т. қилиш таълимоти сифатида майдонга келган. Шарқдаги мавжуд “Илми тафсир”, “Илми шарх”га шарқона герменевтиканинг, матнни муайян тизим асосида Т. қилиш намунаси сифатида қараш мумкин. Т. сўзини ҳар соҳа олимлари ўзларига мос равишда қўллайди. Муסיқашунос ижро этилаётган куйни, актёр драматик образларни, театршунос сахнани, таржимон фикрларни, математик олим формулаларни Т. этади. Шу маънода, мазкур истилоҳнинг истеъмол доираси қатъий чегаралаб қўйилган эмас.

ТАМОЙИЛ – бирор бир таълимот, дунёқарашнинг асосий, бирламчи қоидаси, устувор ғоялари, амалий фаолиятнинг асосий йўналиши. Ш-дек, инсоннинг борлиққа муносабат и, унинг хатти-ҳаракати ва фаолияти меъёрларини белгиловчи ички омил ҳам Т. ҳисобланади.

ТАНАЗЗУЛ – тамаддун ва умумижтимоий тараққиётнинг зидди, табиий-ижтимоий ўзгаришларнинг беқарорлашуви, инсон ва жамиятнинг заифлашиб, муаммолар ичида қолганини англатувчи т. Одатда, Т.нинг табиий-цивилизациявий, ижтимоий , иқт-й, сиёсий, ижодий, психологик турлари ажратиб ўрганилади. Бундан маълум бўладики, Т.нинг турли томонлари, босқичлари, унинг муайян хус-ятлари турли фан вакиллари томонидан ўрганилиб, уларнинг ҳар бири ўзининг соҳасига оид алоҳида наз-яларини ишлаб чиқади ва мукаммаллаштириб боради. Ўз навбатида, бу фанларнинг ҳар бири Т.нинг у ёки бу сифатий ўзгаришларини характерлайди. Т. айниқса, кейинги пайтларда жамиятда юз бераётган ўзгаришлар таҳликали тенденциялар, ҳалокатлар хавфи бўлган жараёнларни ҳам ўз ичига олаётгани равшан бўлмоқда. Бу жараёнларни тўғри тушуниб олиш ва уларга тўғри ёндашиб, оқилона хулосалар чиқариш ҳар бир инсондан янгича фикрлашни талаб этади. Мас., одамзоднинг табиат бойликларидан талон-тарожлик билан фойдаланиб келиши оқибатида бугунги кунга келиб глобал экологик инқироз хавфи пайдо бўлди. Ш.у. табиат ва жамиятда юз бераётган ҳозирги жараёнларнинг таҳлили рив-ш категориясини тубдан қайта кўриб чиқишни тақозо қилмоқда. Бунга сабаб Т. вақтида турли хил ўзгаришларнинг зиддиятли характерлари намоён бўлаётганлигидир. Т. мустақиллик даврида наشر этилган

илмий, илмий-оммабоп мақолаларда пайдо бўлиб, анъанавий муомаладаги “кризис” ва уни бир-бири билан қиёслаш асносида улар ўзаро мутлақ айнан эмаслиги, мазмунан фарқланиши кўзга ташланади. Мас., “маънавий Т.” т.си айнан маъ-ят оламида рўй берадиган емирилиш жараёнини ифода этади. Сиёсий Т.да жамият сиёсий асослари, иқт-й Т.да унинг ишлаб чиқариш кучлари ва муносабат ларида кескин вазият, ўта хатарли жараёнлар вужудга келганини англатади. Яккаҳокимлиқ, тоталитаризм, терроризм, экстремизм, сепаратизм кабиларни ҳам Т. билан боғлиқ ҳолда таҳлил этиш мумкин. Т. юн. “инқироз”, “янгилашиш” маъносини англатишини эътиборга олиб, тараққиётнинг муайян даврида ижтимоий муносабат ларнинг эскиргани, замон талабидан ортда қолгани, энг муҳими, унинг замирида янгиланиш бошланаётгани сифатида талқин этиш, бошқача айтганда, Т.ни жамият ҳаётининг турли соҳаларида вужудга келган инқирознинг энг кескин палласи, янгиланишга эҳтиёж туғилган ҳолат сифатида ҳам тушуниш мумкин. Шу маънода, бутун дунёда рўй бераётган молиявий-иқт-й инқироз бугунги кундаги Т.нинг намоён бўлиш шаклларида биридир, дейиш мумкин. *Т.Жўраев, Д.Бозаров*

ТАНАТОЛОГИЯ (юн. тана – ўлим ва логия – таълимот) – ўлим ҳақидаги таълимот, унинг сабабини ўрганувчи, ушбу жараённинг содир бўлишини (танатогенез), организм тўқималаридаги ўлиш ва у билан боғлиқ ўзгаришларни ўрганувчи фанлардан бири. У: 1) организмнинг қайта жонланиши (реанимация); қон йўқотиш, асфиксия (инсон қони ва тўқималарида кислород етишмаслиги сабабли бўғилиш) – тасодифий сабаблардан ўлишда қайта тикланиш, шок ва ҳ.к.да ҳаётга қобил организм функцияларининг сўна бориши; 2) касалнинг ўлим олди азобларини енгиллаштириш (эвтаназия) ҳодисаларини ўрганеди. Т. атама сифатида рус олими И.И. Мечников томонидан муомалага киритилган. Ҳозирги даврда муттасил ривожланиб, мазмунан кенгайиб бораётган илмий йўналишдир.

ТАНБАЛЛИК – ишқмаслик, дангасалиқ каби маънавий иллатларни ифодаловчи т. Т. инсонлардаги салбий хус-ят ҳисобланади. Танбал киши ёлчителиб меҳнат қилмаса-да, яхши яшашни хоҳлайди, бировларнинг меҳнати эвазига кун кечиришдан асло уялмайди. Т. т.си маълум маънода сурбетликка ўхшаб кетади. Т. турли ёшдаги ҳар бир инсонга нисбатан қўлланиши мумкин. Чунки айрим инсонлар борки, бутун ҳаёти давомида “тирик товон”, яъни ўлик-тиригини ҳам бошқа кишининг зиммасига юклаб қўяди. Ҳолбуки, бу инсон “тўрт мучаси соғ”, жисмонан бақувват, ҳатто “ақлли” ҳам. Айёрлик, меҳнат қилмай кун кўриш каби салбий хус-ятларга эга бўлади. Т. “меҳнатсеварлик”, “ишчанлик” каби сўзлар билан қарама-қарши маънода келади. Меҳнатсевар кишилар ҳалоллик, пешона тери эвазига кун кўради. Танбаллар эса бунинг акси ҳисобланади, танбаллар бора-бора одамлар нафратига учрайди.

ТАНИШИШ — аввал бир-бирини танимаган кишилар ўртасидаги мулоқотда ўзаро ўзини танитиш, суҳбатдоши ҳақида маълумотга эга бўлишни англатувчи т. Мулоқот ва нутқ одоби таркибий қисми сифатида Т. бир неча

мақсадларга қаратилади: 1) суҳбатдошга ўз исми, фамилияси, отасининг исми ҳақида маълумот бериш (ёки ундан маълумот олиш). Мулоқотнинг турли ҳоллари ўзаро танишувга муайян чекловлар қўяди. Хизматга оид, маъмурий Т. тўлиқ таништиришни талаб этади, маиший алоқа эса, зарур бўлган маълумот билан чекланиши мумкин; 2) суҳбатдошни уни қизиқтираётган масалалар бўйича хабардор қилиш. Т. вазиятида эксплицит (ошкора) ва имплицит (яширин) жиҳатлар мавжуд. Ошкоралик аниқ тарзда қўйилган саволларга жавобдан иборат бўлади. Яширин ҳолатдаги Т. нафақат аввалдан келишилган маълумотни ўзаро алмашиш, балки инсоннинг қиёфаси, табиати, обрўси ҳақидаги тасаввурларни ҳосил қилиш жараёни ҳамдир. Ш.у. Т. жараёнида мулоқотнинг барча унсурлари — кийиниш тарзи, фаҳм-фаросат, вазият ва ҳолатга мувофиқлик, хулқий тажриба, сўзлашув одоби, ўзини тута билишлик муҳим аҳамият касб этади. Т. саломлашишдан бошланади. Саломлашишнинг расмий ёки норасмий тарзи Т. жараёнининг қай йўсинда боришини белгилайди. Биринчи ҳолда бир суҳбатдошнинг бошқасига шахсий қизиқиши йўқлиги маълум бўлади. Бунда бир-бирлари ҳақида ортиқча маълумот алмашинмайди. Иккинчи ҳолдаги Т. да норасмий маълумотлар билан кенг алмашиш мумкин. Т. вақтида эркак кишига аёл таништирилади. Аёл ўз исмини айтади ва замонавий одатга кўра, қўл узатиши мумкин. Биринчи бўлиб келувчи (агар у керакли жойга мурожаат этаётганига аниқ ишонса) ўзини таништиради. Т. жараёнида муайян муносабат ни ойдинлаштирмайдиган ортиқча саволларни бериш, шилқимлик ва б. ҳолатлар мулоқот ҳамда Т. одобининг бузилиши тарзида қабул қилиниши мумкин.

ТАНОСУХ – маънавий оламга хос ҳодиса сифатида талқин этиладиган ва қадимда руҳнинг бир жисм (ўлик)дан бошқа жисм (ўсимлик, ҳайвон, инсон)га ўтиши ҳақидаги таълимот. Бу ақида брахманизм, буддизм, монизм, орфизм, пифагоризм, платонизм ва б. таълимотларда мавжуд бўлган. Т. ҳақидаги қарашларга кўра, инсоннинг руҳи ўлимидан кейин қилган амалларига яраша бошқа бир яхшироқ (агар у тўғри ҳаёт кечирган бўлса) ёхуд аксинча, ёмонроқ бир жисмга ўтади. Т. ё айирувчи, ё бирлаштирувчи бўлади. Бирлаштирувчи Т. маъданлар оламидан бошланиб, ўсимлик ва ҳайвонот орқали комил инсон руҳигача тадрижий руҳий рив-ш босқичларини босиб ўтади. Айирувчи Т. ўз навбатида, насх (инсон руҳининг бир танадан бошқа танага ўтувчи), масх (руҳнинг танасидан ҳайвон жисмига кўчиши), расх (инсонларга кўчиши)га бўлинади. Исломот таълимотида Т. наз-яси рад этилса-да, аммо буддизм ва зардуштийлик динлари таъсирида бўлган мусулмон мам-тлари аҳолиси қарашларида, имомия, нусайрия каби шиа оқимларида унинг айрим унсурлари кўзга ташланади.

ТАНҚИД — бирор нарсага баҳо бериш мақсадида уни таҳлил қилиш, муҳокама этиш, у ҳақида салбий фикр билдириш, камчиликларини атрофлича асослаш ва ҳал этиш мақсадида билдириладиган фикр-мулоҳазалар мажмуи. Т. асосли бўлса, уни эътиборга олиш мавжуд камчиликларнинг олдини олишга, тараққиётга ижобий таъсир этишга олиб келади. Т.га шу боис тараққиёт омили

сифатида қаралади. Манфаатлар уйғунлиги асосида амалга оширилган танқидий мулоҳазалар кескинлик ва адоватни келтириб чиқармайди. Т. айрим ҳолларда арзимас камчиликларни бўрттириб кўрсатиш, эркин фикр билдириш имконини суиистеъмол қилиш эвазига мавжуд муҳитда кескинликни юзага келтириши ҳам мумкин. Т. айрим шахс, гуруҳ, жамоага, аниқроғи, улар фаолиятининг натижаларига қаратилган бўлиши мумкин. Бунда шахсий манфаатлар билан миллий манфаатлар уйғунлиги таъминланганлиги Т.ий фикрларни умумманфаат н.назаридан тўлақонли таҳлил қилишга имкон яратади.

ТАРБИЯ — авлодлараро ижтимоий -тарихий ва ҳаётий тажрибани узатишга хизмат қиладиган, оила, таълим муассасалари, ижтимоий , сиёсий ва б. ташкилотлар, ОАВ ва б. таъсири остида жисмонан соғлом, маънан баркамол инсонни шакллантириш ва такомиллаштириш жараёнини англатувчи т. Т. инсонга индивидуал ва ижтимоий , онгли ва онгсиз таъсирларнинг йиғиндисини мужассамлаштиради, якка кишига, маълум бир жамоага, халқ ёки миллатга қаратилган бўлиб, давлат ва жамият қурилиши ҳамда рив-шида муҳим аҳамиятга эга. Турли жамоат ташкилотлари, фан, техника, адабиёт, санъат, ОАВ, радио ва ТВ, тарғибот-ташвиқот ишлари ҳам ижтимоий Т.га кучли таъсир кўрсатади. Ёш авлодни тиббий кўриқдан ўтказиш, жисмоний чиниқтириш ҳам Т.га киради. Маълумки, Т.нинг асосий турлари иккита: оилавий ва ижтимоий . Оила Т.си оилада ота-оналар, бобо ва бувилар, умуман катта ёшли қариндошлар томонидан болаларни тарбиялашдир. Азалий ўзбек удумига биноан ота-оналар билан бирга бобо-бувиларнинг Т.вий таъсири кучли. Чунки ҳаётликларида бобо ва бувилар оиланинг маънавий раҳбарлари бўлишган. Амир Темур, темурийлар хонадонида ўрнатилган тартибга кўра, шахзодалар Т.си билан уларнинг оналари эмас, бувилари шуғулланишган. Шахзодалар кўкрақдан ажратилиб, эсини таниб, ўз-ўзини эплай бошлагач, бувилари измига ўтказилган. Мас., Мирзо Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим бўлса-да, унинг оилавий Т.си билан Сароймулкхоним шуғулланган. Амир Темурнинг ўзи ҳам фарзандлари ва неваралари Т.сига жиддий аҳамият бериб, доимо назорат қилиб турган. Оилавий тартиб, яъни оила аъзоларининг бир-бирларига муносабат и, ота-она ва б. катта ёшли қариндошларининг хулқ-атвори, мад-й ва сиёсий савияси, муомала мад-ти, оила даромади, яшаш шароити ва ш.к. омиллар оила Т.сининг асосидир. Оила қанчалик тартибли, яхши хулқ-атворли, аъзоларининг ўзаро муносабат лари самимий бўлса, оилавий Т. ҳам шунчалик самарали бўлади. Т. тизимида асосий ўринлардан бирини умумий таълим мактаблари эгаллайди, чунки, эндигина оила таъсирида бўлган ёш ниҳол, умумий таълим мактабларининг режалаштирилган Т.вий таъсир доирасига киради. Ўша кундан эътиборан, мурғак қалб фаолиятини жамият, миллат манфаати томон буриш учун дастлабки қадам ташланади. Умумий таълим мактабларида амалга оширилаётган Т.вий ишлар жамиятнинг бошқа ижтимоий ин-тлари, оила, мактабгача Т. муассасалари, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари, меҳнат жамоалари, турли жамоат ташкилотлари, мад-й-маър-й муассасалар, уюшмалар

амалга ошираётган бир бутун, Т.вий таъсир доирасида бўлиб, бу борадаги мақсадли фаолиятнинг таркибий қисмидир. Баркамол шахс Т.си, уни тўғри амалга ошириш, ижтимоий, маънавий ва мад-й ҳаётга тайёрлашдан иборат. Т. мураккаб жараён бўлиши билан бирга, ҳар бир мам-т ва миллат учун ғоят долзарб масала ҳисобланади. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида Т. масаласига алоҳида аҳамият қаратилган. Унда маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлонийнинг “Т. биз учун ё ҳаёт-ё мамот, ё нажот-ё ҳалокат, ё саодат-ё фалокат масаласидир” деган фикри бежиз келтирилмаган. Т. асосан икки негизга – ахлоқ ва оқилликка таянмоғи лозим: биринчиси – яхши фазилатларни ўстирса, иккинчиси – ўзгалар иллатидан ҳимоя қилади (А. Шамфар). Т. аждодларимиз тўплаган яхши фазилат ва хислатлар, кадриятлар, ш-дек, улар тўплаган тарихий ижтимоий тажриба, барча билим ва илмларни билиш манбаидир. Т. Т. берувчининг профессионал маҳоратини ифодалайди. Шу боисдан, Т. маҳорат, баъзан санъат сифатида талқин қилинади. У инсонни мустақил шахс бўлиб камол топишида ҳал қилувчи омил, жамият амалга оширган Т.вий ишларнинг натижаси, деб ҳам ҳисобланади. Т. муайян мақсадга қаратилган, аниқ дастур, режа асосида амалга ошириладиган онгли амалий фаолиятдир. Бундай Т.вий таъсир инсон фаолиятини маълум бир ижтимоий гуруҳ, табақа, шахс ёки миллат манфаати томон йўналтиради. Инсон шахси ҳамма вақт ҳам фақат онгли, режали Т.вий таъсирнинг маҳсули эмас. Инсон шахсининг камолотида ҳеч қандай дастурсиз, режасиз, стихияли тарзда амалга ошириладиган таъсирнинг (дўсту биродарлар, ҳамкасблар, қариндош-уруғлар суҳбати, бозор ёки чойхонадаги гурунг ёхуд аждодларимиздан мерос бўлиб қолган меъморий ёдгорликлар, табиат манзараларининг таъсири ва б.) ҳам аҳамияти бекиёсдир. Т.нинг оммавий, гуруҳий ва шахсий шакллари мавжуд. Истиклол туфайли мам-тимизда таълим ва Т.га бўлган муносабат ўзгарди. Мустабид тузумга хос синфий, партиявий қарашларга барҳам берилиб, баркамол авлод, ҳар томонлама камол топган комил инсонни, шахсни тарбиялашга эътибор кучайтирилди. Шу жиҳатдан, “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда ёш авлодни эзгу ғояларга садоқат руҳида Т.лаш, аждодларимиз меросига таяниш, оила муқаддаслигини сақлаш, фарзандларимизни юртпарвар ва элпарвар, юксак эътиқодли, одоб-ахлоқли ва баркамол этиб Т.лаш барчамизнинг зиммамиздаги асосий, масъулиятли вазифадир. *Ваҳоб Қўчқоров*

ТАРИХ — табиат ва жамиятдаги ҳар қандай ўзгариш ва рив-ш жараёнини ифодаловчи атама; инсоният ва унинг ҳаёти, авлодлар алмашуви, цивилизациялар, жамият ва давлатлар шаклланиши, ўтмиши ва тараққиёти билан боғлиқ жараёнларни ўрганувчи фан. Президент И.А.Каримов Т.нинг маъ-ятда тутган ўрнига юксак баҳо берган: “**Маънавиятини тиклаши, туғилиб ўсган юртида ўзини бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриши учун инсонга, албатта, тарихий хотира керак... Ким бўлишидан қатъи назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини**

мустаҳкамлайди. Инсон учун Тарихдан жудо бўлиш — ҳаётдан жудо бўлиш демакдир... Бу ғоянинг замирида халқимизнинг ўзлигини англаши ётади. Ҳаққоний тарихни билмасдан туриб эса ўзликни англаш мумкин эмас”.

Т. фани — инсониятнинг бутун ўтмиши давомида жамият ҳаётида содир бўлган воқеа, ҳодиса ва жараёнларни яхлит тарзда ўрганади. Бу фан ижтимоий - гуманитар фанлар (фал., сиёсатшунослик, социология, иқтисод, психология, санъатшунослик ва б.) тизимининг таркибий қисмига киради. Турли ижтимоий ва гуманитар фанлар инсон ва жамият ҳаётининг алоҳида жиҳатларини ўрганса, Т.нинг тадқиқот мавзуи — аҳоли, жамият, мам-т, давлат ҳаётининг ўтмиши ва ҳозирги даври хусусидаги далил ва маълумотларни йиғиш, таҳлил қилиш, тўпланган билимларни маълум бир тизимга солиш ва наз-й жиҳатдан умумлаштиришдир. Т. фани мозийда содир бўлган воқеа, ҳодиса ва жараёнлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, уларнинг илдизи, Т.ни ҳаракатлантирувчи сабаблар, унинг мантиғи ва маъносини кўриш имконини беради. Қачон, қаерда, қандай сабабга кўра қандай воқеа-ҳодиса юз берган, оқибати нима билан яқунланган, унинг бизга, ҳозирги замонга қандай дахли, аҳамияти бор, деган саволларга жавоб топиш орқали биз Т.дан сабоқ оламиз, уни англаймиз. Инсон, жамият ва таназулга олиб келадиган йўллардан эса воз кечамиз. Ижтимоий ва гуманитар фанлар ҳам, табиий билим соҳалари ҳам Т. тадқиқотлари натижасига таянади. Ҳозирги замон Т. фани алоҳида бўлим ва соҳалардан ташкил топган билимлар мажмуасидир. Ихтисослашиш даражасига қараб, уларни бир неча гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳни жамиятнинг (жаҳон Т.и) бутун ва алоҳида томонларини ўрганувчи бўлим ва соҳалар ташкил этади. Жаҳон Т.и, ибтидоий жамият Т.и, қад. дунё Т.и, ўрта а.лар Т.и, янги ва энг янги Т. шулар жумласидандир. Худудий-географик тамойилга кўра, тарихан бир-бири билан боғлиқ йирик минтақалар (Европа ва дунёнинг бошқа қисмлари, Қад. Шарқ, М.О.нинг баъзи минтақалари), алоҳида мам-тлар ва халқлар Т.ига ажратилади. Мажмуавий муаммоларни тадқиқ этиш ҳар бир гуруҳ мам-тлар ва халқлар Т.ини (Уйғониш даври, Реформация Т.и ва б.) ўрганиш заруриятидан келиб чиқади. Жаҳон Т.ига глобал ёндашув билан бир қаторда микро Т. (шаҳар ва қишлоқлар, алоҳида шахслар, кундалик маиший турмуш) ҳам ўрганилади. Т.нинг алоҳида томонларини ўрганиш Т. фанининг алоҳида соҳаларини ажратишни тақозо этади (мас., ҳарбий, сиёсий, иқт-й, ижтимоий, дин, фан, мад-т, санъат, интеллектуал, дипломатия Т.и ва б.). Иккинчи гуруҳни ёрдамчи ва махсус Т. фанлари ташкил этади. Уларни алоҳида фанларга ажратилиши ва рив-ши Т. фанининг хусусий тадқиқот усулларини ишлаб чиқиш заруратидан келиб чиқади. Бунда антропология, археология, этнология мустақил ўринга эга. Ёрдамчи Т. фанларига — манбашунослик, археография, палеография, геральдика, хронология, метрология ва нумизматика киради. Махсус гуруҳ — бошқа фанлар эҳтиёжидан келиб чиқади (мас., табиий фанлар Т.и, техника Т.и, давлат ва ҳуқуқ Т.и). Т. фанининг Т.ини эса Т.шунослик ўрганади. Т. фани а.лар мобайнида қўлёзма асарларда ифодаланган ҳаёт, воқеа-ҳодисалар, Т.ий шахслар ҳақида ҳикоя қилишдек оддий баёнчиликдан, муайян цивилизация ҳаётининг шаклланиш босқичлари ва умумий қонуниятларини аниқлаш,

умумлаштириш, таҳлил қилиш ва наз-й хулосалар чиқариш каби мураккаб илмий йўлни босиб ўтган. Энг қадимий Т.имиз хусусида мад-й ёдгорликлар ва археологик топилмалар маълумот беради. Асрлар давомида сиёсий, иқт-й, маън-й-маър-й ҳаёт Т.и ҳақида маълумотлар, Сарой йилномалари, Т.чилар, хонлар, подшоҳлар томонидан битилган кўлёзма манбалар шаклида жамлана борган. Ўрта а.лар Т.шунослигида Амир Темур ва темурийлар Т.и айниқса муфассал ёритилган. Нодир кўлёзма манбаларда Ў.О. мам-тларининг географик ҳолати, йирик шаҳарлари ва аҳолиси, уларнинг турмуш тарзи ва машғулоти, карвон йўллари, урушлар, ғалаёнлар, ижтимоий -иқт-й, сиёсий, маън-й-маър-й ҳаётига доир турли маълумотлар баён этилган. Ў.О. Россия мустамлакасига айлантирилгач, истибдод тузуми тартиботлари Т. соҳасидаги илм. тад. кўлами ва мавзусига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Ўша давр Т.чиларининг Ў.О., жумладан, Ўз-н Т.ига оид асарларининг аксарияти ўзининг бир ёқламалиги, метропология манфаатларига хизмат қилишга мўлжаллангани билан ажралиб туради. XX а. бошларида миллий даврий матбуот саҳифаларида Т. муаммоларига оид мақолалар эълон қилина бошлаган. Жадидчилик ҳаракати намояндалари мам-т ривожини, миллат тараққиёти, ўзликни англашда Т. фанига алоҳида эътибор қаратганлар. Хус-н, Маҳмудхўжа Бехбудий комил инсон тарбияси маъ-ят-маърифат тараққиёти, жамиятни бошқаришда Т. фанининг ўрни бекиёслигини таъкидлаб, асарларида фақатгина Ватан Т.ини эмас, Европа ва жаҳон мам-тлари Т.ини билиш зарурлиги ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирган. Унинг «Мозий истиқболнинг тарозисидир», деган ғояси Т. тажрибасида ўзининг ҳақлигини тўла исботлади. Октябрь тўнтариши амалга оширилгач, совет тузумининг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда, унга хос бўлган илм. тад.ни ташкил этишнинг шакл ва усуллари, мақсад ва вазифалари, методологиясини ишлаб чиқиш масаласи илгари сурилди. Коммунистик мафкура томонидан асосий эътибор партия Т.и йўналишига қаратилди, Т.ий изланиш мактаблари йўқ қилиб ташланди. Т. фанини жадаллик билан сиёсийлаштириш ва ғоялаштириш жараёни юз берди, услубийда «синфийлик», «партиявийлик» тамойили юзага келиб, «Т.ни синфнинг ўзи яратади» деган қоида қарор топди. Тоталитар тузум зиддиятларига қарамай, ўта мураккаб шароитда олий таълим тизимида Т. таълимининг вужудга келиши билан мутахассис Т.чи кадрлар тайёрлана бошлади. Т. фанининг ташкилий асослари мустақамланди. Ў.О. Давлат университети, Самарқанддаги Олий педагогика ин-тида кўлёзма китоблар, вақфнома ва васиқалар йиғилиб, илмий таҳлил қилинди. 1943 йилда Т. ин-тининг ташкил этилиши Т. фани ривожидан муайян босқич бўлди, тадқиқотларни маълум илмий йўналишлар ва режа асосида амалга ошириш йўлга қўйилди. Кейинчалик Т. ва археология ин-ти Т.ий тадқиқотлар бўйича илмий марказга айланди. Аммо Т. фани ниҳоятда сиёсийлаштирилиб, илмий-Т.ий тафаккур ҳукмрон идеология қаттиқ назорати остида бўлгани туфайли жуда кўп масалаларнинг асл моҳиятини кўрсатиб, ёритиб бериш имкони бўлмади. Ўз-н мустақилликка эришгач, Т. фани собиқ мафкурадан озод бўлди. Жамият ҳаётида амалга ошаётган муҳим ижтимоий жараёнлар Т. фани олдида ўзбек халқининг ҳаққоний Т.ини яратиш, унинг тараққиёт ва жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни ва ролини аниқлаш, Т.ий

билимларни оммалаштириш ва тарғиб қилиш орқали миллатнинг маън-й-ахлоқий кадриятлари, мад-ти, қад. анъаналарини тиклаш имконини яратди. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих ин-ти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги 1998 йил 27 июль қарори бу борада муҳим аҳамиятга эга бўлди. «Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи» концепцияси ишлаб чиқилди. Мам-тда Т. фани соҳасида илм. тад. ушбу концепция доирасида амалга оширилмоқда. Бу борада Ислон Каримовнинг Т.чи олимлар ва журналистлар билан учрашувида баён этилган «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асарида илгари сурилган бунёдкор ғоялар муҳим роль ўйнади. Унда Президент томонидан: **«...тарихчилар миллатга унинг ҳаққоний тарихини кўрсатиб, исботлаб беришлари керак. Зотан, тарих — халқ маънавиятининг асосидир; ... биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур»**лиги таъкидланиб, Т.чилар олдига аниқ вазифалар қўйилди. Илгариги даврда ўрганиш тақиқланган, нотўғри талқин этилган мавзулар, жараёнлар Т.ийлик тамойили, илмий холислик асосида — миллий мустақиллик асосида қайтадан ўрганилди. Махсус «Ўз-н Т.и» журнали чоп этила бошланди (1998). «Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги Т.и» республика мунтазам илмий семинари ташкил этилди. ЎзР Т.чилар жамияти тузилди (1999). ЎзР Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси қошида “Ўз-ннинг янги Т.хи маркази” ташкил этилди (1996). Илк маротаба «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»га биноан Т. фанининг таълим тизимидаги ўрни ва аҳамияти янада ортди. Мустақиллик йилларида Т.чиларнинг халқаро илмий ҳамкорлигининг кенг имкониятлари вужудга келди. Ўз-н Т. фанининг долзарб муаммолари бўйича халқаро илмий анжуманлар ўтказиладиган марказга айланиб бормоқда. *Бахтиёр Исоқов*

ТАРИХИЙ АНЪАНАЛАР – тарихий тараққиёт жараёнида вужудга келадиган, аждодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтадиган, кишилар мад-й ҳаётига таъсир ўтказадиган маънавий ҳодисаларни англатувчи т. Т.а. ўзига хос ижтимоий қоида сифатида кишилар онгига (халқ ёки маълум гуруҳ шуурига) сингиб кетган тартиб ва қоидалар мажмуи ҳисобланади. Т.а. ҳаётнинг турли жиҳатларини ўзида акс эттириб, кўпроқ урф-о. ва маросимларда намоён бўлади. Бундай анъаналар миллат ва элат ижтимоий ҳаётида тарихий ворислик асосида ҳар бир даврда сайқалланиб, кейинги авлодларга узатиб келинади. Т.а.нинг ворисийлиги миллат ва халқнинг муайян даврдаги ўзига хос хус-яти, ҳаёт тарзи, мад-ти, фани, адабиёти ва б. соҳаларда эришилган натижа ва ютуқларини кейинги авлодларга бекамукўст етиб боришини таъминлайди. Т.а. турли-туман бўлиб, уларда ҳар бир даврга хос хус-ятлар мужассам бўлади. Т.а. қайси даврда яратилишидан қатъи назар, мад-й ҳамда маън-й-ахлоқий хус-ятларни ўзида мужассам этади. Т.а. миллат ёки халқни бирлаштириш, авлодларни ўзаро боғлаш, жамиятда умумий бирлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш воситасидир. Т.а.да ахлоқий ва мад-й қирраларнинг бетакрорлиги, муайян халқ, миллат ёки элат ҳаётининг ўзига хослиги, ворисийликнинг муҳим жиҳатлари намоён бўлади.

Ҳар бир халқ ўз Т.а.ининг соҳиби, уларнинг сақловчиси, ривожлантирувчиси ҳамда келажак авлодларга узатувчисидир. Муайян даврда бу борадаги узилишлар миллий маъ-ятда кўплаб йўқотишларга сабаб бўлади. Собик мустабид тузум шароитидаги мафкуравий тазйиқлар миллий қадриятлар билан бир қаторда Т.а.ни сақлашга ҳам салбий таъсир кўрсатган эди. Мас., Наврўз байрамини нишонлаш қораланиб, уни халқнинг онгидан сиқиб чиқаришга ҳаракат қилинди. Шу тариқа, Т.а.нинг аксарияти «ўтмиш қолдиқлари» сифатида баҳоланиб, янгича мад-т ва янгича анъаналар шароитида уларнинг барҳам топиши тўғрисидаги сохта ақидалар тарғиб қилинар эди. Ўз-н мустақилликка эришганидан сўнг Т.а.ни тиклашга эътибор кучайди. Улар мустақилликни мустаҳкамлашнинг муҳим воситаси, кишиларни маънавий камолотга етказиш омили сифатида катта аҳамият касб этмоқда. Т.а.нинг жамиятдаги аҳамияти, миллат ва ҳар бир инсонга таъсири, айниқса, ҳозирги даврда яққол намоён бўлмоқда. Истиклол Т.а.ни янада тўлароқ ва кенгроқ ўрганиб, ижобий жиҳатларини ҳаётга татбиқ этиш, уларни асраб-авайлаш ва келажакка омон-эсон етказиш учун кенг имкониятлар яратди.

А.Яхшиев, Н.Назаров

ТАРИХИЙ ВОҚЕЛИК (юн. *historia* — ўтмиш воқеалар ҳақида хикоя, бўлган ҳодисалар; лот. *realis* — ҳақиқий мавжуд, реаллик) – тарихда содир бўлган бирор ҳодиса ёки воқеаларни акс эттирувчи жараённи англатувчи т. Т.в. — аслида ўзгармас т., яъни ўтмишни, инсоният босиб ўтган тарихий йўлни, бу жараёндаги воқеа-ҳодисаларни ҳеч қачон ўзгартириб бўлмайди. Чунки, тарих аллақачонлар рўй берган ва у орқага қайтмайди, яъни ҳеч қачон қайтадан содир бўлмайди. Т.в. маънавий н.назардан инсонларнинг бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалардан тўғри хулоса чиқариши масаласида катта аҳамият касб этади. Асосийси уни қай тарзда ўрганиш, ўзлаштириш ва талқин қилишдадир. Бу борада холислик, ҳаққонийлик, илмийлик асосий мезон ҳисобланади.

ТАРИХИЙ ЁДГОРЛИКЛАР – халқлар ҳаётидаги муҳим тарихий воқеалар, жамият ва давлат тараққиёти ҳамда тарихий шахслар, ш-дек, фан, техника, мад-т ва халқларнинг маиший турмуши тараққиёти билан боғлиқ бинолар, иншоотлар, тарихий жойлар ва буюмлар. Умумий хус-ятларига кўра, Т.ё. археологик, меъморий ва маҳобатли санъат ёдгорликларига бўлинади, ш-дек, тарихий бадий қимматга эга бўлган ёзма ёдгорликлар ҳам унга тааллуқлидир. Т.ё.нинг турлари ниҳоятда хилма-хил. Уларнинг қадимгилари археология ёдгорликлари жумласига мансуб бўлиб, булар – кўҳна шахарлар харобалари, қўрғонлар, манзилгоҳлар, мудофаа иншоотларининг қолдиқлари, анҳорлар, йўллар, тош ҳайкалчалар, тош битик ва суратлар, буюмлар, аҳоли масканларининг тарихий мад-й қатламлари ва б.. Т.ё.лар мам-т, халқ тарихий-мад-й меросининг бир бўлаги ҳисобланади. Унинг таркибига музейларда намоиш этиладиган тарихий ва мад-й ёдгорликлар ҳамда кўзғалмас ёдгорликлар ҳам киради. Ш-дек, маълум сана, воқеа ва шахсларни абадийлаштириш мақсадида яратилган санъат асарлари: ҳайкал, макбара, қабртоши, эҳром, зафар тоқи ва ҳ.к. лар ҳам Т.ё. сирасига киради. Ма-д-й ва

Т.ё.ни сақлаш вазифаси умумдавлат аҳамиятига эга бўлиб, у маънавий тарбиянинг асосий қисмини ташкил қилади. Мад-й ва Т.ё. муҳофазаси – инсоният мад-й меросини сақлаш ва муҳофаза қилиш йўлидаги халқаро, давлат ва жамоатчилик тадбирлари тизимидан иборат. Т.ё., меъморий обидалар, адабиёт, тасвирий ва амалий санъат асарлари, археологик топилмалар, миллий ва халқаро аҳамиятга эга бўлган мажмуалар ва б. давлат томонидан муҳофаза этилади. Мад-й ва Т.ё. муҳофазаси, асосан, Уйғониш давридан бошланган. Буюк француз инқилоби даврида шахсий коллекциялар национализация қилинган ҳамда 1793 йили Лувр музейини ташкил этиш тўғрисида декрет қабулқилинган. XIX-XX а. бошларида кўпгина Европа давлатларида Т.ё. давлат муҳофазасига олинган. II жаҳон урушидан сўнг ЮНЕСКО ташаббуси билан 1954 йилги Гаага конференциясида Халқаро конвенция ва “Қуролли конфликтлар рўй берганда мад-т бойликларини химоя қилиш тўғрисида” баённома имзоланган. Мад-й ва Т.ё. муҳофазаси билан Халқаро музейлар кенгаши (1946), Мад-т бойликларини муҳофаза этиш ва реставрация қилиш халқаро тадқиқот маркази (1959), Ёдгорликлар ва диққатга сазовор жойларни муҳофаза этиш бўйича халқаро кенгаш (1965) шуғулланади. Ўз-н ҳудудларида Т.ё.ни сақлаш ишига ўрта а.ларда ҳам эътибор берилган. Хус-н, Амир Темур, Шохрух, Абдуллахон сингари ҳукмдорлар янги тарихий иншоотлар барпо этиш билан бирга, илгари барпо этилган тарихий обидаларини таъмирлаш ишларига ҳам аҳамият беришган. III-дек, ноёб Т.ё. ҳамда нодир қўлёзма асарлар саройга тўпланиб, махсус муҳофаза этилган. Аммо тез-тез рўй бериб турган босқинчилик ва ўзаро урушлар туфайли Т.ё.нинг аксарияти талон-тарожга учраган ҳамда малакатдан ташқарига олиб чиқиб кетилган. Айниқса чор Россияси томонидан Ў.О.нинг босиб олиниши чоғида ва мустамлака йилларида кўплаб Т.ё. метрополияга ташиб кетилган. Шундан кейин Ўзбекистонда Т.ё.ни давлат йўли билан муҳофаза этиш, асосан, XX а.нинг 20-йилларидан бошланган. 1920 йили Маориф халқ комиссарлиги қошида музейлар, санъат асарлари ва қадимги ёдгорликларни муҳофаза қилиш Туркистон кўмитаси – Турккомстарис тузилган, кейинчалик Ў.О.да миллий ҳудудий чегараланишдан сўнг бу ташкилот “Средазкомстарис” деб қайта номланган. Лекин шунга қарамасдан Совет ҳокимияти йилларида Ў-ндаги Т.ё., хус-н, тарихий обидалар муҳофазаси қоникарли бўлган деб бўлмади. Аҳолини ўз тарихидан узиб қўйиш ва эътиқодидан маҳрум қилиш мақсадида олиб борилган махсус сиёсат оқибатида Т.ё.ларнинг асосий қисми XX а.да вайрона ҳолига келиб қолди ва маълум қисми бутунлай йўқотилди. Пахтачиликни ривожлантириш шиори остида кўплаб археологик аҳамиятга эга тепалар, мад-й қатламлар шудгор остида қолиб кетди. Т.ё.ни асраб-авайлаш, уларни кейинги авлодларга мерос қолдириш ишига том маънода Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейин киришилди. Ҳозир тарихий Т.ё.ни муҳофаза қилиш иши билан ЎзР Мад-т ишлари вазирлиги ҳузуридаги мад-й мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш илмий-ишлаб чиқариш Бош бошқармаси шуғулланмоқда. Республика ҳудудида ва чет мам-тларда сақланаётган ноёб қўлёзмалар, мад-й, Т.ё., ҳунармандчилик, халқ оғзаки ижоди намуналари, санъат ва бадиий асарлар, театр-муסיқа, қадимги давлатчилик

тарихига оид ҳужжатлар, қадимги чолғу асбобларини йиғиш, сақлаш ва б. билан шуғулланиш мақсадида “Олтин мерос” халқаро хайрия жамғармаси тузилган (1999 йил 12 октябр). *Анвар Яхшиев*

ТАРИХИЙ МАНБАЛАР – ўтмишдаги воқеа-ҳодисаларни ўрганиш учун асос бўладиган манбалар мажмуи. Т.м. асосан икки турга: моддий ва маънавий манбаларга бўлинади. Моддий манбаларга қадим-қадим замонларда одамлар истиқомат қилган манзилгоҳлар, уларнинг мозорлари, кўҳна шаҳарлар, мудофаа иншоотлари, қасрлар ва уларнинг қолдиқлари, ўша жойлардан топилган меҳнат қуроллари, уй-рўзғор буюмлари, зеб-зийнат ашёлари, олтин, кумуш ва мис танга-чақалар, қад. суғориш иншоотларининг қолдиқлари, ш-дек, ибтидоий одамлар ва ҳайвонларнинг қоя тошларга ўйиб ишланган суратлари, тош ва б. қаттиқ предметлардаги битик ва ёзувлар киради. Маънавий манбалар туркумига эса узоқ ўтмишдан қолган кўлёзма асарлар ҳамда одамларнинг турмуши ва урф-о.ларини ўзида акс эттирувчи турли-туман ашёлар, ш-дек, одамлар онгида сақланиб қолган урф-о., маросим ва анъаналар киради. Табиат ва жамият ўтмиши билан боғлиқ ҳар бир нарса Т.м. ҳисобланади. Бу манбаларсиз, уларни топиб, тадқиқ этиб, атрофлича таҳлил қилмай туриб, тарихий жараёнларни тўғри ва холисона англаб бўлмайди.

ТАРИХИЙ ХОТИРА — Президент Ислам Каримов томонидан асослаб берилган, аждодлар яратган моддий ва маънавий бойликларни кишилар онги ва кундалик амалий фаолиятида қайта намоён бўлиши, эсланиши, қадрланишини ифодаловчи т. Инсон ўзининг Т.х.сига эга бўлмасдан туриб, ҳаётида содир бўлаётган ижтимоий ўзгаришларнинг моҳиятини тушуниб етолмайди, ўз келажагини тасаввур қила олмайди. Шу сабабдан ҳам “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”. Т.х. юксак маъ-ят тамойилларининг шаклланиши ва рив-ши учун асосий манба вазифасини бажаради. Худди ш.у. ҳам, ҳамма замонларда халқнинг, миллатнинг Т.х.сини мустаҳкамлаш юртнинг буюк алломалари, давлат арбоблари диққат-эътиборида бўлган. Инсоният авлодларининг ўзаро алоқадорлиги натижасида вужудга келган қадриятлар, яъни аждодлар ва авлодларнинг маънавий мероси умуминсоний мад-й мерос хазинасига кўшилади ва аста-секин Т.х.га айланиб боради. Бошқача айтганда, Т.х. инсониятнинг барча аждодларининг фикрлари, ғоя ва эътиқодлари, орзу-истакларини ўзида мужассамлаштиради. Ш.у. ҳам, инсоннинг маънавий етуклиги унинг Т.х.си билан белгиланади, яъни тарих инсон учун буюк хотира вазифасини бажаради. Президент И.А.Каримовнинг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асари бу борада асосий илмий-наз-й манба бўлиб хизмат қилади. Мазкур асарда ўзлигини билишга интилган, келажакка умид билан қараган одам, албатта, ўз тарихини ва ўзининг кимларнинг насли ва авлодлари эканини билишга қизиқиши тўғрисида шундай дейилган эди: **“Тарихий илдини излаган одам, албатта, бир кун мана шундай саволларга дуч келади ва, аминманки, тўғри хулосалар чиқаради. Тарихий хотираси бор инсон — иродали инсон. Такрор айтаман, иродали инсондир. Ким бўлишидан қатъи назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай**

одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, продасини мустаҳкамлайди.” Т.х.нинг муҳим вазифаси кишиларда ўзликни англаш туйғусини тарбиялаш натижасида миллий ғурур ва ифтихорни вужудга келтиришдир. Миллий ғурур ва ифтихор Т.х. асосида шаклланадиган экан, у аجدодлардан қолган моддий ва маънавий мероснинг бошқалар олдида нечоғлик улкан аҳамият касб этишини англашдан келиб чиқади ва кишида фахр туйғусини пайдо қилади, аجدодларидан, уларнинг инсоният тарихидаги хизматидан ғурурланади. Ҳақиқатан ҳам, тарихни билиш ва ундан ибрат олиб яшаш кишини ҳаёт қийинчиликлари ва турмуш машаққатларига чидамли қилади, унинг келажакка бўлган ишончини мустаҳкамлайди, матонатини оширади ҳамда орзу-умидлар рўёби сари муҳим маънавий далда бўлиб хизмат қилади. Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади ва ўзлигини чуқур англаган миллатдагина Т.х. устувор бўлади. Бизнинг юртимиз дунёдаги энг қад. тамаддунлар қарор топган худудлардан бири ҳисобланади, халқимиз ҳам қад. Миср, Месопотамия мад-ти каби қадимий мад-т ўчоқларидан бирига эга. Бухоро, Самарқанд, Хива, Термиз, Шахрисабз, Қўқон, Марғилон каби бир қатор шаҳарларга хос узок ўтмиш ва тарихий осори-атиқалар буни исботлаб турибди. Буларнинг ҳаммаси халқимиз нечоғлик қадимий Т.х.га эга эканидан дарак беради. Халқимизнинг бебаҳо ёдгорлиги бўлмиш “Авесто”нинг 2700 йиллиги республикамиз миқёсида кенг нишонланди. Унда битилган “эзгу фикр”, “эзгу сўз” ва “эзгу амал” ғоялари ёшларимизни Ватанга садоқат, халқига меҳр-оқибатли килиб тарбиялашда маънавий асос бўлиб хизмат қилмоқда. Шубҳасиз, юртимизда яшаётган ҳар бир инсон ўзини шу миллат фарзанди деб ҳисоблар экан, аجدодларим кимлар бўлган, халқимнинг ибтидоси қаерда, унинг тикланиши, миллат бўлиб шаклланиш жараёни қандай кечган, деган саволларни ўзига бериши табиий. Нега жаҳонга Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Нақшбанд, Амир Темур, Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур каби буюк сиймоларни берган бу миллатнинг ҳаёти доим ҳам бир маромда кечмади? Бу халқ нега XVII а.дан бошлаб эришган юксалиш даражасидан тушиб кетди? Нега сўнгги уч а. мобайнида бошимиз қоқоқликдан чиқмай қолди? Нима учун яна Амир Темур, Улуғбек, Навоий каби зотларни бу даврлар кўрмади. Аждодларимизнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, чор Россиясининг ўлкамизни нисбатан осон забт этишида ана шу қоқоқликнинг ҳам ўрни бўлмаганмикан? Бу қоқоқлигимизнинг сабаблари баъзиларнинг Ватан, халқ манфаатидан кўра шахсий манфаатларини, ўз оилаларининг тинчлигини, ҳузур-халоватларини ўйлашлари сабаб бўлмадими? каби саволлар ҳам табиий. Буларнинг оқибатида эса халқимиздан мерос бўлиб қолган барча маънавий меросимизни унутмайдик ва унга эътиборсиз бўлдикки, оқибатда эркимиздан, еру сувимиздан, барча бойликларимиздан ва бора-бора эса ўзлигимиздан маҳрум бўлдик. Мана шу каби саволлар қаршисида инсон хотирага, Т.х.га мурожаат қилади ва ундан керакли хулосаларни чиқариб олади. Юртбошимиз хотирлашни таърифлар экан, уни қуйидагича тавсифлайди: **“Биз хотирлаш деганда жуда катта маънони тушунамиз. Аввало, хотирасиз келажак йўқ. Ўзингиз ўйланг,**

инсоннинг хотираси бўлмаса, у ўз келажагини қандай тасаввур қилади? Агар хотира бўлмаса, ота-боболаримиз тўплаган керакли билим ва тажрибаларни билмасдан, ҳар куни, ҳар қадамда янги-янги муаммо ва ғов-тўсиқларга дучор бўлар эдик. Жумладан, даҳшатли урушларга бошқа қайтмаслик, умуман, бундай қирғинбаротларни одамзот тарихидан ўчириб ташлаш учун нима қилиш керак, деган мақсадни ўз олдимизга асосий масала қилиб қўядиган бўлсак, уни ҳал этишда бизга аввало хотира ёрдам беради.” Ш.саб. ҳам Мустақилликнинг илк кунлариданоқ маъ-ят соҳасига алоҳида эътибор қаратилди ва кишиларимизни ҳақиқий тарихимиздан бохабар қилиш куннинг долзарб масаласига айлантирилди. Тарихни яхши билмасдан туриб, юксак маъ-ятга эришиш мумкинми? Албатта, мумкин эмас! Ўз маъ-ятини тиклаши, туғилиб ўсган юртида ўзини бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриши учун инсонга, албатта, Т.х. керак. Демак Т.х. бу — аввало, ўз халқи ва юрти тарихини чуқур билиш, уни тинимсиз ўрганиш натижаси, ўзидан илгари ўтган аждодларини хотирлаш, уларнинг савобли ишларини унутмаслик, бой меросини асраб-авайлаш туйғуси, ўтмишдан сабоқ чиқариш, тарихда рўй берган воқеа-ҳодисаларни холисона баҳолаш, уларнинг оқибатини тўғри тушунтиришга асосланган маънавий т.дир. Т.х. келажак олдидаги қарздорлик, кейинги авлодлар қаршисида ўз бурчини бажариш масъулиятини шакллантирадиган тарбия омили бўлиб, ҳар бир киши учун яшаш мезони, яъни ўз фаолияти ва ижтимоий жараёнлар натижаларини ўтмиш билан қиёслаш, маънавий дунёси, ҳис-туйғулари, мақсад ва интилишларини холисона баҳолаш учун асос бўладиган ҳаёт тамойиллари мажмуидир. Ҳар бир халқнинг ўз тарихи, ўтмиши бор. Истиклол йилларида халқимизнинг Т.х.сини тиклаш мақсадида улуғ аждодларимизнинг тўйларини ўтказиш, кўҳна ва навқирон шаҳарларимизни обод қилиш, юртимизни дунёга танитиш учун турли йўналишда улкан бунёдкорлик тадбирлари амалга оширилмоқда. Бу каби тадбирлардан кўзланган мақсадлар, аждодларимизнинг қанчалар буюк шахслар бўлгани, жаҳон илм-фани тараққиётига беқиёс ҳисса қўшгани, минтақамиз жаҳон цивилизациясининг йирик қадимий ўчоқларидан бири эканини олам аҳлига билдиришдан иборат. Ш-дек, бу боболаримизнинг ғайрат-шижоати, юксак ақл-заковати, тадбиркорлик ва элпарварликлари билан халқимизга, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлодга ҳамиша ибрат намунаси бўлиб қолади. Шўролар даврида Амир Темурнинг буюк саркардалигини тан олган ҳолда, уни, ёвузликда айблаган эди. Узоқ йиллар мобайнида мустамлака исканжасида кун кечирган халқимиз ўз ватандошини қадрлаш, унинг тарихий мавқеини муносиб ўринга қўйиш имконидан маҳрум бўлиб келди. Амир Темур номи тарихимиз саҳифаларидан қора бўёқ билан ўчирилди, унутишга маҳкум этилди. Мақсад халқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий ғурур туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка кўндириш эди. Лекин ўзбек халқи ўз аждодларини, ўз баҳодирларини, асл фарзандларини унутмади, ҳамиша юрагида, қалб тўрида сақлади. Бугунги кунда бу улуғ аждодимизнинг улкан хизматлари эътироф этилмоқда. 1994 йилда Мирзо Улуғбекнинг 600 йиллиги, 2000 йилда ислом оламининг фикҳ илми даҳолари ҳисобланган аждодларимиз Абу Мансур Мотуридийнинг 1130 йиллиги ва Бурҳониддин Марғинонийнинг 910 йиллиги

кенг нишонланди. 1999 йилда халқимизнинг мард ва жасур ўғлони, миллатнинг жасорат тимсоли Жалолиддин Мангубердининг 800 йиллиги нишонланиб, Ургенч шаҳрида унга монументал хайкал ўрнатилди. 2000 йилда қадимий Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2700 йилликлари нишонланди. ЮНЕСКО томонидан юртимизда туғилиб ўсган, ўз ижоди билан жаҳон илм-фани, мад-ти ва санъати равнақига улкан ҳисса қўшган ўнлаб даҳоларимиз эътироф этилган, 4000 дан ортиқ тарихий обидаларимиз рўйхатга олинган. Жаҳон аҳлининг мам-тимизга, қадимий Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Хива, Шаҳрисабз, Қўқон каби шаҳарларига бўлган қизиқишлари бежиз эмас. Улуғ аждодларимизнинг илмий ютуқлари ва кашфиётларини тан олиш билан бирга халқимизнинг бунёдкорлик намуналари бўлган обидалари билан бирга мустақиллик йилларида барпо этилган замонавий бинолар қаторида Имом Бухорий мажмуаси, Баҳоуддин Нақшбанд ёдгорлиги, Ҳазрати Имом мажмуаси яратилди. Хуллас, истиқлол йилларида халқимизнинг Т.х.сини тиклаш ва такомиллаштириш борасида кўплаб ишлар амалга оширилди. Бу борада ҳозирги даврда юртимиз келажагини ўйлаб заҳмат чеккан, Ватанимиз озодлиги йўлида курашган, миллатимиз равнақи учун умрини бағишлаган, ўзидан обод шаҳару воҳалар, бетакрор гўзал ёдгорликлар қолдирган аждодларимиз меҳнатини юзага чиқариш, уларни қадрлаш, руҳи покларини шод қилиш, эзгу ишларини давом эттириш биз учун, бугунги авлоднинг зиммасидаги энг катта вазифасидир. Зеро, Т.х. ҳар биримизга куч-қудрат бағишлайди, ҳаётнинг оғир синовларини муносиб енгиб ўтишга, тара-ётга эришишга ёрдам беради. *Муҳаммад Жакбаров*

“ТАРИХИЙ ХОТИРАСИЗ КЕЛАЖАК ЙЎҚ” – Ўз-н Президенти И.А.Каримовнинг республика тарихчи олимлари ва журналистларига қарата сўзлаган нутқи (1998 йил 26 июнь) ўз ифодасини топган китоб (Т., «Шарқ», 1998 й.). Унда мустақилликка эришганимиздан кейин халқимизнинг ўз юрти, тили, мад-ти, қадриятлари, тарихини билишга, ўзлигини англашга қизиқиши ортиб бораётгани таъкидланади. Одамзоднинг ўз авлод-аждоди кимлигини, насл-насаби, ўзи туғилиб вояга етган қишлоқ, шаҳар, хулласки, Ватанининг тарихини билиш истагининг доимий маънавий эҳтиёж экани, бу эҳтиёжни тарих кондириши кенг ёритилади. Мам-тимизда коммунистик мафкура ҳукмронлиги йилларида бутун маъ-ятимиз, миллий қадриятларимиз, мад-й меросимиз топталгани, давлатчилигимиз тарихи атайин бузиб кўрсатилганлиги таъкидланиб, етмиш йилдан ортиқ даврда халқимиз бошидан қандай маън-й, мад-й тазйиқ, хўрликлар кечгани, тил, адабиёт, тарих, дин, халқимиз генофонди, демография билан боғлиқ аянчли кечмишларга эътибор қаратилади ва кўпинча улар бузиб шарҳлангани, талқин этилгани баён қилинади. Ушбу нуқсонлар ва қарашларга қарши тарихчиларимиз томонидан мустақилликнинг ўтган йиллари давомида аниқ бир фикрга келинмагани, а.лар давомида юртимизда кечган давлатчилик тараққиёти, унинг ижтимоий -сиёсий, иқт-й, мад-й ҳаёти атрофлича таҳлил этилган биронта илм. тад. ҳали яратилмагани таъкидлаб ўтилади. Ш-дек, «Ўзбек давлатчилиги қайси а.да пайдо бўлди? У қандай босқичларни босиб ўтди?» деган саволларга жавоб топиш ва

тарихимизни бугунги кун н.назаридан ўрганиш, яратиш орқали тарихий хотирани тиклаш лозимлиги тарихчиларимиз олдига муҳим вазифа қилиб қўйилади. Ушбу нутқда ҳаққоний тарихимизни барпо этиш ишини нимадан бошлаш лозимлиги тўғрисида мулоҳазалар билдирилган. Кўп минг йиллик бой ўтмишимизни тадқиқ этишнинг яхлит концепцияси, яъни дастурини, илмий изланишларнинг услубини, қўйилаётган вазифани амалга оширадиган илмий муассасалар, улардаги салоҳият, кадрлар масаласини аниқлаб олиш лозимлиги, бу келажакда ҳам узлуксиз давом этадиган катта ишнинг бошланиши бўлиши, босқичлари белгиланган аниқ дастур асосида ҳар томонлама тадқиқотлар олиб бориш йўлга қўйилиши тўғрисида билдирилган тақлифлар янги а.да катта амалий ишларнинг юзага келишига замин ҳозирлади. Асарда ўзбек халқининг тарихий илдизларини аниқлайдиган, миллий ғурурини юксалтирадиган янги йўналишларни яратиш мақсадига эришиш имкониятлари, бу борадаги самарали йўллардан фойдаланиш зарурлиги кўрсатилган. Бир сўз билан айтганда, давлатимиз, миллатимизнинг ҳаққоний илмий тарихини яратиш кенг жамоатчилигимиз учун ғоят муҳим ва долзарб масалага айланиши лозимлиги асарнинг асосий моҳиятини ташкил қилади. *Муҳаммад Жакбаров*

ТАРИХИЙЛИК – ўтмишда содир бўлган ҳар қандай воқеа, ҳодиса, жараёни конкрет тарихий вазиятда, муайян шарт-шароит, аввалги ва бўлажак воқеалар билан узвий алоқада тадқиқ этиш, ўрганиш, англаш ва ундан тўғри хулоса чиқаришни талаб этадиган илмий тамойилни ифодаловчи атама. Т. ўтмишда ва бугунги кунда содир бўлаётган воқеа, ҳодиса, жараёнларнинг одамлар онгида қандай акс этиши, тарихий адабиётлар орқали ижтимоий - тарихий рив-ш жараёнини кузатиш, жамият ривожининг турли босқичларида тарихий билимларнинг ўсиб бориш жараёнини кузатиш имконини беради. Т. маълум босқич ёки даврда ижтимоий -сиёсий, мафкуравий муҳитнинг ҳаётга таъсирини, у ёки бу йўналишдаги рив-ш ва таназзулга юз тутиш сабабларини аниқлайди. Т. тадқиқотларнинг қатор таҳлилий усулларида ўз аксини топади. Қиёсий тарихий усул турли тарихий даврларда тарихий маълумотлар қандай пайдо бўлиши, ҳаракатланиши, ўзгариши ва рив-ши масалаларини ўрганишда қўл келади. Бу усул жамият тараққиётида тарихий фикрларнинг пайдо бўлиши ва рив-ш жараёнини аниқлашда қўлланади. Аниқ таҳлилий усул воқеа-ҳодисалар тафсилотининг келиб чиқиш сабаблари, рив-ш жараёнини наз-й ва фактик материалларнинг ўзаро алоқасида таҳлил қилади, уларнинг фанда қандай ёритилганлигини ўрганади. Мантиқий таҳлилий усуллар тарихий жараёнлар, муаммоларнинг ўзига хос хус-ятлари, тузилиши, бошқа тарихий ҳодисалар билан боғлиқлигини ўрганишда қўлланади. Бошқача ифодалаганда, бу усул маълум босқич ёки даврда тарих фанининг ривожини жамият тараққиётининг асосий йўналиши билан боғлиқликда ифодалайди. Хронологик усул воқеа, ҳодиса, жараёнлар ҳақида турли босқич ёки даврда тўпланган тарихий факт ва далилларни ўзаро боғлиқликда ўрганишда қўлланади. Бу эса турли замонда илмий фикрларнинг ҳаракати, муаммога ёндашувда концепциялар, қарашлар, ғояларнинг ўзгариб боришини хронологик тартибда такрорий ёки хилма-хил жиҳатларини очиб беради. Даврийлаштириш усулида

маълум бир тарихий-даврий чегарада тарих фанининг сифат, услуб ва хус-ятларининг ўзгаришига ижтимоий -иқт-й муносабат ларнинг таъсири, ҳар бир янги босқичда вужудга келган илмий ғояларни ҳаракатлантирувчи омил ва йўналишлари аниқланади. Ретроспектив таҳлил ҳар бир илмий адабиёт ўз даврига тааллуқли бўлиб, унинг кучли ва кучсиз жиҳатларини ўзида акс эттиришини ҳисобга олади. Бу усулдан фойдаланган тарихчининг вазифаси ўздан аввалги босқичларда яратилган илмий асарларни замонавий билимлар н.назаридан ўрганиш, уларнинг ижобий ва салбий жиҳатларини таҳлил қилишдан иборат. Собиқ иттифоқ даврида тарих фани ҳам буюк давлатчилик, миллатчилик, партиявийлик, синфийлик ғоялари ва тамойилларининг қурбонига айланганди. Т. ва холислик тамойилига бир ёқлама салбий асосда ёндашилди. Мустақиллик даврида моддий ва маънавий меросни замон, Т., холислик талаблари асосида кенг ва атрофлича ўрганиш, тадқиқ этиш, хулосалардан, сабоқлардан халқни баҳраманд қилиш масаласига Ўз-н раҳбарияти томонидан алоҳида аҳамият берилмоқда. Ўз-н Президентининг қуйидаги фикри Т.ни янада теранроқ англашга хизмат қилади: **«Ўтмишга, ўтган давр тарихига, бўлиб ўтган воқеаларга ва ўша давр арбобларига нисбатан муносабат билдирганда бор ҳақиқатни очиқ акс эттириш керак. Бу нарса ўша одамларни бадном қилиш, улардан ўч олиш ёки бошқа мақсадлар учун эмас, аксинча, шу йўл билан, аввало, ёшлар тарбиясига ижобий таъсир ўтказиш, ҳаётимиз тарихида ҳақиқатни қарор топтиришга хизмат қилади»**. Тарихда из қолдирган шахслар хизматлари тўғрисида улар ҳозирги давр талабларига жавоб берадиган янгиликларни бермаганлигига қараб эмас, балки улар ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар яратганлигига қараб хулоса чиқариш Т. тамойилига хос хус-ятдир. Т.ни вақтдан ажратиш бўлмайди. У вақт, муддат ва замонда юз берган ва маълум бир маконда вужудга келган воқеа, ҳодиса, жараёнлар бирлигини, ана шу замон ва маконда шаклланган анъаналар, турлича қарашлар, маън-й-руҳий ҳодисалар, ижтимоий муносабат лар замирида ётган маълум мақсад ва интилишларни ўзида мужассам этади. Нохолислик, синфийлик, партиявийлик тамойиллари асосида ёритилган, сохталаштирилган «тарих» кишиларни чалғитади, йўлдан уради. Т., илмийлик, холислик тамойилига асосланган тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди. Ҳушёр, иродаси мустаҳкам, комил инсонларгина озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш жараёнининг фидойиларига айланади. *Бахтиёр Исоқов*

ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ — тарихда юз берган бирор ҳодиса ёки воқеаларнинг қачон, қандай объектив ва субъектив шарт-шароитлар асосида юз берганлигини илмий манбалар асосида аниқ акс эттирган билимларни англатувчи атама. Т.х.нинг бузилиши тарих саҳифаларида “оқ доғлар” ва “қора доғлар”нинг пайдо бўлишига олиб келади. Бу эса тарихнинг нотўғри ёзилишига сабаб бўлиб, ўтмишдаги тарихий воқеа ва ҳодисаларни билишда нотўғри ёки бир томонлама қарашларнинг қарор топишига сабаб бўлади.

ТАРИХНИ АНГЛАШ ВА ҚАДРЛАШ — юксак маъ-ят туйғусини шакллантиришга қаратилган, тарих сабоқларини, эл-юрт келажаги йўлида умр кечирган инсонлар, буюк алломалар фаолиятини англаш, хотирлаш, уларга юксак эҳтиром кўрсатиш, шу тарихни яратган халқ шаънини ҳимоя қилиш орқали бугунги кун ва келажакни қадрлашни ифодаловчи т. Президент И.А.Каримов асарларида асослаб берилган бу т.да ифодаланган гоя мустақиллик даври ва ҳозирги авлод учун ўзига хос маънавий қадриятга айланмоқда. Одамзод ўзининг кечаги кунини хотирлай олсагина, тарихдан зарур хулоса ва сабоқ чиқариб, уни англаб ва қадрлаб, онгли ҳаёт кечириши мумкин. Ш.у. ҳам хотира, англаш ва қадрлаш доимо ёнма-ён турадиган, ўзаро узвий боғлиқ т.лардир. Юртбошимиз шу маънода **«ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади. Ибботталаб бўлмаган ушбу ҳақиқат давлат сиёсатига айланиши зарур»**лигини таъкидлаш орқали ҳозирги пайтда, туб ислохотларни тадрижий равишда давом эттириш шароитида ҳар бир инсонни ўзлигини англашга даъват этмоқда. Айни чоғда ўзликни англаш инсоннинг ўз ўтмиши ва аждодлари тарихини билиш ва қадрлашидан бошланишини уқтирмоқда. Дарҳақиқат, ўзини англаётган, ўзини тушунаётган ҳар бир одам қандай оилада дунёга келгани, ўз аждодлари кимлар бўлгани, ота-боболари нималар билан шуғуллангани ва қандай умр кечирганини билиб олишга интилади. Уларнинг фазилатлари, қадриятга айланиб кетган моддий ва маънавий мерослари билан фахрланиб яшайди. Ўз наслу насабини билиш, келиб чиқишини ўрганиш ҳар бир кишининг бу ҳаётда омонат ёки тасодифий эмаслигини англашга имкон беради. Инсон тарихни қанчалик кенг ва чуқур англаса, инсоният оламига шунчалик кўпроқ қизиқади, уни тушуниш ва мазмун-моҳиятини англашга, инсон ва ҳаёт, инсоният ва мавжудот ўртасидаги муносабат ларни ўрганишга, хуллас, инсоният тарихи билан қизиқишга ҳаракат қилади. Аксинча, у ўз тарихини қанчалик унутса, ўзлигини шунчалик унутади. Бундай ҳодиса башарият тарихида — турли макон ва замонда, турли ҳолатларда юз берган. У одамзодни ҳаётни тушуниш, қонуниятларини билиб олиш, оламни англаш ва ўзини олий мавжудот сифатидаги қадриятини идрок этиш орқали бутун инсоният тарихини англашга даъват этади. Бундай ноёб маън-й-руҳий эҳтиёж комиллик ва етукликка интилиш туйғусини уйғотади. Ана шу ички туйғу инсоннинг ўз ўтмиши, аждодлари, улардан қадрият сифатида қолган моддий ва маънавий меросга қизиқиш билан қарашни тақозо этади. Бундай маън-й-руҳий эҳтиёж унинг тарихий хотираси теранлашишига, тарихий фал.сининг шаклланишига, шу фал. ва тафаккур орқали ўзининг ҳаётдаги ўрнини аниқ белгилаб олишига имконият яратади, истиқболини кўра олишга рағбатлантиради. Тарихни билмаган, англамаган, уни қадрламаган, тарихдан сабоқ олмаган одам нафақат олис ва яқин аждодлари қандай яшагани, ўзи мансуб бўлган миллат қандай шакллангани, балки ўз келажагини ҳам тасаввур қила олмайди. Биз ўз тарихимизда ҳеч қачон ҳеч кимга ҳасад, ёвуз ният билан қарамаганмиз ва б.дан ҳам шуни талаб қилишга ҳақлимиз. Лекин, бу борада ҳам бизга қарши қаратилган маънавий таҳдидлар давом этмоқда. Мафкура соҳасида юрт равнақиға салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган маънавий тажовуз — бу ўзбек миллати тарихини сохталаштириш, турли хил

ғайриилмий талқинлар, сиёсий шиорлар билан бизни тарихимиздан, шарафли ўтмишимиздан жудо қилишга уриниш тарзида намоён бўлмоқда. Бундай шароитда барчамиз халқимиз ва юртимизни, мустақилликни асрамоғимиз лозим, бунинг учун эса унинг ҳақиқий тарихини ўрганиш, авайлаб ҳимоялаш лозим. Қадрлаш дегани — бу а.лар давомида она юртимизни, халқимиз озодлиги ва истиқлолини, эркин ва фаровон ҳаётини мардлик ва шижоат билан ҳимоя қилган фидойи ватандошларни ёдга олмоқ, уларга муносиб ҳурмат ва эҳтиром кўрсатмоқдир. Ш.саб. ҳам маъ-ятнинг ажралмас таркибий қисми бўлган тарих фани истиқлол йилларида ўзининг ҳақиқий вазифасини адо этишга — халқнинг ўзлигини англашга хизмат қилишга киришди. Тарихий хотирасиз келажак йўқлиги, тарих миллат учун руҳий озик эканлиги, ҳаққоний тарихни тиклаш, унинг ривожини учун барча зарурий шарт-шароит, имкониятлар яратилди. Кун тартибига ҳаққоний тарихни бирламчи манбалар асосида яратиш, уни холисона талқин этиш, баҳс-мунозаралар асосида тарихий ҳақиқатни тиклаш вазифаси қўйилди. Тарих ва ҳозирги замон воқеликларига муурожаат қилиш бизнинг ижтимоий тафаккуримиздан ҳаётни идрок этишнинг мавҳум ва ақидапарастлик қолипларини енгиб ўтишни, мустақил фикр юритиш ва содир бўлаётган жараёнларни холисона баҳолай олиш қобилиятини талаб этади. Қотиб қолган эски ақидалардан воз кечиш — тарих ва ўтмишдан воз кечиш дегани эмас. Кечаги ҳаётдан, тарихдан ҳеч қачон воз кечиш бўлмайди. Тарих қандай бўлмасин, биз учун ҳаётдан сабоқ ва хулосалар чиқариш учун хизмат қилади. Эл-юрт тақдирига дахлдор тарихий адолатни тиклаш, халқ ва миллат ўтмишидаги ёпиқ саҳифаларни тўла очиб бериш, шу тарихдан сабоқ чиқариб, бугун ва келажакка онгли қарашни шакллантириш эл-юрт учун ҳам қарз, ҳам фарз ҳисобланади. Юртнинг, тарихнинг муқаддаслиги нима билан белгиланади? Бутун умрини имон ва эътиқод, адолат ва диёнат йўлида фидо этган зотларнинг мўътабар хоклари макон топган замингина муқаддасдир. Агар шундай аждодлар бўлмаса, улар даҳосининг нафаси сезилиб турмаса, ҳар қандай замин оддий тупроқ бўлиб қолаверади. Ш.саб. ҳам тарихий ёдгорликларни тиклаш — бу фақат тегишли маблағ ва куч-имконият топишдангина иборат эмас, балки, биринчи галда, илмий ёндашувни, нозик дид ва маҳоратни, чуқур билим, тажриба ва юксак салоҳиятни, маънавий покликни талаб қиладиган мураккаб соҳадир. Ислом Каримов таъбири билан айтганда: **«Дунё ўткинчи. Дўппини бир бор айлантиргунча орадан шитоб билан йиллар ўтиб кетади. Тарихини, ўзлигини англаб етган, қалбига қулоқ солган ҳар бир инсон ўзига, мен бу фоний дунёда нима иш қилдим, яна қандай ишлар қилишга вақтим ва қурбим етади, деган саволни бериши керак. Ана шу савол инсон қалбини тозартиради, уни савобли, эзгу ишларга чорлайди. Хуллас, маънавиятда инсоннинг имон-эътиқоди, ахлоқи, тарих, ҳаёт маъносини қандай тушуниши, ички дунёси намоён бўлади. Ватан, тарих, халқ олдидаги бурчини англаш ҳам юксак маънавият белгисидир. Маънавий баркамол инсон — ўзининг савобли ишлари билан кечирган ҳаётдан рози кетади. Тарихий қадриятларга, уларни элга қайтариш, танитишга ҳаракатлардан кўзда тутилган мақсад шуки, ҳар бир инсон ўз умрини табаррук зотлар кечирган ҳаёт билан таққослар экан,**

кўнглидан мен ана шу салафларимизга муносиб ворисманми, деган савол ўтсин. Улар шу қадар буюк мерос қолдирибди, мендан нима қолади, деган туйғу билан ўз фаолиятини баҳоласин». Айнан юқоридаги сабабларга кўра, тарихни билиш ва қадрлаш миллий ўзликни англаш ҳамда маъ-ят юксалиши билан узвий боғлиқ масала ҳисобланади. *Бахтиёр Исоқов*

ТАРҒИБОТ (араб. қизиқтириш, тарқатиш) – 1) кенг маънода, ижтимоий фаолиятнинг алоҳида тури бўлиб, аҳолининг ижтимоий -сиёсий фаоллигини ошириш мақсадида илмий, бадиий, ижтимоий -сиёсий, миллий ғоя ва қадриятларни тарғиб этишдир. Т. жараёнида фан, санъат, сиёсий ва мафкура ютуқлари кенг оммалаштирилади, бойитилади ва янада ривожлантирилади; 2) тор маънода, мафкура ва сиёсатни тарғиб этишга қаратилган фаолият. Т. илмийлик, конкретлилик, объективлик, ижтимоий ҳаёт билан чамбарчас боғлиқлик тамойилларига асосланиши, ташкилий жиҳатдан уюшган бўлиши лозим. Т. давлат ва жамият манфаатларини ифода этиб, адолатли жамият қуриш ҳақидаги ғоялар ва мафкураларни омма орасида ёйиш, кишиларга ғоявий-сиёсий таъсир кўрсатиш воситасидир. Т.нинг энг муҳим вазифаси халқаро ва мам-т ичида юз бераётган ҳаётнинг барча соҳаларидаги илғор тенденция ва воқеаларни мунтазам равишда таҳлил этиш, жамият тараққиётидаги долзарб муаммолар ечимини топиш, тараққиёт кафолатларини белгиловчи тамойилларни аҳоли қалби ва онгига сингдиришдан иборат. Т. маълумотларнинг серқирралиги, янгилиги билан аҳолини ислохотларни амалга оширишга чорлайди. Ҳозирги даврда мафкуравий курашнинг авж олиши Т.ни ғоявий-сиёсий таъсир қуролига айлантirmoқда. Т. жамият ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олса-да, аслида аҳолининг айрим табақалари учунгина мўлжалланган бўлиши ҳам мумкин. Мам-т миқёсида инсонпарварлик, ватанпарварлик, ахлоқий поклик, илмий дунёқараш, диний бағрикенглик каби фазилатларни шакллантиришда Т. муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон тажрибаси Т. фақат ижобий (позитив) т. экан деган хулосага келиш тўғри эмаслигидан далолат беради. Чунки Т. жараёнида аҳолини чалғитувчи маълумотлар берилиши, далиллар келтирилиши, ахборотлар тарқатилиши ҳам мумкин. Бу кенг жамоатчиликни саросимага солиб кўяди. Ш.у. ҳам Т.ни позитив (конструктив) ва негатив жиҳатлари алоҳида қайд этилади. Позитив Т. шахс дунёқараш, жамият барқарорлиги, давлат тинчлиги ва охир-оқибат ҳар бир мам-тнинг маън-й, сиёсий, иқт-й, мад-й юксалишига ижобий таъсир кўрсатади. Т. жараёнида турли ғояларни фарқлаш, яхшиларини ўзлаштириш ва зарарлисини рад этиш учун инсон онги, тафаккури ва маъ-яти ривожланган, унинг ўзи эса мустаҳкам иродали бўлиши зарур. Негатив Т. эса инсонларни чалғитувчи турли маълумот, далилларни тарқатишга қаратилган фаолият ҳисобланади. Негатив Т.да абстракт, тушунарсиз фикрлаш; бирон-бир маълумот, ахборот, далилни фақат ўз фойдасига бўлган қисмини етказиш; реал фактларни хомаки, воқеликка зид хулосалар билан якунлаш; ўз вақтида жавоб бермасдан долзарб муаммони “совутиш” ва ҳ.к. акс этади. Ҳозирги замонда бутун дунёда Т.нинг қуйидаги турлари қайд этилади: аҳоли орасида эзгу ғояларни ёйишга хизмат қиладиган Т., ижтимоий онгни турли зарарли

фикрлардан тозаловчи Т., жамоатчилик фикрини чалғитувчи Т., турли бузғунчи ғояларни тарғиб қилувчи Т. ва ҳ.к. Одатда, Т.чилар бир воқеани, битта далилни шундай талқин қила оладик, ундан кенг омма ижобий ёки салбий хулоса чиқариши мумкин. Шундай экан, Т.чиларнинг холислик, ҳақиқат тамойиллари асосида иш олиб боришлари жамият барқарорлигини таъминлаш ва маънавий юксалишда ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Бугун мам-тимизда эзгу ғояларга хизмат қилувчи Т.нинг ана шу жиҳатига алоҳида эътибор қаратилаётгани бежиз эмас. *Н.Қувватов, Д.Бозаров, А.Ташанов*

ТАСАВВУР – оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг сезги аъзоларига таъсир қилиб, мияда сақланган ҳосилалари асосида қайта тикланган образи, ш-дек, излаш, изланиш, тадқиқот, хаёл суриш кабилар натижасида пайдо бўладиган ҳис-туйғулар мажмуини ифодаловчи т. Бир нарса ёки ҳодисани ўйлаб, уни зеҳнда гавдалантириш, хаёлга келтириш ҳам Т. бўлади. Т. ҳиссий билишнинг олий босқичи бўлиб, ундаги образлар умумлашган тарзда намоён бўлади. Т. сезги ва идрок билан узвий боғлиқ, лекин улардан фарқ қилади. Сезги ва идрок айнан ҳозирги ҳолатга тегишли бўлса, Т. айни вақтда ҳозирга ҳолатга ҳам, ўтмишга ҳам тааллуқлидир. Бу, айниқса, бадиий ижод табиати ва ижодкорлар фаолиятига хосдир. Зеро, олис-олис замонларни Т. қилмай туриб, ўтмиш ҳақида асар ёзиб бўлмас эди. Т.нинг ўзига хос хус-ятларидан яна бири шуки, у барқарор эмас, онгда узоқ вақт сақланмай, бошқа янги Т.лар билан алмашиб, ўзгариб туради. Унинг шу хус-ятини фаҳмлаган одамзод уни сақлаб қолиш мақсадида ёзувни ва қоғозни ихтиро этган. Ёзилган, қоғозга туширилган Т.нинг излари сақланиб қолади ва маънавий мулкка айланади.

ТАСАВВУФ (араб. *сувф* – сўфийлик) – исломда инсоннинг руҳий дунёси тўғрисидаги, уни руҳий-ахлоқий жиҳатдан комиллик сари етакловчи таълимот; диний эътиқод, сўфийлик оқими. “Мистицизм”, “мистика” сўзлари қад. юнон тилидаги *mystikos* – «яширин», «сирли» сўзидан олинган бўлиб, илоҳият билан бевосита мулоқот қилиш мумкинлиги ҳақидаги таълимот. Бу таълимот инсоннинг Худо билан ақл ва ҳиссиётдан юқори бўлган сирли алоқаси бўлиб, унинг натижасида инсон онгида Худони билиш ҳосил бўлади. Қад. Шарқ ва юнон динларида ҳам инсонни ғайритабиий кучлар билан боғлайдиган урф-о.лар (*мистериялар*) – мистицизм элементлари бор эди. Яккахудолик динларининг барчасида мистицизмга хос унсурлар мавжуд. Ҳаётнинг барча соҳалари диний эътиқод билан боғлиқ бўлган ўрта а.ларда Т.нинг роли катта бўлди. Т., “сўфий” ёки “мутасаввуф” сўзларининг келиб чиқиши ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Сўфийлик муаллифлари кўпинча унинг келиб чиқишини «*сувф*» («соф бўлмок») ўзагидан ёки «*аҳл ас-суффа*» (Пайғамбарнинг Мадинадаги уйи яқинидаги суффага йиғилувчи зоҳид кишилар)га тегишли деб таъкидлайдилар. Ғарбий Европа тадқиқотчилари то XX а.га қадар унинг келиб чиқишини юн. “*sophia*” (*ҳикмат*) сўзидан келиб чиққан деган фикрга мойил бўлишган. Ўрта а. мусулмон олимлари бу сўзнинг «суф» (жун чопон) сўзидан келиб чиққанини таъкидлаганлар. Сўфийларнинг ўша даврдаги асосий белгилари уларнинг дағал жундан кийим кийишлари эди. Бу борада Ибн Халдуннинг фикри ҳақиқатга

якин деб эътироф этилади. Қадимдан таркидунё қилган зоҳидлар жундан тўқилган кийим ёки пўстин кийиб юришни одат қилганлар. Бу билан улар башанг кийиниб юрувчи аҳли дунёлардан фарқли ҳаёт тарзини ўзларида намоён этганлар. Т. ва сўфий сўзлари IX а.нинг бошларида яшаган Абу Ҳошим Суфийдан бошлаб жорий этилган. Ундан олдинги даврларда бу атама ўрнида «зухд» (зоҳидлик, таркидунёчилик), «тақводорлик», «парҳезкорлик» каби иборалар ишлатилган. Мисрлик олим Иброҳим Басюний «Исломда Т.нинг пайдо бўлиши» номли китобида ҳиж. III-IV а.ларда яшаб ўтган олимларнинг Т. ҳақидаги 40та таърифини келтиради. Шу тариқа, Т. ислом шарияти талабларини ихлос билан бажарган ҳолда зухд, тақво, камтарлик каби олижаноб фазилатларни ўзида мужассам этиб, нафсни поклаш йўли билан комил инсон даражасига эришишга ҳаракат қилишдан иборат. Ислом ҳуқуқшунослигида, шаръий кўрсатмаларни амалга татбиқ этишда 4 та йўналиш бўлганидек, Т.да ҳам бир неча тариқатлар шаклланган. Машҳурлари — тайфурия, жунайдия, ҳакимия, қодирия, яссавийя, маломатийя, кубровийя, мавлавия, нақшбандия тариқатларидир. Истиқлол йилларида мам-тимизда ўтмиш меросимизни ўрганиш, унга доир асарларни таржима қилиш, атоқли машойихларнинг мақбараларини қайта қуриш ва таъмирлашга катта аҳамият берилмоқда. Жумладан, Ҳаким Термизий, Нажмиддин Кубро, Абдуҳолик Гиждувоний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Шайх Зайниддин, Занги ота, Шайх Хованди Тохурларнинг ҳаёти ва ижодларини чуқур ўрганиш, уларнинг бебаҳо меросидан халқимизни баҳраманд этиш борасида кўплаб бунёдкорлик ишлари амалга оширилди. *Нажмиддин Комилов, Бахтиёр Абдушукуров*

ТАФАККУР (араб. фикрлаш, ақлий билиш) — инсон маъ-ятининг таркибий қисми, билишнинг оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим хус-ятларини аниқлайдиган, улар ўртасидаги ички, зарурий алоқалар, яъни қонуний боғланишларни акс эттирадиган ақлий босқичи. Т. ибораси араб. "*фикр*" сўзидан келиб чиққан бўлиб, ўйлаш, муҳокама, мушоҳада ва фикр юритиш маъноларини билдиради. Т. қуйидаги асосий хус-ятларга эга: 1) унда воқелик умумлашган ҳолда акс этади. Ҳиссий билишдан фарқли ўлароқ, Т. бизга нарса ва ҳодисанинг номуҳим, иккинчи даражали (бу, одатда, билиш олдида турган вазифа билан белгиланади) белгиларидан фикран четлашган, мавҳумлашган ҳолда, эътиборимизни унинг умумий, муҳим, такрорланиб турувчи хус-ят ва муносабат ларига қаратишимизга имкон беради; 2) Т. борлиқни билвосита акс эттиради. Унда янги билимлар тажрибага ҳар сафар бевосита мурожаат этмасдан, мавжуд билимларга таянган ҳолда ҳосил қилинади. Фикрлаш бунда нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликка асосланади; 3) Т. инсоннинг ижодий фаолиятдан иборат, бунда нарса ва ҳодисаларнинг энг мураккаб хус-ятларини ўрганиш, ҳодисаларни олдиндан кўриш, башоратлар қилиш имконияти вужудга келади; 4) Т. тил билан узвий алоқада мавжуд бўлади, яъни фикр маънавий ҳодисадир. У фақат тил орқали, моддий ҳодиса (товуш тўлқинларида, график чизиклар) тарзида реаллашади, бошқа кишилар бевосита қабул қила оладиган, ҳис этадиган шаклга киради ва

одамларнинг ўзаро фикр алмашиш воситасига айланади. Бошқача айтганда, тил фикрнинг бевосита воқе бўлиш шаклидир. Психологларнинг таъбирича, фикрлаш, яъни Т. мияда содир бўладиган жараён бўлиб, сезги органлари ожизлик қилган ўринларда одам ва оламнинг хус-яти Т. орқали ўрганилади. Т. ақлий фаолият, онгли хатти-ҳаракатлар мажмуи бўлиб, теваарак атроф, ижтимоий муҳит ҳамда борлиқни билиш асоси, инсон фаолиятини оқилона, самарали ташкил қилишнинг муҳим шарти ҳисобланади. Киши фикрлаш жараёнида ўзи кўрган, идрок қилган, сезган, тасаввур этган нарса ва ҳодисаларнинг тўғрилиги, аниқлиги ҳамда борлиққа муносабат уни англайди. Т. одам ва олам сирларини ўрганишда ҳосил бўлган қараш, т. ва фаразлар мажмуи, у орқали инсон хулоса ҳамда мулоҳазаларнинг қанчалик тўғри ёки нотўғрилигини билиб олади. Бу жараёнда у мулоҳаза юритиб, мазкур жараён ва ҳодисалар ўртасидаги муносабат ларни, ўзига хос хус-ятларни, уларни бири-бири билан боғлаб ёки ажратиб турган жиҳатлари ҳамда фаолиятини ўрганади. Т. жараёни фақат инсоннинг мияси билан эмас, балки қалби ва руҳияти билан ҳам узвий боғлиқликда кечади. Фикрловчининг ички дунёси қанчалик бой бўлса, унинг фикрлаш савияси ҳам, хатти-ҳаракати ҳам шунга яраша бўлади. Инсон фикрининг теранлиги, тиниқлиги, мантикийлиги, эркинлиги, мустақиллиги, бадийлиги, ижодийлиги Т.нинг сифатлари ҳисобланади. Инсон дунёни Т.нинг айнан шу шакллари орқали англайди, уни ўзига хос тарзда тасвирлайди, хулосалар чиқаради. Руҳияти уйғоқ, қалби беҳаловат одам бирор нарсага меҳр кўяди, ўзида яратиш, ижод қилиш, кашфиёт очишга эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёж эса уни ҳаракатга ундайди, маънавий камолот сари етаклайди. Инсон борки, у фикр юритиш қобилиятига эга. Мутафаккир иборасининг ўзаги ҳам фикрдир. Лекин ҳар бир фикр юрита оладиган кишига нисбатан мутафаккир иборасини қўллаб бўлмайди. Юксак, теран ва атрофлича фикр юрита оладиган, ижтимоий фаолиятдан эл-юртига катта наф тегадиган тарихий шахслар, атоқли сиймоларнигина мутафаккир дейиш мумкин. Ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби буюк олимлар, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий сингари улуғ адиб ва шоирлар, имом Бухорий, имом Термизий, Нажмиддин Кубро, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд каби уламолар айни пайтда мутафаккирлар ҳисобланади. Соҳибқирон Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро ва Заҳририддин Муҳаммад Бобур каби темурийлар мутафаккир зотлар эди. Амир Темур, Ҳусайн Бойқаро ва Бобур фаолиятида давлат Т.и устунлик қилган бўлса, Улуғбек фаолиятида илмий Т. етакчи эди. XX а.нинг биринчи чорагида ўзбек жамиятида етакчи ғоя жадиличлик эди. Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирийлар ҳам халқимизнинг мутафаккир фарзандлари эдилар. Инсон Т.и турларига хос хус-ятларни текшириш ва таҳлил қилиш натижасида мустақил фикрлаш инсон олдида турган муаммолари, мақсад ва вазифалари белгиланган ҳолда ўз билими, дунёқараши ва ҳаётий тажрибаларига таяниб, турли йўл ва усул, воситалари ёрдамида ўзининг интеллектуал имкониятлари даражасида мустақил равишда ҳал қилишдан иборат бўлган ақлий фаолиятдир. Киши Т.и

мустақиллиги белгиларидан бири — ташаббускорлик бўлиб, у инсоннинг ўз олдига аниқ мақсад, яққол вазифалар кўйиш, уларни амалга ошириш йўлидаги муаммолар ечимини топиш, ниҳоясига етказиш учун зарур бўлган усул ва воситаларни ўзи белгилашида намоён бўлади. Бу фаолиятнинг аниқлиги, вазифаларни бажариш жараёнида янги усул ва воситаларни тез топиш, саралаш ҳамда қўллаш натижанинг салмоғида кўринади. Т. мустақиллигининг танқидийлиги эса мустақил фикрловчини воқеа-ҳодисаларга муносабат и, унинг хус-ятлари, муҳим-номуҳим жиҳатларини ажрата билишида сезилади. Мустақил Т.га эга бўлмаган кишилар тайёр қарашлар асирга айланади ва уларда Т.нинг ўсиши ўзининг табиий даражасидан орқада қолади. Т. қарамлиги, қуллиги жамият ривожига, миллат тараққиётига тўсиқ бўлади. Зеро, И.А.Каримов таъкидлаганидек: „**Тафаккур ўзгармаса турмуш ҳам ўзгармайди**”. Ш.у. ҳам фикрнинг мустақиллиги унинг сермаҳсуллиги, самарадорлигини таъминлайди. Қай бир инсон томонидан муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли ва янги фикрлар, ғоялар, тавсиялар яратилган, наз-й ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, бундай кишининг Т.и сермаҳсул, самарали саналади. Демак, муайян вақт оралиғида мустақил равишда бажарилган иш кўлами ва сифати (Т.ининг кенглиги, чуқурлиги, танқидийлиги асосида) Т. мустақиллигининг ўлчови бўлиб хизмат қилади. Зеро, Т. мустақиллигига эришиш, яъни мустақил фикр соҳибларини тарбиялаш ва шакллантириш бугунги ўзбек тараққиётининг муҳим маънавий омилларидан бири ҳисобланади. *Қ.Назаров, В.Қўчқоров*

ТАФАККУР ТАРЗИ – маънавий ҳаёт ҳодисаси, нарса ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим хус-ятлари, улар ўртасидаги ички, зарурий алоқалар, қонуний боғланишларни акс эттирадиган билиш шаклини англатувчи атама. Инсон нимани амалга оширмасин, қандай мақсадни илгари сурмасин, албатта уни тафаккур чиғириғидан ўтказди. Зеро, А. Навоий айтганидек: „Ҳар не ишни қилмиш одамзод тафаккур бирла қилмиш одамзод”. Т.т.нинг ўзгариши ҳар бир жамиятнинг иқт-й, сиёсий, мад-й, маънавий ҳаётидан, ундаги ўзгаришлардан келиб чиқади. Мустабид тузум шароитида жамият, миллат, шахснинг Т.т. ўша даврда ҳукм сурган маъмурий-буйруқбозлик, яккаҳокимлик ҳукмронлигидан келиб чиққан эди. Истиклол туфайли демократик тараққиёт йўли ва машҳур беш тамойилнинг танлаб олиниши кишилар онги, тафаккурида ўзгаришларни амалга ошириш имкониятини берди. Плюрализм ҳар бир нарса ва ходиса, жараёнларга турфа қарашлар н.назаридан ёндашиш, Т.т.нинг шарқона қадриятлар асосида ўзгаришига олиб келди. Мам-тимизда амалга оширилаётган туб ўзгаришларнинг мазмун-моҳиятига миллий ғоя ва ўзбекона қадриятлар, урф-о.ларимиз асосида ёндашилиши туфайли, инсон ўзлиги, миллий ғурури, Ватанини янада чуқурроқ англай бошлади. Мустақил ва демократик Т.т. миллатни, мам-тни халққа, жаҳонга танитиб, тенглар ичра тенг бўлиши орқали миллий ўзлгимизни қайта тиклаш, шунинг баробарида уни ҳар қандай хуруж ва „оммавий мад-т” кўринишидан асраб-авайлашга хизмат қилмоқда. Эркинлик ва демократия, сўз ва иш бирлиги жаҳонда кечаётган глобаллашув ва модернизациялаш жараёни билан уйғунликда Т.т.да ўз ифодасини топмоқда.

Айниқса, давлат ва жамият қурилишида янгича Т.т. намоён бўлмоқда. Т.т. фал., мантиқ ва психология фанларида ҳозиргача тўлиқ ўрганилмаган т.лар қаторига киради. Т.т. одатда воқеликни идрок этиш ва унга нисбатан ўз муносабат ини ифода этишга тўла рационал (ақлга, мантиққа асосланган) ва иррационал (ақл ва мантиқ доирасидан чиқадиган, уларга зид ёки ботиний ишончга, ғайришуурий, мистик омилларга таянадиган) бўлади. *И.Эргашев, В.Қўчқоров*

ТАШАББУС — бирор ишни бошлаш, даъват этиш билан боғлиқ хатти-ҳаракат, ғайратни англатувчи т. Инсон маълум бир мақсадларга интилиш билан ҳаёт кечирар экан, турли шароитларда иш олиб боради. Ана шундай шароитларда кўзланган мақсадни англаб етиш ва унга эришишнинг илғор йўллари топишга интилиш Т.ни келтириб чиқаради. Маънавий н.назардан Т. инсон дунёқарашининг тетиклиги, соғломлигини, қийинчиликларни енгиб ўтишга қодирлигини ифодалаб, ҳаётга кўтаринки руҳ ва ижобий кайфиятда муносабат да бўлишни англатади. Т. ҳар бир инсонга, гуруҳга, миллат ва халққа тегишли бўлиши, расмий, норасмий, объектив ва субъектив, яширин ва очик, функционал ва нофункционал, наз-й ва амалий, ижобий ёки салбий каби кўринишларда рўй бериши мумкин. Т.нинг инсон маъ-ятига таъсири одамларни хайрли ва эзгу ишларга сафарбар қилиш, уюштириш хус-ятида яққол кўзга ташланади.

ТАШАББУСКОРЛИК — фаолият жараёнида бирор ишни бошлаш, даъват этиш, ижодий ёндашишда намоён бўладиган шахс хус-ятини англатувчи т. Т. белгиланган мақсад ёки иш, ҳаракатни амалга оширишда ўзига хос услубдан фойдаланиш ва уни шу мақсад ёки ишга алоқадор барча кишилар томонидан қўллаб-қувватланишига эришишни ҳам ифодалайди. Т. касбга, соҳага, индивидуал ёки ижтимоий масала кабиларга қаратилган бўлиши, моддий, маън-й, ҳуқуқий, сиёсий, иқт-й, мад-й ва ҳ.к. мақсадларни ифодалаш мумкин. Ёшлар маъ-ятида Т.ни шакллантириш замон талабидир. Бу соҳадаги адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатадики, мас., бола шахсининг Т.и, ижодий имкониятлари юқори бўлиши бир-бири билан узвий алоқадор бўлган бир қатор омилларга боғлиқ. Бола ирсияти, асаб тизими, темпераменти ва билиш жараёнлари хус-ятлари билан бирга, унинг шахси шаклланаётган ижтимоий психологик муҳит хус-ятлари, атрофдаги кишиларнинг (оила, синфдошлар, педагоглар ва б.) интеллектуал даражаси, таълим-тарбия жараёни ижодий қобилиятларнинг рив-шига қай даражада мувофиқлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Мутахассислар фикрича, оилада болага меҳрли муносабат, уларда ижодий иқтидор ва тафаккурни ривожлантириш ижодий, мустақил фикрлаш қобилияти ва Т.нинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади. Таълим-тарбия жараёнининг ёшларда Т.ни ривожлантиришга мос бўлиши барча таълим муассасаларида (боғча, мактаб, лицей, коллеж, университет) таълим берувчи ва таълим олувчилар муносабат ларини демократлаштириш, ўқитувчининг мавқеига нисбатан қарашни, таълим шакли, мазмуни ва технологияларига янгича, яъни инновацион ёндашувни жорий қилишни тақозо этади. Бундай янгича ёндашув, энг аввало, ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги маънавий

муносабат ни тубдан ўзгартиришни талаб этади. Кўп ҳолларда, мактаблардаги жараёнларда ўқитувчи ҳукмрон бўлиб, улар ўзларини асосан билим, маълумот узатувчи ва ёшларнинг хулқ-атвори бўйича ўз фикрлари, маслаҳатлари, кўрсатмаларини билдирувчи сифатида тутадилар. Бундай ҳолат таълим олувчиларда ижодий, эркин фикрлаш қобилиятини, Т.ни ривожлантиришга эмас, балки тайёр билимлар захирасини пассив ўзлаштириш, мажбурий итоаткорликни шакллантиришга мосдир. Таълим шакллари ва анъанавий таълим технологиялари асосан ўқитувчи фаоллигига таянади. Бугунги кунда жорий қилинаётган таълимга янгича ёндашув, инновацион таълим технологиялари кўпроқ таълим олувчилар фаоллигига асосланади, уларда мустақил ўрганиш эҳтиёжи ва кўникмаларини шакллантиради. *Ф.Алимова*

ТАШКИЛИЙ МАДАНИЯТ – муайян ташкилот, жамоа, ишчи гуруҳ орасида иш фаолиятини тўғри ва самарали ташкил этиш мад-тини ифодаловчи т. Бу борада “ишлаб чиқариш мад-ти”, “тадбиркорлик мад-ти”, “ташкilotнинг ички мад-ти” сингари атамалардан фойдаланилмоқда. Т.м. т.си XX а.нинг 2-ярмидан бошлаб қўллана бошланди. Лекин бу мазкур мад-тнинг XX а. ўрталарида пайдо бўлганини англатмайди. Моддий ва маънавий ишлаб чиқариш вужудга келибдики, Т.м. элементлари мавжуд бўлган. “Т.м.” т.си жуда мураккаб ва кўп қиррали т.дир. У жуда кўп ўзаро узвий боғланган, бир-бирини тўлдирадиган ва ташкilotнинг фаолият юритиши учун асос бўладиган ҳодисаларни қамраб олади. Т.м. мазкур ташкilot аъзолари томонидан эътироф этиладиган қарашлар, ғоялар ва кадриятларнинг йиғиндисидан иборат. Ҳозирги кунда Т.м. негизини кадриятлар ташкил этади, деган қараш кенг тарқалган. Кадриятлар ташкilot аъзоларининг хулқ-атвори, мотивация даражаси, фаоллигини белгилайдиган ҳодисадир. Баъзан Т.м. деганда, ташқи белгилар – махсус иш кийими, ташкilot тимсоли кабиларга эътибор қаратилади. Аслида эса бу белгилар Т.м.нинг фақатгина ташқи жиҳатларини ифодалайди, холос. Т.м. т.си дастлаб XIX а.нинг охирларидан қўлланилган. Немис генерал-фельдмаршали Хелмут фон Молтке армияни муайян тамойил асосида ташкил этиш зарурлигини асослаш учун Т.м. атамасини қўллади. Кейинчалик бу атама саноатчилар томонидан ҳам қўллана бошланди. Турли ташкilotларнинг вакиллари ўзига хос кийимлари, белгилари, тимсолларига эга бўлган ҳоллар кўп учрайди. Мас., ҳозирги кунгача Оксфорд ва Кембриж университетларининг талабалари муайян рангдаги галстук тақишади, Тарту университетининг талабалари эса ўзига хос бош кийим кийиб юришади. Т.м. асосий белгиларига қараб турлича тасниф қилинади. Ҳозирги кунда Ф. Харрис ва Р. Моран таснифлари кўпчилик томонидан эътироф этилмоқда. Бу олимлар Т.м.ни ўнта асосий сифатига қараб таснифлашади: 1. Ташкilotдаги ўз ўрни ва ролини англаш (баъзи мад-тларда вазминлик, ўзини тута билиш, ўзининг ички кайфияти ва муаммоларини сиртга чиқармаслик рағбатлантирилса, бошқаларида очиклик, ҳис-туйғуларни очик намоён қилиш сингари ҳолатлар маъқулланади). 2. Коммуникация тизими ва мулоқот тили (оғзаки, ёзма, новербал коммуникациялар, «телефон ҳукуки»дан фойдаланиш турли ташкilotларда турлича намоён бўлади; турли соҳалар, турли ҳудуддаги

ташкilotларнинг касбий жаргонлари, имо-ишора тили, аббревиатуралари ўзига хос кўриниш ва хус-ятларга эга бўлади). 3. Ташқи кўриниш, кийим-кечак ва ўзини ишда қандай ҳис қилиши (униформалар, иш услублари, косметика ва тақинчоклардан фойдаланишнинг турли-туманлиги турлича микромад-тлар мавжудлигидан далолат беради). 4. Овқатланиш, дам олиш билан боғлиқ бўлган расм-русум ва анъаналар (ташкilot ходимларининг овқатланиши қандай ташкilot этилгани, ташкilot ходимлар овқатланишига маблағ ажратиши ёки ажратмаслиги, турли ташкилий мавқега эга бўлган ходимларнинг биргаликда ёки алоҳида овқатланиши ва ҳ.к.). 5. Вақтга муносабат, уни англаш ва ундан фойдаланиш (вақтдан унумли фойдаланиш ёки уни бекор ўтказиш, ташкilot фаолиятидаги вақт кўрсаткичларига бўйсунуш ёки уни мунтазам равишда бузиш). 6. Ходимлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар (шахслараро муносабатларга ёш, жинс, миллат, мавқе, маълумот даражаси, тажриба, билимлар ҳажми ва б.нинг таъсир қилиши; шахслараро муносабатларнинг расмийлашиш даражаси, низоларни ҳал қилишнинг қабул қилинган шакллари). 7. Қадриятлар ва меъёрлар (қадриятлар яхши ва ёмон нарсалар тўғрисидаги тасаввурлар йиғиндиси бўлса, меъёрлар муайян шароитда ўзини қандай тутишга доир қоидалар йиғиндиси). 8. Дунёқараш (эътиқод мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, адолат, муваффақият, ўз кучи ва раҳбариятга ишонч, ўзаро ёрдамга муносабат, ёмонликнинг жазоланиши ва яхшиликнинг қарор топишига ишониш ва ҳ.к.). 9. Ходимнинг рив-ши ва ўзини намоён этишига шароит яратилиши (топшириқни чуқур англамасдан бажариш ёки унга онгли муносабат да бўлиш, ақл ёки кучга таяниш, ташкilotда ахборотнинг эркин ёки чекланган ҳолда айланиб юриши, ижодий вазият ёки қатъий тартиб ўрнатилгани ва б.). 10. Меҳнат этикаси ва мотивация (ишга қадрият ёки мажбурият сифатида қараш, ўз меҳнати натижаларига бефарқлик ёки масъулиятлилик, меҳнат фаолиятининг сифат хус-ятлари, ходимнинг умумий натижадаги улушига қараб тақдирланишида адолатлилик ёки адолатсизлик; ташкilotда ходимнинг касбий ўсишини режалаштиришнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги). Т.м.нинг муҳим элементларидан бири ишга янги қабул қилинган ходимларга муносабат да намоён бўлади. Аввало, янги ходимларни Т.м. элементлари билан таништириш, шу мад-тга мослаштириш, бошқа ходимлар билан ўзаро муносабат да қандай қоида ва меъёрларга амал қилинишини ўргатиш лозим. Янги ходимларнинг Т.м.га мослашиш даври уларнинг шу корхонадаги фаолиятида энг мураккаб давр ҳисобланади. Шу билан бирга, янги келган ходим ўзи билан бирга аввал ишлаган корхоналаридаги Т.м. элементларини ҳам олиб келади. Ана шундай элементлар ва б. таъсирлар натижасида Т.м. ўзгариб, ривожланиб боради. *Абдулла Бегматов*

ТАШҚИ КЎРИНИШ — инсоннинг ким ва қандай эканлиги ҳақида дастлабки маълумот берувчи, унинг турмуш тарзи ва ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган ташқи ҳолати. Аксарият ҳолларда инсоннинг ташқи гўзаллигига нисбатан юзаки муносабат билдирилади; ташқи гўзаллик шахснинг чинакам ўзлигини намоён қилишига тўсқинлик қилувчи, ўткинчи ҳодиса сифатида қаралади. Ҳозирги давр бундай фикрларни қисман рад этади. Чунки,

инсоннинг ташқи гўзаллиги нафақат ўзига, балки бошқаларнинг фаолиятига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Зеро, Т.к.: 1. Одамнинг ўтаётган кунини сермазмун ва хайрли қилади, кайфиятини кўтаради; 2. Инсоннинг ҳаётдан баҳраманд бўлиш онларини ширин қилади ва унга завқ бағишлайди; 3. Одамни очик кўнгилли, сертакаллуф ва олижаноб этади; 4. Инсоннинг ҳурматини оширади ва унинг келажагини белгилайди. Инсон ўзининг Т.к.ига кўпроқ эътибор қаратади. Бу, одатда, чиройли кийиниш, ўзига оро бериш орқали намоён бўлади. Инсоннинг бундай интилишлари унинг ўз хоҳиш-истаги ва ихтиёри билан амалга оширилаётгани боис объектив ёки субъектив таъсирлар бу фаолиятга кескин қаршилик қила олмайди. Мода ҳам аслида инсоннинг ўз Т.к.ини такомиллаштириш зарурати натижасида юзага келади, дейиш мумкин. Инсоннинг муомала одоби унинг Т.к.и учун устувор бўлмаса-да, лекин уни бир қадар юксалтиришда муҳим аҳамиятга эга. Бироқ, ҳар қандай ҳолатда ҳам Т.к.да меъёр асосий ўринни эгалламоғи лозим. Ташқи гўзалликни такомиллаштириш ботиний гўзалликни поймол этиш ҳисобига амалга оширилмаслиги керак. Акс ҳолда, Т.к.ни такомиллаштиришга нисбатан бундай ёндашув инсон гўзаллигининг мукамаллашувига салбий таъсир кўрсатади. Ҳозирги пайтда Т.к.ни такомиллаштиришнинг биологик ва тиббий воситалари мавжуд. III-дек, дунёнинг тараққий этган мам-тларида кўплаб эстетик марказлар ташкил этилган бўлиб, бу марказлар Т.к. борасида амалий аҳамиятга доир тадбирлар ишлаб чиқиб, Т.к.нинг анъанавий усуллариини замон талаблари билан уйғунлаштиришга ҳаракат қилмоқда. *Баҳодир Ҳусанов, Бахтиёр Каримов*

ТАЪМАГИР(ЛИК) – манфаатпарастликнинг кўриниши бўлиб, бутун хатти-ҳаракатини шахсий манфаат олишга қаратган шахснинг хулқ-атворини таърифлайдиган салбий маънавий сифат. Ушбу т.лар ҳирс, очкўзлик маъноларини ҳам билдиради. Ўзбек тилида бу сўзнинг маъноси бировдан бирор нарса ундириб қолиш, ўзиники қилиб олишни, шу мақсад илинжида амалга оширилган хатти-ҳаракатларни ифодалайди. Т. қилиш – бировдан бирор нарса ундиришга умидланиш, шунга интилиш, кўз тутишни англатса, ижтимоий муносабат ларда бу сўз маъноси янада кенгайиб, моддий манфаат кўриш, очкўзлик, мол-дунё орттириш йўлидаги ғаразли ниятлар билан боғлиқ хатти-ҳаракатларни ҳам билдиради. Шу тарика, Т. эндиликда киши хулқ-атворидаги энг жирканч ва нафратга лойиқ ҳолатларни ифода қилувчи, бировдан бирор нима ундиришга ружу қўйган, шахсий бойлик орттиришга муккасидан кетган бешафқат, золим кишиларнинг кирдикорларини англаувчи сўзга айланди. Бировнинг молидан Т. қилиш энг ёмон иллатдир. Алишер Навоий “Маҳбуб-ул-қулуб” асарида Т. ҳақида шундай ёзади: “Тамаъ мазаллатға далил ва ғаний томеъ хору залил... тамаъ аҳли лаим, Хорлиғлар боши тамаъ билгил, доимо азза ман қанаъ билгил.” Яъни, Т. тубанликка далил, бойиган Т. одам хор ва пасткаш, хасис кимса, хорликлар Т.дан бошланади, қаноат қилган азиздир. Т. замон ўзгариши, давр тараққий этиши билан янги-янги кўринишларда ўзини намоён этиб келаётганини кўриш мумкин. Бировнинг ҳалол тер тўкиб, меҳнат билан топган мол-давлатидан улуш олишга интилиш – одамнинг жамиятдаги обрў-эътиборини туширадиган, худбинлигини ошкор қиладиган ҳолат

эканлигини мам-тимиз Президенти ўз чиқишларида, нутқларида кўп маротаба такрорлаганлар. Бинобарин, Т. шахсни фаровонликка тўғаноқ бўладиган пасткаш, тубан, қаноатсиз кимсалар қаторига киритиш мумкин. Ҳатто, ҳуқуқ фанида жиноят мотивларидан бири сифатида тилга олинадиган бу иллатни намоён этган шахслар ЎзР ЖКнинг 56-моддаси «к» бандида ғаразли ва б. тубан ниятларда жиноят содир этиши, бу эса жазони аниқлаштирувчи ҳолат экани белгилаб қўйилган. Дарҳақиқат, бировнинг молидан Т. қилиш кундалик ҳаётда шахс намоён қиладиган энг ёмон иллатлардан ҳисобланади. Чунки бу хил иллатга гирифтор бўлган шахслар жамият тараққиётига ғов бўлибгина қолмай, давлат ишига, ўз лавозимига иснод келтириши шубҳасиздир. *М.Аҳмедов, Р.Рустамова*

ТАҚВО — ислом маъ-ятининг таркибий қисми, Аллоҳдан қўрқиш, ёмон нарсалардан сақланишни англатувчи т. Шундай фазилат эгалари Т.дор ҳисобланадилар. Ҳадисда айтилишича: "Аллоҳдан қўрқишлик — ҳамма ҳикматнинг боши". Аллоҳдан қўрқувчи, унга итоат этувчи банда оилада ҳам, жамиятда ҳам ҳалол яшайди, ҳаромга қул урмайди, охиратда жавоб беришини ўйлаб, бировнинг ҳақиқага хиёнат қилмайди, деб қаралади.

ТАҚДИР, қисмат (араб. олдиндан белгиланган ҳаёт йўли) — инсон ҳаёти ва фаолиятини ҳамда оламдаги барча ҳодисаларни яқка-ягона яратувчи амрига боғловчи диний тасаввур. У исломнинг суннийлик ва шиалик мазҳабларида расман эътироф этилган. Т. ислом ва христианликда яратувчи худонинг ўзига хос қудрати сифатида намоён бўлади. Исломдаги Т. ("тақдири азал") каломда кенг талқин этилган. Калом таълимотининг асосчиси ал-Ашъарий "Т.и азал"ни инсон ирода эркинлиги билан келиштиришга ҳаракат қилган. Фалда Т. т.си асосида фатализм оқими шаклланган.

ТАҚЛИД — бошқаларнинг хулқига эргашиш ёки уларнинг хатти-ҳаракатлари, ҳислатлари, нутқ хус-ятларини маълум даражада ихтиёрий ёки ихтиёрсиз равишда такрорлашдан иборат хулқ шаклини англатувчи т. Т.нинг физиологик асоси "Т. рефлeksi" бўлиб, унинг ёрдамида болалиқдан бошлаб мураккаб индивидуал ва ижтимоий хулқ таркиб топади ҳамда ҳосил қилинади.

ТАҲДИД – инсон, жамият ва давлат ҳаёти ҳамда фаолиятига нисбатан муайян давр мобайнида аниқ мақсадга йўналтирилган маҳаллий, худудий, минтақавий ва умумсайёравий салбий омилларнинг тажовузи туфайли аниқ макон ва замонда вужудга келадиган хавф-хатар шакли, муайян беқарор сиёсий-ижтимоий ва тарихий вазиятни ифодаловчи т. Ушбу т.нинг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш шакллари ва хус-ятлари Президент Ислам Каримовнинг "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари" асарида кўрсатиб берилган. Т.лар турли-туман: ички, ташқи, макон н.назаридан эса узоқ ва яқин бўлиши мумкин. Сўнгги йиллардаги воқеалар шундан гувоҳлик берадики, уларни иқт-й, ижтимоий , сиёсий, экологик, демографик, маън-й, мафкуравий, ҳарбий,

табий-иклимий Т.ларга ажратиб, таҳлил этиш мумкин. Ер юзининг турли минтақаларида содир бўлаётган, бутун инсониятга хавф солиб турган турли нохуш ҳодисаларни таҳлил қилган сари, уларнинг барчасида инсон омили бош сабабчи экани ойдинлашади. ХХІ а. бошидаги тарихий тажриба шундан далолат берадики, муайян давлат ва миллат хавфсизлиги, барқарорлиги, тараққиёти ҳамда истиқболи кўп жиҳатдан мазкур миллатга хавф солаётган хавф-хатар ва Т.ларни англаб этиш салоҳияти ва қобилияти даражасига боғлиқдир. Т.га нисбатан бефарқлик, лоқайдлик оқибатида таназзулга учраган давлатлар ҳам бўлган. Аксинча, боқийликка дахлдор миллатлар ҳам борки, улар муваффақиятининг асосий омили бўлғуси Т.ни олдиндан сезиб, унга ўз вақтида жавоб қайтаргани билан белгиланади. Т.ли ижтимоий -сиёсий вазиятни вужудга келтирадиган турли хавф-хатарлар ҳамда уларни бартараф этиш муаммоси буюк аждодларимизнинг сиёсат илмига доир фикр ва хулосаларида ўз аксини топган. Т.ни юзага келтирадиган манбаларни илдиз отмасдан бартараф қилиш, унга нисбатан доимо огоҳ, ҳушёр бўлиш, ғофилликка йўл қўймаслик ҳақидаги фикрлар аллома аждодларимизнинг сиёсий тафаккуридан кенг ўрин олган муҳим жиҳатлардир. Бу борада мутафаккир Абу Наср Форобийнинг "Давлатни ақл-идрок билан бошқариш — халқ бошига тушган хавф-хатарни камайтириш ва бартараф этишдан иборатдир", деган ҳикматли фикрларини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз (Форобий А.Н. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993.). Буюк аждодларимиз наздида, юртга бўладиган ички ва ташқи хавф-хатарларга нисбатан огоҳ бўлиш муҳим тамойил даражасига кўтарилган ҳамда уларнинг олдини олишнинг асосий шартларидан бири бўлган. Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асарида таъкидланганидек, "Беклик муқаддаслик ва покликни талаб этади. Ҳушёрлик, сергаклик у қўйган талаблар қаторининг бошида туради. Бек соғ, ҳушёр, сергак бўлиши лозим. Улар ғофил бўлса, бало ёндашади. Қайси бек ҳушёр бўлса, элини мустаҳкамлайди, ёв бўйнини янчиб, унинг устига балолар ёғдиради. Ёв бўйнини янчиб ташлашни истаган киши тунда ҳам, кундузи ҳам қулоғини соғ-ҳушёр тутиши лозим. Ҳушёрлик туфайлигина ёвни енгиш мумкин, ғофиллик беклик боғини бузади" (Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т., Фан, 1971.). Жалолиддин Давоний эса, юрт хавфсизлигини асрашни давлат сиёсатининг бош йўналишига айлантириш ғоясини илгари суради. Улуғ ўтмишдошларимиз мам-тга бўладиган турли хавф-хатарларнинг ижтимоий ҳодиса эканлигидан келиб чиқиб, салтанат бошлиқларини давлатнинг хавф-хатарга доимо жавоб беришга тайёрлигини уни идора этишдаги мукамаллик белгиси деб ҳисоблаб, Т.га нисбатан, давлат бошқаруви тизимида ялпи бохабарлик ҳолатини қарор топтириш масаласига катта эътибор берган (Ў.О. мутафаккирлари, алломалари. Т., Фан, 2001.). Жумладан, Амир Темур ўз салтанатини идора этишда барча воқеа-ҳодисалар, ижтимоий -сиёсий жараёнлардан етарли даражада бохабар бўлиб туриш масаласига алоҳида эътибор қаратган. Реал хавф-хатарларни олдиндан кўра билиш, унинг хавфлилик даражасини аниқлаш мақсадида Соҳибқирон мунтазам, узлуксиз ишлайдиган, ўз даври даражасидаги ахборот тизимини шакллантиришни бош вазифа қилиб қўйган. "Ҳар бир диёр аҳолисининг аҳволдан огоҳ бўлиб турдим. Ҳар бир мам-т аҳволи, сипоҳу раиятнинг

кайфиятини, туриш-турмушини, килмиш-кидирмишларини, булар ўрталаридаги алоқаларини ёзиб менга билдириб туриш учун диёнатли, тўғри қадамли кишилардан воқеанавислар белгиладим", дейилади "Темур тузуклари"да (Темур тузуклари. Т., 1996.). Амир Темур мам-т ичкарасида ҳам, ташқарисида ҳам юз бераётган каттаю кичик воқеа-ходисалар ҳақида хабар беришларини талаб қилган ва буни давлат хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим чораси деб ҳисоблаган ҳамда салтанат барқарорлигига қаратилган чоратadbирларни кўришда маблағни аямасликка даъват қилган. Буюк аждодларимиз жамиятга нисбатан давр ўртага қўйган талаблар моҳиятини англаб етишга интилиб келган. Бунда Т.ли вазиятнинг келиб чиқишига сабаб бўладиган ички омиллар таҳлили, чиқарилган хулосалар уларнинг фаолиятида алоҳида ўрин эгаллайди. Жумладан, давлат сиёсатидаги соғлом фикрлилик, унинг давр муддаоси билан ҳамнафас бўлишига доир масалага ҳам эътибор берилган. Бунда салтанат раҳбари томонидан ўз зиммасига юкланган бурч ва масъулиятни чуқур англаш, раият тинчлиги, омонлигини сақлаш учун мураккаб жараёнлар тизгинини қўлдан бермасликка интилиш, давлат раҳбарининг бутун фикру зикри жамиятда тинчлик ва осойишталикни сақлашга хизмат қиладиган воситаларни излаб топишга қаратилмоғи керак, деган хулосага келинган. Маълумки, жаҳонда вужудга келган мураккаб вазият туфайли ҳозирги даврнинг маън-й-мафкуравий Т.лари тузилиши янада кенгайиб кетди. Замонавий мафкуравий Т. омили сиёсий, иқт-й, ижтимоий, мад-й ва маънавий соҳаларни, яъни кишилик жамияти ҳамда ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олган. Айни пайтда маън-й-мафкуравий Т. орқали кўзланган мақсадларга эришишда маъ-ят омилидан асосий механизм сифатида фойдаланилмоқда. Мазкур ҳолат маънавий таҳдидларга қарши кураш самарадорлигини ошириш учун кўплаб наз-й муаммоларни ҳал қилишни ҳам ниҳоятда долзарб вазифа қилиб қўймоқда. Бу масалага "Юксак маънавият – енгилмас куч" асарида алоҳида эътибор қаратилган. Маънавий Т. ўз моҳиятидан келиб чиқиб, энг аввало, инсон онги, тафаккури ва хулқ-атвориға хавф-хатар солмоқда. Инсон онги ва қалбини вайронкор ва бузғунчи ғоялар билан издан чиқаришга ҳаракат қилиш унинг энг асосий мазмун-моҳиятини белгилайди. Мафкуравий Т. эса муайян жамият аъзоларини ягона мақсад ва муддаолардан чалғитиб, миллий менталитетга мос келмайдиган бегона ғоя, фикр, мақсад ва қарашларни четдан туриб экспорт қилиш жараёнида ўзини янада аниқроқ намоён қилади. Мафкуравий Т.нинг ўта хавфли жиҳати шундан иборатки, у биринчи навбатда, жамиятнинг маънавий соҳасини барбод қилишга йўналтирилган. Чунки айнан маънавий соҳа ҳар қандай жамиятнинг мавжудлиги, яшовчанлигини таъминлайдиган асосий ўзак ҳисобланади. Бугун маън-й-мафкуравий Т.ларнинг турли хил усул ва воситалари ишлаб чиқилмоқда. Киши ҳаёлига келмайдиган оддий гугурт қутисидан тортиб, устимиздаги кийимлар, озиқ-овқат маҳсулотлари, кинофильмларнинг ҳар бирида муайян тарзда катта ёки кичик бўлса-да, маън-й-мафкуравий Т. мавжуд. Бунинг хатарли томони шундаки, маън-й-мафкуравий Т. тарғиботчилари ўз мақсадлари йўлида жуда катта миқдорда маблағ сарфлашмоқда. Мас., бугун АҚШда таълим соҳасига нисбатан рекламага 1,5 марта кўп маблағ сарфланмоқда. Маълумки, ҳар қандай

миллатнинг, жамиятнинг инқирозга юз тутишига, биринчи навбатда, маъ-ят омилнинг сусайиши сабаб бўлади. Зеро, И.А.Каримов томонидан такрор ва такрор таъкидланганидек, бирон-бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий кадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди. Демак, бугунги кундаги маънавий Т. табиий равишда жамият учун «маънавий хавфсизлик» муаммосини келтириб чиқаради. Жумладан, бизнинг жамиятимиз учун ҳам ушбу масала ўта долзарб аҳамият касб этмоқда. Ҳозирги вақтда турли тоифадаги душманларимизнинг маъ-ятимизга нисбатан хуружи куйидаги кўринишларда юз бермоқда: экстремистик руҳдаги диний ғояларни тикиштиришга интилиш; миллий тараққиёт моделига аҳоли ўртасида ишончсизлик уйғотиш; демократия кадриятлари ва демократик тараққиёт имкониятларига нисбатан шубҳа билан қараш ҳолатини вужудга келтириш; одамлар онгини эзгу ғоялардан чалғитиш; Ғарбга хос бўлган дунёқараш ва хулқ-атвор нормаларини тикиштиришга ҳаракат қилиш; жамоапарварлик, ижтимоий ҳамкорлик руҳини инкор этиб, индивидуализм ғояларини сунъий равишда тикиштириш; хаёлий фаровон турмуш тарзини ваъда қилиш; жамиятни фикрсизликка ундаш; жамият аъзолари, айниқса, ёшлар тафаккурида миллий кадриятларга содиқлик туйғуларини заифлаштириш, халқимиз урф-о.лари, миллий менталитетига бегона одатларни киритишга интилиш. Ғаразли мақсадларни кўзловчи сиёсий кучлар мафкуравий хуружларни амалга оширишда энг замонавий ахборот тармоқлари, санъат, адабиёт, реклама, ОАВдан иборат яхлит бир тизимдан фойдаланмоқда. Шу боис жамиятимизда маънавий хавфсизликни таъминлаш масаласига кенг қамровли, сифат жиҳатидан бутунлай янги асосларда ёндашиш давримизнинг энг асосий муддаосини ташкил этади. Чунки ўз маънавий хавфсизлигини таъминлай олган жамиятнинггина умри боқий бўлади. Хавфсизликни таъминлаш ҳар биримизнинг бурчимиздир. Маънавий хавфсизликни таъминлашда куйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқ: миллий маънавий кадриятларни асраб-авайлаш; ёшларни миллий руҳда тарбиялаш; хорижий санъат намуналарини мунтазам эксперт қилиб бориш; маънавий дахлсизлик масаласини қонунлаштириб қўйиш; инсон иродасини чиниқтириб бориш; тарғибот ишларини замонавийлаштириб бориш. Зеро, “маънавий хавфсизлик” т.си жамият аъзоларининг миллий, инсоний ва шахсий туйғулари, қарашлари, турмуш-тарзи, кадриятлари ҳамда урф-о.ларини дахлсиз сақлашни англатади. Бугунги давр воқелиги ҳар бир масалада янгича тамойиллар асосида ҳам ёндашишни тақозо этмоқда. Муайян т., ғоя ёки тамойилларни англаб олиш ишнинг бир қисми, холос. Шу маънода, маънавий Т.ларга қарши курашда амалий ишларга эътибор бериш асосий масаладир. Бунинг учун жамият аъзоларида маънавий иммунитетни ҳосил қилиш керак. Президент И.А. Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобида ўз тақдиримизни ўзимиз белгилашимиз, истиқлол берган эрк ва озодликни бугунги мураккаб ва баъзан шафқатсиз дунёда бўлаётган турли хавф-хатарлардан сақлаш ҳар биримизга бевосита боғлиқ, деган теран маъноли фикрни олға суради. Агар бу фикрни

тахлил қиладиган бўлсак, биринчидан, биз яшаб турган дунё мустақиллигимиз ва тараққиётимиз учун турли хил таҳликаларга тўлиб-тошганлигини англаб етиш қийин эмас. Иккинчидан, кўп жиҳатдан бизнинг хоҳиш-иродамизга бўйсунмайдиган ижтимоий , умумжаҳон рив-ш жараёнлари мам-тимиз фуқаролари олдига ғоят масъулиятли талаблар қўяётгани боис, турли Т.ларнинг олдини олиш ва барқарорликка эришиш йўлидаги чора-тадбирларни амалга ошириш ҳар биримизнинг маънавий оламимизга боғлиқ экани тўғрисида аниқроқ тасаввурга эга бўламиз. Демак, халқаро ахборотлашув мам-тлар ўртасидаги алоқаларни тезлаштириш билан бир қаторда, афсуски, миллий, минтақавий ва глобал хавфсизликка нисбатан янги Т.ларни вужудга келтирмоқда. Мазкур Т.лар олимларнинг Халқаро Федерацияси томонидан XXI а.даги инсониятга нисбатан бўлган энг етакчи хавф-хатар омили деб эътироф қилиниши ҳам бежиз эмас. Хулоса шундан иборатки, халқаро хавфсизлик ҳам, алоҳида олинган мам-тларнинг тинчлиги ҳам Т.бардош жамият яратишга кўп жиҳатдан боғлиқ. Жамиятнинг ахборот хавфсизлиги, ўз навбатида, тўғридан-тўғри турли Т.ларнинг олдини олиш, уларга қарши иммунитет ҳосил қилишни англатади. Мустақилликни мустаҳкамлаш, тинчлик ва барқарорликни асрашга алоҳида эътибор бериш ҳар биримиз учун долзарб масала эканини англаб олиш лозим. *Шукриддин Пахрутдинов*

ТЕКИНХЎРЛИК – меҳнат қилмай еб-ичиш, кун кўриш, танбаллик, бировларнинг ҳисобига ҳаёт кечиришни англаувчи маънавий иллат. Т. “ишёқмаслик”, “дангасалик” сўзларига маънодош, салбий маънога эга бўлган т. ҳисобланади. Инсон ҳеч қандай меҳнат қилмасдан, бировларнинг ҳисобига яшаб, кун кўрса, бу унинг худбинлиги аломатидир. Халқимизда тўрт мучаси соғ одам кимнингдир ёрдамига муҳтож бўлса, кимнингдир сояси остида ундан умидвор бўлиб яшаса, “уят” иш, яъни Т. деб ҳисобланади. Чунки соғлом инсон ўзи меҳнат қилиши ва ўз ризқини ўзи териб ейиши зарур. Т. ва қорин ғамида тобе ҳамда муте бўлиб яшаш хору зорликка олиб келади.

ТЕНГЛИК – кишиларнинг жамиятда тутган ўрни ва ҳаёт шароитларидан қатъи назар, маън-й-ахлоқий талаблар ҳаммага бир хил бўлишига асосланадиган маън-й-ахлоқий тамойилни ифодаловчи т., маъ-ятнинг ижтимоий -ҳуқуқий соҳадаги асосий тамойилларидан бири, жамиятдаги барча кишилар, қатлам, партия ва ш.к.нинг қонун олдидаги умумий масъулияти ва имкониятларининг бараварлигини англатадиган т. Т. таъминланган жамиятда унинг барча аъзолари яшаш, таълим олиш, меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, мулкдор бўлиш, малакали тиббий хизматдан фойдаланиш, қариганда ёки меҳнат лаёқатини йўқотганда ижтимоий таъминот олиш, фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги, сайлаш ва сайланиш каби ҳуқуқларга эга бўлади. Т.нинг мантиқий маъноси айният билан мос келади. Формал мантиқдаги айният қонунига кўра, агар фикрлар бир хил ҳажмга эга бўлса тенг фикрлардир, агар билдирилган фикрлар мазмун жиҳатидан ўзгармай қолса ҳам, тенг фикрлардир. Т. деганда, мам-тимиз халқларининг барча соҳалардаги амалий Т.и ҳам тушунилади. Т. йўқ жойда самимий дўстлик ҳам бўлмайди. Ҳаётда

одамларнинг чин дўст бўлишлари учун, аввало, улар ўзларини бир-бирларига тенг ва муносиб кўришлари керак. Мустаҳкам дўстлик эса ҳам моддий, ҳам маънавий соҳалардаги Т. ва ўзаро муносиблик пойдеворига қурилади. Мустақилликни мустаҳкамлаш йўлида миллий муносабат лардаги амалий Т. масаласи ҳам катта аҳамиятга эга. Кичик миллатларга паст назар билан қараш, уларга ишонмаслик ва уларни катта миллатларга муте қилиб қўйиш каби адолатсизликлар тенгсизлик кўринишларидир. Т. инсонларнинг бир жамиятда яшашлари жараёнида ўзаро бир-бирига тенг меҳр-муҳаббатли, раҳм-шафқатли, кадр-қимматини жойига қўйиш, ҳурмат-илтифот кўрсатиш, ор-номусини ҳимоя қилиш, нафсониятини поймол қилмаслик ва ш.к. барчага баравар тарзда инсоний, самимий муомала-муносабат лари билан изоҳланади. Т.нинг тўлақонли, барқарор бўлиши инсонлар, миллатлар ўртасида тўла тенгҳуқуқликка эришишда ҳам ифодаланади. Т. бўлмаган жамиятда адолатсизлик ҳукм суради. Ҳар бир миллат а.лар давомида яратган миллий мад-тлари, кадриятлари орқали мам-тимизнинг маънавий бирлигини озиқлантиради. Чунки, миллий илдизга эга бўлган маъ-ятгина бошқа миллатларни бойтадиган мад-й озиқ беради. Ҳар бир халқда ўз миллий маъ-яти ва кадриятларини яхши биладиган, уларни адабиёт, санъат, фан, матбуот воситасида бошқа халқларга етказиб бера оладиган фозил одамлар бор. Ўз халқининг ноёб кадриятлари, маънавий меросини эъзозлаб, бошқа халқларга ҳам етказиб бера оладиган бундай фозил кишилар миллатларнинг ўзаро яқинлашувига, улар ўртасидаги маънавий Т.нинг мустаҳкамланиши ва давомийлигини таъминлашга хизмат қилади. Президент Ислон Каримов таъкидлаганидек, миллат, элат бор экан, унинг шаъни ва шавкатини ҳимоя қилиш, шу жараёнда жаҳон ҳамжамиятида ҳар бир миллат ўз муносиб ўрнига эга бўлиши учун курашувчи фидойи инсонлар майдонга чиқади. Бундай инсонларнинг саъй-ҳаракати, жасорати туфайли миллат ўз мустақиллигига эга бўлиб, тенглар ичида тенг яшаш имкониятини қўлга киритади. Т. бўлмаган жойда инсоннинг ноҳақ кулфат чекиши, бадном бўлиши, соғлиғини йўқотиши, оила аъзоларининг беҳисоб машаққатларга дучор бўлиши, адолатга ишончининг сўниши, руҳий тушкунликка, келажакдан умидсизланиш каби изтиробли ҳолатларнинг юзага келиши шубҳасиздир. Оилада ота-она фарзандларининг барчасига моддий ва маънавий жиҳатдан тенг муомала-муносабат да бўлмаслиги охир-оқибат фарзандлар ўртасида аҳиллик, оилада эса тинчлик, осойишталикнинг бузилишига олиб келади. Ота-она фарзандларининг тарбияси жараёнида уларнинг ҳаммасига баравар-тенг тарзда маън-й-руҳий озуқа, яъни меҳр-муҳаббат, ғамхўрлик, ҳамдардлик кўрсатишлари, уларни тушунишга ҳаракат қилишлари ҳам тўғри тарбиялаш мезонларига киради. Жамоада раҳбарнинг ходимларга нисбатан Т. муносабат и уларнинг моддий ва маънавий тенг ҳуқуқликларини таъминлаши, барчага тенг иш шароитлари яратиши, ошна-оғайнигарчилик билан ўзига яқин одамларга алоҳида эътибор қаратмасдан, балки барчага баравар инсоний муомала қилиши, касб ахлоқи, жамиятда қабул қилинган қонунлар ва адолат устуворлигига риоя этишида намоён бўлади. Қуръони каримда шундай баён қилинган: «Ким бирон ёмонлик қилса, унга (охиратда ўша ёмонлиги) баробарида жазо берилиши аниқдир. Ва эркакми,

аёлми ким мўмин бўлгани ҳолида бирон яхшилик қилса, ана ўшалар жаннатга дохил бўлурлар (ва) у жойда уларга беҳисоб ризқ берилур». Яхши амаллар қилган инсонга кўрсатиладиган марҳаматлар, моддий ва маънавий рағбатлар, ҳадялар, албатта, ёмон амаллар қилган инсонга раво кўрилмаслиги – бу Т.нинг бузилиши ҳисобланмайди. Зеро, ёмон амаллар қилгувчи киши билан яхшиликлар қилгувчи кишига бир хилда марҳамат кўрсатилмаслиги адолатдандир. *Р.Рустамова*

“ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ” — Амир Темурга нисбат бериладиган, халқимизга хос кўплаб маънавий тамойиллар акс этган тарихий-сиёсий рисола. Ушбу рисола XIV-XV а.лар тарихига оид қимматли манба бўлиб, унда Амир Темурнинг Мовароуннахрни мўғуллардан халос қилиши, ҳокимиятни қўлга киритиши, мустақил ва марказлашган давлат тузиши ҳамда Соҳибқирон олиб борган ижтимоий -сиёсий ва мад-й фаолият ҳақида сўз юритилади. Мазкур асарга Юртбошимизнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида катта баҳо берилган, унинг бугунги кун учун аҳамияти алоҳида таъкидланган. “Т.т.” она тилимизда ёзилган, кейинчалик бошқа тилларга, хус-н, форс тилига ўгирилган, яна бошқа кўп тилларга, хус-н, француз, инглиз, урду ва рус тилларига таржима қилинган. Унинг нусхалари жаҳоннинг кўпгина кутубхоналарида сақланади. “Т.т.”нинг тўлиқ таржимасини машҳур олим А.Соғуний ва шарқшунос олим Ҳ. Кароматов амалга оширганлар. Уни мустақиллик даврида чоп этиш имкони яратилди. “Т.т.” икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда Амир Темурнинг Мовароуннахрда салтанатни қўлга киритиш учун олиб борган курашлари ва бу борада ўз яқинлари билан ўтказган кенгашлари, амирлар билан олиб борган музокаралари акс этган. “Т.т.”да буюк Соҳибқироннинг кучли марказлашган давлат тузиш ва миллий давлатчиликни тиклаш борасидаги фаолияти ҳақида муфассал сўз юритилади. “Т.т.”да ёзилишича, Амир Темур салтанатни бошқаришда 12 та қоидага асосланган. Давлатни бошқаришда у ислом дини ва шариатга, адолат, инсоф ва ҳақиқатга таянади, турли табақа ва тоифага мансуб кишиларни тенг кўриб, қилган хизматига қараб, уларнинг ҳурматини жойига қўяди. Энг аввало, олиму фузало, саййидлар, шайхлар ва фозилларга таянади, уларни ўзининг энг яқин маслаҳатгўйи, деб билади. Булардан ташқари, “Т.т.”да маъ-ят, ахлоқ ва ҳуқуққа оид қимматли фикрлар баён қилинган. Унда дўстлик, вафодорлик, инсоф, адолат, иймон ва эътиқод, илм-маърифат, касб-ҳунар ва б. инсоний фазилатларга риоя қилиш тўғрисида фикр юритилади. Рисолада, айниқса, фуқароларнинг шариатга ва қонун-қоидаларга сўзсиз бўйсунуши лозимлиги масаласига катта эътибор берилади. Амир Темур ҳукмронлиги даврида ҳар бир вилоятда қозилар қонунларнинг тўла амал қилиниши, тинчлик ва осойишталик ҳукм суришини қаттиқ назорат қилиб турганлар, тартиббузарларни жазолаганлар. “Т.т.”да юқоридагилардан ташқари, сипоҳийлар ва аскарларни сақлаш, уларга озиқ-овқат, маош тўлаш қоидаси, вазирлар ва уларнинг вазифалари, амирлар, сипоҳлар ва б.ни тақдирлаш тартиблари, уларнинг бири-бирига муомаласи, бошқа ижтимоий -сиёсий ва ҳарбий масалалар бўйича муфассал маълумот берилади. Асардаги ушбу фикрлар ҳозирги даврда ҳам ўз

аҳамиятини йўқотмаган, улардан давлат ва жамият қурилишини такомиллаштиришда фойдаланилмоқда.

ТЕОЛОГИЯ (лот. *theo* — худо, *logos* — таълимот) — Худо тўғрисидаги фан, таълимот. Худо, унинг сифатлари, белги ва хус-ятлари тўғрисидаги диний таълимотларни асослаш ва ҳимоя қилиш тизими. Т.га муайян дин томонидан белгиланган ақидаларнинг ҳақиқатлигини исботлаш билан бирга, диндорларнинг ҳаёт тарзи ва меъёрлари мажмуи ҳам киради. Ўрта а.ларда Т. мафкура сифатида давлат ва жамиятни бошқариш ишларида иштирок этган, ш.саб. давлат бошқарувининг теократия шакли ҳам вужудга келган. Т. ўрта а. мад-тининг барча турларини, илм-фан, фал. ҳамда ахлоқни ўзида мужассамлаштирган ягона тизим шаклида намоён бўлади. Т.ни теософия фани ҳам ўрганади. Унга кўра, барча тирик мавжудотларнинг ҳаёти уларнинг танасини бошқариб турувчи илоҳий жон, руҳнинг фаолияти билан боғлиқ. Инсон ўзининг юксак заковати ёрдамида аслида ўзининг илоҳий жон эканини, шу жон билан табиати бир бўлган Худонинг табиатини англаб етиш имкониятига эга бўлган. Худо — ўзининг қуввати билан бутун борликда мавжуд бўлган энг кичик тирик заррачанинг ҳам, энг катта тирик мавжудотнинг ҳам ичида алоҳида мавжуд бўла оладиган, айна пайтда бутун борликни назорат қилиб бошқариб турадиган, чексиз қудратга эга бўлган Олий Рухдир. Жон эса Худо қувватининг ажралмас бўлаги ҳисобланган рухдир. Алоҳида руҳнинг мавжуд эмаслигига қараб, борлик тирик ёки ўлик, жонли ёки жонсиз мавжудотларга бўлинади. Т. илмига асосан, Худо — ягона мутлақ манба; унинг табиати уч турли кўринишда намоён бўлади: бутун борлик Худонинг ички ва ташқи қувватидан таркиб топган; бутун оламни ана шу икки қувватдан таркиб топган икки оламга бўлиш мумкин: руҳий ва моддий. Худонинг ички қуввати олий, руҳий қувват, ташқи қуввати эса қуйи, моддий қуввати ҳисобланади. Руҳий қувват моддий қувватдан устун ва уни бошқариб туради. Рух ўз хоҳиши билан руҳий оламда ёки моддий оламда яшаши мумкин. Рухларнинг моддий оламни бошқариш фаолияти аралаш қувват, яъни руҳнинг моддий ҳаётидир. Руҳнинг моддий оламдаги, бир танадан иккинчи танага ўтиб, рив-ш фаолияти руҳнинг эволюцияси, деб аталади. Инсон тирик мавжудотлар ичида ривожланган онгга эга, ш.саб. рух ва модданинг бир-биридан фарқини англаб етишга қодир мавжудот. Инсонни бошқа тирик мавжудотлардан ажратиб турувчи ягона хислати ўзининг рух эканини англаб етиши ва ҳаётда ана шу илми асосида яшай олиш қобилиятига эгалигидан иборат. Инсоният тарихида фақат инсонлар жамиятидагина мавжуд бўлган турли диний-фал-й таълимотлар замон, макон ва шароитга мос равишда асосан ана шу ягона таълимот, рух ва тананинг бир-биридан фарқ қилишини ўрганади. Худди ш.у. ҳам жаҳоннинг бир қатор мам-тлари ўқув юртларида дунёвий илмлар билан бирга илоҳиёт ҳам ўқитилади. Ш-дек, жаҳоннинг баъзи мам-тларида, жумладан, Миср Араб Республикасида Ал-Азхар, Тунисда Зайтуна, Ҳиндистонда Алигарх, Покистонда Панжоб, Туркияда Анкара диний университетлари фаолият кўрсатиб, Т. асосларини кенг тарғиб қилмоқда. Мустақилликдан сўнг Ўз-нда миллий маъ-ятимизнинг таркибий қисми бўлган

ислом маъ-ятининг тикланиши натижасида Тошкентда Ислом Университети очилди. Бу илм даргоҳида ислом дини билан бир қаторда барча дунёвий илмлар, хорижий тиллар, компьютер асослари ўргатилади. *А.Абдусамедов, М.Абдурахмонов*

ТЕРМИЗИЙ, Абу Исо Муҳаммад – мусулмон оламида машҳур олти муҳаддисдан бири. Машҳур олим ва тарихчи Абу Саад Абдулкарим ас-Самъоний «Ал-Ансоб» номли асарида ёзишича, Т. Буғ (ҳозирги Шеробод тумани хижрий 279 йил) қишлоғида вафот этганлиги учун унинг номига кейинчалик ал-Буғий тахаллуси ҳам қўшилган. Алломанинг ёшлик йиллари Термиз шаҳрида ўтган, дастлабки маълумотни ҳам шу ерда олган. Болалигидан ўта зийраклиги, хотирасининг кучлилиги ва ноёб қобилияти билан тенгқурларидан ажралиб турган Т. диний ва дунёвий фанларни, айниқса, ҳадис илмини эгаллаган. Бу борадаги ўз билимларини янада ошириш мақсадида кўпгина Шарқ мам-тларида бўлиб, турли алломалар билимидан баҳраманд бўлган. Ш муносабат билан у узок йиллар Ироқ, Исфаҳон, Хуросон, Макка ва Мадина шаҳарларида яшаган. Кўп йиллар давом этган сафарлари чоғида Т. илм ал-қироат, илм ал-баён, фикҳ, тарих, айниқса, ҳадис илми бўйича ўз даврининг йирик олимлари - машҳур муҳаддислардан таълим олади. Унинг устозларидан Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Абу Довуд, Қутайба ибн Саид, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Ҳайлон ва б. машҳур муҳаддисларни кўрсатиш мумкин.

Т. қаламига мансуб асарларнинг аксарияти бизгача етиб келган. «Ал-Жомеъ», «Аш-Шамоил ан-набавия», «Ал-илал фил-ҳадис», «Рисола фи-хилоф вал-жадал», «Ат-тарих», «Китоб аз-зуҳд», «Китоб ул-асмо вал-куна» каби асарлар шулар жумласига киради. Т.нинг асарлари ичида энг машҳури, шубҳасиз, «Ал-жомеъ» бўлиб, олтига ишончли ҳадислар тўпламларидан биридир. Ушбу асар илмий адабиёт ва манбаларда «Ал-Жомеъ ас-сахих», «Жомеъ ат-Термизий», «Сунан ат-Термизий» номи билан ҳам аталиб, Пайғамбар алайҳиссалом ҳаёти ва фаолиятига доир муҳим манбалардан ҳисобланади. Т.нинг машҳур асарларидан яна бири «Аш-шамоил ан-набавия» бўлиб, баъзи манбаларда «Аш-шамоил ан-набий соллоллоҳу алайҳи вассаллам» номи билан ҳам келтирилади. Номидан ҳам кўриниб турибдики, бу асар Пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётлари, у кишининг сурат ва сийратлари, ажойиб фазилатлари, одатларига оид 408 ҳадиси шарифни қамраб олган манбадир. Шунини таъкидлаш керакки, Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш билан жуда кўп муҳаддислар шуғулланганлар ва бу хилдаги ҳадислар турли-туман китоблардан ўрин олган. Лекин Т. асарининг афзаллиги шундаки, у ҳадисларни мунтазам равишда тўплаб, муайян тартибга солган ва яхлит бир китоб ҳолига келтирган. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётига доир муҳим манба сифатида «Аш-шамоил ан-набавийя» азалдан исломшунос олимлар, тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига тортиб келади. Араб тилида битилган ушбу асарга бир қанча шарҳлар ҳам ёзилган. «Аш-шамоил ан-набавийя»нинг XVI а.га оид бир қўлёзмаси Тошкентда, Ўз-н Мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланмоқда. 1980 йилда Тошкентда мусулмонлар диний идораси буюртмаси

билан «Аш-шамоил ан-набавийя»нинг ушбу қўлёзмаси офсет тариқасида нашр этилиб, унга Зиёуддинхон ибн Эшон Бобохон томонидан қисқача сўзбоши ёзилган. «Аш-шамоил ан-набавийя» сўнгги йилларда ҳам Тошкентда бир неча бор нашр этилди. Бундан ташқари, алломанинг 1200 йиллик юбилеи (1990 йил) муносабат и билан газета-журналларда асар ва унинг муаллифи ҳақида кўплаб мақолалар, ш-дек, мустақиллик йилларида алломанинг «Сунан ат-Термизий» асарининг биринчи жилди ўзбек тилида нашр этилди. *У.Уватов, Ҳ.Алиқулов*

ТЕРРОРИЗМ (лот. *terror* — кўрқув, даҳшат) — юксак маънавий тамойилларга зид равишда ёвуз мақсадлар йўлида куч ишлатиб, одамларни гаровга олиш, ўлдириш, ижтимоий объектларни портлатиш, халқни кўрқув ва ваҳимага солишга асосланган зўравонлик усулини англатувчи т. Кўрқитиш ва даҳшатга солиш орқали ўз ҳукмини ўтказишга уриниш Т.га хосдир. У сиёсий, иқт-й, диний, ғоявий, ирқий, миллий, гуруҳий ва индивидуал шаклларда намоён бўлиши мумкин. Таъқиб, зўравонлик, кўпорувчилик ва қотиллик Т.нинг ҳар қандай кўриниши учун умумий хус-ят бўлиб, буларнинг барчаси инсонпарварлик ғоялари, демократия, адолат тамойилларига зиддир. Ш.у. Т. қандай ниқоб остида амалга оширилмасин, моҳиятан, инсониятга, тараққиётга, эзгуликка қарши жинойтдир. Т.га ҳозирги кунда аниқ, ҳамма учун тушунарли ва мукамал таъриф бериш осон эмас. Чунки у ўта мураккаб феномендир. Бундан ташқари, террорчи кучларга бўлган турлича муносабат унга аниқ таъриф беришни ҳам қийинлаштирмоқда. Террор усулларида консерватив, инқилобий, диний, миллатчи руҳдаги кучлар ҳам фойдаланиши мумкин, лекин уларнинг асосий моҳияти ва мақсад-муддаолари сиёсий тусга эгадир. Т.нинг умумий жиҳатлари ва асосий кўринишларини ўрганишда, авваламбор, унинг таърифини, нисбий бўлса ҳам, аниқлаштириб олиш керак. Т. муайян гуруҳнинг руҳсат этилмаган ҳолатда онгли равишда куч ишлатишидир. Бунда террорчилар аниқ мақсадни кўзлайди ва ўзини тўла ҳақ деб билади. Бундан шу нарса аниқ бўладик, террорчилардаги мавжуд куч мақсадни амалга оширишда ижтимоий -сиёсий муҳит билан бевосита алоқадорликда бўлади. Ш.у. бирон-бир сабабга асосланган ёвуз мақсад Т.га олиб боради. Т. кўп ҳолатларда кенг миқёсдаги ҳарбий кучлар билан алоқадор бўлади ва бундай мисоллар тарихда бир неча бор кузатилган. Бундан ташқари, у баъзи давлатларнинг ўзи томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин. Бунда икки хил шаклда куч ишлатилади: жазо бериш органлари ёки ҳарбий кучлар томонидан. Бунда террор сиёсий мақсадларни амалга ошириш ёки аниқ бир режимни жорий қилиш учун амалга оширилади. «Т.» т.си ҳамиша террористик ҳаракатнинг тез суръатда амалга оширилишини билдиради. Бундай ходиса сиёсий, этник, диний ва б. кўринишларда намоён бўлади. Ғоявий Т. сиёсий етакчилар томонидан яратилади. Бунга расмий тор доирадаги истисно қилинган ички сабаблар кўрсатилади. Этник Т. субъекти ғоявий бўлмасдан, жамиятнинг миллий ва этник жиҳатлари билан узвий боғлиқдир. Диний Т. муайян бир диний секта ёки гуруҳ таълимотининг жамиятда мутлақлаштирилиши оқибатида пайдо бўлади. Бунда ушбу ғоя тарафдорлари бошқалар фикри ва ғояларини кескин танқид

остига олиб, рад этади ва ғоявий-мафкуравий парокандаликни келтириб чиқаради. Диний Т.нинг хатарли жиҳати у қўллайдиган амалий чораларда кўринади. Чунки диний Т. тарафдорлари аксарият ҳолларда қўлида қурол ва баъзан ҳарбий гуруҳларга таяниб ҳаракат қилади. Бугунги кунда ядровий, биологик, бактериологик қуролларнинг террорчилар қўлига тушиб қолиши эҳтимоли энг катта хавфдир. Ҳозирги таҳликали замонда кишилар бошига мислсиз кулфат солаётган ва уларнинг ҳаёти, фарзандлари, мол-мулкига таҳдид қилаётган жиноий Т. кундан-кунга кучайиб бормоқда ва жаҳон ҳамжамиятида жиддий хавотир уйғотмоқда. Иқт-й манфаатларни кўзлайдиган ва моддий бойликларни ўзлаштиришни мақсад қилиб олган бу Т. коррупция каби катта жиноий тизим билан узвий боғланиб кетган. Унда рақиблари ёки уларнинг яқинларини ўлдириш, ўғирлаб кетиш, зўравонлик, тажовуз билан кўрқитиб, ўз ҳукмини ўтказишга уриниш, мол-мулкини ўзлаштириб олиш йўлларидан фойдаланилади. Бунинг яна бир томони — баъзан бу террор сиёсий, этник, баъзан эса диний характер касб этмоқда. Мана шундай вазиятда террорчиларнинг мақсади ҳокимиятни эгаллашга ҳам қаратилиб, пирамидасимон характерга эга бўлиб бормоқда. Индивидуал Т.нинг субъекти, бошқа Т. ҳаракатларидан фарқли ўлароқ, жамоа эмас, ягона шахсдир. Индивидуал террор ҳам ўта хавфли куч ҳисобланади, негаки у жамиятнинг бошқа аъзоларига таъсир қилиши ва бунинг оқибатида террорнинг оммавий турларини келтириб чиқариши мумкин. У ўз ғояларини сингдириш орқали бошқаларни ҳам жамиятга қарши қўйиши мумкин. Кейинги йилларда ҳатто оммавий ахборот соҳасида ҳам Т. элементларидан фойдаланилмоқда. Муайян мафкуравий полигонлар тарқатаётган ахборотлардаги ёвуз ва зарарли ғоялар оқими, телеэкранлар орқали узлуксиз намоёиш этилаётган жангари фильмлар, болаларга мўлжалланган, бузғунчи ғоялар асосида яратилган ўйинлар, компьютер тармоқлари дастурларини ишдан чиқарадиган вируслар тарқатиш шулар жумласидандир. Ўзининг ёвуз ниятларига эришиш учун ҳокимиятни қўлга киритишни кўзлайдиган кучларнинг зўравонлиги ва қўпоровчилиги сиёсий террорга мисол бўлади. Сиёсий Т. нафақат жиноятчи гуруҳлар, ҳатто баъзи тажовузкор руҳдаги расмий реакцион сиёсий доиралар ва кучлар томонидан уюштирилиши ва қўлланиши ҳам мумкин. Чоризм империясининг колониал ва шовинистик сиёсати, совет империясининг ғоявий қатағонлари халқимизга қарши ўзига хос террор эди. Бугунги кунда ҳам мустақил рив-ш йўлидан бораётган мам-тимизга нисбатан ғараз ният билан қаровчи ёвуз кучлар Т. йўли билан тараққиёт йўлимиздан чалғитишга, бизни яна қарамлик ва асоратга солишга уринмоқда. Улар ватанфуруш хоинлардан ҳам, Т.ни касб қилиб олган, буюртма бўйича қўпоровчилик ва босқинчилик билан шуғулланадиган ёлланма халқаро террорчи, жиноятчи гуруҳлардан ҳам фойдаланилмоқда. Бугун жаҳон ҳамжамияти бу бало-қазоларнинг ечимини топиш устида бош қотирмоқда. Президент Ислом Каримов бу борада шундай деган эди: **“Мен маданият ва маърифат дунёни жаҳолат ва ваҳшийликдан, диний ва миллий экстремизмдан, этник қарама-қаршилик, минтақавий можаро ва урушлардан сақлай олишига ишонаман”**. Т.га қарши кураш ҳозирги

даврда муҳим вазифа, тинчлик ва барқарорликни сақлаш омилига айланди.
А.Ташанов, М.Комилов

ТЕХНОКРАТИЯ (юн. техника ҳукмронлиги, ҳокимияти) — 1) техник ходимлар ва мутахассисларнинг сиёсий ҳокимияти зарурлигини тан олувчи социологик концепция; 2) XX а.нинг 30-йилларида АҚШдаги ижтимоий ҳаракатнинг номланиши. Т. наз-яси дастлаб Веблен томонидан қўлланган. У “Технологик детерминизмга” эътиборни қаратган ҳолда, техник мутахассисларни ишлаб чиқариш ва ижтимоий тараққиётга содиқ хизмат қилувчилар, деб билган. Бунинг учун улар бирлашиб, мам-т саноат ишлаб чиқаришида муҳим бошқарув лавозимларини эгаллаши кераклигини эътироф этган. А.Берл, А.Фриш кабилар Т. концепциясининг янада рив-шига ҳисса қўшганлар. Айниқса, Ж.Голбрайтнинг “Янги индустриал жамият”, “Иқт-й наз-ялар ва жамиятнинг мақсади” каби китобларида Т. ғояси атрофлича асослаб берилган. Кейинги йилларда бу т. техник тамойилларни устувор билувчи сиёсий доираларга нисбатан ҳам ишлатилмоқда.

ТИЛ — инсонлар орасидаги алоқа воситаси, жамият аъзоларининг фикрни ифодалаш ва ўзаро фикр алмашиши учун хизмат қиладиган восита. Т.нинг табиий-илмий, диний-дунёвий талқинлари бор. Диний талқинга кўра, Т. илоҳий куч томонидан яратилган ва ҳозирги ҳолича инсонга берилган. Дунёвий талқинига кўра, Т. ҳозирги кўриниши даражасига етгунча жуда узоқ эволюцион жараёнларни, яъни инсоннинг ўзининг шаклланиши ва такомиллашуви жараёнлари билан тенг даврни босиб ўтган. Илм-фан инсон Т.ининг тарихий тараққиёт босқичларини ўрганиши натижасида шундай хулосага келдики, Т. алоқа воситаси, нутқ сифатида, шубҳасиз, фақат инсон миясининг маҳсулидир. Айрим бошқа жониворлар, мас., шимпанзе, тўтиқуш, чуғурчиқлар ҳам инсонга хос товушлар чиқариб “гаплашади”, ҳатто, айрим ҳолларда жумла ва ибораларни такрорлайди. Бироқ, улар инсон каби гаплашишга қодир эмас. Оғзаки нутққа ўрганиш — инсониятнинг эволюцион тараққиётида ҳал қилувчи қадам бўлди. Нутқ қобилияти унга инсон цивилизацияси асосларини қуриш имкониятини яратди. Дастлабки инсон жамоалари оғзаки нутқни биргаликда ҳаракат қилиш, муҳофаза, умуман фаолиятнинг ҳамма турларида ҳамжиҳатлик кўрсатиш, ҳамкорлик қилиш, буйруқларни ифодалаш мақсадига қаратганлар ва бундан узоқ вақт самарали фойдаланганлар. У пайтлардаги инсон Т.ининг сўз бойликлари кўп миқдорда бўлмаса-да, давр ўтиши б-н, айниқса, кишилар, жамоалар бир-бирининг Т.ини бойитиш имкониятлари туфайли у тобора бойиб, такомиллашиб борди. Чинакам оммавий нутқ юзага келтирувчи ҳар бир кишининг нутқий тажрибаси жуда қисқа ва ўткинчи бўлган, яъни вафот этиши билан унинг тажрибаси ҳам ўлган. Бир кишининг нутқи инсониятнинг умумий муштарак нутқий тажрибаси сифатида авлоддан-авлодга ўтиб, аввал оғзаки, кейинчалик ёзма кўринишини касб этгунча жуда узоқ замонлар ўтган. Бироқ, Т. оғзаки ва ёзма нутқ сифатида тўла шакллангач, у инсоннинг ҳам жисман, ҳам ижтимоий жиҳатдан жуда тез тараққий этишини таъминлади. Т. туфайли инсониятнинг ижтимоий ҳаёти,

унинг наслининг миқдорий жиҳатдан ўсиши ҳам ақл бовар қилмас даражада илгарилаб кетди. Бир вақтлар тропик ўрмонларда оддий тирикчилик учун жон бериб, жон олиб юрган одамзот нутқ шарофати билан заминнинг яккаю ягона эгасига айланди. Миқдорий жиҳатдан ҳам ўсди. Ибтидоий одамларнинг дастлабки муомала воситалари ва сўзларидан тортиб, Т.нинг бугунги даражасига етгунча инсоният 3 млн. йилдан камроқ масофани босиб ўтди. Шаклланиш, тараққий этиш ва такомиллашиш жараёнларида Т.лар, дастлаб, кўпроқ муштараклик ва умумлаштирувчилик вазифасини бажарган, яъни бугунги кунда турли Т.ларда гаплашаётган миллат ва элатлар, авваллари бир-бирини тушунадиган бир Т.да гаплашган, вақт ўтиши б-н, турли-туман объектив сабаблар туфайли, улар бир-бирларидан узоқлашиб, Т.лари ўзаро фарқланадиган шаклга келган. Т.ларнинг бундай ажралиш жараёни (дифференциация) натижасида кўпчилик учун муштарак алоқа воситаси бўлган бир Т.дан кейинчалик бир неча Т. юзага келган. Ҳозирги Т.шуносликда туркий Т.лар деб юритилаётган Т.лар бир-биридан нафақат узоқлашиш, ажралиш хус-ятига, балки бир-бирига яқинлашиш, бир-бирини бойитиш хус-ятига ҳам эгадир. Турли Т.ларнинг бир-бирига таъсири ва ўзаро яқинлашуви натижасида янги Т.лар вужудга келиши ҳам мумкин. Шу билан бирга, бирон-бир халқнинг фикр алмашиш воситаси бўлишдан тўхтаган ва унда гаплашувчиларнинг йўқ бўлиб кетиши ёки бошқа тарихий, ижтимоий, мад-й сабабларга кўра, муомаладан чиққан Т.лар ҳам мавжуд. Бундай Т.ларни ўлик Т.лар дейилади. Мас., шумер, лотин, қад. юнон, санскрит шулар жумласидандир. Т.нинг келиб чиқиши ва эволюция босқичлари ҳақида қад. мисрликлар ва хоразмликлар, юнонлар ва ҳиндлар, хитойликлар ва форслар турли хил илмий фаразларни илгари сурганлар. Улардан айримлари, Т. товуш Т.и сифатида юзага келган деса, бошқалари Т. дастлаб имо-ишора Т.и кўринишида бўлган дейди. Т. одамлар орасида алоқа воситаси сифатида эҳтиёж туфайли табиий суратда вужудга келган (Афлотун), ўзаро алоқа қилиш учун Т.ни одамларнинг ўзлари яратганлар (Демокрит), Т. илоҳиёт тортиғи (“Инжил”, “Қуръон”) каби қарашлар ҳам бўлган. Т., шубҳасиз, жамиятда ижтимоий меҳнат, ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида юзага келган муайян жамоа, одамлар гуруҳи ёки алоҳида шахс фаолиятини мувофиқлаштириш воситаси бўлиб хизмат қилиши керак. Физиологик асосига кўра, Т. икки сигнал тизими вазифасида намоён бўлишини И.П. Павлов кашф этди ва уни инсон психикасига ўзига хос кўшимча деб атади. Т. ва тафаккур ўзаро ажралмас, чамбарчас боғлиқ ҳодисалардир. Лекин уларнинг иккови бир нарса эмас. Т. тафаккурнинг ифода шакли ва яшаш тарзи сифатида инсон онгининг шаклланишида ҳам муҳим ўрин тутди. Онг Т. қобиғидан ташқарида қарор топиши мумкин эмас. Т. белгилари, ўз табиатига кўра, шартли бўлса-да, у реал воқеликни билиш жараёни шартларидан ҳисобланади. Шу жиҳатдан Т. муомала воситаси бўлишдан ташқари, билиш воситаси вазифасини ҳам бажаради. Шу билан бирга, у тўпланган билимларни, тажрибаларни қайд қилиш, сақлаш ва авлоддан авлодга ўтказиш воситаси ҳам саналади. Абстракт тафаккур Т. туфайлигина воқе бўлади. Т.нинг мавжудлиги тафаккурнинг умумлаштирувчи фаолиятининг энг зарурий шартидир, Т.сиз бу ҳол мавжуд бўлмас эди. Чунки сўз

умумлаштирувчи хус-ятга эга. Т. ўзига хос қонуниятларга эга ва бу қонуниятлар тафаккур қонунларидан фарқ қилади. Бу эса, ўз навбатида, Т.нинг нисбатан мустақил ҳодиса эканини кўрсатади. Т. билан сўз, мулоҳаза билан гап айнан бир нарса эмас. Т. ўзининг ички ташкилий томонларига, ўзига хос тизими, тузилмасига эга. Бу тизимдан ташқарида унинг табиати ва белгиларининг моҳиятини тўғри тушуниб бўлмайди. Табиий Т.дан ташқари сунъий Т.лар ҳам бўлади. Сунъий Т.нинг грамматик қурилиши ва луғат таркиби одатда, сунъий равишда ишлаб чиқилади. Буни биринчи бўлиб 1629 йилда Р. Декарт ишлаб чиққан. Ҳозирги кунда кенг тарқалган халқаро сунъий Т. Л.Л. Заменгор тузган эсперанто Т.идир. Бу сунъий Т.да 5 млн.дан ортиқ одам гаплашади, юзга яқин журналлар нашр этилади. Сунъий Т. деганда, бу тизимга кирадиган ва машина таржимасида ишлатиладиган воситачининг ахборот Т.и ва б. ҳам тушунилади. Кейинги йилларда сунъий, формаллашган Т.ларнинг қонуниятлари, уларнинг мантиқий синтаксиси ва семантикасини ўрганишга қизиқиш кучайди. Шу муносабат билан Т. фақат Т.шуносликнинг тадқиқот объектигина бўлиб қолмай, балки мантиқ ва семантиканинг ҳам тадқиқот майдонига айланиши кузатилади. Ер юзида қанча миллат, халқ, элат, қабила бўлса, шунча Т. бор. Т.сиз халқ йўқ. Халқсиз эса Т. ҳам бўлмайди. Булар эгизак т.лар бўлиб, биридан бирини айириб бўлмайди, улар айириб қўйилса, иккиси ҳам ўзлигини йўқотади. Халқ бошқа бир халққа қўшилиб кетса-да, унинг Т.и ўлик Т.га айланади. Кези келганда шуни айтиб ўтиш лозимки, биргина “Т.” сўзи мисолида ҳам Т.имизнинг нақадар бой ва сержило эканини яққол кўриш мумкин. Т. ривожининг ҳозирги ҳолати ўз соҳиби бўлган миллат ёки элатнинг тадрижий раванқи, босиб ўтган тарихий йўли, жамиятнинг қайси бир тараққиёт босқичида экани, иқтисоди, мад-ти, фани ва маъ-яти каби омилларга боғлиқ. Биз учун эса ўз она Т.имиз бўлмиш ўзбек Т.и азизу мўътабар экани шубҳасиз. Бу эса барчамизнинг Т.имиз софлиги, уни асраб-авайлаш ва такомиллаштириш учун масъул эканимизни англатади.

ТИНЧ-ТОГУВ ЯШАШ — инсонлар, миллатлар, давлатлар ва б. орасидаги мурося ва ўзаро ҳамкорликка асосланган турмуш тарзи. У турли ижтимоий тузумга мансуб мам-тлар ўртасидаги хилма-хил муносабат ларда урушдан воз кечишни, низоли масалаларни уруш воситаси билан эмас, балки музокаралар йўли б-н, уларнинг ички ишларига аралашмасдан, бир-бирларининг ўзаро қонуний манфаатларини ҳисобга олиб иш тутишни тақозо қилади. Бу т. халқларнинг ўз тақдирларини ўзлари мустақил ҳал этишлари, давлатлар суверенитети ва ҳудудий дахлсизлиги ҳамда уларнинг чегаралари мустаҳкамлигини қатъиян ҳурмат қилишни, тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро манфаатдорлик асосига қурилган ҳамкорликни англатади. Т.т.я. умумэйтироф этилган халқаро ҳуқуқ ва шартномалардан келиб чиқувчи мажбуриятларни ҳалол бажаришни тақозо этади. Булар эса, ўз навбатида, алоҳида халқлар маъ-ятида Т.т.я эҳтиёжи, руҳиятининг қандай даражада аҳамият касб этиши билан белгиланади. Т.т.я. жаҳондаги барча одамлар, давлатлар ва халқлар манфаатларига жавоб беради, улар ўртасидаги ҳамкорликнинг рив-ши учун, фан ва техника янгиликлари, мад-й ва маънавий қадриятлар билан ўртоқлашиш

учун шароит яратади. Бундай яшаш тарзи халқларни ташқи хавф-хатардан кўриқлаб, миллий ва ижтимоий тараққиёт йўлидан мустақил рив-шини таъминлайди, жуда кўп имкониятлар ва кишилар меҳнатидан бунёдкорлик мақсадларини кўзлаб, глобал муаммоларни ҳал қилиш учун шароит яратиб беради. Т.т.я. йўли давлатлар ўртасидаги муносабат ларда энг мақбул йўл эканини ҳаёт тобора теран исбот қилиб бормоқда.

ТИНЧЛИК ВА БАРҚАРОРЛИК — урушларга йўл қўймаслик, давлатлараро низо ва можароларни сиёсий воситалар билан ҳал этиш, мам-т ичидаги келишмовчиликларни тинч йўл билан бартараф қилиш, инсон ҳуқуқи ва қонун устуворлигини таъминлаш тамойилларини ифодаловчи т.лар. Инсоният тарихида барча миллат ва элатлар ирқи, мад-й бойликлари, урф-о.ларига чексиз ҳурмат билан қараб келинган. Бугунги замонда маънавий бойликларни сақлаб қолиш учун, аввало, қонли можароларга барҳам бериш, Т.Б., тотувликни қарор топтириш, мад-й мерос, осори-атиқалар, урф-о.ларни асраб-авайлаш, дунё халқларининг илм-фан ютуқларидан бирдек баҳраманд бўлишига эришиш зарур. Т.Б.да: 1) озодлик, адолат ва демократия тамойилларига асосланган дўстона ва иттифоқ мад-ти; 2) зўравонликни қайтарувчи ва низолар пайдо бўлган заҳоти уни бартараф этишга чорлайдиган, муаммоларни мулоқот ва музокаралар йўли билан ҳал этувчи мад-т; 3) ўз жамиятининг ички ривожидан унинг барча ҳуқуқлари, ҳар бир кишининг ўз имкониятларини амалга оширишда тўлиқ иштирокини таъминловчи мад-тга эришиш ғояси асос қилиб олиниши керак. Т.Б. — бебаҳо неъмат, улуғ саодатдир. Башарият ўз тараққиётининг барча босқичларида, аввало, тинч-тотувликка интилиб келган, у — барқарор тараққиёт гаровидир. Ўзбек халқи Т.Б.ни юксак қадрлайди, уни ўз орзу-интилишлари, мақсад-муддаолари рўёбга чиқишининг кафолати деб билади. Ш.у. доимо Яратгандан Т.Б. ҳамда омонлик тилайди. Лекин, афсуски, ҳаётда бу эзгу тилакларнинг ижобат бўлишига доимо қаршилик қиладиган кучлар ҳам бор. Улар ўзларининг ғаразли мақсадлари, нафс балоси йўлида башариятни ҳамиша низо-адоват, уруш ва қирғинлар домига тортиб келади. Инсоният тарихига назар ташланса, кейинги беш минг йил мобайнида одамзот ўн беш мингдан зиёд катта-кичик урушларни бошидан кечирганини кўриш мумкин. Бу — уруш ва Т., хавфсизликни таъминлаш масаласи ҳанузгача инсоният олдидаги энг оламшумул муаммо бўлиб қолаётганидан далолатдир. Ҳолбуки, башарият фақат Т. ва осойишталик барқарор бўлган тақдирдагина ўз олий мақсадларига эришади, моддий ва маънавий юксакликка кўтарилади. Соҳибқирон Амир Темур ва унинг набираси Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қилган 40 йил мобайнида мам-тда Т.Б. устувор бўлгани сабабли илм-фан, мад-т юксак тараққий этган, бунёдкорлик ишлари ривожланган, кўҳна заминимиз гуллаб-яшнаган. Аксинча, уруш ва низолар инсонни одамийлик қиёфасидан айиради, жамиятни буткул таназзул ботқоғига ботиради. Ўттиз йилдан буён ўзаро ҳарбий можаролар туфайли цивилизациядан батамом узилиб, дунёнинг энг қолоқ мам-тларидан бирига айланиб қолган Афғонистон — бунинг яққол далилидир. Бу мам-т ҳудудининг хавф-хатар ўчоғига айланиб қолгани юртимиздаги Т.Б.га,

тараққиёт йўлидаги эзгу мақсадларимизни амалга оширишга халакит бермоқда. Бу — дунёда ялпи Т.Б.га эришиш учун, аввало, ҳар бир мам-т ва ҳар бир минтақада Т.Б.ни таъминлаш зарур, деган қарашнинг бугунги кунда ғоятда долзарб аҳамият касб этиб бораётганидан далолат беради. Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок биз юрт тинчлигини энг асосий бойлик сифатида асраб келмоқдамиз. Бугунги ва кейинги насллар ҳам кўп меҳнат ва машаққатлар эвазига қўлга киритилган мана шу бебаҳо неъматни асраб-авайлаши зарур. Шундагина улар халқимизнинг асл орзу-интилишларига, истиқлол йўлида жон фидо этган аждодларимиз руҳига муносиб ворис бўла олади. Т.Б. Ватан озодлиги ва мустақиллиги билан чамбарчас боғлиқ. Бировга қарам бўлган халқ ҳеч қачон эркин ва фаровон яшай олмайди. Ш.у. ҳам мустақиллик ва Т.ни асраш, мам-тимизни тажовузкор кучлардан ҳимоя қилишга доимо тайёр туришимиз лозим. Юксак маъ-ят, сиёсий мад-т, миллатнинг ғоявий ва мафкуравий етуқлиги Т.Б.ни сақлашнинг муҳим омилидир. Халқимиз учун азал-азалдан муқаддас бўлган бу ғоя жамиятдаги турлича фикр ва қарашга эга бўлган барча куч ва ҳаракатларни бирлаштиришга ҳамда шу орқали миллий ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Фақат Т.-хотиржамлик, Б., ўзаро аҳиллик бизга муносиб ҳаёт бахшида этади, ўзимизни, фарзандларимизни барча мусибатлардан асрайди. Т., хотиржамлик ва тотувлик — булар ҳаётбахш чашмалар бўлиб, ҳозирги кунда ҳаёт кечираётганларнинг фарзандлари ва авлодларида эртанги кунга порлоқ келажакка умид ва ишонч уйғотади. Б. эса энг катта бойлигимиз ва муваффақиятли рив-шимиз кафолатидир. *А.Мўминов, И.Эргашев*

ТИНЧЛИКПАРВАРЛИК — инсонларнинг тинч-хотиржам, яратувчанлик, бунёдкорлик, ижод қилиш, яратган ижод маҳсулларининг узоқ йиллар мобайнида халқи, эл-юрти, Ватани ва умуман, инсониятга хизмат қилишига ишонч-эътиқод, ҳаётнинг қадрига етиш, тирикликни улуғлаш руҳидаги фаолияти ва хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ тарбиявий йўналиш, хус-ят. Т. хус-яти ўзбек халқининг турмуш тарзи, кўшиқлари, алла ва эртаклари, дostonларида ҳам ифодаланади. Чунки халқимиз тинч-тотув яшашни, бунёдкорлик, яратувчанликни афзал кўрадиган тинчликпарвар, меҳнаткаш, болажон халқ. Халқимизнинг эзгу ниятли, очиқ кўнгилли, ҳаммага яхшиликни раво кўриб яшайдиган халқ эканини кўпчилик чет эллик сайёҳлар, олимлар ҳам таъкидлаган. Мас., машҳур венгер олими Герман Вамбери (1832-1913) ўз асарларида туркийларнинг меҳмондўст, тинчликсевар, сабр-қаноатли, оғир-босиқ халқ эканини таъкидлайди. Т. хус-яти киши хулқ-атворида, характерида тарбия орқали, кўп йиллик ҳаётий тажриба воситасида таркиб топадиган хус-ят. Одатда, бу каби хус-ят, хислат ёки фазилатлар кишиларнинг онг-тафаккурида шакллана бориб, бутун бир халқнинг характери, маъ-яти, миллий хус-ятини белгилайдиган омилга айланади. Ўзбек халқи ҳам дўстлик, аҳиллик, ҳамжиҳатлик, бунёдкорликни ардоқлаб, шу каби ноёб хислатлари билан умуминсоният тараққиётига ҳисса қўшиб келаётган халқ. Т. халқимиз менталитети, орзу-ниятлари, хулқ-атворидаги бош фазилатлардан ҳисобланади. Бу хус-ят халқимизга хос бўлган маҳалла бўлиб яшаш, бева-бечораларга ёрдам

бериш, уларга қайишиш, ҳашар ва хайр-эҳсон уюштириш, яхши қўшничилик, саховатпешалик каби қатор олижаноб анъана ва урф-о.ларда, тарбия йўсинларида ҳам кўринади. Халқимиз муросаи мадора, қўшни ҳақи, халқ мулки, яхшилик нима-ю, ёмонлик нима эканлигини жуда яхши билади. Унга хос “Бир кун уруш-жанжал бўлган ердан қирқ кун барака қочади”, “Ён қўшни – жон қўшни”, “Қўшнинг тинч – сен тинч”, “Тирикликнинг боши бирликда” каби сермаъно мақоллар тинчлик, аҳиллик, ҳамжиҳатликнинг асл мазмун-моҳиятини акс эттириб, тарбиявий аҳамиятини таъкидлайди. Мам-тимизнинг ҳозирги ташқи сиёсати ҳам айнан халқимизнинг Т.и, яхши қўшничилик ибрати, беғараз ва соф ниятли халқ эканидан далолатдир. *Музаффар Аҳмедов*

ТОБЕЛИК — қарамлик, бировга боғлиқлик ҳолати ёки тобе шахс хус-ятини билдирувчи т. Иқт-й, сиёсий (мас., баъзи давлатларга қарам мустамлака мам-тлар), руҳий (мас., гиёҳвандликка боғланиб қолиш) ва б. Т.ларни ажратиш мумкин. Ички ташаббус, ғайрат ва шахсий шижоатни намоён эта олмаслик хус-яти ҳам Т.да ифодаланади. Вазиятни бошқариш ва ҳатто ўз тақдирини ҳал этиш ваколатини бошқаларга топшириш ҳам Т.нинг бир шаклидир. Аслида Т. инсон маъ-яти, дунёқарашининг шаклланиш даражасига қараб белгиланади.

ТОКСИКОМАНИЯ (юн. заҳар, ақлсизлик, иштиёқ, берилиш) — ижтимоий -маънавий бузилиш шаклларида бири, интоксикация табиатидаги руҳий касалликлар гуруҳи, психотроп кайф бериш самарасига эга табиий ёки сунъий моддаларга одатланиш, уларни мунтазам ёки вақти-вақти билан истеъмол қилиш. Т. ижтимоий касалликлар тоифасига киради ва инсоннинг ўзи учун ҳам, жамият ва қонунчилик учун ҳам хавfli ҳисобланади. Намоён бўлиши уч синдром билан тавсифланади: 1) наркотик таъсири, меъёри ошиб кетганида, қаршилик қилиш белгиларининг ўзгарганлик синдроми (модда киритилганда юзнинг буришиб-тиришиб кетиши, барбитларни истеъмол қилганда қайт қилиш ва ҳ.к.), бу — гиёҳвандликда, мас., бошланғич меъёрдан бир неча юз баробар ошиши, истеъмол шаклининг ўзгариши (токсик меъёрнинг ҳар куни қабул қилиниши — мас., бир кунда наркотик модданинг бир неча марта организмга киритилиши ёки барбитларни сурункали қабул қилиш), маст бўлиш шаклининг ўзгариши (кайфнинг бошланғич сархуш қилувчи самарасининг тезда йўқолиши, токсикоманнинг руҳий ва жисмоний ночор ҳамда ногиронлашган аҳволга кириши); 2) руҳий боғланиб қолганлик синдроми (бунинг таркибига наркотик модда хумори устунлик қилган ҳолда у билан бир вақтда бу истакка қарши руҳий кураш хоҳиши ҳам мавжуд бўлиши), руҳий хушнудлик ҳолати, бу интоксикация туфайли юз беради, у бўлмаганда нохуш руҳий ҳолат намоён бўлади; 3) табиий боғланиб қолганлик синдроми (бунда очлик ёки чанқоқлик сингари, лекин унга қарши ҳеч қандай курашсиз, бутун диққат-эътиборини наркотик топиш ва қабул қилишга қаратиш), меъёр устидан назоратни йўқотиш баъзан қисман, баъзан ўлимга олиб келувчи миқдорда меъёрни ошириб юбориш, хумор синдроми, интоксикация ҳолатидаги жисмоний тетиклик — фақат шундагина мижоз ўзини озми-кўпми яхши, яъни Т. бошлангунгача бўлган ҳолатга яқин сезади, у тарқалгандан сўнг ўзини

тушкун, мажрухдек ҳис этади. Т. сўзсиз руҳий хасталик ва шахснинг таназзулига олиб келади, умрни ўртача 20-35 йилга қисқартиради. Жиноий ишларга аралашиб хавфини кескин оширади. Т. инсоннинг маънавий дунёқараши издан чиққанлиги ёки пастлигини ҳам билдиради. Т. берилган шахслар на дунёвий, на диний жиҳатдан уни қораловчи манбаларга эътиборсиз, демакки, маънавий жиҳатдан қилаётган ишининг моҳиятини тушунишдан йироқ бўладилар. Бундай шахсларни йўлдан қайтаришда дори-дармон воситаси билан бир қаторда маън-й-руҳий тушунтириш ишлари ҳам йўлга қўйилади ва кўп ҳолларда маънавий тарбия, тушунтиришдан яхши натижа олинади.

ТОТАЛИТАРИЗМ (лот. *totalis* — куч, барча) – марказлаштирилган ҳокимиятнинг ижтимоий -икт-й ва маънавий ҳаётнинг барча соҳаларига кириб борадиган, уларни тўлиқ назорат остига оладиган сиёсий бошқарув шаклини ифодаловчи т. Немис олимларидан бири Т.нинг асосий хус-ятларини куйидагича ифода этган: 1) Т. мафқурасининг ҳукмронлиги; 2) мазкур мафқурага содиқ ва одатда якка шахс томонидан бошқариладиган ягона партиянинг мавжудлиги; 3) мукамал ривожлантирилган яширин полиция тизими; 4) давлатнинг ОАВ, барча икт-й, ижтимоий, мад-й ин-тлари, қурол-яроғ, зўравонлик воситаларини тўлиқ назорат этиши. Шундай қилиб, Т. шароитида давлат бошқарувининг махсус шакли (тоталитар давлат) сифатида жамият ҳаёти, инсон ҳуқуқи ва эркинликлари, муҳолифат гуруҳлар давлатнинг қатъий назоратида бўлади. Т.да фақат битта партия ёки ягона сиёсий куч мам-т аҳолисининг хоҳиш-иродасини ҳимоя қилиши таъкидланади, аслида эса ҳокимиятни эгаллаб олган ва чексиз ваколатларга эга бир гуруҳ маслакдош кишилар диктатураси ўрнатилади. Т.нинг ёрқин кўринишини ХХ а. биринчи ярмидаги Италия, Германия, иккинчи ярмидаги Испания, Чили ва собиқ Иттифоқнинг коммунистик тартиботида кўриш мумкин. Жумладан, Т. ХХ а.нинг 20-йилларида Германия ва Италиянинг расмий идеологияси сифатида амал қилган. Т. ғояси сиёсий н.назардан этатизм (давлатнинг мам-т икт-й ва сиёсий ҳаётига фаол аралашуви), авторитаризм (бир кишининг мам-тни мутлақ тарзда ўзи бошқариши) каби т.лар орқали ифодаланади. Тоталитар тузум қурбонларини Иттифоқда социализм қурилиши жараёнида мулкдор ва ер эгаларининг бойликларини тортиб олиш, ўзларини сургун қилиш ёки кириб ташлаш тўғрисидаги 1918 йилдаги декрет мисолида кўрамыз. Бу декретга биноан 2 млн. қулоқ оилалари, яъни 10 млн.дан ортиқ киши “фуқаролар уруши”, Ў.О.да “босмачилик ҳаракати” иштирокчилари сифатида кириб ташланган. II жаҳон урушида икки қарама-қарши тоталитар тузумнинг бир-бирини йўқотишга интилиши оқибатида 50 млн.дан ортиқ бегуноҳ инсонлар қурбон бўлди. Бу урушда собиқ Иттифоқ аҳолисидан 27 млн.дан ортиқ киши, жумладан, 7 млн. аскар ва ҳарбийлар, 20 млн. фуқаро концлагерларда қийноқ ва оммавий қирғин, бомбардимонлар оқибатида ҳалок бўлган. Мавжуд маълумотларга кўра, собиқ Иттифоқда 1917-1991 йиллар мобайнида 60 млн.дан ортиқ киши совет тоталитар тузуми қурбони бўлган. Т. куйидагиларга таянади: 1) жамият ҳаётидан норози бўлган энг тубан кишилар; 2) мам-тдаги сиёсий ва икт-й инқирозни бартараф этиб, янги тартиб ўрнатишни мақсад қилиб қўйган,

мутаассибликка берилган, сиёсий ғояларга кўр-кўрона эргашадиган кишилар; 3) хукмрон, нияти бузуқ гуруҳлар манфаати йўлида халқ оmmasига таъсир этиш мақсадида тўқиб чиқарилган вульгар-ижтимоий афсоналар; 4) ҳокимият битта сиёсий партия томонидан тўлиқ эгалланиб, унинг етакчиси шахсига (“дохий”, “дуче”, “фюрер” ва б.) сиғинилади; 5) сиёсат тепасида турганлар томонидан қонунлар билан чекланмаган, ҳокимиятнинг иқт-й ва сиёсий ваколатлари эгаллаб олинади; 6) жамиятнинг барча ваколатлари давлат ва маъмурият кўлига тўлиқ ўтади; 7) иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаёт ҳарбийлаштирилади; 8) махфий полиция зўравонлик ва террор, ички ва ташқи сиёсатни амалга оширишнинг ягона таянчига айланади. Тоталитар тузумда, айниқса, миллий маъ-ят ҳар жиҳатдан камситилади. Миллий тил, кадриятлар, мад-т, маънавий мерос, миллий ғурур ва ватанпарварликни ўстиришга йўл берилмайди. Т.нинг хукмрон мафкураси ҳар бир миллатнинг ўз маъ-ятини чуқур англаши, миллий ишончни мустаҳкамлаш, эътиқоди ва кадр ҳиссини бойитишини тақиқлайди.

ТОТЕМИЗМ (инг. *totemis*; ҳиндуча *атотем* — унинг уруғи, насли) — ибтидоий жамиятнинг илк динларидан бири. У кишиларнинг маълум гуруҳи билан ҳайвон ва ўсимликларнинг муайян турлари ўртасида ғайритабиий алоқа, қон-қардошлик бор, деган эътиқодга асосланади. “Т.” ибораси инглиз саёхатчиси Дж.Лонг томонидан 1791 йилда илмий муомалага киритилган. Т. XIX-XX а.ларда Дж.Мак Ленан, У.Б.Робертсон-Смит, Фрезер ва б. томонидан тадқиқ қилинган. Т.ни тушунтириш ва тадқиқ қилиш хилма-хил анъана ва тамойилларга асосланади. Улар ичида энг оммавийлари – Т.ни диннинг илк шакли деб баён этиш (Дюркгейм ва б.) ҳамда Т.ни содда аклий тасниф тизими деб аташ (Леви-Строс ва б.)дир. Руҳшунослик тамойиллари ичида машҳури З.Фрейднинг руҳий аналитик тахмини ҳисобланади. Фрейд ибтидоий жамиятнинг илк дини бўлмиш Т. ахлоқий (мад-й) чекланишларни — ўлдиришни тақиқлашни, ўзаро яқин кишиларнинг қон алмашишини (инцест) ишлаб чиқиб, шундан мад-тни яратиш бошланди, деб қайд қилган. Т.да уруғ, қабиланинг ҳар бир аъзоси ҳаёти ва фаровонлиги айнан шу уруғнинг аждоди бўлган тотемга — ўсимлик ва ҳайвонга боғлиқ, деб қаралган. Ўша даврларда ғорлардаги ҳайвон ва ўсимликнинг сурати тотем руҳларининг макони, табиий суратдаги нарса уруғнинг ҳомийси тарзида қабул қилинган. Шунга кўра, улар тотемнинг ёрдамига муҳтож бўлган, унга сеҳр ёрдамида таъсир қилишга уринган. Бу билан тотемнинг янги авлодига “пок йўл” билан тотем ўтиб қолишига, сеҳр-жоду билан тотемга таъсир қилиб, муқаддаслашган ҳайвон, ўсимликнинг сонини кўпайтиришга, уруғ-қабилла фаровонлигини оширишга, тотем кучи билан уруғ-қабиллага келаётган ҳалокатнинг олдини олишга интилганлар. Дастлаб тотем сифатида ҳайвонлар, кўпроқ ов ҳайвонлари эъзозланган. Кейинроқ эса, қариндошлик муносабатлари бошқа ҳайвонларга ҳам ўтган, баъзан ўсимликлар, табиат ҳодисалари бўлган ёмғир, қуёш, шамол ва б.га ҳам тарқалган. Тотемистик эътиқод ва маросимлар муайян кўринишда кўп халқларда, айниқса, Австралиядagi қабилаларда сақланиб қолган. Уларнинг одатлари бўйича, тотем уруғи аъзолари ўртасида ўзаро никоҳ мумкин эмас эди. Австралия миллий аҳолисининг ҳар бир қабиласи ҳайвон ёки ўсимлик номини

олган уруғларга бўлинади. Уруғ аъзолари ўз тотемини қариндоши, отаси, акаси, дўсти, деб ҳисоблайди. М.О.да кенг тарқалган мучал ҳам Т. билан боғлиқ. Одатда, одамларнинг туғилган йиллари мучал билан айтилади: муш(сичқон), мор(илон), асп(от) ва ҳ.к. Қадимда муқаддаслаштирилган тотемларни ўлдириш, отиш тақиқланган. Мас., ҳиндлар сигир, илон, маймун, фил ва б.ни эъзозласа, бошқа халқларда арча, мурч, исирик, мусича, қалдирғоч, муллатўрғай ва б. эъзозланади. Т. унсурлари жаҳон динлари бўлмиш буддавийлик, христиан ва ислом динида ҳам учрайди.

ТОТУВЛИК — тор маънода, одамлар, оила, маҳалла ёки гуруҳ аъзолари орасидаги ўзаро маън-й-муросавий муносабат ; кенг маънода, фуқароларнинг маън-й-ахлоқий мезонлари, хатти-ҳаракатлари, ҳаётга муносабат ларида кўзга ташланадиган маънавий ҳодисани англатувчи т. Т. жамиятда турли хил ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг турли миллат, ирқ ва динга мансуб кишиларнинг ўзаро алоқаларида, уларнинг муайян давлат сиёсатида бўлган муносабат ларида ҳамфикрлилик тамойили ва у асосидаги ҳамкорликни англатувчи т. ҳамдир. Т. ижтимоий тараққиётда муҳим аҳамият касб этиб, ўзаро бирлик, ҳамжихатликни таъминлаш, манфаатли бирликнинг вужудга келишида ҳам асосий омилдир. Шу боис инсоният тарихида ижтимоий -миллий тараққиёт учун курашган кучларнинг асосий эзгу ғояларидан бири жамият аҳли ўртасида Т.ка эришиши бўлиб, ушбу омил тантана қилган тақдирдагина умумий муваффақият қўлга киритилган. Шу боис инсоният онгли жамиятининг илк кунларидан бошлаб, бугунги кунгача ушбу ғоянинг амалий ифодасига асосий эътибор бериб келинмоқда. Т.ка эришган жамиятда кишилар ўртасида самимият, меҳр-оқибат, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, аҳиллик каби муносабат лар устувор бўлади. Давлат бошқарувида барча фуқароларнинг манфаатини кўзлаб иш юритиш, табиийки, ижтимоий ҳаётда Т. қарор топишининг муҳим омилдир. Т. тинчлик, барқарорлик, ягона мақсад йўлида миллий бирлашувнинг энг муҳим шартидир. Фуқароларнинг маън-й-ахлоқий етуклик даражаси миллатлараро муносабат лар орқали, турли миллат вакилларининг умумий мақсад йўлидаги бирлашуви билан ҳам боғлиқ. Президент И.А.Каримовнинг "Ватан ягонадир, Ватан биттадир", "Шу азиз Ватан барчамизники", "Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир", "Биздан озод ва обод Ватан қолсин", "Савоб ишни ҳар ким қилиши керак, савоб ишни ҳар кун қилиш керак" деган ҳикматли даъватлари ана шу мақсадни рўёбга чиқаришга қаратилган. Ушбу ғоя замирида миллати ва элатидан қатъи назар, умумий хонадон — Ўз-н тақдири учун жавобгарлик туйғуси ётади ва у ҳар бир фуқаронинг сиёсий масъуллик ва маънавий дахлдорлик ҳисси билан бевосита боғлиқ. Турли дин ва эътиқоддаги инсонларнинг бир-бирига нисбатан муросаи мадорада бўлишлари ҳам жамиятда Т. таъминланишининг муҳим шартидир. Диний Т. турли дин вакилларининг ўзаро муносабат ларида ҳамкорлик, ҳамдўстлик ва тенг ҳуқуқлилиқ тамойилларига риоя этишдир. Мустақил Ўз-нда умумжамят манфаатларидан келиб чиқиб диний Т.ка эътибор берилмоқда. Аҳолининг асосий қисми ислом дини ва христианликнинг православие мазҳабига эътиқод қилса-да, улар билан бир қаторда католик ва протестантлар,

бошқа мазҳаб вакиллари ҳам ўз мазҳабларига эътиқод қилаётганлари, барча дин вакиллари орасидаги ўзаро ҳамжиҳатлик мам-тимизда диний Т.нинг таъминланганидан далолатдир. Кўп миллатли жамиятларда ўзаро бирлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш мақсадида миллатлараро Т.ка эришиш зарурий омиллардан бири ҳисобланади. Миллатлараро Т.ка Ўз-н жамиятида миллий ғоянинг асосий тамойилларидан бири сифатида эътибор қаратилмоқда. Маълумки, миллий Т. муайян ҳудуд, давлатда турли миллат вакилларининг баҳамжиҳат яшаши, ҳамкорликда фаолият юритишини ифодаловчи т. Ер юзидаги 1600дан ортиқ миллатдан бор-йўғи 200га яқини ўз миллий давлатчилигига эга, холос. Бундай шароитда бутун дунёда миллатлараро Т.ни таъминлаш учун уларнинг манфаатлари, руҳияти, интилишларини мунтазам ўрганиб бориш, сиёсий-ижтимоий ҳаётда буни доимо эътиборга олиш зарур. Жаҳон тажрибаси миллатлараро Т.ни таъминлашга бирёқлама, юзаки ёндашув жиддий муаммолар келтириб чиқаришини кўрсатди. Хус-н, давлатга ўз номини берган (титул) миллат билан ўша жойда яшайдиган бошқа миллат ва элат вакиллари орасидаги муносабат лар жиддий эътиборни талаб қилади. Акс ҳолда, жамият ҳаётидаги тинчлик ва барқарорлик издан чиқиши мумкин. Бу масала бизнинг мам-тимиз учун ҳам жуда муҳим. Ўз-н ҳудудида қадимдан кўплаб миллат ва элат вакиллари баҳамжиҳат истиқомат қилиб келган. Улар ўртасида алар давомида миллий мувозанатнинг сақланиб келгани халқимизнинг азалий бағрикенглигидан далолатдир. Миллатлараро муносабат ларда уйғунлик вужудга келган мам-тларда кўп миллатлилик жамиятнинг сиёсий-иқт-й рив-шига самарали таъсир кўрсатади. Мам-тимиз Конституциясида "Ўз-н халқини миллатидан қатъи назар, ЎзРнинг фуқаролари ташкил этади" деб таъкидланиши, "Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонунда эса барча фуқароларга ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкий мавқеи, ирқий ва миллий мансублиги, жинси, маълумоти, тили, динга муносабат и, машғулотининг тури ва хус-ятидан қатъи назар, тенг сайлов ҳуқуқининг берилиши белгилаб қўйилгани ана шу бағрикенгликнинг замонавий сиёсий-ҳуқуқий ифодасидир. "ЎзР ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-о.лари ва анъаналарини ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг рив-ши учун шароит яратади". Конституциямизда белгилаб қўйилган ушбу қоида ҳам ҳаётда ўзининг амалий ифодасини топганлиги ижобий ҳолдир. Республикамизда миллий-мад-й эҳтиёжларни қондиришнинг муҳим механизмига айланган 140га яқин миллий-мад-й марказлар фаолият кўрсатаётгани фикримизнинг далилидир. Бундан буён ҳам қўлга киритилган ютуқларни янада мустаҳкамлаш, мам-тимизда яшаб келаётган миллатларни ўзаро ҳамжиҳатлик руҳида тарбиялаш, улар ўртасидаги ўзаро Т.ни мустаҳкамлаш миллий истиқлол мафкурасининг асосий мақсадларидан биридир. *Насриддин Назаров*

ТУБАНЛИК – 1) паст ҳолатга эгалик, пасткашлик; 2) кўчма маънода, тубан шахсга хос ҳолат – хус-ят; тубан хатти-ҳаракат, разолат. Т.ка бориш ёки Т.ка кетиш – тубан ҳолат, хус-ят касб этишни, тубанлашишни англатади. "Т."

сўзи салбий хислат бўлгани “пастлик”, “пасткашлик” сўзлари билан уйғунлашиб кетади. “Пасткаш одамлардан ҳақ сўзни эшитиб бўлмайди. Таги ёмон одам эътиборга нолайикдир. У ҳеч қачон яхшини эътиборга олмайди. Ўзининг ёмон феълени яхши кўрган пасткаш, муқаррарки, халқ орасидаги яхшиларни ёқтирмайди. Одамларнинг қилмишларидан айб ахтарган одамнинг ўзи айбсиз бўлиши мумкин эмас. Кишининг барча хаёллари бузуқ бўлса, тўғри фикрдаги одамларнинг ҳаммасига ҳасадчи бўлади. Одамларнинг хурсандчиликдан ичган майини қон деб билади, таажубки, ўзи ҳам ичкиси келиб ҳасрат билан қон ютади. Нақд бойликнинг офати ўғри бўлганидек, яхшилар ҳасадгўй одамлардан доим озор тортишади”, — дейди Алишер Навоий. Инсонга олий фазилатлардан яна бири босиқлик, ҳалимликдир. Аксинча, ёмонлик, Т., юзсизлик энг ярамас хислатларга киради (М.Қошғарий. Девон).

ТУРМУШ ДАРАЖАСИ — мам-т аҳолиси, ижтимоий гуруҳлар, оилалар, инсоннинг моддий, маънавий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш даражаси (меъёри)ни тавсифловчи т. Т.д. кишилар эҳтиёжининг таркиби ва рив-ши билан боғлиқ. Шу билан бирга, уларни қаноатлантириш учун фойдаланиладиган турмуш неъматлари ва хизматлар миқдори ҳамда сифати билан ҳам алоқадор бўлиб, у жамиятнинг иқт-й, ижтимоий ва сиёсий тузилиши билан белгиланади. Т.д. фақат жорий ишлаб чиқариш б-нгина эмас, балки миллий бойлик ва кишиларнинг шахсий (хусусий) тўплаган мулки миқдори билан ҳам боғлиқ. Унга ижтимоий -тарихий, табиий иқлим, миллий, этник шароитлар ва омиллар ўз таъсирини ўтказишади. Т.д. миқдор ва сифат кўрсаткичлари тизимида ифодаланади: истеъмол этилаётган моддий неъматлар ва хизматлар умумий ҳажми, аҳолининг реал даромади, озиқ-овқат маҳсулотлари ва хизматлар истеъмоли миқдори, пул даромадлари миқдори, меҳнат шароити ва тавсифи, иш ва бўш вақтнинг давомийлиги, турар-жой шароити ва қиймати, маиший хизмат, ижтимоий хизматлар (соғлиқни сақлаш, мад-й, алоқа, транспорт ва ҳ.к.) билан ифодаланади. Аҳоли Т.д.ни тавсифлашда кишилар эҳтиёжларини қондиришнинг белгиланган даражаси катта аҳамиятга эга. У оқилона истеъмол меъёрлари билан моддий ва маънавий неъматларни амалдаги истеъмол кўрсаткичларини таққослаш йўли билан ўлчанади, бунда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишда эришилган миқдос, табиий иқлим шароити, ёш, оила таркиби, муайян маҳсулотлар, неъматлар, хизматлар шаклидан фойдаланишнинг илмий асосланган меъёрлари ҳисобга олинади. Т.д. т.сидан социологияда ҳаёт сифати, ҳаёт услуби, ҳаёт тарзи ва б. билан қиёсий фойдаланилади.

ТУҲМАТ – бировни айблаш ёки қоралаш мақсадида ўйлаб чиқарилган, асоссиз даъво, бўҳтон, кишини бошқа гуноҳларга етакловчи иллатни англатувчи т. Т. хоинликнинг бир кўриниши бўлиб, алоҳида бир киши, гуруҳнинг бирор нарса, ҳодисага ўз (шахсий, гуруҳий) манфаати туфайли қасддан қилинган ёки ёмон феъли (ҳасад, нафс, бахиллик, пасткашлик) туфайли содир бўладиган хатти-ҳаракатдир. Бошқача айтганда, Т. бўҳтон, уйдирма, ёлғонлигини билатуриб, бошқа шахсни иззалайдиган (изза

қиладиган), шарманда қиладиган сўзларни тарқатиш, киши лафзидан, ҳаракат ёки ҳаракатсизлигидан содир бўладиган салбий ҳодиса. Т. бир шахсга унинг ўзида бўлмаган иллатни тўнкашни англатса, аксинча, шахснинг ўзида бўлган иллатни (ортидан) тўнкаш ғийбат ҳисобланади. Т. биринчи марта содир этилса, маъмурий жазо чораси кўрилади (МЖТК, 40-модда), яна қайтарилган Т. учун жиноий жавобгарлик белгиланган (ЖК, 139-модда). Т. нашр қилиш ёки бошқача усулда кўпайтирилган матнда ёхуд ОАВдан фойдаланиб амалга оширилса, жиддий жазоланади. Т. оғир ёки ўта оғир жиноятларда айбланиш билан боғлиқ, оғир оқибатларга сабаб бўлса ёки хавфли рецидивист томонидан, ғаразгўйлик ёки бошқа паст ниятларда содир этилса, 3 йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади. Т. мунофиқлик ва хиёнат кўринишларидан бири бўлиб, алоҳида шахс ёки гуруҳга уларга қилмаган гуноҳ ёки жиноятни, иллат ёки қусурни тўнкашдир. Т. – бир киши ёки гуруҳнинг ортидан уларда бўлмаган ва улар содир қилмаган айблари учун уларга нисбат бериш, ҳақиқа бўхтон қилишдир. Т.чи – Т. қилувчи кимса. Т. шахс ёки гуруҳнинг обрўсини тўкиш мақсадида қилинади. Т. инсонлар ўртасида ўзаро душманлик, носоғлом рақобат ва шубҳали ҳолатларда кузатилади. Т. жамиятда хусусий мулк пайдо бўлган пайтда манфаатларнинг кучли тўқнашувидан юзага келган. Т. диний т.га кўра, тажрид оламида эмас, аксинча, сабаблар оламида кузатилади. Абу Наср Форобий фикрича, “Т. ва қатъийлик (мулиҳ)ка келсак, уларнинг таъсирида тарафлардан бири бутунлай аниқ нарсаларни инкор этади ва ўз моҳияти бўйича тушунарли ва равшан ҳолатларга шубҳа билдира бошлайди. Бу ҳолат то бошқа тараф адашиб, ҳақиқий нарсанинг борлигига шаҳодат берувчи далилларни ҳамда маълум нарсалар ва ҳақиқийлиги аён нарсалар ҳақида хато тасаввур ҳосил қилмагунча давом этаверади. Бу субстанция софистик санъатнинг усуллари билан биридир. Ш.у. бу санъатнинг мақсади ҳақиқатга ва аниқ далиллар ёрдамида бирор нарсага эришишга тўсқинлик қилишдан иборатдир”. (Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. 118-бет). Форобий Т.ни энг ёмон руҳий сифатлар қаторига киритиб, унга субстанция санъати воситасида эришилишини таъкидлайди. Қуръони каримда “Кимки бирон хато ёки гуноҳни қилиб қўйиб, сўнг уни бир пок одамга Т. қилиб отса, муҳаққақки, у бўхтон ва очиқ гуноҳни ўз зиммасига олибди” дейилган. Ш-дек, унда бўхтончи учун ҳалокат ва жазо муқаррарлиги уқтирилган. Пайғамбар Муҳаммад (С.А.В.)нинг “Т. зинодан ёмон” (ат-туҳмати шаррил минал зина) деган ҳадислари ҳам Т.нинг жирканч иллат эканига мисол бўла олади. Шарқ мутафаккири Мажидиддин Хавофий фикрича, “Подшоҳга яқин кишилар Т.чи ва ғийбатчи бўлсалар, давлат инқирозга юз тутиб, подшоҳ алмашгусидир. Т.чида ҳақиқат ва инсоф йўқ, Т. билан ёлғончи ўртасидаги чегарани аниқлаш жуда қийин, чунки Т.чининг қуроли ёлғончиликдир. Т. балосига йўликқан одамнинг чеккан изтироби ғоят оғир, лекин у гуноҳсиз бўлса, Т.чи фош бўлади, албатта. Ифвогар, Т.чи ўз нишонига покдил, виждонли, оқил кишиларни олади, чунки у ўзида етишмаган ана шундай сифатлар учун уларга ҳасад қилади.” Т. нафақат шахсий муносабат ларга, балки жамиятнинг соғлом турмуш тарзига ҳам раҳна солади. Т.га қарши курашнинг оқилона усули кишилар ўртасида самимий муносабат

лар ўрнатиш, ҳатто мухолиф инсонларга ҳам марҳамат кўрсатиш, ҳаммага бирдек яхшилик қилиш, холислик, Т.ни пайдо бўлиб қолиш эҳтимоли бор жойлардан четланиш кабилардир. *Р.Рустамова, Ш.Жабборов, У.Худойберганова*

У

УЙ ТУТИШ ОДОБИ (рўзгор одоби) – уй-рўзгор ва оила муносабат ларининг маънавий тамойилларига асосланадиган тарихий ва мад-й анъаналардан бири. Мад-тга эга бўлган ҳар бир халқ уйни қуришдан тортиб, уни безашгача алоҳида эътибор билан қарайди. Чунки уй тутиш инсоннинг мавқеи, дид-фаросати, имконияти ва ш.к. жиҳатларини белгилайдиган хус-ятдир. Бу хус-ят ўзбек халқи учун ҳам бегона эмас ва у мад-тимизнинг гўзал бир қисмига айланган. Алломаларнинг бу ҳақда билдирган фикрлари, ибратли мулоҳазалари кўп. Мас., XIX а.да ижод этган фозила аёл Олимат ул-Банот ўзининг “Муошарат одоби” рисоласида уй тутиш поклик ва озодаликка асосланишини, покиза турмуш қуриш билан бирга покиза уй тутиш лозимлигини таъкидлаб, бу хусусда бир қатор тавсияларни беради: “уй ва хоналарни чўп-хаслардан, чанг-тупроқлардан супуриб туриш», “ўргимчак уяларини олмоқ ва уй атрофларини соф тутмоқ”, “яшайтурган ўринларни, хус-н, уйларнинг ичкариларини ювиб қуритмоқ, ис ва ш.к. нарсалардан соф этмоқ”, “фурсати билан деразаларни очиб, уйнинг ҳавосини алмаштириш” ва б. ишлар У.т.о.нинг зийнатларидандир”. Яшайдиган уйимизнинг ички ва ташқи кўриниши, табиийки, ўзимизнинг дидимиздан келиб чиқиб шакллантирилади. Бунда энг асосийси, уйда оила аъзолари ўзини қулай ва эркин ҳис қилишлари учун зарур бўладиган жиҳатларни эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Бунинг учун, аввало, уйни ортиқча, яроқсиз нарсалар билан тўлдириб ташламаслик керак, бу уйдаги нарсаларнинг жойлашувини бузади. Уйни безатиш ва саранжомлашда деразаларга алоҳида эътибор қилиш мақсадга мувофиқ. Деразалар хонани кенгайтириб ёки кичрайтириб кўрсатиши ҳам мумкин, аммо деразаларни жонли расмга айлантириш ёки мусаввирлик маҳорати билан бошқача кўриниш бериб беркитиш ҳам мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ҳам деразалар инсонни ташқи олам билан боғлаб тургани ва уй ичига имкони борича кўпроқ тоза ҳаво киритиб тургани маъқул. III-дек, уй жиҳозларини жойлаштиришда уйда ёш болалар бўлишини ҳам эътиборга олиш зарур, чунки жойлаштирилган буюмлар уларнинг бемалол ҳаракат қилишлари учун халақит бермаслиги керак. Танишларни уйдаги қимматбаҳо ва ҳашаматли жиҳозлар билан мақтаниб, ҳайратга солиш манманлик белгисидир. Шундай хонадонлар борки, соҳиб ва соҳибанинг дидсизлиги натижасида хона қиммат бўлса-да, кераксиз нарсалар билан тўлдириб юборилади. Бу уйда, бир сўз билан айтганда, файз йўқ, ўтирган одамнинг нафаси бўғилади, кишини асабийлаштиради. Ошхона ва зарурат хоналарини алоҳида тозаликда сақлаш кишини ноқулай вазиятга тушиб қолишдан асрайди. Гулларсиз уйни тасаввур этиш мумкин эмас. Гуллар уйга гўзаллик бахш этади, айниқса, янги узилган, чиройли гулдасталар ёки қурилган ўт ва гуллар мажмуаси кишининг кайфиятини кўтаради, образли ифодаларни шакллантиради. Бироқ, гуллар бошқа барча нарсалар каби уйда озодалик, эътибор ва парваришни талаб қилади. Уйда тирик табиатни шакллантириш –тўти, каклик, бедана, канарейка сингари сайроқи қушлар, товус, қирғовул каби чиройли қушларни парвариш қилиш, балиқ, қуён каби чиройли жониворларни боқиш ҳам инсонларнинг

табиатга нисбатан муносабат ини ўзгартиради, унга нисбатан меҳр пайдо қилади. Ш-дек, бу ҳолат хонадонда соғлом муҳитни мустаҳкамлайди, тарбия жараёнини барқарорлаштиришга ижобий таъсир кўрсатади. *Д.Қодирова*

УЙҒОНИШ ДАВРИ — инсоният тарихидаги ижтимоий -маънавий юксалиш, илм-фан ривожини ифодалаш учун XVIII а. маърифатпарвар файласуфлари томонидан илмий муомалага киритилган т. Ўрта а.ларда инсон тафаккури, ижодий куч-қудрати, яратувчанлик имкониятларини одамзот бахт-саодати, эркин ва фаровон ҳаёт кечириши, жамиятнинг гуллаб-яшнаши томон интилишини ифодаладиган маън-й-ижтимоий ҳаракат жараёни. Шарқда У.д. VIII а.дан бошланган бўлиб, мўғул истилоси ва ҳукмронлиги туфайли XIII-XIV а.ларда тўхтатилган ва Амир Темур салтанатида XIV-XV а.ларда янги раванг босқичида давом этган. Амир Темур давлати парокандаликка учраганлиги сабабли у ҳам XVI а.дан бошлаб инқирозга юз тута бошлади. Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Исмоил Бухорий, Ҳаким ат-Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Абдуҳолик Ғиждувоний, Саъдий, Рудакий, Фирдавсий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Муҳаммад Бобур каби Шарқ У.д.нинг буюк сиймолари жаҳон цивилизациясига беназир улуш қўшганлар. Улар умуминсоний қадриятлар тарихида мустаҳкам ва абадий ном қолдириб, Ғарб У.д.га замин бўлиб хизмат қилдилар. Ғарб У.д. XIII а.да Италияда (Данте, Жотте) бошланган бўлиб, XIV-XVI а.ларда Ғарбий ва Марказий Европа мам-тларида кенг тарқалган. Бу даврда фан-техника, адабиёт, санъат, таълим-тарбия соҳаларида инсоният истиқбол тараққиётига улкан таъсир кўрсатган ва унинг маънавий ҳаётида ўчмас из қолдирган буюк ижодкорлар яшаган. Рафаэл, Леонардо да Винчи, Микеланджело, Коперник, Эразм, Роттердамский, Галилей, Бруно, Рабле, Тициан, Веронезе, Петрарка, Боккаччо, Сервантес, Шекспир, Ариосто, Тассо, Дюрар, Ян ван Эйк, Фуке ва б. Европа У.д.нинг атоқли намояндалари сифатида умуминсоний маъ-ят тарихида абадий ўрин эгаллаганлар.

УЛУҒВОРЛИК — табиат, жамият, инсон ва унинг фаолияти маҳсулотларида намоён бўладиган маън-й-ахлоқий т. У. белгисига эга бўлган барча нарса ва ҳодисаларга хос бўлган умумийлик — меъёрий баркамоллик бўлиб, табиатда У. баланд тоғлар, қудратли шаршаралар, чексиз океанлар, мавж ураётган денгизлар, тубсиз осмон ва ш.к. тимсолида намоён бўлади. Бу ердаги умумийлик — уларнинг кенг кўламлиги, улканлиги, буюклиги ва туганмаслигидир. Табиатдаги У. инсонда ўзидаги заифликни эмас, балки табиат билан қўшилиб кетишга интилиш ҳиссини уйғотади ва кучли таъсир этади. У. ҳисси ўз-ўзидан қувонч, ҳайратланиш, эҳтиром, тан бериш туйғуларини ўз ичига қамраб олади, руҳий кўтаринкилик бағишлайди. Буларга баъзида қўрқув ҳам қўшилади, лекин у инсонни камситмайди, балки тўсиқларни енгиб ўтишга туртки беради. У. ҳисси умуминсоний, умумий белгилари билан бирга ижтимоий шартланган, аниқ тарихий табиатга ҳам молик қаҳрамонликда, алоҳида нафосат ва ахлоқий бирликда тўлиқ ҳамда бевосита намоён бўлади.

Халқ фидойилари, эл-юрт жонкуярларининг фаолияти, қилган ишлари бир вақтнинг ўзида ҳам У., ҳам мардоналик намунаси бўла олади. Қаҳрамонлик кўпчилик омма т.сида одатдан ташқари, ноёб, кам учрайдиган ҳодисадир. Лекин у кундалик ҳаётда, оддий шароитда энг содда, ҳамма амал қиладиган ахлоқий қоидалар доирасида ҳам содир бўлиши мумкин ва бунинг ўзи инсонлар назарида улуғвор аҳамият касб этади. Табиат билан ҳамоҳанг бўлиш, ижтимоий фаол, ташаббускор, матонатли, Ватан равнақи йўлида фидойилик кўрсатадиган шахсни шакллантириш бугунги кундаги У. орзусининг асосий мазмунини ташкил этади. Чунки улуғвор ишларни улуғвор шахслар яратади ва бутун бир халқлар тақдирига ижобий таъсир этади. Улуғ ишнинг тағзамини эса ниятнинг, мақсаднинг У.идир. Мас., Амир Темурнинг мақсади Ватанини мўғул босқинчиларидан озод этиш, илм-фан, санъат ва мад-т ривожланган, халқ осойишта ҳаёт кечирадиган салтанат барпо этиш эди. У буюк ҳарбий истеъдоди, ақл-заковатини ишга солиб, бу ниятни амалга оширди. Амир Темур сиймосида тенгсиз саркардалик маҳорати, матонат ва жасорат, давлатчилик ғояларининг У.и мужассамланган эди. Соҳибқирон шахси, ишлари, сўзлари биз учун ибрат, у инсоният тарихининг нодир сиймоларидан бири бўлиб, бутун бир давр унинг номи билан боғлиқдир. Амир Темур улуғ салтанат куриш соҳасида У. намунасини кўрсатган бўлса, Низомиддин Мир Алишер Навоий туркий тилда жаҳоншумул бадиий асарлар ёзиб, ўз халқининг маънавий оламини юксакликка кўтарди, она тилининг кудратини баралла намойиш эта олди. Шу каби илмий кашфиётлари билан жаҳонга номи кетган Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Бериунийлар ҳам У. шоҳсупасидан ўрин олган. Бу зотлар илму фан, ҳикмат ва ижод паҳлавонлари, Шарқ Уйғониш даврининг буюк сиймолари сифатида ҳозир ҳам бизга ибратдир. У. ўзини ҳар томонлама ижодий ифодасини санъатда топади, унинг барча тур, хил ва кўринишлари учун У. мавзулари асосий тасвир объектларидан бири бўлиб хизмат қилади. Санъатнинг турли кўринишлари У.ни тасвирлашнинг хилма-хил имкониятларидан фойдаланади. Санъатдаги У. бадиий мазмун ва шакл имкониятлари воситасида ифодаланади, лекин бунда ҳал ҳилувчи ролни ғоя ўйнайди. Ғоя мукамал шаклнинг зурурлигини юзага келтириб, санъат асарининг буюклик даражасини белгилаб беради, бу ҳолат ҳаётий ҳақиқатдан қочишга эмас, унга хизмат қилишга даъват этади. Қаҳрамонлик дostonлари, лирик дostonлар, қаҳрамонлик фожеаси, қаҳрамонлик асарлари, симфония, нотиклик, меъморчилик ва ёдгорлик санъати кўринишлари У. мавзусини бадиий ўзлаштириш жараёнида вужудга келган. Чунончи, “Алпомиш” дostonи, Навоий “Хамса”си, Бобурнинг “Бобурнома”си мана шундай муаззам бадиий обидалардир. Навоий яратган беш дostonдан иборат “Хамса” ҳам мазмун-маъноси, улуғвор тафаккур меваси, ҳажми, бетакрор бадиий санъат намунаси экани билан ҳам ҳайратланарлидир. Ёки “Бобурнома”ни олайлик. Бобур ҳаётининг ўзи бир жасорат намунасидир. У буюк салтанат бунёд этди, ана шу юриш ва урушлар тарихини, турли тақдирлар, қарашларни ёзиб қолдиришга имкон топди. “Бобурнома” нафақат Мовароуннаҳр, балки Афғонистон ва Ҳиндистон тарихи, одамлари, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсини ёритувчи қомусий асардир. Бу асарнинг дунё тилларига 3-4 мартадан таржима қилингани

ҳам унинг аҳамияти нақадар буюклигидан далолат беради. Мусиқа соҳасида эса “Шашмақом” У.нинг ёрқин намунаси бўла олади. Мазмун ва маъносининг чуқурлиги, оҳанглар ранг-баранглиги, ҳиссиётлар қамровининг кенглиги, салобат ва жозоба мақомларнинг абадийлигини таъминлаган. Мақомлар буюк шеърятимизнинг қанотлари, аждодлар дарди ва умидлари, нола ва фарахбахш руҳининг ифодасидир. У. меъморчиликда алоҳида аҳамият касб этади. Миср пирамидалари, Самарқанд, Бухоро, Хива шаҳарларининг меъморчилик обидалари, юнонларнинг Парфенони, римликларнинг Колизейи, ўрта а. готик бош черковлари ўзининг салобати, У.и билан кишини ҳайратда қолдиради. У. туйғусига фақат миқёс ўлчови билан эришилмайди. Агар айрим обидалар, мас., Бобил минораси, Минораи Калон, Миср эҳромлари ва ш.к. ўзларининг миқёс кўлами билан ҳайрон қолдирса, бошқалари ўзининг нафислиги, нозик ифодали ранглар, қисмлар ҳамоҳанглиги, атроф муҳит билан узвий кўшилиб кетганлиги билан алоҳида аҳамият касб этган (Гўри Амир, Шоҳизинда, Мустақиллик майдони, Ичанқалъа, Регистон майдони, Мир Араб мадрасаси, Исмоил Сомоний мақбараси ва б.). Истиклол йилларида амалга оширилаётган улкан бунёдкорлик ишлари туфайли У. касб этаётган обидалар жаҳонга юз тутмоқда. Мам-тимизда Амир Темур, Улуғбек, Навоий каби аждодларимизга ҳайкаллар қўйилди. Шу каби Мустақиллик майдони, унда қад кўтарган рамзлар, Бахтиёр она ҳайкали ҳам У.ка мисолдир. Демак, У. тарих, халқ, миллат, озодлик, мардлик, фидойилик т.лари билан ҳамоҳангдир. У инсоннинг орзу-армонлари, идеалларини акс эттиради ва ривожлантиради, буюк ишларни амалга оширишга чорлайди, яратувчанлик ва ижодкорликка илҳомлантиради, ҳаётга маъно-мазмун бағишлайди, инсон зотининг маънавий камолотига хизмат қилади. *Н.Комилов, А.Шеров, Б.Хусанов*

УМИД(ВОРЛИК) (форс. – ишонч; орзу, тилак, истак) - бирор истакнинг амалга ошишига бўлган ишонч; ишонч билан кутиш; эътиқод. 2.Бирор нарса қилишга, бирор нарсага эришишга бўлган интилиш, ички ҳиссиёт; истак, орзу, ният. Бирор нарсага умид боғламоқ, орзу қилган нарсанинг амалга ошишига, бунда бировнинг кўмагига умид билан қарамоқ. Умидвор ҳолат, умидли ҳолатда бўлиш, умид билан қараш. Бугун мам-тимизда амалга оширилаётган сиёсий-ижтимоий ислохотлар жараёнида У. туйғуси билан яшаш ва меҳнат қилиш айниқса, муҳим аҳамият касб этади Бу эса, энг аввало, келажагимиз пойдевори бўлган - ёшлар онгида ижтимоий онг, янгича тафаккурни шакллантириш, уларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш ва уни фаолиятнинг ҳар қандай соҳаларида амалга ошириш учун имкониятлар яратиб бериш, ёшларни ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоялашни йўлга қўйишни тақозо этади. Шубҳасиз бу жараён ўз-ўзидан зиддиятларсиз, шахс онги ва турмушига акс таъсир этувчи омилларнинг фаоллашувисиз содир бўлмайди. Бунинг олдини олиш учун эса жамиятда демократик тартибларни, янгича турмуш тарзини шакллантиришга қаратилган қонунлар қабул қилиш билан бирга, ҳар бир шахсда юксак мақсадлар билан яшаш кўникмасини ҳосил қилиш, уларда ҳаётга меҳр-муҳаббат, порлоқ келажакка умид-ишонч туйғуларини уйғотиб бориш талаб этилади Ўз аҳдига содиқ, яшашдан мақсади нима эканлигини аниқ билган

кишигина, машхур рухшунос С.Л.Рубинштейн айтганидек, “хаёт субъекти бўла олади”. Ҳаётӣ мақсад шахсни, хус-н ёшларни ҳаётдаги режаларини аниқлаб олишга ва шу режа асосида яшашга, ўз жамоаси, юрти, Ватани ҳаётига бефарқ қарамасдан, муаммоларни ҳал этишда фаол иштирок этишга, ижтимоӣ - тарихий жараёнлар, ислоҳотлар субъекти бўлишга; янги муносабат ларни шакллантиришга, миллий қадриятларни тиклашга; ўзини-ўзи тарбиялашга, бутун салоҳияти ва имкониятларидан самарали фойдаланишга; атрофдагиларни ҳам фаол яшашга ундашга, ҳаётни маъноли, ижтимоӣ фойдали ва мақсадли қилишга етаклайди. Бундай тоифадаги кишилар жамият ҳаётида содир бўлаётган ўзгаришларга сергак нигоҳ ташлайди, уларга онгли муносабат билдира олади, зарарли фикр ва ғояларга эргашиб кетавермайди. Уларнинг ҳаёти жўшқин, фаолияти юксак, меҳнати унумли ва фойдали бўлади, ғойибона руҳий мадад, истиқболли янги ғоявий фикрлар уларни амалий-ижодий йўлларга чорлайди. Ёшлардаги бундай эзгу фазилатларни авайлаб-асраш, уларнинг ҳаётга умид ва ишонч туйғуларига завол етказмаслик комил инсонни шакллантиришда муҳим ўрин тутди. Комилликка интилиш эса ҳар бир инсоннинг муқаддас орзусидир. *У.Саидов*

УМИДСИЗЛИК (пессимизм) — дунёда ёмонлик устун, келажак одамга яхшилик келтирмайди, у азоб-уқубатга маҳкум, келажак ҳаётда бахт-саодатга, мақсадга эришиб бўлмайди, деган тамойилларга асосланган пессимистик т. У. кишининг келажакка ишончининг сусайиб кетгани, дунёда ёмон одамлар кўплиги, ўз олдига қўйган орзу-мақсадларига эришишига иродаси кучсизлик қилиши, ҳаётда яшашнинг қийинлигидан нолиш, ҳаётга қизиқшининг сусайиши, ҳаётнинг азобу машаққатлардан, тўсиқлардан иборат эканлиги, муаммоларини ечиш ва муваффақиятларга эришиш учун ҳеч қандай илож-имконият йўқлиги, руҳий тушкунлик ҳолатида намоён бўлади. Инсонлар орасида жаҳолат, ғафлат, худбинлик, танбаллик, порахўрлик, таъмагирлик, такаббурлик, мансабпарастлик, шуҳратпарастлик каби иллатларга мубтало бўлган баъзи бир шахслар бор. Айнан мана шу ҳолат кўпчиликнинг У.ка тушишига сабабчи бўлади. Чунки мана шундай шахслар ўз шахсий манфаати, нафси, ҳирсини кондириш, шуҳрат қозониш, бойлик орттириш каби мақсадларини амалга ошириш учун маъ-ятга, ахлоққа зид бўлган турли хил тубан ишларга қўл уради. Бундай шахслар билан бирга ишлаш жараёнида ҳалол меҳнат қилаётган ходимнинг ҳафсаласи пир бўлади, адолатпарварлик, инсонпарварликка ишончи йўқолади, ҳамма жойда ёмонлик устун, уни енгиб бўлмайди деб ўйлайди, орзу-мақсадларига эришиш сароб бўлиб туюлади, белгилаган эзгу мақсадлари ва режалари амалга ошмагач, умидсизликка тушиб, фаол ҳаётдан узоқлаша бошлайди, ўзига ишончни йўқотади. Ҳаётдаги турли кўнгилсизликлар оқибатида ҳам инсон У.ка тушиб қолади. Мас., турмуш ўртоғидан ажралиш, яқинларининг вафоти, корхонанинг тугатилиши ва б. бунга сабаб бўлиши мумкин. Япон олимлари (Тохоку университети профессори Итиро Цудзи бошчилигидаги тадқиқотчилар) илм. тад.и натижалари айнан аниқ мақсадга эга бўлмаслик ёки эзгу орзуларига эришишига ишонмаслик, фаол ҳаётдан узоқ туриш оқибатида инсоннинг ўз жонига қасд қилиш ҳолатлари кўп

учрашини таъкидлайди. Худбин, шахсий манфаатини миллат ва халқ манфаатидан устун қўядиган, бойлик ва шуҳрат орттиришга ружу қўйган, бошқаларни писанд қилмайдиган, манман, такаббур, адолат ва инсонпарварликка зид равишда бошқаларнинг орзу-умидлари ва мақсадларига, рив-шига, ҳаётда уларнинг мавқеи, ўрнини эгаллашига бефарқ, беписанд қарайдиган кимсалар томонидан ор-номуси, кадр-қиммати, шаъни топталган, оёқости қилинган инсон ҳам У.ка тушади. Унда келажакка ишончсизлик, У. пайдо бўлиб, бундай ҳолатда у иродасининг сустиги туфайли ўз жонига қасд қилиши ҳолатлари ҳам ҳаётда учраб туради. У. руҳий тушкунлик ҳолати бўлиб, бунда киши руҳан сиқилади, асабийлашади, стресс ҳолатларни бошидан ўтказди. Бунинг натижасида унинг танасида турли хил касалликлар пайдо бўла бошлайди. Сукрот айтганидек, “Руҳни даволамай туриб, танани даволаб бўлмайди”. Демак, У.ка тушган одамнинг, аввало, руҳини даволаш лозим бўлади. У.ка тушган одамга, ундаги тушкунлик ўткинчи бир ҳолат экани ва вақти келиб ўтиб кетишини; руҳий тушкунлик ҳолати ҳар кимнинг бошига тушиши мумкинлигини тушунтириш, ундаги ижобий жиҳатларга, ирода, ақл, билимга эътиборни қаратиш, унинг оиласи, яқин қариндошлари, дўстларига кераклигини ҳис қилдириш, яшаш учун берилган ҳуқуқдан, имкониятдан бахт яратиш учун фойдаланиш зарурлигини уқтириш орқали ҳам унда келажакка ишонч, умид уйғотиш мумкин. У.ка тушган одамнинг қалбига кулоқ солиш, уни ёлғизлатиб қўймаслик ва тушунишга ҳаракат қилиш, яхши сўзларни гапириш, унинг ҳаяжони, дардларини сабр билан тинглаш, унга эътиборли, меҳрибон ва ҳамдард бўлиш, очиққўнгиллик билан самимий муомала қилиш, келажакка ишонтириш ҳамда уни қийнаётган муаммоларни ечишга амалий ёрдам бериш, ғамхўрлик, маънавий ва моддий кўмак кўрсатиш орқали уни ҳаётга қайтариш мумкин. У. ҳолатидан чиқариш учун қўйидаги амалларни бажариш лозим: яъни, У.ка тушган кишига меҳрибонлик кўрсатиш ва ҳамдард бўлиш, ундаги ижобий ўзгаришларни олқишлаш, унинг аҳволидан атрофидаги дўсту биродарларини хабардор қилиш, ёлғизлатиб қўймаслик, янги дўст топиши учун ёрдам бериш, унинг атрофида хурсандлик муҳитини яратиш, аҳволи ёмонлашса, психологик ва тиббий ёрдам чораларини кўришга интилиш зарур. Бу тадбирларнинг барчаси одамдаги руҳий тушкунлик кайфиятини йўқотишга, уни умидли, мазмунли ҳаётга қайтаришга ёрдам беради.

УМР ЙЎЛДОШЛАРНИНГ МУНОСИБЛИГИ – умр йўлдошларнинг биологик, психологик, психофизиологик ҳолати, хус-ятлари, диди, мад-ти, хулқий ва б. жиҳатларининг мос келишини ифодаловчи ибора. У.й.м. оила қурган икки кишига хос жиҳатларнинг уйғунлиги ва ўхшашлигини тақозо этади. Инсон зоти (генетикаси) н.назаридан кишилар 16 хил жуфтликни ташкил этади. Умр йўлдошлари бир-бирига муносиб бўлмаганида, иммуногенетик мос эмасликлари туфайли фарзанд кўрмаганликлари сабаб бўлиши мумкин. Бошқача жуфтликда наслий касалликларнинг такрорланиш хавфи кучаяди (Энг асосийси — она ва ҳомиланинг резус номутаносиблиги ва жуфтликнинг ота-оналари). Шифокорларнинг таъкидлашича, кишиларнинг 10 фоизи умуман генетик тўлақонли эмас ва никоҳдан ўтмасликлари керак. Энг мақбул

жуфтликка психологик темпераментларнинг кутблилигида эришилади. Бундан ташқари, интеллект даражаси ҳам тенг келиши лозим. Никоҳга энг кўп мослашувчанлар очиқ характердаги, ҳаётдан завқланувчи, ўзаро муносабат ларда меҳрибон кишилар ҳисобланади. Лекин бу сифатлар ҳаддан зиёд ёки жуда юқори даражада бўлса, унда бундайлар оила тузишга ноқобил бўладилар. Серфикр, эзма кишилар, ўз кадр-қимматларини юқори тутувчи, жисмоний ёки интеллектуал камчилиги бор кишилар оилавий ҳаёт учун тўғри келмайди. Амалдаги ажралишларда умр йўлдошларнинг бир-бирига мос эмасликлари ётади. Бугунги кунда фаолият юритаётган оила маслаҳати, оила хизмати бўлимлари психологик ва б. усуллар ёрдамида, кўпгина кишиларни номутаносиб умр йўлдошилиқ азобидан сақлаб қолишлари ва муваффақиятли оила қуришга кўмаклашишлари мумкин.

УМУМИНСОНИЙ МАЪНАВИЯТ – ҳар бир инсон, жамият ва барча тоифадаги кишилар учун энг олий қадрият сифатида эъзозланадиган ва умумбашарий аҳамиятга эга бўлган маънавий ҳодисалар, мад-й бойликлар, адабиёт, фан, санъат ютуқлари, дин, сиёсат, ҳуқуқ соҳасидаги натижаларни англатувчи т. У.м.нинг мазмун-моҳияти Президент Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида мисол ва далиллар билан атрофлича тушунтириб берилган. Мутахассислар бу т.га хос бўлган кундалиқ тасаввур билан унинг маънавий мазмун-моҳияти ўртасидаги фарққа эътибор бериш лозим, деб ҳисоблайдилар. Кундалиқ ҳаётда кишилар умумбашарий аҳамиятга молик маънавий бойликлар, кашфиётлар, қадриятлар, дин, фан, адабиёт, мад-т билан боғлиқ хус-ятлар, жиҳатлар, жараёнларнинг ўзини У.м. сифатида тушунади. Маънавий мазмун касб этадиган нарса ва ҳодисаларга нисбатан ишлатиладиган У.м. ҳар қандай халқ, жамият ва давлат ҳаёт тарзининг асосий мезони бўлиб ҳисобланади. «У.м.» т.сида маъ-ятни тирик табиатнинг бир қисми бўлган одам зотининг ҳаёти ва камолоти ҳамда тарихий, сиёсий ва б. бирликлар (ижтимоий субъектлар) учун аҳамияти ҳам ўз аксини топади. У.м.нинг намоён бўлиш шакллари орасида ўз аҳамиятини, ижобийлик ҳамда фойдалилик хус-ятларини доимо сақлаб қоладиганлари ҳам бор, уларга инсон вужудининг тириклиги, унинг ижтимоий лиги, инсон умри ва ҳаёти, сиҳат-саломатлиги, ижтимоий фаолияти ва муносабат лари, меҳнати, билими, муомаласи ва ш.к. киради. Улар инсон ва жамият бор экан, ўзининг ижтимоий аҳамиятини сақлаб қолади, уларнинг қарама-қаршиси бўлган ўлим, касаллик, маъносиз ҳаёт кечириш, билимсизлик ва б. ҳам тарихий жараёнларнинг доимий ҳамроҳидир. У.м.нинг энг олий шакллари маънавий идеал сифатида қаралади. Жамият тарихининг ҳамма даврларида одамлар ана шу идеалларга интилиб, уларга эришишни орзу қилиб яшайди. Кундалиқ ҳаётда ва илмий адабиётда энг олий идеаллар бир қатор ибора ва т.лар орқали ифодаланади: маънавий ва ахлоқий покликнинг умумий белгиси – яхшилик; нафосат белгиси – гўзаллик; билимларимиз ва фан ютуқларининг амалиётга мослиги – ҳақиқат; инсон ҳуқуқларининг олий ифодаси – эркинлик ва тенглик; сиёсатнинг тўғрилиги – адолат, одамлар ўртасидаги ижобий муносабат лар – дўстлик; энг хокисор ва беғараз туйғулар асосидаги қалбларнинг муштараклиги – муҳаббат, орзу-

умидларга эришиш – бахт-саодат, ўз юртини севиш ва ардоқлаш – ватанпарварлик ва ҳ.к. Воқеликда ушбу идеаллар билан бирга, уларнинг зидди – ёвузлик, ёмонлик, хунулик, ёлғон, эркисизлик, тенгсизлик, адолатсизлик, душманлик, нафрат, хиёнат кабилар ҳам муайян тарзда намоён бўлади. Тарихий тараққиёт жараёнида У.м.ни барқарорлаштириш йўллари ва усулларининг бу борадаги мақсадлар билан уйғунлаштирилиши ижтимоий - сиёсий ўзгаришларни амалга ошириш даврида ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Бу ўринда уч асосий жиҳатга эътибор бериш лозим: 1. Кишиларнинг У.м. ва уларга эришиш йўллари ҳақидаги қарашларида ўтмиш авлодлардан мерос қолган орзу-умидлар, тасаввурларнинг ҳам аҳамияти бекиёсдир. Зеро, ҳар бир авлод У.м.ни барқарорлаштириш ва олий мақсадларга эришиш борасида ўтмиш авлодларнинг тасаввур ва хулосаларини мерос қилиб олади, ўз фаолияти, замонасидаги ўзгариш ва жараёнларга ҳам ана шу н.назардан ёндошади. 2. Ҳар бир авлоднинг ўтмишдошларидан мерос бўлиб келган У.м. тўғрисидаги тасаввур ва орзу-умидларидан ташқари, ўзи тўплаган тажриба, ана шу тажриба асосида вужудга келган қарашлар ҳам бор. Демак, ҳар қандай даврда маънавий идеалга эришиш йўлида ҳаракатлар бошланганда, уларни амалга оширишнинг режа ва дастурлари тузилаётганда, кишиларнинг руҳий-маънавий тайёргарлиги, бу борадаги мақсад, қизиқиш, эҳтиёж ва талабларини ҳисобга олиш зарур. 3. У.м. тўғрисидаги тасаввурлар, эҳтиёжлар ва интилишлар асосида вужудга келган турли режа ва дастурларда кўпроқ бу борадаги фаолиятнинг наз-й, умумий жиҳатларига эътибор берилади. Бу ҳол, айниқса, жамият тараққиётида туб бурилиш ва чуқур ўзгаришлар юз бераётган даврда яққол намоён бўлади. Аммо бу борадаги режалардан амалиётга ўтилганида, тажрибада мақсадларга эришиш учун бевосита ҳаракат бошланганида кутилмаган ҳолатлар юзага чиқа бошлайди. Булар эса, ўз навбатида, бош мақсадга эришиш (стратегия) борасидаги кундалик фаолиятда турли хил йўллар, усуллардан (тактика) фойдаланишни талаб қилади. У.м.нинг баъзи шакллари билан боғлиқ яна бир масала бор: уларнинг ҳаётда қарор топиши муайян тўсиқ ва қийинчиликлар орқали кечади. Натижада, идеал мутлақ, тўла-тўқис амалга ошмайди, унинг баъзи бир жиҳатлари ҳаётга татбиқ этилади, бошқалари эса келажак авлодларга мерос бўлиб қолади. Одамзот эса идеалсиз, унга интилмасдан, келажакка умид кўзларини тикмасдан яшай олмайди. Аммо инсон ҳаётда фақат идеаллар, уларга эришиш тўғрисидаги орзулар билан қаноатланиб қолмайди. У ўз идеалларига эришиш, уларни барқарор қилиш йўлида бошқа эҳтиёж, талаб ва қизиқишларини қондириши, ўзга кишилар билан муносабат да бўлиши, жамият талабларини бажариши, ўз бурчини адо этиши ва б. соҳаларда фаолият юритиши лозим. Шу маънода, кишилар доимо идеалга интилиб, реал ҳаётдаги вазифаларни бажариб, орзу-умидлар билан реал воқелик орасида умр ўтказадилар. Идеалларга интилиш орзуси билан реал ҳаётда яшаш зарурати ўртасидаги муайян зиддият одамзотни яшашга ундайдиган, умрининг энг қийин, мураккаб даврларида ҳам умид учқунлари сақланиб қолиши учун асос бўладиган умргузаронликнинг асосий тамал тоши, инсон ҳаётининг мазмуни, маъноси ва қадрини белгилайдиган объектив жараёндир. У.м. (айниқса, унинг идеал шакллари) омилкор фаолиятга

чорловчи оптимистик ғоялар, шиорлар ролини ўйнаши ҳам мумкин. Бундай ҳолда улар кишини амалий ишлар қилишга ундайдиган, унинг фаолиятига маъно ва мазмун бағишлайдиган, мақсадини аниқлаш имконини берадиган, бирор жараёнга, жамиятда амалга оширилаётган вазифаларга нисбатан шахс ёки ижтимоий субъектларнинг қандай муносабат да бўлаётганини ойдинлаштириш имконини берадиган маънавий мезонга айланади. Инсоннинг яшаш жойи, ўтмиш авлодларининг хоки яширинган замин, ўзи туғилган юрти билан боғлиқ умуминсониятга хос бокира туйғулари бор. Бу туйғулар туғилган уйдан, маҳалла, қишлоқ, шаҳар, кўчасидан тарбиялана бошлайди, киши мансуб бўлган тарихий бирлик, унинг ўтмиши билан боғланган ижтимоий ҳудудга нисбатан муносабат да намоён бўлади. Ҳар бир киши Ер сайёрасининг фарзанди эканини, ўзи учун суюкли ҳудуд, сайёранинг таркибий қисми бўлган Ватанини англаганида, ундаги бу туйғу уни умуминсонийлик талабига мос келадиган инсон даражасига кўтаради. Сайёрамиз кишиларига хос У.м.нинг шаклланиши ва такомиллашуви учун Ер юзиде тирикликнинг вужудга келиши, рив-ши, одам зотининг онгли фаолияти, меҳнати, мад-й ва маънавий камолотга эришиш босқичлари, табиат ва жамиятда амалга оширган ишлари билан боғлиқ жараёнларни ифодалайдиган тарих ҳам ўз аҳамиятига эга. Тарих – одам зотининг вужудга келган илк даврдан бизнинг кунларимизгача яратилган моддий ва маънавий бойликларини, инсоният ҳаётида рўй берган ўзгаришларни ҳозирги авлод ва келажакка етказиб беришга хизмат қилади. У авлодлар руҳи олдидаги қарздорлик туйғусини кўзғаган, ўтмиш воқеаларини ўрганиш зарурати туғилган ва келажак режаларини тузиш жараёнида рив-шининг аниқ йўл ва усуллари танлаб олинаётган даврларда юксак маъ-ят мезонига айланади. Бугунги кунда мам-тимизда тарихий хотирани тиклаш, мустақилликни мустаҳкамлаш, аҳоли қалби ва онгида миллий истиқлол ғояларига садоқат руҳини сингдиришга катта аҳамият берилаётгани бежиз эмас. Бу эса, ўз навбатида, халқимизга хос миллий маъ-ятнинг У.м. хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилиши, юртимизда юксак маъ-ят тамойилларининг устуворлигини таъминлаш, соғлом ва баркамол авлодни тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. *Қиёмиддин Назаров*

УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР – жаҳондаги барча одамлар, халқлар ва давлатлар учун умумий қадрлаш мезони ҳособланган, умумбашарий аҳамиятга эга бўлган қадриятлар тизимини ифода этадиган т. У.қ. ниҳоятда кенг кўламли ва серқирра т.дир. У озодлик, эркинлик, тинчлик, бахт-саодат каби умумижтимоий маъно-мазмун касб этадиган т.лардангина иборат эмас. Уни фақат мад-й бойликлар сифатида тушунишни ҳам мақсадга мувофиқ, деб бўлмайди. Шу билан бирга, муайян миллий, этник ва б. хусусий қадрият тизимлари ҳам У.қ.нинг ўрнини боса олмайди. У.қ. тизими ва унинг намоён бўлиш шакллари таҳлил қилиш, аслида, таркибий қисмлари бир-бири билан диалектик тарзда боғланган умумий тизимни, унинг асосий қисмлари ўртасидаги муносабат ларни тадқиқ қилишдир. У.қ. жамият тараққиётининг муайян даврида яшаётган барча кишилар учун умумий бўлган тизимни ҳосил

қилади, бошқа тамойиллар билан узлуксиз алоқада, зарурий боғланишда намоён бўлади. У.қ.нинг намоён бўлиш шакллари нисбий хус-ятга эга, аммо бу нисбийлик доимо ҳам кўзга ташланавермайди. Тарихий рив-ш жараёнида (объектив тарзда), жамият ва кишиларнинг талаб, эҳтиёжлари натижасида (субъектив тарзда) У.қ. шаклларида гох бири, гох бошқаси умумий тизимнинг марказига, ҳаётнинг олдинги поғонасига чиқиб олади, мас., юртда душманлар ҳукмронлик қилганида – озодлик, мустақиллик; юрт мустақиллигига хавф туғилганида – ватанпарварлик; миллий ўзликни англаш ва миллий уйғониш даврида – тарихий ва мад-й меросни ўрганишга интилиш; уруш шароитида тинчлик ва барқарорликка эҳтиёж кучайиб боради. Шу тарихий ижтимоий жараёнлар ривожига У.қ.нинг маълум бир шаклининг долзарблиги, бошқасининг зарурлигини бир қадар хиралаштиргандай, уларнинг айримлари идеал ҳолатга яқинлашгандек, бошқалари эса улардан узоқлашгандек бўлиб туюлади. Бугунги кунда У.қ.лар барча учун умумий мезон бўлиб қолганининг бир қатор сабаблари бор: а) сайёрамизнинг дунёдаги барча кишилар учун, уларнинг ирқи, миллати, этники ва б. табиий-тарихий ҳамда ижтимоий белгиларидан қатъи назар, энг умумий ва шу билан бирга, чексиз коинотдаги мўъжазгина макон экани тобора яққолроқ ҳис этила бошлангани; б) дунёдаги ижтимоий хилма-хиллик, сиёсий ва мафкуравий ранг-баранглик, турли хил эҳтиёж, қизиқиш, мақсад, интилиш, хатти-ҳаракат, фаолиятнинг тараққиёт талабларига мос келадиган энг умумий маънавий мезонларига муҳтожлик сезила бошлангани; в) даҳшатли қирғин қуролилари, ядро уруши, экологик бўҳрон ва маънавий таназзул каби таҳдидлар билан юзма-юз келиш натижасида инсоният келажаги, сайёрамиз аҳолиси умумий генофондининг тақдири хавф остида қолгани, инсониятнинг ҳозирги авлоди мансуб бўлган тамаддунларни сақлаб қолиш ўта муҳим аҳамият касб этаётгани; г) кишиларнинг қандай ижтимоий тузум ва давлатларда яшашидан қатъи назар, ҳамма жойда энг асосий мақсад инсон, унинг ҳаёти, манфаатлари, ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликлари, одамлар учун мазмунли, тўкин ва фаровон турмушни таъминлашда бутун жаҳон аҳамиятига молик универсал технологиялар, илм-фан ютуқлари ҳамда уларни барча ҳаракатларда қўллаш имкониятларининг умумийлиги, бу имкониятларни рўёбга чиқариш учун умумсайёравий ҳамкорлик зарурлиги тобора кўпроқ англаб олинаётгани билан изоҳланади. Одамлар ўзлари ва атрофдагиларнинг амалий фаолиятини, бирор соҳадаги хатти-ҳаракатларини У.қ. мезони билан солиштириб, мулоҳаза юритади, хулоса чиқаради, баҳо беради. Ижтимоий тараққиёт жараёнида У.қ.нинг устуворлиги талаблари ҳар бир тарихий бирликнинг тарихий рив-ш маҳсули экани, барча инсонларнинг манфаатлари, ҳақ-ҳуқуқлари, орзу-умидлари ҳисобга олиниши даркорлигини кўрсатади. Бу инсоннинг табиий-тарихий ҳақ-ҳуқуқлари унинг яшаш ва умр кечириш ҳуқуқининг табиийлиги ва муқаддаслигини тўлиқ эътироф қилинишини англатади. Ана шу сабабга кўра, истиқлол йилларида мам-тимизда У.қ.нинг устуворлиги тамойилига ниҳоятда катта эътибор берилмоқда. Бу қадриятлар жамиятимизда амалга оширилаётган ислохотлар ва туб ўзгаришларнинг асосий мезонига айлангани бежиз эмас. *Қиёмиддин Назаров*

УМУМИНСОНИЙЛИК – инсон, жамият, давлат ва б. учун умумийлик касб этувчи ҳаёт мезонлари, тараққиёт тамойиллари ва қонуниятлари, умумий қоида ва тартибларни ифодаловчи т. Мазкур т. ҳаётнинг турли жиҳатлари, хилма-хил ижтимоий сифат ва хус-ятларнинг умуминсоний характерга эга эканини англатади. Бу т. турли соҳаларда намоён бўладиган халқаро андозалар, бутун жаҳон аҳамиятига молик жараёнлар, дунёнинг барча ҳудудларига хос воқеа-ҳодисаларга нисбатан ҳам қўлланади. Бир сўз билан айтганда, “У.” одамлар учун умумий бўлган мезонлар, объектив ҳолатлар, хус-ятлар, шарт-шароитлар ва б.ни ўзида акс эттирадиган т. сифатида ишлатилади. У. одамзоднинг яшаши, умргузаронлиги, амалий фаолияти, инсоният ҳаётининг энг умумий соҳаларига тегишли бўлган маънавий тамойиллар, талаб ва ҳодисалар башариятнинг ўтмиши, бугуни ва келажagini, яшашнинг йўналишлари, қонун-қоидалари, талаб ва тартибларини, одамларнинг энг азалий орзу-умидлари ва идеалларини ўзида акс эттиради. У. жамият аъзоларининг барчаси учун умумий аҳамият касб этади, инсоният ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар, кишиларнинг амалий фаолияти, яшаш тарзи, бошқаларга муносабат и ҳам ушбу мезонга мос келиши ёки мос келмаслигига қараб баҳоланади. Мам-тимиз тараққиётининг ҳозирги даврида У. жамият ва давлат қурилишини ислоҳ қилиш, ҳаётнинг барча соҳаларида туб ўзгаришларни амалга оширишнинг энг асосий тамойили сифатида намоён бўлмоқда.

УНИВЕРСИТЕТ (лот. *universitas* — мажмуа, йиғинди) – олий ўқув юрти; илмий муассаса; турли соҳалар учун мутахассисларни тайёрлаш, айна вақтда илм. тад., кашфиётлар амалга ошириладиган олий таълим муассасасини англатувчи атама. Дастлабки У.лар мадрасалар шаклида ислом мам-тларида пайдо бўлган эди. Универсал таълим ва илмий кашфиётлар борасида IX-X а.лар ва умуман ўрта а.ларда Бағдод, Балх, Басра, Дамашк, Қоҳира, Амадон, Табриз, Самарқанд, Бухоро, Насаф, Гурганж, Кеш, Шош шаҳарларидаги мадрасалар ниҳоятда машҳур бўлган ва уларда етишган алломалар Европа мам-тларида ҳам яхши танилганлар. Бу мадрасаларда яратилган кўплаб илмий асарлардан ўрта а.лар Европаси У.ларида асосий дарсликлар сифатида фойдаланилар эди. Ҳозирги шаклдаги У.ларга асос бўлган илм даргоҳлари эса XII-XIII а.ларда Италия, Испания, Франция ва Англияда пайдо бўлган. Улар асосан маъ-ят, дин, ҳуқуқ, тарих, география, математика, астрономия, табобатга оид фанларни умумлаштирган эди. XVIII-XIX а.дан бошлабгина бу таркибга ижтимоий ва техник фанлар ҳам киритила бошлади. Ўз-нда дастлабки шундай У. 1920 йилда Тошкентдаги Халқ У.и асосида яратилди. 1923 йилда у Ў.О. университети деб аталди. 1960 йилдан Тошкент давлат университетига айланди. 2000 йилдан бошлаб Ўз-н Миллий университети деб атала бошланди. Ҳозирги вақтда Ўз-нда турли соҳалар бўйича етук мутахассислар тайёрлашга ихтисослаштирилган 61 та У. фаолият олиб боради. Улар бурунгиларидан ёш авлод тарбияси, билими ва маъ-ятига юксак аҳамият қаратилгани, кашфиётлар учун кенг имкониятлар яратилгани билан фарқланадилар.

УРУШ — қуролли кучлар асосий ҳал қилувчи восита сифатида қўлланадиган қуролли курашни англатувчи атама. Бундан ташқари, У.да иқт-й, дипломатик, мафкуравий ва б. барча воситалар ишга солинади. Мам-т ичида ҳам турли ижтимоий қатламлар ўртасида ҳокимият учун кураш келиб чиқиши мумкинки, бу *фуқаролар У.и* дейилади. У.лар, ш-дек, адолатли ва адолатсиз турларга бўлинади. Ўз мам-тининг мустақиллиги ва озодлиги учун олиб бориладиган У. адолатли, бошқа халқ ва мам-тларни ғаразли ниятларда босиб олишга қаратилган У.лар адолатсиз У.лар ҳисобланади. ХХ а.да юз берган икки жаҳон У.и асосан ер юзини тақсимлаш ва қайта тақсимлашга қаратилган адолатсиз У.лар эди ва уларда ўн миллионлаб одамларнинг ёстиғи қуриди. Ўз-н ўз мустақиллигининг биринчи кунлариданоқ тинч-тотув яшаш, бошқаларнинг ишига аралашмаслик, мам-тлараро зиддиятларни тинч йўл билан ҳал қилиш сиёсатини изчил равишда олиб бормоқда. Бутун тарих давомида У. сиёсатни куч ишлатиш орқали давом эттириш тамойили бўлиб келди. Бугунги кунда ядро ва б. ҳарбий қуроллар мислсиз ривожлангани туфайли У. мам-тларнинг иқт-й, сиёсий, мафкуравий ва б. мақсадларига эришиш воситаси сифатида ҳеч бир мазмунга эга бўлмай қолса-да, дунёнинг турли бурчакларида У. ҳаракатлари ва қуролли тўқнашувлар, ҳарбий можаролар тўхтаётгани йўқ. Замонавий воқелик шундайки, кенг миқёсдаги бирор-бир У. бутун инсоният ҳаёти учун хавф туғдириши мумкин. Шу маънода, Ўз-н яхлит халқаро хавфсизлик тизимини яратиш, тинч-тотув яшаш учун янги ташаббуслар билан чиқмоқда.

УРУҒ (ижтимоий бирлик) — қон-қариндош кишиларнинг ижтимоий - маънавий уюшуви натижасида шаклланган жамоа. У.чилик инсоният тарихининг қад. даврига хос бўлиб, яшаш учун кураш ва ташқи душманлардан сақланиш мақсадида кишиларнинг қариндошчилик асосида бирлашуви натижасида пайдо бўлган. Шу йўл билан кишиларнинг тенг ҳуқуқчилиги, асосий ишлаб чиқариш қуролларининг умумий мулкчилиги, жамоа меҳнати ва истеъмол қилишнинг умумийлиги таъминланган, никоҳ ва диний маросимлар тартибга солиб турилган, жорий урф-о.лар бузилганда, айбдорлар жазоланган. Зардуштийлик ҳукмрон бўлган даврларда ҳар бир У.га Ўтоға етакчилик қилган, унинг зиммасига ибодатхонадаги доимо ёниб турувчи ўтнинг сўниб қолмаслиги масъулияти ҳам юкланган, ҳозир бу сўз "ўтоғаси" шаклида тилимизда учраб туради. Қадимда ўзбекларда 92 та У. бўлган: қўнғирот, манғит, минг, барлос, жалоир, найман, қурама, кипчоқ ва б. Ҳар бир кишининг ўз аждодлари кимлар бўлганини билиш мақсадида қайси У.дан эканини аниқлаши айб эмас. Аммо У.чиликка муккасидан берилиб, фақат ўз У.и манфаатини кўзлаб, бошқаларни камситиш, атрофига ўз яқинларини тўплаб, қариндош-У.чилик қилиш ягона миллат бирлигига хавф туғдиради. Бу миллатни жипслаштирмайди, балки заифлаштиради, тараққиётга тўсиқ бўлади. Ривожланган миллатларда бундай иллатларга аллақачон барҳам берилган ва одамнинг қайси У.дан келиб чиққанига қараб эмас, қандай фазилатлари борлигига қараб баҳо берилади, қадрланади.

УРУҒ-АЙМОҚЧИЛИК — қаранг: этноцентризм

УРФ-ОДАТ — маънавий ҳаёт ҳодисаси; анъаналар сифатида умумхалқ томонидан қабул қилинган, тарихан таркиб топган тартиб-қоида; расм-русум, тамойил. (Мас., ўзбекларда кичикларнинг катталарга салом бериши, эрта туриб уй-ҳовлини супуриб-сидириб, тартибга келтириб қўйиш, меҳмонларга алоҳида ҳурматда бўлиш, байрам арафасида бетоб, ожиз ва қийналганлардан хабар олиш, ёрдамга муҳтожларга ҳашарга бориш ва б.). У.о. ва расм-русумлар бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, бири иккинчисининг таркибий қисми ҳисобланади. У.о. ва расм-русумлар ҳар бир миллат ва элатнинг тарихи, турмуш тарзи ва б. омиллар таъсирида шаклланади ҳамда уларнинг ўзига хос қиёфасини белгиловчи хус-ятлардан биридир. Мас., ўзбекларда қудачилик ниҳоятда катта эътиборни талаб қилади. “Куёвни пайғамбарлар сийлаган”, дейилади ва шунга яраша куёвга ҳурмат-эҳтиром билдирилади. Ўтмишда ота қизи келин бўлиб тушган маҳалладан отдан тушиб, пиёда ўтган. У.о. ва расм-русумлар миллий анъаналар, миллий тил ва миллий руҳ билан бир қаторда миллий маъ-ят ва мад-тининг муҳим қиррасини ташкил қилади. У.о. ва расм-русумлар ҳар бир миллатда ўзига хос тизимни ташкил қилади, миллат томонидан турмуш тарзининг зарурий шарти деб қабул қилинади. У.о. ва расм-русумларга бефарқ киши миллатидан узоқлашиб, узилиб қолади. У.о. ва расм-русумларга ҳурмат ўз миллатига ҳурматнинг таркибий қисмлари, кўп миллатли давлатда ўз миллатининг У.о.ларига риоя қилиш ҳамда бошқа миллатлар билан бўлган дўстона муносабат ларига путур етказмаслиги керак. Буюк бобомиз Абу Райҳон Беруний минг йил аввал яратган “Ҳиндистон” асарида шундай деб ёзган: “Бирон халқнинг у ёки бу удумларига баҳо беришда буниси менга ёқади, униси ёқмайди, дейишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, негаки, ҳар бир халқ удумлари, анъаналари минг йиллар давомида шаклланган ва ўша миллатнинг ҳаёт тарзига айланган”. Шу мантиқдан келиб чиқадиган бўлсак, ўз қадриятларимизни улуғлаб, бошқаларникини камситиш тўғри бўлмайди. Ҳар бир миллатнинг ўзига хос удумлари бор. Бироқ Шарқ билан Ғарб дунёқарши орасида анчагина жиддий тафовутлар борлигини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Одатлар – халқ табиатининг кўзгусидир. Ҳеч бир халқнинг ҳеч бир одати айрим одамларнинг хоҳиш-истаги, шунчаки ҳаваси билан дунёга келган эмас. Улар эзгу ниятларнинг ифодаси сифатида, инсонларнинг бир-бирига меҳр-оқибати намойиши сифатида туғилади. Улар аслида халқ донишмандлигининг бир кўриниши бўлиб, айнан ш.у. ҳам узоқ яшайди. Ҳатто замонлар ўтиб, баъзи одатлар янгича ҳаёт талабларига мос келмай қолганда ҳам бир неча ўн йиллар давомида яшаб келаверади. Ўзбек У.о.ларининг шахс маъ-яти, унинг тасаввур дунёси, борлиқни қабул қилиш, рад этиш, англаш, тушуниш куртагини пайдо этиш йўсинига кўрсатган таъсири ортиб бормоқда. Инсоннинг болалик давридаги илк тасаввури, атрофга нисбатан муносабат и, кузатувчанлиги ҳам У.о.лар тарзида шаклланади. Кейинчалик У.о.лар, анъана-удумлар, маросимлар яхлит ҳолда халқ мад-тининг яхлит тимсолига айланади. Шунга кўра, улар ҳар бир халқнинг ижтимоий -иқт-й, мад-й-сиёсий, маънавий онг даражасидан дарак беради. У.о. турмуш тарзи, мавжуд шарт-шароит негизида шаклланиб, бир

қанча ижтимоий тузумлар алмашганига карамай, хануз яшаб келмоқда, айримлари янгича мазмун касб этмоқда. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, **“...халқимиз маънавиятини юксалтиришда миллий урф-одатларимиз ва уларнинг замирида мужассам бўлган меҳр-оқибат, инсонни улуғлаш, тинч ва осойишта ҳаёт, дўстлик ва тотувликни кадрлаш, турли муаммоларни биргаллашиб ҳал қилиш каби ибратли кадриятлар тобора муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу борада маънавий ҳаётимизнинг узвий қисмига айланиб кетган ҳашар одати истиқлол даврида янгича маъно-мазмунга эга бўлиб, умуммиллий анъана тусини олгани барчамизни мамнун этади. Ҳар йили Наврўз ва Мустақиллик байрамлари арафасида ўтказиладиган умумхалқ ҳашарлари бунинг тасдиғидир. Ана шу ҳашарлар пайтида маҳалла ва гузарлар, йўллар ва майдонлар, боғу роғларни тартибга келтириш, доврахтлар ўтказиш, кам таъминланган, муҳтож оилалар, ёлғиз ва қаровчисиз кексаларга амалий ёрдам кўрсатиш, ҳеч шубҳасиз, жамият тафаккурининг янгилашига кучли таъсир қилмоқда”** (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 96-97 б.). Буларнинг барчаси ҳар бир инсон, миллат, жамият ва давлат ҳаётида У.о. нақадар бекиёс аҳамият касб этишидан далолат беради. *Абдуғани Холбеков*

УТИЛИТАРИЗМ (лот. *utilitas* — фойда, наф) — Ғарб маъ-ятига оид наз-я. У. ҳар қандай фаолият ва хатти-ҳаракатнинг фойдалилигини маъ-ят ва ахлоқ-одоб мезони деб билади. Мазкур наз-я XIX а.да Англияда пайдо бўлган ва либерал буржуа қатлами манфаатини ифодалаган. Бентам асос солган У.нинг асосий тамойили шахсий манфаатларни қондириш воситаси билан “энг кўп сонли кишиларга энг кўп бахт таъминлаб беришдан” иборат. Шу билан бирга, У.га кўра, хатти-ҳаракатнинг маън-йлиги ва ахлоқийлиги, унинг натижасида ҳосил қилинган ҳузур-ҳаловат ва азоб-уқубатларнинг ўзаро мувозанатини математик тарзда ҳисоблаб чиқиш мумкин. У. ибораси илк бор инглиз файласуфи Дж. С. Милль томонидан илмий муомалага киритилган. Унинг асосий ахлоқий-фал-й асари “У.” деб аталган. Айнан Милль туфайли У. таълимоти фойдалилик тамойилига асосланган ахлоқий наз-янинг алоҳида йўналиши сифатида этика тарихига киритилган. Дж. С. Милль У.га ҳузур-ҳаловатни сифат жиҳатидан баҳолаш тамойили, маън-й-руҳий лаззатларни жисмоний лаззатлардан афзал кўриш талабини киритган. У. баъзи ҳолларда давлат ва ҳуқуқ функцияларини тушунишга ҳам асос қилиб қўйилади. “Фойдалилик” тамойилининг билиш наз-ясига татбиқ этилиши прагматизмнинг пайдо бўлишига тurtки беради. Дастлабки ёки мумтоз У. наз-ясининг асосчиси Дж.Бентам француз материалистлари сингари бевосита антропологияга таянган ахлоқий қарашларни илгари суради. Унинг назарида, ҳузур-ҳаловат ва азоб-уқубат — инсон ҳаётининг мазмун-моҳиятини белгилаб берадиган асосий табиий тамойиллардир. Шу маънода, ахлоқ ҳам, ҳуқуқ ҳам, давлат ҳам ана шу табиий асос негизида шакллантирилмоғи зарур. Дж.Бентам умумлаштирилган ҳолда ушбу асосни фойдалилик тамойили, чексиз бахт ва фаровонлик манбаи, дея атайди. Бу тамойил файласуф учун шунчаки ахлоқнинг маъно-мазмунини тушунтириб берувчи восита эмас, балки хатти-ҳаракатни баҳолаш мезонларини

белгилаб берувчи хал қилувчи ахлоқий-меъёрий асос ҳисобланади. Дж.С.Милль устозининг таълимотини ривожлантириб, Арасту ва Эпикур қарашларига таянган ҳолда, ахлоқнинг мазмун-моҳиятини инсоннинг олий мақсад-муддаолари билан боғлаб талқин этади. У умумманфаатни ахлоқнинг олий тамойили дея эълон қилиб, инсон ҳеч бўлмаса, ўзининг хусусий манфаатларини қондиришга, биринчи галда, касбий ва ижтимоий мақсадларини рўёбга чиқаришга интилиши кераклигини таъкидлайди. Дж.С.Милль У. наз-ясининг танқидчилари билан баҳс-мунозарага киришиб, фойдалилик тамойилига аниқлик киритишга ҳаракат қилади. Унинг назарида, бу тамойил, аввало, “бахт” т.си орқали ифодаланади. Бахт деганда, у шахсий бахтни эмас, умумий бахтни назарда тутати: хус-н, шахс бахтли бўлишга интилмасдан, ўзга кишиларнинг бахтли бўлишига ҳаракат қилмоғи даркор. У. наз-яси Г.Спенсер, Э.Дюркгейм қарашларига таъсир этган адолат концепциясининг шаклланишига хизмат қилган. “Фойдалилик” тамойили У. асосчилари томонидан турлича талқин этилгани боис ҳозирги замон наз-й тадқиқотларида бу т.га янада аниқлик киритишга уринишлар, гедонистик қарашлар, чунончи, “хузур-ҳаловат” т.сини сиқиб чиқариш, “танлаш имконияти”ни кенгайтириш, У. ўрнига “ахлоқий мулоҳазаларни таҳлил қилиш” (эмотивизм, этикада мантиқий позитивизм) наз-ясига қарши қўйиш тенденцияси кўзга ташланмоқда. *Баҳодир Умаров*

УТОПИЗМ (юн. *utopos* — хаёлий, мавжуд бўлмаган жой) — луғавий маънода инсон, давлат ёки жамиятнинг келажакдаги мукамал (идеал) шакли ҳақидаги таълимот. У. ўйлаб топилган, хаёлан тасаввур этилган жамият ёки орзудаги тузум сифатида қадимдан кўп мутафаккирларга хос бўлган. Ўрта а.ларда эса бу оқим мавжуд тузумни илоҳийлаштириш, унинг идеал ва абадийлигини уқтиришга хизмат қилган. Бу борадаги қарашлар англиялик Томас Морнинг (1478-1535) “Утопия”, италиялик олим Томазо Компанелланинг (1568-1639) “Қуёш шаҳри”, Ф.Бэконнинг “Янги атлантида” каби асарларида ўз ифодасини топган. Уларнинг идеал жамият ҳақидаги таълимоти Шарқ мутафаккирларининг бу тўғридаги қарашларидан фарқ қилади. Бу, аввало, шунда кўринадики, Ф.Бэкон, Т.Компанелла ва Т.Мор орзу қилган идеал жамият Европадан олисдаги хаёлий жойда барпо қилинади. Шарқ мутафаккирлари, улардан фарқли ўлароқ, ўзлари яшаб турган жамиятни идеал даражага кўтарилишини орзу қилганлар. У. таълимотлари инсоният тарихида амалга ошмаган қарашлар сифатида шаклланган ва намоён бўлган.

УЯТ — инсоннинг умумэтироф этилган талаблар ва одатларга зид хатти-ҳаракати натижасида юзага келадиган, ўзаро муносабат ларда бирор киши ёки кўпчилик олдида ўз қилмишидан ўнғайсизланиши, унинг ахлоққа, умуман, маъ-ятга зид эканидан афсус чекишини англатадиган т. У., одатда, ҳаёнинг маънодоши тарзида қўлланса-да, лекин аслида бу икки маънавий т. бир-биридан фарқ қилади: ҳаё фақат бировларнинг ёки ташқи воқеа-ҳодисалар олдида ўнғайсизлик ҳолатини англатса, У. кишининг қилиб қўйган хатти-ҳаракатидан нафақат бошқалар, балки ўз олдида ҳам ноқулай сезиши билан

ажралиб туради. Ш.саб. У.ни маълум маънода виждон азоби билан боғлиқ маън-й-ахлоқий ҳодиса деб айтиш мумкин. Фарқи шундаки, У. ҳисси маълум бир вақт мобайнида воқе бўлиб, кейинчалик суствлашади ва аста-секин йўқолиб боради, виждон азоби эса инсонни то умрининг охиригача тарк этмайди. М., киши ўзи билмасдан кўпол муомала қилган одам билан бир неча бор қайта учрашганидан кейин уни изтиробга солган У. ҳисси аста-секин йўқолади. Лекин ўткинчи ҳисларга берилиб, дўсти, яқин кишиси, Ватани, севгилисига хиёнат қилган кишини виждон азоби бутун умр қийнайди. Шу маънода, У. виждон азобининг бир кўриниши сифатида намоён бўлади. У. фақат инсонга хос ҳодиса: “У. фақат инсонга хос туйғудир. Ҳайвон У. пайдо қилолмагани учун инсонга яқинлаша олмайди, лекин инсон У.ини йўқотиб, ҳайвонга яқинлашиб қолиши мумкин” (А.Қахҳор). Бир донишманд У.ни “виждоннинг сиртки кўриниши” деб таърифлаган эди. У. энг шафқатсиз қонундан ҳам кучлироқ, қудратлироқдир. Ҳар қандай қонунга ҳам чап бериш мумкин, лекин У.га чап бериб бўлмайди, чунки қонун одамдан ташқарида, У. эса одамнинг қалбида бўлади. Бинобарин, уяладиган одамга ҳалол яшаш хосдир. Дунёдаги ҳар қайси халқ ёки миллатга хос туйғулар йиллар, алар давомида шаклланади, гоҳ сайқал топади. “У. ўлимдан қаттиқ”, “Эр кишининг уялгани ўлгани” каби ўзбек мақоллари ҳам қадимдан бу туйғунинг халқимиз ҳаётида нечоғлиқ юксак маънавий қадрият эканини кўрсатади. Ушбу қадриятни авайлаб-асраш, баркамол авлодни тарбиялашга ёрдам беради, жамиятнинг маънавий баркамоллигини таъминлайди. *Т.Тогаев, А.Шеров*

Ф

ФАН (араб. илм, билим, маҳорат) — дунё ҳақидаги объектив билимлар тизими; уни маълум мақсадлар йўлида ўзгартиришга хизмат қиладиган табиат ва жамият ҳаётини акс эттирувчи ижтимоий онг шакли. Жамиятнинг ижтимоий ин-тларидан бири бўлган Ф. қадриятлар тизимида ўзига хос ўринга эга. У катта илмий салоҳиятни, ижодий куч-қувватни бирлаштиради, миллат дунёқарашини шакллантиради, таълим-тарбия, ахлоқ меъёрларини вужудга келтиради, маънавий баркамол инсонни тарбиялайди, мам-тда қудратли илмий салоҳиятни яратишга хизмат қилади. Ш.у. Ўз-н зиёлилари Ф. ва техникани, тарихий меросимизни чуқур ўрганиб, долзарб мавзуларда тадқиқотлар олиб бормоқдалар, мас., табиий ва ижтимоий жараёнларни математик моделлаш, информатика ва ҳисоблаш техникаси, эҳтимоллар наз-яси, геологик жараёнларнинг қонуниятларини ўрганиш, молекуляр-генетик, ген-ҳужайра соҳасидаги, тиббиёт, қишлоқ хўжалиги, энергиянинг ноанъанавий турларини яратиш, қуёш энергиясини комплекс ва самарали суратда бошқа турдаги энергияга айлантириш ва б. Ўз-нда мустақиллик йилларида Ф. соҳасидаги ислохотларга катта аҳамият берилмоқда. Мас., 2002 йилда Республика Фан ва техника давлат қўмитасининг Ўз-н Фан ва технологиялар марказига айлантирилиши, 2006 йилда эса бу соҳада яна бир тизимли ўзгаришнинг амалга оширилиши кабилар шулар жумласидандир.

ФАНАТИЗМ (лот. *fanaticus*) – муайян ғоя, эътиқодга кўр-кўрона ва кучли ишонишни англатувчи т. Турли даврларда жоҳиллик, ашаддий хурофотчилик, мутаассиблик, жазавакорлик, дарғазаблик, телба-тескари иш тутиш маъносида қўлланган. Умуман, Ф.нинг қуйидаги шакллари кўрсатиб ўтиш мумкин: 1) истеъмомчилик Ф.и, яъни муайян моддий-маънавий неъматларни ўзлаштиришга кучли мойиллик; 2) диний Ф. — диний фундаментализм ва экстремизмнинг радикал шакли; 3) сиёсий-ғоявий Ф.; 4) этник, миллий ва ирқий Ф. Диний-фал-й, миллий ва сиёсий жабҳаларда Ф. кўпроқ учрайди. Ф. бу – идеал деб олинган предметга нисбатан завқ-шавқ, кучли иштиёқ билан талпиниш ҳамда унга нисбатан танқидий муносабатнинг мутлақо йўқлиги билан характерланади. У. Черчил ибораси билан айтганда, «фанатик шундай инсонки, у предметни ҳам, ўз фикрини ҳам ўзгартирмайди». Ф.га берилган инсон турли моҳиятга эга бўлган қарама-қарши икки йўлдан бирини танлаб ўтирмайди, у фақатгина ўзининг маълум бир эътиқодини ҳимоя қилади, холос. Унга мос келмайдиган барча қараш ва ғоялар Ф. назарида Яратганга нисбатан шаккоклик, маъ-ятга, инсон кадр-қиммати ва адолат тамойилига зид, дея талқин этилади. Ўз эътиқодига кўр-кўрона ишонадиган фанатик шахс қарашларининг тўғри-нотўғрилиги, асосланган-асосланмагани ҳақида ўйлаб ўтирмайди, унинг учун қурбон бўлишга шай туради, ўзгалар фикрини эътиборга олмайди. Бундан ташқари, ғояси йўлида тўғаноқ бўладиган ахлоқий меъёрларни инкор этади, уларни бидъат дея эълон қилади. Ўз ғоясига эришиш йўлида ҳеч қандай тўсиқлардан кўрқмайди. Ф. т.сининг ўзидаёқ унинг торлиги, чеклангани, мутаассиблик яққол намоён бўлади. Амалиётда ўзини фанатик-мутаассиб деб атаган кишиларни учратиш қийин, аммо уларнинг аксарияти эътиқодига зид қарашларини илгари сураётган кишиларга шундай тамға қўяди. Мас., насронийлар назарида ўз динига эътиқодли бўлган мажусийлар ўтакетган мутаассиб ҳисобланган. Шу билан бирга, насронийларнинг ўзи ҳам Рим ҳукмдорлари томонидан мутаассибликда айбланган. Ёки муқаддас инквизиция мутаассибликда барча ташкилотларни ортда қолдириб кетган бўлса-да, насроний ақидаларга зид ғояларни илгари сурганларга бидъатчи деган тамға қўйиб, шафқатсиз жазога маҳкум этган. Ф. диний соҳадан ташқари, сиёсий жабҳада ҳам кенг тарқалган. Мас., француз инқилоби даврида сиёсий партиядан кўра кўпроқ ўзига хос сиёсий мазҳабга ўхшаб кетадиган якобинчилар сиёсий мутаассибликка ёрқин мисол бўла олади. Ф.нинг хатарли жиҳати шундаки, унга йўликқан одамлар ёки уларнинг гуруҳлари жамиятда беқарорлик тўлқинини келтириб чиқаришга қодир бўлади. Оммавийлик унсури эса муайян бир хатти-ҳаракатлар учун шахсий жавобгарлик ҳиссини йўқотиб юборади, ҳаракатга оммавий тус беради. Ўзининг шак-шубҳасиз ҳақлигига, ҳақиқатни фақат ўзи билишига ишонч ҳисси сўнгги чораларга — зўравонлик ҳаракатларига мойиллиги билан ажралиб турадиган диний экстремизмнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бугунги кунда дунёнинг кўпгина минтақаларида ижтимоий -сиёсий вазиятни беқарорлаштиришга уринаётган, қанчадан-қанча беғуноҳ кишиларнинг ҳаётига зомин бўлаётган ўтакетган мутаассибларнинг экстремистик хатти-ҳаракати тобора хатарли тус олаётгани барча давлатларнинг бу иллатга қарши

биргаликда кураш олиш бориши, кишиларнинг мад-й даражасини юксалтириш, шахсга нисбатан ҳурмат туйғусини шакллантириш борасида саъй-ҳаракатларини бирлаштиришни тақозо этмоқда. *Б. Умаров, Ҳ. Маҳмудова*

ФАОЛЛИК (араб. тез, шиддатли ҳаракат) — шахснинг ҳаётда маълум бир мақсад йўлидаги илғор ва интилувчан хатти-ҳаракатларни намоён этишини англатувчи т. Жамиятнинг тараққиёт билан доимий муносабат ини ушлаб турувчи, инсоннинг ўз-ўзини англаб, ҳар бир ҳаракатини маънавий фаолиятига мувофиқлаштирувчи шахсга хос бўлган энг муҳим ва умумий хус-ят — бу унинг Ф.идир. Жамиятдаги ўзгаришларга айнан Ф.га инсонларнинг таъсири катта бўлади. Ш.у. ҳам шахс, унинг онги ва ўз-ўзини англаши муаммолари — унинг Ф.и, у ёки бу фаолият турларидаги иштироки ва уни уддалаши каби бир-бири билан алоқадор сифатлари орқали баён этилади. Фанда инсон Ф.ининг асосан икки тури фарқланади: а) *ташқи Ф.* — бевосита кўриш, қайд қилиш мумкин бўлган ҳаракатлар, мушакларнинг ҳаракатлари орқали намоён бўладиган Ф.; б) *ички Ф.* — бир томондан у ёки бу фаолиятни бажариш мобайнидаги физиологик жараёнлар (моддалар алмашинуви, қон айланиш, нафас олиш, босим ўзгаришлари) ҳамда, иккинчи томондан, бевосита руҳий жараёнлар, яъни аслида кўринмайдиган, лекин фаолият кечиришига таъсир кўрсатувчи маънавий омилларни ўз ичига олади. Мисол учун, узоқ айрилиқдан сўнг она ўз фарзанди билан учрашди. Уларда қандайдир ўзига хос фаол маънавий ички жараён кузатилади. Ташқи жиҳатдан эса, Ф.ни биз онанинг боласига интилиши, уни кучоқлаши, юзларини силаши, кўзларидан оққан севинч ёшларида кўрамиз. Ташқи Ф. хатти-ҳаракатларда кўринаётган бўлса, ички Ф. кўз билан илғаб бўлмайдиган эмоционал ҳолатларда намоён бўлади. Бир қарашда ҳар бир шахс ва унинг эҳтиёжларига боғлиқ бўлиб туюлган бундай Ф. турлари аслида ижтимоий характерга эга бўлиб, шахснинг жамият билан бўладиган мураккаб ҳамда ўзаро моддий ва маънавий муносабат ларининг оқибати ҳисобланади. Олимларнинг фикрича, шахс Ф.ининг манбаи унинг турли-туман эҳтиёжларидир. Эҳтиёж — бу индивиднинг рив-ши ҳамда жисмоний ва маънавий жиҳатдан ўзини фаол даражада намоён қилишининг табиий ва ижтимоий шароитларга боғлиқ бўлган омилдир.

ФАРЗАНД (форс. бола, ўғил, қиз, насл) — ота-онанинг ўзларидан кейин қолдирадиган зурриёди. Ф. оила қувончи, ҳаётнинг, ажодлар моддий-маънавий ҳаётининг давомийлигини таъминловчи воситадир. Маънавий жиҳатдан кимнинг боласи бўлишидан қатъи назар, ёш жиҳатдан улуғ инсонлар — ажодлар, ёш жиҳатдан кичик инсонлар — авлодларга нисбатан қўлланадиган т. Ф. т.си, ш-дек, инсон томонидан амалга оширилган ишларнинг улуғлигини ифодалаш ва унда инсон меҳнатининг ўрнини кўрсатиш маъносида ҳам ишлатилади ва бу меҳнатнинг халқ, миллат, тамаддун, коинот, ер сайёрасига тегишлилигини ҳам ифодалайди. Мас., “Ер Ф.и”, “халқ (миллат) Ф.и”, “Коинот Ф.и” ва ҳ.к. Жумладан, миллатимиз, халқимиз ичидан етишиб чикқан жуда кўп инсонлар дунё халқлари томонидан ана шундай атама билан

тилга олинади. Айни вақтда атама ўзидан кичикка нисбатан иззат, умуминсоний маънода эса чуқур ҳурмат маъноларини англатувчи т.дир.

ФАРИШТА (форс. малак., ҳур, ғилмон) — нурдан яратилган, нафс ва хоҳишга эга бўлмаган, Аллоҳ амрини бажарувчи, кўзга кўринмайдиган махлуқот. Мазкур атама баъзан инсонга нисбатан қўлланиб, одамнинг турли гуноҳлар, ёвуз ниятлар, ахлоқсизлик, бузғунчилик ва б. иллатлардан поклигини, маънавий юксаклиги, безарар ва аксинча, ҳаммага фойдаси тегиши, донишмандлиги, ҳаётда юз берадиган воқеа-ҳодисаларнинг мазмун-моҳиятини кўрган-кечирган тажрибалари воситасида тушунтириб бера олиши, эътиқодлилигини ифодалайди. Шунга кўра, баъзан яхши бир инсон ҳақида гап кетганда, “Ф. одам”, “Ф.сифат одам” каби сифатлашлардан фойдаланилади. Аксинча, салбий хус-яти сезилиб турадиган шахс, жойга нисбатан “Ф.сиз” иборасидан фойдаланилади: “Ф.сиз одам”, “Ф.сиз уй” ва ҳ.к.

ФАРҒОНИЙ, Аҳмад – VIII-IX яшаб ижод этган, нафақат Осиё мам-тлари, балки бутун дунё илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган буюк мутафаккир. Тарихий манбаларда унинг номи Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Фарғоний тарзида қайд этилади. Фарғонада туғилиб ўсган, вояга етган, ўша замоннинг Шарқидагина эмас, балки бутун дунёда илм-маърифат маркази бўлган Бағдод шаҳридаги «Байт ул-ҳикма» илмгоҳида фаолият кўрсатган. «Байт ул-ҳикма» аслида мусулмон дунёсининг Ф. вазифасини бажарган. Ф.нинг туғилган йили номаълум, лекин у ал-Хоразмийдан 11 йил кейин, 861 йили оламдан ўтган. Ф.нинг илмий асарлари кўплаб тилларга таржима қилиниб, алар оша турли мам-тларда нашр этилган. Ф.нинг асосан олти китоби дунёга маълум ва машҳур. «Китоб фи усул илм ан-нужум», яъни «Фалакиёт илмининг усуллари ҳақида китоб». Рисоланинг асл қўлёзмалари матни бир хил бўлса-да, беш ном остида сақланмоқда, яъни: «Ал-мажистийга бағишланган фалакиёт рисоласи», «Фалак сфералари сабабияти», «Алмажистий» (Птоломейнинг «Алмагест» асари), «Илм ал-хайъа» “Фалакиёт илми” деб ҳам аталади. Бу қўлёзмалар Англия, Франция, АҚШ, Марокаш, Миср ва Санкт-Петербургда сақланмоқда ва тадқиқотчилар диққат-эътиборидадир. Асар 1145 йили Иоанн Севил, 1175 йили Ҳерард Кремон томонидан лотин тилига таржима қилинган ва 1193, 1422, 1537, 1590, 1910 йилларда Гоол, Региомонтон, Шёнер, Христаман, Кампани каби олимлар томонидан Европанинг турли мам-тларида чоп этилган. **Фарғоналик бу фозил зотнинг "Астрономия асослари" номли шоҳ асари ўн иккинчи асраёқ лотин ва иврит тилларига таржима этилган эди. Европада китоб нашр этиш бошланган XV асрда эса бу асар Италияда, кейинчалик Германия, Франция, Голландия ва АҚШ каби мамлакатларда қайта-қайта чоп қилингани унинг нақадар юксак аҳамиятга эгаллигини кўрсатади. Инсон тафаккурининг бебаҳо маҳсули бўлган бу китоб асрлар давомида астрономия фани бўйича ўзига хос қомус вазифасини ўтаган. Дунёнинг энг нуфузли дорилфунунларида ундан асосий дарслик сифатида фойдаланиб келинган. «Ал-Фарғоний жадваллари» асарининг қўлёзмаси Ҳиндистонда, «Ой Ернинг устида ва остида бўлганида вақтни аниқлаш рисоласи»нинг қўлёзмаси**

Қохирада сақланмоқда. «Устурлоб билан амал қилиш ҳақидаги китоб»ни ҳинд олимлари сақлаб келишмоқда. «Етти иқлим ҳисоби» асарининг кўлёмаси Германияда, «Устурлоб яшаш ҳақидаги китоб» кўлёмасининг тўртта нусхасини Берлин ва Париждан топиш мумкин. Уни 1919 йили Видеман немис тилида нашр этган. Илмий асарлар, одатда, адабий асарларга қараганда тезроқ эскиради, ҳатто замонамизда яратилган илмий китобларнинг баъзилари эскириб қолганлиги сир эмас. Улар тарихий-илмий қимматга эга бўлиб қолишган-у, лекин қайта нашр қилиниши тақозо этилмайди. Аммо Ф. китоблари XII, XVI ва XX а.ларда қайта-қайта чоп этилгани, уларнинг ниҳоятда ўлмас асарлар эканлигидан далолат беради. **Аҳмад ал-Фарғонийнинг Ернинг шарсимон шаклга эгаллиги борасидаги қарашларини орадан саккиз юз йил ўтиб амалда исботлаган машҳур сайёҳ Христофор Колумб Ер меридианининг бир даражаси миқдори ҳақидаги ал-Фарғоний ҳисобларининг тўғрилигига тўла ишонч ҳосил қилдим, деган дастхат қолдирган.** Гелиоцентризм наз-ясининг пайдо бўлишидан анча илгари Ф. Ер энг кичик юлдуздан ҳам кичикдир, деган фикр билан майдонга чиқади ва буни Ер радиусининг осмон радиусига қараганда кичик экани билан изоҳлайди. **Атоқли астроном Ян Гевелий томонидан 1647 йили нашр қилинган "Селенография" китобида Ойдаги кратерлардан иккитаси икки буюк ватандошимиз - Аҳмад ал-Фарғоний ва Мирзо Улуғбек номи билан аталади.** Ф. Ер ёйининг қайси узунлиги 1 даражага тўғри келишини ўлчаб, бу миқдорни аниқлади ва уни 360 га кўпайтириб, 40 минг 800 километрни ҳосил қилди. Ер меридианининг ҳозирги замон илмий асбоблари ёрдамида ўлчанган узунлиги 40 минг 8 километр чамасидир. Ўртадаги хато ниҳоятда камлиги бугунги кунга қадар жаҳон илм-фан аҳлининг Ф. даҳосига тасанно айтиб келишига сабаб, дейиш мумкин.

Қад. замон ва ўрта а.ларда Қуёш ҳамда Ой йиллари, ш-дек, мусулмон мам-тларида Шамсий ва Қамарий йил ҳисоблари, кабиса йилини чиқариш, йиллар, эралар бошланишини белгилаш масалалари фақат Қуёш, Ой ва Ер ҳаракатларидаги ўзаро табиий - ижтимоий ҳодисалар, чунончи, пайғамбар ва подшолар ҳаётидаги воқеаларга ҳам боғлиқ бўлган. Аммо бир сутка ва бир йилда оламнинг чархпалак айланишини рақамлар билан ифодалашда йилни сутка билан рационал, бутун сон ёрдамида ўлчаш хануз муаммолигича қолмоқда. Ер Қуёш атрофида 365 кун 6 соат 48 дақиқа 46 сонияда бир марта айланиб чиқса, 6 соатдан ҳар тўрт йилда 1 кун чиқариб, бу кабиса йилни 366 кун деб осонлаштирилади, лекин барибир ўша 48 дақиқаю 46 сония муаммолигича қоляпти. Бу масала Ф. замонидан то бугунгача ҳам илм-фанда ҳали ечимини топмаган. Умуман, тақвим муаммосини ижобий ҳал этиш учун БМТда махсус комиссия бир неча йилдан бери ишлашига қарамай, ҳали бирор натижага келингани йўқ. Самовий жисмлар ҳаракатини Ньютон ва Лаплас масса ҳаракатининг динамикаси шаклида, Кеплер геометрик-кинематик йўсинда баён этишган бўлса, Ф. жадваллар тарзда изоҳлаган. Азимутлар, юлдузлар, алмукантаратлар, параллеллар, радиуслар, эклиптика, сферик фалакиёт ва сферик тригонометрия жадваллари шу жумладандир. Ўша вақтларда олам манзараси келгусида қандай бўлиши, яъни, Ой ва Қуёш

тутилишларини олдиндан айтиб беришнинг ягона усули мана шу жадваллар эди. Жадвалнинг фазилати унинг жонли мушоҳадага ундовчи табиатидир. Қонуниятнинг юқорида тилга олинган шакллариға график, статистик, интуитив, мантиқий усуллар ҳам қўшилади. Шундай бўлса ҳам Ф. кашф этган қонуниятнинг жадвал усули тобора ривожланмоқда.

Маълумки, осмон гумбазида мавхум тарзда жойлаштирилган меридиан, экватор, эклиптика, азимут, координата ўқлари тизимлари, бурчаклар, нуқталарнинг проекцияларини доира асбобга тушириш анча қулайлик туғдиради. Бу асбоб наз-ясини ҳам Ф. кашф этди. Горизонтал, экваториал ва эклиптик координата тизимларини қабул қилиш, уларни жойлаштириш, сайёраларнинг эпицикл деб аталувчи чизиқлар бўйича, уларнинг марказлари Ер атрофида дерефент номли чизиқлар бўйича ҳаракат қилиши қоидалаштирилди. Аллома бунинг учун сферик учбурчак тригонометрия ёрдамида сферик фалакиётга ва сферик геодезияга ўтди. Косинуслар ва тангенслар сферик теоремаларини яратди. Ф. илмий асарларининг XII а.даёқ лотин тилига таржима қилиниши ва бутун Европага тарқалиши Европа Уйғониш даврининг илмий-ижтимоий омилларидан бири бўлди. Унинг кашфиётларини жаҳонда тинмай ўрганилди, китобларидан фалакиёт соҳасида асосий қўлланма сифатида фойдаланилди. Улар янги-янги илмий кашфиётларга сабаб бўлди. [О.Файзуллаев]

ФАТАЛИЗМ (лот. *fatalis* — тақдирга оид, муқаррар) — ҳар бир ҳодиса ҳамда инсоннинг барча хатти-ҳаракатларини тақдирга боғлиқ, деб қаровчи дунёқараш. Фал. тарихида Ф.ни ирода эркинлиги қандай ҳал қилинганига қараб икки асосий турга ажратиш мумкин: мифологик Ф. — иродани ақлдан ташқарида, “қоронғи тақдир” деб қарайди; теологик Ф. — тақдир Худо кудратига боғлиқ, инсон туғилишидан олдин унинг ким бўлиши, унинг ҳаётида нималар бўлиши пешонасига ёзиб қўйилган, деб ҳисоблайди. Бу наз-я калом фал.сининг энг муҳим ақидаларидан ҳисобланади. Рационалистик Ф. (механистик детерминизм билан қўшилувчи) тасодифни ва инсон иродасини азалий тақдирнинг зарур шарти, деб талқин этади. Унинг намояндалари (пифагорчилар, Демокрит, Ницше ва б.) доиравий айланишнинг муайян босқичида воқеа-ҳодисаларнинг муқаррар равишда такрорланишини таъкидлайди.

ФАШИЗМ (итал. *fascismo, fascio* — боғлам, алоқа, боғлиқлик) — мустабидлик руҳидаги сиёсий ҳаракатлар, партия ва режимларни билдиради. Бу оқим I жаҳон урушидан кейин Европа мам-тларидаги тажовузкор таълимотлар асосида пайдо бўлди. Ф. пайдо бўлишининг асосий сабаби — жамиятдаги барча ижтимоий қатламларни қамраб олган узоқ муддатли глобал инқироз билан боғлиқ эди. Ф. мафқураси ва амалиёти ана шу инқироздан тез ва нисбатан самарали чиқишга уриниш сифатида намоён бўлади. Ф. миллий сафарбарлик ва бирдамликка асосланган мафкура бўлиб, I жаҳон урушида мағлубиятга учраган давлатларни бирлаштиришни назарда тутган эди. Бу — жамият тузилиши ва тизимини янгича ташкил этишга қаратилган миллатчилик ва ирқчилик

шакллариининг йиғиндисидир. У жамиятни мажбурий тарзда «бизникилар» ва «бегоналар»га ажратиб, иркчилик, милитаризм ғоялари асосида «бегоналар»ни йўқ қилишни тарғиб этади. Ф. — оммавий сиёсий ҳаракат бўлиб, улкан тарғибот-ташвиқот аппарати асосида омманинг хулқ-атвори ва дунёқарашини бошқарадиган ғоявий мафкуравий технологик мажмуадир. Ф.нинг бошқа реакцион диктатуралардан фарқи шундаки, у жамият ижтимоий гуруҳларининг каттагина қисми томонидан қўллаб-қувватланади. Фашистик ҳаракат ва тузумларнинг ижтимоий асоси турли мам-тларда нисбатан турлича бўлиб, улар, биринчи навбатда, инқироздан зарар кўрган ўрта ва қуйи қатлам вакиллари ҳисобланади. Баъзи мутахассислар ўрта синфнинг индустрлаштириш давридаги хусусий манфаатларининг чеклаб кўйилиши сабабли пайдо бўлди деса, бошқалари Ф.нинг ижтимоий асосини ўрта синфнинг экстремистик қисми ташкил этади, деган фикрни илгари суради. Ф. ўзига хос тоталитар ёки авторитар сиёсий мад-тнинг шундай турини яратадики, у инсонларнинг оила, кундалик турмуш, ишлаб чиқариш ва б. соҳалардаги муносабат ларига, яъни ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига бевосита таъсир ўтказди. Ф. сиёсий ҳаракат ва тузум сифатида турли кўринишларда — монархистик (Испанияда Франко бошчилигида), ҳарбий-фашистик (Чилида Пиночет бошчилигида) тузумлар шаклида намоён бўлиши мумкин.

ФАҲМ-ФАРОСАТ — оддий турмуш ҳодисаларида ҳам, мураккаб ҳаётий муносабат ларда ҳам муайян ҳолатни, вазиятни идрок ёрдамида тез англай билиш. Ф-ф. сўзлари халқ орасида одатда кўшма сўзлар шаклида қўлланади. Лекин аслида илмда Фаҳм Фаросатдан фарқланади. Фаҳм – ақл, идрок билан боғлиқ ҳодиса. Уни Ибн Сино инсоний ақлнинг интуитив кўриниши, мураккаб нарса-ҳодисаларни зудлик билан илғаб олиш учун ато этилган қобилият деб таърифлайди. Фаросат эса инсонга кўпроқ оддий кундалик турмушдаги воқеликни идрок этишда кўмаклашадиган қобилият бўлиб, у одоб билан боғлиқ ахлоқий ҳодиса. Мас., осмонни қора булут тўла қоплаб олганини кўриб, йўлга ёмғирпўшсиз ва соябонсиз чиққан одамни бефаҳм ёки фаҳмсиз, чанг, лой пойафзалини ечмай, гиламни босиб, ичкарига кирган одамни фаросатсиз ёки бефаросат деймиз. Кўп ҳолларда фаҳмсиз одам айна пайтда фаросатсиз ҳам бўлади. Бу икки маъ-ят т.си кўпинча ёнма-ён қўлланиши ҳам мумкин. Ф.ф. – ботиний сезги, ҳис, қалб кўзи билан кўриш. Тасаввуфда басират кўзи билан айбни кўриш, пинҳоний кашф айлаш, бошқача айтганда, руҳнинг илоҳий қувват билан англаб тафаккур этиши туфайли ғайбий маъноларни билишдирки, бунга фаросати ақлия, кашфия ва илоҳия дейилган. Бу Ф.да хато ёки янглишлик бўлмайди. Фаросат соҳибларининг мартабалари тўрт асосий рунга ажратилади: 1. Имон – авом савиясидаги мўминларнинг ҳоли. Бу мартаба дарахтларнинг баргига ўхшаш. 2. Валоят – хос мўминларнинг ҳоли. Бу эҳсон мартабаси ҳам дейилади, дарахтларнинг меваси кабидир. 3. Нубувват – ахвас ул-хос. Бу меванинг айнан ўзи. 4. Рисолат – хулосаи ахвас, яъни ўзининг ўзидир. Фаросатнинг биринчи ва иккинчи мартабаси касбий бўлиб, жаҳд ва ғайрат билан қўлга киритилади. Кейинги иккитаси ваҳбий, яъни Аллоҳнинг лутфидир. Ш-дек, Ф. ва Ф.сизлик инсонлар

ақлий қобилиятларини ўзаро солиштириш учун ҳам қўлланилади. Ҳар бир масалада тўғри муҳокама юритиш орқали хулоса чиқариш ва мустақил шаклланган мантиқий фикрлаш жараёнига эга бўлиш фаросатдир. Воқеа-ҳодисаларнинг илдизлари ва сабабларини англаш, умумлаштириш ва тўғри хулосаларга кела олиш қобилияти эса ақлдир. Ф.сизлик эса юқоридаги қобилиятларга эга бўлмаслик, моҳиятни англамаслик ва кузатувчида салбий хулоса уйғотувчи кўплаб ҳолатлар мажмуасидир. Мантиқий фикрлаш қобилияти суст ёки паст бўлган суҳбатдошни кўпинча фаросатсизликда айблашади. Интеллектуал машғулотлар (турли интеллектуал ўйинлар, савол-жавоблар) орқали ақлий қобилиятни ривожлантириш, Ф.сизликни бартараф этиш мумкин. Ф.сиз инсон билан ўтган дақиқалар зерикарли туюлади. Ф.сизлик остида ирсий омил ётса, уни даволаш анча мушкуллашади. Рухшунос олимлар тадқиқотлари Ф.сизликни келтириб чиқарувчи сабаблар кўлами жуда кенглигини тасдиқлаган. Ф.ли одам тарбия кўрган одамдир. Бундай одамда, аксинча, мулоҳазакорлик, босиқлик хислатлари жам бўлади. Ф. шу каби инсон табиатининг нозиклиги, хушмуомалалиги билан ажралиб туради. Ф. ф.ли одам кўполлик қилмайди, ҳуда-беҳудага орага суқилмайди. Суҳбат пайтида кимга нима дейиш кераклигини обдон ўйлаб кўради. Мас., икки киши суҳбатлашганда, тўсатдан кўшилиб, гап қистириш, ўзига алоқаси бўлмаган ишларга аралашиб ёки суҳбат чоғида ноўрин ва номақбул қилиқлар қилиш, нохуш сўз айтиш бефаросатликдир. Шу боис Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий “Тулистон” асарининг охириги бобини “Суҳбат одобиди” деб номлаб, ибратли фикрларни баён этган. Чунончи: “Қаерда қандай гап гапиришни ўрган, айтар гапни ўз пайтида айт, айтиб бўлмас гапдан қайт”. Ҳусайн Воиз Кошифий эса “Ахлоқи Муҳсиний” номли асарида Ф. ни подшоларнинг хислати сифатида таъриф этган. Яъни ёлғонни ростдан ажратиш, ёмонни яхшидан фарқлаш, ҳодисалар моҳиятини, одамларнинг ниятини тез идрок этиш, зеҳни ўткирлик маъносида тушунтиради. Олмон мумтоз файласуфи Гегелга кўра “Ф.ф. бир бутун яхлит объектларнинг бўлақларга бўлинишидир”. Бутунни бўлақларга бўлиш жараёнида Ф.ф.нинг қуввати, бутунни бўлақларга ажрата олиш қобилияти, ўша бўлақларнинг бирининг иккинчиси билан боғлиқлиги, алоқадорлиги яққол намоён бўлади. Ф.ф.нинг ақлдан фарқи шундаки, у энг аввало умумийликни ўзида мужассамлаштиради, сўнгра ўзига хос фарқни ифодалайди.” Гегель қарашларининг мазмун-моҳияти Кьервегор фикрича, “умумий моҳиятга қаратилган, бунда ўзига хос мавжудлик, индивидуаллик тан олинмаган эди”. Ф.ф. ва ақл (интеллект)ни ўзаро алоқадорлиги хусусида олмон файласуфи И.Г.Фихте фикр юритиб, Ф.ф.ининг индивидуал хус-ятга эга экани ҳақидаги ғояни танқид қилади. У ақл (интеллект) инсон инсонийлигининг энг олий нуқтаси, ундаги ижтимоий ликнинг асоси эканини таъкидлайди. Ф.ф. мантиқий жиҳатдан тафаккурнинг дастлабки босқичи ёки ўзига хос усули бўлиб, бунда у кўпинча предмет ёки ҳодиса тўғрисида тўғри муҳокама юритиш, хулоса чиқариш, фикрлар изчиллигини таъминлаш каби вазифани бажаради. Ф.ф. ва ақл (интеллект)ни ажратиб талқин қилиш Сукротдан бошлаб, Афлотун, Арасту ва кейинчалик Кант, Гегель фал.сида ҳам алоҳида

аҳамият касб этган. Кант фикрича, Ф.ф. хиссий аъзолар орқали олинган ахборотларни маълум бир шаклга солади ва бу жараёнда у предмет-ҳодисани кўпроқ ташқи хус-ятларини ўзида акс эттиради, холос. Ақл эса айнан шу ахборотларни анализ ва синтез қилиш натижасида “нарса ўзида” ни билишга интилади. Лекин охир-оқибатда у ҳал қилиб бўлмайдиган зиддиятлар гирдобига тушиб қолади. Ф.ф. тафаккур учун етарли эмас, ш.у. ҳам ундаги мавҳумликни бартараф этган ҳолда аниқ мулоҳазалар орқали уни янада ривожлантириш лозим. Шу маънода Гегель “Ф.ф.ли тафаккур етарли эмас, у юқори, оқилона билиш шаклларига кўтарилишга имкон берадиган зарур босқичдир, холос”, деган эди. *Н.Комилов, А.Шеров, Н.Темирова*

ФЕМИНИЗМ (фран. *feministe*, лот. *femina* — аёл) — аёлларни камситишлардан ҳалос этишни тарғиб қиладиган, ҳуқуқ ва бурчларини жамиятдаги ижтимоий воқеалар ҳосиласи сифатида ўрганадиган оқим. Ф. Франция буржуа инқилоби даврида вужудга келган бўлиб, хотин-қизларнинг иқт-й, ижтимоий -сиёсий ва мад-й соҳаларда эркаклар билан тенг ҳуқуққа эга бўлиши учун кураши, ш-дек, ижтимоий -сиёсий курашда иштирок этишини тарғиб этади. Тарихдан маълумки, аёллар ҳукмронлиги давридан эркаклар ҳукмронлиги даврига ўтиш аёлларнинг жамиятда тутган ўрнини ўзгартирди, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги иштирокини чеклаб, фаолиятини оила доирасига тушириб қўйди. Шу даврдан бошлаб жамият ва оилани бошқариш эркаклар қўлига ўтди, аёллар эса фарзандларни дунёга келтириш, тарбиялаш, оила бекасига айланиб, эркакларга моддий ва маънавий жиҳатдан қарам бўлиб қолди. Лекин тараққиёт жараёнида ижтимоий -сиёсий муносабат ларда юз берган ўзгаришлар кишиларнинг ҳаётга муносабат и ўзгаришига олиб келди. Ижтимоий ҳаётда адолат, озодлик, инсон қадр-қимматини эътироф этиш ғояси аста-секин етила бошлади. Айни пайтда саноатнинг рив-ши, урбанизация жараёнининг жадаллашуви арзон ишчи кучига эҳтиёжни кучайтирди. Натижада аёллар арзон ишчи кучи сифатида ишлаб чиқаришда қатнаша бошлади. Бир томондан, озодлик ғоясининг вужудга келиши, иккинчи томондан, уларнинг ишлаб чиқаришда қатнашуви ва эркаклар каби эркин яшашга ҳақли экани ҳамда жамият тараққиётига ўз улушини қўша олиш ғоясининг вужудга келишига замин ҳозирлади. 1789 йилда француз файласуфи Ж.Кондорсе «Аёлларга фуқаролик ҳуқуқини бериш ҳақида» деб номланган мақоласини чоп эттирди ва унда аёлларнинг жамият аъзоси эканини таъкидлаб, миллатнинг бир қисми сифатида уларга нисбатан муносабат ни тубдан ўзгартириш керак, деган қарашни илгари сурди. 1791 йили Олимпия де Гуж «Фуқаролик ва аёл ҳуқуқи декларацияси»ни тайёрлади ҳамда аёлларнинг эркин фикрлаш ва ўз фикрини эркин эълон қилиш ҳуқуқига эга эканини таъкидлади. Бу декларация аёллар ҳаракатининг биринчи манифести ҳисобланади. Ш.у. ана шу вақтдан бошлаб де Гуж ҳамда унинг тарафдорлари феминистлар, уларнинг ҳаракати эса Ф. деб атала бошлади. Ҳозирда Ф. қад. ва янги босқичларга бўлиб ўрганилади. Қад. Ф. XVIII а.да вужудга келган бўлиб, XIX а. охиригача ўз таъсирини сақлаб қолди. Бу даврда хотин-қизлар барча йирик ижтимоий ҳаракатларда иштирок эта бошлади. Францияда хотин-қизларнинг тенглик учун курашига бағишланган

биринчи журнал чоп этилди. Дастлаб хотин-қизларнинг инқилобий клублари пайдо бўлди ва улар сиёсий курашларда фаол қатнашди. Бу даврдаги асосий саъй-ҳаракатлар хотин-қизларнинг оиладаги тутқунлигига қарши қаратилган бўлиб, уларнинг эркаклар билан сиёсий тенг ҳуқуққа эга бўлишига эришишга йўналтирилган эди. Бунинг учун улар маълумот олиши, эркаклар билан баробар ишлаши ва ҳақ олишини ёқлаб чиқиш талаб қилинар эди. Буни амалга ошириш ўта мураккаб ҳодиса бўлиб, XX а.да АҚШ Конституцияси таҳлил этилиб, унда аёлларнинг сайланиш ва сайлаш ҳуқуқига эга экани эълон қилинди. Бу ҳолат Ф. ғоясининг янада кенг миқёсда тарқалишига ҳамда янги, хилма-хил феминистик оқимларнинг вужудга келишига шароит яратди. Янги Ф. аёллар тенглиги учун кураш ғоясини қад. Ф.дан мерос қилиб олиш билан бирга, ўзига хос бўлган хус-ятларга ҳам эга эди. Янги феминистик оқимнинг йўналишларини шартли равишда тўртга бўлиб ўрганиш мумкин. Булардан ташқари, консерватив ғояга эга бўлган антифеминистик йўналишлар ҳам мавжуд. Консерватив йўналиш намояндалари Зигмунд Фрейд наз-ясига асосланиб, аёллар оила ва оналик вазифасини бажариши лозимлигини мутлақлаштиради ҳамда аёлларнинг камситилишини инкор қилади. Аёлларнинг жамият ва оилада юқори мавқени эгаллаши, уларнинг асосий иши — фарзанд кўриш, уни парвариш қилиш ва тарбиялаш экани эътироф этилиб, ишлаб чиқаришда қатнашиш эса уларнинг фаолият доирасига кирмайди, деган ғоя илгари сурилади. *Либерал Ф.* жамиятдаги ижтимоий -иқт-й ислохотлар орқали аёллар билан эркакларнинг тенг ҳуқуқлигига эришиш мумкин, деган фикрни ёқлаб чиқади. Бу оқим намояндалари М. Уолтонкрафт, Г. Милль, Ж. Милль каби инг. феминист олимларининг аёлларни тенглиги ҳақидаги наз-яларига таянади ҳамда шу асосда аёлларнинг эркакларга ҳуқуқий, иқт-й ва ижтимоий қарамлигига барҳам бериш учун аёллар билим олиши, уни доимий равишда такомиллаштириб бориши, эркинлигини таъминлаш учун имкониятларга эга бўлиши; бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат жараёнида тенг иштирок этиши; бозор шароитларига мослашув жараёнини тезлаштиришда аёлларнинг нуфузини оширадиган қонунлар қабул қилиш зарурлиги каби ғоялар ўртага ташланади. *Радикал Ф.* XX а.нинг 60-йилларида вужудга келган. У ўзининг кўпгина ғоялари билан либерал Ф.дан фарқ қилади. Унинг эътибор марказида аёлларнинг табиий хус-ятлари ётади. Радикал Ф. аёллар билан эркаклар тенглиги ғоясини инкор этиб, барча эзилувчиларни озод қилишни тарғиб этади. Улар қуйидаги ғояни илгари суради: аёллар қадимдан биринчи эзилувчи гуруҳни ташкил этади; аёлларни эзиш жаҳонда кенг тарқалган ижтимоий ҳодиса бўлиб, таҳқирлашнинг шафқатсиз шаклидир. Радикал Ф. нафақат жамият тизимини ўзгартиришни, балки фарзандлар тарбиясини ҳам ўзгартиришни талаб қилади. Радикал Ф. намояндалари америкалик олимлар Фиресто «Жинслар диалектикаси», О. Брайн «Репродуктив сиёсат» номли асарларида тиббиёт, дин, урф-о.лар, зурриёд қолдириш, ирқчилик, экология ҳамда сиёсий наз-яларни таҳлил қилиб, эркаклар устунлигини таъминлайдиган асосларни илмий жиҳатдан ифодалаб беришга ҳаракат қилган. Радикал Ф. эркаклар ҳукмронлиги аёлларга зуғум ўтказиш манбаи эканини исботлайдиган оқим сифатида машҳур. Улар аёлларнинг жинсий аъзоларини стерилизация

қилиш, ҳомилани сунъий йўл билан тушириш, контрацептив воситалардан фойдаланиш ҳақидаги қонун ва б. меъёрий ҳужжатларни доимий равишда назоратга олиш лозимлигини таъкидлайди. *Социалистик Ф.* аёлларни мустабид тузум тазйиқидан халос этишни тарғиб этадиган ва биологик омилни ҳисобга олмаган ҳолда уларнинг мавқеини жамиятдаги ижтимоий воқеалар ҳосиласи сифатида ўрганадиган оқим. Бу наз-я собиқ совет даврида амалга оширилиши натижасида минтакаларда умумий саводхонлик, ўрта ва олий таълим бўйича маълумот даражаси ортди (хотин-қизлар орасида ҳам), тиббий хизмат ва ижтимоий ёрдам тармоғи ривожланди, эркаклар ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги (сиёсий тенглик, бир хил меҳнат қилиш, бир хил маош олиш каби) қонун билан мустаҳкамланди. Совет ҳукумати хотин-қизларнинг ишлаб чиқаришда юқори даражада иштирок этишини таъминлади, натижада, улар учун уйдан ташқарида эркаклар билан баробар ишлаш имконияти, яъни аёллар учун муҳит яратилди, аммо уй-рўзғор ишларининг оғир юки аёллар зиммасида қолаверди. Аслида расмий ҳуқуқ тенглиги билан яширинган имкониятларнинг реал тенгсизлиги бугунги кунда ҳам мавжудлиги, айрим олима, сиёсатчи, санъаткор аёлларнинг эришган ютуқларига қарамай, хотин-қизларнинг камситилиши ҳозир ҳам давом этаётганини кўпчилик тан олишни истамайди. Мустақиллик шароитида юртимизда аёлларнинг жамиятдаги нуфузини ошириш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, оилани қўллаб-қувватлаш борасида жуда кўп ишлар амалга оширилмоқда. Айниқса, аёллар ҳуқуқини ҳимоя қилиш борасида тўпланган халқаро тажрибалардан фойдаланиб, тегишли миллий дастурлар ишлаб чиқилмоқда ва амалиётга изчил татбиқ этилмоқда.

Ш.Содиқова, Н.Темирова

ФЕНОМЕНАЛИЗМ (юн. *phainomenon* — юз берувчи) — ноёб, камёб, кам учрайдиган ҳолат ёки инсон, ҳис-туйғу тажрибаси билан пайқаладиган, ёрқин ҳодисани англатувчи т. билан боғлиқ бўлган фал-й таълимот. Бунда фақат ҳодисаларгина (феномен) билишнинг объекти ҳисобланади. Ф. рив-ши натижасида оламни ғоялар ёки “сезги комплекслари” мажмуи, деб билувчи (Ж. Беркли) ҳамда сезгилар замирида нима борлигини билиш мумкин эмас, дейдиган агностицистик (Д. Юм) ёндашувлар пайдо бўлади. Ф. ҳодисалар оламида ташқаридаги мавжудликни (“ғоя”, “моҳият”, “нарса ўзида”ни) эътироф этиб, уни қандай бўлса шундайлигича, “охиригача” билиб бўлмайди деб таълим беради. Ф.даги бундай қараш скептицизм ва агностицизм (И. Кант, О. Конт, Г. Спенсер ва б.) таълимотларига хосдир. Ҳозирги замон позитивизмида Ф. лингвистик шаклда намоён бўлмоқда. Унинг асосий тезиси тажрибани “объектив” ёки “феноменалистик” тилда ифодалаш мумкинлигидан иборат. Илгарилари нарсалар ҳақидаги мулоҳазаларни онгнинг мазмуни ҳақидаги қарашлардан иборат қилиб қўйиш батамом мумкинлигини эътироф қилган баъзи неопозитивистлар сўнгги вақтда бу уринишларнинг беҳудалигини англай бошлади. Ҳақиқий фал-й н.назардан қараганда, Ф.нинг бошланғич тезиси асоссиздир, чунки унда билиш воқелик ва амалиётдан ажратиб қўйилган.

ФЕТИШИЗМ (франц. *fetishisme* — тилсим, бут) — табиатдаги нарса ва ҳодисаларга эътиқод қилувчи диний тасаввурлар мажмуи. Этнографияда Ф.нинг тавсифи хилма-хилдир. Дж.Леббок Ф.ни ибтидоий динда инсон хоҳишини худо бажара олиш имконияти, деб асослаган бўлса, Тэйлор, Спенсер Ф. анимизмнинг бир шакли, деб қайд қилган. Ф. жаҳон динлари таркибида ҳам сақланиб қолган. Жумладан, христианликда икона ва чиримай сақланиб қолган мурдани муқаддаслаштириш, буддизмда “муқаддас ховонча ўғир”, исломда “муқаддас жойлар”, “қора тош” илоҳийлаштирилган. Кишилиқ тарихи шуни кўрсатадики, ҳар қандай предмет фетиш бўлиб хизмат қилиши мумкин. Мас., ғаройиб шаклдаги тош, ёғочнинг бўлаги, ҳайвоннинг тиши, яхшилаб ишланган шакл, заргарлик буюми. Бундай предметлар даволаш, душмандан асраш ва б. хус-ятларга эга деб тушуниланган. Агар бирон киши шундай предметга мурожаат этиб, кейин ютуққа эга бўлса, бунга ўша фетиш ёрдам берди, деб эъзозланган, аксинча муваффақиятсиз чиқса, бундай фетиш ташлаб юборилган ёки бошқаси билан алмаштирилган, дея талқин этилган. Ибтидоий одам тасаввурида фетишларда буюқ куч бор, буюмлар эса жонли, деб тушунилади. Мас., “шамол келмоқда”, “шамол ухламоқда” ва б. Фетишлар давр ўтиши билан мураккаблашиб, кейинчалик тумор, санам (бут) ва б.га мурожаат этишган. Ф.нинг асл ватани Ғарбий Африка бўлса-да, у бошқа юртларга ҳам тарқалган. Ф. жамиятда меҳнат маҳсулотларини тақсимлаш, айниқса, қиймат ва б.нинг ўз-ўзидан рив-ш жараёнида ҳам юзага келди. Жамиятда Ф. предметларнинг табиий хус-ятлари, функциялари ёки инсон фаолиятининг маҳсулини, ш-дек, индивиднинг табиий хус-ятларини илоҳийлаштириш билан характерланади.

ФИДОЙИЛИК — бошқалар манфаати йўлида ўз қонуний манфаатларини, ҳатто ҳаётини қурбон қилишга тайёр турган, жамият учун умумий бўлган олий мақсад ва идеалларни деб ўзидан кеча оладиган кишилар ҳатти-ҳаракатларини ифодаловчи маънавий т. Ф. тамойилининг мазмуни турли тарихий давр ва ижтимоий жараёнларда ўзига хос тарзда намоён бўлади: у маълум бир даврларда оммавийлашиши ёки камайиши мумкин. Чунончи, мустақилликка эришганимиздан сўнг дастлабки пайтларда ўтиш даврига хос бўлган Ф.ка нисбатан худбинлик тамойилининг кучайгани кўзга ташланган бўлса, ҳозирги вақтда эса, аксинча, жамиятимизда Ф. тамойили устувор аҳамият касб этмоқда, «Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак!» деган шиор асосида яшаётган кишилар доираси тобора кенгайиб бормоқда. Ана шу маънавий жараён қанчалик тезлашса, янги қурилаётган давлатнинг шакл-шамойили шунчалик муайянлик касб этади. Шу билан бирга, Ф. маънавий қадриятлардан бири бўлиб, Ватан манфаатлари йўлида Ф. намуналарини кўрсатишга ҳозир бўлган шахсларга хос фазилят. Ватанга, халқига бўлган ҳурмат, муҳаббат, ишонч туйғуси муайян умумий манфаатлар, мақсадлар асосида шаклланиб, кишилар қалбидан чуқур ўрин олади ҳамда фаолиятига таъсир қилиб, уларни масъулиятли вазифаларни бажаришга сафарбар этади. Ф. ўз тақдирини Ватан, миллат тақдири билан боғлаган барча кишиларга хос фазилятдир. Ф. сўзда эмас, балки амалий ишларда намоён бўлгандагина тараққиётнинг ҳал қилувчи омилига айланиши мумкин. Мураккаб шароитларда

мустақиллигимизнинг иқт-й, сиёсий, ижтимоий , маънавий асослари мустаҳкамланаётган ҳозирги кунда ватанпарварлик эътиқоди амалий ишларда фуқароларнинг кундалик фаолиятида намоён бўлиши катта аҳамиятга эга. **“Ўзбек номини, ўзбек илм-фани ва маданиятини, бир сўз билан айтганда, халқимизнинг юксак салоҳиятини, унинг қандай буюк ишларга қодир эканини дунёга намойиш қилишда юртимиз заминидан етишиб чиққан юзлаб улуғ зотлар фидойлик намуналарини кўрсатиб келган. Бундай инсонлар диёримизда ҳозир ҳам кўплаб топилади ва бундан кейин ҳам уларнинг сафлари кенгайиб бораверади. Ҳамма гап ана шундай инсонларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш, уларни қўллаб-қувватлашда. Агар биз мамлакатимизнинг қайси шаҳар ёки қишлоғида бўлмасин, йилт этган истеъдод учқунини кўрганда, ҳаммамиз уни ўз вақтида пайқаб, ардоқлаб, парвона бўлиб, унга йўл очиб берсак, барча саъй-ҳаракат ва интилишларимизни ана шундай олижаноб мақсадга қаратсак, мухтасар айтганда, ҳасад қилиб эмас, ҳавас қилиб яшашни ҳаётимиз қондасига айлантурсак, ҳеч шубҳасиз, биз миллий тараққиёт бобида янада юксак марраларни эгаллашга эриша оламиз”** (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 121-122 б.). *А.Шеров, И.Эргашев*

ФИКР (араб. ғоя, ақл, ўй, мулоҳаза) — жонли тил ва матнда ўзига хос турли маъноларни ифодаладиган бирор нарса, киши ҳақидаги ўй ёки хаёл. Мас., "фалончининг Ф.и бошқа ёқларда кезди" десак, унинг хаёлини назарда тутган бўламиз. "Ф.га толди" — қаттиқ ўйланиб қолди; "Ф. юритди" — бирор хулосага келиш учун нарса ва ҳодисаларни таққослади; ўйлади; мулоҳаза қилди; разм солди. Ф. бирор иш юзасидан қилинадиган таклиф ёки маслаҳат маъноларида ҳам қўлланади. "Бу иш юзасидан қандай Ф. берасиз" десак, таклиф айтинг ёки маслаҳат беринг, деганимиз бўлади. Ф. ният, мақсад маъноларини ҳам билдиради. "Фалончи бу Ф.идан қайтди" — демак, ниятидан воз кечибди. "Ф.ига тушди" ибораси бирор нарсага эришишга, бирор ишни амалга оширишга бел боғлаш, жазм қилиш, курашиш, пайига тушиш маъноларини ифодалайди. Ф. сўзида якун, хулоса, тўхтам ва қарор маънолари ҳам ифодаланиши мумкин. "Фалончи шундай Ф.га келди" — демак, шундай хулосага келибди. Ф. т., билим, онг ва ақл маъноларини ҳам англатади. Мас., "одам Ф.ни китобдан олади" дейилганда, бу сўз билим ўрнида қўлланилмоқда. Ҳаёт, жамият ва табиатни тушуниш йўсини, дунёқараш ва маслакка нисбатан ҳам Ф. сўзи ишлатилиши мумкин. Мас., "Ўткан кунлар" романининг қаҳрамонларидан Отабек Марғилонда бўлган бир суҳбатда "Отамнинг ҳам, ўзимнинг ҳам қандай Ф. ва маслак кишиси эканлигимизни айтиб ўтмоқчи бўламан", дейди. Янги Ф. ёки эски Ф. дейилганда эса дунёқараш кўзда тутилади.

ФИКР ҚАРАМЛИГИ – кишилар фикри, тафаккури устидан муайян ғояларни ҳукмрон мавқега эгаллигини, инсоннинг содир бўлаётган воқеалар, ижтимоий -сиёсий жараёнларни мустақил баҳолаш имкониятидан маҳрум бўлганини ифодаловчи т. Инсоният доимо мустақиллик, озодлик ва эркинликка

интилиб яшаган. Ижтимоий муносабат лар шаклларига мос равишда иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий эркинликлар, энг аввало, фикр эркинлиги тарзида намоён бўлган. Ш.у. бошқа миллатлар, давлатлар устидан ҳукмронлик қилган мам-тлар сиёсати ҳамиша босиб олинган халқларни тафаккур қуллигига маҳкум этишга қаратилган. Инсоннинг муайян мафкурага, сиёсатга фикрий қарамлиги мустамлакачилик сиёсатининг энг машъум кўринишидир. Чунки Ф.қ. инсонни ўз-ўзини англашдан маҳрум қилиб, ундаги ижтимоий масъулият ҳиссини сўндиришга, сиёсий воқеликка нисбатан лоқайдлик кайфиятининг кучайишига олиб келади. Айти пайтда, бошқача қарашлар билан ҳисоблашмайдиган мутаассиблар, манқуртлар пайдо бўлишига замин яратади. Тафаккур қуллигидан озод бўлиб, фикрлар хилма-хиллигига, плюрализмга эришиш тараққиётнинг оқилона йўлини танлаш имкониятини беради. Ш.у. ҳам ислохотларнинг дастлабки босқичиданоқ кишиларнинг тафаккурини уйғотиш, ташаббускорлиги, сиёсий фаоллигини ошириш маънавий ўзгаришларнинг марказига қўйилди. Чунки собиқ мустабид тузум, бир томондан, тафаккур қарамлигини рағбатлантирувчи, иккинчи томондан, эркин фикрловчи кишиларни жазолаш, жисмонан йўқ қилишнинг мукамал мафкуравий механизмини яратган эди. Шунинг оқибатида кишилар онгида сақланиб қолган юқоридан кўрсатма, буйруқ ва қарорлар кутиш каби Ф.қ. кўринишлари, айтиш мумкинки, ислохотларни амалга оширишдаги қийинчиликларга сабаб бўлди. Демократик тамойилларга кўра ривожланаётган мам-тларда фикрлар эркинлиги жамият тараққиётининг омили бўлганини тарихий тажриба кўрсатиб турибди.

Ваҳоб Қўчқоров

ФИТНА (араб. йўлдан оздириш, ғалаён) – бир ёки бир неча шахс томонидан ўзга шахс ёки шахслар гуруҳига нисбатан ҳақиқий мақсадни ниқоблаб амалга ошириладиган душманлик ҳаракатларини англатувчи т. Ф. сиёсат, кундалик маиший турмуш, дин, ҳарбий соҳа ва б. жабҳаларда намоён бўлиши мумкин. Тарих ва сиёсатшунослик фанларида Ф.лар наз-яси мавжуд. Баъзи тарихчи ва сиёсатшунослар инсоният тарихини Ф.лар тарихи деб талқин қилади. Уларнинг фикрига кўра, инсоният тарихида юз берган барча йирик ҳодисалар Ф.лар натижасидир. Тарихдаги энг катта Ф.лар мисоли сифатида массонлар Ф.си, большевиклар Ф.си, мондиал Ф.лар, мазҳаблар Ф.ларини келтирилади. Шу билан бирга, Ф.лар наз-яси тарафдорларининг қарашларига кўра, инсоният тарихида глобал Ф.лар, минтақавий Ф.лар, кичик Ф.лар мавжуд бўлган. Бу наз-я тарафдорлари сиёсатшунослик фанининг “конспирология” бўлими вакиллари орасида кўпроқ учрайди. Ф. ва Ф.чилик терроризм ва экстремизм билан узвий боғлиқ. Террорист ва экстремистлар кўпинча Ф.лар уюштириш йўлидан боришади. Ф.лар наз-ясининг энг асосий камчиликларидан бири шундаки, у жамият тараққиётидаги қонуниятларни инкор қилади. Унга кўра, жамият тараққиёти муайян детерминистик қонуниятларга эмас, балки Ф.чиларнинг қобилиятлари, мақсадлари ва уюшганлик даражасига боғлиқ тарзда амалга ошади. Шу билан бирга, сиёсий Ф.лар давлатлар ва мам-тлар ҳаётига, ҳарбий Ф.лар урушларнинг натижаларига, молиявий, иқт-й Ф.лар

аҳоли фаровонлигига, оилавий Ф.лар оилалар, минтақалар ҳаётига жиддий таъсир ўтказиши мумкин.

ФИСКУ ФАСОД — инсон ёки бирор воқеа-ходиса ҳақида ҳақиқатдан йироқ, ёлғон-яшиқ гап тарқатиш, ижобий сифатларни салбий сифатлар сифатида кўрсатишга уриниш, кичик хато ёки камчиликларни катта қусурлар сифатида тасвирлаш, асоси йўқ гапларни бўрттириб, салбий кўринишда, миш-миш сифатида ёйиш, бирор шахс ёки кўпчилик ҳақида бошқаларда нафрат уйғотишга интилишни билдирувчи т. Инсон ахлоқининг салбий кўринишларидан бири бўлган Ф.ф. дунёвий билимлар доирасида ҳам, диний билимлар доирасида ҳам қораланадиган маъ-ятсизлик кўринишидир. Ф.ф. аслида ғийбат ва ҳасад орасидаги иллатдир. Ғийбат ислом динида катта гуноҳлардан саналади. Хужурот сурасида Аллоҳ: “Айримларингиз айримларингизни ғийбат қилмасин”(12-оят), деб марҳамат қилади. Муҳаммад алайҳиссалом: ”Ким биродарини ғийбат қилса, унинг гўштини ебди”, — деганлар. Имом Бохилийдан келтирилган ривоятда “Қиёмат кунида банда ўзи қилмаган савобларни кўриб яратгандан уларни қаердан келиб қолганини сўрайди. Шунда Аллоҳ: “Эй бандам, бу амаллар одамлар сени ғийбат қилганда етган, аммо бу нарсаларни сезмагансан” — дейди.” дейилган. (Абу Лайс Самарқандий, Танбеҳ ул ғофилийн. 154-бет.) Ҳозирги замон ахлоқшунослигида ҳам Ф.ф. қораланади. Чунки Ф.ф.дан ҳеч кимга наф йўқ. Бу иш билан шуғулланувчи одам нафратга учрайди. Ундан ўзини тийган одам эса ўша биродари ва жамоа олдида юзи қора бўлиб қолмайди. Ф.ф.нинг иккинчи қисми ҳасад бўлиб, у ҳақда ҳадисларда “Душманлик ва ҳасад яхшиликларни ёнғин ўтинни егандек ейди” дейилган. Ҳасан Басрий айтадики, қалбида мусулмонларга адовати ва ҳасади бўлган кишининг дуолари қабул бўлмайди. Чунки ҳасад қилувчи Аллоҳ ҳукмига қарши турувчидир. Ф.ф. туфайли одамлар ҳасадгўйга айланади. Бировни ўзи йўқ вақтида ёмонотликқа чиқариш ёки ўзи гувоҳ бўлмаган сифатлар билан таърифлаб, салбий хулосалар яшаш, ниҳоят, бировдан эшитганига чиппа-чин ишониб, уни тарқатиб юриш каби иллатлар мажмуаси Ф.ф. дея қаралади. Ф.ф. туфайли одамлар ораси бузилади, қариндошлик ришталари узилади. Ундан иккала томонга ҳам манфаат йўқ. Ш-дек, Ф.ф. туфайли одамлар орасида кўнгил қолишлар, муносабат лар бузилиши пайдо бўлади. У жамиятда доимо кишилар орасида маъ-ятсизлик, ёмонликнинг сабабчиси бўлган. Бунинг олдини олиш учун маънавий юксакликка, маърифатлиликка интилиш лозим. Кишилар ўртасида юксак мад-й, маънавий мулоқотни шакллантириш орқали Ф.ф. кўринишларига барҳам бериш лозим.

ФИТРАТ, Абдурауф (1886, Бухоро – 1938,4,10, Тошкент) – ёзувчи, тарихчи, адабиётшунос, тилшунос, санъатшунос ва сиёсатшунос олим, давлат ва жамоат арбоби. Асл исми Абдурауф Абдурахим ўғли. Биринчи ўзбек проф. (1926). “Мир Араб” мадрасасида таҳсил кўрган. 1402–03 йилларда ҳаж сафари муносабат и билан Туркия, Ҳиндистон ва Арабистон мам-тларида, тахм. 1906–08 йилларда эса Марказий Россиянинг Москва, Петербург сингари шаҳарларида

бўлган. Шундан кейин Ф. ўқишни давом эттириш истагида 1909–13 йилларда Истанбулда яшаган.

1917 йил февраль воқеаларидан кейин жадидларнинг Бухоро амирлигидаги аҳволи мураккаблашгач, Ф. Самарқандга кўчиб бориб, “Хуррият” газетасида муҳаррир бўлиб ишлади (1917–18). Айрим маълумотларга кўра Ф. шу йилларда «Иттиҳоди тараққий» ташкилотининг Эски Бухоро бўлими раиси ҳам бўлган. Колесов воқеаси (1918 йил март)дан кейин эса Тошкентга кўчиб келган. 1919–21 йилларда Афғонистоннинг Тошкентдаги ваколатхонасида таржимонлик қилган, «Чиғатой гурунги» маър-й-адабий уюшмасини, ш-дек, “Тонг” журналинини ташкил этиб, ёш зиёлилар авлодини миллатпарварлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашга киришган. БХСР ташкил топиши билан Ф. 1921 йилда маориф, 1922 йилда хорижия - Ташқи ишлар нозири, Халқ хўжалиги кенгаши раиси, МИК ва Халқ нозирлари шўроси раисининг ўринбосари ва б. лавозимларда хизмат қилди. У шу даврда БХСР маблағи ҳисобига 70 нафар туркистонлик истиқболли ёшларнинг Германияга бориб ўқишида, Бухорода Шарқ мусиқа мактабининг ташкил этилишида, фан ва мад-т тарихига доир халқ кўлида сочилиб ётган ноёб кўлёмаларни тўплашда ташаббускор бўлди. Ф.нинг саъй-ҳаракати билан Бухоро жумҳуриятида турк (ўзбек) тили давлат тили деб эълон қилинди. Ф.нинг адабий мероси бой ва ранг-баранг бўлиб, бадиий ижоднинг барча турларида қалам тебратибгина қолмай, ўзбек адабиётининг янги жанр ва турлар билан бойиши, шеър тузилишининг ислох этилиши, реализмнинг теранлашиши, давр, жамият ва халқ ҳаёти билан боғлиқ муҳим ижтимоий муаммоларнинг ўзбек адабиётида бадиий талқин этилишига улкан ҳисса қўшди. Ф. зуллисонан шоир бўлиб, адабий фаолиятининг дастлабки даврида асосан форс тилида ижод қилган. Ф.нинг ўзбек тилидаги шеърлари 1917 йил ва ундан кейинги даврга оид. Маълумки, Февраль инқилобидан кейин Туркистон халқларининг мустақилликка эришишлари учун бирдан-бир тарихий имконият туғилган. Ф. шу даврда халқни мустамлакачилик кишанларини парчалаб, истиқлол учун курашга даъват этувчи шеърлар ёзишга киришган. Аммо анъанавий аруз вазни, унинг назарида, бундай замонавий ғояни ифодалаш, халқни сафарбар этиш кучига эга эмас эди. Ш.у. ҳам Ф. турк ва татар шеърлятида шаклланган, ўзбек халқ оғзаки шеърлятида айрим унсурлари бўлган сочмани миллий адабиётимизга олиб кирди. Шоир «Юрт қайғуси» деб номланган бир шеър ва 4 та сочма ёзди. У «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) шеърый мажмуасининг тузувчиси ва асосий муаллифи. Унинг сахна асари сифатида намоёиш этилган «Мунозара» Ф.нинг насрдаги илк асаридир. «Мунозара» ҳам, «Сайёҳи ҳинди» ҳам Ф. публицистикасининг ёрқин намуналаридан. 1930 йилда қайта ишланган «Қиёмат» хаёлий ҳикояси ҳозирги ўзбек адабиётида фантастиканинг туғилиши ва шаклланишига асос бўлди. Ф. 1916 йилдан бошлаб театр учун кўплаб драматик асарлар яратди. Аммо унинг нафақат 1916–18 йилларда ёзган «Беғижон», «Қон», «Або Муслим», «Темур сағанаси», «Ўғизхон» сингари пьесалари, ҳатто 30-йилларда ёзган «Тўлқин» опера либреттоси (1934) ҳам бизга етиб келмаган. «Темур сағанаси» пьесасида муаллифнинг «Юрт қайғуси (Темур олдинда)» сочмасидаги истиқлол учун кураш ғояси бадиий

ифодаланган. Ф. ижодининг шу даврдаги етакчи мотиви – большевизмга қарши истиқлол учун кураш ғояси «Чин севиш» (1920) ва «Ҳинд ихтилолчилари» (1923) пьесаларида, айниқса, ёрқин акс этган. Ф. Москвадалик пайтида «Абулфайзхон» ва «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924), она юртига қайтганидан кейин эса «Арслон» (1926), «Шўриши Восе» («Восе кўзғолони», 1927). «Тўлқин» пьесаларини ёзди. У. 1914–16 йиллардаёқ «Раҳбари нажот» («Нажот йўли»), «Оила» ва «Мавлуди шариф ёки Муръоти хайр ул-башар», 1917 – 20 йилларда «Ўқу» («Ўқи»), «Шарқ сиёсати» ва «Йиғла, ислом», 1925 йилда эса «Мухтасар ислом тарихи» асарини эълон қилди. Ф.нинг мактаб ўқувчиларига мўлжалланган «Ўқу» («Ўқи», 1917 йил, Боку) қўлланмаси ватан, дунё, табиёт, тиббиёт ва гигиена сингари масалалар, ш-дек, ўтмишда яшаган алломалар ҳақида тасаввур беради. 1921 йилда Тошкентда бўлиб ўтган Тил ва имло курултойида Ф. ўзбек тилининг софлигини таъминлаш ва ривожлантириш масалаларини ўртага ташлади. У «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба: Сарф» (Морфология) (1925), «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба: Наҳв» (Синтаксис) (1926) дарслиklarини яратди ва бу дарслиklar 1930 йилга қадар бир неча марта нашр этилди. Ф. «Энг эски турк адабиёти намуналари» (1927), «Ўзбек адабиёти намуналари» (1-ж., 1928) асарларида адабий меросимизнинг энг қад. даврдан сўнгги даврларга қадар яратилган намуналарини тўплаб, муайян тизимга солди. «Қутадғу билиг» сингари ноёб ёдгорликнинг Наманган нусхаси Ф. туфайли қўлган киритилди. «Шеър ва шоирлик» (1919), «Адабиёт қоидалари» (1926), «Санъатнинг маншай» (1927), «Аруз ҳақида» (1936) сингари мақола ва рисоалари билан адабиёт наз-яси фанига асос солди. Ф. 1921 йилда Шарқ мусиқа мактабини ташкил этиб, унинг биринчи директори бўлган. У шу вақтдан бошлаб «Шашмақом» куйларини тўплаш ва нотага ёзиб олиш ишларига раҳбарлик қилди. Ф. ташаббуси билан Ота Жалол ва ота Ғиёсдан Бухоро шашмақоми В. Успенский томонидан илк бор нотага олиниб нашр этилди (Шесть музыкальных поэм (мақом). Бухара-М., 1924). Ф. «Шашмақом», «Ўзбек мусиқаси тўғрисида» мақолалари ва «Ўзбек классик мусиқаси ҳам унинг тарихи» (1927) рисоласи билан 20-а. ўзбек мусиқашунослик фанини бошлаб берди. 1930 йилдан Ф.га сиёсий айб қўйила бошланди. У аксилшўровий фаолият юритишда айбланиб. 1937 йили ҳибсга олинди. Бир ярим йиллик қийноқлардан сўнг “халқ душмани”, “аксиллинқилобчи” каби б. айбловлар билан СССР Олий суди ҳарбий коллегияси томонидан суд қилинди ва 1938 йилнинг 4 октябрида отиб ўлдирилди. Ўз-н мустақилликка эришгач, 1991 йил 25 сентябрда Ф.га (вафотидан кейин) Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат мукофоти берилди. Бухоро шаҳрида Ф. боғи ва уй-музеи ташкил этилди, ҳайкали ўрнатилди. Республикадаги бир неча мактаб, кўча ва хўжалиklar Ф. номи билан аталади. *Н.Каримов, Т.Тоғоев*

ФИҚҲ (араб. билим, т., мусулмон ҳуқуқи) — ислом ҳуқуқшунослиги, фақиҳ мусулмон ҳуқуқшуносидир. Юртимиздан кўплаб буюк ҳуқуқшунослар етишиб чикқан. Абу Мансур Мотуридий Самарқандий, ал-Ҳаким ал-Бухорий, Абу Лайс Самарқандий, Абу Бакр Хоразмий, ан-Нисовий, Абу Зайд Абдуллох

Дабусий, Абу Наср Исфижобий, Паздавий Самарқандий, Абу Муъин Насафий, Бурхониддин Марғиноний, Абу Абдуллоҳ Ҳисомиддин Аҳсикатий Фарғоний ва б. ҳуқуқшуносликка оид нодир асарлар яратганлар. Уларнинг исмларидаги нисбатлар ҳоз ўз-нинг деярли ҳамма йирик ҳудудларида ҳуқуқшунослик фани равақ этганини кўрсатади.

ФОЖЕАЛИЛИК – воқеликнинг энг муҳим, чуқур зиддият ва тўқнашувлари: ҳаёт ва ўлим, озодлик ва мутелик, ақл ва туйғу, қонун ва бурч, шахсий ва ижтимоий муносабат ларни ўзига хос тарзда ифода этувчи фал-й т. Санъатдаги Ф. ҳақида фикр юритганда санъат асарларидаги фожеали оҳанглар, Ф. санъати ва ниҳоят, Ф. санъат тури каби муаммолар алоҳида мушоҳада қилиниши лозим. Деярли барча буюк ижодкорлар яратган асарларда фожеали оҳанглар мавжуд. Ҳар қандай фожеа замирида муайян фожеали тўқнашув, зиддият ётади. Гегель Ф.ни моҳиятли кучлар тўқнашувининг натижаси сифатида бежиз таърифламаган. Чунки, бу тўқнашувлар кураши қандай яқун топиши билан инсоният истиқболи, ахлоқий тараққиёт узвий боғлиқдир. Бу ҳол фожеани санъатнинг фал-й жиҳатдан энг муҳим турига айлантирадики, у ижодкорга инсониятни бутун тарихи давомида ҳаяжонлантирадиган туб ҳаётини масалаларни ўз олдига қўйиб, ҳал қилиш имкониятини яратди. Фожеа қаҳрамони қўпинча ижобий тусда тасвирланади, у ўз даврининг илғор орзу-умидларини ўзида мужассамлаштирган кучли, ёрқин, улғвор шахс сифатида намоён бўлади. Лекин фожеа тўқимасида бошқа турдаги қаҳрамонлар ҳам акс эттирилган бўлиб, Шекспирнинг Макбет ва Ричард, Б.Брехтнинг Куражонага ўхшаш қаҳрамонлари ўз тақдирлари билан томошабинда ўта зиддиятли ҳис-туйғулар уйғотади. Улар содир қилаётган мудҳиш кирдикорликлар қатъий норозилик, жирканиш, шу билан бирга, ачиниш туйғусини уйғотади. Одатда, фожеа мазмунида қаҳрамоннинг мавжуд шарт-шароитларни тубдан ўзгартиришга фаол интилиши намоён бўлади. Фожеанинг тарихий шакли қад. дунё фожеаси (Эсхил, Софокл, Эврипид) эски патриархал тартиботлар емирилиб, тарихда илк синфий жамият шаклланиши жараёнида вужудга келди. Унга хос бўлган “қисмат оҳанги” табиий ва ижтимоий қонунлар ҳақидаги тасаввурларни акс эттирди. Ўрта а.ларда Ғарб христиан мафқураси фожеа руҳига бутунлай қарши чиққани боис бу даврда бирор-бир арзигулик санъат асари яратилмагани маълум. Фожеа ривожининг янги босқичи Уйғониш даврига тўғри келди. Шекспир асарларида Ф. бутун ҳаёт, ижтимоий алоқалар ва муносабат ларни қамраб олади. Унинг фожеавий асарларида кучли, жасоратли, ғурурли, эркин инсон тимсоли яратилди. Шекспир ўз қаҳрамонларининг ўзлигини англашга, инсон руҳини синдириб ҳалокатга етаклаётган тузум шароитида озодликка интилишини ифодалайди. М.Шайхзоданинг “Мирзо Улуғбек” драмаси ҳам асосий бадиий оҳанги, ундаги эҳтиросли тўқнашувлар руҳи, улкан ҳиссий таъсир кучи, қаҳрамонларнинг тақдири жиҳатидан ўта фожеавий асардир. Унда ўша даврдаги илдиз отган ижтимоий, маън-й-ахлоқий муаммолар қаламга олинади. Асар қаҳрамони фожеали драматик жараённинг асосий субъекти сифатида намоён бўлади. Унинг фаоллиги, ўз орзу-армонлари, ҳатто ўзини қурбон қилиб бўлса ҳам, давлатда тинчлик ва барқарорликни қарор

топтиришга интилиши фаолиятининг моҳиятини белгилайди. Санъатда намоён бўладиган Ф. тўқнашувлар, қиёфалар, вазиятларни тўла ва чуқур бадий инъикос этиш эҳтиёжидан келиб чиқади. Софокл фожеалари Шекспирникидан, Шекспир асарлари Расинникидан қанчалик фарқланмасин, улар ўртасида ўзига хос муштараклик, умумий жиҳат кўзга ташланади. Ҳар қандай фожеа замирида кенг кўламли, ижтимоий аҳамият касб этадиган муайян фожеали тўқнашув ётади. Ф. санъатда турлича талқин этилиши мумкин. Бу ҳол мазкур жанрга хос умумий хус-ятларни инкор этмайди. Фожеа услубининг умумий белгилари қаторига кенг умумлашмаларга интилиш, тафаккур бойлиги, соддалик ва яхлитлик, ҳаяжон ва эҳтиросларнинг юксаклиги кабилар киради. Фожеа тарихий даврнинг бурилиш пайтларида, эски ижтимоий алоқалар ва муносабатлар барбод бўлиб, қарашлар, эстетик ва ахлоқий ақида-қоидалар қайта баҳоланаётган шароитда раванқ топади. *А.Шеров, Д.Бозаров*

ФОРМАЛИЗМ (лот. *formalis* — форма, шакл) — борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг шакли ва ташқи кўринишини уларнинг мазмунидан устун кўядиган фал-й йўналиш. Борлиқдаги барча нарса ва ҳодисалар мазмун ва шаклга эга бўлиб, улар бир-бири билан диалектик боғлиқдир. Бу боғлиқликда мазмун доимо бирламчи бўлиб, шакл эса нарса ёки ҳодиса мазмунининг намоён бўлиш усулидан иборат. Мазмун ва шакл мутаносиб бўлганда, ҳар қандай нарса ва ҳодиса ўз маъно-мазмунига эга бўлади. Мас., инсоннинг моҳиятини белгиловчи муҳим хус-ятлар унинг фикрлаш қобилияти, мақсадга мувофиқ меҳнат қилиш қобилияти, меҳнати жараёнида ўзи ва жамият учун зарур бўлган турли хил неъматлар яратиши ва энг муҳими олижаноб инсоний фазилатларидан иборатдир. Барча кишиларнинг инсонийлик қиёфасида мужассамлашган мазмуни юқоридаги белгиларга қараб баҳоланади. Башанг кийинган, қадди-қомати келишган ҳар қандай одамни ташқи кўриниши, қиёфаси, яъни шаклига қараб олижаноб инсон дейиш нотўғри. Зеро, ҳар бир кишининг инсонийлик мазмуни ташқи кўринишида эмас, балки ички инсонийлик фазилатлари билан белгиланади. Жамиятда Ф., яъни шаклбозликни мутлақлаштириш кўпинча салбий оқибатларни келтириб чиқаради. Жамиятни бошқаришда Ф. бюрократизм, тўрачиликда намоён бўлади. Санъат тарихида Ф. саноат ва воқеликни қарама-қарши қўйиш, бадий шаклни ғоявий мазмундан ажратиш, санъат асарида шаклнинг алоҳидалиги ва устунлигини таъкидлашдан иборатдир. Албатта, бундай ёндашув ва талқин кўпинча ҳаётини ҳақиқатга зид келади. Мас., айрим жангари, инсон маъ-яти ва ахлоқ-одобига ёт бўлган бузғунчи фильмлар шаклан “жозибали” бўлса-да, мазмунидан саёз ёки инсон ва жамият ривожига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган вайронкор ғоявий мазмунга эгадир.

ФОРОБИЙ, Абу Наср (873-950) — тўлиқ исм-шарифи Абу Наср Ибн Муҳаммад Ибн Узлуғ Тархон бўлиб, Форобий унинг нисбасидир. Ўрта а.лар мусулмон Шарқининг машҳур мутафаккири, қад. юнон фал.нинг энг йирик давомчиси ва тарғиботчиси. Қад. юнон илм-фанининг билимдони сифатида Аристотелнинг “Метафизика”, “Физика”, “Метеорология” ва мантиқ соҳасига

оид китобларига, Птолемей, Александр Афродезийский ва б.нинг ахлоқ-одоб, псих-я, табиий фанлар бўйича яратган илмий рисоаларига шарҳлар ёзган. (“Икки файласуф — Арасту ва Галеннинг барча фикрлари тўғрисида китоб”, “Арасту ва Гален ўртасида воситачилик” ва б.). Айниқса, Аристотель фал.сини талқин этиш ва мантиқ соҳасидаги ишлари унинг, дунёда “Ал-муаллими соний” (“Иккинчи муаллим”) ва “Шарқ Аристотели” каби номлар билан шуҳрат қозонишига сабаб бўлди. Ш-дек, Ф. илм-фаннинг турли соҳаларига тааллуқли мумтоз асарлар муаллифи ҳамдир. У биринчилардан бўлиб, ўз даври илмларининг таснифини бериб, инсон маъ-ятининг юксалишига улкан ҳисса қўшган. Унинг мусикага оид асарлари мусика наз-ясини бойитди. Шарқда кенг тарқалган най, ноғора, чанг, рубоб каби мусика асбобларини таърифлаб, уларнинг кишилар маънавий ҳаётидаги ўрнини кўрсатиб берган. Ф. математика, тиббиёт, араб тили грамматикаси, мантиқ илмларига оид кўплаб қимматли асарлар ҳам яратган. Борлиқ муаммосини ҳал этишда унинг кейинчалик мусулмон фал-й илмлари йўналишини асослаган “вужуди вожиб” ва “вужуди мумкин”нинг ўзаро нисбатига мурожаат қилиш анъанаси Ф. даҳоси маҳсулидир. Ф. туфайли мусулмон Шарқи фал-ий тафаккурида мантиқ илми чуқур илдиз отди. У билишда мантиққа мурожаат қилмаган кимсани қоронғуда ўтин ёрган одамга ўхшатади. Ф.нинг ижтимоий -ахлоқий, сиёсий қарашлари муҳим аҳамият касб этади. Инсонни бахт-саодатга элтувчи жамоа-фазилатли, етук, хосиятли жамоа, чунки инсоннинг ўзи дунё тараққиётининг энг мукамал ва етук якунидир. Инсон бахт-саодатга эришишда олам асослари ҳақидаги илмни, табиий жисмларнинг тузилишини, осмон, жонли табиат-ўсимлик ва ҳайвонот олами тўғрисидаги барча билимларни ўзлаштириб олиши лозим. Шундан сўнг у инсонни ўрганишга киришиши ва унинг камолотга эришуви сабаблари бўлмиш хайр-эхсонли ишлар, гўзал инсоний фазилатларга диққатни жалб этиши зарур. Ф.нинг адолатли, фазилатли жамият, давлатни талаб ва тамойилларидан келиб чиққан ҳолда бошқариш тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари диққатга сазовордир. Мутафаккирнинг орзусидаги адолатли жамиятда кишиларнинг самарали меҳнатига, илм соҳибларига, уларнинг ақл-заковатига, фазилатли ахлоқ-одобига, ҳаётий тажрибасига юксак баҳо берилади. Диний адоват, ўзга динларга эътиқод қилувчиларга нафрат каби сифатлар қораланади. Унинг учун энг муҳими — кишиларнинг шундай динга эътиқод қилиши эмас, балки маърифатнинг тантанаси, илм-фаннинг иқболи, инсон камолоти, бахт-саодат, эзгуликнинг қарор топиши, инсонларнинг ўзаро ҳамжихатлигидир. Бундай жамиятда касб-хунар, илмни эгаллашга кенг йўл очиб берилади. Жамиятда тенгҳуқуқлик ва эркинлик салтанати ҳукмронлик қилади, якка ҳокимликка барҳам берилади. Давлат бошлиқларини фуқароларнинг ўзлари сайлайди. Сайланган бошлиқлар халқ манфаатларига зид ҳаракат қилса, улар ўз амал-мансабларидан четлаштирилади. Орзудаги давлат арбоблари ўз фаолиятларида адолат, тенгҳуқуқлик, фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб иш тутадилар. Ф.нинг ундан кейинги авлод зиёлилари, машҳур олим ва мутафаккирлари дунёқарашининг шаклланиши ҳамда ривожига таъсири самарали бўлган. Бундан ташқари, бутун Европо Ф. ва б. орқали антик олам мад-ти, жумладан, табиий-илмий ва ижтимоий -фал-й

ғояларидан хабардор ва бахраманд бўлди. Алломанинг асосий асарлари “Субстанция ҳақида сўз” (“Калом фи-л-жавҳар”), “Қонунлар ҳақида китоб” (“Китоб фи-н-навомис”), “Масалалар манбаи” (“Уюн-ул-масоил”), “Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи” (“Китоб фи ихсо ал-улум ва ат-таъриф”), “Мантикқа кириш китоби” (“Китоб ал-мадҳал ила-л мантик”), “Фалсафа” т.сининг маъноси ҳақида сўз” (“Калом фи маъони исм ал-фалсафа”), “Фазилатли хулқлар” (“Ас-сифат ал-фазила”) ва б.дан иборат.

ФОҲИША(БОЗ)ЛИК — ўз танасини (асосан, аёллар) сотиш билан шуғулланиш. Ф. инсон маън-й-руҳий оламидаги бузилишнинг амалий ифодаси бўлса, Ф.бозлик шу ишни ўзига эрмак, кўнгилхушлик, роҳатланиш воситасига айлантиришга одатланишни англатади. Ш-дек, ахлоқи бузук кимсаларни уюштириб, фахш ишларни ташкил қилиш ортидан кун кўрувчилар ҳам Ф.бозлар деб аталади. Ф. аслида антик дунёда пайдо бўлган. Ҳозир баъзи мам-тларда тақиқланган ёки чеклаб қўйилган бўлса, айримларида расман рухсат этилган. Жиноят қонунчилигида зўрлик ишлатиб, кўрқитиб ёки алдаш йўли билан Ф.ка жалб қилганлиги учун жавобгарлик белгиланади. ЎзР ЖКнинг 131-моддасига кўра, фоҳишахона ташкил этиш ёки сақлаш, ш-дек, ғаразли ёки бошқа тубан ниятларда қўшмачилик қилишга нисбатан жиноий жазо қўлланади. Ф. маъ-ятсизлик кўриниши сифатида ҳар қандай жамиятда қораланган. Ислом ва б. дунёвий динларда бундай салбий ҳолат лаънатланган.

ФУЗАЛО (араб. донишмандалар, зиёлилар) — фазилат, билим ва маърифатда устувор бўлган етуклик, камолот эгаларига нисбатан қўлланилган т. Фозил ва иқтидорли кишилар, Ҳақ таолодан етувчи файз сабаб фазилат, лутфга етишиш. У Шарқда икки қисмга ажратилган: бири — файзи ақдас, яъни илм-мартаба орқали эришилса, иккинчиси файзи муқаддас – унга ҳақиқат ва олий моҳият туфайли эришилади. Ҳар икки ҳолатда ҳам Ф.лар ўзларида юксак маъ-ят, маърифатни мужассам этган шахслар ҳисобланиб, улар давлат ва жамият тараққиётига, унинг рив-шига, фаровонлигига катта таъсир кўрсатган. Хус-н, халқни, миллатни танишда, дунёга танитишда, кишилар орасида меҳр-муҳаббат, эзгулик, одамийликни шакллантиришда уларнинг маъ-яти, маърифати муҳим аҳамият касб этади.

ФУНДАМЕНТАЛИЗМ — бирор таълимот ақидаларининг, илоҳий китоблардаги т.ларнинг дастлабки, соф ҳолатини сақлаб қолишни астойдил ҳимоя қиладиган, уларни мажозий маънода талқин этишни рад қиладиган ижтимоий , мафкуравий, диний қарашлар мажмуини англатувчи т. Фанда бу атама илк бор Янги давр фал.си вакиллари Ф.Бекон, Р.Декарт ва Ж.Локк сингари файласуфлар асарларида қўлланган. Улар билиш масаласида, агностик фал.ни тушунтиришда Ф.ни келтириб ўтган. Бу т. сиёсий мақсадларда илк бор XX а. бошида америкалик протестантларнинг бир гуруҳи томонидан қўллана бошланди. Улар христианликнинг фундаментал ақидаларини соф асосда қайта тиклаш ва бунда муайян эътиқод билан боғлиқ наз-яларни қабул қилиш ҳамда бошқаларидан тамомила воз кечишни талаб қилиб чиқади. 70-йиллардан

бошлаб бу атама Ғарб тадқиқотчилари томонидан ислом оламига нисбатан ҳам қўлланилмоқда. Кейинги вақтда жаҳон матбуотида мутаассиб ислом жангариларини фундаменталистлар деб аташ одат тусига кирди. Аммо диний Ф. ҳамма динларда мавжуд бўлиб, улар ягона умумий хус-ятни ўзида мужассам этади. Протестант Ф.и, проваслав Ф.и, иудаизм Ф.и каби атамалар бугунги кунда кенг ишлатилмоқда. Баъзи мам-тларда диний Ф. сиёсий сахнада ўз мавқеига эга. Мас., иудаизм тарафдорлари Исроил парламентининг салкам учдан бир қисмини ташкил қилади. Сўнгги пайтларда айрим минтақаларда ислом Ф.ининг кучайиши кузатилмоқда. Бу атама Қуръон ва ҳадисни кўр-кўрона талқин этадиган, илк исломга қайтишга қаратилган ақидаларни кенг тарғиб қиладиган, диний-консерватив руҳдаги йўналишга нисбатан ишлатилади. Ислом Ф.и турли-туман йўналиш ва кайфиятдаги гуруҳларни ўз ичига олади. Уларнинг баъзилари сиёсий жабҳада, инқилобий ва ҳатто террористик усуллар билан қонуний ҳокимиятга қарши курашда ўзини намоён этса, бошқалари тарғибот-ташвиқот ишлари, диний таълим, турли жамоат ташкилотлари, мактаб, университет, ОАВга кириб бориш, айниқса, фойдаланиш осон бўлган аудио-видео кассеталарни тарқатиш билан шуғулланади. Ислом Ф.и учун умумий мақсад — гўёки динсиз ёки «соф исломдан чекинган» давлат раҳбарларига суиқасд қилиш ва исломда «ширк»жа (бутпарастликка) барҳам бериш. Транспорт ва коммуникация воситалари шиддат билан ривожланиб бораётган, халқаро алоқалар тобора эркинлашаётган ҳозирги даврда ислом Ф.и вакиллари ўз ҳаракатларини бутун дунё бўйлаб ёйишга интилмоқда. Кейинги вақтда рўй бераётган террорчилик ҳаракатлари бу ҳодисанинг нақадар хавфли экани ва унга қарши бирлашган ҳолда курашиш лозимлигини яққол кўрсатмоқда. «Ф.» т.сини кенг шарҳлаганда, жамият ҳаётининг нафақат диний, балки сиёсий, иқт-й, мад-й ва маънавий ҳаётида рўй бераётган шундай хус-ятга эга бўлган ҳодисаларга ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Баъзи тадқиқотчилар бундай ҳодисаларни «сиёсий Ф.», «иқт-й Ф.», «мад-й Ф.» т.лари тарзида изоҳлашга уринмоқда. Муайян сиёсий таълимотнинг жамият ҳаётига тўла татбиқ қилинишига уриниш ёки бундай таълимотнинг мутлақлаштирилиши сиёсий Ф.ни келтириб чиқаради. Мас., собиқ Иттифоқ даврида ягона коммунистик мафкуранинг мутлақлаштирилиши натижасида жамиятнинг ҳар бир соҳаси мана шу мафкура асосида бошқарилди, фан, санъат, мад-т шу мафкура манфаатларига бўйсундирилди. Ёки фашизм ғоясининг замирида ҳам мана шундай мақсадлар мавжуд бўлган эди. Жамият ҳаётида кенг миқёсда мад-й ўзгаришлар содир этилаётган ёки мад-тлар ўрин алмашаётган вазиятда мад-й Ф. вужудга келади. Бунинг ёрқин мисоли сифатида собиқ Иттифоқ замирида халқларнинг ўзаро муштарак мад-тлардан чекиниб, янги мад-тга юз тута бошлаган даврни келтириш мумкин. Бунда миллатчилик руҳидаги низолар, муайян маконда ўзига хос мад-тни шакллантиришга бўлган уринишлар натижасида турли даражада кўнгилсизликлар келиб чиққан эди. Бундай ҳолатлар этник Ф. билан алоқадорликда ҳам келиб чиқиши мумкин. Умуман олганда, мазкур атаманинг хус-ятлари ҳамда қайси замон ва маконда пайдо бўлиши, йўналиш ва функциялари, мақсадларига қараб ижобий ёки салбий жиҳатларини аниқлаш мумкин. Мас., фандаги Ф.нинг мақсади билиш

бўлса, диний ёки сиёсий Ф.нинг мақсади ҳокимиятни эгаллаш ёки жамиятда ўз тартиб-қоидаларини мустаҳкам ўрнатишдан иборат. Инсоният тарихи мана шундай можаролар ва уларга қарши кураш билан ўтган, бундан кейин ҳам бу жараён тўхтаб қолмайди. Бу каби вазиятларда фақат эзгуликка интилиш билан фожеаларнинг олди олинган. Зеро, халқ тафаккурида юксак ахлоқий-маънавий кадриятларни қарор топтириш орқали уни ёвуз кучларга қарши курашга сафарбар этиш мумкин. *И.Соифназаров, А.Ташанов*

ФУТУРИЗМ (футурология) (лот. *futurum* — келажак ва *logos* — таълимот) — кенг маънода, инсоният келажаги, умумбашарий муаммолар, уларни бартараф қилиш ҳақидаги умумий концепция ёки тасаввурлар мажмуаси; тор маънода, ижтимоий жараёнлар ҳамда илмий-техника тараққиётига оид соҳалардаги жараёнларни изчилликда ўрганиш ва келажагини башорат қилиш, ш-дек, статистик ва б. маълумотларни қайта ишлашнинг математик усуллари ишлаб чиқиш асосида иқт-й, илмий-техника, ижтимоий - сиёсий соҳаларни режалаштириш ва истиқболларини белгилаш имкониятини берадиган фан соҳаси. Ф. атамаси 1943 йилда немис социологи О.Флехтейм томонидан қўлланган бўлиб, у мавжуд барча ижтимоий жараёнларнинг истиқболини башорат қилишга йўналтирилган “келажак ҳақидаги фан”, 1960 йилларнинг охирига келиб эса, ижтимоий фанларнинг келажакни башорат қилиш қонуниятлари ҳақидаги фан сифатида ижтимоий башоратчиликни англата бошлади. XX а.нинг охирига келиб, футурологлар икки йўналишга ажралишди: улардан бири — “экологик пессимизм” бўлиб, унинг тарафдорлари Форрестер, Медоуз, Р. Хейл Бронерлар инсоният ривожининг салбий оқибатларини башорат қилсалар, иккинчиси — “илмий-техникавий оптимизм” намояндалари Тоффлер, Месарович, Пасло, Песталь, Фрименлар эса технологик тараққиётнинг ижобий имкониятлардан фойдаланиб, инсоният тамаддунини сақлаб қолиш мумкинлиги ғоясини асослашга ҳаракат қиладилар. Маъ-ят масаласи ҳам бугунги Ф.нинг махсус ва жуда кўпчиликни қизиқтираётган тадқиқот объектларидан бирига айланмоқда. Жаҳон халқлари орасида келажакни қандай тушуниш ва унда яшашга маънавий жиҳатдан қандай тайёргарлик кўриш долзарб мавзу бўлиб бормоқда. *У.Ҳайитов*

ФУҚАРО (араб. фақир сўзининг кўплик шакли) – муайян давлат Конституцияси ва қонунларида белгиланган ҳуқуқлардан фойдалана оладиган, қонунларда кўрсатиб ўтилган бурчларни бажариш шарт бўлган шахс. Ўтмишда Ф. ўрнида кўпинча табаа, раият сўзлари ишлатилган, мас., Алишер Навоий асарларида раият сўзи кўп учрайди. Хус-н, “Тарихи мулуки ажам” асарида "Дерларким, етти йил раиятдан хирож олмайди" деб ёзган. Шўролар замонида бу сўз ўрнида асли лот. бўлмиш граждан ибораси ишлатилган, мустақилликка эришилгач, атама сифатида Ф. жорий этилди. Ҳуқуқий ўрни қонун билан мустаҳкамланган шахснинг давлат ичкараси ёки ташқарисида бўлишидан қатъи назар, маълум бир давлатга қарашлигига Ф.лик дейилади, бундай ҳуқуққа эга шахс Ф. деб аталади. Ўз-н Ф.си Республикамиз Конституцияси ва қонунларида белгиланган ҳуқуқлардан фойдалана олади, у қонунларда кўрсатиб ўтилган

бурчларни бажариши шарт. Ўз-н Ф.лари миллати, ирки, жинси, касб-кори, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, Ф. сифатида қонун олдида ҳуқуқан тенгдирлар. Ф.ларнинг ўз Ф.лик ҳуқуқларини билиб олишлари ва ҳимоя қилишлари ҳамда бурчларини чуқур англаб етишлари учун уларни ҳуқуқий жиҳатдан тарбиялаб бориш галдаги зарур вазифалардан биридир. Бу жараён Ф.лар учун маънавий камолот манбаи бўлиши билан бирга, таълим-тарбия тизими учун ҳам доимий амалий фаолиятдир.

ФУҚАРО МАДАНИЯТИ — фуқаронинг инсоний ривожланганлик даражаси, унинг ижодий кучи, маъ-яти, маърифати ва қобилиятининг амалга ошиш имкониятлари бўлиб, у ҳар бир фуқаронинг ҳаёти ва фаолиятини ташкил этишда, бошқалар билан муносабат ларини белгилашда, фаолияти йўналишларида кўзга ташланади. Ф.м. инсоннинг маънавий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ўзида инсонларнинг предметли фаолияти натижалари, ш-дек, инсон имкониятлари ва қобилиятларини акс эттиради. Ф.м. нафақат жамият, унинг тинч-осудалиги, фаровонлигига, балки шу билан бирга алоҳида шахснинг маънавий баркамоллигига ҳам таъсир кўрсатади. Ф.м. оғзаки ижод, санъат, адабиёт ва тарихий меросда акс этиши мумкин. Ф.м. кўп қиррали т., унда инсоният томонидан моддий, маънавий ҳаётда қўлга киритилган, билим, тафаккур, тажриба, урф-о. ва анъаналар уйғун фаолият тарзида намоён бўлади. Давлат ва жамият тараққиёти, унинг рив-ш тамойиллари Ф.м. билан узвий боғлиқ.

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ – жамият тараққиётининг аввалги босқичларида давлат ҳокимияти органлари бажариб келган талай вазифаларнинг жамоат ташкилотлари зиммасига ўтиши, давлат фаолияти устидан ижтимоий назорат ўрнатилиши. Ф.ж. шаклланиш суръатлари бир қатор омилларга боғлиқ. Сиёсий, ҳуқуқий омиллар Ф.ж. сари боришнинг сиёсий-ҳуқуқий асоси сифатида хизмат қилса, бу жараённинг суръати эса кўп жиҳатдан ташкилий, мад-й ва руҳий омилларга боғлиқ. Фуқароларнинг сиёсий, ҳуқуқий мад-ти Ф.ж. қуришнинг муҳим омиллари ҳисобланади. Бу омиллар қанчалик ривожланган, етук бўлса, жамият ривожи учун шунчалик мустаҳкам пойдевор яратилади. Аммо Ф.ж. барпо этиш жараёнининг изчиллиги ва суръатлари жамият ҳамда фуқароларнинг мад-ти, маъ-яти ва руҳияти билан белгиланади. Шарқ ва Ғарб алломалари асарларида Ф.ж. масаласи катта ўрин тутди. Қад. даврда бу муаммо билан Сукрот, Афлотун, Арасту, Ўрта а.ларда Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Янги даврда Ф.Бэкон, Д.Дидро, Ж.Ж.Руссо, Вольтер, И.Кант, Гегель сингари алломалар шуғулланишган. Ф.ж. масаласига Форобийнинг “Фозил одамлар шахри”, Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” асарларида алоҳида эътибор қаратилган. Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан Ф.ж.га турлича таърифлар берилган. Улар ўртасида умумий жиҳатлар билан бир қаторда муайян тафовутлар ҳам мавжуд. Бу таърифларни шартли равишда учта асосий

туркумга ажратиш мумкин. Мас., Гегельнинг таърифига кўра, Ф.ж. — оила ва давлатнинг муқобили ва айни пайтда улар билан боғлиқ тизим бўлиб, унда ҳар бир индивид ўз мақсадларига интилади. Лекин, ўзгаларнинг мақсадларини ҳам ҳисобга олмаса, у ўз мақсадларига етиша олмайди; бунда давлат сиёсий-маънавий бирлик ва умумий манфаатларни таъминлашга ҳаракат қилади. Маркс таърифига кўра, Ф.ж. хусусий мулкчиликка асосланган жамият бўлиб, унда ижтимоий муносабат лар синфий антогонизмлар шаклида бўлади, бу муносабат лар давлатнинг пайдо бўлиши ва рив-шини белгилайди. Учинчи туркумга оид таърифга кўра, Ф.ж. индивидларнинг ихтиёрий тарзда ўзларини намоён қилиши, уюшма ва ташкилотларга бирлашиши, давлат ҳокимияти органлари тазйиқидан ҳимояланадиган жамият бўлиши мумкин. Бу таъриф ҳозирги вақтда кўпчилик томонидан маъқулланмоқда. Мазкур таърифда Ф.ж.нинг давлатга муқобил бўлиши ва айни пайтда унга боғлиқ экани; ҳар бир фуқаро ўз мақсадларига интилиш йўлида ўзгаларнинг ҳам мақсадларини ҳисобга олиши зарурлиги; фуқароларнинг уюшма ва ташкилотларга ихтиёрий равишда бирлашиши; давлатга фақатгина сиёсий-маънавий бирлик ва умумий манфаатларни таъминлаш функцияси юклангани каби жиҳатлар ўз ифодасини топган. Ўз-нда фуқароларнинг уюшма ва ташкилотларга ихтиёрий равишда бирлашиши масаласига алоҳида эътибор қаратилаётганининг сабаби шундаки, ана шу уюшма ва ташкилотларнинг ривожини Ф.ж. шаклланишининг бош омилдир. Уларнинг тараққий этиши эса, кўп жиҳатдан, фуқароларда корпоратив мад-тнинг шаклланиш даражаси билан белгиланади. Ҳар бир фуқаро жамиятга тўғридан-тўғри эмас, балки турли жамоа, уюшма ва ташкилотларнинг аъзоси сифатида бирлашади. Ф.ж. шаклланишида маънавий ва мад-й омиллар жуда муҳим роль ўйнайди. Жамият жамоа ва гуруҳлардан, жамоа ва гуруҳлар эса алоҳида фуқаролардан ташкил топади. Инсонлар турли-туман бўлгани сингари, жамоа ва гуруҳлар ҳам ташкилий, мад-й ва руҳий жиҳатларга кўра турфа хилдир. Ф.ж.нинг шаклланиши турли мам-тларда умумий қонуниятлар асосида ва ўзига хос шаклларда юз беради. Ўз-нда Ф.ж. шаклланишининг хус-яти шунда намоён бўладики, мам-тимиз ижтимоий тараққиётнинг ўзига хос ва ўзига мос йўлини танлаган. Ф.ж. шаклланишидаги хус-ятлар мам-тимиз тарихи, миллий мад-ти ва маъ-яти ҳамда турмуш тарзидаги ўзига хослик билан белгиланади. Мас., мам-тимиз аҳолиси турмуш тарзининг ўзига хослиги маҳалла ин-тининг мавжудлиги билан изоҳланади. Бу ноёб ижтимоий ин-тнинг вужудга келиши Ўз-н ҳудудида шаҳарларнинг рив-ши билан боғлиқ ҳолда кечган. Чорвачилик билан шуғулланиб келган уруғ ва қабилалар деҳқончилик ҳамда ҳунармандчилик билан шуғуллана бошлагандан, яъни ўтроқлаша бошлаганидан кейин, кичик-кичик қишлоқлар пайдо бўла бошлаган. Қишлоқлар ўтроқлашган уруғ ва қабилалар номи билан аталган. Мас., Қўнғирот, Найман, Унгут, Қангли, Қипчоқ, Баҳрин, Қиёт, Уйшин сингари топонимлар шулар жумласидандир. Уруғ ва қабилаларнинг ўтроқлашуви натижасида вужудга келган қишлоқларда деҳқончилик билан бир қаторда ҳунармандчилик ҳам ривожлана бошлади. Ҳунармандчиликнинг рив-ши эса меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви билан бирга майда товар ишлаб чиқариш ҳам ривожлана бошлаганини англатар эди. Шаҳарларнинг вужудга келиши

айнан мана шу майда товар ишлаб чиқариш, яъни ҳунармандчиликнинг рив-ши билан боғлиқ эди. Ўз-н ҳудудида ҳунармандчиликнинг рив-шидаги ўзига хос хус-ятлардан бири шунда эдики, у ёки бу касб билан шуғулланувчи ҳунармандлар кўпинча бир ҳудудда тўпланиб истиқомат қилишар, уларнинг устахоналари ва дўконлари ҳам шу ҳудудда жойлашган эди. Муайян касб эгалари жамланиб истиқомат қиладиган ҳудудлар шу касблар номлар билан атала бошлаган. Мас., Темирчи, Тақачи, Йилқичи, Кигизчи, Жевачи, Совунгар, Аравачи, Гиладдўз каби касб номлари билан аталадиган маҳаллалар айна пайтда касбий уюшмалар ҳам эди. Бир ҳудудда бир касб эгаларининг истиқомат қилиши ва иш фаолиятини юритиши бир қатор қулайликлар туғдирар, мас., хомашё, тайёр маҳсулот нарх-навоси, солиқлар, янги асбоб-ускуналар ва б. янгиликлар тўғрисида тезкор ахборот алмашишга имкон берарди. Бундан ташқари, улар баъзи ускуна ва дастгоҳлардан жамоа бўлиб фойдаланиши ҳам мумкин эди. Қолаверса, муайян касб эгаларининг жамоа бўлиб муайян ҳудудда турмуш кечириши, иқт-й тангликлар юз берганда, уларнинг салбий оқибатларини биргаликда бартараф қилиш имконини туғдирар эди. Маҳаллалар фақат касбий уюшма эмас, айна пайтда ўзини-ўзи бошқариш органи ҳам эканини назардан қочирмаслик керак. Маҳалланинг асосий негизини ташкил қиладиган касб эгалари даҳа, туман, шаҳар ва вилоят миқёсидаги турли йиғин ва машваратларга ўз вакилларини юборар ва шу орқали ижтимоий ҳаётга таъсир ўтказар эди. Маҳаллада истиқомат қиладиган касб эгаларининг жамоа сифатида уюшгани маъмурий идоралар ва ҳокимият вакиллари билан мулоқот қилишга ҳамда мавжуд масалаларнинг ҳал этилишига хизмат қилган. Ф.ж.ни шакллантиришда нафақат иқт-й, сиёсий ва ҳуқуқий негизлар, балки маънавий асос ҳам ғоят муҳим аҳамият касб этади. Ривожланган Ғарб мам-тлари тажрибаси шундан далолат берадики, жамиятнинг фақан муайян, хус-н, иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий ривожига эътибор қаратилиши, унинг маън-й-ахлоқий асосларининг емирилишига, таназзулга юз тутишига олиб келиши мумкин. Ҳолбуки, мулкчилик шакли ўзгариши билан ёки тегишли қонунлар қабул қилиниши билан Ф.ж. шаклланиб қолмайди. Мазкур масалага эътиборсизлик қандай салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигига талай Ғарб мам-тлари воқелиги, мад-й-маънавий ҳаёти мисолида ишонч ҳосил қилиш мумкин. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“Бугунги кунда дунёнинг айрим ҳудудларида ана шундай ҳаракатлар натижасида катта маънавий йўқотишлар юз бераётгани, миллатнинг асрий қадриятлари, миллий тафаккури ва турмуш турзи издан чиқаётгани, ахлоқ-одоб, оила ва жамият ҳаёти, онгли яшаш тарзи жиддий хавф остида қолаётганини кузатиш мумкин”** (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 12-13 б.). Ф.ж.нинг энг муҳим вазифаларидан бири одамлар онгини, маъ-ятини ўзгартиришдир. Шу боис фал. тараққиётининг турли даврларида адолатли ва маърифатли жамият барпо этиш масаласини таҳлил этган алломалар (Сукрот, Афлотун, Арасту, Форобий, Ибн Сино, Навоий ва б.) бундай жамиятни фақат моддий негизларга таяниб, маънавий қадриятларни эътиборга олмасдан барпо этиб бўлмаслигини асослаб берганлар (мас., Сукрот Афина демократияси ҳақида фикр юритиб, унинг манбаи фақат ҳокимият ва

моддий неъмат эмас, у ҳар бир фуқародан улкан масъулият, тинимсиз машаққатли меҳнат, юксак маъ-ят ва билим талаб этишини уқтиради. Алломанинг бу қарашларига муштарак ғоялар Форобий, Ибн Сино, Уйғониш ва маърифатпарварлик даври мутаффақкирлари асарларида ўз ифодасини топган). Ўз-нда мустақилликнинг дастлабки босқичлариданоқ ҳуқуқий-демократик давлат ҳамда замонавий Ф.ж.ни барпо этиш йўлида ижтимоий -иқт-й ҳаёт, сиёсат, ҳуқуқ соҳасидаги ислоҳотлар маън-й-маър-й жабҳадаги ислоҳотлар билан уйғун ҳолда амалга оширилмоқда. Шунга кўра, миллатлар ва динлараро тинчлик-тотувликни мустаҳкамлаш, маън-й-ахлоқий тарбияни кучайтириш, тарихий илдизларига, миллий ўзликка қайтиш, аҳолининг сиёсий онги ва ҳуқуқий мад-тини ошириш, Ф.ж.нинг етакчи ин-глари – нодавлат, ноҳукумат ташкилотлар, жамоат уюшмалари, ОАВ, маҳалла фаолиятини такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Айни замонда моддий ва маънавий жараёнларнинг ўзаро мутаносиб тарзда ривожлантирилаётгани, сиёсий-ижтимоий барқарорлик, тараққиётнинг мустаҳкам гарови бўлиб, “кучли давлатдан – кучли жамият сари” тамойилининг амалиётга изчил татбиқ этилишига хизмат қилмоқда. Ф.ж. ривожланиб, такомиллашиб боргани сари ўзбек халқига хос бўлган ҳамжиҳатлик ва бағрикенглик, меҳр-оқибат, меҳмондўстлик ва саховат, мустаҳкам ирода ва иймон-эътиқод каби азалий маънавий қадриятларнинг аҳамияти ортиб бормоқда. *Абдулла Бегматов*

Х

ХАВФСИЗЛИК – устувор даражада сиёсат, геосиёсат маконига нисбатан қўлланадиган, том маънода маъ-ят, инсонлараро ҳамжихатлик, ўзаро мурувватнинг ифодаси бўлган т. Х. глобал маън-йлашувнинг яққол кўриниши сифатида ижтимоий соҳаларнинг барчасидан ўрин олган тақдирдагина, ҳақиқий Х. муҳити вужудга келганига ишонч ҳосил қилиш мумкин. XXI а.га келиб, Х.да маънавий жиҳатнинг ўрни кучайишига бўлган эҳтиёж ортиб бормоқда. Олий хилқат сифатида инсоннинг ўзи улуғ бурчини тўлақонли ҳис этиши, миллионлаб юртдошлари, замондошлари тақдири учун жавобгарликни англаши Х.га бўлган талаб билан уйғунлашиб бормоқда. Зарур даражада Х. таъминланиши учун бугунги кунда шахснинг ўз номидан ёхуд ўз манфаатларидан келиб чиқиб жараёнда иштирок этиши, ўз Х.и учун фақат ўзи қайғуриши камлик қилади. Яъни ҳар бир фуқаро ўз юртдошлари ва шубҳасиз, дунёдаги барча инсонлар Х.и учун куйиниши, яъни ўзгалар, замондошлар номидан иш кўриши лозим. Зеро, XXI а.даги кескин ўзгаришлар оқибатида бир шахснинг Х.и бошқаларнинг Х.ига дахлдорликка айланди. Шу н.назардан Президент Ислом Каримовнинг “ҳадсиз-худудсизлик” ҳолатида Х.ни глобал контекстда идрок этиш шартлиги ҳақидаги фикри айна ҳақиқатни англатади. Алоҳида таъкидлаш жоизки, ўтган а.ларда Х. асосан сиёсий чора-тадбирлар, қарорлар ва фаолият орқали таъминланиб турилган. Унинг замирида эса ўша пайтлардаги муайян вазият, халқаро муносабат лар шакли ётган. Бугун эса Х. тобора маънавий жиҳат касб этиб бормоқдаки, инсоннинг яшашга, авлод қолдиришга бўлган ҳақ-ҳуқуқини асраши, унинг ўзидаги интеллектуал, маънавий ва илоҳий салоҳиятни, куч-қудратни рўёбга чиқариши пайсалга солиб бўлмайдиган глобал мақсадга айланмоқда. Х.ни маъ-ят н.назаридан таҳлил қилиш, унинг олам бир бутунлиги, яхлитлигининг таянчи эканини эътироф этишга олиб келади. Х. инсоннинг, миллатнинг моддий-маънавий имкониятларини, билими, тафаккурини рўёбга чиқариш имкониятидир. *Темур Жўраев*

ХАЁЛ (араб. ўйлаш, тасаввур қилиш) — маънавий ҳодиса, тафаккур сингари билиш жараёнларидан бири. У инсоннинг руҳий фаолиятида, муайян даражага эга бўлган муаммоли вазият вужудга келишида ҳамда унинг ҳал қилинишида иштирок этади. Бинобарин, Х. ҳам руҳий фаолиятнинг бир тури ҳисобланади. У ҳаётда инсон томонидан идрок этилмаган тасаввур ҳамда ўйдаги ҳолатларнинг вужудга келишидан таркиб топади. Х. муайян ҳиссий тимсолларга ёки борлиқнинг аниқ андозаларига таянади. Х. учун замон ва макон борасида чегара йўқ. Х. ҳамиша воқеликдан олдинда юради ва уни олға етаклайди. Кашфиётга олиб келувчи гумон, фараз ва сезги ҳам Х.сиз бўлмайди. Бошқача айтганда, Х. воқеликни моҳиятига кўра умумлашган ҳолда идрок этиш ҳодисасидир. Амалий фаолият бошланмасдан туриб, унинг маҳсулини олдиндан тасаввур қилиш ва уларни тимсоллар тариқасида вужудга келтириш Х.нинг асосий вазифаси ҳисобланади. Х. билиш жараёнлари билан узвий боғлиқликда ҳукм суради, уларни акс эттириш имкониятининг тўлароқ рўёбга чиқишига ёрдам беради. Психологияда суст (пассив), фаол (актив), ихтиёрий,

ихтиёрсиз, тикловчи ва ижодий Х. турлари тўғрисида етарли маълумотлар мавжуд. Х.нинг аналитик ва синтетик хус-яти бўйича икки тенденция мавжуд. Аналитик ҳолат Х.нинг мазмунини, предметини тубдан янги образлар, тимсоллар асосида яратишдан, атроф муҳитнинг ифодаси янги, безакли, жилоли эканини қайд қилишдан иборатлигини тан олишдир. Иккинчи тенденция биосфера, ноосфера тўғрисидаги маълумотлар, тасаввурлар, таъсирланиш, тажрибалар ижтимоий -тарихий тараққиёт давомида қайтадан тикланиш орқали Х. маҳсули сифатида сақланиб келади, деган ғояга асосланади. Ҳар иккала тенденция уйғунлашуви орқали ижодий ва тикловчи Х. фарқланади. Халқимизда “Х.нинг учқур оти” деган ибора бор. Бу отга миниб, бир зумда олис Амир Темур замонида бўлиш, Навоий ҳазратлари давридаги Ҳиротни кўз олдига келтириш ёки келажакка сафар қилиш мумкин. Кишилар қадим замонларда табиат ҳодисаларининг қудратини эътироф этиб, Қуёш, Сув, Олов каби буюк кучларни Х. орқали инсонлар, ҳайвонлар, кушлар қиёфасида тасаввур қилганлар. Х.даги т. ва тимсолларни бутунлай асоссиз, ҳақиқатга хилоф, дейиш мумкин эмас. Чунки инсон қадимдан то ҳозиргача Х. орқали воқеликнинг турли қирраларини ўрганиб келмоқда. Х. оламини билишнинг, воқеа-ҳодисалар моҳиятини, ички хус-ятларини ўрганишнинг кучли қуролидир. У инсонга реал ҳаёт ҳодисалари заминидagi моҳиятни, ички алоқадорликни тушунишга, келажакни олдиндан кўришга, юксак идеаллар учун курашишга ҳамда эҳтимол тутилган фалокатларнинг олдини олишга ёрдам беради. Ва аксинча, шуни ҳам эътибордан соқит қилмаслик зарурки, реал замондан, реал шароитдан ажралган, юксак идеалларга зид Х. инсониятни янглиштириши, тўғри йўлдан чалғитиши мумкин. Буни хом Х. деса бўлади. Фашизм ана шундай хом Х.дан келиб чиқиб немис халқи бошига, умуман, инсониятга катта талофот етказди. Худди шундай коммунистик утопия ҳам кишилик жамиятига нақадар фалокат келтиргани ва ҳамон келтираётгани кўпчиликка аён дир.

ХАЙРИХОҲЛИК (араб. хайр — яхшилик, эзгулик; форс. хоҳиш-истак, тилак) — 1) маънавий муносабат ларнинг ўзига хос алоҳида шакли; 2) ўзга кишиларга бағрикенглик ва меҳрибонлик асосида муносабат да бўлиш; 3) яхши мақсадлардаги ишларни, эзгу хатти-ҳаракатларни қўллаб-қувватлашни англатувчи т. Хайрихоҳ кишилар бир-бири билан оилавий ва қон-қариндошлик ришталари билан боғланган, ижтимоий мавқеи, моддий таъминлангани бўйича бир-бирларидан фарқланадиган инсонларнинг биродарлиги ҳақидаги умуминсоний ғоялар ва яқинларга меҳр-мурувватли бўлиш тарафдорларидир. Х. — ахлоқий беғараз ҳаракат соҳаси, инсониятнинг ўзи каби қадимий хулқдир. Исломда Х. инсонпарварлик мақсадларида ҳамда гуноҳдан фориғ бўлиш билан боғлиқ (гуноҳнинг авф этилиши, жаннатга дохил бўлиш ва ҳ.к.) эзгу амал сифатида талқин этилади. Хайрия ташкилотлари ва уларнинг фаолияти замонавий давлатчилик, жамоатчилик тизимида муҳим ўрин тутди. Х. фаолияти аҳолининг кам таъминланган, эҳтиёжманд қисмига моддий ёрдам кўрсатишнигина назарда тутмайди. У ижтимоий фаоллик, меҳр-оқибат кўрсатиш ва маънавий жихатдан ўз-ўзини тарбиялаш йўналиши ҳамдир. Бизнинг замонамизга келиб, тилимиздаги бу т. яхшилик йўлида бирор кимсага

ён босиш, эзгулик йўлида тарафдор бўлиш, шундай ишларда ҳомийлик қилиш маъноларини ҳам англата бошлади. Дарҳақиқат, Х. инсон кўнглидаги эзгуликлардан, яхши орзу-ниятлардан, унинг маъ-ятидан дарак бериб, яхшиликка умид билдирган хатти-ҳаракатлардан иборат бўлган ҳолатларни ифодалайди. Шундан келиб чиқиб, Х.ни – кишининг ички гўзаллигини намоён этадиган, яхшиликка йўғрилган истаклар “барометри” деб таърифлаш ҳам мумкин. Хайрихоҳ одамлар жамиятнинг кўрки, ифтихори деб саналишга лойиқ. Зеро, халқ манфаати, Ватан равнақи, эл-юрт фаровонлиги йўлидаги эзгу ишлар, ташаббуслар ҳам айнан хайрихоҳ инсонларнинг покиза орзу-ниятлари туфайли амалга ошади, ҳаракатга келади, вожиб бўлади. Бу эса халқ хотирасида боқий амалларга асос солади, унинг пойдеворини мустаҳкамлайди. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида тоғни ёриб, ариқ қазиган Фарҳоднинг жасорати, Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида Отабекнинг миллатимиз қадриятларининг рамзи сифатида тасвирланиши ёки мустақиллик йилларида халқимизнинг озод ва обод келажаги йўлида амалга оширилган бунёдкорлик ишларининг барчасини кўнгидаги инжа ва покиза туйғу – Х. учқунларидан яралган мўъжизавий ишлар, дейиш мумкин. Бинобарин, хайрихоҳ инсонларнинг эзгу саъй-ҳаракатлари туфайли ХХI а.да ҳам ўзбек халқи оламшумул воқеликларга гувоҳ бўлиши шубҳасиздир.

Музаффар Аҳмедов

ХАЙРЛАШИШ — маънавий тамойилларга асосланадиган хатти-ҳаракат шакли, нутқ одоби унсури. Ҳар қандай нутқий мулоқот тури Х. билан якунланади. Худди саломлашишдаги сингари хонани тарк этувчи ёки ким учун мақбул бўлса, ўша шахс биринчи бўлиб хайрлашади. Х. шакллари ҳам саломлашиш шакллари сингари сўз (вербал) воситасида («хайр», «кўришгунча», «яхши қолинг») ва новербал — айтилган сўзга қўшимча тарзда енгил таъзим, қўл ҳаракати ва ҳ.к. орқали намоён бўлиши мумкин. Худди шундай талаб қўл бериб Х.га ҳам тааллуқли: катта биринчи бўлиб кичикка қўл узатади. Ташриф буюрувчининг хизмат хонасидан бирор ишга алоқадор масала ҳал этилгандан кейин чиқиб кетиши олдидан суҳбатдошига стол устидан қўл узатиши ножоиз ҳисобланади. Ёши ўзидан катта шахс ёки аёл билан суҳбатлашган ижтимоий ходим учун энг яхши йўл қуйидагилар ҳисобланади: ташриф буюрган, Х. учун ўрнидан туриб кетишга чоғланганда ўриндан туриш, кексайган, айниқса, ногирон киши кетаётганда уни эшиккача кузатиш одобдан бўлади. Суҳбатнинг якуни сифатида Х. бир қатор ўзига хос вазифаларни ўтайди: биринчидан, бу одатдаги одобга риоя этиш; иккинчидан, коммуникатив алоқани якунловчи бир ҳаракат. Х. билан суҳбат якунига етади ва бўлиб ўтган суҳбат кейинчалик эътиборда қолишига муайян кафолат беради. Ўзбекларга хос Х. одобининг миллий қадриятлар тизимидаги ўрни катта. Урф-о.имизга кўра, тўғри Х. усулларига амал қилган одам юксак мад-тли, маъ-ятли инсон (шахс) саналади. Чунки кишиларнинг ахлоқ-одоби ҳақидаги дастлабки таассурот саломлашиш, мулоқот (суҳбат), Х. вақтида пайдо бўлади. Х. одоби инсонда болалиқдан шакллантирилади. Бунда боланинг ахлоқий гўзаллиги ортади. У таълим-тарбия меваси, инсоний фазилат бўлиб, кишининг ички

дунёсини намоён этувчи ахлоқий сифатнинг бир қиррасидир. Саломлашганда ёки хайрлашганда айтиладиган “Ассалому алайкум”, “Саломат бўлинг” деган сўзларда инсонларнинг бир-бирига ҳурмат-эҳтироми, хайрихоҳлик изҳори билан бирга теран мазмун ва мулоҳаза мужассамлашган. Булар мулозаматни, инсонларга бўлган камоли эҳтиромни билдиради. Х. инсонларнинг бир-бирига меҳр-оқибати ифодаси сифатида туғилади ва халқимиз донишмандлигининг тимсолларидан ҳисобланади. *Т.Тоғаев*

ХАЙРИЯ (араб. яхшилик қилиш, муҳтожларга ёрдам бериш) — хислат ва фойдали ҳаракат, бошқаларга яхшилик қилиш, камбағалларга ёрдамлашиш; якка шахслар ва ташкилотлар (умуман, давлат, хус-н, корхоналар, фирмалар, жамғармалар ва б.)нинг камбағаллар, кам таъминланганларга раҳм-шафқат юзасидан моддий ёрдам кўрсатишни ифодаловчи т. Ислом ақидаларига кўра, Х. ислом пайдо бўлганидан бошлаб тарғиб этилади. Х. имкони бор ҳар бир мўмин-мусулмоннинг шарафли бурчидир. Ислом дунёсида масжидлар муҳтожларга ёрдам кўрсатиш ишида, ш-дек, хайрия қилишда (камбағал, кам таъминланган, бева-бечораларга моддий ёрдам кўрсатишда), беморлар, етим-есирлар, ногиронлар ва кексалар ҳолидан хабар олишда фаол қатнашиб келган ҳамда фуқароларни бунга даъват этган. Аста-секин Х. фақат диний эмас, балки дунёвий кўриниш ҳам касб эта бошлади. Тарихий манбаларда келтирилишича, кўпгина ҳукмдорлар, амалдорлар орасида ҳам саховатпешалар бўлган. Хус-н, соҳибқирон Амир Темур, унинг набираси Улуғбек шундай ҳукмдорлардан саналади. Алишер Навоий, Ҳожа Ахрор Валий ўз замондошлари орасида энг саховатли кишилардан ҳисобланганлар. Ўз-нда мустақиллик йилларида Х. ишлари ва махсус Х. жамғармалари таъсис этиш амалиёти кенг қўлланилмоқда. Х. ҳашарлари, “Маҳалла”, “Сен ёлғиз емассан” ва б. Х. жамғармалари шулар жумласидандир.

ХАЛҚ (араб. яратилган жонзот, одамлар) – кенг маънода, муайян мам-тнинг барча аҳолиси, тор маънода, тарихий-этноижтимоий бирликларнинг турли шакллари, чунончи, миллат, элат, этник бирлик, уруғ ва ҳ.к.ни ифода этувчи т. Шу маънода, Ўз-н Х.и деганда миллати, дини, тилидан қатъи назар, мам-тнинг барча фуқаролари ҳамда шу юртда доимий равишда истиқомат қилаётган аҳоли тушунилади. Илмий адабиётда Х. атамасини баъзан “этнос” т.сига синоним сифатида қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Юн. “этнос” т.си луғавий маънода Х., қабила, кишилар гуруҳини англатади. Юнон тилидаги “демос” ибораси ҳам Х. т.сини англатади. Лекин бу ибора кишилар гуруҳининг муайян ижтимоий -сиёсий жараёнларда фаол қатнашувчи қисмини англатса, “этнос” т.си муайян жой, яъни ҳудудда яшаб, этногенетик ва тилнинг умумийлиги, моддий ва маънавий мад-тнинг муштараклигига асосланувчи Х.нинг локал гуруҳини англатади. Ҳозирги пайтда этнос атамаси фақат илмий доира ва илмий адабиётлардагина қўлланса, “Х.” атамаси эса илмий истефода билан бирга кундалик ҳаётнинг ижтимоий -сиёсий, мад-й, иқт-й ва маънавий жабҳаларида фаол қўлланади. Шу жиҳатдан этнос ва Х. т.лари маълум маънода бир-бирига яқин бўлса-да, аммо мазмун-моҳияти жиҳатидан бир-биридан фарқ

қилади. Тор маънода ушбу атама эл, элат, миллат, аҳоли, халойиқ, оломон, муайян гуруҳ вакиллари англатади. Х. сўзи муайян локал ҳудудда истиқомат қилувчи аҳолига нисбатан ҳам қўлланилади. Мас., қишлоқ Х.и, шаҳар Х.и ва ҳ.к. Касб, муайян машғулот ёки маълум табақага мансуб бўлган кишиларга нисбатан ўқитувчи Х.и, савдогар Х.и, деҳқон Х.и каби сўзлар ишлатилиши учрайди. Замонавий халқаро ҳуқуқда ҳам Х. атамаси кенг қўлланади. Х. биринчи марта халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида 1945 йили БМТ Уставида "Х.ларнинг тенглиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаш" тамойилининг мустаҳкамланиши натижасида тан олинган. Ҳозирги вақтда халқаро ҳуқуқда Х.лар ҳуқуқи турли конвенция ва декларацияларда ўз аксини топган. Шу билан бирга, халқаро ҳамжамият томонидан умумий тан олинган ягона "Х." т.си ҳозирга қадар ишлаб чиқилмаган, фақат халқаро ҳуқуқда эмас, балки этнографик адабиётда ҳам "Х." т.сига оид баҳс-мунозаралар XIX а.дан буён давом этиб келмоқда. Х. сўзига берилган кўпгина тавсифлардан келиб чиқиб (халқаро ҳуқуқ доктринасида 100дан ортиқ тавсифлар мавжуд) шундай таърифлаш мумкин: Х. маълум бир давлат фуқароларининг умумий бирлигини англатиши билан бир қаторда, муайян ҳудудда тарихан таркиб топган, бошқа гуруҳлардан ўз тили, руҳий-психологик ҳолати ва мад-ти, ш-дек, умумий онги ва номланиши билан фарқ қилувчи сиёсий ёки этноижтимоий бирлик йиғиндиси дир. Х. атамаси гоҳида миллат т.сига синоним сифатида ҳам ишлатилади. Ўзбек Х.ининг тарихий шаклланиш жараёни этнотарихий макон билан чамбарчас боғланган бўлиб, ушбу заминда Х. сифатида ривожланиб келаётган этник бирлик дир. Ўз-н Президенти И.А.Каримовнинг **«Биз жаҳон майдонида куни-кеча пайдо бўлган халқ эмасмиз. Бизнинг миллатимиз, халқимиз кўҳна Хоразм заминида «Авесто» пайдо бўлган замонлардан буён ўз ҳаёти, ўз маданияти, ўз тарихи билан яшаб келади»**, деган фикрлари ўзбек миллати вакиллари ушбу ҳудуд Х.и сифатида этнотарихий илдизининг теранлигидан далолат дир. Дарҳақиқат, тарихий илдизлари мустаҳкам бўлмаган Х. этносиёсий майдонда йирик, қудратли бир давлатчиликни шакллантириб, келажак авлодларга миллий давлатчилик негизларини, осмонўпар мад-й ёдгорликларни мерос сифатида қолдира олмас эди. Шу жиҳатдан ҳам ўзбек Х.ининг шаклланиш жараёни ва рив-ш босқичлари ушбу замин билан мустаҳкам боғлиқликда бўлиб, қадимий дир. *А.Ўтамуродов, Н.Назаров, М.Раҳимова*

ХАЛҚ ДАҲОСИ – халқ истеъдоди, тафаккури, ақл-идроқи, иқтидори, салоҳияти, илм-фан ва иқтисодиётдаги куч-қудратининг маълум бир тарихий даврларда юксалишини намоён қилувчи хус-ятни англатувчи т. Жаҳон халқлари тарихи, ижтимоий -иқт-й ҳаёти ва тараққиётига таъсир қилувчи бу хус-ят баъзан бир вақтнинг ўзида бир қанча илм-фан соҳаларида ўзини кўрсата бошлайди. Мас., бундан минг йиллар муқаддам Мисрда бунёд этилган мухташам эҳромлар; Хитойдаги тиббиёт ва фал., жамиятни бошқариш соҳаларида эришилган ютуқлар; Ҳиндистондаги ҳайкалтарошлик, мусиқа санъати ва диний тараққиёт; Зардўшт пайғамбар (Авесто) даврида Хоразмда бунёд этилган шаҳарсозлик, сувдан фойдаланиш иншоотлари; Мексика ва

Перудаги осори атикалар; туркий халқларнинг ҳарбу зарб (жанг) санъати – буларнинг бари Х.д. замирида дунёга келган ижод намуналаридир. Х.д. туфайли яралган ютуқлар, ижод намуналари натижасида инсоният тараққиёт сари қадам-бақадам илгарилаб боради, ижтимоий муносабат ларда, иқт-й ҳаётда, мад-й ва маънавий тараққиётда маълум ютуқларга эришади ва ҳ.к. Агар битта одамнинг истеъдоди бевосита бирон-бир кашфиёт ёки ихтиро билан боғлиқ ҳолда намоён бўлса, Х.д., халқ истеъдоди ана шундай ихтиро ва кашфиётларни жамулжам ҳолда амалга ошириш, турмушда қўллаш орқали амалиётда намоён бўлади. Ш.у. ҳам Х.д. яратган тараққиёт намуналари, турмуш афзалликлари, илм-фан ютуқлари тарихий даврлар манзарасида кўпроқ идрок қилинади. Ўзбек халқи ҳам ўзининг кўп минг йиллик тарихи мобайнида кишилиқ жамияти ривожига хизмат қилаётган, инсоният хотирасида унутилмас оламшумул ютуқларни намоён этиб келаётган халқ ҳисобланади. Халқимизнинг ватансеварлик, ҳарбу зарб, ташқи душманлардан ҳимояланиш соҳасидаги истеъдоди Тўмарис, Широқ, Алпомиш, Жалолоддин каби тарихий-афсонавий сиймоларда ўз тажассумини топди. Жаҳон илму фани тараққиётига мислсиз улуш бўлиб қўшилган Маъмун академияси (Хоразм, Кўхна Урганч, 997-1017 йиллар) намояндалари яратган асарлар кейинчалик математика, фал., тиббиёт, кимё, фалакшунослик, тил ва адабиёт фанлари соҳасида мўътабар манбалар бўлиб қолди (Ибн Хаммор, ал-Журжоний, ал-Беруний, Ибн Сино, ас-Саҳрий, Ҳамид ал-Хоразмийлар). Халқимизнинг марказлашган давлат тузиш, дипломатия, адолатли жамият барпо этишдаги салоҳияти ўрта а.ларда Соҳибқирон Амир Темур ҳаёти ва фаолиятида, унинг ҳарбий даҳосида ўз тажассумини топган бўлса, кейинчалик бундай истеъдод унинг набираси Бобуршоҳ тимсолида Ҳинд заминида яна бир бор бўй кўрсатди. Халқимизнинг дин ва маън-й-маър-й соҳадаги иқтидори Имом Бухорий, Имом Термизий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Мотуридий, Имом Марғиноний, аз-Замаҳшарий каби даҳолар фаолияти орқали намоён бўлса, бадий адабиёт, илм-фандаги юксак тафаккури ва истеъдоди Мусо ал-Хоразмий, Улуғбек, Навоий, Рабғузий, Абулғози Баҳодирхон, кейинчалик эса жадидчилик ҳаракати намояндалари фаолиятида, асарларида акс этди. Натижада халқимиз даҳоси туфайли яралган ижод намуналари, кашфиёт ва ихтиролар башарият тафаккури ва хотирасининг олтин хазинасига бебаҳо улуш бўлиб қўшилди. Дарҳақиқат, мам-тимиз Президенти Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, **“Бизнинг қадимий ва бой тарихимизни, улуғ аждодларимиз ва улар қолдирган беқиёс маданий мерос башарият маданияти ва ривожига улкан ҳисса бўлиб қўшилганини бутун жаҳон тан олади”** (Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1996. 15-б.). Афсуски, мустабид тузум даврида халқимизнинг даҳоси, аждодларимизнинг ақл-заковати туфайли дунёга келган буюк кашфиёт ва ихтиролар, жаҳон илм-фани ва мад-тига қўшган улкан ҳиссани эътироф этмаслик, баъзан эса нотўғри талқин қилинганига гувоҳ бўлдик. Мустақиллик туфайли буюк аждодларимизнинг илмий, бадий, маън-й-маър-й мероси, улкан давлатчилик тажрибаси нафақат мам-тимиз миқёсида, балки бутун дунё жамоатчилиги томонидан эътироф этилмоқда, кенг тарғиб қилинмоқда, буюк

мутафаккирларимиз ва саркардаларимизнинг юбилейлари дунё миқёсида муносиб нишонланмоқда. Эндиликда ёш авлод вакиллари илм-фан, мад-т чўққиларини забт этиб, ўтмишдаги аждодлар эришган ютуқларини янада бойитиб, ўзларининг қандай тафаккур соҳибларига ворис эканликларини исботлашлари керак. Бунинг учун мам-тимизда барча имконият ва шарт-шароитлар яратилган. Қолаверса, давлатимиз раҳбарияти юритаётган сиёсат ҳам ёш авлоднинг ҳар томонлама етук, доно, билимли, ўткир ақл-тафаккур соҳиблари бўлиб вояга етишини назарда тутди. *М.Аҳмедов, М.Умирова*

ХАЛҚ МАНФААТЛАРИ – жамият фаолияти ва ҳукмини белгилайдиган асосий омил сифатида халқнинг мақсадларини ифодаловчи т. Х.м., аввало, унинг жамият ижтимоий ҳаётидаги, ишлаб чиқаришдаги ўрни ва мавқеи билан белгиланади. Х.м. моддий ва маънавий манфаатларга бўлинади. Уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Зеро, маънавий манфаатлар моддий манфаатларни, унинг хус-ятларини белгилаб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Юртбошимиз таъкидлаганидек, **“...биз айрим мамлакатлардан моддий жиҳатдан орқада бўлсакда, аммо юксак ва бой тарихий мерос ва қадриятларимиз орқали маънавий жиҳатдан юқори эканлигимизни эътироф этишимиз лозим”**. Халқ манфаати билан яқин ва турдош т. халқ эҳтиёжидир. Эҳтиёжсиз манфаат бўлиши мумкин эмас. Улар ўртасида кўп ўхшашлик ва умумийлик билан бир қаторда тафовутлар ҳам мавжуд. Эҳтиёжлар бевосита объектга йўналтирилган бўлса, манфаатлар шу эҳтиёжни қондириш воситасидир. Жумладан, маъ-ят ҳам, эҳтиёж ҳам манфаат сифатида Х.м.ининг ажралмас қисмидир. Ш-дек, маъ-яти манфаатига уйғун бўлган жамият ривожланувчан жамият ҳисобланади.

ХАЛҚ МАЪНАВИЯТИ — халқ ёки миллат қадриятларининг муайян тартибда, даражада ва йўсинда тизим ҳолига келиши. Ҳар бир Х.м. муайян қадриятлар йиғиндисидан ташкил топади. Бу тизим таркибида озодлик, тинчлик, хотиржамлик, иймон, инсоф, лафз, орият, фаровонлик, катталарга ҳурмат, ҳамкорлик, адолат, меҳмондўстлик сингари умуминсоний қадриятлар муҳим роль ўйнайди. Лекин, айтиш керакки, айни бир хил қадриятлардан ташкил топишига қарамай, турли халқлар маъ-ятининг ўзига хос бўлиши боиси шуки, ўша айтиш керакки, айни бир хил қадриятлар маъ-ятда ўзига хос йўсинда акс этади. Мас., бир Х.м.да меҳмондўстлик устувор бўлса, бошқа Х.м.да жасурлик устун бўлиши мумкин. Бундан ташқари, айни бир Х.м. тараққиётидаги бир босқичда ўша меҳмондўстлик ёки катталарга ҳурмат катта ўрин тутса, кейинги босқичда жасурат ёки адолат энг устувор қадрият бўлиб қолиши мумкин. Ш.у. айтиш мумкинки, барча миллатлар маъ-ятида деярли бир хил қадриятларнинг жамланиши миллий маъ-ятларнинг умуминсоний асосини ифодаласа, уларнинг ҳар биридаги ҳар бир қадрият турли даражада ривожлангани ва ўзаро турли йўсинда боғланиши миллийликни ифодалайди. Қадриятлар бирикишидан маъ-ят ҳосил бўлса, маъ-ят негизда мафкура вужудга келади. Мафкура тур жиҳатидан хилма-хил бўлиши мумкин: оила мафкураси, ижтимоий гуруҳлар мафкураси, сиёсий мафкуралар, диний мафкуралар ва б. Бу мафкураларнинг барчаси ҳам бир миллий маъ-ят негизда шаклланса-да, уларга шу маъ-ятнинг

муайян жиҳатлари асос қилиб олинади. Ижтимоий гуруҳларнинг мафкураларида бутун халқ ва миллат манфаатларига, орзу-умид ва интилишларига мос бўлган кадриятлар ифодаланса, улар негизида миллий мафкуралар вужудга келиши мумкин. Лекин миллий мафкуралар сиёсий партияларга уюшмаган ижтимоий гуруҳ ва қатламларнинг орзу-умидларини ҳам ифодалайди. Миллий мафкура миллий кадриятлар орасида устувор бўлганларини жамласа, миллий ғоя улар ичидаги энг устувор кадриятни ифодалайди. Х.м.да эса ана шу ижтимоий гуруҳ, қатлам ва партиялар кадриятлари орасида халқ учун энг мақбул бўлганлари жамланади. Аслида, халқ кадриятларни ижтимоий гуруҳ ва партиялардан олмайди, аксинча, бу гуруҳ ва қатламлар халқ кадриятлари орасидан ўзлари учун маъқул бўлганларини танлаб оладилар. *Р.Рустамова*

ХАЛҚ ФАРОВОНЛИГИ — халққа муносиб турмуш шароити яратишни ифодаловчи т. Ўз-нда барпо этилаётган жамиятнинг иқт-й асоси ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётидир. Бугунги кунда дунёдаги барча мам-тлар айнан шу йўлдан тараққий этиб, ўз халқининг фаровон ҳаёт кечирishiни таъминлашга эришмоқда. Ўз-н ҳам шундай йўлни танлаган. Ҳозирда амалга оширилаётган ислохотлар шунчаки ислохот учун эмас, айнан инсон учун, унинг ҳақ-ҳуқуқи ва эркинликлари ҳамда фаровон ҳаётини таъминлаш учун хизмат қилади. Собиқ шўро тузуми одамлар онгига барча фалокатларнинг сабаби хусусий мулкда, деган ғояни сингдириб, сохта тенгликни қарор топтирмоқчи эди. Оқибатда ишламаган одам ишлаган одамдан яхшироқ яшай бошлаган эди. Ҳатто совет кишисининг ўзи ҳам давлат машинасининг мурватига айлантирилган эди. Меҳнатга ҳақ тўлашдаги адолатсизлик боқимандалик кайфиятини, ишлаб чиқаришдаги исрофгарчиликни, ташмачиликни кучайтирди. Одатда, мустабид тузумлар Х.ф.дан, унинг бойиб кетишидан манфаатдор бўлмайди. Ўз-н истиқлолга эришган дастлабки кунларданоқ яқка давлат мулки ҳукмронлигига барҳам берилиб, мулк шакллариининг хилма-хиллигига, жумладан, хусусий мулкка кенг йўл очди. Бугунги кунда мам-тда мулкдорлар синфи шаклланмоқда. Бозор иқтисодиёти жамиятни маълум маънодаги табақаланишга олиб келиши табиий. Х.ф.ни кўзлаган давлат халқнинг кескин табақаланишига — ошиб-тошиб кетган бойлару камбағал-қашшоқларга бўлиниб кетишига йўл қўймаслик чоратадбирларини кўриб, бу борада ўзига хос кучли ижтимоий сиёсат юритади. Аҳолининг энг кам ҳимояланган ва муҳтож табақаларини ўз вақтида қўллаб-қувватлаш Х.ф. йўлида амалга оширилаётган ислохотлар муваффақияти кафолатидир. Ўз-нда ижтимоий ҳимоя чоралари аҳолининг асосан ҳақиқий муҳтож ва эҳтиёжманд қатламларига йўналтирилмоқда. Бу борада давлат манбалари билан бир қаторда меҳнат жамоалари, жамоат ва хайрия ташкилотлари ҳамда жамғармаларнинг маблағлари ҳам ишга солинмоқда. Бугунги кунда фаровон турмуш асоси — эркинлик, тадбиркорлик, ташаббускорликдир. Тадбиркорлик фаолиятининг эркинлиги учун конституциявий, ҳуқуқий ва иқт-й шарт-шароит ҳамда кафолатлар яратилиши

зарур. Ташаббускорлик ва тадбиркорликни рағбатлантириш, одамларда мулкка эгалик ҳиссини тарбиялаш, кичик ва ўрта корхоналарни изчил ривожлантириш, аҳоли фаровонлиги ва даромадларининг ортишида, ишсизлик муаммосини ечишда муҳим аҳамият касб этади. Табиий бойликлар, ер ресурслари, мам-т иқт-й салоҳияти ҳар бир фуқаронинг эҳтиёжларини қондириш, ўзлигини намоён этиш ва бунёдкорлик қобилиятини рўёбга чиқаришнинг асосий омилларидир. Бугунги кунда Ўз-нда амалга оширилаётган барча ислохот ва бунёдкорлик ишлари Х.ф.ни оширишга қаратилган. *Р.Ҳасанов, Ф.Аҳмедов*

ХАЛҚЧИЛЛИК – халқона, муайян халққа хос хус-ятларни ўзида мужассам этган адабиёт ва санъат асари ёки воқеликнинг халққа яқин ва халқ томонидан осон қабул қилинадиган содда, ҳаётий ифодасини англатувчи т. Х. санъат ва адабиётда асосий тамойиллардан бири сифатида намоён бўлади. Х. халқнинг бадий-ижодий ва ҳаваскорлик фаолиятида, оғзаки бадий ижодда (фольклор), халқ мусикасида (мусика фольклори), халқ театрида (томоша санъати), халқ ўйинларида (дорбоз, рақс, турфа томошалар), халқ тасвирий, амалий ҳамда безак санъатида ўз ифодасини топиши мумкин. Халқчил бадий асарлар мазмун-моҳиятида халқнинг турмуш тарзи, яшаш шароитлари, руҳияти, орзу-армонлари, идеаллари, ижтимоий ва маиший ҳаёти, меҳнат фаолияти, табиат ва жамиятга қарашлари, эътиқоди ва диний тасаввурлари, теварак-атрофга муносабат и, ўй-фикрлари мужассам бўлади. Айниқса, халқ оғзаки бадий ижоди миллий мад-тнинг таркибий қисми сифатида Х.ни ўзида кўпроқ мужассам этгани боис жуда катта ижтимоий аҳамият касб этади. Унда Х.ни мужассам этган халқ бадий диди, воқеликка нисбатан халқона эстетик муносабат, гўзаллик, бадий сўз қадри, миллий тил имкониятлари ўз ифодасини топган бўлади. Инсоният ижтимоий -мад-й тараққиётида Х. муайян миллатнинг ўзлигини англашда, тарихий-мад-й қадриятларига ижобий муносабат муҳитини шакллантиришда, халқнинг руҳини кўтаришда муҳим ўрин тутган. Жамиятда халқчил асарларнинг қиммати халқ қалбидан қай даражада ўрин олгани билан белгиланади. Шу жиҳатдан ҳам халқчил асарларни яратиш миллий қадриятлар ривожига ва тарғиботида хизмат қилиб, жамият аъзолари, хус-н, ёшларни Ватан ва халққа садоқат руҳида тарбиялашда муҳимдир.

ХАРАКТЕР (юн. *charaktir* — белги, ажратувчи сифат, хислат) — ижтимоий муҳитда таркиб топадиган, шахснинг теварак-атрофдаги воқеликда ва ўз-ўзига муносабатларида ифодаланадиган, унинг муайян вазият ва шароитда намоён бўлувчи хатти-ҳаракатларини белгилаб берадиган барқарор, турғун руҳий хус-ятларининг мажмуаси. Х. хус-ятлари келиб чиқишининг физиологик шароитларидан бири — бу кўчиш механизми асосида турли динамик стереотипларнинг ҳосил бўлишидир. Темперамент типининг индивидуал ўзига хос хус-ятларининг пайдо бўлишидаги муҳим психологик шароитлардан бири. Инсон Х.ининг айрим хус-ятларининг ўзаро боғлиқ, бири-бирига тобе яхлит организми унинг тузилмаси (структураси) дейилади. Руҳий хус-ятларнинг ўзаро боғланган тизими симптомокомплекслар ёки факторлар

деб аталади. Х. хус-ятларининг 4 та тизими мавжуд: 1) жамоага, гуруҳга, айрим инсонга нисбатан муносабат ларни ифодаловчи хус-ятлар (яхшилиқ, меҳрибонлик, талабчанлик, такаббурлик ва б.); 2) меҳнат фаолиятига нисбатан муносабат ни акс эттирувчи хус-ятлар (меҳнатсеварлик, ялқовлик, виждонлилик, меҳнатга масъулият ёки масъулиятсизлик билан муносабат да бўлиш ва б.); 3) нарса ва ашёларга нисбатан муносабат ни ифодаловчи хус-ятлар (озодалик ёки ифлослик, нарсаларга аяб ёки аямасдан ёндашиш ва б.); 4) инсоннинг ўз-ўзига нисбатан муносабат ларини ифодаловчи хус-ятлар (иззатнафслилик, шуҳратпарастлик, мағрурлик, димоғдорлик, камтаринлик ва б.). Х. тузилишининг хус-ятларига уларнинг чуқурлик даражаси; фаоллиги, кучи; барқарорлиги, ўзгармаслиги; маълум даражада пластиклиги кабилар киради. Х.ни ташкил қилувчи хус-ятлар унинг хислатлари деб номланиб, маънавий ва иродавий туркумлардан иборат. Хус-ят туғма, ўзгармайдиган бўлмайди, ш.у. у инсоннинг турмуш шароитига боғлиқ ҳолда таркиб топиб, ўзгарувчан ва тарбияланувчандир. Модомики шундай экан, психиканинг индивидуал сифат хус-ятлари шахснинг ижтимоий типик муносабат лари билан бирга қўшилгандагина Х. хислатларини белгилаш имкониятига эга бўлади. Х. ирсият билан бевосита алоқага кирмайди, чунки у ижтимоий қонуниятлар билан белгиланади. Х. билан темпераментнинг ўзаро муносабат и уларнинг физиологик асослари билан тавсифланади. Х.нинг шаклланишида бир неча турли психологик механизмлар мавжуд бўлиб, уларнинг изида одатлар муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари, Х. умумбашарий сифатлар билан чекланиб қолмасдан, у миллий ва этнопсихологик хус-ятларга ҳам эга. Шу боисдан ўзбекларнинг ўзига хос миллий Х. хислатлари мавжуд. Истиклолдан кейин миллий маъ-ят ва қадриятларнинг тикланиши туфайли Х.нинг соф фазилатлари барқарорлашиб бормокда. Х.нинг моҳияти, тузилиши ва турларини психологиянинг махсус соҳаси – характерология ўрганади. *Х.Алимов*

ХАРИЗМА (ёки харизматик легитимлик) — бирор шахснинг бошқаларга нисбатан мисли кўрилмаган даражада устун хус-ятларга эгалиги ва ана шу устунлик ёрдамида халқни бошқаришга ҳақли эканини ифодалайдиган т. Х. т.си илк бор италиялик руҳоний Ст.Паул томонидан мўъжизавий қобилиятга эга бўлган пайғамбарга нисбатан ишлатилган. Аммо илмий т. сифатида Х. асосан немис социологи М.Вебер томонидан чуқур тадқиқ қилиниб, “*gnadengabe*” – “эҳсон” дея номланган. М.Вебернинг фикрича, Х. Худо томонидан берилган эҳсондир. Инг. олими Ч. Андриан эса бундай шахсий, яъни харизматик устунликни “*grace*”, яъни “қобилият” деб номлаган. Унинг фикрича ҳам, бу — тангри томонидан берилган қобилиятдир. Х.га асосланган сиёсий ҳокимиятни эса Ч. Андриан “эҳсон этилган қобилият ҳокимияти” деб атайди. Қад. даврларда фақат илоҳий мазмунга эга бўлган ушбу т. вақт ўтиши билан олимлар томонидан реал ҳаётга татбиқ этила бориб, илоҳий қобилиятга эга бўлмаган, аммо устун хус-ятларга, юксак фазилатларга эга бўлган етакчи тарихий шахсларга нисбатан ҳам ишлатила бошлаган.

ХИЁНАТ(КОРЛИК) (араб. макр, хийла, хоинлик) – шахснинг маън-й-ахлоқий жихатдан ўзини назорат ва идора қилиш қобилиятининг йўқлиги, ахлоқий бурчларини мустақил равишда шакллантира ва бажара олмаслиги ҳамда ўз қилган ишларига баҳо бера олмаслиги, аҳдлашилган аҳду паймонни бузиши, умумий танланган иш, фуқаролик, дўстлик, севги ва биродарликка содиқ қолмаслик, бевафолик ҳолатини ифодаловчи т. Бировнинг омонати, моли, жони, тинч яшаш ҳуқуқига, етимлар ва аёллар ҳақиқа, миллат, Ватан, Ватан ғоялари, эл-юрт мақсад ва манфаатларига Х. қилиш маъ-ятсизликдан далолат беради. Х., мусулмон қонун-қоидаларига кўра, инсонга тақиқланган ва ҳалол бўлмаган фаолият билан шуғулланувчи, ҳаром ишларга қўл урувчи, ҳаром йўллар билан кун кечирадиган, алдов йўли билан турли фирибгарлик ишларини қилувчи, нафси ва хирсини тия билмайдиган, мунофиқ, разил, иймонсиз, виждонсиз, маън-й-ахлоқий фазилатларга эга бўлмаган шахслар томонидан қилинади. Кишини ғийбат ва тухмат қилиш ҳам унга нисбатан қилинган Х. ҳисобланади. Одатда, Х. ва бундай аксилмаънавий ҳодисалар маънавий тубан шахслар томонидан содир этилади. Х. қилувчи шахс ўз ҳаёти, нафси, шахсий манфаатини дўсти, ёру биродарлари, халқи ва Ватани манфаатларидан устун кўяди, уларга вафосизлик қилади, уларнинг моддий ва маънавий ҳақларини суистеъмол қилади. Қуръони каримда, аҳду паймонни бузиб Х. қилгувчилар энг ёмон кимсалар – золимлар, кофирлар, иймонсизлар экани, улар Аллоҳдан қилмишларига яраша жазо олишлари муқаррарлиги уқтирилган. Бундан ташқари, унда одамлар ўртасида Х. содир этилганда қандай йўл тутиш ва чора кўриш лозимлиги ҳақида маслаҳат қилинган ва тўғри йўл кўрсатилган: “Агар (ўрталарингизда аҳд-паймон бўлган) бирор қавм томонидан Х.ни сезсангиз, уларга (қилган аҳд-паймонларини) баб-баробар қилиб ташланг (яъни, ўрталарингиздаги аҳд-паймон тугаганини ҳар икки тараф ҳам билсин). Албатта, Аллоҳ Х.кор кимсаларни севмас.” Сўз билан иш бирлигига амал қиладиган, ваъдасига вафодор, ҳалоллик қонун-қоидаларига амал қиладиган иймонли, инсофли, виждонли инсон ҳеч қачон Х. қилмайди. *Р.Рустамова*

ХОКИСОРЛИК (форс. чанг, тўзон; ўта камтарлик) – ниҳоят даражада камтар, содда, итоаткорлик, ўзини камтар, бошқалардан паст тутишини англатувчи т. Бу маънавий т.ни алоҳида шахс ва миллат ўзида мужассам этиши мумкин. Шунинг билан бир қаторда Х.ни меъёр даражасида билмоқ ва кўрмоқ лозим. Хокисор киши ҳаддан ташқари ўзини паст даражада кўрсатмаслиги керак. Ўз кадр-қимматини билиши лозим. Х. камтарлик белгиси бўлиши билан бирга у шахснинг маън-й-руҳий, маър-й ожизлигини билдирмаслиги керак.

ХОЛИСЛИК (араб. тоза, соф, самимий, холи) – инсоний фазилатлардан бири бўлиб, атрофдагиларга беғараз, чин дилдан, самимий яхшилик қилишни англатувчи т. Х. – ҳаммага бир хил назарда бўлиш, бирор манфаат юзасидан, бирор воқеага ноҳақларча ён босмайдиган, воқеа-ходисага адолат юзасидан самимий, таъмасиз ёндашиш. Бирор амални Х. билан бажариш юксак олижаноблик нишонасидир. Х. фазилати аксарият ҳолларда мухлис инсонларда мавжуд бўлади. Шарқнинг буюк алломаси аз- Замаҳшарий Х.

қилувчи холис, ҳалол-покиза киши доимо хотиржаму тинчликда яшашини, бировга хиёнат у ёмонлик қиладиган киши эса ҳалокатга гирифтор бўлишини таъкидлаган. Шу маънода, Х. қилган инсон дунёдаги энг адолатли инсондир. Фариддин Атторнинг “Тазкиратул авлиё” асарида ёзилишича, шайхлардан бирига бир киши ҳадя келтирса олмабди (вахоланки, шариатга кўра, ҳадяни рад этиб бўлмайди), шайх шундай шаръиати машъру (шаръиатга мувофиқ узр айтибди) келтирибди: “Ҳадянгни қабул қила олмайман, чунки, сенинг дўстинг мендан таълим олмоқда, агар ҳадянгни олсам, шу молинг сабаб бўлиб дўстингга нисбатан майлим ортгай”, дейди. Бу ҳолатни шундай изоҳлаш мумкинки, ҳаммага Х. билан бирдек дарс ўтаётган мударрис бир кишининг ҳадяси сабабли унинг дўстига майли ортади, уни бошқаларга нисбатан яхшироқ ўқита бошлади ва шу жойда ноҳолилик пайдо бўлади. Чунки, Х.ни саклаб қолувчи омил таъмасизликдир. Агар бирор ишга манфаатдорлик, таъма аралашса у ердан Х. кўтарилади. Демак, Х.нинг зидди миннат юклаш, ноҳолилик, ғаразгўйлик, таъмагирликдир. Алишер Навоий “Маҳбубул қулуб” асарида Х.ни энг юксак инсоний фазилат сифатида санайди. Абу Ҳанифа ҳазратлари эса жазирамада ўтказилган маъракада ўзлари қарз берган одамнинг уй девори соясида ўтирмайдилар. Ул зотдан нима учун кун тигидан ўзини сояга олмаётганларининг сабабини сўрасалар, ортиқча таъмагирлик, миннат юклаш бўлиб қолади деб кўрқаман, деган эканлар (“Тазкиратул авлиё”). Х.га Имом Шофий ҳаётидаги бир ибратли ҳодисани ҳам мисол тариқасида келтириш мумкин. Имом Шофий Каъбада ой ёруғида китоб ўқиётганини кўрганлар: “Шам ёруғига ўгирилиб ўқисангиз бўлмайдими?” деган саволларига жавобан буюк фақиҳ: “Шам Каъбани ёритиш учун ёнмоқда, китоб мутолааси учун эмас” деган. Шу маънода, Х. нафақат кишиларга, балки барча нарса ва ҳодисаларга нисбатан муносабат да ҳам намоён бўлади.

Ш.Жабборов, У.Худойберганова

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ – XI а.да хоразмшоҳ Абул-Аббос Маъмун II ташаббуси билан Хоразм пойтахти Гурганжда (Қуйи Урганч) Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Абу Саҳл ал-Масихий, Абу Наср ибн Ироқ, табиб Абу-л-Ҳасан Ҳаммор, тарихчи Ибн Мискавайҳ каби машҳур мутафаккир олимларнинг бевосита маслаҳатлари асосида «Дорул-ҳикма ва маърифат» номи билан ташкил этилган йирик илмий маскан. XI а.нинг 1017 йилига қадар фаолият юритган ушбу илмий масканда даврининг долзарб муаммолари устида илмий изланишлар олиб борилган. Х.м.а. Ў.О.да, хус-н, юртимизда шаклланган илмий-маъ-р-й анъаналарни янада ривожлантирди ва дунё фани рив-шида муҳим ўрин эгаллади. “Дорул ҳикма ва маърифат” олимларининг фаолияти жаҳоннинг кўплаб олимлари-шарқшуносларида катта қизиқиш уйғотган эди. Европалик Эдуард Захаю, рус шарқшунослари академик С.П.Толстов, И.Ю.Крачковский, А.Ю.Якубовский, П.Г.Булгаков, А.М.Белиницкий, А.А.Семёнов, ўзбек олимлари академик Я.Ғуломов, И.Мўминов, М.Хайруллаев, А.Аҳмедов ва б. ўз тадқиқотларида бу илмий маскан фаолиятини чуқур ўрганиб, унинг ўша давр Академияси сифатидаги аҳамиятини асослаб бердилар. Бугунги кунда у “Маъмун академияси” номи

билан юритилади. Қадимги ва Ўрта а.ларда жаҳонда 4 та академия мавжуд бўлганлиги қайд этилади. Булар Платон (Афлотун) академияси (мил.ав. IV а.), Боғдод шаҳрида «Байтул ҳикма» (IX а.), 1004-1017 йилларда Журжония (Кўхна Урганч)да Маъмун академияси ва орадан беш а. ўтиб, Самарқандда Мирзо Улуғбек таъсис этган академиялардир. Маърифатпарвар ҳукмдор Абу-л-Аббос Маъмун II мад-й-маър-й ишларнинг рив-ши учун бор кучини ишга солди. Саройда кутубхона қурилиб, шарқнинг турли шаҳарларидан ноёб қўлёзмалар келтирилди. Саройда қурилган мадрасада эса қобилиятли ёшлар диний ва дунёвий илмларга ўргатилди. Айнан шу даврда Хоразмда илмий фикр ўзининг юқори ривожига эришди. Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун II Абу Райҳон Берунийни ўзининг бош маслаҳатчиси этиб тайинлади ва чет эллар билан дипломатик алоқаларни бошқаришни унга топширди. 1004 йил Абу-л-Аббос Маъмун II буйруғига кўра Шарқдаги энг йирик мад-й-маър-й марказ – «Дорул ҳикма ва маърифат» ёки Х.м.а. ташкил этилди ва Беруний ушбу илмий масканга раҳбар этиб тайинланди. Шарқнинг турли давлатларига таниқли олимларни марказга таклиф қилиб чопарлар юборилди. Хоразмликлардан ташқари Х.м.а.да юздан ортиқ олимлар, ҳуқуқшунослар, адабиётчилар, дин пешволари фаолият кўрсатар эдилар. Улар Бухоро, Самарқанд, Жанд, Марв, Нишопур, Балх, Эрон, Ироқ, Ҳиндистон, Сурия, Миср ва б. мам-тлардан келган эдилар. Хоразмшоҳлар сулоласининг ўша даври вакиллари илм ва маър-тнинг баҳосини билар эдилар. Улар олимларга раҳнамолик кўрсатар, фаолиятлари учун барча шароитларни яратиб беришар эди. Х.м.а.нинг шаклланиши ва рив-ши учун маҳаллий илм-фан ютуқлари билан боғлиқ оимлардан ташқари, қадимги грек олимларининг ишлари ҳамда бизнинг буюк аждодларимиз Муҳаммад ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Аҳмад ал-Марвазий, Аббос ал-Жавҳарийларнинг илмий ютуқлари ҳам катта рол ўйнади. Ушбу олимлар IX а.да Бағдоддаги «Байтул ҳикма»да фаолият юритганлар, уларнинг маънавий мероси бутун дунёга машҳур бўлган. Х.м.а. олимларининг илмий ишлари улар илмий меросини мантиқий давом эттирган, бойитган ва ривожлантиришга ҳисса қўшган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, X-XV а.лар давомида дунёнинг бирор мам-тида «Мажлиси уламо ва орифин» каби илм-фан маркази бўлган эмас. Бу табаррук марказда 21 аллома ва 40 дан зиёд толиблар илм-фаннинг турли йўналишлари бўйича қатор изланишлар олиб бориб, ўз фаолиятлари билан жаҳон фани ривожига муносиб ҳисса қўшганлар. Бунда хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун II нинг катта эътибори ҳам муҳим аҳамият касб этган эди. Мас., Абу-л-Фазл Байҳақийнинг “Тарихи Масъуд” (“Масъуд тарихи”) китобида Абу Райҳон Берунийнинг “Машоҳири Хоразм” (“Хоразмнинг машҳур кишилари”) номли (бизгача етиб келмаган) асаридан парчалар келтирилган бўлиб, унда Беруний хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун II нинг яхши фазилатларини тавсифлаб, унинг саройида етти йил хизмат қилганини ҳикоя қилиши айтилади. Маъмун II саройидаги юксак ҳурмат ва мавқе Берунийга камёб металллар ва қимматбаҳо тошлар устида энг мураккаб кузатиш ва тажрибалар ўтказиш имконини берган ва бу кейинчалик «Минералогия», асарининг юзага келишига замин ҳозирлаган эди. Бундан ташқари Берунийнинг Ибн Сино билан илмий-фал-й баҳслари натижасида

юзага келган фал-й қарашларини қамраб олувчи ёзишмалари (улардан бизга қадар фақат 18 таси етиб келган) ҳам худди шу Х.м.а.да ишлаган йилларига тўғри келади. Бунда Беруний Аристотелнинг ақл билан ҳис этиш масаласидаги хулосаларига ўзининг кузатиш ва тажриба орқали аниқлаган хулосаларини қарши қўйгани, Ибн Сино эса Аристотелни ҳимоя қилгани маълум бўлади. Абу Али Ибн Синонинг қатор асарлари, шу жумладан, «Тиб қонунлари» ҳам айни Х.М.А.да ишлаб юрган кезларида шакллана бошлаган. Абу Саҳл ал-Масихий ал-Журжоний, Абу-л- Ҳасан Ҳаммор, Абу Абдуллоҳ Илоқий, Ибн Мискавайх, Умар Исфаҳоний, Абу Али Ҳасан ибн Ҳорис Хоразмий Ҳубубий, Абу Абдуллоҳ ибн Иброҳим ал-Найсабурий, Аҳмад ибн Ҳамид ан Найсабурий, Абу Наср ибн Ироқ ал Ҳамадоний, Муҳаммад ас Саолибий, Маҳмуд ибн Хидр, Абул Хайр ал-Ҳасан ибн Сивор Бехном, Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Иброҳим ат-Табари ан-Натили, Абу Фадл Аҳмад ибн Муҳаммад Саҳрий, Аҳмад ибн Муҳаммад Ҳусайн Саҳлий (Суҳайлий) Хоразмий каби ўнлаб етук алломалар Х.м.а.даги фаолиятлари билан жаҳон илм тараққиётига улкан улуш қўша олдилар. Юқорида қайд этилган номлар ҳозирги кунгача аниқланган Х.м.а.да фаолият юритган олимларнинг нотўлиқ рўйхатини кўрсатади, аммо бу қатордаги номларнинг аксарияти ватандошларимизга тегишлилиги аниқ. Олимлар фаннинг астрономия, математика, кимё, физика, минерология, картография, география, геометрия, табиатшунослик, тиббиёт, фал., тарих, араб тили, мантиқ, адабиёт, ислом ҳуқуқшунослиги ва б. соҳаларида жиддий тадқиқотларни амалга оширдилар. Улар араб, форс, ҳинд, лотин, грек ва туркий тилларни мукамал билар эдилар. Грек олимлари Афлотун, Аристотель, Птоломей, Евклид, Пифагор ва Галенларнинг илмий ишларини чуқур таҳлил қилиб, уларга муносиб шарҳлар ёздилар ва янги ғоялар билан бойитдилар. Таълим астрономия бўйича Беруний, Маҳмуд ибн Хидр, Абул Хайр ал-Ҳасан, математика бўйича Абу Наср ибн Ироқ ал Ҳамадоний, кимё бўйича Абул-Ҳасан Ҳамморлар томонидан амалга оширилгани маълум. Шу даврга келиб Гурганж мадрасалари ва мактаблари ҳақиқий илм масканларига айланган эди. Х.м.а. минтақада фанни ривожлантирибгина қолмай, балки турли давлатлар ўртасидаги мад-й алоқаларни ҳам мустаҳкамлади, турли халқлар, эътиқодларни бирлаштирувчи дўстлик риштаси бўлиб, тарих саҳифасига ёзилди. Бу илмий жамоада гипотеза тарзида олға сурилган ғоялар илм-фаннинг кейинги 500 йили ривожига ғоят муҳим ўрин тутган. Х.м.а. олимлари Юнонистон, Яқин ва Ўрта Шарқ, Ҳиндистон илм-фан ютуқларини ижодий ва танқидий ўрганиб, уни янада юксак босқичга кўтардилар. Абу Наср ибн Ироқ (Берунийнинг устози) астрономияга доир илмий асарлари туфайли «Батлимуси соний» («Иккинчи Птоломей») деган фахрий ном олган. Абул-Ҳасан ибн Ҳаммор мантиқ, фал.да, айниқса, табобатда жуда машҳур бўлгани учун «Букроти соний» («Иккинчи Гиппократ») лақабига сазовор бўлган. Х.М.А. 1017 йилда Маҳмуд Ғазнавий томонидан Хоразмнинг босиб олиниши билан ўз фаолиятини тўхтатса-да, бу илм масканида ўртага қўйилган илмий ғоялар, муаммолар атрофида мунозаралар давом этди ва ривожлантирилди. 1997 йил 11 ноябрда Президент И.А.Каримовнинг «Хоразм Маъмун академиясини қайтадан ташкил этиш тўғрисида» Фармони эълон қилинди. Ўшандан буён Хива шаҳрига

кираверишдаги тарихий обида – қўша дарвоза билан ёнма-ён жойлашган салобатли, мухташам бинода Х.м.а. қайтадан тикланиб, фаолият кўрсатиб келмоқда. Х.м.а. таркибида «Археология, тарих ва фал.», «Тил ва адабиёт», «Биология муаммолари» бўлимлари ташкил қилиниб, 9 илмий мавзу бўйича 26 илмий ходим, шу жумладан, 5 фан доктори ва 9 фан номзодлари илм. тад. олиб боришмоқда. 2004 йил 9 ноябрда Ўз-н Вазирлар Маҳкамаси жаҳон илм фани ва мад-тига улкан ҳисса қўшган Х.м.а.нинг бой илмий меросини ҳар томонлама ўрганиш, ёш авлод қалбида миллий ифтихор ва мам-тимиз тарихий ўтмишига чуқур ҳурмат туйғусини камол топтириш мақсадида “Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисида” Қарор қабул қилди. Президент И.А. Каримов 2005 йил 22 сентябрда Х.М.А.да бўлиб, унинг илмий фаолиятини қайта кўриб чиқиш лозимлиги ҳақида тўхталиб, **“Замонавий Маъмун академиясининг олимлари тарихимизнинг номаълум саҳифаларини очиб беришлари керак. Айнан шу ердан туриб олимлар ўлканинг экологияси, ер ости сувлари ва тупроғининг минераллашуви муаммолари, Хоразмни бошқа минтақалардан ажратиб турадиган ўзига хос жиҳатлар ҳақида дунёга ўзларининг илмий тадқиқотлар билан тасдиқланган сўзларини айтиши керак”**лигини таъкидлади. Шундан сўнг 2005 йил 11 ноябрда Ўз-н Вазирлар Маҳкамасининг «Хоразм Маъмун академияси фаолиятини такомиллаштириш ва унинг 1000 йиллигини нишонлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ги 228-сонли Қарори қабул қилинди. Вилоятдаги барча ташкилот, корхоналар, ўқув юртлари ва илмий муассасалар ушбу масала юзасидан қўшимча чора-тадбирлар ишлаб чиқдилар ва уни амалга оширдилар. Янги жиҳозлар, ўқув қўлланмалар, кўргазмалар воситалар, музей яратилди, унга дунёнинг етакчи кутубхоналари ва музейларида сақланаётган қўлёзма ва ҳужжатлардан нусхалар олинди, компьютерлар билан жиҳозланди. Юбилейга бағишланган китоблар, буклетлар, плакатлар чоп этилди. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти, Урганч Давлат университети ҳамда ЮНЕСКО халқаро жамияти билан ҳамкорликда қатор илмий анжуманлар ўтказилди. *Амирқул Каримов*

ХОРАЗМИЙ, Мусо (783. Хоразм – 850. Бағдод) – тўлиқ номи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ал-Маъжусий бўлиб, математик билимлар тараққиётида ўчмас из қолдирган буюк аллома. Х. дастлабки билимларини Хоразмда олган. Отаси сарой аъёнларидан бўлганлиги, халифа Ҳорун ар-Рашид (хукмронлик даври 786-809-йил)нинг ўғли Маъмуннинг Хоразмга (802-805 йил) ноиб этиб тайинланганлиги ва ўзига тенгдош Х.ни яқин сафдошлари сафига қўшганлиги бўлажак олимнинг кейинги тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнади. 805-йилда Маъмуннинг Бағдод халифалигининг энг қудратли ўлкаси бўлган Хуросонга ҳоким этиб тайинланиши (пойтахти Марв шаҳри) Х.нинг ҳаётида муҳим давр эди. Маъмун Бағдодда “Байт ул-ҳикма” (илмлар уйи)га асос солиб, ўз даврининг етук олимлари, таржимонлари, шоиру фузалоларига ҳомийлик қила бошлади. “Байт ул-ҳикма”га дўсти Х.ни бошлиқ қилиб тайинлади. Х. бу лавозимда умрининг охиригача фаолият олиб борди. Олимга дастлабки буюк шухратни “Ҳисоб ал-Ҳинд” (“Ҳинд ҳисоби”) номли

рисоласи олиб келди. Мазкур рисолада жаҳон фани тарихида биринчи марта ўнлик позицион система ва унинг амалий аҳамияти ҳақида сўз борди. Х.нинг ўнлик позицион системаси инсониятга чексиз қулай имкониятлар яратиб берди. Агар мазкур санок системаси бўлмаганида илмий тафаккур бу даражада такомил топиши амри маҳол бўларди. Мас: 1180 703 051 492 863 рақами ўрта а. ислом олами ва Европада “Минг минг минг минг минг беш марта ва минг минг минг минг тўрт марта ва саксон минг минг минг минг тўртта ва етти юз минг минг минг уч марта ва уч минг минг минг минг уч марта ва эллик бир минг минг икки марта ва тўрт юз минг ва тўқсон икки минг ва саккиз юз олтмиш уч” деб ўқилган ва ёзилган. Сонларни бу тахлитда ўқиш ва ёзиш математика фанининг, қолаверса, математика билан боғлиқ, барча фанларнинг рив-шига салбий таъсир кўрсатаётган эди. Х. тўққиз белгидан иборат ҳинд рақами ёрдамида чексиз миқдорларни қайд этувчи ва уни осонлик билан ифодаловчи санок системасини кашф этди. Ҳиндларнинг тўққиз белгидан иборат рақамлар тизими мукамал санок тизимига айланиши учун “0” (“цифр”) кашф этилиб, ўз ўрнига қўйилиши керак эди. Х. томонидан “0” (нул-сифр)нинг кашф этилиши инсоният илмий тафаккурининг бекиёс улкан ютуқларидан биридир. Х. томонидан ёзилган “Ҳисоб ал-Ҳинд” китобида энг муҳим олтита арифметик амаллар – қўшиш, айириш, кўпайтириш, бўлиш, даражага кўтариш ва квадрат илдиз чиқариш кабилар ишлаб чиқилган ва уларнинг услуб ҳамда қонуниятлари кашф этилган эди. Х.нинг яна бир буюк хизмати алгебра фанини кашф этганидир. Алгебранинг мустақил фан сифатида вужудга келиши ва рив-ши бевосита Х. фаолияти билан боғлиқ. “Алгебра” атамасининг ўзи Х. томонидан ёзилган “Ал-китоб вал мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ваал муқобала” (“Ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб”) номли рисоладаги “ал-жабр” сўзининг лотинча талаффуз ифодасидан келиб чиққан. Бу асар бир неча ўнлаб лотин ва б. Европа тилларига таржима қилинган. Алгоритмлар наз-ясини ҳам Х. номи билан боғланганлиги, ҳатто, “Алгоритм” атамаси ҳам лотинчада ифода этилган “Dixi Algoritmuk” (“дедики ал-Хоразмий”) сўзидан келиб чиққанлигини ҳеч ким инкор этолмайди. Алгоритм т.си ҳозирги замон кибернетика, ЭҲМ (электрон ҳисоблаш машинаси) ва ҳозирги замон информацион технология ҳамда жараёнларнинг асосий категориясига айланди. Х.нинг география, тарих, астрономия фанлари соҳалари бўйича қилган хизматлари бекиёс. Халифа Маъмун олимлар олдига Осмон ва Ернинг тўлиқ харитасини тузишни вазифа қилиб белгилаган. Х. бу ишларга бевосита раҳбарлик қилган. Хариталар “Мажмуи ал-Маъмун”, “Дунё харитаси” номи билан юритилган ва у 840 йиллар атрофида ниҳоясига етказилган. Шу муносабат билан Х. жўғрофияга оид “Китоби сурат ал-арз” номли асар яратган. Бу асарнинг ягона нусхаси (кўлёзма ҳолида) Қоҳирадан топилган. Баъзи манбаларда кўрсатилган 22 та харитадан фақат 4 таси сақланиб қолган. Х. ер юзини “Авесто” таълимоти бўйича 7 иқлимга бўлиб ўрганишни тавсия қилади. Х.нинг юлдузлар жадвали фанда “Хоразмий зижи” номи билан машҳур. Мазкур жадвалнинг тахминан учдан бир қисми ал-Фарғоний зижида тўлиқ берилган бўлиб, Фарғоний асарлари орқали Европага кенг тарқалган. Унинг тарихга оид асарлари, хус-н, “Хоразмнинг машҳур кишилари” номли асар ёзганлиги ва бу

асардан Абу Райхон Беруний тўртта кўчирма олганлиги маълум. Х. ўрта а.ларда етишган ўзбек мад-ти классиги, ўзбек фанининг илк тамал тошини қўйган энг буюк аждодларимиздандир. “Хоразмий ўз асарлари билан Шарқ ва кейинроқ Европа риёзиёт илмига асос солди”. (С.Толстов). Америкалик машхур шарқшунос олим Д.Сартон “Хоразмий барча замонларнинг энг улуғ математикларидан биридир... Жаҳон фани тарихининг 9-а. биринчи ярмини ҳеч муболағасиз Х. даври деб аташимиз лозим”, – деган эди. [О.Файзуллаев]

ХОТИРА (араб. фикр, тафаккур; ғоя; хаёл) – 1) бирор киши ёки нарса ҳақидаги ёдда, эсда сақланган таассурот; 2) эсдалик, ёдгорлик; 3) хотин-қизлар исми. Кишининг бошқа одам ёки нарса ҳақидаги бирор таассуротни эсда сақлаш, эслаб қолиш қобилиятига Х. дейилади. Инсоннинг ўйлаш, фикрлаш қобилияти ҳам Х.га киради. Бирор киши учун қилинадиган иззат-хурмат ҳам Х. ҳисобланади. Марҳумлар эсланса, арвоҳ Х. бўлади. Хаёли сочилган, фикри тарқоқ кишига нисбатан “паришонхотир” ибораси қўлланади. Х. инсон аввал ўзлаштирган, ҳис қилган, бажарган, ўйлаган нарсаларни бош мияда сақлаш ва зарур бўлганда тиклаш қобилиятидир. Х. боис кишилар тўплаган тажрибалари, билимларини эсда олиб қолади, қўллайди, келажак авлодга қолдиради. Кўпчилик умуман барча нарсани унутмасликни истайди. Бироқ бу инсонга жуда оғирлик қилади. Яхши Х. эсда қолиши зарур воқеа-ҳодисаларни эсда сақлашгина эмас, балки керак бўлмаган нарсаларни унута билиш ҳамдир. Ш.у. ҳам яхши эслаб қолишнинг асосий шarti – ўйлаш. Нималарни эслаб қолганини ўйлаш, ёдда қолаётган нарсани аввалдан маълум нарса билан боғлаш, эслаб қолаётган нарсаларни фикран кўра билиш лозим. Энг муҳими, эслаб қолаётган нарса қачон ва нима учун зарур бўлиши мумкинлиги ҳақида ўйлаш керак. Х. узок давр билишнинг умумий муаммолари билан узвий боғлиқ равишда асосан фал.да ўрганилди. Х. ҳақидаги дастлабки илмий қарашлар Шарқ мутафаккирлари ва юнон файласуфлари таълимотларида учрайди. Хус-н, Форобий Х.ни билишдаги ақлий жараённинг таркибий қисми сифатида қараб, унинг фақат инсонга эмас, ҳайвонга ҳам хос хус-ят эканини алоҳида таъкидлаган. Замонавий психологияда Х. атроф муҳитдаги воқеликни бевосита ва билвосита, ихтиёрсиз ва ихтиёрий равишда, пассив ва актив ҳолда, репродуктив ва продуктив тарзда, вербал ва невербал шаклда, мантикий ва механик йўл билан акс эттирган ҳолда эсда олиб қолиш, эсга тушириш, унутиш ҳамда таниш, эслашдан иборат рухий жараён сифатида талқин қилинади. Ихтиёрий Х.да муайян материални эсда олиб қолиш олдиндан мақсад қилиб қўйилади. Ихтиёрсиз Х. да бундай мақсад бўлмайди ва у бирор-бир фаолиятда (мас., меҳнат жараёнида ёки ким б-ндир суҳбат пайтида) ўз-ўзидан эсда сақлаб қолинади. Барқарорлиги жиҳатдан ихтиёрий Х. ихтиёрсиз Х. дан самаралироқ. Шу билан бирга, алоҳида ва умумийлик намоён қилувчи ижтимоий ҳодиса, барча таъсирларни ижодий қайта ишлашга йўналтирилган Х. мавжуд. Х.ни қуйидаги муҳим мезонларга мувофиқ турларга ажратиш мумкин: 1. Рухий фаолият фаоллигига кўра: а) ҳаракат ёки мотор ҳаракат Х.си; б) образли Х.; в) ҳис-туйғу ёки ҳиссиёт Х.си; г) сўз-мантиқ Х.си. Булардан сўз-мантиқ Х.си етакчи ўрин тутди. Х. нинг барча тури бир-бири билан боғлиқ ҳолда кечади. 2.

Рухий фаолият мақсадига биноан: а) ихтиёрсиз; б) ихтиёрий; в) механик Х. 3. Рухий фаолият давомийлигига кўра: а) қисқа муддатли; б) узоқ муддатли; в) оператив Х. Кундалик ҳаётда Х. асосан икки турга — узоқ муддатли ва қисқа муддатли Х.ларга бўлинади. Қисқа муддатли Х.лар ҳатто бир сония ичида гавдаланиб, шу ондаёқ эсдан кўтарилиши мумкин. У аста-секин узоқ муддатли Х.га айланади. Узоқ муддатли Х.лар эса киши ёдида бир умр сақланиб қолиши мумкин. У инсоннинг ҳаёт тажрибасидаги муштараклик, уйғунлик ва барқарорликдан далолат беради. Х. руҳиятнинг ўтмиш ҳолати билан ҳозирги ва келгусидаги ҳолатларга тайёрлаш жараёнлари ўртасидаги ўзаро алоқадорликни кўрсатади. Бошқа психик ҳодисалар каби Х. ҳам шахс хусусиятлари, унинг эҳтиёжи, қизиқишлари, одати, феъл-атвори билан бевосита боғлиқ. Инсоннинг ўзлиги унинг Х.лари мажмуида мужассам бўлади. Инсон Х.си билан инсондир. Х.сиз киши эса одамийликдан чиқади. Президент И.А.Каримов Х.нинг ижтимоий ва маънавий маъно-мазмунини ҳақида тўхталиб, шундай деган эди: **“Биз хотирлаш деганда катта маънони тушунамиз. Аввало хотирасиз келажак йўқ. Ўзингиз ўйланг, инсоннинг хотираси бўлмаса, у ўз келажagini қандай тасаввур қилади? Агар хотира бўлмаса, ота-боболаримиз тўплаган керакли билим ва тажрибаларни билмасдан, ҳар куни, ҳар қадамда янги-янги муаммо ва ғов-тўсиқларга дучор бўлар эдик... Одамзот ўзининг кечаги кунини хотирлай олсагина, ўтмишдан зарур сабоқ ва хулосалар чиқариб, онгли ҳаёт кечириши мумкин”** (Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. 13-жилд. Т., “Ўзбекистон”, 2005. 291-292 б). *Бахтиёр Абдушукуров*

ХОТИРА КИТОБИ - Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 мартдаги Фармони асосида, собиқ Иттифоқ давлатлари орасида биринчи бўлиб, 1941-1945 йиллардаги II жаҳон урушида ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган ўзбекистонлик жангчилар хотирасини абадийлаштириш мақсадида нашр этилган. Ўз-нинг барча вилоят ва туманлари бўйича алифбо тартибида урушда ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган кишилар рўйхатини ўз ичига олган 34 жилддан иборат мажмуа. Мам-тимизда ҳар йили 9 май Хотира ва қадрлаш куни сифатида нишонлаб келинмоқда. 1995 йили уруш тугаганининг 50 йиллиги муносабат и билан нашр этилган мазкур 34 жилдлик Х.к.да 1941 йил 22 июндан 1945 йил 3 сентябргача бўлган даврда урушда ҳалок бўлган, ҳарбий госпиталлар ва фашистлар концентрацион лагерларида вафот этган ҳамда бедарак йўқолган 431 мингдан ортиқ ўзбекистонлик жангчилар ҳақида маълумотлар киритилган. Х.к.да Қорақалпоғистон Республикаси, барча вилоятлар ва Тошкент шаҳридан фронтга чақирилган, 1941-1945 йиллари Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган ҳамда бедарак йўқолган ватандошларимизнинг муборак номлари зикр этилган. Андижон вилояти Х.к. 3 жилд (40 мингдан зиёд киши), Бухоро вилоятига ажратилган 2 жилд (25000 киши), Жиззах вилоятига бағишланган Х.к.да 6780 дан ортиқ киши ҳақида, Навоий вилоятига бағишланган Х.к. 1 жилддан иборат (8000 га яқин киши) Наманган вилоятига бағишланган Хотира китоби икки китобдан иборат бўлиб, унда тахминан 27000 дан ортиқ киши ҳақида, Самарқанд вилоятига

бағишланган Хотира китоби 3 китобдан, Сирдарё вилоятига бағишланган Хотира китоби 1 жилддан иборат бўлиб, унда 3942 киши ҳақида, Сурхондарё вилоятига бағишланган Хотира китоби икки жилддан иборат бўлиб, уларда тахминан 23000 дан ортиқ киши ҳақида, Тошкент вилоятига бағишланган Хотира китоби икки жилддан иборат бўлиб, унда тахминан 30.000 киши ҳақида, Фарғона вилоятига бағишланган Хотира китоби 4 китобдан иборат бўлиб, уларда 50000 киши ҳақида, Хоразм вилоятига бағишланган Хотира китоби икки китобдан иборат бўлиб, уларда тахминан 15000 киши ҳақида маълумот берилган. Бундан ташқари, ҳалок бўлган ёки бедарак йўқолган жангчиларнинг туғилган йили, оyi ва жойи, қайси қисмда хизмат қилгани, ҳарбий унвони, қачон ва қаерда ҳалок бўлгани ёки бедарак йўқолган жойи, аниқ бўлса қаерга дафн этилганлиги кўрсатилган. Қашқадарё вилоятига бағишланган Хотира китоби икки китобдан иборат бўлиб, уларда 20722 киши ҳақида маълумот берилган. Тошкент шаҳрига бағишланган Хотира китоби 4 жилддан иборат бўлиб, унда 52000 киши ҳақида маълумот берилган. Ушбу барча Х.к.лари вилоят ва шаҳар меҳнатқашларининг 1941-1945 йиллардаги уруш даври фаолияти ақс этган тарихий очерк билан бошланади. Китобларнинг асосий қисмида урушда ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган кишиларнинг фамилиялари, исми ва отасининг исми, вилояти, шаҳар туманлари ҳозирги аталиши бўйича алифбо тартибида берилган. Китоб охирида берилган иловага эса армия сафига вилоят ёки шаҳарнинг қайси туманидан чақирилганлиги номаълум бўлган жангчилар ҳамда китоб босмага тушиб кетганидан кейин келган материаллар киритилган. Бундан ташқари, ҳалок бўлган ёки бедарак йўқолган жангчиларнинг туғилган йили, оyi ва жойи, қайси қисмда хизмат қилгани, ҳарбий унвони, қачон ва қаерда ҳалок бўлгани ёки бедарак йўқолган жойи, аниқ бўлса қаерга дафн этилганлиги кўрсатилган. Ўтган давр ичида Ўз-н фахрийларини ижтимоий қўллаб-қувватлаш “Нуроний” жамғармаси Марказий Кенгаши ва унинг ҳудудий бўлимларига мурожаат этган фуқароларнинг ватандошларимиз хотирасини абадийлаштириш ҳақидаги илтимосларини инобатга олиб, Мудофаа вазирлигининг жойлардаги бўлимлари билан биргаликда, 1995 йили нашр этилган “Хотира китоби”га кирмай қолган 15590 нафардан ортиқ юртдошларимиз номи излаб топилди ва “Хотира” китобининг кўшимча яна бир жилди юзага келди. Афсуски, 65 йилга яқин вақт ўтган бўлишига қарамай, урушга кетган айрим кишилар тақдири ҳанузгача номаълум. Шу туфайли ва б. айрим сабабларга кўра баъзи фамилиялар бу китобга ҳам кирмай қолган бўлиши мумкин. Уларни қидириш ҳануз давом этмоқда. *Анвар Яхшиев*

ХУДБИНЛИК — юксак маъ-ят тамойилларига зид ижтимоий ҳодиса, шахсий ёки индивидуал хус-ят ва қадриятларни мутлақлаштириш, бошқаларни менсимаслик натижасида намоён бўладиган ҳаётий тамойил ва ахлоқий сифат, индивидуализм кўринишларидан бири. Х. индивидуал эҳтиёжларни ҳамма нарсадан юқори қўядиган ахлоқий сифат, иллатни, маъ-ятсизликни англатувчи

т. бўлиб, бирор-бир инсоннинг моддий-маиший манфаатларининг бошқаларникидан устун қўйилишини билдирувчи манфаатпарастликдан ва ўз шахсини мутлақлаштиришга қаратилган шахсиятпарастликнинг баъзи унсурларидан иборат салбий хатти-ҳаракатлар мажмуидир. Ш-дек, Х. т.си маънавий жихатдан инсонни унинг жамиятга ва б. кишиларга муносабат и н.назаридан тавсифлайди. Худбин киши ўз хатти-ҳаракатида фақат ўз манфаатларини кўзлаб иш кўради, жамият ва теварак-атрофдагиларнинг манфаатлари билан ҳисоблашмайди. Ахлоқий сифат тариқасида Х. инсоният ахлоқий онги тарихида доимо салбий баҳоланиб келган. Х.ни тарғиб қилувчи наз-ялар ғайриижтимоий, реакцион мазмун касб этган, сохта ахлоқий тамойил сифатида Х.га онгли ихлосмандлик эса аморализмга айланиб кетган. Шахс даражасида Х. эгоизм ва индивидуализмга, миллий даражада эса миллатчилик ва буюк миллатчилик шовинизмга олиб келиши м-н. “Х. инсонга заволлик келтиради. Кимки худбин бўлса халқ назаридан қолади. Эй азиз, агар сен инсон бўлай десанг худбин бўлма, йўқса сен ўз жонингни хатарга ташлаган бўласан. Агар сен улуғликни хоҳласанг, камтарлик йўлини тут”, – деган эди донишманд Муҳаммад Жавҳар Заминдор. Х. шарқона жўмардлик ахлоқий тамойили ва инсофлилик меъёрининг акси: агар жўмардлик, бирор шахс, жамоа ёки жамият бахти, фаровонлиги йўлида кишининг ҳатто ўзига энг зарур бўлган нарсалардан ҳам воз кечишига тайёр туришини англатса, Х. ўз манфаатлари йўлида, ҳеч кимни, ҳеч бир жамоани, ҳеч қандай жамиятни тан олмайдиган салбий меъёр эгасининг яққол кўзга ташланадиган хус-яти. Х. ни инсон шахсининг ўзига бўлган муҳаббати билан айнанлаштирмаслик лозим. Х. муҳаббат ҳиссига эмас, нафс, ҳирс, ружуга асосланиб, адолатсизлик, инсофсизлик ва бераҳмлик хислатларида намоён бўлади. Бинобарин, ҳамманинг ҳам қўлидан жўмардлик келавермайди, лекин инсоннинг ўзига бўлган муҳаббати, бошқаларнинг ҳам ўзига шундай муҳаббати борлигини инкор этмаслиги керак. Шу қоида бузилган жойдан Х. бошланади. Х. жинойт эмас, худбин одам қонунни бузмайди, аксинча, ҳамиша қонун олдида «тоза», «фақат қонуний ҳақи»ни ҳар қандай шароитда, ҳатто бировларнинг фожеаси, ўлими эвазига ундириб олади, холос. Унинг ақидаси: «Гўзал бино қуласа қулайверсин, мен ўзимга тегишли юзта ғиштни суғуриб олишим керак!» Х. бизнинг жамиятда ҳам учраб туради. Чунки, қонуннинг мустаҳкамланиб бориши худбин одамлар учун қулайлик туғдиради: улар қонуннинг руҳини – моҳиятини бир четга суриб қўйиб, унинг шаклидан фойдаланишга интилади. Аввалги анъанавий урф-о.лар ҳукмрон бўлган даврларда худбин одам жазоланиши – бир четга чиқариб қўйилиши, жамоадан, маҳалладан ҳайдалиши мумкин эди. Эндиликда бундай муносабат эркин шахс ҳуқуқларини поймол қилиш, ноқонуний ёндашув деб ҳисобланади. Демак, Х.га барҳам беришнинг ягона бир йўли – жамиятда маън-й-ахлоқий тарбияни замон талаблари даражасида ривожлантириш ва кенг жорий этишдир. Бунинг учун ижтимоий -сиёсий жараёнларда, мад-й-маънавий ҳаётда жамоат ташкилотлари фаолиятида, таълим тизимида, оила ва маҳаллада миллий ғоя ва “мафкуравий иммунитет”ни шакллантиришга оид изчил ҳамда самарали тадбирлар ўтказишга жиддий эътибор қаратиш лозим. Айниқса, фарзандларни маън-й-ахлоқий тарбиялаш жараёни оила, мактаб ва маҳаллада кўпроқ кечгани

боис улар ўртасидаги фаолиятнинг ўзаро уйғунлигини таъминлаш, айниқса, таълим-тарбия соатларида Х. кўринишлари, унинг жамият ва кишилар ҳаётига салбий таъсирини бартараф этишга ҳаракат қилиш даркор. Ш-дек, жамоавийлик хус-ятларини, ўртоқ-биродарликни тараннум этувчи санъат асарлари, бадиий адабиёт орқали тарғибот ва ташвиқот ишларини кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

ХУДО – диний сиғиниш ва эътиқод қилишнинг объекти сифатида намоён бўладиган буюк қудрат, азалийлик ва абадийлик, яратувчанликнинг тимсоли. Х. турли таълимотларда турлича талқин этилган. Хус-н, Шарқда кенг тарқалган пантеизм (вужудиюн)да Х. табиат (борлиқ)нинг ўзида, Х. ва табиат бир бутунликни ташкил этади, дейилади. Қад. зардуштийлик динида икки Х. образи: ёруғлик Х.си (марҳаматли Х.) Ахурамазда ва қоронғилик Х.си (шафқатиз, ёвуз Х.) Анхраману (Ахриман) бир-бирига қарама-қарши қўйилган. Қад. Шарқ динлари ва б. политеистик динларда Х.лар жуда кўп бўлиб, улардан бири энг асосий, энг қудратли ҳисобланган (мас., қад. бобилликларда Мардук, юнонларда Зевс, славянларда Перун), монотеистик динларда (*қаранг: Монотеизм*), хус-н, исломда ягона ва қудратли Х.га эътиқод қилиш – асосий диний ақидадир. Х. тасавури тарихий тараққиётнинг усулидир, бошқача айтганда, Х.лар одамларни эмас, одамлар Х.ларни яратган. Қад. диний эътиқодларда Х.ларга сиғиниш бўлмай, жонсиз нарсаларга топинилган ёки рух, ажиналар ва б. фантастик образларга эътиқод қилинган. Ибтидоий жамоа тузуми емирилиб, бирлашмалар ривожланаётган, синфлар вужудга келаётган шароитда қабила Х.сининг образи келиб чиқди. Бу образ, аввало, бир қабила бошлиғининг бошқа қабила ва унинг Х.сига қарши курашдаги образи бўлган. Кўпгина ўтроқ халқларда шаҳар- давлатларнинг ташкил этилиши билан қабила Х.лари шаҳар Х. хомийларига айланган. Бир неча қабила ёки шаҳарларнинг бирлашиши билан энг кучли қабила ёки шаҳар-давлатларнинг Х.лари умумдавлат, миллий Х.ларга айланган, бўйсунган қабила ва шаҳар Х.лари политеистик ибодатхонада иккинчи даражали ўрин эгаллаган. Қад. яҳудийларда Яхве дастлаб қабила Х.си ва маҳаллий Х. бўлган, қад. яҳудий қабилаларининг бирлашиши ва Иудея давлатининг ташкил этилиши билан умумяҳудийларнинг Х.сига, кейинчалик эса қудратли ягона Х.га айланган. Христиан динида Х. образи милонинг I а.ида шаклланган. Унинг асосини яҳудийлар Х.си Яхве (ота Х.) ташкил этади, лекин бу Х. тимсолига ўғил Х. (Иисус Христос) ва муқаддас рух Х. образлари ҳам сингиб кетган. Буддизмда, дастлаб, Х.ларга сиғиниш инкор этилган бўлса-да, кейинчалик будданинг ўзи Х. деб танилган, бу динда у билан бир қаторда б. Х.лар ҳам бор. Ислом динида эътиқод қилинадиган яқка Х. Аллоҳ деб аталади. Бу Х. Маккада яшаган қад. курайш қабиласи Х.си бўлиб, Муҳаммаднинг (с.а.в.) тарғиботи билан VII а.да ислом дини Х.сига айланган. Маккадаги қад. ибодатхона – Каъба Байтуллоҳ (Аллоҳнинг уйи) деб аталиб, мусулмонларнинг бош саждагоҳи бўлиб қолган. Асосий монотеистик динлар шаклланиши тарихий жараёни тугалланиши билан диний-фал-й таълимотлар вужудга келди. Х. фақат эътиқод ва сиғиниш объекти бўлмай, идеалистик фал.нинг т.сига ҳам айланди. Х. тўғрисидаги тасаввур ва

унинг турли шаклларига нисбатан турлича қарашлар бор. Уни мутлақлаштириш асосида “теизм”, рад этиш оқибатида эса “атеизм” иборалари шаклланган. *Н.Комилов, А.Абдусамедов*

ХУЛҚ (араб. феъл-атвор, табиат; кайфият) – кишининг муомала ва рухий хус-ятлари мажмуи; феъл-характер; инсоннинг маънавий қиёфаси ва фаолиятига хос бўлган ахлоқий т. Х. – эзгулик ёхуд разилликнинг муайян бир инсонда намоён бўлиш шакли. Бинобарин, Х. эзгулик ва олижаноблик ёки разиллик ва бадбинликнинг тимсоли сифатида намоён бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан улар яхши ва ёмонга бўлинади. Лекин булар кишида ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Уларнинг шаклланиши учун маълум бир шароит, тарбия керак. Кишилар туғилишидан ёмон бўлиб дунёга келмайди. Уларни муайян шароит ёмон қилади. Демак, инсон Х.и, аввало, тарбияга боғлиқ. Маърифатпарвар ватандошимиз Абдулла Авлоний “Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир” деб бежиз таъкидламаган. Х. шахс ҳаёт тарзининг ўзига хослигини, унинг фаолиятида ахлоқий қадриятлар тамойиллари нечоғли ўзлаштирилгани, одоб меъёрлари қай тарзда амалий аҳамият касб этганини ва аксинча, одоб-ахлоққа зид бўлган хислатлар мавжудлигини кўрсатиб туради. Бошқача айтганда, Х. шахс ахлоқий фаолиятининг ўлчами, кўрсаткичидир. Шахснинг гўзал ахлоқий фазилатлар билан йўғрилган фаолият тарзи яхши Х. намунаси бўлиб хизмат қилса, табиати ва фаолиятида ахлоқий қадриятларга зид амалларнинг намоён бўлиши ёмон Х.га мисол бўла олади. Инсон Х.и унинг маън-й-ахлоқий дунёсининг ўзига хос кўзгусидир. Шахс маън-й-рухий кечинмалари айна вақтда унинг Х.и орқали амалий аҳамият касб этиб, ўзига хос бўлган фаолият меъёрларини шакллантиради. Х. – кишининг феъли, характери билан боғлиқ маънавий ҳодиса, инсон табиатининг ахлоқийлик доирасида намоён бўлиши. Инсоннинг ахлоқийлик доирасидаги хатти-ҳаракати Х.дан ташқари одоб ва ахлоқни ҳам ўз ичига олади. Одоб кундалик турмуш масалаларида воқе бўлса, ахлоқ шахснинг жамиятга, давлатга, инсониятга бўлган муносабат ларида ўз аксини топади. Х. одобга нисбатан кенг, ахлоққа нисбатан тор қамровлидир. Х. оила, меҳнат жамоаси, маҳалла-кўй доирасида яққол кўзга ташланади ҳамда яхшилик ва ёмонлик, жўмардлик, меҳмондўстлик каби маън-й-ахлоқий тамойилларни ўзида намоён этади. ХушХ. инсон ўзгаларга мулойимлик, назокат, ширинсуханлик, меҳрибонлик сингари маънавий қадриятларга таяниб муносабат қилса, бадХ. одам, кўпол, ҳақоратгўй, бемехр, маъ-ятсиз кимса ҳисобланади. ХушХ.лиликни Х.нинг гўзаллиги тарзида эстетика фани ҳам ўрганади. Ҳадисларда айтилганидек, “Банданинг савоб тарозусида яхши Х.дан оғирроқ иш йўқдир. Унинг даражаси ҳатто намоз ва рўзанинг даражаси билан баробардир” ёки “Ҳеч бир ота ўз фарзандига хулқ одобидан буюкроқ мерос беролмайди”. *Т.Тогаев, А.Шеров, Б.Каримов*

ХУЛҚ-АТВОР МАДАНИЯТИ – инсон кундалик ҳаётидаги хулқ-атвор шакллариининг йиғиндиси. Унда шу хулқ-атворга хос маън-й-ахлоқий ва эстетик меъёрларнинг ифодаси акс этади. Яъни Х.а.м. шахсда шаклланган

ижтимоий муҳим сифатлар, унинг жамиятдаги маъ-ят, ахлоқ ва эстетик мад-т меъёрларига асосланган кундалик хатти-ҳаракатларининг йиғиндисидир. Агар маън-й-ахлоқий меъёрлар кишилар хатти-ҳаракатининг мазмунини белгилаб, уларни муайян вазиятларда қандай ҳаракат қилиш лозимлиги ҳақида огоҳлантирса, эстетик меъёрлар киши ўз хулқ-атворида ахлоқ талабларини қай кўринишда амалга ошириши, қандай қилиб бу меъёрлар унинг турмуш тарзи билан табиий равишда уйғунлашиб кетиши, шахснинг кундалик ҳаётий қоидаларига айланиб кетишини белгилайди. Мас., кишиларга бўлган ҳурмат талаби кундалик ҳаётдаги хулқ-атворга қўлланса, у хушмуомалалик, назокатлилиқ, сергаклик, бошқалар вақтини беҳудага кетказмаслик кабиларда акс этади. Ўз зиммасидаги мажбуриятларга садоқат талаби Х.а.м. н.назаридан берилган ваъдаларни амалга оширишдаги аниқлик, келишилган вазифаларни ўз вақтида ва самарали бажариш, омонатни қайтариш кабилар орқали намоён бўлади. Ростгўйлик эса ўзининг намоён бўлиш шаклига кўра тўғрилиқ, софдиллик, адолатпарварлик, ҳаққа хиёнат қилмасликда ўз ифодасини топади. Киши хулқ-атвори этология, психология, социология каби фанлар томонидан ўрганилади. Ушбу ҳодисанинг табиатини аниқлаштиришда унинг бирламчи – “барча тирик жонзотларга хос, уларга атроф муҳит билан ўзаро алоқага киришишида зарур бўлган, ҳаракат фаоллигини ишга солувчи ва йўналтирувчи ҳодиса” сифатидаги таърифидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. У табиий фаолият бўлиши билан бирга, моҳиятан ижтимоий эҳтиёжларга йўналтирилган, кишиларнинг биргаликда умр кечириш меъёрлари ва қоидалари доирасида, табиий ва ижтимоий муҳит омилларининг ўзаро ҳаракати натижасида рўй берадиган ҳодисадир. Х.а.м.га инсон мад-ти ички ва ташқи соҳаларининг барчаси киради: этикет, саломлашиш, кишилар билан мулоқот қилиш ва жамоатчилик жойларида ўзини тутиш қоидалари, шахсий эҳтиёж ва манфаатлар характерини ўз ичига олган турмуш мад-ти, ишлаш мад-ти ва ишдан ташқари ўзаро муносабат лар, бўш ва шахсий вақтни ташкил қилиш мад-ти (яъни ундан оқилона ва унумли фойдаланиш, вақтни зое кетказмаслик), нутқ мад-ти (фикрини аниқ-равшан ва чиройли ифодалаш), гигиена ва умуман, истеъмол нарсаларини танлашда ўзига хос эстетик дидга эга бўлиш (кийиниш мад-ти, дастурхон тузатиш, уй-жой ясатиш ва б.), инсонга хос мимика ва пантомимиканинг эстетик хус-ятлари, тана ҳаракатлари ва ҳ.к. Маълум маънода, Х.а.м.га меҳнат мад-ти, иш вақти ва жойини тўғри ташкил қилиш қобиляти, имкон қадар фойдали натижаларга эришиш ва самарали қарорлар қабул қилиш, мақсадга мувофиқ усул ва хатти-ҳаракатларни излаш ҳамда қўллашни ҳам киритиш мумкин. Умуман, Х.а.м. ички дунё ва ташқи қиёфадаги барча маън-й-ахлоқий ҳамда эстетик хус-ятларнинг органик бирлиги сифатида талқин қилинади. Баъзан бу хус-ятларга эга бўлиш кишининг жамиятдаги ўрни, мавқеини оширадиган восита сифатида қўлланишига гувоҳ бўламиз. Инсоннинг ички ва ташқи дунёси бир-бирига уйғун бўлсагина, унинг хулқ-атворидаги мад-т яққол намоён бўлади. Лекин ташқи қиёфаси ички дунёсига тўғри келмайдиган инсонларни ҳам учратиш мумкин. Бундайларда хушмуомалалик ва умуман, жамиятда муайян этикетга риоя қилиш худбинлик тамойилларига асосланган бўлиб, кўпинча унинг замирида кишиларга нисбатан бепарволик, лоқайдлик,

бегоналик, ҳатто эҳтиёткорлик (гумонсираш) ва ғазаб муносабат лари яширинган бўлади. Х.а.м.нинг бундай расмий тарзда намоён бўлиши инсоннинг асл қиёфасини очиб беролмайди. У бир вақтнинг ўзида инсоннинг ҳам маън-й, ҳам ахлоқий, ҳам эстетик қиёфасини акс эттириши, киши башариятнинг мад-й ютуқларини ўзида қанчалик тўғри ва чуқур ўзлаштиргани, шу билан бирга, ўзининг ютуғи нималардан иборат эканини кўрсатади. Шу маънода, Х.а.м. жамият мад-тининг ажралмас қисмидир. Ҳозирги кунда жамиятда тарбияли, хушхулқ, тил ва дил бирлигига эришган, ички ва ташқи олами бирдай гўзал инсонларни кўплаб учратиш мумкин. Аммо кишилар, айниқса, ёшлар орасида тинимсиз ўқиш, изланиш ва жамиятга наф келтириш каби буюк мақсадларни қўйиш ва уларга эришиш, ички дунёсини бойитиш, Х.а.м.ни юксалтиришга интилишдан кўра эътиборини кўпроқ кийиниш, ўзига оро бериш, ташқи қиёфасига қаратаётганлар ҳам йўқ эмас. Машҳур рус адиби А. Чехов ҳақли равишда таъкидлаганидек: “Инсонда ҳамма нарса гўзал бўлиши лозим: юзи ҳам, кийими ҳам, қалби ва ҳатто, фикри ҳам... Мен гўзал юзли, чиройли кийимли кишиларни жуда кўп кўраман, бундай гўзалликдан бошинг айланади, бироқ қалби ва хаёллари... Эй, Худо! Баъзан чиройликкина қобикқа шунчалик қора кўнгил жойлашиб оладики, уни ҳеч бир сиёҳ билан ўчиролмайсан”. Шундай қилиб, Х.а.м. меъёрларда, қоидаларда, тамойил ва идеалларда мустаҳкамланган жамият ахлоқий талабларини ифодалайди. Улар шахсий тажриба билан уйғунлашиб, қуйидагиларда намоён бўлади: шахснинг ташқи кўриниши; бошқалар олдида ўзини қандай тута билиши; қайси йўлни танлаши; ўз ҳаёт тарзи ва кишилар билан мулоқотини қай йўсинда ташкил қилиши ва ривожлантириши. Болага ёшлик чоғлариданоқ Ватани, эли, яқинларига меҳр-муҳаббатли ва яхши муносабат да бўлишни сингдириш, унга шахсий намуна бўлиш ҳар бир ота-онанинг биринчи галдаги вазифаси. Кейинги қадам ўз-ўзини тарбиялашдир. Бу – ўз характерини шакллантириш, ўзида чинакам инсоний сифатларни онгли равишда ривожлантириш йўлидир. Бугунги кунда ўқиш, ўрганиш ва ўз-ўзини тарбиялаш учун талай восита ва имкониятлар мавжуд: мактаблар, махсус курслар, ўқув юртлари, кутубхоналар, театр-кино, ТВ ва б. Улардан нафақат ташқи қиёфа ва эстетик дидни шакллантиришда, балки ички дунёни бойитиш, маъ-ятни юксалтириш, гўзалликни қалбдан ҳис этиш, қабул қилиш ва ўрнида ишлата билиш йўлида ҳам фойдаланиш лозим. Бунинг учун инсон тинимсиз ўқиб-ўрганиши, изланиши зарур. Инсон мад-тининг бир қаноти эстетик дид бўлса, иккинчи қаноти унинг ахлоқи, хулқидир. Юсуф Хос Ҳожиб айтганидек: “Киши чиройига ички дунёси эшидир, Юз кўрки билан унинг феъл-атвори тенгдир”. Зеро, инсонни гўзал қилиб кўрсатадиган унинг чиройи эмас, балки чиройли хулқидир. Хушхулқлик хунук кишини ҳам чиройли қилиб кўрсатади. Чиройли хулқ чиройли кишиларда мавжуд бўлса, нур устига аъло нурдир. Хулқ-атвор қоидаларига риоя этиш, уни ўз ички дунёсига сингдириш, Х.а.м.нинг энг юксак чўққиларига кўтарилиш кишидан ўз устида ҳар куни ишлашни талаб қилади. Бу унинг келажакда ҳар жиҳатдан камол топиши учун асос бўлиб хизмат қилади. *Мурод Усмонов, Мавлуда Абдуҷамилова*

ХУЛҚ ГЎЗАЛЛИГИ — хусни хулқ, ибратли феъл-атвор, шахснинг характери ва хатти-ҳаракати орқали ўзгаларга намуна бўла оладиган фазилатлари билан ижобий ва ёқимли таассурот уйғотувчи ахлоқий камолот белгисини ифодаловчи т. Х.г. инсоннинг ички (ботиний) ва ташқи (зоҳирий) олами уйғунлигига асосланади. Инсоннинг ботиний гўзаллиги унинг одоб, хулқ ва ахлоқий фазилатлари билан белгиланади. Бу нафосат илмида Х.г. деб аталади. Ботиний гўзаллик бевосита ахлоқий фазилатлар ва муносабатлар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Бундан ташқари, “хулқ” т.си ахлоқнинг таркибий қисми сифатида инсон камолотида асосий омил ҳисобланади. Инсоннинг Х.г. эстетик ва ахлоқий мазмун касб этади. Эстетик мазмуни шундаки, у “гўзаллик”, “улуғворлик”, “қизиқарлилик”, “туғёнйлик”, “хайрат” каби эстетик т.лар орқали намоён бўлса, “эзгулик”, “бағрикенглик”, “ҳалоллик”, “виждонлилик” каби ахлоқий т.лар билан барқарорлашади. Эзгуликнинг гўзаллик билан уйғунлашуви Х.г.ни юзага келтиради. Х.г.ни намоён этувчи сифатлар ва фазилатлар нисбий характерга эга. Улар даврлар ўтиши билан ўзгаради, сайқаллашади ва бир қатор ахлоқий меъёрлар ҳамда мезоний т.лар орқали такомиллашиб боради. “Иймон”, “муҳаббат”, “эзгулик” каби фал-й-ахлоқий т.лар, “ният”, “хавотир”, “масъулият” каби мезоний т.лари инсонда Х.г. мазмунини бойитади. Бу т.лар хусусийлик табиатига эга бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида ҳолатларда Х.г.нинг муайян жиҳатларини акс эттиради. Бироқ, инсоннинг ахлоқий-эстетик муносабатларида булар бир-бири билан узвий боғлангандагина чинакам гўзалликка айланади. Инсоннинг амалий хатти-ҳаракати, ахлоқийлиги, нафосатга муносабат и айна пайтда унинг ботиний туйғуларига, қалб кечинмаларига боғлиқ. Бу кечинмалар, одатда, шахс фаолиятидаги яхши аъмолларга кўра – фазилатлар, ёмон қилмишларига кўра – иллатлар деб аталади. Фазилатлар инсонни ижтимоий мавжудот сифатида маъятли, баркамол зот эканини кўрсатса, иллатлар унда ҳайвоний табиатнинг мавжудлигидан далолат беради. Хулқ икки кўринишда намоён бўлади. Биринчиси — яхши, чиройли хулқ. У ҳалоллик, иффат, диёнат, ор-номус, нафси тийиш, виждон, шижоат, сабр, илмлилик, ғайрат, риёзат, қаноат, сабр, интизом, мунислик, ҳақиқатпарварлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, адолатпарварлик ва ш.к. ижобий туйғуларда намоён бўлади. Бу фазилатлар инсонда Х.г.ни намоён этиб, уни ахлоқий жиҳатдан камолот сари етаклайди. Иккинчиси — ёмон, хунук хулқ. Бу худбинлик, ҳасадгўйлик, таъмагирлик, иккиюзламачилик, фирибгарлик, ифвогарлик, тухматчилик, баднафслик, бадниятлик, дилозорлик, андишасизлик, бевафолик, бераҳмлик, товламачилик, беҳаёлик сингари иллатларда ифодаланади. Улар инсонни тубанлик сари етаклайди ва маънавий жиҳатдан қашшоқлашувига олиб келади. Мазкур иллатларни одат қилган кишилар умумтасаввурда жирканч таассурот қолдиради. Х.г.нинг мукамал бўлишида инсон хатти-ҳаракатининг сабаби бўлган ниятнинг алоҳида ўрни бор. Ният бу – инсонни фаолиятга, ҳаракатга ундовчи, ҳали ҳақиқатга айланмаган, аммо айланиш эҳтимоли бўлган ахлоқий-эстетик кечинма. Ният инсоннинг қалбида пайдо бўлиб, аста-секин ҳаракат орқали воқеликка айланади. Шарқ ҳикматлари дурдоналарида Х.г.нинг ўнта белгиси алоҳида кўрсатилади. Булар: 1) бўлар-бўлмасга одамлар билан

жанжаллашмаслик; 2) инсофлилик; 3) бировдан айб қидирмаслик; 4) бирор киши нолайиқ иш содир этган бўлса, уни яхшилик йўлига солиб юбориш; 5) кечиримлилик; 6) мухтожларнинг ҳожатини чиқариш; 7) бошқаларга ёрдам қўлини чўзиш; 8) нафсини тия билиш; 9) бошқаларга очиқ чехра билан муомала қилиш; 10) доимо яхши сўзлаш. Ушбу белгилардан учтаси, яъни «бўлар-бўлмасга одамлар билан жанжаллашмаслик», «бошқаларга очиқ чехра билан муомала қилишлик», «доимо яхши сўзлаш» инсоннинг хатти-ҳаракати билан эмас, балки чиройли, ширин сўзи натижасида амалга ошадиган ахлоқий ҳодисалардир. Э.Умаров, Б.Ҳусанов

ХУНУКЛИК — эстетика категорияси, гўзалликнинг акси, инсон гўзаллиги, шаъни, кадр-қиммати, табиатининг сахийлиги ва идеал тасавурларга хилоф келадиган хус-ят, нарса-ҳодисаларни ифодалайдиган т. Х.ни идрок этиш киши қалбида турли хил салбий ҳис-туйғу, кайфият кўзгатади. Х. гўзалликка қисман бир жиҳатдангина терс бўлса, у кишида баъзан таассуф, ғазаб, турли характердаги кулги (қувноқ, аччиқ, захарханда) уйғотади; гўзалликка батамом зид келса, жирканчли, ҳатто даҳшатли ҳодисага айланиб, кишида шунга яраша нафратли ҳиссий муносабат ни ҳосил қилади.

ХУРОФОТ (араб. уйдирма, беҳуда сўзлар, таги йўқ гаплар) — дев, пари каби ғайритабиий кучларга ишониш ва сиғиниш туфайли юзага келган урф-о., ирим-сиримлар. Х. маън-й-руҳий ва маър-й жиҳатдан кишининг табиат ва жамият, инсон тафаккуридаги сир-асрорларини, нарса ва ҳодисаларни билишдаги ожизлигидир. Х. индивидуал ва ижтимоий кўринишда намоён бўладиган иллатлар мажмуасини ифодалаб, миллий, мад-й, маън-й, маиший ҳаётда мавжуд урф-о.лар билан аралаш тарзда шаклланади. Х.нинг келиб чиқиши, рив-ши ва давомийлигига хилма-хил воситалар сабаб бўлиши мумкин. Бироқ бу воситаларнинг остида борлиқни тушунмаслик, билимсизлик, бидъат ва мутаассиблик каби қусурлар ётади.

ХУСУСИЯТ — шахснинг ўзига хос барқарор жиҳатларининг мажмуи. Х. фаолият ва мулоқотда юзага келади ҳамда намоён бўлади, шахснинг ўзигагина хос бўлган одатий хулқ-атворни англатади. Индивид Х.ини англаш унинг хулқ-атворини олдиндан билиш эҳтимолини анча оширади ва бу билан кутилаётган хатти-ҳаракати ва хулқини тўғрилаш мумкин бўлади. Х.ни шахснинг ижтимоий турмуши белгилайди, ижтимоий тажрибани ўзлаштириш эса Х.нинг одатдаги жиҳатини юзага чиқаради. Ижтимоий -одатий бирликда Х. субъектнинг индивидуал ўзига хослиги сифатида намоён бўлади, буни турли-туман такрорланмайдиган вазиятлар пайдо қилади, буларда субъектнинг ижтимоий лашуви, унинг тарбияланиши ва шу билан бирга, табиий омилларга боғлиқ ҳолда индивидуаллигининг рив-ши (кўникмалари, жўшқинлиги, олий асаб фаолияти) бўлади. Индивиднинг кўплаб жиҳатлари орасида айримлари етакчи ҳисобланса, айримлари етакчи ҳислатларнинг рив-ши билан боғлиқ иккинчи даражали ҳисобланади. Х. инсоннинг атроф-борлиққа муносабат лари тизимида намоён бўлади: бошқа кишиларга муносабат да (киришимлилик ёки биқиқлик,

ростгўйлик ёки ёлғончилик, одобрилиқ ёки тўпорилиқ ва ҳ.к.); ишга муносабат да (масъулиятлилик ёки виждонсизлик, меҳнатсеварлик ёки ялқовлик ва ҳ.к.); ўз-ўзига муносабат да (камтарлик ёки ўз-ўзига маҳлиёлик, ўз-ўзига танқидийлик ёки ўз-ўзига ишонганлик, кеккайганлик ёки камсуқумлик); мулкка муносабат да (сахийлик ёки бахиллик, тежамлилик ёки исрофга йўл қўйишлиқ, саришталик ёки палапартишлиқ). Х. инсоннинг дунёқараши, эътиқоди ва ахлоқий тамойилларига боғлиқликда унинг ўз ижтимоий -тарихий табиатини кўрсатади. Х. жиҳатининг нисбатан барқарорлиги унинг мослашувчанлигини инкор этмайди. Х. шаклланишида ижтимоий тарбия, шахснинг жамоага қўшилиб кетганлиги ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

ХУШМУОМАЛАЛИК — муҳим аҳамиятга эга бўлган мулоқот шакли бўлиб, у юксак инсоний фазилатлардан бири ҳисобланади. Х. ижтимоий аҳамиятига кўра, хушфёълликка нисбатан кенг қамровлидир. У инсоннинг ҳам хатти-ҳаракати, ҳам мулоқоти натижасида вужудга келади. Х. ўз ичига мулоқимлик, муросаи-мадора, оҳисталиқ, тагдорлик каби сифатларни қамраб олади. Ш-дек, Х. қатъий тартибга асосланган ахлоқий меъёр ҳисобланади: у ўзгани ранжитмаслик, бировга ёмон сўз айтмаслик, баҳс-мунозарага киришганда муҳолифни ҳурмат қилиш, кўрслиқ ва чапаниликдан холи бўлиш ҳамда суҳбатлашганда эҳтиросларга берилмасликни талаб этади. Х. ҳам маънавий бойлик сифатида шахснинг мад-тли ва чиройли хулқ эгаси эканини билдиради. Х. суҳбатдошларнинг дилини равшан қилиш, кайфиятини ҳушнуд этиш, кўнгилга таскин бериш учун хизмат қилади. Х. самимийликнинг ифодаси бўлиб, ҳазрат Навоий таъбири билан айтганда, “Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар, Ҳар нечани ағёр дурур ёр айлар”. Оилада ёки жамиятда содир бўладиган катта-кичик жанжаллар диққат билан кузатилса, барчасининг сабаби кўпинча кўпол сўз ёки ёмон муомалага бориб тақалиши аён бўлади. Бир киши ўйламасдан гапириб қўйса, бошқасига шу гап ёқмайди ва натижада ўринсиз жанжал келиб чиқади. Х. – кўпгина муваффақиятларнинг омили, ҳатто тараққий этган жамият барпо этишнинг асосларидан. Ш.у. ҳам турли даврларда яшаб ижод этган алломалар хушмуомала бўлиш масаласига катта аҳамият бериб келганлар. Улар доимо бошқаларга яхши сўзларни айтиш, мулоқим гапларни танлашга ундаганлар. Яхши, мулоқим гап инсоннинг обрўйини орттиради, дўстларини кўпайтиради, у барчанинг ҳурматиغا сазовор бўлади. Кўплаб адабий-тарихий ёдгорликларимизнинг ҳар бир зарварағида аждодларимиздан мерос бўлган ибратли сўзларга дуч келамиз. Чунки турмуш тажрибалари асосида шаклланган ширинсўзлик, суҳбат одоби ва тарбия масалалари барча замоналарда муҳим ўрин тутган. Жумладан, Амир Хусрав Дехлавий суҳбат одобига кўп эътибор қаратган. Шоир ёмон ниятли, фикри бузуқ, совуқ муомала одамлардан йироқ юришни маслаҳат беради: унинг фикрича, Х. билан амалга оширилган ҳар қандай иш, тадбир, мулоқот, кенгаш пировардида ўзининг ижобий самарасини берган. Аксинча, кўрслиқ, жиззакилик, баджаҳллик каби Х.га зид бўлган иллатлар шахснинг ахлоқсизлигини кўрсатади. Чинакам Х.ка айнан бурч сифатида қаралмоғи жоиз. Х. инсон номини улуғлайдиган муҳим омиллардан биридир. Муомала

мад-ти – ижтимоий ва шахсий ҳаётда кишиларнинг моддий-маънавий эҳтиёжларини қондириш ва б. кўпгина ҳаётий муаммоларнинг ечимини топиш қалити ҳисобланади. Бу қалит – майин ва ширин тилдир. Тил кишиларнинг бир-бирига муносабатлари, муомалаларида ўта нозик ва бағоят муҳим восита. Кишининг кўрки юз, кўз бўлганидек, тилнинг кўрки сўздир. Сўз эса ақл-заковатнинг кўрки. Бунинг маъноси шуки, кишининг ақл-идроқи, ахлоқи, билими, мад-й-маър-й савияси маълум даражада унинг муомаласида акс этади. Демак, муомала мад-тининг муваффақияти ўз ўрнида ишлатиладиган оқилона, ширин сўзлар билан изоҳланади. “Темур тузуклари”да ёзилишича, Соҳибқирон ўз ҳарбий юришларида қуролни ишга солишга шошилмаган. Мухолифига вазминлик билан илиқ муомала қилган, сўнг мақсади хайрли эканини далиллаган. У юз минг кўшин кучи билан ишғол қилиши мумкин бўлган айрим шаҳар, қалъаларни ҳам илиқ ва асосли дипломатик муомала-мулоқотлар туфайли қўлга киритган. Х. – инсон кўрки, инсонга бўлган самимий меҳр-мурувват мезони. Бу мезонга изчил амал қилиш одамларни бир-бирига яқинлаштиради, ўзаро ишончни мустаҳкамлайди. Муомала мад-ти аслида “Ассалому алайкум”, “Ваалайкум ассалом” калималаридан бошланади. Бу сўзлар таниш ёки нотанишликдан қатъи назар, ўзаро муносабатларимизда бир-биримизга бўлган самимий ҳурмат ва эҳтиромни ифодалайди. Саломга алик олмаслик ёки унга лоқайдлик билан қараш такаббурлик белгисидир. Ўзбекона Х.нинг зийнати фақат самимий саломлашишдагина эмас, айтилишича вақтда бир-биримизга сизлаб мурожаат қилишда ҳам тажассум топади. Шарқ мад-ти ва анъаналари руҳида тарбияланган оилаларда бешикдаги болакайга ҳам сизлаб мурожаат қилишади. Х. бўлиш, уни тасдиқлайдиган сўзларни ишлатишнинг ўзи билан чекланмайди. Х. хўжакўрсинга бўлмаслиги керак. Балки ҳар бир кишининг бошқаларга бўлган ҳақиқий муносабат ини акс эттириши, ўзаро алоқани оқилона ва гўзал қилиб кўрсатишга хизмат қилмоғи лозим. Х. турмушда учраб турадиган майда-чуйда кўнгилсизлик, ноқулайлик ва таъби хирачиликдан сақлайди. Чунки ҳаётда киши битта ўзи яшамайди, одамлар билан доимо ўзаро муносабат да бўлади. Шунга кўра, инсон ўзининг осойишталиги бошқаларнинг осойишталиги билан боғлиқлигини ҳисобга олмоғи зарур. Айниқса, ёши ўзидан катта бўлган кишиларга ҳурмат, яъни кексаларга йўл бериш, жой кўрсатиш, транспортга чиқишда ёрдамлашиш, учрашганда биринчи бўлиб саломлашиш, суҳбатда сўзини бўлмаслик, ўзлари сўрамасалар уларга маслаҳат бермаслик каби қоидалар Х. белгиларидир. Шунини таъкидлаш керакки, Х. ҳаётда ва ишдаги камчиликларни очиб ташлаш ва танқид қилишни, ножўя хатти-ҳаракатлар қилаётган кишиларга нисбатан принципиал муносабат да бўлишни рад этмайди. Х. хотин-қизларга бўлган муносабат да ҳам яққол кўринади. Аёл киши кўлидан оғир юкини олиш, транспортга чиқиши ва тушишида ёрдам бериш, бир сўз билан айтганда, ғамхўрлик қилиш, ҳурмат кўрсатиш ҳар бир эркакнинг бурчи. Хушмуомала киши бировларни ранжитмайди, дилига озор етказмайди. У бошқаларга кўнгилсизлик келтирадиган, уни хижолатга қўядиган нарсалар ҳақида ҳеч қачон гапирмайди, бошқаларга ўзининг тажанглиги ва хафагарчилигини билинтирмайди. Хушмуомала ҳар бир киши инсон шахсини бениҳоя ҳурмат

қилади, унга доимо мурувватли, манзиратли, мулойим ва кўнгилчан бўлади.
Т.Тоғаев, Б.Хусанов, Ҳ.Назиров

ХУШОМАДГҶЙЛИК – лаганбардорликка хос хислат, хатти-ҳаракатни ифодаловчи т. Х. кишилардаги салбий иллатлардан бири ҳисобланади. Х. замирида, албатта, муайян манфаат ётади. Чунки амал, мол-мулк ёки бирон нарсага эгалик истаги, одатда, ноқонуний йўл билан қондириладиган бўлса, хушомадгўйликка зўр берилади. Х. муносабат и сохталиқни, юзакиликни келтириб чиқаради. Инсонга инсоннинг хушомад қилиши ўша инсонни йўлдан чиқаришга, бузишга олиб келади. Юртбошимиз Х.га шундай таъриф беради: **“Ҳаёт мураккаб. Кўп ҳолларда хушомад қилиб, мансаб курсисидан ўтирганларни ўзимиз бузиб қўямиз. Натижада амалдор гўдайиб кетади, ҳамма менга эътибор беряпти, демак мен ҳаммадан ақллиман, деб ўйлай бошлайди. Мувозанатни жойига қўядиган, амалдорнинг попугини пасайтирадиган тизим тузиб олишимиз керак. Бу тизимнинг негизи, аввало, жамоатчилик бўлади. Яна бир бор айтмоқчиман: манмансираш иллатидан тезроқ, бутунлай қутулишимиз зарур, акс ҳолда ҳаммаси эскича қолаверади, жамиятимиз олға юрмайди”**.

ХУШФЕЪЛЛИК – инсоннинг бир қанча маън-й-ахлоқий сифатлари, ана шу сифатларга уйғун хатти-ҳаракатлари, бу сифатлар ва хатти-ҳаракатларга мувофиқ дунёқараши, тафаккур тарзини қамраб олувчи хусиятини ифодаловчи т. Инсондаги Х. кўпинча унинг амалий ҳаёт-фаолияти давомида кўпчилик орасида ўзини тутиши, муомаладаги юмшоқлигига қараб, жамоанинг умумий фикри асосида эътироф этилади ва инсоний сифат даражасига олиб чиқилади. Бунда мазкур сифатга лойиқ шахснинг: биринчидан, бошқалар билан муносабат даги юмшоқлиги, камгаплиги, ахлоқли сўзлаши каби муомаладаги одобига; иккинчидан, босиқлиги, камтарлиги, ростгўйлиги, яхшилиқка мойиллиги каби амалий ҳаракатларига; учинчидан, эзгу фикрлаши, беғаразлиги, дунёқараши кенглиги каби тафаккур тарзига оид белгиларига аҳамият қаратилади. Баъзан қайд этилган уч йўналишдан биттасига оид сифатларга эга инсонларга ҳам Х. нисбати берилади, лекин бу нисбат фақат маълум бир гуруҳ ичидагина эътироф этилган бўлади. Х.нинг барча йўналишидаги сифатларнинг кўпчилигига эга бўлган инсонлар, одатда, халқнинг фахрли, ибратли вакили сифатида шуҳрат қозонадилар. Мас., Абдуҳолик Ғиждувоний “Мақомоти Юсуф Ҳамадоний” асарида устози Юсуф Ҳамадонийнинг Х. билан боғлиқ юздан ортиқ сифатларини таърифлаб келтиради ва бу сифатлар у туфайли халқ орасида кенг тарқалганини, нафақат суфийлар, балки оддий халқ ҳам уларга риоя этишга ҳаракат қилганини таъкидлайди. Х.га эга инсон атрофдаги ахлоқий муҳитни бузмайди. Натижада ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам кўтаринки кайфият, турли-туман омадсизликларнинг ўткинчилигини англаувчи ҳаётбахш бир умид бағишлайди. Жамият доимо ана шундай одамларни ҳурмат қилади ва улардан ўрнак олишга интилади. Инсоннинг сўзда ҳам, ҳаракатда ҳам, фикрлашда ҳам ўз ғазабини боса билиши, норозилигини билдирмаслиги;

салбий вазиятларда ёмон сўз, ҳаракат қилиш ёки фикр билдиришга ундовчи истакни тўхтата олиши кучли иродани талаб қилади. Шу боис муомалалик, босиқлик, камтарлик тамойили асосида иш кўрган шахслар оқил, хушфёъл одамлар саналади ва улар жамиятда ҳам намунавийлик мақомига ноил бўладилар. Х. алоҳида намоён бўлишига кўра хус-ят, қай даражада (яхши, олий) намоён бўлишига кўра эса сифат шаклида амал қилади. Тарихимизда яшаган алломалар, донишмандларимиздан кўпчилигининг қайд этишича, Х. болаликдан ўзгармас шаклда намоён бўлса, у руҳга мансуб бўлади ва хус-ят ҳисобланади, ўзгарувчан бўлса, тажриба орқали ўзлаштирилган, ақлга мансуб бўлади ва сифат ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб, ақл даражаси Х.нинг сифат даражасини ҳам белгилайди, ундаги ўзгариш сифат ўзгаришига олиб келади, дейиш мумкин. Жамиятда Х.ни инсоннинг ҳаёт тарзига хулқ-атвори ва мад-тидан талаб қилинадиган энг оддий қоида, бурч сифатида сингдиришга ҳаракат қилинади. Ён-атрофдагилар, кўни-қўшнилари, оила аъзолари, маҳалладошлари, касбдошлари ва жамоат жойларидаги ҳамроҳларига диққат-этиборлилик, ҳаммага ва ҳамма нарсага яхшилик н.назаридан қараш, ёрдамга мухтож бўлиб турган ҳар қандай одамга таянч-далда бўлиш, унга яхши сўз топиб бера олиш, яхши муомала қилиш – буларнинг барчаси одамнинг Х.ини, мад-тини кўрсатувчи сифатга хос жиҳатлардир. Бу ахлоқий сифат ана шу жиҳатлари билан кўполлик, жоҳиллик, бадбинлик, тўпорилик каби салбий сифатларга тескари ҳисобланади. Маълумки, ҳар бир жамиятнинг мад-йлик даражаси ундаги фуқароларнинг ўзаро муносабатлари мад-тининг юксаклиги билан белгиланади. Зеро, Х., инсоннинг инсонлигини, тарбиясини, ҳатто жамоадаги ўрнини ҳам аниқ кўрсатиб бера оладиган кўзгудир. Киши шу оддий сифат – Х. билан бошқаларга кўтаринки кайфият бағишлайди, яшашга бўлган иштиёқни орттиради, намуна ва ибрат кўрсатади. Ш.у. одамлар хушфёъл кишини доимо иззат-ҳурмат қиладилар, унинг шаънига олқиш ва раҳматлар айтиб, ундан ўрнак олишга ҳаракат қиладилар. *М.Аҳмедов, Д.Қодирова*

ХЎРЛИК – иззат-нафснинг поймол бўлиши, таҳқирланишни англатувчи т. Х. сўзи ташқаридан зоҳир бўлмайдиган, балки одамийлик қадри топталганидан ич-ичдан эзилиш, зил кетиш ҳолатини ҳам англатади. Х. кўрган одам фаолиятининг барча турлари ва ҳар қандай меҳнат кишидан кучли иродани талаб қилади. Чунки ирода кишиларнинг ҳаракат мақсадини белгилаш, унга эришиш восита ва йўл-йўриқларини олдиндан аниқлаб, маълум қарорга келиши ҳамда бу азму қарорни амалга оширишда намоён бўлади. Одамда ироданинг қатъийлиги Х. ҳолатига тушиб қолганда ундан қай тарзда халос бўлишида кўринади. Х. сўзи “итдек хор бўлмоқ”, “ит куни бошига тушмоқ” каби иборалар билан маънодош ҳисобланади. Х. азобланишнинг энг аянчли кўриниши бўлиб, инсон оғир машаққат ва таҳқирлашни бошидан кечираётганини англатади. Инсон бутун умри давомида бошдан кечирган ҳис-туйғуларини унутиб юбориши мумкин, бироқ ҳеч қачон Х.ни унута олмайди. Чунки хўрланиш дилозорлик, киши кўнглига қаттиқ ботадиган сўзларни ўзида мужассам этадиган, салбий маънога эга бўлган ҳолатни ифодалайди.

Халқимизда “Ўйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир” мақоли бежиз келтирилмайди. Ҳар бир инсон чуқур мушоҳада қилиб, ўйлаб гапириши лозим. Токи, унинг сўзидан ҳеч кимнинг кўнгли озор чекмасин, хўрланмасин. Бу ўринда ҳазрат Навоийнинг: “Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай, Онча борким, Каъба вайрон бўлса обод айлағай” мисраларини келтириш жоиздир. Дарҳақиқат, ҳар бир инсон “юз ўйлаб, бир сўзлаши”, яъни ўз фикр-мулоҳазасини ниҳоятда эҳтиёткорлик билан билдириши лозим. Шунда у кишини хўрламасдан, унинг кайфиятини шод қилади, кўнглини вайрон қилмасдан уни обод қилади.

Ч

ЧАҚИМЧИЛИК — барча даврларда қораланиб келинган, бирор ғаразли мақсадни кўзлаб, биров ҳақида бошқа бировга хабар беришдек иллатни ифодаловчи т. Ч. ёлғон, фиску фасод, кўролмаслик, ғийбатчилик, аламзадалик каби иллатларнинг шох томиридир. У ёлғон маълумот билан дўстни душманга, фиску фасод билан обод уйни вайронага айлантиради, ғийбат ёрдамида хиёнатни амалга оширади. Ч., моҳиятан, бирор бир инсонни маънан ёки жисмонан бадном этишга қаратилган разилликдир. Чунки чақимчи ҳар қандай ҳолатда ўз фойдаси ва манфаатини кўзлаб иш тутади. Ш.у. азалдан чақимчи ва Ч. исломда кескин қораланиб, бу хусусда Расулulloҳ (с.а.в.) «Чақимчилар жаннатга кирмайдилар», деб узил-кесил ҳукм чиқарганлар. Чунки Ч. ҳар доим ўз қилмиши билан ака-ука, ёру биродар, кўни-қўшни, эру хотин, фарзандлар ва ҳатто маҳаллалар, мам-тлар, миллатлар орасини бузади. Аксинча, хафалашиб қолган кишиларни яраштириш, хушмуомалалик билан узилган ришталарни боғлаш ислом динида катта савоб саналади. Ч. жамиятда кишилар орасида рўй бериб турадиган салбий хулқ-атвор, хус-ятлар ичида инсон шаънига энг кўп иснод ва нуқсон етказадиган манфий кўринишдаги иллатлардан бири. Чақим, чақув, Ч., чакмачақарлик (гап ташувчилик иллоти), юмалоқ хат ёзиш, шикоятбозлик, аризабозлик каби ёмон таассурот қолдирадиган бундай иллатлар турли шарт-шароит, кўринишларда содир бўлиб, киши кайфиятида ҳамиша нохуш из қолдиради. Чақимчи одам (чакмачақар) ўз кирдикорларини билмасдан, тасодиф туфайли эмас, балки онгли равишда амалга оширади. Ш-дек, бундай тубан ишга у бошқаларга ҳасад қилиш, кўролмаслик, ғаламислик, ўч олиш, попугини пасайтириш, ўзгаларга ёмонликни раво кўриш ва ш.к. ғаразли ниятларда киришади. Баъзан эса чақимчи одам шундай йўл тутажаги ҳақида рақиб томонга шипшитиб ҳам кўяди ёки ўртага ультиматум (ғаразли шартларни) кўйиб, ҳукмини ўтказмоқчи бўлади. Халқимиз ш.у. ҳам гап ташийдиган, чақимчи, айғоқчи, ғийбатчи, тухматчию чакмачақар одамларни ёппасига ёмон кўради, уларнинг қилиқ ва ножўя ишларидан ҳазар қилади, уларни қоралайди, ҳатто баъзи ҳолларда маҳалладан кўчириб юбориш каби ҳукмлар билан жазолайди. Ч.нинг энг мудҳиш оқибатларини халқимиз яқин олтмиш-етмиш йиллар ичида мустабид шўролар ҳокимияти даврида бошдан кечирган эди. Ўтган а.нинг 30-йилларида собиқ Иттифоқда рўй берган сталинча қатағон сиёсатининг машъум оқибатлари нактижасида халқимиз ўзининг қанчадан-қанча улуғ ва миллатпарвар, зиёли ва аллома фарзандларидан айрилди. Улар “тройка” деб аталмиш кўмиталарда ўйлаб топилган куракда турмас Ч. туфайли жаҳолат ва қатағон қурбонларига айланди. Афсуски, ҳозирги вақтда ҳам одамлар орасида, жамоада, иш жойида, маҳаллада чакмачақарлик, шикоятбозлик учраб туради. Бу иллатлар ўтмиш сарқити, таг-туғи билан суғуриб ташланадиган ҳолатлар сифатида қораланади. *Музаффар Аҳмедов*

ЧИДАМЛИЛИК – инсонга хос сабр-бардош, матонат, сабр-тоқат, ташқи таъсирлар натижасида ўзгармаслик фазилатини ифодаловчи т. Ч. мазмун-

моҳиятига кўра: 1.Руҳий ёки жисмоний қийинчиликларнинг тугабини сабр-тоқат билан кутмоқ, уларга сабр-бардош бермоқ. (мас., оғриққа чидамоқ, совуққа чидамоқ, очликка чидамоқ ва ҳ.к.). 2. Маън-й-руҳий ҳолат ва шароитга сабр-бардошли бўлмоқ. (мас., танқидга чидамоқ, ёлғизликка чидамоқ, ҳақоратга чидамоқ ва ҳ.к.). 3. Нарса ва буюмларнинг Ч.и: кўп ёки кам муддатга чидаши англатади. Ч. мафкуравий соҳада **тахдидбардошлик**, иқтисодиётда **рақобатбардошлик**, тиббиётда **иммунитет** иборалари билан маънодошдир. Маъ-ятда Ч. т.си руҳий ёки жисмоний қийинчиликларнинг тугабини сабр-тоқат билан кутмоқ, танқид ва турли тазйиқларга чидамоқ, бардош бермоқ маъносида қўлланади. Ч.нинг зидди чидамсизлик, мўртлик, бўшлик ёки бўшанглик, сабрсизлик, бетоқатлик, заифлик, масъулиятсизлик ва ҳ.к.лардир. Инсонларнинг жисмоний ёки маънавий иродаси Ч.га қараб белгиланади. Нарса, жихоз ва буюмларда Ч. уларнинг баҳосини оширгани сингари инсонлар орасида ҳам Ч. фазилатига эга кишилар алоҳида кадр-қимматга, ҳурматга эга бўлади. Ч. халқимизда кўплаб мақол ва нақлларида ўз ифодасини топган. (мас., “қирқига чидаган, қирқ бирига чидамади”, “чидаганга чиқарган” ва ҳ.к.) Ч. кишилик жамиятида муҳим ижтимоий аҳамият касб этиб, нарсалар ўзгаришига таъсир қилмаса-да, уларнинг сифатини ифодалайди. Ч.нинг хоссаси наrsa ва ҳодисаларнинг зарурий эканлигига қараб истифода этилади. Ч. маълум бир ташқи таъсир орқали аниқланади. Ч. инсоннинг индивидуал салоҳияти, имкониятлари орқали юзага келиб, бошқа сифат кўрсаткичларидан кескин равишда фарқланади. Чунки, бардошлилик бирор бир ташқи таъсир натижаси аниқланса, Ч. ҳам ташқи таъсир, ҳам жонли ва жонсиз жисмнинг технологик, психологик ва физиологик тузилишининг хус-ятини намоён этади. Ч. т.сига ёндош ва турдош атамалар қаторига кўникма ҳамда малака ибораларини киритиш мумкин. Аксарият илмий манбаларда моҳирлик Ч. билан айнанлаштирилади. Ч. инсон томонидан кўникма ва малакаларнинг эгалланиши жараёнида такомиллашиб боради. *Улуғбек Саидов*

ЧИРОЙЛИЛИК — нарсаларнинг ташқи кўринишини, ҳолатини, бажарилган иш ёки қилинган ҳаракатдаги ўзаро ҳамоҳанглик натижасида инсонларда ёқимли таассурот уйғотувчи наrsa-ҳодисалар мажмуини ифодаловчи т. Кундалик мулоқотда тез-тез тилга олинадиган “гўзаллик” маънодош. Ч. эстетик т. сифатида гўзалликнинг такомиллашувидаги зарурий шарт бўлиб, у инсонларда завқланиш ҳосил қилади. Ч. эстетика ҳамда нафосат фал.си фанида кам ўрганилган мезоний т. ҳисобланади. Унга одатда гўзалликка муносабат каби ёндашилади. Аслида Ч. гўзалликдан фарқ қилади. Ч. гўзалликдаги хус-ятни тўлақонли акс эттира олмайди. Тўғри, Ч. ҳам гўзаллик сингари инсоний муносабат ларга, табиат ҳодисалари ва ҳайвонот оламига нисбатан ишлатилади. Мас., чиройли одоб, чиройли гул, чиройли оҳу ва ҳ.к. Бироқ кўзимизга кўринган ва чиройли деб ҳис қилган наrsa-ҳодисаларнинг ҳаммаси ҳам ёқимли бўлавермайди. Биз учун капалаклар чиройли ҳашарот, аммо ботаника илмида уларга ўсимликлар зарарқунандаси сифатида қаралади. Ёки сув ўсимлиги ҳисобланган расписка чиройи билан ҳашаротларни ўзига жалб этади. Бироқ гулга қўнгандан сўнг ҳашаротлар унинг озуқасига айланади.

Инсонда ҳам худди шундай, чиройли ҳаракатлар натижаси ҳар доим ҳам ёқимли бўлавермайди. Шунга кўра, Ч. нарса-ҳодисанинг шакли ёки мазмунидаги эстетик хус-яти орқали кишиларда ёқимли тасаввур, хуш кайфият пайдо қилади. Ч. нарса-ҳодисаларнинг фақат бир томонидаги (ташқи ёки ички) ёқимли ҳолатни акс эттиради, холос. Шакл чиройли бўлган пайтда мазмун, мазмун чиройли бўлган ҳолатда шакл тўлақонли бўлмаслиги мумкин. Гўзаллик эса бундан мустасно, у нарса-ҳодисаларнинг фақат бир томонини акс эттирмайди, аксинча, у мазмун билан шаклнинг уйғунлиги, мослиги, ҳамоҳанглиги, мақсадга мувофиқлиги асосида юзага келади. Шу маънода, гўзаллик ҳам объектив, ҳам субъектив хус-ятга эга. Табиат гўзаллиги эса объект (инсон) ва субъектнинг (ўсимлик ва ҳайвонот дунёси) тартиби ҳамда уйғунлигига асосланади. Гўзалликдаги уйғунлик ва тартибнинг бузилиши эса инсон, табиат, жамият муносабатларида хунук оқибатларни юзага келтиради. Шу жиҳатдан қараганда, ёқимли бўлган барча нарсаларни «гўзаллик», «гўзал» деб билиш инсонни воқеликни эстетик тарзда ўзлаштиришдаги холислик, ишончлилик ва ҳаққонийликдан чалғитади. *Баҳодир Ҳусанов*

«ЧИҒАТОЙ ГУРУНГИ» — Туркистон жадиidlари томонидан ташкил этилган мад-й-маър-й ва илмий-адабий ташкилот (1919-1921). Фитрат бошчилигида Тошкентда тузилган. Туркистон мухторияти ҳукуматининг ағдарилиши ва Колесов воқеаси (1918 йил февраль-март)дан кейин асосан Тошкентда фаолият кўрсатаётган жадиidlар тактик мақсадларни кўзлаб, совет ҳокимияти билан яқинлашишга мажбур бўлдилар. Фитрат совет ҳокимиятидан сиёсий ташкилот тузиш учун рухсат ололмагач, мад-й қурилишга хизмат қиладиган миллатпарвар ташкилот тузишга интиланган. Туркистон АССР миллий ишлар халқ комиссарлиги томонидан «сиёсатга аралашмаслик шарти б-н» «Ч.г.» тузилишига расмий рухсат берилган. Ушбу ташкилот номланиши XIII-XIV а.ларда мавжуд бўлган Чиғатой улуси ва XIV-XVI а.ларда эски ўзбек тили маъносида қўлланган чиғатой тили каби атама ва истилоҳлар билан боғлиқ. Фитрат ташкилотга ном танлашда Туркистон худудида яшаган туркий халқларга дахлдор меросни ўрганишга эътибор қаратган. «Ч.г.» туркий халқлар мад-ти, санъати, адабиёти, тарихи, тил ва имлоси каби соҳаларни жиддий ўрганишга киришган. «Гурунг» аъзолари ўзбек тилининг софлиги учун курашиш билан бир қаторда янги ўзбек миллий мад-тини барпо этишга интиланлар. Ўша даврда мавжуд бўлган «Темур», «Турон», «Турон тўдаси», «Турк кучи», «Изчи» каби гуруҳ ва уюшмаларга нисбатан «Ч.г.» самарали фаолият кўрсатган. «Ч.г.» низомида ёзилишича, у бир нечта шўъбалардан иборат бўлган. Бу шўъбалар «Тил ва имло тўдаси», «Адабиёт тўдаси», «Санъат ва театр тўдаси» деб номланган. «Тил ва имло тўдаси»га дастлаб Чўлпон, сўнгра Элбек раҳбарлик қилган. Фитратнинг «Тилимиз» (1919) мақоласида ушбу тўданинг дастурий йўналиши белгилаб берилган бўлиб, Элбек, Шорасул Зуннун, Шокиржон Раҳимий, Қажум Рамазон, Ғози Олим Юнусов каби олимларнинг тилшуносликка оид ишлари ушбу дастурга биноан бажарилган. «Гурунгчилар» томонидан 1919 йилда араб алифбосини ислоҳ қилган ҳолда янги алифбо яратилган. Тил ва имло қурултойи (1921 йил январь)

бевосита «Ч.г.» ташкилотчилигида ўтган. «Ч.г.» тарих соҳасидаги ишни манбашуносликдан бошлаган. Туркистон ўлкаси Мусулмонлар бюроси 1919 йилда Фитрат, Назир Тўрақулов ва Лазиз Азиззодадан иборат ҳайъат тузиб, тарихий меросни ўрганиш зарурлигига эътибор қаратган эди. Уларнинг Бухоро, Самарқанд ва Фарғона водийсига қилган илмий сафарлари натижасида кўплаб тарихий асарларнинг қўлёзмалари топилди ва Тошкентга олиб келинди. «Ч.г.» адабиёт ва санъат соҳасида муҳим ишларни амалга оширган. Фитрат, Чўлпон, Боту, Элбек қаламига мансуб «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) тўплами, Фитратнинг «Темур сағанаси», «Ўғузхон», «Або Муслим» ва «Қон» сингари драматик асарларининг эл орасида кенг ёйилиши бунга мисолдир. «Ч.г.» аъзолари ўз ғояларини «Янги Шарқ», «Учқун» газеталари ва «Тонг» журнали орқали ифодалашган. Ташкилотнинг «Ч.г.» номли махсус журналининг 1-сони чоп қилинган, у тақиқланган. 1921 йил бошларида «Ч.г.» ташкилоти фаолияти Туркистон АССР Маориф халқ комиссарлиги томонидан тўхтатилган. *Тўлқин Тоғаев*

ЧЎЛПОН, Абдулхамид (1898, Андижон - 1938.4.10, Тошкент) – тахаллуси; асл исми Абдулхамид Сулаймон ўғли Юнусов. Шоир, ёзувчи, драматург, таржимон, танқидчи ва жамоат арбоби. Дастлаб мадрасада (1908–12), сўнгра рус-тузем мактабида (1912–14) ўқиган. Ч. 1914 йил «Садои Туркистон» газети билан ҳамкорлик қилган. «Чигатой гурунги» номли адабий-маърифий, илмий-мад-ий ташкилотнинг фаол аъзоси (1919-1920), «Янги Шарқ», «Иштирокиюн» (1920 йилдан «Қизил байроқ», 1922 йилдан «Туркистон») газетида адабий ходим (1919–23), Халқ маориф комиссарлиги қошидаги Илмий кенгаш (1921 йилдан Ўлка ўзбек билим ҳайъати, 1922 йилдан Илмий ҳайъат)да раис (1920–23), «Бухоро ахбори» газетида муҳаррир (1921–22), «Турон» театрида директор (1921; 1922–23), «Муштум» журнал ва «Дархон» газетида техник муҳаррир, адабий ходим (1922–23), Ўзбек драма студияси (Москва. 1924–27) ва Ўзбек давлат драма театрида адабий эмакдош (1927-31), СССР ХКС ва Шарқ халқлари марказий нашриётида таржимон (Москва, 1931–34), «Муштум» ва «Гулистон» журналлари ҳамда «Театру» газетида адабий ходим (жамоатчилик асосида, 1935–37). 1914 йил Тошкентда М.Абдурашидхонов ва У.Хўжаев билан танишиш Ч.нинг миллий уйғониш ҳаракати намояндаси сифатида шаклланишида муҳим омил бўлган. Ч. «Садои Туркистон» газетида дастлабки «Туркистонли қардошларимизга» шеъри, «Қурбони жаҳолат», «Дўхтир Муҳаммадёр») ҳикоялари ва «Адабиёт надир» мақоласини эълон қилиб (1914), шу давр адабиёти намояндалари сафидан ўрин эгаллаган. Туркистон аҳолисининг иқт-ий, ижтимоий ва мад-ий қолоқлик шароитида яшаётганининг асосий сабабини Россиянинг мустамлакачилик сиёсатида кўрган Ч., б. жадиждлар қатори, ўз асарлари билан халқнинг мад-ий ва маърифий савиясини кўтаришга киришган. 1917 йил февраль инқилобидан сўнг Ч. Туркистон мухторият ҳукуматининг барпо этилишида фаол иштирок этиб, мухториятни шарафловчи «Озод турк байрами» шеърини ёзди ва бу шеър ўзбек давлатчилиги тарихида илк мадҳия бўлди. Ч. бу даврда З.Валидий чорлови билан Оренбургга бориб, Бошқирдистон мухторият ҳукуматининг ташкил

этилишида ҳам иштирок этди. Туркистон мухторияти тугатилгач, Ч. «Илмий кенгаш», «Чиғатой гурунги», «Нашри маориф» ташкилотлари ва «Турон» театрида адабий, илмий-маърифий ишлар билан машғул бўлди. Республика мад-т ходимларининг 2-қурултойи (1927)дан кейин Ч.га қарши бошланган кураш уни сиёсий фаолиятдан узоқлаштиришга, ҳатто 1931–35 йилларда Москвага қочиб бориб, мусофирликда яшашга мажбур этди. Ч. 1937 йил 14 июль куни ҳибсга олиниб, кўп ўтмай, отиб ташланди. Ч.нинг адабий мероси шеърят, наср, драматургия, публицистик ва адабий-танқидий мақолалар ҳамда таржимадан иборат. Ч.нинг шеърӣ асарлари «Ўзбек ёш шоирлари», «Уйғониш» (1922), «Булоқлар» (1923), «Тонг сирлари» (1926) ва «Соз» (1935) тўпламларида, ш-дек, турли газета ва журналларда эълон қилинган. Улар ғоявий-тематик йўналишига кўра 2 гуруҳга ажралади: соф лирика ва ижтимоий -сиёсий лирика. Ч. шеърӣяти жаҳон лирик шеърӣятининг мумтоз вакиллари даражасига кўтарилган. «Гўзал», «Сезги», «Сирлардан», «Мен шоирми?» сингари шеърлари билан 20 йилларнинг бошларидаёқ бармоқ вазнига асосланган янги ўзбек шеърӣятини юксак тараққиёт босқичига олиб чиқди. Унинг 20-йилларда ёзган «Ойдин кечаларда», «Қор қўйнида лола», «Новвой қиз» сингари ҳикоялари ўзбек адабиётидаги наср жанрининг дастлабки мумтоз намуналаридир. Ч. бу ҳикояларида ўзбек хотин-қизларининг аянчли тақдирини турли бадиий режада тадқиқ этарди. Умуман, ўзбек хотин-қизларининг мустамлакачилик шароитидаги тақдири тасвири Ч. шеърӣий ижодининг ҳам, кичик эпик асарларининг ҳам, «Кеча ва кундуз» (1936) романининг ҳам асосий ғоявий йўналишини белгилаб берган. Ч. насрий ижодининг муҳим қисмини публицистика ташкил этади. У «Йўл эсдалиги», «Вайроналар орасидан» каби қатор очерк ва публицистик мақолаларида 20-йиллардаги мустамлака ўлка ҳаётининг мудҳиш манзараларини тасвирлаган. Ч. Абдулла Қодирий билан бирга ўзбек адабиётида реалистик роман ва ҳикоя жанрларининг тараққиёт тамойилларини белгилаб берди. Ч.нинг драматургия соҳасидаги дастлабки изланишлари 1919 йилга оид. У шу йили «Темирчи», «Гуноҳ», «Чўрининг исёни» сингари кичик саҳна асарларини ёзди. 20-йилларнинг бошларида эса Ч.нинг «Ёрқиной», «Халил фаранг», «Ўлдирувчи» (1921), «Севги ва салтанат», «Чўпон севгиси» (1922) пьесалари майдонга келди (бу асарларнинг аксари бизгача етиб келмаган). Ч. «Турон» театрига директорлик қилган йилларида саҳна санъати ва драматургия «сир»ларини, ш-дек, рус тилини пухта эгаллагани туфайли 1924 йил Москвада ташкил этилган ўзбек драма студиясига адабий эмакдош этиб юборилди. Ўзи ҳам студиячилар учун саҳна асарлари («Ёрқиной», «Яна уйланаман». «Қоровул уйқуси» (Л.Свердлин билан ҳамкорликда), «Узун кулоқ бобо»)ни ёзди. Рус ва европа драматургларидан К.Гоццининг «Маликаи Турондот», Н.В.Гоголнинг «Терговчи», В.Н.Билль-Белоцерковскийнинг «Лаббай», Мольернинг «Хасис» пьесаларини ўзбек тилига таржима қилиб берди. Ч. 1927 йилда Москва ва Боку драма студиялари қатнашчилари базасида Ўзбек давлат намуна труппаси (1929 йилдан Ўзбек давлат театри) ташкил этилгач, мазкур труппа (театр)нинг адабий эмакдоши сифатида фаолият олиб борди. Шу даврда унинг кишилар ва жамият ҳаётидаги нуқсонларни ҳажв этувчи «Муштумзўр», «Хужум» (В.Ян билан ҳамкорликда,

1928), «Ўртоқ Қаршибоев» (1929) каби пьесалари сахна юзини кўрди. Ч. айна пайтда театр таржимони сифатида ҳам самарали ижод қилиб К.Гольдонининг «Икки бойга бир қарол», Лопе де Веганинг «Қўзи булоқ», У.Шекспирнинг «Хамлет», Ф.Шиллернинг «Босмачилар», Билль-Белоцерковскийнинг «Пўртана», С.Левитинанинг «Хукм», А.Файконинг «Портфелли киши», В.Трегьяковнинг «Наърангни торт, Хитой!», В.Ивановнинг «14–69 рақамли зирхли поезд» пьесаларини ўзбек тилига ўтирди. Ч. адабий эмакдош, драматург ва таржимон сифатида М.Уйғур билан бирга профессионал ўзбек театрининг тамал тошини қўйди. Ч. адабий меросининг салмоқли қисмини таржима асарлар ташкил этади. Ч. А.С.Пушкин («Борис Годунов», «Дубровский»), Н.В.Гоголь («Терговчи»), И.С.Тургенев («Чўри қиз»), И.Франко («Миллион», «Феруза»), Л.Андреев («Губернатор», «Осилган етти кишининг ҳикояси»), А.П.Чехов («Қочоқ»), А.М.Горький («Илгаклар», «Она») сингари рус ва б. халқлар адабиётининг мумтоз асарларини ҳам катта маҳорат билан таржима қилиб, замонавий миллий таржима мактабига асос солди. Ч. таржимасидаги В.Шекспирнинг «Хамлет» трагедияси ўзбек таржима санъатининг шох намунасини кўрсатди. Ч.га Алишер Навоий номидаги Ўз-н Р-си Давлат мукофоти (1991) ва «Мустақиллик» ордени (1999) берилди. 1997 йил Ч.нинг 100 йиллиги кенг нишонланиб, Андижонда Ч. уй-музейи ташкил этилди, вилоятдаги Тиллар пед. ин-ти, ш-дек, лицейлардан бири Ч. номи билан аталади. *Наим Каримов, Тўлқин Тоғаев*

Ш

ШАЙТОН (араб. олий даргоҳдан ҳайдалган Азозил номли фариштага берилган ном) — Аллоҳ иродасига бўйсунмайдиган жин, инс, ҳайвон, инсон ва б. маҳлуқларни саркашлик йўлига бошловчи, биз кўролмайдиган, лекин мавжудлиги муқаддас китобларда билдирилган маҳлуқ. Мас., Қуръонда талқин қилинишича, Ш.ни Аллоҳ оловдан яратган, кейинчалик амрига итоат қилмагани учун олий даргоҳдан қувилган, ражим деб лаънатлаган. Лекин Аллоҳ бандаларини синаб кўриш учун Ш.га муҳлат берган. Ш.у. у барчани йўлдан оздиришга ҳаракат қилади. Қуръонда Ш. сўзининг синоними сифатида Иблис ибораси ҳам ишлатилган. Одамлар томонидан эътироф этилган маънавий кадриятларга, диний ва дунёвий, жисмоний ва руҳий муносабат ларга тўғри келмайдиган, ахлоқ нормаларини бузувчи кўпол, ошкора одамларга нисбатан ҳам Ш., Ш.нинг малайи каби сифатлар ишлатилади. “Аниқки, шайтон сизларга душмандир, бас уни душман тутинглар” (Фотир-6) дея огоҳлантирилган. Ш. Инсоннинг, айниқса, мўминларнинг очик душмандир. Ш. измидагиларнинг бой-фақир, ёш-қари, эркак-аёл, чиройли-хунуқлигига қарамай, йўлдан оғдириш пайида бўлади. Ш. инсонларга барча ёмон нарсаларни чиройли қилиб кўрсатади, уларнинг қалбларига васваса уруғини сочиб ихтилофлар, келишмовчиликлар пайдо қилади. Мас., ичкилик, гиёҳвандлик, зино, ўғирлик кабиларни чиройли қилиб кўрсатади. Ш. измидаги киши деганда, одам боласига хос бўлмаган номақбул йўлларда юрадиган, ўз келажаги, оила тинчлиги, жамият фаровонлигини ўйламайдиган, ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлаб, барча инсоний туйғуларидан маҳрум бўлган маънавий қашшоқ киши тушунилади.

ШАНТАЖ (франц.) — ўз мақсадига эришиш, бирон фойда кўриш учун қилинадиган иғво, дўқ уриш, кўрқитиш каби ёмон ниятдаги хатти-ҳаракатни англатувчи т. ЎзР жиноят ҳуқуқига кўра, Ш. алоҳида жиноят эмас, балки бошқа жиноятларни амалга ошириш воситасидир. Ш. инсон маъ-яти ва руҳиятига чуқур салбий таъсир кўрсатувчи ҳаракат бўлиб, кўпинча инсонларни ахлоқий меъёрлардан чиқишга олиб боради.

ШАРИАТ (араб. остона ва сув ичиш жойи; йўл; мусулмон оламида қонунчилик) — исломда Аллоҳ жорий қилган амалий ҳукмлар мажмуаси, шунга асосан, Ш. фикҳ маъносида ҳам тушунилади. Самовий динларнинг барчасидаги амалий қисм Ш. деб аталади. Ислом Ш.и ҳукмлари Қуръон, суннат, ижмоъ ва қиёсдан олинади. Ислом Ш.ининг мақсадлари дин, жон, ақл, насл ва молни асрашдан иборат. Ш.да ушбу нарсаларни муҳофаза қилиш учун зарур бўлган барча чоралар кўрилган. Ш.нинг ҳожатлилик мақсадлари эса, кишиларга қулайлик туғдириш ҳамда улардан қийинчилик ва машаққатни аритишга қаратилган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) раҳбарлигида биринчи Ислом давлати ташкил топганда Ш. меъёрлари ўша давлатнинг асосий қонунлари бўлган ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олган. Кейинчалик 4 халифа, уммавийлар, аббосийлар ва усмонийлар давлатлари

вақтида ҳам Ш. давлатнинг қонуни бўлиб келган. Аммо вақт ўтиши билан турли омилларга кўра, мусулмонлар Ш. хукмларидан узоқлаша борганлар. Ҳозирга келиб фақат Саудия Арабистони давлати ўз Ш.ига амал қилади. Бошқа ислом давлатларида оилавий никоҳ, талок, нафақа каби масалаларда ва мерос хусусида Ш.га тўлиқ ёки қисман амал қилинади.

ШАРМ-ҲАЁ – қаранг: *ҲАЁ*; *УЯТ*.

ШАРҚ РЕНЕССАНСИ – Шарқ маън-й-маър-й, мад-й ҳаётидаги Уйғониш, яъни Шарқ халқлари ривожининг юксалиш даврлари. Ш.р.ни икки даврга бўлиш мумкин. Биринчиси – М.О.да мўғуллар истилосигача бўлган давр, у ал-Бухорий, ал-Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино каби қомусий олимлар, астроном ал-Фарғоний, Бухоро тарихчиси Наршахий, мутафаккирлар Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Хожиб ва б. номлари ва ижодлари билан боғлиқ. Бу даврда яшаган мутафаккирларнинг деярли барчаларига қуйидаги хус-ятлар хос: мад-тнинг ўтмишда эришган ютуқларини, хус-н, қад. юнон, хинд, Хитой меросини чуқур ўрганиш ва уни ижодий ривожлантириш; табиатни ўрганишга қизиқишнинг ортиши ва табиий фанлар тараққиёти (астрономия, география, математика, риёзиёт, тиббиёт ва ҳ.к.); рационализм, яъни ақлни ҳақиқат мезони сифатида тан олиш ва бунинг натижасида мантиқни ривожлантириш; ақидапарастликни рад этиш ва хурфикрлиликнинг рив-ши; инсонпарварликни улуғлаш, инсоннинг ахлоқий, маънавий гўзаллигини, камолотини Аллоҳнинг юксак инъоми сифатида талқин этилиши; сўз санъатига муҳаббат; илмий асарнинг бадиий шаклига алоҳида эътибор берилиши; қомусий билимларга эга бўлишлик. Бу даврда яшаган мутафаккирлар фан ва санъатнинг кўп соҳаларини чуқур билган алломалар бўлган. Бу даврда Яқин Шарқда ал-Маъмун халифалик қилган вақтда (813-833) давлат илм-маърифатнинг ўсишига ёрдам берди. Бағдодда, сўнгра Дамашқда астрономик обсерваториялар қурилди. Бағдодда “Байт ул-ҳикма” (“Донишмандлик уйи”) ташкил этилди. Бу илм даргоҳларида Ў.О.лик олимлар фаол иштирок этдилар. XI а. бошларида Хоразмда машҳур “Маъмун академияси” ташкил қилинди. Бу ерда Беруний атрофига ўша замоннинг бир гуруҳ олимлари, жумладан, Абу Али ибн Сино, Абу Наср бин Ироқ, ш-дек, файласуф Абу Саҳл Масихий, табиб Абулхайр Ҳаммор ва б. олимлар жам бўлиб, кўплаб илмий изланишлар олиб бордилар. Бу даврда табиёт илми, пантеистик фал. билан бирга ислом илоҳиёти ҳам кенг ривожланди. Муҳаддис сифатида бутун мусулмон оламида машҳур Имом Бухорий, Имом Термизий, калом таълимотининг асосчилари Абу Мансур Мотуридий, Бурхониддин Марғиноний ва Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолийлар ислом дини ривожига катта ҳисса қўшдилар. Иккинчи Ренессанс Соҳибкирон Амир Темур ва темурийлар сулоласи хукмронлик қилган (XIV-XVI а.лар) даврга тўғри келади. Бу даврда яшаб, ижод этган олим ва мутафаккирлар Саъдиддин Тафтазоний, Мир Саййид Шариф Журжоний, Муҳаммад Тарағай Улуғбек, Ғиёсиддин Жамшид ал-Коший, Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи, Абдурахмон Жомий, Лутфий, Низомиддин Мир Алишер Навоий, Камолиддин

Хусайн Воиз Кошифий, машхур тарихчилар Шарафиддин Али Яздий, Мирхонд ва Хондамир, рассомлар Камолиддин Бехзод ва шоҳ Музаффарларнинг номлари дунёга машхур бўлган. Бу даврда давлатни бошқаришда дин ва тасаввуф қоидаларига алоҳида эътибор берилган. Аҳмад Яссавий ва Баҳоуддин Нақшбанд таълимотлари маъ-ят ривожига муҳим аҳамиятга эга бўлди. Илм-фан ривожланди, меъморчилик санъати юксак даражага кўтарилди. Амир Темур Кўксарой масжиди, Шоҳизинда, Бибихоним мадрасасини қурдирди. Кешда (Шаҳрисабз) Оксарой барпо этилди. Мирзо Улуғбек даврида Регистонда, кейинчалик Бухоро ва Ғиждувонда мадрасалар, Бибихоним масжиди, Ғўри Амир макбараси, Улуғбекнинг фалакиёт расадхонаси қурилди. Илм-фан, хус-н, фал. мантиқ илми ривожига катта эътибор берилди. Бунинг натижасида XIV-XV а.дан бошлаб ислом мадрасаларида мантиқ илмини ўқитиш ҳуқуқ ва тилшунослик фанлари билан боғлиқ ҳолда олиб борилди. Буюк фалакиётчи олим ва давлат арбоби Муҳаммад Тарағай Улуғбек математика, астрономия, геометрия, тарих, кимё ва б. соҳаларда илм. тад. олиб борди. Унинг энг машхур асари “Зижи жадиди Кўрагоний”да 1118 юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган. Улуғбек Қуёш ва Ой ҳаракатларини, уларнинг тутилиш вақтларини тўғри ҳисоблаб чиққан. У атрофига иқтидорли ёшларни тўплаб, ўзининг илмий мактабини яратди. Шарқ Ренессанси II даврида яратилган фал-й, бадий тафаккур ривожининг ёрқин намунаси Алишер Навоий ижодида ҳам ўз ифодасини топган. Мустақиллигимиз туфайлигина миллатимиз ва жаҳон мад-ти ривожига улкан ҳисса қўшган Шарқ Уйғониш даврини илмий, холис ўрганиш, баҳолаш имкони пайдо бўлди. *Т.Ортиқов, К.Юнусов*

ШАРҚОНА АХЛОҚ — Шарқ халқлари томонидан инсоннинг инсонга, табиат, дин ва дунё, моддий ва мад-й неъматларга, рухий ва жисмоний ҳиссиётларга муносабат ида маълум тартибга солинган меъёрларни ифодаловчи т. Хулқ-атвор, юриш-туриш, тарбия, хушахлоқлик, боадаблик, ота-онага, устозларга ҳурмат-эҳтиром, хушмуомалалик, очик юзлилик, вазминлик, камтарлик, ваъдага вафодорлик, тўғрисиўзлик ва ш.к. маънавий т.ларнинг Шарқнинг турли-туман халқлари мад-тида яққол кўзга ташланиб туриши Ғарб дунёсида Ш.а. т.сининг шаклланишига олиб келган. Ш-дек, Шарқ халқлари тарихини турли томондан ўрганувчи мутахассислар ҳам Шарқда ахлоқ масаласига қадимдан жуда катта эътибор қаратилгани ва а.лар мобайнида бу соҳада эришилган натижалар бутун инсоният тараққиётига катта ҳисса қўшганини таъкидлайдилар.

ШАРҚОНА МАДАНИЯТ — Шарқнинг турли минтақаларида яшовчи жуда кўп миллатларнинг мазмунан ўхшаш ва бир-бирига сингиб кетган, ш-дек, ўзига хос оригиналлиги билан ажралиб турадиган кўхна ва замонавий, моддий ва маънавий мад-тлар мажмуини ифодаловчи т. Мас., архитектура соҳасида Япон, Хитой, Корея услублари, Эронда ўзига хос зинасимон қурилиш услуби, буддизм таъсирида шаклланган Ҳиндистон биношунослиги, Ў.О.нинг ислом мад-ти билан қоришиб кетган шаҳарсозлик услублари Шарқни бошқа минтақалардан ажратиб туради. Осиёнинг турк, кавказ каби халқларининг

архитектура ва шаҳарсозлигига Европа услублари ўз таъсирини ўтказган. Шарқда ўзига хос тарзда, мустақил ривожланган маънавий мад-т Европа мад-ти шаклланишига ҳам сезиларли таъсир ўтказган. Ш.м. ва маъ-ятнинг юксалишига, айниқса, ислом дини катта таъсир кўрсатди. Натижада, Ў.О., Эрон, Миср халқлари мад-глари кучли ривожланиб, ўз навбатида, бу Ғарб халқлари мад-тининг рив-шига туртки берди. Ш.м.нинг бу даврида Дамашқ, Халаб, Рей, Самарқанд, Бухоро, Марв, Шош каби қад. шаҳарлар юксалди ва Басра, Куфа, Фустат (Қоҳира), Фаластинда Рамли, Ироқда Боғдод, Восий каби шаҳарлар қурилди. Бухоро, Журжон, Самарқанд, Ғазна, Балх, Халаб, Қоҳира, Кордова, Севилья, Валенсия, Боғдод, Басра, Дамашқ каби илм-фан ва мад-т марказлари собиқ араб халифалиги ҳудудларида тараққий топди. Ислом илмлари (“улум ал ислом”) қаторида дунёвий илмлар ҳам ривожланиб математика (риёзиёт), геометрия (ҳандаса), астрономия (фалакиёт) фанлари; фал. ва тарих, ижтимоийёт ёки жамиятшунослик ҳам юксак чўққиларга кўтарилди. Шарқ мад-ти кўп қиррали ва кўп йўналишли жараёнларни бошидан ўтказган. Тадқиқотчилар Ш.м.нинг маъ-ятга қўшган ҳиссасига юксак баҳо берсалар, фал. тадқиқотчилари уни “Шарқ тилсими” деб ўзига хос номлаганлар. Ш.м. Шарқ халқлари ҳаёти, турмуш тарзида ўхшаш ҳолда намоён бўладиган муносабат ларни англатувчи т. Адолат, тинчлик, аҳиллик, инсонпарварлик, маънавий меросга ҳурмат, ватанпарварлик, инсофлилик, ҳалоллик, фидойилик, зиёилик, меҳнатсеварлик, мардлик, меҳмондўстлик кўпчилик Шарқ халқларининг юксак фазилатларидир. *Т.Ортиқов*

ШАФҚАТ — кишининг ўзига алоқадор одамга, айбдор, гуноҳкор, ижтимоий , иқт-й ва ҳуқуқий жазоланишга лойиқ кимсага кечиримлилик орқали инсонпарварлик кўрсатишини англатувчи т. Ш. ўзбек халқига хос бўлган юксак маънавий фазилатлардан бўлиб, ўзгаларнинг дардини англаш, муҳтож одамларга кўмак ва мурувват кўрсатиш, уларнинг инсон эканини ёдда тутган ҳолда ёрдам, раҳмдиллик кўрсатиш, ҳиммат қилишни билдиради. Одамларнинг ўзаро кундалик ижтимоий муносабат ларида намоён бўладиган фазилатларини, жамиятдаги онг ва ахлоқнинг юксаклигини белгиловчи инсонийлик тамойилларидан бўлган бу хислатни жамият ва кишилар фаолиятининг барча жабҳаларида кузатиш мумкин. Ш. ҳисси — Ш.га муҳтож киши ўрнига ҳаёлан ўзини қўйиб фикр юритиш орқали вужудга келадиган, ўзга инсон изтиробларини енгиллатишга қаратилган маън-й-ахлоқий ҳодиса. Ғазаб инсондаги ҳайвоний хислат бўлса, Ш. инсонийлик белгиларидан биридир. Мас., бева-бечоралар, иқт-й ночор оилалар аҳволдан бохабар бўлиб туриш, кичик ёшдагиларга иззат-ҳурмат, кексаларга мурувват кўрсатиш, гуноҳ ёки айб иш қилиб қўйган кишиларнинг айбидан ўтиш, маҳкум ва маҳбусларга раҳмдиллик, ёрдамга муҳтож кишиларга ҳиммат қўлини чўзиш — халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган мурувват ва Ш.пешалик фазилатлари ҳисобланади. Қуръони карим ва ҳадиси шарифда ҳатто урушда мағлуб бўлган, асир бўлиб тушган душманларга, ғайридинларга ҳам мурувват, Ш. кўрсатишга даъват қилинади. Мўътабар динимизда тилга олинган бундай бағрикенглик (толерантлик) бугунги кунга келиб, дунёнинг турли халқлари турмуш тарзига,

тафаккурига сингдирилмоқда. Унинг акси бўлган салбий хус-ятлар қаторида – қаҳр-ғазаб, нафрат, жоҳиллик, адолатсизлик, бефарқлик, лоқайдлик каби қусур ва нуқсонларни кўрсатиш мумкин. Ш. олдингизда жавобгар, жазога лойиқ одамни, унинг инсоний ҳуқуқи ва табиатини ҳисобга олиб кечиришдир. Ш. универсал табиатга эга бўлиб, у нафақат инсоннинг инсонга, балки ҳайвонга бўлган муносабат ида ҳам намоён бўлади, зеро, ҳайвонга Ш.сизлик қилган одам инсонга ҳам Ш. қилмайди. Бугунги кунда Ш. т.си инсон ҳаётини олий қадрият деб эътироф этиш, унинг яшашга бўлган ҳуқуқини ҳимоя остига олиш н.назаридан долзарб аҳамият касб этмоқда. Диний ақидапарастлик, экстремистик ғоялар ва мафкуравий курашлар Ш.сизликка асосланганини ҳисобга олсак, Ш. т.сининг аҳамияти янада ортиб бораётганини, унинг XXI а. жамияти учун энг муҳим маън-й-ахлоқий ҳодисага айланганини кўриш мумкин. Мустақиллик даврига келиб, озод ва эркин яшаб, демократик ҳуқуқий давлат бунёд этишга киришган халқимиз онгида бозор сиёсати ва ислохотлар жараёнида Ш., меҳр-мурувват, раҳмдиллик каби фазилатларнинг аҳамияти янада ортиб, маъно-мазмунни кенгайтиб, теранлашиб бормоқда. Эндиликда инсоннинг жамиятдаги манфаатларини ҳимоя қиладиган, хатти-ҳаракатларини шарафлайдиган бундай фазилатларнинг янги-янги қирралари кашф этилмоқда. Шу ўринда байрамларда, кундалик ҳаётда беморлар ҳолидан хабар олиш, бадавлат кишилар томонидан эҳтиёжманд оилаларга кўмаклашиш, меҳрибонлик уйларидаги болакайларнинг хатна тўйларини ўтказиш, тадбиркор ва фермерлар томонидан халқ манфаатини кўзлаб қилинаётган ободонлаштириш ишларини тилга олиб ўтиш мумкин. Шу маънода, янги демократик ҳаётга тамал тоши қўяётган халқимиз вакиллари орасида меҳр-мурувватли, Ш.ли инсонлар кўпаяётгани ҳам ҳаётимизнинг муҳим ютуқларидандир. Қолаверса, қонунчилик соҳасида давлатимиз томонидан жиноят қилиб, озодликка чиққан инсонларга, янги ҳаёт бошлаётган одамларга кўрсатилаётган ёрдам, уларга яратилаётган шарт-шароит жамиятимизда соғлом маънавий муҳит шаклланаётгани, меҳр-мурувват ва Ш. туйғулари тобора муҳим аҳамият касб этиб бораётганидан далолатдир. Зеро, раҳм-Ш. чек-чегара билмагани каби, ундан келадиган ажру савоблар ҳам ҳамisha бардавомдир. *Музаффар Аҳмедов*

ШАФҚАТСИЗЛИК — маънавий тамойиллар бузилиши оқибатида рўй берадиган, инсонлар ёки жониворларга азоб бериш, уларни қийнаш ёки шуларни амалга оширишга интилишда намоён бўладиган руҳий ҳолатни англатувчи т. Ш. онгли ёки онгсиз тарзда, олдиндан ўйлаб қилинган ёки қизиққонлик оқибати бўлиши мумкин. У хатти-ҳаракат (қийнаш), азоб бериш ёки ҳаракатсизлик шаклида намоён бўлади. Ҳаракатсиз Ш. инсоннинг азобланишини оғирлаштиради, у сўз воситасида азоб ва изтироб етказиш тарзида амалга оширилади. Ш. кишиларга ҳам, ҳайвонларга нисбатан ҳам бўлиши мумкин. Ш. қонуний (болаларни камситиш ва қаттиқ жазолаш, оиладаги кучсизлар таъзирини бериш, ожизларга нисбатан зўравонлик) ва жиноий бўлиши мумкин. Бошқаларга нисбатан ҳам жисмоний, ҳам жинсий қийнаш билан қўшиб амалга оширилган Ш. садизм тусини олади. Қуръони

каримда Ш.нинг барча кўринишлари қаттиқ қораланади. “Ўзларингизни ўзларингиз ўлдирмангиз..” (Нисо, 29). Аллоҳ таоло инсонларни ўз жонига қасд қилмасликка, ш-дек, ўзгаларнинг қонини ҳам ноҳақ тўкмасликка буюради. Ҳадиси шарифда “Ҳар ким ўзини-ўзи бирор нарса билан ўлдирса, қиёмат куни дўзахда унга ўша нарса билан азоб берилади” дейилади. Ш. руҳий хасталардагина эмас, руҳий соғлом кишиларда ҳам учрайди. Ш.нинг олдини олиш учун инсонлараро муносабат ларни ривожлантириш, фарзандлар қалбида меҳр-муҳаббат туйғуларини уйғотиш, оила аъзолари ва қўни-қўшнилар билан самимий муносабат ўрнатиш, улар билан шафқатсиз муомалада бўлмаслик, ёшликданок спиртли ичимликлар ичишга йўл қўймаслик, болаларнинг ғайриижтимоий тўдаларга қўшилишига йўл бермаслик, жамиятни инсонпарварлаштириш лозим. Тажовузкорлик бошқа шахсни тўлиқ ёки қисман маҳв этишга йўналтирилади, душманлик муносабат идан иборат бўлади, инсонга зарар етказиш ёки уни изтиробга солишга қаратилади. Ш.дан фарқли ўлароқ, тажовузкорликдаги зарар етказиш, қийноқ ва изтиробга солиш айна мақсад ҳисобланмайди. Кўпинча, тажовузкорлик қизиққонлик, ўз мавқеига ишончсизлик, ҳар нарсага шубҳа билан қараш, четдан бўладиган хавфни ҳис этиш, безовталиқ кабиларни акс эттиради. Баъзан ижтимоий ва педагогик эътиборсизлик ёки эгоистик хус-ятлар билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин. Ҳозирги замонда юз бераётган глобаллашув жараёнлари таъсирида Ш.нинг кўринишлари бўлган ғоявий тажовузнинг шакл ва йўналишлари ҳам ўзгариб бормоқда. Ҳарбий қурол кучи билан ўз ғаразли мақсадига эришиш имкониятларидан маҳрум бўлган экстремист ва террорчи гуруҳлар тобора Ш. йўлига ўтмоқда, унинг замонавий хавфли усул ва воситаларидан фойдаланмоқда. Бундай тажовузга фақат умуминсоний ғоялар ва демократик тамойилларга асосланган соғлом мафкура билан қарши тура олиш мумкинлиги тобора аён бўлиб қолмоқда. Ш.ни бартараф этишнинг ягона йўли — ёш авлод онги ва қалбига юксак маънавий ва маър-й қадриятларни сингдиришдан иборат.

А.Шеров, К.Алиева

ШАХС — ижтимоий -маън-й, ахлоқий моҳиятни ўзида мужассамлаштирган одамни англатувчи т. Бу т. барча ижтимоий -гуманитар фанларда ўз предмети н. назаридан қўлланади, шу асосда хилма-хил талқин этилади. Ш. биофизиологик, ижтимоий , маън-й, ахлоқий, эстетик фазилат ва хислатларнинг яхлит бир бутунликка айланиши ҳамда муносабат лар тизими билан қамраб олинишидир. Ш.нинг шаклланиши қуйидаги омиллар билан боғлиқ: 1) биологик (насл); 2) табиий муҳит; 3) мад-й муҳит; 4) ижтимоий тажриба; 5) одамлар билан муносабат . Ш.нинг биофизиологик жиҳати – овқатланиш, жойлашиш, жинсий алоқага киришиш, бола туғилиши каби индивидуал фаолият билан боғлиқ ҳодисалардир. Ш. мад-йлашган жонзот сифатида ижтимоий -тарихий тажрибага эга бўлган муайян авлод вакили, инсонлараро муносабат лар субъекти бўлиши ҳам мумкин. Бу уч омил ҳам шахс ҳаёти ва фаолиятида муҳим аҳамият касб этади. Шахс — жамиятдаги алоҳида бир киши, одам. Лекин ҳар бир одамга нисбатан “шахс” сўзини қўллаб бўлмайди. Шахс такрорланмас тарихий ҳодисадир. Шахс нимаси б-ндир

ажралиб турувчи, ўз маънавий қиёфасига эга одамдир. Бир миллатга мансуб шахслар қиёфасидан миллат қиёфаси шаклланади. Лекин Ш.лар миллат тақдирида салбий ёки ижобий ўрин тутиши ҳам мумкин. Бу уларнинг мад-й даражаси, маъ-ятига боғлиқ. Ш.га нисбатан ижтимоий муносабат лар ва онгли фаолият субъекти сифатидаги инсон, индивидни жамият аъзоси сифатида тавсифловчи ижтимоий қимматли хус-ятларнинг барқарор тизими каби тавсифлар ҳам мавжуд. Индивид ижтимоий функцияларни ўзлаштириш ва ўз-ўзини англашни ривожлантириш жараёнида Ш. бўлиб етишади. Ижтимоий умумийликка қўшилиш (у билан уйғунлашиш)га интилиш ва шу билан бирга ижодий индивидуаллик намоён қилиш Ш.ни ижтимоий муносабат лар маҳсули ва субъектига айлантиради. Ш.нинг шаклланиши индивидларнинг ижтимоий лашуви жараёнида амалга ошади.

ШАХС МАДАНИЯТИ – муайян индивидга тааллуқли, унинг ақли ва қўли билан яратилган моддий ва маънавий бойликлар мажмуаси, унинг ҳаёти давомида инсонийлик ва маън-й-ахлоқий талабларга риоя қилиши билан боғлиқ бўлган хатти-ҳаракатларни англаувчи т. Ш.м. у яратган бунёдкорлик ғоялари, миллий мад-т, маън-й-ахлоқий кадриятларга амал қилишида намоён бўлади. Ш.м. унинг маънавий тарбияланганлик даражасини белгилайдиган мезондир. Ш.м. белгилари қуйидаги маън-й-ахлоқий сифатлар, инсоний муносабат лар, фазилатларни ўзлаштиргани билан ҳам ифодаланади: иймонли, виждонли, эътиқодли ва диёнатли, хушмуомала ва интизомли бўлиш, ўқиш ва ишга сабабсиз кечикмаслик, билим ва дунёқарашни бойитишга интилиш, ваъдага вафо қилиш, одамларга ёмонлик қилмаслик, яхшилик қилиш ва уни миннат қилмаслик, катталарга ҳурмат ва кичикларга иззатда бўлиш, кексалар, аёллар ва болаларга алоҳида ҳурмат кўрсатиш, бошқаларга хайрихоҳ, илиқ муносабат да бўлиш, камтарлик, бошқаларга лақаб қўймаслик, одамларнинг камчилиги устидан кулмаслик, масхара қилмаслик, ожизларни камситмаслик, атрофдаги одамларнинг меҳнат қилиши ва дам олишига халақит бермаслик, меҳмондўстлик, ўзининг ички ва ташқи дунёсига эътибор бериш, нутқ мад-тига риоя қилиш, жамоатчилик мулкани асраб-авайлаш, жисмонан ва руҳан поклик ва ҳ.к. Ш.м. уни жамоа билан бирлаштиради, кўп дўст орттиришига имконият туғдиради. Ш.м. мукаммал бўлиши учун маън-й-ахлоқий фазилатларни бойитиб бориш, ўзини ўзи тарбиялаш, назорат қилиш ва бошқара олиш, ўзига ўзи танқидий ёндаша билиш, дунёқарашни кенгайтириб, мад-й савиясини юксалтириб бориши керак. Абу Наср Форобий бу борада Афлотуннинг қарашларига тўхталиб, шундай ёзади: “Афлотун ахлоқий фазилатларини қандай ўзлаштириш мумкинлигини тушунтиради. Бундай яхши одатлар вақтинча ўзлашган бўлади, чунки жамиятлар ва барча одамларда одатлар узоқ муддат ўзлаштирилади. Адолатли, пок, жасур бўлишга одат қилиш, шу билан бирга, ёмон қилиқлардан қутулиш учун ҳам маълум муддат ўтиши керак. Бу вақт давомида инсон ўзининг ёмон қилиқларидан воз кеча олади. Агар одамда туғма, кучли ғурур туйғуси бўлмаса, у руҳини машқ ила тарбиялаши зарур, чунки ўзи севган инсоннинг кўп иллатларини сезмаслик инсоннинг туғма хислатидир. Зеро шундай экан, шахвоний хоҳишларга эрк бермаслик учун,

албатта, кучли ғурур бўлиши керак. Инсонни ҳалокатга олиб борадиган нарсаларни руҳига раво кўрмаслик учун бундай ҳолларда ғазабдан ҳам ижобий фойдалана билиш ва руҳни доимо ўзидан кўнгли тўлмасликка ўргатиш керак. Тарбияли одамлар ўз руҳларини доимо қувониш, ортикча кулиш, қаттиқ хафа бўлиш, ортикча қайғуриш каби ҳолатларда мўътадиллик доирасидан чиқмасликка мажбур қила олишлари керак. Одамлар маънавий фазилатларга эришишни истаб, илтижо қилиб, уларни ўзлаштиришга эътибор беришлари керак, токи ахлоқ қонуний, мақтовларга сазовор ва илоҳий бўлиб қолсин.”

Р.Рустамова

ШАХС МАСЪУЛИЯТИ – жамиятнинг ахлоқий талабларини бажариши н.назаридан шахсни таърифловчи ахлоқ категорияси. Бу т. шахс ва ижтимоий гуруҳларнинг ахлоқий камолотида ҳам, ижтимоий муносабат ларни такомиллаштиришда ҳам қатнашиш даражасини ифодалайди. Ахлоқий талабларни қўллай билиш, уларга риоя этиш ёки этмаслик, инсон қай даражада айбдор эканини Ш.м. белгилаб беради. Шу маънода, Ш.м. ахлоқий мад-тнинг бурчга мутаносиблигини ифода этади. Бинобарин, Ш.м. инсонга қўйилаётган талабларни бажаришга қодирлиги; уларни қай даражада англаши; фаолият доирасининг кенглиги; талаб қилинаётган натижага эришиш ва ташқи омиллар таъсиридаги ҳаракатларнинг оқибати учун инсоннинг жавобгарлиги; бу оқибатларни олдиндан кўра билиши каби масалаларни қамраб олади. Ушбу масалаларнинг барчаси ахлоқ наз-ячилари томонидан ўзлари яшаган жамиятда инсоннинг ҳақиқатдаги аҳволини қай тарзда намоён эта олганларига кўра ҳал қилинган. Ш.м. ҳақида сўз кетганда, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ўзаро муштарақлиги, индивид ёки одамлар гуруҳи ижтимоий муносабат лар тизимида қандай ўрин эгаллаши ҳам ҳисобга олиниши зарур. Индивидларнинг ижтимоий ваколат ва имкониятлари қанчалик кенг бўлса, уларнинг масъулият даражаси шу қадар юқоридир. Ш.м. охир-оқибатда инсоннинг чинакам ахлоқий эркинлиги ҳақидаги масала бўлиб, шахснинг барча хус-ятлари уйғунликда ривожланган ҳолдагина тўлиқ амалга ошади. Мутафаккир олим Абдурауф Фитрат масъулиятни шахснинг “маънавий хатти-ҳаракатлари мажмуи” сифатида талқин этади. Натижада Ш.м. маънавий фаолият асоси сифатида унда вужуд поклиги, мустаҳкам ирода, мақбул феъл-атворнинг юксалишига хизмат қилади. Бундай уйғунлик шахснинг ижтимоий -ахлоқий муҳитда юксак мад-тли, маъ-ятли ва ҳақ-ҳуқуқини танийдиган киши сифатида намоён этади. Ш.м. бугунги кун воқелигида ҳаётимизда мам-тимизнинг ижтимоий -сиёсий, маънавий ҳаётига дахлдор бўлган ўзгаришларнинг фаол иштирокчиси бўлишини туйиб яшаш билан белгиланади. Бу ҳол шахснинг истиқлол, она-Ватан учун қайғуриши, унинг куч-қудратини мустаҳкамлаш, ўқишда, меҳнат фаолиятида олдинги сафда бўлиш, “Мен мустақилликка нима бердим, шу азиз Ватанимнинг гуллаб-яшнаши учун қандай ҳисса қўшдим?” деган саволларга жавоб беришни тақозо этади. Ш.м. миллий ғоя ва маъ-ятнинг асосий т. ҳамда тамойиллари билан ҳамоҳанг тарзда баркамол авлодни тарбиялаш вазифасини амалга ошириш имконини беради, чунки масъулиятни ҳис этган, уни виждон амри, чинакам эътиқодига айлантирган шахсгина Ватанга, оилага, ота-онага

содиқ фарзанд бўла олади. Шундай қилиб, Ш.м. ҳар бир ватандошимиз зиммасига озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон жамият куришда фаол иштирок этиш, маънавий даражасини муттасил юксалтириб бориш масъулиятини юклайди. *Ваҳоб Қўчқоров*

ШАХС МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛЛИГИ МЕЗОНЛАРИ — ўзликни англаш, Ватан, юрт, жамият ҳаётига дахлдорлик, ҳуқуқий саводхонлик, қонунга итоаткорлик, фуқаролик бурчига садоқат кабиларнинг инсон фаолияти орқали намоён бўлишини ифодалайди. Инсон шахс бўлиб туғилмайди. У ижтимоий муносабат лар жараёнида шахс сифатида шаклланади, баркамоллик даражасига кўтарилади. Ш.м.б.м.дан бири — ўзини ўзи англаш ҳисобланади. Чунки ўзлигини англамаган инсон баркамол шахс даражасига кўтарила олмайди. У ўзини англагандагина ўзгаларни англаши ва ижтимоий муносабат ларда «мен»ини намоён этиши мумкин. Демак, ўзликни англаш шахс маънавий баркамоллигининг асосий мезонидир. Миллий ўзлигини англамаган шахс маънавий жиҳатдан қашшоқдир. Зеро, миллий ўзликни англаш унга маънавий куч-қудрат бағишлайди. Шу маънода, мазкур омил шахс маънавий такомиленинг муҳим мезони ҳисобланади. Миллий ўзликни англаш омиленинг аҳамияти қуйидаги ҳолларда яққол намоён бўлади: биринчидан, миллий ўзликни англаш ривожланган бўлса, миллат манфаатлари, шаъни, кадр-қиммати, обрў-эътибори, ғурури поймол этилишига қаратилган ҳаракатлар юзага келган вазиятларда, унинг барча вакиллари ўзаро жипслашади; иккинчидан, миллий ўзликни англаш руҳий ҳис-ҳаяжон, эҳтирос омилдир. Мазкур ҳолат ташқаридан қараганда сезилмайди. Уни миллатнинг хатти-ҳаракатлари, интилишлари ва мақсадларини амалга ошириш жараёнида намоён бўладиган салоҳияти орқали билиш мумкин. Руҳий ҳис-ҳаяжон ва эҳтиросларнинг “портлаши” миллатнинг характери, хус-ятлари, миллий ғояларни яратувчи, унинг тараққиётида олдинги сафда турувчи зиёлиларнинг салоҳиятига боғлиқ; учинчидан, миллий ўзликни англаш омил фақат миллий манфаатларни ҳимоя қилиш билан чекланмайди, балки миллий тараққиёт жараёнида юзага келадиган ички муаммоларни ҳал қилиш ҳамда миллатни бирлаштирувчи ва ҳаракатга келтирувчи вазифани ҳам бажаради. Бу муаммолар мам-тда иқт-й, ижтимоий -сиёсий, мад-й-маър-й соҳаларда содир бўлиши мумкин; тўртинчидан, миллий ўзликни англаш миллатнинг муҳим белгиси сифатида, фақат унинг манфаатларини ифодалаш ёки ҳимоя қилиш билан чекланмайди, балки унинг абадийлигини таъминлаб турувчи мустаҳкам қўрғон ҳамдир. Ш.м.б.м.дан яна бири — ҳуқуқий саводхонлик, ҳуқуқий мад-тга эга бўлиш ҳисобланади. Ҳуқуқий мад-т бу — қонунларни тушуниш, билиш, ҳаётга татбиқ этиш, ижросини таъминлаш, ҳар бир шахс, фуқаронинг ижтимоий ҳаётда фаол иштироки ва бундай фаолликни бошқарадиган мезондир. Ҳуқуқий мад-т эгаси бўлган киши жамият талаблари ва қоидаларига ҳурмат билан қарайди, жамиятни бошқаришда ҳуқуқий малака ва билимларига таянган ҳолда фаол иштирок этади. Ш.у. ҳуқуқий саводхонликка эга бўлган шахсни тарбиялаш ғоят муҳим ижтимоий вазифа ҳисобланади. «**Ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва қудратига таяниб яшайдиган, атрофида**

рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабатда бўладиган, шу билан халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин шахсни шакллантириш учун барча шарт-шароитларни яратиш даркор» (И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т., Ўзбекистон, 2000 йил, 12-б.). Шахс маъ-ятининг мезонларидан яна бири қонунларга итоаткорлик ҳисобланади. Маълумки, қонунлар халқнинг бевосита ёки билвосита иштироқи асосида қабул қилинади. Уларнинг қабул қилинишида мам-т фуқароларининг аксарияти, учдан икки қисмининг розилиги асос бўлади. Бу ҳол қабул қилинадиган қонунларнинг легитимлигини таъминлайди. Ш.у. ҳам қонунларга итоат қилиш, қонун асосида яшаш ва меҳнат қилиш ҳар бир инсоннинг фуқаролик бурчи ҳисобланади. Аммо ҳаётда маънавий жиҳатдан қашшоқ инсонлар билиб-билмасдан, гоҳида эса атайлаб қонунларни бузиши, улардан шахсий манфаатлари йўлида фойдаланиши ҳоллари ҳам учраб туради. Бундай салбий ҳолатларнинг оммавий тус олиши мам-т тараққиётига таҳдид солиши, жамиятнинг ичдан емирилишига сабаб бўлиши мумкин. Қонунларга итоат қилиб яшаётган кишилар қанча кўп бўлса, мам-т ижтимоий -сиёсий барқарорлиги шу қадар мустаҳкам бўлади ва унинг тараққиёти жадаллашади. Улар шахс ҳуқуқий мад-тининг қай даражада ривожланганига боғлиқ. Ҳуқуқий мад-ти ва саводхонлик даражаси юксак бўлган кишилар мам-т фуқароларининг кўпчилик қисмини ташкил этиши, жамиятнинг ижтимоий -икт-й, сиёсий, маън-й-маър-й тараққиётини ҳал қилувчи омиллардандир. *С.Отамуродов, С.Ҳусанов*

ШАХС МАЪНАВИЯТИ – ҳар бир кишининг ўзини инсоният фарзанди, муайян миллат вакили, давлат фуқароси деб билгани ҳолда ўз Ватани тупроғи, суви, ҳавоси – жамики бойликларини кўз қорачиғидай асраш, унинг ободлиги, равнақи, ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш, иззатини жойига қўйиш йўлида чин виждон, иймон, эътиқод, садоқат, ишонч, ҳалоллик, довюрлик, беғаразлик, ҳурмат, катта фидойилик ва ақлий теранлик билан фаолият олиб боришга қаратилган ички руҳий ва ақлий оламининг мажмуини англатувчи т. Ш.м. жамиятда ижтимоий ҳаётда шахснинг бахтли яшаши учун тўғри фикрлаш, сўз ва амалнинг бирлиги, рост сўзлаш, ҳалол меҳнат қилиш, хуш ахлоққа эга бўлишдан иборатдир. Ш.м. даражаси унинг кишилиқ жамиятининг юксак ахлоқий қадриятларига қай даражада риоя қилиб яшаши билан белгиланади. Ахлоқ инсон маъ-ятининг муҳим мезонларидан бири бўлгани боис Ш.м. деганда, авваламбор, унинг ахлоқан баркамоллиги, ўз фаолиятида маънавий қадриятларга, чунончи, адолат, гўзаллик ва эзгулик ғояларига таяниб иш кўриши назарда тутилади. У инсонни бунёдкорлик фаолиятига, эзгу амалларга етаклайдиган, жамият ҳаётидаги ғоявий, мафкуравий, маър-й, мад-й, диний ва ахлоқий қарашларни ўзида тўлиқ мужассам этадиган куч сифатида намоён бўлади. Ш.м. деганда халқимиз узоқ тарихи давомида турли синовлардан ўтиб сайқал топиб келаётган ва фақат ижобий фазилатлар тарзида эъзозланадиган маън-й-ахлоқий қадриятлар тушунилади. Ш.м. халқимизнинг турмуш тарзи, урф-о.лари ҳамда анъаналарига, унинг бой оғзаки ва ёзма ижоди, мумтоз адабиёти ва санъатига

сингиб кетган бўлиб, инсон маънавий такомилида беқиёс аҳамият касб этади. “Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин”, “Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл”, “Ўзингга раво кўрмагани бошқага ҳам раво кўрма”, “Ёмон ўз ғамида, яхши – эл ғамида” сингари ҳикматларда ҳам аجدодларимиз ардоқлаб келган юксак маънавий фазилатлар ифодаланган. *С.Отамуродов, В.Кўчқоров*

ШАХС ЭРКИНЛИГИ — юксак маъ-ят тамойилларига мос ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш, унинг озод шахс сифатида меҳнат қилиши, билим олиши, ўзи истаган касб-ҳунар, диний эътиқод ва б.ни ихтиёрий танлашини ифода этувчи т. Қадимдан эркинлик, озодлик, тенгликни барча инсонларнинг ижтимоий мавқеи, дини, irqи, жинси, миллатидан қатъи назар, қонунлар олдида тенг ҳуқуқлилигини таъминлаши одамзотнинг асосий мақсади бўлиб келган. Ш.э.нинг таркибий қисмлари шахснинг дахлсизлиги, кадр-қиммати, диний эътиқод, виждон, сўз, ижод эркинлиги, хусусий мулкка эгалик ҳуқуқи ва б.дан иборат. Шахснинг дахлсизлиги қоидалари қад. ва ўрта а.ларда чеклаб келинган. Инсоният тарихида Ш.э.ни рўёбга чиқаришда АҚШда XVIII а. охирида қабул қилинган “Инсон ҳуқуқлари тўғрисида Билль” ва буюк француз инқилоби даврида қабул қилинган “Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари декларацияси” муҳим ўрин тутди. Бу борада БМТ 1948 йилда қабул қилган ва унинг Низомига киритилган “Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси” катта аҳамият касб этади. Ҳозирги даврдаги илғор, демократик жамиятларнинг қонунларида, хус-н, ЎЗР Конституциясида ҳам Ш.э. кафолатланган. Ш.э.га дахл қилиб, моддий ва маънавий зарар етказган, жабр-зулм қилган шахслар қонуний жазога тортилади. Собиқ шўролар даврида сўз, диний эътиқод эркинлиги, шахснинг миллий туйғулари таъқиб қилинар, миллатпарвар одамлар "миллатчи" деб жазога тортилар эди. Наз-й-фал-й жиҳатдан Ш.э ҳар бир даврда нисбий маънода амал қилади. Таназзулга учраётган жамиятларда турли зўравонлик, ноҳақликлар оқибатида Ш.э. бузилиши, инсонларнинг кадр-қиммати йўқолиб боришига сабаб бўлади. Ислом таълимоти бўйича, инсон ўз ҳаётида яхшилик ёки ёмонлик, савоб ёки гуноҳ ишларга қўл уриши унинг ўз ихтиёрида, Худои таоло бандаларга ёмонлик қил, деб буюрмагани учун улар гуноҳларни ўз ихтиёрига кўра қиладилар ва бунинг учун масъулиятлидирлар. Бошқа тарафдан Ш.э. Ватан, халқ, жамият олдидаги инсоний бурч ва масъулиятни инкор қилмаслиги керак. Бурч ва масъулият Ш.э.ни оқилона бошқариб туради. Бурчини, масъулиятини яхши билган одамларнинг эл-юрт олдида обрўйи, кадр-қиммати ҳам ошиб боради. Бундай кишиларни халқ эъзозлайди. Ш.э.ни юзаки, бирёқлама тушунган одамлар барча ишларда фақат ўз манфаатини ўйлаб, бошқаларнинг ҳақ-ҳуқуқларини топташга уринади. Давлат, қонун томонидан инсон ҳақ-ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши фуқароларнинг илм олиш, меҳнат қилиш, жамият ҳаётида юз бераётган воқеа-ҳодисалар ҳақида эркин сўзлаш, ижобий ёки танқидий фикрни айтиш, ҳалол меҳнат билан топилган мулкка эгалик қилиш ҳуқуқларидан фойдаланишга имкон беради. Мустақил Ўз-н Конституциясида Ш.э.ни юзага чиқарувчи барча ҳуқуқлар кафолатлаган. Бугун Ўз-нда Ш.э., инсон ҳуқуқларининг муҳофазаси ва кафолати, эътиқод, меҳнат ва касбни эркин танлаш ҳуқуқи, таълим олиш,

ижтимоий муҳофаза ва б. имкониятлар қонун билан ҳимоя қилинган. Бугунги мураккаб ва зиддиятли даврда, мам-тимиз сарҳадларига яқин жойларда уруш оқибатида бегуноҳ одамлар қурбон бўлиб, сарсон-саргардон кишилар кўпайиб бораётган бир шароитда Ўз-нда инсон учун энг олий неъмат — яшаш ҳуқуқи ва осойишта ҳаёт кечирish ҳуқуқи тўлиқ таъмин этилган. *А.Саидов, Б.Шералиев*

ШАХСГА СИҒИНИШ — маънавий бузилиш оқибатида шаклланадиган ва муайян шахс ролини илоҳийлаштириш, унга сиғиниш, хизматларини ҳаддан ташқари улуғлашни ифодалайдиган т. Бунда гўё тарихий жараён объектив қонунларга мувофиқ эмас, балки муайян шахснинг хоҳиш-иродаси билан белгиланади. Қад. замонларда императорлар, дин пешволари – папа, коҳинлар ва ҳ.к.нинг ҳокимиятлари илоҳийлаштирилган: фиръавнларни – Мисрда, хонларни – Хитойда, қиролларни – Европада, шоҳ, амирларни – Осиёда ва б. Ш-дек, Гегель буюк шахслар “илоҳий рух” соҳиби, қироли, Шеллинг, Карлейль – “даҳо ибодати”, Б. Бауэр – “танқидий шахслар” наз-яларининг ижодкорлари эдилар. Маркс, Энгельс, Ленин таълимоти издошларида ҳам муттасил Ш.с. авжига чиқди. Бу эса жаҳон миқёсида салбий оқибатларга олиб келди. Ҳозирги шароитда Ш.с. – шахс мавқеини меҳнаткашлар оммасига тарихнинг яратувчиси деб таъкидлашга уринишлар сифатида намоён бўлмоқда. Ш.с. замонавий қарашларга тамомила зиддир. Мас., замонавий тарих методологияси шахс роли ва ўрнини тарихий жараён билан чамбарчас боғлиқ деб тан олиб, у шахсий намуна ва халқнинг ижодий фаолияти орқали намоён бўлади, дея таъкидлайди.

ШАХСИЙ ЕТУКЛИК — инсоннинг ижтимоий ва маън-й-ахлоқий баркамоллигини англатувчи т. Ҳар бир кишининг ўз ўрнини билиши, одоб-ахлоқ талабларига риоя қилиши, ўзгалар ҳурматини жойига қўйиб, ўз шаъни, қадр-қиммати ва ор-номусини сақлаши, муомала ва билим-кўникмаларини юксак даражада эгаллаб олгани Ш.е. белгиларидир. Ш.е. муаммоларни самарали ечиш ва жамият мад-й ҳамда моддий қадриятларини яратишга имкон беради. Ш.е. инсон ўзини қуршаб олган оламни тасаввур ёки адашишлардан холи тарзда тўғри тушуниши, ўз хатти-ҳаракати учун масъулиятни зиммасига олишга тайёрлигини олдиндан кўра билишга лаёқатлилики назарда тутади. Ш.е. инсон ўз олдига қўйган мақсадига қандай эришиш кераклигини билади; ўзининг ким экани, жамиятда ўз ўрнини билган ҳолда, кучли ва заиф томонлари ҳақида ўзига ҳисоб бера олади. Бундай инсон ўзини ҳурмат қилиш асносида бошқа кишиларни ҳам ҳурмат қилади, уларнинг манфаатларини ҳисобга олиб ҳаракат қилади. Ш.е. кишининг маънавий қадриятлари доирасида индивидуал эҳтиёжларидан ташқари ижтимоий масъулият ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ш.е.га психологияда тарбияланганлик ҳолати сифатида қаралади, ҳар бир катта ёшдаги қиши унга эришиши лозим, деб ҳисобланади. Ш.е. жисмоний, ахлоқий, маънавий жиҳатдан комил бўлишини назарда тутади. Айниқса, бугунги глобаллашув шароитида “оммавий мад-т” шарқона урф-о., қадриятларимизга салбий таъсир кўрсатаётган бир даврда шахснинг ўзлигини

англаши, турли тазйиқлар, истеъмолчилик кайфиятларига берилмаслик, маън-й-мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш Ш.е. даражаси билан белгиланади. Ш.е.нинг такомиллашувига таъсир кўрсатувчи омиллар тил, тарихий хотира, авлодлар мероси ва кадриятларнинг ворисийлигидир. Ш-дек, шахснинг қизиқиши, қатъий ишонч ва эътиқод уйғунлиги, ОАВ ҳамда ижтимоий - сиёсий, мад-й жараёнлардаги ўзгаришларнинг фаол иштирокчисига айланиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ш.е. шахснинг ўзида юксак маън-й-ахлоқий кадриятларни, чуқур билим ва авлодлар тажрибасини мужассам этишига хизмат қилади. Мам-тимизда катта куч ҳисобланган (умумий аҳолининг 64%) ёшларимиз Ш.е. субъекти саналади. Зеро, бугунги баркамол ёшлар учун барча шарт-шароит ва имкониятлар яратилгани туфайли улар муқаддас ва азиз Ватанимизни фан ва санъат, спорт соҳасида дунёга танитмоқда. Ш.е. ёшларимиз нафақат мам-тимизнинг бугунги фахри, ифтихори, балки ёрқин келажаги, порлоқ Ватанимизнинг авлодларидир. Ғ.Ғуломнинг „Аъло Ватаннинг аъло фарзанди, билиб қўйки сени Ватан кутади” сатрларида айнан Ш.е.га интилган ёшларимизнинг маънавий ва мад-й қиёфаси намоён бўлади.

В.Қўчқоров, И.Насриев

ШАХСИЙ НАМУНА —шахс маъ-ятининг намоён бўлиш шакли ва даражаларидан бири; тақлид қилиш учун намуна вазифасини ўтовчи инсон, ижтимоий гуруҳ, жамоанинг ижобий ёки салбий ҳаракати, бир киши ёки гуруҳнинг хатти-ҳаракати бошқалар учун намуна бўлувчи тарбия усуллари билан бири англатувчи т. Ш.н. ижтимоий интизом, ўзаро тарбия, анъаналарни асраб-авайлаш ва хулқ-атвори такомиллаштириш воситаларидан бири. Намуна кучи катта аҳамиятга эга. Унинг таъсирчанлиги ижтимоий шарт-шароитлар ва имкониятларга боғлиқ. Ш.н.га бўлган эҳтиёж бир ижтимоий -икт-й тузумдан иккинчисига ўтиш, кескин бурилиш давларида сезиларли даражада ошади. Ш.н. тарбия воситаси сифатида оила, ўқувчи ёшлар, тарбияси оғир кишилар ва б. ижтимоий гуруҳлар доирасида қўлланади, гўдаклик ва болалик ёшида эса таълим-тарбиянинг асосий усули ҳисобланади. Ш.н., асосан, оилада – ота-она тарбияси, шахсий ибрати орқали амалга ошади. Қариялар панд-насихати, ота ибрати, онанинг ширин сўзи фарзанд тарбиясида, унинг комил шахс сифатида шаклланишида муҳим омил ҳисобланади. Ш.н. воситали ва воситасиз усулларга эга. Ш.н.нинг воситали усулида тарбиявий жараён, таъсир оилада ота-она ва қариялар, мактабда ўқитувчи ва устоз, жамоада раҳбар, маҳалла, кўча-куйда обрўли кишилар ёрдамида амалга оширилади. Воситасиз Ш.н. шахснинг мустақил ўқиб, ўрганиши, ўз-ўзини тарбиялаб, такомиллаштириши (ОАВ, китоб, санъат асарлари), яъни синергетик тарзда намоён бўлади. А. Рудакий айтганидек: „Агар ҳар ким ҳаётдан олмаса таълим, унга ўргата олмас ҳеч бир муаллим”. Ш.н. инсон маън-й-ахлоқий қиёфасининг олий кўриниши ҳисобланади. Инсоннинг чехраси, сўзи, хулқ-атвори, муомала мад-ти ташқи томондан кўрса ҳавас қилгудай даражада бўлади. Ш.н. баркамоллик ва етуклик уйғунлигидир. Унда шахснинг нафақат зукколиги ёки маърифатлилиги, айни пайтда ён-атрофдагиларнинг ҳол-аҳволини тушунган ҳолда ижобий томонга

ўзгартириш фаолиятини ҳам назарда тутати. Ш.н. юксак бурч ва маъсулият, маъ-ят уйғунлигини ифодаловчи фаолият йиғиндиси билан белгиланади. Ш.н. ўқиш ва ишда, оилавий ҳаёт ва меҳнат жамоалари фаолиятида кузатилади. Мам-тимизда амалга оширилаётган ижтимоий , иқт-й, маънавий ислохотлар, ўзгаришлар, стратегик мақсад ва вазифаларни амалга оширишда Ш.н.нинг ўрни катта. Ш.н. бу – ижтимоий фаол шахс тимсолида намоён бўлиб, бундай кишилар обод, эркин ва фаровон жамият барпо этиш жараёнида асосий куч сифатида майдонга чиқади.

ШАХСНИНГ АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТИ — индивид томонидан ахлоқий онг орқали жамият мад-тини идрок этиш даражаси; ахлоқ талаблари инсон хатти-ҳаракатлари жамиятнинг шакллантирувчи таъсири остида қай даражада чуқур ва уйғун эканлиги кўрсаткичидир. Ш.а.м. турли омиллар таъсирида: ҳаётий тажриба ва тарбия; билим ва санъат воситасида шахс жамиятнинг ахлоқий мад-ти ютуқларини турли даражада ўз онги ва хатти-ҳаракатларида жамлайди. Ш.а.м. мураккаб ҳодиса бўлиб, унга кўра инсон кундалик фаолиятда ахлоқ талаблари асосида иш юритади, онгнинг ижодий элементлари – ахлоқий ақл, интуиция ёрдамида кескин вазиятларда оқилона ахлоқий қарорлар қабул қилиш тажрибасини қамраб олади. Ш.а.м.ни шакллантиришдан мақсад — анъанавий ва ижодий элементларнинг уйғунлигига эришиш, шахс тажрибасини жамоа ахлоқий мероси билан бирлаштиришдир. Ш.а.м. унсурларининг яхлит тизими мавжуд бўлиб, бу ахлоқий фикрлаш мад-ти (ахлоқий мулоҳаза юритиш қобилияти, этик билимлардан фойдалана олиш, яхшилик ва ёмонликни ажратиш, юзага келган вазиятнинг ўзига хос хус-ятларига ахлоқий меъёрларни қўллаш билиш ва ҳ.к.)ни қамраб олади. Ш.а.м. туйғулар мад-ти, инсоннинг “ахлоқий резонансга” қобиллиги, ҳамдардлиги ва жонкуярлигини; ахлоқий тажрибада ҳис-туйғу ва ўйларнинг амалга оширилиш шаклини, уларнинг кундалик ҳаётда хатти-ҳаракат меъёрига айланиб бориш даражасини характерловчи хулқ-атвор мад-ти; шаклларни белгилаб берадиган қоидаларга амал қилиш одобини, мулоқотда шахснинг ўзини тута билишини ўз ичига олади. Ш.а.м. — умумий ахлоқий тамойилларни билиш, уларни чуқур ҳис этилган қарашларга айлантириш, хатти-ҳаракатларнинг энг оқилона шаклини қўллаш билишдир. Унинг ҳар бир элементини ўзлаштириш Ш.а.м.ни шакллантириш ва такомиллаштиришга ёрдам беради. Ш.а.м. олий даражасини “ахлоқий донолик” сифатида ахлоқий фаолиятининг оптималлиги ва уйғунлигини таъминлаб бера олиш, ҳар қандай вазиятда ҳам муносиб хатти-ҳаракат қила олиш деб таърифлаш мумкин. Ш.а.м. масаласи Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари, мас., Юсуф Хос Ҳожиб, Кайковус, ал-Форобий, Ибн Сино, А.Навоий, Ж.Румий, Бобур, Н.Хисрав, Фитрат, А.Авлоний, Беҳбудий, Сукрот, Афлотун, Арасту, Гоббс, Дидро, Ламетри, Рассел, Гегель, М.Кант, Фейербах, В.Соловьёв, Н.Бердяевларнинг илмий-фал-й қарашларида кенг ёритиб берилган. Ш.а.м. жуда кенг қиррали т. бўлиб, шахснинг моддий ва маънавий ҳаётдаги эзгу интилишлари, ташқи кўриниши, хулқ-атвори, туриш-турмуши, ўзини тута билиши, кийиниши, овқатланиш мад-ти, умуман, бошқалар учун ибратли фазилатларини ифода этади. Қуръони

каримда Аллоҳ хушхулқларни севади, бир-бирларингиз билан гўзал муомалада бўлинг, дея даъват этилади. Ш.а.м. мураккаб серқирра жараён ва ҳодиса ҳисобланиб, давлат ва жамият тараққиёти, цивилизация жараёнлари билан боғлиқ ҳолда кечади, миллий ва умумбашарий қадриятларда намоён бўлади. Чунки шахс турфа кўринишларга эга бўлиб, у ўзида шарқона ва ғарбона ахлоқий мад-тни ўзида мужассам этади. Глобаллашув жараёнида дунё миқёсида ахборот оқимининг кучайиши ва қадриятларнинг оммалашуви, айниқса, Ғарб оламида кўзга ташланаётган маънавий инқироз ғарбона турмуш-тарзи ва қадриятларни, “оммавий мад-т” намуналарини тарғиб этиш орқали ахлоқий мад-й ва маънавий қадриятларимизга, ёшларимизнинг онг-шуурига таъсир кўрсатмоқда. Шу боис фарзандларимизни миллий урф-о., анъаналаримиз, бой шарқона меросимизга садоқат руҳида тарбиялаш, уларда юксак маъ-ят туйғуларини шакллантириш орқали ҳар томонлама баркамол авлодни, шахсни вояга етказиш лозим.

ШАҲАР — аҳолиси нисбатан зич, асосан, саноат, савдо, ш-дек, хизмат кўрсатиш, бошқарув, фан ва мад-т соҳаларида банд бўлган йирик маъмурий, мад-й манзилгоҳ, бевосита қишлоқ хўжалиги билан банд бўлмаган аҳоли яшаш жойи. Ш. т.сида социология фани н.назаридан жамият мавжудлигининг тарихий-муайян, ижтимоий маконий шакли, аҳолининг яшаш шароитидан тортиб меҳнат ўринларига қадар инсонлар учун яратилган шарт-шароитлар тушунилади. Ш. ўз атрофидаги туманлар учун маъмурий ва мад-й марказгина эмас, балки уларнинг жойлашиши ва ўсишига катта таъсир кўрсатувчи омил ҳамдир. Ш.лар ибтидоий жамоа давридан синфий жамиятга ўтишда, ҳунармандчилик ва савдо-сотик деҳқончиликдан ажралиб чиқиш даврида пайдо бўлган. Ҳунарманд ва савдогарлар муқим истиқомат қила бошлаган жойлар гавжумлашиб, Ш.ларга айлана борган. Аҳоли пунктларига Ш. мақоми берилиши учун аҳоли сони, бажарадиган функцияси: саноат ишлаб чиқариш, ташкилий-хўжалик, мад-й-сиёсий, маъмурий ва ҳ.к. бош мезон ҳисобланади. Аҳоли манзилгоҳларини Ш. тоифасига ўтказиш маълум қонуний тартибда амалга оширилади ва чегараси белгиланади. Ш. мақомини беришда кўпгина мам-тлар ўз иқт-й, ижтимоий -мад-й ва географик жойлашувига қараб ўз мезонларини ишлаб чиққан. Ўз-нда Ш. мақоми берилиши учун, маълум манзил аҳолисининг сони 7 мингдан юқори бўлиши талаб этилади. Аҳоли сонига кўра, Ш.лар кичик (50минггача), ўрта (50-100 минг) ва катта (100 мингдан ортиқ) бўлади. Ўз-нда 120 Ш., 113 та Ш.ча бор. Шундан 17 таси катта Ш.лар (Тошкент, Самарқанд, Наманган, Андижон, Бухоро, Қўқон, Фарғона, Нукус, Қарши, Урганч, Олмалиқ, Ангрен, Чирчиқ, Навоий, Марғилон, Термиз, Жиззах), 16 таси ўрта ва қолганлари кичик Ш.лар. Ш.лар бажарадиган вазифаларига кўра, пойтахт, саноат, транспорт, туризм, дин, фан ва мад-т ҳамда илм. тад. марказларига бўлинади. Ш-дек, республикага бўйсунувчи, мухтор республика, вилоят, туманларга бўйсунувчи Ш.ларга ажратилади. Ш.лар инсонларнинг мад-й ва маънавий ҳаётида муҳим роль ўйнайди.

ШАҲАРСОЗЛИК — меъморчиликнинг йирик соҳаси; шаҳар бунёд этиш наз-яси ва амалиёти — аҳоли яшайдиган ҳудудлар (турар жойлар)ни лойиҳа асосида режалаштириш. Ш. ижтимоий -иқт-й, санитария-гигиена, қурилиш-техника, бадий-меъморий масалалар мажмуини қамраб олади. Ш. мажмуи меъморчилик ва қурилиш бунёдкорлиги, жамиятнинг ижтимоий тизими ва ишлаб чиқариш кучларининг тараққиёт даражаси, мад-ти, табиий иқлим шароитлари ва миллий ўзига хослиги билан белгиланади. Ш., ўз навбатида, қишлоқ аҳолиси турар жойларини режалаш, ландшафт меъморчилиги, боғ барпо этиш, туманларни режалаш, саноат корхоналари, дам олиш минтақаларини оқилона жойлаштириш, экология масалалари каби бир неча тармоқларга бўлинган. Ш.да турар-жойларнинг нафақат меъморий-бадий қиёфаси, эстетик жиҳатларига, балки ободонлаштириш — йўллар, айниқса, автомобиль йўлларига, инфратузилма (оқава сув — канализация, газ, электр ва б. муҳандислик таъминотлари)га катта эътибор берилади. Ш.да янги шаҳар, шаҳарча, қишлоқларни қуриш, қад. шаҳарларни муҳофаза қилиш (реконструкция қилиш), меъморий мажмуалар (кўпроқ турар-жой мавзелари)ни бунёд этиш бош режа асосида амалга оширилади. Ш. қадимий тарихга эга. Мил. ав. 3-2-минг йилликларда кент манзилларини қуришда мунтазам режалаштиришдан фойдаланилган (қад. Хитой, Миср, Эрон ва б.). Юнонистонда шаҳарлар сиёсий ва диний марказларни ажратган ҳолда режалаштирилган бўлса (Акрополь ва б.), Қад. Римда шаҳарларни тўғри бурчакли даҳаларга бўлиш услуби қўлланган (Помпей, Остия ва б.). Ўрта а.лар Европасига шаҳарларни стихияли, қалъа деворлари атрофида чизиқли ва айлана-халқали режалаштириш хос бўлган (Германияда Нёрдлинген, Польшада Краков, Чехияда Прага ва б.). Россияда шаҳарлар тепаликларда, дарёлар қуйиладиган жойларда бунёд этилган (Киев, Чернигов, Новгород, Псков ва б.), ҳамма кўча (йўл)лар шаҳар дарвозасига ёки шаҳар савдо майдонларига олиб борган. Айлана-халқали режалаш — Ш.нинг мумтоз намунаси ўрта а.лардаги Москва шаҳридир. Ўз-н ҳудудида дастлабки шаҳарлар (Сополлитепа, Жарқўтон, Узунқир) мил. ав. II минг йилликнинг биринчи ярмида Жанубий ҳудудларда пайдо бўлган. Ёзма манбаларда эса шаҳар ҳақидаги маълумотлар дастлаб «Авесто»да учрайди. Баъзи шаҳарларнинг (Қарши — Ерқўрғон; Ҳазорасп — Хумбустепа кабилар) шаклланишини тадқиқотчилар мил.ав. X-VIII а.лар билан боғлайдилар. Фарғонадаги энг қад. шаҳарлар (Ашқолтепа, Далварзинтепа кабилар) илк темир даврига оид Чуст мад-тига мансубдир. Аҳамонийлар даврида шаҳар қуриш жадаллашган (Хорамздаги Қалъалиқир, Кўзалиқир ва б.). Ўрта а.ларда шаҳарлар тузилиши мураккаб бўлган, уларнинг таркибига арк, бир ёки бир неча шахристон, работ (шахристон атрофлари) кирган. Уларнинг ҳар бири алоҳида қалъа девори билан ўралган. Афросиёб (Самарқанд), Бухоро, Бинкат (Тошкент) Мовароуннаҳрнинг йирик шаҳарларидан бўлган. Бундай шаҳарларни ва улар атрофидаги кичик шаҳар ҳамда қишлоқларни узун деворлар муҳофаза қилган (Бухоро, Тошкент теваарагидаги “Канпир девор”лар, Самарқанд теваарагидаги “Девори қиёмат” ва б.). Темурийлар даврида вайронагарчиликларни бартараф этиш, мам-т ободончилигини таъминлашда катта Ш. ишлари олиб борилган. Амир

Темурнинг Самарқанд ва унинг атрофи, Шахрисабз, Банокат (Шохрухия), Шохрухнинг Машҳад, Марв ва Ҳирот шаҳарларида амалга оширган ишлари, Улуғбек томонидан Самарқанд регистонида барпо этилган иморатлар бунинг ёрқин намунасидир. Шайбонийлар даврида ҳам бунёдкорлик ишлари давом эттирилиб, айниқса, пойтахт Бухорога катта эътибор берилган. Ривоятларга кўра, Абдуллахон II мингта работ қурдирган. Кўп мажмуаларнинг шаклланиши айнан шу даврга тўғри келади (Бухородаги Лабиховуз ансамбли, Пойи калон, Қўш мадраса, Чор Бакр меъморий мажмуаси, Қаршидаги Регистон майдони ва б.). XIX а.да Қўқон хонлари томонидан Сирдарё бўйлаб бир нечта шаҳар-қалъалар қурилиб, кучли мудофаа тизими яратилди, Пишпак (Қирғизистон), Шахрихон шаҳарлари пайдо бўлди. Кейинги даврларда, жумладан, XX а.да ҳам Ш. ишлари жадал олиб борилди. Мустақиллик йилларида Ўз-нда Ш. кенг миқёсда ривож топиб, замонавий меъморчилик ечимлари асосида шаҳарларнинг қиёфаси кундан кунга чирой очиб бормоқда. Шу жиҳатлардан олиб қараганда, Ш. инсон мад-ти ва маъ-ятини ривожлантирувчи омиллардан бири бўлиб қолади. *Анвар Яхшиев*

ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ МАЙДОНИ – Ўз-н мустақилликка эришгач, XX а. бошларида юртимизда рўй берган қатағонлар натижасида қурбон бўлган халқимиз фарзандларининг хотирасини абадийлаштириш мақсадида бунёд этилган меъморий мажмуа. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 12 майдаги Фармойишига мувофиқ мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш комиссияси ташкил этилди ва “Шаҳидлар хотираси хайрия жамғармаси” тузилди. Ўз-н Р-си Президентининг “Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисида”ги 2001 йил 1 май фармони ҳам мустабид тузум йилларида қатағон этилган фидоий ватандошларимизнинг хотирасини тиклашга қаратилган бўлиб, Ўз-н Р-си Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 8 ноябрдаги Қарорига мувофиқ ЎзР ФА “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи мустақил илмий-тадқиқот муассаси сифатида ташкил этилди. 2000 йилда эркесвар аждодларимиз қатл қилинган Тошкент шаҳрининг Юнусобод туманидаги Бўзсув бўйидаги масканда Шаҳидлар хотираси ёдгорлик мажмуаси қад ростлади. 2002 йилдан бошлаб Президент И.А.Каримовнинг “Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш ҳақида”ги Фармонига кўра халқимиз ҳар йили Мустақиллик байрами арафасида эрк учун шаҳид бўлган аждодларимиз хотирасига ўз ҳурматини изҳор этиб келмоқда. Мустабид тузум давридаги оммавий қатағонлар туфайли қурбон бўлган, инсонлик шаъни, кадр-қиммати топталган ватандошларимизнинг ҳурмати ва хотирасини эъзозлаш, ёш авлоднинг она Ватанга муҳаббат, садоқат туйғуларини кучайтириш борасида “Қатағон қурбонлари хотираси” музейининг муҳим аҳамиятга эга эканини назарда тутиб, Ўз-н Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2008 йил 5 майдаги Қарорига биноан “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи фаолияти янада такомиллаштирилди. Ўз-н мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ тарихий адолатни тиклаш, Ватан озодлиги ва халқ бахт-саодати йўлида шаҳид кетган аждодлар хотирасини ёд этиш ишига катта эътибор берилди. Республикамизда Файзулла Хўжаев, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Усмон

Носир, Максуд Шайхзода сингари давлат ва мад-т арбобларининг юбилейлари ўтказилиб, университет, мактаб, кўчаларга уларнинг номлари берилди. Абдулла Қодирий ва Чўлпон вафотларидан кейин Мустақиллик ордени билан тақдирландилар. Қатағонга учраган адабиёт ва санъатимизнинг етук намояндалари эса Буюк хизматлари учун ордени билан мукофотландилар. Ўтган а.нинг 80-йиллари бошларида шўроларнинг қатағон қиличи юртимиз узра яна қайралди. Бу гал пахта иши никоби остида ўз ишининг билимдони бўлган, ер илмини яхши билган деҳқонлар, пахтакорлар ва етук мутахассислар жиноий жавобгарликка тортилдилар. 25 минг одам қамалди. Уларнинг бир қисми айбсиз ҳолда қамоқхоналарда ҳаёт билан видолашдилар. Ноҳақ ҳукм билан отилдилар. Қатағонга учраган бу жабрдийдаларни ҳибсхоналардан озод қилиш, уларни эркин ҳаёт қўйнига қайтариш ҳам мам-тимиз Президенти И.А.Каримов фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир. У 80-йилларнинг охирларида Республикамизга раҳбарлик қила бошлагандан кейин ижтимоий - сиёсий ҳаётда туб бурилишлар рўй берди. Пахта иши бўйича жиноий жавобгарликка тортилганларнинг иши Ўз-нинг ўзида кўриб чиқилди ва адолат билан ҳал қилинди. Бегуноҳ инсонлар оилалари бағрига қайтарилиб, ҳақиқат қарор топди.

ШЕВА (форс. ҳаракат тарзи, тарз, усул) — умумхалқ тилининг маълум ҳудудга хос тармоғи, маҳаллий тилни англатувчи т. Ш. бошқа Ш. тизимларидан фонетик, грамматик, сўз ясалиши ва луғавий белгиларига кўра фарқланувчи лисоний тизим сифатида мавжуд бўлади. Мас., кипчоқ лаҳжасининг манғит ёки сарой Ш.си, қарлуқ лаҳжасига мансуб марғилон Ш.си ва б. ўзбек тилининг энг кичик ҳудудий кўринишлари. Алоҳида Ш.лар бирикиб, лаҳжани ташкил этади. Ш.лар тизимининг мураккаблик даражаси, асосан, экстралингвистик омиллар: Ш.нинг алоҳидаланиш (ажралиб қолиш) даражаси, муайян Ш. вакилларининг бошқа Ш.лар ва тилларнинг вакиллари билан алоқа қилиш даражаси, адабий тилнинг Ш.га таъсири ва ш.к.га боғлиқ. Алоҳида ажралиб қолган Ш.ларда унинг вакиллари билан атрофдаги аҳоли ўртасида алоқаларнинг йўқлиги (географик ёки сиёсий сабаблар, атрофдаги аҳолининг тил, мад-т, диний эътиқод жихатдан айна Ш. вакилларидан кескин фарқланиши туфайли), Ш. вакилларининг анъанавий турмуш тарзини сақлаб қолишга астойдил интилиши оқибатида Ш. жуда секинлик билан ўзгаради, катта ва кичик ёшдагилар тилидаги фарқ жуда кам даражада бўлади. Адабий тил ёки бошқа Ш.нинг кучли таъсири остида бўлган Ш.да аҳолининг турли гуруҳлари нутқига хос бўлган, бир-бирига қарама-қарши қўйилган ва турли даражада фарқланадиган анъанавий (қад.) ва янги қатламлар ажралиб туради. Ана шу эски ва янги қатламлар Ш. доирасидаги аҳолининг ўзига хос маън-й-мад-й белгиларини ёрқин акс эттириб боради. Ш.га қараб уруғ ёки аймоқни белгилаш, уруғ ёки аймоққа қараб инсоннинг феъл-атворини тушуниш тарихда кенг қўлланган. Миллий тил т.синиинг ҳажми ва қўлланиш доираси кенг бўлиб, ўз ичига лаҳжа ва Ш.ларни ҳам қамраб олади. Ш.лар тилнинг куйи шакли ва тармоқлари ҳисобланиб, адабий тилни бойитиш учун хизмат қилади. Адабий тил меъёрларининг такомиллашуви, фан ва мад-т тараққиёти, шаҳар билан

қишлоқ ўртасидаги тафовутларнинг камайиб бориши каби экстралингвистик омиллар туфайли Ш.лар ҳам аста-секин ўз хус-ятларини йўқота боради. Ш.лар тилшуносликнинг диалектология бўлимида ўрганилади.

ШИЖОАТКОРЛИК (араб. кўркмас, ботир; форс-т. касб қилиш) – кескин ва мураккаб вазиятда инсон хатти-ҳаракатида намоён бўладиган ғайрат, қатъият, мардлик, жасорат хислатларини англатувчи т. Ш. бирор қийин ишни бажаришга қаратилган кўр-кўрона интилиш эмас, балки оқилона қарорнинг бир шахс томонидан ёки кўпчиликнинг иродаси билан бажарилиши мумкин бўлган ижтимоий -маънавий ҳодисадир. Мас., бир олимнинг унеча ҳеч ким қўл урмаган илмий муаммони ҳал қилиш борасидаги шижоати ёки кўпчиликнинг шижоати билан уруш йиллари Фарҳод ГЭСининг қурилгани ва ҳ.к. Ш. ғайрат билан ишлаш, қатъиятли бўлиш, фидокорона меҳнат қилишга ундайди. Дангаса, танбал одамлар ҳеч қачон шижоатли бўлолмайди, Ш. уларга бегонадир. Асоссиз таваккал қилиб, бирор ишга киришиш билан ҳам баъзида яхши натижаларга эришиш мумкиндир, лекин бу Ш. ҳисобланмайди. Зеро, Ш. – пухта ўйланган чора-тадбирлар асосида амалга ошириладиган саъй-ҳаракат, ғайрат. Ш. инсон фаолиятининг барча жабҳаларида: турмушда, меҳнат фаолиятида, ҳарбий соҳада намоён бўлиши мумкин. Чунки танланган йўлдан тоймасдан, мақсад сари мардонавор интилиш шижоатли инсонга хос хус-ятдир. Ш. деганда фақат эзгу, яхши, савоб ишларни бажаришга бел боғлаган жасоратли, довюрак кишиларга хос хислат назарда тутилади. Ғайрат ва Ш.нинг мазмун-моҳияти Мирзо Абдулқодир Бедилнинг қуйидаги рубоийсида шундай ифода этилган: “Осмон бўлсанг ерга эгилмоқ яхши, Тупроқ бўлсанг кўкка интилмоқ яхши, Нотавон, бечора бўлмагил зинҳор, Ғайратда, ҳимматда бўл порлоқ яхши”.

ШИРИНСЎЗЛИК — ширин, ёқимли сўз айтиш, шундай хислатга эгаликни англатувчи ахлоқий сифатлардан бири. Ш. мурожаат, муносабат, сўзлашув ва умуман мулоқот жараёнида амал қиладиган инсоний фазилатдир. Ш. инсон чиройининг ўзига хос сифатларидан бири ҳисобланади. Ш. амал қиладиган қуйидаги талаблар бор: 1) сўзни талаффуз қилиш, уни қўллаш ва маромини билиш; 2) ширин сўзни ўрнида гапириш; 3) ширин сўзнинг масъулиятини ҳис этиш ва англаш. Мулойим, майин ва овозни пастлатиб гапириш ҳам Ш. шартларидан бири бўлиб, бунда сўзнинг оҳанги, айтилиши, таъсирчанлигига жиддий эътибор бериш лозим. Зеро, «азизим», «меҳрибоним», «суянчиғим», «бўталоғим» каби эркалаш, юпатишга хос сўзлар баланд овозда айтилса, бундай сўз ўзининг хус-ятини йўқотади. Қуръони каримда овозни пастроқ қилиб гапириш лозимлиги уқтирилиб, қаттиқ, бақриб гапириш эшакнинг ҳанграшига ўхшатилади: «Сўзлаганда овозингни пастроқ туширгин, зеро, энг ёмон овоз – эшакнинг овозидир», дейилади. Бундан ташқари, хуштабассумли бўлиш ҳам Ш. шартларидан ҳисобланади. Яъни бошқалар тасаввурида яхши таассурот қолдириш учун мулоқот жараёнида очиқ чехра билан сўзлашиш лозим. Бу борада аллома Юсуф Хос Ҳожиб шундай деган эди: «Ўзинг сени севувчилар кўпроқ бўлишини истасанг, туз ва нон едир, чехрангни

очиқ қил... Одамни мафтун қилувчи мана шу икки қилиқдир, мен булардан бўлагини топмадим, топилса сен уни иста». Ширинсўз бўлиш учун инсон бағрикенг, самимий, сафоли одамлар билан кўпроқ суҳбат куриши керак, вафо аҳлидан бўлган кишиларнинг этакларини ушлаши керак, деб уқтирган улуғ шоир Амир Хусрав. У «Матлабул анвор» достонининг тўққизинчи мақолотида «боли такаббур» калласини тўлдирган кимсаларнинг кўпини кўрдим, улар вайсаб-вайсаб ўтиб кетдилар, дейди. Бу билан шоир бир томондан, яхши хулқ-одобни, эзгуликни тарғиб этади, яхши хислатларни эгаллашга даъват қилади. Бошқаларга лутф кўрсатиш баробарида ўз яқинлари – ота-онаси, турмуш ўртоғи, фарзандлари, хуллас, барчага меҳрибон бўлиш Ш.нинг зарурий асоси экани эътироф қилинган. Ш. фақат чиройли гап б-нгина белгиланмайди, айна пайтда ҳар қандай чиройли сўз ва эркин фикрда ҳам инсон зийнати намоён бўлавермайди. Гоҳида чиройли сўзларга ўралган ёлғонлар, эркин фикрга асосланган риёлар ҳам мавжудлигини унутмаслик зарур. Зеро, сўз илоҳий таъсирга эга. Бир оғиз сўз кишига қанот бағишлаши, уни юксакларга кўтариши, мушкул муаммоларни ҳал қилишга йўл очиши, ҳатто умрига умр, обрўсига обрў кўшиши мумкин. Аксинча, бир оғиз айтилган ноўрин сўз билан ота боладан, ака укадан ажраб кетиши, орага совуқлик тушиб, дўст-биродарларни душманга айлантириши, қисқаси, киши дилини вайрон қилиши, руҳини тушириши, кайфияти, хулқ-атвори ва саломатлигига қаттиқ таъсир этиши мумкин. “Сўз билан тешилган жойни бигиз билан теша олмайсан” деб бежиз айтилмаган. Маълумки, кутилмаганда оғир руҳий эзилиш, изтироб чекиш кишининг ҳатто ташқи кўринишини ҳам ўзгартириб юборади. Тиббиёт фанининг гувоҳлик беришича, сўз асаб ва юрак қон-томир ўзгаришларининг энг характерли сабабчисидир. Чунки бош мия марказий нуқталарига таъсир этиш юрак қон-томир тизимининг ҳолатида акс этади. Буюк ҳаким Абу Али ибн Сино ўзининг нодир асарларида кўп йиллик тажрибаларини хулосалаб, шундай таъкидлайди: “Инсон ҳар доим навқирон, бардам бўлиши учун бошқа одамларни ранжитмаслиги, дилини вайрон қилмаслиги ҳамда ўзи ҳам хуштабиатли бўлмоғи лозим.” Ш.у. ҳам халқимизда “Хайру эҳсон билан мушкулини осон қилмаса ҳам ширин сўзи билан кўнгилни тоғдек кўтарди”, деган ибора ишлатилади. Ҳар бир инсон ўз нутқининг оҳангига ҳам эътибор бериши лозим. Зеро, бир жумланинг ўзи қандай оҳангда айтилишига қараб, турлича, баъзан, қарама-қарши маъно касб этиши мумкин. Кибрли, дағал оҳанг кишининг ихлосини қайтаради, кўнглини оғритади, ғазабини кўзғайди. Шу боис ҳамиша бамайлихотир, ишонарли, вазмин тарзда, эркин ва табиий оҳангда гапиришга ҳаракат қилиш керак. Бахт, саодат, толеъ ҳам ширин сўз билан насиб этади. Бобур бир рубоийсида: “Не хулқ эди, яна кўнглум олдинг сўз ила, Ширин сўзу яхши хулқунгга банда бўлай”, дейди. Ширин сўз, яхши хулқ ана шундай бебаҳо неъматдир. Бундай фазилатларга эга бўлган инсоннинг иқболи баланд, юзи ёруғ бўлади. Ҳусни хулқ ва Ш. бир-бири билан боғлиқ хислатлар. Инсоннинг одоби қанчалик гўзал, мукамал бўлса, унинг муомаласи ҳам шунчалик гўзал, сўзи ширин бўлади. Бир сўз билан айтганда, Ш. ниҳолининг илдизи инсон қалбида, меваси эса унинг сўзидадир. *Ш.Ризаев, Т.Тоғаев, Б.Ҳусанов*

ШИРК (араб. бир нечта худо бор, деб ширк келтириш, политеизм) — шериклик, Аллоҳнинг шериги бор деб эътикод қилиш, Аллоҳнинг зотида, сифатларида, исмларида, ишлари ва ҳукмларида шериги бор, деб залолатга кетиш. Ибодат, дуо ва ҳукмда, ризқ, яратилиш, итоат ва саждада, ёрдам сўраш, ҳалол-ҳаромни ажратиш ва қурбонлик қилишда, қасам ичиш, ҳаж ёки зиёрат қилиш ҳамда ном қўйишда ширк келтириш мусулмон халқлари маъ-ятида кечирилмас гуноҳ ҳисобланади.

ШОВИНИЗМ (франц. *chauvinisme*, Наполеон I босқинчилик сиёсатининг мухлиси, франц. аскар Н.Шовен (*Chauvion*) номи билан боғлиқ) — бошқа миллатларни менсимаслик ва ўз миллатининг уларга нисбатан устунлигини асослашга қаратилган ғоявий-наз-й қарашлар тизими ва амалиёти. Тарихи узоқ бўлса-да, бу атама XIX а.нинг 30-йилларида Францияда пайдо бўлди. Моҳиятан, Ш. миллатчиликнинг ўзига хос шакли бўлиб, бошқа миллатларнинг жаҳон тарихида тутган ўрни, бугунги кунда кишилик жамияти ривожини таъминлашдаги мавқеи, маън-й-мад-й ҳаётининг ўзига хос томонларини менсимасликка интилишда яққол кўринади. Ш. кўп сонли халқларнинг кўп миллатли давлат доирасида, ш-дек, уни ўраб турган жўғрофий-сиёсий маконда ҳам ўзининг мутлақ ҳукмронлигини ўрнатиш учун курашида намоён бўлиши мумкин.

ШОМОНИЗМ (тунгус. *шамон* — ўта ҳаяжонланган, жазавага тушган киши) — Сибирдаги туркий халқларда “шамон” сўзи “қам” деб юритилган. Шомон қабила руҳонийси бўлиб, улар илоҳий кучга эга деб ҳисобланган. Шомонлар урф-о.ларини бажаришни томошага айлантирган. Одатда, шомон ўйинлари кечқурун амалга оширилган. Ўйин охирида шомон беҳол бўлиб йиқилади. Уларга кўра, шомонлар руҳлар билан пичирлашиб гаплашган. Гўё талвасага тушиб беморларни даволаган. Шомон қабила, уруғ ҳомийси, кўрикчиси, руҳи ҳисобланган. М.О.да ҳам Ш. унсурлари мавжуд. Жумладан, Сурхондарёда гўёки “қора босди”, “қора босибди” каби касалликлардан беморни халос қилиш учун қўшночлар талвасага тушиб, ўзини у ёқдан бу ёққа отиб, бемор танасидаги касални қувмоқчи бўлади. Руҳонийлар бу ҳолатда инсондан касалликларни дуо ва қамчи билан уриб чиқармоқчи бўлади, ҳатто улар шу жараёнда милтиқдан, унинг овозидан, кучли шовқиндан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилади. Бу жараёнда бир эмас, бир неча қўшночлар қатнашиши ҳам мумкин.

ШУХРАТПАРАСТЛИК (араб. машхур бўлишни севиш) — маъ-ят тамойилларининг бузилиши оқибатида намоён бўладиган шахсий хус-ят; фазилатларини пеш қилиб, шон-шуҳрат кетидан қувиш, юқори мартабага интилишни ҳаёт мазмунига айлантиришни англатувчи т. Ш. киши руҳиятидаги номақбул ўзгариш натижасидир. Ш-дек, Ш. шон-шуҳрат кетидан қувиш йўлида ҳар қандай ахлоқсизликдан қайтмайдиган инсонлар тоифасининг хус-яти. Шуҳратпараст одам доимо атрофидагилар ва жамият диққат марказида

туришга, машхурлик, шов-шув, мақтовга ички эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёж охири-оқибат уни жамиятнинг ахлоқий-ижтимоий талаблари билан ҳам, индивид сифатида биологик ва маън-й-интеллектуал имкониятлари билан ҳам мутлақо ҳисоблашмайдиган нафс бандасига айлантириб қўяди. Ш. инсонга хос “мен”лик туйғусининг манманлик билан туташганида юзага келади. Инсон ўзини бошқалардан кам эмас, ортиқ эканини исботлашга уринар экан, бу “мен”лик туйғусининг меъеридан ортиб кетиши уни инсониятга зид хатти-ҳаракатга ундаши мумкин. Ш.у. халқимиз Ш.ни оқламайди, балки унга камтарликнинг зидди сифатида салбий хус-ят, деб қарайди. Ш.нинг ахлоқий иллат сифатидаги хатарли жиҳати шундаки, у рив-ш хус-ятига эга: даставвал киши ўз «мен»ининг бошқа «мен»лардан кам бўлмаслигини талаб қилади, кейин аста-секин унинг баланд туришини хоҳлаб қолади ва нима қилиб бўлса ҳам шу хоҳишни амалга оширишга интилади. Натижада у мавжуд воқеликни, атрофдагиларнинг унга нисбатан муносабат ини ҳаққоний баҳолай олмайди; қаерда уни «кўтар-кўтар» қилиб мақташса, ўша ерга ўзини уради, ҳаётда инсоний вазифасини бажаришдан чалғийди, тузатиб бўлмас хатоларга йўл қўяди. Мас., Ш.нинг ёрқин тимсолига айланган Герострат абадий шуҳрат қозониш учун дунёнинг етти мўъжизасидан бири – Эфес шаҳридаги Артемида ибодатхонасига ўт қўйган. Унинг номи ҳозиргача таажжуб, ҳайрат ва айни пайтда, нафрат, лаънат билан тилга олинади. Ш. ҳам худди худбинлик каби замонавий жамиятда авж олган иллатлардан ҳисобланади. Агар худбинликнинг кенг ёйилишига маълум маънода шахс эркинлигининг қонуний муҳофазаси, баъзи демократик тамойиллар йўл очиб берса, замонавий ОАВ Ш.нинг оммалашувига хизмат қилмоқда. Ницше айтганидек, ҳозирги пайтда ҳар қандай кичкинагина «мен» йўлини топиб, саҳнадан, саҳифадан ёки экрандан ўзи ҳақида жаҳонга жар солиш ҳуқуқи ва имконига эга. Матбуот ва сўз эркинлигидан ғаразли мақсадларда фойдаланадиган, “машхур”лар ҳақида шов-шув тарқатаётган кўплаб нашрлар, кўрсатув ва эшиттиришлар Ш.нинг оммалашувини таъминламоқда. Бу жараёнга, айниқса, Ғарб “оммавий мад-ти”нинг салбий намуналари рекламаларда ўзини кўз-кўз қилиш, уй-жой, қимматбаҳо машина ва ш.к. орқали сохта “имиж” яратувчилар ҳақидаги кўрсатувлар ижтимоий онгга таъсир қилмоқда. Шарқона урф-о. ва кадриятларимизга хос бўлган камтарлик, самимийликни йўқотмаслик ҳамда мол-дунё, бойликларни ўткинчи эканини ҳис қилиб, уларни асосий омил, мақсад деб билмаслик, ҳар қандай ҳолатда ҳам инсонийликни сақлаб қолиш керак. Бу эса аждодлар қолдирган маън-й-маър-й меросга таяниб, юксак маънавий идеалларни шакллантириш борасида ташвиқот-тарғибот ишларини узлуксиз олиб боришни тақозо этади. *А.Шеров, К.Алиева*

ЭВДЕМОНИЗМ (юн. *eudaimonia* – бахт-саодат, роҳат-фароғат) — бахт-саодат, роҳат-фароғатни кишилар ҳаётининг олий мақсади деб ҳисоблайдиган ахлоқий йўналиш. Бу ибора этимологик жиҳатдан, биринчидан, кониқиш ҳиссининг субъектив ҳолатини, иккинчидан, қониқишга хизмат қиладиган объектив шароит, яъни ташқи неъматларни англатади. Бу икки жиҳат узвий боғлиқ бўлса-да, баъзан улар бир-биридан фарқ қилиши, мас., барча моддий неъматларга эга одам бахтсиз бўлиши ва аксинча, қашшоқ, уст-боши юпун инсон ўзини бахтли ҳис этиши мумкин. Э. юнон этикасининг асосий тамойилларидан бири бўлиб, у Сукротнинг шахс ички эркинлиги, инсоннинг ташқи дунёга қарам эмаслиги тўғрисидаги ғояси билан узвий боғлиқ. Э. бахт-саодатни жисмоний ва маънавий хузур, лаззат билан тенглаштирмайди, балки уни кенг маънода, барча жисмоний ва маънавий (кўпинча фуқароликка ҳам оид) кадриятларнинг мажмуи тарзида тушунади. Бу таълимотга кўра, ўз шахсиятида ана шу кадриятларни мужассамлантира олган кишигина чинакам бахт-саодат сохибидир, шундай бахтгина инсонга ҳақиқий лаззат, фароғат бахш этади. Қад. юнон алломалари Демокрит ва Эпикур Э.нинг ёрқин намояндаларидир. Юнон мутафаккирларининг қарашларида “бахт” тор, индивидуал ахлоқ доирасида (хус-н, бахт инсон ижоди билан бевосита боғлиқ ҳолда) талқин этилган бўлса, насроний ахлоқда бахт ҳақидаги ахлоқий меъёр ва т.лар онгдан ташқарида бўлган диний тасаввурлар билан боғлиқлиги асосланади. Бошқача айтганда, инсон ахлоқи ва маъ-ятининг мазмун-моҳиятини белгилаб берадиган чинакам бахтга кадр-қиммат ва унинг маҳсули бўлган бахт ўртасида зиддият бўлмаган дунёдагина эришиш мумкин. Янги даврда Э. кўплаб файласуфлар томонидан ривожлантирилган. Мас., Б.Спиноза ва П. Гассенди оқилона билиш ва ҳиссий эҳтирослар ўртасидаги зиддиятларга эътибор қаратиб, хузур-ҳаловатни ақл воситасида англаш масаласини ўртага ташлайди. Француз материалистлари (Гельвеций, Гольбах, Вольтер ва б.) “бахт” т.сига ошқора гедонистик тус беради. Улар бахтга интилишни табиий жараён ва шу билан бирга, асосий ахлоқий тамойил, ҳар қандай жамият ва инсон фаолиятининг бош мақсади, дея талқин этади. Бу ёндашув имкон борича кўпроқ кишиларнинг бахтли бўлиши тамойилини илгари сурган инглиз утилитаризми вакиллари томонидан янада ривожлантирилади. XX а. Ғарб фал.си ва ахлоқшунослигининг йирик вакиллари Дрейк, Сантаяна, Рассел, Дж.Маккей, М.Шлик, О.Нейрат асарларида ҳам бахт — инсоннинг табиий интилиши маҳсули, ахлоқ эса — унга эришиш йўллари ҳақидаги фан сифатида талқин этилади. Бироқ айрим файласуфлар, чунончи, Нейрат қарашларида “бахт” т.си норматив мазмунга эга бўлмагани боис маънисизлик намоён бўлади: хус-н, унинг назарида, кишилар қандай мақсадларни кўзлаётгани ва қандай натижаларга эришаётгани муҳим эмас, бахтни ҳис этишгина ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Бу ўринда ахлоқнинг асосий вазифаси — кишилар онгига таъсир этиш, ана шу ҳиссиётни кишилар онгига сингдириш усуллари ҳақидаги фандан иборатдир. *Баҳодир Умаров*

ЭВОЛЮЦИЯ (юн. *evolutio* — авж олдириш, ривожлантириш) — революция (инқилоб)га ва инқилобий йўлга қарши бўлган тадрижий рив-ш усули тўғрисидаги фал-й таълимот. Замоनावий эволюцион наз-я бутун борликни рив-шда, деб қарайди. Эволюцион наз-я XIX а.да пайдо бўлди. Ч.Дарвин ўзининг турларни келиб чиқиши тўғрисидаги таълимотида органик оламнинг тадрижий рив-ш қонуниятларини кўрсатиб берди. XX а. охирида табиатшуносликда “катта портлаш наз-яси” пайдо бўлиши билан коинотнинг кейинги Э.сига қатор аниқликлар киритилди. Ҳозирги замон табиатшунослиги “ҳар қандай мавжудот Э. натижаси”дир, деган ғояга асосланади. Дунёнинг замоनावий манзараси Э.нинг умумий характерга эгаллигини исботламоқда. Фанлараро соҳа ҳисобланган кибернетика Э. механизмини ўргана бошлади. XX а. 70-йилларида бу соҳа ҳар қандай объект Э.сини ҳаракатга келтирувчи кучни таҳлил қилишга киришди. Улуғ мутафаккирлар инқилоб вайронагарчиликка асосланган, одамларнинг моддий ва маънавий асосларига зарар етказадиган, кадриятларни йўқ қиладиган ижтимоий ҳодиса эканини кўрсатганлар. П.Сорокиннинг фикрича, инқилоб жамиятни ижтимоий лаштирмайди, одамлар аҳволини ёмонлаштириб, эркинликни бўғади. Жамият ўз тараққиёти йўлида келган инқирозларни ислоҳотлар орқали ҳал этади. Жамиятнинг босқичли рив-ши ҳақидаги наз-яларда ҳам бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишда туб ўзгаришнинг юз бериши айтилади. Бироқ, моҳиятан, бу ижтимоий инқилобдан тубдан фарқ қилади. Ижтимоий инқилоб деб сиёсий тизимни зўрлик билан ва вазиятни ҳисобга олмай ағдариб ташлаш назарда тутилади. Бу эса, жамият ҳаётини издан чиқаради, халққа кулфат келтиради. Эволюцион ўтиш эса, ҳозирги даврда технологик ўзгаришлар, моддий ва маънавий раванқ, таълим тизимини ислоҳ қилиш орқали рўй бермоқда. Ўз-нинг мустақилликни мустаҳкамлаш, демократик жамият қуриш ва бозор муносабат ларига босқима-босқич ўтиш йўли жаҳон мам-глари тадрижий тараққиётининг илғор ютуқларига асосланган. Бу борада амалга оширилаётган тараққиётнинг ўзбек модели ана шу мезонларга жавоб беради.

ЭГОИЗМ (франц. *egoisme*; лот. *ego* — мен) — ижтимоий борликда шахсий манфаатларнинг инсон фаолиятининг бош мақсади ҳамда жамият ва атрофдагиларга муносабат ни баҳолашнинг асосий мезонига айланганини ифода этувчи ҳаётий фаолият принципини англатувчи атама. Э. вужудга келиши қулдорлик жамиятининг емирилиши ва хусусий мулкнинг вужудга келиши билан пайдо бўлган ва жамиятнинг бўлиниши, унинг таркибида фаолияти ўз ижтимоий мақомини сақлаш ва мустаҳкамлашга қаратилган индивидлар ва ёпиқ гуруҳларнинг шаклланиши билан узвий боғлиқдир. Товар ҳўжалиги, айниқса, капиталистик ишлаб чиқариш усулининг ривожини Э. тамойилини турли ахлоқий концепцияларга асосланган инсон фаоллигининг универсал мезонига айлантиради. Оммавий ахлоқий онгда чекланмаган Э. ҳамиша қораланиб, альтруизм тамойили унга қарши қўйиб келинган. Э. оид концепцияларни фал-й-натуралистик ва ахлоқий-меъёрий гуруҳларга бўлиш мумкин. Биринчи ёндашув замирида инсон — ўзи табиатан худпараст экани ва унга хос шон-шухрат, бахт ва хузур-ҳаловатга туғма интилишга таяниб, ўз

манфаатлари учун ҳаракат қилиши мумкинлиги ғояси мужассам этилган. Бундай талқин н.назаридан ахлоқий талаблар унинг манфаатларига мос келсагина инсон уларга риоя этиши мумкин. Иккинчи ёндашув — “оқилона англандан Э.” инсоннинг табиат устидан ҳукмронлиги, мунофиқлик ва иккиюзмачиликка барҳам берадиган чинакам ахлоқий тамойил ғоясини илгари суради. Э. мазмун-моҳиятига оид бу икки ёндашувга тегишли қарашлар антик давр алломалари Демокрит, Эпикур, айрим софистлар таълимотларида ўз ифодасини топган. Э. Уйғониш, айниқса, Маърифатпарварлик даврида яшаб ижод этган Спиноза, Вольтер, Руссо, Дидро, Гольбах каби мутафаккирлар таълимотларида акс эттирилиб, моҳиятан, дунёвий неъматлардан воз кечиш ва индивиднинг черков-феодал иерархиясига бўйсундирилиши ғоясига таянган насроний ахлоққа қарши қаратилган эди. Зеро, тарихий жиҳатдан прогрессив аҳамият касб этган бундай қарашларда ижтимоий фойдали фаолиятида нафақат моддий, балки маънавий манфаат тамойилига суянадиган инсонгина жамият тараққиёти ва фаровонлигига хизмат қилиши мумкин, деган фикр илгари сурилар эди. Психологик н. назардан Э. инсоннинг ўз «Мен»ига қаратилган шахс фаоллиги бўлиб, манманлик, ўзини, ўз манфаатларини ўзгалар манфаатидан устун қўйишда ифодаланadi. Э.да инсон шахсий қизиқишларининг қондирилиши энг юқори даражада туради. Э. қизиқишлар тўқнашган зиддиятли вазиятларда намоён бўлади. Бундай ҳолларда шахс истакларининг қондирилиши бошқалар қизиқишига зид равишда амалга ошади. Шахслараро муносабат ларда “Э.” т.си турли хил кўринишларда намоён бўлади. Биринчидан, бу «диктаторлик Э.и», яъни инсонда «ҳамма менинг манфаатимга хизмат қилиши керак», деган ишонч ҳиссида намоён бўлади. Иккинчидан, «шахсий нодирлик Э.и» — «агарда менга қулай бўлмаса, барча риоя қиладиган ахлоқий тамойилларга мен риоя қилмайман» каби қарашларда ифодаланadi. Учунчидан, «анархик Э.» — «ҳар бир одам ўз манфаати йўлида кўнглига келган ишни қилиши мумкин», деган фикрга таянади. Айрим психологларнинг фикрича, Э. ижобий ёки салбий бўлмайди, у феъл-атворнинг қай даражада ривожланганини англатади ва маълум даражада руҳий соғлом одамларга ҳам хос бўлган хус-ятдир. Демак, инсоннинг, айниқса, ёшларнинг маънавий камолоти кўп жиҳатдан улардаги эгоистик майлларни тизгинлаш, шахсий манфаатларини ўзга кишилар ва жамият манфаатлари билан уйғунлаштиришга интилишига боғлиқ. Бу эса таълим-тарбия тизимини қуйидан юқори босқичгача такомиллаштириш ва ривожлантиришни тақозо этади.

ЭГОЦЕНТРИЗМ (лот. *ego* — мен ва *centrism* — марказ) — эгоизмнинг ўта кескин шакли бўлиб, индивид шахсий манфаатларининг устувор аҳамият касб этиши оқибатида унинг бошқа объект, кишилар фикр-мулоҳазаси ёки тасаввурларига нисбатан муносабат ини ўзгартиришга қодир эмаслигини англатади. Э. илдизлари субъект томонидан ўзгача, ҳатто қарама-қарши н.назарлар ҳам бўлиши мумкинлиги англандаслиги, ўзга кишиларнинг психологик хус-ятлари уники билан айнан мос эканига ишонишига асосланган. Э., айниқса, 12-14 ёшлар атрофидаги болаларда яққол намоён бўлса-да, баъзи кишиларнинг кексайган чоғида эгоцентрик майлларнинг кучайиш ҳоллари ҳам

кузатилади. Илм. тадда Э.нинг бир неча турлари қўлланади: билиш Э.и — қабул қилиш ва тафаккур қилиш жараёнларини акс эттиради; ахлоқий Э.и — муайян индивиднинг ўзга кишиларнинг ахлоқий хатти-ҳаракатлари ва фаолиятини қабул қилишга қодир эмаслигидан далолат беради; коммуникатив Э. — субъект томонидан бошқа кишиларга маълумот етказиш жараёнида кузатилади. Бу ҳол т.ларнинг мантиқий ўзагини тан олмасликда, ўзгалар н.назарини менсимасликда намоён бўлади. Э. т.си фанга илк бор таниқли француз олими Жан Пиаже томонидан киритилган. Пиаже Э.ни бола ақлий ривожининг бир неча босқичларида ўзлигини ва дунёни англаш жараёнида тутган йўли ва н.назари сифатида талқин этади. Э.нинг илмий ва турмушда қўлланадиган т.лари ўртасида катта фарқ мавжудлиги боис, унинг пайдо бўлиши талай тушунмовчиликларга сабаб бўлган эди. Кейинчалик Э. т.си фанда кенг маънода талқин этила бошлагани, бир томондан, ривожланаётган фан учун табиий ҳол бўлса, иккинчи томондан, тадқиқот ишларида муайян қийинчиликларни келтириб чиқарди. Э.да индивид бошқалар фикрига зид равишда ўзининг шахсий фикрини ягона маъқул вариант сифатида энг олдинги даражага қўяди. Бундай кишилар учун фақатгина ўз н.назари муҳим. Ш.саб. у бошқаларнинг далил-исботларини қабул қилмаслиги, хом хаёлларга берилиб, воқеа ва ҳодисалар юзасидан хато хулосалар чиқариши мумкин. Шу ўринда «Э.» ва «эгоизм» т.ларини фарқлаш лозим. Эгоист инсон шахсий истакларига мувофиқ фаолият юритиб, ўзгаларнинг қизиқишларини менсимайди ва бундай хулқ шахснинг ахлоқий н.назарига, ўзига хос ҳаётий фал.сига айланади. Э. эса инсоннинг бевосита билиш жараёнлари билан боғлиқ ҳодисадир. Эгоцентрик инсон бошқалар фикрининг мақсад-муддаоларини, уларнинг манфаатлари нимага асосланганини тушунишга қодир бўлмайди. Бундан ташқари, Э. шизофрения, жазава, васваса каби руҳий касалликларга чалинган кишилар орасида ҳам учрайди. Агар эгоцентрик хус-ятга эга бўлган икки инсоннинг суҳбатини кузатадиган бўлсак, бундай вазиятда ҳамсуҳбатлик ҳисси йўқолганининг гувоҳи бўламиз, яъни улар бир-бирини эшитмасдан, суҳбатдошининг фикрини идрок қилмасдан, фақатгина ўз фикрини баён этиш ва тасдиқлаш билан овора бўлади. Э. муаммоси билан Ж.Пиажедан ташқари Л.С.Виготский, Ш.Бюпер, В.Штерн, Г.Айзенк каби олимлар ҳам шуғулланган.

Б.Умаров, Ҳ.Маҳмудова

ЭЗГУЛИК — маън-й-ахлоқий каегориялар орасидаги энг муҳим т.лардан бири. Э. инсон фаолиятининг асл моҳиятини англатади, Тангри иродасининг инсон қалбидаги тажассуми сифатида намоён бўлади. “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал” ғояси «Авесто»дан тортиб барча муқаддас китобларда етакчи ўрин эгаллаши ҳам шундан. Э. инсонга энг кучли маънавий лаззат бағишлайдиган, уни ижтимоий шахсга айлантириб, чинакам бахт сари етакловчи фазилят; шахсни комилликка, жамиятни эса юксак тараққиётга етказувчи юксак қадрият. У инсоннинг ахлоқий фаолияти туфайли муайянлашади, юзага чиқади. Уни синфийлик ёхуд партиявийлик қобиғига ўраш мумкин эмас. Чунончи, “синфий душман”ни, яъни бирор бир шахсни ёки гуруҳни фақат бошқа синфга мансуб бўлгани учун жисмонан йўқотиш, қанчалик бўяб-бежалмасин, Э. бўлолмайди.

У том маънодаги ёвузликдир. Тоталитар тузумлар мафкурасида Э.ни бундай талқин этишнинг ноилмийлиги, сохталлиги ҳозирги кунда ҳаммага аён. Э. ва ёвузлик одатий, кундалик ҳаёт мезонлари билан ўлчанмайди, улар ҳам “муҳаббат” ва “нафрат” т.лари сингари қамровлилик ва ижтимоий лик хус-ятига эга. Э.нинг ахлоқий идеал билан боғлиқлиги шундан. Шу туфайли у амалиётда қаҳрамонлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, жасурлик сингари тамойилларни ўз ичига олади. “Муҳаббат” ва “нафрат” жуфт т.сида улар бир-бирини инкор этмай, аксинча, унинг барқарорлигидан далолат берса, Э. ва ёвузлик жуфтлигида ҳар икки т. бир-бирини тамомила инкор этибгина қолмай, улар ўртасида ҳаёт-мамот кураши кетади ва бу абадий кечадиган жараён сифатида оламни ҳаракатга келтирувчи куч тарзида намоён бўлади. Э. ва ёвузликнинг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, бу жуфт т. инсон фаолиятини баҳолаш хус-ятига эга. Уларни инсон табиатидаги Э. ва тубанликни ўлчайдиган ўзига хос тарозига ўхшатиш мумкин. Инсоннинг комиллиги, жамиятнинг маънавий такомилга эришган-эришмагани шу мезон билан ўлчанади. **“Айни пайтда ҳаёт ҳақиқати шуни кўрсатадики, ҳар қандай тараққиёт маҳсулидан икки хил мақсадда — эзгулик ва ёвузлик йўлида фойдаланиш мумкин. Агарки башарият тарихини, унинг тафаккур ривожини тадрижий равишда кўздан кечирадиган бўлсак, ҳаётда инсонни камолотга, юксак марраларга чорлайдиган эзгу ғоя ва таълимотлар билан ёвуз ва зарарли ғоялар ўртасида азалдан кураш мавжуд бўлиб келганини ва бу кураш бугун ҳам давом этаётганини кўрамиз (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 112-б.).** Чунончи, Ленин, Сталин, Гитлер, Пол Потларни ёвузлик тимсоллари, собиқ шўролар иттифоқини эса “Ёвузлик салтанати” деб баҳолашни бунинг ёрқин мисолидир. Э. ахлоқ категорияси бўлиб, ахлоқий баҳонинг энг умумий шаклидир. Э. ўзида ижобий нарса, воқеа-ҳодисалар, жараён ва вазият ҳамда фазилатларни мужассам этади. “Авесто” китобида зардуштийлик илоҳи Аҳура Мазда — Э., яхшилик, ҳаёт, ёруғлик тимсоли сифатида намоён бўлади. Э. ҳақидаги тасаввурлар халқдан халққа, а.дан а.га, авлоддан авлодга ўтиб шаклланиб келган. Э.нинг маъно-моҳияти ёвузликка қарши курашда ўз ифодасини топади. Ёвузлик ҳаммаша ҳам яққол намоён бўлмайди, баъзан у Э. ниқобида ҳам кўриниши мумкин. Буни англаб етиш кишидан огоҳлик ва ҳушёрлик, зийраклик ва лоқайд бўлмасликни талаб этади. Э. ахлоқий баркамоллик негизидир. У олижаноблик, меҳр-оқибат, самимийлик, саҳийлик, беғараз туйғуларда ўз ифодасини топади. Умуман олганда, Э. ижтимоий , шахсий хулқ-атвор ва хатти-ҳаракатни маънавий жиҳатдан баҳолашнинг муҳим мезонидир. *И.Эргашев, К.Зияева*

ЭЗГУ ИНТИЛИШ — кундалик ҳаётда давлат ва жамият ҳаётида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида озод ва обод Ватан, эл-юрт фаровонлиги, тинчлиги, осойишталиги, миллатлараро ва элатлараро дўстлик, диний бағрикенглик йўлида бунёдкор ишларни амалга ошириш, маън-й-маър-й жиҳатдан юксалиш сари интилишдир. Э.и. инсоний баркамоллик, Ватан ифтихори ва нуфузини, туйғусини юксалтиришга бўлган ҳаракат, фикрлаш ва ташаббус кўрсатишдан иборат фаолият туридир. Халқимиз азалдан

меҳнаткашлиги, буюк яратувчилик қувватига эгалиги, ҳамиша эзгуликка интилиб яшаши, инсоний муносабат нинг ғоят ибратли жиҳатларини турмуш тарзига айлантиргани билан ажралиб туради. Инсон эзгуликка интилар экан, ўз тақдирини қўшнисининг тақдири, қолаверса, маҳалла ва туман аҳли билан боғлиқ ҳолда тушунади. Меҳнати натижасини фахру ифтихор билан умумий меҳнат натижаси деб билади. Э.и. туйғуси – ўз миллий мансублигидан фахрланиш, миллатининг бой тарихи, мад-й ва маънавий меросидан, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасидан ғурурланиш имконияти. Э.и. туйғуси – ўзлигини англаш ва ўзгаларни тушунишга даъват этадиган қудратли куч. Бу туйғу ҳар бир миллатга мансуб ўта нозик ва айни пайтда жуда мураккаб ҳолатдир. Киши, зарур бўлганда, ҳаётидаги жамики неъматлардан ҳеч оғринмасдан воз кечиши мумкин. Бироқ ҳеч ким, ҳеч қачон Э.и.дан тонолмайди. Чунки, Э.и. ҳисси инсоннинг қон-қонига сингиб кетган. У миллатимизнинг энг юксак қадриятларидан саналади. Жумладан, “Шу азиз Ватан барчамизники”, “Биздан озод ва обод Ватан қолсин”, “Савоб ишни ҳар кун қилиш керак, савоб ишни ҳар ким қилиши керак” каби даъватлар Э.и. туйғуларининг маъно-мазмунини ифодалайди. Ана шу н.назардан қараганда, мам-тимизда амалга оширилаётган ислоҳотларнинг мазмун-моҳиятида Э.и. ғояси мужассам этилган. *И.Эргашев*

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ (лот. *existentia* — мавжудлик) — XX а. бошларида Россияда (Бердяев, Шестов) Германияда (Хайдеггер, Ясперс) ҳамда II жаҳон уруши арафасида Францияда (Сартр, Мерло-Понти, Камю ва ҳ.к.) пайдо бўлган фал-й йўналишлардан бири. Э. мавзу доираси жиҳатидан соф фал.дан йироқ бўлиб, асосан, инсоннинг мавжудлиги, тақдири, имон-эътиқоди, ҳаётининг мазмуни ва мақсадлари сингари масалалар таҳлилига эътибор қаратгани боис, у кўпроқ табиий ижодкорлар орасида кенг тарқалади. Бошқа томондан, экзистенциалистларнинг ўзи ҳам (мас., Сартр, Камю, Марель ва б.) ўз асарларида санъат ва бадиий адабиёт воситаларидан кенг фойдаланишга ҳаракат қилган. Э.нинг ижтимоий таълимоти шахс ва эркинлик т.лари орқали таҳлил этилади. Э.га кўра, шахс – бош мақсад, жамоа эса унинг моддий мавжудлигини таъминлашга хизмат қиладиган воситадир. Э. намояндлари жамият унинг ҳар бир аъзосининг эркин маънавий рив-шини таъминлаши, шахс эркинлигига тўсқинлик қилувчи омилларга барҳам берадиган ҳуқуқий тартибни қафолатлаши зарур. Экзистенциалистлар эркинликни икки турга ажратади: а) иқт-й ва сиёсий; 2) рухий-маънавий эркинлик. Улар назарида, чинакам эркинлик кишилар ишлаб чиқарувчилар сифатида ўзаро тўқнашадиган моддият соҳасида эмас, улар экзистенция сифатида намоён бўладиган рухий-маънавий оламдагина бошланишини таъкидлайди. Э. фал.си инсон борлигини бир неча қатламлардан иборат, деб ҳисоблайди: 1) табиий, яъни унинг биологик, физиологик ва психологик табиати. Бу қатлам табиатшунослик фанлари томонидан ўрганилади; 2) ижтимоий (социологиянинг тадқиқот йўналиши); 3) тарих, фал., санъатшунослик ва б. фанлар томонидан тадқиқ этиладиган маънавий қатлам. Э. намояндлари Кантнинг ахлоқий императив, ш-дек, ҳақ ва ҳақиқат, эркинлик ва эркин ирода, дин ва маъ-ят ҳамда виждон

категорияларини янгича талқин этиб, фал. ривожига салмоқли ҳисса қўшган, санъат ва бадий адабиётда Э. ғоялари сингишига туртки берган. Э. таълимоти II жаҳон урушининг дастлабки йилларида саросимага тушиб қолган кишиларни мардлик, жасоратга чорлаб, француз қаршилик ҳаракатининг маън-й-руҳий манбаи сифатида хизмат қилди. Шунга қарамай, Э. вакилларининг ижтимоий - сиёсий қарашларида жиддий тафовутлар бўлган. Мас., К. Ясперс ва француз экзистенциалистлари демократик эркинликларни ҳимоя қиладиган либераллар сифатида майдонга чиққан бўлса, Э.нинг айрим вакиллари национал-социалистлар (фашистлар) билан ҳамкорлик қилиб келган. Э. таълимотининг муайян даражада чекланганини таъкидлаган ҳолда, у ўз даврининг маън-й-руҳий ҳолати ва зиддиятларини фош этиб, инсон бахти, эркинлиги ва кадр-қимматини юксак маънавий амал даражасига кўтаришга интилганини эътироф этиш мумкин. Мас., қатор пьеса, роман ва фал-й эсселарда инсон ижтимоий ҳаётининг зиддиятлари, шахс онги ва эркин фаолиятининг ғоят муҳим хус-ятларини теран таҳлил этган Ж.П.Сартр ва А.Камюлар авлодлар виждони дея эътироф этилгани бежиз эмас. *Б. Умаров, В. Қўчқоров*

ЭКОЛОГИЯ (юн. *oikos* — яшаш жойи, макон, *logos* — таълимот) — тирик организмларнинг ўраб турган тирик ва нотирик табиат билан муносабатлари тизимида антропоген омил ролини ўрганувчи фан. Э. атамасини машҳур немис зоологи Эрнест Геккель (1834-1919) “Организмларнинг умумий морфологияси” (1866) ва “Дунё яратилишининг табиий тарихи” (1868) асарларида биринчи бўлиб фанга киритган. Табиатни табиат учун муҳофаза қилишга зарурият йўқ. Унинг фақат инсон учун муҳофаза қилиниши Э.нинг ижтимоий моҳиятини намоён қилади. Э.нинг йўналишлари кўп: умумий Э. био Э., зоо Э., гео Э., тиббий Э., муҳандислик Э., инсон Э.си ва б. хусусий Э.лар. III-дек, онг шакллариининг Э.лашиши тенденцияси кучайиб, иқт-й Э., экоэтика, экоэстетика, экотехнология, экологик ҳуқуқ, экологик сиёсат ва ҳ.к. йўналишлар вужудга келмоқда. Табиий атрофмуҳитни муҳофаза қилишнинг наз-й, амалий ва услубий жиҳатларини жаҳон цивилизацияси манфаатлари асосида муштарак-мужассам ўрганувчи фал-й фан ижтимоий Э.дир. Ҳозир ижтимоий Э. ўзининг рив-ш босқичига кирмоқда ва нафақат инсонни ўраб турган табиатни муҳофаза қилиш, балки ижтимоий муҳитни ҳам муҳофаза қилишнинг фундаментал наз-яларини ишлаб чиқмоқда.

ЭКСПАНСИЯ (лот. *expansio* — кенгайтириш, ёйиш, тарқатиш) — кучли давлатларнинг дипломатик, иқт-й ва ҳарбий усуллар билан ўз таъсир доирасини бошқа мам-тларга ёйишга қаратилган сиёсатини ифодаловчи т. Кўп ҳолларда таъсир доирасини кучайтириш давлат сиёсати даражасига кўтарилади. Тарихда ва ҳозирда ҳам баъзи бир кучли давлатлар бошқа мам-тларни асоратга солиш, янги территорияларни товарлар сотадиган ва капитал сарфлайдиган соҳаларни, хом ашё манбаларини ўзиники қилиб олиш йўллари билан бундай сиёсатни амалга оширадilar.

ЭКСТРЕМИЗМ (лот. *extremus* — ашаддий) — сиёсатда ашаддий қараш ва чораларга мойиллик. Э.ни вужудга келтирадиган омиллар кўп ва хилма-хил. Улар орасида бир тузумдан иккинчи тузумга ўтиш даврида юз берадиган ижтимоий тузилмаларнинг бузилиши, аҳоли катта гуруҳларининг қашшоқлашуви, иқт-й ва ижтимоий танглик каби омилларни кўрсатиш мумкин. Бу омиллар аҳоли турмуш шароитларининг ёмонлашувиغا олиб келади. Давлат ҳокимиятининг заифлашуви, давлат органларининг обрўсизланиши, ижро интизомининг пасайиб кетиши, кадриятлар тизимининг емирилиши, аксилижтимоий кайфият ва ҳаракатларнинг кучайиб бориши ҳам Э.ни вужудга келтирадиган сабаблардан ҳисобланади. Э. аҳолининг сиёсий ва ижтимоий кайфиятидан мавжуд ижтимоий тузилмаларни вайрон қилиш мақсадида фойдаланади. Экстремистик ташкилотлар Конституция ва б. қонуний ҳужжатларга зид тарзда фаолият юритади. Шу маънода, Э. — ҳуқуқий нигилизмнинг бир кўриниши ҳисобланади. XX а.нинг 80-90-йилларида сиёсий Э.нинг намоён бўлиш кўлами кенгайди. Бу даврда одамларни гаровга олиш, сиёсий қотилликлар, сиёсий партиялар аъзоларига қуролли ҳужумлар уюштириш, анархистик, шовинистик ва неофашист гуруҳларнинг фаоллашуви кузатилди. Э. сиёсий, психологик, маиший ва б. кўринишларда бўлиши мумкин. Сиёсий Э.нинг ашаддий кўриниши — терроризмдир. Экстремистлар одамларга қийинчиликларни тезда бартараф қилиш, тартибни кафолатлаш, ижтимоий таъминотни яхшилаш сингари ваъдалар беради. Сиёсий Э. “сўл” ва “ўнг” кўринишларга эга. Сўл экстремистлар марксизм-ленинизм, сўл радикализм, анархизм ва ш.к. мафкуралар байроғи остида ҳаракат қилади. Сўл Э.га мисол тариқасида Италиядаги “Қизил бригадалар”, Кампучиядаги полпотчилар, Россия Федерациясидаги Э. Лимонов бошчилиқ қилаётган национал-большевиклар сингари оқимларни келтириш мумкин. Ўнг экстремистлар аксилкоммунизм, авторитаризм, миллатчилик ва шовинизм руҳида ҳаракат қилади. Ўнг экстремистлар қатор халқаро ташкилотлар — Европа ишчи партияси, Европа ўнг кучлари, Қора Интернационал, Франциядаги “Миллий фронт” кабиларга бирлашган. Ўнг ва сўл экстремистлар олиб бораётган фаолият вакиллик демократияси манфаатларига зиддир. Ш.у. ҳам Ғарб сиёсатшунослигида “Ягона Э.”, “Икки Э.” ва “Уч Э.” концепциялари мавжуд. “Ягона Э.” концепцияси коммунистик ва фашистик диктатураларнинг мавжудлигидан келиб чиқади. «Уч Э.» концепциясига кўра, фашизм — центристлар Э.и, коммунизм — сўллар Э.и, голлизм эса — ўнгллар Э.идир. Португалиядаги Салазар режими ўнгллар режими ҳисобланади. Диний асосларда вужудга келган экстремистик гуруҳ ва оқимлар Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам мавжуд. Ў.О. мам-тларида, жумладан, Ўз-нда “Ҳизб ут-таҳрир”, «Акромия», «Нурчилар» сингари диний-экстремистик оқимлар вакиллари қонунга зид ҳолда фаолият олиб боришга уринмоқда.

ЭЛ — қадимий туркий сўз. Э. муайян жой, вилоят ёки ҳудудда истиқомат қиладиган одамлар маъносини англатади. Мас., Хоразм Э.и, Қашқар Э.и. Э. сўзи бир қабилага мансуб кишиларга нисбатан қўлланади. Мас., қипчоқ Э.и,

манғит Э.и. Мазкур т. миллат, халқ маъносини ҳам ифодалайди, ш-дек, юрт, мам-т маъноларида ҳам қўлланади.

ЭЛАТ — кишиларнинг тил, ҳудуд, иқт-й ва мад-й жиҳатдан тарихан таркиб топган бирлиги. Э.га кўп жиҳатдан бир-бирига яқин қабилалар бирлашади. Қадимда кишиларнинг Э. бўлиб, бир ҳудудда яшашлари улар орасида умумий манфаатдорлик, қон-қариндошлик ҳис-туйғуларини кучайтирган. Э.лар, кучли қабилаларнинг кучсиз қабилаларни ўзига бўйсундириши ва улар билан аралашиб кетиши натижасида ҳам шаклланган. Э. ўз қиёфасини сақлаб қолиши, ривожланиб, миллат даражасига кўтарилиши учун ўз давлатига эга бўлиши керак. Умумий манфаатдорлик ҳисси ва уни ҳимоя қилиш масъулияти Э.ни вужудга келтирган. Нисбатан марказлашган дастлабки давлатлар Қад. Миср, Қад. Бобил, Қад. Турон ва б. жойларда пайдо бўлган. Сайёрамизнинг бошқа жойларида, жумладан, Ғарбий ва Шарқий Европада Э.лар ўрта а.ларда шаклланган. Дунёда бундай жараёнлар давом этаётган мам-тлар ҳозир ҳам бор. Ш.у. жонли сўзлашув тилида миллат ва элатлар деган иборалар ишлатиб турилади. Кўпинча, Э. деганда, камсонли, мад-й-маър-й, иқт-й-сиёсий жиҳатдан нисбатан кам ривожланган халқлар ҳам тушунилади. Собиқ Иттифоқда 1926 йилда аниқланган аҳоли рўйхатида 230 дан ортиқ миллат ва Э. яшайди, дейилган бўлса, 1959 йилги аҳоли рўйхатида бу рақам 129 тага тушиб қолган. Демак, 100 дан ортиқ Э., асосан, кам сонли халқлар ўз миллий қиёфаларини йўқотиб, кўп сонли халқнинг миқдорини оширган. Шўровий мафкура “ўз рив-шига кўра орқада қолган кўпгина элатлар, асосан, майда Э.лар, миллатга айланмаслиги ҳам мумкин. Улар вақт ўтиши билан иқт-й ва мад-й жиҳатдан юксалган бошқа Э. ва миллатлар билан яқиндан алоқа қилишга ўтиши натижасида илғор халқнинг мад-ти, тилини ўзлаштиради ва аста-секин ўша миллатнинг таркибига сингиб кетади”, деб уқтирарди. (Бу кўчирма Ўзбек Совет Энциклопедиясининг 13-жилдидан келтирилди). Бундан кўринадики, Чор Россиясида XVI а.нинг ўрталаридан бошланган бундай сиёсат шўро даврида ҳам пинҳона давом эттирилди. Шуниси қизиқки, қаердаки миллий уйғониш юз бериб, миллий мустақиллик талаб этилса, шу халқни, шу халқ раҳбарларини сепаратизмда айблаш мустамлакачиларга хос усулдир. “Сепаратизм” лот.дан олинган атама ҳисобланиб, ажралиб чиқишга, алоҳида бўлишга интилиш маъносини билдиради. Мас., бир бутун мам-тнинг бир вилояти ажралиб чиқишни истаса — бу сепаратизм бўлади, бу ҳаракатнинг тепасида турганларни сепаратчи дейиш мумкин. Бундай интилишларни соғлом фикрли ҳеч бир киши оқламайди ва ёқламайди. Бу мам-тнинг яхлитлигига раҳна солади, бутун бир халқни пароканда қилади. Лекин тили, дини, турмуш тарзи мутлақо бошқача бўлган, ўз ватанига эга бир халқнинг мустақилликни истаб, ҳукмрон тузум исканжасидан ажралиб чиқиши сепаратизм эмас, балки миллий давлатчиликни тиклаш йўлидир. Ўз-нинг мустақилликка эришиши ана шу тамойил мазмунига мос келади. *И.Эргашев, Ф.Эргашев*

ЭЛЕКТОРАТ (лот. *electorates* — сайловчи, сайлайдиган) — сиёсий партиялар н.назаридан Парламент, Президент ёки давлат ҳокимияти маҳаллий

вакиллик органлари ва фукароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига ўтказиладиган сайловларда муайян сиёсий партия, партияларнинг сайловолди блоки ёки мустақил номзодлар бирлашмалари томонидан кўрсатилган номзодлар учун овоз берувчи сайловчилар гуруҳи. Сайловчилар томонидан у ёки бу сиёсий партия номзодларининг қўллаб-қувватланиши уларнинг манфаатлари муайян партия ёки унинг номзодлари дастурларида, сайловолди ҳужжатлари ва фаолиятида ўз аксини топгани билан изоҳланади. Ҳозирги замон халқаро сиёсат майдонида гарчи “Э.” атамаси янги ибора бўлмаса-да, бу атама Ўз-н ижтимоий -сиёсий ҳаётига мустақилликка эришилгандан сўнг, хус-н, мам-тимизда демократик жамиятни барпо этиш жараёнида кўппартиявийлик тизими вужудга келиб, ҳақиқий демократик сайловлар ўтказилиши муносабат и билан жадал кириб келди. Амалга оширилган парламент ислоҳоти ва икки палатали Олий Мажлисга ўтказилган сайловларда сиёсий партиялар ўртасида сиёсий рақобатнинг кучайиши туфайли Э. масаласи ўта долзарблик касб этди. Мазкур масала сиёсий партиялар учун нафақат наз-й, балки кўпроқ амалий аҳамиятга эга. Чунки, ўз Э.ини билмайдиган, у тўғрисида етарли тасаввурга эга бўлмаган, унинг ижтимоий таркиби, манфаатлари ва эҳтиёжларини ўрганмаган сиёсий партия ўз мақсад-муддаосини белгилай олмайди, истиқболдаги ва жорий вазифаларини аниқлашда қийналади. Бундай партия кимларга таянишини, ким учун фаолият кўрсатиши ва кимлар ўртасида ишлашини, бир сўз билан айтганда, кимларни ўз ортидан эргаштириши кераклигини билмайди. Табиийки, бу партия узоқ мавжуд бўлмайди. Э. вакиллари у ёки бу сиёсий партияга муайян қатламларга мансуб бўлганлиги ёки сиёсий партия дастурида уларнинг манфаатлари у ёки бу тарзда акс эттирилгани учун эмас, балки мазкур сиёсий партия уларнинг манфаатларини нечоғлик чуқур ўргангани, билиши ва ижтимоий -иқт-й ўзгаришига мувофиқ дастурий ҳужжатларида инобатга олганига қараб мойиллик билдиради. Энг муҳими, сайловчи сиёсий партиянинг амалий ишларига қараб, уни ташвишлантираётган муаммоларини ҳал қилиши ёки ҳал эта олмаслигига қараб баҳо беради ва қўллаб-қувватлайди. Э. манфаатлари хилма-хил бўлади. Ушбу масалага сиёсий партияларнинг фаолияти н.назаридан ёндашилганда, сиёсий манфаатлар биринчи ўринда туриши, шубҳасиз. Зеро, ҳар қандай партия учун давлат ҳокимияти органлари ва бошқарув идораларида, уларни шакллантириш ва фаолият юритишига сиёсий таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ўз-нда фаолият кўрсатаётган сиёсий партиялар ўз Э.ига эга бўлган партиялардир. Э. орасида мунтазам иш олиб бориш, унинг манфаатларини ифода ва ҳимоя этиш йўлида доимий ҳаракат қилиш сиёсий партияларнинг устувор вазифаларидан бири ҳисобланади. Фақат ана шу йўл б-нгина сиёсий партиялар ўз дастурларида белгиланган стратегик мақсадларга эришишлари мумкин. Ҳар бир партия Э.ининг ўз партияси ғоялари билан боғлиқ маънавий мезонлари мавжуд бўлади. Ана шу маънавий яқинлик одамларни ягона Э. доирасида бирлаштириб туради. Ш-дек, Э. маъ-яти партияларнинг айрим масалаларни умумхалқ муҳокамасига қўйиши масаласини белгилаб беради. Партиялар илгари сурадиган ғоялар шу жиҳатдан Э. маъ-ятини кўрсатиб туради. *Рустам Жумаев*

ЭЛИТА (франц. *elite* – энг сара) — ҳар қандай ижтимоий тузилманинг бошқарув, мад-т ва фанни ривожлантириш функцияларини амалга оширувчи олий, имтиёзли қатлами. Э. ҳақидаги наз-ялар даставвал Платон, Ницше қарашларида баён қилинган бўлиб, XX а. бошларида В.Парето, Г.Моско, Михельс таълимотида системали равишда тадқиқ этилган. Ҳозирги Ғарб социологиясида Э.нинг турли мезонлари ва хус-ятлари ўрганилмоқда. Бунда Э. таркибига ҳокимиятга интилаётган ва сиёсий жиҳатдан фаол одамлар (Моско), жамиятда энг кўп обрў ва мақомга, бойликка, оммага нисбатан ақлий ва ахлоқий устунликка эга бўлган одамлар (Ортега Х Гассет), жамиятнинг ноижодий кўпчилигидан фарқ қилувчи иждодий қисми (Тойнби), энг малакали мутахассислар, менежерлар ва бошқарув тизимидаги хизматчилари (технологик детерминация) киритилади. Ҳозирги замон социологиясининг Э. наз-яси Миллс, Рисмен, Белл каби олимлар қарашларида ҳам ўз ифодасини топган.

ЭЛЧИ – тарихда шоҳ томонидан бирор топшириқ билан юборилган киши; ҳозирда бир суверен давлатнинг бошқа бир суверен давлатдаги дипломатик вакилларининг энг катта мартабаси, унвони ва шу унвонга эга бўлган шахс. Мазкур мартаба дипломатия ваколатхоналари очаетган давлатлар ўртасидаги битимлар билан белгиланади. Бунинг учун халқаро урф-о.да эътироф этилган ва 1961 йилдаги дипломатия алоқалари тўғрисидаги Вена конвенциясида ўз тасдиғини топган қоидаларга кўра, дипломатия ваколатхонаси раҳбари турли тоифалар орасидан танлаб олинади. Э. давлат бошлиғи томонидан тайинланади ва ўша давлат бошлиғи томонидан эътироф этилади. Э. деганда, тегишли ваколатхона раҳбари лавозими ҳам тушунилади, аксарият мам-тларда бу олий дипломатия мартабасидир. ЎзР Конституциясида кўзда тутилганидек, чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлардаги Э.ларни ва б. дипломатия вакилларини ЎзР Президенти тайинлайди ва чақириб олади (93-модда, 6-банд). Президент, ш-дек, чет эл дипломатия вакилларида ишонч ёрликларини қабул қилиб олади (93-модда, 5-банд), яъни ЎзР Президенти чет эл давлати бошлиғидан ЎзР раҳбарига ёзилган расмий мактубларни қабул қилиб олади, ушбу мактубларда дипломатия вакилини тайинлаш ёки чақириб олиш қоидалари баён этилади. ЎзРнинг 1992 йил 3 июлдаги "ЎзРнинг чет эл давлатларидаги дипломатия вакилларини тайинлаш ва уларни чақириб олиш тартиби тўғрисида"ги Қонунида 1961 йилдаги дипломатия алоқалари тўғрисидаги Вена конвенцияси ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этган тамойиллари ва нормаларига биноан ЎзРнинг Э.сини тайинлаш ва чақириб олиш тартиби белгиланган. Э.хона — бир давлатнинг иккинчи давлатдаги доимий дипломатия ваколатхонаси бўлиб, унга Э. бошчилик қилади. Доимий Э.хоналар XVII-XVIII а.ларда ташкил топган. Ҳозирги вақтда Э.хона мақомини белгилаб берадиган халқаро ҳуқуқий нормалар 1961 йилдаги Дипломатия алоқалари тўғрисидаги Вена конвенциясида акс этган. Ўз-н Дипломатия алоқалари тўғрисидаги Вена конвенциясига 1992 йилнинг 15 январидан қўшилган. Халқаро муносабат ларда Э. ва Э.хоналар асосида иш олиб бориш жаҳон халқларининг бугунги юксак маънавий ютуғи ҳисобланиб, дипломатик муносабат ларнинг бундай ташкил

этилиши жаҳон халқлари орасида ўзаро ишонч ва тенг ҳамкорлик муносабатлари асосида иш олиб боришда қулай имкониятлар яратиш учун хизмат қилади.
Муаттара Раҳимова

ЭЛШУНОСЛИК (этнология, этнография) – элат ва халқларнинг келиб чиқиши ва жойлашиши, ўзаро ўхшаш ва фарқли хус-ятлари, мад-й-маиший ҳаёти, ижтимоий ва оилавий турмуш тарзи, маънавий дунёси каби муаммоларни ўрганувчи фан соҳаси. Ш-дек, этносларнинг ибтидоий даврлардан то шу кунгача ўзлиги, урф-о., маросим, маъ-ят ва анъанавий турмуш тарзи, ҳозирги кундаги энг муҳим этнослараро муносабатлар, умуминсоний ва умумэтник жараёнлар, этник гуруҳ ва ирқларнинг ўзаро алоқалари, этник онг стереотипи ва этник психология каби масалаларни тадқиқ қилади. Кейинги вақтда **этнология** фани кўпроқ наз-й муаммоларни, **этнография** эса амалий масалаларни ўрганишга ихтисослашмоқда. Этнография (юн. *ethnos* — халқ ва *grafos* — ёзаман) фанининг замонавий европача наз-й асослари халқлар тўғрисидаги мустақил фан сифатида XIX а. ўрталарида шаклланган. "Этнос" сўзи илк бор қад. юнон тилидаги манбаларда учрайди. "Этнография" атамаси фанга илк маротаба 1784 йилда А.Шаванн томонидан олиб кирилган. Француз олими Жан Жак Ампер томонидан 1830 йилда "антропологик" (ижтимоий) фанларнинг умумий таснифини ишлаб чиқишда халқлар ва уларнинг мад-ти тўғрисидаги янги фаннинг номланиши тарзида махсус изоҳ сифатида қўлланган. Кейинчалик мазкур атама Европа давлатларига жуда тезлик билан ёйилган. Умуман, этнология мустақил фан сифатида бир қатор этнологлар жамиятлари (1839 йил Парижда Франция этнологлари жамияти, 1848 йил АҚШда Америка этнологлари жамияти)нинг тузилиши билан расман тасдиқланган. Кейинчалик Э.нинг наз-й қисми ҳам ривожланиб бориб, унинг асосида этнология фани вужудга келган. Этнология ҳам "халқ тўғрисидаги фан" деган маънони билдиради. Фан соҳаси сифатида Э. (этнография, этнология) XIX а.нинг ўрталарида истъёмолга кирди. Расмий равишда мустақил фан сифатида 1839 йили "Париж этнология жамияти"га асос солинган даврдан бошлаб тан олинган. Э. дастлаб фактик билимларни тўплайди, кейин уларни таҳлил этиш орқали моҳиятини тушуниб олиб, наз-й хулосалар чиқаради. Э. ўз тадқиқотларини археология, антропология, мад-тшунослик, лингвистика, социология, санъатшунослик каби фан соҳалари билан боғлиқ ҳолда амалга оширади. Мазкур фанларнинг ўзаро алоқаси туфайли кейинги йилларда қўшалок илмий соҳалар: этник антропология, этномад-т, этнолингвистика, этносоциология, этнопсихология ва б. юзага келди. XIX а. иккинчи ярмида Европадаги бошқа йирик давлатлар сингари Франция сиёсий доиралари томонидан мустамлакачилик сиёсатининг кучайиши ва мустамлакаларни бошқариш механизмнинг мураккаблашуви, ўз-ўзидан қарам халқлар тўғрисида кенгроқ маълумотларга эга бўлиш, уларнинг миллий хус-ятлари, тарихи, турмуш тарзи, мад-ти, маъ-яти ва анъаналари ҳақида батафсилроқ маълумотга эга бўлишни талаб қила бошлаган. Шу боисдан ҳам Э. бу давлатда "этнография" деб юритилган. Францияда мазкур атама XIX а. охиригача илмий истъёмол доирасида бўлган. Этнография

жаҳондаги барча халқларнинг, этник уюшманинг турли шакллари, уларнинг келиб чиқиши (этногенези), турмуш тарзи, урф-о.лари, моддий ва маънавий тараққиёт даражаси, уларнинг ўзаро тафовути, умумийлиги ёки ўхшашлигини, этносларнинг ўзига хос хус-ятларини ўрганувчи махсус фан соҳаси ҳисобланади. Э. ҳозирги этносларнинг келиб чиқиши ва шаклланиши, жойлашиши ва этник тузилиши, урф-о.лари, маънавий мад-ти ва миллий хус-ятларини тарихий жараён билан боғлиқ тарзда ўрганади. Тарихий Э. йўқолиб кетган халқ ва элатлар, ўтмишдаги этник жараёнлар, маиший турмуш ва маънавий мад-т хус-ятларини тадқиқ қилади. Э. фани асосий эътиборни ҳозирги халқларга қаратгани ҳолда, ўтмишда мавжуд бўлган барча этник бирликларни илмий ўрганишга ҳам қаратади. Э.нинг фан сифатидаги асосий объекти халқ ва халқларнинг ўзига хослиги ҳисобланади. Э. фанида турли халқлар этногенези ва этник тарихи, анъанавий ва этник-мад-й жараёнлар, моддий ва маънавий мад-т муаммолари ҳамда этнослараро жараёнлар тадқиқ этилади. XX а. бошларида француз тадқиқотчилари этнографияга тарихий ва наз-й материалларни жалб этган ҳолда изланишлар олиб боришлари натижасида Э. этнологияга айланган ва ҳозирда француз олимлари томонидан асосан этнологик тадқиқотлар олиб борилмоқда. XX а.нинг сўнгги чорагидан бошлаб Германияда Макс Планк номидаги Этнология ва антропология илм. тад. ин-ти томонидан олиб борилаётган изланишлар алоҳида эътиборга сазовордир. Аввало, инглиззабон мам-тларда халқлар тўғрисидаги фан антропологиянинг бир қисми сифатида ўрганилган. Америкада дастлабки элшунослар жамияти 1848 йилда тузилган бўлса-да, Э. мактаблари Европанинг бошқа мам-тларига қараганда амалда бирмунча кечроқ шаклланган. Негаки, қитъа аҳолисининг этник ранг-баранглиги ва узоқ йиллар мобайнида мазкур қитъада давом этган ирқчилик сиёсати натижасида жисмоний антропологиянинг ирқий ва мад-й фарқларигина ўрганиб келинган. Ўз ўрнида шуни ҳам қайд этиш керакки, мазкур йўналишга машҳур олим Генри Льюс Морган томонидан асос солинган. Унинг ибтидоий жамиятда уруғчилик, оила-никоҳ муносабатлари типлари таснифи, инсоният тарихини даврлаштириш мавзуларидаги содда тадқиқотлари бир неча ўн йиллар мобайнида Америка элшунослари учун муҳим изланиш йўналишлари сифатида хизмат қилган. Россияда 1846 йил “Рус география жамияти”нинг тузилиши натижасида Э. йўналишидаги дастлабки тадқиқотларга асос солинган. Рус этнографияси мактабининг шаклланишида машҳур сайёҳ ва тадқиқотчи олим Миклухо Маклайнинг хизмати беқиёсдир. Ў.О. халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи элшунослиги ҳақидаги дастлабки маълумотлар археологик ёдгорликлар, илк ёзма манбалар ва турли қадимий тарихга оид материаллардан маълум. Қад. даврларда ва Ўрта а.ларда Амударё ва Сирдарё бўйларида яшаган халқлар ҳаётини ўрганишда зардуштийлик динининг муқаддас китоби — “Авесто”, қад. туркий битиклар ва сўғдий ёзувлар, Абу Райҳон Берунийнинг “Қад. халқлардан қолган ёдгорликлар”, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит-турк”, Абу Бакр Наршахийнинг “Бухоро тарихи”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” ҳамда “Насабномаи ўзбек”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома”, Абулғозий Баҳоидирхоннинг

“Шажараи турк”, Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” каби асарлари катта аҳамиятга эга. 1870 йилда Самарқанд, Бухоро, Урганч бўйича уюштирилган илмий экспедиция (Н.Н.Каразин, Н.Е.Симанов)лар ўз даври учун муҳим маълумотларни тўплаш имконини берган. Ў.О. Россия империяси томонидан босиб олинган, ўзбек халқи Э.ини ўрганишга жиддий эътибор қаратила бошланган. Айниқса, 1895 йилда Тошкентда Археология ҳаваскорлари Туркистон тўғарагининг ташкил этилиши натижасида ўзбек халқи этнографиясига оид илмий материаллар йиғила бошланди. Ш-дек, Сатторхон Абдуғафоров, Мирзо Барот, Мулла Қосимов, Муҳаммад Вафо, Г. Арандренко, Л.С. Берг, В.Л. Вяткин, М.Ф. Гаврилов, А.Д. Гребенкин, А.А. Диваев, И.И. Иброҳимов, А.В. Каулбарс, П.Е. Кузнецов, Д.Н. Логофет, Н.А. Маев, А.Е. Снесарев, М.С. Андреев, А.А. Семенов, А.Ф. Петровский, А.П. Шишов, В.Н. Наливкин, Н.П. Маллицкийларнинг тадқиқотларида ўзбек халқининг этник тарихи, ижтимоий -иқт-й ҳаёти, геосиёсий жойлашуви, ўзаро ички ва ташқи алоқалари, анъанавий турмуш тарзи ва мад-тига доир кўплаб илмий материаллар тўпланган. 1881 йилда маҳаллий ҳокимият томонидан ўз даврининг машҳур элшунос олимларидан ташкил топган “Туркистон туб аҳолисининг маиший турмушини ўрганиш илмий комиссияси” фаолият юритган. Айнан шу комиссия иштирокида машҳур элшунос тадқиқотчи олим А.А.Диваев раҳбарлигида Сирдарё вилояти ва Ў.О. халқлари этнографиясининг билимдонларидан бири М.С.Андреев бошчилигида Самарқанд вилоятида яшовчи эл-улуслар этнографияси ва бой фольклор — халқ оғзаки ижоди намуналарини ўрганиш бўйича этнофольклористик экспедициялар уюштирилган. 1930 йилларда йирик ўзбек фольклоршунослари Ғози Олим Юнусов ва Ҳоди Зариповлар ҳамда машҳур рус этнографи Л.П. Потапов томонидан ўзбек халқи мад-ти, этнографияси ва фольклорини ўрганиш борасида уюштирилган махсус экспедициялар жараёнида ҳам маҳаллий аҳолининг ўзига хослиги юзасидан жуда бой материаллар тўпланган. XX а.нинг 20-30-йилларига қадар Э. муаммолари билан кўпроқ русийзабон олимлар шуғулланган бўлса, 30-йиллар охирига келиб, М.А.Бикжанова, Ш.Иноғомов, Т.Мирғиёсов, М.Юсупов, Ҳ.Хусанбоев, Г.Алимов, А.Болтаев, М.Саиджонов каби маҳаллий мутахассис-этнографларнинг янги авлоди шаклланган. Бу даврда яратилган тадқиқотлар музейлар ва илмий марказларда бажарилган бўлиб, уларнинг асосий илмий натижалари асосан турли журналларда мақолалар тарзидагина эълон қилинган. 1943 йил Ўз ФА Тарих ва археология ин-ти таркибида Этнография бўлимининг ташкил этилиши республикада этнографик илмий изланишларни янада жонлантириб юборди, деб ҳисоблаш мумкин. Бу даврда тадқиқотчилар томонидан асосан тарихий ва замонавий этнография ҳамда ўзбекларнинг этник муаммолари юзасидан илмий изланишлар олиб борилди. XX а.нинг 70-йилларидан бошлаб Ўз-нинг айрим минтақалари аҳолисининг этник таркибидаги ўзгаришлар ҳақида ҳудудий маълумот берувчи этнографик хариталар тайёрланди (Ш.И. Иноғомов, К.Шониёзов, Х.Тошев, Б.Аминов ва б.). Олий ўқув юртлари учун “Этнология” фанидан махсус дарслик (И.Жабборов “Ўзбек халқи этнографияси”, Т., 1994), ўқув-услугий қўлланмалар (О.Бўриев, Б.Исҳоқов), “Этнология атамалари

луғати” (О.Бўриев) чоп этилди. Юртимиз мустақилликка эришганидан кейин Э. фани ҳам янги босқичга кўтарилди. Айниқса, этногенез ва этник тарих муаммолари бўйича қатор тадқиқотлар яратилди. Бугунги кунда мам-тимиз илмий муассасаларида Э. фанининг долзарб муаммолари кенг ўрганилмоқда. 2000-2001 йилларда Термиз ва Қаршида этнологик тадқиқотлар маркази ташкил этилди. Мам-тимиз этнологлари АҚШ, Англия, Франция, Германия, Япония, Жанубий Корея, Туркия, М.О. республикалари этнологлари билан илмий-амалий ҳамкорлик алоқаларини ўрнатишган. Россия ФА Этнология ва антропология ин-ти билан ҳам доимий ҳамкорлик йўлга қўйилган. Бундай илмий алоқалар юртимизда Э. (этнология, этнография) жаҳон илми билан ўзаро уйғун ривожланаётганлигидан далолат беради. *У.Қорабоев, А.Бегматов*

ЭМАНСИПАЦИЯ (лот. *emancipatio*) – 1) жабр-зулм, қарамлик, тутқунлик, турли бидъатлардан кутулиш (мас., хотин-қизлар Э.си); 2) тобелик, эскилик сарқити, ақидапарастликдан холи бўлиш; 3) вояга етмаган кишини муомалага лаёқатли деб эълон қилиш. ЎзРнинг фуқаролик ҳуқуқида Э. қоидалари ФКга биринчи марта киритилди. Вояга етмаган шахсни тўла муомалага лаёқатли деб эълон қилиш ота-онанинг, фарзандликка олувчиларнинг ёки ҳомийнинг розилиги билан васийлик ва ҳомийлик органининг қарорига мувофиқ ёхуд бундай розилик бўлмаган тақдирда, суднинг қарори билан амалга оширилади. Ота-она, фарзандликка олувчилар ва ҳомий Э. қилинган вояга етмаган шахснинг мажбуриятлари бўйича, хус-н, у етказган зарар оқибатида келиб чиққан мажбуриятлар бўйича жавобгар бўлмайдилар.

ЭМОТИВИЗМ (инг. *emotive* — ҳиссиётни келтириб чиқарувчи, кўзгалтирувчи) — мантиқий позитивизмнинг ғоялари ва методологияси асосида вужудга келган ахлоқий наз-я. Мазкур наз-яга кўра, ахлоқий ҳукмлар, атамалар ҳақиқий ҳам, ёлғон ҳам эмас, билиш мазмунидан маҳрумлиги боис уларни тажриба йўли билан текшириб бўлмайди. Уларнинг аҳамиятли томони ахлоқий ҳиссиётларни намоён қилишга хизмат қилишдангина иборат. Э. ахлоқий тасаввурларни ўз-ўзидан вужудга келади деб ҳисоблайди. Э. XX а.нинг 20-40-йилларида Буюк Британия, Австрия, АҚШда кенг тарқалади. Айер, Рассел, Карнап, Рейхенбах кабилар Э.нинг етакчи вакиллари ҳисобланади.

ЭМОЦИЯ (лот. *emovco* — ҳаяжонлантираман, изтироблайман) — маън-й-руҳий ҳодиса, шахснинг муайян воқеликка нисбатан ўз муносабат ини ҳис қилишидан келиб чиқадиган, унинг эҳтиёжи ва қизиқиши, нарса ва ҳодисалар билан боғлиқ бўлган турли даража, мазмун ва шаклдаги ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларининг мажмуаси. Э. атамаси ҳиссиёт т.си билан бир маънода ишлатилади. Лекин “ҳиссиёт” билан “Э.” т.сини айнан бир ҳисоблаш мумкин эмас. Белгилари, хус-н, яққол намоён бўладиган ҳиссиётларни ичдан кечиришдан иборат руҳий жараён вужудга келишининг аниқ шаклинигина Э. деб аташ тўғри бўлади. Бироқ ватанпарварлик, жавобгарлик, виждон азоби, масъулият, бурч, онанинг болага нисбатан меҳр-муҳаббати ҳисларини Э. деб

аташ мумкин эмас. Ш-дек, уларни кескин чегаралаш ҳам баъзи бир камчиликларга олиб келади. Э. инсон психикасининг ўзига хос соҳаси бўлиб, шахс фаолиятининг айрим жиҳати сифатида ҳаракатдаги ва ўз миясида теваарак атрофдаги оламни акс эттираётган одам томонидан турли тарзда ичдан кечирилади. Э. борликда содир бўлаётган ҳодиса ва нарсалардан шахс учун аҳамиятли жиҳатлари ҳақида дарак берувчи сигналлар тизими ҳисобланади. Унинг худди шу сигнал функцияси психологияда Э.нинг импрессив томони дейилади (лот. *impressio* — таассурот). Э. ва у кечишининг турли шакллари фақат сигнал функциясини эмас, балки бошқарувчилик функциясини ҳам бажаради. Мослашиш давридаги ихтиёрсиз ва онгли ҳаракатлар психологияда эмоционал ҳолатларнинг экспрессив томони деб аталади (лот. *expressio* — ифодалаш). Шахс эмоционал соҳасининг таркибий қисмлари: эмоционал тус (тон), эмоционал ҳолатлар (актив, пассив, астеник, стеник), аффе́кт, стресс, кайфият. Эмоционал ҳолатлар ҳиссий кечинмаларнинг одатдаги ва ўзига хос шаклидан иборатдир. Инсон фаолиятининг қайси бир тури ёки қайси бир соҳаси ҳислардан қайси бирининг устувор, юксак ҳис эканига қараб муайян туркумларга ажратилади: 1) меҳнат фаолиятида кечириладиган ҳислар, яъни праксик ҳислар (юн. *praxis* — иш, фаолият, юмуш); 2) интеллектуал ҳислар (лот. *intellectus* — тушуниш, ақл); 3) ахлоқий ҳислар (лот. *moralis* — ахлоқий); 4) эстетик ҳислар (юн. *aistesis* — ҳиссий идрок). *Ф.Ақромова*

“ЭНГ АСОСИЙ МЕЗОН — ҲАЁТ ҲАҚИҚАТИНИ АКС ЭТТИРИШ”

– Ўз-н Президенти И.А.Каримовнинг бугунги кунда замон ўзгаришлари билан маънавий ҳаётимизда ҳар томонлама ўткир ва долзарб аҳамият касб этаётган муаммолар, ҳозирги пайтда маън-й-маър-й тарбия ишларининг самарадорлиги ва таъсирчанлигини ошириш, хус-н, миллий ўзлигимизни англаш, бебаҳо маънавий меросимизни асраб-авайлаш ва халқимизга етказишда ОАВнинг ўрни ва тобора ортиб бораётган аҳамияти таҳлил этилган рисоласи (Т., “Ўзбекистон”, 2009 й.). Рисолада бу мураккаб масалаларнинг моҳияти, сабаб ва оқибатларини англаб етиш, айтилиши вақтда ушбу соҳадаги мавжуд хавф-хатарларнинг олдини олиш бўйича даврнинг ўзи кун тартибига кескин қилиб қўяётган янги вазифалар ҳақида атрофлича фикр юритилади. Ш-дек, асарда баён этилган фикрларда бугунги кунда жаҳон миқёсида кечаётган глобаллашув жараёнлари давлатлар ва халқлар ўртасида интеграция ва ҳамкорлик алоқаларини кучайтириш билан бирга, мафкуравий таъсир ўтказишнинг ўткир куролига айланиб, турли сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётгани, айниқса, «оммавий мад-т» ниқоби остида аҳолининг кенг қатламлари, биринчи навбатда, ёшларнинг қалби ва онгини эгаллашга қаратилган уринишлар, ошкора ва пинҳона ахборот хуружлари тобора кучайиб бораётганига эътибор қаратилади. Бунда ОАВ олдида турган долзарб вазифалар, уларга қўйилган талаблар кўп бўлишига қарамастан, энг асосий талаб — ҳақиқатни, ҳаётни тўлақонли акс эттирилиши ОАВ ходимлари ва журналистларнинг билим ва тажрибаси, профессионал маҳорати, фуқаролик позициясига боғлиқ экани таъкидланади. Шиддатли ахборот оқимида бизга ёт ва ёвуз мақсад ҳам яққол намоён бўлаётгани боис, ОАВ ва уларнинг ходимлари

ҳали ҳаёт тажрибаси етарли бўлмаган, онгу тафаккури, ахлоқий қарашлари эндигина шаклланиб келаётган ёшларимизни бундай хуружлардан авайлаб-асраш, уларни маънавий жиҳатдан бу ғояларга қарши қуроллантиришда жонбозлик кўрсатиши ҳаётий заруратга айланди. Чунончи, ОАВ дунёда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларнинг моҳияти, сабаб ва оқибатларини ҳаққоний, таъсирчан мисоллар орқали тушунтириш воситасида униб-ўсиб келаётган авлодни мустақил фикрлашга ўрганишига кўмаклашиши зарур. Рисолада ёт қарашлар, бузғунчи кучларнинг турли усуллардаги ташвиқотлари таъсирига тушишнинг олдини олиш, айна вақтда маън-й-маър-й тарғибот ишларини кучайтиришга янада кенгрок эътибор қаратилиши таъкидланади. Шу билан бирга, ОАВ бугун мам-тимизда амалга оширилаётган ижтимоий -икт-й сиёсатни, янгилаш ва ўзгаришлар жараёнларини ҳар томонлама чуқур, таъсирчан усуллар билан ёритиб бориши, бу масалада офаринбозликдан қутулиши, бюрократия, манфаатпарастлик, порахўрлик, маҳаллийчилик, лоқайдлик каби салбий иллатларни фош қилиши зарурлиги рисолада кўрсатиб берилган. Мустақилликни мустаҳкамлаш, эзгу ғояларга садоқат руҳини ёшларимизга сингдиришда ОАВ ўз имкониятларини тўла намоён қилиши лозимлиги; буюк аждодларимиз ҳаёти, фаолияти, жаҳон мад-тидаги ўрни ва аҳамияти, бугунги ҳаётга таъсири ҳақида жамоатчилигимизга, ёш авлодга узлуксиз маълумот етказиб бериш, айна вақтда фақат уларнинг номларини зикр этиш, ўтмишга маҳлиё бўлиб қолишни бартараф этиш масалаларини ҳар томонлама чуқур очиб беришга қаратилган илмий-оммабоп ва маър-й кўрсатувлар, ҳужжатли фильмлар, мақола ва рисоалар яратиш жараёнини доимий равишда ёритиб бориши уқтирилади. Мазкур рисола кенг жамоатчилик, ижодкор зиёлилар, ОАВ ходимларига мўлжалланган бўлиб, ундан ш-дек, олий ўқув юртларининг фал., тарих, сиёсатшунослик, журналистика, миллий ғоя ва б. ижтимоий соҳа мутахассисликлари бўйича махсус курс ва машғулотлар олиб боришда фойдаланиш мумкин. *Муртазо Қаршибоев*

ЭНГ БУЮК ЖАСОРАТ – “Энг буюк жасорат – бу маънавий жасоратдир” (И.А.Каримов). Ҳаёт доимий синов майдони сифатида таърифланади. Унинг асл маъноси эса ана шу майдондаги тинимсиз кураш, қийинчиликларни енгиб, инсонга хос улуғворлик, покликни асраб ўта олишдан иборат. Оддий ўт-ўлан ҳаёт учун курашиб, тош қотган ер бағрини ёриб чиқади, ҳар бир жонзот ўз наслини сақлаш учун курашади. Жасорат намуналарини кўрсатади. Инсон ҳаёти ҳам ана шундай тинимсиз курашдан иборат. Аммо инсонга б. жонзотлардан фарқли ўлароқ буюк неъмат – ақл ато этилган, руҳият берилган. У нафақат жисми, балки кўпроқ руҳияти талаблари билан яшайди, онгли ҳаёт кечириш учун ички дунёси, маънавий оламига суянади. Айна маънавий тамойиллар асосида одамзод қадим-қадимдан дунёни диалектик идрок этиб, икки куч – ёруғлик ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги доимий кураш сифатида талқин этиб келган, эзгуликка интилиб яшаган. Дунёдаги кўп халқларнинг эртагу ривоятларида қаҳрамонлар айри-чорраҳа йўлга рўбарў келадилар ва дунё неъматларини, нафси талаб этган нарсаларни ваъда қилган

йўлни эмас, балки фақат “борса-келмас” йўлини танлайдилар. Бунга адолат ва эзгулик рамзи сингдирилиб, шу йўлга кирган инсоннинг маънавий кудратини, ўзидан, ҳузур-ҳаловатидан кеча олишини англатади. Жаҳон цивилизацияси, ана шу Э.Б.Ж., азму шижоат, маънавий жасорат соҳибларини улуғлаб, шарафлаб келган. Ёзувчи Е.Шварц таъбири билан айтганда, ҳаммаси тугадини била туриб, севишга жазм этганларга, умрининг ўткинчилигини била туриб, эзгулик учун курашганларга шон-шарафлар ўқиганлар. **“Ҳар куни, ҳар соатда фидойи бўлиш, ўзини томчи ва томчи, заррама-зарра буюк мақсадлар сари чарчамай, толиқмай тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу фазилатни доимий, кундалик фаолият мезонига айлантириш – ҳақиқий қаҳрамонлик аслида мана шу”**. Яқинлар учун, ўзгалар учун, инсоният учун, бутун борлик учун жон куйдириш ёки азиз жонини фидо қилиш учун инсон метин иродади, буюк қалб эгаси бўлиши керак. Юнон афсоналаридаги Икар каби ҳалок бўлишини била туриб, қуёшга, ёруғликка, буюк орзулар сари парвоз қилиш ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайди. Аммо инсоният тараққиётини ҳар доим айнан ана шундай одамлар йўлга қўйганлар, шулар тарих ғилдирагини олға силжитганлар. Улардаги Э.Б.Ж. одамлар учун ибрат мактаби бўлган. Эрк ва озодлик йўлида Э.Б.Ж. кўрсатган миллий қаҳрамонларимиз Тўмарис, Широқ, Спитамен биз учун ибрат бўла олади. Инсоният тараққиёт йўлларини белгилаган буюк кашфиётлар, одамларни руҳан покланиш, қалбан улғайишга даъват этган фан, мад-т, санъат ва адабиёт ва б. бунёдкорлик дурдоналари ана шундай маънавий жасорат меваларидир. Сукрот яратган илм, унинг инсон ва жамиятга доир фал.си мана қарийб 2,5 минг йил мобайнида Шарқу Ғарб алломаларини руҳлантириб келмоқда. Унинг ҳаёти ва ўлими тарихи инсон руҳий қувватининг чинакам рамзига айланган. Одоб ва ахлоқни фал-й теран тадқиқ қилган Сукрот ҳокимият томонидан айбланиб, ўлим жазосига ҳукм этилади. Шогирдлари унга қамоқдан қочиб жонини сақлаб қолишни таклиф этишганда, у бундан воз кечади. Сукрот учун қамоқдан қочиш ўзи тарғиб қилган ва ўзи бутун умр риоя этган қоидаларга, Ватанга хиёнат бўлар эди. Зеро, унинг қатъий фикрича, ҳар қандай, ҳатто энг юксак ва адолатли мақсад ҳам, унга эришмоқ йўлидаги паст ва жиноий воситаларни оқламайди. Шарқу Ғарб илмининг ривожига кучли таъсир ўтказган, Шарқ илм-фанида “устоди аввал” (биринчи муаллим) деган шарафли ном олган Афлотун нафақат илм-фан, балки маънавий жасорат бобида ҳам Сукротнинг муносиб шогирди бўлди.

Инсониятнинг бугунги тараққиёт даражасини Николай Коперник, Жордано Бруно, Галилео Галилей, Кампанелла каби олимларнинг кашфиётларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Ваҳоланки, мас., черков тазйиқларига учраган Ж.Бруно жонини сақлаб қолиш учун ўз кашфиётидан воз кечса, тавба қилса бас эди. Аммо у бундай қилмади ва ўтда куйдирилди. Худди шундай, ўнлаб Европа алломалари жаҳолат қурбонлари бўлишди. М.О.да ҳам юзлаб ана шундай Э.Б.Ж. соҳибларини санаб ўтиш мумкин. Хус-н, Хоразм Маъмун академиясида фаолият кўрсатган Абу На. ибн Ироқ, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Хўжандий, Аҳмад ибн Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад ибн Ҳамид Найсабурий каби алломаларнинг фидойилиги туфайли Шарқ зиё масканига айланди. Уларнинг илмий кашфиётлари, машаққатли меҳнат ортида яратган

асарлари жаҳон илм-фанининг ривожига беқиёс ҳисса бўлиб қўшилди. Илоҳий ишқ йўлида Э.б.ж. кўрсатган Мансур Ҳаллож, Насимий, Машраб кабиларни бугунги авлод ёдидан чиқармайди. Эл-юрт мустақиллиги йўлида ўз жонини фидо қилган Нажмиддин Кубро ёки Жалолиддин Мангубердиларнинг жасоратсиз, мам-тни ривожлантириш, давлатни мустаҳкамлашга умрини бахшида этган Амир Темурсиз, халқ фаровонлиги, жамият барқарорлиги ҳақида қайғурган Алишер Навоийсиз, Ватан ишқи билан буюк салтанатни яратган Заҳриддин Муҳаммад Бобурсиз ўзбек халқининг тарихи ва буюк келажагини тасаввур этиш мумкин эмас. XX а.нинг кўп халқлар учун қайғули тарихида ҳам бундай улуғ сиймолар кўп. Мас., Ҳиндистонда миллий озодлик кураши унинг раҳбарларидан бири, атоқли мутафаккир, файл. “Маҳатма” (“Буюк қалб”) таҳаллуси орқали машҳур бўлган Ганди номи билан боғлиқ. Ганди муаммоларни ҳал этиш воситаси сифатида ҳар қандай урушларни инкор этган. Ш.у. Ганди номи бугунги кунда нафақат Ҳиндистонда, балки бутун дунёда тинчлик, ижтимоий ҳамкорлик динлараро бағрикенглик ғояларининг рамзига айланган. Ўлка тарихига қайтилса, Ўз-н мустақиллигининг илк тамал тошларини қўйган истиқлол фидойилари – жадидларнинг маънавий жасорати ибрат мактаби бўлди. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон Ибрат, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир каби юзлаб маърифатпарварлар Туркистон ўлкасини Чор мустамлакачилигидан халос этиш, юртни тараққий топтириш йўлида ўз ҳузур-ҳаловатидан воз кечдилар, керак бўлса азиз жонларини қурбон қилдилар. Тарихдан маълумки, Чор ҳукуматининг мустамлака ўлкалардаги сиёсатини шўролар давом эттирди. Бу сиёсатнинг асл моҳияти халқларни, хус-н ўзбек халқини тарихдан айириш, ўзлигини йўқотиш, ўлкани хом ашё базасига айлантиришдан иборот эди. Ш. у. халқнинг миллий тарихи, орияти, мад-тини ҳимоя қилишга ҳаракат қилган ҳар қандай инсонга “халқ душмани”, “ватан хоини” каби тамғалар босилиб, қатағон қилинди. Шундай таҳликали даврда ҳам ўзбек зиёлилари халқнинг орияти ҳимоясига отланиб, фидойилик кўрсатишди, бу йўлдаги қийинчилик ва таъқиблардан руҳан букилмай дадил туришди. Шундай шахслар қаторида Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Саид Аҳмад, Шукрулло сингари шоир ва ёзувчилар, Яҳё Ғуломов, Иброҳим Мўминов каби ўнлаб, юзлаб олимларнинг номларини келтириш мумкин. Мас., археолог олим Яҳё Ғуломов собиқ Иттифоқ даврида Ўз-ни яхлит пахта даласига айлантириш сиёсати туфайли қаърида тарихий обида ва ёдгорликлар яширинган тепаликлар текисланишига қарши чиқади. Шу туфайли тазйиққа учраганда ҳам олим ўз ҳаётий ва илмий қарашларидан воз кечмади. Тарих ва келажак олдида масъулиятини ҳис этиб тизимга, унинг бемаъни сиёсатига мардона қаршилиқ кўрсатган шундай инсонлар туфайли ўзбек халқининг бой тарихий мероси келажак авлодлар учун сақланиб қолинди. Инсон ҳаётида шундай дамлар бўладики, шахсий дард-аламлар юки уни эзиб ташлайди, руҳий ёки жисмоний дарддан дунё қоронғу бўлиб кетади. Бундай пайтларда фақат катта юрак, букилмас ирода эгаларигина ўзини унутишга қодир бўлади. Атоқли ўзбек шоираси Зулфия, ҳассос олим Озод Шарафиддинов ана шундай маънавий жасорат соҳибларидандир. Умр йўлдоши, ҳаётидаги

суянчиғини бевақт йўқотган Зулфия айрилик ва ҳижрон азобларига бардош берди, ғам-андух ва ҳасратларини матонат билан енгди, ўз ижоди, шеърляти орқали энг эзгу туйғуларни одамларга улашди. Умрини таълим-тарбия, илм-фанга бахшида этган Озод Шарафиддинов эса умрининг сўнгги йилларида касалликка дучор бўлди, бир неча оғир операцияларни бошидан ўтказганига қарамай, тушкунликка тушмади, ўз дарди билан ўралашиб қолмади ва ижодий фаолиятини бир зумга ҳам тўхтатмади. Халқ келажаги, Ватан истиқболи учун курашиб, ёниб яшаган ана шундай қаҳрамонлар Э.б.ж. тимсолидир. *Улугбек Саидов*

ЭНТУЗИАЗМ (юн. *entusiasmos* — илоҳий завқ-шавқ, жонбозлик) — бирор бир ғоя, идеал ёки мақсадга завқ-шавқ б-н, жон-дилдан берилишни, олий кадрлятларга интилишни ифодаловчи т. Антик даврда Э., энг аввало, шоир ва рассомлар ижодида илоҳий қувват асосида жонбозлик билан нодир санъат асарларини яратишда намоён бўлган. Э. адабиёт ва санъат сирларини ўрганиш ва ижод йўлларини тадқиқ қилишни ҳам қамраб олган. Антик давр файласуфлари илоҳий гўзалликка етиш ниятида жонбозлик билан қилинган меҳнатни Э. деб таърифлаган. Э. фал-й-ахлоқий ҳодиса сифатида инсон фаолиятини белгиловчи ва йўналтирувчи маънавий мезон ролини ҳам ўйнайди. Э. ижтимоий фаоллик даражасини ифодаловчи мезон бўлиб, шахс фазилятлари ва характерини шакллантирувчи муҳим ахлоқий тамойиллардан биридир.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ (юн., франц. *enciklopedie* — билимлар доираси, қомус) — маълум қоидалар асосида тартибга солинган билимлар тўплами, илмий ёки илмий-оммабоп нашр. Эларнинг юзага келиши деярли уч ярим минг йиллик тарихга эга. Илк Элар Қад. М.О., Миср ва Хитойда пайдо бўлган. Ундан кейин қомусий мазмун ва тусдаги асарлар Қад. Юнонистонда Арасту томонидан яратилган. М.О.да Форобий, Беруний, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий, Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Бобур қомусчилик тарихига ҳисса қўшганлар. Биринчи ҳақиқий Э. 1751-1780 йилларда 35 жилдда, Д.Дидро бошчилигида, франц. олимлари Монтескье, Вольтер, Руссо ва Д.Аламбер томонидан тайёрланиб, чоп этилди. 1917 йилгача Россияда Брокгауз ва Ефрон ҳамда Гранд Э.си маълум эди. Собиқ шўро даврида унинг мафқураси акс этган Катта Совет Э.си 3 марта нашр этилди. Ш-дек, бир қанча соҳа Элари (фал., тарих, техника, география, химия ва б.) ва республикалар Элари тайёрлаб чоп этилди. “Ўзбек Совет Э.си” 1971-1980 йилларда 14 жилддан иборат ҳолда чоп этилди. Унга 40 мингдан ортиқ атама-мақолалар киритилди, 10 минг сурат ва 800 та харита илова қилинди. Афсуски, “Ўзбек Совет Э.си” мазмунида яқин ўтмишдаги ҳукмрон мафқуранинг жиддий салбий таъсири бор эди. 1981 йилдан бошлаб, ўзбек қомусчилари 2 жилдли “Энциклопедик луғат”, тиббиёт, пазандачилик, болалар учун ва б. Элар чиқардилар. 1997 йилда бир жилдли “ЎзР Э.си” чоп этилди. Президент И.А.Каримов Э. ишига алоҳида эътибор бериб, 1997 йил 20 мартда ““Ўз-н миллий Э.си” давлат илмий нашриётини ташкил этиш тўғрисида” ЎзР Вазирлар

Маҳкамасининг қарорига имзо чекди ва у матбуотда эълон қилинди. Мазкур қарор мам-тимизда Э. ишини янги поғонага кўтарди, ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини, соҳа Э.ларини, кўптилли луғатлар ва маълумотларни чоп этиш кенг миқёсда ва тартиб-режа асосида мунтазам олиб бориш истиқболини очди. “Ўзбек миллий Э.си”нинг 12 жилдли нашри амалга оширилди. Давримизнинг илғор мам-тларидаги энциклопедик иш амалиёти шуни кўрсатадики, уларда энциклопедик луғатлар ва умуман маълумотлар чоп этиш айланма (конвейер) саноати йўлга қўйилган бўлиб, турли энциклопедик луғатлар, маълумотномаларда ҳаётдаги илмий, техникавий, луғавий ва б. ўзгаришларни инобатга олиб, тезкор акс эттириш имкониятини беради. Бундан ташқари, ўтмишдаги кўп жилдли Э. луғатидан фойдаланиш, уни ўзи билан олиб юриш, ундан турли соҳа бўйича маълумотлар олиш ва айна вақтда шу тилдаги ҳар бир сўзнинг маъноси, тарихи, талаффузи ҳақида қисқа, лекин етарли маълумот олиш, турли халқаро иборалар, қисқартмалар, ўлчов birlikлари ҳақида саволларга ҳам жавоб олиш имконини беради.

ЭПОС (гр. *epos* — сўз, нутқ, ҳикоя) – 1) кенг маънода, воқеабанд бадиий асар, бадиий адабиётнинг баён тарзидаги бир тури; 2) тор маънода, халқ Э.и — оғзаки яратилган ва бирор чолғу асбоби жўрлигида оғзаки ижро этиладиган, халқнинг қаҳрамонона ўтмиши, орзу-умидларини ифодаловчи катта эпик асарлар. Э. қад. қабила ёки уруғнинг маиший ҳаётини ҳикоя қилувчи оғзаки ва ёзма шаклдаги бадиий асар ҳамдир. Бу асарлар секин-аста тараққий қилиб, шеърӣй ва насрий йўлда мукамал бадиий асарларга айланади. Бу жараёнда эпик асарлар такомиллашади, турлича композицион восита ва усулларга эга бўлади, ўзига хос бадиий тил хус-ятларини касб этади. Э., дастлаб воқеликни ўз ҳолича объектив тарзда акс эттирган бўлса, кейинчалик бу нарса тамоман бузилди, яъни объектив воқелик баёни ё муаллиф томонидан, ё шартли ҳикоячи томонидан ёхуд асар қаҳрамони томонидан олиб бориладиган бўлди. Бундан ташқари, Э.да баён шакли ва усуллари бойиди. Бу шакл ва усуллар эса оддий тафсилӣй баён, диалог, монолог, автор чекиниши, ўйлаш, ички нутқ кабилардан иборат. Э. воқеликни акс эттириш, инсон руҳий оламини чуқур ёритишнинг чексиз имкониятларига эга. Агар лирикада воқелик лирик қаҳрамон, бирор субъект ёки ижодкорнинг ҳис-ҳаяжони, руҳий кечинмалари орқали акс этса, Э.да воқелик ижодкор идеали, дунёқараши доирасида объектив тасвирланади. Халқ Э.и турли халқларда турли шакл, ҳажм ва номда юритилади. Мас-н, ўзбек халқ дostonлари, рус билиналари, украин думалари ва б. Халқ Э.и ўз характерига кўра, бир неча турларга бўлинади, мас-н: қаҳрамонлик Э.и, романтик Э., тарихий Э., жангнома ва ҳ.к. Э.да халқ, мам-т тақдири учун олиб борилган қаҳрамонона курашлар тасвирланса, у қаҳрамонлик Э.и ҳисобланади. Қаҳрамонлик Э.и турли халқларда турли даврларда юзага келган. Бироқ ҳамма ҳолларда ҳам у халқ тақдири ҳал бўладиган ижтимоий тузумларнинг ўзгариши даврларида юзага келади. Мас., ўзбек қаҳрамонлик Э.и “Алпомиш” дostonи бунга мисол бўла олади. Э.да халқнинг яхшилик, соф муҳаббат, вафо, ботирлик ва мардлик ҳақидаги орзу-умидлари тасвирланса, у романтик Э. саналади. Ўзбек халқ Э.идаги «Гўрўғли», «Рустамхон» циклидаги дostonлар романтик

Элардир. Ш-дек, тарих ҳамда жангнома характеридаги Э. ҳам ўзига хос хус-ят ва белгиларга эга. Халқ Э.и фольклорнинг бошқа жанрларидан ўзига хос хус-ятлари билан ажралиб туради, булар: сюжетнинг кенглиги ва кўпинча, кетма-кет композиция асосига қурилиши, драматизмнинг кучлилиги, барқарор тизимга эга бўлиши, баёнда эпик салмоқнинг етакчилик қилиши, анъанавий типик ўринларга эга бўлиши, бутун воқеаларнинг ягона қаҳрамон билан боғлиқ ҳолда тасвирланиши ва ниҳоят, ўзига хос бадиий тилнинг мавжудлиги ва ҳ.к. Халқ Э.ининг энг қад. намуналари ибтидоий жамоа тузуми даврларида пайдо бўлган бўлиб, уларнинг асосий мазмуни инсоннинг меҳнат жараёни ва қабилаларнинг ўзаро тўқнашувларини акс эттириши билан характерланган. Бу нарса ҳозир кўпгина археологик қазилмалар натижасида топилган ов тасвири, тош қурол, ўқ-ёй ёки қилич ва б. қуроллар воситасида жанг қилаётган кишилар тасвирини Э.даги ана шундай тасвирга қиёслаш орқали тасдиқланади. Кейинчалик қад. инсонга хос барча қарашлар тизими бўлган мифология халқ Э.ига материал берди. Қад. ҳинд, юнон Э.и намуналари бунинг тасдиғидир. Умуман олганда, халқ Э.и жуда узоқ тарихий тараққиётни босиб ўтди. Ҳар бир халқнинг Э.и ўзига хос миллий ва маънавий хус-ятларга эга. Чунки уларда шу Э.ни яратган халқнинг қаҳрамонона ўтмиши, мад-ти, маъ-яти, маиший ва сиёсий ҳаёти, тили ва урф-о.лари, орзу-умидлари акс этади. Халқ Э.и ҳамма вақт умумхалқ ижоди, халқнинг миллий ифтихори, «кишилиқнинг бахтли болалиғи»ни куйловчи миллий мад-й бойлик ҳисобланади. Ш.у. ҳам халқ Э.и ҳамма вақт катта таълим-тарбиявий аҳамият касб этади. *Б.Абдушукуров, Ж.Эшонқулов*

ЭРКИНЛИК — этика, эстетика, ҳуқуқшунослик, сиёсатшунослик каби ижтимоий гуманитар билим соҳаларида кенг ишлатиладиган фал-й т. Луғавий маънода кишининг ўз истаги бўйича иш тутишини англатади. Э. т.си жамиятнинг турли соҳалари билан боғлиқ ҳолда муайян т.лар орқали талқин этилади. Мас., виждон Э.и, фуқаролар Э.и, ирода Э.и, фикр Э.и, сўз Э.и, матбуот Э.и ва ҳ.к. Э. ҳақидаги илк фал-й қарашлар Шарқда, “Авесто” замонларидаёқ шаклланган. Э.ни ҳимоя қилувчи сиёсий ин-тлар (Спарта ва Афина демократияси, Солон ва Перикл ислоҳотлари, Рим ҳуқуқи) тизими Ғарбда, аниқроғи, Қад. Юнонистон заминидан ҳам аста-секин вужудга келган. Антик даврда Э. борасида илгари сурилган таълимотлар унинг замонавий концепцияларидан тубдан фарқ қилади. Мас., замонавий ғарбона концепцияларда асосий урғу шахснинг сиёсий-иқт-й назорат ва аралашувдан Э.ига қаратилган бўлса, юнонлар эса зўравонликка таянмаган, қонун асосида амалга ошириладиган ҳокимиятни табиий деб билган ва жамиятнинг шахс устидан ҳукмронлигини тан олган. Бироқ антик даврдаёқ айрим файласуфлар шахсий Э.га интилиш ва жамият манфаат-эҳтиёжлари ўртасида кескин зиддият вужудга келиши мумкинлигига эътибор қаратган. Бу зиддият турли фал-й оқим ва мактаблар вакиллари томонидан ўзига хос тарзда ҳал этилган. Мас., Афлотун ва унинг мактабига мансуб файласуфлар шахс манфаатлари жамият манфаатларига тўлиқ бўйсундирилиши зарурлигини асослашга интилган. Чунончи, Афлотун “Қонунлар” асарида “Воқелик сен учун эмас, сен воқелик

учун вужудга келасан” деб ёзади. Киниклар эса, аксинча, ижтимоий ҳаёт кадриятларини бутунлай инкор этиб, шахс манфаатлари, унинг Э.и устуворлигини ёқлаб келган. Мазкур таълимотни юнон файласуфи Антисфен яратган бўлса-да, фал-й адабиётда унинг шогирди, кинизм оқимининг ёрқин вакили — ғайриодатий хатти-ҳаракати ва юриш-туриши билан шуҳрат қозонган Диоген кўпроқ тилга олинади. Унинг Э. масаласига оид қарашлари ўта бирёқламалиги билан ажралиб турган. Диогеннинг фикрича, инсон Э.и чек-чегарасиз бўлиши, давлат ҳам, оила-никоҳ муносабатлари ҳам, ахлоқий кадриятлар ҳам унга тўсқинлик қилмаслиги керак. Бундай талқиндаги Э. жамият маън-й-ахлоқий асосларини емириб, ёвуз, бузғунчи куч сифатида намоён бўлади. Экзистенциализм вакиллариининг фикрига кўра, Э. инсоннинг ҳаётдаги масъулияти, ҳамма қилган ишлари учун жавобгар бўлишидир. Теварак-атрофда қилинаётган ҳамма ишлар учун айбни сезиш — бу эркин инсонга хос ҳиссиётдир. “Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси”нинг 1-моддасида: “Ҳамма одамлар ўз кадр-қиммати ҳамда ҳуқуқлари бўйича эркин ва тенг бўлиб туғилдилар...”, 18-моддасида эса: “... ҳар бир инсон фикр, виждон ва дин Э.и ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ўз дини ёки эътиқодини ўзгартириш Э.ини ва таълим олиш, тоат-ибодат қилиш ҳамда диний расм-русм ва маросимларни оммавий ёки хусусий тартибда адо этиш, ўз дини ёки эътиқодига яққа ўзи, ш-дек, бошқалар билан бирга амал қилиш Э.ини ўз ичига олади”, деб таъкидланади. ЎзРда барча фуқароларнинг бир хил ҳуқуқ ва Э.ларга эгаллиги Конституция билан кафолатланади. Эътиқод Э.и инсоннинг бирор-бир динга эътиқод қилишида ўз ихтиёри билан иш тутишини ифодалайди. У инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва Э.лари ичида марказий ўринда турувчи кадриятлардан бири ҳисобланади. Эътиқод Э.и сиёсий, ахлоқий, илмий, диний ва ш.к. хилма-хил турларга бўлинади. Инсон ўз ҳаётида шу турлардан бирига алоҳида ихлос кўйиши, шу турни ўз турмуш тарзи, хатти-ҳаракатлари, орзу-мақсадлари, интилишларини белгиловчи тамойил сифатида қабул қилиши мумкин. Виждон Э.и эса муайян кишининг бирор динга, ғояга эътиқод қилиши ёки эътиқод қилмаслигини англатади. У дунёвий ёки диний билимлар тарафдори бўлиши мумкин. Кимнинг нимага эътиқод қилиши ўзининг ихтиёрида. Бироқ, бу тамойил жамиятдаги бошқа умуминсоний талаблар ва фуқаролик бурчларини тан олмаслик, турли ақидаларни мутлақлаштириш, бошқалар учун кадрият бўлган нарсаларни менсимасликни билдирмайди. Миллий истиқлол мафқураси шахс Э.и ғоясига таянади. Ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, айна пайтда ўз манфаатларини мам-т ва халқ манфаатлари билан уйғунлаштирадиган инсонгина миллий ғоямиз тамойилларини тўғри баҳолай олади. Эркинлаштириш жараёнида инсон ҳақ-ҳуқуқини таъминлаш, инсонпарварлик ва умуминсоний кадриятларга риоя этиб яшаш жамият ҳаётининг асосий мезонига айланади. *Б. Умаров, М. Қирғизбоев*

ЭРКПАРВАР(ЛИК) — инсонга хос юксак маънавий туйғулардан бири. Бу туйғу инсоннинг эркин ва озод яшаши, ҳақ-ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши ғоясига таянади. Зеро, эрксиз инсон – асир, эрксиз миллат – қул, эрксиз мам-т – мустамлака. Э. аввало, ўз миллати, ўз Ватани эрки учун,

қолаверса, бошқа халқ ва элатлар эрки учун курашиш ҳаётининг мақсадига айланган инсонлар тамойилидир. Э. инсон қуллик ва мутеликнинг ҳар қандай кўринишини инкор этиши баробарида инсон ҳуқуқларининг том маънодаги ҳимоячиси ҳамдир. У бир томондан, ҳар бир шахснинг сўз эркинлиги, ўз фикрини эркин баён қилиши, сайлаш ҳуқуқи, виждон эркинлиги учун курашади, иккинчи томондан, бутун-бутун миллатлар эрки масаласини ўртага ташлар экан, маълум маънода миллий озодлик ҳаракатлари учун ҳам туртки беради. Одатда, Э. кишилар муайян даврнинг қаҳрамонига айланади. Чунки улар ўзгалар эрки учун ўз эрки ва ҳатто ҳаётини қурбон қилишдан ҳам чўчимайди. Э. тамойилини ҳаётининг маъноси деб билган инсонларнинг маънавий умри боқий, улар келажак авлодлар учун идеал бўлиб қолади. Айни пайтда, Э. кенг ижтимоий -сиёсий маънода ҳам қўлланади. Буни Э. давлатлар мисолида кўриш мумкин. Шуни ҳам айтиш керакки, Э. тамойилидан бир оз бўлса-да, ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга, шу орқали сиёсий обрў олишга интилиш ҳоллари ҳам учраб туради. Баъзи давлатлар томонидан ўзга мам-тлар ички ишларига аралаштириш учун Э.ни ниқоб қилиб иш кўришга уринишлар ҳам йўқ эмас. Бироқ бундай сиёсий “ўйин”лар жаҳон жамоатчилиги томонидан дарҳол илғаб олинади ва фош этилади. Шу маънода, Э., энг аввало, покликни, ҳалолликни тақозо этади.

ЭРКСИЗЛИК – эркининг зидди; қуллик, мутелик, тобелик, мустамлакалик, ихтиёрсизлик, бандилик, ўз майлларини ўзи тасарруф эта олмасликни англатувчи т. Э. қамаш, тутиш, боғлаш, занжирбанд этиш, зиндонга солиш, мустамлака қилиш кабилар орқали амалга оширилади. Э. инсонни таҳқирлаш ва жазолашнинг энг ёмон усулидир. Э. фақат хусусий ҳодиса бўлиб қолмай, у муайян давлат томонидан бошқа мам-тни босиб олиниши оқибатида юзага келган мустамлакалик деб ҳам ҳисобланади. Чунки, бунда тобе мам-тда муайян ҳуқуқий чекловлар жорий қилиниб, шахс, жамоа, давлатга тегишли масалаларни мустақил ҳал қилиш имконияти чекланади. Ўз-н халқи мустақилликка эришиб, ўз эркини, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини қўлга киритди. У инсон ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлайдиган Конституциясига эга. Унга кўра, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари олий қадриятдир.

ЭСТЕТИКА (юн. *aisthetikos* – ҳиссий идрок, сезги) – 1) воқеликни ҳиссий таъсирчан, эмоционал ўзлаштириш; 2) эстетик фаолият қонуниятлари тўғрисидаги фан, нафосатшунослик. Э.га оид дастлабки таълимотлар мил. ав. 2-3 минг йил муқаддам Қад. Миср, Ҳиндистон, Хитойда вужудга келиб, Қад. Юнонистонда Афлотун, Арасту, римлик Лукреций, Гораций сингари мутафаккирларнинг асарларида ҳар томонлама ривожланди. Ўрта а.ларда Яқин Шарқ ва М.О.да ҳам ўзига хос эстетик ғоялар вужудга келди. Низомий, Саъдий, Юсуф Хос Ҳожиб, Навоий, Бехзод каби санъаткорлар ижодида гўзаллик ва эзуликнинг уйғунлигини тараннум этувчи эстетик тасаввурлар таркиб топди. Ш-дек, тасаввуфна қарашлар кенг ёйилди. Ўрта а.лар Европасида “илоҳий гўзаллик” (Аврелий Августин, Фома Аквинский) ҳақидаги тасаввурлар кенг

ёйилди. Уйғониш даври арбоблари (Леонардо да Винчи, Л.Альберти, М.Монтень, В.Шекспир, М.Сервантес) табиат билан жамият моҳиятан гўзалдир, санъаткор эса, табиат ва инсоннинг гўзаллигини куйлаши керак, деган эстетик тамойилни кўллаб-қувватладилар. Немис мутафаккирларидан Лессинг, Гердер, ш-дек, Гёте, Шиллер санъатда ҳаққонийлик ғоясини илгари сурдилар; Кант, Фихте, Шеллинг, Гегель каби донишмандлар эстетик тафаккур тараққиётига самарали ҳисса қўшдилар. Чунончи, Гегель Э. предмети нафис санъатдаги гўзалликдан иборатдир, деган ғояни илгари сурди. XVIII а. ўрталарида немис маърифатпарвари Александр Готлиб Баумгартен (1714-1762) “Поэтик асарга доир баъзи масалалар хусусида фал-й мулоҳазалар” (1735) асарида Э.ни алоҳида фан деб ҳисоблади ва унинг санъатда ёрқин намоён бўлишини кўрсатди. Шўро даврида коммунистик мафкуранинг ҳукмронлиги оқибатида эстетик фикрлар соҳасида ноилмий концепциялар вужудга келди (дунёқараш масаласида материалистик қарашнинг якка ҳукмронлиги; эстетик ҳодиса ҳисобланмиш санъатда партиявийлик, синфийлик тамойили; эстетик меросга синфий ёндашиш ва ҳ.к.). Тафаккур тарихини чуқур ўрганиш Э.ни фан сифатида эътироф этиш имконини берди. Э. фан сифатида эстетик тафаккур тарихи, Э.нинг наз-й-методологик муаммолари ва эстетик тарбия масалаларини ўз ичига олади. Э. фал., миллий истиқлол ғояси, социология, санъатшунослик, психология, педагогика каби фанлар билан узвий боғланган, айни вақтда, уларнинг умумэстетик мад-тни шакллантиришдаги функцияларини амалга оширишда муҳим ўрин тутди. Бозор муносабат ларига ўтиш жараёнида умумэстетик эҳтиёжларнинг ортиши, уларни қондиришга қаратилган фаолиятнинг чуқурлашиб бориши, комил инсонни тарбиялаш вазифаларининг чуқурлашуви, ш-дек, ижтимоий ҳаётда миллий санъатимиз ролининг ортиб бориши жараёнида Э.ни ўрганиш ва ривожлантиришнинг аҳамияти янада кучайди. Э.Умаров, Б.Хусанов

ЭСТЕТИК ДИД — воқеа-ҳодисаларнинг эстетик сифатларини идрок этиш ва баҳолаш жараёнида олинадиган қониқиш ёки қоникмаслик туйғуси, эстетик мезон. Э.д. инсоннинг фикр-мулоҳазалари, хулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари, моддий ва маънавий ижод маҳсулотларида ўз ифодасини топади. Э.д. заминида гўзалликни хунуқликдан ажрата билиш ва ундан беғараз шодланиш ҳамда лаззатланиш қобилияти ётади. Э.д. одамларнинг дунёқарашидан, айниқса, эстетик қарашларидан ажралмаган ҳолда амал қилади. Эстетик билимлар ва қарашлар дидда ифодаланиши учун улар шахснинг ички дунёсига, идрок қилиш жараёнининг ўзига сингиб кетиши, шахснинг мустаҳкам эътиқодига айланиши лозим. Э.д. ўзида бевосита ва билвосита, ҳиссий ва ақлий, якка одам ва жамият Э.д.и қарама-қаршиликлари бирлигини мужассамлаштиради. Э.д.нинг зиддиятли табиати ҳақида дастлаб Кант муносабат билдирган эди. Кант назарида дид якка одамга хос бўлган инсоннинг туғма қобилиятидир. Дид шу қадар якка тартибда ифода топадики, уни ҳеч қандай далиллар билан инкор этиб бўлмайди. Дид мулоҳазаси ниҳоятда шахсий табиатга моликдир. Шу боисдан ҳам “дид тўғрисида баҳслашмайдилар”. Лаззатланиш объекти бўлган ҳиссийлик, нафосат барча учун баробар даражада аҳамиятлидир, у фақат

мазкур шахснинг ўзигагина эмас, балки ҳаммага ёқади. Инсон ўзига ёққан нарсаларни бошқаларга ҳам ёқади деб ўйлайди. Демак, дидлар учун умумий ҳисобланадиган томонлари ҳам бор. Ш.саб. дид тўғрисида баҳслашиш асослидир. Кант иккала мулоҳазани антиномия сифатида таърифлайди. Инсон амалиётининг бой ва хилма-хиллиги маънавий муносабат ларнинг ҳам бой ва хилма-хил бўлишига олиб келади, дид эса, уларнинг энг муҳим намоён бўладиган туйғуларидан ҳисобланади. Алоҳида шахснинг Э.д.и унинг бетакрор ҳаётий тажрибаси заминида шаклланади. Табиийки, алоҳида тарбия шароитлари, ҳаётий тажриба, табиати ва эҳтироси таъсири остида у ёки бу эстетик кадриятлар табиат ҳодисалари, инсон моддий фаолияти маҳсулотлари, бадий кийматларга кўпроқ мойиллик вужудга келади. Эстетик онг билан бадий онгни тенглаштириб бўлмаганидек, Э.д. билан бадий дидни ҳам тенглаштириш мумкин эмас. Э.д. бадий дид билан боғлиқ бўлиб, кўп жиҳатдан унинг устига қурилади, лекин у билан қўшилиб кетмайди. Бадий ва Э.д. ўртасидаги тафовут уларнинг турлича идрок этиш объектларига эга бўлиши билан боғлиқдир. Икки дид ўртасидаги фарқни ҳисобга олиш билан бирга, уларни бир-бирига қарама-қарши қўймаслик лозим. Бадий дид ҳамма вақт Э.д.га асосланади, ундан келиб чиқади.

ЭСТЕТИК МУНОСАБАТ — субъект билан объект ўртасидаги ўзаро ҳаракат ва ўзаро таъсирнинг махсус турини англатувчи фал-й т. Э.м. нафосатли объектдир. Аслини олганда нафосатли бўлмаган нарсаларнинг ўзи йўқ. Муайян шарт-шароитда ҳар қандай нарса, воқеа-ҳодиса нафосатли табиатга эга бўлиб, Э.м. ва нафосатли баҳо объектга айланиши мумкин. Лекин улар маълум талабларга жавоб беришлари керак: биринчидан, аниқ ҳис-туйғу, сезги-идрок қобилияти ва имкониятига эга бўлиши, иккинчидан, у ёки бу воқеа-ҳодиса инсоний алоқалар ва муносабат ларга киришиб, ижтимоий аҳамият касб этиши керак. Шундагина муайян воқеа-ҳодиса Э.м. объектга айланади, яъни у ўз қадрини топади, баҳолаш эса воқеа-ҳодисаларнинг қадри ёки ижтимоий аҳамиятини англашнинг махсус шаклидир. Инсоннинг воқеликка нафосатли муносабат и аслида воқеликка баҳо беришнинг алоҳида тури, воқеа-ҳодисаларни нафосатли кадрлаш усулидир. Шундай қилиб, нафосатли объект одамларнинг нафосатли эҳтиёжларини қондиришга хизмат қиладиган воқеликнинг хилма-хил кўринишларида ўз ифодасини топади. Нафосатли объектнинг зарур томони Э.м. субъектидир. Э.м. субъекти ўз таркибида жамиятнинг зарур бўлақларини бириктирган, турли соҳаларда моддий-маънавий фаолият олиб борадиган ижтимоий гуруҳлар ҳамда айрим шахслардан иборат жуда мураккаб ижтимоий ҳодисадир. Э.м.да ҳис-ҳаяжон махсус ўрин эгаллайди. Ҳис-ҳаяжон Э.м.нинг барча поғоналарида амал қилиб, лаззатланиш, ҳаяжонланиш ҳолати билан яқунланади.

ЭСТЕТИК ОНГ — оламни эстетик англаш, дунёга инсон муносабат ининг субъектив томони. У ижтимоий онг шаклларида бири сифатида ахлоқий онг, сиёсий онг, ҳуқуқий онг, диний онг, фал-й онг каби ижтимоий ҳодисалар билан бир қаторда туради. Э.о. маън-й-руҳий воқеа-ҳодисалар мажмуи бўлиб, улар

ижтимоий ҳаёт заминида вужудга келадиган эстетик ҳис, эстетик дид, фикр, орзу-қараш наз-й тизимини англатади. Э.о. ахлоқий онг билан баробар тарзда, ижтимоий онгнинг бошқа шакллари билан олдинроқ вужудга келган. Дастлабки пайтларда эстетик ҳис-туйғу, кечинмалар одамларнинг бевосита моддий ва маънавий фаолиятига чирмашиб кетган бўлиб, табиатни ижтимоий тараққиётнинг бу палласида эстетик ҳис-туйғу, кечинма ва мулоҳазалар вужудга келиши ҳамда рив-ши моддий асослар билан чамбарчас боғланиб кетганида яққол кўзга ташланади. Тарихий рив-ш эстетик ҳис-туйғулар шаклланиши, уларнинг амал қилиш суръатларига эстетик қарашлар ва ғоялар мазмунига кучли таъсир ўтказиб борган. Ш-дек, Э.о. ривожига санъат таъсир кучининг тобора ортиб боришини ҳам таъкидлаш керак. Э.о. ижтимоий онгнинг махсус шакли сифатида эстетик фаолият билан узвий боғлиқ бўлиб, эстетик фаолият жараёнида шаклланади ва қарор топади. Э.о. бадиий онг билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Улар бир-бирига яқин т.лар бўлса-да, айнан бир маънони англатмайди. Э.о. воқеликни бутун бирлигича идрок этиб, қайта ишлаш жараёнида вужудга келса, бадиий онг воқелик ёрдамида санъатни яратиш ва идрок этиш натижасидир. Бадиий онг бадиий асарлар тизимида ифодаланса, Э.о.нинг акс этиш кўлами анча кенгдир: у одамларнинг меҳнат фаолияти, унинг натижалари, моддий ва маънавий қадриятларида ўз ифодасини топади.

ЭСТЕТИК ҲИС-ТУЙҒУЛАР — оламни эстетик англаш асосида шаклланган ҳис-туйғулар. Улар умуман инсон онгининг ажралмас томони бўлиб, нафосатли онг соҳасида махсус ўрин тутаяди. Улар эстетик онгнинг алоҳида қатлами, унинг пойдеворини ташкил қилади. Э.х.т. эстетик онгнинг барча жабҳаларига сайқал беради ва бойитади. Рухий ҳаётнинг бошқа бўлаклари сингари Э.х.т. ҳам воқелик инъикосини англатади, лекин бу тарздаги инъикос этиш алоҳида тусда қарор топади. Уларда билиш, кечинмалар ўзаро чирмашиб кетган бўлади. Ҳис-туйғулар ҳамма вақт инсоннинг ўз эҳтиёжлари қондирилиши ёки қондирилмаслигига бўлган муносабат и билан боғлиқ ҳолда вужудга келади. Ўз моҳиятига кўра, ижтимоий табиатли маънавий ҳосилани ташкил этган нафосатли ҳис-туйғулар маълум физиологик асослар ва шарт-шароитларга ҳам эга. Улар биринчи ва иккинчи огоҳлантириш (сигнал) системаларининг амал қилиши билан боғлиқ бўлиб, уларни физиологик ҳамда рухий-физиологик жиҳатлардан ҳам ўрганиш имкониятини яратади. Э.х.т. ўз шакли, ўзининг намоён бўлиши ва амал қилиши жиҳатидан субъектив табиатга молик бўлиб, инсон ички дунёсининг бир қисми ва субъектив воқеликнинг бир бўлагини ташкил этади. Лекин нафосатли ҳис-туйғуларнинг конкрет мазмуни бир мақсад томон йўналтирилган инсон фаолиятида ўз ифодасини топади. Энг мураккаб ва турғун Э.х.т. қаторига гўзаллик, олижаноблик, фожеалилик ва кулгилилиқ ҳислари киради. Бу қаторда марказий ўринни эстетик ҳис эгаллайди. Э.х.т. кечинмалардан ажралган ҳолда намоён бўла олмайди, нафосатли ҳис-туйғунинг ўзи алоҳида кўринишдаги кечинмалар жараёни сифатида содир бўлади. Унинг ўзига хос белгиси субъект билан объектнинг қўшилиб кетишида намоён бўлади. Эстетик кечинма енгиллик, ҳузурланиш,

эстетик объектга нисбатан ишончли муносабат да бўлиш каби белгиларни ўз ичига олади. У субъектнинг алоҳида фаоллиги, хус-н, хаёл, тасаввур қила билиш кучи билан белгиланади.

ЭТИКЕТ (франц. *etiquette* – маълум жойда ўрнатилган тартиб-қоида) — инсон ва жамият ташқи мад-тининг асосий қисми бўлиб, унинг қатъий русум тусини олган талаблари алар давомида, гўзаллик, интизом, ақл ва идрокнинг муштараклиги асосида шаклланган эстетик меъёрлар мажмуи. Ушбу ибора “этика” атамасига яқинроқ бўлиб, “одоб-ахлоқ”, “одат”, “маросим” каби т.ларни англатади. Уларнинг мажмуи умумқабул қилинган одатлар, одоб-ахлоқ меъёрлари, маросимлар ўтказиш тартиби ҳақидаги қоидаларни ўзида мужассам этган фан орқали ўрганилади. Э. айрим адабиётларда одоб-ахлоқ, мулозамат ва муомала мад-ти сифатида талқин қилинади. Э. такаллуфнинг майда-чуйда жиҳатларигача ишлаб чиқилган одоб қоидалари сифатида ижобий, кишининг кўзини қувонтирадиган муносабат ҳодисаси ҳамдир. Айни пайтда Э. инсоннинг мад-й даражасини белгиловчи, уни ахлоқий меъёрлар сари етакловчи, комилликка интилишга рағбатлантирувчи муҳим тарбиявий жиҳатларни ҳам қамраб олади. Э.нинг қамрови кенг бўлиб, у маълум маънода халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларини ҳам назарда тутди. У кўпроқ инсоннинг ташқи мад-ти, ўзаро муносабат ларда ўзини тутиш қонун-қоидаларининг бажарилишини бошқаради. Муомала жараёнида инсон ўз муносабат ларига ижодий ёндашиб ҳар хил вазиятларда ўзига хос тарзда муомала қилиш имконига эга бўлса, Э. муайян ҳолат учун фақат бир хил тусда қоидалаштирилган хатти-ҳаракатни тақозо этади. Бундай ҳолларда инсон ўзини қандай тутиши, қабул қилинган одоб-ахлоқ нормаларига мувофиқ ёки бу қоидаларга хилоф хатти-ҳаракат қилиши кераклигини маълум даражада мустақил ҳал қилади ва ўз ҳаракатларига ўзи баҳо беради. Иш юзасидан мулоқот — инсон ҳаётининг зарурий қисми, ижтимоий муносабат ларнинг муҳим туридир. Ахлоқий нормалар бундай муносабат ларни мувофиқлаштирувчи омил сифатида инсоннинг яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик, тўғрилиқ ва эгриликка йўналтирилган фаолиятини бошқаради. Алар мобайнида бой миллий маънавий меросимизда ўз аксини топган анъана, қадрият ва талаблар ахлоқий қирраларни ўзида мужассам этиб, жамият аъзолари кундалиқ хулқ-атворларини мувофиқлаштириб, шахс маъ-яти ҳамда мад-тининг ажралмас қисмига айланган. Ш-дек, умуминсоний қадриятлар, қоида ва талаблар уйғунлиги асосида Э. нормалари ишлаб чиқилганки, буларнинг замирида ҳам ахлоқий меъёр ва тамойиллар ётади. Замонавий Э. – шахсда ички ва ташқи мад-т уйғунлигини таъминлаб, ундан юксак ахлоқий хатти-ҳаракатни талаб қилади. Инсоннинг ташқи ахлоқий-мад-й хислатларини қамраб олган Э. унинг ички маън-й-руҳий даражасига асосланади. Э. қоидаларига амал қилган инсон интизоми ва тартиблилиги билан ажралиб туриши шарт. Бундай фазилатларга эга бўлган инсон бошқаларга қўполлик қилмайди, ноўрин, ножўя сўзлар билан ўзга кишилар кўнглини оғритмайди. Э., энг аввало, муомала ва урф-о.лар орқали шаклланади. Иш юзасидан бўладиган

ахлоқий муносабат лар доирасида Э.нинг кўп қиррали (универсал) эканини таъкидлаш жоиздир. Э., биринчи навбатда, инсон шахсияти, индивидуаллигини ҳурмат қилишга ундайди. Замонавий Э. меъёрлари кишилар ўртасидаги мулоқотда мураккаблик ва жимжимадорликдан воз кечиб оддий, самимий, табиий ҳамда ақл-идроққа асосланган муносабат ўрнатиш, бир-бирини тушуниш ва ҳурмат қилишга хизмат қилади. Бизнинг ҳар бир хатти-ҳаракатимизда, инсоний муносабат ларимизда тарихан шаклланган, авлоддан авлодга ворисийлик асосида ўтадиган Э. қоида ва меъёрлари муомала мад-тимизда ўз аксини топади. Ш-дек, барча амал қилиши лозим бўлган Э. қоида ва талабларидан ташқари касбий Э. меъёрлари ҳам алоҳида ўрин тутаяди. У барча ходимлар томонидан касбий функцияларни ахлоқий нормалар асосида бажаришга қаратилган муносабат ларнинг шаклланишига хизмат қилади.
Н.Назаров, Л.Муҳаммадҷонова, Б.Каримов

ЭТНИК ГУРУХ — умумий этник ўзликни англаш қобилияти, умумий ном ва мад-т белгиларига эга бўлган ҳамда бошқа жамоалар билан мунтазам алоқаларга киришувчи инсонлар гуруҳини англатувчи т. Э.г. этнографик гуруҳдан фарқ қилиб, анча кенг ва мавҳум т. ҳисобланади ва кўпинча бир-бирлари билан ўзаро яқин бир неча халқлар гуруҳини (мас-н, туркийлар, славянлар ва ҳ.к.) англатади. Э.г.ни анча тор доирада тушунувчи қарашлар ҳам мавжуд. Уларга кўра, Э.г. бирор-бир халқ (қабилалар уюшмаси, элат)нинг парчаланиб, алоҳида қисмларга бўлиниб кетиши натижасида вужудга келади. Этнографик гуруҳдан Э.г.нинг фарқини қуйидагича изоҳлаш мумкин: ўз халқи (қабилла, элат)дан ажралиб чиққан гуруҳ бошқа халқ таркибига кириб, узоқ муддат яшаб, шу халқнинг тили, ҳўжалик фаолияти, урф-о.лари, турмуш тарзини қабул қилиб, унга батамом сингиб, ўзини шу халқ номи билан атайдиган бўлиб қолади. Аммо шу билан бир қаторда, бу гуруҳ ўз этник номини ўтмишда қайси қабилла, элатга мансуб бўлганини, баъзи анъаналарини сақлаб қолган бўлади. Мас-н: қипчоқлар XIX а. иккинчи ярми - XX а. бошларида ўзбек халқи таркибида (ўз лаҳжалари, турмуш тарзи, мад-й ҳаётидаги баъзи хус-ятларини сақлаб қолганликлари туфайли) этнографик гуруҳ бўлган бўлсалар, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, бошқирд ва б. халқлар таркибида улар (қипчоқлар) Э.г. ҳисобланган. Шунга ўхшаш, қанғли, уйшун ва б. уруғлар ҳам юқорида номи қайд этилган халқлар таркибида мавжуд бўлган. Булар ўз этник номларини қайси халқ орасида яшасалар, ўша халқ (қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, бошқирд ва б.) номлари билан аташган. Ажралиб чиққан этник қисм, бошқа этносларга қўшилмасдан ўзи мустақил Э.г. бўлиб қолиши ҳам мумкин. Вақт ўтиши билан унинг таркибига айрим бошқа Э.г.лар қўшилиб, йирик қабилла иттифоқини ташкил қилади. Бунга XIII-XIV а.ларда Дашти қипчоқда яшаган қипчоқ Э.г.и мисол бўла олади. Э.г.ларнинг узоқ яшаб қолишида улар урф-о.лари билан бирга маъ-ятларига тегишли элементларнинг кучлилиги ҳам муҳим роль ўйнаган. Тарихда кичик бир Э.г.нинг ўз маънавий бойлиги билан катта-катта инсоний бирликларни ўзига сингдириб юборганини исботловчи далиллар ҳам кўп учрайди. Баъзан

маълум бир Э.г.га мансуб маънавий қадриятларнинг бир бутун халқлар қадриятларига айланганини кўриш мумкин. *А.Яхшиев, Ф.Эргашев, Р.Мадалиева*

ЭТНИК ЖАРАЁНЛАР – у ёки бу этнос (этник бирлик) билан боғлиқликда кечадиган барча ўзгаришларни ифодаловчи т. Э.ж. кенг қамровли т. бўлиб, этнос билан боғлиқ генетик, лингвистик, психологик, хўжалик-иқт-й, мад-й ва маънавий ўзгаришларни ўз ичига қамраб олади. Э.ж. икки хил вазиятда: бўлиниб кетишга ҳамда бирлашишга мойил вазиятларда намоён бўлади. Э.ж.нинг биринчи кўриниши учун илгари бўлинмасдан келган этнодан бир неча этник гуруҳларнинг ёки унинг маълум бир бўлагининг ажралиб чиқиши натижасида алоҳида мустақил этноснинг ташкил топиши характерлидир. Бирлаштирувчи Э.ж. эса аксинча, турли мустақил этносларнинг ўзаро яқинлашуви, бирикиши ва аралашиб, қоришиб кетиши ҳолатларида намоён бўлади. Мутахассислар фикрича, Э.ж.нинг бу кўриниши мазмун-моҳияти билан турли мустақил этнослар орасидаги муносабат лардан иборат, шундай экан, бу жараёнларни яхлит ҳолда этнослараро жараёнлар сифатида ҳам тушуниш мумкин. Демак, этнослараро жараёнлар Э.ж.нинг ўзига хос бирлаштирувчи кўринишидир.

ЭТНОГЕНЕЗ – муайян халқнинг келиб чиқиши, насл-насаби, пайдо бўлишини англатувчи т. Ҳар бир халқнинг тарихи унинг Э.и ва этник тарихи билан узвий боғлиқдир. Э. этник тарихнинг маълум босқичларида вужудга келиб, маълум бир этноснинг элат, халқ бўлиб шаклланишига қадар бўлган даврида давом этадиган тарихий ва этномад-й жараёндир. Одатда, бирор-бир халқнинг Э.ини, унинг этник қатламлари таркибини аниқламай туриб, у халқ ҳақида, у таркиб топган ҳудуд ва унинг давлатчилиги ҳақида бирор илмий тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмас. Э. жараёнида этносни белгиловчи ҳудудий омиллар: тил ва этник ном бирлиги, этномад-й бирлик, ижтимоий -иқт-й ва хўжалик, этник ном (этноним) ҳамда ўзликни англаш, хус-ят, фазилатлар бирлиги, сиёсий уюшма бирлиги, дин умумийлиги ва б. қатор этник аломатлар муҳим аҳамият касб этади. Ушбу этник аломатлар ва белгиларнинг барчаси содир бўлгандагина этнос — халқ шаклланади, яъни Э. жараёни якунланади. Аммо амалда бу этник аломатлар барчаси Э. жараёнида, яъни муайян бир вақтда ҳозир бўлиши ёки бир даврда муҳим аҳамият касб этиши мумкин бўлмаган. Жумладан, маълум бир халқнинг ташкил топишида тил бирлиги бош роль ўйнаган бўлса, бошқа бир элатнинг шаклланиш жараёнида хўжалик, учинчисида эса моддий мад-т етакчи белги бўлган. Илмий адабиётларда Э. жараёнининг 2 усули ажратиб кўрсатилади: 1) туб (автохтон) этник компонентларнинг ўзаро яқинлашуви, уларнинг қўшилиб, биргаликда тараққий этиб бориши; 2) шаклланган ёки шаклланаётган этник бирликка бошқа ҳудудлардан кўчиб келган компонентларнинг қўшилиши. Одатда, янги этноснинг шаклланиши жараёнида. Яъни Э. босқичида ва ундан кейин ҳам бир хил тарихий ҳамда ижтимоий -иқт-й сабабларга кўра, унинг таркибига янги этник қатламлар қўшилиб боради. Янги этноснинг вужудга келиши олдинги этник

компонентларнинг ўзаро қўшилиб, бир-бирига сингиб кетиши натижаси ҳисобланади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, янги этник бирликнинг шаклланиш жараёнининг охирига етиши билан ҳам этник жараён тўхтаб қолмайди. Шаклланган этник бирликка турли даврларда янги-янги компонентларнинг қўшилиши ёки ундан ажралиб чиқиб кетиш ҳоллари этник бирлик шакллангандан кейин ҳам давом этиши мумкин. Соҳа мутахассисларининг фикрича, халқларнинг Э.ини ўрганишда қуйидаги муҳим жиҳатларни эътиборда тутиш лозим: а) ҳар бир халқнинг келиб чиқиш тарихи кўп қиррали жараён бўлиб, у ўз ичига шу халқнинг мад-ти ва ижтимоий тузилмаси, унинг биологик хус-ятлари, ўзининг жамиятда тутган ўрнини тушуниши, тили, ўзлигини англаш жараёнлари ва хус-ятларини қамраб олади; б) Э. масаласига бир томонлама қараб, уни соддалаштирмасдан, шу халқнинг келиб чиқиши тарихида маълум аҳамият касб этган барча таркибий қисмлар, ҳар бир ҳолат эътиборга олиниши лозим; в) Э. мураккаб ва узоқ давом этувчи жараён бўлиб, мазкур жараённи босқичма-босқич тиклаш мақсадга мувофиқдир. Шундагина айрим халқлар Э.ига оид муаммоларни илмий н. назардан тўғри ва ҳаққоний очиб бериш мумкин бўлади. *А.Яхшиев, Ф.Эргашев*

ЭТНОМАДАНИЯТ – социология, антропология, мад-тшунослик, фал., этнопсихология сингари қатор фанлар томонидан ўрганиладиган ҳар бир халқнинг муайян тарихий жараёнда шаклланадиган мад-ти. Э. умуминсоний қадриятлар, мад-й ва ахлоқий анъаналарнинг битмас-туганмас манбаидир. Ҳар бир халқ мад-ти уч таркибий қисмдан иборат бўлади: 1. Жаҳон мад-тининг таркибий қисми бўлган умуммиллий мад-т. 2. Миллат таркибидаги турли ижтимоий гуруҳлар, ҳудудлар, мад-тларнинг ўзаро таъсири натижасида шаклланган мад-т. 3. Турли ижтимоий гуруҳлар ва ҳудудлар мад-ти. Ўзбек Э.и жаҳон мад-тининг таркибий қисмидир. Айни пайтда унинг таркибида турли ҳудудлар Э.и мавжуд. Мас., Хоразм Э.и, Фарғона водийси Э.и, Қашқадарё ва Сурхондарё Э.и ва ҳ.к. Э.нинг асосини қадриятлар ташкил этади. П. Сорокин таъбири билан айтганда, «Қадриятлар ҳар қандай мад-тнинг асоси ва пойдеворидир». Этник қадриятларнинг аксариятида умуминсоний қадриятлар ҳам акс этади. Мас., ўзбек учун хос бўлган меҳмондўстлик қадриятида умуминсоний қадрият ҳам акс этган. Фарқи шундаки, меҳмондўстлик турли миллатларда турли даража ва шаклларда намоён бўлади. Э. бир томондан, социумнинг таркибий қисми бўлса, иккинчи томондан, этнос яшайдиган табиат билан бевосита алоқадор. Ш.у. ҳам шимол халқлари фольклорида музликлар, бепоён ўрмонлар акс этса, жануб халқлари оғзаки ижодида саҳролар, чўллар, қуёш тафти тараннум этилади. Э.нинг вужудга келиши этногенез билан параллел ва боғлиқ тарзда юз беради. Этносининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва тадрижи Э.да акс этади. Ҳар бир халқнинг этногенези ўзига хос шакл ва усулда юз бергани учун унинг Э.и ҳам ўзига хос бўлади. Ҳар қандай этнос бошқа этнослар таъсирида ва улар билан ўзаро алоқада шаклланади. Ҳатто оролларда яшовчи қабила ва халқлар ҳам ташқи дунёдан мутлақо ажралган ҳолда ривожланмайди. Бу қабила ва халқлар, аввало, ўзаро, қолаверса, ташқи дунё таъсирида ривожланади. Худди ш-дек, Э. ҳам полиэтник муҳитда, яъни

кўп ва турли этнослар мад-ти таъсирида шаклланади ва ривожланади. Э. мавжудлиги ва рив-ши ворислик орқали таъминланади. Лекин бу ворислик ирсий йўл билан эмас, ижтимоий тараққиёт жараёнида, кекса авлод томонидан мад-й анъаналарни ёш авлодга сингдириш, узатиш орқали шаклланади. Э. этник стереотипларда, анъана ва қадриятларда, фольклорда намоён бўлади. Этник ўзини ўзи англаш Э. асосида юз беради. Бу ҳол Э.нинг халқлар ва миллатлар рив-шида нақадар муҳим ўрин тутишидан далолатдир. Э. бўлмаса, миллий ўзликни англаш мумкин эмас, демак, миллат ёки бошқа этнос мустақил этнос сифатида мавжуд бўла олмайди ва б. этнос мад-тига сингиб кетади. Миллий ўзига хослик, миллий характер, миллий менталитет негизида Э. ётади.
А.Бегматов, А.Яхшиев

ЭТНОЦЕНТРИЗМ (юн. *этнос* — гуруҳ, қабила, халқ ва лот. *центрум* — марказ, жамланиш) — этник онгнинг воқеликдаги ҳодисаларни ўз этник гуруҳи анъана ва қадриятлари н.назаридан баҳоланишини англатади. Э. ижтимоий ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга баҳо беришда этник стереотип ва қадриятлар асос қилиб олинишини билдиради. Бу атама XX а. бошларида америкалик психолог Самнер томонидан илмий муомалага киритилган. Унинг фикрича, гуруҳ ва қабила ичидаги муносабатлар унинг ташқарисидаги муносабатлардан жиддий фарқланади. Э., бир томондан, этнос доирасидаги бирлик ва бирдамликни билдирса, иккинчи томондан, шу этноснинг бошқа этносларга нисбатан шубҳа ва душманлик билан қарашини англатади. Э. миллатчилик, уруғ-аймоқчилик, қабилачилик шаклларида намоён бўлади. Миллатчилик ўз миллатини бошқалардан устун қўйиш, бошқа миллатларга менсимай қараш, уларга ишонмаслик кўринишларида мавжуд. Миллатчилик буюк давлатчилик шовинизми ва мазлум миллат миллатчилиги шаклларида бўлиши мумкин. Шовинистик сиёсат юритадиган давлатлар миллий манфаатлар ниқоби остида бошқа давлатлар, уларда яшайдиган миллатлар манфаатларини камситади. Мазлум миллатлар миллатчилиги эса мустабид тузумга, ҳукмрон миллатга қарши қаратилган бўлади. Шўролар тузуми доҳийси Ленин мазлум миллатлар миллатчилигини ижобий ҳодиса сифатида баҳолаган эди. Аслида бу миллатчилик фақатгина мустамлакачи давлатнинг миллатчилигига нисбатан прогрессивроқдир. Аслида эса, мазлумлар миллатчилиги ҳам салбий ҳодиса бўлиб, у ҳукмрон миллатга эмас, ҳукмрон давлат сиёсий тузумига қарши қаратилади. Бунда у миллатчилик хус-яти, яъни этник хус-ятини йўқотиб, соф сиёсий ҳодисага айланарди. Уруғчилик Э.нинг кўринишларидан бири бўлиб, уруғнинг бошқа уруғлардан устунлигини эътироф этиш, унинг манфаатларини бошқа уруғ ва этник бирликлар манфаатларидан устун қўйиш шаклида намоён бўлади. Қабилачилик эса қабила манфаатларини бошқа қабилалар ва этник бирликлар манфаатларидан устун қўйишни билдиради. Уруғчилик ва қабилачилик, айниқса, феодализм тузуми шароитида авж олади. Мас., Чингизхон давлатида ўзи мансуб бўлган қиёт уруғи, унинг амакиваччаси ва лашкарбошиси – Қорачор нўён мансуб бўлган барлос уруғи вакиллари катта имтиёзлар берилган эди. Мингбоши ва ундан юқорироқ лавозимларга фақат шу уруғларнинг вакиллари қўйилар, сипоҳсолор – лашкарбоши лавозимига эса

фақат барлос уруғи вакиллари тайинланар эди. Бошқа уруғларнинг имтиёзлари йўқ ёки чекланган эди. Мас., салжиутлар ва қирайтларнинг ҳуқуқлари чекланган бўлиб, уларнинг вакиллари ўнбошилиқ лавозимидан юқорироқ лавозимларга қўйилмас эди. ХХI а. бошларида Э. ходисаси ривожланаётган ва ривожланган мам-тларда намоён бўлмоқда. Ривожланаётган мам-тлардаги Э.га Африка қитъасидаги Руанда давлатида хуту ва тутсилар ўртасида юз берган қонли тўқнашувларни мисол тариқасида келтириш мумкин. Бу тўқнашувларда юз минглаб одамлар фақат муайян қабила вакили бўлгани учун ўлдириб юборилди. Айрим ривожланган давлатлар томонидан дунёнинг турли бурчакларида ўз манфаатларини ҳимоя қилиш ниқоби остида амалга оширилаётган ўзбошимчалиқда Э. юз бераётганига гувоҳ бўлиш мумкин. Э.нинг зарарли оқибатларидан яна бири шундаки, у нафақат сиёсат ва давлатлараро муносабат ларда, балки кўпмиллатли ва кўп элатли мам-тларда шахслараро муносабат лар, илм-фан, санъат вакиллари ўртасидаги муносабат ларда ҳам зиддиятлар келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Ҳозирги глобаллашув жараёни этник чергаралардан ўтиб, мад-й хилма-хилликни келтириб чиқараётган бўлса, иккинчи томондан, бошқа мад-тлар таъсирига қаршилиқ кўрсатиш мақсадида Э.нинг кучайиши кўзга ташланмоқда. Шунга қарамай, глобалашув шароитида мад-тлараро мулоқотнинг кучайиши, мад-тларнинг байналмиллашуви Э.нинг негизларига зарба беради ва унинг сусайишига олиб келади. *Т.Жўраев, А.Бегматов*

ЭЪТИҚОД (араб. ишонч, иймон) — муайян мақсад, қадриятга ишонч, шу асосда шаклланган тафаккур тарзини ифода этувчи т. Илмий-фал-й адабиётда Э. т.си турлича талқин этилади, жумладан, Э.нинг вужудга келиши учун билим энг муҳим асос вазифасини бажаради. Лекин Э. ва билим айнан бир хил т.лар эмас. Албатта, билимларнинг чинлиги Э.ни мустаҳкам бўлишида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Аммо, ҳар қандай билим эмас, балки инсон онгида қайта ишлаб чиқилган, яъни тажриба чиғириғидан ўтган, иккинчи марта қайта ҳосил бўлган билимларгина (ғоялар, наз-ялар) Э.нинг мустаҳкам бўлишини таъминлайди. Инсоният тараққиёти жараёнида яратилган билимлар инсоннинг ўзи учун, унинг эҳтиёжлари учун қайта кашф этилгандагина, чинакам Э. даражасига кўтарилади. Билим Э.га айланиши учун бир неча босқичларни босиб ўтади. Чунончи, билим ўз тараққиётининг дастлабки босқичида англаш ҳолатини босиб ўтади. Англаб олинган билим, ўз тараққиётининг иккинчи босқичида тушуниш ҳолатига киради. Инсон, билимларнинг маъно-моҳиятини тушуниб етгач, унинг тўғрилигига (ёки нотўғрилигига) ишонч ҳосил қилади. Тажрибадан маълумки, фақат мустаҳкам Э.га айланган билим (ғоя, наз-я) инсон амалий фаолиятининг такомиллашувига хизмат қилади. Инсон Э.и нафақат турли ҳақиқатларни ўзида акс эттирган билимлар, балки ўша билимларга берган баҳоси, унга бўлган муносабат ига ҳам боғлиқдир. Ш.у. ҳам билим (ғоя, наз-я)нинг Э.га айланиши жараёнини таҳлил этганда, у ижтимоий амалиёт маҳсули, инсоннинг билиш борасидаги фаолиятининг маҳсули эканини унутмаслик даркор. Э. қуйидаги уч ҳолатни босиб ўтади: а) билим, ғоя, наз-я (яъни ақлий ҳолат); б) билимга берилган баҳо, муносабат (яъни баҳолаш

ҳолати); в) ўзлаштирилган билимларни ўз фаолиятига татбиқ этиш, улар асосида ўз хатти-ҳаракатини тартибга солиш (хоҳиш-ирода билан бошқариш ҳолати). Инсон дунёқарашининг асосий компоненти сифатида Э. билиш, баҳолаш, бошқариш каби функцияларни бажаради. Билиш функциясининг асосида оламдаги турли воқеа-ҳодисалар, жараёнлар содир бўлишига доир билимлар ётса, баҳолаш функцияси ўзлаштириб олинган билимларга таяниб, содир бўлаётган ўзгаришлар маъно-моҳиятини тушуниб олиш билан боғлиқдир. Бошқариш функцияси эса, инсоннинг ўз хулқ-атвори, хатти-ҳаракатига кўрсатаётган таъсири, уни аниқ мақсад сари йўналтира олиш қобилияти, малакаси билан боғлиқдир. Демак, билим, ғоя, наз-я инсоннинг амалий фаолияти чиғирғидан ўтгач, ишонч-эътиқодга айланади. Ишонч инсоннинг онглилиги, хулқ-атворини характерласа, иймон кишининг хатти-ҳаракатида намоён бўлади. Э. инсон хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатининг бирлиги ҳолатини ифодаловчи интегратив т.дир. Ўз навбатида, Э. инсон хатти-ҳаракати йўналишини белгиловчи асосий детерминантдир. Хоҳиш-ирода, истак каби унсурлар Э.нинг инсон амалий фаолиятида намоён бўлиши учун хал қилувчи туртки беради. Амалий фаолият эса Э.ни инсон ҳаётий позициясига айлантиради. Шундай қилиб, Э. инсон дунёқарашининг энг барқарор компоненти дир. Худди шу компонент инсоннинг онгли фаолияти, сўзи билан иши бирлигини таъминловчи мустаҳкам, ишончли кўприқдир. Лекин Э. ўз мазмуни, характерига кўра хилма-хил тарзда (гуманистик, фашистик, коммунистик, расистик ва б.) намоён бўлиши мумкин. Авторитаризм ёки зўравонлик, маъмурий буйруқбозлик ёки ирқчиликка асосланган ҳар қандай Э. шахс мустақиллигини емиради, инсонни буйруқни бажарувчи кўғирчоққа айлантиради. Аниқроғи, дунёқарашда фашистик ёки ғайриинсоний, ирқчилик, буюк давлатчилик шовинизми ёки диний фанатизм устуворлик қилган Э.га асосланган ҳар қандай инсон, ҳеч қачон мустақил шахс даражасига кўтарила олмайди. Дунёқарашда бундай Э. устуворлик қилган киши мустақил фикрлаш, мустақил ишлаш, мустақил яшаш мад-тидан маҳрум бўлади. Чинакам билим, ишончга таянган, турмуш синовларидан ўтган илмий ғоя ва наз-яга асосланмаган Э. ғайриилмий Э. дир. Ш-дек, Э. — психологик ҳамда ижтимоий - психологик т. бўлиб, одамнинг муайян қараш, таълимот-наз-я, ҳаётий ақида, қадрият ёки фаолият тамойилларини эмоционал-ҳиссий қабул қилиш жараёнида шаклланган собит фикр ва тасаввурлар мажмуи ҳамдир. Бошқача айтганда, Э. маълум қадриятлар, диний ёки дунёвий маслак, муносабат ларнинг инсон қалбида яшаш фал.си, фаолият дастури сифатида қабул қилинишидир. Агар шу жараённинг оқибати ўлароқ одамда диний ёки дунёвий маслак, ишонч каби турғун муносабат лар шаклланган бўлса, биз уни Э.ли одам деб атаймиз. Инсоннинг инсонлиги, унинг жамиятдаги ўрни ва нуфузи ҳам маълум маънода унинг Э.и билан белгиланади. Айрим инсонлар бутун умри мобайнида фақат битта нарсага Э. қилади. Мас., франциялик машҳур сайёҳ Кусто ва унинг масалақдошлари бир қарашда, бутун умрини денгиз ҳаёти ва ундаги сирли воқеалар, ҳайвонот дунёсини кашф этишга бағишлагандек кўринади. Денгиздан жуда узоқда яшайдиган, ундан манфаат кўрмайдиган одамлар учун бу тадқиқотчиларнинг ҳаёти ва фаолияти кераксиз нарсадек туюлади. Лекин

Кустонинг ўз ишига садоқати, Э.и шу даражада кучлики, уни бутун дунё, соғлом фикрловчи ҳар бир инсон жуда юксак қадрлайди. Бу каби одамларнинг бошқа соҳалардаги хизмати кам бўлиши мумкин, аммо башарият уни юксак Э.и учун ҳурмат қилади. Демак, Э.сизликдан кўрқиш керак, агар ҳеч нарсага ишонмайдиган, мақсад-маслаги номаълум кишини кўрсангиз, унга ёрдам бериш лозим, чунки бу одамдаги Э.сизлик нафақат унинг ўзига, балки атрофдагиларга ҳам зиён келтиради. Э.ли одам, аввало, фойдали иш билан шуғулланади, ўзгаларга зиён келтирувчи амаллар қилмайди, ёлғон гапирмайди. У ҳамиша лафзига амал қилади, яъни бир нарсани қиламан, деб аҳд этса, бутун кучи ва иқтидорини сафарбар қилиб, уни албатта бажаради, бошлаган ишини охирига етказди. Э.ли инсон нима қилаётганини, нима учун айнан шу ишни қилаётганини жуда яхши билади. Шу боис ҳақиқий Э. эгаси илмга интилади, ўз олдига аниқ мақсад қўйиб яшайди, ҳар томонлама баркамол бўлишга тиришади, яхшиларга ошно бўлиш, буюкликка ҳавас унинг ҳаётий шиорига айланади. Ҳақиқий Э. соҳиби ўзидан оиласига, фарзандларига, инсониятга нимадир қолдиришни истаб яшайди. Ш.у. ҳам Э., шахсдаги журъат, мардлик, фидойлик, ирода, виждон, қатъият, ҳалоллик, инсонпарварлик, ватанпарварлик каби фазилатлар билан боғлиқдир. *Н.Комилов, В.Кўчқоров*

ЭҲТИЁЖ — инсон талаблари асосида пайдо бўладиган табиий хус-ят; унинг жонли мавжудот сифатида онгли ҳаёт кечиришининг муайян шарт-шароитларга тобелигини ифода этувчи т. Инсоннинг фаоллиги бошқа мавжудотлардан ҳам моҳиятан, ҳам шаклан фарқланиб, юзага келган Э.ларнинг турли вазиятларда қондирилишида ўз ифодасини топади. Мавжудотлар (ҳайвонлар) Э.лари мақсадга мувофиқ равишда кечгани, уларни қуршаб олган яшаш муҳитига осонлик билан мослашувини таъминлайди. Лекин инсонларнинг фаоллиги манбаи ҳисобланган Э.лар биологик шартланганидан ташқари, моддий ва маънавий маъно-моҳият касб этади. Одамнинг Э.и унга таълим ва тарбия бериш жараёнида шаклланади, яъни инсоният томонидан яратилган ижтимоий тарбия, кўникма, малака, одат, маъ-ят, кадриятлар билан яқиндан танишиш, уларни ўзлаштириш орқали амалга оширилади. Инсон бошқа мавжудотлардан фарқли ўлароқ, ижтимоий -тарихий тараққиёт даврининг хусусий Э.ларига хизмат қилувчи муайян буюмни заруратга биноан қайта ўзгартиришга, такомиллаштиришга қодир онгли мавжудотдир. Ш.саб. одамнинг ўз Э.ларини қондириш жараёни ижтимоий -тарихий тараққиёт даражаси билан ўлчанадиган фаолият шакли ва турини эгаллашнинг фаол, муайян мақсадга йўналтирилгани, маълум режага асосланган ижодий кўриниш сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Инсон бир даврнинг ўзида ҳам индивидуаллик, ҳам ижтимоий ликни акс эттиргани сабабли унинг Э.лари шахсий ва ижтимоий хус-ятга эгадир. Одатда, келиб чиқиш хус-ятларига кўра, Э.лар табиий ва мад-й турга ажратилади. Табиий Э.лар таркибига овқатланиш, ташналикни қондириш, жинсий мойиллик, ухлаш, иссиқ ва совуқдан асраш, мусаффо ҳавога интилиш, тана аъзоларига дам бериш кабилар киради. Мад-й Э.лар объектига табиий Э.ларни қондирувчи уй-рўзғор буюмлари, меҳнат фаолияти орқали бошқа кишилар билан боғланиш воситалари, мад-й алоқалар

ўрнатиш усуллари, шахслараро муомалага киришиш услублари, ижтимоий турмуш заруратига айланган нарсалар, ўқиш ва тажриба орттириш йўллари киради. Психология фанида Э.лар ўз предметининг хус-ятига кўра, моддий ва маънавий турларга ажратилади, уларни келтириб чиқарувчи механизмлар манбаи турлича экани эътироф этилади.

ЭХТИРОС — маънавий ҳодиса, рухий жараён бўлиб, кучли ва нисбатан қисқа муддатли эмоционал ҳолат; инсон учун ҳаётий муҳим вазиятларнинг тез ўзгариши билан боғлиқ, ички туғён ва кескин ифодаланган ҳолат тарзида кечади. Э. содир бўлган воқеага жавоб кўринишида пайдо бўлади. Э.нинг асосида ички рухий ҳолатнинг ҳис қилиниши ётади. Инсоннинг майллари, интилишлари, истаклари ёки ўз олдига қўйган талаблари билан алоқадорликда юзага келиши мумкин бўлган Э. қуйидаги ўзига хос хус-ятларга эга бўлади: 1. Э.ли кечинмаларнинг отилиб юзага чиқиши. Э. вақтида одам атрофдагиларни сезмаслиги, содир бўлаётган воқеаларда ўзининг шахсий ҳаракатларига ҳисоб бермаслиги ҳам мумкин. 2. Э.ли кечинмаларнинг қисқа муддатлиги. Э. тез кечадиган жараён бўлгани учун узоқ вақт давом этмайди ва тезда сўнади. 3. Э.ли кечинмаларнинг маълум даражада назорат қилинмаслиги. Э. кучига кўра бундай назоратсизлик катта ва кичик бўлиши мумкин. Одам Э. ҳолатида ўз хатти-ҳаракатларини онгли назорат қила олмайди, бошқара олмайди, баъзида нима қилаётганини тушунмайди, ўзини қўлга ола билмайди. Э.ли кечинмалар томонидан бошқарилаётган одам бу кечинмаларнинг характери ва аҳамиятини заиф англайди. 4. Э.ли кечинмаларнинг кескин ифодаланиши. Кучли Э. инсонни бутунлай қамраб олади ва унинг ҳаётий муҳим чегараларигача етиб боради. Айниқса, Э. ҳолатида онг фаолиятида кескин ўзгаришлар кузатилади: ақлнинг таъсири тораяди ва кечинмалар билан узвий боғлиқ бўлган тасаввур ва белгиларнинг миқдори кескин камаяди. Э.ли киши бошқалардан Э.ли кечинмалари ва туйғуларининг кучлилиги билан ажралиб туради.

Ю

ЮЗСИЗЛИК – инсоний одоб қоидаларига амал қилмаслик, ўзидаги салбий хус-ят ва камчиликлардан уялмаслик, уларни ошкора намоёиш қилган ҳолда амалга оширилган хатти-ҳаракатни ифодаловчи т. “Ю.” салбий маънодаги ибора бўлиб, “ҳаёли”, “иболи” каби сўзларга қарши қўйилади. Ўзида ҳаё туйғуси бўлмаган одам ўзгачан ҳаёли бўлишни талаб қила олмайди ва бундай талаб туйғуси унда бўлмайди ҳам. Оила одобига кўра, Ю. т.сига тескари бўлган хислатга эга катта ёшлилар болаларга, балоғатга етган фарзандлар, келинлар катталарга очиқ-сочиқ ҳолда кўринмайди, бачкана қилиқ қилмайди, бепарда сўзларни айтмайди, улар учун сизсираш ҳурмат белгиси ҳисобланади. Бундай одамлар кўчага уй кийимида чиқмайди, сўраб келган кишини кўча эшик олдида маҳтал қилиб қўймайди, дарҳол уйга таклиф қилади. Меҳмон кутилганда болаларга покиза кийимлар кийдирилади, ҳовли-кўчалар озода сақланади, хунук кўринган нарсалар кўздан четга олиб қўйилади. Бундай хислатлардан маҳрум бўлиш Ю.га олиб келиши табиий. Ю. сўзи “сурбетлик”, “безбетлик” т.ларига маънодош ҳисобланади. “Юзсиз”, “сурбет”, “безбет” т.си ахлоқсиз, ёмон хулқли, тартибсиз, андишасиз ва бетгачопар кишиларга нисбатан қўлланади. “Юзсиз” сўзи “юзи қора” иборасига ҳам маънодош ҳисобланади. Юзсизлар, яъни юзи қоралар ножўя хатти-ҳаракатлари билан иззат-обрўсини йўқотган, эл-юрт дашномига учраган кишилардир.

“ЮКСАК МАЪНАВИЯТ – ЕНГИЛМАС КУЧ” — Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримовнинг одамзот учун ҳамма замонларда ҳам энг буюк бойлик бўлиб келган маънавиятнинг маъно-мазмуни, унинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти, бу мураккаб ва серқирра тушунчанинг назарий ва амалий томонлари ҳар томонлама кенг қамровли фикр ва хулосалар орқали таҳлил этилган асари (-Т., “Маънавият”, 2008. 176 - б.). Унда истиқлол йилларида юртимизда миллий маънавиятимизни тиклаш, уни замон талаблари асосида ривожлантириш бўйича амалга оширилган улкан ишлар, бу борада олдимизда турган мақсад ва вазифалар ҳақида атрофлича фикр юритилган. “Муқаддима”, 4 боб ва “Хулоса”дан иборат ушбу китобда бугунги мураккаб глобаллашув даврида маънавият соҳасида вужудга келаётган долзарб муаммолар, халқимиз маънавиятини асраш ва юксалтириш, айниқса, ёш авлод қалби ва онгини турли зарарли ғоя ва мафкуралар таъсиридан сақлаш ва ҳимоя қилиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Шунингдек, асарда маънавият соҳасидаги долзарб муаммолар ва вазифалар теран таҳлил этилиб, халқимизнинг дунёда ҳеч кимдан кам бўлмай яшаши учун бор куч ва имкониятларни сафарбар қилиш ҳамда бу борада маънавий тарбия масаласи, ҳеч шубҳасиз, беқиёс аҳамият касб этиши қайд қилинган.

Асарда ер юзида турфа миллатлар, турли элатлар, халқлар, давлатлар бўлгани каби, инсонларнинг табиати ва хусусияти ҳам турфа экани, уларнинг, бир-биридан фарқли ҳаёт тарзи, урф-одат ва анъаналари, маданияти борлиги ва уларнинг барчаси рангба ранг маънавиятларни шакллантиришга хизмат қилиши ҳаётий мисоллар орқали таҳлил этилган. Бу дунёда ҳаёт бор экан, турфа хил

одамлар, уларнинг онгу тафаккуридаги ўзаро тафовут ва зиддиятлар сақланиб қолавериши, турли дунёқарашлар, оқим ва йўналишлар мавжудлигини табиий бир ҳол деб қабул қилиш зарурлиги атрофлича асослаб берилган.

Муаллиф маънавиятни шакллантирадиган асосий мезон бўлган маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликларнинг ўрни ва аҳамияти, инсон ва жамият тараққиёти учун муҳим омил ҳисобланган маънавий ва моддий ҳаёт муштарақлиги, айнан ушбу тамойиллар бир-бирини инкор этмаслиги, аксинча, бир-бирини тўлдириши ҳамда мамлакатда сиёсий, ижтимоий, иқтисодий барқарорлик ва тараққиётнинг мустаҳкам гарови бўлиб хизмат қилишини асослаб берган. Китобда маънавиятни шакллантирадиган, унга таъсир ўтказадиган барча омил ва мезонлар чуқур таҳлил қилинган. Ҳар қайси халқ ёки миллат маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий кадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмаслиги исботланган.

Асарда маънавиятнинг инсон ва жамият ҳаётидаги аҳамияти, бу борада асрлар давомида қизғин баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келаётган муҳим масалалар, масалан, одамларнинг кундалик ҳаёти ва фаолиятидаги моддий ҳамда маънавий асослар бир-бирига нисбатан қандай ўрин тутиши, уларнинг ўзига хос хусусиятлари алоҳида ўрганилган. Миллий ғоя ва маънавият, мафкуравий жараёнлар ва маънавий ҳаёт ўртасидаги диалектик боғлиқлик, ўзаро ҳамоҳанглик, давлат ва жамиятнинг олий мақсади халқнинг, инсонларнинг ҳар томонлама фаровон ҳаёт кечиришдан иборат экани билан боғлиқ долзарб вазифалар таҳлил қилинган.

Айни патда китобда мамлакатимизда янги ҳаёт, янги жамият пойдеворини барпо этишда эркин фуқаро маънавиятини шакллантириш масаласи ғоят долзарб аҳамиятга эга экани, глобаллашув жараёни, унинг мазмун-моҳияти, ижобий ва салбий жиҳатлари фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя билан курашишнинг аҳамияти, ҳозирги дунёнинг геополитик, иқтисодий-ижтимоий, ахборот-коммуникация манзарасидаги ўзгаришлар ҳар томонлама таҳлил этилган. Муаллифнинг кўп йиллик кузатишлари, фикр ва мулоҳазалари маҳсули бўлган, ҳар томонлама теран илмий ва ҳаётий қарашларга асосланган ушбу китоб тўрт бобдан иборат бўлиб, унда маънавият соҳасига оид қонун ва категориялар яхлит бир тизим сифатида таҳлил этилган ва шу асосда маънавиятнинг мазмун-моҳияти, унинг инсон ва жамият, миллат ва давлат тараққиётидаги ўрни ва аҳамияти ҳақида яхлит илмий-фалсафий, назарий-методологик таълимот яратилган.

Асарнинг “Маънавият – инсоннинг улғайиш ва куч-қудрат манбаидир” деб номланган биринчи бобида “маънавият” тушунчасининг маъно-мазмуни, унинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти, назарий ва амалий томонлари ҳар томонлама кенг қамровли фикр ва хулосалар орқали таҳлил этилган. Мазкур тушунчага илмий-назарий жиҳатдан асосли таъриф берилган. Бу таърифда инсониятнинг маънавий тараққиёти жараёнида вужудга келган илғор умумбашарий қарашлар, жумладан, буюк аждодларимизнинг ғоя ва таълимотлари билан бирга, бугунги шиддатли давр воқелигига хос тамойил ва мезонлар ҳам ўз ифодасини топган.

Китобнинг “Мустақиллик – маънавий тикланиш ва юксалиш” деб номланган иккинчи бобида мамлакатимизнинг истиқлол йилларидаги тараққиёти, миллий ғоянинг маъно-мазмуни, унинг асосий тушунча ва тамойиллари, маънавий ҳаёт билан боғлиқ диалектик боғлиқлиги, жамиятимиз ҳаётини эркинлаштириш ва янгилаш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнида маънавиятнинг ўрни ҳам улкан тафаккур соҳиби, ҳам ҳаёт синовларида тобланган йирик давлат арбоби нигоҳи орқали кўрсатиб ўтилади. Юртимизда маданият, таълим, илм-фан, адабиёт, санъат ва спорт соҳаларини тараққий эттириш борасида амалга оширилаётган ва келгусида қилинажак ишлар атрофлича таҳлил этилиб, бу борадаги мақсад ҳамда вазифалар аниқ-равшан белгилаб берилди.

Китобнинг “Маънавиятга таҳдид – ўзлимиз ва келажагимизга таҳдид” деб номланган кейинги бобида глобаллашув жараёни, унинг мазмун-моҳияти, ижобий ва салбий жиҳатлари, хусусан, бугунги кунда мафкуравий таъсир ўтказиш воситаси сифатида айрим сиёсий кучлар манфаатига хизмат қилаётгани, ушбу жараён орқали миллий кадриятларимизга ёт ғоя ва қарашлар ёпирилиб кираётгани ва улар эртага қандай салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкинлиги ҳаётий мисоллар орқали баён этилади.

Китобнинг “Ватанимиз тараққиётининг мустаҳкам пойдевори” номли бобида юксак маъ-ятни шакллантиришда инсон қалбига йўл очадиган омиллар тўғрисида фикр юритилади. Бунда таълим-тарбия, ТВ ва ОАВ, театр, кино, адабиёт, мусиқа, рассомчилик ва ҳайкалтарошлик, яъни инсоннинг қалби ва тафаккурига бевосита таъсир ўтказадиган соҳалардаги фаолиятни замон талаблари асосида ривожлантиришнинг амалий масалаларига эътибор қаратилади. Юксак маънавият соҳиблари бўлган алломалар, олим ва зиёлилар ҳаётидан ибратли мисоллар келтирилади.

Мазкур китобда ижтимоий фанлар тарихида илк бор маънавиятнинг тарихий тараққиёт билан боғлиқ қуйидаги умумий қонунияти асослаб берилган: яъни, жамият ҳаётининг ҳар қайси даври ёки ривожланиш босқичига маънавиятнинг маълум бир тамойиллари ва маънавий кадриятлар тизими мос келади. Агар давр ўзгарса, жамият ўзгача тараққиёт босқичига ўтса, маънавий мезон ва кадриятлар тизими ҳам ўзгаради, аста-секин янги замонга мос янги тизим ҳосил бўлади. Инсоният ва миллат, давлат ва жамият бор экан, ушбу жараён тўхтовсиз давом этаверади.

Асарда бу қонуният мустақил мам-тимизнинг истиқлол йилларида маънавият соҳасида қўлга киритилган ютуқлари мисолида ёрқин ифодалаб берилган. Ҳозиргача бу йўналишда чоп этилган бошқа китобларнинг биронтасида мазкур қонуният, унинг умумбашарий, минтақавий ва миллий жиҳатлари ҳамда амалиётда намоён бўлиш хусусиятлари тўғрисида фикр юритилмаган эди. Бу эса тавсифланаётган асарнинг илмий-назарий аҳамиятини янада оширади. Шу маънода, мазкур китоб барча ижтимоий фанлар учун методологик манба, маънавиятшунослик йўналишидаги мутахассис ва тадқиқотчилар учун асосий қўлланма бўлиб хизмат қилади. Асарнинг бир қатор хорижий тилларга таржима қилинаётгани унга жаҳон халқларининг қизиқиши тобора ортиб бораётганидан далолат беради.

“Юксак маънавият – енгилмас куч” китобининг маъно-мазмуни, унинг назарий ва амалий аҳамияти, концептуал хусусиятлари мам-тимиздаги таниқли сиёсатшунос, ҳуқуқшунос, маънавиятшунос олимлар, шоир, ёзувчилар, маънавият номояндалари томонидан ёзилган “Маънавий юксалиш йўлида” тўпламида (-Т., “Маънавият”, 2008) атрофлича таҳлил қилинган. *Қ. Назаров*

“ЮКСАК МАЪНАВИЯТСИЗ КЕЛАЖАК ЙЎҚ” — Ўз-н Президенти И.А.Каримовнинг «Маънавият ва маърифат» республика жамоатчилик маркази раҳбарияти ҳамда бошқаруви аъзолари билан учрашувда сўзлаган нутқи (1996 йил 4 сентябрь).

Маърузада одамлар қалбида юксак маънавий фазилатларни камол топтириш, миллий мафқурани шакллантириш, ёшларни бой мад-й меросимиз, тарихий қадриятларимизга ҳурмат, Ватанга муҳаббат, истиқлол ғояларига садоқат руҳида тарбиялаш масалалари хусусида сўз боради. Мустақиллик йилларида одамларда мад-т ва маъ-ят юксалиб, ўзлигини англаш туйғулари кучаймоқда, «Ўз-н – менинг Ватаним» деган муқаддас т. ҳар бир ватандошимиз онгига теран кириб бормоқда. Агар 1990-1991 йиллардаги қалтис вазият ёдга олиниб, шу н.назардан бугунги кунга баҳо берилса, жамиятда тинчлик, осойишталик, тотувлик муҳити ҳукм сурган тақдирдагина, хоҳ иқт-й, хоҳ ижтимоий бўлсин, ҳар қандай муаммонинг ечимини топиш мумкин. Буни кейинги йиллардаги тажрибалар исботлаб турибди. Нутқда маъ-ят ва маърифат масаласи тарихий қадриятларимиз билан узвий боғлиқ экани, нафақат ўтмишимизни ёритувчи омил, балки келажагимизни ҳам белгилаб берувчи асос экани айтиб ўтилади. Чунки қадриятлар халқнинг кўп йиллик тарихий-мад-й тажрибаси сифатида шаклланган турмуш тарзи, тафаккури маҳсули сифатида дунёга келади. Халқимизнинг азалий удумлари, урф-о. ва анъаналари инсоний ҳамда миллий мансублик ифодасидир. Ш.у. учун Президент миллий-маънавий қадриятларимиз тимсоли ҳисобланган Соҳибқирон Амир Темур шахсияти ва фаолияти, ш-дек, маъ-ятимиз даҳолари Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг юксак маън-й-ахлоқий фазилатлари ва сабоқлари маъ-ятимизнинг асоси эканига урғу беради. Истиқлол йилларида номлари зикр этилган алломаларимизнинг қадамжолари қайтадан тикланди, уларнинг бой меросидан баҳраманд бўлиш имконияти яратилди. Президентимиз буюк аجدодларимиз меросига таяниб, **“Мен маърифатли жамият қурмоқчиман”**, дея таъкидлайди. Маърифатли жамиятда эса инсон, маъ-ят, ахлоқ, тафаккур мезонлари ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Ш.у. давлатимиз раҳбари **“Маънавий соғлом, кучли жамиятгина ислохотларга тайёр бўлади”**, деб таъкидлайди. Ўтиш давридаги қатор иқт-й қийинчиликлар сезилаётган бир пайтда маънавий ҳаётимизга давлат сиёсати даражасида эътибор берилиши инсоний ғамхўрликнинг ёрқин ифодасидир. Умуман олганда, миллий маъ-ят ва миллий ғоя халқни – халқ, миллатни — миллат қилишда ўзимизга хос менталитетимиз асосида ўзлигимизни ва миллий ғуруримизни англашда ўта муҳим аҳамиятга эга. Ш.у. ҳам маъ-ят ва маърифатимиз асоси ҳисобланган тарихий, диний, миллий қадриятларимиз, урф-о. ва анъаналаримизни асраб-авайлаш билан бир қаторда, уларни янада

юксалтириш, тараққий эттириш, келажак авлодга бекаму кўст етказиб беришга ҳаракат қилмоғимиз шарт. Бу эса миллий ғоянинг асосий вазифаси ҳисобланади. Юксак маъ-ят истиқлолни асраб-авайлаш, мам-тимиздаги тинчлик ва барқарорликни сақлаш, буюк келажакни қуришнинг асосий омилидир. Шуниси эътиборга сазоворки, бу хайрли ишларга адабиёт ва санъат намояндалари, мад-т арбоблари муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар. Уларнинг меҳнати самарасини, иқт-й кўрсаткичлардан фарқли ўлароқ, бирон мезон билан ўлчаб бўлмайди. Уни фақат одамлар қалбида уйғонган ғурурдан, чехраси очиқлигидан англаш, ҳис этиш мумкин. Миллий ғурур ҳақида гапирганда, уни улуғлаганда ҳеч ким ўз миллатини бошқалардан устун қўймаслиги керак. Дунёда катта ёки кичик миллат йўқ, балки ҳар бир миллатнинг ўз ғурури бор. Уни камситишга эса ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Шу маънода, ўз кучига, салоҳиятига ишонган халқнинг бағри кенг бўлади. Бундай миллат кучли, айнаи дамда вазмин, босиқ бўлмоғи керак. У ўзининг иқт-й ютуқлари, маънавий юксаклиги билан бошқаларда ҳавас уйғотсин. Юртдошларимизни ана шу руҳда тарбиялаш, аввало, маърифат ва маъ-ят намояндаларининг энг асосий, муқаддас бурчидир. Чунки, маъ-ят ишларини йўлга қўймасдан туриб иқт-й юксалишларга эришиш қийин. Зеро, юксак маъ-яти бўлмаган халқнинг келажаги ҳам йўқдир.

Қиёмиддин Назаров

ЮНЕСКО – БМТнинг маориф, фан ва мад-т масалалари билан шуғулланувчи ихтисослашган ҳукуматлараро ташкилоти, 1946 йилда тузилган. Мазкур ташкилотга дунёнинг 170 дан ортиқ мам-тлари, жумладан, Ўз-н ҳам аъзо. Ташкилотнинг асосий мақсади маориф ва мад-т соҳасида халқаро ҳамкорликни қўллаб-қувватлаш, мад-й ва илмий-техникавий ахборотларни тарқатиш, ш-дек, таълим масаласида турли чеклаш ва ҳуқуқбузарликка қарши кураш ҳамда миллий мад-тни ҳимоя қилиш ва б. Низомга мувофиқ, ташкилотга аъзо давлатларда ЮНЕСКО ишлари бўйича махсус миллий ҳайъат фаолият кўрсатади. Ташкилотнинг олий органи – унинг бош конференцияси ҳисобланади. Ташкилотнинг штаб-квартираси Париж шаҳрида жойлашган.

ЮРТ ТИНЧЛИГИ — миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғояларидан бири, мам-т барқарор тараққиётининг асосий шarti. Тинчлик – инсоннинг ҳаётий эҳтиёжи, эмин-эркин яшаши ва камол топишининг энг зарур омилидир. Ҳар бир инсон учун Ю.т. бебаҳо неъмат, улуғ саодатдир. Башарият ўз тараққиётининг барча босқичларида, аввало, тинчлик-тотувликка интилиб келган. Тинчликни сақлаш ва мустаҳкамлаш масаласи умумбашарий муаммодир. Инсоният тараққиётининг барча босқичларида жамиятнинг асосий масалалари, биринчи навбатда, тинчлик-тотувлик ҳолатидагина самарали ҳал этилган. Шу боисдан ҳам Ю.т. — барқарор тараққиёт гаровидир. Тинчликни сақлаш муаммосини кишиларнинг шунчаки хоҳиш-истаги, орзу-умидлари билан ҳал қилиб бўлмайди. Инсоният учун муқаддас бу қадриятга доимо изчил ва қатъий ҳаракатлар туфайлигина эришилган. Ўзбек халқи тинчликни юксак қадрлайди ҳамда уни ўз орзу-умидлари, олий мақсадлари рўёбга чиқишининг кафолати, деб билади. Шу боисдан ҳам бобо-момолар дуога қўл очганида,

даставвал, Яратгандан тинчлик-омонлик тилайди. Халқимиз орасида ҳам «тинчлик бўлса, ҳар қандай мақсадга эришиш мумкин», деган т. кенг тарқалган. Лекин тарих сабоқлари шундан далолат бермоқдаки, орзу-ниятнинг ўзи б-нгина узоққа бориш қийин. Ю.т. дунё ва минтақалар тинчлиги билан чамбарчас боғлиқ. Давлатлар ўртасида ўзаро ишонч ва ҳамкорлик муносабатлари тобора чуқурлашиб бориши ҳозирги шароитда тинчликнинг ниҳоятда муҳим омили сифатида катта аҳамият ва чуқур маъно касб этмоқда. Халқаро майдонда рўй бераётган туб сиёсий ўзгаришлар ҳам тинчлик учун курашнинг аҳамиятини янада ошириб юборди. Кўпгина мам-тлар халқларининг миллий истиқлол, демократик эркинликларни асраб-авайлаб, келажак авлодларга етказиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари ўз юрти ва минтақаларидаги тинчлик ва барқарорликка боғлиқ экани равшан. «Кўшнинг тинч — сен тинч» мақолининг туб маъносини дунё ҳам, биз ҳам янада теранроқ англамоқдамиз. Кўҳна тарихга назар ташласак, айнан юрт тинч, эл омонликда яшаган даврлардагина халқимиз моддий ва маънавий ютуқларга эришганига гувоҳ бўламиз. Хус-н, Соҳибқирон Амир Темурнинг набираси Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қилган 40 йил мобайнида мам-тда тинчлик-барқарорлик устувор бўлгани сабабли илм-фан, мад-т тараққий этган, бунёдкорлик ишлари ривожланган, кўҳна заминимиз гуллаб-яшнаган. Ўзбек халқи тинчликни ўз орзу-интилишлари, мақсад-муддаолари рўёбга чиқишининг шарти деб билади. Ш.у. ҳам доимо Яратгандан тинчлик ва омонлик тилайди. Шарқ мам-тларининг қаерига борманг, одамлар бир-бири билан учрашганда, авваламбор, “Ассалому алайкум” дейишади. Ушбу калом араб.дан олинган бўлиб, “Сизга тинчлик ёр бўлсин” деган маънони англатади. “Салом”, яъни “тинчлик” сўзи Куръони каримда 40 марта учрайди. Бу муқаддас китобнинг оятларидан бирида шундай дейилади: “Меҳрибон Парвардигор томонидан одамларга олқиш маъносида “тинчлик” сўзи айтилув”. Бироқ, инсоният тарихида, кейинги беш минг йилда тахм. 15 мингдан ортиқроқ катта-кичик урушлар бўлган экан. Ҳолбуки, башарият фақат тинчлик ва осойишталик барқарор бўлган тақдирдагина ўз олий мақсадларига эришади, моддий ва маънавий жиҳатдан юксалади. Ю.т. энг азиз неъмат эканига бутун жаҳон амин бўлмоқда. Дунёнинг кўп мам-тларида рўй бераётган террорчилик ҳаракати бу борада ҳали кўплаб муаммолар борлигини кўрсатмоқда. Мам-тимиз мустақилликка эришган дастлабки кунларданок Ю.т.ни сақлаш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Ўз-н дунёда биринчи бўлиб М.О.ни ядро қуролидан холи майдонга айлантириш, халқаро террорчиликка қарши кураш марказини тузиш ва б. тинчликсевар таклифлар билан чиқди. Чунки ислохотларнинг натижалари айнан шу ғояни амалга оширишга бевосита боғлиқ эди. Ш.у. ҳам миллий истиқлол мафкурасида Ю.т.ни таъминлайдиган шарт-шароитларни яратиш масаласига алоҳида эътибор берилган. Ю.т. — Ватан озодлиги ва мустақиллиги билан чамбарчас боғлиқ. Бировга қарам бўлган халқ ҳеч қачон эркин ва фаровон яшай олмайди. Ш.у. ҳам мустақиллик ва тинчликни асрашимиз, мам-тимизни тажовузкор кучлардан химоя қилишга доимо тайёр туришимиз лозим. Юксак маъ-ят, мад-т, миллатнинг ғоявий ва мафкуравий етуклиги Ю.т.ни сақлашнинг муҳим шартидир. Халқимиз учун азал-азалдан муқаддас бўлган бу ғоя жамиятдаги турлича фикр ва қарашга эга

бўлган барча куч ва ҳаракатларни бирлаштиришга, шу орқали миллий ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. И.А.Каримов “**Бизнинг кейинги йилларда эришган энг катта ютуғимиз бу умумий хонадонимизда қарор топган тинчлик ва барқарорлик, миллатлараро ва фуқаролараро тотувликдир. Одамларимиз тафаккурида бу қадриятнинг беқиёс аҳамиятини англаб етиш туйғуси тобора юксалиб бормоқда**” деб бежиз таъкидламаган. Ўз-ндаги ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик Ю.т.ни таъминлашда муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу эса мам-тимизда ички барқарорликни таъминлаш, хорижий давлатлар билан тенг ҳуқуқли ҳамкорликни ривожлантириш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш ва демократиялаштириш, сиёсий партиялар фаоллигини ошириш, белгиланган режа ва мақсадларга эришиш, бир сўз билан айтганда, бунёдкорлик фаолиятига хизмат қилмоқда. *Б.Абдушукуров, К.Зияева*

Я

ЯНГИ ТАФАККУР — оламга хушёрлик ва жонкуярлик, юксак ақл-идрок ва тафаккур кўзи билан қарашни, виждон уйғоқлиги, фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашмоқни, фидоийликни, ўзини буюк мақсадлар сари сафарбар этиб, эзгуликни кундалик фаолият мезонига айлантира олишни англатувчи т. Истиқлолга эришганимиздан кейин кишилар онгида халқимизнинг, юртимизнинг улуғ тарихи ва бетакрор мад-ти б-н, шу муқаддас заминда яшаётганимиз билан фахрланиш туйғуси ортиб бормоқда. Я.т. фаровон келажак, муносиб ҳаёт, мустақил давлатчилик ва адолатли жамият барпо этиш каби улуғвор мақсадларга эришиш йўлида халқимизнинг руҳини кўтарадиган миллий мафкура асосида шаклланимоқда. И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“бизда «аввало иқтисод, кейин сиёсат» деган тушунча бор. Лекин иқтисодни англаш, тўғри бошқариш учун нима керак? Сиёсат керак, ақл-заковат керак, маънавий керак”**. Шу боис ислохотларнинг дастлабки босқичида миллий кадрларни тиклаш, одамлар тафаккуридаги куллик кишинини йўқотиш, уларда ўзларига ишончли мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилди. Албатта, ислохотлар — Я.т., янгича изланишлар меваси. Бироқ ҳар қандай ислохот ҳам, аввало, инсон манфаати, унинг ҳаёт синовидан ўтган тажрибаларига ва янги жамиятнинг эҳтиёжларига асосланиши лозим. Тубдан янгиланиш даврида анъаналарга таяниб иш тутиш, улардан янги ўзгаришларга мос ҳолда оқилона фойдаланиш ислохотларнинг изчил ва собитқадамлик билан амалга ошишига ҳамда жамият барқарорлигига хизмат қилади. Жамиятни демократиялаштиришнинг иккинчи муҳим шарти одамларнинг тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бир-бирига қанчалик мутаносиб бўлишига боғлиқдир. Шу маънода, кишиларимизнинг мустақил фикрлашга ўрганиши, ўзига ишончининг орта боришининг аҳамияти беқиёсдир. Чунки тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйикдан, кулликдан қутулмаса, инсон том маънода озод ва эркин бўла олмайди. Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик б-н, мустақил тафаккур билан уйғун ҳолда ривожланиб бориши керак. Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият — маърифатли инсоннинг икки қанотидир. Ш.у. Я.т. деганда: 1) Ўз-нинг бугуни ва эртаси ҳақида қайғуриш; 2) шахснинг халқ ва Ватан кадр-қиммати, ор-номуси ва манфаатларини англаши, уни ҳимоя қилиши; 3) юксак ғоялар, кашфиётлар, ниятлар оғушида меҳнат қилиб, истеъдоди, бор имконияти, керак бўлса, жонини юрт истиқболи, элига бахшида этиш назарда тутилади. *А.Ташанов, М.Сафарбоев*

ЯНГИЛАНИШ – ижтимоий ҳаёт соҳаларида жамият амал қилиб келган муносабатлар, қарашлар ва ёндашувлар, тамойилларнинг янгича идрок этилиши, мустақиллик ва унинг талабларига мос равишда такомиллаштириш, қайта ташкил этиш, ўзгаришларни амалга оширишдир. Я. – янгича қараш, мустақиллик тафаккури тамойиллари асосида жамиятнинг ижтимоий -иқт-й,

сиёсий, маънавий соҳаларини тубдан ислоҳ этилиши билан боғлиқ. Илгари амал қилиб келган ғоявий-мафкуравий тамойилларнинг ўрнида янги фикр, ғоя ва мафкуралар, мақсад ҳамда вазифаларнинг белгилаб олиниши ҳаётнинг стратегик йўналишлари, унинг миллий-маънавий негизлари, умуммиллий тамойиллардаги янгича мезонларни ўзида ифода этади. Я. кенг т. бўлиб, у жамият миқёсида амал қилиши ёки унинг бирон-бир соҳасини қамраб олиши, ҳатто минтақа, дунё миқёсидаги кўламга эга бўлиши мумкин. Мас., жамиятнинг Я.и; иқтисодиётнинг Я.и; онг ва тафаккур Я.и; маънавий ҳаёт, кадриятларнинг Я.и ва ҳ.к. Я. табиат, жамият ва инсон тафаккури тараққиётининг ажралмас қисмидир. Я.нинг тараққиётдан фарқи шундаки, тараққиёт кўпроқ микдорий кўрсаткичлар билан ифодаланса, Я. унинг сифат белгиларини ифодалайди. Мас., тараққиёт қанчалик ижобий ва кенг қамровли бўлса, илм, фан, техника, иқтисод ва б. соҳаларнинг Я.и шунчалик кенг ва самарали бўлади. Я. табиатда эволюцион қонунлар асосида бевосита ва узлуксиз равишда амалга ошади, жамиятда эса, у илм-фан, маън-й, иқт-й, сиёсий ва б. кадриятлар таъсирида билвосита содир бўлади. Жамият иқт-й, сиёсий ва ҳуқуқий соҳада қанча эркин бўлса, ижтимоий тараққиёт шунчалик тезкор ва самарали бўлиб, ижтимоий Я.ни мунтазам таъминлаб туради. Агар жамият ўз эркини йўқотиб, мустамлака сиёсат таъсирига тушиб қолган бўлса ёки мустақилликни мустаҳкамлаш билан боғлиқ ўтиш даврини бошдан кечираётган бўлса, бундай шароитда жамиятнинг Я.и ўтиш даври вазифаларини ҳал қилишни тақозо қилади. Я. ҳам тараққиёт маҳсули, ҳам унинг ривожлантирувчи кучи сифатида хизмат қилади. Маълумки, XVII-XVIII а.ларда илм-фан, фал. соҳаларида Европада рўй берган ижтимоий Я. Англия, Нидерландия, Францияда юз берган саноат инқилобининг таъсири эди. Бу инқилоб илм-фаннинг жадал рив-шига замин ҳозирлади. Радиоэлектроника, атом энергиясидан фойдаланиш, кимё, сунъий моддалар ишлаб чиқариш ва б. соҳаларда эришилган ютуқлар бугунги кунда ижтимоий тараққиётнинг тубдан Я.ига олиб келди. Жумладан, бозор муносабатлари иқт-й тараққиётнинг ҳал қилувчи омили сифатида жаҳон миқёсида тан олиниши, тоталитар тузумнинг инкор қилиниши, демократия халқаро муносабатлар тамойилларига айланиб бораётгани Я.нинг универсал хус-ятларидан келиб чиқади. Я. – жамият ижтимоий ҳаёти ва инсон тафаккурида юз берадиган ўзгаришлар мажмуаси. Я. одамга жисмоний озик ва қувват берса, маъ-ятга руҳий озик ва қудрат бағишлайди. Я.да моддий жиҳатдан таъминланиш билан кифояланиш – онгсиз ва руҳсиз махлуқларга хосдир. Я.га интилиш эса руҳ ва онг эгаси бўлмиш одамга хос фазилатдир. Шу маънода, Я. – инсон руҳий ва ақлий оламининг мажмуи саналади. Я. – жамият, миллат ёки алоҳида индивиднинг ички ҳаёти, руҳий кечинмалари, ақлий қобиляти, идрокини мужассамлантирувчи т. бўлмай, у бутун бир жамият учун ҳам хосдир. Я. инсон ва жамият мад-тининг негизи, инсон ва жамият ҳаёти маълум йўналишининг бош омилидир. У муайян иқт-й, ижтимоий ҳаёт тизимининг шаклланиши, ўзгариши ёки инқирозга юз тутишига кучли таъсир кўрсатади. Я. кенгайиб, амалиётга изчил сингдириб борилса, жамият равнақ топади, ва аксинча, Я.лар тўлиқ бўлмаса, жамият бора-бора таназулга юз тутиши мумкин. Мустақиллик йилларида Я. масалаларига муносабат тубдан ўзгариб, унинг бойиб боришига

кучли эътибор берилаётганининг боиси ҳам шунда. Тўлақонли Я.ларсиз буюк давлат куриб бўлмайди. Я. жамият ва миллат равнақининг бош омили ва пойдеворидир. Шу маънода, Я. ва ижтимоий тараққиётнинг биз танлаган йўли – республика ҳаётининг иқт-й, сиёсий, ижтимоий, маън-й-мад-й ва б. барча соҳаларини камраб олади. Ўз-ни янгилаш ва ривожлантириш тўрт асосий негизга асосланади. Бу негизлар: умуминсоний қадриятларга содиқлик; халқимизнинг маънавий меросини асраб-авайлаш ва ривожлантириш; инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши; ватанпарварликдир. *И.Эргашев, М.Қирғизбоев*

“ЯНГИЧА ФИКРЛАШ ВА ИШЛАШ ДАВР ТАЛАБИ” — Ўз-н Президенти И.А.Каримов асарларининг 5-жилди (Т., «Ўзбекистон», 1997 й.). Ушбу жилддан И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, халқ депутатлари вилоятлар Кенгаши сессияларида, республика Вазирлар Маҳкамасининг йиғилишларида сўзлаган нутқлари ўрин олган бўлиб, уларда республикадаги ижтимоий -иқт-й вазият теран таҳлил этилиши билан бир вақтда мам-т маънавий ҳаёти, халқимиз онги ва тафаккурида рўй бераётган ўзгаришлар тўғрисида батафсил фикр юритилган. Жилддан ўрин олган муҳим асарлардан бири “Юксак маънавиятсиз келажак йўқ” деб аталади. Мазкур китобга киритилган “Халқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир” номли 1996 йил 18 октябрда Темурийлар тарихи давлат музейининг очилиши маросимида сўзланган нутқда Тошкентда халқимизнинг ардоқли фарзанди, шаън-шавкатимиз, турмуш тарзимиз ва халқимиз даҳосининг тимсоли, маънавий кудратимиз, табаррук ва улуғ Амир Темур номини тиклаш, руҳи покини шод этишнинг амалий исботи сифатида очилаётган Темурийлар тарихи давлат музейининг маън-й-маъ-й аҳамияти ҳақида фикр юритилади. Нутқда Соҳибқироннинг «Миллат дардларига дармон бўлиш», «Адолат кучда эмас, куч адолатдадир», «Адолат ва озодлик — дастурингиз, раҳбарингиз бўлсин» деган доно ўғитлари барча эзгу ишларимиз учун ҳамроҳ, ҳамнафас, Амир Темур шахси эса Ватан ва миллат тимсоли экани таъкидланган. Дарҳақиқат, истиқлолимизнинг ҳар бир тадбирида, мустақил давлатимизнинг ҳар бир қадамида бу буюк зот руҳи бизга ҳамроҳ-ҳамнафас бўлиб бормоқда. Умрининг мазмунини “Миллатнинг дардларига дармон бўлишдан иборат” деб билган халқимизнинг ана шундай ардоқли, улуғ фарзанди Амир Темур ҳақидаги теран мулоҳазалар Юртбошимизнинг Самарқанд шаҳрида Амир Темур ҳайкалининг очилиши маросими ҳамда Самарқанд шаҳрини «Амир Темур» ордени билан тақдирлаш тантаналарида сўзланган “Азалий буюклик маскани” номли нутқида ўз ифодасини топган. Зеро, Амир Темур шахсини идрок этиш — тарихни идрок этиш демак, Амир Темурни улуғлаш — тарих қаърига чуқур илдиз отган томирларимизга, мад-тимизга, кудратимизга асосланиб, буюк келажакимизга ишончимизни мустаҳкамлаш демакдир. “Соҳибқирон камолга етган юрт” номли (Шаҳрисабз шаҳрида 1996 йил 18 октябрда Амир Темур ҳайкалининг очилиши маросимида сўзланган нутқ) маърузада Амир Темурнинг «Кимки бизнинг шон-шуҳратимизни кўрмоқчи бўлса, биз барпо этган иморатларга назар солсин», «Қай бир жойдан бир ғишт олсам, ўрнига ўн ғишт

қўйдирдим, бир дарахт кестирсам, ўрнига ўнта кўчат эктирдим», «Дунёнинг ярмини олдим, салтанатимнинг у четидан бу четига бирор болакай бошида бир лаган тилла кўтариб кетса, зарар етмайдиган тартиб-интизом ўрнатдим», деган фикрлари таҳлил этилади, уларнинг маън-й-тарбиявий аҳамияти хусусида сўз боради. Ушбу жилддан “Адолат ва қудрат тимсоли” — Ўз-н Миллий ахборот агентлиги мухбирининг Президент Ислом Каримовдан Амир Темур образининг бадий талқинлари ҳақидаги таассуротлари тўғрисидаги саволига жавоби, “Амир Темур — фахримиз, ғуруримиз” — Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган халқаро илмий конференциядаги маърузаси ҳам ўрин олган. Ушбу асарларда Амир Темур даври ва бу буюк шахс маънавий меросининг ҳозирги замондаги аҳамияти хусусида фикр юритилади. Миллий меросдан бебахралик инсонни бефарқлик сари етаклайди, ўз қобиғига ўралашиб қолган нафс бандасига айлантиради, ғурурсиз, ориятсиз қилиб қўяди. Ислом Каримов “Ислоҳот – аввало одамлар онгидаги ўзгаришлардир” асарида бизни шу ғафлатдан огоҳ этади. Томирида миллий ғурур, Ватан ишқи жўш урмаган одамдан яхшилик кутиб бўлмаслигини таъкидлаб, ҳар бир шахс ўз миллий мад-тининг ташувчиси бўлиши лозимлигига даъват этади.

ЯХШИЛИК — асосий маън-й-ахлоқий т. бўлиб, эзгуликнинг синоними тарзида қўлланса-да, моҳиятан, бир-биридан фарқ қилади. Хус-н, эзгулик чексизликда, Я. эса муайян чегара доирасида намоён бўлади. Эзгулик ижтимоий лик хус-ятига эга бўлса, Я., асосан, шахсининг одоби, хулқига боғлиқ бўлган ижобий ҳодиса; унда мардлик, очиққўнгиллик, ҳалоллик сингари ахлоқий меъёрлар тажассум топади. Бироқ унга асос бўлган амалий хатти-ҳаракатлар қаҳрамонлик, жасорат, ватанпарварлик каби ахлоқий тамойиллар даражасига кўтарила олмайди. Мас., ҳазрат Алишер Навоий бутун умрини ижодий меҳнатга бағишлади, халқимиз, инсоният учун «Хазойин ул-маоний», «Хамса»дек буюк асарлар яратиб, эзгулик тимсолига айланди. Эзгулик маълум маънода абадийлик хус-ятига эга, чунки Навоий асарлари миллионлаб одамларга а.лар мобайнида завқ-шавқ улашиб, уларни комилликка чорлаб келмоқда. Айни пайтда, Навоийнинг ўзи бевосита кўплаб Я.лар қилди – мухтож одамларни қўллаб-қувватлади, аҳолининг солиқларини ўз ҳисобидан тўлади, халқ учун ўнлаб иншоотлар қурдирди ва ҳ.к. Унинг бу Я.лари ҳар қанча ижобий ҳодиса бўлгани ҳолда, ўткинчилик табиатига эга. Демак, эзгулик, асосан, билвосита амалга ошириладиган, узоқ келажакка мўлжалланган, яъни стратегик аҳамиятга молик ахлоқий хатти-ҳаракатлар мажмуи; Я. эса, одатда, бевосита муайян давр учун долзарблик хус-ятига эга ахлоқий фаолиятдир. Шундай қилиб, Я.ни юксак ижтимоий -маънавий ҳодиса – эзгулик билан айнанлаштириш тўғри эмас. Бу фазилатларнинг яна бир фарқи шундаки, шахс ва жамият ҳаётида воқе бўлган эзгулик ҳеч қачон ёмонликка айланмайди Я.да эса бундай эмас: бирор объектга қилинган Я. бошқа бир объект учун ёки Я. қилган субъект учун ёмонликка айланиши мумкин. Ахлоқ ва ахлоқсизлик, маъ-ят ва маъ-ятсизликни фарқлашда Я. муҳим рол ўйнайди. Кенг маънода барча ижобий ахлоқий-маънавий сифатлар Я. билан боғлиқдир. Мас., қаҳрамонлик, мардлик, ватанпарварлик ижобий ахлоқий сифатлар

сирасига киради ва Я. билан узвий боғлиқ. Ёки бўлмаса, маъ-ят тизимидаги «муҳаббат» Я.нинг ибтидоси сифатида талқин қилиниши мумкин. Муҳаббатнинг акси бўлган нафрат ўз объекти учун Я.га асос бўла олмайди. Я. инсонларнинг моддий ёки маънавий манфаатлари билан боғлиқ тарзда намоён бўлади. Одамлар ўзларининг манфаатларига зид бўлган ҳаракатларни Я. сифатида баҳоламайди. Бу фикрдан Я. ва манфаатлар ўртасида айнанлик мавжуд, улар орасига тенглик белгисини қўйиш мумкин, деган хулоса келиб чиқмайди. Баъзан одамлар ўз манфаатларига зид бўлган ҳодисаларни ҳам Я. сифатида баҳолаши мумкин. Мас., раҳбар томонидан ходимга берилган адолатли жазо адолатпарвар ходим томонидан Я. сифатида баҳоланиши мумкин. Фал., фан тарихида Я. объектига нисбатан турлича талқинлар мавжуд. Я.ни ҳар ким қилиши керак, Я.ни ҳар куни қилиш керак, деган ёндашув билан бир қаторда, Я.ни ҳаммага қилиш керак, деган ғоя ҳам илгари сурилган. Я. одамларга ахлоқий баҳо беришда асосий мезонлардан бири сифатида хизмат қилади. Ахлоқий баҳо уларнинг сўзларига эмас, амалларига қараб берилар экан, уларнинг фаолияти жамиятга, кишиларга нисбатан Я.га йўналтирилганми ёки ёмонликка йўналтирилгани ҳақида хулоса қилишга асос бўлади. Мас., Навоийнинг: “Одами эрсанг, демагил одами, Ониким йўқ халқ ғамидин ғами”, деган мисраларида одамийликка Я. н.назаридан баҳо берилади. Кундалик ҳаётда бу мезондан четга чиқиш ҳоллари ҳам учрайди. Одамларни баҳолашда баъзан уларнинг амалларига эмас, сўзлари, хушомадлари, лаганбардорлигига эътибор берилади. Я. т.си мутлақ хус-ятга эга эмас. Я.нинг нисбий жиҳатлари ҳам мавжуд. Айни пайтда Я. т.сидаги нисбий жиҳатларни мутлақлаштириш ҳам тўғри эмас. Я. т.си таркибида нисбий жиҳатлар билан бир қаторда, барқарор хус-ятлар ҳам мавжуд. Я. таркибидаги нисбийлик айнан бир ҳодисага турли шахслар ёки турли даврларда турлича баҳо берилишида кўринади. Я. кўпайиб, ёмонлик камайиб бораётган жамият маънавий юксаклик, фаровонликка тезроқ эришади. Дунёда Я. билан ёмонлик ёнма-ён юрганидек, бу т.лар фанда жуфт категориялар ҳисобланади. Я. т.си нафақат ахлоқий ҳодисаларга, балки ижтимоий -сиёсий ҳодисаларга нисбатан ҳам қўлланиши мумкин. *А.Бегматов, А.Шеров*

ЎЖАРЛИК — ўз сўзида қайсарлик билан туриб олиш, ўз мақсади ва муддаосидан қайтмаслик, жамиятда шаклланган ижтимоий меъёр ва қоидаларга ўз хулқ-атворини бўйсундирмасликнинг турғун шаклини англатувчи т. Бундай хулқ-атвор ҳаётда ўз ўрнини топиш мотиви билан шартланган, ш-дек, Ў. характернинг салбий хус-ятларини шакллантирувчи омил сифатида намоён бўлиши мумкин. Одатда, Ў. интеллект даражаси паст бўлган одамларга хосдир. Ў.нинг келиб чиқиш сабаблари болалик ва ўсмирлик даврларидаги нотўғри тарбияга бориб тақалади. Бу нарса кўполликда, болага асосиз талаблар қўйишда, беҳуда ва ҳаддан зиёд ғамхўрликда ёки боланинг мустақилликка бўлган ҳаққини поймол қилишда намоён бўлади. Кўпинча Ў. болаларда 1-3 ёшларда пайдо бўлади. Унинг психологик негизи «Мен» ҳиссининг шаклланишидир. Бола барча нарсани ўзи бажаришга интилади ва унинг имкониятларини чеклашларига қарши туради. Бола мустақиллиги ва фаоллигининг тараққий этиши, ўзини назорат қила олиши унинг «Мен»и шаклланишининг ирода билан боғлиқ жиҳатини билдиради. Ў.нинг келиб чиқишини ягона сабаб билан боғлаб бўлмайди, фақат шуни таъкидлаш мумкинки, ота-она ва фарзандлар ўртасида муносабат ларнинг бузилиши Ў. негизининг асосий шартларидан биридир. Боладаги «Мен» ҳисси, унинг ирода, эмоция ва темпераментини ота-она томонидан ноадекват баҳоланиши бола хулқида маълум муаммоларни юзага келтиради ва Ў. шаклланишидаги омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. У инсоннинг маънавий юксалишига кўпинча салбий таъсир кўрсатади. Ў.нинг муқобили сурлик, қайсарлик каби иллатлардир.

“ЎЗ КЕЛАЖАГИМИЗНИ ЎЗ ҚЎЛИМИЗ БИЛАН ҚУРМОҚДАМИЗ” – Президент И.А.Каримовнинг «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига жавоблари (Т., «Ўзбекистон», 1999 й.). Президент Ислом Каримов ушбу суҳбатда мустақиллик мафқураси, миллий ғоя, миллий ғурур, маъ-ят масалаларига эътиборни қаратиш билан бирга, ёшларга хавф солиши мумкин бўлган қатор мафқуравий таҳдидларга, ёвуз интилишларга асло йўл қўймаслик зарурлигини уқтиради. Асарда таъкидланганидек, бугун дунё батамом янги таҳдид – диний экстремизм ва фундаментализм билан юзлашмоқда. Бу хавфнинг кўлами унинг инсоният мақсад-манфаатларига зид эканлиги билан белгиланади. Диний мутаассиблик билан кураш одамзод учун ҳаёт-мамот масаласи эканини англаш вақти етди. Тарих чархпалагини ортга қайтариб, инсоният тараққиётини ўрта а.ларга улоқтириш ва ислом халифалигини тиклашни мақсад қилиб олган бу кучлар учун иймон, эътиқод, исломий илм, дин тараққиёти, диний маърифат муҳим эмас. Ислом номидан гапираётган бу кучларнинг асл мақсади — дунёвий давлатни ағдариб, ҳокимиятни қўлга олиш ва барча инсонларни зулм билан жаҳолат домига тортишдир. Мустақиллик неъматларидан баҳраманд бўлган халқ Ўз-н суверенитетига нисбатан бундай писандсизлик билан қарашга, табиийки, йўл қўймайди.

Асардаги хулосалардан бири шуки, токи дунё бор экан, одамзод бу дунё неъматларига эгалик қилиш қутқусидан қутулмас экан, бирон бир халқ тинчлик-хотиржамликка абадий эга бўлолмайди. Яъни, миллий мустақилликни қўлга киритиш, унга эга бўлиш миллат олий мақсадининг бир қаноти бўлса, унинг иккинчи қаноти — бу буюк неъматни ҳар қандай тажовуздан химоя қилиш, уни тобора мустаҳкамлаб боришдир.

Маърузада эркин фуқаролик жамиятининг маъ-ятини шакллантиришда бу борада ХХI а.га мўлжалланган ҳаракат дастурининг шакл-шамойили, мазмун-моҳияти, таянч нуқталари ва тараққиёт уфқлари белгиланиб, унинг тамойилларини ишлаб чиқиш жамиятшунос олимлар ва барча зиёлиларимизнинг вазифаси экани ҳам кўрсатиб берилган. Аслида, маъ-ят мустақилликнинг энг муҳим шартларидан биридир, зеро, дарахт ўз илдизи билан заминдан сув, озуқа олиб вояга етганидек, инсон ҳам авлод-аждодларидан қолган бебаҳо меросдан руҳий озик, куч-қувват олади, уларга таянади. Ҳар бир миллат ва элат аждодлари билимлари, тажрибаси ва тарихий сабоқларидан, одоб-ахлоқ, таълим-тарбияга оид ўғит ва йўл-йўриқларидан фойдаланади, буларсиз яшай олмайди. Ш.у. ҳам тарихда муайян миллатни ўзлигидан маҳрум этмоқчи бўлган фотиҳлар, аввало, миллатни тилидан, тарихидан ҳамда маънавий қадриятларидан маҳрум этишга уринган. Босқинчилар миллатга бегона ва ёт бўлган анъаналарни тикиштириш орқали унинг турмуш тарзини ўзгартириб юбориш мақсадини кўзлаган. Шўролар сиёсатининг энг зарарли томони шунда бўлдики, миллий-мад-й меросимизга паст назар билан қаралди, осори-атиқалар қаровсиз қолди. Шу тариқа, «совет халқи» деб аталмиш жамиятда миллат ва элатларга, улар мад-ти, хус-н, миллий мад-тимизга ўрин қолмади. Маъ-ят йўқ жойда мустақиллик ҳам бўлмаслиги айна ҳақиқатдир, дея фикрини давом эттиради Президентимиз. Чунки, **“Маънавият — узлуксиз ҳаракатдаги жараёндир. Фикр, тафаккур, ҳис-туйғу тиним билмаганидек, уларнинг маҳсули ўлароқ, маънавият ҳам доимо ўзгариш ва янгиланишда бўлади. Маънавият деганда, авваламбор, одамни руҳан покланишга, қалбан улғайишга чорлайдиган, инсон ички дунёсини, иродасини бақувват, иймон-этиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган кучни тасаввур қиламан”**. Юртбошимиз халқимизнинг миллий қадриятлари, анъаналари ва мад-тини тиклашнинг ташаббускори бўлди. Зеро, ҳар бир авлод миллий маъ-ятни бутунлай янгидан яратмайди, балки аждодлар томонидан яратилган мад-й бойликларни қабул қилиб олади ва такомиллаштиради. Китобда тарихий ворислик — жамият ва унинг мад-ти равнақининг асосий шарти экани асослаб берилган. Ўзлигини англамаган инсон мустақил бўлолмагани каби миллий қадриятларини унутган миллат ҳам ҳурликка эриша олмайди, дея таъкидланган. Асарда тарихнинг гувоҳлик беришича, ўзлигини англаган, ўз аждодлари тарихини, урф-о.лари, анъаналарини эъзозлаган ва уларга таяниб яшаган миллатнинг келажаги буюк бўлади, деган ишонч руҳи устувордир.

ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ — маъ-ятнинг кенг миқёсли вазифаларидан бири сифатида ҳар бир шахс ва бутун жамиятни тўғри йўлга солиш учун хизмат

қилади. Ахлоқий маънодаги Ў.ў.б. одамлардаги нафсни жиловлаш, салбий оқибатларга олиб келадиган хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш, индивиднинг Ў.ў.б.и, ахлоқнинг инсонпарвар меъёрларини ҳаётга татбиқ этиш каби масалаларни ҳал этишга қаратилгани билан муҳимдир. Бунда одамларнинг ахлоқи ва ўзаро муносабатлари жамият фикри ҳамда шахснинг ахлоқий ўз-ўзини баҳолаши асосида маъқуллаш ёки танбеҳ бериш ёрдамида бошқарилади. Ў.ў.б. илдизлари қад. даврларга бориб тақалади. Қад. Римдаёқ бу бошқариш тури мустақил фаолият сифатида тан олинган. Ў.ў.б., аввало, қон-қардош жамоа – оилада шаклланади. Ў.ў.б. маънавий ҳаётда ҳам кенг тарқалган бўлиб, маҳаллий Ў.ў.б., шахс Ў.ў.б.и, оила Ў.ў.б.и ва ҳ.к. мавжуд. Ў.ў.б. халқ турмуш тарзига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Сиёсий жиҳатдан Ў.ў.б. эса турли жамоат бирлашмалари, нодавлат ташкилотлари фаолиятида ўз ифодасини топади. Ў.ў.б. – бу ижтимоий ишлар юзасидан йиғилишда келишиб ёки сайланган вакиллар ёрдамида қарорлар қабул қилишдир. III-дек, мам-тимизда маҳалла Ў.ў.б. тузилмаси сифатида оиладан фуқаролик жамиятига ўтиш учун ахлоқий кўприк вазифасини ўтайди. Бундай тузилма, ўзига хос ноёб ижтимоий ин-т Ғарб оламида йўқ. Бу ҳол мам-тимизда фуқаролик жамиятига ўтиш жараёнининг жадаллашуви ва осон кечишига хизмат қилади. Шу маънода, маҳаллани Ў.ў.б. мактаби, таъбир жоиз бўлса, демократия дарсхонаси, деб аташ мумкин. *У.Ҳайитов, Д.Бозаров*

ЎЗИНИ ЎЗИ ТАРБИЯЛАШ – шахснинг камолотга интилиши ва ўзини назорат қилиши шакли. Ў.ў.т. шахснинг ўз ижобий сифатларини мақсадга йўналтирган тарзда ривожлантириш, салбий сифатлардан халос бўлишга қаратилган фаолияти бўлиб, уни амалга ошириш учун муайян ирода талаб қилинади. Иродасиз одам ўзини ўзи тарбиялай олмайди. Ў.ў.т. учун шахс маъ-ятида ҳалоллик, виждон, тўғрилиқ, жасорат сингари сифатлар мавжуд бўлиши лозимки, шулар асосида киши Ў.ў.т.и зарурлигига ўзини ишонтиради ва шу йўлда ҳаракат қила бошлайди. Ў.ў.т.да муваффақиятга эришишнинг муҳим шартларидан бири ўзига нисбатан танқидий муносабатнинг мавжудлиги. Ўзининг хатти-ҳаракатларига, хулқ-атвориغا, бошқаларга бўлган муносабатига танқидий ёндашувнинг йўқлиги Ў.ў.т.ни бошлашга имкон бермайди, аксинча ўзига бино қўйиш, манманлик каби иллатларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Ў.ў.т.нинг муваффақиятини таъминловчи ҳолатлардан бири ўз-ўзини чеклашдир. Ўз-ўзини чеклай олмайдиган одам охир-оқибат салбий сифатларга ботиб қолади. Ў.ў.т.ни фақат салбий сифатлари мавжуд одамларгина эмас, ижобий фазилатлари кўп кишилар ҳам амалга ошириши керак. Чунки мукамалликнинг чеки бўлмайди. Лекин ҳаётда шахснинг салбий хус-ятлари қанча кўп бўлса, Ў.ў.т.га шунча кам ҳаракат қилади ва аксинча, ижобий фазилатлари кўп шахслар Ў.ў.т.га шунча кўп эътибор қаратади. Ў.ў.т.га қанча эрта киришилса, унинг самараси шунча салмоқли бўлади. Зеро, вақт ўтган сайин киши ёмон хислатларга мослаша бошлайди. Хожа Самандар Термизий таъкидлаганидек: “Гўдакликдан ёмон феълга ўрганса, юз меҳнатла уни кам қилиб бўлмас. Яхши йўлга солай дебон уринма, ўсиб қотган шохни хом қилиб бўлмас”. Ў.ў.т.нинг зарурлигини одамлар қадим замонлардаёқ англаб етганлар.

Лекин у пайтларда Ў.ў.т. индивиднинг кучли, чидамли, чакқон бўлиши сингари шахсий сифатларини ривожлантиришга қаратилган бўлса, кейинчалик шахсинг халққа, жамиятга кўпроқ фойда келтириши зарурлиги англанди. Ҳазрат Алишер Навоий зикр этганидек: “Даврон элининг жисмида жон бўлгил, Ҳам жонларига мояки дармон бўлгил”. Ў.ў.т. мақсадини белгилашда шахсда қандай маън-й-ахлоқий идеал шакллангани муҳим аҳамият касб этади. Шахс идеалларининг шаклланиши эса унинг қандай жамиятда, қандай муҳитда яшаётгани билан белгиланади. Педагогикага оид адабиётларда Ў.ў.т.ни фақат ижобий фазилатларни шакллантириш вазифаси сифатида талқин қилиш ҳоллари учрайди. Ҳаётда эса, Ў.ў.т. салбий сифатларни ривожлантиришга йўналтирилган ҳолат ҳам учрайди. Мас., ўғри ўзининг ўғрилиқ маҳоратини Ў.ў.т. орқали такомиллаштиради, қаллоб эса ўзида одамларга панд беришнинг самарали усулларини Ў.ў.т. орқали шакллантиради. *А.Бегматов, У.Ҳайитов*

ЎЗБЕК ТАБИАТИ (ХАРАКТЕРИ) — ўзбек миллати вакилларига хос бўлган кўплаб маън-й-ахлоқий сифатларни ўзида мужассам этувчи т. Ҳар бир халқнинг миллий тафаккурида шу халққа хос ва мос бўлган, ижтимоий - тарихий шароитлар таъсири натижасида шаклланган жиҳатлар мавжудки, у шу халқнинг руҳияти, менталитети, характерини ифодалайди, ижтимоий -мад-й тараққиёти ривожини таъминлашда муҳим ўрин тутади. Иймон ва эътиқодлиқ, андишалиқ, оилага муҳаббат, болажонлиқ, ҳалоллиқ, бировнинг ҳақиқага хиёнат қилмаслиқ, фарзандларнинг ота-оналари, ака-ука, опа-сингил, қариндош-уруғларига меҳрибонлиги, диний қадриятларни ҳурмат қилиш, саводхонлиқ, саховатлиқ, хушфёъллиқ, ширинсўзлик, мардлик, одиллиқ, ҳаёллиқ, меҳнатсеварлиқ каби хислатлар шулар жумласидандир. Ў.т.нинг яна бир муҳим жиҳати — ота-она, қариндош-уруғларнинг ҳурматини жойига қўйиш, оила муқаддаслиги туйғуларининг баркамол бўлишига эришиш, ўзаро муносабат ларда ёнма-ён яшаётган ўзга миллат ва элат вакилларининг манфаатларини ҳисобга олишдир. Ў.т.га хос бўлган меҳроқибат, мурувват, андиша, ор-номус, шарму ҳаё, ибо-иффат каби бетакрор фазилатлар, бағрикенглиқ, меҳмондўстлиқ, оқкўнгиллиқ хус-ятлари ҳам халқимиз феъл-атворини ифода этувчи ажойиб хислатлардир. Ўзбек миллати вакилларига хос хус-ятлар миллатнинг кундалиқ турмуш тарзида намоён бўлиб, унинг ўзига хослигини таъминлайди. Характернинг ўзига хослиги шу билан изоҳланадики, миллат маълум ҳудудда, ташқи ва ички омиллар, муайян шарт-шароитлар таъсирида шаклланади ва бу ҳол миллатнинг хулқ-атворида ўз ифодасини топади. Муайян шарт-шароит бир халқдан мулоҳазали, андишали бўлишни талаб этса, бошқа бир халқнинг шаклланиб, рив-ш шароити ундан жаҳлдорликка мойилликни талаб этади, акс ҳолда у ўз этник қиёфасини йўқотади. Турфа характерли кишиларни ҳар бир миллат орасида учратиш мумкин, лекин яхлит миллий характер мавжудлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Миллатлар доирасида кечаётган табиий жараёнлар, яъни уларнинг феъл-атворидаги ўзига хос жиҳатлар, миллий характердаги мураккаб воқеа-ҳодисалар ўрганилмас, улар билан тенг ҳуқуқли, ўзаро фойдали муносабат ўрнатилмас экан, миллатлараро муносабат лар ривожини таъминлаш

амримахол. Собик мустабид тузум шароитида миллий хулқ-атвор деярли инкор қилинди, ягона социалистик ахлоқ кодекси ишлаб чиқилиб, уни миллатлар кундалик ҳаёти ва турмуш тарзига, уларнинг ўзига хос жиҳатларига эътибор бермасдан жорий этишга ҳаракат қилинди. Бундай сиёсат табиий равишда миллатлар орасидаги тафовут ва кескинликни кучайтирди. Ўзбек характеридаги андишалилик ва унинг замирида пайдо бўлган “етти ўлчаб бир кес” каби ибратли ўғитлар миллатимизга хос хус-ятдир. Герман Вамберининг 1885 йилда Лейпцигда нашр этилган “Туркий халқлар” асарида қайд этилишича, “Ўзбеклар ўзларининг диндош биродарларидек мутаассиб эмас, уларнинг ўртасида муғомбирлик, мунофиқлик камдан-кам учрайди”. Ана шу хус-ятлар миллатнинг тинчликсеварлиги, ҳар қандай вазиятда ҳам андишали бўлишини билдириб, бошқаларни ҳам шунга ундайди. Миллатимизнинг ўзига хос характери этник тараққиёт, ш-дек, миллий давлатчилик ривожини таъминлашда асосий омилдир. Шу маънода, у ўзбек халқининг миллий бирлигидир. Ўз-нинг бугунги ва истиқболдаги тараққиёти миллий характернинг ўзига хослиги, унинг ривожини ва такомилни билан белгиланади.

Н.Назаров, И.Сувонқулов

ЎЗБЕК ТИЛИ — туркий тилларнинг қарлуқ гуруҳига мансуб тиллардан; янги уйғур тили билан биргаликда қарлуқ-хоразм гуруҳчасини ташкил этади. Ўз-нинг давлат тили. 1989 йил 21 октябрдаги «Давлат тили ҳақида»ги Қонунга мувофиқ Ў.т.га давлат тили мақоми берилган. Президент Ислам Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида тилимизнинг жамият маъ-ятини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилган. Ў.т. асосан, Ўз-нда, ш-дек, Афғонистон, Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Туркманистон, РФ, Туркия, Саудия Арабистони, Хитой, АҚШ, Германия ва б. мам-тларда тарқалган. Ў.т.да сўзлашувчиларнинг умумий сони 26 млн. кишидан ортиқ (Ўз-нинг ўзида 20 млн.дан, Тожикистонда 1,2 млн.дан зиёдрок, Афғонистонда эса, турли манбаларга кўра, 2,3 млн.дан 4 млн.гача, Қирғизистон ва Саудия Арабистонида 550-600 мингдан ортиқ, Қозоғистон ва Туркманистонда 320-330 мингдан ортиқ) кишини ташкил этади (2000 й.). Ў.т. қипчоқ, ўғуз, қарлуқ-чигил-уйғур каби 3 та тил бирлиги сифатида шаклланиб, мураккаб диалектал таркиби билан ажралиб туради. Унда 3 та асосий лаҳжа бор, булар: 1) қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси; 2) қипчоқ лаҳжаси; 3) ўғуз лаҳжаси. Бу лаҳжалар таркибидаги кўплаб шевалар фонетик, лексик ва қисман морфологик жиҳатдан ўзаро фарқланса-да, уларнинг барчаси ҳам миллий Ў.т.нинг, адабий Ў.т.нинг шаклланишида муайян даражада иштирок этган. Ў.т.нинг лаҳжалари орасида, одатда, қарлуқ-чигил лаҳжаси ҳамда унинг таркибига кирувчи шевалар (Тошкент, Андижон, Фарғона, Наманган, Қўқон, Жиззах, Самарқанд, Каттакўрғон, Бухоро, Қарши, Ўш, Марғилон, Жалолобод ва б. шаҳарларнинг шевалари) ўзбек адабий тилининг таянч шевалари ҳисобланади. Ўзбек адабий тилининг меъёрларини белгилашда Тошкент шеваси фонетик жиҳатдан, Фарғона, Андижон шевалари эса морфологик жиҳатдан таянч шевалар деб олинган. Туркий халқлар учун муштарак обида ҳисобланган Ўрхун-Енисей тош битиклари, Ў.О. туркий халқларининг умумий адабий тили намуналари бўлган

«Девону луғотит турк», «Қутадғу билиг» каби ўлмас асарлар ўзбек халқининг дастлабки ёзма ёдгорликлари ҳисобланади. Эски ўзбек адабий тилининг шаклланиши XIV а. охирлари ва XV а.га тўғри келади. Бу давр адабий тилининг шаклланиши ва рив-шида буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳиссаси беқиёсдир. Ўзбек адабий тили Лутфий, Саккокий, Навоий, Бобур ижоди билан бошланиб, Огаҳий, Фурқат, Муқимийлар ижодида ривожланди, сайқал топди. Шўро даврида олиб борилган нотўғри тил сиёсати ва турли тазйиқлар оқибатида Ў.т.нинг турли соҳалардаги вазифалари ниҳоятда чекланиб қолган эди. Ў.т.га давлат тили мақоми берилгандан кейин, айниқса, Ўз-н мустақилликка эришгач, Ў.т. шаклланишининг янги даври бошланди: Ў.т. хўжалик ҳаётининг барча соҳаларида тўлиқ амал қиладиган полифункционал тил сифатида ривожланмоқда. Ўзбекларнинг аждоглари, барча туркий халқлар қатори, V-X а.ларда Ўрхун-Енисей ёзувидан ва б. қадимий ёзувлардан фойдаланганлар. XI а.дан 1929 йилгача араб графикаси асосидаги, 1929-40 йилларда лотин графикаси асосидаги ёзувдан фойдаланилган. 1940 йилдан рус графикаси асосидаги ёзув жорий этилган. 1993 йил 2 сентябрда ЎЗР Олий Кенгаши «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида» Қонун қабул қилди. Ушбу қонун 1995 йил 6 майда ЎЗР Олий Мажлиси томонидан тегишли ўзгартишлар билан қайта қабул қилинди ва «Давлат тили ҳақида»ги Қонун билан бир қаторда, унинг давоми сифатида босқичма-босқич амалга оширилмоқда. «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидлангани каби, “...ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги рухий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили — бу миллатнинг руҳидир.

Буюк маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлониининг сўзлари билан айтганда, «Хар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурган ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур»... мустақиллик арафасида ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласида ниҳоятда қизгин, баъзида кескин ва муросасиз баҳс ва тортишувлар бўлиб ўтган эди.

...Ниҳоят, 1989 йилнинг 19 октябрь куни бу ўта муҳим масала Олий Кенгаш сессияси муҳокамасига қўйилди. Ва қарийб бир ярим асрлик қарамликдан сўнг мамлакатимизда ўзбек тили давлат тили деб эълон қилинди. Халқимизнинг муқаддас қадриятларидан бири бўлмиш она тилимиз ўзининг қонуний мақоми ва ҳимоясига эга бўлди. Бу Ватанимиз тарихида том маънодаги буюк воқеа эди.

Қабул қилинган қонунда давлат тили билан бирга юртимиздаги барча миллат ва элатларнинг тилларини ривожлантириш, давлат йўли билан ҳимоя қилиш, тили, дини ва миллатидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг ўз она тилида таълим, ахборот, керакли маълумот олиш каби ҳуқуқларини кафолатлаш масалалари аниқ белгилаб қўйилган эди. Бу қонун ўша пайтда бошқа республикаларда қабул қилинган тилга оид ҳужжатлардан ўзининг демократик моҳияти билан ажралиб туради. Жумладан, мазкур қонун давлат идораларида ишлаш, таълим олиш, мансаб лавозимлари

бўйича кўтарилиш, фуқаролик сингари масалаларда одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини камситадиган турли шартлар ва «ценз»лардан холи экани билан жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган талаб ва қоидаларга тўлиқ жавоб берар эди. Шунинг учун ҳам у кўпмиллатли халқимиз томонидан ижобий кутиб олингани бежиз эмас.

1992 йил 7 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат тилининг мақоми ҳуқуқий жиҳатдан аниқ белгиланиб, мустаҳкамлаб қўйилди. Шу тариқа ўзбек тили мустақил давлатимизнинг байроғи, герби, мадҳияси, Конституцияси қаторида турадиган, қонун йўли билан ҳимоя қилинадиган муқаддас тимсолларидан бирига айланди.

Ўтган давр мобайнида давлат тилининг ҳаётимиздаги ўрни ва таъсирини кучайтириш, уни том маънодаги миллий кадриятга айлантириш йўлида илгари тасаввур ҳам қилиб бўлмайдиган улкан ишлар амалга оширилди.

Истиқлол йилларида ўзбек тилининг қўлланиш доираси амалда ниҳоятда кенгайгани, уни илмий асосда ривожлантиришга қаратилган тадқиқотлар, тилимизнинг ўзига хос хусусиятларига бағишланган илмий ва оммабоп китоблар, ўқув қўлланмалари, янги-янги луғатлар қўплаб чоп этилаётгани жамият тафаккурини юксалтиришга ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Айниқса, давлат тилининг халқаро миқёсда ҳам фаол мулоқот воситасига айланиб бораётгани эътиборлидир. Хусусан, хорижий мамлакатлар раҳбарлари билан бўладиган учрашув ва суҳбатлар, музокаралар, тегишли ҳужжатларни имзолаш маросимларида, нуфузли саммитларда, расмий матбуот анжуманларида ўзбек тилининг ўрни ва аҳамияти ортиб бораётгани ҳаммамизга ғурур-ифтихор бағишлайди.

Шу борада ўзбек тилининг компьютер ва Интернет, аниқ фанлар, тиббиёт, иқтисодиёт каби махсус термин ва тушунчаларни талаб қиладиган соҳаларда ҳам кенг қўллана бошлагани унинг имкониятлари нечоғлиқ катта эканини кўрсатади.

Ҳолбуки, бундан йигирма йил олдин оддийгина ариза ёки маълумотномани ҳам ўзбек тилида ёзишнинг имкони йўқ эди. Бугун бу ҳақда гапирсангиз, кўпчилик ёшларнинг ишониши қийин. Чунки ҳозирги пайтда олий ҳокимият идораларидан тортиб маҳаллий бошқарув идораларигача иш юритиш она тилимизда амалга оширилмоқда.

Биз аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни асраб-авайлашимиз, уни бойитиш, нуфузини янада ошириш устида доимий ишлашимиз зарур. Айниқса, фундаментал фанлар, замонавий коммуникация ва ахборот технологиялари, банк-молия тизими каби ўта муҳим соҳаларда она тилимизнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш, этимологик ва қиёсий луғатлар нашр этиш, зарур атама ва иборалар, тушунча ва категорияларни ишлаб чиқиш, бир сўз билан айтганда, ўзбек тилини илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш миллий ўзликни, Ватан

туйғусини англашдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши шубҳасиз” (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 83-87- б.). *Тўлқин Тогаев*

ЎЗБЕК ХАЛҚИ — ЎзР аҳолисининг асосий қисмини ташкил этувчи миллат номи. Ў.х. нафақат Ўз-н, балки Ў.О.даги энг кўп сонли халқдир. Ў.х. вакиллари Ўз-ндан ташқари Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Туркманистон, Афғонистон, Хитой, Ҳиндистон, Россия, Саудия Арабистони, Корея, Туркия, Германия, АҚШ, Австралия ва дунёнинг кўплаб бошқа мам-тларида истиқомат қиладилар. Ў.х. туркий тиллар оиласига кирувчи ўзбек тилида сўзлашади. Ў.х.нинг асосий қисмини сунний мазҳабга мансуб мусулмонлар ташкил этади. Жаҳондаги кўплаб халқлар сингари Ў.х.нинг шаклланиши жараёнларининг бошланиши ҳам инсоният тарихининг энг қадим замонларига бориб тақалади. Мураккаб ижтимоий -сиёсий ва этник жараёнлар билан боғлиқ бу ўтмиш жуда катта тарихий даврни ўз ичига олади. Узок тарихий тараққиёт йўлида аждодларимиз мураккаб этногенез жараёнларини бошдан кечирганлар. Бу жараёнлар кўплаб қабила, халқ ва элатларнинг ўзаро аралашиб, қоришиб кетиши, мад-й анъаналарнинг уйғунлашиб янги асосларда тараққий топиши тарзида кечган. Ў.О. — икки дарё оралиғида туркий ҳамда эроний тилларда сўзлашувчи аҳоли кўп а.лар давомида аралаш яшаб келишган. Мазкур элатлар мад-т, хўжалик юритиш усули, турмуш тарзи, урф-о.лар ҳамда антропологик жиҳатдан бир-бирларига ниҳоятда яқин бўлиб, улар фақат турли тилларда сўзлашган, аммо шунда ҳам бир-бирларини яхши тушунган. Иккала тилда сўзлашувчи аҳоли орасида ҳам ўтроқ деҳқончилик ҳамда кўчманчи чорвачилик билан шуғулланувчи элатлар мавжуд эди. Хуллас, иккала тилда сўзлашувчи халқлар ҳам минтақанинг туб (автохтон) аҳолиси ҳисобланади. Туркий этник гуруҳлар қатламнинг илдизлари жуда қадимий эканлиги археологик маълумотлар асосида исботланган. Антропология маълумотлари бронза даврига келиб Ў.О.нинг жанубий вилоятларида баланд бўйли, тор юзли ирқ вакиллари кенг тарқалганидан далолат беради. Жануб аҳолисидан фарқли равишда шимолий дашт ва чўл ҳудудларида думалок бош, кенг юзли элатлар яшаган. Жанубий қиёфа вакиллари фанда *Ўрта Ер денгизи ирқи вакиллари* деб аталади. Улар Олд Осиё, Месопотамия, Эрон, Афғонистон, Ў.О., Ҳиндистон каби кенг географик ҳудудларга ёйилган. Шимолий қиёфали одамлар эса Жанубий Сибирдан Қозоғистонга қадар бўлган ҳудудларда, ш-дек, Ў.О.нинг шимоли-шарқий қисми ҳамда Урал ва Волга бўйи минтақаларига тарқалган. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, бронза даврига келиб Ў.О. ҳудудида қад. жанубий ва шимолий қиёфа вакилларининг қўшилиш жараёни бошланади. Бу давр ўлкамиз ҳудудларида мураккаб этник-мад-й жараёнлар юз берганлиги билан изоҳланиб, айнан мана шу бронза даври қабилалари Ў.О.нинг қад. элатларига асос солган. Мил. ав. II минг йиллик ўрталаридан бошлаб Ў.О. ҳудудларига шимоли-шарқдан янги этник гуруҳлар кириб кела бошлайди. Уларнинг асосий машғулоти чорвачилиқдан иборат бўлиб, автохтон мад-тдан фарқланувчи мазкур гуруҳлар мад-ти фанда «Тозабоғёб мад-ти» деган ном билан юритилади. Тозабоғёб мад-тига хос ёдгорликлар Зарафшон дарёси этакларидан ҳамда Тошкент воҳаси, Фарғона водийси ва Шимолий

Бақтриянинг тоғли ва тоғолди ҳудудларидан топиб ўрганилган. Худди шунга ўхшаш этносларнинг излари Қозоғистон чўллари, Олтой, Жанубий Сибир, Уралолди сингари кенг ҳудудлардан топиб текширилган. Ушбу ўзига хос мад-т «Андроново мад-ти» номи билан аталиб, унга мансуб элатлар бронза давридаёқ туркий тилда сўзлашганликлари кўпчилик тадқиқотчилар томонидан эътироф этилади. Бошқа фикрларга кўра, андроноволиклар ҳинд-эрон қабилаларига мансуб бўлишган. Ў.О. ҳудудларида яшаган қад. аҳоли илгари қандай номлар билан аталгани бизга номаълум. Ҳали ёзувнинг ихтиро қилинмаганлиги ва ёзма манбаларнинг мавжуд эмаслиги бунинг асосий сабаби ҳисобланади. Ў.О. аҳолиси ҳақидаги дастлабки маълумотлар қад. юнон-рим ва форс манбаларида учрайди. Юнон-рим манбаларида Евроосиёнинг катта ҳудудларида яшовчи қадимий элатлар умумий ном билан «скифлар» деб аталади. Геродот скифларнинг қадимийликда мисрликлардан қолишмаслигини эътироф этса, Плиний Ў.О. ҳудудларида 20га яқин элатлар яшаганлигини қайд қилади. Қад. манбаларда скифларнинг сак ва массагет қабилалари кўпроқ тилга олинади. Қад. форс манбаларида сакларнинг *сака-хаумаварка*, *сака-тиграхауда* ҳамда *сака-тиай-тара-дарайя* қавмларидан иборат бўлганлиги қайд қилинади. Массагетлар хусусидаги маълумотларнинг таҳлили уларнинг маҳаллий чорвадор қабилаларига мансуб бўлиб, ҳарб ишига моҳир бўлганлигидан далолат беради. Қад. манбаларда сак ва массагетларнинг кийимлари, урф-о.лари, ҳарбий маҳорати ва жанг усуллари, қисман эътиқодлари ҳақида маълумотлар учраса-да, уларнинг қайси тилда сўзлашгани ҳамда антропологик белгилари хусусидаги маълумотлар чекланган. Шу боисдан мазкур қавмларнинг у ёки бу ирққа мансублиги хусусида ҳукм чиқариш қийин. Ў.х. таркибида ҳозирги кунларгача сақланиб келаётган ирқий ва этник унсурларнинг маҳаллий халқ таркибига кирган даври ва унинг нисбий миқдори этногенез жараёнларига боғлиқ. Замоनावий Ў.х. антропологиясида мўғул ирқига хос унсурлар билан бирга шарқ ва европа ирқи унсурлари ҳам учрайди. Шундай экан, Ў.х.ни тўла мўғул ирқига мансуб деб ҳисобловчи фикрлар илмий асосга эга эмас. Ў.х.га хос Ў.О.-икки дарё оралиғи ирқининг шаклланиши масаласида турлича қарашлар мавжуд. Бу борада мутахассислар томонидан бундан 6-8 минг йил илгариги даврлардан бошлаб XVI а.га қадар бўлган саналар қайд қилинади. Аммо замоनावий археологик ва антропологик тадқиқотларнинг натижалари Ў.О.-икки дарё оралиғи ирқининг шаклланиши жараёни бундан 2300-2200 йиллар илгари бошланганини кўрсатмоқда. Мазкур жараёни сунъий равишда қадимийлаштириш ҳам, яшартириш ҳам тарихий ҳақиқатга тўғри келмайди. Ў.х. ўзининг шаклланиши жараёнида бир неча муҳим босқичларни босиб ўтган. Мазкур босқичлар маълум тарихий даврларда ўлкамиз ҳудудига турли халқларнинг бостириб кириши ҳамда халқлар ва мад-тларнинг мураккаб аралашуви жараёнлари билан боғлиқ. Аҳамонийлар истилоси, Македониялик Александрнинг юришлари, араблар босқини, мўғуллар истилоси ва б. шулар жумласидандир. Ушбу истилолар Ў.О., жумладан, Ў.х. мад-ти, тили ҳамда турмуш тарзига маълум даражада ўз таъсирини ўтказган. Аммо бу юришлар туб аҳолининг ирқи ва этник қиёфасини, антропологияси ва тилини, мад-ти ва урф-о.ларини кескин

ўзгартира олмаган. Мил. ав. I минг йилликдан бошлаб ўлкамизнинг қад. деҳқончилик воҳаларида яшовчи ўтроқ аҳоли ўзлари яшаб турган ҳудуд номлари билан атала бошлагани ёзма манбаларда қайд қилинади. Жумладан, Сўғдиёнада — сўғдийлар, Қад. Хоразмда — хоразмийлар, Қад. Бактрияда — бактрийлар, Қад. Шошда — чочликлар, Қад. Фарғонада — парканаликлар истиқомат қилишган. Икки дарё оралиғидаги халқларнинг ерлари доимо ажнабий босқинчиларнинг эътиборини ўзига тортиб келган. Қадимдан она юртимиз ҳудудларига бостириб кирган элатлар минтақа халқлари, жумладан, Ў.х. этногенезида ҳам маълум из қолдирган. Аҳамонийларнинг Ў.О.даги бир қанча вилоятлар устидан ҳукмронлиги икки юз йилдан ортиқроқ давом этганлиги маълум. Шундай экан, форслар Ў.О. халқларининг тили, мад-ти ва қиёфасига таъсир ўтказган, аммо юқорида таъкидланганидек, уни бутунлай ўзгартира олмаган. Александр Македонский юришлари хусусида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Ушбу юришлар натижасида минтақада янги эллинистик давлатлар, жумладан Юнон-Бактрия давлати ташкил топиб, маҳаллий мад-т эллинизм элементлари билан бойиган. Бироқ, маҳаллий оқсуяклар билан қариндошлик алоқасини боғлаган юнон-македонлар аслида кичик бир қатламни ташкил этиб, аҳолининг этногенезига жиддий таъсир ўтказа олмаган. Айрим тоғли ҳудудларда уларнинг таъсири ҳозирги кунда ҳам маълум даражада кўзга ташланса-да, бу жараён оммалашмаган. Антропология маълумотларига асосан Ў.х. шаклланиши жараёнининг бир неча муҳим тарихий босқичларини ажратиш кўрсатиш мумкин. Шундай босқичлардан бири мил. ав. III-II а.ларда Ў.О. дашт минтақаларида ҳозирги Ў.х.га хос антропологик қиёфа шакллана бошлаганлиги билан изоҳланади. Бу эса Ў.х.га хос Ў.О.-икки дарё оралиғи ирқи минтақадан ташқарида, хус-н, Волга дарёси бўйлари ва Уралда, Мўғулистон чўллари ва Байкал кўли атрофида шаклланиб, Ў.О. ҳудудларига кириб келган ва маҳаллий аҳоли ирқини ўзгартириб юборган, деган қарашларнинг ҳақиқатга тўғри келмаслигини кўрсатади. Замоनावий тадқиқотлар Ў.х.га хос антропологик қиёфа Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси, яъни Тошкент воҳаси, Фарғона водийси, Хоразм ҳамда Жанубий Қозоғистон ва Етгисув минтақасида мил. ав. I минг йилликнинг иккинчи ярмида шакллана бошлаганини кўрсатади. Мазкур аҳоли мил. ав. III-II а.ларда Ў.О.нинг марказий ва жанубий вилоятларига бир неча йўналишда кириб борган ва кенг ёйилган. Ушбу антропологик маълумотлар ёзма манбаларда қайд қилинган халқларнинг жанубга томон силжиши ҳамда шунинг оқибатида Юнон-Бактрия давлати инқирозга юз тутиб, Катта Юечжи давлат уюшмаси, сўнгра Буюк Кушон салтанатига асос солиниши даврига тўғри келади. Ў.О.-икки дарё оралиғи аҳолисининг этногенезида муҳим из қолдирган халқларнинг мазкур силжиши натижасида кўчманчи ва ярим кўчманчи туркий элатлар Сирдарёнинг қуйи оқимидан Марказий Қизилқум орқали Самарқанд атрофларига, сўнгра Қашқадарё воҳасининг қуйи қисми орқали Сурхондарё воҳасига бориб жойлашган. Кейинчалик уларнинг бир қисми Сурхондарё воҳаси орқали жанубий Тожикистон ҳудудларига ўтган. Мазкур элатларнинг иккинчи гуруҳи Бухоро воҳаси орқали Туркманистоннинг жанубий вилоятларига, бир қисми эса Шимолий Афғонистондаги ҳозирги Шибирғон шаҳри атрофларига қадар етиб

борган. Мазкур этник жараёнлар натижасида Ў.О.да Ў.х. ва текисликларда яшовчи тожикларга хос помир-фарғона антропологик қиёфалари кенг ёйилган. Ў.О. халқлари тарихида, жумладан Ў.х.нинг шаклланишида Қанғ давлатининг аҳамияти ҳам катта бўлган. Мил. ав. III а.да бу давлат Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи бир қанча кўчманчи ва ярим кўчманчи элатларни ўз таркибига бирлаштирган. Мам-тнинг иқт-й қудрати ортиб, деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик ҳамда мад-т тараққий этган янги-янги шаҳар ва қишлоқлар ташкил топган. Туркий ва эроний тилларда сўзлашувчи халқлар мазкур давлат таркибида ўзаро яқинлашиб, иқт-й ва мад-й ҳамкорлик кучайган. Мазкур жараёни Фарғона ва Зарафшон воҳасида ҳам кузатиш мумкин. Шу билан бирга, Қанғ давлати ҳудудида туркий тилли аҳолининг нуфузи устунлик қилганини ҳам айтиб ўтиш жоиз. Ў.х. аждодлари шаклланишининг муҳим босқичларидан яна бири Эфталийлар давлати ва Ғарбий турк ҳоконлиги даврига тўғри келади. Бу пайтга келиб туркий тилда сўзлашувчи элатларнинг бир-бирлари билан кўшилиши ва шаклланиши учун қулай шароит етилади. Гарчи, мазкур давлатлар ҳудудларида яшовчи халқлар туркий ва эроний тилларда сўзлашиб, улар аралаш этносларни ташкил қилган бўлса-да, иккала давлатда ҳам туркий тил устунлик қилган. Эфталийларнинг тили хусусида мутахассислар ўртасида турлича қарашлар мавжуд бўлишига қарамай, уларнинг туркий халқлар бўлганлиги ҳақиқатга яқин. Эфталийлар ўз ҳукмдорларини “ябғу” деб аташган. Бундай атама фақат туркий халқларга хос бўлиб, форслар эса ўз ҳукмдорларини шоҳ ёки подишоҳ деб аташган. Бу даврда туркий халқларнинг монолит этник тил бирикмалари қарор топиб, улар Эфталийлар давлати ва Ғарбий Турк ҳоконлигининг асосий таянчи бўлиб қолдилар. Араблар истилоси, гарчи, Ў.О. халқларининг мад-ти, эътиқоди ва тилига катта таъсир кўрсатган бўлса-да, уларнинг этногенез жараёнларига таъсири унча катта бўлмаган. Араб тили ва динини кенг ёйиш мақсадида Мовароуннаҳр ҳудудларига кўчириб келтирилган араблар маҳаллий аҳолидан ўзларини тортиб, алоҳида маҳалла ва гузарларда истиқомат қилишган. Кейинчалик улар аралашиб, ўлка халқлари таркибига сингиб кетишган. Арабхона номи билан аталувчи қишлоқ ва гузарларнинг ҳозирги кунда ҳам Республикамизнинг барча вилоят ва туманларида мавжудлиги фикримизнинг далилидир. Ислом динининг ўлкамизга ёйилиши натижасида араб тили кўпроқ илм-фан тилига айланди, аҳоли эса ўзининг аввалги сўзлашув тилида давом этган, яъни маҳаллий аҳолининг арабланиш жараёни юз бермаган. Ў.х. шаклланишидаги энг муҳим босқичлардан бири IX-XII а.лар ҳисобланади. Бу даврга келиб Ў.О., жумладан Мовароуннаҳр ҳудудларида ҳозирги Ў.х.га хос қиёфа узил-кесил қарор топиб, маҳаллий аҳолининг асосий қисмини ташкил этади. Шу билан бирга, тожик халқининг шаклланиши ҳам шу даврга тўғри келади. Бир сўз билан айтганда, узоқ давом этган этник жараёнлар натижасида мазкур даврга келиб Мовароуннаҳр ҳудудларида қадимдан аралаш яшаб келаётган, мад-ти, урф-о.лари ҳамда аждодлари ягона бўлган туркий ва эроний тилларда сўзлашувчи элатлардан икки мустақил — ўзбек ва тожик халқлари вужудга келди. IX а.га келиб сомонийлар сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилгач, дарий тилининг аҳамияти ортиб, у сарой тилига айланди ва бу даврда дарий тилида бадий, илмий адабиётларнинг кўплаб яратилиши бу тилнинг Ў.О.

минтақасида мавқеи ошиши ва кенг ёйилишини тезлаштирди. Сомонийлар даврида сарой адабиётида дарий тилини қўллаш рағбатлантирилган. Шу билан бирга, сомонийлар даврида расмий давлат тили араб тили бўлганини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Давлатнинг барча расмий ҳужжатлари бу даврда араб тилида олиб борилган. Аммо, сомонийлар ҳукмронлиги даври дарий тилининг форс-тожик адабий тили сифатида шаклланишига катта туртки бериб, у сарой тили даражасига кўтарилган бўлса-да, сомонийларнинг қайси халққа мансублиги хусусида турлича қарашлар мавжуд. Жумладан, уларнинг сулоласи Баҳром Чўбинга (Баҳром Гўр) бориб тақалиши ҳамда унинг туркий қавмдан уйлангани, мазкур сулола вакиллари эса шу никоҳдан тарқалганига асосланган мутахассислар сомонийларни туркий шажара сифатида эътироф этадилар. Ҳатто, Баҳром Чўбиннинг ўзи ҳам туркий элат вакили эканини эътироф этувчи қарашлар ҳам мавжуд. Кейинги манбалар ҳам буни тасдиқлайди. Жумладан, XV а.да яшаган Муиниддин Натанзий ўзининг «Мунтахаб ат-таворих» номли асарида сомонийларнинг кейинги авлодлари хусусида тўхталиб, уларнинг туркийлар эканлигини ёзади. Сомонийлар замонида давлат ишлари араб тилида юритилиб, дарий тилининг сарой тили сифатида раванқ топиши туркий тилнинг мавқеини тушириб, унинг рив-шини тўхтатиб қўймади. Расмий ёзишмалар ва ҳужжатлар давлат тилида олиб борилиб, сарой адабиёти дарий тилида битилган бўлса-да, аҳолининг ўзаро мулоқот тили аввалгича қолган. Умуман, бу давр тили ҳақида сўз кетганда туркий ва дарий тилларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш тўғри эмас. Ривожланган ва ҳатто, сўнги ўрта а.лар даврида ҳам Мовароуннаҳр аҳолиси иккала тилда бирдай мулоқот қила олган. X а. охирида Мовароуннаҳрни Қарлуқлар (Қорахонийлар) истило қила бошлади. Қарлуқларнинг истилочилик ҳаракатлари Еттисув ва Шарқий Туркистоннинг унга қўшни бўлган вилоятларидан бошланади. X а.нинг иккинчи ярмида бу ерларда ярим кўчманчи, ярим ўтроқ туркий қавмларнинг ҳарбий жиҳатдан кучли бўлган қудратли давлати вужудга келади. Еттисувдаги туркий қавмлар уюшмаси арғу, тухси, қорлиқ, чигил, яғмо сингари элатлардан ташкил топган эди. Шулардан арғу, тухси, қорлиқ ва чигиллар мад-й жиҳатдан анча тараққий қилган бўлиб, улар фақат овчи, чорвадорлардан иборат бўлмасдан, балки зироатчилик билан ҳам шуғулланган. Мазкур даврнинг яна бир хус-яти шундаки, шу даврда бу ердаги сўғд мустамлакалари ва шаҳар аҳолисининг сўғдийлар ўрнашган қисмида туркийлашиш жараёни тезлашади. Туркийлашиш, энг аввало, туркий тил ва нутқнинг ғалаба қилишида ифодаланади. Буни ўша даврда яшаган тилшунос олим Маҳмуд Қошғарий ҳам эътироф этади. Шундай қилиб, X а. охири - XI а. бошларида Мовароуннаҳрда Қорахонийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши билан қарлуқ, ўғуз, чигил, яғмо ва б. туркий қабила ҳамда уруғларнинг Шош, Фарғона каби вилоятларда яшовчи туркий аҳоли билан ўтроқ ҳаётга кўчиш жараёни тезлашади. Ўтроқ деҳқон ва ҳунарманд аҳоли билан аралашиб, деҳқончилик ҳамда шаҳар мад-тининг бой тажрибаси ва анъаналари ўзлаштирилади. Туркий муштарак тил ва халқ оғзаки эпосига асосланган бадий адабиёт юзага келади. Натижада туркий тилда сўзлашувчи аҳолининг Мовароуннаҳр асосий нуфусларидан бири сифатидаги мавқеи янада ортади. Шу даврга келиб, туркий адабий тилнинг шаклланиш жараёни ҳам

ниҳоясига етади. Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Яссавийларнинг бебаҳо асарлари шу давр туркий адабий тилининг ёрқин намуналаридир. Ў.х. шакллангандан кейин ҳам этногенез жараёнлари давом этган. Бу борадаги кейинги йирик босқич мўғуллар истилоси билан боғлиқ. Мўғул истилоси ва уларнинг секин-аста маҳаллий халқлар таркибига қўшилиб кетиши натижасида Чингизий улуси аҳолисининг ташқи қиёфасида мўғул элементлари кучайган бўлса-да, мазкур ҳодиса Ў.х. антропологиясини бутунлай ўзгартира олмади, аҳоли мўғуллашиб кетмади. Аксинча, Мовароуннаҳрга кўчиб ўтган мўғулларнинг ўзлари қисқа муддатда турклашиб туб аҳолига аралашиб кетди. Бу бир қатор сабаблар билан боғлиқ бўлиб, улардан энг асосийси Ў.О.га бостириб келган Чингизхон қўшинлари таркибида мўғуллар камчиликни ташкил қилиб, уларнинг кўпчилиги туркий элатлардан иборатлиги билан изоҳланади. Ў.х. этногенезида муҳим рол ўйнаган охириги босқич XV а. охири - XVI а. бошларида Шайбонийхон бошлиқ Дашти қипчоқ ўзбекларининг Мовароуннаҳрга бостириб кириши билан боғлиқ. Ана шу вақтдан бошлаб Ў.О.да ўзбек хонларининг ҳукмронлик даври бошланади. Кўчманчи ўзбеклар деҳқончиликнинг юксак мад-тини эгаллаган Мовароуннаҳр аҳолисига аралашиб, уларнинг кўплари аста-секин ўтроқ ҳаётга ўтиб борган ва шу заминда Ў.О.нинг туркий аҳолисига янги бир муҳим қатлам бўлиб қўшилган. Кўчманчи ўзбеклар кейинчалик барча туркий аҳолига ўз номларини бердилар. Шу даврдан бошлаб Мовароуннаҳр аҳолисининг катта қисми ўзбеклар деб атала бошлади. Лекин уларнинг вакиллари Мовароуннаҳр ва Хуросонда илгариги а.ларда ҳам яшаганлиги сир эмас. Хуллас, Дашти Қипчоқ ўзбекларининг Мовароуннаҳр туб аҳолисига қўшилиб кетиши аҳолининг этник қиёфасида дастлаб Олтой турклари, сўнгра Чингизхон бошлиқ мўғуллар аралашуви натижасида юзага келган мўғул ирки белгиларининг маълум даражада кучайишига сабаб бўлди. Шу боисдан замонавий Ў.х. қиёфасида икки ҳолатни кузатиш мумкин. Жумладан, аҳолининг Дашти Қипчоқ ўзбекларининг таъсири кучлироқ бўлган қисмида мўғул ирки белгилари устунлик қилади ҳамда улар “жўкчи” лаҳжасида сўзлашишади, аҳолининг азалдан шу ҳудудда яшаб келаётган қисми эса кўпроқ европа иркига мойил бўлиб, улар “йўкчи” лаҳжасида сўзлашишади. Бир сўз билан айтганда, Ў.х. асосан икки этник қатламдан ташкил топган. Биринчи қатлам Турон-Туркистон ҳудудларида азалдан яшаб келган элатлар асосида шаклланган. Иккинчи қатлам эса Волга (Итил) дарёси бўйларида тортиб, то Хоразмнинг шимоли, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларигача бўлган ҳудудларда истиқомат қилувчи чорвадор қавмлар асосида шаклланган. Бу макон ўтмишда турли номлар, чунончи Дашти Қипчоқ, Олтин Ўрда, Ўзбек вилояти, Ўзбеклар мам-ти, Ўзбек улуси деган номлар билан аталган. Халқимизнинг бу қатламини шартли равишда шимолий қатлам деб аташ мақсадга мувофиқдир. Шундай қилиб, Ў.х. этник шаклланиши узоқ давом этган мураккаб жараёндир. Ў.х.нинг асосини ҳозирги Ўз-н ҳудудида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий сўғдийлар, бохтарлар, хоразмийлар, саклар, массагетлар, қанғлилар ва доволликлар ташкил қилган. Турли даврларда турли мақсадларда кириб келган қабила, элат ва уруғлар давр ўтиши билан маҳаллий аҳолига ўз таъсирини қисман ўтказган. Бу ўринда шуни

алоҳида қайд этиш лозимки, Ў.х. шаклланиш жараёнининг барча босқичларида маҳаллий аҳоли ташқаридан келган аҳолига нисбатан доимо устунлик қилган. Ш.у. ташқаридан келиб қўшилган элатлар антропологик н.назардан маҳаллий аҳолининг этник қиёфаси ва ташқи кўринишини тубдан ўзгартира олмаган, қад. халқларимизга хос антропологик хус-ятлар шу кунларга қадар сақланиб келмоқда. “Ўзбек” этнонимининг келиб чиқиши масаласида мутахассислар ўртасида ҳозирга қадар ягона фикр мавжуд эмас. Нима бўлганда ҳам, “Ўзбек” этнонимининг пайдо бўлган даври Ў.х. шаклланган даврга нисбатан анча ёш ҳисобланади. Шунга қадар халқимиз хоразмийлар, сўғдийлар, фарғоналиклар, бохтарлар, мовароуннаҳрликлар, чигатоийлар деган турли умумий номлар ҳамда алоҳида уруғ-қабилла номлари билан аталиб келган. Ў.О.да яшовчи барча туркий элатларга нисбатан эса умумий “туркий” атамаси қўлланган. Минтақа халқлари ўзларининг замонавий номларига кейинчалик эга бўлган. Аммо бу бир пайтда юз бермаган. Ў.х. асосини ҳозирги Ўз-н ҳудудларида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий саклар, массагетлар, сўғдийлар, бохтарлар, хоразмийлар, қанғилилар, довонликлар, чочликлар ташкил этган. Турли тарихий даврларда четдан келиб қўшилган аҳоли туб аҳолига қисман таъсир ўтказган бўлса-да, унинг этник қиёфасини тубдан ўзгартира олмаган. *А.Яхшиев, Ф.Эргашев, Ў.Мавлонов*

“ЎЗБЕК ХАЛҚИ ҲЕЧ ҚАЧОН, ҲЕЧ КИМГА ҚАРАМ БЎЛМАЙДИ”
— Президент И.А.Каримов асарларининг 13-жилди (Т., “Ўзбекистон”, 2005 й.). Китобда Президент Ислам Каримовнинг Олий Мажлис палаталари ва маҳаллий кенгашлар йиғилишлари, халқаро учрашув, анжуман ва тантанали маросимлардаги маъруза ҳамда табриклари, мам-тимиз раҳбарининг хорижий давлатларга расмий ташрифлари муносабат и билан ОАВ учун берган интервьюлар ўрин олган. Ш-дек, Президентимиз томонидан Андижон шаҳрида 12-13 май кунлари рўй берган воқеалар бўйича маҳаллий ва хорижий ОАВ мухбирлари билан бўлган учрашувда, 2005 йил 17 майда ЎЗР Бош прокуратурасида мам-тимиз ва чет эл журналистлари ҳамда дипломатик корпус вакиллари учун ўтказилган матбуот анжумани ва баёноти, Тошкент аэропортида мухбирлар саволларига берилган жавоблар ҳамда ШХТ саммитида сўзланган нутқда Андижон воқеалари ривожидан қандай бўлгани, бу ишларнинг ортида қандай кучлар тургани, уларнинг режалари ҳақида аниқ маълумотларни журналистлар ва кенг афкор омма эътиборига ҳавола қилинди. Мазкур воқеаларнинг турлича талқин қилингани, мас., Россия ТВси орқали Андижонда жиноий ҳаракатлар содир этган шахсларга нисбатан “қўзғолон кўтарганлар” деган ибора ишлатилганини, бундай воқеаларни одамларга етказишда журналистнинг масъулияти, билимдонлиги, “игнадан туя ясамаслиги”, вазиятни аниқ ва пухта ўрганиб, сўнг ахборот бериши лозимлиги ҳақида фикрлар билдирилган. Олий Мажлис ва маҳаллий кенгашларда қилинган маърузаларда ички сиёсатимизнинг устувор йўналишларидан келиб чиқадиган вазифаларнинг жамият ҳаётидаги самарали жиҳатлари ҳақида сўз боради. Ҳар бир соҳада адолат ва қонун устуворлигини таъминлаш, сиёсий ва иқт-й мустақилликни янада мустаҳкамлаш, халқаро майдондаги обрў-эътиборимизни

ошириш, юртимизда тинчлик ва осойишталикни қарор топтириш, маън-й-мад-й кадриятларимизни тиклаш, демократик тамойилларни қарор топтириш ҳамда ислохотларнинг изчиллик билан амалга оширилаётгани эътироф этилади. Асарда Президентимиз мам-тимиз рив-ш стратегияси, ички ва ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналишларини, келгусида амалга оширилиши лозим бўлган вазифаларни ўзида ифода этган 2005 йил 28 январдаги ЎЗР Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида сўзлаган “Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мам-тни модернизация ва ислох этишдир” номли маъруза ҳам кетирилган. Мазкур нутқ ва интервьюларда яна бир бор Ўз-нинг хавфсизлик ва ташқи сиёсати борасидаги позицияси ифодалаб берилган.

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ УМУМИЙ МАНФААТЛАРИ — ўзбек халқи ҳаётини белгилайдиган, унинг фаолиятини маълум мақсадларга йўналтирадиган ижтимоий муносабат лар, миллий эҳтиёжлар, халқнинг тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, руҳияти, анъана ва кадриятлари тизимидир. Миллий манфаатлар эҳтиёжларни қондирувчи шароит ва кадриятлар билан бирга, уларни яратиш, таъминлашни белгиловчи ижтимоий тизимга, муносабат лар ва тамойилларга асосланган бўлади. Улар ўзбек миллати ва халқига мансуб алоҳида кишилар ёки бирор бир давлат фуқароси бўлган одамларнинг шахсий манфаатлари билан узвий боғлиқ бўлиб, бу манфаатларнинг уйғунлашувини ифодалайди. Шу маънода, у умумий манфаатлар мажмуидир. Ў.х.у.м. қуйидагилардан иборат: мам-т мустақиллиги, ҳудудий яхлитлиги, сарҳадларнинг дахлсизлиги; юрт тинчлиги, давлатнинг ҳарбий, иқт-й, ғоявий, экологик, информацион таҳдидлардан муҳофаза этилиши; Ватан равнақи, мам-тда фуқаролараро ва миллатлараро тотувлик, ижтимоий барқарорлик муҳитини яратиш; ҳар бир оила ва бутун халқ фаровонлиги; жамиятда адолат устуворлиги, демократия, ўз-ўзини бошқариш тамойилларининг қарор топиши ва ҳ.к. Мам-т аҳолисининг ижтимоий аҳволини инъикос этар экан, Ў.х.у.м. миллий тараққиёт кучларини ҳаракатга ундовчи муҳим омил вазифасини бажаради. Умумий манфаатларнинг намоён бўлишида унинг умуминсоний манфаатлар билан уйғунлигига эришишга ёрдам берувчи ижтимоий механизмда умумбашарий кадриятлар муҳим ўрин эгаллайди. Ў.х.у.м. миллий эҳтиёжларни қондиришдан манфаатдорлик орқали бутун дунёда инсон тараққиёти йўлидаги эзгу ва муштарак мақсадлар орасидаги бевосита алоқани мустаҳкамлашга ёрдам беришга қаратилган.

ЎЗБЕКИСТОН КОНСТИТУЦИЯСИ (Асосий қонуни) — 1992 йилнинг 8 декабрида 12-чақириқ ЎЗР Олий Кенгашининг XI сессиясида қабул қилинган. У 6 бўлим 26 боб, 128 моддадан иборат. Ў.К. ўзбек халқининг тарихи, мад-й мероси, миллий анъаналари, кадриятлари, азалий удумлари, илдизларига таянилган жаҳон тажрибаси, умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқий нормалар, қоидалар билан ҳамоҳанг тарзда яратилган. У эркин ва озод шахсни, баркамол инсонни истиқлол ғояси асосида камол топтиришнинг, ҳуқуқий демократик давлат қуришнинг, жамият ва шахс, улар орасидаги уйғунлик, мутаносибликни

таъминлашнинг ҳуқуқий асосидир. Ў.К.нинг моҳияти унинг асосига қўйилган қуйидаги тамойилларда ёрқин намоён бўлади. 1. Давлат суверенитети тамойили. Ҳокимият суверенитети (мустақиллиги), биринчидан, унинг устуворлиги ва мам-т ичкарасидаги мустақиллигини, иккинчидан, ушбу ҳокимиятнинг ташқи сиёсий фаолиятда, бошқа давлатлар билан ўзаро муносабат ларда мустақиллигини билдиради. 2. Ҳокимият халқчиллиги тамойили. Халқчил ҳокимият ғояси Конституциянинг бутун мазмунига сингдирилган. У бутун ҳокимиятнинг ҳуқуқий жиҳатдан тўлалигича халққа тегишли эканлигини, халқ ҳокимиятни ҳам бевосита, ўзи сайлаган давлат органлари орқали амалга оширишини англатади. 3. Инсон ҳамда фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворлиги тамойили. Ўз-н Конституциявий амалиётида биринчи бор республикамиз ҳар бир фуқаросининг яшаш ҳуқуқи; инсоннинг жисмоний ва маънавий дахлсизлиги; инсоннинг шахсий ҳаёт ҳуқуқи; фикр ва эътиқодлар эркинлиги ҳуқуқи; ахборот олиш ҳуқуқи, айбсизлик презумпцияси, суд ҳимояси ҳуқуқи, соғлом атроф-муҳитга эга бўлишдек табиий ва дахлсиз ҳуқуқлари эътироф этилади. 4. Давлат ҳокимиятининг бўлиниш тамойили. Бу тамойил ЎЗРда давлат ҳокимиятининг уч тармоғи (қонунчилик, ижроия, ва суд ҳокимияти) мавжудлигини, улар ўз вазифаларини мустақил адо этишларини кафолатлайди. 5. Сиёсий ва мафкуравий хилма-хиллик тамойили. У қонун билан тақиқланган ҳолатлардан ташқари ҳар қандай жамоат бирлашмалари фаолиятига рухсат этилишида, “Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас”лигида намоён бўлади. 6. Демократизм – ЎЗР янги Конституциясининг асосий тамойилларидан биридир. Конституциянинг муқаддимасидаёқ Ўз-н халқининг демократия, инсон ҳуқуқлари ва ижтимоий адолат ғояларига содиқлиги эълон қилинган. ЎЗРда демократия умуминсоний принципларга асосланиши, инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва б. дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланиши кафолатланган. 7. Давлат ва шахснинг ўзаро масъулияти тамойили Конституцияда ЎЗР фуқароси ва давлатнинг бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқ ва бурчлари билан ўзаро боғлиқлиги қонуний мустаҳкамланганида ўз ифодасини топган. Суверен Ўз-ннинг Конституцияси – давлатимизнинг Асосий қонуни, миллий маъ-ятимизнинг ҳуқуқий асосидир. *А.Раҳмонов, С.Бозоров*

ЎЗБЕКИСТОН МАДАНИЯТИ — Ўз-ндаги тарихий-мад-й ёдгорликлар, урф-о.лар, маросим-байрамлар, маънавий кадриятлар, илм-фан, ахлоқ, санъат ва дин, моддий ва маънавий бойликлар. Ў.м. узоқ тарихга бориб тақалади. Ўз-н қадимий тамаддун ўчоқларидан бири бўлиб, унинг ҳудудида минглаб археология, мад-т ва санъат ёдгорликлари мавжуд. Ш.саб. уни бир неча тарихий даврларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир: Биринчи давр — эрамизгача II минг йиллик. Қуйи палеолит — илк тош а.и (1 миллион — 150 минг йил аввал) ашел мад-ятига оид тош қуролларни Фарғона водийси (Норин ва Бақирган сой атрофи)да топилиши бу масканда ибтидоий одамлар истикомат қилганидан гувоҳлик беради. Сел Унгур ғорида бундан 400-700 минг йил илгари одамлар яшагани хақида маълумотлар бор. Ўрта палеолит — Мустье даври(150-130 минг йил аввал)даги Тешиктош (Сурхондарё)дан топилган жуда

кўп тош қуроллар, турли ҳайвон суяклари, ҳамда неандертал боланинг скелети ғорда яшовчи одамларда ўзига хос содда мад-т асослари вужудга кела бошлаганидан далолат беради. Ибтидоий тешиктошликлар оловдан самарали фойдалана олган. 9 ёшли неандертал бола дафн этилган қабрдан ҳар хил буюмлар ва тоғэчкиси шохининг топилиши ўша даврларда диний тасаввурлар пайдо бўлганини тасдиқлайди. Тешиктошликлар эътиқоди бўйича тош ва шох мурдани ҳимоя қилган. Омонқўтон ғори (Самарқанд), Обираҳмат ва Кўлбулоқ (Тошкент), Қаллачи ва Сўх (Фарғона водийси), Учтут (Навоий)га оид топилмалар (150-130 минг йил олдин), одамлар тўда бўлиб яшаб овчилик билан ҳаёт кечиргани, ов қуролларидан фойдалана бошлангани, шу билан бирга овчилик ўйинлари (овга тайёргарлик кўриш машқлари) ҳам пайдо бўлгани ҳақида маълумотлар беради. Қоя ва ғор деворларида ибтидоий одамлар чизган тасвир-расмлардан маълум бўладики, бу даврдан бошлаб одамлар ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини тушунишга ҳаракат қилганлар, уларнинг онги, ҳаракатлари, маросимларида фетишизм — одам учун керакли нарсалар (мас., ёғоч ва тош қуроллар)ни муқаддаслигига ишониш; анимизм — бу табиатдаги барча ҳодисалар, жисмлар, ҳайвонларнинг жони борлиги ва руҳга ишониш, уларнинг илоҳий кучига сиғиниш; тотемизм — ҳайвон ва ўсимликлар билан келиб чиқишимиз бир, деб уларни муқаддаслаштириш ва сиғиниш; магия (жодугарлик) — илоҳий куч ёрдамида атрофдаги барча нарса ва ҳодисалар, жонзотларга таъсир ғояси пайдо бўлган. Сўнгги полеолит (30-12 минг йил аввал) даврида Самарқанд макони, Красноводск (Туркменистон), Учтут устахонаси (Навоий), Оҳангарондан топилган ёдгорликлар (меҳнат қуроллари)да эса, санъат (бадий безак) белгилари кўзга ташланади. Тадқиқотлар кўрсатишича, шу даврдан бошлаб аёллар уруғи ҳукмронлиги (матриархат) бошланган бўлиб, улар катта мавқега эга бўлган. Мансаб, насл (авлод) ва мулк она уруғи бўйича мерос бўлиб ўтган. Эркаклар аёлларга бўйсунган. Матриархат даврида аёллар турмушига хос мад-т устувор бўлган. Шу билан бирга, ўша даврлардан бошлаб бола тарбиялаш, рўзғор юритиш, таом тайёрлаш каби вазифаларни бажаришда аёллар асосий ўрин тутган. Ов қилиш эркаклар вазифаси бўлса-да, овдан кейинги барча тадбирларда аёллар бош роль ўйнаган. Аёллар бошчилигида овчи-эркаклар иштирокида овга, ҳайвонларга бағишланган махсус маросимлар, томошалар уюштирилган. Мезолит даври (мил. ав. 10-6 минг йилликлар) Мачай ғори (Сурхондарё), Обишир (Фарғона водийси)га оид мад-й топилмалар диққатга сазовордир. Бу даврда ов ва меҳнат қуроллари такомиллашиб, камон ва ёйдан самарали фойдаланилган, теримчилик, овчилик, балиқчилик билан шуғулланиш равнақ топди ва бу машғулотларга оид одатлар пайдо бўлди. Неолит — "янги тош" даври (мил.ав. 6-3 минг йилликлар)да М.О. халқлари ҳаёти ва мад-тида "неолитик инқилобий" ўзгаришлар содир бўлди. Қабилалар теримчилик, овчилик, балиқчилик каби ўзлаштирувчи хўжаликда банд бўлиши билан бир қаторда ишлаб чиқариш хўжалигига ҳам ўтди: ҳайвонлар хонакилаштирилди, содда деҳқончилик пайдо бўлди. Мазкур даврдаги Калтаминор мад-ти алоҳида аҳамиятга эгадир. Узукўл, Тайлоққўл (Фарғона водийси), Жонбасқалъа (Қорақалпоғистон), Тузкон (Бухоро) ва б. жойлардаги ёдгорликлар таҳлили шуни кўрсатадики, бу даврда

икки дарё оралиғида одамларнинг турмуш тарзи анча тараққий этиб, ривож топди, тўқимачилик, кемачилик пайдо бўлди, содда деҳқончилик шаклланди, қабила уюшмалари вужудга келди. Жез даври (мил. ав. 3 минг йиллик — 1 минг йиллик боши) ёдгорликлари: Замонбобо (Бухоро), Сувёрган (Қорақалпоғистон), Чуст (Наманган), Амиробод (Хоразм), Сополлитепа (Сурхондарё) топилмалари бу даврга келиб Ў.О. халқлари ҳаётида қатор ўзгаришлар бўлганидан, жумладан, одамларни турмуш тарзи ва мад-ти равақ топганидан гувоҳлик беради. Бу даврда чорвачилик ривожланади, ўтроқ деҳқончилик шаклланади, сунъий суғоришга асосланган ерлар ўзлаштирилади, буғдой, арпа, тарик, сули кабилар экилади. Иккинчи давр — эрамизгача I минг йилликнинг биринчи ярми. Мил. ав. VII-IV а.ларда Ў.О.да янги типдаги шаҳар мад-ти шакллана бошлади. Жумладан, Сополлитепа, Жарқўтон (Сурхондарё); Анов, Намозгоҳ, Олтинтепа (Туркменистон); Хоразм, Мароканда, Киросота каби жойларда қалъа — шаҳарларнинг вужудга келиши ўша даврга хос юксак мад-т манзилгоҳларини вужудга келтирди. Қалъалар атрофининг ўралиши, шаҳарларда ўзига хос меъморчиликнинг бунёд этилиши, ҳунармандчиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқиши, турли касб-ҳунарларнинг равақ топиши, содда савдо-сотикнинг тараққий этиши, бозор атрофида турли мад-й-маиший масканлар, томошагоҳларнинг пайдо бўлиши, аҳолининг уй-рўзғор, кийинишга алоҳида эътибор бериши — буларнинг ҳаммаси шаҳар мад-тининг камол топишига жиддий замин яратди. Мил. ав. II а.да Ў.О.дан йирик карвон йўллари ўта бошлади, кейинчалик у "Буюк Ипак йўли" деб ном олди. Бунинг натижасида дашт-чўл йўлларида сарбадорлар, шаҳарларда мусофирхона (меҳмонхона), карвонсаройлар қад кўтара бошлади. М.О. халқларида қадимдан мавжуд бўлган турли диний қарашлар (тотемистик, политеистик, жодугарлик кабилар) замирида зардуштийлик дини кенг тарқалди. Бу диннинг муқаддас китоби "Авесто" ўша даврнинг муҳим манбасига айланди. Олд Осиёда пайдо бўлган Оромий ёзуви таъсирида Хоразм, Сўғд ва Бақтрия ёзувлари пайдо бўлди. Халқ ижоди (бахшичилик, дostonчилик, эртақхонлик), амалий ижод турлари, халқ ўйинлари, санъат турлари (томоша, рақс, мусиқа), мавсумий маросим-байрамлар кенг ривож топди. М.О. тарихидаги сиёсий-иқт-й ўзгаришлар, бу ҳудуддаги мад-й тараққиётга ҳам жиддий таъсир қилди. Мил. ав. IV-III а.лар давомида Ў.О. ерларининг кўпчилик қисмида эронлик Аҳамонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган. Бу қад. эрон мад-тининг маҳаллий мад-тга таъсирини кучайтирди. Бу даврдан бошлаб Ў.О.да қадимий эрон тили, одатлари, эътиқодлари кенг тарқалди. Учинчи давр — эрамизгача IV а. охири - эрамизнинг IV а.и. Мил. ав. 329-327 йилларда Ў.О. жанубий-ғарбий қисмини Александр Македонский босиб олди ва юнон-македон ҳукмдорлиги 150 йил давом этди. Юнон-македонлар ҳам Ў.О. мад-тига ўз таъсирини ўтказди. Жумладан, бу ҳудудда ҳам юнон архитектураси, ҳайкалтарошлик санъати, театр томошалари пайдо бўлди. Бу таъсирни Ў.О. жанубида пайдо бўлган Юнон-Бақтрия давлатида яққол сезса бўлади. Натижада, жанубда юнон ва бақтрия мад-тлари уйғунлашди. Милодий а. бошланиши арафасида Кушон подшолиги (I-IV а.лар) вужудга келади ва у борган сари кенгайиб (Ў.О., Афғонистон, Шимолий Ҳиндистонни ўз ичига олиб), ўша даврда дунёдаги 3та

йирик империялар қаторига қўшилади. Кушон даври мад-ти инсоният тарихида ўзининг муносиб ўрнига эга. Меъморчилик, хайкалтарошлик, деворий ранг-тасвир, темир, тош, суякдан юксак бадий савиядаги асарларни яратиш Кушон мад-тининг таркибий қисмига айланди. V-VI а.ларда туркий жанговор кўчманчи қабилалар бирлашмаси асосида вужудга келган Эфталитлар давлатида деҳқончилик ва ҳунармандчилик мад-тига алоҳида эътибор берилган, улкан меъморчилик иншоотлари бунёд қилинган, рангли шишадан турли идиш ва санъат асарлари яратилган, танга пул зарб этиш юқори даражага кўтарилган. Тўртинчи давр — VII-VIII а.лар. Бу а.ларда араблар Ў.О.ни босиб олгандан сўнг бу ерга исломий мад-т — араб ёзуви, ислом дини, одатлари ва байрамлари олиб келинди. Мад-й обидалар (масжид, мадраса, мақбара, намозгоҳ кабилар) қурилди ва уларда маън-й-маър-й фаолиятлар олиб бориш тажрибаси ва усуллари йўлга қўйилди. Исломгача мавжуд бўлган мад-т ёдгорликлари, оташпарастлик ва б. динлар билан боғлиқ ақидаларга қарши кураш олиб борилди. Мад-т араблар келгунга қадар юқори даражада ривожланган бўлса-да, бироқ, бу улкан ҳудуд аҳолисини бирлаштирадиган ягона ҳокимият ва ягона мафкура етишмас эди. Ислом М.О. халқларини маънавий бирлаштириб, бу ҳудудда янги дунёвий мад-т раванқ топишига асос солди. Бешинчи давр — IX-XII а.лар. Бу даврда Мовароуннаҳр (икки дарё оралиғи)да илму фан тараққий этди, жаҳонга машҳур тасаввуф илми вужудга келди. Яссавия, Нақшбандия, Кубровия, Бектошия, Увайсия, Қадария, Равшания каби тариқатлар кенг тарқалди. IX-XII а.лар мобайнида маънавий мад-т гуллаб-яшнади. Фал., риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия), жуғрофия (география), тиббиёт (медицина) каби фанлар раванқ топди. Юртимизда дунёвий кашфиётлар (алгебра — ал-жабр асослари, ернинг шарсимонлиги, тиббиёт қонунлари кабилар) яратилди. Буюк математик, астроном ва географ, алгебра илмининг отаси — Муҳаммад ал-Хоразмий, "Шайх ур-раис", "Донишмандлар султони", "Табиблар шоҳи" каби буюк ва мўътабар номларга сазовор Абу Али ибн Сино, қомусий билимлар соҳиби, умумжаҳон фани ва мад-тига бебаҳо ҳисса қўшган Абу Райҳон Беруний, иккинчи Арасту номи билан машҳур, жаҳон фал., мусиқа ва математика илмлари пойдеворини тиклаган Форобий, Навоий таъбири билан айтганда, кўзи олдида осмон паст бўлган Мирзо Улуғбек, ислом мад-ти ва фани иқлимида жуда катта ўрин тутган Имом Бухорий, Аҳмад Яссавий, туркий адабиёт султони ҳазрат Алишер Навоий, ҳам қалам, ҳам жанг майдонида кўрсатган жасорати билан машҳур Бобур Мирзо шу тупроқ фарзандларидир. Олтинчи давр — XIV-XVI а. боши. XIV-XVI а.лар — Темурийлар даврида М.О.да юксак дунёвий мад-т вужудга келди. Темур ёрдами билан "Карвон йўллари"нинг тикланиши ҳамда Самарқандда оламга машҳур олиму фузалолар, ёзувчи, шоирлар, меъмору ҳунармандлар тўпланиши натижасида юртимиз жаҳон мад-й марказларидан бирига айланди. Темур даврида меъморчилик, наққошлик, заргарлик, ўймакорлик, кулолчилик, ойнасозлик, хаттотлик, адабиёт ҳамда илму фан ривож топди. Самарқанд ва унинг атрофида жаҳонга машҳур боғлар вужудга келди. Кутубхона, расадхона, мадраса ва мақбаралар қурилди. Улуғбек яратган "Юлдузлар харитаси" жаҳон фалакиёт илмига қўшилган муносиб ҳисса

бўлди, Улуғбек обсерваторияси эса дунёдаги энг илғор илмий иншоотларнинг бирига айланди. Улуғ мутафаккир — шоир Алишер Навоийнинг ижоди ва фаолияти ўзбек адабий тилининг шаклланишида муҳим ўрин тутди. Еттинчи давр — XVII-XIX а. боши. Хонликлар даврида санъат, адабиёт ва илм-фан жадал ривожланди. Ҳар бир хонлик мад-ти ўзига хос кўриниш ва шаклларда ривожланди. Қўқон хонлигида кенг адабий муҳитнинг яратилгани кўплаб жаҳонга машҳур шоир ва шоираларнинг етишиб чиқишига замин яратди. Бу даврда ўзбек театр санъатининг асосий турлари: масхарабозлик, қизиқчилик, қўғирчоқбозлик ва дорбозлик камол топди. Рақс санъати соҳасида Фарғона, Хоразм ва Бухоронинг ўзига хос услублари яратилди. Айниқса, Фарғонада "Қатта ўйин", "Ўт ўйин", Бухоро ва Самарқандда "Чавки" қабилар халқ орасида кенг шухрат қозонган. Ўзбек мусиқа санъатининг маиший, маросим ва тарихга оид турлари кенг тарқалди. Муайян вақтда ижро этиладиган тўй ("ёр-ёр"), мехнат ("майда", "ёзи"), мотам ("йиғи", "садр") кўшиқлари ҳамда исталган вақтда куйланадиган терма, кўшиқ, лапар, алла, ашула, ялла қабилар халқ орасида машҳур бўлган. Хоразм, Бухоро, Фарғона, Тошкент мақомлари юқори мумтоз санъат турига айланди. Халқ чолғу асбоблари ичида ғижжак, сато, кўбиз, дўмбира, дутор, танбур, рубоб, ганч, сибизга, гажир, най, кўшнай, сурнай, карнай, доира, ноғора, сароил қабилар ижрочилик мусиқа санъатининг раванқ топишида асосий ўрин тутди. Саккизинчи давр — XIX а. охири ва XX а. бошлари. Бу даврда Россия томонидан Ў.О.нинг босиб олиниши ўзбек мад-тига жиддий таъсир кўрсатди. Истилочилар ўз мад-тини жорий этишга интилдилар. Бироқ, бу ҳодисага нисбатан маҳаллий зиёлилар орасида турли қарашлар, сиёсий-мад-й оқимлар пайдо бўлди. Дин арбоблари соф ислом анъаналари ва қадриятларини бошқа мад-т таъсиридан сақлашга ва Европа мад-тига қарши курашга интилдилар. Маҳаллий зиёлилар орасида пайдо бўлган жадидчилик ҳаракати намояндалари мад-т ва маърифат усуллари янгилаш ва бойитишга ҳаракат қилдилар. Рус истилочилари ичидан чиққан нигилистик қарашга эга вакиллар "пролеткульт" оқимини вужудга келтирди. Пролеткультчилар миллий мад-тни таг-томири билан кўпориб, мутлақо янги мад-т барпо этиш ғоясини илгари сурдилар. XIX а. охири XX а.нинг биринчи ярмида Ў.м.га қатор янгиликлар кириб келди. Европага хос клуб, музей, театр, цирк, опера, балет, хор, оркестр, эстрада каби шакллар маҳаллий мад-й ҳаётда ўз ўрнини топа бошлади. Жойларда кўп жанрли ҳаваскорлик ижоди тараққий этди. Мад-т ва санъатни тарғиб қилишда ОАВ — радио, матбуот, ТВ муҳим ўрин эгаллай бошлади. Шўро ҳокимияти даврида муайян ишлар амалга оширилган бўлса-да, бироқ миллий онг, халқ анъаналари, маънавий қадриятларга қарши норасмий кураш олиб борилди. Натижада, ўзбек халқ анъанавий мад-ти ўз "томирлари"дан керакли куч ололмай, яхши тараққий эта олмади. Тўққизинчи давр — 1991 йилдан то бугунги кунгача. Ўз-н мустақилликни қўлга киритгандан сўнг аждодларимиз томонидан минг йилликлар ичида яратилган бебаҳо мерос — халқ анъанавий мад-тини тиклаш, сақлаш ва тараққий эттириш борасида улкан ишлар амалга оширилмоқда. Мустақилликнинг илк йилларидаёқ Ўз-н БМТга (1992 й.), ЮНЕСКОга (1993 й.) аъзо бўлди. Бугунги кунда юртимиздаги 4000дан ортиқ мад-й қадриятлар ЮНЕСКО рўйхатига

олинган. ЮНЕСКО қарорига мувофиқ, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги, Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллиги, Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги, Марғилоннинг 2000 йиллиги кенг нишонланди. Тошкент шаҳрининг 2200 йиллигини тантанали нишонлашга қарор қилинди. Миллий байрамлар, урф-о.лар ва диний қадриятлар қайта тикланмоқда, заминимиздан етишиб чиққан буюк тарихий шахслар ва мутафаккирларнинг мерослари ўрганилиб, номлари эъзозланмоқда. Аҳмад Фарғоний, Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Марғиноний, Баҳоуддин Нақшбанд, Амир Темур, Улуғбек, Навоий каби мутафаккирларнинг юбилейлари ўтказилди. Янги маън-й-ғоявий йўналишлар шаклланди. Бу ижодий изланишлар доирасини кенгайтириб, бадий тафаккур ривожининг янада жадаллашишига олиб келмоқда. Тарихий-мад-й, маън-й, ахлоқий қадриятларнинг кенг қатламларини қайта идрок этиш ғоялари, янгиланиш тамойиллари меъморлик, тасвирий ва амалий безак соҳаларида, муסיқа ва томоша санъатларида, бадий ва ҳужжатли кино, ТВ тизимида яққол намоён бўлмоқда. *У.Қорабоев, А.Сағдуллаев*

“ЎЗБЕКИСТОН: МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ, ИҚТИСОД, СИЁСАТ, МАФКУРА” – Президент И.А. Каримов асарларининг 1-жилди. (Т., «Ўзбекистон», 1996 й.) Китобда мам-тимиз Президентининг истиқлолнинг илк йилларидаги ижтимоий , иқт-й, сиёсий ва маънавий тараққиётни белгилаб берган асарлари, ЎзР Олий Мажлиси сессияларидаги нутқлари, қатор учрашувлар ва хорижий мухбирларга берган интервьюлари жой олган. Уларда истиқлолга эришган республикамиз ички ва ташқи сиёсатининг асосий қоидалари, чинакам мустақил демократик давлат барпо этиш тамойиллари ҳамда туб иқт-й, сиёсий ва маънавий ислохотларни амалга ошириш борасидаги долзарб вазифалар белгилаб берилган. Ушбу жилднинг ғоят аҳамиятли жиҳати шундаки, унда маъ-ят мам-т тараққиётининг энг муҳим шартларидан бири сифатида эътироф этилади. Шу боис Ўз-н ўз тараққиёт йўлида минг йиллардан буён ота-боболаримиздан бебаҳо мерос бўлиб келган анъаналарга, миллий ўзига хослик, маъ-ятга доимий эътибор бериш давлат сиёсатининг устувор вазифаларидан бири сифатида қайд этилади.

Китобда миллий давлатчилигимиз демократия ва ижтимоий адолат тамойилларига асосланиши, унда миллий манфаатлар устуворлиги ва тенг ҳуқуқли ҳамкорликка асосланган ташқи сиёсат, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини йўлга қўйиш, мустақил Ўз-ни ривожлантиришнинг маън-й-ахлоқий негизларини қамраб олган ички сиёсат ҳақидаги ғоялар илгари сурилган. Ш-дек, мам-тимизнинг улкан имкониятлари, моддий ва маънавий салоҳияти борасидаги қарашлар ва фикр-мулоҳазалар баён қилинган. Китобдан ўрин олган «Истиқлол йўли: муаммолар ва режалар» номли маърузада мустақилликдан кейинги ички ва ташқи сиёсат, ижтимоий , иқт-й ва б. соҳаларда кечаётган жараёнларда давлатнинг стратегиясини аниқ белгилаб олиш ўша даврдаги қийин вазиятдан чиқиб кетиш омили экани, атрофимизда рўй бераётган воқеалардан сабоқ чиқариш каби серқирра масалалар кўриб чиқилади. Ш-дек, иқтисодиётни ривожлантиришнинг энг омилкор жиҳатларини

ишга солиш, айникса, соҳанинг барча бўғинларини эркинлаштириш, ғалла мустақиллигига эришиш каби вазифалар тўғрисида сўз боради.

Асар жамият ҳаётининг барча жабҳаларини ислоҳ қилишда Ўз-нинг истиқболдаги тараққиёти дастурини ўзида мужассам этганлиги билан ғоят аҳамиятлидир. Хус-н, унда бозор иқтисодиётига ўтиш бирданига рўй берадиган ҳодиса эмас, босқичма-босқич амалга ошириладиган узлуксиз жараён экани қайд этилган. Мустақилликни мустаҳкамлаш, уни кўз қорачиғидек асраш халқни бирлаштирувчи эзгу ғоя сифатида, устувор вазифа сифатида эътироф этилган. Ушбу жилдда истиқлол йўли белгиланар экан, аввало, унинг туб моҳиятини англаш, «мустақиллик», «хуррият» сўзларининг бунёдкор жозибасини тушуниб етиш баробарида ўтмиш тоталитар тузумининг таназзули сабаблари ҳам кўрсатиб берилади. Ягона мафкуранинг плюрализмга тоқат қилолмаслиги, бу жамиятга хизмат қиладиган янги ғоя ва фикрлар, ташаббускорликни сўндириши, охир-оқибатда дунёда юз бераётган ўзгаришларга тегишли муносабат билдира олмаслик уни янгилашга қодир бўлмаган ҳолга келтириб, таназзулга рўбарў этиши таъкидланган. Шу боис, Ўз-н турли қараш ва тараққиёт йўлини баён этган кўппартиявийлик тизимини танлади. Асарда кўппартиявийлик ижобий ҳол сифатида баҳоланар экан, айни пайтда халқ соғлиғи, маъ-ятига тажовуз қилувчи, ш-дек, ҳарбийлашган, миллий ва диний руҳдаги партия ва жамоат бирлашмалари тузилиши мақсадга мувофиқ эмаслиги қатъий белгилаб берилган.

Президентимизнинг “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” асари ҳам ушбу жилддан ўрин олган. Китобнинг «Ўз йўлимизнинг шарт-шароити ва заминлари», «Ўзбекистон — демократия ва ижтимоий адолат жамияти», «Миллий манфаатлар устуворлиги ва тенг ҳуқуқли ҳамкорликка асосланган ташқи сиёсат», «Ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётини қуриш — мустақил Ўзбекистон ички сиёсатининг негизи», «Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маън-й-ахлоқий негизлари» каби бобларида инсон ҳуқуқлари, озодлик, барқарорлик, тараққиёт мажмуини ифодаладиган демократик, ҳуқуқий ва адолатли давлатни қуриш йўллари баён қилинади. Ўз-ни ҳуқуқий демократик давлат сифатида қарор топтиришнинг дастурий қоидалари, республиканинг ички ва ташқи сиёсатини шакллантириш тамойиллари, маънавий ўзгаришларни амалга оширишнинг асосий йўналишлари ёритиб берилган. Ушбу китобда билдирилган фикрлар илгари ўртага қўйилган масалалар ва ғояларни умумлаштирибгина қолмай, шу билан бирга, республика ва б. мам-тларда ижтимоий -иқт-й ва маънавий соҳаларни ислоҳ қилиш борасида тўпланган амалий тажрибага асосланган ҳолда ислохотларни янада чуқурлаштириш вазифаларига ҳам алоҳида аҳамият берилган. “Элни Ватан манфаати бирлаштиради” асарида миллий ғояни ишлаб чиқиш, ота-боболаримиз қолдирган меросдан фойдаланиб, ўзимизга хос, ўзимизга мос стратегияни яратиш, мафкуравий бўшлиқни тўлдириш йўлидаги ҳаракатлар лозимлиги баён қилинган. Асарда халқ маъ-ятини юксалтириш, ўзлигини танитиш борасида зиёлилар амалга ошириши лозим бўлган ишлар, бу борада ижодкорлар олдида турган муаммолар, уларни ҳал этиш йўллари,

ёзувчиларнинг жамиятдаги ўрни, халқ олдидаги бурчи ҳақида фикр-мулоҳазалар ҳам келтирилган.

“Буюк мақсад йўлидан оғишмайлик” (ЎЗР Олий Кенгашининг XII сессияси, 1993 йил 6-7 майда сўзланган нутқ) асарида халқимизнинг таянчи – аجدодларимиз қолдирган маънавий меросни асраш, миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётимизга татбиқ этиш, миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг азалий анъаналари, удумлари, тили, дили, руҳиятига асосланиб ишлаб чиқилиши, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини онгимизга сингдириши, шу билан бирга, бу мафкура халқимизда, ўзининг қудрати ва ҳимоясига суянган ҳолда, умуминсоний кадриятларга асосланиб, жаҳон ҳамжамиятидаги мутараққий давлатлар орасида тенг ҳуқуқли ўлароқ муносиб ўрин эгаллашига доимий интилиш ҳиссини тарбияламоғи кераклиги таъкидланади. “Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли” асари ҳам ушбу жилддан ўрин олган бўлиб, у “Ўтмишдан қолган мерос ва иқтисодий ислоҳотлар зарурияти”, “Ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимизни белгилаб берувчи шарт-шароитлар”, “Иқтисодиётни мафкурадан холи этиш — демократик ва бозор ўзгартиришларининг асоси”, “Давлат — иқтисодий ўзгартиришларнинг ташаббускори ва бош ислоҳотчиси”, “Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш — иқтисодий ислоҳотлар йўлининг негизи”, “Ўзбекистонда иқтисодий ислоҳотларни ҳуқуқий таъминлаш”, “Кучли ижтимоий сиёсат — иқтисодий ўзгартиришларнинг ишончли кафолати”, “Ташқи иқтисодий фаолият — жаҳон иқтисодиётига яқинлашув йўлида”, “Иқтисодий ислоҳотнинг асосий устуворликлари ва йўналишлари” деб номланган тўққиз бобдан иборат. Китобда Республикада ислоҳотларни ўтказишга тубдан янгича ёндашиш, бунда сифат жиҳатдан янги вазифалар ҳамда шароитларни, амалий тажрибани ҳисобга олиш, асосан ўз кучига таянишни ҳаётнинг ўзи тақозо қилаётгани таъкидланади. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этишда республиканинг ўзига хос хус-ятларини ҳисобга оладиган, Ўз-нинг ўтмиши, ҳозирги куни ва келгуси тараққиётига тўла-тўқис мос келадиган мутлақо янги тамойилларнинг ишлаб чиқилгани ва уларни амалиётда қўллаш йўл-йўриқларининг кўрсатиб берилгани ҳам мазкур китобнинг асосий мазмуни ва ғоясини ташкил этади. Президентимизнинг 1993 йил 31 августда Тошкент шаҳрида соҳибқирон Амир Темури ҳайкалининг очилишига бағишланган тантанада сўзлаган нутқида яқингача тарихимиз саҳифаларидан кўплаб номлар қора бўёқ билан ўчирилгани, халқнинг уларни унутишга маҳкум этилгани, бундан мақсад халқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий ғурури туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка кўндириш бўлгани, лекин ўзбек халқи ўз аجدодларини, ўз баҳодирларини унутмагани, ҳамиша юрагида, қалб тўрида сақлаб келгани таъкидланади. Уларнинг руҳини шод қилиш борасидаги савобли ишлар ва вазифалар ҳақида фикр юритилади. «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асари мустақилликнинг дастлабки йилларида амалга оширилган кенг қўламли ишлар туб ўзгаришларнинг илк бор сарҳисоб қилингани, стратегик аҳамиятга эга бўлган хулосалар баён этилгани билан ғоят қимматлидир. Хус-н, унда барқарор бозор иқтисодиёти, очик ташқи сиёсатга асосланган кучли

демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш пировард мақсад экани таъкидланади. Жамиятдаги ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги кескин муносабат ларга барҳам бериши билан улар эътиборини жамиятни янгилаш, ўзгартиришга, бунёдкорлик кайфиятларига ундаш, бу ўринда меҳнатни рағбатлантириш омилларини эътиборда тутиш муҳимлиги уқтирилган. Ушбу асар Ўз-нинг ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт модели ҳар томонлама асослаб берилгани билан беқиёс аҳамият касб этади. Унда ҳали-ҳануз ўз аҳамиятини йўқотмаган ҳамда тараққиётнинг мустаҳкам таянчи вазифасини ўтаётган негизлар ҳам кўрсатиб берилган. Ушбу негизлар: умуминсоний кадриятларга содиқлик; халқимизнинг маън-й-мад-й кадриятларини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; инсоннинг ўз имкониятларини тўла намоён қилиши; ватанпарварлик кабилардир. Шу ўринда ушбу асар Ўз-н давлати янгилиниш сиёсатидаги икки йўналиш қайд этилгани билан ҳам эътиборлидир. Бу, биринчидан, давлат сиёсати “Биз ҳеч кимдан кам эмасмиз, кам бўлмаймиз ҳам” ғоясини уйғунлаштиришга ҳаракат қилаётгани, иккинчидан, янгиликларнинг миллий анъаналар ва менталитетга мос келишига эътибор қаратилаётганида намоён бўлади.

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ — ўзбек халқи маъ-ятининг асоси, юртимиз босиб ўтган тарихий йўл, авлод-аждодларимиз ва мам-тимиз тарихи. 27 миллиондан ортиқ аҳолиси бўлган Ўз-н географик жиҳатдан ҳам, сиёсий жиҳатдан ҳам М.О.нинг ўзагини ташкил этади, таъбир жоиз бўлса, юраги ҳисобланади. Дунёдаги энг қад. цивилизациялардан бири мана шу минтақада пайдо бўлган. Қад. замонларда Буюк Ипак йўли шу ердан ўтган. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи ўз илдизлари билан а.лар қаърига бориб тақалади ва уч минг йилдан кўпроқ даврни ўз ичига олади. Президентимиз алоҳида таъкидлагани каби, «**Ҳозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки, умумжаҳон цивилизацияси бешиқларидан бири бўлганини бутун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олиму уламолар, саркардалар, сиёсатчилар етишиб чикқан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган. Эрамизгача ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, шу пайтгача кўрку файзини, маҳобатини йўқотмаган осору атиқаларимиз қадим-қадимдан юртимизда деҳқончилик, ҳунармандчилик маданияти, меъморчилик ва шахарсозлик санъати юксак бўлганлигидан далолат беради. Бешафқат давр синовларидан омон қолган, энг қадимги тошёзувлар, битиклардан тортиб, бугун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ўн минглаб асарлар бизнинг беқиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда кам топилади. Шунинг учун ҳам бу борада жаҳоннинг санокли мамлакатларигина биз билан беллаша олиши мумкин».** Истиклол йилларида Ўз-н ақл-заковат салоҳиятини ривожлантиришга, халқаро илмий-

мад-й алоқаларни кенгайтиришга жамиятшунос олимлар, биринчи навбатда, тарихчилар, археологлар, манбашунослар ва этнологлар катта ҳисса қўшдилар. Ўзбек халқининг этногенезини ўрганиш ва унинг холисона тарихини қайта яратиш, анъаналари, турмуш тарзи ва мад-тини ўрганиш билан боғлиқ ишлар жуда катта қизиқиш уйғотмоқда. Ҳақиқатан ҳам, дунёда ўзбекнинг кўлидан келмайдиган иш йўқ. Қозоқнинг буюк оқини Абай эътирофини ҳеч ким инкор эта олмайди: «Ўзбеклар етиштирмайдиган, мўл ҳосил олмайдиган экиннинг ўзи йўқ, ер юзида ўзбек савдогарларининг оёғи етмаган жой йўқ, ўзбеклар уддалай олмаган ишнинг ўзи йўқ... Ўткир зехн, маҳорат, абжирлик ва тадбиркорлик — буларнинг ҳаммаси ўзбекларга хос хус-ятдир». Қалмиқ адиби Давид Кугултинов юқоридаги фикрга тан бериб, шундай ёзган эди: «Худо ўзбекларга сахий ва туганмас хазина мисол замин, ана шу замин сингари сахий ва мурувватли маъ-ят, гўзал тил ва жаҳонга татиғулик буюк мад-т берди. Бунчалик катта меросга эғалик қилиш ер юзидаги ҳеч бир халққа насиб етмаган». Тарихда «Турон», «Туркистон», «Мовароуннаҳр» номи билан машҳур бўлган М.О., айниқса, Ўз-н ҳудудида минглаб йиллар давомида юксак мад-т гуллаб-яшнаган, кудратли давлатлар мавжуд бўлган. Улар инсоният тарихида, жаҳон маъ-ятини ривожлантиришда ёрқин из қолдирган. Шу сабабдан ҳам дунёда М.О. бўйича тадқиқотлар олиб борувчи 40дан зиёд ин-тлар, марказлар, университетлар олимлари ва жамиятлар фаолият кўрсатмоқда (2008). Ҳозирги Ўз-н ерларининг табиати кишилиқ тарихининг куйи палеолит (мил. ав. 3 млн. йил - 100-мингинчи йиллик) босқичидаёқ бу ерларда одамзод яшаши учун қулай бўлган. Фарғона водийсининг Сўх сойи соҳилидаги Селунгур ғорида ва Оҳангарон водийсининг Кўлбулоқ маконида топиб ўрганилган илк тош даври ёдгорликларига қараганда, қад. Турон ерларида бундай қарийб 700 минг — 1,5 млн. йил муқаддам ибтидоий одамлар яшаган. Ўрта палеолит (мил. ав. 100-40- минг йилликлар) даврига оид Тешиктош ғоридан топилган 8–9 ёшли болага тегишли суяк қолдиқлари фан оламида жиддий кашфиёт бўлди. Одам суяклари атрофига териб чиқилган архар ва Бухоро буғуси шохларининг топилиши дафн маросимларининг ибтидоий кўринишлари билан боғлиқ. Марҳумни қабрга турли буюмлар билан бирга кўмиш дастлабки диний тасаввурларнинг вужудга кела бошлаганини кўрсатади. Юқори палеолит (мил. авв. 40–12-минг йиллик) босқичида ҳозирги замон одами (кроманьон) шаклланган. Ўша давр одамлари фанда «*Homo sapiens*» — идрокли одам деб номланади. Ҳозирги замон одамнинг 3 ирқи — европоид, негроид, монголоид қиёфалари ҳам ўша вақтда вужудга келган. Одам тўдалари қон-қариндош бўлиб яшай бошлаган. Она томондан қариндошлиқ мустаҳкамланиб, матриархат пайдо бўлган. Тасвирий ва амалий санъатнинг ибтидоси ҳам ўша даврдан бошланган. Мезолит (мил. ав. 12-7-минг йилликлар)да ўқ-ёй кашф этилган, бу ўша давр одамлари ҳаётида буюк бурилиш ясаган. Ҳайвонларни қўлга ўргатиш бошланган. Мезолит даврида унгурлар деворига ўйиб чизилган ёки рангли бўёқлар билан тасвирланган ибтидоий санъат пайдо бўлган. Булар тотемистик эътиқод билан боғлиқ бўлиб, улардан бири Сурхондарёнинг Зараутсой дарасида топиб ўрганилган. Неолит, яъни янги тош даври (мил. ав. 6-4-минг йиллик)да овчи жамоалар ертўла, чайла

ёки капалар бино қилиб, ўтроқ ҳаёт кечиришга ўтганлар. Бу даврда оила тарихининг дастлабки босқичи — жуфт никоҳ урф бўлган. Энеолит (мис-тош) даврининг (мил. ав. 4–3-минг йиллик) нодир ёдгорлиги Зарафшон водийсида жойлашган Саразм бўлиб, у ердан сиртига рангдор нақшлар берилган сопол бўлаклари, мис кўзгу, олтин ва кумушдан ясалган мунчоқлар топилган. Жез даврида (мил. ав. 3–2-минг йилликлар) овчилик ва теримчилик ижтимоий ва иқт-й ҳаётда ўзининг дастлабки аҳамиятини йўқотган. От, эшак, туя ва хўкиздан транспорт воситаси сифатида фойдаланилган, аравалар вужудга келган. Бу даврда ривожланган Бақтрия (Амударё бўйи) деҳқончилик мад-ти шаклланган. Илк шаҳарлар пайдо бўлган. Темир даври (мил. ав. IX а.дан) ёдгорликлари Хоразм, Бақтрия, Суғд, Чоч ерлари ва Фарғона водийсида ўрганилган. Бу даврда хунармандчилик деҳқончиликдан ажралиб чиққан. Меҳнат унумдорлиги ўсиб, кўшимча маҳсулот ишлаб чиқарила бошланган. Бу эса ибтидоий жамоа тузумининг емирилишига олиб келган. Аҳоли қоҳинлар, жангчилар, деҳқонлар ва хунармандлар тоифаларига бўлинган. Қабилалар ўртасида ҳарбий иттифоқлар тузилган. Кучли лашкарбошилар «қовий», (кучли, забардаст) унволлари билан атала бошлаган. Қовийлик ҳокимияти меросий бўлган. Улар эл-юртни ташқи ёв босқинларидан мудофаа этар, дарёлардан катта-катта каналлар чиқариш ва янги ерларни ўзлаштиришда жамоа ишлари — ҳашарларни ташкил қилардилар. Илк давлатчилик юзага келиши билан чорвачилик ва хунармандчилик ҳам ривожланиб, савдо-сотик жонланган. «Авесто»дан маълум бўлишича, мил. ав. IX–VIII а.ларда Ў.О.да жамият асосини катта патриархал оила ташкил этган. Оила, уй ва хонадон «нмана», оила бошлиғи «нманapati» деб аталган. Бир-бирига қариндош оилалар уруғ-жамоаси «вис»ни ташкил этган. Вис уруғдан ташқари қишлоқни ҳам англаган. Уруғ ёки қишлоқ оқсоқоли «виспати» номи билан юритилган. Уларнинг вазифаси кенг бўлиб, бир йўла уруғ бошлиғи, қози, диний устоз ва раҳнамо ҳисобланган. «Авесто» маълумотлари ва археологик тадқиқотлар натижалари шундан далолат берадики, мил. ав. VII–VI а.ларда Қад. Хоразм ва Қад. Бақтрия давлатлари мавжуд эди. Мил. ав. VI–IV а.ларда Сўғдиёна, Марғиёна, Уструшона, Фарғона ва Парфия каби вилоятлар М.О. ижтимоий -иқт-й, маънавий ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Мил. ав. VI а.да М.О. форс босқинчилари томонидан истило қилинган, Аҳамонийлар ҳукмронлиги икки а.дан кўпроқ давом этган. Бу даврда М.О. аҳолиси илк бор зарб этилган танга пуллар билан муомала қила бошлаган. М.О. халқлари тақдири Қад. Шарқнинг тадрижий тараққиёти билан узвий боғланиб, унинг ажралмас таркибий қисмига айланган. Мил. ав. 329 йилда македониялик Александр қўшинлари юртимизга бостириб келган. Маҳаллий аҳоли озодлик ва мустақиллик учун курашга кўтарилган. Босқинчиларга қарши кўзғолонга бошчилик қилган Спитамен номи а.лар оша яшаб мардлик ва жасорат тимсоли сифатида авлодларга маън-й-руҳий мадад бериб келган. Александр вафотидан сўнг, унинг салтанати Миср, Македония ва Салавкийлар давлатларига парчаланиб кетган. Мил. ав. III а. ўрталарида Салавкийлардан Юнон-Бақтрия давлати ажралиб чиққан. Бу даврда Бақтрия, Сўғдиёна ва Марғиёнада кўплаб шаҳарлар қурилган. Кулолчилик, темирчилик, заргарлик ва бинокорлик ривож топиб, қўшни давлатлар билан

савдо-сотик ва мад-й алоқалар кенгайган. Натижада, М.О., Юнон, Ҳинд ва Эрон мад-тларининг илғор анъаналари омухталаниб, ўзига хос қад. юксак маъ-ят шаклланган. Мил. ав. III а. бошларида Сирдарёнинг ўрта оқимидаги ерларда Қанғ давлати ташкил топган. Қанғ юртлири Шарқда Қад. Фарғона — Даван давлати билан чегараланган. Қанғ давлати Ҳитой, Кушон, Парфия, Рим ва Кавказ орти мам-тлари билан иқт-й, сиёсий ва мад-й алоқада бўлган. Унинг ҳудудидан Буюк Ипак йўли кесиб ўтгани сабабли ташқи савдо алоқаларида сарбонликни қўлда сақлаб туришга интилган. Мил. ав. 165-йилда Юнон-Бақтрия давлатига барҳам берган юечжилар тарихда Кушон подшолиги номи билан шуҳрат қозонган салтанатга асос солганлар. Қад. Чағониён вилоятида жойлашган Далварзин унинг пойтахтига айлантирилган. Кужула Қадфиз ҳокимлиги даврида «ябғу», «шоҳлар шоҳи» ва «буюк халоскор» каби жарангдор унвонлар битилган, тангалар зарб этилган. Канишка I (мил. 78-123) даврида пойтахт ҳозирги Пешовар шаҳрига кўчирилган. Кушон подшолигининг Хань давлати ва Рим салтанати билан иқт-й, элчилик муносабатлари юксак даражага кўтарилган. Шубҳасиз, бунда Буюк Ипак йўлининг аҳамияти беқиёс бўлган. Қад. Турон ҳудудида илк ўрта а.ларда аҳоли ижтимоий -иқт-й, сиёсий ва маънавий ҳаётида муҳим ўзгаришлар юз берган. Дехқончилик воҳаларида шаҳарлар сони кўпайиб, улар хунармандчилик, савдо-сотик, мад-й ҳаёт марказига айланган. IV а. 70-йилларида М.О.да хионийлар ҳукмронлиги ўрнатилган. Бу давлат 120 йилдан ортиқроқ мавжуд бўлган. V а. 20-йилларида Шарқдан Сирдарё ва Орол бўйлари орқали Хоразм ва Амударё ҳавзасига яна бир кўчманчи чорвадор аҳоли — тоҳарлар кириб келганлар. Улар манбаларда кидарийлар номи билан тилга олинади. V а. ўрталарида Эфталлийлар шоҳи Вахшунвар Чағониён, Тоҳаристон ва Бадахшонни эгаллаган, Сўғдда хионийлар ҳукмронлигига барҳам берилган. Византия тарихчиси Прокопийнинг ёзишича, эфталлийларнинг қонуний давлати подшоҳи мутлақ томонидан бошқарилган. Хионий ва кидарийларнинг М.О.га кириб келиши ҳамда Эфталлийлар давлатининг ташкил топиши маҳаллий аҳолининг маънавий ҳаётига ҳам маълум даражада таъсир этган. Асрий анъаналари кучли бўлган Тоҳаристон ва Сўғдиёнада кўчманчилар тез орада ўтроқлашиб, маҳаллий аҳоли билан қоришган ва унинг ижтимоий -иқт-й, маънавий ҳаётида фаол иштирок этган. Илк ўрта а.ларнинг ўзига хос мад-ти шакллана бошлаган. Бу, айниқса, бинокорлик, меъморлик ва тасвирий санъатнинг айрим жабҳаларида кўпроқ намоён бўлган. VI–VIII а.ларда мам-тнинг сиёсий жиҳатдан заифлашуви унинг бир неча майда давлатларга бўлиниб кетишига сабаб бўлган. Сўғд ва Фарғонада ихшидлар, Тоҳаристонда маликшоҳлар, Хоразмда хоразмшоҳлар, Чоч ва Илокда тудун ва дехқонлар ҳукмронлик қилган. Илк ўрта а.ларда Сўғдда шаҳар ва қишлоқ аҳолиси «наф» деб аталган. Зодагонлар «озод», шаҳар хунармандлари «озодкор», савдогарлар «ғувокор», зироаткорлар «кашоварз», қул ва чўрилар «бантак» ва «доя» деб юритилган. Бу даврда Турон аҳолиси зардуштий, будда, христианлик, моний ва қам (шомон) каби динларга эътиқод қилган. VIII а. бошларида Мовароуннаҳр Араб халифалиги томонидан истило этилган. Бу даврда содир бўлган мураккаб сиёсий вазиятнинг тадрижий ривожини ва у билан чамбарчас боғлиқ ижтимоий -иқт-й ўзгаришлар мам-т маънавий

ҳаётига ҳам кучли таъсир этган. Дастлабки маълумотни Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм мадрасаларида олган М.О. олимлари Боғдод, Дамашқ, Қоҳира, Куфа ва Басрада билимларини оширган. Улар ўз асарларини ўша даврда илм тилига айлантирилган араб тилида ёзишга мажбур бўлганлар. Мовароуннаҳр ва Хуросон аҳолисининг тез-тез кўзғолон кўтариши, мам-т ичида узлуксиз давом этган урушлар Араб халифалиги ҳокимиятини заифлаштириб, мустақил давлатларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Ўз-н худудида Қарлуқлар, Ўғузлар давлатлари ҳукм сурган. 873 йилда Хуросонда Тоҳирийлар ҳукмронлиги тугатилиб, янги Саффорийлар давлати ташкил топган. Бундай сиёсий ўзгаришдан сўнг Мовароуннаҳр ўз мустақиллигини тўла тиклаб олган. Бу даврда Самарқанд, Фарғона, Шош ва Уструшона вилоятларида Сомонийлар хонадони вакиллари ноиб эдилар. Исмоил даврида Хуросон ҳам Сомонийлар қўл остига ўтган. Мам-т маънавий ҳаётининг таянчи бўлган ислом мафкурасига Сомонийлар даврида «устод» — дин ва илм пешволари раҳнамолик қилган. Сомонийлар давридаги сиёсий барқарорлик ва иқт-й кўтарилиш маънавий ҳаёт равнақига имкон берган. Бухоро, Самарқанд, Насаф, Гурганж, Марв сингари шаҳарлар илмий ва мад-й марказ сифатида тараққий этган. Бу даврда қишлоқ аҳолисининг аксарияти сўғдий, туркий, хоразмийча сўзлашса-да, марказий шаҳарларда давлат тили сифатида қабул қилинган форсий-дарий адабий тили вужудга келган. Форсий-дарийда назм, наср ва илмий асарлар ёзила бошлаган. Бу даврда Муҳаммад Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Наршахий, Беруний каби жаҳон фани тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк сиймолар ижод қилганлар. X а. ўрталарида ташкил топган Қорахонийлар давлати подшолари буюк ҳукмдор маъносини англатувчи “арслонхон” ва “буғрохон” унвонлари билан юритилган. Буюклик, улуғлик эса қадимда туркий халқларда «қора» сўзи билан сифатланган. 999 йилда Қорахонийлар Бухорони босиб олиб, Сомонийлар ҳокимиятига барҳам берган. X а. охирида Сомонийлар мулки ўрнида Қашқардан Амударёгача чўзилган Қорахонийлар ва Ҳиндистон шимолидан Каспий денгизи жанубига қадар вилоятларни эгаллаган Ғазнавийлар давлати ташкил топган. Сирдарё этакларида яшовчи ўғузлардан ажралиб, Салжуқий номи билан Хуросонга бориб ўрнашган кучлар Ғазнавийларга қарши жиддий кураш бошлаган. 1040 йилдаги Данданакон жангида Салжуқийлардан мағлуб бўлган Ғазнавийлар тасарруфида Ғазна, Қобул, Қандаҳор ва Панжоб вилоятларигина бўлиб, у кичик давлатга айланиб қолган. Салжуқийлар Тўғрулбек замонида 1055 йилда Боғдодда ўз сиёсий ҳукмронлигини ўрнатган. Салжуқийлар 1043 йилда Хоразмни ҳам бўйсундирган. 1127 йилда Хоразм Қорахитойлар томонидан эгалланган. Улар Хоразмнинг ички ишларига аралашмай, фақат бож ва ўлпон йиғиш билан кифояланган. XIII а. бошида Хоразм жуда катта худудни эгаллаган буюк давлатга айланиб, унинг чегараси Орол ва Каспий денгизи соҳилидан Ироққа қадар борар, жануби-шарқий сарҳади Ғазна вилоятидан, Етгисув ва Дашти Қипчоқдан ўтар эди. Пойтахти Гурганж шаҳри бўлган. Мовароуннаҳр аҳолисининг Қорахитойлар асоратидан озод бўлиб, Хоразм давлатига бирлашиши ижобий тарихий воқеа эди. Лекин, сиртдан қараганда жуда кучли, нуфузи буюк кўринган Хоразмшоҳлар давлати сиёсий жиҳатдан унчалик

мустаҳкам бўлмаган. Шу сабабга кўра, Чингизхон бошлиқ мўғул босқинчилари Хўжанд ҳокими Темур Малик, 1221 йил бошида Хоразм давлати султони деб эълон қилинган Жалолоддин Мангубердининг қаҳрамонликларига қарамай, Мовароуннаҳрни нисбатан осон истило этишга муваффақ бўлган. Мўғуллар истилоси оқибатида Мовароуннаҳр ва Хоразм иқт-й ва маънавий ҳаётига жуда катта зарар етиб, гавжум ва кўркам шаҳарлар, айниқса, Бухоро, Самарқанд, Гурганж, Марв, Банокат, Хўжанд қабила харобазорга айлантирилган. Шарқий Туркистон, Етгисув ва Мовароуннаҳр Чингизхоннинг 2-ўғли Чиғатойга берилган. Кўчманчи мўғуллар ўтроқ аҳолидан иборат катта ва мад-й вилоятларни бошқаришда бўйсундирилган халқларнинг зодагон табақа вакиллари хизматидан фойдаланганлар. XIV а. 40-йилларида Чиғатой улуси Шарқий Туркистон ва Етгисувдан иборат Мўғулистон ва Мовароуннаҳр қисмларига бўлиниб кетади. Мовароуннаҳрда мўғуллар истилоси оқибатида инқирозга юз тутган фан, адабиёт, маърифат ва мад-тнинг айрим тармоқлари тиклана бошлайди ва бу даврда, биринчи навбатда, шаҳарсозлик билан боғлиқ бўлган бинокорлик ва меъморилик йўлга қўйилади. Ўша а.ларда тикланган кўпгина мад-т обидаларидан айримлари бизнинг давримизгача сақланиб қолган. XIV а.нинг 60-йилларида Мовароуннаҳрда сиёсий тарқоқлик кучайиб, ўзаро кураш кескинлашган. Шундай пайтда тарих сахнасига чиқиб келган Амир Темур Мовароуннаҳр ва Хоразмда тарқоқлик, ўзаро низоларга чек қўйиб, Сирдарё бўйларида Орол денгизигача бўлган ерларда яшовчи халқларни ягона марказлашган давлат тасарруфида бирлаштирган. Амир Темур ўзининг 35 йиллик ҳукмронлиги даврида Ҳиндистон ҳамда Хитойдан Қора денгизга қадар ва Орол денгизидан Форс қўлтиғигача ғоят катта ҳудудни ўз ичига олган улкан салтанатни вужудга келтирган. Салтанат пойтахти Самарқандда Исфакон, Шероз, Халаб, Хоразм, Бухоро, Қарши ва Кеш шаҳарлари меъмору бинокорлари иштирокида саройлар, масжидлар, мадрасалар, мақбаралар қурилган. Бунёдкорлик фаолияти ҳозирги Ўз-н ҳудудидан ташқарида ҳам амалга оширилган. Табризда масжид, Шерозда сарой, Боғдодда мадраса, Туркистонда Хожа Аҳмад Яссавий қабри устига мақбара бино қурдирилган. Бунёдкорлик фаолияти темурийлар даврида ҳам давом эттирилган. Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги даврида ҳам пойтахт шаҳарларда олиму фузалолар, шоиру бастакорлар, меъмору бинокорлар ва наққошу хунармандларнинг катта гуруҳи тўпланган. Самарқанд ва Бухоро илму маърифат даргоҳига айлантирилган. Улуғбек фармони билан Бухоро (1417), Самарқанд (1417-1420) ва Ғиждувонда (1433) мадрасалар қурилган. Бухоро мадрасаси дарвозасига: «Илм олмоқ ҳар бир мусулмон аёл ва эркакнинг бурчидир», деган калима ёзиб қўйилган. Самарқандда дунёга келган расадхона астрономия соҳасида жаҳоншумул аҳамият касб этган натижаларга эришган. Темурийлардан сўнг ҳокимиятга келган Шайбонийлар сулоласи 100 йил ҳукм сурган. Пойтахт дастлаб Самарқанд, Убайдуллахон даврида Бухорога (1533) кўчирилган. Шундан сўнг мазкур давлат Бухоро хонлиги деб атала бошлаган. Аштархонийлар сулоласи (1601-1753) даврида сиёсий низо, ички курашлар кучайиб, Бухоро ва Хива хонликлари ўртасидаги урушлар катта талофатларни келтириб чиқарган. Аштархонийлардан сўнг Манғитлар сулоласи (1753-1920)

тахтга чиққан даврда ҳам мадрасалар қурилган, лекин уларда асосан, форс ва араб тиллари, диний таълимотлар ўқитилган. Дунёвий фанларга деярли аҳамият берилмаган. 1709 йилда Фарғона водийсида вужудга келган Қўқон, 1511 йилдаёқ шаклланган Хива хонликларидаги ижтимоий -сиёсий, маънавий ҳаёт Бухородагидан кескин фарқ қилмаган. Хукмрон табақа вакиллари ўртасида бирлик ва аҳилликнинг йўқлиги, моддиятнинг маъ-ятдан устун қўйилиши, бойлик талашиб ўзаро олиб борилган мантиксиз урушлар оқибатида М.О. халқлари жаҳон ҳамжамияти ривожидан орқада қолган. Жаҳон бозоридан ажралиб қолганлик хонликлар ва амирликни қолоқликка маҳкум этган. Бухоро ва Хива муносабат и яхши қўшничиликка асосланмаган эди, ш-дек, Бухоро ва Қўқон ўртасидаги муносабат ҳам душманлик руҳида кечган. XVI а.дан бошлаб М.О. халқлари мад-й ҳаётда XIV-XV а.лардаги мавқеини сақлаб қола олмаганлар. Аксинча, шу даврдан бошлаб мад-й ҳаётда орқага кетиш рўй берган ва узоқ турғунлик даври бошланган. Бунинг биринчи сабаби, марказлашган давлатнинг парчаланиб кетгани бўлса, иккинчиси, диний мутаассиблик, хурфот ва жаҳолат халқлар ҳаётидан аниқ ва табиий фанларни деярли сиқиб чиқаргани эди. XIX а. ўрталарида мустамлакачи икки империя яъни, Россия ва Буюк Британия стратегик манфаатлари Туркистонда тўқнашган. М.О. давлатлари ҳукмдорлари калтабинликлари, ўз шахсий манфаатларини эл-юрт манфаатларидан устун қўйганлари оқибатида бу икки мустамлакачи империялар ўртасидаги зиддиятлардан фойдалана олмаганлар. Россия ва Буюк Британия келишувига биноан, Афғонистон икки давлатнинг Осиёдаги мустамлакалари ўртасида уларни ажратиб турувчи ҳудуд вазифасини ўтайдиган бўлган. Шундай қилиб, Россия босқини хавфи ҳам ўзаро зиддияти кучли Бухоро, Хива, Қўқон хонликларини бирлаштира олмаган. Россия империяси Туркистонни босиб олгач, дунёнинг энг йирик мустамлакачи мам-тига айланган. Мустамлакачилик маҳаллий халқларга мутлақо ишонмаслик, туркий халқларни камситиш каби буюк давлатчилик ва шовинистик оғулар билан заҳарланган эди. Лекин, Россия истилоси натижасида Тошкент ва Фарғона водийсида банклар, хорижий корхоналар очилган. Туркистонда ҳам бозор муносабатлари шакллана бошлаган. М.О. хонликлари бўйсундирилгач, ўзаро урушлар барҳам топган. Бироқ, истиқлол учун кураш асло тўхтамаган. XIX а. охири - XX а. бошларида Туркистон ҳаётида муҳим аҳамият касб этган ижтимоий -сиёсий, маъ-й жаҳидчилик ҳаракати юзага келган. Дастлабки жаҳид мактаблари, газеталари, журналлари нашр этилган. Ўзбек миллий театрига асос солинган. 1917 йил Октябрь тўнтаришидан кейин тузилган Туркистон Халқ Комиссарлари Советига маҳаллий миллат вакилларидан бирорта ҳам киши киритилмаган. Минтақадаги миллий демократик давлатчиликнинг дастлабки тажрибаси — Туркистон мухторияти большевиклари томонидан қулатилган. Шўро режими чоризм мустамлакачилик сиёсатидан ҳам ошиб тушган. Туркистон ўлкаси Россияга яна бир бор сиёсий ва иқт-й жиҳатдан қарам этилган. Оқибатда, Шўро режимига қарши, «босмачилик» тамғаси босилган қуроли ҳаракат бошланган. Большевиклар Туркистон минтақасининг бўлиб ташлаб, идора қилиш мақсадида 1918 йил 30 апрелида унга «автономия» берганлар. Сўнгра Туркистонни парчалаб ташлаш

учун жиддий тайёргарлик кўришга киришилган. 1925 йил 13-17 февралда ЎзССРнинг тузилиши «ўзбек халқининг миллий давлатчилиги ташкил қилинди» деган фикрни англамайди. СССР таркибидаги ЎзССР амалда ҳеч қандай суверенитет ва мустақилликка эга эмас эди. ЎзССРнинг XX а. 30-йилларидаги ижтимоий -сиёсий ҳаёти мустабид Шўро тартиботи мустаҳкамланган ва тоталитар тузум қарор топган, большевиклар партияси яққа ҳукмронлиги чўққига чиққан даврга тўғри келади. Партия ҳаётнинг бутун ижтимоий -иқт-й, маън-й, мафкуравий ва мад-й соҳаларини бошқаришни ўз қўлида жамлаб олган эди. XX а. 70-йилларига келиб ЎзССРда ижтимоий рив-ш муаммоларининг ҳал қилинишидан кўра тезроқ кўпайиб, кескинлаша борган. Бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари ва иқт-й ҳаётни қатъий режалаштириш тамойили вазиятни янада мураккаблаштириб юборган. 1985-1991 йиллар Ўз-н тарихида халқнинг миллий ўзлигини англаши ва миллий онгининг ўсишида муҳим аҳамиятга эга бўлган босқич ҳисобланади. Марказда бошланган қайта қуриш жараёни Ўз-нда ҳам мустақиллик ғояларининг тикланиши ва шаклланиши учун замин яратган.

1989 йил 23 июнда ЎзКП МК Биринчи котиблигига И.А.Каримов сайлангач, мустақиллик учун дадил ҳаракат тезлашган. Шу йилнинг 21 октябрида ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши бунинг яққол далилидир. 1990 йил 24 мартда Ўз-нда президентлик бошқаруви жорий этилиши ҳам истиқлол сари ташланган янги қадам эди. 1991 йил 31 августда ўзбек халқининг муқаддас, тарихий орзуси рўёбга чиқди — Ўз-н тинч, парламент йўли билан ўзининг ҳақиқий давлатчилигига эришди. Президент Ислом Каримов раҳбарлигида Ўз-н аҳолисининг миллий-тарихий турмуш ва тафаккур тарзидан, халқ анъаналари ва б. хус-ятларидан келиб чиқиб тараққиётнинг ўзига хос ва мос модели ишлаб чиқилди. Ўз-н демократик, адолатли ижтимоий тузум, жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўринни эгаллайдиган ва жаҳон мад-тига салмоқли ҳисса қўшадиган, иқт-й ва маънавий жиҳатдан бой давлат ва жамият барпо этишни ўзининг стратегик вазифаси деб белгилади. Истиқлолга эришилгач, Ўз-ннинг иқт-й, ижтимоий , сиёсий, маън-й-маър-й тараққиётида улкан ишлар амалга оширилди, халқимизнинг ҳаққоний тарихини яратиш имкони очилди. Ўз эрки ва мустақиллигини қўлга киритган халқимизнинг юртимизда Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш борасидаги фаолияти жадаллик билан давом этмоқда.*А.Сагдуллаев, Б.Исоқов*

“ЎЗБЕКИСТОН – ЯГОНА ВАТАН” — республикада яшовчи барча миллат, элат, дин вакилларининг Ўз-ни ўз Ватани сифатида тан олишини англаувчи ғоя. Ўз-н мустақиллигининг энг катта ютуқларидан бири юртимизда миллатлараро ва конфессиялараро тотувликнинг таъминланишидир. Унинг ҳуқуқий асослари Асосий қонунимизда мустаҳкамланган. Зеро, Конституцияда таъкидланганидек, мам-тимизда истиқомат қилаётган 130дан ортиқ миллат ва элат вакиллари, ирқий, миллий мансублиги, диний эътиқодидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлидир. Бугун “ягона Ватан” – “ягона хонадон” т.си янгича мазмун касб этмоқда. Барча фуқароларнинг ягона оила, бутун мам-т тақдири учун

жавобгарлик ҳисси ошмоқда. Албатта, бу борада миллий равақ, ҳар бир миллатнинг ўзига хослиги, тили ва мад-тини такомиллаштириш қонун билан қафолатлангани муҳим аҳамиятга эга. Ш.у. ҳам умумий хонадон тинчлиги, осойишталиги учун масъуллик бурчи фуқароларнинг юксак даражадаги виждон ва имон ишига айланмоқда. Шахснинг, миллат, элат вакилининг жамият олдидаги бурчи, масъулияти ошмоқда. Ўз-нда яшовчи ҳар бир миллат вакили республикамизда олиб борилаётган ижтимоий -иқт-й ислохотларнинг пировард натижаси – фаровонликдан, осойишталик, тинчлик ва барқарорликдан манфаатдордир. Ватан равақи, Юрт тинчлиги, Халқ фаровонлиги – ҳамма учун муқаддасдир. Кўпмиллатли мам-тимиз фуқаролари орасида ҳамжиҳатлик ва биродарлик туйғуларини кучайтириш “Ўзбекистон – ягона Ватан” ғоясининг амалга ошишини таъминлайди.

ЎЗБЕКЧИЛИК – ўзбек миллатига хослик, унинг маъ-яти, мад-ти, анъана, урф-о.лари билан узвий боғлиқликни англатувчи т. Президент И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида Ў. т.сининг моҳиятини ифодаладиган қарашлари шундай баён этилган: “... халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзига назар ташлайдиган бўлсак, бошқаларга ҳеч ўхшамайдиган, минг йиллар давомида шаклланган, нафақат ўзаро муомала, балки ҳаётимизнинг узвий бир қисми сифатида намоён бўладиган бир қатор ўзига хос хусусиятларни кўрамиз. Мисол учун, тилимиздаги меҳр-оқибат, меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, қадр-қиммат деган, бир-бирини чуқур маъно-мазмун билан бойитадиган ва тўлдирадиган ибораларни олайлик. Қанчалик ғалати туюлмасин, бу ибораларни бошқа тилларга айнан таржима қилишнинг ўзи мушкул бир муаммо... Бундай тушунчалар асрлар мобайнида эл-юртимизнинг дунёқарашини, маънавий ҳаётининг негизи сифатида вужудга келган, онг-шууримиздан чуқур жой олган буюк қадриятларнинг амалий ифодасидир”. Ў. кенг маъноли т., ўзбек миллатига мансуб кишиларнинг феъл-атвори, юриш-туриши, сўзлаши, кийиниши, хатти-ҳаракати, одатларида ҳам унга хос кўплаб жиҳатларни кузатиш мумкин. Миллий маъ-ятимизнинг асосий устунларидан бўлган “ахлоқ”, “одоб”, “мад-т” ва “маърифат” сўзлари, аввало, Ў.га хосликни талаб қилади. Бу т.нинг Ў. анъаналари асосида шаклланиши юксак миллий маъ-ятга етишишнинг энг самарали йўлидир. Инсоннинг ўзи яшайдиган жамиятга оид расм-русумларни ҳурмат қилиши, Ў. анъаналари доирасида ҳаёт кечириши, шундан фахр-ифтихор туйиши, юрти, юртдошларига бўлган муносабат и унинг маъ-ятини белгиловчи омиллардандир. Шулардан келиб чиқиб, Ў.ни миллий қадрият деб айтиш мумкин. Ў. анъаналарининг (меҳмондўстлик, олижаноблик, атрофдагиларга ҳурмат-эътибор, яқинларни қадрлаш) бошқа халқ маъ-яти, мад-тига таъсири, инсоният манфаатларига хизмат қилиши унинг умуминсоний хус-яти ҳисобланади. Мустақиллик йилларида Ў. т.си билан боғлиқ кўплаб миллий қадриятлар юзага чиқди. Чунки ўтган даврда “совет халқи” деган мавҳум т. остида Иттифоқдаги барча халқ ва элатларни (этник хус-ятлари, урф-о. ва анъаналарига ҳилоф равишда) бир ягона ижтимоий бирликка мансуб деб

билиш, бунда уларнинг а.лар давомида шаклланган барча ўзига хосликларини бир-бирига сингдириб, йўқотиб юбориш мақсади назарда тутилган эди. Истиклол туфайли бошланган ва изчил давом эттирилган ислохотларнинг бош мақсади халқимизнинг ўз-ўзини англашига, ўз миллий қадрият ва анъаналарини тиклашига қаратилди. Ўз-ўзини англаш эса ўзбек халқининг ўзбеклигини англаш, “Ў.”нинг қандай ҳодиса эканини билиш, шу этник бирликка мансуб улуғ шахсларнинг буюк бунёдкорлик ишлари, яратган ва авлодларга қолдирган моддий, мад-й-маър-й меросга ворислик ҳиссини туйиш билан белгиланади. Маълумки, Ў. т.си айти чоғда ғурур, ифтихор туйғулари учун ҳам асос сифатида хизмат қилади. Шу билан бирга, ўзбек миллатига мансуб одам ўзбекона андиша, соддалик ё бирор бошқа сабаб билан ножўя иш қилиб қўйган пайтда “Ў.-да” деган ибора қўлланиб, жонли мулоқотда бу сўз баъзан салбий маънода ҳам қўлланади. *Ш.Ризаев*

ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ – инсоннинг ўзини алоҳида вужуд сифатида бутун борликдан ажрата билиши, баҳолаши ва қадрият сифатида англашини ифодаловчи т. Ў.а. шахснинг ўзини ҳақиқий инсон, муайян моддий ва маънавий бойликларнинг эгаси ва улар учун масъул эканини, ягона тил, урф-о.лар, анъаналар, қадриятлар ва давлатга мансублигини, манфаатлар ҳамда эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етиши жараёнида шаклланади. Президент Ислон Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида бу т.нинг мазмун-моҳияти, ўрни ва аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилган. Ў.а. жамият олдида турган вазифаларни тўғри англаш, ижтимоий тажрибалардан фойдаланиш қонуниятларини билиш, Ватан, миллат олдидаги масъулият туйғуси ҳамдир. Ў.а. мудом тарихий ривожланиб борадиган шакл ва кўринишларда, турли даражаларда намоён бўлади. Унинг биринчи шаклида инсон ҳис этиш орқали ўзини табиатдан, теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисалардан ажрата билади. Ў.а.нинг иккинчи шакли янада юқори даражада намоён бўлиб, унда инсон ўзини бирор бир жамоа, у ёки бу мад-тга тегишли эканлиги орқали англайди. Ва ниҳоят, учинчи, энг юқори даража – ўзини “мен” орқали бошқалар н.назаридан баҳолаши, эркинлигини ҳис этган ҳолда ҳар бир хатти-ҳаракатига бўлган масъулиятни ҳис этиши, ўзи қилаётган ишларининг тўғри-нотўғрилиги, ҳақ ёки ноҳақлигини назорат қила билишидир. Бунда инсоннинг дунёқарashi, маъ-яти ва маърифатлиги, унинг индивидуал тарзда шакллангани билан белгиланади. Ў.а.нинг шаклланиш жараёни ва омиллари Шарқ ҳамда Ғарб алломалари томонидан ҳар тарафлама ўрганилган. Шарқ алломаларидан Имом Бухорий, Имом Термизий, Форобий, Ибн Сино, Насафий, Навоий, Мирзо Бобур ва б. Ў.а.нинг руҳий, ботиний жиҳатларини, инсон маъ-ятининг таркибий қисми, олам ва одам муносабат ини билиш асоси экани каби масалаларга эътибор қаратганлар. Ғарб алломаларидан Сукрот, Ф.Бекон, Т.Гоббс, Р.Декарт, Ф.Ницше, З.Фрейд, Э.Эриксон, В.Гегел, И.Кант, Н.Бердяев ва б. Ў.а.нинг зоҳирий жиҳатларини, уни ижтимоий борлиқ, макон ва замоннинг фаол ижодкорлиги омили сифатида ўрганганлар. “Индивидуал онг – ўзини англашдир”, деб ёзади И.Кант. Тарихий зарурият остида “инсоннинг жамият ва б. кишилар билан муносабат лари жараёнида ўзини назорат этиш ва

Ўзини идора қилиш каби ҳаётий муҳим восита сифатида пайдо бўлган. Агар меҳнат ва жамият пайдо бўлмаганида кишида Ў.а. ҳам шаклланмас эди. Шундай экан, Ў.а.сиз жамият ва ҳақиқий инсоний меҳнат ҳам муваффақиятли ривожланмас эди”. Кишидаги индивидуал онг, Ў.а., ўзини назорат этиш, бошқариш тарихий рив-ш жараёнида, меҳнат ва ижтимоий муносабат лар таъсирида шакллана борган. XVIII а. охири - XIX а. бошларида янги давр файласуфлари ва немис мумтоз файласуфлари томонидан ривожлантирилган Ў.а. тўғрисидаги қарашлар ҳам эътиборга моликдир. Жумладан, янги давр ижтимоий -сиёсий таълимотларида хус-н, Декарт қарашларида Ў.а. "*cogito ergo sum*" т.си орқали ифодаланган. Декарт “Агар мен ҳар қандай нарса ва ҳодиса ҳақида фикр юритадиган бўлсам, мен ўзимни субъект сифатида мавжудлигимни ҳис қиламан”, деган. Ў.а. – бу фақат индивидуал ҳодиса ёки жараён бўлмай, балки жамоа ёки бирор-бир халқнинг мақсадли фаолиятидан ҳам иборат. Шу н.назардан ҳам миллий Ў.а.нинг этнопсихологик жиҳатларини тадқиқ қилиш шартдир. Мас., уни шахс (миллат вакили) ва гуруҳ (этнос), миллат ва б. миллат, анъанавий онг ва замонавий менталитет, этнос ва суперэтнос онги, миллий ўзликнинг меҳнат фаолиятида, миллатлараро муносабат ларда, турмуш тарзида намоён бўлиши каби йўналишларда очиқ бериш мумкин. Гегель биринчи бўлиб руҳ билан Ў.а. масаласини уйғунликда қаради. “Билишнинг ҳақлиги Ў.а.дадир, Ў.а. эса билишнинг асосидир, чунки бошқа предметни ҳар қандай билишнинг мавжудлиги Ў.а.дадир. Мен биламанки, предмет меники (у менинг тасаввурим), ш.у. уни билганимда ўзимни англайман”. Гегель ўзини англашни: 1) ўзи-ўзи учун мавжуд, “ёлғиз ўзини англаш” ёки ўз нафсига берилган ўзини англаш; 2) ёлғиз ўзини англашнинг бошқа ўзини англашга ўтиши ёки якка ва умумийнинг бирлашиши; 3) бир-бирига яқинлашган ўзини англаш, яъни “умумий ўзини англаш” даражасига ўтишига ажратади. Кейин у ушбу босқичларнинг фал-й-психологик моҳияти ва механизмлари ҳақида фикр юритади. Ў.а., вазиятни идрок этиш, юзага келган муаммога оқилона ёндашиш эмас, кимнингдир, гоҳо “доҳий”ларнинг даъвоси, шиори оммани ҳаракатга келтиради. Ш.у. омма иррационалга, ҳиссиётларга тўла бақирққа, даъватга бўйсунди. Бугунги кунда Ў.а. ижтимоий сиёсий жараёнларда фаол иштирок этишни, бўлаётган воқеа-ҳодисаларни теран англаб этишни билдиради. Ўзлигини англаган шахс, айниқса, ёшларимиз ҳар қандай мафкуравий хуружларга берилмайди.

В.Қўчқоров

ЎЛАН — халқ ижоди жанри, кўшиқ тури. Дехқонлар, айниқса, чорвадор халқлар орасида кенг тарқалган. Асосан аёллар, қисман эркеклар томонидан чилдирма (доира) жўрлигида ижро этилади. Ў.лар баъзан савол-жавобли кўшиқ тарзида, баъзан икки киши томонидан диалог шаклида ҳам айтилади. Ҳар бир тўй маросимига хос Ў.лар мавжуд. Ўзбекларда “Никоҳ тўйи” маросимида қизлар бир томон, йигитлар бир томон бўлиб; “қиз оши” (лапар, қиз зиёфати) маросимида қизлар биргаликда жўр овоз бўлиб; “Чорлари”, “Чақирди”, “Бешик тўйи” маросимида аёллар якка ва жўр овоз бўлиб Ў. айтишган. Ў.да халқнинг орзу-умидлари, қайғу ва шодлик кайфиятлари ўз ифодасини топади. Халқ

орасида муҳаббат мавзусига бағишланган ва ҳажвий Ў.лар кенг тарқалган. Ў. «ёр-ёр» кўшиқларига яқин бўлиб, айрим Ў.ларда ҳар бир мисра «ёр-ёр» раифи билан айтилади.

ЎТИШ ДАВРИ — инсоният, давлатлар, мам-тлар, халқлар ва миллатларнинг рив-ш тарихининг бир босқичдан иккинчи бир босқичга, муайян бир сифатий ҳолатдан янги бир сифатий ҳолатга ўтишини англатувчи т. Ў.д. деганда, бирор бир нарса ва ҳодисанинг, муайян тизим ёки тузумнинг бир сифатий ҳолат, белги, хус-ят, характер, муносабат дан иккинчи бир сифатий ҳолат, хус-ят, характер, муносабат га эга бўлиш жараёни, тараққиётнинг янги сифат босқичига кўтарилиши тушунилади. Бир тизимдан иккинчи тизимга Ў.д. тарихан муайян вақт қисмида содир бўлиб, у алар мобайнида шаклланиб қолган ижтимоий (давлатлараро, гуруҳлараро, цивилизациялараро ва х.к.) муносабат ларнинг вақти келиб эскириши туфайли янги муносабат лар тизимига асос солинишини англатади. Бу жараённи тадрижийлик, мавжуд моддий, маън-й, мад-й ва интеллектуал ресурсларнинг мутлақ барҳам топиши эмас, балки уларнинг янги давр талаб ва эҳтиёжларига мос тарзда комплекс янгиланиши натижаси деб қабул қилиш мақсадга мувофиқ. Чунки, эскирган тизимларга нисбатан радикал муносабат билдириш, уни ва унинг моддий, илмий-техник ва маънавий асосларини буткул яқсон қилиш амалиётининг ўта салбий оқибатлари ҳам маълум. Тизимдан тизимга ўтиш иқтисодиёт, сиёсат, ижтимоий соҳаларни қамраб олувчи жараёнлиги билан бир пайтда яққол кўзга ташланувчи маъ-ят ҳодисаси ҳам ҳисобланади. Ҳатто бир маънавий маконда ҳам ўтиш ҳодисаси одатда, турли даврларда турлича кечади. Айни вақтда шу жабҳада қўлга киритилган янги марра умуман ижтимоий тараққиётнинг истиқболлини таъминлаши мумкин. Тамомила бошқа дунёқарашлар ва кадриятлар янги тафаккур тизимига ўтиш, унинг иқт-й, сиёсий ҳамда ижтимоий муносабат ларга ижобий таъсирининг нуфузи, кучини белгилайди. Турли сабабларга кўра, ХХI а.да қуртак ёзаётган янги ижтимоий жараёнлар, ислохотчиликнинг келажаги айнан шу маънавий соҳада Ў.д.нинг маъно-мазмунини билан чамбарчас боғланган. Инсоният, халқлар, миллатлар, мам-тлар ва давлатлар тарихи бу — доимий равишда ривожланиб, янгиланиб турадиган объектив қонуний Ў.д.дан иборат бўлиб, маънавий тараққиёт ҳам шу тарзда амалга ошади. Инсоният учун умумий ва қонуний бўлган ижтимоий тараққиётнинг Ў.д.лари турли мам-тларда, халқларда турлича кечади. Кўплаб объектив ҳамда субъектив сабабларга кўра, турли цивилизациялар, минтақалар, мам-тларда анъаналар, кадриятлар ва дунёқарашлар турличалиги боис тизимдан-тизимга Ў.д. ҳар хил суръат, услуб ва шакл касб этади. Президент Ислон Каримов ХХ а. охирига келиб “... совуқ уруш тамом бўлгани ва СССР тарқаб кетганидан кейин халқаро майдонда давлатларнинг янги тури — иқтисодий ўтиш давридаги мамлакатлар пайдо бўлганини эътироф этиш лозим”лигини таъкидлаган. Президент томонидан ишлаб чиқилган ва ҳаётга татбиқ этилган “тараққиётнинг ўзбек модели” Ў.д. концепциясининг асосидир. Ушбу модел мазмунини Ў.д.нинг беш тамойили ташкил этади. Мам-тимиз

халқаро даражада эътироф этилган ва ҳаётда ўзини оқлаётган ушбу модел асосида тобора ривожланиб бормоқда.

Н.Қувватов

ЎҒИРЛИК — шахснинг маънавий бузилиши ҳодисаси, ўзганинг мол-мулкини яширин равишда талон-тарож қилиш, ўзлаштириб олишни англатувчи т. Ўғри – Ў.ни содир этган шахс бўлиб, юксак маъ-ят талаблари ва тамойилларини бузган киши сифатида қаттиқ қораланади. Ў. инсоният тарихининг ҳамма даврларида ўта салбий хислат тарзида қаралади, жамият ва инсон ҳаётида ниҳоятда нохуш ҳолат ва оқибатларга сабаб бўлади. Кўп ҳолларда, моддий ва маънавий шаклларда намоён бўлади. Мас., илм-фан, адабиёт ва санъатда учраб турадиган кўчирмачилик Ў.нинг муайян тури ҳисобланади. ЎзР ЖКда Ў. ва унинг қандай содир этилгани (киссавурлик, бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб ёки такроран, ёки хавфли рецидивист томонидан, ё бўлмаса кўп миқдордаги мол-мулкнинг ўғирланиши, уюшган гуруҳ томонидан содир этилиши ва б.) га қараб жазо белгиланган (ЖК, 169-модда). Эс-ҳуши жойида бўлган 14 ёшга тўлган шахс Ў. шаклидаги ўзгалар мулкини талон-тарож қилишнинг субъекти бўлиши мумкин. Ў. шахснинг маънавий бузилишини англатиши билан бирга, бошқа инсонларга нафақат моддий, балки маънавий зарар ҳам келтиришини ифодалайди. Кишилик жамиятининг барча даврларида Ў. ҳам дунёвий, ҳам диний н.назардан қораланган. Тарихда кўпчилик давлатларда Ў. шафқатсизларча жазоланган. Исломда Ў. содир этган киши кўрилган зарарнинг миқдорига қараб ҳадд, таъзир, сазойи, қамоқ, бирор аъзосини кесиш каби жазоланишдан ташқари охираатда гуноҳкор сифатида азобланиши ҳам таъкидланади.

Қ

ҚАБОҲАТ – маъ-ят талабларига зид, юксак маън-йлик тамойилларига мос келмайдиган қабих иш, ярамас хатти-ҳаракат; қабихлик, разиллик, ифлосликни англатувчи т. Қ., қабих сўзи англатган маъно пасткаш, ярамас, фақат ўз манфаатини кўзлайдиган кишиларга нисбатан қўлланади. Қабих кимсалар жамиятга, атрофдаги кишиларга ҳеч қачон яхшиликни раво кўрмайди. Кўпинча Қ. бундай кишиларнинг шахсий хус-ятига айланади. Бу сўз барча халқларда салбий маънони англатади. Қ., ва “разолат” т.лари моҳиятан бир-бирига яқин маънони англатувчи сўзлар бўлиб, ҳар иккаласи ҳам кишидаги энг жирканч, ёмон иллатларни ифодалайди. Қ. домига тушган одам ҳар қандай жирканч ишларга қўл уради, ҳеч кимни аяб ўтирмайди, бинобарин, унинг учун муқаддас нарсанинг ўзи бўлмайди.

ҚАДР – муайян кадриятнинг яъни, бирон-бир нарса, воқеа, ходиса ёки бирор идеалнинг инсон ва жамият учун қадри ва ижтимоий аҳамиятини англатадиган т. Қадриятлар муаммосига бағишланган илмий-фал-й манбаларнинг кўпчилигида кадриятни “баҳо” т.си билан қиёслаш, уларга бир хил даража ва кўламдаги т.лар сифатида қараш ҳоллари учрайди. Бу икки т. қиёсланаётганда Қ. т.си эътиборга олинмайди. Бунга собиқ иттифоқ давридаги кадриятга маъ-ят н.назаридан эмас, балки кўпроқ иқт-й т. сифатида “қиймат” тарзида ишлатилгани сабаб бўлиши ҳам мумкин. Рус тилида Қ. ибораси ишлатилмайди. Қ. т.си ўзбек тилида серқирра маъно ва мазмунга эга, у тилимиздаги баъзи ибора ва сўзларда ўзига хос шарқона фал-й мазмун борлигидан далолат беради. Ана шу сабабдан ҳам ўзбек тилида кадриятнинг мазмунини билиб олиш ва унинг аҳамиятини англаш, аввало, Қ., сўнгра “баҳо” т.ларининг маъносини билиш орқали боради. Инсоннинг инсонга ибрати, тарбиядаги таъсирини унинг ўзи баҳолай олмайди, балки бошқа инсон баҳолайди. Демак, кадрият сифатидаги инсон таъсирида унинг Қ.и, аҳамияти намоён бўлади, бошқа киши эса ана шу бевосита таъсир натижасида унинг аҳамиятини баҳолайди, Қ.ига баҳо беради. Баҳода тесқари муносабат, бошқа бир кишининг кадрият сифатида қаралаётган объект, нарса, ходиса, идеал ва б.га нисбатан муносабат и, уни англашнинг бирор бир даражаси ўз ифодасини топади. Бу жараёнда субъект кадриятга муносабат ини баҳо тарзида ифодалайди. Қадриятнинг мазмуни ва аҳамияти баҳода тўла-тўқис акс этмаслиги, турлича ифодаланиши ҳам мумкин. Қадриятнинг ҳақиқий Қ.ини, мазмуни ва аҳамиятини баҳосига қараб аниқлаш қийин бўладиган ҳоллар ҳам учрайди. Мас., баъзи нарсалар (санъат асарлари, обидалар, ёдгорликлар ва б.) Қ.ининг ниҳоятда баландлиги уларга “бебаҳо” деган сифат берилишига сабаб бўлади. Аслида кадриятнинг Қ.ини билиш, унинг аҳамиятини англаб олиш ва баҳолаш бир-бири билан узвий боғлиқ жиҳатларни ташкил қилади. Қадриятнинг аҳамияти англаб олинмаса, Қ.и тўғри тушунилмаса, унга тўғри баҳо бериб бўлмайди. Айнан шу маънода кадриятни баҳолаш унга бўлган инсоний муносабат ни ҳам ифодалайди, бу эса, ўз навбатида, кишиларнинг

талаб-эҳтиёжлари ва мақсадлари билан боғлиқдир. Инсон ниманидир баҳолаётганида ва Қ.ини англаётганида ўз маъ-яти, билими, эҳтиёжлари, талаблари, мақсадларидан келиб чиқади, ўз манфаатларини ҳам унутмайди. Бу эҳтиёж, талаб, мақсадлар ва бирор фойда олишни кўзлаш ҳам маънавий хус-ятга эга бўлганидан, муайян кишиларнинг у ёки бу қадрият, унинг Қ.и ва аҳамияти ҳақидаги фикри (баҳоси) муайян даражада нисбийдир. Кимнингдир ёки ниманингдир Қ.ини баҳолашда иштирок этаётган турли мақсад ва эҳтиёжга эга бўлган кишилар сони ортгани сари, унинг ҳақиқий баҳосини аниқлаш қийинлашиб бораверади. Хуллас, Қ. тилимизда хилма-хил маънони англатади ва маънавий қиёфамизни кўрсатадиган сермазмун т.лардан бири ҳисобланади.

Қ.Назаров

ҚАДРИЯТ – инсон ва жамият маъ-ятининг таркибий қисми, оламдаги воқеалар, ходисалар, жараёнлар, ҳолатлар, сифатлар, талаб ва тартибларнинг қадрини ифодалаш учун ишлатиладиган т.; “Қадриятшунослик (аксиология)” нинг энг асосий категорияси. Бу категория ўзида Қ. асосининг нафақат қимматини, балки ижтимоий аҳамияти, фал-й-аксиологик мазмуни, жамият ва инсон учун қадрини ҳам ифодалайди. Аксиологлар ундан ҳар қандай нарса, шу жумладан, инсоннинг ижтимоий қадрини, аҳамиятини ифодалайдиган умумий ва универсал категория сифатида фойдаланадилар. Қ. турли соҳаларда хилма-хил маънода қўлланади. Қ. сўзининг турфа хил маънода ишлатилиши унга берилган таърифларнинг турлича бўлишига олиб келган. Ижтимоий фанларнинг қандай соҳасида Қ.га доир тадқиқот олиб борилган бўлса, бу т.га шу жиҳатдан таъриф беришга интилиш одат тусига айланган. Ҳолбуки, Қ. категорияси аксиология (қадриятшунослик)дан бошқа фанларнинг бирортаси учун ҳам хусусий категория эмас. Кундалик мулоқот, ОАВ хабарларида Қ., миллий Қ.лар, умуминсоний Қ.лар каби сўзлар кўп қўлланади. Мад-й бойликлар, ёдгорликлар, маънавий мерос, анъана, урф-о.ларга нисбатан ҳам Қ.лар иборасини умумий атама сифатида ишлатиш ҳоллари учрамоқда. Қ. иборасининг кундалик ҳаётдаги маъноси кишилар ўртасидаги мулоқотда, ОАВ хабарларида ўзига хос тарзда намоён бўлмоқда. Кишилар ҳаёт ва фаолияти жараёнида муқаррар суръатда ўзлари учун Қ. касб этган нарсаларга дуч келадилар, уларнинг аҳамияти, фойдаси ва қадрини англашга, баҳолашга интиладилар. Бундан ташқари, одамлар ўзлари ишониб, гоҳида интилиб, қизиқиб ёки орзу қилиб яшайдиган мақсад, орзу ёки идеалларга нисбатан ҳам Қ. т.си қўлланилади. Хуллас, кундалик ҳаётда кўпчилик томонидан қўлланиладиган Қ. ибораси одамлар учун бирор зарур аҳамият касб этадиган объект, нарса, ходиса ва б.га нисбатан ҳам ишлатилади. Қ.ни аксиология н. назаридан талқин қилиш унинг категория сифатидаги моҳияти, мазмуни, объектив асоси, субъектив жиҳатлари, намоён бўлиш шакллари ва хус-ятларини ўрганиш имконини беради. Табиат ва мад-т буюмларининг инсон эҳтиёжини қондириши ва унинг мақсадларига хизмат қилиши таъкидланганда, асосан, уларнинг фойдаси, қиммати назарда тутилади. Ҳақиқатан ҳам, буюмларнинг иқт-й қиммати кишилар учун катта аҳамият касб этади. Аммо буюмнинг қадри

ҳисобга олинмаса, масаланинг маънавий жиҳати очилмайди. Қ. буюм ёки нарсанинг иқт-й қийматини ифодалайдиган т.лардан фарқ қилади. Қадриятшуносликда Қ. т.си билан боғланган объект ўртасида фарқ бор, деб қаралади. Дунёда қадрланадиган одамлар, нарсалар, ҳодисалар, воқеалар, жараёнлар, жойлар ва сифатлар, идеал ва мақсадлар ниҳоятда кўп. Қ. т.си эса уларнинг бирортаси учун тўғридан-тўғри исм, атама ёки бевосита ном бўла олмайди, балки уларнинг қадрини англатадиган т. сифатида намоён бўлади. Қ.ни маън-й-фал-й тушуниш унинг кундалик ҳаётидаги маъносидан фарқ қилади. Бу эса Қ. т.сини унинг ўзи боғлиқ бўлган объектдан фарқлаш (асло ажратиш эмас) билан бирга, уни объектларнинг турли жиҳатлари (фойдалилик, кераклилик) билан айнанлаштирмаслик имконини беради. Шундай қилиб, Қ. бирор тарзда ва шаклда зоҳир бўладиган, субъект учун муайян таъсирини намоён қиладиган воқеликнинг турли-туман шакллари, кўринишлари, нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар, муносабат лар, турли сифатлар, хус-ят, ахлоқ ва маън-йлик мезонлари ҳамда б.нинг субъект учун ижтимоий аҳамияти ва қадрини ифодалайдиган умумий аксиологик категориядир. Одамлар гарчанд битта жамиятда, бир даврда ва ўхшаш шароитларда яшаётганликларига қарамасдан, у ёки бу нарсанинг қадри турлича англаб олинади, тушунилади ва талқин қилинади. Ижтимоий жараёнлар таъсирида кишиларнинг Қ.лар тўғрисидаги тасаввури, қарашлари ўзгаради, бу эса тараққиёт жараёнида одамларнинг турмуш шароитлари, ҳаёти ва маънавий қиёфасидаги ўзгаришлар билан боғлиқдир. Турли хил жиҳатлар ҳар қандай Қ.нинг қарама-қарши томонларини ташкил қилади. Ижобийлиги ва салбийлиги, баҳоланиши ва аҳамиятига кўра бир-бирига мутлақо зид кўринадиган “яхшилик” ва “ёмонлик”, “ҳақиқат” ва “ҳақсизлик”, “бахт-саодат” ва “ғам-кулфат”, “тадрижийлик” ва “инқилобийлик”, “тараққиёт” ва “таназзул”, “борлиқ” ва “йўқлик” каби т.лар ҳаётнинг бир-бири билан қарама-қарши боғланган жиҳатларини ифодалайди. Қ.лар жамият ривожини ва кишилар ҳаётининг турли даврларида турлича аҳамият касб этади, тарихий заруратга мос равишда гоҳ у, гоҳ бу Қ. ижтимоий тараққиётнинг энг олдинги поғонасига чиқади, бошқалари хиралашгандек туюлади. Натижада ижтимоий рив-ш ва тараққиёт қонуниятларига мос равишда, олдинга чиқиб олган Қ.ни барқарорлаштиришга нисбатан интилиш кучаяди. Мас., юртни ёв босганда – озодлик, империя ҳукмронлиги ниҳоясида – истиқлол, уруш даврида – тинчлик, тутқунликда – эркинлик, хасталик ва беморлик пайтларида – сихат-саломатликнинг қадри ортади, уларга интилиш кучаяди. Қ.ларнинг асосий шаклларини аниқлаш борасида олимлар орасида бир хил ва ҳамма эътироф этган ягона н.назар йўқ. Қ.ларни моддий ва маън-й, умумбашарий ва умуминсоний турларга бўлиш мумкин. Қ. шакллари ҳам уларга мос равишда табиат ва жамиятдаги нарса, воқеа, ҳодиса, жараёнлар ўзаро уйғунликда, қонуний боғланишда, умумий алоқадорликда намоён бўлади. Бундай ҳоллардаги таҳлил жараёнида илмий билишнинг тизимлилики усули, алоҳидалики, хусусийлики ва умумийлики, бутун ва бўлак категорияларининг диалектикасига асосланиш қўл келади. Бунда Қ. шакллари боғланган объект, жараёнларнинг макон ҳамда замонда зоҳир бўлиши, улар ўртасидаги боғланишлар ва алоқаларни ўрганиш, объектив асоси, субъектив жиҳатдан

англаниши, умумий, хусусий ва алоҳида жиҳатларини таҳлил қилиш имкони туғилади. Бу эса Қ.ларнинг намоён бўлиш шакллари ўртасидаги ўзаро алоқа, боғланиш ҳамда уларнинг инъикоси бўлган энг умумий Қ. тизимларига хос хус-ятларни ўрганиш имконини беради. Мустақилликча Қ.лар мавзуси кенг ўрганилмас эди. Истиклол даврида бу масалага алоҳида эътибор қаратилмоқда, Қ.лар тўғрисидаги фан – кадриятшунослик республикамиздаги ижтимоий фанлар тизимида ўз ўрнига эга бўлиб, бу йўналишда тадқиқот ва изланишлар олиб борилмоқда, кўплаб асарлар нашр этилмоқда. *Қ.Назаров*

ҚАДРСИЗЛАНИШ – муайян кадрият ёки кадриятлар тизимининг ўз кадрини йўқотиши ёки пасайтириши жараёнини, инсоннинг ўз обрў-эътиборини, мавқеини йўқотиши, назардан қолиши маъносини англатувчи т. Жамият тараққиётида содир бўладиган умумий Қ. бирданига, бир кунда ёки тўсатдан эмас, балки тадрижий рўй берадиган жараёндир. Инсоният тарихида кадриятлар тизими қадрсизланиб кетган давлатлар ва империяларнинг таназзулга юз тутгани, йўқ бўлиб кетгани маълум. Мас., собиқ иттифок ҳаётининг охирида, 80-йилларнинг охирларида илгари зўрлик билан ушлаб турилган кадриятлар тизимининг бутунлай Қ.и яққол кўришиб қолган эди. Охир-оқибат, бу тузум таназзулга юз тутди ва ҳалокатга учради. Қ. жараёнига сабаб бўладиган кўплаб омиллар мавжуд. Муайян кадрият ёки бир неча кадрият шакллариининг ҳаддан ортиқ бўрттириб юборилиши, мутлақлаштирилиши ёки сийқалаштирилиши, уларга нотўғри муносабат нинг муттасил сиёсат усулига айлантирилиши бунга сабаб бўлиши мумкин. Бундай ҳолда кадриятлар ўз мазмун-моҳиятини, одамларнинг ҳаёти ва фаолияти учун умумий мезон, уларнинг интиладиган идеал ёки уларни муайян мақсадлар сари бирлаштирувчи ва сафарбар қилувчи мезон сифатидаги аҳамиятини йўқотади. Қ. муайян кадрият, миллий манфаатлар, давлат сиёсатига ишончсизлик, одамларнинг “нималар”дандир ҳафсаласи “пир” бўлиши, кўпчиликнинг кўнгли “қолиши” тарзида ҳам намоён бўлиши мумкин. Ҳар бир шахс учун жамиятда ўз атрофидагилар ўртасида ўз кадрини йўқотиш одамийликни йўқотиш билан баробар бўлади. Ш.у. ҳар бир шахс Қ. сўзи англатадиган маънодаги хус-ят ўзида шаклланиб қолмаслигига интилиши зарур бўлади. Қ. фақат шахслар ўртасидагина бўлиб қолмасдан, балки бошқа соҳаларда ҳам рўй бериши мумкин. Мас., қимматли қоғозлар, пуллар, ашёлар ўртасида ҳам Қ. бўлиши мумкин. Бундай ҳолатни дунё давлатларида ишлатиладиган маблағлар ва қимматли қоғозлар мисолида кўриш мумкин. Баъзан Қ. оқибатида маълум бир мам-тларда пуллар ва қимматли қоғозларни ислоҳ қилишга зарурат сезилади. Қ. иқтисоднинг барча соҳаларини қамраб олиши, муайян давлат ёки бутун жаҳон инқирози тарзида рўй бериши мумкин. Бу иқт-й бўҳронга олиб келади ва бутун дунёда умумий муаммоларни келтириб чиқаради. *Қ.Назаров*

ҚАЙСАРЛИК — юксак маъ-ят талабларига жавоб бера олмайдиган, ўзбилармонлик, ўз билганидан қолмасликни англатувчи т.; ўзгалар талабини, вазифасини амалга оширишни инкор этишда намоён бўлувчи хулқ шакли. Аввалига воқеликдаги бирон ҳодисага нисбатан эътироз аста-секин шахслараро

муносабат ларга ўтиб боради ва инсоннинг ўз-ўзини тасдиқлаши сифатида намоён бўла бошлайди. Қ. ўта ҳиссиётли ёки асаб тизими мўрт одамларда кўпроқ намоён бўлади, ш-дек, аҳамиятли эҳтиёжлар тўсиққа дуч келганда кўринади. Ёш болалар ва ўсмирларда Қ. уларнинг хоҳиш-истакларига доимо пешвоз чиқавериш натижасида ёки мустақил ҳаракатларига имкон бермаслик асосида шаклланади. Катта ёшдаги Қ. эса инсон характери, ҳаётининг инқирозлар, ҳиссиётлар билан боғлиқ. Тадқиқотлар кўрсатишича, аффектив ҳолатга мойил ва ақл-заковати тор бўлган одамларда Қ. кўпроқ учрайди. Қ. туфайли қатор маъ-ятсизлик кўринишлари вужудга келиши мумкин. Қ., бир томондан, моддий, маънавий жараёнлар билан боғлиқ ишларни, вазифаларни амалга оширишдан бош тортишни ифодалайди. Иккинчи томондан, ақлий ва жисмоний жиҳатдан қила оладиган ишни атайин қилмасликни билдиради. Бу албатта, инсон маъ-ятининг торлигидан далолат беради. Ҳар қандай шахс, инсонда икки ҳолатни танлаш имконияти бор, яъни яхшилик ёки ёмонлик. Қ., кўпинча, инсондаги салбий кўринишлардан бири сифатида намоён бўлади. *(Яна қаранг: Ўжарлик)*

ҚАЛБ (араб. юрак) — кўнгил, руҳият, кайфият, тафаккурга боғлаб ишлатиладиган ва инсон руҳий ҳолатини ифодалайдиган маънавий т. Қ. халқ тилида кўпроқ инсоннинг кўнглини билдиради. “Кўнглингга келганини қил”, “кўнглим шуни тусаяпти” деганда, Қ. б-н, Қ. амри билан қилинадиган ишлар, хатти-ҳаракатлар ва фаолиятлар тушунилади. Ш.у. Қ.и пок, Қ.и тоза дейилганда, кишининг туриш-турмушидаги, кишилар билан бўлган ижобий муносабат ларининг мужассамлиги тушунилади. Қ., ш-дек, бирор нарсанинг шакл ва маъно жиҳатдан ўртаси, исломда жавҳар макони, эътиқод ва ижодда эса имон гавҳарининг жойи, кўнгил, дил, виждон, юрак, ғайбий мушоҳада маскани, илоҳий ишқ жойи, илми ладуний ери, илоҳий нурлар зухурланган жойдир. Тасаввуфда Қ.нинг етти табақоти саналади: 1. Садр — кўкрак, ислом жавҳарининг ўчоғи. 2. Қ. — юрак, имон жавҳарининг жойи. 3. Шитоф — халқни севиш, халқ учун куйиниш жойи. 4. Фуод — кўнгил, ғайбий мушоҳада маскани. 5. Ҳиббат ул-Қ. — илоҳий ишқ жойи. 6. Сувайдо — ғайбий мушоҳада, илми ладуний ери. 7. Муҳтажун Қ. — илоҳий нурлар зухурланган жой. Қ.ни пок, тоза асраш инсондаги маъ-ятнинг қай даражадалиги, ҳалол-ҳаромнинг фарқига борганлиги билан белгиланади. Юксак маъ-ят ва маърифатга, холисликка, покликка интилган шахснинг Қ.и ҳам беғубор, пок бўлади ва шу аснода унинг фаолияти, кимлиги ҳам ўз ифодасини топади. *Н.Комилов*

ҚАЛБАКИ(ЛИК) – юксак маънавий фазилатларга зид бўлган ва ҳақиқат меъёрларига риоя қилинмаган ҳолда амалга оширилган нарса ёки ҳодисани ифодаловчи т. Қ. моддий ва маънавий кўринишларда содир этилади. Бу иллат айниқса, маънавий Қ. катта ижтимоий -маънавий зарар келтириши мумкин. Маънавий Қ. сохта обрў орттириш, сотқинлик, риёкорлик, ўғирлик каби иллатлар таъсирида вужудга келади. Моддий Қ. эса ҳужжатларни сохталаштириш (пул, қоғозлар, карточкалар ва ҳ.к.) кабиларга қўлланади. Ҳар

қандай ижтимоий ҳодиса ва жараёнларда тарихий шахслар, воқеалар, манбаларни Қ.лаштириш шахснинг фикрлари, хоҳишлари, билим ва кўникмаларини сохталаштиришга олиб келади. Бундай ёндашувлар бугунги кунда ҳам айрим давлатларнинг сиёсатида, маълум мафкуравий қарашларнинг моҳиятида бошқа мам-т, халқларга нисбатан ишлатилмоқда. Халқимиз ҳаётида тарихимиз, мад-тимиз, маъ-ятимизга нисбатан холисона муносабат да бўлмаслик, уни бузиб кўрсатиш, мавжуд тарихий ҳақиқатни Қ.лаштириб, миллатимизга, унинг мад-ти ва маъ-ятига паст назар билан қараш ҳоллари мустабид тузум даврида кенг кўламда олиб борилган эди. Ҳозирги вақтда иқтисод, мад-т, мафкура ва маъ-ят соҳаларида глобаллашув жараёнларининг таъсири тобора кучайиб бораётган шароитда айрим мам-тларнинг ҳукмрон доиралари ёки уларнинг манфаатини ифода этувчи сиёсатчилар томонидан миллий истиқлол ғояси, халқимиз маъ-яти ва мад-ти, анъаналарини ўз андозалари билан ўлчашга, таққослаш ва камситишга уринишлар давом этмоқда. “Маҳалла” тизимида қарши асоссиз қарашлар, турли диний экстремистик, бузғунчи мутаассиблар чиқишини “демократияни бўғиш” дея баҳоланиши кўзга ташланмоқда. Айниқса, зўравонлик, фахш каби ғайриахлоқий қусурларни видеотасмалар, турли адабиётлар орқали кенг тарғиб этиш, ш-дек, омма орасига миссионерлик, прозелитистик ақидаларни олиб кириш, эътиқоди ва дунёқараши заиф кимсаларни ўз домига тортишга бўлган ҳаракатлар ғоят хатарлидир. Одатда, Қ.лаштирувчи шахс, гуруҳ ва маълум сиёсий доиралар ноҳолис далилларининг фош этилишини хоҳламайди. Шу боис, улар Қ. ақида, қоидаларга мувофиқ равишда ёмон тасаввур ҳосил қилмасликка ҳаракат қилади. Аслида Қ.лаштириш сиёсати пухта ўйланган, турли ибора, сўз, мужмал ғояларни баён этиш, кўрсатмалар бериш, муайян халқни ўз маъ-ятдан, ҳақиқий тарихи ва адабиётдан жудо қилиш, кишиларда турмуш тарзидан норизо бўлиш, ўткинчи ҳиссиёт ва нореал хаёлларга берилиш, ўз ҳаёти ва жамиятга тушкунлик назари билан қараш кайфиятини кўзғаш учун амалга оширилади. Ш.у. Қ. замиридаги хатти-ҳаракатларни теран англаш, унинг мазмун-моҳияти, қандай мақсадларга қаратилганини тушуниш, турли маълумотларга нисбатан атрофлича, илмий-наз-й ва амалий жиҳатдан танқидий ёндашиш муҳим аҳамиятга эгадир. *У. Ҳайитов, А. Ташанов*

ҚАНОАТ (араб. мамнунлик; бориға шукр қилиш; камсуқумлик) – озига ёки бориға кўниш тамойилига асосланган маънавий туйғу, бори билан кифояланиш, нафси тийиқлик билан кўп нарсага, ортиқчаликка интилмаслик, қониқиш ҳисси. Қ. бу – еб-ичиш ва кийинишда имкон ва зарурат даражасидан ортиғини талаб қилмасликдир. Қ. борлик-йўқликка кўниш, фақирликни, камбағалликни ор деб билмаслик, оз нарса билан тирикчилик ўтказишни англатади. Қ.ли бўлиш учун кишида, аввало, сабр туйғуси мустаҳкам бўлиши керак. Айни пайтда сабр учун Қ. лозим. Ш.у. ҳам бу икки т. тилимизда «сабр-Қ.» тарзида биргаликда ишлатилади. Ҳазрат Навоий Қ. хусусида шундай деган: «Кимки сабр-Қ.ни ўзига касб қилган бўлса, билки, бу уни бой қилади. Олтин, кумуш б-н, зебу зийнатларни бойлик деб билма, балки ҳақиқий бойлик сабр-Қ.

олтинларидир. Қ. олтини ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу олтинни қўлга киритиб, шу орқали бойишга ҳаракат қил. Кулбада Қ. қилиб ўтирган дарвеш таъмагир шоҳдан афзалдир. Қ. қилганнинг жойи иззат тахтидадир». Демак, Қ. – осудалик, хотиржамлик туйғуси бўлиб, киши нафсини ҳар қандай таъмадан эҳтиёт қилишга ҳаракат қилади. Қ.ли киши сабрли, чидамли бўлиши билан бирга ҳасад, ҳирс, хорлик каби иллатлардан йироқ бўлади. Қ. – бу кишининг маънавий бойлиги бўлиб, инсонни покликка чорлайди, муҳтожликдан узоқда бўлишини таъминлайди. Бундай кишиларни таъма тузоқларига тушириб бўлмайди. Қ.ли кишининг руҳи озод, эркин бўлади. Ҳар қандай муҳитда ҳам руҳи хурликда бўлиб, шикаст топмайди. Мутафаккирлар Қ.ни таъмага қарши кўядилар. Қ.ли одамнинг кўнгли, аввало, таъмадан покланган бўлади. Қ.да чинакам фароғат, таъмада эса кони машаққат бор. Қ.ли кишининг бойлиги шундаки, у эл орасида нафси орқасидан хорлик кўрмайди. Демак, нафсига Қ. буюргани учун бу дунёда у ҳеч кимга муте бўлмайди. Қ. йўли – иззат йўлидир. «Яримта нон – роҳати жон», «Оч қорним – тинч қулоғим», деган мақоллар ҳам бежиз тўқилмаган. Хуллас, иззат тилаган киши фақат Қ.дангина таъма қилиши керак. Пайғамбаримиз (С.А.В.)нинг бу ҳақдаги ҳадиси шарифларини Навоий ҳазратлари шундай зикр этган: “Иззат тиласанг, айла Қ. тамаъ, Маснади иззат узадур «манн қанаъ»”. Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида таърифланган инсоний фазилатлар қаторида Қ.нинг бадий, фал-й ва б. талқинларига дуч келамиз. Қ. одамни маънан ва руҳан бойитади, уни элни хорликка маҳкум қиладиган эҳтиёжлардан қутқаради. Чунки: «Қ. – суви олинган билан қуримас булоқ. Қ. – сочган билан камаймайдиган хазина. Қ. бир экин майдоники, унда иззат ва шафқат деган мевалар унади. Қ. бир дарахтки, шоҳларида истиғно ва ҳурмат деган мевалар пишади. Қ. киши кўнглига равшанлик етказди, кўз ундан ёруғлик касб этади. Қ.ли дарвишнинг қаттиқ нони таъмагир шоҳнинг ноз-неъмат тўла дастурхонидан яхшироқдир. Қ.га одатланган фақирнинг ёвғон умочи олғир бойнинг новвоту ҳолвасидан тотлироғдир. Шоҳ удирки – олмайдию беради, гадо удирки – сочмайдию теради. Ҳар кимки Қ.га одатланган бўлса, шоҳлик-гадолик ташвишини билмайди... Қ. бир кўрғонки, унга кирсанг, нафсининг ғалвасидан қутуласан». Навоий талқинида Қ. барча инсоний фазилатларни муҳофаза этадиган, хорлик, муҳтожлик, қадрсизлик, ранжу азоблардан омон сақлайдиган чорадир: “Кимгаки иш бўлди Қ. фани, Билки они қилди Қ. ғани”. Яъни кишининг бойлиги Қ.ни ўзига касб, одат қилиб олганлигидадир. Маърифатпарвар ватандошимиз А.Авлонийнинг Қ. ҳақидаги қарашлари ҳам бунга ҳамоҳанг: «Қ. ҳасад, таъма, ҳирс, хорлик каби иллатларнинг давоси, нафсимизнинг ғиносидур... Қ. бир хазинадурки, нақдинаси кундан кун ортар. Бу хазинага эга бўлган кишилар умрларини шавқ ва роҳатда кечирурлар. Бунинг ила баробар Қ.сизликдан пайдо бўладурган ҳасад деган жоннинг энг зўр душманидан қутулурлар. Чин инсонлар кишининг молина, мулкина, саодатина, маишатина ҳасад қилмас, Қ.дан айрилмас, умрини роҳатда ўтқарур». Хуллас, донишмандлар Қ.ни эҳтиёжсизлик негизи, иззат ва шарафнинг чинакам тантанаси, деб билганлар. Демак, Қ. фал.си хурлик, қалб ва руҳ озодлиги фал.си ҳамдир. *Н.Комилов, Т. Тоғаев*

ҚАРИНДОШЛИК – одамлар орасидаги ижтимоий -тарихий қондошлик муносабат лари ва ўзаро маънавий яқинликни ифодалайган т. Жамиятда қариндошлик ришталари тарихан таркиб топган анъана, бурч ва масъулият даражасида авайлаб-асраладиган, шахслараро боғлиқликдан ҳосил бўладиган ижтимоий қадрият ҳисобланади. Қ. т.си бутун жаҳондаги халқларга хос, ҳар бир миллатга мансуб кишилар учун умумий тамойилдир. Шарқ, хус-н, М.О. халқларида унга катта аҳамият берилади. Оилавий маросимлар, расм-русумлар, тўй ва маъракаларда Қ. яққол намоён бўлади. Жамиятда муайян урф-о. ва анъаналар билан боғлиқ жараёнларда ҳам Қ. ўз ўрнига эга. Аслида Қ. анъаналари инсоният тарихидаги энг қад. жиҳатлардан бири бўлиб, ҳозирги давргача ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Шу билан бирга, гоҳида Қ. айрим салбий ҳолатлар, таниш-билишчилик, маҳаллийчилик каби иллатларга сабаб бўлиши мумкин. Ғарб мам-тларида ҳам бу т.га алоҳида эътибор берилади, унга бағишланган тадқиқотлар учрайди. Мас., Мичиган университети профессори К.Ф.Коттакнинг “Мад-й антропология” дарслигида Қ. гуруҳлари ижтимоий бирикма бўлиб, унга аъзолик ўзига хос қоидаларга таяниш ва ҳар бир гуруҳ аъзоси фаолиятининг назорат қилинишини талаб қилади, деб таъкидланади. Унинг фикрича, Қ. атамалари тизими сони чекланган, ота-она авлоди учун ушбу тизимнинг тўрттаси ва ҳар бир авлод учун олти тизими мавжуд бўлиб, унга ака-ука, опа-сингил ва тоға-аммалар киради. М.О., хус-н, Ўз-н ҳудудида маҳаллий аҳолининг ўтроқ турмуш кечириб келган вакилларида Қ. ришталари муҳим аҳамият касб этиб, у “узоқ” ва “яқин” Қ. мезонлари билан фарқланган. Маҳаллий аҳоли томонидан “ота авлод” ҳамда “она авлод” каби ибораларнинг ишлатилиши оддий кундалик турмуш тарзида Қ. ришталарини нафақат тизим, балки даража (категория)га фарқлашда ҳам муҳим омил саналади. Маҳаллий муносабат ларда «етти авлод», «етти пушт» ифодаси Қ.ни белгилаб беришда асосий омил саналади. Булар: 1) ота-она, 2) фарзанд, 3) набира, 4) чевара, 5) эвара, 6) нобора, 7) дубора ва 8) “бегона”. Бу каби ҳолатни К.Ф.Коттак “аждод гуруҳи” сифатида ифодалайди. Унинг фикрига кўра, аждод гуруҳи давомий бўлса-да, унга мансублик янги аъзоларнинг дунёга келиши ва тирикларининг вафот этиши ҳамда кўчиб келувчи ёки кўчиб кетувчилар ҳисобига ўзгариб туради. Одатда, аждод гуруҳига аъзолик янги аъзонинг туғилиши билан белгилаб қўйилади ва абадий сақланиб қолади. *А.Юнусов*

ҚАҲРАМОНЛИК – мардлик, ботирлик, довюракликка хос иш, ҳаракат, мардлик, жасорат намуналарини англатувчи т. Қ. ва кўрқоқлик бир-бирига қарама-қарши сўзлардир. Қ. фавқулодда ёки онгли равишда кўрсатилиши мумкин. Фавқулодда Қ. қалтис вазиятларда ёрқин намоён бўлади. Онгли Қ. эса аста-секин, йиллар мобайнида кўзга ташланиб боради. Мас., жангларда фавқулодда Қ. кўрсатилса, меҳнатдаги Қ. узоқ йиллик ҳалол меҳнатнинг самараси ҳисобланади. Кўрқоқ кишилар учун Қ. нималигини тасаввур қилиш қийин бўлади. Ш.у. Қ. ҳар бир кишига хос хус-ят ҳисобланмайди. Юртимиз мустақилликка эришгандан сўнг мазкур сўзнинг қадри янада ошди. Энди кўрсатиладиган Қ. ўз юртимиз, ўз халқимиз учун бўлади. Бу ғояни барчанинг

онги ва қалбига сингдириш орқали унинг қадрини янада юксалтириш мумкин. Халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлмиш “Алпомиш” достони миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, авлодлардан авлодларга ўтиб келаётган Қ. қўшиғидир. Зеро, бу Қ. эпосини куйлаб, уни қалбига, шуурига эш қилган миллатни эса ҳеч қандай куч енга олмайди. Кишилиқ жамиятида ушбу фазилятнинг ўрни жуда муҳим. Лекин кундалиқ ҳаётда жонкуяр бўлиш, ҳар куни фидойилиқ кўрсатиш ҳам ҳамманинг қўлидан келавермайди. Бунинг учун инсоннинг қалби пок, иродаси метиндек мустаҳкам бўлиши керак. Шахснинг эзгу мақсад йўлида қилган иши, ҳаракати бошқа бир инсон тақдирида Қ. сифатида намоён бўлиши ҳам мумкин. Ҳар куни, ҳар соатда фидойи бўлиш ўзини томчилаб, заррама-зарра буюк мақсадлар сари чарчамай, толиқмай, тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу фазилятни доимий, кундалиқ фазилят мезонига айлантириш – ҳақиқий Қ. дир.

ҚИЁМАТ (араб. ўликларнинг тирилиши, тик туриш, ўридан туриш) – дунёнинг тугаши ва охират кунининг бошланиши ҳақидаги т. Қуръонда охират кунининг бошланиши билан боғлиқ даҳшатли ҳодисалар, барча мавжудотларнинг ҳалок бўлиши ва қайта тирилиши, бирма-бир сўроқ қилиниб, савоб ва гуноҳлари ўлчаниши, жаннат ва дўзахга киритилиши, дўзах азоблари, жаннат роҳатлари батафсил баён этилган. Қ. тўғрисида ислом бағрида шаклланган алоҳида фан йўналишларининг барчасида фикрлар билдириб борилиши, бу тўғридаги маълумотларнинг кенг шарҳланиши ва а.лар давомидаги тарғиботлар одамларни ёвузлик, ёмонлик, ҳаром, динсизлик, бидъат, жоҳиллик ва б. жуда кўп иллатлардан тийиш мақсадига хизмат қилиши билан маънавий ҳаётда катта аҳамият касб этган. Одамларда Қ. кундаги сўроқдан кўрқиш ҳиссини шакллантириш воситасида маънавий тубанликдан тийилиш, турли-туман эзгу ишларга қўл уриш орқали сўроқ куни шарафланганлар қаторидан ўрин олишга интилиш фикрини шакллантирган. Қ. ҳақида Авесто, Таврот, Инжил, Забур каби бошқа динларнинг илоҳий китобларида ҳам қайдлар мавжуд бўлиб, бу матнларнинг моҳияти бир-бирини тўлдириши мумкин.

ҚИЁС (араб. таққослаш) — шариат манбаларидан бири (Қуръон, сунна, ижмо билан бирга). Қ. энг аввало, яхши-ёмонни бир-биридан фарқлай олиш, ажратиш, хулоса чиқариш демакдир. Қ.лаш асосида ҳар бир ишни муҳим ва муҳим бўлмаган қисмларга ажратади, тўғри хулосалар чиқарилади. Бунда инсоннинг билими, тафаккури, дунёқароши муҳим роль ўйнайди. Айниқса, унинг маъ-яти, маърифати муҳим аҳамият касб этади. Шахс қанча маъ-ятли, маърифатли бўлса, у шунча адолат, инсонийлик, эзгулик н.назаридан холисона таққослайди ва баҳолайди. Қ.да дастлабки 2 манба — Қуръон ва суннада берилмаган бирор ҳуқуқий масала улардаги шунга ўхшаш масала бўйича берилган кўрсатмага таққослаш йўли билан шарҳ этилган. Мас., ароқнинг шайтон иши эканлиги, уруш-жанжал, адоват чиқариши сабабидан у Қуръони каримда ман этилган. Ароқдан бошқа маст қилувчи ичимликлар ҳақида бирор нарса айтилмаган. Лекин мужтаҳид уламолар маст қилувчи ичимликларнинг

ҳаммасида ҳам ароқ каби салбий натижалар бўлишини ҳисобга олиб, унга Қ. қилганлар ва ҳаром деб ҳукм чиқарганлар. Шу билан бирга Қ. ислом динини замон ва тараққиёт ила ёнма-ён юришида асосий омиллардан бири ҳисобланади. Қ.нинг манба сифатида киритилиши шариатнинг ҳуқуқ тизими сифатида шаклланиши ва руҳонийлар, фақиҳларнинг мавжуд муносабат ларни ҳимоя қилишдаги мавқеи ошишидан далолат берар эди. Ислом ҳуқуқшунослигида ҳозирда ҳам Қ.га амал қилинади.

ҚОБИЛИЯТ – инсоннинг маънавий қиёфасига хос хислатлардан бири, унинг индивидуал салоҳияти, имкониятларини ифодаловчи т. Қ. билимдан муайян даражада фарқланади. Чунончи, билим бу мутолаа натижаси ҳисобланса, Қ. шахснинг психологик ва физиологик табиатига хос хус-яти саналади. Қ. т.сига ёндош ва турдош атамалар қаторига “кўникма” ҳамда “малака” ибораларини киритиш мумкин. Аксарият илмий манбаларда моҳирлик Қ. билан айнанлаштирилади. Қ. инсон томонидан кўникма ва малакаларнинг эгалланиши жараёнида такомиллашиб боради. Ҳар қандай Қ. тури шахсга тегишли мураккаб психологик хус-ятларга асосланиб, муайян фаолият талабларига мутаносиб хус-ятлар тизимини ўз ичига қамраб олади. Ш.у. Қ. деганда бирорта хус-ятнинг ўзини эмас, балки шахс фаолиятининг талабларига жавоб бера оладиган ва бу жараёнда юқори кўрсаткичларга эришишни таъминлашга қурби етадиган хус-ятлар синтези тушунилади. Барча Қ. учун таянч хус-ят – бу кузатувчанлик, яъни инсоннинг фаҳмлаш, объектдан муайян жиҳатларни кўра билиш, ажрата олиш кўникмасидир. Бу ҳолат инсон томонидан нарсаларнинг ўзига хослигини, ижодий фаолият маҳсули материалларини кўра билиш имконини намоён қилади. Қ.нинг етакчи хус-ятларидан яна бири – нарс ва ҳодисалар моҳиятини ижодий тасаввур қилишдир. Қ. шахснинг шаклланиш ва рив-ш натижаси бўлиши билан бирга, табиий манбага ҳам эга. Мазкур манба кўпинча “зеҳн” т.си билан юритилади. Зеҳн муайян фаолиятга ёки кўплаб нарсаларга нисбатан ўта қизиқувчанлик, мойиллик ва интилишда намоён бўлади. Зеҳн нишонлари деганда Қ. ички имкониятларининг табиий асосини тушуниш керак. У иштиёқ, мойиллик, меҳнатсеварлик, ишчанлик, талабчанлик маҳсулидир. Қ.лар умумий ва махсус туркумларга ажратилади. Умумий Қ. деганда юксак ақлий имконият ва тараққиёт тушунилади. Қ.лар табиий равишда шаклланиши ва муайян режа асосида ривожлантирилиши мумкин. Қ.нинг режа асосида рив-шида оз куч сарфлаган ҳолда катта самара олиш имконияти мавжуд. Қ. шаклланиши ва рив-шининг қуйидаги йўллари ажратиш мумкин: 1) маълум фаолиятга мойиллик ёки интилиш ва фаолият натижалари сифатига биноан, табиий зеҳн нишонларини аниқлаш орқали; 2) мутахассис раҳбарлигида узлуксиз фаолиятга жалб этиш орқали шахснинг табиий хус-ятларини такомиллаштириш; 3) умуминтеллектуал вазифаларни бажариш; 4) ноёб Қ.ни такомиллаштиришнинг инновацион воситаларини қўллаш; 5) шахснинг фаоллик аломатларини имкон даражасида ривожлантириш; 6) инсон шахсига индивидуал муносабат ни умумий талаблар билан уйғунликда олиб бориш ва б. Талант ва даҳолик (генийлик) Қ. босқичлари ҳисобланади. Муайян

фаолиятнинг муваффақиятли ва ижодий равишда бажарилишини таъминлайдиган Қ.лар (истеъдодлар) мажмуаси талант дейилади. Муайян жамият ва миллат ҳаётида ижтимоий -тарихий фаолиятда намоён бўлувчи юксак даражадаги истеъдод, ақл-заковат тараққиётининг чўққиси, нодир индивидуал хус-ят даҳолик деб аталади.

ҚОДИРИЙ, Абдулла (асосий тахаллуслари: Қодирий, Жулкунбой) (1894. 4.10-Тошкент-1938.10.4) – ХХ а. янги ўзбек адабиётининг улкан намояндаси, ўзбек романчилигининг асосчиси; 20-йиллардаги муҳим ижтимоий -мад-й жараёнларнинг фаол иштирокчиси. Боғбон оиласида туғилган. Отаси Қодирбобо (1820-1924) хон, беклар кўлида сарбозлик қилган, рус босқини пайтида (1865) Тошкент мудофаасида қатнашган. Отаси бошидан ўтган саргузаштлар Қ.нинг қатор асарлари, хус-н, тарихий романларининг юзага келишида муҳим роль ўйнаган. Қ. мусулмон мактаби (1904–06), рус-тузем мактаби (1908–12), Абулқосим шайх мадрасасида (1916–17) таълим олди; Москвадаги адабиёт курсида (1925–26) ўқиди. Ёшлигиданоқ қад. Шарқ мад-ти ва адабиёти руҳида тарбия топган; араб, форс ва рус тилларини ўрганган. Жаҳон адабиётини ихлос билан мутолаа қилган. Оиласи камбағаллашганлиги сабабли болаликдан мустақил меҳнат қила бошлади, турли касбларни эгаллади, маҳаллий савдогарларга котиблик ва гумашталиқ қилди (1907–15). У 1917 йилнинг Октябрь тўнтаришидан сўнг Эски шаҳар озиқа кўмитасининг саркотиби (1918), «Озиқ ишлари» газетасининг муҳаррири (1919), Касабалар шўросининг саркотиби (1920), «Муштум» журнали ташкилотчиларидан ва таҳрир хайъати аъзоси (1923–26) бўлди. Қ. ижодий фаолиятининг бошланиши 1910 йилларнинг ўрталарига тўғри келади. «*Садои Туркистон*» газетасининг 1914 йил 1 апрель сонисида Қ. имзоси билан босилган «Янги масжид ва мактаб» сарлавҳали хабар бўлажак адибнинг матбуотдаги дастлабки чиқиши эди. Орадан кўп ўтмай, унинг «Тўй», «Аҳволимиз», «Миллатимга», «Фикр айлагил» каби шеърлари, «Бахтсиз куёв» драмаси, «Жувонбоз» ҳикояси чоп этилади (1914–15). Қ. ижодининг дастлабки намуналари бўлган бу асарлар миллатпарварлик, маърифатпарварлик руҳида ёзилган бўлиб, жадидчилик ғоялари билан суғорилган. Қ.нинг «Улоқда» ҳикояси (1916) 20-а. боши ўзбек реалистик адабиётининг энг яхши намунаси ҳисобланади. Қ.нинг 1917 йил Октябрь тўнтаришидан кейинги фаолияти асосан матбуот билан боғланган. Унинг 1919–25 йиллар оралиғида ёзган мақолалари сони 300га яқин. Қ.нинг публицистик чиқишлари аввало ўша даврнинг тарихий ҳужжати, замонасининг солномаси. 20-йиллар ўрталарида ёзилган «Калвак Махзумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» сатирик ҳикояларида ҳаётдаги, одамлар табиатидаги муайян салбий ҳодисаларни соф мафкуравий н. назардан туриб, фақат бирёқлама қоралаш, фош этиш йўлидан бормай, характер ва ҳодисаларни холис туриб, мураккаблиги, зиддиятлари билан кўрсатишга жазм этади.

Қ. ўзбек адабиётидаги биринчи роман – «Ўтган кунлар»ни яратди (1919–20). «Ўтган кунлар» ёзилган давр ўзбек халқи учун миллатнинг эрки, озодлиги, мустақиллиги, жаҳондаги ўрни масаласи ҳаёт-мамот аҳамиятига молик эди. Қ.

иккинчи йирик асари «Меҳробдан чаён»ни 1928 йил февралда ёзиб тугатди. Роман 1929 йил Самарқандда босилиб чиқди. Гарчи бу роман мавзуи ҳам 19-а. ҳодисалари – «хон замонлари» давридаги ўзбошимчаликларни кўрсатишга қаратилган бўлса-да, унда роман ёзилган давр руҳи кучли. Асарни «Меҳробдан чаён» деб аташ, зиёли уламоларни қахрамон қилиб танлашдан мурод муқаддас даргоҳ – саждагоҳдан чиққан чаёнсифат мунофиқ, қаллоб, тубан кимсаларга, ҳасадгўй, эътиқодсиз кишиларга ишорадир. У 1934 йил қишлоқ ҳаётидан «Обид кетмон» қиссасини ёзди. Асардаги Обид образини ўзбек халқининг меҳнат, деҳқончилик мад-ти бобидаги етуклиги тимсоли, дейиш мумкин. Ёзувчи бу образ тасвирида холис туриб қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш ҳаракатининг бир қанча томонларини ҳаққоний кўрсатиб колхоз тузуми охири-оқибатда одамлардаги ташаббусни, шахсий эғалик, манфаатдорлик туйғусини сўндиришини айтди. Қ. асарлари, айниқса, романлари, кўплаб тилларга таржима қилиниб келмоқда. Қ. зукко тилшунос, забардаст таржимон сифатида ҳам катта ишлар қилди. Н.В.Гоголнинг “Уйланиш” (1935), А.П. Чеховнинг «Олчазор» (1936) асарларини ўзбекчага таржима қилган. Қозонда босилган «Тўла русча-ўзбекча луғат»ни (1934) тузишда иштирок этган. Қ.нинг 44 йиллик умри 20 йиллик ижтимоий ва ижодий фаолият даври кескин курашлар, таъқибу таҳдидлар ичида ўтди. Ростгўй адиб шўро даври ҳақидаги бадиий асарлари, публицистикасида шўро воқелигига хос зиддиятларни, сиёсатдаги хато ва камчиликларни холис туриб кўрсатишга жазм этди. 1926 йил «Муштум»да босилган «Йиғинди гаплар» ҳажвиясидаги танқидий мулоҳазалари учун «аксилинқилобий ҳаракат қилганлик»да айбланиб қамоққа олинади, турли бўҳтонлар билан судланади. Судда у мардона туриб, ўз шаънини ҳимоя қилади ва оқланади. Аммо 30-йиллар ўрталарига келиб қатағон кампанияси авжига чиққач, Қ. 1937 йил 31 декабрь куни ҳибсга олинди. 9 ойлик қамоқдаги сўроқ-тергов, қийноқ, хўрликдан сўнг Чўлпон, Фитрат каби маслакдошлари билан бирга қатл этилди. Қ. ҳибсга олингач, асарлари «зарарли» саналиб ўтда ёқилди, кутубхоналардан йўқотилди, уларни ўқиш тақиқланди. Фақат 1991 йилда юртимиз ўз мустақиллигини эълон қилганидан сўнггина Қ.га юксак ҳурмат ва эҳтиром кўрсатила бошланди. Қ. Алишер Навоий номидаги Ўз-н Р-си Давлат мукофоти (1991), «Мустақиллик» ордени билан тақдирланди (1994). Қ. номидаги Ўз-н Р-си Давлат мукофоти таъсис этилган. Тошкент мад-т инст.ига, Тошкентдаги мад-т ва истироҳат боғига, катта кўчалардан бирига, республикамиздаги кўплаб мад-т муассасаларига унинг номи берилган. «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари асосида кинофильмлар (1969, 1996, 1973) ва кўп серияли телефильмлар яратилган. *У.Норматов, Б.Каримов*

ҚОМУСИЙЛИК — шахснинг жуда кўп фанлардан муайян билимга эғалигини билдирувчи атама. Ўрта а.ларда Шарқда жуда кўп қомусий билимдон шахслар етишиб чиққан. Бу даврда фанларнинг рив-ш кўлами кенг эмас эди. Қ. “Ҳар соҳадан бир шингил” деган маънони билдирмайди. Шахс 5-10 та фан соҳасини эгаллаши ва бу соҳаларга оид қатор асарлар ёзиб қолдириши ҳамда ўша асарларни соҳа мутахассислари эътироф этиши зарур. Қомусий билимдон шахслар сифатида Афлотун, Арасту, Улуғбек, Абу Наср Форобий,

Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Умар Хайём каби алломаларни кўрсатиш мумкин. Фан жабҳаларини кенг кўламли ва кенг қамровли бўлиб кетгани, илмий-техникавий раvнақ туфайли йиғилган йирик ахборот тизимини якка инсон ўзлаштира олмайдиган даражадаги ҳолат юзага келгани Қ.нинг намоён бўлишини қийинлаштиради. Фан соҳаларининг ўта чуқурлашиб кетгани ва унинг муаммоларини фақатгина қомусий билимлар доирасида ҳал қилиш мураккаблиги ҳам бугунги кунда Қ.га таъсир кўрсатмоқда.

ҚОНУН – объектив оламдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликнинг шакли, бирор бир нарсанинг зарурий раvишда пайдо бўлишини ифодаловчи қоида, ш-дек, инсоннинг жамиятдаги хатти-ҳаракатларини белгилаб берувчи йўл-йўриқ, қоидалар йиғиндиси (ахлоқий ва ҳуқуқий Қ.лар). Наз-й билимлар тизимида Қ. масаласи марказий ўринни эгаллайди. Агар Беруний, Галилей, Ньютон Қ.лари классик механиканинг негизини яратган бўлса, Ибн Синонинг тиб Қ.лари тиббиёт илмининг асосини ташкил этади. Максвелл Қ.лари классик электродинамикада, генетикада Мендель Қ.лари ана шундай аҳамият касб этади. Қ. аввало, муносабат ни ифодалайди. Гегель айтганидек, барча мавжуд нарсалар ўзаро муносабат да бўладилар, мана шу ўзаро муносабат ҳар қандай мавжудликнинг асосидир. Ҳар қандай Қ. дунёдаги барқарорлик, “сокинлик”нинг инъикосидир, сокинлик эса, муносабат орқали ифодаланади. Ҳар қандай Қ. маълум шароитларда заруриятни ифода этади. Мас., Архимед Қ.и газ ёки суюқликлар учун “оғирлик кучи” ва “итарувчи куч” катталиклари орасидаги зарурий боғланишни кўрсатади.

Табиат, жамият ва тафаккур ривожини ифодаловчи Қ.ларни 3 турга ажратиш мумкин: 1) хусусий; 2) умумий; 3) энг умумий. Биринчи гуруҳдаги Қ.лар нарса ва ҳодисалар ўртасидаги нисбатан тор доирадаги алоқаларни функционал тарзда ифодалайди. Иккинчи гуруҳга ҳодисаларнинг умумий хоссалари ўртасидаги муносабат ни ифодаловчи Қ.лар киради. Учинчи турдаги Қ.лар, табиат, жамият, тафаккур ривожининг энг умумий алоқадорликлари, жиҳатлари, тараққиёти, тенденцияларини ифодалайди. Қ.лар 2 та функцияни бажаради: 1. Тушунтириш. Маълумки, фан бирор-бир ҳодисанинг шунчаки мавжудлигини, рўй беришини эътироф этмасдан, у қандай мавжуд бўлиши ва рўй беришини тушунтиради, унинг моҳиятини ҳам очиб беради. Тушунтиришнинг асосий кўринишлари қуйидагилардан иборат: сабабли, функционал, тузилмавий. 2. Башорат қилиш (уларни кўпинча наз-й Қ.лар ҳам деб аталади). Бу функция эмпирик Қ.ларнинг мавжудлигини келтириб чиқаришда, башорат қилишда намоён бўлади. Мас., электр наз-яси асосида Максвелл электромагнит тўлқин наз-ясини яратишга муваффақ бўлди, сўнг ушбу фундаментал наз-я асосида бир қанча тажрибалар ўтказилди, эмпирик Қ.лар кашф этилди. Жамият Қ.лари ҳам инсон ҳаётида жуда муҳим аҳамият касб этади. Ана шу сабабдан ҳам Ўз-нда мустақиллик йилларида Асосий Қ. – Конституция (1992) ва Қ.лар мажмуи яратилди. Улар мам-тимизда демократик жамият ва эркин ҳаёт барпо этиш воситасидир. Қ. категориясининг мазмунини чуқурроқ билиш объектив оламдаги ва жамиятдаги ўзаро алоқадорлик

моҳиятини англашда муҳим аҳамият касб этади. *А.Раҳмонов, Ғ. Абдумажидов, С.Бозоров*

ҚОНУНИЙЛИК — жамиятдаги барча фуқаролар, ташкилотлар томонидан қонун ҳужжатларига тўла риоя қилиниши. Қ.нинг мам-т ҳудудида бир хилда тушунилиши ва қўлланилиши; Конституция ва қонунларнинг устунлиги — барча норматив ва индивидуал ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция ва қонунлар асосида қабул қилиниши ва уларга зид келмаслиги; инсон ва фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг, бурчларининг кафолатланганини ифодалайди. Қ.нинг мад-т билан боғлиқлиги жамият аъзоларининг юқори даражада мад-тли, жумладан ҳуқуқий мад-тли бўлганларидагина Қ.га эришиш мумкинлигида намоён бўлади. Қ. мақсадга мувофиқликни, қонун ва қонун ости ҳужжатлари давлат ҳамда жамият манфаатларига мос келишини англатади. Ижтимоий -иқт-й рив-ш, турли хил шаклдаги мулкчилик, жамиятдаги иқт-й эркинликлар; сиёсий хурфикрлик, кўппартиявийлик, давлат тузумининг демократик тамойиллари қонун ва қонуности ҳужжатларини татбиқ этиш ва назоратини уюштиришнинг самарали механизми Қ. билан таъминланади. Қ. шахсий ва ижтимоий ҳаётда доимо риоя қилиш шахс маъ-ятининг юксаклигидан дарак беради. Шахс ва жамият ҳаёти ўзаро уйғун, бир бутун ҳаёт эканини тушунадиган инсонлар маънавий жиҳатдан етук инсонлар бўлиб, улар ҳаётда қонуний талабларга асосланиб яшайдилар.

ҚУРЪОНИ КАРИМ – ислом динининг муқаддас Китоби, 30 пора (қисм), 114 сура, 6236 оят (Замаҳшарийга кўра, 6666 оят), 77439 калима, 325743 ҳарфдан иборат тўплам. Қ.к. маккавий ва мадинавий сураларга бўлинади. Қ.к.нинг 86 сура, 4613 оят Маккада 610-622 йилларда, 28 сура, 1623 ояти Мадинада 622-632 йилларда (Абдулазиз Мансурга кўра, 91 та сура, 4780 та оят Маккада, 23 та сура, 1456 та оят Мадинада) нозил қилинган. Қ.к.да аввалги замондаги пайғамбарлар ҳаётидан ибрат ва сабоқлар келтирилиб, одамларни тавҳидга (яккаҳудоликка) чақирилади. Қ.к. оятларини ўз вақтида ёзиб бориш учун Муҳаммад (с.а.в.) ўзларига тўртта котиб (Али ибн Абу Толиб, Муовия ибн Абу Суфён, Убай ибн Каъб, Зайд ибн Собитларни) тайин этганлар. Қ.к.ни мукаммал ёд олган саҳобалар кам бўлган. Устига устак “Ямома” жангида 70 та ва “Мауна” жангида яна 70 та, жами 140 та ҳофиз қуръон даражасига етишган қорилар шаҳид бўладилар. Мана шундай табиий ҳодисалар сабабли Қ.к.ни китоб ҳолига келтириш эҳтиёжи туғилади. Машҳур муҳаддис Абу Убайд ал Ҳиравийнинг нақл қилишича, Муҳаммад (с.а.в.)нинг вафотида қадар ҳофиз қуръонларнинг сони 24 нафар саҳобаларни ташкил қилган. Қ.к. оятлари мукаммал нозил қилиниб тугатилганлиги Муҳаммад (с.а.в.)нинг вафотларидан кейин маълум бўлди. Қ.к. оятлари нозил бўлиш тартиби билан ёзиб борилмаган, балки Муҳаммад (с.а.в.) ҳар бир сура ва оятни қайси жойга, қайси оятдан олдин ёки кейин ёзишликни мунтазам кўрсатган. Саҳифаларни жам қилиш ва тўлиқ бир китоб шаклига келтириш ҳаракати Хулафои Рошидин даврининг биринчи халифаси Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) замонида бошланган. Бу муҳим вазифани Собит ўғли Зайд бошчилигида тўпланган ҳайъат бажарди.

Собит ўғли Зайд ғоят эҳтиёткорлик билан иш кўрди. У Қ.к. оятларини фақат қориларнинг хотирасидагиларни етарли деб билмади. Айни дамда, Муҳаммад (с.а.в.) ҳаётлигида тайин этилган ваҳий котиблар томонидан ёзилган ҳамма оятларни кўлга олди. Ҳар бир оят учун икки одил шоҳид (гувоҳ) эшитилди. Гувоҳлар Пайғамбар (с.а.в.) кўз ўнгида бу оятларнинг ҳақиқатан ёзилганига гувоҳлик беришган. Халифа Абу Бакр (р.а.) замонида тўпланган бу Қ.к. нусхаси иккинчи халифа Умар (Р.А.)га ўтади. Кейин, Умар(р.а.)нинг қизи ва Муҳаммад (с.а.в.)нинг завжаси (хотини) Ҳафсага қолади. Қ.к.ни китоб ҳолига келтириш учинчи халифа Усмон (р.а.) даврида якунига етади. 650 йил (ҳиж. 30 йил) Усмон (р.а.) халифалиги даврида Қ.к.нинг ўқилиши борасида баъзи ихтилофлар келиб чиққач, иккинчи ҳайъат яна тўпланади. Ҳайъат раиси қилиб Собит ўғли Зайд сайланади. Абдуллоҳ ибн Зубайр, Саид ибн Ос, Ибн Аббос, Анас ибн Моликлар ҳайъат аъзолари этиб тайинландилар. Ҳафсадан келтирилган Қ.к. нусхаси асос тутилиб кўпайтирилади. Бу иккинчи ҳайъатда саҳобалардан 12 киши бор эди. Қ.к. бир ривоятга кўра, 5 нусха, бошқа ривоятларга қараганда 6 ёки 7 нусха қилиб тайёрланади ва мусулмон мам-тларига юборилади. Шундан кейин, Усмон (р.а.) ўша даврга қадар кимда ўзича ҳар кимлардан эшитиб ёки кўчириб олган саҳифалар бўлса, уларни куйдириб юборишга ва фақат сўнгги ҳайъат тасдиқлаган Қ.к. нусхаларига риоя этишга буйруқ чиқаради. Қ.к. нусхаларидан бирини Ҳазрати Усмон Мадинада ўзида олиб қолиб, (Ҳафсанинг Китоби ўзига қайтарилади) қолган нусхалари Макка, Шом, Яман, Баҳрайн, Басра, Куфа шаҳарларига бир донадан юборилади. Қ.к.нинг илк нусхалари ўша даврдаги арабларнинг асосий ёзуви саналмиш “куфий” хати билан ёзила бошлаган. Кейинчалик, араб ёзуви тараққий этиб борган сари Қ.к. хати ҳам ривожланиб, ҳозирда “наسخ” ва “сулс” деб аталувчи нуқталар, ҳаракатлар билан ишоратлаб кўчириш ишлари амалга оширилди. Бизнинг диёримизга ҳам мазкур мусхафи Усмоний нусхаларидан бири турли сабаблар билан етиб келган ва айни пайтда Тошкент шаҳридаги Ҳазрати Имом мажмуаси музейида сақланиб келмоқда. Қ.к. шунча давр ўтганига қарамай, 23 йил мобайнида Муҳаммад (с.а.в.)га қандай нозил этилган бўлса, шундай таблиғ этилиб, сўзма-сўз, ҳарфма-ҳарф, асл ҳолича ҳозирга қадар етиб келди ва турли тилларга таржима қилинмоқда. Бироқ, бу таржима эмас, балки олимларнинг фикрига кўра, Қ.к. маънолари, яъни тафсирларидир. *А.Мансуров, Ш.Жабборов*

ҚЎРҚОҚЛИК – инсон маъ-яти ва руҳиятида намоён бўлиб турадиган хус-ятлардан бирини ифодаладиган салбий маънодаги атама. Қ. деганда ўз бурчини унутган, етарли даражада шижоатга эга бўлмаган, бирор ишни бажаришдан кўрқадиган ёки ҳайиқадиган кишилар тушунилади. Қ., айниқса, Ватан, халқ тақдири ҳал қилинаётган қалтис даврларда яққол намоён бўлади. Қ. хус-ятига эга бўлган кишиларга сотқинлик, юзсизлик каби иллатлар ҳам хос бўлиши мумкин. Қ. т.си комил инсонни тарбиялашда, яъни кишидаги “мардлик”, “қаҳрамонлик”, “ирода мустаҳкамлиги” каби т.ларни шакллантириш ва такомиллаштиришда кўрқув ҳиссини енгишга хизмат қилади. Қ. одамни юксакликка эмас, аксинча тубанликка етаклайди. Қ. “Янтоқдан атир чиқмас, кўрқоқдан ботир чиқмас”, “Кўрқоқда уят бўлмас”, “Кўрқоқ от ўз

соясидан ҳуркар”, “Қўрқоқ ўлмасдан бурун ўлар, ўликдан нима кутиб бўлар” каби халқ мақолларида ўзига хос тарзда ифодаланган. Қ. хус-ятига эга бўлган кишиларга муҳим вазифаларни ишониб топшириб бўлмайди, чунки ундаги қўрқув ҳисси унинг барбод бўлишига олиб келиши мумкин. Шу боис, болаликданоқ бундай иллатдан жирканадиган қилиб тарбиялашнинг аҳамияти беқиёсдир. Қ.нинг хатарли жиҳати шундаки, у бир кишининг қутқуси билан бошқаларга ҳам юқиши мумкин.

ҚЎРҚУВ — қўрқоқ инсон ҳиссиётининг ажралмас қисмидир. Бу ҳиссиёт бирон кўнгилсиз воқеа кутилаётганда, вазият инсон ҳаёти учун хавфли деб топилганда кузатилади. Қ. юзага келишининг асосий сабаби — одамнинг бўлажак хавфни бартараф эта олмаслигидан қайғуришидир. Қ. хавф ҳақидаги хабар бўлиб, бу ҳолат одамга хавф билан боғлиқ тўсиқни енгиб ўтишга ички куч беради. Қ. ўз функциясига кўра одамни бирон хавф-хатардан огоҳ этиш, организмни зарарланишдан асраш вазифасини бажаради. Лекин, одамлар доимо Қ.дан ўзларини олиб қочадилар ва ушбу ҳолатни энг салбий ҳиссиёт деб баҳолайдилар. Қ.ларни ўрганиш асосида уларнинг асосий икки гуруҳи аниқланди — вазиятли, яъни айни шароитда юзага келган Қ. ва бўлажак вазият юзасидан уйғонадиган Қ. Бу туйғу инсоннинг табиат, жамият, нарса ва ҳодисаларни англашида билимсизлиги ҳамда ожизлиги белгиларидан ҳисобланади. Бундан ташқари, баъзи бир Қ.лар инсонни фаоллаштиради, баъзилари эса аксинча, инсоннинг ҳаракатини чеклаб, уни қарахт қилиб қўяди. Қ.нинг доимо такрорланиб туриши унинг сурункали ҳолатга ўтишига асос бўлади. Бундай сурункали ҳолатга ўтган Қ. одам танасида доимий зўриқиш ҳосил қилиши натижасида турли касалликлар келиб чиқиши мумкин. Қ. инсоннинг ҳиссий кечинмалари, танадаги сиқувлар ҳамда қўрқинчли ҳолатни кўз олдига келтириш сифатида намоён бўлади. Қ. хавф-хатар ҳақидаги хабар сифатида инсонда журъатсизликнинг уйғонишига, маъ-ятнинг етишмаслигига, натижага умидсизлик билан қарашга, мағлубиятни кутишга асос яратади. Қ.нинг сурункали равишда такрорланиши ва асоссиз равишда юзага келиши фобия ҳолатини шакллантиради. Фобия (лот. *phobos* — қўрқинч) — маълум шароитларда асоссиз равишда қўрқиш ва ташвишланишдан иборат, енгиш мумкин бўлмаган мутғасил кечадиган руҳий патологик ҳолат бўлиб, беқарор вегетатив дисфункциялар (юракнинг тез уриши, ҳаддан ташқари кучли терлаш) билан ҳамкорликда кечади. Одатда, Қ.да мақсадга қаратилган аниқ ҳаракатлар бажарилади. Мас., агрофобия — майдондан, катта кўчадан қўрқиш, каустрофобия — эшикни беркитиб, уйда ўтиришдан қўрқиш, монофобия — ёлғиз қолишдан қўрқиш, атропофобия — кўпчиликдан, халойикдан қўрқиш, назофобия — касал бўлиб қолишдан қўрқиш. Ш-дек, Қ.нинг канцерофобия, кардиофобия, эйротрофобия каби кўринишлари ҳам мавжуд. Руҳиятга оид баъзи адабиётларда социофобия атамаси ҳам қўлланилади. Бу — кўпчилик олдида уялиб қолишдан, изза бўлишдан қўрқишдир. Умуман, Қ. маънавий номукамаллик кўринишларидан саналиб, инсоннинг руҳий-маънавий жиҳатдан ожизлигини ошқор қилади. Зеро, юксак билимли, маъ-ятли шахс Қ.га берилмайди.

Ғ

ҒАЙРАТЛИЛИК – инсоннинг бирор фаолиятни амалга оширишдаги шижоати, ўз куч-имкониятини тўлиқ сафарбар этиш, меҳнатни самарали ташкил қила олиш қобилиятини англатувчи т. Ғ. инсонда фаоллик, қатъият, шижоат каби хислатлар мавжудлигини кўрсатади. Ғайратли одамлар: а) мақсадга эришмагунча тинмайдиган; б) эришилган натижа билан чегараланмайдиган; в) ҳар қандай ишни аввалгидан ҳам кўра яхшироқ бажаришга ҳаракат қиладиган; г) юксак натижаларга эришгач, қувонч ва мамнунлик ҳиссини бошдан кечира оладиган; д) стратегик ва қийин мақсадларни кўзлайдиган; е) енгил ва осон вазифалар билан чекланмайдиган; ж) янги ва янада юксак натижаларга эришиб, ишини астойдил ва сидқидилдан олиб борадиган кишилардир. Ғ. шахснинг қадриятлари ва маълум фаолият турида муваффақиятга эришиши эҳтимолига ҳам боғлиқ. Демак, инсондаги Ғ. хус-яти юқорида келтирилган барча сифатлар билан уйғун бўлиши шарт. Ғ.да доимий шижоат, қатъият, шиддатлилик, ўз фикри ва ишида собитқадамлик мужассам бўлгани сабабли бундай сифатлар етакчи ёки раҳбар шахс фаолиятида намоён бўлади. Етакчида Ғ. унинг интилиши ва шижоати, аниқ мақсад сари ҳаракат қилиши, ўз кучи ва имкониятига ишончи каби сифатларида намоён бўлади. Ғ. ундан ўз билими ва имкониятига ишончини, ўзидаги заиф ва кучли томонларини аниқ била олиш, ўзидаги бор салоҳиятни муваффақиятга йўналтира олишни талаб этади. Бу эса мазкур шахс фаолиятининг самарали бўлишини таъминлайди. Қатъият ва шижоатнинг ҳиссиёт билан уйғунлашуви кутилмаган тезкор натижаларга олиб келиши мумкин. Физиологик жиҳатдан Ғ. шахснинг узоқ муддат давомида мураккаб вазифаларни бажаришга бардошлилик қобилиятини ҳам билдиради. Шахсдаги Ғ.да унинг куйидаги сифатлари ифодаланади: а) ташкилотчилик қобилияти; б) бошқа одамлар меҳнати учун раҳбарлик масъулиятини ҳис этиш; в) ташкилотчилик фаолиятига ички эҳтиёжи; г) ишларни бажаришда эмоционал кўтаринкилик ҳолатини ҳис этиш. Ғ. ҳар қандай ишда шахснинг фаоллиги, шижоати, шиддати, ташкилотчилигига таянар экан, бу хислат нафақат бошқарувда, балки ўқув фаолиятида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ўқув фаолиятидаги Ғ., биринчи навбатда, инсоннинг ўқув фаолиятига киришиб кетиши ҳамда унинг бу борадаги ютуқлари, қатъий тамойиллари, қадриятлари, дунёқараши ва эътиқодини билдиради. *Д.Эргашева*

ҒАЙРИАХЛОҚИЙЛИК — маънавий бузилиш оқибатида шаклланадиган, расман тан олинган ёки амалда мавжуд бўлган ахлоқ меъёрлари, талаблар, анъаналар, хулқ-атвор намуналари мос келмайдиган кишиларнинг хатти-ҳаракати, хулқини англатувчи т. Ғ.ни белгилаш мезонлари мутлақ ёки нисбий бўлиши мумкин. «Ёлғон сўзлама», «ота-онангни хўрлама», «зўравонлик қилма», «бировнинг жонига қасд қилма», «ўғрилиқ қилма», «бошқаларга ёмонликни раво кўрма» каби оддий ахлоқий мезонлар инсоният томонидан а.лар мобайнида ишлаб чиқилган, вақт синовидан ўтган ва умумэтироф этилган қадриятлардир. Ғ.ни белгилашнинг мутлақ мезони ана шу тамойилларга асосланади. Маънавий мезонларнинг нисбийлиги эса турли

жамиятларда яхшилик ва ёмонликнинг ҳар хил тушунилиши билан боғлиқ. Инсон хулқ-атворида Ғ. деб тан олинган хатти-ҳаракат бошқа мад-т ёки тарихий даврга тааллуқли меъёрлар, анъаналар, маънавий қоидаларга зид бўлмаслиги мумкин. Кишиларнинг ахлоқ меъёрларига зид, миллий онг орқали шаклланган хулқи ҳам Ғ. деб баҳоланиши мумкин. Ш-дек, ахлоқий меъёрлар сиёсий ва мафкуравий тавсифда бўлган жамиятда (яъни, сиёсий мақсадлар ва ғоявий идеалларга мослари ахлоқий ҳисобланадиган жамиятда) умуминсоний ахлоқий мезонларга асосланган хулқ Ғ. сифатида баҳоланиши мумкин. Ш.у. у танқидга ҳамда жамият томонидан рад этилишга маҳкум деб ҳисобланади.

ҒАЙРИОДДИЙЛИК (араб. ғайр — бошқа, ўзга; оддий — ҳар вақтдагидек) — табиат ва жамият ҳодисаларини инсон онгида акс этиши (гносеологик) жараёнларининг турли хус-ят ва босқичларини ифодалайдиган фал-й категория. Ғ. табиат ва жамият воқеа-ҳодисаларининг ҳали илмий тажрибада ўрганилмаган томонларини ифодалайди. Мас., ҳали фанда тўлиқ ўрганилмаган электромагнит майдон хоссалари, ер шарининг айрим нуқталарида айрим вақтларда магнит майдони кучининг (одатдагига нисбатан кўпроқ) ошиб кетиши ҳоллари, куёшда содир бўлаётган магнит бўронлари натижасида вужудга келадиган иқлим, радиация шароитларининг кутилмаганда ўзгариш ҳолатлари ғайриоддий воқеликлар жумласига киради. Ғ. жамият тараққиётида ҳам (детерминизм ва эҳтимоллик қонуниятлари) учрайди. Мас., синергетика таълимотига биноан, табиат ва жамият тараққиёти узлуксиз янгилашиб туриш жараёнидан иборатдир. Бу жараён доим олдиндан режалаштириш, кўра билиш мумкин бўлган натижалар билан тугамай, балки кўзланган мақсадлардан узоқ, кутилмаган, ғайриоддий оқибатларга олиб келиши мумкин. Мас., техноген ва антропоген муаммолар воқеликнинг ғайриоддий ифодасидир. Ғ. инсон учун табиий бўлиб, яъни англаб олинган билимлар мантиқига мос келмайди. Ш.у. Ғ. бўлиб туюлган воқеа-ҳодиса табиат ва жамиятда содир бўлса-да, уларни баъзан «ғайритабиий воқелик», «ғайритабиий қобилият», «ғайритабиий куч» ва ҳ.к. сифатида ҳам талқин этилади. Мас., Нострадамус, Вольф Мессинг, Ванга ва б.нинг табиий қобилиятини инсонлар учун одат бўлиб қолган фақат бугунги билимлар тажрибаси ва хулосалари ёрдамида тушунтириб бўлмайди. Биз учун ҳозирча «ғайриоддий» ҳисобланадиган воқеа-ҳодисага тўлиқ баҳо бериш учун инсон физиологияси, психологияси, интуитив билиш имкониятлари соҳасидаги билимларимизни янада чуқурлаштириш талаб этилади.

ҒАЛАМИСЛИК (араб. ғаламис) — кишилараро муносабат лар ва уларнинг ҳолатига раҳна солувчи; ғийбат, фитна юритувчиликни англатувчи иллат. Ғ. маънавий тамойилларга мос келмайдиган руҳий ҳолат, мақсадга эришишга тўсқинлик қилувчи амалдаги ёки тасаввурдаги тўсқинликнинг юзага келиши билан ҳам ифодаланади. Ғ.нинг субъектив ҳолати изтиробли безовталиқдан иборат ҳиссий-салбий кечинма, хавотирлик, иложсизлик, жаҳл, ғазаб ва б. ҳисобланади. Ғ. қуйидаги натижаларга олиб келиши мумкин: тажовуз — инсонга, кишилар гуруҳига ёки бошқа мақсадга эришишга халақит

берувчи тўсиққа нисбатан куч қўллашни намойиш этиш; хус-ятнинг патологик ривож — уддалай олмаслик ҳиссининг пайдо бўлиши, мунтазам равишда ўзига ишонмаслик, шубҳа билан қараш; асабийлашиш, жазавали ҳолатлар, таназзул ҳолати. Муайян халқ ёки давлатни, бирон-бир шахсни, унинг ютуқларини кўролмаслик, тинч ва барқарор ҳаётига раҳна солиш йўлидаги хатти-ҳаракатлар ҳам Ғ. тарзида намоён бўлиши мумкин. Инсоният тарихида бундай ҳолатлар содир бўлиб туради. Мас., суғориш тизимининг атайлаб узоқ йиллар мобайнида нотўғри қўлланиши натижасида қад. Бобил давлатининг ерлари ниҳоятда шўрланиб кетган, аста-секин у жойда яшаш мумкин бўлмай қолгани, давлатнинг таназзулга юз тутгани маълум. Орадан икки ярим минг йил ўтса-да, бу ерлар ҳамон яшаш учун яроқсизлигича қолмоқда. Ёки ваҳҳобийларнинг Ғ.и туфайли бутун дунё мусулмонлари учун муқаддас ҳисобланган пайғамбаримиз қабрининг таҳқирланиши, салб юришлари, Европада ўрта а.ларда христианликнинг софлигини сақлаш шиори остида хурфикрли кишиларнинг қатағон қилиниши, собиқ иттифоқ давридаги қатағонлар ҳам бунга яққол мисол бўлади. Бугунги кунда терроризм инсониятга катта таҳдид солмоқда. Жамиятда доимий кўрқув, фитна — Ғ. муҳитини вужудга келтириш, зўравонлик йўли билан унинг барқарорлигини бузиш, гуноҳсиз кишилар, жумладан, болаларнинг ҳалок бўлишига олиб келадиган сиёсий мақсадларда ўлдириш ва портлатишлар бу мудҳиш ғоянинг асл моҳиятини кўрсатади.

ҒАРАЗГҶЙ(ЛИК) — маънавий иллат, манфаатпарастлик, бузғунчи мақсад йўлидаги хатти-ҳаракат, пинҳона ва ошкора адоватни англатувчи т. Ғ. инсонга хос салбий хус-ятлардан бири бўлиб, аксарият ҳолларда пинҳона кечадиган руҳий ҳодиса. Ғ. ўзбек тилига араб тилидан ўзлашган сўз бўлиб, этимологик жиҳатдан “манфаат” маъносини беради. Ғ. туфайли ижтимоий турмушда соғлом муҳит бузилади, оқибатда кишилар орасидаги дўстлик, диёнат, меҳр-оқибат бузилади. Унинг замирида бошқа кишилар бахт-саодатини кўролмаслик, ёмон ният, ғайирлик, ёвуз мақсад яширинган. Ғ.нинг зидди – беғаразлик, холислик, самимиятдир. Ғ. киши атрофдагиларга фақат шахсий манфаатдорлик юзасидан муносабат да бўлади. Ғ.нинг объекти – ён-атрофдагилардан маълум бир киши ёки кишиларга қаратилган адоватли мақсад. Ғ. киши маълум бир ниятини амалга оширмагунча ундан Ғ. асоратларини топиш қийин. Чунки, у ўз ниятини ҳаммага ошкор қилмайди, Ғ. оқибатида пайдо бўлувчи мақсаднинг ёмонлигини ҳам яхши билади. Ғ. нафақат ўзаро шахсий муносабат ларга, балки жамият турмуш тарзига ҳам салбий таъсир кўрсатади ҳамда кишилар ўртасига адоват, гина-кудурат, бегоналик, охир-оқибат душманлик уруғини солади. Ғ.нинг жамият олдидаги ижтимоий моҳияти — шахсий манфаатпарастликдан иборат. Ғ. мавжуд жойда рив-ш бўлмайди, у нафақат киши маъ-ятини ғорат қилади, балки жамият турмушини орқага тортади. Ш-дек, Ғ. фақат ўзгаларга эмас, балки феъл эгасининг ўзига ҳам зарар келтиради. Чунки, у Ғ. туфайли бирор мартаба ёки маън-й-моддий фаровонликка эриша олмайди. Ғ., шаклидан қатъи назар, улкан маънавий йўқотишдир. Ғ.ни баргараф қилиш асосан

кишининг ўзига боғлиқ. Қолаверса, ҳамроҳида, ҳамкасбида, кўшнисида, турмуш ўртоғида Ғ.ни сезган киши ўз вақтида оқиллик билан уни бу иллатдан воз кечишга даъват этади. Соҳибқирон Амир Темур ўғитларида таъкидланганидек: “Ғ., бузуки ва ҳасадгўй одамларнинг вазирлар ҳақидаги уйдирмаларини эшитмасинлар, чунки бу табақадаги кишиларнинг душмани кўп бўлади, негаки, олам аҳлининг барчаси дунёталабдир. Агар вазирлар бундай одамларнинг кўнглига қарасалар, давлатга хиёнат қилган бўлурлар, қарамасалар, улар вазирларга душманлик қилурлар.” Халқимизнинг “Юрагида ғарази бор дўст душмандан баттар” деган мақолида ҳам ана шу иллатнинг моҳияти ифодаланган.

Ш.Жабборов

ҒИЖДУВОНИЙ, Абдулхолик (1103-1179) – умуминсоний маъ-ят ривожига ўчмас из қолдирган мутафаккир, Ў.О. ва бутун мусулмон оламида кенг тарқалган “хожагон” тариқатининг асосчиларидан бири. У 1103 йилда Ғиждувон шаҳрида дунёга келган. Ғ. ўша даврнинг йирик мутасаввифи Хожа Юсуф ал-Ғамадонийнинг шогирди, халифасидир. Хожа Юсуф ал-Ғамадоний Хожа Аҳмад Яссавий ва Ғ.нинг муршиди, пири бўлиб, уларни тасаввуф тариқати вакиллари сифатида вояга етказди. Унинг, шу каби Хожа Ғасан Андоқий ва Абдуллоҳ Баррақий каби шогирдлари ҳам ислом оламида машҳур алломалар сифатида қайд этилади. Хожа Юсуф Ғамадоний зикри хуфия, яъни овоз чиқармасдан дилида зикр қилиш тарафдори эди. А.Ғ. Юсуф Ғамадоний билан бирга Балх, Марв, Самарқанд, Исфаҳон, Бағдод шаҳарларига сафар қилади. 1179 йилда Ғиждувонда вафот этади. Маълумки, Ғамадоний солиқ (тариқат йўлига кирган)лар амал қилиши зарур бўлган тўртта хулқ-одоб қоидасини ишлаб чиққан эди. Булар “хуш дар дам”, “назар дар кадам”, “сафар дар ватан”, “хилват дар анжуман”дир. Ғ. ўз устози ишлаб чиққан қоидалар тизимига яна 4 та қоида киритган эди. Булар “ёдкард”, “бозгашт”, “нигоҳдошт” ва “ёддошт”, деб аталган қоидалардан иборат эди. Ғ. Хожа Юсуф Ғамадоний шакллантирган тариқат йўлини “хожагон тариқати” таълимоти сифатида элга танитди. Мазкур таълимот кейинчалик нақшбандийлик таълимотининг камол топишига катта таъсир кўрсатади. Ўз навбатида Баҳоуддин Нақшбанд Юсуф Ғамадоний ва А.Ғ. илгари сурган 8 та қоидага яна 3 та қоида киритади. Бу қоидалар “вуқуфи замоний”, “вуқуфи ададий” ва “вуқуфи қалбий” номи билан юритилади. А.Ғ. бир неча асарларнинг муаллифидир. Шулардан бири “Одоби тариқат” (“Тариқат одоби”) ёки “Рисолайи васоё” (“Насихатлар рисоласи”) дейилади. Ушбу рисола А.Ғ.нинг халифаси Хожа Авлиё Кабирга бағишланган. А.Ғ.нинг яна бир асари “Мақомати Хожа Юсуф Ғамадоний” (“Хожа Юсуф Ғамадонийнинг тутган ўрни”) ёки “Рисолайи соҳибийа” (“Дўстлик ҳақида рисола”) деб аталади. Мутасаввифнинг яна бир асари “Аз гуфтори Абдулхолик Ғиждувоний” (“Абдулхолик Ғиждувонийнинг айтганлари”) номи билан юритилган. Булардан ташқари, унинг ҳаёти, ижодий фаолияти ҳақида маълумотлар маноқиб, мақомат ва тазкираларда ҳам кўп учрайди. Ғ. ўз асарларида билим эгаллаш, инсоний фазилат ва хулқ одоби қоидаларини касб қилиш, покланиш, сахий ва камтар бўлиш, нафсни жиловлаш, ҳалоллик,

одамийлик, меҳр-шафқат, ўзгаларга ёрдам бериш, одобли ва хушмуомалали бўлиш ҳақида сўз юритади. Бахиллик, бойликка ружу қўйиш, очкўзлик, ҳасад, ҳаром-хариш ишларга берилиш, кибр ва манманлик каби ярамас ва тубан иллатларни қоралайди. Аллома инсон маъ-ятининг оламни англаш билан боғлиқ жиҳатлари ҳақида фикр юритар экан, “коинот (борлик) ожиздир, чунки у сизнинг хизматингизга топширилган. Сиз ҳам ожиз ва ҳожатмандсиз. Фойдаю манфаатга, яроқли нарсаларга муҳтож бўлганингиз учун дунё сизларга бўйсундирилди. Коинотнинг кадр-қиммати ва устунлиги очиқ-ойдин маълум. Зеро, у сиз учун фойдалидир. Сизнинг коинотдаги устунлигингиз ҳам очиқ-ойдин равшан. Чунки унинг фойдали ва завқли жиҳатларидан фойдаланишингиз мумкин. Шу боис коинот бир томондан ожиз бўлса, бир томондан саййид-хожадир. Сиз ҳам бир жиҳатдан борликни бошқарувчисиз, иккинчи жиҳатдан эса ожизу муҳтожсиз. Коинотнинг ожизлиги сизга муҳтож бўлгани сабаблидир. Устунлиги эса коинот ва унинг хизмати туфайли ҳаёт кечирасиз, хуллас, ҳаётингизни давом эттирмак учун барча аъзоларингиз билан дунё ва коинотдан фойдаланинг”, деган фикрларни айтган эди.

Мутафаккир фикрича, зийраклик, хушёрлик тоқати миқдорида уни тасарруф этса ва табиат, хилқат баҳраманд бўладиган даражада идора этса, улар одам яратилиши ва табиати тоқати етадиган меъёрда бўлса, фойдалари бениҳоядир. Бироқ, сабру тоқат чегарасидан тажовуз қилса (чикса), инсонни тамоман ҳалок этади ва каттаю кичик барча нарсаларни йўқ қилади. Ҳолбуки, инсон хизматидаги бу нарсаларни бошқарувчисидир. Бу ишнинг чораси ва йўли мувоназатни сақлаш, ўлчов доирасида ҳаракат қилиш, ҳаддан ошмасликдир. Бу ҳолатда яшаш, борликни давом эттириш ва барқарорлигини сақлаш, боқий ва давом этиш (яшаш) учун фойдалисини олиб, зарарлисини тарк этишга имкон беради. Натижада, инсон яшайди. Шунда тасарруфи остида бўлган нарсалар ундан парвардигорига шикоят қилмайди.

ҒИЙБАТ — бирор кимсани камситиб, айбситиб, ёмонлаб гапириш, фисқу фасод тарқатиш каби маънавий иллатни англатувчи т. Маънавий меросимизда бирор кимсада мавжуд сифат унинг ордидан айтилса ва бу Ғ. қилинаётган одамга ёқмаса Ғ. дейилади. Ш-дек, Ғ. хиёнат кўринишларидан бири ҳисобланади. Ғ. – Ғ.чининг маънавий тубанлигини кўрсатувчи, инсонлар ва жамият учун зарарли бўлган, жамиятдаги тартиб-интизомни издан чиқарадиган ва инсонлар ўртасида меҳр-оқибатнинг йўқолиб кетишига сабаб бўладиган иллатдир. А.Авлоний таъкидлашича: “Ғ. деб бир кишининг камчилик ва қусурини орқасидан сўйламакни айтилури. Ғ.ни сўйламак ҳаром ўлдиғи каби эшитмак ҳам ҳаромдур. Киши ўз нафсига лаззат умиди ила бировни Ғ. қилуб, этини чайнамак гуноҳ ҳам инсоният номина ярашмаган энг ёмон ахлоқи замималардандур”. Шарқ донишмандларидан Хаёлиддин Ҳасаний фикрича, Ғ. қабих феъллардан биридир. Ғ. оз бўлса-да, келтирадиган зарари катта. Бирор кишининг орқасидан гапириш, айбини топиш, ёмонлаш, бола-чақаси, хотини, хулқи, бойлиги ҳақида бемаза гапларни гапиришнинг барчаси Ғ. ҳисобланади. Қуръони каримнинг “Ҳужурот” сураси 12-оятда “...(Ўзгаларнинг айблари ордидан) жосуслик қилиб юрманглар ва айримларингиз айримларни Ғ.

қилмасин! Сизлардан бирон киши ўзининг ўлган биродарининг гўштини ейишни яхши кўрурми?! Ана, ёмон кўрдингизми?! (Бас, гуноҳи бундан-да ортиқ бўлган Ғ.ни ҳам ёмон кўрингиз)!...” дейилган. Ш-дек, ушбу сура изоҳи мазмунида ўзгалар ҳақида ёмон гумон қилиш, бировларнинг айбларини топиш учун орқаларидан жосуслик – айғоқчилик қилиб юриш каби ёмон иллатлардан мўминлар қайтарилганлиги, Пайғамбар алайҳис-саломнинг “Ғ. қилиш (бировни ноҳақ) ўлдиришдан-да ёмонроқдир” деганлари ҳақида баён қилинган. Амир Темурнинг “Темур тузуклари”да бундай таъкидланади: “Қайси вазир Ғ. гапларни айтса, уйдирма гапларга қулоқ солса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотишнинг пайига тушса, уни вазирликдан тушириш лозим”. Ҳадисда ёзилишича, кимки одамларни Ғ. қилишдан тилини тийса, Тангри ҳам унинг нуқсонларини фош қилмайди. Ғ. билан шуғулланувчи ҳар қандай шахс ўз қиёфаси, салбий хатти-ҳаракати билан жамиятда, инсонлар ўртасидаги муносабат ларда носоғлом муҳит пайдо қилади ва одамлар соғлиғига, улар ўртасидаги ўзаро муносабат ларга салбий таъсир кўрсатади. Ғ. – қалбларга қилинадиган хиёнатдир. Зеро, инсон бошқа гуноҳларни нафсининг лаззати учун қилади. Аммо Ғ. соҳиби лаззат ўрнига ўз бошига ёки бошқа бир кишининг бошига бало ҳозирлайди. Чунки сўз бориб Ғ. қилинмиш кишининг қулоғига етади. У ғазабланиб, Ғ.чидан ўч олиш фурсатини пойлайди Шундай қилиб, Ғ. соясида икки инсон орасига душманлик тушади. Шу тариқа, Ғ.дан адоват туғилади ва у туфайли душманлик зўрайиб, ўз ораларида пайдо бўлган хусусий жанжаллар бутун аҳоли орасида нифоқ уруғининг сочилишига сабаб бўлади. Ш.у. Пайғамбар (С.А.В.) ҳадисларида "Ғ.дан сақланингиз, Ғ. зинодан ҳам ёмонроқдур", дейилган. *Р. Рустамова*

ҒОЯ (араб. ғоят сўзининг шакли) — луғавий маънода ниҳоя, интиҳо, охир, поён ҳамда орзу, мақсад, ният, мурод, режа маъноларини англатувчи т. Ҳозирги даврда Ғ. инсон тафаккурида вужудга келадиган, ижтимоий характерга эга бўлган, руҳиятга кучли таъсир ўтказиб, жамият ва одамларни ҳаракатга келтирадиган, уларни мақсад-муддао сари етаклайдиган улуғвор фикр маъносини англатади. Ғ. одамларни уюштириш, жамият ҳаётига бевосита таъсир ўтказа олиш хус-яти билан фарқланади ва у иккига: эзгуликка қаратилган – бунёдкор ва бузғунчиликка йўналтирилган – вайронкор Ғ.лардан иборат. Бу масаланинг муҳим наз-й асослари, бунёдкор ва вайронкор Ғ.ларнинг мазмун-моҳияти Президент И.А.Каримов асарларида кўрсатиб берилган. Ғ. бу муайян рўёлик (хаёлий образ) ҳақидаги фикр ёки тасаввур бўлиши ҳам мумкин. Шу маънода, у фал., психология ва б. фанларда қўлланади. Бундан ташқари, мазкур т.нинг махсус, баъзи йўналишларга оид маънолари ҳам бор. Санъат ва фанда Ғ. деб асарнинг бош фикри, наз-я ёки кашфиётнинг умумий тамойилига айтилади. Унда муайян тажриба натижалари умумлашади ва билим шаклига айланади. Бу ҳолда Ғ. фақат мавжуд ҳолатнигина ифодаламайди, балки рив-ш тамойилларини кўрсатади, келажакка ундайди. Ғ.нинг кучи ва таъсири унинг воқеликка қанчалик мос келиш-келмаслигига боғлиқ. Ғ.да ҳаёт, воқелик қай тарзда ўзгариши ҳақида кўрсатма, кўзланган мақсад мужассам ва шу туфайли у йўналтирувчи кучга эга. Ҳамонки, жамият ўз ривожидан Ғ.га муҳтож экан, Ғ.сиз

жамият йўқ. Фақат икки жиҳатни эздан чиқармаслик керак. Биринчиси шуки, жамиятда эзгу Ғ.лар устунлик қилмаса, ёвуз Ғ.лар бош кўтараверади. Иккинчи жиҳат шундан иборатки, агар жамиятда шу жамият аъзоларининг манфаатларини ифодалаш, ҳимоя қилиш, йўналтириш, амалга оширишга қаратилган Ғ.лар ўртага ташланиб, жорий этилмаса, ўзгалар манфаатини кўзлайдиган ёт Ғ.лар кириб кела бошлайди. Инсон ҳаётида ҳам, жамият тараққиётида ҳам Ғ.лар муҳим ўрин тутди. Шу маънода, инсоният тарихи Ғ.лар тарихидир. Ҳар қандай миллат ва халқ, ҳар қандай ижтимоий тузум ва давлат муайян бир тамойиллар ва кадриятлар асосида ҳаёт кечиради ҳамда ўз манфаатлари, мақсад-муддаолари, орзу-интилишларини кўзлаб ҳаракат қилади. Бинобарин, улар ҳаётдаги маълум бир мафкурага таянади. Мафкура эса Ғ.лар асосида шаклланади. Инсон тафаккури воқеликни идрок этиш мобайнида турли фикрлар, қарашлар, Ғ.лар ва таълимотлар яратади. Бинобарин, Ғ.лар ҳам инсон тафаккурининг маҳсулидир. Лекин тафаккур яратган ҳар қандай фикр ёки қараш, мулоҳаза ёки н.назар Ғ. бўла олмайди. Фақат энг кучли, таъсирчан, залворли фикрларгина Ғ. бўла олиши мумкин. Илмий адабиётларда “Ғ.”, “мафкура”, “идея” ва “идеология” т.лари ишлатилади. “Идея” ва “идеология” кўпроқ Ғарб давлатларида ҳамда рус тилидаги манбаларда учрайди. “Идеология” (*idea* – ғоя, т., *logos* – таълимот) атамаси Ғ.лар тўғрисидаги таълимотни англатади ва икки хил маънода ишлатилади: Ғ.ларнинг мазмун-моҳияти, шаклланиши, аҳамияти тўғрисидаги билимларни ифодалайди ва илмий соҳа ҳисобланади; муайян Ғ.ни амалга ошириш, мақсадга етиш усуллари, воситалари, омиллари тизимини англатади. Ғ.ларнинг оддий фикрлардан фарқи шундаки, булар гарчи тафаккурда пайдо бўлса-да, инсон (ва жамият) руҳиятига, ҳатто туб қатламларига ҳам сингиб боради. Ғ. шундай қувватга эгаки, у одамнинг ички дунёсигача кириб бориб, уни ҳаракатга келтирувчи, мақсад сари етакловчи руҳий-ақлий кучга айланади. Ғ. моҳиятан ижтимоий характерга эга. Муайян Ғ.лар одатда алоҳида олинган шахс онгида шаклланади, кейинчалик эса жамиятнинг турли қатламларига тарқалади, турли элат ва миллатлар орасида ёйилади. Мустақил ҳаётга қадам қўяётган янги авлод жамиятда мавжуд Ғ.лар таъсирида тарбияланади, муайян қарашлар ва Ғ.ларни ўз эътиқодига сингдиради, ўз навбатида янги Ғ.ларни яратади ва тарғиб этади.

Ғ.лар ўз ибтидоси ва интиҳосига эга. Улар ҳам маълум макон ва замонда пайдо бўлиши, жамият ривожига муайян ҳисса қўшиши, кишилар онги ва қалбидан жой олиши, ўз умрини яшаб, жозоба, куч-қувватини йўқотгач, тарихий хотирага айланиши мумкин. Ғ.га таъриф бериш учун унинг моҳиятини намоён этадиган асосий хус-ятларни санаб ўтиш лозим. Ғ.нинг энг муҳим хус-яти – инсон ва жамиятни мақсад сари етаклайдиган, уларни ҳаракатга келтирадиган, сафарбар этадиган куч эканидир. Ижтимоий онгнинг барча шакллари – илм-фан, дин, фал., санъат ва бадиий адабиёт, ахлоқ, сиёсат ва ҳуқуқ – муайян Ғ.ларни яратади, уларга таянади ва уларни ривожлантиради. Маълум маънода айтиш мумкинки, ҳар бир онг соҳасининг ўз Ғ.лари мавжуд бўлади. Мазмуни ва намоён бўлиш шаклига қараб, Ғ.ларни бир қанча турларга ажратиш мумкин. Мас., диний, илмий, фал-й, бадиий, ижтимоий -сиёсий, миллий, умуминсоний Ғ.лар ва ҳ.к. **Диний Ғ.лар** — ҳар бир диний таълимот ва

оқимнинг асосини, диний иймон-этикоднинг негизини ташкил этувчи ақидалардир. Ибтидоий динлар ҳар бир нарсанинг жонли экани, жоннинг абадийлиги, бут ва санамларнинг, табиий жисм ва ҳодисаларнинг илоҳий қувватга эгаллиги тўғрисидаги қарашларга асосланган эди. Мас., ҳиндларнинг диний тасаввурларига кўра, жон кўчиб юради, бу ҳаётда у инсонда бўлса, кейинги ҳаётда бошқа жонзотга ўтиши мумкин. Илоҳларнинг кўплиги ҳақидаги фикрга таянадиган политеизм динлари вақти келиб монотеистик – яккахудолик Ғ.си асосидаги динларга ўз ўрнини бўшатиб берган. Яккахудолик Ғ.си миллий динларда (мас., иудаизмда), айниқса, жаҳон динлари – христианлик ва исломда ўз ифодасини яққол топган. Хус-н, ислом динида Аллоҳнинг ягоналиги Ғ.си асосида унинг барча ақидалари, руқнлари, талаб ва мажбуриятлари шаклланган. **Илмий Ғ.лар** – фан тараққиётининг самараси, илмий кашфиётларнинг натижаси сифатида пайдо бўладиган, турли фан соҳаларининг асосий тамойиллари, устувор қоидаларини ташкил қиладиган илмий фикрлардир. Ғ.ларнинг «ҳаёти», уларнинг пайдо бўлиши, рив-ши, бошқа Ғ.лар билан ўзаро муносабат и, кураши ва ниҳоят, эскирган Ғ.ларнинг янгилари билан алмашилиши, айниқса, илмий Ғ.лар мисолида яққол намоён бўлади. Қад. юнон файласуфлари табиий жисмларнинг энг кичик, бўлинмайдиган зарраси деб «атом» т.сини киритган эдилар. Птолемей-Арастудан тортиб, ўрта а. Улуғбек астрономиясигача дунёнинг маркази Ер деб ҳисоблаб келганлар; Евклид геометрияси, Ньютон механикаси, Дарвин таълимоти ҳам ўз даврининг энг илғор илмий Ғ.ларига асосланган эди. Илм-фан тараққиёти атомнинг бўлиниши, коинот маркази Ер эмаслигини ҳам ишончли далиллар билан исботлади; квант механикаси, ирсият наз-яси ва б. кўплаб кашфиётлар қилинди. Дунёга А. Эйнштейн, Н. Бор, Ф. Резерфорд, М.С. Кюри ва б.нинг номларини машҳур қилган ядро физикаси соҳасидаги кашфиётлар ҳам илмий Ғ.лар асосига қурилган. XX а.да инсоният ниҳоятда кўп илмий Ғ.ларни амалиётга айлантирди. Космик ракеталар, компьютер ва уяли телефонлар, ТВ ва б. соҳалардаги ютуқлар бунга ёрқин мисол бўлади. Фан тараққиёти узлуксиз ва чексиздир. Бу жараёнда амалиётда тасдиқланмаган, эскирган қарашлар янги илмий Ғ.лар билан ўрин алмашаверади. **Фал-й Ғ.лар** — ҳар бир фал-й таълимотнинг асосини ташкил этадиган, олам ва одам тўғрисидаги энг умумий т. ва қарашлардир. Улар бизни ўраб турган дунёни билиш жараёнида, кишилиқ жамиятининг тараққиёти мобайнида тўпланган билимларни умумлаштириш, инсон ҳаётининг маъно-мазмуни, унинг бахт-саодати каби масалалар юзасидан мулоҳаза юритиш асосида шаклланади. Инсоният тарихида турли халқларнинг ақл-заковат соҳиблари, доно файласуф ва илоҳиётчилари турфа хил Ғ.лар яратганлар. Аммо фал-й Ғ.лар ҳақида гап кетганда, жаҳон фал-й фикри ривожига бекиёс ҳисса қўшган ўзбек мутафаккирлари яратган меросни ёдга олмаслик мумкин эмас. Имом Бухорийнинг ҳақиқий инсонлар ҳақидаги, ал-Хоразмийнинг илмий Ғ.лари, Форобийнинг фозил шаҳар тўғрисидаги, Ибн Синонинг тана ва руҳ муносабат ига оид, Алишер Навоийнинг комил инсон ҳақидаги, адолат ва инсонийлик борасидаги теран фикрлари фал-й Ғ.ларнинг ёрқин намунасидир. **Бадий Ғ.лар** – адабиёт ва санъат асарининг асосий маъно-мазмунини ташкил этадиган, унда кўзланган мақсадга хизмат қиладиган

етакчи фикрлардир. Улар ҳаётдан олинади, бадиий талқинлар асосида баён этилади, ўқувчида муайян таассурот уйғотади. Адабий қаҳрамонларни севиш, уларга эргашиш ҳоллари ҳам ана шу асосда рўй беради. Бадиий таъсир воситалари жуда катта кучга эга. Инсон ва жамият онгини ўзгартиришда, шахс руҳиятига таъсир ўтказишда, одамларни ҳаракат ва жунбушга келтиришда бадиий адабиёт ва санъатнинг аҳамияти беқиёсдир. Миллий Ғ.ни тарғиб этиш, халқ онги ва қалбига сингдиришда ҳам улар муҳим восита бўлиб хизмат қилади. **Ижтимоий -сиёсий Ғ.лар** — ҳар бир халқ ва умуман башариятнинг орзу-умидлари, мақсад-муддаоларини ифодалайди, эркин ҳаёт ва адолатли тузумни ифодалайди. Озодлик ва мустақиллик, адолат ва ҳақиқат, тинчликсеварлик ва инсонпарварлик Ғ.лари шулар жумласидандир. Асрлар мобайнида бундай буюк, ўлмас Ғ.лар халқларга куч-қувват ва илҳом бағишлаб, уларни ўз эрки учун курашга сафарбар этиб келган. Озодлик Ғ.си – мазлумларни ўз эрки учун курашга чорлайдиган, қуллик ва қарамликнинг ҳар қандай кўринишини инкор этадиган Ғ.дир. *Қ.Назаров, Д. Бозаров*

ҒОЯВИЙ БЎШЛИҚ – муайян шароитда жамият, ундаги тоифа ва қатламларнинг онгида содир бўладиган ғоясизлик, мафкуравий вакуум ҳолатини англатувчи т. Ушбу т.нинг мазмун-моҳияти ва намоён бўлиш хус-ятлари Президент Ислом Каримов асарлари, айниқса, “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида далил ва мисоллар асосида чуқур ёритиб берилган, унинг оқибатларини бартараф қилишга алоҳида эътибор қаратилган. Муайян ақида, фикр ва ғоялар замон танқидига учраганда ёки янги пайдо бўлган ижтимоий -сиёсий кучлар томонидан инкор этилганда, давр талабига жавоб берадиган ғоя ва мафкура тўла шаклланиб улгурмаган ҳолларда жамиятда Ғ.б. вужудга келади. Ғ.б.нинг юзага келиши чуқур ижтимоий -сиёсий, маън-й-психологик муаммо ва жараёнлар билан боғлиқ. Ғ.б. у вужудга келган вақтгача маълум миллат, халқ, жамият ёки уларнинг таркибий табақаларидан бири онгида устувор аҳамиятга эга бўлган интилишлар, мақсадлар, орзу-умидлар, амалий ҳаракат асослари барҳам топган, инқироз маълум бир соҳада одамларнинг оммавий т.си ёки ҳаракатига чек қўйган ва улар шу соҳада барча учун маъкул келадиган бирор-бир ғояга эга бўлмаган шароитда вужудга келади. Бундай шарт-шароит кўпинча давлат тузумининг алмашинуви, ички низолар авж олган ёки жамиятда ғайриинсоний бошқарув тизими амал қилган вақтларда ҳосил бўлади. Шароитга боғлиқ равишда Ғ.б. давомли ёки қисқа муддатли бўлиши мумкин. Ғ.б.ни бир неча турларга бўлиш мумкин. Мас., маънавий Ғ.б. ҳолати жамият узоқ вақт ўз тарихий маънавий қадриятларидан ажратиб қўйилганда, жамият маъ-ятига хорижий маънавий анъаналар катта салбий таъсир ўтказиши оқибатида бутун бир жамиятга хос маънавий қадриятлар парчаланиб кетганда юзага келади. Мад-й, сиёсий, ҳуқуқий, иқт-й, миллий Ғ.б.ларнинг ҳам ана шундай ўзига хос объектив сабаблари мавжуд. Ғ.б. жамиятдаги маълум бир соҳанинг яхши ривожланмагани ёки ривожлантирилмаётгани билан ҳам изоҳланиши мумкин. Мас., маълум бир жамият аъзоларида ташаббускорлик ёки тадбиркорлик хус-ятининг сустлиги

ёхуд шу хус-ятларни намоён этишга йўл бермайдиган тўсиқларнинг ҳаддан ташқари кўплиги шу соҳада Ғ.б. ни келтириб чиқаради. Шундан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, маълум бир жамиятга хос Ғ.б. яхлит бўлиши ёки алоҳида йўналишлар билан боғлиқ бўлиши мумкин. Мас., техник жиҳатдан юксак тараққий этган жамият маъ-ятида Ғ.б. бўлиши мумкин ва ҳ.к. Ғ.б. яхлит намоён бўлган жамиятлар қарамликка маҳкум бўлади, маълум соҳаларда Ғ.б. га дуч келган жамиятлар эса ташқи таъсирга ён бериб яшашга мажбур бўлади. Шунга кўра, мавжуд давлатлар доимо ўз Ғ.б.ларини беркитиш, ҳимоялаш, унга ёт ғояларнинг кириб қолишига йўл қўймасликка уринади. Бошқалари эса тарафдорлари сафини ёки тобе ҳудудларни кенгайтириш мақсадида ўз ғояларини бошқа жамиятларга сингдиришга ҳаракат қилади. Одатда, янги ғоялар турлича таъсир кучига эга бўлади. Айрим гуруҳлар уларни жуда тез қабул қилади, баъзи тоифаларнинг аввалги мафкуравий ақидалардан юз ўгириши ва янги ғояларни қабул қилиши эса қийин кечади. Ғ.б. пайдо бўлишининг яна бир манбаи – жамиятда бу соҳадаги тарбиянинг етарли эмаслиги, мафкуравий жараёнларнинг ўз ҳолига ташлаб қўйилганидир. Агар давлат ёки миллат, ижтимоий гуруҳ ёхуд қатлам ўз манфаатлари, мақсад-муддаоларини аниқ-равшан ифода этадиган ғояларини кишилар, айниқса, ёш авлод онгига мунтазам сингдирмаса, Ғ.б. пайдо бўлади, ишонч-эътиқод сусаяди, мафкуравий таҳдидлар кучаяди. Ғояси йўқ, эътиқоди бўш одамлар эса, таъсирга тез берилувчан бўлиб, ўз йўлини йўқотиб қўяди. Ғ.б., имонсизлик, манқуртлик жамият учун жиддий хавф солади. Агар Ғ.б. пайдо бўлса, сўзсиз унинг ўрнини шу халқнинг табиатига бегона турли хил мафкуравий ғоя ва қарашлар эгаллаб олиши ҳамда ўз таъсирини ўтказиши муқаррар. Ш.у. ўз келажагини ўйлаган ҳар бир давлат ва жамият Ғ.б. пайдо бўлишига йўл қўймаслик, эскирган ақида ва ёт қарашларни инкор этиш билан бирга, илғор фикрлар, улуғвор мақсад ва эзгу орзуларни одамлар онги ва қалбига сингдиришга ҳаракат қилади. Миллий истиқлол мафкураси Ғ.б.га йўл қўймайди, маънавий ҳаётни бутун халқ ва ҳар бир фуқаронинг манфаатига мос келадиган юксак ва жозибали ғоялар билан бойитади. Бу, ўз навбатида, фуқароларда эртанги кунга ишонч ва келажакка умид ҳиссини мустаҳкамлайди. Президент И.Каримов Ғ.б. мазмун-моҳияти ва оқибатлари ҳақида тўхталиб, шундай ёзади: **“... коммунистик мафкура ва унинг ахлоқ нормаларидан воз кечилганидан сўнг жамиятда пайдо бўлган ғоявий бўшлиқдан фойдаланиб, четдан биз учун мутлақо ёт бўлган, маънавий ва ахлоқий тубанлик иллатларини ўз ичига олган «оммавий маданият» ёпирилиб кириб келиши мумкинлигини унутмаслик керак. Табиийки, «оммавий маданият» деган ниқоб остида ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни кўпоришга қаратилган хатарли таҳдидлар одамни ташвишга солмай қўймайди”.** (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 117-б.).

Ф. Равшанов

ҒОЯВИЙ ЗИДДИЯТ – турли манфаат, мақсад ва интилишларни ифодаловчи ғоялар ва уларга таянадиган кучлар ўртасидаги зиддият ҳолати ҳамда қарама-қарши муносабат ларни ифодаловчи т. Бундай зиддият замирида талаб-эҳтиёжлар, мақсад-муддаолар, уларни қондириш усуллари, йўллари ва воситаларининг ҳар хиллиги ётади. Озодлик, мустақиллик ва адолат ғоялари билан босқинчилик, тажовузкорлик ва мустабидлик ғоялари ўртасидаги кураш бунинг ёрқин мисолидир. Инсон ва жамият бор экан, эзгу ғояларнинг қарама-қаршиси бўлган зулм ва зўравонлик, қабоҳат ва жаҳолат янги-янги шаклларда намоён бўлишга уринади. Лекин улар одамзотнинг адолат, тинчлик ва биродарлик, тараққиёт ва фаровонлик ғояларига таяниб, олий мақсадлар сари интилишини асло тўхтата олмайди. Ғ.з. ва курашлар тарихини ўрганиш шундан далолат берадики, неча минг йиллар давомида эзгу ва тараққийпарвар ғояларга қарши қурол, куч, макр-ҳийла ишлатиб келинди. Қарам халқларга қуллик психологияси сингдирилди. Босқинчиларнинг динлари, қадриятлари зўрлаб татбиқ этилди. Эрк ва мустақиллик, адолат ва ҳаққоният ғоялари шафқатсиз равишда бўғиб қўйилди. Инсоният ўзлигини англай бошлаган ҳозирги замондагина Ғ.з.ларни демократия ва плюрализм тамойили асосида ҳал қилиш имкониятлари пайдо бўла бошлади. Мас., Президент Ислам Каримов томонидан юксак мафкуравий мад-тни мужассам этган ғояга қарши ғоя, фикрга қарши фикр, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш ҳақидаги тамойилнинг илгари сурилиши ана шу мақсадга йўналтирилган. Ғ.з.лар шу қадар кенг тармоқланишга эгаки, оқибатда унинг юзага келиши, тузилишини ифодаловчи ҳар қандай тизим нисбий характер касб этади. Ғ.з. т.си алоҳида инсоннинг ички дунёси зиддиятларидан бошланиб, қитъалараро юз берувчи зиддиятли муносабат ларни ҳам қамраб олади. Ш-дек, Ғ.з. “ғоявий кураш” т.сининг муқобили сифатида ҳам қўлланиб, ундан келиб чиқувчи қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши масаласи фал. фанида кенг ўрганилади. Худди шу каби, ғоявий бирлик Ғ.з.нинг зидди ҳисобланади. Инсон онгида маълум бир ғоя ва унинг атрофида бирлашган фикрлар, худди шу инсон онгидаги бошқа бир ғоя ва унинг атрофида бирлашган фикрларга қарама-қарши келганда инсон шуурида, руҳиятида Ғ.з. пайдо бўлади ва бу зиддият улардан бири енгиб чиққандагина барҳам топади. Инсон муносабат ларида Ғ.з.лар амалий фаолиятга туртки берувчи асос вазифасини бажаради. Таъкидлаш керакки, бугунги кунда давлатлараро сиёсий, минтақалараро иқт-й, халқлараро ҳуқуқий, миллатлараро мад-й, ҳудудлараро маънавий Ғ.з.лар глобал зиддиятлар даражасига кўтарилгани кўзга ташланади. Давлатлараро сиёсий Ғ.з.лар маълум бир давлат сиёсатида ишлаб чиқилган алоҳида ёки бир неча давлатларга муносабат ни ифодаловчи ғояларнинг мазкур давлат ёки давлатлар ғоявий қарашларига қарама-қаршилиги, мос тушмаслигидан келиб чиқади. Ш-дек, маълум бир давлатнинг ўз ҳудуди, ўз жамияти учун ишлаб чиққан ғоялари, у билан амалий муносабат даги бошқа давлатлар ички ва ташқи ҳаётига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ҳолларда ҳам давлатлараро Ғ.з.лар пайдо бўлиши мумкин. Мас., маълум бир давлат ҳудудида яшаб келаётган бошқа давлат фуқаролари, ўзга миллат, ўзга дин, ўзга тил вакиллари эркинликларини чекловчи ғоялар сиёсий амалиётга татбиқ этилганда шундай ҳол юз

берганлигини кўплаб давлатларнинг тарихий-сиёсий муносабат ларида кузатиш мумкин. Миллатлараро мад-й Ғ.з.лар маълум бир миллатга оид мад-й анъаналарнинг бошқа бир миллат мад-й анъаналарига таъсирининг ортиб бориши оқибатида юзага келадиган зиддият бўлиб, чуқурлашганда низоли жараёнларни вужудга келтириши мумкин. Тарихда бундай воқеалар ортида келиб чиққан фожиали оқибатлар кўплаб учрайди. Бугунги дунёда юксак техник мад-т ва кўпроқ тарихий анъанавийликка содиқлик икки қутб мам-тлари, халқлари орасидаги Ғ.з.ни ҳосил қилган ва унинг тинч йўл билан бартараф қилинмаслиги инсониятни ҳалокатга олиб боровчи сабаблардан бири ҳисобланади. Худудлараро маънавий Ғ.з.лар маълум бир худуд халқлари маънавий дунёқараши, анъаналари, кадриятлари, меросининг бошқа худудларга таъсири яққол кучайганда вужудга келади ва б. муносабат ларга ҳам таъсир кўрсатади. Мас., биргина диний эътиқод ёки буюкмиллатчилик омили тарихда жуда катта ва узок йиллик урушларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Ёки маълум бир миллат маънавий кадриятлари, анъаналари, мероси динига қилинган тажовуз ёхуд тазйиқ жамиятда маънавий Ғ.з.ларни келтириб чиқаргани маълум. *Б. Шералиев*

ҒОЯВИЙ МУТААССИБЛИК – тўғри деб ҳисобланган муайян фикр, ғоя, ақидадан бошқа ҳамма нарсани нотўғри, ёлғон деб билиш, уларни кўр-кўрона инкор этишга асосланган қараш ва амалиётни англатувчи т. Ғ.м. турли йўналиш ва эътиқоддаги кишиларга хос бўлса-да, улардаги умумийлик ўзга ғоя ва эътиқодни ёлғон ҳисоблаш, ўз қарашларини мутлақлаштириш, унга кўшилмаганларга қарши фаолият олиб бориш, уларни йўқ қилишга қаратилган ҳаракатларда яққол кўринади. Ўрта а.лардаги инквизиция, баъзи Ғарб мам-тларидаги неофашизм ғоялари тарафдорлари ҳаракатлари Ғ.м.га мисол бўла олади. Собик иттифокдаги ҳукмрон мафкура ҳам ана шундай жиҳатларга эга эди. Унинг ғояларидан ўзгача фикрлаган кишилар, мас., диндорлар, маърифатпарвар зиёлилар, мад-т, адабиёт, илм-фан намояндалари, давлат арбоблари қатағон қилинган, фаннинг эса ҳатто бутун бир соҳалари ривожлана олмаган эди. Генетика, кибернетика, социология, политология, идеология каби соҳаларга бу фанлар билан боғлиқ мавзуларни тадқиқ этишга изн берилмагани фикримизга далил бўла олади. Ғ.м. мусулмонлар орасида ҳам бор. Баъзи мутаассиблар динни худди Пайғамбар алайҳиссалом даврларидаги каби ҳолатга келтириш керак деса, бошқалари ўрта а.лардаги халифаликни барпо қилиш керак, деган ғайриилмий қарашни илгари суради. Натижада, ўз ғояларини амалга оширишга қарши чиққанлар диндан қайтганлар, динни бузаётганлар сифатида эълон қилиниб, уларга қарши курашиб, жисмонан йўқ қилишга ҳаракат қилинади. Ғоялар, аслида ўз моҳиятига кўра, ривожланувчан бўлади. Яъни, илгари сурилган бир ғоя йўлида амалий натижаларга эришган инсонлар мантиқан шу ғояларнинг давоми бўлган, эришилган ютуқларни мустаҳкамловчи янги ғояларни ишлаб чиқади ва бу ҳолат узлуксиз давом этаверади. Бунинг акси ўлароқ, Ғ.м. тарихий ёки замонавий асосларга таянган маълум бир ғояга мустаҳкам ёпишиб олиш, унинг ривожини таъминламасдан, фақат шу ғоя бўйича эришиладиган натижалар билан чекланишни англатади.

Шунга кўра, Ғ.м.нинг бир неча турлари фарқланади. Мас., алоҳида шахс ғоялари устуворлигида шаклланадиган Ғ.м. асосан давлат ва сиёсат арбоблари, дин, илм-фан намояндалари ғоялари негизида вужудга келади ва тарғибот учун шарт-шароит етарли бўлганда кенг тарқалиб, давлат, жамият ёки халқларнинг катта-катта гуруҳлари учун фалокатли оқибатларга олиб келиши мумкин. Шахс ғоялари асосида вужудга келувчи Ғ.м., аввало, жамиятнинг куйи табақаларини қамраб олади. Унга, асосан, давлат ва унинг сиёсатидан норози, ш-дек, давлат қонунларига биноан жиноятчи сифатида қайд этилган ва жазоланган фуқаролар эргашади. Мад-й ёки маънавий н.назардан эса Ғ.м. маълум бир халқ ичидаги мад-й, маънавий анъаналар, қадриятларни тушунмай, унинг ўрни ва аҳамиятини тасаввур қила олмайдиган инсонларни ўз атрофида бирлаштиради. Ғ.м.ни юзага келтирувчи бундай ғоялар маълум жамиятда пайдо бўлиб, унинг ўзида ёйилиши, бир ҳудудда пайдо бўлиб, ўзга ҳудудларда кенг тарқалиши ёки мустаҳкамланиши мумкин. Ғ.м.нинг гуруҳ ғояларига асосланган бошқа бир тури эса бундан ҳам хатарлироқ бўлиб, у бутун инсоният тараққиётига ҳалокатли таъсир кўрсатишга қодирдир. Мад-й, маън-й, иқт-й, сиёсий таъсир, айниқса, унинг четдан бўлиши Ғ.м. юзага келишида асосий омиллардан саналади. Ғ.м.га қарши курашнинг энг самарали йўли, аввало, унинг асосларини тўлиқ аниқлаб, улар қандай оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлигини шу ғояларга эргаштишга мойил инсонларнинг турли табақа ва тоифалар вакиллари яққол тарзда тасаввур эта оладиган, амалий, ҳаётий далиллар асосида кенг миқёсда тушунтириш ишларини олиб боришдир. Жаҳон халқларининг тарихий тараққиётида Ғ.м.га кўп бор дуч келинган ҳамда бугунги кунда у глобал тус олмаган бўлса-да, ҳозирги даврда турли тамаддун ва жамиятлар ўртасидаги муносабат ларда кўзга ташланаётган муаммолар келажакда Ғ.м.нинг авж олишига шарт-шароит яратиб бериши эҳтимолдан холи эмас. Ғ.м.нинг акси ғоявий тараққиёт, маърифат, хурфикрлик бўлиб, унинг асосида кишиларнинг қалби ва онгига эзгулик, ҳамжиҳатлик, бағрикенглик, тотувлик т.ларини сингдириш ётади. *А.Ўтамуродов, Ф.Равшанов*

ҒОЯВИЙ ПАРОКАНДАЛИК – жамият, халқ, ижтимоий қатламларнинг ўз мақсадларини аниқ-равшан белгилаб олмагани, орзу-интилишлари ва манфаатларини ифодаловчи мафкура яратилмагани сабаб ижтимоий онг ва маънавий ҳаётда юзага келадиган ғоявий бошбошдоқлик, беқарорликни англатувчи т. Ғ.п., одатда, муайян сиёсий тизим ўз ҳаётини тугатиб, бир тузумдан бошқасига ўтилаётган, ижтимоий сиёсий қутбланиш ва зиддиятлар кучайган, жамият турли табақаларга бўлиниб, ҳар бир ижтимоий -сиёсий куч ўзининг тор манфаатлари доирасида ўралашиб қолган вазиятларда рўй беради. Бу ҳолат жамиятнинг янада тарқоқлашуви ҳамда бир-бирига душман тарафларга ажралиб кетишига олиб келади. Мам-тда ички зиддиятлар кучайган, қатлам, тоифа, миллий-этник бирликлар ўртасидаги қарама-қаршилик зўрайган ҳолларда ҳам ана шундай ҳол рўй беради. Мас., собиқ иттифоқ бошқарув қобилиятини йўқотган бир шароитда Ўз-нда миллий мустақилликка интилиш ҳаракати оммавий тус олди, миллий давлатчилик ғоялари бутун мам-тни қамраб олди. Лекин шунга қарамай, мам-тдаги мустақил давлатчиликка оид

ғоялар жамиятдаги қатламларда ҳар хил ифодаланмоқда эди. Бунинг сабаби, Юртбошимиз таъкидлаганидек, **“янгича сиёсат юритиш, янгича фикрлаш ғоят мураккаб ва бу бир кунда ҳал бўладиган иш эмас”**лигида эди. Чунки, бу даврда собиқ иттифокдаги турли қатламларнинг вакиллари турли ғоявий йўналишларни ифодалар, бу ғояларга эргашувчилар барча худудларда мавжуд бўлса-да, сийрак ва аралаш ҳолда эди. Мазкур ғоялар аксарият худудлар аҳолиси манфаатлари ёки дунёқарашларига мос келмас, асосийси, халқ Ғ.п. кайфиятида эди. Чунки эртага нима бўлишини ҳеч ким тасаввур эта олмас, ш.у. ҳам аҳоли қандай мақсад ёки ғояни ҳимоя қилишни аниқ англаб етмаган эди. Бунинг асосий сабабларидан яна бири – республикалар раҳбариятига нисбатан собиқ марказнинг турли тазйиқ ва хуружларининг рўй бериб туриши эди. Бутун бир иттифок тарихида партия раҳбарларининг фаолияти, фикр-мулоҳазалари ва кўрсатмаларини юксак баҳолаш анъанаси асосида яшаётган халқнинг баъзи тоифаларига ҳали ҳам марказнинг турли хуружларидан ҳадиксираш, иккиланиш кайфияти йўқ эмас эди. Хуллас, мустақиллик арафасида жамиятдаги турли ижтимоий қатламлар дунёқарашда ижтимоий тузум, тартиб, мафкура, давлат бошқарувини ташкил этишга доир турли ғоявий қарашлар пайдо бўлди ва бу Ғ.п.ни кучайтирди. XX а.нинг 80-йиллари охирида Ғ.п. кучайиб, бу ғоявий йўналишлар борган сари кўпроқ одамларни ўзига жалб эта бошлади. Собиқ иттифок тузуми таназзулга учраган бир пайтда халқ ўртасидаги ижтимоий жонланишнинг оломончилик характери ва турли тартибсизликлар бошқарув тизими, унинг турли қўйи поғоналардаги раҳбарлари, маҳаллий бошқарув органлари раҳбарлари фаолиятида Ғ.п. пайдо бўлишига олиб келди. Собиқ иттифок ҳукмронлигининг сўнгги давларида, ш-дек, миллий мустақиллик ва миллий давлатчилик ғоялари халқнинг барча қатламлари орасида кенг ёйилмаган, ҳали миллий мустақиллик мафкураси шаклланмаган, иқт-й бўҳронлар авж олган бир даврда жамиятдаги Ғ.п.ни белгилаб беришга шарт-шароитлар туғдирган омиллар асосан қўйидагилардан иборат эди: коммунистик партия ғояларини бошқа барча ғоялардан устун қўйиш; бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усулининг устуворлиги; миллий анъаналарга эскилик сарқити сифатида қараш; диний тарбиядан узоқлашиш, бирданига диний эркинлик берилиши; бошқарув ва ишлаб чиқаришдаги кўзбўямачилик, ижтимоий боқимандалик ва раҳбарлар ўртасида коррупциянинг кучайиши; раҳбар кадрлар танлашнинг шахсий муносабатлар асосида амалга оширилиши; кадрлар ўртасидаги масъулиятсизлик, давлат мулкани талон-тарож қилишга мойиллик ва бошқарувдаги лоқайдлик; раҳбар кадрлар ўртасидаги қариндош-уруғчилик, ошна-оғайнигарчилик, миллий айирмачилик. Турли мафкуралар ўртасидаги тўқнашувларнинг авж олиши, собиқ марказнинг буюк давлатчилик руҳидаги тоталитар ғояларининг давом этиши, турли экстремистик гуруҳларнинг интилишлари оқибатида дунёвий давлатчилик тамойилларини сақлаб қолишга нисбатан таҳдиднинг пайдо бўлиши; фуқаролар ўртасида авж олган маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик; мам-т рив-шининг стратегик мақсад ва вазибаларини кенг миқёсда ёритиб, тушунтириб берувчи умуммиллий тараққиёт дастурининг тўла ишлаб чиқилмаганлиги, истиқболга доир аниқ тасаввурларнинг шаклланмаганлиги;

эски тузумда шаклланган тузилмалар фаолиятининг давом этиши шулар жумласидандир. Умуман, XX а.нинг 80-йиллар охири - 90-йиллар бошида жамият дунёқараш, шу дунёқараш асосидаги фаолиятни ташкил этиш масаласи маълум бир тизимга солинмаган, жамиятдаги табақа ва тоифаларнинг ғоявий мақсадлари турли-туман бўлиб, айна вақтда турли манфаатлар асосида фаолият олиб борар эди. Тарихдан маълумки, Ғ.п. туфайли давлатлар ва халқлар қарамликка, иқт-й ва мафкуравий исканжага тушиб қолади, таназзул ва тушкунликка йўликади.

Жамиятдаги барча қатлам ва гуруҳларни умумий мақсадлар ва туб манфаатлар йўлида бирлаштирадиган ягона, умумхалқ мафкурасигина Ғ.п.га барҳам беради. Президент И.А.Каримов раҳбарлигида мустақилликнинг дастлабки йилларида ишлаб чиқилган мам-тнинг тараққиёт модели, миллий истиқлол мафкураси таълимоти Ўз-ннинг барқарор тараққиёти, юртимизда ҳуқуқий демократик давлат ҳамда фуқаролик жамиятини барпо этиш мақсадига хизмат қилиб келмоқда. *М.Қуроноов, Ф.Равшанов*

ҒОЯВИЙ ТАЖОВУЗ — муайян бир жамият, миллат, ижтимоий қатлам ёки гуруҳ онги ва руҳиятига ташқаридан ўтказиладиган мафкуравий хуруж, бегона ва ёт мақсад-манфаатларга хизмат қиладиган ғоявий босқинчилик. Тарихда Ғ.т. ҳарбий истило, сиёсий тазйиқ ва иқт-й исканжа чоралари билан боғлиқ ҳолда олиб борилган. Мас., Александр Македонский Ў.О. халқларини босиб олар экан, уларни итоатда тутиб туришни ўйлаб, катта Ғ.т.ни амалга оширган. Берунийнинг гувоҳлик беришича, у биринчи бўлиб ерли халқнинг мўътабар китоби “Авесто”ни тортиб олиш, унинг бир қисмини ўз юртига юбориш, қолганларини бутунлай йўқ қилиб ташлашга буйруқ берган эди. Негаки, эзгулик ва ёвузликнинг нимадан иборат эканлигини ажратиб берувчи, тушунтирувчи ва амалий ҳаётга жорий этувчи китобни қандайдир қонунлар мажмуасигина эмас, ҳар бир кишининг онгли фикрлаш тарзи, мафкурасига айлантирган халқ устидан узоқ вақт ҳукмронлик қилиш мумкин эмаслигини, бу халқни манқуртга айлантиришда унинг ана шу ғоявий-мафкуравий асосларини йўқотмасдан иложи йўқлигини у яхши билган. Аммо унинг ўйлагани кутилган натижага олиб келмаган. Ёвузликларни ёмон кўрган ва ундан озод бўлиш эътиқодига содиқ бўлган халқнинг кўлидан китобини йўқ қилишга ҳаракат қилинган бўлса ҳам, уларнинг дилидан келажакка ишончни, онгидан миллий ғояни ўчириб бўлмаган. Бу эса эркинлик учун сўнмас кураш оловини ёқиб юборган. Ш.у. македонлар ўша даврда халқни фақат ҳарбий қудрат орқалигина ушлаб тура олганлар. Аммо бу кучнинг аста-секин сусайиши ва халқ ҳаракатининг борган сари фаоллашиб бориши тез орада босқинчилар ҳукмронлигининг барҳам топишига олиб келган. Ғоявий-мафкуравий дунёқарашнинг кучлилиги маҳаллий халқни македонлар таъсирига эмас, македонларни маҳаллий халқ таъсирига тушира олган. Бунда яқка шахслар ҳам роль ўйнаган бўлса-да, жамият руҳияти – ғоясининг ягона нуқтада бирлашиши — озодлик учун кураш энг муҳим ҳамда асосий омил сифатида хизмат қилган. Мўғуллар истилоси ғоят даҳшатли тус олиши, ерли халқнинг кўпгина қисми қирилиб кетишига қарамасдан, уларга қарши курашнинг ғоявий-

мафкуравий усулидан фойдаланиш яна Осиё халқлари ғалабасини таъминлаган эди. Бир ғоя ёки тамойил атрофида бирлашиб, уни сидқидилдан ҳурмат қилиб, ҳаётда унга эргашаётганлар сафида туриш ва уни амалга ошириш учун ўз ҳаёти, фикри ва фаолияти билан иштирок этиш – миллий мафкура, миллатни бирлаштирувчи байроқнинг мавжудлиги (бу даврда диний ва миллий қавмдошлик халқни бирлаштирган ғоянинг бош омили бўлди) халқнинг аста-секин ғалабасига замин ҳозирлаган. Бунда халқ ғоявий бирлигининг таянч кучларидан бири – ислом таълимоти, унинг бирлаштирувчи ғоялари ҳам жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Минг йилдан зиёд давр мобайнида халқимизнинг қалб мулкига айланган ислом дини ўз моҳиятига кўра, инсониятни эзгуликка чорлаш ғояларини ифода этса-да, биз яшаётган минтақага у, аввало, куч билан олиб келинган. Араблар ҳам Ў.О.га бостириб кирганида ҳар жихатдан, жумладан, дунёқараш жиҳатидан ҳам озодликни жуда севувчи, ш-дек, ҳар қандай халққа ўз ғоявий таъсирини кўрсата олувчи, курашлардан қайтмас халққа дуч келган эди. Улар бу халқни қурол кучи билан узоқ вақт тутиб тура олмаслигини англаб етгач, қандай бўлмасин, аввало, халқ мафкурасининг негизини ташкил этувчи асосий омил – диний эътиқодни ўзгартириш, миллий урф-о. ва маросимларни ўзлариники билан алмаштиришга ҳаракат қилган. Халқимиз исломни ўзининг қадимий анъаналари, урф-о. ва маросимлари, тафаккур тарзи билан бойитган ҳолда ўзлаштирди, уни ўз дунёқарашига мувофиқлаштириб қабул қилди. Икки мад-тнинг бирикуви натижасида минтақада катта Уйғониш даври вужудга келди. Тафаккур ҳулосаларини амалда жорий этишга иштиёқманд, табиатида бу нарса ёрқин акс этиб турувчи ерли халқ ислом ғоялари таъсирида ўз зехниятида (менталитетида) янги ўзгариш ясади ва фанда ҳам, мад-т ва маъ-ятда ҳам араблар таъсиридан кутулиб, аксинча, уларни ва ҳатто, Европадаги бошқа халқларни ҳам ўз таъсир доирасига тортди. Мас., Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” Европа университетларида асосий дарслик сифатида эътироф этилгани, ал-Хоразмийнинг алгебра фанига асос солгани, Улуғбекнинг астрономия фанига қўшган буюк ҳиссасини назарда тутсак, ўша даврда халқимиз тафаккури, дунёқарашини ғоявий жиҳатдан қанчалик илгарилаб кетганининг гувоҳи бўламиз. Хуллас, Ғ.т.дан босқинчиликни оқлаш, мустамлака ва қарам халқларни мафкуравий асоратда сақлаш мақсадида фойдаланилган. Ғ.т.нинг муҳим хус-ятлари ҳақиқатни сохталаштириш, тарихни одамлар хотирасидан ўчириш, умуминсоний қадриятларга беписандликдан иборат. Ғ.т. алдаш ва макр б-н, айниқса, ёшларни ота-онасига, жамиятга қарши қўйиш, хиёнат ва сотқинликни фидойилик деб кўрсатиш тарзида ҳам намоён бўлади. Ҳозирги замонда юз бераётган глобаллашув жараёнлари Ғ.т.нинг шакл ва йўналишларига ҳам ўзгаришлар киритмоқда. Ҳарбий қурол кучи билан ўз ғаразли мақсадларига етишиш имкониятидан маҳрум бўлган экстремист ва террорчи гуруҳлар тобора Ғ.т. йўлига ўтмоқда, унинг янги, янада хавфли усул ва воситаларидан фойдаланмоқда. Бундай тажовузга фақат умуминсоний ғоялар ва демократик тамойилларга асосланган соғлом мафкура билан қарши тура олиш мумкинлиги тобора аён бўлиб бормоқда.

ҒОЯВИЙ ТУРҒУНЛИК – муайян мафкура тизимидаги такомиллашиш ва янгиланиш жараёнининг тўхтаб, мафкуравий ақидаларнинг реал ҳаёт, амалиётдан узилиб қолиши. Маълумки, ҳар қандай мафкура муайян ижтимоий қатлам, миллат, давлат, жамиятнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсад-муддаолари, орзу-интилишлари ҳамда уларни амалга ошириш тамойилларини ўзида мужассам этадиган тизимдир. Жамият тараққий этар экан, бу тизим ҳам такомиллашиб, янгиланиб бориши лозим. Шундагина у ҳаёт талаблари, ижтимоий тараққиёт қонунларига жавоб бера олади. Акс ҳолда, у янги замон реалликларига мос келмай қолади ва тарих сахнасидан тушиб кетади. Коммунистик мафкуранинг тақдири бунга мисол бўла олади. Демак, мафкуранинг ижтимоий ҳаётдан узилиб қолиши жамият тараққиётига тўсик бўлади ҳамда Ғ.т. ҳолатини келтириб чиқаради.

ҒОЯВИЙ ҚАРАМЛИК – миллат, жамиятнинг ўз манфаатлари ва мақсадларига мос келмайдиган, унга зид бўлган ғоявий оқимларга боғлиқлиги, ёт ва бегона ғояларга бўйсунинини характерловчи ҳолат. Ғ.қ. ғоясизлик, ғоявий бўшлиқ ёхуд парокандалик оқибатида келиб чиқади. Ш-дек, Ғ.қ. давлат бошқаруви ва ички сиёсат билан боғлиқ равишда ички характерга ҳам эга бўлиши мумкин. Мас., бошқарув шакли авторитар бўлган ҳолларда бошқарув тизими умумий ғоявий мақсадларни бошқаришни ўз қўлига олади ва кўпчилик бошқарув тизими гуруҳи ғояларига эргашишга мажбур бўлади. Бунда мантиқан кўпчиликка хос ғоявий мақсадлар озчилик томонидан ишлаб чиқилган мақсадларга мажбуран сингдирилади ёки кўпчиликнинг ғоявий мақсадлари сунъий равишда бўғиб қўйилади. Натижада, жамият, давлат фуқароларининг ғоявий жиҳатдан авторитар тузумга қарамлиги вужудга келади. Жамият, давлат фуқароларининг ўз тузумларига қарамлиги кўп ҳолларда давлатнинг ичдан бузилишига замин ҳозирлайди. Монархия тузумида монархга, тиранияда тиранлар ва улар ҳукуматларига Ғ.қ. тарихий давлатларда кўп бор кузатилган. Ғ.қ.ни замонавий демократик давлатларда ҳам кузатиш мумкин. Бугунги айрим ривожланган демократик давлатларда сиёсий элита ёки бошқа асосий таъсир кучига эга бўлган элитар табақалар давлат ёки жамиятнинг ғоявий мақсадларини бошқаришда муҳим ўрин тутаяди. Улар томонидан ишлаб чиқиладиган турли стратегик мақсадлар, аввало, ўз фуқароларини шу мақсадга қаратиб олишни кўзда тутаяди. Мас., ўтган а. ўрталарига қадар француз жамиятида айрим Африка мам-тлари албатта Франциянинг мустамлакаси бўлиши керак, деган қараш устувор бўлган эди. Ўтмишда Франция сиёсий элитаси томонидан ишлаб чиқилиб, амалиётга татбиқ этилган бу ғоявий мақсад кўп йиллар давомида бутун француз жамиятини ўз таъсирига тортиб, Ғ.қ.га туширган эди. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Ғ.қ.нинг минтақа, ҳудуд, давлат, жамият, миллат, ирқ, табақага мансуб умумжамиятга хос кенг, сиёсий, иқт-й, ҳуқуқий, мад-й, маънавий каби жамият ҳаётининг айрим соҳаларига мансуб ёки санъат, ижод ва б. касбий характердаги муносабат лар билан боғлиқ кичик турлари кузатилади. Ғ.қ.нинг бундай турлари кўп ҳолларда кўпчилик томонидан эркин тарзда қабул қилинади, яъни жамият буни Ғ.қ. деб ҳисобламайди ва шу билан мазкур ғояни тарғиб қилувчи манфаатдор синф ёки

гуруҳлар мақсадларини қўллаб-қувватлаш вазифасини бажаради. Америка тарихида қора танли ва қизил танли аҳолига нисбатан олиб борилган сиёсатда оқ танлилар ёки европаликлар ана шундай тарзда Ғ.қ.га туширилган бўлишига қарамай, ўтган а.нинг ўрталарига қадар жамият буни Ғ.қ. деб ҳисобламасди. Ғ.қ.нинг бундай тури собиқ иттифоқ ва унинг таркибидаги иттифоқдош республикаларда ҳам кузатилган. Айни шу муносабат ларда ирқ, миллат билан боғлиқ Ғ.қ.ни ҳам кузатиш мумкин. Шунга кўра, Ғ.қ. бир вақтнинг ўзида бир неча турда мавжуд бўлиши, айни вақтда, жамиятнинг ҳам қўллаб-қувватловчи, ҳам қарши турувчи гуруҳларига хос бўлиши мумкин. Бундан ташқари, бугунги кунда кўзда тутилган маълум жамият, давлат ёки минтақани Ғ.қ.га туширишга интилишларни баъзи ривожланган давлатларнинг стратегик режалари таркибидан ўрин олганини яққол кузатиш мумкин. Ғ.қ. юзага келишига ташқаридан ўтказиладиган мафкуравий таъсирлар энг асосий сабабдир. Тарихда Ғ.қ. асоратига туширилган, мустамлакага айлантирилган халқлар ўз мад-ти, тили ва динидан узоқлашишга, уларни унутишга мажбур қилинган. Вақт ўтиши билан шу халқнинг илғор вакиллари, фидойи фарзандлари, ҳатто ўз жонини қурбон қилиб бўлса-да, озодлик ва мустақиллик учун курашган, қарамликнинг ҳар қандай кўринишига қарши оммани кўзгатган. Ҳозирги глобаллашув шароитида Ғ.қ.га солишнинг турли усуллари қўлланмоқда, хилма-хил “овоз”лар, ОАВ, ахборот технологиялари, инвестициялар ёрдамида мафкуравий тажовузлар уюштирилмоқда. Бундай таҳдид ва таъсирларга фақат кучли ғоя, ўзликни англаш, соғлом мафкурагина қарши тура олади. Мафкуравий полигонлар ядро полигонларидан хавфлироқ бўлиб бораётган вазиятда миллий ғояни ёшлар онги ва қалбига сингдириш ниҳоятда муҳим. Миллий ғоя фуқароларни тафаккур қуллигидан қутқаради, Ватан равнақи, Юрт тинчлиги ва Халқ фаровонлигини таъминлашга ёрдам беради, мустаҳкам мафкуравий иммунитет ҳосил қилишга хизмат қилади.

ҒОЯСИЗЛИК – муайян шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг онги ва қалбида муайян мақсад сари етакловчи фикрнинг йўқлиги. Ғ., одатда, ҳали ўзлигини англаб етмаган, ўз манфаат ва имкониятларини ифода эта олмайдиган, мақсад-муддаолари ва ҳаётий кадриятларини англаб етмаган кишилар ва тоифаларда учрайди. Ҳаётда юксак ғояси, эзгу орзу-интилишлари бўлмаган одам фақат табиий эҳтиёжлар доираси билан чегараланиб қолади. Ғ. маъ-яти тубан, иймон-этиқоди суст, мафкураси бузуқ кимсаларни юзага келтиради. Ўз ўтмиши ва насл-насабини билмаслик, тарихий хотирани унутиш ҳам Ғ.нинг бир кўринишидир. Бундай кимсалар ўз ота-онасига қўл кўтариши ҳам, ўз Ватанини сотиши ҳам мумкин. Ғ. ижтимоий хатарли ҳодиса бўлиб, шу жамият ва халққа ёт бўлган бегона кучлар бундай одамлардан мафкуравий таъсир ва руҳий тазйиқ орқали ўз ғаразли ниятларига етиш мақсадида фойдаланадилар. Миллий истиқлол мафкураси ўзининг ҳаётбаш ғоялари, буюк мақсадлари билан Ғ.нинг ҳар қандай кўринишини инкор этади. У ўз куч-ғайрати, ақл-заковати ва ҳаётини юксак ғоялар йўлида бахш этишга тайёр комил инсонларни тарбиялашга хизмат қилади.

ҒУРУР — инсонда, унинг атрофида, миллати, халқи ва давлатида кадр-қиммат, номус, иззат-нафс каби фазилатлар мавжуд бўлиши ёки амал қилиши натижасида унинг ўзини-ўзи ҳурмат қилиш ҳиссини англатадиган маънавий т. Ғ.ли инсон ўз шахсини камситишга йўл қўймайди, Ғ.ини йўқотмаслик йўлида у ҳар қандай қийинчиликлардан, жазоланишдан чўчимайди. Ғ. инсоннинг юксак маъ-ят эгаси эканидан далолат беради. Ғ. айна пайтда нафақат инсоннинг ўзи б-н, балки ўзи мансуб бўлган жинс ёки этник келиб чиқиши билан фахрланиш ҳиссини ҳам англатади. Мас., йигитлик Ғ.и, қизлик Ғ.и, миллий Ғ. Лекин Ғ. меъёрида бўлиши, яъни кишининг асл кадр-қимматига мос келиши лозим. Ғ.даги меъёрнинг бузилиши кишининг кибрга берилишига олиб келади: у ўзи ва б.нинг кадр-қиммати тўғрисида нотўғри тасаввурга эга бўлгани учун кибр-ҳаво, манманликка берилади. Кибрли киши ўзини бошқалардан устун деб билса-да, аслида у ўз кадр-қимматининг ўзгаларникидан паст экани туфайли уни сунъий равишда кўтаришга ҳаракат қилади, маънавий бўшлиқни бошқаларга паст назар билан қараш орқали тўлдиришга интилади, бу йўлда ёлғон ва мақтанчоқликдан тонмайди. Пировард натижада, у атрофдагилардан ажралиб қолади, ўзгаларнинг нафратига дучор бўлади, ўзлигидан маҳрум бўлган ахлоқсиз кимсага айланади. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек: **“... биз «халқ», «халқимиз» деб гапирганимизда, ҳар қандай халқнинг алоҳида-алоҳида одамлардан, оилалардан иборат эканлигини эсдан чиқармаслигимиз керак. Ҳар бир алоҳида одамга ҳурматсизлик, уни менсимаслик, унга адолатсизлик қилиш ўша одам мансуб бўлган халққа етказиладиган катта зарар деб биламан. Ғурури бор одамнинг қадди рост, боши баланд бўлади”**. Одатда давлатнинг қанчалик тез рив-ши, бу борада одамларга куч-қувват бахш этиш, мам-тнинг дунё ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаши, авваламбор, халқнинг маънавий савияси, Ғ.и ва фахри нечоғлик юксак бўлишига боғлиқдир. Ҳар бир фуқарода мана шундай туйғуларни шакллантириш миллий Ғ.нинг шаклланишига хизмат қилади. Аждодларимиз ўз наслларини умумбашарий туйғулар, ўлмас Шарқ фал.си, миллий кадриятларимиз руҳида тарбия қилиб келганлар. Ота-боболаримиз алар давомида тилимиз, дилимиз ва динимизни, ўзбекнинг ўзлигини ҳар томонлама асраб-авайлаб, баркамол авлодларни вояга етказганлар. Бундай фазилатлар моҳият-эътибори билан бизнинг заҳматкаш халқимизга муносибдир ва бу билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Шу билан бирга, улуғ аждодларимизнинг таваллуд саналари фақат ўзбек халқи учунгина эмас, балки бутун М.О. минтақасидаги халқлар учун ҳам мад-й ва тарихий аҳамиятга молик эканини назарда тутишимиз мақсадга мувофиқ. Бундай тадбирлар келажак авлодни тарбиялашда ҳам улкан аҳамият касб этади. Биз бундай маросимларни ўтказиш орқали ёшларимизни янги кадриятлар асосида тарбиялаймиз, уларнинг қалбига тарихий ўтмишга ҳурмат билан ёндашиш, уларни авайлаб-асраш, шу халққа мансублиги билан фахрланиш туйғуларини сингдирамиз. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида таъкидлангани каби, **“Фарзандларимиз — бизнинг ғуруримиздир. Бу ҳар бир инсон учун тушунарли, албатта. Биз ҳақиқатан ҳам ўз фарзандларимиз ва набираларимиз билан фахрланишни истасак — улар замонавий билим ва тажрибага эга, иймонли-эътиқодли**

бўлишларига, Ватанимиз тарихида ўчмас из қолдирган буюк аجدодларимизнинг ишларини давом эттиришларига эришишимиз лозим”.
А.Шеров, К.Алиева

Х

ҲАДИС (араб. гап, суҳбат) — Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) айтган гаплари, қилган ишлари ва б. қилган ишларга муносабат и ҳақида саҳобалар, Пайғамбар алайҳиссаломни кўрган кишилар қилган ривоятларни англатадиган т. Ҳ.лар мазмун-моҳиятига кўра одамларни эзгулик, ўзаро ҳамжихатлик, биродарлик, адолатпарварлик каби юксак инсоний фазилат ва сифатларга эга бўлишга чорлайди. Ўн тўрт а.дан зиёд вақт давомида Ҳ.лар инсонларни жаҳолат ва залолат ботқоғидан ҳидоят ва нажот йўлига даъват этиб келмоқда. Ҳ.лар бир неча турга бўлинади. Пайғамбаримиз (с.а.в.) баъзи Ҳ.ларни айтган пайтларида олдиларида битта киши бўлган. Ўша киши Расулуллоҳ (с.а.в.) айтган гапларини бошқаларга етказган. Бундай Ҳ.ни “оҳод”, яъни, “бир киши эшитган Ҳ.” деб номланади. Баъзи Ҳ.ларни айтган пайтларида олдиларида кўп кишилар бўлган ва бундай Ҳ.лар “мутавотир”, яъни, “кўп кишилар эшитган Ҳ.” деб аталади ҳамда энг ишончли Ҳ. саналади. Ҳ.лар Пайғамбаримиз (С.А.В.) ҳаётлигида тартибга солинмаган ва китоб ҳолига келтирилмаган эди. Биринчи Ҳ.лар тўплами Молик ибн Анаснинг “Муваатто”, аш-Шофийнинг “Ар-рисола” ва Аҳмад ибн Ҳанбалнинг “Ал-Муснад” асарларидир. Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Муслим, Ибн Можжа каби бир қатор муҳаддис олимлар Ҳ.ларни текшириб, уларни саҳиҳ ва заифга ажратиб бердилар. Энг ишончли Ҳ. тўплами – “Олти ишончли тўплам”дир. Бу борада улуғ муҳаддис Имом Бухорийнинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” асари энг мукаммал тўплам ҳисобланади. Мустақиллик йилларида Имом Бухорий, Имом Термизий каби муҳаддисларнинг Ҳ. тўпламлари ўзбек тилида нашр қилинди. Ҳ.ларда илгари сурилган тавҳид, диёнат, Ватан ва халққа садоқат, ҳамжихатлик, бағрикенглик, ўзаро ҳамкорликка чорловчи ғоялар ёш авлодни комил инсонлар қилиб вояга етказишда муҳим восита бўлиб хизмат қилмоқда. *Н.Комилов, А.Ташанов*

ҲАЁ (араб. уят, шарм, ибо; ор-номус; камтарлик, адаб) — ножўя, номаъқул хатти-ҳаракатдан тийилиш ҳисси, уят, шармни англатувчи т. Ҳ. ҳисси аслида “ор”, “андиша” ва “ибо” каби маънавий фазилатлар билан яқиндир. Бу т.нинг ахлоқий моҳияти нафосат билан уйғунлашиб кетади. Ҳ.дан одатда инсон қизаради, бу ҳол айниқса хотин-қизларда ботиний гўзалликни яққол намоён этади ва улардаги ўзига хос нафислик, майинликни ифодалайди. Инсоннинг ўзи содир этган ёки бошқалар воситасида амалга оширган ахлоқийликка зид хатти-ҳаракатларидан ноқулай вазиятга тушиши, ўнғайсизланиши, мулзам бўлиши уят ҳиссида ҳам намоён бўлади. Лекин бу ҳолатлар уятда ижтимоий лик касб этгани сабабли, улар хатти-ҳаракат содир қилингандан сўнг ҳам давом этади ва кўп ҳолларда виждон азобига айланади. Ҳ.да эса мазкур ҳолатлар соф маънавий табиатга эга ва вақт доирасида чекланган бўлиб, улар хатти-ҳаракат содир этилаётган пайтдагина юзага чиқади. Ҳ. – Шарқ халқларига хос бўлган ахлоқий гўзалликнинг ғоят кўркам ва ноёб кўриниши. Айни пайтда Ҳ. миллий руҳият билан йўғрилган т.дир. Ҳ. эркакларга нисбатан аёллар табиатига кўпроқ мос бўлиб, қизлик Ҳ.си, келинлик Ҳ.си, аёллик Ҳ.си, оналик Ҳ.си каби туйғуларда ўз ифодасини топади. Ҳ. кишининг хулқ-атвори, юриш-туриши,

атрофдагиларга муносабат и, кийинишда сиполиги, бировнинг юзига тик қарамаслиги, андишали, ор-номусли бўлиши, гапирганда ўйлаб гапириши, баланд овоз билан гапирмаслиги, қаттиқ кулмаслигида яққол намоён бўлади. Шарқ донишмандлари, хус-н, Абу Лайс ас-Самарқандий, Ғаззолий, Навоий ҳамда Авлоний, Фитрат сингари маърифатпарварлар Ҳ.ни юксак ахлоқий қадрият сифатида баҳолаб, уни одамлар олдидаги Ҳ. ва Аллоҳ олдидаги Ҳ.га ажратганлар ҳамда Ҳ.ни комиллик белгиси, номус тимсоли, вафо билан муштарак туйғу деб таърифлаганлар. Чунончи, ҳазрат Навоий наздида “Карам ва мурувват ота ва онадурлар, вафо ва Ҳ. икки ҳамзод фарзанд. Ҳар кўнгилниким вафо маскан қилур, Ҳ. ҳам қилур... Вафосизда Ҳ. йўқ, Ҳ.сизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ – имон йўқ... Комиллар – аҳли Ҳ. ва ноқислар беҲ.”. А.Авлонийнинг фикрича «Ҳ. – дилни равшан қиладурган бир нурдирки, инсон ҳар вақт шул маънавий нурнинг зиёсига муҳтождир... Ифбатнинг пардаси, виждоннинг ниқоби Ҳ.дир». Пайғамбаримиз (С.А.В.) «Ҳ. имондадир, имон эса жаннатга элтади», «Ҳ. билан имон бир-бирига боғлиқ, бири кетса, иккинчиси ҳам кетади», — дея марҳамат қилганлар. Ҳ. инсон қалби, туйғулари, ташқи киёфасида намоён бўладиган, ифбат ва назокатини оширадиган ақл-фаросат гулшанининг тоза гулидир. Азалдан аёл — Ҳ. рамзи сифатида қадрланиб келинади. Ҳ.ли аёл оиланинг номуси, эрининг хузур-ҳаловати, фарзандларининг меҳрибони, хонадон равнақи, одамларнинг дуру гавҳаридир. Бундай аёлларни халқимиз Ҳ.ли ва вафоли деб билади. Ҳ. одамларга озор бермаслик, айбу нуқсонларни қидириб, юзига солмаслик ва ўзидаги ёқимсиз феъл ва гапларни изҳор қилмасликдир. Ҳаётдаги ҳар бир нарсани кўриш, билиш, унинг кадр-қимматини идрок этиш, ўйлаб иш юритиш Ҳ. туйғусининг юксаклигидан далолат беради. Ҳ. — бу поклик, сабр-бардош, қаноат, одоб, ихлосдир. Аёл кишидан Ҳ. кетса, оилада файз бўлмайди. Ҳ.сиз кишилар ор-номусини, дўстлик ва садоқатни ҳам оёқ ости қилишдан тап тортмайди. Ҳ. виждон билан бевосита боғлиқдир. Виждонсиз одамларда Ҳ. бўлмайди. Шу билан бирга, Ҳ.нинг виждондан фарқ қилувчи жиҳатлари ҳам мавжуд. Виждон кўпроқ ташқи муҳит билан боғлиқ бўлса, Ҳ. туйғуси инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларини бошқалар н.назаридан баҳолаши билан боғлиқ. Ҳ. туйғуси болалик чоғлариданок шаклланади ва ривожлана бошлайди. У инсонларни нотўғри ва ахлоққа зид хатти-ҳаракатлардан, кишиларнинг манфаатлари, дунёқараши, жамоа урф-о.лари ва расм-русумларига мос келмайдиган ишлардан тийиб туради. Шу маънода, Ҳ. ножўя хатти-ҳаракатлардан ўзини тия олиш, уялиш ҳиссидир. Ҳадисларнинг бирида айтилишича, одам, энг аввало, ўзидан уялиши керак. Ножўя қилмиши учун ўзидан уялган одам ўзгага ҳам ножўя хатти-ҳаракатни раво кўрмайди. Халқимиз орасида “Ҳ.сиз” ёки “беҲ.” атамалари қўлланганда, уятсиз иш қилиб хижолат чекмайдиган, беадаб кимсалар тушунилади. Ўзида Ҳ. туйғуси бўлмаган одам ўзгадан Ҳ.ли бўлишни талаб қила олмайди. Ҳ.лилик кишининг маъ-ятли, маърифатли, номусли, очиқ кўнгилли эканини англатади, унинг зидди Ҳ.сизлик эса, аксинча, маъ-ятсизлик, нопокликка мойиллик, бағритошлик каби иллатлар билан характерланади. Ҳ.ли одамларда ростгўйлик, ширинсўзлик, яхшиликка яхшилик қайтариш, ўз ёрига вафодорлик,

дўстликни қадрлаш каби юксак маън-й-ахлоқий фазилатлар мужассамлашган бўлади. Бугунги кунда ҳам Ҳ.лилик ғоят муҳим аҳамият касб этади. Глобаллашув, турли тамаддунларнинг ўзаро алоқалари, яқинлашуви, урбанизация, модапарастлик, истеъмолчилик кайфиятларининг кучайиши кадриятларга салбий таъсир этиши, шу жумладан, Ҳ. ҳиссининг сусайишига олиб келиши мумкин. Ҳусайн Воиз Кошифий Ҳ. таъкидлаганидек, “Ҳ. ва андиша дунёда тартиб сақлашнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Ҳ. йўқолса, ҳеч кимда виждон ҳам қолмайди. У ҳолда дунёда тартиб бузилади. Кишилар бир-бирига бефарқ қарайдиган бўлади”. Шу боис, оила ва мактабдаги таълим-тарбия жараёнида Ҳ.лилик хулқий гўзаллик, назокат; Ҳ.сизлик эса ахлоқсизлик ва кўполлик эканини уқтириш, шахс эркинлиги ўзгаларга нисбатан муносабат да масъулият билан боғлиқлигини изчил равишда тушунтириб бориш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. *А.Бегматов, А.Шеров, Т.Тогаев*

ҲАЁТ — оламнинг мавжудлиги ва намоён бўлишининг энг мураккаб шакллари билан бири. Ҳ.нинг хилма-хил турлари, шакллари борки, улар борлиқнинг моддий шаклини ҳаракатга келтиришда, бошқаришда асосий ўрин тутаяди. Ҳ.нинг энг мураккаб шакли инсон Ҳ.идир. У инсон руҳияти, онги, тафаккури билан чамбарчас боғланган. Ҳар бир одамга бир мартагина Ҳ. кечириш имконияти берилган. Инсоннинг кадр-қиммати шу Ҳ.ни қандай ўтказгани билан ўлчанади. Инсон табиати ва Ҳ.и у яшаётган жамиятдаги ижтимоий муҳитга ҳам боғлиқ. Барқарор жамиятда инсонлар сермазмун Ҳ. кечиради, беқарорлик ҳукм сураётган даврларда эса умр кўпинча самарасиз ўтади. Демак, жамият қанчалик барқарор ва фаровон бўлса, унда яшайдиган инсонларнинг, келгуси авлодларнинг Ҳ.и шунчалик бахтли ва фаровон бўлади. Ҳ.нинг вужудга келиши ва моҳияти ҳақида ҳанузгача олимлар бир тўхтамга келишмаган. Ҳар бир инсоннинг Ҳ.и такрорланмас ва ўзига хосдир. Инсонни, унинг Ҳ.ини қадрлаш — муҳим ижтимоий вазифа. Инсоннинг яхши Ҳ. кечириши, бир томондан, у яшаётган жамиятга боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, табиий муҳитга боғлиқ. Бутун тарихий тараққиёт давомида инсон билан табиат ўртасидаги муносабат такомиллашиб борган. Инсон табиий муҳитсиз, сув, ҳаво, қуёш ва тупроқсиз яшай олмайди. Бу унсурлар унинг тирикчилигини таъминлайди. Яшаш учун бундай қулай шароит фақат Ер шарида мавжуддир. Ернинг Ҳ. тарқалган қисми биосфера деб аталади. Биосфера тирик мавжудотларнинг Ҳ. кечириш муҳитидир. Агар Ер шари Қуёшга яқинроқ жойлашганида, унинг юзасидаги ҳарорат кўтарилиб, намлик, сув йўқолиб кетган бўлар эди. Агар Қуёшдан узоқда жойлашганида, ундаги ҳарорат пасайиб, ҳамма жой мангу музлик билан қопланар эди. Хуллас, ҳар иккала ҳолатда ҳам Ер юзасида Ҳ.нинг пайдо бўлишига имконият туғилмас эди ва ҳ.к. Демак, инсон ўзи учун энг қулай бўлган жойда яшайди. Инсоннинг табиий муҳитга таъсири қад. даврларда кучсиз бўлган. Даврлар ўтиши билан инсон кўлида қудратли куч-қувват манбалари тўпланган, унинг табиатга таъсири сезиларли даражада ошган. Инсон атроф-муҳитни ифлослантириб, биосферадаги табиий мувозанатни издан чиқара бошлади. Бу масаланинг

ечилиши инсоннинг ақл-идрок кучига боғлиқ. Инсон ақл-идрокининг оламга таъсир кўрсатиш чегараси ноосфера деб аталади. Инсон ўзини англамас экан, унинг сайёрамизга ҳалокатли таъсири борган сари кучайиб, охир-оқибатда унинг ўзини ҳам ҳалокат ёқасига олиб бориши мумкин. Ҳозирги замондаги экологик муаммолардан бири ҳам инсон фаолияти томонидан атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш ва бу ҳалокатни тўхтатиб қолишдан иборат. Инсон жамиятда ва табиатда ўзининг тутган ўрнини тўғри англаса, атроф-муҳитни асраб-авайлайди ва Ер юзини гуллашиб яшнатади, Ҳ.нинг бардавомлигини таъминлайди.

ҲАЁТ МАЗМУНИ – инсоннинг ўз ҳаётининг мақсад-муддаолари маъно-моҳиятини англаб етиши, борлиқнинг объективлашган мазмунини ўзлаштиришини англашчи фал-й т. Бу жараён муайян қадриятлар – аждодлар тажрибасини маънавий ва моддий-предметли субстратларида ўзлаштириш шароитида юз беради. Инсон ўзлаштирган борлиқ объективлашган мазмунининг натижалари унинг фаолиятида маън-й-мад-й, моддий қадриятлар, шахслараро муносабатлар, хулқ-атвор ва хатти-ҳаракатларда – мулоқот ва хулқ-атвор қадрияти сифатида намоён бўлади. “Мазмун” атамасининг маъноси илмий адабиётларда тушуниш, англаб етиш, ақл-идрок, тўғри фикрлаш, хулосалар чиқариш қобилияти, деб таърифланади. Мазкур маънода у нафақат онг феномени сифатида кўзга ташланади, балки моҳиятнинг ўзгарувчан оламидаги тафаккур жараёнини акс эттиради. Ш-дек, “мазмун” атамаси муайян предметнинг инсон учун муҳимлиги, уни англаб етиш жараёнини ҳам назарда тутаяди. Бунда англанаётган предметга (объектга) инсон муайян “маъно” юклайди. “Мазмун” атамасининг 10 дан ортиқ маънолари қайд этилган. Мас., “Инсон ўз ҳаётини англаб етиши жараёни ва унинг маҳсули сифатидаги мазмун” таърифи “инсон ҳаётининг мазмуни” т.сининг маъносини тўлиқ акс эттиради. Бунда мазкур т. муайян инсоннинг маънавий тажрибасини мужассамлаштиради. Ўз-ўзидан равшанки, ҳар бир тарихий даврда Ҳ.м. тўғрисидаги масала ўз мезонларига мувофиқ, дастлабки тушунишнинг муайян тузилмасига кўра долзарбланиши. Ҳ.м. муаммосини гносеологик жиҳатдан қуйидаги таркибий элементларга ажратиш мумкин: 1) Ҳ.м.га доир мўлжал субъекти, яъни ўз ҳаётини англаётган инсон; 2) мазмун объекти ёки предмети; 3) инсоннинг рефлексив билиш — баҳо бериш фаолиятидаги англаш жараёни; 4) инсоннинг англаш жараёни сифатидаги мазмун натижалари; 5) мазкур натижаларнинг инсоният моддий ва маънавий мад-ти жараёнида объективлашуви. Инсоний қадриятлар ва Ҳ.м.га доир муаммо иррационалистик (Э.Гартман), феноменологик (Э.Гуссерль, М.Шеллер), релятивистик (В.Дильтей), неокантчилик (В.Виндельбанд, Г.Риккерт), социологик (Э.Дюркгейм, М.Вебер) ёндашувлар доирасида жиддий тадқиқ этилган. Тадқиқотчилар мазкур масала жамият доирасидан ташқарида, яъни ўз ҳолича мавжуд эмаслиги; ижтимоий субъектлар эҳтиёж ва манфаатлари билан узвий боғлиқлиги; табиатан объектив, лекин субъектив ифода шаклига эга экани; тарихий жиҳатдан белгилангани; муайян иерархияга эга тизим ташкил этишини қайд этади. Ҳ.м. инсоннинг ички дунёси ва ўзини қуршаб турган борлиқни

билиш, унга баҳо беришдан иборат субъектив-объектив диалектик жараёндир. Объектнинг мазмуни субъект “ички дунёси”нинг “ташқи дунё”даги оддий инъикоси ҳисобланмайди, балки фаолият жараёнида юзага келади. Чунки предмет фақат фаолиятда маъно-мазмун касб этади. Англаш жараёни объектнинг англаш предметига айланишига сабаб бўлган субъект фаолияти шаклининг хус-яти билан сифат жиҳатидан ўзаро боғланади. Субъект фаолиятининг мазмуни унинг мотивацияси объектга муносабат и, субъект учун муҳим хус-ятларини аниқлаш негизи ҳисобланади: ходисани англаш – инсоннинг ижтимоий -мад-й фаолияти таркибига қандай кириши, улардан нима мақсадда фойдаланилишини аниқлаш демакдир. Хус-н, илмий билиш жараёнида дунёни англаш борлиқнинг онгда аниқ акс этиши тамойилига таянади. Ҳ.м. – инсон ўз маънавий ва моддий-амалий фаолиятини амалга оширишнинг муҳим усулидир. Мазкур амалиёт жараёнида инсон камол топади. Инсоннинг моҳияти унинг ҳаётни англаб етиш ва натижаларини маънавий ҳамда моддий-амалий фаолиятда объективлаштириш қобилятида ифодланади. Хуллас, Ҳ.м. инсоннинг ўз ички дунёси ва ўзини қуршаган борлиқни англаб етиши сифатида рефлексив-мушоҳада юритишга асосланган билиш — баҳо бериш фаолиятининг маҳсулидир. Бунинг хус-яти шундаки, у бир вақтнинг ўзида ҳам ўз ички дунёсини, ҳам ўзини қуршаган борлиқни билиш ва унга баҳо беришдир. Бунда ўз ҳаёт борлигини теран англовчи инсон: биринчидан, ўзини ўзи англаб етиши ва ўзига баҳо бериши; иккинчидан, ўзини қуршаган дунёни англаб етиши ва унга баҳо бериши; учинчидан, мазкур ҳаракат натижаларининг диалектик нисбатини аниқлаш имконига эга бўлади.

Ш.Содиқова

ҲАЁТ ФАЛСАФАСИ — кенг маънода ҳаётнинг мазмуни, мақсади ва кадр-қимматига оид муаммоларни тадқиқ ва талқин этувчи фал-й оқим. Ҳ.ф. XIX а.нинг 60-70-йилларида пайдо бўлиб, XX а. биринчи чорагида кенг тарқалган. Кейинчалик таъсири анча пасайган бўлса-да, унинг айрим ғоя ва тамойиллари экзистенциализм, персонализм, неогегельянчилик, прагматизм, феноменология каби фал-й оқимлар ривожига муҳим аҳамият касб этган. Ҳ.ф. ҳаётнинг моҳиятини унинг ўзидан англаб олишга интилади. Ҳ.ф. оқими вакилларининг назарида, воқелик руҳ ҳам, материя ҳам эмас, у интуитив тарздагина англаниши мумкин. Ҳ.ф. ҳис-туйғу ва инстинктларни улуғлайди, ақлни танқид ва инкор қилади. Ҳ.ф.нинг асосий т.си “ҳаёт” ҳисобланади ва у турли вариантларда турлича талқин этилади. Фридрих Ницше томонидан асос солинган, кейинчалик Клагес ва Т.Лессинг томонидан ривожлантирилган табиий-биологик талқинда ҳаёт табиийлик билан қиёсланади ва ҳар қандай сунъийликка қарши қўйилади. Ушбу йўналиш тарафдорлари куч-қудратни улуғлаб, ҳар қандай ғоянинг рўёбга чиқишини кишилар ёки ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари билан боғлайди. Тарихий талқин тарафдорлари бўлмиш Дильтей, Шпенглер, Зиммель, Ортега-и-Гассет ҳаётнинг моҳиятини ички руҳий кечинмалардан излайди. Ҳаёт ва ҳаётийликни борлиқнинг ўзгармас тамойили сифатида талқин этган файласуфлардан фарқли ўларок, бу мутафаккирлар асосий эътиборни ҳаётнинг индивидуал шакллариغا қаратади.

Бергсон эса, Гётенинг романтизмидан рухланиб, ҳаётнинг пантеистик талқинини таклиф этади. Унинг фикрига кўра, ҳаётнинг моҳияти ўз-ўзини қайта ишлаб чиқариш ва янги шаклларни яратишдан иборат. Бергсон ҳаётнинг биологик шаклини унинг турли кўринишларидан бири сифатида эътироф этади. Ҳ.ф.нинг турли талқинлари ўртасида жиддий фарқни кўриш мумкин бўлса-да, уларнинг бари XIX а. бошлари - XX а. кантианчилик ва позитивизм таъсири туфайли кенг тарқалган методологизм ва гносеологизмнинг ҳукмронлигига қарши курашда яхлит ғоявий оқим сифатида намоён бўлади. Кантианчилик ва позитивизмдан фарқли ўлароқ, Ҳ.ф. ҳаётини асосга таянган янги онтологик ва гносеологик концепцияни илгари суришга ҳаракат қилади. Унга кўра, ҳаётини асос воқеликни руҳ билан изоҳлаган идеалистик фал. воситасида ҳам, воқеликни ўлик материя билан тушунтиришга ҳаракат қилган табиатшунослик орқали ҳам англаниши мумкин эмас. Зеро, буларнинг ҳар бири ҳаётини яхлитликнинг биргина жиҳатини эътиборга олади, холос. Мас., Бергсоннинг фикрича, ҳаётини воқелик бевосита, унинг ботинига кириш имконини яратадиган интуиция орқалигина англаниши, идрок этилиши мумкин. Интуитив билим эса субъектни объектга қарши қўймайди, аксинча, аввалбошданок уларнинг ҳаётини асосга таянган ҳолда бир-бирига уйғун тарзда намоён бўлишини тақозо этади. Шу билан бирга, ақл орқали билишдан фарқли ўлароқ, интуитив билишнинг умумий қонуниятларини аниқлаш, ўрганиш мумкин эмас, уни юксак бадиий тафаккурга қиёслаш мумкин, холос. Ҳ.ф. ёндашуви н.назаридан “ижод” ибораси “ҳаёт” т.сининг синоними ҳисобланади. Ижодий фаолиятнинг қай бир жиҳати муҳим аҳамият касб этишига қараб, Ҳ.ф.нинг асосий интуицияси ва қарашларининг характери намоён бўлади. Мас., Бергсон ижодни янги нарсанинг вужудга келиши, шаклланаётган табиат бойлигининг ифодаси сифатида талқин этади. Зиммель учун эса, аксинча, ижоднинг асосий жиҳати унинг икки томонлама характери билан ифодаланади: унинг назарида, ижод маҳсули ҳамisha қотиб қолган ва охир-оқибатда, ижодкорнинг ўзига зид келадиган нарсага айланади. Шу маънода, Зиммель фал.сига хос тушқунлик ҳолати Шпенглернинг фаталистик ва кескин қарашлари билан туташиб кетади. Билишнинг илмий шаклига танқидий муносабат да бўлган Ҳ.ф. ўзгарувчан табиатни англашга хизмат қилмайдиган, соф прагматик мақсадларга — дунёни ўзгартириш ва кишилар манфаатларига бўйсундиришга йўналтирилган илмий билиш табиатининг янги концепциясини илгари суради. Ҳ.ф. фанининг жамиятнинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айлангани ва унинг техника ҳамда индустриал иқтисодиёт билан туташиб кетаётганини эътироф этиб, “нима?” “нима сабабдан?” деган саволларни “қандай?” деган масала билан алмаштиради. Ҳ.ф. назариётчилари илмий т.лар амалий фаолиятнинг воситаси сифатида, “ҳақиқат нима?” деган масалага бевосита алоқадор эмаслиги, бошқача айтганда, ҳақиқатга даъво қилаётган фан аслида янглиш йўлдан бораётганини асослашга уринади. Шу маънода, XIX а. охири - XX а. бошларидаги жадал техник тараққиёт даврида олимлар, инженерлар ва бюрократ-амалдорлар аристократик индивидуал ижодга — адиб, шоир ва файласуфларга қарши қўйилади. Ҳ.ф. онтология ва гносеологик концепцияни яратиш билан чекланмай, айниқса, Ницше асарларида яққол намоён бўлган

янгича дунёқараш шакллариини ёқлаб чиқишга интилади. Янги мажусийлик деб аташ мумкин бўлган бу дунёқараш негизида куч-кудратга асосланган ҳамда ғайритабиий унсурларга таянган дунё ҳақида тасаввур ётади. Табиат кучларини инсон манфаатларига бўйсундиришга интилаётган позитивизм фал.сидан фарқли ўлароқ, Ҳ.ф. инсонни ана шу кучларга бўйсунушга, улар билан уйғунлашиб кетишга, тақдирга қарши бормасдан, унга тан беришга ундайди. Маълум маънода, бундай тушкун ғоялар ўша даврдаги ижтимоий -сиёсий вазиятнинг беқарорлиги, эътиқодсизлик ва ахлоқсизликнинг авж олиши билан изоҳланиши мумкин. Ницше фал.сида, кейинчалик Шпенглер, Ортега-и-Гассет, Зиммель, Селин, А.Камю, Ж.П.Сартр томонидан ривожлантирилган фожеавий талқин санъат, адабиёт ва кино соҳасида ҳам яққол намоён бўлди. Ҳозирги даврда Ҳ.ф.нинг айрим ғоя ва тамойиллари экзистенциализм, персонализм, айниқса фал-й антропология томонидан ўзлаштирилиб, янгича талқин этилмоқда. *Қ.Назаров, Б.Умаров*

ҲАЁТИЙ МАНФААТЛАР — ҳар бир шахс, жамоа, жамият ва мам-т ҳаёти учун муҳим аҳамият касб этувчи манфаатлар мажмуасини ифодаловчи т. Маъ-ят ҳам Ҳ.м.нинг таркибий қисми ҳисобланади. Ҳ.м. инсон тафаккурининг босқичма-босқич ривожланиб боришини таъминлаш билан бирга, унинг маънавий шаклланишига ҳам катта ҳисса қўшади. Одатда Ҳ.м.га муносабат орқали маъ-ят даражасини аниқлаш, ёки аксинча, маъ-ятга қараб Ҳ.м. нималардан иборат эканлигини англаш мумкин. Ҳ.м.га муносабат да маънавий тарбиянинг аҳамияти беқиёсдир. Чунки ҳар бир шахс маънавий тарбия мезонлари орқали ўз Ҳ.м.ини белгилайди. Шахс тафаккуридан мустаҳкам жой олган Ҳ.м. унинг умр мазмунини ҳам белгилаб беради. Шу жиҳатдан Ҳ.м.ни маъ-ятдан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди.

ҲАЁТНИНГ ДАВОМИЙЛИГИ — кишининг ўсиб-улғайиши, камолот сари бориши, ўзга инсонлар, ташқи муҳит, олам, вақт, давр таъсирида, ҳаёт қадрини англаш, фоний дунёнинг ўткинчилиги, ҳаётнинг мазмуни, яшаш мақсади, олам абадийлигининг қадрини англаб етиш жараёнини ифодаловчи т. Инсон ҳаётини туғилиш ва болалик; ўсмирлик ва балоғат; мустақил ҳаёт; кексалик даврларига бўлиш мумкин.

Туғилиш ва болалик даврида инсон дунё юзини кўради, оилага чексиз қувонч, орзу-умидлар олиб келади. Аввало, ота-онаси ва ўзгалар парвариши билан улғаяди, оила муҳотида гапира бошлайди, юришни ўрганади, сўнгра боғча ва мактабга боради. Бу даврда ота-онанинг мавжуд саъй-ҳаракатлари фарзандларнинг яхши яшаши ва улғайишига сафарбар этилади. Ўзбек оиласида Шарқ мад-тига хос ижтимоий ва этномад-й хус-ятлар ўз ифодасини топган. Бунда ота-она, фарзанд, эр-хотин ва қариндошлар ўртасидаги муносабат ларда ахлоқий бурч ҳамда ахлоқ меъёрларига алоҳида эътибор берилади. Президент И.А.Каримов «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидлаганидек, «...бу ёруғ дунёда ҳаёт бор экан, оила бор. Оила бор экан, фарзанд деб аталмиш бебаҳо неъмат бор. Фарзанд бор экан, одамзот ҳамиша эзгу орзу ва интилишлар билан яшайди» (56-б.).

Ўсмирлик ва балозат даврида фарзанд улғайиб борган сайин ота-она катта орзулар билан яшай бошлайди. Фарзанди келажакда етук мутахассис бўлиши ёки хунар эгаллаши, бир сўз билан айтганда, комил инсон бўлиши учун ота-она астойдил ҳаракат қилади. Бу даврда болалар ўзларини эртақлар оламида яшаётгандек ҳис қилиб, нимани истаса, уни амалда ҳам бўлишини хоҳлайди.

Мустақил ҳаёт даври инсон ҳаётининг энг қийин, шу билан бирга, буюк синовлар даври ҳисобланади. Бу давр ҳар бир инсоннинг ҳаётида турлича кечади. Инсон ҳаёти давомида шундай даврлар бўладики, ёшликда ўйламасдан, ҳаётни тушунмасдан қилинган хатти-ҳаракат умр армонига айланиб қолади. Шу боис бу давр инсон келажagini ҳал қилувчи давр, деб аталиши бежиз эмас. Ҳатто, ҳаётни оқар сувга қиёслашда ҳам теран маъно бор. Вақт ҳеч қачон кутиб турмаганидек, ҳаёт ҳам тўхтовсиз ўтиб кетаверади. Шу маънода, бу давр мобайнида ҳаётни беҳуда ўтказмаслик, ундан самарали фойдаланиш керак. Ҳар бир инсон ҳаёти ютуқ ва камчиликлар, омад ва муваффақиятсизликлардан иборат. Шундай жараёнлар мазкур давр асосини ташкил этади. Маълумки, «ҳаёт» маъносини ҳар ким ўз ҳаёт йўли, ютуқ ва камчиликлари, эришган муваффақият ва омадсизликлари билан белгилайди. Ҳар кимнинг ҳаёт йўли ўзгача, инсон ёшлигиданоқ ҳаёт йўлини танлайди, ҳар ким ўз орзусига эришиш учун интилади.

Кексалик даврига етгач, ҳар бир инсон босиб ўтган ҳаёт йўлига назар ташлайди, яхши-ёмон кунларини эслайди, сарҳисоб қилади. Агар бахтли ҳаёт кечирган, жамиятга, оиласига наф келтирган бўлса, шукроналар айтади. Баъзиларда эса бунинг акси кузатилади. Ҳаёти давомида бирор марта ҳам ўзгаларга фойдаси тегмаган, кексаларга ширин сўз айтиб, ғамхўрлик қилмаган, ёшларга ибрат бўлмаган кишиларни дунёга келиб, изсиз кетган инсонлар дейиш мумкин... Қарияларни қадрлаш, уларнинг ҳаётини тажрибаларидан кенг фойдаланиш масаласи Қад. Юнонистон, Миср, Хитойда ҳам эътироф этилган. Юнон донишманди Пифагор "...одамлар қирқ ёшида ўз қобилияти ривожининг чўққисига эришади", деб ҳисобласа, Афлотун "...олий даражадаги давлатни бошқаришни ҳаёт тажрибасига эга, ақлли, қобилиятли қариялар олиб бориши керак", деган ғояни илгари суради. Бу фикрлардан кўриниб турибдики, қарияларнинг ибратли ҳаёти, тарбиявий ишлари, панд-насихатлари катта аҳамиятга эга. Вақт, умр ўтиши жараёнини ёшлар ва кексалар турлича талқин қилади. Келажакдаги эзгу орзулари тезроқ рўёбга чиқишини истагани боис, ёшларга вақт секин ўтаётгандек туюлади, тезроқ улғайиб, ҳамма орзулари ушалишини истади. Лекин, донишманд айтганидек, «Кексаликнинг ҳовлисига кўчиб ўтган», умр поёнига етиб бораётган кишилар учун эса вақт тез илгарилаб кетаётганга ўхшайди. Ҳар икки ҳолатда ҳам яшаш завқи, орзу-умидлар чексизлиги ўз даражасида сақланиб қолади. Чунки ҳаёт ва умид инсоният ҳеч қачон тўймайдиган бойликлардир. Халқимизда «Умр ғанимат, дийдор ғанимат» деган ибора бор. Дийдорлашув ҳаёт мазмунини бойитади. Ота-онанинг фарзандлар билан дийдорлашувини, унинг ҳис-ҳаяжонини таърифлаш қийин. Қариндош-уруғ, дўст-биродарларнинг дийдорлашувида ҳам алоҳида завқ-шавқ мужассам. Айниқса, илмга чанқоқ ёшлар устозлар дийдорига доимо интиқ бўлади. Буюк файласуф Умар Ҳайёмнинг қуйидаги мисралари умрнинг бебаҳо

эканига ишорадир: “Кекса, ёш – ҳар кимки ҳаётга етар, Ҳаммаси бирма-бир, изма-из ўтар. Бу дунё ҳеч кимга қолмас абадий, Кетилар, кетамиз, келишар, кетар”. Ҳар бир инсон ҳаётининг мазмуни эзгу ишлар кўлами билан ўлчанади, унинг энг қимматли бойликларидан бири – вақтдир. Вақтни бой бериш ўрнини тўлдириб бўлмайдиган йўқотишдир. Вақт қадрига етадиган кишилар ўтаётган оний дақиқани ҳам ғоят қадрлайди, фақат вақт масаласидагина хасислик қилади. Мумтоз шоир Данте «Вақтни бой бераётганида хуноб бўладиган одам энг доно одамдир», деган эди. Умрнинг ибтидоси ва интиҳоси мавжуд. Инсон умри поёнига етаётганини билгач, ўз меҳнати ва фаолияти, катта ижтимоий кучнинг кичик аъзоси сифатида ўзидан яхши ном қолдирганидан мамнун бўлади, ҳаётдан қониқиш ҳосил қилади. Машҳур «Авесто» китобида «Бу дунёдан кетар экансан, ортингда эзгу сўз, эзгу ният, эзгу амаллар қолсин» деб бежиз таъкидланмаган. *И.Насриев*

ҲАЗРАТИ ИМОМ (903-976) – замондошлари «Ҳазрати Имом» деб улуғлаган бу зотнинг тўлиқ исми Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қафғол Шоший бўлиб, тарихий манбаларда у кишига алоҳида ҳурмат кўрсатилади ва номига «катта», «улуғ» маъносини ифодаладиган «кабир» сўзини қўшиб ёзилади. Ҳ.И, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний каби ислом оламининг мовароуннаҳрлик буюк алломалари орасида алоҳида ўрин эгаллайди. Ҳ.И. 903 (ҳижрий 291) йили Шошда туғилиб, болалиги ва ёшлиги шу ерда ўтган. Зиёвуддинхон Бобохоновнинг таъкидлашича, дастлабки илмни замонасининг машҳур муҳаддиси ва фақиҳи Ҳайсам ибн Кулайбдан олган. Кейинроқ у илм талабида Мовароуннаҳрдаги маърифат ўчоқлари – Самарқанд, Бухоро, Термиз каби шаҳарларда бўлади. Имом Бухорий, Имом Термизий каби мутафаккирлар асарларини кунт билан ўрганади. Аллома мохир ҳунарманд бўлиб, қулфсозликда шуҳрат қозонган. Шу боис «қафғол», яъни қулфчи, қулфсоз деган ном билан танилган. Бу ҳақда машҳур тарихчи Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний (1113–1167) «Ал-Ансоб» («Насабнома») асарида бундай ёзади: «Қафғол қулфсозлик касбига нисбат берилган. Қафғол Шоший Шош аҳлидан бўлиб, қулфсозликда шуҳрат қозонган... У фикҳ, ҳадис, усул, тилшунослик илмлари бўйича тенги йўқ олим эди. Қафғол Шошийнинг номи мағрибу машриққа ёйилган». Шайх Муҳйиддин Нававий (1233–1277) айтишича, агар «Қафғол Шоший» деб зикр қилинса, буюк имом Абу Бакр Қафғол Шоший, агар «Қафғол Марвазий» деб айтилса, кейинроқ яшаб ўтган «Кичик Қафғол» ҳақида сўз бораётган бўлади. «Шоший» («Катта Қафғол») номи тафсир, ҳадис, усул, калом илмларида такрор-такрор зикр этилади. Аммо «Марвазий» («Кичик Қафғол») исми эса фикҳга тааллуқли асарлардагина учрайди. Ибн Халликон (1211–1282) «Вафоётул аъён» («Улуғ кишилар вафоти саналари») китобида: «Абу Бакр Қафғол Шоший ўз замонасининг имоми (пешвоси) бўлган. У фикҳ, ҳадис, усул, тилшунослик фанлари ва шеър санъати бўйича Мовароуннаҳрда олимлар орасида тенгсиз эди. У Хуросон, Ироқ, Ҳижоз, Шом ва Суғур (Шимолий Сурия)га сафар қилган, унинг донғи бу ўлкаларда кенг тарқалган», – деб қайд этган. Мисрлик тарихчи Тождун

Субкий (ваф.1370) «Табакотуш шофёыйа ал-кубро» («Шофёыйанинг улуғ даражалари») асарида: «Абу Бакр Қаффол Шоший тафсир, ҳадис, калом, усул, фуруъ, луғат ва шеърият илмларида ҳамда зуҳд ва тақвода, очикқўлликда замонасининг пешкадамларидан бўлган. У кўп илмлар муҳофазасида жонкуяр, ўзи келтирган нарсаларни таҳқиқ этиб, уларни гўзал тасарруф қилувчи замон шахсларидан бири эди», – деб таърифлайди. Ас-Самъоний ўз китобида: «Сайхун дарёси ортидаги, турклар билан чегарадош шаҳар «Шош» деб аталади. Бу ердан кўплаб имомлар етишиб чиққан», дея шошлик олимлар тўғрисида маълумотлар келтириб, жумладан, Ҳ.И. ҳақида бундай ёзади: “Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший бўлиб, тафсир, ҳадис, фикҳ, тилшунослик илмлари бўйича замонасида унга тенг келадиган олим йўқ эди...”. Аҳли сунна вал-жамоанинг Шофёый мазҳаби фикҳий масалаларини дастлаб Имом Шофёый ишлаб чиқиб, асар ёзган бўлса-да, уни Ҳ.И. тараққий эттирди. Унинг ҳуқуқшуносликка доир «Китоб фи усулил фикҳ» асари ўз даврида ислом дунёсида кенг қўлланган. Шайх Абу Исҳоқ Шерозий бундай ёзади: «Имом Абу Бакр Қаффол Шошийнинг кўплаб асарлари мавжуд, ҳеч бир киши ҳали шунча асар тасниф этмаган. У фақиҳлар ичида биринчи бўлиб «ал-Жадалул ҳасан» («Диалектика гўзаллиги») номли баҳс-мунозарага оид асар ёзди. Ш-дек, унинг «Китоб фи усулул фикҳ» («Фикҳ усуллари китоби»), «Шархур рисола» («Рисола шарҳи») асарлари бор». Тарихчи Абу Саъд Абдулкарим Самъонийнинг таъкидлашича, Ҳ.И. «Далоилун нубувват» («Пайғамбарлик далиллари»), «Маҳосинуш шариа» («Шариат гўзалликлари») китобларини ҳам таълиф этган. Имом Нававий ҳам унинг «Далоилун нубувват» ва «Маҳосинуш шариа» китобларини кўрганини айтади. Ҳ.И.нинг «Жавомиъул калим» («Ҳикматли иборалар тўплами»), «Адабул қози» («Қозининг одоби») каби асарлари борлиги ҳақида ҳам манбаларда қайд этилган. Жумладан, насабшунос олим Ҳожи Халифа (Мулла Котиб Чалабий) «Кашфуз зунун ан усомоул кутуб вал фунун» асарида Ҳ.И. - Қаффол Шоший қаламига мансуб куйидаги китобларни санайди: «Маҳосинуш шариа фи фуруъ аш-шофёыйа». Ушбу асарнинг ҳажми жуда катта бўлиб, уч жилддан иборат. Бир нусхаси Қоҳирадаги «Фозилия» мадрасасига вақф қилинган; «Жавомиъул калим». Унда Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) муборак ҳадиси шарифларидан намуналар жамланган; «Адабул Қози ғала мазҳаби аш-шофёый». Айрим тарихий манбаларда «Тақриб фил фуруъ» ва «Усулуш Шоший» номли асарлар ҳам Ҳ.И. қаламига мансуб деб кўрсатилади. Аммо Ҳожи Халифа кўрсатишича, биринчи китобни Ҳ.И.нинг ўғли Қосим ибн Муҳаммад Қаффол Шоший таълиф этган, иккинчиси, тошкентлик тадқиқотчи олим Нодирхон Маҳдум Алоуддин Маҳдум ўғлининг сўзига кўра, Низомиддин Шоший асаридир. Ҳ.И. асарларидан бирортаси мам-тимиз китоб хазиналарида мавжуд эмас. 1970 йили Зиёвуддинхон Бобохонов томонидан Суриянинг Дамашқ шаҳридаги «Зохирия» кутубхонасида сақланаётган «Жавомиъул калим» асари кулёзмасининг фотонусхасигина олиб келинган, холос. Ҳозир у Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасининг қўлёзмалар хазинасида сақланыпти. Ҳ.И. илмий меросида «Жавомиъул калим» («Сўзлари қисқа, маъноси кенг ҳадислар») асари етакчи ўринни эгаллайди. Ҳожи Халифа: «Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али

ибн Исмоил Қаффол Шошийнинг «Жавомиъул калим» китоби Имом Бухорий шарҳи мажмуаларидаги Расулulloҳ (с.а.в.) калималари асосида ёзилган», – дея таъкидлайди. Ҳ.И. ўзи «Жавомиъул калим» асарининг аҳамияти тўғрисида қўлёзманинг муқаддима қисмида бундай ёзади: “Бу китобимда Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадислари ичида эшитганларимдан мингта сўз (калима) тўпладим. Уларнинг тузилиши мураккабликдан холи, маънолари чигалликдан йироқ, Пайғамбар ҳидояти билан қўллаб-қувватланган ва тарбиялангани сабабли фасихларнинг фасоҳатидан ва балоғат аҳлининг балоғатидан устундир. Мен уларни ўзлаштириш ва эслаб қолишни осонлаштириш мақсадида бири иккинчисининг ортидан келадиган иснодларини олиб ташлаб, сўзларнинг яқинлигига кўра бобларга бўлинган ҳолда келтирдим”. Ҳ.И.нинг бу асарида саҳиҳ ҳадислар жамланган. Калималар ва иборалар лўнда, тушунарли, теран шаклда берилган. Ш-дек, китобдан Ислом дини аҳкомларидан ташқари, одоб-ахлоқ, илм-маърифат, таълим-тарбияга доир халқимиз орасида кенг тарқалган матал, мақоллар, нодир ва ҳикматли сўзлар ҳам ўрин олган. Бу ҳол китобнинг халқ оммасига тушунарли бўлишини таъминлаган, кенг тарқалишида ўзига хос таъсир кўрсатган.

Мас., Ҳ.И. хақида сўз юритар экан, Ибн Халликон сарлавҳадаёқ унинг исми-шарифи ва насаблари ёнига «имаму а.ихи била мудофаа» – баҳсу мунозараларда «ўз а.ининг ҳимояга муҳтож бўлмаган енгилмас йўлбошчиси» иборасини кўшиб ёзади. Ҳ.И. 976 (ҳижрий 366) йили Тошкентда 75 ёшида вафот этади. Алломанинг муборак хоки Тошкентнинг Ҳазрати Имом (Ҳастимом) маҳалласидаги Қаффол Шоший мақбарасида дафн этилган. Бу ерда, Бароқхон ва Мўйи Муборак мадрасалари, Тилла Шайх ва Намозгоҳ масжидлари ҳам қад ростлаган. Мустақиллик йилларида “Ҳ.И.” маҳалласида жуда қисқа муддатда катта қурилиш-таъмирлаш ишлари амалга оширилиб, мухташам мажмуа бунёд этилди. Халқимиз маънавий меросининг узвий бир қисми бўлган Ҳ.И. меъморий мажмуаси табаррук маскан ҳисобланади.

А.Яхшиев

ҲАЛОЛЛИК (араб. рухсат этилган, йўл қўйилган; қонуний, асосли; тўғрилиқ, виждонлиқ) — шариат ҳукмига мувофиқ еса, ичса, фойдаланса бўладиган; кишининг ўзига қарашли, ўз меҳнати б-н, пешона тери тўкиб топилган; хиёнат, ғирромлик кабилардан холи, қинғир йўлга бормайдиган, бировни алдамайдиган; тўғри, соф, покиза бўлишни талаб қиладиган маън-й-ахлоқий меъёрни англатувчи т. Инсонни маън-й-ахлоқий жихатдан безайдиган ажойиб фазилатлардан бири — ҳалол, покиза яшаш, бировларнинг ҳақиқа заррача бўлса-да, хиёнат қилмасликдан иборатдир. Ҳалол билан ҳаромни фарқлаш, фақат ўз меҳнати эвазига тирикчилик қилиш, ҳаром-ҳаришдан жирканиш, ҳаромхўрликни энг катта гуноҳ ва ахлоқсизлик деб билиш — Шарқ файласуфларининг энг муҳим ғояларидан ҳисобланади. Ҳ. виждон, адолат ва бурч каби ахлоқий т.лар билан боғлиқ, инсоннинг ўзгага муносабат и ўзига муносабат идек соф, покиза бўлишини талаб қиладиган ахлоқий меъёрдир. Даставвал у диний т. сифатида вужудга келиб, ҳар бир мусулмоннинг емак-ичмаги, жинсий ва иқт-й хатти-ҳаракатларини белгилаб берувчи шаръий меъёр

сифатида амал қилган. Кейинчалик Ҳ. нисбатан тор шаръий қобикдан чиқиб, аста-секин шахс ҳаётидаги кенг қамровли ахлоқий меъёрга айланди, теран маън-йлик касб этгани ҳолда, кундалик ҳаётдаги инсонийликни белгилайдиган умуминсоний фазилатга айланди. Мас., ҳозирги кунда ихтисослашган меҳнат тақсимотининг такомиллашуви, илм-фан тараққиётининг юксалиши натижасида биз касбий Ҳ., илмий Ҳ., иқт-й Ҳ. ва б. ҳақида гапиришимиз мумкин. Ҳ.нинг мавжудлиги фидойилик, ростгўйлик билан шартланади. Доимо Ҳ. қилиши ёки ҳалол яшаши учун киши албатта нималардандир кечиши, кимларгадир қарши бориши, фақат рост гапириши, сўз билан иш бирлигига эришиши керак. Шу боис ҳалол инсон жамоатчилик ўртасида обрў-эътиборга эга, ҳурматга сазовор бўлади. Қайси жамиятда ҳалол фуқаролар кўпайса, ўша ерда бахт ва фаровонлик ҳукм суради. Мустабид тузум даврида ёлғон, алдов, нопоклик, ҳаромхўрлик, мунофиқлик сингари иллатлар халқимизга шу қадар усталик билан сингдирилдики, унинг асоратлари ҳозиргача сезилиб туради. Шу боис мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ бу иллатларга қарши кураш бошланди. Ҳозирги кунда давлатимиз миллий-маънавий кадриятларни тиклаш, одамларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақиришни ўз ички сиёсатининг муҳим қисми деб билган ҳолда иш тутмоқда. Ҳозирда ҳалол, ростгўй инсонлардан иборат бўлган фуқаролар жамиятини қуриш – фақат ахлоқий муаммо эмас, балки келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англатувчи ижтимоий -сиёсий янгилашнидир. Ҳ. инсоннинг ички ва ташқи дунёсининг бирлиги, сўзи билан хатти-ҳаракати тўғри келишини, атрофдаги инсонларга очиққўнгил ва самимий муносабат ини ифодаловчи маън-й-ахлоқий фазилатлардан ҳисобланади. Ҳ. жамиятнинг ахлоқий меъёрларига онгли равишда ва ихтиёрий амал қилишга ундайдиган ҳодисадир. Ҳ. инсон характерининг моҳиятидан келиб чиқиб, инсоннинг ўз вазифасини виждонан ва онгли равишда бажаришида намоён бўлади. Чин маънодаги Ҳ. ваъдага вафо қилиш, сўз билан иш бирлиги демакдир. Сўзининг устидан чиқмаган одам бебурд, белафз одам ҳисобланади. Молу давлат пешона тери б-н, меҳнат билан топилса ҳалолдир. Ҳ. ростгўйлик, тўғрилик, ахлоқий поклик, самимийлик каби инсоний фазилатлар мажмуасидан иборат. Ҳ. – ҳаромнинг зидди. Ҳалол амалларга қуйидаги фазилатлар киради: меҳнат билан тирикчилик қилиш, ҳалол ризқ топиш, яхши ният қилиш, яхши сўзлаш, яхши амаллар қилиш, омонат ва қарзларни ўз вақтида қайтариш, етимларни кафиликка олиш, вафодорлик, гуноҳни савоб ишлар билан ювиш, эҳсон ва садақа қилиш, мухтожларга қарз бериш, ёрдам кўрсатиш, меҳр-мурувватли, оқибатли бўлиш ва ҳ.к. Ҳ. инсон маъ-ятининг энг эзгу фазилатларидан бири бўлиб, жамият тараққиётини белгилайди. Жамиятда ҳалол инсонлар қанча кўп бўлса, у шунча тараққий этади. Бинобарин, ҳалол одам вазифасига масъулият билан ёндашади, қинғир йўллар орқали бойлик орттиришни ўйламайди, иши, халқи, ватанига содиқ бўлади. *Б.Абдушукров, У.Қорабоев, Р.Рустамова*

ҲАМДАРДЛИК — инсонпарварлик кўринишларидан бири бўлиб, шахснинг бошқаларга муносабат и, уларнинг фикр ва туйғуларини тушуниш ҳамда қўллаб-қувватлашни англатувчи т. Ҳ. – юксак инсоний фазилат, маъ-ят,

инсонпарварлик, олижаноблик белгисидир. Ҳ. ва яхши сўз кишига умид ва илҳом бахш этади. Ҳ. инсонлар ўртасидаги самимийлик, табассум ва беғубор муносабат ларда, ўз яқинлари ва б.нинг дардига малҳам бўлиш, эътибор, бошқаларни ўйлаб яшаш, меҳмондўстлик, мулоқот, ширинсўзлик, яхшилик қилиш, муносабат лар мад-тида намоён бўлади. Ҳ. мам-тлараро ва инсонлараро муносабат ларда ҳам тажассум топади. Ўзаро Ҳ. яхши қўшничиликнинг муҳим шартидир. Кишининг тўйига-ку ҳамма ҳам келади, лекин бошига кулфат тушганда биринчи бўлиб қўшнилар Ҳ. билдиради. Инсон бошига ўлим тушганда яхши қўшнилар ҳам, содиқ дўстлар ҳам, қариндош-уруғлар ҳам шундай уқубатли, қайғули, ташвишли пайтларда азадорнинг ёнида таянч ва кўмакдош бўлиш, тўйларда ҳам эҳтиёжманд тарафнинг фикр ва туйғуларини тушунишга чин қалбдан ёндашиш, қўллаб-қувватлаш, маслаҳат ва кўмак бериш, виждон амри билан ҳаққоний, адолатли фикрлар айтиб, ижобий хулосалар қилиш, яъни Ҳ. бўлиш — чин инсоний фазилатлардан ҳисобланади. Ҳ.дан ташвиш ва ғам енгиллашади. Қандайдир фалокат рўй берганда ҳам, мас., қўшнининг уйига ўт кетганда, қўни-қўшниларнинг бир жону бир тан бўлиб кўмаклашиши, уй ёниб-куйиб хароб бўлгач, яшаш учун шароит қолмагач, маҳалла аҳли ҳашар йўли билан қўшнининг уйини тиклаши, ҳар кимнинг қўлидан келганича ёрдам бериши ҳам яхши инсонларнинг ҳамдам ва Ҳ.идан далолатдир. Мас., Ҳ.нинг мам-тлараро кўринишида бирор табиий офатдан зарар кўрган, кулфат оқибатида талофот кўрган давлат аҳолисига қўшни мам-тлар яхши сўз, таъзия изҳор этиб, дардларига шерик бўлишади, моддий ва маънавий томондан кўмаклашади. Инсон ҳаётининг оғир, мусибатли кунларида атрофдаги одамларнинг Ҳ.ига, маън-й-руҳий кўмакка мухтож бўлади. Илиқ ва самимий муомала, очиқ чеҳра билан чин юракдан олиб борилган дўстона суҳбат, дардга шерик бўлиш билан Ҳ. билдириш кишига нажот, руҳига тетиклик, қалбига умид бағишлайди. Ҳ. жамоадаги маън-й-руҳий иқлимни соғломлаштирувчи, бошига мусибат тушган инсоннинг келажак ҳаётга ишонч билан қарашига сабаб бўлувчи муҳим омилдир. Маънавий тубан кишилар ҳақиқий Ҳ. билдира олмайди, Ҳ. билдирганда эса, уларнинг Ҳ.и сохта чиқади. Ҳақиқий Ҳ. юксак маънавий сифатлар, фазилатларга эга инсонлар томонидан қилинади. Ҳ. умуминсоний кадриятлардан бири бўлиб, турли халқларда турли кўринишларда учрайди. Ҳ.нинг икки кўриниши мавжуд. Биринчиси, халқ, миллат, яқин танишлар, қариндош-уруғлар бошига тушган мушкулликларга иқт-й ёрдам орқали билдириладиган Ҳ.дир. Иккинчиси, инсонга яқин кишилари вафоти муносабат и билан таъзия изҳор қилиш, Қуръон тиловати орқали Ҳ. билдириш одатидир. Бундай кадриятни нотўғри изоҳловчи ваҳҳобийлик, акромийлик каби тажовузкор оқимлар халқимиз томонидан қаттиқ қораланади. Халқлар ва мам-тлар орасидаги ўзаро Ҳ. башариятга хос муносабат бўлиб, халқаро муносабат ларнинг мустаҳкамланишига, одамлар орасидаги Ҳ. эса меҳр-оқибатнинг кучайишига хизмат қилади. *Р.Рустамова, Т.Тоғаев, Ф.Абиджанова*

ҲАМИЯТ (араб. жаҳли тезлик, жиззакилик; ғайрат, қунт; манманлик, такаббурлик, мағрурлик) — ўзининг ва ўзига қарашли кишиларнинг ор-

номусини бошқаларнинг тажовузидан ҳимоя қилишга бўлган интилиш, орномусни пок сақлаш туйғусини ифода этувчи т. Шундай интилиш ва туйғуга эга бўлган киши “Ҳ.ли одам” дейилади. Улар жамиятдаги эгрилик, нопокликка бефарқ қараб тура олмайди. Ўз халқи ва ўзга элларнинг урф-о.ларини ҳурмат қилиш, жамият қонун-қоидаларига риоя этиш, юрти, оиласи, дўстларининг шарафини сақлаш, ҳимоя этиш ҳам Ҳ. саналади. Ҳ. сўзининг тилимиздаги ҳозирги маъноси “орият”, “номус”, “кадр-қиммат” т.ларига уйғун бўлиб, салбий маънода деярли қўлланилмайди.

ҲАМҚОРЛИК — турли миллат, ирқ ва динга мансуб кишилар ва гуруҳларнинг умумий мақсад йўлидаги маънан бирлашувини ифодалайди. Ҳ.нинг мустаҳкам ўрин эгаллаши дунёда, мам-тимизда ташкилот ва ижтимоий қатламлар, турли ин-тлар ўртасида ўзаро келишувга асосланган алоқаларни таъминлаш зарурати билан изоҳланади. Жамиятда тотувлик ва барқарор тараққиёт турли шахслар ҳамда тоифалар ўртасидаги Ҳ. ва ҳамжиҳатликка боғлиқ. Шахс манфаатлари миллат ва жамият манфаатларига уйғунлашган ҳолдагина қатламлар ўртасидаги муносабат лар ва ўзаро Ҳ.ни яхшилаш, жамиятдаги барқарорликни мустаҳкамлашга замин яратиш мумкин. Аксинча, ана шу Ҳ.нинг издан чиқиши ёки муносабат ларнинг ёмонлашуви барқарорликнинг бузилишига олиб келади, беқарорлик, сиёсий бошбошдоқлик ва миллий парокандаликни келтириб чиқаради. Ҳ.нинг вужудга келишида маъ-ят катта ўрин тутаяди. Ҳ.да амалга ошириладиган ишларнинг моҳиятини тўғри тушуниш томонларнинг бир-бирига ишончини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Ҳ. ҳамфикрлик, иттифоқлик, дўстона алоқалар, муаммоларни бартараф этишдаги баҳамжиҳатлик воситасида тараққиётни таъминлаш имкониятларини яратади. Шунга кўра, Ҳ. маъ-ят билан яқин муносабат дадир. Давлатнинг бош ислохотчилик роли, энг аввало, жамиятдаги Ҳ.ни таъминлайдиган маънавий юксаклик, иқт-й асослар, сиёсий вазият, мад-й муҳит, ҳукуқий-қонуний муносабат ларни ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилиш фаолиятида намоён бўлади.

ҲАМФИКРЛИК — турли давлатлар раҳбарлари, сиёсий оқимлар, партиялар, жамоат ташкилотлари, якка шахсларнинг ўзаро мулоқотида ягона хулоса ва ечимга келиш жараёнидир. Мулоқотлар бошланишида фикрлар хилма-хиллиги устувор бўлади. Бу жараёнда турлича қарашлар ва кўп фикрлик ўзгармай қолса, ягона ечимга келиш амримаҳол. Томонларни муросага келтириш, уларни ягона ечимга олиб келиш консенсус наз-яси дейилади. Унинг асосий мақсади — томонларнинг манфаатларига путур етказмаслик ва барчани қониқтирадиган ечимни топишдан иборат. Мас., кўпчилик давлатлар сиёсатчилари давлат сиёсатини дин ва халқ манфаатларини ҳурмат қилиш асосига қуриш керак, деган фикрни илгари суради. Қонун устуворлиги, давлат ва жамият манфаатлари устуворлигига эришишда ҳам Ҳ. зарур. Айрим давлатлар тарихида халқ манфаатига зид қонунлар қабул қилиш, сўнгра қонун устуворлигини талаб қилиш халқни ночор аҳволга тушириб қўйгани маълум.

Шўролар даврида ана шу ҳолатни кузатиш мумкин эди. Баъзан Ҳ.нинг синоними сифатида одамларнинг ўзаро иттифоқлигини ифодалашга хизмат қиладиган ҳамжиҳатлик атамасидан ҳам фойдаланилади.

ҲАРОМ (араб. фойдаланиш, истеъмол этиш шаръан ман этилган нарса; муқаддас; ноқонуний) — шариат ҳукмига мувофиқ ейиш, ичиш, фойдаланишга ярамайдиган, ҳалол бўлмаган, анъана ёки тартиб-қоидаларга кўра ман этилган иш, хатти-ҳаракат; шу йўл билан топилган нарса; ҳаётида шундай йўл тутувчи кимса каби маъноларни англатувчи т. Зулм, ўғирлик, рибохўрлик, алдамчилик, порахўрлик йўли билан топилган ҳар бир нарса, ўзи қанча пок бўлса ҳам, топувчига Ҳ.дир. Ш.у. ҳам уламолар мутлақ Ҳ.ни — ўзида Ҳ.лик сифати бор ёки ман қилинган йўл билан топилган нарсадир, деб таърифлайди. Мусулмон инсон учун Ҳ.дан ҳазар қилиш фарз ҳисобланади. Аллоҳ таоло мўмин-мусулмонларни Ҳ. — ботил йўл билан бировнинг молини ейишдан қатъий равишда қайтарган. Бир лўқма Ҳ. таом еган одамнинг неча кунлаб дуоסי қабул бўлмаслиги таъкидланган. Мусулмон инсон Ҳ. йўл билан молу дунё касб қилишдан, худди чўчқанинг гўштини ейишдан ҳазар қилгандек, ҳазар қилиш керак. Ҳ. йўл билан молу дунё топган одам икки дунёда шарманда бўлади. Бу дунёда азоб-уқубат, турли бало-офатларга йўлиқиб, у дунёда жаҳаннам ичида қолади. Шариатда Ҳ. ҳисобланган нарсани ҳалол деб эътиқод қилган одам кофир бўлади. Аллоҳ таоло ҳалол қилган нарсалар инсон учун моддий ва маънавий фойдалидир, Ҳ. қилинган нарсалар зарарлидир. Ш.у. ҳалол қилинган нарсалар ва ишлар кўпчиликка маълум. Ҳ. қилинган ишларни эслатиб ўтиш ва эслатиб туриш жоиздир. Ота-онага оқ бўлиш, зинокорлик, рибо (судхўрлик), сеҳргар ва фолбинларга ишониш, ўғирлик, қароқчилик, порахўрлик, жосуслик, чақимчилик, ёлғончилик, қотиллик, ноҳақ қон тўкиш, хиёнаткорлик, ўликка дод-вой солиб йиғлаш, савдо-сотикда фирромлик, ғийбат, тухмат кабилар Ҳ. амаллардир. Ейиладиган нарсалардан тўнғиз, ваҳший ҳайвонлар, ҳаром ўлган ҳалол ҳайвонлар, сўйилганда оққан қон, "бисмиллоҳ" айтмай сўйилган ҳалол ҳайвон гўштлири, динсизлар (мажусий) сўйган ҳайвон гўштлири, маст қилувчи ичимлик ва гиёҳларнинг ҳаммаси ислом шариатида Ҳ. қилинган. Қуръони каримнинг «Моида» сураси 3-оятда бу ҳақда қуйидагиларни ўқиш мумкин: «Ўлимтик гўшти, қон, чўчқа гўшти, Аллоҳдан ўзгага атаб сўйилган, бўғилиб ўлган, уриб ўлдирилган, йиқилиб ўлган, сузишдан ўлган, (бирор жойини) йиртқич ҳайвон еган ҳайвонлар гўшти сизларга ҳаром. (Шаръий йўл билан сўйиб) Поклаб олишга улгурганингиз бундан мустасно. Ш-дек, бут-санамларга атаб сўйилганлар ҳам — Ҳ.». Булардан ташқари, эркакларнинг тилла нарса тақиши, ипак кийим кийиши, аёлларнинг эркакча кийиниши, тилла-кумуш идишда овқатланишлар ҳам Ҳ. амаллардан саналади. Фойдаланиши Ҳ. этилган ва истифода қилган кишига фақат зарар берадиган ўсимликларни экиш ва парвариш қилиш ҳам исломда Ҳ. ҳисобланган (мас., наша, қорадори, афюн, тамаки). Бир нарсанинг Ҳ. экани шубҳасиз, очиқ далиллар билан маълум бўлса, уни экиш ва етиштириш ҳам Ҳ.дир. Мусулмон киши ҳеч қачон Ҳ.га қўл урмаслиги, Ҳ.дан истифода этмаслиги, ундан узоқ туриши керак. Шунга кўра, мас., насронийларга сотиш учун чўчқа боқиш ҳам мусулмонга жоиз эмас.

Шариатда Ҳ. ишларга одатланган одам гуноҳкор бўлиш билан бирга, ҳаётда хорлик, шармандалик ва қашшоқликка гирифтор бўлиши таъкидланади. Кенг маънода Ҳ. ахлоқ т.си бўлиб, жамият аъзолари зиммасига юклатилган ахлоқий-ҳуқуқий талабларнинг виждонан бажарилиши мобайнида шахсий ёки гуруҳ манфаатларини кўзлаб ошкора ё пинҳона бузилишини англатади.
Б.Абдушукуров, Р.Рустамова

ҲАСАД — ўзга кишидаги ютуқ, омаднинг ўзида бўлишига ички ва ташқи хоҳиш, бошқанинг ҳаёти, фаолияти, атрофдагилар хулқ-атворини кўролмасликни ифодаловчи т. Абдулла Авлоний фикрича: “Ҳ. деб, бир одамга жаноби ҳақ тарафидан берилган неъмат ва давлатнинг заволини тиламакни айтилури. Ғийбат, бўҳтон, суъизан каби ёмон хулқлар Ҳ.дан туғилур”. Ҳ. барча динларда қораланади. Мас., христиан динида Ҳ. етгита гуноҳи кабиралардан бири ҳисобланади. Чунки бу динда айтилишича, Ҳ. қилиш худо томонидан ўрнатилган тартибдан норозиликни билдиради. Ҳ. ислом динида ҳам қаттиқ қораланади. Мас., Қуръони каримнинг “Фалақ” сурасида таъкидланишича, “Паноҳ тилаб илтижо қилурман тонг Парвардигорига, яратган нарсалари ёвузлигидан, зулматга чўмган тун ёвузлигидан, тугунчаларга дам солувчи аёллар ёвузлигидан, ҳамда Ҳ.чининг Ҳ.и ёвузлигидан”. Ҳ. туйғуси одамлар орасида низо, келишмовчиликлар келиб чиқишига сабаб бўлади. Жамоаларда эса Ҳ. маън-й-ахлоқий иқлимни бузади, корпоратив мад-ятни емириб ташлайди. Президент И.А.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида салбий хус-ятларнинг энг хунук кўриниши бўлмиш Ҳ. тўғрисида тўхталиб шундай дейди: “Одамзот ва жамият ҳаётида оғир асоратлар қолдирадиган ҳасад туйғуси авваламбор бошқаларни кўролмаслик, уларнинг ютуғидан қувониш ўрнига, қандайдир куйиниш, ичиқоралик оқибатида пайдо бўлади.

Шунинг учун ҳам муқаддас китобларимизда ҳасад инсонийликка мутлақо зид бўлган жирканч одат сифатида қаттиқ қораланади. Жумладан, муборак ҳадисларда «Бировга ҳасад қилишдан сақланинг, чунки олов ўтинни қандай куйдириб тугатса, ҳасад ҳам қилган савоб ишларингизни худди шундай куйдириб тугатади», деб айтилгани бежиз эмас.

Азал-азалдан очиққўнгил, самимий ва меҳнаткаш, яхшиликни юксак қадрлайдиган халқимиз бундай иллатлардан доимо ҳазар қилиб келади. Лекин, минг афсуски, умр йўлларида ҳасад балосига кўп дуч келамиз. Олис ва яқин тарихимизда не-не буюк зотлар ҳасад ва бахиллик, кўролмаслик туфайли қандай азоб-уқубатларни бошидан кечиргани, соғлиғи, ҳатто ҳаётидан жудо бўлганини аччиқ мисолларда кўриш мумкин” (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 120-121 б.).

Шарқ донишмандлари Ҳ.нинг зарарли иллат экани тўғрисида шундай фикр юритади: “Дунёда Ҳ. ва гинадан оғирроқ гуноҳ йўқ. Чунки, Ҳ.чи кимса одамларнинг шодлигидан пайваста ғам остида юради. Ўзгалар роҳатидан доимо заҳмат тортади” (*Муҳаммад Ҳусайн*); “Ҳ. балоси улкан фасодлар пайдо қилур. Чунки Ҳ. бағоят жирканч хислатдир”, “Ҳ., бошқаларнинг роҳатини

кўролмаслик – ҳамма сифатларнинг пастроғидир. Ҳ. ҳиммат пастлиги ва кўнгил хасталигидан ҳосил бўлади. (*Хусайн Воиз Кошифий*); “Ҳ. билан ғазаб икки қанот бўлиб ҳаракатга келса, тоза ва чиройли ҳаётларни хира ва кудуратли қилиб юборади” (*Абу Райҳон Беруний*). Ҳ. ижтимоий иллат сифатида ҳам инсоният бошига катта кулфатлар келтирган. Турли халқлар, миллатлар бошқа миллат ва давлатларнинг ютуқ ва муваффақиятларини ижобий қабул қила олмаслик, уни ўзиники қилиб олишга интилиш замирида айнан Ҳ. ҳисси ётади. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“юртимиздаги беҳисоб табиий бойликлар, унинг геостратегик шароити жаҳонда бизга нисбатан фақат хайрихоҳлик ёки ҳавас туйғусини эмас, балки ҳасад, қора ниятларни ҳам уйғотиши сир эмас. Атрофимизда бизга ҳавас билан қарайдиганлар билан бирга, ҳасад кўзини тикиб турганлар ҳам йўқ эмас. Бундай вазият барчамизни доимо огоҳ, сезгир ва хушёр бўлишга, ягона уйимиз, кўргонимиз, муқаддас оиламиз бўлмиш Ўзбекистонимизнинг куч-қудратини мустаҳкамлашга даъват этади, фидойиликка чорлайди.”**
Д.Эргашева, Р.Рустамова, А.Бегматов

ҲАШАР — муайян юмушни ихтиёрий, холисона кўпчилик, жамоа бўлиб бажариш. Ҳ. ўзбек халқининг азалий урф-о.ларидан бўлиб, жамоавийликни ўзида тўлиқ акс эттиради. Ҳ. ҳаётий муаммоларни биргаликда ҳал этиш усули, жамоа ҳаётига оид моддий-маиший ва маънавий мазмундаги умумий фаолиятдир. Ҳ.да ўзбек оилалари биргалашиб бир-бирига беғараз ёрдам кўрсатади, иншоот ва бинолар тиклайди, ночорларга ёрдам уюштиради. Маҳалла, қишлоқ, жамоа ҳудудларига оид муаммоларни ҳал қилишда ҳам, атроф-муҳит тозаллиги, ободонлаштиришга доир ишларда ҳам Ҳ.дан фойдаланилган. Халқимизга хос бу қадимий удум бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмасдан келмоқда.

ҲАЯЖОН — инсон ҳис-туйғулари намоён бўлишининг бир кўринишини ифодаловчи т. Ҳис-туйғулар кишининг ўз ҳаётида нималар юз бераётгани, нималарни билиб олаётгани ёки нима билан машғул бўлаётганига нисбатан ички эҳтиросли муносабат идир. Ҳис-туйғуларни бошдан кечиришнинг турли — Ҳ., аффект, кайфият, стресс (кучли Ҳ.ланиш), эҳтирос кўринишлари мавжуд. Ҳис-туйғулар шахснинг ҳиссиёт оламини ташкил этади. Кишидаги ҳис-туйғулар унинг эҳтиёжлари кондирилиши жараёни қандай кечаётганидан далолат беради. Ҳ. инсоннинг руҳий ҳолати, фаолияти, ишчанлик даражасига турлича таъсир этиши мумкин. Баъзан Ҳ. кишини ғайратлантирса, бошқа ҳолларда унинг фаолиятини сусайтириб юборади. Кишини тез чулғаб оладиган ва шиддат билан ўтиб кетадиган ҳис-туйғу психология фанида аффект (ҳиссий портлаш) деб юритилади. Бу пайтда кишининг ўз хулқ-атворини онгли назорат қилиш даражаси пасаяди, диққати, хотираси кескин сусайиб кетади, иродаси ўзига бўйсунмайди. Кайфиятлар унча кучли бўлмаган, лекин узоқ вақт давом этадиган барқарор ҳиссиётдир. Кайфият шоду-хуррамлик ёки ғам-қайғуга ботиш, тетиклик ёки ланжлик, Ҳ. ёки маъюслик, жиддийлик ёки енгилтаклик, жиззакилик ёки мулоҳимлик кабилар тарзида кечади. Стресс — кучли ҳиссий

зўриқишдан иборат жараён бўлиб, у хавф-хатар туғилган, киши хафа бўлган, уялган, таҳлика остида қолган вазиятларда рўй беради. Эҳтирослар деб киши хатти-ҳаракатлари йўналишини белгилайдиган, барқарор, чуқур ва кучли ҳисларга айтилади. Мас., рассомликка, мусиқага эҳтирос, бедана уриштиришга эҳтирос ва ҳ.к. Ҳис-туйғулар мазмун жиҳатидан турлича бўлиши мумкин. Интеллектуал (ақлий) ҳис-туйғуларга билишга қизиқиш, ажабланиш, шубҳаланиш, таажжубланиш, ишонч каби ҳислар киради. Буларнинг барчаси ижобий, маънавий характерга эга бўлиб, кишини билишга, ўрганишга, иштиёқ билан ишлашга ундайди. Маънавий ҳис-туйғуларга дўстлик, Ватанга муҳаббат, инсонпарварлик, ҳамдардлик, содиқлик, меҳнатни севиш кабилар киради. Инсоннинг ахлоқий етуклиги, тарбиялангани ана шу ҳислар орқали белгиланади. Эстетик ҳис-туйғуларга гўзал, чиройли, ёқимли нарсалардан завқланиш, шодланиш, ҳузур қилиш, роҳатланиш кабилар киради. Бу ҳисларнинг манбаи гўзал табиат, санъат, адабиёт, чиройли турмуш кабилар бўлиши мумкин. Шахс интеллектуал, маън-й, эстетик туйғуларни фаолият ва мулоқот жараёнида бошидан кечиради. Ижтимоий воқеликка нисбатан бутун ҳиссий муносабат лар бойлигини ифодалагани учун улар юксак ҳис-туйғулар деб аталади. *Э.Искандеров*

ҲАҚ — Аллоҳ исмларидан бири, Худо, Бақо; адл, адолат, лаёқат, ростгўй, тўғрисиўз. Воқелик ҳақида билдирилган фикрларни ёки фикр-мулоҳазаларнинг воқеликка мос келишини сидқ атамаси билан номланган. Ҳ. дин ёки мазҳабга ишонтириш учун ишлатилса, сидқ (тўғрилиқ) ҳукм, мулоҳазани, кизб (ёлғончилик) эса унинг зиддини ифодалаган.

ҲАҚИҚАТ (араб. чин, тўғри) — инсон онгида воқеликнинг тўғри, ҳаққоний акс этиши, олам, воқеа-ҳодиса, тафаккур маҳсули, муносабат лар ва б.ни аслида қандай бўлса шундай тушунишни ифодалайдиган т. Голландиялик файласуф Спиноза инсон билимларининг воқеликка мувофиқ келишини Ҳ. деб атаган. Ҳ.нинг қуйидаги турлари бир-биридан фарқланади: 1) объектив Ҳ. (оламдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятининг инсон онги ва истакларига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлиги); 2) нисбий Ҳ. (инсон билим доирасининг чеклангани); 3) конкрет Ҳ. (предмет ёки ҳодисанинг ҳаммиша аниқ жой ва шароитда мавжудлигининг инсон онгида акс этиши); 4) мутлақ Ҳ. (предмет ёки ҳодиса моҳиятининг инсон онгида тўлиқ акс этиши). Мутлақ Ҳ. нисбий Ҳ.лар мажмуасидан ташкил топади. Ҳ. мезони ижтимоий амалиётдир. Ҳ. маъ-ятда энг кўп эътибор қаратиладиган т.лардан бири бўлиб, инсон маъ-ятининг шаклланиши, рив-шида катта аҳамият касб этади. Ҳ.ни чуқур англаш инсон руҳиятига турлича таъсир кўрсатиб, маънавий хус-ятларнинг жонланишига туртки бериш билан ўз натижаларини намоён этади. Ҳ.ни англаш орқали инсон томонидан амалга ошириладиган хатти-ҳаракатлар ёки тафаккур маҳсули унинг маъ-яти даражасини ҳам белгилаб беради ва шунга кўра, инсон маъ-ятини юксалтириш омилларидан бири ҳисобланади.

ҲАҚОРАТ – кишининг иззат-нафси, иффати, ғурурига тегадиган сўзлар билан шаъни ва қадр-қимматини тушириш, таҳқирлаш амалга оширилган ҳаракатни англатувчи т. Ҳ. оғзаки, ёзма равишда ёки хатти-ҳаракат, имо-ишоралар, ш-дек, бошқа шахслар олдида ёки жабрланувчининг эшитишига ишонч ҳосил қилган ҳолда унинг орқасидан амалга оширилиши мумкин. Ҳ. оқибатида маънавий зуғум туфайли шахснинг соғлиғига шикаст етказилиши мумкинлигини ҳам истисно қилиб бўлмайди. Шахс шаъни ва қадр-қимматини беодоблик билан қасддан таҳқирлаш турли хатти-ҳаракатларда (мас., беандишалик билан сўкиш, турли Ҳ.омуз ибора ва мулоҳазаларни ёзиш, юзига тупуриш, жабрланувчига нисбатан беҳаё хатти-ҳаракатлар ва имо-ишоралар қилиш ва ҳ.к.) ифодаланади. Ҳ. қилиш жиноятининг таркиби мавжуд бўлиши учун шахснинг шаъни ва қадр-қимматини таҳқирлаш беодоблик б-н, яъни жамиятда қабул қилинган одоб-ахлоқ қоидаларига мутлақо зид кўринишда ифодаланиши зарур. Ҳ. қилиш одатда бевосита содир этилади, аммо жабрланувчи бу ҳақда хабар топади, деган тахмин билан сиртдан, воситачи орқали ҳам амалга оширилиши мумкин. Ҳ. қилганлик учун жавобгарлик масаласини ҳал этишда жабрланувчи шахснинг ҳиссиётидан келиб чиқиб, хулоса чиқариш мумкин эмас. Бу ҳиссиёт ўзига ҳаддан зиёд бино кўйиш хус-ятидан келиб чиққан бўлиши ҳам мумкин. Хафа қилиш ҳар хил бўлиши мумкин, аммо уларнинг ҳаммаси ҳам Ҳ. бўлавермайди. Шахс қадр-қимматини таҳқирлайдиган ва беодоблик билан қилинган ҳаракатгина Ҳ. деб эътироф этилади. Шахсга берилган салбий баҳо ҳақиқатни акс эттиради, аммо у беодоблик билан баён этилган ҳолларда Ҳ.нинг таркиби мавжуд бўлади. Аксинча, одоб доирасида баён этилган танқид Ҳ. ҳисобланмайди. Ҳ. ҳар доим маълум бир шахсга қаратилган бўлади. *Д.Қодирова, Б. Каримов*

ҲАҚСИЗЛИК – ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум этилган, ҳақ-ҳуқуқ топталган ҳолатни англатувчи т. Ҳ. сўзи адолатсизлик сўзи билан маънодошдир. Маълумки, ҳар бир инсон адолат билан иш тутсагина, ҳақиқатга эришади. Амир Темурнинг “Куч — адолатда” деган таъбирини унутмаслик лозим. Адолат ва ҳақиқат ғояси қонунчилик фаолиятининг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт. Давлатчилик ва фуқаролик муносабатлари, меҳнат ва уй-жой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш, жиноятчиликка қарши курашиш масалалари, ҳаётнинг барча жабҳаларида адолат ва ҳақиқат заминига таяниш зарур. Бу жамиятнинг умумий мад-й-маънавий қиёфасини белгилаш билан бирга мам-т фуқароларининг маън-й-ахлоқий ва руҳий кечинмаларига ҳам катта таъсир кўрсатади. Ана шунинг ўзи давлат билан фуқаро, жамият билан аҳоли ўртасидаги муносабатлар, уларнинг адолатга таянган ва уйғунлашиб кетган ягона жонли организмга айланиб боришига кенг имконият яратади. Агар жамият адолатли бўлса, унга адолатпеша шахс раҳбарлик қилса, жамият аъзолари учун ҳам бахтнинг кулиб боққанидир. Инсон яхши хулқли, олижаноб бўлса, адолатли жамиятда одамларга катта наф етказади. Адолатсиз жамиятда эса ахлоқли шахснинг ахлоқи жамият ахлоқига мос келмайди. Доно инсон адолатсиз жамиятнинг ахлоқсиз талабларига бўйин эгмайди. Аксинча, унга тўғри йўл кўрсатишга интилади. “Шоҳ ишни адолат билан юргизса, адолат

унинг вайрона мам-тини ҳам обод қилиб юборади. Адолат истовчи зулм ўтидан фиғон қилса, адолатинг соясидан унга паноҳ бер. Мазлумнинг сўзи тўғри бўлиб чиқдимиди, энди золим ўзинга тегишли одам бўлса ҳам, юзига боқма. Жазолашда ҳам фаросат керак. Ёлғон гапиришга ўрганган одам рост гапира олмайди. Ростгўй одам ҳеч қачон ёлғон гапиришга интилмайди. Чунки тун билан кун ўзаро мутаносибдир. Зеро, Ҳ. қилиб бировнинг айби учун бошқани гуноҳкор этма, ҳар қўйнинг ўз оёғидан ос. Хаёлингга яхши бир буйруқ келса, уни маслаҳатсиз амалга оширишга ошиқма. Ишончли кишилар фикридан фойдалан". Ҳазрат Навоийнинг Ҳ., адолатсизлик ва ҳақиқат ҳақидаги ана шу ўғитларига доим амал қилинса, жамиятда Ҳ.нинг илдизи кўпориб ташланади.

У.Қорабоев

ҲИДОЯТ — тўғри йўл, Ҳақ таоло даъват этган, амр этган йўл, ҳақиқий эътиқод йўлидан юриш, залолатнинг қарама-қаршиси. Ҳ. Аллоҳ ўз бандалари учун кўрсатган энг тўғри йўл ҳисобланади. Қуръони каримнинг кўплаб оятларида Ҳ. тўғрисида маълумотлар бор. Уларда таъкидланишича, Аллоҳ таоло Ҳ. йўлига ҳаммани ҳам бошламайди, балки ўзи хоҳлаган, танлаган кишиларнигина бу неъматга мушарраф этади. Ҳатто Пайғамбаримиз (С.А.В.): "Сен хоҳлаган кишингни Ҳ.га эриштира олмайсан, лекин Аллоҳ ўзи хоҳлаганига Ҳ. ато қилур" деган мазмунда оят нозил қилинган. Ҳ. сари даъват қилиш яхши, лекин унга эришиш Аллоҳнинг изни билан амалга ошар экан. Ҳ. имон-эътиқодни мустаҳкамлайди, маъ-ятни шакллантириш асоси ҳамда омили ҳисобланади. Ҳ.нинг мазмун-моҳиятини маънавий фазилатлар ташкил қилади.

ҲИММАТ (араб. ғайрат, шижоат, жўшқинлик; ҳаракат, ҳафсала, қунт) — одамгарчилик, мурувват юзасидан қилинадиган яхшилик, яхши иш, ёрдам; инсонга хос туйғу, хислатни англатувчи т. Ҳ. мурувватлилик, олижаноблик, мардлик, тантилик, саҳийлик, қўли очиклик, саховатлилик, улуғворлик, бағрикенглик, буюклик ва хотамтойлик каби т.ларни ўз ичига қамраб олади. Халқ наздида Ҳ.ли киши доимо мард ва танти ҳисобланган. Бундай инсонларнинг обрў-эътибори баланд, нуфузи эл орасида кучли бўлади. Халқимиз шарқона миллий урф-о.лардан бўлган Ҳ. кўрсатиш фазилатини ҳамиша ардоқлаб келган. Ўзбек халқи юрт бошига қандай ташвиш тушмасин, не балоларни бошидан кечирмасин, асл саховати билан ажралиб турган. Ҳ. бу ахлоқнинг асосий қоидаларидан биридир. Унинг замирида саховат, покизалик етакчи ўрин тутаети. Ҳ.ли кишилар ҳар қандай вазиятда ҳам эл фаровонлиги учун қайғуради. Ҳ.ли киши тўғрилиги, оғир-вазминлиги билан ажралиб туради, одамларга доимо саховат кўрсатиб, ночор, хайру закотга муҳтож бўлганларга ёрдам беради. Ҳ.ли кишида тил ва дил юмшоқлиги, меҳрибонлик, сўз ва муомала мад-ти, ёмонлик қилганга ҳам яхшилик қила олиш кучи, бағрикенглик ва дил поклиги мужассамлашган бўлади. Ҳ.ли киши ҳар қандай ишга аччиғланмайди. Шерюрак бўлиш билан бирга, бағрикенг ва юмшоқ табиатли бўлади. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида саховат ва Ҳ.нинг ўзаро муштараклигини шундай таърифлайди: «Саҳийлик инсоният боғининг ҳосилдор дарахтидир, балки у дарахтнинг ширин мевасидир. Одамийлик

ўлкасининг тўлқинли дарёси, балки у тўлқин дарёсининг асл гавҳаридир. Саховатсиз киши — ёғинсиз баҳор булути ва иси йўқ тотор мушкидир. Мевасиз дарахт ҳам биру, ўтин ҳам бир, ёғинсиз булут ҳам биру, тутун ҳам бир. Саховатсиз киши билан гавҳарсиз садафни бирдай ҳисобласа бўлади... Сахий — булутдир. Иши хирмон, балки хазина бермоқ, бахил эса чумолидир, одати дон ва машоқ термоқ... Ҳ.лиларнинг ихтисоси сахийликдир. Бу икки шарафли сифат (саховатлилик ва Ҳ.лилик) покиза кишиларга хосдир, сахийлик инсоннинг баданидир, Ҳ. — унинг жони. Ҳ.сиз киши эр сонида эмас, чунки жонсиз баданни киши тирик демас». Ҳ.ли кишига хиёнат — эзгулик, одамийлик, инсонпарварликка хиёнат ҳисобланади. Ҳ. — бу адолат ва диёнатнинг посбони бўлиб, ҳамиша ҳақиқатга интилиб яшайди. Ҳ. атамаси “мурувват” ва “саховат” сўзларининг маънодошларидан бири. Бу сўз ғайрат қилиш, олижаноблик ва бахтиёрлик маъноларини ҳам билдиради. Ҳ.нинг негизида ҳам мардлик ётади. Бошқалардан ёрдамни аямайдиган, ўзини кўйиб, ўзгани ўйлайдиган, бағрикенг, кўли очик, сахий инсонларни халқимиз азал-азалдан “Ҳ.и баланд” деб таърифлаб келган. Бировнинг оғирини енгил қилиш, бор бисотини бошқаларнинг бахти йўлида сарфлаш, молу жонини аямаслик қадимдан энг савоб ишлардан саналган. Ш.у. ҳам назари паст, Ҳ.сиз, саховатдан йироқ одамни халқимиз ҳеч қачон суйган эмас. Ҳ.ли зотлар бўлган аждодларимиз ўз авлодлари учун ахлоқ-одоб ҳақида кўплаб ўғитлар, насихатлар, ривоятлар, асарлар қолдиришган. Ўз-нинг мустақиллиги туфайли уларнинг Ҳ.и бугунги кунда юксак салобат касб этмоқда. Меҳр-мурувват, хайрия, саховат ҳақида гапирганда, барчамиз Ҳ.лиликнинг мазмун-моҳиятини тушуниб олмоғимиз керак. Бир оғиз ширин сўз айтиш ёки бир пиёла чойга таклиф этиш ўзбек халқига хос фазилатдир. Ширин сўз, юздаги табассум инсон учун энг олий Ҳ.дир. Ҳ.лилик ўзининг саховати, меҳр-муҳаббати билан одамлар қалбига сингиб кетади, ҳамиша эзгуликка хизмат қилади. *Тоғаев Т. Муҳаммадҷонова Л.*

ҲИКМАТ – донишмандлик, фал., махфий сир, ақл ва ҳақиқатга тўғри келадиган теран маъноли мухтасар сўз, ақл-идрок, заковат. Ҳ. маъ-ят ва маърифатнинг асоси ҳисобланади. Ҳ. орқали инсон дунёни билишга, англашга интилади. Ақл — Ҳ. орқали инсон қилаётган ишларининг мазмун-моҳиятини англайди, яхши бн ёмоннинг фарқини тушуниб етади. Инсон вужудида икки унсур — яхшилик ва ёмонлик мавжуд. Яхшилик эзгуликка интилиш, инсон маънавий камолотининг негизини ташкил қилади. Ш.у. “Ҳ. излаганга Ҳ. бу дунё, иллат излаганга иллат бу дунё” деган нақлда Ҳ.нинг мазмун-моҳияти ўз ифодасини топган.

ҲОЖАТБАРОРЛИК – бир инсон томонидан бошқа кишига кўмак бериш, унинг ҳожатини чиқариш ифодаловчи т. Ҳ. сўзи “сахийлик” атамасига маънодош бўлиб туюлиши мумкин. Аслида бу икки сўз ўртасида катта фарқ мавжуд. Ҳ. сўзида кимгадир яхшилик қилаётган инсоннинг ўз манфаатларини кўзлаган ҳолда, яъни қилмоқчи бўлаётган яхшилигидан умидворлик туйғуси илинжида бўлиши мумкин. Сахийлик эса чин кўнгилдан, сидқидилдан,

беминнат қилинади. Ш.у Ҳ. сўзи кўпгина ҳолларда салбий маънода қўлланади. Чунки кимгадир яхшилик қилиб, яъни ҳожатини чиқариб, бундан наф кутадиган инсонларни худбинлар қаторига киритиш ҳам мумкин.

ҲОМИЙ(ЛИК) — ҳимоя қилиш ишониб топширилган жисмоний ёки ҳуқуқий шахс, қарамоғидагининг қонуний вакили, унинг номидан муайян фаолиятни амалга оширувчи. Айрим ҳолларда битимларни тузиш, мас., қарамоғидаги киши номидан Ҳ.ни ҳадя қилиш мумкин эмас. Фақат 18 ёшга тўлган, ҳимоя функциясини ихтиёрий тарзда ўз зиммасига олган фуқарогина Ҳ. бўлиши мумкин. Ҳ. ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг Ҳ. мақсадларида бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга мол-мулкни, шу жумладан, пул маблағларини қайтармаслик шарти билан ёки имтиёзли шартларда бериш, улар учун ишлар бажариш, хизмат кўрсатиш ва б.ча тарзда қўллаб-қувватлашда ифодаланадиган ихтиёрий беғараз ёрдамни, фаолиятни англатади.

ҲУРМАТ – маъ-ятнинг муҳим кўринишларидан бўлиб, шахс қадриятлари, иззат-нафси тан олиниб қилинадиган муносабат , инсоний фазилат, шахсни, моддий ёки маънавий қадриятларни эъзозлаш ҳис-туйғусини англатувчи т. Ҳ. – кўполлик, сўкиниш, сурбетлик, кишини камситиш, хафа ва ҳақорат қилиш каби жамоатчилик томонидан инкор этилган, маъ-ятга, мад-тга зид хатти-ҳаракатларни содир этишдан ўзини тия олишдир. Ҳ. – катта ёшдагилар, ота-она, аёллар, устозлар, дўст, кўни-кўшнилари, ўз гуруҳи ва жамоаси, жамоатчилик мулкига нисбатан маън-й-ахлоқий муносабат , ижобий инсоний сифат ҳамдир. Меҳр-мурувват, саховат кўрсатувчи инсонлар ҳамиша эл олдида ҳурмат-эътиборга сазовор бўлади. Ҳ. соф ва ҳақиқий бўлиши керак. Бирор кишини бойлигидан умид қилиб Ҳ. қилиш ножоиздир. Инсонга Ҳ. одобнинг ёрқин тимсоли саналади. Инсонни Ҳ. қилиш – уни қадрлашдир. Инсонга Ҳ.нинг биринчи белгиси бу – табассум билан самимий салом бермоқдир. Меҳнат жамоасига нисбатан раҳбарнинг Ҳ.и жамоа аъзоларининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиши, уларга муносиб меҳнат шароитлари яратиб бериши, жамоа ўртасида ҳар хил миш-мишлар тарқалиши, ғийбатчилик, порахўрлик, чақимчилик, лаганбардорлик, адолатсизлик, ноҳақлик каби иллатларга йўл қўймаслиги ва буларга нисбатан муросасиз бўлиши, ҳақ билан ноҳақнинг, ҳалол билан ҳаромнинг фарқини ажрата билиши, катта ёшдагилар ва аёлларни эъзозлаши, тарбиялилиги, хушмуомалалиги, кичикларга иззатли бўлиши, жамоанинг ҳар бир аъзосида фаол ҳаётий муносабат ни шакллантиришга ҳаракат қилиши, адолатпарварлик, инсонпарварлик сингари ижобий маънавий сифатларга амал қилиши билан белгиланади. Ота-онани Ҳ. қилиш инсонпарварликнинг таркибий қисми бўлиб, у ҳар бир фарзанднинг, мусулмоннинг муқаддас бурчидир. Чунки одамлардаги виждон ва ор-номус ота-онанинг кадр-қимматини тушунишдан бошланади. Ота-онани Ҳ.қилиш – уларни ранжитмаслик, жисми ва дилига озор бермаслик, меҳр-муҳаббат кўрсатиш, ғамхўрлик қилиш, бетоблигида ёрдам кўрсатиш, кўпол муомала қилмаслик, аксинча, ширинсўз, хушмуомала, меҳрибон бўлиш, кексалигида

уларга яхши қараш ва боқиш сингари ижобий муносабат лардан иборат. Ислом дини ота-онани хафа ва норози қилишни ҳаром этган ва улкан гуноҳлар қаторида санаган. Қуръони каримнинг ал-Исро сурасининг 23-24-оятларининг мазмуни қуйидагича: “Парвардигорингиз фақат Ўзига қуллик этишингизни ва ота-онага яхшилик қилишингизни қатъий ҳукм этди. Агар ота-онанинг бирлари ё иккиси ҳузурингизда кексаликка етса, уларга “уф” деманг ва қичқирманг. Уларга юмшоқ сўзланг! Уларга тавозеъли бўлинг! “Парвардигор, улар мени ёшлигимда тарбия қилганлари сабабли уларга раҳм эт!” деб уларни дуо қилинг”. Абу Наср Форобийнинг ёзишича, “Афлотун инсон табиатидаги зарурий хислатларни ва уларнинг қарама-қарши жиҳатларини фарқлаш кераклигини тушунтиради. У ...агар инсон ўз мақсадига эришиб, ҳурматга сазовор бўлса-ю, аммо мақсадга эгрилик билан эришса, бу ҳам зарарли ҳисобланади деб тушунтиради”. Демак, ҳар бир инсон мақсадга ҳалол йўл, меҳнат билан эришиб, Ҳ.-эътибор қозонишга интилиши лозим. Қалби соф ва беғубор кишигина бошқалар ҳақ-хуқуқини Ҳ. қилади, ҳаммага тенг ва самимий Ҳ. кўрсатади. Одамлар бошқа мам-тга борганида маҳаллий аҳолининг тили, дини, урф-о.лари ва тартибини Ҳ. қилиши ҳамда унга риоя қилиши керак. Бундай муносабат шу мам-т аҳолисига нисбатан кўрсатилган Ҳ. ҳисобланиб, бошқа миллат мад-ти, қадриятларининг қадрланишини англайди. Мас., мусулмон давлатида тор, калта кийиб олган қиз ва йигитдан маҳаллий аҳоли норози бўлиши табиийдир, чунки бу ҳол миллий урф-о. ва мад-тга тўғри келмайди. Атрофдаги одамларнинг Ҳ.ига сазовор бўлиш кишига маън-й-руҳий озик, қувонч, яхши кайфият, кўнгилга таскин бахш этади. Ҳ. инсониятга тинчлик, осойишталик, оилавий бахт, дўсту ёрлар садоқати, турмуш гўзаллигини таъминлайди, меҳнатга рағбатлантирувчи омил сифатида хизмат қилади. Ҳ. ҳаётда инсонларнинг ўзаро ёрдам бериши жараёнида умумий мақсад ва қизиқишга эга жамоа аъзолари ўртасидаги муносабат да ривожланади ва улар ўртасида дўстлик, ишонч, севги, нафсоният, ўзлигини англаш, қадрлаш каби маън-й-ахлоқий сифатлар, туйғуларнинг камол топишига замин яратади.

Р.Рустамова

ҲУРФИКРЛИК – маънавий камолот белгиси, муайян ақидаларга эътикод, эркин фикр юритиб, бирон-бир ғояни мутлақлаштиришга қарши бўлган, маънавий тазйиқларни инкор қилувчи ва ҳақиқатга эришиш йўлида ақлга асосланувчи ижтимоий тафаккур йўналишини ифода этувчи т. Ҳ. тарихан турли шаклдаги ақидапарастликни танқид қилишда намоён бўлган. Мас., антик дунёда коинот ва осмон жисмларининг ўзгармаслиги, Қуёш, Ер, Ой, юлдузларнинг ҳаракатланмаслиги тўғрисидаги ақидалар мустаҳкам ўрин эгаллаган эди. Кейинроқ уларга қарши Птоломейнинг Қуёш ва Ойнинг Ер атрофида айланиши тўғрисидаги ғояси пайдо бўлди. Бу ҳол турли ихтиро ва кашфиётларга тўртки бўлиб, астрономик кузатишлар олиб боришга имконият яратган эди. Улуғбек астрономияси ҳам ана шу ғоя асосига қурилган бўлиб, кўплаб кашфиётларга сабаб бўлган. Кейинроқ Ер коинот маркази экани тўғрисидаги ғоя ақидага айланди, черков томонидан ҳақиқат деб қабул қилинди ва мутлақлаштирилди. Бу эса кейинчалик Ҳ.нинг аста-секин кучайишига,

кўплаб кашфиётлар, янги-янги сайёралар, коинот сирларининг кашф этилишига олиб келди. Ўрта а.ларда ошкора рухдаги атеизм ёки атеистик кўринишдаги ақидалар камроқ кузатилган бўлса-да, айрим Ҳ. ҳаракатлари мавжуд бўлган. Буни поп ва монахлар, черков авторитаризми, диний догмалар ва аскетизм танқидида кўриш мумкин. Жамият ривожланган сари атеизм аниқ мафкуравий йўналиш негизига эга бўлиб борган. У айрим кишиларнинг виждон эркинлиги, эътиқоди доирасидан чиқиб, кўпроқ муайян мафкуравий мақсадларни назарда тута бошлаган. Материалистик фал. ва илмий атеизм зўр бериб тарғиб этган тарихни материалистик тушуниш ғояси орқали диний эътиқод, диннинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни, диний кадриятлар ҳам мутлақо инкор этилган. Динга қандайдир “афюн” сифатида қаралган. Унга қарши атеистик кураш, тарғибот ва ташвиқот олиб борилган. Охир-оқибатда динга, соғлом эътиқодга қарши қаратилган ана шундай мақсадлар асосида атеистик мафкура коммунистик мафкура билан топишади, бир-бирини тўлдиради. Инсоният ижтимоий -сиёсий тараққиёти давомида ишонч, сабр-тоқат, қаноат, нафсни тийиш каби фазилатлар орқали иродасини мустаҳкамлаб борган. Бундай ирода кўринишлари мусулмон цивилизациясида ҳам, христиан цивилизациясида ҳам, бошқа диний мад-тлар тарихида ҳам мавжуд бўлиб, фанда бу ҳодиса аскетизм сифатида эътироф этилади. Аскетизм бориб-бориб айрим шахсларни илоҳий қобилиятга эга бўлган каромат соҳиблари сифатида илоҳийлаштириш, исломда эса мол-дунёга, моддий неъматларга иккинчи даражали деб қараш ҳолатларига олиб келди. Аскетизм — бирор нарса билан машғул бўлиш эвазига зоҳидлик йўлини тутиш, яъни моддий бойликлардан имкон қадар камроқ фойдаланиб, қаноат қилиб яшаш демакдир. Аскетизм инсонни сабр-тоқатли бўлишга чорласа-да, шахснинг эркин ижодий фаолиятига монелик қилади. Нақшбандия таълимоти вакиллари бунга йўл қўймаслик, шахснинг бунёдкорлик фаолиятини ривожлантириш учун «Дил ба ёру, даст ба кор» (Кўнглинг — Аллоҳда, қўлинг — ишда бўлсин) деган ғояни тарғиб этган. Бу эса инсонни таркидунёчиликдан тийиб, ҳар икки олам саодатига эришишни ўйлаб, тўлақонли фаолият юритишни назарда тутди. Демак, аждодларимиз жамият манфаатларини ифода этадиган ҳукмрон ғоя ва қарашлардан келиб чиққан ҳолда, барча даврларда ҳам халққа тўғри йўл кўрсатишга интилиб келганлар. Ҳ. нафақат илмий ва диний, балки ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида хилма-хил тарзда намоён бўлади. Унинг ақидапарастликдан энг асосий фарқи – янгилик ва тараққиётга интилишдир. *Н.Комилов, А.Абдусамедов, Б.Абдушукуров*

ҲУШЁРЛИК – инсон, ижтимоий гуруҳ ва табақаларнинг жамият, миллат, давлатнинг тинчлиги, барқарорлиги, фаровон ҳаёти ва мустақиллигини мустаҳкамлаш ҳамда сақлаб қолишга қаратилган ижтимоий -маънавий туйғусини ифода этувчи атама. У оқ-қорани, дўст-душманни, ҳақ-ноҳақни, пок ниятли инсонни мунофиқдан фарқлаш имконини беришга ундайдиган т. Ҳ. жамият зиммасига жуда катта маъсулият юклайди. Кишиларда Ҳ. хиссини шакллантириш, камол топтиришда ижтимоий -иқт-й, мад-й, мафкуравий ва тарбиявий омиллар муҳим ўрин тутди. Ҳозирги кунда ўзларининг ғаразли ва жирканч ниятларини амалга ошириш мақсадида юртимизга ҳар хил йўллар

билан кириб келаётган, мустақил дунёқараши шаклланиб улгурмаган ёшларимиз қалби ва онгини зарарли ва буғзунчи ғоялар билан эгаллашга ҳаракат қилаётган ёвуз кучларга қарши курашадиган ва ўз юртини ҳимоя қилишга чорлайдиган даъват бу Ҳ.дир. Юртбошимиз таъкидлаганидек: **“...агар биз бугунги ҳаётимизга, бунёдкорлик ишларимизга, эришаётган ютуқларимизга тўғри баҳо бермасак, уларнинг қадрига етмасак, ўз ҳушёрлигимизни йўқотиб, бизни ҳар қадамда кутаётган таҳдидларни, тинч турмушимизга, хавфсизлигимизга раҳна солаётган, оёқ остидан чиқаётган ҳар хил бало-қазоларни ҳам пайқамай, сезмай қолишимиз мумкин”** (И.А.Каримов. Ҳушёрликка даъват. Т., 1999. 8-бет). Ҳ. шахснинг ҳар қандай ғавқулодда вазиятларга тайёр туриши ва хавф-хатар келмасданок уни олдиндан кўра билиши билан характерланади. Бу психологик ҳолат, айниқса, давлат ва жамият бошқарувида раҳбар ва ходим фаолиятида яққол кўзга ташланади. Раҳбарнинг маъсулияти ва маҳорати қўл остидаги жамоани, халқ ва миллатни турли кўринишлардаги хавф-хатарлардан, бало-қазолардан асрай билишдан иборат. Буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг “Агар шоҳсен огоҳ сен. Агар огоҳ сен, шоҳсен” ғояси Ҳ. учун ҳаётий тамойил ҳисобланади. Бугунги глобаллашув ва модернизациялаш жараёнида турфа ахборотлар дунё бўйлаб шиддат билан тарқалаётган бир пайтда Ҳ.га бўлган талаб ва эҳтиёж беқиёс даражада ортиб бормоқда. Шаҳар ва қишлоқларда, маҳаллаларда „Ўз уйингни ўзинг асра“ даъвати асосида Ҳ.ни таъминлаш борасида қатор амалий ишлар, чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Табиийки, халқ ва миллатни демократик қадриятлар асосида ижтимоий -сиёсий ҳаётда бўлаётган воқеа-ҳодисалар, янгиликлардан хабардорлиги Ҳ.нинг муҳим омили ҳисобланади. Шу боис халқимизнинг, шу жумладан ёшларнинг сиёсий ва ҳуқуқий мад-ти, маъ-ятини юксалтириш, мустақил тафаккурини ривожлантириш катта аҳамият касб этади. Халқимиз шуурида, онгу тафаккурида “Шу азиз Ватан барчамизники” ҳаётий шиори орқали Ватанга меҳр-муҳаббат туйғусини шакллантириш лозимки, токи ҳар бир юртдошимиз истиқлол неъматини ва имкониятини теран англаб, бор куч-салоҳиятини Ватанни, истиқлолни ҳимоя қилишга сафарбар этсин. Мам-тимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг пировард натижаси сарҳадларимизнинг дахлсизлиги, Ватанимизнинг тинч ва осойишталиги билан белгиланади. Шундай экан, ҳар бир ватандошимиз огоҳ ва ҳушёр бўлиши лозим. **“Ўз-ўзидан равшанки, бугунги замон воқеликка очик кўз билан, реал ва ҳушёр қарашни, жаҳонда ва ён-атрофимизда мавжуд бўлган, тобора кучайиб бораётган маънавий таҳдид ва хатарларни тўғри баҳолаб, улардан тегишли хулоса ва сабоқлар чиқариб яшашни талаб этмоқда”**. (“Юксак маънавият – енгилмас куч”, 118-119 б.).

ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ — кишиларнинг ҳуқуқий билим даражаси, ҳуқуққа нисбатан онгли муносабат, ҳуқуқни ҳурмат қилиш ва унга риоя қилишни ифодаловчи атама. Ҳ.м.нинг жамият ривожига тутган ўрни ва аҳамияти Президентимиз томонидан белгилаб берилган “тараққиётнинг ўзбек

модели”да аниқ-равшан кўрсатиб берилган. Ҳ.м. мам-тимизда озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш саъй-ҳаракатлари билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳар бир фуқаронинг қонунларга қатъий риоя этиши, қонун бўйича яшаши ва меҳнат қилишини тақозо этади. Ҳ.м.ни такомиллаштириш учун барча фуқароларнинг сиёсий, ҳуқуқий онгини ўстириш, дунёқарашини кенгайтириш, маъ-ятини юксалтириш муҳим аҳамият касб этади. Ҳ.м. макон ва замонда фарқланиб, ҳозирда ва истикболда амалга оширилиши лозим бўлган манфаатлар кўлами билан ўлчанади. Ҳ.м. инсоннинг билим ва тажрибалари орқали нарса ва ҳодисаларни, ижтимоий -сиёсий жараёнларни, уларнинг мазмун-моҳиятини англаш, тўғри ёки нотўғрилигини фарқлаш ва шу асосида ҳулоса чиқариш имконини беради.

ҲУҚУҚИЙ ОНГ — ҳуқуқшунослик, фал. соҳаларига оид категория; ҳуқуқий ҳодисаларни акс эттирувчи, ҳуқуқий кадриятларни англаш, зарур ҳуқуқий тартибни сақлаш билан боғлиқ ижтимоий гуруҳ ва индивидуал онгга мансуб т. Ҳ.о. жамият ҳаётининг ижтимоий -иқт-й, унинг мад-й-ҳуқуқий, сиёсий шарт-шароитлари билан тавсифланади. Ҳ.о. — ижтимоий ва индивидуал онгга тегишли бўлган, ҳуқуқий билимларни ўз ичига олган ғоялар мажмуи. Ҳ.о. билиш, баҳолаш ва тартибга солиш вазифаларини бажаради. Ҳ.о. жамият ҳаётида содир бўладиган воқеа-ҳодиса, шахс онгида ҳуқуқий нормаларнинг шаклланиши ва такомиллашувини ифода этади. Ўз навбатида, ҳуқуқ ва унинг амалиётда қўлланиши ижтимоий ва индивидуал онг мазмунига таъсир кўрсатади. Ҳ.о.нинг билиш, баҳолаш ва тартибга солиш вазифаларининг мазмун-моҳиятида, бир томондан, билим ва маърифат намоён бўлса, иккинчи томондан, юксак маъ-ят ва муайян ирода-эътиқод ўз ифодасини топади. Бугун жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар, мам-тимизда юз бераётган туб ўзгаришларнинг пировард самараси, олдимизда турган улкан мақсад-муддаоларга эришиш кўп жиҳатдан ўз ҳақ-ҳуқуқини теран англаб етган, ҳуқуқий меъёрларни чуқур ўзлаштирган ва уларга қатъий амал қиладиган, Ҳ.о.и, билими ва дунёқараши кенг бўлган инсонларнинг фаол иштирокига боғлиқ.

ҲУҚУҚИЙ ТАРБИЯ — жамият аъзолари мад-ти ва онгига ҳуқуқий билимларни турли таъсир воситалари орқали узлуксиз сингдириб бориш жараёнини ифодаловчи т. Ҳ.т. воситаларига ҳуқуқий тарғибот, ҳуқуқий таълим ва амалиёт, ўзини ўзи тарбиялаш киради. Ҳ.т. кенг маънода, жамият аъзоларининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий мад-тини шакллантириш, шахс онгига унинг ҳуқуқ ва бурчларини сингдириш жараёнини англатади. Ҳ.т. тор маънода фуқароларнинг ҳуқуқий билим ва мад-й савияси даражасини оширишга хизмат қиладиган усул ва воситаларни ифода этади. Ҳ.т.нинг давлат ва жамият тараққиётида ҳамда фуқаролик жамияти асосларини қуришдаги ўрни шахснинг, фуқароларнинг ҳуқуқий билими ва кўникмалари даражаси билан белгиланади. Ҳ.т. мавжуд тузум, давлат ва ҳокимият органлари, маҳалла, оила, ташкилотлар ва уларнинг фаолияти орқали амалга ошади. Ҳ.т. кўп қиррали ва мураккаб жараён ҳисобланиб, унинг муаммолари ҳуқуқшунослик, педагогика ва

психология, миллий ғоя, маъ-ят асослари, этика ва эстетика каби фанлар доирасида тадқиқ этилади. Ҳ.т. самарадорлиги оила, маҳалла, таълим-тарбия муассасаларининг маън-й-маър-й соҳадаги фаолиятининг ўзаро уйғун ҳолда амалга оширилиши билан белгиланади. Ҳ.т. шакллантиришда ОАВ, радио, ТВ, ҳуқуқий мавзулардаги кечалар, давра суҳбатлари ҳам муҳим ўрин тутди. Буларнинг барчаси фуқароларнинг биринчи галда ёшларнинг ҳуқуқий онги ва тафаккурини ўстириш, уларни ҳар жихатдан баркамол инсонлар этиб тарбиялашга хизмат қилади.

МУАЛЛИФЛАР РЎЙХАТИ

- Абдуазизова Н
Абдужамилова М.
Абдуллаева М.
Абдумажидов Ғ.
Абдурахмонов М.
Абдурахмонов Ф.
Абдусамедов А.
Абдушукуров Б.
Абиджанова Ф
Абулқосимов Ҳ
Агзамова Н
Акрамова Ф
Алиев Б.
Алиқулов Ҳ.,
Алимасов В.
Алимов Х.
Аҳмедов М.
Аҳмедов Ф.
Аҳмедов Ҳ.
Бегматов А.
Бекмуродов М.
Бобоев, Ҳ.
Бозаров Д.
Бозаров С.
Валиев Б.
Ёкубова М.
Жабборов Ш.
Жакбаров М.
Жалилова С.
Жалолов А.
Жалолова Ў.
Жузжоний А.
Жуманиёзов Б.
Жўраев Т.
Жўраев Н.
Жўраев С.
Иброҳимова Н.,
Имомалиева Р.
Искандеров Э
Исломов З.
Исмоилов Ҳ.
Исоқов Б.
[Йўлдошев С.]
Каримов Б.
Каримов Т.
Каримова В.
Қаршибоев М.
Қаххорова М.
Комилов М.
Комилов Н.
Мамашокиров С.
Мансуров А.
Матибоев Т.
Маҳмудов И.,
Маҳмудова Ҳ.
Мухаммаджонова Л.
Мўминов А.
Назаров Қ.
Назаров Н.
Назаров Н.А.
Насриев И.
Нишонбоев Т.
Нишонбоева Қ.
Норбеков А
Нурматова М
Ортиқов Т.
Ортиқов М.
Отажонов У.
Отакулов М.
Отамуродов С.
Очилдиев А.
Очилов М.
Пахрутдинов Ш
Равшанов Ф.
Ражабова М
Раматов Ж.
Рахимова Д
Рахимова М.
Рахманов А.
Рахмонкулов Ҳ.
Ризаев Ш.
Рустамова Д
Рустамова Р
Саидов У.
Сафарбоев М.
Содиқова Ш.
Соифназаров И.
Сувонқулов И
Ташанов А.
Темирова Н.
Тоғаев Т.
Тоиров Ё.
Туленова К.
Турдимов Ш.
Тўйчиев Б.
Тўлаганова Г
Тўраев Б.
Тўхтаев Ҳ.
Тўхтаров И.
Уватов У.
Умаров Б.
Умаров А.
Умирова М.
Усмонов М
Файзихўжаева Д.
[Файзуллаев О.]
Хўжамуродов И.
Чориев А.
Шайхова Х.,
Шарипов А.
Шарипов М.
Шералиев Б.
Шермухамедов С.
Шермухамедова Н.
Шеров А.
Шокиржонов А.
Эргашев И
Эргашев Ф
Эргашева Д
Эшонкулов Ж.
Юсупов К.
Юсупов О.
Яхшиев А.
Ўтамуродов А.
Қодиров А.
Қодиров Б
Қодирова Д
Қорабоев У.
Қосимов М.
Қувватов Н.
Қулмуродов
Қуронов М.
Қўчқоров В.,
Мадвалиев А.
Ғаниев А
Ғаниев М.
Ғаффорова М.
Ҳайдаров Х.
Ҳайитов У.
Ҳасанбоев Ж.,
Ҳасанов А.
Ҳасанов Р.
Ҳожиева М.
Холбеков А.,
Холматова М.
Хоназаров Қ.
Ҳошимова М.
Ҳошимова Э.
Худойберганова У
Хусанов Б.
Хусанов С.

Тахририят:

А.Абдурасулов, А.Ахмедов, Х.Шайхова, Қ.Назаров (тузувчи ва масъул мухаррир), М.Қаршибоев, М.Қуронон, А.Холбеков, А.Умаров.